De Gids. Jaargang 44

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1880

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

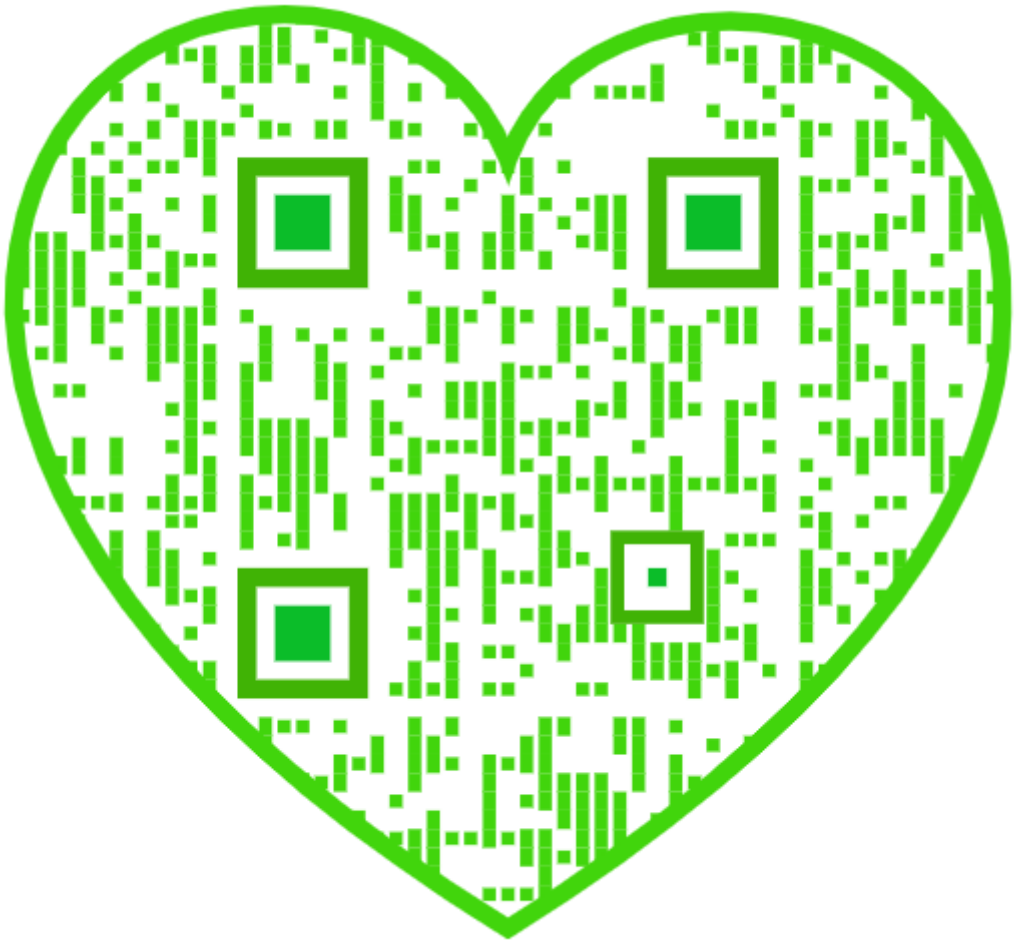

De Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Eerste zang."

- In 't voorportaal.
- I.

Ja, de o c e a a n verkondigt God:
Een spiegel is hij diens Almachten,
Die heerscht op de ebbe en vloed der krachten,
Der tijden loop, der eeuwen lot.
't G e b e r g t e ook roemt den Ongezienen,
Die 's winters troon met rozen tooit,(*)
Zijn gletscher als een sluier plooit,
En, bij den donder der lawinen,
Zijn stroomen giet, zijn rotsen strooit.
Toch, niet één plek, omhoog, beneden,
Draagt zóo 't ontzachlijk stempelmerk
Van àl des Scheppers heerlijkheden,
Als waar we ùw waereld binnentreden,
O W o u d ! Gods prachtig Meesterwerk!

Verheven zijt ge en lieflijk tevens,
Gij, die, als Hij, nooit moê des gevens,
Steeds nieuwe en schooner vormen windt
Uit de oude! Oneindig Labyrinth
Der wondren, van miljoenen levens
Doorwoond, elk naar zijn eigen wijz'
En aart steeds uit zich-zelf herboren!
't Gelaat der z e e draagt rimpelvoren,
De schedel van 't g e b e r g t e is grijs:
Maar *Gij*, nog zien we uw voorhoofd gloren
Van d' uchtenddauw van 't Paradijs!
O, waar ge alleen nog moogt regeeren,

(*) Alpenrozen.

Van 't snoeimes en de spade vrij,
Wáar is een Heiligdom des Heeren,
Dat tot Aanbidding wekt als G ij?

Wel heet ge, o eeuwenheugend w o u d ,
Een 'k e r k v a n o n g e k o r v e n h o u t '![*]
Uw stammen, die hun wortels vlochten
In 't hart der Aarde, gaan, geschaard
In zuilengangen, hemelwaart,
Of zij zijn koepel dragen mochten
Op 't saamgegroeide booggevaart!
U tooit een waereld van geblaârt',
Hier - schuchter uit de knoppen stekend'
Aan 's pijlers voet; ginds - al te saam'
Volgroeid: doorzichtig vensterraam,
Het licht in tooverkleuren brekend;
Maar steeds als beeldhouwwerk geteekend,
Zoo eindloos rijk
In lijn en snede,
Als duldde niet één blad een tweede
Dit gants gelijk.
Uw planten, spartlende als een wingert,
In arabesken saamgeslingerd,
Zijn 't levend mozaïek, alom
Bevloerend dit uw Heiligdom.
Terwijl uw bloemen, door geen handen
Geplukt, gesmet,
Heur stil gebed
Vol geurs, als wierookofferanden
Verzenden uit het groene mos,
Uw reukaltaren, heilig b o s c h !
En ver van 't net des vogelvangers,
Herhaalt het pluimvolk al te maal
(Gods vogels zijn Zijne oudste zangers)
Het, altijd nieuwe Lofchoraal.
Uw voorjaarsbeekjens, die daar zwieren,
Bespelen, in hun ommegang
Harmoniesch met den vogelzang,
Al zacht hun glazene klavieren,

(*) Bij Vondel.

Of, heft de najaarsstorm zijn stem,
't Zwijgt alles voor zijn Requiem!
Zoolang de klare zon mag schijnen,
Bestraalt ze uw kruin,
Getemperd door uw loofgordijnen
Tot licht en bruin:
Een gloor van onderschepten luister,
Gelijk 't geheimvol schemerduister,
Waarin op Aard'
Zich immer 't Hemelsche openbaart!
En komt de Nacht, dan lacht van verre
Als Morgenbode uw Avondsterre,
En kalm en klaar,
Gewiegeld op de neveldampe,
Beschijnt U 't maantjen, zilvren lampe,
's Nachts brandend boven 't Hoogaltaar!

II.

Ja, wij verstaan het, hoe in d' aanvang ons Geslachte,
O Eiken! in uw schemerschijn
Zijn zoden-altaar bouwde en hooge orakels wachtte:
Het w o u d moest de éerste Tempel zijn.
En straks, toen Christen Kunst den Duitschen geest bezielde,
Wat anders werd haar K a t h e d r a a l ,
Waar nu acht eeuwen lang de Aanbidding nederknielde,
Dan 't w o u d , verhoogd tot Ideaal?
Het loflied ruischt er door de poriën der steenen,
Ze is zelf een steenen Hymne, zij,
Waar Geest en Stof, waar God en Menschheid zich vereenen,
In wondervolle harmony!
Het licht, zooals in 't w o u d door 't bonte loof der boomen,
Dringt door haar bonte ruitenpracht:
Zóo moet Gods Geest Genie en Fantazie doorstroomen,
Dàn gloeien ze in des waerelds nacht!
Haar pijlers stijgen als een mastbosch naar den hemel,
Al staan ze op aarde met den voet:
Zóo streeft des Menschen ziel uit slijk en stofgewemel
De Hooge Godheid te gemoet'!

Zij bloeit, gelijk het b o s c h , van bloemen; haar gewelven
Zijn bladen, buigend tot een r o o s :
Zóo bloeit in Gods Gemeent' het Leven van God-zelven,
Den dood verwinnend, eindeloos!
Dàt Leven is de hoop der vromen: dáarom vragen
Zij h i e r een laatste pelgrimskluis:
Gods kindren mogen, tot zij 't Eeuwig Licht zien dagen,
In vrede sluimren in Gods Huis!
Maar 't Nakroost moet den naam der Edelsten bewaren,
En spreken van hun weg en werk:
Zóo rijst een Doodenstad in schaduw van de altaren,
De pronknaald naast de lage zerk;
S y m b o l e n groeien uit de zuilen, uit de wanden, -
De Démon, de Engel, - 't Lam, de Lecuw;
En marmren Koningen, met saamgevouwen handen,
Vertegenwoordigen hunne Eeuw.
Dùs wordt, den raad des Alvoorzienigen tot glorie,
Die gaven schenkt en rollen deelt,
De K e r k - Kronyke Gods, Gebeeldhouwde Historie,
En heel eens Volks Karakter-beeld!

III.

Dàt zijt *Gij*, schoone Hoofdkerk, Gij
Der Hoofdstad van mijn Land!
Die, Kerkenkoninginne aan 't IJ,
Nog steeds de kroone spant!
Gij, boogt ge al 't hoofd en schudde' uw muur,
Hebt Beeldenstorm en vlammend vuur,
En tand des Tijds getart.
Vier eeuwen staat ge, en deelt ge ons lot,
En zingt uw Psalm der Vaadren God,
En draagt het stoflijk overschot
Der Besten in uw hart!

Gij spreidt geen kerkpraal die verslindt
In schat of kunst ten toon:
Hervormings aangenomen kind
Zijt Gij door eenvoud schoon.

Gij zijt geen aadlijk Saint-Dénis,
Maar zielengrootheid en genie
Heeft óok zijn Koningsstaf.
Uw Helden, Burgernamen meest,
Zijn Koningen ten schrik geweest,
Uw Heilgen leven door hun geest
En heerschen uit hun graf!

Gij, Mausoleum van 't Verleên!
Gij, Bethel, Hemelpoort,
Doorgeurd van 't wierook der Gebeên,
De Levensreuk van 't Woord!
Veel duizenden hebt gij gesticht,
Het hart vertroost, den geest verlicht;
Hun schuld is ook de mijn'!
'k Heb in uw schaûw gejuicht, geschreid,
De kudde van den Heer geweid,
Voor 't leven en den dood bereid:
Laat *mij* uw Dichter zijn!

Laat mij vertolken, wat ge al zacht
Mij fluistert in het oor:
De Geestenstemmen, dag en nacht
Zich menglende in uw Choor!
Uw Amen volg *mijn* Hymne na,
Een: 'S o l i D e o g l o r i a',
Want God alleen is groot!
En was de Zanger uwer waard,
Gun, als de dood zijn stof vergaârt,
Een plek hem in uw heilige aard,
Een hoekjen in uw schoot!

J.J.L. TEN KATE.

Einde van den eersten zang.

De jongste roman van Octave Feuillet.

Jules Janin heeft eens op zijn eigenaardige, hoffelijke manier den romanschrijver Honoré de Balzac ter verantwoording geroepen over de realistische opvatting der liefde, door dezen in zijn werken gehuldigd. Schertsend noemt Janin Balzac ‘den Christoforus Columbus der veertigjarige vrouw.’

‘De vrouw van dertig tot veertig jaren,’ zegt Janin, ‘gold vroeger als verloren terrein voor drama en roman. In onze dagen echter, dank zij de ontdekking dezer lachende beemden, heerscht de dertigjarige vrouw oppermachtig in drama en roman. Deze nieuwe wereld heeft de oude geheel verdrongen, de vrouw van dertig het meisje van zestien in de schaduw gesteld.

“Wie klopt daar?” roept het drama met zijn diepen bariton; “wie is daar?” gilt de roman met zijn hoogen discant. “Ik ben het”, antwoordt bevend het zestiende jaar met zijn tanden als paarlen, zijn boezem van sneeuw, zijn weeke, vloeiende lijnen, zijn helderen lach, zijn zachten oogopslag. Ik ben het. Ik ben de leeftijd van Junie bij Racine, van Desdemona bij Shakespeare, van Agnes bij Molière, van Zaïre bij Voltaire, van Manon Lescaut bij den abt Prévost, van Virginie bij St. Pierre. Ik ben het, ik ben die aanminnige, betooverende leeftijd, dien Lesage, Byron en Walter Scott bezingen. Ik ben de jeugd die hoopt, de onschuldige, die welgemoed een blik, klaar als de Juli-hemel in de toekomst slaat. Ik ben de leeftijd der kuische, reine aandoeningen, de leeftijd van den jonkvrouwelijken trots en der maagdelijke onschuld. Geef mij een plaatsje wat ik u bidden mag.’ - Zoo spreekt het zes-

tiende jaar tot de romandichters en schrijvers. Doch zonder zich te bedenken antwoorden romandichters en schrijvers: Kind, we zijn met uwe moeder bezig, kom over twintig jaren terug, en wij zullen zien of wij iets voor u kunnen doen!

‘Zoo is er dan in drama en roman heden niets anders te vinden dan de vrouw van dertig jaren, die spoedig de vrouw, van veertig wezen zal. *Zij* is eerst een dramatische figuur; immers zij heeft geen tijd te verliezen, zij kan niet wachten. Wat zullen wij aanvangen met een meisje, dat niets kan dan weenen, beminnen, zuchten, lachen, hoopen. De vrouw, van dertig jaren weent niet - zij snikt; zij zucht niet - zij jammert; zij bemint niet - zij verteert; zij lacht niet - zij krijscht; zij droomt niet - zij handelt. Ziedaar het drama, ziedaar de roman, ziedaar het leven! Zoo spreken en hande len onze groote dramaturgen en novellisten.’

Jules Janin legt hier den vinger op een ziekteverschijnsel, dat zich in de Fransche letterkunde van de laatste helft der eeuw vertoont. Het laat zich in weinige woorden samenvatten: het type der vrouw daalt, de liefde wordt uit de sferen van hart en gevoel naar de zinnen omlaag getrokken; de tijd van haar ontwaken verschoven uit de jaren der onschuld en der illusiën naar een leeftijd, waarin zij haar waas, haar naiveteit verloren heeft. Haar openbaringen in hart en gemoed worden als der aandacht onwaardig ter zijde geschoven, daar dichters en romanschrijvers met brandende nieuwsgierigheid zich keeren naar de ontroeringen, die zij te weeg brengt in de zinnen, in de zenuwen en het bloed.

De liefde als neiging des harten, de kuische, offervaardige, innige, de liefde in haar poezie, haar dwepen en droomen, treedt op den achtergrond in drama en roman. Een ander type neemt de aandacht der romanschrijvers in beslag, wordt het voorwerp hunner nieuwsgierigheid en studie: de vrouw van middelbaren leeftijd, de gehuwde vrouw, in het huwelijk teleurgesteld, en nu op een leeftijd, dat haar zinnen het sterkst spreken, aangegrepen door *Eros, der Gewaltige*. De jonkvrouw wordt afgelost door de vrouw in de kracht van haar leven, de onschuldige liefde van het meisjeshart door de zinnendrift, den verterenden hartstocht der overspelige vrouw.

Inderdaad, sedert Benjamin Constant in zijn Adolphe den

hartstocht der vrouw op rijperen leeftijd met aangrijpende waarheid schilderde, zien wij een lange rij van overspeelsters, of tegen overspeligen lust kampende vrouwen, door de Fransche letterkunde wandelen, en die, als 't ware, in vlam zetten.

In den laatsten tijd bracht ons de Revue des deux Mondes bijna geen novelle, waarvan niet de kern een verboden liefdesbetrekking, de hoofdpersoon *une belle pécheresse* was. Op allerlei wijze toebereid, met allerlei sausen gekruid, werd steeds door de letterkundigen van naam en talent dezelfde schotel ons voorgezet. Overspel was het eentonige middenstuk; het overige diende tot garneersel. Echter viel er in de behandeling van dit geliefkoosde onderwerp een kenmerkend onderscheid waar te nemen. Het veranderde van gedaante, al naarmate men met een leerling van Sand of een van Balzac te doen had.

Bij de eerste, de bekende novelliste uit de Revue, is de zonde zoo geblanket, zoo omhangen met allerlei stijldraperïën, dat men haar in den salon en het boudoir voorstellen kan. Zij brengt een aardig bloemkorfje mede, vol bloemekens van fijn vernuft, en om haar henen strooit ze keurige leefregelen, gevoelvolle ontboezemingen. Een tikje allerliefste moraal, een tintje bruikbare godsdienst - deze vormen haar stoet, dragen haar brieven van aanbeveling. Zoo treedt ze binnen, en neemt plaats.

Een gansch ander aanzien heeft zij bij de realisten, bij Flaubert, de Goncourt en anderen. Daar is zij naakt, terugstootend, walgelijk, of wel weelderig, wulpsch, verleidelijk, in allen gevalle niet presentabel. Bij de romantikers gaat uit den wellust als een walm van wierook op; een gedempt en gekleurd licht valt er over, geheimzinnig als het licht in de Gothische kathedralen. Maar of ze Indiana of Emma Bovary tot moeder hebbe, of ze zich in poëzie drapeere of brutaal alle sluiers afwerpe, het is de liefde ontadeld, de liefde opgevat als ‘cas pathologique,’ het is de vrouw naar beneden gesleurd.

De meesters, die aan de letterkunde van den nieuweren tijd deze richting gaven, zijn George Sand en Balzac. De eerste gaf het signaal tot den aanval op het huwelijk, de tweede ontdekte de vrouw van dertig jaren.

In haar eerste Werken predikt George Sand de vrije liefde, de macht, die zich niet aan maatschappelijke banden stoort, maar zich zelve ten wet is. Trouw voor het leven kan niet door den staat of de kerk worden opgelegd, evenmin door man en vrouw worden beloofd

en bezworen. Uitwendige trouw is een armzalige leugen als de liefde verkoeld is en gestorven. Niet de vrije liefde is een gruwel, maar de gelogen liefde, die van de huwelijkstrouw slechts het uitwendige, den vorm, heeft overgehouden.

In Sand's eerstelingen wordt deze stelling met vuur bepleit; de schrijfster treedt op als kampioen voor het natuurrecht, tegen de dwingelandij van, naar haar meening, drukkende en nietswaardige maatschappelijke banden.

Dat hierbij het ideaal der liefde er niet zonder kleêrscheuren af komt, spreekt wel van zelf; ook is de schrijfster in casu geen onpartijdig rechter.

De strijd der vrouw tegen verboden liefde, de kamp der zwakke tegen den storm der hartstochten, blijft een gelief koosd thema van George Sand, waaraan zij allerlei vreemde, diep ongezonde theorien vastknoopt. En dit is het zonderlingste, zij haast zich daarvoor, eene bladzijde verder, door een verheffing van stijl en een opstijgen naar het ideale, als het ware, *amende honorable* te doen.

Want George Sand is een idealist; zij heeft behoefte den adel der vrouwelijke natuur te redden uit den walm der hartstochten, die hem verduisteren. Daar nu echter in haar oogen het huwelijk een knellend juk is der, uit haren aard vrije, liefde kunstmatig aangeschroefd, omringt zij somtijds de met overspeligen hartstocht kampende vrouw met zooveel poëzie en meêwarigheid, plaatst haar somtijds als slachtoffer van maatschappelijke instellingen op zoo hoog een voetstuk, dat zij hare heldinnen maakt tot een voorwerp, niet slechts van deernis, maar ook van bewondering.

Vele harer heldinnen doen wat zij zelve deed in haar verhouding tot Musset en anderen - zij beliegen zich zelve. Zij zoeken mooie namen voor zaken, die verachtelijk - in allen gevalle rampzalig, soms schandelijk zijn. Zinnenlust wordt met vriendschap, met zelfverloochening, met godsdienstige geestdrift verward. ‘*Elle et lui*’, het werkje, dat op George Sand's nagedachtenis een smet werpt, die zelfs door haren eerbiedwaardigen ouderdom niet wordt uitgewischt, vergunt ons een blik te slaan in het binnenste dezer merkwaardige vrouw, die veel wat in haar geschriften stuitends en vreemds voorkomt, opheldert. Men moge al weigeren te gelooven, dat zij zoo sluw en zoo slecht is geweest als de heer Musset in zijn bekend geschrift haar voorstelt - dit blijkt duidelijk, dat zij niet altijd oprecht is geweest en de kunst verstond de schuld van zich af te schuiven

door anderen zwart te maken. Haar verwarren en dooreenhaspelen van vleeschelijken lust met moederlijk gevoel; haar stijf en strak volhouden dat slechts medelijden haar in de armen gedreven had van den man, dien zij in een brief verklaart te beminnen met *l'amour d'une lionne*, wekt den weerzin ook van hare bewonderaars.

Dergelijke tegenstrijdigheden vinden echter hare verklaring, behalve in de omstandigheden, in de natuur dezer hoogbegaafde, raadselachtige vrouw.

Zij bezat een mannelijken geest; een mannelijk temperament stond er neven. En daarenboven, daarnaast had zij een vrouwelijk gemoed. Het initiatief in de liefde, de zucht om den hartstocht te gemoet te gaan, een trek het sterke geslacht eigen, bezat zij in hooge mate. Niets van den schroom der vrouw hield haar terug.

Doch, was zij in haar geest en in haar zinnen een man, in haar hart droeg zij haar vrouwelijk ideaal. Dit stelt voortdurend haar verstand en haar zinnen in 't ongelijk, en vandaar die aanvallen van schaamte na studentikooze uitspattingen, vandaar dat eeuwig compromis tusschen het gevoel van betamelijkheid der vrouw en de mannelijke vrijheidszucht.

Heeft George Sand, de artiste, de bohémienne, iets uitgericht dat Mevrouw Dudevant doet blozen, dan zien wij Mevrouw Dudevant, achteruit tredende, met afgewend hoofd, een mantel werpen over George Sand, den artiste. Die mantel heet nu eens: affection maternelle, dan weder: compassion. In allen gevalle bedekt hij veel wat de fierheid der vrouw zich zelve niet bekennen wil, ja, somtijds met bijna woeste smart loochent. Deze zinnelijkheid, die schuilhoekje speelt met haar geweten, en steeds achter 't ideaal wegkruipt als anderen haar grijpen willen en zeggen: ‘daar heb ik haar nu,’ spiegelt zich af in hare werken in een somtijds ruw naturalisme, dat achter 't ideaal rondsluipt, er enkele malen doorheen schemert of er plompweg naast staat.

Het woord kuischheid is in haar mond bestorven; zij noemt het zoo dikwijls, dat de meest argelooze lezer op zijn hoede wordt. ‘Vous parlez tant de chasteté que cela devient indécent,’ is het harde, maar niet onverdiende woord dat Paul de Musset haar toeduwt.

Deze verwarring in George Sand's zedelijke begrippen, haar morale d'artiste, haar gemis, gelijk Huet 't zoo treffend juist heeft gezegd, aan fijn vrouwelijk gevoel van eerbaarheid, sluipt als een kanker door haar werken rond. Wel houdt zij er van

hare heldinnen ‘pures’ uit den strijd te doen komen; wel is haar eerbied voor de fierheid en de waardigheid der vrouw zoo groot, dat zij maar zelden hare pen vergunt de nederlaag neder te schrijven. Maar het ontwijken der zondige daad moet dan dikwerf tot aflaat dienen voor dubbelzinnig gepeins en heimelijk gekweekten lust, te gevaarlijker voor den lezer, omdat zij zich met een idealen glimp omkleeden en zich niet durven bekennen wie en wat zij zijn. Een fatsoenlijke vrouw kan, George Sand lezende, honderdmaal in gedachten zondigen en toch, in eigen schatting, een eerlijke en eerbare vrouw blijven. Men kan er zijn verbeelding meê opwinden zonder de achting voor zichzelve te verliezen. De verbeelding verkwikke zich, lave zich naar hartelust aan deze zoo aandoenlijk voorgestelde, in zoo roerende, dichterlijke taal beschreven zinnelijkheid - pourvu que l'on reste pure! -

George Sand heeft een stijl ‘de premier ordre’, een rijk gestoffeerden geest. Welk een schat van gedachten stort zij uit over ieder onderwerp, dat haar belangstelling gaande maakt. En die onderwerpen zijn vele. Zij neemt de groote vraagstukken van onzen tijd ter harte met een liefde, behandelt die met een diepte van blik, een onbevangenheid van oordeel, die eerbied vorderen, zoo al niet voor de vrouw als vrouw, dan toch voor den vrijen, hoogstrevenden geest en het groote hart van den auteur.

Hare natuurschilderingen zijn bijna zonder wedergade in de Fransche letterkunde. De natuur kende zij van aangezicht tot aangezicht. Tegenover deze stond zij rein en gevoelde zij warm. Hare boeken bevatten vele kostelijke korrels van gedegen goud: levenswijsheid, diepte van bespiegeling, fijne en juiste opmerkingen. Er is heel wat wijsheid te garen in haren hof. Tooneeltjes komen er in voor van ongemeene bekoorlijkheid. De karakters echter, die zij teekent, hebben iets vaags; ze missen ronding, en willen zich maar niet in scherpe trekken in den geest afdrukken. Dit schijnt ons toe bepaaldelijk het geval te wezen met hare meisjesfiguren, die bijna allen iets conventioneels hebben.

‘Une oeuvre d'art doit être une oeuvre de poésie autant que d'analyse.’ Schoone regel, dien zij echter slechts zeer onvolledig in toepassing bracht of brengen kon. Zij maakt de poëzie te veel los van de studie der werkelijkheid. Om een

schildersterm te gebruiken, bij Sand wordt de poëzie niet uit de toestanden en karakters *uitgehaald*, met de punt van 't penseel naar boven gewerkt; veeleer gelijkt zij een blinkend vernis, door de schrijfster op haar figuren gelegd. George Sand dringt door tot de betere natuur van den mensch; wat er goeds en beminnelijks in een menschenhart kan wonen, schildert zij gaarne en met geestdrift. Laat zij den lezer niettemin onbevredigd, dan is het omdat zij dikwijls buiten de gegevens der werkelijkheid om dicht, en zedelijk niet zuiver onderscheidt. Haar gevoel, vooral waar 't liefde geldt, is niet gezond, speelt te veel door haar verbeelding, is te afgetrokken, komt niet warm uit het hart. Sofismen verduisteren het en bederven het, waar zij het liefde-drama opvoert. Onreine opwellingen in haar eigen hart vloeien ongemerkt in hare pen. Zelf worstelende met eene bedorven verbeelding, koestert zij echter blijkbaar voor de onschuld een diepen eerbied, zoekt zij naar een ideaal van vrouwelijke reinheid, dat zij zich evenwel moeielijk zuiver en gezond voorstellen kan. Doch reeds dit zoeken bewijst, hoe haar eigen afdwalingen en sofismen haar niet blind maken voor datgene, wat de stralenkrans is der vrouw, voor datgene wat haar ten allen tijde de ridderlijke vereering en de eerbiedige hulde van den man waarborgt, dit namelijk: dat bij haar de liefde een zaak is van het hart meer dan van de zinnen.

George Saud en haar school beheerschten tot voor zeer korten tijd de Fransche letterkunde. In de Revue des deux Mondes voerden, bijna zonder uitzondering, haar discipelen het woord. De novellisten van naam, die in de Revue hun pennevruchten leveren, hebben zich allen meer of min naar Sand gevormd. De realisten vonden vooral *buiten* Frankrijk lezers: in Frankrijk zelf sloot de wulpsche stijl van Balzac, de naakte schilderingen van Flaubert, de deuren der salons voor deze boeken. Ter sluiks gelezen, verslonden soms, werden zij door het fatsoenlijk publiek, dat voor degelijk wilde doorgaan, nooit als de lectuur der beschaafde familiekringen erkend. Maar een Feuillet, door de realisten de ‘Musset des familles’ genoemd, een Cherbuliez, en anderen, vonden hun weg naar de leestafel der huiskamers.

Ieder kent die litteratuur uit de Revue. Ieder weet dat het kenmerkende dezer verhalen vooral hierin bestaat: dat zij een hoogstbeschaafden, keurigen vorm paren aan een vluggen, geestigen dialoog; dat zij bijna uitsluitend spelen in de groote wereld; dat zij meestal een overspeligen hartstocht tot kern en middelpunt hebben. Er is pathos in, en ook het moreele in den vorm van ‘beaux sentiments.’ Hier en daar vindt men leefregelen, korte lessen en spreuken, in sierlijken, puntigen, prettigen vorm, los daarheen geworpen. Een paar woorden vol gevoel, een vonkje van godsdienstige verheffing, bij vlagen opflikkerend onder den gepolijsten stijl, zijn met tact in het verhaal ingevlochten. Wat kan men meer verlangen? Vallen de heldinnen voor den een of anderen verleider, die verleider is steeds een groot heer. Men kan er dus van verzekerd wezen dat de hartstocht ‘comme il faut’ zal behandeld worden, en de zonde verschijnen zal met handschoenen aan, behoorlijk gekapt en opgeschikt. Adellijke slachtoffers van den hartstocht vallen zoo aandoenlijk, met zooveel gratie, dat men waarlijk aan haar val geen aanstoot nemen kan. De romandichter rekent dan ook op een traan, trilend aan de wimpers der schoone lezeres.

Heeft niemand met Edmondo de Amicis zich eens recht hartelijk boos gemaakt op die conventie, dat schreef gevoel, dat knoeien met, dat vervalschen van het ideaal? Heeft niemand, met den Italiaanschen schrijver, den spot gedreven met deze Eau-de-Cologne litteratuur? Verbluft misschien door den onberispelijken vorm, den bijna volmaakten opzet van het verhaal, den vloeienden dialoog, de gemakkelijke, natuurlijke ontwikkeling der handeling, de stijlsieraden, het vuurwerk aan het slot, zag men het armzalig ledig dier novelle voorbij. De conventie, die eens alleen Grieken en Romeinen, later, bij de Romantikers, slechts middeneeuwsche ridders en baronnen duldde, liet zich in den modernen roman gelden door den eisch, dat voornamelijk de groote wereld ten tooneele zou worden gevoerd. Menschlievendheid, medelijden, liefde, zelfopoffering zien er veel fatsoenlijker uit, wanneer zij in een rijkgestoffeerd salon verschijnen, een keurig gekleeden vicomte of een in zijde en kanten gehulde baronne in den mond of in het hart worden gelegd, dan wanneer zij in de burgerlijke wereld optreden. Men moet zien welk een vies gezicht de heer Taine trekt, waar hij Dickens

volgt in de achterbuurten van Londen, in de winkeltjes, op de zolderkamertjes. Dat burgerlijke leven stuit den Heer Taine tegen de borst. Hij houdt het met George Sand's onmogelijke figuren uit de volksklasse, geidealiseerde ‘beaux sentiments’ wie men een katoenen kleed aantrok, een paar vereelte handen gaf.

Zoo beweegt zich dan de romandichter bij voorkeur in de Parijsche groote wereld, een kring, die, naar het eenparig oordeel van alle ernstige en beschaafde Franschen, zich voornamelijk onderscheidt door beuzelachtigheid, verkwisting, bigotterie en verfijnde zinnelijkheid. Aan de gepolijste en goede manieren dier wereldlingen hangt men, als aan een kapstok, de edelste en fijnste gewaarwordingen op. Deze modepoppen worden gebruikt om schoone en roerende ontboezemingen ten gehoore te brengen. De vreeselijkste strijd, dien een vrouwenhart strijden kan, de kamp tegen den hartstocht, die haar blozen doet over zichzelve en door haar heiligste plichten wordt gewraakt, wordt een ellendige comedie in den mond dier coquette, in weelde gestoofde dames der aristocratie. Hartstochten te schilderen is het recht van den romandichter, doch hij schildere ze groot, tragisch; hij passe ze geen menschen aan, klein en onbeteekenend, door etiquette en onnatuur van der jeugd af verknoeid en verhanseld. Zoo ontstaat een wanverhouding tusschen personen en toestanden, die daarom ontzenuwend werkt, omdat zij lieden, zonder eenige zedelijke grootheid, vergunt zich voor een belangwekkend slachtoffer van eenen tragischen hartstocht te houden. Deze sofismen zijn het, die een boek onzedelijk maken; deze ‘sensualité de l'âme,’ die voor waaren warm gevoel uitgegeven wordt. Toegegeven dat er in deze boeken bladzijden voorkomen, waarin godsdienstig gevoel gloort, gevoelswarmte tintelt, zij leiden niettemin het gevoel op een dwaalspoor werken er toe mede het karakter te bederven, het geweten te ontzenuwen, want de voorstelling is onwaar.

Men schildere een deugd, die *deugd* is, doch make van 't goede geen frase, waarmede een ieder zich tooien kan. Een weinig oppervlakkig gevoel, zonder kracht of pit, voor zielenadel uitgegeven; een onmogelijke volkomenheid den figuren aangepast, niet verklaard door, noch voortvloeiende uit de omstandigheden, gegevens en toestanden, zullen op den lezer juist de tegenovergestelde uitwerking hebben van die, welke men meende te mogen verwachten. Zij veroorzaken een ziekelijke overspanning, of geven het gezond verstand aanlei-

ding met het ideale den spot te drijven. De deugd mag ten opzichte harer officiëele apostelen onder Frankrijk's letterkundigen de oude spreuk tot de bare maken: bescherm mij tegen mijne vrienden; want sommigen hunner brengen haar even groote schade toe als de verklaarde vijanden in staat zijn haar te berokkenen. Wij zullen de gelegenheid vinden op dit punt terug te komen bij het doorbladeren van den roman van Octave Feuillet.

Octave Feuillet verschijnt in zijn ‘Journal d'une Femme’ als een causeur, een causeur die tevens man van de wereld is. Zijn novelle maakt den indruk, of hij die in een zachten leunstoel in den een of anderen aristokratischen salon improviseerde. Den toon en de taal dier wereld verstaat hij volkomen; zijn talent plooit zich naar den eisch van kringen, die geboeid willen worden, niet ingespannen, geroerd, niet geschokt, onderhouden, maar op een wijze die allen diepgang van gedachte buitensluit. Zijn publiek, hij weet het, wil gespannen worden; daarom is de hartstocht, die den lezer het meest opwindt, hem het hart niet onaangenaam beklemt, terwijl hij tevens zacht de zinnen prikkelt - de geheimzinnige, uit de donkere diepten van het natuurleven opwellende neiging tot echtbreuk - de kern zijner verhalen. Doch hij weet ook dat het fatsoenlijk publiek ‘foei’ roept, wanneer die hartstocht zoo maar in huisgewaad verschijnt. Hij moet in gala optreden, onder kristallen luchters; hij moet aandoenlijk geschilderd worden, zoodat een dame het voor zich zelve verantwoorden kan er hare gedachten bij te bepalen. Bovendien moet er iets ideaals nevens staan; de godsdienst, de zedelijkheid moeten van tijd tot tijd een frase ten beste geven; een fijn gezegd, goed gedacht, lief gevoeld woordje spreken. Men moet kunnen wijzen op deze zinsnede, gindsche bladzijde, met de aangename zekerheid ieder, die 't soms niet mocht willen gelooven, met de stukken te kunnen overtuigen: die mijnheer Feuillet is een zedelijk schrijver, een man van beginselen, godsdienstig, goed katholiek. Bovengenoemde eigenschappen verschaften de boeken van Feuillet den toegang tot de goede kringen, wonnen hem het vertrouwen der ‘femmes honnêtes,’ der huismoeders. Le Journal d'une Femme werd, toen het verscheen, geprezen in een tijdschrift, waaraan de heer de Pressensé medewerkt. Het heette daar: dit was nu eens een zedelijk werk bij uitnemendheid,

Feuillet's meesterwerk. De hoofdfiguur, een jonge dame, de zelfopoffering in persoon (haar dagboek behelst de beschrijving harer achtereenvolgende zelfopofferingen), werd als een uitstekend gelukt voorbeeld van vrouwelijke deugd, vrouwelijke zedigheid, vrouwelijke toewijding geprezen. Slechts merkt de beoordeelaar in 't voorbijgaan op, dat de deugd der romaneske Charlotte *une vertu un peu surnaturelle* is. Dat dit los daarheen geworpen woord een algeheele herziening van den zooeven toegezwaaiden, hoogen lof noodzakelijk maakt, schijnt de beoordeelaar niet te beseffen; want onmiddellijk na deze opmerking komen weêr complimenten en handdrukken voor den heer Feuillet. Wat echter deze beoordeelaar naliet te doen, zullen wij ons veroorloven, het boek namelijk van den heer Feuillet op den keper beschouwen. Immers het is een staaltje van de, zich noemende, degelijke en zedelijke romans in Frankrijk, en werd ons van bevoegde zijde als zoodanig voorgesteld.

Hetgeen allereerst treft bij een oppervlakkige lezing is de gladheid, de lenigheid, de verfijnde keurigheid van den stijl. Nergens hort en stoot het verhaal; nergens een spoor van inspanning, nergens een teeken van onbeholpenheid in de techniek van het vak. Het verhaal glijdt daarheen als een beekje over de kiezelsteenen, kristalhelder, vlug - maar ondiep. Den magistralen stijl van Sand kan Feuillet niet evenaren; evenmin bezit hij haar genie, haar wijden gedachtenkring, haar diepte van bespiegeling, haar vurige belangstelling in de groote vraagstukken van den tijd, haar welsprekende, warme toewijding aan de zaak der verdrukten, de verheffing, den gloed, de verontwaardiging, die er soms tintelen onder de vingers der groote schrijfster. Hiertegenover staat dat Feuillet beknopter is, zijn verhalen opzet en afspint met een vlugheid en een vastheid van hand, een kennis der juiste evenredigheden, die gunstig afsteken tegen George Sand's vaak al te breeden verhaaltrant en gebrekkige inkleeding. Daarbij verstaat hij de kunst in het allerliefste Fransch op een fijne, gevoelvolle wijze opmerkingen, regels door zijn boek te strooien, der moeite waardig, dat men die er uit knippe en beware. Hij moraliseert zoo geestig, zoo kernachtig, zoo pikant, dat de grootste hater van zedelessen er in berust door hem bepreekt te worden. Zijn preekjes zijn kort, met geest gekruid; uitweidingen schuwt hij, diep gaat hij nooit,

vervelen doet hij nimmer. Ziedaar eigenschappen, die groote verdiensten zijn tot op zekere hoogte en door de Franschen in 't bijzonder worden op prijs gesteld. Onderwerpt men echter zijn boeken aan een meer nauwkeurig onderzoek, geeft men zich rekenschap van den indruk, dien zij achterlaten, dan wordt men getroffen door het vage zijner figuren, de flauwe, onbestemde beelden, die hij schetst. Hij teekent met een week potlood; nergens scherpe omtrekken. Een mollige, gladde tint ligt over zijn tafereelen, waaruit zijn figuren zich slechts zeer onvolledig losmaken; die op den achtergrond deinzen weg in een mist. Het is bevallig, los, geestig, vol fijne toetsen; aardige partijtjes vindt men er in, maar het geheel is zwak van toon. Wat zijn moraal betreft, we stipten 't reeds aan, deze is veelal scheef, bij wijlen verdraaid. Het is een moraal ‘à l'usage du beau monde,’ gelijk zijn taal, zijn stijl, de lijst, waarin hij zijn karakters vat, dier wereld ten gevalle gekozen zijn. In monsieur de Camors hangt hij zijn adellijken viveur den mantel der romantiek om de schouders. Want monsieur de Camors is een moderne Rolla, een broeder van den Paëz, als men hem goed bekijkt. Dit karakter is een dier paradoxen, gelijk de romantiek er gaarne opwerpt: ernstig en toch cynisch, somber en toch jagend naar genot. In sommige der tirades van Camors hoort men den nagalm van Musset's Don Juan. Ook de vrouwen, die vallen voor den belangwekkenden verleider, de eene door de bloote aanraking zijner hand, de andere door het somber vuur van zijn oog en het magnetisme zijner persoonlijkheid, zijn aan Musset ontleende sensitiven. De arme vrouw van dezen somberen lichtmis vertegenwoordigt, door haar karakterlooze aanhankelijkheld en deemoedige houding, het moreel element in den roman. De dames kunnen met haar weenen, haar beklagen, haar bewonderen - en zoo smokkelt Feuillet zijn contrabande binnen, zoo laat hij zich zekere stuitende en onkiesche tooneelen vergeven. Vergelijkt men de coquettes van Feuillet, en anderen, met de Célimène van Molière, zoo fier, zoo hooghartig in haar ijdelheid en behaagzucht, dan ziet men hoe het type is gedaald. Leg de flauwe, ziekelijke deugd hunner ‘femmes honnêtes’ naast de heldinnen van Racine, naast de vrouwenkarakters van madame de Staël, dan is het of al de kracht, al de frischheid, al het fiere en nobele uit de Fransche vrouwenwereld verdwenen is. Wist men niet beter, men zou meenen dat in het groote Frankrijk

alle vrouwen zoo denken en voelen, kakelen en beuzelen, zinnelijk vroom en wereldsch sentimenteel zijn, als de getitelde dames des beeren Feuillet. Men behoeft echter niet lang in het schoone land te verwijlen om te beseffen, dat het er in de degelijke burgermaatschappij geheel anders uitziet en geheel anders toegaat dan in die conventioneele wereld, waarin de romanschrijvers u rondvoeren. Het is nu eenmaal een zwak veler Franschen, kinderachtig verzot te zijn op ceremonieel, in de openbaring van het gevoel en der meeningen naar buiten iets tooneelmatigs niet ongaarne te zien. Diezelfde natie, welke men aanwrijft een wufte te zijn en te blijven, zal met een ernst, een zwaarwichtigheid, die ons doet glimlachen, een vraag van etiquette behandelen. - Bij de volksvoorstellingen in het theâtre du Chatelet gebeurt het soms dat lieden uit den kleinen burgerstand zich een volledig zwart kostuum huren, om zich gedurende eenige uren het genot te verschaffen voor een groot heer te worden aangezien. Een winkelbediende of kantoorklerk smaakt op bovengenoemde avonden de voldoening in de een of andere loge te poseeren, een lorgnet in 't oog gedrukt. Koddig is 't om op te merken hoe onze vriend zich vermoeit om de aandacht van 't publiek te trekken. Denkt ge dat dit laatste, bijna geheel uit de volksklasse samengesteld, zich een oogenblik door den gewaanden bankier of baron foppen laat, dan bedriegt gij u. 't Zijn louter illusiën, waarmede onze ellejonker zich vleit, maar: cela est un plaisir pourtant. - Deze trek vertoont zich, gewijzigd naar levenskring en omstandigheden, in de hoogere lagen der samenleving. De zucht om vertooning te maken (hoe onbarmhartig striemt Daudet zijne natie over die hebbelijkheid!), de ijdelheid op zekere maatschappelijke onderscheidingen, de innige voldoening als men er eindelijk in is geslaagd een man van naam, een kunstenaar, een letterkundige, een lid van den adel ten zijnent te lokken; de *blague* in al haar schakeeringen: deze trekken, samenhangende met zeer beminnelijke eigenschappen, ontgaan den vreemdeling niet, die eenigen tijd in hun midden vertoeft. Amicis, getuige zijn opstel over Parijs, maakt zich over dezen karaktertrek zóó boos, dat hij met eenigen wrevel den Parijzenaars den rug toekeert. Er zijn echter te vele en te uitnemende uitzonderingen, dan dat zich die indruk niet langzamerhand aanmerkelijk zou wijzigen.

Hoe dit zij, de meerderheid van het lezend publiek verlangde nu eenmaal den roman in avond-toilet, zwart gerokt, wit gedast, met reukwater besprenkeld. Het gewone dagelijksche leven, de werkelijke toestanden en omstandigheden schenen der verdichting geen boeiende stoffe te kunnen bieden. Zoo krijgt dan van zelf het verhaal een conventioneelen tint, daar het zich in een voorgeschreven vorm moet persen: meer nog, de deugden worden klein, nuffig, ziekelijk in het onbeduidende en gekunstelde midden, waarin zij optreden. Het is en blijft een schaduw op den roem der moderne Fransche novellisten, dat zij zich in dezen door den smaak van 't publiek lieten leiden, in plaats van den smaak van 't publiek te leiden. Octave Feuillet staat hieraan in de eerste plaats schuldig. De opmerking van den dollen naturalist aan zijn adres - van Vast Ricouard, tevens een staaltje van naturalistischen stijl en woordenkeus: le vice honteux créve ses abcès sur le cataplasme du style noble, mag overdreven heeten, maar is zij geheel onverdiend?

Le Journal d'une Femme behelst de bekentenissen en de zelfbiografie eener jonge dame, Charlotte d'Erra, een dame van adel, dat spreekt van zelf, opgevoed in een Jesuiten-inrichting, als alle meisjes uit de hoogere standen. Deze jonge dame heeft van nature een neiging (door de kloosterzusters zorgvuldig gekweekt, en niet minder zeker door den ledigen tijd, waarmede zij geen weg weet, bevorderd), veel over haar eigen persoon te peinzen, voortdurend met zich zelve bezig te zijn.

De bespiegeling, waarmede zij haar dagboek opent, bewijst reeds aanstonds dat er bij haar van naïveteit geen sprake is. ‘Ma conscièn̈ce me disait,’ verklaart zij, que l'habitude *de tenir registre de mes impressions, de raffiner mes sentiments, de caresser mes rêves, et de leur donner un corps* (type George Sand) aurait une conséquence inévitable: celle d'exalter en moi ce fonds romanesque et passionné qui est une disposition dangereuse chez une femme, qui pouvait être fatal au repos et à la dignité de ma vie.

Zoo over zich zelve te spreken drie jaren na het verlaten van 't ‘couvent,’ van de kostschool zouden wij zeggen, is zeker buitengewoon. Zich op twintigjarigen leeftijd te verdiepen in zelfonderzoek, een ‘fonds romanesque et passionné’ gewaar te

worden op den bodem van zijn wezen, dat mag de kloosterzusters bevallen, doch, op gevaar af van voor niet serieus gehouden te worden, vinden wij zulk een schoolmeesterachtig moraliseeren over haar eigen persoon alles behalve beminnelijk in een meisje van twintig jaren. Een kwalijk verholen ingenomenheid met zich zelve schemert er door, gelijk overigens bij al die bespiegelingen over eigen karakter het geval pleegt te zijn. De heer Feuillet heeft het anders bedoeld; hij heeft een ernstig, een degelijk, een beminnelijk en gevoelig meisje willen teekenen. Wat ons betreft, wij gevoelen van den aanvang af ons in de trekkaswarmte der Parijsche groote wereld verplaatst, waar frissche, natuurlijke, gezonde gewaarwordingen bezwaarlijk kunnen tieren. - Nadat Charlotte geruimen tijd geweifeld heeft tusschen den lust om toe te geven aan haar romaneske neigingen en de stem van binnen, die haar dit ontraadt, valt er iets voor, dat aan de aarzeling der jonge dame een einde maakt.

‘Een paar woorden, die mijn grootmoeder heden avond sprak, maakten een einde aan mijn weifeling. Wij hadden gasten. Na afloop van het diner vermaakten wij ons met een gezelschapsspel: men schrijft een paar vragen op een reepje papier, vouwt de papiertjes toe, en werpt ze in een mand, waarin nu ieder op goed geluk een greep moet doen, er een briefje uithalen, en de daarop geschreven vragen zoo goed mogelijk beantwoorden, Een onzer gasten, een jeugdig lid der kamer, die voor een diepzinnig man wil doorgaan, wist het altijd zoo aan te leggen, dat hij zijne eigene vragen ter beantwoording kreeg. Dezen avond had hij zich zelven de vraag gesteld: Wat is een vrouw die hare plichten verstaat? Daar juist de beurt aan mij was de briefjes te openen, las ik in éénen adem de vraag en het antwoord. Dit laatste luidde aldus: Een vrouw die hare plichten verstaat is een vrouw, die geen romans begeert in haar leven, want er zijn er geen goede; die geen poëzie zoekt te brengen in haar leven, want de plicht is niet poëtisch; die geen hartstocht najaagt, want hartstocht is slechts een mooie naam voor zonde. - Een gemurmel van bewondering, waarmede ik laf genoeg was luide in te stemmen, doorliep den kring van aanwezigen, op het hooren dezer schoone uitspraak. De schrijver had zich reeds verraden door een bescheiden glimlachje van gestreelde ijdelheid, toen plotseling

mijne grootmoeder hem in het genot zijner zegepraal kwam storen. Hoe, mijnheer! riep zij uit, zult gij deze jonge vrouwen dergelijke ketterijen opdringen? Daar zal ik voor waken! Onder voorwendsel van haar tot degelijke en plichtmatig handelende vrouwen op te leiden, zoudt gij zottinnen van haar maken, jeugdige puriteinen. Dat zal niet geschieden, zoolang ik nog een woordje medespreken mag. Vooreerst begrijp ik die tegenstelling van neiging en plicht niet - de neiging hier, de plicht dáár - alsof de een noodwendig het tegenovergestelde moest zijn van de ander. Kan men dan zijn neigingen niet op zijn plichten overdragen? Ik beweer niet slechts dat men dit kan, maar dat men dit moet, en laat mij u zeggen, mijn waarde heer, dat daarin het geheim bestaat van het leven der fatsoenlijke vrouw. De plicht, mijn hemel, zoo alleen genomen, is taai en dor genoeg. Gij zegt: hij is niet poëtisch - volkomen mijne meening - maar hij moet het worden, opdat men in 't volbrengen er van zijn geluk leere vinden, en daartoe dienen ons, vrouwen, die romaneske neigingen, waartegen gij uw banvonnis slingert. Mocht gij ooit trouwen, dan raad ik u een vrouw te kiezen, die niet romanesk is, en gij zult zien wat gebeurt.' -

'Wat zal er gebeuren?' vroeg onze jeugdige afgevaardigde.

'Dit! Alles in het leven zal haar plat en smakeloos toeschijnen, in de eerste plaats haar man - gij neemt mij niet kwalijk - dan haar huis, haar kinderen, haar godsdienst zelf. Ach, goede hemel, het ia niet tegen haar romaneske neigingen, dat men de hedendaagsche vrouwen waarschuwen moet! Dáár ligt niet het gevaar voor het tegenwoordige. Wij sterven waarlijk niet aan geestdrift, wij lijden veeleer aan het tegendeel er van. Maar om op onze nederige sexe terug te komen, zie mij dan die vrouwen eens aan, die zooveel van zich spreken laten te Parijs; ik bedoel die welke *te veel* van zich spreken laten. Is het haar verbeelding, die haar in 't verderf stort; is het de drang naar 't ideale die haar op een dwaalweg brengt? 't Mocht wat! 't Zijn voor 't grootste gedeelte de ledigste hoofden en de dorste verbeeldingen ter wereld - "Dames" zoo ging mijne grootmoeder voort laat u niet onbetuigd, weest romanesk naar hartelust. Tracht een vonkje poëzie in uw hoofd glorende te houden, gij zult er des te zekerder brave vrouwen en des te gemakkelijker ge-

lukkige vrouwen door zijn en blijven. Het poëtisch gevoel aan den haard eener vrouw is als de muziek en de wierook in een kerk, het is de bekoring die van het goede uitgaat.'

Beminnelijke levenswijsheid inderdaad! Ware slechts de keuze der onderwerpen, de behandeling der stof, de ontwikkeling der karakters des heeren Feuillet met deze leefregelen in overeenstemming! Werden zij maar in zijn boeken gezond, zuiver, aangrijpend toegepast! Bleken zij maar niet al te vaak de bonte wimpels, die een dubbelzinnige lading dekken.

Wij hebben hier: beaux sentiments, op een fijne, keurige wijze uitgedrukt. Hoe los en bevallig weet gratie de stijve plooien te schikken van den doktorsmantel der moraal! Mij dunkt, wij zien de welsprekende comtesse d'Erra in haar leunstoel terugzinken, met de blanke, aristokratische vingeren haar waaier in beweging brengende, de dames getroffen, verrukt, - de diepzinnige député pat gezet, zijn spijt verkroppende. De beleefdheid moge hem 't zwijgen opleggen - immers de grijze haren der oude dame dulden geen repliek - er viel heel wat te antwoorden op de preek van madame d' Erra. - Stellen wij ons eens voor, dat de geest van een der degelijke, denkende, praktische Franschen in hem voer, die op dezen oogenblik een geheel anderen toon aanslaan, de zaken van een, wel is waar minder poëtische, maar meer doeltreffende zijde willen aanvatten. Hij zou dan bij voorbeeld het volgende in het midden kunnen brengen: Mevrouw, uwe stellingen zijn schoon, doch met dergelijke algemeenheden, hoe fraai die ook klinken mogen, is onze natie, en de Fansche vrouw in 't bijzonder, weinig gebaat. Om hare plichten te doen, moet de vrouw beginnen met hare plichten te kennen, - - en dit is maar niet zoo gemakkelijk als gij schijnt te vooronderstellen. Daartoe wordt niet slechts wat romanesk gevoel, doch in de eerste plaats een goed gevormd karakter, een opgeklaard verstand, een zelfstandig oordeel, een degelijke zin, vruchten eener gezonde, oordeelkundig geleide, aan de behoeften van den nieuweren tijd beantwoordende, opvoeding vereischt. Geeft men die aan de vrouwen der hoogere standen in Frankrijk? Is de invloed der bekrompen geestelijke zusters er op berekend die eigenschappen te ontwikkelen en aan te kweeken? Werkt het opsluiten der meisjes in een couvent, in de jaren dat zij 't meest de leiding en het oog der ouders behoeven - werkt dat mede om haar

die huiselijke deugden, die liefde voor 't familieleven, dien reinen godsdienstzin in te prenten, die gij, te recht, in de vrouw zoo hoog schat, en tot onmisbare voorwaarden stelt van haar geluk? De lauwe stroom van ongezonde mystiek, waarmede men haar in 't couvent overgiet; de bekrompen geest der kloosterscholen, waaraan gij, uwe plichten in dezen niet kennend, of moedwillig verwaarloozend, haar blootstelt, moeten die bij geval haar staande houden te midden der verleiding en opwinding, die aan 't leven in de wereld verbonden zijn? Indien 't haar dan eens plicht toeschijnt haren echtgenoot te kwellen met een bigotterie, een godsdienstzin zoo bekrompen, dat hij er het geduld bij verliest, of de schouders ophalend, zijn huis ontloopt, meenende in zijn vrouw het werktuig te zien der soutane? Is in dit geval haar ‘disposition romanesque’ haar ten zegen, draagt die er toe bij haar leven gelukkig te maken? Zij moeten hare hartstochten overdragen op hare plichten - zeer waar - doch dan moeten hare plichten der moeite waardig zijn dat men er zich aan geve. En is nu het leven der hoogere standen, de rol, die de vrouw daar gedwongen is te spelen, de levenswijze, die de gebruiken haar voorschrijven, zoo rijk aan belangwekkende dingen, ernstige doeleinden om na te streven, gelegenheden om zich nuttig te maken en goed te doen? Daal eens uit uw wolk, mevrouw, en zie de werkelijkheid eens onder de oogen, de weelde, de ledigheid, het beuzelachtige, versnipperde bestaan, waartoe de dames, die gij zoo schoon bepreekt, gedoemd zijn; het netwerk van maatschappelijke vooroordeelen, waarin zij zijn gevangen; de opvoeding in ultramontaanschen geest, die haar van der jeugd af aan gewent anderen over haar hoofd en hart te laten beschikken, tot zij, bij die lijdelijke gehoorzaamheid hare zelfstandigheid inboetende, eens hare hand zal laten wegschenken, als iets dat haar niet toebehoort. Zie eens hoe de kloosteropvoeding der meisjes werkt, hoe scheeve voorstellingen zij uit de couvents medebrengen, hoe vervreemd van de jongelieden der andere kunne - hoe onvrij ze zijn. Uwe stelregels zijn schoon, doch met schoone ontboezemingen in een salon ten beste te geven, verandert men de maatschappelijke verkeerdheden niet. Men moet de hand aan 't werk slaan, de zeden omscheppen, vooroordeelen aantasten, de positie der vrouw verbeteren, en daartoe, in de eerste plaats, haar beter onderwijs geven, haar door een geheel ander stelsel van opvoeding dan tot nu toe werd gevolgd, tot zelfstandige, vrije, on-

afhankelijke wezens vormen, Had de député zoo gesproken men zou kunnen gissen dat Francisque Sarcey hem zijn preek in 't oor blies, de man, die als eens wijlen Coquerel fils, van een betere opvoeding der vrouw, een maatschappelijke wedergeboorte verwacht, die tot een wedergeboorte der letterkunde leiden moet. De grief der realisten tegen een letterkunde als deze is juist, dat zij het zwak der Fransche natie in de hand werkt, zich met frasen te paaien, waar 't geldt de werkelijkheid vastberaden onder de oogen te zien. Wat baten schoone regels in 't afgetrokkene, beaux sentiments, als men de feiten, die hunne gezonde en natuurlijke toepassing op huiselijk en maatschappelijk leven in den weg staan, onaangeroerd laat. De richting van George Sand: *de zedelijkheid op te plossen in gevoelsopwellingen - haar de verbeelding meer dan het geweten tot grondslag te geven*, eene richting, ook door Feuillet gehuldigd al vaart hij onder de vlag van het Katholicisme en Saud onder die der vrije gedachte, wordt door de realisten gewraakt en met recht en reden. Zij eischen dat de letterkunde niet voorga de natie met poëtische sluiers te blinddoeken voor de misbruiken, de ingekankerde vooroordeelen, de gevaren van het in 't geheim voortwoekerend clericalisme, en er tot de vrouwen een geheel andere taal gevoerd worde dan dat ‘soyez romanesques, mes dames, et ne vous gênez pas.’ Zij verlangen dat men de opvoeding der meisjes aan de geestelijkheid ontneme, de couvents sluite, die vervange door scholen, waar zij een vormend, verlicht onderwijs ontvangen.

Men voede de meisjes niet op afgezonderd van de knapen, maar dat ze opgroeien met haar broeders en de makkers van deze, *en bons camarades*. Dan zal er een geheel ander geslacht van vrouwen opstaan in Frankrijk, veel minder speelpop der mannen, veel minder romanesk en devoot, vrouwen, die haren tijd begrijpen, haren echtgenoot begrijpen, zijn vriendin, zijn vertrouwde, zijn gelijke zijn. Wij, die onder geheel andere omstandigheden leven, vinden het strafpreekje van madame d' Erra geestig, lief, waar. Doch men duide 't een verlicht en onbevooroordeeld Franschman, hoedanige er vele zijn niet ten kwade, wanneer hij, met een uitdrukking van wrevel op het gelaat, zijn schouders ophaalt over den raad der adellijke dame: soyez donc romanesques, mes dames, et ne vous gênez pas.

Onze romaneske Charlotte begint dus het verhaal harer wederwaardigheden, beschrijft ons haar levensloop, die in 't nauwste verband staat met de lotgevallen eener vriendin, Cécile de Stèle, haar schoolkameraadje. Deze jonge dame, vroegtijdig halve weeze geworden door den dood harer moeder, werd door haren vader, den generaal de Stêle, opgevoed. Zij is even lichtzinnig, dartel, wuft, speelsch, wereldsch en behaagziek, als Charlotte degelijk en romanesk. Veel aan zich zelve overgelaten, viert zij hare luimen bot; evenwel heeft haar karakter een goeden ondergrond, en is zij vatbaar voor edelmoedige opwellingen. Charlotte d' Erra heeft dan ook voor het bevallige, fladderende vlindertje Cécile een beschermende genegenheid opgevat. Een vriendschapsgevoel, niet vrij van bekommering, noopt haar over haar vriendin een goedhartig patronaat uit te oefenen, dat deze zich laat welgevallen. Wij zien Cécile reeds in het tweede hoofdstuk bij Charlotte binnenstuiven, terwijl deze in haar boudoir haar piano martelt.

‘Verbeeld u, Charlotte, papa gaat op reis!’

‘Gaat uw papa uit de stad?’

O, voor enkele weken maar... een inspectiereis in de provincie... mij zendt hij naar buiten, naar mijn tante de Louvercy... ergens op het land... in de bosschen. - Mijn tante de Louvercy is een beste vrouw, maar zij woont daar alleen op haar oud kasteel met haar zoon Roger, mijn neef... gij weet wel... die zoowat half krankzinnig is, sedert hij in den oorlog zoo gruwelijk werd verminkt. Hij heeft geen beenen meer... geen armen meer... vreeselijk... 't heeft niets meer van een mensch. Arme jongen... een medelijden dat men met hem heeft! maar gij begrijpt welk huisgezin, welk een leventje 't daar is. Daarom zeg ik tegen papa: Papa, ik zal gaan, maar 't is even goed of u mij in ballingschap zendt. Ik ga er dood, ik word er wanhopig, zoo u ten minste mij niet toestaat Charlotte d'Erra mede te nemen.... Neem Charlotte d'Erra meê, zegt papa....

‘Maar, mijn lieve!’

Wilt ge dat ik hier aan uwe voeten doodval, zeg dan: neen. Toe doe mij dit pleizier, ga mede. Bovendien, 't is nog volstrekt niet zeker dat wij ons vervelen zullen.... met ons beidjes zullen wij er wel wat op vinden.... wij gaan paardrijden, wij spelen quatremains.... en dan zijn er toch zeker wel enkele heeren in de buurt, wie wij 't hoofd

op hol kunnen brengen, gij, met uw brutale schoonheid, en ‘ik met dat kranige dat ik over me heb!’

Ik fronste mijn zwarte wenkbrauwen, en zeide met mijn diepsten alt:

‘Foei, Cécile, welk een uitdrukking!’

Zij rekte zich uit tot ze op de punten van haar teenen stond, en herhaalde toen met iets tartends in haar stem, mij tevens haar kleine scherpe tandjes toonende - kranig[1].

Wie leert u toch die woorden?

‘Mijn vader’ zeide zij.

‘Als uwe moeder nog leefde zou zij zeker uwen vader beknorren.’

Zij keek mij strak aan met haar groote heldere oogen, die zich eensklaps met tranen vulden. Zij kuste mij de hand, en hernam op smeekenden toon:

‘Gij gaat toch mede, niet waar?’

‘Maar beste meid, ik kan mijn grootmoeder niet alleen laten.’

‘ - Uwe grootmoeder? - wel, zij gaat ook mede.... ik heb aan alles gedacht; ik heb aan mijn tante geschreven, en zie hier is een brief van tante om uwe grootmoeder ten dringendste uit te noodigen naar Louvercy te komen - waar is uwe grootmoeder? breng mij bij haar.’

Cécile's optreden toont ons in welke wereld wij ons bevinden, de groote wereld, met haar bedorven dampkring. De generaal de Stèle, die zijn kind de taal der lichtekooien leert, argot van het quartier Breda, is een staaltje van den geest, die er heerscht in die hoogst gedistingeerde, kringen, waarin de heer Feuillet zijn karakters zoekt. Men merke op hoe Charlotte, als echte dame van de wereld, niettegenstaande haar bespiegelende, naar 't ernstige gekeerde natuur, niet vergeet dat hare wenkbrauwen *zwart* zijn. Je frongai mes *noirs* soircils. Zelfs bij een onwillekeurig gebaar, als het fronsen der wenkbrauwen, houdt de heer Feuillet zijn heldin den kapspiegel voor.

Madame d' Erra, overrompeld, geeft haar toestemming; Cécile vertrekt, de belofte der oude dame met zich medenemende - dat zij, met haar nicht, binnen weinige dagen zal volgen.

1. De uitdrukking, die Cécile gebruikt, is onvertaalbaar, zij zegt.... du chien! een woord door de dames du demi-monde uitgevonden.

Charlotte met hare grootmoeder vertrekken dus naar Louvercy. Een brief van Cécile heeft de dames reeds op de hoogte gebracht van 't gezelschap, dat zij daar zullen aantreffen. Die brief is meer gebabbeld dan geschreven, vermakelijk door de kinderachtigheid der kleine Cécile, die er uit spreekt. De kwikzilverachtige natuur van Cécile, haar ijdeltuitig, dwarrelend zieltje, zoo ledig als de heidevelden rondom Louvercy, huppelt met haar pen mede. Zij heeft op het kasteel harer tante twee dames gevonden: madame de Sauves et de Châgres - en dan.... twee jongelieden, neven, die den zelfden naam dragen - de heeren René en Henri de Valnesse. Octave Feuillet, het zij in 't voorbijgaan gezegd, is een meester in het zoeken van welluidende adellijke namen. Verdwenen de geslachtsnamen der hooge aristokratie, door een noodlottig toeval, uit het geheugen der natie, hij zou er u een geheel stel nieuwe voor in de plaats geven. De dames de Sauves en de Châgres zijn trouwens niets dan namen, want zij geven geen teeken van leven, ja, doen zelfs haar mond niet open in den roman. Wat de neven de Valnesse betreft, dit zijn twee caricaturen, twee houten poppen, die wij gelooven dat niet bestaan kunnen, zelfs niet in de Parijsche groote wereld. De heer Feuillet laat zijne Charlotte van tijd tot tijd aan het touwtje dezer marionetten trekken - dan dansen zij, slaan met de armen, knikken met het hoofd.... ze leven niet. Hoor hoe Cécile hen beschrijft. Je te dira que, si l'un est brun, l'autre est blond, - que, si l'un fait usage d'un pince-nez, l'autre se sert d'un monocle, - que l'un chante des romances sentimentales qui me font pleurer et l'autre des chansonnettes comiques qui me font rire - qu'ils sont tous deux beaux valseurs, causeurs aimables, parfaitement élevés, d'une fortune presque égale (onze jonge dame heeft informaties genomen, gelijk men ziet) et tous deux, si j'en crois certaines apparences, également disposés à mettre *cette fortune* aux pieds de l'innocente personne qui t' écrit ces lignes.

Tu me diras: - Ton choix est-il fait? Non, ma divine, ils me plaisent à peu près au même degré. -

Pretendenten dus voor Cécile! Dit feit wijzigt aanmerkelijk onze stemming ten opzichte der arme madame de Louvercy, levende in de eenzaamheid, met haren ongelukkigen, verminkten zoon. Wij hadden ons reeds voorbereid op een familiekring, waarover stille droefheid een treurigen, ernstigen tint wierp.

Neen! - het Parijsche leven, met de huwelijksmakelaardij, de kleine intrigues, de chansonnettes comiques inkluis, gaat zijn gang in de adellijke, zwaarbeproefde woning als elders. Er is nog tijd, nog lust om mooie nichtjes uit te huwelijken, daartoe zijn de neven de Valnesse op Louvercy ontboden.

Cécile's hart weifelt tusschen de twee neven; Charlotte wordt plechtig door het speelzieke dametje tot scheidsrechter aangesteld. Die kluchtige opdracht neemt mademoiselle d' Erra aan, met al den ernst en de sentimentaliteit, waarmede een dame van geboorte, die niets te doen heeft, dergelijke opdrachten pleegt te aanvaarden. ‘Je m'effraye de la responsabilité que son aimable confiance m'impose. Je suis bien jeune et bien inexpérimentée pour diriger le choix duquel sa destinée va dépendre!’ Arme Charlotte, zoo jong en reeds buigende onder een zware verantwoordelijkheid als dezen: de keuze tusschen twee ‘beaux valseurs, de fortune presque égale, l'un roucoulant des romances sentimentales, l'autre chantant des chansonnettes comiques’ - De lezer volgt haar met kloppend hart naar Louvercy, nu zij zoo belangwekkend is geworden door het aanvaarden van dezen moeielijken plicht. - Op het kasteel aangekomen, worden Charlotte en hare grootmoeder door de eigenaresse en de gasten hartelijk verwelkomd. Charlotte is geheel onder den indruk harer rol van confidente. Zij denkt een oogenblik na over het toilet dat bij zulk een teedere taak past, en kiest na kort beraad: ‘une toilette trés simple, une toilette de confidente: couleurs sombres, demi corsage, un chiffon de dentelle dans les cheveux, à l'espagnole, une rose rouge piquée par dessus.... je ne fais pas peur, et cela suffit.’ Nog had ze haar toilet niet voltooid, juist was ze bezig de roode roos in haar kapsel vast te hechten, toen een gedruisch op de binnenplaats beneden, het hinniken van een paard, het ratelen van wielen, gevolgd door een stroom van vloeken en verwenschingen, haar in hare overpeinzingen kwam storen. Even ligt ze een tip van de gordijn op - en ziet.... den armen verminkten officier, den ongelukkigen zoon des huizes, in een dog-cart gezeten, die hij met zijn eenig overgebleven hand bestuurt, razende en vloekende op de stalknechts, ‘leur lançant une volée de paroles sauvages.’ - Ziedaar de partij die de heer Feuillet heeft weten te trekken van een tragischen toestand als het ongeluk van een dapper soldaat.

Onze Charlotte neemt aaanstonds met ijver hare taak van raadsvrouw der kleine Cécile ter hand. Zij slaat de heeren de Valnesse met aandacht gade - doch vindt het moeielijk een keuze te doen. Over de gegrondheid van dit bezwaar kunnen wij niet oordeelen, daar de beide heeren hun mond niet openen, en slechts als speelpoppen van Cecile dienst doen. Zij gelijken twee goed gekamde schoothondjes, waarmede mademoiselle de Stèle zich den tijd kort, hen plagende en prikkende, naar 't haar zotte hoofdje invalt. Nu eens klimmen zij als katten in de boomen van het park, terwijl Cécile met een kamerbuks op konijnen schiet (de reden dier handelwijze is ons niet recht duidelijk; is 't om te zien of de aangebedene iets geschoten heeft, of zijn de edellieden de Valnesse bevreesd zelve voor konijntjes te worden gehouden?); een ander maal - doch wij laten Charlotte het tooneeltje schilderen, geestig geteekend als het is door de pen van den heer Feuillet. 't Is aan 't diner - ‘Cécile, die er steeds op uit is den pastoor aan 't lachen te maken, terwijl de goede man drinkt, kwam plotseling op den inval twee kersen, die met het boveneinde van den steel aan elkander zaten, te paard op haar neusje te zetten, haar aardig snoetje daarbij een weinig opheffende om de kersen in evenwicht te houden. - Het gezelschap begon te lachen, de heeren de Valnesse klapten vol geestdrift in de handen. Wat doet Cécile? Zij roept een bediende, trekt de kersen van een, neemt twee borden, legt op ieder een kers, en zegt tot den knecht: Breng dit bord aan mijnheer Henri de Valnesse, en dit aan mijnheer René.’ Deze heeren steken onmiddellijk de kersen in hun knoopsgat.

Doch niet altijd zijn de aardigheden van Cecile zoo onschuldig.... Wij bevinden ons in den tuin van het kasteel. De ongelukkige verminkte officier heeft zijn kamer, waar hij in strenge afzondering leefde, verlaten en zich bij 't gezelschap gevoegd. Twee redenen bewogen hem daartoe - de komst van zijn boezemvriend, commandant d'Eblis, die bij hem dezelfde plaats inneemt als Charlotte bij Cécile, namelijk die van een beproefden, trouwen vriend, en dan - Charlotte. Zij heeft bij een ontmoeting op de trap, de kruk, den invalide uit de hand gegleden, opgeraapt; zij schudt zijne kussens op; zij maakt muziek voor hem, zij is zijn ambulancière, gelijk de heer d'Eblis zegt. Roger kan haar gezelschap niet ontberen.... Terwijl dan allen bij elkander zitten, krijgt Cécile de gril

in 't hoofd, op haar kamerbuks leunende, al voortstrompelende den armen invalide ten tooneele te voeren.... Charlotte, ontsteld door deze wreede gril harer vriendin, springt op om Cécile het ongepaste harer grap onder 't oog te brengen. Doch deze, het patronaat moede, en daarenboven Charlotte heimelijk verdenkende haar een der aanbidders afhandig te maken, antwoordt met een wrevelig: ‘toujours des leçons!’

‘Celle-ci est bien méritée,’ zegt de heer d' Eblis.

Deze scène is den heer Feuillet uitstekend gelukt!

De commandant d' Eblis, een ernstig, ingetrokken man, heeft intusschen op Charlotte's hart een diepen indruk gemaakt. Zijn trouwe vriendschap voor Roger en de degelijkheid van zijn karakter wekken haar bewondering, en doen een diepe genegenheid bij haar ontkiemen. Hij heeft de bravoure van een Fransch militair. Het verhaal uit den oorlog tegen Duitschland, dat Feuillet hem in den mond legt, is schoon, aangrijpend geschreven, in de gespierde, eenvoudige taal van den soldaat. Dit is weder een der ‘beautés de detail’ uit het boek van Feuillet. Tevens is de heer d' Eblis een man van studie; zijn smaak in degelijke muziek geeft aanleiding tot een paar gesprekken met Charlotte, die de ingenomenheid van den commandant met Duitsche muziek niet deelt. Zoo ontspint zich tusschen die beiden een vertrouwelijkheid, die weldra bij beiden in liefde overslaat. Der oude gravin d'Erra ontgaat dit niet; zij neemt Charlotte ter zijde en dient, als deze haar geheim verklapt, haar kleindochter van verstandigen raad. ‘Il n'y a pas’ zegt de oude dame.... il n'y pas d'objections graves, voila tout: famille, réputation, fortune même, tout est très convenable.... Mais malgré tout, je 't en conjure, chérie, ne cède pas trop vite, trop légèrement à ta première impression! prends le temps de l'approfondir.... Je te connais bien, ma fille.... tu serais si malheureuse, si tu n'étais pas heureuse!.... Tu es de celles qui n'aiment pas deux fois, et celles-là, il ne faut pas qu'elles se trompent.... Quand tu auras ouvert ton coeur à un sentiment tendre, quand l'amour, pour tout dire, y sera entré, il restera; *il s'y asseriera comme sur un trône royal qu'on ne quitte qu'avec la vie*.

Ziedaar weder een dier oogenblikken van verheffing in den stijl van Feuillet. Te midden der onbeduidende menschen, der kinderachtige, elegante wereld die hij schildert, komt er, van tijd tot tijd, een woord dat overal elders te huis behoort,

behalve in die omgeving. Zijn personen spreken fraai hun beuzelachtig leven is echter met die uitboezemingen in de vreemdste tegenspraak. Wil hij zijn helden of heldinnen handelend doen optreden, wil hij hunne karakters nu eens niet uit hunne woorden alleen, maar uit hun gedrag en daden ons duidelijk voor oogen doen treden, dan ploffen zij neêr in het banale uit de hoogte, waarheen hij zooeven hen opvoerde op de fijne vleugelen der lieve frasen. Iets waarlijk nobels, edels, en groots kan hij niet teekenen; de geparfumeerde wereld, waarin hij zich beweegt, gedoogt zulks niet. De deugden zijner helden lijden aan spierverlamming. Het gevoel zijner goede karakters is romanesk; noch warm, noch diep, noch waar. Het vervolg van zijn verhaal zal er ons van overtuigen.

De dagen van strijd zijn voor Charlotte aangebroken.

De heer Feuillet laat zijn heldin de zelfopofferende grootheid van haar karakter ten toon spreiden. Wij zijn aan het gedeelte van den roman genaderd, waar Charlotte, de lessen harer grootmoeder betrachtend, ons ‘la passion du devoir et le charme dans le bien’ daadwerkelijk zal toonen. ‘Hier heeft de heer Feuillet nu eens een type van vrouwelijke zielegrootheid en adel van karakter geschapen’, zegt de Fransche beoordeelaar.

Wij zullen zien wat er van die deugd der romaneske jonkvrouw is - ja, wat over 't algemeen de deugden van Feuillet beteekenen.

De heer d' Eblis, diep getroffen door Charlotte's schoonheid en karakter, besluit haar ten huwelijk te vragen. Voor hij echter daartoe overgaat, maakt hij zijn vriend, den ongelukkigen Roger, deelgenoot van zijn geheim. Maar deze, in 't geheim, een even diepe genegenheid voor de freule d' Erra koesterend, wordt door een razende jaloezie aangegrepen. De verminkte man gunt zijnen vriend, die hem eens van 't slagveld in zijn armen wegdroeg, zijn geluk niet. Er volgt een scène tusschen de beide heeren, die hiermede eindigt: dat de commandant van zijn voornemen afziet en zijn liefsten wensch den jaloerschen vriend ten offer brengt. Een offer dus der vriendschap gebracht, een wegwerpen van eigen geluk, om de gevoeligheid van een ongelukkige te sparen! Blijkbaar wil de schrijver in zijn commandant d' Eblis ons een toonbeeld van ridderlijke edelmoedigheid doen bewonderen. De verstandige lezer laat zich echter niet begoochelen door de kunst van den heer Feuillet.

Hem schijnt de daad van den officier meer romanesk dan edel toe. Mocht de commandant het barbaarsch égoisme van zijn vriend voedsel geven tot opofferens toe van zijn eigen levensgeluk en - was 't dat nog maar - tot prijsgevens toe van 't geluk der vrouw, die misschien zijne liefde beantwoordt? De heer Feuillet wil dat wij zeggen: dat is groot - wij zeggen: dat is flauw.

De arme Charlotte intusschen weet niet waaraan zij zich houden moet. Immers, in de houding van den commandant tegenover haar is een onverklaarbare verandering waar te nemen sinds dat gesprek met Roger. Hij is stijf, koel, beleefd, waar hij vroeger vertrouwelijk, belangstellend en hartelijk zich betoonde. Hare onzekerheid is echter niet van langen duur, want al zeer spoedig verzoekt de heer d' Eblis haar om een onderhoud. Dit gesprek, dat in 't eerst de stille hoop van haar hart scheen te zullen rechtvaardigen, neemt weldra een onverwachte wending: de heer d' Eblis vraagt hare meening omtrent een huwelijk met Cécile.

Eenige dagen te voren, toen op een buiten-partij Cécile, in haar moedwil, in een versch gegraven graf was gesprongen en de heer d' Eblis er haar op zijne sterke armen uit tilde, had Charlotte reeds opgemerkt, dat de commandant zich met teederheid over het bezwijmde meisje boog. Nu blijft haar niet anders over dan zich zelve te exécuteeren, en Cécile te schenken wat ze met geheel haar ziel voor zich zelve had begeerd. Cécile zal ongetwijfeld een geheel andere vrouw worden onder de leiding van een man als de heer d' Eblis. Zij raadt dus, hoewel met bloedend hart, het huwelijk aan.

Wij vragen: wat blijft er groots over in het karakter van den commandant, ‘cet homme noble, dévoué doux et ferme.’ Had hij Charlotte waarlijk lief - hoe kon hij dan zich met teederheid over de bezwijmde Cécile buigen? Was 't hem geen ernst met zijn genegenheid voor Charlotte, waar is dan zijn offer ten behoeve van zijn vriend Roger? Is de liefde voor Cécile slechts een dépit amoureux - welk een lichtzinnigheid, een meisje dat hij niet bemint, over wier karakter hij dusdanig in 't onzekere verkeert, dat hij haar vriendin moet raadplegen alvorens haar te durven trouwen, - aan de proefneming te wagen! Wie kan na dit alles nog belang stellen in den commandant d' Eblis? Wie Charlotte op haar woord gelooven,

als zij van hem schrijft: ‘M.d' Eblis est un homme d'un extérieur en même temps agréable et *imposant*, d'un ton exquis, d'un mérite exceptionnel, *d'un caractère à la fois héroique et doux*; un homme ainsi fait et *presque parfait* répond à toutes les ambitions d'un coeur de femme.’ Indien dit waar is, dan stellen, zeggen wij, de Fransche dames hare eischen niet hoog.

Een edel mannenkarakter te schilderen, wij zien het, het is den heer Feuillet in zijn commandant d' Eblis droevig mislukt. Van Roger heeft hij al even min partij weten te trekken. Van Dezen lichamelijk wreed verminkten had de schrijver, door in dit verwoeste lichaam een groot hart, een manhaften, eerbiedwaardigen lijdensmoed te plaatsen, een uiterst belangwekkend, aangrijpend grootsch karakter kunnen maken. Hij wordt onder de handen van den heer Feuillet een hartelooze égoïst, bijna een waanzinnige. 't Is waar, had de arme Roger een beter en edeler hart bezeten, dan had d' Eblis Charlotte getrouwd - en waar bleef dan de saus van den roman, waar bleef het mooie overspel? - Charlotte wordt, eenige dagen na hare bittere teleurstelling, door het toeval in de gelegenheid gesteld, meer van nabij met den invalide kennis te maken. Op een wandeling in 't park ontmoet zij den heer de Louvercy in zijn rijtuig gezeten; deze overreedt haar naast hem plaats te nemen, 't geen zij na een pooze weifelens doet - om den ongelukkigen man niet te grieven. Roger barst uit in bittere woorden; Charlotte wijst hem op 't geen hem nog gebleven is aan troost in 't leven: zijn vriend, zijn moeder, verwijt hem zacht zijne ondankbaarheid aan de Voorzienigheid. - Dergelijke opwekkingen tot dankbaarheid aan de Voorzienigheid, door een mooi jong meisje gericht tot een van armen en beenen beroofden man, zijn meer welgemeend dan verstandig. Zij passen geheel bij de pieuse natuur van freule d' Erra, - maar de grootste deugd van 't geloof is bescheidenheid - en tegenover rampzaligen en van smart vertwijfelen den ware 't misschien edeler en vooral barmhartiger geweest niet zoo vast te gelooven.

‘Ja,’ zeide hij met bitterheid, ‘dat alles kan echter niet verhinderen dat men krankzinnig wordt - soms geloof ik dat ik 't ben’.... Hij bewaarde eenige oogenblikken het stilzwijgen, terwijl hij de leidsels schudde en aan den bek van 't

paard trok en rukte, dat waarlijk niet noodig had aangezet te worden. Hij scheen niet te bemerken dat het beest ongeduldig werd en vooruit schoot. - ‘Hebt gij d' Eblis ontmoet van “morgen?” hernam hij - een brave kerel, hé?’ Ik knikte toestemmend, daarop keek hij mij aan. ‘Gij ztjt zeer bleek, freule, daar strak reeds meende ik 't op te merken, scheelt er iets aan?’ - ‘Neen!’ Een leelijke glimlach speelde hem om de lippen, en alsof hij 't voorbedachtelijk deed, schudde hij aan de teugels, zoodat ze het paard tegen de lenden sloegen. Het beest schrikte, en ging met ons door - wij waren op hol.

De paarden gaan door en de man, die, zoo 't heet, eene hartstochtelijke genegenheid, voor Charlotte koestert, weet aan dat gevoel op geen andere wijze lucht te geven, dan door het meisje, dat hij bemint, in levensgevaar te brengen. Gelukkig bezint hij zich bij tijds; met veel moeite wordt hij eindelijk zijn hollende paarden meester. Doch nu het gevaar voorbij is, prikkelt zijn sombere jaloezie hem Charlotte te martelen.

‘Dat ik niet aan het leven hecht, dat spreekt van zelf.... maar gij! - dat is onverklaarbaar’. - ‘Onverklaarbaar,’ herhaalde ik, terwijl ik mijn best deed te glimlachen. - ‘Toch geen teleurgestelde liefde?’ vroeg hij op een toon van bittere ironie. En na een korte pauze: ‘ Zoo mooi en dan versmaad - dat is vreemd!’ - ‘Mijnheer,’ hernam ik met nadruk, ‘men moet u veel vergeven om uw ongeluk, maar een vrouw te beleedigen, dunkt mij, is een voorrecht, dat zelfs uw ongeluk u niet schenkt.’

Deze woorden missen hun uitwerking niet. De heer de Louvercy schaamt zich en heeft berouw. Hoe zijn fout weder goed te maken? Hoe haar te overtuigen van zijn oprechten spijt over 't geen gebeurd is? - ‘Door met mij te bidden’ zegt Charlotte, ‘in gindsche kerk.’ -

Hier maakt de heer Feuillet zijn plichtplegingen aan de kerk; de godsdienst wordt even ten tooneele gevoerd op een wijze, die alle vrome harten roert... De geestelijke zusters uit Charlotte's couvent zouden een Halleluja hebben aangeheven, hadden zij haar leerlinge kunnen aanschouwen, zoo behendig de gelegenheid aangrijpende om een ziel terug te brengen tot de kerk. De *dames du sacré coeur* vergieten tranen bij het tooneel dat nu volgt: de ongeloovige Roger, door een meisje

ter kerke in getroond, knielend naast Charlotte, het kruisteeken makende op het bidstoeltje zijner moeder. Vrouwen, wier hart meer week en gevoelig is dan haar hoofd helder, mogen er zich in vermeien, iederen onbevooroordeelden en verlichten katholiek moet de weezoete sentimentaliteit dezer bekeering tegen de borst stuiten. 't Is hier weder - la religieusité mondaine, de domme bekeeringsijver der groote dame, zoo dikwijls door de geestelijkheid misbruikt tot bevordering harer geheime en heerschzuchtige oogmerken. Inderdaad, de romaneske Charlotte heeft aanleg eens een goede bondgenoote te worden van slimme zieleherders.... Zij is van het hout waaruit men devote vrouwen snijdt; zij zal eens, ter meerdere eere Gods, intrigeeren tegen de wetten Ferry.

Hoe diep de indruk is, door deze bekeering bij verrassing bij Roger teweeggebracht, bewijst zijne, onmiddellijk daarop gevolgde, poging tot zelfmoord. Ware zijn moeder niet dáár geweest met haar tranen en smeekingen, de rampzalige man had zich een kogel door 't hoofd gejaagd. Charlotte, ongezien getuige van dit tooneel tusschen moeder en zoon, voelt, onder den indruk van dit hartbrekende voorval, het plan tot een tweede zelfopoffering rijpen. Na eerst Cécile zonder slag of stoot de plaats te hebben afgestaan, die zij zelve had gehoopt te bekleeden, gaat zij nu de kroon opzetten aan hare zelfverloocheningen, door den invalide zonder armen en beenen te huwen. Zonder zich den tijd te gunnen over haar besluit na te denken, overrompelt zij hare grootmoeder. - Deze moet oogenblikkelijk haar plan aan mevrouw de Louvercy mededeelen. Met echt moederlijk en zeer vergefelijk egoïsme, grijpt deze dame - grijpt zij met beide handen - de reddingsplank aan, haar en haren zoon toegestoken. Eh! Dieu! s'est écriée madame de Louvercy, mon pauvre garcon! Tout ce que je demande, c'est qu'il ne meure pas de joie..... mais je ne veux pas lui faire attendre plus longtemps ce bonheur - là!

‘Et - - -*se voyant tout-à-coup dans la glace, avec ses beaux cheveux blancs tout dénoués et en désordre:* comme je suis faite!..... il va me croire folle!’

‘Elle a un peu lissé ses cheveux - - - -’ Natuurlijk, niet waar, die coquetterie in een moeder, door zulk een ontzettend ongeluk getroffen? Natuurlijk in een moeder, in dat

oogenblik, dat zien in den spiegel, die zorg voor haar ontredderd kapsel? Een Engelsch of Duitsch schrijver zou allicht ongemanierd genoeg geweest zijn de moeder met een luiden vreugdekreet de kamer te laten uitsnellen - des noods met een losse vlecht - aan niets denkende dan aan haren zoon, aan hem - aan hem alleen. Niet alzoo de heer Feuillet, hij is een gedistingeerd auteur, man van de wereld ‘jusqu'au bout des ongles.’ Het toilet zijner heldinnen is hem geen oogenblik uit de gedachte. - En Charlotte, die er bij staat, Charlotte die zulk een offer brengt, wie het hart op dit oogenblik moest krimpen van wee, of hoog zwellen van de geestdrift der zelfverloochening, Charlotte heeft nog oog voor de schoone haren van madame de Louvercy, nog opmerkzaamheid voor de blikken dier dame in den spiegel! - Soms walgt u de gedistingeerde heer Feuillet en zoudt ge hem zijne pommadepotten en reukfleschjes om de ooren werpen!

Roger voltooit den treurigen indruk, dien we van zijn karakter ontvingen, door het ofter van Charlotte slechts *voorwaardelijk* af te wijzen. Hij wil niet zóó, par coup de désespoir, genomen worden. Charlotte neme bedenktijd, - is over een jaar haar besluit nog ongeschokt, dan - - - dan zal hij er in berusten door haar uit medelijden getrouwd te worden. Voorwaar een nobele figuur die Roger! Men bedenke, dat de heer de Louvercy een soldaat is, een man das, wien de eer boven alles dierbaar moet zijn: de heer d' Eblis eveneens een dapper militair, een man van karakter verbeelden moet. - Hoe goed is 't den heer Feuillet gelukt de type van den krijgsman te schilderen in 't geen er groots, edelmoedigs, ferms, ronds en eerlijks in dat type gevonden wordt. - De beide heeren zijn verwijfde edellieden, hoe veel moeite de heer Feuillet zich ook geve ons het tegendeel te doen gelooven, - 't zijn vrouwen met baarden om de kin. Wat Charlotte's zelfopoffering betreft, deze loopt bijna op niets uit, als men de zaken in het ware licht beschouwt. Zij kan noch zal ooit een ander beminnen, getuigt ze in roerende woorden; daarom neemt zij dan maar den verminkten Louvercy. Maar dat juist ontneemt alle verdienste aan haar offer. Het leven is haar immers vergald, ze denkt er over in een klooster te gaan. Wat kost 't haar dan dit ontluisterde leven aan den heer de Louvercy toe te werpen!

Den wierook echter, dien haar romanesk hart haar over dit offer toezwaait, geniet ze met volle teugen. In den grond zoekt zij haar eigen geluk, niet dat van den ongelukkigen Roger. Zij zal nu de weelde der zelfvoldoening smaken, wijl de weelde der liefde haar is ontzegd. ‘Vertus de couvent,’ dit alles - 't is alles ziekelijk, overspannen, verwrongen, onnatuurlijk. Toch gaat dit boek door voor ‘une oeuvre serieuse et morale’ - doch wij gaan verder. Het huwelijk van Cécile met d' Eblis is, gelijk te verwachten was, niet gelukkig. Cécile die, vergezeld van haar echtgenoot, het echtpaar de Louvercy te Nice komt bezoeken, verheelt het haar vriendin niet, dat er iets hapert, ‘Crois tu,’ me dit elle (Cécile), que mon mari soit heureux? - Mais, ma chérie, tu dois le savoir mieux que moi. - Je crains, reprit-elle en secouant sa jolie tête, je crains qu'il ne le soit pas.... Je suis trop frivole, trop mondaine, trop emportée dans le plaisir.... Je le traine après moi comme un martyr!.... pauvre homme.... Je me le reproche.... et je continue. Toujours ‘le diable qui est en moi, tu sais?’

Onderwijl - vijf jaren zijn verloopen na de laatste scène op Louvercy - is Charlotte moeder geworden. Wie echter meent onze heldin te zien opgaan in moederweelde, vergist zich. Er komt in haar dagboek slechts ter loops een woordje voor over haar kind. De gelegenheid om den band te schilderen, dien allengs dit kind tusschen de echtgenooten strengelt, wordt ongebruikt gelaten; de poëzie, die daar gegeven in den toestand ligt, versmaadt de heer Feuillet. Hij heeft beter te doen; heeft ons een kijkje te geven op de gemeenheid der groote wereld te Nice; hij moet het tooneel in orde brengen voor zijn mooi overspel. In plaats van een gelukkig huiselijk leven te teekenen, waaraan het ongeluk van den vader een zekere hoogere wijding geeft, in plaats van in Charlotte's voorbeeld te schilderen hoe het medelijden, door de toewijding aan haar beklagenswaardigen man, allengs in genegenheid overgaat, voert hij ons rond onder het hooggeboren canaille te Nice. Een zekere prins de Viviane (beeldig, die naam!), een oud vriend van Roger, een lichtmis van de gevaarlijkste soort, die, met een publieke deerne samenwoont, weet zich in te dringen bij de Louvercys. Charlotte is stijf en teruggetrokken tegen dit individu, doch haar waardige man ontvangt zijn kameraad met de grootste hartelijkheid. Roger bestraft zelfs zijn vrouw over haar onbeleefd

gedrag tegen den Prins: men moet de zondaars niet terugstooten, men moet ze voorkomend te gemoet gaan en door onzen omgang verbeteren. Die edele, frijngevoelende Roger stelt dus zijn jonge vrouw bloot aan de aanslagen van den gewetenloozen viveur. - Charlotte getroost zich het gezelschap van Viviane - een stem uit het couvent fluistert haar toe: bekeer hem. Nu wordt het waarlijk aandoenlijk: de prins zendt zijne maîtresse weg, geeft aan Charlotte zijn woord, niet meer te spelen, - eindelijk, nadat hij verschillende malen zich in *beschonken* toestand ten hunnent had vertoond, laat hij ook dit laatste onschuldige tijdverdrijf varen. Toen daarop, tot loon en vergoeding zooveler opofferingen, die ondeugd van een prins meent te mogen aanspraak maken op ietwat meer teederheid van de zijde zijner gestrenge vriendin, en zich gereed maakt een intrige met haar te beginnen, wijst Charlotte hem terecht: ‘Je ne veux qu'une chose,’ zegt zij, ‘c'est que vous ne me fassiez jamais douter de votre amitié pour mon mari.’ - Welk een verheffend boek, dit boek van den heer Feuillet, in welk goed gezelschap brengt het ons, en hoe gelukkig een inval, dit dagboek, waaruit zoo reine poëzie ons tegenkomt, een vrouw in de pen te geven.

Wij vinden Charlotte als weduwe terug te Parijs, waarheen zij zich, na het overlijden van haren man, met der woon begeven heeft. Hier kort de weduwe zich den tijd door met gespannen aandacht het huiselijk drama der d' Eblis te volgen. Van haar kind zegt ze in 't voorbijgaan, dat het natuurlijk de eerste plaats in haar hart bekleedt, - 't geen waarlijk niet overbodig is, want wij hadden er tot nog toe niets van bemerkt. Ook de prins de Viviane behoort tot haar vriendenkring; hij wordt, in zijn hoedanigheid van bekeerd mauvaissujet, op den voet van vertrouwde ontvangen. Altijd gedienstig, mengt zich deze heer, de bekommernis van Charlotte over Cecile vermoedende, in de familiezaken der d' Eblis. Man van ondervinding in dergelijke dingen, waarschuwt hij zelfs Charlotte voor den noodlottigen keer, dien de zaken ten hunnent dreigen te nemen. Als deze, verontwaardigd, de vermoedens van Viviane ten opzichte van Cecile verre van zich werpt, veroorlooft de prins zich een fatsoenlijke vrouw op de volgende cynieke uitweiding te onthalen: - ‘Et bien, madame, veuillez

en croire mon expérience, qui est très grande pour mon âge.... Vous avez une fille.... Etant née de vous et élevée par vous, elle ne pourra être qu'une femme de bien.... Croyez-moi cependant, n'ayez jamais la faiblesse de lui laisser prendre le grand train du monde, surtout avec suite.... Je vais vous dire des choses horribles.... mais nous professons, entre hommes, une maxime passée à l'état d'axiome.... c'est qu'une femme, si honnête soit-elle, cesse de l'être après un carnaval un peu chaud - ou même - vous allez frémir - apres un cotillon de trois ou quatre heures.... Il y a là un phénomène physiologique que je me borne à vous indiquer;.... mais enfin ce n'est plus alors une femme que nous tenons dans nos bras, c'est une négresse.... ce n'est plus une créature humaine.... un être pensant et conscient.... ce n'est plus - comment dirai-je? - qu'une sensitive toute prête à se pâmer et à se flétrir au moindre contact....' Nu zal Charlotte, denkt men, den man het huis verbieden, die zich verstout in haar woning dergelijke vertrouwelijke mededeelingen te doen - ja, kiesch genoeg is haar kind in zijn verhevene theoriën te betrekken? Volstrekt niet - ze vindt de théoriën van den prins alleen maar een weinig impertinent, en, als haar elegante vriend vertrokken is, gaat ze die, woord voor woord, in haar dagboek opteekenen. De heer Feuillet, gelijk men ziet, heeft een grondige kennis en een duidelijke voorstelling van 't geen is: een beschaafde, fatsoenlijke vrouw. Zóó handelt de eerbare, kuische, reine, vrouwelijke vrouw - *zóó schrijft zij*. Wij zijn den heer Feuillet dankbaar voor de les.

Deze bladzijde verdient ook nog in andere opzichten onze opmerkzaamheid. Gelijk in sommige romans van Sand, komt hier plotseling de physiologie brutaal door de plooien van het idealisme heengluren - grijnst - en is verdwenen. - Indien het lezend publiek, in goeden geloove, op het woord van Feuillet, Charlotte voor eene ideaalvrouw wil houden, dan is dit slechts hierdoor te verklaren: dat dit publiek, door de voorstellingen van Sand beïnvloed, het fijn zedelijke onderscheidingsvermogen verloren heeft, dat sentimentaliteit van gevoel, overspanning van karaktergrootheid, mystiek van vroomheid doet onderkennen. De lezers worden gul en minder nauwgezet met het wegschenken van den titel: 'femme honnête', naarmate

de schrijvers het minder in de gelegenheid stellen dien eerenaam te verleenen.

Want Charlotte komt in verzoeking. Hoe zou dit anders kunnen! De heer d'Eblis doet door zijne bezoeken de oude liefde in het hart der weduwe weder opvlammen. Beiden echter blijven staan aan den rand van den afgrond. Maar de arme Cécile? De lezer zij gerust - een overspel krijgt hij, anders moest de heer Feuillet de heer Feuillet niet zijn.

De prins de Viviane, die zich meer en meer in het vertrouwen van Charlotte heeft weten in te dringen, doet haar een huwelijksvoorstel, dat echter beleefd, maar beslist, afgewezen wordt. Nu keert zich de in zijn ijdelheid gekwetste lichtmis naar Cécile, hopende zoodoende Charlotte's ijverzucht gaande te maken. Hij wordt de onafscheidelijke metgezel van het lichtzinnige vrouwtje, en Cécile, zonder zich aan de raadgevingen harer vriendin (onhandig is de goede Charlotte!) te storen, holt blindelings haren ondergang te gemoet. Op een tijd dat haar echtgenoot afwezig is, laat zij zich door Viviane naar een bal geleiden en valt ze voor den sluwen verleider.

Het bericht der catastrophe komt de ongelukkige zelf brengen op Louvercy, waar hare vriendin de oude mevrouw de Louvercy gezelschap houdt. - ‘Charlotte,’ zegt zij des avonds als beide vrouwen zich in Cécile's slaapvertrek bevinden - ‘Charlotte... je suis perdue!’

Un froid de mort me passa dans les veines. - Mon Dieu! m'écriai-je à demi-voix, que me dis-tu là?

- La vérité - reprit elle du même ton: - je suis perdue!

Je restai quelques secondes atterrée, sans un mouvement, sans une parole; puis, l'interrogeant du regard:

- Le prince?... lui dis-je.

Elle fit de la tête un triste signe d'affirmation.

- J'ai été sa maîtresse.... oui.... hier.... en sortant du bal.... Comment? pourquoi? Je ne sais pas!.... Je me suis donnée.... sans raison.... sans passion.... sans goût.... sans excuse.... comme une misérable fille.

De bekentenis van Cécile wordt gevolgd door een vraag: Moet ik, mag ik 't mijnen echtgenoot verhelen? Ons, eenvoudige menschen, dunkt deze vraag overbodig en het

eenige wat deze vrouw te doen staat is - haren man nooit weder te zien. Doch Charlotte, de eerbare en vrome, denkt er anders over. Zij is minder hard voor het arme verdoolde schaap, - ‘Écoute,’ zegt zij, je voudrais passer le reste de ma vie à réparer ma faute par une conduite tout opposée à celle qui m'aurait rendue si coupable et si misérable.... Je voudrais m'enfermer dans mon devoir comme dans un cloître (altijd het klooster!), me faire aimer et bénir de celui que j'aurais eu le malheur d'outrager dans une minute d'égarement, m'imposer toutes les privations pour lui plaire.... ne plus exister que pour lui, me consacrer et me dévouer à lui,.... faire pour lui ce qu'une religieuse fait pour Dieu!.... *Et alors je t' assure qu'un jour viendrait où je me sentirais presque consolée et pardonnée*.

- Je vois que tu me sauves, me dit elle.

Neen, dit is meer dan sentimenteel en romanesk - dit is schandelijk! De raad van Charlotte is een leerling van Loyola waardig! De bezoedelde lippen harer echtgenoot te reiken; geschandvlekt, onteerd, gevallen deerne geworden, zich aan zijn borst te nestelen, zijn liefkoozingen te ontvangen, met den leugen op de lippen en in het hart aan zijn zijde te leven - welk een verfoeielijke moraal houden de ‘femmes honnêtes’ van den heer Feuillet er op na! Met al haar lichtzinnigheid staat de gevallen Cécile toch boven dezen sentimenteelen Jezuit, hare vriendin. A bon entendeur, dames! Heeft iemand uwer hare plichten vergeten - geen nood - alles kan terecht komen door: une conduite tout opposée. De ontrouw van een oogenblik wordt uitgewischt door - - - - - - - - ja - door een levenslang verraad. - Is zulk een perfide raad, in den mond eener vrouw, die als een toonbeeld van deugd en zedigheid geschilderd wordt, niet duizendmaal gevaarlijker dan zekere letterkunde van laag allooi die ten minste zich geeft voor 't geen zij is?

Doch de gevallen vrouw heeft het hart niet de gemeene rol te spelen, haar door de edele Charlotte onder tranen aangeprezen. Zij verkiest den dood boven het verraad. Schrikt echter niet, dames, de heer Feuillet zal uwe zenuwen op geen te zware proef stellen. - U wachten geen ijselijkheden; wel-

gemanierd, lief en poëtisch blijft de schrijver, tot in het beschrijven van Cè'cile's zelfmoord toe - vindingrijk vooral. Cécile - springt in 't water? - stort zich van een rots? - verstikt zich door kolendamp? - niets van dat alles.- Cécile laat zich doodsneeuwen en dat wel in - baltoilet. - ‘ Elle l'avait revêtue, je l'ai toujours pensé, par un sentiment d'étrange coquetterie, pour mettre sa mort en harmonie aves sa vie, et aussi sans doute pour que son image dernière nous restât plus touchante, plus gracieuse et plus digne de pitié.’ - Weent nu, lieve dames!

Wij zijn aan 't einde van den onzin en de onnatuur, die Feuillet ons voor idealisme in de hand wil spelen. De zonde omkleedt hij met vergoelijkende poëzie, ontneemt haar 't afschuwwekkende door ze in tranen te doopen. Daarnevens stelt hij uit haar kracht gegroeide deugden, zonder geur noch smaak; meer nog - hij vervalscht het ideaal. Wat echter George Sand niet gelukte - het gemeene te poëtiseeren - gelukte haar mindere in genie, Octave Feuillet, evenmin. De drogreden van Charlotte stuit en walgt ieder eerlijk en oprecht gemoed; de opzichtige dood van Cécile is niet aandoenlijk - is belachelijk. Het gezond verstand drijft den spot met dezen dood in feestkleedij, en terecht! - Neen - de echtbreekster is niet te réhabiliteeren. Ware zij dit, dan zou, tot onberekenbare schade voor de maatschappij, de grenslijn zich allengs uitwisschen, die de eerlijke, reine vrouw van de ontuchtige scheidt. De man, die een gehuwde vrouw ten val brengt, wat hij haar ook voorprate, veracht zijn slachtoffer. Hij moet haar verachten zijns ondanks, want hij kan haar niet vergeven het ideaal der vrouw te hebben ontwijd, dat ieder man, die een moeder had, zelfs te midden der grootste afdwalingen, in een afgesloten hoekje van zijn hart blijft vereeren. Pogingen in onze letterkunde door Constantijn in 't werk gesteld, een genre in onze letteren - als met de nachtschuit - in te voeren, dat in Frankrijk reeds heeft afgedaan, de apothéose namelijk van het overspel, moet mislukken. Want verraad en woordbreuk zijn noch schoon noch aandoenlijk, en zullen nooit, door welke drogreden ook gesteund, zich als zoodanig door het volksgeweten laten wettigen. Een dergelijk genre moet bij ons slechts een basterd-genre blijven; het behoort op

onzen bodem niet te huis. De Nederlander is te nuchter, en over 't algemeen te gezond van geest en hart, om de verhevene poëzie van het overspel te bevroeden.

‘Notre peuple a besoin d'une littérature saine et forte,’ zegt een Fransch schrijver. Men begint wee te worden van de produkten der, zich noemende, idealistische school. De gravenen markiezen-letterkunde begint te vervelen. Niet slechts de heer Amicis, maar ook vele Franschen van geest en karakter, verlangen naar natuur en waarheid. De mode raakt uit, adellijke poppen voor menschen aan te zien, zich te verlustigen in die mooie aristokratische namen: Viviane, de Stèle, de Chauves, de Chrâgres. Alvorens echter in Frankrijk een gezond, frisch, krachtig idealisme in den roman het ziekelijke, conventioneele, vervalschte vervangen kan, moet men, zoo schijnt het, door den modderpoel van 't naturalisme waden. Een boek, als het door ons besprokene, geeft Zola aanleiding zijn machtspreuken uit te bazuinen. Zeker is het waar, dat, zoo Frankrijk in de laatste jaren een gespierder letterkunde bezeten had, een reiner en hooger poëzie uit den roman het volk had toegesproken, Zola's brutaal en walgelijk realisme minder ingang zou hebben gevonden. Na de porseleinkleurtjes van Feuillet c.s., het fraaie maakwerk uit de Revue, trof de breede penseelstreek, de geweldige kracht, de naakte schildering der platte werkelijkheid, het geknutselde, verniste, gelikte genre vervangende, des te dieper - en maakte des te grooter indruk. Het ideaal had te lang met handschoentjes geloopen, gekapt en geparfumeerd in de aristokratische salons gezeten, dat, toen Flaubert en Zola het zwakke ding met een schop de baan uitwierpen, niet sommigen juichten. Zola, wiens bête noire de elegante Feuillet is, verklaart in zijn manifesten, dat er met 't ideaal in Frankrijk voorloopig niets meer aan te vangen is. Het is gecompromitteerd door idealisten en de romantikers, het is door de frase verwaterd, door de mode vervalscht, door de mystiek vergiftigd. Daarom - weg er mede! het moet een tijd lang ter zijde gesteld. Wat nu de natie behoeft is het koude bad der werkelijkheid, de ondeugd in haar beestachtigheid, zonder eenigen sluier, zonder eenigen schroom tentoongesteld. In plaats van de parfums der salons.... de rioolstanken der krochten en holen; in plaats van het aandoenlijke over-

spel.... de dierlijke wellust ten voeten, uit; in plaats van de sofas en alkoven.... de bevuilde slaapkamer van Coupeau.

Voor de lieve, overspelige Cecile in baltoilet.... Gervaise in haar doodkist: fais dodo ma belle! Voor de gemeenheid in aristokratischen frasentooi.... de taal uit bordeelen en de vloeken der achterbuurten. Voor de behendig omwikkelde, met poëzie bemantelde, met fijne dubbelzinnigheden gekruide, schildering der maatschappelijke verdorvenheden.... het aller-beestachtigste, liederlijkste, afzichtelijkste, vuilste, met photografische nauwkeurigheid geteekend. Eerst de vrouw als groot kind, als zinnelijk-vrome, als poesachtig-coquette - - - nu de vrouw als beest: Gervaise's dubbel huwelijk, de fatalité de la chair van Madeleine Fèrat, de bloedschande en de onnatuurlijke wellust van die wulpsche panter, Renée, in den Curée. Slechts het wonderbaar groot beschrijvend talent van den schrijver, sommige stout gepenseelde natuurstudiën, enkele verrassend schoone genrestukjes in zijn sombere galerij opgehangen, konden velen blind maken voor de verderfelijke strekking van een letterkundig genre, dat den mensch verlaagt tot een speelbal zijner dierlijke driften, hem verachtelijk maakt in eigen oogen, het geloof aan de macht van het goede hem beneemt, ongezonde nieuwsgierigheid opwekt naar 't walgelijke en gemeene, het dier, dat op den bodem onzer natuur sluimert, wakker maakt, door het gloeiend koloriet, de aanschouwelijk-heid, de magie der voorstelling zelve. ‘Il faut prendre la nation aux entrailles,’ zegt de heer Zola, want de natie is door Musset, Sand, Feuillet, en anderen, in slaap gewiegd, bedwelmd en ontzenuwd. Doch zelfs indien dit zoo ware, men grijpt de natie niet in 't geweten door met het lancet in haar wonden te wroeten, door met de koude nieuwsgierigheid van een anatoom zekere maatschappelijke kankers te ontleden. Een grooter menschen-kenner dan Zola, Göthe, heeft eens gezegd: de menschen leeren slechts van hen die zij beminnen. Zoo greep een Dickens zijn volk in 't geweten en bracht meer te weeg dan al de preeken van alle geestelijken te zamen, omdat het volk, door zijn werken heen, het edele hart van den mensch Dickens voelde kloppen, een hart gloeiend van verontwaardiging, trillend van medelijden, een hart dat de menschen liefhad. - Die letterkunde die de vrouw omlaag trekt, doet een ontzaggelijk kwaad, want de vrouw vertegenwoordigt in de samenleving de beschaving

van het hart; in haar belichaamt zich alles wat rein, bevallig, teeder, kiesch en edel is. De realisten echter, door haat gedreven tegen de onnatuur, de mystiek, de conventie der oude school, schijnen de natuur alleen physiologisch te willen verstaan en zoo wordt dan de diepste, heiligste, hoogste hartstocht een roes der zinnen. Op één hunner echter schijnt iets van Dickens' geest te rusten; één hunner is aangeblazen door den adem van hooger inspiratie: Alphonse Daudet. Te midden der sombere wereld, waar ook hij bij voorkeur verwijlt, schept zijn Muse figuurtjes als: bonne maman, in den Nabab, als de arme kreupele in Risler ainé, schiep zij onlangs de heerlijke Frédé-rique, die koninklijke vrouw, ‘cette noble et vaillante figure,’ zegt Maxime Gaucher, ‘cette noble figure d'une princesse, reine, mère, femme malheureuse, qui dévore ses larmes, qui, pour faire croire qu'il y a encore un roi sous le veston court du viveur, fait, sans se lasser, les gestes de ce pantin hébété, et qui demeure debout, - la tête hante, le front droit, comme pour y maintenir cette couronne qui en est tombée.’

Onder zijn schelmen en avonturiers treffen wij hier een beminnelijk, ginds een groot karakter aan. Hij roert, grijpt aan, sleept mede. Zijn werken vertoonen niet slechts een wonderbare gave van opmerking, een buitengewoon schilderstalent, maar ook eene groote poëtische kracht. De stijl, altijd in beweging, zwelt en trilt onder de spanning van het gevoel, soms is hij zwaar van ingehouden tranen. Hier hebben wij kracht vereenigd met warm en diep en fijn gevoel.

De naturalisten ‘pur sang’ verwijten hem dat hij niet onbewogen blijft, doch de objectiviteit, gelijk de naturalisten die opvatten, is een caricatuur van 't geen de grootmeester Göthe er onder verstond. Gaat die objectiviteit zoover dat de kunstenaar zich van zijn persoonlijkheid ontdoet, zich bepaalt tot het, - zij 't dan ook met nog zoo groot talent van waarnemen en schilderen, - tot het afteekenen van de naakte, tastbare werkelijkheid, dan snijdt hij de ziel weg uit zijn werk. Naast, neen, boven den scherpen waarnemer, den zedelijken anatoom, moet de poëet staan, die kiest, die nooit afdaalt tot de werkelijkheid, maar haar naar zich omhoog trekt. De genius moge soms boven poelen zweven, die met zijn wieken beroeren mag hij niet. De kunst heeft haar ‘noblesse qui oblige;’ de terughouding, de kieschheid, de zelfbeheersching, de eerbied voor

de menschelijke natuur moeten zijne hand besturen, zelfs bij het onthullen der maatschappelijke verdorvenheden. In die ‘pudicité du style,’ gelijk sainte-Beuve het noemt, laat het ideale zich gelden in de réalistische werken. Hierin, dat hij niet alles zegt en niet alles toont, en vooral ook door het licht, waarin hij ons de werkelijkheid laat aanschouwen herinnert ons de kunstenaar dat hij kunstenaar is - dat zijn werk iets anders is dan een geniaal, in verhaalvorm geschreven politierapport of physiologische studie. Wat Sainte-Beuve Balzac onder 't oog brengt, dien door hem zoo bewonderden, met hoeveel meer recht kan 't den naturalisten worden voorgehouden: La netteté, est le vernis des mâitres. (Vauvenargues) L'oeuvre d'art ne doit exprimer que ce qui élève l'âme, la réjouit noblement, et rien de plus. Le sentiment de l'artiste ne doit porter que là-dessus, tout le reste est ‘faux.’ Zonder het laatste als een absoluten regel te stellen, meent toch Sainte Beuve dat het axiomas zijn in iedere letterkunde, in iedere kunst.

De hedendaagsche realisten vormen wellicht den *overgang* tot een gezonder, krachtiger, degelijker en hartverheffender letterkunde in Frankrijk. Zij hebben kracht, kleurengloed, beeldend vermogen, studie. Zij keeren zich naar de natuur en de werkelijkheid; slechts moeten wij 't betreuren dat zij tot op heden, bovenal en stelselmatig, de sombere en lage zijde zochten. Zij schilderen het kwaad gelijk zij het zien, trek voor trek, door de uitvoerigheid en de naaktheid hunner teekening den goeden smaak, het schoonheidsgevoel beleedigend, de kunst verlagend, het gevoel van welvoegelijkheid, ook het minst preutsche, met voeten tredend; doch het knoeien met het ideale vindt men bij hen niet. Om den indruk, dien Zola maakt, te begrijpen, moet het u eerst eens wee om 't hart geworden zijn bij een boek als het door ons behandelde, zedelijke werk van Feuillet. - Moet echter de roman opgaan in beschrijvingen; heeft de meester, die tot zijn volk spreekt, geen hooger doelwit na te streven? Kan een ziekelijk idealisme anders genezen worden dan door er een reiner, warmer, hooger voor in de plaats te stellen? ‘Wozu wären die Poeten,’ om met Göthe te spreken, ‘wenn sie blosz die Geschichte eines Historikers wiederholen sollten. Der Dichter muss weiter gehn

und womöglich etwas höheres und besseres geben. Denn was soll das Reale an sich? Wir haben Freude daran wenn es mit Wahrheit dargestellt ist, ja, es kann uns von gewissen Dingen ein deutlicheres Erkenntnisz geben, aber der eigentliche Gewinn für unsere höhere Natur liegt doch allein im Idealem das aus dem Herzen des Dichters hervor geht.'

Ieder die de groote gaven der réalistische schrijvers bewondert, betreurt het dat zij hun talent misbruiken, en hoopt dat zij weldra hun krachten zullen beproeven aan een hoogere werkelijkheid, Na de afrekening met het keizerrijk, en het opmaken van den inventaris zijner zonden, is het waarlijk niet onredelijk als men verlangt ook eens met de gezonde kern - de meerderheid van het edele, groote Fransche volk - kennis te maken. De schrijvers, ons in die kringen binnenvoerend, zouden niet slechts het gehalte, de schoonheid, de duurzaamheid hunner werken verhoogen, doch bovendien een vaderlandslievend werk verrichten, want de scheeve voorstelling, die de vreemdeling zich vormt van de Fransche maatschappij en de Fransche zeden, moet voornamelijk aan de schrijvers geweten worden. Zeker zou het de nieuwere Fransche letterkundigen in de oogen der beschaafde wereld doen rijzen, indien zij besluiten konden het afgezaagde overspel, dat met dezelfde eentonige regelmatigheid in den Franschen roman wederkeert als de visschers op onze genrestukken, voor een tijd achterwege te laten. Er zijn in Frankrijk en te Parijs kringen, wier fijne beschaving en zuivere zeden de vergelijking kunnen doorstaan met de beste elementen onder alle beschaafde volken van Europa. Wanneer deze, bij 't voortduren en zich bevestigen der republiek, meer en meer op den voorgrond treden, de toongevende worden zal, dan moet de invloed, dien zij uitoefenen, zich ook in de letterkunde doen gevoelen. Gelukken de pogingen, op dit oogenblik in 't werk gesteld, de Fransche vrouw door leeken-onderwijs aan den clericalen invloed te onttrekken, de meisjes een opvoeding te geven gelijksoortig aan die, welke zij in Engeland, Duitschland en Nederland ontvangen, dan zal er een einde komen aan vele betreurenswaardige toestanden in de Fransche samenleving. Het opgroeien der meisjes met de andere kunne, het deelnemen aan de studiën der knapen zal een kameraadschappelijken en vertrouwelijken omgang tusschen jongelieden mogelijk maken, die

het sluiten van goede en gelukkige huwelijken uit vrije keuze bevorderen moet. Van lieverlede zal er een type der vrouw in de Fransche samenleving verrijzen, dat noch op de romaneske Charlotte, noch op de heldinnen van Zola gelijkt - een type, dat, van minderheid meerderheid geworden, een anderen geest in het maatschappelijk en huiselijk leven brengen, en ook in de letterkunde zijn uitdrukking vinden zal.

November 1879.
J.H. HOOIJER.

Ex cathedris.

1. De la science en général et de l'école pénale italienne en particulier. Discours d'entrée lu le 16 Février 1878, par Emile Brusa, professeur à l'université d' Amsterdam. Amsterdam, 1878.

2. De eenheid der wetenschap en het recht van het ideaal. Feestrede op den 304den jaardag van de Leidsche Hoogeschool, 8 Februari 1879, uitgesproken door den Rector Magnificus Mr. A.E.J. Modderman. Leiden, 1879.

3. Het bestaan, de ontwikkeling en de tegenwoordige toestand van het Nederlandsche strafrecht. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Utrecht, op den 26sten September 1879, uitgesproken door Mr. M.S. Pols. Utrecht, 1879.

4. Over de vaststelling en invoering van het Wetboek van Strafrecht. Toespraak bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden, op den 26sten November 1879, gehouden door Mr. H. van der Hoeven.

Het is niet tegen te spreken: wij worden overladen met strafrecht. Niet alleen sinds 1875 een geheel wetboek in ontwerp voltooid en toegelicht vóór ons. Maar in 1878 en 1879 drie nieuwe hoogleeraren met het onderwijs in het straf-recht belast en vier criminalistische oraties.

Voor een zoo klein land een ware overvloed. Heeft wellicht het strafrecht, de oude wraakzuchtige, zich door deze overdaad, naar de leer der vurige kolen, wille a wreken over de lang ondervonden miskenning? Zoo ja, dan is ‘de wrake zoet.’ Misschien voor de rechtsgodin zelve. Maar zeker voor de velen, die, nu een Nederlandsch wetboek aanstaande is, er prijs op stellen, dat ook het publiek iets verneme van het standpunt ingenomen door de dragers der Nederlandsche wetenschap, door de leermeesters van hen, aan wie in de toekomst de toepassingen de wetenschappelijke verklaring van het wetboek zal opgedragen zijn.

Zelden kwam zooveel hooggeleerds meer à propos. De denkbeelden van den heer Modderman wonnen nog in beteckenis,

sinds hij benoemd werd tot Hoofd der Nederlandsche Justitie en tot leider bij het aanstaand debat De heeren Pols en van der Hoeven werden beiden tot de catheder geroepen van plaatsen in de magistratuur, waarop zij, sinds lang, de praktijk van het strafrecht en de wereld der misdaad van zeer nabij hadden gezien en overzien. Het optreden van den heer Brusa bezat eene bijzondere belangrijkheid, omdat hij eene wetenschappelijke omgeving verliet, hier te lande betrekkelijk weinig bekend, en omdat hij tot ons kwam uit die streken, waar de juristen van het oude Rome hadden geleeraard, waar de rechtsscholen der middeneeuwen hadden gebloeid, waar ‘de bakermat van het strafrecht gestaan had’[1].

Is het strafrecht zoo oud als de maatschappij der menschen, de philosophie is het steeds op den voet gevolgd. Heet de geschiedenis van het strafrecht naar waarheid een der voornaamste hoofdstukken van de geschiedenis der beschaving, het is aan haar te danken. Ook op dat gebied hebben de denkers zich afgezonderd uit den grooten hoop en, als zij de woelende wereld voor hunne oogen voorbij lieten trekken, naar het waarom en het waartoe der dingen gevraagd. Terwijl de machthebbenden in den Staat voor de handhaving van het recht, waarin zij als kinderen van hunnen tijd en hun volk geloofden, of van het recht, dat zij zelven als zoodanig hadden gestempeld, straften, tuchtigden, pijnigden en doodden, zochten de wijsgeeren de formules voor dat bedrijf. Zelfs, waar die formules voerden tot hardheid en wreedheid, werd die wreedheid voor hen een beginsel, dat geen willekeur duldde, maar allen meten moest met gelijke maat.

De wijsbegeerte van het strafrecht heeft gedwaald in haren gang, even als iedere andere, en hare dwalingen hebben veel, hebben onbeschrijfelijke smarten veroorzaakt. Zij heeft de straf geproclameerd als de ‘verwezenlijking der gerechtigheid Gods’, als ‘het kwaad dat geleden moest worden omdat er kwaad was aangedaan’, als ‘de verzoening der gekrenkte rechtsidee’, als ‘het herstel der heerlijkheid van den staat door de vernietiging of door het lijden van hem, die zich daaraan vergreep’, als eene ‘logische’, als eene ‘ethische’, ook als eene ‘esthetische’ of eene ‘dialectische’ noodwendigheid. En zij heeft daarmede

1 Nadat deze regelen geschreven waren, werd het bekend, dat de heer E. Brusa eene benoeming naar de hoogeschool te Turijn had aangenomen.

de talio gepredikt, het ‘oog om oog, tand om tand’, den dood van hem die doodde, de verminking van den oneerbare, den dwangarbeid van den dief, zelfs het verbranden der godloo-chenaars als eene nabootsing van de hellepijnen der goddelijke gerechtigheid. Zoo gaf zij formules, die meer of minder gangbaar werden en waarop werd doorgeredeneerd en doorgestraft, totdat zij door andere werden vervangen.

Maar met deze formules reageerde zij. Wat haar niet bevredigen konde, was de oude afschrikkingstheorie, die haar voorafging, de theorie, die het er slechts om te doen was, den misdadiger te stellen tot voorbeeld voor velen, opdat dezen, zijn lijden ziende, vreezen zouden voor het recht en uit vreeze niet zouden doen als hij.

Ook deze theorie was eene wijsbegeerte geweest, hoe oppervlakkig ook. Zij stelde voor de straffende gerechtigheid een doel en wilde niet straffen ‘omdat er gezondigd was, maar opdat niet gezondigd zoude worden.’- Maar zij misbuikte dit woord van den wijzen Plato. Tot doel koos zij niets meer, dan wat de verbeelding des volks in hare kindsheid getroffen had: het afschrikkend voorbeeld van den gestrafte. Vrees en schrik moest de strafvoltrekking wekken als tegenwicht tegen ‘de zinnelijkheid, die tot misdrijf drong’. - ‘Ich tödte einen Bösewicht’, heette het, ‘und bezwinge Viele mit seinen Peinen.’ En elders: ‘Darum henket man die Diebe in die Höhe und begräbet sie selten, aufdass sie Jedermann sehe und dadurch geschreckt werde dergleichen zu lassen.’ - Met deze theorie was voor de wreedheid der strafrechtspleging ruime baan gemaakt. Met de wijsbegeerte van het vreesverwekkend voorbeeld achter zich, holde zij in goed geloof aan hare rechtvaardigheid voort. Er was inderdaad geene reden, dat daaraan een einde zou komen. Namen de misdrijven niet af, men zou de wreedheid verscherpen, de pijnen pijnlijker maken, voor den afzichtelijken dood afzichtelijker vormen kiezen, opdat zij die het zagen, heviger sidderen mochten en zij die er van hoorden verhalen, nog meer.

Maar de waarheid van wat reeds Tacitus geschreven had, dat er iets onrechtvaardigs gelegen is in ieder indrukwekkend voorbeeld, waartoe de enkele mensch gesteld wordt ten algemeenen nutte, konde niet verborgen blijven. De wijsbegeerte hield geen vrede met eene leer, welke voor de straf een dool zocht, zonder er zich om te bekommeren, of het doel zelf rechtens

bestaanbaar was. En daarom waren er, wier rechtsbewustzijn rust zocht bij de absolute theorie, waren er, die de straf alleen verklaarden als de welverdiende vergelding van het bedreven kwaad. Het geloof aan eenen geopenbaarden godsdienst was voor deze laatste leer een machtige steun. Het eenvoudige gemoed was ontvankelijk voor hare formules en de onfeilbare uitspraken der Kerk en der Schrift hebben haar in die gemoederen bevestigd.

Doch daar bleven denkers over, op wie het woord van den griekschen wijsgeer dieper indruk had gemaakt, dan de categorische imperativus of de zedeleer der kerk en die voor de straf zochten naar een doel, dat tevens rechtsdoel wezen zou. Soms was het één doel, dat bij uitsluiting werd aangeprezen,straks eene vereeniging van vele doeleinden samen harmonisch verbonden. Hier werd voor de omschrijving van het aangeprezen doel eene formule gekozen, elders voor dezelfde gedachte, licht genuanceerd, eene andere formule gezocht. Bijna ieder wijsgeer in de eerste helft dezer eeuw had zijne eigene straf-rechtstheorie en de meeste dezer theoriën hadden hare aanhangers. Dat zij nog thans hare volgelingen bezitten, bewijst niet voor hare volkomenheid, maar ongetwijfeld voor de waarheid, die in de hoofdgedachte, waarop elke theorie is voortgebouwd, te erkennen valt: de theorie van den psychischen dwang, die het zwaartepunt legt in de rechtens onaantastbare strafbedreiging als tegenwicht tegen de zinnelijke neiging, welke tot misdrijf voert, terwijl zij de strafvoltrekking, waarin toch feitelijk het zwaartepunt gelegen is, eenvoudig en zonder nadere rechtvaardiging, medeneemt als een noodzakelijk gevolg; de waarschuwingstheorie, eene nuance der vorige, welke de ernstig waarschuwende kracht der strafbedreiging richten wil niet tegen de zinnelijkheid alleen, maar tegen alles wat tot misdrijf prikkelen kan; de theorie van het zelfbehoud van den staat, die een gansch strafrecht bouwen wil op de noodzakelijkheid, dat de staat zich zelf bescherme, maar die toch de voorafgaande vraag niet ontgaan kan, of dan wat als strafrecht gesteld wordt, ook recht is, d.w.z. of de staat die het stelt, als rechtsstaat bescherming verdient; de theorie der speciale praeventie, die het niet voornamelijk te doen is, om de misdrijven te voorkomen van hen, uit wier onschuldig leven nog niet bleek dat zij tot misdaad geneigd zijn, maar om het gevaar af te wenden, waarmede hij, wiens onrechtmatige wil reeds eenmaal aan

het licht is gekomen, de maatschappij bedreigt; de verbeterings-theorie, eene geconcentreerde nuance der vorige, misschien wel die, welke in den lateren tijd den allergrootsten invloed op de strafstelsels en de openbare meening gehad heeft en waarbij de zedelijke verbetering van den misdadiger, ook om zijnentwil, als uitsluitend doel der straf wordt verkondigd; de theorie der vergoeding van het intellectueel nadeel, die harerzijds niets anders bereiken wil dan herstel van het zedelijk evenwicht, dat door den angst, de vrees en het wantrouwen welke het gepleegde onrecht verwekte, in de gemoederen van zoovelen onder de burgers verbroken is. Waarheid, zeiden wij, ligt in de hoofdgedachte, waarop elke dezer theoriën en elke harer veelsoortige schakeeringen gebouwd is. Hoe kan het anders? Het recht is even veelzijdig als de mensch en de maatschappij. Ieder ernstig en kundig man, die deze drie beziet, moet een deel van hun wezen en hunne bestemming ontdekken. Maar aan enkele geesten slechts is het gegund, alle deelen te omvatten en de formule harer eenheid te vinden. ‘Elke wetenschap, zegt Mr. Modderman, beweegt zich in de richting van de veelheid naar de eenheid’. Zoo is het. Doch het blijft slechts eene beweging van de *veelheid*. Wie zal het *al* omvatten en daarmede de hoogste eenheid hebben gevonden?

Nogtans zoude het eene dwaling zijn, te meenen, dat tegenwoordig, bepaaldelijk in Nederland, de strafrechtswetenschap in dit opzicht in het stadium der combinaties verkeert. Menigmaal verneemt men de bewering, dat in onzen tijd de eenzijdigheid der verschillende relatieve strafrechtstheoriën erkend is en dat men ze nu eenvoudig heeft samengevoegd, om daarmede voor goed het laatste woord dezer wijsbegeerte te hebben gevonden. Dit moet eene dwaling heeten. Veelzijdige wetenschap bestaat niet in de kunst om eenzijdigheden op te tellen, en noch de hoogleeraar Modderman, noch professor Brusa gaven tot deze misvatting grond.

Wij noemen deze twee namen bijeen. En inderdaad schijnt ons overeenstemming te bestaan tusschen de denkbeelden neergelegd in de rede, waarmede eerstgenoemde geleerde in 1864, met het pikant adagium ‘Straf geen kwaad’ als parool, in Amsterdam de catheder van het Athenaeum Illustre betrad, en de toespraak, waarmede 14 jaren later de strafrechtsleer der Italiaansche school bij de jeugdige universiteit der hoofdstad werd ingeleid.

Overeenstemming, althans in de leidende gedachte, dat het doel der straffende gerechtigheid geen ander is, dan de handhaving van *het recht zelf*. Wat zij te beschermen heeft, is geen belang, noch een algemeen belang, zoo als bij de theorie van de verdediging der maatschappij, noch een individueel belang, zoo als bij de theorie der verbetering, maar de rechtsorde zelve in haren vollen omvang. ‘La raison d'être du droit de punir, c'est la nécessité, non pas de défendre la société mais de défendre le droit lui-même.’ Die rechtsorde vindt voorts haren grondslag in het wezen en de bestemming van den mensch, althans ‘il n'est pas difficile de remarquer à présent une espèce de tendance, à faire dériver de la dignité de la nature humaine elle-même les lois juridiques.’ En het karakter der rechtsorde is harmonisch, ‘le droit est une véritable harmonie.’

Terwijl deze weinige aanhalingen uit de rede van den heer Brusa onze opmerking van zoo even zullen steunen, moeten wij bij de herinnering aan wat de hoogleeraar Modderman bij den aanvang zijner loopbaan heeft uitgesproken, langer stilstaan. Immers op die rede van 1864 volgde zeven jaren later eene tweede, waarmede het hoogleeraarsambt aan de Leidsche Hoogeschool aanvaard werd, en acht jaren na deze de rectorale oratie, welker titel aan het hoofd van dit opstel staat afgedrukt. Men zoude ze samen eene criminalistische trilogie kunnen noemen, gelijk aan de trilogiën der grieksche tragediedichters en met eene niet minder tragische stof. Maar juist daarom valt op het eerste gedeelte van dit geheel een bijzondere nadruk.

In de natuur van den mensch, zoo ongeveer luidde de redeneering van prof. Modderman, moet de oorsprong en het wezen van het recht worden opgespoord. Die natuur heeft hare eigenschappen, welke voor eene onbegrensde ontwikkeling vatbaar zijn, en de bestemming van den mensch kan, om met die natuur in overeenstemming te blijven, geene andere dan de ontwikkeling dier eigenschappen zelve wezen. ‘Voortdurende ontwikkeling,’ ziedaar onze bestemming. Naast het ‘ken u zelven’ het ‘volmaak u zelven.’

De vervulling dier bestemming is afhankelijk van voorwaarden en tot deze behoort het leven met anderen, het maatschappelijk leven in de eerste plaats. Maar omgekeerd stelt dat maatschappelijk leven, juist ter wille dier bestemming, plichten die de eene mensch tegenover den anderen te vervullen heeft. In die

maatschappij behoort het dan tot de taak van den staat, om het recht te handhaven in den volsten zin des woords, d.i. om de voorwaarden te vervullen, zonder welke het voor de leden der maatschappij onmogelijk is, om een aan zijne bestemming beantwoordend leven te leiden, voor zoover de vervulling dier voorwaarden van anderen afhangt en door dwang kan worden verkregen. Wat voorts die handhaving beoogt, is dan uit den aard der zaak tweeërlei: onrecht te *voorkomen* en onrecht te *herstellen*, wanneer het niet voorkomen is.

De onvolmaaktheid der menschenwereld maakt echter reeds dadelijk dit ideaal in zijnen vollen omvang onbereikbaar.

'Wat vooreerst het *voorkomen* van onrecht betreft, het is klaar, dat de staat daartoe slechts zeer onvoldoende middelen kan aanwenden en dat, bepaaldelijk ten aanzien van de schennis der negatieve plichten van de burgers tegenover elkander, het aangrijpen van het eenige rechtstreeksche en afdoende middel - voortdurende bewaking van alle burgers - een geneesmiddel zou wezen, erger dan de kwaal.' Inderdaad, wat bleef van de ontwikkeling der menschen over onder de Argus-oogen eener praeventieve policie met zoo absolute roeping! Argus bewaakte, naar de oude fabelleer, met zijne honderd oogen Jo, de beminde van Zeus, maar eerst toen zij door Hera veranderd was in eene redelooze koe. En waarlijk ook op dat punt zou de vergelijking opgaan.

Even onmogelijk is ook het *herstellen* van onrecht. Gedane zaken nemen geen keer, zegt de noodlottige waarheid, en het geledene is niet ongeleden te maken. De materieele schade is door materieele vergoeding te herstellen, maar is zij de eenige? Is er niet, bijna bij ieder misdrijf, nog een veel grooter nadeel verwekt dan dit? Een intellectueel nadeel, zoo als het genoemd wordt, misschien beter gezegd een ideëel? Vele malen is dat ideële nadeel, dat altijd aanwezig is, het eenige, maar in elk geval wordt het steeds in veel ruimeren kring gevoeld, dan het andere. Zijne uitdrukking vindt het in het gejammer bij de eerste smart en bij het blijvend leed, in de verwen-schingen tegen de boosheid, die het goede en onschuldige zoo roekeloos heeft aangerand, in de teekenen van schrik, van huivering, van angst over de macht van het onrecht, in den algemeenen twijfel, waardoor het vertrouwen op de heerschappij van het recht geschokt werd.

Het heeft ons reeds indertijd verwonderd, dat de hoogleeraar

Modderman aan dit element van het onrecht niet eene invloedrijker plaats in de uiteenzetting zijner theorie gegund heeft en de verklaring, dat geene enkele onrechtmatige handeling absoluut herstelbaar is, destijds alleen deed steunen op het gemis aan de absolute zekerheid, dat de dader zou worden ontdekt[1]. Ook prof. Brusa stelt het zoo hoog, dat hij er omgekeerd den plicht om het onrecht te voorkomen zelfs niet mede op ééne lijn schijnt te plaatsen. ‘Le but de prévenir les récidives ne suffirait pas à justifier le principe fondamental du droit de punir. Quand l'accomplissement d'un acte lésant le droit, rend nécessaire de fortifier la confiance des citoyens dans l'empire du droit, alors le châtiment a sa base juridique.’ En inderdaad, niets anders dan hèt herstel van dit ideëele nadeel is het, wat, na het plegen van een ergerlijk misdrijf, door het geschokte rechtsgevoel der menigte gezocht wordt, wanneer zij mort over de straffeloosheid van den misdadiger, die wist te ontsnappen en, voor de justitie onbereikbaar, haar uit de verte bespot. - Volkomen herstelbaar is echter dit nadeel nooit. Bij de individuen, die het leden, blijven van de wonden schrammen en pijnlijke plekken over. Voor wantrouwen aan de oppermacht van het recht blijft, wanneer het eenmaal gewekt is, altijd plaats, zoolang die oppermacht moet gehandhaafd worden en zij niet door vrijwillige en ernstig gemeende onderwerping wordt erkend.

Onmogelijk dus om het onrecht absoluut te voorkomen, onmogelijk om het absoluut te herstellen. Maar, is het ideale den Staat krachtens zijne roeping tot taak gesteld, dan is het hem als plicht gezet zoo nabij mogelijk daartoe te naderen, en vindt hij, als middelen voor die plichtsvervulling, de strafwetgeving en de strafrechtspleging, de bedreiging der straf en hare voltrekking. Nu kunnen dan ook alle elementen van de werking der straf, waarin door de verschillende eenzijdige theoriën het doel der straf is gesteld, hunne plaats vinden, en als welkome elementen het systeem voltooien. - Tot de voorkoming van misdrijf werkt niet de bedreiging met straf alleen, maar wel werkt ook zij daartoe mede. Het afschrikkend voorbeeld van

1 Zie ons opstel in N. Bijdr. v. Regtsgel. en Wetgeving van 1865. In de Aanteekeningen achter zijne oratie schreef Mr. M. zelfs met zoovele woorden: ‘*Alleen* tot het voorkomen van onregt is het strafregt; stafbedreiging, zoowel als strafvoltrekking, een middel. Het *herstellen* (in den eigenlijken zin des woords) van onregt kan òf niet, òf slechts langs een anderen weg geschieden.’

het lijden der gestraften en het afschrikkend uitzicht dat de wet vertoont, staan niet altijd, noch aan anderen, noch aan de eenmaal gestraften zelven voor oogen. Ook baat het niet, of het hun voor oogen staat, wanneer de hartstocht hen met blindheid geslagen heeft. Het mild vloeiende water uit den stroom der vergetelheid is geen vocht, dat het vuur der lusten bluscht. Toch kan het voorbeeld zijne indrukken geven, en is ‘de invloed, dien de ondervinding op onze neigingen, op ons oordeel, op ons geheele leven oefent, onmetelijk groot.’ - Verbeteren is geen doel der straf. Maar kan de straf nimmer den oproerigen wil buigen, het gemoed tot inkeer brengen, den aan misdrijf gewende van misdrijf afkeerig maken? En moet dit middel, om mogelijk den misdadiger voor het vervolg psychisch onschadelijk te maken voor de maatschappij, ongebruikt worden gelaten? - Kan voorts niet door den dwang van het recht, aangedaan aan hem, die het recht dwingen wilde naar zijne willekeur, door de tijdelijke opsluiting en verwijdering van den gevaarlijken burger, door het leed dat hij zuchtende lijdt, de vrees der burgers worden verdreven, de angst gestild, het vertrouwen, op de heerschappij van het recht gesteund?

Zoo, en zoo alleen, kan alles wat omtrent het doel der straf voor goeds is gedacht en uitgedacht, tot zijn recht komen. Zoo wordt de veelzijdigheid verkregen, die geene som van eenzijdigheden vormt, maar een harmonisch geheel. Ofschoon het ideaal dat door de wijsbegeerte aan het strafrecht gesteld wordt, onbereikbaar is, toch behoeft geene enkele wijsgeerige gedachte welke daartoe medewerkte, te worden verwaarloosd en ligt de weg, waarlangs het ideaal te naderen is, open.

Doch op dien weg draaft deze theorie niet door. Bij de keuze der straften zelve wijkt zij geen haarbreed van haar stelsel af. Zij wordt niet verslapt in haren gang door eene vulgaire sentimentaliteit, maar laat zich evenmin zenuwachtig maken door een niet minder vulgair noodzakelijkheidsbegrip, dat zoo dikwijls slechts door oppervlakkig inzicht, meermalen alleen door de vrees, ‘la mauvaise conseillère,’ verzonnen wordt. Want - en hierin ligt het zwaartepunt dezer theorie - ook tegenover den man, die onrecht pleegde, den man die misdeed, mag de staat geen onrecht doen. De plicht van den staat tot handhaving van het recht is algemeen. Hierin ligt de zwakheid van zoovele strafrechts-theorieën, dat zij, bij het uitwerken der roeping van den rechtsstaat, altijd den man, die gestraft moest

worden, buitensloten uit den kring van het recht. Wat met dezen man gebeurde, deed er niet toe. Zachter zeden mochten stemmen tot zachter middelen, het beginsel bleef verkeerd.

Eerst wanneer erkend wordt, dat de man die het recht schond, de plichten van de staat niet verzet en dezen niet gemachtigd heeft om, in strijd met zijne bestemming, onrecht te plegen, is het juiste beginsel uitgesproken, dat in het zinrijke, zoo dikwijls verkeerd begrepen, ‘straf een leed - geen kwaad’ zijne uitdrukking vindt. Straf geen kwaad, geen wezenlijk kwaad, geen kwaad in zedelijken zin, geen kwaad waardoor den mensch het vervullen zijner bestemming - dit doel van zijn bestaan - onmogelijk worde gemaakt. Werd zij zoodanig kwaad, dan zou daardoor gehandeld worden in strijd met het wezen en de bestemming van recht en van staat, dan zoude alles worden omgekeerd, het middel tot doel verheven, het doel tot middel verlaagd, en de mensch, ten wiens behoeve het recht bestaat, opgeofferd aan een valsch begrip van gerechtigheid.

Uit de hier ontwikkelde strafrechts-theorie vloeit de *methode* der strafrechtswetenschap van zelve voort.

Het beginsel immers, dat als de grondslag van het strafrecht erkend en dat op de natuur en de bestemming van den mensch gebouwd is, maakt er als zoodanig ook aanspraak op, een objectief beginsel te zijn, ‘*één hoogste rechtsbeginsel* boven tijd en plaats verheven’, eene ‘Lex aeterna’, eene eeuwige wet. Daarom is hare methode *wijsgeerig*.

Maar op datzelfde standpunt blijft de studie van mensch en maatschappij beide in de wisselingen der geschiedenis haar wegwijzer. Het beginsel moet in zijne consequentiën op verschillende maatschappelijke toestanden worden toegepast; uit het onveranderlijk beginsel moet die verscheidenheid van veranderlijke rechts*regelen* worden afgeleid, welke de maatschappelijke behoefte van elk land en van elken tijd vordert. Daarom is hare methode tevens *historisch*.

Aldus M^{r}. Modderman in het reeds vermelde tweede gedeelte zijner trilogie, de Leidsche inaugureele oratie van den 18^{den} Maart 1871 over ‘de methode der wetenschap van het strafrecht’.

Waar deze onderscheiding tusschen het rechtsbeginsel dat blijft en de rechtsregelen die wisselen duidelijk erkend wordt, - eene onderscheiding welke nimmer scheiding mag wezen - is dan ook het woord ten volle gerechtvaardigd, door den minister Modderman ten aanzien der lijfstraffen bij leger en vloot

uitgesproken in de zitting der Tweede Kamer van den 17^{den} October 11.: ‘De afschaffing der lijfstraffen bij de marine is veel meer een feitelijke, dan wel eene juridische vraag. Ware op 's lands oorlogschepen de orde niet te handhaven zonder lijfstraffen, dan zou de rechtsgeleerde moeten bukken voor de ijzeren wet der noodzakelijkheid; de Staat immers heeft al die rechten zonder welke hij zijne plichten niet vervullen kan.’

Doch het beginsel blijft, d.w.z. het is, in al zijne zuiverheid opgevat, het ideaal, waarnaar moet worden getracht. Juist, ‘omdat ons streven op het absolute gericht is, is vooruitgang mogelijk’ en plichtmatig. Is de toestand van eenen staat zoodanig, dat zonder de toepassing van lijfstraffen de openbare orde onmogelijk kan worden gehandhaafd, dan moet worden gestreefd naar de verwijdering van alle oorzaken, waardoor de noodwendigheid der lijfstraffen geschapen is, zwakheid van het gezag, slapheid van het policietoezicht, slechte organisatie der strafinrichtingen, onvoldoende instellingen van opvoeding, bandeloos misbruik van geestrijke dranken e.z.m. Indien er nog groote gevangenissen voor gemeenschappelijke opsluiting bestaan, mengkroezen van het maatschappelijk schuim, kweekscholen voor nieuwe misdaden en nieuw bederf, dan moet naar hare opruiming worden gestreefd, zoolang ze niet opgeruimd zijn, naar hare verbetering, naar afzondering bij nacht en scherpe bewaking; en indien al die nieuwigheden te kostbaar zijn, geschiede ieder jaar iets, doch men ruste niet voordat het afgekeurde systeem geheel is verlaten.

Op die wijze zouden wij dan de methode der strafrechts-politiek willen omschrijven, welke met de genoemde methode der strafrechtswetenschap samengaat. Is de wetenschap van het strafrecht verklaard tot eene *wijsbegeerte*, die de *geschiedenis* als hare raadsvrouw erkent en de *ervaring* in den ruimsten zin van het woord tot grondslag heeft, dan is daarmede ook voor haar het idealisme gepredikt en het excelsiorlied gezongen, dat het levenslied voor iedere wetenschap is. - Voor den wetgever beteekent dit, dat hij hebbe te onderscheiden tusschen de richting waarheen en de voorzichtigheid waarmede de stappen moeten worden gezet, dat men stijgen kan zonder in de wolken te vliegen en dat de klimmende beweging op het bergpad op den vasten grond geschiedt.

Dit is derhalve de band tusschen de deelen van Mr. Modderman's criminalistische trilogie. Eerst het beginsel uitge-

sproken, verklaard en gerechtvaardigd. Dan voor zijne ontwikkeling en toepassing de wetenschappelijke methode aangewezen. Eindelijk het aldus gestelde en genaakbaar verklaarde ideaal gestempeld tot een, dat niet het uitsluitend domein mag heeten van den criminalist alleen, maar dat door alle wetenschappen gepredikt, door de religieuse beschouwing van het universum zelf erkend wordt.

Dit geschiedde in de derde oratie, die over ‘de eenheid der wetenschap en het recht van het ideaal.’ Eene feestrede werd zij betiteld, gehouden op den heiligen *dies*, den academischen feestdag bij uitnemendheid. Langs de wanden van het oude auditorium zat ook toen de lange rij der hooggeleerden in hunne zwarte tabbaarden en barretten, als ‘in Minerva's vreugdekleuren’ getooid. En hoe ook anders menigeen onder hen zich mocht opsluiten in het heilig huisje van zijn vak, op dien dag zoude de rector magnificus van de feestelijke stemming gebruik maken en hen allen medevoeren in zijnen tooverkring. In tooverspiegels zouden ze hun eigen beeltenis zien. Maar hoe deftig, hoe kalm, hoe onbewegelijk, hoe ernstig en onberispelijk hunne gelaatstrekken ook mochten zijn, thans zouden allen zich zelven aanschouwen met de ecstatische trekken van den idealist. Hoe ook anders ieder de eerste mocht wezen onzer zijne vakgenooten, heden zou de rector magnificus, jure suo, vooropgaan en aan allen toonen, dat ze hem zijnen weg naar het ideaal hielpen bereiden.

Welk ideaal? ‘Behoefde hij hun nog te herinneren, dat het een recht was, waarvan *liefde* het wezen uitmaakt; een strafrecht, dat, door één hoogste beginsel der liefde, waarin (gelijk ieder die liefheeft wel weet) de harmonische oplossing van alle dissonanten vervat is, *beheerscht*, het belang der maatschappij handhaaft, zonder het *wezenlijk* (zedelijk) belang van den wetsovertreder op te offeren’.

> ‘Was ist denn Recht und was ist Unrecht? Was?
> Die Liebe ist das Recht, das Unrecht ist der Hass.’

Aldus het motto.

Het eerst werden de *taal- en letterkundigen* voor den spiegel gevoerd. Zij, de geschiedenis der wijsbegeerte te binnen brengende, de dialogen van Plato voordragende en daaruit leerende, hoe er, trots den loop der eeuwen en de wisseling der nationaliteiten, in de wijsbegeerte eene eenheid is, waardoor het onder-

zoek naar ‘het algemeen menschelijke,’ naar het wezen van den mensch als grond ook voor het strafrecht, gewettigd blijft. Reeds de taalstudie op zich zelve is een stuk psychologie en bij de beoefening der letterkunde, bij de studie der dichters vooral, bij die van Dante en Shakespeare in de eerste plaats, wordt de woelende wereld der menschelijke hartstochten en gemoedsaandoeningen voor het oog van den schouwer ontsloten. In hare methode is de philologie, als de twijfelaarster bij het onderzoek van oude of bedorven teksten en als vijandin der oppervlakkigheid bij hare woordverklaringen, het voorbeeld voor hem die den schuldige heeft te straffen en niet straffen mag, zoolang het onderzoek naar de schuld nog den geringsten twijfel overlaat. Indien maar, dit zouden wij er willen bijvoegen, de philologen er zich voor wachten, om den criminalist hunnen lust voor conjecturen in te blazen. De criminalistische conjecturen zijn minder onschuldig dan de letterkundige, waarop hij die ze voorstelde niet zelden zelf met eene nieuwe terugkomt.

De *historicus* leert het betrekkelijke kennen in de beschaving van zekere tijdperken en volken en waarschuwt tegen te groote lofspraak op de tweede helft der 19de eeuw. Hij beantwoordt het stoffen op de afschaffing van pijnbank en heksenprocessen met de vraag, hoe het in onze dagen staat met de aanwending der middelen van instructie, bepaald der praeventieve hechtenis,hoe met de verhouding tusschen de bestraffing van de misdrijven der armoede en van de bedriegerijen van den rijkdom? Hij betwijfelt, of de strafrechtspleging sinds de 16de eeuw wel met de algemeene beschaving gelijken tred heeft gehouden.

Niemand bijna kan den idealistischen, harmonie zoekenden criminalist meer bekoren, dan de *staathuishoudkundige*, die de harmonie der belangen predikt, en allen strijd ‘niet begrepen overeenstemming’ noemt; of laten wij liever zeggen, die ook zijnerzijds de harmonische vereeniging der belangen beproeft en aan hare bereikbaarheid gelooft. In verband hiermede is bijna niemand voor hem een zoo gezocht bondgenoot als de *statisticus*, die de oorzaken der maatschappelijke kwalen opspoort en classificeert, die bij iedere classificatie en groepeering de les vernieuwt, dat ‘behalve het dozijn bekende oorzaken, nog tallooze andere, onbekende in het spel zijn’; die in de aanwijzing der regelmatigheid waarmede sommige misdaden terugkeeren en in de afwijkingen van die regelmaat bij plotselinge veranderingen in den maatschappelijken toestand, de solidariteit leert

der gansche maatschappij. Wel zal hij de modistes niet aanklagen, ‘omdat na de wederinvoering der crinoline de kindermoord is toegenomen’. Maar waarschuwend houdt hij bij het klimmen van het cijfer der recidivisten, den onvoorzichtigen en overdreven philanthroop, ‘die wel eens iemand kan doen wenschen ook een ontslagen gevangene te wezen’, den versregel voor van Shakespeare's pater Lorenzo: ‘Virtue itself turns vice, being misapplied.’

Welkom zijn den feestredenaar verder de *geneeskundigen*, de vertegenwoordigers van dat geslacht, dat alle tijden en landen is doorgegaan goeddoende (gaarne willen wij de afgrijselijke vivisecties vergeten waaraan onlangs een Italiaansch schrijver herinnerde) en dat in de geschiedenis van het strafrecht en het strafproces eene eereplaats bekleedt, te voren door hunne protesten tegen ordalieën en heksenprocessen, in onze dagen bovenal door hunne beoefening der psychiatrie. Zij zijn het die den criminalist het vraagstuk der schuld en der toerekenbaarheid eerst in zijnen vollen omvang hebben doen zien en die voortgaan hem in de geheimen van het hersenleven in te wijden. Leidsvrouw is bovendien de geheele medische wetenschap door hare gewijzigde methode. ‘Vroeger bijna uitsluitend experimenteeren aan het ziekbed, geloof aan almacht van geneesmiddelen. Thans phylogie en anatomie de grondslagen waarop gebouwd wordt, aan de hygiène meer en meer waarde gehecht’. Wel zouden wij hier den hooggeleerden spreker niet in alle bijzonderheden willen volgen en juist niet in de afzondering der lijders aan besmettelijke ziekten, die immers wel van de gezonden, maar niet van elkaar worden afgehouden, de prototype of de pendant der cellulaire opsluiting willen zien. Maar zonder aarzeling sluiten wij ons met geestdrift bij hem aan, waar hij van de hygiène meer verwacht dan van de receptuur, van de hervorming der sociale toestanden meer dan van de wet. Intusschen vergaat het de sociale hygiénisten niet anders dan hunne medische vakgenooten. Kleingeestigheden en vooroordeelen hebben zij te overwinnen; met beloften en toezeggingen worden zij afgescheept.

Eindelijk de *natuurkundigen*, de mannen die naar de krachten zoeken, waardoor de stof bewogen wordt en naar de wetten, welke die stof beheerschen. Hun ‘streven van de veelheid naar de eenheid, van den chaos naar de orde’ trekt den criminalist ter wille zijner wijsbegeerte machtig aan. De groote

geschenken, waarmede door hunne hulp de beschaving de wereld verrijkt heeft, het gebruik van den stoom als beweegkracht, de telegraaf, de photografie, de gazverlichting der openbare straten e.z.m. roemt hij als middelen tot verhooging der rechtszekerheid en tot verzachting der straf. En toch zie hij niet voorbij, dat de spoortrein ook de vlucht van den misdadiger gemakkelijk maakt en dat niet altijd ‘tusschen hem en het z.g. land der vrijheid, in de gedaante van een Amerikaansch policieagent, de beleedigde wet van Europa verrijst;’ dat hetzelfde dynamiet waarmede de gemeenschapswegen gelegd worden door de bergruggen heen, de geheimzinnige ziel is dier helsche machines, waardoor schepen spoorloos verdwijnen op den oceann en die aangelegd worden onder de tronen der vorsten; dat de middelen van verkeer, welke de kapitalen over de wereld verspreiden, ook de actieën der zwendelaars aan de goedgeloovigen over de grenzen in handen spelen. De natuurwetenschap werpt hare resultaten ongezien aan de gansche wereld toe en het recht moet even goed bij de hand wezen om ze te benuttigen als het onrecht het is.

Maar de natuurkundigen verdienen de aandacht van den criminalist om ernstiger reden, dan omdat zij de uitvinders bij uitnemendheid zijn.

Doch hierover straks.

Immers, wij zouden zeggen dat door de rectorale feestrede over de verhouding tusschen recht en ideaal twee hoofdgedachten loopen. Zij hangen onderling samen, ontegenzeggelijk, maar niet in die mate, dat ze geheel zouden samenvallen, en in alle bescheidenheid meenen we te mogen vragen, of in de bedoelde oratie de onderscheiding tusschen deze twee wel altijd voldoende merkbaar is.

Het recht zelf heeft zijn ideaal en dat ideaal is, voor den criminalist, ‘een strafrecht dat, door één hoogste beginsel der *liefde* beheerscht, het belang der maatschappij handhaaft zonder het *wezenlijk* belang van den wetsovertreder op te offeren.’ Dit is de ééne gedachte. Aan hare ontwikkeling is alles gewijd wat hierboven herinnerd werd uit alle deelen der trilogie, en in zoover zou voor ‘het recht van het ideaal’, gelijk het opschrift der oratie luidt, gelezen kunnen worden: ‘het ideaal van het recht.’

Maar het recht van het ideaal wordt ook in ruimeren zin bepleit. Het idealisme, de drang naar het ideale, en naar een

ideaal waarvan eveneens liefde het wezen vormt, wordt vereerd als de noodzakelijke beweegkracht van heel het zedelijk leven, ook van het leven in de maatschappij. Aan de bevordering van dat idealisme is het recht dienstbaar en moet het dienstbaar blijven.

Dit is de tweede gedachte.

Op hare ontwikkeling komen wij aan het einde van dit opstel terug. In den gang onzer beschouwingen past thans een woord over eene der andere redevoeringen, waarin wij aanleiding vonden tot dit geschrijf.

Wijsbegeerte en geschiedenis - het werd zoo even herinnerd - wijzen der wetenschap van het strafrecht hare methode aan. Bestudeering der groote, eeuwige *beginselen*, waarmede het recht bezield moet zijn. Bestudeering der maatschappelijke toestanden, waarin het recht moet gelden, waarop de beginselen moeten worden toegepast, waarvoor de rechts*regelen* moeten worden gesteld.

Deze laatste studie is meer, dan eene ontleding van maatschappelijke instellingen en hare wording, van maatschappelijke behoeften en hare oorzaken, van maatschappelijke bewegingen en haar doel. Zij omvat ook de studie van den geest des volks, van zijn denken en gelooven, de studie almede van wat zijne rechtsovertuiging is en wil. Wie maar eenigszins aan het bestaan van zoodanige rechtsovertuiging gelooft, kan er niet mede tevreden zijn, wanneer hij de theorieën kent, die de geleerden van hunne catheders verkondigen. Zelfs al heeft hij de feestrede gehoord, waarin hem verklaard werd, dat de beoefenaren van alle wetenschappen samensteminen in de verheerlijking van het rechts-ideaal waarvan liefde het wezen uitmaakt, dan nog hecht hij er aan, de vraag te stellen, of de theorie van het ‘straf geen kwaad’ met de nationale rechtsovertuiging hier te lande overeenstemt. Al ware het alleen, om, zoo het antwoord ontkennend luiden mocht, de richting dier overtuiging te wenden. En bovendien heeft hij altijd geloofd, dat een recht slechts dan houdbaar is en aan zijne roeping voldoet, wanneer het in de rechts-overtuiging des volks zijnen steun vindt. ‘Het recht’, zegt de hoogleeraar Pols, ‘moet leven, niet in de wet’ - men zou er kunnen bijvoegen, niet in de universiteit - ‘maar in het volk.’

De ‘rechtsovertuiging van een volk,’ het ‘rechtskundig volksbewustzijn’, het ‘juridisch volksgeweten’, of hoe het verder heeten moge, heeft vele vrienden, die goed van haar spreken. Maar velen zijn er ook, die haar aanmatigend vinden en zeer aanmatigend zelfs; die het recht houden voor eene zaak van nadenken, van overweging en, wat onder den naam van volksovertuiging wordt uitgegeven, slechts voor een mengsel van vooroordeel, hartstocht, wraaklust, sentimentaliteit en oppervlakkigheid, voor indrukken en dwalingen van den dag, opgeraapt, nagepraat en vluchtig gepubliceerd, die den volgenden dag voor andere, even onbetrouwbare zullen hebben plaats gemaakt. Vooral in een tijd, waarin de spreekorganen der openbare meening zoo gemakkelijk geluid geven, willen zij van eene rechtsovertuiging des volks niet hooren, achten zij den invloed van wat haren naam draagt op de rechtspraak een gruwel en op de wetgeving bedenkelijk.

Die waarschuwingen verdienen zeker gehoor, maar zij mogen slechts leiden tot onderscheiding, niet tot ontkenning. Onderscheiding van de maatschappelijke kringen, waaruit de openbare meening spreekt, naar hunne intellegentie en de wijze, waarop zij gewoon zijn aan haar de indrukken van hun gevoel te toetsen, vooral ook naar hunne belangen en den invloed dien zij aan deze op hunne overtuigingen gunnen. Onderscheiding van de middelen, de organen, waardoor de overtuiging zich uit, naar den ernst van hunnen vorm, naar de achting waarop zij aanspraak hebben, naar de taaiheid waarmede zij volhouden. Onderscheiding ook van de onderwerpen, waarover zij zich uitlaat, naar de gemakkelijkheid waarmede deze vallen binnen het bereik der menigte. - Daarom, men zij voorzichtig en waardeere niet te hoog, wanneer straks, bij de behandeling van het ontworpen strafwetboek, het argument der nationale rechtsovertuiging dienst zal doen. Indien de spreker, die zich er op beroept, mocht worden uitgenoodigd om die overtuiging nader te omschrijven naar hare soort, zoude allicht blijken, dat het weidsch epitheon ‘nationale’ niet krimpvrij is.

E pur si muove. En toch is er eene volksovertuiging, ook eene Nederlandsche, in zake van het strafrecht.

Het was een verdienstelijke arbeid van den nieuwen Utreehtschen hoogleeraar Mr. M.S. Pols, toen hij, in zijne inaugureele oratie van den 26sten September jl., den ontwikkelingsgang der Nederlandsche rechtovertuiging volgde omtrent twee

van de meest ingrijpende onderdeelen, het *strafstelsel* en de *toepassing*, misschien beter de *toemeting* der straf, over een tijdvak van zeventig jaren en op den voet van twee zeer betrouwbare kenbronnen, wetgeving en rechtspraak.

Het klonk inderdaad aangenaam in de ooren, om het 'bestaan, de ontwikkeling en de tegenwoordige toestand van het Nederlandsche strafrecht' te hooren aankondigen van zoo hooge plaats. Er was iets ongewoons in, om het troostwoord te vernemen, dat, ook onder de onverantwoordelijk lange heerschappij van het vreemde strafwetboek, het nationale rechtsbewustzijn niet werkeloos gebleven was.

Toch ligt het niet in de bedoeling van dit opstel, om het belangrijk, leerzaam en opwekkend betoog ter rechtvaardiging der stelling, dat, trots alle vreemde wetten, van een Nederlandsch strafrecht, met historischen grondslag en met eene voortdurende ontwikkeling, op den huidigen dag mag worden gesproken als van eene realiteit, in alles te volgen. Ons is het er meer bepaald om te doen, aan de hand van den hooggeleerden gids, het Nederlandsch rechtsbewustzijn te ondervragen naar zijne denkbeelden omtrent grond, wezen en doel der straf, en geene onderdeelen van het strafrecht geven eene zoo goede gelegenheid daartoe als de twee welke ook prof. Pols zich ter behandeling koos en die wij zooeven noemden.

'Het strafstelsel is als het ware de grondslag van het gebouw.' De samenhang van dit onderdeel met de strafrechtstheorie in het algemeen ligt zoozeer voor de hand, dat er geen woord meer van behoeft te worden gezegd. Maar juist daarom wekt het eene eigenaardige gewaarwording, wanneer men, na de lezing der feestrede van den leidschen *dies*, na de verheerlijking van een recht, waarvan liefde het wezen uitmaakt, bij de lezing der Utrechtsche oratie herinnerd wordt aan de versregels door Hooft in l607 geschreven en als opschrift gesteld boven de poort van het spinhuis te Amsterdam:

> 'Schrick niet; ik wreeck geen quaet, maar dwing tot goedt,
> Straf is mijn hand, maar lieflijck mijn gemoedt.'

Een 'lieflijk gemoedt' beheerschte niet het gansche strafrecht. In deze landen evenmin als elders. Men hing, men onthoofde, men radbraakte en geeselde er even goed. Maar de 'werkhuizen,' 'rasphuizen,' 'spinhuizen,' 'verbeterhuizen' en 'tuchthuizen,' die reeds op het laatst der 16de eeuw hier en

daar verrezen en waarin verplichting tot arbeid werd opgelegd, kondigden naast dat oude, wreede strafrecht een nieuw streven aan, dat bij den voortgang der beschaving niet omvergeworpen, maar slechts hervormd zou behoeven te worden. De dwangarbeid in den ketting, de galeien, het bagno kende men in het Hollandsche Crimineel Wetboek van 1809 niet en, nadat in 1811 het Fransche wetboek ‘den eeuwigdurenden en den tijdelijken dwangarbeid’, had ingevoerd, een dwangarbeid door mannen te verrichten met den voet aan een kogel of het lijf aan een anderen boeteling gekluisterd, keerde men, toen nauw de Franschen de voeten hadden gelicht en terwijl men hunnen Code provisioneel van kracht deed blijven, haastig naar de Hollandsche tuchthuizen terug. Wel kende ook de Code zelf de ‘réclusion’ tot hoogstens 10 jaren als eene straf van lageren rang. Maar daarom behoefde eene behoorlijke evenredigheid nog niet te worden opgegeven. Men verving den dwangarbeid door tuchthuisstraf van langeren duur dan de gewone en paste op hen, die aldus aan de bagno's ontsnapten, de ‘nationale geeseling’ toe. Voor veroordeelden tot ‘eeuwigdurenden dwangarbeid’ werd vóór hunne opsluiting nog het schavot in vol ornaat uitgerust; het zwaard werd hun boven het hoofd gezwaaid of zij stonden te pronk met den strop om den hals; de geeselstriemen en het brandijzer lieten ook in het tuchthuis hunne herinnering na.

Deze in beginsel en in gevolgen onberekenbare verandering van het strafstelsel dat de Fransche Code had ingevoerd, kwam tot stand bij het bekende en miskende besluit van den Souvereinen Vorst van 11 December 1813. Het ‘geeselbesluit’ heeft men het kort en scherp genoemd. De weerzin, die langzamerhand tegen de lijfstraffen ontstond en die in 1854 (laat genoeg inderdaad) tot de opheffing van dat besluit heeft geleid, is de oorzaak geweest, dat men de geeselroeden, die er bij werden ingevoerd, misschien nog het hardst heeft doen nederkomen op den rug van den wetgever van 1813 zelven. Naar waarheid zegt Mr. Pols, dat wellicht zelden een maatregel van wetgeving scherper en onbillijker is veroordeeld geweest dan deze.

Want niet in de geeseling lag de hoofdgedachte van het besluit, veeleer in de vervanging van den slavenarbeid der geketende galeiboeven in de, naar men toen geloofde en hoopte, heilzaam werkende opsluiting in huizen van werk en tucht. Verder in de afschaffing der ‘algemeene verbeurdverklaring van alle goederen’, die monsterachtige confiscatie van fransch allooi, en in

de opheffing, met het verdwijnen van den dwangarbeid, der comisch-tragische fictie van den ‘burgerlijken dood’.

Zoo werd dus eigenlijk reeds toen hier te lande het zwaartepunt van het strafrecht in de tuchthuizen en gevangenissen gelegd. Later is die concentratie nog scherper begrensd geworden. Eerst in 1854, toen de geeseling, het brandmerk en de tepronkstelling vervallen zijn, daarna in 1870, toen bij de afschaffing der doodstraf het schavot is opgeruimd, ten laatste enkele maanden geleden, toen uit de militaire strafwetboeken de straffen aan den lijve geschrapt zijn en de straf van den kruiwagen ook in naam militaire gevangenisstraf geworden is.

In die gebouwen nu van opsluiting en tucht, hoe ze ook mogen heeten, in die toevluchtsoorden van het strafrecht dat van de schavotten verdreven is, lag voor de nieuwere strafrechtstheorie een terrein beschikbaar allergunstigst voor proefneming en werkzaamheid. De ontwikkelingsgeschiedenis van de strafrechtswetenschap en die van het gevangeniswezen zijn inderdaad in den laatsten tijd dezelfde geweest. Voet voor voet zijn ze naast en met elkaar voortgegaan. Zij zullen het altijd blijven doen en, zelfs wanneer nieuwe wetten het gevangeniswezen op nieuw zullen hebben geregeld, zal daaruit nog niet behoeven te volgen, dat het in zijne verdere ontwikkeling bij de strafrechtswetenschap te zeer ten achteren gerake. Immers, het karakter eener gevangenisstraf wordt niet alleen bepaald door hare omschrijving in de wet, maar zeker niet minder door hare beschrijving in de reglementen van uitvoering, algemeene en bijzondere, zelfs door de maatregelen van beheer, welke, afgescheiden van die reglementen, door de regeering genomen worden. Men weet, dat de strafbepalingen van den Franschen Code omtrent het *tuchthuis* hier te lande nog nooit veranderd zijn, en toch, welk een verschil tusschen het verblijf te Leeuwarden van toen en thans.

Maar ook de wetten zijn hier te lande voor de vorderingen der wetenschap en der volksovertuiging geweken. Geene belangrijker gebeurtenis in de geschiedenis van ons gevangeniswezen, dan de invoering en de uitbreiding van het cellulaire stelsel. Wel is het ontstaan dezer aan Amerikaansche typen ontleende strafsoort niet aan den drang eener Nederlandsche volksovertuiging te danken, maar het stelsel der cellulaire af-afzondering is nationaal geworden. Terwijl elders, zegt Mr. Pols, de slechte inrichting en toepassing het stelsel zelf in

meerdere of mindere mate in diskrediet hebben gebracht, schiet het hier te lande steeds dieper wortels en is het in de rechtsovertuiging overheerschende geworden. Die overheersching is gebleken, bij den wetgever door de uitbreiding aan den duur der cellulaire opsluiting tweemalen gegeven, in 1854 toen het maximum op één jaar, in 1871 toen het op twee jaren bepaald werd. Zij blijkt bij de rechterlijke macht iederen dag, waarop straffen worden opgelegd. Want, hoewel de rechter nooit tot cellulaire veroordeeling is verplicht en hij haar slechts dan uitspreken mag, wanneer de omstandigheden van het misdrijf of de aard van den beklaagde daartoe bijzonder nopen, is het een feit, dat, waar de rechter geene reden heeft, om den aan de celstraf gestelden duur te overschrijden, hij bijna altijd tot celstraf veroordeelt. Zoo is er in de uitspraak van Mr. Pols geene overdrijving. Was het stelsel naar zijnen oorsprong niet nationaal, thans is het dit zeker.

Nog treffender, nog dieper ingrijpende noemde de Utrechtsche hoogleeraar de werking der Nederlandsche rechtsovertuiging ten opzichte van het tweede hoofdonderwerp zijner rede, de *straftoepassing*, wij noemden het reeds zooeven, de *toemeting* der straf. Bij het noemen van dit woord staat men terstond midden op het welbekende terrein der ‘verzachtende omstandigheden.’ Ieder hoorde daarvan en de uitdrukking is misschien gangbaarder, dan eenige andere uit de praktijk van het strafrecht. Zij is het eentonig refrein van het lied der hope, dat den man die zijne veroordeeling wacht, vertroostend tegenklinkt. Zij is, wanneer van schuld ontwijfelbaar is gebleken, het slotwoord van de overwegingen der rechters en van de pleidooien der advocaten.

Zijn er verzachtende omstandigheden? Dat wil zeggen in de taal der wet: zijn er bepaalde omstandigheden met name te noemen en aan te wijzen in de handeling zelve, in hare aanleiding of in den persoon des daders, die er den rechter toe brengen, om het misdrijf lichter te beschouwen, dan de wet het zich gedacht heeft, toen zij het qualificeerde en het maximum en minimum harer strafbedreiging koos. De Fransche wetgever, met zijne drieledige onderscheiding der misdrijven in misdaden, wanbedrijven en overtredingen, sloot voor de eerste categorie zelfs het stellen dier vraag uit Overal waar de dood, de deportatie, de dwangarbeid of het tuchthuis bedreigd was, konde geene omstandigheid ter wereld (enkele gevallen van

excuse légale uitgezonderd) den man, op wiens handeling de wettelijke qualificatie toepasselijk was, verzachting brengen. Men herinnere zich daarbij, dat b.v. de vijf-jarige tuchthuisstraf het wettelijk minimum was voor den geringsten diefstal na zonsondergang in eene woning gepleegd en men beseft de strengheid, de wreedheid, ook de onwetenschappelijkheid van dit stelsel ten volle.

De Nederlandsche geest, ook in dit opzicht in het Wetboek van 1809 kenbaar, kwam tegen dat stelsel onmiddellijk in reactie. Hetzelfde besluit van 11 December 1813 opende ook ingeval van *misdaad* de gelegenheid om 'bij favorabele omstandigheden de tuchthuisstraf beneden de vijf jaren toe te passen'. Het wetboek van strafvordering van 1838 en de wet van 1854 hebben eindelijk dat stelsel veel verder uitgebreid en zoo is zelfs de mogelijkheid geopend, om de tuchthuisstraf van jaren lang in eene gevangenisstraf van enkele weken of maanden te verkeeren. Maar was hetgeen in dit opzicht op wetgevend gebied verricht werd eene bij uitnemendheid Nederlandsche beweging? De reden toch, waarom de Fransche Code bij 'crimes' de 'circonstances atténuantes' uitsloot, was gelegen in de wel degelijk overdachte vrees, dat, wanneer den rechter de bevoegdheid gegeven werd, om de doodstraf door dwangarbeid, den dwangarbeid door tuchthuis, het tuchthuis door gevangenisstraf te vervangen, hem eene macht zou worden toegekend, die slechts toekwam aan den souverein, de macht om niet alleen in den graad, maar ook in de soort der wettelijke straffen verandering te brengen. Dit bezwaar gold voor den Nederlandschen wetgever van 1813 niet. En toen men hier te lande in 1838 en 1854 verder ging, was reeds vele jaren vroeger, in 1832, de Fransche wetgever voorgegaan, ofschoon op minder ruimen voet.

Deze wettelijke beteekenis der verzachtende omstandigheden is echter niet de hoofdzaak. In den volksmond heeft de vraag, of die omstandigheden er zijn, nog een gansch anderen zin. Daar beteekent zij eenvoudig in het algemeen dit: is de rechter in redelijkheid te bewegen tot zachter bestraffing? Naar het volksbewustzijn ligt de bepaling der strafmaat veel meer bij den rechter dan bij de wet. Zeg, wanneer eene valschheid of een diefstal gepleegd is, dat de wet daartegen tuchthuisstraf bedreigt, men zal u onverschillig aanhooren, wel wetende dat de rechter aan die bedreiging niet gebonden is. Niet hoe de wet maar hoe de rechter het misdrijf opvat, acht men de

beslissende quaestie. En wat men tegen de juistheid dier beschouwing in theorie zoude willen zeggen, de praktijk, eene langdurige en ernstig opgevatte praktijk heeft over hare deugdelijkheid uitspraak gedaan[1]. ‘Gemiddeld drie vierden der misdaden worden als wanbedrijven gestraft’, zegt Mr. Pols, en ‘van 1867-1871 werd in gemiddeld 55 van de 100 correctioneele zaken eene mindere dan de bij de wet bedreigde straf opgelegd.’

Of er dan altijd verzachtende omstandigheden zijn? ‘Waar ze eigenlijk volkomen ontbreken worden ze gefabriceerd, gebruikt men wat niet onaardig met den naam van *passe partouts* is bestempeld. Er is zelfs een voorbeeld, dat van een 45-jarig man de jeugdige leeftijd als verzachtende omstandigheid werd aangenomen’. Aldus de hoogleeraar Pols, en zijn Leidsche ambtgenoot Mr. H. van der Hoeven herinnerde aan het verhaal van den president, die zich bij de overweging eener strafzaak naar het parket begaf en daar aan de ambtenaren van het officie de vraag deed, of de heeren hem niet aan een paar verzachtende omstandigheden konden helpen. Niemand die de strafpraktijk kent, kan zulke mededeelingen beschuldigen van overdrijving of deze wetstoepassing een bedrijf achten van willekeur en bespotting der wet. ‘De ernstigste en gemoedelijkste reehters handelen zoo. En zij kunnen niet anders handelen. Het gemoed, het geweten kan geen vrede hebben met straffen, die het volkomen ongerechtvaardigd vindt, ook al zijn zij door de wet bepaald’.

Het is mogelijk, wat Mr. Pols verder dienaangaande zegt, dat de rechter de man is, die, ook door plichtgevoel daartoe genoopt, zich het langst vastklemt aan de fictie, dat het formeele recht, de geschreven wet, de uitdrukking van het rechtsbewustzijn is, en dat, wanneer ook hij medegaat en de wet verwringt, het laatste, het afdoende bewijs geleverd wordt, dat die overtuiging veranderd is. Doch dan verhoogt dit slechts de waarde der rechtspraak als orgaan der ‘nationale rechtsovertuiging’, eene

1 In den jaargang van 1878 van dit tijdschrift, Dl. I, blz. 383, noemden wij het eene streelende gedachte, dat de Nederlandsche ontwerper, die het arbitrium van den rechter in dit opzicht uitbreidde, niet, evenals de Italiaansche, bij dit onderwerp had willen herinneren aan Baco's stelling, dat de beste wet die is, welke aan het goedvinden van den rechter zoo weinig mogelijk overlaat. - In het Weekblad van het Regt is Mr. Joan Bohl daartegen destijds met bijzonderen nadruk opgekomen. De geleerde schrijver scheen echter voorbij te zien, dat onze woorden allerminst gericht waren tegen Baco's uitspraak in het algemeen.

waarde die wij haar ook daarom toekennen, omdat hare uitspraken de vruchten zijn eener ernstige bestudeering van recht en maatschappij, eener gemoedelijke beschouwing van de wereld der misdrijven met hare vele schakeeringen. Ook waar de rechters ‘geleerd’ zijn en het leekenelement ontbreekt, blijve die waarde hoog aangeschreven.

Bij zulk eene nationale rechtsovertuiging ten aanzien van strafstelsel en straftoemeting nu kan zich de bovenontwikkelde strafrechtstheorie met haar adagium ‘straf een leed - geen kwaad’, waarlijk niet misplaatst gevoelen. Geen kwaad in zedelijken zin. Geen verdrijving van den schuldige buiten den kring van het recht. Geene vernietiging der voorwaarden waaronder ook het leven van dien mensch nog aan zijne bestemming zal kunnen beantwoorden. En toch altijd, zoo afdoende mogelijk, voorkoming van het onrecht en herstel van het ideëele nadeel, dat het schiep.

Voor welk ander beginsel zijn de demoraliseerende lijfstraffen bezweken? Of de doodstraf, die aan het leven zelf een einde maakt? Waardoor anders was het streven bezield, om door opsluiting in gevangenissen de zekerheid der maatschappij te verhoogen, om door strenge tucht binnen hare muren de dwingende kracht van het recht te doen gevoelen en door gezetten arbeid de kiem voor nieuwe en betere levenskracht te wekken of haar levensvatbaar te houden? En de afzondering. Omvat niet juist zij het dubbele denkbeeld, verscherping van het leed der straf en vermindering van haar kwaad, d.i. verwijdering van de gezelligheid die verweekt, en van den slechten omgang die bederft? Ook het streven naar uitbreiding van de vrijheid des rechters in de toemeting der straf heeft geen anderen grond. Het is de drang, om eene door niets belemmerde harmonie te zoeken tusschen misdrijf en straf, tusschen het misdrijf door den bepaalden beschuldigde gepleegd en de straf door den bepaalden veroordeelde te dragen. Het is het zoeken naar rechtvaardigheid voor zooveel die met de ter beschikking staande middelen bereikbaar is, opdat niet de wet, die bestemd is om in de maatschappij de uitdrukking te wezen van het recht, door onrechtvaardigheid of stelselloosheid een kwaad worde dat den mensch en de maatschappij bederft, opdat niet het leed der straf te zwaar drukke of te licht worde gevoeld.

Geheel in dezelfde richting is het nieuw ontworpen wetboek gesteld. Het is hier de plaats niet daarop uitvoerig

te wijzen. Zijne hoofdbeginselen ten aanzien van het strafstelsel en de toemeting der straf zijn bekend genoeg. Ook in dit tijdschrift werden ze uiteengezet. Wij herinneren slechts aan de uitbreiding van het stelsel der afzondering; aan de vervanging der tegenwoordige gemeenschappelijke opsluiting, voor die gevallen waarbij ze nog behouden worden moet, door gemeenschap met classificatie; aan de eenvoudige vrijheidsberooving eener custodia honesta bij die lichtere vergrijpen waarvoor zwaarder tuchtiging onverdiend zoude zijn; aan de afschaffing der onlogische en verouderde drieledige verdeeling der misdrijven; bovenal aan de daarmede samenhangende afschaffing der onteerende straffen en aan de aangevulde zoowel als verscherpte ontneming van zekere maatschappelijke rechten en bevoegdheden in bepaalde gevallen; eindelijk aan de bijna volstrekte vrijheid van den rechter, die, bij de toemeting van den duur der vrijheidstraffen, slechts door een wettelijk maximum, niet door een minimum beperkt zal zijn, die geene verzachtende omstandigheden meer zal behoeven te formuleeren, d.i. ze niet meer zal behoeven uit te denken en te scheppen. ‘Het doel dat aan de ontwerpers van het nieuwe strafwetboek steeds voor oogen zweefde’, sprak prof. Pols, ‘is niet geweest een werk van theorie, van abstrakte wetenschap, een mooi strafwetboek tot stand te brengen, maar eene getrouwe afbeelding van het nederlandsche strafrecht, zoodanig als het zich geschiedkundig onder den invloed van praktijk en wetenschap heeft ontwikkeld en in de rechtsovertuiging van ons volk levend is geworden.’ - Maar in die praktijk en die wetenschap werkte de drang der theorie.

Voortaan zal het de taak der wetenschap zijn, om het nieuwe wetboek te verklaren en voor zijne harmonische toepassing te zorgen. Een nieuw leven dat haar wacht. ‘Want ook voor de wetenschap’, verklaarde Mr. Pols zoo terecht, ‘is de ontredderde toestand onzer wetgeving eene zeer schadelijke belemmering geworden.’ En, ofschoon deze geleerde de wel eens gehoorde klacht over het standpunt dier wetenschap ten onzent niet deelen konde, viel het toch ook naar zijne overtuiging niet te ontkennen, ‘dat de kommervolle zorg om in de versleten, verouderde en ten deele verbrokkelde vormen onzer strafwetgeving ter wille van de toepassing rond te snuffelen, ten einde eene oplossing te vinden, die niet al te zeer onbevredigd laat, de beoefening van het strafrecht als geheel

te veel op den achtergrond dringt en aan velen minder aantrekkelijk doet schijnen.'

Voortaan zal het de taak zijn der praktijk, om zich naar de nieuwe orde van zaken te voegen.

Op het gebied dezer laatste gedachte bewoog zich de opvolger van den heer Modderman, toen ook hij, more majorum, met eene toespraak van het van ouds beroemde Leidsche spreekgestoelte te houden, het hoogleeraarsambt aanvaarden zou. Van de werkplaats der 'magistrature debout' naar college- en studeerkamer geroepen, verkeerde de hoogleeraar van der Hoeven nog onder den indruk van wat hij uit het practisch en veelomvattend gezichtspunt van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie gezien had. We zouden willen zeggen, dat hij, over het algemeen de nieuwe voorstellen toejuichend, hulde brengende aan de politieke nagedachtenis van den Minister van Lilaar, die de Staatscommissie benoemd had, en uit een juridisch zoowel als een aesthetisch oogpunt naar het einde van den verwarden toestand der strafwetgeving verlangend, bij den uitgang zijner ambtelijke loopbaan, doch in den geest verplaatst in de dagen waarin de nieuwe dingen reeds gekomen zouden zijn, nog eenmaal een blik sloeg over het wijde veld der praktijk. En ziet deze aaide was woest en ledig: het wetboek vastgesteld, maar de levensquaestie zijner invoering en bovenal zijner werking nog onopgelost. Welk eene aanleiding om, onder die omstandigheden als in eene zitting van de Tweede Kamer dier toekomstige dagen, bij de algemeene beraadslagingen over een aanstaand IV^{de} Hoofstuk der staatsbegrooting, eene reeks van wenschen voor de voeten van den aanstaanden wetgever neder te leggen! Wenschen naar de noodzakelijke maatregelen van voorbereiding, naar den onvermijdelijken opbouw en de reorganisatie van het benoodigd aantal gevangenissen en huizen van hechtenis, bovenal naar eene wijziging in de berechting der strafzaken, samenhangende met het vervallen van de drieledige verdeeling der misdrijven, voorts naar eene vermindering van het aantal rechtscolleges, eindelijk naar oplossing der quaestie, appèl of geen appèl, en dier andere, wettig bewijs of vrij bewijs.

Wij zouden geheel buiten den kring onzer beschouwingen geraken, indien wij den gang dezer losse gedachten, op den drempel tusschen audientiezaal en gehoorzaal uitgesproken, verder gingen volgen en het onze zeiden over de denkbeelden des sprekers, die hij aangaande een en ander heeft medegedeeld.

Toch wilden wij ook deze ‘causerie’ opnemen onder de criminalistische oraties welke in deze bladzijden meer of minder uitvoerig besproken zijn, omdat eene harer hoofdgedachten in den kring onzer opmerkingen inderdaad eene passende plaats vindt. Het is de gedachte aan de wenschelijkheid, dat de nieuw in te worden rechtsstelsels en rechtsregelen aan de ervaring mogen worden getoetst, dat de stem der theorie plaats moge maken voor de uitspraak der praktijk.

Neemt het wetboek aan, zoo luidt het advies van den heer van der Hoeven aan de Tweede Kamer der Staten Generaal. Onderzoekt en beoordeelt vooraf enkele hoofdbeginselen uitvoerig en grondig, doch neemt het dan verder aan, zonder meer. Daarna volge de groote proef der ervaring. De Hooge Raad, de waker voor eenheid in de uitlegging der wet, geve zijne arresten en vorme zijne jurisprudentie, maar zijne strafkamer zij, met het oog op die taak, niet langer de ‘kinderkamer’, gelijk de Edel Hoog-Achtbaren zelven haar noemen, waarbij de jongste, de nieuw aankomende leden steeds worden ingedeeld, ook al zijn zij specialiteiten in burgerlijk of handelsrecht. De ambtenaren van het Openbaar Ministerie, de wachtposten der heilige Justitia, die in hun parket dingen zien en opmerkingen maken, welke nooit den rechter bereiken, zijn de aangewezen mannen om te letten op iedere leemte, op iedere onduidelijkheid, op iedere onrechtvaardigheid, op iedere ontduiking, welke de praktijk aan het licht brengt. In de onverdeelde toewijding welke voor deze taak van de officieren van justitie en procureurs-generaal moet worden geeischt, vond de spreker zelfs aanleiding om het hart te luchten over eene oude grieve tegen de administratie der Rijkspolicie, zooals deze aan de ambtenaren van het parket, gelijk het heette tijdelijk, maar inderdaad duurzaam werd opgelegd; tegen de rapporten over den toestand van veldwachtershoeden en waterlaarzen, door hunne handen van laag naar hoog gezonden en van hoog naar laag, over en weer. Want daar zullen andere rapporten gevraagd worden dan deze, rapporten over alle opmerkingen, waartoe de praktijk van het wetboek leiden zal en die, naar den wensch van prof. van der Hoeven, mogen worden verzameld door eene vaste commissie voor de herziening dier wet. Immers hij wil aan het thans voorgedragen ontwerp een additioneel artikel toegevoegd zien, houdende dat het wetboek vast, telkens na een bepaald aantal jaren, aan eene revisie zal onderworpen worden.

Dit denkbeeld lacht ons weinig toe en wij gelooven niet, dat

daarin voor de praktijk het juiste standpunt tegenover de theorie is aangewezen. Deze twee immers gaan niet ieder haren eigen weg. De theorie leert van de praktijk, maar zij beheerscht deze en niet omgekeerd. Bij het vernemen van het oordeel der praktijk, schift zij het toevallige van het noodwendige, het voorbijgaande van het blijvende. En het ontworpen wetboek, dat daar voor ons ligt, is immers - de hoogleeraar Pols herinnerde het nog - geen werk van abstracte wetenschap, maar juist de vrucht eener aandachtige beschouwing van leer en leven beide. Bovendien hebben thans nog de practici in de Staten-Generaal de volle gelegenheid om hunne bemerkingen te maken, ze te doen overwegen en wederleggen. Maar de praktijk die het wetboek na zijne invoering wacht, moet zich vóór alles tot taak stellen om den codex te verklaren, om hem toe te passen in den geest, waarin hij gesteld werd, om, naar de regelen voor de interpretatie van strafwetten door de wetenschap voorgeschreven, de leemten aan te vullen, de onduidelijkheden op te helderen, de tegenstrijdigheden op te lossen, zoo daarvan blijken mocht. Komt bij dien arbeid een enkel onherstelbaar en hoogst bedenkelijk gebrek aan het licht, dan kan, in het uiterste geval, de wetgevende macht worden bijeengeroepen om het specifieke geneesmiddel voor te schrijven, waarop de herstelling volgen moet. Maar, het werd zooeven nog herinnerd, ook in dit opzicht ga hygiène boven receptuur. Niet bij iedere pijn die gevoeld wordt een recept geschreven, doch van de gezonde natuur zelve genezing gewacht. Vooral niet een vaste termijn bepaald, waarna herziening verplicht zal wezen. Aan de natuurlijke werking van het gestel zal door zoodanig uitzicht op den dag van een nieuw receptengeschrijf schade worden gedaan. Bij dat vooruitzicht van onvastheid en ommekeer zal de theorie niet inleven in de praktijk, zal de rechtsovertuiging des volks zich niet gaan hechten aan de uitdrukking, welke de nieuwe rechtsregelen haar gaven en die zij nog moet leeren begrijpen. Want ook deze volksovertuiging is, gelijk zoo menige andere, zich zelve niet dadelijk van haren vollen inhoud bewust. Door het additioneele artikel gesteund, zullen vooroordeelen, oude sleur, practicale invallen en tijdelijke bezwaren het lot der rechtsinstellingen in handen krijgen. De praktijk zal de theorie als hare mindere beschouwen, met wie zij op den vastgestelden verzoendag zal kunnen afrekenen. Niet eene degelijke rechtsovertuiging, gelijk wij haar boven omschreven, maar meeningen en bedenkingen van den dag zullen

de beslissende machten worden. Het additioneele artikel zal, dit vreezen wij, inderdaad gevolgen hebben, waartegen de hoogleraar in de rechtsgeleerdheid zelf in de eerste plaats protesteeren moet.

De praktijk voege zich naar de wetenschap, wanneer deze in allen ernst met haar is te rade gegaan. Staan haar de middelen daartoe niet dadelijk ten dienste, dan op den duur. De praktijk is de dienares van het ideaal, niet omgekeerd.

Dit laatste woord voert ons terug naar den gedachtenkring, waarin de feestrede van den hoogleeraar Modderman ons gebracht had. Wij verlieten dien met de opmerking, dat tweeërlei samenhangende, maar niet samenvallende beschouwingen over het verband tusschen recht en ideaal in die rede te onderscheiden vielen: de beschouwing over het ideaal dat aan het recht zelf te stellen is, en de beschouwing over de roeping, welke het recht voor de bevordering van het idealisme in de zedelijke wereld te vervullen heeft.

Over die tweede gedachte volge ons slotwoord.

Alle zusterwetenschappen, die den broedergroet van den criminalist ontvingen, zagen wij voorbijtrekken naar de rij. Alleen de godsdienstwetenschap noemden wij nog niet en omtrent de natuurkundigen eindigden wij met de woorden, dat zij de aandacht van den criminalist nog om ernstiger reden verdienden, dan omdat zij de uitvinders bij uitnemendheid zijn.

Om ernstiger reden.

Immers, wanneer men in het slot der rectorale oratie de overtuiging vindt uitgesproken, dat ‘het innigste bondgenootschap tusschen *natuurwetenschap, godsdienstwetenschap* en *rechtswetenschap* eene levensvraag voor de maatschappelijke orde geworden is;’ dat, ‘zoo dit bondgenootschap mocht ophouden te bestaan, uit de golven van den twijfel de slangen der lichtzinnigheid zullen oprijzen, die met den godsdienst ook het recht en de moraal zullen verstikken’ - dan gevoelt men onmiddellijk, hier tot de hoofd- en lievelingsgedachte van den spreker genaderd te zijn. Genaderd is zelfs het rechte woord niet. Want, wat in dat slot op nog krachtiger wijze herhaald en tegen den twijfel verdedigd wordt, was reeds met andere woorden in den aanvang der rede gezegd, toen de godsdienstwetenschap als de eerste in de rij der zusters begroet werd.

Begin en einde ontmoeten elkander in het zwaartepunt der oratie.

‘Een recht, waarvan liefde het wezen uitmaakt,’ luistert naar ieder woord, dat de *godsdienst* predikt, of het niet iets vernemen kan van ‘die Hoogste Liefde, die het universum regeert,’ en onverholen legt de hooggeleerde spreker belijdenis af ‘van de groote beteekenis, welke het godsdienstig bewustzijn voor hem als rechtsgeleerde bezit: eensdeels in zoover eerbied voor het recht hem voorkomt iets te zijn van geheel gelijken aard als de godsdienst, en zelfs zóó, dat *alle* argumenten tegen den godsdienst gericht, evenzeer kunnen dienen om den eerbied voor het recht te treffen in het hart; ten andere, in zoover het godsdienstig bewustzijn de vader is van het ideaal.’

Een zeer nauw bondgenootschap inderdaad, dat hier uitgegeroepen wordt tusschen deze twee. Het religieuse bewustzijn en het rechtsbewustzijn verklaard tot de onafscheidelijken, welke de natuur vereenigd heeft. Ligt het niet voor de hand, dat men, deze stelling vernemende, angstig uitziet naar het godsdienstig leven der volken, dat men iederen man van het recht naar zijn credo vraagt. Immers het door prof. Modderman uitgesprokene zegt niet alleen, dat de ‘geloovigen’ verband houden tusschen hun rechtsbewustzijn en hunne religie - iets wat niemand ontkennen zou - maar ook, dat rechtsbewustzijn en eerbied voor het recht zonder zoodanig verband met een godsdienstig geloof niet bestaanbaar zijn.

Ware dit geloof het supranaturalisme der traditie, dan zoude er waarlijk reden zijn, om te schrikken voor de gevaren, waarmede, bij iederen voet gronds, dien de kerkleer verliest, het recht zal worden bedreigd. En, al is het credo van den hooggeleerden spreker een ander, ook dat geloof heeft zijne ernstige twijfelaars, die toch niet kunnen willen, dat er gewanhoopt worde aan hunnen eerbied voor het recht.

‘Besef, zoo sprak de heer Modderman, besef van volstrekte afhankelijkheid van eene onzichtbare hoogste Macht’;

‘Gevoel, dat die Macht niet is eene onbewuste kracht, maar 't meest overeenkomende met wat wij Wijsheid en Liefde plegen te noemen, die alles ten goede leidt en waaraan wij ons met vol vertrouwen en wederliefde kunnen overgeven’;

‘Eindelijk, als gevolg van een en ander, drang tot het ideaal’.

‘Niet waar, dit is het ongeveer - ik zeg ongeveer, want de taal hoe rijk, is arm - wat men godsdienst noemt.’

Na deze belijdenis volgt dan het motief der eenheidsverklaring tusschen recht en godsdienst aldus: ‘ook het recht is eene onzichtbare macht, waarvan de rechtsgeleerde zich volstrekt afhankelijk gevoelt, zoodat hij geen onrecht recht kan noemen, al mocht het gansche menschdom dit verlangen; ook het recht is voor hem eene macht, aan wier bestaan hij *blijft* gelooven, al is er geen priester van Themis die haar verklaren kan; eene macht op wier onvoorwaardelijke werking ten goede hij *blijft* vertrouwen, ook dan als hij er - denk aan het volkenrecht - in de werkelijkheid weinig van kan waarnemen; eene macht, die hij niet schept maar zoekt, waarvan hij zich niet bedient, maar die hij dient en liefheeft, zóódat ook daarbij besef van afhankelijkheid, liefde en ideaal onafscheidelijk met elkander verbonden zijn’.

Schoon gedacht en treffend uitgedrukt. Toch schijnt daarmede een noodwendig verband tusschen godsdienst en recht nog niet op logischen grondslag gebouwd, schijnt nog niets meer geschetst, dan eene formeele gelijkheid in de wijze, waarop de beide onzichtbare machten op den spreker en zijne geestverwanten werken. Eene formeele gelijkheid van denzelfden aard als die, welke de spreker straks, wanneer hij tot den ‘Dritten im Bunde’, de natuurwetenschap het woord richt, zal opmerken tusschen de *natuurwet* van den onbarmhartigen strijd om het bestaan en de *natuurwet*, waardoor het recht in dien zelfden strijd de zwakken beschermt.

‘Het is eene natuurwet’, zoo schrijft hij, ‘dat het te zwakke kind in den strijd des levens bezwijkt; is het ook niet door de werking van eene natuurwet, als geneeskundigen dat zwakke schepsel aan den dood ontworstelen? Het is eene natuurwet, dat minderjarige weezen, aan zich zelven overgelaten, in den strijd met een sluwen, hebzuchtigeh voogd het onderspit zouden delven. Is het ook niet eene natuurwet, als de juristen die weezen door den steun van het recht tot de machtigsten trachten te maken?’ - Doch wat hebben wij met deze paralellen gewonnen? Aangenomen, dat het beide natuurwetten moeten heeten, dan zijn wij toch met die formeele gelijkstelling niet veel verder gekomen. Althans, daardoor is het geloof nog niet gerechtvaardigd, ‘dat de twee krachten die met elkander worstelen, beide beheerscht worden door ééne Hoogere Kracht, welke, zonder in 't minst aan hare eigen wetten ontrouw te worden, neon, overeenkomstig hare natuur, den bondgenoot

van den zwakke meer en meer tot den sterktste zal maken.' Immers de beide natuurwetten verschillen van elkander hemelsbreed. 'Redeloos wreed' is de eerste, de andere is zelfbewust weldadig. Wie zal het mysterie harer hoogere eenheid willen of mogen *ontkennen?* Maar is die eenheid zoo zonneklaar, dat 'de rechtswetenschap stil moet staan', dat de handen van den jurist, zonder wier steun de maatschappij immers niet leven kan, 'slap zouden moeten hangen,' wanneer het vertrouwen in die hoogere eenheid ontbrak?

Misschien vergissen wij ons niet, wanneer wij opmerken, dat het rechtsbewustzijn van den hooggeleerden criminalist met zijne levensbeschouwing samenhangt en dat zijn 'godsdienstig credo' ook voor een deel wereldbeschouwing is. Daarin toch schijnt ons de reden te liggen, dat hij het met den strijd om het bestaan te kwaad kreeg en bezwaren ontmoette, die, naar ons bescheiden gevoelen, ook door hem niet zijn opgelost.

Het godsdienstig geloof was dit, 'dat Liefde het universum regeert, dat de onzichtbare, hoogste, alles leidende Macht eene kracht is, het meest overeenkomende met wat wij Wijsheid en Liefde plegen te noemen' en daarom scheen de pijnlijke doch onvermijdelijke 'struggle for life' met die hypothese in tegenspraak.

Immers ook de natuurkracht van dien strijd regeert het universum op hare beurt. 'En wat zij werkt, is smart, vernietiging van den zwakste'. Nu kunt gij eene lofrede houden op de smart, haar met de liefde verbinden en beide verklaren tot de ouders van het beste dat wij bezitten. Nu kunt gij het beeld teekenen der moeder, die alleen door smart de hoogste liefde bereikt. Maar het is niet de smart, die wij zelven moeten lijden voor wat we liefhebben, het is de smart van hetgeen wij liefhebben zelf, het is het hongerlijden der overbevolkte gezinnen, het zijn de ongeneeselijke ziekten der zwakgeborenen, het is de kommer der armen, de droefgeestigheid der zinneloozen, het is de dood of erger dan de dood, die juist in het verlies der liefde ons de grootste smarten aandoet. Die smarten zijn het, welke voor zoovele geslachten van denkers het geloof aan eene eenheid tusschen de krachten der natuur en de kracht der liefde onaannemelijk hebben gemaakt. Troost gij hen over de hardvochtigheid der natuurwet met die andere natuurwet, welke gij in de heelende geneeskunde opspoort en in het beschermende recht, dan zullen wij altijd blijven zeggen, dat het goede toch hooger staat dan herstel van het kwade,

aangenomen al dat herstel immer mogelijk zou zijn. Zij zullen vragen, of de naam natuurwet, in zoo onderscheiden zin gebezigd, niet op een dwaalspoor brengen moet. Zij zullen meenen, dat de levensbeschouwing in zoover van de wereldbeschouwing onafhankelijk moet wezen, dat zij een bestaan *kan* voeren op eigen hand, ook al viel de steun der eerste weg.

Zij zullen dit meenen om den ernst der zaak, die het hier geldt. Want waarlijk niets minder dan het rechtsleven staat op het spel, de conditio sine qua non voor het leven der maatschappij.

Daarom lezen wij met zekere huivering uitspraken als deze: ‘Zoo 't geloof, dat Liefde het heelal regeert, verdween, de misdrijven zouden op den duur zoozeer toenemen, dat tot verzachting van straf de moed ontbreken zou.’ En verder: ‘hoe kan men onderwerping aan de zedelijke wereldorde verwachten bij hem die is opgevoed in de leer, dat strijd het eerste en laatste woord der schepping is.... Mag men dan verwachten, dat de menschen wijzer zullen wezen, dan de natuur zelve het naar hunne opvatting is; dat van hen eene andere kracht zal uitgaan dan die welke huns inziens het heelal beheerscht?’

Niet verwachten? Zeker niet, wanneer alle mannen van de kunde, den ernst en de overredingskracht van den Leidschen feestredenaar daartoe manen. Maar met het schilderen van gevaren wendt men geene gevaren af. Wie zal den gang der godsdienstige beweging voorspellen? Zooveel is wel zeker, dat zij haren eigen weg zal gaan, ja, ter wille der waarheidsliefde en der vrijheid, haren eigen weg gaan moet en dat zij op den duur niet uit vrees voor hare consequentiën hare richting veranderen zal. Ook de kerk heeft aan hare wereldbeschouwing de moraal vastgehecht en doet het ‘extra ecclesiam nulla salus’ ook voor de zedeleer gelden. Met welk gevolg? Dat waar de supranaturalistische wereldbeschouwing wegvalt, ook de moraal haren grondslag verliest. Dit voorbeeld moet tot leering strekken. Men erkenne dat iemands rechtsbewustzijn met zijne godsdienstige overtuigingen steeds innig zal samenhangen, maar men predike niet de gevaarlijke leer, dat het recht staat of valt met het geloof aan eenen geest der Liefde, die het heelal beiheerscht, d.w.z. met iets dat althans de rechtsgeleerde niet in zijne hand heeft.

Men breke moedig met de opvatting, dat de natuur de leermeesteres van het zedelijk leven zoude moeten of mogen zijn. De ‘geloo-

vige' geve niet aan den 'ongeloovige' het voorbeeld, om zijne levensbeschouwing, waartoe ook zijne rechtsopvatting behoort, geheel naar zijne wereldbeschouwing in te richten. Immers hij kan den man niet dwingen om het geloof te behouden, maar de dwingbaarheid van het recht mag hij niet prijsgeven. Veeleer verklare hij: wat gij mij van de natuur verhaalt, moge zijn zooals gij zegt, zij moge onverschillig en onverbiddelijk smart geven of vreugde, naar den eisch barer oorzaken en wetten, zich niet bekommerend om de gevoeligheid der menschen. Wat deert mij dit? Ik zal voor de wereld der menschen de heerschappij blijven prediken van liefde en gerechtigheid. Hoe meer de natuur u wonden slaat, hoe meer ik trachten zal ze liefdevol te heelen. Wanneer de natuur met haren liefdeloozen strijd om het bestaan uw afgrijzen wekt, zal ik u in een leven naar de zedelijke wereldorde schooner dingen toonen, dan deze. Wanneer de natuurwet u beangstigt, zal ik geene andere natuurwet naast haar plaatsen, maar eene zedewet boven haar.

Of vreest men dat de geest van liefde, die ook het recht bezielen moet, iederen steun zal missen, wanneer de liefde in de natuur hem ontbreekt?

Men beginne met een onbescheiden blik te werpen in die heiligdommen der menschelijke liefde, gewijde plaatsen in het menschenleven, waar de innigste banden gelegd zijn. Naar die zonnige plekken, vanwaar het egoïsme is verbannen, waar de zelfverloochening nooit bij haren eigen naam genoemd wordt, waar het geluk gezocht wordt in gelukkig te maken, de vreugde genoten wordt door vreugde te geven, waar al de begeerten zijn omgezet in het eene verlangen om met teederheid en trouw het levensgeluk te verzorgen van het voorwerp der liefde dat men aanbidt en van hen aan wie men het leven gaf.

Men beginne met dien blik in het huis, in het leven der familie. Dan sla men hem verder gerust over de gansche wereld heen. Juist op dien strijd om bestaan, midden in de worsteling. Niet in den engen, eigen kring alleen, waar u de droevigste tooneelen uit dien strijd ontsnappen. Wijd uit de oogen geslagen en toegekeken, waar anderen u wijzen. Zoo gij een mensch zijt, krimpt gij ineen. Indien dan de natuur zooveel te lijden geeft aan alle menschen; indien hunne begeerten, tot de allerbeste toe, maar al te dikwijls helaas door de werkelijkheid van den levensstrijd zoo bitter worden bespot; indien dat alles mor-

gen ons zelven en die ons lief zijn, overkomen kan, ja waarlijk overkomt, moet dan niet de vraag zich op de lippen dringen: waarom doen de menschen elkander nu nog kwaad bovendien? Daarom, stelt naast het lijden medelijden en gij hebt een groot woord uitgesproken.

Veel meer zoude nog daarbij te noemen zijn. De arbeid met zijn plichtgevoel, de kunst met hare verheffing, de vriendschap met hare trouw. - Het zedelijk idealisme kan zich hechten aan den godsdienst der geloovigen, maar ook aan meer nog wat er goeds en schoons in de wereld is. En het is noodig, dat allen die hetzelfde willen elkaar de hand reiken, opdat, wat ook de geest der tijden brenge, ‘de handen nimmer slap hangen’ en ‘de rechtswetenschap nimmer stilsta.’

Daarvoor mogen almede zij waken, die de dragers of de verkondigers zijn van het recht. Ook zij die de wetten schrijven en de straffen bedreigen. Ook de wachters der gerechtigheid, die de straffen uitspreken en opleggen.

Want waarlijk, wanneer wij de theorie van het ‘straf geen kwaad’ met volle overtuiging huldigen, en ons aangetrokken voelen door een rechtsideaal ‘waarvan liefde het wezen uitmaakt’, dan willen wij allerminst beschuldigd worden van eene ‘zur Unerträglichkeit getriebene Humanitätsuberspannung’, van een ‘thränenseliges und sittlich markloses Kokettiren des Publikums mit dem Verbrecher und dem Verbrechen’[1]. Eene dergelijke stemming ligt niet ten grondslag aan eene theorie, waarin het doel der straf *rechtsdoel* bij uitnemendheid wil zijn, doch die er op staat, dat aan het begrip van recht ook in niets worde te kort gedaan.

Den *dwang* van het recht erkent zij boven alles. Het is de roeping van het recht om te heerschen. Zich zelf ten volle bewust van zijne heiligheid en zijne waardigheid, verheft het zich hoven de wereld der menschen om te bevelen. Het recht wil gehoorzaamd wezen. ‘Gij en *zult* niet’ is zijn verbod. Juist omdat het zelf door liefde beheerscht wordt, voelt het zich gerechtigd om op zijne beurt te heerschen over het egoisme. Daarom kan het zijne uitdrukking niet vinden in wreedheid, maar vindt het ze in gestrengheid en zekerheid. Gestrengheid, opdat het leed gevoeld worde en de zelfzuchtige wil

1 Prof. Dr. Edmund Pfleiderer: Die Philosophie und das Leben. Tübingen, 1878. Blz. 32.

erkenne dat het recht machtiger is dan hij. Zekerheid, opdat aan de werkelijkheid dier oppermacht geen oogenblik worde getwijfeld.

Langs dezen weg drage dan ook het strafrecht, niet de opgelegde straf alleen, maar ook de uitgesproken wil der wet, daartoe bij, dat een drang naar het ideaal de wereld der menschen beziele. Ook het strafrecht houde den eerbied voor wat goed is en rechtvaardig wakker in hunnen geest, opdat altijd het plichtgevoel een der grondslagen blijve van het maatschappelijk leven en het rechtsbewustzijn niet verblind worde door de schittering van het belang. Want waarlijk - en schrijven wij dit woord van *Kant* ten slotte hier neder - indien de gerechtigheid van de aarde verdween, zoude het niet meer waard zijn, dat er menschen woonden.

Den Haag, November 1879.

Mr. G.A. VAN HAMEL.

's Winters op de Noordzee.

I.

Het was in Maart van dit jaar dat ik naast mijn vriend L.R. Koolemans Beynen op het dek stond van het mailschip *Koning der Nederlanden*, waarop hij de reis naar Indië maken zou. De kabels waren losgeworpen, de muziek der koninklijke marine had het volkslied gespeeld en we stoomden langzaam de haven van het Nieuwediep uit.

Plotseling grijpt Beynen mijn arm en zegt: ‘Kijk eens, daar heb je Albert en de Pernissers!’ en terwijl hij met den hoed wifde en riep: ‘dag vrienden, vaartwel! vaartwel!’ klonk er tot driemaal een krachtig ‘hoerah!’ van een kleinen schoener, die aanhoudend met de vlag salueerde en op welks dek een twaalftal visschers met muts en roode zakdoek groetten, terwijl zij riepen: ‘Goede reis! God zij met u! Tot weêrziens!’

‘Ze hadden beloofd om mij de laatste eer te bewijzen voor ik het vaderland uit het oog had verloren’, zeide Beynen glimlachend, doch met een traan in het oog, en hij sprong op de borstwering van het schip, en zich aan het want vasthoudende, wuifde hij zijne vrienden uit Pernis nog lang en hartelijk toe.

Ik zie hem nog voor mij gelijk hij daar stond. Het woei hard, doch de zon scheen en verlichtte de Hollandsche duinen. Geruimen tijd keek hij naar het wegdeinend strand, en zijn edel, open, innemend gelaat, uit welks jeugdige trekken levenslust, moed, vastberadenheid en diep gevoel spraken, vertolkten als steeds hetgeen er in zijn gemoed omging. Toen we de kust uit het oog hadden verloren, zeide hij: ‘dat waren nu die Pernissers van wien ik u zooveel verteld heb’, en hij begon mij op nieuw, maar nu nog uitvoeriger dan te voren, alles mede te deelen van den tocht naar de vischgronden, dien hij met hen had medegemaakt.

Slechts enkele dagen te voren had hij na den eten bij mij

aan huis, op zijn eigen levendige aanschouwelijke wijze, met geestdrift aan mijn jongens zijn wedervaren medegedeeld. Ik had toen met potlood haastig het meest kenschetsende van zijn verhaal genoteerd; dit vulde ik aan met wat hij mij, terwijl we op het dek van de *Koning der Nederlanden* 's avonds heen en wederliepen, nog mededeelde. Hij had zelf een en ander van zijn tocht opgeteekend, en uit Napels en Indië zond hij mij in een paar brieven nog bijzonderheden omtrent de wijze van visschen en de inrichting van het schip.

Dus kwam het volgende verhaal in de wereld, dat ik slechts geredigeerd heb, doch dat trouw Bevnen's eigen woorden wedergeeft.

Beymen's verhaal.

't Is een gure Februarinacht in 1879. Dezelfde grauwe lucht, welke zich weken lang over Nederland welfde, hing kil en somber boven de Noordzee. Dezelfde Oostenwind, die onze vaarten en kanalen met ijs bedekte, floot snerpend en fel door het want van de schoenersloep '*Castor*', schipper Albert Koster, Hzn., die midden in de Noordzee bij de Doggersbank de golven kliefde, en uit was op de beug-visscherij.

Het was fel koud. Het dek was eenzaam en verlaten. Er was een man op den uitkijk en de roerganger stond op zijn post. Ik had op en neer loopend mij pogen te verwarmen, toen ik gewaarschuwd werd dat het avondeten gereed was.

Langs een steil laddertje daal ik in een oogenschijnlijk donkeren afgrond, en, als ik weêr vlakken bodem onder de voeten voel, bespeur ik dat ik in een klein, rookerig onbeschrijfelijk warm vertrek ben, waarin een aan koperen kettingen slingerend lampje te vergeefs beproeft een zwak lichtschijnsel te werpen.

Een oogenblik aarzel ik een stap verder te doen en blijf aan den voet van 't laddertje staan, daar het mij een onbegonnen werk scheen, om plaats te zoeken in dit lage, berookte, met visschers volgepropte verblijf, waar ik geen voet dacht te kunnen verzetten zonder iemand of iets ongerief te veroorzaken, doch toen mijn oogen een weinig aan den rook en de duisternis begonnen te wennen, en ik aller blikken op mij gericht zag, nam ik het besluit, een wanhopende poging te wagen. Ik greep stevig de langs de zoldering gespannen touwen vast en, juist toen het

scheepje een valschen kaaier maakte, liet ik mij neervallen op de knieën van een der rustig hun pijpje rookende visschers.

Verontschuldigingen werden gemaakt noch verwacht. Men knikte mij toe en schoof een weinig op, en werkelijk er bleek nog plaats voor mij te zijn op een leege scheepskist.

Gaandeweg begin ik mij rekenschap te geven van hetgeen ik zie.

In het midden staat een lage platte kachel, die tot kombuis dient en waarover een plank wordt gelegd, wanneer ze als tafel gebruikt wordt. Boven de kachel hangt het heen en weer slingerend olielampje en rechts een ronde Amerikaansche scheepsklok.

Uit rook en schemering komen enkele fiksche geuzenkoppen aan het licht, naarmate het lampje rechts of links slingert. Een twaalftal flinke, breedgeschouderde visschers zitten op lage scheepskisten rakelings om en tegen de kachel, terwijl ze met den rug leunen tegen hun slaapplaatsen, die voor allerlei benoodigdheden tevens tot bergplaats dienen. Dit werd ik gewaar, toen ik den ouden kok met de grootste voorzichtigheid, geheel gekleed, uit zijn kooi zag kruipen, wat hem bijzonder moeielijk gemaakt werd door de acht zakken met victualie, welke het grootste deel der ruimte in beslag namen. Doch een zeeman weet zich te behelpen.

Bij elke slingering van het scheepje schommelden en zwaaiden links en rechts tallooze oliepakken, zuidwesters en zeelaarzen, die tegen de zwart berookte wanden waren gehangen.

Schijnt een en ander ook minder frisch in dit volgepropte hokje, waar we het avondeten gingen gebruiken, dan is dit zeker in geen enkel opzicht het geval met de gezonde, trouwhartige gezichten, die mij van alle zijden vriendelijk toeblikken. Wanneer die kloeke, krachtige mannenkoppen met hun zuidwesters, stoppelbaarden en neuswarmertjes - gelijk ze hun korte pijpen noemen - achtereenvolgens in den rookdamp zichtbaar worden, verbeeldt men zich onwillekeurig verplaatst te zijn te midden van een groep zeevolk uit de 16de eeuw.

Die jonge flinke figuur, met het breede litteeken boven het linkeroog - herinnering aan een gevecht met een naijverigen Engelschen visscher - is de schipper van het vaartuig, het hoofd van ons allen, mijn vriend Albert Koster.

Hij is 26 jaar oud en zwalkte al 15 zomers en winters onafgebroken rond over de zilte wateren, waarop hij zich steeds deed kennen als een ervaren visscher, deed ceren als een kloek zeeman.

Toen Albert Koster vijf jaar geleden trouwde, was hij reeds als een knap visscher bekend, en schitterde bij feestelijke gelegenheden op zijn borst de groote zilveren medaille, welke hem voor het redden van schipbreukelingen geschonken was.

Wilt ge weten door welke heldhaftige daad Albert die medaille verkreeg?

't Was op een stormachtigen najaarsdag dat de vischsloep, waarop Albert als matroos voer, onder dichtgereefde zeilen langs een masteloos wrak dreef, welks gezagvoerder - een vreemdeling - te vergeefs om hulp smeekte. De woeste stortzeeën sloegen reeds van alle kanten met donderende slagen en stooten over het wrak heen, en Albert's schipper durfde zijn vaartuig niet aan bijna gewissen ondergang ten prooi geven, door het zinkende schip nabij te komen.

Het was een wanhopig gevoel voor iemand als Albert, om geen hulp te kunnen verleenen, en machteloos toe te zien dat zeelieden overwonnen wierden door den oceaan, en voor zijn oogen zouden verdrinken. Hij en een kameraad boden zich dan ook aan, om in de kleine jol de hooge zeeën te gaan trotseeren en naar het wrak te roeien, om de schipbreukelingen te redden. De zee stond echter zoo hol dat de schipper nadrukkelijk dit waagstuk verbood.

Tranen van smart en spijt stonden den koenen zeelieden in de oogen, toen eindelijk de vreemde kapitein, om een laatste beroep te doen op de Hollandsche visschers, zijn tweejarig dochtertje in de armen nam en, tegen de verschansing opklouterend, haar omhooghield. Nauwelijks was het kleine kind gezien of Albert en zijn vriend sneden de sjorringen los, lieten de jol te water, en roeiden over de razende golven naar het wrak, van waar zij in twee tochten de geheele bemanning redden. De zeeman, die dit deed, is Albert.

Naast hem zit de oude, ervaren stuurman Leen Ketting, met zijn eerlijk, verweerd gelaat, die reeds een halve eeuw de stormen der Noordzee heeft getrotseerd, en daarop dan ook thuis is, als in de straten van zijn dorp.

‘Die ouwe man is altijd bezorgd,’ pleegt Albert schertsend te zeggen, en naar mijn inzien was het recht verstandig gehandeld toen de doortastende jonge schipper zoo'n bekwamen, zorgvollen stuurman tot rechterhand koos.

Leen Ketting en de 65 jarige kok Jan Noordzij, die al in '30 als vrijwilliger meê uittrok en twee jaar op 't fort Bath

diende, zijn de eenige oude visschers aan boord, en het overige jonge volk is het nooit moeide om naar de tallooze verhalen en zeernanslegenden te luisteren, waarvan zij beiden een schier onuitputtelijken voorraad bezitten.

Een der visschers, Berthie genaamd, is een Vlaardinger; de overigen zijn allen van Pernis op IJselmonde, een sierlijk dorpje, welks bewoners reeds eeuwen geleden als stoute, ondernemende visschers vermaard waren.

Van oudsher stonden de Pernissers bij het zeevolk als bijzonder godsdienstig bekend, en het tegenwoordig geslacht eert ook in dit opzicht de nagedachtenis der vaderen door hun voorbeeld te volgen.

De dagen, dat er niet gevischt wordt, houden zij elken avond eene korte godsdienstoefening, en des Zondags (op welken dag zij nimmer visschen) heeft dit bovendien ook 's morgens plaats.

Daar wij niet vischten, maar naar de vischgronden zeilden, had heden de gewone godsdienstoefening eenvoudig en ernstig plaats.

Twaalf in linnen zakjes geborgen bijbels worden rondgedeeld, en als de hoofden ontbloot zijn, leest Albert een psalm voor, die weldra door allen wordt aangeheven.

Berthie leest daarop een kapittel uit het Evangelie van Johannes, er wordt opnieuw een psalmvers gezongen en de schipper besluit de plechtigheid met een toepasselijk gebed uit ‘de Godvreezende Zeeman of de Nieuwe Christelijke Zeevaart’, waarvan in 1725 de vijfde druk te Amsterdam het licht zag.

Nadat de bijbels opgehaald en weggeborgen zijn, gebiedt Albert: ‘Bidden, kleine Jan’, en hoewel ik te vergeefs moeite doe, den aangesprokene op den donkeren achtergrond te ontdekken, hoor ik een zwakke slaperige kinderstem halfluid het ‘Onze Vader’ bidden, waarna het avondeten wordt opgedischt.

Heden bestaat het maal uit gebakken visch, welke gevolgd wordt door een mengsel van gort en stroop, dat met bier tot eene soort soep is bereid.

Aan het eerste gerecht geef ik de voorkeur, en volg het algemeene voorbeeld om uit een grooten, op het kombuis staande, vertinden koperen schotel een moot visch te pakken, wanneer ik spoedig de verrassende ervaring opdoe dat men gebakken visch, wil men er goed van smullen, uit de hand moet eten.

Borden, vorken of messen zijn dan ook aau boord eene ongekende weelde.

De gekookte visch met aardappelen eet men uit van teen gevlochten langwerpige mandjes en de cement (snert) boonen of biergort uit groote ronde houten nappen.

Niet de reeders, maar de visschers zelven zorgen op de Pernisser sloepen voor hun proviand, dat uit geen karige beurs gekocht wordt.

De voeding is krachtig en de verschillende artikelen zijn van de beste hoedanigheid, waardoor het verklaarbaar wordt, dat de visschers dagen en nachten achtereen hun moeielijk bedrijf bijna onafgebroken kunnen blijven voortzetten, zonder er bij te bezwijken.

In den zomer bestaat het eten voornamelijk uit aardappelen, rijst, gort en spek, en in den winter uit meelpudding, bruine boonen, groene erwten en visch, terwijl in November elke sloep een vet varken van plus-minus 600 pond slacht, waarvan elke reis een gedeelte wordt aan boord genomen.

Na het avondeten wordt de wacht aan dek (die over dag meestal uit één, 's nachts uit twee man bestaat) afgelost, en velen gaan naar kooi, anderen rooken hun pijpje of spelen domino - het eenige spel dat veroorloofd is, daar kaarten door den schipper niet aan boord geduld worden.

Toen de *Castor* de Doggersbank begon te naderen, werd om het half uur het lood over boord geworpen. De roerganger laat daartoe het scheepje even aan den wind loopen; de flappende zeilen schudden dien wind van zich af; de korte zeeën stoppen in enkele minuten de vaarten - het 25ponds lood heeft spoedig de diepte doen kennen.

De Doggersbank, bij de visschers ''t Zand' genaamd, is een peervormige plaat, die zich op 56° N. Br. in eene Z.Z. W-lijke en O.N.O-lijke richting uitstrekt, en waarvan de Westelijke helft het breede gedeelte vormt.

De diepte neemt van het Westen naar het Oosten vrij geleidelijk toe van 9 tot 28 vaâm, wat den visschers het middel aan de hand geeft om te bepalen waar zij op de bank zijn.

In hoe korter tijd men ''t Zand' over is en hoe grooter diepte men loodt, des te Oostelijker bevindt men zich, en een verschil van één vaâm in diepte wordt gerekend een verschil in lengte, van 4 mijl aan te geven.

De *Castor* liep op 16 vaâm de bank over en had heden, op den avond van den 2^{den} Februari, de groote Visschersbank, die benoorden ''t Zand' op 56° 30 N. Br, ligt, bereikt, waar

zij onder klein zeil om de Oost bleef drijven, daar de visscherij eerst na middernacht een aanvang neemt.

De overige mannen begaven zich nu ook ter rust, want het zijn vermoeiende dagen, die in aantocht zijn, wanneer men hard werken moet en slechts weinig slaap bekomt.

Er worden geen andere visschers in den omtrek gezien, en het doet goed de reden hiervan te hooren. Alléén onze Hollandsche beugers durven in het hartje van den winter hun beug in zulk diep water neer te laten of ‘te schieten’, gelijk onze visschers zeggen. Overal op de Visschersbank vindt men ongeveer 40 vaâm water en er is slechts één plekje, waar niet meer dan 26 vaâm staat, waarom het dan ook bij ruw weêr door de zeelui zooveel mogelijk wordt vermeden, want het is genoeg bekend hoeveel arme visschers juist daar schip en leven lieten.

Meer dan ergens anders kan de zee hier spoken en razen, en de visschersverhalen spreken van verbazende grond- en stortzeeën, die het ongelukkig daartusschen verzeilde vaartuig van alle kanten bestoken en overrompelen, en de kleine vischsloepen als notendoppen naar de diepte zuigen.

Het is nu één uur 's nachts geworden, en Albert heeft zich naar dek begeven, en laat Berthie, die aan het roer staat, dit even aan lij draaien om de diepte te looden. Ik was met hem op dek gegaan om het lood uit te werpen.

De nacht is bijzonder donkar; grauwe zware luchten verbergen achter een loodkleurigen sluier het licht van maan en sterren, en ontnemen aan de geheele omgeving zelfs de geringste kleurschakeering.

Het vriest straf, en de droge Oostenwind, door niets in zijn vaart gestuit, waait doordringend koud over het lage vlakke scheepje, dat stoot en slingert op de hooge golven.

‘Zeven en twintig vaâm!’ zegt Albert met een huivering tot Berthie; ‘dit heb ik hier nog nooit geworpen, acht-entwintig is steeds het minste geweest!’

Berthie zwijgt, want hij weet dat de *Castor* zich op dit oogenblik op de gevreesde plek der Visschersbank bevindt, waar, nog pas vier jaren geleden, ook Albert's vader is gebleven te gelijk met den vader en de beide broers van Harmens, die nu rustig omlaag ligt te slapen.

's Avonds was de sloep nog gezien, maar 's nachts had het al heel boos gewaaid en 's morgens had men te vergeefs naar de

Pernisser uitgekeken, waarvan men nimmer meer taal of teeken vernam.

Albert heeft ook geen woord meer gezegd, maar is, stilzwijgender dan ooit om laag gegaan, waar hij tot twee uur in het vóóronder bezig is om met behulp van ‘kleine Jan’ het aas voor de hoeken klaar te maken.

Het aas bestaat uit zoogenaamde prikken of negenoogen (petromyzon fluvialis), kleine alen 0.3 meter lang, die op onze bovenrivieren zich in stroomend water onder groote steenen vastzuigen, en van daar naar Vlaardingen of Pernis worden, afgevoerd.

Zij zijn zeer duur, tegenwoordig een schelling het stak, maar de kieskeurige kabeljauw is er bijzonder fel op, en onze visschers kunnen er in dezen tijd van het jaar niet buiten, al is er ook veel zorg noodig om ze in het leven te houden.

Zij moeten daartoe in zoetwater worden meêgevoerd in een grooten warbak, waarin het water aanhoudend in beweging moet gehouden worden, want anders zuigen zij zich in zeer korten tijd tegen de wanden aan dood.

Op zee is de beweging van het schip hiertoe voldoende, maar zoodra het vaartuig stil ligt, moet ‘kleine Jan’ polsen, dat is, midden op den warbak staande, uren achtereen met twee stokjes in het water roeren.

‘Kleine Jan’, 12 jaar oud, klein voor zijn leeftijd, met een zuidwester op en een oliepak aan, is een gewichtig en onmisbaar persoon aan boord.

Het is verbazend wat zoo'n dreumes dagelijks verricht.

Hij staat om één uur te gelijk met den schipper op, en doodt de prikken, voordat Albert ze in gelijke stukjes snijdt.

De Vlaardinger jongens doen dit, door het dier in den kop te bijten, maar ‘kleine Jan’ vindt dat te bitter en slaat ze liever dood tegen den ijzeren kombuisrand, eerst den kop en dan den staart.

Daarna zet ‘kleine Jan’ koffie, port het volk, veegt het logies aan, vult de kolenbakken, onderhoudt het vuur, helpt het vischwant klaren, zorgt voor de prikken, kookt het eten, zet de thee en bidt hardop, ‘want anders zou de jongen het Onze Vader heelemaal vergeten’, zeggen de visschers.

Het aas, dat ‘kleine Jan’ aan de haken moet hechten, is verschillend in winter, voorjaar en zomer. Men moet den smaak van koning kabeljauw raadplegen.

Van half October tot Februari bezigt men hiertoe prikken

en gezouten sardijnen, en daarna tot Paschen versche haring, bij Tessel gevangen, 's Zomers bezigt men aan Den Helder gevangen en in tonnen gezouten geep.

Zoodra Albert het gesneden aas in negen bennetjes gelijkelijk heeft verdeeld, staat het volk op, kruipt door een schuif uit het logies naar ‘het deken’, waar ieder visscher voor zijn eigen bak het ontvangen aas aan de hoeken gaat slaan.

Vóór zich steekt hij in het scheepsboord een ouderwetschen ‘kaarssteker’, waarin een vetkaars brandt, en naast zich heeft hij een mand, waarin 20 lijnen liggen, waaraan hij het aas moet slaan, welk werk het azen van de beug heet.

Doch wat is ‘het deken’, wat is ‘de bak’ en wat ‘de beug?’ zal menigeen vragen.

Om te weten wat ‘het deken’ is, volge men de visschers slechts uit het volkslogies voor in het schip naar het dek. Het is een vreemd schouwspel. Dicht bij de donkere zwarte zee is het dok van den schoener, welke een zeer lage verschansing heeft. Die geen zeemansbeenen heeft en zich niet weet vast te houden, loopt allerlei slechte kansen aan boord van zulk een visscherssloep. Dit zeg ik niet om kwaad te spreken van den *Castor*, want het is een sieraad onzer visschersvloot, en een handig, goed zeehoudend, snelzeilend vaartuig, doch zijn inrichting is niet voor vervoer van passagiers geschikt!

Hoofdzakelijk bestemd om de gevangen visch (kabeljauw, ijlbot, lengvisch en schelvisch) versch aan te brengen, is het geheele middengedeelte van het vaartuig in beslag genomen door de bun, - een grooten, gedeeltelijk door de zijden van het scheepje zelf gevormden bak, waarin het zeewater door tallooze gaten naar binnenstroomt, zoodat het water even hoog denbak vult als het vaartuig diep ligt.

Aan weêrszijden van deze bun is eenige ruimte overgebleven, welke ‘het deken’ genoemd wordt, waar men het vischtuig bergt en de visschers de beug in gereedheid brengen, voordat zij in zee wordt gezet.

Daarachter heeft men de ijskamer, die bestemd is om de in de bun gestorven visch in het ijs voor bederf te bewaren, welk ijs in groote brokken aan boord gebracht, eerst in den ijsmolen moet worden fijngemalen.

De beug, welke de visschers nu bezig zijn gereed te maken, is een van haakjes voorziene dunne lijn, die met tien kleine dreggen op den bodem der zee wordt vastgelegd.

Zij wordt verdeeld in 9 of 10 ‘bakken’; een bak bestaat uit 20 lijnen elk 75 meter lang en voorzien van 23 fijne in haakjes eindigende dwarslijntjes (0.5 Meter lang), sirennen genaamd.

De beug, die stijf wordt uitgezeild, is dus 15,000 meter lang, ongeveer den afstand tusschen Leiden en den Haag, en er zijn 4500 hoeken aan.

Om de ligging der beug aan te geven, heeft men boven iedere dreg op zee een houten boei drijven, ‘joon’ genaamd, die door de ‘baaklijn’ met de dreg is verbonden.

Op de jonen prijken vlaggetjes, die door vorm en kleur onderling verschillen, en waarvan enkele, bij mistig weêr, door lantaarns worden vervangen.

Hierdoor is de schipper ten allen tijde in staat te zien, op welke hoogte der beug hij zich bevindt.

Het azen duurt ongeveer twee uur; ieder heeft de handen vol en er wordt weinig bij gepraat. De beugvisscher is rustig en bedaard, en, onder het werk, zelden of nooit luidruchtig vroolijk, maar hij is met geheel zijn hart bij wat hij verricht, wetend dat een verkeerd aangeslagen aas de visch verjaagt.

De visscher, die met zijn lijnen klaar is, gaat een kommetjé koffie drinken en tegen vier uur roept de schipper ‘alle hens’ aan dek om de beug over boord te zetten.

Nu begint ‘het schieten van de beug’, dat is het uitzeilen van de lijn, welke 15,000 meter lang is, en op den bodem geankerd moet worden.

De schipper beslist of weêr en wind kans geven dat de beug zal worden ingehaald. Het is altijd mogelijk de beug te schieten, doch het inhalen is oneindig bezwaarlijker en de geheele beug kan dan verloren gaan, een verlies dat de visschers zelve te betalen hebben.

Wat tot het uitzetten en inhalen der beug noodig is kan wellicht slechts een zeeman naar waarde schatten, en toch is het goed een poging te doen, om onze broeders op het land, eens te doen beseffen, wat voor flinke kerels onze zeelieden zijn, over welke krachten ons vaderland nog kan beschikken.

Hoe mijn vrienden van den *Castor* dag aan dag, week aan week, werken en durven, blijkt als men nagaat wat ze doen.

In anderhalven dag zeilen ze bij redelijk weder naar de vischgronden.

Daar aangekomen, azen ze de beug, die om vier uur 's nachts wordt uitgezet.

De schipper zelf grijpt het roer en dwingt met de zeilen den logger met een 2 of 3 mijls vaart te loopen. Een gedeelte der bemanning is dus steeds bezig aan de zeilen, met het bilzetten of wegnemen van stagzeil, met halen en trekken. Anderen, en dat wel de voornaamste visschers, werken aanhet overboord zetten van de lijn met al zijn haken. Een hunner brengt zijn bak op dek, waarin de twintig van aas voorziene lijnen zoodanig liggen opgerold of opgeschoten, dat zin zonder stoornis of in de war te geraken, kunnen uitloopen.

De eerste bak wordt van stuurboord achteruit buiten boord gestoken, zoodat hij gedeeltelijk over de lage verschansing heen steekt.

Het is een schilderachtige groep, die de visschers vormen op het achterdek, terwijl zij aan hun ijskoud, verkleumend werk bezig zijn, staande in het water, over de zee gebogen, terwijl de oostewind hun om de ooren snijdt, en het kille zeewater, vele uren lang, hun langs de handen en armen druipt.

Ze zijn gekleed in rood baai, waarover ze een donker ‘kiesjak’, een boezeroen en een wambuis dragen. Verder hebben ze een bij de knie opgebonden broek van donkerblauw baai, twee paar sajetten kousen en klompen aan. Wanneer het sneeuwt of regent of boos weêr is, gelijk nu, vervangen de zeelaarzen de klompen, en wordt de ‘oliekas’ aangeschoten, zooals ze hun gele geoliede, kiel noemen.

Ze zijn echter zoo hard en aanhoudend aan het werk, dat ze vaak niet voelen hoe koud het is. De eene bak met lijnen na den anderen wordt achteruitgebracht, en de daarin opgeschoten lijn uitgezeild. Elke visscher heeft zijn werk. De een zorgt voor de dreggen of ankers, die moeten gezonken worden; een tweede voor de jonen, met de daarbij behoorende vlaggetjes of lantaarns; een derde voor het tijdig wegnemen der afgeloopen bakken, en het aanbrengen van nieuwe; een vierde waakt er voor dat de lijn steeds in orde is en klaar uitloopt; een vijfde houdt de lijn van tijd tot tijd even aan, gelijk een jongen die een vlieger oplaat, om te zorgen dat zij stijf en strak wordt uitgezeild. Wanneer de eerste bak geregeld is uitgeloopen, wordt geroepen: ‘andere bak!’ en het uiteinde van de beuglijn wordt aan de tweede dreg gebonden, te zamen met de baaklijn en joon, welke toonen hoe de lijn over den bodem van de zee ligt, en met de beuglijn van den tweeden bak, die snel in de plaats van den eersten bak geschoven wordt. De lijnen

van dezen bak liggen dus met haar tal van zwaaiende hoeklijnen op den bodem der zee geankerd, en zoo worden alle lijnen gezonken, totdat de geheele beug geschoten is.

Terwijl de visschers dus werken, en andere telkens zeil meerderen of minderen, volgens bevel van Albert, wordt de groep der over de verschansing gebogen visschers verlicht door de lantaarn, welke kleine Jan ophoudt, om te waken dat de lijn klaar uitloopt. Het geel-roode licht valt op de van den bak afschuivende bochten der beuglijn, en Harmens ziet toe dat dit behoorlijk geschiede.

Er is geen ander licht dan dit kleine lantaarntje, dat een eigenaardig schijnsel werpt op de groep breedgeschouderde visschers. Er is nog geen vin te zien. Het blijft donker grauw weêr, guur en koud, doch de zee is niet langer kleurloos, want de lange golven lichten, met een blauwen phosphorischen glans en een soort van paarsch blauw vuur, met gele vonken en tinten van gloeiend paarlemoer.

Te vier uur begonnen, is het leggen der lijn, na drie uur zeilens, om zeven uur afgeloopen. Albert keert nu rechtsomkeer met het schip, en zet alle zeilen bij, om tegen de beug op te werken, en weer op de plek te komen, waar de eerste dreg in zee is gelaten.

Terwijl in iets meer dan een uur het schip dus terugzeilt, schaften de visschers. Het morgeneten bestaat uit bruine boonen of cement, en we drinken er koffie bij. We eten volop, want de eerstvolgende maaltijd heeft eerst plaats als de beug gelicht is, wat op zijn vroegst van avond om 8 uur plaats zal hebben. ‘De eerste joon is in zicht!’ en we vliegen op dek, en met van haken voorziene stokken halen we de joon aan boord met de baaklijn, en de daaraan bevestigde dreg, waardoor wij het begin van de grondlijn in handen krijgen. Nu beginnen wij allen met frisschen moed aan het lichten van de beug, aan het inpalmen van de zware 15,000 meter lange lijn, welke Den Haag aan Leiden zou kunnen binden.

Het is dag geworden, en als het zeer helder is, kan men met het bloote oog de drie of vier volgende jonen (of beter gezegd: haar vlaggetjes) in de verte op de golven zien dansen.

Doch heden is het mistig, de lucht is betrokken, de koude fel, en we zien slechts één vlag.

Tegen boord staan midscheeps drie visschers, die, elkander aflossend, de grondlijn inpalmen en de visschen omhooghalen, want de vangst is goed. Terwijl we de beug uitzetten en er

tegenop zeilden, heeft het aas aan de haken de zeebewoners gelokt.

De *Castor* is op den rand van de Visschersbank, en wat zou men een geweldigen strijd om het bestaan aanschouwen, indien men door het donkere water in de diepte kon zien. Doch men kan zich toch een denkbeeld vormen van hetgeen daar, in den zwarten afgrond van water onder ons, plaats grijpt. Welk een strijd op leven of dood wordt er gevoerd! De visschen zwemmen op den rand van de bank de diepte in en uit, en het krioelt er van allerlei soorten.

Als de lijn omhoog wordt gehaald, galmt een der visschers:

'*Daar komt er een!*'

en een schelvisch komt het eerst naar boven. Wanneer de schelvisch de oppervlakte nadert, ziet men op den blinkenden rug doffe plekken zonder schubben.

'Hier zit kabeljauw!' roept de visscher. 'Ze hebben de schelvisch beet gehad en hij is maar krap aan hun bek ontkomen.'

Even later klinkt het weêr: 'daar komt er één!' en aan het wilde rukken en trekken aan de lijn voelt de visscher dat er een groote visch aan spartelt. Weldra schemert een zilverwitte vlek in het water. De witte schim vlucht links en rechts, doch neemt meer en meer den vorm van een kabeljauw aan, en een met een schepnet gewapende visscher vangt hem op in het water.

Als de kabeljauw op het dek wordt geworpen, ziet men dat hem geheele stukken uit het lijf zijn gebeten. Deze gaten zijn gemaakt door nog grooter visschen of door de zeewolven.

Wij hebben eens zulk een zeewolf aan boord gehad. Hij was zoo groot als een kleine zeehond en had scherpe, fijne tanden, en een gladde, glanzende huid.

Alleen de ijlbotten hebben zelden of nooit beten. Ze schijnen door snelheid aan de visschen, en door plat langs den bodem te fladderen, aan de zeewolven te ontkomen.

Soms wordt een kabeljauw opgetrokken met een schelvisch in den bek, die er slechts met den staart uitkomt. 'Hij heeft zich door den schelvisch laten bedotten!' zegt de visscher. Toen hij het dier ophapte, heeft het haakje, dat de schelvisch vasthield, hem in den kop of onder de vinnen gepakt.

Van den schelvisch, welke in den bek van den kabeljauw geweest is, 'zijn we vies', verklaart de visscher die den

kabeljauw van de beug afneemt, en den schelvisch, met een gebaar van afschuw, over boord werpt. Nauwelijks slaat de visch op het water of de zeemeeuwen schieten toe, en betwisten elkander den buit. Fladderend, en met de vleugels slaande, cirkelen ze boven den visch, en de gelukkige, die het dier het eerste beet krijgt, wordt door de anderen vervolgd en nagejaagd.

Intusschen wordt de eene kabeljauw na den ander opgehaald en op dek geworpen aan de voeten van Leen Ketting, waar ze, spartelend en met den staart slaande, op en neer springen en, na bevrijd te zijn van den in het verhemelte vastzittenden hoek, en een kleine operatie te hebben ondergaan, levend in de bun worden geworpen, waarin ze rusteloos rondzwemmen.

De kleine operatie wordt snel en vlug door Leen gedaan, ten einde den visch in het leven te houden.

Door het snel inpalmen der grond- of beuglijn is de luchtblaas van den kabeljauw dermate met lucht gevuld, dat het hem onmogelijk zoude zijn opnieuw naar de diepte te schieten, en hij, in de bun geworpen, zoo lang boven op het water zou blijven ronddrijven, tot hij stierf.

De operatie van Leen Ketting heeft dus ten doel de luchtblaas te ontlasten van te overvloedige lucht, hetgeen hij doet door den visch vlak voor zich op dek te leggen en met een scherp puntige naald achter de voorvin een gaatje te prikken, dat in de luchtblaas uitkomt.

Met de hand langs den visch strijkende, drukt hij zoodoende de lucht uit het lichaam, die door het geprikte gaatje hoorbaar ontsnapt, waarna de visch in de bun wordt geworpen.

Naarmate de lijnen binnen boord worden gepalmd, worden zij weder klaar opgeschoten, om 's nachts gereed te zijn wanneer de hoeken van nieuw aas worden voorzien.

Behalve kabeljauw, lengvisch en bot, komen schelvisschen in grooten getale naar boven. De eerste drie soorten worden in de bun gedaan, doch de schelvisschen worden in gereedstaande manden geworpen, en later in de ijskamer weggeborgen.

Dit ijs is in groote massieve brokken aan boord, die eerst in den ijsmolen tot fijne brokjes moeten gemalen worden, in welke (op grof zand gelijkende) massa de visch geborgen en daardoor voor bederf behoed wordt.

De bun, midscheeps, waarin het zeewater in- en uitstroomt, ziet er vreemd uit, als men een paar uur lang aan het ophalen geweest is.

In het midden hangt een bosch lengvisch met den kop in het water, anders ‘schavielt’ hij zich dood tegen de wanden der bun. Langs de zijden is de bun gegarneerd met ijlbot, die aan den staart hangt. Liet men de dieren vrij, dan wrongen ze zich dood tegen de wanden, of ze gingen op de gaten liggen, waardoor lacht en water binnendringen. De staarten van de blanke, zilverwitte botten worden vuurrood, doch het dier blijft zes dagen lang in het leven. In de bun zwemmen de kabeljauwen op en neer, allen gewond, met gescheurde bekken, en velen sterven dan ook en worden in zout gepakt.

Om het inhalen van de lijn met al die zware visschen uit het fel bewogen water, waarop het scheepje danst en huppelt, mogelijk te maken, moet de schipper het dwingen langzaam over de beug te drijven, wat veel oplettendheid, kennis en zeemanschap vordert.

Naarmate wind, stroom of weêr verandert, moeten ook de zeilen gewijzigd worden.

Bij handzaam weer gaat zulks vrij gemakkelijk, doch bij windstilte of storm wordt het al spoedig zeer moeielijk.

Ieder oogenblik moet met het scheepje en met de zeilen gemanoeuvreerd worden; er zijn geen handen genoeg aan boord, en als wind en zee opsteken, en de schipper alle aandacht noodig heeft om het inhalen der beug onafgebroken te kunnen doen voortgaan, zegt hij zegevierend: ‘Ja! ja! je moet zoo'n draad naloopen als een ondeugend kind.’

Soms, bij stormweêr, kunnen de twee man, die de beuglijn inpalmen, het niet alléén af en zijn drie, vier, ja soms vijf man noodig om de lijn binnen boord te halen; met zulk een vaart drijft het scheepje dan over de lijn heen, hoewel alle zeilen reeds geborgen zijn.

Wind, zee en tij doen het vaartuigje snel voortdrijven en maken het koude werk lastig en verbazend vermoeiend. Men stelle zich deze bezigheid slechts voor.

Naarmate de zee toeneemt, slingert het scheepje meer en meer, zoodat men op het bevroren glibberige dek zich niet dan met groote moeite op de been kan houden.

Sneeuw of hageljacht wisselen elkander met pijnlijke hinderlijkheid af, en de strenge vorst verandert de wanten der visschers in klompen ijs.

‘Kleine Jan’ zorgt dat een groote ketel kokend water steeds op dek gereed staat, waarin van tijd tot tijd de visschers

de wanten doopen, om ze te bevrijden van al het ijs dat er zich aan vastzet.

Het binnen boord nemen der jonen vooral is te moeielijker, naarmate meer zee staat, en als zij aanhoudend ‘onderklauwen’, is het bij nevel of sneeuwjacht moeielijk de richting, waarin zij staan, in het oog te kunnen houden.

Waarlijk, men moet er niet licht over denken, om bij hooge zee en stormweer, een beug van 15,000 meter lengte, verbazend zwaar gemaakt door de visch die er aan hangt, uit eene diepte van 30 tot 50 vaâm op te halen.

Loopt alles meê, dan heeft men 's avonds om 7 uur, na ruim 11 uren onafgebroken inpalmen, de beug weder binnen boord, doch als de grondlijn breekt (wat meermalen voorkomt), of een of ander ongeval eenig oponthoud veroorzaakt, loopt het al spoedig tegen den nacht.

Men moet dan ‘eten op stootgaren’, dat is nu en dan inderhaast een beetje eten naar binnen slaan, zonder dat het werk behoeft afgebroken te worden. Onverschillig of men al dan niet tijd heeft gevonden om te slapen, begint men 's nachts om half twee weêr de lijnen te azen, want den volgenden morgen om half drie moet de beug weêr geschoten worden.

Het is verbazend hoe sterk een ieder aan boord dit verlangt, en moeite noch ontbering hem afschrikt, om iederen dag (zooals zij zeggen) ‘een schot te doen.’

Toch is dit niet altijd mogelijk, en er zijn voorbeelden dat men na 5 dagen en nachten slaven en zwoegen, zonder ooit nachtrust te hebben genoten, slechts twee schoten gedaan heeft.

Bij mist of ontij durft de onverschrokken Albert zijn beug in 40 vaâm te schieten, rekenende op de waarachtige visschersgeestdrift van zijne stilzwijgende scheepsmakkers, en welke inspanningen ook gevorderd mogen worden, zij blijven juist zoo lang doorwerken, totdat de beug weder binnen boord is.

Meermalen als de beuglijn gebroken is en de duisternis dreigt in te vallen, moet de kleine jol over boord en het tweede gedeelte der beug door 4 mannen, die in de jol op zee gaan dobberen, gelicht en in de boot genomen worden.

Koud werk, waarbij de geheele bemanning vol spanning is, uit vrees dat de sloep met de bemanning bij de invallende duisternis zoek zal raken of omslaan.

Gelijk ik in den beginne opmerkte bestaat de verdienste

onzer hollandsche beugers voornamelijk hierin, dat zij zoo véél lianen in één etmaal durven schieten, en dat wel op zulk een *diep water*.

De Engelschen bijvoorbeeld schieten hunne beug, die nauwelijks 10,000 meter lang is, in 23 à 24, hoogstens in 30 vaam diepte.

Hun vischwant, hunne jonen, alles is lichter en zwakker.

Albert van de *Castor* is waarlijk geen grootspreker, en hij erkent, zoo vaak als men 't maar hooren wil, dat de Engelschen de Hollanders in vele zaken te slim af zijn; maar in het beugen, neen, dan staan zij ver bij de Hollanders ten achter. ‘'t Zijn me beugers, die Engelschen,’ kan hij met eigenaardigen spot uitroepen: ‘Je kunt hun beug met de hand uit zee lichten, en één sloep der onzen brengt gewoonlijk in denzelfden tijd evenveel visch aan, als drie of vier der hunnen.’

Misschien is dit wel de oorzaak dat zij zoo dikwerf van de veel talrijker Engelschen te lijden hebben.

Het is natuurlijk onmogelijk om zelfs bij helder weêr het uiteinde der beug te zien, en nu gebeurt het meermalen dat naijverige Engelschen de jonen stelen, en de lijnen met de daaraan zittende visch binnen boord halen of vernielen en weg doen drijven.

Schelden en met steenen gooien is een vaste aardigheid der ruwe Engelschen, en wanneer onze visschers door aanhoudende oostenwinden gedwongen worden te Grimsby binnen te loopen en aldaar hun visch te verkoopen, worden zij niet alléén aan den wal, maar zelfs bij hunne schepen ‘gemollesteerd,’ gelijk onze visschers zeggen, die een even innigen haat tegen ‘de gemeene Engelschen’ voelen alsof wij nog in de dagen van Tromp en De Ruyter leefden.

Zeker is het, dat zelfs de stilzwijgendste Pernisser visscher welsprekend wordt, zoodra hij uit gaat weiden over de mishandelingen, die hij van de Engelschen te lijden heeft.

Onder de vele verhalen trof mij 't volgende:

Een Pernisser visscher moest het te Grimsby aanzien, hoe een nieuwe tros van zijn schipper moedwillig zou doorgekapt worden.

Een 30 tal Engelschen poogden dit te doen, en hij alléén, met den rechter arm gekwetst in een draagband, stond er bij om den tros te bewaken.

Al sarrend gingen de Engelschen te werk, tot opeens Hojel (zoo heette de dappere Pernisser), bleek van woede, met de

linker hand drie of vier Engelschen op zijde stoot, den arm op den tros legt en tegen den meteen bijl toeschietenden Engelschrnan toeroept: ‘Kap dan maar eerst mijn arm af, jou engelsche smeerlap!’

Onbeschaafd en ruw zijn vele engelsche visschers, wier zelfzucht weergaloos is, maar ze weten, als alle echte Engelschen, moed te huldigen, *pluck* te waardeeren. Hartelijk begonnen ze allen den Hollander toe te juichen; ze gaven drie *cheers* voor den gehaten mededinger, die hun de visch voor den neus wegving, en ze lieten den nieuwen tros van zijn schipper verder al dien tijd ongemoeid.

Het zijn ferme kerels, die hollandsche visschers! Er klopt een mannenhart onder die boezeroenen. Van hun jeugd af is de Noordzee hun woning, en bij mist of ontij zijn zij overal in de zee thuis, dank zij hun scherp geoefend zeemansoog, dat werkelijk buitengewoon is. Zelfs bij mistig weêr zien zij de jonen op een verbazenden afstand, en bij het langs de kust varen, toen wij nauwelijks de torens van Egmond konden ontdekken, wist Albert al dadelijk op te merken, dat hij 30 bomscheepjes op 't strand zag staan, zoodat er blijkbaar 7 in zee waren.

Opmerkelijk is het, hoe weinig nachtrust zij behoeven. Wordt er niet gevischt, dan kunnen zij de wijzers rondslapen, maar nauwelijks is 't visschen mogelijk, of met onverstoorbare toewijding kunnen zij dag en nacht doorvisschen. Zij zijn gehard tegen weêr en wind, sterk, kloek, arbeidzaam en eenvoudig.

Groote kinderen, die hun eigen krachten niet kennen, zijn ze aan wal, waar de maatschappij hun vreemd is.

Vooral zijn ze gul, hartelijk en vroom, en zonder er zelfs bewust van te wezen, zijn zij de bewaarders der deugden onzer ‘zeevaders.’ Jn gedachten, kleeding, wijze van voeding, opvatting van godsdienstige en maatschappelijke toestanden, in alles komen zij volkomen overeen met ons zeevolk van 200 jaren geleden, en dat niet door stelselmatig aangekweekte gewoonten en zeden, maar alléén doordien zij van vader op zoon die begrippen en indrukken en opvattingen hebben geërfd.

Van de vaderlandsche geschiedenis weten zij bijna niets.

Zelfs De Ruyter en Tromp zijn bij hen onbekende grootheden; ze weten van hun daden, maar niets van hun namen, en ik herdenk nog met verbazing het gezegde van een huner, toen wij over die groote zeevaarders spraken:

Ja! ja! 't waren vrome zeehelden in die dagen. Daar hebt ‘ge die Erasmus, die te Rotterdam staat.’

Maar al kennen ze de geschiedenis niet, de traditie leeft in hen.

Het zijn Geuzen, fijn Gereformeerd en bijzonder godsdienstig. Uit tal van legenden en zeemansverhalen blijkt echter hunne bijgeloovigheid.

Vooral Leen Ketting had er een onuitputtelijken voorraad van.

‘Ik herinner mij onder anderen een verhaal van mijn vader’ (zeide Leen Ketting eens), die een reepschieter aan boord had, die zijn ziel aan den Böze had verkocht.

Op zekeren avond, 't was een koude winteravond toen het vroor dat het kraakte en want en scheepje een ijsklomp geleken, stond mijn vader aan het roer, toen onverwachts de reepschieter aan dek kwam snellen en mijn vader toeriep: ‘Neen, schipper! nu kan ik het beneden niet langer uithouden, want de Böze zelf zit bij het kombuis en die wil me meênemen.’

Mijn vader deed een kort gebed en, daardoor aangemoedigd, ging hij zelf naar omlaag en zag in 't rookerige logies, waarin de geheele bemanning lag te slapen, den duivel zelf de handen boven het kombuis warmen.

Toen mijn vader *dit* zag, werd hij dan toch wel zoo kittig boos, dat hij den Böze toeriep wat hij bij hem aan boord kwam doen, en toen de duivel zeide: ‘ik kom den reepschieter halen, die zijn ziel aan mij verkocht heeft en die dus in mijn dienst is,’ antwoordde mijn vader hem onbedeesd, bewerend., ‘dat hij zelf hem betaalde en hij dus alléén in zijn dienst was.’ Ja hij sprak hem zoo flink aan, dat de duivel, toen hij van boord ging, den reepschieter twee jaar uitstel had geschonken.

En de Böze hield woord ook. Gedurende twee jaar werd de reepschieter niets meer van hem gewaar en hij en mijn vader waren 't geval schoon vergeten; doch dit was bij Satan helaas! niet het geval, want juist dien zelfden dag, twee jaar later, lag mijn vader met zijn hoeker voor Maassluis, en toen bracht de reepschieter hem in de jol naar den wal, aan niets denkend.

‘Eerst 's avonds keerde mijn vader aan boord terug, waar hij tot zijn groote droefheid vernam dat de reepschieter verdronken was en de jol zonder iemand er in langszijde aan boord was gedreven.

“'t Was bijster duidelijk. De Böze had woord gehouden on had den reepschieter, na twee jaar uitstel, weggehaald.”

Zoo leven er nog in Pernis wonderlijke verhalen van zekeren Mees Kroon, die met een helm geboren was, en zich dan ook door bijzondere slimheid onderscheidde.

Als scheepsjongen voer hij met zijn vader op een klein bezaantje (klein vaartuig) en kwam hij eens met zulk een dikken mist voor 't Bokkengat te Hellevoet, dat zijn vader zelf er niet binnen dorst en juist gereed was weêr in zee te steken, toen een groote koopvaarder, met rijke lading uit Indië gekeerd, plotseling in den dikken nevel langs zijde schoot, en de kaptein, die stormweêr verwachtte, riep: “Schipper, kunt ge mij ook binnenloodsen?” De oude ervaren schipper durfde daaraan niet denken, maar zijn zoon Mees Kroon praaide - “jawel kapteintje, gooi me maar een lijntje toe.”

In een oogwenk was Kroon aan boord, hij nam onmiddellijk het roer zelf in handen en stuurde onverschrokken den wal in, tot eindelijk de kaptein zeide: “Maar loods, waar zijn wij toch omtrent?”

“Laat hier gerust je anker maar vallen,” gaf onze jeugdige visscher ten antwoord. “We zullen hier niet ver verwijderd zijn van 't Hellevoetsche havenhoofd,” En werkelijk, toen den volgenden morgen de mist voor 't eerst optrok, lag de koopvaarder veilig en wel vlak bij 't Noorderhoofd, en hadden zij de haven van Hellevoet open voor zich.

Een anderen keer wilde men beproeven Mees Kroon om den tuin te leiden en zijne knapheid op de proef te stellen,

Toen men in de Noordzee voer, had men op Doggersbank grond gelood en dien in stilte bewaard en weggeborgen.

Toen men nu dagen daarna in 't Engelsche Kanaal voer, en lang door tegenwind werd opgehouden, kwam men op zekeren dag met den grond van Doggersbank naar Kroon toe, zeggend:

“Mees Kroon, we hebben zoo even deez' grond gelood, kunt ge ook zeggen waar we met het schip staan.”

't Is te donker om 't goed te zien,’ zeî Kroon, die te kooi lag, ‘doch laat het mij maar eens even proeven.’

Eerst rook hij er aan, proefde het zeer zorgvuldig, en zeî toen bedaard:

‘O! fijne grond van 't Doggerszand,
Hoe kom jij in 't Kanaal te land?’

Deze verhalen werden na het avondeten gedaan, doch onder het werk wordt niet gesproken.

Onze beugers zingen aan boord nooit (behalve psalmen bij het kerkhouden), doch twisten op 't zelfde vaartuig ook nimmer onderling.

Ieder weet precies zijn taak, en wat hij op zich genomen heeft te doen, verricht hij met voorbeeldige stiptheid.

't Is eene kleine republiek aan boord, waarin de bevelen van Albert met meer dan militaire vlugheid worden uitgevoerd, wat evenwel niet belet dat Harmens soms ongevraagd uit het pijprje van Albert zit te rooken, en kleine Jan zonder eenig vertoon van ontzag naar omhoog praait, waar de schipper slaapt: ‘Albert! Albert! thee is klaar!!!’

Straffen komen niet voor; Albert is baas aan boord; er is wel een stuurman, maar hij heeft niets boven de overige matrozen vóór, dan dat hij bij den schipper achteruit in het kajuitje slaapt.

Wanneer de equipage voor eene nieuwe ‘teelt’ of seizoen voltallig is, wordt om de verschillende betrekkingen, als stuurmansmaat, kok, klimmer enz., met dobbelsteenen gegooid, welke betrekkingen dan ook min of meer voordeelen afwerpen.

De beugers zijn weinig bespraakt, zeide ik reeds, maar zij denken veel: ‘Aan hun vader, die nooit weer thuis kwam, aan zijn oudsten jongen, die met een stuk water over boord spoelde, of aan de broers, die nimmer van de reis wederkeeren.’

Arme, dappere, eenvoudige visschers, vroeg of laat wordt de Noordzee (dat onmetelijke kerkhof) ook hun graf.

Zij weten het wel, die kloeke harten, maar van hun jeugd af zijn ze met dit denkbeeld vertrouwd geraakt.

‘Zoo lang ik vaar,’ zegt Albert, ‘werden er maar drie visschers te Pernis aan den wal begraven. De rest bleef op zee.’

Weten wij wel, dat de visch, die wij eten, zoo duur betaald is?

's Winters blijft men gewoonlijk 10-14 dagen in zee om na één dag toevens opnieuw in zee te steken; maar 's zomers blijft men 5 weken lang uit; dan wordt de kabeljauw in tonnen zout opgeborgen en als laberdaan naar Duitschland en de Middellandsche Zee vervoerd.

Maar alleen tegen Paschen keeren alle schepen naar Pernis terug en blijft de geheele visschersbemanning 6 weken aan den wal. Dan heerscht er blijdschap en vreugde alom.

Als de witstengen in de Pernisser haven liggen, weet de heele omstreek dat onmiddellijk, en dan tooien de meisjes der omliggende dorpen zich, en stroomen naar Pernis.

Met Paschen is het daar feest! Wie dan een visscher krijgt is wel af, want hij heeft veel geld en weet koninklijk te onthalen en edelmoedig feest te vieren.

In de tien dagen dat wij uit waren, was de geheele opbrengst ruwweg ƒ 1500.-* Ieder matroos of gewoon visscher kreeg ruim ƒ 71.- 'Jelui zult rijk worden!' zeide ik

* De *Castor*, waarop ik de reis naar de vischgronden medemaakte, is een dor voortreffelijke schepen van de Maatschappij *Neptunus*, wier directie zoo vriendelijk was mij de vergunning te geven mede te gaan.
Door het verdienstelijke initiatief van de heeren Ch. Bosch en P.E. Tegelberg werd op den 1sten October 1876 de Maatschappij tot Exploitatie van Zeevisscherij 'Neptunus' te Nieuwediep opgericht onder directie van de heeren Den Dulk en van Oosterendorp, terwijl de heeren Bosch Reitz en Tegelberg als Commissarissen optraden.
De Directeuren hadden reeds van 1872 den groothandel in visch op binnenen buitenland gedreven, en deden dezen aan de Maatschappij over, zoodat reederij en vischhandel vereenigd werden onder één naam.
Het maatschappelijk kapitaal bedraagt 120,000 gulden, zijnde 120 aandeelen à 1000 gulden, verdeeld in 2 Seriën.
De Pollux en Castor kwamen in 1877 in de vaart, de Rhea en Saturnus in 1878.
Ongetwijfeld behooren deze sierlijke schoenertjes tot de schoonste vaartuigen onzer Noordzee-vischvloot en verdienen de namen der bekwame schippers, door wie ze bestuurd worden, gemeld te worden.

De Pollux wordt gestuurd door schipper	A. Verschoor.
De Castor wordt gestuurd door schipper	A. Koster.
De Rhea wordt gestuurd door schipper	C. Noordzij.
De Saturnus wordt gestuurd door schipper	L.v. Veelen.

De bemanning bestaat bijna geheel uit Pernissere, moedige forsche visschers, zooals wij gezien hebben, die zelfs bij stormweêr visschen.
De equipages varen uitsluitend 'op zegen', dat wil zeggen op deel, volgens eene regeling tusschen kapitaal en arbeid, zooals van oudsher te Pernis in zwang was.
Deze belangwekkende regeling, door langdurige praktijk allerdoelmatigst bevonden, is aldus:
Het schip krijgt 72 deelen of lijnen.
De schipper 16, 7 matrozen ieder 12 en de 5 jongens naar grootte van 10 tot 2 namelijk van de netto besomming, dat wil zeggen van hetgeen overblijft na aftrek van de gemaakte kosten: zijnde het huurgeld van de beug, de victualie, het ijs, het vischaas, het havengeld, het sleeploon, fooien, steenkolen, enz. enz.
Als voorbeeld diene het volgende: Van half October tot half December 1878 maakte de Castor 5 reizen (4 naar Grimsby en 1 naar Vlaardingen).

De bruto-besomming bij elkaar was	ƒ 3640.00
De onkosten, die reederij en visschers hiervan eerst betaalden, bedroegen	ƒ 1269.39
Het deelgeld bleef dus	ƒ 2370.61
Hiervan kreeg de maatschappij 72 deelen	ƒ 914.61

tot een mijner nieuwe vrienden toen hij mij bij het huiswaarts zeilen 's nachts op dek vertelde wat hij met deze reis dacht te verdienen.

Albert de schipper 16 deelen	ƒ 203.61
7 matrozen ieder 12 deelen	ƒ 1064.28
Een jongen 7 deelen	ƒ 88.09
Een jongen 5 deelen	ƒ 63.05
Kleine Jan 2 deelen	ƒ 25.04

Hoe meer men vangt, hoe minder onkosten men maakt of hoe geringer schade men bekomt, des te grooter worden dus de aandeelen niet alleen van de reederij, maar van ieder visscher.
De groote verdiensten der schoeners is hunne groote bezeildheid, waardoor zij de visch spoedig levend binnen brengen en in korten tijd van en naar de verste vischplaatsen kunnen gaan.
't Zijn keurige scheepjes, wel bezeild, goed zeehondend en onze bekwame schippers kunnen er meê lezen en schrijven.
Het Nieuwediep, met zijn schoone, altijd stroomende haven, ligt voor de visscherij zeer gunstig, Trekt men eene lijn van benoorden de Doggersbank, waar zij meest visschen, tot naar Midden-Duitschland, waar 't grootste débouchée is, dan loopt die lijn vlak over 't Nieuwediep.
Moge 't Nienwediep eens worden wat Grimsby voor Engeland is!!
De Maatschappij ‘Neptunus’ drijft een uitgebreiden vischhandel op binnenen buitenland.
De visch wordt levend verzonden, wat van groot belang is, daar de puike krimpvisch hierdoor overal in Europa ingang krijgt. Zoowel naar het buitenland, als naar de steden en dorpen van ons vaderland, zendt de maatschappij visch aan particulieren wanneer men per telegraaf of post bestelt.
L.R.K.B.

‘Ja mijnheer, dat is wel zoo! maar ziet u, het geld is eigenlijk voor vader en moeder! Wij krijgen van hen van elken gulden een dubbeltje, maar als we trouwen willen, dan waarschuwen we met Paschen een jaar te voren, en als we dan met den volgenden Paschen trouwen, dan krijgen we van eiken guiden een kwartje. En dan helpen onze kinderen ons later ook weer. En zoo brengen we heel wat geld mee. Albert heeft zijne moeder eens ƒ 1000. - medegebracht, en hij kreeg prompt zijn ƒ 100.-!’

Zijn dit geen mannen om te waardeeren en lief te krijgen!

En als men dan zelf zeeman is en met hen vaart en werkt, bidt en zingt, dan leert men hen door en door kennen, en ik wensch ieder zulke makkers aan boord, van wie hij zoo veel kan leeren.

Wij, van de marine, verwonderen ons wel eens hoe visschers zoo, zonder sterrekundige waarnemingen te doen, den weg op zee kunnen vinden en de kust kunnen aanloopen, waar ze maar willen. Maar ze kennen den grond van de zee en voelen met het lood hun weg.

Bij het naar huis zeilen verkennen ze zich eerst aan de Doggersbank; het hangt af van de diepte, welke zij looden, of zij Z. ten W., of Z. ten O. naar wal sturen. Vooral bij Z. wind maken ze dat ze goed boven 's winds van het gat blijven,- en loopen dan stoutweg juist zoo lang naar wal totdat ze land zien.

Vooral bij mistig weder is het moeilijk om onze lage vlakke kust aan te loopen, maar onze Pernissers doen het met alle zeilen: bij, en ze worden niet ‘landziek’ voordat ze de koeten zien. Deze vogels - die men niet met meeuwen verwarren moet - vliegen in alle seizoenen enkel in het gezicht van de kust en *laag* bij het water; ze zijn onwaardeerbare bakens voor de visschers, die door de wet behooren beschermd te worden, want ze zijn de vrienden, die den zeeman waarschuwen dat hij op lager wal is.

Albert roept omlaag: ‘de koeten zijn gezien!’ en onmiddellijk worden de topzeilen ingenomen en loodt men den grond Terwijl een visscher dit doet, klinkt het ‘land!’ en we zngen het. Wijkerduin, met het ronde koepeltje op de noordzijde, flauw door den nevel heen schemeren. We stonden vlak onder den wal in vijf vâam water.

Iets later zagen we de twee torens van IJmuiden, en toen de twee torens van Egmond.

Het bleef dik weer, doch onverschrokken liep Albert het schulpengat bij Den Helder binnen, het lood gaande houdend, en zich precies in vijf vaam water aan den wal vastklampend.

's Avonds om half tien waren we binnen, en reeds om tien uur was de visch opgeslagen, om per spoor naar Duitschland te worden vervoerd.

Straks, toen we in den kouden winternacht voor een killen wind naar huis zeilden, hadden ze na het avondeten afscheid van mij genomen. Terwijl ik weer in hun midden zat in het enge berookte scheepsruim, hadden zij allen eerbiedig den ouden zuidwester van het hoofd genomen, want de oude grijze visscher had hun voorgesteld, om met het oog op mijn aanstaand vertrek naar Indië, een paar verzen uit Psalm 33 mij toe te zingen.

Zonder eenig vertoon deden ze dit, en de zware mannenstemmen hieven een ‘de profundis’ aan, dat mij 't oog omhoog deed slaan.

't Is God., aan tijd noch plaats verbonden,
Wiens toezicht over alles gaat;
Die 't harte vormt en kan doorgronden,
Die aller werken gadeslaat.
Schilden, bogen, dolken,
Dappere oorlogsvolken,
Wijsheid, moed noch kracht,
Kunnen ooit in 't strijden
Eenig vorst bevrijden,
Zonder 's Heeren macht.

Laat ons alom zijn lof ontvouwen:
In hem verblijdt zich ons gemoed,
Omdat wij op zijn naam vertrouwen,
Dien naam zoo heilig, groot en goed.
Want de Heer der heeren
Doet ons triomfeeren,
Hij, geducht in macht,
Slaat elk gunstig gade,
Die op zijn genade
In benauwdheid wacht.

Mij had die psalm, door de trouwe kinderen der zee een nieuwen vriend toegezongen, meer goed gedaan dan ik zeggen kan. Het moedgevend lofgezang van hen die werken zal zegevieren op het doffe gebrom der klagers die niets doen, dacht ik.

Toen de *Castor* lag vastgemeerd, kwamen ze allen, van Albert tot en met Kleinen Jan, mij uitgeleide doen, en ik nam afscheid van deze vrienden, die ik nooit vergeten zal. Albert beloofde, na zijn terugkeer van den volgenden tocht, een dag te Voorburg bij mijn moeder aan huis te komen doorbrengen - wat hij ook deed - en ik schudde hun allen de hand, terwijl ik de hoop uitdrukte hen weder te zien, en nog eens zulk een heerlijken wintertocht met hen te maken, als ik over enkele jaren uit Indië terugkwam.

‘Dan kom ik er een paar van jullie pressen om meê te gaan naar de Noordpool!’ zeide ik lachend, doch ernstig klonk het antwoord: ‘hoor eens, luitenant, als er oorlog komt, en je hebt

ons noodig, en jij wil ons aanvoeren, dan gaan we met je meê op een kanonneerboot, net als vader in 1830 deed onder Overste Braat!'

En ze gaven me nog eens de hand, en ik erken dat ik aangedaan was en mij trotsch voelde op onze Hollandsche visschers, dat zeelui zijn naar het hart van De Ruyter. God zegen' u, moedige, eenvoudige mannnen! Zoolang als het vaderland jongens heeft als gij, zal alles goed gaan!

Laurens Rijnhart Koolemans Beynen. II.

‘Mijn hart en hand
Zijn voor mijn land.’
Spreuk van Tromp.

Waarom het Beynen zoo veel genoegen deed, dat schipper Albert Koster en zijn Pernissers hem op hartelijke zeemanswijze ‘vaarwel!’ en ‘tot weerziens!’ toeriepen bij zijn vertrek uit het vaderland, zal ieder begrijpen, die thans gelezen heeft, hoe de onversaagde, eenvoudige visschers 's winters op de Noordzee zijn vrienden werden.

Men zal het nog beter begrijpen, wanneer men in de volgende bladzijden iets meer verneemt van het leven en streven van dezen jongen zeeofficier, wiens hart van de onzelfzuchtigste, reinste liefde voor zijn vaderland klopte, en die met geestdrift en volharding door daden en woorden steeds toonde, dat volgens zijn overtuiging ons Hollandsche zeevolk de matrozen van De Ruyter en Heemskerck kon evenaren, indien men het slechts dezelfde oefenschool aanbood.

Geen beter bewijs voor de juistheid zijner overtuiging zou hij voortaan kunnen geven, zeide hij mij, dan door te wijzen op het voorbeeld dier beugvisschers, die zeemanschap en bedaarden moed geleerd hadden op de stormachtige winterzeeën van Noord-Europa.

Hij schreef aan een vriendin, met wie hij steeds in het Engelsch correspondeerde: I did not know that such noble, original, bold and religious heroes lived on our seacoasts, and I am happier than I can tell you to have made their acquaintance. They are big children in many of the worlds ways, but they have preserved all the great qualities of our brave seafathers* of the

* ‘Zeevaders’ was een geliefkoosde uitdrukking van hem, als hij van de zeelieden der 17de eeuw sprak.

17th Century and when I now think of the last fortnight, it seems to me I have dreamed an agreeable dream, and that I lived for a while with a shipscrew of old Barents himself. When we were sailing - not fishing - I always spent the night in the forecastle, giving regular lectures about our Arctic heroes, and telling the sailors stories out of the annals of the Dutch whale fisheries when these simple skippers were the first in the van of Arctic research.

'These were delightful moments in which I was full of true sailors enthusiasm.'

En mij schreef hij: 'Ik heb nooit een heerlijker uur doorleefd dan toen ik 's nachts op dek kwam van den *Castor*, na in het vooronder een voordracht te hebben gehouden over Barents en wat hij deed. Lieve vriend, ik heb weer eenige Hollanders van den ouden stempel gevonden, die kunnen voelen en handelen, die, in eiken zin van het woord, *hart* hebben.'

Het had Beynen, gelijk hij schreef, aanvankelijk een droom geschenen, toen hij aan boord van den *Castor* was. Hij had juist zijn opstel over het *West-IJs* geëindigd voor zijn verslag van de reis der *Barents* en daarin de daden der groote voorvaderen in herinnering gebracht, en ziet, daar was hij plotseling overgebracht te midden van mannen, die spraken en handelden alsof ze met Barents zelven naar het Noorden geweest waren.

Ik heb Beynen zelden zoo vurig, zoo overtuigend over iets hooren spreken, als hij deed 's nachts op dek van de *Koning der Nederlanden*, toen we langs het Hollandsche en Vlaamsche strand door het kanaal gingen. Het was bitter koud, de zee lichtte, en er woei een fiksche bries. Soms waarschuwde de stoomfluit, en week ons schip op zij voor visschers, die aan het werk waren op zee, en dan zeide Beynen: Zie je, dat zijn nu de helden, die het land moeten verdedigen in oorlogstijd. Wat bezit het vaderland toch heerlijke krachten voor zijn bescherming, als ze maar met verstand en zaakkennis en na langzame voorbereiding worden aangewend. Gij lacht mij een weinig uit en zegt dat ik op een van Marryat's adelborsten gelijk, die uit ijver voor den dienst zijn eigen vrienden aan den presgang wilde overleveren, maar gij weet immers, dat mijn vrienden met hart en ziel het vaderland liefhebben, en vrijwillig zouden dienstnemen gelijk hun vaderen in 1830 deden. Ja, ik denk natuurlijk het eerst aan onze beugvisschers, de keurbende onzer visschersdorpen, die op stormachtige winternachten door het ijs van

hun haven breken en op kleine zeilscheepjes diep in deze zelfde zee steken, die heden bij de Doggersbank op andere wijze spookt als thans hier. En op dit prachtige schip, dat als een muur vastligt op de zee, beseft ge nu zelfs niet, hoe ge het thans hier in een logger zoudt hebben.

Weet je wat voor mannen die Pernissers zijn?

Ik herinner mij in 1871 een milicien uit Pernis aan boord te hebben gehad, wiens polsen zoo zwaar waren, dat er op het schip geen handboeien te vinden waren, wijd genoeg om ons in staat te stellen hem in de boeien te slaan. En ze krijgen zulke spieren doordien ze van jongs af een beuglijn van 15000 meter, die druipt van ijskoud zeewater, hebben in te palmen.

Zulke mannen moesten we in de reserve hebben.

Wien zoudt ge liever aan boord van een van Z^{r}. M^{s}. schepen op den uitkijk hebben staan: zulk een beugvisscher, of een in enkele maanden tot zeeman bevorderden sigarenmaker, die als milicien aan boord is gekomen?

Gij moest als ik gezien hebben hoe ze door aanhoudende oefening zulk een scherpziend oog hebben gekregen, dat ze bij donker of mistig weer zeer ver op zee een boot ontdekken en er de beweging van kunnen volgen. Ze kennen alle geluiden der zee, en zouden het zachtste gedruisch van een naderende sloep vernemen, terwijl een ander niets zou hooren dan het ruischen der golven of het klagen van den wind.

Hoe zouden die eigenschappen te pas komen in oorlogstijd, bij scherpen uitkijk naar verdachte vijandelijke sloepen en torpedo-booten! Wat zou het heerlijk zijn om een torpedo-boot of een sloep, met een bemanning van dergelijke visschers, aan te voeren, ten einde den vijand te verontrusten en af te leiden! Zij toch zijn in sloepen tehuis, want met hun kleine jol gaan zij bij nacht en ontij midden in zee de jonen inhalen en de lijnen inpalmen, als de beuglijn gebroken is. Wie een beug kan uitzetten en innemen is bij uitstek geschikt, ja als het ware aangewezen, om gebruikt te worden bij het leggen en lichten en verleggen van een touwversperring, mits ze vooraf geoefend zijn in de behandeling der zware trossen. Onze Noordzeevisschers, die na dagen en nachten van hard werken weer geheel versterkt opstaan, als ze in oliepak en zeelaarzen eenige uren op een hoop touwwerk hebben liggen slapen, zijn de ware vrijwilligers der zee in tijd van gevaar. Ze weten overal den weg op de kusten, de gronden en in onze zeegaten

alsof ze vaste zeeloodsen waven, en in de kennis der tijen zoowel onder den wal als in open zee worden ze door niemand geëvenaard. Goed aangevoerd door officieren, die hun eigenaardigheden kennen en eerbiedigen, die zij lief hebben en waarin ze vertrouwen stellen, zouden ze tot alles in staat zijn evenals de Geuzen, die de Spanjaarden, en de jongens van Tromp, die de Engelschen aan boord klampten.'

Zijn stem trilde terwijl hij dus sprak, hij gevoelde ieder woord dat hij uitte, en hij maakte zulk een diepen indruk op mij, dat ik den volgenden ochtend in mijn hut het gesprokene opschreef, om mij den vriend weer voor oogen te brengen als ik twee dagen later in Engeland van hem afscheid zou genomen hebben. Ik ben nu vooral recht blijde dat ik dit gedaan heb, want door dit gesprek mede te deelen doe ik hem betet kennen dan door een lange beschrijving.

Hij had pas de vaderlandsche duinen uit het oog verloren, achter welke hij zijn dierbare moeder, zijn zusters, broeders en vrienden achterliet; hij kon niet weder medegaan naar het Woorden op die kleine *Barents* welke hij liefhad, en hoezeer hem dit aan het hart ging, behoef ik niet te beschrijven, maar hij morde en klaagde niet; blijmoedig, hoopvol en vol hartelijke geestdrift dacht hij alleen aan de belangen van zijn land en van de marine. Hij wilde dat ik - wanneer zich daartoe de gelegenheid aanbood - een woord zou kunnen zeggen over die belangen, welke hem zoo dierbaar waren, en met bezieling en frissche opgewektheid omschreef hij mij zijn denkbeelden, terwijl wij met den stormpas in den kouden nacht heen en weer gingen op het dek, en hij mij telkens lachend tegenhield als een onverwacht slingeren van het schip mij struikelend tegen de verschansing deed vallen.

Mijn verhaal van Beynen's kort maar roemrijk en gezegend leven begin ik met dit gesprek, omdat het den toon aangeeft, waarin hij al zijn levensjaren gesproken heeft. Wanneer men weet wat hij in Atjeh deed en opmerkte, hoe hij op het oefeningsvaartuig de *Zeehond* zich gedroeg, hoe hij op de *Pandora* zijn plicht deed en aller harten won, hoe hij in Nederland geestdrift wekte voor zijn plannen, hoe hij als ijsloods de *Barents* naar het Noorden bracht, hoe hij zich zonder te klagen terugtrok en weder in Indië ging dienen, zal men steeds denzelfden Beynen terugvinden, die aan de marine zijn leven had gewijd, en zijn vaderland boven alles beminde.

Ik heb drie groote stapels brieven voor mij liggen, door hem geschreven aan zijn moeder, aan zijn vaderlijken vriend den Staatsraad kolonel Jansen en aan mij. Aanhalingen uit die brieven zullen hem doen kennen en hem door ieder doen liefkrijgen; gelijk de pen van zelfs den grootsten schrijver niet vermogen zou.

Uit de ongekunstelde woorden, welke de adelborst aan zijn moeder schreef, zoowel als uit de eenvoudige taal, waarin de jolige luitenant vertrouwelijk met zijn vrienden op het papier praatte; straalt niet alleen een innemende persoonlijkheid, maar een groot, open karakter ons toe. Men lette op, hoe hij steeds aan anderen denkt, hoe hartelijk hij het voorbeeld bewondert, dat de officieren van zijn corps hem geven, hoe hij, zoowel in de sloep met cholera-lijders op de reede als bij het oprukken tegen den vijand, zoowel onder Engelsche vlag ondervinding opdoende als onder de Nederlandsche pioniersdienst verrichtende, slechts één wensch koestert: steeds het eerst in de bres te springen om het vaderland te dienen.

‘O Beynen, je bent een juweel van een jongen!’ zeide zijn commandant Sir Allan Young, bij het afscheid nemen na den tweeden tocht in het Poolijs. ‘O, Beynen, ge waart een juweel van een man!’ zal iedereen herhalen, die hem leert kennen uit zijn brieven.

In Atjeh.

Aan boord van Z. M's. *Zeeland* schreef hij in Juni 1873:

‘Al sedert vier dagen liggen wij op de reede van Atjeh. Onbeschrijfelijk vreemd en doodsch is de indruk, dien men ondervindt als men op een reede komt, waar men niet verwelkomd wordt door allerlei soorten van prauwen van bevriende eilanders met vruchten enz. Wij kwamen dicht bij den vijandelijken wal ten anker. De kust is zwaar begroeid en daarachter ligt hoog bergland.

Nu stelt gij u zeker voor dat de toestand hier is als volgt:

De geheele kust geblokkeerd door de Nederlandsche zeemacht, terwijl Atjeh een nietsbeduidend, in verval geraakt staatje is. Dat denkt men in Holland, maar 't is mis, geheel mis! Atjeh is niet in verval, eil de Atjehnezen vechten als leeuwen. Het is een groot, sterk slag menschen, die, na hun geweer afge-

vuurd te hebben, tegen het sterkste snelvuur der Beaumontgeweren inloopen, met twee klewangs gewapend. De kolonialen hebben zich prachtig tegen hen gehouden.

Uit gebrek aan rijst verbranden de Atjehnezen hun pepertuinen om er rijstvelden van te maken, 's Nachts ziet men van het dek al hun nachtvuren tegen de helling der bergen, wat een zeer eigenaardig gezicht is.

Onze kolonel werkt maar altijd rusteloos voort, met het gevolg dat het hier hoe langer hoe beter wordt, wat de blokkade betreft. Daar een onzer officieren adjudant van den kolonel is geworden, moest ik als oudste adelborst op het admiraalschip officiersdienst doen. Omdat er hier verschillende gevallen plotseling op de wacht voorkomen, zag ik er eerst tegen op, maar ik vond het toch heerlijk. Het was Zondag den 16^{den} Juli 1873 dat ik mijn eerste wacht als officier deed.

Toen ik op de wacht kwam, kreeg ik over - d.i. deelde de naar kooi gaande officier mij mede - dat er in Malakka-Passage een schip even zichtbaar was, doch dat men er nog niets verders van wist. Ik keek mijn oogen uit, maar ik kon niets meer van het schip verkennen dan dat het dubbele marszeil-raas had, een witten gang en sloepen aan bakboord. Toen ik echter uit het manoeuvreeren begreep dat het schip op de reede wilde komen, liet ik dadelijk den eersten officier waarschuwen. De overste kwam onmiddellijk op dek. Hij wilde juist de officierssloep doen strijken, toen het schip af hield, de Turksche vlag vertoonend, die veel op de Atjehnesche gelijkt. De overste, ziende dat het dek zwart van volk was, vertrouwde de zaak niet, en liet de twee groote sloepen bewapenen, die hij door twee gewapende barkassen naar het schip liet sleepen.

Het was een Turksch schip *Nedjah* genaamd, en ons salueerend ankerde het onder den vijandelijken wal. Wij maakten meer stoom, lieten de geboeide ketting slippen en hielden op de reede op en neder, vlak langs het Turksche schip, met de batterij slagvaardig. Dit alles geschiedde in enkele oogenblikken. De Turksche kapitein kwam aan boord, vergezeld van een Maleischen tolk, en nu bleek het een Arabisch schip te zijn van Mekka, kapitein Mahjeddin, met ruim 450 hadjis aan boord, waaronder veel Atjehnezen. Daar de kapitein bewees dat hij van de blokkade niets wist, lieten wij hem vrij gaan, doch gaven hem last, zonder eenig verkeer met den wal,

onmiddellijk het anker te lichten en de geblokkeerde wateren te verlaten, wat hij deed terwijl de *Siak* hem volgde om toe te zien dat hij het bevel nakwam en de stoombarkassen jacht maakten op prauwen, die het waagden uit den wal te houden om de *Nedjah* aan boord te komen.

Wat heb ik het getroffen op mijn eerste wacht als officier!

Het is nu November en sinds eergisteren waren er goede voorteekenen voor den zoo verlangden N.O. Passaat. Gij kunt u niet voorstellen welk een aangename verrassing het was, toen ik, op dek komend, hedenmorgen zag dat wij in plaats van Z.W. nu N.O. voorlagen.

Bijna vijf maanden lang hadden wij onophoudelijk Z.W. voorgelegen, en dit gaat hier altijd gepaard met nat, slecht weder, en nu lagen wij, voor het eerst sinds ik hier ben, N.O. en woei ons een heerlijke, koele, droge, geurige wind tegen, terwijl de zon zoo vroolijk en vriendelijk scheen, aan alles kleur en tinten gevende. Zij verdreef de donkere wolken van de toppen der bergen en liet de scherpe kruinen zich sterk afteekenen tegen het hemelblauw. Wat ook heerlijk genoemd mag worden is dat nu de schaduwen van de zee zijn weggejaagd, en ik een blik kan werpen in hef heldere blauwe water onder ons, waar tallooze schitterend gekleurde visschen in onze vreugde over de zon en het weder deelen. De hooge steile donkere kust had onmiddellijk een vriendelijken tooi aangenomen. De krachtige stralen der tropische zon drongen in de diepste kloven van het gebergte door, en we zagen die heerlijke groene wouden, welke Insulinde zoo geheimzinnig aantrekkelijk maken. Zacht glooiend liepen de lichtgroene berghellingen, hier en daar door donkerzwart-groen geschakeerd, tot het strand af, waar de zilverwitte branding haar eeuwig lied zong, terwijl haar tot nu toe zoo dondere tonen thans zachtkens en geleidelijk overgingen in die stille welluidende alleenspraak der fluisterende golven, Welke steeds begrepen wordt door hen, die smart kennen.

Hoe heerlijk schoon is God's schepping, en wat doet het mij treurig aan dat wij die vruchtbare vallei moeten gaan doorweeken met bloed van inboorlingen en Europeanen.

Den 17^{den} November moesten wij den wal naderen en werd er een benting door ons beschoten, waaruit batterijen het

ons lastig maakten. Wij verdreven den vijand, doch wat mij het meeste trof, was het gezicht van een eenvoudigen kampongbewoner, die onder ons hevigst vuur met echt Indische kalmte en waardigheid op het strand langs de zee liep, terwijl hij met deftige, statige bewegingen met de armen de geheele kustlijn bezwoer, oogenschijnlijk vast overtuigd, dat bij daardoor zijn schoongelegen visschersdorp behoeden zou voor vernieling.

Ik ben tijdelijk op Z^{r}. M^{s} *Schouwen* overgeplaatst, welk schip deel uitmaakt van het eskader, dat Sumatra's westkust blokkeert. Het bevalt mij hier aan boord weder zeer goed, vooral daar ik hier officiersdienst doe en 's morgens en 's middags van 4 tot 8 uur wacht heb, wat zeer aangenaam is, daar wij veel zeilen, loerende op drie Turksche schepen, die hier gepasseerd zijn met ammunitie voor Sumatra.

Den 14de heb ik een grap gehad. Luitenant v.d. Heuvell en ik kregen last om de Karang-Baba-baai op te nemen en in kaart te brengen. De baai ligt bezuiden *Atjeh-head*, waar onze kommandant de batterijen moest vernielen. Nadat wij twee dagen van 's morgens vroeg tot donker er mede bezig waren geweest, konden wij de baai in kaart brengen, maar de kommandant wist de plaatsen nog niet waar de batterijen stonden. Nu kreeg ik last om met mijn sloep vlak langs den wal te houden in de hoop dat men op mij zou vuren. Op de vermoedelijke plaats der batterij gekomen, roeide ik vlak den wal in tot voor de golven op het rif, en wierp daar de dreg in den grond om niet in de branding te geraken. Ik kon nu de Kali prachtig opnemen, doch de vijand was te slim om door schieten zijne batterijen, die in het groen verborgen waren, te verraden. Zelfs toen ik met mijn geweer eenige schoten loste op het strand, hield de vijand zich roerloos. Wind en zee namen toe, en ik hield meer zee in naar luitenant van Broekhuyzen, die met onze kleine vlet in de golven lag te hakken, zonder er veel vaart in te kunnen krijgen.

De Atjehneezen hadden mij echter goed gezien en hielden mij in de gaten, en toen ik den volgenden morgen bezig was aan den Noordhoek van de baai een kreek op te looden, werd mijn sloep van achter de struiken plotseling door een heftig geweervuur beschoten. Ik had last om op te nemen en niet om te vechten en ik ging dus met mijn sextant door, doch toen de vijanden op het strand kwamen en daar bedaard gingen

knielen en op hun gemak op mij aanlegden, terwijl een hunner het waagde met de Atjehneesche vlag te wapperen, kon ik niet nalaten mijn Beaumont op te nemen en tien schoten op de heeren te lossen, wat genoeg was om het geheele strand schoon te maken, zoodat ik met mijn bezigheid kon voortgaan, ofschoon ze bleven schieten uit het bosch, zoodat er vele kogels over en naast de sloep vielen, zonder echter iemand te kwetsen. Een paar uur later kwamen we heelshuids weer aan boord.

Dit was een aardig avontuurtje.

Alles is nu trouwens genoegelijk, want wij hebben onzen inslag uit Batavia gelukkig gekregen, na 4½ maand eigenlijk gebrek te hebben geleden, zoodat wij nu meer dik begonnen te worden. Gelukkig dat het *Roode Kruis* ons meermalen bedacht, hoewel er natuurlijk door het groote aantal monden niet veel voor ieder was. Dat weinige zal ik toch mijn geheele leven door blijven gedenken. Ik kan u niet genoeg mijn bewondering te kennen geven over de wijze, waarop de marine tijdens de blokkade groote ellende zonder mopperen doorgestaan heeft. Men kan er zich van verre geen denkbeeld van maken, maar als men weet wat op die kleine scheepjes, vooral op de Westkust, maanden en maanden lang geleden is, zonder eenige afleiding of verademing en zelfs zonder voldoend voedsel, dan krijgt men grooten eerbied voor de mannen, die zoo gewillig en blijmoedig hun edelste krachten ten beste geven in het belang van ons dierbaar vaderland. Dat ziet niet op mij; o! neen, dat weet gij wel beter, maar op die kloeke officieren en manschappen, die maanden lang, terwijl ze de kust blokkeerden, met stormweer te kampen hebben gehad op scheepjes, die steeds water schepten, zoodat men - en dat is geen mopje, ik verzeker het u - meer in het water dan op het droge leefde.

Verschillende equipages zijn dan ook afgewerkt en geheel uitgeput, maar steeds vol goeden moed.

‘Dit zijn zaken, die met geen goud betaald kunnen worden, en land en volk zijn en blijven, ook weer bij deze expeditie, aan de marine ontzaglijk veel verplicht.’

De adelborst, die met zulk een geestdrift sprak van de officieren der marine, die hem een voorbeeld gaven; de jonge man, die nooit klaagde en ontevreden was, maar steeds bewonderde en liefhad, zou spoedig zelf de ernstigste zijde van het beroep zijner keuze zien.

Op de blokkeerende vloot barstte in December 1873 de cholera uit.

‘De gele vlag waait thans ook aan boord van Z^{r}. M^{s}. *Zeeland*’ schrijft hij, en het is steeds een treurig iets zulk een ziekte als de cholera aan boord te hebben van een schip, waar men alles zoo haarfijn hoort en ziet. Ik moet over de reede varen met flesschen karbolzuur om te desinfecteeren, en om choleralijders met de sloep te vervoeren. O! die ziekte! die ziekte! welk een vijand! Soms als ik juist op een schip aanlegde, zag ik een lijk over boord gaan, en het gebeurde ook wel dat lijken voorbijdreven.... 's Morgens deed ieder schip een sein om mede te deelen hoeveel lijders er aan boord waren, en dan voer de boot rond om alle zieken te gelijk over te voeren naar het tijdelijk hospitaal op het eiland Nassy.

Ik zelf ben met een groot gedeelte van mijn mariniers van den wal ternggekeerd met de cholera. Daar ik het in dienst gekregen had, voorzichtig was geweest met water drinken en mij niet aan noodeloos gevaar had blootgesteld, schikte ik er mij kalm in. Doch mijn arme soldaten zijn door de kogels gespaard om te zekerder door de cholera te sterven. Het peloton, dat ik aan wal aanvoerde, is gedecimeerd. Het is allerbedroevendst; de, besten zijn uitgevallen. Zoo iederen morgen mis je weer deze of gene van je troep, een vriend of een kennis, en vraag je dan: waar is die en die? dan is het steeds hetzelfde: vannacht op post in elkaar gezakt! of: aan de ziekte overleden! Ik ben echter weer in zooverre hersteld, dat ik de overgeblevenen kan voorgaan.

Van een mijner vrienden moet ik u echter eerst wat vertellen. Van het begin der expeditie af heeft mijn vriend, de adelborst Schuilenburg, dag en nacht met de ziekensloep gevaren, wat ik slechts een enkelen keer deed. Doch hij kan bijzonder goed met een sloep omgaan, welke hij handig door de branding weet te brengen. Geen moeite is hem te veel; hij biedt zichzelven telkens aan voor het verschrikkelijke werk van het vervoeren der zieken, terwijl men eens zien moest, met welke teedere zorg en oplettendheid hij er voor waakt, dat zoowel choleralijders als gewonden zoo min mogelijk last zullen hebben van de reis in de sloep.

‘Heden (11 Dec. 1873) kwam hij bij ons aan boord om zieken af te halen en over te brengen naar de ziekenschepen. Hij en zijn volk hadden in geen drie dagen ander voedsel gehad

dan nu en dan wat harde beschuit, en hij was niet uit zijn barkas geweest. Wij drongen er op aan, dat hij zich bij ons eens goed wasschen en ferm wat eten zou, doch hij werd te vroeg weer weggezonden. In den afgeloopen nacht was zijn vlet in de hevige branding omgeslagen. Deze vlet is een ondiepe sloep, waarin hij de gekwetsten van den wal naar zijn barkas of de ziekensloep van het *Roode Kruis* roeit. Toen de vlet vol water was en zonk, gaf Schuylenburg het voorbeeld. Hij en zijn matrozen namen ieder een gekwetste op de schouders, en ze poogden, nu zinkende dan zwemmende, vasten grond onder de voeten te krijgen. Ze liepen het grootste gevaar, maar niemand dacht er aan zijn leven te redden door den gekwetste aan zijn lot over te laten, en ten laatste gelukte het hun den wal te bereiken, zoodat allen gered werden.'

Een halve maand later schrijft hij opnieuw over zijn vriend Schuylenburg, die met hem den aanval op Pedir medemaakte en daarbij gewond werd.

'Mijn vriend, de adelborst Schuylenburg, ging ook mede. Terwijl ik tijdelijk als infanterieofficier optrad, was hij weer bij de ambulance, waarmede hij tot in de voorhoede oprukte. Druk bezig zijnde met de gewonden dadelijk in zijn armen op te nemen, om ze in de *tandoes* te laten vervoeren, stortte hij neer, door een kogel getroffen, die hem het been verbrijzelde. Ach, wat veroorzaakte mij dit een smart!.... Welk geduld toonde hij steeds als hij op al de ziekenschepen bij beurte plaats vroeg voor zijn kranken en, dikwijls onheusch bejegend, steeds vrienlijk volhardde totdat hij den armen cholera-lijders een rustplaats bezorgd had. Zulke diensten, als hij steeds bewees, zijn niet te beloonen. Maar juist omdat ze zoo weinig opgemerkt worden zijn ze zoo schoon!'

Deze edele jonge held - die in enkele regels zoo aanschouwelijk wordt beschreven door zijn vriend - overleed aan de bekomen wonde.

Den 31sten Januari 1874 schreef Beynen: Eergisteren stierf na een allersmartelijkst lijden mijn vriend F.W. Schuylenburg, aan de gevolgen zijner bekomen wonden bij Pedir, waarbij bovendien nog dysenterie kwam. De laatste dagen had hij de klem. Zijn overlijden heeft mij dieper getroffen dan ik kan zeggen.

'We hebben hem gisteren begraven in den grond, maar al te duur verkregen, en ook door zijn bloed gekocht, hopende,

zooals overste Binkes het uitdrukte, dat het voor de onders een geringe troost zou zijn te weten dat hij ten minste ouder de Nederlandsche driekleur en dus op Nederlandschen bodem begraven ligt. Hij rust in het zeestrand, aan den zoom van het bosch; een eenvoudig kruis met vermelding van naam en datum zal voortaan de plek aanduiden, waar onze brave makker zijn laatste rustplaats vond.'

Tot de helden, waarop ons vaderland fier kan zijn, behoort de adelborst F.W. Schuylenburg. Zijn vriend Beynen heeft in de brieven aan zijn moeder de beeltenis van dien jongen ridder der zee bewaard, en er voor gezorgd dat dit voorbeeld van onzelfzuchtige plichtsbetrachting, van hartelijke toewijding aan zijn naasten en zijn vaderland, niet verloren is gegaan.

Beynen was te zamen met zijn vriend Schuylenburg in het vuur geweest en de beide adelborsten der marine hadden getoond niet alleen op zee hun Koning te kunnen dienen.

Bij de eerste landing der troepen was Beynen echter niet tegenwoordig geweest, waaraan we eene aanschouwelijke beschrijving van dat belangrijk krijgsbedrijf danken. Hij was weer aan boord van Zr. Ms. *Zeeland* gekomen en aanvankelijk aangewezen om een peloton der landingsdivisie van zijn schip - namelijk het tweede peloton mariniers - aan te voeren. Doch eene noodzakelijke wijziging van dit bevel hield hem aan boord. Hij schreef den 11^{den} Dec. 1873:

Aan alles komt een einde, en dus ook aan het vervoeren van choleralijders, en zoo brak dan ten laatste de dag van actie aan, waarnaar wij ruim een half jaar lang hadden uitgezien. Den 9^{den} December zou de landing plaats hebben, en dat nu niet op het vorige punt, maar de marine en de transportvloot zouden s nachts in de meeste stilte met ongedekte vuren om Pedropunt gaan ten einde 's morgens vroeg de troepen aan wal te zetten.

's Nachts om 3 uur was het alarm aan boord, en de *Zeeland* verliet de reede van Atjeh.

Het was een heerlijke, kalme, heldere nacht, en verrukkelijk om te zien hoe al die schepen naast elkander stoomden en bij het doorkomen van den dag op de hun aangewezen plaatsen lagen.

De marine was in twee eskaders gesplitst: het landings- en

het dekkingseskader. Het eerste, onder den kapitein-luitenantter - zee Binkes zou uitsluitend troepen landen en hen beschermen, terwijl het dekkingseskader - bestaande uit de grootste schepen - onder kolonel van Gogh, door een goed onderhouden granaatuuur de verbindingslijn tusschen Groot-Atjeh en de landingsplaats zou afsnijden.

Daar twee van onze officieren op de sloepen geplaatst waren, viel ik als oudste adelborst het eerste voor dien dienst in en bleef dus aan- boord van de *Zeeland*. Hoe gaarne ik ook in de sloepen was medegegaan, heb ik zulks niet willen vragen.

Elke dienst toch moet goed vervuld worden en ieder zou natuurlijk het belangrijkste willen bijwonen; ik zou met dezelfde toewijding, zoo het noodig ware geweest, dag en nacht choleralijders vervoerd hebben, als dat ik mijn matrozen had aangevoerd bij de landing, indien mij deze eer was te beurt gevallen.

Ik bleef dus aan boord. Om vier uur ontbeten wij allen flink met spekpannekoeken en hard brood, en bleven toen tot het donker was geworden in de batterij. Ik had bovendien de wacht als officier; het was dus dien dag gezellig dienst presteeren, en ik troostte mij er mede dat deze dienst wellicht even nuttig was voor het land als menige andere.

Om negen uur 's morgens zagen wij de landing plaats hebben. Welk een aantal sloepen! Langzaam maar zeker, gedekt door het vuur van het landingseskader en voorafgegaan door de gewapende marinesloepen, naderden zij den wal onder een vrij hevig schieten van den vijand, totdat eindelijk de sloepen den wal bereikten, en de eerste Nederlanders, door het water wadend, Atjeh's grond betraden. Ik vergeet het heerlijk schouwspel nooit van die drie of vier eerste mannen, voorafgegaan door een luitenant, die op het land sprongen en onmiddellijk de eerste hoogte bestormden, waar ze handgemeen werden met den vijand.

Toen de volgende sloepen, onder een goed onderhouden vuur van de marinesloepen en gevolgd door de muziek van de kolonialen, aan den wal kwamen, schaarden soldaten en matrozen zich in linie van bataille en *en colonne* rukten ze met versnelden pas langs het strand om de West. Zij naderden ons nu meer en meer, en wij zagen de troepen, met de bajonet op, als een glinsterende, kronkelende slang door het bosch en over de begroeide hellingen zich een weg banen, terwijl de voortroep met stormpas vooruit was gerukt en onder onze oogen drie

vlaggen van de benting haalden, hetgeen met een driewerf hoezee! vol geestdrift van al de schepen begroet werd.

Den volgenden morgen werden de marinesloepen naar wal gezonden, met de mariniers, van welke ik er 50 aanvoerde, ten einde de kampong in de rugzijde van den waterkant aan te vallen. Bij hoogwater gingen 25 van onze gewapende sloepen naar land; wij naderden zoo dicht mogelijk en sprongen toen gepakt en gezakt over boord, waadden verder en stelden ons langs de kust op. In goede orde marcheerden wij op toen ons geseind werd om halt te houden. De vijand had de kampong ontruimd, ze was door onze troepen bezet en wij moesten naar boord terug. Ik mocht dus dezen dag Koning en vaderland nog niet in het vuur dienen.

Ten laatste mocht ook ik iets doen voor het land, en de eer der marine helpen ophouden. Een paar dagen later werd er 's morgens geseind, dat gewapende sloepen zich in de Kali moesten samentrekken. Toen de geheele sloepenbrigade gereed was om onder overste Bunnik de rivier op te roeien, vernamen wij dat het gemunt was op Kotta-Djawa, waar de vijand zich met kanonnen verschanst had. Terwijl wij de prachtige rivier opvoeren, hoorden we voortdurend hot snelvuur der kolonialen op den oever, en het eigenaardige schrille krijgsgeschreeuw van de Atjehnezen. Op den bepaalden tijd waren wij voor Kotta-Djawa, waar wij plotseling beschoten werden uit twee bedekte bentings aan weerszijden van de rivier. Verschillende onzer sloepen raakten vast op een versperring, door den vijand in de Kali gelegd, zoodat wij spoedig gekwetsten hadden De sloepen beantwoordden kalm en goed mikkende het vijandelijk vuur. Onze granaten sprongen onophoudelijk in de bentings. Mijn peloton was aangewezen om de voorhoede uit te maken, en zoo rukte ik met mijn mariniers in tirailleurslinie de kampong binnen, doch de vijand was gevlucht. Elk huis werd doorzocht, doch alles bleek in haast verlaten te zijn. De overste bepaalde nu, dat de mariniers onder kapitein Sutherland aan wal zouden blijven, terwijl de matrozen in de sloepen voor dreg zouden blijven liggen. De benting was ontzaglijk sterk, op zijn Europeesch aangelegd met bomvrij logies. Acht stukken waren op de wallen geplant, terwijl de zwaarste stukken de Kali bestreken. Wij maakten ons bivak zoo goed mogelijk in orde; sloegen hutten op en namen alle mogelijke voorzor-

gen van veiligheid. Den eersten nacht in het bivak vergeet ik nooit. Gekleed en met de wapens in handen, lagen wij op den grond en deden geen oog toe, daar duizenden muskieten op ons aanvielen. Het was een heerlijke nacht, waarin wij alleen verontrust werden, doordien de vijand boven 's winds van ons zijn eigen huizen in brand stak, zoodat de rook en groote vlammende vonken over ons bivak heen vlogen. Wij wisten dat wij op een vooruitgeschoven post in het vijandelijk land waren en pasten dus dubbel op.

Om vier uur was het reveil, en de luitenant-ter-zee Van Stein werd met mij en tien mariniers op verkenning uitgezonden. We kwamen terug met twce schapen, geiten en een slachtos, zoodat we ons van een voldoenden voorraad versch vleesch voor ons kleine troepje hadden voorzien. Vervolgens moest ik met een corvée een weg naar de Kali kappen, de bamboeheggen herstellen en het bivak voltooien. 's Avonds had ik van 6-12 uur de wacht, en sliep toen tot 4.30, zonder dat de, muskieten mij den slaap konden ontrooven.

Om zeven uur kwam een kapitein van den Staf de rivier op en meldde aan onzen kapitein dat het halve derde bataljon vooruitgezonden was, eerst om de zuid en dan op het kompas om de west. Een kompagnie van ons moest derhalve om de oost trekken, ten einde deze troepen te ontmoeten en hun den weg naar de benting te wijzen.

De kompaguie, waarvan ik het tweede peloton van 60 man aanvoerde, begaf zich dadelijk onder bevel van kapitein Sutherland op weg, en ik moest weer de voorhoede uitmaken. In behoorlijke orde met spits voorwacht, hoofdtroep en zijdekkingen marcheerden wij op. Het moest langzaam gaan, want het terrein was zeer bezwaarlijk. Ik was echter zoo gelukkig een meer open terrein te vinden, dat om de oost liep en dat volgden wij nu een eind ver, totdat wij in sawahvelden uitkwamen. Hier liet de kapitein mij met mijn peloton, dat het meest rust noodig had, als steunpunt achter, waarop hij kon terugtrekken, en hij marcheerde verder. Toen de kapitein uit het zicht was, deed ik een ronde langs de postenketen en ontdekte een pad in het bosch dat onbezet was gebleven. Ik liet daar een dubbelen post achter en maakte een patrouille om het terrein iets meer te verkennen. Plotseling hoorden wij iets, en, in het groen verscholen, verkende ik een troep van 14 kolonialen, die van het pad langs de Kali waren afgedwaald. Het waren allen

neger-soldaten, maar ik wist mij toch begrijpelijk te maken en hun den weg te wijzen. Om 11 uur kwam de kapitein terug, zonder onze troepen ontmoet te hebben, en nu trok ik met mijn peloton in oostelijke richting op, terwijl het eerste peloton onder den kapitein en luitenant Van Stein zich op mijn plaats opstelden.

Ik moet bekennen, dat, toen ik mij te midden der sawahvelden op onbekend terrein bevond, wetende dat alles wat nu geschiedde op mijn verantwoordelijkheid was, dit mij wel eenigszins een vreemde gewaarwording gaf. Maar ik bracht mij in herinnering alles wat ik mijzelf geleerd had van hetgeen een infanterieofficier in zulk een geval moet doen, en dan steunde ik op mijn beetje gezond verstand en bleef dus maar kalm, terwijl ik behoedzaam voortsloop, van elke bedekking gebruik makende. Toen ik een goed terrein vond om mijn hoofdtroep in stelling te laten komen, liet ik halt houden. Ik had in de verte een gong gehoord en liet, na posten uitgezet te hebben, een patrouille onderzoek instellen. Ze kwamen met het bericht dat we in de buurt van den grooten kampong waren, wat ik al gedacht had door de menigte klapperboomen, welke ik zag.

Daar ik zekerheid wilde hebben of die kampong bezet of verlaten was, besloot ik er mij zelf van te overtuigen, om zeker te zijn, dat ik niet door overdreven berichten op een dwaalspoor wierd geleid. Met vier oude soldaten kroop ik door de hooge halmen en naderde uiterst behoedzaam den boschrand. Eerst zag ik een kat, toen een hond, en ten laatste hoorde ik duidelijk stemmen in den kampong. Ik wist nu genoeg en trok terug op onzen hoofdtroep om den kapitein te waarschuwen en zijn orders te vragen. Een mijner zijposten, die tusschen twee sawahvelden op den uitkijk stond, werd toen echter iets gewaar, en nu zag ik een paar zwarte kolonialen, gevolgd door een Europeesch sergeant, uit het bosch kruipen. Wij verkenden elkander spoedig, en ik liet mij bij den Overste Engel, die dicht achter de spits marcheerde, brengen, wien ik mededeelde dat ik tot een compagnie mariniers behoorde, die last had zijn troepen te ontmoeten. De overste was verblijd dat wij elkander ontmoet hadden, daar hij den vorigen dag een vergeefschen tocht gemaakt had, en zeide dadelijk tot mij: ‘Mijnheer, ik wensch u hartelijk geluk met ons behaald succes!’ waarop ik niet veel wist te antwoorden.

‘Ik schrijf dit alles zoo uitvoerig om mij later al die kleine bijzonderheden te kunnen herinneren, daar ik dit de belangwekkendste gebeurtenis vond tijdens mijn verblijf in de vallei van Atjeh’.

De 21-jarige adelborst had dan ook wel reden om dit eerste onafhankelijk optreden in herinnering te houden. De ontmoeting in dit uitgestrekte, onbekende, moeielijke terrein, nadat enkel op het kompas gemarcheerd was, had plaats juist zooals gewenscht was, en het kalme beleid, waarvan in het eenvoudig verhaal blijken genoeg voorkomen, kenschetst vooral den jongen zeeman, die op zijn gezond verstand vertrouwt. Twee dagen later werd op hetzelfde terrein een transport met begeleidende troepen overrompeld en vernietigd.

Na twee keer in het vuur te zijn geweest, nam Beynen deel aan een aanval op de hoofdplaats van het rijk Pedir op de Noordkust, waar zijn colonne het acht uur lang hard te verantwoorden had, en bij welken aanval de adelborst Schuylenburg de wond kreeg, waaraan hij overleed. In sloepen waren ze de rivier opgeroeid en, na aan wal gestapt te zijn, slaags geworden met den vijand, die zoowel hun linker als rechter flank omtrok en van achter boomen en struiken op hen vuurde.

‘De vijand kwam nu opzetten,’ schrijft hij in een brief van 1 Januari 1874, en vocht ongelooflijk dapper; als ik het zelf niet gezien had, zou ik het bijna niet gelooven hoe zulk een voorvechter tegen ons peloton-vuur kwam inloopen, al dansende en springende en met zijn twee klewangs zwaaiende, totdat hij dood nederstortte. Sneller en met grooter overmacht naderde de vijand. Nu moesten alle mariniers gaan liggen en enkel de onderofficieren en scherpschutters voortreden. Kalm en juist begonnen zij snelvuur te geven. Dit hielp ontzaglijk. Achtereenvolgens zagen wij die dappere kerels gewond, waggelend vooruitsukkelen en eindelijk languit in het zand tuimelen. De artillerie konden we niet in positie krijgen door den aard van het terrein, dat een moeras was. Intusschen daalde door de eb het water in het ellendig riviertje meer en meer, en we moesten dus met de booten aftrekken als we die niet op het droge wilden laten. De vijand beschoot ze reeds, en er vielen gewonden. We trokken dus terug naar de booten en de mariniers deden dit op de meest uitmuntende wijze. De

sloepen moesten door de rivier worden getrokken door matrozen, die tot het midden in het water liepen. Dit vorderde langzaam, zoodat ik met mijn derde sectie ruim een uur achter de dijkjes stand moest houden om den vijand af te houden. Hierbij verloren wij twee dooden en twee gekwetsten. Nu waren de sloepen behouden en trokken wij langzamerhand terug, al vurend, door moerassen, kreken en bijna ondoordringbaar *nipa-nipa*, meer dan eens tot over de borst door den modder wadende. De geest onder de soldaten bleef steeds even voortreffelijk. Ten laatste kwam er een echt tropische regenbui, en we liepen te rillen in den modder, maar de regen verdreef den vijand, wiens kruit op de pannen van zijn vuursteengeweren nat werd. We hebben toch flinke soldaten. Met zoo weinig volk, in zulk terrein, terwijl de rivier ons in den steek liet, zoo te retireeren, zegt wat ten voordeele onzer manschappen, die ordelijk, bedaard en vroolijk bleven. Het was een branitocht, en onze generaal Van Swieten gaf er een speciale dagorder voor; intusschen vind ik het hoogst onaangenaam dat mijn eerste ernstige ontmoeting met den vijand een terugtocht moest wezen. Maar ik kon er niets aan doen. Het is een treurig gezicht zoo zijn manschappen te zien neerstorten, maar het gevecht animeert onbegrijpelijk. Van mijn sectie zijn er zeer velen gevallen. Wij voerden onze gesneuvelde krijgsmakkers mede naar het schip en zetten hen den volgenden dag in zee met militaire eerbewijzen over boord. Wat mijn dappere mariniers aangaat, men mag mij met de derde sectie, voor mijn part, gerust overal heenzenden: ik vertrouw volkomen op hen en zij op mij. Doch terwijl ik eenige dagen gewonen dienst op de reede deed, zijn mijn mariniers helaas! zonder mij weer naar den wal gezonden.

Het dooden van zijn medemenschen is echter een smartelijk, een verschrikkelijk werk.

Ik heb daarbij grooten eerbied voor die wilde natuurmenschen, die met zulk een opoffering en moed het schoone land dat zij bewonen, verdedigen.

Het is mijns inziens een hoogst noodzakelijke oorlog, maar uit een menschlievend oogpunt meer dan treurig, en ik vind het verschrikkelijk, dat dit dooden van dappere kerels noodig is voor ons vaderland. Doch wij zijn de dienaars van vorst en regeering en zullen onzen plicht betrachten als een braaf zeeofficier betaamt.

Soms ziet men echter veel, wat zeer pijnlijk is en het hart doet krimpen.

Na de bloedige bestorming van Mosapi vond men te midden der gesneuvelde Atjehneezen het lijk van eene beeldschoone inlandsche vrouw. In de eene hand klemde ze nog een lans, in de andere een klewang Een kogel had haar in het hart getroffen.

Terwijl de troepen zegevierend verder trokken, begroeven onze matrozen de gesneuvelden, en al de Atjehneezen gingen samen in één grooten kuil. Doch toen ze die schoone vrouw daar zagen liggen, die voor haar land gesneuveld was, bedekten ze haar met een kleed; geen onvertogen woord, geen grap werd gehoord, doch zonder dat hun iets geboden was, groeven ze uit eigen beweging een afzonderlijk graf voor haar. Mij schoten de woorden te binnen van Wolfe:

> Slowly and sadly we laid her down,
> From the field of her fame fresh and gory,
> We carved not a line, and we raised not a stone,
> But we left her alone WITH HER GLORY.

Als ware zij eene Hollandsche vrouw had die heldin haar land lief.

‘Moge ons land met nauwgezetheid van geweten dit rijk besturen, dat door de natuur zoo rijk begiftigd is. Moge dit geschieden in het belang van het vaderland, maar voornamelijk in het belang van die moedige, onwetende inboorlingen, die tot nu toe onderdrukt en uitgezogen werden door vreemde overweldigers. Moge het bloed van onze dapperen niet tevergeefs zijn gestort, en geen toestand worden geboren, waarvan een weldenkend mensch gruwt. Eerst als ik daarvan zekerheid heb, zal ik van ganscher harte deelnemen in de vreugde, welke op het oogenblik geheel Nederland zeker gevoelt over de inneming van den Kraton. Die inneming moet een zegen worden voor Atjeh gelijk ze een roemvolle bijdrage is tot de geschiedenis van het dierbare vaderland!’

Wie drukt den adelborst, die dus gevoelde en aan zijn moeder schreef, niet in gedachte de hand?

Beynen bleef nog eenigen tijd op het land, doch ten laatste waren er van de 200 mau niet zoovele meer ongewond en gezond, dat het veilig was hen daar te laten. Zij werden weder aan boord gezonden, en Beynen kwam juist bijtijds om de

laatste eer te helpen bewijzen aan zijn vriend Schuylenburg, die don 29sten Januari overleed. Den eersten Februari overviel Beynen de geduchte Indische koorts. Tien dagen lang herhaalden zich de aanvallen, die hevige congesties veroorzaakten. Het schip was vol zieken; er kon weinig notitie van hem genomen worden, doch ieder deed recht hartelijk wat hij vermocht.

Terwijl ik daar ziek en moedeloos nederlag, hoorde ik boven mij op dek een dagorder van den generaal voorlezen. Ik luisterde, en toen ik hoorde dat de generaal ons mededeelde dat hij na de inneming van den Kraton uit Holland tal van telegrammen had ontvangen om hulde te brengen aan de opofferingen en dappere daden van zee- en landmacht voor Atjeh, kan ik u niet zeggen hoe heerlijk te moede ik was. Ik werd eerst ijskoud, en de tranen sprongen mij uit de oogen. Zulke oogenblikken in het soldatenleven vergoeden veel, zeer veel. Wat zijn er dan ook vele opofferingen door onze dapperen gedaan, wat zijn er schoone daden verricht!

‘Het was dien dag een gelukkige dag. Ik kreeg twee brieven van huis, en onze beste, brave kolonel Van Gogh kwam mij opzoeken, met dit gevolg dat 's middags de dokter naar mij toekwam en zeide: hoor eens, Beynen, dat gaat zoo niet! De kolonel heeft mij over je gesproken en we hebben gemeend dat verandering van lucht en afwisseling onmisbaar voor je zijn. De frissche zeelucht moet je genezen. Overmorgen gaat Zr. Ms. *Soerabaya* naar Batavia en dat reisje moet je niet als officier maar als passagier medemaken. Dan ga je in Batavia in 't hospitaal en zoodra je beter wordt, ga je naar boven (d.i. naar het gezondheidsetablissement *Gadok* op de grens der Preanger), om te zien of je geheel herstellen kunt!’

‘Gij ziet hoe men voor mij zorgt, maar ik vind het erg onaangenaam zoo de expeditie te moeten verlaten, in plaats van op Zr. Ms. *Zeeland*, met vlag en wimpel van top, Atjeh te verlaten als alles afgeloopen is, *mais qu'y faire*!’

De zeereis en de frissche berglucht der Preanger maakte dat de koorts en dysenterie ten laatste overwonnen werden, doch het gestel was zoo geschokt dat hij naar het vaderland werd teruggezonden.

De geneesheeren stonden niet toe dat hij door de Roeide Zee ging, uit vrees dat de hersenkoorts dan terug zou keeren, zoodat hij de reis per zeilschip om de Kaap de Goede Hoop

maakte, en den 21sten November 1874 in Holland terugkwam.

Te St.-Helena van een bezoek aan het graf van Napoleon aan boord terugkeerende, ontving hij het bericht dat zijn door hem innig geliefde en vereerde vader overleden was. Hij was nog zwak, en de smartelijke tijding trof hem zoo diep dat hij de rest van de reis in zijn hut doorbracht.

Een bijna vrouwelijke teederheid onderscheidde dezen moedigen en heldhaftigen jongen, en er is niets waarvan het lichaam zoo slijtalsvan innig gevoel, van vurige geestdrift. Wat hij in de eenzaamheid zijner hut gedurende de lange reis overdacht, en waartoehij besloot, zal blijken uit het volgende deel van zijn leven,waarvan ik nu enkele bijzonderheden ga mededeelen.

Naar het noorden!

Voor niemand is 't verborgen:
Ons heden draagt ons morgen
  Ontkiemende in den schoot;
De wilskracht spreekt uit ijver,
Maar - faalt zij - trots den drijver
  Voert dommelzucht ter dood!

Gedacht, - gewerkt, - gebeden!
En vroegst en jongst verleden
  Zijn lessen afgevraagd,
Tot uit het schemerduister
Voor aller oog de luister
  Eens nieuwen morgens daagt!

Het heeft mij vaak leed gedaan dat Potgieter, die in deze en zoo vele anderen regelen zijn volk opwekte tot mannelijke daden, niet de vreugde genoten heeft van Beynen te leeren kennen. Hij was een jongen naar zijn hart, die, de traditie eerende, aan heden en verleden lessen vroeg, om met al de kracht, die in hem was, te werken voor een grootsch ideaal.

Er waren woorden van Potgieter, welke Beynen van buiten kende.

Laat mij er enkele van aanhalen:

Er was een tijd, waarin de weegschaal der volkeren van

Europa door hare vorsten niet ter hand werd genomen, of de hollandsche maagd, aan hunne zijde op het rechtsgestoelte gezeten, wierp er mede haar oorlogszwaard of haren olijftak in.....

Er was een tijd, dat de hollandsche vlag werd begroet als de meesteresse der zee, waar ook ochtend- of middag- of avondlicht de oceanen van beide wereldhalfronden vergulde; een tijd, waarin hare vlootvoogden den bezem op den naast mochten voeren, dewijl zij, naar de krachtige uiting dier dagen, de zee hadden schoongeveegd van gespuis; *en* in een der jongste vergaderingen Hunner Edelmogenden hebben welsprekende stemmen de roemlooze ruste van Janmaat beklaagd!

‘Er was een tijd, waarin de Hollandsche handel den moed had, de boeien te verbreken, hem door den beheerscher der beide Indiën aangelegd, en, stouter nog, de ongenade van 's aardrijks uithoeken braveerde om eenen doortocht te vinden, “door natuur ontzegd”; een tijd waarin de winzucht een adelbrief verwierf, door hare verzustering met de wetenschap; - stel u voor, God verhoede dat het ooit gebeure! stel u voor, dat Java ons niet langer zijne schatten in den schoot stortte, en zeg mij werwaarts de dienstbare vloot der Handel-Maatschappij dan hare zeilen hijschen zou; waar de ondernemingslust harer reeders in Noord- of in Zuid-Amerika betrekkingen heeft aangehouden; waar men zich onzer in China nog herinnert; wie ons in Australië kent?’

Jaren, voor dat Beynen deze regels gelezen had, waren ze hem reeds uit het hart geschreven. Hij eerde de Oliviers van Noord, de Jaques le Maires, de Barentsen met de warmste geestdrift: hij had Prins Maurits er lief voor dat hij het octrooi der Groenlandsvaart aan onze koene zeelieden verleende; hij eerde even hartelijk de Oranjes in het harnas voor 's land's veiligheid en vrijheid, als de groote zeekapiteins voor 's land's welvaart en grootheid aan het roer.

Hij had innigen eerbied voor de handelaars en reeders van Holland's gouden eeuw, die het mogelijk maakten dat zoovele schepen op avontuur uitzeilden, ‘omdat zij er hun breeden rug onder zetten’, gelijk hij zoo eigenaardig, met een glimlach kon zeggen. Hem wekte ons verleden tot krachtsinspanning, en sinds den eersten dag, dat hij zelfstandig dacht, werkte hij voor

zijn ideaal: de wereldzee arbeidsveld als weleer; de poolzee kweekschool van zeemanschap en ondernemingszucht.

Wat hij als jong adelborst had opgemerkt, versterkte hem in deze gevoelens.

Hij had al zeilende en vechtende telkens grooter eerbied gekregen voor de Nederlandsche marine, en zijn wapenbroeders in het schoone corps, waartoe hij de eer had te behooren, zullen uit de enkele brieven, welke ik van hem aanhaal, zien, welke geestdrift de kennis, moed en zeemansdeugden der officieren van de koninklijke marine bij hem opwekten.

Doch hij merkte op dat, door het schier uitsluitend varen op sfcoomschepen over bekende wateren, en het ontzenuwend dienen in den Indischen archipel, het scheepsvolk veel zeemanschap envooral veel zeemansgeest had verloren. Met het oog hierop wilde hij dat toch elke richting zou gevolgd worden, welke als tegenwicht kon dienen tegen het noodzakelijke, maar minder leerzame dienen en rusten in Indië, ten einde dus de eigenschappen en krachten te kweeken, die het zeevolk van Tromp en De Rnyter onderscheidden.

In de eerste plaats achtte hij daarom verkenningstochten in de Noordelijke IJszee noodig, als bij uitnemendheid geschikt om bij koninklijke marine en handelsvloot nieuwen zeemausgeest te wekken.

Hij schreef mij eens: ‘het moeielijke, het avontuurlijke, het eigenaardige van de ijsvaart vormt mannen, die lust krijgen om moeielijkheden op te zoeken en te overwinnen, en geeft hun als belooning een gepast bewustzijn van eigen kracht en kennis, en daardoor een zelfvertrouwen dat schitterende vruchten zal dragen, wanneer zij op hun post geroepen worden om in tijdvan nood het geliefde vaderland te verdedigen’.

Op het zeilschip, dat hem naar zijn dierbaren huiswaarts bracht, bleef hij er steeds aan denken, hoe het hem mogelijk zou wezen zijn ideaal te bereiken.

‘Wij moeten weder naar het Noorden indien we goede zeelieden willen blijven!’ dacht hij, en zoodra hij tehuis was, meldde hij zich aan bij kolonel Jansen, staatsraad voor marinezaken, wiens roemrijke loopbaan als zeeofficier en wiens geloof in de Noordpoolvaart, als kweekschool voor de marine, hem bekend waren. Hij vroeg den kolonel of hij hem niet het voorrecht kon verschaffen met een der Engelsche expeditiën naar

het Noorden te worden gezonden.... doch men hoore hoe kolonel Jansen mij deze eerste ontmoeting zelf in een brief mededeelt:

In het vroege voorjaar van 1875 werd mij een kaartje binnengebracht waarop stond: L.R. Koolemans Beynen, luitenant-ter-zee, die mij wenschte te spreken. Ik had zijn naam nooit vroeger gehoord. Met vriendelijk, modest, innemend gelaat vroeg hij mijn hulp om een reis naar de poolgewesten te maken. Dit nam mij nog meer voor hem in; maar mijn sympathie daalde toen ik hem vroeg of hij iets van de groote gevaren en moeielijkheden kende, en er wat over gelezen had, en hij ten antwoord gaf: neen, niets!

Nu zeide ik: neem dan eerst deze boeken naar huis mede, lees ze aandachtig en kom daarna, nog eens terug.

'Ik gaf hem al mijn boeken over ijsvaart mede van 1595 tot op onzen tijd, waarmede hij blijkbaar gelukkig wegging. Veertien dagen later kwam hij zijn verzoek herhalen, want, zeide hij, nadat ik de boeken met ongeduld verslonden heb, is de aandrang in mij nog veel grooter geworden om naar het Noorden te gann'.

Zijn wensch werd vervuld. Kolonel Jansen schreef aan zijne vrienden, de Noordpoolvaarders Markham en Allan Young: de minister van marine Taalman Kip werkte met hartelijke belangstelling mede, en stelde op de aanmoedigendste wijze den jongen luitenant in staat om Sir Allan Young's uitnoodiging aan te nemen en met hem op de *Pandora* een ontdekkingsreis te gaan maken.

De beroemde NoordpoolvaaTder Sir Allan Young heeft er van getuisd hoe dierbaar Beynen hem werd op twee gevaarlijke tochten naar het Noorden en welk voorbeeld van plichtsbetrachting en zelfopofferenden moed hij steeds geweest is.

Een paar aanhalingen uit brieven gedateerd: 'Groenland's kust,' en 'ingesloten door het ijs van Spitsbergen' zullen toonen in welke stemming die reizen ondernomen werden.

Den 6^{den} Augustus 1875 schreef hij, aan boord van het outdek kingsjacht *Pandora*, kapitein Allan Young, het volgende: Van nacht ben ik voor het eerst van mijn leven den poolcirkel gepasseerd. Ik vind het aangenaam te bespeuren, dat ik hier

aan boord van nut ben en zoodoende mijn tol betaal voor het aan boord zijn. De dokter zegt dat men mij *clever* vindt: maar ik kan niet nalaten op te merken wat de Engelschen dan wel zeggen zouden van zoo vele onzer Hollandsche zeeofficieren, die vrij wat meer weten.

Men heeft mij vereerd met den naam *Old Tromp*, naar onzen grooten admiraal, die in Engeland nog zeer geëerbiedigd is, maar Mac Gahan, de correspondent van *the Herald*, die om de reis te beschrijven mede gaat en een alleraangenaamst mensch is, heeft voorgesteld mij *Young Tromp* te noemen, omdat ik de jongste aan boord en dus genoodzaakt ben, volgens luitenant Lilingston, om als de gezondheid eener dame wordt gedronken, op te staan, en in haar naam te danken.

Mac Gahan geeft mij eiken dag een uur les in het Engelsch. Ik leer hier honderde dingen, die mij naderhand bijzonder te pas zullen komen.

Eer ik eindig, moet mij nog een zaak van het hart. Ik heb uit gesprekken aan boord opgemerkt, dat onze oorlog met Atjeh in Engeland den eerbied voor ons vaderland niet heeft vergroot. Men is niet voldoende bekend met hetgeen gedaan is, en oordeelt dat wij niet genoeg geestkracht getoond hebben.

Het is eene sobere belooning voor zoo vele vroolijk verdragen ontberingen en den waarachtig betoonden heldenmoed van onzedappere soldaten.

‘Ik begrijp nu echter tevens beter dan voorheen hoe waar de woorden zijn, door Petermann geschreven: Ik weet niet welke inzichten men betreffende deze zaken in Engeland huldigt, maar wel weet ik nu zeker, dat voor ons buitenlanders de daden en werkzaamheden van noordpoolvaarders en ontdekkers als sir James Ross en Dr. Livingstone onze achting voor Groot-Brittannië veel meer hebben doen toenemen, dan hun tocht naar Koemassie tegen de negers, welke millioenen thalers gekost heeft.’

't Is geloof ik juist opgemerkt. Naarmate ik meer hoor en lees wat men in den vreemde denkt, word ik ook meer doordrongen van de overtuiging dat het van het grootste belang en voordeel voor ons vaderland zou zijn, om zijn oude plaats te hernemen, te midden van al de vreemde zeevaarders, die jaar in jaar uit roem vergaren voor hun geboortegrond in het hooge Noorden.

Al moge Nederland niet meer als voorheen een der invloed-

rijkste landen van Europa zijn, daarom kan het toch in den vreemde evenzeer geëerd worden, als in die oude tijden toen de beschaafde wereld met klimmende bewondering de Hollandische schepen stevenen zag langs de verste stranden.

De minister Gladstone zeide eens dat niets voor een maritieme mogendheid van meer belang is, vooral in tijd van vrede, dan alles wat zeelieden aanmoedigt tot het doen van koene daden en stoute waagstukken, die den handelsgeest met nieuw leven bezielen en de nationale geestdrift opwekken.

Is dit in het algemeen waar voor zeevarende mogendheden, hoeveel te meer is dit dan niet van toepassing op ons geliefd vaderland!

Hoe meer men in de vele schoone bladzijden van ons zeewezen den zilveren draad volgt, die ten allen tijde daardoor heen is geweven door nautische ondernemingszucht, hoe meer men het betreurt, dat in de laatste jaren dit voor ons vaderland zoo roemvolle terrein tevergeefs gewacht heeft op Nederlandsche arbeiders.

Zou Nederland zich langer onthouden? Nederland, dat zijn nationale grootheid bijna uitsluitend te danken heeft aan zijn zeelui; dat gewoon was zijn zonen den weg te zien wijzen over alle zeeën van den aardbol; dat reeds eeuwen geleden de wimpels heeft zien wederkeeren, die vroolijk gewapperd hadden langs tot nu toe niet weergevonden kusten? Zou Nederland, dat alles vergetende, kalm blijven toezien hoe die verre stranden één voor één door *vreemde* zeevaarders wierden teruggevonden? kalm blijven verdragen dat de daar achtergelaten reliquieën door *vreemde* schepen in hunne havens wierden binnengebracht; zou het mogelijk zijn dat Nederlanders niet bloosden als ze hoorden dat de graven hunner groote zeevaarders in het hooge Noorden slechts door *vreemde* kleuren wierden gegroet?

Zou dit mogelijk zijn? Zou Nederland werkelijk de eenige maritieme mogendheid zijn, die achterbleef, waar Engeland, Amerika, Rusland, Zweden, Noorwegen, Oostenrijk, ja zelfs Duutschland in een edelen wedstrijd voorgaan om den sluier op te lichten, waarachter nog zoo veel voor de wetenschap verborgen bleef?

Wat heeft Duitschland gedaan? - Niettegenstaande het in de laatste jaren drie groote oorlogen te voeren had, en het volgens Petermann noch schepen, noch geld bezat en particuliere krachten het moesten doen, zijn er toch drie expedities naar het Noorden

gezonden. Zou Nederland het kalm blijven aanzien dat die machtige nabuur meer en meer den roem verduistert, die ons vaderland zich voorheen op zoo waardige wijze en ten koste van zoo vele dure offers verworven heeft? En dat nog wel terwijl er zoo weinig noodig is om dit te verhoeden? Ik *zeg weinig*, want nog is de gouden aureool, door onze brave voorvaders voor de Nederlandsche driekleur gewonnen, niet verbleekt. Nog sluimert er in den vreemde (zooals ik hier dagelijks kan ondervinden) de eerbied voor onze groote mannen, en er is slechts weinig noodig om alle natiën weer met lof te doen gewagen van onzen aiouden ondernemingsgeest.

Nieuwe tochten zullen zelfvertrouwen geven aan ons volk en eerbied wekken bij onze buren. Schatten worden er jaarlijks besteed, om onze onafhankelijkheid te waarborgen door forten en kanonnen. Dit is onontbeerlijk, doch niettemin is er iets nog sterker dan forten en vertrouwenswaardiger dan inundatiën, en dat is het gevoel van achting en eerbied, dat wij voor ons volk wekken in Europa door aan de spits te gaan op wetenschappelijk gebied, door kloeke tochten van ontdekking en nasporing.

‘Om in 't leven te blijven, moeten wij getrouw zijn aan onze tradition en als weleer ons behoud zoeken op de zilte baren, die onze kust besproeien. En dit vermogen wij. Wij bezitten tal van hoogst bekwame zeeofficieren en flinke degelijke zeelui. Men geve hun slechts de gelegenheid, en ik ben er van overtuigd dat onze vaderlandsche zangen weer spoedig weerklinken zullen langs de verste stranden.’

Teruggekeerd van den eersten tocht werd hij op nonactiviteit gesteld en schreef hij voor den minister een verslag van de reis. Toen dit werk gereed was, werd hij geplaatst op het wachtschip te Hellevoetsluis en ging hij in het voorjaar van 1876 met Sir Allan Young den tweeden tocht naar het Noorden op de *Pandora* doen.

Bij het begin der reis schreef hij aan boord van het ontdekkingsvaartuig o.a. het volgende:

Ik voel zoo vaak hoe oneindig veel ik mis, hoe weinig ik weet, en bij herhaling is het verlangen bij mij opgekomen, dat,van den beginne af aan, oudere, meer ervaren en kundiger handen den plicht om dit alles te doen ware toevertrouwd. Ik had dan met mijne geringe krachten kunnen helpen en steunen, maar zou dan in het tweede gelid gestaan hebben en

dus op eene plaats welke mij beter voegde. Zeer vaak is dit gevoelen zoo sterk geweest dat ik er mij verdrietig door voelde. Dit zal nog wel dikwijls het geval zijn, en ik kan dat bewustzijn alleen weren door zoo hard te werken als ik maar vermag Ter wille van het groote belang van ons geliefd vaderland hoop ik mij vast te houden aan uw raad, om ook in deze zelfbeheersching te oefenen.

Maar welk een heerlijke taak dan ook, te mogen medewerken om den ouden sluimerenden heldengeest van ons volk te doen herleven! Dit is een leven waard van teleurstellingen en zorg, en zeker die zullen in overvloed op dien weg te vinden zijn. Maar ik hoop den moed te hebben om met waarachtige toewijding, met volkomene zelfverloochening en vooral zonder denkbeeld van eigenbaat, met mijne geringe krachten voor dat doel te werken. En toch dit is niet gemakkelijk, waut zulk een plicht, ernstig aanvaard, eischt vaak dat men wat ons innig lief is prijsgeeft en opoffert!.... Alles moet men echter over hebben voor een doel dat - eens bereikt - tot roem en eer zal strekken van koning en vaderland. Moge dan ook deze nieuwe reis op het vreemde ontdekkingsschip een heerlijke leerschool zijn voor mij, die vruchten draagt voor mijn geheele volgende loopbaan....

‘Eén ding is zeker, dat ik onder alle omstandigheden als een waar Nederlandsch zeeman mijn plicht stipt hoop te vervullen, en mij door geen gevaren, ontberingen en moeielijkheden zal laten afschrikken in zeeën, die voorheen getuigen zijn geweest van zoo menige kloeke daad onzer stoute voorvaders!’

Uit *Straat Davis* schreef hij den 6^{den} Juli:

Op de hondenwacht passeerde luitenant Pirie het eerste drijfijs en toen ik te 4 uur 's ochtends de wacht van hem overnam, zag ik dat het ijs telkens in hoeveelheid en omvang vermeerderde. Ik nam de gewone maatregelen: liet van top uitkijken in welke richting de zee er het meest vrij van ijs uitzag, minderde zeil, liet de brassen over en weêr achter de hand klaar leggen, en toen ik de overtuiging had gekregen dat het meer dan enkele losse (van het land gedreven) ijsschotsen waren, liet ik kapitein Young waarschuwen. De zee was spoedig geheel er meê bedekt, en de oude, grillig uitgegroeide en verweerde ijsmassa's lieten ons weldra niet den minsten twijfel,

of we waren in een door zwaren wind uit het land gedreven stroom Spitsbergen-ijs geraakt.

We koersden derhalve om de West, ten einde er zoo spoedig mogelijk uit te zijn, waarin we, na drie uur vechtens met het ijs, slaagden. Op sommige plaatsen waren de dreigend hooge schotsen zoo dicht op elkander gepakt, dat een botsingniet te vermijden was. Dan werd de zwakste plaats uitgekozen voor den aanval, en de dichtgereefde marszeilen - de eenige die wij voerden - werden bovendien nog opgesjord om de vaart te verminderen en de aanraking zoo zacht mogelijk te doen plaats hebben, opdat de ijsschotsen tijd en gelegenheid mochten vinden aan weêrszijden uit te wijken.

Het is nu de avond van 6 Juli om negen uur. Ik kom zooeven van de wacht en zit in mijn eigen kleine hut om mij een weinig met u te onderhouden. We hebben prachtig weder. Een stijve bries uit het W.N.W. doet de *Pandora* met een 6 mijl's vaart tegen de witgetopte golven oploopen. De lucht is helder blauw, en de zon, welke ons zelfs te middernacht niet verlaat, veroorzaakt de heerlijkste tinten, de meest phantastische schaduwlijnen op de vele groote ijsbergen, welke ons aan alle zijden omringen. Tal van volgels volgen al spelend ons kielwater en hier en daar blaast een walvisch vergenoegd een straal water in de lucht.

Ik ging omlaag om mijn gevoel te uiten. Het geheele schouwspel stemde mij tot nadenken, want wij zijn thans op *voor Nederlanders* klassieken grond. Aan stuurboord van ons liggen de Visch- en Hondeneilanden, en recht vooruit verrijst het zwarte land van Disco duidelijk boven den horizon. Wij zijn aan den ingang van Discofiord en al die eilanden, baaien en kapen zijn eenmaal getuigen geweest van de koene daden onzer oude zeevaarders. In de tijden, toen de Hollandsche vlag ook aan deze zijde van dan Poolcirkel nog de meest geëerde, meest gevreesde en zeker talrijkst vertegenwoordigde was, had men jaren dat meer dan 150 schepen in deze wateren rondkruisten. Welk een levendigheid en vertier in deze nu zoo doodsche en verlaten zeeën! Het is daarom met een bijna droevig en zeker weemoedig gevoel, dat ik die roemrijke dagen herdenk, nu ik onder Engelsche vlag die klassieke wateren bezeil... Zou het voorspoedige Holland van onze dagen niet meer in staat zijn tot wat het weleer in ongunstiger omstandigheden vermocht?

‘O! mocht er weer nieuwe ondernemingszucht in het dierbare vaderland komen; moge het voorbeeld van Venetië het tot waarschuwing strekken!’

Hij had beloofd stipt zijn plicht te zullen doen aan boord van de *Pandora* en hij hield woord.

Sir Allan Young, zijn kapitein op de *Pandora*, een zeeman die Beynen steeds denken deed aan de mannen van Devonshire, die de Armada bestookten en de wereld, omzeilden, sprak steeds met zulk een eerbied en toegenegenheid van den jongen Hollandschen luitenant, dat velen in Engeland hem weldra leerden kennen. Miss Cracroft, eene oude dame, die altijd met Lady Franklin had samengewoond, noodigde hem zoo dringend uit haar te komen opzoeken, dat hij niet kon weigeren. Zij wees hem al hetgeen Lady Franklin, ter herdenking van haar beroemden man, uit en betreffende de Noordpoolstreken verzameld had, prachtige schetsen en teekeningen, de portretten in olieverf van de voornaamste Engelsche Noordpoolreizigers, enz.

Van dit bezoek teruggekomen, schreef Beynen: Wat werd ik beloond voor de moeite om van Portsmouth naar Londen te, gaan! Het was zeer belangwekkend alles te zien, en treffend, ja aandoenlijk, om die oude, eerwaardige vriendin van Franklin te hooren spreken over het hooge Noorden en de landgenooten, die er het leven gelaten hebben, terwijl ze daar Engeland's naam ophielden. Zij wilde mij volstrekt alle mogelijke goed doen en mij boeken, instrumenten, enz. enz. geven, doch ik beweerde, dat ik alles, wat ik maar wenschen kon, had, en zeide alleen zeer gesteld te zijn op een photographie van Sir John Franklin. Het portret van dezen grooten Engelschen Noordpoolvaarder zal altijd tot sieraad strekken in elk schip, waarop ik later de eer zal hebben te dienen.

‘Toch was dit nog niet het eenige. Admiraal Sir Francis Hall had verklaard er zeer op gesteld te zijn mijn kennis te maken. Miss Cracroft bracht mij naar hem, en de oude admiraal ontving mij op de aangenaamste, hartelijkste wijze. Hij zeide: ik heb altijd zeer veel genegenheid gehad voor de voortreffelijke Nederlandsche marine en voor uw volk. Ik was midshipman op het schip, dat koning. Willem I naar zijn land bracht en waaruit hij te Scheveningen landde. Ik ken uw Koningin zeer goed en heb grooten eerbied voor haar. Mijn dochter is haar petekind.’

Even vriendelijk was iedereen voor den jongen Hollandschen zeeofficier, die als vrijwilliger zulke goede diensten had gedaan op het ontdekkingsjacht. Eens toen de *Pandora* te Portsmouth voor anker lag, zat Beynen 's avonds in de kleine *mess-room* zijn journaal bij te schrijven, toen een stoombarkas van het admiraalschip langszijde kwam om hem mede te deelen dat HH. KK. H.H. de Prins van Wales en de hertog van Edinburgh, vernomen hebbende dat hij op de *Pandora* was, verlangden dat hij aan boord van Her Majesty's *Sultan* zou komen, opdat Sir Allan Young, die met hen op dit pantserschip dineerde, hem aan hen zou voorstellen.

'Zooals ik was moest ik komen' schreef Beynen. 'Sir Allan Young stelde mij voor aan Z.K.H. den hertog van Edinburgh, die mij aan den Prins van Wales voorstelde. Beiden waren allervriendelijkst, en na een kort gesprek wenschten zij mij met een handdruk voorspoed op mijn nieuwe reis..... De prinsen kwamen den volgenden morgen bij ons aan boord. De hertog van Edinburgh monsterde onze flinke equipage; hij en zijn broeder namen op de innemendste wijze afscheid van de officieren en gingen van boord onder een driewerf hoerah! van de bemanning.'

Bij zijn terugkomst van den tweeden tocht kreeg Beynen, door middel van Sir Allan Young, het bericht dat Z.K.H. de prins van Wales er op gesteld was dat hij op de *Levée* zou komen, en dat hij zich daartoe maar tot den Nederlandschen gezant moest wenden.

'Nadat ik deze boodschap ontvangen had,' schreef Beynen, 'oordeelde ik het moeielijk te kunnen laten, en, ofschoon ik er tegen opzag als tegen een berg, besloot ik de zeilen maar naar den wind te zetten. Graaf van Bylandt ontving mij allerwelwillendst, moedigde mij aan en zeide dat ik hem maar moest komen afhalen, dan zou hij met mij naar het paleis gaan. Nu het achter den rug is, ben ik blijde dat ik er geweest ben. De ontvangst was zoo ontzagwekkend plechtig en statig; die onbewegelijke gardes, al die uniformen, - het was een grootsch schouwspel. Daarbij kwam dat de raad van legatie, de heer de Stuers, allerhartelijkst was, en de moeite nam, mij al de beroemde mannen te wijzen. Later ging ik met kapitein Young naar admiraal Sir Henry Keppel en Mac Clintock, die mij wenschten te zien.'

Wat Beynen deed werd dus in Engeland bijzonder gewaardeerd, en indien men een nog meer rechtstreeksche getuigenis vernemen wil, hoore men wat een zijn scheepsmakkers op de eerste reis reeds van hem zeide.

De beroemde Amerikaansche journalist Mac Gahan, die als verslaggever van de *Daily News* op de oorlogsvelden van Turkije later zich onderscheidde, en daar ook den dood vond, was Beynen's kameraad aan boord van de *Pandora*, en in zijn aantrekkelijk boek: '*Under the Northern Lights*' beschrijft hij welk jong held Beynen zich steeds toonde.

'Wanneer er een felle storm woei,' schrijft hij, 'en de bevroren zeilen bijna onbeweeglijk waren, dan kon men *Young Tromp* altijd vinden op het uiterste punt van de bovenste râ; en als er ander gevaarlijk werk te verrichten was, kon men er zeker van zijn dat Beynen de eerste vrijwilliger was. Hij is de eerste Hollander, dien ik ooit ontmoet heb maar mijn kennismaking met dezen onvermoeiden, enthusiasten zeeman heeft mij overtuigd dat de oude heldenmoed, welke de Hollanders tachtig jaar deed strijden voor de vrijheid, even krachtig is als - ooit en dat voor den Hollander, en vooral voor den Hollandschen officier, vaderlandsliefde een soort van godsdienst is.'

Deze lof verdiende de 24jarige zeeoffcier voor zijn land en zijn *corps* door een geestdrift en toewijding, die zich in daden uitten.

Toen hij van den tweeden tocht was weêrgekeerd, gebruikte hij elk vrij uur in den winter van 1877 om zijn landgenooten op te wekken tot belangstelling in de ijsvaart. Zij, die hem hebben hooien spreken voor de zaak, welke hem dierbaar was, zullen dat niet licht vergeten. Gelijk in een hoofdartikel van de *Middelburgsche Courant* treffend werd opgemerkt, is het een wonder geweest 'dat, hij, de jonge man, de luitenant-ter-zee van luttel dienstjaren, zijn eigen geestdrift en ondernemingszucht deed ontvlammen bij grijze vlagofficieren, ernstige staatslieden, bedachtzame geleerden en hen voor zijn plannen wist te winnen. Hij trokals een andere Peter van Amiens, geheel Nederland door, optredende in zalen en zaaltjes in alle deelen des lands, voor een onbekend en onvoorbereid publiek, zoekende zielen te winnen voor den kruistocht, dien hij wenschte: de tocht van Nederlanders naar de Poolzee. Hij was - volgens de regelen der

kunst - een slecht redenaar; zijn voordracht (hij las niet, maar vertelde) was ongeregeld, met horten en stooten, zijne rede zonder plan of samenhang; zijn volzinnen liepen dikwijls niet af. Toch boeide hij, toch sleepte hij mede, toch gelukte hem wat de meest welsprekende redenaar vaak vergeefs beproeft: hij wist zijn vuur en zijne bezieling over te storten in het gemoed der aanvankelijk onverschillige menigte die hem aanhoorde.'

Maar wat Beynen in die redevoeringen gaf, was dan ook zijn hart en zijn ziel; zijn redenaarsgave was geen door oefening verkregen vaardigheid of kunst, maar de innige, hem verterende geestdrift zocht zichzelve een uiting en maakte woorden, als het juiste woord zich niet spoedig genoeg voordeed; zijn buitengewone, bewonderenswaardige gave als redenaar was meer een natuurkracht dan een kunst. Wie Beynen hoorde; kende hem dan ook onmiddellijk. Hij gaf zichzelf. Wat de Musset van la Malibran zeide, die ware tranen weende op het tooneel, die diep gevoelde wat ze zong en dan ook jong stierf, kan men van Beynen zeggen:

> Ce qu'il nous fait pleurer sur ta tombe hâtive,
> Ce n'est pas l'art divin, ni ses savants secrets,
> Quelque autre étudiera cet art que tu créais,
> C'est ton âme indomptable et ta grandeur naïve,
> C'est cette voix du coeur qui seule au coeur arrive,
> Que nul autre, après toi, ne nous rendra jamais.

Het was die stem van innige overtuiging, van warm gevoel, van heilige geestdrift, welke tranen bracht in de oogen der vrouwen en de mannen dwong om zich als vrijwilligers bij hem aan te sluiten.

Een commissie vormde zich te 's-Hage, waarvan de heeren kolonel Jansen, baron van Wassenaer, De Jonge en Fransen van de Putte de leiding op zich namen; vele sub-commissies vereenigden zich in steden en dorpen, waar Beynen gelezen had; Z.M. de koprins Hendrik en prins Alexander gaven menig blijk van belangstelling; het noodige geld kwam bijeen; de heer Huygens bouwde de *Barents*; gelukkig was er een minister van marine als de heer Taalman Kip, die het belang van de noordpooltochten inzag en welwillend medewerkte, en Beynen had het geluk onder kommandnnt De Bruyne, als eerste lurtenant en ijsloods

op een schip, met de Hollandsche driekleur in top, naar het noorden te stevenen.

Van zijne reis kent men de bijzonderheden. Uit het opstel, dat hij dit jaar er over schreef in *de Gids* onder den titel van: '*In het Kraainest*', leert men zijn gewaarwordingen kennen, als de *Barents* gevaar liep van in het ijs beklemd te geraken. De verslagen, welke hij van zijn reis gaf - en waarvan een goedkooper editie wenschelijk is, dan die in de folios van het Aardrijkskundig Genootschap - hebben eveneens bij ieder, die ze las, de belangstelling vermeerderd voor de tochten, waarin Beynen geloofde.

Toen hij terug was gekeerd van den tocht met de *Barents*, kon men het bespeuren dat de groote verantwoordelijkheid, welke hij, bij ijsdrang en noodweer, gevoeld had dat op hem rustte, hem had aangegrepen. Onbeschrijfelijke moeite kostte hem het stellen van zijn verslag, Hij toonde zich nergens, doch sloot zich op in zijn kamer om er aan te werken, en met compressen koud water om het gloeiende hoofd gebonden, poogde hij zijn verslag zoo te schrijven, dat het hem voldeed.

'Vind ge mijn beschrijving van ons vechten tegen het ijs niet lauw water?' zoo schreef hij mij; 'zeg mij toch wat ik doen moet. Er deugt niets van en ik was dwaas het je zoo te zenden, maar men kan van een vriend houden om zijn dwaasheden en zwakheden, en beschouw het werk, dat ik u toezend, dan ook als een sprekend voorbeeld van het schrijfwerk van - een onnadenkenden zeeman, een onpractischen vriend.'

Hetgeen hij mij zond was degelijk en goed, doch er ontbrak de levendigheid aan, welke zijn meesleepende verhaaltrant, wanneer hij sprak, onderscheidde. Hij kwam een paar dagen bij mij logeeren, en als hij dan over zijn reis sprak en in vuur geraakte, schreef ik de woorden uit zijn mond op, en wat hij zocht vond hij dus zelf. Geen woord kwam er dus in het verslag, of in zijn aardig verhaal '*In 't Kraainest*,' dat niet uitsluitend van hem zelven was. Ik heb ze voor mij liggen, de potloodkrabbels, waarmede ik haastig zoo menig kenschetsend woord van hem opschreef, en het is me alsof ik het bezielde woord van den nobelen jongen opnieuw hoor. De reactie, welke kwam na al zijn inspanning gedurende vijf jaren, was groot, en het werken was hem zeer moeielijk geworden, gelijk ik mededeelde. 'Het geheele verhaal met de drie bijlagen ging hedenmiddag in zee,' schreef hij mij den 18^{den} Januari

van dit jaar, ‘en daarmeê viel mij een zware steen van 't hart. Om geheel frisch naar Indië te vertrekken, en koning en vaderland daar goed te kunnen dienen, ga ik van 27 Januari tot 14 Februari met een Nieuwedieper logger beug visschen. Het is een heerlijk vooruitzicht onze visschers te leeren kennen en in hun midden op zee nieuwe kracht op te doen.’

Kort na zijn terugkeer van de vischgronden vertrok hij naar Indië. Met elke mail kwamen er hartelijke brieven, die zijn vrienden des te meer verheugden, omdat wij allen voor den invloed van het indische klimaat op hem bevreesd waren. Kenschetsend is een zijner laatste brieven uit Batavia, eer hij met de *Macassar* Borneo ging omzeilen.

Ik ontving een menigte brieven van Holland en Engeland. Zij bevatten een *potpourri* van verschillende wijzen van levensopvatting en levensinzichten. Het meeste vereenigde ik mij met den raad van mijne lieve moeder, die mij schreef om in Indië toch met ernst alles te doen *wat mijn hand vond om te doen*. Ik moest het werk zelf niet te veel opzoeken, want dit bracht vanzelf mede, dat ik mij op den voorgrond plaatste en opnieuw in het oog viel.

Moeder heeft gelijk. Ik voel daartoe minder dan ooit neiging. Het worden van een klein ‘publiek persoonlij kheidje’ is vooral op mijn leeftijd een uiterst vermoeiend en onrustig bestaan, dat zijne voldoening medebrengt, welke zeker groot is, maar ten koste van een rustig, vroolijk en gelukkig leven.

Men draagt altijd het gevoel met zich van groote verantwoordelijkheid, van een moeielijken plicht te moeten vervullen, welk bewustzijn ons zenuwachtig voortstuwt. Men denkt steeds aan wat men zijn land is verschuldigd, en vreest tevens anderen in den weg te treden. Napoleon I zeide eens over dat gevoel van verantwoordelijkheid: Cela dépend du caractère des gens. Quand ils ont le courage comme moi de mettre la main à tout, ma foi! ils font le diable. Que voulez-vous? Il faut trouver sa place et faire son trou. Moi! j'ai fait le mien comme un boulet de canon. Tant pis pour ceux qui étaient devant moi!

Bah! zulk eene handelwijze laat ik gaarne aan anderen over, en als ik blijf denken zooals ik nu doe, dan zal ik mij alleen getroosten op den voorgrond te treden, wanneer ik innig overtuigd ben, dat zulks in het waarachtig belang is van Koning en Vaderland.

Moge ik mij bij deze zienswijze steeds gelukkig blijven gevoelen!
Moeder hoopt dat zoo voor mij, en raadde mij aan in haar brief:

Beveel gerust uw wegen,
Al wat u 't harte deert,
Der trouwe hoede en zegen
Van Hem, die 't al regeert;
Laat Hem besturen, waken;
't Is wijsheid wat Hij doet,
Zóó zal Hij alles maken
Dat ge u verwondren moet,
Als Hij, die alle macht heeft,
Met wonder groot beleid
Geheel het werk volbracht heeft,
Waarom gij thans nog schreit.

'Schrijf mij toch vooral hoe of het verder met de Nederlandsche poolvaart gaat. Er is niets ter wereld wat mij meer belang inboezemt. Ik heb aan een mijner vrienden nog eens geschreven, en hem uit het diepst van mijn hart verzocht toch nimmer aan de levensvatbaarheid te twijfelen der beweging, maar altijd ernstig zich te blijven wijden aan de voortzetting der zaak, welke ons land ten goede zal komen. Wanneer men slechts moedig blijft volhouden, *moeten* de Nederlandsche poolreizen meer populair worden.'

Kort nadat hij dezen brief geschreven had, ging hij op de *Macassar* naar Borneo, en schreef mij den 25sten September van Laboean-eiland, aan de Noordkust, een zeer opgeruimden, opgewekten brief, waarin hij enkel klaagde, 'dat zijn oogen zooveel minder werden, waarschijnlijk door te grooten aandrang van bloed naar het hoofd.'

De brief eindigde met deze woorden: Vooral de laatste dagen heb ik veel aan onze koene Poolvaarders gedacht. Ik schreef van hier aan ons beider vriend De Bruyne, en zond hem mijn warmsten welkomsgroet, welken hij ontvangen zal bij zijn terugkeer in het vaderland.

'God geve dat hun wakker pogen nu maar niet beloond worde doordien men deze tochten naar het Noorden opgeeft, welke in zoo ruimen kring Vaderland en Koning ten goede komen!'

Dit was zijn laatste woord aan ons. Moge het een echo vinden in Nederland, opdat zijn laatste wensch vervuld worde.

Wat Beynen gepoogd heeft is verwezenlijkt. De *Barents* heeft een tweede reis gemaakt naar het Noorden, en een schitterend succes behaald met den tocht naar *Frans Josef*'sland, dat nog nooit door een zeilschip bereikt was. Juist toen we uitrekenden dat Beynen in Tndië verblijd zou worden met het bericht van deze overwinning, kwam de ontzettende tijding van zijn dood. Hij had het bericht van het welslagen van den tocht niet meer vernomen.

Toen de mare van zijn dood in Amsterdam bekend werd, voerde men op het *Caecilia*-concert de zevende symphonie van Beethoven uit, en ik weet dat de treurtonen van de *marche funèbre* menigeen aan Beynen deden denken. En dit te recht, want Beethoven heeft die symphonie gedicht ter eere van een edel mensch, en zoo iets aan Beynen waardig herinnert, dan is het die treurmarsch, waarvan de doffe doodsgalm onmerkbaar overgaat in een lied van liefde en hoop en heerlijke verheffing.

En wat is het slotaccoord der symphonie, als men den ridderlijken jongen man herdenkt? Een gedicht van Longfellow, door vriend C. Honigh voor mij vertaald, moge het aangeven:

Op Nova Zembla's onherbergzaam strand
Doolde eens een zanger. Stil, als in gebede,
Zon hij er op een slotaccoord, waarmede
Hij 't boek kon eind' gen, rustend in zijn hand.

De meeuw verliet in cirkelvlucht de reede,
De golven ploegden voren in het zand,
Nog blonk soms 't avondrood op zee en land,
Schoon reeds der wolken schaduw zich verbreedde.

Daar spoelde een riem aan, waar de dichter stond,
Gebroken wel, maar 't opschrift was gebleven:
‘Toen 'k werkte aan u, voelde ik vaak moê me en wêe!’

't Was hem als een, die 't lang verloorne vond;
Hij heeft in 't boek als slotwoord 't opgeschreven,
En wierp de onnut geworden pen in zee!

Ja, de riem, waarmede hij roeide, en waaraan hij met stalen volharding en heerlijke geestdrift werkte op de stormachtige zeeën en in de woeste branding, is ten laatste gebroken; -ja, de hersens die slechls tot ééne gedachte zich inspanden: de toekomst der Nederlandsche marine: - ja, het hart, het reine,

zelfopofferende hart, waarmede hij zijn land zoo innig beminde,- dat ik soms geneigd was met Vondel's woorden hem toe te roepen:

‘Hebt ge Holland dan gedragen onder 't hart!’ - ze zijn ten laatste bezweken. Hij had in korten tijd te veel gevergd van hart en hoofd

De riem, waaraan de jonge zeeridder met het leeuwenhart zwoegde, is gebroken. God nam hem tot zich, en, gelooft ons, zijne vrienden, die hem beschouwden als een dierbaren broeder, die hem liefhadden en vereerden, die wisten dat zijn zenuwgestel geschokt was, en hem daarom belet hebben weder naar het Noorden te gaan, gelooft ons: zoo ooit een jonge held, rust weigerend, op het slagveld gesneuveld is, zijn leven verliezend uit toewijding aan zijn land, dan is Beynen dus bezweken. In de branding is de riem in zijn handen gebroken!

Maar zijn geest leeft voort, en, landgenooten, gij allen kunt helpen, om dien voort te laten leven in Nederland.

Zie, de geestdrift van hen, die tehuis zitten, terwijl de Beynens en Schuylenburgen voor het land hun hartebloed geven, is goedkoop genoeg, en kan het gevolg zijn van een oogenblikkelijke opwinding; één woord van een man, die door daden mocht toonen, hoe lief hij zijn land heeft, vermag honderdmaal meer, maar wij kunnen allen slechts roeien met de riemen, waarover wij beschikken. Laat hen, die kunnen schrijven, dan schrijven! die kunnen varen, van wal steken! die offers kunnen brengen op het altaar van het vaderland, hun zilver of goud geven!

Ieder werke mede met de kracht, waarover hij beschikt, tot eer van het land!

Ik kan niet zeggen hoe dankbaar ik zou wezen, indien er twintig, indien er tien, indien er vijf van de lezers van dit opstel - die tot nu toe nog niets deden - voortaan wilden medewerken om voor de marine, die groote oefenschool van de IJszee, de oefenschool van Nelson, Heemskerk en De Ruyter, open te houden.

Telkens vraagt men nog wat het nut dier tochten is; doch als u de argumenten niet zoo spoedig in gedachten komen, zeg dan: Kom, laat ons op ouderwetsche wijze nog ereis gelooven op gezag: Ik geloof in het nut dier tochten voor den *zeeman*, omdat de Engelsche minister van marine onlangs zeide: ‘de Noordpoolreizen zijn een school voor ons zeevolk daar ze het opvoeden in het kalm zelfvertrouwen, dat alleen de bestrijding van gevaar kan geven.’

‘Ik geloof in het nut dier tochten voor den *zee-officier*, omdat een man als Sir Henry Rawlingston verklaarde: de tochten naar het noorden hebben in vredestijd dien geest van onversaagdheid, van ondememingszucht, van zelfverloochening gekweekt en onderhouden, welke zoo onontbeerlijk is voor een waar zeeofficier.’

‘Ik geloof ten laatste in het nut dier tochten voor het vaderland, omdat Kolonel Janssen, die onze marine lief heeft, en weet wat haar ontbreekt, die tochten aanbeveelt; omdat Beynen zoo van hun nut overtuigd was, dat hij zijn levensgeluk, zijn denkkracht en hart er voor opofferde; omdat mannen als De Bruyne en Speelman tot twee keer het roemrijk voorbeeld hebben gegeven; omdat luitenant Calmeyer, vol frissche zeemansgeestdrift ten tweeden male zich als vrijwilliger aanbiedt: omdat luitenant van Broekhuijzen, die het Willemskruis op het moedige hart draagt, na dezen zomer gezien te hebben hoe groot de gevaren zijn, hoe ontzaglijk de verantwoordelijkheid is, toch den derden tocht wil leiden, als Nederlaud's volk maar het geld geeft; omdat de waardeering van het Engelsche en Duitsche Geographisch genootschap toont hoeveel deze tochten reeds voor de wetenschap deden; omdat geleerden en eenvoudige zeelieden zich om strijd aanbieden; omdat tal van zeeofficieren er om bedelen, de eer te mogen hebben voor het vaderland het leven te gaan wagen in de Poolzee.’

En zegt nu niet: ‘Indien die tochten zoo nuttig zijn, dan moest het land ze zelf betalen!’ - Nu betalen de vrijwilligers uit het volk ze, en dit is schooner! Indien het land het deed, moest het op grooter schaal geschieden, ontzaglijk veel kosten, en voor onmiddellijk tastbaar nut dient reeds zoo veel uitgegeven te worden. Nu zorgen wij al vast dat er ervaren zeelieden zullen zijn voor een grooter schip met stoomvermogen, dat later, gelijk Beynen hoopte, de zuidelijke poolzeeën zal onderzoeken; de regeering zal ten slotte ongetwijfeld medegaan, doch laat het volk driemaal toonen dat het offers voor het schoone doel over heeft.... driemaal is scheepsrecht!

En weet ge, landgenooten, waarom ik het bovendien zoo gelukkig vind, dat tot nu toe ons volk vrijwillig zijn zeelieden naar de Barentszee zond? - Omdat dit zulk een voortreffelijken indruk maakt in den vreemde; omdat men in het buitenland, waar men zelden van Nederland hoort, verneemt wat we nog in het Noorden vermogen, want alle naties stellen belang in

de Ijsvaart. En het doet goed om in den vreemde te hooren zeggen, gelijk mij het geluk te beurt viel in Engeland van een onbekende te vernemen: ‘voorwaar! de Hollanders zijn niet ontaard; ze zenden nog op kosten der burgerij vrijwilligers naar de poolzeeën; de oude heldenaard en vaderlandsliefde zijn nog krachtig in uw roemrijke kleine land!’

De Nederlandsche vlag, die door vrijwilligers der marine, op kosten der burgers, op den ijsschoener geheschen is, getuigt voor ons volk. Wanneer ze wappert in de zeebries op het donkergroene water der Poolzee tusschen de blinkende ijsschotsen, dan is ze een symbool: het symbool van ons frisch en krachtig volksbestaan, van onzen eerbied voor de traditie, van onze hoop in de toekomst.

En zegt nu niet: Wat baten symbolen? Ze helpen ons niet in gevaar! Er gaat geen kracht van hen uit! Want er is juist weinig, wat zulk een reusachtige beweegkracht is, als een symbool, waarin men gelooft.

Aan hen die de tochten geen sympathie waardig achten, omdat ze nog geen geld hielpen verdienen en *slechts* een symbool zijn, zoude ik een vraag willen herhalen, welke ik vroeger reeds eens stelde.

Waarom is het dat ginds op die breede vlakte, waar twee legers den grooten, kamp voor het vaderland strijden, ééne enkele plek vooral onze aandacht trekt? Waarom zijn aldaar de dichte drommen van den aanstormenden vijand reeds tot vijfmaal toe teruggeslagen? De grond davert en dreunt van de herhaalde charges der vijandelijke huzaren; dichtgezaaid liggen om die plek de lijken der dapperen; doch nog steeds bliksemen de sabels der officieren, flikkeren de bajonetten deisoldaten in de zonnestralen, die, tusschen de jagende wolken van kruitdamp door, die kleine plek bestralen. Het onophoudelijk ratelen van het musketvuur, het donderen der zware kanonnen vermag aldaar zelfs niet het juichen te overstemmen der bezielde helden, die vol heerlijke geestdrift hun kostelijksten schat met hunne borsten beschermen.

Hoe onberekenbaar groot, mijn practische vriend, die het belang van alles berekent naar het geld dat het opbrengt, moet wel de waarde zijn van den schat, die dus door edele mannen met hun hartebloed verdedigd wordt? Wat mag het wel wezen, dat met onweerstaanbare kracht die dapperen ginds tot duizend heldendaden drijft?

Het is omdat daar de vlag, de heilige driekleur van de vaderen, geplant staat!

Gaat nu, o practische berekenaars, naar die oude krijgers heen en vraagt hun: waarom, mijn vrienden, stelt ge u dus in groot gevaar voor eenige vierkante meters dunne zijde, die veel door weer en wind geleden hebben? en ik geloof, dat gij een antwoord krijgen zoudt dat u verbaasde.

Het edele instinct dier bewogen gemoederen zou bewezen hebben welke stem de ware is: de stem die zegt deze lap bedorven zijde komt uit een winkel en is geen geld meer waard, of de koninklijke stem van poëzie en vaderlandsliefde, die uitroept: het is het symbool van ons volksbestaan, het is de vlag, het zijn de kleuren van het regiment, de roem van het leger en de eer van het land!

Welnu, Nederlanders, dit symbool, deze vlag, deze heilige driekleur der vaderen, is door Beijnen opgeheven: hij, de onversaagde ijsloods van de *Barents*, heeft haar geheschen in het midden van de streken, door de vaderen ontdekt; hij heeft haar geplant in het midden van het nog niet geheel heroverde kamp en hij heeft er zich opgeworpen om haar te verdedigen!

Daar staat de vlag! Wie helpt ons haar daar te handhaven, haar daar te verdedigen?

Indien men het niet reeds doet uit dankbaarheid aan de marine, uit liefde voor ons land, - laat men het dan doen ter herinnering aan een jongen held, aan een hart zoo edel, rein en onzelfzuchtig als er ooit een voor ons volk klopte.... ter herinnering aan een geestdrift, een toewijding, die honderden heeft bezield....

Wij hebben Beynen en zijn streven herdacht; wij hebben ons den jongen zeeridder weder voor oogen gesteld, wiens leuze de leus van Tromp was:

> ‘Mijn hart en hand
> Zijn voor mijn land!’

en dan kunnen wij slechts eindigen met een woord, dat zijn geheele leven samenvat:

> Groeie en bloeie de Nederlandsche Marine!
> Leve het Vaderland!

December 1879.

CHARLES BOISSEVAIN.

Nichtje's roman.

Blijspel in één bedrijf, uit het Fransch (*Le roman d'une pupille*) van Paul Ferrier.

Personen.

EDUARD (35 jaar.)
MARIE (17 jaar.)

(*Een studeerkamer - een venster op den achtergrond - zijdeuren - een tafel, beladen met boeken - een wereldbol - distilleerflesschen - een passerdoos - voor het venster een verrelcijker - boekenkast, guéridon, mahonijhonten meubelen.*)

Eerste tooneel.

EDUARD *alleen* (*sprekende tot iemand achter de schermen.*)
't Ontbijt, nu al 't ontbijt! Zoo vroeg van ochtend! Maar
't Rapport, waaraan ik werk, is nog in lang niet klaar.
'k Wou zonder oponthoud mijn stuk zien af te maken,
En uw ontbijt, Marie, zou me van streek doen raken....
Is 't al zoo laat?.... Nu ja, maar voor deez' éénen dag....
'k Zal morgen... ah, gij lacht; en 'k weet, die schalksche lach,
Ondeugend en meteen zoo schuldloos engelachtig,
Wil zeggen: 'ja ik ken dat liedje!' - Neen, waarachtig,
Dit keer beloof ik u, ja, 'k zweer u, beste meid,
Dat ik me beetren zal: 'k ben morgen op mijn tijd;
En nooit meer geef ik stof tot knorren als te voren.
Ge stemt dus eindelijk toe?... Ah, zoo, dat mag ik hooren.
En wreek u maar, Marie, met de getuigenis,
Dat een geleerde een erg vervelend meubel is.

(*Hij treedt naar voren.*)

't Is toch bewondrenswaard, hoe dat zij, zonder klagen,
Mijn kluizenaarsbestaan geduldig weet te dragen,
En 't leven dat ik leid, zoo somber en zoo stil,
Jong, vroolijk als zij is, toch met mij deelen wil.
(*Hij zet zich aan zijn tafel en begint te schrijven.*)
'Ontwikkelt zich het gas, dan onderzoekt men nader....'

(*Ophoudend met schrijven.*)

Maar zeg eens, Eduard, hoe houdt ge u wel als vader?
De taak, die ge op u naamt, is inderdaad niet licht;
Hoe kwijt ge u, beste vriend, van zulk een heilgen plicht?
Marie is zeventien, en zal haast achttien wezen -
Een jonge dame dus. Gij hebt haar onderwezen
Als... als een dwaas. Zij kent haar Grieksch en haar Latijn,
En zou misschien haast klaar voor haar 'admissie' zijn.
Maar welk een voogd is dat, die zijn pupil wil dwingen.
Zich 't hoofd te vullen met een hoop onnutte dingen;
Een boekenwurm, die slechts voor dorre wijsheid blaakt,
Ten koste van 't geluk haar tot *savante* maakt.
Want zoo kan 't arme kind toch niet gelukkig wezen!
Ze is zoo bevallig, frisch en blozend; 't staat te lezen
Op haar gelaat, dat bal, concert of andre pret,
Een lief toiletje, haar wel aan zou staan. Ik wed
Dat ze opgang maakte; en 't moet een meisje toch bekoren
Steeds, waar zij komt, 'hoe lief! hoe allerliefst!' te hooren.
En gij, gij scheidt haar van die wereld door een muur;
Ge ontsteelt haar zonneschijn en 't wolkenloos azuur!
Onzinnig hovenier, één bloempje slechts te kweeken,
En 't dan van licht en lucht wreedaardig te versteken.
'k Wil dat ze trouwen zal, en 'k zoek voor haar een man,
Die 't jonge leven haar verheldren wil en kan.
Jong, vroolijk zij hij, goed, desnoods wat los van zinnen,
Mits hij het kind verstrooie en bovenal... beminne,
Wat meer en beter dan ik zelf Marie bemin.
'k Wil dat zij trouwt.... Nu mijn rapport! Waar dwaalt mijn zin?
De tijd vervliegt helaas! en ik zit hier te droomen.

(*Na een poos*:)

De drommel als mijn stuk nu nog gereed zal komen!
'k Zoek voor Marie een man, en in dien tusschentijd
Eaak ik geheel den draad der redeneering kwijt.

Tweede tooneel.

EDUARD, MARIE.

MARIE, *met een brief in de hand.*
Mag 'k binnen komen!

EDUARD.
Ja! Wat is er gaand? Laat kijken.

MARIE. (*gemaakt deftig declameerend.*)
'Een brief, o edel heer! dien 'k u moet overreiken.'

(*Op gewonen toon.*)

Ik had u zeker niet gestoord - en dat zoo vroeg! -
Wanneer die mooie brief niet 'spoed!' tot opschrift droeg.

EDUARD.
Spoed? Wel wat kan dat zijn! Wat voor pressante zaken....
O, o, Marietjelief! Dat 's iets dat u zal raken.

MARIE.
Mij? En wie schrijft u dan?

EDUARD.
Wel, Herman.

MARIE.
Herman? Wie?

EDUARD.
Wel Herman van der Waard, mijn jonge leerling, die,
Vermakelijk sinjeur, van mij chemie won leeren.
Ik dacht - naief genoeg! - dat 't gaan zou; maar die heeren
Zijn aan de wetenschap, helaas, niet erg verknocht.
...En dat is nu juist de man, dien 'k voor Marietje zocht.

MARIE.
De man?

EDUARD.
De man. Komaan, ik mag 't u niet verzwijgen,
'k Begon, al mijmerend, zooeven spijt te krijgen
En wroeging; en die brief komt juist te rechter tijd
Als antwoord op hetgeen mijn hart mij daar verwijt.

MARIE.
'k Zie waarlijk nog niet in, hoe 't alles mij kan raken.

EDUARD.
't Is waar, 'k vergat de zaak u duidelijk te maken.
Hoor dan wat Herman schrijft: 'G e ë e r d e n h o o g g e a c h t P r o f e s s e r!'

(*Ophoudend met lezen.*)

Zie, Marie, 'k had ernstig nagedacht,

Ik peinsde en overwoog den ganschen langen morgen,
Dat het haast tijd werd voor uw toekomst te gaan zorgen...

Om kort te gaan, mijn kind, ik zocht voor u een man.

MARIE.
Verplicht en hartlijk dank! Dat was uw droomen dan!
Een man, en dat voor mij! 't Was wel de moeite waardig
Om daarvoor uw rapport te staken. 't Is wel aardig!
Een prachtig argument om al dien langen tijd
('t Is over elven reeds!) te wachten met ontbijt!

EDUARD.
Marie!

MARIE.
En 'k dacht nog wel - o, 'k had het moeten weten! -
Dat u de Wetenschap al 't andre deed vergeten;
En dat, zooals gijzelf mij straks nog hebt gezeid,
Gij steeds al uw verstand aan d' arbeid hadt gewijd!

EDUARD.
't Is waar, ik wilde...

MARIE.
Neen, 't verraad is zwart boosaardig,
En 'k vind het waarlijk kras en bitter weinig waardig,
Dat men zijn kostbren tijd zoo nutteloos verdoet,
En mij, of 'k wil of niet, een man bezorgen moet.

EDUARD.
Dat jonge-meisjeshart! Als we uw geluk beoogen,
Schrikt ge aarzelend terug en fronst de wenkbrauwbogen,
Of stuift verbolgen op en draaft maar altoos door.
Zoo'n voogd! Zoo'n Bartolo, die zijn Rosine voor
Lindor bestemde! Foei, wat schrikkelijk bedrijven!....
Wil mijn lief nichtje soms een oude vrijster blijven?

MARIE.
Dat heb ik niet gezegd.

EDUARD.
Mishaagt u Herman dan?

MARIE.
'Mishagen' is wat sterk.

EDUARD.
Mij dunkt toch, zulk een man,
Jong, vroolijk, wat fortuin - is voor je als aangewezen.

MARIE.
U wil dat ik...?

EDUARD.
Hij vraagt uw hand. Ge moogt het lezen.

MARIE.
M o e t 'k u gehoorzaam zijn, in alles, t' allen tijd,
Vertrouw dan blindlings op mijn onderworpenheid.

EDUARD.
Wel neen! Wie denkt er aan de keus u op te dringen?
..Lees niet!.. Wel sakkerloot! 'k ben voogd - en al d.ie dingen
Beschouw 'k in cijfers... als een voogd - zoo ook den man,
Dien 'k voor u kies... maar gij, niet waar? zoekt een roman?
Gij schiept u 'n ideaal misschien.... nu 't is geen schande.
Hoe droomt ge hem? Biecht op - en 'k zal den brief verbranden.

MARIE.
Verlangt gij dan zoozeer naar mijn vertrek?

EDUARD.
O, neen!
Marie, o denk dat niet! 'k zie graag u om mij heen,
U zoo vol zachtheid, u zoo lief in alle dingen.
Wel moet hij heilig zijn de plicht die mij kan dwingen
Den band te breken, die mij hier aan u verbindt.....
't Zal bitter eenzaam zijn, als gij vertrekt, mijn kind!

MARIE.
Wie spreekt er van vertrek?

EDUARD.
Wij wenschen 't geen van beiden,
Maar wel 't verstand. Liet Hij, die onzen weg wil leiden,
Tot heden ons te zaam dezelfde wegen gaan,....
Misschien zal morgen reeds het uur van afscheid slaan.

MARIE.
En dat waarorn?

EDUARD.
Waarom? mijn taak is afgeweven.
Gij weet, uw vader heeft mij stervend u gegeven.
En 'k zwoer hem dat ik u, Marie, verzorgen zou
Als lid van mijn gezin.

MARIE (*met klimmende aandoening.*)
Gij hieldt dien eed getrouw!
Heb 'k van mijn vroegste jeugd mijn ouders missen moeten,
Uw weldaân mochten mij dat bitter leed verzoeten.
Hen, wien ik 't leven dank, helaas! heb 'k nooit gekend;
Ik zocht mijn troost bij u, 'k heb mij tot u gewend,
Tot u, dien 'k liefheb om uw eigen teederheden,
En om de lieve doôn, wier plaats gij woudt bekleeden.

EDUARD.
Marie, mijn beste kind! gij schreit!.... maar luister dan!
Zie hier: wij kiezen u een besten, braven man,
Die vast beloven wil ons nimmermeer te scheiden.
'k Zie hier ons drieën al een heerlijk leven leiden;
En opdat alles vast en goed verzekerd zij,

Maak ik in 't trouwkontrakt er die bepaling bij.

MARIE.
Maar wat beweegt u toch een man mij te bezorgen?

EDUARD.
'k Heb 't u gezegd: mijn plicht, mijn dure plicht, mijn zorgen
Voor uw geluk, Marie.

MARIE.
O, mijn geluk, dat vind
Ik hier.

EDUARD.
Hoe goed van u, dat ge zoo spreekt, mijn kind!...
Maar zie, 'k word oud.

MARIE.
Heel oud! wel dertig!

EDUARD.
Neen daarboven
'k Ben vijf en dertig.

MARIE.
Is dat oud? Laat andren dat gelooven.
Maar zie - al is 't misschien 't gevolg van sympathie -
Gij lijkt mij jong, als 'k u bij jonge menschen zie...
En dan, gij weet wel, dat, hoe 'k mij ook toe wou leggen,
'k Toch nimmer zoover kwam ‘Papa’ tot u te zeggen.

EDUARD.
Zoo'n vleister!

MARIE.
'k Vlei u niet; ik meen het heusch oprecht.
Heb grijze haren - en 'k geloof wat gij mij zegt.

EDUARD.
Ik kan dat misverstand gemakkelijk herstellen,
En 'k ga me dadelijk een grijze pruik bestellen.

MARIA.
Heel goed. De grijze pruik is al een stap vooruit.

EDUARD.
En dan... daarna, niet waar? dan zegt ge me uw besluit?

MARIE.
Laat me op dienzelfden toon u ook eens onderhou'en,
Meneertje, die zoo graag de lui wil laten trouwen:
Als 't huwlijk, naar u dunkt, zooveel aanlokk'lijks biedt,
Waarom, mijn brave voogd, trouwt ge dan zelf toch niet?

EDUARD.
Ik? dat 's wat anders.

MARIE.

Zoo?... Doe niet aan andre liede',

Wat gij niet hebt gewild, meneer, dat u geschiedde.

EDUARD (*ernstig.*)
Verneem dan nu 't geheim, dat u verborgen bleef:
'k Had zullen trouwen eens..... Ze is dood, Marie!

MARIE (*aangedaan.*)
Vergeef!

EDUARD.
'k Besloot daarop mijn jeugd der wetenschap te geven,
En toen gij bij mij kwaamt, Marie, gij die nieuw leven
Bracht in mijn eenzaamheid, toen kon ik meenen, dat
'k Mijn levenstaak althans ter helft voleindigd had.

MARIE.
Hoe! zoudt ge waarlijk nu den moed reeds op gaan geven?
't Is nog niet uit; uw taak is nog niet afgeweven;
Gevallig ziet zij 't aan, de doode om wie gij treurt,
Als in uw levenshof nog eens een bloempje geurt.

EDUARD.
Meent ge?... Maar waar een vrouw zoozeer misdeeld te vinden,
Dat ze haar leven aan het mijne wil verbinden?

MARIE.
Ik ken er, wie zoo'n lot gewis niet tegenstaat.

EDUARD.
Gij weet toch hoe ik ben: een somber kameraad;
De stugste misanthroop van alle misanthropen;
Nu turend in een boek, en straks in telescopen;
Steeds vol van cosinus en sinus en kwadraat -
En bovendien nooit klaar als 't uur van eten slaat.

MARIE.
Ja, 'k weet het hoe gij zijt: lijkt ge ook wat schuw, toch goedig;
Geleerd, maar niet pedant; niet week, en toch zachtmoedig;
En 'k ben vast overtuigd, dat wie gij koost tot vrouw,
Vereerd niet slechts, maar ook gelukkig wezen zou.

EDUARD.
De meisjes zijn niet dol op zulke kwaliteiten!

MARIE.
Wilt ge alle meisjes voor lichtzinnig dan verslijten?
Er zijn verstandigen!

EDUARD.
O ja, 'k geloof het graag,
Bij de oude vrijsters!

MARIE.
Foei, wat zijt ge streng van daag!

EDUARD.
Maar ondeugd! in de plaats van me al dat moois te zeggen,

Antwoord me of 'k in mijn das een goeden strik kan leggen,
Of soms mijn jasje naar de laatste mode zit?
Zijn boord en schoenen van den allernieuwsten snit?
Kan 'k dansen dan voor 't minst, of een romance zingen?
Wat heb ik voor talent? Mag ik naar zoo iets dingen?
En gij, die met verstand de zaken vaak doorziet,
Verkoost gijzelf een man als ik ben?

MARIE.

Waarom niet?

EDUARD.

Niet enkel de ouders zijn verblind dus, moet ik merken;
Maar 't is mijn schuld. Steeds bij mij, bij mijn werken,
Vermoedt gij zelfs niet eens - zoo zijt ge aan mij gewend! -
Dat er een liefde is, die gij nog niet hebt gekend;
Ben bloem, die elders bloeit dan hier; dat gij moogt hopen
Van eenmaal.... 'k Merk, ik heb den tijd vooruitgeloopen,
Ik zag een v r o u w in u, en, och, ge zijt nog k i n d .

MARIE.

Een kind! Vergun me dat ik zelf dat anders vind.
Ik ben een vrouw, meneer, een vrouw, en een serieuse;
Ik vormde me in uw school; uw leer is ook mijn leuze.
'k Heb mijn roman, heel mooi en allerminst banaal;
En ook mijn hart, meneer, schiep zich zijn ideaal.

EDUARD.

Kijk zoo'n slim ding eens aan! In stilte te beminnen!
Ik had het moeten zien. Waar dwaalden toch mijn zinnen!
Ik draafde steeds maar door - hoe dom! - en raadde 't niet.
Die eedle haast, waarmeê men van der Waard verstiet,
Die afkeer als men maar van huwlijk hoorde spreken,
Was 't inderdaad dan niet het onbedrieglijkst teeken,
Dat reeds een teer gevoel dit hartje kloppen deed?
Spreek op: Wie is uw held? Vertel mij, hoe hij heet.
Is hij heel mooi? heel goed? heel jong? u zeer genegen?
Kent hij uw liefde, en waar heeft hij u lief gekregen?

MARIE.

Heel mooi? - dat weet ik niet, maar zeker wel - heel goed;
Meer deeglijk dan brillant; juist zooals 't wezen moet.
Zijn leeftijd past mij wel, al schelen wij in jaren.
Als 'k wel heb, wist hij zich een penninkje te garen,
'k Zag hem bij u aan huis; - 'k bemin hem sinds... altoos.
Hij zelf, hij weet niet, dat reeds lang mijn hart hem koos.
Hielp hij mij slechts.... waar mijn bedeesdheid hem een teeken
Vnn 't geen mijn mond, helaas, nog aarzelt uit te spreken...
Enad gij nu zelf maar; 'k heb reeds al te voel gezeid!....

Intusschen haal ik vast in allerijl 't ontbijt.

(*Zij vertrekt*)

Derde tooneel.

EDUARD.
Marie!.. Ik.. 't Is een droom!.. Ik droom - en toch kon 't wezen!
Gij zoudt?.. O, zeg één woord: wat 'k hopen moet of vreezen!
Noem mij zijn naam!... Maar hoe?... ik sliep op mijn rapport.
Zoo'n arbeid inderdaad maakt dat men slaaprig wordt,
En in dien toestand kan men dwaze dingen droomen.....
Ik heb voor werkelijkheid een hersenschim genomen.
- En toch.. toch slaap ik niet!.. 'k ben wakker op mijn woord!
Het is geen spel; ik heb haar hier gezien, gehoord.
Haar zoete stem sprak van die woorden, die heel klaar zijn
En toch onmooglijk, - onaanneemlijk en toch waar zijn.
En echter.... dat portret, dat zij beschreef, ik ben 't!
Wie anders dan ik zelf hadde er zich in herkend?
Mij heeft zij lief! mijzelf! hoe alles 't mij verkondde!
Ik waande wel mijn hart gestorven aan zijn wonde,
Maar 'k voel nog dat het klopt.... Hoe klopt het nu zoo sterk?
Zou 't weer herleven?.... O, Marie! dat is uw werk!
Hoe kookt mij 't bloed, hoe bonst mij 't hoofd als nooit voor dezen!
Marie, o, door uw liefde is Lazarus herrezen!....
Maar neen! slaap weder in, gij trots die mij verblindt,
Ik kan niet anders zijn dan vader voor dit kind.
Zichzelf bedriegt zij, waar zij l i e f d e meent te lezen
Voor wat in 't argloos hart slechts d a n k b a a r h e i d kan wezen.
Ik wil, dat voor 't verstand de zinsbekoring zwicht',
Haar te genezen, is mijn eerste en heilge plicht!

Vierde tooneel.

EDUARD, MARIE ***brengt het ontbijt op een blad binnen en zet dit op den guéridon.***

MARIE.
Zie zoo, daar is 't ontbijt!

EDUARD (*zeer bewogen.*)
Mijn dochter!

MARIE (*ter zijde.*)
Hoe! 't is zonde!
'Zijn dochter'! Heeft hij zoo het raadsel uitgevonden?

EDUARD (*als voren.*)
Kom hier!

MARIE.
Hier ben ik al!

EDUARD (*als voren.*)
'k Begrijp u.

MARIE (*ter zijde.*)
Dat 's niet kwaad!
Zulk een scherpzinnigheid is prachtig, inderdaad!

EDUARD.
Ik weet thans wie hij is, al woudt ge uw held niet noemen.

MARIE (*ter zijde.*)
Zoo'n perspicaciteit, daar mag men heusch op roemen!

EDUARD.
Ik heb hem duidelijk in uw portret herkend.

MARIE.
Veel eer voor mijn penseel - heb dank voor 't kompliment.

EDUARD.
Maar dat gevoel, dat gij in 't harte meent te dragen,
Is 't geen bedrog soms, geen begoochling? moet ik vragen.
En zeg me: hebt ge hem misschien niet lief gehad
Voor kleine vriendlijkheên, wier waarde ge overschat?
Men kan zoo licht toch op uw leeftijd zich bedriegen;
Men laat door zijn gevoel in zoeten slaap zich wiegen,
Grijpt naar de zonnestraal, die in den droom ons treft;
't Hart, dat naar liefde dorst, en dat nog niet beseft,
Hoe we immer hier op aard door lijden leeren moeten,
Wil schaduw van 't geluk vaakals geluk begroeten.
Een lange, droeve reis heeft hij reeds afgelegd,
Hij, dien ge niet bemint, Marie, wat of ge ook zegt
En hoe ge zelve ook aan die liefde moogt gelooven,
Hij moet, hoeveel 't ook kost, uw dwaling u ontrooven.
Hij, die een offer in uw liefdedroomen ziet -
Al brengt gij 't onbewvist! - aanvaardt dat offer niet.
Ja, hij begrijpt, dat gij erkentlijk wilt gedenken
De vaderzorg, die hij uw jeugd heeft willen schenken;
Maar kweet ge u niet reeds meer dan noodig van uw schuld
Door al de vreugd, waarmee gij steeds zijn huis vervult?
Zijt ge zijn trots niet en zijn innigste verblijden,
Gij, die de moeders, stil bewondrend, mij benijden?
En ziet gij niet, dat, zoo er tusschen u en mij
Van weldaân spraak kan zijn, 't al komt van u w e zij?

MARIE.
En gij versmaadt het, als men u zijn hart wil geven,

Gij, wiens welsprekendheid, vol gloed en ziel en leven,
Steeds liefdeklanken vindt zoo innig en zoo zacht,
Als had ze Romeo zijn Juliet gebracht!
Gij vat niel, dat een vrouw vol dwepend rein verlangen
Haakt om een hart als 't uw' voor eeuwig aan te hangen;
En dat de ziel zich geeft, geheel en onverdeeld,
Aan wie zoo schoon als gij het lied der liefde kweelt?

EDUARD.
Marie!

MARIE.
Er wordt een mooi verhaal te baat genomen,
Waarbij de dankbaarheid alleen van u moet komen.
En 't scherp en koel verstand, voor al het andre blind,
Bewijst als a + b, dat men u niet bemint!

EDUARD.
Wat ik u bidden mag!...

MARIE.
'k Wil dan ook graag betuigen,
Dat gij mijn meester zijt, en ik voor u moet buigen.
Gij zijt de wijsheid, en mijn jeugd had ongelijk.
U volg ik, die mijn boot stuurt naar een veilige wijk;
Op uwe ervaring wil ik heel mijn toekomst bouwen;
En wenscht gij soms 't bewijs van mijn oprecht vertrouwen,
Schrijf, 'k bid u, heden nog aan Herman van der Wanrd,
Dat ik zijn naam, zijn hand en zijn fortuin aanvaard.

EDUARD.
Ge aanvaardt, zegt ge?...

MARIE.
Zijn naam, zijn hand en zijn vermogen.

EDUARD.
Waar denkt gij aan?

MARIE.
Hoe dat?

EDUARD.
Maar... hebt ge u niet bedrogen?
Is dat nu wel voor u de passendste partij?

MARIE.
Waarom niet? Hij is jong, mooi, schittrend, en daarbij
Noch menschenhater, noch heel ernstig, noch heel treurig,
En... ziet u, zijn moustach' friseert geen mensch zoo keurig!

EDUARD.
Gij schertst toch, hoop ik?

MARIE.
Neen; de keus is waarlijk goed

Een uitgelezen paar - juist zooals 't wezen moet.
En dit ook lacht mij toe - ik wil 't voor u wel weten! -
Dat 'k nu voortaan ‘Mevrouw de Barones’ zal heeten.

EDUARD.
Gij, met zooveel verstand begaafd en zooveel geest,
Kan adel ooit voor u een lokaas zijn geweest?
Ik zou het moeten zien, voordat ik 't kan gelooven,
Dat zulk een man een hart als 't uwe wist te rooven.
Neen: Herman van der Waard, wat titel hij ook draagt,
Moet u mishagen, ja, 'k weet dat hij u mishaagt.
Ik ken hem, en ofschoon 'k geen kwaad van hem wil zeggen,
Moet 'k u mijn meening onomwonden openleggen: -
Al was hij graaf of prins - hij is een beste man....
Maar die onmogelijk u conveniëeren kan.

MARIE.
Zoo meent ge dat?

EDUARD.
Wel ja! Dat tracht zich airs te geven;
Is zwak en ongestaâg; daarbij vrij los van leven:
Onwetend, spotter, fat, straatslijper en zoo voort,
En trotsch op een succes, dat den *coupeur* behoort.
Een societeitszuil, vriend van rijden en van rossen,
Een Richelieu... op stal, een Don Juan achter... vossen,
Die u beminnen zal - zooveel zijt gij hem waard! -
Iets meer soms dan zijn hond, iets minder dan zijn paard.

MARIE (*ter zijde.*)
Wel! Wel!

EDUARD.
Hij is 't niet wnard, zoo'n engelachtig wezen.
Zoek elders.

MARIE.
Goed, meneer, 'k zal weer gehoorzaam wezen,
Te liever nog, omdat, zooals gij wellicht weet,
Ik op uw wijzen raad zoo straks mijn keuze deed.

EDUARD.
't Is waar.. Ik meende.. ik dacht, dat 't u wellicht tot voordeel..

MARIE.
Gij ziet het: oud en jong dwaalt somtijds in zijn oordeel.
Maar met dat al verkeer 'k in groote moeilijkheid:
Die heer toch, die door ons zal worden afgezeid,
Is 't allartrouwst model der mode in onze dagen;
Men zegt dat ze allemaal denzelfden stempel dragen,
'k Vraag u, hoe red ik me uit zoo'n moeilijke partij?
Waar ergens vind ik nog een goeden man?

EDUARD (*zacht deemoedig.*)
Neem mij!

MARIE.
U?

EDUARD.
Straks toch wildet ge...

MARIE.
Gij deedt mij de oogen open,
En liet me duidlijk zien, hoever 'k was misgeloopen.
Uw raad - uw wijze raad! - droeg vruchten.

EDUARD. (*smeekend*)
Bij gebrek
Aan beter!

MARIE.
Als ge maar nict te oud waart... 't Is te gek!

EDUARD.
Oud?

MARIE.
Vijfendertig jaar!

EDUARD.
Neen, neen dat 's overdreven;
'k Word vijfendertig in een maand, als wij 't beleven.

MARIE.
't Is toch al oud genoeg.

EDUARD.
Mijn haar is grijs noch grauw,
En rimpels heb ik niet.

MARIE.
Geen nood! die komen gauw.
Gij zijt zoo menschenschuw en houdt van geen partijen.

EDUARD.
'k Zal m' er aan wennen. Heusch 'k zal uitgaan.

MARIE.
En bij tij'en
Ziet ge er zoo sjovel uit - dat maakt u zoo bejaard.

EDUARD.
Dan neern ik den ‘tailleur’ van Herman van der Waard.

MARIE.
Ik zal uw liefde met de meetkunst deelen moeten.

EDUARD.
'k Zie Archimedes reeds geknield aan Omphaal's voeten.

MARIE.
Meneer is nooit present op 't uur dat rnen dineert.

EDUARD.
Rust niet voor gij mij dat althans hebt afgeleerd.

MARIE.
En dan - verlangt gij heusch, dat ik mijn jonge leven
- ‘Al zij 't ook onbewust’! - ten ‘offer’ u zal geven?

EDUARD.
Zoo'n plaagster!

MARIE.
'k Heb altijd als vader u gekend,
Eu zoo bemind - was dat niet trouw uw argument?
En heb ik u niet steeds ‘mijn vader’ mogen heeten?

EDUARD.
Noch ‘vader’, noch ‘papa’ hebt ge ooit, gezegd... Mag 'k weten
Of 't ernst of gekheid is?.... 't Is spel, niet waar... Ik zie,
Gij hebt mij lief, - o ja, gij hebt mij lief, Marie!
Uw ziel is aan mijn ziel verknocht in inn'ge trouwe,
En zie, 'k bemin u als.... zooals gij mij, ‘Mevrouwe’!

MARIE.
Nu, dat heeft tijd gekost, zulk een bekentenis!

EDUARD.
Wat zoo'n geleerde toch niet soms een domoor is!
Ik dwaalde gansch en al, en gij hadt goed gekeken -
Maar zie, mijn twijfel is voor uw geloof bezweken....

MARIE.
Dat 's preeken!

EDUARD.
Ja, maar 't slot? zoo... ‘wat men or uit leert’?

MARIE.
Dat laat ik liefst voor u.

EDUARD.
'k Gevoel me zeer vereerd!....
Ziehier dan op 't bekend en geestig leekedichtje
Een kleine variant ter eere van mijn nichtje:
‘*De beste predikers op aard*
Zijn domineetjes... zonder baard’

J.N. VAN HALL.

Ter uitvaart en ter intreê.

I. Wat de Pottenbakker zong.

Dus, werkend bij den hagedoren,
Deed zich de pottenbakker hooren:

Draai rond, mijn wiel, draai rond en om,
Schoon nimmer stil, toch immer stom,
Zoo gaat de wereld ook voorbij.
Dees klei, met mergel en met zand,
Volgt trouw 't bewegen van mijn hand.
De een dient en de ander keerscht in 't land,
Schoon sterveling als hij.

Draai rond, mijn wiel. Verandering
Vernieuwt, vervreemdt ons ieder ding,
En niets wat is, blijft dus gestaâg.
De maan neemt af en wast weer aan,
De regen uit de wolk ontstaan,
Is ras als wolk weer opgegaan
En 't morgen wordt van daag.

Draai rond, mijn wiel. Wat leeft, leeft kort,
Hoe ras het knopje een blaadje wordt,
Hoe spoedig is het blad vertreên!
De wind blaast noord, de wind blaast zuid,
't Roodborstje broedt blauwe eitjes uit,
Daar hoort het tjilpen en gefluit:
't Jong fladdert en vliegt heen.

Draai rond, mijn wiel. Dit aarden vat
Vorm of verbreek ik door mijn rad,
   En zou 't met mij dan twisten gaan:
‘Wat vormt gij toch, gij hebt geen kracht?’
Dus spreekt slechts hij, die waanwijs dacht,
Dat hij des Scheppers oppermacht
   Doorgrond had en verstaan.

Draai rond, mijn wiel! 't Is 's werelds loop,
't Kind stelt op 't heil des mans zijn hoop.
   De man wordt oud en moede en grijs,
Zijn hart sprong op in blijde jeugd,
Met wieken schoeide hem de vreugd,
Den oude in d' avondstond verheugt
   Slechts de oogst, zijn arbeidsprijs.

Draai rond, mijn wiel. Wat vroeg 'k begon,
Moet af vóór 't dalen van de zon,
   Want morgen wacht weer ander werk.
In d' oven wordt de vorm gedaan,
Waar loutrend vlammen om hem slaan:
De vuurproef moet elk ondergaan,
   Of zwak we zijn of sterk.

Nu rust mijn wiel. Te ras, te ras
Wordt avond 'tgeen pas morgen was,
   En 't Heden is weldra Verleên.
Van 't stukwerk, door ons afgedaan,
Moog' menig vorm tot scherven slaan,
Moog' alles eens tot puin vergaan,
   't Wordt klei, als 't was voorheen.

(Naar Longfellow's Kéramos).

II. Kinderles.

Er hingen neevlen in mijn hart,
Zoo koud en somber als daar buiten.
Te lustloos om (aan 't werk te gaan.
Zag 'k in de scheemring door de ruiten.

Klein-zusje dreef de duisternis
Van 't speelgoed, dat ze op zijde zette,
En, op mijn schoot nu, sprak ze en vroeg,
Waarop ik bitter weinig lette.

Stil schoof ze van mijn knie weer af,
Ging op de vensterbank zich beuren,
En keek door 't' raam, als wilde ze ook
Wat dus mijn aandacht trok, bespeuren.

‘Zeg, paatje, komt er nog geen ster?
't Is buiten toch zoo lang al donker!’ -
‘Neen, kind, 't is zeker nog te vroeg.’
Green enkel sterretje nog blonk er.

Ze tuurde en tuurde en riep: ‘Papa!
Daar zie 'k er één al door de boomen!
Daar boven 't huis nog één, nog twee,
't Is, of er telkens meer nog komen!’

‘Wat dom papaatje, die niets zag!
U zoekt ook niet, of ze er wel stonden.
U kijkt omhoog niet, maar omlaag,
Wie heeft daar ooit een ster gevonden!’

Ik deed geen moeite om licht te zien -
Naar buiten staarde ik in den donker!
En voor mij blonk een vriendlijk oog,
Vertroostender dan stergeflonker.

Ik trok klein-zusje bij me op schoot,
Nu ging ze niet zoo gauw weêr henen:
De neevlen waren uit mijn oog,
Het duister uit mijn hart verdwenen.

Wageningen.
C. HONIGH.

Korte mededeelingen omtrent nieuwe boeken over kunstgeschiedenis.[1]

II. Oude kunstgeschiedenis.

De behandeling van Klasse II. *Oude Kunstgeschiedenis* moet zooveel mogelijk systematisch zijn. Welk stelsel hier gevolgd wordt, zal uit de volgende opsomming blijken. De mededeelingen zullen namelijk achtereenvolgens betrekking hebben op boeken over: *a*) antieke beschaving; *b*) mythologie; *c*) archaeologie in het gemeen; *d*) algemeene kunstgeschiedenis; *e*) museografie; *f*) reizen en opgravingen (topografie); *g*) beeldhouwkunst, munten en penningen; *h*) schilderkunst, vazen; *i*) kunst-industrie; *k*) tijdschriften.

a) Antieke Beschaving.

1. Assyrië en Chaldea. 2. Assyrische inscriptiën. 3. Meders. 4. De ‘stad’ der Ouden. 5. Slavernij. 6. De vrouw. 7. Godsdienst der Grieken. 8 Delphica. 9. Godsdienst der Romeinen. 10. Die godsdienst in verband met het Kristendom. 11. Gallië, kort vóor Kristus. 12. Invallen der barbaren.

1. GEORGES DE DUBOR, *Assyrie et Chaldée*, Montauban, 1879, 124 blz.

Het moge den klassieken geleerde van een vroegere school een weinig mishagen, het is niet anders: wie de grieksche kunst wil begrijpen naar inhoud en vorm, begrijpen in haar ontstaan en ten deele ook in hare latere ontwikkeling, moet van uit Griekenland de zee oversteken en het vaste land van Azië binnendringen, moet

1 Zie het nummer van December 1879, blz. 521-567.

naar Ninive en Babylon. Daar was eens een wereld, die thans oprijst uit haar graf en niet meer mag worden geïgnoreerd. In Engeland en Duitschland heeft zij de belangstelling reeds opgewekt, al is er nog geen Ebers opgestaan om haar in elk opzicht te bezingen. Bij ons gelijk in Frankrijk is zij nog al te zeer uitsluitend domein der geleerden. In Frankrijk is dit minder te verontschuldigen dan in Nederland. Wie in Parijs woont, heeft slechts den Louvre te bezoeken, om een treffend deel dier wereld voor zich te zien, meer dan genoeg om althans zijne weetgierigheid gaande te maken. Wie haar bij ons voelt opkomen, vindt allerlei geschriften, die hem, al is hij geen man van de studeerkamer, onderrichten, kunnen. Neemt hij Maspero's *Histoire Ancienne des peuples de l'Orient* (ook en vooral in de duitsche bewerking) ter hand, of Max Duncker's *Geschichte des Alterthums* (5e verbeterde uitgaaf, Dl. I en II), of Lenormant's *la Magie chez les Chaldéens*, of George Smith's *The Chaldaean Account of Genesis*, hij wordt niet teleurgesteld. Wie een nog beknopter overzicht begeert, leze het boekje van Dubor. De schrijver slaat eerst een blik op Assyrië en Chaldea uit een ethnografisch en historisch oogpunt.

Een tweede hoofdstuk geeft het verhaal van de ontdekkingen en een overzicht van datgeen, waarom het ons hier nu te doen is: de assyrische kunst, een kunst waar men eenige jaren geleden niets van wist, en die op de grieksche kunst een gewichtigen invloed heeft uitgeoefend. Vroeger (Thiersch) heeft men ten onrechte de grieksche kunst alleen uit die van Egypte afgeleid; hiervan teruggekomen, heeft men haar (O. Müller), evenzeer ten onrechte, geheel zelfstandig geacht in haar ontstaan, thans is men haar oorsprong beter op het spoor. Men vergelijke bijv. *l' Art Assyrien au Musée du Louvre* van Maurice Joly; *Notice sur les Antiquités Assyriennes du Musée dit Louvre* van de Longpérier en, in dit werkje van Debor, blz. 24 vlgg.; van de andere, van grieksche zijde, de berichten omtrent de opgravingen te Mykene, te Spata (bij Athene), op Cyprus, en elders, vooral gelijk zij toegelicht zijn door H. Koehler in de *Mittheilungen des deutschen, Archoeol. Instituts* te Athene, 1878, blz. 1 vlgg. en door di Cesnola (zie later).

Hoe verschillend de waardeering zij van de eigenlijk gezegde assyriologie, de kennis van de assyrische kunst rust op zekeren grondslag, op monumenten, reeds te Parijs of te Londen in ons bereik.

De opvolger van George Smith bij de engelsche onderzoekingen Hormuzd Rassam, heeft onlangs, niet ver van Nimroud, een tempel van de godin Istar ontdekt, gebouwd door Assournazirpal. Talrijke voorwerpen, bij zijn laatste zending gevonden, zijn naar 't Britsch Museum gebracht, o.a. reliefs in brons, tafereelen uit het leven van dien koning.

Het is een leemte in het geschrift van Dubor, dat hij verzuimd heeft de volken te noemen, die als tusschenpersonen tusschen de assyrische en grieksche beschaving dienst hebben gedaan. Hij laat het ten onrechte voorkomen alsof de eerste onmiddellijk op de tweede had gewerkt. Men vindt de tusschenschakels aangewezen o.a. door E. Curtius, *Griechische Geschichte* I, blz. 34-90 en door Max Duncker, I, blz. 441 en vlgg.

2. A. DELATTRE, *Les Inscriptions historiques de Ninive et de Babylone. Aspect général de ces Documents. Examen Raisonné des Vercions françaises et anglaises*. Paris, Ernest Leroux, 1879.

Dit is niet, wat de titel allicht zou doen vermoeden, een fransche herhaling van de vroegere duitsche poging, om deze zeer jonge wetenschap wegens de onzekerheid van vele harer uitkomsten in diskrediet te brengen. De afwijkingen in de vertalingen van assyrische inscriptiën, door fransche en engelsche geleerden beproefd, worden hier enkel in het licht gesteld, om naar aanleiding daarvan den tegenwoordigen stand van de assyriologie te bepalen. Zij, wie dit onderwerp niet interesseert, zullen het werkje toch met eenige vrucht kunnen lezen omdat het uit de verschillende soorten van inscriptiën belangrijke proeven mededeelt en dus een denkbeeld geeft van hetgeen deze litteratuur oplevert. Met niet minder vrucht zal hij raadplegen A.H. Sayce, *Babylonian Literature. Lectures delivered at the Royal Institution* (zonder jaartal), 86 bl.

3. JULIUS OPPERT, *Le peuple et la langue des Mèdes*. Paris, Maisonneuve, 1879, 96 blz.

Dit boek staat voor een belangrijk gedeelte in verband met het zoo even behandelde onderwerp. Eer de zoogenaamde Bibliotheek van Assurbanipal ontdekt was, hadden reizigers een onbekend schrift opgemerkt op rotswanden. Te Bisitoum (of, gelijk Oppert schrijft, te Bisoutoun) kon men op een vertikaal doorsneden rots met glad

gemaakte oppervlakte, 300 voet boven den beganen grond, een lange inscriptie zien in spijkerschrift en daarbij een basrelief: Darius Pseudo-Smerdis vertredende, en met negen geketende koningen voor zich. Die inscriptie was in drie talen: oud-perzisch, medisch, assyrisch. Deze groote historische inscriptie nu van Darius heeft Oppert in het hierboven genoemde werk vertaald in het fransch, blz. 112-155.

4. FUSTEL DE COULANGES, *La cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome. Septième édition revue et augmentée*. Paris, 1879, 478 blz.

Dat het werk van Coulanges in 1879 zijn zevende uitgaaf beleefde, maakt vermelding te dezer plaatse mogelijk, uitvoerige bespreking overbodig. Het werk beantwoordt grootendeels aan zijn titel. De eerdienst, het recht en de instellingen van Griekenland en Rome worden hier in ontstaan, verloop en ondergang toegelicht, en dat uit de bronnen.

De vorm van dit boek kan zonder eenig voorbehoud geprezen worden. Niet slechts is de stijl zooals wij het van goede fransche auteurs gewoon zijn, maar de inrichting van het boek maakt het tot een kunstwerk. Het schema is zoo hoogst eenvoudig, dat het met een paar woorden kan worden meegedeeld. De godsdienst, ziedaar de hoofdgedachte van den schrijver, is de grondslag van geheel het familie- en het stedelijk leven der klassieke wereld in hare eerste periode. Tot ontwikkeling dier hoofdgedachte heeft hij dus drie boeken noodig: I. *Aantiques Croyances*; II. *La famille*; III. *La cité*. Deze toestand is niet altijd dezelfde gebleven. Innerlijke schokken en worstelingen hebben dien veelszins gewijzigd. Van daar een IV^{de} boek: *Les Révolutions*. Eindelijk wordt het kenmerk zelf van het antieke leven: de eenheid der stad, vernietigd; het wordt beschreven in boek V: *Le régime municipal disparait*. In dit hoogst eenvoudig kader vinden nu geleidelijk al die talrijke bijzonderheden een plaats, die aanspraak maakten op vermelding. Nieuwe bijzonderheden worden wel niet aan het licht gebracht, maar de meer of minder bekende op zulk een wijze gerangschikt en medegedeeld, dat wie een vreemdeling is in de Oudheid haar van bepaalde zijden leert kennen; wie in het tegenovergestelde geval verkeert, het beeld in zijn geheugen verlevendigd ziet en hier en daar afgerond in de omtrekken.

De artistieke eenheid van dit boek is evenwel een eigenschap, die ik niet uit een esthetisch oogpunt ter sprake breng. De vorm hangt op het nauwst samen met den aard van hetgeen ons hier wordt aangeboden. Het is niet dit of dat bepaalde stedelijke leven, dat men ons schildert; het is *la Cité antique*, een denkbeeldige stad. Deze ‘stad’ is een konceptie van den schrijver, in volkomen denzelfden zin, waarin een Venusbeeld een konceptie is van den beeldhouwer. Allerlei trekken zijn hier bijeengevoegd, waarvan niets ons waarborgt, dat zij ooit in de werkelijkheid bijéen hebben behoord; andere trekken verwaarloosd, terwijl niets dit uitdrukkelijk rechtvaardigt. Wat de schrijver van de Oudheid weet, - en dat is niet weinig, - hij heeft het in één beeld vereenigd, en op dat beeld één licht doen vallen, of juister nog: hij heeft er drie beelden van gemaakt: Bloei, Verval, Ondergang mogen zij gedoopt worden. Men aanschouwt ze, en zij maken zulk een indruk, dat men geneigd is ze voor konterfeitsels te houden van de werkelijkheid.

Hiermede is de zwakke zijde van het werk aangeduid. De schrijver heeft zijn onderwerp niet historisch genoeg behandeld, en dit is juist een dier onderwerpen die men volstrekt historisch behandelen moet. Om in deze historisch te werk te gaan, is het niet genoeg, leven, ontbinding en dood te schetsen, dat leven zelf, - om nu alleen van het eerste te spreken, - is zulk een samengesteld verschijnsel, dat het voor de onderscheidene eeuwen en zelfs soms tientallen van jaren weer een ander karakter vertoont. Het maakt daarom een zonderlingen indruk, wanneer men den schrijver bij dit gedeelte van zijn onderwerp auteurs ziet aanhalen, die door jaren en eeuwen gescheiden zijn. Aeschylus, Euripides en Plutarchus staan vredig aan den voet van éenzelfde bladzijde, en alle drie worden niet slechts even bruikbare, maar ook te zamen betrouwbare getuigen genoemd voor de kennis bijvoorbeeld der antieke godsdienstige voorstellingen en gebruiken.

Zoo komen wij van zelf tot een tweede leemte. Naast het onhistorische: als gelijktijdig voorstellen wat in opeenvolging moet worden gedacht, - wijs ik op het onkritische. Een kritiek van de bronnen wordt nergens beproefd. Als Titus Livius iets mededeelt omtrent een tijd, waarvan hij waarschijnlijk even weinig wist als wij, wordt toch zijn getuigenis aangezien als een bewijs. Al de vromigheden

bij Livius zijn kleuren, die met al te groote zekerheid worden overgedragen op het beeld van het verleden. Is het niet bijna alsof iemand de geschiedenis der israëlietische koningen beschreef naar het Boek der Kronieken?

Dientengevolge maakt de schrijver een raadsel, dat onoplosbaar is. In Boek II en III is de godsdienst zoozeer de eenige grondslag van het geheele gebouw van het stedelijk en huiselijk leven, dat men niet begrijpt, hoe dat gebouw ooit aan het wankelen is gebracht. De oude vraag: hoe de volmaakt geschapen Adam heeft kunnen zondigen, keert hier in anderen vorm weder. De fout ligt hier voornamelijk in het opvatten van den godsdienst der ouden als een primordiaal verschijnsel, dat geen verdere analyse behoeft. Wanneer hij, blz. 283, - om slechts één voorbeeld te noemen, - schrijft: ‘La religion avait dit: l'ainé fera la prière. De. là était venue la préeminence de l'ainé en toutes choses,’ dan mag men immers met het volste recht vragen: 1°. hoe weet gij zoo nauwkeurig wat hier oorzaak, wat gevolg is? en, aangenomen dat gij recht hebt, 2°. hoe kwam de godsdienst daartoe?

Het kan niet ontkend worden, dat het werk van Coulanges veel aangenamer leest dan een duitsch handboek over antikwiteiten, maar dit bewijst nog niet, dat onze kennis reeds ver genoeg gevorderd is, om iemand tot zulk een kunstenaars-generalisatie het recht te geven als Fustel de Coulanges zich veroorloofd heeft.

Wat in die generalisatie niet paste, wordt hier eenvoudig weggelaten. In deze *Cité Antique* zijn geen hetairen, geen slaven (uitgezonderd de korte mededeeling blz. 127), is geen kunst. - Toch was de kunst waarlijk geen artikel van weelde, dat er ook niet had kunnen zijn; en van de slaven schrijft Gaston Boissier (zie beneden, 2. 304) toch te recht: ‘La famille et la sociéte antiques reposaient sur l'esclavage; il n'est pas possible de les comprendre sans lui.’

5. H. WALLON, *Histoire de l' Esclavage dans l' Antiquité*. Deuxième Edition, Paris. 1879.

Van dit boek, sedert bijna veertig jaren bekend in zijn eerste uitgave, behoeft niets gezegd te worden, dan dat de schrijver voor vele partijen, het minst voor de afdeeling over de oostersche volken, getracht heeft het op de hoogte te brengen van hetgeen de wetenschap in dat lange tijdsverloop aan het licht heeft gebracht, vooral

door middel van de inscriptiën. Het boek was zeldzaam geworden; reeds uit dien hoofde zal de tweede uitgaaf welkom zijn van een werk, dat, bij mijn weten, nog door geene andere monografie over dit onderwerp vervangen is.

6. LINA SCHNEIDER (*Vorsteherin des Victoria-Lyceums zu Köln*), *Frauengestalten der griechischen Sage und Dichtung. Mit* 18 *Illustrationen in Holzschnitt*. Leipzig, Fernau, 1879, 392 blz.

Naarmate het tegenwoordig geslacht meer vervreemd raakt van de klassieke oudheid, - een onvermijdelijk gevolg van de tegenwoordige, wellicht evenzeer onvermijdelijke richting van het onderwijs, - verheugt den vriend der Oudheid te meer elk boek, dat haar geest in ruimer kring doet kennen. Weinig is zoozeer daartoe in staat als een werk over de vrouw, gelijk zij leeft in de sagen en gedichten der ouden. In de stille, waarschijnlijk ijdele verwachting dat deze mijne mededeelingen ook lezeressen vinden, heb ik hier van het boek van Mevrouw Lina Schneider niet willen zwijgen. Na Daphne, Hero, Psyche en Baukis geschetst te hebben, verdeelt de schrijfster de karakters, die zij wil ontvouwen, in groepen: *Sagenkreis des Perseus, Sagenkreis des Herakles, Sagenkreis des Theseus, Sagenkreis des Oedipus* enz. enz.; negen in het geheel. Het spreekt van zelf, dat de wijze, waarop sage en dichtkunst vrouwentypen hebben gevormd, een weerkaatsing is van hetgeen de Grieken in de vrouw liefhadden of verafschuwden. Zijn deze vrouwentypen dus goed weergegeven, dan moet een boek als dat van Mevrouw Schneider, elk die de bronnen zelve niet raadpleegt, goede diensten bewijzen. Het is ontstaan uit voorlezingen voor vrouwen, het richt zich tot vrouwen. Houden wij dit bij onze beoordeeling in het oog.

Het boek heeft groote deugden: het is met liefde en tevens met soberheid geschreven in een aangenamen, helderen stijl; het is met onmiskenbaren ijver gekompileerd; Mevrouw Schneider heeft geen der litterarische bronnen verwaarloosd, waarop voor haar doel acht moest worden geslagen. Zij heeft vlijtig partij getrokken van de gelukkig een benijdenswaardige omstandigheid, dat de klassieken voor hare landgenooten in hunne eigene taal toegankelijk zijn gemaakt. Al die passages der klassieke schrijvers die over de hier gekozen vrouwentypen handelen en die men verwachten mag door een

schrijtster te zien aangehaald, vinden hier ook inderdaad hare plaats.

Dat men de kennis der oudheid poogt te populariseeren; dat men het verkrijgen dier kennis niet meer in alle opzichten afhankelijk maakt van de studie van Latijn en Grieksch, heeft mijne volle sympathie. Toch geschiedt dat populariseeren dikwerf, - en ik vrees ook in dit geschrift van Mevrouw Schneider, - op een wijze die mij bedenkelijk voorkomt. De geachte schrijfster moge mijne openhartigheid vergeven.

Tegen dit werk heb ik dezelfde bedenking als tegen dat van Fustel de Coulanges. Het beschouwt de oudheid te veel als één geheel; de methode is niet historisch. Mevrouw Schneider doet, ten aanzien van het een of ander grieksch vrouwentype, volmaakt wat, op een zelfs heden ten dage nog niet geheel overwonnen theologisch, standpunt, de zoogenaamde Evangeliën-harmoniën deden voor het Leven van Jezus.

Hoe wordt bijvoorbeeld Kassandra geschilderd? En de manier ten aanzien van Kassandra gevolgd, wordt elders niet verloochend, tenzij, natuurlijk, waar slechts één auteur gevolgd wordt, zoo als bij Ismene. De trekken, die men vindt bij Homerus, bij Virgilius (ik bewaar de volgorde van de schrijfster), bij Euripides, bij Aeschylus, bij Seneca, bij Quintus Smyrnaeus, worden vereenigd en men tracht daaruit een beeld samen te stellen. Dit gaat natuurlijk niet. Afgaande op den titel, kon men het al eenigszins verwachten. ‘Frauengestalten *der* griechischen Sage und Dichtung;’ hier wordt *de* grieksche sage, *de* grieksche poësie als één geheel genomen. Daaruit ontstaat voor de onkundigen, - en voor dezen populariseert men toch, - een verkeerde voorstelling. Zij vermoeden niet, dat er tusschen de eene schildering van Kassandra en een andere wel eens meer dan de kleinigheid van tien eeuwen ligt, en evenmin dat de ‘Sage’ een bron, en de ‘Dichtung’ reeds een bewerking van de bron is.

Bij deze harmonistiek gaat menige schoone, fijnere trek verloren. Gaf men ons eerst de Kassandra van Homerus, daarna de Kassandra van Aeschylus; eerst de Iphigenia van dezen laatsten dichter, daarna die van Euripides enz., er zou inderdaad uit zulk een historisch geordend tafereel een zeer nuttige leering voortvloeien, en ik houd mij overtuigd, dat het tafereel aan psychologische belangrijkheid zou

winnen. Gelijk man niet spreken kan van *de* Madonna der italiaansche schilderkunst, kan men evenmin spreken van *de* Kassandra van helleensche sage en dichtkunst[1].

De woorden: populaire en wetenschappelijke behandeling mogen geen tegenstelling uitdrukken. Iedere populaire behandeling van een onderwerp moet wetenschappelijk zijn, dat is: naar de wetenschappelijke, in dit geval de historische, methode geschieden. De begaafde en onvermoeide schrijfster heeft blijken genoeg gegeven van haar goeden smaak om de meening te wettigen, dat zij hier gebleven is beneden hetgeen zij vermag. Het volgen van de historische methode bij soortgelijke onderwerpen, is ten slotte een kwestie van goeden smaak, die alles wil behandeld zien naar zijn eisch.

Mevrouw Schneider heeft het gelukkig denkbeeld gehad van hare ‘Frauengestalten’ te illustreeren met houtsneden naar beelden, niet enkel aan de oude kunst ontleend. Het is goed, dat men ook eens de opvatting van antieke personen door moderne kunstenaars leere kennen. Het lokt tot vruchtbare vergelijking uit. Kan zij in het voordeel zijn der moderne kunstenaars? Waarschijnlijk laten de houtsneden slechts weinig recht wedervaren aan de origineelen, want de indruk, dien men van die houtsneden ontvangt, is die eener onvervalschte bevreemding. Hoe pseudo-antiek zijn zij gedacht! Van Bernini's *Apollo en Daphne* zal ik zwijgen; hij kon niet beter doen. De *Psyche* van Em. Andersen zou eerder *Sarx* verdienen te heeten. De Kentaur op de *Dejaneira* tegenover blz. 72 heeft een kop en staart, maar tusschen beide is weinig verband. De plaat *Jokaste* tegenover blz. 128 kan als model voor een opera-scène dienst doen. De staande vrouwelijke figuur op het relief *Antigone*, tegenover blz. 144, is de stijfheid zelve. Maar ik staak deze waardeering, en maak liever van de weinige plaatsruimte, die mij nog rest, gebruik om mijn leedwezen er over te kennen te geven, dat dit werk geen enkele kenmerkende illustratie heeft opgenomen die wij uit de reliefs der Oudheid, bijvoorbeeld voor Alkestis, bezitten. Zulke illustratiën zijn ook bronnen.

1 Ik zou in het voorbijgaan willen vragen hoe, waar men volgens den titel putten wil uit ‘griechischer Sage und Dichtung’, Seneca, Virgilius en Ovidius als bronnen kunnen gebruikt worden?

7. JULUS GIRARD, *Le Sentiment Religieux en Grèce d' Homère à Éschyle étudié dans son développement moral et dans son caractère dramatique*. Deuxième Edition. Paris, Hachette et Cie, 1879. 452 blz.

Eerst dan zal men dit boek volkomen recht laten wedervaren, wanneer men den naamval verandert; in het begin van den titel, voor *le* sentiment religieux, gelijk er thans staat, *du* sentiment religieux leest. Zoo als de titel nu luidt, wordt men verleid, eischen aan dit werk te stellen, die het niet bevredigt. Men verwacht eene volledige geschiedkundige beschrijving van het godsdienstig gevoel bij Homerus en in volgende eeuwen. Die verwachting wordt hier niet vervuld. Het eerste boek handelt over het gevoel van harmonie in de religie en in de godsdienstige moraal bij Homerus en bij Hesiodus. De schrijver stelt in het licht het goddelijk, gepassioneerd, ja dramatisch karakter, dat de natuur bij Homerus vertoont, en vertoont in onderscheiding van andere 'primitieve' dichtkunst, die van den Bijbel en die van het indische epos; hij staat stil bij het anthropomorfisme van den dichter en zijne harmonische voorstelling van de inrichting der wereld. Tot het menschenrijk overgaande, schetst hij den toestand waarin de homerische helden verkeeren; de denkbeelden van verdienste en belooning in de Odyssee, daarna den staat der menschen in het gemeen, zijn zwakheid en zijn kracht; de hindernissen, die hij zelf te voorschijn roept; de verwachtingen waartoe zijn zelfbewustzijn hem leidt, eindelijk de algemeene zedelijke beschouwing van de *Werken en Dagen*. Nadat dan op het menschelijk, harmonieus en dramatisch karakter van den godsdienst bij Homerus en Hesiodus gewezen is, een karakter dat men in hunne poësie wedervindt, volgen er eenige opmerkingen van vergelijkende esthetiek, en daarmee is het gedeelte over '*le sentiment religieux*' bij Homerus ten einde, en gaan wij over tot de beschouwing van de onwikkeling der zedelijke en godsdienstige denkbeelden tot op het begin der tragedie. Dat de cyclische dichters, de homerische hymnen, de kleine epopeën evenzeer als de lyrische poësie die denkbeelden nagenoeg geenerlei vordering hebben doen maken; hoe die denkbeelden, wat betreft het einde der zesde eeuw, uit de elegische poësie mogen worden opgemaakt; welke zeden en godsdienstige voorstellingen de ontwikkeling van het Orfisme hebben voorbereid; wat dat Orfisme zelf beteekent en welken invloed het zelf heeft uitgeoefend op de voorstellingen omtrent de

Wereld, den Tijd, de Liefde, 's menschen bestemming in het toekomend leven, - van dit een en ander geeft het Tweede Boek bericht. Een derde en laatste Boek onderhoudt ons over het godsdienstig gevoel en de godsdienstige moraal in de formatie van het treurspel. De Dithyrambe, de dionysische tragediën, de vraag of en in hoeverre Aeschylus, en Euripides tot de orfische richting behooren, Aeschylus' gedachten over het wereldbestuur en den mensch, zijne opvatting van de wetten, de godsdienstige en zedelijke wetten, die over 's menschen bestemming zullen heerschen, ziedaar in het algemeen de onderwerpen, waaraan dat laatste Boek is gewijd.

Wanneer men de lektuur van het geheel ten einde heeft gebracht, heeft men over - het godsdienstig gevoel in Griekenland tot het midden der vijfde gelezen wat een talentvol, wel onderricht leerling van een O. Muller, een Welcker, een Preller, toegerust met gevoel en opmerkingsgave, u over dat belangrijk onderwerp in hot aangenaamst fransch zeggen kon. Vooral de drie hoofdstukken over de orfische theologie zijn, al kent men de duitsche schrijvers, door de helderheid der uiteenzetting bijzonder leerzaam. Over het algemeen is in dit werk de waardeering van een gedeelte der grieksche dichtkunst uit een godsdienstig zedelijk oogpunt hoogst bevredigend, en ik zou het daarom vooral in de handen wenschen van hen, die nog altijd toonen de diepte van het grieksche volksgenie, ik zeg niet te peilen, - wie is daartoe in staat? - maar te vermoeden. Wanneer men Kenan, zelfs Renam, in zijne *Apôtres* hoort zeggen: ‘Le sentiment profond de la destinée humaine manqua toujours aux Grecs’.... ‘en vrais enfants ils prenaient la vie d'une façon gaie’.... ‘leur sévérité enfantine était toujours satisfaite d'elle-même,’ of ‘la gaieté a toujours caractérisé le véritable Hellène,’ dan kan men tegenover zoo veel blinde miskenning en zulk lichtzinnig voortplanten eener geheel ongegronde overlevering, er zich niet-genoeg in verheugen, dat Jules Girard deed wat hij deed; zou men bijna geneigd zijn het spreekwoord toe te pnssen aangaande het ‘gegeven paard,’ en allen die geen studie kunnen maken van de grieksche wereld willen toeroepen: leest en herleest dit boek; uw gezichtseinder zal er door worden uitgebreid, uw aangapen van het nieuwe door worden getemperd.

Toch kan ik de opmerking niet weerhouden, dat ik, in verband

met den titel, gelijk die titel nu eens luidt, den aanleg van dit boek anders had gewenscht. De schrijver gaat te zeer betoogend te werk. Hij kiest een gezichtspunt, - evenals Pustel de Coulanges, - dat gezichtspunt wordt aangegeven door middel van een stelling, bijvoorbeeld: ‘la nature dans Homère est divine et passionnée; elle a un caractère dramatique’, en dan wordt die stelling met proeven, met aanhalingen gestaafd. Die methode is gevaarlijk, vooreerst omdat de opsomming van de verschijnselen, waarop wij onze aandacht gevestigd willen zien, nu onmogelijk volledig kan zijn. Bij de keus van een ander gezichtspunt, zou natuurlijk een geheel andere reeks van verschijnselen onze opmerkzaamheid hebben getrokken; dan, omdat niets ons waarborgt, dat er geen verschijnselen zijn, die het eens gekozen gezichtspunt niet staven. Dat al te bctoogende der methode, - bij een fransch schrijver wel eenigszins een nationale fout, - wreekt zich inzonderheid bij Homerus. ‘Dans Homère’ is bij hem een staande uitdrukking. Hoe onbepaald! Valt er tusschen Ilias en Odyssee niet te onderscheiden? Evenmin tusschen den ouderdom van de verschillende stukken? De heer Naber, die zeker van geen liefhebberij in versplintering ten aanzien van Homerus kan beschuldigd worden, heeft zich in zijne *Quaestiones Homericae* genoopt gezien, behalve jongere interpolatiën, vier datums aan te nemen voor de bestanddeelen van de Ilias. Van dit en soortgelijke gevoelens wordt door Jules Girard niet gerept. In welken tijd de poësie van Homerus ons verplaatst, vernemen wij niet. Van ter zijde bespeurt men, dat hij de legende omtrent de redaktie van Pisistratus verwerpt, maar hoe hoog moeten wij dan opklimmen vóor Pisistratus? De belangrijke vraag omtrent de kompositie van Ilias en Odyssee wordt blz. 112 vlgg. op louter esthetische, dat is: hier onvoldoende gronden, zoo goed als uitgemaakt. Ik behoef bij dit pnnt niet langer stil te staan; den verstaander genoeg. De fransche: geleerden zullen vroeg of laat meer algemeen moeten komen tot de methode van exegese, waaraan de duitsche en hollandsche wetenschap ons heeft gewend, en die zij ons als onmisbaar heeft doen kennen. Dan eerst zullen fransche schrijvers hun triomf vieren, wanneer zij deze methode, die van het onderzoek der *détails*, weten te vereenigen met hunne aangeboren helderheid en goeden smaak. Op geheel betoogenden trant een fraai boek te schrijven, is thans voor een franschman geen kunst meer. Het is hun tot een tweede natuur geworden.

Behoefte aan grondige en vruchtbare kennis maakt verloochening va die natuur noodzakelijk. Onze verplaatsing in de geestelijke wereld verbetert, als zij juist het omgekeerde doet van onze verplaatsing in de stoffelijke. Hier gedurig versnelling, daar steeds grootere be dachtzaamheid van gang.

Hoe bij de behandeling van een onderwerp als hetgeen door Girard gekozen werd, het onderzoek moet worden ingericht, ligt voor de hand. Met '*het* godsdienstig gevoel' kan men weinig aanvangen; het is een moderne abstraktie. De Griek in zijne betrekking tot Apollo, tot Athena, enz., ziedaar een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, waarbij men hopen kan al de gegevens te vereenigen die er zijn. De schrijver heeft zelf zich al verplicht gezien, toen hij aan een latere periode kwam, zijn aandacht te bepalen bij den Dionysosdienst. Waarom heeft hij niet, ook voor een vroeger tijdvak, gepoogd de gewaarwordingen te leeren kennen, die door den dienst van een bepaalde Godheid werden opgewekt? Had hij dit nagestreefd, hij zou dan spoedig het onvoldoende zijner bronnen hebben bespeurd. Nu maakt hij alleen gebruik van de letterkunde. Wanneer hij bijvoorbeeld de Apollo-religie in haar wezen had willen beschrijven, zou hij van zelf er toe gekomen zijn, den geest dier instellingen te raadplegen, die in Delphi haren oorsprong nemen. - Bij de thans gevolgde methode is een boek te voorschijn gekomen over het godsdienstig gevoel, 'étudié dans son développement *moral*' tot op Eschylus, waarin de dienst van Delphi (zie blz. 194 vlgg.) evenmin tot zijn recht komt als de beteekenis van Herakles.

8. AUGUST MOMMSEN, *Delphica*. Leipzig, Treubuer, 1878. 335 blz.

De titel is algemeen, omdat hier onderwerpen van onderscheidon aard behandeld worden. Het is dan ook moeilijk te zeggen, in welk onderdeel van onze Rubriek dit boek ter sprake moet komen.

Mommsen's onderzoek houdt zich in de eerste plaats bezig met de vraag: welke Goden te Delphi vereerd werden, eer de zoogenaamde jongere Goden de vroegere verduisterden. Het waren Goea en Poseidon, oorspronkelijk de oppergod van oostelijk Griekenland, waar de onweders veel minder veelvuldig zijn dan in het westen, in de nabijheid van Dodona; Poseidon, niet in de eerste plaats de God van het water, maar de God die de aarde beweegt en schudt; Poseidon, in

wiens naam (= Zens despotés) Mommsen de beteekenis van *God de Heer* (duitsch: Herrgott) weer wil vinden. Gaea was evenwel die godheid te Delphi (*Eumeniden*, vs. 2), die het eerst orakels verleende, wat zeker met de gesteldheid der streek samenhangt. De gebruiken bij den eerdienst der beide godheden worden toegelicht even als de eigenlijke tijd, waarin de oud-delphische orakels gegeven werden (tegen het einde van den winter). Naast de vereering van Gaea en Poseidon, stond te Delphi de dienst der Erinyen. Ook te Delphi bevindt Athena zich waarschijnlijk van oudsher in nauwe betrekking tot Gaea. Daar is de *bethyl* van Kronos. Mag men aannemen, dat Delphi in den ouden tijd, die nog geen Zcusdienst kende, een eerdienst van Kronos had, dan zullen aldaar evenzeer de Titanen vereerd zijn geworden: naast den God des Tijds, de hemellichamen. Ook Aphrodite en Hennes moeten tot de oud-delphische goden gerekend worden.

De overgang van de Poseidons- tot de Zeus-religie greep plaats, toon stammen uit N.-westelijk Griekenland over den Pindns kwamen, van Dodona naar Thessalië en zuidelijker: de theorie van E. Curtius (*Griech. Gesch.*, I, p. 89), bij wien Mommsen zich aansluit, terwijl hij blz. 61 vlgg. het onderscheid tusschen de beide religies bepaalt en tevens het verband waarin zij tot elkander treden. Zeus en Poseidon verdeelen onder elkander de regeering der wereld; de Titanen raken verouderd. Weldra wordt Demeter in de Zeus-religie opgenomen (langs welken weg, zie blz. 68 vlgg.), ofschoon haar dienst te Delphi nooit groote beteekenis schijnt te hebben gehad; ook Themis, die de plaats inneemt van Gaea, als reeds Aeschylus ons leert.

Na deze immigratie van de Zeus-religie, en vóor de invoering der Apollo-religie door de Doriërs, worden de goden, die in den eerdienst de belangrijkste plaats innemen, zoo geordend, dat zij een familie vormden. Want een nieuwe godsdienst verdringt en vernietigt in Griekenland den ouden niet. Kronos wordt Vader van Zeus, bovendien van Poseidon en Zeus Chthonios, vaak nauwlijks van elkander te onderscheiden; ovenzeer van drie dochters, Hestia, Demeter, Hera. Met deze Godheden kunnen reeds destijds andere als zonen, als ondergeschikte wezens in verband zijn gebracht, bijvoorbeeld Apollo, maar die toen nog lang niet het aanzien had, dat hij later genoot. Van dit geheele systeem zegt Mommsen:

> ‘Das Kronidensystem war nicht ein subjectiver Aufbau (blz. 79)

herrührend von Dichtern, sondern hatte seinen Halt an vorhandenen Gottesdiensten, welche im Auftrage der Amphiktyonen von der Delphischen Behörde nach dem von ihr angewendeten semestrischen Kalender disponirt waren. Es ergiebt sieh nämlich, dass einer jeden der sechs Gottheiten ein Monat im Semester (- want bij semesters was de tijd nog ingedeeld -) also im Jahre zwei, und zwei entsprechende, gehört haben.'

Dit wordt nu nader in het licht gesteld (blz. 80 vlgg. en het overzicht Tabel II, blz. 89), waarbij, ik herhaal het, van Apollo nog geen spraak kan zijn, al gebruikt de schrijver, ter wille der duidelijkheid, de namen der maanden van den historischen kalender.

Daarop wordt, naar de niet algemeen aangenomen opvatting des auteurs, de invloed der Doriërs geschetst: de apolliniseering van Delphi (blz. 95 vlgg.). Met geweld wordt Poseidon teruggedrongen, en Apollo, tot dusver bijkomstige, ondergeschikte figuur, op den voorgrond gesteld. Hij moet heerschen, waar de Doriërs heerschen. Het bestaan van hun invloed ten deze wordt o.a. afgeleid uit de omstandigheid, dat de laurier slechts in de noordelijke streken van het Balkan-schiereiland te huis is; onder 38°. br. komt hij reeds zelden voor. - Als tolken van de Pythia vervangen Apollo-priesters de priesters van Poseidon. Zoo begint het; zoo blijft Gaea nog voorloopig in eere. Daarna treedt naast de Pythia de Apollo-profeet op, die de orakels in vers brengt. - Deze transformatie van het orakel onder den invloed der Apollo-religie, de verandering van het kronidisch maandenstelsel, het opnemen van Bakchos, Leto, Artemis, Herakles enz. worden beschreven p. 97 vlgg., terwijl de betrekking tusschen den dienst van Bakchos te Delphi en te Athene wordt toegelicht (tot blz. 118).

Den overigen inhoud van dit geschrift, dat zich verder bij de *Heortologie* van denzelfden auteur aansluit, gaan wij, als minder belangrijk voor de kunstgeschiedenis, hier stilzwijgend voorbij. De wijze, waarop het boek is ingericht, maakt dat het met de meeste vrucht bij wijze van een lexicon gebruikt wordt, een lexicon over Delphi. Zulk een gebruik is mogelijk gemaakt door het Register aan het eind. Met Mommsens boek vergelijke men Schreibers straks aan te kondigen geschrift over Apollo Pythoktonos.

9. GASTON BOISSIER, *la Religion Romaine d' Auguste aux Antonins*, twee Deelen. Parijs, Hachette et Cie, 1878. XIV, 403 en 413 blz.

De schrijver van dit belangrijk en nuttig werk heeft zich de beantwoording van een bepaalde vraag ten doel gesteld; een v raag, die uit de volgende waarneming voor hem is voortgevloeid: Men leest de talrijke brieven van Cicero aan zijne vrienden; de religie schittert daarin door hare afwezigheid. Men leest de brieven van Marcus Aurelius aan zijn leermeester; de religie treedt u telkens te gemoet. De vraag is derhalve deze: hoe is deze overgang van onverschilligheid tot devotie geschied? De godsdienstige omwenteling in die twee eeuwen, van Cicero tot Marcus Aurelius, tot stand gekomen, is dus het eigenlijk onderwerp dezer studie, waarvan de bronnen zijn, behalve de oude schrijvers: de verzameling van latijnsche inscriptiën, uitgegeven door de Akademie van Berlijn; de keur van inscriptiën, uitgegeven te Zurich door Orelli, later Henzen; de inscriptiën van Napels, uitgegeven te Leipzig door Theodor Mommsen, en de romeinsche inscriptiën van Algiërs, uitgegeven te Parijs, door Léon Renier.

Het volgende zal een denkbeeld geven van de hoofdpunten, hier behandeld.

1. *Algemeen karakter der romeinsche religie*. De devotie in Italië is beschroomder, eerbiediger dan in Griekenland; de Goden zijn meer openbaringen van het goddelijke (numina) dan in het bezit vanoen individueël bestaan; abstraktiën (de vrees, het volksheil) worden vroeg en licht opgenomen onder de Goden; het romeinsche volk is bijgeloovig, formalistisch; de romeinsche religie geeft aan beide richtingen voedsel, terwijl de mystiek haar verdacht voorkomt. Zij is ds zaak van den staat, van het wettelijk voorschrift, van de autoriteit die het geheele leven beheerscht, zoodat de priester op den achtergrond treedt. De emotie wordt niet aangemoedigd, maar gestild of voorkomen. De hoofdzaak is, zich van de gunst der Goden te verzekeren als door een verdrag, waarvan de wettelijke voorwaarde, die van 's menschen zijde moet worden vervuld, door de offers on andere plechtigheden wordt vertegenwoordigd. Zoo bestaat de *religio* in het regelen van zijne zaken met de Godheid. Daar dit nooit volkomen het geval kan zijn, moet er allerlei worden uitgedacht om den nalatige aflaat te verschaften. Kortom: de godsdienst der Romeinen gelijkt in menig opzicht op het tegenwoordig Judaïsme: veel vormen, veel gehoorzaamheid, veel vrijheid van denken en weinig mystiek. - Wat er van zulk een godsdienst worden moest bij

toenemende kennis, bij steeds veelvuldiger aanraking met Griekenland, toen het innigst, toen daar het geheele wijsgeerig en godsdienstig proces reeds doorloopen was, laat zich voorzien: de godsdienst verliest altijd meer zijn beteekenis voor het inwendig leven; radikaal ongeloof uit zich beurtelings in spot en in een sceptisch konservatisme ten aanzien van godsdienstvormen als regeerings- middel.

2. *Godsdienstige Restauratie onder Augustus; de apotheose van den Imperator*. Hij doet als Napoleon na de omwenteling. Tempels worden gebouwd, oude gebruiken in eere hersteld, nieuwe eerediensten! gesticht, de keizerlijke waardigheid wordt gewijd door de afstamming der Juliërs van Venus; verslapping der zeden tegengegaan, de palatijnsche Apollo hot middelpunt der godsdienstige herleving. De keizer zelf is opperpriester, straks mede voorwerp van een eeredienst, die weldra geene grenzen meer kent, en de namen van Jupiter op hem overdraagt. Wat in andere landen, in Egypte en elders, ten aanzien van koningen en overwinnaars, in Italië ten aanzien van andere personen, reeds vroeger geschied was, en de apotheose van den romeinschen keizer als 't ware voorbereidde, wordt blz. 109 vlgg. met eenige uitvoerigheid in het licht gesteld, en de plechtigheid der eerste apotheose zelve beschreven. Aan de romeinsche apotheose mag evenwel niet dan bij uitzondering een mystiek karakter worden toegeschreven. Het is in den regel niet een God, die in den keizer vleesch wordt; het is de keizer, die een God wordt; in het begin slechts na zijn dood, later, en betrekkelijk spoedig, reeds bij zijn leven, vooral in de provinciën, waar de nieuwe aangebeden Godheid minder de keizer zelf is dan wel de waardigheid dia hij vertegenwoordigt, gelijk de macht van Some (blz. 154 vlgg.). Met de oprichting van haar altaar begonnen de romeinsche legioenen, wanneer zij een land voor het eerst bezetten. Bovendien lag, tegenover de groote verscheidenheid der plaatselijke Goden, in deze gemeenschappelijke aanbidding van den keizer de eenheid van het uitgestrekte rijk. Om zich van de mogelijkheid dier aanbidding rekenschap te geven, moet men bedenken, vooreerst, dat de woorden God en goddelijk niet de beteekenis hadden, die de Kristenen er aan toekenden, waarom zij juist die aanbidding standvastig weigerden; dan, dat de absolute monarchie, ook in kristelijke tijden en landen, bij monde van hooggeplaatste kerk-

leeraars soortgelijk vergoddelijken van den monarch heeft opgewekt (zie de woorden van Bossuet, aangehaald blz. 185).

3. *De tamelijk samengestelde geestelijke toestand* bij het begin van het keizerrijk; een toestand, die zich afspiegelt in de litteratuur en, wat het geloof aan een toekomstig leven betreft, in vele inscriptiën op graven van dien tijd. Het is gemakkelijk die periode een paar algemeene adjektieven naar het hoofd te slingeren. Boissier tracht al hare onderscheidene en zelfs verschillende schakeeringen terug te geven ju de drie laatste uitvoerige, bijzonder lezenswaardige hoofdstukken van zijn eerste boek. Hij poogt al de bestanddeelen terug te vinden. Ongeloof; scepticisme; verlangen naar het oude, dat verheerlijkt wordt; walging van toenemende onzedelijkheid; oververzadiging na zeldzaam geluk; voorgevoel van naderend verval; behoefte aan gronslagen van duurzamen vrede; afwezigheid van vermogen en begeerte om dogmaas te vormen, zoowel als om eenheid en samenhang te brengen in de theologische denkbeelden; een zeker artistiek behagen scheppen, niet ongelijk aan hetgeen *le Génie du christianisme* deed ontstaan, in antieke godsdienstige voorstellingen; bewondering voor Plato; filosofische ernst en pralerij; bij de individuën, na loszinnigheid, inkeer en nadenken tegen den avond des levens, zoo als wij dat insgelijks waarnemen tegen het einde van Lodewijk XIV: - ziedaar de voornaamste bestanddeelen, die Boissier met zorg en kennis van zaken beschrijft vooral aan de hand van de poësie van Virgilius (blz. 187-314). In dezen dichter ziet hij den type van het eerst klein, maar vooral na den dood van Augustus toenemend aantal dergenen, die de godsdienstige restauratie van den keizer op de beste wijze opnamen, dat is: aan hetgeen in den oorsprong louter staatkundig was een ethisch karakter gaven, met niet meer behoefte aan helderheid, bepaaldheid of konsekwentie, dan vrienden van godsdienstige hervorming in het gemeen pleegt eigen te zijn.

4. *De invloed der vreemde godsdiensten*. Het zijn godsdiensten van Azië en Egypte. Zij trekken aan door hetgeen zij met den romeinschen godsdienst gemeen hebben, gelijk door hetgeen hen daarvan onderscheidt. De meeste gebruiken der oostersche godsdiensten zijn dezelfde als die van den godsdienst van Rome of vinden in dezen laatsten althans analogiën, maar zij bezitten wat de godsdienst van Rome niet of in veel minder mate bezat: het vermogen van op de zenuwen te werken, sterke aandoeningen te wekken, de verbeelding

tu doen ontvlammen. Zij brengen in Home's godsdienst wat rnen thans zou noemen het amerikaansch-methodistisch element. Zij dringen binnen langs dubbelen weg: de soldaten, in alle oorden van het rijk verspreid, brengen ze mede; ook worden zij direkt geïmporteerd, en aanbevolen door straatpredikers gelijk men ze thans nog te Londen ziet, sterk in het schilderen van Gods toorn en de vreesachtigen en bezwaarden drijvende tot het aannemen vanhun theologie. Want hetgeen de vreemde godsdiensten een vruchtbaren bodem doet vinden, is de behoefte om het beangstigd geweten, inzonderheid dat der vrouw, een middel tot bevrijding en verzoening te doen ontdekken, Men gaat tot meer dan éen God, gelijk men het nu afwisselend of ook gelijktijdig zoekt bij homeopathie en allopathie. Dit juist deed tusschen de verschillende godsdiensten die elkander te Rome ontmoeten, een wedijver ontstaan, waardoor het verschil, oorspronkelijk tusschen hen aanwezig, ten slotte verloren ging. De een wilde voor den ander niet onderdoen; men nam dus van elkander over, om de *clientèle* niet te verliezen. Zoo outstond er een vermenging (synkretisme) der godsdiensten; amalgama, waarin men van romeinsche zijde ook Joden en Kristenen gaarne had opgenomen, hadden Joden en Kristenen zich niet op een afstand gehouden van de romeinsche maatschappij. In hen vervolgde men, niet de aanbidders van een bepaalden God, maar leden van geheime genootschappen en verdachte samenkomsten (tot aan het einde van het eerste Deel).

5. *De invloed en het verloop der wijsbegeerte*. Impopulair onder de republiek, wordt hare studie eerst door Cicero voor goed te Rome gevestigd. Op zijn godsdienstige en zedelijke denkbeelden teert men in de eerste eeuw van het keizerrijk. Maar de studie der filosofie neemt een ander karakter aan. Gymnastiek des geestes tot dusver, moet zij van nu aan leidsvrouw van het leven worden; artikel van weelde in den aanvang, wordt zij onmisbaar, praktisch. Toen men niet meer leven kon naar de wijze der vaderen (more majorum), moest men leeren leven naar de uitspraken der rede. De wijsgeer moraliseert, treedt op als *directeur de conscience* en als prediker[1]. Terwijl de oostersche godsdiensten den eigenlijk gezeg-

1 Wie een beknopt overzicht van deze filosofie verlangt, kan vergelijken: het opstel in de Gids van 1874: *de achtergrond der Apokalypse*; en, meer uitgebreid, Martha, *les moralistes sous l'empire*.

den priester aan Rome geven, - voorheen was de priester enkel staatsambtenaar, - geeft de wijsbegeerte den zieleherder. Maar beiden - en hierin onderscheiden zij zich kenmerkend van den kristenleeraar - richten zich tot de hoogere, de beschaafde klasse. Aan het vormen van een gemeente wordt niet gedacht. Er is onderwijs, er is geen apostolant. Doch later wordt dit anders. De wijsbegeerte had ‘de natuur’ op den troon geplaatst, gelijk de staatkunde de keizerlijke waardigheid. Zoo als deze laatste, werd ook de eerste ten slotte vergoddelijkt; de wetten der ‘natuur’ worden bij Epictetus de wetten van God; en nu verhindert niets de wijsbegeerte langer zich meer en meer bij de godsdienstige beweging van den tijd aan te sluiten. Nu treedt zij uit den engen kring dergenen, tot wie zij oorspronkelijk zich richtte; houdt, als de romeinsche godsdienst, op een nationaal verschijnsel te zijn. In verband hiermede is het kenmerkend voor haar, dat zij, even als het kristendom, Grieksch begint te schrijven, de wereldtaal. De filosofie wordt ook theologie, hij den naam van wijze het meest waardig, die de oogen ten hemel richt (Macrobius). De mensch en de natuur worden bestudeerd om tot betere kennis van God te geraken (Plutarchus). De wijsheid wordt ‘de wetenschap der gebeden en der offeranden’. Van daar tot de magie was slechts eene schrede, die men niet verzuimde te doen.

6. *De platonische theologie, door Apulejus gepopulariseerd*. Zij kwam op het rechte oogenblik, die theologie van mystifikatie, die in hare leer van de demonen of geniën, als de eigenlijke bedrijvers van de verkeerdheden of dwaasheden, den Goden toegedicht, het middel meende gevonden te hebben, om de nieuwe beschouwing met de oude voorstellingen te verzoenen. Zoo kwamen filosoof en priester tot elkander, hetgeen altijd gebeurt, wanneer men van beiden zeggen kan: l'un vaut l'autre.

7. *Zedelijke krachten in de romeinsche maatschappij*. Zij had, bij, onder, in weerwil van al dat theologisch en godsdienstig getob, hare eigene zedelijke krachten, de onverwoestbare drijfveeren der menschelijke natuur. Op de schaduwzijde van de romeinsche samenleving is de aandacht reeds genoeg gevestigd. Men heeft daarbij te uitsluitend geloof geslagen aan de Satire. Vooral met behulp der inscriptiën verzamelt Boissier alles wat de menschelijke natuur te Rome edels had behouden. Er waren groote en kleine gebreken:

losbandigheid, apathie, pedantisme, bijgeloovigheid. Maar de tweede eeuw kau niettemin bogen op edele en eerlijke karakters, een hooge opvatting van den plicht, op bevordering van humaniteit. De opvoeding der kinderen, de toestand der vrouw, het lot van slaven en armen, deze en soortgelijke onderwerpen worden in het derde: Boek van het laatste deel in het rechte licht gesteld, en daarbij uitvoerig gehandeld vooral over den omvang, de inrichting, de werkzaamheid, de weldadige werking der onderscheidene vereenigingen, waaraan het destijds te Home niet ontbrak. Een ‘Conclusion’ vat de uitkomsten dezer belangrijke studie samen, en poogt de betrekking te bepalen tusschen hetgeen de romeinsche godsdienst in de tweede eeuw geworden was en het kristendom.

Dit is weder een dier bladzijden uit de geschiedenis van den godsdienst, die dat verschijusel tot geringe aanbeveling verstrekken. In de beide eeuwen, hier behandeld, wat al gebrek aan kennis, aan doorzicht; hoeveel zelfmisleiding en misleiding van anderen; hoeveel tijdverspilling, gevolg van die zwakhoofdigheid en kleiumoedigheid, die altijd naar het onuitsprekelijke blijft zoeken, waar zooveel waars en schoons uit te spreken valt. Het is zonderling, dat Boissier, in die twee eerste eeuwen van het keizerlijk Rome zoo goed te huis, het onvruchtbare van de geesteswerkzaamheid dier tijden niet scherper heeft doen uitkomen. Misschien was het overbodig. Maar wel had hij aan het slot van zijn werk de vraag van den aanvang weer mogen opnemen, om er dan deze vraag aan toe te voegen: of het verschil, dat uit een godsdienstig ooppunt op te merken valt tusschen de brieven van Cicero en die van Marcus Aurelius, al dan niet een winst vertegenwoordigt.

Het werk van Boissier moge veel gelezen worden; het is uiterst leerrijk; het rust op grondige kennis; de schildering van den tijd is zoo veelzijdig mogelijk; het gebruik, van de inscriptiën gemaakt, verstandig, en een voorbeeld. - Geschiedschrijvers als Boissier zijn de rechte Choëphoren der arme menschheid; bij het graf van haarverleden, zoo deemiswaard gemaakt door een macht die men beurtelings geneigd is Ate en Dike te noemen, plengen zij de hulde van huu aandenken en medegevoel.

10. ERNEST RENAN, *l'Église Chrétienne*. Paris, Calman Lévy, 1879, VII en 561 blz.

Dit boek, - het zesde deel van Kenan's *Origines du Chrislianisme*, - heeft hier voor ons belang, vooreerst, in zoover het een aanschouwelijk beeld geeft van de regeering en de persoonlijkheid van keizer Hadrianus, die zooveel voor Athene heeft gedaan en wiens gunsteling, Antinoüs[1], aan de plastische kunst een type heeft geschonken, zoo nieuw als in dien tijd een grieksch kunsttype zijn kon. De architektuur is den keizer veel verschuldigd:

> 'Sa vanité et ses goûts d'antiquaire lui faisaient rêver le rôle de fondateur de ville, et de restaurateur des souvenirs antiques. Il n'aimait, pas, d'ailleurs, pour les soldats, l'oisiveté des garnisons, et il voyait dans les grands travaux publics une manière de les occuper. De là ces innombrables constructions qui datent du règne d'Adrien, routes, ports, theâtres, temples. Il était entouré d'une nuée d'architectes, d'ingénieurs, d'artistes, enrégimentés comme une légion.... A. l'instigation de l'empereur de vastes sociétés par souscription se formaient pour les grands travaux; l'Étnt, d'ordinaire, s'inscrivait parmi les actionnaires. Pour peu qu'une ville eût eu de la célébrité, et qu'il en fût parlé dans les autenrs classiques, elle était sûre de se voir relevée par le César archéologue..... On cherchait, pour lui plaire (toen hij nl. [121] in het Oosten reisde), à faire revivre les arts perdus; un style néo-égyptien devint à la mode (zie Zaal n^{0}. 8 van het gregoriaansch Museum in het 'Vatikaan); on fit aussi du néo-phénicien (aie Renan's *Mission de Phénicie*, p. 158).'

Over zijn verblijf te Athene in den winter van 125/6 kan men zien blz. 34 vlgg. en vergelijken Herzberg's Geschiedenis van Griekenland onder de romeinsche keizers.

Renan's geschrift heeft hier in de tweede plaats belang als aanvulling van de studie van Boissier: de betrekking tusschen den godsdienst van het romeinsche keizerrijk, indien men zich zoo uit mag drukken, en het kristendom treedt, vooral Hoofdstuk XIX, duidelijk aan het licht. Ik neem hier het woord aanvulling in een strengen zin. Deze aanvulling is onmisbaar. Men vraagt te vergeefs, waarom het onderwerp van Boissier en het onderwerp van Renan voor een belangrijk deel nog altijd in afzonderlijke geschriften behandeld worden. Maar dat is nu eens het volkomen ongerijmde stelsel van de geschiedenis der Oudheid te schrijven: een geschiedenis van de grieksche wijsbegeerte, waarin geen woord voorkomt over Paulus; een geschiedenis van de grieksche letterkunde, die hoegenaamd niets afweet van het evangelie van Lukas; een geschie-

1 Over den eerdienst, hem gewijd, had Boissier wel kunnen spreken, evenzeer als over Apollonius van Tyane, al valt zijn biografie later.

deilis van het godsdienstig synkretisme, dat men *la religion Romaine* gelieft te noemen, en waarin het gnosticisme volkomen geïgnoreerd wordt; een geschiedenis van de grieksche godenleer, waarin geen plaats is voor het evangelie van Johannes. Overlevering en dogmatisme oefenen hier nog altijd een hoogst schadelijken invloed uit. Men kan het kristendom niet begrijpen zonder de Oudheid, en, omgekeerd, evenmin de Oudheid zonder een van hare lnatste en belangrijkste openbaringen: het kristendom.

L'Église Chrétienne trekt in de derde plaats onze aandacht in verband met de oudste geschiedenis der kristelijke kunst. Ik wijs hier inzonderheid op hoofdstuk XXI. Die kunst, - zie o.a. C.F. Bellermanns *aelteste christliche Begraebnisstaetlen*, Garrucci's *Sloria dell' arte cristiana*; daarentegen evenzeer: *die Katakomben von San Gennaro dei poveri in Naepel* van Victor Schulze, - die kunst heeft zeer diksverf hare motieven aan den *Pastor* van Hermas ontleend, een geschrift, waarvan Renan in het genoemde hoofdstuk XXI een uitvoerige beschrijving geeft. Dat zij aan dit geschrift motieven ontleende, is voor die kunst reeds karakteristiek genoeg. - Geschriften, die aan een belangrijker tijdvak van kristelijke kunst de stof hebben geleverd, worden gekenschetst hoofdstuk XXVII. Het zijn de apokriefe Evangeliën. Deze verhalen, van zeer geringe letterkundige waarde, hebben de kristelijke kunst ten zeerste aan zich verplicht. De byzantijnsche zoowel als de latijnsche iconographie wortelt in die verhalen. De miniaturisten hebben er zich met voorliefde aan gehecht even als de schrijvers der mysteriën. Later, bij het bespreken van een geschrift van Bayet, komen wij - op dit punt terug.

Nog eens: de werken van Boissier en Renan moeten na elkander gelezen worden, wil men den toestand der beschaving in dien tijd van alle zijden leeren kennen. Men weet, dat Kenan altijd *cumgrano salis* te nemen is. Al haalt hij trouw zijne bronnen aan, men is niet altijd volkomen zeker, dat zij nu ook werkelijk voor ieder bewijzen wat hij er in vindt. Men moet ze naslaan. Renan is zoo beminnelijk, dat de Oudheid hem wel eens geheimen schijnt toe te vertrouwen, die zij anderen niet onthult.

11. LIONEL BONNEMÉRE, Voyage à travers les Gaules 58 ans avant Jésus-Christ. Paris. Dentu, 1879 XXVIII en 375 blz.

Een boek, dat ik in het voorbijgaan wil aanstippen; een werk der historische verbeelding; een verzameling van 48 verdichte brieven, geschreven door een Romein aan onderscheidene personen op zijn reis door Gallië, een oogenblik voór, de laatste tijdens de invallen der Romeinen. Zij hebben ten doel ons Gallië te doen kennen eer het den invloed der Komeinen ondervond. De inkleeding is geheel aan de fantasie ontleend, maar de inhoud aan de reeds zoo talrijke archaeologische werken over Frankrijk. Het boek is aangenaam geschreven en laat zich lezen als een roman. Wie zich te midden dezer oude beschaving verplaatst wil zien, waarvan de schrijver gelooft dat zij nog een nationale beteekenis voor het tegenwoordige Frankrijk kan hebben, neme het ter hand. Het intieme leven, de letterkunde, de poësie, de godsdienst, de politieke en militaire inrichting der oude Galliërs, alles trekt ons hier achtereenvolgens voorbij, maar om een blijvenden indruk achter te laten. Veel in dit oude moet het nieuwere verklaren. Bonnemère, zoon van den auteur van *l'Histoire des paysans*, is althans met Henri Martin van oordeel ‘que les principes de l'art gaulois ont inspiré les admirables artistes qui ont élevé les cathédrales du moyen-âge. On retrouve des dents de loup celtiques et d'autres ornements semblables à ceux qu'on voit sur les dolmens dans bon nombres d'édifices de cette époque.’ - Voor Bretagne heeft de schrijver niet alleen uit de boeken, maar ook uit de overblijfselen van vroeger tijd in steen gelijk in de gewoonten en de verhalen des volks geput. Hij betoont zich daarbij een leerling van de Villemarqué, wien het evenwel, gelijk men weet, aan tegenspraak niet ontbroken heeft.

12. *Les Invasions Barbares d'après les Écrivains et les Monuments anciens*. Paris, Hachette et Cie, 1879, 138 blz.

Een goed ingericht en bruikbaar boekske. Kan men ten aanzien, van een werk als dat van Lionel Bonnemère altijd vragen of het ook trekken vereenigt, die inderdaad tot onderscheidene tijdperken behooren, hier heeft men eenvoudig een verzameling van teksten uit gelijktijdige schrijvers, in het fransch vertaald; teksten, die het onderwerp toelichten, dat op den titel wordt aangekondigd. Eenige illustratiën, die zeker op geene volledigheid aanspraak maken, komen het voorstellingsvermogen eenigszins te hulp. In deze zelfde *Petite Bibliothèque illustrée* van Hachette werden reeds

opgenomen *la Gaule et les Gaulois, la Gaule romaine* en *la Gaule Chrétienne*.

b) Mythologie.

1, 2 en 3 Mythologie in het algemeen 4, 5 en 6 Bijzondere Goden of mythologische figuven.

1. P. DECHARME, *Mythologie de la Grèce Antique*. Ouvrage orné de quatre Chromolithographies et de 178 figures d'après l'antique. Paris, Garnier-Frères, 1879 XXXV en 644 blz.

2. PAUL PIERRET, *Petit Manuel de Mythologie, comprenant les Mythologies Indo-Européennes et Sémitiques*. Paris, Didier et Cie, 1878, XI en 175 blz.

3. RICHARD GLASS, *Woerterbuch der Mythologie. Nachschlagebuch zum Hand- und Schulgebrauch*. Leipzig, O. Spamer, 1880, VI en 359 blz.

Niets natuurlijker dan dat de belangstelling in de mythologie is ingesluimerd; niets minder natuurlijker dan dat zij niet weder wakker is geworden. De wijze waarop zij behandeld werd, moest haar dooven; de wijze waarop zij behandeld wordt, moest haar weder hebben opgewekt. Toen de mythologie nog ‘fabelleer’ was, kon zij den menschelijken geest niet langer boeien, zoodra deze den smaak weg kreeg van positieve kennis. Zij heeft het thans opgehouden te zijn; zij is het voorwerp geworden van streng wetenschappelijke studie, en heeft das recht op de aandacht van ernstige geesten. De mythologie, - en wij spreken hier kortheidshalve alleen van de gricksche, - is voor een deel een zelfstandige weten schap; voor een ander deel maakt zij gebruik van de uitkomsten van andere wetenschappen. De mythologie als zelfstandige wetenschap, de mythologie dus in engeren zin, is kennis en rangschikking van de mythen en legenden der Grieken; een kennis, geput uit de oude schrijvers, uit de inscriptiën, uit de kunstwerken en munten der ouden: een rangschikking, gemaakt hetzij naar het onderwerp dat de mythen en legenden behandelen, hetzij naar de stammen, die hun kontingent aan de mythische of legendarische verhalen hebben geleverd. Hiermede is evenwel de taak der mythologie in ruimeren zin niet vervuld. Geroepen de mythen te verklaren, heeft zij te onderzoeken hun oorsprong, hun groei, hun gebruik. Hier moet

de filologie, de ethnologie (taal en volkenkunde) en de wijsgeerige, dat is hier: vergelijkende behandeling dezer wetenschappen, zoowel als de kennis van de weer- en grondgesteldheid van Griekenland, belangrijke diensten bewijzen. De vergelijkende filologie moet ons den wortel doen kennen, waartoe de namen der Goden terug te brengen zijn; de ethnologie heeft ons, in verband met de algemeene geschiedenis, mede te deelen èn met welke volken de Grieken één groep, één familie vormen, èn met welke volken zij in betrekking hebben gestaan, wier invloed zij dus hebben kunnen ondervinden. De kennis van Griekenlands weer- en grandgesteldheid heeft alles op te helderen wat in de mythologie met deze hare twee voorwaarden kan samenhangen. Het gebruik, de praktische beteekenis der mythen zal blijken uit de studie van grieksche litteratuur en kunst.

Deze korte opsomming toont hem, die aan het mythologisch onderzoek der laatste dertig jaren vreemd is gebleven, hoeveel omvattend het is en met welke belangrijke zaken en vragen het zich bezig houdt; toont in het gemeen, hoe weinig we ons kunnen neerleggen bij het al te zeer vereenvoudigen dezer wetenschap, waartoe de eenzijdigheid van welbekende mythologen heeft verleid. De mythologie is nog een jonge wetenschap, die zich bescheiden aan te stellen en hare taak zwaar op te nemen heeft.

Ook Decharme is blijkbaar van dit gevoelen. Zijn werk, aangenaam geschreven en voor ieder leesbaar, vat de onderzoekingen der lantste jaren op dit gebied samen, en is geheel er op berekend, juiste denkbeelden over de grieksche mythologie te verspreiden. De schrijver beschouwt het onderzoek niet als afgesloten; onvoorwaardelijk sluit hij zich bij geen der bestaande mythologische richtingen aan. Na een inleiding-, die de geschiedenis dezer wetenschap in korte trekken aangeeft, wordt zijn werk verdeeld in vier boeken: *Divinités du Ciel; Divinités des Eaux; Divinités de la Terre*; en Les *Héros*. (Het wil geenszins geven wat de Duitschers noemen *Kunstmythologie*, toch is deze zijde van zijn onderwerp niet geheel verwaarloosd.) Zijne methode van behandeling is geheel in overeenstemming met zijn doel: een handboek te schrijven, waarin de tot dusver verkregen uitkomsten op zulk een wijze worden medegedeeld, dat de deur wordt opengelaten voor verandering, herziening, aanvulling. De tegenwoordige flansche geleerden van den eersten rang hebben meestal smaak genoeg om niet dogmatisch te zijn. Oudvaders Montaigne *Que sais-je?*

is hun erfdeugd. Nergens ia de fijne glimlach van dien achtbaren burgemeester zoo noodig als in de mythologie, die bij haar eigen onzekerheid nog al de onzekerheid voegt der etymologie. In. dezen staat van zaken verstrekt het een handboek tot lof, dat het niet gevaarlijk is, dat men het veilig kan gebruiken zonder gevaar to loopen van oude vooroordeelen tegen nieuwe te verruilen. Deze lof moet Decharme's boek gegeven worden. Hij stelt zich niet aan alsof hij alles wist. Ben boek over de geheele mythologie te chrijven, dat in allen deele op zelfstandig onderzoek berust, is onmogelijk. Men zou dan een graecus, een indianist, een assyrioloog (met al wat dit woord omtrent de kennis van Assyrië's invloed op andere volken insluit), een ethnoloog en een historicus moeten zijn, en wie weet, wat nog meer. Maar mogelijk is het, zich op de hoogte te stellen van hetgeen de beoefenaren dezer wetenschappen hebben onderzocht en geoordeeld, en hiervan eerlijk bericht te doen op de wijze, bijvoorbeeld, waarop dit bij Decharrne geschiedt p. 142 en elders. Wellicht ware de schrijver aan zijne eigene methode nog beter getrouw gebleven, wanneer hij minder getracht had, de nderscheidene mythen omtrent een en deuzelfden persoon met elkander in verband te brengen. Ook op mythologisch gebied is de harmonistiek licht willekeurig en gewrongen. Met welk beginsel der tegenwoordige, vergelijkende mythologie dit samenhangt, hoop ik straks aan te toonen.

Het *Petit Manuel* van Pierret belooft te veel en geeft daardoor: te weinig. In ongeveer honderd en vijftig bladzijden een overzicht te willen geven van de indo-europeesche en sernietische mythologiën, is natuurlijk slechts geoorloofd, wanneer dit uiterste van beknoptheid met de hoogste nauwkeurigheid gepaard gaat. Moeilijk moge men Paul Louis Courier kunnen beantwoorden, waar hij vraagt hoe dik een boek moet zijn om onschadelijk te zijn voor den staat, toch mag men zeggen, dat een werk naar gelang van zijn beknoptheid te gevaarlijker kan wezen voor de wetenschap. Velen stellen zich rnet het kortere boek tevreden en prenten het zich in het geheugen. De waarde van Pierrot's Manuel ligt, naar men verwachten mag, in het laatste derde gedeelte (van blz. 101 af): Mythologie Egyptienne, want dit is de specialiteit van den konservator van het egyptisch museum in den Louvre; en Pierret zegt zelf: ‘(on aura) la surprise de rencontrer un tableau complet de la mythologie égyptienne,

travail qui n'existait pas encore, même, pour l'usage des égyptologues. Nous avons développé cette partie un peu plus que les autres, non par complaisance de spécialiste, mais parceque le sujet est absolument neuf.' Terwijl ik mij natuurlijk van elk oordeel over de nauwkeurigheid van dit tabellarisch overzicht der egyptische mythologie onthoud, verblijd ik er mij in, dat het bestaat; is het onvoldoende, dan zal de kritiek het wel aanvullen. Wij hadden zulk een overzicht noodig, en van wien het liever ontvangen dan van den geleerden opvolger van Champollion. Het Manuel beveelt zich nog aan door een alphabetisch register van de goden der onderscheidene mythologiën, 'constituant un petit dictionnaire mythologique d'un usage commode et qui, nous l'espérons, sera apprecié, car, malgré son peu d'étendue, on y trouvera des indications qu'on chercherait vainement ailleurs (Voorrede, blz. x)'.

In de behoefte aan zulk een mythologisch woordenboek wordt niet voorzien door het hierboven genoemde werk van Glass. Zelfs voor de grieksche en romeinsche mythologie is het niet voldoende, daargelaten nu nog dat het de grieksche en romeinsche goden, naar de manier die vroeger in zwang was, met elkander vereenzelvigt. Wat de egyptische mythologie betreft, indien wij vertrouwen schenken aan den konservator van het egyptisch museum in den Louvre, dan mogen wij verzekeren, dat de heer Glass in de godenwereld der Egyptenaren niet geheel te huis is. Namen die men, naar Pierret, hier verwachten zou, vindt men niet; goddelijke wezens worden ten onrechte verbonden of gescheiden, onjuist of onvolledig omschreven, in hunne attributen verward. Ware er slechts verschil tusschen een specialiteit als Pierret en iemand die waarschijnlijk alleen compilator is als Glass, wij zouden het ons natuurlijk niet aantrekken. In grooter verlegenheid geraakt hij, die een volslagen leek is op dit gebied, wanneer hij verschil ontdekt tusschen Pierret en bijv. Lauth, professor in de aegyptologie te Munchen. Men verg. de godenlijst van Pierret met Lauth's *aus Aegyptens Vorzeit* (Berlin, 1879), p. 40 vlgg.

4. THEODOR SCHBEIBER, *Apollon Pytkoktonos, Ein Betrag zur Griechischen Heligions- und Kuntstgeschichte, mit zwei Tafeln in Lichtdruh*, 1879. Leipzig, W. Engelman, 105 blz.

De mythe van Apollo als Pythoktonos (hij die Pytho doodt) was

zeer verbreid in Griekenland, maar knoopt zich toch vooral vast aan den dienst van het heiligdom van Delphi. Hetgeen Mommsen in zijn *Delphika* slechts als onderdeel kon behandelen, maakt hier het voorwerp van een opzettelijke studie uit, die eenigszins als een niet opzettelijke kritiek van Mommsen kan worden beschouwd. Preller heeft dien mythus genoemd ‘das Grunddogma der Pythischen Religion.’ Hij is het middelpunt van den kring van legenden, die het orakel aan den Parnassus omgeeft. De belangrijkste feesten, nog in eer en aanzien, toen het kristendom een nieuwen vorm begon te geven aan het godsdienstig leven der Oudheid, vinden in dezen mythe hun oorsprong. Muziek, poësie en beeldende kunst hebben deze eerste daad van den jonggeboren God om strijd verheerlijkt. Zij moest te dieper geprent worden in het geheugen der Hellenen, naarmate men zieh beijverde, haar te Delphi door levende beelden te vertoonen.

Eerst in den zoogenoemden homerischen bymnus op den pythischen Apollo (vs. 122-126; 178-196) leest men het fragment van eenlied, dat den strijd der Godheid met Pytho schildert, zonder de oorzaken of de gevolgen van dien kamp aan te roeren. Bij een bron in de nabijheid van den tempel vindt Apollo het afschuwelijk ondier, een onheil voor menschen en dieren. Het bezwijkt onder de pijlen van den God, en blaast met vervaarlijk schreeuwen den laatsten adem uit. Apollo roept: Verrot hier op de vruchtbare aarde. Gij zult niet langer een plaag zijn voor de menschen, die hier willen offeren.

Deze oudste overlevering is later veelszins uitgebreid en gewijzigd. Dit blijkt o.a. uit de voorstelling, ook in de kunst uitgedrukt, van Apollo den Python doodende, nog op den arm zijner moeder. In Delphi werden de beide voorstellingen: Apollo Pythoktonos als kind en als knaap gelijkelijk geëerbiedigd. Bij het Septerionfeest werd Apollo vertegenwoordigd door een opgeschoten knaap. Waar hij als kind werd gedacht, was Python natuurlijk evenzeer de tegenstander van Apollo's moeder, en wordt zij zelve door den pijl van haar zoon gered. Deze voorstelling is het, die de plastische kunst het meest gevolgd is.

Een meer ethische inhoud werd aan de legende verzekerd door het opnemen van een anderen trek: het bloed, bij het dooden van den Python vergoten, had Apollo verontreinigd. Die schuld moet

verzoend worden door Apollo's omzwerven in een staat van dienstbaarheid. Zoo wordt hij een goddelijk voorbeeld. Deze ethische zijde van zijn onderwerp doet de schrijver, vooral blz. 13, treffend uitkomen. Onmiddellijk daarop volgt de beschrijving van de, om zoo te spreken, dramatische voorstelling van het lijden van den God op het Septerionfeest, nog gevierd toen vele harten zich reeds aan een anderen lijdenden God hadden gehecht. De besprekingvan het tweede delphische feest, de Pythia, op gelijken mythischen grondslag, blz. 17 vlgg., moet met die van Mommsen vergeleken worden, van wien de schrijver op sommige punten afwijkt, met name ten aanzien van het thema der pythische liederen, waarvan de muziekale ontwikkeling wordt geschilderd; een ontwikkeling, saamgevat blz. 23, ‘aus dem Lied war ein Lied ohne Worte geworden, aber die Form des Liedes wurde beibehalten.’ Uitvoerig en belangrijk is bij Schreiber de geheele beschrijving van dat, indien de uitdrukking mij vergund is, geestelijk oratorium aan de groote daad van Apollo gewijd. Daarna (blz. 32 vlgg.) wordt gehandeld over den tijd, waarop Pythia en Septerion werden gevierd, en, - anders dan bij Mommsen, - wordt gesteld, vooral op grond van de gegevens bij Plutarchus, ‘dass das Septerion als in sich abgeschlossenes Kultustfest für sich bestand und jedes neunte Jahr ohne Unterbrechung in der Zeit von den Pythen abgehalten wurde bei deren Beginn es bereits seit einigen Tagen (wenn nicht Wochen) beëndet war.’ Het Septerion laat hij, althans in den aanvang, beginnen kort na den 7^{den} Bysios, Apollo's geboortefeest.

De verbreiding en de oorsprong der legende, in verband met het al dan niet oorspronkelijk dorisch karakter van de Apolloreligie; de mate van katholiciteit in die plaatselijke legenden verkregen; de interpretatie van den Python-mythe, reeds in de Oudheid; een interpretatie, die den schrijver tot geen zeker resultaat voert, ofschoon hij achter deze legende liefst een natuurverschijnsel zoekt: dit een en ander gaat vooraf aan de schildering van den Apollo Pythoktonos in de kunst. De verscheidenheid der overlevering openbaart zich ook hier; eenheid van type is niet verkregen. De hoofdvormen zijn: Apollo Pythoktonos alleen, volwassen; Apollo op den arm der moeder; Apollo met Artemis, beiden volwassen. Na dit slechts uit de geschiedenis bekende te hebben toegelicht, bespreekt Schreiber ten slotte de kunstproducten, die bewaard zijn gebleven. De folo-

grafiën aan het eind van het geschrift maken ze voor een deel aanschouwelijk.

Op soortgelijke geschriften als die van Mommsen en Schreiber had ik het oog bij mijn aanwijzen van hetgeen, naar mijn gevoelen, aan *le sentiment religieux* van Jules Girard ontbreekt.

5. W.H. ROSCHER, *Hermes, der Windgott*, enz., Leipzig, Teubner. 1878, 133 blz.

Dit werk is, om zoo te spreken, een voortzetting van Roscher's *Studiën zur vergleichenden Mythologie der Griechen und Römer* (*Apollo* en *Mars* 1873; *Juno* en *Hera*, 1875). De methode is in beide werken dezelfde: herleiding van een godheid tot het natuurverschijnsel, dat den grondslag vormt van de voorstelling dier godheid; toepassing op de grieksche en romeinsche mythen van die vergelijkende behandeling, die met name door Georg Curtius en zijne school voor de wetenschap der grieksche en latijnsche grammatika gevolgd wordt. Aan de vergelijkende Philologie en het sanskriet beant- woordt de vergelijkende mythologie en de Veda. Wie deze nieuwe richting aan het werk wil zien, leze o.a. Premiers *Hestia-Vesta* (1864), vooral Mannhardts, *Antike Wald- und Feldkulte* (1877), Usener's *italische Mythen* (Rhein. Mus. 1875); hij zal er zich zonder moeite van overtuigen, dat de mythen opgehouden hebben, opzettelijke verdichting te zijn, maar beschouwd worden als de vruchten van een nog niet uitgestorven vermogen, neiging, hoe wil men het noemen? om een natuurverschijnsel als een persoon te behandelen, als een persoon toe te spreken.

De vergelijkende Mythologie is nog eene *ecclesia militans*, strij- dende vooral tegen de oude rationalistische school van Voss en Lobeck, die op onze warme belangstelling recht heeft. Boschers *Hermes* is een van hare jongste wapenfeiten. Zie hier de taktiek:

Gegeven al de zoozeer uiteenloopeude funktiën van Hennes, wat is dan het natuurverschijnsel, waarvan de verschillende werkingen aan die fnnktiën beantwoorden? Is dat natuurverschijnsel gevonden, dan moet het ook, krachtens deze overeenkomst, de fysische grondslag zijn van de mythologische persoonlijkheid Hermes. - Met deze stelling is het thema van het boek van zelf gegeven: de Goden zenden de winden = Hermes is bode der Goden; de winden komen van aether, wolken, bergtoppen = Hermes is zoon

van Zeus (aether) en Maia (godin der regenwolken, geboren op een berg (Cap. I). Sterk en rap is de wind = Hermes is de god der gymnastiek en agonistiek (Cap. II). De winden stelen, rooven, zijn verraderlijk = Hermes, god van list en bedrog (Cap. III). De winden blazen en fluiten = Hermes vindt fluit en syrinx uit (Cap. IV). De winden dragen den adem mee = Hermes begeleidt de zielen (Cap. V). De winden brengen vruchtbaarheid of droogte = Hermes doet de kudden bloeien [vaak phallisch voorgesteld] (Cap. VI). De winden zijn onbestendig = Hennes, de god van toeval en lot (Cap. VII). Van de winden hangen reizen af = Hermes, god der reizigers (Cap. VIII). En zoo gaat het voort. Alles, gelijk men ziet, komt volmaakt uit. Nadat Cap. IX gewezen heeft op het verband tusschen sommige namen, bijnamen en symbolen van Hermes en den wind, geeft Cap. X een vergelijking met germaansche en vedische godheden, die hier meer dienen moet tot bevestiging van het verkregen resultaat.

Wat heeft die beminnelijke godentolk zich al vertolkingen van zijn wezen moeten laten welgevallen! Plato en de Stoici begroeten in hem den Logos; Guigniaut en Creuzer lieten hem dien eerrang, verleid door Plato's verkeerde etymologie. Van die hoogte daalt hij af, niet door Welcker en Gerhard, die hem nog voor een god der beweging, der aandrift (Hormé) houden, maar door Ruinck, die hem maakt tot het vergoddelijkt orgaan der Hormé in zeer bijzonderen zin, der teelkracht. Maar dat kon hij niet zijn voor Lehrs en Schoemann die al de karaktertrekken van Hermes uit zijne eigenschap van bode der hemelgoden wilden afleiden. O. -Muller, Preller, anderen, waren daar niet mede tevreden; zij stempelden hem tot een chthonischen god, terwijl Lauer hem weer naar den aether zond, en een ‘minorenner Zeus’ van hem maakte. Beurtelings raakte hij aan hemel en aarde in de opvatting dier mythologen, die hem met de op- en ondergaande zon, met morgen- en avondschemering in verband brachten (Mehlis, Max Müller, Myriantheus). Zal hij nu windgod blijven? A. Kuhn heeft hem er een dertig jaar geleden al toe gemaakt en met *Sârameyas* vereenzelvigd, maar zijne bewijsvoering heeft geringen bijval gevonden. Hoe het zij, Hoscher's bewijsvoering is belangrijk, en tot nader order zijn besluit aannemelijk als hypothese.[1]

1 Naar dezelfde methode ging onlangs voor de germaansche mythologie L. Laistner te werk in zijne ‘Nebelsagen’, Stuttgart, 1879.

6. WILHELM ROSCHER, *die Gorgonen und Verwandtes*. Leipzig, Teubner, 1879, 13S blz.

Men kan Roscher's rnethode, gelijk zij bij vernieuwing in dit niet minder interessante geschrift wordt toegepast, het best kenschetsen, door een beeld te ontleenen aan die ‘inscriptions billingues,’ waarvan ik hierboven sprak. Hetzelfde wordt gezegd, maar in twee talen. De twee talen zijn hier: de beschrijving van een natuurverschijnsel, de beschrijving van een God.

De Gorgonen zijn zeker raadselachtige wezens. Het zijn koningsdochteren, zeiden vele der Ouden, die Perseus van haar kapitaal berooft. Neen, beweren de nieuwere uitleggers, Medusa was een groote apin; die haar doodde, werd door twee andere groote apinnen nagezeten en door de invallende duisternis van den nacht gered. Dit euhemerisme op de oude, gelijk het duitsche rationalisme op de kristelijke mythologie toegepast, heeft, ik weet zelf niet goed waarom, altijd iets burlesks. Maar ik geloof in ernst, dat wie niet aan het dwepen wil slaan met een wetenschappelijke methode, - zeker al een van de ondankbaarste dingen, waarmee men dwepen kan, - wel zal doen met de fout van ouhernerisme en rationalisme alleen in de dwaze overdrijving te zoeken, waarmee die verklaringsmethode meestal wordt toegepast. Maar waarom zou de methode zelve een ‘overwonnen standpunt,’ gelijk het dan heet, vertegenwoordigen? Waarom niet toegepast worden, waar het pas geeft? Wie wil er altijd op zweren, dat de zaak zich in een bepaald geval niet toegedragen heeft, als euhemerisme of rationalisme verlangt? De menschheid pleegt aan zulke zonderlinge hallucinatiën te lijden, dat de verklaring dier hallucinatiën inderdaad langs meer dan éen weg mag worden gezocht. In miju oog is Koscher met zijn methode te eenzijdig ingenomen, waar ik mij inmiddels in verheug. Anders zou hij ons niet alles kunnen toonen, waf zij in staat is te leveren.

Van apin is de Gorgo, althans die van Homerus, weder verheven tot Athena zelve (Völcker), of tot haar tegenbeeld (O. Müller). Vulkanische uitbarstingen en zeegodinnen; zonnegloed en winterslaap hebben Otto en G. Hermann, Eckermann en Furtwängler in de Gorgonen begroet, terwijl reeds Clemens van Alexandrie en in onzen tijd tal van exegeten het Gorgoneion vereenzelvigen met het gezicht in de maan. Koscher verwerpt al deze verklaringen, omdat geen enkele in staat is rekenschap te geven van al hetgeen in den

mythe der Gorgonen voorkomt. In dit *omdat* ligt het karakteristieke van Roscher's methode. Ik dicht het hem niet toe. ‘Uns,’ schrijft hij zelf, blz. 10, ‘uns kann aber natürlich nur diejenige Deutung befriedigen, welche entweder für alle oder doch wenigstens für die meisten mythologischen Funktionen der Gorgonen eine gemeinsame Urquelle anzugeben vermag.’ En wie zegt hem, dat er zulk een eenige, gemeenschappelijke bron is? En wie waarborgt hem, dat wanneer een eenige oorzaak alles verklaren *kan*, zij ook inderdaad alles verklaren *moet*. Met andere woorden: ligt de verklaring van een mythe altijd volgens Koscher in iets, dat gebeurd is: het teweegbrengen van bepaalde indrukken door een natuurverschijnsel, wie heeft genoeg vertrouwen in een redeneering, om op grond van hetgeen heeft moeten gebeuren, te besluiten tot hetgeen werkelijk gebeurd is?

Het resultaat, waartoe Roscher's methode hem ten aanzien der Gorgonen heeft geleid, komt hierop neder:

Storm en onweerswolken schijnen van uit het verre Westen over de zee te komen of uit de aarde op te stijgen = Gorgonen, dochters nu eens van Phorkys en Keto, dan van Gaea in het verre Westen, geboren en woonachtig aan de bronnen van Okeanos (Cap. I).

Het krachtige onweder doet den mensch verstijven van schrik = Stheno, de krachtvolle, doet wie haar aanziet versteenen (Cap. II).

De vorm enz. van don bliksemstraal = de slangen om het hoofd der Gorgonen enz. (Met enz. worden bedoeld andere parallelen van denzclfden aard) (Cap. III).

Het brullen van den donder = het brullen van de Gorgonen (Cap. IV).

De donderwolken meestal rond = Gorgonengezicht, altijd *en face* (Cap. V).

De bliksem splijt de wolk = de Gorgoon het hoofd afgesneden (Oap. VI).

Aan den bliksem werd genezende en behoudende kracht toegeschreven = aan het Gorgonenbloed evenzeer (Cap. VII).

Verband tusschen Gorgo en donderwolk blijkbaar uit het vaste verband van Gorgo en Aegis, zoowel als Pegasos; uit den naam *Dias teras* (Ilias 5, 742) (Cap. VIII).

Tot zoover Koscher. Het is schier onnoodig hier bij te voegen, dat de mythologie is voor de oude kunst, wat de kerk- en dogmen-

gaschierenis is voor de nieuwe kunst. Tusschen de mythologie en de oude kunst is de betrekking evenwel èn inniger èn van langer duur èn in een grooter aantal opzichten aanwezig. De juiste verklaring der oude kunstwerken is daarom niet mogelijk zonder de kennis van de godsdienstige voorstellingen der Oudheid, die, gelijk het pleegt te gaan, meer dan de Ouden er zich zelf van bewust waren, afhankelijk bleven van het oorspronkelijk karakter hunner mythen.

c) Archaeologie in het gemeen.

C.B. STARK, *Handbuch der Archoeologie der Kunst, Erster Band, Einleitender und Grundlegender Theil. Erste Abtheilung: Systematik und Geschichte der Archoeologie der Kunst. Erste Hälfte*. Leipzig, Engelmann, 1878, 256 blz.

Met de aankondiging van dit handboek zou ik zeker gewacht hebben, indien wij op zijn voltooiing nog mochten hopen. Maar helaas! de beminnelijke geleerde, die het begon en op zoo, wellicht al te breede schaal opzette, is voor eenige weken gestorven. Stark was de aangewezen man om voor onzen tijd te doen, wat Otfried Müller met zijn handboek deed voor den zijne en wat F.G.Welcker, nu ook reeds een dertig jaar geleden, verrichtte door van dat handboek een nieuwe, vermeerderde uitgaaf te bezorgen. Met Stark is een onzer meesters gestorven. Zijne talrijke artikelen, vooral in het tijdschrift *für Alterthumsioissenschaft*, in de *Archoeologische Zeitung*, in de werken van de Saksische Akademie, in Bursians *Jahresbericht*, zijn *Reis naar het grieksche Oosten*, zijn monografie over *Niobe*, zijne kritische aanvulling van het zooeven genoemde handboek van Müller, hebben hem een voornnme plaats verzekerd. Hij was een geleerde, die de Oudheid liefhad, die in haar geest doordrong, en voor wien de studie der antieke wereld slechts een middel was om dien geest beter, alzijdiger te leeren kennen, -Ik maak van de hier gegeven gelegenheid gebruik om dit woord tot zijn nagedachtenis te spreken, terwijl ik hoop, dat een onzer vaderlandsche filologen hem een zijner waardige hulde zal brengen.

De aflevering, die wij nu ongeveer een jaar bezitten, bevat slechts de twee eerste hoofdstukken en een gedeelte van het derde. Het eerste hoofdstuk, tevens inleiding tot het geheel, bepaalt het begrip dat men zich van een archoeologie der kunst heeft te vormen, en

houdt zich verder voornamelijk bezig met de plaats, die deze wetenschap inneemt in de encyklopedie der klassieke filologie. Het tweede hoofdstuk ontvouwt de encyklopedie der archsenlogie zelve, terwijl het derde de geschiedenis begint van de archaeologische studien en deze voortzet lot het eind van het eerste vierde dezer eeuw. Voor ons heeft daarin bijzonder belang de vermelding van het vele, dat vroeger daarvoor in Nederland is geschied, blz. 120 vlgg.

Voor de, in mijn oog juiste, kritiek van deze eerste aflevering kan men vergelijken het artikel van G. Perrot in het Oktober- nummer van de *Revue Archéologique*, Jaargang 1879.

A. PIERSON.

(*Vervolg en slot in een volgend nummer*.)

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 December.

Gevoelt men zich aan het einde des jaars genoopt een oogenblilc stil te staan en te vragen, wat in enger of uitgestrekter omgeving de afgeloopen tijdkring heeft gebracht, wat wonder dat dan de over gansch de wereld klinkende tonen der kersthymna als van zelf het grondthema der beschouwing leveren, zoodra men tracht den blik zoo ver mogelijk te doen reiken, en het geheele leven der volken te omvatten. ‘Vrede op aarde!’ - nooit hebben wij meer behoefte te gelooven aan de vervulling dier blijde boodschap, dan wanneer met de laatste dagen des jaars alles ons stemt tot stille beschouwing en wij in rustige rast zonden wenschen, zij het slechts voor een oogenblik, den voortsnellenden tijd in de vleugelen te grijpen en deze eeuwig wisselende menschenwereld met haar wenschen en werken, haar moeite en strijd te doen stilstaan. Moge al, bijna even snel als de illusie, dat het mogelijk zou zijn, ook het geloof, dat het wenschelijk zon zijn, verdwijnen, vertrouwen op de toekomst en moed om voort te gaan kan niet ontbreken, zoo wij slechts eenige lichtpunten, eenigen vooruitgang kunnen ontdekken en althans uit de voren, door den strijd getrokken, het zaad des vredes zien ontkiemen.

Vrede op aarde: - dat zelfs nog niet allen voor dat ideaal gewonnen zijn, mocht het avontuur toonen der te Napels bijeengekomen vredesvrienden, die door de licht ontvlambare ridders der *Italia irredenta* uiteengejaagd, een belachelijker aftocht moeten blazen, dan zij om hun edel streven verdienen; toch kan een oppervlakkige blik op den toestand der wereld niet onbemoedigend voor hen zijn. Wel zijn aan de kusten der Zuidzee drie broedervolken in een strijd gewikkeld, bijna nog meer ten nadeele der europeesche

geldschieters dan van hen zelven; wel heeft ver in Azië Engeland, blijkbaar door de ondervinding van voor 30 jaren nog niet wijs geworden, met den onverwachten tegenstand van een schijnbaar onderworpen bergvolk te worstelen; maar overal elders heerscht vrede, en die landen zijn zoo ver verwijderd, dat wij bijna die oorlogen zouden vergeten, als niet de officieele telegraaf en de gemuilkorfde journalisten ons, zoo goed dat gaat, op de hoogte hielden.

Vrede is het, en een waarborg voor den vrede ziet een ieder in de geheimzinnige Duitsch-Oostenrijksche alliantie, waarbij de ‘man van bloed en ijzer’ als vredestichter optreedt! Hoe anders is het geworden, dan Gervinus in 1852 meende te mogen voorspellen! Wel verwachtte hij alles van Duitschland, dat zijn geschiedenis ‘met benijdenswaardige zekerheid en in bescheidene grootheid zou voortzetten’, maar dit zou doen ‘als, gelijk op de keizerlijke periode de aristocratische, zoo op de aristocratische staatsinrichting de democratische zich kon ontwikkelen zonder te groote en afmattende schokken.’ ‘Is het eenmaal geschied’, gaat hij voort, ‘(en men mag van de taale en gezonde volksgeaardheid veel verwachten), dan zal Duitschland in dit werelddeel het gewicht erlangen, dat Frankrijk tot hierloe bezeten heeft. In zulk een toestand zou het de rol van een veroverden staat nog minder k u n n e n spelen en nog liever daarvan w i l l e n afzien, dan Engeland. Het doel zijner staatkunde zou geen ander kunnen zijn, dan de gevaarlijke eenhoofdige groote Staten overal te ontbinden in federaties of Statenverbonden, welke de voordeelen van groote en kleine staten vereenigen en voor de algemeene vrijheid en voor de vreedzame uitbreidingvan beschaving in alle opzichten op de zekerste wijze borg staan.’

Duitschlands verheffing, Duitschlands overwicht, door den ziener voorspeld - de geschiedenis heeft ze waar gemaakt, maar wel langs een geheel anderen weg. Waar is, spijt algemeen stemrecht, die democratische staatsinrichting; waar die ontbinding in federaties naast den bondstaat, die uit den statenbond geboren, met rassche schreden voortsnelt naar den eenheidsstaat; waar de taale en gezonde volksgeaardheid bij de natie, die, zich in den krijg verheffende, daarna door grootheidswaanzin en *Gründerschwindel* beneveld, zijn lot legt in de handen van één man, die haar leidt waarheen hij wil? Doch luttel schaadt het, of Gervinus verkeerd heeft gezien, zoo ook maar deze weg naar zijn ideaal, algemeene vrijheid en vreedzame uit-

breiding der beschaving voert. En rnen zegge niet te ras, dat dit onmogelijk zou zijn. De voorliefde, door zoovele duitsche rechtsphilosophen en historici - wij noemen slechts naast Gervinus Bluntschli, Ahrens, von Winter - getoond voor een slatenfederatie of althans een staatsvorm, die daarmede gelijkenis vertoont, is door de geschiedenis moeilijk te rechtvaardigen. Zonder twijfel is het bij hen een traditie, die nawerkt, maar toch kon de ervaring hun hebben geleerd, dat, hoe geweldig en geducht de despotic van groote monarchen kan zijn, de verschrikkelijker tyrannie van duodecimo-potentaatjes door een statenbond niet wordt verhinderd. Italië heelt, nadat Gervinus schreef, doen blijken liever de eenheid te willen dan de federatie, en voorwaar, de vrijheid heeft er niets bij verloren. Oostenrijk aan de andere zijde, schoon een monarchie, in waarheid een statenbond, is geen navolgenswaardig voorbeeld, en zou eerder reden hebben op zichzelf toe te passen het laatdunkende woord, door zijn Metternich eens over Italië uitgesproken: *Ce n'est qu'une expression géographique*.

Maar met dat al schijnt in den Duitschen eenheidsstaat de zon der vrijheid toch schuil gegaan! Blijken er van te over, al bepalen wij ons slechts tot den allerlaatsten tijd. Wat één man wil wordt wet, en waar soms een verzet wordt gewaagd, wijkt het weer spoedig, niet voor overtuigende redenen, maar voor een donderend: *Quos ego!* uit zijn mond. Beurtelings op de eene en de andere partijen steunend, drijft hij zijn plannen door, zich verder niet bekommerend om de partij, die hem den zege verschafte. Zoo werd het protectionistisch tarief aangenomen, - niet een op redenen steunende bescherming van een enkelen tak van nijverheid, die ook aannemelijk zou kunnen zijn voor een vrijhandelsman, mits geen afgodendienst drijvende met absolute beginselen, of zoo ze een misgreep ware, althans een leerzame misgreep zou zijn; maar een zoogenaamde bescherming van a l l e s , die daardoor n i e t s beschermt, steunende op de ongerijmdste theorieën, geboren uit een monstercoalitie van verschillende elkanders steun koopende belangen. En dat alles voornamelijk, omdat Bismarck de rijksinkomsten ruimer wilde zien vloeien en opzag tegen verhooging van de slecht geregelde directe belastingen. Zoo is vervolgens in het Pruisische Parlement het voorstel tot naasting van zes voorname spoorweglijnen aangenomen, de eerste stap op den weg om het geheele spoorwegnet aan het rijk te brengen en door zoogenaamd uniforme tarieven wederom de nij-

verheid te beschermen. En terwijl dus op oeconomisch gebiedwordt gewerkt, zit de heer von Puttkamer niet stil op het terrein van het onderwijs. Hij gaat wel niet naar Canossa, maar, wat heimelijker en zonder opzien baren geschieden kan, hij zet de schooldeuren weer voor den priester open. Nog een reactionair plan brengt de laatste maand des jaars aan: voor het eenjarig budget zal een tweejarig in de plaats treden en de rijksdag zal slechts eens in de twee jaar vergaderen. De reden daarvoor? - Het is voor de heeren leden, die tevens leden van een staatsvertegenwoordiging zijn, zoo lastig zoo druk te vergaderen!

Men kan in dit alles veege teekenen zien, en - toch niet ongerust zijn. Uitnemend werd dit in den loop des jaars uiteengezet door een Duitscher zelf, die verre van blind is voor de minder gunstige zijden, die het leven zijns volks tegenwoordig vertoont. Het is Homberger, die in antwoord op Renan's veelbesproken intreerede in de *Académie*, betoogde, dat zulke tijdperken van verslapping na groote krachtsinspanning zich steeds in de geschiedenis herhaalden. Nooit bleken de dagen der glorie de beste leertijd der volken, maar waarlijk opgevoed wordt eerst een volk, dat ‘in tucht des weêrspoeds wordt groot getogen.’ Sterk moeten de beenen zijn, die de weelde dragen, en wel gezond en krachtig ook het hoofd, dat zich niet door krijgsroem laat benevelen. Aanbidding van orde, tucht en kracht, en veronachtzaming der vrijheid en van het fijnere geestelijk leven waren steeds de gevolgen van een glansrijken strijd. Zoo thans in Duitschland, waar in de hitte des oorlogs de broederband werd gesmeed, dien het thans gold bijeen te houden. Gelukkig dan, dat een sterke hand daar was om in de teugels te grijpen, als het politiek weinig ontwikkelde volk in den roes der overwinning het spoor dreigde bijster te worden. Gelukkig, dat de man wien de benijdenswaardige taak was beschoren peet te staan over het jonggeboren Duitschland, ten volle doordrongen bleek van de overtuiging, dat het thans voor alles zaak was de eenheid te bewaren, het bewustzijn daarvan tot een levende volkskracht te maken, en al die instellingen te ontwikkelen, waarin de eenheid zich het duidelijkst uitspreekt. En hij vermocht te volbrengen, wat hij dacht. Niet slechts omdat het volk te z w a k was om op eigen beenen te staan, maar ook omdat van hem een ontzaggelijke k r a c h t uitging. Een van die tot voorgangers gezalfden is hij, van wie getuigd is:

Ihnen ward der gewaltige Wille
Und die unzerbrechliche Kraft!

Maar zou dan ook niet het duitsche volk van zich mogen getuigen

Uns verlieh sie (die Natur) *das Mark und die Fülle*
Die sich immer erneuend erschafft?

En zou het niet mogelijk, ja niet waarschijnlijk zijn, dat het herboren uit dezen tijd van beproeving te voorschijn treedt? Wordt ook het onaantastbaar *credo* van het liberalisme met voeten getreden, legt hans een sterke hand een knellend juk op den nek der Duitschers, wie al zeggen, of dit niet ten slotte zal blijken een weldaad te zijn geweest?

Eenheid in Duitschland, veelheid in. Oostenrijk. Veelheid van staten niet alleen, maar veelheid van rassen, veelheid van ontwikkelingstoestanden. Mocht hier eens een staatsman slagen de verschillen in een hoogere eenheid op te lossen, wat heerlijke prototype voor den wereldstaat der toekomst: Bluntschli's ideaal, Tennyson's visioen! Voorloopig zijn de bezwaren nog legio: graaf Taaffe, die eindelijk het aan een lange en slepende ziekte overleden ministerie Auersperg is opgevolgd, ondervindt het, gelijk vòòr hem. Beleredi, Potocki, Hohenwart het ondervonden. Hoe Slaven en Duitschers te verzoenen! De Duitschers weten het wel, zij die aan deze zijde der Leitha de aristocratie des geestes uitmaken, dat als zij aan de eischen der Slaven toegeven, zij de hand aan den feudalen adel en het ultramontanisme tevens hebben gereikt. Zelfbehoud noopt hen, waar het strikt recht wellicht zou eischen i e t s toe te geven, zich tegen e l k e vordering aan te kanten. En dan, hoe de brug over de Leitha te slaan om het Duitschers en Slaven vijandige Magyaarsche element als *der Dritte im Bunde* te doen optreden? Het is wel om een grooter dan Taaffe af te schrikken. Bovendien heeft hij nog de handen vol met lastige constitutioneele quaesties: de logge staatsmachine dreigt stil te staan bij het minste raadje, dat niet loopen wil. Een krachtige minderheid in het Oostenrijksche Lagerhuis wilde zich niet door een legerwet voor 10 jaar voor zoo lang de handen laten binden, terwijl het Heerenhuis er niet tegen was en de keizer en Taaffe het wenschten: hoe een oplossing te vinden? Wat al stemmingen, commissies, herhaalde stemmingen, eer het ontwerp, ook op dergelijke wijze in de Hongaarsche kamers behandeld, wet is geworden voor de geheele monarchie!

Doch laten wij graaf Taaffe aan zijn binnenlandsche moeielijkheden

en wijden wij liever onze aandacht aan de buitenlandsche politiek der monarchie. De eenheidsstaat en de veelheidsstaat hebben zich verbonden tot het behoud van den vrede in Europa. Het is Andrassy niet meer, die de buitenlandsche polotiek van den laatste leidt, maar 't is toch zijn geest, die haar nog bezielt. Andrassy zelf is heengegaan: waarom? Zijn streven had gezegevierd, hij had het vertronwen van zijn keizer niet verbeurd, tegenover het buitenland was hij de erkende vertegenwoordiger der Oostenrijksche politiek: waarom ging hij heen? Deze vraag heeft weken lang Europa beziggehouden, zonder dat een voor ieder aannemelijke plossing werd gevonden. Zou het geen bewijs van zelfkennis zijn geweest in den Magyaarschen edelman? Andrassy is geen Bismarck: zijn krullende haren en krullende snorren wijzen reeds op krullende zinnen, geheel anders dan de drie onsterfelijke hoofdharen en het strakke gelaat van den duitschen rijkskanselier. Volstrekt geen man uit één stuk, is hij eerder een najager van avonturen te noemen. Niet door een krachtigen wil heeft hij een blijvende heerschappij over de natie verworven, maar door lenigheid, dubbelzinnigheid heen en weer laveeren heeft hij zich telkens weer meester moeten maken van de macht, die hem dreigde te ontglippen. Voorwaar een groot kunststuk heeft hij volbracht. Hij heeft geen volk geschapen, maar twee volken tot dupes gemaakt, zijn landgenooten, de Magyaren verloochenend en hun vijanden, de Duitschers, zich niet tot vrienden winnend, en ten slotte beiden gedwongen zijn politiek te bekrachtigen. Zulke kunststukken doet men maar ééns. De vermoeiende rol was uitgespeeld, zegevierend uitgespeeld: was het nu niet verstandig het tooneel te verlaten? Thans van een afstand gezien naar het nieuwe proefstuk, dat Taaffe onderneemt, van een afstand ook naar de vruchten, die de Oostersche politiek zal afwerpen: een tijdlang zich geëclipseerd, om misschien als het noodig is later weer actief op te treden.

Welkome aanleiding, dat ontslag van Andrassy, voor Bismarcks bezoek te Weenen. Bismarck te Weenen! 't Is waar, hij was er meermalen geweest: in 1852, doch toen in ondergeschikte betrekking; in 1864 als pruisisch onderhandelaar in een hachelijk tijdsgewricht, toen hij er er niet in slagen mocht Oostenrijk te bewegen in zake de Deensche hertogdommen toe te geven. Toen smeulde reeds het vuur van den broedertwist, en het stond geschreven, dat

zij welhaast in lichter laaie zou losbranden. Kon daarna de verhouding tusschen den uitgestooten onderen broeder en den jongeren, die zich tot hoofd des gezins had opgeworpen, bijzonder innig zijn? Bezwaarlijk zeker, al moest ook de verwantschap der rassen, die de geographische grens niet vernietigen kon, langzamerhand tot heeling der breuk bijdragen. Maar het duurde in elk geval tot 1873, eer Bismarck, tot hooger aanzien gestegen, de keizerstad weder bezocht, doch thans om deel uit te maken van de reeks grooten der aarde die elkander *rendez-vous* gaven op de kermis der ijdelheid in haar modernen vorm. Hoe geheel anders dan die vroegere bezoeken het bezoek van 1879! De machtige rijkskanselier, oud geworden en stram en door de jicht geplaagd; de man, die gewoon is zich te Varzin af te zonderen, als hij niet te Berlijn vertoeft; hij, tot wien vorsten en diplomaten komen, daar hij het lot van Europa in handen houdt; hij gaat thans naar Weenen om.... ja waarom anders dan om eenvoudig der wereld te verkondigen dat de breuk wel waarlijk is geheeld en dat de jongere broeder zonder voorbehoud de vriendschapshand reikt aan den onderen?

Daar vergaderden de machtigen en prikkelden de nieuwsgierigheid van het nieuwsgierige Weenen. Maar men hoorde niets, men zag niets, te nauwernood den enormen ‘Rijkshond,’ den persoonlijken vijand van den man, die vroeger de derde was in den bond. Wat luisterden de toegestroomden met gespannen aandacht, om het laatste woord op te vangen dat Bismarck vertrekkende van uit zijn spoorwegcoupé Andrassy ging toeroepen. Hoe rekten zij de halzen; *Es ist gefährlich schnell hinein zu steigen*, klonk het orakel, en de mond sloot zich en de hooge gestalte dook weg in de kussens en de *Wiener* en *Wienerinnen* gingen teleurgesteld naar huis. Toch wist ieder weldra het zijne er van. De een wist mede te deelen, dat er een of- en defensieve alliantie was gesloten, de ander echter beweerde, dat het verbond alleen defensief was. Een tolverbond, hoorde men hier, zal het resultaat zijn der onderhandelingen; neen, slechts eenige vergemakkelijking van het grensverkeer, werd elders gezegd, zal het gevolg zijn van de samensprekingen der machtigen. Terwijl deze verzekerde, dat de politieke gedragslijn, door beide staten te volgen, op schrift was gesteld en door vorstelijke hanteekeningen bekrachtigd, hield gene vol, dat alles zich tot onbestemde mondelinge afspraken had bepaald. IJdele gissingen! wat deed het er ten slotte toe, over

welke bijzondere punten was gesproken en of er afspraken op schrift waren gesteld, ja dan neen? Alsof de geschiedenis met voldoende leert, dat traktaten gemaakt schijnen om geschonden, allianties om verbroken te worden. Bleek ooit, een beschreven sluk perkament bestand tegen het zwaard van den machtige? En aan den anderen kant bleek ooit een verbond, door de logica der gebeurtenissen gevorderd, er zwakker om, omdat geen schrift het bezegelde? Wie mochten twijfelen aan de ware beteekenis der samenspraken tusschen Bismarck en Andrassy, zeker niet lord Salisbury en Gortschakoff, gene in den roes zijner vreugde de krijgsklaroen stekende te Manchester, deze als een verongelijkte Achilles zich mokkend terugtrekkende in zijn tent. Wat Bismarck en Andrassy in 1878 te Berlijn begonnen, is te Weenen voltooid. Het driekeizersbond is verbroken, en de vaste aaneensluiting der Germanen zal een muur zijn tegen het voortdringen der Slaven. Om dit te doen gevoelen behoefde de heer van Puttkamer niet uit de school te klappen, gelijk hij te Essen deed, waarvoor hij dan ook door zijn heer en meester als een schoolknaap op de vingers werd getikt. Het vermoeden ligt voor de hand, dat men hier eenvoudig met comediespel te doen had, en dat de Minister in overleg met zijn chef het anti-russich karakter der alliantie, voor de tragen van begrip, heeft doen uitkomen, terwijl daarna om den schijn te redden het *démenti* volgde. Tot die tragen van begrip zal wel niet behoord hebben de Czaar aller Russen, wien èn dit *démenti* èn de elkander snel opvolgende beleefdheidsbezoeken tusschen de souvereinen en diplomaten van Rusland en de Duitsche hoven een schralen troost zullen hebben verschaft.

De Duitsche staatslieden begrijpen, dat Europa gevaar dreigt uit het Oosten, minder van den Ozaar persoonlijk, dan wel van het half beschaafde volk, dat zijn despotie kwalijk meer in toom kan houden. Reeds Gervinus duchtte ze, die Slaven, en hoe vol vertrouwen hij ook was op zijn Duitsche federatie, de angst sloeg hem toch om het hart, als hij dacht aan het tijdstip, dat die kolossale volkskracht zich organiseeren zou en in een kamp voor de Westersche vrijheid ook heerschappij over het Westen zou eischen. Een revolutie zou uitbreken, vreesde hij, waarbij die van 1848 nog maar kinderspel zou zijn. En als zijn berekenigen niet geheel faalden, zou Europa er zich op moeten voorbereiden dien schok in het tijdsverloop tusschen 1880 en 1890 te ondergaan. Wie zal ontkennen, dat de

voorteekenen niet ontbreken? Begonnen reeds in Gervinus tijd de slavische stammen zich te roeren, hoe is de beweging sinds dientijd aangegroeid! - een zucht naar vrijheid en een krachtig nationaliteitsgevoel is in die ontzag-gelijke menschenmassa ontwaakt; een oppervlakkige cultuur doet haar ongeduldig uitzien naar de vruchten der Westersche beschaving; een rijke litteratuur en het welsprekende woord van hartstochtelijke leiders houden de panslavistische beweging levendig. ‘Het sluimerend Oosten is ontwaakt’ riep Aksakoff verleden jaar te Moskou uit, ‘en niet alleen de Slaven van het Balkan schiereiland, neen de gansche slavische wereld wacht haar weder- geboorte. Een nieuwe, gansch nieuwe tijd breekt aan, het morgenrood blinkt van den grooten slavischen dag.’ En terwijl duizenden en millioenen in en buiten Rusland jubelen bij die slagzwaardwettende woorden, is een wellicht kleine, maar vastberaden en den dood gewijde schare bezig in het donker te woelen en met de ervaring der moderne wetenschap toegerust, gruwelen te beramen en te volbrengen, waarbij inderdaad 1848 in het niet verzinkt. Wil men weten, hoe vast de nihilist overtuigd is van zijn recht om de bestaande maatschappij den oorlog aan te doen op leven en dood, met welke middelen ook, men hoore, hoe de *Attentäter* - men vergeve dit Germanisme: het nieuwe beroep eischt een nieuw woord - Mirsky, een knaap nog, zich over zijn moordaanslag op graaf Drenteln verdedigt. ‘Erkent gij u schuldig aan een moordaanslag op generaal Drenteln?’ vraagt de president van het Hof. - ‘Neen,’ luidt het antwoord - ‘Erkent gij dan niet een moordwapen op hem te hebben gericht?’ - ‘Dat wel. Maar ik verbaas me er over, dat gij dit niet onderscheidt van moord. Gij kunt mij niet voor een moordenaar aanzien; want in dat geval, moet gij, die ons doodschiet of ophangt, ook als moordenaar worden beschouwd. Gij vertegenwoordigt de eene partij, wij de andere. Gij zijt voor het gouvernement, wij tegen. Wij staan dus tegenover elkâar, en zijn vijanden. Ik kan begrijpen, dat gij in de gelederen staat tegen ons, uw vijanden, maar erken althans, dat het een worsteling is en geen gemeene moord. Inderdaad wie zijn mijn rechters? Gij allen behoort tot de partij, mij vijandig, die de middelen niet versmaadt, door mij gebruikt. Het is bijzonder pijnlijk te zien, dat er gewetenlooze lieden zijn....’ Hier werd de stroom van welsprekendheid door den president afgebroken om vervolgens nog lang

jn denzelfden trant voort te stroomen. Die twintigjarige jongeling, kalm dus redeneerende, wist dat het doodvonnis hem wachtte. Sloop het medelijden binnen in het hart van Gourko, den hardvochtigen gouverneur-generaal van Petersburg, dat hij hem begenadigde? Wilde hij beproeven, of het monster van het nihilisme, waar strengheid niet hielp, op die wijze bedwongen kon worden? - Zie, nauw was de gratie geteekend, of de mijn bij Moskou sprong, en een helscher aanslag, dan ooit was beraamd, verkondigde aan het ontzet Europa de onverzwakte kracht van dat geloof. En op denzelfden dag, dat te Petersburg de redding van den Cznar bekend werd, werden bij duizenden proclamaties verspreid van het nihilistisch comité, waarin werd aangekondigd, dat Alexander II den dood heeft verdiend en dien niet ontkomen zal, al heeft ook thans een toeval hem behoed. En wederom een paar dagen later was men een complot op het spoor om het winterpaleis in de lucht te doen springen!

Wat te doen tegen dien onzichtbaren vijand? Strenger maatregelen dan tot nog toe genomen zijn, zijn bezwaarlijk mogelijk, en tot zachtheid is de keizer thans niet gestemd, hij die als verlicht en zachtmoedig vorst met de beste voornemens zijn regeering begon, maar die bij zwakheid van karakter door bittere ervaringen tot onmenschelijkheid en achterdocht is gedreven. Toch zal door strengheid en onderdrukking het gevaar niet te bezweren zijn, niet omdat de verbittering der nihilisten nog zou toenemen - zij toch zijn op een standpunt gekomen, waarop waarschijnlijk zelfs de belangrijkste concessiën hen niet bevredigen zouden, - maar omdat zoodoende een veel grooter deel der natie, Aksakoff's nationale partij, de meest beschaafde Russen, dagelijks meer en meer van hem vervreemdt. Deze partij, die den Czaar dreef tot den turkschen oorlog, die de scheppingen van het Berlijnsche congres verfoeit, de apostelen van Herzens panslavistische idealen, is voor Europa nog wel zoo gevreesd als de nihilisten. Al heeft de Czaar hen ten believe van het Westersch Europa gedesavoueerd zooveel hij kon; al heeft hij zijn legers teruggeroepen, toen zij reeds stonden voor Constantinopels muren, waar zij de Halve Maan der ongeloovigen zagen blinken op de heilige Sophia, wat heeft hot hem gebaat? Hun sympathieën verbeurde hij, en desniettemin blijft hij in de oogen van de westersche vorsten verantwoordelijk voor hun streven. De gedachte laat zich moeilijk afweren, dat, zoo de Czaar niet langer vrijzinnige denkbeelden als

uitvoerartikel beschouwde, zoo hij brak met zijn beambtenstaat en zijn onderdanen trachtte op te leiden tot zelfregeering, zoo hij op die wijze de jeugdige volkskrachten richtte op een binnenlandsch ideaal, waard om na te streven, en afleidde van onvruchtbare agitatie naar buiten, dit ten slotte én Rusland én gansch Europa tot zegen zou strekken. Zeer zeker zou niet alle gevaar geweken zijn. In den zeldzaam ontredderden toestand, waarin geheel het slavisch Europa verkeert, is een enkele vonk in de opgehoopte brandstof voldoende om een nieuwen strijd te doen ontbranden. Dien zooveel mogelijk te voorkomen, door de Germanen, in verbond met de Russenhatende Magyaren, tot voormuur te stellen tegen het panslavisme: ziedaar de bedoeling der Duitsch-Oostenrijksche alliantie.

Wel mocht Lord Salisbury juichen. De imperialistische politiek brengt zoo ontzaggelijk veel beslommeringen mede, dat men het als een vriendendienst op prijs moet stellen, wanneer twee andere natiën op zich nemen een oog te houden op den russischen beer, wiens bewegingen den engelschen luipaard altijd verdacht voorkomen. In verschillende deelen der wereld heeft de Engelsche regeering werk te over; bovendien is het engelsche volk zoo lastig nieuwsgierig: het wil volstrekt weten, hoe het eigenlijk in Azië en Afrika met de zaken staat, wat de regeering van plan is, waar het geld der natie blijft; en voeg daarbij nu nog Ierland en Gladstone - en het is te begrijpen, dat het engelsche ministerie niet op rozen rust.

Bij het noemen van den naam van Gladstone maakt zich een gevoel van eerbiedige bewondering ook van zijn felste tegenstanders meester, bij het terugdenken aan den roemrijken veldtocht, waarin hij de machtige burcht der conservatieven in Schotland berende.

Met de woorden van zijn geliefden Homerus zou men hem willen toeroepen: ‘Volhardend zijt gij, o oude man, nooit houdt gij op te arbeiden. Zijn er dan nu geen andere jongere zonen der Achaëers, die al de vorsten kunnen wekken? onverbeterlijk zijt gij, oude man,’ en hij zou als Nestor ongeveer kunnen antwoorden; ‘wel heb ik voortreffelijke zonen en ook vele onderdanen, maar een zeer zware nood beknelt de Achaëers, want hun hoogste belangen staan op het spel.’ En Gladstone weet wel, dat hij ondanks zijn 70 jaren nog de eerste staatsman en de eerste redenaar is zijner partij en dat zijn woord alleen een leger waard is. Een week lang heeft hij onvermoeid, dikwijls morgen en middag, voor ontzaggelijke menschenmassa's het

woord gevoerd; geen gebied der politiek heeft hij onbetreden gelaten en op elk heeft hij zijn meesterschap getoond; tienduizenden heeft hij zonder ophouden aan zijn lippen geboeid. Één triomftocht was dan ook zijn komen en zijn gaan. Wil men eenige staaltjes van de geestdrift, die hij wekte? Toen professor Blackie op den dag van Gladstone's komst in het Athene van het Noorden, zijn discipelen onderrichtte in de geschiedenis der Panathenaeën, en zoo onschuldig weg bij het een of ander betwistbaar punt zeide: ‘het gevoelen van den heer Gladstone hierover ken ik niet’, wekte het hooren van dien naam een zoo onbedwingbaar enthousiasme, dat de professor door het donderend applaus verhinderd werd zijn les voort te zetten. Toen de heer Gladstone sprak in de *korenbeurs* te Edinburgh, die 3000 menschen kon bevatten, vergaderde een even groot aantal een eind verder in *Oddfellows' Hall* om te trachten door middel eener telephoonverbinding, die men espresselijk had aangelegd, de woorden van den redenaar op te vangen, - wat helaas vrij wel mislukte, naar een *reporter* beweert, omdat de redenaar, die de telephoon niet opgemerkt had, zijn hoed er juist voor zette. In de *Waverley Market*, waar hij om 5 uur kwam spreken, stonden van twee uur af 17000 menschen opeengepakt te wachten, *a great ocean of human life*, zooals de redenaar hen noemde, een oceaan niet zonder schipbreukelingen, als men zoo de flauwgevallenen noemen mag, die over de hoofden der toehoorders naar het *platform* werden geëxpedieerd, waar zij, door mrs. en miss Gladstone bijgebracht, verder rustig bleven luisteren. Met oorverdoovende toejuichingen werden de woorden van den redenaar overal begroet: wij, die ze slechts lezen en niet onder den onmiddellijken indruk staan van die machtige persoonlijkheid en die indrukwekkende stem, kunnen ze moeielijk naar waarde beoordeelen: Lord Rosebery zou ons als rechters wraken met zijn: *You never were under the enchanter's word*. De welsprekendste hulde werd door denzelfden Lord Rosebery aan zijn gastvriend gebracht, toen hij hem bij 't publiek inleidde op een der meetings en dus eindigde: ‘Op de vlag, die in 1868 ten zege leidde, staat zijn naam geschreven, en al is die vlag thans verscheurd, zij is daarom niet te minder z i j n vlag. Anderen vermeien zich op de plaats en in de macht, toen zoo waardig door hem bekleed, het zij zoo, maar er is één plaats en één macht, die, door niemand hem gegeven, ook door niemand hem kan worden ontnomen - die macht

is de macht van een groot verstand, door de edelste deugd en de zuiverste vaderlandsliefde bezield - die plaats is de plaats in het hart van zijn landgenooten.'

Rustige critiek, na bedaarde lezing dezer improvisaties uitgeoefend, vindt licht hier en daar wat aan te merken, vooral om de soms weinig edele beeldspraak (Lord Beaconsfield wordt een poppenkastvertooner genoemd, die al zijn kunstjes heeft laten kijken, en nu met het zenden van de vloot naar de Dardanellen blijkbaar weer van voren af aan wil beginnen) en den vaak ongehoord fellen toon tegen het ministerie. Maar wie zal het wraken, dat den redenaar, in 't vuur zijner improvisatie en met het doel van zijn veldtocht voor oogen, wel eens woorden ontvielen, die hij zelf liever niet neer zou schrijven? De hoofdzaak is deze, dat de verdedigers van het ministerie moeite zullen hebben zijn klare beschuldigingen te weerleggen, vooral waar hij het financieel beheer aan de kaak stelt of de werkeloosheid op 't gebied der binnenlandsche hervormingen tot een grief maakt. Iets anders is het, waar het de buitenlandsche politiek geldt. Op dit, thans domineerende gebied, valt het zoo moeielijk uit cijfers en feiten onwraakbare redeneeringen op te bouwen, is het daarentegen hoogst gemakkelijk klinkende en indrukwekkende redevoeringen voor en tegen uit te spreken. Bovendien, men mag de imperialistische politiek afkeuren zooveel men wil, geheel teruggaan is onmogelijk en abdiceeren van het recht om mee te spreken in Europa kan een staat als Engeland niet. Op deze overwegingen bouwende, kan Beaconsfield de hoop koesteren zijn meerderheid te behouden. Wel zal hij alle zeilen moeten bijzetten, want Gladstone's campagne is als het sein geweest tot de herleving der Whigs. De vraag, die allen bezighoudt, is: wanneer zal hij het parlement ontbinden? Doch de sphinx wacht zijn tijd af en geeft nog geen antwoord.

Liet de Iersche beweging zich een tijdlang onrustbarend aanzien, zij was natuurlijk niet bepaald tegen het conservatieve, maar in 't algemeen tegen het engelsche régime gericht. Zij is een chronische kwaal, door iederen slechten oogst teweeggebracht. De Iersche *Land League* met de russische nihilisten te vergelijken, gaat moeilijk aan, al was het maar alleen daarom, dat de laatsten in het verborgen werken en de eerste haar wenschen en plannen predikt van de daken, maar in één punt althans komen zij overeen, nl. daarin dat de leiders zich doordrongen toonen van hun volkomen

goed recht. De heer Davitt, een der vier, die, toen het geduld der regeering was uitgeput, gearresteerd zijn, begrijpt maar niet, wat hij misdaan heeft, of is liefde toonen voor Ierland een misdaad? Desgelijks zijn vriend mr. Killen, die alleen 'op zijn nederige manier (*in my humble way*) getracht heeft zijn land van dienst te zijn.' Het is misschien onbillijk hier aan het: '*so very humble*!' van Uriah Heep te denken, maar toch valt het moeilijk aan de oprechtheid der heeren te gelooven, als men ziet, door wat sophistische redeneeringen zij trachten geen vat op zich te geven. Zoo spoort Killen het volk volstrekt niet aan om naar de wapenen te grijpen. Hij kan er zich zelfs op beroemen uitdrukkelijk te hebben gezegd, dat hun zaak geen zaak van geweld is, want dat geweld èn onnoodig èn ondoelmatig zou zijn. Maar dan laat hij onmiddellijk onder luid applaus daarop volgen: 'Ik wil niet ontkennen, dat er tijden zijn, waarin het roemrijk evangelie van het zwaard het heerlijkste evangelie is, dat voor de menschheid kan gepredikt worden. Maar die tijden moeten worden uitgekozen en die gelegenheden opgewacht. De man, die zonder kans op succes tot geweld zijn toevlucht neemt, is de ergste misdadiger.' Men stelle zich zulke redeneeringen voor tegenover een berooide en uitgehongerde schare, die - men moge zich van haar ruwheid en woestheid met afschuw afwenden - toch inderdaad recht van klagen heeft over de behandeling, die zij ondergaat. Het moet dan waarlijk verwondering baren, dat er nog zoo weinig misdreven wordt. Met belangstelling ziet men uit naar den uitslag der processen van de vier arrestanten, die voorloopig op vrije voeten zijn gesteld en weer dapper aan het redevoeren zijn, doch, wat die uitslag zij, het schijnt dat de arrestatie reeds een heilzamen schrik heeft veroorzaakt. Toch zal wel geen Engelsch staatsman zich eenige illusiën maken omtrent den socialen toestand van Ierland. De grieven, die John Stuart Mill zoo uitvoerig behandelde, zijn nog niet weggenomen, en de rassenhaat sluimert nog niet. Men behoeft waarlijk geen uiterst radicaal te zijn, om een socialen toestand, waarbij een gering aantal, elders wonende, aristocraten den ganschen grond bezitten, waarbij die grond in kleine pachthoeven is verdeeld, die aan de doorgaans hardvochtige agenten der groote heeren hooge pachten moeten opbrengen, waarbij een mislukte oogst een bevolking van een paar millioenen aan hongersnood blootstelt,

om zulk een toestand onhoudbaar te noemen. Ongelukkig staan de Ieren zelf aan alle verbeteringen in den weg door onveranderlijk als eersten eisch - thans slechts tijdelijk op den achtergrond geschoven - de voor Engeland volstrekt onaannemelijke *Home Rule* voorop te stellen. En Whigs en Tories schrikken dan van alle verbeteringen terug, terwijl zeer zeker velen der Whigs, die reeds veel voor Ierland hebben gedaan, overigens genegen zijn pogingen in 't werk te stellen om de wetgeving op den grondeigendom overeenkomstig de behoeften van het volk te wijzigen. Oorlog is het thans tusschen Engeland en Afghanistan, vrede tusschen Engeland en Ierland: toch zal het velen voorkomen, dat die open oorlog in de Aziatische berglanden een gezonder toestand is dan deze gewapende vrede, waarin een machtelooze haat, een steeds nieuw gevoede wrok voortkankert tusschen twee zusternatiën, - *where the nations de but murmur snarling at each other's heels*.

Is de Duitsch-Oostenrijksche alliantie behalve tegen Rusland ook tegen Frankrijk gericht? Een zekere partij in Frankrijk, die nog steeds in al wat Bismarck doet gevaar ducht voor haar land, wil het doen gelooven, maar de schrandere en kalme staatsman, die er de buitenlandsche aangelegenheden bestuurt, laat zich door slecht gemotiveerde alarmkreten niet verleiden om op avontuurlijke koersen uit te gaan. Inderdaad, wat belang kan Duitschland er bij hebben zich wederom vijandig tegen Frankrijk te keeren, of hebben niet juist tegenover de slavische agitatie Romanen en Germanen dezelfde belangen? Het valt moeilijk te gelooven, dat het den schrijver - of was het een schrijfster? - in de *Nouvelle Revue* ernst was met zijn heftigen aanval op Waddingtons politiek naar aanleiding van de Duitsch-Oostenrijksche alliantie. Frankrijk is geïsoleerd geraakt in Europa; iedere zet, in de laatste jaren op het politieke schaakbord gedaan, was een slag in 't aangezicht der fransche natie; niemand bekommerde zich meer om het verzwakte Frankrijk - dus het orgaan van Juliette Lamber of van Gambetta, zooals men het gelieft te noemen. Men stelle daartegenover het oordeel van Bluntschli, die verklaart, dat geen natie met rechtmatiger trots kan wijzen op het congres van Berlijn dan Frankrijk, omdat, terwijl alle andere een deel harer wenschen hebben moeten opofferen, het beleid van Waddington er in geslaagd is Frankrijk een eervolle plaats terug te geven onder de natiën, thans niet een plaats, door aanmatiging ver-

worven en om haar schijnglorie benijd, maar een plaats, door wakkeren arbeid en geduld veroverd en daarom ook gaarne gegund. Het is wel niet twijfelachtig, naar welke zijde het oordeel overhelt van Europa, dat met de grootste belangstelling de vreedzame ontwikkeling inwendig en naar buiten gevolgd is van die diep vernederde natie, wier veerkracht niet wist van verslappen, wier ijver niet wist van versagen.

De lofrede schijnt overdreven, als men het oog slaat op het politieke leven in Frankrijk en ziet hoe, meer dan ergens elders, de bodem bewogen wordt door telkens herhaalde schokken, de als met electriciteit beladen atmosfeer verontrust wordt door onophoudelijke onweersflikkeringen. Daarnevens schijnen de woorden ‘rustige en vreedzame ontwikkeling’ bijna ironie te zijn. Toch hechte men niet te veel aan die voortdurende politieke beroeringen, waarvan de geschiedenis reeds voldoende heeft aangetoond, dat zij slechts de oppervlakte raken en aan de gezonde ontwikkeling van het volk weinig schade doen. De onrustige aard, de zucht om een rol te spelen, om *éclat* te maken, meer den Parijzenaars in 't bijzonder dan den Franschen eigen, doch door de prikkelende Parijsche omgeving licht gevoed heeft aan die parlementaire schermutselingen en politieke bewegingen grootendeels schuld. Van het ‘gelukkig een volk, welks annalen vervelend zijn,’ schoon door een Franschman gesproken, zullen de Franschen nooit de betrekkelijke waarheid leeren vatten. Zij hebben behoefte aan beweging, wisseling, strijd, en dat het toegeven aan die neiging niet geheel zonder gevaar is, toont de ministerieele crisis, thans uitgebroken in een ministerie van verlichte en verdienstelijke mannen, die geen enkele nederlaag hebben geleden, maar eenvondig door voortdurende schermutselingen zijn afgemat en uitgeput. Het ongelukkigste verschijnsel daarbij is, dat de ministeviën juist van de ‘vrienden’ het meest te lijden hebben. Met de vijandelijke partijen af te rekenen valt aan de ministers der republiek niet moeielijk. Wat toch heeft zij te vreezen van drie kroonpretendenten, van welke de eene zonder eenig voorbehoud zijn arm gewijd heeft aan den dienst der republiek, - de tweede, in stille afzondering den goeden tijd der Middeleeuwen terugdroomende, slechts herstel van zijn troon van een wonder der Voorzienigheid wacht, - de derde het met zich zelf niet eens schijnt geworden, of hij werkelijk pretendent is, een sprekend beeld zijner partij zelve, die uit de meest heterogene bestanddeelen samengesteld, als geen oogenblikkelijk

doel ze bijeenhoudt, in zich zelve verdeeld is? Legitimisten en Bonapartisten mogen nu en dan door demonstraties, die veel gerucht maken, maar weinig weerklank vinden, de aandacht tot zich trekken zij versterken de republiek eer dan dat zij haar verzwakken. De heer Bandry d' Asson moge voor ‘de zonen der reuzen’ de schimmen oproepen van de strijders in den Vendée-oorlog, het heeft geen ander gevolg, dan dat Frankrijk ontwaart, hoe dwergachtig klein die zonen zijn der reuzen, en dat de herinnering verlevendigd wordt niet aan Cathelinean of Charrette, maar aan den r e p u b l i k e i n Hoche, die voor het fransche volk de held is der Vendée. De Bonapartisten mogen bij wijze van demonstratie den maarschalk Canrobert kiezen in den Senaat, het eerste publieke woord van den gekozene is een poging om zich schoon te wasschen van het bloedbad der *boulevards* en dus een gedeeltelijke veroordeeling van *coup d'état* en keizerrijk! Neen, wie gevaarlijker zijn, het zijn die ongeduldigen onder de republikeinen, die alle hervormingen tegelijk verlangen, die telkens programma's eischen en zelf er niet in slagen een programma op te stellen, die vinden dat men nooit snel genoeg vooruitgaat en zelf door hun voortdurende interpellaties en buitensporige wenschen den vooruitgang tegenhouden. Is Gambetta hun hoofd? Het wordt veelal beweerd, doch Gambetta is een groot zwijger geworden, sedert hij zich neergevleid heeft in den voorzitterstoel, en geeft zich niet bloot, - naar men wil, om de kans niet te verspelen eens op het *Elysée* te zetelen. Let men op de woorden, door hem gesproken bij den terugkeer der kamer in het *Palais Bourbon*, men zal er moeielijk een aanmoediging van de woelingen der heeren Brisson, Floquet, Spuller, Lockroy, Clémenceau en hoe zij meer mogen heeten, in kunnen vinden. Met het gevleugelde woord, dat uit die korte rede algemeen opgevangen en bewaard is: *Il faut aboutir*, zijn hun daden in lijnrechten strijd. Desniettemin Gambetta hun hoofd te noemen, is zeker in hun eigen belang, want die naam heeft nog door geheel Frankrijk een magische kracht, terwijl onder al die anderen niemand is, die op grootere beroemdheid dan binnen zekeren kring kan aanspraak maken. Campagnes, als de laatstelijk door hen gevoerde, zijn zeker niet in staat hun grootere beroemdheid te verzekeren. Men denke aan het fameuse programma, dat door de vier groepen der linkerzijde zou worden opgesteld en aan het ministerie voorgelegd. De bureaux komen bijeen en beraadslagen eenige dagen

lang doch kunnen het volstrekt niet eens worden. Eindelijk hebben zij eenige punten opgesteld, maar zoo wanhopig algemeen, dat zij het eigenlijk zelf te dwaas vinden om er ernstig over te spreken, en op een laatste vergadering alle vier moeten verklaren, dat zij geen van allen het programma aan hun partij hebben voorgelegd. Mislukte zoo het programma, een interpellatie zou er toch gedaan worden, niet eens met aller instemming. Toch konden zij moeielijk anders; Waddington zelf had ze uitgedaagd, toen hij na de intrekking eener aangekondigde interpellatie (Baudry d' Asson) de tribune besteeg en uitriep met meer kracht dan men van hem gewoon was: ‘Men zegt, dat het ministerie van alle kanten is ingesloten (*aux abois*). Welaan, mijnheeren, dan eischt het ministerie van de kamer, dat die politiek, die zich openbaart in het intrekken van interpellatiën, in gesprekken der *couloirs*, in aanvallen van de pers, op deze tribune worde gebracht. Daar zal het u te woord staan.’ - De heer Brisson, president der *Union Républicaine*, zal dat zelfvertrouwen beschamen; uit naam der vier groopen zal hij spreken, een programma ontwikkelen, het ministerie dwingen zich te verklaren. Helaas! nooit baarde een berg een belachelijker muis! De gehcele interpellatie kwam neer op een verzoek om wat ambtenaren weg te jagen, of zooals de parlementaire terminologie thans luidt: *d'épurer le personnel*. Wel mocht Jules Ferry uitroepen in zekere verontwaardiging: *Non, jamais la politique de ce grand pays ne s' abaissera, jusqu' à se résumer dans des questions de receveurs buralistes et de percepteurs d'impôts*. Daar wordt gestemd over de door de regeering aangenomen motie van den dag, en niet zonder leedvermaak ziet het grootste deel der rechterzijde het zwijgend aan, hoe de eensgezinde republikeinsche partij zich verdeelt en zelfs de *Union Républicaine* in twee groepen gescheiden is. *Brisson? - brisons!* heeft de Beurs gezegd en wij zeggen het na.

Niettegenstaande dien afloop wordt een tweede interpellatie op het touw gezet, thans naar aanleiding der amnestiewet. Lockroy en Clemenceau beweren, dat de kamer en het land de amnestie van alle *communards* eischen. Dat het tegendeel waar is, is iedereen duidelijk; doch zoodoende worden althans weer eenige uren met interpelleeren besteed en is er gelegenheid voor welsprekende tirades. De uitslag was natuurlijk wederom dezelfde, en wederom was er bij de stemming verdeeldheid ook in de *Union Républicaine*. Is deze groep nog wel iets anders dan een satire op haar naam?

De heeren interpellanten kunnen inmiddels tevreden zijn: het ministerie is in staat van ontbinding geraakt. Laat ons billijk zijn:nie geheel zonder eigen schuld. Het bestond ontegenzeggelijk uit hoogst bekwame mannen: de namen van Waddington, Léon Say, Freycinet Tirard zeggen genoeg; maar bij den loffelijken ijver, dien de kabinetsformeerder betoond heeft, om bekwame mannen uit verschillende groepen der meerderheid te nemen, is de homogeneïteit op den achtergrond gebleven. Misschien waren de ministers homogeen; maar hun groote fout was, dat zij door hun achterhoudendheid en voorzichtigheid de verdenking op zich laadden van het niet te zijn. Zij gaven geen programma en zagen zich genoopt in stede daarvan concessies te doen. En met concessies politieke partijen tevreden te stellen is een wanhopig werk. Waarlijk, als men het leven van dit kabinet nagaat, zou men de paradox willen onderschrijven: ‘Het ministerie had r a d i c a l e r moeten z i j n om in de mogelijkheid te wezen m i n d e r r a d i c a a l t e h a n d e l e n’ Het is gezegd geworden, dat de Kamer tot nog toe noch een kabinet noch een programma heeft weten aan te nemen. Dat het gereconstrueerde ministerie - vele ministers toch zullen wel hun portefeuille behou- den - haar beide aanbiede, en dat zij dan wete ze aan te nemen: onvruchtbare kibbelarijen zijn er genoeg geweest.

Eindigen wij met aanlokkelijker tafreel uit datzelfde Parijs, dat getuige is van die oneenigheden. Vreeselijk woedden de elementen in een provincie van het nabijgelegen land, waarheen onlangs een jonge koningsbruid trok, een leven te gemoet van grootheid en geluk, maar ook van dure plichten, zooals het waarschuwend voorbeeld herinnerde der twee gebannen koninginnen, die haar volgden op dien weg. Fel nijpt de nood in Frankrijk zelf, waar een ijskoude winter volgt op een mislukten oogsttijd, als ware het noodlottige jaar 1788 teruggekeerd. En Parijs offert haar gaven in overvloed op het altaar der menschlievendheid, die alle volken omvat en alle gelijkelijk dekt met den mantel der barmhartigheid, en Parijs kleedt die gaven in het bekoorlijkst gewaad, zoo met den tooverstaf der schoonheid ook hun het hart openende, wien het onvermurwbaar bleef voor het angstgeschrei der ongelukkigen alleen. En het kerstlied ruischt daartusschen: V r e d e o p a a r d e ! i n m e n s c h e n e e n w e l b e h a g e n !

Zal het nieuwe jaar ons vrede geven? Al te somber zijn de vooruitzichten niet, maar toch hoeveel geruster zouden wij zijn, als wij konden juichen: ‘H e t d a g h e t i n d e n O o s t e n.’

Bibliographisch album.

Beschrijving der beweegbare dregvuurpijlwerptoestellen en lijnkisten voor het daarstellen van verbinding in alle positiën op zee, tot redding van sahipbreukelingen, door J.H. Meijer. Amsterdam, Erven H. van Munster en Zoon.

Onder bovenstaanden titel heeft de Heer J.H. Meijer, koopvaardijkapitein, geheel belangloos en tot nut van het algemeen, eene duidelijke beschrijving gegeven, door vier platen opgehelderd, van een door hem uitgedacht toestel, waardoor hij zich voorstelt iets te zullen bijdragen tot verbetering van den treurigen toestand waaraan in nood verkeerende zeelieden zijn blootgesteld en hun meer hoop op redding te verschaffen.

Elke poging om een zoo menschlievend doel te bereiken verdient de sympathie van alle weldenkenden, maar wanneer die pogingen na verschillende proefnemingen mochten geleid hebben tot het vinden van een toestel geschikt voor dat doel, dan zal men in het belang der in nood verkeerende zeelieden mogen eischen dat in het vervolg zoodanige proefondervindelijk deugdelijk bevonden reddingsmiddelen op ieder zeeschip aanwezig zullen zijn.

Het vroeger bestaande denkbeeld, dat door de toepassing van het stoomvermogen op zeeschepen de gevaren der zee zouden verminderen, heeft zich niet bewaarheid. Door het varen der stoomschepen op gezette tijden en door de toenemende mededinging om snelle overtochten te maken zijn de rampen op zee aanzienlijk vermeerderd, en door de toegenomen grootte der stoomschepen zijn die rampen verbazend grooter geworden dan vroeger ooit bij zeilschepen het geval was.

Deed zich in den regel voor zeilschepen het gevaar alleen voor bij het naderen van land, alwaar dan ook veelal uitsluitend reddingsmiddelen in gereedheid gebracht werden, voor stoomschepen

bestaat daarentegen steeds en overal gevaar van aan te varen of van aangevaren te worden en, meer dan voor zeilschepen, van op onherbergzame kusten te stranden.

Het denkbeeld van den Heer Meijer om de reddingsmiddelen in zee te verbeteren is dus van groot praktisch belang en uit dien hoofde vestigen wij met ingenomenheid er de aandacht op van allen die belang in onze stoomvaart stellen en een warm hart aan onze zeelieden toedragen.

Wij durven over de praktische waarde der dreg-vuurpijl- werptoestellen geen oordeel vellen. Gaarne hadden wij gezien dat de Heer M. de uitkomsten der proefnemingen had medegedeeld om ook anderen in zijn overtuiging te doen deelen, dat zij zeer geschikt zijn voor het doel waarvoor hij die heeft uitgedacht. Maar ook al mochten zijne toestellen, bij nadere beproeving, liefst van wege het Dep. van Marine, minder geschikt bevonden worden, dan nog zou de Heer M. lof en dank verdienen, dat hij de aandacht zijner landgenooten gevestigd heeft op de noodzakelijkheid om de reddingsmiddelen voor schipbreukelingen in zee te verbeteren en voor zijne, zoo hij meent, welgeslaagde poging om zulks te doen.

Wij hopen van ganscher harte dat de ontworpen dreg-vuurpijl- werptoestellen bij eene deugdelijke beproeving in redding- en in sleep-booten als ook in zeeschepen aan redelijk gestelde eischen zullen blijken te voldoen.

29 Nov. 1879.

X.

***Benijd en Beklaagd, door Mevrouw van Westhreene. Haarlem, W.C. de Graaff*, 1879.**
***André, door Ed. Swarth. Arnhem, J. Minkman*, 1879.**
***Een Verhaal zonder titel, door W.R. van Groenendael. Utrecht, J.L. Beijers*, 1879.**
***Salvatore Farina. Eer hij geboren werd. - De drie Minnen. - Verborgen Goud. - Schetsen en Verhalen Amsterdam, IJ Rogge*, 1879.**
***Daphne, door Mrs. Edwardes. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*, 1879.**
***In Vuur en Stormwind, door W.N. Wolterink. Dordrecht, J.P. Revers*, 1879.**

Toen ik voor eenigen tijd in een onzer beste maandschriften het artikel las waarin een dame het Kamerlid van Houten half vergoodt wegens zijn krachtig optreden voor de rechten der vrouw, heb ik, ten spijt van alle mogelijke moeite, volstrekt niet kunnen vinden wat zij eigenlijk verlangde dat gedaan of veranderd moest worden tot verbetering van het bestaande. Duizende woorden heb ik genoten maar vruchteloos bleef ik zoeken naar het eigenlijke doel van dat schrijven. Toch geloof ik niet dat de wensch overdreven is wanneer een lezer vraagt, waarom datgene wat hij voor zich heeft, geschreven werd.

Verlangt de schrijfster dat de wetgeving gewijzigd worde en mannen en vrouwen voortaan gelijke rechten en verplichtingen zullen hebben? Moet de gehuwde vrouw haar eigen vermogen zelf beheeren, maar de man dan ook niet langer aansprakelijk zijn voor hare uitgaven? 'k Heb er vrede mede, maar vrees alleen dat het uitpluizen van 'tgeen voor rekening van den een of de ander komen moet allicht tot tooneelen aanleiding geven zal die de mannen nog meer huiverig zal maken om te trouwen, dan zij dat nu reeds zijn door het opschroeven der wijze van leven in alle standen. Of daardoor de zedelijkheid bevorderd zal worden, betwijfel ik evenzeer, terwijl 't stellig evenmin natuurlijk als wenschelijk is dat zoo vele vrouwen door het ongehuwde leven niet weten wat te doen, 't zij om een bestaan te vinden 't zij om zich nuttig bezig te houden. Zien de vrouwen er veel heil in het stemrecht te ver-

krijgen, waaraan zoovele mannen blijkbaar geen groote beteekenis hechten, maar zullen zij dan ook de lasten dragen van de militie en de schutterij, en de gehuwden onder haar den vrijdom verliezen dien de fiscus haar thans toestaat? Zullen zij wèl gelijke aanspraak mogen maken bij vacaturen aan post en telegraaf en spoorwegwezen, maar niet belast worden met nacht-, loop- en reisdiensten?

Ik vraag dat alles maar, omdat zooveel geklaagd en zoo weinig duidelijk verklaard wordt, wat men eigenlijk wil. Academische graden kunnen de vrouwen nu krijgen, en toch niet dan bij hoogst zeldzame uitzondering maken zij van die gelegenheid gebruik, hoe groot de onbillijkheid ook werd uitgemeten toen die bevoegdheid niet verleend werd. De kunstacademie staat reeds sinds lang- voor haar open, maar alweer is het aantal al zeer beperkt van de vrouwen die er zich oefenen voor een levensonderhoud. Elk handelsbedrijf en elke winkelnering kunnen zij vrijelijk oefenen. Maar toch blijven gebaarde mannen voortdurend damesstoffen en tulles en kanten enz. plooien en schikken om aan de koopgrage juffers te laten zien, hoe keurig dit kwastje of strikje haar staan zou mits zij 't zoo of zoo wisten te dragen!!!

Wat wil men toch?

Mocht 't ons mannen echter eens voor een enkel oogenblik vergund worden te zeggen wat wij in deze quaestie verlangen, dan zou stellig uit den mond van allen deze wensch gehoord worden: dat wij bevrijd mochten blijven van die halfheden - onduldbaar op elk gebied - half vrouw en half man, evenmin krachtig als zacht, maar een mengelmoes van 't een en 't ander wat een ieder tegenstaat, omdat 't niemand geheel kan voldoen. Want het onvertogen woord in den mond der vrouw kwetst oneindig meer, dan de ruwe vloek van de lippen van den onguren gast.

Alles wat de vrouw spreekt en doet blijve rein, 't getuige van een angstvallige gehechtheid aan zedigheid en van een ware huivering voor alles wat onedel is en laag. Wij mannen stellen de vrouw te hoog, dan dat wij haar kunnen zien afdalen tot datgene wat bij het ruwere geslacht wel is af te keuren maar toch nog eenigszins te verklaren uit zijn omgeving, zonder inderdaad baleedigd te worden in ons gevoel. Wat wij van den man aan onbehoorlijks dulden, is ons ondragelijk bij de vrouw.

Zóó sterk spreek ik mijne overluiging uit, omdat ik mijn leed-

wezen wensch te wettigen over het onderwerp hetwelk eene zoo begaafde schrijfster als Mevrouw van Westhreene, gekozen heeft voor haar laatsten roman. In Benijd en Beklaagd is een echtbreuk de spil waarom het geheele verhaal draait. Nu zal ik niet eens lang spreken over het afgezaagde en versletene van dat onderwerp voor een roman, al mocht men vertrouwen dat onze auteurs eindelijk eens iets nieuwers en frisschers zouden vinden; maar ik wil vooral gevraagd hebben of 't eiken lezer niet pijnlijk moet aandoen, bladzijde aan bladzijde bezig gehouden te worden met datgene wat men ten onzent gelukkig toch nog zoowel een maatschappelijk als een zedelijk kwaad noemt? Hoe wordt de verbeelding van den lezer verontreinigd, wanneer hij in een boek al dadelijk den toeleg der eene vriendin ontdekt om meester te worden van den man der andere, en hoe hinderlijk moet 't der vrouw van smaak en gevoel zijn zulk een lectuur voort te zetteu onder het oog van mannen.

Ik spreek dit oordeel vrij uit, omdat de schrijfster in de Oudvelders bewezen heeft fantasie genoeg te bezitten om in ons rijke menschenleven flinker en beter grepen te doen, en dat dus zij vooral zich niet behoeft te vergenoegen met onderwerpen door de buitenlandsche pers al zóó afgezaagd, dat men daar haast geen verhaal zonder echtbreuk meer mogelijk acht. Te aardig zijn ook hare andere personen geteekend en te goed gedacht, dan dat zij armoede van verbeelding kan pleiten als verzachtende omstandigheden. En ik herhaal 't, dubbel hinderlijk is de behandeling van zulk een onderwerp, door een vrouw van beschaving en talent.

Dat de heer Swarth in zijn André tot het gebruik van dergelijke maatschappelijke feiten vervalt als intrigue van zijn verhaal is veel verklaarbaarder, want te vergeefs zoekt gij in dien geheelen roman naar een enkel karakter wat u aantrekt, terwijl er in Benijd en Beklaagd vele zijn die ge ‘beklaagt’, in zulk een omgeving gebracht te zijn. Daarenboven wil de heer Swarth blijkbaar de loef afsteken aan alle mogelijke binnen- en buitenlandsche leveranciers van sensational romans. Want niet op de karakters, zelfs niet op nobele gedachten, niet eens op een aangenamen vorm en een bevalligen stijl legt hij zich toe, maar uitsluitend op verrassingen en verbazende ontknoopingen. Wat vindt men niet al in dit boek, of liever, wat ijselijks zoekt men er te vergeefs? Een dienstmeisje dat verleid wordt, en nog wel een jodinnetje door een Christen, een

getrouwde dame die met een heer op den loop gaat, een diefstal, vervolgens een moord, en eindelijk, opdat er toch niets aan de menu outbreke, tot een zelfmoord toe. En dat alles gaat zoo geleidelijk en wordt zoo gezellig verteld, dat niemand er slapelooze nachten van krijgen zal, ook omdat bijna alles verwonderlijk natuurlijk loopt. 't Is wel een soort van verhalen waaraan wij sedert Christemeyer en Michiel Adriaan zaliger wat ontwend zijn, maar die moderne smidsjongen, waarvan Van Maurik Jr. ons vertelt, zou toch wat in zijn schik zijn als iemand dezen roman voor het tooneel bewerkte dat hij en zijne karnuiten zoo gretig bezoeken. Gevangen nemen en moorden en stelen en ontvluchten uit de handen der policie, zou in zoo'n kroegtheater een heerlijk effekt doen.

Of zulke boeken echter een aanwinst zijn voor onze letterkunde, daaraan waag ik 't te twijfelen. En toch, hoe gemakkelijk schrijft en groepeert ook deze novellist, en hoeveel goeds zou hij kunnen leveren, indien hij een andere richting volgde.

Want van hem te zeggen wat van den nieuwen schrijver, den heer van Groenendaal, gezegd moet worden, dat hij alleen meer oefening noodig heeft orn inderdaad iets voortreffelijks te leveren, gaat niet aan, getuige menig vroeger werk van den heer Swarth. Het verhaal zonder titel, zoo als dit boek heet, - eigenlijk de meest opzien- wekkende titel mogelijk - moge nog wat los in elkander zitten, en onwaarschijnlijkheden er nog gedurig onmisbaar in zijn om de intrigue voort te helpen en den knoop ten slotte te ontwarren, toch zijn de tafereelen welke wij telkens ontmoeten zoo goed gedacht en even vernuftig gekozen als bekwaam uitgewerkt, dat inderdaad een goed schrijver in hem gewacht mag worden. Om het vele fraaie in de details let men niet op het gezochte dat in allerlei dialecten en spreekwijzen nog hinderlijk is, want in een volgend werk zullen die zwakke krukken wel weggeworpen worden door den schrijver.

Of zijn naam echter de ware dan wel een verdichte is, daarvan weet ik niets af. De dames-schrijfsters hebben ons zoo gewend aan het gebruik van eens anders naam, dat er thans een volkomen verwarring te dezer zake heerscht.

Dat men door het eenvoudig weergeven van eenvoudige toestanden een groot aantal lezers winnen kan bewijst een Farina overtuigend. Niet ik zal hier weer als zijn lofredenaar behoeven op te treden, en zou dat ook thans ongaarne op nieuw doen, nu hij

wel wat te veel schrijft en daardoor niet alles meer dien stempel van zorgvuldige bewerking draagt waardoor zijne eerste romans wel degelijk uitmuntten. Maar nu mejufvrouw van Deventer en Dr. Epkema zijn: Eer hij geboren werd en De Drie Minnen en zijn Verborgen Goud en die aardige Schetsen en Verhalen in zulk goed en vloeiend Nederlandsch hebben weergegeven, wat bij den gemeenzamen toon van dezen schrijver lang geen gemakkelijk werk is, en de uitgever evenzeer buitengemeen zorg gedragen heeft voor den vorm waarin die boeken verschenen zijn, zou 't zelfs onbillijk wezen indien ik ze niet aanbeval aan hen die met ingenomenheid de vorige boeken ontvangen hebben van een schrijver, wiens kring van lezers in Italië en Duitschland steeds grooter wordt.

Maar als ik den heer Rogge een woordje van lof doe toekomen voor zijne uitgaven, dan waarlijk verdient de heer Beyers dat evenzeer. Want het boekje van Groenendael is al zeer fraai, met dien flinken druk op dat degelijk papier.

Wat Black in zijn Prinses of Thule zoo gelukkig voor het Noorden heeft weten te schilderen, het natuurkind in opleiding en vormen en gedachten, maar de vrouw wier hart door dien eenvoud zoo rein en onbesmet gebleven is dat de man van beschaving en waren adel in haar zijn ideaal ontmoet, dat heeft Mevrouw Edwardes voor zuidelijk Engeland in haar Daphne geteekend. Aardig opgevat en los en bevallig weergegeven. Zij gaat echter verder dan Black, want ook de *basbleu* laat zij tegenover haar natuurkind staan. Niet de begaafde en geniale vrouw, die als een Hanna Moore en anderen, echt vrouwelijk blijft in spreken en handelen en opvattingen en wenschen, maar de vrouw van geleerdheid. ‘De hedendaagsche basbleu neemt weinig aan wat niet tastbaar of zichtbaar is,’ zegt zij. En dan verhaalt zij van zusjes die tusschen de veertien en vijftien zijn, en die redeneeren over ‘zenuwkanalen en knoopen en bloedvaten; die niet uit haar kleeren groeien, maar differenteeren, die alles weten van de zwaartekracht en het polaarlicht en zonnenstelsel; en die een heer noemen: een concreet van accidenten, inhaerent aan een stof, een illusoir complex, samengesteld uit een toestand van groepen’!

Maar niet dan bij groote uitzondering vindt ge spotternij van dien aard in dit boekje. Over 't geheel munt het uit door een inderdaad idyllisch karakter, schetsachtig eer dan uitgewerkt, maar

allerbevalligst van vorm en al zeer goed vertaald. 't Is inderdaad een aanwinst voor ons lezend publiek.

Toch is 't, na al die gemaakte personen en toestanden en al die verliefde jonge jufvrouwen en ontrouwe echtgenooten plus een aantal doortrapte booswichten in zwarten rok en witten das, werkelijk een verademing, eindelijk weer eens onder menschen te leven van vleesch en bloed en vol van de edelste gevoelens en hartstochten zij 't dan ook in ruwheid geuit en door onmenschelijkheid maar al te veel ontsierd. Ik bedoel de lezing van de verhalen van den heer Wolterink, alle uit de eerste tijden van onzen strijd tegen Spanje. Laat opkomen wie wil, tegen historische romans; maar niemand zal durven ontkennen, dat zulke herinneringen aan de heldendaden van eenvoudige burgers als onze voorvaders waren, uitnemend geschikt zijn voor een geslacht als het levende, dat door weelde en gemak verwend is en hier en daar reeds woorden laat hooren die eer zouden doen denken aan de verkiezing van een schandelijke maar vredige overgaaf boven een eervollen maar wanhopigen strijd, waar 't de handhaving onzer nationaliteit geldt! Ik durf dit boek met volle vertrouwen onder de aandacht brengen van allen die nog niet zoo laag gedaald zijn, dat zij het behoud van hun goed stellen boven het behoud van hun land en van hun nationaliteit en hun onafhankelijkheid. Dat mogen geheel andere tijden geweest zijn dan de tegenwoordige, en geheel andere en veel bescheidener middelen toen toereikend voor het verkrijgen van de groote zegepralen die wij destijds behaalden, maar waarlijk ook geheel andere mannen leefden toen in het ook nog niet zoo rijke land als thans. Zij waren de kinderen van hun tijd even als wij dat zijn van den onzen, ik geef 't toe, mits men mij ook maar toegeve dat het oude volk ook weer in het tegenwoordige herleven zou, zoodra ook thans geheel andere tijden weer die geheel andere mannen eischen zouden. Laat ons aan dat denkbeeld vasthouden!

Wij kunnen die opfrissching van oude herinneringen uitnemend gebruiken in deze dagen, en wanneer de heer Wolterink een woord van dank van velen ontvangt die zijne flink weergegeven verhalen met zekere nationale zelfvoldoening lezen, dan voeg ik er het woord bij, dat hij een goed werk verrichtte op een uitnemend daarvoor gekozen oogenblik.

M.

Over tooneel.

Eenige jaren geleden schreef ik uit Hamburg aan een vriend: ‘Vroeger maakten reizigers als zoodanig eene afzonderlijke colonie uit, eene soort van caravaan, zich te midden der te huis blijvende maatschappij voortbewegende en verbonden door dezelfde belangen, hetzelfde doel. De tourist vertoefde in eene zelfde kamer, die als het ware een *forum* was, waar denkbeelden gewisseld en dikwijls alleraangenaamste en belangrijkste betrekkingen werden aangeknoopt, en behoorde tijdelijk tot eene vrijmetselarij, die naar stand noch rang, maar alleen naar beschaafde opvoeding en verscheidenheid van kennis vroeg. Helaas! die gulden dagen zijn voorbij, sedert jan en alle man op reis gaat - wat nogtans, uit een ander oogpunt bezien, zijne goede zijde heeft - en de volken zich, zoo het heet, nader tot elkander gebragt en verbroederd gevoelen, maar eigenlijk door allerlei gespannen staatkundige en godsdienstige toestanden en zonderlinge verhoudingen vrij wel tegen elkander opgezet en vooringenomen zijn. Hoe ware 't ook mogelijk, dat een reiziger zich met een ander reiziger inliet! Ze zijn immers niet aan elkander gepresenteerd. Maar wie dacht voorheen aan die naäperij der *privacy* van de Engelschen? Zoo sluit men zich opzettelijk eene voorname en hoogst aangename bron van wat diezelfde Engelschen *information* noemen. Maar vroeger wist men ook bijna zeker, dat men met een fatsoenlijk man te doen had, terwijl nu, dat ieder er een goeden kleêrmaker op nahoudt... Weet men ovendien, of een ander liberaal of reactionnair, catholiek of protestant, imperialist of legitimist of orleanist of communist of wat al meer is? Kortom, de reizigers zijn met elkaar op hun *qui vive*. Nergens meer eenig gesprek, eenige toenadering; alles is kil en stom; aan de *table d'hôtes* hebben de rammelende

lepels en vorken het hoogste woord. De reiziger staat volstrekt alleen; zelfs dineren de deftige familiën vrij dikwijls op hare kamer, laten de *table d'hôte*, uit angst van zich te compromitteren, aan reizigers van minder allooi over, en is er geen middel hoegenaamd om met een knap man inaanraking te komen of menige aardige en wetenswaardige bijzonder heid te vernemen. Vroeger zette niemand zich ooit aan tafel, zonder zijne baren te groeten en, vooral als het dames waren, haar kleine oplettendheden te bewijzen en te pogen een gesprek met haar aan te knoopen. Thans, nu de vormen zich zoogenaamd meer vereenvoudigen, negeert en ignoreert ieder op het volhnrdendst degenen, die naast hem zitten, en ik moet toegeven, dat er dan ook dikwijls personen aan uwe zijde geplaatst zijn, die u den moed in de schoenen doen zakken, al is men ook nog zoo weinig een groot heer.'

Heden pas ik deze regels op het onderling verkeer in den schouwburg toe. Liever zou men zich wurgen dan dat men zijn buurman een woord toesprak, en trachte men het, men zou honderd tegen een leelijk slib vangen. Dit althans weet ik wel, dat ik noch hier te lande noch elders, heeren, die niet tot elkanders gezelschap behoorden, een woord met vreemde heb zien wisselen. Naauwelijks durft men om eene *affiche* verzoeken, daar men het immers aan de deur had kunnen koopen. Dit is o.a. de reden, dat er geen publiek, geene algemeene opinie, wel te verstaan voor zooveel het tooneel betreft, geen parterre, geen areopagus meer is, dat de bloote *claque* in de plaats heerscht en de stukken niet dan negatief meer vallen: de menschen komen eenvoudig niet.

Kunst is eene aristocratie des geestes, maar die thans in handen der democraten is gevallen, van hen wier verdachte smaak zonder leiding, zonder tegenwigt aan zichzelven is overgelaten. Van daar misschien, dat, volgens den psalmist, God ons in zijn toornegloed in eene plaats der *draken* verpletterd heeft. In de schoone dagen der Fransche hooge tooneelspeelkunst kwamen de ware kenners, de fijne proevers, in het *théâtre français* bijeen; of zij wisten hoe zij allen heetten, kwam er niet op aan, als hunne uitspraak maar waarde en gezag had. Men droeg toen nog poeijer. Op den stok met gouden knop geleund, luisterde men aandachtig in eene ademloos stille zaal, scandeerde ieder vers; lof of blaam, in welken vorm ook geuit, ging tot in de minste bijzonderheid rond en herhaalde des morgens *la*

cour et la ville, nu zegt men: *tout Paris*, en aan die verstandige, bekwame, leidende hand werd de tooneelspeler gevormd.

Onder het eerste keizerrijk, in de dagen van Snoek en Wattier en nog vroeger, was het te Amsterdam ook zoo. Men moest den begaafden en in klassieke tooneelspeelkunst doorkneeden van 's Gravenweert daarvan hoortn verhalen! Maar dit behoort tot een gesloten tijdvak en keert niet terug. Die orde van zaken heeft uit. Ook zou zij niet meer mogelijk zijn, want zijn b.v. zelfs de *comédiens* van het *théâtre français* nog wel op de hoogte om eene zoodanige school te waarderen? Even als in het *hôtel du Louvre* is de tweede verdieping de eerste geworden, omdat de eerste niet meer bestaat. Maubant is de eenig overgeblevene der oude school. Delaunay loopt op zijne laatste beenen. Monrose en Regnier spelen niet meer en schijnen gcene leerlingen hunner waardig, of het moest Marais zijn, af te werpen. Coquelin is de groote man, die met zijn weergaloos talent Molière in leven houdt. Got met zijne buitengewone gaven staat te na aan de moderne comedie. Men *produceert à tort et à travers* als eene zonderlinge soort van *utilité*, gelijk vroeger Mlle. Favart, thans uitgespannen, Sarah Bernard, eene vrouw met veel kunstgevoel, doch zonder stemgeluid en de ontbrekende kracht door wanluidemle kreten vergoelijkend; men behelpt zich met een Worms, van wien de behagelijke, talentvolle Laroche, God betere 't! de *doublure* is, met een Mounet-Sully, den franschen Peters, met anderen nog middelmatiger, die mij ontschieten. Voor vele jaren zong Casimir Delavigne reeds:

> Le théâtre français touche à sa décadence.

De voorspelling is tot vervulling gekomen, altijd met het oog op het klassieke *répertoire* en zijne vertolkers, want sedert heeft een ander dramatisch begrip de gunsten der comediegangers verworven, dat met eene ongeëvenaarde voortreffelijkheid zijne uiting vindt, te weten de realistische burger-comedie, die zonder de verwikkelingen van den echtbreuk naauwelijks bestaanbaar zou zijn. Op Bornier, Augier, Coppée en misschien hier en daar nog een enkele na, heeft men eigenlijk geene tooneelschrijvers meer; alleen dramaturgen houden de aandacht der menigte bezig, wier voortbrengselen, met de grootste kunstvaardigheid in elkander getooverd, maar waaraan alle letterkundige zin ontbreekt, nagenoeg aan de bezadigde beoordeeling der kunstkenners ontsnappen. Met het letterkundig *forum* is het

treurspel voor goed, vrees ik, verdwenen. Ik ken er wie Agar verveelt, anderen, die hoewel in de Grieksche wereld opgevoed, zich in die oude, ver verwijderde wereld van overeenkomsten, die te veel van de rekkelijkheid hunner verbeelding vergt, niet tehuis gevoelen. Het treurspel, ja zelfs het typische blijspel van voor een paar eeuwen zijn schotels, die de jongeren niet meer smaken, is eene kunstsoort, die niet meer voldoet. Alles moet niet alleen waar, want dit was in hoogeren zin de oude kunst wel ter dege, maar *wserkelijk* zijn. Het zou heusch zoo hebben moeten kunnen gebeuren, als het namelijk ooit mogelijk ware, dat iets dergelijks als het gegeven voorval plaats had, want hoe dikwijls rust de *major* der sluitrede op eene leugen of eene ongerijmdheid, die het gedweeë publiek zich maar goedig laat opdringen en slikt.

Het realisme, het realistisch schouwspel! Hoe wordt er met dat woord geschermd en gesold! hoevele omschrijvingen werden er al van beproefd! Mij dunkt, dat, zonder de vrijheid der kunst te behoeven aan te randen, de zaak gaauw is uitgemaakt. Knust kiest. Eene afgezaagde stelling, niet waar? Welnu! hij, die het best weet te kiezen en zijne keuze in de schoonste en meest passende vormen te kleeden, is de grootste kunstenaar, en drijft zijn aanleg hem naar het tooneel, de beste tooneelschrijver. Maar het realisme heeft tot beginsel *niet* te kiezen. Toch gaat ook hier de natuur boven de leer en kiest het wèl. Alles komt eigenlijk op een vraagstuk van tact, van goeden smaak en beschaafdheid van geest neder. Is waarheid de grondslag van alle kunst, nooit mag zij verder gaan dan met de uitdrukking van het schoone bestaanbaar is. In Fra Diavolo gaat het dienstmeisje naar bed. Voor zij zich ter ruste begeeft, bidt zij. - Kijk! zei een student - die drommelsche jongens! hunne invallen gaan wel eens dieper en verder dan zij zelven weten - zij bidt wel, maar zij.... Hij zei het platter en aanschouwelijker. Zie! er is ook eene gemeene en vieze waarheid. Daarom heft de zedige Muze den zoom haars gewaads op, uit vrees zich aan het slijk der straat te bezoedelen en stapt omzichtig over allerhande heen, dat redelijkerwijze verwacht werd. Zoo vroeg iemand eens wanneer Oedipus en Jocaste toch dineerden, die halve goden, die zooveel verder dan de meid in Fra Diavolo van het werkelijke leven afstaan. De geheele knoop der strijdvraag ligt in die studentikooze opmerking. Waarom hield de meid zich bij bidden? Omdat

het bidden eene edele handeling is, die den mensch boven de aarde verheft, terwijl al het bijkomende aan de lagere behoeften van het schepsel is verbonden, welke de kunst verwerpt en alle schoonheidsleer onwaardig zijn. Maar hierin nu ligt juist de rampzalige uitwerking, de noodlottige invloed van het realisme, dat het wel geestig en knap is, maar niet verwarmend, niet edel. In Augustus l.l. schreef ik nog: ‘ce qui manque surtout à la littérature de notre époque et particulièrement à l'art dramatique, c'est la noblesse. L'esprit et les tendances réalistes l'ont remplacée. Plus d'aspirations élevées.’ Het is zelfs niet afkeerig van in het maatschappelijk vuil te wroeten en is vreemd aan alle ideaal. Dit is ook eene der oorzaken waarom het klassieke tooneel verveelt en vervalt. De menschelijke zwakheden, driften, misdrijven snoeren zich niet meer vast aan het onverbiddelijk noodlot, waaronder de arme mensch gebukt gaat; bij is eenvoudig slecht, omdat het in zijne oogen prettiger is en de tijd de eeuwigheid heeft afgeschaft. Men verlangt menschen, menschen als gij en ik, waarin wij ons, in de omstandigheden, waarin zij geplaatst worden, herkennen; eene *chronique scandaleuse* in tafereelen; ten spiegel, geene leerschool; portretten, geene beligchaamde ideeën. Ook de tooneelspelers zijn realistisch gestemd, geschoeid, afgericht. Zij treden niet meer voort op hooge broozen, zij kunnen de vlugt van maat en rijm niet meer bijhouden; zij vatten de verhevene waarheid niet, waarin het treurspel ademt. Zij vorderen alledaagsche lieden, verwarde toestanden, proza-vormen, geestige, neen, grappige zetten, geene dichterlijke taal, geene gemoedsbeweging. Allemaal redenen, waarom het treurspel onmogelijk is geworden. Niet alleen omdat het publiek in een anderen dampkring leeft, maar omdat het realisme, dat, zoo als ik zei, het ideaal miskent, ook ons en iedereen begeven heeft, den acteur de geestdrift, de goddelijke aanblazing ontbreekt, die de zeilen van het kunstgevaarte, dat treurspel heet, doet zwellen. En nog meer ligt het, geloof ik, aan de vertooners dan aan de toeschouwers, dat het treurspel en de oude blijspelen niet meer gangbaar zijn, aan hen, die de warmte des gemoeds, de overlevering, den adel van spelen en zeggen kwijt zijn, die te veel door den snel stroomenden vloed der tegenwoordige tooneelspeelkunst medegesleept worden. De toeschouwer zou eindelijk - Rachel heeft het bewezen - in zijn beste deel wel toegankelijk worden bevonden. Waarom? Omdat de klassieke kunst de eeuwen getrotseerd en bewezen heeft eeuwig te zijn, omdat de mensch

sedert de schepping op de pijnbank derzelfde hartstogten ligt of door dezelfde deugden zegeviert.

Terwijl ik in mijne *stalle* gedoken zit, woelen mij deze beschouwingen door den geest. Hoe gaarne zou ik er met mijne buren eens over van gedachte wisselen! maar, al liet de hinderlijke muziek het toe en ware 't anders mogelijk, de buren zijn weg, zij rooken een *entr'acte* in de koffijkamer en pakken een glas grog. Allengs begin ik mij dapper te vervelen. Ik kende mijn lot trouwens vooruit en had er mij dan ook op gewapend, want de tusschenbedrijven eindigen niet, het buffet is er op verhuurd, en den spelers komt immers ook het hunne toe, maar nog meer is de dwang van niet voor twaalven naar huis te mogen misschien hiervan oorzaak. Vroeger werd geregeld afgespeeld, gelijk in Duitschland nog; te Parijs gingen de schouwburgen voor elven uit, en begon men daarom niet vroeger dan nu. Gedurende het uur, dat thans overschiet, worden de toeschouwers, die niets met elkaar te doen willen hebben, aan de verveling overgelaten. Velen houden er niet van zich tusschen ieder bedrijf in eene bokkinghang met eene cigaar den tijd te verdrijven, zoodat ik, met meer anderen, even als aan eene *table d'hôte*, waar de tusschenbedrijven ook vrij lang plegen te duren, mij van eene courant, een vlugschrift, le *livret*, als het bestaat en aan den schouwburg te krijgen is, ja zelfs wel eens van een romannetje voorzie en zoodra het scherm valt mijne aandoening wordt getemperd, mijne belangstelling zwicht, de draad van het stuk afgesneden wordt door den overgang tot een kamerdebat, eene of andere vraag van den dag, een dwaas of schrikkelijk verhaal van Paul de Kock of Montepin. Het scherm gaat eindelijk toch weder op. Waar was men ook? want de stukken zijn tegenwoordig ingewikkelde romans. Men zit verward tusschen het verhaal, dat men ziet, en het drame, dat men leest, zoodat het vermaak daarin bestaat, dat men in een lokaal, waarin van tijd tot tijd een scherm opgaat, een uur of vijf gaat zitten lezen, met afwisseling van eenige cigaren en glazen grog Het scherm gaat dan, zei ik, toch eindelijk weder op. Helaas! Bij de vertooning allerlei bijkomende hindernissen. Niet alleen, dat zij niet flink voortgaat, maar landziekig voortsukkelt en zij niet dan tegen twaalf uur eindigt, maar er worden tegenwoordig fatsoenlijke dames in de *stalles* toegelaten, de vloer is nagenoeg waterpas, en ik zit achter eene hoog opgetorende schoone. Eerst eene dot van valsch hoofdhaar, daar bovenop geene dot van een hoedje als bolwerk, en als zoovele pieken achter de verschan-

sing regtop staande stelen, aan wier eind de onvermijdelijke bloemenpracht wiegelt, welk gevaarte, ééns zoo hoog dan de geheele tronie lang is, het slagtoffer van het uitzicht op een groot gedeelte van het tooneel berooft, hetgeen geweldig op het humeur werkt en, zoo men werkelijk genieten wil, tamelijk alle genot bederft, Als ik het u onder het oog mag brengen, Mevrouw! dit is oneerlijk spel. Durf ik, voor u geplaatst, mijn laag fantaisiebolletje op het hoofd houden, dan verzoekt uw echtgenoot mij heel of half beleefd, het hoofddeksel af te zetten. Als ik op mijne beurt hetzelfde deed, zou ik het met dienzelfden echtgenoot te kwaad krijgen. Geene dames in de *stalles* of, zoo het niet anders mag, zij tot regel ingevoerd en voorgeschreven, dat zij, even als in Engeland, hare hoeden - haar valsch haar zou wat al te wreed zijn - afgeven.

Naauwelijks is men er in geslaagd eene betere plaats te bemagtigen en is men op het treffendst oogenblik der voorstelling, of, ziedaar! een emmer koud water loopt u over den rug, geene kunathuivering, geene zenuwtrilling als wanneer Clara Ziegler in Medea optreedt, maar die u hatelijk bekoelt, u onbarmhartig uit het stuk rukt en alleronbehagelijkst aan uzelven teruggeeft. Deze of gene acteur of actrice wordt namelijk bij zijne of hare *sortie* teruggeroepen, en de vertooning staat tot zoolang de plegtigheid is afgeloopen en het volgende tooneel mag komen.

Of iets anders. Van een of ander bedrijf is het laatste tooneel een tooneel van spanning geweest, de aandoening is algemeen, zelfs mannen, al willen zij 't niet weten, smelten in tranen. Daverende toejuichingen, aanhoudend, al weder en op nieuw, op nieuw. Nu gaat weder het onverschillige scherm op over goeden en boozen en, van waar weet nooit iemand, daagt een ruiker als eene reusachtige bloemkool op, bereikt het orkest, wordt door een of anderen muziekant aangenomen, die hem tot het souffleurshokje torscht, waar een acteur, dezelfde, die voor weinige oogenblikken het voorwerp dier hulde vervloekte, op het gevaar af van zijn evenwigt te verliezen en in het orkest teregt te komen, neergehurkt, de bloemkool aanvat en met zijn welwillendsten glimlach de jonge juffrouw aanbiedt, die zoo even met wanhoopstranen zijne knieën vastgreep en nu met de bevalligste dienaressen en betooverendste blikken het publiek, bij gebreke van dien eenen onbekende, haren dank betuigt. Weg alle begoocheling! *Heaven and earth are mingling*. Want vergete men het niet! - het tooneel behoort eene denkbeeldige

wereld toe, door het gordijn van de wezenlijke gescheiden. Wordt die fictie geweld aangedaan, dan wordt het tooneel eene huisselijke liefhebberij-comedie; Romeo wordt Bouwmeester, Julia jufvrouw de Groot. De betoovering is verbroken, ik zet mijn hoed op - nu mag ik het straffeloos doen - en ga nijdig heen, al pruttelend, dat men zoo'n comedie-avond toch zuur haalt.

Ik heb mij eens over dat terugroepen uitgelaten. De geestdrift toch, waar het, even als de toegeworpene ruikers, uit ontstond, is eene formaliteit, afgesproken werk, een relletje geworden. - Afschaffen! werd mij lagchend te gemoet gevoerd, ge krijgt het nooit gedaan, ze vinden het allemaal veel te pleizierig. - Dit zou slechts bewijzen, hoe weinig tooneelspelers en speelsters in den waren zin echte en ernstige kunstenaars zijn. Wie heeft toch Phaedra of Hermione ooit midden in het stuk zien terugroepen? Het zou heiligschennis wezen. Bij het einde is het iets anders, dan is de wigchelroe geborgen. Onze lui hebben, vrees ik, nog het ware begrip niet van zich anders dan in het afgetrokkene in een ander persoon om te scheppen en, zoo als Frédéric Lemaître het zoo kernachtig zei, in eens anders huid te kruipen. Waren zij werkelijk kunstenaars, dan zouden zij 's menschen inborst en hartstogt niet alleen, maar ook het uitwendige van den persoon, het maatschappelijke, dat hem aankleeft, gewijzigd naar zijn stand, zijne geboorte, zijne betrekking, zijn vermogen, zijn vaderland, zijne woonplaats en zijne omgevingen, degelijk bestudeerd, fijn geschakeerd en smaakvol geëvenredigd, in de kunstx weten over te brengen. Ik zou wenschen, dat zij al wat buiten hun maatschappelijken kring lag, voor een bepaalden tijd in zich wisten op te nemen, opdat hunne eigene persoonlijkheid werd afgelegd, verging en versmolt in die van het wezen, hetwelk zij geroepen zijn te bezielen en in zijne totaliteit uit de koude letter op te bouwen; dat het de schepping was van des dichters fantaisie, die in hen leefde, sprak, handelde en ademde, en niet de belastingschuldige A. of B. Ik noem geene namen, ook neem ik uitzonderingen aan. Maar vermoeden velen wel, dat er rollen zijn, die een leven van grondige studie, van gestadige overpeinzing vorderen, waarin zij telkens nieuwe frjnheden en bedoelingen ontdekken? Ik noem slechts Hamlet en Wallenstein. Tooneelspeelkunst, ook de comische, wijst alle oppervlakkigheid af, op straffe van een spoedig verval. Kan het ook gebrek aan roeping, aan ontwikkeling, aan de ware liefde voor het vak zijn, die onze tooneelisten het bewustzijn ontzegt van de maat,

waarin zij niet alleen hunne, maar alle kunst toebehooren? Kan het ook haperen aan achting voor zichzelven en hunne levenstaak, aan een onmisbaar eergevoel, hetwelk zij valschelijk meenen niet te verliezen te hebben? Maar wij hebben tegenwoordig immers eene tooneelschool, waar uitstekend voorbereidend onderwijs wordt gegeven, een boom, dien ieder thans in de gelegenheid is aan zijne vruchten te leeren kennen? Heeft niet ieder, die met het ontwakend tooneel, een vaderlandsch belang, op heeft, den mond vol van verheffing des tooneelspelers, dien ongelukkigen paria, banneling uit de kerk en dus ook uit de burgermaatschappij, wien men eindelijk de plaats wil inruimen, die zijn talent toekomt? De vraag is alleen, of de kleine lichtpunten, die men hier en daar ontwaart, glansrijk en talrijk genoeg zijn om aan te nemen, dat men reeds met rassche schreden het punt nadert, dat men wenscht te bereiken. Zelfs is het de vraag, of bij de exploitatie van het tooneel, in het algemeen gesproken, het doel, verheffing van den stand en opvoering van waardige, opvoedende en inheemsche stukken, niet wel eens uit het oog wordt verloren en of de verdienstelijke, fatsoenlijke heeren en dames niet wel eens meer als *sujetten* dan als *leden* eener tooneelvereeniging worden beschouwd. Ik ben veel te weinig met het organisme der tooneelwereld bekend om eigenlijk regt van spreken te hebben; stond het nogtans aan mij, ik zou nog wel, bij de groote verbeteringen, die beweerd worden sedert de laatste vier jaren te hebben plaats gegrepen, eenige vrome wenschen durven koesteren. Moge ik er openhartig mede voor den dag komen, zonder te duchten te hebben, dat zich er iemand, wie dan ook, aan ergere!

Levendiger en opregter dan iemand betreur ik de splitsing der vereeniging: *het Nederlandsch tooneel*. Daardoor zijn beide gedeelten, die vroeger een geheel vormden, verbrokkeld, onvolledig, hebben geen personeel met *doublures* voor ieder emplooi. Eene enkele ongesteldheid brengt allerlei moeijelijkheden te weeg, gooit somtijds de aangekondigde voorstelling omver. Nergens minder dan hier te lande kan het tooneel concurrentie, alle eenheid doodend, velen. Het kan niet anders of de versnippering van krachten, die zich met September l.l. aan het publiek openbaarde, moet allernoodlottigst op de genoegens van dat publiek en de ontwikkeling onzer tooneelspeelkunst werken. Het ondermijnend afjakkeren, meer dan ooit eene noodzakelijkheid geworden, oefent

onbetwistbaar zijn ligcharnelijken en geestelijken invloed, die niet anders dan ontzenuwend kan wezen. De directie speelt nooit dan met vermoeide artisten. 's Avonds spelen buiten de stad, 's morgens naar Amsterdam terug, aldaar repeteren, gaauw eten, weêr spelen, 's morgens naar den Haag. Het staat niet stil. En altijd dezelfden. Door weer en geen weer, door storm en sneeuwjagt. Het is voor de ouderen waarlijk niet uit te houden, het hoofd aan dit leven te bieden. Dit is ook, geloof ik, de groote reden waarom Nederland nooit een buitengewoon tooneelspeler meer zal opleveren en er velen in den knop, overwerkt, zullen verwelken. Ze zijn versleten voor hun tijd. Krijgt een tooneelist eene nieuwe rol, hij moet er voor beven. Nooit rust, nooit tijd, nooit vàcantie; dagelijks repeteren en spelen. Nooit eenige verademing; altijd op de koord; de rol eenvoudig van buiten leeren volstaat. Dit vuile werk moet hij dan maar zoo goed als kwaad tusschen zijne werkzaamheden, zijn reizen en trekken door, zien te rooijen. Ik spreek niet eens van creatie en overpeinzing. Hoe zou hiervan sprake kunnen wezen?[1] Nu wil ik wel gelooven, dat een geroutineerd *comédien* altijd wel iets dragelijks te voorschijn brengt, doch het zal toch wel doorgaans zonder diepte en *bâclé* blijven, goed genoeg voor de menigte, voor de uitgelezenen niet. Wat wordt er in zoo'n staat van zaken van de jongeren en waartoe dient eene tooneelschool, als zoo, bij welk tooneel zij zich dan ook engageren, met hare leerlingen geleefd wordt?

Helaas! wij zouden haast van *cabotins* spreken. De koninklijke residentie heeft niet eens een eigen tooneel. Het voorziet zich bij Amsterdam, terwijl Amsterdam zelf thans twee groote gezelschappen heeft, die elkaar in de wielen rijden. Intusschen bespeelt de vereeniging: *het Nederlandsch tooneel*, behalve de hoofd- en hofstad: Gouda, Haarlem, Utrecht en Arnhem, om het leven te rekken. Ook geloof ik niet dat er de goê gemeente iets anders in ziet dan eene door nood gedwongene geldmakerij. Aan de schraal bezette troepen zou eenigzins kunnen te gemoet worden gekomen door het, niet zonder hunne

1 In het contract tusschen de directie en den tooneelspeler staat uitdrukkelijk: ‘de ondergeteekende verbindt zich om steeds in den tijd van 5 dagen met een stuk in één bedrijf, in den tijd van 8 dagen met een stuk in drie bedrijven, en in den tijd van 14 dagen met een stuk in vijf bedrijven gereed te zijn tot opvoering.’ Let wel, dat van dien te korten tijd twee derden afgaan voor onderwijl spelen, repeteren en reizen.

toestemming nogtans, ruilen van *sujetten*, om dit leelijke woord eens te gebruiken, gelijk dit onder zekere voorwaarden in Frankrijk tegenwoordig gebruikelijk is?[1]. Afstaan, kruising van vertooners als eene betere opvoering het vordert, is even aanbevelenswaard als kruising van rassen. Maar gesteld, dat er aan gedacht werd, zouden de directiën het wenschelijke tot uitvoering trachten te brengen?

Het verbod om anderen dan leden der hoofdcommissie achter de schermen toe te laten wordt ten strengste gehandhaafd, en met regt. Waar zou het anders heen? Zoo het werd opgeheven, het zou - ik ben de laatste het te betwisten - tot allerlei misbruiken en gekheden aanleiding geven en slechts ten ongerief der gehinderde en buiten hunne spheer gebragte spelers strekken. Nogtans moest, dunkt mij, het verbod niet te ver worden getrokken, noch van algemeene toepassing zijn. Enkelen letterkundigen van rijpen leeftijd, in de eerste plaats dezulken, die voor het tooneel arbeiden en aan onze voorname dagbladen met de rubriek: *tooneel*, belast zijn, ware het wenschelijk, dat de directiën eene doorgaande toegangskaart verleenden, zoodat zij, den schouwburg bezoekende, gelegenheid hadden in de groote pauze, misschien ook in de tusschenbedrijven, de spelers te spreken en hunne aan meikingen geheel frisch en opgewekt aan hen mede te deelen. De discussie over het in het midden gebragte zou, beiden ontwikkelend, niet anders dan beide ten voordeele strekken. Eene meer geschikte gelegenheid komt later niet, en de dagbladen-critiek, meer nog voor het publiek dan voor de vertooners geschreven, is niet hetzelfde als het levende woord en het onmiddellijke, toenaderende gesprek.

Ik stel de verpligting om te figureren voor pas aankomenden en pas aangenomenen niet laag. Dezulken zijn gemeenlijk nog vreemd op de planken, zij staan zichzelven in den weg, zij weten vooral met hunne beeneu geen raad, zij zijn verlegen met hunne figuur; zij zijn ook nog niet gewoon aan den inkijk in eene volle zaal en de wereld van den averegtschen kant te beschouwen. Er komt bij, dat in den tegenwoordigen tijd, nu het begrip der dramatische kunst zoo sterk veranderd is, de comedie dermate driest in het dagelijksch leven ingrijpt en het stomme spel eene zoo belangrijke plaats is gaan

1 Ik lees daar juist in een tijdschrift: ‘aujourd'hui les artistes se prêtent ni plus ni moins qu'un parapluie.’

beslaan, zulke aanzienlijke verhoudingen heeft aangenomen het figureren een zeker gevvigt heeft gekregen en haast spelen is geworden, zoodat er tweeledige figuranten in het leven zijn getreden: de stommen in het verschiet en die op den voorgrond voor welke laatsten men onmogelijk turfdragers voor een schellingje kan huren. Toch zei mij onlangs iemand, wiens woord en ondervinding voor mij gezag hebben, over het figureren sprekende: - *c'est un mauvais systême, parce qu'il décourage* - en dit is in zekere gevallen maar al te waar, als namelijk de jeugdige tooneelspelers eene of andere tooneelschool bezocht hebben, waar zij prijzen behaalden en rollen vervulden, die reeds van hen hebben doen spreken, te meer nog als die rollen voor een grooten, vollen schouwburg en met den meesten bijval door hen zijn vervuld. Zij hebben zich dan reeds gunstig laten kennen, zij hebben de maat gegeven van hun talent en heeft derhalve voor hen het uitsluitend figureren geene reden van bestaan meer en wordt eene wreede onbillijkheid. Waarlijk, op die wijze zullen zij niet leeren leven voor, dweepen met hun vak. Doen zij het reeds van nature, men zorge de vlam niet te smoren! Ik begeer niet, dat figuratie op hen niet meer van toepassing zij, noch dat zij aan oudere en geliefde acteurs voorgetrokken worden, want hoe knapper de stomme medespelers, hetgeen een figurant in den zin, dien ik bedoel, is, hoe meer losheid, bevalligheid, eenheid in het geheel en hoe dienstiger voor de jonge lieden zelven, maar het geschiede enkel *pour leur entretenir la main*. Nadat zij van den boom der toejuiching geproefd hebben, is het broodnoodig hen van den beginne af aan op hunne beurt eens van tijd tot tijd een aardig rolletje, zoo het geene hoofdrol kan wezen, toe te vertrouwen, dat hen eenigzins voorop stelt, opdat zij toonen wie zij worden kunnen, wat directie en publiek reeds aan hen hebben en voldaan worde aan gewekte behoeften. De aankomende acteur worde ingespannen, zijne eerzucht, zijn scheppingsvermogen geprikkeld, en hij verbeuzele zijn tijd niet achter de schermen! Toen Marais het *Conservatoire* verliet, verpligtte de directie van het Odéon hem toen iederen avond te figureren? Neen! men gaf hem de hoofdrol in de Danicheffs. Toch was hij maar twintig jaar oud.

Nog iets valt mij in. De opkooper van plaatsen diende te verdwijnen. Geen hatelijker inkruipsel dan de *marchand de contremarques*. Maakt een stuk opgang of is er eene eerste voorstelling, die men gist, dat veel menschen zal trekken, dan

is er de opkooper, die het met den bureaulist eens is, vlug bij en neemt al de beste plaatsen van den schouwburg in beslag. De eerzame huisvader, die vrouw en kinderen met een prettigen avond opgewonden heeft, de livereiknecht van den aanzienlijken heer steken hun neus voor het loketje van het bureau. - Vijf *balcons* of drie *stalles* voor van avond. - Alles genomen. - Dan voor morgen. - Ook. -Wanneer dan? - Onbekend. - Teleurgesteld, verlaten de eerzame huisvader en de livereiknecht, wien te huis een geduchte uitbrander wacht, het lokaal, maar worden aan den uitgang door een vuilen vent aangeklampt, eene soort van verloopen heer met ingedeukten hoed en scheef geknoopt vest, die hen mooije plaatsen laat zien. De livereiknecht durft niet, maar de huisvader bijt toe en betaalt iedere plaats ƒ 1 of ƒ 2 duurder dan behoorde, op gevaar af van op den koop toe bedrogen uit te komen. Niet alleen in den vreemde is deze afzetterij eene instelling geworden, ook hier te lande, meen ik, woekert ze voort, ja zelfs is er eene stad, waar het bureau enkel, zegt men, welstaanshalve opengaat, maar iedereen weet, dat, wil hij eene plaats bemagtigen, hij zich bij Klaas Vaak of hoe hij heeten mag heeft te vervoegen, die zijn beroep van plaatsenopkooper winstgevender vindt dan dat, hetwelk hij eertijds uitoefende. En toch zou deze ellendige industrie, die ieder teregt dol maakt, zoo gemakkelijk den kop in te knijpen zijn, als er besloten werd, dat het niemand vergund zou zijn meer dan twintig plaatsen tegelijk te nemen, waardoor ieder opkooper heel fatsoenlijk gelijk zou staan met dengene, die een bepaald stuk op een bepaalden avond wenscht opgevoerd te zien. Nogtans, vraag ik bedenkelijk, zou het ondeugend vernuft er niet dadelijk iets op weten, om de bepaling te ontduiken?

Maar waar dwaal ik heen, vervoerd door hetgeen menigeen als betweterij en bemoeizucht zal laken! iets toch moet mij nog van het hart, eer ik de pen nederleg. Ik geloof namelijk, dat, ook in tooneelzaken, terug moet worden gekomen van het beginsel, zoo het er een is, van meerhoofdig bestuur. Mijne vaste overtuiging is althans één man aan het hoofd, die zijn gebied kenmerkend stempelt met zijn geest, een geest, die het geheele organisme doordringt; geene commissiën, die veelal strekken om den gang der zaken, als het haar somtijds eens lust tusschen beiden te treden, te belemmeren; geene menschen, die het beheer van een schouwburg, waarvan, ieder weet zulks,

het woelig personeel het voorname bestanddeel is, niet anders dan als eene bijzaak, een baantje beschouwen en hunne belangrijker, aanzienlijker, winstgevender betrekkingen er aan voortrekken. Want een beheer, gelijk het behooren zou te zijn, is - weinigen, die het bevroeden - eene hoogst gewigtige kunstkwestie, al wordt ze ook maar al te vaak als eene bloote industrie gedreven. Een man, liefst een tooneelman, aan het hoofd, die wel wete, dat hij de tegenwoordige en toekomende dramatische kunst der natie in handen heeft, de zedelijke verantwoordelijkheid er van draagt en het publiek leidt, des noods, al zou het voor eene enkele maal ten koste van de stoffelijke belangen der onderneming zijn, dwingt. Die man moet derhalve zijn een der zake kundig en een bezield man, die zich geheel aan de betrekking wijdt, er al zijn tijd, al zijne krachten voor over heeft, er voor leeft, voor blaakt, voor bloedt, ja, sterven zou en voor zijne daden, voor de billijkheid, de doeltreffendheid zijner maatregelen staat, die zich door allen, ja, ook door de misschien wel talentvolle, maar voor het overige weinig aanbevelenswaardige leden des gezelschaps, welks bestuur hij verpligt is met vasten teugel te houden, somtijds doet verfoeijen, altijd hoogachten en eerbiedigen. Zijn schouwburg moet hem zijn de spil zijns levens, zijn stokpaard, het middenpunt zijner eerzucht, hijzelf de aangebeden dwingeland van den eerste tot den geringste zijner onderhoorigen, van den tooneeldichter af tot den kapper toe.

Eene dringende noodwendigheid is een raad van *soci'etaires*. Er moeten *leden* zijn van, *acteurs* bij een tooneelgezelschap. De leden hebben regt van medespreken en deelen in de winsten. Er moet niet over, tegen en buiten hen over hen kunnen worden beschikt. Er moeten er eenigen zijn, wier karakter, wier leeftijd, wier verdiensten hen bevoegd maken den bestuurder of welke titel hem ook verleend worde, als een onverantwoordelijk ministerie ter zijde te staan, op welks regtbank de acteurs en zij onderling zich bij eenig verschil of met eenig verzoek hebben te beroepen, tot wien te wenden. Een tooneelkunstenaar, die een engagement teekent, verkoopt zijne ziel niet, legt zijne eigenwaarde en individualiteit niet af; hij is geen Pruissisch soldaat, die gelast, gedrild, gemaatregeld wordt buiten, ja, tegen zijn wil, althans zonder zijne voorkennis, wiens vrijheden hem wispelturig geoctroijeerd, maar hem even wispelturig weder ontnomen kunnen worden; geen krijgsknecht van den hoofdman over hon-

derd, wien gezegd wordt: ga! en hij gaat, kom! en hij komt, doe dat! en hij doet het. Hij is een kunstenaar, dien menigeen begint te vinden, dat, ook maatschappelijk, indien hij het zich in zijn bijzonder leven waardig maakt, beveiligd behoort te wezen tegen verouderde vooroordeelen. Hij heeft verstand van zijn vak, heeft gezigt op zijn bedrijf en belang bij den goeden gang der zaak, waartoe hij behoort. Voorzeker zal het hoofd te doen hebben met een meer dan in eenig kunstvak kitteloorig, eigenzinnig, oproerig, lastig, nijdig, waanwijs volkje, meestal slecht onderwezen en slecht opgevoed. Er zal menige storm in een bierglas opsteken. Hij zij er de Neptunus van, schrome niet de ongebreidelde winden kalm weerstand te bieden; zijn *quos ego* zij de olie in de ziedende baren, bezweere de buijen, susse de opgestoken e hartstogten en sluite de vergadering, van weerszijde tevreden!

Komt deze omwenteling niet tot stand, wordt dit beginsel namelijk niet ten behoeve van het nu reeds door kwade voorteekenen verontruste vaderlandsche tooneel aangenomen, dan zal er een stil, geheim tegenstreven ontstaan en het besturen der bende eene jagt met onwillige honden wezen, gedreven door den man, die de koorden der beurs houdt, waarmede hij zijn boeltje als met eene gevoelige zweep tot blinde gehoorzaamheid en tucht noopt, terwijl het eene zoo aangename zamenwerking der beste krachten zou kunnen wezen. Hebben sluipkoortsen het ligchaam genoeg ondermijnd, dan zakt het weldra in een, en al worden ook de tooneelisten van den schouwburg op het Leidsche plein door evenknieën bestuurd, al beschikt het gezelschap te Rotterdam ook over nog zoovele voortreffelijke vermogens, de ontevredenheid zal allengs van alle kanten veld winnen en zoo geweldig opsteken en de verschillende dramatische vereenigingen zullen zich door toenemende onvolledigheid en misnoegen zoo verzwakt gevoelen, dat er binnen drie jaren geene redding meer op zal zijn en ons geteisterd en teringziek tooneel, wier zeilen drie jaren geleden met zoo gunstige vooruitzichten van gelukkigvaren zwollen, een deerniswaardig wrak vertoonen of een betreurenswaardig bestaan zal voortslepen, tenzij eene alvermogendehand er zich over ontferme, er zich naar uitstrekke, het in eer herstelle.

Die hand is geene andere dan die van den staat. De tooneelspeelkunst, diegene der schoone kunsten, welke het onvoorwaardelijkst welsprekendst, opvoedendst haren invloed op de

menigte uitoefent, moet een staatsbelang wezen. De staat moet zich haar aantrekken en de natie in hare vertegenwoordiging begeeren, dat hij in de gelegenheid worde gesteld er gelden voor uit te trekken. Subsidie derhalve van het Departement van binnenlandsche zaken, aan welks afdeeling van Kunsten en Wetenschappen alles wat tooneel betreft worde toegevoegd, welks minister den algerneenen bestuurder des tooneels, met een tamelijk zelfstandigen werkkring en het regt van zedelijke en esthetische censuur, behoudens Z.M.'s goedkeuring, benoemt, die aan den referendaris zijner afdeeling verantwoording schuldig is, met wien hij ruggespraak houdt, wien hij jaarlijks zijn verslag inlevert. Wijders het voortgezette subsidie van Z.M. den Koning, vermeerderd door de welwillendheid der leden van het Koninklijke stamhuis; subsidie der steden door kosteloozen afstand van haar respectief schouwburglokaal, met het vereischte dienstpersoneel, vuur, licht, enz. Want geld is de bronader van alle groote dingen, en al komt de burgerij ook nog zoo trouw op, al zijn al de loges aan de aanzienlijken verhuurd, zonder geldelijke hulp van buiten af snelt de uitnemendst bestuurde schouwburg zijn onvermijdelijken ondergang in een telkens zich herhalend bankroet te gemoet. Als bekrachtiging van dit alles en als ten gevolge dier omkeering van zaken, even als voor dit kleine land eene enkele hoogeschool wenschelijk ware, eene enkele tooneelvereeniging, voortgekomen uit de zameusmelting der drie groote Nederlandsche gezelschappen, de twee Amsterdamsche en dat van Rotterdam. Maar, ach! die plannen en denkbeelden zijn immers zoovele hersenschimmen en luchtkasteelen, niet omdat zij onuitvoerbaar zijn, maar omdat het te bezien zou staan, of de goede wil, de eerste stoot, la force d'impulsion et d'initiative, niet zou ontbreken.

December 1879.
J. K- T.

Een belangrijke vondst.

Onder de merkwaardige vrouwen der zeventiende eeuw komt aan Elizabeth van de Paltz een voorname plaats toe. Zij werd den 26sten December 1618 te Heidelberg geboren. Haar vader was de keurvorst Frederik V, de ongelukkige 'Winterkoning' van Boheme.[1]. Na aan den Witten Berg (Nov. 1620) door keizer Ferdinand II verslagen te zijn, vluchtte hij met zijn gemalin Elizabeth Stuart, de dochter van Jakobus I, naar Breslau en vandaar naar Holland, in de hoop om met behulp der bondgenooten weder in het bezit van de Paltz te zullen komen.

Onder haar vier zusters zijn vooral Louise Hollandine, de abdis van Maubuisson en Sophie van Hannover bekend, die met Leibnitz zeer bevriend was. Van haar zes broeders[2] noemen wij alleen Karl Ludwig, den keurvorst van de Paltz, die aan Spinoza een leerstoel aan de heidelbergsche universiteit aanbood, den vader van de bekende Elizabeth Charlotte, de hertogin van Orleans.

Elizabeth bracht de eerste jaren haars levens bij haar grootmoeder Juliane door, te Heidelberg, te Berlijn of te Krossen, een klein stadje in Oost- Pruissen. Op haar negende of tiende jaar kwam zij bij haar ouders, die meest in den Haag hun verblijf hielden[3].

Reeds vroeg openbaarde zich bij haar een bijzondere lust tot studie en onderzoek. Zij correspondeerde met Anna Maria Schuurman, die zij dikwijls te Utrecht bezocht. Maar de vriendschap bekoelde niet weinig, toen Elizabeth haar ingeno-

1 Volgens het gewone gevoelen zou hij door zijn vrouw tot de aanneming der kroon Tan Boheme gedwongen zijn. Deze meening wordt door Ranke bestreden: 'das Gerücht, seine Gemahlin habe ihn, weil sie eines Königs Tochter sei, zur Annahme der Krone gedrängt, findet keine Bestätigung.' (*Eng. Geschichte*, II, p. 623, dritte Auflage.)

2 De oudste broeder verdronk in 1629 in de Zuiderzee.

3 Haar vader stierf in 1632.

menheid toonde met Descartes' wijsbegeerte, waarvan de leerling van Voetius een grooten afkeer had[1].

Op twintigjarigen leeftijd weigerde Elizabeth de hand, haar door koning Wladislaw IV van Polen aangeboden. Liefde voor het Protestantisme verbood haar aan de voorwaarde te voldoen, die aan dit huwelijk verbonden was, om tot de roomsche kerk over te gaan[2].

Aan het hof der voormalige koningin van Boheme, waar Descartes vele vrienden aantrof, maakte hij persoonlijk met Elizabeth kennis. Tot zijn dood toe bleef hij haar hoogachten en vereeren. Zijn brieven getuigen van de innige vriendschap, die tusschen beiden bestond.

Reeds in zijn eersten brief[3] is hij verrukt over de gunst, die zij hem bewezen heeft, door hem haar bevelen schriftelijk mede te deelen. Wel had hij ze gaarne, bij zijn laatste verblijf in den Haag, mondeling ontvangen. Maar er zou dan te veel geweest zijn, dat zijn bewondering opwekte: een bovenmenschelijke taal en een lichaam, aan dat der engelen gelijk. Zijn verrukking zou dan even groot zijn geweest als die van hen, welke voor het eerst den hemel binnentreden. Hij zou op haar vragen geen waardig antwoord gegeven hebben. Nu kon hij haar gedachten op papier lezen, die hem steeds nieuwe stof tot bewondering gaven.

Ieder weet, dat in dien tijd het maken van complimenten aan de orde van den dag was[4].

In 1644 droeg hij zijn ‘Principes de philosophie’ aan de

1 Pierre Yvon, een leerling en volgeling van de Labadie, verhaalt in zijn ‘Abégé sincère de la vie de Mr. de Labadie’ van een bezoek van Descartes aan Mej. Schuurman te Utrecht. De wijsgeer vond haar bezig met de studie van het O.T. in het hebreeuwsch en gaf zijn verwondering te kenneu, dat zij haar tijd gaf ‘à une chose de si peu d'importance’. Dit wekte zoozeer haar verontwaardiging op, dat zij het later onder de weldaden des Heeren rekende, dat Hij haar hart van zulk een profaan mensch had afgetrokken. Ook Descartes was met haar weinig ingenomen, nadat zij, gelijk hij het uitdrukte, door Voetius bedorven was. Vgl. Guhrauer over *Elisabeth., Pfaltzgrüfin bei Rheim Aebtissin von Herfordt*, in von Raumer's *Hist. Taschenbuch*, dritte Foge, erster Jahrg., p. 1-150 en zweiter Jahrg., p. 417-554; A. Foucher de Careil, *Descartes et la Princesse Palatine* (1862).

2 De veeljarige onderhandelingen over dit huwelijk worden uitvoerig beschreven door Guhrauer, t.a.p., p. 17-32.

3 Geschr. 15 Mei 1643 volgens Cousin in zijn uitgave der *Oeuvres de Descartes*, T. IX, p. 123.

4 Getuige o.a. Descartes brief aan Elizabeth's zuster Sophie, waarin de volgende loftuitingen voorkomen: ‘les anges ne sauraient laisser plus d'admiration et de respect en l'esprit de ceux anquels ils daignent apparaître que la lettre que j'ai eu l'honneur de recevoir avec celle de madame votre soeur en a laissé dans le mien; et tant s'en faut qu'elle ait diminué l'opinion que j'avais, au contraire elle m'assure que ce n'est pas seulement le visage de votre altesse qui mérite d'être comparé à celui des anges, et sur lequel los peintres peuvent prendre patron pour les bien représenter, mais aussi que les graces de votre esprit sont telles, que les philosophes ont sujet de les admirer et de les estimer semblables à celles de ces divins génies qui ne sont portés qu'à faire du bien et qui ne dédaignent pas d'obliger ceux qui ont pour eux de la dévotion.’ (Cousin, t.a.p., T. IX, p. 406.)
Terecht gewaagt Guhrauer. (t.a.p., p. 49) ‘von dem überschwänglichen, hyperbolisch-complementiösen Ausdruck, welcher uns zuweilen in den Briefen von Descartes ein Lächeln abzwingt.’

prinses op. Hij betuigt haar zijn dank, dat de opdracht welwillend is aangenomen. Ten hoogste voelt hij zich aan haar verplicht, nu zij hem vergund heeft, in het openbaar van de hoogachting, die hij haar toedraagt, getuigenis af te leggen.

Het was er verre vandaan, dat Elizabeth met al de wijsgeerige beschouwingen van haar leermeester instemde. Zij deelde hem haar bedenkingen mede, waarvan hij de waarde geenszins ontkende. Maar zij moest zich niet te veel met abstracte studiën bezighouden. Wel moet een mensch zorgen, dat hij de beginselen der metaphysica volkomen begrijpt, daar hij anders evenmin God als zijn eigen ziel kan leeren kennen. Laat hij de slotsommen, waartoe hij gekomen is, in zijn geheugen bewaren en dan den tijd, die hem overblijft, aan andere studiën wijden![2].

Sinds het jaar 1645 troffen Elizabeth allerlei rampen, die ook op haar gezondheid schadelijk werkten. Met haar moeder sympathiseerde zij alleen in liefde voor het Protestantisme, waarvoor haar vader als het slachtoffer was gevallen. De verhouding tusschen moeder en dochter werd gaandeweg minder vriendschappelijk.[3]. De eerste was niet zeer ingenomen

2 Vgl. Cousin, t.a.p., T. IX, p. 133.

3 Later schijnt hierin een gunstige verandering gekomen, gelijk uit een brief van Karl Ludwig aan zijn moeder blijkt: ‘My sister makes mention in all her letters to me how happy she is now, in seeing her Majesty so gracious to her; and as her greatest ambition is to be continued in your favour, like the rest of your children, so her only grief would be if you should find any cause in her to discontent you, or to use her with the former coldness.’ (F. de Careil, t.a.p., p. 81).
Deze brief, die bij Bromley, *Royal Letters*, 109 voorkomt, werd volgens Guhrauer (t.a.p., p. 89) tijdens de vredesonderhandelingen te Osnabruck en Munster geschreven.

met de innige vereering, die Elizabeth aan Descartes toedroe De vlucht harer zuster Louise Hollandine met een fransch officier en haar overgang tot het Catholicisme, evenals van haar broeder Eduard[1], vervulde haar met diepe smart.

Descartes was daarover verbaasd. Hij begreep haar droefheid niet. De meeste menschen, ja alle Catholieken, die in Europa toch verreweg de meerderheid uitmaakten, moesten dien overgang goedkeuren, ook al mochten de beweegredenen, die daartoe geleid, hadden, afkeuring verdienen. God bedient zich van verschillende middelen, om de menschen tot zich te trekken Menigeen kwam met slechte bedoelingen in een klooster en leidde toch een zeer heilig leven. Zelfs een Protestant mocht de bekeering van Elizabeth's broeder tot de kerk van Rome niet veroordeelen. Hij moest niet vergeten, dat zijn grootouders ook hun godsdienst verloochend hebben. Waarom dus den eersten steen geworpen op iemand, die thans hetzelfde doet? Tn elk geval, al mogen zijn redeneeringen voor de prinses niet zeer overtuigend zijn, zal de tijd haar smart wel verzacht hebben[2].

Wij begrijpen, dat zulk een troostbrief haar evenmin kon bevredigen als die, welken zij later na den dood van haar oom, Karel I, van haar vriend ontving. Hij had haar toen herinnerd, hoe de tragische dood van den vorst zijn roem bij het nageslacht zou verhoogen.

In Augustus 1646 verliet Elizabeth den Haag. Een treurige gebeurtenis gaf daartoe aanleiding. Een fransch edelman d'Epinay,die vooral bij de dames grooten opgang maakte, was de intieme vriend der voormalige koningin van Boheme. Met leedwezen bemerkten de kinderen, dat de vreemdeling een plaats veroverd had in het hart hunner moeder. Toen de jongste zoon op een avond door d'Epinay en zijn vrienden was aangevallen, vermoordde hij hem den volgenden dag. De vorstin was verontwaardigd en joeg haar zoon uit haar huis. Het gerucht verspreidde zich, dat Elizabeth haar broeder tot den moord had aangezet. Als het slachtoffer van den laster verliet zij haar omgeving[3].

1 Deze huwde met Anne de Gonzague en vestigde zich aan het hof van Frankrijk.
2 Vgl. Cousin, t.a.p., T. IX, p. 371.
3 ‘Il ne manquait à la princesse Elizabeth, pour que son malheur fut achevé, que d'être calomniée. Ce dernier trait dut lui être le plus sensible. Cette âme généreuse et tendre qui ne pouvait pas comprendre la calomnie, dut ressentir d'autant plus cruellement ses atteintes.’ (F. de Careil, t.a.p., p. 54.)

In de laatste jaren van zijn leven zocht Descartes, ook in het belang van het paltzische huis, tusschen Elizabeth en Christina van Zweden een vriendschapsband te sluiten. De laatste had aan Karl Ludwig haar hulp toegezegd, om hem in het bezit van zijn keurvorstendom te herstellen. Na Descartes' dood (11 Febr. 1650) zond Chanut, de fransche gezant te Stokholm, aan Elizabeth de brieven terug, die zij aan haar vriend geschreven had[1]. Te Berlijn, te Heidelberg en te Cassel, waar zij sinds haar vertrek uit Holland bij de keurvorsten van Brandenburg en Hessen en bij haar oudsten broeder haar verblijf hield, zocht zij voor de wijsgeerige beginselen van den beminden leermeester propaganda te maken.

De laatste dertien jaren haars levens bracht zij in de abdij van Herford in Westfalen door, tusschen Minden en Paderborn. Een kleinzooon van Wittekind stichtte deze abdij ten behoeve van 14 jonkvouwen[2]. Van Lodewijk den Vrome en zijn opvolgers kreeg zij uitgebreide bezittingen. Tot haar oudste rechten behoorde de keuze der abdis. Vrouwen uit de vorstelijke geslachten van Duitschland stelden er een eer in, om dit ambt te bekleeden. De abdij, door een brug over de Aa met de stad verbonden, bestond uit woningen, waarin vroeger ridderlijke families haar verblijf hielden, die voor de geestelijkheid en het dienstpersoneel waren ingericht. In 1520 drong de Hervorming te Herford door. Ruim dertig jaren later werd de eerste luthersche abdis gekozen, die de leeraars benoemde, In de 17de eeuw werden beurtelings luthersche en gereformeerde abdissen uit de paltzische, hessische en brandenburgsche huizen benoemd. Als een vrije evangelische inrichting stond de abdij onder de bescherming van de keurvorsten van Brandenburg.

De abdis zond haar afgevaardigden naar den rijksdag en voerde den titel van vorstin en prelaat van het heilige roomsche rijk. In den Munster, die tot de abdij behoorde, werd zij in tegenwoordigheid van de geestelijkheid, den raad en de schepe-

1 In Elizabeth's antwoord aan Chanut komen de volgende woorden voor ‘la profondeur et la force de son esprit étaient admirables pour scruter l'inté- rieur de l'esprit humain et déterminer les limites de ce qui est possible à l'homme et ce qui dépasse ses forces.’ F. de Careil merkt naar aanleiding dezer getuigenis op: ‘c'est précisément l'éloge donné à Kant par ses contemporains’ (t.a.p., p. 59).

2 In 1803 werd zij opgeheven.

nen der stad, in naam van het groote kapittel geïnstalleerd nadat de keizer zijn goedkeuring aan de benoeming had ge schonken. Elizabeth aanvaardde dit ambt den 30sten April 1667[1].

In 1670 opende zij haar abdij voor de Labadie en zijn vrienden, toen deze zich te Amsterdam, niet langer veilig achtten. A.M. Schuurman, die zich niettegenstaande de vermaningen van Voetius geheel bij de Labadie had aangesloten, herinnerde zich de vriendin harer jeugd. Elizabeth schreef haar, dat zij met baar geestverwanten te Herford een veilige schuilplaats zou vinden, waar ieder onbelemmerd zijn godsdienstige overtuigingen kon belijden.

Nooit was de abdij het tooneel geweest van zulk een opschudding als gedurende de twee jaren, toen de Labadisten er hun verblijf hielden. Allerlei aanklachten werden tegen hun onreehtzinnigheid en ongepaste levenswijze ingebracht. Elizabeth nam herhaaldelijk hun verdediging bij den hertog van Brandenburg op zich. Zij stonden vast in de gereformeerde leer en leidden een stil en godsdienstig leven. In de abdij had niemand zich over hen te beklagen[2].

Gelukkig voor den keurvorst, die telkens van verschillende kanten, ook van den Raad en de burgers der stad Herford, met

1 Door den invloed van baar neef, den kern-vorst van Brandenburg, was zij reeds zes jaren te voren tot Coadjutor der abdis Elizabeth Louise benoemd.
Aan de nauwkeurige beschrijving, die Guhrauer van Herford geeft (t.a.p., p.419-428), hebben wij deze bijzonderheden ontleend. Voor zijn schets van het verblijf der prinses in de abdij heeft hij ook onuitgegeven stukken, o.a. uit het Staatsarchief te Berlijn, gebruikt.
Als F. de Careil, met het oog op de laatste periode van Elizabeth's leven, beweert: ‘quelques détails, entièrement inédits, compléteront ce tableau et ont nous permettre de reconstituer cette histoire peu connue et même faussée par les réticences des historiens’ (t.a.p., p. 60), is hij onbillijk tegenover Guhrauer. Waarom dezen geheel geïgnoreerd, terwijl hij blijkbaar van zijn arbeid een dankbaar gebruik heeft gemaakt? Slechts eenmaal wordt zijn naam genoemd, als getuige van de geloofwaardigheid van den schrijver van het *Leven van Labadie* omtrent Mej. Schuurman's oordeel over Descartes.

2 Weil wir nun keine andere Intention gehabt, als zuvörderst die Ehre Gottes zu befördern und vorgemeldeten Personen in ihrem christlichen guten Vorsatz, so viel an uns, behülflich zu sein, und daneben unsere reformirte Gemeine, welche an diesem Orte sehr geringe, mit guten Christen zu verstärken, sodann auch damit die auf unserer fürstlichen Freiheit befindliche viele wüsten Stätte und Plätze wieder bebauet, und durch Herführung ihrer ansehnlichen Mittel diesen Orten bessere Aufnahme gebracht werden mögte, gestalt dann auch die Bürger hiesiger Stadt, sowohl Kaufleute als Handwerker von selbigen Leuten gute Nahrung und Vortheil haben und von ihnen nichts Widerliches zu befürchten (Guhrauer, t.a.p. p. 464 vv.).

klachten over die gevaarlijke lieden overladen werd, vertrokken de Labadisten uit eigen beweging in Juni 1672 naar Altona, waar hun hoofd twee jaar later stierf.

Behalve van Fox en andere kwakers ontving Elizabeth in haar abdij ook een bezoek van William Penn. Al duurde zijn verblijf slechts kort, er ontstond tusschen beiden een innige vriendschap. Jaren later herinnert hij zich nog de woorden, die zij hem bij het afscheid toevoegde: ‘gedenk mijner, al ben ik op een verren afstanà van u verwijderd, hoewel gij mij nimmer zult wederzien. Ik dank u voor de goede oogenblikken, die gij hier doorbracht en ben verzekerd, al wachten mij nog zware verzoekingen, dat mijn ziel met heilig verlangen naar de beste goederen vervuld is’[1]. Enkele brieven uit hun correspondentie zijn bewaard gebleven[2].

De meening, volgens welke Herford onder het bestuur van Elizabeth een cartesiaansche Academie was geworden, mag als verouderd beschouwd worden. Maar niet gemakkelijk is de vraag te beantwoorden, hoe de bewonderaarster van Deseartes de groote vriendin der mystieken geworden is, ja zelfs de Labadie, een der grootste bestrijders zijner wijsbegeerte, met de hoogst mogelijke krachtsinspanning tot het laatst toe verdedigd heeft. Op deze vraag zal waarschijnlijk nooit een volkomen, bevredigend antwoord kunnen gegeven worden, zoolang wij omtrent de denkbeelden der prinses na den dood van haar leermeester tot haar komst te Herford niet volledíger zijn ingelicht. Toch kunnen de volgende opmerkingen eenigszins tot verklaring dienen.

Het recht der subjectiviteit in den godsdienst werd door de mystieken even krachtig verdedigd tegenover de protestantsche dogmatici der 17de eeuw als het door Descartes in de wijsbegeerte gehandhaafd werd tegen de scholastieke philosofen. Niet het *geschreven*, maar het *levend* woord Gods in den mensch, *de inwendigê*

1 t.a.p. p. 524.

2 Zoo schreef Elizabeth, aan Penn: ‘Ihren Brief, der im Augenblicke Ihrer Abreise nach England geschrieben zu sein scheint, habe ich erhalten. Möchte Sie glücklich sein! Er ist ohne Datum, aber nicht ohne Tugend, um mich aufzumuntern, den Willen Gottes au thun und zu leiden. Ich kann mit Aufrichtigkeit und Wahrheit sagen: Dein Wille geschehe, o Gott! weil ich es vom ganzen Herzen wünsche, aber ich kann nicht mit Lauterkeit sagen, dasz ich jene Lauterkeit besitze, die seinen Augen annehmlich ist. Mein Haus und mein Herz werden denen immer offen stellen, die ihn lieben.’ (Guhrauer, t.a.p., p. 528.)

stem, Gods getuigenis in het hart, was volgens de mystieken het beginsel des geloofs. Ook mogen wij niet vergeten, dat Elizabeth zich, vooral in haar lijden, door de cartesiaansche wijsbegeerte niet bevredigd gevoelde. Zij voelde zich aangetrokken door die volkomen bevrediging des gemoeds, waarin zich Labadisten en Kwakers verblijdden. Haar sympathie voor secten, die in Holland en Engeland vervolgd werden, kunnen wij gemakkelijk verklaren. Ook begrijpen wij het, dat een krachtige persoonlijkheid als Penn, wiens mystiek zeker het meest gezond was, haar sterk aantrok. Eindelijk verdient het opmerking, dat Elizabeth zich bij geen der secten heeft aangesloten, die bij haar een welwillende ontvangst vonden.

Zij stierf den 11^{den} Februari 1680, juist 30 jaren na Descartes, door velen betreurd. Op haar graf in den Munster te Herford is een schoone inscriptie geplaatst[1].

Aan den wensch van Ludwig Haüsser, dat over Elizabeth een monographie mocht verschijnen, is het eerst op uitnemende wijze door Guhrauer en later door Foucher de Careil voldaan. Maar beiden erkenden de onvolledigheid van hun arbeid. Van de brieven der prinses aan Descartes konden zij geen gebruik maken. Al hun pogingen, om in het bezit daarvan te komen, waren vruchteloos gebleven[2].

1 D.O.M.S.
Serenissima Princeps et Antiatita Herfordensis
Elisabeth
Electoribus Palatinis, et Magnae Britanniae Regibus orta,
Regii prorsus animo virgo,
Invicta in omni fortuna, constantia et gravitate,
Singulari in rebns gerendis prudentia ac dexteritate,
Admirabili eruditione atque doctrina,
Supra sexus et aevi conditionem celeberrima.
Regum studiis, Principum amicitiis
Doctorum virorum literis et momentis
Omnium Christianorum gentium linguis et plausibus,
Sed maxime propria virtute,
Sui nominis immortalitatem adepta.

2 Guhrauer schrijft: ‘Alle unsere Nachfragen um Nachforschungen hierüber (over Elizabeth's antwoorden aan Descartes) bei deutschen Archiven und Biliotheken sind ohne Erfolg geblieben. Die philosophische Literatur hat diese Lücke für immer zu beklagen.’ (t.a.p., p. 117.)
En F. de Careil: ‘que n'avions-nous aussi les demandes et les objections de la princesse! Nous pourrions ainsi recomposer de toutes pièces une sorte de commerce philosophique qui rappellerait pour la profondeur celui de Leibnitz avec la reine de Prusse et pour la variété les lettres d'Euler à une princesse d'Allemagne.’ (t.a.p., p. 21.) Hij is overtuigd, dat de brieven van Elizabeth voor de vrienden der wijsbegeerte voor goed verloren zijn. ‘Aussi l'on regrettera toujours qu'une excessive modestie l'ait empêché d'élever à- son maître le seul monument qui fut digne d'elle et de lui, et lui ait fait détruire les seuls témoignages de sa liaison philosophique avec lui.’ (t.a.p., p. 58, 60.)

Vóór drie jaar vond onze bekende antiquaar Frederik Muller de brieven, waarnaar zoo lang te vergeefs gezocht was, en boven dien twee van Christine van Zweden aan Descartes. In de bibliotheek van baron van Pallandt te Rozendaal ontdekte hij te midden van allerlei dictaten een klein 4°. geschreven cahier[1].

Aanstondsgaf hij zijn vriend, den graaf Foucher de Careil, kennis van de belangrijke vondst[2].

Volgens Muller[3] zijn de 28 brieven door een Franschman hier te lande, waarschijnlijk tusschen 1655 en 1662, zonder volgorde geschreven. Het schrift duidt een fransche hand van dien tijd aan; het papier is hollandsch en draagt het amsterdamsche wapen; de schutbladen zijn van dik hollandsch papier, terwijl ook de wijze van innaaien hollandsch is. Bij 11 brieven komen verwijzingen voor naar die van Descartes in de editio princeps van Amsterdam. De meesten zijn volgens den ouden en nieuwen stijl gedateerd,

Evenals de heer Muller, is de graaf op uit- en inwendige gronden van de echtheid der brieven overtuigd. In een tudie, dit jaar door hem uitgegeven[4], zijn de ontdekte stukken, met toestemming van den eigenaar, opgenomen. De brieven vanElizabeth zijn volgens hem tusschen de jaren 1643 en 1649 geschreven[5]. Hij heeft ze naar tijdsorde gerangschikt.

1 De titel in handschrift luidt: ‘Recueil de quelques Lettres écrites à M. Descartes par la Reine de Suède et la Princesse de Bohème, copiées sur les originaux.’

2 Deze antwoordde hem: ‘vous avez, comme nous disons en France, trouvé la pie au nid.’ De graaf bezocht in 1865 het sociale congres te Amsterdam. Behalve andere werken, heeft hij de ‘Oeuvres inédites de Descartes’ uitgegeven.

3 Vgl. *De Ned. Spectator*, 1876, p. 336-339.

4 *Descartes, la Princesse Elisabeth et la Reine Christine d'après des lettres inédites* (1879).

5 Volgens Muller dateeren de brieven uit de jaren 1645 tot 1649. Hebben wij hier aan een drukfout te denken? Het staat, mijns inziens, vast dat in de ‘Recueil’ althans één brief van 1643 voorkomt. In den brief, gedateerd 10 Juni, spreekt Elizabeth over de verhouding tusschen ziel en lichaam. Wij bezitten het antwoord daarop van Descartes, waarin hij meldt door den magistraat van Utrecht gedagvaard te zijn, ‘pour vérifier ce que j'ai écrit d'un de leurs ministres.’ Deze dagvaarding had plaats 17 Juni 1643. (Vgl. de aanteekening in de Ed. van Cousin, T. IX, p. 129.) De genoemde brief van Elizabeth moet dus 10 Juni 1643 geschreven zijn.

De uitgever dezer brieven noemt de vertrouwelijke mededeelingen, waarin de schrijfster haar hart voor Descartes uitstort, ‘de geschiedenis van een reine en vooral van een oprechte ziel’[1].

Laat ons met enkele der pas ontdekte brieven kennismaken. Tot opheldering zal het noodig zijn, dat wij ook de antwoorden van Descartes opslaan.

Elizabeth kan zich met zijn dualisme moeielijk vereenigen. Zij deelt hem haar bedenkingen mede, die zij aan haar onkunde, maar ook aan de belemmeringen toeschrijft, die haar voor ernstige studiën ongeschikt maken. Volgens Descartes is het lichaam stoffelijk en de ziel onstoffelijk. En toch oefenen beide wederkeerig invloed op elkander uit! Vooral valt het haar moeielijk te begrijpen, hoe de ziel, die zonder het lichaam kan bestaan en daarmede niets gemeen heeft, onder de heerschappij van het lichaam staan kan[2].

Descartes herinnert zijn vriendin aan de drie bronnen, waaruit wij onze kennis putten: door contemplatie leeren wij de metaphysische, door de verbeelding vooral de mathematische waarheden kennen, terwijl wij door de zintuigen de dingen leeren verstaan, die tot de vereeniging van lichaam en ziel behooren. Zelf bewoog hij zich altijd het liefst op het laatste terrein[3].

De prinses is dankbaar, hoewel niet geheel voldaan. Onze zintuigen kunnen ons evenmin als onze verbeelding leeren, hoe de ziel op het lichaam werkt. Misschien bezit de ziel eigenschappen, die ons onbekend zijn. Zij twijfelt of zij ooit tot een vaste overtuiging zal komen, tenzij haar leermeester haar te hulp komt, zonder wien zij tot scepticisme zou zijn vervallen[4].

Met de opdracht der ‘Principes’ is Elizabeth hoogelijk inge nomen. Een deel van zijn roem heeft de schrijver aan haar

1 t.a.p., p. 16.
2 t.a.p. (2de brief), p. 49-51.
3 Je puis dire avec vérité que la principale règle que j'ai toujours observée en mes études, a été que je n'ai employé que fort peu d'heures par jour aux pensées qui occupent l'imagination, et fort peu d'heures par an à celles qui occupent l'entendement seul, et que j'ai donné tout le reste de mon temps au relâche des sens et au repos de l'esprit; même je compte entre les exercices de l'imagination toutes les conversations sérieuses, et tout ce à quoi il faut avoir de l'attention. (Cousin, t.a.p., T. IX, p. 129 vv.)
4 Vgl. F. de Careil, t.a.p. (3de brief), p. 52, 53.

gegeven, door in het publiek van zijn vriendschap voor haar getuigenis af te leggen[1]. Maar het systeem, in dit boek ontwikkeld, kon haar, vooral nu zij lijdende was naar lichaam en geest, niet bevredigen. De physica is hier de grondslag der moraal. Aan haar vriend, dien zij als den arts harer ziel beschouwt, beschrijft zij uitvoerig haar toestand, daar de geneesheeren in haar omgeving de oorzaken harer ziekte niet begrijpen[2]. Zij zoekt haar geluk niet in de dingen, die van het toeval of van den wil van menschen afhangen. Zij zou zich niet volstrekt ongelukkig gevoelen, al kwamen haar naaste betrekkingen nooit meer in het bezit van de Paltz. Toch zou zij dit als een ramp beschouwen. Kende haar leermeester al het lijden, dat haar getroffen had, hij zou zich verbazen, dat een geest, zoo gevoelig als de hare, met zulk een zwak lichaam niet bezweken was.

Een maand later klaagt Elizabeth over melancholie. Zelfs die rampen, welke haar niet onverwacht treffen, kan zij niet aanstonds beheerschen. En haar lichaam lijdt daaronder maanden lang! De moeielijkheid van haar toestand bestaat hierin: de zwakte van haar lichaam eischt, dat haar geest rust heeft. Maar wanneer de geest zich niet bezighoudt, dan drukken de rampspoeden, die haar treffen, haar ter neder[3].

Met het oog op dien toestand schrijft Descartes haar over het ware geluk, waartoe de wijsbegeerte den weg wijst. Hij

1 t.a.p. (5de brief), p. 56-58.

2 ‘J'ay le corps imbu d'une grande partie des faiblesses de mon sexe qui se ressent très facilement des afflictions de l'âme et n'a point la force de se remettre avec elles, estant d'un tempérament sujet aux obstractions et demeurant en un air qui y contribue fort aux personnes qui ne peuvent point faire beaucoup d'exercice; il ne faut point une longue oppression de coeur par la tristesse pour opiler le rate et infecter le reste du corps par ses vapeurs. Je m'imagine que la fièvre lente et la toux sèche qui ne me quitte pas encore, quoy que la chaleur de la saison et les promenades que je fais rappellent un peu mes forces, vient de là. C'est ce qui me fait consentir à l'avis des médecins de boire d'icy en un mois les eaux de Spa (qu'on fait venir jusqu'ici sans qu'elles se gâtent) ayant trouvé par expérience qu'elles chassent les obstructions. Mais je ne les prendray point avant que j'en sache vostre opinion, puisque vous avez la bonté de me vouloir guérir le corps avec l'âme’ (t.a.p., p. 61-64). Deseartes keurde het gebruik van het water goed, wanneer zij zich voor eenigen tijd van ernstige studiën onthield. Wilde zij herstellen, dan moest zij ontspanning nemen, zonder bevreesd te zijn, dat zij op zulk een wijze haar tijd verbeuzelde. ‘Une parfaite santé est le fondement de tous les autres biens qu'on peut avoir en cette vie.’ (Cousin, t.a.p., T. IX, p. 200 vv.)

3 Vgl. F. de Careil, t.a.p. (8ste brief), p. 65, 66.

geeft eenige beschouwingen, die aan Seneca's ‘de Vita beata’ ontleend zijn. Gaf hij alleen zijn eigen gedachten, hij zou vreezen, dat zijn brieven voor de prinses geheel nutteloos zouden zijn. Hij zal zich evenwel niet slaafs aan den heidenschen wijsgeer houden, daar deze, van het licht van het geloof verstoken, de natuurlijke rede als gids moest volgen[1].

De prinses is met Seneca's boek niet bijzonder ingenomen. Wel vond zij er schoone gedachten in, maar over het onderwerp, daarin behandeld, geeft de schrijver geen licht. Hij wijkt af van de methode, die hij wenschte te volgen. In plaats van den kortsten weg aan te wijzen, die tot het geluk leidt, zoekt hij te bewijzen, dat rijkdommen en weelde een mensch niet ongeschikt maken voor het geluk[2].

Van Descartes zou zij gaarne vernemen, welke volgens hem de beginselen der moraal zijn, hoe hij over de hartstochten denkt, die sommigen, volgens haar ten onrechte, ‘perturbations de l'âme’ noemen[3].

Volgens den franschen wijsgeer hebben wij boven alles noodig te weten, dat er één God is, volmaakt en almachtig, van wien alles afhankelijk is, zoodat wij alles, wat ons overkomt, leeren beschouwen, als ons door Hem gezonden. Wij moeten de natuur onzer ziel kennen, gelijk zij bestaat zonder het lichaam, haar onsterfelijkheid en eindelijk de grootheid van het heelal, opdat wij niet meenen, dat de hemelen slechts voor de aarde en deze alleen voor den mensch geschapen is. Ook moeten wij inzien, dat wij een deel uitmaken van het heelal, van de aarde en de familie, waaraan wij door onze woonplaats en geboorte verbonden zijn. Dan leeren wij voor anderen arbeiden, ja, als het noodig is, ons leven voor hen opofferen[4].

Elizabeth geeft toe, dat het geloof aan het godsbestuur ons kan troosten bij de rampen, welke volgens de natuurorde ons overkomen; maar hoe daaruit troost te putten is voor het lijden, dat menschen ons aandoen, begrijpt zij niet. Het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel kan ons den dood doen verachten. Maar het is haar een raadsel, hoe zij, die zonder het licht der openbaring deze waarheid huldigden, een moeielijk leven boven een voordeeligen dood verkozen.

1 Vgl. Cousin, t.a.p., T. IX, p. 207 w.
2 Vgl. F. de Careil, t.a.p. (9de brief), p. 67-69.
3 t.a.p. (11de brief), p. 73-75.
4 Vgl. Cousin, t.a.p., T. IX, p. 230 vV.

Zij klaagt in dezen brief over lastige gewoonten, visites enz., die haar van ernstige bezigheden afhouden[1].

In den volgenden komt de quaestie van den vrijen wil ter sprake. Is de mensch zich bewust, dat hij een vrijen wil bezit, hoe kan hij dan God als de onveranderlijke oorzaak ook van die daden beschouwen, welk van onzen vrijen wil afhangen? Maar zij houdt het voor overmoed, wanneer eindige schepsels over de handelingen van een oneindig Wezen een oordeel vellen[2].

In het begin van 1646 schreef Descartes voor zijn leerling een ‘Traité des passions.’ Hartstochten zijn volgens den schrijver niet anders dan *gedachten*, waarover de mensch onbepaald kan heerschen.

Naar het oordeel van Elizabeth is dit onderwerp vroeger nooit zoo grondig behandeld. Zij heeft alleen bezwaar tegen de geneesmiddelen, die Descartes tegen de heerschappij der hartstochten aanbeveelt[3].

In haar laatsten brief uit den Haag spreekt zij den wensch uit, dat haar vriend dikwijls naar Berlijn zal schrijven, waar zij zes of zeven maanden denkt te vertoeven. Anders zou zij het niet kunnen uithouden. De grootste schatten, die zij naar Duitschland medeneemt, zijn de geschriften van Descartes. Gelukkig zal zij, gelijk men haar geschreven heeft, tijd en rust vinden, om zijn methode te bestudeeren[4].

Bij haar neef, den keurvorst van Brandenburg, is zij zeer tevreden. Allen overladen haar met bewijzen van liefde[5].

Maar zij ergert zich over de geleerden in haar omgeving, die nog pedanter en bijgeloovïger zijn dan degenen, die zij in Holland ontmoette. Ook de onkunde der geneeskundigen is groot. Zij schreven haar latingen en purgeermiddelen voor, waarvan zij niet gediend was. Aan den ouden hertog van Brunswijk te Wolfenbuttel zal zij Descartes' werken ter lectuur zenden, al gelooft zij niet, dat hij er veel van zal profiteeren[6].

1 Vgl. F. de Careil, t.a.p. (12de brief), p. 76-78.
2 t.a.p. (13de brief), p. 79-83.
3 t.a.p. (16de brief), p. 90-92.
4 t.a.p. 17de brief), p. 107, 108.
5 t.a.p. (18de brief), p. 110-115.
6 t.a.p. (19de brief), p. 116-119.
Guhrauer (t.a.p., p. 540) vermeldt een brief van den Hofraad van Wolfenbuttel aan den bekenden theoloog Joh. Val. Andreae over Elizabeth's bezoek van de bibliotheek in Juni 1651: ‘neulich wurden wir durch die Gegenwart der berühmten Princessin Elizabeth, von einer nicht gewöhnlichen Bildung, beërht; dabei ist sie in einem Grade scharfsinnig, dasz sie jedem Professor Fragen aus der Philosophie und Physik vorlegt und sie löset. Sie sah die Bibliothek unseres Herzogs; sie konnte mit dem Durchmustern der Büchern nicht satt werden und lebt ganz in ihnen.’

In een volgenden klaagt de schrijfster over al de feesten en bals ter eere der koningin-moeder van Zweden, die zij moet bijwonen. Tot haar genoegen heeft zij eindelijk iemand ontmoet, die met een van Descartes' werken bekend is, den geleerden Dr. Weiss. Baco - zoo vertelde hij haar - had bij hem het eerst bedenkingen tegen Aristoteles' wijsbegeerte opgewekt; door Descartes' methode was hij zoover gekomen, dat hij met de scholastieke methode geheel gebroken, had[1].

De schandelijke behandeling, die haar vriend van de leidsche theologen, bij name van Trigland, ondervonden had, wekte haar verontwaardiging op. Maar zijn besluit om Holland te verlaten, moet zij hoogelijk afkeuren. Het zou den schijn hebben, alsof hij door zijn vijanden verslagen was. Mocht hij bij zijn voornemen blijven, dan zou zij haar vertrek naar Holland uitstellen. Zij verlangt naar de fransche vertaling van Descartes' ‘Principes’ en zal hem later de bedenkingen van Dr. Weiss mededeelen[2].

Met een enkel woord maakten wij reeds melding van Descartes' streven, om Elizabeth en de koningin van Zweden nader tot elkander te brengen. Vooral de belangen zijner vriendin stonden hem daarbij voor den geest. Maar het verwondert ons niet, dat zijn pogingen mislukten[3].

De brieven van Descartes aan den franschen gezant te Stokholm en de thans ontdekte van Elizabeth en Christina geven een vrij nauwkeurige voorstelling van den loop der onderhandelingen.

Tegen het einde van 1646 schrijft Descartes aan Chanut, dat hij van de vele voortreffelijke eigenschappen der koningin

1 Vgl. F. de Careil, t.a.p. (20ste brief), p. 120-122.
2 t.a.p. (22ste brief), p 127-129.
3 Terecht merkt F. de Careil op: ‘une entreprise difficile, périlleuse même et assurément très délicate, lorsque l'on connaît les caractères de ces deux femmes, l'une généreuse, mais fière et un peu repliée sur elle-même, l'autre capable d'héroïsme, mais violente, emportée et jalouse de toute superiorité.’ (t.a.p., p. 37.)

vernomen heeft. Hij verblijdt zich daarom, dat zijn vriend met haar over zijn werken gesproken heeft. Maar zou het voor haar de moeite waard zijn, daarmede kennis te maken? Een boek over de moraal zou haar misschien boeien. Maar er valt voor hem in de tegenwoordige omstandigheden niet aan te denken, om over dit onderwerp te schrijven, daar de H.H. Regenten aan zijn onschuldige 'Principes de physique' reeds zooveel ergernis genomen hebben[1].

De fransche gezant wenschte Descartes' gevoelen over de liefde te vernemen. Zijn antwoord luidt, dat men wel moet onderscheiden tusschen geestelijke en zinnelijke liefde, maar dat beiden gewoonlijk hand aan hand gaan. Uit Chanut's beschrijving van de koningin maakt hij op, dat zijn vriend op haar verliefd is[2].

In een brief van 6 Juni 1647 betuigt hij zijn blijdschap, dat de koningin niet zonder voldoening een zijner brieven heeft hooren voorlezen[3].

Den volgenden dag schrijft Descartes aan Elizabeth over de koningin. Wat hij van deze beroemde vorstin vernomen heeft, wekte den wensch bij hem op, dat zij met haar mocht kennis maken. Om meer dan één reden zou het wenschelijk zijn, als tusschen beide vrouwen een innige vriendschapsband werd gesloten. Heeft zij er niet tegen, dan zal hij in het vervolg aan Chanut over de prinses schrijven, opdat de koningin naar kennismaking met haar mocht verlangen[4].

Christina had den wensch te kennen gegeven, om Descartes' gevoelen over het hoogste goed te vernemen. De rede, die zij over dit onderwerp van een professor te Upsala gehoord had, was haar volstrekt niet bevallen. Descartes is verrukt over deze opdracht. Hij schrijft terstond aan de koningin, zendt haar door Chanut eenige zijner geschriften en enkele brieven, die hij vroeger aan de prinses geschreven had. Haar

1 Vgl. Cousin, t.a.p., T. IX, p. 413 vv.
2 t.a.p., T.X, p. 3 vv.
3 In hoogdravende taal voegt hij er bij: 'je doute si j'ai été touché de plus d'admiration de ce qu'elle a si facilement entendu des choses que les plus doctes estiment très obscures, ou de joie, de ce qu'elles ne lui ont pas déplu. Mais mon admiration s'est redoublée, lorsque j'ai vu la force et le poids des objections que sa majesté a remarquées touchant le grandeur que j'ai attribuée a l'univers.' (t.a.p., T.X, p. 45 vv.)
4 t.a.p., T.X, p. 47 vv.

antwoorden zou hij er gaarne bijvoegen, maar hij kon dit niet doen zonder de toestemming der prinses[1].

Er verliep meer dan een jaar, voordat Elizabeth op Descartes' brieven over de koningin van Zweden antwoordde[2] In een brief van 30 Juni 1648 schrijft zij hem, dat zij besloten is de reis naar Zweden te ondernemen, wanneer haar bloedverwanten daaraan hun goedkeuring schenken en het noodige geld overzen den. Misschien zou zij daar hun belangen kunnen behartigen[3]

Eenige dagen later meldt zij haar vriend, dat de familie alles aanwendt, om de reis te doen mislukken. Zij heeft geen tijd, om de noodige toebereidselen te maken. Men zal haar de schuld geven en, gelijk gewoonlijk, zal zij weder voor de fouten van anderen moeten lijden[4].

Een maand daarna bericht zij, dat de reis geheel is afgesprongen, daar de koningin haar niet wil ontvangen. Zij vindt dit vreemd van iemand, over wie zij zooveel loftuigingen vernomen heeft. Maar het kan ook zijn, dat niet Christina, maar de koningin-weduwe de schuldige is! Voor zich betreurt zij het niet, dat van de reis niets zal komen. Zij verwachtte daarvan niet veel. Ook zou haar gezondheid door de reis geschokt zijn. Van een onbeschoft volk had zij allerlei moeielijkheden moeten verdragen[5].

Men zou verwachten, dat Descartes thans voor goed had afgezien van de onderhandelingen, waarmede hij, gelijk het heette, alleen de belangen van Elizabeth bedoelde. Ook was de vrede van Munster reeds gesloten, waardoor Karl Ludwig slechts een deel zijner bezittingen had terug ontvangen. Maar de fransche wijsgeer was geheel verrukt over ‘deze onvergelijkelijke vorstin.’ Als hij vernam, dat zij een zijner werken gelezen had, was zijn ijdelheid niet weinig gestreeld, gelijk hij zelf toegaf en aan de parijsche lucht toeschreef, die niet geschikt was, om zijn hoofd met wijsgeerige gedachten te vervullen. Ook kon hij niet gelooven, dat Christina zich uit eigen beweging tegen de reis zijner vriendin verzet had[6].

Eindelijk was ook haar antwoord gekomen, waarnaar hij een

1 t.a.p., T.X, p. 59 vv.
2 Het kan zijn, dat er brieven van Elizabeth, tusschen Juni 1647 en Juni 1648 geschreven, verloren zijn gegaan, gelijk F. de Careil vermoedt, (t.a.p., p. 105.)
3 t.a.p. (22ste brief), p. 132-134.
4 t.a.p. (23ste brief), p. 135-136.
5 t.a.p. (25ste brief), p. 137, 138.
6 Vgl. Cousin, t.a.p., T.X, p. 164 vv.

jaar lang met verlangen had uitgezien. Tot nu toe meende men, dat de brief van Christina (van 2 December 1648) verloren was gegaan. Zij is thans aan het licht gekomen[1]. De koningin bedankt Descartes voor zijn brief en voor de verhandeling over de hartstochten, die hij daarbij gevoegd heeft. Zij is daardoor versterkt in haar gunstige gedachten omtrent hem. Zijn werken hebben de achting, die zij voor hem koesterde, nog verhoogd.

Het valt moeielijk te gelooven, dat de uitbundige loftuitingen van Descartes op dezen brief ernstig gemeend zijn. Aan Chanut schrijft hij, dat hij geen antwoord van de vorstin had durven verwachten[2]. (N.B.: kort geleden had hij aan Elizabeth zijn verbazing te kennen gegeven over het lang uitblijven van den brief!) Hij is verrukt over haar fransch! Zijn volk is haar daarvoor dank schuldig! Meer dan eenig menschenkind is zij naar Gods beeld geschapen!

In het begin van 1649 meldt hij zijn vriend, dat hij aan den wensch der koningin, die voor hem een bevel is, zal voldoen. Daar evenwel de tijd van zijn overkomst niet bepaald is, wil hij liefst in het midden van den zomer overkomen en dan den winter te Stockholm blijven.

Maar aan een reis naar Zweden zijn voor hem allerlei bezwaren verbonden, Hij verhaalt aan Chanut, dat hij

1 Vgl. F. de Careil, t.a.p, p. 139, 140.

2 Vgl. Cousin, t.a.p., T.X, p. 307 vv.
Bij dezen brief is de volgende aan de koningin gevoegd: ‘s'il arrivoit qu'une lettre me fût envoyée du ciel, et que je la visse descendre des nues (hij had er reeds maanden lang op gewacht!), je ne serois pas davantage surpris et ne la pourrois recevoir avec plus de respect et de vénération que j'ai reçu celle qu'il a plu à votre majesté de m'écrire. Mais je me reconnais si peu digne des remerciments qu'elle contient, que je ne les puis accepter que comme une faveur et une grace, dont je demeure tellement redevable que je ne m'en saurois jamais dégager. L'honneur que j'avais ci-devant reçu d'être interrogé de la part de votre majesté par M. Canut touchant le souverain bien, ne m'avoit que trop payé de la réponse que j'avois faite; et depuis ayant appris par lui que cette réponse avoit été favorablement reçue, cela m'avoit si fort obligé, que je ne pouvois pas espérer ni souhaiter rien de plus (!) pour si peu de chose, particulièrement d'une princesse que Dieu a mise en si haut lieu, qui est environnée de tant d'affaires très importantes, dont elle prend elle-même les soins, et de qui les moindres actions peuvent tant pour le bien général de toute la terre, que tous ceux qui aiment la vertu se doivent estimer très heureux lorsqu'ils peuvent avoir occasion de lui rendre quelque service. Et pourceque je fais particulièrement profession d'être de ce nombre, j'ose ici protester à votre majesté qu'elle ne me sauroit rien commander de si difficile, que je ne sois toujours près de faire tout-mon possible pour l'exécution.’ (t.a.p., p. 311 vv.)

treurige ervaringen op zijn reizen heeft opgedaan. Toen hij de laatste maal te Parijs was, wenschten velen hem te zien als curiositeit. Wanneer dit bij de koningin ook het geval mocht zijn en zij niet naar zijn overkomst verlangde, om met zijn ideeën kennis te maken, dan zou hij liever thuis blijven[1].

Ook kon hij moeielijk besluiten, om zijn geliefd Egmond te verlaten. Zweden met zijn rotsen en beeren trok hem niet bijzonder aan[2].

In Juni 1649 schrijft Descartes aan Elizabeth, dat Chanut hem te Egmond bezocht heeft en onlangs naar Frankrijk vertrokken is. Hij heeft hem zoovele voortreffelijke eigenschappen van de bewonderenswaardige vorstin opgenoemd, dat hij nu minder tegen de reis opziet dan vroeger. Bij Chanut's terugkomst uit Frankrijk zal hij met hem den tocht naar Zweden ondernemen. Hij zou zich gelukkig rekenen, wanneer hij daar de belangen der prinses kon behartigen. Maar hij is niet zonder vrees, dat sommigen aan zijn overkomst een onjuiste verklaring zullen geven[3].

In het begin van October 1649 kwam Descartes te Stockholm. Vier dagen later schrijft hij aan Elizabeth. Hij ontmoette de koningin slechts tweemaal, maar kent haar toch reeds genoeg om te kunnen verklaren, dat men van haar verdiensten en beminnelijke hoedanigheden niets te veel had gezegd[4]. Aanstonds had zij hem gevraagd, of hij ook tijding had van Elizabeth. Ronduit had hij zijn hooge ingenomenheid met haar uitgesproken, daar hij niet behoefde te vreezen, dat iemand met zulk een krachtigen geest jaloersch zou zijn. Of de koningin, die zich vooral met oude en nieuwe literatuur bezighoudt, zich ook op de wijsbegeerte zal toeleggen, kan hij nu nog niet zeggen. Mocht hij haar van geen dienst kunnen zijn, dan heeft hij in ieder geval zijn plicht gedaan en hoopt des te eerder naar zijn eenzaam verblijf terug te keeren, waar hij beter dan elders zijn studies kan voortzetten[5].

Elizabeth's laatste brief aan haar vriend is van 4 December 1649[6]. Zij verblijdt zich, dat hij in de koningin van Zweden

1 Vgl. Cousin, t.a.p., T.X, p. 320 vv.
2 Vgl. Cousin, t.a.p., T.X, p. 330 vv.
3 Vgl Cousin, t.a.p., T.X, p. 334.
4 Descartes zal wel de eenige geweest zijn, die de groote deugden der koningin heeft opgemerkt.
5 t.a.p, p. 373 vv.
6 In een P.S. maakt zij melding van haar brief van 20 November, die in de pus ontdekte Verzameling niet voorkomt.

nog meer wonderen opgemerkt heeft dan zij omtrent haar vernomen had. Hij behoeft niet te vreezen, dat zijn gunstig oordeel haar jaloezie zal opwekken. Zij begrijpt niet, hoe iemand, die aan het hoofd van een koninkrijk staat, nog zooveel tijd voor de studie kan vinden. Mocht hij spoedig uit Zweden terugkomen, dan hoopt zij hem te ontmoeten[1].

In de Verzameling komt nog een brief voor van Christina aan Descartes, gedateerd 27 Februari 1654. Men weet, dat zij in dit jaar afstand deed van den troon en Descartes vier jaar te voren gestorven was. Is de brief onecht? Aan een 'forgerie à la Vrain Lucas' valt volgens Muller hier niet te denken. De uitgever vermoedt, dat de brief oorspronkelijk aan Chanut gericht was, voor wiens naam bij vergissing die van zijn vriend geplaatst werd. De brief is geheel in overeenstemming met het hooghartig karakter der koningin, gelijk wij dat van elders kennen[2].

1 Vgl. F. de Careil, t.a.p., p. 143, 144.

2 'Je vous ay rendu conte autrefois des raisons qui m'ont obligées de persévérer dans le dessein de mon abdication. Vous savez que cette fantaisie m'a duré longtemps, et que ce n'est qu'après y avoir pensé huit ans que je me suis résolue de l'exécuter. Quelque peine que vous prissiez à m'en dissuader, j'avois plaisir de voir que vous ne trouviez rien dans cette pensée qui fût indigne de moy. Vous savez ce que je vous ay dit sur ce sujet la dernière fois que j'ay eu la satisfaction de vous entretenir. Dans l'espace d'un si long tems, tous les incidens ne m'ont jamais fait changer. A cette heure que je suis presto d'achever mon rollet pour me retirer derrière le théatre, je me m'inquiète pas du *Plaudite*. Je permets à chacun d'en juger selon son génie. Il y en a peu qui en jugeront favorablement; et je m'assure que vous estes de ce nombre. Le reste des hommes ignore mes raisons et mon honneur. *Sufficit unus, suffîcit nullus*. Je méprise le reste et je ferois honneur à celui de la trouppe que j'estimeyois assez ridicule pour m'en divertir. J'ay préféré la conservation de l'État à toute autre considération. J'ay tout sacrifié avec joye à ses intérêts, et je n'ay rien à me reprocher dans son administration. J'ay possédé sans faste: je quitte avec facilité. Après tout cela, ne craignez pas pour moy. Je suis heureuse qnoy qu'il puisse arriver. J'employerai ce que la Providence m'a donné de facultez dans l'âme et dans l'entendement pour me rendre heureuse et je la seray tant que je seray persuadée que je ne dois rien craindre ni des hommes ni de Dieu. Ne suis-je pas digne d'envie dans l'état où je suis? J'aurois sans doute trop d'envieux, si mon bonheur était commun. Vous m'aimez pourtant assez pour ne me l'envier pas, et je le mérite puisque j'ay l'ingénuité de confesser qne je tiens une partie de ces sentiments de vous. Je m'assure que vous ne cesserez pas dans le changement d'estre mon ami, pnisque je no quitte rien de ce qui est digne de vostre estime.' (t.a.p., p. 145-148)

De belangrijke ontdekking van den heer Muller heeft onze kennis van Elizabeth van de Paltz, haar lijden en strijden, haar ontwikkeling en karakter verrijkt. Al konden wij slechts enkele proeven uit haar brieven mededeelen, zij waren toch voldoende, om den lezer hiervan te overtuigen. Maar het komt ons voor, dat' de fransche uitgever, wat trouwens verklaarbaar is, niet van overdrijving is vrij te pleiten. Wij kenden de bedenkingen der prinses tegen sommige stellingen van den wijsgeer; thans kunnen wij over de waarde daarvan beter oordeelen. Maar is het waar, dat wij vroeger omtrent de oorzaken van haar lijden en den invloed, dien het op haar geest en lichaam uitoefende, gelijk E. de Careil beweert, geheel in het duister rondtastten?[1] Wisten wij daarvan niets uit de brieven van Descartes, die meest antwoorden op de hare bevatten? Zoekt hij haar niet te troosten over den overgang van haar broeder tot het Catholicisme en den dood van Karel I van Engeland? Geeft hij niet bij herhaling te kennen, dat hij de belangen van haar huis wil behartigen, welks achteruitgang haar stof gaf tot bittere droefheid?

Uit haar brieven leeren wij, volgens den uitgever, Elizabeth's melancholie, haar pessimisme en scepticisme kennen[2] .Is deze bewering juist? Het is volkomen waar, dat zij zich met Descartes' optimisme niet kon vereenigen, dat trouwens ook tamelijk banaal is, gelijk o.a. blijkt uit zijn troostbrief na het overlijden van haar oom, waaruit wij iets hebben medegedeeld. Was zij daarom pessimist? En zullen wij haar van scepticisme beschuldigen, omdat zij zich over de leer van het vagevuur ietwat schertsend uitliet en het leerstuk der menschwording Gods ouder ‘de vreemde middelen’ rangschikte, waarvan God zich zou hebben bediend? Blijkt haar twijfel aan het bestaan van God[3], omdat zij 's menschen vrijen wil niet met Gods almacht wist overeen te brengen en de bewijzen voor Gods bestaan haar niet overtuigend voorkwamen?[4]

1 ‘La cause de ses malheurs et leurs tristes effets sur l'âme et sur la santé de la princesse nous étaient inconnus.’ (t.a.p., p. 16.)
2 t.a.p., p. 16, 23.
3 t.a.p., p. 30.
4 t. a, p., p. 88, 81.
Nog wordt een beroep gedaan (p. 23) op de volgende woorden uit een harer brieven: ‘vous seul pouvez m'empecher d'être *sceptique* (le mot y est) à quoy mon premier raisonnement me portait. Je vous devois cette confession.’ De aanhaling uit den brief, die geschreven werd, toen E. nog geen twee maanden met D. gecorrespondeerd had, is niet nauwkeurig. Zij schrijft: ‘*qui m-'arez seul empêché d'estre sceptique*.’ (t.a.p., p. 53) De fransche schrijver is over 't algemeen onnauwkeurig in zijn citaten. Zoo lezen wij in zijn eerste werk (p. 9): *Voir les Oeuvres de Constantin Huygens* - zonder meer. Guhrauer wordt eens geciteerd, zonder dat zelfs de titel zijner studie genoemd wordt. (Vgl. p. 62 van het eerste, p. 152 van het tweede door ons aangehaalde werk.)

Aan de getuigenissen van de Palatine, de hertogin van Orleans, over haar tante Elizabeth wordt onzes inziens te groote waarde toegekend[1]. Zij zijn over 't algemeen niet gunstig. Dat de hertogin aan haar tante Sophie van Hannover de voorkeur gaf, bewijst niets[2]. Bij deze bracht zij de jaren harer jeugd tot haar vertrek naar Frankrijk door, terwijl zij later druk met haar bleef correspondeeren. Ook kon haar oordeel over haar tante Elizabeth, die zij slechts als klein kind ontmoette, niet geheel onpartijdig zijn. Wij weten, dat zij een onbepaalde liefde voor haar vader koesterde. Omdat hij haar huwelijk met den broeder van Lodewijk XIV wenschte, berustte zij er in, al kostte het haar bittere tranen. Zij blijft steeds met innige liefde 'unser lieber Herr Vater seliger' gedenken[3]. Maar de verhouding tusschen hem en haar tante Elizabeth was alles behalve vriendschappelijk. Zij had partij gekozen voor Charlotte van Hessen, van wie Karl Ludwig wilde scheiden, ja zelfa gedreigd, hem te zullen onterven. Over haar verblijf te Herford schreef haar broeder gewoonlijk op schertsenden toon. Eerst in haar laatste ziekte werden de oude veeten vergeten.

Een brief van de hertogin aan haar halve zuster Louise is voor Eoucher de Careil het bewijs, dat Elizabeth in den laatsten tijd van haar leven kindsch is geworden[4].

Deze toestand kan in ieder geval slechts zeer kort geduurd hebben. Immers uit een brief van 31 October 1 679, door Elizabeth aan haar zuster, de abdis van Maubuisson, geschreven, dus ruim drie maanden vóór haar dood[5], blijkt daarvan niets.

1 t.a.p., p. 174 vv.

2 'L'abbesse etait encore engouée de sciences, mais notre Électrice avait un esprit agréable, naturel et gai.'

3 Vgl. ons opstel over *Elizabeth Charlittevan de Paltz, Hertogin van Orleans* in de *Vad. Letteroefeningen* van 1870.

4 'Ich werde so rêveux in meinem Alter dasz Ich glaube dasz Ich baldt Kindisch werde werelden, oder so *rêveux* wie *unsere Tante printees Elisabeth*, Von *herfort*...., sie ist auch gantz Kindisch gestorben und war Nur 62 Jahr alt wie sie starb.' Deze woorden komen voor in een der door Wolfgaug Menzel uitgegeven brieven van Elis. Charl. van Orleans aan Louise (N^{O}. 365). Vgl. Guhrauer, t.a.p., p. 553.

5 Zij stierf 11 Febr. 1680. Ten onrechte schrijft dus F. de Careil: 'cette lettre est antérieure d'une année à celle de sa mort.' (t.a.p., p. 183.)
Wij laten hier een gedeelte van den brief volgen: 'je vis encore, ma chère soeur, mais c'est pour me préparer à la mort. Les médecins n'entendent plus rien à ma maladie: aussi je ne me sers plus de leurs remèdes. Mais ils s'accordent en cela qu'elle procède du défaut de chaleur naturelle et d'esprits vitaux (deze laatste uitdrukking bewees, gelijk de Careil vroeger meende [*Descartes et la Princesse Palatine*, p. 76], dat de prinses tot aan haar dood toe de wijsbegeerte beoefend had), qu'ils ne sauraient suppléer avec toute leur science: le ministre dont je me suis servie, a dit à mes gens que je devais mettre mes affaires en ordre, de peur d'être surprise; ce que j'ai fait pour le monde. Je ne sais si je pourrai après ceci avoir la force de vous écrire, ni à la duchesse d'Hannovre. Mais je vous ferai savoir de mes nouvelles par mademoiselle de Horne. Le prince de Salm m'a envoyé un gentilhomme demander des nouvelles de ma maladie. J'ai appris que le roi de France ne lui veut pas rendre sa principauté, contrairement aux articles de la paix, s'il n'en relève le fief de Sa Majesté très chrétienne; je vous prie, faites en sorte qu'on trouve quelque expédient qu'il puisse toujours demeurer prince de l'Empire; et parlez en à la duchesse d'Hannovre, afin qu'elle négocie cette affaire pour le bien de son neveu.'

De fransche schrijver vindt het opmerkelijk, dat onder de kinderen der koningin van Boheme Elizabeth de eenige geweest is, wier hoofd tegen het eind van haar leven minder helder is geworden. De oorzaak daarvan zoekt hij vooral in haar verblijf te Herford en trekt daaruit de ietwat zonderlinge conclusie, dat het voor vrouwen gevaarlijk is, om aan haar mystieke neigingen voedsel te geven,

Hij betreurt het, dat Elizabeth niet, even als haar zuster Sophie, een vorstelijk huwelijk gesloten heeft. Wanneer zij de hand van den roomschen Koning Ferdinand IV had aangenomen, zij zou op den troon door haar gaven van geest en hart geschitterd hebben, die in een abdij verborgen bleven.

Vooreerst merken wij op, dat Het alles behalve vaststaat, of na den koning van Polen haar hand door een ander werd gevraagd[1].

Bovendien moeten wij ten sterkste ontkennen, dat zij als abdis haar talenten in de aarde begraven heeft. Zij verrijkte de abdij met kostbare handschriften en zeldzame werken. Met Leibnitz en Malebranche was zij gedurende de laatste periode haars levens in correspondentie. In een brief aan den laatsten van 13 Januari 1679 schrijft Leibnitz: uw christelijke overdenkingen heb ik door de gunst der prinses Elizabeth ontvangen, die door baar wetenschappelijke kennis niet minder beroemd is dan door haar afkomst. Terecht is zij met uw geestvol en degelijk werk bijzonder ingenomen[2]

1 F. de Careil beroept zich zonder meer (t.a.p., p. 184) op de hertogin van Orleans, die het volgens de getuigenis van Sophie van Hannover zou verzekerd hebben. Is deze bewijsvoering overtuigend?

2 Vgl. Guhrauer, t.a.p, p. 530, 531.

William Penn[1], die haar drie jaar vóór haar dood bezocht had, gaf haar in de tweede editie van zijn 'No cross, no crown'[2] een plaats onder de weldoeners der menscheid. Hij schrijft o.a. van haar: 'haar deugd verheerlijkt haar naam meer dan haar rang, al neemt deze in het duitsche rijk een voorname plaats in. Haar leven was aan studie en meditatie gewijd. Bewonderenswaardig waren haar geduld, rechtvaardigheid en zachtheid bij de processen, die zij bijwoonde. Zij oefende grooten invloed uit door de kracht harer overtuiging. Niet de rang, maar de verdienste der personen, met wie zij in aanraking kwam, besliste bij haar. Zij stierf, bemind en betreurd door het volk. Om haar groote verdiensten wijd ik haar deze regelen uit innige dankbaarheid[3].'

Met deze opmerkingen willen wij allerminst iets afdingen op de verdiensten van Foucher de Careil, waarop hij door de uitgave der brieven van Elizabeth en Christina aanspraak heeft. Evenals Muller, die hem daartoe in staat stelde, heeft hij recht op onze erkentelijkheid.

Dr. M.A.N. ROVERS.

1 Tusschen Penn en Descartes trekt F. de Careil deze schoone parallel: 'si Descartes découvrait un nouveau monde idéal par ses principes, Penn en colonisait un plus réel par ses efforts. Si le premier nous apprenait par sa méthode, à devenir maîtres de nous-mêmes et à conquérir les vérités nécessaires, le second allait enseigner à des sauvages les lois d'amour et de justice, qu'il croyait profondément gravés dans le coeur de tous les hommes; l'un était le créateur d'une nouvelle philosophie, le second jetait les fondements de ce puissant état de Pennsylvanie, qui montre, au point de vue social, ce que peut le travail de l'homme sous les lois de la morale et de la liberté religieuse; l'un éveillait la pensée et lui donnait des règles, l'autre délivrait la conscience opprimée et devenait le père de toutes ces sectes qui sont nées sur le sol de la libre Amérique; Descartes émancipait les hommes, Penn rachetait, les esclaves. Tous deux abolitionistes, l'un détruisait les préjugés et brisait les chaînes de la raison; l'autre est l'un des ancêtres de ces glorieux destructeurs de l'esclavage, qni s'appellent Wilberforce, Elihu Buhurit, Lincoln, Summer, Wendel, Philips, un de ces apôtres de la paix qui cherchent par la mansuétude des moeurs à adoucir le coeur des sauvages eux-mêmes, et a réagir contre les barbaries et les cruautés des peuples civilisés.' (t.a.p., p. 164, 165.)

2 De schets van dit werkje werd in de Tower van Londen ter verdediging der Kwakers opgesteld.

3 Vgl. Guhrauer, t.a.p., p. 536 vv.

Voor en tegen het Darwinisme.

Bondige uiteenzetting van het Darwinisme voor leeken in de natuurwetenschappen. Herzien door Dr. J.J. Le Roy. Deventer, Hulscher, 1878.

Entwicklungsgeschichte des Menschen und der höhoren Thiere, von Albert Kölliker, prof. der Anatomie an der Universität Würzburg. Luipzig, Bngelmann, 1879.

Das Protistenreich. Eine populäre Uebersicht über das Formengebiet der niedersten Lebewesen, von E. Haeckel. Leipzig, 1878.

Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen, door Dr. C.B. Spruyt; bekroond en uitgegeven door curatoren van het Stolpiaansch legaat aan de Universiteit te Leiden. Leiden, E.J. Brill, 1879

De schrijver der volgende bladzijden moet verwachten, dat de bijeenvoeging van zóó uiteenloopende geschriften, tot onderwerp eener verhandeling, zonderling schijnt. De indruk van dat zonderlinge vermindert misschien niet, wanneer hij mededeelt dat die verhandeling de plaats vervult eener aankondiging of beoordeeling van het eerste dier geschriften. Het ‘door Dr. Le Roy herziene’ boekje, werd hem door de redactie ter recensie aangeboden, en.... verzuimde hij terug te zenden. Mogelijk blijkt de poging tot herstel van zijn verzuim, welke hij thans waagt door genoemd boekje in een ruimere beschouwing op te nemen, aanleiding tot meer of ander zelfverwijt op te leveren, dan reeds bestond! Den lezer verblijft de beslissing, wanneer hij zich zal overtuigd hebben, dat ten minste eenheid te vinden is in zoo veel heterogeens.

Nog slechts weinige jaren is het Darwinisme als natuurkundig-wijsgeerige theorie bekend, en reeds is het noodig, wil men misverstand voorkomen, nauwkeurig te omschrijven, wat men

met Darwinisme bedoelt. Er is een Darwinisme in engeren en in ruimeren zin, en nog een derde dat ik slechts gemakshalve zoo noemen zal. Het Darwinisme in engeren zin is de *selectietheorie*, de natuurkeus, welke eerst het D. in ruimeren zin (dat evenzeer het Transformisme van Lamarck zou kunnen heeten) tot den rang eener natuurwetenschappelijke theorie kon verheffen. Velen, die tegen de feiten en beschouwingen van het zóó omschreven Darwinisme geen bezwaar zouden hebben, zullen echter niet instemmen met eene wijsgeerige wereldbeschouwing, welke in de evolutie-leer van Herbert Spencer haar meest ontwikkelden vorm heeft gekregen. Toch is van deze leer de Darwinistische desceudentie-theorie een zóó wezenlijke grondslag, dat de philosophische school, welke Spencer als haar leider erkent, het *wijsgeerig ontwikkelde Darwinisme* kan heeten.

Bij eene beschouwing van hetgeen voor en tegen het Darwinisme wordt aangevoerd, zijn de gemaakte opmerkingen niet van belang ontbloot. Dat moge blijken wanneer wij zoo kort mogelijk nagaan, wat ieder der schrijvers, die ik tot typen koos, over het Darwinisme denkt.

Ik zou niet durven beweren dat alle schakeeringen van meeningen omtrent aard en beteekenis van het Darwinisme in die typen vervat zijn. Toch zal het viertal wier meeningen ik wensch mede te deelen wel weinig wezenlijks buiten beschouwing laten. Vooreerst stelt de ‘bondige uiteenzetting’ ons de indrukken en het oordeel voor van zeer velen, die, genoegzaam ontwikkeld om de beteekenis der feiten en redeneeringen der Darwinisten te begrijpen, de theorie in engeren en ruimeren zin voor aannemelijk houden. Edoch, zij voegen er onmiddellijk bij, dat hunne zedelijke en godsdienstige wereldbeschouwing daarmede even goed in overeenstemming te brengen is, als met het Mozaïsche scheppingsverhaal, of welke cosmogonie dan ook. Zij vinden dus de theorie natuurkundig waar, of zeer waarschijnlijk, maar wijsgeerig van weinig beteekenis.

Dan komt Kölliker als tweede type van een niet zeer talrijke groep van zoölogen en physiologen, die het Darwinisme, zelfs als natuurkundige theorie, voor ongegrond houden.

Als de derde type behoeft Haeckel nauwlijks nader omschreven te worden. Ik noemde hem vroeger den profeet van het Darwinisme in Duitschland. Niet alleen het ontstaan van het zonnestelsel, van planten en dieren, maar ook alle raadselen welke het bewuste zieleleven van den mensch aanbiedt, alle

wijsgeerige, godsdienstige en zedelijke vraagstukken zijn door de zoo ruim mogelijk toegepaste theorie van Darwin opgehelderd.

Spruijt eindelijk vertegenwoordigt een groep van denkers, die met de eerste in zoo verre overeenstemt, dat tegen het Darwinisme geen bezwaar wordt gemaakt, *mits de theorie door verder onderzoek waar blijke te zijn;* maar die ernstige bedenkingen heeft, wanneer de leer van Darwin het uitgangspunt wordt eener wijsbegeerte, als de evolutie-leer van H. Spencer.

Dat de schrijver der ‘bondige uiteenzetting’ de beteekenis der theorie van Darwin niet gering acht, blijkt uit de voorrede van Dr. Le Roy[1]: ‘De snelle verspreiding van Darwin's naam onder geletterden en ongeletterden, priesters en leeken, is een sprekend teeken van den invloed zijner leer, die zich tot in de verste vertakkingen van het menschelijke weten doet gevoelen’ - zoo lezen wij daar. Daarom wenschte hij den inhoud dier leer voor een grooten kring van lezers toegankelijk te maken. Was het om het laatste doel te bereiken, en om tot de lezing nog meer op te wekken, dat de schrijver op de vier eerste bladzijden een reeks van verschillende personen sprekende laat optreden en hun oordeel over het Darwinisme uiten? Alle schakeeringen van uitboezemingen, in pikanten, plomp-boertigen, grof-platten vorm lokken daar, als de bekkens en trommels en de grappen en sprongen, van het personeel vóór een kermistent, den lezer tot intreden. Een staaltje:

1 Nu ik, betrekkelijk lang na zijn verschijnen, van het boekje hier melding maak, is het misschien voor den lezer geen raadsel meer hoe een geschrift, dat niet als een ‘tweede uitgaaf’ wordt aangekondigd, toch tot titel heeft: ‘herzien door Dr. Le Roy.’ De laatste stelt zich in de voorrede aansprakelijk voor ‘het subjectieve dat hier en daar in de opvatting van het Darwinisme gelegen is, vooral in het schatten der waarde van eenige zijner factoren.’ Daarentegen blijven de positieve en negatieve consequentiën dor theorie, op het gebied van het transcendente, voor rekening van den schrijver, die als *literator-philosooph* in het laatste hoofdstuk op zijn eigen terrein komt. - De eigenlijke schrijver is dus een literator-philosooph; een dier personen wien Dr. Le Roy ‘het gebied van het transcendente’ als bijzonderen werkkring schijnt toe te wijzen. Wie die literator-philosooph is, mag wel als als algemeen bekend worden aangenomen. Zijne ‘bondige uiteenzetting’ verscheen oorspronkelijk als eene reeks ‘feuilleton-artikelen’ in de Deventer Courant, en andere dagbladen hebben genoegzaam op het boekje de aandacht gevestigd, vooral op de eerste bladzijden. - Dat de schrijver van ‘Darwinia’, schoon literator-philosooph, niet alleen het gebied van het transcendente bestudeert, maar zeer volledig de natuurkundige feiten en meeningen, welke met het Darwinisme in verbind staan, kent, blijkt uit de ‘bondige uiteenzetting’.

‘Wat duivel, leutert gij van onsterfelijkheid der ziel? Of was de koe, wier biefstuk gij daar eet, bij toeval ook onsterfelijk en slaat gij op 't oogenblik de onsterfelijkheid met sla en gebakken aardappels naar binnen? Gij weet toch wel, 't is tegenwoordig een fait accompli, dat we net zoo goed dieren zijn als die koe - door bijzondere omstandigheden wel is waar wat beschaafder geworden. Maar hoe men daaruit de pretentie kan putten, dat we, als we gecrepeerd zijn, toch nog blijven leven - daarvoor staat mijn verstand stil.’

Zoo springt en buitelt één der clowns vóór het gebouw waarvan de deur op bladz. 4 wordt geopend. Of de schrijver ooit menschen ontmoet heeft of ontmoeten zal, die ontwikkeld genoeg waren voor kennismaking met, en inzicht in het Darwinisme, en dan zulke taal zouden kunnen uitslaan, mag met grond betwijfeld worden. Doch onze taak is nu niet een kritiek van het letterkundig gewrocht ‘bondige uiteenzetting’ te schrijven, maar na te gaan, wat de schrijver van het Darwinisme zegt.

Het boekje geeft een duidelijk geschreven overzicht van de denkbeelden omtrent het ontstaan der levende wezens, vóór Darwin, van de afstammelingsleer van den laatsten, reeds voorbereid door Lamarck, Diderot en anderen. Het getuigt van groote kennis en belezenheid. Telkens zou men geneigd zijn te vragen of ‘verklaring en verdediging’ van het Darwinisme geen juister titel zou -geweest zijn dan ‘bondige uiteenzetting.’ Want het zet niet alleen uiteen wat Darwin leert; maar het stelt in zeer duidelijke en begrijpelijke taal de hoofdzaken der descendentie- en selectieleer tegenover de leer van de ‘Schepping’ der diersoorten zóó voor, dat men wel meenen moet dat de schrijver een overtuigd Darwinist is. Een leek in de natuurwetenschappen, maar met de talenten en de belezenheid van onzen ‘literator-philosooph’, was dan ook waarschijnlijk beter de man voor zulk een populair betoog dan de meeste eigenlijke natuurkundigen.

In het reeds door Dr. Le Roy als het bijzonder gebied van den literator-philosooph aangewezen laatste hoofdstuk van het boek blijkt dan ook wel dat de schrijver het Darwinisme eene zeer waarschijnlijke theorie vindt, ‘over wier waarde de wetenschap verder zal te beslissen hebben.’ Toch - zoo gaat hij bladz. 165 voort - begrijpen wij weêr wel, dat er velen zijn, die der Darwintheorie een kwaad hart toedragen en in haar

een verderfelijk uitvloeisel van het materalismus begroeten Wij zouden niet gaarn onzen bijval schenken aan de gevolgen die vele Darwinisten uit deze theorie trekken, aan de wijs waarop zij haar willen toepassen op dingen, waarop zij niet kan toegepast worden.

Wat die dingen zijn, zegt de schrijver niet nauwkeurig. Voor een groot deel acht hij de bewering, dat 's menschen intellectueele vermogens niets anders zijn dan hooger ontwikkelde eigenschappen der dieren, juist (bladz. 167). Schrik, vrees, moed, gehechtheid, kinderliefde, nieuwsgierigheid, oplettendheid, geheugen, verstand - ziedaar eenige eigenschappen en vermogens welke volgens den schrijver de mensch met de dieren gemeen heeft. ‘Maar daarmeê stelt zich Darwin niet tevreden. Het zedelijk gevoel moet afgeleid worden uit de neigingen en gewoonten der gezellige dieren. Trouw en gehechtheid van den hond aan zijn meester is een analogon van godsdienst.’

Later zijn de ‘phantasie van den dichter en kunstenaar, die zich boven de natuur verheft, het geloof aan bovenaardsche machten, dat in strijd is met de natuurwetten, ontevredenheid, verveling, waardoor de mensch in strijd komt met de goede moeder Natuur, de idee van onsterfelijkheid, die alle natuurwetten in 't aangezicht slaat, het heimwee naar verlossing uit de banden der natuurwetten, dat de edelsten van ons geslacht kwelt en menigmaal vijandig tegenover de natuur plaatst’, (bladz. 169), zoo vele menschelijke eigenaardigheden, welke het Darwinisme, volgens den schrijver, niet kan verklaren.

Pogingen om die menschelijke voortreffelijkheden toch uit de eigenschappen der dieren, door hoogere ontwikkeling dezer laatste, af te leiden, brandmerkt de schrijver (bladz. 169) op de volgende wijze: ‘in deze toepassing van het Darwinisme vermeit zich het practisch materialisme, dat wil zeggen, niet het ten onrechte dus genoemde materialisme, dat zich ten dienste der wetenschap streng bepaalt tot de stof en hare krachten, maar het onwetenschappelijk materialisme, dat in 't practische leven de wetenschap misbruikt als vrijbrief om zonder gewetenswroeging aan dierlijke driften en grof egoïstische neigingen den teugel te vieren.’

Niemand zal beweren dat hier het ideaal bereikt is, waarnaar iedere schrijver moet streven: waarheid en klaarheid. Doch een kritische beschouwing van het laatste hoofdstuk ligt niet op

onzen weg. Wij wenschen alleen des schrijvers streven en betoogtrant eenigermate te doen kennen en vragen hem slechts ter loops, of wellustelingen, heerschzuchtige despoten, egoïsten van allerlei aard, of een Jut of een Pincoffs zich gewoonlijk beroepen op de toepassing van het Darwinisme, waarin zich het practisch materialisme vermeit; en of al die slechte hoedanigheden van den mensch eerst sedert Darwin's ‘Descent of man’ op onze planeet zijn waar te nemen.

O neen - roept onze literator-philosooph op bladzijde 170 uit - het Darwinisme, goed opgevat, heeft aan dat ‘practisch materialisme’ geen schuld, maar ‘als gij weten wilt waar de richting van het practische materialisme, die men zoo gaarne op rekening van het Darwinisme stelt, haren meest hechten steun vindt, dan wil ik u gaarne openhartig mijn gevoelen zeggen. Zij vindt haren steun in de leer van de theologen, die, terwijl zij zich het meest op hunne verlichte en vrijzinnige denkbeelden laten voorstaan, de arme menschen trachten te overreden, dat zedelijke *vrijheid* zelfbedrog is.’ En nu krijgen de moderne theologen, die bête noire des schrijvers welke hij in al zijne geschriften steeds vóór zich heeft, nog verder hun deel, alsof zij voor de eerste maal het *wijsgeerig determinisme* hadden verkondigd! Het is trouwens uit des schrijvers declamatie niet volkomen duidelijk, of hij misschien het oog op de Dordtsche vaderen of den Heidelbergschen Catechismus heeft. Maar die ‘vrijzinnige en verlichte denkbeelden’ wijzen toch wel op de moderne theologie.

Overigens schrijf ik geen kritiek, maar heb ik met deze kenschetsing van het laatste hoofdstuk der bondige uiteenzetting mijn doel bereikt. Immers blijkt er genoegzaam uit, ten eerste dat de schrijver niet streng wijsgeerig redeneert (al noemt Dr. Le Roy hem een literator-philosooph). Dat is echter bijzaak; de hoofdzaak waarom het mij voor het vervolg van dit opstel te doen is, ligt in de laatst aangehaalde uitspraak van den schrijver: *het Darwinisme ontneemt ons de grondslagen van zedelijkheid en godsdienst niet. Het determinisme daarentegen, de loochening van den vrijen wil, leidt tot het practische materialisme*.

In het boek van Kölliker, den beroemden anatoom van Würzburg, komt niets over practisch materalisme of zedelijke

vrijheid voor. Die tweede in omvang buitengewoon toegenomen uitgaaf van de ‘ontwikkelingsgeschiedenis des menschen en der hoogere dieren’ is een model van ijver, wetenschappelijk onderzoek en grondige kennis; een schatkamer voor den ontleedkundige, en in het algemeen voor den wetenschappelijken natuur- en geneeskundige. De lezer zal hier geen verslag van den inhoud van het boek verwachten, geen opheldering omtrent het ontstaan der lichaamsdeelen uit het ei, geen toelichting van de theorie der kiembladen of van de belangrijke ontdekkingen der laatste jaren, vooral die van van Beneden in Luik over de tegenstelling van het mannelijk en het vrouwelijk beginsel, reeds in de grpotte en de ligging der eerste vormings-cellen van het dierlijk lichaam te erkennen. Doch Kölliker's boek wekt bij eene beschouwing van hetgeen de jongste jaren vóór en tegen het Darwinisme aan het licht brachten, onze belangstelling, omdat het een bewijs is van de waarheid der uitspraak, welke wij van den schrijver der ‘bondige uiteenzetting’ vernamen: dat de invloed van Darwin's leer zich tot in de verste vertakkingen van het menschelijk weten doet gevoelen. Hoezeer Kölliker zich, terecht, doorgaans bepaald tot morphologie en morphogenesis, hoezeer hij de anatomie en de wijze van ontstaan der deelen van de kiem, het ei, de vrucht, tot zijne uitsluitende taak stelt, toch kan hij onmogelijk de leer van Darwin buiten beschouwing laten.

Oscar Schmidt, de zoöloog van Strasburg, heeft eenigen tijd geleden, toen Duitschland in rep en roer was over Virchow's aanval tegen het Darwinisme, beweerd (in: Ausland 1877, N°. 48): ‘dass etwa neunundneunzig Procent der jetzt lebenden sagen wir lieber *arbeitenden* Zoölogen auf inductivem Wege von der Wahrheit der Abstammungslehre überzeugt worden sind.’ Wat wij in Kölliker's boek, bladz. 390 e.v., lezen bewijst, dat deze ‘arbeitender Zoöloge’ onder de één:procent niet overtuigden behoort.

Nadat hij de eerste tijdperken der ontwikkeling van het ei heeft beschreven, komt hij op de genoemde bladzijde tot een terugblik, waarbij zijn oog wel een reeks van in tijd en ruimte op elkander volgende *ontwikkelings-toestanden*, maar geen *ontwikkelingswet* vermag te ontdekken. ‘Erst unseren Tagen - zoo bezint hij zich evenwel - war es vorbehalten, solche, wie ihre Vertreter meinten, wirkliche Gesetze auftauchen zu sehen.’ Kölliker heeft daarbij het oog op de ontwikkelingswet

van Haeckel, welke op de descendentieleer van Darwin rust. Die biogenetische grondwet van Haeckel heb ik bij eene vroegere gelegenheid[1] in dit tijdschrift toegelicht. Zij luidde; *de ontogonie is eene verkorte herhaling der phylogonie;* dat wil zeggen: bij de ontwikkeling van een ei tot zoogdier doorloopt in korten tijd het vormingsmateriaal alle phasen welke in duizenden van eeuwen doorloopen werden, om uit de laagst georganiseerde stof den ganschen stamboom te doen ontstaan als welks laatsten tak de zoogdieren verschenen.

Die wet wordt door Kölliker bestreden. Ik zwijg van alles wat hij daartegen in het midden brengt, behalve van één, in zijne oogen het krachtigste, argument. Tot aan de kikvorschachtige dieren toe ontbreken namelijk bij de ontwikkeling van het jonge dier in het ei twee deelen, welke in de anatomie *amnion* en *allaritoïde* genoemd worden. Op grond dier bijkomende bijzonderheden heeten ook de hoogste gewervelde dieren (reptiliën, vogels en zoogdieren) wel *amniota*. - Het is mij natuurlijk onmogelijk hier in een paar regels voor niet-ont-leedkundigen op te helderen wat amnion en allantoïde zijn en beteekenen. Het eerste is één der vliezen welke om het zich ontwikkelende ei heengroeien; het tweede een met vocht gevulde zak langs welke bloedvaten loopen, waardoor het zich vormende embryon met het moederlijk lichaam (of bij de vogels met de binnen vlakte der eischaal) in samenhang wordt gebracht. Het laatste is daarenboven voor de hoogere ontwikkeling van het lichaam, met name voor de vorming der geslachts-werktuigen, van het grootste gewicht. - Dat alles behoeft evenwel voor onze verdere beschouwing niet in bijzonderheden bekend te zijn.

Nu vraagt Kölliker: ‘Wie sollte nach Darwin'schen Principien ein Embryo eines Batrachiërs im Eie zu einem Amnion und einer Allantoïde kommen, um zu einem Reptil sich su gestalten?’

Men meene niet dat deze vraag de eenige is waarmede men op het gebied van de ontwikkeling der vrucht een Darwinist hopeloos kan maken. Zij is slechts een type van een onbegrensd getal even moeielijke. De Darwinist zwijgt nu; Kölliker gaat kalm voort: ‘Solche Umgestaltungen der Eier und Embryonen sind vorn Standpuncte meiner Evolutionslehre allerdings gedenkbar.’ En vraagt men welke dan die meer lichtgevende leer is - Kölliker heeft haar in vroegere bladzijden ontvouwd,

1 Het natuurlijk ontstaan van den monsch, Gids 1875, N°. 2.

en kenschetst haar aldus; ‘die Lehre von einer sprungweisen Entwicklung aus inneren Ursachen.’

Het komt mij voor dat deze beschouwing van Kölliker (en zij is de degelijkste welke mij in de literatuur der laatste jaren onder de oogen kwam) zeer duidelijk doet zien, hoe onbeteekenend eene bestrijding van het Darwinisme wordt, welke we-*tenschappelijk* wil blijven. De. ‘innere Ursachen’ van Kölliker toch moeten niet voor ‘bovennatuurlijke’ worden gehouden. Ware dat zoo, dan stonden wij midden in het ‘Vitalisme’, en zou er meer over deze bestrijding van het Darwinisme te zeggen zijn. Tk zou dan den lezer verwijzen naar een vroegere verhandeling over dat vraagstuk[1] waarin ik meen aangetoond te hebben dat de leer der levenskracht, zelfs in haren jongsten vorm, onhoudbaar is. De theorie der ‘bijzondere krachten’ welke als dirigeerende, richting en vorm bepalende invloeden, naast de physische en chemische wetten werkzaam zijn, stuit, bij dieper nadenken, op onoverkomelijke bezwaren, en vindt haren eenigen steun in de menschelijke onkunde. Wie bij elk nog onverklaard natuurverschijnsel bovennatuurlijke invloeden te hulp roept, moet onophoudelijk wonderen waarnemen. Wie bij elke voor het bestaan der menschensoort voordeelige eigenschap der natuur-voorwerpen, of werking der natuurwetten, ‘intentioneel- doelmatige’ invloeden aanneemt, redeneert ondoordacht[2], en verwart oorzaak en gevolg. Immers slechts het doelmatige is het op den duur bestaanbare, en zoo is de doelmatigheid deinatuur eenvoudig de onmisbare voorwaarde ook voor het be-

1 De verdediging der teleologie in den laatsten tijd (Gids van 1877, N°. 9).

2 Zoo redeneert mijns inziens de Heer v. Loghem niet juist als hij in den Tijdspiegel van 1877, blz. 320, naar aanleiding mijner: ‘Verdediging der teleologie, enz.’ zich heroept op zooveel ‘doelmatigs’ als er toch, zelfs in de onbewerktuigde natuur, is waar te nemen. Hij haalt het bekende voorbeeld aan, dat water reeds boven het vriespunt zijne hoogste dichtheid bezit; waardoor het voor den mensch in noordelijke streken zeer doelmatige verschijnsel ontstaat, dat de wateren van boven af dicht vriezen. - De beschouwing van den Heer v.L. is volkomen juist. Maar zal zij iets beteekenen, dan moet hij aannemen, dat het water en alle vloeistoffen volgens gewone, physische wetten met de temperatuur-daling gelijkmatig in dichtheid zouden moeten toenemen, maar dat de Schepper op dat Zijn eigen werk, ten behoeve van den mensch, voor het water een uitzondering in het leven roept. - Hij is dan teleoloog-supranaturalist; maar hij vergete niet dat voor de bijzonderheid, welke het water in physisch opzicht vertoont, bij eene volledige natuurkennis stellig eene ‘natuurlijke’ verklaring zal kannen gegeven worden, en ten tweede dat doelmatig *voor* nog niet intentioneel-doelmatig *om* den mensch is.

staan der menschensoort. Zij is de natuur zoo *als zij noodgakelyh is*, bekeken uit het, standpunt van den mensch. En dan: *nog niet verklaard* is iets anders dan *niet langs natuurlijken weg verklaarbaar*.

Kölliker laat zich nergens duidelijk uit over zijne ‘innere Ursachen.’ Ik zal den lezer een volledig verslag van zijne, beschouwingen sparen, maar meen te mogen verzekeren, dat hij in elk geval eene ‘natuurlijke’ verklaring van het ontstaan van het amnion en de allantoïde bij vogels en zoogdieren mogelijk acht. Hij gelooft alleen niet aan de juistheid der *descendentieleer*, naar welke zulke nieuwe deelen, bij de hoogere ontwikkeling, langzamerhand uit vroegere, lagere, vormen zijn onstaan. Het zou mij ver buiten de perken voeren, welke ik bij dit opstel moet in acht nemen, den aard van het hierdoor ontstaande vraagstuk volledig uiteen te zetten. Tegenover het ‘natura non facit saltus’, waartoe de wijsgeerige natuuronderzoekers, vóór de leer van Darwin, op grond van onbevooroordeelde waarneming juist gekomen waren, zien wij Kölliker het Darwinisme bestrijden met de theorie eener ‘sprungweisen Entwickelung’. Of nu werkelijk het ontstaan van een amnion bij de ontwikkeling der hoogste gewervelde dieren (en honderde overeenkomstige voor het oogenblik door de descendentie-theorie nog onverklaarbare schijnbare *sprongen* zouden wij kunnen aanwijzen) het Darwinisme schaakmat zet, wij willen het om de zoo even genoemde reden niet onderzoeken. Kölliker kan evenmin die ‘innere Ursachen’, waardoor de sprong geschiedt, aanwijzen, als de descendentie-leer omgekeerd den trapswijzen overgang. Kenden wij die ‘innere Ursachen’ - wie weet of zij dan niet te herleiden zouden zijn tot een groep van weêrkeerige betrekkingen tusschen de lagere diervormen en de uitwendige omstandigheden, in verband met de erfelijkheid; dus Darwinistisch zouden zijn te verklaren! Voor het oogenblik weten wij het niet; maar wel weten wij dat Kölliker veel te scherp onderscheidt tusschen zijne, niet nader verklaarde, inwendige oorzaken, en de uitwendige invloeden welke volgens hem het Darwinisme uitsluitend moet te baat nemen. Een voorbeeld uit de werking der natuurkeus (selectie-theorie) moge opheldering geven. In streken waar de bodem een groot deel van het jaar door sneeuw bedekt is, zullen dieren, welke de goede moeder natuur bestemd heeft om door andere verslonden te worden, meer kans op voortleven hebben als hunne vacht wit is. Daarentegen wordt

de levenskans van witte dieren in streken met een bruinen bodem zeer klein. Ziedaar een voorbeeld van de werking der natuurkens door uitwendige invloeden. - Zulke, of daarmede te vergelijken invloeden nu, beweert Kölliker, kunnen bij eenmaal ontstane diersoorten van grooten invloed zijn, zelfs bij larven van zich ontwikkelende dieren. Maar bij kiemen of eieren, welke zich ontwikkelen! Wie heeft - zoo roept hij ergens uit - daarbij ooit van ‘Anpassung’ van ‘Selectie’ gehoord! Het is echter duidelijk dat de eigenschappen der dieren, voor wier behoud de natuurkeus gunstig moet werken, niet op zich zelve staan. Zij hangen samen met andere bijzonderheden der bewerktuiging, welke zelfs langs zeer samengestelde wegen, op de voorwaarden voor ontwikkeling, welke in de kiem zullen gelegd worden, van invloed kunnen zijn. Zoo werkt het uitwendige met het inwendige samen; de variatie en de erfelijkheid in verband met de natuurkeus, wijzigen de *inwendige* gesteldheid der deelen van een organisme; en zoo zou het volledig inzicht in de natuur dat Laplace zich op dichterlijke wijze dacht, ons misschien ook langs natuurlijken weg, en zonder sprong, het ontstaan van het amnion in een vogelei ophelderen.

Doch genoeg. Wanneer ik wilde nagaan, waartoe Kölliker's denkbeelden, *als zij eene tegenstelling tegen de leer van Darwin sullen vormen*, noodzakelijk moeten leiden, zou ik den zoo even afgesloten weg verder op moeten gaan. Ik geloof dat wij dan toch in het supranaturalisme belanden zouden. Want hoe Kölliker zonder eene ‘schepping’ zich het ontstaan van een ei, waarin zich een amnion vormt, bij verwerping der Darwinistische theorie, voorstelt..... wij zouden mogen vragen of het hem zelf duidelijk is. Toch meen ik dat hij niet tot de vitalisten moet gebracht worden in den trant van Haller, met zijn bekende uitspraak: ‘es giebt kein Werden’. O, hoe gaarne zouden vele wijsgeerige natuurkundigen dat supranaturalisme omhelzen! Men doet ons (ik meen hiermede hen die gelooven in de mogelijkheid eener natuurlijke verklaring van het leven, en dus in de eenige theorie, die van Darwin, welke voor het oogenblik daarop het uitzicht opent) onrecht, wanneer men meent dat andere drijfveêren dan Luther's ‘God helpe mij, ik kan niet anders’ ons leiden. Welk een rust, welk een gemak moet het zijn, wanneer men met Haller alles meent te begrijpen, omdat men niets kan verklaren! Eéns zijn in de stof de eigenschappen, de vermogens (of hoe men

het noemen wil) gelegd, waardoor in de volheid der tijden alles ontstaan moest wat historisch ontstaan is, en wat wij zien worden. Maar dat worden is slechts een schijnbaar worden. Vergeefs zal de mensch naar eene natuurlijke verklaring der opeenvolging van het ‘geschapene’ zoeken. Die opeenvolging is eenmaal door de ‘scheppingswétten’ bepaald. Wat wij zich zien ontwikkelen bestond, potentieel, reeds van den eersten scheppingsdag af. - Zoo ongeveer dachten Haller en zijne aanhangers. - Ik vrees nu dat Ivölliker's ‘innere Ursachen’ alleen zin kunnen hebben, als wij de theorie van Haller aannemen. Doch inmiddels is de theorie van Darwin gekomen. Zij *kan* eéne natuurlijke verklaring geven. Zij kan op veel feiten en juiste beschouwingen wijzen, welke zelfs de meest steile orthodoxie moet toegeven. Maar geen wonder dat zij ook tegenover veel, tegenover het meeste zelfs, nog sprakeloos staat. Moeten wij nu in haar geest voortdenken, en voortgaan met onderzoeken? Of haar het ontstaan van het amnion in het ei der reptiliën en vogels voorhouden, als een bewijs van de ‘sprongen der natuur?’

Toont ons (wijsgeerige natuur-onderzoekers) één onweêrlegbaar voorbeeld van de werking van bovennatuurlijke invloeden bij het ontstaan der bewerktuigde lichamen. Of wijst ons ten minste één gang van zaken, welke *uit zijnen aard* nimmer, ook niet door de volledigste natuurkennis, als een ‘natuurlijke’ zal kunnen verklaard worden, en wij zullen ophouden het vitalisme te bestrijden. Tot zoolang schijnt ons echter de theorie van Darwin de eenig aannemelijke, daar geene andere het uitzicht op eene *natuurlijke* verklaring van het ontstaan van het amnion en de allantoide in het ei deihoogste bewerktuigde dieren en van alle overeenkomstige raadselen opent. De ‘innere Ursache’ van Kölliker schijnen ons alleen te zeggen: op het oogenblik kan het Darwinisme dien ontwikkelingsgang (en hoevele andere!) nog niet toelichten.

In het binnenste van vele natuurkundigen komt misschien wel eens de bedenking op, of het de moeite waard is zich op te winden voor de leer van Darwin. Wie ‘lief en leed van een natuuronderzoeker’ kent, zoo als prof. Ludwig in Leipzig het zoo diep gevoeld heeft beschreven, zal beseffen dat het

‘peinzensmoede’ van de Genestet niet zelden het deel is van hen die streven naar eene natuurwetenschap, welke als grondbeginsel de eenheid der krachten in de levende en nietlevende natuurvoorwerpen aanneemt, en dus geene teleologische, maar alleen causale verklaringen kan toelaten.

Straks gaf ik mijn hart reeds lucht, toen ik wees de op gelukzalige rust van hem die de waarheid der supranaturalistische verklaring van het leven kan aannemen. Voor hem bestaan de brein-verwarrende vraagstukken niet, of het leven het gevolg is van de samenwerking der natuurkrachten, hoe de vormen waarin het leven zich openbaart door physische en chemische processen ontstaan kunnen; hoe de wisselwerking tusschen eenmaal ontstane levende vormen en hunne omgeving wijzigend werken, en zoo de afstamming der plant- en diervormen van elkander verklaren kan, en wat verder eene *natuurlijke* verklaring van het leven al van ons eischt.

Zal het Darwinisme, als de theorie zich meer en meer uitbreidt en bevestigt, inderdaad de sleutel blijken te zijn, welke alle geheimen voor ons opent, de hand welke de Isis-sluier opheft? 't Zou een ondankbaar werk zijn, en hier ter plaatse niet behoorend, voorbeelden aan te voeren en toe te lichten van natuur-verschijnselen en -werkingen, waarvan men nauwelijks hopen durft dat de volledig bevestigde theorie van Darwin ze zal verklaren. Zoo is er eene gemoedstemming mogelijk van wreveligheid tegenover het Darwinisme, omdat het *ontoereikend* zal kunnen blijken te zijn voor hen, die zich in de bevrediging van het supranaturalisme niet kunnen vinden.

Aldus is echter niet de gemoedstemming van hem, wiens ‘Protistenreich’ wij bij dit overzicht ook ter sprake meenden te moeten brengen. Met slaanden trom en vliegende vaandels zijn wij gewoon Haeckel in het strijdperk te zien treden, bewust van zijne legersterkte, van de rechtvaardigheid zijner zaak, en bij voorbaat zeker van de overwinning.

Na de kenschets, welke ik boven reeds van dezen derden type der vóór- en tegenstanders van het Darwinisme gaf, en nadat ik vroeger in dit tijdschrift Haeckel's denkbeelden, vooral kenbaar in zijne ‘Anthropogenie’, voldoende heb toegelicht, kan ik mij beperken tot hetgeen in het vermelde boekje voor ons doel van belang schijnt.

Het betrekkelijk kleine geschrift ‘das Protistenreich’ mag zeker een merkwaardig boek heeten, en verdient ten volle ge-

lezen te worden door ieder, die belang stelt in de vragen welke ons hier bezig houden. Het is bekend hoe gemakkelijk het is een eik en een schaap van elkander te onderscheiden, maar dat het vraagstuk nog nooit door iemand is opgelost, een bepaling te geven van plant en dier in het afgetrokkene. Een groot aantal der laagste, slechts microscopisch waarneembare levende wezens worden door den botanicus als planten, door den zoöloog als dieren in zijne classificatie opgenomen. Haeckel heeft reeds vroeger aan die moeielijkheid een einde trachten te maken, door een neutraal rijk der Protisten, tevens gemeenschappelijken wortel voor planten- en dierenrijk, aan te nemen.

Het boekje is eene voortgezette verdediging van dat denkbeeld, en geeft een volledig en leerrijk overzicht van de allerlaagste vormen. Dat zijn de protisten, of oerwezens. Van de levensverschijnselen zijn er vier nog waar te nemen: voeding, voortplanting, gevoel en beweging. De voortplanting geschiedt gewoonlijk langs den allereenvoudigsten weg: doordien zich het levende lichaampje in tweeën deelt. Beweging wordt onder het microscoop waargenomen deels als vormverandering van het lichaampje, het uitsteken en intrekken van verlengsels, deels als verplaatsing van het geheel door den invloed van fijne haarvormige aanhangsels. De bacteriën, in den laatsten tijd op het gebied der besmettelijke ziekten zoo dikwijls genoemd, en de onmisbare voorwaarden voor gisting en rotting, behooren tot deze groep van laagste wezens. Dat zij gevoel hebben wordt afgeleid uit die bewegingen, welke door verschillende invloeden (prikkels) kunnen worden opgewekt of gewijzigd. Hier staan wij echter voor een veel moeielijker vraagstuk. Het denkbeeld van ‘gevoel hebben’ is blijkbaar aan de kennis welke de mensch van zich zelven heeft ontleend. Brandt iemand zijn vinger, trekt hij dat lichaamsdeel terug, vertoont hij daarbij aangezichtsbewegingen, en verzekert hij ten overvloede pijn te gevoelen - niemand zal er aan twijfelen of hij heeft dezelfde gewaarwording, welke wij bij het branden van een vinger zelf zouden waarnemen. Zoo besluiten wij ook uit uit de bewegingen en de uitingen van lust of van pijn bij hoogere dieren, dat zij sensatiën hebben met de onze overeenkomstig. Doch het is reeds een onoplosbaar vraagstuk, of een slak, waarop de baldadige jongen zout strooit, bij zijn ineenkrimpen ook ‘gevoel heeft’ zoo als een mensch het bij overeenkomstige kwel-

ling zou hebben. En wie zal beslissen of de potyp welke zijne vangarmen intrekt bij aanraking ‘gevoelt’. - In meer neutrale termen wordt dat ‘gevoelen’ der laagste dieren wel zóó omschreven, dat de stof van hun lichaam ‘prikkelbaar’ is; waarmede echter, bij nauwkeurigere ontleding, alleen uitgedrukt wordt dat na de werking van een invloed (prikkel) de beweging volgt; hetgeen bij een niet levend lichaam, een steen, niet gebeurt. Nog verder nagaan van het vraagstuk der prikkelbaarheid of gevoeligheid van planten en dieren, met name hoe historisch dat begrip van ‘prikkelbaarheid’ ontstaan is, zou ons zijn vitalistischen of supranaturalistischen oorsprong doen blijken. Niettemin vinden de natuurkundigen, er geen bezwaar in ‘prikkelbaarheid’ als een kenmerk der levende tegenover de doode stof aan te nemen; en zóó beweert ook Haeckel dat de protisten ‘gevoel hebben.’ Voor het oogenblik laten wij het bij deze beschouwing van het vraagstuk. Bij eene verdere kritiek der ontwikkelings-hypothese, op psychologisch gebied toegepast, zou het echter blijken dat hiermede het laatste woord over die prikkelbaarheid nog geenszins is gesproken.

De eerste klasse van dat protisten-rijk waaruit links het plantenrijk, rechts het dierenrijk zich vormde, bevat de allereenvoudigste wezens, moneeren, oerlingen ‘Urschleim.’ Tot die moneeren behoort ook de in mijn vroeger opstel vermelde, in de diepte der zee voorkomende Bathybius. Later is er twijfel ontstaan of die kalklichaampjes bevattende slijmige massa wel te recht als levende stof beschouwd is. Er vormt zich namelijk als men alcohol hij zeewater voegt (hetgeen men doet om de daarin bevatte organische stof voor verrotting te bewaren) een neerslag van zwavelzuren kalk. Die kalkkorreltjes met wat organische stof vermengd zou men voor levende Bathybius-stof hebben gehouden. De zaak wordt door Haeckel (blz. 69 en v.) uitvoerig besproken, en blijkt vrij onbeteekenend te zijn. Hij zelf houdt op grond van zijne eigene onderzoekingen vol dat er werkelijke levende moneeren door hem en Huxley onder den naam van Bathybius zijn beschreven. Doch mocht hij zich daarin vergissen, dan zijn er nu reeds een twaalftal ontwijfelbare levende moneeren bekend, zoodat de principieele beteekenis dier levende slijmige stof, ook zonder den Bathybius, gehandhaafd blijft.

Op grond der *levensverschijnselen* in die door geen vasten vorm nog gekenmerkten, zelfs nog geen kern als een centraal-

orgaan bezittende stof komt Haeckel tot eene uitspraak, welke ik noodzakelijk met een enkel woord moet toelichten.

Hoe dikwijls er reeds geklaagd is over het dubbelzinnige van de termen welke bij wijsgeerige beschouwingen gebruikt worden, over het zondigen tegen den grondregel dat hetzelfde woord steeds hetzelfde begrip moet vertegenwoordigen, telkens komt hetzelfde verschijnsel voor, sticht verwarring en geeft tot noodeloozen strijd aanleiding. Zoo is het weder met de bedoelde uitspraak van Haeckel, welke wij op bladz. 84 vinden. Na de geschiedenis van den Bathybius uiteengezet, en het bestaan der overige moneeren aangetoond te hebben, roept hij triomfantelijk uit: '*Das Leben ist also nicht Folge der Organisation, aber umgekehrt*; das formlose Protoplasma bildet die organisirten Formen, u.s.w.'

Zou men niet, bij het eerste hooren, meenen met een vitalist te doen te hebben? *Het leven geen gevolg der organisatie!* En dan, omgekeerd - men zou verwachten: het leven - *het vormlooze protoplasma vormt de organismen*! Het is een der vele voorbeelden van de wilde, onnadenkende wijze van Haeokel's redeneeren. Doch afgezien van de onlogische tegenstelling van leven en *vormloos protoplasma*, is psychologisch de vraag belangrijk: hoe kon Haeckel den zin, welken men aan de woorden tot nog toe hechtte, geheel verwringen? Duidelijk staan deze twee meeningen tegenover elkander: *a.* het leven, alle verschijnselen daarvan, zijn gevolgen, uitingen der stofmenging, der stofwisseling; *b.* naast de stof of daarboven heerscht een bijzondere kracht, levenskracht, vormkracht, ziel, of wat dan ook. Dat Haeckel tot de voorstanders der eerste meening behoort, behoeft geen betoog. En toch: *het leven is geen gevolg der organisatie!*

Wie bekend is met de vele vormen der wederzijdsche bestrijdingen van Haeckel, en zijne tegenstanders, begrijpt spoedig wat achter deze onverwachte wending schuilt. Ik kan hier de gansche geschiedenis van zijnen strijd met His, Virchow e.a. niet uiteenzetten. Zij die niet aan eene ontwikkeling der levende lichamen uit de doode stof (generatio spontanea, abiogenesis) gelooven, wijzen onder anderen ook dikwijls op het betrekkelijk samengestelde zelfs der laagste organismen. Beschouwt men het lichaam der hoogere dieren, let men op de kunstige inrichtingen, regelmatige ligging en werking en betrekking der deelen tot elkander, dan schijnt een ontstaan van zulk eene 'organisatie' door toeval, of - zooals men zegt -

door de doode natuurkrachten, haast ondenkbaar. Ik wees er dan ook in mijne vroegere verhandeling ‘verdediging der teleologie, enz.’ op, hoe de ontwikkeling der vormen uit de vormelooze stof der kiem, de regelmatige en doelmatige organisatie der hoogere dieren schijnbaar nog het stevigste bolwerk vormen van de verdedigers der levenskracht, welke in dien jongsten vorm ‘idée directrice’ heet. Zijn nu de laagste levende wezens, welke, volgens de ontwikkelings-leer, door moleculaire eigenaardigheden uit de geen leven toonende stof ontstaan moeten zijn, nog betrekkelijk samengesteld (bij voorbeeld een cel met een afzonderlijk vliesje en een kern), dan schijnt de mogelijkheid van een sprong van de doode stof naar de laagste levende vormen des te moeielijker.

Nu is echter in de laatste jaren de zoo eenvoudige levende stof ontdekt, welke men moneeren noemt. Voor heethoofden, als Haeckel, is daardoor de overgang van doode tot levende stof volkomen duidelijk. De moneeren, zoo zegt hij (l.c.), ‘beweisen unwiederleglich dass das Leben nicht an eine bestimmte anatomische Zusammensetzung des lebendigen Körpers, nicht an ein zusammenwirken verschiedener Organe, sondern an eine gewisse chemisch-physikalische Beschaffenheit der formlosen Materie gebunden ist, *an eine stikstoffhaltige Kolenstoffverbindung in festflüssigem Aggregatzustande*’.

Dan volgt de aangehaalde uitroep. Voor Haeckel; die daarenboven elders (bladz. 7,) van ‘fälschlich sogenannter todten Materie’ gewaagt: dus in tegenspraak met het zoo even gebleken ‘gebunden sein des Lebens an eine stickstoffhaltige Kohlenstoffverbindung’ alle stof voor levend schijnt te houden, zijn nu de medegedeelde feiten en beschouwingen voldoende, om de ontwikkeling der ‘doode stof’ tot moneeren, en eindelijk tot een zoogdieren-lichaam volkomen duidelijk te maken. Hij schijnt daarbij niet te bemerken, dat in de oogen zijner tegenstanders de sprong van de zoogenaamd ‘vormelooze’ - zij het dan ook bij zijne opvatting levende - stof tot ‘organisatie,’ niet veel minder groot blijft dan van doode tot levende stof. En daar men deze laatste, hoe eenvoudig dan ook, tot nog toe algemeen *georganiseerd* noemde, gelijkluidend met levend, ontstaat er een in het oog vallende begripsverwarring. - Voor de aanhangers der nieuwe kracht, welke bij het ontstaan van ‘leven’ in de stof zich doet kennen, zijn voortplanting, gevoel en beweging van het eenvoudigste protoplasma, reeds uit de

‘doode natuurkrachten’ onverklaarbaar. Nog meer blijkt alleen in hun oog die onverklaarbaarheid, als wij letten op het samengestelde der hoogere organismen.

Daarentegen is blijkbaar, voor Haeckel en alle Darwinisten, steeds het leven gebonden aan, *gevolg van*, de organisatie, hetzij die nog niet verder dan tot den samengestelden moleculairen bouw van het protoplasma der moneeren gekomen is, of nog hooger, maar steeds door natuurlijke ontwikkeling der stof, zich in celvormen, celkernen, vezels, enz., en complexen daarvan (planten en dierenlichamen) manifesteert.

Verward moet het er in een Darwinistisch hoofd uitzien waarin ‘het leven’ als een oorzaak van iets kan gelden. Ongeveer alsof in een gewoon hoofd kon opkomen, dat de warmte en de beweging de locomotief voortbrachten. Nu bleek wel dat onmiddellijk volgde: ‘maar omgekeerd, het vormlooze protoplasma vormt de organismen’. Doch daarmee is het logisch en ordelijk denken van Haeckel niet gered. Trouwens, wij zouden uit het ‘protistenrijk’ nog meer voorbeelden van vicieus denken kunnen aanvoeren, maar herhalen liever de verzekering dat het boekje, niettemin, ook om de zeer illustratieve afbeeldingen, voor Darwinist en anti-Darwinist, een belangrijke bijdrage is tot de kennis dier merkwaardige wereld van het ‘onzichtbare’, welke het meest in staat is, om voor ons geestelijk oog licht te ontsteken.

Overigens behoef ik wel niet te verzekeren dat als slotsom der beschouwing van het tusschenrijk tusschen planten en dieren door Haeckel de volkomene zekerheid der afstammingsleer van Darwin voor den dag komt. Met luchtige sprongen zien wij ook de geestvermogens van de hoogere dieren en den mensch uit de ‘celzielen’ of ‘zielcellen’ zooals men de laagste levende vormen naar Haeckel noemen mag, te voorschijn komen. Het is volstrekt niet onmogelijk dat deze resultaten van des schrijvers onderzoekingen en beschouwingen juist zijn. Eene natuurlijke verklaring van het ontstaan van het leven op onze planeet, en van de trapswijze ontwikkeling der bewuste zielstoestanden, waarvan wij den hoogsten vorm in ons, menschen, meenen waar te nemen, is het ideaal der wijsgeerige natuuronderzoekers. Als dat ideaal eenmaal bereikt kan worden, zal echter, naar ik meen, de keten van feiten en redeneeringen, welke de waarheid der beschouwing aantoont, er eenigszins anders uitzien dan het wilde Darwinisme van Haeckel.

Vraagt eindelijk de een of andere lezer wat men, bij het aannemen van een protistenrijk, onder de lagere wezens nog planten of dieren mag noemen, dan kan, bijvoorbeeld, de gewone Spons, alles bij elkaâr genomen, met veel meer recht dier dan plant heeten. De bekende schimmels, en de zwammen of fungi, waartoe ook de bij besmettelijke ziekten in het menschelijk lichaam voorkomende bacteriën behooren, schoon gewoonlijk door de botanisten als planten beschreven, behooren in het tusschenrijk der Protisten te huis. Evenzeer de ook aan ieder die zich slechts uit liefhebberij met het beschouwen der laagste levende wezens onder het microscoop bezig hield, welbekende sierlijke en bewegelijke vormen, welke men Volvox globator, Stentor, Vorticellen, enz., noemt. Ook de laagste diatomeeën, om hunne kiezelschalen, welke gansche bodem-, of berglagen vormen kunnen, bekend, rekent Haeckel tot de Protisten, ofschoon zij het meest de kenmerken bezitten, welke, meer uitsluitend tot ontwikkeling komende, ons ware planten doen aannemen.

Het zou ons echter veel te ver leiden alle anatomische, chemische en physiologische kenmerken na te gaan, welke bij de beslissing omtrent planten- of dieren-natuur van een levend voorwerp in aanmerking moeten genomen worden. Tevens is het duidelijk dat die beslissing in vele gevallen iets willekeurigs blijft; waardoor juist het aannemen van het tusschenrijk der Protisten onvermijdelijk werd. Het begrip plant, dier, protist komt evenmin in de natuur voor, als dat van onkruid, sierplant of vergif. Het zijn menschelijke onderscheidingen, door oppervlakkige of onvoldoende waarneming ontstaan, maar voor de menschelijke samenleving onmisbaar. Grondiger kennis en dieper nadenken wijzen op: *genetische eenheid*.

De bekroonde schrijver van de ‘proeve eener geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’ zal waarschijnlijk tegen de ‘genetische eenheid’ van planten- en dierenrijk, en tegen de meerling dat de hoogere diersoorten uit de lagere door langzame wijzigingen ontstaan zijn, wel eenige bezwaren hebben. Spruijt is *afwachtend* tegenover het Darwinisme in engeren en ruimeren zin. Doch het derde Darwinisme, dat ik in het begin omschreef: de evolutie-leer van H. Spencer, als philo-

sophisch monisme op natuurkundigen grondslag, met de Darwiniaansche afstammingsleer en natuurkeuze als kern, vindt in hem een ernstigen en krachtigen bestrijder. Het standpunt van Spruijt ten opzichte van het Darwinisme moge, voordat ik verder zijne bezwaren tegen het tot wijsbegeerte verwerkte Darwinisme naga, blijken uit de slotsom zijner beschouwing van Spencer's wijsbegeerte, op bladzijde 352 van zijn boek: De volgeling van Kant moet Spencer's evolutie-leer beschouwen als eene hypothese, die in de wetenschappen der organische natuur reeds hierom de voorkeur verdient boven de oudere denkbeelden, omdat zij de gelegenheid tot tal van empirische onderzoekingen openstelt.

Dat ook het natuurleven van 's menschen geest in vele opzichten bepaald wordt door den invloed der erfelijkheid, behoeft hij volstrekt niet te ontkennen. Ook bij dit onderwerp moet Spencer's denkbeeld leiden tot onderzoekingen, die voor de wetenschappelijke kennis van den mensch van groot belang zijn, en die thans reeds, maar voorloopig nog slechts op kleinere schaal, gedaan worden door de beoefenaars der psychiatrie en der zoogenaamde ‘Moralstatistik.’ Eindelijk is de evolutie-leer waarschijnlijk bestemd bij de verklaring der zinnelijke waarnemingen eene groote rol te spelen, en onze landgenoot Donders, die in haar het middel ziet om de empiristische en de nativistische theoriën der verschillende physiologen in eene hoogere waarheid te vereenigen, heeft daardoor een standpunt ingenomen, dat zonder twijfel de toekomst voor zich heeft.

‘Dat alles kan de noölogist in den geest van Kant aan Spencer toegeven. Maar hij houdt vast aan de overtuiging dat Spencer's verklaring van de ontwikkeling van 's menschen geest alleen betrekking heeft op de empirische natuur van den mensch, op den mensch, zooals wij hem door onze ervaring kennen. Gelukt het aan Spencer en zijne geestverwanten te bewijzen dat hunne hypothese tal van zielsverschijnselen verklaart, dan zou daardoor de empirische psychologie een grooten stap voorwaarts doen en in vrij wat hooger mate op eene rationeele wetenschap gelijken dan zij nu doet. Doch de vraagstukken van de leer van het kenvermogen hebben met Spencer's evolutieleer niets te maken. Want bij die vraagstukken is de ervaring zelve, en de empirische wereld, die zij ons vertoont, eene zaak, die wij niet maar eenvoudig nemen, zooals zij zich aan ons voordoet, maar wier beteekenis critisch onderzocht wordt.’

Deze aanhaling is niet te lang, wijl het daarin gezegde in ruimeren kring gelezen en overdacht verdient te worden, en de hoofdzaak is voor mijne verdere beschouwing van hetgeen, in de laatste jaren, van beteekenis gezegd werd voor of tegen het Darwinisme.

Intusschen behoort ook, wat Spruijt elders, en in ander verband, over het Darwinisme oordeelde, hier bekend te zijn, zullen wij de verhouding tusschen de Kantiaansche leer van het kenvermogen, en de Darwiniaansche evolutieleer van den menschelijken geest, in het ware licht zien. In den jaargang 1874 van dit tijdschrift, bladz. 401, schreef Spruijt een merkwaardig artikel, dat tot titel voert: ‘Natuurkundige phantasiën.’ Fechner's denkbeelden, waarbij een soort van afstammingsleer, op geheel andere wijze echter als de Darwiniaansche, eene ‘schepping’ der afzonderlijke diersoorten onnoodig maakt, worden daarin met de leer van Darwin vergeleken. De laatste wordt helder toegelicht, en, schoon de groote bezwaren welke er tegen in gebracht kunnen worden, evenzeer in het volle licht treden, mag men toch zeggen dat tot bladz. 418 de schrijver doorgaand het Darwinisme voor mogelijk houdt. Dan echter komt de volgende beschouwing: ‘Nu is de oorspronkelijke theorie van Darwin, naar het mij voorkomt, op den mensch toegepast, zoo stuitend voor de heiligste overtuigingen, waarin wij de edelste menschen van alle volken en tijden zien overeenstemmen, dat ik van hare zegepraal eene volslagen omwenteling in onze zedelijke denkbeelden zou verwachten. Waarin bestaat de ontwikkeling, of, zoo men wil, vooruitgang der organische wereld en der menschheid, waarvan die theorie nog altijd blijft spreken? Alleen daarin dat de aanwezige levensvormen onophoudelijk bezig zijn zich naar de omstandigheden te schikken. Dat moeten zij doen op strafte des doods. Voor iemand die zich met bewustheid rekenschap tracht te geven van de waarde zijner overtuigingen over natuur en menschheid, moet deze uitspraak noodzakelijk het uitgangspunt zijn van pijnlijke overwegingen. Wat hij tot dusverre voor vooruitgang hield, was een voortgaan in bepaalde richting, een naderen tot een einddoel, dat hij wel niet in volle klaarheid kon aanschouwen, maar dat toch min of meer gelijken moest op het ideaal, dat hij uit eigen middelen had ontworpen. Maar thans verneemt hij, dat geheel onbekende oorzaken eene zekere wisseling der levensvoorwaarden bewerken, en dat de hooggeprezen vooruit-

gang der levende wezens bestaat in den Sisyphus-arbeid van zich altijd weder te schikken naar de steeds veranderende omstandigheden. Wat heden als de grootste voortreffelijkheid beschouwd wordt, kan morgen, ten gevolge van de wijziging der omstandigheden, de schadelijkste eigenschap worden. Toegepast op onze begrippen over zedelijkheid, heeft deze leer de gewichtigste gevolgen.'

Deze beschouwingen over het Darwinisme en de ruimste toepassing daarvan door Spencer, kunnen niet door ons ontleed en beoordeeld worden, zonder dat wij het kenmerkende der wijsgeerige denkbeelden van Spruijt nader hebben leeren kennen. Zij zijn in een aantal opstellen in dit tijdschrift, en vooral in het hier ter sprake komende boek 'geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen,' neergelegd. Dat boek mag zeker een der belangrijkste en leerrijkste in de literatuur der wijsbegeerte van onzen tijd heeten, ook om hetgeen de schrijver zelf er een gebrek in vindt. Zijne eigene opvatting namelijk der blijvende waarheid in de leer van Kant, en daarmede van de groote wijsgeerige vraagstukken in het algemeen, komt daarin duidelijker dan vroeger aan den dag. Toch was zijn ideaal (blz. 355): 'de geschiedenis zoo te behandelen, dat zij zelve den sleutel geeft tot alle vragen welke bij den lezer kunnen opkomen, zoodat de schrijver der geschiedenis haren inhoud niet behoeft op te helderen door zijne persoonlijke opvatting mede te deelen' doch - 'ziedaar een ideaal dat nagenoeg onbereikbaar is.'

Het standpunt nu van Spruijt, dat wij kennen moeten om zijne veroordeeling van de evolutieleer van Spencer te begrijpen, kan kort door het volgende worden gekenschetst. Vooreerst is hij *noölogist* (idealist in den geest van Kant) en ten tweede *realist*, niet in den gewonen zin, maar als tegenstelling van het *nominalisme*. Het begrip, dat in de geschiedenis der wijsbegeerte aan e woorden realisme en nominalisme te hechten is, wordt door Spruijt, blz. 61 e.v., uitvoerig en duidelijk verklaard. Wij zullen daarvan nog gebruik te maken hebben, maar nemen voorloopig kennis van de uitspraak op blz. 67: 'Het gematigd realisme van Aristoteles en Thomas Aquinas[1] schijnt mij een wetenschappelijk vraagstuk dat in alle eeuwen

1 Dat is dezelfde van wiens wijsbegeerte de tegenwoordige Paus, volgens A. Pierson, het herstel der ware wetenschap wacht. (Zie Girls, 1879, December; blz. 538.)

gelden moet.' Trouwens overal komt, ook bij latere beschouwingen, Spruijt's realisme, als een grondslag zijner wijsgeerige denkbeelden aan het licht.

In de eerste plaats echter: wat is *noölogist* zijn tegenover *empirist?* De eerste benaming is niet algemeen gebruikelijk. Zij beteekent bij Spruijt: de meening hebben dat de wereld welke wij waarnemen, ons eigen bestaan daarin begrepen, niet is zoo als zij zich aan ons voordoet, maar afhankelijk van den aard van den geest (νοῦς), die naar zijn eigen denkwetten de gewaarwordingen rangschikt en verwerkt, welke den grondslag van ons waarnemen der wereld vormen. - Het begrip van empirisme daarentegen valt samen met dat van *wetenschappelijk materialisme* in zijn gewonen vorm. Voor den empirist is de zintuigelijk waarneembare wereld, ook ons eigen lichaam, het *wezenlijk bestaande*. Denk tl alle gewaarwording, alle bewustzijn weg, dan is toch de wereld zoo als wij haar waarnemen, daar. Zij wordt slechts niet waargenomen. - Voor den noölogist daarentegen heeft de waarneembare wereld wel een reëel, maar afhankelijk bestaan. Met den waarnemenden geest verdwijnt het produkt: de stoffelijke wereld. Of, wat er dan overblijft, is ons volkomen onbekend, maar zeker niet de ruimte, de weerstand-biedende materie, de golvende ether, kortom alles wat wij als de werkelijkheid dagelijks zien, voelen, en zelve zijn.

Spiritualisme en materialisme kunnen niet in denzelfden zin gebezigd worden, daar in de geschiedenis der wijsgeerige stelsels die benamingen, schoon dikwijls samenvallende met de beteekenis, door Spruijt aan noölogisme en empirisme gehecht, ook gansch andere opvattingen uitdrukken. Het materialisme kan bijvoorbeeld ook tot zekere hoogte de afhankelijkheid der zintuigelijk waarneembare wereld van die zintuigelijke waarneming toegeven. Een blindgeborene leeft in een andere wereld, of neemt veel van de wereld niet waar, dat een volledig georganiseerd mensch gewaar wordt. De physiologie toont verder den materialist ook aan, dat de golfbewegingen, welke wij buiten ons lichaam, in de lucht, aannemen, niet als zoodanig als geluid tot onze gewaarwording komen. Door de gehoorzenuw wordt in een hersendeel eene zekere verandering opgewekt, waardoor de bewuste gewaarwording van geluid ontstaat. Onderzoek en nadenken leerden den mensch langzamerhand als oorzaak van die geluid-gewaarwording, in de buiten-

wereld luchtgolvingen aannemen en wetten daarvan vaststellen. Voor den materialist, hoe zijn wijsgeerig stelsel nu in bijzonderheden moge uitvallen, zijn lucht, en trillingen van het gehoororgaan, en de gehoorzenuw en het hersendeel *werkelijke* dingen, of ten minste toestanden eener werkelijke substantie, welke de stof, materie, heet. - Voor den noölogist valt de gansche materie, het gansche heelal-gebouw van atomen en moleculen weg, wanneer de geest niet meer gewaar wordt. - De materialist laat gewaarwording en bewustzijn uit de werkingen der materie ontstaan. - De noölogist verklaart de materie, den aard en de krachten welke wij haar toekennen uit de werking van een ‘iets’ (dat geen materie is zoo als wij haar waarnemen) op *den geest*, welke eerst door gewaarworwordingen en rangschikking verbinding en herinnering der gewaarwordingen de ‘materieele wereld’ schept.

Zoo zou ook blijken dat noölogisme en spiritualisme als wijsgeerige meeningen geenszins hetzelfde zijn. Het noölogisme of idealisme van Kant steunt op de door dien wijsgeer, na David Hume's baanbrekend scepticisme, het eerst ernstig betoogde en volledig uitgewerkte leer van het *menschelijk kenvermogen*. Ik mag den inhoud daarvan, na Spruijt's opstellen in dit tijdschrift: ‘aangeboren waarnemingsvormen’ als bekend vooronderstellen. Van de soms in zoo zonderlinge vormen verschenen leer der aangeboren begrippen, welke van Plato's ideeënleer af door de gansche geschiedenis der wijsbegeerte als een roode draad heenloopt, blijkt, na de kritiek van Kant, de kern waarheid te zijn. Spruijt heeft op tot nog toe niet weêrlegde wijze, in de bedoelde opstellen, en nu weder in de ‘geschiedenis der aangeboren begrippen,’ aangetoond dat *oorzakelijkheid, ruimte* en *tijd* geene ‘begrippen’ zijn, in den gewonen zin, welken wij aan dat woord moeten hechten, maar à priori gegeven bestanddeelen onzer kennis. De zinnelijke gewaarwordingen, welke onze ‘ervaring’ doen ontstaan, worden in die drie denkvormen of waarnemingsvormen van den geest opgenomen, en naar de logische wetten der geesteswerkzaamheid (waartoe ook de mathesis behoort) gerangschikt. Het geheel dier geordende kennis of ervaring is de ‘natuur’ in den ruimst mogelijken zin van het woord, ook het verschijnsel *mensch*, als stoffelijk wezen, daarin begrepen.

Dat wij bij een verschijnsel steeds naar een *oorzaak* daarvan moeten vragen, en dat het verschijnsel steeds in *ruimte* en *tijd*

waargenomen wordt, is niet uit de zinnelijke waarneming zelve af te leiden. Eene empirische verklaring stuit op onoverkomelijke bezwaren. Er blijft niets anders over dan den vorm onzer ervarings-kennis afhankelijk te stellen van den oorspronkelijken nader niet te verklaren aard van den gewaarwordenden geest. Deze is geen wasplaat waarin de zinnelijke indrukken onveranderd worden opgenomen, geen intellectus patiens, maar een intellectus agens.

Die werkzaamheid bestaat dan daarin dat de gewaarwordingen altijd naar de wetten der causaliteit, en der verhouding in ruimte en tijd beoordeeld en met elkander in verband worden gebracht. Daardoor wordt dan ook eerst de noodzakelijkheid, de algemeene geldigheid der logische en mathematische waarheden begrijpelijk. Het valt in het oog dat dit ‘noölogisme’ tegenover het ‘empirisme’ nog iets geheel anders is dan de bij de physiologen in de laatste jaren, ook onder den invloed der leer van Darwin, telkens voorkomende vraag, *nativisme* of *empirisme*. Men kan materialist-empirist zijn, en toch aan den invloed van het voorgeslacht en van de erfelijkheid een meer of minder groote beteekenis hechten voor het tot stand komen der verschijnselen van het zieleleven telkens weder in het nieuwe individu. Er zijn er die elk geboren wordend menschen-cerebrum beschouwen als eene tabula rasa, als een kind dat nog alles, van a, b, c, af, moet leeren (empiristen). Anderen hebben hunne gronden om te meenen, dat de uitingen van het zoogenaamde ‘instinct’ en ook van het menschelijke zieleleven, reeds anders of sneller tot stand komen door den invloed der erfelijk gewijzigde organisatie, als bij vroegere generatiën het geval zou geweest zijn (nativisten). Maar bij beide deze meeningen kan men, in den zin van Spruyt, noölogist, of, in de ruimere beteekenis van het woord, empirist zijn.

Deze korte herinneringen mogen volstaan om te doen inzien dat wij hier met den eenigen degelijken bestrijder van het materialisme (empirisme in den ruimsten zin) te doen hebben. Alles wat tegen het materialisme gewoonlijk wordt aangevoerd kan met afdoende gronden weêrlegd worden; en voor den noölogist valt dat gemakkelijk, omdat hij zelf alle beschouwingen deelt van het materialisme, zoo lang het op zijn eigen terrein blijft. Dat er ‘zonder phosphorus niet kan gedacht worden’ is den noölogist even zeker als dat de mensch zonder beerten niet gaan kan. Dat de geesteswerkzaamheid van den mensch aan

de processen in zijne zenuwmiddenpunten is gebonden - hij twijfelt er geen oogenblik aan. Dat iemand idioot is, door eene gebrekkige hersen-organisatie, en dat voor de grootste talenten en de hoogste intelligentie de stoffelijke voorwaarden liggen in eene gelukkige organisatie in het algemeen, die der hersenen in het bijzonder - het behoeft den noölogist niet te verwonderen. Hij moge, als ieder die wat nadenkt, twijfelen aan de juistheid (en keurigheid) van het beeld dat de hersenen de gedachten afscheiden, zoo als de nieren de urine - hij kan het toegeven, zonder geschokt te worden in zijn ongeloof aan het ontoereikende van het materialisme ter verklaring van het ontstaan van het menschelijk bewustzijn en der menschelijke kennis.

Het empirisme, als consequent Darwinisme door Spencer tot een wijsgeerig stelsel ontwikkeld, door Spruijt bestreden, is uit zijn aard *nominalistisch*, niet *realistisch*. Hoe het realisme van Spruijt, waarop ik boven reeds wees, hem een aauleiding kan zijn tot bestrijding van het Darwinisme, en wat de kern der wijsgeerige denkbeelden is, welke door de woorden nominalisme en realisme, in dit verband, worden uitgedrukt - voor hetgeen volgt is misschien eene korte opheldering daaromtrent wenschelijk.

Het is evenwel hier moeielijk kortheid met volledigheid te vereenigen. Het vierde hoofdstuk van Spruijt's boek, dat op bladz. 57 begint, ‘de scholastiek’, schildert den strijd der wijsgeeren over het vraagstuk of de genera en speciës waartoe wij de natuurvoorwerpen, door vorming van meer ruime of algemeene begrippen, brengen, ook buiten onzen geest bestaan, dan of er in de natuur slechts eenlingen, individuen, voorkomen. De nominalisten meenen het laatste; de reälisten nemen een objectief, een werkelijk bestaan der soorten aan. Soorten hier in den ruimsten zin genomen, niet alleen als planten - of diersoort, maar als ‘universalia.’ Zoo gelooft men - het zijn Spruijt's woorden (blz. 63), vrij algemeen aan het werkelijk bestaan van *stof* en *kracht;* velen spreken zelfs van het *zijnde* van het *bestaande* of van de *substantie* als werkelijke wezens; doch dat de *menschheid* of het *leven* iets anders zouden zijn dan *begrippen*, wordt even algemeen ontkend, zonder dat men zich de moeite geeft aan te wijzen, waarom, de eerste *universalia* wel, de andere niet buiten 's menschen denken bestaan zouden. Het komt mij voor (het is steeds Spruijt die spreekt) dat de middeleeuwsche denkers in dit opzicht hooger stonden

dan de nieuweren, die niet schijnen in te zien, dat eene consequente en begrijpelijke wereldbeschouwing eerst mogelijk wordt, als men eene keuze gedaan heeft tusschen de realistische en nominalistische opvatting.

Er volgt nu bij Spruijt eene uiteenzetting der redenen welke voor hem het nominalisme onhoudbaar en onbegrijpelijk maken. Zijne uitkomst is dat aan het begrip mensch (dus een soort) een werkelijk wezen beantwoordt, dat zich in al de individuen duidelijker of minder duidelijk vertoont. In ieder mensch vindt men de eigenschappen, die de soortelijke kenmerken van den mensch uitmaken, maar in den een vindt men ze veel krachtiger ontwikkeld, veel minder met toevallige hoedanigheden verbonden dan in den ander. Wat van het begrip van den mensch geldt, moet natuurlijk gelden van elk ander begrip, *dat met evenveel recht gevormd wordt* (bladz. 64 en v.). Want hij toont aan, en het verwondert ons zeker niet, dat de menschelijke geest niet onvatbaar is voor dwaling, en dat wij ons denkbeelden vormen kunnen, waaraan geene werkelijkheid beantwoordt.

Van belang is verder wat wij op bladzijde 68 en 69 vinden: ‘Deze leer (d.i. het realisme dat in de middeleeuwen heerschte, en van Plato's ideeënleer belangrijk begon te verschillen) kan ook tamelijk empiristisch worden opgevat. Wordt de taak van den geest bij de vorming der algemeene begrippen uitsluitend gezocht in het laten vallen der bijzondere eigenschappen, waardoor de individuën zich van elkander onderscheiden, dan nadert men zeer tot het empirisme der nieuweren.’

Wij voegen nog hierbij dat Spruijt later, bij de beoordeeling van Spencer's wijsbegeerte, zegt, dat elk consequent empirisme uit zijn aard nominalistisch moet zijn; dat op materialistisch standpunt slechts van een aantal menschen sprake kan zijn, maar de begrippen *mensch* of *menschheid* niets wezenlijks vertegenwoordigen, niets dat werkelijk bestaat onafhankelijk van de menschen die de genoemde collectief-woorden bezigen om hun subjectief soortbegrip uit te drukken. Wij hebben dan voldoende grondslagen ter beoordeeling van Spruijt's meening dat het Darwinisme, als het meer wil zijn dan eene natuurwetenschappelijke hypothese, welke aanleiding geeft tot experimenten over de veranderlijkheid der dier en planten-soorten, wijsgeerig onhoudbaar is, en volmaakt onzedelijk.

Wanneer men in de ‘geschiedenis der aangeboren begrippen’ de kritiek van Spencer's empirisme door Spruijt leest, krijgt

men den indruk dat eene consequente en volledige toepassing der evolutieleer, ook ter verklaring van het menschelijk zieleleven, zonder Kant's leer van het menschelijk kenvermogen, niet tot de onmogelijkheden zou behooren. Hoe veel duisters en gebrekkigs er uit den aard der zaak nog overblijven moge, en hoe zeer Spruijt het licht vrij sterk op de zwakke zijden van het empirisme doet vallen, het komt mij voor dat *in beginsel* eene monistisch-empiristische wijsbegeerte in den geest van Spencer's evolutieleer, niet zou weêrlegd worden door al de bedoelde bezwaren en tekortkomingen. Doch het bolwerk van Spruijt's bestrijding blijft het bestaan der noodzakelijke en algemeene waarheden, gevolg van den invloed a priori door het gewaarwordende subject (den geest) uitgeoefend. Dat blijkt ook uit de boven (bladz. 291) reeds gegeven aanhaling.

Zullen wij daarom aannemen dat de zaak beslist is? Of is de sprong, welken Spruijt maakt, van het nog niet natuurlijk of genetisch verklaard zijn der algemeene en noodzakelijke waarheden, van logica en wiskunde, naar een bovennatuurlijken ‘geest’ tot wiens wezen die waarnemingsvormen behooren, misschien toch een voorbarige?

Tweederlei bedenkingen zou ik hier willen doen gelden. Vooreerst gebiedt de voorzichtigheid, als omtrent een alles beheerschend vraagstuk twee partijen: supranaturalisme en naturalisme, zoo scherp tegenover elkander staan, *af te wachten*. Ten tweede mag men vragen, als men de supranaturalistische verklaring van Spruijt aanneemt: winnen wij er werkelijk bij, is daardoor inderdaad eene bevredigende verklaring, of het gegronde uitzicht daarop, verkregen? Of doen zich niet nu reeds zoo vele moeielijkheden, zoo onoplosbare raadselen voor, dat wij liever het ‘non liquet’ uitspreken, in plaats van te zeggen: in den mensch is een empirisch niet te construeeren geest, vóór alle gewaarwording en waarneming aanwezig?

Het standpunt dat Spruijt tegenover het Darwinisme, in den engeren zin, heeft ingenomen, zou derhalve voorloopig veel ver kieselijker kunnen schijnen voor het wijsgeerige vraagstuk der noodzakelijke en algemeene waarheden. Wij vinden de opmerkelijke uitspraak van Spruijt, waardoor hij dat standpunt omschrijft, op bladz. 410 van het vroeger aangehaalde artikel, Natuurkundige fantasieën (Gids, 1874): ‘Hebben wij slechts te kiezen tusschen de leer der afstamming en die der afzonderlijke scheppingen, en brengt de laatste onvergelijkelijk meer

bezwaren mede dan de eerste, dan zullen wij ons zeker met Fechuer, minder of meer schoorvoetend, voor de eerste moeten verklaren. Maar is er werkelijk geen derde keuze mogelijk? Heeft men niet altijd de vrijheid zijn oordeel op te schorten? Als nu beide theorieën tot onwaarschijnlijkheden leiden, moet men dan noodzakelijk de minst onwaarschijnlijke kiezen? Er zijn onderwerpen, waarbij elke theorie voorbarig is.'

Nu biedt het aannemen van de afzonderlijke schepping der planten- en diersoorten tegenover de theorie eener natuurlijke evolutie, in welken vorm dan ook, zoo oneindig meer bezwaren aan, dan het aannemen van de (nog te vinden) empirische verklarings-mogelijkheid van sommige noodzakelijke en algemeene waarheden tegenover de theorie van een geest uit wiens wezen de noodzakelijkheid en algemeenheid dier waarheden van zelf voortvloeit, dat in het laatste geval het afwachtende standpunt van Spruijt, naar het mij voorkomt, nog meer gerechtvaardigd is, dan in het eerste. Toch aarzelt Spruijt niet de theorie van den vóór de ervaring bestaanden, met de denkvormen causaliteit, ruimte en tijd toegerusten geest, als een wel gegronde aan te nemen. - Daarentegen zoude zeker de overgroote meerderheid der wijsgeerig denkende natuurkundigen, als zij gedwongen werden in één der twee dilemmas partij te kiezen, het eerste nemen, en zich dan voor de afstammingsleer verklaren; volgens Oscar Schmidt van de 'arbeitenden Zoölogen' 99 procent. - Onder de wijsgeeren zou Spruijt geloof ik niet op zulk een instemming kunnen wijzen, bij het tweede dilemma, waarin hij wel partij kiest.

Het zou geheel buiten mijn bestek gaan, indien ik hier wilde vermelden, welke pogingen door vele Nederlandsche wijsgeeren gedaan zijn om empirisch de mogelijkheid der noodzakelijke en algemeene waarheden te verklaren. Naar Opzoomer is natuurlijk in de eerste plaats te verwijzen. Doch verder zou een zeer uitgebreide en zeer verspreide groep van polemische geschriften ter sprake moeten komen, waarvan, naar het mij voorkomt, de eindindruk zou zijn, dat Spruijt inderdaad in zoo verre gelijk heeft, dat het zijne tegenstanders nog niet gelukt is, uit de ervaring overtuigend de noodzakelijkheid aan te toonen dat bijvoorbeeld de mensch gedwongen is voor elk verschijnsel een oorzaak te zoeken. Toch zijn al de bedoelde schrijvers het met Spruijt oneens.

De eenige wijsgeer, wiens denkbeelden over dit vraagstuk

hem niet terstond tot voor- of tegenstander van het apriorisme stempelen, is de Leidsche Hoogleeraar Land.

Het schijnt mij de moeite waard zijne meening hier mede te deelen, omdat dan tevens blijken kan, dat men meer tot de empiristische beschouwing van Spencer nadert, wanneer men niet, met Spruijt, uitsluitend van het *menschelijke kenvermog en* uitgaat, maar het verschijnsel van *bewust leven* meer in het algemeen tracht te leeren kennen.

Wij vinden de bedoelde verhandeling van Land in den jaargang 1875 van dit tijdschrift onder den titel ‘Overtuiging.’ De verhandeling werd geschreven naar aanleiding van een ‘open brief aan Mr. C.W. Opzoomer, door H.C.J. Krijthe.’ Den inhoud mogen wij overigens daarlaten; doch wat Land over het vraagstuk van het bewuste menschelijke leven, en de verklaring daarvan uit de gegevens der ervaring op bladz. 56 e.v. zegt, komt hierop neer: ‘De wijsgeerige zienswijze die in de atomen en krachten het wezen der dingen meent ontdekt te hebben, en dus van beiden iets meer dient te zeggen dan de natuurwetenschap noodig heeft, lost zich op in tegenstrijdigheden. Geen wonder, wanneer wij nagaan hoe wij aan die geheele beschouwing gekomen zijn. Wij hebben zekere denkbeelden, die de waarneming bij het gewone nadenken oplevert, zoolang omgewerkt en verfijnd, totdat die mechanische wereld verkregen was. De stofdeeltjes zijn onze zicht- en tastbare lichamen in het klein; de krachten de zeer verbleekte schimmen onzer eigene waargenomene spierinspanning, die blijkens de dagelijksche ondervinding bewegingsverschijnselen na zich sleept. *De ruimte, de tijd, de bewegingen van allerlei aard stammen af uit den inhoud onzer zinnelijke aanschouwing*[1]. Nu is het duidelijk dat onze waarneming ons een element toevoert dat in de denkwetten met hare grondstellingen niet opgaat: anders toch zouden wij niet noodig hebben ons voortdurend aan hare gegevens vast te houden en de geheele wereld gelijk men het genoemd heeft, uit de reine gedachte kunnen construeeren.’

Verder toont Land aan dat het ‘bewustzijn’ zich uit de atomistisch-mechanische theorie onmogelijk laat verklaren, maar ‘dat het bewuste leven leidt tot het geheel verschillende begrip van geest’ (bladz. 58)). Hierbij dient vermeld dat Land bij het ‘bewuste leven’ niet enkel op den mensch het oog heeft,

1 Ik onderschrap.

maar, zonder scherpe grenzen te kunnen aangeven, bewustzijn, *ook zonder spoor van een zenuwstelsel*, nog waarschijnlijk acht.

Dan volgen beschouwingen over de wijsgeerige stelsels en afdwalingen, waartoe deze breinverwarrende vragen aanleiding hebben gegeven, en lezen wij, bladz. 63, als slotsom: Een wereldgeest te onderstellen, die op een geheel eenige niet verder te verklaren wijze eenheid en veelheid in zich verbindt, komt ons althans voor, niet ongeoorloofd, en misschien raadzaam te zijn. Doch dan als keerzijde van de stoffelijke wereld, met hare krachten, stoffen, wetten; en niet als toereikende oorzaak, de maker zonder gegeven bouwstof, de eenige bron; niet eens als medebeweger van deze wereld. Het een zoo wel als het ander is niet hetgeen *is*, maar hetgeen door ons *aanschouwd wordt*, wanneer wij van waarneming en redeneering al het mogelijke gebruik maken.

Dat alles is naar Land's denkbeelden dus nog slechts de ‘empirische’ wereld, de wereld, welke de mensch door zintuigelijke aanschouwing, ervaring, kent. De tegenstrijdigheden welke de denkende mensch bemerkt, wanneer hij dien ‘geest’ en die ‘mechanische wereld’ als het ‘werkelijk en onafhankelijk bestaande’ zou willen beschouwen, de mogelijkheid voorts, dat de *dispositie* der stof in de ruimte met behoud derzelfde grondeigenschappen en wetten een gansch andere dan de door ons waargenomene zou kunnen zijn, ja dat een volmaakt stationair heelal, zonder beweging, denkbaar ware, voeren er toe het *wezen der wereld*, de *substantie*, door geen natuurwetten noch denkwetten bereikbaar, noch *achter* de ‘verschijnende wereld’ te zoeken. Die wezenlijke wereld, dat wat von Hartmann het subsistens van het existens noemt, valt samen met het Godsbegrip. Die ‘Substantie’ laat zich, zegt Land (bladz. 65), ‘met niets in de wereld vergelijken, al de onderscheidingen tusschen de dingen verliezen haar beteekenis wanneer zij op haar worden toegepast. Doch wat er aan persoonlijkheid, werkzaamheid, wijsheid, liefde, zoowel als aan stof, kracht, dispositie en wat dies meer zij, zich in de wereld vertoont, maakt deel uit van hare openbaring.’

De ervarings-wereld is dus, bij deze beschouwing, de ‘openbarings-vorm’ (of één dier vormen) van de wezenlijke wereld (van Kant's intelligibele). - Twee punten verdienen daarbij nog vooral onze aandacht. Vooreerst de door mij onderschrapte woorden op bladz. 301: ‘De ruimte enz. stammen af uit

den inhoud onzer zinnelijke aanschouwing.' Land behandelt hier de vraag naar den oorsprong van de drie noodzakelijke denkvormen: causaliteit, ruimte, tijd, wel niet opzettelijk; doch men kan uit de aangehaalde woorden en hun verband moeielijk iets anders afleiden, dan dat onze geheele kennis *empirisch* verklaarbaar is. Slechts moet, zoo werd verder betoogd, de geheele wereld onzer kennis niet in het minst gelijken op de bovennatuurlijke wereld welke natura naturans, intelligibele wereld, substantie, of hoe dan ook, heet. Bij Spruijt daarentegen, die alleen van het menschelijk bewust kenvermogen uitgaat, is 'de geest' het redelijk element in 's menschen denken, reeds bovennatuurlijk, en zijn invloed verklaart eerst dat wij een causaal bepaalde in tijd en ruimte verschijnende wereld waarnemen. Bij Land is de geest passief, keerzijde der stoffelijke wereld; bij Spruijt is hij de rangschikker, de verdeeler, de wereldvormer.

Het tweede punt, hetwelk ik zoo even bedoelde, is (zoo als iets verder dan de gegeven aanhaling blijkt), dat Land niet van het denken, maar alleen van het 'bewustzijn' beweert, dat het door de atomistisch-mechanische theorie niet wordt verklaard. Deze mijns inziens juiste omschrijving kwam bij Land tot stand doordien hij van een ruimer standpunt uitging, dan Spruijt, wiens 'geest' uitsluitend in den volwassen bewust denkenden ontwikkelden mensch schijnt werkzaam te zijn. Wij lezen op bladz. 203 van de 'geschiedenis der aangeboren begrippen': 'van de gewaarwordingen laat zich geen oorzaak aangeven, zonder dat men buiten het gebied der mogelijke ervaring gaat.' Welke 'gewaarwordingen' worden hier bedoeld? Zoo als Dubois-Reymond in zijne bekende ignorabimusrede terecht zeide, is reeds het eerste verschijnsel van 'gevoel' van prikkelbaarheid, dat wij bij het protoplasma waarnemen, hetzelfde moeielijke vraagstuk als het bewuste denken van den mensch. Een stoffelijke beweging kan niet anders dan eene correlatieve stoffelijke beweging voortbrengen, en het *bewustzijn* is toch zelve zeker geene stoffelijke beweging. Letten wij, met deze waarheden voor oogen, alleen op den mensch, dan kan men zich dien als een levenden automaat voorstellen, waarin, door de wisselwerking met de buitenwereld, bepaaldelijk door hetgeen in het zenuwstelsel geschiedt, alle processen plaats hebben, ook die welke aan voelen, denken, willen ten grondslag liggen, en bewegingen als gevolg daarvan, maar 'zonder dat zij tot

bewustzijn komen.’ Voorbeelden dat de mensch tijdelijk feitelijk zulk een bewustelooze automaat is, zijn er, zooals ieder weet, voor het grijpen. Wat geschiedt er nu meer of anders wanneer er ‘wel bewustzijn is.’ Alweder tot den mensch alleen ons bepalende, zien wij dat ook het ontstaan van het bewustzijn aan stoffelijke bewegingen in plaatselijk zeer begrensde deelen der hersenen gebonden is. Toch gaat het natuurkundig niet aan, het bewustzijn in den schakel van de keten der correlatieve bewegingen in die hersendeelen op te nemen, of het als gal door de lever door de hersendeelen te laten afscheiden. Het helpt ons dus niet al kunnen wij, materalistisch sprekende, in zekeren toestand der bedoelde hersendeelen ‘de oorzaak’ van het bewustzijn aantoonen. Wij hebben hier met geen ‘oorzaak’ in den natuurwetenschappelijken zin van het woord te doen; slechts met eene ‘Bedingung’ der Duitschers. Het ‘zich zelf bewust zijn of worden’ van een stoffelijk wezen schijnt dus uit de wetten der stoffelijke bewegingen niet verklaarbaar te zijn.

Dat moet de empirist toegeven, maar *meer* behoeft hij dan ook, mijns bedunkens, niet toe te geven. Wat wij *geestvermogens* noemen, ook de werkzaamheid van het denken en willen kan *wel* als een reeks van stoffelijke bewegingen (in beginsel) worden begrepen. Feitelijk zien wij hoe ook de hoogste geesteswerkzaamheden met wijziging in den stoffelijken toestand der hersenen gepaard gaan en vermoeidheid ten gevolge hebben. Als Schiller 's avonds sterke warme koffij drinkt en zijne voeten in koud water houdt (zooals ik eens ergens gelezen heb) om dichterlijk productief te zijn, toont hij ons, dat zijne geestwerkzaamheid door stoffelijke toestanden in zijne hersenen beheerscht wordt. Wij laten nu de *qualiteit* dier geestwerkzaamheid daar. Ook die zou wel uit de stoffelijke organisatie afgeleid kunnen worden. In den verwarden hoop lettervormen welke een zetter vóór zich heeft grijpt zijn hand in. Dezelfde *arbeid* is noodig om door schikking der letters een wetenschappelijke waarheid of wartaal te voorschijn te doen komen.

De *werkzaamheid* van den geest - hierop komt het aan - is, naar het mij voorkomt, als een onbewuste stoffelijke gang van zaken wel te begrijpen. Dat het bewustzijn als het er meê gepaard gaat eene andere *dispositie* der voortbrengselen van de werkzaamheid zal tengevolge hebben - het strijdt nog niet tegen het behoud der énergie in de natuur. Doch het verschijnen van het bewustzijn zelf blijft onverklaard.

Voor het menschelijk geestes-leven is deze schets van den inhoud van het vraagstuk: ‘bewuste geesteswerkzaamheid’ het gemakkelijkst te geven. Als echter de heer Spruijt steeds van ‘gewaarwording’ gewaagt, en voor de verklaring daarvan tot den bovennatuurlijken ‘geest’ zijn toevlucht moet nemen, bedoelt hij dan de gewaarwording ook der dieren, en zelfs die, welke wij wel gedwongen worden reeds in het protoplasma aan te nemen? (En wie zegt ons waar de grenzen liggen, en of er wel grenzen zijn!) - Bedoelt hij met onverklaarbaarheid der gewaarwording hetzelfde wat anderen meenen met onverklaarbaarheid van het bewustzijn, wat bijv. Land meent met onverklaarbaarheid van het ‘bewuste leven’? - Men mag vragen of niet de ‘geest met de drie denkvormen’ van Spruijt, welks *werkzaamheid* toch ook geheel buiten de wiskundige keten van oorzaken en gevolgen der stoffelijke bewegingen valt, iets anders of iets meer is dan ‘het bewustzijn’ dat voor de meeste wijsgeerige denkende natuurkundigen het eenige struikelblok schijnt.

Bij Du Bois-Reymond is daarom de aard van het vraagstuk, naar mijn inzien, niet geheel juist gesteld. Niet: ‘wat zijn stof en kracht’, en ‘hoe kunnen zij denken’ schijnen mij de vragen; doch: gegeven stof en kracht, of in 't algemeen het substraat voor de ‘verschijnende wereld’, hoe ver kunnen wij dan komen met de afleiding der verschijnselen van het bewuste zieleleven daaruit? En dan stuiten wij, mijns bedunkens, alleen *op het bewust zijn*.

Daarbij wordt door velen, die zich voor hunne wereldbeschouwing op de bedoelde redevoering van Du Bois-Reymond beroepen, een kleine maar gewichtige opmerking gewoonlijk over het hoofd gezien (blz. 31): ‘Ob wir die geistigen Vorgänge aus materiellen Bedingungen je begreifen werden, ist eine Frage ganz verschieden von der, ob diese Vorgänge das Erzeugniss materieller Bedingungen sind. Jene Frage kann verneint werden, ohne dass über diese etwas ausgemacht, geschweige auch sie verneint würde’[1].

1 Hiermede komt overeen eene beschouwing aan het slot, blz. 33: ‘Schliesslich entsteht die Frage, of die beiden Grenzen unseres Naturerkennens nicht vielleicht die nämliche sein, d.h. ob, wenn wir das Wesen von Materie und Kraft begriffen, wir nicht auch verständen, wie die ihnen zn Grunde liegende Substanz unter bestimmten Bedingungen empfinden, begehren, und denken könne. Freilich ist diese Vorstellung die einfachste, u.s.w.’
Men mag vragen, en het is Du Bois gevraagd geworden, of bij zulke denkbeelden, de uitspraak ‘ignorabimus’ niet, op zijn minst, eene gewaagde moet heeten. Natuurlijk blijft echter alle *weten* beperkt tot de wereld ran het betrekkelijke.

Helder uitgedrukt treffen wij de boven gegeven beschouwing over de onverklaarbaarheid van het bewijstzijn uit de stoffelijke bewegingen ook aan bij Donders[1], wiens denkbeelden over de harmonie van het dierlijke leven, meer dan dertig jaren geleden uitgesproken, reeds den wezenlijken inhoud van het tegenwoordige Darwinisme behelsden. In de dezer dagen verschenen redevoering met welke Donders het in Amsterdam gehouden geneeskundig congres opende, lezen wij op bladz. 31: ‘Entrons au coeur de la question! Supposons une connaissance parfaite des atomes, de leur nombre, de leurs positions relatives, de leurs mouvements - et je ne me permettrai pas de la nommer inaccessible - le phénomène psychique, bien que *congénère*, la consience, se présente, sans intermédiaire, comme un phénomène, *qui ne se révèle* qu'à soi-même, partant - inexpliqué et inexplicable. Quel avantage d'attribuer un élément psychique aux atomes? L' élément psychique de l'atome est une énigme tout comme celle de la substance complexe’.

Voor Donders is dus ook ‘la conscience’ het langs den weg der atoom-theorie niet op te lossen raadsel. Daarentegen zou de Kantiaansche leer van het menschelijk kenvermogen hem blijkbaar geen hinderpaal zijn om de natuurlijke ontwikkeling van den geest en zijne overige attributen aan te nemen. Immers, nadat hij de betrekking tusschen morphologie, physiologie en Darwinisme nader heeft in het licht gesteld, komt hij (bladz. 36) tot deze uitspraak: ‘Au point de vue de la descendance l'origine de nos notions s'offre sous un nouvel aspect. La possibilité, que, lors de la création, elles aient été octroyeés à chaque espéce, a disparu. A nous donc la tâche d'en expliquer l'origine! Or, cette explication ne saurait se trouver que dans l'expérience à l'aide des sens et des mouvements volontaires. Pour les idées abstraites, *pour les axiomes mathématiques même* (ik onderschrap) les plus grands mathématiciens-penseurs de notre époque ont revendiqué une origine empirique.’

Hier vermoed ik dat Spruyt, die vroeger van Donders getuigde: ‘dat deze, in zake de evolutieleer, een standpunt heeft

1 Discours d'ouverture de M. le professeur Donders. Congrès périodique international des sciences médicales. Amsterdam, 7-13 Sept. 1879.

ingenomen, hetwelk zonder twijfel de toekomst voor zich heeft,' zijne denkbeelden niet zou terugvinden.

Mijne eerste bedenking zal hiermede genoegzaam toegelicht zijn; zij eischt nog slechts eene korte vermelding van den aard der evolutie-leer, van het wijsgeerig uitgewerkte Darwinisme van Spencer. Reeds blijkt het hoe uiteenloopende beteekenis verschillende beschouwers aan dezelfde zaak hechten. Voor Spruijt beheerscht de onmogelijkheid om empirisch causaliteit, ruimte en tijd te verklaren alles. Daarentegen laat hij het vraagstuk der afstammingsleer tegenover het afzonderlijk ontstaan der soorten liefst buiten beschouwing. Kalm wil hij afwachten wat waarnemingen en proeven over de veranderlijkheid van plant- en diersoorten aan het licht zullen brengen; wat gelijk staat met eene afwachtende houding tot in eeuwigheid. Andere denkers van den eersten rang: Opzoomer, Mill, Spencer vinden de noodzakelijkheid en algemeenheid van onze denkbeelden over causaliteit ruimte en tijd iets dat van zelf spreekt en uit de gegevens der zinnelijke waarneming van zelf volgt.

Voor nog anderen: Donders, Du Bois-Reymond, Land, schijnt het vraagstuk of niet te bestaan, of - zoo als uit de aanhaling der woorden van Donders bleek - zelfs de axiomata der wiskunde empirisch verklaarbaar te zijn (bladz. 306). Daarentegen is *de afstammingsleer* voor de twee eerstgenoemden der laatste groep een gegronde theorie, waarvan men *moet* uitgaan, wil men met hoop op goed gevolg het ontstaan van de zintuigelijke verrichtingen, van het 'zieleleven' van onze begrippen, van onze kennis in het algemeen, bestudeeren. Ligt zulk een verschil alleen aan de bijzondere organisatie der denkers? Of aan het uitgangspunt hunner beschouwing? Ik meen, vooral aan het laatste. Spruijt vermijdt, door nooit van 'bewustzijn' te spreken, en door steeds, als hij over 'gewaarwording' handelt, het oog op het menschelijk kenvermogen te vestigen, één klip, welke in het niet nauwkeurig begrensde van den zin van het woord 'bewustzijn' en van het moeielijkere van het vraagstuk der 'gewaarwording in het algemeen' gelegen is. Doch zit hij niet op een andere klip vast, door zich altijd in denzelfden beperkten kring te bewegen?

Het voorbeeld van Haeckel strekt zeker niet tot opwekking, om steeds de afstamming van den mensch van de lagere diervormen voor oogen te hebben, om steeds de *genetische methode* ook bij het bestudeeren van het menschelijk kenvermogen, te

volgen. Maar is het niet denkbaar dat een nog grootere geest, dan die van Kant of zijne aanhangers, voorgelicht door de afstammingsleer, en gewapend met al de hulpmiddelen van het hoogste menschelijk denken, eene bevredigende formule vindt voor het empirisch ontstaan der noodzakelijke en algemeene waarheden?

Neen - zegt Spruijt - zoo als ons blijken zal, wanneer wij dan nog de Darwinistische verklaring der ‘geesteswerkzaamheid’ van Spencer kort uiteenzetten. Spruijt verdient onzen dank voor de kritische beschouwing der wijsbegeerte van Spencer welke den inhoud van het laatste hoofdstuk zijner ‘geschiedenis der aangeboren begrippen’ uitmaakt. Ik verwijs naar dat voortreffelijk overzicht ieder, die onvoldaan is met de korte omschrijving, waartoe ik mij hier uit den aard der zaak beperken moet.

In Spencer's ‘evolutie van den geest’ heeft het empirisme, op degelijker wetenschappelijker wijze dan in Haeckel's oppervlakkige beschouwingen, haar laatste woord gesproken. Leven - dus ook het menschelijk bewust leven - is de voortdurende schikking van innerlijke (subjectieve) betrekkingen naar betrekkingen in de buitenwereld; zoo luidt Spencer's omschrijving. Hare Darwinistische oorsprong is duidelijk geuoeg. Reflexwerking en instinct zijn reeds de kennelijke lagere groepen van verrichtingen in dierlijke lichamen (wij bepalen ons kortheidshalve tot het dierlijk leven, schoon de beschouwing op het plantenleven evenzeer past), wier uitkomst het tijdelijk behoud van een eenmaal ontstaan wezen ten gevolge heeft. *Doelmatigheid* moet hier *noodzakelijk* ontstaan, want wat niet doelmatig ‘zich schikt’ gaat onmiddellijk te gronde. Psychische eigenschappen zijn evenzeer erfelijk als physische. De georganiseerde betrekkingen welke eenmaal ontstaan zijn, worden als eene *ervaring van het ras* door de ouders aan de kinderen vermaakt (bouw en verrichtingen van het zenuwtoestel). Het meer samengestelde en meer zelfstandige zenuwstelsel gaat met de hoogere ‘individualiseering’ hand aan hand. Alle psychische verschijnselen zijn slechts uitingen der stoffelijke veranderingen in een dierlijk wezen; en voor ons slechts daar begrijpelijk, waar reeds in een eenigszins hooger ontwikkeld zenuwstelsel de voorwaarden daarvoor liggen. Met name is het ontstaan van het ‘bewustzijn’ het gevolg van de snelle opvolging der veranderingen, die een gemeenschappelijk middelpunt, waardoor

zinnelijke indrukken communiceeren, ondergaat. Het geheugen is niets anders dan eene zwakkere gewaarwording. Zich eene beweging van den arm te herinneren is in zwakkeren vorm al de innerlijke toestanden nog eens te gevoelen die de beweging vergezelden - eene aanvankelijke prikkeling van al de zenuwen wier krachtiger prikkeling tijdens de beweging gevoeld werd. - Het ‘ik’ is niets anders dan een reeks van gewaarwordingen, en op ieder oogenblik eene gegeven gewaarwording.

Spruijt maakt de opmerking dat, bij Spencer's leer, onze overtuiging aangaande de eenheid van ons zelfbewustzijn of van onze persoonlijke identiteit niet anders kan zijn dan eene illusie; ofschoon Spencer zelf deze uiterste consequentie van zijne beschouwingen niet met zoo vele woorden uitsprak. Zeer duidelijk formuleert Spruijt verder (bladz. 331) Spencer's beschouwingen op deze wijze: ‘De subjectieve toestanden, die zich, van de ééne zijde bezien, als zenuwwerking, van de andere zijde, als gewaarwordingen voordoen, ordenen zich volgens hun eigen wetten. Door deze organisatie van subjectieve toestanden ontstaat datgene, wat zich, van den stoffelijken kant beschouwd, als een uiterst gecompliceerd zenuwstelsel, van de geestelijke zijde als zoogenoemde hoogere geestvermogens - herinnering, redeneering, wil - vertoont.’

Voor de juiste beoordeeling dezer empiristische wijsbegeerte van Spencer moet in het oog worden gehouden, dat de stoffelijke voorwerpen, de ‘eindige dingen’ in het algemeen, voor hem, evenmin als voor den idealistischen of noölogistischen wijsgeer, het ‘wezenlijk en onafhankelijk bestaande’ zijn. In de afdeeling ‘the Unknowable’ zijner ‘first principles’ heeft hij de tegenstrijdigheden waartoe zoowel de ‘ultimate religious’ als ‘the ultimate scientific ideas’ leiden, helder uiteengezet. ‘The relativy of all knowledge’ is een noodzakelijk gevolg van de voorwaarden waaronder alle bewust bestaan tot stand komt. Maar voor Spencer is de eindelooze groep van eindige, betrekkelijke, waarheden, welke den inhoud van 's menschen kennis uitmaakt ‘the manifestation of the Unknowable’; maar dan ook de *werkelijke* de *eenig mogelijke* manifestatie daarvan voor den mensch. Ieder fragment van hetgeen voor den mensch de werkelijke wereld *schijnt*, beantwoordt op standvastige onveranderlijke wijze aan iets in het wezen van ‘the Unknowable.’

Zoo komen wij tot de mogelijkheid eener ‘monistische’ wijsbegeerte; terwijl Spruijt's ‘Copernicaansche’ onderstelling

(zie bladz. 346 van de geschiedenis der aangeboren begrippen) dat ‘de voorwerpen zich geschikt hebben naar onze begrippen’ in haar aard ‘dualistisch’ blijft. Dat zou niettemin geen bezwaar zijn, indien zij werkelijk deed, wat Spruijt laat volgen: ‘eene bevredigende oplossing geven van het verbijsterende vraagstuk over den oorsprong en de beteekenis der menschelijke kennis.’ Maar wij komen op Spruijt's kritiek van Spencer van zelf nog terug, en merken hier alleen op, dat het hoofdverschil dus daarop neêrkomt dat Spruijt's bovennatuurlijk agens ‘geest’ in elk geval door zijn aard er aan gebonden is ‘de voorwerpen welke zich schikken naar onze begrippen’ steeds als eindige, betrekkelijke, causaal en in ruimte en tijd geplaatste stof, waar te nemen. Het bovennatuurlijke brengt door zijne werkzaamheid ‘de natuur’ voort. Andere geestesopenbaringen zal ook Spruijt, al leven wij in den tijd der geestverschijningen, wel niet aannemen. Bij Spencer daarentegen verkeert ‘het bestaande,’ door de ons volkomen onbekende werkingen daarin, onder anderen in toestanden, welke onder sommige voorwaarden als ‘de natuur’ *waargenomen worden*. Die voorwaarden zijn de straks vermelde ontwikkelingsprocessen, bij sommige waarvan nu ‘menschelijk bewustzijn,’ en wat de mensch verder nog voor manifestatie van bewustzijn moet houden, ontstaat. De stof, een toestand van het ‘bestaande’ brengt in zekeren zin ‘den geest’ voort. Of liever het is steeds hetzelfde ‘iets,’ waarin het bewustzijn nu eens (voor zoover wij het met het menschelijk bewustzijn vergelijken kunnen) sluimert, dan eens waakt. Het beeld van het slapende (onbewuste) en het wakende (bewuste) dierlijke lichaam is hier toepasselijk. Bij Spruijt daarentegen wordt de wereld tweemaal onbegrijpelijk. De *inhoud* onzer kennis - onkenbaar, want wij nemen slechts waar wat ‘de geest’ - volkomen onkenbaar, en gesmeed in zijne ijzeren boeien van causaliteit, ruimte en tijd, - er ons van vermag voor te stellen.

(*Vervolg in het volgende nommer*.)

Sara Burgerhart.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart; uitgegeven door E. Bekker, Wed. Ds. Wolff en A. Deken. (Niet vertaalt). Met een voorbericht van A.W. Stellwagen. 's Gravenhage, Gebr. van Cleef, 1879.

Dat de vijfde druk van ‘Sara Burgerhart’ wordt uitgegeven door dezelfde firma, die honderd jaar geleden ongeveer den eersten, tweeden en derden druk in het licht zond, is het niet om meer dan ééne reden een verblijdend verschijnsel? Wel is waar, de firma van Cleef heeft haar kopijrecht, gesteld dat zij het geheel en onverdeeld van de juffrouwen Wolff en Deken gekocht heeft, niet kunnen handhaven, toen een andere uitgever, namelijk J. Immerzeel Jun. te Amsterdam, goed vond eene vierde editie in drie deeltjes ter perse te leggen en in 1836 onder het publiek te verspreiden, maar deze vijfde druk is tegelijk eene aardige erfenis voor het nageslacht en eene hulde van dat nageslacht aan den voorvader, aan wien zij die erfenis verschuldigd is. Hij toch durfde ‘Sara Burgerhart’, een *niet vertaalden* roman, uitgeven, overtuigd van de degelijkheid van het werk en in het goed vertrouwen op eene min of meer voordeelige speculatie, en zijn eigen firma hecht eene eeuw later aan zijne handelwijze het zegel van hare goedkeuring, door in dezelfde overtuiging en met hetzelfde vertrouwen tot eene nieuwe uitgave over te gaan.

Ook mag deze uitgave beschouwd worden als een bewijs van den goeden dunk, welken de firma van Cleef van ons romanlezend publiek heeft. Zij stelt zich voor, dat de smaak voor een boek als ‘Sara Burgerhart’ volstrekt niet onherroepelijk is verdwenen. Bij velen moge voor dit werk gelden: ‘onbekend maakt onbemind!’ maar de genoemde firma rekent er op, dat men dankbaar dit boek zal aannemen, al is het jaren lang ten onrechte vergeten en verwaarloosd. Eerst hebben de juffrou-

wen Wolff en Deken voor Feith de vlag moeten strijken: later hebben anderen de aandacht van hare werken ook van ‘Sara Burgerhart’ afgetrokken, maar bij voortduring vergeet een volk, dat zijne taal en zijne litteratuur liefheeft, zulke schrijfsters en zulk een boek niet. De tijd voor eene hernieuwde uitgave was eigenlijk nog niet gekomen, toen Immerzeel haar ondernam; eerst iets later werd de geschiedenis der nederlandsche litteratuur in ruimeren kring met ernst beoefend en wie er zich vervolgens aan wijdde, werd door de voorgangers op dat gebied, tenzij hij aan laakbare achteloosheid wilde schuldig staan, ook opmerkzaam gemaakt òf op de drie deeltjes der uitgave van Immerzeel, òf op die twee uit de vorige eeuw afkomstige, deftig in leder gebonden deelen, die ‘Sara Burgerhart’ bevatten. Vooral in het laatste geval was het eene heele onderneming om er aan te beginnen, maar als men het deed, omdat de aanwijzing van eene krachtige aanbeveling vergezeld ging, dan gevoelde men zich weldra gedrongen om met die aanbeveling in te stemmen. Niet weinigen hebben zich ook na lezing en herlezing geroepen gevoeld om het groote publiek er van te vertellen, om het naar eene nadere kennismaking begeerig te maken, en het aldus op deze nieuwe uitgave voor te bereiden.

Bovendien de firma van Cleef is handig genoeg om het publiek te gernoet te komen. Niemand late zich meer afschrikken door twee lijvige deelen; de roman beslaat zelfs geen drie deeltjes meer; het is één flink, nieuwerwetsch boekdeel geworden. Toch is het werk van de juffrouwen Wolff en Deken noch verknoeid, noch besnoeid. De Heer Stellwagen, die aan de firma van Cleef zijne hulp verleende, heeft terecht begrepen, dat aan de oude uitgave toch niets wezenlijks mocht worden veranderd; het werk is dus geheel hetzelfde gebleven; ook de oude spelling en schrijfwijze zijn eerbiedig gespaard. Zij, die de moeite en zorgen, welke zulk eene uitgave vordert, kunnen waardeeren, zullen hem dankbaar zijn voor zijn arbeid en hulde brengen aan de nauwgezetheid, met welke hij zich van zijne moeielijke taak heeft gekweten. En mag dan nu deze uitgave een verblijdend verschijnsel heeten, ook omdat ‘Sara Burgerhart’ een mooi boek is?

Wat zal het publiek er wel van zeggen, als ik ten eerste antwoord, dat de roman bestaat uit honderd vijf en zeventig brieven?

Als iemand op deze mededeeling beweert, dat dan zonder tegenspraak op den kunstvorm van dit boek eene gewichtige aan-

merking te maken is, dan zal ik mij wel wachten om mij tot eene afdoende verdediging bereid of in staat te verklaren. Inderdaad het gevaar om in herhalingen te vervallen, die den lezer, benieuwd naar den verderen loop der geschiedenis, noodeloos ophouden; om nu en dan tot eene langdradigheid van redeneeringen en vertoogen te komen, die den lezer verveelt, dat gevaar is groot en ook door de juffrouwen Wolff en Deken in ‘Sara Burgerhart’ niet altijd ontgaan. Evenwel om dien vorm alleen en op zichzelf beschouwd mag niet met recht een afkeurend oordeel worden uitgesproken. Dat ook in brieven een fraaie roman kan geschreven worden, durf ik gerust verzekeren. Met haar ‘Majoor Frans’ verbiedt Mevrouw Bosboom Toussaint aan hare tijdgenooten om de Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart minachtend ter zijde te schuiven, alleen omdat die Historie in *brieven* is beschreven.

Bovendien van één voordeel, dat ontegenzeggelijk aan dien vorm verbonden is, hebben de schrijfsters van ‘Sara Burgerhart’ op allervoortreffelijkste wijze weten gebruik te maken. Wie toch heeft niet meermalen opgemerkt, welk een verrassend licht over de karakters van verschillende personen kan opgaan, uit door henzelf geschreven brieven? Laat iemand schrijven over zaken, over familieaangelegenheden, over kunst of wetenschap, meestal geeft hij eene kostelijke bijdrage om hem te leeren kennen en dat te overvloediger, naarmate zijn karakter meer tot rijpheid gekomen is. Wie dus een roman in brieven schrijft, heeft een eigenaardig middel om karakters te teekenen; bezit de schrijver namelijk genoeg objectiviteit, dan teekenen die karakters in de brieven zichzelf. Niemand kan ontkennen, dat, wat die objectiviteit aangaat, de schrijfsters van ‘Sara Burgerhart’ dikwijls allergelukkigst zijn geslaagd. Er zijn onder die honderd vijf en zeventig brieven, die als modellen in dit opzicht verdienen geprezen te worden; de karakters van sommige personen in dezen roman kunnen niet treffender worden blootgelegd, dan door zulke brieven, als door de juffrouwen Wolff en Deken op naam van die personen geschreven zijn.

De ‘Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart’ mag men evenmin ongelezen laten, omdat zij zeer eenvoudig is. Op zichzelf is dat geen bezwaar en de schrijfsters schijnen er inderdaad bijzondere waarde aan te hechten. ‘Daar wordt’ zeggen zij in de ‘Opdracht aan de Nederlandsche juffers’, ‘in het geheele werk geen een Duël gevochten. Eens echter wordt er

een oorvijg uitgedeelt. Er wordt noch geschaakt, noch vergif gedronken.' In een later uitgegeven werk 'Willem Levend' hebben zij zich aan dien regel niet gehouden; de hoofdpersoon duelleert niet alleen, maar doodt zelfs zijn tegenpartij, doch voor 'Sara Burgerhart' geld het: 'Alles blijft in het natuurlijke; de uitvoering zal alles moeten goed maken.'

Aan die uitvoering ia dan ook en terecht door vele kunstrechters steeds hulde gebracht. De namen, door den Heer Stellwagen in zijne voorrede tot aanbeveling van het boek genoemd, hebben waarlijk niet weinig te beteekenen: Jonckbloet en van Vloten; Everts en Multatuli; Huet, Beynen, ten Brink. Zou iemand moeten aarzelen om zich met eene gunstige verwachting aan de lezing van 'Sara Burgerhart' te zetten? Toch is het zeker niet ongeoorloofd om eene enkele bedenking in het midden te brengen. Dat kan men doen, ook terwijl men volkomen oprecht de verdiensten van de juffrouwen Wolff en Deken huldigt en aan 'Sara Burgerhart' in de geschiedenis onzer litteratuur eene eereplaats aanwijst. Bovendien, juist onder die karakterteekeningen, die voorstellingen van personen en gebeurtenissen, die om hunne waarheid en levendigheid van blijvende waarde zijn, worden er gevonden, die daartoe aanleiding geven, al moeten wij tevens erkennen, dat er bij zijn, die ook voor onzen tijd hunne beschamende kracht zelfs niet verloren hebben.

Wat het laatste punt betreft, bij de lezing van 'Sara Burgerhart' komt soms tegen geheel ons volk onwillekeurig dat verwijt ons op de lippen, dat tegen personen van zekeren leeftijd zoo hard klinkt: 'wel ouder, maar niet wijzer!' Mannen als broeder Benjamin, onbeschaafde en onbeschaamde, huichelende, etende, drinkende en hoereerende oefenaars, och, dat zij in ons dierbaar vaderland niet meer te vinden waren! Nochzij, noch vrouwen als Cornelia Slimpslamp en Brecht, de keukenmeid van Saartje's kwezelende en femelende Tante; niets meer van al dat gespuis, dat ten koste van domme zwaarmoedigen onder den dekmantel van den godsdienst hunne hebzucht en hun dierlijken lust botvieren! En zeker Jan Edeling is een geheel ander, een veel beter man en voor een stijven Lutheraan, zooals hij zich eerst betoont, laat hij zich, naar de voorstelling van de juffrouwen Wolff en Deken, wel wat al te gemakkelijk door Abraham Blankaart bekeeren, maar het is juist geene eer voor onzen leeftijd, dunkt mij, om te moeten

toestemmen, dat er nog wel deftige huisvaders kunnen gevonden worden, Luthersche, Gereformeerde, Doopsgezinde, weet ik al wat: - laten wij ons bedachtzaam tot den kring der Protestanten beperken! - deftige huisvaders, die het er nog om den dood niet op zouden begrepen hebben, als één hunner zonen het in het hoofd kreeg om met iemand, die tot een ander kerkgenootschap behoorde, een huwelijk aan te gaan. Inderdaad, het is eene eeuw geleden, dat ‘Sara Burgerhart’ geschreven werd en er is geen twijfel aan of wij leven in een tijd van vooruitgang, maar het boek heeft ook in de teekening van minder beminnelijke en zelfs verachtelijke karakters nog eene groote mate van actualiteit, bijzonder op godsdienstig gebied.

Maar ik zou de eene en andere bedenking te berde brengen. Men begrijpt, dat wij bij het genot van zoo vele welgeschreven bladzijden enkele kleinigheden moeten voorbijzien. Aan het karakter, aan de ziens- en spreekwijze van juffrouw Wolff zelf schrijven wij het toe, dat de Heer Abraham Blankaart zoozeer met zich zelf is ingenomen en door allerlei zonderlinge stopwoorden klem aan zijne redeneering poogt bij te zetten; wij mogen er eens om glimlachen, wij zijn het toch met de schrijfsters eens, dat wij, ‘om hem te hooren praten, de kaarten neerleggen.’ Ook getroosten wij ons, dat deze roman niet geheel en al ontsnapt is aan de sentimentaliteit, welke den tijd der bewerking kenmerkt. Als vriendinnen stilzwijgend een kwartiertje elkander bij de hand houden, nadat de eene de vermaning heeft uitgesproken: ‘wees niet zoo gevoelig, lieve!’ of als de proponent Smit bij het begin van een brief uitbarst: ‘O, mijn teergevoelig hart!’ dan glimlachen wij wel weder, maar erkennen tevens de geestkracht van de schrijfsters, die van die sentimenteele waar zoo weinig ter markt brachten, terwijl Feith reeds in aantocht was, Feith met zijn ‘Ferdinand en Constantia’ en zijn ‘Julia’ met zijne O's en Ach's, met zijne zuchten en zijne streepjes en uitroepingsteekens!

Iets anders is wat reeds door prof. Jonckbloet is opgemerkt: ‘de moralizeerende strekking staat wel wat veel op den voorgrond.’ Dat zulk ‘eene strekking’ aan een litterarisch kunstwerk altijd eenige schade toebrengt, lijdt, mijns inziens, geen twijfel, maar, gelijk dezelfde Hoogleeraar er bij voegt: ‘bij de Juffrouwen Wolff en Deken is dit gebrek tot een minimum geworden;’ in waarheid, zij hebben er noch hunne levendigheid

in de voorstelling van personen en gebeurtenissen, noch hunne fijnheid van karakterteekening bij ingeboet. Hooren wij echter de schrijfsters zelf over hunne hoofdbedoeling en vragen wij daarna, hoe zij met den roman aan die hoofdbedoeling hebben beantwoord, dan moet ons oordeel minder verontschuldigend zijn, en hoe gaarne wij voor ‘Sara Burgerhart’ ons publiek wenschen te winnen, de zwakheden in de samenstelling en ontwikkeling van den roman mogen toch niet verzwegen worden.

‘Onze hoofdbedoeling’ lezen wij in de Opdracht aan de Nederlandsche Juffers, ‘is aantetonen: Dat eene overmaat van levendigheid, en eene daaruit ontstaande sterke drift tot verstrooijende vermaken door de Mode en Laxe gewettigt, de beste meisjes meermaal in gevaar brengen, om in de allerdroevigste rampen te storten, die haar veracht maken by zulken, die nimmer in staat zyn, om haar in goedheid des harten en zedelyke volkomenheid gelyk te worden; bij zulken, die zy in 't licht stonden; bij zulken, die het wrede vermaak hebben, om haar, reeds gevallen, dodelijk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten met haar, die niet der Ondeugd, maar der Onbedagtheid ten prooije wierden; dat het ook om die reden, een onschatbaar voordeel voor jonge meisjes is, onder de bescherming te komen van zulke vrouwen, die voorzigtigheid aan minzaamheid, en goedhartigheid aan eene beredeneerde onverzettelijkheid verbinden: wyl dit die geenen zyn, onder wier bestuur de beste meisjes ook de braafste vrouwen worden.’

Mij dunkt, na aldus de juffrouwen Wolff en Deken gehoord te hebben, doen wij hun geen onrecht met de opmerking: dat gij eene ‘moralizeerende strekking’ bij het schrijven van uw roman hadt, hebben wij u eens toegegeven; dat die strekking onberispelijk is, lijdt geen twijfel, maar was het der moeite waard om honderd vijf en zeventig brieven, om een geheelen roman te schrijven, ten einde zulke duidelijke, voor ieder onomstootelijke, dagelijks bewezen waarheden in het licht te stellen? Wie gezond verstand heeft, kan zulke waarheden, die als het ware op de oppervlakte van het menschelijk leven voor het grijpen liggen, niet voorbij zien. Of wil men de schrijfsters verontschuldigen, hetzij met haar eigen woorden: ‘de uitvoering zal alles moeten goed maken?’ hetzij met de opmerking, dat door het genie behandeld, ook het dagelijksche kostbaar wordt en het schijnbaar oppervlakkige een verrassende diepte vertoont? Ik vrees, het zal verloren moeite zijn.

Broeder Benjamin en consorten zijn zeer prachtig geteekend, maar wat zij, vooral als wij de hoofdbedoeling der schrijfsters in het oog houden, in den roman tegenover de hoofdpersoon, Sara Burgerhart, beteekenen, valt moeielijk uit te maken. Dat een welopgevoed meisje, uit den deftigen burgerstand, als zij de kinderschoenen ontwassen, zich door geen lekkernijen meer laat paaien, en zulke wezens begint te doorzien, van hen een onoverwinnelijken afkeer verkrijgt, niet meer met hen wil samen wonen, noch in hun gezelschap verkeeren, is volkomen natuurlijk en gezond; wij hebben daarbij nog volstrekt niet aan ‘eene overmaat van levendigheid en eene daaruit onstaande sterke drift tot verstrooijende vermaken door de Mode en Luxe gewettigt,’ te denken. Evenmin zien wij, dat Saartje zich door de walgelijke godsdienstvormen, welke zij bij hare tante gadeslaat, tot minachting van den godsdienst in het algemeen of tot eenige losheid van zeden vervoeren laat. De levenswijze, welke zij verlangt, is ten minste in het oog van den alwijzen heer Blankaart, haar voogd, zoo onberispelijk, dat hij, wel is waar met een hartige vermaning, maar haar toch door zijn kassier duizend gulden laat uitbetalen om voor haar toilet te zorgen en terwijl hij zelf haar die som niet kan overhandigen, daar hij zich te Parijs bevindt, schrijft hij haar, dat zij zich des noods niet tot die duizend gulden voor dat doel behoeft te beperken. De schrijfsters zouden ons waarlijk tegen Saartje's karakter nog geene booze achterdocht hebben doen opvatten, al hadden zij aan Abraham Blankaart wat meer bezorgdheid voor zijne pupil ingeboezemd en al hadden zij haar onder een meer vertrouwbaar toezicht geplaatst, dan van de weduwe Spilgoed kan verwacht worden. Deze weduwe houdt namelijk een kosthuis, waar eenige deftige jonge dames kamers hebben en voorts onder haar toezicht als ééne familie leven. Dat zij op Saartje's levenswijze grooten invloed uitoefent, ligt in den aard der zaak. Wel staat Saartje ook in voortdurende briefwisseling met de weduwe Willis en hare dochter, maar deze vriendinnen zijn, juist als Saartje hun verstandigen raad dagelijks zou noodig hebben, uit de stad. Al kennen wij dan aan die briefwisseling hooge waarde toe, toch zal de weduwe Spilgoed wel moeten be schouwd worden als ééne van die vrouwen, onder wier bescherming te komen, zooals de schrijfsters zeggen, ‘voor jonge meisjes een onschatbaar voordeel is;’ vrouwen ‘die voorzigtigheid aan minzaamheid en goedhartigheid aan eene beredeneerde

onverzetlijkheid verbinden.' Ik waag er echter aan te twijfelen of bedachtzame lieden een jongmeisje, als Saartje, die er goed uitziet, een aardig vermogen en een behoorlijken levenslust bezit, aan de goede zorgen van iemand als de weduwe Spilgoed zouden overgeven. Het is al zonderling genoeg, dat zij, terwijl zij een weinig ongesteld is, aan Saartje en nog eene andere huisgenoute, die haar oppassen, haar levensgeschiedenis verhaalt en daarbij van het losbandig leven, door haar overleden echtgenoot geleid, een tafereel ophangt, dat minder sterk gekleurd kon zijn en toch aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten; erger is, dat zij voor hare taak niet berekend blijkt. Alles gaat goed, zoolang er geen werkelijk gevaar dreigt, maar als het nadert, kan zij niets tot verdediging bijdragen, zij ziet zelfs het gevaar niet aankomen. Er verkeeren daar ook heeren aan huis, dat is natuurlijk; en de weduwe Spilgoed zou het noch kunnen noch mogen verhinderd hebben, maar bij den omgang van die jongelui, tegenover welke zij geen ander gezag dan dat van moederlijke bedachtzaamheid kan doen gelden, komt het dan ook op moederlijke schranderheid en fijn vrouwelijk doorzicht aan. De weduwe Spilgoed is daarmeê echter zoo zuinig bedeeld, dat zij den gevaarlijken lichtmis, die zich in dat gezelschap weet in te dringen, volstrekt niet schijnt te doorzien. Zij, eene vrouw zelf van zooveel ondervinding, laat zich allergemakkelijkst door hem misleiden, en als hij eindelijk het masker afwerpt, is zij niets minder dan iemand anders bedrogen. Rustig zit zij te huis, terwijl de lichtmis Saartje mede heeft getroond naar den Hortus Botanicus en van daar naar zijne buitenplaats, zoo het heet om vreemde gewassen te bewonderen, eigenlijk met zeer oneerlijke oogmerken; eindelijk begint de weduwe zich toch over het lang uitblijven van Saartje ongerust te maken en als dan Edeling, de aanstaande vrijer van Saartje, haar mededeelt, dat R., de lichtmis, 'de snoodste kerel is, die ooit der sexe lagen leide', dan is dat voor haar zulk eene onverwachte ontdekking, dat zij van schrik flauw valt. Men bemerkt, dat de fout in de techniek van de juffrouwen Wolff en Deken ligt; het karakter van de weduwe Spilgoed, die geheele figuur is misteekend, om Saartje aan een groot gevaar te kunnen blootstellen,

Inderdaad is dat gevaar zoo groot niet. Wij durven dat gerust beweren zonder tegenspraak te vreezen. Een lichtmis, als de heer R., kan lastig, vervelend zijn, zelfs een schandaal

veroorzaken, maar werkelijk gevaarlijk is hij niet, tenzij aan de dame, op wie hij het gemunt heeft, ook een steekje los is. Welk jong meisje van goeden huize, ik mag er bijvoegen, welk jong meisje, dat niet reeds bedorven is, luistert met welgevallen naar zulk een heer! Dat Saartje met hem is medegegaan naar den Hortus Botanicus om vreemde gewassen te zien, zal toch wel niet moeten toegeschreven worden aan ‘sterke drift tot verstrooijende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt?’ Dat zij vervolgens de Muiderpoort een uur ver alleen met hem uitwandelt naar zijne buitenplaats, geeft getuigenis van eene argeloosheid, die bij zulk eene schrandere en handige jonge juffrouw zeker zonderling mag heeten. Maar als zij dan op die buitenplaats zijn aangekomen, wat gebeurt er dan, nadat zij een oogenblik gerust hebben? Saartje zelf zal het ons verhalen:

Ik. Kom, nu de bloemen gaan zien; het wordt al tyd!

(Hy stond op, en met een houding, die my verbaasde, zeide hy, dat hy my beminde, dat hy smoorlijk op my verliefd was; en dat hy niet twyffelde, of dat had ik wel gezien; hier aan schreef hy ook de goedheid toe, die ik had gehad, om met hem te gaan, dewyl men daar in huis zoo gegeneert was. Yder woord ontstelde en vertoornde my; ik zei: Gy beledigt my ten hoogsten. Nooit heb ik iets, zelf schaduwachtig, gedagt van 'tgeen gy zegt; en zoo ik het gedagt had, geloof my, dat ik niet met u zou gegaan zyn. (Hy lachte en wilde my kussen.) Hou af, zei ik; gy railleert te sterk.

Hy. Hoe, neemt gy het dus op? dan bedriegt gy U; want (en hy zwoer een duren eed,) het is my ernst; ik bemin U, gy zult de myne zyn; (al weder naar my toe dringende)

Ik. Hou U gerust. Gy bedriegt U, zie ik, omtrent my; zo gy my beminde, zoudt gy my niet kunnen vernederen. Laat my gaan, ik wil hier niet langer blyven.

Hy. Laat my gaan; ik wil hier niet langer blyven! ô, zo spreekt men niet tegen een man, als ik ben, en dat op zyn eigen Plaats. (Ik bestorf als myn linnen.) Zie, meisje, al die grote gevoelens zyn by my niets dan meisjesbeuzelaryen. Evenwel, gy zyt nog te bekoorlyker, nu gy zo een fraai rolletje speelt. Kom, myne Saartje laten wy gelukkig zyn; de tyd is kostlyk, zo gy ten minsten dwaas genoeg zyt, om naar huis te willen keeren. Mijn Fargon is anders al Buiten, de Paarden staan, met de leisels opgeknoopt, op den stal, en in

weinige uuren zyn wy ver van hier; want ik waag er myn beste hartdravers aan. (Hy wilde my weder kusschen.)

Ik. Schelm! Deugniet! Judas!

Hy. Al wat gy maar wilt, mijn Engeltje, mits dat gy my gelukkig maakt. (Hoe ik te moede was, kunt gy eenigzins opmaken, maar ik hield my moedig.)

Ik. Ik ben, zie ik, in uwe magt, maar veel eerder dan uwe verfoeilijke oogmerken te beantwoorden, zal ik het uiterste wagen; ik zal gerugt maken, zoo gy de deur niet open doet.

Hy. Ik doe geen deur open, en of gy gerugt maakt of niet, het zal niet helpen; niemand hoort u. Kom, gy hebt u genoeg verweert. Zelden had ik zo veel werk met myne Lievertjes. Gij hebt gestreden voor uw harssenschim: dien lof geef ik u: maar nu eisch ik uwe overgave. (Ik werd woedent, en was door te sterke aandoeningen op 't punt van te bezwymen, de vrees zelf gaf my kragten. Ik wilde een raam open schuiven.)

Hy. Neen, kindje, daar is voor gezorgt; ik hou om de dood niet van buren-gerugt. (Hij werdt, dagt mij, kwaadaartig over zyne teleurstelling! ô mijne vriendinnen, heb ik my zelf dan iets te wyten, gaf ik aanleiding; immers niet met myn weten?)

Hy. Zie zo, 't wordt mooi laat; nu, ik heb zeer goed logement voor u; en ik hoop, dat ik u den tyd aangenaam zal verdryven.

Ik. Laat my gaan; 't is nog niet te laat, om in de stad te komen. (Hy lachte.)

Hy. Ziet gy my voor zo een verd.... gek aan, dat ik, een prooi onder mijn bereik hebbende, die zal laten wegvliegen?

Ik. Zo ik iets op u vermag, zo gy eenige menschelyke gevoelens hebt voor een meisje, dat u nooit beleedigde; dat nooit het minste oogmerk omtrent u hadt; dat u voor een vriend, voor een eerlijk man hieldt, laat my gaan en ik zal u alles vergeven. (Ik schreide bitterlyk.)

Hy. Speel vry denzelfden zang, uit eenen anderen sleutel; ik hoor gaarn variantes, en gy zyt uw onderwerp magtig.

Ik. ô Myn Heer, bespot my uiet! God weet, in welk een dodelijken angst ik ben; ô mijne waarde moederlijke Vriendin! ô mijn voogd, wat heb ik gedaan?

Hy. Wat? wel, gij zijt vrywillig medegaan met een man, die smoorlijk op u verlieft is, en die u tot zyne Sultane

Favorite hoopt te maken. Want zie, mooi meisje, ik wend niet voor u te trouwen, ik wil u niet bedriegen, elk moet zyn rang bewaren. (Ik zeeg op een stoel neder, en ik geloof, dat ik op dat oogenblik in staat zou geweest zijn, om hem een mes in zijn schurkagtig hart te drukken; zulk tergen maakte my zinneloos. Hy liet mij eenige minuten aan my zelf over; maar wat er toen in mijn geest omging, weet ik niet! Hy naderde my weder.)

Ik. Deugeniet, lieve goede menschen..... ô God! hoort my niemand! (Hy nam my op, maar zweeg; doch al mijne kragten zich, machinaal, verzamelende, stootte ik hem van my af; hij beet op zyne lippen en vloekte). Toen smeekte ik hem weder, dat hy my gaan liet.

Hy. Ja, op de Fargon. (Ik bedagt my.)

Ik. Kom aan, als het toch zyn moet.

Hy. Neen, meisje, ik versta u. Hier moet gy blyven, geen kuren by den weg. Ik had gemeend, dat gy goedwillig met mij zoudt gegaan zyn, doch nu is die voorzorg onnodig.

Ik. Vrees voor de gevolgen; gy zyt niet boven de wetten. (Hy lachte hartelyk.)

Hy. Zou ik niet, Liefde? Weet gy wel, dat de rechter geen notitie neemt van zo een galanterietje? Kan het my schelen, waar ik ben, denkt gy? Hadt ik kunnen vermoeden, dat gy my zo veel moeite zoudt gemaakt hebben, ik had het wel anders overlegt. (En toen drukte hy my zo sterk aan de hand, dat hy my zeer deed. Ik beefde zodanig, dat hy zelf deinsde. 't Werd schemer-avond, en myn dodelyke angst nam alle oogenblikken toe.)

Ik. Tyger en geen mensch! Kunt gy my in zulk eene benauwtheid zien; wat recht hebt gy op my?

Hy. Dat recht, dat yder ligtmis van myn rang op zo veel meisjes heeft, als hy goed vindt in zyn Serail te plaatsen. Of wilt gy, (en hy tradt naar my toe) dat recht, dat de sterkere heeft over de zwakke.

Als de nood echter op het hoogst is, is de redding nabij; zoo ging het ook daar, maar men ziet, aan physiek gevaar stond Saartje zeker bloot, maar verleid kon zij door zulk een heer niet worden; ik geloof ook niet, dat zulk een woestaard voor een meisjeshart gevaarlijk kan zijn; daarvoor zal honderd jaar geleden wel even als nu een andere toon moeten zijn aangeslagen.

Ik heb opzettelijk die geheele samenspraak op de buitenplaats.

overgeschreven, om te doen opmerken, hoe zwak de figuur van den lichtmis geteekend is. Toch zouden wij dat van de schrijfsters beter mogen verwacht hebben. Misschien was het geen lichtmis met wien Juffrouw Wolff naar haar eigen bekentenis op twintigjarigen leeftijd zoo ‘tolde, dat zij bijna naar den grond was getold,’ en bracht dus geen eigen levenservaring aan ééne der beide schrijfsters een beter beeld voor den geest, maar zij hadden van het voorbeeld, dat in hunne herinnering zeker voortleefde, beter kunnen gebruik maken.

Dat zij Richardson hadden gelezen en navolgden, lijdt geen twijfel. Zij deden het met ‘Sara Burgerhart’, honderd vijf en zeventig brieven in twee deelen; zij gingen in ‘Willem Levend’ nog een stapje verder, vier honderd vijf en zestig brieven in acht deelen; de zeven deelen van Richardson's ‘Clarissa Harlowe’ bevatten er vijf honderd zeven en veertig.

In den genoemden roman van Richardson komt dan de lichtmis voor, wiens naam wereldberucht geworden is, niemand minder dan Robert Lovelace, Esq. Als wij zeggen, dat de juffrouwen Wolff en Deken zelfs geene flauwe kopie van dezen Rake gegeven hebben, dan kan men misschien beweren, dat dit gebrek hunne vrouwelijke kieschheid tot eer verstrekt, maar daartegenover staat onbetwistbaar, dat zij in hun kunstwerk hebben gefaald, in de teekening van een beeld en een karakter, waartoe niets haar verplichtte, indien hun scheppend of navolgend vermogen te kort schoot. Een Lovelace is inderdaad gevaarlijk, omdat zijn dierlijke lust onder een bevallig uiterlijk en beschaafde vormen is vermomd, omdat zijne hartelooze wreedheid met de fijnst gesponnen listen en ook met de liefelijkste bloemen der poëzie is overdekt. Als wij voor de zedelijke beginselen, door welke Clarissa geleid wordt, eerbied hebben, dan kunnen wij haar onze bewondering voor hare volharding niet weigeren, en als wij den roman, lang en dikwijls ook langdradig, maar telkens weder opnieuw belangwekkend, hebben doorgelezen, tot waar zij, hoewel zij haar eer ongerept heeft bewaard, ten gevolge van al de aandoeningen en schokken aan welke Lovelace haar heeft blootgesteld, bezwijkt, dan doet het ons goed, dat in Lord Morden een wreker van het ongelukkige meisje opstaat, die Lovelace naar het vasteland nareist en niet rust, éér hij den wreeden valschaard het hart heeft doorboord. Ook Lovelace legt onverholen zijn gemeen karakter in de brieven aan zijn vriend Belton bloot, maar welke dichterlijke

uitdrukkingen staan hem daarbij tevens ten dienste; hoe snedig weet hij gebruik te maken van hetgeen in poëzie tot lof der sensualiteit gezegd is; hij geeft aan zijne bekentenis zelfs een klassieken tint met een beroep op den grooten Cesar, ‘the bald-pated lecher.’ Dat ook Lovelace Clarissa niet zal huwen, begrijpen wij, want, al spreekt hij er telkens over, hij oppert zooveel bezwaren en stelt zooveel voorwaarden, dat een huwelijk eigenlijk toch onmogelijk wordt, maar hoe zoet weet hij Clarissa te vleien om den dag voor hun huwelijk te bepalen. Ook Lovelace wil kussen en kust Clarissa inderdaad, maar hoe juist heeft hij zich door woorden van bewondering en eerbied en toewijding daartoe den weg gebaand en hoe nederig en berouwvol weet hij vergiffenis te vragen, als hij daarbij zich te onstuimig heeft gedragen. Ook Lovelace brengt Clarissa tot het uiterste; in den tempel der ontucht bij Mrs. Sinclair, waarheen hij haar heeft gelokt en houdt en haar, hoewel zij ontvlucht, weer terugbrengt, kan ook hij ‘het recht van den sterkere tegenover de zwakke’ doen gelden, maar welke mooie en listige woorden, hoeveel zuchten en tranen kan hij bezigen, om, zij het ook vergeefs, Clarissa te bewegen, dat zij zich vrijwillig aan hem zal overgeven. De lichtmis van de juffrouwen Wolff en Deken is een wild beest; men ranselt het af en maakt het op de eene of andere wijze onschadelijk; Richardson's Lovelace is een toonbeeld van die zedelijke verdorvenheid, tegenover welke men niet zelden machteloos is, omdat zij gepaard gaat met schitterende talenten, die telkens weder de slachtoffers, welke men zou willen beveiligen, voor hun verleider partij doen kiezen.

Ééne eigenschap hebben zij beiden met elkander gemeen; ook de ernstige overweging namelijk van die karakters brengt ons op de grenzen van het komische, en als de oogen ons daarvoor eens zijn opengegaan, dan begrijpen wij, dat èn de lichtmis van de juffrouwen Wolff en Deken, èn de Lovelace van Richardson, dat beide personages inderdaad zeer belachelijk zijn. Wel is waar ook daarbij loopen hunne wegen uitéén, maar wel beschouwd verdienen beiden allereerst gemeenschappelijk te worden uitgelachen en bespot. Jonge mannen van stand en vermogen, die met hunne aanzienlijke betrekkingen en hunne rijke middelen niets beters weten te doen, dan vrouwen het hoofd op hol en in het ongeluk te brengen, zijn zij niet in onze oogen, als wij een oogenblik hunne slachtoffers kunnen

vergeten, bespottelijke kwasten? Bij de oude Grieken was de vrouwenhater een voorwerp van onmeedogenden spot, over wien allerlei grappen werden te berde gebracht, maar de figuur van a woman's fool, zooals Lovelace ergens zich zelf noemt, is niet minder lachverwekkend. Is hij ruw en onbeschoft, zooals de lichtmis, die Sara Burgerhart wilde verleiden, dan is er zeker moeielijk een vermakelijker voorbeeld van ijdele inbeelding en verblinde verdierlijking te vinden. Is hij beschaafd en geestig zooals Lovelace tegenover Clarissa Harlowe, in het bedenken van allerlei hulpmiddelen onuitputtelijk, bij ieder onderhoud van welken aard ook, welbespraakt, dan kunnen wij niet nalaten den gek te steken met zulk een dwaas, die, terwijl hij den adel van den hartstocht der liefde miskent, zijn gelukkigen aanleg en zijne verworven talenten ten offer brengt aan een hersenschimmig leven, en die, als hij eindelijk met een sentimenteel woord op de lippen sterft, hij, die in zijn gansche leven geen edel menschelijk gevoel heeft gekend, zich zelf nog ten laatste bespottelijk maakt en ons doet glimlachen, al waren wij bijna eerst door een duel met doodelijken afloop tot ernst gestemd. Verkregen zulke heeren onder een volk de meerderheid, zeker dat volk zou eene donkere toekomst te gemoet gaan, maar zoolang dat niet het geval is, zullen de wakkere jongelui en de flinke mannen zich nog dikwijls over die kwasten vroolijk maken. Talloos zijn inderdaad de anecdoten en grappen aan hunne lotgevallen ontleend.

Hebben wij ook niet gelachen bij het lezen van ‘Klaasje Zevenster,’ als aan den baron Tilbury het ‘oude gek!’ wordt toegeduwd, en als hij in zijn kraag gepakt en heen en weer geschud wordt. Hij is een oude Lovelace en te bespottelijker naar de mate zijner jaren; bovendien niet alleen door hem herinnert, die roman van van Lennep ons aan Richardson's Clarissa Harlowe. Op de bestaande verwantschap is, dunkt mij, nog niet genoeg gelet. Wel worden in sommige van de vele recensies en brochures door Klaasje Zevenster uitgelokt de namen van Richardson en zijne romans genoemd, maar, zoover mij bekend is, slechts vluchtig. Men schijnt er niet aan gedacht te hebben of van Lennep bij de samenstelling van dit werk meer dan gewoonlijk het een en ander aan zijne uitgebreide lectuur verschuldigd was. Van Lennep zelf heeft zich in het hoofdstuk, dat hij in het derde deel tot verdediging invoegde, leuk gehouden. Hij schijnt Richardson nauwelijks te

kennen; hij noemt hem ‘een predikant.’ Ik durf niet beweren, dat hij opzettelijk de aandacht zijner lezers van het werk van the Printer to the King heeft willen afleiden, maar het was anders juist iets voor hem om zich te verkneukelen bij de opmerking, dat ook door zijne recensenten de Clarisse Harlowe meer genoemd dan gelezen werd. Het boek is ook waarlijk niet in aller handen; althans wie te Leiden woont en het zelf niet bezit, mag blij zijn, dat hij het in den Haag op de Koninklijke Bibliotheek vinden kan. Zeker is het, dat bij de lezing van Clarissa Harlowe onze gedachten telkens overspringen naar Klaasje Zevenster: als wij bij Mrs. Sinclair, eene dame van niet veel beter gehalte dan Madame Mont Athos, evenals bij deze, een mansportret aantreffen, de beeltenis, zoo het heet, van haar dierbaren, overleden echtgenoot; als wij van menigen brief door Miss Howe, haar vriendin, aan Clarissa geschreven, den weerklank vernemen in de taal en de mededeelingen van Bettemie aan Nicolette; vooral als wij, om van talrijke andere kleine bijzonderheden niet meer te gewagen, in het uiteinde van Clarissa dat van Klaasje zien voorgespiegeld en door het studentenpleegkind in hare laatste levensdagen gevoelens hooren uitspreken en daarmeê een invloed zien uitoefenen, waarbij de treffende overeenkomst met hetgeen wij van Clarissa Harowe lezen ons niet ontgaan kan. Ik schrijf echter niet over ‘Klaasje Zevenster’; slechts terwille van hen, die in het nasporen van dergelijke litterarische bijzonderheden belang stellen, stipte ik de door mij opgemerkte verwantschap aan.

Er blijft mij niets over dan in korte woorden mijn oordeel over ‘Sara Burgerhart’ samen te vatten. Het is, mijns inziens, ondanks eenige onloochenbare gebreken. een aanbevelenswaardig boek, niet alleen een monument voor de geschiedenis onzer litteratuur, maar tevens een werk van blijvende verdiensten om den lossen schrijftrant, de levendige voorstelling van personen en gebeurtenissen, de dikwerf zeer gelukkige karakterteekening. Voorts geene treffende voorvallen en evenmin verheven karakters; over het algemeen het gewone peil van onze burgermaatschappij, waarin wij veel meer te prijzen dan te laken mogen vinden, maar die van iets vervelends niet is vrij te pleiten.

Leiden, December 1879.
W.P. WOLTERS.

Over Zola.

Emile Zola. Eene bladzijde uit de geschiedenis van den franschen roman der XIXe eeuw, door Dr. Jan ten Brink. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

Over Zola te zwijgen is zeker vrij wat gemakkelijker dan over Zola te spreken. Dit laatste schijnt eenvoudig genoeg, als men er zich toe bepalen mag om den neus op te trekken voor het onbeschroomde realisme van sommige beschrijvingen, en met eene of andere laconische ontboezeming, in dezen trant: afzichtelijk! ‘misselijk!’ ‘walgelijk!’ ‘totaal ongenietbaar!’ *la Curée* of *l'Assommoir* in een hoek te werpen. Maar wie in dezen als rechter optreedt, moet al heel spoedig gevoelen dat hij met zulk een summiere rechtspleging niet volstaan kan. Want, Zola moge wezen wie hij wil, een letterkundig werk behandelt men toch niet als een paar vuile papiertjes, die de vodderaper bij toeval heeft laten liggen.

Doch zoodra iemand nu beproeft, om door lezing en studie zich een volledi ger en juister oordeel te leeren vormen over het werk van den befaamden naturalist, loopt hij groot gevaar, door allerlei tegenstrijdige indrukken beheerscht, zoodanig in de verlegenheid te geraken, dat hij zijn uitzicht op een bevredigende conclusie maar opgeeft, en, gedachtig aan Talleyrand's gezegde omtrent ‘la première impression,’ die men ‘moet wantrouwen omdat zij altijd de beste is,’ tot zijn eersten indruk van tegenzin terug te keeren en daarbij te blijven staan.

Nu eens sleept de schrijver u mee door het nauwkeurige, het volledige en het schilderachtige van zijn beschrijvingen. Dan weer wordt door diezelfde nauwkeurigheid en volledigheid een gevoel van vermoeienis en verveling bij u gewekt, dat zelfs door de moest welwillende poging om ook hier letterkundige schoonheden te ontdekken, niet kan verdreven worden. Hier boeit u het dramatische en belangwekkende der handeling, ginds dunkt

u de handeling eentonig en zonder beteekenis. Gij staat bewonderend stil voor de uitgebreide en grondige studie die aan het schrijven van zulke romans is voorafgegaan, en een oogenblik later glimlacht gij over de kinderachtige liefhebberij om allerlei onbeduidende vakbijzonderheden tot in de fijnste puntjes te beschrijven. Gij huivert voor de ijskoude gelaatstrekken van den anatoom, die voor vivisectie niet terugdeinst, om de fijnste vezelen van het menschelijk en maatschappelijk organisme voor uw oog te doen trillen, en u de ontzettende geheimen van de wet der herediteit te ontsluieren. Maar terwijl gij, door dien indruk beheerscht, gereed staat om onder uwe kantteekeningen deze woorden op te nemen: ‘een man zonder hart’, - daar verrast u de schrijver op de volgende bladzijde met een idylle zoo vol gloed en bekoorlijkheid, dat gij een hart voelt kloppen onder iedere penseelstreek. Soms waant gij een satyr te zien, die met onverholen wellust zijn onreinen blik tracht te verzadigen aan de liederlijke tafereelen die hij voor uw oog heeft ontsluierd, en die u niet wil laten gaan voordat gij alles aanschouwd hebt. Dan weer meent gij de trekken te bespeuren van den ruwen boetprofeet, die, met van toorn trillende vingeren, in het slijk der weelde wroet, en die zich daarbij niet bekreunen kan om de zwakke zenuwen van het teergevoelige geslacht dat hem bij dien arbeid bespiedt. Nauw hebt gij den onvergelijkelijken kunstenaar uwe hulde gebracht, of deze verandert zich in een man van wetenschap die de eerste eischen der kunst met voeten schijnt te treden.

En zoo wisselt de eene indruk gedurig den anderen af. Wel zijn er - en meestal niet de liefelijkste - die zich telkens en telkens weder op den voorgrond dringen. Maar, al wijzen deze u den weg om tot eenheid in uwe opvatting van den schrijver en van zijn arbeid te geraken, gij durft er uw maatstaf niet uitsluitend aan ontleenen, uit vrees dat die zoo gewenschte eenheid ten slotte toch blijken mocht niets anders te wezen dan eenzijdigheid.

Daarom is en blijft het gemakkelijker om over Zola te zwijgen dan om over hem te spreken.

Wat de moeielijkheid niet weinig vermeerdert is de ervaring, dat betrouwbare gidsen ons hier menigmaal in den steek laten, dat onpartijdige en kalme kritiek zelden aan het woord komt, waar het de letterkundige produkten van Emile Zola geldt. De meest bezadigde, geleerde, rationeele beoordeelaars schijnen tegenover dezen man er geen bezwaar in te zien om aan hun

eersten indruk den vollen teugel te vieren. Edmond Scherer sprak een paar malen met diepe minachting over dit nieuwe apostolaat van het naturalisme, en weigerde zelfs zijne hulde aan Zola's stylistische vaardigheid. En de schrijver die, een paar maanden geleden, onder den naam van F. Brunetière, in de *Revue de deux mondes* den ‘roman impressionniste’ besprak, naar aanleiding van Daudet's boeiend en aangrijpend boek ‘Les rois en exil,’ verklaarde uitdrukkelijk, tot tweemalen toe, dat hij gaarne het realisme in de litteratuur bespreken wilde tegenover een auteur als Alphonse Daudet, maar dat hij den schrijver van *Nana* en van *l'Assommoir* te gering achtte om dezen ooit die eer te bewijzen. Welk een hartstochtelijken strijd over Zola's talent, over de aesthetische waarde of onwaarde zijner romans, over het recht eener zuiver naturalistische letterkunde, heeft de verschijning van *l'Assommoir* niet doen ontbranden. Terecht wijst de schrijver van het werk dat wij hier aankondigen er op[1], dat die strijd, die aan dezen roman zes-en-zestig uitgaven bezorgde, op eenmaal den schrijver tot een europeesche beroemdheid heeft gemaakt; en, daar bij ons te lande de kennismaking met Zola grootendeels dagteekent van de uitgave van *l'Assommoir*, zoo is het niet te verwonderen dat veler oordeel van den aanvang af geheel beheerscht werd, zoowel door den zeer eenzijdigen indruk dien deze roman noodwendig moest maken, als door de lofzangen en de anathema's, beide even hartstochtelijk, waarmede Zola in Frankrijk werd verheerlijkt of verguisd, en waarvan de echo's spoedig tot ons vaderland doordrongen.

Zeer verklaarbaar was dan ook de verlegenheid waarin sommige direkties van leeskabinetten en leescirkels geraakten, toen zij over het opnemen van Zola's werken onder hare lektuur moesten beraadslagen. Drongen sommige leden er heftig op aan, dat men hun deze hoogst belangrijke produkten der hedendaagsche fransche letterkunde niet mocht onthouden, anderen eischten even krachtig, in naam der moraal of der aesthetica, dat men ze onverwijld op den index zou plaatsen. Waar het te voorzien was dat jonge meisjes vrijelijk in de portefeuilles zouden bladeren, was het pleit spoedig beslist. Zola zelf zou misschien desgevraagd geantwoord hebben, gelijk hij eenmaal deed: ‘mes livres sont bien amers pour une jeune fille.’ Ook tegenover jonge lieden kon de wenk van Busken

1 Blz. 215.

Huet, dat het niet raadzaam was dezen Zola's romans in handen te geven, als een afdoend argument gelden om ze hun te onthouden. Voor *la Curée, la Faute de l'abbe Mouret* en *Une page d'amour* scheen dit van zelf te spreken. Maar ook buiten die gevallen waarin de moreele, of liever de paedagogische quaestie uitsluitend te beslissen had, konden tal van vragen oprijzen, die onmogelijk alle tegelijk op bevredigende wijze te beantwoorden waren, en kon men, met een beroep op letterkundige kritici van naam, Zola's laatste romans even goed als literarische produkten afwijzen als men ze ter nauwgezette lezing en studie kon aanbevelen.

Wanneer het publiek aarzelt in zijn oordeel over de waarde van een of andere lettervrucht, verneemt het gaarne iets omtrent den persoon des schrijvers. Deze nieuwsgierigheid is licht te verklaren, en niet geheel te misprijzen. Het moge in beginsel waar zijn dat iedere arbeid op zich zelf en zonder aanzien van den persoon des makers dient beoordeeld te worden; in vele gevallen zelfs moge de kritiek zeer licht op een dwaalspoor geraken wanneer zij zich laat leiden door hetgeen haar van het bijzonder leven en van het persoonlijk karakter des auteurs ter ooren kwam; toch valt het niet te ontkennen dat, wanneer de indruk, door een kunstwerk in onzen geest achtergelaten, zich niet aanstonds scherp en duidelijk genoeg daarin afteekent, eenige inlichtingen omtrent den persoon des kunstenaars een niet te versmaden hulpmiddel zijn om tot een juist begrip en een zuivere opvatting te geraken. Menigmaal wijkt de ergernis zoodra er eenige sympathie is gewekt voor hem die ergernis gaf. Menigmaal komen wij de bedoeling van een schrijver eerder op het spoor wanneer ons die bedoeling van elders, uit de een of andere confidentie, is bekend geworden. Een blik op de schrijftafel van den romancier of den kriticus doet soms een verrassend licht opgaan over de beteekenis van zijn roman of over den geest die hem zijn scherpe beoordeeling ingaf. En nu moge men met recht beweren, dat het publiek, waar het op zulk een zijdelingsche toelichting bijzonder aandringt, eenvoudig gemis aan doorzicht of aan voldoende voorbereiding verraadt, noch van het een noch van het ander mag men in dezen tijd van letterkundigen overdaad de groote massa der lezers al te zeer een verwijt maken. Waar zooveel wordt voortgebracht, waar zooveel moet verslonden en behoorlijk gedigereerd worden, daar is de hulp van den *interviewer*, die den auteur in zijn studeerver-

trok opzocht of met hem in correspondentie trad, evenmin te versmaden als de rubriek ‘boekbeschouwing’ van een letterkundig maandschrift. En waar het publiek, zooals hier het geval was, op eenmaal verrast wordt door een verschijnsel dat het niet heeft zien aankomen, wanneer het plotseling een fragment onder de oogen krijgt van een kunstwerk dat het niet heeft zien worden, dan spreekt uit zijn wensch om iets naders van den persoon des schrijvers te vernemen, de oprechte begeerte om zoo spoedig mogelijk bevoegd te worden tot het uitspreken van een oordeel dat wel niet iedereen, maar in allen gevalle den beoordeelaar zelven bevredigt.

Daarom was dan ook het hoofdstuk door Edmondo de Amicis in zijne *Ricordi di Parigi* aan den schrijver van l' *Assommoir* gewijd, menigeen hartelijk welkom. Toen een onzer groote bladen het in feuilleton-vorm voor al zijne lezers genietbaar maakte, bewees het velen een wezenlijken dienst. Men vernam nu iets meer omtrent den band die alle deelen van den *Rougon-Macquart*-cyclus vereenigt, men was getuige van de veel omvattende en degelijke voorbereiding die bij Emile Zola voorafgaat aan het werk der compositie, men zag de plannen, de teekeningen, de schetsen, de adversaria, ordelijk gerangschikt, op de schrijftafel liggen, waaruit langzamerhand de roman van Gervaise en Coupeau was opgebouwd, en waaruit de nog onvoltooide deelen van het reuzenwerk in vervolg van tijd zich allengs moesten ontwikkelen. Men zag een romanschrijver voor zich, geheel anders dan men zich zoo iemand gewoonlijk voorstelde. Geen wilde haren, geen pen die zich tusschen trillende vingertoppen koortsachtig over het papier beweegt, geen Muze die haren gunsteling met heilig vuur bezielt; maar een man van studie, met scherpen, kouden blik, die niet zijne verbeelding maar de onderzoekingen van den fysioloog raadpleegt, om te vernemen wat het lot zijner helden moet wezen, en die zich maanden lang bezig houdt met het vervaardigen van een woordenboek van het *argot* der parijsche werklieden, voordat hij de pen opneemt om den eenvoudigsten dialoog uit te werken.

Edmondo de Amicis had te zeer het hart der Nederlandsche lezers gewonnen door zijn ernst, zrjn humor, zijn poëzie, dan dat de bewondering, de geestdrift zelfs waarmeê bij Zola begroette, niet eenigen indruk zou maken op ons publiek. Toch vond die indruk, spoedig een tegenwicht in hetgeen van andere zijden omtrent Zola's persoon vernomen werd en in de wijze

waarop die persoon zich uit enkele plaatsen in de voorreden van zijne werken deed kennen, De toon hierin, en ook in zijne geruchtmakende brochure: ‘La République et la littérature,’ aangeslagen, verried een zelfgevoel waarvoor alleen het fransche woord ‘outrecuidance’ de juiste benaming scheen te zijn. Een dolzinnig dwepen met eigen inzicht sprak er uit de wijze waarop het bekende woord van Thiers: ‘La République sera conservatrice ou elle ne sera pas,’ door Zola werd overgenomen, aldus gewijzigd: ‘La République sera naturaliste, ou elle ne sera pas.’ En toen ook onder ons bekend werd, dat de groote romanschrijver zijne naamlooze medewerking aan het Russische tijdschrift *Vêstnîk Jevropi* gebruikte om in den vreemde ruw en hooghartig den staf te breken over een groot aantal zijner Fransche confrères, kon de bewondering van de Amicis niet opwegen tegen de onverkwikkelijke voorstelling die men zich van Zola's persoonlijkheid vormde. Het bleek hoe langer zoo meer dat de kennismaking met den persoon, voor zoover die mogelijk was, geen voldoende wegwijzing was voor het publiek dat zoo juist en onpartijdig mogelijk over den auteur wilde oordeelen. En waar zelfs, gelijk ons onlangs bleek, de groote meester der realistische romanlitteratuur, Flaubert, den man voor wien Zola zich buigt en die met recht ook *zijn* meester mag heeten, waar zelfs deze aarzelt om de vraag te beantwoorden, of de auteur der *Rougon-Macquart*-romans enkel een naïef geloovige is, doordrongen van het gevoel zijner apostolische roeping, of ook, in niet geringe mate, ‘un malin’ een man die handig partij trekt van den smaak van een zeker publiek voor gekruide lectuur, daar schijnt het veiliger om met Zola's persoonlijkheid zoo min mogelijk rekening te houden waar het de beoordeeling geldt van zijn arbeid.

Een anderen weg heeft onze werkzame en talentvolle landgenoot Dr. Jan ten Brink ingeslagen, toen hij poogde Zola bij het Nederlandsch publiek bekend te maken, en tot een juiste beoordeeling van den naturalistischen roman den weg te banen. Dat deze letterkundige zich hiertoe reeds in 1876 aangordde, ofschoon Zola bij verreweg de meeste onzer lezende landgenooten toen nog zelfs niet bij name bekend was, kan niemand verwonderen. Wij zijjn het van ten Brink gewoon, dat hij met buitenlandsche schrijvers kennis maakt zoodra deze slechts even, en nog geheel ongemerkt, de vaderlandsche grenzen gepasseerd zijn. Gelijk hij indertijd de eerste was die op Robert Hamerling de

aandacht vestigde, zoo was ook hij een der eersten die een roman van Zola onder de oogen kreeg, en de eerste, naar ik meen, die in den schrijver van dit werk een man van beteekenis ontdekte en vermoedde dat ook ten onzent deze man vele monden en pennen in beweging zou brengen. Dr. Jan ten Brink heeft 'le flair littéraire' zooals weinigen, en zijn bekende ijver is oorzaak dat hem niets van beteekenis ontgaat.

'Een woord vooraf' brengt ook hen die het maandschrift 'Nederland' en het weekblad 'de Liberaal' destijds (in 1876) niet geregeld lazen, op de hoogte van de artikelen en bladzijden die de schrijver reeds vroeger aan Zola wijdde, en van de wijze waarop het werk dat vóór ons ligt, is tot stand gekomen. De eerste helft van het boek, de bladz. 1-133, bevatten een herdruk (schoon 'herzien en aangevuld') van de vier artikelen, die vroeger (Juni-Oktober 1877) in 'Nederland' verschenen, terwijl de bladz. 133-258 thans voor het eerst het licht zien. Doch aangezien de schrijver in 'Nederland', gelijk reeds vroeger in 'de Liberaal,' zijn werk heeft moeten afbreken omdat het voor een weekblad, en zelfs voor een maandschrift, te uitvoerig was opgezet, bevat de tweede helft van zijn boek niet een nadere toelichting van het vroeger geschrevene, maar het laatste gedeelte van den vroeger onvoltooid gebleven arbeid. Beide deelen 'vormen een nauw aaneengesloten geheel, dat niet te scheiden (lees: te splitsen) valt.' De auteur acht deze opheldering noodig ten einde 'voorbarigheid en kwaadwilligheid' zoo deze mochten willen beweren, dat zijn tegenwoordige arbeid niets nieuws bevatte, bij voorbaat van repliek te dienen. 'On est si malin!'[1] Daar de schrijver er op gesteld is dat zijne lezers dit weten zouden, heb ik het bij de aankondiging van zijn werk niet willen verzwijgen.

En welke is nu die andere weg, dien Dr. Jan ten Brink heeft ingeslagen om bij het Nederlandsch publiek een onpartijdige en bilijke beoordeeling van Zola's arbeid voor te bereiden? Het is de historische. Zola heeft zijn plaats in de natuurlijke

1 Ik zou wenschen dat de geachte schrijver, al heeft hij ook aan enkele minder aangename bejegeningen blootgestaan, al zijn er wel eens ongegronde verwijten tegen zijne letterkundige loyauteit ingebracht, bij den aanvang van zijne studie over Zola zijne gevoeligheid op dit punt niet had verraden. Bij de bewondering van Zola's 'Herkulesknods' past deze herinnering aan een paar speldeprikken niet. Of vreest hij voor wreeder murteling? Ik heb het vermoed toen ik blz. 252 las van 'den mutsert waarop men ten onzent Zola - *en zijne vrienden wellicht* - zou willen roosteren.' Och kom! On n'est pas si malin!

ontwikkelingsgeschiedenis van den franschen roman; een schrijver als hij kon niet uitblijven; Zola *moest* komen; het naturalisme, dat in den laatsten tijd op de geheele ontwikkeling van den menschelijken geest, op bijna ieder gebied van het weten, denken en handelen, zijn invloed doet gelden, moest zich ook op het gebied der letterkundige kunst openbaren. Bovenal in den franschen roman, waar, gelijk altijd in Frankrijk, de reactie tegen het verouderde scherper vormen aanneemt dan overal elders, moest de romantiek even noodzakelijk door het realisme en het naturalisme vervangen worden als zijzelve vroeger was opgetreden tegen de afgoderij die met het klassieke gepleegd werd.

De geachte schrijver zal er wel geen bezwaar tegen hebben, dat ik in deze gedachte de hoofdgedachte zoek van zijne studie. Natuurlijk bepaalt hij er zich niet toe om deze stelling nader uit te werken. Hij heeft terecht geoordeeld dat het publiek onvoldaan zou wezen als deze historische conclusie niet door beschouwingen van anderen aard werd aangevuld. Maar op haar wil hij toch den nadruk leggen. Reeds zijn titel verplaatst den lezer op dit standpunt. Niet als ‘een aesthetisch-kritische studie’, maar als ‘eene bladzijde uit de geschiedenis van den franschen roman der XIXe eeuw’ kondigt de schrijver zijn arbeid aan. Men zou kunnen vragen, waarom Dr. ten Brink dan niet zijne studie ook werkelijk begonnen is met ons te verhalen wat er in de geschiedenis van den franschen roman te lezen staat alvorens de bladzijde wordt opgeslagen die Zola's naam vermeldt? Indien de schrijver de belangrijke mededeelingen die nu blzz. 23-33 te vinden zijn, voorop had geplaatst, en ze, gevoegd bij hetgeen, blz. 4 en 5, over den strijd tusschen realisme en suprana-turalisme gezegd wordt, tot een inleiding of een eerste hoofdstuk had verwerkt, zou hij, dunkt mij, meer getrouw zijn gebleven aan het plan waarnaar, volgens den titel, het werk moest worden ingericht. Nu herinnert des schrijvers gedachtengang in de eerste hoofdstukken ons wat al te goed, dat deze oorspronkelijk eene reeks artikelen vormden onder den titel ‘Een letterkundige Herkules’, voordat zij aan het hoofd geplaatst werden van een nieuwen arbeid, die een nieuwen titel zou dragen. Nog enkele andere bladzijden trof ik aan die mij bevestigden in de overtuiging, dat eene ‘refonte’ een van de lastigste dingen is waarmee een mensch zich kan bezighouden, een werk dat, zoo er niet bijzonder veel zorg aan besteed wordt, zelfs

aan het talent parten kan spelen[1]. Doch, zoo ik voortging over den opzet van deze studie te spreken, zou de auteur, die ons inlichtte omtrent de compositie van zijn arbeid teneinde onedelmoedige oordeelvellingen te voorkomen, bijna kunnen klagen dat hij van Scylla op Charybdis is vervallen.

Zooals ik zeide, vestigt Dr. ten Brink bovenal de aandacht op het historisch ontstaan en de geleidelijke ontwikkeling der realistische school, op het rechtmatige en noodwendige der reaktie tegen de romantiek, en op het verband dat er bestaat tusschen den naturalistischen roman en het aanvaarden der realistische methode zelfs door de wijsbegeerte, de godsdienstwetenschap en de zedeleer onzer dagen. Hij voert ons van het ontstaan der romantiek, van Châteaubriand en Lamartine, langs de volledige ontwikkeling dier kunstrichting, vertegenwoordigd door Victor Hugo, Alexandre Dumas, George Sand, en, schoon onafhankelijk, door Alfred de Musset, naar het opkomen der realistische school met Honoré de Balzac, hare verdere ont-wikkeling, bovenal door Gustave Flaubert, in mindere mate door Octave Feuillet, Edmond About, Gustave Droz, tot op Emile Zola. En men gevoelt telkens, hier spreekt iemand die het weet. Al die namen zijn voor ten Brink meer dan namen. Hij kent die schrijvers, hij heeft ze gelezen, beoordeeld, hij weet ze te plaatsen. Wij hebben hier inderdaad een okort maar volledig en hoogst belangrijk stuk ‘histoire littéraire’, een kostbaren wegwijzer voor velen.

Helder wordt de tegenstelling tusschen de romantische en de realistische school in het licht gesteld. Terwijl bij de eerste vertelling en vinding op den voorgrond staan, zoodat de fantasie hier de hoofdrol heeft te vervullen, en het leven van den tijd waarin de schrijver en zijn publiek beide thuis behooren, nagenoeg als bekend ondersteld wordt, begreep men voor het eerst na Balzac ‘hoe moeielijk het is een roman te schrijven; vertelling en vinding geraken op den achtergrond bij de nieuwe

1 Zoo vinden wij het uitvoerig oordeel van Marins Topin over het anti-bonapartistisch karakter van *La Curée* en *Son Excellence Eugène Rougon*, tweemalen volledig aangehaald, eerst in het nederlandsch, later in het fransch, en beide malen uitvoerig besproken, naar aanleiding van den eersten (blz 101), en naar aanleiding van den tweeden (blz. 192) der genoemde romans. Ook hier bleven dus de oude artikelen van ‘Nederland’ hun afzonderlijke plaats behouden. Zelfs bevat blz. 192 geen verwijzing naar het vroeger geschrevene.

richting, die eene ernstige studie van den mensch en de maatschappij aanbeveelt.'

Dr. ten Brink hecht er veel aan dat zijne lezers de beteekenis van dit geschiedkundig overzicht goed zullen beseffen. Zonder de leuze: 'tout comprendre, c'est tout pardonner' hier te willen huldigen, is hij toch overtuigd dat men een verschijnsel onpartijdiger on billijker beoordeelen zal als men het natuurlijk, noodzakelijk en voor een deel ook rechtmatig heeft zien ontstaan. Voor velen is Zola een gedrochtelijk wezen dat op eens uit de lucht is komen vallen, of uit den afgrond is opgedoemd, een verwaande onruststoker, een morselel, die, ongeroepen, de menschen met gootwater in plaats van met wij water overgiet. Daarom vangt ook de conclusie die de schrijver aan het einde van zijn studie opmaakt (blz. 253), aan met een korte herhaling van dit overzicht der reeds behandelde histoire littéraire, en heet het (blz. 224), à propos van den storm dien *l'Assommoir* deed ontstaan, dat de naturalistische school in de fransche en europeesche letteren niet bij *toeval* ontstond; dat zij door natuurlijke terugwerking tegen de overdreven fantasie- en gemoedsrichting der romantiek geboren werd; dat zij niets anders wilde dan den ook in Nederland algemeen geëerbiedigden eisch; '*Geef ons natuur en waarheid weer!* tot zijn recht te brengen.'[1].

Niets anders? Emile Zola een hemelbode, op aarde gezonden in antwoord op de Genestet's leekegebedje? Nu, de meeste vragers zouden zich met iets minder hebben tevreden gesteld. Als de leekendichter vernemen kon dat hij op die wijze verhoord is geworden, zou hij wellicht, gedachtig aan de bekende fabel van de kikvorschen die een koning verlangen, de oude romantiek betreuren.

Maar ook Dr. ten Brink ziet in Zola's arbeid meer dan eene eenvoudige rehabilitatie van natuur en waarheid op het gebied der roman-litteratuur. Als hij ook de oude Grieken, Shakespeare, Cervantes, Dickens, Thackeray, den schrijver der 'Misérables,' en vele anderen onder de realisten opneemt, als hij zelfs erkent (blz. 56) dat 'op topografisch terrein,' waar Zola zich bovenal een meester betoont, 'Gustave Flaubert,

1 Deze zelfde denkbeelden vond ik, vooral met het oog op Italië, zeer schoon ontwikkeld in de 'conferenza' door prof. de Sanctis den 15den Juni 1.1. gehouden in den 'Circolo filologico di Napoli', getiteld 'Zola e l'Assommoir'. Milano, fratelli Treves editori, 1879.

in soberheid, Victor Hugo in lyrische verhevenheid, *boven hem* staan,' dan is het duidelijk dat, ook volgens hem, een schrijver als Zola niet voldoende verklaard wordt door te wijzen op het noodzakelijke en rechtmatige der reactie die op de overdrijvingen der romantiek moest volgen.

Anders gezegd, Zola vertegenwoordigt het realisme op een geheel bijzondere wijze. Hij moge zich aansluiten bij Honoré de Balzac en Flaubert, hij moge, in den aanvang, door het exceptioneele van de toestanden die hij schetst (*Thérèse Raquin, Madeleine Férat*) aan den eerste herinneren, hij neemt toch een eigenaardige plaats in 'aan de uiterste linkerzijde van het realisme,' en naast het algemeen karakter zijner richting eischt ook dit persoonlijke nader verklaring. Die verklaring zoekt Dr. ten Brink eveneens voor een deel langs historischen weg. Hij wijst ons (Hoofdst. I) op Zola's afkomst, beschrijft zijn leven to Parijs en de ontzettende moeielijkheden waarmede de jonge provençaal aldaar had te worstelen, zijn ijver, die klom met iedere teleurstelling, zijn 'ongebroken scheppingskracht,' zijn 'onverslagen scheppingsdorst;' hij toont ons in *Thérèse Raquin* eene eerate, niet bijzonder gelukte, proeve om een echt naturalistischen roman te schrijven, verhaalt ons van de kritiek door den auteur zelven op dien arbeid uitgeoefend (in de Préface voor den tweeden druk), van zijne tweede proeve, *Madeleine Férat*. die echter niet veel beter slaagde, en brengt ons zoo eindelijk bij het groote plan, dat in den bekenden *Rougon-Macquart*-cyclus reeds een begin van uitvoering vond, het plan om de 'natuurlijke en maatschappelijke geschiedenis eener familie onder het tweede keizerrijk' te schrijven. Bij dit 'kolossaal modern heldendicht', dit 'geweldige epos', aangekomen, acht Dr. ten Brink zijn taak als historiograaf van Zola's richting en van Zola's talent volbracht, en noodigt hij den lezer uit hem te volgen in de ontleding en de beoordeeling van de acht romans die van dezen cyclus tot dusverre reeds verschenen zijn: *La fortune des Rougons, La Curée, Le Ventre de Paris, La Conquête de Plassans, La faute de l'-Abbé Mouret, son Excellence Eugène Rougon, L'Assommoir* en *Une page d' Amour*.

Aan elk dezer romans wijdt de schrijver een afzonderlijk hoofdstuk, aan sommige zelfs twee of drie, nadat hij begonnen is met een kort résumé van het geheel te geven en den lezer bekend te maken zoowel met de hoofdpersonen die men zal

zien optreden als met de verschillende, zeer uiteenloopende kringen waarin die personen zich zullen bewegen.

Het hoofdstuk dat die algemeene aankondiging van den cyclus bevat, draagt het eigenaardig opschrift: ‘Een katalogus van helden,’ een titel die geheel beantwoordt aan ten Brink's bewondering voor het reusachtige, het herkulische van Zola's talent, maar die mij toch wel wat deed glimlachen als ik dacht aan de vette Lisa Quenu, de vrouw van den spekslager, aan de idiote Désrée Mouret en haren broeder, den weekeling Serge, of aan den poltron Pierre Rougon, den ‘vibrion’ Maxime en de gulzige Gervaise. Ik geloof ook dat de schrijver meer in Zola's geest zou hebben gehandeld wanneer hij, in den titel van dit hoofdstuk, het woord ‘*helden*’ door ‘*slachtoffers*’ vervangen had; want de hoeksteen van Zola's systeem is immers zijne beschouwing, dat de mensch is en wordt wat zijn afkomst en zijn levenskring met gebiedende noodwendigheid van hem maken zullen. Van strijd tegen de macht der hereditaire neigingen of tegen den invloed eener verderfelijke omgeving is bij de meeste leden der Rougon-Macquart-familie in het geheel geen sprake. De heldennaam past misschien alleen voor den slimmen gelukzoeker Eugène Rougon (Rouher) en voor den edelen enthusiast Sylvère. Doch ook deze laatste is maar een held bij toeval. Wanneer de arts Pascal Rougon hem ten strijde ziet trekken, terwijl Miette, zijne geliefde, met de roode vaan voorop gaat, dan noteert de geneesheer in zijn zakboekje: ‘Hystérisme ou enthousiasme, deux cas de folie: il manquait un héros à la famille, le voila’.

In dit vijfde hoofdstuk geeft Dr. ten Brink ook eene genealogische lijst van de beide branches der Rougom-Macquart-familieën. En, al heeft Zola in *Une page d' amour* den schrijver de gelegenheid gegeven om die geslachtslijst te herzien, zoo is het toch duidelijk dat Dr. ten Brink haar reeds vroeger had opgemaakt; wel een bewijs voor den ijver en de nauwkeurigheid waarmede hij deze acht romans bestudeerd heeft. Een laatste hoofdstuk, getiteld: ‘De voltooiing van den cyclus’, bevat eene korte aankondiging en omschrijving van de twaalf romans die Zola ons nog heeft toegezegd en die ‘het heldendicht in twintig zangen’ zullen voltooien. Aan een kort résumé van de geleverde ‘kritische beschouwing’ zijn de vijf laatste bladzijden van Dr. ten Brink's belangrijke studie gewijd.

Ieder die bij ervaring weet hoe moeielijk het is om van

een of anderen roman een duidelijk en volledig overzicht te geven, zóó dat de hoofdlijn die er door heenloopt goed in het oog valt en de bijzonderheden welke voor de beoordeeling van de idee van het werk of van des schrijvers talent bovenal van beteekenis zijn, niet verborgen blijven, moet erkennen dat Dr. ten Brink die taak over het geheel met talent heeft volbracht. Dat hij den inhoud van *l'Assommoir* en van *Une page d'amour* slechts in het kort aangaf, moet ieder goedkeuren die met den schrijver van meening is, dat de zes-en-zestig uitgaven welke de eerste, en de twee-en-dertig uitgaven welke de tweede der beide romans beleefde, recht geven tot de onderstelling dat zij ook bij Nederlandsche lezers meer dan de andere bekend zijn. Dat de schrijver bij zijn overzicht van *La conquête de Plassans* te veel in herhalingen verviel (zoo vernemen wij minstens drie malen dat Marthe Mouret-Rougon alleen door den priester Faujas tot bedaren was te brengen), hangt samen met het feit dat hij ons in dien roman twee, zelfs drie verschillende geschiedenissen doet onderscheiden. Somtijds (b.v. in zijn overzicht van *La faute de l'Abbè Mouret*) laat de schrijver wel eens juist die bijzonderheden weg die op het aantrekkelijk karakter van den roman, of van de episode waarbij hij ons uitnoodigt stil te staan, een zeer onaangename schaduw werpen. Ik denk hierbij aan de dierlijke genoegens en de stuitende ontboezemingen der onnoozele Désrée in het zooeven genoemde verhaal, en aan de afzichtelijke idylle van Marjolin en Cadine in *Le Ventre de Paris*. In allen gevalle zou ik niemand durven aanraden te onderstellen dat de indruk dien hij van deze beide romans uit ten Brink's overzicht ontvangt, in allen deele bevestigd zal worden door de lezing der werken zelve. Misschien zou men een uitzondering moeten maken voor de idylle van Sylvère en Miette (uit *la Fortune des Rougons*). Ook bij Zola is deze vol liefelijke bekoring, De trekken van het verhaal die door ten Brink worden weggelaten, verhoogen zelfs die bekoring voor hem die met een rein oog getuige kan wezen van de stille worsteling, bij Miette, tusschen maagdelijke naïveteit en zuidelijken hartstocht. Toch zal menigeen van die idylle wellicht een liefelijker herinnering behouden als hij, na de dichterlijke vertolking van ten Brink te hebben gelezen, zich hierdoor voldaan rekent, al moet de voorlaatste volzin van den Nederlandschen tekst hem daarbij ook onverklaard blijven.

Over het geheel kan ieder die met den inhoud van Zola's

romans bekend wil worden en over het algemeen karakter dier werken wil oordeelen, met vrucht de verdienstelijke overzichten raadplegen die Dr. ten Brink er van heeft gegeven. Hij zal den kundigen schrijver bovendien gewis dankbaar zijn voor de inlichtingen, de politieke geschiedenis van het tweede fransche keizerrijk betreffende, die deze in zijn overzicht van *Son Excellence Eugène Rougon* heeft ingevlochten. Ook in deze 'histoire rétrospective' toont Dr. ten Brink zich goed thuis. Wanneer wij ons dus herinneren, dat de schrijver, op blz. 4, heeft verklaard, dat hij 'zou trachten door (zijn) *verslag* over de kunstwerken van Emile Zola eene practische bijdrage te leveren ter oplossing van het vraagstuk der aesthetische mondigheid van de realistisch-romantische school dezer eeuw,' dan moeten wij erkennen dat zijn verslag inderdaad duidelijk en, op een paar uitzonderingen na, volledig genoeg is om werkelijk een belangrijke 'bijdrage' tot dit doel te kunnen heeten.

Maar, wie kan tegenover Zola eenvoudig als verslaggever optreden? Wie kan, zulke romans resumeerend, even 'episch' zijn als Zola zelf het wezen wil tegenover de stof die hij behandelt? Zoo iets is niet mogelijk, allerminst voor een letterkundige als Dr. ten Brink. Het verwondert ons dus niet, al spoedig van dezen 'verslaggever' te vernemen dat hij 'zijn oordeel' geven zal over den kunstenaar en over het standpunt dat deze inneemt. En pas heeft hij ons den inhoud van Zola's eersten roman, *Thérèse Raquin*, medegedeeld, of de schrijver maakt ons deelgenoot van den indruk dien hij van dezen eersteling heeft ontvangen (blz. 18), en voert ons mede in een hoogst belangrijke discussie over het *ethische* en over het *aesthetische* vraagstuk, die naar aanleiding van Zola's naturalisme door de kritiek mogen en moeten gesteld worden (blz. 21 vv., 30 vv.). Ja, reeds op blz. 33 vinden wij Dr. ten Brink's conclusie, aldus luidende: 'dat Emile Zola op *ethisch* standpunt volkomen in zijn recht is.... dat de naaktheden in zijn roman (*Thérèse Raquin*) leelijk mogen genoemd worden, maar dat hij nimmer wulpsch is met voorbedachten rade; dat hij echter als kunstenaar falen zal door overdrijving van zijne *aesthetische* drogredenen, hoe uitnemend ook de analyse van enkele bijzonderheden moge gelukt zijn.' Reeds hier dus eene 'toetsing van Zola's beginselen.' Dr. Jan ten Brink achtte haar noodzakelijk, opdat zijne lezers reeds aanstonds 'een vasten maatstaf' zouden bezitten voor des schrijvers lateren hoogst merkwaardigen kunstarbeid.

En wij willen gaarne hierbij vergeten, dat de schrijver op blz. 4 had verklaard: een ‘uitvoerig onderzoek naar de aesthetische mondigheid der realistisch-romantische school zou beter aan 't *eind* dan bij het *begin* van deze studie te plaatsen zijn.’ Wij begrijpen dat de verslaggever als kriticus moest optreden; en hoe eerder hij dit deed, des te aangenamer voor zijne lezers, die immers vooral eene *beoordeeling* van Zola's romans van hem verwachtten.

Zoo werd deze ‘historische studie’ al zeer spoedig eene ‘kritische beschouwing.’ Aan het eind van zijn arbeid gekomen, noemt de schrijver zelf haar vrijmoedig met dien naam. En zij verdient dezen inderdaad. Maar daarom juist viel de conclusie, waarmede het werk besloten wordt, mij tegen. Indien iemand er zich toe bepalen wilde om ‘de uitkomst van het onderzoek,’ zooals deze blz. 257 v. wordt opgemaakt, te raadplegen ten einde op die wijze kort en goed Dr. ten Brink's oordeel over Emile Zola en diens letterkundig standpunt te vernemen, zou hij met recht kunnen vragen, of dit nu alles is wat deze doctor te zeggen heeft. Ik zou hem naar tal van bladzijden, met name naar blz. 30-34 en 224, in het boek zelf kunnen verwijzen. Maar misschien zou hij mij bescheid geven met de opmerking, dat de conclusies der laatste bladzijden dan ook niet de *slotsom* mogen heeten van Dr. ten Brink's kritiek.

Ik lees daar:

‘dat in de geschiedenis van den franschen en wellicht ook van den europeeschen roman de naturalistische richting een plaats heeft veroverd,’

maar ik vraag natuurlijk: acht gij die verovering volkomen rechtmatig, en verdient de veroverde plaats blijvend te worden ingenomen?

Ik lees verder:

‘dat Zola, als leerling der vroegere realistische school, zich op buitengewone wijze heeft onderscheiden,’

maar ik vraag: waardoor onderscheiden? alleen ‘door stalen vlijt en onvermoeide studie, door scheppingsdorst en reusachtige plannen’ (blz. 224), of ook door voorliefde voor afzichtelijke tooneelen, door misbruik van talent, door overtreding van de wetten der kunst?

Ik lees:

dat hij meesterstukken van stijl en studie heeft voltooid, die den naam dragen van *Le Ventre de Paris, La Conquête de Plassans, La faute de l'abbé Mouret*, en *Une page d'amour*;

‘dat hij in andere kunstwerken uit den kring van den door hem verdichten cyclus der *Rougon-Macquart* zich weinig bekommerd heeft over (lees: om) de algemeen aangenomen begrippen van schoon en leelijk;’

en ik vraag: dus alleen een zonde tegen het algemeen aangenomene, tegen de conventie? eene hooge onverschilligheid tegenover de aesthetische begrippen van den dag en de gevoeligheden der zwakke zenuwen? of ook eene laakbare miskenning van de rechtmatige eischen van het schoonheidsgevoel?

Ik lees:

‘dat hij niets huldigt dan de feiten, en ze beschrijft zonder aanzien van den heerschenden goeden smaak, zoodra zijn onderwerp ze hem aan de hand doet;’

en ik vraag: mag de kunstenaar zoo de slaaf van zijn onderwerp zijn? is er niet een grens tusschen ‘den heerschenden goeden smaak,’ waarnaar men niet behoeft om te zien, en het kieschheidsgevoel dat een romanschrijver wel degelijk ontzien moet?

Ik lees:

‘dat hij met gadelooze degelijkheid van den roman eene natuurlijke historie der maatschappij gemaakt heeft;’

en ik vraag; mag een roman-cyclus zulk een handboek voor natuurlijke historie wezen?

Ik lees:

‘en dat men in zijn persoon en werken een uiterst merkwaardig verschijnsel voor de geschiedenis der litteratuur onzer eeuw heeft gewonnen:’

en ik vraag ten slotte: - ‘merkwaardig’ - is dat uw slotwoord, uw laatste epitheton voor Zola's arbeid? Gij staat tegenover een verschijnsel, door sommigen begroet als de dageraad van een nieuwen dag, door anderen gevreesd als den aanvang eener egyptische duisternis, tegenover een man dien sommigen huldigen als den Messias, dien anderen vloeken als den Satan. Gijzelf hebt hem tot een halfgod (immers tot een ‘Herkules’) gemaakt, - maar gij hebt ook gebloosd over de ruwheden van uwen heros. En zie, nu gij een laatste woord zult spreken, nu ontleent gij aan den een of anderen duitschen Spieszburger zijn onbeholpen ‘merkwürdig! merkwürdig!’

Wat mij ‘merkwaardig’, ik wil zeggen opmerkelijk, zelfs zonderling is voorgekomen, is dit, dat op de meeste der vragen die ik daareven stelde in de ‘slotsom der kritische beschou-

wing' met geen enkel woord, maar in den roman zelven menigmaal zeer duidelijk en volledig wordt geantwoord. Laat mij enkele uitspraken van den geachten schrijver aanhalen, bij voorbeeld, blz. 30: 'Het streven naar waarheid is niet alles, niet de Alfa en de Omega van den romantischen kunstenaar. *Niet alle waarheid is stof voor den novellist*'[1]; blz. 31: 'De realisten vergaten dat zij naar een ander doel (dan alleen naar waarheid) hadden te streven als kunstenaars. Zij vergaten dat *alle kunst als hoogste doel de schoonheid huldigt*[1]. Ieder kunstwerk, hoe gering ook, zal steeds uit dit doel verklaard moeten worden.... Wat wetenschappelijk de hoogste belangstelling inboezemt, is meermalen geheel onbruikbaar voor den kunstenaar. De siameesche tweelingen zijn fysiologisch en anatomisch de aandacht der wetenschap overwaardig, doch een beeldhouwer die ze in marmer voorstelde, zou op strenge wijze worden gelaakt'[2]. Voorts, blz. 32, nadat is opgemerkt, dat het vrij wat moeilijker is den romanschrijver dan den beeldenden kunstenaar de grenzen aan te wijzen die het schoonheidsgevoel hem verbiedt te overschrijden: 'Ook de *romancier* moet evenwel kunstenaar blijven *in de keuse van zijn stof*....[3] Altijd blijft de eisch dat zijne heroën of daemonen een aesthetischen eindindruk behooren achter te laten.' En op dezelfde bladzijde: 'Ziehier de *zwakke zijde van de realistische school*[4]. Zij wil degelijk zijn bij uitnemendheid, doch zondigt tegen de eischen der aesthetiek. Men kan niet *alles* schrijven, evenmin als men *alles* schilderen kan'. - Met deze uitspraken plaatst Dr. ten Brink zich lijnrecht tegenover Zola, wiens hoofdgedachte deze is 'dat de romanschrijver iedere slof mag behandelen, mits dit onderwerp maar grondig bestudeerd zij'. Hij noemt die meening dan ook rondweg 'een aesthetische drogreden'. Dr. ten Brink gewaagt verder van 'den realistischen wansmaak uit *Thérèse Raquin*' (blz. 34); hij bejammert het, bij zijne beoordeeling van *La Curée*, 'dat de dichter niet soberder, niet kiescher was in de detailteekening, vooral ten opzichte van Renée en Maxime in hunne misdadige liefdesbetrekking' (blz. 102), en naar aanleiding van de ruwheden waarvan het in *l'Assommoir* wemelt

1 Dr. ten Brink onderschrapt.
1 Dr. ten Brink onderschrapt.
2 Dit beeld is m.i. voortreffelijk gekozen ter toelichting van des schrijvers stelling.
3 Ik onderschrap.
4 Dr. t.B. onderschrapt.

zegt de schrijver (blz. 218). ‘Zoolang de realisten alleen naar volstrekte waarheid streven, zullen zij geen ergernis gevoelen voor het *absoluut leelijke*[1] en daarmede den goeden smaak met voeten treden’.

Ik zou meer kunnen aanhalen. Doch genoeg om te doen zien dat Dr. ten Brink een zeer bepaald, zeer duidelijk te herkennen kritisch standpunt inneemt tegenover het naturalisme van Zola, en niet schroomt zijn gevoelen uit te spreken zelfs wanneer hij het hoofdbeginsel van Zola's kunstfilosofie onbepaald moet verwerpen.

Maar des te meer moet het ons dan bevreemden dat de schrijver in zijn ‘slotsom’ niet kortelijk herhaald heeft wat hij zoo goed en zoo ernstig op onderscheiden bladzijden van zijn boek had geschreven. Hierbij alleen op te merken, dat het boek blijkbaar niet overal met evenveel zorg bewerkt is, gaat niet aan. Eene conclussie wordt natuurlijk gewikt en gewogen. Het berouwt Dr. ten Brink, zon men veeleer zeggen, dat hij hier en daar over Zola den staf heeft gebroken. Hij schijnt het te betreuren dat de omstandigheden en zijne eigen aesthetische overtuiging hem gedwongen hebben om de rol van eenvoudig verslaggever, waartoe hij zich blz. 4 had verbonden, tegen een meer actieve rol te verruilen. Ja, hij schijnt zelfs, aan het slot van zijn arbeid gekomen, in de meening te verkeeren, dat het hem vrij wel gelukt is zich tot een eenvoudige beschrijving te bepalen. Want, hoe is het anders mogelijk dat de schrijver van blz. 31 vv. op blz. 257, na een korte parallel tusschen Dickens en Zola, alsof hij zijn lezers voor het eerst met die quaestie bezighield, eenvoudig dit nederschrijft: ‘En hier ligt juist de groots strijd der aesthetische beginselen, *die gemakkelijker te beschrijven dan te beslechten is*[2].’ Alsof Dr. ten Brink zich eenvoudig tot het *beschrijven* van dien strijd had bepaald!

Ik wees met eenigen nadruk op die neutrale kleur, op dat zuiver ‘episch’ karakter dat de heer ten Brink aan zijne conclusiën poogt te geven, omdat het mij voorkomt dat hier de zwakke zijde schuilt van zijne belangrijke studie. Zijne houding tegenover Zola's arbeid is menigmaal *weifelend*. Hij geeft en neemt. Wel steekt hij de trompet - en niet alleen de loftrompet, ook die van den richtenden aartsengel - over zijn auteur. Maar menigmaal geeft de bazuin een onzeker geluid. Soms moge de klank even klaar als krachtig wezen, het is alsof ten

1 Ik onderschrap.
2 Ik onderschrap.

Brink, beducht voor de uitwerking van dien forschen toon, zich haast om ‘en sourdine’ te gaan blazen. Zoo ik mijn indruk met een ander beeld mag teruggeven, het is alsof gij een rechter voor u ziet optreden, die zich telkens geroepen acht om voor advocaat te fungeeren, en die nu en dan een poging doet om alleen maar griffier te wezen en de processtukken te resumeeren. Er is voor den schrijver natuurlijk iets vermoeiends, maar voor het publiek bovendien iets onbevredigends in dat gedurig wisselen van toga. Deze drievuldigheid schaadt aan het gezag van den kriticus.

En toch kan ik mij begrijpen dat Dr. ten Brink in de verzoeking kwam om de drie genoemde functies tegelijker tijd waar te nemen. Want een heftig aanklager staat in het gestoelte van het publiek ministerie, een aanklager, die dikwijls van overtreding spreekt waar geen overtreding is begaan, die menigmaal vol diepe verontwaardiging weigert het dossier behoorlijk na te zien, omdat er eenige scabreuse stukken in voorkomen, en die, zonder behoorlijk voor zijn gewichtige taak te zijn voorbereid, van een ‘crime de lèse-majesté’ gewaagt waar eenvoudig de ruwe taal van den beklaagde zijn zenuwen van streek heeft gebracht.

Die aanklager is een groot deel van het publiek, bovenal van het Nederlandsch publiek. Het zijn die ‘voor elken indruk overgevoelige gemoederen, die Zola's naam niet meer willen hooren noemen’, die de noodige ‘onverschrokkenheid missen om hem nauwkeurig te bestudeeren’ (blz. 3.). Het zijn de aanhangers eener ‘oppervlakkige kruijeniersmoraal’, die ‘naar de utiliteitsgronden’ van hun stelsel den romanschrijver veroordeelen ‘met miskenning van zijne eigenaardige opvatting der letterkundige kunst,’ en die ‘op de werken van den kunstenaar aanvallen met de blikken sabel van wijlen braven Henderik’ (blz. 9). Het zijn de lezers die bij *l'Assommoir* ‘huiverden, rilden, en er verder niets van wilden weten’, ‘sentimenteele kritici’, wier ‘gevoelsbezwaren op kunstgebied’ veel overeenkomst hebben met ‘de gemoedsbezwaren der kerkelijken’, die ‘met groote naïveteit een verpletterend vonnis uitspreken op grond van *enkele aesthetische begrippen, die zij toevallig hebben leeren vormen*’ (blz. 224)[1]. Met zulk een openbaar ministerie naast

1 Ik onderschrap.

zich, is het begrijpelijk dat de rechter ten Brink menigmaal opvliegt van de groene tafel, en in de tribune van der balie overspringt. Dit publiek van onbevoegden is des schrijvers *bête noire*. Hij ziet het gedurig tegenover zich staan, ook wanneer de aanklager met degelijker en ernstiger bezwaren voor den dag komt.

Maar verdient het publiek wel zoo hard te worden gevallen? Zola schreef immers voor iedereen. Hij wil gelezen worden. Hij heeft de pretensie, als aesthetisch-naturalistisch wetgever op te treden. Hij wil de zenuwen der zwakken stalen, - misschien wel den blos der eerbaren van het voorhoofd wegvagen. Hij wil de wereld zoover brengen dat ze zijne werken als het nec plus ultra der letterkundige kunst huldigt. Tegen zulk eene opgeschroefde pretentie mag het publiek wel reageeren. Onder zijn sentimenteele vormen ligt een ruime dosis goeden smaak, poëtischen zin, kieschheid en idealiteit verborgen, die recht hebben te protesteeren tegen hetgeen Zola zijnen lezers niet alleen als wetenschap, maar bovenal ook als kunst voorzet. Ik stem gaarne toe dat er ‘inspanning en studie noudig zijn’ om tot een onpartijdige beoordeeling van Zola's arbeid te geraken, dat wie de noodige ‘onverschrokkenheid’ bezit om zijne romans te lezen en te bestudeeren, daarvoor ruimschoots beloond wordt. En wij zijn er Dr. ten Brink dank voor verschuldigd dat hij velen deze studie gemakkelijk heeft gemaakt. Maar ten slotte blijft er toch veel subjectiefs en persoonlijks in het oordeel dat wij over een kunstwerk vellen, vooral over een serie romans die allerlei wijsgeerige, ethische en aesthetische quaesties in het leven roepen. Bevoegde kunstrechters zelfs hebben beweerd, dat het ten slotte een quaestie van smaak en van temperament is of men Zola genieten kan, ja, dan neen. En hoezeer Dr. ten Brink ook zocht naar een objectieven maatstaf voor zijne kritiek, toch is er in zijn eigen werk menig subjectief oordeel te vinden, waarvan hijzelf bekent dat het niet anders dan subjectief wezen kan. Men leze op blz. 257: ‘Ik schaar mij bij hen die ongaarne eene reeks van treurige, sombere, leelijke hoofdstukken uif het leven der behoeftige volksklassen lezen.... Ik lees die *ongaarne*....’ Is er iets subjectievers denkbaar? Indien een zuiver objectieve kritiek altijd mogelijk geweest ware, Dr. ten Brink zou de verzoeking niet in zich hebben voelen opkomen om liever griffier dan rechter te wezen.

Daarom verdient de instinctmatige en oppervlakkige reactie van het publiek in dezen bepaald eenige waardeering. Alleen die-

genen zou men zonder pardon mogen behandelen, die als macht-hebbende kritici wilden optreden zonder een anderen maatstaf te hebben dan hun zenuwen en wat toevallig opgedane aesthetiek.

Maar ten Brink is ook in den grond veel verdraagzamer en billijker tegenover hef oordeel van het publiek dan men oppervlakkig zou meenen. Hij heeft oog voor het vele ware en goede dat in die afkeuring zich uitspreekt. Want - en dit is wel het beste bewijs - herhaaldelijk, wanneer hij als advokaat voor Zola optreedt, pleit hij *verzachtende omstandigheden*.

Zoo b.v. blz. 46, waar ik lees, naar aanleiding van *Madeleine Férat*: ‘wellicht zou tevens ten voordeele van den auteur kunnen gelden, dat hier althans het verdrietelijk thema der moderne zederomans, *echtbreuk der gehuwde vrouw*, slechts van ter zijde wordt aangeroerd.’ Zoo blz. 39, waar aan het Nederlandsche publiek herinnerd wordt, dat, bij verloving en huwelijk, de nederlandsche toestanden gelukkig veel beter zijn dan de fransche, en dat ‘de fiere zekerheid van dit feit’ ons tot bedachtzaamheid moet stemmen bij de beoordeeling van den franschen zederoman. Zoo blz. 20, waar op het verschil wordt gewezen tusschen Zola's onverschrokken wetenschappelijke behandeling van scabreuze toestanden en ‘die rooskleurige boekjens vol indiskretiën uit de waereld der boudoirs en der coulisses, welke bij duizenden exemplaren worden gedrukt’. Zoo blz. 88, waar, naar aanleiding van de naaktheden die in *La Curée* voorkomen, deze opmerking herhaald wordt, en waar ze tevens wordt vermeerderd met twee andere, die het oordeel over ‘de smakeloosheid’ van den schrijver moeten veizachten. Zoo bovenal blz. 55, waar het Dr. ten Brink ‘verheugt, met een gevoel van voldoening te kunnen verklaren, dat Zola zich praktisch minder stipt houdt aan zijne (materialistische)filosofie dan verwacht kon worden volgens de uiteenzetting zijner theorie’, dat hij ‘zwarter schijnt dan hij is voor de tegenstanders dor materialistische richting’, dat hij ‘eerbied heeft voor de zedewet, en de boosheid des harten, de zelfzucht, de zedeloosheid nooit in een gunstig licht poogt te stellen’. Met blijkbaar genoegen wijst Dr. ten Brink er op, dat Zola ‘somtijds partij kiest voor de edelen en reinen van zeden, en een kort maar verpletterend oordeel uitspreekt over de walgelijke, bonapartistische lepra die het tijdvak 1851-1870 kenmerkt’, - al zal hij de eerste zijn om toe te geven, dat het uitspreken van zulk een oordeel eigenlijk toch eene *inconsequentie* is van

den romancier die volstrekt niet als geneesh eer, maar alleen als anatoom en fyzioloog wil optreden, en dat Zola eigenlijk pas tevreden mag zijn over zich zelven, wanneer hij er in geslaagd zal zijn om ontboezemingen als die aan het slot van *le Ventre de Paris* te vermijden.

Wanneer onze kriticus er met nadruk op wijst dat een roman als '*Thérèse Raquin*' 'practisch tot een zuiver zedelijk resultaat' moet leiden, dat 'de historische schildering in *l'Assommoir* op veelzijdige wijze nuttig zal kunnen zijn,' dat deze roman werkelijk 'de la morale en action' bevat, dan verraadt hij diezelfde behoefte om Zola van zijn beste zijde te laten zien, om aan te toonen dat het zedelijk gevoel ook bij dezen zuiver wetenschappelijken romanschrijver nolens volens aan het woord komt. Ware dit niet zijne bedoeling, de heer ten Brink zou de kritiek die Zola zelf op zijne *Thérèse Raquin* heeft uitgeoefend (in de Préface vóór den tweeden druk) zeker minder hoog hebben aangeslagen (blz. 33), en minder lang hebben verwijld bij de idyllen van Sylvére en Miette, van Gervaise en Goujet, van Rosalie en Zephyrin.

Het is er verre van daan dat wij den geachten schrijver daarvan een verwijt willen maken. Integendeel, dat streven juichen wij luide toe. Het publiek mag en moet weten dat Zola zijn hart niet verloren heeft, al doet hij ook zijn uiterste best om alleen met zijn hoofd te werken; dat deze romanschrijver, al wil hij ook dat men niets anders dan 'menschenkennis en levenswijsheid'[1] uit zijne werken zal putten, toch nu en dan woorden van edele verontwaardiging en innig medelijden spreekt, die een weerklank zoeken in het gemoed des lezers. *l'Assommoir* wil geen *Negerhut* wezen. Maar als hij het worden kon, als dit boek aan de slaven van den drank de vrijheid kon helpen teruggeven, zou zeker Dr. ten Brink er zich hartelijk in verheugen[2] - en misschien ook wel Emile Zola zelf.

Maar waarom heeft Dr. ten Brink uit dit een en ander niet krachtiger en ernstiger de conclusie getrokken, dat het zuiver epische, beter nog het zuiver wetenschappelijke karakter, de absolute objectiviteit die Zola najaagt, in een roman niet alleen niet geoorloofd, maar ook onmogelijk is. Op blz. 19 schijnt het dat hij den lyrischen realist Dickens, 'die spoedig de harten zijner lezers wint,' boven den epischen realist Zola stelt, die

1 Aanhaling uit een brief van Zola.
2 Men leze zijne apostrofe aan dierenbeschermers, blz. 224.

de harten ‘koud laat’[1]. Maar aan het slot van zijn boek schijnt Zola, die ‘alleen feiten wilde,’ die geen ‘schitterlicht van humor over al de akeligheden van *l' Assommoir* wierp,’ het toch weer van Dickens te winnen, ‘die alles kleurde met zijn goede luim.’ Immers daar leest men: ‘Dit alles komt zeker ten goede van de lezers, maar de waarheid lijdt er bij’. - De waarheid? - Vooreerst heeft Dr. ten Brink ons immers zelf geleerd, dat ‘het streven naar waarheid niet de Alfa en de Omega is van den romantischen kunstenaar,’ en dan is er toch ook voor hem wel verschil tusschen *la copie du reël* en *l' imitiation du vrai?*

Zoo is er dan iets weifelends, iets onzekers, iets schroomvalligs, zou men bijna zeggen, in de kritiek van onzen schrijver. Wordt dit eensdeels verklaard uit zijne vrees om concessies te doen aan onbevoegde en sentimenteele beoordeelaars, voor een ander deel ligt de grond van dien schroom in de diepe bewondering die Dr. ten Brink vervult voor het talent van den grooten naturalist. Hij vreest dien genialen kunstenaar, wiens ‘scheppingskracht’ bijna alleen overtroffen wordt door zijn ‘scheppingsdorst’, die geen bladzijde schreef zouder de meest nauwgezette voorbereiding, die alles wat hij teekent, het moge in een menschenziel omgaan of in de bonte menschenwereld plaats grijpen, heeft gezien, ontleed, begrepen, - hij vreest dien ‘geweldenaar’ onrecht te doen. Reeds op de eerste bladzijde wil ten Brink ons leeren opzien tegen dien reus. Zola is voor hem ‘een Herkules,’ in één adem te noemen met Dante, Rafaël, Michel Angelo, Shakespeare, Richard Wagner. Als een ‘Herkules’ heeft hij zich bovenal geopenbaard, toen hij het plan opvatte voor zijn reuzenwerk, om, namelijk, in een reeks van twintig romans ‘de natuurlijke en sociale geschiedenis eener familie onder het tweede keizerrijk’ te schrijven. Welk een plan! En met welk een ongebroken ijver, welk een ijzeren wilskracht, welk een macht van kennis, welk een onnavolgbaar talent van beschrijving is die arbeid reeds voor een deel uitgevoerd! Het is den heer ten Brink een lust ons te doen verwijlen, nu eens bij een forsch kontrast, dan bij een fijne détailteekening, nu eens bij een ‘reusachtig stilleven,’ dan bij een ‘realistische idylle,’ die getuigenis afleggen van Zola's veelzijdig en machtig talent. Als gij vraagt, wat dezen romanschrijver

1 Dit blijkt o.a. uit deze uitdrukking: ‘men herinnere zich hoe een *waarachtig* romandichter (Cnarles Dickens) wroeging opvat,’

van zijn realistische kunstbroeders onderscheidde, dan antwoordt ten Brink (blz. 224 en elders): ‘stalen vlijt en onvermoeide studie, scheppingsdorst en reusachtige plannen.’ Overal en altijd is Zola hem ‘de Herkules,’ ‘de titan,’ ‘de geweldenaar’.

Is het te verwonderen dat die indruk hem bij zijne kritiek beheerscht? Ik acht het zeer natuurlijk. En toch moest ik glimlachen, toen ik Zola's tweeden roman, *Madeleine Férat*, achtereenvolgens aldus gekwalificeerd vond: ‘*buitengewone* studie van fysiologischen en psychologischen aard’ (blz. 35), ‘een *zonderling* verhaal’ (blz. 42), ‘een *weinig verkwikkelijk* boek’ (blz. 45), ‘een *volkomen mislukt*’ kunstwerk (blz. 46). Uit dien klimax spreekt de schroom, die ten Brink tegenover zijn Herkules bezielt. Het is alsof zijne kritiek slechts pianissimo durft beginnen, om eindelijk toch fortissimo te eindigen. Ook wanneer de kriticus de ergerlijke tooneelen uit *la Curée*, die ook hij af keurt en ‘bejammert,’ alleen op rekening stelt van ‘de overmatige krachtsinspanning van den geweldigen artist’ (blz 92), of wanneer hij (blz. 235) verklaart dat de kritiek wellicht zou kunnen klagen over de talrijkheid der stadsgezichten in *Une page d'amour*, maar dat zij ‘aanstonds ontwapend wordt als zij leest’, vindt gij daar de sporen van diezelfde aarzeling, die uit ten Brinks eerbied voor zijn Herkules licht te verklaren is.

Toch zou ik gewenscht hebben dat hij dien schroom wat meer had weten te overwinnen. Mij dunkt, ook op het standpunt van hen, ‘die door den weergaloozen rijkdom van den krachtigen natuurschilder tot eerbiedige bewondering zijn gestemd’ (blz. 170), blijft het waar ‘dat de auteur, gedreven door zijne naturalistische methode, geen maat kent en telkens in eindelooze beschrijvingen vervalt, die vermoeien en verdrieten.’ Wat mij betreft, ik wil gaarne bekennen dat die beschrijvingen mij dikwijls verdroten hebben, dat mijne kritiek niet ‘ontwapend werd zoodra ik las.’ De beschrijvingen zijn en blijven toch altijd de lijst der schilderij. Zoodra zij buitensporige proporties aannemen, doen zij schade aan den indruk dien de schildering maken moet. Den romanschrijver is hierbij veel meer soberheid opgelegd dan den schilder. Deze laatste moet in vele gevallen tot allerlei kleinigheden afdalen, ten einde geen enkele nuance te verzuimen. Maar de romanschrijver mag zich niet te zeer in kleinigheden verliezen, als hij ons het genot van zijne beschrijvingen niet bederven wil. Hij mag niet vergeten dat, terwijl wij op eene schilderij een menigte lijnen en

kleuren met één oogopslag kunnen overzien, wij zijn boek van regel tot regel, van woord tot woord moeten doorlezen, en dat bij die lezing telkens de eene indruk door den anderen verdrongen wordt. Men ziet veel dingen te gelijk; men leest het een na het andere Bovendien kan de schilder over grooter rijkdom van schakeeringen beschikken om aan ieder détail den rechten toon te geven. De romanschrijver kan soms alleen bij benadering aanduiden wat hij zeggen wil. Zijn vocabulaire is niet onuitputtelijk. En welk een meester Zola zich ook betoonen moge in het schilderen met de pen, Dr. ten Brink zal mij wel willen toegeven dat een zeker aantal woorden, en niet de schoonste, tot vervelens toe telkens weer voor den dag komen, zooals b.v. in *Le Ventre de Paris, odeur grasse, buée chaude, ventre, ventru, puissante odeur de femme*, en meer van dien aard; het woord *gras* vooral moet altijd en overal dienst doen.

Over die beschrijvingen zou nog veel meer te zeggen zijn. Zoo zou ik Dr. ten Brink gaarne willen toegeven dat de beschrijving van de geuren en stanken der verschillende kaassoorten zeer vernuftig het gebabbel der kwaadsprekende vrouwen encadreert. Maar als ik daar lees: ‘le géromé (een zekere kaassoort) mettait dans cette symphonie une note aigue qui se prolongeait en point d' orgue,’ dan vraag ik of dit nog goeden smaak moet heeten. Het talentvol uitgewerkt contrast tusschen de bloedworstfabricage in de keuken van den spekslager en het somber verhaal van Florent heeft ook mij, bij de lezing van *le Ventre de Paris*, zeer getroffen. Maar begaat Zola niet een grove fout, wanneer hij den goedigen Florent aan een jong kind een verhaal laat doen precies in den stijl en met al de nauwkeurigheid van Zola zelven? Wanneer de arme vluchteling van Cayenne aldus het half vergane lijk van zijn makker beschrijft, dat hij op een rots in de zee terugvond: ‘les joues arrondies, ouvrant une bouche énorme, faisaient songer à quelque âme trop grasse rendu à pleine gorge dans la stupéfaction de l'agonie,’ dan vind ik niet alleen die ‘al te vette ziel’ ontzettend leelijk, maar ik kan haar onmogelijk plaatsen in een verhaal van Florent aan de zevenjarige Pauline.

In die beschrijvingen heerscht, behalve hier en daar ontzettend veel wansmaak, ook een overdaad die niet te rechtvaardigen is. Hoe dikwijls wordt de slachterswinkel van ‘la belle Lisa’ ons niet beschreven! En nu moge het waar zijn dat een varkenslager, als hij die beschrijvingen leest, zich verkneukelen zal in die nauwkeurigheid, gelijk de dorpspastoor, als hij ooit

La faute de l'abbé Mouret in handen mocht krijgen, zich verbazen zal over een auteur die het handboek voor dorpspastoors zoo op zijn duimpje schijnt te kennen, of gelijk een botanicus de handen zal ineenslaan als hij de beschrijvingen leest van *Le Paradou* en van Renée's serre, - een romanschrijver mag toch in dergelijke verbazing den lof niet zoeken dien hij heeft na te jagen Zola's romans zullen misschien mettertijd een uitnemende encyclopedie kunnen vormen van allerlei natuurkundige en technische wetenschappen. Wellicht zal een historisch romanschrijver van latere eeuwen er zijne archeologische kennis in voldoende mate uit kunnen putten. Maar als Zola voorzien kon dat zijne romans hiertoe moesten dienen, zou hij misschien beter dan thans het verschil gaan beseffen tusschen wetenschap en kunst.

Deze bedenkingen beletten mij niet om met Dr. ten Brink de hulde mijner bewondering te brengen aan de onvergelijkelijke schoonheden van stijl en schildering die in Zola's beschrijvingen bij menigte zijn aan te wijzen. Zij moeten alleen verklaren waarom ik de kritiek scherper had gewenscht tegenover dit gedeelte van Zola's arbeid. Ook ‘de reusachtige stillevens’ in *Le Ventre de Paris*, hoe ‘geheel eenig, buitengewoon, ongeëvenaard,’ verdienen m.i. niet alleen deze hooge bewondering. Trouwens, de heer ten Brink zelf leverde, misschien onbewust, een niet onaardige kritiek van dien kunstarbeid en van de plaats die de romanschrijver daaraan inruimt, toen hij in het opschrift van hoofdst. IX sprak van ‘het *epos* der Hallen.’ maar in den loop zijner beschouwing (blz. 125) dat woord ‘*epos*’ door ‘*leerdicht*’ verving.

Overal waar Zola in zijn ‘Hercules-karakter’ optreedt, zwijgt bij zijn bewonderaar de stem der kritiek bijna geheel. Het is er verre van daan dat hij ‘de oogen zou sluiten voor de gebreken van den kunstenaar,’ maar ‘de herkulische kracht van zijn talent’ wil hij enkel ‘genieten’ (blz. 4). Daaraan meen ik het ook te moeten toeschrijven dat Dr. ten Brink volstrekt geen bedenking schijnt te hebben tegen het zeer gekompliceerd karakter van Zola's ‘scheppingsplan’, tegen het gemis aan de voor een kunstwerk onmisbare éénheid in *Les Rougon-Macquart*, dit ‘reusachtig epos’, waarbij ‘de realistische Muze hem tot een herkulisch werk bezielde.’

Immers, in den titel van dit werk: *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire*, liggen drie onderwerpen opgesloten. Vooreerst wil Zola de *natuurlijke* geschiedenis le-

veren van een bepaalde familie, m.a.w. hij wil ons de werking beschrijven van de wet der herediteit zooals deze zich openbaart in de vier generaties van een gezin welks stammoeder Adélaïde Fonque, aanleg had tot krankzinnigheid. In de tweede plaats, wil hij de *maatschappelijke* omgeving schilderen waarin die familie optreedt, en, daar hij sommige leden van het gezin onder de hoogste standen, andere in de werkmanswereld of in den kring der groote en kleine burgerij plaatst, zal er bijna geen plek wezen op het groote veld der maatschappij die onbezocht blijft. Eindelijk, moet de geschiedenis der familie verloopen tusschen de jaren 1851-1870 en wil de romanschrijver optreden als historiograaf van het *tweede keizerrijk*. Dus wij ontvangen een *fysiologische*, een *sociale* en een *historische* studie.

Dat is alles goed en wel, maar de éénheid van het werk moet onaangetast blijven. Naar mijne opvatting nu blijft die éénheid niet on verbroken. De belangstelling wordt te zeer verdeeld. Nu eens, b.v. in een gedeelte van *La conquête de Plassans* en in *La faute de l'abbé Mouret*, is de pathologische ontwikkeling der Rougon-Macquarts hoofdzaak en treedt al het andere op den achtergrond. Dan eens, zooals in *La fortune des Rougon*, bovenal in *la Curée* en in *Son Excellence Eugène Rougon*, levert het tweede keizerrijk de stof voor den arbeid, en wordt de fysiologische familie-quaestie bijzaak. In *La Curée* wekt *Renée* veel meer onze belangstelling dan haar man, die een Rougon is, en wat wij van dezen te hooren krijgen, zou ons precies hetzelfde belang inboezemen als hij uit eene andere familie stamde dan uit het jammerlijk geslacht der Rougon-Macquarts. Zoo is ook in *Le Ventre de Paris* blijkbaar de arme Florent, de uit Cayenne teruggekeerde dweper, de hoofdpersoon. ‘La belle Lisa’, die een Rougon is, speelt in het stuk zoo weinig een hoofdrol, dat zij zelfs niet onmisbaar is voor de catastrofe. En de auteur levert zelf een niet onaardige kritiek van de plaats die hij haar aanwees, wanneer hij ons verhaalt hoe zij in vollen tooi naar de prefectuur van politie gaat om haren zwager te ontmaskeren, en daar tot hare teleurstelling verneemt, dat de politie reeds volkomen op de hoogte is van het komplot; dat, onder het régime der mouchards, ‘la belle Lisa’ gerust achter de toonbank der charcuterie had kunnen blijven staan. Ook in *l'Assommoir* zien wij in Gervaise veel meer het vrouwtje van een werkman die zich aan den drank verslaaft, dan eene op wie het noodlot drukt der

onechte branche van de Rougon-Macquarts. En van de bijzondere toestanden door het tweede keizerrijk in het leven geroepen, bespeuren wij in dezen roman evenmin iets als in *La faute de l'abbé Mouret* en *Une page d'amour*. Zelfs *Le Ventre de Paris* bepaalt ons, in weerwil der bonapartische intrigen van den Lebigre-club, veel meer bij het tegenwoordige Parijs dan bij de toestanden van het tweede keizerrijk. Dr. ten Brink is zelfs van oordeel, dat dit laatste element hier ‘buiten spel blijft’, en dat ‘dit derde deel nagenoeg geheel op zich zelf staat’. Doch bevat deze opmerking niet tevens de kritiek van het plan? Wordt ‘de epische draad’, die alle deelen van het geheel moet verbinden, op die wijze niet een draad door de fantasie van den schrijver gesponnen, en alleen door den goeden wil der lezers vast te houden? Ik wensch mij hier met de meest mogelijke behoedzaamheid uit te laten, omdat de cyclus nog niet voltooid is. Waarschijnlijk zal het laatste nummer van de twintig, ‘*De arts Pascal*’, ophelderingen geven, die dit oordeel eenigszins zullen wijzigen. Maar tot dusverre kunnen wij niet zeggen dat de schrijver de drie deelen van zijn plan zoo heeft weten te vereenigen dat ‘de persoonlijke lotgevallen der Rougon-Macquarts de geschiedenis schetsen van het tweede keizerrijk’, en dat de ‘histoire naturelle et sociale d'une famille’ ‘het tafereel wordt van een verdwenen dynastie gedurende een zonderling tijdsgewricht van dwaasheid en schande’[1].

Hoe Dr. ten Brink over Zola's kunstfilosofie oordeelt, hebben wij reeds vermeld. Hij moge zich in sommige gevallen op die methode, en op de overtuiging waarmee Zola haar aanhangt, beroepen ter verdediging van zijn client[2], - die kunstfilosofie zelve heeft zijne sympathie niet Hij acht het verschil tusschen kunst en wetenschap te groot om een romanschrijver te vergunnen iedere stof, welke ook, ter behandeling te kiezen, mits zij maar met wetenschappelijke nauwgezetheid behandeld worde.

Voor de duidelijkheid der kritiek zou ik het wenschelijk hebben geacht, dat Dr. ten Brink in Zola's methode tweeërlei onderscheiden had, zijn *realisme*, dat meent *alles* te mogen en

1 Zie deze aanhaling uit Zola's voorbericht van *La, Fortune des Rangon* bij ten Brink, blz. 53.
2 Zoo als b.v. blz. 98, waar hij het verwijt bespreekt dat Zola ons vermoeit door al te veel kleinigheden, en daartegen opmerkt, dat zijn kunstfilosofie dit eischte.

te moeten *beschrijven* en, en zijn *naturalisme*, dat de samengestelde verschijnselen van het menschelijk leven uit zeer eenvoudige oorzaken, bovenal uit een of anderen hereditairen aanleg, wil *verklaren*. Beide elementen vallen ongetwijfeld samen in zijn 'hartstocht voor *analyse*'. Maar, evenals bij iederen wetenschappelijken arbeid, zoo mogen wij ook hier onderscheid maken tusschen *waarneming* en *verklaring* der werkelijkheid. En die onderscheiding heeft vooral daarom haar nut, omdat de *naturalistische verklaring* ter toelichting kan dienen voor den eigenaardigen trant der *realistische beschrijving*.

Het realisme 'sluit theoretisch geen enkele stof uit, en dus ook niet de schoonste,' zegt Dr. ten Brink, 'al hebben, praktisch, sommige breekebeenen onder de jongere realisten niets dan leelijke stoffen gekozen'[1]. En als bewijs daarvoor wijst hij op de landelijke idylle van Serge en Albine in *La faute de l'abbé Mouret*, en op de dichterlijke beschrijving van het zuidelijk lustoord *Le Paradou*, het bekoorlijk tooneel dier idylle. Doch het komt mij voor dat juist dit gedeelte het minst realistische van Zola's ganschen arbeid is. En dit geldt niet alleen van Albine's zonderlingen zelfmoord, door de verstikkende geuren van duizenden en tienduizenden bloemen: hiervan erkent ten Brink zelf, dat 'strengere naturalisten wellicht zouden terugdeinzen voor dit echt dichterlijk tafereel'[2]. Het betreft hovenal die idylle zelve. Zij is meer dan poëzie; alle werkelijkheid schijnt er uit verdwenen; zij is zuiver mythologie geworden, een zonderlinge nabootsing van de hebreeuwsche sage omtrent Adam en Eva. Niet alleen de naam van het lustoord, *le Paradou*, en die van broeder *Archangias* (de verwarring van een cherub met een aartsengel is vergefelijk) zijn daaraan ontleend. Ook Serge's diepe slaap, de indruk dien Albine op hem maakt, alsof hij haar na dat ontwaken voor het eerst aanschouwde, de zeer onvoldoende kleeding der onschuldige gelieven, ja zelfs de vier stroomen, waarin één enkele beek zich verdeelt, de slangvormige wortels en takken van den boom, aan welks voet eindelijk dezen Adam en Eva de oogen opengaan - alles wijst er op, dat wij hier een pendant van het oude paradijsverhaal voor ons hebben. Doch ik vraag, welke werkelijkheid ligt aan deze fantastische schilderingen ten grondslag? Indien de realistische romanschrijver, zooals

1 Blz. 169.
2 Blz. 179.

Dr. ten Brink zegt[1], ook ‘een weinig theologie gebruiken kan,’ moet ik zeggen dat die wetenschap hier al zeer vreemde diensten heeft bewezen.

Hier is dus wel een zeer schoone, maar tegelijkertijd een zeer fantastische stof door den auteur behandeld En, al moge hij een enkele maal beter geslaagd zijn in het vereenigen van schoonheid en realisme[2], toch valt het niet te ontkennen, dat ook Zola een bepaalde voorliefde heeft voor het leelijke, liever nog voor het vulgaire. En dat dit samenhangt met zijne aesthetisch-wetenschappelijke overtuiging, blijkt, dunkt mij, zeer duidelijk uit de merkwaardige bekentenissen van den schilder Claude Lantier in *Le Ventre de Paris*. Het heeft mij verwonderd, dat Dr. ten Brink op die bekentenissen niet meer de aandacht gevestigd heeft ter toelichting van Zola's persoonlijkheid en van zijne methode. Het is toch duidelijk dat de romanschrijver dezen jongen schilder als tolk doet optreden van zijn eigen denkbeelden over de roeping der kunst. Wanneer Claude, terwijl de rue du Roule hem een vergezicht opent waarbij de gevel der kerk Saint-Eustache den achtergrond vormt van de groote Hallen, uitroept: ‘ceci tuera cela! Tout le moyen-âge et toute la Renaissance peuvent tenir sous les Halles!’ - dan is het duidelijk Zola zelf, die zoo spreekt. En welk is nu het kunstideaal van dien Claude? Eene schilderij te maken die Marjolin, den wezenloozen ‘jongen stier,’ en zijne maitres Cadine voorstelt, elkaar liefkozend op een hoop roode wortelen, witte rapen en groene kool!

Welnu, deze neiging om in zijne schildering bovenal te verwijlen bij het vulgaire, om de grenzen der realistische teekening zoover te trekken als maar eenigszins mogelijk is[3], kan niet alleen verklaard worden uit zijn zucht om het publiek te braveeren, om te toonen ‘qu'on veut tout l'écrire.’ Zij hangt samen met zijne zuiver *naturalistische* verklaring van alle menschelijke daden. Dat er voor al die daden, ook voor de meest gecompliceerde, eene *natuurlijke* verklaring te vinden moet zijn,

1 Blz. 29.

2 Zoo acht ik, in de idylle van Sylvère en Miette, het geheimzinnig zoeken van dun ontwakenden hartstocht veel meer waar en gezond dan het belachelijk napluizen der plafond-schilderingen door Serge en Albine.

3 Terecht zegt Scherer: Ook Zola moet zekere grenzen in zijne beschrijving eerbiedigen. Hij zegt niet alles. Er blijven dingen over die zelfs hij niet zeggen kan. Maar waarom, als er toch grenzen moeten zijn, die dan niet eerder gesteld?

dat alle supranaturalisme hier dient buitengesloten, zullen zeer velen gaarne, met mij, Zola willen toestemmen. Dat de *herediteit* daarbij een ontzaggelijk groote rol speelt, veel grooter dan men gewoonlijk vermoedt, dat met die fatale wet der herediteit lang niet genoeg rekening wordt gehouden, is aan geen twijfel onderhevig. Maar die fysiologische factor is niet de eenige. Ook Zola erkent dat de omgeving van grooten invloed is op de ontwikkeling van een mensch. Bij hem doet echter die omgeving niet veel anders dan de vormen wijzigen waarin een zekere fysische aanleg zich openbaart. Van reactie tegen die fataliteit door inwerking der ideale factoren welke opvoeding en omgeving in menigte kunnen aanbieden, is bij Zola zoo goed als geen sprake. Doet zijne ‘histoire naturelle d'une famille’ u somtijds denken aan de geschiedenis der ongelukkige Labsakiden, door de grieksche tragici zoo aandoenlijk bezongen, met dit onderscheid, dat hij een natuurlijk fatum voor een bovennatuurlijk in de plaats stelt, men mist bij hem den strijd tegen de macht die hier hare heerschappij doet gelden. Vandaar dat er zoo weinig edele personen in zijne werken optreden, en dat die weinigen bijna geen invloed uitoefenen op de ongelukkige slachtoffers der herediteit. De smid Goujet moge een goedhartige, brave athleet wezen, hij is en blijft een schuchtere knaap; en hoe aandoenlijk zijn laatste ontmoeting met Gervaise ook moge zijn, men kan niet nalaten te toornen tegen den man wiens liefde zoo taai en tegelijkertijd zoo krachteloos is. ‘La mère François’ is bijna de eenige aantrekkelijke figuur in *Le Ventre de Paris*. Maar zij is niet veel meer dan een figurant. Zij voert den armen Florent op een groentekar naar de Hallen, zij trakteert hem later op een ommelet, - maar dat is ook alles. En nu is het bijzonder opmerkelijk; dat Claude Lantier, die zoo komisch, en zoo tragisch tevens, al de menschen in twee kategorieën verdeelt, *les gras* en *les maigres*, die den maatschappelijken strijd oplost in een strijd tusschen deze beide elementen, tusschen de heerschzucht der vetten en den haat der mageren, tusschen de onbesuisde dweepzucht van den magere die vet wil worden, en den stillen wrok van den vette die mager werd, - dat deze zelfde man, op de vraag van Florent, tot welke categorie ‘la mère François’ wel behoort, na eenige aarzeling antwoordt: ‘Dat weet ik niet; celle-là, je ne sais pas la classer.’ Welnu, had Zola van die menschen, ‘que le peintre naturaliste ne sait pas classer,’

meer werk gemaakt, had hij hun invloed en den invloed hunner hoogere beginselen niet zoo geminacht, er zouden nog geheel andere bladzijden in zijne romans te vinden zijn. Nu hij deze ideale factoren, die waarlijk niet bovennatuurlijk, die zuiver menschelijk zijn, zoo weinig in rekening brengt, nu liefde, medelijden, eergevoel, berouw[1], zoo goed als nooit optreden om bij de *Rougon Macquarts* de jammerlijke gevolgen te bestrijden van grootmoeder Adélaïde's ‘lésion organique,’ - neen, nu is het niet te verwonderen dat de schrijver bij voorkeur verwijlt bij zulke tafereelen waarin de openbaringen der menschelijke natuur in niets te onderscheiden zijn van ‘les exhalaisons voluptueuses’ der oostersche planten, van de scherpe geuren der tallooze kaassoorten, van de lauwe luchten der groenten, van de misselijke stanken der zeevischmarkt, of van den bedwelmenden reuk van den alkohol.

En zoo ligt, meenen wij, in Zola's eenzijdig naturalistische en fatalistische verklaring van het menschelijk leven de diepe grond voor de eenzijdigheid van zijn realisme; terwijl aan den anderen kant dat eenzijdig realisme hem blind maakt voor de macht der factoren die zijne fysiologische methode vooralsnog niet weet te plaatsen.

Het zou vermetel zijn nu reeds te willen bepalen welke beteekenis Zola's arbeid hebben zal voor de letterkundige ontwikkeling van onzen tijd. Die beteekenis zal zeker niet gering wezen voor hen die met ‘onverschrokkenheid’, maar ook met ernst en kritiek dezen naturalistischen romanschrijver bestudeeren. Met forsche, ja, met ruwe hand, heeft Zola de naakte werkelijkheid ontsluierd, ook voor die kunst die het langst heeft kunnen wanen dat de fantasie hare onkwetsbare beschermvrouw mocht heeten En zoo heeft ook zijne stem een plaats in het koor van hen die op velerlei wijze ons toeroepen dat het volle menschenleven, ook het leven van gemoed en verbeelding, voortaan

1 Men zou de vreeselijke beschrijving der gewetenswroeging uit *Thérèse Raquin* bijna terugwenschen, als men in *La faute de l'abbé Mouret* den jongen priester zonder eenige aandoening, zelfs zonder eenige herinnering aan het gebeurde, de lijkmis hoort opdreunen op het graf van het arme kind dat van zijn idyllischen hartstocht het slachtoffer werd, - of als men in *Le Ventre de Paris* leest hoe ‘de schoone Lisa’ geen ander gevoel heeft tegenover den forschen knaap dien haar vuistslag tot een idioot heeft gemaakt, dan een innig genoegen, dat zij nu, zonder vrees voor haar eer, de donzige wangen van Marjolin met haar vette vingers streelen kan. - Vreemd klinkt daarbij Zola's beweren dat zijne teekeningen ten slotte leiden kunnen tot ‘een enquête naar het ideaal.’

alleen rusten mag op den breeden, hechten grondslag der realiteit.

En moge hij soms onzen afkeer opwekken als wij hem in het slijk dier werkelijkheid zien wroeten, dat wroeten leere ons graven in den vruchtbaren schoot, ten einde daar het ideaal te vinden van ware kunst en ware zedelijkheid, dat geen hemel van mythologie of romantiek ons meer kan openbaren.

Sommigen begroeten in Zola de heraut eener nieuwe era voor de kunst en voor het leven. ‘Neen’, zegt professor De Sanctis, ‘hij is geen voorlooper, ook al zijn zijne kunstvormen nieuw. Hij toont ons de dierlijke wereld in de menschenmaatschappij: maar hij ziet niet verder. Hij is de schilder der verwoesting. De schoone wereld der ideale kunst stort ineen, en Zola verzamelt het onoogelijk puin, en werpt het u in het gelaat. Zola is niet de voorlooper van het nieuwe; maar de lijkbezorger van het oude.’

Misschien is er overdrijving in die woorden. Maar in allen gevalle kan hij, die zoo aan het einde staat van een verouderde wereld, er zich met recht op beroemen, dat hij de nieuwe mogelijk maakt. En Zola staat, met alle echte kinderen van dezen tijd, op de grens tusschen oud en nieuw. Hij staat er onder velen als een machtig talent, als ‘een Herkules.’ Gaarne nemen wij dezen eerenaam van Dr. ten Brink over. Alleen willen wij daarbij niet vergeten dat er velerlei Herkulessen zijn, dat er zijn die de Lernische hydra kortweg dooden, en anderen die er behagen in scheppen het angstig publiek getuige te maken van des ondiers afzichtelijke kronkelingen; dat er zijn die den Kerberos in hun armen smoren, en anderen die hem uit de hel te voorschijn brengen om zijn akelig gehuil na te bootsen; dat er zijn die zich haasten den Augias-stal te reinigen, anderen die het hun plicht achten u mede te nemen om met u te plassen in dien poel van mest en slijk.

Misschien zijn de laatste nog onverschrokkener dan de eerste. Maar ik zou toch betwijfelen of van hen gelden mag wat van den antieken Heracles geldt, of ook hun daden in den grond niets anders zijn dan, in mythologische vorm beschreven, de heldendaden der machtige alles verlichtende, alles zegenende zon. Was de grootste en schoonste daad van den griekschen heros ook niet deze, dat hij den geketenden Prometheus bevrijdde? Welnu, willen onze moderne Herculessen ook deze daad volbrengen, willen zij de lijdende menschheid opheffen uit hare

vernedering, dan moeten zij zich niet buigen voor de fataliteit. Dan moeten zij gelooven aan des menschen recht en roeping om een macht te trotseeren die, hoe ontzettend ook, niet meer tot aanbidding en berusting, maar tot strijd ons prikkelt, sinds zij hare godengestalte voor ons verloren heeft.

Parijs, Januari 1880.
Dr. A.G. VAN HAMEL.

Wanneer een boek door Dr. ten Brink is geschreven en bij Blomhert en Timmerman is uitgegeven, mag men verwachten dat aan stijl, spelling en vertaling alle mogelijke zorg besteed zij. Des te meer verbaasde het mij daarom hier en daar blijken te vinden van slordigheid. Zoo betwijfel ik of, uit het oogpunt van *stijl*, volzinnen zijn goed te keuren als deze: ‘er *gloorde* een vonk van het *herkulische vuur*(?) bij Rombrandt die zijne penseelen *grijpt*;’ (blz. 1); ‘de *geheimen* des levens *oplossen* met *luchtpaleizen* van frasen’ (blz. 4); de realistische school is niet ver *verwijderd* van den *geest* onzer eeuw (ib.); *als bijdrage*... is de kennis der feiten..... een *levensvoorwaarde* (blz. 5); ‘Zola *bezit* een krullenden baard en kortafgeknipte haren (blz 8); *uit* eenige bijzonderheden *vestigt zich* bij den lezer de overtuiging (blz. 13); hun eenig geluk is zich *alleen*, zich *van elkander verwijderd* te bevinden’ (blz. 17); ‘de noodlottige avond ware nimmer *voorgevallen*’ (blz. 43); ‘Zola wijdt voortreffelijke bladzijden *aan* zijn romans, *uit* het oogpunt der kunst’ blz. 56). Telkens stuitte ik op een onverklaarbaar gebruik van praesens en perfectum of imperfectum in denzelfden volzin. Ook vat ik niet hoe ‘een *onverkwikkelijk* boek’ nog ‘*ontsierd* kan worden’ (blz. 8). Vooral aan de revisie van de eerste helft scheen mij niet de noodige zorg besteed.

De lijst der *acht* drukfouten aan het slot maakt een eenigszins vreemden indruk, wanneer men er in het boek minstens driemaal zooveel aantreft, b.v. *beleiders* voor *belijders* (blz 4), bovenal in de spelling der fransche woorden, zooals *sécond* voor *second, indéstructible, révendeuse, mésure*, waar het accent misplaatst is, en *baton, regne, paté, faché, assurement*, waar het accent ontbreekt. Ook zou ik wenschen dat onze zetters voor de fransche *ae* in *aeuvre, écaeurer* enz. niet *oe* in de plaats stelden.

Of ‘passer l'éponge’ goed vertaald is met ‘*een* spons te strijken’ (blz. 167) zou ik betwijfelen, maar dat het fransche *abbé*, de titel van iederen priester, niet door *abt* vertaald mag worden, is, meen ik, uitgemaakt. Ook is een *employé* niet een *ambtenaar* (*fonctionnaire*), maar een *beambte* (blz. 14). Waarom de schrijver Renée en Maxime voortdurend tot *schoon*moeder en *schoon*zoon maakt, terwijl zij *stief*moeder en *stief*zoon zijn, begrijp ik niet. Het verschil tusschen *monstruosité* en *monstre* laat, meen ik, ook niet toe het eerste woord door *wangedrocht* te vertalen (blz. 89), terwijl de zin van ‘tes petits pieds’ beter door ‘uwe voetjes’ dan ‘uwe kleine voeten’ (blz. 6) wordt teruggegeven.

Ook zou ik wenschen dat Dr. ten Brink niet, gelijk zoovelen, *satyre* voor *satire* geschreven had (blz. 101), en dat hij zijn gezag had gebruikt om naar het voorbeeld der Franschen, een logischer punctuatie in te voeren dan bij onze schrijvers gebruikelijk is.

Wachten. (*L'attente.*) van François Coppée.

Aan 't open havenfront, in 't laatste huis der kade,
Van waar het oog een woud van masten overziet,
Ontwaart ge een jonge vrouw aan 't venster, vroeg en spade.
Wat weder 't ook mag zijn, steeds tuurt ze op 't ver verschiet.

Al is haar wang verbleekt als droeg ze zware rouwe,
Al leest ge ook op 't gelaat, dat zorg daar binnen knaagt,
Toch is haar kleed niet zwart als 't kleed der weduwvrouwe,
Maar licht van kleur en juist zooals een meisje 't draagt.

En altijd zit ze daar verlangend uit te staren,
Van 't uur waarop de zee bij 't uchtendkrieken blauwt,
Totdat het stervend licht de rustelooze baren
Als in een nevel hult van purper en van goud.

En elken morgen ziet ze de uchtendstarre kwijnen,
Zij volgt de zonneschijf elke' avond in haar val,
Tot op de plek waar ze eens het vaartuig zag verdwijnen,
En waar, zoo hoopt ze steeds, het eens herrijzen zal.

Zij bleef hem altijd trouw, zij blijft hem altijd wachten,
Want zeker is ze, dat ook hij haar niet vergeet.
Reeds tien jaar is hij weg, toch kweekt ze in haar gedachten
Zijn beeltnis onverflauwd bij alle lief en leed.

Vranderd is ze niets in al haar doen en laten;
Ook haar omgeving bleef getrouw gelijk voorheen.
Soms komt een oude vriend een uurije bij haar praten,
Doch dat gebeurt niet vaak, want ze is het liefst alleen!

De vreemdling die haar ziet met gladgestreken haren,
Een penningske op de borst bevestigd aan een lint,
Geheel gekleed, geschoeid als in haar meisjesjaren,
Beschouwt haar meestal als een schuw en pruilend kind;

Maar die haar gadeslaat, wanneer zij 't hoofd laat rusten
Op 't handje blank en teêr, dat somtijds koortsig beeft,
Terwijl haar geest hem zoekt op verre, verre kusten,
Begrijpt den zilvren draad, die door het haar zich weeft.

O! alles spreekt van hem, waar ze ook den blik mag wenden;
Zijn kijker, zijn horloge en duizend kleinigheên.
Gebroken zijn ze en oud; maar toch het zijn bekenden,
Haar lief en heilig als herinring aan 't verleên.

Hij liet zijn boeken thuis, om ruimte aan boord te winnen.
Ze sluimren rij aan rij, vergeten onder 't stof.
Een reuzenhagedis hangt tusschen 't web der spinnen.
Het was zijn karabijn die 't monster doodlijk trof.

Aan elk der wanden prijkt een aantal snuisterijen.
Hij zelf bracht ze indertijd van verre reizen meê.
Daar tusschen hangt een kanrt, die 't wisslen der getijen,
Den stroom en diepgang meldt van 't machtig rijk der zee.

Die gele, sombre kaart schijnt 't arme kind te hoonen.
Een reeks van spelden volgt het vaartuig op zijn tocht,
Maar de afgebroken lijn is daar, om aan te toonen,
Dat zij slechts korten tijd den zeeman volgen mocht.

Die kronkelende lijn loopt tot de keerkringstreken,
Die 't vaartuig had bereikt, orkaan en stroom ten spijt.
Van daar ontving ze een brief - en plotsling mist ge 't teeken,
Want 't was zijn laatst bericht en... sinds verstreek de tijd.

En juist waar 't spoor verdwijnt vertoont zich op de zeekaart
(Een werk van meesterhand) een donkre vlek, een stip.
Daar spookt de dwarrelwind, die geesel van de zeevaart,
Daar schuurt de branding over rif en blinde klip.

Maar daaraan denkt ze niet, nu ze in gepeins verzonken
Met achtelooze hand het plantenboek doorblaârt,
Dat hij zijn jonge bruid voor jaren heeft geschonken:
Verwelkte bloemen, door hem zelf bijeengegaard.

Zoo droomt zij heel den dag van 't blijde wederkeeren,
En haar verbeelding zweeft als in een tooverkring.
Zij hoeft den twijfel niet uit haar gemoed te weren:
Dââr is slechts plaats voor hoop en voor herinnering.

En als in 't schemeruur de golven zachtkens kozen,
Dan zinkt haar hoofd terneêr en sluit ze de oogen dicht:
Dan hoort ze 't blij gejuich der keerende matrozen,
En ziet een nnadrend schip) in 't gulden avondlicht.

Jan. 1880.
J.L.WERTHEIM.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 Januari.

Als de geschiedenis lang, zoo al niet met hoogen lof, dan toch met welwillendheid, van het congres van Berlijn zal gewagen, dan zal zij zonder twijfel daartoe meer geleid worden door hetgeen dat congres beoogde, dan door hetgeen het tot stand bracht. Inderdaad, let men alleen op het karakter en doel van deze bijeenkomst der mogendheden, dan moet men erkennen, dat zij een groote beteekenis had. Voor de eerste maal toch vergaderde Europa niet om aan een oorlog een einde te maken, maar om door onderlinge verstandhouding een dreigenden algemeenen oorlog te voorkomen, voor welk doel zelfs in de vredesvoorwaarden van een juist geëindigden krijg door de neutrale mogendheden wijzigingen werden aangebracht. Voorwaar, een flinke stap vooruit op het gebied van het internationale recht, zou men kunnen juichen, als niet de ondervinding reeds overvloedig had geleerd, hoe bitter treurig hat er met de keerzijde der medaille uitziet. Thans na anderhalf iaar zullen er weinigen zijn, die niet twijfelen aan het duurzame van het werk, daar gewrocht, en die niet ongeloovig vragen, of men een algemeene uitbarsting, niet eer uitgesteld dan wel voorkomen heeft. Zelfs behoeft men zoo'n bijzonder pessimist niet te zijn om het gevoelen te koesteren, dat door de onhandige beschikkingen van het congres nog meer brandstof is opgehoopt en nog lichter gelegenheid voor uitbarstingen is gegeven dan aanwezig was, voor het zijn werk ondernam. Meer gestemd voor palliatieven dan voor radicale geneesmiddelen; allen, die op het Balkan-schiereiland hunkerden naar uitbreiding van macht, een deel hunner eischen inwilligende, en aan den anderen kant den ‘zieken man,’ wiens boedel men executeerde, toch een schaduw van macht latende; de invoering van de Westersche beginselen bevelende en inmiddels het *chacun pour soi* in ruime mate toepassende,

hebben de mogendheden moeten ondervinden, dat zij bij haar ijver om iedereen tevreden te stellen, het eigenlijk niemand naar den zin hebben gemaakt.

Een blik op den tegenwoordigen toestand van het schiereiland is niet bemoedigend. In plaats van de Turksche anarchie van vroeger thans Bulgaarsche en Oost-Rumelische anarchie, en hoeverre laatstgenoemde beter is dan de eerste, valt moeilijk te beslissen. *Les nations sont heureuses, quand elles sont bien gouvernées:* Aleko-Paeha, die dit in *Paris-Murcie* neerschreef, is daarvan blijkbaar ten volle overtuigd, maar om dat denkbeeld te verwezenlijken te midden der Bulgaarsch-grieksch-lurksche bevolking, aan zijn hoede toevertrouwd, daartoe ziet hij volstrekt geen kans. Of schreef hij die woorden in verschoonbare zelfvoldoening ter neer, meenende, dat waarlijk zijn goed bestuur na het wanbeheer der Porte wel eenigen lof verdiende? Bij iemand als hij, aan de Oostersche huishouding gewoon, zou het niet onmogelijk zijn. Andere gevoelens daarentegen wonen zeker in het hart van den jeugdigen duitschen officier, die als Alexander I den troon van het aangrenzend Bulgarije besteeg. Wij zouden de gissing willen wagen, dat zijn *Deus nobiscum!* in datzelfde *Paris-Murcie a slip of the pen is*, waartoe het peinzen over zijn eigen moeilijk lot hem leidde, toen hij een welgemeend *Deus vobiscum!* G o d z ij m e t u! op het papier wilde zetten. Zijn Bulgaren, een volkje zonder eenige politieke ontwikkeling, zijn door het congres plotseling tot een beschaafde natie geproclameerd en met het negentiende-eeuwsche parlementaire stelsel begiftigd. Wat wonder dat zij terstond hun ministerieele crisis en hun kamerontbinding hadden, gelijk dat in parlementaire staten behoort? Maar wat minder behoorlijk is, en wat op den duur lastig kan worden, zij schijnen te meenen, dat het ook een der eischen van het parlementaire stelsel is, dat de geheele kamer steeds in de oppositie is tegen de regeering. Het is in dat opzicht anders met hen gesteld dan met de Egyptenaren, wier vertegenwoordigers bij de eerste opening der kamer allen begrepen ministerieel te moeten zijn. Kon Alexander van Bulgarije maar het hulpmiddeltje gebruiken, dat het egyptische ministerie wist aan te wenden, d.w.z. kon hij maar een regeeringspartij vormen, door aan een aantal leden te bevelen rechts te gaan zitten, gelijk men in Egypte een oppositie vormde door eenige leden naar links te jagen! Zoolang iemand den jongen vorst

niet helpen kan aan eenig toovermiddel van die werking, is zijn toestand zeker niet benijdenswaardig. Zijn volk kent geen ander politiek doel dan agitatie voor een vereeniging met Oost-Rumelië, en dat is juist het eerste doel, dat hij, gehoorzaam aan de besluiten van het congres, moet weten te vermijden. In Rumenië, Servië, Bosnië ziet het er iets beter uit, al baart ook daar de eisch om zich naar het Westen te schikken zijn eigenaardige moeilijkheden; wat Montenegro en Griekenland daarentegen aangaat, zijn zelfs de voorschriften van het tractaat van Berlijn ten opzichte van het grondgebied nog volstrekt niet ten uitvoer gelegd. De plaatsen, die nog aan Montenegro gegeven moeten worden, blijken in geenen deele gesteld te zijn op de eer om geannexeerd te worden door dit volkje van Christenen, dat volgens de Turkenhaters het inbegrip van ridderlijkheid en andere voortreffelijkheden is, doch door de omwonenden met den min eerbiedigen naam van Schapendieven wordt bestempeld. Zoo zien wij daar het merkwaardig verschijnsel, dat de Turken volkomen bereid zijn - althans zich bereid verklaren - Gusinje en Plava af te staan, maar dat die plaatsen niet afgestaan willen worden. Geheel het tegendeel aan de Grieksche grenzen. Zooals men weet heeft het tractaat van Berlijn het aan de Turken en Grieken zelven overgelaten de juiste grenslijn te bepalen. Alsof Turken en Grieken het ooit eens zouden worden! Alsof in 't algemeen Turken, die onderhandelen, ooit tot eenig resultaat konden komen! Op de meeste Turksche onderhandelnars zou men kunnen toepassen het woord, dat een reisbeschrijver bezigt van de dames te Pera, die den ganschen dag van den morgen tot den avond zitten uit te kijken van haar balcons in straten ‘nauw als haar geest en lang als de lintworm barer listen.’ Ook bij hen is de geest bekrompen, maar eindeloos het weefsel hunner listen. Met onverstoorbare welwillendheid beginnen zij telkens weer met de Grieken te confereeren; terstond zijn zij het oneens over het punt van uitgang, waaromtrent allerlei chicanes worden uitgedacht; na ettelijke weken zijn zij dan in een paar zaken van geheel ondergeschikten aard tot een schikking gekomen; dan wordt bijv. zeer toevallig een der commissarissen ziek, of is er een andere reden om de zittingen voor geruimen tijd uit te stellen; vervolgens komen zij plotseling tot de overtuiging, dat zij onvoldoende instructies hebben en moeten zij dus nieuwe instructies van hun regeering vragen; - en zoo *in aeternum*. Een

moeilijke zaak voor de mogendheden, die tusschenbeiden zullen komen volgens de bepalingen van het tractaat, als Griekenland en Turkije het niet eens worden, maar hoe en wanneer? - men vond het 't gemakkelijkst die quaesties niet op te lossen.

Wie nog het best vaart bij den staat der zaken op het Balkan-schiereiland is egenlijk de Porte. Reeds in 1840 zeide Guizot tot Lord Palmerston over Turkije: *Cet empire n'est pas mort, mais il se meurt, il tombe en lambeaux; nous pouvons prolonger sa vie, mais non la ressusciter*. En nog altijd is Europa bezig het leven van dien stervende te verlengen, terwijl sommigen den waan blijven koesteren, dat herleving mogelijk is. De Porte schikt zich daarin uitstekend en geeft wijselijk aan dien waan toe. In 1839, slechts een jaar voordat Guizot dus sprak, werd voor het eerst gedecreteerd, dat voorgoed zou gebroken worden met het oude regeeringstelsel, dat godsdienstvrijheid en persoonlijke vrijheid zouden geëerbiedigd worden, dat gerechtigheid zou worden toegepast, en hoe zij meer mogen luiden, die fraaie phrases, die later nog herhaalde malen onder luid gejubel zijn afgekondigd. En wat is er in die 40 jaren van al die hervormingen geworden? Slechts in één opzicht heeft de Sultan het Westersch Europa weten na te volgen, maar tot weinig voordeel van de Turken en ook van vele niet-Turken: hij heeft in korten tijd de kunst geleerd het land met een enormen schuldenlast te bezwaren. Maar daarbij blijft het ook: de Turksche toestanden zijn even wanhopig slecht als voor 40 jaar. Niet alsof het Turksche volkskarakter zoo diep verdorven zou zijn, dat elke poging tot verbetering daarop zou afstuiten. Het is meermalen door reizigers getuigd, dat de Turksche bevolking, vooral in de kleine steden en op het platteland, zeer zeker voor Grie ken en Slaven niet onderdoet, ja in menig opzicht boven hen uitsteekt, en de gehardheid, dappcrheid en trouw der slecht gevoede, slecht gekleede soldaten heeft in den jongsten oorlog de bewondering van Europa gewekt; maar het zijn de Turksche grooten, wier ellendig regime met zijn ingewortelde misbruiken iedere poging tot verbetering verlamt. Aan hun traagheid, hun willekeur, hun afpersingen paal en perk te stellen, schijnt onmogelijk, en waar een enkele krachtige persoonlijkheid eens iets beproeft, heeft die nog bovendien te worstelen met een kuipende hofpartij, een hoop nietsdoende parasieten, en met een dweepzieke priesterschap. Een der wakkerste hervormers, reeds voor jaren over-

leden, Fuad-Pacha, legde waarschijnlijk den vinger op het grondeuvel toen hij moedeloos uitriep: ‘Er is geen wedergeboorte van Turkije mogelijk, zoolang d i e muur niet is neergehaald’, daarbij wijzende op den muur, die het *selamlik* van den *harem*, het mannen- van het vrouwenvertrck scheidt. Doch dien muur ook maar in eigen huis omver te halen, dat was zelfs een grondwetmaker als Midhat-Pacha een te sterk stuk!

Aan bereidwilligheid om te hervormen, met den mond althans, daaraan ontbreekt het de Porte nooit. Vooral legt zij met genoegen dergelijke verklaringen af, als zij er min aangename gevolgen mee keeren kan. Van het: tijd gewonnen, alles gewonnen, is zij meer dan iemand doordrongen. Dikwijls weet zij trouwens langs den weg van verdagen en uitstellen zich tamelijk goed uit de haar dreigende moeilijkheden te redden. Zoo onlangs bij het incident met Sir Henry Layard, die zieh in den laatsten tijd meermalen gelden doet, blijkbaar om een *démenti* te geven aan de beweringen van de oppositie in het moederland, dat het bestuur van Lord Beaconsfield zich eigenlijk nooit om de toestanden in Turkije bekommerd heeft. Doch lord Salisbury zou geen overbodig werk doen door hem een *surtout pas trop de zèle* toe te roepen, want door zijn quasi-ernstige bedreigingen, die hij zich wel wacht na te komen, en door de wijze, waarop hij zich met onbeduidende concessies laat tevredenstellen, begint hij zich min of meer belachelijk te maken. Een volkomen juist oordeel te vormen over het laatste incident is bij de tegenstrijdige berichten niet wel mogelijk, doch ongeveer aldus moet de zaak zich hebben toegedragen. Achmed-Tewfik-Pacha, een geleerd muzelman, hielp een zendeling van het Britsch Bijbelgenootschap in het vertalen van den bijbel in het turksch, werd daarvoor gevangen gezet en door een geestelijke rechtbank onder voorzitterschap van den Sheik-ul-islam ter dood veroordeeld, terwijl dr. Köller, den zendeling, zijn papieren ontnomen werden. Layard stelt zich in de bres voor de vrijheid van godsdienst, vraagt inlichtingen, maar ontvangt ze niet; zendt een ultimatum; eischt daarin de invrijheidstelling van Achmed, de teruggave der papieren van dr. Köller en de afzetting van den minister van politie Hafiz-Pacha; gebeurde dit alles niet binnen drie dagen, dan zou - ja dan zou hij zien, wat dan te doen. De drie dagen verstreken, de Porte liet niets van zich hooren, en - de gezant vergunde de Porte een tweeden termijn.

Eindelijk na lange onderhandelingen wordt op een audiëntie bij den Sultan een schikking getroffen. Doch daarbij wordt slechts ten deele aan de eischen van den Engelschen gezant toegegeven en dan nog op zulk een wijze, dat de Sultan geheel de eer aan zich houdt. De Sultan is het volkomen eens met den gezant, dat het vertalen van den bijbel geen werk is, dat de doodstraf verdient, maar Achmed had - en dat was een zaak, waarover de heer Layard zoo niet oordeelen kon - den godsdienst en den profeet veracht, een misdaad, waarop wel degelijk de doodstraf staat; die straf zou evenwel zeker niet voltrokken zijn, daar de sultan in het berouw van den delinquent en in andere verzachtende omstandigheden genoegzame redenen vond om genade voor recht te doen gelden; als de heer Layard het nu goedvond zou Achmed naar een eiland verbannen worden; dr. Köller zou zijn papieren terug ontvangen; wat den minister Hafiz-Pacha betrof, dien af te zetten, dat kon volstrekt niet gebeuren, daarvoor was hij een veel te goed dienaar van den Sultan, hij was slechts wat haastig geweest en zou dienaangaande ophelderingen geven aan den gezant. Alzoo geschiedde, en het moet den Engelschen gezant hoogst aangenaam hebben getroffen, dat de minister Hafiz-Pacha terstond daarop met het groot-cordon der Medjidieh-orde werd vereerd. Hoe men nu overigens moge denken over deze inmenging van Layard in de Turksche zaken, men zal zijn optreden bezwaarlijk tactvol kunnen noemen. Onder de vrome Muzelmannen schijnt hij bovendien door dergelijke feiten, waardoor hij zich steekt in zaken van het hun dierbaar geloof, hevige ergernis te hebben gewekt. ‘Hij veracht onzen godsdienst,’ zeide een *ulema* ‘en toch paste het hem als Christen wel te zwijgen, want was er te Jeruzalem geen Mohammedaansche politie, de christelijke priesters en monniken zouden er elkander hun kruisen naar het hoofd werpen’. Der Porte zijn overigens die geschillen, die nu met den een dan met den ander onder de gezanten voorkomen, tamelijk onverschillig. Dezelfde Hafiz-Pacha had een paar dagen later ongenoegen met den Italiaanschen gezant, daar hij met gewapende macht een Italiaansche stoomboot had betreden om Hassan Pacha, broeder van den Khedive, die als passagier aan boord was, te verbieden aan land te gaan. Met het maken van excuses werd de zaak ook ditmaal bijgelegd. Met verklaringen, excuses en beloften redt de Porte zich uit alle moeilijkheden.

Blijvend is zulk een toestand der Oostersche huishouding natuurlijk niet. De vraag is slechts h o e l a n g hij nog kan duren. In elk geval is de waan, dat het Berlijnsche congres door een oorlog te voorkomen, ook voor goed oorlogen over de Oostersche quaestie tot een onmogelijkheid zou hebben gemaakt, op één lijn te stellen met het bekende geloof, dat het Weener congres de era der revoluties zou afsluiten.

Wij zagen daareven den Turkschen minister naar den heer Corti, den Italiaanschen gezant, gaan om ook hem zijn verontschuldigingen te komen aanbieden: wij kunnen ons voorstellen, hoe het den Italiaanschen diplomaat moet hebben gestreeld, dat ook hem de gelegenheid was gegeven zich te doen gelden en een Turksch minister een vernedering te doen ondergaan. De Italianen toch klagen er voortdurend over, dat zij, schoon onder de groote mogendheden opgenomen, nog veel te weinig in tel zijn en dat dit grootendeels aan onkunde en onhandigheid hunner diplomaten te wijten is. Onbillijk is die beschouwing, niet onbegrijpelijk. Deze jongste onder de mogendheden is lang *l' enfant gâté* der Europeesche diplomatie geweest en heeft daardoor toegegeven aan een zekeren overmoed, die reeds dadelijk een even grooten invloed eischt als haar oudere zusteren, zonder te bedenken, dat zij voor zulk een taak nog niet is opgewassen. Even begrijpelijk als die overmoed zijn de daaraan verwante woelingen der *Italia irredenta*, die sinds het Berlijnsche congres meer dan ooit het hoofd heeft opgestoken en onlangs over het pas gesloten graf van den ouden vrijheidsheld, die met Garabaldi haar ziel was, op weinig stichtelijke wijze aan baar passiën lucht gaf. Immers is het wonder, dat de Italianen, die hoorden hoe hoog de mogendheden te Berlijn de leer van het recht der nationaliteiten lieten weêrklinken en die zagen, hoe Oostenrijk, Rusland, Engeland, met buit beladen huiswaarts keerden, vroegen of het dan hunnerzijds te veel gevergd was de zusterstad Triëst, het Italiaansche Istrië en het Tridentijnsche te voegen bij het vereenigde vaderland? De veteranen der vrijheidsoorlogen, Garibaldi en Avezzana, ontvlamden hen door hun taal, de jeugdigere Imbriani en Menotti Garibaldi branden van verlangen de grootsche daden der vaderen na te volgen: herinnerde dan Cairoli, thans een der meest geachte raadslieden der kroon, zich zijn jeugd niet meer, toen ook hij dievaan volgde? Zoo hij geneigd mocht zijn het te vergeten, *Italia irredenta* draagt wel

zorg het voortdurend in zijn herinnering te bewaren, wat zijn positie dubbel moeielijk maakt: hoe kan hij als minister-president die met de omstandigheden, die met geheel Europa moet rekenen, die edelmoedige illusiën der jeugd verwezenlijken? Reeds om dat verleden, dat hem steeds herinnerd wordt, zou hij niettegenstaande zijn onmiskenbare degelijkheid en eerlijkheid niet de geschikte man zijn om Italië's politiek te leiden, als Italië maar geen gebrek had aan mannen, groot genoeg om waardig de voetstappen te drukken van die generatie, die Italië's eenheid tot stand heeft gebracht, een generatie thans uitgestorven. Mannen van talent zijn er velen: Cairoli, Depretis, Mancini, Sella, Minghetti, - maar geen hunner heeft nog getoond dien juisten blik en dien practischen zin te hebben om te ontdekken, in welke richting het nationale leven na Italië's wedergeboorte moet worden gestuurd, en om met onwrikbare hand daarheen te sturen. Vooral sedert 1876, toen de rechterzijde moest abdiceeren, is Italië in voortdurende ministerieele crisis geweest, *nave senza nocchiero:* de parlementaire linkerzijde in een menigte fracties verdeeld, die zich niet naar beginselen, maar naar haar verschillende leiders onderscheiden, kon geen ministerie uit haar midden het leven gunnen. Cairoli, Depretis, Crispi, Nicotera achtten zich elk volkomen in staat een president-ministerschap te bekleeden, maar geen hunner heeft de vraagstukken kunnen oplossen, die het politieke leven beheerschen. Het belastingstelsel en het kiesrecht staan onder die vraagstukken bovenaan. Sedert eenige maanden beproeven Cairoli en Depretis samen, wat elk afzonderlijk niet was gelukt. Een kieswet is ingediend, waarbij de census wordt verlaagd, het kiesrecht der capaciteiten uitgebreid, het overwicht van het platteland naar de steden verplaatst: het aantal kiezers zal hierdoor van 600.000 tot ongeveer 1,2 à 1,500,000 stijgen. En wat vooreerst de hoofdzaak is, de afschaffing van de gemaalbelasting, die reeds een lange geschiedenis heeft, is weder in behandeling. Zal het ministerie ditmaal slagen? De groote moeielijkheid blijft steeds dezelfde: de afschaffing decreteeren van deze drukkende belasting is eenvoudig genoeg en zou zeker met gejuich door de natie worden begroet, maar hoe het groote gat te stoppen, dat daarmede in de schatkist wordt geslagen? Gedurende een paar maanden heeft Italië een genialen minister gehad, den Dalmatiër Seismit-Doda, die wist uit te rekenen, dat er na trapsgewijze

afschaffing dezer belasting een overschot zou zijn van niet minder dan 60 millioen *lire*. Ongelukkig geloofde men hem niet en moest hij met zijn schitterende berekeningen het veld ruimen. Tot een gansch ander resultaat kwam Grimaldi, minister in het laatste ministerie-Cairoli: hoe hij ook peinsde, hij zag niet dan tekorten in het verschiet. Ook hem geloofde men niet en ook hij moest het veld ruimen voor den tegenwoordigen minister Magliani. Niet zonder tegenspartelen: ‘dat er verschillende soorten van politiek zijn, weet ik,’ roept hij in de kamer uit, ‘maar er is slechts één arithmetica.’ Die naïeve Grimaldi: zeer zeker is hij niet van de stof, waaruit men ministers van finantiën maakt, de man wien *l'art de grouper les chiffres* blijkbaar volkomen onbekend is. Zijn opvolger heeft hem daarin reeds een lesje gegeven; diens cijfers zijn veel gunstiger, maar toch het deficit weggoochelen kon hij niet tegenover den wantrouwenden senaat. Toen dan ook den 12 Januari het wetsontwerp in de openbare zitting van den senaat in behandeling kwam, stelde onmiddellijk de rapporteur der commissie, de heer Saracco, deze motie voor: ‘De senaat, in afwachting van afdoende financieele ontwerpen, die de trapsgewijze afschaffing van de belasting op het gemaal zonder gevaar voor de financiën zullen toelaten, stelt voor alle discussie op te schorten en gaat over tot de orde van den dag.’ Ettelijke dagen reeds discussieeren de heeren over dit voorstel om niet te discussieeren, en reeds kraken de zetels van het nieuwe ministerie[1]. Zou het einde moeten zijn, dat het plaats maakt voor een kabinet uit de rechterzijde? Het blijkt wel, dat deze zich voorbereidt om tegen zulk een gebeurlijkheid gereed te zijn. Haar voornaamste leiders, mannen van het noorden, kwamen 8 Januari in een stad van het radicale zuiden, in Napels, bijeen om voor een vergadering van duizenden, gepresideerd door den geleerden oudminister van onderwijs, Bonghi, hun politieke beginselen te ontvouwen. Sella, Minghetti, Visconti-Venosta voerden hier beurtelings het woord. Vooral de tweede behaalde een triomf, althans van welsprekendheid, toen hij met veel tact het thema ontwikkelde, dat de grootheid van Italië, waarvoor het noorden den grondslag had gelegd, door het zuiden zou worden voltooid. Ook kon het den Napolitanen, wier financiën in een toestand verkeeren, die dreigt aan

1 De dagbladen hebben gemeld, dat de motie ten slotte is aangenomen.

dien vanF lorence gelijk te worden, niet anders dan aangenaam zijn Sella te hooren betoogen, dat een andere regeling der gemeentelijke financiën een punt van het program der toekomst moest zijn, en Minghetti nadruk te hooren leggen op de belangen der groote gemeenten. Doch een andere vraag is, of hun even aangenaam in de ooren klonken de woorden van Sella, dat aan afschaffing der gemaalbelasting vooreerst niet te denken viel. Dit is en blijft inderdaad de hoofdquaestie, die de partijen scheidt: overigens valt het moeilijk bij de vele partijschakeeringen in de kamer te ontdekken, welke verschillen van beginselen er bestaan. In de praktijk heeft de rechterzijde getoond meer ervaring in staatszaken te hebben en met vaster hand te administreeren. Ware in dat opzicht haar optreden gewenscht, zonder een parlementaire meerderheid, die zij thans mist, te regeeren, zou toch ook haar onmogelijk zijn. Wat uit den bestaanden chaos zal geboren worden valt moeilijk te voorspellen; gelukkig heeft Italië één voorrecht, dat het voor vele gevaren behoeden kan, nl. dat het in merg en been monarchaal is en zich in eensgezindheid vereenigt om de afstammelingen uit het huis van Savoie, die hunnerzijds getoond hebben en steeds toonen recht te hebben op de liefde en eerbied van het volk. Neen, al is dan ook Dante's ideaal niet geheel, gelijk hij het droomde, vervuld, zoolang dat huis regeert, is Italië geen *nave senza nocchiero*, gelijk in Dante's tijd.

De ministerieele crisis, die aan de vorming van het ministerie-Cairoli-Depretis voorafging, droeg een eigenaardig karakter. Niet door een votum in het parlement uitgelokt, maar door oneenigheid in den boezem van het ministerie zelf ontstaan, werd zij ook geheel buiten het parlement als achter de schermen bijgelegd. Dit extraparlementaire karakter der crisis gaf dadelijk bij de bijeenkomst der kamers aanleiding tot een interpellatie van de zijde van Sella, die uit den aard der zaak tot geen practisch gevolg leiden kon. De heer Sella vond dergelijk bedrijf in een parlementairen regeeringsvorm niet in den haak; de heer Cairoli antwoordde ongeveer, dat het toch wel meer gebeurde; de heer Sella was ‘dankbaar, maar niet voldaan.’ D a t h e t w e l m e e r g e b e u r d e: weldra zouden de beide Romaansche zusternatiën de waarheid dier woorden bevestigen. En Spanje en Frankrijk vingen het nieuwe jaar aan met een nieuw ministerie, op dergelijke wijze buiten onmiddellijk toedoen

en buiten medewerking van het parlement ontstaan door ontbinding en reconstructie van het oude. Spanje heeft daarbij meer de aandacht van Europa tot zich getrokken dan doorgaans het geval is met dit land, sedert de Carlistische opstand is gedempt en de tijd der *pronunciamientos* gesloten scheen. Het geldt dan ook thans in den strijd der partijen, die op den eersten aanblik meer een vermakelijke dan een ernstige zijde vertoont, inderdaad geen kleinigheid, maar de toekomst van de p a r e l d e r A n t i l l e n, de kolonie Cuba. De Cubaansche quaestie, aan welker oplossing men zich reeds jaren bezig houdt, is tweeledig: zij omvat de slavernij en het beschermend stelsel. De progressisten vragen nog dringender om afschaffing van dit laatste stelsel dan van de slavernij, en dit laat zich hooren, als men weet, dat Spanje door zijn systeem van invoerrechten op Cuba de kolonie dwingt Spaansche producten, die elders geen markt kunnen vinden, in plaats van de veel betere uit andere landen te verbruiken, en tevens door hooge uitvoerrechten den handel van het onuitputtelijk rijke eiland belemmert. Maar dan laat het zich tevens hooren, dat de conservatieve Spanjaarden met hand en tand willen vasthouden aan dit stelsel, dat den industrieelen en handelaars van het moederland zonder inspanning rijkdom brengt, terwijl zij bij gebreke daarvan door ijverigen arbeid en intelligentie zich een plaats op de wereldmarkt zouden moeten veroveren. Over de wenschelijkheid van de afschaffing der slavernij zijn de beide hoofdpartijen het vrij wel eens, al wil de eene ook in menig opzicht milder te werk gaan dan de andere, maar ten opzichte van dat beschermend stelsel staan zij lijnrecht tegenover elkaar. De maarschalk Martinez Campos, de bevrediger van Cuba, had bij het *convenio* van Zanjon afschaffing van beide, slavernij en bescherming, beloofd. De minister Canovas del Castillo kon zich daarmede niet vereenigen en ruimde in den aanvang van het jaar in 1879 zijn plaats in aan den maarschalk. Maar hij bleef achter de schermen met zijn vrienden werkzaam. Op alle wijzen wist zijn partij de behandeling der ingediende wetten te vertragen, door amendementen, moties, verdagingen, en de maarschalk, meer thuis op het slagveld dan in het politieke steekspel, is meer dan eens in de hem gespannen strikken geloopen. Het eind was, dat hij na ettelijke maanden van zijn ministerieel leven nog geen stap was gevorderd. Toen bemerkte hij, dat zelfs uit den boezem van zijn

kabinet geheime tegenwerking kwam, en in arren moede nam hij zijn ontslag. Canovas moest de reddende engel zijn, en met zijn vrienden Romero Robledo en Toreno, die in het ministerie-Campos zijn werktuigen waren, zien wij hem het kabinet reconstrueeren. Tot zoover was het ernst; thans komt de vermakelijke zijde der crisis. Het hernieuwd optreden van den minister, die zich in zijn eerste administratie ongetwijfeld als een groot staatsman heeft doen kennen en die, naar men zegt, zich gaarne den naam van Spaanschen Bismarck wilde waardig maken, was zoo vol zelfvertrouwen en laatdunkendheid, dat de spaansche trots er bitter door gekrenkt werd. Te midden van een interpellatie in de kamer over de crisis staat hij op om zich naar den senaat te begeven. Hevig rumoer daarover in de kamer, terwijl de minister in den senaat de uitdagende woorden spreekt: ‘wil Cuba oorlog, welnu dan zal het oorlog hebben; het *convenio* van Zanjon erken ik niet.’ De beleedigde kamer eischt voldoening; de minister weigert die en - de minderheden maken *strike*. Dit geschiedde half December en nog altijd duurt die werkstaking. Slavernij en beschermende rechten - om dergelijke kleinigheden bekommeren de minderheden zich nu niet meer, voor wie een vraag van beleefdheid, van etiquette, van vrij wat overwegender belang is. Het *vivent les principes, périssent les colonies!* wordt hier letterlijk toegepast; de minderheden zagen zich zelfs genoopt een manifest op te stellen, waarin zij verklaarden, dat hun *retraimiento* volstrekt geen politieke beteekenis heeft, maar dat zij haar waardigheid hebben te handhaven. Pogingen om tot een vergelijk te komen hebben niet ontbroken, maar daar beide partijen even sterk op haar w a a r d i g h e i d gesteld zijn, is het resultaat tot nog toe nul. Het is bijv, gebeurd, dat de hoofden der minderheden 4 uren lang over een *modus vivendi* onderhandeld hebben met den waarnemenden president der kamer, om de onderhandelingen eindelijk af te breken, op grond dat een interimair voorzitter geen machtiging had om namens de meerderheid te spreken.

Die zonderlinge *strike* komt intusschen den minister niet ongelegen, die zoodoende in hoogst onvoltallige kamers - ook in den senaat heeft de minderheid zich verwijderd - zonder veel verzet zijn emancipatiewet, met de verschuiving der vrijlating tot 1888 en met hoogst strenge overgangsbepalingen, aangenomen zag en de vraag van vrijen handel of bescherming voor onbepaalden tijd van de baan

wist te schuiven. En zoo zijn ministerieele zetel al eenige dagen wankel heeft gestaan, omdat het volk van Madrid partij scheen te trekken voor de verongelijkte minderheden, zoodat zelfs vrees gekoesterd werd voor republikeinsche woelingen, zoo vast als ooit te voren werd zijn gezag weder gevestigd, toen de moordaanslag van Otero het sluimerende loyauteitsgevoel bij de ontevredenen weder opwekte en de afschuw van revolutionaire daden de verzoening met zijn conservatisme bevorderde. De 30ste December is een gewichtige dag geworden in Spanje's geschiedenis: negen jaren geleden de nog steeds in een geheimzinnigen sluier gehulde moord op Prim; vijf jaren geleden het *pronunciamiento* van Martinez Campos, dat den jeugdigen Alfonso den weg baande tot den troon; thans het overlijden van den voorzitter der kamer, Ayala, een der mannen van de omwenteling van 1868, en een aanslag op het leven van den koning, de tweede reeds in zoo korten regeeringstijd. Van al de vorstenmoorders, die de jaren 1878 en 1879 in groote hoeveelheid hebben opgeleverd, was wel deze Otero, een man zonder eenige ideeën, zonder eenig politiek geloof, de verachtelijkste, zoo niet eer aan zijn toerekeningsvatbaarheid moet getwijfeld worden. Doch gelukkig bleek ook weer deze moordenaar een zeer onvaste hand te hebben. Ongedeerd konden de koning en de koningin zich dienzelfden avond in de opera vertoonen, waar zij ontvangen werden met een gejubel veel grooter, dan toen zij voor enkele weken als gelukkig bruidspaar trokken door de straten der hoofdstad. Al vereenigden zich alle partijen in haar blijdschap over dezen gelukkigen afloop van den aanslag, de minderheden konden het ook thans niet met hun *pundonor* overeenbrengen zich door de officieele deputaties uit de kamers, die den koning kwamen gelukwenschen, te doen vertegenwoordigen. Afzonderlijk kwamen zij, en, schoon hoogst getroffen over de minzaamheid van den koning, konden zij toch niet besluiten hem het genoegen te doen om den parlementairen arbeid weder op te vatten. Terwijl zij zich afzonderen, gaat wellicht Cuba verloren.

Is aan deze zijde der Pyrenaeën het kabinet-Freycinet reeds zoo goed gevestigd als ginds het kabinet-Canovas? Alles is nog onzekerheid; reeds voordat de eerste ontmoeting met het parlement had plaats gehad, waren de juichtonen hier en daar door twijfelingen vervangen. Het ligt voor de hand, dat dit nieuwe ministerie met

hetzelfde wantrouwen als het vorige moest worden aangezien door die groote groepen van Franschen, die voortdurend het oog op Gambetta gericht hebben, en die al naarmate zij in hem Frankrijks reddenden engel of Frankrijks boozen genius zien, van een ministerie vorderen, dat het òf Gambetta werkelijk tot leider neme, òf openlijk weigere zijn werktuig te zijn. Het kabinet wordt een werktuig van Gambetta, vernam men van de eene zijde: waarom anders toch zijn Waddington en Léon Say, misschien zijn meest talentvolle leden, die tot het linkermidden behoorden, prijsgegeven en waarom anders is de vorming van het ministerie opgedragen aan de Freycinet, den intimen vriend van den ex-dictator, die onder hem de nationale verdediging heeft geleid? Het is veel te weinig Gambettistisch, klonk het van de andere zijde: waarom toch telt het nog slechts 3 leden der *Union Répnblicaine* in zijn midden, en waarom, zoo de voorzitter der kamer zich zelf niet aan het hoofd stelde, dan niet de mannen opgenomen, die als Brisson, Spuller, Floquet geacht worden het best zijn politiek te vertegenwoordigen? Doch die republikeinen, wien het in den grond der zaak onverschillig is, wat Gambetta wil en of het ministerie het met hem eens is, als het maar toont zelf een wil te hebben en het met zich zelf eens te zijn, begroetten van den aanvang af de nieuwe ministers met welwillendheid. Zij achtten den toestand zuiverder geworden, omdat de bestanddeelen van het kabinet minder heterogeen zijn; zij koesterden de beste verwachtingen van een president-minister, die de meest verstandige en verzoenende taal, op zijn tocht door de provinciën in 1878, overal heeft doen weerklinken, toen hij o.a. zeide: *sans cesser d'être fermes, nous serons conciliants, parce que nous voulons, non exclure, mais ramener, et fonder une république dans laquelle tous les Français puissent successivement faire leur entrée*; zij wisten, welke uitnemende talenten met de heeren Cazot, Varroy, Magnin en Favre hun intrede deden in het kabinet. Dat ook tegenover het buitenland Frankrijks positie niet verergerd was, geen minder dan Bismarck zelf getuigde het, toen hij, ontevreden over het luiden der alarmklok door de duitsche pers, op de nieuwjaarsreceptie bij den president Grévy prins Hohenlohe liet verklaren, dat er geen reden was, waarom Duitschlands betrekkingen met dit kabinet niet even hartelijk en vreedzaam zouden zijn als met het vorige, ten gevolge waarvan de gezant te Berlijn, de heer de Saint Vallier, die onmiddellijk zijn

ontslag had ingediend - waarschijnlijk uit vrees, dat men met de leus *épurer le personnel* ook de diplomatie niet zou verschoonen - zich liet overhalen voorloopig zijn post te blijven bekleeden. Doch hoe bemoedigend dit alles ook was, men begreep ras, dat of het kabinet met vrucht werkzaam zal kunnen zijn, afhangt niet van het kabinet alleen, maar ook van de kamer, en dat de groote vraag bleef: hoe zal de kamer het ontvangen? zal het een meerderheid vinden? Het is waar, het gaf terstond een programma, gelijk te verwachten was, daar juist het gemis daaraan zijn voorganger steeds voor de voeten was geworpen. Dat programma maakte een vrij goeden indruk, al ware het hier en daar wenschelijk geweest duidelijker en beslister te spreken bijv. bij de aankondiging eener drukperswet *qui s'inspirera des plus larges ideés de liberté mais qui ne proclamera pas l'impunité* en bij de vermelding van de wetgeving betreffende het *régime douanier*, waarbij zorgvuldig verzwegen werd in welke richting men wilde gaan. Doch het moest erkend worden, er stond bijna niets in dat programma, dat ook Waddington niet van ganscher harte zou hebben onderteekend, speciaal ook daar het zwijgt over de amnestie, en de vraag moest bij velen opkomen, of het aanging, nadat men het ministerie-Waddington bestreden had, zijn opvolgers te steunen, eenvoudig omdat deze laatsten vooraf gezegd hadden wat zij wilden? Daarop ja zeggen is inconsequentie, neen zeggen heropenen der crisis. In de partijvergaderingen zal beslist worden, welke gedragslijn te volgen, en eerst als die tot een resultaat hebben geleid, zal er met zekerheid iets omtrent de levensvatbaarheid van de Freycinets formatie gezegd kunnen worden. Het Fransche parlementaire leven toch verkeert in dien toestand, dat, terwijl naar de constitutie Grévy en de kamers de hoogste macht zijn, inderdaad in de eerste plaats met Gambetta en de partijvergaderingen moet gerekend worden. Veel ware gewonnen als een gezondere partijformatie tot stand kwam, waartoe de *Gauche républicaine* den eersten stap heeft gedaan door het voorstel der heeren Joly en Delaporte aan te nemen om met de *Union républicaine* in overleg te treden over een samensmelting. De *Union* was echter ouder gewoonte weder alles behalve eensgezind omtrent deze quaestie, en na een zeer verwarde discussie besloot zij alleen aan te nemen een vereenigde beraadslaging der vier groepen van de linkerzijde, een zeker middel om de samenwerking geheel te doen mislukken en

noch een *majorité de gouvernement* noch een *majorité gouvernementale* - de *gauche* weifelde lang tusschen die uitdrukkingen om eindelijk de eerste te kiezen - te doen ontstaan. Opmerking verdient, dat van de Gambettisten dit voorstel uitging.

Het ministerie zit intusschen niet stil; het ‘zuivert’ de administratie met zulk een ijver, dat het zich wellicht in de kamer eenige vrienden en in de departementen zeker een menigte vijanden maakt, en het dient verschillende belangrijke wetten in, waaronder een, die het lager onderwijs kosteloos en verplicht stelt, en een, die de rechterlijke macht nieuw organiseert met het bepaalde doel om door vermindering van ambtenaren de gelegenheid te hebben ook hier een zuivering toe te passen. Daarbij zijn aan de orde het toltarief, de openbare werken, de afschaffing van belastingen - Frankrijk toch baadt in de milioenen - werk te over dus voor een kamer, die werken wil. Och, waren er meer werkers, meer praetische mannen en minder redenaars in de kamer, mogen de ministers wel zuchten; waar het geldt tegenover een despotisch bestuur het recht en de vrijheid te handhaven mogen groote redenaars van de hoogste beteekenis zijn, - waar een vrijzinnig bestuur gevestigd is en het noodig is *d'avancer avec décision dans la voie des réformes nécessaires et des améliorations successives* (woorden van het programma), zijn de stroomen welsprekendheid vaak niet dan hindernissen op den weg van den vooruitgang. Bovendien, het ras der groote redenaars - die doorgaans ook, waar het pas geeft, weten te zwijgen - sterft uit. Onlangs was het de Montalivet, de trouwe vriend van Louis Philippe, doch wiens vrijzinnig geweten zich verzette tegen de blinde politiek van dien vorst, toen hij zich leiden liet door Guizot, en die in later jaren oprecht tot de republiek is bekeerd; heden is het Jules Favre, het onovertroffen sieraad der balie, schoon hij nooit een proces won, de geduchtste bestrijder van het despotisme, wiens welsprekend woord jaren lang het keizerrijk ter verantwoording riep, totdat het hem eindelijk gegeven was de vervallenverklaring van Napoleon III voor te stellen. Beide mannen lieten onder de republiek zelden meer hun stem van de tribune hooren: de Montalivet misschien voornamelijk om zijn hooge jaren, die de taak thans aan jonger krachten wilde overlaten; Favre, omdat zijn kracht gebroken was, sedert den dag toen hij met bloedend hart Frankrijks vernedering had moeten teekenen, ten deele ook, omdat hij zelfkennis en zelf-

beheersching genoeg bezat om te zwijgen, nu iets anders gevorderd werd dan in de dagen van zijn grootheid.

Met den dood van Favre viel weder een plaats open in de rij der onsterfelijken, die onlangs den te lang in hun midden gemisten Taine opnamen. Als wij deze receptie van 15 Januari, die velen zeker een belangwekkender gebeurtenis toeschijnt dan de politieke discussies van ministerie en kamerleden in den laatsten tijd, ten slotte in een p o l i t i e k overzicht vermelden, dan zal menigeen geneigd zijn het l u c u s a n o n l u c e n d o te doen hooren. Inderdaad wordt er bij de recepties in de *Académie* nauwlettend gewaakt, dat de redenaar niet op het terrein van de politiek van den dag trede, al is een kniebuiging voor de republiek ook niet verboden. Maar met dat al kan een fijn vernuft als Taine, schoon zorgvuldig vermijdende iemand te kwetsen, juist door verzwijgen, door toespelingen, door halve aanwijzingen wel het een en ander doen hooren aan wie ooren heeft om te hooren, dat politieke beteekenis heeft. De kniebuiging voor de republiek ontbrak geheel en al; zelfs verzuimde Taine te melden, gelijk één der bladen met kwalijk verholen spijt opmerkte, dat zijn voorganger de Loménie, wiens leven hij beschreef, zijn leven lang een l i b e r a a l was geweest. En het was zeker niet zonder bedoeling, dat hij met groote voorliefde den salon van m^{me} Récamier schilderde, waar de Loménie als jongmensch verkeerde, dien salon, die noch rijk, noch groot, noch elegant was, waar men niet dineerde, niet conspireerde, geen nieuwe litteratuur schiep, ja zelfs geen politiek dreef, en die niettemin zooveel edel genot schonk en zooveel aantrekkelijks had door de beminnelijke gastvrouw *qui sous tous les régimes avait servi les vaincus, qui sous aucun régime n'avait flatté les vainqueurs*. Bij de levendige, sprekende schildering van een landelijk *intérieur* in 't begin dezer eeuw, waaruit de Loménie was voortgekomen, verzweeg Taine de schaduwzijde van dat oude régime niet, maar verder in zijn rede, als hij aan de hand van zijn voorganger in enkele sprekende trekken het leven schetste van Mirabeau, den oom, hoe krachtig doet hij het type uitkomen van die aristocratie, die het *noblesse oblige* tot haar leus maakte, en hoe betreurt hij het, dat wij met onze moderne zucht van gelijkmaking ook die verloren hebben! Ook de volgende woorden, schoon met te persoonlijke bedoeling, naar het schijnt, uitgesproken, zijn wel der overdenking waard: *Aujourdhui dans la démocratie le*

talent nuit parfois au caractère comme jadis le rang dans la monarchie, et létat de grand homme est aussi difficile à tenir que celui de grand seigneur. Bien souvent, en devenant très-célèbre, un homme devient presque incapable d'écouter la vérité. Il s'est enfermé dans sa gloire, comme une idole dans son sanctuaire; autour de lui son petit groupe intime, ses adorateurs quotidiens, donnent le ton aux visiteurs; on ne l'aborde plus que le front baissé avec des phrases convenues; toute parole sincère lui semble une inconvenance, et si par hasard, il daigne la bien prendre, ses admirateurs troublés dans leur culte ne manqueront pas de s'en offenser.

Wel kleingeestig de democraat, die zich daaraan zou ergeren. Heeft ook niet de fransche republiek het recht Taine toe te voegen: het is waar, de moderne tijd heeft met het wegvagen van het oude tegelijk veel schoons en goeds doen verloren gaan, maar is, wat hij daarvoor in de plaats heeft gegeven, die opoffering dan in 't geheel niet waard?

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

De rechtstoestand der marken in Nederland. Academisch proefschrift, door A.M. Pleyte verdedigd te Leiden den 19*den Juni* 1879.

Voordat ik door de geachte redactie van dit Tijdschrift verzocht werd bovenstaand werk te beoordeelen of aan te kondigen, had ik er reeds kennis mede gemaakt. De S. zond mij zeer beleefd een exemplaar ten geschenke.

De indruk was en is, na eene herhaalde lezing, nu nog, dat hij met overhaasting heeft gewerkt, daardoor dikwerf oppervlakkig, zelfs onnauwkeurig is.

Dit komt mij jammer voor. De S. geeft vele blijken, dat hij beter had kunnen leveren, dan wij nu ontvangen. Minder hij, dan wel art. 121 der wet op het Hooger Onderwijs zal de schuld moeten dragen.

De Inleiding toont reeds aan wat ik stelde.

Op de eerste blz. wordt verwezen naar g e n o e m d e wetten, die nog niet genoemd zijn. Draait men de blz. om, dan leest men dat d e marken aangetroffen worden op de Veluwe [,] in Drenthe en den A c h t e r h o e k , waaronder de S., die dezelfde streken blz. 24 nog eens op dezelfde wijze laat volgen, het oude graafschap Zutfen schijnt te verstaan. Doch er is erger dan dit aan te wijzen. ‘De gemeenteraad van Ermelo weigerde de aan die gemeente behoorende m a r k te verdeelen’ staat blz. 2, en blz. 6, dat Harderwijk ook eene m a r k heeft. Beide staatsrechterlijke gemeenten bezitten, even als zoovele anderen, iure privato landerijen, waaronder, vooral op de Veluwe, soms uitgestrekte woeste zijn, die zij sinds onheugelijke jaren bezitten, zooals Harderwijk en Arnhem, of door koop van den Staat, zoo als Ermelo, verkregen hebben. Daardoor worden de gemeenten geene marken en hare ongecultiveerde gronden niet

vatbaar om onder de ingezetenen verdeeld te worden. De eerste dwaling komt echter voor rekening van den Commissaris des Konings in Gelderland, die haar in een rapport opnam, de andere van het dagblad Het Vaderland. De S. zou ze niet overgenomen hebben zoo hij gelet had op het onderwerp, dat hij behandelen wilde.

De naaste aanleiding, die het hem deed kiezen, is de aandrang, die van vele zijden komt, om de marken te verdeelen. Zóó spreekt men en zoo schrijft men, zelfs in officiëele stukken, doch ten onrechte.

Het beoogde doel is, om onder de markgenooten te doen verdeelen de meestal ongecultiveerde gronden, die hun in onverdeeld eigendom toebehooren, waardoor ploeg noch sikkel gaat en in het markerecht van Wetter, uit het jaar 1237, bij Grimm, Weisth., III, S. 343, genoemd wordt communio, quae vulgariter almeinde dicitur.

Reeds voor vele jaren heb ik mijne denkbeelden ontwikkeld, hoe de marken ontstaan zijn en bijzonder en gemeenschappelijk eigendom zich scheidden. Bij vele latere schrijvers heb ik hetzelfde gevonden, het laatst bij Gierke, Das Deutsche Genossenschaftrecht, 2er Band, Geschichte des deutschen Körperschaftsbegriffs, 1873, waar hij S. 229 zegt: ‘Allen bisher besprochenen Marcktheilen gegenüber, an denen ein Sonderrecht irgend welcher Art sichtbar abgezweigt ist, steht die eigenliche Allmende, als Gegenstand des vollen Gesammtrechts. An ihr ist nicht blos das Eigenthum, sondern auch Besitz und Genuss gemein. Sie ist daher das Gegenbild der Hofstätte. Denn bis zu demselben Grade, bis zu welchem die letztcre volles Sondereigen des Einzelnen ist, ist die Allmende volles Gesammteigen der Gemeinde.’ Wat Mr. Pleyte blz. 26 ontwikkelt, komt daarmede overeen.

Na in het 1ste hoofdstuk den oorsprong der marken besproken te hebben, behandelt de S. in het 2de de inrichting der marken, afzonderlijk stilstaande bij de bronnen, de bewoners der marken, de wetgevende en rechterlijke macht in de mark, de administratie der mark en het verband tusschen de marken en de kerspelen.

In deze laatste § deelt de S. eenige bijzonderheden mede uit het Malenboek van Bennekum, dat hij, met dat van Kootwijk en het Wilkoersboeck van de Engelander marcke, als zeer te waardeeren Bijlage voor het eerst heeft uitgegeven.

Had hij er geene aanleiding uit kunnen, ja moeten nemen in

eene afzonderlijke § het algemeene recht van markgenooten op hunne onverdeelde eigendommen, op hunne almende door hunne handelingen aan te toonen? Vele voorbeelden van vrije beschikking er over, zelfs onder voorwaarden den verkrijger opgelegd, had hij kunnen aanhalen. Zoo werd in het jaar 1648 aan jonker Sloet, - waarschijnlijk een der Veluwsche ambtsjonkers, door Mr. Nairac zoo geestig, maar naar verdienste, gegeeseld - verlof gegeven een vroeger aangewezen stuk land af te graven en in eigendom te hebben onder voorwaarde, dat hij een ‘kachel, oven ofte stoof in de school zal laten maken en deselve school eens versyen met nootwendige bancken, alles op syn ed. eijgen kost.’

Dan had ook de vraag behandeld kunnen worden, of tot het vervreemden algemeenheid van stemmen, dan wel eene meerderheid voldoende was? Art. 1, titel XXI, van het Landrecht van Zutfen schreef unanimiteit uitdrukkelijk voor; in dat van Veluwe en Veluwenzoom wordt eene dergelijke bepaling gemist, waarover na te lezen is Schomaker, Consilia et responsa inris, IV, blz. 466. Daaraan en niet aan onachtzaamheid, zoo als de S. blz. 137 meent, is het toe te schrijven, dat in Art. 212 van het Reglement voor het departement Gelderland van het jaar 1802 voor het kwartier Zutfen en niet voor dat van Veluwe bepaald is, dat daar, waar voorheen in sommige punten eenparigheid gevorderd werd, voortaan conclusie vallen kon met eene meerderheid van ten minste 2/3 der vergadering.

Volgens het verslag van het verhandelde in de eerste vergadering uit de Commissie van landbouw, gehouden den 28^{en} April 1806, opgenomen in Kops, Magazijn van Landbouw, III, blz. 187, werd in Overijsel bij het verdeelen van markegronden eenparigheid van stemmen vereischt.

Art. 8 der wet van den 16^{en} van Grasmaand 1809, houdende bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden, bepaalt, dat de besluiten tot uitgifte - verdeeling - van ongebouwde gronden, aan marken behoorende, bij meerderheid van stemmen genomen kunnen worden.

Dit komt overeen met hetgeen Thudichnm, in zijn uitstekend, den S. ook bekend werk: Die Gau- und markverfassung in Deutschland, S. 318, tegen een ander geleerde, die het tegendeel beweerde, aanvoert: ‘Eine blose theilung kann alle zeit die einfache mehrheit beschliessen; denn hierbei versiert der genosse nichts, im gegentheil

er gewinnt; es bleibt ihm seine nützung in der bisherige grösse, sie kann ihm nicht einmal mehr durch vermehrung der nachbarnzahl geschmälert werden, und er erlangt sogar freies verfügungsrecht darüber. Da sonach der einzelne nicht einbussen soll, so braucht auch seine zustimmung nicht eingeholt zu werden.' Dit beginsel zou toegepast kunnen worden in de plaats van de aangehaalde wet.

In het 3de hoofdstuk: De marken na de grondwet 1798, komt de S., na de zelfstandigheid der marken duidelijk uiteengezet te hebben, tot die wet, waarbij ik, vooral wat haar voorafging, wat langer stil moet staan dan hij deed.

De pogingen, door het publiek gezag aangewend, om door het ontginnen van woeste gronden den landbouw uit te breiden en daardoor de algemeene welvaart te bevorderen, zijn van oude dagteekening. Prof. Van Enschut, Over de bevoegdheid der markgenootschappen om de markgronden door afsluiting te bevrijden van het weiden van het vee uit de aangrenzende buurschappen, 1818, geeft blz. 8 een overzicht der daartoe betrekkelijke litteratuur. Hoewel later dan elders, trok het onderwerp ook in ons land officiëel aandacht.

In het aar 17 95 werden aan de Volksvertegenwoordigers van Gelderland vele voordrachten gedaan nopens het gebruik der markegronden. Het Provinciaal Collegie van policie, financie en algemeen welzijn, daartoe door de Landschap gemachtigd, loofde een prijs van 40 dukaten uit voor de beste verhandeling over het gebruik van die gronden. Die van F.W. Broxterman werd bekroond en uitgegeven in het jaar 1798, toen de Staatsregeling beval den landbouw te bevorderen, bijzonder ten aanzien der nog ledige en woeste gronden door de gansche republiek. Hoezeer, gelijk de S. terecht opmerkt, in die Staatsregeling de marken niet genoemd worden, had zij stellig ook hare ongecultiveerde in gemeenschap bezetene gronden op het oog.

Ik behoef den S. niet te verzekeren, dat ik geheel met zijn afkeurend oordeel over Broxtermann's beschouwingen over recht en eigendom instem. In eene Geldersche landschapsresolutie van den 1en April 1626, waarin den markgenooten het recht ontzegd zou zijn de gemeene gronden, buiten consent van de Landschap, te vertinsen, te verpanden of op eene andere wijs te veralieneeren,

vindt hij, blz. 27, een bewijs voor zijne stelling, dat die gronden eigendom van den staat zijn en dat, zoo luidt het slot zijner beschouwingen, blz. 77, de staat ‘op naam van zijne behoeftige onderdanen dezelve aan hunne luije bezitters onttrekken en in de hand der nijverheid overbrengen kan.’ Jammer echter voor Broxtermann, dat zoodanige landschapsresolutie niet bestaat; de door hem aangehaalde heeft betrekking tot een geheel ander onderwerp, dan hij opgeeft.

Na zulke redeneeringen zou men verwachten dat Broxtermann krasse maatregelen zou aanbevelen, doch wel verre van dien ziet hij geen ander middel, om tot het doel te geraken, dan ‘de eigenste lieden, welke de gemeene gronden tot nu toe bezeten hebben, zonder ze te bebouwen, tot bebouwing van dezelve of over te halen of te noodzaken.’ Deze cynosure is, volgens hem, gematigd en voldoet aan het doel. ‘Wanneer men hier,’ zoo vervolgt hij, ‘de aanmerking bijvoegt, dat de markgenooten zich tot nu toe als werkelijke eigenaren der gemeentegronden beschouwd hebben en dat die qualiteit door den staat noch ergens door een bijzonder burger ooit is in twijfel getrokken geworden, zal men de gissing gegrond vinden dat van alle proeven, die men zou kunnen nemen om de marken door andere handen dan die der tegenwoordige bezitters, te doen cultiveeren, niet dan een ongelukkige uitslag te wachten staat.’ De staat, zoo wordt verder betoogd, moet geen gebruik maken van zijn recht om de gronden nationaal eigendom te verklaren en te verkoopen, want koopers zullen zich niet opdoen. Suasoire middelen moeten er toe leiden, dat de markgenooten vrijwillig onder zich deelen. Hoe zij, het niet doende, er toe genoodzaakt zullen worden, geeft Broxtermann niet op.

In het jaar 1803 richtten de Thesaurier-generaal en Raden van financiën aan de Departementale besturen het verzoek, om op te geven of er in hun departement inculte en sterile gronden en heidevelden gevonden werden in onverdeeld of verdeeld bezit of in eigendom van marken, dorpen, corporatiën of bijzondere ingezetenen, welke voor eene aanmerkelijke cultuur en verbetering vatbaar zijn, met opgave tevens of die cultuur door het verleenen van vrijdom van belastingen, premiën of andere encouragementen bevorderd behoorde te worden.

Omtrent het laatste punt beveelt het Departementaal bestuur van Brabant - voor welk gewest Van Heurn reeds in het jaar 1776 uitgegeven had een Vertoog, hoe nnttig het zou zijn zoo veel heide als mogelijk tot bouwland en weiland te maken - als het beste middel aan om van ontgonnen landen geene novale tienden te heffen en ze geruimen tijd van lasten vrij te stellen.

Het Departementaal bestuur van Gelderland zet op den voorgrond dat de gemeenten en marken, hoezeer in onverdeeld bezit onder de erven gebruikt, als privatief eigendom der marktgenooten voor eene rechtstreeksche bemoeiing der hooge autoriteit onvatbaar zijn. Het beveelt dezelfde middelen als dat van Brabant aan, doch voegt er bij het bevaarbaar maken en vereenigen van sommige beken en kleine rivieren.

Ik heb deze verouderde stukken opgerakeld uit het aangehaalde Magazijn van Kops, III, blz. 1 en 27, om aan te toonen hoe officieel het recht der markgenooten op hunne onverdeelde gronden buiten twijfel gesteld, en, hoe wenschelijk verdeeling ook mocht zijn, geen enkel dwangmiddel om daartoe te geraken voorgeslagen werd. Art. 40 der Staatsregeling van het jaar 1798 en art. 5 van die van het jaar 1801 handhaafde ook trouwens ieder ingezeten bij de vreedzame bezitting en het genot zijner eigendommen,

De Commissie van landbouw in Overijsel vereenigde zich den 6^{den} Augustus 1806 met een rapport, ook opgenomen in het Magazijn van Kops, III, blz. 291, dat op den voorgrond zette, dat de markegronden waren en zijn het private eigendom van de gewaarde landbezitters en dat het verklaren van die gronden tot nationaal eigendom, zooals sommigen begeeren, zou zijn een willekeurige aanval op dat recht van eigendom en dus geene erustige wederlegging verdiende. En toch waarborgde de Staatsregeling van het jaar 1805 de onschendbaarheid van den eigendom niet. De Commissie zou het gevoelen van Broxterman durven aanbevelen, wanneer aan eene algeheele verdeeling niet te veel omslag verbonden was en meent eene provisioneele gedeeltelijke uitdeeling te durven aanraden.

Deze en andere bouwstoffen, niet door den druk bekend gemaakt, stonden de wetgevende macht ten dienste, om het ontginnen van woeste gronden te bevorderen, zooals geschiedde bij de wet van den 16^{den} van Grasmaand 1809.

De woeste gronden worden er in verdeeld in vier kategoriën:

als behoorende 1°. tot de domeinen van den staat, 2°. aan eene stad, plaats of dorp, 3°. aan marken of gemeenten en 4°. aan bijzondere personen.

De wijze, om die onder n°. 1 en 2 ter ontginning te verkrijgen, wordt geregeld, aan allen, bij ontginning, vrijdom van novale tienden, van verponding en van 1/10 van het personeel en haardstedengeld gedurende 50 jaren toegekend.

Het eenig art., het 8ste, dat over de gronden der 3de kategorie handelt, moet ik geheel uitschrijven:

Alle onbebouwde landen aan eenige marken of gemeenten behoorende, zullen, hetzij in eens of van tijd tot tijd, bij een billijke en geëvenredigde verdeeling aan de markgenooten of geregtigde leden der gemeenten kunnen worden afgestaan, nadat deze daarover wettig zullen zijn bijeengeroepen en hunne toestemming zullen hebben gegeven; alles echter behoudens goedkeuring en bekrachtiging van den Koning.

'Het besluit tot zulk eene uitgifte van onbebouwde gronden, aan de marken of gemeenten behoorende, zal bij meerderheid van stemmen kunnen worden genomen, niettegenstaande anderzins eenparigheid mogt zijn vereischt geworden. De stemmen stakende, zal de zaak ter kennis van den Koning worden gebracht en door Hoogstdenzelven worden beslist.'

Omtrent de wijze van stemmen bepaalde de wet van den 10den van Bloeimaand 1810 nader, dat in alle marken, communiteiten en andere gemeenschappelijke administratiën van landen en gronden, gestemd zal worden als in het aangehaalde art. 8 der wet van 1809 is voorgeschreven, terwijl omtrent zaken, tot wier uitvoering eenige kosten door de gerechtigden, naarmate van hun aandeel te dragen, gemaakt moeten worden, met eene meerderheid van 2/3 der aandeelen besloten kan worden.

Men ziet het, de wetgever, hoezeer niet door een constitutioneel voorschrift gebonden, maakt geen de minste inbreuk op de eigendomsrechten der markgenooten op hunne onverdeelde woeste gronden.

Vele marken waren en sommige zijn nog belast met het onderhouden van wegen en waterleidingen. Bij verdeeling en daardoor geheele ontbinding der markgenootschap moeten daarover met de gemeentenbesturen overeenkomsten gesloten worden, noodwendig aan hoogere goedkeuring onderworpen. Het voorschrift daaromtrent is

een administratieve maatregel, die, evenmin als de regeling van het stemrecht, het eigendomsrecht aantast.

Wat de wetten niet deden, geschiedde door den Koning bij besluit van den 10den van Bloeimaand 1810, houdende eenige bepaling omtrent de uitvoering der wet. Ik ontken de bevoegdheid des Konings niet om voorschrift te geven, hoe de verzoeken, om woeste gronden van den staat of eene burgerlijke gemeente te verkrijgen, ingediend en behandeld moeten worden; hoe de plannen der verdeeling, aan zijne goedkeuring onderworpen, moeten worden ingericht; doch ik beweer, en vrees eene tegenspraak, dat dergelijke en nog andere administratieve voorschriften zich niet zoo ver kunnen uitstrekken, dat het facultatieve k u n n e n der wet verandere in een gebiedend m o e t e n. Het zou mij te ver leiden dit in bijzonderheden aan te toonen; het is voldoende art. 28 hier in te lasschen:

'Alle marken of communiteiten van woestliggende gronden, welke na verloop van een jaar na de afkondiging van dit besluit, de hier bovengevorderde plans, opgaven of memoriën op de daarbij omschrevene wijze niet hebben ingezonden, zullen door ons gehouden worden, geene redenen van bezwaar te hebben tegen de verdeeling of verkooping op den meergemelden voet; en zullen zoodanige marken of gemeenten, na verloop van het gemelde jaar ten spoedigste van onzentwege onder de hiertoe geregtigden worden verdeeld; waartoe de landdrosten bij dezen worden gemagtigd en gelast zulks stiptelijk na te komen.'

Er was geen tijd het besluit uit te voeren. Weinige weken nadat het genomen was deed de Koning afstand van de kroon; zijn rijk werd twee maanden later bij Frankrijk ingelijfd.

Tegen het gevoelen der commissie in het jaar 1849, belast met het onderzoek, welke wetten van Franschen of anderen oorsprong nog gelden, beweert de S., dat door de inlijving de wetten van 1809 en 1810, die ons bezighouden, niet zijn afgeschaft. Tot steun van zijn gevoelen zegt hij o.a. blz. 163: 'Ook de Fransche prefecten schenen er zoo over te denken; mr. Sloet ten minste teekent aan, dat zij de wetten van Lodewijk Napoleon met kracht handhaafden.' Dit is onjuist. Mr. Sloet schreef bij de uitgaaf der Rechten en gewoonten der Hertmermark: 'De verordeningen onder koning Lodewijk uitgevaardigd hadden het heilzame doel de marken te ontbinden, zij erkenden dus haar wettig aanwezen, dat geëerbiedigd

werd door den Franschen prefect in Gelderland, die de uitvoering van gezegde verordeningen bevorderde.'

Die, gelijk de S., beweren, dat die verordeningen thans nog verbindend zijn, beroepen zich hoofdzakelijk op het gevoelen der regeering, meer bepaald op eene aanschrijving van den Minister van binnenlandsche zaken van den 17^{den} Juli 1837 aan den gouverneur van Drenthe, opgenomen in het Bijvoegsel tot het Staatsblad, nieuwe uitgaaf, jaren 1831-1840, blz. 380, waarin hij te kennen geeft, dat Z.M. bij besluit van 24 Juni 1.1. hem heeft gemachtigd, om uitdrukkelijk te verklaren, dat bij de voor te nemen v r i j w i l l i g e v e r d e e l i n g van woeste gronden en markegronden alle de bestaande w e t t e n van den 16^{den} van Grasmaand 1809 en den 10^{den} van Bloeimaand 1810 stiptelijk zullen moeten worden in acht genomen en dat dientengevolge vóór de verdeeling het daartoe strekkend plan of ontwerp, nadat hetzelve door de provinciale autoriteiten is onderzocht, door het departement van binnenlandsche zaken aan 's Konings goedkeuring zal moeten onderworpen worden.

Van het besluit van den 10^{den} van Bloeimaand 1810 wordt geen het minste gewag gemaakt. De regeering kon het ook niet toepasselijk verklaren, want het strijdt met de Grondwet. Die, onder welken titel ook, goederen gemeenschappelijk vreedzaam bezitten en genieten, kunnen niet gezegd worden daarin gehandhaafd te worden, wanneer men hun voorschrijft over het verdeelen of verkoopen van die goederen te beraadslagen, onder bedreiging, dat wanneer zij het niet doen, het verdeelen door de regeering zal geschieden. Dat het koninklijk besluit alleen gewag gemaakt van de wetten en dan nog alleen bij vrijwillige verdeeling wordt door velen over het hoofd gezien. Zoo ook door Mr. Pleyte.

Na art. 28 van het besluit opgenomen te hebben, laat hij er onmiddellijk, en het is het slot van zijn onderzoek, blz. 167, op volgen: 'De regeering houdt steeds vol en naar ons inzien volkomen terecht, dat de verordeningen van koning Lodewijk nog steeds geldig zijn. Welnu, zij handhave deze bepaling met kracht; men houde toch daarbij in het oog, dat zoodoende niet eene beschikking gemaakt wordt over eens anders eigendom, maar dat men ontbindt een zedelijk lichaam, waarvan het bestaan slechts onder de genoemde voorwaarde was verzekerd, welke voorwaarde door art. 1700 B.W. is gehandhaafd.' Met den besten wil kan ik hier en elders, waar

de S. de marken bij zedelijke lichamen vergelijkt, zijne bewijsvoering niet volgen.

Doch hierin ligt het hoofddoel van des S. onderzoek, de verdeeling der onbebouwde markegronden, niet opgesloten.

Die verdeeling moet in de eerste plaats strekken ten voordeele van de eigenaren; hunne welvaart zal er door bevorderd worden en, als gevolg daarvan, in de tweede plaats het nationale vermogen vermeerderen. Doch dit kan en mag nooit zoo zwaar wegen, dat men op grond van Cicero's uitspraak: ‘Salus populi suprema lex esto’ in eens anders eigendom mag grijpen. Ieder kan over zijn eigendom vrijelijk beschikken, wel tot iets passiefs, maar niet tot iets actiefs gedwongen worden. Men geloove eehter niet, dat er over het al of niet verdeelen altijd eenstemmigheid onder de gerechtigden heerscht. Velen zijn er die wenschen hun aandeel in den onverdeelden grond te ontvangen. Veel hangt af van den aard der gronden, dikwijls ook van de ligging met betrekking tot de erven, die het recht geven; of deze door de eigenaren zelve worden bebouwd, dan wel verpacht zijn. Doch hoe komen zij, die hun aandeel wenschen te ontvangen, tot hun recht?

Bij vonnis van den 1sten Augustus 1820 nam de Rechtbank van eersten aanleg te Zutfen aan, dat Art. 815 van het B.W., naar den geest en den zin van het Fransche recht, niet slechts op nalatenschappen, maar ook op alle soort van gemeenschappen, welke een onbepaalden tijd voortduren, van toepassing is, wees aan den eigenaar van een gewaard erf zijn eisch toe en verklaarde de gedaagden, zijnde de gezamenlijke geërfden in de mark, schuldig en gehouden om, overeenkomstig het respectieve waartal der gewaarde erven, met hem over te gaan tot de verdeeling der gemeenschappelijke heide- en groengronden, gelegen binnen de mark en aan diezelfde geërfden in eigendom toebehoorende. Dit vonnis is te vinden in Mededeelingen der Geldersche Maatschappij van Landbouw over 1875, blz. 225.

In ons tegenwoordig B.W. is de weg duidelijker aangewezen, dan hij toen was. Art. 628 bepaalt, dat de verdeeling eener zaak, welke aan meer dan een persoon toebehoort, - in casu de onverdeelde markegronden - geschiedt volgens de regels, ten opzichte van de scheiding en verdeeling der nalatenschappen voorgeschreven, en Art. 1112, dat niemand genoodzaakt kan worden in een onver-

deelden boedel te blijven en boedelscheiding - de verdeeling der bedoeld gronden - ten allen tijde gevorderd kan worden.

Doch tusschen recht hebben en recht verkrijgen ligt een lange weg, vol hindernissen, struikelblokken en tolboomen. Wie zijn de mede-eigenaren die niet deelen willen en men in rechten aanspreken moet? Hier zijn de gewaarde erven voldoende bekend, doch wie zijn er de eigenaren van? Daar achten zich alle eigenaren van oudhoevige gronden, die genot van den onverdeelden hebben, als de gerechtigden er toe. Elders vindt men beide soorten van gerechtigden dooreen. Welke zijn de rechten van hen die met toelating, goedkeuring of eigendunkelijk zich op markengrond gevestigd hebben en in het genot van heiden en weiden zijn? Nog meer varianten zou ik kunnen aanvoeren.

Wie durft de kosten van een onderzoek daarna en de daaropvolgende van een rechtsgeding wagen, waarvan de dagvaarding mogelijk meer kosten zal, dan de bunders of wat woeste grond, die hij bij een eindvonnis krijgen zal, waard zijn?

Hier kan en hier moet de wetgevende macht tusschen beiden treden: de procesorde moet verkort en zoo eenvoudig mogelijk gemaakt worden; de staat, handhavende de vrijdommen aan ontginningen toegekend, afstand doen van alle rechten, die hij uit gewone processen en toedeelingen van goederen trekt.

Men make zich echter van de gevolgen der verdeelingen geene illusiën. Te recht staat in het boven aangehaald rapport van het departementaal bestuur van Gelderland: ‘Men legt niet zoo gemakkelijk eene bouwplaats aan als men een winkel opzet. Zelden kunnen bosschen en weiden zonder groot geld en gestadigen arbeid te gang gebracht en gehouden worden.’

Arnhem.

SL.

***Vorstenschool, door Multatuli. Zesde druk. Amsterdam, G.L. Funke*, 1879.**

Er wordt vaak gejammerd over gemis van degelijken leeslust bij ons volk. Met hoeveel recht, is niet licht te zeggen. Vermoedelijk is de klacht wel een weinig overdreven. Immers komt men uit het betrekkelijk geringe debiet der dichtwerken van Vondel, Bilderdijk, Da Costa, Staring, Ten Kate en Beets zoo maar kortweg tot het besluit, dat pittige letterkost niet in den smaak valt van het Nederlandsche publiek, dan vergeet men rekening te houden met een niet onbeduidend feit: namelijk dat de beschaafde Nederlander in den regel een goed linguïst is, die min of meer te huis pleegt te zijn in de overrijke litteratuur van drie groote naburen: Duitschland, Engeland en Frankrijk. Wanneer iemand in het oorspronkelijke Goethe, Shakespeare en Molière, benevens eene schaar van kleinere vreemde dichters leest en geniet, terwijl hij Bilderdijk en Beets verwaarloost - dan mag hij het verwijt verdienen van onverschilligheid voor de letteren van zijne eigene natie, maar zeker niet dat van gebrek aan leeslust en ernstigen zin.

Dat het dan ook zóó erg nog niet is, als sommigen het voorstellen: dat een pittig Nederlandsch dichtstuk in Nederland zijnen weg nog wel vindt - dit bewijst het verschijnen, binnen weinige jaren, van een zesden druk van Multatuli's *Vorstenschool*. Dit drama is toch wel geen lectuur voor menschen die enkel verstrooiing vragen aan een boek - en evenmin behoort het tot die werken, welke men zich aanschaft louter om met de breede ruggen er van eene vertooning te maken achter de glazen van zijne boekenkast. Wie *Vorstenschool* kocht, die las het ook. En wie het las, die spande ook zijne hersenen er bij in.

Wat overigens deze zesde uitgave betreft, zoo is het te verwachten dat er zeer velen, behalve om den inhoud, haar aan den man zullen helpen om den keurigen vorm, waarin de heer Funke haar deed verschijnen. Band, papier en letter tezamen maken dit deeltje in klein formaat tot een pronkstukje. Geen zekerder middel om spoedig een zevenden druk noodig te maken, dan het steken van den zesden in zulk een smaakvol kleed.

N.

De Mijnwetten in Nederlandsch-Indië getoetst aan de beginselen van het mijnrecht en van de mijnhuishoudkunde. Door Reinier D. Verbeek. Batavia, Ogilvie & Co., 1879.

In dit boek heeft de schrijver zich ten doel gesteld de verschillende omstandigheden aan te wijzen, welke de oorzaken zijn van den slechten toestand en de gebrekkige ontwikkeling van het mijnwezen in N.O.I. In de eerste plaats ligt de schuld aan de slechte wetgeving, die hier even als vroeger in de meeste landen de schuld van den gebrekkigen toestand is. Wij noemen daarom het denkbeeld van den schrijver, om de ontwikkeling van de wetgeving op het mijnwezen in de verschillende landen na te gaan, gelukkig.

De heer Verbeek geeft zijne instemming te kennen met de grondslagen van het Duitsche mijnrecht, dat uitgaat van de twee beginselen: 1°. de eigenaar van den grond heeft geen eigendomsrecht op de delfstoffen, die zich onder den grond mochten bevinden, 2°. bij de aanvrage om concessie heeft hij, die het eerst de delfstoffen heeft opgespoord en gevonden, den voorrang.

Wij zijn het met den schrijver volkomen eens, dat deze beginselen krachtig hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van het mijnwezen in Duitschland, Oostenrijk, Hongarije enz. enz. en dat zij, uit een praktisch oogpunt beschouwd, de meest juiste zijn. Evenwel gaat hij te ver, wanneer hij beweert, dat een dergelijke regeling ook op het natuurrecht gegrond is. Want zoo er werkelijk een natuurrecht bestaat, is toch de meest voor de hand liggende opvatting daarvan deze, dat de eigenaar van den bovengrond aanspraak maken mag op alle delfstoffen die zich daaronder bevinden. Het gaat toch niet aan van natuurrecht te spreken, wanneer men hem wel vergunnen wilde lei, klei, kalksteen enz. van zijn grond te verkoopen, maar hem het recht ontzeggen zou, dit ook te doen met goud, zilver, kolen enz. zonder speciale vergunning. Bij welke delfstof zou dit natuurrecht ophouden en zou de mogelijkheid van een afzonderlijk eigendomsrecht beginnen? Een positief recht, opzettelijk daartoe uitgevaardigde wetsbepalingen moeten beslissen, welke delfstoffen de eigenaar uit zijn grond mag halen, en onder welke voorwaarden hem dit wordt vergund.

De schrijver gaat uitvoerig na, wat op dit gebied aan de Flansche

mijnwetten van 1791 en 1810 is voorafgegaan. Deze wetten hebben voor alle latere wetgevingen op het mijnwezen groote beteekenis gehad, en met name is de wet van 1810, die thans nog voor Nederland geldt, de grondslag van de meeste latere.

In het bijzonder gedeelte behandelt de schrijver meer bepaald zijn eigenlijk onderwerp, en bespreekt hij de artikels N°. 217*a* Staatsblad van N.I. 1873 en N°. 128 Staatsblad van N.I. 1874, welke de wetsbepalingen bevatten van het mijnwezen in N.I.

De schrijver geeft een scherpe doch billijke en van groote kennis van zaken getuigende kritiek op deze wetsbepalingen. Zeker is het reeds vreemd genoeg, dat de wet, die op dit gebied in het moederland geldt, niet ten grondslag ligt aan de wetgeving in Indië, maar nog veel meer bevreemdend is het, dat er bepalingen gemaakt worden, die voor de ontwikkeling van het mijnwezen allerverderfelijkst moeten wezen. Daartoe moet in de eerste plaats worden gerekend het verleenen van concessie voor betrekkelijk korten termijn: de concessionaris tracht dan in den kortst mogelijken tijd de grootst mogelijke hoeveelheid delfstof te winnen, hij pleegt roofbouw, zonder de mijn stelselmatig uit te graven, waardoor de mijn wordt bedorven. Verder werkt zeer nadeelig de in ieder opzicht onvoldoende schadeloosstelling aan den ontdekker, terwijl ook het voogdijschap door de overheid op de mijn-ontginning uitgeoefend haar in banden houdt, welke de vrije ontwikkeling belemmeren. Vele technisch belangrijke zaken worden daarentegen volstrekt niet geregeld.

In een aanhangsel vindt men de Fransche mijnwetten van 1791 en 1810 in den oorspronkelijken tekst.

Het boek van den Heer Verbeek, dat ook voor iedereen verstaanbaar is, die van mijnwezen geen bijzondere studie gemaakt heeft, verdient een warme aanbeveling. Moge het doel treffen en bewerken, dat er een nieuwe en op gezonde grondslagen steunende mijnwet worde ontworpen en ingevoerd.

W.

Winterbloemen, Poëzij van J.P. Hasebroek. Amsterdam, Kirberger, 1879.

Kort na zijne *Sneeuwklokjes* heeft de Heer Hasebroek een' nieuwen bundel gedichten onder den bovenstaanden titel uitgegeven. De titel wil ze ons als voortbrengselen van den winter zijns levens doen aannemen. Maar kende men des dichters leeftijd niet, niemand voorzeker zou aan deze gedichten den ouderdom van den auteur kunnen bemerken. Inderdaad, de geest kent geen' leeftijd: wanneer het lichaam niet al te zeer door kwalen gedrukt wordt, en vooral wanneer ‘het oog eenvoudig’ blijft, dat is, wanneer men de Schepping en het Leven met een oog, door geene booze herinneringen of bange twijfelingen beneveld, blijft aanzien, dan belemmeren de jaren geenszins de kracht des geestes: integendeel, dan maken de jaren den geest vaardiger. Het werktuigelijke der kunst, langer geoefend, baart geene moeite; naarmate de geest meer velerlei bemoeiingen en zorgen, en ook het ijdel roembejag te boven is, naar die mate beweegt hij zich vrijer, vloeit hem de stof en de gave om haar terug te geven milder toe, - ja, er ontstaat gevaar van te groote gemakkelijkheid. Mag wat door eenen auteur in dat tijdperk des levens aldus wordt uitgestort, aan het publiek worden aangeboden? Dit kan geene vraag zijn: want zonder des dichters geheimen omgang met landen tijdgenooten zouden de zangen niet voortgebracht zijn. Wie spreekt, al is het in zijne binnenkamer, spreekt tot zijnen medemensch, en vooral doet dit de dichter, die niet arbeidt voor zich zelven: - voor zich zelven, in de eerste plaats, brengt de man van wetenschap zijne gedachten onder woorden, en toch deelt hij gemeenlijk de vrucht van zijne studie, niet zelden nog onrijp, mede. Maar de dichter heeft steeds in den geest een luisterend gehoor rondom zich. En wat de ware dichter voortbrengt, juist omdat het niets persoonlijks aan zich heeft, juist omdat hij, zelfs in 't persoonlijke, dat hij biedt, het algemeene aan het licht brengt, - juist daarom heeft het Publiek er recht op: aan het Publiek komt het toe, in zooverre het daarin de stem hoort van zijn eigen gevoel, den kreet van zijn eigen hart, het oordeel van zijn eigen verstand. En wat zeg ik het Publiek? Waar van een' dichter als Hasebroek sprake is, maakt de Natie, maakt de Mensch aanspraak op hetgeen hij zingt: want echt

vaderlandsche tonen klinken niet zelden van zijne luit, en veelal spreekt hij tot wat er van eeuwige behoeften in 's menschen boezem schuilt.

Maar ik sprak alsof er eene verontschuldiging voor de uitgave van deze gedichten noodig ware. Men zou het waarlijk denken, als men de nederige uitlatingen van den dichter verneemt, op blz. 19:

> Ik, met mijn half talent: poëet, en toch niet recht;
> Een prozamensch, niet gansch; wel dichter, maar niet echt.

op blz. 60:

> Al ben 'k maar een vinkjen in 't woud...

en:

> Ik vraag om geen ademloos luisteren,
> Geen geestdrift, als voor filomeel;
> Ik juich reeds in de enkle vergunning:
> ‘Hef aan maar, heer Wildzang, en kweel.’

en op blz. 112:

> Men late dus, in 't donker loof
> Van de allerachterste iepen,
> Waar 'k wegschuil in een boomschors-kloof,
> Mij stil mijn deuntje piepen.

Meer vrede, dan met deze te groote nederigheid, hebben wij met 's dichters oordeel over zich zelven in het laatste gedicht van den Bundel, *Mijn poëzie*, getiteld, waar deze regel voorkomt:

> zóó is mijn hart: een harp, die op een zefir wacht.

Doch laat ons tot staving van ons oordeel, boven met een enkel woord uitgesproken, in eenige bijzonderheden treden!

Allermeest treft ons de groote verscheidenheid. Zij bewijst, dat des dichters gemoed openstaat voor allerlei indrukken: er is bijna niets belangrijks in onzen tijd, dat geen gevoel in hem opwekt en hem geen' toon ontlokt. Algemeene sympathie kenmerkt hem: bij al zijn ernst geen boetpredikatiën, geen verwijten, geen klachten zelfs: altijd is hij getroost en hoopvol. Moet hij, bij voorbeeld, erkennen, dat het tijdperk, onder den naam van het *Réceil* verheerlijkt, voorbij is, hij treurt daarom niet: ‘het sterrelicht, zegt hij, wijkt nimmer gansch van den hemel, en bij dat licht kan men reizen; straks breekt de morgen aan, en de groote Wachter sluimert nooit.’ Hoe wars van alle bitterheid schetst hij de vernedering der Kerk (blz. 142)! Hoe welwillend meldt hij de wonderen der eeuw (blz. 172), ook waar hij het onbevredigende van hetgeen Wetenschap en Nijverheid bieden, diep gevoelt en wil doen gevoelen.

Geenerlei geestelijken trots verraadt hij tegenover den geest der eeuw. Is zijn lied ernstig waarschuwend, niet zoozeer hij zelf is het, als wel (gelijk in zijn *de dood in de danszaal*, blz. 240) het feit, dut hij vermeldt. Wilt gij een sprekend bewijs van zijn' onbekrompen geest, lees dan met hoeveel liefde deze evangeliedienaar het aanvallig kinderpaar van den roman van Bernardin de St. Pierre (blz. 254) gedenkt.

Dat ook in dezen Bundel 's dichters hart voor zijn geliefd Amsterdam en voor zijn Vaderland spreekt, zal ieder, die dat hart eenigszins kent, licht bevroeden; maar opmerking verdient de losse toon, welken hij ook dáár soms aanslaat, waar de liefde voor zijn land hem zijn lied ingeeft (b.v. in *Ons volk*, blz. 2-9, en *Drie tijdperken*, blz. 207-212). Ook die toon getuigt, hoe zijn vaderlandsche zin vrij is van alle hooghartigheid.

Wanneer ik nu nog meld, dat voorts zijn Bundel de liefelijkste uitingen van menschelijk gevoel en aandoenlijk verhaalde gebeurtenissen en feiten in overvloed bevat; dat er noch gelegenheidsgedichten, noch stukjes, aan vreemde dichters ontleend, ontbreken, zoo heb ik een overzicht van den inhoud gegeven.

Doch de zakelijke inhoud maakt nog geene poëzij. Deze bestaat eerst daar, waar de geest van den auteur zoo levendig gevoelde, zoo klaar aanschouwde, dat zijne rede vol van treffende beelden en schilderende uitdrukkingen en zijne taal melodie werd. Welnu, dat kenmerk der dichtkunst ontbreekt hier allerminst. Men oordeele uit eenige staaltjes.

Moeilijk is het eene keuze te doen. Verscheidene gedichten vindt men hier, waarin de vaderlandsche zin des dichters zich in vloeiende verzen uit. Ik kies enkele regels slechts uit *Amsterdamsch nieuwe naamgeving* (blz. 186):

O daar zijn er, die meenen: 't Geslacht onzer dagen
Is een stervend geslacht, dat in tering verkwijnt;
Er is niets meer dat rest, dan het grafwaarts te dragen
Bij die volkren van ouds, die de graflamp beschijnt.
Neen, bij God! o mijn broedren! zoo diep niet gezonken
Is 't nog levende Holland: zóó diep zinkt het nooit;
Niet vergeefs heeft deez' plek van een glorie geblonken,
Zoo als geen hier op de aard van de wereldsteên tooit.
Niet vergeefs blonkt ge eens heerlijk, Venedig van 't Noorden,
En ontroofdet uw Zuster in 't Zuiden de Kroon;
Niet vergeefs overstraaldet ge aan 's overzee's boorden

De oude stad aan de Theems, die nu heerscht op haar troon.
Niet vergeefs, in die dagen van bloei en van weelde,
Was 't alsof hier Athene herrees aan het Y,
Of de Perielesstaf hier een Phidias teelde,
Of Apelles herrees aan eens Socrates zij'!
Onvergeeflijke tijd! waar hier voetzolen treden,
Drukken ze assche der vonken van 't vuur van voorheen:
Rakelt ze op, en die asch, nu begaan door uw schreden,
Geeft weer sprankelen op van den gloed van 't verleên...

En wilt gij eene proeve, welke liefelijke gewaarwordingen de wereld en het menschenleven in het gemoed van dezen dichter wekt, zoo sla zijne *Kinderstemmen* op (blz. 11):

O 'k zie, ik hoor 't: de schooljeugd stroomt
Naar buiten, nu het rustuur koomt,
Waarin zij spelen zullen.

Ze joelen, woelen door elkaâr,
Ze dartlen, spartlen al te gaâr,
Als vischjes in het water.
Ze zingen en ze springen rond,
De leden los en 't hart gezond,
Met joedelend geschater.

Hier klinkt de jonge menschenziel,
Gelijk zij uit de handen viel
Des Scheppers, rein en teeder!
O 't schijnt: zoo dicht bij 's levens bron,
En pas gewekt door 's levens zon, -
Hier keert een Eden weder.

Die vreugd wekt in mijn hart een klank
Van zoete erinn'ring, die met dank
Voor 't gister wordt genoten,
Maar meer nog! - 't is een voorspel meê,
En boven deze tonenzee,
Die 't kindergroepje ruischen deê,
Hoor 'k - hemelsch-zoete noten!

En dan dat *Engelenbezoek* (blz. 56):

In mijn tent zag 'k ook meermalen,
Met eens menschen aangezicht,
Tot mijn kleinheid nederdalen
Geesten, komende uit het licht:
Dichters, met een lied in 't harte;
Wijzen uit het eeuwig Oost.....

'k Mocht ze al eerst niet gansch herkennen, -
't Menschenoog is vaak zoo blind!
'k Mocht ras aan hun omgang wennen,
Als van 't dagelijksch menschenkind;
'k Mocht hen met dien schroom niet eeren,
Dien hun grootheid had verdiend,
En met de edelsten verkeeren,
Ik als hun gelijke en vriend, - -
Maar wanneer zij henen togen,
Om weer huiswaarts heen te gaan,
Schellen vielen van mijn oogen...
Zie! zij hebben vleuglen aan!

Toch ook weemoed gaf 't ontmoeten,
Als 'k na 't afscheid treurend zat:
'Kon 'k hen nog eens weêr begroeten!...
'k Heb hen niet naar eisch geschat!'

De bouwval van het Kasteel van *Heidelberg* stemt den dichter aanvankelijk somber (blz. 131):

Maar eensklaps?... hoor, een nachtegaal
Stoort me in mijn mijmeringen.
In 't boograam van een holle zaal
Begint hij luid te zingen.

Wat zingt hij?... Meent ge een klaaggezang,
Waar 't puin toe schijnt te nooden?
Een droef *notturno*, zwaar en bang?
Een *requiem* voor dooden?

Neen! Neen! ik hoorde nimmermeer
Een lied, zoo triomfeerend.
't Klonk als een zegemarsch voor 't heer,
Bekranst van 't slagveld keerend.

De droeve woning van den dood
Klinkt van een galm van leven,
Alsof 'k rondom der graven schoot
Paaschhymnen hoorde zweven.

En als ik van den Bouwval scheid,
Ik scheide er van in vrede,
En 'k draag ten herberg, die mij beidt,
Dat zangertje in mij mede!

Wilt gij opmerken, met hoeveel medegevoel onze dichter eene gebeurtenis met enkele trekken weet te schetsen, of welken indruk de tooneelen der wereld, tot hare tooneelvertooningen toe, op hem

kunnen maken, zoo lees zijn kort gedicht *In de mijn* (blz. 17), of dat op *den zendeling Jellesma* (blz. 32), en vooral het gedicht, *Twee koningen* getiteld (blz. 51). Een doek met eene kopie van Rubens kruisafneming wordt te Antwerpen op het Rubensfeest in eenen *Omgang* te midden van de bonte, en zou men zeggen, dwaze voorstellingen, die zulke processies in België kenmerken, rondgedragen. Dit contrast treft hem en hij roept uit:

> Zoo, godlijk Lijder! trekt gij door de wereld heen,
> Ons oog en harte langs op 't bloedig kruis gedragen,
> Waar ge uw triomf op viert, als op uw zegewagen!
> Zoo trekt gij voort, al voort, door al 't gedartel, door
> 't Geschater, door 't gezang, dat achter klinkt en voor,
> Door 't galmen van het lied, dat roept: ‘Schep vreugde in 't leven!’
> En weg te spotten schijnt de les, door 't kruis gegeven.
> Zoo trekt gij voort, al voort, terwijl gij zwijgend spreekt,
> En door het klankloos woord de hardste harten breekt.
> Zoo trekt gij voort en doet, spijt feestmuziek van trommen
> En van trompetten, 't lied op menig lip verstommen,
> Terwijl, door u alleen bemerkt bij 't feestgedruisch,
> Wellicht een hart, voor 't eerst geraakt, zich buigt voor 't kruis.
> En de Englen 't geeft te zien, ook bij deze eerbetooning
> Voor Rubens: Neen, niet hij, een Ander is hier Koning!

Ook Schliemann's opgravingen op de plek waar Troje stond, wekken des dichters ernstige luim en geven hem koepletten in als (blz. 224):

> Wees welkom, Troje, in 't licht, dat weer uw oogen zagen
> Na dertig-eeuwen-langen nacht!
> Wees welkom, stad, waarop nooit Hectors bloed kan drogen,
> Gelijk de traandrop nooit verdampt der hemelsche oogen
> Van Hectors gâ, die ‘weent en lacht.’

en (blz. 225):

> Maar nu! zie 't schoon kontrast! Dood, dood, voor altijd Troje,
> En hoe men nu 't skelet ook siere, kranse, tooie,
> Gij, Priams stad, voor goed vergaan!
> Slechts 't leven, dat de geest uws Dichters gansch onsterfelijk
> Zijn helden inblies, leeft. Bleek Ilion verderfelijk,
> Niet de Ilias: zij bleef bestaan.

En hebben wij dan niets dan lof? Is er dan gansch geene stof tot eenige aanmerking? Opdat wij niet schijnen mogen geen oog voor het min loffelijke te hebben, zoo verzwijgen wij niet, dat de

Oranjebloemen (blz. 116) ons minder behagen, die ons Willem III en Koningin Maria, als een toonbeeld van trouwe min, te Hamptoncourt een idyllisch leven leidend vertoonen willen. - In *Geestverschijningen* (blz. 134) is het alsof wij de eenheid der stemming en dan ook den anders steeds heerschenden nu eens blijden dan eens droeven, maar nimmer doffen of somberen toon vermissen. - In *Mijn levensreis* (blz. 243) doet de dichter aan Goethe onrecht, waar hij zijnen lezer in de meening zou brengen, dat Goethe niet ook gezegd heeft van het water als beeld der ziel: ‘Vom Himmel kommt es, Zum Himmel steigt es.’

Vraagt men ons, met welken onzer bekende dichters wij Hasebroek best zouden vergelijken, zoo staan wij verlegen: zóó eigenaardig is hij. Met Cats heeft hij de neiging gemeen om in een voorwerp van natuur of kunst eene zedelijke beteekenis te vinden; doch slechts in enkele stukjes geeft hij daaraan toe, als *In de diepte* (blz. 156), *Vroege vorst* (blz. 165), *Wassende maan* (blz. 188), *Klankbodems* (blz. 194), *Diepe zee* (blz. 218), *Dichterloon* (blz. 230), en hoeverre verschilt hij van Cats' manier! Cats gaat stuksgewijze uitleggend en redeneerend, Hasebroek spelend en zingend te werk. Een enkel maal herinnert hij ons aan Tollens, maar evenzeer rijst zijne taal en beeldenzwier soms in die mate, dat wij aan Vondel of da Costa denken. Maar, zooals ik zeide, Hasebroek is zich zelf, en ons volk mag hem erkentelijk ontvangen, zóó als hij is.

B.

***Gedichten en Gezangen door Theophiel Coopman. Met eene inleiding van Emanuel Hiel, en twee etsen van Albrecht Dillens. Antwerpen, L. Data Montagne, Amsterdam, J. Noordendorp*, 1879.**

Niet het minst merkwaardige van dezen bundel is de inleiding van den heer Hiel, zelf een dichter, die bij de Vlamingen bekendheid heeft en die in ons land door zijne verleden jaar in ‘de Tijdspiegel’ geplaatste verzen den lachlust van ‘Uilenspiegel’ opwekte en te recht. Gelukkig voor zijn naam, dat de heer Hiel betere verzen heeft geschreven. Er is in wat hij schrijft, eene groote tegenstrijdigheid op te merken; een spotvogel zou zeggen, dat evenals 's dichters naam uit iets hoog verhevens en iets plats, iets prozaïsch is samengesteld, zoo ook in zijne gedichten het hoog dichterlijke grenst aan het zeer alledaagsche. Dit komt ook in zijne voorrede van bovengenoemden bundel uit, waarin hij, als in eene opgewonden toast, ijvert tegen de ‘vertalingziekte, waardoor vooral onze Noord-nederlandsche dichtbroeders besmet zijn.’ En wat doet de heer Hiel in zijne inleiding? Eerst geeft hij eene vertaling van A. Grün's ‘Wann werdet, ihr Poeten?’ en haalt vervolgens stukken van E. Scherer aan. In een bundel ‘Gedichten van Emanuel Hiel’ (Arnhem, 1868) vind ik o.a. ‘twaalf liederen van Shakespeare’, eene Russische volkswijze, een ‘Bretoonsch’ volkslied, vertalingen naar het Engelsen, naar het Hongaarsch en naar het Duitsch. De heer Hiel heeft, onder 't pseudoniem G. Hendrikssone, in 1862 een bundel ‘Nieuwe Liedekens’ uitgegeven en daarin staan vertalingen uit het Italiaansch, uit het Poolsch, uit het Hoogduitsch en uit het Engelsch. Voorts herinner ik me van hem eene vertaling van een drama van Kugler gelezen te hebben. 't Is mogelijk, dat 's heeren Hiel's denkbeelden omtrent vertalingen sedert 1868 gewijzigd zijn; anders zou men kunnen vragen, waartoe die uitval tegen ‘vertalingziekte?’

Maar zijne polemiek treft niet alleen de ‘Noord-nederlandsche’ dichtbroeders, ook de Vlamingen worden onder handen genomen. ‘Geestesvoedsel, hartverkwikking, opbeuring heeft ons volk noodig. Die opbeuring worde het edel doel aller jonge mannen, aller jeugdige dichters! Dit doel bereikt men niet door zoutelooze liflafferijen, oostersche spitsvondigheden in ritornellen, terzinen, of ghazelen ge-

draaid en gewrongen.' Pareer den stoot, mijn Vlaamsche ambts- en kunstbroeder, Ferguut. Uwe 'Makamen en Ghazelen' moeten het ontgelden.

'Nog minder (wordt dit doel bereikt)' - dus vervolgt de heer Hiel - 'door *slym*poëzien, waar al wat ziek, kreupel en blind is, opgehemeld en ter gedurige aanbidding wordt uitgestald.' Het staat niet aan mij van Beers te verdedigen; alleen zou ik willen vragen, waarom diens 'Zieke Jongeling, Op Krukken, De Blinde' hier als waarschuwende voorbeelden in herinnering worden gebracht, terwijl zijne latere 'Bestedeling,' vooral 'Begga', die zooveel schoons bevatten en van zoo hooge kunstontwikkeling getuigen, verzwegen worden? Is dit billijk?

Maar ik zou bijna vergeten, dat ik niet den heer Hiel, maar den heer Th. Coopman als dichter heb voor te stellen. Voorstellen is misschien het ware woord niet, de heer Coopman toch is reeds in 1876 voor ons opgetreden met een bundel 'Lenteliederen'[1]. De betrekkingen tusschen den Belgischen en Nederlandschen boekhandel laten nog altijd veel te wenschen over en daardoor was waarschijnlijk mij 't bestaan van dezen eersteling tot dusver onbekend gebleven. Voordat ik 's dichters tweeden bundel beoordeelde, heb ik genoemde 'Lenteliederen' gelezon en herlezen, om te zien of de nieuwe bundel van hooger ontwikkeling, van meer smaak, van strenger zelfkritiek getuigde. Het doet me leed, dat ik hieromtrent niet gunstig kan oordeelen. De eerste bundel deed meer verwachten dan de tweede geeft. De 'Lenteliederen' werden gunstig ontvangen; de grijze Hoffmann van Fallersleben vertaalde kort vóór zijn dood enkele van Coopman's gedichten in het Hoogduilsch, en - wat den dichter nog streelender moet geweest zijn - zijn gedicht

> Mijn Vlaandren heb ik hartlijk lief,
> Mijn Vlaandren bovenal!

wordt, op de melodie van Antheunis, als volkslied door gansch Vlaanderen gezongen. Het hart der zachtgestemden won de dichter door menig lief gedichtje, waarin hij beelden uit de kinderwereld weergaf. 'Herinnering', 'Kinderbede', 'Kinderdroom', 'Moeders-

1 Lenteliederen door Theophiel Coopman. Dendermonde, De Schepper-Philips.

huis' getuigden van fijn gevoel. Dat de zanger ook forscher tonen kan doen weerklinken, bewees hij in de gedichten aan 't vaderland vooral aan zijne vaderstad Gent gewijd. Voorzeker was er op dezen bundel wel wat aan te merken, maar als eersteling muntte hij boven vele anderen uit. Nu is de tweede bundel daar en mag men met recht de vraag stellen: Heeft de dichter aangeleerd, de zwakke zijde van zijn talent erkend, en zijne krachten geconcentreerd in die richting, waarvoor hij een eigenaardig talent bezit?

Ook in dezen bundel heeft de dichter dikwijls zijn stof ontleend aan de kinderwereld; dus 'Eene stem uit het verleden', 'o Moeder mijne starre', 'Wat zal ons kindje worden', 'Een kind is ons geboren', 'Droeve Moederdroom' en 'Droomen bij de wieg.' Het eerste is eene zwakker, somberder herhaling van de 'Herinnering' uit de 'Lenteliederen', welk laatste liedje uitmunt in vorm, terwijl het eerste gebrekkig gebouwd is. De beide volgende lijden aan flauw geteekende en ongemotiveerde toestanden. In het laatste wordt aan eene moeder gevraagd, wat haar kleine zal worden, en ze antwoordt:

> 'o Moeder, goede moeder,
> Het zal een kunst'naar zijn.'

Maar, luidt de weervraag met het oog op den knaap, die zich van een hamer heeft meester gemaakt:

> 'Maar wordt hij nu geen kunstenaar,
> Dan, ach, dan?' -
> - Wel, moeder, goede moeder,
> Dan wordt hij een ambachtsman....
>
> Volzalig rust de vrouwe:
> 't Lied is uit;
> Aan moeders kloppend harte
> Slaapt de guit.
> De vader ziet ze beide
> Minnend aan;
> Hij zucht....

En waarom? De dichter besluit:

> Hij ziet de legers
> Ten strijd, ten oorlog gaan.

Men zou wenschen, dat de dichter, die 't noodig vond na het 'ten strijd', nog 'ten oorlog' te doen volgen, in den laatsten regel niet zoo breedsprakig ware geweest, en op andere plaatsen te onduidelijk. Waarom zucht de vader? De vrees, dat over jaren zijn jongsken in 't

leger moet dienen, en dat het dan *nog* of dan *weer* oorlog zal zijn is overdreven. Maar 't is opmerkelijk, wat groote rol de oorlog in 's dichters verbeelding speelt. Als hij in Frankrijk, in Duitschland of Rusland had geleefd, kon men 't begrijpen. Doch daarover later.

‘Een Kind is ons geboren’ is beter gelukt, evenzoo ‘Droeve Moederdroom’, ofschoon dit zeer somber is. Het gedicht ‘Droomen bij de Wieg’ kan evenmin voldoen. Daarin komen uitdrukkingen en zinswendingen voor als de volgende:

> Ruischt, ruischt, zachte melodieën.
> *Zoete zefirenzoenen*.
>
> Uit moederhart, uit vadermond
> Een hymne klinkt begeesterd rond,
> Hoog ten Hemel stijgt.
>
> Wij zalfden de kleinen met zoenen en zangen.
>
> Suist, zefirenzoenen, suist
> Bij de wieg van 't zoontje.

Evenals in ‘Lenteliederen’ heeft de dichter ook in zijne ‘Gedichten en Gezangen’ vaderlandsche liederen gezongen. Onder deze rubriek behooren ‘Liefde en Strijd’, ‘Houdt u fier’, ‘Waar goede vrienden samen zijn’, ‘Heil Vlaanderen’, ‘Werkmanslied’, ‘Broeders, Waakt’. Getuigen deze verzen ook al van gehechtheid aan vaderland en volk, ze staan in geen opzicht boven, maar eerder beneden gelijkstemde iederen uit de eerste verzameling. In 't laatste doet weer de vrees voor oorlog den dichter spreken. Voor de Vlaamsche dichters schijnt de oorlog een bijzonder aantrekkelijk onderwerp te zijn. Van Beers heeft een oratorium geschreven ‘De Oorlog’, Hiel evenzoo. Coopmans geeft in ‘De Mater Dolorosa’ lyrische tafereelen, die heel iets anders geven dan men, op den titel afgaande, zou verwachten. Dit dichtstuk is een der beste uit den ganschen bundel en als proeve geef ik hier een fragment:

De Mater Dolorosa, bij 't spinnewiel.

> Vroeger draaide lustig
> 't Snorrend wielken;
> Vroeger klopte rustig
> 't Moederharte;

Vroeger bloeiden bloemen
Rond mijn huis;
Morgen op den drempel
Ligt een kruis.
Vroeger, elken avond,
Scheen de mane klaar;
Zingend zat mijn Hendrik
Bij het vuurken daar.
‘Moeder’, zei hij lachend,
‘Zing nu ook,
Wijl ik mijne pijpe
Rustig rook.’
'k Zong zoo goed ik kon,
Wijl ik spon.
Hendrik zag mij teeder,
Minnend aan;
'k Voelde mij zoo innig
Aangedaan.

Ledig staat de bank nu,
God, mijn kind is heen!
Moeder, droeve moeder!
Ween ja, ween.

Stil, mijn wielken, stil;
Moeders hart wordt kil;
Stil. . . . . .

Een woord van lof verdienen ook ‘Je Idylle’, ‘Uit het dichterleven’, ‘Veertig jaar te zamen’. Overigens bevat deze bundel veel wat beter niet gedrukt ware. Hoe onbeduidend is bijv niet:

Meditatie.

Wierden alle botten - rozen,
Alle menschen - goed en wijs;
O! de wijde, groote wereld,
Ware 't schoonste paradijs.

Wierden alle starren - zonnen;
Blonke de liefde bovenal;
O de wijde, groote wereld
Ware nooit een tranendal.

Wierden mijn droomen - loutere waarheid;
Berg - elk groenend heuvelkijn;
Dan zou wel de wijde wereld
Tienmaal grooter mogen zijn.

In ‘Allerzielendag’ is de dichter ver beneden zijn onderwerp gebleven; hij vergelijke daarmede eens de schoone lyrische ontboezeming, die van Beers in zijn ‘Begga’ aan dien dag wijdde. ‘Heimwee’ is eveneens zeer onbeduidend. De heer Coopman zegt o.a.:

> En wie ik ooit *bemind heb*,
> *Bemin, beminnen zal*,
> Ik lei in hunnen boezem
> Dat *helder hartkristal*,

dat is: ‘de diamanten’ die de dichter draagt in ‘zijnes harten grond’. Op 't aangehaalde couplet volgt dan:

> Die zangen mijner liefde,
> *Dien wasem mijner min*,
> Dat brandend zoet verlangen
> Naar kunst - en waarheidszin!....

Dan volgt een regel

die zeker 't geheim moet bevatten, dat verklaren kan, waarom de dichter vervolgt:

> Ach, zal ik ooit vertolken
> Dien wonderschoonen droom? -
> *Wie vat het vuur des hemels*,
> *Wie vat den lavastroom?*

Ik wil cerlijk bekennen, dat ik dit gedicht evenmin vat als een van beide genoemde stoffen.

Valsche beeldspraak vind ik ook blz. 47, waar gezegd wordt:

> Torens, Belforts, allerwegen
> Melden roem, verkonden *macht;*
> *Even stout en kloek gebeiteld*
> *Was der vaadren zielemacht!*

Elders zegt de dichter:

> De soldaten *klieven en rukken*
> De rotsen aan stukken.

Hier en daar geeft de dichter toe aan zijne gemakkelijkheid in 't vinden van maat en rijm en wordt daardoor breedsprakig. In 't eerste gedicht reeds bijv., schildert hij een avond in zijn eigen ‘Kleine Woon’. Hij zit bij 't ‘minzaam vrouwken’, die hun kind wiegt. Hij gevoelt zich

> ‘Vrolijk, blijgezind,
> Gelukkig als een koning.’

Dat ware immers voldoende; maar neen, de dichter vindt dat niet duidelijk genoeg, hij zegt:

> Gelukkig als een koning,
> Wiens staten groot en machtig zijn
> En rijk in koren, melk en wijn,
> In perels, goud en honing.

Onwelluidende regels vond ik o.a. op blz. 52:

> Hoe 't mooglijk *zij* dat *Gij* niet *zijt* vergaan.

Of blz. 69

> *Brult 't kanon* u wakker.

Ik hoop van harte, dat de heer Coopman, wanneer hij een nieuwen bundel gaat uitgeven, eerst zelf dien met strenger zelfkritiek zal lezen en herlezen - de taak van den beoordeelaar zal er des te aangenamer door worden.

Wageningen, Dec. '79.
C. HONIGH.

Een schrijversleven.

Cd. Busken Huet, De Koning der Eeuw. Naar het Fransch van Xavier de Montépin, 1879 - Het land van Rubens. Belgische reisherinneringen, 1879.

Grand roi, cesse de vaincre, ou je cesse d'écrire! laat de heer Huet de kritiek den dichter Hugo toeroepen.

Eene hoffelijkheid als deze kan hemzelven alleen daarom niet bewezen worden, omdat de kritiek ten onzent met schrijvers van zijn rang zich in den regel niet bezig houdt. Ware het anders, hij zou denzelfden kreet ontlokken. Welke produktiviteit toch heeft, vooral in de laatste jaren, deze schrijver ontwikkeld! Nauwelijks is een deeltje *Nieuwe Fantasiën* verschenen, of daar komt zijn *Land van Rubens* van de pers, beide maar weinige weken voorafgegaan door zijne vertaling van Montépin's '*Koning der Eeuw*'. En zoo ging het reeds jaar op jaar. Boekdeel volgde op boekdeel, alles even zaakrijk van inhoud, even onberispelijk van vorm.

Zijn veelomvattende arbeid, na zoovele jaren, brengt ons zijne eigen schildering van den grooten bruinen beuk op het terras van Soekabrenti, de villa der schoone Lidewijde, voor den geest:

'Vol majesteit strekte hij naar alle zijden zijne takken uit, en geen alleenheerscher onder de menschen kan fierder op zijn eenzamen zetel troonen, dan hij in zijn grasperk deed. Elke poging om in den omtrek van dien zwaren stam eene bloem te kweeken, zou vruchteloos gebleven zijn. Alleen mosplanten wilden tieren in de schaduw van dat ondoordringbaar bladerendak. In laag op laag stapelde zich het donkerkleurig loof opwaarts; en zoo fijnbewerkt, zoo bewegelijk, zoo doorzigtig was nogtans dat massief gebladerte, dat hier

en ginds, door alles heen, gouden vonken nederschoten op het heldergroen tapijt om den stam; dat vogeltjes, niet grooter dan eene kinderhand, eene zachte schommeling mededeelden aan de uiteinden van het gevaarte; dat oost noch west een zucht kon slaken zonder al de zenuwen van den boom te doen trillen. De lente is schoon en magtig; doch de koningen van het woud met heerlijkheid te kroonen, dat vermag de volle zomer alleen.'

Huet's zomer heeft gehouden, hetgeen zijne lente beloofde, en de jongere schrijvers van talent zijn in Nederland op dit oogenblik niet zoo talrijk, dat wij vreezen moeten hun onrecht te doen, zoo wij verlof vragen ons tot het herlezen van dezen ouderen te mogen zetten.

Indien Huet gestorven was op zijn dertigste jaar, zooals De Génestet, dan zou er weinig of niets van hem overgebleven zijn. Hij is even als Potgieter eerst in de tweede helft van zijn leven geheel en al zich zelf gaan worden. Maar voegt men de geschriften uit zijn vroegeren en zijn lateren tijd bijeen, dan gevoelt men, hoe die boeken, onafhankelijk van den wil des schrijvers, de geschiedenis verhalen der veranderingen, welke niet alleen zijne eigene denkwijze, maar de denkwijze van een groot gedeelte van het Nederlandsche volk, in de laatste vijfentwintig of dertig jaren ondergaan heeft.

Een volgend geslacht zal dit nog beter kunnen beoordeelen dan wij, omdat het zich gemakkelijker op een zuiver bespiegelend standpunt zal weten te plaatsen; doch de ouderen onder de nu levenden kunnen toch, met een weinig inspanning, er zich zeer wel eene voorstelling van maken.

De jongeren moet het treffen, dat de ontwikkeling van een man, zoo modern als de heer Huet, geheel en al buiten de exacte of natuurkundige wetenschappen is omgegaan. Hij moet hun toeschijnen, te dezen aanzien niet van zijnen tijd te zijn. Zoo heeft ook eerst de praktijk der journalistiek hem tot de staatswetenschappen gebracht. Hijzelf beweert intusschen, in zijn boekje over Potgieter, dat zijne schijnbaar eenzijdige theologische vorming voor zijne ontwikkeling meer bevorderlijk dan schadelijk geweest is.

Zoo begrijpen wij, dat hij in zijne jonge jaren geene andere betrekking boven die van godsdienstleeraar gesteld heeft, ofschoon zijne vrienden beweerden, dat hij advokaat en volksvertegenwoordiger had moeten worden. Zijne bestemming als advokaat

heeft hij niet geheel gemist, want zijne kerkelijke geschriften gelijken meest van al op pleidooien, en hij is als Haarlemsch predikant veel minder de herder zijner gemeente, dan de pleitbezorger eener theologische zienswijze geweest. Maar wij vinden het niettemin verklaarbaar, dat de juridische kanselarijstijl, zooals hij het noemt, hem nooit heeft aangetrokken. Alleen de letteren, opgevat als natuurlijke uitdrukking van hetgeen in hoofd en hart omgaat, kunnen zulk een geest als voertuig dienen; en predikanten, gelijk de heer Huet er een geweest is, zijn inderdaad letterkundigen, gehuld in een apostolischen of profetischen mantel.

Hoe afhankelijk van de omstandigheden zijn zelfs de onafhankelijkste menschen! Indien de heer Huet de zoon van katholieke ouders geweest was, dan zou hij een even goed Nederlander gebleven, en denkelijk priester geworden zijn. Hij ware dan op dit oogenblik de ambtgenoot van professor Schaepman wellicht. Doch hij stamde uit eene familie, die, om haar protestantsch geloof weleer uit Frankrijk verdreven, van ouder tot ouder predikanten leverde aan de Walsche kerken in Nederland. Dit bepaalde zijne keus en hij werd - een vrijdenker. Niemand heeft aan een grooter aantal protestanten in ons land hun bijbel ontnomen, dan hij. Zoo zijne voorvaderen uit de dooden konden opstaan, zouden ze hem een godverzaker noemen. Van het geloof, welks martelaren zij waren, is bij hem niets anders overgebleven dan een gevoel van vereering voor het Christendom in het algemeen, gepaard met sympathie voor alle kerkelijke partijen in het staatkundige.

Doch laat ons niet vooruitloopen! Met vijfentwintig boeken en boekjes nevens zich een gedachtengang te volgen, dien men zich herinnert zelf mede gemaakt te hebben, - somtijds met instemming, menigmaal onder protest, - zulk een genoegen komt niet alle dagen voor. De jeugd zou misschien willen, dat wij met het samenvatten van ons oordeel over den schrijver meer spoed maakten; doch wij, die deze geschriften één voor één zagen geboren worden, zijn niet zoo haastig gebakerd. Ze weder opnemend, meenen wij in de geschiedenis van ons eigen zieleleven te bladeren, en wij hebben een leeftijd bereikt, dat men zulke boeken niet verslindt, maar savoureert.

I.

Nog heugt ons (waar bleef de tijd!), dat, onder den pseudoniem van Thrasybulus, zijne eerste verzameling schetsen: *Groen en Rijp*, in het licht verscheen. ‘Alles groen, niets rijps er onder’, voegden onze vrienden en wij in dien tijd elkander hoofdschuddend en glimlachend toe: ‘de jonge man vergist zich; al zijn ooft knarst u onder de tanden’. Maar toch! hetgeen thans bij het doorbladeren dier eerste proeven het meest vermaakt en boeit, is ‘het bestudeeren der bloesems, die met de jaren ooft geworden zijn, het tellen der knoppen waaruit eene bloem gegroeid is, het nasporen van de kiem, die gebleken is eene geheele toekomst te bevatten.’ Zoo ziet men in het voorjaar in het bosch, tusschen de dorre bladeren op den grond, de beukenootjes uitloopen. Het zwakke witte worteltje vermag nog slechts met het uiterste puntje in den grond te dringen; het dopje kleeft nog half aan de kiem; toch rijst de kleine stam reeds opwaarts, en vertoont een soort van bladerkroontje. In miniatuur is het geheele boompje kant en klaar, vol wilskracht en zelfstandigheid. Laat het den tijd, en het zal worden tot een boom, waarin de vogelen des hemels hunne nesten zullen bouwen.

Daarna volgden de *Schetsen en Verhalen*, uit almanakken en tijdschriften bijeengelezen, en onder den bescheiden titel van *Overdrukjes* voor de eerste maal in één bundel verschenen. De romantische vorm is de eerste geweest, waarin de heer Huet de voortbrengselen van zijn talent gegoten heeft. En die keuze was eene zelfbewuste. In 1858 schreef hij: ‘Wilt gij aan uwe medemenschen, aan uwe tijdgenooten een goeden dienst bewijzen? Schrijf een goed boek, schrijf een boeijenden roman, en gij zult een zendeling wezen, gij zult prediken aan duizend, aan tienduizend, aan honderdduizend plaatsen tegelijk. Wisselen zal het getal uwer hoorders, al naarmate gij een Duitscher of een Franschman, een Engelschman, een Amerikaan of een Nederlander zijt. Doch het zal nooit onevenredig zijn, zoo min aan uw talent als aan uwe inspanning. Althans op ééne voorwaarde niet. En deze is, dat gij dichter, dat gij meester zijt van den vorm. Beheersch dien, zoo gij wilt, op uwe wijze, naar uw eigen inzicht, doch wees hem meester.’

Dat hij dien meester was, bijna van den beginne af, is nooit

door iemand betwijfeld. En dat deze meesterschap in de schrijfkunst door zelfkritiek, tucht en dagelijkschen strijd tegen ‘de zwakheden van den natuurlijken mensch,’ is toegenomen bijna met elk boekdeel dat hij naar de pers zond, met elk onderwerp door hem ter hand genomen - evenmin. Zijn als in marmer uitgehouwen stijl doet aan de edele lijnen der Grieksche bouwkunst denken, en (zooals de aanblik van het oude Pantheon te Rome het hemzelven deed) gevoelen, ‘dat in de maat de kracht ligt.’

In de roeping echter, zijne kunst toe te passen vooral op romantisch gebied, heeft hij zich vergist. Wat hij van dien aard heeft geleverd, of nog voortgaat te leveren, verdwijnt, dunkt ons, achter zijn kritischen en aesthetischen arbeid. Hij behoort tot die geesten, waarvan Taine zegt: ‘Ce sont des possesseurs d'érudition et de méthode, conduits vers l'imagination par l'art et l'étude, incapables de créer des êtres vivants, sinon par science et par artifice, véritables systématiques qui, pour exprimer leurs conceptions abstraites, ont employé au lieu de formules, les actions des personnes et la musique du laugage.’

Steeds, schijnt het, poogt de heer Huet voor een met kracht bij hem opborrelenden stroom van denkbeelden en herinneringen een uitweg te vinden door ze in den vorm van levende wezens het aanzijn te schenken. En - hij heeft kunstvaardigheid, geduld en wilskracht genoeg - misschien levert hij ook eenmaal op dit gebied een meesterstuk. Wij voor ons zouden getroost zijn, indien het pogen achterwege bleef. Hebben Taine of Renan, - en met deze geesten heeft de zijne de meeste overeenkomst, - zich ooit aan het romanschrijven gezer

Keeren wij tot de *Overdrukjes* terug. Wie na zoovele jaren ze ter hand neemt, voelt zich als in eene andere wereld verplaatst. ‘Nous avons changé tout cela’. Of liever, voor een groot gedeelte, voor ons Nederlanders: ‘Il a changé tout cela’. Hoe ouderwetsch, kerkelijk, modern theologisch, komt u dat alles voor! Soms zweemen de novellen naar ideale traktaatjes. Toch eindigt men met zich gevangen te geven aan zooveel ziel, zooveel stijl, zulk een breeden stroom van gedachten; aan zulk een ernstig pogen om het goede te doen, niet alleen in het leven, maar ook in de litteratuur. Het boekje is zoo rein; geen enkele wanklank ontsiert het. Niet één dier zwakheden hindert u hier, waaraan de auteur op romantisch gebied anders onderhevig is, en die zoo pijnlijk treffen juist uit zijne pen. Geen enkel ruw

woord, geen naturalisme, of zooal, dan met de grootste terughouding geteekend. Wij geven ons het genoegen eene enkele bladzijde af te schrijven uit het stukje: *De mantel der liefde*. Het trekt ons allermeest aan, om de distinktie van het hoofdfiguurtje en het fashionable harer omgeving: eene voorkeur, gerechtvaardigd misschien, omdat beide kwaliteiten aan onze nederlandsche romans van den tegenwoordigen tijd steeds vreemder worden.

> Hier is de zetel van al de vriendelijkheden der weelde, van al hare gemakken, al haren gloed, al hare kleuren en geuren. Kombij dag in deze kleine zijkamer, en gij gevoelt u overvallen, neen overgoten en zoetelijk ingerekend, door eene gewaarwording van welbehagen, van harmonisch genot, van volle tevredenheid, gelijk alleen het schouwspel van den smaakvollen overvloed (dat der smakelooze weelde maakt knorrig of jaloersch) ons, wel geestelijke, maar ook zinnelijke menschen, schenken kan. Kom hier bij avond, als de jonge vrouw des huizes bij de theetafel troont, en u wacht dezelfde ervaring, dezelfde zachte verrukking, onafscheidelijk van het tooneel der gezellige pracht. Alleen, 's avonds, bij het kunstmatig gesmoorde licht der ontstoken lampen, door het over alle voorwerpen van opschik of van kunst als heengetogen waas van geheimzinnigheid, en omdat de over elkander geslagen staatsiegordijnen het vertrek dan nog zooveel gezelliger maken dan 's morgens, - bij avond is de betoovering dubbel sterk en waarlijk onwederstaanbaar.
> Het *is* avond, en de jonge vrouw des huizes is aan de theetafel gezeten. Doch troonen doet zij er, voorwaar, ditmaal niet. Haar nedergebogen gelaat is met droefgeestigheid overdekt, en de zachte stralen der lamp, de éénige brandende, schijnen haar voorhoofd, ofschoon ongerimpeld, meer te bewolken dan te verlichten. Het is zigtbaar dat zij deze reis geene gasten wachtende is, maar, blijkens haar schitterend toilet, gereed staat zelve zich naar een schouwburg, een concert, een aanzienlijken kring te begeven. Vandaar, bij de schaduwen op dat voorhoofd, die vreugdevolle maar onopregte kleedij.
> Onopregt was dit blinkende en ruischende kleed, deze juichende bloem in het lichtblonde haar, dit parelsnoer om den hals; onopregt iedere armband om deze fijne polsen, elke ring aan deze doorschijnende vingeren. Moest toch niet de kleeding het zinnebeeld zijn van den gemoedstoestand? en indien zwart, en donkergrijs, en lila, overeenkomstig de vernuftige splitsing van den rouw in onderscheiden tempo's, de droefheid der menschen vertegenwoordigen, moesten dan hemelsblaauw en rozerood niet het uitgedrukt beeld hunner blijdschap en opgeruimdheid zijn? Doch

> onder de vele leugens hier beneden, in dit dal der leugenen en der onopregtheden, nog meer welligt dan der tranen, behoort ook déze onwaarheid, dat de verrukking van den gezegenden erfgenaam zich vaak het schijnheilig rouwgewaad omhangt, terwijl somtijds geen harten treuriger zijn en meer tot schreijens toe vol, dan die zwellen en dalen in keurslijven van krakend satijn.

School er, vragen wij onszelven af, in den bijna puriteinsch gestrengen jeugdigen schrijver dezer eerste novellen, toch niet wellicht ‘eene zeer warme jongelingsnatuur, een broeder van Byron naar het vleesch?’ Zoo al, dan waren zijne passies te slapen gelegd onder het ongerepte sneeuwkleed van een vasten wil, onafgebroken arbeid, onverzettelijke zelfbeheersching. ‘Geen lentedrift in den vorm van een herfstlied, geen krater vol popelend en weeldrig leven, met afgevallen bloemen overstrooid; geen bruiloftsheimwee op de maat van treurmuziek,’ wordt door hem geschilderd of ten gehoore gebracht. De heilzame en versterkende indruk, dien de lezing van het boekje maakt, is dezelfde, welken de schrijver van zijne winter-ochtendwandelingen in de Haarlemsche dreven medebracht.

> Zoo gij 's winters uw hart met wandelen wilt verkwikken, sta 's morgens met het slaan van achten op, wees geschoren, neem een koud stortbad, ontbijt zoo goed en zoo kwaad als gij kunt, laat uwe bouffante thuis, en treed met een ochtend-gemoed in den eenzamen heiligen tempel der Natuur.
> Men moet het gezag van een medicus bezitten, om uit te maken dat koude stortbaden, in het hartje van den winter, heilzaam voor de gezondheid zijn. Doch dat zij een ware springbron van genot besluiten voor den gebruiker, dit wordt door de ervaring ook van den leek zegevierend beslist. Zij zijn als de bittere kruiden waarmede Israël, in Egypte, zijn eerste paaschfeest vierde: aan de overzijde der Roode zee ligt het beloofde land. Door en door koud, verlaat gij uwe woning. Het heeft in den afgeloopen nacht aardig gevroren. De straten zijn droog en glad; de wandelpaden hard, en zij dreunen. Eene dunne laag sneeuw ligt over de velden uitgespreid. Door de bladerlooze takken spelen de lange bleeke stralen van den morgenstond. Alles is doodstil. Geen sterfelijk wezen komt uwe aandacht storen. Gij versnelt uwen tred. Daar begint zich door al uwe leden een gevoel van warmte, van onuitsprekelijk welbehagen te verspreiden. Te gelijk opent zich uw geest voor versche indrukken, even versch maar dieper dan die van uwen voet op het onbetreden spoor. Wij zijn in het land van belofte. Hadt gij het ooit gedacht?

Dat de natuur in den winter zoo rijk was aan verwaarloosde schoonheden? Dat de zachte schittering van het licht zoo heerlijk werd teruggekaatst door de witte velden en akkers? Dat de zwarte boomen zoo prachtig waren, en hunne takken zoo behulpzaam in het doorlaten der zonnestralen? Dat de fijne lucht, terwijl zij uw aangezigt doet gloeijen en uwe ontbloote handen tintelen, de nevelen zelfs van uw gemoed zou weten weg te vagen? Dat zij u, door de zigtbare wereld heen, nieuwe en vele poorten der onzienlijke zou doen openwaaijen? Dat gij zoo beschaamd, te midden van de duizend beelden der hagelblanke reinheid die u omringen, zoo beschaamd zoudt staan over uw eigen booze hartstogten, en over zooveel onheilige begeerten, als er broeden in uwe ziel? Dat gij zoo sterk een aandrang zoudt gevoelen tot vragen om uw deel van dat smettelooze licht en leven? Dat het u, ongeloovig discipel eener eeuw die zich verveelt, eene zoo kinderlijke behoefte zou kunnen worden om te danken, niet slechts voor de weldaden aan uw bestaan verbonden, maar allereerst en allermeest voor déze weelde: *te zijn*? Hadt gij het ooit vermoed? Dweep niet langer, mijn vriend, met de goden Griekenlands. Wensch hun leeftijd niet terug. Klaag niet, als dwong men u, met den Heidelbergschen Catechismus in de hand, te gelooven aan eene ziellooze, eene berooide, eene van alle goddelijk leven ontzwavelde natuur. Leg uw heidendom af, en trek aan, niet de goddeloosheid uwer ijdele tijdgenooten, niet de godsdienst der industrie, der wetenschap, der staatkunde, des handels, maar de gemeenschap van den eenigen Waarachtige, van den ouden maar altoos levenden Jahve der Hebreën, van den Wereldbezieler, wiens geest in den aanvang over de wateren zweefde, die op Horeb suisde in de zachte stilte, wiens Gezalfde den Vader herkende in de lelieën des velds, die het oogstfeest uitkoos tot geboortedag der nieuwe menschheid, en die ook den winter gemaakt heeft! Wat zoudt gij langer twijfelen? Gij zelf voelt Hem thans leven in u, en u in Hem. Op dezen eigen morgen, blaast Hij, als ten eerste dage, zijn adem in uwe neusgaten. Is het oude niet voorbijgegaan? is niet alles daarbinnen nieuw geworden? Zoo wees niet ongeloovig, maar geloovig. Hij heeft u zijne heerlijkheid getoond: laat dan ook thans al zijne goedheid voor uw aangezigt voorbijgaan. Vertrouw u aan hem, als een kind aan zijnen vader: want hijzelf heeft u heden gezegd, dat hij leeft en u nabij is. Naar huis, naar huis! Met ververschte krachten ons dagelijksch werk hervat, den levenslast aanvaard, den ouden mensch gedood, den goeden strijd gestreden, de kroon der overwinning behaald, het eeuwige leven geleefd... Heil ons! wij zijn heden morgen te kerk geweest bij ‘Ons Heer in het Bosch.’

Gevoelt gij den levenwekkenden adem dezer koude? Geeft hij u niet als een heimwee naar den goeden ouden tijd, toen ook gij wellicht zulke ochtendwandelingen ondernaamt en gij dergelijke gevoelens thuis mocht brengen? Hebt gij gelet op die innemende uitdrukking: ‘takken zoo *behulpzaam* in het doorlaten van zonnestralen?’ En merktet gij op hoe vroegtijdig reeds het meest kenmerkende van zijn stijl den schrijver eigen was? Ik bedoel dat aanbrengen van een gewoon woord, eene alledaagsche uitdrukking, in ongemeenen zin? Iets waardoor hij u telkens in zachte verrukking brengt, zooals wanneer de natuur zelve de kunst te hulp komt, en een levende wijnrank of een bloeiende rozestruik zich slingert of henengluurt om een marmerzuil?

Ook geheel andere tonen echter slaat onze schrijver somtijds aan. Symphoniën kon men uit zijne romantische geschriften samenlezen, waarin de meest verschillende aandoeningen, voor welke de menschelijke ziel vatbaar is, doorloopen worden.

Er bestaat van zijne hand een bundeltje *Novellen* van veel later dagteekening. Naar ons gevoelen, zijn de meeste meer studiën *voor* novellen dan eigenlijke verhalen. Ideeën behelzen zij in voldoende mate, om boekdeelen mede te vullen, maar niet één is uitgewerkt. Toch zijn er enkele uitstekende schetsen onder. Niets aangrijpenders dan het kleine verhaal: *Een kind zijner Eeuw*. Het geldt een jong, begaafd en niet onvoorspoedig man, die uit louter levensmoeheid een zelfmoord begaat.

> Zielsziekten gelijk de zijne hebben geen dagteekening en openbaren zich alleen door kontrasten. Onherkenbaar veranderd, - was het eenige wat men zeggen kon, als men den Ulrich van 1870 met dien van 1860 vergeleek. Dezelfde gestalte, maar niet meer de elastieke gang; dezelfde gelaatstrekken, maar van bewegelijk, strak geworden; dezelfde oogopslag, maar zonder gloed er in; dezelfde stem, maar dof in plaats van helder. De weinige aanteekeningen, onder zijne nagelaten papieren gevonden, stemmen in alles overeen met den hoofdinhoud zijner brieven uit de twee of drie laatste jaren. Wie ze doorbladert, verwondert zich niet langer over den afloop. Het is een ziekteproces, dat best van al vergeleken kan worden bij het uitbloeijen eener plant. Dat beeld komt ook bij Ulrich telkens terug. Onder het schrijven deelt hij u het bij hem zelven ontwaakt gevoel mede - ontwaakt, om nooit weder in te sluimeren, - dat het leven der menschen, niet in een vernederenden, maar in een poëtischen zin, werkelijk niet verschilt van dat der planten.

‘Op dit oogenblik,’ heet het in een fragment, ‘op dit oogenblik kan ik met den besten wil, als ik in mijn eigen ziel poog te lezen, zelfs in haar diepste schuilhoeken, nergens een zweem van godsdienstig geloof ontdekken. Voor de regtbank der vroomheid ben ik een volslagen atheïst. En toch is er een tijd geweest, ik meen niet toen ik een kind, maar toen ik reeds een volwassen man was, dat ik zonder schroom voor die vierschaar had kunnen verschijnen. Mijn geloof heeft al de stormen van den twijfel, al de proeven der onafhankelijkste kritiek zegevierend doorgestaan. Door het gebrekkig omhulsel van alle vormen van eeredienst heen, heb ik met mijn eigen hart den onvergelijkelijksten troost eener Goddelijke nabijheid gesmaakt; met meer vrijmoedigheid in het spreken dan mij eigen is, zou ik uit volle overtuiging godsdienstleeraar geworden zijn: ik heb de kracht in mij gevoeld, door mijne gebeden een vuur te doen ontbranden in de borst mijner medemenschen. En nu? Hoewel ik mijn leven noch mijn gemoed ooit ontwijd heb door handelingen, die den goeden genius der vroomheid op de vlugt drijven, is het niettemin met mijn geloof even zoo gegaan als met het muzikaal talent van een jong meisje, dat trouwt en in de zorgen komt. Voorheen speelde zij van het blad of fantaseerde, maar de tijd nadert, dat als een nieuwe schreijende zuigeling zoet gehouden zal moeten worden, het veel zal zijn als zij met één vinger lö Vivat of Wilhelmus ten gehoore brengt. Of verkiest gij het andere, oudere beeld? Elk najaar, als ik in een tuin de laatste maandroos zie bloeijen, is het of ik de geschiedenis herlees van mijne eigen ziel. Als met die bloem, zoo is het ook met mij gegaan. Ik ben niet slecht geweest, ben niet goddeloos geworden, maar ben uitgebloeid.’

Men zou in herhalingen moeten vervallen, zoo men uit Ulrich's papieren al de vormen wilde bijeenzoeken, waaronder dezelfde gedachte - eene zielebloem, die zich voelt ontbladeren - bij hem terugkeert. Zoo herinner ik mij, dat hij zich een warm vriend kon gevoelen, en toonen kon, het te zijn. Er kwamen in zijne vroegere brieven van die frissche uitdrukkingen voor, regtstreeks opgeweld uit het hart, en onmiddellijk tot het uwe sprekend. Het was eene geïnspireerde, eene vindingrijke vriendschap, die niet wachtte met diensten te bewijzen, tot zij gevraagd werden, maar den nood vooruitliep. Dikwijls ook, als er geen spraak was van nood of verlegenheid, maar gij voor uwe opbeuring uit mistroostige gedachten of uit den slender van gewone bezigheden, alleen behoefte hadt aan een gezellig bezoek, stond hij eensklaps voor u. Of hij schreef u een lang epistel, vol herinneringen aan den besten tijd van uw leven, waar gij voor eene geheele maand genoeg aan hadt. Maar ook die gloed was langzamerhand, gelijk

hij het noemde, asch geworden. Zeker heb ik in de laatste zes jaren van zijn leven geen enkelen brief van hem ontvangen of gezien, waarin natuurlijke belangstelling doorstraalde, hetzij in eigen lot, hetzij in dat van andere personen van onzen gemeenschappelijken kring. Hij, voorheen zoo vurig, zoo schrander in het raden van uw geringst verdriet, zoo oorspronkelijk in het uiten van zijn vriendschap, scheen op dat punt geheel en al stompzinnig geworden. Versleten troostgronden, alledaagsche gelukwenschen, bemoedigingen als van patroon tot klerk, waren alles wat men van hem vernam; en aan het nette schrift kon men zien, dat zelfs dit weinige hem inspanning had gekost.

Natuurlijk leed hij onder die gemoedsverdorring, ofschoon hoe langer hoe minder, daar de vatbaarheid voor lijden in dezelfde mate afnam, als die voor genegenheid. Het meest heeft het hem blijkbaar gekost, te bespeuren dat hij niet meer zooveel als vroeger van zijne vrouw en kinderen hield, en het gedaan was met zijn dichterlijk talent. Bij eene mate van kunstvaardigheid gelijk de zijne, kon het voor de groote menigte ligt verborgen blijven, dat, als hij nog iets voortbragt, het variatiën waren op oude thema's. Doch het was een schrale troost voor iemand, die zich tot de groote menigte niet aangetrokken gevoelde. De goedkeuring van kenners zou waarde voor hem hebben gehad; doch hij vermeed hunnen omgang, zich teregt of ten onregt bewust, dat zij hem doorgrondden. Het baatte niet, dat hij zich van de menschen naar de boeken, van de boeken naar de menschen, of van beide naar zijn eigen binnenste wendde om nieuwe stof. Zijn hart had opgehouden poëtisch te gevoelen, zijn oog zag de dingen niet langer in hun eigenaardig poëtisch verband. De natuur, de menschenwereld, het rijk der gedachten, alles was proza geworden. De zachte aandoeningen stonden stil, en voor de zachte kwamen geen sterke in plaats. Achter zich, de pijnlijke tegenstelling van vroegere opgewektheid, later door uitdooving gevolgd; om zich heen eene wereld, die niet langer tot zijn gemoed sprak; voor zich uit de gapende afgrond van het niet-zijn, gereed hem en de zijnen te verslinden, in de toekomst de schemerachtige verwachting weder als bloem te zullen herleven, maar zonder heugenis van het verledene, zonder besef der identiteit van dan en nu, en steeds bestemd om na een korten bloeitijd weder tot de vorige dorheid te vervallen. Sedert lang was het hem, zoo vaak hij de pen opnam om zich nogmaals dichter te veinzen, alsof hij zijne verzen dagteekende uit zijn graf. Werktuigelijk schreef hij ze op, wetende dat ze doodgeboren waren, en met een gevoel van letters te trekken in de ledige ruimte.

Ik zeide reeds, dat het verlies zijner vrouw en kinderen hem

niet sterk getroffen had; maar het is toch in zoover een gewigtig moment in het proces zijner zelfvernietiging geweest, dat het hem losmaakte van den laatsten krachtigen band, dien hij gekend heeft. Het was treurig, als zijn dochtertje hem goeden nacht kuste, of zijn zoontje met zijn prentenboek aan zijne knie kwam staan, bij zich zelven niet één trilling des harten waar te nemen van dat hart, waarin de stem des bloeds eenmaal, en nog kort geleden, zoo luid had gesproken; dat een metalen klank had afgegeven, en nu een doffen steen geleek. Maar bij ontstentenis van elk gevoel, was ten minste de gedachte een steun, dat die kinderen hem noodig hadden voor hunne vorming, en het wreed geweest zou zijn, hun de kans op levensgeluk te misgunnen. Zijn werken voor hen had een reden van bestaan, al was hij niet vast overtuigd, dat het hun over eenige jaren anders vergaan zou dan hemzelven. Evenzoo besefte hij, dat hot van belang was voor zijne vrouw, dat hij zichzelven niet te kort deed Maar tevens was het woordelijk waar, dat, als men hem naar de reden gevraagd had, waarom hij zich een goed en waardig echtgenoot toonde, hij daarvoor geen anderen grond kon aanvoeren, dan de eischen der assurantie-maatschappij, waarbij hij ten behoeve van haar zijn leven verzekerd had. Vrouwelijke bevalligheid, vrouwelijke teederheid, vrouwelijke liefde, hij bezat ze in de bruid zijner jeugd; maar even als het overige, waren het klanklooze tonen geworden. Als hij des avonds, in de huiskamer, zich onledig hield met zijn werk, en er somtijds uren voorbijgingen, zonder dat één woord de doodelijke stilte verstoorde, - als zij dan bijwijlen naar hem toelrad, en met tranen in de stem, de handen op zijnen schouder kruisend, hem vroeg: Ulrich, houdt gij dan in het geheel niet meer van mij? dan liet hij het hoofd aan hare borst zinken en vroeg haar verschooning voor zijne ongevoeligheid, en bezwoer haar, geduld met hem te hebben. Helaas, wie gaf hem de schoone dagen terug, dat hij haar de verzen uit de oogen zag stralen, en haar kus hem met heldenmoed zou gewapend hebben! Tegenwoordig was de eenige afleiding voor zijne en hare weemoedige gedachten, dat hij haar vertelde, hoe ver hij gevorderd was met zijn boek en haar de bladzijde voorlas, waarin hij den hoofdinhoud van eens anders wetenschappelijke geschriften had zaamgedrongen. Armzalige schadeloosstelling voor den gloed der liefde van weleer! Zij intusschen hoopte nog, omdat zij zich geene voorstelling kon vormen van de verwoestingen, die de kwaal reeds aangerigt had.

Op die wijze is het met hem voortgegaan, totdat de dood hem ongevraagd kwam aflossen van zijn dubbelen post als marl en vader. Met eerbied, maar zonder aandoening, gaf hij aan de

> aarde de bloesems en de bloem terug, aan wier hart een worm geknaagd, of die de aan niemand rekenschap gevende stormwind afgerukt had. Er schoot nu alleen nog over, den man van eer niet te leur te stellen, wiens brood hij met de zijnen gegeten had. Betrekkelijk lang duurde het, eer hij een jong mensch vond,g eschikt om aan het door hem begonnen en bijna voltooide werk de laatste hand te leggen. Eindelijk smaakte hij de zelfvoldoening, tegelijk een ernstig talent te ontdekken, en een gelukkige te kunnen maken. Toen regelde hij zijne zaken, zorgde, zoo goed hij kon, voor eenige verre bloedverwanten, schreef eenige brieven, overwoog de verschillende middelen om zijn doel te bereiken, koos het stilste, als het meest overeenkomende met zijne neigingen, en volvoerde op den bepaalden tijd het bepaalde plan.
> ‘Mijne laatste worsteling,’ schrijft hij, ‘is geweest met het denkbeeld, dat ik gebrek aan moed verried, door eigenwillig een einde aan mijn leven te maken. Doch ik heb mijzelven op dat punt ernstig beproefd, en ben tot de overtuiging gekomen, dat, zelfs bij eene levensmoeheid als de mijne, het meer inspanning eischt, de zucht tot zelfbehoud te overwinnen, dan hare inspraak te volgen. Is dit zelfbedrog, ik zal te eerder in dat vonnis berusten, omdat ik onwaarheid spreken zou, als ik in mijne daad eene heldendaad beweerde te zien. Helaas, het is zoo ver met mij gekomen, dat zelfs de keus tusschen twee soorten van moed mij ontzegd, en alleen die tusschen twee vormen van lafhartigheid mij gelaten schijnt te zijn. O, mijn arm hart, moogt gij in den eeuwigen schoot der natuur het leven terugvinden, dat in mijne borst den teringdood moest sterven.’

Deze aanhaling is misschien te uitvoerig, doch wij hadden geen moed haar af te breken Hoe leent zich onze nederlandsche taal, onder den vingerdruk van een geoefend schrijver, tot het weergeven der fijnste aandoeningen! De heer Huet heeft in zijne *Oude Romans* de bladzijden vertaald, waar Rousseau zijn Saint-Preux en Goethe zijn Werther over den zelfmoord laten spreken. Doch de gelukkigste overzetting is niet in staat, de natuurgeluiden der moedertaal te vervangen. Saint-Preux redeneert, Werther profaneert: Ulrich beschrijft alleen hetgeen omgaat in zijn gemoed. De slepende woorden en volzinnen voegen zich ongemerkt naar de slepende zielsziekte vnn den rampzalige. De taal is een accompagnement geworden bij de melodie der wanhoop. Verder echter dan deze hulde aan den vorm, gaat onze lof niet. De lezing van *Een kind zijner Eeuw* werkt

ontzenuwend op den lust tot leven en arbeiden, die in elk rechtgeaard hart behoort te sluimeren, en dit ook werkelijk doet. Zelfs aarzelen wij niet, deze novelle immoreel te noemen. Is het niet, als woelde er eene meedogenlooze hand in ons hart, om er uit te rukken al wat daar bloeide en geurde, en eene woestijn achter te laten?

Niet minder fantastisch somber is *De Begrafenis*. Op een kouden winteravond bevindt men zich in het sterfhuis eener eerwaardige doode, moeder van drie volwassen zonen en één dochter. Over het verhaaltje ligt een Israëlitische tint, die, naar óns gevoelen, aanvankelijk aan den indruk schade doet. Men bemerkt toch allengs dat het eene vrome Christin geldt, die haar kroost met den bijbel Heeft groot gebracht. Bij uiterste wilsbeschikking heeft zij bepaald, dat die Bijbel, ‘het Heilige boek met de zilveren sloten’, waarin ook de stamboom van het geslacht opgeteekend staat, ‘het eigendom zal worden van wie der kinderen er den meesten prijs op stelt en de meeste behoefte aan gevoelt’. En zie, niet één der zonen, noch de ook de dochter, wenscht het boek te aanvaarden. Allen hebben er hunne persoonlijke grieven tegen. Zij verwijten het, dat zij, in hunne jeugd, van den ochtend tot den avond met godspraken en gebeden zijn vervolgd. Dat het hun verstand in onwaardige ketenen heeft geklonken, hun zin voor natuur en werkelijkheid heeft verstompt, hen bekrompen en misdadige vonnissen over hunne medemenschen heeft doen veilen, dat het hun eene valsche voorstelling van de wereld heeft gegeven, storend op hunne ontwikkeling gewerkt, niet gehouden heeft wat het hun scheen te beloven. Wanneer dus beurtelings allen hebben betuigd, het moederlijk legaat van de hand te wijzen, verklaren zij zich bereid, het voorstel van den oudsten broeder aan te hooren:

> ‘Het is,’ sprak Mesach, ‘dat wij het boek met de zilveren sloten eerbiedig zullen nederleggen in de kist onzer moeder, aan het hoofdeinde, opdat het haar, die bij haar leven er al hare kracht uit putte, nog in den dood tot peluw verstrekke.’
> Zoo geschiedde het nog dien eigen avond, vóór de timmerlieden het deksel kwamen aanschroeven; en toen den volgenden ochtend de dienaren van den lijkbezorger de kist in den rouwwagen tilden, en de doodgravers op het kerkhof haar aflieten, omsloot zij, met het lijk der vrouw, ook het Heilige Boek. De lucht, die 's morgens helder was geweest, werd in den namiddag weder dik en grijs, en

> op nieuw spreidde de vlok geworden dampkring zijn witten sluijer over de voetstappen in de straten der stad, over de wagensporen op de wegen buiten, en ook over het kerkhof met den pas gedolven en pas gesloten grafkuil. Eer de avond viel, geleek het landschap eene zee van sneeuw, waaruit hier en ginds, als de mast van een onttakeld schip, alleen een boom zijn donkeren stam en bladerlooze takken verhief, of op wier golven een zwerm grafmeeuwen, zwart van pluim, krassend kwamen nederstrijken.

Welk eene hopeloosheid! Het doet u aan Edgar Poe denken, wanneer hij den Raaf toespreekt, die bij schemeravond op den helm eener Minerva, boven zijne kamerdeur, is komen nederstrijken, en, bode der afschuwelijkste vertwijfeling, op al 's dichters vragen, geen ander antwoord dan *Nevermore, Nevermore* weet te krassen:

> And the Raven, never flitting
> still is sitting - still is sitting
> On the pallid bust of Pallas
> just above my chamber door;
> And his eyes have all the seeming
> of a Daemon's that is dreaming,
> And the lamplight o'er him streaming
> throws his shadow on the floor,
> And my soul from out that shadow
> that lies floating on the floor
> Shall be lifted - nevermore!

Vermoedelijk heeft bij het schilderen dier troostelooze begrafenis, eene persoonlijke herinnering den schrijver voor den geest gestaan. De meeste zijner kleine verhalen, trouwens, zijn blijkbaar hoofdstukken eener gefantaseerde autobiographie, ‘Wahrheit’ en ‘Dichtung’ dooreengemengd. *Gitje* biedt zich rechtstreeks als eene bladzijde uit de Haagsche kinderjaren aan. In geen zijner andere verhalen nadert de heer Huet zoo dicht als in dit laatste, aan de nauwkeurigheid der Oud-hollandsche schilderschool, wanneer deze zich aan het teekenen van bejaarde vrouwen, fraai gevormde bloemkoolen of gladgeschuurde bezemstelen zet. Dit nationaal genre-stukje dagteekent van 1857. Het heeft een toepasselijk slot, waarin aan de moderne theologie geofferd wordt; maar de toon van het geheel is blijmoediger dan die der verhalen van twaalf of vijftien jaren later, en elk der kleine schilderijen (het strijken, het inmaken, het uit hengelen

gaan) kenmerkt zich door eene bijzondere levendigheid. Als voorbeeld kiezen wij het rekken.

> Eenmaal 's maands riepen Gitje's ambt en werk haar uit de kinderkamer naar beneden, in de huiskamer. Dit geschiedde wanneer de groote wasch, van den buitenbleeker thuisgekomen, aan kant gedaan werd. Het huisgezin waarin wij opgroeiden was zoo talrijk, dat iedere, ook de kleine wasch, groot verdiende te heeten. Doch wij bedoelen thans de bovenmate gansch zeer uitnemend groote, de groote, niet in den etymologischen, maar in den technischen zin van het woord. Wanneer deze aan de beurt lei, kwam Gitje er bij te pas. Zij daalde dan uit de min heilige sferen der kinderkamer neder, en sloot zich met onze moeder in de huiskamer, in het allerheilige, op. Geen belangwekkender schouwspel dan onze moeder en Gitje de noodige tafel- en beddelakens te zien rekken. Zij deden het keurig netjes; en niet alleen netjes, maar hartstogtelijk en met geestdrift. Elk was gestationeerd aan een der dwarszijden van de groote langwerpige eettafel; van de lakens lag een nog ongerekte en afnemende stapel links, een reeds gerekte en telkens aangroeijende stapel regts; in het midden, de uiteinden van haar slagtoffer des oogenbliks, ellenlang en doodsbleek, tusschen de vingers klemmend, de elbogen digt aan het lijf gesloten, den regtervoet vooruit, het bovenlijf naar achteren overhellend, stonden de beide vrouwen, de meesteres en de dienstbode, en rekten, rekten, rekten; typen van eenvoud en pligtsbetrachting, van hollandsch leven en binnenleven. Voor ons, die lijdelijk, doch met gespannen aandacht uit ons hoekje toezagen, was de groote vraag deze: zal Gitje zoo aanstonds onze moeder over de tafel heentrekken? of zal onze moeder haar voorzijn en binnen weinige oogenblikken Gitje naar zich hebben toegehaald en buitgemaakt? Zal onze moeder loslaten en Gitje doen achterover tuimelen? of zal Gitje de vingers ontsluiten en, bij wijze van preventieven maatregel, uit een beginsel van geoorloofde zelfverdediging, eene dergelijke poets aan onze moeder bakken? Of wel, zal het laken in het midden vaneen scheuren? zal Gitje het eene eind in de vuisten houden, onze moeder het andere, en zal dit het treurig einde des ongevals zijn, dat Gitje's achterhoofd tegen den schoorsteenmantel, het achterhoofd onzer moeder tegen de lambrisering te land kome en gespleten worde?... Inmiddels bleven de wakkere vrouwen onwrikbaar op de been, wedijverend in standvastigheid en vasthoudendheid. De stapel regts nam langzaam doch zeker in lijvigheid toe, en, voor het etensuur sloeg, was de stapel links verdwenen.

Deze bladzijden verraden den invloed van den beminnelijken vaderlandschen schrijver, door wien de heer Huet zich blijkbaar het eerst heeft aangetrokken gevoeld. Hildebrand is het, die ons allen leerde, de eigenschappen van het hollandsche jongensleven en de hollandsche binnenkamer op te merken. Het verwondert ons echter niet, dat Huet het bij deze eene proeve heeft laten blijven. Hij moet ingezien hebben, dat de stof reeds behandeld was met eene meesterschap, die geene mededinging toeliet, terwijl het onderwerp niet vatbaar was voor uitbreiding, en om die reden een geest als den zijnen op den duur niet voldoen kon.

II.

Van Huet's theologischen arbeid zou men, om zijn eigen keurige uitdrukking te bezigen, kunnen beweren, dat veel daarvan is geworden tot versteende goede bedoelingen uit den ‘ouden tijd’. Doch een heldere stroom van levend water bruist er door henen. De hemel spiegelt er zich in af, en nog velen kunnen er zich aan laven.

Sla zijne *Toespraken* op; herlees de bladzijde bijvoorbeeld, door hem aan het historisch Christendom gewijd, en zie, of zij, op dit oogenblik nog, niet ook uwe overtuiging uitdrukt:

> Onze leeftijd wordt gezegd de bondgenoot van Pilatus te zijn, en steeds te vragen: Wat is waarhei? Hiermede is geene loftuiting bedoeld. Doch aan die twijfelzucht, die, zoo men wil, het groote gebrek is onzer eeuw, paart deze eene goede eigenschap. Zij bezit historisch gevoel. Met geoefenden takt weet zij te onderscheiden tusschen meeningen omtrent feiten, en die feiten zelf. Des te beter zullen daarom de kinderen van dezen tijd mij verstaan, wanneer ik zeg dat het Christendom een feit, een weldadig, een gezegend, een onvolprezen, een goddelijk feit, en dat dit feitelijke de waarheid van het Christendom is. Wat toch is waarheid? Het is, dat wij leven in eene maatschappij die, in bijbeltaal gesproken, geheel doortrokken is van den zuurdeesem des evangelies; dat wij van jongs af aan geademd hebben in een christelijken dampkring; dat eene gedachte of eene daad slechts met den naam van onchristelijk behoeft aangeduid te worden, om ons aanstonds te doen vermoeden, dat zij onrein en schuldig is in de oogen van God; dat er eene onzigtbare regtbank bestaat, die uitspraak

> doet over het zedelijk gehalte van ons karakter; dat onze eigen levensgeschiedenis ook tevens het gerigt over ons leven, en dat het ongeschreven wetboek, waarnaar die vierschaar oordeelt, de geest des Christendoms is. Wat is waarheid? Dat in duizend jaren tijds, onder den invloed van den christelijken geest en door de voorbestemde sympathie van christen- en germanendom, het volk waaruit wij gesproten zijn, van een natuurvolk geworden is eene christelijke natie, in zoodanige mate, dat zelfs het onder ons woonachtig jodendom zich beleedigd acht en toornig wordt, wanneer men twijfelt aan zijne bij alle verschil van geloofsbelijdenis nogtans onmiskenbaar christelijke gezindheid. Wat is waarheid? vraagt gij mij. Ik antwoord, dat van even zoovele zegeningen als wij aan het Christendom verschuldigd zijn, van even zoovele waarheden, als waarvoor het onze bogen geopend heeft; van al de schatten waarmede het onze kennis en onze kunst verrijkte; van al het goede dat het bragt in onze zaraenleving en in onze huizen; van elke blijde verwachting voor tijd of toekomst, die het in onzen boezem onstak; van eiken droppel doopwaters, dien het aandroeg tot wijding van ons karakter, de bron gezocht moet worden in een gezegenden naam, een scheppenden geest, een edelmoedig hart, een heilig leven.

Treffend is het slotwoord van het opstel ‘Vertrouwen’, waarmede de bundel geopend wordt:

> Ik geloof in God den Vader; deze kindertaal welt uit diepere bron, dan zelfs de vriendschap of de liefde. Zij vertegenwoordigt eene heiliger aandoening, stamelt van een ondoorgrondelijker verborgenheid, en wijst op eene toekomst die verder reikt dan de grenzen, of de snoeren der aarde. Somtijds is er heldenmoed noodig om deze kinderlijke klanken na te spreken, en geenszins altoos is die taal enkel zoetheid of teederheid. Doch al komt bijwijlen onze geheele inwendige mensch, door de smart vaneen gereten, door de wanhoop verstompt, weerbarstig of onstuimig tegen haar op, toch is zij de uitdrukking van het leven onzes levens; van die kern en ziel van ons bestaan, die ook dan nog zullen voortduren, wanneer dierbare vrienden onze ligchamen te rusten zullen hebben gelegd in de schaduw van het kerkhof.

Wat zou de schrijver *nu* tot deze dingen zeggen? Want de breede wateren van kritiek en twijfel zijn gekomen, en heoben alles overstroomd en de bloem des geloofs geknakt, haar van haren stengel gereten en haar medegesleurd, ver, ver uit het oog - voor altijd.

Doch wat vermeten wij ons, gewetensvragen te doen? Het ‘verdient zeer de aandacht,’ erkent de heer Huet thans zelf in een opstel van 1877, ‘dat de vorderingen, welke de wetenschap der godgeleerdheid in onzen leeftijd maakte, tot geen enkel voornaam resultaat geleid hebben, hetwelk niet reeds in de 18de eeuw door de fransche Encyclopedisten bereikt was, Rousseau daaronder begrepen’. Indien dit zoo is, was het dan wel de moeite waard, de vaderlandsche kerk in rep en roer te brengen, en eene argelooze schare te verontrusten? ‘De scherpzinnige mannen, die aan het hoofd der beweging stonden,’ lezen wij, ‘hebben van het begin af geweten, dat zij eigenlijk niets nieuws in hunne mars voerden; zij waren het alleen niet dadelijk met zichzelven eens omtrent het tijdige of ontijdige der onthulling’. En ware slechts de onthulling, zooal geen goed, ten minste geen kwaad geweest! Maar het tegendeel wordt toegegeven. ‘Het Christendom heeft aan de volkerengroep, tot welke het doordrong, door een nieuw zedelijk ideaal in het leven te roepen, diensten bewezen. Van de ontbinding des Christendoms, die door onze eeuw wordt voortgezet en voltooid, is niets dergelijks bekend. Veeleer worden wij dagelijks tot het inzigt gedrongen, dat voor een groot aantal personen, in het Christendom geboren en opgevoed, het breken met het kerkgeloof hunner jeugd gelijk staat met eene vermindering van hooger leven.’

In 1871 bevond de schrijver zich in Indië, volkomen vrij van iederen kerkelijken band. Hij mocht van het Christendom in zijne Bataviasche courant zooveel kwaad zeggen als hij verkoos. Niemand zou het hem kwalijk genomen hebben. Wat doet hij integendeel? Uit een zuiver historisch oogpunt, brengt hij aan het Christendom de welsprekendste hulde. ‘Het geloof in de godheid van Christus’, schrijft hij in eene boekbeoordeeling, ‘is in den tijd van zijn rijksten bloei geenszins besloten gebleven binnen den schoolschen kring der wijsgeeren of der theologen. Nog veel minder heeft het slechts als populaire metaphysica moeten dienen voor eene domme en onbeschaafde menigte. Als kerkelijk-wereldsch gezag is het in de geschiedenis van Europa opgetreden, gereed om van onder de puinhoopen der ineenstortende Romeinsche heerschappij de Europeesche zamenleving der toekomst te redden. Als politieke en militaire daad heeft het in de dagen der kruistogten Europa voor de overheersching van het Mahomedanisme behoed, en

van dat werelddeel de onheilen afgewend, waarvan de Nederlanders in Indië, in den vorm van zieldoodende staatsinstellingen en onreine zeden, dagelijks de afspiegeling kunnen waarnemen. Als wijsbegeerte heeft het zich gevoed met al de diepzinnigheden van het neoplatonisme, en heeft het de bloem dier ineensmelting van Indische en Grieksche gedachten in eene nieuwe aarde geplant. Als litteratuur heeft het zich in de werken der Grieksche en Latijnsche kerkvaders, gelijk in die van Luther, Zwingli en Kalvijn, eene onvergankelijke eerzuil gesticht. Als poëzie gaf het 't aanzijn aan het *Stabat Mater*, aan de ridderromans, aan de verhevenste heldendichten; als toonkunst aan het ambrosiaansch en gregoriaansch kerkgezang, aan Bach en Mozart. Als schilderkunst verbaasde en stichtte het de wereld met madonna's van Holbein en van Rafaël; als bouwkunst, met de byzantische en gothische kerkportalen. Als kloosterleven, eindelijk, bragt het beurtelings onverschrokken zendelingen, welsprekende volksredenaars, geduldige onderwijzers, liefdevolle geneesheeren, of weldadig strenge hervormers der openbare zeden voort, en deed in fijnbewerktuigde vrouwenzielen een gemoedsleven ontluiken, welks zachtheid door geene maatschappij op aarde nog ooit is overtroffen, terwijl het tevens de vergelijking kan doorstaan met al de schoonste voorbeelden van vrouwelijke heldendeugd, waarvan uit de geschiedenis der oudheid de herinnering bewaard gebleven is. Het huisgezin en de staat, de school en de kunst, priesters en leeken, koningen, ridders, burgers, boeren en soldaten, het geloof in de godheid van Christus heeft ze altegader, en eeuwen lang, de blikken ten hemel doen slaan, zich aan de zinnen leeren ontworstelen, ze verzoend met hun lot, ze met levenslust bezield, ze gewapend met stervensmoed, bij het scheiden van de aarde ze teruggevoerd naar het hart van Hem, in wiens naam zij gedoopt waren, en wiens kruis zij gedragen hadden.’

Nogmaals vragen wij; waartoe diende het ondermijnen van al die verheven poëzie? Welk redelijk doel kon op die wijze bereikt, welk nut gesticht worden?

Doch de heer Huet is voor zijne bemoeiingen met de theologische strijd vragen van den dag naar verdienste gestraft. De boeken, in dien tijd door hem geschreven, zijn geenszins zijne fraaiste, al komen er ook vele fraaie bladzijden in voor. Wij voor ons althans vinden oneindig meer smaak in zijne reisbe-

schrijvingen der laatste jaren, dan in zijne *Brieven over den Bijbel* van 1858 of zijne *Kanselredenen* van 1862.

Zijne roeping zou geweest zijn, nadat hij de evangelische verhalen te gronde gericht had, een boek te schrijven zooals het bekende van Ernest Renan. Liever nog, hij had zijne theologische kritiek en theologische geleerdheid voor zichzelven moeten houden, en ons een beeld van den Zaligmaker geven, dat men kon aannemen of verwerpen, een ieder naar zijne overtuiging, zonder dat alles in de kerk op losse schroeven gezet werd. Maar de moderne theologen in Nederland hebben het nooit verder gebracht dan tot negatieve resultaten. Zoolang zij volstaan konden met te betoogen, dat de stelling der orthodoxie niet houdbaar was, bleken zij van zessen klaar. Toen het er op aankwam, geschiedenis in de plaats te stellen van hetgeen zij bewezen fabelen te zijn, schoten zij te kort. Hun Christus is een onmogelijke Menschenzoon en Man der Smarte, dien men zich moet opwinden, lief te hebben of te eeren.

In plaats van een *Leven van Jesus*, gaf de heer Huet een bundel leerredenen. Wanneer ooit eene geschiedenis der nieuwe kanselwelsprekendheid verschijnt, dan zal dit boek daarin afzonderlijk moeten behandeld worden. Het gelijkt noch op de leerredenen van Borger en van der Palm, noch op die van Van der Hoeven Jr. of den heer Van Oosterzee, noch op de *Stichtelijke Uren* van den heer Beets. De groote raadselen van het menschelijk leven worden er voor het publiek gebracht met eene openhartigheid, die aan vermetelheid grenst. Wij hooren een redenaar, die aan de verdediging der laatste bolwerken van een ontmanteld Christendom al de krachten wijdt, waarover taal en redeneering beschikken kunnen. Elk vraagstuk op zichzelf wordt telkens tot de uiterste grens gedreven. Telkens krijgt men, onmiddellijk na elkander, de voorzijde en de keerzijde der dingen te zien. Eene massa denkbeelden ligt in een klein bestek opgestapeld. De stroom der woorden schijnt door niets te stuiten. Men moet niet zeggen, dat het meer *essays* dan leerredenen zijn. Integendeel, de kanseltoon wordt volgehouden van het begin tot het einde. Zonder in de tale Kanaän's te vervallen, is van sommige bijbelsche en kerkelijke wendingen een treffend gebruik gemaakt. De stijl gelijkt op den tropischen plantengroei. Zoo overvloedig zijn de beelden, dat bloemen en bladeren de stammen onzichtbaar maken.

De heer Huet bezit twee tegenstrijdige eigenschapppen, die in zijn *Kanselredenen* buitengewoon sterk aan het licht komen. Hij is logisch en hij is hartstochtelijk. Met hartstocht dringt hij tot de verborgenste schuilhoeken zijner logica door, en met logisch geweld dwingt hij zijne hoorders in te stemmen met zijne hartstochtelijkheid. Dit is echter het middel niet om stichting te bevorderen. Men gevoelt te zeer, dat de redenaar onafgebroken bezig is met het bepleiten van een stelsel. Toen de heer Huet deze leerredenen uitsprak, was hij nog predikant. Hij wilde het bewijs leveren, dat zijne zienswijze in de kerk eene toekomst had. Daaraan ligt het, gelooven wij, dat zijne *Toespraken*, gehouden nadat hij de kerk verlaten had, meer opbouwende kracht bezitten dan zijne *Kanselredenen*. Zij zijn natuurlijker, hartelijker, godsdienstiger. Ook wat den vorm betreft, staan zij hooger. Er is eene over de Brave Vrouw uit het boek der Spreuken, die een model verdient te heeten. Het tegenwoordig tijdschrift: *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, bevat somtijds leerredenen, die blijbaar gevolgd zijn naar het door den heer Huet gegeven voorbeeld.

De Génestet heeft met den stijven, onnatuurlijken vorm der *Brieven over den Bijbel* (eene correspondentie tusschen zuster Machteld en broeder Reinout) zoo aardig den draak gestoken, dat wij er ons slechts bij neerleggen kunnen:

> Zoo te theologiseeren
> Met een lieve, vrome deeren
> Waarlijk, neen, dat schikt zich niet,
> En natuur en kunst, meneeren!
> Protesteeren
> Met een glimlach, in dit lied.

Natuurlijk ontkennen wij niet, dat de *Brieven over den Bijbel* zeer kunstig samengesteld zijn. Als advokaat zijner meening heeft de heer Huet door dit geschrift de zaak der moderne theologie voor goed gewonnen. Maar een strijdschrift kan onwederlegbaar, en nochtans niet meer dan een gelegenheidsboek zijn.

Beroemd is eene plaats uit den zesden brief, waar Reinout aan zijne zuster schrijft: ‘Laatst reed ik met den spoortrein. De weg liep door een eindeloos aantal weilanden heen; zoo doen bij ons alle spoorwegen. Ik keek uit het raampje en zag met welgevallen naar de schare der grazende koeijen waarmede het groene landschap was gestoffeerd. Ik herinnerde mij, in

het vroege voorjaar den eigen weg te zijn gereden, en mij toen te hebben vermaakt met den angst dierzelfde beesten, wanneer de ratelende trein hen als een onweder voorbijsnorde. Destijds maakten zij ijlings regtsomkeerd, staken de staarten overeind in de lucht, en galoppeerden landwaarts in, naar het hart der weide, in veiligheid. Ze kwamen ook pas uit de stallen, en beide het geluid en het schouwspel waren hun nog vreemd. Maar zie, toen ik ze thans wederzag, bleven zij volkomen rustig doorgrazen. Zelfs zij die bezig waren te drinken uit de sloot naast de aarden baan, waarover het konvooi zich als van ouds henenrepte, vlak er naast, hieven te naauwernood en dan nog met groote bedaardheid, hunne koppen naar mij en naar mijne medereizigers op. Niettemin maakte de trein, die hen bijna rakelings voorbijsneed, evenveel en hetzelfde gedruisch als in het voorjaar. Hoe alles toch went! dacht ik.'

Dit is zeer teekenachtig en zeer menschkundig. Doch Christenen zijn nu eenmaal geen koeien. Geen man van eer zal ooit wennen aan de lichtzinnigheid zijner vrouw, geen brave moeder aan het wangedrag van haren zoon. Zoo zijn er ook in het godsdienstige voorstellingen, met wier gemis, wanneer men ze eenmaal verloren heeft, men nooit gemeenzaam wordt.

De beste gedeelten der *Brieven over den Bijbel* zijn die, waarin de schrijver (let wel) opkomt tegen zijne eigene richting of hare gevolgen. Taal van een man is het, te zeggen: 'Ware er, in het gemeen, geen andere keus dan tusschen regtzinnig en ligtzinnig, ik zou liever om mijne orthodoxie voor ouderwetsch doorgaan dan om mijn liberalisme ingehaald worden door lieden van verdachten ernst.' Uitmuntend is ook de stelling: 'Geen wreedaardiger spel, dan de jeugd te berooven van haar bijbelsche wonderwereld; geen dwazer streven, dan zich toe te leggen op de vorming eener schare van knikkerende wijsgeertjes en touwtjespringende vrijdenkstertjes.'

Intusschen heeft de heer Huet zelf niet weinig bijgedragen, om Nederland met zulke wijsgeertjes en zulke vrijdenkstertjes te helpen bevolken en overbevolken.

Reinout's geheele stelsel rust op een valschen grondslag. 'Om te weten, waaraan men zich te houden heeft, moet men eerst weten, waaraan niet,' zegt hij. In het godsdienstige is dit veel te boud gesproken. Waar het ons geloof geldt, moeten wij eerst onderzoeken, welke voorstellingen wij voor den vrede

van ons gemoed onmogelijk missen kunnen. Eerst daarna kan er spraak van zijn, de overbodige steunsels weg te werpen.

Doch Reinout verkeerde onder den invloed eener illusie. Schoone dagen waande hij te beleven, een nieuwen Hervormingstijd! ‘Ligt het kaartenhuis omver’, schreef hij, ‘dan moet er een ander huis in de plaats worden gebouwd, een huis van steen, en gegrondvest op de rots.’ Wij weten, hoe weinig daarvan te recht gekomen is; mogelijk wel daarom zoo weinig, omdat het toenmalig ongeloof slechts een andere vorm van fanatisme was. Of zou men niet zweren, een dweper te hooren, wanneer men leest: ‘Liever stierf ik, met den bijbel onder mijn kussen, in het onhoudbaarst en onredelijkst geloof dan dat ik leugen en bedrog zou zien in een boek, waaruit Gods eigen stem mij met onwederstaanbare kracht tegenklinkt.’ De vraag was niet, met welk boek onder zijn kussen de heer Huet bij voorkeur wenschte te sterven, maar wat hij als dienaar der kerk zeggen mocht of zwijgen moest. Wij houden het er voor, dat hij te veel aan zich zelven en te weinig aan de christelijke gemeente gedacht heeft:

Weh! weh!
Du hast sie zerstört,
Die schöne Welt,
Mit mächtiger Faust;
Sie stürzt, sie zerfällt!
Ein Halbgott hat sie zerschlagen!
Wir tragen
Die Trümmern in's Nichts hinüber,
Und klagen
Ueber die verlorne Schöne.
Mächtiger
Der Erdensöhne,
Prächtiger
Baue sie wieder,
In deinen Busen baue sie auf!
Neuen Lebenslauf
Beginne
Mit hellem Sinne,
Und neue Lieder
Tönen darauf!

III.

Met de *Toespraken* sloot de Heer Huet zijn werkkring op specifiek christelijk gebied af. Een schoon tijdperk lag achter hem, en een ander, van grooten strijd, daagde voor hem op. Vele zijner vroegere vereerders treurden over hem, als over een verlorene, en wisten hem, dien zij zoozeer hadden liefgehad en hooggesteld, in zijn nieuwen werkkring niet weer te vinden Toch was hijzelf niet veranderd; alleen hadden zij hem slechts van één kant gekend.

Louisa Siefert, de dichteres van den fraaien bundel verzen *Rayons Perdus* en der keurige novelle *Méline*, jong weggeraapt, helaas, door de smart over een onbeantwoorden hartstocht, heeft van hem, voor wien zij dus haar jong en rijk leven liet, een beeld geteekend, dat in vele opzichten, dunkt ons, op dat van den heer Huet gelijkt:

> Deux hommes sont en lui, deux hommes bien distincts,
> L'homme des préjugés, et celui des instincts:
> L'un fantasque, inquiet, irritable, sceptique,
> Volontaire, dur même et quelquefois cynique;
> L'autre tout dévouement et générosité,
> Patience, douceur, délicate bonté,
> Esprit étincelant, charme, attachante grâce,
> Tout ce qui prend le coeur et pour jamais l'enlace;
> Autant le premier blesse, autant l'autre séduit;
> Contraste inexpliqué! c'est le jour et la nuit,
> C'est la compassion avec l'indifférence,
> C'est le faux et le vrai sous la même apparence,
> La défiance unie à la naïveté,
> La volonté tenace à l'instabilité,
> Labyrinthe, dédale, âme pleine d'abîme,
> Qui plaît sans le vouloir et fait mourir sans crime,
> Qui répond à chacun par un rire moqueur.
> Voilà pourtant celui qui m'a touché le coeur!

Het valt lichter den heer Huet te begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, dat hij nooit een volbloed Hollander geweest is. Het fransche ras speeekt zeer sterk in hem. Aan zijne protestantsche voorouders, die hun vaderland verlieten om hun geloof te behouden, dankt hij den ernst van zijn karakter en tevens zijne onuitroeibare vroomheid, zouden wij

zeggen; aan zijn geleerden over-oudoom, den beroemden bisschop van Avranches zijn doordringenden kritischen geest; maar tevens, aan dat fransche bloed, die levendige Rabelais- en Beaumarchais-ader, die hem in het oog van bezadigde Nederlanders soms zulke parten heeft gespeeld. De oud-latijnsche schalk is bij hem in het geheel niet dood. Doch meestal wordt hij in den band gehouden en er op zijne goede manieren gelet, en dan is bij het, die zijne gratie en elegantie mededeelt aan 's schrijvers stijl en die ondeugendheid, waarmede hij het hart zijner lezers bekoort. Zijn goede smaak ook en zijn gevoel voor het ridicule hebben er voor gewaakt, dat zelfs in zijn strengst kerkelijken tijd de heer Huet nooit in een zalvenden toon is vervallen of den predikheer heeft uitgehangen. In zijne geschriften, even als in zijn uitwendig voorkomen, was hij steeds man van de wereld, en hoe groot het gezag van zijn persoon moge geweest zijn, het karakteristieke van den hollandschen dominé heeft hem nooit gekenmerkt. Vandaar dat het treden uit de kerk en het zich verplaatsen te midden der wereld, voor hem eene zoo natuurlijke zaak was.

Was het ook natuurlijk, dat, niet lang na het nederleggen zijner kerkelijke waardigheid, zijne geschriften, in stede eener christelijke, eene soort van heidensche renaissance-tint aannamen? In een fraai opstel over den heer Beets heeft hij gezegd: ‘Wij zonen der Germaansche moeder zijn lieden met een verdeeld gemoed. Een jood en een heiden dingen in ons binnenste om den voorrang, en het duurt soms geruimen tijd, eer wij tot het besef van dien strijd ontwaken en weten waar wij ons aan te houden hebben.’ Wij gelooven, dat er niet aan behoeft getwijfeld te worden, of de heer Huet heeft er ‘besef’ van gehad, dat het de heiden was, die bijvoorbeeld *Lidewijde* dichtte.

Wel is waar wordt in dezen roman de ondeugd ten slotte gestraft, en de moraal op die wijze schijnbaar gered, maar toch behoudt men den indruk dat 's schrijvers sympathie medeging met de hartstochten, door hem geschilderd. Vanwaar, dat Lidewijde zelve zulk een levend schepsel is geworden, terwijl de onschuldige Emma een slechts bij stukjes en beetjes in elkaar gezet juffertje gebleven is? Hoe de opmerking te verklaren, waarmede de heer Huet de karakterschildering van de sensuëele Ricardi besluit: ‘Zulke lieden noemt de wereld zedeloos?’ Of die andere van zijnen held: ‘dat de mensch het somtijds niet in zijne magt heeft, weerstand te bieden aan den aandrang,

dien hij ondervindt, en sommige hartstogten tegelijk zoo krachtig en zoo natuurlijk zijn, dat men, indien het schuldig ware zich daaraan over te geven, de natuur zelve wreed en trouweloos zou noemen. In dien strijd tusschen ja en neen, zou alleen eene meer dan menschelijke magt uitspraak kunnen doen.'

Wellicht ontstond het boek in een tijdperk van *seconde jeunesse* der verbeelding bij den schrijver. Wat er van zijn moge, indien het waar is, 'que rien ne vit que par le style,' dan zal, ondanks hare tekortkomingen, *Lidewyde* blijven leven, ontzondigd door de schoone bladzijden, waarvan zij overvloeit.

Hetgeen wellicht het meest treft, wanneer men den roman na zoovele jaren weder ter hand neemt, is de scherpe en vèrziende blik, waarmede de schrijver den toestand van Nederland en zijne politieke partijen toen reeds doorzag. De toast van den anders niet aangenamen heer Lefêbre is met de jaren profetische taal geworden, en verklaart misschien wat vroeger duister scheen in 's schrijvers eigen handelingen op staatkundig gebied.

Dit is eene der eigenaardigheden in het leven van den heer Huet. Hij ziet verder dan zijne tijdgenooten, maakt van zijne inzichten geen geheim, wekt daardoor ergernis, en, is hij aangekomen aan het eind van den door hem aangewezen weg, en misschien op het punt een nieuwen in te slaan, dan beginnen anderen hem na te stroomen. Zóó was het in de kerk. Wellicht is het oogenblik niet ver, dat hetzelfde gaat geschieden in de politiek. Doch - wagen wij ons niet op zoo gevaarlijk terrein.

De Sirene Lidewijde heeft, behalve dat, ons reeds van den gebaanden weg afgelokt. Volgen wij het voorbeeld van onzen auteur, die ook slechts bij uitzondering het smalle pad heeft verlaten. 'Wanneer het betere in ons zekere veerkracht bezit, en hier was die kracht onmiskenbaar, dan stoot het de mindere elementen ten slotte steeds van ons af.' Door een goeden genius werd de heer Huet 'teruggevoerd naar den zoom van dat woud, in die bebloemde weide, waar het lot bepaald had, dat hij zijn geurigsten ruiker en tegelijk zijn onvergankelijkste lauweren plukken zou.' Wij bedoelen zijn Litterarische Kritiek.

Sla de reeks zijner *Fantasiën* op, doe een greep waar gij wilt, en zie of niet elk opstel een kunststukje is, van vorm en geest, van scherpzinnigheid en menschenkennis, van gevoe

en gedachte. Na elke lezing keert men, verkwikt en versterkt, als na eene wandeling in de vrije natuur, door een museum of in een fraai kerkgebouw, met nieuwen levenslust terug.

Niet elk opstel boeit evenzeer, omdat, is men geneigd te meenen, niet elk behandeld onderwerp des schrijvers, en dus ook des lezers aandacht waardig was. Van dien waan wordt men door eenig nadenken genezen, en eerbiedigt den auteur, die niets beneden zijne aandacht keurt en, als een natuurkundige, elk verschijnsel belangrijk acht, - zelfs in eene litteratuur, in den regel zoo onbelangrijk als de onze, waar daarenboven het zwakke en gebrekkige door onkunde en smakeloosheid veeltijds buiten elke maat worden opgevijzeld en bewonderd. Een geest als die van heer Huèt, die in alles naar het hoogste en beste streeft; die voor eigen arbeid nooit in de eerste plaats vroeg naar roem of eer, maar alleen of hij er in geslaagd was zichzelven te voldoen, zulk een geest kan niet anders dan in verzet komen tegen zulk een stand van zaken.

Men heeft hem verweten, dat hij, om zijn doel te bereiken, veeltijds met de hardvochtigheid van een scherprechter is te werk gegaan. Doch herlees na zooveel jaren dezelfde stukken, waarover in der tijd de luidste kreet is opgegaan, en zeg - nu hartstochten en ijdelheden zijn afgekoeld - of niet, als bij oude tapijtwerken, de eerst schijnbaar schreeuwende tinten zijn ineengesmolten tot een warmen gloed, tot een schoon en waardig geheel? Vraag, of ooit één dier opstellen werd ingegeven door iets anders dan mannelijke verontwaardiging over ontheiliging van vaderlandsche letteren en vaderlandsche kunst? Let daarbij op, met hoeveel teederheid, menigwerf, de rookende vlaswiek door den schrijver niet werd uitgedoofd niet alleen, doch met liefderijke hand beschermd en zachtkens aangeblazen. De liefde van een hartstochtelijk wezen, zult gij erkennen, heeft deze kritieken geïnspireerd. Want een hartstochtelijk wezen is de heer Huet, *pétri de haine et d'amour*.

Diezelfde hartstochtelijkheid maakt hem uiterst prikkelbaar vooral wat de voelhorens van zijnen smaak beleedigt. De Franschen beweren van sommige Italiaansche vrouwen, ‘qu'elles ont l'oeil mauvais,’ en dat één blik uit hare betooverende oogen volstaat, om allerlei ongelukken in het leven te roepen. Van den heer Huet kan men zeggen, dat hij heeft *l'oeil mauvais* in de litteratuur. Het is genoeg, dat hij zijn blik over een geschrift laat weiden, om daarin soms allerlei dwaasheden

en gedrochtelijkheden te doen ontstaan, die voor ieder ander onzichtbaar bleven; doch heeft hij er eenmaal den vinger op gelegd, dan springen ze elkeen in het oog. Tot zijne verdediging kan hij aanvoeren, dat er geen toovenarij in het spel is. Het gebrek aan charme, dat die geschriften voor u onaantrekkelijk maakte, ontstond, zonder dat gij u daarvan rekenschap gaaft, uit dezelfde fouten, die gij niet zaagt en hij wel.

Zoo men aan personen, die met den kritischen arbeid van den heer Huet nog kennis moeten maken, door middel van uittreksels een denkbeeld van den inhoud geven wilde, dan zou dit overzicht een afzonderlijk boekdeel vormen. Doch weinig hollandsche werken van den laatsten tijd wórden zoo algemeen gelezen als de zijne, en wij gelooven te kunnen volstaan met enkele aanduidingen.

De drie deelen *Nederlandsche Bellettrie* handelen uitsluitend over nieuwere vaderlandsche schrijvers en dichters. In de *Oude Romans* gaan wij terug naar de tweede helft der 18^{e} eeuw in Nederland, Duitschland en Frankrijk. De *Fantasiën* omvatten een groot gedeelte der nationale letteren van verschillende eeuwen, en eene geheele reeks opstellen over de moderne van het buitenland. Het vijfde deeltje der nieuwe reeks, dat wij aankondigen, behelst eene uitvoerige studie over de dorpsvertelling, als verschijnsel van den tegenwoordigen tijd, in alle landen van Europa; voorts kleinere stukken over de duitsche romancières Louise von François en Wilhelmine von Hillern, over de fransche dichteres Louise Ackermann, over Karl Hase, over Sacher Masoch, over Paul de Kock en Gustave Droz, en twee grootere over Victor Hugo en Ernst Renan. Een vorig deeltje was gewijd aan Uhland, Sainte-Beuve, George Eliot, George Sand, Octave Feuillet, Johanna Kinkel en mevrouw D.F. Strauss. De drie eerste deelen der nieuwe reeks bevatten slechts stukken over Nederlandsche schrijvers der 15^{e}, 17^{e}, 18^{e} en 19^{e} eeuw.

De hoofdverdienste van al die studiën te samen schijnt ons te zijn, dat de heer Huet eene wetenschap gemaakt heeft van hetgeen in ons land nog geen wetenschap was. Vele uitstekende Nederlanders vóór hem hebben, naarmate hun geest getuigde of de omstandigheden medebrachten, voortreffelijke recensies geschreven. Hij was de eerste die zich tot taak stelde, *alles* te lezen en *allen* te beoordeelen. Naar waarheid heeft men van hem kunnen zeggen, dat hij het litterarische geweten van het Nederlandsche volk vertegenwoordigt. Zijne gezame-

lijke boekaankondigingen vormen eene toegepaste schoonheidsleer. Eindelijk moesten wij niet beweren, dat hij deze wetenschap *gemaakt* heeft. Zij is onder zijne handen, schier onafhankelijk van zijnen wil, allengs *geworden*, alleen door aan elk onderwerp, het nietigste niet uitgezonderd, eene onverdeelde aandacht te wijden en, naar eene gestrenge methode, de gegevens te rangschikken.

De wetenschappelijke man van den nieuweren tijd wordt hieraan herkend, dat hij het grootst mogelijk aantal waarnemingen doet, dat hij een ieder in de gelegenheid stelt, over de juistheid zijner proeven te oordeelen, en hij uit deze geen andere gevolgtrekkingen afleidt, dan zulke, die voor een telkens vernieuwd onderzoek plaats overlaten. Wij gelooven, dat de litterarische kritieken van den heer Huet haar gezag te danken hebben aan deze wijze van ontstaan.

Ook de taal doet ongetwijfeld veel af. In elke beoordeeling afzonderlijk is aan deze dezelfde zorg besteed. Men denkt er bij aan een vioolspeler van naam, die met de hulpmiddelen van zijn instrument zoo vertrouwd is, dat hij elke kompositie onmiddellijk met vaste hand weet voor te dragen. Overziet men den arbeid in zijn geheel, dan wordt de virtuoos een orchestdirekteur, tevens komponist, en hoort men door de samenwerking der meest verschillende instrumenten hem eene symphonie voortbrengen. Iemand kan zoo niet schrijven, wanneer hij niet door de natuur met eene buitengewone gaaf is toegerust. Maar nog minder kan hij in boekdeel op boekdeel steeds dezelfde volmaaktheid van uitdrukking bereiken, zoo hij niet onafgebroken zich inspant en steeds beproeft het beste te geven. Wij houden het er voor, dat dit de geheime reden is, waarom wij een schrijver liefhebben, en den eenen schrijver meer dan den anderen. Altijd zullen wij bekoord worden door een talent dat wij zelven niet bezitten, ofschoon wij ons bewust zijn, er gevoel voor te hebben. Doch het meest genieten wij, wanneer wij te doen hebben met een auteur, die niet aan zich zelven, die alleen aan zijne lezers denkt en zich op niets anders toelegt, dan hun een uitgezocht genoegen te verschaffen. Al Huet's kritieken zijn openlijke of bedekte redeneeringen, en somtijds moet men zich inspannen om haren draad te volgen. Doch heeft men dien eenmaal in de hand, dan gaat men op de gezelligste wijze met den schrijver mede, en hoort om zich henen, in muzikale tonen, de snedige opmerkingen, de juiste oordeelvellingen, of de diepzinnige gedachten ruischen.

Heeft binnen of buiten Nederland ooit iemand over de dorpsvertelling zulke verstandige dingen gezegd, als waarvan de studie, door Huet aan dit onderwerp gewijd, overvloeit? Allen hebben wij Cremer, Conscience, Auerbach, Erckmann-Chatrian gelezen, en het is ons niet kunnen ontgaan, dat de dorpsvertelling het mode-genre van onzen tijd is. Bij Huet vindt gij terstond de uitlegging van dit verschijnsel:

> De boer gevoelt even diep als de stedeling, maar in zijne wijze van zich uit te drukken is, tengevolge van zijn eenzelviger leven, somtijds iets zinrijks en naïefs, dat in de straten der stad, waar zooveel meer afleiding gevonden wordt, en het leven eene zoo veel ingewikkelder zaak is, verloren gaat. Van die omstandigheid heeft onze eeuw partij getrokken. De litteratuur is op het land gaan wonen, in het gebergte gaan zwerven, heeft kamers gehnurd bij kleine pachters, of, als het niet anders kon, zich vergenoegd met een nachtverblijf in de hut van een kolenbrander. Evenwel, boeren blijven boeren, en als mon ze gaf gelijk ze zijn, zou het dorp voor de kunst even onbruikbaar blijken als de stad. Ben kompromis is onvermijdelijk. De dorpsvertelling leent den boer de fijnste aandoeningen der menschelijke ziel, en laat hem die onder woorden brengen in een of ander dialekt.
> Welke effekten door toepassing van dit procédé te verkrijgen zijn, weten wij en bewonderen ze. Maar als procédé staat de klassieke kunst hooger, omdat ze digter bij de waarheid staat. Eenheid, harmonie is een onmisbaar element van het schoone. In de dorpsvertelling wordt dit vereischte, gemaks- en onvermogenshalve, te zeer gemist. Wie een *patois* behoeft om het verhevene in beeld te brengen, is als Gunther, die Brunhilde niet aankon. Het verhevene is zelf eene Brunhilde. Het wil in zijne eigen taal veroverd worden.
> Doch ziehier eene dieper liggende oorzaak van populariteit. Roomsch of gereformeerd, de helden en heldinnen der dorpsvertelling zijn zonder uitzondering vroom; maar vroom op zulke wijze, dat de stedelingen der 19^{e} eeuw er zich niet aan ergeren, omdat zij gevoelen, dat de zaak buiten hen omgaat, en zij er door in hun geheel gelaten worden. Dit kan geen toeval zijn. Het godsdienstige is een vaste vorm van het verhevene, en er bestaat solidariteit tusschen het binnensmokkelen van het een en van het ander. Binnensmokkelen is het woord. De meeste dorpsvertellingen danken het aanzijn aan den *toeleg*, waarheden, waaraan men voor zich zelf niet meer gelooft, of die men voor eigen rekening niet meer zou durven voordragen, in tot niets verbindende

> boerentaal onder woorden te brengen. En dit is het, wat het groote publiek in de dorpsvertelling liefheeft.

Huet heeft eene wijze van door te dringen in de gedachte zijner schrijvers en dichters, die ons hunne werken, nadat wij er hem over gehoord hebben, met verdubbeld genot nogmaals ter hand doet nemen. Niemand kan in Victor Hugo's *Légende des Siècles* het groote gedicht over den Cid gelezen hebben, zonder getroffen te zijn door de buitengewone schoonheid dezer aan Corneille herinnerende verzen. Er spreekt daaruit eene Kastiliaansche fierheid, eene ridderlijkheid, die wij met Hugo's sociaaldemocratische en antipapistische gevoelens bijna niet overeen kunnen brengen. De heer Huet echter ziet hier geene tegenstrijdigheid. Hij houdt het er voor, dat Hugo den *Romancéro du Cid* met opzet in het licht heeft gezonden, teneinde te protesteeren tegen eene ongunstige gevolgtrekking, die men anders geneigd zou zijn uit zijne tegenwoordige denkwijze in het staatkundige af te leiden:

> Victor Hugo zou liever sterven, dan weder als voor vijftig jaren antichambre te gaan maken in de Tuilerien. Doch denkt gij dat hij het aangenaam vindt, het thans te moeten doen bij hen, die de Tuilerien in brand staken? Petroleurs en petroleuses naar de oogen te moeten zien? Ik geloof zeker, dat hij het kruis uit volle overtuiging draagt; hij met een edel bijoogmerk het achter zich aansleept. Maar ik geloof tevens, dat hij God dagelijks bidt, er hem genadiglijk van te verlossen. Ik geloof, dat de dienst van koning Demos hem zwaarder valt, dan weleer de dienst van Karel X. Het is onvereenigbaar met de hoogere mechaniek der menschelijke natuur, dat een dichter als Hugo, een dichter bij de gratie Gods, hoveling van het gepeupel worde. Doet hij niettemin zijn best het te worden, iets in hem blijft protesteren tegen het geweld, dat hij aan zichzelven pleegt; een beter-ik, eene muze, een fiere Cid. En in den romancero van dien Cid wreekt zich de dichter van de vernedering, waaraan de demagoog te kwader ure zich onderwierp. Het is niet twijfelachtig, dunkt mij, dat daarin de *pointe* ligt der stoute taal, welke hij zijnen held in den mond legt. Nimmer zal Hugo ontrouw worden aan de eenmaal door hem omhelsde, zij het ook door menige euveldaad bezoedelde volkszaak. Hij gaf haar zijn naam, maar zijne eer bleef zijn eigendom. Het is alsof een andere Da Costa in hem met krachtige stem heeft willen uitroepen, zich losscheurend uit eene doodelijke omhelzing: Zij zullen mij niet hebben, de goden dezer eeuw!

Geen kritiek is leesbaar, die, al is zij nog zoo ernstig of zoo grondig, niet ook bijwijlen vroolijk weet te zijn. Maar de kunst is, zeker midden te bewaren, en getrouw te blijven aan de onschuldige jokkernij, zonder in hatelijke of persoonlijke satire te vervallen. In die kunst is de heer Huet, zie slechts zijne persiflage van sommige ondergeschikte gebreken in den stijl van Ernest Renan, volleerd. Op de gelukkigste wijze wordt hier het nederlandsch gezond verstand tegen de fransche gemaaktheid van een groot schrijver gehandhaafd:

> Ik heb er niets tegen, dat de omstreken van Nazareth genoemd worden: ‘un délicieux séjour’, en het meer van Genezareth ‘cette délicieuse petite mer de Tibériade’. Doch het meisjesachtige bepaalt zich niet tot deze natuurbeschrijvingen. Ook de dierenwereld is er door aangedaan. ‘Il parcourait ainsi la Galilée au milieu d'une fête perpétuelle; il se servait d'une mule, monture en Orient si bonne et si sûre, et dont le grand oeil noir, ombragé de longs cils, a beaucoup de douceur’; menige jonge dame in Europa is minder bevallig dan deze Aziatische muilezels. Jesus zelf en de Galileesche wereld waarin hij leeft, zijn nu en dan als overtogen met een waas van zoetsappige liefelijkheid. De echtgenoot van den romeinschen landvoogd moge het verantwoorden dat ‘le doux Galiléen’ bovenal op haar den indruk gemaakt heeft van te zijn een ‘beau jeune homme’, wiens bloed vergoten stond te worden. Doch al het andere komt voor rekening van den schrijver. De lieden in Galilea, ‘ces bons Galiléens’, zagen aanvankelijk in Jesus niet meer dan een Rabbi, gelijk er vóór hem meer anderen geweest waren: doch tevens was hij in hunne oogen ‘le plus charmant de tous’. Het loven van Jesus' eerste volgers, in dat schoone land en in die blijmoedig verheven stemming, ia eene ‘délicieuse pastorale’ geweest. Jesus was een ‘charmant docteur’ en daarbij een ‘délicieux moraliste’, zoodat hij met zijne apostelen gehouden heeft ‘de charmants entretiens’ en hun verhaald heeft ‘de charmants apologues’, enkele waarvan gekenmerkt worden door ‘de charmantes impossibilités’. Sommige oudtestamentische schoonheden staan even hoog als de schoonste sieraden der evangeliën, en met hetzelfde regt als van ‘la délicieuse parabole du fils prodigue’ kan men spreken van ‘le délicieux psaume 84e’. Het evangelisch godsbegrip daarentegen is zonder wedergade, en het jodendom zoomin als het islamisme heeft deze ‘délicieuse théologie d'amour’ ooit begrepen.

Meermalen hebben wij ons afgevraagd, in welk opzicht vooral, men het recht heeft den heer Huet een leerling van Sainte-

Beuve te noemen. Hij is dit zoo duidelijk, dat hij in zijne twee opstellen over dezen onwillekeurig zichzelven geteekend heeft. Doch het voorname punt van overeenkomst is, onzes inziens, dat ook Huet's kritieken het werk van een moralist zijn. Wijdt hij eene bladzijde of wat aan eene novelle van Droz, dan grijpt hij de gelegenheid aan, iets over het karakter der mannen van den tegenwoordigen tijd te zeggen. Hij ziet een algemeen veschijnsel, waar wij slechts een type gezien hadden. De gedachte van den franschen romanschrijver wordt als het ware door hem verlengd:

> De mannen van de tweede helft der 19^{e} eeuw mogen in nog zoovele opzigten eene goede vertooning maken, in de school van het gevoel worden zij al te gader te ligt bevonden. Het best komen zij er af, die om zoo te zeggen reeds als kind den maatstaf der ironie leerden, hanteeren. Wee hun daarentegen, in wier boezem, als in dien van vriend Corentin, de vonk der lyriek is blijven gloren! Belagchelijk in hunne vreugde, belagchelijk in hunne droefheid, wekken zij slechts den spotlust hunner medeburgers. Naauwelijks hebben zij veertien dagen in de dienst van het ideaal volhard, of zij ruimen het op als een hinderlijk meubel, en vlijen zich bij de schraalste vergoeding neder!
> Gustave Droz is in het schilderen van dezen type zeer gelukkig geslaagd. Zijne *Femme gênante* verdient vooral bij de vrouwen in eere te blijven. Niet alleen omdat zij er haar geslacht zege op zege in zien vieren, maar ook omdat Corentin Kerroch haar op aangename wijze wreekt van eene eeuwenheugende miskenning.
> Ik denk aan de oud-indische novelle *De trouwelooze weduwe*, die in derdehalf duizend jaren tijd langs een chineeschen omweg uit het hart van Azie naar Europa is overgekomen, en na zoowel de latijnsche en de arabische als de germaansche letterkunde te hebben gevoed, in Engeland door Goldsmith, in Frankrijk door Voltaire gepopulariseerd is.
> De aanhef van Voltaire's voorgewende Perzische lezing (tweede hoofdstuk van *Zadig ou la Destinée*) is beroemd om hare zoetvloeijendheid. De indo-chineesche redactie echter, ofschoon men haar slechts uit vertalingen kent, is vooral niet minder fijn en luimig:
> Toen de wijze en wonderdoener Tschuangsang op zekeren dag langs de heuvelen van het land Sung dwaalde, ten zuiden van Tao-tschan, waar hij zich van de wereld teruggetrokken had, ontdekte hij een aantal onversierde, digt nevens elkander opgehoogde graven, waaronder één geheel nieuw, welks bovenaarde nog vochtig was, en daarnevens eene jonge, eenvoudig gekleede vrouw, die

> een opengeslagen waaijer luchtig heen en weder bewoog boven den terp. Vol verbazing vroeg hij, wie hier begraven lag, on waarom zij haar waaijer dus onophoudelijk boven het graf liet spelen. De vrouw bleef zitten waar zij zat, en repte steeds haar waaijer. - 'Die hier begraven ligt', zeide zij, 'is mijn overleden man; stervend liet hij mij alleen, tegen zijn zin, en deelde op zijn doodsbed mij als zijn laatsten wensch mede, dat, zoo ik hertrouwen wilde, ik daarmede wachten zou tot het begrafenisfeest afgeloopen en de aarde boven zijn graf droog geworden was. Om die reden bedien ik mij van mijn waaijer, daar ik vrees dat de pas omgewoelde grond anders nog lang vochtig blijven zou.'
> Als protest tegen die menschkundige, maar eenzijdige en daardoor onbillijke overlevering van de ongeduldige weduwe, schreef Gustave Droz zijn ongeduldigen weduwnaar en herstelde op die wijze het verbroken evenwigt. De man Kerroch deed zoomin onder voor de chineesche als voor de perzische vrouw. Van beide geslachten kan voortaan gezegd worden, dat zij, wat vatbaarheid voor troost betreft, elkander in de litteratuur niets te verwijten hebben.

Waarschijnlijk ligt het aan onze persoonlijke geaardheid, dat wij in deze zachtmoedige scherts der *Fantasiën* meer smaak vinden dan in de geweldige satiren, waarvan Huet's *Nationale Vertoogen* overvloeien, of sommige scherp omgetrokken karakterschetsen in zijne *Leerjaren van Robert Bruce*, niet lang geleden in het tijdschrift *Nederland* verschenen. Wij beminnen het meest de litteratuur, die van de verstgevorderde beschaving en van de ruimste humaniteit getuigt. Even als zijne reisbeschrijvingen, kunnen Huet's litterarische kritieken met welgevallen gelezen worden door personen van allerlei richting in het godsdienstige, het staatkundige of het wetenschappelijke. De schrijvers en schrijfsters zelven, wier tekortkomingen hij aanwijst, kunnen hem, verbeelden wij ons, geen kwaad hart toedragen. Zijn vorm brengt altijd alles weder in het gelijk. Het is aangenaam, te doen te hebben met een auteur, die aan goedheid geest paart. Maar nog aangenamer is het, vooral ten onzent, waar zoo zelden iets gedrukt wordt dat onzen inwendigen mensch waarlijk verkwikt, bij een der geestigste menschen van zijn land en van zijn tijd tevens welwillendheid aan te treffen.

Onder onze hollandsche schrijvers, doet de heer Huet ons in vele opzichten aan den heer Beets denken. Beiden hebben een goed deel hunner krachten aan stichtelijke lectuur gewijd. Beiden schrijven volmaakt proza. Beiden wedijveren in ondeu-

gendheid. Misschien is het deze onbewuste gelijkenis, die den heer Huet in zijne beide opstellen over den heer Beets, onzes inziens, zoo gelukkig heeft doen slagen. En indien het waar is, dat men gaarne plaagt hetgeen men liefheeft, dan zou het kunnen wezen, dat, ondanks andere kwaliteiten die hen van elkander vervreemden, onze eerste kritikus toch eene levendige sympathie voor onzen eersten dichter gevoelde.

Uit het opstel, door hem in Mei 1864 aan den heer Beets gewijd, werd door ons in deze bladzijden herhaaldelijk geput; en zoo wij daaraan sommige trekken ontleenden tot kenschetsing van des schrijvers eigen beeld, dan geschiedde dit tot straf voor de onbescheidenheid, waarmede hij het onderstond zijn doordringenden blik te laten rondwaren in een dichterlijk gemoed. Doch wie vergeeft hem zijne plagerijen niet, wanneer, aan het einde van het opstel gekomen, men getuige is van den bevalligen zwier, waarmede hij heel den schat van 's dichters eigen lieve bloemen, als in dankbare hulde uitstrooit aan diens voet?

Het vroegere opstel, gedagteekend van het jaar 1858, is niet minder kenmerkend. Wij achten het een juweeltje en weten niet, waarom het in de *Nederlandsche Bellettrie* als verscholen staat, en niet eene plaats in de groote reeks der *Litterarische Fantasiën* waardig werd gekeurd. Het geheel is een model van goeden toon en goede manieren. Men voelt er zich in uitgelezen gezelschap, waarin op ongezochte wijze, en in gekuischte taal, de edelste gevoelens op de hoffelijkste manier voorgedragen worden. Het is, alof men de helden van Racine hoort. Ziehier twee uitnemende letterkundigen, een oudere en een jongere, zonder een zweem van ijverzucht of kleingeestigheid, hulde brengen aan een derden. Luister, met hoeveel ontzag de jongere kritikus over den ouderen spreekt en van diens lessen in de zelfkennis voor zich partij trekt. Let op, met hoeveel gevoel van waardigheid toch weder, hij onwillekeurig de hand als aan het gevest van zijn degen brengt, wanneer hij iets verneemt, dat ook slechts in de verte zijn eergevoel zou kunnen kwetsen.

Springt het tevens niet in het oog, dat ook hier hetgeen de heer Huet van den heer Beets zegt, nogmaals op hemzelven van toepassing is: ‘Hij vertegenwoordigt het zeldzaam verschijnsel van een schrijver, die in zijne jonge jaren met één sprong is aangeland op het toppunt van zijn talent, en die thans ook na groote en veelzijdige ontwikkeling slechts aan

zijne jeugd behoeft getrouw te blijven, of tot haar terug te keeren, om zeker te zijn, dat niemand hem zijne kroon als lievelingsauteur zijner landgenooten, rooven zal.'

Het opstel waarover wij spreken is twee en twintig jaren oud, en evenaart in elk opzicht het beste, wat de schrijver in den tijd van zijne volle ontwikkeling geleverd heeft. Het handelt over eene door den heer Beets geschreven kritiek over de dichtwerken van Tollens. De heer Huet spreekt met de grootste ingenomenheid over deze recensie. Alleen doet hij uitkomen, dat het den heer Beets als kritikus aan methode hapert.

Zijn eigen stuk over Tollens, van 1874, is een waardig voorbeeld van hetgeen hij onder methode verstaat. In de voorrede zijner *Oude Romans* zegt hij: 'Zullen mijne lezers willen gelooven, dat hetgeen mij tot het zamenstellen dezer studiën over een half dozijn romans uit het laatst der vorige en het begin van onze eigen eeuw gedreven heeft, de zucht geweest is, Tollens te begrijpen?'

De heer Huet zet zich niet aan het beoordeelen van zijn auteur, voor hij een geheel tijdperk gerekonstitueerd, eene geheele maatschappij en letterkunde in het aanzijn heeft teruggeroepen: men ademt bijna in dezelfde lucht, waarin de dichter leefde. En toch heeft misschien Hildebrand reden gevonden tot een ironisch lachje, toen het van achter bleek, dat, in dit bijzonder geval, de methode van den heer Huet het niet veel verder had gebracht dan de intuitie van den heer Beets. Die breede rij van auteurs toch, mannelijke en vrouwelijke, - Tollens moge van hunne geschriften kennis hebben genomen of niet,- schijnen van zeer weinig invloed op zijne poëzie geweest te zijn.

Dit neemt niet weg, dat de studie over Tollens een fraai stuk is, en de twee deelen *Oude Romans* tot de uitgelezenste van onzen schrijver behooren.

Meest van al misschien trof ons het opstel over Werther. Er is daarin iets hartstochtelijks, dat u aangrijpt, u naedesleept, u huiverendoet. Zie hoe de schrijver dien Werther nazet, hem uit eiken schuilhoek verjaagt, hem als een worm vertreedt. Natuurlijk keurt ieder het af, dat Werther de hand aan zijn eigen leven durfde, slaan. Maar toch, wij hebben deernis met zoovele schoone gaven, zooveel hooggevoeligheid, zooveel ongeluk, zooveel duldeloos lijden. De heer Huet niet. Hij haat en veracht den jongen man, als zijn persoonlijken vijand. Geen mededoogen voor hem!

Is de arme knaap verliefd op het meisje van een ander, en dientengevolge jaloersch, dan ‘herkent hieraan de aandachtige beschouwer, dat wij menschen niet geheel en al van Gods geslacht zijn. Zoo houdt de haan bij zijne kippen de wacht, en gedoogt niet dat een ander zijne sultane favorite nadert. Wij lagchen om de deftigheid, waarmede Werther onder het pluimgedierte heen en weder drilt en zijne regten uitkraait.’ Aan Goethe's held wordt verweten, dat hij niet in de schepping van het een of ander kunstgewrocht afleiding zoekt voor zijne smart. Alsof niet juist dat gebrek aan scheppende kracht, dat niet kunnen ‘te boek stellen van zijn leed’, Werther's ongeluk voltooide! De heer Huet heeft er geen ooren naar. Neen, Werther is een snob, een filister, een kleine hoogmoedsduivel, vermomd in een engel des lichts. Hij is zijn eigen Mefistofeles. Aan al de beste aandoeningen zijner ziel knaagt de worm der zelfverheffing. Als een vergiftige adem doet zijne verachting voor den medemensch de bloesems van zijnen geest zoowel als van zijn gemoed on voldragen afvallen. Zegt Werther: ‘Meer dan eens ben ik beschonken geweest, en mijne hartstogten hebben altijd aan waanzin gegrensd; doch het een zoo min als het ander berouwt mij; want ik heb op mijne wijze leeren begrijpen, hoe het komt, dat men alle buitengewone menschen, die iets groots tot stand bragten, iets dat voor onmogelijk gehouden werd, heeft uitgemaakt voor beschonkenen of waanzinnigen. Doch ook in het dagelijksch leven is het ondragelijk, schier bij elke vrije, edele, onverwachte daad, den dader halfweg te hooren naroepen: De man is dronken, de man is gek! Schaamt u, gij nuchteren! schaamt u, gij wijzen!’ dan wordt hem door den heer Huet toegevoegd: ‘Guller had onze vriend niet kunnen bekennen, dat hij, bij al zijne minachting voor het menschdom, door eene groote mate van roemzucht gekweld werd. Dat edele daden dikwijls verkeerd beoordeeld worden, is een zoo alledaagsch verschijnsel, dat elk, die wel eens voor eene gedachte of een beginsel iets heeft overgehad, er de ondervinding van heeft kunnen opdoen. Alleen ijdele menschen, wien het meer te doen is om toejuiching dan om het goede zelf, worden door die teleurstelling gegriefd; en alleen de zeer ij delen gaan zoover, zich deswege voor den kop te schieten.’ Klaagt de jonge man: ‘O, een omzien ligter bloed zou mij tot den gelukkigste der menschen maken. Wat! terwijl anderen met hun weinigje kracht en talent zelfbehage-

lijk de armen zwaaijen en heen en weder schrijden, vertwijfel ik aan mijne kracht, aan mijne gaven? Goede God, gij die mij dat alles schonkt, waarom hieldt gij niet de helft terug, en gaaft mij zelfvertrouwen en zelfgenoegzaamheid!' dan heet het bij den heer Huet: 'Die vrome toon, opstijgend uit de duistere diepten van een dikbloedig gestel, is de sterkst sprekende van Werther's eigenaardigheden. Over zijne wijsbegeerte ligt een godsdienstige tint, maar zijn trots gedoogt niet, dat hij godsdienstig zij, als een gewoon mensch.' Ten slotte luidt het onverbiddelijk oordeel: 'Als menschelijke type, als mannelijke type vooral, is Werther eene monstruositeit, eene ramp voor zichzelven en voor anderen, eene pest der zamenleving.'

Doch meent nu niet, dat dit harde vonnis den ongelukkigen zelfmoordenaar, den rampzaligen evenmensch treft. Neen, men gevoelt aan alles, in Werther voert de heer Huet strijd tegen zichzelven, strijd tegen zijn eigen gevoel van meerderheid, en daaruit voortvloeiende kleinachting van menschdom en leven. Er is iets van Milton in de vaart, waarmede hij, gedragen op de vleugelen zijner geestkracht, als een andere aartsengel Michaël, op dien duivel des hoogmoeds nederschiet, hem den voet op den nek zet, en hem verdelgt met zijn zwaard.

'Il y a deux hommes en lui,' waagden wij, met de woorden eener jonge dichteres, van onzen schrijver te zeggen. Ook hij zelf schijnt zich daarvan bewust te zijn, en het is niet de mindere in hem, die de overhand behoudt.

IV.

'De rigting', lezen wij aan het slot eener reeds genoemde boekbeoordeeling van 1871, 'de rigting waarin de wereldgeschiedenis op dit oogenblik zich beweegt, is eene doodloopende straat, en wij zijn al te gader bezig met ons hoofd tegen een muur te bonzen. De gestadige woelingen van den tegenwoordigen tijd hebben onveranderlijk hierin haren oorsprong, dat de volken in de nu nog voortgaande periode der geschiedenis de verwezenlijking van het ideaal verwachten, hetwelk alleen een nieuw geloof, rijzende Fenix uit een nieuwen wereldbrand, schenken kan. Open hun te dien aanzien de oogen, ontneem hun die illusie, en gij zult de koorts uit hunne aderen ver-

dreven hebben. En zoo de volken, zoo de individuën. Zijn deze eenmaal doordrongen van het denkbeeld, dat het hedendaagsch scepticisme eene ongeneeslijke ziekte is, welke haar natuurlijken loop moet hebben, dan daalt van zelf de vrede in hun gemoed, en le eren zij met te meer liefde zich aan de onzigtbare kleinoodiën hechten, welke tot hiertoe al de lotgevallen der beschaving overleefd hebben.'

Niemand behoeft te vragen, of ook de kunst door den heer Huet onder die kleinoodiën gerekend wordt, zoo ijverig heeft hij in de laatste jaren getoond haar meer dan ooit lief te hebben. Wij bedoelen de drie voornaamste boeken, sedert zijne terugkomst uit Indie door hem samengesteld, en die van eene geheel nieuwe zijde het hem aangeboren talent hebben doen uitkomen.

In den *Gids* van 1877 is van Huet's Italiaansche reisherinneringen zooveel goeds gezegd door den hoogleeraar Koster, dat wij niet beproeven zullen, daar iets bij te voegen. De aankondiging was het boek waardig. *Van Napels naar Amsterdam* werd een jaar daarna door *Parijs en Omstreken* gevolgd, gelijk thans het *Land van Ruberts* de twee vorige is komen aanvullen. Even als Sainte-Beuve's invloed merkbaar is in Huet's kritieken, ziet men hem in zijne reisbeschrijvingen zich meest van al bij Taine aansluiten, zonder in het stelselmatige te vervallen, hetwelk Taine's beschouwingen over kunstgeschiedenis somtijds tot eene vermoeiende lectuur maakt. Doch ons oogmerk is niet, de wetenschappelijke waarde dezer reisverhalen in het licht te stellen. Wij beoordeelen ze alleen als uitingen van een gemoed, dat ons toeschijnt in de kunst het ideaal teruggevonden te hebben, hetwelk onder de puinhoopen der kerk begraven en vernietigd werd. Uit dit oogpunt rangschikken wij ze onder het merkwaardigste, wat onze letterkunde in de laatste jaren opgeleverd heeft.

In deze 'Neue Lieder' toch, begroeten wij tevens den aanvang van een 'Neuen Lebenslauf.' Voorredenen en dagteeke ningen leeren ons, dat de heer Huet acht jaren op Java heeft doorgebracht. Zijn geest bood aan die verandering van klimaat en omgeving rustig wederstand. Wij verbazen ons telkens wanneer wij nagaan, voor hoevele boekdeelen de stof daarginds door hem bijeenverzameld is. Zijn horizont werd ruimer dan oorheen. Als door den afstand gescherpt, nam zijn blik nog onafhankelijker en nauwkeuriger waar. De eigenaardige ont-

beringen zelve, den tropen eigen, de ontbering van kunstgenot vooral, schijnen zijne ontwikkeling eer bevorderd dan belemmerd, en aan zijne studiën eene nieuwe richting gegeven te hebben. Hoe anders te verklaren, dat hij, van Batavia komende, nauwelijks te Napels voet aan wal gezet had, of hij sprak en oordeelde over de Italiaansche kunst met een kennis van zaken en een gezag, gelijk in deze eeuw nog door geen Nederlander gedaan was? Wij ontvangen den indruk, dat met zijne terugkomst in Europa eene nieuwe loopbaan voor zijn geest zich geopend heeft. Nog duidelijker zijn wij dit gaan gevoelen, sedert hij op zijne Italiaansche reisherinneringen de Fransche deed volgen. De Belgische hebben ons in de juistheid onzer meening bevestigd.

Onder het doorbladeren van het *Land van Rubens* trof het ons op nieuw, dat de litteratuur de meest geheimzinnige van alle kunsten is. Gij laat de oogen weiden over een zeker aantal kleine zwarte figuren op een wit blad; uw oor wordt getroffen door eene soort van taalmuziek, en voor uwe verbeelding doemt een geheel land op, dat gij doorkruist van zuid tot noord, van oost tot west. Het ontrolt zich voor u, niet alleen zooals het zich voordoet op heden, maar zooals het sedert eeuwen er heeft uitgezien, met zijne natuur, zijne bewoners, zijne geschiedenis, zijne architectuur, zijne kunstschatten, zijne geheele letterkunde. Even als de schilderkunst van den grooten Antwerpschen meester, is het *Land van Rubens* eene hulde aan ‘het alles doorstroomend leven.’ Een bekwame gids staat u onzichtbaar ter zijde, voor wiens blik en in wiens geest de verschijnselen zich allengs ordenen en geleidelijk het eene uit het andere voortkomt, tot alles ineenvloeit en een organisch geheel gaat vormen.

De gezamelijke reisverhalen van den heer Huet zijn eigenlijk hoofdstukken uit de geschiedenis der Europeesche beschaving, gezien uit het oogpunt der kunst. Het duidelijkst blijkt dit uit zijn *Parijs en Omstreken*, waar men in breede trekken eene geheele geschiedenis van Frankrijk geschetst vindt, zooals die weerspiegeld wordt door de fransche bouwkunst, de frausche schilder- en beeldhouwkunst, het fransche proza en de fransche poëzie. Doch wij herhalen, dat deze boeken ons vooral bekoren, omdat wij er den godsdienstleeraar onzer jonge jaren in terug vinden, dien wij meer dan eenig ander nederlandsch auteur van onzen tijd hebben liefgehad. De heer Huet zou over de kunst-

werken, die hij beschrijft, zoo niet kunnen spreken, zoo hij zijne loopbaan niet aangevangen was als voorganger der christelijke gemeente. Er is bijna geene bladzijde, waar men niet eene opmerking of een oordeel aantreft, geboren uit de veelzijdige levenservaring van iemand, die gedurende eene reeks van jaren zichzelven en anderen tot een voorwerp van zielkundige studie gemaakt heeft. Alleen is de schrijver mettertijd een minder eenzijdig verstandsmensch geworden. Zijne godsdienstigheid, even warm gebleven, heeft de boeien van den kerkelijken en theologischen ijver verbroken. De bijbel van het natuurschoon, van de apostelen en profeten der kunst, van het zedelijk karakter der menschen, is voor hem opengegaan. Zoo ten minste beproeven wij de eigenaardige, verzoenend weldadige gewaarwording te verklaren, die deze reisherinneringen in ons doen geboren worden. Het is alsof voor de schoone wereld, die hij in onbewaakte oogenblikken weleer hielp verwoesten, de schrijver bezig is eene andere en nog schoonere weder op te bouwen.

Aan het slot van *Parijs en Omstreken* komt eene vergelijking tusschen de middeneeuwsche Lieve Vrouwekerk en Garnier's Opera voor, welke dien indruk beter teruggeeft, dan wij het met onze eigen woorden zouden kunnen doen:

> Notre-Dame is de hoogste openbaring der christenkerk. Hare klokken zelven maken deel van hare schoonheid uit. Nooit waait er over het Yankee-Parijs onzer dagen een verhevener stroom van poëzie, dan wanneer onder de scheller en sneller klanken der kleiner bazuinen, de groote bourdon van Notre-Dame zijn slependen bastoon mengt. Wonderlijke tegenstrijdigheid! De avonden dat de Nouvel-Opéra het meest voldoet, zijn niet die, waarop het gebouw, zijne bestemming vervullend, voor *Faust* of *Don Juan*, maar voor de schaar der gemaskerden uit het volk opengesteld, en het tooneel in eene balzaal herschapen wordt. Zonder dupe te zijn van de begoocheling, heeft men haar nogtans lief. Er is een zweem van harmonie tusschen het dichterlijk heiligdom en het fantasiegewaad der dansende schare. Het gejoel bezielt. De toonen van het orkest klinken als natuurgeluiden. Het bas-relief van Carpeaux bekomt werkelijkheid. De maskarade leeft.
> Het is echter maar een roes. Als bij het rijzen van den morgen het gebouw ledigstroomt, herneemt het leven zijne regten op het bacchanaal, en verheugt men zich, dat aan de overzijde der rivier eene Notre-Dame rijst, wier klokgebom tot beter oproept, dan Métra's dirigeerstok.

Op den christelijken kansel zouden zulke beschouwingen misschien misplaatst zijn. Doch ons is het genoeg, dat onze eigen eerste liefde en die van den schrijver in deze welluidende klanken als herleeft.

Onder de te Rome geschreven aanteekeningen komt eene plaats over Michelangelo en zijn koepeldak der Pieterskerk voor, die ons telkens aan den heer Huet doet denken. Het is, alsof ook bij de samenstelling zijner reisverhalen de ‘sereniteit van het heidendom’ aan het ‘heimwee van het christendom’ de hand heeft gereikt, en de twee godsdiensten tot elkander gezegd hebben: laat ons met vereenigde krachten in deze boeken een gedenkteeken oprichten, waardoor alle Nederlanders aan hun hooge bestemming herinnerd en bezield worden met den lust, vol goeden moed in het najagen dier bestemming te volharden.

Om diezelfde reden trekken onder de natuurbeschrijvingen van den heer Huet ons die het meest aan, waar hij de ons omringende verschijnselen van het plantenrijk of het luchtruim, gezellige herinneringen van het maatschappelijk leven of verheven godsdienstige gevoelens laat weerspiegelen. Hoog stellen wij de beschrijving van het varen uit de grot van Han; maar hooger nog die van het water in het park van Saint-Cloud. De lezer moet ons veroorlooven deze twee plaatsen uit te schrijven. Het is een genoegen, een vaderlahdsch auteur op die wijze te zien schilderen met woorden:

> Een donkere waterplas, zwart als de Styx, duidt aan, dat de togt volbragt is. De nacht wordt volkomen. Charon's boot ligt vastgemeerd aan den oever. Roeijers noodigen tot instijgen. Een knallend kanonschot doordavert de gewelven, en geeft het sein tot vertrekken. De overmoedige aardbewoners, die eene reis naar het doodenrijk durfden ondernemen, dobberen de bewoonde wereld langzaam weder te gemoet. Aan den horizont begint zich een lichtende stip te vertoonen, bleek van glans als de maan. De stip groeit tot eene schijf. Het zwarte water gaat de blaauwe tint van vloeibaar staal aannemen. Onder het voortglijden ziet men den nacht ochtendschemering, de schemering morgenstond, de morgen dag, het maanlicht rijzend zonlicht worden. Nog één riemslag, en bij het zwenken ligt men onder den lagen wijden boog der aanlegplaats.

Thans de andere bladzijde, waar, op de heuvelen in het park van Saint-Cloud, links van de groote fontein, tusschen hemelhoog plantsoen een groene vierkante vijver ligt, en te midden

van die rust, die schaduw, waar het blauw der lucht in het water een open vlak tusschen de weerspiegelde boomtoppen vormt, één machtige straal met dreunende persing opwaarts gedreven wordt. Er worden in diezelfde buurt ook smalle, snelstijgende kastanjelanen gevonden, wier loof een natuurlijken tunnel vormt, waar een zonnestraal van achteren in komt nederschieten, en hier en ginds een stam, een grasspruit, een madeliefje in het vuur vergulden. Maar zoo fraai als de lommerrijke vijver, met zijn Jet Géant, zijn zelfs die laantjes niet:

> Er is in een hoogen bruischenden waterstraal, wiens pluim onder den blaauwen hemel, terwijl de zonnevonken uit het omstaand geboomte schieten, door een zachten wind in fijne blanke druppelen uiteengedreven wordt, iets geheimzinnig bekoorlijks. Wij doen wel, aan de poëzie van het water te gelooven. Hetzij men op zee, bij helder weder, het ziet opspatten tegen den boeg van een schip, of onder den sterrenhemel fosforesceren in zijn zog; hetzij het aan een strand branding heet en schuim wordt; hetzij het tusschen de bergen langs trappen van rotsblokken dolzinnig naar beneden tuimelt, of terzijde van den uitgehouwen weg kruipdoor-sluipdoor speelt, met de varens, - altijd is er iets aan, altijd heeft het geest en leven. Zelfs wanneer het theewater geworden is, zingt het nog in de tuit. In het park van Saint-Cloud kan men een uur lang naar den Reuzenworp staan kijken, zonder aan iets anders dan aan eene betere wereld te denken, reiner, vrediger, onbaatzuchtiger dan de onze. Droomt of waakt men? Is het water plaatsvervanger geworden van den zingenden paradijsvogel der kloosterlegende?

Laat ons beproeven op dezelfde wijze rekenschap te geven van onze ingenomenheid met de beschrijving der Venus van Milo, aan het slot der Italiaansche reis. In den aanhef der Belgische ontmoeten wij, waar de Medea van Delacroix beschreven wordt, een waardig pendant:

> ‘De Medea van Delacroix’, lezen wij, gelijkt eene heldin van Byron, met de hartstogten eener furie van Shakespere. Geen enkele poging is aangewend, om den toeschouwer in gedachten te midden der grieksche oudheid te verplaatsen. Medea is eene jonge en schoone Oirkassische geworden, uit 's kunstenaars eigen dagen. Alleen aan haar kostbaar gewaad, haar kostbaar diadeem, haar kostbaren ponjaard, herkent men de vorstin. Het volle licht valt op het karakter: de beleedigde vrouw, de verraden minnares, de wraakademende moeder, die in het bloed van haar eigen kroost de herinnering van hare zwakheid gaat smoren

> en verdelgen. Er is niet gezocht naar het zamenstellen van een pastiche der oudheid, maar naar een bitteren glimlach om een levenden mond; naar haat, schietend uit een donker oog; naar een jagenden boezem, een trotsch voorhoofd, eene trillende hand, zich klemmend om een moord tuig. De bekoring van het doek schuilt voor de eene helft in den menschelijken adel, waarmede deze woeste driften als overgoten zijn, voor de andere in het wonderschoone koloriet. Gelijk alle groote schilders, heeft ook Delacroix sommige kleuren gevonden, die hem eigen zijn en waaraan men, bij voorkeur in zijne algerijnsche en levantijnsche voorstellingen, hem aanstonds herkent: gewaden van zwart fluweel of zwart satijn, gevoerd met vonkelend amber; groene linten, die over het albast van een ontblooten schouder een rozerood onderkleed voor afglijden behoeden. In zijne Medea vindt men dit alles terug; en niet als vergoeding eener ontbrekende bezieling, maar als de natuurlijke draperie van den blakenden hartstogt. De Bijsselaar, die gezegd heeft, dat men voor deze schilderij een afzonderlijk vertrek moest inruimen, bekleed met eene warme, purperverwige stof, sprak een waar woord. De heldin van Delacroix is niet slechts een geschilderd beeld, maar de vrouwgeworden droom eener over de planken schrijdende tragédienne, die, door één blik en één gebaar, eene geheele heldensage voor ons doet herleven. Bij zulk een drama voegt eene eigen kapel.

Wij vinden deze beschrijving zoo degelijk als de fraaiste, die wij ons herinneren kunnen in werken over nieuwere schilderkunst aangetroffen te hebben, maar geven nog de voorkeur aan de andere, omdat de schrijver ons toeschijnt, daarin niet alleen zijne geheele fantasie, maar tegelijk zijn volle gemoed gelegd te hebben:

> De Venus van Milo vervult de twee groote voorwaarden der werken van het genie: zij stemt de kenners tot bewondering en ons leeken - tot eerbied, Eene tot eerbied stemmende Venus! Toch is het zoo. Men durft bij het naderen van dit beeld den hoed niet op het hoofd houden. Wat men ziet is eene schoone jonge vrouw, maar gelijkt tevens een schoonen jongeling: een Adam en eene Eva in één persoon; de Mensch, kroon der aardsche schepping, vermaagschapt aan het bovenaardsche. Het is een beschamend en tegelijk hartverheffend schouwspel. Men gevoelt er zich klein, maar ook fier bij worden. Elk zedelijk gebrek bekomt onder de oogen van dit beeld de afmetingen eener schennis, gepleegd aan een weerloos ideaal. Elke edele daad schijnt er eene natuurlijke openbaring der menschelijkheid bij. Mannen en vrou-

> wen, wij gevoelen altegader, dat wij met de herinnering der Venus van Milo in het hart de wereld niet door kunnen komen; dat er oogenblikken zijn, waarin wij van ons afspreken, den grooten hoop ons van het lijf houden, vechten moeten voor ons brood, ons denkbeeld, onze kinderen. Het kan niet anders. Somtijds moeten wij wel ontrouw worden aan de godin, ons eigen beter-ik. Niettemin is het eene weldadige gewaarwording, te weten dat zij is, en altijd zijn zal. Geen menschelijk wezen keert ooit te vergeefs in gedachten tot zijn hoogeren oorsprong terug, of wordt vruchteloos herinnerd aan zijne afkomst, uitgedrukt door zijne bestemming.

Deze en dergelijke plaatsen zijn voor ons de eigenlijke toetssteen van de gevoelens en denkbeelden des schrijvers. Misschien stellen zij niet het meest zijne belezenheid of zijne scherpzinnigheid in het licht, doch daarop komt het ook niet in de eerste plaats aan. Evenals er verschillende orden van zedelijke grootheid zijn, zijn er ook verschillende klassen van schoonheid, eene hooge, eene hoogere, en eene hoogste. Tot deze laatste brengen wij ook zekere karakterbeschrijvingen, zooals wanneer de heer Huet Bernard Palissy met Montaigne vergelijkt, of in de Zwitsersche natuur naar een beeld voor den gemoedsaard van Michelangelo en Dante zoekt.

> Volgt gij tegen het vallen van den avond het gedeelte der Sint-Gotthard-Strasse, dat voor den reiziger die uit Italie komt zich uitstrekt tusschen het liefelijk Faïdo en het bevallig Andermatt, - luidt het verhaal, - dan slingert zich de weg met stoute bogten tot tweemalen toe door naakte en hooge rotsen, aan wier voet, met donderend geweld, twee smalle rivieren voortbruischen. Er is geen zweem van gevaar; maar zal ik het erkennen? men is niet volkomen op zijn gemak: zoomin in den coupé van het topzware voertuig, als te voet er nevens. De weg is zoo smal, de afgrond zoo nabij, het eindeloos rotsgevaarte om u henen zoo duizelaohtig hoog. En dan, hoe digter de duisternis wordt, des te spookachtiger gaan de schuimende Reuss en de schuimende Ticino er uitzien, des te woedender schijnen zij heen te stuiven over de granietblokken die hun den weg versperren, des te oorverdoovender buldert de een den Monte-Piottino door, en loeit de ander den gapenden afgrond onder de Teufelsbrücke te gemoet. Doch geen ijdele spookgedaanten zijn het, die om u henen dansen, en u schrik aanjagen. Het zijn de schimmen van Dante en van Michel Angclo. En zij dansen niet of sarren niet, maar zij omzweven u vol majesteit en ontsluiten u de verborgen gedachten

> hunner ziel. Wat de twee stroomen in het rijk der natuur gcdaan hebben, - zich een weg gebroken door het hart van bergketenen, - dat hebben zij in het rijk des geestes gewrocht. En daar de mensch niet straffeloos kan toegerust zijn met het vermogen, bergen te verzetten, is ook aan die twee Titans iets van het demonische blijven kleven, dat van al dergelijken reuzenarbeid onafscheidelijk is. Vandaar het sombere in hunne grootheid, de duivelsbruggen, die hier en ginds den stroom hunner gedachten overspannen. Veilige gidsen zijn het, even veilig als de weg door het Zwitsersch gebergte; maar zij kunnen het niet helpen, zoo in hunne nabijheid het u somtijds bang om het harte wordt. Zij behooren tot *les grands esprits terribles*, waarvan Victor Hugo spreekt. Eens en voor goed hebben zij hun hart aan de eenzaamheid verpand. Hoe woester hunne omgeving is, hoe meer zij zich in hun element gevoelen. Niets kan hen stuiten in hunne vaart. In den geest met hen te vorkeeren zou ons noodlottig kunnen worden, ware het niet dat de hooge berglucht, waarin zij leven, ook ons zwakker gestel weldadig aandoet. Het zij dan ook een ieder geraden, dezen Keuss en dezen Ticino der geestenwereld niet aan bekeeringsproeven te onderwerpen, maar hen te nemen en te laten zooals zij zijn, - blijde, indien er in ons eigen leven dagen komen, waarin wij aan ons hart ervaren, iets begrepen te hebben van hetgeen moet zijn omgegaan in het hunne.

De schrijver moet van de oude italiaansche letteren en italiaansche kunst wel een zeer diepen indruk hebben ontvangen, dat hij, bij het overtrekken der Alpen, door den aanblik van bergen en rivieren daaraan zoo levendig herinnerd is. Doch is er in den sceptischen Montaigne iets, dat zijne verbeelding nog krachtiger opwekt? Kan het zijn, dat de afstammeling der fransche refugiés zich tot den Hugenoot en martelaar Palissy door nog dieper liggende koorden des gemoeds aangetrokken gevoelt? Wij weten alleen, dat de plaats ons bijzonder getroffen heeft, en wij recht hebben, haar in zekeren zin als den sleutel van het schrij versie ven te beschouwen, dat wij in deze bladzijden beproeven te schetsen.

> Wanneer ik Montaigne herdenkend en mij verbeeldend dat ik hem begrijp, hem en zijn Hooftiaansch niet-partij-kiezen, zijn drostolijk leven als maire van Bordeaux, zijne afzondering, zijn studeren, zijne epikurische wijsbegeerte, vrucht van het getuige-zijn eener doellooze, bloedige botsing tusschen twee theologische stelsels, zijn wanhopen aan het gezond verstand der groote menigte, zijn aristokratisch scepticisme, in harmonie met zijne aristokratische ge-

boorte en levenswijs, - en ik nevens hem den bescheiden pottenbakker stel, die even vast aan de Hervorming als aan zijne kunst, even vast aan zijn genie als aan zijnen God geloofde, die honger leed voor zijn gezin, en gevangenschap voor zijn geloof; die zoo weinig dweeper was, dat hij veertig jaren lang met eere het brood van Katharina en hare zonen at, en toch zoo goed gereformeerd, dat hij, liever dan zijn Bijbel te verloochenen, of in naam zijner bijna negentig jaren genade te vragen, verkoos te sterven op rot stroo, en, gestorven zijnde, den honden te worden voorgeworpen, - dan aarzelt de evenaar!
De lezer zal het goedvinden, dat ik niet konkludeer. Montaigne doet aan Erasmus, Bernard Palissy aan Benvenuto Cellini denken; de autobiographie van dezen aan de schriften van genen. Doch Palissy won het van Cellini, door een reiner leven en eene verlichter overtuiging. Van de twee wegen, tusschen welke in het Frankrijk der 16^{e} eeuw de man van eer kiezen kon, is Montaigne den eenen, Palissy den anderen ingeslagen. In het leven raakten zij elkander niet, meden noch zochten elkander; Palissy's lijdensweg sneed te naauwernood Montaigne's bloembed. Evenmin bestrijden zij elkander in den dood. Beiden zijn buitengewone mannen geweest, edele karakters, onafhankelijke denkers, onvermoeide onderzoekers. Montaigne was beter in de bespiegelende wijsgeerige, Palissy beter in de exacte wetenschappen te huis; en zoo de een hooger stond in het boetseren, de ander was grooter kunstenaar met de pen. Montaigne heeft ook zijnen strijd, zijne beproevingen, zijne (wie op aarde loopt ze vrij?) bittere uren gehad. Mogelijk had ik hem en Palissy niet in één adem behooren te noemen. Doch hoe kunnen wij met toepassing op ons zelven, wat toch de eenige bezielde en bezielende methode is, bij de werken van een vroeger geslacht verwijlen, en, wanneer wij twee levens van gelijke waarde, een voorspoediger en een rampspoediger, zich in den voortijd nevens elkander zien verlengen, het zelfonderzoek eensklaps op zijde zetten? De geschiedenis van het verledene is vol van zulke wenken. Nu eens klinkt het beschuldigend: Die man zijt gij! Dan vragend: Welk deel zoudt gij gekozen hebben? Dan aanmoedigend: Ziet gij wel, dat die gelooven, niet haasten?

Nemen wij aan, dat dit de gewone kring is, waarin de gedachten van den schrijver zich bewegen, hoe gemakkelijk begrijpen wij dan de verwondering van het publiek, wanneer, tusschen al dat liefelijke en verhevene, de heer Huet eensklaps met een werk als *De Koning der Eeuw* optreedt! Wij lazen de vijf deelen van het oorspronkelijk, waaruit deze twee

hollandsche getrokken zijn. Wij herkenden de vaste hand, die al de zwakke partijen wegsneed, om alleen de degelijke te behouden. Wij prijzen den heer Huet, dat hij inziet, hoeveel onze nederlandsche bellettristen van een man als Montépin leeren kunnen, en wij vinden het natuurlijk, dat een bewonderaar der hartige taal van Betje Wolff er behagen in heeft geschept, deze soort van Hollandsch voor een keer toe te passen op de schildering van moderne fransche zeden. Is niet de *Koning der Eeuw* een kunstig samengestelde roman, vol handeling? Leven niet voor ons de beelden van al de hoofdpersonen? Staan wij niet versteld over dat zich plooien onzer taal naar allerlei nieuwe eischen? De toon der tegenwoordige fransche samenleving, voor zoover de wereld der boulevardiers en der parvenu's betreft, verschilt zoo hemelsbreed van den beschaafden voormaligen franschen hoftoon, dat de volgende brief van een modern oud-bankier aan zijne dochter, weduwe van een edelman, voor ons de waarde van een facsimilé bezit. Eene luimige amerikaansche soort van slechte manieren hteft de vroegere nationale fijnheid en terughouding te eenemaal verdrongen:

> Mevrouw de weduwe Tour-du-Roy, gezeten in een aan de eetzaal grenzend klein salon, zag in haar rouwgewaad, en in weerwil dat haar toestand als aanstaande kraamvrouw hare taille wat minder slank maakte, er even bekoorlijk uit, als altijd.
> Met de couranten had de knecht verschillende brieven binnengebragt, dien ochtend aangekomen, en een daarvan zat zij te lezen.
> Hij kwam uit Parijs, en was van haar vader:
> Markiezinnetje van mijn hart, schreef Jules Leroux, - ge zijt nu zeven maanden weduwe, het tijdstip van je bevalling nadert allengs; geloof mij, er moet een besluit genomen worden.
> Gre weet, hoe ik je handelwijze geprezen en bewonderd heb. Zij moet te Orleans, en in heel den omtrek, een uitmuntenden indruk gemaakt hebben.
> Zulk een jong vrouwje, dat gedurende een half jaar en langer zich gaat begraven op haar buitenplaats, geen sterveling ontvangt, zich de onschuldigste genoegens ontzegt, - het is voorbeeldig! Maar, alles heeft zijn tijd. De dood van je man maakte je vrij, de geboorte van een kind zal je rijk maken. Welnu, uw pligt is het, het gelukkig ter wereld komen van dat klein weldoend wezen zooveel mogelijk te bevorderen.
> Wil je luisteren naar raad? Naar een goeden, vaderlijken, volstrekt belangeloozen raad?

Ja, niet waar?
Magtig mij dan, te Parijs een klein hotel voor je te huren of liever nog te koopen, en door Lebel-Girard, wiens smaak en voortvarendheid je kent, te laten meubelen.
Ik ben zeker, dat hij zich beijveren zou, uit oude relatie ons goed en vlug te bedienen, zoodat alles desnoods binnen drie weken gereed kon zijn.
Ge zoudt je stapvoets, met je gemakkelijkst rijtuig, naar Orleans kunnen laten brengen, en in tijds een coupé-lit kunnen afhuren.
Aan het station te Parijs zou ik, met een niet minder gemakkelijk rijtuig, je in persoon komen halen, en, niet minder stapvoets, je naar je nieuwe woning begeleiden.
Rustig zou je daar je intrek nemen, en iederen ochtend zouden de dignitarissen der wetenschap, tot op het tijdstip van je bevalling, een onderzoek komen instellen naar je gezondheidstoestand, die van den eenen dag op den anderen verschillende zorgen eischen kan.
Blijf je daarentegen te Tour-du-Roy, dan zouden, in het gunstigst geval, de dignitarissen alleen op het laatste oogenblik present kunnen zijn op het appèl, iets wat in geen opzigt wenschelijk is.
Voorts zal je daarbuiten, na je bevalling, je onuitsprekelijk gaan vervelen, en niets is zoo schadelijk voor de gezondheid, als de verveling.
Bedenk ook, markiezinnetje van mijn hart, dat zoo de gebeurtenis mogt plaats grijpen op Tour-du-Roy, ik geen liefhebbend en deelnemend getuige zou kunnen zijn van je geluk. Vele en gewigtige bezigheden binden mij dit geheele voorjaar aan Parijs, en het zou mij in de hoogste mate leed doen, niet van hier te kunnen vertrekken.
Derhalve:
Schrijf mij, - schrijf mij spoedig, - schrijf mij met keerende post, - en morgen aan den dag ga ik een lieve woning voor je zoeken.
Mijne vele en hartelijke groeten! - Ik verlang er al naar, grootpapa te worden.... ofschoon het mij niet jonger maken zal!
JULES LEROUX.
P.S. Sedert geruimen tijd hoorde ik niets van den huize Gordes.
In haar laatsten schrijft mijn gravinnetje (doch dit is nu al zes weken geleden), dat zij ziek geweest is, maar niet ernstig. Ik maak mij dus ook niet ongerust.
De jonggetrouwden komen ongetwijfeld van tijd tot tijd naar je zien.

Verzuim niet, mij omtrent hun welstand te informeren.
Gedragen ze zich nog steeds als tortelduiven? Is het nog altijd, van den ochtend tot den avond: koere, koere?
Hoe mal konden zij zich aanstellen bijwijlen!
En Renée? hoe maakt het Renée?
Jeanne schijnt het dol genoegelijk te vinden, dat Renée bij haar logeert; zij prijst Renée bovenmate. Mij is het wèl. Als ge mij vraagt of ik er iets van begrijp, neen!
Hoe kan Renée voor Jeanne en haar man een aangenaam gezelschap zijn? Hoe is zij van heerschzuchtig en afgunstig eensklaps lief geworden? Daar moet iets achter zitten. Of wel, er is met Renée een mirakel gebeurd. Maar mijn wondergeloof is nooit sterk geweest.
'Nu, tot ziens, mijn kind; en daar men gaarne gelooft wat men van harte hoopt, haal ik onder TOT ZIENS twee streepjes.' -
Toen Lazarine de lezing van dit vaderlijk schrijven volbragt had, vouwde zij den brief rustig weder in de enveloppe en wierp hem op tafel.
'De oude heer is wezenlijk niet onaardig, - zeide zij glimlagchend. - En hoe voorkomend! Hoe bezorgd! Een engel van een egoïst! Maar wat een egoïstische engel! Niet om mij wil hij, dat ik naar Parijs zal komen, maar om hem. Natuurlijk schuilt er een angeltje in 't gras. Vaderlief is in het hart gebeten, en daarom wil hij liever niet van honk. Maar waarom zou ik zijn zin niet doen? Misschien heeft hij gelijk. Ik heb mijn tijd hier uitgediend, de gemeente is gesticht, het goede voorbeeld gegeven: wat doe ik langer op Tour-du-Koy? Morgen zal ik hem schrijven: *Papa, ga je gang. Koop en meubel. Als alles klaar is, schrijf mij dan, of telegrafeer mij, en ik kom per omgaande*.'
Op dit oogenblik werd Raoul de Gordes aangediend.

Toch miskent onzes inziens, door het uitgeven van zulk een werk, de heer Huet zijne bijzondere roeping, en wordt hij zelf de oorzaak, dat een gedeelte van het publiek hem onverbeterlijk noemt. Zoo is hij! zeggen de menschen. Het eene oogenblik voert hij u op zijne vleugels naar de hoogste sferen; het andere eischt hij, dat gij met Lazarine en Marcel de Parijsche café-concerts zult afloopen, of met Hector Bégourde al zwemmend een deurwaarder ontduiken.

Wij kunnen het publiek niet geheel en al ongelijk geven. De Van Eycken, Memling, Metsys, - Frans Floris en Karel van Mander, - Jordaens, Teniers en Van Dijek gegroept om koning Rubens, - ziedaar de beelden, welke wij hem het

liefst zien schetsen. Maar wij gelooven tevens, dat hij vrij moet blijven. Zij, die den *Koning der Eeuw* slechts als eene schrijfoefening beschouwen, mogen bedenken, dat zij in de reisverhalen de Vrucht eener geheele reeks dergelijke oefeningen bezitten, die in allerlei vorm over een half menschenleven zich hebben uitgestrekt. Hoe tieft ons op nieuw, in de herinneringen uit België, de verscheidenheid der tot één geheel samengesmolten soorten! Hier een stadsgezicht, ginds een spoorwegbrug in een landschap, elders een uit zijne puinhoopen herrijzend kasteel. De lessen over kunstgeschiedenis worden aangename wandelingen door rnuzeums en kerken, over marktpleinen of in openbare tuinen. Een oudhollandsch genreschilderijtje levert stof voor eene novelle. Er volgen historische portretten, historische anekdoten, historische zedeschetsen. Het aan Nieuw-Brussel gewijd hoofdstuk kon de inleiding van een historischen roman zijn. Den schrijver der *Litterarische fantasiën* vindt men in de bladzijden over Caroline Gravière en de zusters Loveling terug. Tegelijk blijft het een schilderboek. Levens en nogmaals levens van schilders zijn door al het overige heengevlochten. Als op een hoog voetstuk staat het beeld van Rubens, omgeven door Vlaamsche kunstenaars uit verschillende tijdperken. Het steekt boven alles uit en wint ons hart voor de Belgen, die dezen buitengewonen man hebben voortgebracht.

Inderdaad, het is een tamelijk onverschillige zaak, of onder de boeken van den heer Huet er sommige worden gevonden, die ons minder aanstaan dan andere. ‘Boven Teniers, boven Jordaens, boven Van Dijck,’ zegt hij ergens, ‘heeft Rubens uitgemunt door iets primordiaals, van hetwelk geen rekenschap kan gegeven worden. Hij had het gigantische over zich, hetwelk aan den eenen kant nog medebehoort tot de grondstof van het geschapene, en tegelijk was hij toegerust met eene kracht van voorstelling, welke, leven instortte aan het onbezielde, en het niet bestaande te voorschijn riep.’ Onze landgenoot behoort *niet* tot de klasse van schrijvers, die men met een schilder als Rubens op één lijn stelt. Nog nooit heeft Nederland een letterkundige van dien hoogsten rang voortgebracht; en wij moeten er in berusten, dat wij, evenals de Belgen, alleen in de schilderkunst eene vermaardheid bekomen hebben, die verder dan de grenzen van ons eigen vaderland reikt. Dit is echter eene reden te meer, om de weinige uitstekende schrijvers, die wij bezitten, in eere te houden. Door de

onbekendheid van het buitenland met onze taal, achten wij hen in sommige opzichten bevoorrecht. Zij komen niet in verzoeking, de verheven roeping der kunst op te offeren aan de zucht om zich een naam te maken of veel geld te verdienen. Er is iets innemends in het denkbeeld, gerekend te worden onder de lievelingsschrijvers of dichters van een klein volk. Maar het lot van onze nederlandsche auteurs is toch ook in sommige andere opzichten beklagenswaardig. Hoe nationaler hun talent is, des te beperkter wordt hun publiek, en het getal hunner lezers neemt af, naarmate zij een hoogeren trap van oorspronkelijkheid in het schrijven hunner moedertaal bereiken.

De plaats in het *Land van Rubens*, welke ons het meest aan den schrijver zelven en zijne werken heeft doen denken, is die, waar hij van Van Dijck zegt, ‘dat_de kennis zijner feilen slechts dient, om van zijne deugden des te levendiger te doen genieten, en hij een groot en nuttig burger is, die in eene wereld als de onze, den algemeenen smaak helpt vormen, het schoone leert opmerken, het leelijke op een afstand houden.’

Zoo de lezer van oordeel is, dat wij dit gezegde aan het hoofd van ons opstel hadden behooren te plaatsen als motto, dan zullen wij zijne aanmerking als een kompliment beschouwen en het er voor houden, in het samenstellen onzer studie naar wensch geslaagd te zijn.

Januari 1880.

C. HASSELAAR.

Voor en tegen het Darwinisme.

(*Vervolg en slot van blz.* 310.)

Beschouwen wij thans de tweede der op bladz 299 genoemde bedenkingen: geeft de leer der apriorische denkvormen meer licht, beter inzicht, of belooft haar aard dat ten minste, tegenover het empirisme?

Wat wij winnen door de leer der aangeboren denkvormen wordt, als besluit van Spruijt's boek over de geschiedenis daarvan, aldus samengevat (bladz. 357): ‘Zoo blijkt dus de leer der aangeboren begrippen, hoe onhoudbaar ook in sommige van hare vormen, toch eene kern van waarheid te bevatten. Niet slechts in dien zin, dat de mensch eene vatbaarheid, en niet maar alleen eene *lijdelijke* vatbaarheid voor allerlei kennis mede ter wereld brengt - eene waarheid, die door Spencer niet minder ijverig dan door Descartes en door Plato wordt verdedigd; maar ook in dien zin, dat er zich in den mensch eene rede openbaart, die niet de speelbal is van den stroom der gewaarwordingen, maar die integendeel slechts sommige gewaarwordingen als bruikbare bestanddeelen van hare levensen wereldbeschouwing kan toelaten. Hare macht is trouwens beperkt; doch het bestaan van die macht maakt de wereldbeschouwing, die in het heelal niets anders ziet dan eene reeks van oorzaken en gevolgen, tot eene onvolledige schets van het “Bestaande”. Wat de causale beschouwing ons leert is slechts het voorkomen, dat de dingen hebben, als men ze van een bepaald standpunt beziet. De mensch behoort zich ook te kunnen verplaatsen naar een ander standpunt, en een verschillend oordeel te vellen over dingen en toestanden, die alle

even noodzakelijk zijn. Wie dit resultaat van weinig beteekenis acht, heeft waarschijnlijk nog niet veel nagedacht over de vraag, met welke redelijke gronden hij zijne waardeering der dingen zou kunnen verdedigen.'

Op andere plaatsen zijner vroegere opstellen in dit tijdschrift heeft Spruijt er ook hier en daar op gewezen, dat de leer der aangeboren denkvormen, waarbij de natuur zich geschikt heeft naar onze begrippen, boven de naturalistische of empirische verklaring vooral dit vóór heeft: dat het bestaan der *kunst*, en van absoluut geldige *zedelijke geboden* in ons door de eerste begrijpelijk wordt. Hij heeft echter nergens nader toegelicht *hoe* de apriorische geest met de drie denkvormen ons vaste grondslagen voor aesthetica en ethica geven kan, hoe eerlijkheid en mededeelzaamheid bij voorbeeld, als categorische imperativi, eerder uit die leer, dan uit het empirisch opgevatte menschelijke wezen, en de voorwaarden der maatschappelijke samenleving te verklaren zouden zijn.

Slechts op bladz. 209-213 van de 'geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen' wordt het vraagstuk, voor zoover het de zedelijke verplichting betreft, iets ruimer behandeld. Wij komen daarop van zelf nog terug, maar letten hier voorloopig op de merkwaardige uitkomst, welke op bladz. 211 onderaan wordt gevonden: 'Het determinisme geeft daarbij (bij de leer van den schrijver dat de volstrekte verplichting bij Kant's noölogisme verklaarbaar wordt) geen bezwaar, want de tegenstrijdigheid, die men tusschen de volstrekte verplichting en het determinisme meent te vinden, bestaat inderdaad niet. Onzedelijkheid is op geestelijk gebied hetzelfde als ziekte op lichamelijk. De zieke kon niet voorkomen dat hij ziek werd; de slechte mensch niet dat hij verkeerd handelde. Maar de *eerste is een dwaas*, als hij in de noodzakelijke aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen eene reden ziet om alle voorzorgsmaatregelen te verwaarlozen en als hij zich niet wil laten genezen. *Evenzoo behoort het gedetermineerd zijn van onze daden ons niet te weerhouden* naar het betere te streven. Dit alles is rationeel als de onderscheiding tusschen gezond en ziek, goed en slecht aan een werkelijk verschil beantwoordt en niet slechts voortgebracht wordt door *de wisselvallige waardeering der waarnemende personen*.'

In de door mij onderstreepte woorden ligt de zwakte dezer beschouwing. De zieke, die zich niet wil laten genezen is zeker

een dwaas, maar, als hij zoo handelt, kan hij alweder, gedetermineerd als alles is wat de mensch doet, niet anders dan dwaas handelen. En hoe zal de slechte mensch, die niet voorkomen kan dat hij verkeerd handelt, tegelijk naar het betere streven, tegen het gedetermineerd zijn zijner daden in? Zeker, anderen kunnen zijne daden voor slecht houden, en naar het betere steeven, maar wie zegt ons dat zij zoo zullen gedetermineerd worden?

Wat daarop volgt, op bladz. 212, moge de ‘impasse’, waarin Spruijt geraakt is, nog duidelijker toonen: ‘Heeft dus Kant terecht gestreden voor het bestaan der onvoorwaardelijke verplichting, zoo moet men toch erkennen dat hij zijn beginsel op onbevredigende wijze heeft uitgewerkt. Hij meende dat de *noodzakelijkheid* der menschelijke handelingen in strijd ia met het bestaan eener volstrekte verplichting, en zag zich daardoor genoodzaakt het gebied, waarop zich de zedelijkheid vertoont, te zoeken in eene intelligibele wereld en niet in de empirische werkelijkheid, waar voor de vrijheid geen plaats is.’

Ziedaar den samenhang tusschen het eerste boekje over het Darwinisme, dat aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, en de geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen van Spruijt. Kant meent dat de *noodzakelijkheid der menschelijke handelingen* in strijd is met het bestaan eener volstrekte verplichting; de schrijver der ‘bondige uiteenzetting’ meende het ook, en beschuldigt alle deterministen (schoon hij de moderne dominees meer bepaald geeselt) van ‘zich te vermeien in het practisch materialisme’. De Heidelbergsche Catechismus meende het ook. Op de vraag: of deze leer (der zaligwording door het geloof, niet door de werken, die wonderlijk veel op het determinisme gelijkt) geene zorgelooze en goddelooze menschen maakt, volgt het antwoord: neen ganschelijk niet, want het is onmogelijk, dat zoo wie Christus door een waarachtig geloof ingeplant is, niet zoude voortbrengen vruchten der dankbaarheid. - In veel meer pittoresken vorm, dan de declamatiën der ‘bondige uiteenzetting’ of de beschouwingen van Spruijt, zet de Heidelbergsche catechismus hier de punt op de i. - *Heeft* men een zekere overtuiging, *is* men in den zin van Kant-Spruijt, zeker daarvan dat sommige daden volstrekt verkieselijk zijn boven andere, of *heeft* men ‘het geloof dat eene gave Gods is’, dan volgt het overige gemakkelijk. Vruchten der dankbaarheid moeten zich dan vertoonen. Maar dat de mensch, als men in

hem een apriorisch werkzamen geest met de bekende drie denkvormen aanneemt, zoodanig gedetermineerd zal worden dat hij, *zooals het behoort*, naar het betere zal streven, hoe weet gij dat? Hoe komt het dat de dwaas die zich niet wil laten genezen zulk een zeldzaam, de niet naar het betere strevende mensch het alledaagsche verschijnsel is?

De schrijver der ‘bondige uiteenzetting’ wist slechts één uitweg: *de zedelijke vrijheid*, en ziet in het determinisme den doodsteek der zedelijkheid. Hij staat met die meening niet alleen, en heeft, zooals bleek, zelfs Kant als medestander. Spruijt beweert eenvoudig dat de in alles gedetermineerde mensch *behoort* naar het goede te streven.

Met de verzuchting dat het na eenige duizende jaren van wijsgeerige overpeinzingen met duidelijkheid en eenstemmigheid in dergelijke hoofdvragen der wijsbegeerte nog zóó treurig gesteld is, winnen wij niet veel. Doch wij worden er wel door gebracht tot twee vragen: ten eerste, wat kan er misschien nog verborgen zitten achter de redeneering van Spruijt, die zijne lezers niet gewend heeft aan beschouwingen, wier zwakke gronden of wier tegenstrijdigheden in het oog vallen; en ten tweede: leveren zulke diametraal tegengestelde uitkomsten van nadenken over een zelfde vraag niet het bewijs, dat de vraag onjuist is gesteld, en een gansch andere weg moet bewandeld worden - niet om de menschheid een codex van zedelijke of aesthetische categorische imperatieven te geven - maar om het vraagstuk van moraal en aesthetiek in het ware licht te zien?

Aan Spruijt's beschouwing ligt werkelijk nog een meening ten gronde, welke de bij den eersten oogopslag hinderlijke duisternis eenigermate opklaart. Wij vinden die meening in de vroeger (bladz. 298) aangehaalde woorden: dat aan het begrip *menschensoort* een werkelijk bestaand iets beantwoordt. Voordat ik die ‘realistische’ meening omtrent onze soort-begrippen nader beschouw, merken wij nog op, dat Spruijt slechts zeer in het algemeen van de waarde zijner leer van den apriorischen geest voor het vraagstuk van moraal en aesthetiek gewaagt. Zelfs schijnt hij er soms geheel aan te wanhopen, en de pogingen om wijsgeerige grondslagen voor meeningen omtrent kunst en zedeleer te verkrijgen voor verderfelijk te houden. Niets anders ten minste dan het laatste kan ik in de slotsom van zijn opstel ‘de achterhoede van het idealisme’ (Gids, 1872 No. 6) lezen: ‘Wie de relativiteit der menschelijke kennis niet zoo

volledig heeft ingezien als zij door Kant wordt ten toon gesteld, loopt altijd gevaar van eene absolute wetenschap te droomen, waarin misschien waarheid is, wat in de eindige wereldbeschouwing eene ongerijmdheid schijnt. Hij moet daarin vervallen zoodra hij nevens de intellectueele ook de moreele en aesthetische behoeften van den mensch wil bevredigen'. - Nu is één der groote grieven tegen de empiristisch-nominalistische wijsbegeerte, dat voor haar aanhangers *geen maatstaf bestaat om over normaal en abnormaal, goed en slecht, schoon en leelijk te oordeelen*. Als evenwel de idealistische wijsbegeerte ook van den goeden weg raakt bij het trachten naar bevrediging der moreele en aesthetische behoeften van den mensch, waar moeten wij dan hulp zoeken? - In zijne inwijdings-rede: 'de verhouding van de wijsbegeerte tot de bijzondere wetenschappen' (1877) toont Spruijt zich eveneens omtrent deze belangrijke vraag zeer pessimistisch. Op bladzijde 32 lezen wij: 'ik moet eerlijk bekennen dat ik vooralsnog groote bezwaren zie op den weg der wetenschappelijke aesthetica en der wetenschappelijke zedeleer'. En verder (bladz. 33): 'De critische wijsbegeerte leert ons, dat de wereld, die wij door de ervaring kennen, geenszins de norm is, waarnaar de mensch zijne logische, aesthetische en ethische denkbeelden moet bepalen. Die wereld is een product, dat het redelijk denken onder strijd en moeite uit de gewaarwordingen heeft opgebouwd en dat het dus met volle recht mag beoordeelen en zoo noodig veroordeelen. Wat de kunstenaar in tonen, beelden of gedichten, de zedelijke mensch in daden uitspreekt, dat alles is even goed als die wereld zelve, en onze voorstelling van die wereld, een voortbrengsel van het hooger element in 's menschen geest. Maar daar de kunstenaar en de zedelijke mensch onder veel gunstiger omstandigheden arbeiden, moet *hun* werk de norm zijn waaraan wij de natuur en de ervaring toetsen - en niet omgekeerd'. -

In de aangehaalde plaatsen is het voornaamste vervat van hetgeen wij, in zake moraal en aesthetistiek, door de leer van Spruijt zouden winnen. Hij heeft nog wel uitvoeriger en duidelijker zich over den aard der zedelijkheid en over de voorwaarden van ontwikkeling van het zedelijk leven hier en daar uitgelaten; doch de beschouwing daarvan schijnt mij beter op hare plaats, wanneer wij nu eerst de bedoelde nadere aanleiding tot zijn beschouwing over het determinisme toelichten.

'Bestaat er geene menschelijke natuur, zooals de nominalis-

ten beweren, maar slechts eene vereeniging van menschelijke individu's, dan is elke discussie eene dwaasheid. Zij heeft toch eerst reden van bestaan, wanneer men mag aannemen dat er naast de verschilpunten ook gemeenschappelijke overtuigingen bestaan, gemeenschappelijke overtuigingen die een der verschijnselen zijn, waarin zich het algemeene wezen openbaart, dat de *soort* mensch tot iets anders dan een toevallig samenraapsel van voorwerpen maakt' - zoo lezen wij op bladz. 210 van de 'geschiedenis enz.'

Hiermede moet in verband gebracht worden wat ik vroeger (bladz. 297) reeds aanhaalde uit Spruijt's overzicht der scholastiek (bladz. 57 e.v. der 'geschiedenis.') Het nadere betoog der meening dat 'de hond,' 'de eik,' 'de mensch' werkelijk bestaande dingen zijn (universalia in re, in dien gematigden vorm van het realisme welke ook door Spruijt wordt aangenomen) vindt men op bladzijde 64. Het steunt vooral daarop dat bij het vormen van algemeene begrippen (soort, geslacht, enz.) overeenstemming bestaat tusschen alle menschen. In de wiskunde zijn de gewaarwordingen van gelijkheid en verhouding die hare voorwerpen geven, zelfs zoo algemeen menschelijk, dat er ten aanzien van een tal van wiskundige stellingen in 't geheel geen verschil van meening bestaat. Bij de classificatie der meer samengestelde natuur-voorwerpen, kan er uit den aard der zaak verschil van opvatting komen, maar in de hoofdzaak leidt ook hier de werkzaamheid van den menschelijken geest tot dezelfde uitkomst. De gelijktijdige waarneming van een paard en een schaap wekt niet bij den een de gewaarwording van gelijkheid, bij den ander die van ongelijkheid, op. Aan het begrip mensch beantwoordt dus een werkelijk wezen, de soort mensch; en dan volgen de reeds vroeger (bladz. 298) aangehaalde regels.

Nu is het duidelijk dat bij de leer van Spruijt de mensch, *παντῶν χρηματῷ μέτρον*, de toetssteen voor de overeenkomst of het verschil der voorwerpen en begrippen in zich zelf hebbende, ook een, zij het dan in de toepassing niet altijd even gemakkelijk aan te wenden reagens bezitten *kan* voor de vaststelling van hetgeen schoon of deugdzaam zal heeten. Daarbij moet evenwel ook 'het schoone' en 'het deugdzame' als iets in werkelijkheid bestaande, en door den ordenenden en keurenden menschengeest herkenbare worden aangenomen. *Het realisme, in dezen zin, onderstelt dus het scherp omschreven*

zijn der diersoorten en der cdgemeene begrippen op aesthetisch en zedelijk gebied, en de wijsbegeerte is wat men noemt, *anthropocentrisch*. Het is nu duidelijk dat Spruijt het bezwaar van het determinisme bij het vraagstuk der volstrekt zedelijke verplichting niet telde. Is de menschelijke natuur een apriorisch wezen, dat de gewaarwordingen naar zijn eigen wetten tot de aanschouwelijke wereld maakt, en den toetssteen voor de begrippen op moreel en aesthetisch gebied in zijn gegeven en onveranderlijken aard bszit, dan mogen er afwijkingen door bijomstandigheden voorkomen; in de hoofdzaak *moeten* op den duur de daden der menschen zich als zedelijk of onzedelijk vertoonen, onafhankelijk van de ‘wisselvallige indrukken der waarnemers’ even goed als ziekte en gezondheid daarvan onafhankelijk zijn. Maar het is tevens duidelijk dat Spruijt op deze wijze in een onverzoenlijken strijd geraakt *met het Darwinisme*.

Voordat ik dat nader toelicht zij nog de opmerking gemaakt, dat het weêrleggen van Spruijt door te zeggen: de classificatie der soorten, in de natuur voorkomende, en het bijeenvoegen van hetgeen *gelijk*, scheiden van hetgeen *verschillend* is, berust daarop dat de exemplaren der soorten aan elkander gelijk zijn, en dat de gelijkheid en het verschil bij andere voorwerpen werkelijk *bestaan*, voor de hand ligt. Doch zoo eenvoudig is de zaak niet. De oester, bijvoorbeeld, wordt door de meeste onzer huisvrouwen tot de visschen gerekend, omdat hij in 't water leeft, en op de vischmarkt verkocht wordt, en om meer dergelijke redenen. Nauwkeuriger waarneming doet ons den oester tot de mollusken brengen, en *alle menschen* zullen onder geschikte omstandigheden tot die bepaling komen. Nu kan men niet zeggen dat in de natuur mollusken of visschen zijn waar te nemen als ‘meer algemeene begrippen’. De ordenende denkende menschengeest heeft, gegrond op de zinnelijke aanschouwing, kenmerken onderscheiden welke het soort (of geslacht - of familie -) begrip vormen. De *overeenstemming* in het vaststellen dier kenmerken, en in het opnemen van voorwerpen in het door die kenmerken gevormd begrip, is, bij Spruijt's opvatting, een bewijs van de apriorische werkzaamheid van den geest, en van het ‘zich voegen der voorwerpen naar onze begrippen’. Immers er zijn, behalve de straks genoeinde voor onze huisvrouwen geldige kenmerken welke een oester tot de visschen deden brengen, nog zooveel bijzonderheden bij

oesters en, bijvoorbeeld palingen, waar te nemen, dat men zich verwonderen moet over het verschijnsel, dat alle menschen, bij voortgezet denken, toch de oesters tot de mollusken, de palingen tot de visschen brengen. ‘Dat kan alleen gebeuren, zegt Spruijt (bladz. 16 zijner inwijdings-rede), wanneer er eene werkelijke overeenkomst tusschen (men zou verwachten “de oesters”) de menschen bestaat, eene werkelijke overeenkomst, wier bestaan zijne theorie (die van den nominalist) ontkent’.

Het zou ons op zeer lange bijwegen leiden, het voor en tegen dezer beschouwing in bijzonderheden na te gaan, en het is mijne taak niet Spruijt's beschouwing verder toe te lichten. Alle bezwaren kunnen in één groot bezwaar samengevat worden. De theorie toch van den geest met de drie apriorische denkvormen, en van de vaststaande kenmerken der wezenlijk bestaande ‘menschensoort’, berust niet op eene aanwijsbaarheid van dien geest of van die menschelijke natuur, maar zij is gegrond op het vermeende onvermogen van de empiristische wijsbegeerte tot het verklaren van hetgeen hier te verklaren is. Zoo ontstond ook in de geschiedenis der menschelijke afdwalingen de theorie der ‘levenskracht’, omdat door hetgeen men noemde ‘de gewone physische en chemische krachten’ de levensverschijnselen overklaarbaar geacht werden. Nu is het uit den aard der zaak onmogelijk hier ter loops na te gaan of werkelijk de empiristische theorie, vereenigd met, of gegrond op de afstammingsleer, in dit vraagstuk zóó onmachtig is als Spruijt meent. De levenskracht sleept nog slechts een kommerlijk bestaan voort, al is de *natuurlijke* verklaring van het leven, op grond van de eenheid der krachten en wetten in de levende en niet-levende voorwerpen, nog zoo gebrekkig als ik haar vroeger in dit tijdschrift schetste. Toch mag men de levenskracht dood noemen. Zoo zou een volledigere en grondigere empiristische beschouwing, door een geest nog grooter dan die van Kant of zijne aanhangers, de theorie van een apriorischen menschengeest, en van de realiteit der soorten in de natuur, overbodig kunnen maken, al was de natuurlijke (empiristische) verklaring nog even onvolmaakt, als heden ten dage de natuurlijke verklaring van het leven, - of liever om te komen tot het eigenlijke punt, waartoe deze beschouwingen voeren moesten, en dat voor eene behandeling, met het oog op dit vraagstuk, hier alleen geschikt is - het is de vraag of het *Darwinisme* niet nu reeds het realisme van Spruijt onmogelijk maakt. En

wij zagen dat dit realisme eigenlijk de hoeksteen van zijn gansche gebouw vormt.

Opmerkelijk is het daarom dat Spruijt, zoo als uit de vroeger gegeven aanhaling uit zijne ‘natuurkundige fantasiën’ bleek, wil *afwachten*, omdat zoowel de afstammingsleer als de meening dat de ‘soorten’ zelfstandig zijn ontstaan ‘tot onwaarschijnlijkheden voert.’ Van welken aard die ten opzichte der Darwinistische afstammingsleer zijn, toont hij echter niet opzettelijk aan. Wij mogen echter wel aannemen, dat voor hem juist in zijne denkbeelden omtrent het verklaren der ‘gewaarwording’ en in zijn geloof aan de ‘zelfstandigheid der soorten,’ postulaat zijner meeningen omtrent den aard der kunst en der zedelijkheid, de ‘onwaarschijnlijkheden’ liggen.

Verder verdient hierbij nadere overweging de inhoud der aanhaling uit Spruijt's ‘geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’, welke ik (op bladzijde 291) gaf. Zij is de slotsom der kritiek van Spencers's evolutie-leer. Slaat men dien inhoud aandachtig gade, dan bemerkt men dat Spruijt juist zooveel als waar of aannemelijk in die evolutie-leer toegeeft, ook als grond van het juiste door Donders ingenomen standpunt, *als buiten de leer der ontwikkeling der hoogere diersoorten uit de lagere* blijft. Immers de ‘ervaring van het ras’ en de mogelijkheid dat Spencer's hypothese tal van zielsverschijnselen verklaart en wat Spruijt verder in de evolutie-leer voor juiste beschouwingen houdt, hebben, in dat verband, slechts betrekking op *de eenmaal bestaande menschensoort*. Maar hoe nu, indien eens de physiologisch-psychologische studiën van Donders tot besluiten leiden, welke onafwijsbaar den oorsprong der menschensoort, gemenschappelijk met de nu levende apensoorten, uit dezelfde stam ouders eischen? Wat wordt er van de ‘realiteit der menschensoort’ wanneer de navorscher op het gebied der ontleedkunde en ontwikkelings -geschiedenis van het menschelijk lichaam zich niet meer roeren of wenden kan, zonder de ‘stamverwantschap’ Van alle zoogdieren, van alle gewervelde dieren, als vaststaande waarheid aan te nemen? Moeten de zoölogen, waarvan er, als zij zelfstandig denken en onderzoeken, zooals wij zagen, 99 procent Darwinisten worden, toch op grond van Spruijt's beschouwingen de soort voor iets zelfstanstandigs houden? De Heer Spruijt is als natuurkundige, in den ruimsten zin, boven mijn lof verheven. Daarom juichte ik, met zoovelen, zijn optreden als ‘philosooph’, zoo zeer toe.

Maar van den aard zijner natuurstudie reeds, en nog veel meer van de latere richting welke zijn geest nam, moet het gevolg zijn dat hij niet zoo levendig beseft van welk een beteekenis Darwin's descendentie-leer voor de morphologische, embryogenetische en physiologische wetenschappen is. Zonder overdrijving kan men haar het levensbeginsel dier wetenschappen noemen. Ik durf beweren dat de Heer Spruijt, na een jaar anatomie van den mensch te hebben gedoceerd, evenals ik het zou doen, zijne betrekking zou neêrleggen als hij niet meer mocht aannemen dat de hoogere diervormen uit de lagere door langzame ontwikkeling ontstaan zijn. Misschien zijn evenwel al deze opmerkingen overbodig. Het is denkbaar dat Spruijt de mogelijkheid inziet, de leer der apriorische menschelijke denkvormen en van de realiteit der soorten, met de ontwikkeling der soorten uit elkander te rijmen, al is het niet terstond duidelijk hoe ‘de geest’ het in de overgangs- of tusschenvormen stelt. Zoo ver ik na kan gaan heeft hij daarover geen uitspraak gedaan; en dan is zijn beperken van het Darwinisme, zoo als ik het vroeger omschreef, en zijne aanwijzing, in Spencer's evolutie-leer, alleen van die beginselen als juist, *welke het bestaan der menschensoort reeds onderstellen*, veelbeteekenend.

Zou ‘de oorsprong en de beteekenis der menschelijke kennis werkelijk een zooveel meer *verbijsterend*, vraagstuk’ zijn (vroeger aangehaalde woorden van Spruijt), dan de *kennis* van den olifant, den hond of den chimpanzé? En is er wel uitzicht op eene natuurlijke genetische verklaring dier *kennis* bij dieren en menschen, als men niet begint met de afstammingsleer als eene juiste theorie aan te nemen? Te wachten totdat experimenten ons nog meer over de veranderlijkheid der soorten geleerd hebben is een onmogelijke eisch. Inmiddels steeds alleen van het ‘menschelijk kenvermogen’ uit te gaan, bij het bestudeeren der verschijnselen en wetten van het bewuste leven, zou misschien dezelfde aanleiding tot stremming der ontwikkeling van ons inzicht kunnen zijn, als gelegen was in die wijze van studie der menschelijke ontleedkunde, welke uitsluitend vormen beschreef, doelmatigheid opmerkte, maar onder anderen den processus vermiformis intestini coeci over het hoofd zag, en welke, tot groot nut voor de wetenschap, nu reeds lang voor de *genetische methode* heeft plaats gemaakt.

Ik ben er mij van bewust door de tot nu gemaakte opmerkingen volstrekt niet te hebben bewezen, dat Spruijt ongelijk heeft, als hij de Darwinistische evolutie-leer van Spencer wetenschappelijk onhoudbaar noemt. Ik wenschte slechts aan te toonen dat het vraagstuk der ‘gewaarwording’ waarvan Spruijt steeds spreekt, en van het ‘menschelijk kenvermogen’ veel ruimer moet worden opgevat, als men het op een e voor onze Darwinistische eeuw bevredigende wijze wil behandelen. Daarbij zouden dan de ‘gewaarwording’ en het ‘menschelijk kenvermogen’ kunnen blijken, vormen van hetzelfde groote vraagstuk te zijn, dat men op deze wijze zou kunnen omschrijven: onder welke voorwaarden komt de ontwikkeling van *bewustzijn* tot stand, en hoe is de inhoud van het menschelijk bewustzijn (het eenige dat wij volledig beseffen kunnen) verklaarbaar?

Het Darwinisme (opgegroeid tot Spencer's empirisme) maar ook reeds als ‘natuurlijke teeltkeuze’ was in Spruijt's oogen volmaakt onzedelijk, en wij zagen hoe het handhaven der volstrekte zedelijke verplichting slechts mogelijk schijnt bij de menging dat de ‘soorten’ in de natuur zelfstandige, wezenlijke, ‘universalia’ zijn.

De moeielijkheden waarop Spruijt's apriorisme van den menschelijken geest en zijn ‘realisme’ stuiten, bij de beschouwing der wetenschappelijke zijde van het vraagstuk, stelde ik voldoende in het licht. Het is nu nog de moeite waard nader na te gaan, of wij bij zijne denkbeelden werkelijk een zoo veel meer bevredigenden grondslag verkrijgen voor de moraal als hij meent. Ter loops moest ik van zelf zijne denkbeelden daaromtrent, in samenhang met de algemeene beschouwingen omtrent het Darwinisme, reeds ter sprake brengen. Doch hooren wij nu nog een oogenblik opzettelijk wat, volgens Spruijt, de aard is van het vraagstuk der zedelijkheid, en in welk verband het staat met het Darwinisme.

Reeds vroeger bleek het, hoe meer in het bijzonder, de ‘natural selection’ van Darwin met de idealen omtrent den vooruitgang van de menschheid en met het zelfstandig en onveranderlijk karakter der zedelijke waarheden onvereenigbaar scheen (blz. 292 van dit opstel). Raadpleegt men echter Spruijt's eigene uitspraken omtrent de waarborgen van de erkenning en van den voortgaanden invloed der zedelijke verplichtingen, dan verrijst er zulk een somber tafereel voor onze oogen, dat men zich af-

vraagt, of zijne theorie der apriorische werkzaamheid van den geest in de zelfstandige menschensoort, ons meer grond onder de voeten en meer licht in het gemoed geeft dan de theorie van Darwin-Spencer.

Men leze wat, van bladzijde 206 in de ‘geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’ af, te vinden is. Schopenhauer's kernachtige bestrijding van Kant's leer van den ‘categorischen imperatief’ wordt medegedeeld. Spruijt voegt er nog eenige aan geschiedenis en vergelijkende land- en volkenkunde ontleende voorbeelden aan toe, toonende ‘dat niets veranderlijker is dan de zedelijke denkbeelden der menschen.’ Toch komt hij dan op bladz. 209 tot het besluit: ‘het *realisme* der menschelijke natuur maakt dat het niet aanmatigend en niet onverstandig is van elk individu te vorderen[1] dat hij zijn zal wat hij naar zijn aard behoort te wezen. Nu moeten wij wel erkennen dat de menschelijke natuur ons niet volkomen bekend is; maar dit kan ons niet verhinderen te eischen dat ieder zich gedragen zal overeenkomstig die natuur, voor zoo ver zij hem door een redelijk onderzoek kan bekend worden.’ Daarop volgt dan het reeds vroeger vermelde en ontleede betoog dat het determinisme daarbij geen bezwaar geeft.

Voorts vinden wij in de ‘natuurkundige fantasiën (Gids 1874, bladz. 423 e.v.) een donkere schets van de gevolgen, welke het Darwinisme op zedelijk gebied kan hebben. Ja, Spruijt toont uit eenige geschriften en zich meer en meer verspreidende meeningen aan, dat die gevolgen reeds waarneembaar zijn: van een biologisch standpunt betoogt men ons bij gelegenheid van den jammerlijken Fransch-Duitschen oorlog dat ook in de menschelijke maatschappij macht boven recht gaat. De Spartanen vinden weder bewonderaars. Een enkele stap verder, en men roemt ons de voordeelen, die het afmaken van grijsaards, invaliden en krankzinnigen aan de maatschappij zou opleveren. Zoo kan Darwin's uiteenzetting van de gevolgen der natuurlijke teeltkeus ons brengen tot eene ruwheid en barbaarschheid van zedelijke begrippen, die zelfs in de middeneeuwen eene diep gevoelde verontwaardiging zou hebben opgewekt.’

Tegen dat alles is het eenige redmiddel in Spruijt's oogen: de apriorisch werkzame geest in de zelfstandig bestaande men-

1 Men zou geneigd kunnen zijn hier in plaats van vorderen *verwachten* te lezen. De vraag zou dan ook onmiddellijk mogen volgen: ‘waarom zoo weinig menschen zijn wat zij naar hun aard behooren te wezen?’

schensoort. Daarbij moeten wij hem niet lastig vallen met de vraag: hoe de geschiedenis en onze eigen tijd ons het hoogst onzedelijk tafereel kunnen vertoonen dat wij zien, terwijl toch de mensch *natura sua* den toetsteen der zedelijkheid bezit, en al zijne handelingen gedetermineerd zijn. Hoe kan de mensch *tegen zijne natuur in* handelen? Hij handelt toch nimmer tegen de ook a priori gegeven wetten van causaliteit, ruimte en tijd. Het zou onbillijk zijn ons niet met Spruijt te plaatsen op het standpunt van den ‘feitelijk bestaanden toestand;’ en wij moeten daarbij, om hem recht te laten wedervaren, in het oog houden dat wel de ervaring voor hem het middel is om den toestand der zedelijkheid te leeren kennen, om in te zien hoe het verloop der meeningen en denkbeelden in een volgende periode ongeveer wezen zal, maar dat nimmer ‘wat geschiedt’ een maatstaf kan zijn voor ‘hetgeen behoort te geschieden.’ Zoo worden ook de woorden uit zijne inwijdingsrede (bladzijde 32) begrijpelijk: ‘Daarom zijn de werken van groote kunstenaars, en bepaaldelijk ook die van dichters en musici, de beste middelen om de wereld te leeren kennen. Wel te verstaan niet de wereld, die zich aan den blik van den alledaagschen beschouwer vertoont, maar de hoogere natuur, waarmede wij ons in onze beste oogenblikken verwant gevoelen.’

Doch nemen wij nu, met deze kennis van Spruijt's denkbeelden gewapend, in oogenschouw wat hij zelf omtrent den wederkeerigen invloed van menschelijke denkbeelden en handelingen en zedelijke beginselen meent. Na de zoo even vermelde sombere schildering der toekomst als de leer der natuurlijke teeltkeus ingang vindt (Gids 1874, bladz. 423), zegt Spruijt: ‘onze zedelijkheid wordt beoordeeld naar onze handelingen, en de aard van onze handelingen wordt volstrekt niet bepaald door de overtuigingen die wij met bewustheid hebben aangenomen, en veel minder nog door de logische gevolgen, die wij uit onze ons bekende overtuigingen zouden kunnen afleiden, als wij de moeite namen ze ernstig te doordenken. Ware het anders dan zou de schrijver van eene wel doordachte zedeleer de wereld kunnen hervormen, terwijl hij er inderdaad niet eens in slaagt zijne eigen aangeboren of verworven gebreken af te leggen.’

Na aangetoond te hebben dat de erfelijkheid, de indrukken in de eerste jeugd en later de omgang met minder of meerder edele menschen de voorname wortels zijn waaruit iemands ‘zedelijk karakter’ opgroeit, verklaart Spruijt de schadelijke wer-

king van theorieën die strijdig zijn met de overtuigingen zonder welke de zedelijkheid op den langen duur niet bestaan kan (blz. 425). Het is in het volgend geslacht dat die werking zich openbaart. Degenen die onzedelijk worden op grond van een theorie of denkbeeld, hetgeen echter volgens het voorafgegane niet met bewustheid geschiedt, zijn toch al bedorven. Maar de jeugd is van nature meer toegankelijk voor sympathie met denkbeelden, heilzame zoowel als schadelijke, edele zoowel als lage. En misschien brengen (in overeenstemming met hetgeen bij de erfelijkheid van physische eigenschappen wordt waargenomen) de ouderen, schoon zij onbesmet bleven bij de aanraking met gevaarlijke richtingen, toch op hun nageslacht eene minder strenge zedelijkheid over. - Als slotsom dezer beschouwingen herhaalt Spruijt nog eens: ‘De beginselen volgens welke de mensch zijne handelingen regelt, en die wij zijn zedelijk karakter kunnen noemen, worden niet in woorden geformuleerd, noch met bewustheid overdacht, en de drager van het karakter moet hunne strekking op dezelfde wijze uit zijne handelingen opmaken als zijne medemenschen het kunnen doen.’

Tegenover deze beschouwingen zouden wij twee opmerkingen willen plaatsen. Vooreerst maakt Spruijt nergens strenge scheiding tusschen in den waren zin van het woord *zedelijke of onzedelijke* daden of toestanden, en ruwe barbaarsche *zeden* of *gewoonten*. Een Griek uit den tijd van Alcibiades kan dingen gedaan hebben, waarover wij nu zelfs liefst niet spreken, en overigens misschien een bij uitstek ‘zedelijk’ mensch zijn geweest. Als het geslacht, dat na ons komen zal, eens ‘par imposible’ tot het afmaken van grijsaards kwam, zou het toch misschien in goede trouw, eerlijkheid, geneigdheid tot opoffering voor anderen, in hetgeen men met den fraaien schoolterm ‘altruisme’ aanduidt, hooger kunnen staan, dan het tegenwoordige geslacht dat liegt, bedriegt, moordt en brandt, meer dan de Grieken in den tijd van Alcibiades of van de Spartanen toen zij ‘gebrekkige en zwakke kinderen lieten sterven,’ maar dat sentimenteel is in den uitersten graad. Dezelfde persoon, die zijne zakken heeft gevuld en vele huisgezinnen tot ellende gebracht, door *onzedelijke* finantieele handelingen, is misschien aan het hoofd van de beweging tegen de vivesectie en het te hard slaan van oude paarden. - Wat is in de laatste instantie het kenmerk eener zedelijke handeling? Dwaze vraag, zal Spruijt zeggen. Hebt gij niet zelf uit mijne geschriften aangehaald

dat: niets veranderlijker is dan de zedelijke denkbeelden der menschen. - Als nu zoo de stand van zaken is, zou het dan niet, wil men met vrucht over het vraagstuk der zedelijkheid redetwisten, of over de zedelijkheid van personen of menschengeslachten, of volkeren, met elkander vergeleken, een oordeel uitspreken, in de allereerste plaats noodig zijn: den maatstaf of den toetsteen aan te wijzen voor ‘zedelijkheid?’ Toestanden of tijden waarin wij - vergeleken met onze tegenwoordige gevoelens en denkbeelden - ruwe, minder humane, minder urbane zeden en gewoonten erkennen, zijn daarom nog niet *onzedelijker* dan ons tijdsgewricht. Zoo lang men van fatsoen, gewoonte, door klimaat, historischen ontwikkelingstoestand, en wat al meer, bepaalde zeden, en van de wezenlijk *zedelijke daden* dooreen spreekt, zal men moeielijk uit de nevelige, voor een rationeele beoordeeling ontoegankelijke beschouwingen komen, welke wij hier vinden.

Gelukt het aan Spruijt fundamenteele kenmerken van zedelijke daden aan te geven - en dit is de tweede opmerking welke ik bedoelde - dan zou men zeker tot een zeer beperkte groep van drijfveeren der menschelijke handelingen komen, waarvan het de vraag zou worden of haar bestaan niet even goed of beter in overeenstemming te brengen is met de leer van de ontwikkeling der diersoorten uit elkander, en met het nominalistische standpunt, als met de Spruijt-Kantiaansche leer van het menschen-soortelijk kenvermogen. Ook op nominalistisch standpunt gelijken toch de menschen meer of minder op elkander, hebben overeenkomstige behoeften, begeerten en streven, en eene natuurlijke sympathie en liefde voor elkaâr. Botsingen en strijd eensdeels, vereeniging en *doelmatig* samengaan andersdeels moeten in elk geval ontstaan, en de uitkomst moet zijn: de meer of minder geordende maatschappij met haar bestuur: den staat. Kunnen uit den na eenmaal door den aard van het ‘Bestaande’ gegeven aard van de verschijningsvormen daarvan, welke menschen genoemd worden, en uit de zeer langzaam tot stand gekomen betrekkingen dier menschelijke wezens in hunne maatschappelijke vereeniging, niet de *zeden en gewoonten* verklaard worden? Ongetwijfeld; en Spruijt, die zoo zeer overtuigd is van het ‘vérité au delà des Pyreneés, erreur en deçà’, zal dat toestemmen. Maar zou de *werkelijke zedelijkheid*, als men haar kon omschrijven, dan ook niet verklaarbaar blijken uit *den empirisch gegeven aard der menschen en de daaruit en uit hunne*

maatschappelijke vereeniging voortvloeiende drijfveeren hunner handelingen?

> Der gute Mensch, in seinem dunklen Drange
> Ist sich des rechten Weges, wohl bewusst -

is eene waarheid welke misschien even goed in eene Darwinistisch verklaarde menschen-maatschappij, als uit eene ‘schepping der afzonderlijke diersoorten’, verklaarbaar zou kunnen zijn, - indien wij in staat waren, 1^0. van het scherp omschreven begrip ‘zedelijkheid’ uit te gaan, en indien 2^0. een wijsgeerig, geschiedkundig en natuurkundig in den hoogsten graad ontwikkelde geest de taak volbracht eene ‘ethica’ te schrijven, zoo als Herbert Spencer haar dezer dagen begonnen is[1].

In elk geval blijkt het uit Spruijt's eigen beschouwingen over de voorwaarden waaraan het meer of minder zedelijk handelen der menschen gebonden is, dat wij aan inzicht in den aard der zedelijkheid, of voor onze hoop op bevordering daarvan, bij de aprioristische theorie niet veel winnen. Geheel anders dan bij de aangeboren waarnemingsvormen van den apriorischen geest, waaraan in elk geval ieder mensch van zijne eerste gewaarwordingen en bewegingen af gebonden is, vinden wij hier geen ‘categorie’, maar hoogstens een ‘reagens’, dat door de meeste menschen niet aangewend wordt, of tegen welks inlichtingen zij toch voortdurend handelen. Een soort van aangeboren ‘geweten’ zou men Spruijt's apriorische zedelijkheids-kenmerken kunnen noemen. Doch dan komen de niet nieuwe, door Schopenhauer zoo snijdend omschreven bedenkingen tegen zulk een

1 Ik heb hier natuurlijk het oog op: ‘The data of ethics’ van Spencer. De kroon van het reusachtige gebouw, dat zijne wijsgeerige geschriften vormen, moest de ‘ethica’ zijn. Een minder goede gezondheidstoestand in den laatsten tijd, en de vrees van daardoor in het geheel niet dit belangrijkste deel zijner geschriften in het licht te zullen kunnen geven, deden hem besluiten reeds voorloopig de grondslagen dier ethica te doen drukken. Zoo als gewoonlijk bij de inrichting zijner boeken gaan zij aan het eigenlijke betoog vooraf. Dat zijn de ‘data’. Het lezen van die ‘empiristische’ beschouwing van het vraagstuk der zedelijkheid was het meer bepaald, dat mij bracht tot eene bijeenvoeging der indrukken en opmerkingen, welke de kennismaking met de beschouwingen der laatste jaren voor en tegen het Darwinisme op mij hadden gemaakt. Eene opzettelijke behandeling der ‘zedeleer’, in verband met eene kritische beschouwing van Spencer's boek, ad hoc, ligt geheel buiten mijn gebied, en zou in elk geval de grens van een tijdschriftartikel als dit verre te buiten gaan. Aan den Heer Spruijt en anderen, op wier weg de opzettelijke studie ligt van zulke vragen, blijve de volledige beschouwing van Spencer's ‘data’ overgelaten.

algemeen-geldig menschelijk geweten, opdagen; en men vraagt zich af - zonder antwoord te krijgen - hoe bij Spruijt's meening omtrent het apriorisch werken van den geest bij de zinnelijke, zoowel als bij ‘zedelijke aanschouwing’ bijvoorbeeld het geweten van den Sultan van Turkije zoo gansch anders kan getuigen dan dat van een eerlijk koopman?

En nu de ‘korte zin’ van deze vrij lange beschouwing? Ik veroorloof mij twee resumtiën uit al het voorafgegane. In de eerste plaats toon ik in een kort bestek aan wat uit de geschriften der vier typen voor en tegen het Darwinisme omtrent dit laatste de uitkomst schijnt te moeten zijn. In de tweede plaats tracht ik meer in het bijzonder den aard van het verschil der wijsgeerige opvatting van Spruijt eensdeels, Spencer andersdeels, toe te lichten.

I.

Het blijkt wel dat het Darwinisme, eenvoudig omschreven als de ‘afstammingsleer’, meer en meer aanhangers wint, en dat de invloed dier beschouwing zich in elke richting van het menschelijk denken en onderzoeken steeds duidelijker doet gevoelen. Boekjes als de in het begin beschouwde: ‘bondige uiteenzetting enz.’, hoezeer van vorm en inhoud niet buitengewoon te noemen, zijn belangrijke teekenen des tijds. Het is bij de denkers op het gebied der geestelijke wetenschappen (men herinnere zich ook het in een vorig artikel in dit tijdschrift door mij beschouwde boek van Janet: les causes finales) regel geworden, de afstammingsleer van Darwin als de waarschijnlijkste verklaring te beschouwen van de wijze waarop de mensch op aarde verscheen. Wij zonderen hier natuurlijk hen uit, die in de op zich zelf schoone dichterlijke fantasie van het eerste boek van het oude testament letterlijke Goddelijke openbaring zien. Aan hen de ‘struggle for life’ met de - nieuwere, kan men toch waarlijk niet zeggen (schoon de tegenstelling van antiek en modern de gebruikelijke is), maar in het algemeen: de rede en denken erkennende richting!

Na de door Spruijt in de ‘natuurkundige fantasiën’ (Gids 1874) uiteengezette Anthropogenie van Fechner is mij geen

poging bekend geworden om langs een anderen weg, dan den Darwinistischen, eene genetische eenheid van al het levende, eene afstammingsleer van den mensch als mogelijk voor te stellen. Het is dan ook moeilijk te beseffen wat het menschelijk nadenken ooit zou kunnen vinden, om het ontstaan der levende ‘soorten’ op deze aarde te verklaren, *zonder tot het bovennatuurlijke de toevlucht te nemen*. In de oogen van Spruijt heeft de theorie van Darwin, naar het schijnt, niet veel grootere waarde dan de beschouwing van Eechner; want zoo als hij ergens zegt, is het oorspronkelijke kolossale nevelvormige zoogdier van Fechner, als oorsprong der zoogdieren, even mogelijk als de moneeren van Haeckel. Zoo als het schijnt - want wie in de ‘natuurkundige fantasiën’ het overzicht over de theorie van Darwin leest, moet toch den indruk krijgen, dat Spruijt, om zijne eigene woorden te gebruiken, ‘min of meer schoorvoetend’, niettemin de Antropogenie naar de Darwinistische opvatting, en dus uit de moneeren van Haeckel, voor veel waarschijnlijker houdt.

Onder de natuurkundigen dus, bepaaldelijk onder hen die geologie, palaeontologie, zoölogie, anatomie, physiologie bestudeeren - bijna volkomen eenstemmigheid. Onder de beoefenaren van geschiedenis, letteren, wijsbegeerte meer en meer de neiging om hunne wetenschappelijke denkbeelden en hunne wijsgeerige of godsdienstige meeningen in overeenstemming te brengen met de waarschijnlijkheid dat de menschen-soort afstamt van lagere zoogdiersoorten.

De uitzondering, welke Kölliker maakt, stelde ik reeds in het licht. Ieder zal erkennen dat het opwerpen van zulke bezwaren weinig afdoet. De onderzoekers op het gebied van ontleedkunde en ontwikkelings-geschiedenis hopen juist, door van de theorie van Darwin als van een heuristisch beginsel uit te gaan, zulke schijnbare ‘sprongen’ in de natuurlijke ontwikkeling van het een uit het ander, op te helderen.

Toch zal het wel nimmer gelukken de afstammingsleer van Darwin inductief volledig te *bewijzen*; en is het wel mogelijk dat het verschijnen van het amnion en de allantoiede nimmer opgehelderd kan worden als een langzaam voortschrijdende verdere ontwikkeling van de eieren dier dieren waarin de genoemde deelen ontbreken. Wie omtrent het onmogelijke der proefondervindelijke *bewijsbaarheid* der theorie van Darwin meer wenscht te vernemen, en zich een denkbeeld vormen wil van het-

geen de volledige historische en natuurkundige aanvulling of opheffing van de eene of andere ‘leemte’ of ‘moeielijkheid’ zou eischen, leze het boekje van Haeckel tegen Virchow[1], dat ik even als de beschouwingen van Virchow zelve hier opzettelijk niet ter sprake bracht. Verontschuldiging behoeft dat wel niet, daar Virchow niet zoo zeer tegen het Darwinismeals tegen den merkwaardigen eisch van Haeckel opkwam: het Darwinisme als een der wezenlijkste grondslagen voor het onderwijs op de lagere scholen aan te nemen. Eene beschouwing van alles wat zich aan dien strijd tusschen Virchow en Haeckel vastknoopt, zou mij geheel en al buiten de grenzen van een tijdschrift-artikel hebben gevoerd. Het behoeft geen betoog dat in de voornaamste plaats *de tijdsduur*, voor belangrijke wijziging van ‘soorten’ noodig, bewijzen door waarnemingen en proeven haast onmogelijk maakt. Wij staan tegenover de ontwikkeling van soorten, als Fontenelle's rozen tegenover de tuiniers:

> Jamais de mémoire de rose
> On ne vît périr un jardinier.

Slechts bij de laagste levende vormen is eenige kans op ‘bewijzen’ voor overgang der eene soort in de andere, en - daar beweert Haeckel dan ook dien overgang reeds aangetoond te hebben.

Als wij dan Kölliker en misschien enkele andere ontleedkundigen uitzonderen, treft ons het ontzaggelijke getal en niet minder de qualiteit der aanhangers van het Darwinisme. En dat aanhangen betreft niet eene meer of minder persoonlijke, subjectieve wereldbeschouwing, maar *de leer in engeren zin*. Alle beschouwingen in anatomie, physiologie, psychologie zijn doorweven met de afstammingsleer. Het gansche voorkomen der leerstukken, het uitgangspunt der voorstelling en uiteenzetting, het gansche karakter dier wetenschappen is Darwinistisch. Merkwaardig verschijnsel, terwijl immers eigenlijk die wetenschappen omgekeerd de waarheid der afstammingsleer nog zouden moeten bewijzen! Doch zoo is het met alle groote beginselen gegaan. Theorien of beginselen, aan wier juistheid men niet meer kan twijfelen, zonder dat zij toch door ‘enumeratio simplex’ of door ‘causale inductie’ bewezen zijn of kunnen worden, vinden wij overal als hoeksteenen van het gebouw der

1 Freie Wissenschaft und freie Lehre. Stuttgart, 1878.

wetenschap. Wie kan de onveranderlijkheid van het arbeidsvermogen ‘bewijzen’? Wij toetsen omgekeerd onze waarnemingen en proeven aan dat beginsel. Denken wij ook aan de vroeger door mij betoogde eenheid der krachten in levende en met-levende lichamen tegenover de levenskracht. En herinneren wij, physio-pathologen, ons nog niet den tijd, dat morbi cum materia et sine materia werden onderscheiden? En toch - wie kan het leven ‘volledig natuurkundig’ verklaren, of wie kan van alle ziekteverschijnselen de correlatieve stoffelijke verandering toonen? Desniettemin twijfelt wel niemand meer daaraan, dat elke levensuiting van het gezonde en elke toestand van het zieke lichaam volkomen bepaald wordt door stoffelijke toestanden van dat lichaam en wijzigingen daarvan.

Zoo zal ook, zonder het onmogelijke direkte bewijs, en tegen de ‘afwachters’ in, de afstammingsleer of eene dergelijke *natuurlijke* verklaring van het ontstaan der soorten eene voor iedereen klaarblijkelijke waarheid moeten worden, even als de leer dat geen pijn of geen kramp ontstaat zonder eene stoffelijke verandering van de zenuwen of de spieren - of het Darwinisme heeft geen toekomst.

Zouden er velen zijn die het laatste meenen?

II.

Naar hetgeen in het voorafgegane voorkomt, moet Spruijt gelooven dat de Darwinistische verklaring van het ontstaan der plant- en diersoorten onjuist is. Zijne denkbeelden omtrent de zelfstandigheid, het wezenlijk bestaan der menschensoort *en van elk soort-begrip dat met hetzelfde recht gevormd wordt*, schijnen met de theorie van Darwin onvereenigbaar. Het onderwerp wordt echter zoo verspreid in zijne talrijke geschriften behandeld, dat ik reeds vroeger mijn twijfel moest te kennen geven, of ik den zin van alle beschouwingen juist weêrgegeven heb. Het blijft de vraag of Spruijt, bij eene opzettelijke behandeling der zaak, inderdaad de afstammingsleer van Darwin met zijne wijsgeerige denkbeelden ten eenenmale onvereenigbaar acht; en verder of hij, Darwin's theorie verwerpende, toch eene *natuurlijke* verklaring van het ontstaan van het leven in zijne verschillende vormen op deze aarde aanneemt?

In zooverre Spruijt, niettegenstaande zijne noölogistische wijsbegeerte, de juistheid der gewone materialistische beschouwingen erkent, zoo als ik vroeger aantoonde, zou men meenen van ja. Doch nu stuiten wij op de onderscheiding tusschen de *empirische wetenschap*, die eenvoudig het bestaan der stof, harer wetten en krachten, door onze zintuigen en ons denken erkenbaar, veronderstelt, en zich verder over de juistheid dier onderstelling niet bekommert, en de *critische wijsbegeerte* die naar het goed recht dier onderstelling vraagt. In de empirische wereld laat Spruijt zeker geene bovennatuurlijke werkingen toe. Wondergeloof zult gij bij hem niet vinden. Maar die gansche empirische wereld is, zoo als de critische wijsbegeerte aantoont, een gewrocht van 's menschen geest; welke laatste dus niet, omgekeerd, uit zijne voorstellingen van ruimte, tijd, stof, kracht, causaliteit, kan worden verklaard. In één woord eene verklaring van gewaarwording, van ‘geest’, uit de atomistische theorie is niet mogelijk.

De tegenstrijdigheden waartoe de uitsluitende voorstelling leidt van eene eindige wereld, ons alleen als eene reeks van oorzaken en gevolgen kenbaar, doen dientengevolge voor Spruijt de vier volgende hoofdbezwaren ontstaan tegen de evolutie-leer van Spencer, in welke de wijsbegeerte geheel opgaat in de Darwinistische beschouwing dier eindige wereld.

a. *Het bewustzijn der persoonlijke identiteit*.

De noölogist wijst er op dat bij de empiristisch-nominalistische beschouwing de zich zelf bewuste mensch niets anders is dan de strooming of golving zijner gewaarwordingen (herinneringen en zintuigelijke indrukken) en ieder oogenblik eene gegeven gewaarwording. De ‘einheitliche Apperception’ van die gewaarwordingen schijnt zonder een ‘blijvend substraat’ niet begrijpelijk. Zoo als ik het in een Engelsch wijsgeerig boek ergens las: ‘the feeling of succession is quite different from the succession of feelings’.

Daarentegen kan echter de empirist, zonder zich geheel verslagen te voelen door de gevolgtrekking welke men uit zijne stellingen maakt, zeggen: dat de persoonlijke identiteit zoo lang bestaat als de voorwaarden daarvoor in het zenuwstelsel gegeven zijn. Hij kan wijzen op den tijd welken wij in utero doorbrachten, en op de eerste jaren na onze geboorte. Een verstands-besluit doet ons aannemen dat ons ‘ik’ toen ook bestond, maar het bewustzijn der continuiteit van ons bestaan

hebben wij niet. Het verlies van bewustzijn en der herinnenering van langere of kortere tijdperken van een menschelijk leven (letterlijk wegvallen van eenige weken uit de continuiteit van het bestaan bij typhus of dergelijke ziekten, en bij 'zielsziekten') is verder een moeielijk punt voor den noölogist. Heeds bij den gewonen slaap heeft men iets overeenkomstigs. Doch verder: welke verklaring geeft de noölogist van die zonderlinge toestanden, welke onder den naam van 'lycanthropie, kynanthropie' en van 'verdubbeling der persoonlijkheid'[1] bekend zijn. In zulke gevallen wordt door ongewone stoffelijke toestanden het bewustzijn der persoonlijke identiteit geheel opgeheven. Pleit ook voor de verklaring der 'persoonlijke identiteit' als iets dat slechts een labiel bestaan heeft, iets dat door voortdurende herhaling en vernieuwing van 'zintuigelijke' indrukken, telkens zich vormen moet, niet het verschijnsel dat men bij herinnering aan lang vervlogen levenstijdperken, of het komen in lang vergeten plaatsen en toestanden, wel eens hoort: dat een levendig verhaal van geheel overeenkomstige toestanden, die *een ander* zoo doorleefd zou hebben, haast even waarschijnlijk zou klinken als de verstands-overtuiging dat men *zelf* de persona dramatis geweest is?

Doch ik schrijf geen pleitrede voor de empiristische philosophie, maar kom tot:

b. *De mensch maakt eene tegenstelling tusschen 'ik' en 'niet-ik'*. Bij de opvatting van Kant-Spruijt (zie blz. 188 in de geschiedenis van aangeboren begrippen) hebben wij hier een beginsel dat den menschelijken geest oorspronkelijk en van nature eigen moet zijn, en dat noch door gewoonte, noch door ideeën-associatie te verklaren is. Wie voor het eerst een duidelijk inzicht verkrijgt in de physiologie der zintuigelijke waarneming, moet inderdaad zich verwonderen over het verschijnsel, dat de mensch zijne hand die op de tafel ligt als een deel van zijn 'ik', de tafel zelve daarentegen als een 'object' beschouwt. Doch hier geldt het bekende 'philosophia obiter libata'. Wanneer men zich bepaalt tot de tegenstelling van mensch als stoffelijk begrensden vorm, tevens subject, en 'de buitenwereld' is eene empiristische verklaring van *ik* en *niet-ik* niet onmogelijk. Grondiger nadenken kan uit de physiologische voor-

1 Zulke merkwaardige gevallen zijn er vele beschreven. Zonder een zeer lang relaas kan ik geen verdere toelichtingen geven. Ik verwijs o.a. naar het Nederl. Tijdschrift voor geneeskunde, Jaarg. 1878, blz. 185.

waarden van het tot stand komen der gewaarwordingen (in dien ruimsten zin, dat ons zoogenoemd *spiergevoel*, en wat de Duitschers noemen ‘Allgemeingefühle’ daarin begrepen is) en uit het bewust worden der hersentoestanden zelve, welke de voorwaarden voor handelingen van het lichaam zijn, eene bevredigende verklaring der onderscheiding van subject en object geven. Bij Mill, Spencer, e.a. is die te vinden. Dat subject is echter niet de Kantiaansche ‘einheitliche Apperception’, voor welke ook het menschelijk lichaam zelve eene ‘reeks van in causaliteit ruimte en tijd geordende voorstellingen is’.

De empirist kan echter met recht antwoorden dat voor hem die ‘Apperception’, die ‘geest’, niet bestaat, en dat met eene verklaring der tegenstelling tusschen menschelijk lichaam (waarin de voldoende voorwaarden voor het subject-bewustzijn geheel gegeven zijn) en buittenwereld alles verklaard is, wat het Bestaande als eenig mogelijke verschijningsvorm voor hem zijn kan. Wat het als ‘the Unknowable’ van Spencer eigenlijk is, schijnt hem, juist omdat het ‘onkenbaar’ is, een vraag zonder zin. Hij meent dat de wereld van het ‘betrekkelijke’ de vorm of het adaequate teeken is van dat, waarover geene andere voorstellingen mogelijk zijn dan de causale. Die voorstellingen zijn dus de *wezenlijke* kenmerken daarvan. Zooals niemand zich een aanschouwelijke voorstelling kan vormen van eenge millioenen trillingen van een deeltje in een seconde, maar ieder die toch als *bestaande* erkent als hij een roode of gele kleur gewaar wordt, zoo correspondeert onze waarneming van de *verschijnende* wereld met de wezenlijke ‘unknowable world’.

c. *De ethische en aesthetische beginselen, en in onafscheidelijk verband daarmede: de realistische beschouwing der soortbegrippen*. Naar de empiristische opvatting kan er werkelijk van geen absoluut verschil tusschen ziek en gezond, schoon en leelijk, zedelijk en onzedelijk sprake zijn. Alles is betrekkelijk en van plaats, tijd en omstandigheden afhankelijk. In de ‘data of ethics’ van Spencer is echter, om van andere empiristische verklaringen te zwijgen, alles wat mogelijk is gedaan om aan te toonen, dat de *gegeven aard, der menschen* en hunne *vereeniging tot een maatschappelijk geheel* de voldoende grondslagen vormen voor de stemmingen en handelingen welke door *hun aard en strekking*, voor het individu zoowel als voor anderen, het karakter van zedelijk en onzedelijk verkrijgen. De bedenkingen welke de heer Spruijt, of ieder ander noölogist, op

dit gebied heeft op te lossen, schijnen mij uiterst zwaar. Ik laat daar de principiëele vraag boven reeds aangeroerd, en welke toch beantwoord moet worden: wat het algemeen geldende kenmerk voor eene zedelijke daad is. Ligt het in het geheel eigenbelanglooze? Zoo ja, bestaan er inderdaad handelingen zonder eigenbelang? En is het slechts een sophisme, wanneer Pflueger voor den ontwikkelden mensch ‘die Tugend den feinsten Egoismus’ noemt? Ook voor *zedelijke* daden is er in ons toch altijd een drijfveer welke *ons persoonlijk* deze daden aantrekkelijker maakt dan andere. Kan de noölogist het algemeen geldig kenmerk voor een zedelijke daad niet geven, dan krijgt het empirisme vrij spel. Ik verwijs verder voor het betoog van de *ontwikkeling* der ethische beginselen als relatieve, maar onder dezelfde omstandigheden steeds overeenkomstige en standvastige, naar de ‘data of ethics’ van Spencer. Ook bepaal ik mij tot de vroeger gemaakte opmerkingen omtrent de beschouwingen van Spruijt zelven, in betrekking tot de voorwaarden waaronder zedelijke beginselen hunne werking toonen, of liever omtrent den daaruit voortvloeiende)) twijfel of zij zich wel ooit kunnen toonen, indien het in de ‘menschensoort’ geldende kenmerk der zedelijkheid zoo geheel machteloos is tegenover de door Spruijt geschetste toestanden en invloeden, welker heerschappij veeleer steun geeft aan de empiristische verklaring.

Zoo is het mij ook onmogelijk, naar aanleiding der korte uitspraken van Spruijt omtrent het meer begrijpelijk worden van de ontwikkeling van zinnelijk genot tot kunst-gevoel als men gelooft aan de *realiteit* der menschensoort, hier in verdere beschouwingen te treden. Doch op één punt gevoel ik mij gedrongen nog opmerkzaam te maken. Het komt mij voor dat Spruijt, door het verschil tusschen goed en kwaad op één lijn te stellen met dat tusschen gezond en ziek, een standpunt heeft ingenomen waarop hij zich moeielijk kan handhaven. Op bladzijde 212 van ‘geschiedenis, enz.’ wordt die vergelijking gevonden: ‘Dit alles (het streven naar het betere, en de pogingen om misdadigers op het goede pad te brengen) is rationeel, als de onderscheiding tusschen gezond en ziek, goed en slecht, aan een werkelijk verschil beantwoordt en niet slechts voortgebracht wordt door de wisselvallige waardeering der waarnemende personen.’ Nu is vooreerst het verschil tusschen gezond en ziek *in da natuur* inderdaad niet aanwezig. De

gezondheid van den parasiet is de ziekte van de plant of het dier waarop hij leeft. De rogge noemen wij ziek als het moederkoorn er welig en gezond op leeft. Geen patholoog of physioloog is in staat een kenmerk aan te geven waardoor *principieel* gezond en ziek leven verschillen. Zij gaan even onmerkbaar in elkander over, en zijn even relatief, als koude en warmte, als licht en donker. In de eindelooze keten der elkander bepalende., verdringende, en weder tot ontwikkeling brengende natuurprocessen is wat wij *ziekte* of *ziekelijk* noemen, even wezenlijk en even noodzakelijk als wat wij *norma* of *normaal* noemen. Doch ten tweede: voor het bewuste partiekeltje in de schakel dier natuur-processen, dat als mensch verschijnt, is derhalve het verschil tusschen gezond en ziek of wijsgeerig niet aanwezig, of *voor het toevallig hem betreffende oogenblik* even duidelijk en wezenlijk als het verschil tusschen een eik en een oester, of tusschen 0 en 70 Fahrenheit. Moet men nu op de denkbeelden goed en slecht dezelfde redeneering toepassen? Spruijt schijnt er ons het recht toe te geven.

Ziek en gezond te onderscheiden is werkelijk louter een vraag van ‘omstandigheden’; goed en slecht zou het - als de vergelijking moet doorgaan - even zeer zijn, en wij staan midden in het empirisme.

d. De noodzakelijke en algerneene waarheden, als blijken eener apriorische werkzaamheid van den geest. Noch door tallooze malen herhaalde waarneming, noch door gewoonte, noch door ideeën-associatie, langs geen enkelen weg zijn, volgens Spruijt, de vormen waarin wij het bestaande waarnemen verklaarbaar. Hij heeft helder aangetoond, dat wij bij causaliteit, ruimte en tijd met geene algemeene begrippen te doen hebben. Men moet erkennen dat niemand tot nu toe de eigenaardigheid van het menschelijk kenvermogen bevredigend heeft verklaard, waardoor het bijvoorbeeld gedwongen wordt voor elk verschijnsel een oorzaak te zoeken. Geheel iets anders is het, als de zinnelijke waarneming eenmaal gegeven is, tusschen *oorzaak* en *coincidentie* te onderscheiden.

Ik wees er echter reeds op, dat wij hier mogelijk slechts stuiten op een ‘nog niet verklaard, nog niet bevredigend geformuleerd zijn,’ niet op iets ‘onverklaarbaars.’ Wie kan voorzien wat juist de invloed der genetische (Darwinistische) methode van denken en onderzoeken in dit opzicht zal voortbrengen? Eene ontwikkelings-geschiedenis der empirische

‘soorten’ is, hoeveel ‘leemten’ de anti-Darwinist nog moge toonen, zeker niet onmogelijk. Zou eene ‘monistische’ genetische verklaring der verschijnselen van het geestesleven der soorten, welke ook opheldert dat de mensch de drie schijnbaar apriorische waarnemings-vormen *verkrijgen* moest, ondenkbaar zijn? Zou misschien Kant's kritiek niet anders zijn uitgevallen indien hij de voorstelling had gehad der mogelijkheid dat die ‘waarnemingsvormen’ *zich ontwikkeld hebben?* Of zou Fontenelle gelijk hebben als hij zegt: quand une chose peut être de deux façons, elle est presque toujours de celle qui nous semblait d'abord la moins naturelle?

Men moet erkennen dat het op het oogenblik, noch met de ‘bezieling der atomen,’ noch met de hooger en hooger zich ontwikkelende ‘cel-ziel’ van Haeckel mogelijk is eene in alle opzichten bevredigende monistisch-genetische formuleering van het ontstaan der ‘bewuste geestvermogens’ te geven. Doch het *eugenetische* van het ‘'bewustzijn’ met stoffelijke verschijnselen, en de mogelijkheid met deze laatste de eigenlijke ‘geesteswerkzaamheid’ *correlatief* op te vatten, maken toch het streven naar eene monistische verklaring niet ongerijmd.

Gesteld dat het gelukte ook de drie denkvormen van den mensch genetisch te verklaren, zou Spruijt dan tot de empiristisch-monistische wijsbegeerte zijn bekeerd? De vraag is geoorloofd, als wij letten op een gedeelte der eerste aanhaling uit de ‘geschiedenis, enz.’ welke ik op bladzijde 291 gaf: ‘De noölogist houdt vast aan de overtuiging dat Spencer's verklaring van de ontwikkeling van 's menschen geest alleen betrekking heeft op de empirische natuur van den mensch, op den mensch, zoo als wij hem door onze ervaring kennen.’ Dit werd evenwel door Spruijt geschreven in de overtuiging dat de denkvormen ‘aangeboren’ zijn. Ik kan alleen in dat apriorische der denkvormen het wezenlijke bolwerk van Spruijt's noölogisme zien. Zou hij, als eene *genetische* verklaring dier denkvormen mogelijk bleek, het standpunt van Donders, of dat van Land innemen, welke, beide, naar mij voorkomt, niet zóó scherp tegenover Spencer staan? Voor Donders is (zie de vroeger gegeven aanhaling) ‘la conscience’ het onverklaarde en onverklaarbare. Noch het Fransche woord, noch het korte, aphoristische, der uitspraak behoeven ons te doen weifelen omtrent de meening met welke wij hier te doen hebben. De ‘alweter’ van Laplace zou in ééne formule het gansche heelal omvatten; hij zou zelfs het moleculair en ato-

mistisch bewegingsspel vóór zich zien dat de gedachte van Newton voortbrengt op het bekende oogenblik dat de appel vóór hem nedervalt - maar hij zou Newton niet waarnemen als een ‘bewuste’ persoon, psychisch aangedaan door die gedachte. De ether zou golven, maar het licht niet worden gezien; de lucht trillen, maar het geluid niet worden gehoord - het bewustzijn, de gewaarwording, zou ontbreken. Doch in de vroeger aangehaalde woorden van Donders werd ‘la conscience.’ niettemin ‘congénère’ met den moleculairen gang van zaken genoemd. Die keerzijde nu der stoffelijke wereld, is het bezwaar tegen het ‘monisme.’ - Het is bij deze beschouwing de vraag ten eerste of Donders zijn gevoel van onvermogen verminderd en de duisternis vóór zijne oogen opgeklaard zou vinden, als hij met Spruijt de ‘oorzaak der gewaarwording in den bovennatuurlijken geest met de drie denkvormen’ plaatste, en ten tweede of hij geen aanleiding gaf tot gevolgtrekkingen, welke buiten zijne bedoeling lagen, toen hij op de boven medegedeelde beschouwing de woorden liet volgen: ‘Faute de comprendre les rapports des phénomènes psychiques embrasser le monisme n'est qu'un acte de foi.’[1] Als de mensch zich nu eenmaal niet tevreden stellen kan met het ‘wij weten niet’, is elke voorstelling omtrent ‘les rapports des phénomènes psychiques’ eene geloofsbelijdenis. Maar de ‘dualisten’ doen het gaarne voorkomen alsof de onmogelijkheid om tot nu toe het verschijnen van het bewustzijn op eene het denken bevredigende wijze met de monistischeatomistische wereldbeschouwing in samenhang te brengen hun ‘geloof’ veel meer aannemelijk, meer licht aanbrengend maakt

1 Als bewijs van de gretigheid waarmede op dergelijke uitspraken een beroep gedaan wordt, moge het boekje genoemd worden, dat door den Heer Maronier dezer dagen uit het Engelsch vertaald werd; ‘Heeft de mensch een ziel? Tweedaagsch pleidooi voor en tegen het materialisme, tusschen Mr. Bradlaugh en Mr. Westerby.’ - In de voorrede deelt de Heer Maronier de vermelde woorden van Donders mede, als een belangrijken steun voor de in zijn boekje verdedigde meening, ‘dat de mensch een ziel heeft.’ - Op eenigszins triomfanten toon zegt Maronier: ‘dus berust ook het ongeloof op geloof.’ - Die tegenstelling tusschen ongeloof en geloof schijnt mij niet geoorloofd. Wie het ‘dualisme’ van den Heer Maronier aanneemt, is nog niet ‘eo ipso’ ‘geloovig’. Men kan alleen zeggen dat vooralsnog monisme zoowel als dualisme ons weten door een ‘acte de foi’ aanvullen. En dan is het de vraag, welk geloof het meest ‘redelijk’ mag genoemd worden. Van redelijk geloof nu heeft de Heer Maronier zich altijd een krachtig voorstander betoond.

dan de overtuiging dat de cogenetische keerzijde der stoffelijke wereld toch, als ons inzicht verder zal strekken, op natuurlijke wijze verklaarbaar zal blijken. Wanneer het laatste het geval was (en misschien nu reeds: desalniettemin) zou voor wijsgeerige bespiegelingen als die van Donders de ‘volledige monistische wereldbeschouwing’ verkregen zijn. - Het ‘verbijsterende vraagstuk der menschelijke kennis’ dat bij Spruijt's bespiegelingen in de gansche empirische wereld, ook met hare psychische keêrzijde (zie de vroeger medegedeelde beschouwingen omtrent Spencer's genetische verklaring van het zieleleven) slechts een ‘gewrocht’ of een produkt der apriorische werkzaamheid van den bovennatuurlijken geest doet zien, bestaat, als ik wel zie, voor denkers als Donders en Du Bois-Reymond niet. - Het is de vraag of tot hunne beschouwingen de vroeger vermelde pantheistische bespiegelingen van Land niet zeer naderen, en of zij allen drie, wel beschouwd, niet zeer ‘geestverwant’ zijn met de evolutieleer van Spencer.

De ‘wereldgeest’ van Land gelijkt sprekend op het niet verklaarde bewustzijn van Donders. Dat Land, in de stoffelijke wereld met dien passieven wereldgeest als keerzijde, bij verder nadenken, nog het ‘wezen der dingen’ niet kan zien, onderscheidt hem niet wezenlijk van de materialisten, met name van Spencer. Immers, zoo als ik in den loop dezer verhandeling reeds aantoonde, de materialist, schoon gebruik makende van de termen stof, zenuwen, hersenen, in den zin van ‘wezenlijk bestaande dingen’, weet ook wel dat de voorwaarden, waaronder wij gewaarwordingen verkrijgen, van zelf te weeg brengen dat wij slechts teekenen in plaats van hoorbare taal, slechts beelden in plaats van het oorspronkelijke, waarnemen; maar die teekenen en die beelden zijn bij zijne ‘monistische’ opvatting de eenig bereikbare kennis, welke ooit ‘verschijnen kan.’ Wat de ‘niet verschijnende’ wereld in zich zelf is, boezemt hem even weinig belang in, als de vraag wat een wereld zijn zou waarin tweemaal twee geen vier ware; dus als het ondenkbare dat wij alleen als eene ontkenning van het werkelijke, *in woorden* kunnen uitdrukken. Zoo stemmen Land en Spencer daarin overeen, dat er een ‘Unknowable’ bestaat; maar terwijl Spencer het ‘kenbare’ als de verschijningsvorm van het onkenbare in den oneindigen kringloop van ontwikkelings- en ondergangs-toestanden stelt, vernemen wij van Land niet of de ‘geheimzinnige natura naturans van Spinoza’ en de ‘empirische wereld,’ zoo als de

Duitschers zeggen: ‘elkander dekken’[1], In elk geval scheen men bij Land's beschouwingen de ‘verborgen werkelijkheid’ niet te behoeven ter verklaring van het ‘bewuste leven’ in de empirische wereld; terwijl Spruijt, wiens empirische wereld niet alleen *iets anders* is dan de verborgen werkelijkheid, maar voor wien de gansche empirische wereld, ook de mensch met lijf en ziel, een ‘waarneming’ is van den *geest*, slechts in het ‘boven- natuurlijke’ eene verklaring der ‘gewaarwording’ kan zoeken.

De empiristische wijsbegeerte, als inzicht in de Darwinistisch verklaarde natuurprosessen opgevat, zou dus, als het ‘cogenetische’ van het bewustzijn begrijpelijk ware te maken, met de wereldbeschouwing van Land misschien, met de denkbeelden van Donders, Du Bois-Reymond e.a. waarschijnlijk wel in overeenstemming zijn te brengen. Met Spruijt daarentegen schijnt, door zijne ‘realiteit der soorten’ en ‘aangeboren waarnemingsvormen’ geen verzoening mogelijk. Bij die beschouwing blijft de geest het bovennatuurlijke agens, dat zich op geheel onbegrijpelijke wijze, onbewust, een masker weeft, dat hem als ‘stoffelijke wereld’ verschijnt op het oogenblik dat hij zich ook van zijn eigen bestaan, tegelijk met dat van genoemd masker, *bewust wordt* (ovum, embryo, onbewuste kind- en bewuste mensch-toestand)[2].

1 De verhouding tusschen de denkbeelden omtrent het ‘kenbare’ en ‘onkenbare’ bij Spencer, wordt het best toegelicht door het bekende marionetten-theater. Het vulgaire van het beeld wordt opgewogen doordien het duidelijker spreekt clan eenig ander dat ik kon vinden. Spencer's ‘Unknowable’ is de man in de kast, even als voor de noölogistische opvatting. Wij zien slechts de poppen bewegen, en hooren hen spreken. Bij Spencer evenwel is het onkenbare niet in staat uit de kast te gaan of ooit iets anders te doen dan het ons door zijne poppen vertoont. Ten minste de vraag of dat denkbaar is, heeft voor ons geen zin. Bij de noölogistische opvatting daarentegen is de man in de kast het wezenlijk bestaande, en het gansche marionnettenspel slechts ééne mogelijkheid van zijne verschijning. Den waren acteur en zijn leven en handelen zouden wij eerst zien als kast en poppen verdwenen. Bij Spencer's opvatting zou met de kast en de poppen ook de acteur verdwenen zijn.

2 Het is wel opmerkelijk, dat de onderscheiding van het onbewuste en bewuste leven nergens in het boek van Spruijt ter sprake komt. Toch liggen de krachtigste argumenten zijner tegenstanders in de feiten van dat onbewuste leven. Steeds wordt door Spruijt van ‘gewaarwording’ en ‘menschelijk kenvermogen’ gesproken, alsof het dezelfde vraagstukken waren, en alsof beide in een menschelijk wezen steeds ‘kant en klaar’ bestonden. Wij zien gewaarwording, herinnering, kennis, daarentegen zeer langzaam *zich ontwikkelen*, ontogenetisch en phylogenetisch. Wij zien het bewustzijn (en daarmee kan toch alleen van *gewaar worden* en *kennen* sprake zijn) langzaam tot stand komen, aan bepaalde tijdperken van het leven, en toestanden van het lichaam gebonden. - Het is niet wel in te zien, hoe Spruijt zich den toestand van den *geest met de drie denkvormen* in een ovum humanum voorstelt waar juist de dojerklieving begonnen is; of in een pas geboren kind dat de eerste zintuigelijke indrukken krijgt. En zijn de aangeboren denkvormen reeds werkzaam bij de bewegingen welke de foetus in utero maakt? Hetzij men deze als ‘reflexbeweging’ of als ‘automatische’ beschouwe, reeds daarbij is zeker iets in het spel dat (onbewuste) *gewaarwording*, of ten minste het stoffelijke substraat daarvoor onderstelt.

Wie in al het voorafgegane het pleidooi van een fanatieken monist tegen het noölogisme van Spruijt mocht zien, bedriegt zich. Mijn doel was een overzicht te geven, ophelderingen uit te lokken. De schrijver dezer bladzijden is geen wijsgeer maar een overtuigd Darwinist. Van Spruijt kan men het omgekeerde zeggen. Het moge hem gelukken ons te dwingen tot de erkenning van de juistheid zijner denkbeelden. Aanlokkelijk zijn zij en veelbelovend; maar de eerste vraag welke beantwoord moet worden, is: zijn zij waar?

Een opwekkenden geest, een edel streven bespeuren wij in Spruijt's bij het eerste aanzien slechts wetenschappelijk-critische, en aan enthousiasme en optimisme schijnbaar arme geschriften. Maar wie ze goed en geheel leest, krijgt nog een anderen indruk. De mensch, principiëel gedetermineerd ten goede, als een aesthetisch en moreel zelfstandig wezen *door zijn aard zelven* a priori gestempeld - ziedaar beginselen welke vooral in onzen tijd van slapheid, vermoeidheid en ontbinding kostelijke gaven mogen heeten Wie zulke overtuigingen bezit, en beschikt over de zeldzame kennis, scherpzinnigheid en diepzinnigheid van den schrijver van de ‘geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’ is zedelijk verplicht steeds duidelijker, steeds ernstiger, steeds krachtiger in het strijdperk te treden. Maar dan niet enkel om met eenige lanssteken, in een philosophisch toernooi, zijn tegenpartij uit den zadel te werpen. Levende en leven wekkende beschouwingen mogen wij verwachten van hem, voor wien, blijkens de verstrooide uitingen in zijne geschriften, niet enkel wetenschap of kennis, maar eene verbreeding van den menschelijken gezichtseinder en verhooging van de zedelijke waarde en energie der individuen hoofdzaak is bij de studie der wijsbegeerte.

Karig zijn de vruchten van Spruijt's denkbeelden, welke tot nu toe in zijne werken zijn aan te wijzen. In zijne vroeger vermelde ‘inwijdingsrede’ wordt daarvan trouwens voldoende

rekenschap gegeven. Als het doel der wijsbegeerte: ‘cognitio unionis quam Mens cum tota Natura habet’, langs zuiver wetenschappelijken weg moet nagestreefd worden - niemand, vooral zeker hij niet die de voorafgegane bladzijden heeft geschreven, zal zich verwonderen over den schralen oogst op dit veld. Maar in diezelfde inwijdingsrede komen ook de schijnbaar paradoxe, en toch misschien zoo ware beschouwingen voor, naar welke de werken van groote dichters en musici betere middelen zijn om de wereld te leeren kennen, dan de diepste en meest gespecialiseerde studie. En verder treft ons aan het slot van de ‘geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’ het volgende: ‘de rede, die zich in den mensch openbaart, maakt de wereldbeschouwing, die in het heelal niets anders ziet dan eene reeks van oorzaken en gevolgen, tot eene onvolledige schets van het Bestaande. De mensch behoort zich ook te kunnen verplaatsen naar een ander standpunt, en een verschillend oordeel te vellen over dingen en toestanden, die alle even noodzakelijk zijn. Wie dit resultaat van weinig belang acht, heeft waarschijnlijk nog niet veel nagedacht over de vraag, met welke redelijke gronden hij zijne waardeering der dingen zou kunnen verdedigen’.

Of het meerendeel der licht zoekende lezers van wijgeerige, zedekundige of godsdienstige beschouwingen veel zullen winnen bij die omschrijving van de vruchten der noölogistische philosophie? Maar stel, in plaats van het orakelspreukige dezer korte aanduidingen, de straks begeerde levende en leven wekkende beschouwingen! Wie gevoelt niet dat er kracht zou kunnen uitgaan van de schijnbaar geheel onpraktische, afgetrokkene, overpeinzingen over de ‘unio quam Mens cum tota Natura habet’?

Schoon wij Spruijt, indien deze bedenkingen en beschouwingen, naar aanleiding van zijn standpunt tegenover het Darwinisme, neiging tot terugwerking in hem wekken, gaarne veroorloven het ‘zij die gelooven haasten niet’ indachtig te zijn, wachten wij toch met eenig ongeduld:

1°. Opheldering omtrent de vroeger toegelichte vraag, of zijn noölogisme hem bestaanbaar schijnt met het Darwinisme in den engeren zin (ontstaan der plant- en diersoorten uit elkander).

2°. Eene verduidelijking van zijne bezwaren tegen Spencer's verklaring van het geestes-leven ‘als alleen betrekking hebbende op de empirische natuur van den mensch’. Wanneer de Dar-

> winistisch-genetische verklaring in Spencer's zin, met of zonder bezielde atomen, of ‘plastidulen-Seelen’ van Haeckel eens mogelijk bleek, zou dan toch alleen de ‘empirische natuur van den mensch’ verklaard zijn? Zouden de bedenkingen, welke het noölogisme thans doet gelden, en welke eigenlijk neêrkomen op het *empirisch onverklaarbare van de denkvormen: causaliteit ruimte, tijd*, dan van kracht blijven? Of zou met eene dergelijke genetische verklaring van de verschijnselen van het ‘geestesleven’ het ‘onafhankelijk Bestaande’ van Spruijt samenvallen met ‘the Unknowable’ van Spencer?

Misschien schijnen dit vragen naar den bekenden of van zelf in het oog vallenden weg. Ik meen intusschen te mogen verzekeren, dat het niet alleen van mij persoonlijk afhangt, dat het antwoord op die vragen, ook na eene nauwgezette overweging van hetgeen in Spruijt's geschriften is te lezen, niet terstond duidelijk is.

Beslissing omtrent de hoofdvraag der wijsbegeerte: zelfstandige menschensoort, dan wel: golvenspel van den eeuwig bewogen Oceaan van ontwikkeling en ondergang, of ten minste vorming eener redelijke overtuiging omtrent dat vraagstuk, schijnt mij voor de grondslagen van aesthetiek, moraal, paedagogiek, in onzen tijd een dringende eisch. Alle banden en steunselen schijnen weg te vallen. Een nieuwe wereld van denken en handelen kondigt zich aan door een chaos te maken van hetgeen geordend en gevestigd scheen. Wat in zulk een tijdperk over *'s menschen aard en zijn verband met de overige natuur* door de besten en wijsten gedacht en gezegd wordt, is een zaak van het hoogste belang. De ideeën regeeren de wereld; en onze denkbeelden over menschheid, zedelijkheid, godsdienst, kunst, bepalen derhalve voor het grootste gedeelte hoe de loop der dingen in de toekomst zijn zal. Verhooging van het gevoel van menschenwaarde, van zedelijken ernst en zedelijke énergie moeten het gevolg zijn van goed gegronde en duidelijk uitgewerkte wijsgeerige denkbeelden als die van Spruijt. Zij kunnen de beteekenis van het ‘menschenleven’ doen steunen op eene overtuiging omtrent *den aard en den samenhang der dingen*, nu alle dogmatische en religieuse grondslagen wegzinken.

Aan de oude theocratie is het niet gelukt, op die grondslagen, en met de bekende ‘ultima ratio’ daarbij, bevredigende maatschappelijke toestanden en verhoudingen van menschen tot elkander in het leven te roepen. Het is ook zeer de vraag of

van de democratie, met de ‘kennis’ als gemeengoed, en de ‘meederheid’ als criterium, in dat opzicht veel heil is te wachten, als geen gegronde overtuiging omtrent het ‘beste levensdoel voor den mensch’ aan alles ten grondslag ligt. In den *aard der menschelijke natuur* moet, zoo ergens, de kracht schuilen, welke eene hoogere en edelere beschouwing der menschheid waarborgt, en haar tot iets anders maakt dan eene ‘ontwikkelde’ dierengroep. Velen hopen in dat opzicht nog op ‘den godsdienst’. Met allen eerbied voor zijne soms waarneembare liefelijke uitingen, kan men daarin toch moeielijk den grondslag voor de hoogere beschouwing der menschheid vinden. Veeleer schijnt godsdienst de laagste, de meest kinderlijke vorm te zijn, waarin de mensch zijne afhankelijkheid van, zijne betrekking tot de overige natuur poogt uit te drukken. Van de ‘hoogere geestvermogens’ is het ook de vraag of men niet terecht meent dat zij in graad alleen den mensch van de dieren onderscheiden. En in de ‘zedelijkheid’ schijnt, zelfs na Spruijt's betoog, het specifiek-menschelijke nog niet duidelijk aangetoond te zijn. Zijne beschouwingen over den aard der ‘menschensoort’ en het a priori gegeven beginsel der ‘zedelijke verplichting’ behooren in elk geval meer klaarheid en stevigheid te verkrijgen. Tot zoo lang mag men vragen of de ‘zeden en gewoonten’ niet verklaarbaar zijn als hooger ontwikkelde dierlijke eigenschappen, voor welke, in hoe gewijzigden vorm ook, dezelfde wetten gelden als voor het ‘bellum omnium contra omnes’ dat de dierlijke samenleving ons te aanschouwen geeft.

Slechts in de ‘Kunst’ zou men op dit oogenblik nog iets kunnen zien, dat een scherpe grenslijn tusschen mensch en dier vormt. Dat een Pheidias, een Rafaël, een Sophocles, een Shakespeare verschenen zijn; dat een Palaestrina, een Mozart, een Beethoven een geheel nieuwe wereld openbaren en anderen daarin dwingen te leven - het zou ons kunnen doen gelooven dat Nees van Esenbeck en de Quatrefages e.a. terecht naast het mineralen-, planten- en dierenrijk een zelfstandig ‘menschenrijk’ hebben aangenomen, en dat Spruijt naar waarheid de ‘menschensoort’ een ‘universale in re’ noemt.

Utrecht December, 1879.
W. KOSTER.

Johan Ludvig Runeberg.

Tweede gedeelte
(*Vervolg van Jaarg.* 1879, *Deel IV, blz.* 313).

Reeds voordat bij Runeberg het plan voor ‘Vaandrig Ståls Liederen’ was opgekomen, had hij enkele gedichten geschreven, welke in die verzameling eene plaats verdienden en later dan ook verkregen. Volgens zijne eigen mededeeling behoort daartoe onder anderen ook ‘De Broeder van de Wolk’, dat na het den grondtoon van 't geheel aangevende volkslied ‘Ons Land’ en de voorstelling van ‘Vaandrig Stål’ den cyclus opent. Ook zonder 's dichters aanwijzing ware ieder lezer het groote onderscheid tusschen dezen eersten zang en alle anderen in 't oog gevallen. Aan de meeste gedichten liggen bepaalde historische feiten ten grondslag, de helden zijn naar het leven geteekend, zoodat Rancken dan ook in 't vroeger genoemde werkje: ‘Vaandrig Ståls helden en de tooneelen van hunne heldendaden’, een schat van biographische en topographische aanteekeningen als commentaar op die zangen kon geven. Bij ‘De Broeder van de Wolk’ geene enkele van die aanteekeningen; 't is wat tijd en plaats en personen betreft, zoo onbepaald, zoo algemeen, dat de handeling even goed, zoo niet beter, geplaatst kan worden in welken van de vroegere Finsche oorlogen men wil. Ook de vorm, waarin het gegoten is, verschilt geheel van dien, welke aan de andere gedichten gegeven is. Het is veel breeder opgevat en uitgewerkt, uit eene krachtiger bezieling geboren, meer episch verhaal dan eene vertelling die een oud-soldaat in den mond gelegd kan worden. In zooverre beging de dichter eene fout dat hij daarmeê zijn bundel begon; ieder lezer moest dadelijk gevoelen, dat het niet de oud-vaandrig, maar de dichter zelf is, die hier spreekt. Maar

afgezien hiervan, verdiende het die eereplaats. Met forscher wiekslag dan gewoonlijk zweeft 's dichters geest naar het binnenland terug, waar hij in stille afzondering zich ontwikkelde, waar hij vertrouwd werd met het leven van 't eigenlijke volk en de liefde tot dat volk ontwaakte, die hem later zou drijven tot het bezingen van zijne daden. Geen van Vaandrig Ståls liederen draagt dan ook een meer eigenaardigen stempel, geen draagt duidelijker het karakter van het land: eenvoud en schoonheid; geen toont duidelijker, dat de dichter de natuur van zijn land had leeren kennen en met het karakter van het volk zich had weten te vereenzelvigen.

Een zoo karakteristiek kunstwerk na te bootsen is een waagstuk; daarom onthoude niemand mijner lezers mij zijne toegevendheid, die ik voor de onderstaande proeve van vertaling inroep.

De broeder van de wolk.

Meer dan leven was 't mij hem te minnen,
Meer dan minnen is 't als hij te sterven.

Hoog in 't woud lag stil de kleine hoeve,
In de bergstreek, ver van alle wegen,
Waar sinds 't herfsttij de oorlogskansen keerden.
Nog geen vijand was daar doorgedrongen,
Op den vonder, die er henenleidde,
Trad geen Rus nog. Boô van 't bloedig strijden
Was de raaf slechts, die in 't luchtruim kraste,
Was de gier, die zat zich wiegde in 't pijnbosch,
Was de wolf, die met bebloeden buit weer
Naar 't verborgen hol in 't heiveld spoedde.

D' avond van den laatsten dag der weke
Zat daarbinnen aan de lange tafel
Rustend wel, maar zorgvol toch de vader.
De eene hand hield hem de wang omsloten,
De armen leunden op het eind der tafel
En zijn oog keek telkens weder zijwaarts,
Maar geen kalmte sprak er uit die blikken.
Toch bemerkten 't niet zijn huisgenootan,
't Paar, met hem in 't klein vertrek gezeten,
Hij, zijn pleegzoon, zij zijn eigen dochter.

Zwijgend door elkanders arm omsloten,
Hand in hand, 't hoofd tot elkaàr gebogen,
Zaten zorgloos, vredig daar die beiden.

Maar in 't eind verbrak de grijze 't zwijgen,
Wie verstaan wou, was zijn meening duidlijk,
Scheen 't ook, of hij neuriede in zich zelven,
Wat de zangwijs hem voor woorden ingaf.

‘Tot een woudvorst groeit de beer op,’ zong hij,
‘En de pijn wast op tot kroon der heide,
Maar geen mensch weet, wat de knaap zal worden:
Groot en krachtig, of een zwakke weekling.
Zeekren winteravond kwam de jongen
Onbekend gelijk een wilde vogel,
Als verdwaalde in de afgelegen woning.
'k Zag door de oude muts zijn dunne haren,
Door 't versleten wambuis borst en schouder,
Door den sneeuw zijn bloote voeten steken.
Wie hij was? Van waar?’ - ‘o, Vraag den rijke,
De afkomst, hij, die ouders heeft en woonplaats.
Mooglijk waait de wind van waar de mijne is.
't Wolkje aan 't luchtruim mag ik broeder noemen.
'k Ben als sneeuw, die vastkleeft aan de voeten,
Dien men afstampt, is m' in huis getreden.’
‘De ingedragen sneeuw ging niet ontdooien,
Niet als 't wolkje ging zijn broeder henen,
Maar hij bleef en 't knaapje werd een jongling.
't Eerste jaar vlood onder achtloos spelen,
Keeds in 't tweede hielp hij boomen vellen,
Maar voordat de zomer viermaal keerde,
Doodde hij den beer, der kudde vijand.
Waar is nu zijn roem, zoovelen dierbaar,
Grooter dan hier iemand kon verwerven?
Waar de hoop van wie hem opnam? De oude
Zit nu thuis en wenscht, doch vruchtloos immer,
Slechts één woord van d' oorlog te vernemen,
Of zijn land gered is of verloren.
Aadlaarstaal vermag hij niet te ontraadslen,
Raafgekras verstaat hij niet. Geen vreemde
Brengt bericht naar de afgelegen hoeve
En de jongling, die zijn steun moest wezen,
Luistert slechts naar taal van vrouwenharten.’
Soms wordt als in zondagsrust de schepping

's Avonds door een zomerstorm beslopen
Die onzichtbaar, maar toch pijlsnel nadert
En in 't woud het diepst van 't meer doet bruisen,
Daar geen blad beweegt, geen bloem zich wiegelt;
Rustig staat de den op steilen oever,
Kust aâmt alles, maar beneden bruist het.
Zóó trof 's grijsaards woord 't gemoed des jonglings.
Onbeweeglijk bleef hij, somber zwijgend,
Maar elk woord dreef 't bloed zijns harten opwaarts.
Heel den avond zat hij nog bij 't meisje,
Ging ter ruste, toen ook de andren gingen,
Scheen te slapen, eerdat de andren sliepen,
Maar ontwaakte langs reeds voor die beiden
En bij d' eersten straal der morgenscheemring
Was hij steelsgewijs de hoeve ontweken.

't Werd nu dag, de zon steeg aan den hemel,
Maar slechts twee ontwaakten op de hoeve.
In 't vertrek lag 't morgenbrood op tafel,
Maar slechts twee verschenen om te ontbijten.
Middag was 't, geen derde was gekomen,
Zonder wolk was nog des grijsaards voorhoofd,
Zonder tranen de oogen van zijn dochter.
Doch naar 't middagslaapje na den eten
Taalde als anders Zondags geen van beiden.
Toen de tijd verging, zoo drukkend langzaam
Als aan 't luchtruim de onweerswolk, die opkomt,
Eindlijk losbreekt en als hagel wegstuift,
Sprak de grijsaard als om troost te brengen:
‘Lang is, dochter, 't pad, dat naar het dorp leidt.
Kotsen breken 't, beken kruisen 't, nergens
Vindt m' er bruggen en 't moeras vult regen.
Die er heengaat bij het morgenkrieken,
Keert met moeite huiswaarts vóór den avond.’
Zoo sprak de oude. Naar zijn taal niet luistrend,
Zat zijn dochter, als de bloem gesloten,
Die haar kelk in de avondure toevouwt:
Wat zij dacht, bleef in haar hart besloten.

Maar toch, lang niet zat het edel meisje,
Langer niet dan na gedaalde zonne
't Kwijnend bloempje wacht op d' avonddauwdrup,
Of, daar vloeiden tranen van haar wangen.
Zachtkens zong zij, 't hoofd ter neergebogen:

‘Heeft een hart een ander hart gevonden,
Weinig telt dan wat zooveel gold vroeger:
Aarde en hemel, vaderland en ouders.
Meer dan de aarde omvat een teêr omarmen,
Meer dan hemel straalt ons toe uit de oogen,
Meer dan vaderwil en moederbede
Geldt een zucht dan, nauwelijks verstaanbaar.
Welke macht betoovert als de liefde?
Welke band kan hem, die mint, beteuglen?
Als de bergeend zwemt hij over meren;
Komen rotsen, hij krijgt aadlaarsvleuglen;
Vóór den middag keert hij huiswaarts weder,
Dien men laat in d' avond eerst verwachtte.’

Nauwlijks had de grijsaard dit vernomen,
Of ontwakende angst en onrust dreven
Hem naar buiten 't pleegkind op te sporen.
Zwijgend ging hij, zwijgend liep hij 't pad op,
Moeilijk kronklend door de woeste bergstreek.
Reeds was achter 't woud de zon verscholen,
Toen hij moê bij de eerste hofstede aankwam.
Leeg en woest, als op de heide een pijnboom,
Waar een boschbrand zengend over heenstreek,
Lag daar de eenmaal rijke boerenhofsteê.
En daarbinnen zat alleen de huisvrouw,
Over 't wiegje van haar kind gebogen.

Als een vogel, die geen onraad vreesde,
En een schot hoort en 't gefluit van kogels,
Plotsling schrikt en opspringt, vleuglen uitslaand -
Zoo rees plotsling ook de jonge moeder,
Toen de deur kraakte, o Haar angst verkeerde
Bij 't gezicht des ouden ras in blijdschap.
Op sprong ze en omsloot zijn hand in geestdrift,
Groote tranen stroomden van haar wangen.
‘Heil u,’ sprak zij ‘heil u, oude vader,
Welkom, nu ge in rouw dees woning nadert.
Driemaal heil den eedle, dien gij kweekte
Tot een steun der zwakke' en hulp der armen.
Zet u, laat uw moede leden rusten,
Hoor met blijdschap wat ik u verkonde.
Sinds den herfst reeds woedt gestreng staag de oorlog,
Vriend en vijand hebben 't land geplunderd
En gespaard bleef de ongewapende enkel.

Langer niet dan gistren is 't geleden,
Dat een schare van het naaste kerspel
't Leger volgde en op den vijand stootte.
In 't gevecht, dat volgde, ontvlood de zege ons,
Weinig slechts ontkwamen van de velen,
Heen en weer gejaagd als 't loof in stormwind.
Als een beek in 't voorjaar uit zijn bedding
Voortschiet, zóó 't geweld nu. Mannen, vrouwen,
Weerloos of gewapend - geen ontferming.
Hierheen kwam de stroom reeds in den morgen,
Toen ter kerkdienst 't eerst de klokken luidden
En een golf daarvan sloeg ook hierbinnen.
Laat niet bij die jamm'ren mij vertoeven.
Op den grond lag reeds mijn man gebonden,
't Bloed ontstroomde ons en 't geweld was meester,
Steeg ten top en hulp was niet te wachten.
Door acht mannen werd ik aangegrepen,
Voortgesleurd als prooi van 't roofgedierte.
Toe n kwam hulp nabij,de redder naakte.
Als een storm, die losbreekt, schoot de broeder
Van de wolk in huis en sloeg de roovers.
't Huis is leeggeplunderd en ik ziet hier
Armer nog dan onder 't dak het muschje,
Maar toch blijder dan in rijke dagen
Zal ik d' eedlen zien en zien mijn gade,
Als behouden zij van 't dorp weer keeren,
Waar ze op 't spoor des vijands henentrokken.'

Toen de grijsaard 't laatste had vernomen,
Stond hij op, of hij telang reeds toefde.
Duister was zijn blik door zorg en onrust,
IJdel was 't verzoek tot blijven. Daad'lijk
Wendde hij naar 't volkrijk dorp zich henen.
Achter 't bosch was reeds de zon verdwenen,
Toen hij, zwevend tusschen hoop en vreeze
't Huis bereikte, waar de priester woonde.
Maar geplunderd was ook deze woning,
Woest en aaklig lag ze, als 't eenzame eiland
's Winters door 't beijsd moeras omsloten.
In de kamer zat alleen daar Klinga,
De oude krijger, moede en zat van dagen.

Toen die hoorde, dat de deur beweegde,
En den vriend uit vroegren tijd zag naadren,

Sprong bij op, schoon stijf van moeite en wonden.
‘Licht voor ons heeft nog de dag’, dus sprak hij
‘Nu de jongren onzen weg bewandlen,
Manlijkheid en kracht zijn niet verdwenen.
Hier is heden zulk een dienst gehouden,
Dat een kind, dat in de wieg het hoorde,
Aan zijn nakroost nog het zal verhalen.
Zie, vol rooflust als een bende wolven
Kwam de vijand, nog van zege dronken.
Bloed en plund'ring volgden hem. 't Gering're
Zij verzwegen, schoon toch niet vergeten,
Toen de troep reeds zat van 't bloedvergieten
Zich verwijderde en de snoodsten bleven,
Steeg de ellende boven dijk en dammen.
De eedle leeraar, nog verschoond gebleven,
Tusschen vuurge paarden nu gebonden,
Moest te voet de wilde ruiters volgen.
Dus 't bevel. Na weinige oogenblikken
Zou de kracht zijn hand en voet begeven
En door 't slijk zijn witte lokken slepen.
Zwijgend, naar den hemel de oogen heffend,
Stond daar de oude als zij, die opwaarts blikken,
Als 't hun nacht en duister wordt beneden.
God zij de eere, die ons redding toezond!
Zie, hij kwam, die opgroeide op de heide,
Hij, de broeder van de wolk. Genaderd
Als een bliksem velde hij de woestaards.
Hier nu leef ik slechts door andrer bijstand,
Als de ontwortelde en gestutte pijnboom,
Zelf me een last en hinderlijk den naaste,
Toch zal 'k mij verheugen in dit leven,
Zoo slechts uit den kampstrijd bij ons kerkje
De eedle held in zegepraal mag keeren.’

Voort ging de oude bij de laatste woorden,
Of de bodem onder hem ontbrandde.
Toch was 't avondrood alreê verglommen,
Voor hij 't dorpje met de kerk bereikte.
Als een sterrenhemel door het wolkfloers,
Zoo was 't al door asch en rook verborgen.
Als een enkle ster uit duistre wolken
Blonk aan 't eind het kerkjen op den heuvel;
Als het maanlicht over 't kale herfstveld,
Rustte er stilte op 't woest en eenzaam landschap.

Tusschen de gevallnen, vriend en vijand,
Ging de grijsaard over 't veld des oogstes
Als een schaduw. Alom was de dood er,
Maar van leven zelfs geen zucht te ontwaren.
Eerst aan 't einde van het kronklend voetpad,
Dat voorbij verwoeste hoeven leidde,
Zat een jongling, die bijna verbloedde.
Toen op 't pad hij d' ouden man zag naadren,
Wijl zijn brekende oogen weder straalden,
Kleurde een blos nog eens zijn bleeke wangen
Vluchtig als soms zilvren avondwolken.
‘Heil u’, sprak hij, ‘nu is 't licht te sterven,
't Werd mij, een uit velen, vroeg gegeven
Zegevierend voor het land te sneven.
Heil u, vader van wie 't land ons redde,
Driemaal heil den eedle, die ons leidde,
Macht'ger hij alleen dan wij te zamen.
Met gebroken kracht stond onze schare,
Een verstrooide kudde zonder herder,
Aan een dood vol schande prijs gegeven.
Niemand kwam, die 't volk bijeen deed scharen,
Niemand raadde en niemand liet zich raden,
Voor hij naderde uit de woeste kloven,
Hij, de beedlaarszoon, nu koning schijnend.
Toen zijn stem klonk, die tot strijden opriep,
Werd elk hart in nieuwen gloed ontstoken,
Uit was 't weiflen, hem toch kenden allen.
Tegen 't zwaard in ging met hem de schare,
Als een stormwind, die door 't rietbosch losbreekt.
Zie bij 't kerkje: tot zoover het pad reikt,
Ligt de vijand als de halm bij halmen
Op het veld, waar 's maaiers sikkel neersloeg.
Daar is 't pad, dat de eedle zich gebaand heeft,
Dat mijn oog nog volgde na mijn vallen,
Dat mijn geest nog in den dood zal volgen.’
En hier sloten zich des strijders oogen.

Zoo in stilte ook nam de dag een einde;
Slechts de maan, de bleeke zon der nachten,
Lichtte 's wandlaars voet naar 't kerkhof henen.
De oude zag, toen hij het had betreden,
Tusschen kruis bij kruis een schaar van menschen,
Zwijgend, doodsch als die daaronder sliepen.
Niemand was er, die naar hem vooruittrad,

Niemand was er, die hem welkom heette,
Niemand zelfs, wiens blikken tot hem spraken.
Maar toen hij den kring was ingetreden,
Lag een doode, een jongling voor zijn voeten,
Licht herkenbaar, schoon hem. 't bloed bedekte.
Als een reuzenden, die sparren meesleept,
In den val nog groot, onovertrefbaar,
Lag de held daar tusschen de verslaagnen.

Als getroffen door den donder, spraakloos,
Met gevouwen handen stond de grijsaard,
En zijn wang was wit, en zijn lippen beefden,
Tot zijn smart in woorden dus zich uitte:
‘Ach, nu heeft mijn huis zijn dak verloren,
Op mijn akker is nu de oogst verhageld,
Nu is 't graf meer waard mij dan mijn woning.
Wee mij, dat ik zóó u weer moet vinden,
Steun der oude dagen, roem mijns levens,
Gift des hemels, pas zoo groot en heerlijk
Nu als 't stof, waarin gij ras zult rusten.’
Pas had de oude in kommer dus gesproken,
Als een andre stemme zich deed hooren.
't Was zijn dochter, de onheilsplek genaderd:
‘Dierbaar’ sprak zij, ‘was hij aan mijn harte,
Meer dan alles mij ter wereld dierbaar,
Dubbel dierbaar is mij nu die eedle,
Koud hier rustend op de koude aarde.
Meer dan leven was 't mij hem te minnen,
Meer dan minnen is als hij te sterven.’

Zonder klagen, zonder jammren sprak zij 't,
Trad toen stil den dierb'ren doode nader,
Knielde neer en nam haar doek en dekte
Zacht, voorzichtig zijn gewonde trekken.
Zwijgend, roerloos stond de schaar der strijders
Als een bosch, waarin geen windjes suizen.
Bevend stond daar ook de schaar van vrouwen,
Saamgestroomd om 't onheil aan te staren,
't Eedle meisje deed op nieuw zich hooren:
‘Dat toch iemand water wilde brengen,
Dat ik 't bloed van zijn gelaat moog' wasschen,
Eenmaal met miju hand zijn lokken streelen,
Eens nog 't oog zien, in den dood nog lieflijk.
'k Wil hem eenmaal nog u allen toonen,

Hem, den broeder van de wolk, den beedlaar
In wien 't land zijn redder heeft gevonden.'

Toen de grijsaard dus zijn dochter hooide,
De verlatene aan zijn zijde aanschouwde,
Sprak hij eens nog met gebroken stemme:
'Wee u, wee u, gij, mijn arme dochter!
Vreugd in vreugde, heul en troost in 't lijden,
Steun in nooden, vader, broeder, gade,
Alles is door u in hem verloren,
Alles mist gij, niets is u gebleven.'

Luid barstte elk nu uit in jammerklachten,
Niemand stond er zonder vochtige oogen,
Maar de tranen van het meisjen blonken
En zij nam des dooden hand en zeide:
'Niet met klachten eert men uw gedachtnis,
Hem gelijk, die spoedig wordt vergeten,
't Vaderland zal, edele, u beweenen
Als een zomeravond, die den dauw brengt,
En vol vrede en vreugde, licht en zangen,
't Morgenrood verbeidend vol verlangen.'

In geen zijner gedichten gebruikte Runeberg zooveel beelden als hierin, en toch hoe sober is hij zelfs hier, in vergelijking bijvoorbeeld met zijn grooten mededinger Tegnér. Bij dezen vinden we overvloed van beelden en vergelijkingen ontleend aan alles wat op en in en boven de aarde is, maar die vaak juist door hunne overgroote talrijkheid, hun snel op elkander volgen, weinig anders doen dan ons vermoeien en onvatbaar maken tot genieten. Wanneer we Tegnér lezen, is het ons dikwijls alsof we in een rijk museum van schilderijen rondloopen, dat ons te veel indrukken in eens geeft; met opgewektheid beginnen we daar het eene stuk na het andere te beschouwen, maar spoedig lijden we pnder de overprikkeling onzer zinnen en we loopen de eene schilderij voor, de andere na voorbij zonder één blijvenden indruk daarvan meê te dragen. Runeberg brengt ons in een klein kabinetje van meesterstukken, waardoor de wanden niet geheel zijn ingenomen - we hebben tijd tot ontspanning; iedere indruk kan bezinken; van hem keeren we altijd terug, verrijkt door blijvend kunstgenot.

En niet alleen de soberheid zijner beelden komt hier sterk uit, maar ook hoe passend ze zijn. Niet uit ver verwijderde streken, niet uit kringen aan zijn onderwerp vreemd ontleent

hij ze. Het tooneel der handeling, het moeras en het bosch, de fauna en de flora, de bewoners van water en lucht bieden zich als van zelf aan ter vergelijking als ongekunstelde sieraden. Runeberg heeft de moeilijke kunst verstaan eenvoudige dingen met eenvoudige woorden te zeggen, eene kunst die schijnbaar de gemakkelijkste, maar inderdaad eene der moeilijkste is.

III.

Eenvoudige, ja, want de meesten van Vaandrig Ståls gezangen zijn ‘tales of life among the lowly’.

Sven Dufva behoorde tot de nederigen op aarde, zijn vader, de oud-sergeant

> ‘Won van zijn akker 't schamel brood voor zich en zijn gezin.’

Maar Sven had toch een ouderlijk huis, waar hij zijne vermoeide leden kou neêrstrekken. Nog een trap lager dan hij op den ladder der maatschappij staat ‘Der Wolken Broeder.’ Hij was een bedelaarskind, niemand bekommerde zich om hem, hij leefde als de dieren des velds, heen en weer gedreven als de wolken aan het luchtruim. Toch brak na die droeve jeugd een beter, gelukkiger tijdperk voor hem aan. Hij hield op een zwerveling te zijn, hij vond een gastvrij dak, een beschermer, en hij werd de trots van allen, die hem leerden kennen; zijn roem werd allen dierbaar. Maar wat meer gold dan dat alles, hij won een hart, waardig hem te beminnen en door hem bemind te worden. En den dank voor de liefde en vriendschap den vreemden zwerver bewezen mocht hij betalen met zijn bloed, vergoten in de zege, die de zijnen redde.

Armer, verlatener dan Der Wolken Broeder was de strijder die de aandacht trok van generaal Döbeln, toen deze na de roemrijke overwinning bij Lappo, het glanspunt van de Einsche wapenfeiten in 1808, de troepen inspecteerde. Een bedelaar scheen 't, in lompen gehuld; zwijgend stond hij en ver van de anderen. Döbeln had dien vrijwilliger bij 't begin van den slag een geweer uit de hand van een gevallen krijger zien lukken, hem zien vechten in 't voorste gelid, hem vooraan gezien bij 't bestormen van eene batterij. ‘Hoe is uw naam?’ vraagt de generaal hem. ‘Niemand weet meer, hoe de priester mij doopte; “veehond” noemt men me meestal.’ - ‘Maar

waar woont gij, wie helpt u?' vraagt Döbeln weer. Het antwoord luidt, terwijl de aangesprokene de hand naar den berg uitstrekt: 'Dat is mijn huis', en hij vervolgt, terwijl hij zijne gebalde vuist toont: 'Op deze moet ik me verlaten.' De generaal vreest nu, dat hij een boosdoener voor zich ziet en zegt ten derden maal: 'Dit huis, die hulp kan er voor door, maar stelen en rooven op den openbaren weg is toch wat al te min.' Gelukkig is zijne vrees ongegrond, de conduite-lijst van den vrijwilliger vermeldt van dergelijke daden niets.

Van Döbelns gelaat week nu de ergernis.
'Kapitein von Schantz, zeg, wie
Was de dapperste, die er gevallen is
Van daag in nw kompagnie?'

'Breng hier nu diens ransel, zijn rok en hoed,
Zijn geweer en zijn sabel daarbij.
Diens edelen naam en diens krijgsmansgoed,
Hij hier zal 't erven, ja hij!'

En wapen en uniform kwam ras,
- Die Stolt, nummer vijftien, eens droeg, -
Terwijl Döbeln op de gehavende jas
Van zijn gunsteling de oogen sloeg.

'Stolts rok is bloedig en 't vordert moed
Dat kleed te trekken aan 't lijf,
Maar, veehond, ik zie van 't vergoten bloed
Staan ook uw kleeren stijf.

Verruil nu uw pak met dees uniform,
Toon aan 't front, hoe dat ze u zit.
Gij liept er buiten van daag in den storm,
'k Wil je voortaan zien in 't gelid.'

En daadlijk ook deed de vrijwilliger dit,
En kleurde, toen hij 't had gedaan
En Döbeln zelf hem plaatste in 't gelid,
Waar de vijftiende man had gestaan.

'En nu zijt gij een jong soldaat,
Maar ons waard wat de oude gold.
Gij zijt onze oude kameraad
En nummer vijftien, Stolt.

Maar blijf in moed dezelfde nu,
Als ge zijt geweest dit keer,
En zoo er een u weer: “veehond” noemt,
Trek dan terstond van leêr!’

Tot de mannen uit het volk behoorde ook Munter, die uit eene soldatenfamilie stamde, maar hoeveel Munter's er ook achtereenvolgens in de Zweedsche legers hadden gevochten, slechts een had het onder Karel XII tot fourier weten te brengen. Zijn latere naamgenoot, dien Runeberg vermeldt, had vroeg het geweer gedragen, was kort van stof, een man niet van woorden, maar van daden. Toen hij eindelijk gevallen was, werd hij met krijgsmanseer begraven; zijn vriend, korporaal Buss, sprak bij dat graf en teeken de daardoor deze soldatentype. En toen hij had uitgesproken, nam generaal Adlercreutz zelf de spade in de hand, wierp het eerst aarde op de lijkkist en sprak deze weinige, maar veelbeteekenende woorden: ‘Hij was een Fin!’

Onder de eigenaardige typen behoort ook de oude treinsoldaat Spelt, die met paard en bagagewagen het leger volgde, toen het steeds moest wijken. Maar paard en voerman bleken even traag en suf; droomerig sukkelde het paard vooruit, terwijl Spelt op den wagen zat te dutten; altijd kwam hij achteraan, altijd werd op hem als achterblijver gebromd, maar altijd vergeefs! Daar kunnen eindelijk de Finnen stand houden, van vervolgden worden zij vervolgers, de terugtocht zou een zegemarsch worden. Nu wordt bevel gegeven na korte nachtrust den volgenden morgen vroeg tot vernieuwden aanval op te breken. Ieder rust; alleen de jonge vaandrig Blume kan uit strijdlust niet slapen en neemt de wacht over. Hij gaat naar buiten, daar hoort hij gerucht. Geen vijand is 't, maar toch hetgeen hij ziet, wekt meer verbazing bij hem dan 't gezicht van een Rus had kunnen opwekken, want zie, bij den eersten fouragewagen vindt hij Spelt, die anders altijd de laatste was en nu niet zit te droomen, maar geheel wakker, geheel gereed staat tot den marsch.

De jonge vaandrig Blume wist in 't eerst niet hoe hij 't had.
‘Wat voor mirakel heeft je, Spelt, veranderd als een blad?
De luiste en smerigste uit den troep ben je altijd ons gebleken,
Nu sta je 't eerst hier opgeknapt en klaar om op te breken.’

‘Wie boende er van je zwart gezicht al 't stof af en het kruid?
Wie kamde er - en zoo vroeg nog wel - je grijze haren uit?

En, wat nog vrij wat meer beduidt, wie kreeg jou uit de veeren,
Die anders zelfs bij dag den slaap uit de oogen niet kunt weren?'

'Wel, vaandrig' klonk het antwoord kalm van d' ouden treinsoldaat,
'Het gaat met loomen tred vooruit, als men zijn land verlaat.
Als men zijn volk met schaamte steeds al meer en meer ziet wijken,
Veel beter is 't te slapen dan als 't wakende aan te kijken.'

'Waarom moest ik mijn oud gezicht gaan wasschen eiken dag?
Dat ieder er den schaamteblos nog duidlijker op zag?
'k Droeg liever daaglijks schimp en hoon, dat kon mij niet vervelen,
Maar 't vluchten ging mij aan mijn hart; wat kon de rest mij schelen?

Maar nu - veranderd is 't Goddank! het leger staat weer pal
En Finland ligt voor ons geheel weer open overal.
Nu zal op de eer van 't vaderland geen enkle smet meer kleven,
Rein als die eer moet ieder zich ten strijde nu begeven.

Roep 't volk nu op, heer vaanderig. Laat roeren nu de trom!
De dageraad brak lang reeds aan, de bange nacht is om.
't Was "voorwaarts", toen 't ons liever was te wezen bij de laatsten,
Maar nu, heer vaandrig, nu is 't tijd, hoog tijd om ons te haasten.'

Tot de strijders uit lagen stand behoort ook Brask, die door majoor von Konow uit het slijk - 'neen, uit het bloed' verbetert Brask - opgeraapt en van soldaat tot korporaal bevorderd is. Zijne vroegere makkers beschuldigen hem nu van hoogmoed, die zich toont doordien Brask niet één, maar twee pruimen tabak te gelijk in den mond steekt; beschuldigen hem van opvliegenden trots, die zich voelbaar maakt door slagen. Maar Brask zegt, dat hij de kunst niet heeft geleerd gesuikerde woordjes te spreken en dan - andere bevelhebbers deelen ook wel klappen uit. En wat nu het nemen van twee tabakspruimen betreft, daartoe achtte hij zich uit eerbied voor zijn rang verplicht. Daar wordt von Konow's bataillon in 't bosch overvallen door den vijand, die na een hevig geweervuur nog altijd niet wijkt. Konow bromt op zijne soldaten. 'Is dat schieten?' roept hij. 'De boombasten zie ik rooken, maar de Rus, die er naast staat, weet jelui niet te raken? Schaam je jongens! is dat mikken!' En pas zijn die woorden er uit, of hij voelt een geduchten vuistslag, die hem op den grond doet tuimelen; hij kijkt op en ziet Brask achter zich. Gloeiend van drift springt hij op, trekt zijn degen en roept woedend uit: 'Wat voor den duivel, Brask! je durft je chef slaan?' Maar Brask

zegt kalm: ‘Wacht een oogenblik, laat ik eerst dien Rus, die pas op u mikte, ook wat geven.’ Hij mikt en daar bijt een gebaard Russisch soldaat in 't zand.

Eene tegenstelling met den ruwen, opvliegenden Brask vormt de oude majoor Lode, die een groot aandeel had in de overwinningen bij Lappo en Alavo. In den laatsten slag - dus verhaalt Montgomery in zijne meermalen aangehaalde geschiedenis van den oorlog - werd aan majoor Törne eene stelling aangewezen, die dichter bij den vijand lag dan die van Lode. ‘Wat’ roep deze uit: ‘ik ben de oudste, ik moet met mijn bataillon de eerste wezen.’ En onder luiden bijval van allen, die 't hoorden, ook van generaal Adlercreutz, rukte hij vooruit met zijne soldaten en ontving den eersten kogelregen uit de Russische gelederen. Zijn stok werd hem uit de hand geschoten, maar hij trok voort, totdat hij vlak voor den vijand stond en kommandeerde toen halt. Een salvo brandde los; zooveel schoten als er vielen, zooveel Russen sneuvelden en onder luid ‘hoezee’ stormde hij, met zijne soldaten, die de bajonetten velden, op den vijand in.

Diezelfde onverschrokken officier zou nooit het bevel tot aanval geven, of eerst zag men hem voor het front zijn hoofd ontblooten. Eerbiedig boog hij dan de grijze kruin en alle soldaten volgden zijn voorbeeld. Al gierden er ook reeds vijandelijke kogels door de lucht, niemand verroerde zich voordat het ‘Onze Vader’ geheel was uitgesproken. En was de slag geëindigd, rustte ieder in tent of bij wachtvuur, de oude majoor begaf zich weer naar 't slagveld. Waar hij maar eenig teeken van leven bespeurde bij gevallen vriend of vijand, rustte hij niet, voordat hij het uiterste had beproefd. Tn den strijd een leeuw, werd hij in vredestijd een lam. Alleen als hij later de troepen moest inspecteeren, als er eene groote parade moest worden gehouden, reed hij onvermoeid de gelederen af en aan, geene beweging voldeed hem, rusteloos liet hij de mannen exerceeren en zwenken.

Dan zei 't volk: ‘Pas op je tellen!
't Is dezelfde, ofschoon bejaard,
Nu schijnt niets hem meer te kwellen,
't Oude hart heeft hij bewaard.
Ziekte en leed heeft hem gebogen,
Tijd zijn haar besneeuwd, maar toch -
't Heldenvuur straalt nog uit de oogen,
De oude knepen kent hij nog!’

IV.

Behalve den stand trekt ook de leeftijd van vele van Runebergs helden onze aandacht. Boven de bewondering voor den moed van geharde veteranen, als den ouden Hurtig, die maar één middel wist om niet te moeten wijken en zich in 't dichtst van 't gevecht wierp om niet terug te keeren, als dien ongenoemde van wien Montgomery in zijne krijgsgeschiedenis vertelt, dat hij, ter dood toe uitgeput, met gewonde en half bevroren voeten zich niet meer voort kon sleepen en om zijnen makkers geen last te veroorzaken zijn laatsten kogel in zijne eigen borst schoot - boven de bewondering van deze geharde veteranen gaat die voor jonge mannen, in wie jeugd en heldenmoed zoo heerlijk vereenigd waren. Men zal reeds opgemerkt hebben, dat Dufva zoowel als der Wolken Broeder in hunne gulden jongelingsjaren waren. En van hun leeftijd vochten er velen in 't Zweedsch-Finsche leger.

Groot was het aantal jongelingen, uit boerenhutten zoowel als van goeden huize, die helden waren voordat zij den mannelijken leeftijd hadden bereikt. Wallis heeft in hare studie reeds het feit medegedeeld, dat een vijfde van de gevallenen nog geen vierentwintig jaar telde. Behalve de hier genoemden heeft Runeberg in Vaandrig Ståls zangen de namen vereeuwigd van het edele broederpaar Anders Wilhelm en Karl Gust uit het Oud-Schotsche adellijke geslacht Ramsay. - Beide jongelingen, de een pas negentien, de ander eenentwintig jaar, waren begaafd met een uitstekenden aanleg voor schilder- en dichtkunst en doen onwillekeurig denken aan den Tyrtaeus van Duitschlands bevrijdingsoorlog, den vijf jaar na hen bij Wöbbelin gevallen jongen dichter Theodor Körner. Evenals hij brachten ze eene schoone toekomst aan het vaderland ten offer. Tn 't familiegraf op hun slot bij Borgå moest hunne zwaarbeproefde moeder de hoop en den lust van haren ouderdom zien neerzinken.

Wel mochten de gedenkpenningen, ter hunner eer geslagen aan de keerzijde't opschrift dragen: ‘Hunne treurende moeder’!

Geen wonder dat hun dood aan beide zijden van de Oostzee den dichters eene rouwklacht in den mond legde. Geyer wijdde een hartelijk woord ter herinnering aan hen, maar roerender is dat van Runeberg.

De dichter legt aan een vreemdeling, die in de schemering voorbij het grafelijk slot nabij Helsingfors gekomen is, de vrang in den mond:

Van wien is toch dat slot, dat ik zoo even zag
Op de avondwandeling? Wie of daar wonen mag?
Een indruk als van 't graf is me er van bijgebleven.
In lage omgeving stond wel fier hot opgericht,
Maar duister was 't en doodsch, als stierf er alle leven
En slechts uit éŋ vertrek, één enkel blonk er licht.

Verwonderd naderde ik en keek door 't venster heen,
De groote slotzaal was 't, waar 't heldre licht uit scheen
En die als open lag voor mijn nieuwsgierige oogen.
'k Zag rond, een gastenstoet dacht ik te aanschouwen daar,
In mijn verwachting vond ik me echter gansch bedrogen:
Want in die groote zaal zag ik twee menschen maar.

De een was een vrouw in somber zwart gekleed
En wier gebogen gang heur leeftijd kennen deed,
Het haar was zilverwit, dat neergolfde op haar schoudren.
De tweede, een man in 't zwart, hief voor haar 't licht omhoog,
Ook zijn besneeuwde kruin sprak duidlijk van veroudren,
Schoon nog der jaren last zijn kloeke leest niet boog.

Mijn oogen volgden hen, waarheen dat tweetal ging.
'k Zag, dat er aan den wand der zaal een beeltnis hing,
Een tweede schilderij aanschouwde ik vlak daarneven.
Toen langzaam nu die vrouw dat plekje nadertrad,
Heeft zij 't gebogen hoofd al zachtkens opgeheven
En naar die beelden zag ze en stond daar, of zij bad.

Wie was zij? - 't Duurde een poos, verdwenen was 't gezicht,
De vrouw, de man was weg en weg was ook het licht
En 'k zag in 't gansche slot geen ander licht ontsteken.
Wie was zij? Was 't een geest, wie 't graf geen ruste geeft?
Of een, die eenzaam zich en vreemd voelt in dees streken,
Die voor de kunst slechts dweept, en voor de kunst slechts leeft?

‘Neen, vreemdeling, geen geest, geen strijdende op dees aard,
't Was vrede en werklijkheid, wat gij daar hebt ontwaard.
Maar mocht ge op 't eigenste uur uw schreden morgen richten
Op 't pad, dat naar 't kasteel op nieuw u henenvoert,
Dan zult ge er voor een poos die zaal weer zien verlichten,
Diezelfde vrouw er zien, die pas u heeft ontroerd.’

‘Want sinds geruimen tijd, sinds vele jaren reeds
Doet zij dien ommegang met d' ouden dienaar steeds.
Zoo als gij 't haar zaagt doen, zoo wandelt ze alle nachten,
Een poos slechts staat zij stil, dan treedt zij weder voort,
Legt daadlijk zich te rust, die nimmer zich laat wachten
En vredig is haar slaap, door droomen nooit gestoord.’

‘De beeltenissen, die gij mocht aanschouwen daar,
Twee Ramsay's waren het, een edel broederpaar,
Geboren in dat slot, er spelend met elkander.
De een vond een krijgsmansdood op Lemo's rotsig strand
En spoedig sneuvelde ook op Lappo's velden de ander,
En beiden vielen zij voor 't dierbre vaderland.’

‘Door dankbre erinnering wordt meer van hen verteld
Dan Finlands dichterschaar tot dusver heeft vermeld.
Zij, wien verheugd het bloed van 't jonge harte ontvloeide,
In 's levens lente pas en zij verwonnen toch
En sneuvelden voor 't land, waarvoor hun harte gloeide,
De een nauwlijks twintig jaar, en de ander jonger nog.’

‘En, vreemdeling, de vrouw, die gij daar hebt gezien
Half met verwondering en half met angst misschien,
Als stil ze en zachtkens sloop van d' een naar d' andren broeder,
Wier nagedachtenis haar strekt tot levenskracht,
't Was van dat dapper paar de hoogbejaarde moeder,
Ze aanbad die beelden niet, - ze zei hun goeden nacht.’

Is dat niet de kunst in haar indrukwekkenden eenvoud? Hoe sober, hoe eenvoudig, hoe vrij van alle valsche pathos, van gemaakte opwinding, die o! en ach! te hulp roept om de hoorders te ontroeren. De woorden tranen, smart, helden heeft de dichter niet noodig om ons een blijvend beeld te teekenen van de moederrouw over dat edele heldenpaar. En toch - wie kan haar ooit weer vergeten, die edele, diep gebogen vrouw, die iederen avond voor de portretten der weggerukten in 's levens lente één enkel oogenblik vertoeft en dan niet uitbarst in klachten of geween, maar rust zoekt en rust vindt en wier slaap van vrede vergezeld is. Aandoenlijke, trouwe moederliefde, diep doordrongen van 's dichters zoo straks aangehaalde woorden:

‘Niet met klagen zal men hun gedachtenis vieren!’[1]

1 Rancken deelt nog - t.a.p. blz. 177 - mede, dat de uitgestrekte goederen van de gravin Ramsay in de nabijheid van Sveaborg veel hadden geleden door langdurige Russische bezetting. Daar zij geene schadevergoeding begeerde, verzocht keizer Alexander I haar eene of andere gunst aan hem te vragen. En nu verzocht zij hem vergunning altijd Zweedsch onderdaan te mogen blijven, en de Russische keizer toonde hare trouw en liefde te waardeeren voor 't oude vaderland, in wiens dienst reeds vroeger een andere 21jarige zoon, een jong zeeofficier, verdronken was: hij stond haar verzoek toe.

Maar nog jongeren dan deze broeders offerden eene schoone toekomst op voor de eer des lands. Runeberg laat een regimentskind zeggen:

> Mijn vader was een jong soldaat, geen dapperder dan hij.
> Pas vijftien jaar droeg hij 't geweer, marcheerde al in de rij.
> Zijn wereld was het veld van eer,
> Hij stelde vroolijk zich te weer,
> In vuur en bloed, in koude en rook,
> Hij was mijn vader, hij!

Pas vijftien jaar en reeds eene eervolle plaats onder de strijders des lands in te nemen, waarlijk, dit mag eenig heeten. En toch was het niets dan de werkelijkheid, die Runeberg deze woorden ingaf. Behalve de jonge Ram says, streden nog tal van jeugdige edellieden in 't leger. Ik noem van velen slechts de beide neven Tigerstedt: Erik Alexander, die pas 27 jaar oud bij Revolaks viel, en Gregori Fredrik, die door vier kogels en bajonetten zwaar gewond werd, maar toch den krijg overleefde en wien Runeberg in 1858 op den vijftigsten verjaardag van de overwinning bij Revolaks zijn hartelijken ‘Gelukwensch van den Vaandrig’ toezong, waarin hij tevens aan de nagedachtenis van den gevallen naamgenoot eenige treffende woorden wijdde. Maar om geen hoofd vereenigden zich schooner de lauwerkrans van dapperheid en de stralenkrans der jeugd dan om dat van den jongen Wilhelm von Schwerin, wiens zestiende jaar nog niet voltooid was, toen hij met eere viel.

Reeds vroeg toonde hij - om een woord van Hooft te gebruiken - wat hij later zou zijn. In zijne ‘Grondtrekken van de wereldgeschiedenis’ - blz. 21 - verhaalt zijn vader:

Ik herinner me een knaap, die elf jaar oud, las van Themistokles, hoe deze, ook elf jaar oud, bij het bericht van de overwinningen van Miltiades mismoedig en bedroefd scheen, terwijl geheel Athene vol vreugde was en hoe hij eindelijk op de vraag naar de oorzaak van zijne bedruktheid bekende: ‘Miltiades' overwinningen ontrooven mij mijne nachtrust.’ Diep was de

indruk, dien dit verhaal op den genoemden knaap maakte. Langen tijd hoorde men hem gedurig deze woorden ontvallen: ‘Miltiades' overwinningen ontrooven mij mijne nachtrust.’

Deze knaap was 's schrijvers eigen zoon, de jonge Wilhelm. Hij koos de militaire loopbaan en veertien jaar oud werd hij geplaatst op de militaire akademie te Karlberg en toen in den zomer van 1808 op bevel van den koning de kadetten geëxamineerd werden om te zien of er onder hen waren, die deel konden nemen aan den veldtocht, werd Schwerin aangesteld als ‘onder-luitenant’ bij de artillerie. Hij was toen vijftien en een half jaar oud, maar met het beeld van Miltiades en Themistokles in zijne ziel ging hij naar den strijd ‘voor de eer en het vaderland’ zooals de inscriptie op zijn sabel luidde. Driemaal nam hij deel aan den strijd als bevelvoerend officier, en telkens keerde hij uit den strijd terug, begroet door 't hoezee van de troepen en verwelkomd door zijne chefs met den dank over zijn gedrag. Hij stierf aan de wonden in den laatsten slag bekomen, door allen die hem kenden bewonderd, door allen, die onder hem dienden, bemind.

Den 17^{den} September onderging hij den vuurdoop. De legerafdeeling, waartoe hij behoorde, had de geweken Russen twee mijlen ver achtervolgd; toen trok de hoofdwacht terug; alleen de overste Drufva moest met 500 man en twee kanonnen, waarover von Schwerin bevel voerde, een vasten post bezet houden. Toen de Finsche artilleristen zich zoo ver van het hoofdkwartier tegenover het Russische centrum geposteerd zagen, toen ze zagen, hoe de infanteristen iederen avond werden afgelost, terwijl zijzelf negen dagen aaneen op wacht moesten staan in een aanhoudenden regen, werden ze mismoedig en alleen Schwerins opwekkende woorden konden hen bevredigen. Hij deed al het mogelijke om hun moed op te wekken en stond hun zelfs het grootste gedeelte van zijne soldij af. Den negenden dag werden zij 's morgens vroeg hevig aangevallen. Schwerin was nog nooit in 't vuur geweest, zijne kanonniers evenmin en nu moesten deze nieuwelingen met twee stukken stand houden tegen eene menigte houwitsers en kannonen.

Is 't wonder, dat Runeberg den overste Drufva bij 't begin van 't gevecht wrevelig doet uitroepen:

> En had ik bij die kanonnen daar
> Een veteraan,

Een vuurvreter, die door het hevigst gevaar
Zich weet te slaan;
Maar een tenger, fijn graafje staat er hier,
't Is een vijftienjarige officier,
Hem gaat m' ons geschut vertrouwen!
Wat helpt me zoo'n jongen? Geen zier!

En naar von Schwerin reed hij nu snel,
Bood hand en groet:
‘Mijn vriend, men speelt hier spoedig hoog spel
Om lijf en bloed.
Dood, wisse dood, als gij 't werkloos beziet,
En leven misschien, als ge uitmuntend schiet,
Maar sterven moogt gij of leven,
Maar wijken, bij God, dat niet!’

En wat antwoordt de jonge Schwerin?

‘Heer overste, gij voert den degen nog wel
In stramme hand,
En waagt toch uw leven te zetten op 't spel
Voor vorst en land.
Mijn leven staat nog in zijn beste kracht,
Slechts vijftienmaal zag ik de lentepracht -
Zou ik dau 't mijne niet wagen?
'k Wil zien, wie dat offer veracht.’

Verbaasd heeft nu de oude hem aangeblikt:
‘Dat klinkt als staal!
Dat schot, heer graaf, was uitmuntend gemikt.
't Was mannentaal!
Nu noem ik u niet meer week of verwend,
God dank ik, die hier u bij me zendt,
Aan het hart toch, niet aan de armen
Wordt ten slotte de held gekend.’

En Schwerin toonde zich een held; zijne kannoniers sprongen gedurig achteruit bij 't vallen der kogels en juist in 't beslissende oogenblik, maar Schwerin bleef bij zijne batterij en deed zelf dienst voor meer dan vijf man. Toen het vuur van den vijand een weinig verflauwde, liep hij op de achterblijvenden toe, verweet hun hunne lafheid en dat maakte zulk een indruk, dat allen, met nieuwen moed bezield, zich op hunnen post begaven en er bleven. Wel sneuvelde Fin bij Fin, wel stormden de

Kozakken met gevelden lans tot driemaal toe op de batterij in, maar tot driemaal toe werden zij ook teruggedreven. Vijf uur lang werd de strijd onder aanhoudend vuren voortgezet; toen week de Rus, maar werd nog anderhalve mijl achtervolgd.

De oude Drufva, die met bewondering zijne manoeuvres gezien heeft, roept dan ook zijnen officieren toe:

‘Behaalt hij zoo'n eer in zijn eerste gevecht,
Wat is er voor hem dan niet weggelegd?
God behoede den eedlen jongling.
Hij gebiedt eens ons leger met recht!’

Toen Schwerin eindelijk met de behouden stukken kwam aanrijden, riepen dan ook zelfs de vergrijsde snorrebaarden onder luid hoezee zijn naam en de overste Drufva dankte hem ten aanhoore van 't geheele front en drukte hem aan het hart.

Vroeg had hij zich een naam verworven,
Helaas! vroeg is hij ook gestorven!

Kort na genoemd treffen leverde de dappere en bekwame generaal Adlercreutz bij Oravais aan de Russen den bloedigsten en langsten slag uit den geheelen oorlog. Van 's morgens 6 tot 's avonds 11 uur werd er gevochten; evenwel behaalden de Finnen slechts eene overwinning, waarvan zij door gebrek aan troepen geen voordeel konden trekken. De veel sterkere vijand dreef spoedig den overwinnaar terug en slechts met verlies trokken de Pinnen weer achteruit.

't Was toen Oravaïs bloedige dag
Met zorgen kwam,
De zege verkeerde in verlorenen slag
En de hoop ontnam.
Nooit, zeide men, straalde zoo helder zijn moed,
Nooit trof zijn kogel zoo snel en zoo goed,
Nooit gloeiden zoo heet zijn kanonnen,
Als toen, gekleurd door zijn bloed.

Schwerin kommandeerde hier weer zijne batterij, maar werd tegen den middag gewond en moest uit het gevecht gedragen worden. Daar hoorde hij van een zijner artilleristen, dat zij omsingeld waren; hij verzamelde zijne laatste krachten, besteeg een der trekpaavden, want zijn eigen paard was al onder hem doodgeschoten, en liet zijne manschappen verzamelen. Hij stelde zich aan hun hoofd, roepende; ‘Volg me’ en sloeg zich

door den vijand heen; drie kogels doorboorden zijn mantel en vele van zijne soldaten vielen. Zoowel Vegesack, de aanvoerder der Zweedsche, als Adlercreutz, de bevelhebber der Finsche legerafdeeling, bracht hem lof en dank toe. 's Morgens moest hij op verkenning uit en kreeg een kogel door zijne muts, die hem deed omtuimelen. Hij ontdekte den aanlegger achter een steen, greep 't geweer van een zijner soldaten en schoot den Rus neer.

Tegen den avond werd hij op nieuw gewond en sleepte zich voort tot het naaste gehucht, en hij bleef daar, totdat de kogels door de vensters van 't huis vlogen, waarin hij lag-. Een officier droeg hem op zijn rug weg en bracht hem bij generaal Aminoff. Hij was toen vrij wel, maar overleed tien dagen later.

Hij had nog zijn zestiende jaar niet volend,
Wel stierf hij vroeg!
Toch treurde over hem een gehard regiment,
Dat veel verdroeg.
En de edelsten, die men in 't leger vond,
Omringden zijn doodsbed in zwijgend verbond
En wat hij geweest was den dappren,
Dat bleek in dien droevigeu stond.

Geen wekelijk klagen, stil rouwbetoon
Werd daar gehoord.
Van de eer des helden, des jongen doôn
Geen enkel woord.
Maar Vegesack prees zoo'n lentejaar,
En Adlercreutz sierde des sluimrenden baar
En Drufva stond voor het eerste
Met tranen in de oogen daar.

V.

Maar ook andere overwinningen dan die met het zwaard verkregen worden, zijn door Runeberg vereeuwigd. ‘Wordt heldeneer alleen verkregen op het slagveld; kan de ongewapende geen heldenmoed betoonen?’, dus vraagt hij en beantwoordt zelf die vraag door ons te verhalen van een man des vredes, Olof Wibelius, die op zestienjarigen leeftijd alleen stond in de wereld en door 't geven van privaatlessen de kosten van zijn onderhoud en van zijne studiën wist te bestrijden. Na volbrachte studie klom hij, na in verschillende administratieve en rechterlijke betrekkingen met eere werkzaam te zijn geweest,

op tot gouverneur van 't gewest Savolaks en Karelen. Toen de oorlog woedde in die streek, was zijn post hoogst gewichtigen moeilijk, maar werd het nog meer, toen de vijand het land bezette. Toch handhaafde hij met onverschrokkenheid de rechten van het volk en al kwam hij daardoor onophoudelijk in botsing met de Russen en al dreigde hem meer dan eens levensgevaar, hij bleef den eenmaal afgelegden eed getrouw.

Het recht te steunen, lenigen 't geklag -
Hij had het steeds zijn heilge plicht geacht.
En daarom was ook zonder rust zijn dag
En zouder slaap zijn nacht,

Zoo zat hij eenmaal in zijn ambts-vertrek
Slechts met zijn beide schrijvers aan zijn zij.
En geen van drieën voerde er een gesprek,
Want afgemat scheen hij.

Hij wenschte rust, rust voor een enklen stond,
Doch 't was te veel. Want open vloog de deur,
Een krijgsman, achter wie zich heel een schaar bevond,
Trad voor den gouverneur.

Die krijgsman was een Russisch generaals
Het hoofd des legers was het in persoon.
Hij naakte en groette en aldus klonk zijn taal,
Met koel gebaar en toon:

‘Heer gouverneur, de strijd is nu volstrêen,
Ons hoort nu Einland door der waapnen recht,
Terwijl nog 't Einsche volk gelijk voorheen
In 't Zweedsche leger vecht’.

‘Welaan, hier is uw pen, zet u en schrijf
Een krachtig woord aan hen, een wijs vermaan:
Diegenen zal men sparen have en lijf,
Die weder huiswaarts gaan.’

‘Maar wie misdadig nog volharden ga,
En tegen eigen vorst en heer nog strijdt,
Aan hem noch zijn gezin verleen ik ooit gena,
'k Verban hen voor altijd’.

Hebt gij mijn meening woord voor woord verstaan?
‘Zoo schrijf.’ Terwijl hij trotsch op de andren nederzag,
Ging daar Wibelius voor 't rechtsgestoelte staan,
Waar 't. Zweedsche wetboek lag.

En op dat boek sloeg hij zijn hand met kracht,
En sprak, daarop zijn heldre blik gevest:
‘Ziehier van wie gij dreigt met uwe macht
Het wapen, dat hun rest.’

‘’t Is onze schat, wat ons ook worde ontroofd,
De wet, waar iedre wapenlooze op bouwt,
Bescherming heeft uw keizer elk beloofd,
Die op deez wet vertrouwt’.

‘Zoo 't misdaad is te strijden voor zijn land,
Wat ieder hart ontkent, dat ware vrijheid mint,
Zoo straf den man, die 't zwaard voert in de hand,
Maar straf geen vrouw of kind’.

‘Aan u is thans de macht, gij overwint,
Doe mij, wat ook uw wil besloten heeft,
Weet dat de wet, die lang vóór mij bestond,
Mij ook wel overleeft.’

Zoo sprak hij. En een bang gevoel van schrik
Beving de jonge mannen bij die taal,
Maar hij verhief den kalmen, klaren blik
Op tot den generaal.

En zie, diens grimmig uitzicht was verzacht,
Met stralend oog zag hij naar d' oude heen,
Hij nam zijn hand en drukte die met kracht,
Hij boog zich en verdween.

Ofschoon Runeberg hier van 's dichters recht van groepeering en dramatiseering geen afstand heeft gedaan, is 't hier medegedeelde feit in hoofdzaak historisch. De Russische opperbevelhebber Graaf Buxhoewden gaf den 2 April 1808 uit zijn hoofdkwartier Helsingfors eene proklarnatie, waarin aan alle Finsche officieren, die nog in het Zweedsche leger vochten, gelast werd zich voor den 11 Mei naar hunne woonplaats te begeven; zoo niet, dan zouden hunne soldij, hun huis en alle eigendom verbeurd verklaard worden. Wibelius vaardigde toen een openlijk schrijven uit, waarin hij uit de door den keizer bekrachtigde wetten aantoonde, dat eene dergelijke straf onwettig was. In onverschrokken warme taal drong hij er bij den graaf op aan, dat deze die proklamatie zou intrekken, en besloot zijn schrijven dus: ‘’t Is mijn plicht recht en vrede te handhaven en dat zal ik doen als een eerlijk man met alle krachten, totdat ik niet meer kan; maar hetzij me zulks ongeluk, armoede of den dood berokkent,

ik zal de bewustheid hebben, dat ik mijn plicht heb volbracht. Ruim dertig jaar heb ik mijn ambt vervuld en ben door arbeid en leed vroeg oud geworden, maar ik zal er mij ten minste voor hoeden, mede te werken tot eene handeling, die mij de vervloeking mijner landgenooten zou berokkenen.'

Al verplaatst dit lied van Vaandrig Stål ons niet als de meeste anderen op het slagveld, maar in een rustig gouvernementsbureau; al wordt daarin slechts een strijd met het woord gevoerd, dezelfde grondtoon spreekt er uit, die saamgevat is in de woorden van den Björneborger marsch:

'Te sterven voor ons land
Is leven voor onze eer.'

VI.

Laf hartigheid en verraad worden met woorden getuchtigd, scherp als tweesnijdende zwaarden. Het Dorpsmeisje had berusting kunnen vinden in een eenzaam leven, zoo haar geliefde eervol gevallen ware: maar liever is haar de dood dan een leven aan de zijde van den met schande beladene. Hoe laf hartigheid eene scheiding maakte tusschen bloed- en bloedverwant, toont het broederpaar Wadenstjerna, dat eene sombere tegenstelling maakt met de edele gebroeders Ramsay. De oudste, een vaderlander in zijn hart, was een man door iedereen bemind en geacht, de steun en toevlucht van bedrukten en hulpbehoevenden, die vrij zijn drempel betraden. Voor iedere klacht had hij een open oor; alleen één woord mocht in zijne woning niet genoemd worden, dat woord was: Sveaborg, het door verraad gevallen bolwerk van Finland, 't Gibraltar van het Noorden. Jaren waren er verloopen na den noodlottigen dag der overgave. Op zekeren donkeren winteravond laat zit Wadenstjerna alleen in gepeins; de storm huilt daar buiten en drijft de sneeuwvlokken in wilde jacht tegen de vensters. Daar wordt de deur geopend, een vreemdeling staat bedeesd op den drempel en schijnt gastvrijheid te vragen. Wadenstjerna ziet hem aan en eene rilling schokt hem tot in het binnenste: geen vreemdeling was 't; 't was zijn eigen, nu zijn eenige, eenmaal zijn liefste broeder, die daar als een schuldige smeekeling stond en niet durfde naderen. Negentien jaren waren er verloopen, sedert zij elkander hadden gezien, 't was sedert den noodlottigen dag, waarop deze evenals de andere officieren der bezetting van Sveaborg kapi-

tuleerde. Maar na die lange scheiding geen woord van welkom; zwijgend stak de smeekende de armen uit naar zijn broeder; één oogenblik scheen Johan's hart te spreken, doch 't was ook maar een enkel oogenblik. Hij keerde zich af en wees hem met afgewend gelaat de deur. Toen klonk, diep en dof als uit het graf, de stem van den verachte: ‘Laat het ijs in uw hart smelten, o broeder; veracht hem niet, die bij u troost komt zoeken, breek den staf niet over een verbrijzelde. Ja, ik ben schuldig, ik ook droeg de schande van dien dag, waarop de Einsche krijgers zich overgaven voordat hun bloed had gevloeid, waarop Svea's stoute vesting laf hartig werd overgegeven, voordat de kogels op hare granietwallen waren afgestuit. Maar mocht ik dan mijne plichten als krijgsman overtreden? Moest ik het werk in handen nemen en anderen voorgaan? Dat ik het niet deed, is mijne schande: ik erken het, maar laat uw haat niet langer mij neerbuigen.’ Hij boog het hoofd, en zijne stem verstikte in een stroom van tranen en nog eenmaal strekte hij de armen naar zijn broeder uit. En in het hart van dezen stormden en streden toorn en smart, maar hij grijpt naar een geladen pistool, dat achter hem aan den wand hangt en legt op het hart zijns broeders aan. Troosteloos verwijdert zich deze. En Johan?

Hij zat, de handen voor zijn oogen nu geslagen,
Dien avond daar, die rust noch sluimring bracht,
Te weenen, weende heel den langen nacht
Weende als een kind nog, toen 't begon te dagen.

Dat gevoel van eer kon zelfs geen zweem van verwijt, geen schijn van twijfel aan dapperheid dulden Een sterksprekend voorbeeld gaf de overste Duncker, na Döbeln de populairste officier uit het leger, volgens het algemeen de personificatie van de beste eigenschappen van het Einsche volk. ‘Dunckers naam - zegt het Zweedsche biographische woordenboek - wordt bemind, geëerd, bijna vergood in het land, waarvoor hij streed.’

Vaandrig Stål zegt:

Ontmoet ge eenmaal een veteraan
Die in den strijd heeft meegedaan,
Trouw d' eed aan 't land gezworen,
Vraag: ‘Kent ge een man, zoo noem hem mij,
Wiens roem streefde aller roem voorbij?’
En zeker zult gij hooren:
‘Ja, Duncker heette hij.’

Dat ook de Russische veldheer hem als krijgsman hoogschatte en hem met dezelfde eer deed begraven als den dapperen kozakkenhoofdman Aerckof, heb ik reeds vroeger vermeid. Op 't kerkhof te Umeå werd hem door zijne wapenbroeders een gedenkteeken opgericht en Runeberg wijdde een zang aan zijne herinnering: ‘De vijfde Juli’, de dag, waarop hij sneuvelde, sneuvelde ten gevolge van een noodlottig misverstand, waartoe zijn eergevoel aanleiding gaf. In 't gevecht bij Hörnefors voerde hij bij den terugtocht de achterhoede aan en posteerde zijne jagers achter een houtstapel om van daar op den vijand te vuren. Toen generaal Sandels daar voorbtjreed, riep hij mismoedig en gemelijk over den uitslag van 't gevecht, Duncker toe: ‘Wat overste, wordt ge bang?’ Duncker antwoordde: ‘Dat ben ik nooit geweest’. Sandels reed verder, maar Duncker hield stand, ofschoon hij later bevel kreeg te retireeren. Ook na herhaald bevel, na opeisching van de Russen en de verzekering, dat hij omsingeld was, antwoordde hij door een hernieuwden kogelregen en hij sneuvelde dan ook.

Dat bij dergelijke gevoelens, als uit deze zangen spreken, de onbekwame veldmaarschalk Klingspor niet gespaard wordt, laat zich denken. Welk eene tegenstelling tusschen hem en zijne onderbevelhebbers als Döbeln en Sandels! Hem moet voor een groot deel al 't ongeluk in dien oorlog worden toegeschreven. Hij was het, die, om van andere fouten in de uitrusting van 't leger niet te spreken, tegen allen goeden raad in bij Tavasthus geene partij trok van zijne gunstige stelling, die onophoudelijk terugtrok en daardoor allen, behalve zijn eigen persoon, aan gevaar bloot stelde. Evenzoo bekend is het, hoe hij vluchtte onder en zelfs na den zegerijken slag bij Siikajoki en den vijand negen dagen rust liet, voordat hij op nieuw bij Revolaks werd aangevallen en toen op nieuw zeven weken liet verloopen, voordat de vijand werd achtervolgd. Hij was het, die na den slag bij Nykarleby weer drie weken rustte en van de buiten zijn toedoen behaalde schoone overwinning bij Lappo geen voordeel deed trekken. Hij was geen soldaat, maar hoveling; hij had trouwens zijne militaire loopbaan begonnen in 't door maitressen geregeerde leger van Lodewijk XV en die leerschool deed hij alle eer aan. Zijne figuur moest geteekend door Vaandrig Stål en hij deed het met scherpe trekken in de volgende satire:

Vreugdgejuich uit Cronstedts leger
Was in Franzila vernomen,
Want van Siikajoki's zege
Was bericht daar aangekomen.
En in blijde broederkringen
Werd op 't vaderland gedronken,
Op den eersten straal van voorspoed,
Op herwonnen eer geklonken!

En twee dappre veteranen,
Oversten ook waren 't beide,
De oude Christjemin en Lode
Zag men aan elkanders zijde.
Aminoff zat bij hen neder,
Hunsgelijke in moed en jaren,
Wijl rondom hen jonge krijgers
In een kring gezeten waren.

Vroolijk sprak men bij den beker,
Sprak er vrij van alle dingen;
Want in zulk een kring behoefde
Niemands tong zich te bedwingen.
Laken kon men zonder vreeze
Elke fout van wie er heerschte,
Onder de adellijke namen
Klonk des maarschalks naam het eerste.

Aflecht, die bij Revolaks reeds
Stierf den dood des vaderlanders,
Zeide vroolijk: ‘Leve Klingspor!
Broeders, ja, want hij wordt anders.
Kluchtig wordt het hem te aanschouwen,
't Hoofd heeft hij thans opgeheven.
Vroeger draafde hij door 't land heen,
Maar nu is hij staan gebleven’.

Een van Cronstedts adjudanten,
Reiher viel hem in de rede:
‘Die hier zegt, dat Klingspor stand hield,
Deelt vervloekte leugens mede.
Adlercreutz was 't, die met Hertzen
Schande wischte uit onze zielen,
Maar de maarschalk vloog, als zat hem
Weer de duivel op de hielen.’

Furumark deed dus zich hooren:
‘Ja, de koning is te laken,
Die in 't spel, dat wij hier spelen,
Zulk een slechten troef ging maken.’
‘Gij zijt niet in staat’ sprak Ladau,
‘Zijn Verdiensten af te meten,
Hart hebt gij, een maag de maarschalk,
Gij kunt sterven en hij eten.’

Ehrnroth sprak: ‘Laat ons bedenken,
Waar hij 't eerst zijn licht deed schijnen,
Warmte toch voor de eerewetten
Vindt men in geen magazijnen[1].
Daar begon zijn heldenloopbaan
Eenmaal toch als kommissaris;
Is 't dan vreemd, dat hij aan tafel
Eerder dan op 't slagveld klaar is?’

Tigerstedt, de Finsche jongling,
Die vroeg Aflechts lot zou deelen,
Beet van gramschap op zijn tanden,
Toch kon 't niet zijn toorn verhelen.
‘'t Is wel waar, hij is een vreemdling,
Wies niet op in deze streken,
Hij verstaat niet onze zeden
Noch de taa!, die wij hier spreken.’

‘Maar ons land toch, dat nu zag hij
Met zijn eilanden en scheren,
Zag als wij van onze bergen
Al die duizend, duizend meren.
Zonder God en zonder harte
Moet hij zijn, dien 't niet betoovert,
Die niet liever tot den dood vocht
Dan dit land te zien veyoverd.’

Christjernin zag op naar Lode:
‘Hoort gij, broeder, wel dien jongen?
Klingspor's naam is als gewoonlijk
Weer geweest op alle tongen.

1 Men beweerde, dat Klingspor uit zijne betrekking als algemeen krijgscommissaris in den oorlóg van 1788 zulke grove en onbehoorlijke voordeelen wist te trekken, dat hij daarom tegen den vrede was. In 1791 waren de rekeningen nog niet afgesloten.

Of wij bloeden of wij sneuvlen,
Zalig mogen wij ons achten,
Beter zoo, dan dat het lot ons
Van den maarschalk stond te wachten.'

Lode, de oude, barsche krijger,
Had bij alles nog gezwegen,
Maar nu rees hij van zijn zetel,
't Bloed was hem naar 't hoofd gestegen.
En hij leegde 't glas ten bodem,
Zette 't, of hij 't breken wilde,
Sprak, den hoed al onder de armen
Wijl zijn stem van woede trilde:

'Ik ga heen uit dit gezelschap,
Andren moog' het hier behagen:
Waar men komt, men hoort van Klingspor
Slechts met schimp en hoon gewagen.
Andre stof dan de arme maarschalk
Schijnt er wel geheel te ontbreken:
Schande is 't, dat het dappren mannen
Lust van zulk iemand te spreken.'

Niet minder scherp wordt Koning Gustaaf Adolf ten toon gesteld, en Runeberg's satire moest te meer treffen, daar hij die in 'tzelfde metrum stelde, waarin Tegnér Karel XII - dien Gustaaf Adolf zocht na te bootsen - bezong in zijn populair en schoon:

'De jonge held, Vorst Karel.'

De koning.

Gustaaf Adolf, de koning,
Verhief zich in zijn zaal.
Hij had zoo lang gezwegen,
Maar luid klonk nu zijn taal.
Slechts klein was 't aantal hoorders,
Dat aan zijn lippen hing:
't Was maarschalk Toll, graaf Piper
En Karel Lagerbring.

Hoog ernstig sprak de koning
   En dus weerklonk zijn woord:
‘Ons Einsche heer, God beter 't,
   't Gaat achteruit, niet voort.
Wat wij van Klingspor hoopten,
   Is opgegaan als rook,
En Sveaborg ontviel ons,
   Dien steun verloren we ook.

Op de openbaring hebben
   Wij al zoo lang gebouwd,
De aartsengel laat zich wachten,
   Nog wordt hij niet anschouwd.
Wel zien wij ondertusschen,
   Des vijands nadering;
Dat is voor ons, als koning,
   Een zeer bedenklijk ding.

Dies hebben wij genomen,
   Een koninklijk besluit,
En wat wij nu beraamden,
   Wij voeren 't ernstig uit.
De wapens moet m' ons brengen
   En nog wel dezen dag,
Die Zwedens leeuw eens wijdde
   Bij Narva in den slag.

En koning Karel's handschoen
   Dien trekken wij hier aan;
In kwaliteit van koning
   En held wordt dit gedaan.
Wij gorden om de lenden
   Het slagzwaard van den held;
Dat weer de zwakke wereld,
   Zich, als door hem, ontstelt.

Gij, Piper, trek den handschoen
   Ons aan de rechterhand,
En Lagerbring zal helpen
   Ons aan den andren kant.
Gij, maarschalk Toll, gij oude,
   Zijt door uw eer het waard,
Ons lichaam dan te omgorden
   Met zijn zeeghaftig zwaard.’

Gustaaf Adolf, de koning,
Stond ras, een god gelijk,
In koning Karel's luister
Voor deze drie te prijk.
Te trotsch nu om te spreken,
Zweeg in dat uur zijn mond,
Hij ging met reuzenschreden
De zaal een keer in 't rond.

Hun wachtte, als hij 't gedaan had,
Een ander schouwspel - zie,
Hij gaf én zwaard én handschoen,
Weer over aan de drie,
Zag op hen neer met blikken,
Waar heilige ernst uit sprak,
En 't was met deze woorden,
Dat hij zijn zwijgen brak:

‘Gij, Lagerbring, snel daadlijk
Naar 't leger en verhaal,
Dat we ons genadig sierden
Met Karel's wapenpraal.
Veldmaarschalk Toll, graaf Piper,
Van 't geen uw oog hier zag,
Benoem ik tot getuigen
U op deez' grootschen dag.’

Of in den Finschen oorlog
Een wending is geschied
Door 't dapper stuk des konings -
't Geschiedboek meldt dit niet.
Maar vast is 't, dat verbazing
Zijn wereld toen beving:
Veldmaarschalk Toll, graaf Piper
Zoowel als Lagerbring.

Ook aan dit gedicht ligt eene gebeurtenis ten grondslag, die in den Pommerschen oorlog voorgevallen is. Ofschoon nu volgens het oordeel van Fin en Zweed beiden deze satire veel tot de populariteit van Runebergs bundel heeft bijgedragen, is het oordeel daarover toch niet eenstemmig, evenals trouwens Gustaaf IV Adolf zeer verschillend beoordeeld wordt. Zijne talenten en zijn van nature goed hart werden door eene verkeerde

opvoeding op een dwaalspoor gebracht, zijne standvastigheid ontaarde in koppigheid, zijne ridderlijkheid in doldrieste dapperheid, in Don Quijoterie. Hij meende als een tweede Karel XII een beslissenden invloed op de staatkunde van Europa te kunnen uitoefenen en evenals deze eenmaal Rusland trotseerde, waande hij Napoleon te kunnen weerstaan. Hij reisde in 1803 naar Duitschland om den terugkeer der Bourbons te bewerken en gaf daardoor blijken van weinig politiek inzicht, maar tijdens zijn verblijf uitte zijn ridderlijk eergevoel zich in de pogingen, die hij aanwendde tot redding van den uit Baden ontvoerden hertog van Enghien.

Toen deze ongelukkige vorst vermoord was, diende hij op den rijksdag te Regensburg eene nota in, waarin hij zijne verontwaardiging te kennen gaf en zond den koning van Pruisen de orde van den Zwarten Adelaar, die Napoleon ook had ontvangen, terug, omdat zijne ridderlijke eer hem verbood wapenbroeder te zijn van een moordenaar. Zulke trekken pleiten stellig voor hem als mensch en wonnen voor goed de harten van vele zijner onderdanen. Maar als vorst beging hij vele en groote misslagen, waardoor hij zijn land aan den rand des verderfs bracht. Zoo wilde hij Rusland den oorlog verklaren, omdat eene grensbrug niet volgens zijn verlangen aan de eene zijde met de Russische, aan de andere met de Zweedsche kleuren beschilderd was.

Hij wees de gunstige voorwaarden af, die Napoleon kort voor den vrede van Tilsit hem aanbood, hief den wapenstilstand op en - verloor daardoor Stralsund en Rügen. Tijdens de onderhandelingen te Tilsit had Napoleon aan Alexander Finland aangeboden in ruil van diens hulp tegen Engeland. En Engeland, dat in Zweden eene stapelplaats voor koloniale goederen zocht en in Gothenburg vond, stijfde Gustaaf IV Adolf in zijne vijandschap tegen Napoleon en wist een bondgenootschap met hem te sluiten.

Wij zagen reeds, hoe de Zweedsche koning door zijne onberaden handelwijze zijne bondgenooten verbitterde, maar ook den Zweedschen adel en de Zweedsche troepen maakte hij tot vijanden. Het leger, dat op de grenzen van Noorwegen lag, stond op en marcheerde naar Stockholm. De koning werd in zijn eigen slot gevangen genomen, deed kort daarop afstand van de regeering en zwierf sedert in den vreemde om. Potgieter die hem ontmeette, 't zij hier in Holland, waar Gustaaf onder

den naam van Overste Gustavsson vertoefde, 't zij in Aken, waar hij door privaatlessen in zijn onderhoud voorzag, zegt: ‘Ons verrast, de poëzy dier dagen doorloopende, haar stilzwijgen over deze omwenteling niet. Er viel geen zegezang te zingen bij een val door zooveel vernedering voorafgegaan; zoo de jonkheid ondanks de verzwaring des juks had gezwegen, het dagende ochtendrood lokte tot andere liederen uit dan klachten over de voorbijgegane duisternis. Toch zouden wij verzuimen regt te doen als wij Franzén, Wallin, Tegnér en Geyer, het viertal, aan 't welk Zweden de wedergeboorte zijner poëzy heeft dank te weten, er geen lof voor toekenden, Gustaaf IV Adolf niet te hebben bewierookt, toen hij den scepter zwaaide; hem te hebben gespaard, toen deze zijner hand werd ontrukt. Vorsten te vieren, vorsten te vleijen, hare eigen waardigheid voorbij te zien om de onderscheidingen, om de weelde, welke deze in staat zijn te bedeelen, is helaas! het oude zwak, is schier de ongeneeslijke ziekte der kunst, trots de wrangste teleurstelling nog niet afgelegd, welke zij zich, hoe wreed er voor beschimpt, nog niet schaamt! Als dergelijke kinderachtige kleingeestigheid ooit medelijden wekken mogt, wreed zou het geweest zijn dat te weigeren, zoo het tijdperk, dat op het Gustavische volgde, liefde voor de letteren erfelijk had geloofd in het koninklijk huis. Verre van daar, het viertal heeft aan geenerlei vergoêlijking behoefte’.

De Zweedsche dichters zwegen dus bij Gustaafs val, Runeberg niet, maar kon hij, mocht hij anders doen? Waar hij een bitter vonnis uitsprak over den laffen maarschalk, mocht hij daar den koning sparen, die dezen de veldheerstaf toevertrouwde, den koning, die oorzaak was van den oorlog? Ik geloof het niet.

VI.

Als jongen kwam ik vaak bij een metalenkruisridder, die onuitputtelijk was in vertellingen van den tiendaagschen veldtocht en van de belegering der citadel. In zijne kamer prijkten dan ook papa Chassé en verschillende tafereelen uit dien oorlog. Een daarvan droeg het volgende onderschrift, dat hij ons zoo vaak voorlas, dat wij 't van buiten kenden en 't mij nog is bijgebleven:

Zie hier den held Chassé
Aan 't hoofd van zijne braven
Oud-Hollands waren roem
En heldengrootheid staven,
Terwijl de wufte Belg
Te bang om zelf te vechten
Den Prank dient op zijn wenk
Als laffe beulenknechten.

Natuurlijk, iedere Belg was toen een lafaard, een verrader, gelijk in vroeger tijden Spanjaard synoniem was met bloeddorstigen wreedaard! Runeberg heeft zich voor een partijdig oordeel over den veroveraar van zijn vaderland weten te wachten. Gedeeltelijk laat zich dit verklaren, doordat Finland onder Rusland's beheer meer vrijheid genoot dan onder Zweden en sedert aanmerkelijk in bloei is vooruitgegaan. Geene pogingen werden er door de nieuwe heerschers aangewend 't Zweedsch of 't Finsch, te verdringen door het Russisch, de oude wetten en gebruiken werden zooveel mogelijk ontzien, van alle wingewesten van Rusland geniet Finland de meeste vrijheid: het feit, dat de zangen van vaandrig Stål, waarin 't nationaliteitsgevoel zoo sterk verheerlijkt wordt, in Rusland door de censuur niet verboden werd, is daarvan zeker reeds een sterksprekend bewijs.

Maar gedeeltelijk zijn Runeberg's eigen indrukken oorzaak geweest van afwezigheid van bitterheid en verachting van den overheerscher, die bijv. de Poolsche volksliederen kenmerken. Een der dapperste officieren, de populaire generaal Kulneff, was lang met zijne afdeeling om en in Jakobsstad, Runeberg's geboorteplaats, gelegerd en had zijn intrek genomen bij 's dichters vader. Maar diezelfde onverschrokken houwdegen, ruw van uitzicht, ruw van vormen, was een goedhartig, rechtschapen man, een kindervriend. En 't is ook van Runeberg's eigen moeder, dat hij in 't gedicht, waarin ons Kulneff's beeld geteekend wordt, zegt:

Nog spreekt er menig moeder van,
Hoe zij wel schrikte, als Kulneff kwam
En nadertrad en één, twee, drie
Haar slapend kind uit 't wiegje nam.
Maar 't was slechts om een kus te doen,
Hij nam dien en hij lachte toen
Zoo goedig - daar hangt zijn portret,
Kijk eens, zoo lachte hij toen net.

De jonge Runeberg was een van Kulneff's lievelingen, en wist zich later goed dien zwaar gebaarden Rus te herinneren, die hem dikwijls tot moeders schrik boven op kasten en kachel zette. Menige anecdote leeft er nog in Jakobsstad van Kulneff. Zoo wordt er verteld, hoe hij, een held met het zwaard, maar ook met den beker, aan 't einde van een bal zijne danseres gelastte haar schoen uit te trekken, dien uit een bowl vulde en op hare gezondheid leegdronk.

Toen Kulneff de stad bezette, beving de schrik iedereen, maar spoedig werd het anders en Kulneff zoo vertrouwd met de bevolking, dat hij zelfs verlangde eenmaal in Jakobsstad begraven te worden. Dat Kulneff verbood op Björnstjerna te vuren en de Zweedsche generaal aan zijne voorposten gelastte Kulneff te sparen, is een van de vele trekken, die van hem verhaald worden en zijne populariteit verklaren.

En in het gansche Finsche heir
Vond men niet een soldaat,
Die niet van d' ouden Kulneff hield,
Als van zijn kameraad.
Als hij 't bekend gezicht maar zag,
Dan groette blijde met een lach
Den beer uit het Kozakkenland
Zijn broêr van Saima's-strand.

Naar ons trok hij zijn zwaard en lans,
Verwondde ons vaak en zwaar,
Maar toch beminnen wij zijn eer,
Alsof het de onze waar'!
Wat sterker nog dan een'ge band
Van vaandel of van vaderland
In d' oorlog ons verbroed'ren doet,
't Is - de eigen heldenmoed.

Verachtlijk is de lafaard slechts,
Hem enkel treffe smaad,
Maar heil hem, die met dapperheid
Zijn krijgsmansloopbaan gaat.
Een blij hoezee, een luid hoezee
Voor iedereen, die moedig streê,
Hoe jegens de onzen ook gezind,
Een vijand of een vrind!

Ik zou naast dezen Russischen ook de Zweedsche generaals Döbeln en Sandels willen vermelden, maar de uitgebreidheid van stof dringt me tot beperking, ik mag voor een enkelen bundel van Runeberg geene ruimte meer vragen. Mij is, sedert ik het eerste gedeelte van dit opstel schreef, tot mijne blijdschap gebleken, dat er in ons land meer zijn, die den Zweedschen dichter in 't oorspronkelijke kunnen lezen dan ik had durven hopen, maar toch geloof ik, dat het geven van proeven van 's dichters talent moet voorafgaan, zoo latere kritiek belangstelling zal opwekken. Dit moge me verontschuldigen voor het zoo laat verschijnen van dit tweede gedeelte. Zoo ik het geduld der lezers van ‘de Gids’ niet op te zware proef heb gesteld, en 't me gelukt is belangstelling voor Runeberg op te wekken, zullen zij me, hoop ik, hunne aandacht niet onthouden, wanneer ik binnen kort die vraag voor zijne grootere epische, zijne lyrische en dramatische gedichten, die hem niet minder roem verwierven dan de ‘Zangen van Vaandrig Stål.’

De Zweedsche Professor Nyblom, die de eerste Zweedsche kompleete uitgave van Runebergs werken bezorgde, bracht in 1869 een bezoek aan den Finschen dichter die toen reeds lijdende was. Daar zag hij onder andere kunstwerken - de Einsche zanger was een beminnaar der schoone kunsten en zijne eenvoudige woning was versierd met meesterstukken van schilder- en beeldhouwkunst - op een buffet eene groote zilveren bokaal, welker deksel prijkte met Finlands leeuw en die rondom versierd was met beelden en inscripties. Nauwelijks had Runeberg gezien, dat zijn bezoeker met opmerkzaamheid daarnaar keek, en vergeefs beproefde haar met de eene hand op te tillen, of hij kwam in zijn rolstoel - eene beroerte had zijne beenen verlamd - naar de tafel, haalde de bokaal er af en hield haar voor den bezoeker omhoog. Trotsch rustte zijn blik op dat pronkstuk en wel mocht hij dat doen: het was een geschenk van de nakomelingen van de strijders van 1808.

Niet lang zal het duren, of Helsingfors zal met zijn standbeeld prijken, dat vervaardigd wordt door 's dichters zoon Walter, een uitstekend beeldhouwer, die ook eene hooggeroemde buste van zijn vader heeft gemaakt.

Runeberg zelf mocht reeds ondervinden, dat zijn naam niet alleen op ieders lippen zweefde, maar dat ook zijne gedichten ieders hoofd vervulden. Toen hij zich in Borgå vestigde bewoonde hij eerst een klein onaanzienlijk huis in eene der buitenwijken.

Toen hij na jaren eens 's avonds laat in 't stille stadje rondwandelde, bekroop hem de lust nog eens die eenvoudige woning te zien, waar hij zooveel doorleefd had. Hij vond haar weer: het licht scheen door de luiken, hij kon zich niet weerhouden daardoor te gluren en hij zag een schoenmaker, die druk aan 't werk was en daarbij een liedje, zong. Hij luisterde - en zie, 't was een van zijne eigen liederen, daar, in die woning gedicht. Met tranen in de oogen keerde Runeberg naar zijn huis terug.

Wageningen.
C. HONIGH.

Tartuffe.

I.

Wij zijn in Mei 1664.

Het kasteel van Versailles, hoewel eerst later door Lodewijk XIV aanmerkelijk uitgebreid, is reeds, zoowel door zijn rijk gemeubelde zalen als door zijn bloemhof en lommerrijke wandeldreven, een lustoord, waardig den Roi-Soleil en zijne hofhouding te ontvangen.

En thans schittert het van goud en purper, van zijde en edelgesteenten. De hofstoet is *au grand complèt*. Meer dan zes honderd gasten zijn daar bijeengekomen. Want Lodewijk XIV geeft een feest of liever een reeks van feesten, officieel ter eere van de koningin-moeder Anna van Oostenrijk en van de jonge koningin Maria Theresia, officieus, naar men wil, ter eere van Mademoiselle de la Vallière, die eerst kort geleden, na een belangwekkende ongesteldheid, aan het hofleven en aan haren koninklijken beschermer is teruggegeven.

De feesten, waaraan men den pompeuzen naam van *Les Plaisirs de l'Ile enchantée* had gegeven, en die een geheele week van 7 tot 13 Mei zouden duren, waren bestemd om alle vorige in luister te overtreffen.

Den eersten dag werd een *course de bague* (ringrijden) gehouden, voorafgegaan en gevolgd door een allegorische voorstelling, waarin Apollo voorkomt omringd door de koperen, de ijzeren, de zilveren en de gouden eeuw, de twaalf uren van den dag en de twaalf hemelteekenen, en waarin onder anderen aan het slot door Molière, als Pan, met Diana op een in de lucht zwevende rots gezeten, een zesregelig vers tot de koningin werd gericht. Den tweeden dag werd men vergast op eene *Comédie galante* met zang en dans, *La Princesse d'Elide*, door Molière voor deze gelegenheid in der haast, half in poëzie, half in proza, op het papier ge-

worpen. Den derden dag werd de feestelijkheid voortgezet met het *Ballet du Palais d'Alcine*.

Lully, die van hof-koksjongen allengs tot hof-kapelmeester, Directeur der *Petits violons*, was opgeklommen, en zich later door zijne opera's een naam in de geschiedenis der muziek zou verwerven, had voor al deze vertooningen de muziek gecomponeerd.

Aan afwisseling geen gebrek: optochten, een loterij, verlichting, vuurwerk hielden voortdurend de feestvreugde gaande.

Den zesden en voorlaatsten feestdag, den 12^{den} Mei, wachtte den feestelingen een genot van eenigszins anderen aard.

Molière zou een nieuw stuk doen opvoeren; ditmaal geen gelegenheids-fabrikaat als *La Princesse d'Elide*, maar het grootste gedeelte eener nieuwe comedie, waarover reeds lang werd gefluisterd, en die bestemd scheen om veel indruk te maken.

Allen zijn in gespannen verwachting. Men kende den schrijver van *Les Précieuses ridicule?*, van *l'Ecole des Maris* en van *l'Ecole des femmes*, wiens bijtende satire reeds vroeger zooveel hoofden warm gemaakt en zooveel pennen in beweging gebracht had. Wat zal het thans zijn, en op wien zullen ditmaal zijn scherpe pijlen gericht wezen?

Daar wordt het scherm opgehaald. Het tooneel is eenvoudig genoeg: een kamer met twee fauteuils, een tafel en twee kandelaars[1].

Men behoeft niet lang te gissen, waar de dichter heen wil. Geen lange tirades noch ingewikkelde inleiding stellen het geduld der toehoorders op de proef. Een meesterlijke expositie plaatst hen terstond *in medias res*.

Al spoedig is het allen duidelijk, dat hier geen dwaze gewoonte, als in de *Précieuses ridicules*, wordt belachelijk gemaakt; dat geen verliefde oude knorrepot, als Sganarelle uit *l'Ecole des Maris*, geen wanhopige jonge minnaar, als Arnolphe uit *l'Ecole des femmes*, hier de aandacht vraagt.

Molière had ditmaal wat dieper gegrepen en een saillante persoonlijkheid tot onderwerp van zijn comedie gekozen. De type, die hij onder den naam van TARTUFFE ten tooneele bracht, tintelde van waarheid en van actualiteit.

1 In het belangrijke werk van Despois: 'Le Théatre Français sous Louis XIV' wordt uit een manuscript in de Bibliothèque nationale berustend als 'mise en scène' van *Tartuffe* vermeld: 'Le théâtre est une chambre. Il faut deux fauteuils, une table, un tapis dessus, deux flambeaux, une batte.'

Men kon ze met name noemen, misschien hier in den hofkring zelfs met den vinger aanwijzen, die indringers, die onder het vaandel van den godsdienst zich een plaats aan den haard en aan den disch verzekerend, van lieverlede het vertrouwen van de huisgenooten zóó wisten te winnen, dat hun heden een advies werd gevraagd over huiselijke aangelegenheden en morgen wellicht reeds het bestier over het fortuin, geheel of ten deele, werd toevertrouwd. En ook, men moest het toegeven, dat deze lieden maar al te vaak het hun geschonken vertrouwen beloonden door in de kringen, waar men hen dulde, den fakkel van twist en tweedracht of het vuur van onreinen hartstocht te doen ontbranden.

Dat alles ging gewis bij velen om, op dien gedenkwaardigen namiddag van 12 Mei 1664 in het kasteel van Versailles.

Maar hoe treffend waar de type ook mocht zijn, die Molière ten tooneele voerde; de toon waarop hier voor een zoo talrijk en aanzienlijk gezelschap gesproken werd over veel wat gewoonte en opvoeding hun geleerd had althans in 't openbaar als heilig en eerbiedwaardig te ontzien, klonk den meesten vreemd in de ooren. Was het met toestemming van Lodewijk XIV, van den koning, die de belangen van den Katholieken eeredienst zoo ijverig ter harte nam, dat hier - zij het dan ook door een huichelaar - op zalvenden toon de hemel werd aangeroepen, dat gespot werd met het gebed en de vroomste praktijken belachelijk werden gemaakt?

Zoo vroeg men zich af, en zag aarzelend naar den koning, die met gespannen aandacht en blijkbare instemming het stnk volgde. Lodewijk XIV kon het intusschen niet ontgaan, hoe de toehoorders groote oogen opzetten, en hun lach, die den zijnen beantwoordde, iets pijnlijks en gedwongens had. Wie zeker wel het allerminst hare verontwaardiging zal hebben verborgen, is de koningin-moeder, de devote vorstin, die Molière in zijn opdracht voor *la Critique de l'Ecole des femmes* had geroemd als eene ‘qui ne dédaigne pas de rire de cette même bouche dont elle prie si bien Dieu’. Gelachen mocht zij hebben over de maatschappelijke dwaasheden, die Molière in zijne vroegere comedies tentoonstelde, thans ging het haar te ver. Een dergelijke ergerniswekkende vertooning mocht niet geduld worden.

Het verdient opmerking, - al laat het zich ook uit den slaafschen oogendienst, die aan het Hof van Lodewijk XIV beoefend werd, verklaren -, dat zij die de feesten te Versailles bij-

woonden, in hun relazen over alles uitweiden behalve over het merkwaardigste: de opvoering van *Tartuffe*. Marigny, die in een brief aan een tijdelijk buiteri Frankrijk vertoevend edelman een verslag van de feesten gaf, weet zich van den 12^{den} Mei niets te herinneren dan de prachtige loterij. Te meer waarde hebben daarom de volgende mededeelingen betreffende den zesden feestdag, voorkomende in eene in 1665 gedrukte beschrijving der ‘Plaisirs de l'Ile enchantée’:

> ‘Le soir, Sa Majesté fit jouer les trois premiers actes d'une comédie *Tartuffe*, que le sieur de Molière avoit faite contre les hypocrites; mais quoiqu'elle eût été trouvée fort divertissante, le Roi connut, tant de conformité entre ceux qu'une véritable dévotion met dans le chemin du ciel et ceux qu'une vaine ostentation de bonnes oeuvres n'empêche pas d'en commettre de mauvaises que son extrême délicatesse pour les choses de la réligion, ne put souffrir cette ressemblance du vice avec la vertu, qui pouvaient être pris l'un pour l'autre. Et quoiqu'on ne doutât pas des bonnes intentions de l'auteur, il la défendit pourtant en public, et se priva soi-même de ce plaisir pour n'en pas laisser abuser d'antres moins capables d'en faire un juste discernement.’

Dat de koning vooralsnog geen openbare voorstelling van *Tartuffe* wenschte, wordt reeds drie dagen na zijn vertrek uit Versailles, vrjf dagen na de voorstelling ten Hove, door de *Gazette* medegedeeld. Het is derhalve moeielijk aan te nemen - gelijk sommigen doen[1] - dat de intriges der Jansenisten dit besluit zoude hebben uitgelokt. Veel waarschijnlijker is het, dat de naaste omgeving, en in het bijzonder de koninginmoeder, haar invloed zal hebben doen gelden en dat de koning, die het met de moraal in geen enkel opzicht streng placht te nemen, maar die destemeer gehecht bleek aan de vormen van den Katholieken godsdienst, inderdaad verkeerde uitleggingen vreesde en derhalve liever een meer geschikt oogenblik afwachtte.

Was bij die eerste opvoering de *Tartuffe* reeds geheel voltooid, en wilden Molière zoowel als zijn koninklijke meester wellicht eerst den indruk nagaan, dien het eerste gedeelte der comedie op het publiek en de heeren Tartuffes zou maken,

1 Onder anderen Louis Lacour in Le Tartuffe, par ordre de Louis XIV. Paris, 1877.

alvorens hun de ontmaskering en het tragisch einde van zijn held voor oogen te stellen?

Het is zeker niet wel denkbaar, dat, terwijl in de drie bedrijven de handeling zoo geleidelijk voortschrijdt en de verschillende karakters zoo scherp zijn geteekend, althans niet reeds het algemeene plan van de comedie door Molière zou zijn vastgesteld; en Michelet fantaiseerde als naar gewoonte, toen hij in zijn *Histoire de France* de stelling verkondigde, dat *Tartuffe* in *drie* bedrijven één geheel uitmaakte en 'plus forte' was dan de comedie in *vijf* bedrijven, die wij thans kennen, omdat de twee laatste gedeelten alleen zouden strekken tot verheerlijking van den grooten koning. Dat het beroemde tooneel tusschen Tartuffe en Elmire, waarin onze held zich in zijn gansche laagheid vertoont en den goedgeloovigen echtgenoot, Orgon, eindelijk de schellen van de oogen vallen, eerst aan het eind van het 4de bedrijf voorkomt, is een kleinigheid die aan Michelet schijnt te zijn ontgaan.

Reeds vroeger[1] verhaalde ik hoe R o u l é in een bijvoegsel tot zijn werk *L'Homme glorieux* tegen Molière te velde trok. Voor een loftuiting op den koning, omdat hij, zooals het in dit pamflet heet, Molière zou gelast hebben zijn verfoeilijk werk te verscheuren en te verbranden, had Roulé intusschen weinig grond. Mag men een van 1702 dagteekenend manuscript van Brossette gelooven, een stuk dat zich in de Bibliothèque nationale bevindt, dan zou de koning tot den dichter gezegd hebben, dat men de vromen niet moest verbitteren, en hij hem dus verzocht zijne comedie niet in het openbaar op te voeren. Van een eigenlijk verbod blijkt niets.

Molière zelf herinnert in het Placet, dat hij voor de eerste openbare opvoering tot den koning richtte, dat zijne Majesteit verklaard had 'qu'elle ne trouvait rien à dire de cette comédie'.

Lodewijk XIV kon en wilde dan ook waarschijnlijk niet beletten dat het stuk bij particulieren voorgelezen, en zoo in de voornaamste kringen bekend werd. Toen in het eind van Juli de pauselijke legaat, kardinaal en neef van den paus, te Fontainebleau vertoefde, en hem het stuk, dat door Roulé pas met zooveel heftigheid was aangevallen, werd voorgelezen, bleek het dat deze prelaat, die trouwens in Italië aan heel wat grooter vrijheden gewoon kon zijn geraakt, er niets op had aan te merken.

1 Molière en zijn vijanden. De Gids, Juli 1879, blz. 12, 13.

Den 25sten September van hetzelfde jaar werden de drie bedrijven van *Tartuffe* te Villers-Cotterets opgevoerd voor Monsieur, 's konings broeder, den echtgenoot van Madame Henriette d'Angleterre, aan wie *l'Ecole des femmes* was opgedragen. Twee maanden later reeds, den 29sten November, had in het kasteel Raincy nabij Parijs, op last van den Prins van Condé, de opvoering van *Tartuffe* in vijf bedrijven plaats. Toen was derhalve het stuk voltooid, en het is ongetwijfeld in dezen vorm dat het achtereenvolgens in verschillende salons gelezen werd. Het behoorde, naar het schijnt, tot den *bon ton* zijn gasten op Molière's *Tartuffe* te onthalen. Boileau verhaalt in zijne van 1665 dagteekenende 3e Satire, *Description d'un repas ridicule*, hoe de gastheer beloofd heeft dat

> Molière avec Tartuffe y doit jouer son role.

In zijn *Discours au Roi* van hetzelfde jaar spreekt Boileau van de lieden, wier geest

> Se couvre du manteau d'une austère vertu,

en wier hart

> qui se connait et qui fuit la lumière,
> S'il se moque de Dieu, craint Tartuffe et Molière.

Genoeg om aan te toonen, dat, al was de publieke vertooning voorloopig uitgesteld, *Tartuffe* niettemin aan de orde bleef.

Molière was er de man niet naar, om wat hij op het hart had te smoren, of op den duur alleen binnenskamers uit te spreken.

Toen in den zomer van 1667 de koning naar de Nederlandenden was vertrokken, scheen den dichter het oogenblik gunstig om met *Tartuffe* voor een grooter publiek op te treden.

Den 5den Augustus werd het stuk opgevoerd onder den titel 'l'Imposteur'. De held was herdoopt in Panulphe, maar de tooneelspelers hebben de comedie zeker nooit anders gekend dan onder den naam, waaronder zij hun lief was geworden, en als *Tartuffe* komt zij ook op den datum van 5 Augustus 1665 in Lagrange's *Régistre* voor.

Het verbod na deze eerste voorstelling, op last van den parlementspresident Lamoignon, de reis van Lagrange en Torillière naar Rijssel, waar de koning zich bevond, het mandement van den Aartsbisschop, veronderstel ik als bekend[1].

1 De Gids, Juli 1879, blz. 15.

Zoo hadden, noch de verandering van titel, noch de ‘adoucissements’ die Molière, volgens zijne verklaring in het 2^{c} Placet aan den Koning, had aangebracht, noch het feit dat hij thans zijn held gekleed als ‘homme du monde’ deed optreden, iets gebaat.

Zeven weken verliepen eer de gewone voorstellingen werden hervat, en het is niet onmogelijk dat er bij Molière, gelijk Bazin meent, een ‘fier ressentiment’ in het spel was over den weinigen steun, dien hij bij deze gelegenheid van Lodewijk XIV had ondervonden. Intusschen bleef hem niets over dan betere tijden af te wachten. Die zouden anderhalf jaar later aanbreken, anderhalf jaar die Molière alweder niet voorbij liet gaan, zonder zijn werk te herzien, hier, in 't bijzonder in de rol van Cléante, de strekking van het stuk wat scherper in het licht stellend, ginds verzachtend wat, als te personeel, te veel aanstoot kon geven[1].

En zoo verscheen *Tartuffe*, nadat in Mei 1668 de vrede te Aken was gesloten, nadat de strijd in de kerk tusschen Jezuïten en Jansenisten was bijgelegd en de katholieke koning met Rome was verzoend, Dinsdag den 5^{den} Februari 1669 onverwachts op het affiche van den schouwburg in het Palais Royal, om thans voor goed bezit te nemen van het tooneel.

II

TARTUFFE is een universeel type, dat nog na twee eeuwen als het onovertroffen beeld van den huichelaar geldt, maar tevens geeft de comedie ons een beeld van den tijd waarin zij geschreven werd, en dit verklaart zoowel den feilen tegenstand als den krachtigen steun, die Molières meesterstuk van zijn tijdgenooten ondervond.

De 17de eeuw in Frankrijk is een tijdperk van reactie. Op den scepticus Montaigne, den epicurist Ronsard en den cynicus Rabelais, waren de vertegenwoordigers van den kerkelijk-christelijken zin, Pascal, Corneille en Racine, gevolgd. Maar bij velen bestond de grondlaag nog altijd uit scepticisme, vermengd

1 Het verschil tusschen de *Tartuffe* van 1667 en dien van 1669 leeren wij het best kennen uit het overzicht van eerstgenoemden arbeid, zooals het voorkomt in de *Lettre sur la Comédie de l'Imposteur* (Augustus 1667), overgedrukt naar den oorspronkelijken tekst door Paul Lacroix (Turin, 1870).

met een zeker heidensch epicurisme, en het behoeft niet te verwonderen dat bij dezulken de devotie niet veel meer was dan een vernis, een galakleed voor plechtige gelegenheden, waarin zij zich bekneld voelden en dat zij zich haastten af te leggen, wanneer het geen dienst meer behoefde te doen. Van daar tot huichelarij en schijnheiligheid was de afstand niet groot.

Francisque Sarcey heeft, niet lang geleden, in een zijner vaak paradoxale, nu en dan wel wat grof gekleurde, maar steeds belangwekkende feuilletons in *le Temps* er op gewezen, dat het tooneel een afkeer heeft van al wat nieuw is. Op het tooneel, zeide Sarcey, wint men slechts die zaken, die in de publieke opmie reeds goed en deugdelijk gewonnen zijn; alleen die onderwerpen behooren daar thuis, die, in duizenderlei gedaanten, in de conversatie, in dagbladen en geschriften, zijn besproken en als het ware gemeenplaatsen zijn geworden. Het tooneel geeft aan zulke onderwerpen een nieuwe en onweerstaanbare kracht, omdat het de oude waarheid in een beknopter, helderder, sprekender vorm voorstelt, in een vorm geschikt om op duizenden toeschouwers tegelijk indruk te maken.

Welnu, *Tartuffe* bevatte zulk een oude waarheid in schitterenden, echt dramatischen vorm.

Voelde Lodewijk XIV, zonder er zich rekenschap van te geven, de ongemeene kracht die van Molière uitging; was hij, onbewust, ‘sous le charme’ van dezen buitengewonen geest, toen hij hem, die zoo krachtig de zonde zijner eeuw - ‘le vice à la mode’, gelijk het in *Don Juan* heet - wist te geeselen, zijn *franc-parler* gunde, en, op zijn manier, de *Tartuffe* in bescherming nam?

Wij nemen dit liever aan, dan dat wij, gelijk sommigen doen, den koning verdenken dat hij, door middel van *Tartuffe*, wraak nam, hetzij op zekere personen die hem over zijne ‘amours’ de les plachten te lezen, hetzij op een bepaalde secte, die zijne plannen dwarsboomde. Ware dit het geval, Lodewijk XIV zou voor *Tartuffe* zeker krachtiger in de bres zijn gesprongen, dan hij deed[1].

1 Terwijl ik de proef van dit artikel nazie, ontvang ik van den heer J.A. Alberdingk Thijm zijn merkwaardige vertaling van *Tartuffe*, die binnen kort het licht zal zien. De waarde van dien arbeid laat zich niet met één oogopslag beoordeelen. Maar wel mag ik nu reeds opkomen tegen de volgende bewering, die men in de voorrede voor deze vertaling zal lezen:
‘Het is nu tamelijk wel uitgemaakt, dat Molière inzonderheid de Jansenisten van zijn tijd heeft willen bestraffen.’
De heer A.Th. verwijst ‘voor het jongste onderzoek dezer vraag’ naar Lacour's geschrift *Le Tartuffe par ordre de Louis XIV*. Ik wijs op een nog jonger onderzoek, te vinden in de Notice voor *Tartuffe* in de Molièreuitgaaf der ‘Grands Ecrivains de la France’, Deel IV, blz. 298 en volg., alwaar het weinig betrouwbare van Lacours redeneering wordt in het licht gesteld. Molière heeft - en dit tracht ik o.a. in dit opstel aan te toonen - noch de Jansenisten noch de Jezuieten van zijn tijd ‘willen bestraffen’, maar we[1] ‘les faux monnayeurs en devotion’ van alle richtingen en van alle tijden.

‘Je l'ai déguisé en homme du monde’, zegt Molière sprekende van de bewerking van 1667 in zijn *Second Placet* aan den koning[1] en daaruit heeft men willen bewijzen, dat Tartuffe bij de eerste opvoering te Versailles in het gewaad van een geestelijke zou zijn ten tooneele gebracht. Niets is onwaarschijnlijker, wanneer men zich den toestand van Frankrijk in 1664 voor oogen stelt. Tartuffe als katholiek geestelijke opgevoerd onder de oogen van den katholieken koning en van de beide koninginnen, is een onmogelijkheid. De heeren Roulé en huns gelijken die zich nu reeds niet onbetuigd lieten, zouden zeker niet nagelaten hebben op het hemeltergende van zulk een bestaan te wijzen. Veel aannemelijker is het, dat ‘déguisé en homme du monde’ staat tegenover de sombere, schier armoedige kleeding, waarmede Tartuffe, vrij wat meer overeenkomstig de werkelijkheid, aanvankelijk getooid was. In dat kostuum moest hij allicht eenige uiterlijke gelijkenis vertoonen met de heeren van Port Royal en hunne vrienden, en het laat zich verklaren dat de ergernis die bij dezen gewekt werd, nu zij hun gewaad gebruikt zagen als livrei der valsche vroomheid, er Molière toe bracht om zijn held in plaats van met de kleine kraag en het stijve, gladde pruikje, met de sierlijk krullende pruik en de breede kraag te tooien, en voorts ‘une épée et des dentelles sur tout l'habit’[2].

Het etiket was veranderd, maar de drank bleef even bitter. Ook als ‘homme du monde’ gekleed moest Tartuffe diepen indruk maken.

Trouwens het onderwerp dat reeds door de oudere fransche schrijvers, o.a. door Regnier in zijn *Macette*, behandeld werd, was ook nu nog de van hoogste actualiteit.

In een verhaal, *Les Hypocrites*, had in 1655 S c a r r o n zekeren Montufar geteekend, aan wien Molière een zijner kostelijkste tooneelen (het 6de van het derde bedrijf) heeft ontleend.

1 Het geschrift, dat den Koning, na het verbod, te Rijssel werd overhandigd.
2 Second Placet.

Evenals Tartuffe neemt Montufar, op het punt van ontmaskerd te worden, het wapen uit de hand van zijn tegenstanders door zichzelven te beschuldigen. ‘Je suis le méchant, je suis le pécheur,’ heet het. ‘Je suis celui qui n'ai jamais rien fait d'agréable aux yeux de Dieu. Pensez vous, parceque vous me voyez vêtu en homme de bien que je n'aie pas été toute ma vie un larron, le scandale des autres et la perdition de moi même. Vous êtes trompés, mes frères; faites moi le but de vos injures et de vos pierres, et tirez sur moi vos épées’.

Volkomen hetzelfde zegt Tartuffe, wanneer hij na zijn eerste onderhoud met Elmire bij Orgon wordt aangeklaagd:

> Oui mon frère, je suis un méchant, un coupable,
> Un malheureux pécheur tout plein d'iniquité,
> Le plus grand scélérat qui jamais n'ait été.
> Chaque instant de ma vie est chargé de souillures,
> Elle n'est qu'un amas de crimes et d'ordures;
> . . . . . Armez votre courroux,
> Et comme un criminel chassez moi de chez vous.

Een schets van den schijnvrome, die meer dan één trek gemeen heeft met den lateren Tartuffe, geeft Jacques du Lorens, in de volgende *Satyre* waarvan de eerste uitgaaf in 1633 te Parijs verscheen.

> Que je suis dégoûté de la plupart des hommes,
> Plus je les considère en ce siècle où nous sommes!
> Mais surtout je hay ceux dont le semblant est doux,
> Qui n'entendent jamais la messe qu'à genoux;
> S'ils parlent c'est de Dieu, de sa bonté suprême,
> De se mortifier, renoncer à soy-mesme....
> Après avoir tenu ce langage des cieux,
> Croirois-tu bien, monsieur, qu'ils sont fort vicieux....
> Après ses oraisons, est il hors de l'Eglise,
> A son proche voisin il trame une surprise....
> Il cajole sa femme....
> Il porte un coeur de sang sous un dévot maintien;
> S'il preste, c'est en juif sous l'habit d'un chrestien.
>
> S'il plaide, pensez vous, il plaide main garnie,
> *Gardez vous bien de lui les jours qu'il communie!...*

Maar ook aan waarschuwingen van ernstiger aard had het niet outbroken. Pater le Jeune, ‘prêtre de l'Oratoire de Jésus,’

waarschuwde reeds in 1662 de jonge geestelijken tegen het *tête-à-tête* met vrouwen, en zelfs met devote vrouwen. ‘Ces fréquents entretiens quoique couverts de beaux prétextes ne sont pour l'ordinaire que purs amusements, engeance d'amour propre et sujets de pensées frivoles....’ Elders raadde diezelfde Pater zijne toehoorderessen op hare hoede te zijn tegen ‘les hommes spirituels ou qui le semblent être’.

Was de type dus reeds vóór de verschijning van *Tartuffe* Molières tijdgenooten niet vreemd, ook de naam is niet nieuw.

Een prent, een femelaarster voorstellende, en vergezeld van toepasselijke koddige verzen, vindt men reeds vóór of in 1663, met het opschrift ‘*La Tartuffe.’ Tartu fo*[1] is ook de naam van een kwaadaardig personage, voorkomende in *Il malmantile* van Lippi, welk werk reeds als handschrift in Fankrijk circuleerde vóór Molières *Tartuffe*.

Tartuffe kwam dus op den rechten tijd. Nog hadden de ‘Tartuffes’ het heft niet in handen. Nog stond Lodewijk XIV in de gouden dagen zijner jeugd; de vrouwen- en priesterheerschappij, waaronder zijn ouderdom zou zuchten, was nog verre.

Hoe Tartuffe uit de werkelijkheid was gegrepen bleek ten overvloede, toen de openbare meening al spoedig drie, vier personen aanwees, die als model zouden hebben geposeerd.

Daar had men in de eerste plaats den abt G a b r i e l d e R oqu e t t e . Saint Simon schetste hem na zijn dood aldus: ‘11 mourut alors un vieux évêque qui toute sa vie n'avait rien oublié pour faire fortune et être un personnage. C'etoit Roquette, homme de fort peu, qui avoit attrapé l'évêché d'Autun, et qui, à la fin, ne pouvant mieux, gouvernait les états de Bourgogne à force de souplesse et de manège autour de monsieur le Prince. Il avait été de toutes les couleurs; à Mme de Longueville, à M. le prince de Conti, son frère, au Cardinal Mazarin, surtout abandonné aux Jésuites. Tout sucre et tout miel, lié aux femmes importantes de ces temps là et entrant dans toutes intrigues; toutefois grand béat. *C'est sur lui que Molière prit son Tartuffe et personne ne s'y méprit*....’ Roquette, de huisvriend van dien de Conti, tegen wien Molière zulke rechtmatige grieven had[2], was, toen Molière zijn comedie schreef,

1 *Tartufo* is door samentrekking ontstaan uit *Tartufolo*, in het fransch *truffe* of *truffle*. Het oud-fransche *se truffer de quelqu'un*, dat men nog in sommige streken, als patois, terugvindt, beteekent: iemand foppen, bedriegen, voor den gek houden.

2 Gids, Juli 1879, blz. 12.

een ijverig Jansenist. Later toen de nederlaag onvermijdelijk bleek, en de Conti op zijn eind liep, ging hij tot de Jezuïeten over, en ontving tot loon daarvoor de bisschoppelijke waardigheid. Even stellig als Saint Simon spreekt Chénier in het volgend epigram:

> De Roquette en son tems, Talleyrand dans le nôtre
> Furent tous deux prélats d'Autun;
> Tartufe est le portrait de l'un, -
> Si Molière eut connu l'autre!

Een woordspeling, ‘Monsieur le Président ne veut pas qu'on *le* joue’ gaf aanleiding om in Tartuffe het portret te zien van den President van het Parlement, L a m o i g n o n , die, zooals men weet, de opvoering na 5 Augustus 1667 verbood. Gutzkow vond deze reeds lang wederlegde anecdote belangrijk genoeg om er een comedie op te bouwen, *Das Urbild des Tartuffe*. De dichter van ‘Uriel Acosta’ blijkt intusschen weinig vertrouwd te zijn geweest met de geschiedenis van Molière en van *Tartuffe* en haspelt dientengevolge alles door een. In de tweede uitgaaf van het stuk maakte hij het niet beter; onder anderen wordt daar de President Lamoignon veranderd in den President Roquette, waardoor de verwarring nog grooter wordt[1].

Tallemant des Réaux noemt zekeren abt d e P o n s het origineel van Tartuffe; anderen weer P a t e r l a C h a i s e , en misschien is de lijst van modellen met het genoemde viertal nog niet voltallig.

Het is ons, ronduit gezegd, onverschillig, en koud laat ons de poging van Pignot, die twee deelen gevuld heeft voornamelijk om te bewijzen dat Molière met Tartuffe onmogelijk het oog op de Roquette kon hebben[2].

Model of geen model - men weet wat dat zoeken naar portretten waard is, en hoe Molière zelf daarover dacht[3].

Waren de Jansenisten uit menigen sprekenden trek in *Tartuffe* te herkennen, het viel even gemakkelijk in den man, die den hemel prees, omdat ‘on trouve avec lui des accommodements’ en die het geheim kende

1 Zie in Lindau's literarische Rücksichtslosigkeiten het opstel: *Molières Tartuffe und Gutzkows Urbild des Tartuffe*.
2 J.H. Pignot, Un évêque reformateur sous Louis XIV, Gabriel de Roquette, evêque d'Autun, sa vie, son temps et le Tartuffe de Molière, d'après des documents inédits. Autun, 1876.
3 Zie in ‘Molière en zijn vijanden’ op blz. 20 de aanhaling uit *l'Impromput de Versailles*.

....de rectifier le mal de l'action
Avec la pureté de notre intention,

een leerling der Jezuïeten, Escobar traduit sur le théatre[1], -te zien. Men heeft slechts van de zijde der Jansenisten Molières vroegeren schoolmakker de Conti, den schrijver van het *Traité de la comédie et des spectacles selon la tradition de l'Eglise*, en den pamflettest Roulé, van de zijde der Jezuïeten den beroemden prediker Bourdaloue te noemen, om te weten dat Molière zijne vijanden in beide kampen had. Hoe hij zelf buiten de partijen stond, blijkt wel het best daaruit, dat de Jezuïeten een Jansenist, en de Jansenisten een Jezuïet in Tartuffe meenden te herkennen. De Jezuïeten gingen zelfs verder, en schroomden niet Molière tot hunne vrienden te rekenen. Het duidelijkst werd dit uitgesproken door den Abt Davin in een reeks van artikelen, 'Les sources de Tartuffe,' in het katholieke Parijsche dagblad 'Le Monde' van Augustus en September 1873. De aanhef van die studie, dien wij bij Schweitzer[2] aangehaald vinden, is te merkwaardig om dien hier niet over te nemen:

> 'Molière est de nos amis[3], écrivait le P. Rapin à Bussy Rabutin le 13 Août 1673, six mois avant la mort du prince des poètes comiques. On comprendra que nous Catholiques nous amis des Jésuites, cherchant à discerner les choses et les hommes au XVIe siècle, nous n'allions pas renier à la légère, ou même nous abstenir de reclamer un ami de cette importance et à qui un Jésuite sachant si bien l'Eglise et le monde de son tems et la théologie comme les belles lettres, a délivré à la fin de sa carrière un si bon certificat.'

Men ziet het, de vraag, welken persoon of welke partij Molière met *Tartuffe* op het oog had, verliest hoe langer hoe meer van haar belang.

Ons zij dit ééne genoeg. De groote 'Contemplateur,' wiens blik zich door geen klatergoud liet benevelen, had in zijne omgeving, in de hof kringen en elders, die valsche munters in devotie, zooals hij ze noemt, ontmoet; hij had, gelijk wij zagen, bij tijdgenooten en voorgangers toestanden geteekend of aangeduid gevonden, die wat hij had opgemerkt, bevestigden of in een eigenaardig licht stelde. Al die gegevens, in hoofd en

1 Sainte Beuve, Port Royal, III, p. 268.
2 Dr. Heinrich Schweitzer, Molière und seine Bühne, I Heft. Leipzig, 1879.
3 'Molière est de *mes* amis.' schreef Pater Rapin.

hart bewaard, ‘rangschikte’ Molière, maar met de meesterhand van het genie, en goot hij in dien onovertroffen vorm der ‘haute comédie’, die thans nog onze hoogste bewondering wekt.

III

Laten wij, na zoo de wording van *Tartuffe* te hebben geschetst, ten slotte nog eens het volle licht vallen op Molières comedie, hoe treft het ons dan niet telkens, met welk een meesterschap dit karakter-blijspel is opgezet, met welke breede toetsen het is uitgewerkt.

Vraag bij Molière naar geen fijn gesponnen intrige, naar geen handig ontwikkelde ontknooping. Wanneer hij het noodig acht, wanneer hij meent daardoor zijn schepping te zekerder den weg tot het tooneel te zullen banen, dan grijpt hij de eerste de beste oplossing aan, zonder zich af te vragen of niet wellicht de regels der kunst een ander slot zouden hebben voorgeschreven. In *Tartuffe* is hem de ‘exempt’ met zijn ‘*Nous vivons sous un prince ennemi de la fraude*’ niet te gering om hem te redden uit den *impasse*, waarin des huichelaars schelmerijen de handeling hebben gevoerd. Alleen één zaak verliest Molière niet uit oog: het karakter van zijn held. Tartuffe blijft zich zelven gelijk tot het eind toe. Niet als een berouwhebbend zondaar, maar die wellicht morgen weêr met nieuwe listen zijn verfoeilijk spel zal hervatten, neen, onbekeerd en ongebroken verlaat hij het tooneel.

Molière geeft ‘documents humains’ in den besten zin; karakters, waarvan elk op nieuw ons treft door zijn kracht en zijn waarheid.

Wij behoeven ze slechts eens te zien, de verschillende personen zijner comedie, om ze steeds in levende lijve voor den geest te hebben.

Wij kennen *Madame Fernelle*, de oude, scherpe, praatzieke, lichtgeloovige vrouw, zoodra zij is opgetreden en aan elk, die op haar Tartuffe iets heeft af te dingen, zijn deel heeft gegeven. Welk een tooneel, dat eerste van het eerste bedrijf! Wie onzer handige hedendaagsche *faiseurs* heeft ooit een expositie verzonnen als deze, die ons in vijf minuten den geheelen kring en de verhouding van elk zijner leden tot Tartuffe voor oogen stelt? Daar staan zij voor ons, niet in bevallige groepjes verdeeld of, modern gezellig, om een haardvuur ge-

schikt, maar nagenoeg op gelijken afstand van elkander, in een halven kring geschaard voor het voetlicht. Stijver kan het niet. En toch, wat haalt er bij dit kleurrijke zeventiendeeeuwsche familietafreeltje, waaraan de toorn van Mme Pernelle een leven, een gloed en een passie geeft, die het onvergetelijk maken.

Wij kennen den zwakken, goedhartigen, schier onnoozelen *Orgon*, die vrouw en kinderen vergeet voor den vromen man, die hem heeft weten te begoochelen. *'Et Tartuffe?' 'Le pauvre homme!'* Maar als hem straks de waarheid wordt geopenbaard, als hij niet meer twijfelen kan en den man vervloekt, die hem heeft bedrogen, geplunderd en, wat misschien niet minder weegt, zijn eigenliefde heeft gekwetst (*C'est un homme, entre nous, à mener par le nez*, heeft hij Tartuffe hooren zeggen!) - zie dan hoe hij, die nooit heeft willen luisteren, wanneer men hem voor Tartuffe waarschuwde, nu op zijn beurt zijne moeder ongeloovig vindt voor hetgeen hij toch gezien heeft, 'de ses propres yeux vu; ce qu'on appelle vu.'

> Juste retour, Monsieur, des choses d'ici bas:
> Vous ne vouliez point croire, et l'on ne vous croit pas.

Wij drukken in gedachte de hand van den braven *Cléante*, in wien wij Molière zelven meenen te herkennen, den man met het kloek gezond verstand, die met evenveel geest als moed èn Orgon èn Tartuffe te woord staat:

> Il est de faux dévots ainsi que de faux braves:
> Et comme on ne voit pas qu'où l'honneur les conduit
> Les vrais braves soient ceux qui font beaucoup de bruit,
> Les bons et vrais dévots, qu'on doit suivre à la trace,
> Ne sont pas ceux aussi qui font tant de grimace.

En naast hem staat *Dorine, la fille suivante*[1] uit dit rijke en deftige gezin, en die in deze betrekking haar *grandes et petites entrées* in den huiselijken kring heeft. Hoe zij er gebruik van maakt om alles scherp op te nemen en, met haar gouden hart op de tong, over allen en alles haar oordeel te zeggen!

Onze hoffelijke groet aan *Elmire*, de vrouw naar de wereld, die zelfs in de hachelijkste oogenblikken haar aangeboren adel, haar fiere en tegelijk teedere vrouwelijkheid niet uit het oog verliest.

1 *Fille suivante* en geen *savante*. Wanneer Alberdingk Thijm mad. Pernelle laat spreken van 'kamermeid', dan is dit alleen door de drift der oude vrouw te rechtvaardigen. In de lijst 'der personaadjes' heet Dorine volkomen juist 'kamerjuffer.'

En eindelijk *Tartuffe* zelf. Twee bedrijven lang heeft hij op zich laten wachten. Zijn rol is betrekkelijk kort. Hij houdt geen alleenspraak om ons zijn ware gedaante te verraden - een kunstmiddeltje, dat onze moderne auteurs zeker niet ongebruikt zouden hebben gelaten. En toch reeds na de eerste tooneelen van het eerste bedrijf kennen wij hem, den man met *l'oreille rouge et le teint bien fleuri*, om hem nooit weer te vergeten.

Welk een spanning dan ook, wanneer in het 3^{e} bedrijf Dorine tot Damis fluistert: 'Il vient, retirez vous'! Eindelijk, daar is hij:

> Laurent, serrez ma haire avec ma discipline,
> Et priez que toujours le ciel vous illumine.
> Si l'on vient pour me voir, je vais aux prisonniers
> Des aumônes que j'ai partager les deniers.

Nog keert hij ons den rug toe, terwijl hij zijn knecht, zoo luid mogelijk, deze orders geeft; maar nauwelijks heeft hij zich omgekeerd, of wij zien, onder het vrome masker door, met wien wij te doen hebben. Tartuffe wordt Dorine gewaar en aanstonds

> Ah, mon Dieu! je vous prie,
> Avant que de parler, prenez moi ce mouchoir,
> ..... Couvrez ce sein que je ne saurais voir.

Het verwondert ons nu niet meer, wanneer de verfijnde huichelaar, wiens geheele leven een samenraapsel is van list en logen, straks als een kind valt in den strik, hem door een vrouw als Elmire gespannen. Tartuffe is door en door zinnelijk, en dit richt hem ten gronde. De ontmoeting met Dorine schijnt ons te moeten voorbereiden op het tooneel met Eimire waarin het masker voor goed zal vallen.

'Comédie' noemde Molière zijn *Tartuffe*. Maar hoe weinig lust tot lachen geeft ons de demonische hoofdfiguur van deze comedie; hoe bang is het ons te moede, zoolang die zwarte gestalte in Orgon's vertrek rondsluipt, en hoe halen wij eerst vrijer adem, wanneer het scherm gevallen, en hij voor goed uit onze oogen is verdwenen.

Voor goed verdwenen?

De zwarte figuur, die te midden der schitterende hoffeesten te Versailles als een spooksel oprees, wij vinden haar spoor

door alle eeuwen heen. Al moge Tartuffe niet enkel, niet bij voorkeur meer, de mom van den godsdienst dragen, ook in onzen tijd heeft hij, de huichelaar, menigen gullen lach doen besterven op de lippen, menige frissche en reine uiting van kunst en wetenschap verstikt, menig rijk menschenleven met zijn Judaskus verwoest.

Wij kunnen u nog niet missen, MOLIÈRE!

Kom dan, doe ze met uw machtigen adem verstuiven als kaf voor den wind, de Tartuffes onzer eeuw; laat de vonken van uw geest hun spatten in het aangezicht, dat ze ontzet terugschrikken, en jaag ze uit hun schuilhoeken met den geesel uwer satire.

Wij, wij worden niet moede telkens weer tot u terug te keeren, om op te vangen uit uwen mond die woorden, klinkend als metaal, die den hartstocht der waarheid werpen in onze ziel; om te putten uit uw reuzenwerk iets van het geloof in het ideaal, dat noodig is om ons staande te houden in den strijd tegen den Vorst der leugenen: tegen TARTUFFE.

J.N. VAN HALL.

Korte mededeelingen omtrent nieuwe boeken over kunstgeschiedenis.[1]

II. Oude Kunstgeschiedenis.

d) Algemeene Kunstgeschiedenis.

PRISSE D'AVENNES, *Histoire de l'Art Égyptien d'apr'ès les Monuments depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine (Texte par P. Marchandon de la Faye, d'après les notes de l'auteur)*. Paris, Arthus Bertrand, 1879; 333 blz.

Dit boek, de juistheid van welks inhoud alleen de Egyptologen kunnen beoordeelen, is niet in staat den leek in de Egyptologie vertrouwen in te boezemen.

Zonderling is reeds de titel. Prisse d'Avennes gaf aanteekeningen, en naar die aanteekeningen schreef dit boek Marchandon de la Faye. Hoe ver strekte de werkzaamheid van de la Faye als redakteur zich uit? De voorrede had ons daaromtrent behooren in te lichten. Zij zegt er geen woord over.

Bedenkelijk is het slot dier voorrede, immers niet geschikt, ons een hoogen dunk te geven van den wetenschappelijken zin van haar auteur. Men leest daar:

> ‘Ainsi c'est surtout parceque les recherches les plus récentes *ont paruétablir* que l'Égypte des Pharaons fut la première expérience, faite en grand par l'humanité, d'une constitution sociale, que cette contrée mérite d'être connue jusque dans ses replis les moins intéressants en apparence: cette expérimentation n'a-t-elle pas dû, en effet, s'appuyer sur tous les éléments primordiaux essentiels; fondements irréfragables, éternels de toute société!’

De egyptische maatschappij schijnt de eerste proefneming in het

[1] Vervolg van *de Gids*, 1880, N°. 1 blz. 205.

groot van een maatschappelijke inrichting, en daarom zal zij moeten gerust hebben op al de primordiale wezenlijke elementen, die de eeuwige grondslagen zijn van alle maatschappelijk leven! - Waarom heeft juist de eerste proefneming daarop moeten rusten? Wat zijn die oorspronkelijke, wezenlijke elementen? Wat ‘eeuwige grondslagen van een’ toch zeker vergankelijk ‘maatschappelijk leven’? En dan dat ‘ont paru établir’. Indien er nu eens een nog ouder maatschappelijke inrichting ontdekt werd, dan was al dat napluizen van ‘les replis les moins intéressants’ der egyptische beschaving verloren moeite.

Ik stuit verder op blz. 81:

> ‘Nous allons faire connaitre, sommairement, ce que paraissent avoir été les castes sacerdotales et militaires dans l'antique Égypte. Les quelques lignes que nous consacrerons à l'étude de ces mystérieuses profondeurs historiques, et qui resteront malheureusement encore telles jusqu'au jour où les travaux persévérants des adeptes de la précieuse découverte de Champollion auront produit un ensemble de faits incontestables, nous autorisent suffisamment, croyons nous, à ne pas être tenu de préciser soit la date exacte de l'origine d'un art, soit l'époque de son épanouissement, soit même le moment fatal de sa décadence et de sa disparition.’

Hoe schrijft men wel de geschiedenis van een verschijnsel, waarvan men niet nauwkeurig weet, wanneer het zijn hoogste openbaring had, wanneer het begon te verminderen, wanneer het verdween?

Zeker, ook een hypothetische geschiedenis kan hare waarde hebben, maar dan dienen toch zekere data vast te staan. Men gaat, in dat geval, van die data uit, en hypothetisch verder, naar voren en naar achteren, soms alleen naar achteren. Met behulp van die zeer bruikbare methode schreef bijv. Prof. Kuenen zijne geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst en Max Muller zijne geschiedenis der Sanskrietsche letterkunde. Staat evenwel voor Prisse d'Avennes niets vast, dan kan hij ook geen geschiedenis geven.

Al onze hoop richt zich thans op het eerste Boek *Aperçu général sur l'État des beaux-Arts*. Hier zullen wij vinden een scherpe kenschets van de egyptische kunst, al kan die kenschets geen streng historisch karakter vertoonen.

Wat vinden wij in de werkelijkheid? Eenreeks van aanhalingen: een van Bordes de Parfondry, die een soort van metafysika van de kunst geeft; een van de Laprade, die ongeveer hetzelfde doet; een van Ernest Feydeau, die belangrijke esthetische opmerkingen

behelst, opmerkingen evenwel die vruchtbaarder zouden zijn aan het slot van het geheel, waar zij gekontroleerd zouden kunnen worden. Feydeau is puur verliefd van de egyptische vrouw en spreekt als de bezoldigde lofredenaar van hare schoonheid; hij doet het met een onbegrijpelijk talent, zoodat zijn stemming aanstekelijk wordt, maar dit is nu toch niet de indruk, dien wij van dit *Aperçu général* willen ontvangen. Zijne overige opmerkingen hebben weinig dat treft.

Nadat de schrijver, Prisse, of de la Faye, ons gedurende meer dan twintig bladzijden, kwarto formaat, op die aanhalingen heeft vergast, schijnt hij ten slotte nog te glimlachen, omdat wij de moeite hebben genomen van ze te lezen. Want het blijkt nu dat... maar laten wij zijne ondeugendheid zelve aan het woord:

> ‘Avant de prendre la parole à notre tour, nous ferons observer que les savants, dont nous venons de faire connaitre led appréciations.... ne nous ont apporté, en realité, que dés données incertaines, sinon des hypothèses un peu risquées, et sans aucun lien (*sic*) historique plausible.’

Dan had ik ze maar weggelaten. Weet men nu, dat het *Aperçu Général* loopt van blz. 89 tot blz. 116 bovenaan; dat deze ‘*donneés incertaines*’ en ‘*hypothèses risquées*’ loopen van blz. 89 tot blz. 110; dat men van blz. 111 tot 114 onthaald wordt op een beschrijving van Memphis voor den inval der Perzen ‘d'après un auteur grec du temps de Marc Aurèle,’ dus volgens iemand, dien men nu juist niet een ooggetuige kan noemen, - dan blijven er anderhalve bladzijde over voor het *Aperçu Général*, dat hierop neerkomt:

> ‘L'art égyptien est.... bien exactement et historiquement, l'art dans sa manifestation première; c'est à dire celui dont tous nos arts tirent leur origine: et cela au même titre que notre civilisation et les civililisations intermédiaires dérivent de celle de l'Egypte; parcequ'il ne saurait plus y avoir aucun doute sur son antiquité primordiale.’

Het bewijs voor deze kolossale stelling?

> ‘Tout porte à croire que les progrès de la philologie viendront bientôt démontrer irrécusablement, les liens qui devaient exister autrefois entre l'Égypte et les trois grandes nations orientales.... Assyriens, Hindous et Chinois.’

Voor Prisse of zijn redakteur staat dus ‘bien exactement et historiquement’ vast datgene, waarvan een bepaalde wetenschap nog het bewijs zal moeten leveren! Men zou dit mogen noemen een profetisch bewijs!

Welk vertrouwen is de leek in de Egyptologie in staat te schenken aan hem die zoo spreekt?

En toch is juist voor het verdere gedeelte van dit werk veel vertrouwen in Prisse als gids noodig. Want overal vinden wij louter verzekering, bevestiging, die wij alleen op gezag kunnen aannemen.

Ook de vorm van dit boek is zoo onwetenschappelijk mogelijk. Het geleerde apparaat, dat wij bij een soortgelijk werk niet kunnen missen, ontbreekt ten eenemale. Geen enkele aanteekening, geen enkele verwijzing naar een oorkonde. Blz. 238 verhaalt ons, om slechts één voorbeeld te noemen, dat zich in de egyptische beeldhouwkunst drie perioden laten onderscheiden: 1°. 'Style archaïque jusqu'à la fin de la XIIe dynastie'; 2°. 'Style de la Restauration, qui va de la XVIIe a la XXIe dynastie'; 3°. 'Style de la Renaissance, qui apparait avec la XXVIe dynastie.' Zijn dit axiomaas? Men moet het gelooven, want van welken maatstaf de schrijver zich bediend heeft voor het maken van deze verdeeling; of al de monumenten geteekend zijn, allen cartouches hadden en hebben, daarvan zegt hij ons geen enkel woord. Heeft een ander voor hem de juistheid dezer verdeeling reeds bewezen? Het is wel mogelijk, maar wij vernemen het niet. Is dit een manier van doen?

Bij dit werk behoort een Atlas (folio) in twee deelen met 160 platen. Ik heb ze nog niet gezien. Het kan zijn, dat in deze afbeeldingen de waarde gelegen is van dit werk, dat, al behelsde het omtrent de egyptische kunst louter waarheid, niettemin niet wel bruikbaar mag heeten, namelijk onvatbaar is voor wetenschappelijke bestudeering.

Ik lees bijvoorbeeld, blz. 239 vlg.: Het basrelief is de oudste toepassing der beeldhouwkunst.

> 'C'est l'étude des faits qui démontre clairement cette vérité. *On connait*, en effet, *des bas-reliefs de la III*^{e} et de la IVe dynastie qui valent toutes les oeuvres égyptiennes du même genre.'

Hier beroept de schrijver zich dus op 'feiten', feiten dic hij kent, omdat hij kent monumenten van de IVe dynastie.

Maar wat had ik gelezen blz. 65?

> 'La plus ancienne époque qu'il soit donné d'étudier en Égypte par des monuments contemporains (hetgeen natuurlijk zeggen wil: dagteekenende van die "époque") appartient à la IVe dynastîe.'

Hier kent de schrijver dus geene monumenten van de IIIe dynastie.

Ik lees blz. 256: ‘La statuaire atteignit sa perfection, en même temps que la sculpture en basrelief sous les Thoutmès et les Amenhotep de la XVIII dynastie.’

Hier wordt dus ‘l'époque de l'épanouissement d'un art’ aangegeven, zelfs van twee: het is de ‘époque’ van de XIIIe dynastie, die (blz. 80) 17 koningen telde.

Maar blz. 81 acht de schrijver zich gerechtigd ‘à ne pas.... préciser... l'époque de l'épanouissement d'un art.’ Evenmin ‘le moment fatal de sa décadence’ en toch lezen wij blz. 257: ‘la décadence de cette brillante époque.... commence avec le pharaon Horus.’

Eindelijk: in een *geschiedenis* van de egyptische kunst, waarvan de inleiding zich opzettelijk bezig houdt met de kronologie en met de dynastiën, zou men een heldere uiteenzetting verwachten van het kronologisch stelsel, dat de schrijver heeft gevolgd. Over de schrijvers, die zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden; over de geheele diskussie, waaraan zij hebben deelgenomen sedert Champollion's *Lettres au duc de Blacas* hoort men hier geen syllabe. Na een lang c*i*taat uit een memorie van Saint-Martin (van het jaar 1723), die bewijzen moest, dat er geen verschil bestaat tusschen de opgaven van Herodotus, Diodorus Siculus en Manetho, en de opgaven der schrijvers, welke de egyptische beschaving van den fabelachtig hoogen ouderdom berooven, dien men haar eerst toegeschreven had, zegt de schrijver met groote verzekerdheid: ‘Les listes royales comprennent une durée de 4500 à 4600 années.’ Van de berekeningen van een Muller, Boeckh, Bunsen, Lepsius of wien dan ook wordt door den redakteur geenerlei notitie genomen.

e) Museografie.

1, 2 en 3 Trocadéro; 4 Penning-kabinet Imhoof-Blumer; 5 MiddelItalië; 6 Oostenrijk.

1. ÉMILE SOLDI, *l'Art Égyptien d'après les dernières découvertes*. Paris, Ernest Leroux, 1879, 55 blz.

Ook dit geschrift is te danken aan de Wereldtentoonstelling te Parijs van 1878[1]. Mariëtte is de ontwerper geweest van het ge-

1 Te verg. *La Galerie de l'Égypte ancienne, à l'Exposition rétrospective du Trocadéro*, par Aug. Mariette-Bey; en blz. 20 van het werk, aanstonds te noemen onder n°. 3.

deelte, dat op Egypte betrekking had. Al was de verzameling niet zoo rijk als die van 1867, zij gaf een volledig denkbeeld van de beschaving en de kunst van het oude koningrijk van Memphis; zij bevatte werken, niet alleen eenig wegens hun hoogen ouderdom, maar ook wegens het getuigenis dat zij aflegden van de kunst, die ze heeft voortgebracht, de kunst van de eerste periode, die van het zoogenaamde Oude Rijk. Die werken worden door Soldi toegelicht in het geschrift, waarvan wij den titel hebben vermeld. Hij heeft ze in vier sectiën verdeeld: 1°. de primitieve kunst; 2°. unica; 3°. problemen; 4°. allegoriën van dood en opstanding.

De primitieve kunst behandelt: Schilderingen van Ti; realistische beeldhouwwerken; pittoreske schilderingen; portretten. - Er waren op het Trocadéro twaalf schilderijen, waarvan de origineelen de wanden bedekten van het graf van Ti te Sakkarah, Ti, een van de groot dignitarissen van het Oude Rijk: het zijn tallooze tafereelen van de hand van een tijdgenoot, die ons het egyptisch leven van voor zeven duizend jaar binnenleiden, en het schilderen met een realisme, dat wel bewijst, hoe weinig die richting uitsluitend het kenmerk is van een latere ontwikkeling der kunst of ook van haar verval. Alles is hier vol leven en verscheidenheid. Eenzelfde realisme in de beelden van het Oude Rijk, die geheel de zaal der Tentoonstelling vulden; de meesten zijn portretten. ‘Les Égyptiens, zegt Lepsius, aangehaald door Soldi, inventèrent le portrait dès le commencement de leur art.’ Soms is de gelijkenis fotografisch nauwkeurig: ‘exemple, le bas-relief ou la reine d'Abyssinie est représentée avec de telles difformités, une laideur tellement revoltante, que l'on peut supposer que l'orgeuil égyptien victorieux a voulu écraser le barbare non seulement par ses armes mais encore par l'ironie.’

Ook de oudste bronzen waren op het Trocadéro vertegenwoordigd: twee bronzen beelden van groote afmetingen; een er van is teruggegeven blz. 11. Alles in deze figuren wijst op de kunst van het Oude Rijk. Zij staan geheel op zichzelf. Een, die waarvan blz. 11 de afbeelding geeft, is in gaande houding. Van beide zegt Soldi: ‘l'art en est médiocre, le mouvement est froid, et n'a pas l'originalité des figures en calcaire de la même époque.... ces deux figures ne suffisent pourtant pas pour juger si réellement l'Égypte de l'ancien empire est inférieure dans le bronze.’ Nieuwe bronzen gedenkteekenen van dit tijdvak moeten hier worden afgewacht.

Tot dusver was het oudste bekende bronzen beeldje eene kanefore, waarop zich een inscriptie bevindt in spijkerschrift, door Oppert ontcijferd, die de Longpérier in staat heeft gesteld den ouderdom van dit beeldje te doen opklimmen tot het jaar 2100 v. Kr. De bronzen van het Trocadéro hebben aan dien verwijderden datum veel eeuwen toegevoegd.

Ouder nog dan deze bronzen zijn drie houten paneelen van het Trocadéro, door Mariëtte gevonden in een graf te Meydoum. Volgens Mariëtte zijn zij ouder dan de vierde dynastie. De twee personen die op deze paneelen voorkomen, vertoonen, naar de opmerking van Pierret, den konservator van het egyptisch museum in den Louvre, een eigenaardig type: ‘l'ensemble rappelle plutôt les races dites sémitiques ou arabes que la race égyptienne dite chamitique, et cependant leurs noms et leurs titres montrent que nous avons affaire à, de très-hauts personnages purement égyptiens.’ Deze namen en titels kent men namelijk door de inscriptie, die de basreliefs op deze paneelen vergezelt, en door Pierret vertaald is. De eene persoon heet Râ-hesi, gunsteling van Râ of der zon, de ander Peck-hesi, gunsteling der Maan; beiden behoorden tot de hoogste beambten. ‘Il est évident, que la race sémitique, de laquelle dépendent ces personages, devaient être depuis longtemps daus le pays, bien avant la seconde ou la troisième dynastie auxquelles ils appartiennent; la faveur dont ils jouissaient, leurs noms et leurs fonctions, de même que la prosperité du pays depuis Menès, l'absence dans les textes d'allusions à une invasion quelconque à ces époques, prouvent une assimilation complète des Sémites aux moeurs égyptiennes, qui nous permet de croire que la migration qui amena leurs ancêtres eut lieu avant l'arrivée de Menès au pouvoir.’ Deze bas-reliefs van Meydoum zijn misschien de egyptische sculpturen, die de oudste ons bekende menschelijke gedaanten voorstellen. Toch doen zij volstrekt niet denken aan de eerste pogingen van een primitieve kunst. Evenmin is dat het geval met twee beelden, insgelijks door Mariëtte ontdekt te Meydoum (de afbeelding, blz. 29). Ook hier is de kunst reeds zeker van zichzelve. Een van die beelden stelt een vrouw voor. Haar toilet heeft een merkwaardige bijzonderheid: ‘l'ornementation du bandeau qui couronne les cheveux est composée d'étoiles et d'autres détails, dont l'origine et le caractère babyloniens ne sont pas douteux’.

In de afdeeling van zijn geschrift, getiteld *les Problémes*, verklaart Soldi niets terug te nemen van het reeds vroeger door hem geuit gevoelen betreffende den egyptischen kanon. ‘Nous affirmons de nouveau, schrijft hij, que si les Égyptiens et les Grecs ont possedé un canon de proportions, il n'a pas été longtemps en usage. *Dans l'art grec il n'y a pas deux statues de mêmes proportions*, malgré toutce que l'on prétend à ce sujet; dans l'art égyptien l'on trouve parfois une série de statuettes sortant du même moule ou du meme atelier, faite d'après le même modèle et par conséquent donnant les mêmes proportions, mais les modèles ou plutôt les poses ou compositions différentes n'ont entre elles ni rapport de proportions, ni exactitude mathématique. *Nous avons mesuré au Louvre, avec le savant conservateur M. Pierret, les petits carreaux tracé's sur les modèles; jamais ils ne sont de mêmes proportions*.’

Dit zijn gulden waarheden, thans nog verscholen in geschriften, aan bijzondere nasporingen gewijd, maar die vroeg of laat haren weg wel zullen vinden tot de leerboeken.

2. COLLECTION AUGUSTE DUTUIT.

Deze verzameling heeft ons reeds haar aandeel geleverd voor de Nieuwe Kunstgeschiedenis[1]. Ook voor de oude bevat zij veel belangrijks. Van bronzen en beschilderde vazen, is zij bij uitstek goed voorzien; - de stukken zijn niet talrijk, maar ongewoon; - evenzeer van oude penningen, goud en zilverwerk enz. De bespreking van de onderscheidene voorwerpen (inzonderheid op te merken N°. 1, 5, 16, 17, 32, 36-38, 61, 71, 117, 135[2] is van de hand van François Lenormant.

De tweede afdeeling, Munten, werd beschreven door Feuardent (macedonische; syrische; perzische; egyptische; romeinsche; byzantijnsche) op pl. 23-25. Behalve de afbeeldingen in den tekst, zijn er 32 grieksche afgebeeld, waaronder in het oog vallen de Dioskuren (N°. 169), Kydonia (N°. 205), Artemis (N°. 215), Proserpina (of Sicilië; N°. 267.)

Onder het afdrukken werd de kollektie nog verrijkt o.a. met een bronzen Venus, romeinsch werk uit de eerste eeuw. De houding is

1 Zie *de Gids*, 1879, blz. 552.
2 De nummers zijn die van de Collection Dutuit.

eigenaardig: staande, naakt, slechts een draperie door de beenen vastgehouden en den linkerarm; ziet in een Spiegel, vroeger in de rechterhand; den index der linker brengt zij aan den mond (pl. 35).

3. L'ART ANCIEN 'A L'EXPOSITION DE 1878, sous la direction de M. Louis Gonse, Paris, A. Quantin, 1879; 564, bl.

Dit is het eerste deel van een werk, dat uit twee deelen bestaat. Het tweede draagt den titel van *l'Art Moderne* en is nagenoeg van gelijken omvang als het eerste. De beide deelen, opgeluisterd, door talrijke illustratiën, zijn een soort van beredeneerden, systematisch, vaak historisch geordenden katalogus van wat de wereldtentoonstelling te Parijs van 1878 aan kunst uit de onderscheidene tijden en landen bevatte. De afdeeling over de grieksche kunst is vooral belangrijk door hetgeen zij bericht omtrent de terracotten, inzonderheid van Tanagra. De bewerking van dit boek, - even als de *Collection Dutuit*, een voorbeeld van de wijze waarop men tentoonstellingen dienstbaar kan maken aan de studie der kunstgeschiedenis, - werd aan verschillende handen toevertrouwd. Het is een tweede expositie, en doet op nieuw voor onze oogen voorbijtrekken wat heden en verleden in onderscheidene takken van kunst hebben voortgebracht. Ik herhaal den wensch, reeds vroeger geuit, dat voortaan geen tentoonstelling in ons vaderland gehouden worde zonder naar hier gevolgden trant een blijvend gedenkstuk achter te laten. Wil of kan men geen schilderijen fotografeeren, men heeft dan de schilders, gelijk voor dit werk geschiedde, slechts te vragen om een schets van hunne stukken.

4. IMHOOF-BLUMER, *Porträtköpfe auf römischen Münzen der Republik und der Kaiserzeit für den Schulgebrauch herausgegeben*. Teubner, Leipzig, 1879.

Hoeveel de munten van Rome en de koloniën ook voor de kennis der oudheid aan het licht hebben gebracht, het onderwijs schijnt er nog weinig nut van te trekken. Het is die overweging, die den bekenden Imhoof-Blumer van Winterthur er toe geleid heeft om 122 penningen uit te geven: portretten van de voorloopers der monarchie, van de keizers en van personen uit hunne omgeving. Imhoof-Blumer heeft ons daarmede teyens een deel van zijne verzameling doen kennen, want op 15 na zijn de 122 munten, hier in licht, druk afgebeeld, aan zijne eigene verzameling ontleend. Hij heeft

zich bij zijn keus laten leiden door den wensch om bijzonder karakteristieke koppen te laten zien, en wel van die regenten, wier namen historische herinneringen opwekken van eenig aanbelang.

> ‘Das chronologische Verzeichniss (dat aan de afbeeldingen voorafgaat) umfasst aussei den Münzherren auch alle übrigen Personen, deren Bildnisse auf Münzen erscheinen. Hier sind ferner die Aufschriften der abgebildeten Münzen untergebracht.’

De opschriften zijn hersteld en toegelicht door Dr. E. Grunauer, dezelfde die in 1877, insgelijks te Winterthur, zijne *Altgriechische Münzsorten* evenzeer voor het schoolonderwijs uitgaf. De eerste munt, die hier voorkomt, is van Pompejus, de laatste van Romulus Augustulus.

Het is te wenschen, dat een nederlandsch uitgever met een vertaling van deze beide werken onze schoolbibliotheek verrijke. Hoe grooter de omvang wordt van het onderwijs, hoe meer de weg tot het geheugen door de aanschouwing zal moeten worden gezocht.

5. HEINRICH HEYDEMANN, *Mittheilungen aus den Antikensammlungen in Ober-, und Mittelitaliën, mit sechs Tafeln und sieben Holzschnitten*. Max Niemeyer, 1879, 120 bl.

Heeft men het voorrecht Italië te bezoeken, dan is men reeds overgelukkig wanneer men tijd vindt voor het belangrijkste in Florence, Rome, Napels. Hoeveel blijft dan evenwel ongezien in andere steden. Heydemann heeft de kleinere plaatsen bezocht tusschen de Alpen en Rome, en geeft ons hier den oogst van zijne archaeologische reis: ten deele beschrijving van monumenten, hetzij eerst onlangs ontdekt, hetzij tot dusver onvoldoende bekend, ten deele interpretatie en beoordeeling van antieke kunstvoortbrengselen, eindelijk nog aanvulling en verbetering van het bekende. Op volledigheid maken de berichten van Heydemann geen aanspraak. Het werk heeft geheel den vorm van een katalogus en sluit zich zooveel mogelijk bij den bestaanden katalogus van elk der bezochte verzamelingen aan. De yerbeteringen en aanvullingen hebben o.a. ook betrekking op de werken die Dütschke in de laatste jaren (1874, 75, 78) over de antieken in het Campo Santo en te Florence heeft uitgegeven. Vier oogen zien meer dan twee, en Dütschke's beschrijving schijnt hier en daar aan de gevolgen van eenige overhaasting te lijden. Soms heeft Heydemann in het geheel geen volledigen wetenschappelijken

katalogus aangetroffen, die tot grondslag van zijn werkzaamheid kon dienen. Dit is o.a. het geval voor het *Museo Egizio ed Etrusco* te Florence dat thans reeds, naast het *Museo Gregoriano*, verreweg de belangrijkste verzameling is in Europa voor Etrurië. Hier is een groote kollektie vazen, o.a. de eenige Françoisvaas.

Een zestal platen versieren Heydemann's *Mittheilungen*. Zij geven ons in de eerste plaats eenige voorstellingen op vazen te zien: op een in het *Museo civico* van Bologna, een Atheensche skyphos, roode figuren: Eros als knaap paardje spelend met een klein konijn; op een atheenschen lekythos een muildier, dat flink met de pooten achteruit slaat; op een anderen atheenschen lekythos een Maenade; ‘das Motiv der ganz ins Gewand gehüllten Hände, welches auf Vasen mit bacchischen Darstellungen, die in Italiën gefunden werden, schon wol bekannt ist, findet sich hier soviel ich weiss zum ersten Mal auf einer griechischen Vase;’ op een etruskische vaas een huiselijk topneel: een knaap, dien de vader dreigt te slaan met een pantoffel, of voetzool zonder riemen, vlucht tot zijne moeder. Een andere vaas trekt mijn aandacht in dat zonderlinge *Museo Bocchi* te Adria, beschreven blz. 24. Hier vertoont een zittende knaap het kunststuk (Petronius 53) van een amphora alleen naet de tanden vast te houden, gelijk op een in het *Museo Egizio e delle antichita* van Turijn een paardrijder geknield ligt op een ongezadeld paard; op een vaas in Florence een allerwonderlijkste voorstelling, die Heydemann niet weet uit te leggen: zes naakte mannen dragen een balk, waarop een man staat; aan de andere zijde is deze laatste figuur een satyr op wiens rug een man met een hoorn rijdt. Uit het reeds genoemde *Museo Egizio ed Etrusco* worden op pl. 3 als voorstellingen op vazen afgebeeld 1°. een ongewoon levendige gigantomachie; 2°. een Selene te paard (verg. Pausanias 5, 11, 8). Dit nummer is bijzonder schoon; het paard graast rustig, en Selene, de godin der maan, zit in zeer losse houding, Van een fraai relief op een klein zilveren gereedschap in Florence is slechts een fragment bewaard gebleven, en afgebeeld plaat 4. Hoofdfiguur, aan de eene zijde Bacchus, aan de andere Sileen. De kompositie (zie bl. 81 en 82) is te samengesteld om hier beschreven te kunnen worden. Zelf in dezen fragmentarischen toestand maken de figuren grooten indruk. Vooral niet minder is dat het gval met een zeer schoonen Hephaistos, door Dionysos teruggeleid op den Olymp, brons in Florence, 1871 ge-

vonden bij Bolsena (beschreven bl. 99 v]g.). Wanneer ik eindelijk nog pl. 5 een bewonderenswaardigen Torso in de Uffizj vermeld heb, die te ideaal ware voor een Satyr, zoo niet het nog bewaard gebleven onwedersprekelijke staartje allen twijfel wegnam, en pl. 6, in den Giardino Boboli een athletenkop, die veel overeenkomst heeft met den kop uit Ince Blundel Hall, afgebeeld Archaeol. Zeitung 1874, n°. 3, - de kopie waarschijnlijk van een orgineel, even ouder dan Polykletus, - heb ik zeker reeds genoeg gezegd, om den rijken en belangwekkenden inhoud van dit geschrift te kenschetsen.

6. O. BENNDORF und O. HIRSCHFELD, Archaeol.-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich. Jahrg. 3. Heft. 1 mit 4 Tafeln. Wien, Gerold, 1869 72 bl.

In deze eerste aflevering, de eenige die ik tot dusver van jaargang '79 heb ontvangen, komt voor 1°. de beschrijving van een marmeren groep uit de kollektie Modena te Weenen: een vrouw, iets minder dan levensgroot, met een kleinen Eros, op een boomstam achter haar, haar iets in 't oor fluisterend; van wit geelachtig marner; op den rechterschouder na, de vrouw bekleed, maar het gewaad, als ware het vochtig, de omtrekken van het lichaam volgende.

Naar de afbeeldingen, vooral die *en profil*, te oordeelen, is het motief bijzonder fraai. Het is waarschijnlijk de romeinsche kopie van een grieksch orgineel. De kop herinnert aan de Venus van Arles. Kekulé ziet er een Venus in, maar niet zooals anderen een Venus Genetrix. Zijne bewijsvoering verhindert niet aan eene meer of min als Venus opgevatte, jonge vrouw te denken.

Verder kan in deze ‘Mittheilungen’ nog interesseeren een aardige voorstelling op een etruskische vaas, sedert 1865 in het K.K. Museum te Weenen: een oude visscher en twee knapen; ein Bild, zegt, R. Schneider, ‘voll frisschen Humors und feiner Naturbeobachtung;’ een dier vele voorstellingen op vazen, die ons in de antieke wereld achter de schermen van het klassieke laten zien. Ik vermeld ten slotte een artikel van Kenner: *zum Badener Relief* (met een plaat; de vrouw wordt als Venus Victrix geinterpreteerd, en het relief tot het voetstuk van een grafteeken gerekend); dan, de verklaring van twee figuren als Odysseus en Diomedes op een hier afgebeelde lamp uit het Museum te Spalato; eindelijk de beschrijving van griekse vazen te Triëst.

c) Archaeologische Reizen en Opgravingen.

1 Tyrus. 2 Cyprus. 3 Jonische Eilanden. 4 Rome.

1. SEPP, Meerfahrt nach Tyrus zur Ausgrabung der Kathedrale mit Barbarossa's Grab. Im Auftrag des Fürsten Reichskanzler unternommen. Leipzig, Seemann, 1879, XXII en 382 blz.

Moet men werkelijk aan den cirkelgang der menschheid gaan gelooven? Het gebeente van Theseus werd naar Athene gebracht. Wanneer men de *Bijlagen* van dit werk (blz. 365-375) leest, heeft men een aantal brieven voor zich, van 27 Maart 1871 tot 3 Februari 1876 gewisseld tusschen Bismark, Delbrück en Prof. Sepp, over het brengen naar Berlijn van Frederik Barbarossa's gebeente. Napoleons asch werd naar Parijs gevoerd tot Frankrijks onheil. Barbarossa's asch moet naar Berlijn worden gevoerd tot Duitschlands heil. Ziedaar het thema. Prof. Sepp doet het denkbeeld aan de hand, en Bismarck is er zeer meê ingenomen; en Duitschland onderhandelt met Turkije; en de Sultan vaardigt een schrijven uit, waarbij aan Dr. Sepp het recht wordt toegekend, de Manara bij Tyrus te doorzoeken (fenicische naam der oude kathedraal) of hij het lijk vinden mocht, waaraan Duitschland zooveel gewicht hecht. De reis van Dr. Sepp, met dat doel ondernomen, wordt in dit werk beschreven op een wijze, die een zeer gemengden indruk achterlaat. Er komen gedeelten in voor die in hooge mate *de mauvais goût* zijn. Wie is op reis gegaan naar Tyrus? Een winderige, opgeblazen Duitscher, die eens genieten wil van het effekt dat de nederlaag van Frankrijk in het verre Oosten gemaakt heeft, of de wetenschappelijke man, voor wien in de hoogere wereld van den geest Griek is noch Barbaar, Franschman noch Duitscher? Beiden zijn op reis gegaan en beiden hebben dit boek geschreven. Waar de eerste spreekt, is dit boek wel in staat, iemand alle geduld te doen verliezen; waar de tweede spreekt, geraakt men in het bezit van een opgewekt, boeiend, leerzaam reisverhaal, dat u van Brindisi over Alexandrië naar Joppe en over zee naar Tyrus brengt en in een deel dierzelfde wereld rondleidt waar men, dank Renans *Mission de Phénicie*, zich reeds niet meer vreemdeling gevoelt.

Wat Dr. Sepp, in overleg met Bismarck en Delbrück, zocht, heeft hij niet gevonden. Frederik Barbarossa heeft de onwellevendheid

gehad, niet uit zijn graf te voorschijn te komen. Maar wat Dr. Sepp niet zocht, dat heeft hij gevonden: voortbrengselen van griekschromeische beeldhouwkunst en architektuur, opgegraven in de zoogenaamde kathedraal van Tyrus; voortbrengselen, die, ingepakt in niet minder dan 15 kisten, in Februari 1876 van uit Beirut op reis zijn gegaan naar het Museum van Berlijn.

De eerste 196 bladzijden van deze Reisbeschrijving gaan ons uit een kunsthistorisch oogpunt niet aan, Maar in hoofdstuk 23 vinden wij het volgende bericht:

> ‘Freitags, 29 Mai, liess sich in der Manara ein Fischer vorstellen, der mir Antiken anbot, Bildwerke, die er aus dem Meere aufgefischt. In seiner Wohnung fand sich nicht weniger als ein Pan- oder Satyrkopf, freilich ruinös. Von schwarzem, aegyptischen Gestein, eisenschwer und beim Anklopfen klingend, als wäre er wirklich von Metall, der Torso eines Apollo. Ja, leider enthauptet und ohne Arme und die unteren Beine, aber aus bester Zeit. Aehnlich ein Jüngling mit dem Hirschfelle; tyrischer Lokalität entsprechend ist es Learchos, Athamas und der Ino Sohn und Melikertes' Bruder.... die erhobene Rechte ist nicht ohne Bedeutung (een afbeelding van beide Torso's, blz. 199, 200)... Günstiger noch war der folgende Tag... Freudig überrascht und beim ersten Anblick der Deutung gewiss, erwarb ich sofort das geborstene Plankenstück eines Sarkophages mit dem in edlem griechischen Kunstgefühle ausgeführten Hochrelief: der Tod des Melikertes.... Auf unserem Bilde hebt ein Genius den ertrunkenen Knaben (aus dem Wasser) empor; aber die Auferstehung zur Harmonie der Sphären scheint ein zweiter Lebensengel (oder Eros, selber Sohn der neugebornen Aphrodite) mit dem Cymbelschlag anzudeuten [afbeelding van een fragment, bls. 202].’

Later nog andere vonden:

> ‘Der Sand am Meere liefert nicht bloss die Purpurschnecke, sondern auch Cameën.... So wurden mir während unseres Aufenthalts wohl 50 stück Carniole und Achate, mit Göttern, Siegern, Greifen und anderen Emblemen käuflich eingehändigt, auch längliche Opale mit hieroglyphisch eingravirten Mannlein. Eigentliches Interesse boten die gnostischen Abraxassteine mit dem Fischmenschen, Drachenmann innerhalb des Schlangenkreises, die noch heute als Amulette getragen werden.’

Achitektonische fragmenten van de kathedraal, de oudste der Kristenheid, door Bisschop Paulinus A^{o} 313-316 gebouwd (Eusebius, kerkgesch. X, 4.), vindt men afgebeeld blz. 213-215, 218, 221, 222, 227, 229, 236, 237, de ruïne zelve 240. ‘Nur die Verwendung antiker ägyptischer Säulen, deren noch heute am Strande und auf den Felsen im Meere liegen, erklärt die rassche Vollendung des

grossartigen Bauwerkes. Dieselbe sind vielleicht vom alten Heraklestempel hergenommen.... Welcke kostbare Sienitsäulen, und kolossale Kapitäle!'.... 'Nicht einmal als eingesprengtes Gestein finde sich Sienit am Libanon', volgens Oskar Fraas.

Over de vraag of de bedoelde ruïnen werkelijk die der kathedraal zijn, scheen eerst twijfel te bestaan, gelijk men zien kan uit Prutz (Sepps Reisgenoot), *Aus Phoeniciën*, Leipzig, 1876 p. 388 vlg.

De opgravingen in de kathedraal werden 8 Mei 1874 begonnen. Reeds den 18e deed men een belangrijken vond:

> 'Um die dritte Morgenstunde kam im Kreuzbau am rechten Seitenschiff, halb im Boden versenkt, ein blendend weisser Marmorsarg zu Tage, leider! die weggetrümmerten Stücke lagen dabei.... Doch nein, das war kein Sarg. Wie wir den Schutt sorgfältig aushoben, ergab sich ein Becken in Form des länglichen Kreuzes mit drei Stufen an beiden Enden zum Hineinsteigen.... der älteste erhaltene Taufstein zum Untertauchen' (afbeelding, blz. 259).

Gelijktijdig hiermede werd, naar Sepps overtuiging, de sarkofaag van Origenes gevonden, die 254 te Tyrus stierf en begraven werd. Zijn grafteeken bleef bewaard zoolang de stad bestond. Wij hebben daaromtrent berichten van ooggetuigen tot in de 13e eeuw (Gulielmus, Aartsbisschop van Tyrus, 1175-1184, Burchardus a Monte Sion, die tusschen 1274 en 1285 in Phenicië was)[1]. In 1291 viel Tyrus den Saracenen in handen. Bijna zes eeuwen is dus Origenes' graf verborgen geweest. De Sarkofaag heeft reliefs op twee der zijden, afbeelding, blz. 258. Hoe Dr. Sepp gezien heeft, dat het juist de laatste rustplaats was van den grooten ketter, heeft hij ons niet gezegd. Dit is evenwel een onbescheiden opmerking. Aan zijne verzekering mogen wij evenmin twijfelen als aan de 'Sehnsucht der Tyriër nach einer deutschen Colonie'; het bestaan van welk heet verlangen hoofdstuk 39 wordt aangetoond. Laat ons zelfs hopen, dat die 'Sehnsucht' spoedig zal worden bevredigd!

2. LOUIS PALMA DI CESNOLA. *Cypern, seine allen Städte, Gräber und Tempel. Bericht über zehnjährige Forschungen und Ausgrabungen auf der Insel. Autorisirte deutsche Bearbeitung von Ludwig Stern. Mit einleitendem Vorwort von Georg Ebers*. Iena, Costenoble, 1879. De twee Dl. XVIII en 442 blz.

1 *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1876, blz. 207 vlg., vind ik deze bijzonderheden opgeteekend.

Hoeveel vereenigt zich niet om Cyprus belangwekkend to maken! Cyprus: goudmijn, mag ik mij zoo uitdrukken, van koper; zetel eener school van homerische dichters; hoofdstation gedurende de oudheid bij het verkeer tusschen het Oosten en het Westen; eiland van Aphrodite, de *Diva potens Cypri*, hier gedoopt; aanlegplaats der volken; de onderwerpelinge van Assyrië, Egypte, Perzië, Rome; leen van Engeland; aangenomen dochter van Venetië; getuige van Desdemona's smart; verraderlijk ontweldigd door de Turken; tot een nieuwe toekomst geroepen door de Engelschen, het volk welks ten slotte benijdbare aandrift: een hartstochtelijke buitenlandsche politiek, de eigenlijke stof is, waaruit de wereldgeschiedenis wordt geweven.

Toch, wat wist men tot dusver van dat Cyprus? Eerst in onzen tijd is men begonnen het te leeren kennen uit reisbeschrijvingen, uit monografiën. En thans, nu bij vernieuwing aller oog op het eiland is gericht, ligt daar voor ons dat onwaardeerbare boek van den amerikaanschen konsul di Cesnola, die er tien jaren heeft vertoefd; een boek, dat de vriend van geschiedenis, van aard- en volkenkunde, van anthropologie, ieder uit zijn gezichtspunt, onder ons moge waardeeren; dat hier alleen gekenschetst mag worden uit het oogpunt van archaeologie en kunst. Wat, - om slechts van de jongste ontdekkers to spreken, - een Smith voor Assyrië, een Mariëtte voor Egypte, een Schliemann voor Troje en Mykene heeft gedaan,di Cesnola, Italiaan in dienst der Vereenigde Staten, deed het voor Cyprus, krachtens de gelukkigste vereeniging van italiaansche behendigheid en amerikaansche veerkracht.

Had men het slechts voor het kiezen, men zou voor zijn eigen gemak een boek als dat van di Cesnola anders ingericht wenschen[1]. Zoo als het nu is, is het half een reisbeschrijving met avonturen en anekdoten, half een verslag van opgravingen. Wanneer men zeer begeerig is naar het laatste, gevoelt men zich natuurlijk meer of min op-

1 Men kan vergelijken: Fotografiën van de kollektie Cesnola, met Inleiding van Colvin, Londen, 1873; katalogus van de kollektie Cesnola door Doëll, *Mém. de l'Acad. de St. Petersbourg* n°. 4, 1873; R.S. Poole, over het door R.H. Lang ontdekte in *Transactions of the Royal Society of Literature*, XI, P.I, Nieuwe Reeks. - Doëll beschrijft niet minder dan 7919 stuks; 830 in kalksteen, 6 in marmer, 4532 in terracotta, 1816 van glas, 284 van goud, 451 van brons. - Het meeste van hetgeen di Cesnola ontdekt heeft (in Golgi, Larnaka, Dali, Alambra, Soli) is in New-York.

gehouden door hot eerste. Had de schrijver het verslag alleen gegeven, dan had hij zelf kunnen doen, wat wij thans voor hem moeten verrichten, namelijk het gelijksoortige bijéenbrengen, dat nu verspreid is naar gelang van de plaatsen, door hem bezocht.

Maar het boek zelf is den lezer van *de Gids* reeds bekend sedert het belangrijk artikel van Dr. E.O. Houtsma in Jaargang 1878 van dit tijdschrift, blz. 281 vlgg. Toen dat artikel geschreven werd,was deze duitsche vertaling nog niet uitgekomen, en ik kan mij dus hier beperken tot de mededeeling, met Sterns eigen woorden, van hetgeen de vertaling meer geeft dan het origineel:

> In anderen Beziehungen wird diese Ausgabe als eine vermehrte und, wenn es zu sagen gestattet ist, verbesserte gelten können. Manches kleinere Versehen des Originals ist beseitigt worden, namentlich bin ich bemüht gewesen, die cyprischen Ortsnamen möglichst correct zu geben, indem ich zwar in zweifelhaften Fällen die meist italienische Schreibart der Verfassers nicht umänderte, aber durch Hinzufügung der richtigen griechischen Form, wie ich sie bei Sakellarios und De Mas Latrei fand, ergänzte und erläutert. Diese und einige andere gelegentliche Zusätze im Texte sind in eckige Parenthesen eingeschlossen. Einige ausführlichere Ergänzungen und Berichtigungen, die ich zu dem Texte Di Cesnola's machen konnte, habe ich hinter demselben zu besondern Anmerkungen zusammengestellt und an den betreffenden Stellen durch Ziffern darauf verwiesen, andere aber für das erklärende Verzeichniss der Abbildungen vorbehalten.
> ‘Das archaeologische Material habe ich in sofern übersichtlicher geordnet, als ich die Abbildungen nicht in den Text zerstreute.... Einiges ist ferner auch zur Erklärung der cyprischen und phönicischen Inschriften hinzugekommen, und endlich ist das Register am Ende reichhaltiger geworden.’

3. OTHON RIEMANN, *Recherches Archéologiques sur les Iles Jouiennes* I *Corfou* 58 blz. II *Céphalonie*, 70 blz. 1879. Paris, Ernest Thoriu.

Wij ontvangen hier de vrucht van reizen in den zomer en den herfst van 18 76 ondernomon; reizen, die ten doel hadden de overblijfselen van de oudheid op de Jonische eilanden op te nemen, de waarnemingen van vroegere reizigers te waarmerken en aan te vullen. Met uitzondering van Corfu leveren die eilanden niet veel meer op: Venetië en Engeland hebben zich reeds toegeëigend al wat waarde had en verplaatst kon worden. Wat nog overbleef, is vooral belangrijk voor de oude topografie, die men natuurlijk niet alleen uit de oude teksten kan putten.

Het is zeker op verre na niet de eerste maal, dat Corfu wordt beschreven. Ik behoef voor den lezer in het gemeen slechts te herinneren aan het artikel van Lenormant in de *Revue des Deux-Mondes* van 1 Jan. 1864: *la Grèce depuis la Révolution de* 1862: I, *L'annexion des îles Joniennes*, en W. Fischer, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel, 1857 (blz. 13-24), maar een vernieuwd bezoek gelijk dit van Riemann, als onder de auspices van de 'Ecoles francaises d'Athènes et de Rome' gebracht, in welker '*Bibliothèque*' dit geschrift is opgenomen, was daarom niet overbodig. Riemann is er evenwel niet heengegaan met het robuste geloof van Schliemann, wien niemand uit het hoofd zou hebben gepraat, dat Korfu Scheria, het eiland der welbekende Pheakers is. Schliemann berichtte in vollen ernst, dat er geene sporen meer zijn van het paleis van Alkinoüs, ofschoon hij zich sterk maakt, de plaats aan te wijzen, waar het gestaan heeft. Een half uur lang heeft hij door het water geloopen, om twee groote steenen te zien, waarbij Nausikaä het linnen spoelde.

Eer Riemann ons iets nieuws geeft, brengt hij ons eerst op de hoogte van hetgeen anderen voor hem reeds verkregen hadden: § 5 haalt aan en bespreekt de *Textes Anciens relatifs à la Topographie de Corfou*; § 6 de *Textes Modernes sur les antiquités de Corfou et fouilles faites dans ce siècle*. De opgravingen, die alleen ons belangstelling inboezemen, hadden betrekking op 1°. den dorischen tempel van Kardaki (ital: Cardachio), ontdekt door engelsche ingenieurs in 1822. De westelijke zuilen stonden destijds nog; vijf waren er nog aan de Zuid-, en twee of drie (want de berichten zijn verschillend) aan de Noordzijde. Zij bevonden zich evenwel in siechten toestand. Van de *cella* waren twee grondmuren nog aanwezig. Binnen in den tempel, zonderlinge fragmenten, misschien van een altaar. Bij die opgravingen vond men nog, volgens Railton: 'Plusieurs têtes de femme et une petite jambe en terre cuite; des cônes en terre cuite; un pied de statue; des flacons à parfum ou à libations; des patères de bronze: des scarabées; de petites boules de verre; de l'ivoiree, du cuivre, du fer et du plomb; une roue en bronze à quatre rais (symbole de Némésis); des poids; des pointes de flèches; des morceaux de boucles d'oreilles; une quantité de monnaies d'épire, d'Apollonie, de Corinthe, de Syracuse, de Corcyre.'

Nadat deze tempel ontdekt was, werd hij andermaal overdekt door aarde, die het water had aangespoeld. In 1825 werd hij op

nieuw blootgelegd en door Railton gemeten, die er tevens een restauratie van teekende.

In Corfu houdt men dit heiligdorn voor een tempel van Poseidon; een meening, die enkel rust op de omstandigheid, dat men onder de ruï op de helling van de rots waarop de tempel was gebouwd, een kapel van den h. Nikolaas gevonden heeft; van den heilige, die gewoonlijk Poseidon zal hebben vervangen.

In 1853 vond Vischer den stand van zaken als volgt: ‘le mur de la cella en grande partie conservé, sauf le côté E.; au coin S.-E., une colonne cannelée est encore debout, entièrement conservée, avec son chapiteau; plusieurs autres colonnes et beaucoup d'autres fragments d'architecture sont épars.’ In 1876 was er nog minder: ‘une colonne dorique mutilée sortant de terre;’ (een gedeelle, aan twee zijden van de grondmuur van de cella; sporen van andere muren); long morceau de colonne dorique couché et sortant de terre" (de kolom schijnt een monolith te zijn geweest); ‘colonnes enfouies sortant un peu de terre.... Enfouis en terre plusieurs blocs de pierre qui devaient appartenir au fronton; le bloc du milieu contient le sommet du fronton. Tout le terrain du temple est couvert de blocs taillés.... La seule colonne du temple qui soit entièrement conservée à ma connaissance, et, qui ait encore son chapiteau, se trouve près du gymnase, où elle supporte une lanterne.’

De opgravingen hadden verder betrekking op de oude nekropool, de antieke begraafplaats. Daar, schrijft Mustoxidi, *delle cose Corciresi*, 1848, aangehaald en vertaald door Riemann: on trouva un bon nombre de vases.... Enfin.... on découvrit le célèbre tombeau de Ménécrate, et non loin de là la lionne archaïque, qui est aujourd'hui au palais à deux pieds de profondeur sous la base du monument de Ménécrate... des jarres immenses et d'antres vases, surtout dans quelques jarres de beaux vases peints de style phénicien ou égyptien, quelques-unes avec des figures humaines en noir ou en rouge foncé sur fond jaune et rouge. Il y avait aussi deux fûts de colonnes doriques brisés.

Maar weder getuigt voortgezette waarneming van langzaam verdwijnen der overblijfselen. In '46 kon men nog schrijven: il parait que nous avons à Corcyre une autre Pompéi, dans ce sens qu'au moins les fondements de presque tous les édifices parraissent intacts, avec

une petite partie de leur elévation, si bien qu'il n'y aura point de difficulté pour bien reconnaitre ce qu'il y avait en chaque endroit. Maar 30 jaar later (Riemaim): ‘Aujour d'hui il ne reste à peu près rien de cette nouvelle Pompéi.’

Is het niet ergerlijk, dat door de zorgeloosheid van regeeringen monumenten nog in onzen tijd verloren gaan of bederven?

De archaïstische lecuwin, waarvan zoo even sprake was, thans in de stad Corfu, ia afgebeeld naar een fotograpfie in de *Comptes Rendus de l'académie des inscript.*, enz., 1876, p. 271. Dit monument is belangrijk voor de grieksche kunstgeschiedenis, ‘et semble appartenir à l'époque de transition entre l'art original et l'art grec original.’

In de stad is evenzeer een museum, waarin allerlei oudheden berging hebben gevonden, zoowel als tal van inscriptiën. Ik noteer het belangrijkste: 1°. een mozaiek, in 1846 te voorschijn gekomen bij O.L. Vrouwe van Palaeopoli; 2°. stèle funèbre en marbre, bas-relief: scène d'adieu à trois personnages.... attitude très gracieuse.... me paraît être d'une assez bonne époque; 3°. een bas-relief van manner:

> ‘A droite, Esculape assis sur un lit et tourné vers la gauche; son bras droit est étendu; son bras gauche, appuyé sur les coussins, est replié vers la poitrine, contre laquelle il serre quelque chose. A gauche, Hygie assise à l'extrémité du lit, tournée vers la droite.... il semble qu'elle pose un objet sur les jambes d'Esculape. A gauche du lit, un homme, puis.... deux femmes à la file; *ils sont beaucoup plus petits que les deux dieux* (een gewone manier om het onderscheid tusschen menschen en de Godheid aan te geven); ils sont tournés vers la droite, les mains jointes pour supplier. Devant eux un garçon, puis... deux jeunes filles... le jeune garçon amène un agneau. *Au dessus des suppliants, fenêtre quadrangulaire par où regarde une tête de cheval* (wat meer voorkomt op Aesculapius-reliefs en door Welcker in zijne *Alte Denkmäler* toegelicht wordt). Un serpent grimpe sur le lit. A droite du lit.... un jeune homme couronné, debout.... plus petit que ces suppliants; sa main gauche tient un objet rond.’

Vroeger was nog in de mairie van de stad de kollektie Woodhouse, waarvan Vischer, *Archaeologisches und Epigraphisches ans Korkyra* (1854), een overzicht heeft gegeven. Woodhouse was thesaurier-generaal van het jonische gouvernement. De kollektie is thans in het Britsch Museum.

In het tweede stuk heb ik niets gevonden dat de kunstgeschiedenis interesseert en geschikt was om hier te worden meegedeeld.

4. FRIEDRICH KENNER, *Neue Romische Funde in Wien*, Wien, Kar Gerold Comp., 1879. 24 bl.

Het onderzoek naar de topografie van het Weenen der Romeinen was tot dusver binnen de oude stad beperkt gebleven. Men is thans verder gegaan. Het aanleggen van een tuin voór de Votiv-kirche tusschen de Währinger en dealserstrasse, heeft nieuwe topografische resultaten doen vinden, die door opgravingen op andere plaatsen bevestigd zijn geworden. Uit een kunsthistorisch oogpunt heeft dit werkje geen belang, dan in zoover het gewag maakt van een in de nabijheid van de genoemde kerk te voorschijn gekomen steenen sarkofaag. Op de voorzijde ziet men een schijf met hot beeld *en relief* van een stroomgod, voortreffelijk uitgevoerd, afgebeeld fig. 3, waarschijnlijk uit den tijd van Marcus Aurelius, van den oorlog tegen de Marcomannen, en dus te interpreteeren als het beeld van de Donau. In dezen sarkofaag, die aan het boveneind een verheffing heeft voor het hoofd van het lijk, werden nog onderscheidene voorwerpen van oudere dagteekening gevonden: erfstukken en kostbaarheden van de familie, een uitzet, om zoo te spreken, voor den doode in het toekomende leven. Onder die voorwerpen vindt men (afgebeeld flg. 7) een vaas, waarvan de voorzijde een gelaat vertoont, uit roodachtige toonaarde, 6.5 cM. hoog. Deze sarkofaag draagt geenerlei inscriptie.

Voorts werden in ditzelfde terrein ontdekt een reeks van munten acht denaren, van Elagabalus, Julia Maesa, Alexander Severus, Julia Mammaea; van ten deele oudere keizers een en twintig stuk. Al het hier ontdekte is thans in het stedelijk Museum van Weenen.

5. COMPTE RENDU *de la Commission Impériale archéologique pour l'année* 1876 *avec un Atlas*, St. Petersburg, 1879, 235 blz.

Dit deel bevat 1°. een Verslag over de werkzaamheid der keizerlijke, archaeologische kommissie, gedurende 1876 en 2°. de verklaring van eenige kunstwerken, die in het jaar 1875 gevonden zijn in Zuidelijk-Rusland. N°. 1 is gesteld in het fransch, n°. 2 in het duitsch. Om n°. 2 is het ons hier te doen.

De eerste 108 bladzijden worden ingenomen door een zeer belangrijke verhandeling over een panathenaeïsche amfora (afgebeeld plaat I, n°. 1-3), gevonden bij Kertsch in het graf van een Helleen, uit de tweede helft der vierde eeuw v. Kr. De verhandeling licht naar aanleiding van deze vaas de tot dusver bekende panathenaeische

amforen toe, en tracht aannemelijk te maken, dat deze vazen geenszins prijzen waren in panathenaeische wedspelen behaald, maar alleen moesten dienen om de kostelijke olie te bewaren, die men den panathenaeischen overwinnaars ten geschenke gaf. - De amfora van Kertsch heeft (zwart op rood) aan de eene zijde drie naakte, mannelijke figuren, in wedloop; aan de andere zijde, in het midden, een groot beeld van Athena Polias, van links naar rechts (hetgeen een lateren oorsprong verraadt); links van deze groote, staat op een zuil een veel kleinere Athene, met een naakte Nike op de rechterhand; maar rechts staat, evenzeer op een zuil, een vrouw met een kind op den arm, die wel een reproduktie zou kunnen zijn van de zoogenoemde Leukothea van München; of béter: volgens Brunn, van de Irene met Plutos als kind, op de markt van Athene. Zoowel deze vrouw als de kleinere Athene houden in de hand een speer, die, zonderling genoeg, reikt tot aan de basis van de zuil, waarop, gelijk wij zeiden, elk der twee kleine figuren is geplaatst.

In datzelfde graf werden, behalve een betrekkelijk groote hoeveelheid andere voorwerpen, ook nog gevonden een gouden, rijk versierde helm en een gouden munt met het borstbeeld van Alexander. De afbeeldingen geven plaat II en III.

Deze opgravingen hebben weder haven oogst van terracotten geleverd. N°. 1 en 2 van plaat VI, uitnemend werk van de vierde eeuw voor Kr., trekken hier het meest de aandaoht. Zij zijn voortreffelijk gekonserveerd, ofschoon de kleuren voor verre weg het grootste gedeelte verloren zijn gegaan. N°. 2 is een jonge vrouw in dansende beweging: N°. 1 een vrouw van rijpen leeftijd, met een kleine figuur, - die men bezwaarlijk een kind kan noemen, - gezeten op den linkerschouder. Verplaatst N°. 2 ons in het dagelijksch leven, n°. 1 zal, volgens Stephani, een opmerkelijke mythologische beteekenis hebben, vooral in verband met soortgelijke, vroeger ontdekte Statuetten. ‘Sie belehren uns, schrijft Stephani, über die ungewöhnlich hervorragende Rolle, die der Eleusinische Cultus während des ganzen Alterthums in den griechischen Coloniën des südlichen Russlands spielte und die sogar dazu führte, dass die bosporischen Könige noch im 3 Jahrh. n. Chr. ihr Geschlecht von Eumolpos und Herakles ableiteten.’

Ook deze figuur is in zijn oog Demeter, en de andere, op haren schouder, Kalligcueia. De fraaiste terracotta is n°. 3 van deze zelfde

plaat; een beeldje, gevonden in een graf van den Mithridates-berg. ‘Wir sehen (blz. 305) eine jugendliche Frauengestalt von den lieblichsten Körper- namentlich Gesichts-Formen in vollkommen ruhiger Haltung aufrecht stehen, indem sie ihre reichen Gewänder straff um ihren Körper gezogen und namentlich auch den Hinterkopf und die Stirn mit denselben eng umwunden hat,’ geheel op de wijze van de bekende vrouwenbeeldjes van Tanagra. - Andere terracotten, afgebeeld op pl. VI, zijn uit lateren tijd, en interessant door de gelegenheid die zij geven tot vergelijking (inzonderheid n°. 3 met n°. 4).

Behalve van een klein aantal inscriptiën geeft dit *Compte-Rendu* nog bericht van ‘Gemälde, mit welchen die Wände einer am Mithridates-Berg entdeckten Grabkammer des zweiten Jahrh. n. Chr. ausgeschmuckt gefunden wurden’. In den tekst is opgenomen (blz. 218) een kleine schets van deze kamer. De schildering tegenover den ingang vertoont de godheden, die de familie het meest vereerde: Apollo en Artemis, de eerste gezeten op een griffoen, de tweede op een stier. Apollo heeft een groen opperkleed en bespeelt de lier. De kop van Artemis is verdwenen. Ook haar opperkleed is groen, het laat het bovenlichaam bloot; twee slippen fladderen in den wind. Aan weerszijden van deze schildering, eene die betrekking heeft op het familieleven: de familiedisch; juister: de vader op een rustbed, een tafel er voór met spijzen; naast hem op een stoel zijn vrouw; twee kinderen staan, het eene naast den vader, het andere naast de moeder. De tweede schildering geeft ons een man te paard te zien, wien een knaap een kruik toereikt. Stephani brengt evenwel beide voorstellingen in verband met het toekomstig leven. Aan een der smalle zijwanden van deze grafkamer ziet men een eenvoudig genrebeeld: drie naakte knaapjes klauteren in een boom.

Ik wijs ten slotte op *Nachträge*, blz. 223 vlgg., belangrijk wegens afbeeldingen in fototypie van munten, betrekking hebbende op den Zeus van Olympia. N°. 1 en 2: de bronzen munt, thans te Florence, geslagen in Elis, onder Hadrianus; n°. 3 en 4 een dusver nog niet uitgegeven bronzen munt, evenzeer geslagen in Elis, inaar eerst onder Caracalla, in de verzameling van den heer Imhoof Blumer. Deze munt houdt Stephani voor de meest authentieke reproduktie van het beeld van Fidias: de linkerhand van den God zijwaarts, sterk omhoog geheven met het skeptron; hot kleed van Zeus het bovenlichaam

geheel vrijlatende. Ik zal het niet tegenspreken, maar de troon van Zeus is op deze munt niet in staat, zooals die van de florentyner munt, om alles op te nemen wat Pausanias aan dien troon beschrijft. N°. 5 en 6 geeft een afbeelding van de Elische munt in het Britsch Museum, die nog voór Fidias werd geslagen, een afbeelding die ‘noch wesentlich besser als die bisher bekannte, erkennen lassen wird, wie fern es der Kunst vor Phidias lag, den höchsten Gott durch starke Brauen und wallendes Lockenbaar auszuzeichnen.’ En inderdaad kan het haar moeilijk sluiker zijn dun hier. N°. 7 is een dadelijk na Fidias geslagen Elische munt, en wel het exemplaar, dat zich in het Britsch Museum bevindt. Doze voortreffelijke fototypie vergunt ons te zien, ‘in wie energischer und doch nicht übertreibender Weise hier über dem Auge am unteren Rand des Stirnknochens die Vorladung als Andeutung der Braue markirt ist. Auch sieht mann, dass die kleinen Stirnlöckchen keineswegs so minutiös durchgebildet sind und so übertrieben hervortreten wie man nach der Abbildung glauben musste. Endlich erweist sich auch die Nasenlinie gerader, als man erwarten konnte.’ N°. 9 geeft denzelfden kop van Zeus op een Elische zilvermunt van den heer Imhoof-Blumer. Stephani acht haar evenwel niet ouder dan de vierde eeuw v. Kr. De overige murrten op deze hoogst interessante plaut laten ous dan de langzame ontaarding, de romaniseering van het klassieke Zeustype aanschouwen.

Januari 1880.
A. PIERSON.

(*Wordt vervolgd*.)

Politiek overzicht.

Rotterdam, 21 Februari.

‘Welkom, Caesar Imperator! die gaan sterven, groeten U.’ Met die woorden op de lippen liet *Punch* de kampvechters van het Engelsche parlement, gewapend als de oude gladiatoren, in het strijdperk treden voor hun koningin, die den 5den Februari in persoon de zevende en laatste zitting der beide Huizen opende. Het is een schare beproefde strijders, die daar bijeenstaat, als geen andere vertegenwoordiging onzer dagen weet aan te wijzen, velen reeds hoog bejaard, maar toch met denzelfden moed nog zich stortend in den strijd, waarmede zij tientallen van jaren geleden hun eerste proeven aflegden, anderen jongere volgers dier voorvechters, die met vuur en talent zich een plaats in de eerste rijen hebben veroverd. En de strijd belooft warm te worden. Niet alleen om de vele belangrijke wetsontwerpen, die het kabinet zich voorstelt in te dienen - *like the Irish postboy they were reserning their trot for the avenue*, spotte Lord Granville - maar vooral, omdat het thans zaak is èn voor het kabinet èn voor de oppositie, in het laatste levensjaar van dit parlement elk duidelijk zijn beginselen op ieder gebied vast te stellen en de natie een programma te geven, als Engelands lot voor zeven volgende jaren bij de naderende verkiezing aan haar beschikking wordt toevertrouwd. Had de oppositie zich nog gevleid, dat Lord Beaconsfield, aan de traditie van een halve eeuw getrouw, een jaar voor den tijd tot ontbinding zou overgaan, zij heeft zich in dien waan spoedig bedrogen gezien. Haar teleurstelling daarover geeft zij lucht in het verwijt, dat hij zijn politiek niet aan het oordeel van het volk durft onderwerpen; ja, zij gaat zoo ver hem - zonderling genoeg - van overtreding der constitutioneele beginselen te beschuldigen; doch bij onbevangen beoordeeling zal zij moeten erkennen, dat hij volkomen het recht zou hebben om ook in het

zevende jaar een parlement te behouden, dat hem zes jaren lang onwrikbaar getrouw is geweest, zelfs al ware het zoo boven twijfel verheven, als de oppositie beweert, dat de meerderheid van het volk die politiek verfoeit en veracht. Intusschen is het geloof in een spoedige ontbinding oorzaak geweest van belangrijke extraparlementaire campagnes der parlementsleden, en zijn door redevoeringen en demonstraties van beide zijden de hartstochten zoodanig opgezweept, dat, moest thans de beslissing genomen worden en zegevierden de tegenstanders van het kabinet, zij zeker gaarne, zoo de oude zeden der *arena* nog golden, het *pollice verso* ter dood wilden wijden.

Punch onthoudt zich wijselijk van een voorspelling, welke partij de onderliggende zal wezen. Tot vervelens toe is het herbaald, niet door Sir William Harcourt alleen, wiens meer grappige dan diepzinnige redevoeringen volgens den Chancellor of the Exchequer steeds aanenhangen van voorspellingen die niet uitkomen, dat de eerste dag van een nieuw parlement de laatste dag van Beaconsfields ministerie zal zijn. Die verwachting is alleen gebaseerd op den uitslag van enkele verkiezingen, die toonden, dat de Whigs sedert 1874, toen hun nederlaag buitengewoon zwaar was, hier en daar zijn vooruitgegaan. Vooral op de verkiezing in Liverpool, dat de meeste kiezers telt van alle districten (64,000) en waar juist in deze dagen van opgewekt politiek leven een vacature viel, waren aller oogen met de grootste belangstelling gevestigd. Hier heeft, zich het gelukkig verschijnsel voorgedaan, dat zich ook in andere landen bij verkiezingen wel eens vertoont, dat beide partijen zich de overwinning weten toe te kennen. Mr. Whitley, de conservative candidaat, werd gekozen met 26,106 stemmen, terwijl er op den liberalen Lord Ramsay 23,885 zijn uitgebracht. Van beide zijden waren de keurtroepen in het veld gekomen: een brief van Gladstone en een brief van Hartington steunden Lord Ramsay, die zelf onvermoeid redevoerde van den vroegen morgen tot den laten avond en ten slotte nog werd bijgestaan door Sir William Harcourt, en voor Whitley kwam de President of the Board of Trade, Viscount Sandon, die eveneens voor Liverpool zitting heeft, de verkiezing leiden. Terwijl nu de Tories juichen in hun overwinning, verzuimen de Whigs niet te doen uitkomen, dat de jeugdige liberaal in dit bolwerk der Tories een tot heden ongekend aantal stemmen op zich vereenigde.

Vooral was deze verkiezing merkwaardig om het cigenaardig licht

dat zij wierp op de verhouding tusschen de Whigs en de *Home Rule* partij. In de groote Engelsche steden is deze laatste een lichaam, waarmee men rekenen moet, en dat al licht bij een verkiezing den doorslag kan geven. Zoo in Liverpool, waar Lord Ramsay reeds van den aanvang af op het voetspoor van Gladstone, Bright, Chamberlain en anderen verklaard had, dat hij voor uitbreiding van het locale *selfgovernment* in Ierland gestemd was. Dit was echter den *Home Rulers* niet voldoende, die niets minder verlangen dan herstel van het oude parlement, zij het ook met eenigszins andere bevoegdheden, waarbij Lord Ramsay zich niet kon neêrleggen. Doch zie, na een conferentie met de *Home Rnlers*, waren zij het samen eens geworden: de partij beloofde hem te kiezen, en hij verklaarde, dat hij zijnerzijds zou stemmen voor een enquête omtrent den eisch van een eigen parlement voor Ierland. Op zich zelf was deze verklaring van één enkel op politiek gebied nog onbekend persoon van weinig gewicht, maar zij kreeg beteekenis, toen de leider der liberalen daarop schreef, dat deze verklaring van Lord Ramsay, al kon hij zelf haar niet onderschrijven, volstrekt niet verhinderde, dat hij met hart en ziel voor de candidatuur-Ramsay gestemd bleef. Alarmkreten bij de gematigde Whigs, gejuich in het kamp der Tories. Lord Ramsay trachtte in een uitvoerig schrijven in de *Times* zich schoon te wasschen van de op hem geworpen smet, als had hij om stemmen te winnen den *Home Rulers* ondersteuning voorgespiegeld, en betoogde, dat hij geen oogenblik van frontverandering had doen blijken. Het mag waar zijn, doch de vraag, of Lord Ramsay consequent was of niet, is de hoofdzaak niet. De bedenkelijke zijde van dit voorval is deze, dat een deel der liberalen in een tijd, waarin de verhouding tusschen de leren en de Engelschen hoogst gespannen is, blijkt te willen medewerken om den leren de mogelijkheid voor te spiegelen van de verbreking der Unie, en dat de leider der liberalen zelf, al wenscht hij daarin niet mede te gaan, deze zaak echter als een geheel ondergeschikt punt beschouwt, waaromtrent hij verschil van gevoelen alleszins natuurlijk vindt en volkomen vrij laat. Het is wel voor de eerste maal, dat aldus met de belangen van het Vereenigd Koninkrijk wordt omgesprongen. Trachten al èn Hartington èn Ramsay de beteekenis van hun concessie te verkleinen door de bewering, dat een enquête de onmogelijkheid van een eigen parlement zonneklaar zou aantoonen wat

dan nog te zeggen van een dergelijk spelen met vuur in tijden van crisis, wat van een dergelijk opwekken van verwachtingen, die zij vooruit van plan zijn niet te bevredigen?

Het is er verre van daan, dat op dit punt alle Whigs hun leider zullen volgen; ja, Gladstone zelf was in zijn Midlothian-speeches in zake Ierland vrij wat conservatiever. Wel stond ook hij uitbreiding van het locale zelfbestuur voor, wat inderdaad gezegd kan worden tot het programma der Whigs te behooren, maar hij wist dit zeer scherp te onderscheiden van den eisch naar een eigen parlement, dat wil zeggen, naar een souvereine wetgevende macht. Doch het is niet deze Iersche quaestie alleen, die de Whigs verdeeld houdt; er heerscht inderdaad op vele brlangrijke punten zoo groot verschil van gevoelen, dat het beweren der conservatieven althans eenigen schijn van grond heeft, dat zij slechts één beginsel gemeen hebben: *They want to turn out the government*. Voor Sir Charles Dilke bijv. is dit werkelijk de remedie tegen alle kwalen, die in een rede te Chelsea met zoovele woorden zeide: ‘wilt gij een ware barrière tegen Rusland hebben, *turn out the government*.’ Evenwel er zijn ook nog liberalen, ja radicalen van het zuiverste water, die het zelfs met dit beginsel niet eens zijn, tot wie Roebuck behoorde, die Sheffield vertegenwoordigde, en thans Joseph Cowen behoort, die voor Newcastle zitting heeft, mannen die van bewondering vervuld zijn voor de imperialistische politiek en ter wille van Engeland's eer in het buitenland het ministerie willen behouden, al beantwoordt het in de binnenlandsche administratie lang niet aan bun eischen. Wat aan te vangen met zoo wanhopig verdeelde oppositie? Het eerwaardig orgaan der Whigpartij, de *Edinburgh Review*, vroeg het zich af, een paar maanden geleden, en vond het toen geraden in enkele korte trekken te schetsen wat p l a i n W h i g p r i n c i p l e s zijn, waarom thans allen zich moesten vereenigen, zonder af te wijken, noch te rechter noch te linker. De aandacht verdient dit artikel èn om wat het geeft èn om wat het verzwijgt.

Over de buitenlandsche politiek zegt het nagenoeg niets, schoon die waarlijk thans geen bijzaak is. Is schuldgevoel de oorzaak dezer terughoudendheid, of noopt de wanhoop om een weg uit den tegenwoordigen chaos te vinden tot stilzwijgendheid? Al valt er in beide gevallen een ernstige leemte te betreuren in een artikel, dat zich tot taak stelt de beginselen voor een volgend gouvernement te

ontvouwen, prijzen we dan in elk geval in dit artikel de bescheidenheid en gematigdheid, die bij de leiders der oppositie zoo zelden gevonden wordt. De heftigste termen zijn den meesten hunner niet krachtig genoeg om de buitenlandsche politiek van dit ministerie af te keuren, die naar hun zeggen van het begin tot het einde een misslag is. De heer Lawson o.a. gebruikt de volgende liefelijke termen: ‘Ik eer de vasthoudendheid van den bulhond, waarmee zij zich vastklampen aan de waanzinnige opvattingen, die in hun geest zijn geslopen, en de onbesuisde, onberaden wijze, waarop zij voortplassen van den eenen modderpoel in den anderen in hun vervolging van het dwaallichtje, dat zij glorie noemen.’ De heer Chamberlain vergelijkt hen bij een diligence, die in woedende vaart Ludgate-hill afrent, alles 't onderst boven werpend en deuren en vensters stukrijdend. ‘Buskruit en glorie’, heette het voortdurend, is hun eenige spijze. En het geneesmiddel? Niemand denkt er aan een juist programma daartegenover te stellen. Men zal toch niet in allen ernst het stelsel van ‘vrede tot elken prijs’ willen toepassen, waarvan John Bright de onvermoeide verdediger is en dat een nieuwen aanhanger schijnt gewonnen te hebben in Lord Derby, die onlangs in vermakelijke opgewondenheid uitvoer tegen alle ‘keizers, koningen, groothertogen, kanseliers en hoe die grooten meer mogen heeten, die allen in het volk niets dan kanonnenspijs willen zien en het maar liefst dom en arm willen houden om het ter slachtbank te voeren!’ Nog minder zal eenig Engelsch gouvernement de leer kunnen onderschrijven, door Gladstone te Midlothian verkondigd, dat de buitenlandsche politiek moet zijn als de volmaakte vrouw volgens Pericles, d.w.z. dat er volstrekt niets van haar moet gehoord worden! Gladstone liet het intusschen niet bij die enkele uiting, die wij niet hooger willen aanslaan dan zij als oratorische wending verdient, ons herinnerende, dat, hoe Pericles ook over de volmaakte vrouw dacht, hij in de praktijk naar eenigszins andere en meer positieve hoedanigheden uitzag, toen hij Aspnsia tot de zijne maakte. De redenaar ging verder en stelde de volgende zes beginselen als richtsnoer voor de buitenlandsche politiek: rechtvaardige wetgeving en een zuinige huishouding in 't binnenland; vrede met het buitenland; handhaving der samenwerking van de Europeesche mogendheden; het vermijden van noodelooze en verwikkelingen barende verbintenissen; erkenning van de gelijke rech-

ten aller natiën; liefde voor de vrijheid. Gulden regels voorwaar, maar die in de practijk helaas! jammerlijk met elkander in botsing kunnen komen. Wil men bijv. vrede bewaren en alle verwikkelingen vermijden, men verbinde zich dan met niemand en sluite zich geheel op in het eiland, dat, zooals Gladstone vroeger roemde, door een '*silvery streak*' zoo gelukkig gescheiden was van de twisten en oneenigheden van het vasteland. Maar hoe zal het dan gaan met de samenwerking van geheel Europa, hoe dan met de liefde voor de vrijheid, die op deze wijze wel niet anders dan platonisch zou kunnen wezen? En zou ten slotte zulk een vredespolitiek *à outrance* werkelijk vrede ten gevolge kunnen hebben, of zou de *Quarterly Review*, die vroeg naar de geloofsbrieven der oppositie, gelijk hebben, toen zij haar met het epitheton van oorlogstokend vereerde? De geschiedenis van Centraal-Azië in de laatste jaren kan bewijzen, hoe juist zulk een beschouwing is. Het is inderdaad onbegrijpelijk, hoe de oppositie steeds voort durft gaan den oorlog met Afghanistan aan Beaconsfield te wijten, terwijl de zwakke en weifelende politiek der Whigs, jaren lang tegenover Rusland gevolgd, de *masterly inactivity*, waarop zij zich lieten voorstaan, Rusland gewonnen spel heeft gegeven en Shir-Ali heeft vervreemd, totdat ten slotte niets anders overbleef dan een tuchtiging van den overmoedigen Emir om het gezonken prestige van den Engelschen naam te herstellen.

Imperium et libertas, heeft Lord Beaconsfield gezegd, moet het doel zijn van Engeland's politiek. Al menigen aanval hebben die woorden te verduren gehad, doch zij hebben een echo gevonden in de radicale *Westminster Review*, het derde der invloedrijke driemaandelijksche organen, die zich in den laatsten tijd over de politiek van den dag hebben uitgelaten. Een rijk, dot zijn heerschappij over alle werelddeelen heeft uitgestrekt, dat zijn vlag doet wapperen in de verste zeeën, dat een derde deel van de bewoners der wereld onder zijn schepter vereenigt, mag zich niet hullen in zijn isolement, maar moet zich allerwege krachtig doen gelden en de vaan der imperialistische politiek omhoog houden op straffe van te niet te gaan. Geeft de oppositie dit niet toe, welnu zij durve dan de consequenties aan van haar eigen stelsel: zij verbrokkele dat machtige rijk, waarin de zon nooit ondergaat, en beperke zich tot de heerschappij over Groot-Brittanje en Ierland. Eerst als zij het toegeeft, begint

de discussie mogelijk te worden over de vragen, of de regeering in alle opzichten de verstandigste politiek gevolgd heeft.

Raadplegen wij de troonrede, die over de drie hoofdquaesties der buitenlandsche politiek: den toestand van Turkije, den oorlog met Afghanistan, den toestand van Zuid-Afrika kortelijk spreekt. Wat Turkije aangaat, kon de verblijdende tijding worden verkondigd, dat een conventie tot onderdrukking van den slavenhandel met dem sultan was geteekend. Juist van pas kon Beaconsfield, de man der verrassingen, met deze verrassing op den 5^{den} Februari aankomen. Overigens kon hij, luidens de troonrede, niet ontkennen, dat er nog heel wat gebeuren moet, eer Turkije de wonden, door den oorlog geslagen, zou hebben geheeld. Bevredigend zijn de Turksche toestanden ook in Beaconsfields oogen niet, en welke pogingen hij nu en dan in het werk laat stellen om eenige hervorming aan te brengen, zij hebben weinig goed gevolg, het is ook zeer de vraag of ten slotte die afschaffing van den slavenhandel anders dan op het papier zal bestaan, - maar kan Beaconsfield alleen voor de scheppingen van het Berlijnsche congres en voor Turksche stijfhoofdigheid en indolentic verantwoordelijk worden gesteld? En kan hij den Whigs niet met recht toevoegen: wat hebt gij ooit in het Oosten voor goeds gedaan, gij, die u onderscheidt door een grenzenloos optimisme ten opzichte van Rusland en een ziekelijke sympathie voor de Bulgaren, volgens Archibald Forbes, zeker den Turkenhaters geen verdacht getuige, het ellendigste volk, waarmee hij ooit in aanraking was gekomen?

Afghanistan: na een herinnering der feiten en een woord van lof voor de troepen, die inderdaad wapenfeiten hebben volbracht in de Indische krijgsgeschiedenis nog schaars geëvenaard, gaat de troonrede voort: ‘De abdicatie van den Emir en de ongeregelde staat van het land maken het terugroepen der troepen voor het oogenblik onmogelijk; maar het beginsel, waarnaar mijn gouvernement tot nog toe heeft gehandeld, blijft ongewijzigd en terwijl ik besloten ben de grenzen van mijn Indisch rijk sterk te maken, wensch ik in vriendschappelijke verhouding te staan met de toekomstige heerschers en met het volk van dat land.’ Velen klinkt dit waarschijnlijk als een bespotting, wanneer zij bedenken, met welk een verbitterden tegenstand de gehate vreemdelingen te worstelen hebben. Doch men wete wel, dat die tegenstand van bepaalde

stammen alleen komt. Afghanistan is niet anders dan een geographisch begrip, een groote uitgestrektheid, deels woest bergland, deels vruchtbare vlakte, deels dorre woestenij, door tal van elkander vijandige stammen bewoond, die slechts tijdelijk onder één opperheerschappij verbonden waren. Na den dood van Shir Ali, die althans eenige macht over de verschillende stammen had weten te bewaren, viel het rijk uiteen. Daarna was het hoofdzakelijk de bevolking van het noordoostelijk bergland, de omstreken van Kaboel en Ghuzni, met wier zeker niet te verachten tegenstand Engeland te worstelen had. Doch de les van voor 40 jaren bleek niet geheel vergeten, al deed hot ongelukkig lot, den gezant Cavagnari wedervaren, dit vermoeden, en generaal Roberts heeft zich met zijn klein leger uitnemend tegen de overmacht staande gehouden, zoodat niet te betwijfelen valt, of hij zal meester van den toestand blijven. En Wat het overige Afghanistan betreft, te Kandahar hadden de Engelschen zich reeds in den aanvang van den oorlog genesteld en zijn zij heer en meester gebleven, nadat, met het bericht van den moord op Cavagnari gepleegd, een bevel kwam de stad te blijven bezetten juist op den dag, dat het bezettingsleger zich overeenkomstig het, tractaat van Gandamak gereed maakte af te trekken. Hier heeft de bevolking zich tot nog toe tamelijk welwillend getoond, gelijk ook te Balkh, het voornaamste deel van Afghaansch Turkestan, waar de Engelschen een hun toegedaan opperhoofd als gouverneurhebben aangesteld. Nu kunnen zonder twijfel de stammen in den omtrek van Kaboel het hun nog lastig genoeg maken, maar voor het hoofddoel, waarmee de oorlog ondernomen is, het terugdringen van den Russischen invloed, waar die het Engelsch-Indisch rijk te veel tracht te naderen, zijn Balkh en Kandahar van oneindig grooter belang. Dan blijft nog over Herat, dat insgelijks in naam tot Afghanisten behoort, maar met de beheerschers van Kaboel in voortdurenden oorlog is. Op deze parel van Azië, zooals de Oosterlingen de schoon gelegen stad met haar vruchtbare landouwen noemen, sloeg het aangrenzende Perzië reeds lang een begeerig oog. Heeft Engeland vroeger Perzië gedwongen zijn lust te bedwingen, zoodat in 1857 zelf de Shach bij tractaat zich verbonden heeft van Herat af te zien, thans is het blaadje omgekeerd en zijn er onderbandelingen gevoerd, die het hoogst waarschijnlijk maken, dat Perzië van die belofte wordt ontslagen. Al wilden de ministers er nog niet rond voor

uitkomen, hun halve onthullingen en de woede der Russische pers doen voldoende merken, dat er iets belangrijks gaande is, en het is te zeer in het belang van Engeland om thans ten opzichte van Herat van politiek te veranderen, dan dat men zou mogen vooronderstellen dat de zucht om consequent te zijn - die zich trouwens op deplomatiek gebied niet dikwijls doet gelden - Beaconsfield van zulk een verrassenden slag zou terughouden. Immers, was het in de tijden, toen Perzië op goeden voet met Rusland stond, van groot gewicht uitbreiding van Perzië naar het Oosten te voorkomen, omdat Rusland daardoor meester zou worden van de heerbaan, die over Herat en Kandahar naar Indië voert, thans, nu Engelands invloed zich over geheel Afghanistan uitbreidt, kan het zijn voordeel hebben op de westelijke grenzen in Perzië een vriend te winnen.

In de russische pers wordt natuurlijk het oude liedje aangeheven van de Engelsche trouweloosheid en de Russische belangeloosheid. Het is nu eenmaal bekend, dat Rusland steeds tegen wil en dank annexeert. Zoo was het reeds in 1864, toen de inkt nog niet droog was van de circulaire waarbij de grenslijn over Tschemkend als een definitieve werd aangewezen, of de russische troepen waren die lijn reeds overgetrokken om Taschkend, een stapelplaats van den centraalaziatischen handel, te bestormen. Zoo is het ook nog in de laatste jaren, waarin telkens pogingen worden aangewend om het Russisch gezag uit te strekken over het midden in de woestijn gelegen Merv, dat, gelijk men in Rusland niet moede is te herhalen, toch niet anders dan een lastpost kan zijn. En zoo is Rusland van jaar tot jaar verder gerukt, steeds meer de Engelsche grenzen naderende. Wie nog twijfelden aan de goede verstandhouding tusschen Shir Ali en het Russische gouvernement, heeft het b l a u w e b o e k , door de Engelsche regeering overgelegd, zeker uit de dwaling geholpen, al blijkt hier ook tevens uit, dat meer de lauwheid der Engelsche regeering in 1869 en 1873, toen zij de aanbiedingen van Shir Ali koel, ja onbeleefd afwees, dan Russisch gekuip den beheerscher van Afghanistan in de armen van den Czaar heeft gedreven. Slaagt het Engelsche kabinet er thans werkelijk in, Herat aan Perzië in handen te spelen en zelf Balkh, Kandahar en Ghuzni blijvend te beheerschen, dan kan het er zich op beroemen voor de eerste maal na een lange reeks van jaren den Rnssischen beer in Azië te handig en te vlug te zijn geweest.

Het zou voor dit maal niet onmogelijk zijn, dat de officiëele waarheid werkelijk de waarheid is, dat nl. inderdaad geen ander plan ten opzichte van Afghanistan bestaat dan de troonrede vermeldt. Dit wordt als de meest verstandige weg beschouwd o.a. door Sir Henry Rawlinson, die wel niet in den reuk van onpartijdigheid staat, maar van wien althans kan gezegd worden, wat van weinig sprekers over Afghanistan geldt, dat hij de toestanden van Midden-Azië van jaren herwaarts door en door kent. Het geheele land te annexeeren, betoogt hij,g aat niet aan, evenmin als het geheel weder prijs te geven. De eenige manier om den oorlog voor den Engelschen invloed vruchtbaar te maken, is inlandsche hoofden aan te stellen, die onder Engelsche controle het land besturen. Kandahar als de sleutel van Indië zal blijvend bezet moeten worden. Ghuzni, thans nog het brandpunt van den tegenstand, zal bestormd moeten worden. Vervolgens zal Engeland een klein gedeelte moeten annexeeren, voornamelijk de landstreken bij Jellalabad en Ali-Kheyl, welke twee plaatsen bezet en versterkt moeten worden om van daar uit Kaboel en Ghuzni in bedwang te houden.

En zoo zal het oogenblik aanbreken, dat de twee mededingers elkander ontmoeten en elkander een ‘tot hiertoe en niet verder’ zullen toeroepen. Zal het zijn om ten slotte in een renzenworsteling elkanders krachten te verteren, of zal het zijn om hand aan hand onder den olijftak des vredes den zegen der beschaving onder de onderworpen volken te verbreiden? Het valt moeilijk, in het licht der ervaring, de toekomst al te rooskieurig in te zien.

Wij komen ten derde aan Zuid-Africa. Hieromtrent vermeldt de troonrede de gevangenneming van den Zoeloe-koning en de vernietiging van zijn rijk, het dempen van den opstand in Basutoland, de bevrijding der Transvaal, niet van het Engelsche juk, maar van de rooftochten der Kaffers. Dit is wel de minst gelukkige zijde van de buitenlandsche politiek der regeering, die het meeste vat geeft aan de critiek der oppositie. Wat men hier voornamelijk aan de regeering wijten kan, is, dat zij een oorlog doorzette, dien tegen Cetawajo, dien zij zelf niet gerechtvaardigd achtte, en dat zij met geweld de annexatie eener vrije republiek wil handhaven, waarvan de bevolking getoond heeft niet onder Engelsch gezag te willen staan. Verzach tende omstandigheden te pleiten is ook hier niet moeilijk, maar die verontschuldigen de regeering niet. Wat den oorlog tegen

Cetawajo betreff, men stond tegenover een *fait accompli*, waarover men den gouverneur der Kaapkolonie zijn ongenoegen kon doen blijken, maar dat hoogst bezwaarlijk ongedaan gemaakt kon worden. En wat de annexatie der Transvaal aangaat, de regeering kan te goeder trouw gemeend hebben, dat de Boeren niet in staat waren op den duur aan de strooptochten der Kaffers paal en perk te stellen, en dat daarom het onafhankelijk bestaan van dit voor zelf bestuur nog weinig geschikt gebleken volkje aan de Engelsche grenzen een gevaar voor de koloniën was. Doch thans, nu aan Secocoeni's loopbaan een einde is gemaakt en de Kaffers zijn bedwongen, nu de Boeren ondubbelzinnig hebben betuigd het Engelsch bestuur niet te willen erkennen, nu is er geen voldoende reden het land voortdurend bezet te houden. Het is geen schande een dwaling te erkennen, sprak de markies van Harlington in het Lagerhuis, en een land, dat men zich ten onrechte heeft toegeëigend, aan zijn eigen bevolking terug te geven, - en het is niet alleen de felle oppositie, die aldus spreekt, maar zelfs een zoo gematigd orgaan als de *Times* sluit zich daarbij aan. Het ministerie wil er echter niets van weten. Wel spreekt het verder in de troonrede van de reeds zoo menigmaal beraamde Zuid-Afrikaansche confederatie, die nooit een stap verder komt. Zeer goed gevoelende, dat de toestanden veel te wenschen overlaten, verzekert het ministerie, dat ‘het reden heeft te hopen, dat de tijd nu nadert, waarin een belangrijke stap kan worden gedaan tot de stichting van een Unie of Confederatie,’ doch toen daarna de premier in het Hoogerhuis mededeelde, waarop die goede verwachting zich grondde, bleek genoegzaam, dat die woorden eigenlijk slechts *pour acquit de conscience* waren neergeschreven. Er was namelijk een telegram van Sir Bartle Frere ontvangen, de gewichtige mededeeling behelzende, dat zijn ministerie het voorstel had gedaan een conferentie bijeen te roepen, die over een confederatie zou beraadslagen tusschen de Kaap, Natal, Transvaal en Griqua West!

Gaan wij van de buitenlandsche tot de binnenlandsche politiek over, dan ontmoeten wij de oppositie op een terrein, waarop zij beter tehuis is en waarop zij haar beste lauweren heeft verdiend. Het conservatieve ministerie zou gaarne zien, dat zijn drukke bemoeiingen met de buitenlandsche zaken tot verontschuldiging mochten dienen voor zijn stilzitten tehuis, doch het laat zich begrijpen, dat de Whigs

hiermede in gecnen deele tevreden zijn. Onder de vele eischen, die zij op dit gebied aan het ministerie stellen en die zij zich voorstellen zelf als zij aan het roer komen te verwezenlijken, zijn er drie, waaromtrent allen het eens zijn, gelijk de *Edinburgh Review* in het aangehaalde artikel herinnert. Het is in de eerste plaats de algemeenmaking van het stemrecht op het platte land. Sedert 1867, toen het ministerie Derby-Disraeli *post varios casus* Engeland met een kieswet begiftigde, door den premier zelf een sprong in het duister genoemd, bestaat er een weinig gerechtvaardigde wanverhouding tusschen het kiesrecht in de *boroughs*, waar het zoo goed als algemeen is, en in de *counties*, waar een betrekkelijk niet onbelangrijke census wordt gevorderd. Te minder is dit onderscheid gerechtvaardigd, onadat men zich niet beroepen kan op het niet te miskennen verschil in ontwikkeling tusschen stedelingen en plattelandsbewoners. Immers de verdeeling van het land naar *boroughs* en *counties* valt volstrekt niet samen met een onderscheiding in steden en platteland: vele *boroughs* zijn inderdaad niet anders dan open vlekken met een geheel landelijke bevolking, vele *counties* bevatten aanzienlijke steden. Men mag de uitbreiding, in 18 67 aan het stemvecht gegeven, onverstandig achten, doch nu eenmaal *household suffrage* in de *boroughs* bestaat (in Engeland en Schotland; in Ierland nog niet), is de beperking van dat stemrecht elders niet te verdedigen. Jaar op jaar wordt dit door de Whigs, de beer Trevelyan vooraan, in het licht gesteld; doch jaar op jaar verzet zich daartegen het kabinet van hem, die als Disraeli in 1867 verzekerde, dat algemeen stemrecht steeds het beginsel der Tory-partij was geweest. Was dit waarschijnlijk een herinnering uit zijn jeugd, toen hij van een innig verbond tusschen de Kroon en de lagere klassen der maatschappij droomde als bolwerk tegen de aanmatigingen der ‘oligarchische Whigs’, tegenwoordig dunkt hem een ander ideaal van meer belang om na te streven, nl. om door versterking van den invloed der grondbezittende aristocratie het ‘americaniseeren der constitutie’ te voorkomen. Zoo heeft Beaconsfield zijn ganache leven getracnt, door nu eens de macht der Kroon, dan eens die der democratie, dan weer die van den adel te versterken, zijn geheimzinnige *balance of power* te bewaren. Vandaar, meenen wij, bij de eenheid van zijn streven de schij nbare inconsequentie in zijn eindelooze Proteusvormen. Geheel anders Gladstone, die zeer zeker

evenmin als zijn groote mededinger zich zelven in zijn lange loopbaan gelijk is gebleven, hij, eens de *rising hope of the stern unbending Tories*, gelijk hem Macaulay noemde, thans de bezielde en bezielende voorganger der radicale Whigs. Maar terwijl Disraeli in den grond der zaak steeds dezelfde is gebleven, een man, die, met één doel voor oogen, de omstandigheden weet dienstbaar te maken aan zijn oogmerken, weinig geloovende in de kracht van beginselen, maar sterk vertrouvvende op de macht eener groote persoonlijkheid en meer nog op zijn gelukkig gesternte, is Gladstone de man geweest, wiens politieke loopbaan één voortgaande ontwikkeling heeft getoond, wiens overtuigingen zich in den politieken strijd hebben gevormd, die aan zijn grondige kennis van de bestaande toestanden en aan zijn warm geloof in den vooruitgang telkens de beginselen ontleende, die de natie moesten leiden op den weg der hervormingen.

Naast de gelijkmaking van het stemrecht, thans door de Whigs van alle schakeeringen voorgestaan, wordt in de tweede plaats de instelling van een soort van provinciale besturen verlangd. Het meermalen aangehaalde artikel formuleert dit verlangen aldus: ‘de instelling van locale lichamen voor de administratie der graafschapszaken, door de burgers gekozen, ten einde een erkende anomalie in ons provinciaal stelsel uit den weg te ruimen, en eenheid van plaatselijk gezag in te voeren, in plaats van de talrijke en vaak in botsing komende bevoegdheden, die thans bestaan.’ Om de beteekenis van dezen eisch naar waarde te schatten, zouden wij ons moeten verdiepen in een beschouwing der Engelsche administratie, waarvoor het hier de plaats niet is. Hier volsta de opmerking, dat men langs dezen weg o.a. poogt te bereiken ontlasting van het onder overmaat van werk gebukt parlement, door zaken van zuiver plaatselijke beteekenis op plaatselijke autoriteiten over te dragen, en dat men op diezelfde wijze aan de Iersche grieven tracht te gemoet te komen, door ook in Ierland de bezorging van louter Iersche belangen aan de bewoners zelven over te laten, wat natuurlijk geheel iets anders is dan de instelling van een Iersch parlement.

In de derde plaats wordt een wijziging der wetgeving op het grondbezit wenschelijk geacht. De overdracht van land en het ontlasten van landgoederen van de daarop rustende schulden wil men gemakkelijker maken door verandering van de *law of entail*. Het groote bezwaar van de bevoegdheid, volgens de Engelsche wetge-

ving toegekend aan den eigenaar, om zijn land in een familie vast te zetten voor een tijdsverloop, dat duren mag tot hoogstens 21 jaar na den dood van een persoon of personen uit die familie die in leven waren op het oogenblik, dat de *deed of settlement* of het testament in werking treedt, is gelegen in de beperking der rechten van den eigenaar, die geen stukje van het land mag verkoopen, voordat zijn zoon (*the tenant in tail*) 21 jaar oud is geworden en zijn toestemming heeft gegeven. Door hierin verandering te brengen zon een bescheiden stap in de richting der hervorming van de wetgeving op het grondbezit zijn gedaan. De Whigs drongen steeds hierop aan: thans schijnt het Tory gouvernement zich de eer dezer hervorming te willen toeëigenen gelijk de troonrede aankondigt.

Niet onhandig voorwaar. Herinnerde sir Charles Dilke onlangs in zijn redevoering te Chelsea, dat Hartington en Forster zich verbonden hadden tot deze drie hervormingen: gelijkmaking van het stemrecht, instelling van provinciale besturen en de e e r s t e s t a p p e n op het terrain der *land reform*, Beaconsfield schijnt thans te willen zeggen: den eersten stap zal ik doen, waarna ik het aan u, Whigs, overlaat, of gij den t w e e d e n wilt doen. Daarmee is een twistappel geworpen in het vijandelijk kamp. De hoogst voorzichtige *Edinburgh Review* vond reeds in Gladstone's redevoeringen aanleiding de alarmklok te luiden en de eischen der Whigs met de *plain whig principles* tot bovengenoemden bescheiden stap te beperken, en zonder twijfel zullen vele gematigden daarin meegaan, zich hoogst tevreden betoonende met de belofte van dit ministerie; doch het is geen geheim meer, dat thans Hartington en Gladstone verder willen gaan, dat John Bright en zijn volgers nog radicaler hervormingen eischen. Inderdaad is het aantal der voorstellen, die door verschillende parlementsleden in hun redevoeringen hier en daar zijn ontwikkeld, legio. Vooral in de siechte oogsten der laatste jaren, die den landbouw in een treurigen toestand brachten, vond ieder aanleiding over geneesmiddelen voor den patient na te denken, van hervorming in de wetgeving leniging van elken nood verwachtende. Werden daarbij r eeds voorEngeland radicale geneesmiddelen voor geslagen, radicaler nog waren die, aanbevolen voor Ierland, waar de ziekte van nog ernstiger aard is. Samenwerking van geneesheeren echter stuit steeds op groote bezwaren: dat toont ook de Engelsche oppositie. Is zij het ten opzichte van de Engeische landwetten niet eens, ten opzichte

van de Iersche nog minder. Ter gelegenheid van de *Land Act* van het kabinet Gladstone heeft John Bright een bepaling in de wet doen opnemen, die daarna als de *Bright clauses* bekend stond, waardoor aan de pachters het verkrijgen van grondeigendom gemakkelijk zou worden gemaakt, doch, gelijk bewezen is door de enquête, in 1877 ten gevolge der motie Shaw-Lefevre ingesteld' hebben die bepalingen bij lange na niet aan de verwachting beantwoord. Inderdaad behelsden zij niet meer dan een aanbeveling om de landgoeren, die door de *Landed Estates Court* verkocht werden, bij voorkeur aan de vroegere pachters over te dragen als zij zich als koopers aanboden. Maar daar genoemd hof in de eerste plaats te letten heeft op de belangen van hen, wier land verkocht wordt, en het de vrijheid bezit om het land hem toe te wijzen, die hooger biedt dan de pachter, ligt het in de reden, dat er weinig gebruik kon worden gemaakt van die bepalingen. Nu stellen de gematigdste Whigs voor ze in dien zin uit te breiden, dat naast dit hof een ander lichaam wordt ingesteld, dat bepaald tot taak heeft bij dergelijke verkoopen de belangen der pachters voor te staan. John Bright zelf is deze uitbreiding thans niet genoeg: hij heeft voorgesteld de pachters in staat te stellen eigenaars te worden der landerijen, door hen gepacht, zoodra zij een derde deel der waarde als koopsom weten aan te bieden, in welk geval de grondbezitter onteigend zal worden en het verschil van den koopprijs op gematigde voorwaarden door den staat zal worden voorgeschoten. Het uiterste radicalisme eindelijk, dat de heer Parnell in Amerika predikt, zonder dat hij er in slaagt, zeker geheel tegen zijn verwachting, grooten bijval te oogsten, legt zijn eischen neer in den wapenkreet: *Down with landlordism!* Tusschen deze verschillende stelsels is plaats voor een menigte schakeeringen.

Het tegenwoordige kabinet heeft zich daarin geen partij gesteld, doch heeft zich beijverd in den tijdelijken nood door tijdelijke hulpmiddelen te voorzien, en dat op een wijze, die Hartington en Forster, al hadden zij sneller handelen gewenscht, weinig gelegenheid gaf tot afkeurende critiek, en die zelfs *Daily News* een woord van hulde afperste. In afwachting der *Bill of indemnity*, die de kanselier der schatkist beloofde in te dienen om de parlementaire goedkeuring te erlangen op de door de regeering getroffen maatregelen, werd haar Iersche politiek terstond bij het debat naar aanleiding

der troonrede in het Lagerhuis onder handen genomen. Het was waarschijnlijk aan de afwezigheid van Parnell toe te schrijven, dat ditmaal het debat binnen zekere perken bleef en vrij was van storende incidenten en onbetamelijke uitrallen, maar daartegenover kan niet ontkend worden, dat het door groote matheid en onbeduidendheid uitmuntte. Hoe kon het trouwens anders? In één enkel amendement vatte de heer Shaw, die de *Home Rulers* leidde, samen: een votum van blaam over de maatregelen der regeering, een verzekering, dat het bestaande pachtstelsel in Ierland de grond is van alle eilende, en het zeer onbestemde verzoek om ten spoedigste een nieuwe wetgeving op den grondeigendom in te voeren. Bij zoo groote verscheidenheid van onderwerpen moest de discussie zich verliezen *ins Blaue hinein*, en dat te eerder daar nog volstrekt niet bekend was, welke maatregelen de regeering had genomen, en dus ook een eenvoudige motie van af keuring minstens voorbarig ware geweest. Alleen daarom was dan ook de discussie van eenig belang, omdat zij Sir Stafford Northcote gelegenheid gaf mede te deelen, op welke wijze het ministerie gemeend had in den meest dringenden nood te moeten voorzien. De genomen maatregelen bestonden in het uitreiken van brandstof en levensmiddelen in afwijking van de strenge regelen der Iersche armenwet, in de vergunning aan te zwaar door de armenbelasting getroffen districten om geld in de plaats daarvan op te nemen, en in het geven van voorschotten op voordeelige voorwaarden aan landeigenaars voor de verbetering van hun gronden. Bij de stemming over het amendement-Shaw stemden de voornaamste leiders der liberalen met de meerderheid tegen.

Feller aanval zal het kabinet te verduren hebben, als de kanselier der schatkist het budget indient. De scherpe critiek, door Gladstone in de eerste plaats, over het financiëel beleid van het kabinet uitgesproken, is niet ontzenuwd, en heeft te meer indruk gemaakt daar die financiëele politiek zeer ongunstig contrasteert met het voorzichtig beleid van Gladstone zelf, die als financier in Engeland zijn wedergade niet heeft. Met dat al zal, naar het schijnt, het ministerie nog menige fout moeten Degaan, eer de natie het haar vertrouwen ontzegt. Een verkiezing als die te Southwark, die dezer dagen plaats had, is een gunstig voorteeken voor de conservatieven en een zware slag voor de oppositie: de zegepraal van den conservatieven candi-

daat in dit bolwerk der radicalen beteekent nog vrij wat meer dan de overwinning te Liverpool.

Februari was de maand der troonreden: behalve de Engelsche hebben wij er nog twee te registreeren nl. de Duitsche en de Italiaansche, onbelangrijk als troonreden doorgaans zijn. De Italiaansche beloofde voor de derde maal een proeve tot afschaffing der gemaalbelasting, die wellicht, dank zij een *Pairsschub*, thans gelukken zal. Wat de Duitsche zou mededeelen, was reeds een paar weken lang bekend en had de pers van alle landen ruimschoots bezig gehouden, zoodat de belangstelling, die de aankondiging van een nieuwe legerwet anders zou hebben opgewekt, reeds tamelijk was verflauwd; ook waren velen zonder twijfel tot de overtuiging gekomen, dat, hoe betreurenswaardig de voortdurende uitbreiding der strijdkrachten moge zijn, er toch inderdaad wninig reden was om zich naar aanleiding van d i t wetje zoo ongerust en zoo hartstochtelijk te toonen, als zij onder den eersten indruk hadden gedaan. Men denke bijv. aan den verwoeden aanval, door madame Adam in haar *Nouvelle Revue* op Bismarck gericht, een voortdurende *charge* met grof geschut, waarbij de rijkskanselier bijna om den anderen regel met de liefelijke namen *fourbe* en *trompeur* wordt bestempeld en hij als de geïncarneerde duivel wordt voorgesteld. En waarom dat alles? Eenvoudig, omdat voorgesteld wordt voor een nieuw zevental jaren bij de samenstelling van het leger op voet van vrede den grondslag der rijksgrondwet te bewaren en het aantal manschappen overeen te doen komen met de vermeerderde bevolking. Zeker, het is een bedroevend verschijnssl, dat de militaire lasten voortdurend zwaar blijven drukken op de volken en dat gansche scharen krachtige mannen aan den productieven arbeid worden onttrokken. Maar past het Frankrijk aanmerking te maken, waar men sinds den oorlog met zeker prijzenswaardige volharding de legerorganisatie onophoudelijk heeft verbeterd en uitgebreid, waar de militaire lasten zwaarder drukken dan in Duitschland, waar het leger, bij geringer bevolking, èn op voet van vrede èn op voet van oorlog vrij wat grooter is? Of betaamt het Rusland zich verontwaardigd te toonen, dat zelf van alle natiën het zwaarsteoorlogsbudget en het grootste leger heeft? De hartstochtelijke uitingen van die beide zijden hebben dan ook spoedig een einde genomen. Een *boutade* als die van madame Adam neemt niemand *au sérieux*, tot grooten spijt

der geestige en begaafde dame, die blijkbaar zoo vurig gewenscht had, dat Bismarck naar aanleiding van haar artikel een waarschuwing had gezonden aan het fransche gouvernement, en dat Grévy op haar vraag, of zij wel op zijn *soirée* ontvangen kon worden, ontkennend had geantwoord, in plaats van zelf haar ter tafel te geleiden, als wilde hij toonen, dat aan haar schrijven slechts geringe beteckenis werd gehecht.

Een bedreiging van den Europeeschen vrede kan men toch waarlijk in de versterking van het Duitsche leger met ruim 25,000 man niet zien. De troonrede trouwens ademde een zeer vredelievenden geest, vooral door het volstrekte stilzwijgen over de Duitsch Oostenrijksche alliantie, waarmede het geven van aanstoot op de meest conscientieuse wijze is vermeden. Frankrijk bedreigt den vrede evenmin, trots de woelingen van enkele heethoofden. Ook in Rusland is de stemming vrij wat vredelievender geworden en is de pennestrijd tegen de westelijke naburen aanmerkelijk in felheid verminderd[1], zelfs voordat de jongste nihilistische moordaanslag aller aandacht van het buitenland afleidde en op de binnenlandsche toestanden vestigde, die onzekerder blijken dan ooit. Zoo ergens, dan is hier wel niet het: *wij dansen*, maar dan toch *wij bewegen ons* op een vulkaan, bewaarheid; ja, gelijk de mensch zich machteloos gevoelt tegenover het geweld van het onderaardsche vuur, dat met zijn gloeiende lavastroomen en zijn dichten aschregen alles vernielt en overdekt, schijnt ook de machtige despoot te Petersburg volkomen ongewapend te staan tegenover die machten der duisternis, de hem belagen tot binnen de muren van zijn paleis. Zou hij waarlijk, buigende voor het noodlot, deemoedig werkeloos moeten wachten, totdat de vulkaan van zelf is uitgewoed? Wellicht zou hij kunnen berusten en met gelatenheid zijn noodlot afwachten, zoo hij slechts overtuigd was, dat, gelijk de lava na de uitbarstingen van den vulkaan, een vruchtbaren akkergrond schept, zoo ook in Rusland over de puinhoopen van het oude een vruchtbare bodem zich zal uitstrekken, geschikt om het zaad van den vooruitgang te ontvangen. Doch wie kan het hem ten kwade duiden, zoo hij twijfelt aan het vermogen der negatie om iets tot stand te brengen? Wij kunnen begrijpen, dat in een despotie als

1 Later hebben de veelbesproken artikelen der *Nordd. Allg. Zeitung* het blaadje weder doen omkeeren.

Rusland een verschijnsel als het nihilisme ontstaan m o e s t ; wij kunnen het oog niet sluiten voor het heroïsch demonisch karakter waardoor het zich onderscheidt; doch erkend moet worden dat het zich tot nog toe niet anders heeft doen kennen dan als

ein Theil der Kraft,
Die stets das Böse will. . . . . .

maar nog geenszins als eene

. . . . . *die stets das Gute schafft*.

Hoe kalm en gematigd zijn tegenover de Russische revolutionairen de Duitsche sociaaldemocraten, tegen wie de keizer zich niettemin genoodzaakte achtte in de troonrede de verlenging der uitzonderingswet voor te stellen! Tegen de nihilisten baten geen uitzonderingswetten, geen strenge rechtspraak en geen vergevende genade, geen ijzeren hand en geen gematigd bestuur. Is het niet de Nemesis der geschiedenis, die daar gericht houdt en de zonden van het onverbiddelijk despotisme wreekt op den beklagenswaardigen afstammeling van heerschers, oneindig veel schuldiger dan hij?

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

De Leugenaars, Roman uit de hedendaagsche wereld, door Max Ring. Uit het Hoogduitsch, 2 dln. Deventer, A. Ter Gunne. 1878.

Niet lang geleden vond een ander werk van dezen romandichter bij publiek en kritiek grooten bijval, zooals de uitgever van dit boek ons bij wijze van reclame verzekert. Hij heeft die verklaring doen drukken op het titelblad van ‘de Leugenaars’, en daaraan toegevoegd eene aanhaling uit het voorwoord, hetwelk de vertolker G.P. Kits van Heyningen bij dien vroegeren roman, getiteld: ‘Aan wie de toekomst?’ geschreven heeft, welk voorwoord, zooals men lichtelijk begrijpen zal, den schrijver en zijnen arbeid allen lof toezwaait.

Met zulk een antecedent zal het wel niet vreemd dunken, dat ik dezen nieuwen roman van Max Ring met ingenomenheid in handen nam en haast niet twijfelde, of het gunstig oordeel, dat ik daarover in een ander tijdschrift gelezen had, zou in het geheel genomen door mij gedeeld worden. Edoch ben ik in deze mijne opvatting deerlijk teleurgesteld. Viel het boek mij aanvankelijk niet mede, ook na voleindiging der lektuur was mijn oordeel alles behalve gunstig. Ten einde niet te veel waarde te hechten aan een eersten indruk, heb ik dien, om zoo te zeggen, laten besterven, en mij na eenigen tijd tot vernieuwde kennismaking gezet, maar gulweg gezegd met dezelfde uitkomst. Ook de beste kan dolen, zelfs de meest gevierde auteur heeft ongelukkige oogenblikken, of doet nu en dan misgrepen. Ik wil dus volstrekt niet beweren, dat de Hr. Kits van Heyningen faalde, toen hij van Max Ring wegens den roman ‘Aan wie de toekomst?’ een zeer vleiend getuigenis aflegde. Wat mij echter bevreemd heeft, is het gunstig oordeel, dat in ‘de Tijdspiegel’ over ‘de Leugenaars’ werd uitgesproken. Indien de strek-

king van een roman op zich zelve en zonder meer alles besliste, zou ik tegen die uitspraak niets hebben in te brengen; maar daar de schoonste gedachten en edelste bedoelingen een kunstwerk niet redden kunnen, als het overigens geheel of ten deele mislukt is, teeken ik protest daartegen aan, ook al in het belang der goede strekking, die nog beter zou uitkomen en stellig ook meer zou uitwerken, als vorm en uitvoering voldeden aan rechtmatige eischen. Dit nu is mijns inziens in geenen deele het geval, en wel zoo weinig, dat ik voor mij bewijs overbodig zou achten, als het tegendeel niet zoo duidelijk gebleken was. Mij dunkt, dat alleen eene zeer oppervlakkige beschouwing, in verband met de goede reputalie van den auteur, tot een zoo gunstig oordeel hebben geleid. De recensent in ‘de Tijdspiegel’ is voor mij een onbekende: die anonymus zal het mij niet ten kwade duiden, als ik een te goeden dunk koester van zijne bevoegdheid tot letterkundige kritiek, om te kunnen aannemen, dat wij hier met een rijp en wel overlegd oordeel hebben te doen. Trouwens het verschijnsel is niet zeldzaam in onze koortsige eeuw, dat velen zich aan groote vluchtigheid schuldig maken en den schijn van onkunde op zich laden, als inderdaad oppervlakkigheid de eigenlijke oorzaak is.

De voorbeelden zijn maar voor het grijpen: ik kies er liefst één uit den jongsten tijd en uit een kring, die aan de meesten wel niet vreemd zal wezen. Op de laatste algemeene vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft de Heer C. ten Brummeler, die door het hoofdbestuur uit zijn midden tot Voorzitter was benoemd, in zijne openingsrede de Parkzaal doen weergalmen van allerlei recriminatiën tegen zeker stelsel van armenzorg, dat men heden ten dage ten onzent inheemsch tracht te maken. Ik weet niet of gezegde Heer deel heeft uitgemaakt van de jury, die indertijd de ingekomen antwoorden op de meermalen uitgeschreven prijsvraag over ‘armenzorg’ heeft beoordeeld. Ik kan het nauwelijks gelooven, al gaf die prijsvraag geen resultaat Dit echter weet ik wel: als iemand de eervolle taak op zich neemt, om de openingsrede der algemeene vergadering van de Maatschappij tot Nut v. 't Algemeen te houden, en daarin zoo oppervlakkig spreekt over eene brandende tijdvraag als de beste wijze van armverzorging is, dan kan men moeielijk aan onkunde denken, om in den Voorzitter het geheele Hoofdbestuur niet te beleedigen, maar dan is hier eenvoudig een nieuw bewijs geleverd voor het beweren, dat onze tijd in hooge

mate aan oppervlakkigheid lijdt, zoo zelfs, dat ook zij, die anders gewoon zijn te denken, zich nu en dan niet ontzien, meê te praten zonder kennis van zaken en in alle vluchtigheid een oordeel te vellen, als gebrek aan de noodige studie hen bepaald onbevoegd maakt.

Dit in het voorbijgaan. Keeren wij nu terug tot het boek, dat ter bespreking voor ons ligt.

In overeenstemming met den niet zeer gelukkig gekozen titel is het hoofdthema van dezen roman de uiteenzetting en bestrijding der onwaarheid in onze tegenwoordige maatschappij, zoowel wat het bijzondere als het openbare leven betreft. Een kostelijke zaak voorwaar, die Max Ring hier beoogt. Jammer slechts, dat deze auteur voor zoo grootsch een doel zulke slechte, of laat mij liever zeggen gebrekkige middelen koos. Overdrijving is altoos schadelijk, maar vooral ten deze; hij, die hier te veel bewijst, eindigt stellig en zeker met mislukking van zijn pleidooi. De onwaarheid is hier zoo tastbaar, het schijnvertoon zoo doorzichtig, de naïeveteit, die van een en ander dupe moet wezen, zoo onwaarschijnlijk, om niet te zeggen onmogelijk, dat ik al lezende mij nu en dan heb afgevraagd, of de auteur zijn doel wel ernstig opvatte, of hij niet veeleer den spot dreef met de beweerde onwaarheid onzer huidige maatschappij. Het was mij nu en dan te moede, of hij had willen zeggen: ‘gij die over de bestaande onwaarheid klaagt, vergeet, dat men om dupe daarvan te zijn haast onnoozel dient te wezen.’

Die indruk intusschen was noch blijvend noch beslissend; hij is eenvoudig een gevolg van minder gelukkige oogenblikken in de teekening der toestanden, van gebrekkige karakterschildering opzichtens sommige personen. Het is dezen auteur inderdaad heilige ernst; hij ziet de heerschende en steeds voortwoekerende onwaarheid in ons maatschappelijk leven met leede oogen aan, en hij acht het zijne roeping, anderen de oogen daarvoor te openen, zoo mogelijk op te wekken tot hare bestrijding. Gelukt hem zulks niet in gewenschte mate, zoo heeft hij de verklaring daarvan alleenlijk te zoeken in de gebrekkige volvoering van zijn plan en in de verwaarloozing van den gulden regel, dat eenzijdigheid altoos gewroken wordt.

De duitsche kritikus toch, die van dezen roman durfde beweren, dat de handeling en karakters van dit verhaal het kenmerk eener schier daguerrotypische nauwkeurigheid en getrouwheid van de natuur dragen; dat de lezer gevoelt iets beleefds (!!) en ondervondens

voor zich te zien; dat de geheele voorstelling uit het volle menschenleven gegrepen is en de roman op feitelijke zaken en omstandigheden berust, - die kritikus, zeg ik, moet een onverbeterlijke pessimist zijn, een man, die alleen oog heeft voor de nachtzijden des levens, voor de donkere kanten in der menschen bestaan. Mij ten minste heeft het getroffen hoe weinig zelfstandig die figuren zijn, welker bestaan niet van onwaarheid getuigt, die niet mededoen aan het geliefkoosd schijnvertoon hunner omgeving.

In eene bekende Noordduitsche handelsstad hebben wij het hoofdtooneel der handeling te zoeken, die de auteur ons voor oogen voert. In een eenvoudig burgergezin, in het salon van den millionair, in het redactie-bureau eener groote courant, in een chemisch laboratorium, in een aristocratischen weldadigheidsbazar, in een schitterenden hofcour, in één woord in allerlei kringen leidt hij zijne lezers binnen, en meestal op aanschouwelijke wijze, zoodat wij inderdaad getuigen zijn van de geschetste tafereelen. Soms ontbreekt er niets aan de levendigheid der voorstelling; maar hier en daar is er iets gerekts en langdradigs, terwijl het discours bijna doorgaande niet is vrij te pleiten van matheid, voor een klein gedeelte nog verhoogd door het weinig vloeiende der hollandsche vertaling. Een enkele maal gaan wij naar elders, maar het hoofdtooneel blijft in diezelfde handelsstad.

Ware de karakterteekening ongeveer even goed geslaagd als de schildering der toestanden doorgaande blijkt te wezen, dan zou deze roman, zonder een kunstwerk van den eersten rang te zijn, inderdaad niet onverdienstelijk kunnen heeten. Daarin echter schuilt de hoofdfout; wij leggen daarmede den vinger op de zwakke zijde van dezen roman. Hoe het daarmede gesteld is in het reeds genoemde hooggeprezen boek van Max Ring, weet ik niet, maar afgaande op het bekende, dat voor mij ligt, heb ik geen hoogen dunk van zijn talent ten deze. Waar ik straks gewaagde van tastbare onwaarheid, van doorzichtig schijnvertoon, van onmogelijke of onwaarschijnlijke naïeveteit, daar had ik allermeest het oog op de handelende personen; wat in andere opzichten desbetreffende valt op te merken, hangt ten nauwste samen met of is voortgevloeid uit de karakterteekening.

De hoofdpersoon van het mannelijk personeel in dezen roman, de journalist Richard Tauscher, is in zijn geheele optreden zoo on-

waar, tegenover zich zelven evenzeer als tegenover anderen, dat het moeilijk te gelooven is, hoe iemand met gezonde hersenen een oogenblik dupe daarvan kan zijn. Zijne aanstaande vrouw Elise, die in den aanvang van het boek na jarenlange scheiding met hem in 't huwelijk treedt, moet van meet af aan zoo doordrongen zijn geweest van zijne valsche verhouding tegenover haar, dat het ondenkbaar is, hoe zij, die ons geteekend wordt als niet misdeeld to zijn van verstand, ten minste den beslissenden stap niet uitstelt. Ook tegenover Theodora, zijne eigenlijke liefde, is zijne betrekking zoo onwaar, dat men zich moeilijk kan voorstellen, hoe deze jonge dame, die naar de bedoeling des auteurs noch als cequet noch als lichtzinnig mag worden beschouwd, zoo geruimen tijd zich Tauscher's aanbidding laat welgevallen. Hoe zeer de mensch geneigd is zich zelven te misleiden, leeren waarneming en ervaring ons dagelijks maar al te zeer; doch dat Richard met zijn helder verstand, zonder een doortrapte huichelaar te zijn, zijnen medewerker Würfel ter zake van diens omkoopbaarheid ontslaat bijna op hetzelfde oogenblik, dat hij zelf ter wille van een paar mooie oogen een anderen medewerker als het ware dwingt eene onzinnige reclame voor een alles behalve verdienstelijk boek te schrijven, is al te ongerijmd, en behoort tot die tastbare onwaarheden, waarvan dit boek wemelt. Trouwens is Richard in zijn geheel een raadselachtige figuur, in zijne goede zoowel als in zijne siechte oogenblikken, in zijne afdwalingen zoowel als in zijn berouw. Hij is niet diegene voor wien de schrijver hem blijkbaar wil doen doorgaan, zijn bestaan is onmogelijk en louter eene pessimistische fictie. Een talentvol man zou, hoe doortrapt slecht hij ook moge geweest zijn, ten minste fijner zijn te werk gegaan. Ook in het kwade is zekere genialiteit waar te nemen, als zijn bedrijver een mensch, van gaven is. De alledaagsche mensch en de man van aanleg kunnen beiden zeer onwaar wezen, maar zij zijn het ieder op kunne wijze.

Van doorzichtig schijnvertoon vinden wij een krachtig bewijs in de teekening van den stadsraad Bauer, van de kunstenares Ada Stern, van de schoone mevrouw Kronenberg. Dat voor zekere zonden in de hoogere kringen de oogen allicht gesloten blijven, mits men het decorum bewaart, weet ik maar al te wel, en dus bevreemdt het mij volstrekt niet, dat de beide laatstgenoemde dames in zoogenaamd goed gezelschap geduld worden, maar wel acht ik het onnatuurlijk,

dat zulks op eens een einde neemt, niet om een publiek schandaal, maar ter wille van een praatje. Vooral Ada Stern had door haar geschrijf aanleiding te over gegeven, om van ongunstige zijde bekend te staan. Zij, die gezegd worden aanvankelijk dupe te zijn geweest van deze vrouw, wilden zulks: het schijnvertoon was te doorzichtig, om eenig verwijt ten haren opzichte te rechtvaardigen. Datzelfde is het geval met hare vriendin Mevrouw Kronenberg. Hare hooge afkomst maakt het waarschijnlijk, dat er langen tijd zekere neiging tot goedgeloovigheid bestond, maar niet in die mate als de auteur zulks voorstelt. Niet anders kan men oordeelen over de schildering van den gevierden stadsraad Bauer, die bijna onmiddellijk na zijne verheerlijking overal het hoofd stoot bij zijne bede om hulp, dewijl men zijn waren toestand schijnt te kennen. De kring, waarin hij verkeert, weet blijkbaar hoe zwaar de man weegt, en dat noch zijn schoonzoon, noch diens scherpzinnige broeder ooit iets daarvan zouden gehoord of gemerkt hebben, is ongelooflijk, ten ware beiden groote botterikken zijn geweest, als hoedanig de auteur hen niet wil geacht hebben.

De figuur van Theodora eindelijk is belachlijk naïef. Zij, eene vrouw van gaven en kennis, wordt letterlijk van alles en van iedereen dupe, van hare zedelooze vriendinnen, van haren karakterloozen vader, van haren held Tauscher; zij alleen begrijpt niets van de valsche positie, waarin zij zich zelve voortdurend brengt, en is ten uiterste verbaasd, ja verontwaardigd, als men deswege hare deugd en haar eergevoel verdenkt. Geloove, wie het gelooven kan! Of neen, zoover behoeven wij niet te gaan: deze figuur is ten eenenmale misteekend. Geen vrouw uit het werkelijke leven ontmoeten wij hier, maar een onmogelijk romantisch fantasiebeeld, dat de auteur noodig meende te hebben voor zijne schepping in haar geheel.

Het doorzichtig schijnvertoon van de Ada's, de Julia's en de Bauer's, de tastbare onwaarheid van Richard zijn op den duur alleen denkbaar in een wereld, waarin de Theodora's levende wezens zijn. Gelukkig is zulks niet 't geval. Inderdaad er is veel onwaarheid in onze maatschappij, maar ietwat meer verfijnd dan Max Ring het voorstelt en gelukkig toch altoos afgewisseld door natuur en waarheid, gansch anders dan in dezen roman.

Aan wakkere strijders heeft de waarheid ten allen tijde groote behoefte maar zij dienen van ander allooi te zijn dan deze romandichter.

Had ik een woordje daarover meê te spreken gehad, deze roman zou onvertaald zijn gebleven. De vertolker zal bij een volgende gelegenheid meer zorg hebben te besteden aan zijn deel van den arbeid.

Zierikzee, 9 Sept. 1879.
J.H.C. HEYSE.

Naschrift.

Mijn aanval tegen de openingsrede van den Hr. ten Brummeler bij de Nuts-vergadering van 1819 was reeds ter afdruk gereed, voordat die rede in het licht verscheen. Na haar gelezen te hebben, wil ik gaarne erkennen mij, afgaande op courant-verslagen en losse mededeelingen van oorgetuigen, wat al te kras tegen dien spreker te hebben uitgelaten. Toch kan en wil ik het geschrevene in zijn geheel niet terugnemen. Het gaat toch niet aan, in eene vergadering van zoodanige beteekenis over eene ernstige en brandende tijdvraag zoo vluchtig te spreken, al zegt men zelf herhaaldelijk, dat het maar vluchtige beschouwingen zijn. Indien de spreker zijne stof meester ware geweest, zou hij geweten hebben, dat hier ten onzent en in het buitenland een zeer gewettigd streven bestaat, om de armenzorg te brengen tot haar eigenaardig terrein, dat der innern Mission, met welk streven noodzakelijkerwijze moet gepaard gaan eene strenge kritiek der bestaande en dus ook der kerkelijke armenzorg. Dit stre venbeöogt geenszins het monopolie der staatsarmenzorg te vestigen; van een onbillijken aanval op kerk en godsdienst is het zich in geenen deele bewust. Zijn einddoel is de verwezenlijking der gedachte, dat particuliere armenzorg de meest gewenschte vorm is, waarin naar de eischen en behoeften van onzen tijd dit doel van 's menschen taak tot uitvoering komt.

Geddes en Jacob de Witt.

Is het dan nog niet genoeg, dat de Engelschen ons op het gebied van handel en scheepvaart ten eenenmale hebben overvleugeld? Zullen zij of hunne stamgenooten aan gene zijde des Oceaans ons nu ook beginnen voorbij te streven op het terrein, dat dan toch bij uitnemendheid ons eigen mag genoemd worden, het aanlokkelijk terrein onzer roemrijke volkshistorie? - Onwillekeurig ontsnapten mij die verzuchtingen onder het kennismaken met het werk van James Geddes, History of the administration of John de Witt, waarvan onlangs het eerste deel in 't licht verscheen en dat, op gelijken voet voortgezet, aanmerkelijke uitbreiding erlangen zal. Het is een merkwaardig boek, in een levendigen stijl geschreven, en dat, zoover ik daarover mag oordeelen, van historischen tact getuigt. De mij geheel onbekende schrijver, wien blijkbaar de door Motley verworven laauweren den slaap hebben ontroofd, heeft niet enkel, zooals men uit den titel van zijn boek zou kunnen opmaken, het tijdvak onzer geschiedenis, waarin de Witt, na eens op den voorgrond te zijn getreden, tot den einde toe alles bezielt, willen beschrijven; hij heeft het licht vooral op dien staatsman zelven willen doen vallen; hem voor den geest brengen, gelijk hij was, door afkomst, karakter en opvoeding, in zijn huis, in zijn kabinet. in de vergaderingen van de Staten des lands. Zooals hij dit beproeft, heeft nog geen landgenoot het onderwerp behandeld. Toegerust met eene in een Engelschman of Schot schier ongeloofelijke kennis onzer moedertaal, heeft hij nagenoeg alle bronnen, waaruit voor zijn doel iets te putten viel, oude en nieuwe, geraadpleegd. Hij is even goed te huis in de logge folianten van Aitzema als in die van burgemeester van de Wall. Het onschatbare werk van de Jonge over het zeewezen is hem niet vreemd. Hij kent Balens weinig

behagelijke beschrijving van Dordrecht, zoowel als de belangwekkende bijdragen van Van Sijpesteyn en nog eene geheele reeks andere schrijvers. Hij heeft, wat zelfs de nijvere, naauwkeurige Wagenaar meestal versmaadde, uit de pamfletten van het midden der zeventiende eeuw de wisselende openbare meening getracht te leeren kennen. Uit de Fransche archiven heeft hij gezantschapsberigten opgedolven, die men zelfs bij Groen van Prinsterer niet vindt. Toen Thorbecke door zijne snerpende recensie het werk van Mr. P. Simons: Johan de Witt en zijn tijd, vermorzelde, was het een zijner grieven, dat in dat werk nergens de resolutiën van Holland werden aangehaald. Bij Geddes worden zulke aanhalingen niet gemist en komen zelfs blijken voor, dat de veel minder toegankelijke resolutiën der Staten-generaal zijn doorbladerd. Uit twee oogpunten vooral belooft zijn werk eene belangrijke aanwinst te zullen worden voor de beoefenaren onzer geschiedenis. Als Engelschman beoordeelt hij de gebeurtenissen uit zijn nationaal standpunt en is hij in de gelegenheid uit de verzamelingen van staatsstukken, die in zijn vaderland met kwistige hand worden uitgegeven, de berigten van Nederlandschen oorsprong aan te vullen. In het thans verschenen boekdeel vindt men, wat den eersten Engelschen oorlog betreft, daarvan reeds hier en daar blijken. In de tweede plaats wordt door hem, althans gedeeltelijk, openbaarheid gegeven aan de onuitgegevene brieven aan en van de Witt, die op ons Rijksarchief worden bewaard. Reeds menige bijzonderheid omtrent het huiselijk leven, de omgeving en het karakter van den raadpensionaris heeft hij uit dien schat opgedolven. Van sommige der brieven worden fragmenten in het werk ingelascht. Met genoegen heb ik gezien, dat in de vertaling, die reeds van dezen historischen arbeid het licht ziet, de vertaler, Dr. J.C. van Deventer, een deel dier fragmenten in den oorspronkelijken tekst wedergeeft. Niet ieder, die in de zaak belang stelt, kan het Haagsche Rijksarchief bezoeken en een brief uit de zeventiende eeuw is, juist wegens den verouderden vorm, dubbel behagelijk.

Maar is dan de arbeid van Geddes onberispelijk; levert hij een standaardwerk over de Witt, waaraan nagenoeg niets meer te verbeteren valt? Ik geloof het niet en zou integendeel wenschen, dat, als het werk voltooid is, een tweede van Wijn opstond, die nalezingen leverde ‘op den treffelijken schrijver.’ Er zijn in het voor mij liggende boekdeel onnaauwkeurigheden,

dwalingen, aan te wijzen, waarvoor een middelmatig Hollandsch geschiedschrijver zich zou weten te wachten. Deze zou bijv. onder de schoolboekjes, waaruit Johan de Witt waarschijnlijk lezen heeft geleerd, niet ligt ‘de Fransche tirannye’ hebben gerangschikt, zooals Geddes doet (p. 33). Ik ben ver van dit aan den geleerden vreemdeling, die het mogelijke heeft gedaan om zich op de hoogte zijner taak te stellen, euvel te duiden. Wie zich met historisch onderzoek heeft bezig gehouden, wordt voor dergelijke vergissingen, ja, voor onjuiste voorstelling van ondergeschikte feiten, toegeeflijk. Grooter bezwaar heb ik tegen het algemeen oordeel, door Geddes over de staatsvormen en regenten der oude republiek of zelfs over Johan de Witt zelven geveld. Wel verre van, gelijk Motley in zijn Oldenbarnevelt, den eens gekozen held ten hemel toe te verheffen en hem gestadig voor te stellen als de spil, waarop half Europa draait, tracht hij ons te betoogen, dat de Witt alleen daarom zoo uitblonk, omdat niets dan middelmatigheid hem omringde. Hij kent den raadpensionaris bekwaamheid en geestkracht toe, maar waarschuwt toch nadrukkelijk, dat men hem niet met groote mannen van den eersten rang moet gelijkstellen. Onder dezen rangschikt hij vooral den huichelachtigen dwingeland Cromwell en den verraderlijken Marlborough. Misschien heeft hij in die waardering gelijk, en maakt ook mij het nationaal gevoel eenzijdig. Misschien zien wij, Hollanders, al te hoog op tegen de Witt, al betreuren wij ook, dat hij zijne aan Oranje vijandige staatkunde tot een rampzalig uiterste dreef. Toch geloof ik mij teregt aan den aanhef der voorrede van Geddes te hebben geërgerd. ‘Het tijdperk, in dit boek beschreven’, zegt hij daar, ‘is geen heldhaftig tijdperk en Johan de Witt is in geenerlei opvatting des woords, *in no sense*, een held.’ Hoe, kan men vragen, is er niets heldhaftigs in een tijdperk, door den dood van Tromp, den vierdaagschen zeeslag en den togt naar Chatham verheerlijkt? Mag de Witt in geen geval onder de heroën van zijn tijd of van zijn land worden geteld? Veldslagen heeft hij niet gewonnen; maar indien moed, tot overmoed toe, het kenmerk vormt van den waren held; indien hij dien naam verdient, die, waar hij dit voor het algemeen belang noodig acht, zijn leven op het spel zet, kan de Witt dan althans niet eenige aanspraak maken op de onderscheiding? Een ander Engelschman, William Temple, die den raadpensionaris goed had gekend, noemde het een kenmerkenden

karaktertrek van dezen, dat hij wel voor zijne gezondheid zorg droeg, maar, waar het nood deed, levensgevaar trotseerde. Dat hij werkelijk zijn leven voor de zaak, die hij voorstond, veil had, bewees hij reeds in den aanvang zijner loopbaan, toen hij, tegen de raadgeving der lafhartigheid aan, te Middelburg de woede van het Oranjegezinde gepeupel trotseerde, dat hem in 't water wilde werpen (Geddes p. 245). Dat bewees hij in 1665, toen hij, de man van het kabinet en nog daarenboven een lijder aan zeeziekte, zich aan 't hoofd stelde van 's lands vloot en daarmede maanden lang rondzwierf op de onstuimige baren, zich over niets anders beklagende, dan dat stormen en nevels hem verhinderden een strijd op leven en dood met den overmagtigen vijand aan te gaan. Diezelfde onverschrokkenheid berokkende hem zijn treurig uiteinde. Wetende dat de bevolking der hofstad vreesselijk tegen hem en zijn geslacht verbitterd was en dat moordenaren loerden op zijn gevangen broeder, was hij te hooghartig om voor den storm te wijken. Den dag vóór zijn dood doorwandelde hij met opgeheven hoofde de straten van 's Gravenhage en legde bezoeken af, als in den tijd toen alles voor hem boog. En wat was die poging om in zijn eigen karos den in zijn oog schandelijk mishandelden broeder van de gevangenpoort naar eene veilige wijkplaats te geleiden; wat was zij anders dan een uitvloeisel van den onbuigbaren trots, dien men in de helden van het oude Rome bewondert?

Maar ik mag op deze wijze niet voortgaan. Het ligt niet in mijne bedoeling eene uitgewerkte beoordeeling van het werk van Geddes te leveren. Als het gerucht waarheid spreekt, hebben wij zoo iets van den hoofdman onzer geschiedonderzoekers te wachten, en waar deze zich hooren doet, legt een schamel voetknecht, zooals ik, de wapens neder. Ik wensch, gelijk dit in de parlementaire taal heet, het woord te vragen voor een persoonlijk feit.

In 1867 schreef ik een stukje in ‘de Gids’, waarin voorkomt, dat Johan de Witt in den vroegen ochtend van den 5^{den} Augustus 1650, tegen het streng verbod van Prins Willem II aan, in het slot van Loevestein wist door te dringen en voor het bed zijns vaders stond, met dezen middelen beramende om de geschonden eer van zijn hooghartig geslacht zooveel mogelijk te herstellen (bladz. 11). Ik voegde er bij, dat mij deze bijzonderheid uit onuitgegeven brieven gebleken was. Zelfs dit mijn geschrijf is aan Geddes niet ontsnapt; maar zonder

de door mij beweerde ontmoeting van vader en zoon op dat tijdstip te logenstraffen, geeft hij toch te kennen, dat zij op geen gezag steunt of althans, dat hij de bron, waaruit ik putte, niet heeft kunnen opsporen (p. 121). Ik moet mij dus tegen de verdenking van ligtvaardigheid verdedigen. De taak is gemakkelijk. De door mij bedoelde brieven, waarvan ik, reeds vele jaren geleden, op het Rijksarchief afschrift nam, zijn zeer zeker daar nog aanwezig. Dat Geddes een daarvan niet heeft kunnen vinden, laat zich, als men die verzameling kent, zeer goed verklaren. Gaarne, neem ik deze ongezochte gelegenheid waar om zeer karakteristieke schrifturen van merkwaardige, zoo al dan niet groote Nederlandsche staatslieden aan 't licht te brengen. Het zij mij tevens vergund, nog op enkele andere punten hetgeen Geddes van Jacob de Witt zegt, aan te vullen of te verbeteren, Hij heeft, door een vuilaardig pamfletschrijver op een dwaalweg gebragt, den zonderlingen, niet zeer beminnelijken, maar toch achtbaren vader van den raadpensionaris een weinig mishandeld.

De Dordtsche de Witten bezaten het voorrecht hunnen stamboom tot de dertiende eeuw te kunnen doen opklimmen. In de volgende eeuw behoorden zij reeds tot de regenten-familiën van de oudste stad van Holland; zij handhaafden zich in dien rang, nagenoeg onafgebroken, tot den val der republiek. Op het gezag van het geslachtregister van Balen zet ook Geddes dit nader uiteen. Zoo Jacob van Lennep nog leefde en het boek van dezen gelezen had, zou hij, geloof ik, de verzoeking niet hebben kunnen weerstaan, om daarop een kantteekening te maken. Het geslacht, hoe aanzienlijk ook, zou hij gezegd hebben, had waarschijnlijk een nederigen oorsprong. Het zal wel uit een plattelandsbewoner gesproten zijn, die, door armoede gekweld of naar meer vrijheid smachtende, binnen de muren der ontluikende stad eene wijkplaats zocht. De oorspronkelijk op velerlei wijze gespelde, ook wel tot Wittensz verlengde naam wijst dit eenigermate aan. Die naam was oudtijds een voornaam, die boschbewoner beteekende: in 't Nederduitsch *Wit* of *Witte*, Hoogduitsch *Veit*, Vlaamsch *Wijt*, Fransch *Gui*; welke voornaam dan later geslachtsnaam werd. Dezelfde geestige schrijver plagt zich vrolijk te maken over het familiewapen van de Witt, 't welk zondigt tegen de regelen der heraldiek. Het

vertoont op een groen (sinopel) veld een haas, door een hazewind en een brak vervolgd, alle van zilver. Mijn gissing, dat aan een sprekend wapen, aan het streven naar *wit* te denken zij, wilde van Lennep niet aannemen.

Toen Jacob de Witt in 1618 zijn openbaar leven aanving, stond zijn geslacht te Dordrecht hoog aangeschreven. Zijn vader, die bij den opstand tegen Spanje met geestdrift de partij van Oranje en der vrijheid had omhelsd, was voor de zestiende maal burgemeester der stad. Hij zelf had zich door regtsgeleerde studiën en langdurige reizen in vreemde landen tot de dienst van stad en land voorbereid. Zijne eerste stedelijke betrekking was het lidmaatschap van de goede luiden van den achten, dat is: van het collegie, dat bij het Dordtsche stadsbewind de gilden vertegenwoordigde. Geddes neemt aan, dat Jacob de Witt van zijn vader voorliefde voor het Huis van Oranje had overgeërfd; doch toont zich niet vreemd van het gevoelen, dat het aan Oldenbarnevelt voltrokken doodvonnis aan zijne staatkundige zienswijze eene andere rigting gaf (p. 28). Dit laatste geloof ik niet. In 1618 en 1619 was Dordrecht contra-remonstrantsch tot in merg en been en dus tegen Oldenbarnevelt's staatkunde gekant. Na de inhechtenisneming van dien staatsman werd Andries de Witt, de oudere broeder van Jacob, met het waarnemen der betrekking van lands-advokaat belast. Als pensionaris van Dordrecht was hij daarvoor de aangewezen persoon. Men zou hem echter zeer zeker ter zijde gelaten, althans niet tot Januarij 1621 als leider der Hollandsche Statenvergadering gehandhaafd hebben, als de toen zooveel vermogende Prins Maurits niet geweten had, dat hij op hem rekenen kon. In de commissie voor het onderzoek van Oldenbarnevelts papieren, die van hatelijke partijdigheid blijken gaf, voerde hij de pen. Jacob de Witt zelf werd - met het oog op 's mans latere loopbaan klinkt het vreemd en wordt dan ook, om ligt te bevroeden redenen, zelfs door Brandt niet vermeld - den 19 November 1618 door de Staten-Generaal tot penningmeester der Dordtsche Synode benoemd. Die hervorming, waartegen de ontvanger-generaal Doubleth zich verzette, werd met moeite doorgedreven[1]. Het was dus Jacob de Witt, die de ƒ 100.000 beheerde, aanvankelijk voor de kosten der Synode toegestaan; hij was het, die de rekeningen betaalde van het prachtig af-

1 Resolutiën Staten-Generaal, 5, 7, 19 November 1618.

scheidsmaal, dat den 9^{den} Mei 1619 - vier dagen vóór Oldenbarnevelt's teregtstelling - aan de afgevaardigden ter Synode gegeven werd en dat de ergernis der Remonstranten zoo zeer opwekte[1]. Ofschoon hij op lateren leeftijd, toen hij aan de spits stond onzer partij, die de Groot's verantwoording als hare staatkundige geloofsbelijdenis beschouwde, niet schroomde zijn veelbelovenden zoon aan de hoede van een remonstrantsch ouderling, den advocaat Van Andel, toe te vertrouwen, bleef hij, zoover dit zich laat nagaan, streng regtzinnig. In zijne op hoogen ouderdom vervaardigde gedichten ontmoet men daarvan sporen. Toen hij, als burgemeester van Dordrecht, daar nagenoeg alles vermogt, waren de predikanten der heerschende kerk zijne huisvrienden. Des te meer moet het hem hebben gegriefd, dat sommige dier predikanten zich niet zelden op den predikstoel vijandige uitvallen tegen de regering van stad en land veroorloofden. Van geheeler harte toch was hij het beginsel toegedaan der resolutie van Holland van 18 Junij 1654, waarbij de predikanten als dienaren van het staatsgezag werden beschouwd. Zij werden uitgenoodigd en gelast, al hunne handelingen, predikatiën en gebeden zóó in te rigten, dat de verordeningen en bevelen van de Staten des lands door een iegelijk '*voor goet aengenomen, geapprobeert* ende punctuelyck achtervolgt mochten worden'. Eens, in eenen brief aan zijn zoon den raadpensionaris, van 30 Junij 1654, liet hij zich op dit punt met zekere naïveteit uit. Hij verzocht bij dien brief den raadpensionaris narigten in te winnen betrekkelijk een te Dordrecht te beroepen predikant. Onderzoek, schreef hij, omtrent gaven, geleerdheid en zeden kwam niet te pas. Zekerheid bestond, dat daaraan niets ontbrak. Op hetgeen de raadpensionaris met opzigt tot 'humeur en maximes' van den predikant kon uitvorschen, kwam het aan. Wat de oude de Witt daaronder verstond, is niet moeijelijk te gissen: hij laat onmiddellijk volgen: 'aen de maximes ende respectueusigheit (jegens de overheid) is seer veel gelegen'. Men valle hem over die uitspraak niet te hard; de oneerbiedigheid van den destijds uit Dordrecht naar Rotterdam beroepen predikant Borstius had hem veel last en ergernis berokkend.

Van meer belang is het, eene andere bijzonderheid uit Jacob

1 Schotel, Kerkelijk Dordrecht, I, 271. De maaltijd, voor 130 personen aangerigt, kostte ƒ 1219.18, en dus weinig minder dan ƒ 10 per hoofd. Voor dien tijd zeker een zeer hoog cijfer!

de Witt's vroegere loopbaan, tegenover Geddes, in het licht te stellen. Nadat hij eenmaal den voet op de ladder had gezet, klom hij spoedig tot meer aanzienlijke stads- en landsbetrekkingen op. Reeds in 1620 werd hij schepen en lid van ‘de veertig’; eene soort van kiescollegie, dat te Dordrecht nevens den oudraad of vroedschap bestond. In 1625 genoot hij de eer naar de Hollandsche Statenvergadering te worden afgevaardigd. Nagenoeg te gelijkertijd werd hem eene goed bezoldigde landsbetrekking, die van ontvanger der gemeenelands-middelen in zijne geboortestad, opgedragen. Hij handhaafde zich daarin tot in 1637, toen hij, tot lid van gecommitteerde raden benoemd, verpligt werd zich tijdelijk te 's Gravenhage te vestigen. In zijne plaats werd zijn neef Cornelis van Hogeveen, die op zijn kantoor werkzaam was, tot ontvanger benoemd. Indien, zooals wel waarschijnlijk is, Jacob de Witt en de zijnen die benoeming hebben uitgelokt, om het voordeelig ambt in de familie te houden, werden zij voor hun nepotisme vrij gevoelig gestraft. Hogeveen maakte in 1650 een bankroet, waarvan de schande, tot zekere hoogte, op geheel het geslacht nederkwam, toch reeds door de vernederende gevangenschap op Loevestein diep getroffen. Tot overmaat van ramp was Jacob de Witt voor zijnen neef borg gebleven. Aanvankelijk heerschte te Dordrecht over dit voorval, waardoor verscheidene ingezetenen gevoelige verliezen leden, vrij wat gisting. Een brief van Johan de Wit[1] aan zijnen neef en naamgenoot, den aanstaanden raadpensionaris, van 25 October 1650, getuigt daarvan. Men leest daarin aan het slot van narigten over de te Dordrecht plaats gehad hebbende stedelijke verkiezingen: ‘Zulks dat de nominatie van den achten wel en goed is uitgevallen. Was 't schelmstuk van Hogeveen niet op de borst gevallen, zouden naar apparentie nog beter (voor het partijbelang der Witten) zijn geweest’. De zaak werd echter na eenigen tijd geschikt, en Hogeveen zelfs eenigermate in eere hersteld.

Nogtans werd dit voorval niet geheel vergeten. Toen in den zomer van 1672 de partijwoede tegen de de Witten ten top steeg, regende het schotschriften, waarin al wat te hunnen laste te zeggen viel, opgerakeld en, als naar gewoonte, een zweem van waarheid met allerlei vuigen laster vermengd werd. In

1 Deze Johan de Wit, die mede een niet onbelangrijke staatkundige rol heeft vervuld, onderscheidde zich van zijnen naamgenoot door het schrijven van den geslachtsnaam met een enkele *t*.

sommige dier boekjes werd beweerd, dat de raadpensionaris zich ten onregte op het aanzien van zijn geslacht beroemde; zijn vader toch was houtkooper geweest. Tegelijk werd het bankroet van Hogeveen, wien men een zwager van Jacob de Witt noemde, op rekening van dezen gesteld. De liefelijke benamingen van: ‘Ouden Nero, aartsverrader en tiran van Loevestein’ werden hem toegevoegd[1]. Ook deze schotschriften zijn aan Geddes in handen gekomen en hij neemt daaruit aanleiding om te zeggen, dat Jacob de Witt in zijn hoogen ouderdom door vijandige pamfletschrijvers als een ‘gefailleerde houtkooper’ werd gebrandmerkt en dat die aanduiding wel op waarheid gegrond kan zijn geweest (p. 28). Tegen die voorstelling moet ik opkomen. Dat de oude de Witt in zijne jeugd houthandel heeft gedreven, neem ik aan. Alleen laffe partijzucht kon in het uitoefenen van dat beroep iets vernederends zien; even gelijk zij, eene eeuw later, aan den schranderen Rendorp van Marquette er een verwijt van maakte, dat hij een bierbrouwerij dreef. Maar hoogst onwaarschijnlijk is het, dat de oude de Witt, toen hij, met eervolle betrekkingen overladen, een groot deel des jaars te 's Gravenhage gevestigd was of zelfs als gezant buiten 's lands vertoefde, den houthandel heeft voortgezet. Zeer zeker is hij niet als handelaar gefailleerd. Nergens wordt dit ook in de door Geddes bedoelde schotschriften beweerd. Zij doen het voorkomen, alsof hij zijn ontvangerskantoor in ontredderden toestand aan Hogeveen had overgegeven, opdat deze, als bij procuratie, bankroet zou maken. Zij wachten zich intusschen wel daarbij jaartallen te noemen, waardoor het ongerijmde der beschuldiging in 't oog zou springen. Indien in 1650 eenige wezenlijke smet op den naam van Jacob de Witt had gekleefd, zou hij niet in datzelfde jaar, onmiddellijk na den dood van Prins Willem II, in al zijn waardigheden zijn hersteld, en dat met eerbewijzen en onder eene opgetogenheid, waarvan Johan de Wit, de neef, in een brief van 8 November van dat jaar, eene levendige beschrijving geeft.

In 't algemeen komt het mij voor, dat Geddes het standpunt, waarop Jacob de Witt in 1650 geplaatst was, niet genoeg heeft gewaardeerd. Hij was, zegt de Engelsche schrijver, geen vermogend man (p. 31). Maar hij noemde zich dan toch heer

1 Zie ‘Catalogus van boeken in de bibliotheque van Mr. Jan de Wit door zijn discipel den pensionaris Vivien’, en eenige andere pamfletten, als een vervolg daarvan te beschouwen.

van Manizee, Melissant, Cromstrijen enz.; aan welke heerlijkheden wel eenig landbezit verknocht zal zijn geweest. Volgens familiepapieren, onder een zijner nazaten, Mr. Lotsy berustende, liet hij anderhalve ton gouds na. Meermalen was hij burgemeester zijner geboortestad geweest, en als afgevaardigde naar de Hollandsche Staten-vergadering, maar vooral als lid van het collegie van gecommitteerde raden, had hij grooten invloed op den loop der algemeene zaken uitgeoefend. Zoo hoogen dunk had men van zijne bekwaamheid en zijn beleid, dat hij in 1644 aan 't hoofd werd gesteld van een der beide gezantschappen, die de roeping hadden om door bemiddeling den vrede tusschen Zweden en Denemarken te herstellen en eene aannemelijke schikking omtrent den Sondtol tot stand te brengen. De Amsterdamsche burgemeester Andries Bicker, later zijn lotgenoot, was daarbij zijn medegezant. Zulke zendingen waren wel geschikt om de borst onzer stadsregenten, wien het toch reeds niet aan zelfgevoel ontbrak, hooger te doen zwellen. Daar bij de onderhandeling de Latijnsche taal werd gebruikt en de Witt zich in die taal met gemakkelijkheid uitdrukte, was hij bij uitnemendheid voor zulk eene zending geschikt. In zijn op het Rijksarchief aanwezig verbaal van het gezantschap weidt hij met kennelijk welgevallen uit over de feesten, die den 18 en 19 December 1644 te Stockholm ter gelegenheid der meerderjarigheid van Koningin Christina gegeven werden en waarbij hij tegenwoordig was. Hem werd, als ambassadeur van den reeds zoo magtigen Nederlandschen Staat, alle mogelijke eer aangedaan. Hij had de hoogste plaats aan de koninklijke tafel, zelfs boven een regerend Duitsch vorst. Het feest werd, zooals de Witt schrijft, elken avond of nacht besloten ‘met *fatsoenlijcke* dansen ende balletten’. Vanwaar die zonderlinge, vergoelijkende uitdrukking in een staatsstuk? Dacht de Witt misschien aan het kort te voren uitgekomen boekske van den door hem zeer gewaardeerden, Dordtschen predikant Wassenburg, het betoog inhoudende, dat het dansen den Christen ongeoorloofd was?

Gedurende den loop van dit gezantschap had hij zeer smartelijke dagen. Terwijl hij zich op een eilandje bij Colmar bevond, waarheen de plaats der onderhandeling was verlegd, opende hij den 26 Februarij 1645 de uit het vaderland aangekomen brieven en vond daaronder met ontzetting een, die, geheel onverwacht, het overlijden zijner echtgenoote aankondigde. Aan

terugkeer naar zijn geboortestad en zijne treurende kinderen schijnt hij niet gedacht te hebben. Hij bepaalde zich tot het schrijven van een brief aan zijne mede-afgevaardigden, inhoudende, dat hij, van droefheid overstelpt, eenige dagen in stille afzondering ging doorbrengen en dat hij, als hij lucht gegeven had aan zijn rouw en - de rouwkleederen vervaardigd waren, de werkzaamheden hervatten zou. Van die gade van Jacob de Witt weten wij niets. Alleen haar portret is bewaard gebleven. Zij vertoont zich daarop als eene niet van schoonheid misdeelde vrouw, wier gelaatstrekken tevredenheid ademen. Ook Geddes stond voor dit portret, doch kon daarin geenerlei gelijkenis met haren beroemden zoon ontdekken (p. 29). Zij was eene bloedverwante van den verdediger van Steenwijk en heette Anna van den Cornput. Was, in weerwil van haar kalm uiterlijke, iets van den geest van volharding van dien krijgsman in haar gemoed overgegaan en had haar jongste zoon Johan van haar dien geest overgeërfd? Indien men haar naar hare beide dochters beoordeelen mag, was zij geen gewone vrouw. Die dochters doen zich in hare brieven van eene zeer gunstige zijde kennen en hadden blijkbaar eene zorgvuldige opvoeding genoten. Door hare huwelijken met telgen uit de voornaamste Dordtsche geslachten, van Beveren en Hoeufft, kon de invloed des vaders in zijne stad niet anders dan toenemen.

Dat die vader, ofschoon in zijne jeugd stadhoudersgezind, later, onder het bijwonen der Hollandsche Staten-vergadering, een voorvechter der tegenovergestelde partij werd, laat zich zeer goed verklaren. In die vergadering herleefde, tijdens het stadhouderschap van Frederik Hendrik, de geest van Oldenbarnevelt, zij het niet in kerkelijke zaken. Men had den grijzen staatsman het hoofd afgeslagen, maar daardoor het staatkundig begrip, waarvan hij uitging, niet kunnen vernietigen, De leer der provinciale souvereiniteit was te aanlokkelijk om ze niet, als op de Unie van Utrecht zelve gegrond, te doen gelden. Er moest bij het magtige Holland, dat meer dan de helft der openbare lasten droeg en dan nog dikwijls de andere provinciën of zuster-republiekjes moest bijspringen, neiging blijven bestaan om zich aan het gezag der Staten-Generaal, ook waar dit gezag door den stadhouder of zijn invloed versterkt werd, zooveel mogelijk te onttrekken. Jegens dien stadhouder zelven openbaarde zich allengs bij de regenten van sommige Hollandsche

steden vrij wat ijverzucht. Terwijl het volk Frederik Hendrik op de handen droeg, dichters hem als den grooten stededwinger huldigden, zagen zij met weerzin, dat het buitenland hem, den dienaar der Staten, met regerende, oppermagtige vorsten op ééne lijn stelde; dat een Fransch leger aan zijn opperbevel werd toevertrouwd. Het huwelijk van zijn zoon met eene koningsdochter kwetste hun republikeinsch gevoel. Zelfs de overwinningen van Frederik Hendrik wekten hunne ergernis. Daar waren er, die met leede oogen steden als 'sHertogenbosch en Maastricht aan het gebied der republiek zagen toegevoegd. Waartoe, vroegen zij, zulk eene uitbreiding, die niet dan nieuwen last kon aanbrengen en ten koste van Holland de magt der Staten-Generaal verhoogde? Vooral echter de hooge uitgaven, waartoe de voortzetting des oorlogs dwong, wekten bij deze Staatslieden bezorgdheid en wrevel. Ten tijde van Prins Maurits, zeiden zij, werden de kosten van elken veldtogt vooraf naauwgezet berekend; thans was alle begrip van spaarzaamheid verdwenen. De schuld van Holland nam daardoor ontzettend toe: zij zou nog vóór het einde des oorlogs tot het ongehoorde cijfer van 140 millioen klimmen. Al deze bezwaren vonden bij de Witt, die reeds vroeg met de voornaamste Amsterdamsche regenten in naauwe betrekking stond, gereeden ingang. Hij werd een anti-stadhoudersgezinde en wel van de hevigste soort. Vurigheid, hevigheid van karakter wordt hem in geschriften van dien tijd toegeschreven. In sommige zijner brieven ontdekt men daarvan sporen. Niet zelden drukt hij zich over staatkundige tegenstanders met zekere ruwheid uit. Men knevelt ons naar fantaisie, zegt hij in eenen brief van 7 Julij 1646, waarin hij zich over een voor Dordrecht nadeeligen finantiëlen maatregel beklaagt. Later zou hij in een brief aan zijn zoon, den raadpensionaris, Frederik Hendrik's weduwe onder de benaming ‘het oudt wijf’ aanduiden. De zoon veroorloofde zich, zelfs in vertrouwelijke brieven, zulke uitdrukkingen niet: hij kon scherp en bitter zijn, maar verloor de waardigheid van den echten staatsman niet uit het oog.

Ook aan de gematigdheid van Frederik Hendrik was het te danken, dat in zijnen tijd ernstige botsingen tusschen de Staten van Holland en den stedehouder vermeden werden. Nu echter de van eerzucht gloeijende Willem II zijn vader was opgevolgd, waren die botsingen naauwlijks meer te ontgaan. De Staten van Holland verdachten hem, en waarlijk niet ten on-

regte, dat hij, aan het reeds te magtige Frankrijk de hand reikende, den pas gesloten vrede met Spanje wilde verbreken en goed en bloed der landzaten verspillen voor het herstel der Stuarts op hun ontledigden troon. De Prins had reden om zich te beklagen, dat Holland hem den voet dwars zette; ja, dat er regenten waren, die hem, zoo mogelijk, zijne stadhouderlijke waardigheid wilden ontnemen. Thans, in tijd van vrede, hebben wij geen stadhouder meer van noode, had men een lid van de regering van Dordrecht, misschien wel Jacob de Witt zelf, hooren zeggen[1]. Van daar dat het geschil over het afdanken van krijgsvolk, 't welk, zoo minder wantrouwen en verbittering van weerszijden hadden geheerscht, gemakkelijk had kunnen worden beslecht, zulk eene gevaarlijke wending nam.

Voor Jacob de Witt en de met hem verwante regenten van Dordrecht bestond eene bijzondere reden van vijandschap tegen den Prins. Vooral sedert 1647 heerschte onder de burgerij dier stad een oproerige geest, aangestookt door zekeren advocaat Walen. Deze had, over vroegere behandeling en het verlies van een regtsgeding in eene nietige accijnszaak verbitterd, schotschriften onder de gemeente verspreid, waarin de Dordtsche oligarchie met ongehoorde hevigheid werd aangetast. Zij was, beweerde hij, in het schenden van de privilegiën der stad nog verder gegaan dan Alva, Het zoogenaamde houten boek, waarin het oorspronkelijk handschrift dier privilegiën bewaard werd, was op geheimzinnige wijs uit het raadhuis verdwenen. Aan de gilden was hun invloed op het stadsbewind allengs wederregtelijk ontnomen. In het geregt of de schepensbank waren mannen gezeten, die elkander in verboden graad van bloedverwantschap bestonden; zij vonnisden niet zelden in hunne eigene zaak. Dordrecht werd door eene familieregering onderdrukt, was aan de de Witten, de Beverens als overgeleverd. Die klagten vonden te meer weerklank, omdat zij, althans ten deele, gegrond waren. Jacob de Witt was destijds burgemeester en moest dus aan den verwoeden aanval de spits bieden. Zoo ver kwam het, dat men de bezetting uit de stad moest verwijderen, uit vrees dat zij, met de burgerij gemeene zaak makende, de regenten van het kussen zou drijven. Elk oogenblik verwachtte men, dat Walen, die, ofschoon uit de stad verbannen, zich daarin bleef ophouden, aan het hoofd eener

1 Aitzema, III, 391.

oproerige menigte, het raadhuis zou bestormen, om daar als burgemeester te worden uitgeroepen. Vermogende ingezetenen, voor hunne veiligheid beducht, ontvlugtten de stad; vreemd gespuis, op plundering belust, sloop daarbinnen. De Witt verloochende zijn hooghartig karakter niet. Tegenover de gilden, wier vertegenwoordiger hij geweest was, gedroeg hij zich als een Romeinsch patriciër tegenover onrustige plebejers. Hij dreigde de dekens der gilden met uitzetting, indien zij het waagden de gilden zelven tot onderling overleg bijeen te roepen. In den uitersten nood verscheen eene bezending uit de Staten van Holland te Dordrecht, aan wie het gelukte eene schikking met de gilden te treffen. Nogtans bleef er onrust in de stad heerschen. In 1648 werd de Witt in zijne woning door eenige honderden mannen van het kaaiwerkersgilde bestookt en moest hij beleedigende woorden van die ruwe gasten verduren. Zelfs nog na 1650 waren er gestrenge maatregelen noodig om de Dordtsche gemeente in toom te houden[1]. Maar nu was het voor de Witt en zijne mederegenten eene bittere grief, dat de oproermakers niet slechts het hoofd naar den Prins wendden en als ijverige oranjemannen wilden doorgaan; maar dat Willem II hen zijdelings steunde. Bij de benoeming der luiden van den achten in 1649 had hij, naar beweerd werd, van deze zijne partijdigheid duidelijke blijken gegeven.

Brengt men zich dit een en ander voor den geest, dan laat zich bevroeden, met welke hartstogtelijkheid de Witt het besluit der Staten van Holland hielp doordrijven, waarbij tot afdanking van krijgsvolk besloten werd, en tevens wat er in zijn gemoed omging toen in Junij 1650 de Prins aan 't hoofd eener bezending uit de Staten-generaal, door een stoet van krijgsoversten omstuwd, te Dordrecht verscheen, om de stad tot intrekking van het genomen besluit of, zoo het heette, tot onderwerping aan het gezag der Unie te bewegen. Dat in den tegenstand moest worden volhard, leed bij de Witt en de met hem verwante regenten geen twijfel. Maar bij dien tegenstand wisten zij omringd te zijn van eene burgerij, waarvan een groot deel slechts een wenk behoefde om voor den Prins partij te kiezen. Zelf van sommige leden van den raad waren zij niet zeker. De onderhandeling tusschen de leden der bezending

1 Zie over deze onlusten o.a.: Dordrecht, door Dr. Schotel, 1858, blz. 61 en volgg.

en die van den oudraad getuigde van de spanning der gemoederen. Deze klom ten top, toen van der Capellen van Aertsbergen de stoutheid of de onvoorzigtigheid had de Dordtsche regenten in hunne eigene raadzaal met de straf aan lijf en goed te bedreigen, bij de Unie van Utrecht zelve tegen degenen, die haar verbraken, bedreigd. Er vielen zeer bittere woorden; de Witt zelf, ofschoon toen geen burgemeester meer, mengde zich in den woordentwist met van der Capellen[1]. Ongetwijfeld drukten de notulen der hier bedoelde vergadering van den oudraad van 9 Junij 1650 zijn gevoelen uit. Men leest daarin, dat de woorden, door van der Capellen gesproken, waren lasterlijk en strijdig met de hoogheid, geregtigheid en vrijheid van provincie en stad; dat Hun Ed. Achtb. daardoor ten hoogste waren ontsticht en gescandaliseerd en bij alle occasiën zouden toonen haar uiterste ressentiment[2]. Het doel der bezending was te Dordrecht ten eenenmale mislukt. De breuk was, in plaats van geheeld, grooter geworden. In de meeste Hollandsche steden ging het niet beter. Amsterdam weigerde zelfs den Prins, als vertegenwoordiger der Uniemagt, in de vergadering der vroedschap te ontvangen.

Wat volgde is aan ieder beschaafd Nederlander bekend. Na eenige mislukte pogingen om nog een vergelijk tusschen de Staten van Holland en de Staten-Generaal te treffen, nam Willem II zijn toevlugt tot geweld. De aanslag tegen Amsterdam werd bevolen, en Jacob de Witt werd met vijf andere leden der Hollandsche Statenvergadering gevangen genomen. Er is voor mijn gevoel in dat in hechtenis nemen van mannen, wien men niets wezenlijks kon te laste leggen dan dat zij den wil der steden, die zij vertegenwoordigden, met hevigheid hadden voorgestaan, iets zeer stuitends. Willem II had zich moeten herinneren, dat een soortgelijke, tegen leden van het Britsche Parlement genomen maatregel in de gevolgen aan zijn schoonvader troon en leven had gekost. Hij was te schrander om niet te weten, dat op staatkundig gebied het toegeven aan persoonlijken wrok slechte vruchten draagt. Dat deze hier in het spel was, is niet twijfelachtig. Den dag voor de gevangenneming zag 's Prinsen raadsman, Graaf Willem Lodewijk, op den Haagschen vijverberg de Witt en zijn aanstaanden lotgenoot

1 Van der Capellen, Gedenkschriften, II, 286.
2 Wicquefort Preuves, 479.

Keyser elkander met vele strijkaadjes begroeten. Hij schrijft dit aan den Prins, onder bijvoeging van woorden, waaruit af te leiden is, dat hij met hatelijk welgevallen beide mannen als eene aanstaande prooi beschouwde, die reeds den volgenden dag verzekerd zou zijn. Wie vijand is van Uwe Excellentie, schrijft hij, is vijand van den Staat[1].

Den 1sten Augustus zag het Hollandsche landvolk een ongewoon schouwspel. Twee koetsen, waarin de zes gevangenen gezeten waren, bewogen zich op de landwegen. Tal van ruiters en voetknechten begeleidden de koetsen. De togt ging naar Loevestein. Blijkbaar nam men een omweg om de groote steden te mijden, waarin bij het zien der gevangenen ligt beroering kon ontstaan. Thans bereikte de stoet zonder eenige hindernis de beruchte staatsgevangenis. Eenige uren nadat hij daar was aangekomen, schreef Jacob de Witt den volgenden brief aan zijne kinderen.

Seer waerde ende lieve kinderen,

Voorleden Saterdach den 30ste deser dede Syne Hoocht my seggen door een helbardier, dat my omtrent de clocke halff negen geern soude spreken, ende hoewel *ick wel eenige gedachte krege van 'tgene gepasseert was, oordeelde evenwel sulx van geen apparentie te syn, dewyle de saecke van de militie te verminderen stont in seer goede pointen, ende dien dagh met eenparigheyt van de steden* (*de heeren Edelen alleen uytgesondert*) *volgende seecher concept van een advies conciliatoir, dat d' heer Raedtpensionaris hadde aengenomen, volgende de advysen van de leden, by geschrifte te brengen, geconcludeert te werden*, resolveerde oversulx precise op den tyt by Syn Hoocht te gaen, om te sien off eenich gemack tot de saeke conde bybrengen. Binnen gebracht synde vonde den luitenant coll. van de guardes, d' heere de Meetre, die my seyde last te hebben van Syn Hoocht door ordre van de Staeten genl om myn persoon te arresteren, en dede my geleyden boven op een oppercamer int Hoff, alwaer ick seer wel geaccommodeert en getracteert ben geweest tot des Sondachs 's avonts omtrent ten tien uyren, als wanneer my, mitsgaders de heeren de Wael, Ruyl, Duyst van Voorhout van Delft, Keyser en Stellingwerff wierde aengeseydt, dat souden delogeren en gebracht werden ter plaetse daer wy wel souden syn; gelyck wy oock met twee carossen van Syn Hoocht, geaccompaigneert met twee compn ruyteren ende eene compe te voet gereden zijn tot Bodegrave, alwaer

1 Groen v. Prinsterer, Archives, 2e Serie, IV, 385.

wy wat pleysterden, ende den volgenden nacht gecomen syn alhier ter plaetse omtrent twaelff off een uyren; ben alhier seer wel geaccommodeert, ende op een goede luchte camer seer wel gemeubleert gelogeert. Ben seer wel gerust ende gemoet, versekert zijnde niets te hebben gedaen in 't reguard van den staet als volgende den last van de heeren van Dordrecht, en Syn Hooch^{t} in 't particulier noyt eenige reden van offentie gegeven te hebben; sulx dat alles met een stantvastich gemoet verhope te passeren wat my gemoeten sal; versekert zynde dat alles 't mynen beste dienen sal, vertrouwende ende ook seker wetende dat Godt Almachtich my lief heeft, dewyle ick hem lieff hebbe. Weest gylieden oock clouekmoedich, ende doet tot myne verlossinge niet als dat behoorlijck ende eerlyck is. Ende hebt altyt de vreese des Heeren voor oogen, so sal het U.E. sekerlyck wel gaen. Ende weest met my niet becommert, want ick ben wel. Hebt my lieff gelyck ick Uwe E. lieff hebbe. Seyndt my by gelegentheyt myn reyscleere ende reysmantel ende voorts de coussen, die in den Hage zyn met de hembden ende ander lywaet. Ick verhoope dat de saecke met Amsterdam geaccommodeert sal werden, d' welck onse delivrance soo ick verhope sal faciliteren. Ick blyve

Zeer lieve ende weerde kinderen,
Uwe E. geaffectioneerde vader
JACOB DE WITT.

Ick verhope Uwe E. ter naester gelegentheyt nader te sullen schrijven; behoeft hier niet te comen, want soudt voor als noch by my niet worden geadmitteert; schryfft my watter passeert; verhope dat de brieven gelezen zijnde my behandigt sullen werden.

Seyndt oock voor Maerten syn frouwe.... [een woord onleesbaar] cleeren met een rockjen ende lywaet. Legt in syn coffer ende casken.

Op 't huys te Louvesteyn
den 2 Aug. 1650.

Mynheer Mr. Cornelis de Witt, dyckgraeff van Werkendam en schepen tot Dordrecht off in absentie aen den heer Mr. Diederick Hoeufft, outraedt tot Dordrecht.

Eerst na aan den Prins opgezonden te zijn geweest, kwam deze brief in handen van de kinderen van de Witt[1]. De in cursijf

1 Men vergelijke hier en vervolgens de aanschrijvingen van Willem II aan den commandant van Loevestein bij Groen van Prinsterer t.a.p., blz. 392, 396, 403. Die stukken werden oorspronkelijk in ‘de Gids’ van 1845 openbaar gemaakt.

gedrukte regels zijn in het oorspronkelijke doorgehaald, doch aan den kant met de kennelijke hand van Johan de Witt hersteld. Waarschijnlijk zagen de Prins of die van zijnen rade in de doorgehaalde zinsnede eene verkeerde voorstelling van den stand van het geschil, waaraan geen voet moest worden gegeven[1].

De toon van zachtmoedige gelatenheid, die in dit schrijven van den ouden de Witt heerscht, is wel geschikt om bevreemding te wekken. Geen zweem ziet men hier van dat ‘uiterste ressentiment’, dat de mannen van Dordrecht ten alle tijde aan den dag zouden leggen; geen spoor van die hevigheid van karakter, door den tijdgenoot aan de Witt toegeschreven. Was het zijn hoofddoel zijne kinderen gerust te stellen? Of wilde hij, vermoedende dat de brief onder de oogen van den Prins komen zou, op diens gemoed werken? Het laatste is niet onwaarschijnlijk. Toen hij daar in den eenzamen kerker op Loevestein nederzat, moet hij in zijne verbeelding de schimmen van de Groot en Hogerbeets rondom zich hebben zien waren. Misschien zelfs dacht hij aan het hofschavot en aan Oldenbarnevelt. Soortgelijk gevoel van moedeloosheid zal hem hebben aangegrepen, als dat 'twelk de Groot tot zijn onderdanigen brief aan Prins Maurits drong. Wel is tusschen het karakter der beide mannen groot verschil. Maar de voorbeelden zijn niet zeldzaam, dat ook hevige opgewondenheid, als zij door krachtig verzet in hare vaart wordt gestuit, tot het tegenovergestelde overslaat. Is de onderstelling gegrond, dat zoo iets hier in het spel was, hoe moet het dan later de bitterheid van de Witt hebben verhoogd, dat hij zich voor den Prins had vernederd!

Het was, zooals ook uit den brief blijkt, de wil van Willem II, dat de gevangenen op Loevestein, althans in de eerste dagen, voor niemand toegankelijk zouden zijn. Zonder zijn voorkennis mogten zij met niemand buiten het slot briefwisseling voeren. Zijne bevelen waren gestreng en bepaald. Maar ook de willekeur en het geweld zijn niet alvermogend. De Prins vermoedde zeer zeker niet, dat hij in den jeugdigen Johan de Witt een tegenstander had, hem overtreffende in beleid, standvastigheid en geestkracht, en die zijne maatregelen zou weten te dwarsboomen. Op het eerste berigt der gevangenneming

1 Geddes kent dezen brief uit de papieren van den heer Hoog (p. 121), Wat hij gezien heeft, moet een gelijktijdig afschrift zijn.

van zijnen geëerbiedigden vader snelde Johan de Witt naar Dordrecht en trad daar met de stadsregenten in overleg over hetgeen bij den hoon, aan zijn geslacht en aan de stad zelve aangedaan, te doen viel. Hij vond bij die regenten een geopend oor. Zij haastten zich te verklaren, dat de oude de Witt in de Hollandsche Staten-vergadering niets had verrigt dan wat hem door de stad, die hij vertegenwoordigde, was gelast. Op dit punt gerustgesteld, begaf hij zich met zijnen broeder Cornelis naar den omtrek van Loevestein, op middelen zinnende om in het slot en tot zijnen vader door te dringen. Cornelis keerde spoedig naar Dordrecht terug, maar Johan bleef en liet zich niet afschrikken. Weldra werden, hetzij door overredingskracht, hetzij door omkooping, de poorten van het gevreesde slot voor hem geopend. Eerst zond hij aan zijn vader een breedvoerig overzigt van den staat van zaken en ontving daarop een antwoord. Zeer kort daarna drong hij, naar het schijnt onder voorwendsel, dat de magistraat van Dordrecht dit wenschelijk of noodzakelijk oordeelde, in de kamer door, waar de vader gevangen zat. Hij stond voor diens bed, terwijl Willem II in zijnen overmoed zich bleef voorstellen, dat nog geen sterveling een woord tot de gevangenen gesproken had. Doch hooren wij, hoe hij zelf in een brief aan zijn broeder zijn wedervaren beschrijft.

‘Mynheer ende broeder,

'T sedert U Ed. vertrek van hier, hebbe ick soo vele weten te wege te brengen, dat eene groote missive, innehoudende een sommier relaes van alle 'tgene, soo ter vergaderinge van Hollandt, alsmede in 't collegïe van de Staten generael ende omtrent de stadt van Amsterdam, als oock binnen de stadt van Dordrecht, soo vele my bekent was, is gepasseert, ons Ed. Heer ende vader secretelyck ter handen gecomen is, waerop ook, van gelycke secretelyck, dit nevensgaende tot antwoordt becomen hebbe. (Dit te mesnageren om redenen.) Huyden morgen de clocke omtrent ses uyren, door den bode Mens, een brief van de heeren van Dordrecht, addresserende aen ons Ed. heer ende vader, den commandeur behandicht synde, ben met den selven heere commandeur op 't huys gegaen, ende permissie gecregen, naerdat de voors. brief bij ons Ed. heer vader, in presentie van den commandeur, was gelesen, binnen in de camer te komen, alwaer voor het bedde van onsen Ed. vader een langen tijdt, nevens den heere commandeur, hebbe staen praeten.

Ick verwachte alhier noch tot naerder tydinge gecomen sal zijn. Ondertusschen gelieve UEd. niet naer te laeten my eens een letterken toe te senden, ende 't adviseren wat voorts soo in 't generael, als in 't particulier binnen Dordrecht passeert, alsoo vastelyck vertrouwe, dat alweder gelegentheyt sal connen vinden, aan ons Ed. vader daervan secrete notificatie te doen. Hiermede U Ed. ende de verdere vrinden geluck wenschende mette provisionele goede tydinge ende op noch meerdere hopende, ende vastelyck vertrouwende, sal blyven

Mijnheer ende broeder,

U.E. dienaar ende geaffectionneerde b^{r}.
JOHAN DE WITT.

Louvesteyn den vijffden Augusti 1650,
's morgens ten 9 uyren.

De brieven aan my 't addresseren in 't schip van Syn Hooch^{t1}.'

Hoe gaarne zouden wij iets meer weten van het gesprek, in den vroegen ochtend van den 5 Augustus tusschen Johan en zijn vader gehouden. Er was goede tijding, hetgeen wel beteekenen zal, dat te Amsterdam alles tot eene schikking neigde, en dat noch gedelegeerde regters, noch langdurige gevangenschap meer te vreezen waren. Op het beramen van middelen, om de geschonden eer van het geslacht nog zoo veel mogelijk te redden, kwam het dus aan. Maar ook het schouwspel zelf, dat de 'goede, luchte camer', op Loevestein, door de morgenzon beschenen, opleverde, had verdiend voor de vergetelheid te worden bewaard. Ware een Rembrandt tegenwoordig geweest, hij had een tafereel kunnen leveren, met geen goud te betalen. In den achtergrond de vader, zich opheffende in zijn bed en welgevallig den geliefden zoon aanstarende, toen reeds Hollands wonder geheeten, met een gelaat, waarop de moeiten des levens diepe voren hadden geploegd. Voor het bed de forsche, rijzige gestalte van den zoon, met zijn sterk gebogen neus en weinig behagelijke gelaatstrekken, waaraan echter de doordringende oogen buitengewone uitdrukking gaven. Daarnevens of daarachter de commandant van Loevestein, die, wetende dat hij de bevelen van zijnen meester overtrad, wel met verlegenheid de beide mannen zal hebben gade geslagen. In 't gemoed der beide de Witten zelven moest deze eerste

1 Waarschijnlijk een logement.

ontmoeting, na dagen vol angst en onzekerheid, een onuitwischbaren indruk achterlaten.

Gedurende de volgende dagen bleef Johan de Witt in 't belang zijns vaders rusteloos werkzaam. Hij reisde heen en weder tusschen Loevestein en Dordrecht en bezocht, naar het schijnt, in dat belang ook andere Hollandsche steden. Verzeld van zijn broeder Cornelis, hield hij nog meer dan één mondgesprek met den gevangene; thans met medeweten en goedkeuring van den Prins. Deze had in 't wezen der zaak zijne tegenstanders overwonnen. De Hollandsche steden toonden zich geneigd, met opzigt tot de afdanking van krijgsvolk, aan zijnen wil te gehoorzamen. Nu wilde hij ook aan den aandrang op het vrijlaten der gevangenen op Loevestein toegeven, mits zij, gelijk de Bickers reeds gedaan hadden, afstand deden van hunne stedelijke waardigheden. Ook Jacob de Witt voldeed, zeer zeker met grooten weerzin, aan die vernederende voorwaarde, waarop het bevel tot in vrijheid stelling spoedig volgde. Maar thans drong, blijkens een bewaard gebleven brief van Johan aan zijn broeder van 17 Augustus, de eerste er krachtig op aan, dat dit bevel met zekere plegtigheid door den pensionaris van Dordrecht naar Loevestein werd overgebragt. Deze moest zich daartoe op het stedelijk jagt, dat den echt Dordtschen naam ‘stapelregt’ droeg, inschepen. Die brief heeft ook Geddes getroffen (p. 125). Hij ziet daarin te regt een bewijs van staatkundig doorzigt. Wanneer het bevel niet op de voorgestelde wijze werd overgebragt, schrijft Johan, zou het den schijn hebben als of de vrijlating door smeekbeden van de familie ware verworven, terwijl dan toch de stad Dordrecht daarop had gestaan en geheel de onderhandeling daarover van harentwege was gevoerd. Die schijn behoorde ‘tot conservatie van ons Ed. heere en vaders, mitsgaders ook 's lands reputatie in alle manieren voorkomen te worden’. Opmerkelijk is in dien brief nog het gezegde: ‘dat de zaak niet zoo gepresseerd is, dat men om de avance van zoo weinig tijds zich zou stellen in hazard van zoo schandaleuze opsprake.’ Met andere woorden: beter is het dat de vader nog eenige dagen langer op Loevestein opgesloten blijve, dan dat hij niet met alle nog mogelijke eer zijne gevangenis verlate. Den 19^{den} Augustus keerde Jacob de Witt te Dordrecht in den schoot zijner familie terug; thans ambteloos burger, maar om, na nog geen drie maanden, in al zijne waardigheden te worden hersteld.

Ten slotte nog een enkel woord over de laatste levensjaren van den ouden de Witt. In 1653 en 1654 bekleedde hij op nieuw het burgemeesterschap van Dordrecht, terwijl hij tevens in eerstgenoemd jaar eene zending naar Lubek vervulde, ten doel hebbende om nieuwe vijandelijkheden tusschen Zweden en Polen voor te komen, welke zending echter vruchteloos afliep. Niet lang daarna zien wij hem eene ambtsbetrekking aanvaarden, die hem dwong zijne geboortestad, het voorname tooneel zijner bedrijvigheid, voor goed te verlaten en zich blijvend te 's Gravenhage te vestigen. Hij werd raad- en rekenmeester van de domeinen van Holland; volgens de Wicquefort toen reeds niet veel meer dan eene sinecure. Wat mag hem bewogen hebben op die wijze zijn werkzaam leven te besluiten? Zeker in de eerste plaats de innige begeerte om voortaan den dagelijkschen omgang van zijnen geliefden, jongsten zoon te genieten, die thans alles voor het overwigt van zijn genie deed buigen en naar wien hij steeds bewonderend opzag. Met dat doel werd hij een huisgenoot van den raadpensionaris. Misschien ook was het verblijf te Dordrecht hem langzamerhand onbehagelijk geworden. Hij had zich daar door zijne strenge maatregelen tegen de oproerige gildemannen vele vijanden gemaakt en telde ook onder de stadsregenten partijzuchtige tegenstanders. Eindelijk kan de plooi, dien zijn karakter allengs gekregen had, tot zijn besluit hebben medegewerkt. Hij was allengs somber en afgetrokken geworden, sprak ongaarne en werd, schijnbaar althans, een menschenhater. Indien wij dit enkel wisten uit de gedenkschriften van een verwaanden Franschman, die in 1665 en 1666 gelegenheid had hem te leeren kennen[1], zouden wij misschien aan overdrijving denken; maar ook de pamfletten van 1672 stellen hem voor als uitermate norsch en stilzwijgend. Men zag hem dagelijks in diepe eenzaamheid dwalen door de lanen van het Haagsche bosch, zoodat kwaadwilligen vroegen, wat die grijsaard daar uitrigtte. Het antwoord is gemakkelijk. Terwijl hij daar peinzend rondwaarde, vervaardigde hij tweeregelige versjes van godvruchtigen inhoud, die hij tehuis komende opschreef, en onder den niet zeer smaakvollen titel: ‘Vier hondert zedige tweelingen, anno 1668 gegroeijt in 't Haagsche bosch’ verzamelde. Of het waar is,

1 Mémoires du comte de Guiche, p. 30.

wat de Guiche verhaalt, dat het: Gedenk aan Loevestein! somtijds zijn morgengroet aan den raadpensionaris was, willen wij daarlaten. Onmogelijk is het zeker niet, dat hij zich wel eens ongerust maakte, of sommige handelingen van Johan de Witt, zooals het aannemen van den jeugdigen Willem III tot kind van staat, niet al te zeer de strekking hadden om het herstel van Oranje te begunstigen. Er zijn blijken voorhanden, dat ook andere leden der staatspartij in die bezorgdheid deelden. Zij was, naar het mij voorkomt, geheel ongegrond. Waar Johan de Witt aan neiging tot bevrediging van de Oranjegezinde bevolking scheen toe te geven, was het omdat hij voor het oogenblik geen anderen, veiligen uitweg zag. In de hoofdzaak bleef hij onwrikbaar. Nooit zou hij vrijwillig zijne toestemming tot de verheffing van Willem III tot stadhouder hebben gegeven. Een geheel andere wensch lag op den bodem van zijn gemoed. Wie het ‘public gebedt’ - een werk onder zijn oog door den meermalen genoemden neef en naamgenoot geschreven - met eenige aandacht gelezen heeft, komt tot de overtuiging, dat niets hem zoo begeerlijk toescheen dan - vrijwillige ballingschap van de leden van het huis van Oranje.

Een enkele handeling van Jacob de Witt als raad en rekenmeester der domeinen is bekend; zij is wel geschikt om deernis in te boezemen voor hem, die ze bedreef. De beroemde Constantijn Huygens namelijk ijverde, zooals men weet, vroeg en laat, voor het wegruimen van het schavot, dat, onder den naam van Groene Zoodje, den Haagschen Vijverberg ontsierde. Het binnenhof met den onmiddellijken omtrek werd toen geacht, tot het gebied, niet van de Haagsche magistraat, maar van de graaflijkheid te behooren. Toen derhalve Huygens in het tijdperk tusschen 1657 en 1672 een bepaald voorstel deed tot wegruiming van dit afzigtelijk gebouwtje, moesten raad en rekenmeesteren der domeinen daarmede worden gemoeid. En wat was de uitslag? Huygens zelf zegt het ons in een brief aan Willem III van 2 Julij 1674, waarbij hij op zijn voorstel tot wegruiming terugkomt. ‘Il n'y avoit entre tous que le vieux de Witt,’ schrijft hij, ‘qui soutint avec son obstination naturelle (et certes en ce particulier assez fatale) qu'il falloit maintenir ledit bastiment pour le respect de la justice.’

Bij de namelooze smart, bij de verbijsterende gewaarwordingen, die het gemoed van Jacob de Witt na het gruweltooneel van 20 Augustus 1672 moesten bestormen, voegde zich dus

het zelfverwijt van onwillekeurig de oorzaak geweest te zijn, dat de mishandeling van de lijken zijner zonen nog op meer stuitende wijze had plaats gevonden, dan zonder zijn tegenstand het geval had kunnen zijn. Maar op welke wijze gedroeg hij zich onder dien verpletterenden slag? Hoe verduurde hij, de meer dan tachtigjarige grijsaard, den dood zijner geliefde zonen, den roem zijner hooge jaren; hoe den ondergang der Staatspartij, die hij met al de kracht van zijn hartstogtelijk gemoed had voorgestaan? Nergens vindt men iets stelligs daaromtrent vermeld. Men weet alleen, dat hij 's Gravenhage ontweek of heimelijk van daar werd weggevoerd, om te Dordrecht bij zijne dochters zijn leven te eindigen. Als men het treurspel de ‘Broedermoord’ van Oudaan raadpleegt, zou men tot het vermoeden komen, dat hij, toen zijne zonen op weinige schreden afstands van zijne woonplaats vermoord werden, reeds tot een staat van kindschheid vervallen was, die hem de wetenschap van hetgeen daarbuiten voorviel, ontnam. Oudaan was, toen hij zijn treurspel schreef, met de overgeblevene leden der familie de Witt van nabij bekend. Hij kon dus de waarheid weten, maar schijnt niets dan eene dichterlijke fictie te hebben geleverd. Het blijkt namelijk, dat de oude de Witt gedurende de anderhalf jaar, die hij nog leefde, zich met het vervaardigen van gedichten bezig hield, en dat hij op zijn sterfbed, ja, tot weinige uren voor zijn dood, ‘korte gebedekens’ rijmde. Die gedichten nemen geen hooge vlugt, maar zij getuigen althans van helderheid van hoofd. Zij werden in 1674 onmiddellijk na zijn overlijden, door zijne kinderen, onder den titel van ‘Eenvoudige uytdrucksels van godtvruchtige gedachten, naergelaten bij d' heer Jacob de Witt’ uitgegeven. De uitgave was eene daad van piëteit, eene hulde aan den overledene gebragt. Geddes dwaalt als hij ergens (p. 49) verhaalt, dat Jacob de Witt zelf in hoogen ouderdom zijne gedichten in 't licht zond. Niets lag minder in de rigting van den vijf en tachtigjarigen grijsaard dan de lezende wereld met zijne verzen te vermoeijen. Hij verkeerde trouwens gedurende zijne laatste levensjaren in zeer ziekelijken toestand, of liever was, zooals aan het hoofd der gedichten vermeld wordt, ‘met overgroote zwakheyt des lichaems beladen’.

Bij het doorlezen dezer gedichten wekt het bevreemding, dat daarin nergens, zelfs niet in de verte, gezinspeeld wordt op de vreesselijke ramp, die het geslacht de Witt had getroffen. Ligt

zou men vermoeden, dat de uitgevers van den bundel, om geen aanstoot te geven en de half geslotene wonde niet weder open te rijten, zulke gezegden hadden weggelaten. Maar dat vermoeden wordt door geheel de inrigting van den bundel en nog meer door hetgeen men van de stemming der familie de Witt in 1674 weet, gelogenstraft. Die familie, waartoe de kloeke weduwe van den Ruwaard behoorde, had zich van den schok, dien zij geleden had, reeds hersteld en stak het hoofd weder fier naar boven. In datzelfde jaar liet zij te Parijs den bekenden gedenkpenning slaan, waarop de lijken der twee gebroeders, door allerlei monsters omringd, zijn afgebeeld en hun lof in krachtige bewoordingen wordt verkondigd[1]. Geen andere verklaring weet ik te geven van het feit, dat Jacob de Witt, terwijl hij de innigste uitingen van zijn gemoed op schrift bragt, datgene verzweeg, wat hem elk oogenblik in de gedachten moest komen, dan dat hij een zonderlinge grijsaard bleef tot den einde.

Februarij, 1880.
D. VEEGENS.

1 Pélisson, lettres historiques, 1729, II, 209.

Antiek en modern christendom.

In veler oogen is het *antieke*, d.w.z. het oorspronkelijke Christendom, het Christendom van den ouden tijd, antiek in den zin van geantikweerd, en het *moderne* Christendom iets in zich zelf onbestaanbaars, of wil men liever, om met de heeren Cramer en Kuyper te spreken, eene illusie of eene fata morgana. De moderne theologen die in hun hart gebroken hebben met den oud eerbiedwaardigen godsdienst, en zich toch aanstellen als konden zij dien belijden en tegelijker tijd den hedendaagschen tijdgeest aanbidden, schijnen zich een sisyphusarbeid ten taak te hebben gesteld, waaraan zij op de jammerlijkste wijze den kostbaren tijd en hunne allicht voor wat beters bruikbare krachten verspillen.

In de kunst en de letterkunde kan men met het antieke als met het klassieke dwepen, terwijl men zonder eenig gewetensbezwaar, naast dien cultus van het overgeleverde, aan de oprechte vereering van moderne kunst eene plaats in zijn hart kan inruimen. Hierin nu schijnt het karakteristieke van den godsdienst door velen gezocht te worden, dat de op het gebied van kunst geoorloofde vereeniging daar niet kan worden toegelaten. In den godsdienst immers heerscht het absolute, het eeuwige, het onwankelbare, het volmaakte. Wie zegt een religie te belijden moet haar ook, als het beste wat er voor hem bestaat, omhelzen en zich er mede vereenzelvigen. En het Christendom zou men belijden, als men daarin niet erkende het onmiddellijk van God gegevene, d.w.z. het volmaakt goede, het eeuwig en onveranderlijk ware? De conclusie ligt voor de hand: òf men is Christen òf men is het niet: alleen in het laatste geval kan men het antieke tegenover het moderne Christendom plaatsen en dat wel ten nadeele van het eerste.

Maar is hiermede het standpunt, waarop de zoogenaamde

modernen zich zelven plaatsen wel met juistheid aangeduid? Wij willen het onderzoeken. Doch zooveel moeten wij reeds terstond erkennen, dat de eenmaal geijkte benaming van Modernen van zelf aan de tegenstelling tusschen antiek en modern Christendom doet denken en daarmede tevens voor een goed deel de oppositie van velen tegen deze richting verklaart.

Ik sprak van deze richting in het enkelvoud. Want al hebben zich in haren boezem verschillende partijen en stroomingen geopenbaard, die allen ontmoeten elkander in de overtuiging, dat men, wat het wezen der zaak betreft, het Christendom kan omhelzen zonder in het minst aan de eischen der moderne wetenschap en wereldbeschouwing te kort te doen. De grond voor deze overtuiging ligt voor hen in het feit, dat zij zelven door hun onverdeelde ingenomenheid met de moderne wetenschap niet in het minst gestoord worden in hunne toewijding aan het Christendom, waarin toch ook zij de religieuse beweegkracht voor hun leven, de norm voor hunne ethische gemoedsbeweging, het beginsel voor hun practisch levensbestuur erkennen. Maar wat bewijst dit feit voor anderen, zoolang het niet gebleken is, dat het Christendom, door de modernen zoo hoog geroemd, werkelijk dien naam mag dragen, werkelijk iets anders is dan de vrucht van eigen philosophie, van eigen fantasie, van eigen moderne kritiek, zegge: historie-constructie? Welnu, de modernen hebben alle krachten aangewend om te betoogen eensdeels dat, zoo ergens, dan bij hen de ware Jezus der historie en dus het echte antieke Christendom te vinden is; ten andere dat deze Jezus nog altoos type en ideaal mag heeten van den en voor den mensch, die naar wezenlijke vroomheid streeft, en daarmede tevens naar de hoogste goederen, welke den mensch in het algemeen zijn weggelegd, zich uitstrekt.

Of er voor de toekomst een hooger en reiner type denkbaar en te verwachten is, wordt veelal in 't midden gelaten, indien 't maar blijken mag, dat tot heden de historische Jezus nog altijd volkomen bij machte is het religieuse streven der menschheid te bezielen en te beheerschen.

't Is nog niet lang geleden, dat het in de onmiddellijk voorafgaande regelen aangewezen standpunt door de apologeten der moderne richting met volkomen zelfbewustheid werd ingenomen. Luidde het vroeger op beslisten toon tegenover de bestrijders rechts en links: wij houden alleen daarom onzen Christelijken naam zoo hoog in eere, omdat wij in den stichter des Christen-

doms de verpersoonlijking zien der heiligste vroomheid en in die vroomheid zelve den meest voldoenden stempel van menschelijke waarde: sedert eenigen tijd werden dergelijke verklaringen zeldzamer of althans op minder stelligen toon uitgesproken. Men begint levendiger de behoefte te beseffen aan een zedelijk religieus ideaal, dat eensdeels vaster geworteld is dan het gedurig zich wijzigende resultaat van historisch-kritisch onderzoek, anderdeels beter waarborgen van bruikbaarheid voor de toekomst oplevert. Met steeds grooter kracht dringt zich bij de ernstige vrienden der nieuwe beweging de vraag op: met welk recht vereenzelvigen wij ons ethisch-religieus ideaal met hetgeen wij in den historischen Jezus meenen te hebben waargenomen? De steeds duidelijker aan het licht komende onmacht der wetenschap, om de gewenschte zekerheid te geven aangaande de bijzonderheden van den persoon en 't leven van Jezus van Nazareth, noopt hen, die zoo vragen, hunne geloofsbrieven elders te zoeken dan juist bij dezen grooten onbekende. Zoo ontstond bij de modernen eene beweging van 't concrete naar 't abstracte, van den Jezus der historie naar den Christus des geloofs. Genoodzaakt af te zien, althans voorshands, en zoolang er zich geene nieuwe hulpmiddelen opdoen, van de verwachting als zou het historisch onderzoek hen in kennis brengen met het hoogvereerde Jezusgeloof, met den godsdienst, die in Jezus zelf leefde en werkte, moest men zich tevreden stellen met het bezit van een minder concreet, meer onbepaald en algemeen begrip van 't geen de cerste Christengemeente van haar zedelijkreligieus leven aan den grondlegger harer levensbeschouwing te danken had.

Intusschen niets maakt eene richting meer impopulair dan 't gemis van een in scherpe lijnen geteekend beeld, waarop zij als op haar programma en haar ideaal tevens kan wijzen. Twijfel en negatie kunnen tot vernieuwd wetenschappelijk onderzoek prikkelen, zij zijn niet voldoende om eene godsdienstige gemeenschap te bezielen. Of kan hier misschien het beroep op 't geloof der primitieve Christengemeente helpen? Moeten wij modernen, na nauwkeurige en onpartijdige beschouwing, van dat geloof niet betuigen: 't kan niet meer in allen decle 't onze zijn? En al ware dit zoo, dan staat nog te vragen: kan de nieuwe historisch-kritische wetenschap ons in het bezit stellen van zoodanige kennis des antieken Christendoms, waardoor niet alleen de

ontwikkeling des geloofs in de volgende eeuwen wordt verklaard, maar ook het streven naar de ontwikkeling van het religieuse leven in onzen tijd wordt bezield en gerechtvaardigd?

Ziedaar de groote vraag voor onzen tijd; levensvraag voor allen in wier hart de belangstelling voor die geheimzinnige macht, die wij godsdienst noemen, nog niet is uitgebluscht; levensvraag voor allen, die behoefte, gevoelen aan zoodanige harmonie tusschen de eischen van hun redelijk denken en van hun gemoedelijk streven, waarbij noch de conscientie noch de logica wordt onderdrukt. Voor de orthodoxie bestaat deze vraag nauwelijks. Voor haar vormen de axiomata van het Christelijk geloof den eenig betrouwbaren grondslag voor alle hoogere d.i. geestelijke kennis. Hoe zij in het bezit kwam van die axiomata, zal zij, voor zoo ver dit eene historische quaestie mag heeten, gaarne van de wetenschap vernemen. Het punt, waarop voor haar alles aankomt, het axiomatisch karakter van de Christelijke heilswaarheid, staat voor haar, buiten alle wetenschap om, en desnoods in weerwil van alle wetenschap, onomstootelijk vast. Van het geloof in die waarheid gaat zij uit. Dat geloof is haar een zedelijke daad, een daad, waartoe de Christelijke conscientie, die stem in den mensch, die zich als een onmiddellijk van God komend getuigenis aan hem imponeert, haar drijft.

De moderne theologie echter kan dit axioma niet als zoodanig aanvaarden. Eerst dan, wanneer zij in de Christelijke idee eene algemeen menschelijke, d.i. eene noodzakelijke waarheid heeft erkend, waarmede de wetenschap volkomen vrede kan hebben, eerst dan accepteert zij haar. Mitsdien rust op haar de last van het bewijs, dat hare aanvaarding van het Christendom een daad is, die zij voor de rechtbank van het denken ten volle kan rechtvaardigen. Zal het haar gelukken, dit bewijs te leveren, of is zij misschien reeds in die taak geslaagd? Zij zelve zal de eerste zijn, om deze laatste vraag ontkennend te beantwoorden, want gelijk zij volmondig belijdt, wat hare kennis van het oorspronkelijke christendom betreft, zich nog door een tal van onopgeloste problemen omringd te zien, zoo betuigt zij ten opzichte van de kennis der waarheid in het algemeen, dat deze een bezit is, waarop geen mensch, geen geslacht van menschen, waarop geen eeuw, geen reeks van eeuwen zich kan verheffen, doch waarnaar de geheele menschheid door alle tijden henen al zoekend en worstelend zich uitstrekt.

Maar volgt uit dit alles niet zonneklaar, dat dus de moderne mensch tegenover het christendom eene gereserveerde houding aanneemt, die hem belet, zich nog christen te noemen? Sluit dat christen-zijn niet noodzakelijk in zich een onvoorwaardelijk omhelzen, een aanvaarden zonder voorbehoud van dat christendom zelf naar zijnen wezenlijken inhoud, zijne hoofdbeginselen en gronddenkbeelden? En zou het niet al dadelijk een hoogst bedenkelijke sprong in het duister mogen heeten, zoo iemand voor leven en dood zich zou willen verbinden aan eene macht, waarvan hij zelf betuigt: zij is mij niet voldoende bekend?

Wat zullen wij antwoorden? Zullen wij ons voor de duizendste maal gaan beroepen op de bij uitstek kritische signatuur van onzen tijd, die ons, kinderen dezer eeuw, verbiedt ons aan iets van het overgeleverde met hart en ziel te verbinden, ons bij eenige religieuse of zedelijke levensbeschouwing volkomen neer te leggen, of te dwepen met eenig ideaal, dat wij in vasten vorm, in bepaalde uitdrukking, hetzij als dogma of symbool tot ons gebracht zien? Liever dan ons in zoo algemeene beschouwingen over den geest en de richting van onzen tijd te verdiepen en te verliezen, willen wij trachten ons duidelijk te maken wat de krisis, waaraan ons godsdienstig geloof en leven is onderworpen, onderscheidt van die, welke wij gewoon zijn als de hervorming bij uitnemendheid en mitsdien als het begin van den nieuwen tijd in de geschiedenis van het christendom op te vatten. Wij stellen ons daarbij de vraag voor: wat had destijds en wat heeft in onze dagen de tegenstelling van antiek en modern christendom te beteekenen? Door deze vergelijkende beschouwing zal naar wij hopen voor ons eenig licht opgaan over de groote beweging te midden waarvan wij ons bevinden en die wij hebben te begrijpen om daarbij iets meer dan de rol van werkelooze toeschouwers te vervullen.

Om den grooten sprong vooruit te doen ging men in de XVIe eeuw tot vóór de middeleeuwen terug. Den vasten bodem voor het nieuwe gebouw vond men onmiddellijk onder het puin en stof der scholastiek. Men verbeeldde zich wel is waar het model voor zijne kerkvernieuwing aan den Apostolischen tijd te ontleenen, doch de twijfel was nog niet eens geboren aan de waarheid der bijbelsche voorstellingen aangaande dien tijd, zoo-

dat die vaste grondslag niet meer was dan eene illusie. Bovendien bestond het algemeen vooroordeel, als zou de ontwikkeling van het kerkelijk leven tot den tijd der middeleeuwen op normale wijze hebben plaats gehad, zoo als dan ook de kerkelijke orthodoxie, op de groote conciliën der oudheid vastgesteld, als eene autoriteit van hooger orde werd aangemerkt. De Jezus, die deze kerkhervorming beheerschte, was niet de Christus des N.T., veel minder nog de synoptische Jezus Christus, allerminst de man der geschiedenis; het was de tweede persoon der triniteit. Wee daarom den antitrinitariërs! De sloot, die de hervormers hadden over te springen, was dus in waarheid niet breeder dan de middeleeuwen, d.i. de tijd der jongste en meest ergerlijke kerkverbastering. Aan gene zijde lag de kerk, door God zelf, zijn Zoon en diens heilige Apostelen en martelaren gebouwd. Die geheele tijd van ongeveer zes of zeven eeuwen was een tijd van doorgaande overwinningen door de christelijke kerk op de wereld behaald, een sempre crescendo van christelijk leven tot verstoring van den anti-christelijken geest. Van daar af het decrescendo gedurende de duistere eeuwen. De hervorming is eene renaissance in dezen zin dat het nieuwe leven eene voortzetting was van de beweging, die het openbare leven der kerk gedurende een reeks van eeuwen tot aan het seculum obscurum had beheerscht. Voeg hierbij, dat volgens de kerkhervormers de stroom van het normale christelijk geloof en leven ook gedurende de middeleeuwen niet absoluut had stilgestaan, maar slechts in het verborgen zijn loop had vervolgd, d.w.z. van de officieele bedding in de onderaardsche kanalen der onzichtbare kerk was overgegaan, zoodat dan ook de hervorming niet meer behoefde te zijn dan een weggraving van het verwulf, door de middeleeuwsche kerk over dien stroom gebouwd. Voor en na was die stroom de exceptioneel goddelijke levensmacht, waarmede vergeleken alle andere wateren stinkende waren.

Hoe geheel anders de vernieuwing van het godsdienstig leven in onzen tijd.

Na de tijden van polemiek en dogmatisme komt de tijd der Aufklärung en van het rationalisme. Beiden, philosophie en historische kritiek, komen als nieuwe machten de theologie hervormen, terwijl te gelijker tijd de kerk, van den staat losgemaakt, genoodzaakt wordt haar zwaartepunt te verplaatsen en al hare aandacht te wijden aan de zedelijk religieuse grondslagen, waarop zij, om aan het reformatorisch beginsel der

XVIe eeuw volkomen te beantwoorden, moest gebouwd zijn. De eenzijdigheid van het rationalisme openbaart zich, nadat de Christelijke oudheid grondiger is doorzocht en de philosophie met het geloof aan alle wonderen ook dat aan den Godmensch heeft opgeruimd, en het denkbeeld heeft veroordeeld, als zou ideaal en werkelijkheid in een enkel historisch individu ooit zijn samengekomen. In de z.g. moderne theologie wordt dit resultaat der historisch-philosophische wetenschap niet van meet aan gaaf geaccepteerd. De gecombineerde invloed van Schleiermacher, Hegel en Baur verzet zich daartegen. Ook blijft de theologie nog te veel aan de kerk dienstbaar om eerstgenoemde te veroorloven het absoluut goddelijke karakter van het christendom prijs te geven. Wel is waar is de heros van het Evangelisch Epos van zijn bovennatuurlijke stralenkrans beroofd, wel wordt al wat naar mirakelen zweemt uit zijne levensgeschiedenis verbannen, wel durft men niet meer het absoluut exceptioneele van zijne zedelijkheid (onzondigheid en zondeloosheid) direct uitspreken; doch gelijk over de geschiedenis van den eersten Paaschdag, zoo blijft er ook over zijne ethisch-religieuse natuur een waas van bovenmenschelijkheid gespreid, en al geeft men ook toe, dat zoowel de zondeloosheid van Jezus als zijne opstanding niet behooren tot de bewijsbare historische feiten, men onthoudt zich liefst er van om ze rechtstreeks te weerspreken, en gaat voort het goddelijk karakter des christendoms te accentuëeren. Men geeft toe, dat reeds in de eerste gemeenten het onkruid welig tierde, dat de Apostelen zelve lang geen heiligen waren. Maar men zoekt de fout nergens anders dan hierin dat de christenen van meet aan ontrouw werden aan het hun in Jezus gegeven onberispelijk voorbeeld.

Zoo bleef in waarheid de nevelachtige gestalte van Jezus van Nazareth de geheimzinnige macht, waarin het christendom zijn ware, voor alle tijden normale volmaaktheid had geopenbaard en men voelde zoo iets van heilige huivering, wanneer door dezen of genen radicaal de kracht van het eene of andere reagens werd beproefd tot decompositie van het als godheid vereerde Christusbeeld.

Doch deze illusie benevelt ons niet meer. De vorderingen der historische kritiek, hand in hand gaande met de veldwinnende overtuiging, dat er vooralsnog geen uitzicht bestaat om uit de historische gegevens een betrouwbare biographie van Jezus samen te stellen, de ruimere blik, dien de geschiedenis der godsdiensten

ons over dit bijzondere gebied heeft leeren werpen, ten gevolge waarvan wij de hoogere eischen van de wet der continuïteit op het onderzoek naar het primitieve Christendom met meer strengheid leerden toepassen, dit alles, vereenigd met de emancipatie der theologische wetenschap, als vrucht van de losmaking der banden tusschen kerk en staat zoo hier als elders, dit alles heeft ons een nieuw licht doen opgaan over het vraagstuk dat ons thans bezig houdt. Onze piëteit, onze veneratie voor hem die de vader van het Christelijk leven, de ontwerper van het nieuwe Evangelie der menschheid mocht heeten; onze dankbaarheid en bewondering voor hem in wiens hoofd, in wiens hart voor het eerst het gevoel ontkiemde, het geloof ontlook, het woord zich vormde dat een nieuw leven in het menschenhart en in de menschen-maatschappij zou wekken; onze eerbied voor dien grooten onbekende is er niet door weggenomen of geknot, maar zeer belangrijk gewijzigd. En dat wel in tweeërlei opzicht:

1°. in zoo ver wij thans stelliger dan ooit overtuigd zijn, dat deze man een der onzen was en zich evenmin als wij buiten of boven den invloed van de wetten der natuurlijke en zedelijke wereldorde kon plaatsen; en

2°. in zoo ver wij thans minder dan ooit ons in staat gevoelen om uit te maken welk aandeel in de eer, van het christendom gesticht te hebben, aan Jezus van Nazareth moet worden toegekend.

Er is voor ons waarlijk iets meer noodig dan het overstappen der middeleeuwen om in het beloofde land der ware Christuskerk aan te komen. Voor ons ligt dat Kanaän ver, ver achter het allereerste algemeene kerkconcilie; ver, ver achter het eerste algemeene christelijke credo; ver, ver achter het oudste geschreven Evangelie; ver, ver zelfs achter den oudsten ons bekenden strijd over het verband tusschen wet en Evangelie, tusschen O. en N.T., al is het ook dat de oudste christelijke oorkonde daarvan reeds melding maakt[1].

Hebben wij met geweldige inspanning van krachten den reusachtigen sprong gedaan; hebben wij ons aan gene zijde der breede kloof eenigermate georiënteerd, vinden wij dan daar den tempel, waarin wij, ik zeg niet ons wetenschappelijk, ons

1 Als zoodanig wordt tegenwoordig vrij algemeen aangemerkt de brief aan de Galaten, volgens het eenstemmig gevoelen van de meeste geleerden ruim 20 jaar na Jezus' dood geschreven.

antiquarisch of ook ons aesthetisch, neen, waarin wij ons religieus hart, d.w.z. het hart van ons hart kunnen ophalen?

Hoe ver is het daarvan verwijderd!

Al wat hier van tempels te vinden is, het draagt een ander dan een christelijk karakter.

Het gaat den vromen en vroeden geschiedvorscher op dit gebied, gelijk het hem gaat, die het tegenwoordige Palestina bezoekt met het doel om de sporen te ontdekken, die het heilige volk, de Heilige Gods, de heilige familie, de heilige gemeente aldaar heeft achtergelaten. Vrome pelgrims, zwaar gewapende kruisridders hebben, evenmin als de helden der 19de eeuw, de ridders des geestes, de wakkere taal- en geschiedvorschers, het heilige graf, de plaats waar het christendom geboren werd, kunnen terugvinden. De worstelingen van eeuwen, waarvan het heilige land het tooneel was, hebben nagenoeg alle grootsche monumenten van zijn bodem doen verdwijnen. Wat het geweldige zwaard der Romeinen, wat de brandfakkel hunner talrijke legioenen gespaard had, dat viel als buit der Saraceensche roofzucht. Van de nazaten der oorspronkelijke bewoners bleven slechts hier en daar eenige schamele familiën. te onbeduidend, te arm om verjaagd te worden, te diep gezonken om door het Turksche wanbestuur te kunnen worden gedemoraliseerd. En wat zoo, als door de geweldigste natuurkrachten, was vernield en vernietigd, dat trachtte de vrome belangstelling van geleerden en ongeleerden te vergeefs weêr op te bouwen. Ja, de offervaardigheid der onderzoekers zelve, die de winzucht der latere bewoners prikkelde, deed in den vorm van gefingeerde monumenten en overleveringen nieuwe belemmeringen voor de kennis der oudheid ontstaan.

Toch hebben duizenden bij duizenden eene huivering van ontzag in zich voelen opkomen bij het betreden van de plek waar, zoo het heette, de verlosser der wereld zijn kruis had voortgesleept. Toch hebben duizenden bij duizenden gaarne hun leven ten offer gebracht, om de plaats, waar de groote Menschenzoon zijn laatste ruste had gevonden, aan de macht der ongeloovigen te helpen ontwringen. Toch is dat z.g. heilige graf eeuw aan eeuw het punt van aantrekking geweest voor bedevaartgangers zonder tal; en nog altijd vangen de christelijke pelgrims, die Palestina bezoeken, de locale legenden, met Jezus' leven in verband staande, met dezelfde gretigheid en hetzelfde vertrouwen op, als waarmede zij de evangelische verhalen in zich opnemen.

Voor den kalmen en onpartijdigen onderzoeker heeft deze geestdrift geen andere beteekenis dan die van elk ander eeuwenoud vooroordeel. Voor hem is Palestina een Turksche provincie, op joodsche ruïnen gesticht. Voor hem zijn die ruïnen in den regel niet meer dan zwakke en hoogst onzekere aanduidingen van vroegere toestanden en gebeurtenissen, in de gewijde oorkonden van het oude Israël beschreven, en kunnen alleen de groote onveranderlijke lijnen van het landschap, de onverwoestelijke eigenschappen van bodem en klimaat wezenlijke diensten bewijzen bij de verificatie van den inhoud der schriftelijke getuigenissen, voor ons bewaard gebleven. Wat hij om zich heen ziet, als hij den voet zet op den gewijden bodem, hij weet, gewapend als hij is met de bedachtzaamheid van den ervaren reiziger, dat hier overal de waarschuwing dient behartigd te worden: zoo iemand u zegt: hier was de Christus, daar leerde hij, hier wandelde, daar stierf hij, hier begroef men hem en stond hij op uit den doode.... zoo geloof hem niet. Hij weet dat het z.g. heilige graf niet heilig, niet eens een graf is, Hij weet in één woord dat de sporen der voetstappen van hem. van wien gezegd wordt, dat hij het land doorging goeddoende, zoo zeer zijn uitgewischt, dat het vergeefsche arbeid zou zijn, die te willen terugvinden. Het hooggestemde gevoel, bij het gros zijner lichtgeloovige mede-reizigers door valsche overleveringen gewekt en gaande gehouden, derft hij gewillig, en zou hij niet willen inruilen tegen de zekerheid, die hij langs den koninklijken weg van het wetenschappelijk onderzoek verkreeg, al schijnt ook zijne gereserveerde houding tegenover de locale traditie, hem armer te maken aan emoties en aandoeningen, welke voor de massa religieuse beteekenis en waarde bezitten. Voor dit verlies ziet hij zich ruimschoots schadeloos gesteld door de winst aan positieve kennis, welke voor den wel onderlegden oudheidkenner uit het bezoek aan het klassieke land der religie is te behalen.

Aan deze nuchtere, zij het dan ook niet ongevoelige of onleerzame Palestina-reizigers zijn zij gelijk, die bij het bestudeeren van Jezus' biografie, zoowel als van het aloude christendom, eenig en alleen zich laten leiden door die regelen en wetten, welke op geen gebied van historisch onderzoek straffeloos worden overtreden. Het nauwkeurig in acht nemen van deze methode heeft het aantal positieve feiten, die tot het leven van Jezus en zijne Apostelen behooren en uit de oud-

christelijke oorkonde voor ons zijn af te leiden, aanmerkelijk doen inkrimpen. Doch bij kalm nadenken hebben wij ons deswege niet als over een wezenlijk verlies te beklagen.

Ik meen de verandering, die in dit opzicht met ons heeft plaats gehad, niet beter te kunnen kenschetsen dan door eene vergelijking. Diegenen onder ons, die den middelbaren leeftijd achter zich hebben, herinneren zich den wanhopigen staat waarin onze nationale munt zich bevond vóór de minister van Hall den bekenden heroïken maatregel aanwendde. Niet alleen dat er door het in omloop blijven van oude, tot het decimale stelsel niet behoorende speciën, eene grenzelooze verwarring heerschte, neen, door opzettelijke verminking en besnoeiing der wettige betaalmiddelen werd het circuleerend kapitaal op onrustbarende wijze in waarde verminderd. Het verlies door den staat te lijden, wilde men de deerlijk verminkte munt door inruiling uit het verkeer nemen, scheen zijn draagvermogen verre te overschrijden. Toch moest dit verlies worden geleden om erger kwaad te voorkomen. Terwijl nu om zoo te zeggen allen het daarover eens waren, dat de invretende kanker moest uitgesneden worden om het lichaam te behouden; niettegenstaande geen deskundige er aan twijfelde of het groote offer, door den nood van het oogenblik geëischt, zou de natie slechts in schijn verarmen, maar in waarheid haar aan een anders onvermijdelijk bankroet onttrekken; toch was er op duizenden nauwelijks één, die zijn volle sympathie schonk aan den forschen, maar te gelijk ook behendigen greep, waarmede onze doortastende staatsman de kwaal aandurfde. De meesten verkozen de langzaam, maar zeker voortschrijdende uittering boven een nieuw opleven, dat voor de oogenblikkelijke pijn eener operatie te verwerven was. De meesten hielden zich liefst aan de hoop, die voor hen zelven geen geloof meer was, als zou de goede gemeente, zoo lang reeds aan de versleten en besnoeide munten gewoon, nog geruimen tijd zich met de fictieve waarde van het immers nog altoos wettige betaalmiddel tevreden stellen. Zij gaven de voorkeur aan dien toestand van slaap-dronkenheid waarin de aanstaande bankroetier zijn naderenden val voor zich zelven verbergt, boven het manmoedig besluit om het kwaad onder de oogen te zien en door vaardig gebrachte offers te behouden wat nog te behouden was.

Ik ducht geen ernstige tegenspraak als ik beweer dat voor een goed deel de z.g. modernen in een dergelijken toestand van

bedwelming voortleven en voor hun doen en denken geen beteren grond hebben dan zij, die in der tijd oppositie voerden tegen de beruchte vrijwillige leening, eene oppositie, die alleen uitging van de overweging, dat de besnoeide guldens immers nog altoos voor wichtige werden aangenomen. Neen, ook het gros der hedendaagsche christenen wil het niet inzien, dat de schendige hand der moderne beschaving, die rand en randschrift wegsnoeide, ook het ‘hac nitimur’ niet heeft gespaard, en welhaast munt noch kruis, beeldenaar noch wapen zal overlaten. Wel kunnen zij nog een tijd lang in omloop blijven, die oude, versleten phrases, die jammerlijk verminkte begrippen en dogmen; maar met den dag wordt de circulatie loomer, met den dag worden zij zeldzamer, de onnoozelen, die het aangebodene voor goede munt aannemen.

Men versta mij wel. Van Modernen sprekende, denk ik niet aan eene kerkelijke partij onder de Protestanten binnen en buiten de grenzen des vaderlands. Ik vat onder die benaming allen te zamen die van heeler harte instemmen met de uitkomsten der hedendaagsche wetenschap op historisch en natuurkundig gebied, en te gelijker tijd in hun zedelijk godsdienstig leven zich door de beginselen van het echte christendom willen laten besturen, om het even of zij al dan niet, als leden van eenig christelijk kerkgenootschap, willen geacht worden tot de kerk te behooren. Al ontken ik geenszins de groote beteekenis van het feit, dat in onze dagen bij deze Modernen het kerkelijke leven meer en meer verflauwt, de kerkelijke quaestie zelve wensch ik hier niet te bespreken. Op verschijnselen van ruimer strekking, op toestanden van ons geestelijk leven in het algemeen heb ik hier het oog, ten einde zoo mogelijk een dieper inzicht te verkrijgen en te doen verkrijgen in de vraagstukken, die boven alle anderen onze aandacht verdienen. Ik denk hier vooral aan zulke behoeften en wenschen, die, ofschoon slechts zelden en in den regel slechts gebrekkig uitgesproken, toch in de harten en hoofden van de kinderen dezer eeuw leven en, zij het dan ook grootendeels onbewust, hun denken en streven beheerschen. Ik denk aan het sterk sprekende gevoel van onvoldaanheid, aan het levendig besef van onklaarheid in de bestaande toestanden en verhoudingen. Ik denk aan den geheimen angst, waardoor velen zich voelen aangegrepen, zoo dikwijls zij dieper doordringen in het wezen hunner betrekking tot godsdienst en christendom. Ik denk aan het gevoel van

malaise, dat zich van ons meester maakt bij het opmerken van de klimmende spraakverwarring, die immers voor de ontwikkeling van ons gemoeds- en geestesleven even noodlottig is als de zoo even beschreven muntverminking het was voor de stoffelijke welvaart onzer natie.

Welnu, laat ons beproeven, of niet ook hier van radicale maatregelen hulp is te wachten. De man die in 1844 ons jammerlijk gehavend zilver in den smeltkroes wierp om het daaruit gaaf en behoorlijk gerand weder te voorschijn te doen komen, behoorde tot die weinigen, die in een hachelijk tijdsgewricht voor het hachelijkste niet terugdeinzen, wanneer eenmaal de noodzakelijkheid daarvan eene uitgemaakte zaak voor hen is. Begrepen hebbende dat de ontzachelijke schade, aan het nationaal vermogen toegebracht, door al wat helpen kon, door de offers van geheel de natie moest worden vergoed, deed hij den stap, waardoor hij wist, de gunst der natie, die hij diende, te zullen verbeuren. De kracht tot het ondernemen en doorzetten van den maatregel moest hij putten zoowel uit zijn onbeneveld inzicht in den bestaanden toestand en zijn staatsmansbeleid, als uit zijne toewijding aan 's lands belangen. Hadde het een of ander hem ontbroken, gewis hij zou de zware taak niet hebben volvoerd.

De reden, waarom zoovele radicale hervormers op algemeen maatschappelijk en zedelijk godsdienstig gebied slechts povere vruchten van hun streven verkrijgen, hebben wij in den regel minder te zoeken in het radicale karakter hunner denkbeelden en plannen zelf, dan wel óf in het ontoereikende hunner kennis van den waren toestand, óf in het gebrek aan wezenlijken ernst en het gemis van hartelijke toewijding aan de algemeene zaak. Bij eenig nadenken toch zal men moeten erkennen, dat de tijd der palliatieven voorbij is en dat het ernstige karakter van de krisis, waarin wij ons bevinden, de behoefte aan een principiëele behandeling van het groote ethisch-religieuse vraagstuk bij alle partijen en onder alle richtingen levendiger dan ooit wordt gevoeld. Zijn wij, bewoners van het gezegende land der vrijheid, met recht afkeerig van eene partij-formatie, ten gevolge waarvan de geheele natie in twee vijandige kampen, die van clericalen en anti-clericalen, zou verdeeld worden; stellen wij er dan ook onze eer in, bij de theoretische behandeling van de brandende quaestiën, godsdienst en christendom rakende, die ruimte van hart te behouden, zonder welke het onmogelijk is, de

billijkheid jegens andersdenkenden te betrachten, maar even onmogelijk ook, de geneesmiddelen te vinden tot bestrijding van de kwaal in al hare uitgestrektheid, dat is met andere woorden: tot wegneming der oorzaken, die het kwaad te voorschijn riepen.

Het is om deze reden wenschelijk ons bij onze verdere beschouwing van meet aan zoodanig te plaatsen, dat over de juistheid onzer bevindingen door zoo velen mogelijk kan worden geoordeeld. Wij doen dit door het opsporen van een terrein, waarop belangstellende waarnemers, tot allerlei richtingen behoorende, elkander kunnen en willen ontmoeten. Wij doen het door vóór alles na te gaan, wat het is dat de voorwerpen onzer beoordeeling belangrijk maakt voor allen. Wij doen het door uit te gaan van zoodanige gegevens en grondstellingen, die voor allen het karakter van feiten en axiomas dragen. Daartoe hebben wij in het voorafgaande getracht het eigenaardige te schetsen van de krisis, waardoor onze tijd zich onderscheidt. Dat eigenaardige zochten wij te grijpen en te begrijpen door deze krisis te vergelijken met de groote hervormingsbeweging in de zestiende eeuw. Deze vergelijkende beschouwing leidde ons al dadelijk tot deze niet onbelangrijke uitkomst, dat, dank zij vooral de sterke ontwikkeling van ons historisch instinct, de eisch, om ons gelooven en denken te toetsen aan de uitspraken van het echte en oorspronkelijke christendom, ons plaatst voor problemen, ernstiger, meer ingewikkeld, maar dan ook in diezelfde mate belangwekkender dan die, welke de eeuw der hervormers had op te lossen. Onverschillig of wij behooren tot de mannen des behouds op kerkelijk gebied, dan wel ons scharen aan de tegenovergestelde linkerzijde: ons, kinderen dezer eeuw, doordringt het besef, dat wij diep, zeer diep hebben te graven om den vasten bodem te vinden, waarop wij het gebouw onzer levensbeschouwing kunnen vestigen. Met den schat onzer kennis is ook de som onzer twijfelingen toegenomen. Personen en instellingen, weleer de voorwerpen van algemeene en onverdeelde bewondering, hebben voor ons het waas van volstrekte eerbiedwaardigheid verloren. Geloofs- en levensregelen, vóór dezen met het gezag van goddelijke onfeilbaarheid bekleed, hebben hun onvoorwaardelijk, kategorisch karakter voor ons niet kunnen handhaven. Zelfs voor hen, die ter goeder trouw de overgeleverde dogmen hunner kerk als onveranderlijke waarheden aannemen, heeft het geloof zijn naïef karakter verloren,

al ware het ook slechts tengevolge van den steeds klimmenden strijd over den waren zin dier dogmen en de wijze, waarop het kerkelijk machtgebod in het leven moet worden toegepast.

Hoe kan het ook anders? Evenmin als wij de taal spreken der zestiende eeuw; evenmin als wij onder de wetten van dien tijd ons zouden kunnen voegen, en de zeden en gewoonten van Luthers tijdgenooten zouden kunnen overnemen; evenmin als wij de begrippen onzer vaderen over de inrichting der wereld, over de huishouding van den staat, over rechtspleging, opvoeding van kinderen, schooltucht en wat dies meer zij tot de onze kunnen maken: evenmin kunnen wij in de geloofsbelijdenissen der eerste Protestanten eene zuivere weerspiegeling vinden van ons eigen inwendige, op het oneindige gerichte leven. Wie het tegendeel mocht beweren, wie zich zou willen beroepen op de scharen van goedgeloovige Katholieken en Protestanten die geen duim-, geen haarbreed willen afwijken van de confessies en de godsdienstige praktijken van een vroeger geslacht, ik zou hem willen toeroepen: schijn bedriegt; iets anders is het te verklaren: ‘ik geloof al wat er in den Mechelschen of Heidelbergschen Catechismus staat,’ iets anders, den inhoud dier belijdenisschriften te kennen en te verstaan, en wederom iets anders met dien inhoud volkomen en van ganscher harte in te stemmen.

Het lijdt dan ook geen twijfel, of de orthodoxie van onzen tijd leeft meer van de fouten harer tegenstanders dan van de haar inwonende deugden. Meer en meer worden de voornaamste leerstukken, in de oude confessies vervat, verloochend door hen die er bij zweren, en het is alleen de hartstocht der polemiek, welke het verklaarbaar maakt, dat velen blijven dienen onder het vaandel eener rechtzinnigheid, waarmede zij inwendig gebroken hebben. In hun oog is niets bedenkelijker dan het moderne ongeloof. Och! konden zij eens een enkelen dag, een enkel uur vertrouwelijk omgaan met een geloovig katholiek of protestant uit de 16de eeuw, hoe zouden zij, door de ondervinding geleerd, door de waarheid als overweldigd, tot de bekentenis worden gedrongen: het bijgeloof dezer geloovigen is mij ondragelijker dan het ongeloof mijner tijdgenooten! Edoch, de geloofshelden uit het tijdperk der hervorming zijn voor goed ontslapen en keeren uit hunne graven niet terug; de geschiedenis, voor zooverre die met den grooten religieusen strijd in verband staat, plaatst de figuren der Loyola's en Luthers slechts

voor een zeer klein aantal weltoegeruste onderzoekers in het ware licht, terwijl de meesten in Loyola niets minder dan een heilige, in Luther niets meer dan een vloekwaardigen ketter, of omgekeerd in Luther niets anders dan een man Gods, een zegen der kerk, in Loyola niets dan een kind van satan, een pest van het christendom kunnen erkennen.

Intusschen wij weten het: de waarheid dringt door. Wat de geschiedvorschers van onder het stof der oudheid hebben te voorschijn gebracht, al strekt het in den aanvang ook alleen tot verrijking van een enkel aristocratisch museum, kan niet missen eerlang ten bate te komen van een altijd zich uitbreidend publiek van belangstellenden.

En zoo neemt dan ook ongemerkt, maar zeker, het aantal toe dergenen, die aan den vooruitgang in de historische wetenschap althans zóóveel te danken hebben, dat zij zich verlost voelen van het fanatisme, hetwelk hen belette in de groote mannen der oudheid, menschen van gelijke beweging als wij zijn te erkennen. Veler oogen zijn opengegaan, zoodat zij de deugden hunner tegenstanders, zoowel als de zwakheden hunner vrienden kunnen opmerken. De nivelleerende kracht der historische kritiek op onze beschouwing van het glorierijke verleden deed ons echter niet alleen de bijgeloovige vereering van de lichten onzer kerkgemeenschap vaarwel zeggen, zij had een anderen veel belangrijker invloed op ons denken, naardien zij ons het ideaal van menschengrootheid leerde reinigen en verheffen. Naarmate wij bij het determineeren van grootheden uit den voortijd spaarzamer zijn geworden met het toekennen van de epitheta: goddelijk, hemelsch enz., nemen wij ook zeldzamer onze toevlucht tot hel en satan, waar het ons te doen is om de juiste uitdrukkingen te vinden tot kenschetsing van die figuren op het tooneel der geschiedenis, welke ons weerzin inboezemen. De reden van dit verschijnsel is niet hierin te zoeken, dat onze geestdrift voor het edele en groote in de wereld verdoofde, onze verontwaardiging over het lage en slechte verkwijnde; men zou even goed kunnen meenen dat iemand met de gewoonte van vloeken tevens zijne vatbaarheid voor het ontvangen van sterke aandoeningen moest verliezen. Neen, wij moeten hier veeleer denken aan de ontwikkeling van ons onderscheidingsvermogen, onze meerdere geoefendheid in het waarnemen van details en nuances. Wij moeten hier denken aan den invloed, op geheel ons denken geoefend door de strenge

toepassing der empirische methode op alle wetenschappen in den nieuweren tijd; een invloed, die zich o.a. openbaart door het streven om al het buitengewone in het licht te plaatsen der algemeene orde, en het schijnbaar wonderbare uit het oogpunt van de alles beheerschende wet te leeren beschouwen en begrijpen. Geldt ongeloof aan het wonder (d.i. aan den Deus ex machina zoowel als aan den persoonlijken duivel) in onzen tijd meer en meer voor een teeken van gezonde hersenen en behoorlijke opleiding, wij hebben ons over deze steeds krachtiger zich uitsprekende publieke opinie slechts te verheugen, daar immers zulk een ongeloof de natuurlijke vrucht is van een gezond geloof, het geloof n.l. aan de verhevenheid en schoonheid der onverbrekelijke orde, het geloof aan den onuitputtelijken rijkdom der natuur, het geloof aan de grootheid van den mensch als product der natuur.

Behoef ik uitdrukkelijk nog hierbij te voegen dat wij in den aldus zich uitsprekenden modernen geest een machtigen bondgenoot hebben te begroeten bij ons streven naar eene gewenschte oplossing der bestaande krisis?

Vergelijkt men de uitingen van het godsdienstige leven bij Katholieken en Protestanten, en leent men het oor aan de leuzen en kreten die er opgaan uit de kerkelijk en anti-kerkelijk gestemde organen, zoodra b.v. de vraag over de school in hare betrekking tot kerk en staat aan de orde is gesteld, dan wordt het ons dikwijls zonderling te moede, en komt de gedachte bij ons op: een volk, zóó in zich zelf verdeeld dat er zelfs ten aanzien van zijne gewichtigste belangen in zijn midden geen zweem van eenstemmigheid heerscht, aan geen samenwerking te denken valt, zulk een volk.... is dat eigenlijk wel een volk? En zoo ja, draagt het niet de kiemen van ontbinding in eigen boezem? Of waar is de groote gedachte die het bezielt, waar het doel waarnaar het streeft, waar het karakter, waardoor het zich onderscheidt? Inderdaad alleen een zeldzaam scherp en geoefend gehoor zal in dezen chaos van dissonanten iets kunnen waarnemen van hetgeen naar grondtoon en harmonie zweemt. En toch zij moet bestaan die groote gedachte, die hoogere eenheid, en wat meer is, wij moeten daarvan bewust en doordrongen zijn, willen wij niet het recht verbeuren om nog langer van onze nationale rechten en plichten te spreken.

Welnu, er zijn er die dezen grondtoon hebben waargenomen en wier voortdurend streven het is, anderen daarop opmerkzaam

te maken. Den strijd en het gewoel der partijen in het licht van hun humaniteits-ideaal beschouwende, vermogen zij ook in dezen chaos de worsteling van een wordenden kosmos te ontdekken. Boven de elkander bekampende partijen zien zij den genius des volks zweven, die, ofschoon voor de meesten onzichtbaar, toch door allen wordt gehoorzaamd.

Men vrage van mij niet het welgelijkend portret van den genius onzer natie. Ging ik het beproeven die beeldtenis te ontwerpen, de stift zou mij uit de hand vallen bij het nadenken over de ondernomen taak. In hetzelfde boek waarin het van den mensch heet dat hij naar Gods beeld werd geschapen, wordt het den mensch verboden zijnen Schepper in beeld te brengen. Gelijk Israël tallooze malen door afgodendienst het gebod zijner idealistische wetgevers heeft overtreden, zoo heeft ook ons volk den waren God verloochend, door het met eigen handen gemaakte beeld van zijnen God, den God van Nederland, te aanbidden. Onvermijdelijk moet het ideaal tot idool worden voor hem, die zijn God, zij het ook maar in den vorm eener stellige definitie, wil bezitten. Gewis, de genius van Nederland toont ons zijn beeltenis in de wetten en instellingen des lands; in de taal, in de kunst, in de wetenschap, in de rechtsbedeeling enz. enz. Doch gelijk dat alles in zijn tegenwoordigen toestand de vrucht is van voorafgaande ontwikkeling, zoo draagt het tevens de kiemen van nieuwe vormen en verschijnselen in zich. Wij twijfelen er niet aan: veel, zeer veel is er in ons volksleven waarover onze goede genius blozen, ja schreien moet. Maar ofschoon het niet ontbreekt aan verlichte, ernstige, onverschrokken censoren, welke dien blos, dien traan hebben opgemerkt, wie hunner zou de vermetelheid hebben zich zelven voor den eenig bevoegden en onfeilbaren tolk van 's volks genius te verklaren? Neen, waarlijk! Wie onzer de wenken van den tijdgeest wil verstaan en voor anderen vertolken, hij weet, zoo hij althans een kind is van zijn tijd en in de wereld der werkelijkheid zich beweegt, hij weet, dat aan niemand meer dan een zeer klein gedeelte der waarheid is geopenbaard, en dat de godheid zelf aan hare grootste gunstelingen niet meer dan een enkel harer menigvuldige verborgenheden ontsluiert.

Als nu maar de mogelijkheid bestaat, al die kleine bijdragen te verzamelen en bijeen te brengen! Als nu maar niemand in de uiting zijner bevindingen, in de mededeeling zijner ervaringen belemmerd wordt! Als nu maar geen brutaal geweld

storend ingrijpt in het gistingsproces, door het samentreffen van verschillende meeningen teweeg gebracht! Als nu maar de maatschappij, in plaats van het vrije verkeer der gedachte in het belang van allen te bevorderen, haar organisatie niet aanwendt tot stuiting der beweging in alle richtingen, uitgenomen in die, welke aan de partij der reactie en des behouds behaagt!

Houden wij dit denkbeeld een oogenblik vast. Het vormt een gewichtig moment in de zaak, die wij bezig zijn te behandelen. Ons, die ons beijveren, de signatuur onzer eeuw op te maken, moet het van hoog gewicht zijn, het feit te constateeren dat het eigenaardige der moderne maatschappij een waarborg oplevert voor de toenemende macht van het ideaal. Ik bedoel dit. De nivelleering der standen, de opheffing der privilegiën van adel en geestelijkheid, de voortgezette emancipatie van het slechts in naam vrije proletariaat dat in ieder geval over zijn vrijheid nauwelijks de beschikking heeft, dit alles, zoo in het oog springend karakteristiek voor onzen tijd, is in dezelfde mate gunstig voor de ontwikkeling van het humaniteits-ideaal.

Men zal vragen: wat heeft dit alles nu te maken met ons hoofdonderwerp, het antieke- en moderne Christendom? Het antwoord is gereed. Terwijl allen het hieromtrent zullen eens zijn dat de waarde van het Christendom moet berekend worden naar den humaniseerenden invloed dien het op de volken heeft uitgeoefend, loopen de gevoelens geheel uiteen, zoodra het er op aankomt te bepalen 1°. waar de toetssteen te vinden is voor het echte Christendom en het ware humanisme, 2°. of men bij de vaststelling van de absolute waarde, zoo van het Christendom als van de humaniteit, moet uitgaan van het eerste dan wel van de laatste. Voor velen nu is het een uitgemaakte zaak 1°. dat alle vragen over het Christelijk karakter van personen en instellingen voor de rechtbank van Jezus, den stichter des Christendoms, moeten gebracht worden; 2°. dat bij dezelfde rechtbank de beslissing berust over de waarde van elk humaniteits-ideaal; of anders gezegd: dat geen humaniteit wezenlijke waarde bezit tenzij dan dat zij den christelijken stempel draagt. Vlak hiertegenover staat de insgelijks door velen gekoesterde overtuiging dat de waarde, door ons aan Jezus' stichting te

hechten, moet beoordeeld worden naar het ideaal van humaniteit dat wij langs anderen weg verkregen, immers niet uitsluitend aan hem te danken hebben. Uit het mijns inziens onbetwistbare feit van het bestaan dezer twee tegenover elkander staande grondbeschouwingen vloeit nu voor de hedendaagsche Christenen, bovenal voor de zich noemende Modernen, de verplichting voort, om zich tot volkomen klaarheid te brengen, niet alleen aan welke partij zij zich hebben aan te sluiten, maar ook welke de noodzakelijke gevolgen zijn van hunne in dezen te nemen beslissing. Bedrieg ik mij niet, dan kan het zuiver stellen en juist opvatten der bedoelde vraag zeer veel bijdragen tot verdrijving van de nevelen, die thans nog onzen hemel verduisteren. En wat van niet minder belang is: bij het optrekken van die nevelen zal het, ik ben er zeker van, blijken dat er voor hen die elkander tot dus verre in het duister bestreden, een hooger beginsel bestaat waarin zij elkander ontmoeten, een ideaal, aan welks verwezenlijking allen zonder onderscheid kunnen, ja moeten arbeiden.

Christus en de *kerk*. Kunnen deze twee woorden als kenmerkende titel voor de geschiedenis der reformatie dienen, met hetzelfde recht mag men de woorden: *Christendom* en *humaniteit*, als opschrift kiezen voor de groote beweging op ethischreligieus gebied in onze eeuw. Gelijk voor drie eeuwen alles zich bewoog om de vragen: heeft de kerk (d.i. natuurlijk: de heerschende, de Roomsch-Katholieke kerk) het monopolie waarop zij zich verheft; wordt Christus uitsluitend door haar en in haar waarlijk gekend en vereerd; verlaat men Christus als men de kerk verlaat, of moet men de kerk verlaten om Christus te vinden? - zoo laat zich in onze dagen het gewichtigste, dat onze hoofden en harten vervult, concentreeren tot deze vragen: Is het Christendom werkelijk de machtigste factor van menschelijke beschaving; moeten wij, om het ideaal der menschheid nader te komen, het Christendom vasthouden of vaarwel zeggen; schenkt of ontneemt ons het Christendom de vrijheid van blik, de ruimte van hart, de energie van den wil, de alzijdigheid van streven en werken, die onontbeerlijk zijn voor hem die naar het hoogste humanisme zich uitstrekt? En gelijk in de XVIe eeuw de volken en de individuën voor of tegen elkaar partij kozen al naarmate van het antwoord dat zij ontvingen op hunne vraag: is de kerk waar Christus is, of Christus waar de (heerschende) kerk is? zoo gaan in onze dagen de geesten

uiteen naar gelang van het standpunt door hen ingenomen, en de keuze door hen gedaan ten aanzien van dit alternatief; ligt het ideaal der menschelijke bestemming binnen of buiten de grenzen van het Christendom? De stelling, door alle partijen ten tijde der reformatie als onomstootelijke waarheid gehuldigd: buiten de kerk van Christus, zij het dat deze als zichtbare of onzichtbare gemeenschap werd opgevat, geen heil; deze stelling heeft opgehouden een axioma te zijn voor een goed deel dergenen die aan den grooten strijd onzer dagen deel nemen. Ja, ik zou meenen, dat de afzwering van het genoemde axioma als zoodanig als Schibboleth moet worden aangenomen waaraan de modernen elkander kunnen erkennen.

Hieruit volgt intusschen nog niet, dat niemand tegelijk modern en Christen kan zijn; maar alleen dit dat het Christen zijn niet onder de noodzakelijke attributen van het modern zijn behoort. Zonder twijfel moet allen modernen de vraag: wat het Christendom voor hen is, de hoogste belangstelling inboezemen. Maar volkomen tevreden kunnen zij niet zijn met het antwoord op die vraag, zoo lang het hun niet meer geeft dan een duidelijk inzicht in de verhouding van het antieke tot het moderne Christendom. Beiden, antiek en modern Christendom, moeten zij uit een hooger oogpunt beschouwen, d.w.z. die beiden moeten voor hen in een hooger, d.i. een meer omvattend begrip worden samengevat, als te zamen behoorende deelen van een grooter geheel worden beoordeeld. Aan het Christendom zich voor altoos en onvoorwaardelijk te verbinden, kunnen zij als modernen niet, tenzij dan, dat het woord Christendom voor hen dezelfde beteekenis heeft als humanisme, wel te verstaan het humanisme als de macht die den mensch beschaaft en ontwikkelt, niet volgens een vooraf gereed staand model, maar naar het ideaal dat uit de menschheid zelve geboren, met haar opgegroeid en ten allen tijde haar als een lichtende vuurkolom op de reize door de woestijn naar het beloofde land is voorafgegaan. Niet onvoorwaardelijk, niet zonder deze reserve aanvaardt de moderne het Christendom, tenzij dan, dat het prestige van den naam, de macht der traditie grooter invloed op hem oefent dan de geest der eeuw, d.i. de geest der kritiek en der empirie, gelijk die geheel het moderne denken doortrekt en doortintelt.

Ontleed dezen laatsten volzin en gij vindt er deze redeneering in: de moderne mensch kan zich niet onvoorwaardelijk onder

de macht stellen van het Christendom, tenzij hij ophoude modern te zijn. Hetgeen te bewijzen was.

Men vergunne mij nog een oogenblik in den klassieken tijd der hervorming mij te bewegen, ten einde het voor onzen tijd karakteristieke nog beter te doen uitkomen. Plaatsen wij de twee reeds hierboven als typische figuren voor dien tijd gekozen personen, plaatsen wij een Luther en een Loyola in onze verbeelding naast elkander en vragen wij aan de geschiedenis niets anders dan dat, wat hen tot antipoden, wat hen tot vertegenwoordigers van twee elkander diametraal tegenovergestelde machten maakte, dan hebben wij nog niet genoeg tot beider volkomen waardeering opgemerkt. Die twee mannen hebben zelfs in hun godsdienstig gemoedsbestaan, zelfs in hunne verhouding tot het Christendom, wat hen aan elkander gelijk en aan ons ongelijk maakt. Ik bedoel de behoefte aan onderwerping en gehoorzaamheid aan eene uitwendige macht, wier legitimiteit niet mocht worden onderzocht, welke macht beiden in Christus en het Christendom erkenden. In de toepassing van den grondregel mogen zij hemelsbreed uiteen zijn gegaan, die grondregel zelf en het grondgevoel waaruit deze onmiddellijk voortvloeide, waren voor beiden dezelfde. Waren nu deze twee mannen in staat geweest het punt van uitgang, dat voor beiden gemeen was, met dezelfde duidelijkheid te erkennen als waarmede de later levenden zulks vermogen, zij zouden in elkander den ijver hebben kunnen waardeeren waarmede beiden naar hun doel streefden. Waarom die onderlinge waardeering onmogelijk was? In den grond der zaak kan, dunkt mij, de oorzaak van dit verschijnsel alleen gevonden worden in de voor hunnen tijd onvermijdelijke onklaarheid ten aanzien van het wezen des Christendoms en zijne rechten op den mensch. Het is hier de plaats niet om ons te gaan begeven in eene aanwijzing van de bijzondere verschijnselen, waardoor het godsdienstig leven dier twee merkwaardige mannen zich onderscheidde. Genoeg zij het hier te herinneren aan de magische beteekenis, door beiden gehecht aan de kerkelijke heilmiddelen in verband met de supranatureele macht waarover de legitieme kerkelijke hiërarchie te beschikken had. Hoe uiteenloopend hunne opvatting van de kenmerken der Christelijke kerk en van de levenstaak harer leden moge zijn geweest, die beiden kwamen overeen in de overtuiging dat de kerk eene instelling was, door bovennatuurlijke, d.i. absoluut goddelijke macht te voorschijn geroepen,

de draagster en bewaarster van hemelsche waarheid en zaligheid, d.w.z. van heilgoederen die nergens anders dan bij haar en niet anders dan op de door God zelf gestelde voorwaarden te verkrijgen waren. Die voorwaarden komen in hoofdzaak neder op volstrekte en algeheele onderwerping van wil en verstand aan het eenmaal voor eeuwig uitgevaardigde en door de kerk gepredikte Godsgebod.

Wanneer de stichter der societeit van Jezus van zijne volgelingen eischt, dat zij eigen wil in die mate aan dien hunner praepositi of superieuren zullen onderwerpen, dat zij gehoorzamen ook daar, waar zij inzien, dat het gebodene met Gods gebod in strijd is, dan boezemt dit *perinde ac cadaver* ons, hoe kan het anders, een levendigen afkeer in. Wij tasten onwillekeurig naar den neus, als steeg er een lijklucht in onze omgeving op. Maar is het een frissche levensgeest, die ons te gemoet komt, als wij ons onder den invloed plaatsen van een prediker, een theoloog, een hervormer, die den mensch een ellendig aas noemt, een *armen Madensack*, zóó machteloos van nature, waar het te doen is om de ziel voor het eeuwige verderf te behoeden, zóó machteloos, neen, nog machteloozer dan een stok of steen? Welnu, die prediker, die theoloog, die hervormer was niemand anders dan Luther! Men werpt mij tegen: hoe kunt gij die twee hemelsbreed uiteenloopende karakters, vertegenwoordigers van twee lijnrecht tegenover elkander staande richtingen, ter wille van niet meer dan een schijn van overeenkomst, op ééne lijn stellen? Wat heeft, zoo vraagt men, het stelsel van volstrekte subordinatie, door den spaanschen soldaat ad majorem Dei (lees: curiae Romanae) gloriam met zooveel sluwheid ontworpen en uitgewerkt, wat heeft het te maken met de argelooze overdrijving van den kinderlijk vromen volksman, den hartstochtelijken mysticus, die door de macht van zijn schuldgevoel overweldigd, geen woorden kan vinden, sterk genoeg om aan zijn geprangd hart lucht te geven? Ik antwoord: mijn oogmerk bij den getrokken parallel tusschen deze twee zoo ver uiteenloopende mannen is geen ander, dan om te doen uitkomen, waarin hun begrip van het mensch zijn van het onze verschilt. Ik wilde beproeven, de verklaring te geven van het feit, dat deze twee heterogene naturen met denzelfden eisch optraden: Houd uzelven voor een cadaver en gedraag u ook als zoodanig, door eigen wil geheel te doen zwijgen, uw eigen natuur te dooden. Wat toch is het geval?

Datzelfde lijk, datzelfde wormenaas zal straks blijken een onontbeerlijk werktuig te zijn in de hand van den superior, van den spiritus rector, van den allerhoogsten toovenaar, en waartoe dit alles? in de eerste plaats, om Gods, om Christi, om der kerke eer te verhoogen, maar dan ook, quasi subsidiair, om de nederigheid van den gehoorzamen dienstknecht luisterrijk te beloonen, door hem tot een levend lid van de hemelsche societeit van Jezus te verheffen.

Nu schijnt niets meer in strijd met de eischen van elk gezond humanisme, dat immers uitgaat en leeft van den eerbied voor menschenwaarde en van het daarop gegronde fiere en moedige zelfbesef, dan deze smadelijke, naar de kloostercel, de monnikspij, de pijnigkamer riekende zelfverwerping. Leert de geschiedenis niet, zoo vraagt men, dat zoowel de Luthersche als de Jezuïtische strooming in de 16^{e} eeuw aan eene anti-humanistische beweegkracht moet worden toegeschreven? Ik wil toegeven dat de meeste der eigenlijk gezegde en ook dusgenoemde humanisten het in den grond der zaak evenmin met Luther als met Loyola konden vinden. Men denke slechts, om van het Italiaansche humanisme niet te spreken, aan Erasmus en zijne geestverwanten. Intusschen zien wij toe, dat wij door den schoonen klank van den naam ons niet laten verleiden, om zóó hoog van die heeren humanisten te denken, dat wij zouden toestaan of er toe meêwerken dat hun roem dien der Reformatoren verduisterde. Met welk recht toch zou men beweren dat de vele Duitsche humanisten die vóór en na Luthers vrienden bleven, om deze hunne trouw het recht op den naam van humanist zouden hebben verbeurd? Men zal zich toch van de zaak niet willen afmaken door de banale opmerking dat Luther zijn humanisme ter wille van zijn Christendom of van zijne theologie prijs gaf. Behoort misschien het ongeloof, dat een Leo X van het Christendom deed spreken als van de meest winstgevende fabel, tot de noodzakelijke attributen van het humanisme? En wat de theologie betreft: hoe veel humanisten meent men wel dat de 15^{e} en 16^{e} eeuw te zamen zouden kunnen aanwijzen, indien men niemand tot hen wilde rekenen tenzij hij aan de theologie den dood had gezworen? Er moge veel te zeggen zijn voor de bewering, dat het humanisme en de scholastiek onverzoenlijke vijanden waren, daaruit volgt toch waarlijk nog niet dat Luthers theologie zijn humanisme in den weg stond. Immers wij weten dat juist zijn krachtig optreden tegen de scholastiek hem de vriend-

schap van vele humanisten deed verliezen. Is het niet merkwaardig dat Luther, als vertegenwoordiger der theologische faculteit van Wittenberg om zijn oordeel in de zaak van Reuchlin gevraagd, dezen grooten humanist tegen de Keulsche theologen op de meest cordate wijze verdedigde, en dat wel nadat de Universiteit van Erfurt, destijds zetel van het duitsche humanisme, in een officiëel votum den wereldberoemden Bazelschen geleerde in het ongelijk had gesteld?

Om met juistheid over deze eeuw van reformatie en renaissance te kunnen oordeelen, moet men de verschillende beginselen en factoren, in het humanisme aanwezig, nauwkeurig onderscheiden. Ja, daar lag een kracht tot regeneratie van het Europa der middeleeuwen in de wederverschijning der aloude heidensche wetenschap en kunst op het tooneel der algemeene beschaving. Zoo gemakkelijk het is de waarheid dezer stelling in het algemeen te erkennen, zoo moeielijk mag het heeten in bijzonderheden aan te wijzen hoe die herscheppende invloed zich heeft geopenbaard, d.i. wat hier herschapen moest worden en waarin de herscheppende kracht van het classicisme bestond. Het Europa aan den ingang van den nieuwen tijd, aan het eind der middeleeuwen, ofschoon naar het uiterlijke, dank hebbe de centrale macht van Rome, eene eenheid vormende, was daarom nog geenszins een homogene massa geworden, waarop de nieuw optredende factor eene overal zich gelijk blijvende uitwerking zou hebben. Veeleer zou het verschil tusschen den Romaanschen en Germaanschen typus door het aanwenden van het reagens te sterker te voorschijn komen. Ook nu gelijk ten allen tijde deed zich de wet der keurverwantschap gelden. Werden de Romaansche stammen voornamelijk aangetrokken door de winst welke de wedergevonden letterschat voor hun aesthetischen mensch beloofde: de Germaansche rassen deden bij voorkeur hun voordeel met hetgeen diezelfde kostbare getuigenissen der oudheid voor hun zedelijk-religieuse ontwikkeling konden aanbrengen. Bijna overbodig schijnt het hierbij nog op te merken dat de invloed van het herboren classicisme op den Germaanschen geest oneindig dieper en ingrijpender was, al liet het zich in den aanvang ook aanzien alsof de nieuwe cultuurmacht vooral ten goede zou komen van het Europa aan gene zijde der Alpen. De nieuw ontwaakte lust in de studie der oudheid ging daar niet vergezeld van den dieperen zedelijken ernst die de Germaansche geleerden aandreef om vóór alle dingen ten

behoeve van Godsdienst en Christendom de nieuw ontdekte hulpmiddelen, de nieuw geworven strijdkrachten aan te wenden. Wat voor hen middel was, dat werd door genen als doel nagejaagd. Hier een humanisme dat als verborgen kracht in het bloed zelf opgenomen, aan geheel het organisme, aan den geheelen mensch, aan het leven in al zijne richtingen, aan kerk en staat, aan wetenschap en moraliteit een hooger graad van energie, en als het ware eene nieuwe jeugd verleent; daar een humanisme als geneesmiddel voor uitwendig gebruik, als kosmetiek om huid en aangezicht glad en glanzig te maken, als blanketsel en vermiljoen om aan het gelaat den tint der jeugd te geven, aangewend. Hier het langzame maar zekere proces van een waarachtige assimilatie door langzame verwerking en chemische doordringing van de oude en nieuwe elementen; dáár het aanleggen van een kwalijk passend, ondoelmatig en welhaast versleten, ofschoon sierlijk en bevallig kleed, het beplakken en bepleisteren van den nieuwen tijd met de ornamenten, aan de oudheid ontleend, de stomme aanbidding der reliquiën van het verledene, hetzij om hun uitwendigen vorm, hetzij om de onzekere overleveringen daaraan verbonden.

Stellen wij nu in gedachte deze beide stroomingen van het humanisme, - kortheidshalve kunnen wij ze als den moreelen en aesthetischen factor onderscheiden, - tegenover elkander, om den invloed dien zij op de waardeering en ontwikkeling van het christendom hebben geoefend, te bepalen, dan aarzelen wij niet bij de keuze tusschen die twee. Ja, wij zouden licht kunnen meenen hier te moeten denken aan twee elkander diametraal tegenoverstaande machten waarvan de eene de strekking had om den geest van het door de primitieve Christenen gevloekte heidendom, de andere om dien van het door het heidendom der Cesaren ten doode toe vervolgde christendom te doen herleven. Doch, al heeft de lichtzinnige overmoed, de aan wezenlijken zedelijken ernst vreemde houding van menig humanist het vonnis, over hen, als bondgenooten van den Anti-Christ uitgesproken, gerechtvaardigd, wij kinderen van den nieuwen tijd, wij, voor wie de geschiedenis der laatste vier eeuwen een schat van lessen en ervaringen aanbiedt, die voor de kinderen der reformatie niet bestond, wij zijn in staat den toenmaals gevoerden strijd uit een hooger oogpunt te beschouwen en volledíger recht te doen wedervaren aan de beide, elkander op leven en dood bevechtende partijen.

Ja, onverschoonlijk zou in ons de eenzijdigheid zijn, zoo natuurlijk en noodzakelijk zelfs voordezen; onvergeeflijk de partijdigheid, indien ze ons bewoog, hetzij in de Protestanten der zestiende eeuw, of in hunne antipoden en antagonisten, de eenige vertegenwoordigers van het ware christendom te erkennen. Onze plicht en ons voorrecht tevens is het te erkennen, dat beide strijdmachten, al hadden ze het op elkanders verderf toegelegd, tot verheffing van het aan beide partijen gemeenschappelijke ideaal werkzaam zijn geweest, en dat alleen hij den geest, die onze eeuw hare roeping voorhoudt, waarlijk verstaat, die zich gedragen weet door den breeden vloed, waarin de twee eerst gescheiden stroomen hunne wateren hebben vereenigd. Den echten zoon der 19de eeuw vinden wij niet onder hen die geen oogen hebben voor de eenzijdigheid van het protestantsche rigorisme der 16e eeuw, evenmin als onder diegenen die het ideaal van menschelijke beschaving verwezenlijkt achten in eene verfijning van den smaak, in eene veredeling van den kunstzin door den cultus van het schoone, zoo als die in Italië in het tijdperk van Raphaël en Michel Angelo, aan het hof van Rome en Florence werd aangetroffen.

Het is hier de plaats om te onderzoeken, met welk recht door velen, op grond van bovenstaande beschouwingen, de staf wordt gebroken over het antieke christendom. Ongetwijfeld zouden wij ons bij hunne uitspraak moeten nederleggen, indien wij in de groote kerkhervorming der XVIe eeuw niets anders konden zien dan het weder opleven van den geest, die de oorspronkelijke Christusgemeente te zamen bracht en bezielde. De hervormers zelven hebben geen hooger eerzucht gekend dan die van christenen te zijn naar het voorschrift van het Godswoord des Nieuwen Testaments. Doch wat men ook zeggen moge van hunne vaak kleingeestige lettervergoding, zij hebben met der daad bewezen, ver te zijn van den belachelijken waan als wierden zij door die heilige oorkonde gedwongen tabula rasa te maken van alles wat 15 eeuwen op het gebied van kunsten en wetenschappen, van zeden en gewoonten, ook buiten den rechtstreekschen invloed des christendoms, voor het sociale, huiselijke en persoonlijke leven hadden opgeleverd. Doch wat van meer belang is, met de hun ter beschikking staande middelen waren zij nog niet in staat zich volkomen rekenschap te geven van den wezenlijken inhoud en de ware strekking van de stelling waarin zij hun vereenigingspunt, hun leus, waarin

zij de hoogste, allen bindende wet hadden erkend. Wat het zegt Christen te zijn, o! zij meenden het zoo goed te weten nu zij den ouden bijbel hadden weêrgevonden. Maar in waarheid wisten zij er weinig van, naardien hun veel ontbrak van de noodige gegevens voor het recht verstand van de Schrift als bron van kennis van het oorspronkelijk Christendom.

Hoe dan nu? Indien wij in het Protestantisme geen zuivere reproductie van het oorspronkelijke Christendom en evenmin in het Romanisme louter afval en terugkeer tot het oude heidendom kunnen zien; indien wij veeleer in de beide deelen der uiteengaande christenheid het christelijke met het onchristelijke, of zelfs met het anti-christelijke dooreen gemengd vinden; zij het ook dat slechts aan eene zijde de zucht, om het oorspronkelijke christendom weer tot zijn volle recht te doen komen, duidelijk is waar te nemen: ligt het dan niet voor de hand, waar de eenzijdigheid te vinden is boven welke wij, modernen, in de waardeering, van christendom en humaniteit, ons verheven mogen achten? En laten zich niet met dezelfde zekerheid de oorzaken aanwijzen waaraan wij de verheffing van ons ideaal te danken hebben?

Bij de beoordeeling van den grooten kampstrijd, in de 16^{e} eeuw over het christendom gevoerd, beginnen zich in onze dagen van lieverlede verschijnselen te vertoonen, van meerder bezadigdheid en wederzijdsche waardeering getuigende. Katholieke geschiedschrijvers van den eersten rang hebben een open oog voor de eminente hoedanigheden van een man als Luther. Zoo schrijft b.v. Döllinger (Kirche und Kirchenthum, 1861, blz. 386): ‘Vor der Ueberlegenheit und schöpferischen Energie dieses Geistes (Luther) bog damals der aufstrebende Theil der Nation demuthsvoll und gläubig die Kniee. In ihm, in dieser Vereinigung von Kraft und Geist, erkannten sie ihren Meister, von seine Gedanken lebten sie; er erschien ihnen als der Heros, in welchem die Nation mit allen ihre Eigenthümlichkeiten sich verkörpert habe. Sie bewunderten ihn, sie gaben sich ihm hin, weil sie in ihm ihr *potenzirtes selbst* zu erkennen glaubten, weil es ihre innersten Empfindungen waren, denen sie, nur klarer, beredter, kraftvoller ausgedrückt, als sie es vermocht hätten, in seinen Schriften begegneten’. Niet minder beslist laten velen hunner zich uit over de jammerlijke toestanden in de kerk voor welke de lofredenaars van Rome tot dus verre zoo goed als blind

waren[1]. Zij kunnen zelfs toegeven dat de reformatie, weleer door hunne kerkgenooten als een opstand tegen God zelf gesignaleerd, ten eenenmale noodzakelijk en rijk is geweest aan gezegende gevolgen, niet het minst voor de kerk zelve die het opkomend protestantisme met hare vloek en banbliksems vervolgde. Van hunne zijde toonen ook de Protestantsche auteurs zich meer geneigd om de zwakke zijde te erkennen van die beweging, waarin hun voorgangers nauwelijks iets anders konden zien dan een werk van den zijner kerk te hulp schietenden God zelven. Dat zijn goede voorteekenen. Wanneer wij nog een goed eind op dezen weg der onpartijdige beschouwing zijn voortgegaan, beleven wij het wellicht nog dat Roomschen en Protestanten over godsdienstige en kerkelijke aangelegenheden van gedachten kunnen wisselen zonder onophoudelijk misverstand, zonder voortdurende ergernis, zonder gestadigen angst van beide zijden, dat men door dieper op de zaak in te gaan, elkander persoonlijk vreemder en vijandiger zal worden. Hebben wij het eenmaal zoo ver gebracht, dan, het spreekt van zelf, zullen beide partijen er wel bij varen en elkander behulpzaam kunnen zijn tot verruiming van hun gezichteinder en dientengevolge tevens tot loutering van het humanistisch ideaal, aan welks verwezenlijking zij te zamen kunnen en willen arbeiden.

Om het aanbreken van dien schoonen dag te bespoedigen, is mij geen krachtiger middel bekend dan het wekken en versterken van den historischen zin bij jongen en ouden. Het zou naar het mij voorkomt geen schade zijn voor onzen tijd, indien het denkend en lezend publiek het deel van tijd en geestelijken arbeid, thans gewijd aan zoogenaamde philosophische levensbeschouwingen, liever wilde besteden aan de studie van het verledene en met name voor zoo ver uit dat verledene de groote maatschappelijke problemen van het heden kunnen worden toegelicht.

De hemel beware mij, dat ik de historie ten koste der phisophie zou verheffen. Wat zou de eene zonder de andere? Wat zouden wij, indien wij een van deze beiden, onverschillig welke, moesten prijsgeven? Maar dit zou ik wenschen, dat geen philosooph, al hadde hij over den geest en de werkkracht van eenen von Hartmann te beschikken, zich tot profeet op-

1 Zie b.v. Schmidt, Geschichte der Deutschen, V, S. 43. Nooit, verklaart deze, zou het zoo ver zijn gekomen, ‘wenn man nicht das niederträchtigste Geldinteresse mit der Sache verbunden hätte.’

wierp, om over de toekomst van het Christendom een oordeel uit te brengen, zonder vooraf al het licht verzameld te hebben dat de geschiedvorsching over dit onderwerp deed opgaan. De wijsgeer van den waren stempel zal zich wel wachten, om met lichtvaardigheid den staf te breken over een historisch verschijnsel, dat achttien eeuwen lang zulk eene plaats heeft ingenomen in de ontwikkelingsgeschiedenis der beschaafde menschheid. Hij zal niet rusten vóór hij het antwoord heeft gekregen op deze vragen:

vooreerst: hoe is het te verklaren, dat de naam Jezus Christus zulk een toovermacht op millioenen heeft geoefend; hoe is het toegegaan, dat de meest uiteenloopende levensbeschouwingen, de meest heterogeene stichtingen met het devies van dien naam zich hebben gedekt en getooid?

ten tweede: wat is de goede en gezonde kern, die al deze beschouwingen en stichtingen met elkander gemeen hebben? waar ligt het centrum van kracht, hetwelk aan die allen een zoo langdurig en veelvormig bestaan heeft gegeven?

ten derde: hoe kan de onthulling van dit geheimzinnig proces, hoe kan de blootlegging van dit verborgen levensbeginsel, hoe kan m.e.w. de verheldering en verdieping van het Christelijk zelfbewustzijn dienstbaar worden gemaakt aan de verbroedering, en dientengevolge aan den geestelijken wasdom van alle ernstig gezinden?

Met opzet bediende ik mij bij deze gelegenheid van den dubbelen naam Jezus Christus en niet van den enkelvoudigen ‘Jezus’ of ‘Jezus van Nazareth’ tot aanduiding van den stichter des Christendoms. De moderne kritiek heeft met voldoende klaarheid aangetoond dat de wording des Christendoms niet behoorlijk wordt verklaard door het ontwonderingsproces waaraan men de Evangelische verhalen heeft onderworpen. Langs den bloot negatieven weg der analytische kritiek komt men niet verder dan tot de overtuiging dat de Jezus des N.T., na van het wonderkleed beroofd te zijn, niet is een historische persoon dien wij kunnen plaatsen in het Palestina van de opvolgers van Herodes den Grooten, tenzij wij te gelijk met de wonderen nog menigen anderen trek van het Evangelische levensbeeld als onhistorisch hebben uitgewischt. En wat houden wij zoodoende over? Zeker geen historische persoonlijkheid waarvan wij, zonder ons zelven te misleiden, kunnen verklaren: Ziedaar de stichter van het Christendom, ziedaar de heros wiens geest de wereldgeschiedenis beheerscht, ziedaar ons aller Meester!

Neen, niet de man wiens geboorteplaats ons even onbekend is als de plek waar men hem ter ruste heeft gelegd, niet de Galileesche leeraar, wiens eigen woorden wij niet met onbetwistbare zekerheid van de hem in den mond gelegde kunnen onderscheiden, niet deze Jezus, van wien wij niet mogen zeggen dat hij in eigen persoon als Messias in de dagen van Pontius Pilatus is opgetreden, zonder hem daarmede tevens voor de oneindig verhevener taak van wereldhervormer ongeschikt en onbevoegd te hebben verklaard, neen, Jezus Christus, d.i. de innige vereeniging en ineensmelting van eene historische overlevering met een algemeen zedelijk religieus, humanistisch begrip; Jezus Christus, d.i. de langzaam en onder veel gisting en strijd in den aanvang der nieuwe tijdrekening tot stand gekomen verbinding van het edelste dat de semitische en Grieksch-Romeinsche geest als nieuw ideaal voor de toekomst wist te voorschijn te brengen, Jezus Christus, ja, dat is de naam dien wij met de schrijvers van het N.T. hebben vast te houden, als wij hulde willen brengen aan degenen wien de menschheid het Christelijk geloof en het Christelijk leven te danken heeft.

Bedrieg ik mij, of hebben wij met deze beschouwing het rechte standpunt gevonden, waarop wij ons te plaatsen hebben om het recht van bestaan en de betrekkelijke waarde van de verschillende in het Christendom vertegenwoordigde richtingen te erkennen? De kerk, die Jezus beleed, vereerde in hem dengene die was gekomen om den mensch vrij te maken, d.w.z. om hem in staat te stellen het erfdeel te aanvaarden, waarnaar alle geslachten met vurig verlangen zich hadden uitgestrekt. In Jezus vereerden zij den Christus; in den Christus den idealen mensch, wien de vromen en zieners van alle tijden in den geloove hadden aanschouwd. Wat zou ons beletten de schoonheid en de waarheid dezer gedachte volmondig te erkennen? Of was het misschien de inspanning, waarmede wij ons in de historischkritische vraagstukken, den man van Nazareth betreffende, verdiepten, die ons ongevoelig maakte voor de heerlijke gedachte in dat Christusgeloof uitgesproken? Zoo ja, dan is het hoog tijd van die eenzijdigheid, die ons partijdig maakte tegenover dat eerbiedwaardig geloof, terug te komen. Het afleggen dezer zwakheid zal ons te minder moeite kosten, naarmate wij er beter in slagen eensdeels ons streven van kerkelijk partijbelang te zuiveren, ten andere ons van de voorname minachting, waarmede velen kerk en Christendom bejegenen, zorgvuldig vrij te

houden. Niet door miskenning, alleen door waardeering van de kerk, van hare verdiensten in 't verledene en hare roeping voor 't heden, dienen wij de groote zaak, die slechts door vereeniging van aller krachten kan tot stand komen.

Worden wij, deze wenken opvolgende, ontrouw aan ons verleden, aan ons beginsel? Breken wij, zoo doende, af, wat wij tot nu toe hadden opgebouwd? Zullen wij den ondernomen kritischen arbeid tot ontdekking van den Jezus der historie laten varen, terwijl wij nog zoo ver van 't gezochte doel verwijderd zijn? Neen zeker, dat voorwaar nooit. Niet dien arbeid hebben wij op te geven, maar alleen de illusie, door ons omtrent de dadelijke vruchten van dien arbeid gekoesterd.

Laten wij den eerbiedwaardigen stoet van geleerden aan onzen geest voorbijgaan, aan wier hoofd Semler een eeuw geleden de eerste schreden zette op den met distelen en doornen bezaaiden weg van het zuiver kritisch onderzoek naar den oorsprong onzer N. Testamentische letterkunde; in wier midden de edele gestalte van een Ferdinand Christian Baur, omstuwd van den staf zijner begaafde medestrijders, boven alle anderen onze bewondering vraagt; zien wij op de schatten van arbeid en talent, die nog altoos dienstbaar worden gemaakt aan de ontcijfering van het groote raadsel, ons in de wordingsgeschiedenis onzer gewijde oorkonden voorgelegd, dan bekruipt ons allicht een gevoel van moedeloosheid; de twijfel bevangt ons of de verkregen uitkomsten wel in de gewenschte verhouding staan tot de colossale inspanning. Velen onzer hebben peinzensmoede zich aan deze ondankbare taak onttrokken, en zij, die den moed nog niet hebben opgegeven om het geheim dezer sphinx te doorgronden, zij loopen met den dag grooter gevaar, hun ijvervuur te zien uitdooven in de onverschilligheid dergenen, voor wie zij arbeiden. Is het vreemd, dat onder zulke omstandigheden de zich noemende geloovige wetenschap met meer fiducie zich verheft boven de moderne kritiek, nu de onmacht dezer laatste, om het antieke Christendom zonder de hulp van supranatureele factoren te verklaren, gebleken schijnt? Toch kan niemand onzer, die eenmaal aan de bron der gezonde consequente historische kritiek zijn dorst heeft gelaafd, wederom zijn toevlucht gaan zoeken bij het stilstaande water eener onzelfstandige, aan vreemde macht dienstbare wetenschap. Wat ons voor alle dingen te doen staat, het is dit, dat wij trachten volkomen te breken met onzen ouden mensch, die, terwijl hij

de waarde van elke godsdienstige beweging, van elk zedelijk motief toetst aan wat hij den Jezus der historie noemt, telkens en telkens weder ongedachtig wordt aan de wijze, waarop voor hem het beeld van dezen zoogenaamden historischen Jezus ontstond en zoo doende òf ontrouw wordt aan zijn eigen ideaal van humanisme, òf met zijn modern wetenschappelijk beginsel in strijd verkeert. Willen wij de rechte vruchten plukken van onze historische kennis des antieken Christendoms, vergeten wij dan nooit dat de oudste vorm waarin het Jezusgeloof als integreerend bestanddeel eener nieuwe religie optrad, eerst ontstond nadat de vrome verbeelding den menschelijken stichter eene goddelijke ideale gestalte had gegeven, en van den theocratischen koning den metaphysieken Godszoon, van den Hellenistischen Christos, den Chrestos, d.i. den absoluut goede had gemaakt. Al geven wij den moed niet op dat wij door voortgezette studie meer licht zullen zien opgaan over den vóórmythologischen tijd des Christendoms, wij moeten eerlijk en onpartijdig genoeg zijn om te erkennen, dat hetgeen tot dus verre door het historisch onderzoek werd verkregen, weinig bruikbaars opleverde voor een Jezus-beeld, geschikt om den populairen Godmenschelijken Christus te verdringen en te vervangen. Ook is mij niets bekend, wat zou aanduiden, dat het in deze van de wetenschap nog te wachten licht binnen kort groote veranderingen in het heerschend geloof en de openbare meening der eenvoudige christenmenschen zal te weeg brengen. Voorshands zijn nog altijd de resultaten der moderne kritiek op het stuk der Jezusbiographie te negatief, om in plastischen vorm voor de groote schare te kunnen worden vastgelegd en productief gemaakt. Dit is ook de reden waarom de moderne theologie tot heden toe meer kerkverwoestende dan kerkvormende kracht heeft geopenbaard. Haar goede, brave, vrome Jezus heeft te weinig consistentie en substantie. Zij zelve, de moderne richting, is nog te veel ingenomen met het behaalde succes in den strijd tegen den mythologischen Christus des N.T., nog te zeer vervuld van de illusie als konden zij met behulp van den ontdekten Jezus der historie de wordingsgeschiedenis des Christendoms reconstrueeren, dan dat zij nu reeds met de noodige opgewektheid hare krachten zou kunnen gaan verzamelen tot operaties, in eene nieuwe richting en met andere tactische middelen te ondernemen. Voorloopig moge zij zich troosten met de streelende gedachte, dat haar arbeid

niet te vergeefs zou zijn geweest, al ware het slechts wegens de verheldering der christelijke conscientie, door het historisch-kritische zuiveringsbad verkregen. Al moest zij ook afstand doen van den droom harer jeugd, die haar lang, te lang misschien, wonderen deed wachten van dengene, wien zij in naam der wetenschap het verrichten van wonderen had verboden; al moest zij ook radicaal breken met den waan, als zou de regeneratie der menschheid, wat het wezen der zaak betreft, aan een eenvoudigen mensch kunnen worden dank geweten: dezen roem mag men haar niet ontnemen, dat zij de schoonste, de liefelijkste, de heerlijkste gedachten, in de gewijde oorkonden des Christendoms verspreid, met ware piëteit samengelezen en van hare mythologische bijmengselen gezuiverd, heeft vereenigd in het beeld van Jezus van Nazareth, door haar geschetst en ontworpen. Dit beeld immers, moge 't dan ook niet alle trekken van Jezus Ben Jozef getrouwelijk teruggeven, het straalt door een glans, die, hoe betooverend ook, toch echt menschelijk mag heeten. Moge de inspiratie der moderne kritiek, met moderne fantasie verbonden, aau de creatie van dezen Jezustype niet vreemd zijn geweest, toch zou het ondankbaarheid zijn, te miskennen dat de studie van den antieken menschenzoon door den kunstenaar, die het te voorschijn riep, in geenen deele is verwaarloosd geworden.

En zoo zullen wij dan, rondom dit beeld geschaard, zonder ons historisch geweten geweld aan te doen, vol bewondering voor de hier vereenigde mannelijke kracht en vrouwelijke teederheid, voor de hier saamgemolten diepte en eenvoud, lijdzaamheid en gelukzaligheid, met vrome piëteit ons e c c e h o m o ! kunnen uitspreken als een gebed om stichting en sterking in den levensstrijd, een gebed, waarmede alle orthodoxen en liberalen, mits zij ernstig gestemd en van goeden wille zijn, kunnen instemmen, een gebed, waarop allen zonder onderscheid zeker kunnen zijn, verhooring te zullen vinden.

Amsterdam, Dec. 1879.
A.D. LOMAN.

Lilli.

Lilli's Bild geschichtlich entworfen von Graf Ferdinand Eckbrecht von Dürckheim. - 1879.

Zelden gaat een jaar voorbij, waarin de literatuur niet met een nieuwe bijdrage tot de kennis van het leven en de persoonlijkheid van Goethe wordt verrijkt. Telkens komen nog brieven van zijne hand aan het licht; een enkele maal wordt nog een klein gedicht ontdekt. Het is niet te ontkennen, dat daaronder veel is, wat zonder schade verborgen had kunnen blijven. De voornaamste familie-archieven, die vermoed kunnen worden geschriften van Goethe te bevatten, zijn reeds sinds lang zoo nauwkeurig doorzocht, dat daaruit waarschijnlijk niet vele nieuwe schatten aan den dag zullen komen. Of te Weimar nog veel belangrijks verborgen is, blijft twijfelachtig.

Maar omtrent de personen, die tot Goethe in nauwe betrekking hebben gestaan, kan nog veel aan het licht worden gebracht, dat ook voor de kennis van den grooten dichter van waarde is. Het onlangs verschenen geschrift van graaf Dürckheim, een aangehuwde kleinzoon van Lilli - de vrouw, die in hare jeugd een zoo groote plaats in zijn leven heeft ingenomen - is daarvan een bewijs. Het behoort tot het belangrijkste, wat de literatuur, die op Goethe betrekking heeft, in de laatste jaren heeft opgeleverd.

Reeds vroeger waren door een schoonzoon van Lilli's oudsten broeder belangrijke bijdragen geleverd, om haar beter te leeren kennen, dan uit de beschrijving van Goethe zelf in *Dichtung und Wahrheit* mogelijk is[1]. Maar die mededeelingen schijnen weinig de aandacht te hebben getrokken, waarschijnlijk omdat ze verscholen waren onder familiepapieren, niet van algemeen belang.

1 Das Puppenhaus, ein Erbstück aus der Gontard'schen Familie. Bruchstücke aus den Erinnerungen und Familie-Papieren eines Siebenzigers, zusammengestellt von Carl Jügel. - 1857.

Het geschrift van graaf Dürckheim geeft ons herinneringen aan Lilli, en, bovenal, brieven van hare hand, die van de hoogste waarde zijn. Door dit geschrift zijn we eerst in staat met meerdere zekerheid te onderscheiden, wat in de teekening, die Goethe heeft gegeven, waarheid, wat verdichting is, en het beeld van Lilli te ontwerpen.

Toen Goethe Lilli leerde kennen, was hij in zijn 27ste jaar. Hij had reeds een bewogen leven achter zich. Drie jaren waren verloopen, sinds de idyllische betrekking met Frederike Brion was afgebroken. De weemoed over de scheiding van Frederike was geweken voor een hartstochtelijke liefde tot Charlotte Buff. Aan Charlotte's nabijheid had hij zich onttrokken door Wetzlar te verlaten. Hij stond zijn vader terzijde bij zijn juridische praktijk. Maar die bezigheden namen slechts een klein deel van zijn tijd en zijn geest in bezit. Zijn eigenlijke wereld lag elders. In het voorjaar van 1773 had hij zijn Götz uitgegeven; in het najaar van 1774 was de Werther verschenen. Hij had er zijn romantisch lijden van de laatste jaren in uitgestort. Beide werken hadden zijn naam verbreid.

Hij was weder in een opgewekte, levenslustige stemming. De Werther was voor hem zelf ‘als een biecht geweest;’ hij voelde zich ‘tot een nieuw leven gerechtigd.’ In het volle besef van zijn kracht, beschouwde hij de wereld als ‘een stof, die hij moest vormen.’ Met hartstocht wierp hij zich in de verstrooiing van het gewone leven, en met enthousiasme greep hij de dichterlijke stoffen, die hij vond, aan.

De indruk zijner persoonlijkheid was overweldigend. Jacobi kon geen woorden vinden om dien indruk weer te geven. Hij schreef aan Wieland: Hoe meer ik over hem nadenk, des te meer zie ik de onmogelijkheid om hem, die Goethe niet gezien of gehoord heeft, een duidelijke beschrijving te geven van dit buitengewone schepsel Gods.

Het was natuurlijk, dat die levenslustige jongeling met zijn innemend voorkomen, zijn levendigen geest, als schrijver van den Werther met een romantischen nimbus omgeven, veel besproken werd en dat menige familie te Frankfort gelegenheid zocht hem in haar kring op te nemen.

Op een avond, - zoo luidt het verhaal van Goethe in *Dichtung und Wahrheit*, - bood een zijner vrienden aan hem aan

de familie Schönemann voor te stellen, bij wie een muziekpartij werd gegeven. Het was een der aanzienlijkste Frankforter familiën. Het gezin bestond uit de moeder, vier zonen en Lilli, de eenige dochter. De vader was vroeg gestorven. Lilli, eerst in haar zeventiende jaar, wordt beschreven als een blondine met een edel gevormd gelaat, een frissche kleur, groote, donkerblauwe, sprekende oogen, de uitdrukking van een levendigen geest en een zuivere, liefdevolle ziel. Het was een liefelijke verschijning, die alles aantrok wat in hare nabijheid kwam.

Toen Goethe, reeds laat op den avond, binnentrad, vond hij een talrijk gezelschap. Lilli zette zich juist neder om piano te spelen. Toen de sonate geëindigd was, naderde zij Goethe; zij begroetten elkander, maar zonder dat een gesprek kon volgen, want terstond begon een quartet. Toen het ten einde was, trad hij naar haar toe en zei haar hoe het hem verheugde, dat zijn eerste kennismaking hem terstond ook haar talent had doen kennen. Goethe gevoelde dat zij hem, terwijl zij vriendelijk antwoordde, aandachtig gadesloeg; hij liet het zich welgevallen, omdat het hem een zoo liefelijke gestalte onder de oogen bracht. Zij zagen elkander aan, - hij moest zich bekennen dat hij terstond een aantrekkingskracht voelde van de teederste soort. De talrijkheid van het gezelschap verbood dien avond een verdere ontmoeting; maar bij het afscheid wenschte de gastvrouw, dat zij hem spoedig zou weerzien, en het streelde hem te zien, dat de dochter daarmede instemde.

Met eenige tusschenpoozen herhaalde hij zijne bezoeken; vele gelukkige uren werden, somtijds in tegenwoordigheid der moeder, somtijds met Lilli alleen, doorgebracht. Hun betrekking was weldra zeer vertrouwelijk geworden. Lilli verhaalde hem de geschiedenis van haar jeugd; zij vertelde van hare opvoeding, van hare familiebetrekkingen en hare omgeving; alleen haar moeder bleef op een eerwaardig donkeren achtergrond. Openhartig erkende zij hare zwakke zijden; zij wist, dat ze ‘een zekere gaaf had om aan te trekken, maar verbonden met een neiging om weder los te laten.’ Zij bekende, dat zij ook aan Goethe die macht had beproefd, - maar gestraft was. Zij, die hem wilde aantrekken, was zelf aangetrokken en medegesleept.

Goethe verhaalt, hoe die bekentenissen, voortgekomen uit een zuiver, kinderlijk gemoed, hem aan Lilli verbonden. Herinneringen aan vroegere betrekkingen tot andere meisjes kwamen in hem op, maar deze scheen hem van een hoogere natuur.

Aan beide zijden was de gewoonte elkaar te zien een behoefte geworden. Hij kon niet meer buiten haar, zij niet buiten hem. Hij herkende zich zelf nauwelijks meer. Door Lilli wordt hij, die tot hiertoe los was van maatschappelijke vormen en banden, aan een speeltafel geboeid; om haar neemt hij deel aan feesten en concerten. Zij, die hij gewoon is in haar eenvoudige, huiselijke kleeding te zien, komt hem daar in een nieuwen glans tegemoet en toch met dezelfde liefelijkheid, dezelfde vriendelijkheid. Het is hetzelfde meisje, dat hem zoo eenvoudig haar levensgeschiedenis vertelde, in wier ziel hij zoo helder als in zijn eigen gemoed had gezien.

Te midden van het gewoel van die feesten bleef dezelfde aantrekkingskracht hen verbinden. ‘Uit iederen wederzijdschen blik, uit iederen lach sprak een ware, verborgen overeenstemming;’ het was een verbintenis, die zich ontwikkelde, natuurlijk en zonder bekentenis.

Toch was er een enkele dissonant. Goethe meende, dat ‘die gaaf om aan te trekken,’ die Lilli zelf hem had bekend, hier sterker uitkwam en hij kon zich niet ontveinzen dat de tegenwoordigheid van anderen hem niet geheel welkom was. Maar dat gevoel werd overheerscht door de vreugde waarmee hij zag, dat zij in die grootere kringen evenzeer paste als in den kleineren kring van het huiselijk leven.

De lente gaf gelegenheid tot afwisseling van genot. Te Offenbach, bij Frankort, woonden familiebetrekkingen van Lilli. Daar konden zij elkander vrijer ontmoeten. In een omgeving, wel niet geheel landelijk, maar toch verwijderd van het drukste stadsgewoel, aan den zacht voorbijstroomenden Main, waarop houtvlotten en marktschepen zich langzaam voortbewogen, als harmonische begeleiding van ‘teedere stemmingen,’ bij een helderen hemel, genoten zij elkanders nabijheid.

Goethe kon het niet meer verbergen, dat hij door Lilli werd beheerscht, en hij gunde haar gaarne dien triomf. ‘Hier overwonnen beiden, overwinnaar en overwonnene, en beiden verheugden zich met gelijken trots.’

Toch was het geen werkeloos leven. De huiselijke bezigheden werden door Lilli niet verzuimd; Goethe wijdde de vroege morgenuren aan zijn poëzie; de dag werd besteed aan de juridische praktijk. Zelfs lange tusschenpoozen van hun genot, door het praktische leven noodzakelijk, moesten zij zich getroosten. Maar des te grooter was het genot, als hij, na

zijn bezigheden, van Frankfort teruggekeerd, den avond met haar kon doorbrengen. Dan werd er muziek gemaakt; Goethe bracht vreemde of eigene poëzij; ‘het was een regen van muzikale en poëtische bloemen;’ ‘het was een schitterende tijd.’

Op een avond, - zoo verhaalt hij, - na, bij een helderen sterrenhemel, tot laat met Lilli te hebben gewandeld, kon hij zich niet weerhouden in de frissche koelte van den nacht alleen zijn wandeling te hervatten, zich overgevende aan zijn gedachten en zijn blijde verwachtingen. Hij zette zich neder op een bank in de volkomenste stilte van den nacht, om zich alleen te wijden aan zich zelf en aan haar. De stilte begon gestoord te worden door het wroeten van gedierte onder den grond. Hij vervolgde zijn wandeling, zette zich wederom neder en sliep in. Hij was in een toestand tusschen droomen en waken. ‘De nacht was hem gelijk aan den dag; het licht des daags kon niet helderder schijnen dan het licht der liefde en de nacht werd door haar glans tot den heldersten dag.’ Toen hij ontwaakte was de morgenschemering reeds begonnen. Sachsenhausen lag tegenover hem; lichte nevels duidden den loop der rivier aan. Daar wachtte hij, tot de zon opging en de streek tegenover hem bescheen. ‘Het was de plek, waar hij de geliefde zou weerzien. Langzaam keerde hij terug in het paradijs, dat haar, de nog slapende, omgaf.’

Maar ook aan teleurstellingen ontbrak het niet; - teleurstellingen, wier oorzaak een ernstige, dreigende beteekenis had. De wederzijdsche betrekkingen waren koel gestemd tegenover de innige verhouding van Goethe en Lilli en moedigden hun omgang niet aan. Zoo werd menige ontworpen ontmoeting verijdeld. Een dier teleurstellingen is uitvoerig door Goethe verhaald. Lilli zou naar Offenbach komen om een feest ter harer eere bij te wonen. Zij zou op den middag tegenwoordig zijn. Den avond tevoren komt Lilli's broeder aan Goethe de boodschap overbrengen, dat zij onmogelijk reeds 's middags op het feest kon zijn en eerst 's avonds zou komen. Goethe is een oogenblik ontstemd, maar besluit terstond de teleurstelling tot een feest te maken. In den nacht schrijft hij een drama: ‘Sie kommt nicht!’, waarin aan ieder van het gezelschap te Offenbach een karakteristieke plaats werd gegeven. Hij zond het naar Offenbach, en vond 's middags allen door zijn stuk in de opgewektste stemming gebracht. Des avonds verscheen Lilli en was verbaasd, in plaats van teleurgestelden, een vroolijk gezelschap te vinden. Alles werd haar verteld en uitgelegd. En

zij,.... ‘zij bedankte op haar lieve manier, zooals *zij* alleen het kon.’

Goethe gevoelde, dat een zoo onbepaalde verhouding tot Lilli niet kon voortduren; want, hoe innig hunne betrekking ook was, het was geen erkende verloving. Beiden gevoelden, dat die toestand iets pijnlijks had, ofschoon zij het tegen elkaar niet uitspraken. Aan beide zijden bestond een gelijk vertrouwen en de volle overtuiging, dat een scheiding onmogelijk was. Goethe trachtte de mogelijkheid van een beslissing te verhaasten door zich steeds meer aan praktische zaken te wijden. Een vriendin van Lilli's moeder, door Goethe ook met zijn ouders in kennis gebracht, kwam tusschen beide en onderhandelde met de wederzijdsche betrekkingen. Zij wist de bezwaren te overwinnen. Op een avond kwam zij bij Goethe en Lilli, en bracht de toestemming der ouders. ‘Geeft elkander de hand,’ riep zij op een pathetisch gebiedenden toon. Goethe ‘reikte Lilli de hand; zij legde de hare, wel niet aarzelend, maar toch langzaam in de zijne. Na een diep ademhalen, vielen zij elkander innig bewogen in de armen.’

Maar met die beslissing was het toppunt hunner betrekking bereikt. Goethe verzekert wel, dat zijn verloving zijne betrekking tot Lilli inniger en dieper maakte; dat ze niet alleen meer de schoone, bevallige Lilli voor hem was, maar dat hij de diepte van hare persoonlijkheid, hare waardigheid, hare betrouwbaarheid in alles, meer begon te waardeeren, - maar, hij spreekt toch van een krisis. Zijn middelen om aan Lilli, als vrouw, uitwendig geluk te verzekeren, begonnen hem onvoldoende voor te komen. Het scheen vast te staan, dat zij bij Goethe's ouders zouden inwonen. Hij begon zich af te vragen, of Lilli zich in die omgeving niet misplaatst zou gevoelen? Zij zou hare gewone levenswijze in zijn ouderlijk huis niet kunnen voortzetten. Was het niet te eenvoudig voor haar, die aan weelde gewend was? Had hij zelf niet ondervonden, dat hij, om Lilli in haar kring te volgen, zijn eigen levenswijze, zijn kleeding had moeten veranderen? Het bleek daarbij, dat de toestemming der betrekkingen aan beide zijden meer onderwerping dan ingenomenheid was geweest. De verloving had tusschen zijn ouders en Lilli's betrekkingen geen toenadering teweeggebracht. Het verschil van geloofsbelijdenis en gewoonten was een scheidsmuur gebleven. Hij begon een onrust te gevoelen, die hem tot alle ernstige bezigheid ongeschikt maakte. Hij wenschte een proef

te nemen.... ‘of hij Lilli kon missen.’ In dien toestand was een aanbod van zijn vrienden Stolberg, om een reis naar Zwitserland te maken, hem welkom.

En hoe was het afscheid van Lilli? Met eenige toespeling op zijn vertrek, maar zonder afscheid ging hij op reis. ‘Zij was mij’, verzekert hij, ‘zoo in het hart geworteld, dat ik eigenlijk in het geheel niet geloofde, dat ik mij van haar verwijderde.’

Aan afwisseling op zijn tocht ontbrak het niet. In Karlsruhe ontmoette hij den hertog van Weimar, in Zurich vond hij Lavater. De Zwitsersche natuur, die hij voor het eerst zag, trof hem diep. Maar de proef, ‘of hij Lilli kon missen,’ leidde niet tot een beslissing. Te Emmendingen, in Baden, bezocht hij zijn zuster. Ook hier werd hij met bezwaren tegen een huwelijk met Lilli bestormd; ook zijn zuster meende, dat het hard was een meisje uit een leven, vol afwisseling, te rukken en over te brengen in een eenvoudig gezin, bij een praktische, huiselijke moeder en een welmeenenden, maar stroeven vader. Ernstig beval zij hem aan, ja *beval* zij, de betrekking af te breken. Hij moest bekennen, dat zij hem overtuigd had, maar beloven kon hij niets. Hij verliet haar ‘met een raadselachtig gevoel in het hart.’

Maar temidden van de afleiding van zijn reis, blijft Lilli hem vervullen. In de kerk te Einsiedeln ziet hij een smaakvolle kroon, die een koningin van den voortijd had kunnen dragen. Hij verzocht ze in de hand te mogen nemen en het was hem alsof hij ze Lilli op de blonde, glanzende lokken moest drukken, haar voor den spiegel plaatsen en hare vreugde bespieden over zich zelf en over de vreugde die zij verspreidde. Zij is nog zijn geluk en zijn kommer. Terwijl hij van de hoogte het uitzicht op het meer van Zurich geniet, roept hij haar toe:

> Wenn ich, liebe Lilli, dich nicht liebte,
> Welche Wonne gäb mir dieser Blick!
> Und doch, wenn ich, Lilli, dich nicht liebte,
> Fänd' ich hier und fänd' ich dort mein Glück?

De herinnering aan haar schuift zich telkens tusschen zijn oog en de natuur, die hij wil genieten. Zijn gulden droomen komen terug; hij moet zich dwingen tot het genot van het tegenwoordige en zich herinneren: ook *hier* is liefde en leven!

Op den 22sten Juni heeft hij met zijn vrienden den St. Gotthard bereikt. Zij nemen hun intrek in het klooster. De

avond wordt doorgebracht in onderhoudend gesprek met den prior, half priester, half koopman. Hij verhaalt van het levendige verkeer, dat het vervoer van goederen tusschen Italië en Duitschland teweegbrengt en wekt den lust naar het Zuiden op. Den volgenden morgen, terwijl Goethe zich heeft nedergezet aan het voetpad, dat naar Italië voert, om, ‘op de wijze der dilettanten te teekenen, wat niet te teekenen is,’ komt een zijner reisgezellen hem overvallen met het voorstel om over de Alpen te gaan. Het plan is verleidelijk. De weelderige, zuidelijke natuur, na de kale rotsen van den St. Gotthard, de Boromëische eilanden, lokken uit de verte, maar tot een zoo plotseling besluit ontbreekt hem de moed. Hij laat zijn vrienden alles gereed maken voor de afreis, om dan te beslissen.

Het was de verjaardag van Lilli. Een gouden medaillon dat zij, in de gelukkigste uren hunner verbintenis, hem had geschonken, hing nog aan het koord, waaraan zij het had omgehangen. Hij nam het in de hand en kuste het. ‘Dat wat zoolang hem had geboeid, wat zijn leven had vervuld, bleef hem ook nu het onmisbaarste.’ Hij keerde zich af van Italië en begon de terugreis.

In Frankfort teruggekeerd, was hij opnieuw in tweestrijd. In zijn afwezigheid had men getracht Lilli te overreden, dat het oogenblik gekomen was om hare betrekking met hem af te breken, nu hij zelf door zijn willekeurig vertrek een wenk scheen gegeven te hebben. Ook zijn zuster ging voort in haar brieven steeds krachtiger op een scheiding aan te dringen. Zij sloeg een toon aan die ze wist dat zijn hartstocht moest verkoelen. Zij schreef hem: kunt gij dan een huwelijk niet vermijden, zoo moet gij het *dragen*; zulke dingen moet men *dulden*, maar niet *kiezen*.

Goethe en Lilli vermeden elkaar alleen te ontmoeten. Het was een ‘teere verhouding, waarbij zij wederzijds elkaar ontzagen.’ Goethe moest bekennen, dat in haar bijzijn al zijn hoop en zijn wenschen herleefden; er waren oogenblikken, dat de vroegere dagen schenen terug te keeren, maar ze verdwenen als het weerlicht aan den hemel. Lilli wilde groote offers brengen. Zij had aan anderen gezegd, dat zij bereid zou zijn met Goethe naar Amerika te gaan, om zich aan de bezwaren hunner omgeving te onttrekken. Maar hem was het te veel dat offer aan te nemen.

Eindelijk kwam het tot een ontknooping. De Frankforter mis was de aanleiding, dat talrijke handelsvrienden en vreemden

zich in het huis van Lilli's moeder vereenigden. Reeds vroeger was hem de herinnering aan Lilli's openhartige bekentenis onaangenaam geweest, dat zij er behagen in had gehad menigeen, vooral de vreemden, die haar huis bezochten, aan te trekken, maar hunne verbintenis had dat verleden doen vergeten. Op eenmaal stond die herinnering weder levendig en kwellend voor hem. Lilli was opnieuw het middelpunt van het gezelschap en ‘niemand wilde zijn aandeel aan de beminnelijke dochter opgeven.’ De jongeren, zonder onbescheiden te zijn, verschenen toch als goede bekenden; onder de ouderen waren er, die zich gedroegen, alsof zij haar wilden winnen en aanspraken grondden op hun gevestigd bestaan. Maar onverdragelijk waren hem de oude heeren, ‘die zelfs hun handen niet in toom hielden’ en een kus verlangden, die niet werd geweigerd. En dan werden buitenpartijen en vaartochten, bals en avondwandelingen opgehaald en ‘alles, wat ijverzucht in het hart van den troosteloozen minnaar kon opwekken.’ Het scheen hem, alsof hij slechts voor een tijd de gelukkige was geweest, die allen had overschaduwd. Toch moet hij erkennen dat zij bij dat alles natuurlijk bleef en de welvoegelijkheid niet vergat, en hij voegt er bij: ‘Te midden van dat gewoel, verzuimde zij toch ook den vriend niet en als zij zich tot hem wendde, wist ze met een enkel woord iets teeders te zeggen, zooals het met hun toestand overeenkwam.’

Die dagen waren beslissend. Goethe gevoelde, dat het tijd was, dat hij Frankfort verliet. Een voorstel van den hertog Karl August om naar Weimar te komen, kwam hem te hulp. Nogmaals moest hij eenige dagen van spanning doorleven. Hij was tot de reis gereed en had overal afscheid genomen, maar het rijtuig, dat hem zou afhalen, verscheen niet. Zijn vader meende, dat hij het slachtoffer van misleiding was. Gedurende acht dagen sloot hij zich over dag in zijn kamer op en zocht afleiding in het werken aan zijn Egmont. Maar 's avonds doolde hij, in zijn mantel gehuld, door de straten van Frankfort. Hij kon zich niet weerhouden nog eenmaal langs het huis van Lilli te gaan. Zij woonde gelijkvloers. Hij ging tot dicht bij de ramen; de gordijnen waren neergelaten. Hij hoorde Lilli bij de piano zingen; het was het lied: ‘Warum ziehst du mich unwiderstehlich,’ dat hij, nauwelijks een jaar geleden, voor haar had gedicht. Hij boog zich naar het venster en hoorde ieder woord. Het scheen hem, dat zij met meer uitdrukking

dan ooit tevoren zong. Aan de schaduw op de gordijnen zag hij dat ze was opgestaan en in de kamer op en neder ging.

Slechts zijn vast voornemen, verzekert hij, om Lilli niet langer door zijn tegenwoordigheid te pijnigen, en de beschamende voorstelling, welk een indruk het zou maken, indien hij op nieuw verscheen, konden hem doen besluiten niet terug te komen van zijn plan, om de stad te verlaten.

Toen het verblijf te Weimar verijdeld scheen, besloot hij naar Italië te reizen en ging naar Heidelberg op weg. Daar bleek het, dat de uitnoodiging van Karl August volkomen ernst was.

In het begin van November 1775 was hij te Weimar gevestigd en begon hij een nieuw leven, vol verstrooiing, maar ook van ernstige werkzaamheid in verschillende richtingen.

De schildering, die wij gaven, van Goethe's betrekking tot Lilli, is de samenvatting van het verhaal, dat, verspreid en telkens afgebroken, in *Dichtung und Wahrheit* voorkomt. Hoe fijn de bijzonderheden ook zijn geteekend, de duidelijkheid van het geheel laat veel te wenschen over. Het beeld van Lilli blijft nevelachtig en het wordt niet helder, aan welke oorzaak het allermeest is toe te schrijven, dat een betrekking, die zoo innig was en zoo vol poëzij, werd verbroken.

Bij de beschrijving van de wisseling van zijn stemmingen, van zijn wankelen en zijn besluiteloosheid, stelt Goethe telkens op den voorgrond de bezwaren van zijn ouders en zijn zuster, de tegenwerking van Lilli's betrekkingen en zijn eigen vrees, dat hem de middelen zouden ontbreken om haar de weelde te verschaffen, waaraan zij in haar ouderlijk huis gewoon was. Hij stelt het voor, alsof *dat* de hoofdoorzaken waren, die, ondanks de onweerstaanbare aantrekkingskracht, die zij altijd op nieuw uitoefende, hem telkens wederom van haar verwijderden.

Maar daarnaast wijst hij herhaaldelijk op oorzaken, in Lilli's karakter gelegen. Hij kent haar alles toe, wat een jong meisje aanlokkelijk kan maken; het bevallige en beminnelijke in haar wordt telkens in allerlei trekken geteekend; naast den eenvoud, prijst hij de degelijkheid van haar karakter; naast hare vroolijke natuur, hare vrouwelijke waardigheid, die nimmer duldde, dat de grenzen van het welvoegelijke een oogenblik werden overschreden; hij erkent hare talenten; maar

gedurig wordt toch in het oog vallend die ‘neiging om aan te trekken en wederom los te laten’ vermeld. Reeds bij hunne eerste ontmoetingen erkent Lilli zelf dien trek in haar karakter; maar de wijze, waarop zij die bekentenis doet, verhoogt nog hare aantrekkelijkheid in zijn oog. Op de winterfeesten, waar hij haar in een grooten kring van menschen ontmoet, meent hij die eigenschap sterker te ontdekken; evenwel, ook nu nog ziet hij daarin eigenlijk een voortreffelijkheid te meer, omdat zij hem een bewijs is, hoe gemakkelijk Lilli zich ook in *die* wereld beweegt; maar die ‘aantrekkingskracht’ is het toch, die ten slotte tot de beslissende scheiding leidt en aan het einde van zijn verhaal klaagt Goethe over de schoone kinderen, die, als afstammelingen van Pandora, de benijdenswaardige gaaf bezitten om te betooveren en, half met bewustheid, half zonder het te willen, een tal van bewonderaars weten te lokken, totdat ze eindelijk, evenals de ‘*Zauberlehrling*’, zelf schrikken voor de schaar van vereerders, die zij om zich hebben verzameld. Wel voegt hij, telkens als hij Lilli een verwijt schijnt te doen, er een verzachtende opmerking aan toe; wel is hij, in zijn eigen verhaal, de ijverzuchtige en lokt hij de vraag uit, welke aanspraken op Lilli hij, na al zijn wankelen, nog kon doen gelden, maar toch wil hij den indruk opwekken, dat *zij* de tragische ontknooping hunner verbintenis veroorzaakte.

De meeste biografen van Goethe hebben, bij de behandeling van deze periode van zijn leven, geheel de voorstelling gevolgd, die hij in *Dichtung und Wahrheit* geeft, zonder gebruik te maken van andere bronnen of zonder er genoeg beteekenis aan te hechten. In hun ijver om Goethe te verheerlijken, geven zij de schaduwen, die hij op het beeld van Lilli laat vallen, zelfs zoo donker mogelijk weer; en, evenals het gebroken levensgeluk van Frederike Brion wordt vergeten, bij de glorie, dat ‘een straal van zijn dichterlijken geest op haar is gevallen’, zoo wordt ook het geluk van Lilli geroemd, aan wie ‘het lot had beschoren, dat zij de loopbaan van zijn genie voor een korten tijd mocht volgen en dat zij door zijn poëzij onsterfelijk voortleeft.’

Lewes[1] beschouwt Lilli als een coquette, wier behaagzucht Goethe's hartstocht beurtelings opwekte en verkoelde. Ze is

1 Lewes, ‘Life of Goethe.’

een onnadenkend kind, dat met haar ‘onbarmhartige schoonheid’ en door de bewustheid van haar macht hem een oogenblik wist te boeien, maar zijn hart niet kon treffen; een meisje, waaraan Goethe zich voor een korten tijd hechtte, meer omdat liefde een behoefte was van zijn natnur, dan omdat zij de vrouw was, die hem gelukkig kon maken.

Stahr[1] beschrijft haar als een jonge, betooverende blondine, vroeg in al de kleine kunsten van een beminnelijke behaagzucht geoefend, die met haar natuurlijkheid en haar kinderlijken eenvoud de bewustheid van hare aantrekkelijkheid verbindt, en optreedt met het zelfvertrouwen van een vrouw, die gewoon is zich in de wereld te bewegen. Ze heeft een goed karakter, zo is vrij van de sentimentaliteit van die dagen, maar ze is een coquet meisje, meer schitterend dan diep, en door haar vroolijke wuftheid slechts te meer betooverend.

Het merkwaardigst is het oordeel van Herman Grimm[2]. Lilli is, volgens hem, ‘een goed, openhartig, jong ding, een kleine coquette, die, als een groote dame, voor Goethe stond.’ Zij weet zijn ijverzucht op te wekken, laat hem smachten, weet hem wederom te bevredigen en op nieuw tot vertwijfeling te brengen. Hij vindt het jammerlijk om te zien, hoe het arme meisje ‘met haar paar kunsten’, ten slotte zelf overwonnen, den man, dien ze liefheeft, tracht in te nemen. Al haar eigenschappen bepalen zich tot een zekere taaiheid, waarmee ze Goethe vasthoudt. In haar is niets van de zachte ziel van Frederike Brion, die door de scheiding van Goethe doodelijk werd gewond, niets van Lotte's voor alle indrukken open gemoed. Nadat ze eens haar woord heeft gegeven, toont ze een ‘solide burgerlijke aanhankelijkheid, die zich misschien voor trouw kan uitgeven;’ maar over het verlies van Goethe was ze spoedig getroost. Toen hij, op een der laatste avonden vóór zijn vertrek uit Frankfort, hoorde, dat het meisje, dat hij pas had verlaten, voor een onverschillig gezelschap *zijn* lied zong, toen kon hij zich overtuigen, hoe weinig haar het afscheid kostte; hij kon zich zelf overreden, dat, ofschoon *hij* haar had verlaten, *zij* het eigenlijk was, die *hem* verliet en daarin de beste rechtvaardiging vinden van hetgeen hij deed!

1 Adolf Stahr, ‘Goethe's Frauengestalten.’
2 Herman Grimm, ‘Goethe, Vorlesungen, gehalten an der Universität zu Berlin.’

Slechts door enkelen, zooals Schaefer en Bernays, in hunne levensbeschrijvingen van Goethe, wordt Lilli juister beoordeeld.

Bij de voorstellingen van Lewes, Stahr, Grimm en anderen, die louter als een phantastisch uitwerken van enkele trekken in de teekening van Goethe moeten beschouwd worden, en voor een deel zelfs in zijn verhaal hoegenaamd geen grond hebben, wordt aan *Dichtung und Wahrheit*, als bron voor de geschiedenis, een waarde toegekend, die het niet kon bezitten, en die Goethe zelf er niet aan toekende. Toen hij deze periode van zijn leven beschreef, lag ze reeds minstens veertig jaren achter hem. Volkomen nauwkeurigheid is dus moeielijk te verwachten. Het is ook buiten twijfel, dat hij in sommige gedeelten van zijn verhaal zich in de feiten vergist heeft.

En, terwijl aan *Dichtung und Wahrheit* te veel beteekenis wordt gehecht, wordt uit zijn gedichten, die toch het meest onmiddellijk zijn stemmingen uitdrukken, te weinig afgeleid.

Uit enkele verzen, die hij in de dagen zijner liefde tot Lilli schreef, spreekt een hart, dat, door uiterlijke bekoorlijkheden betooverd, onwillig wordt vastgehouden, maar zich toch gedurig overwonnen moet verklaren. Die stemming kan worden gevonden in het bekende gedicht:

Warum ziehst du mich unwiderstehlich
Ach in jene Pracht?
War ich guter Junge nicht so selig
In der öden Nacht?

Heimlich in mein Zimmerchen verschlossen,
Lag im Mondenschein,
Ganz von seinem Schauerlicht umflossen,
Und ich dämmert' ein;

Träumte da von vollen goldnen Stunden
Ungemischter Lust,
Hatte ganz dein liebes Bild empfunden
Tief in meiner Brust.

Bin ich's noch, den du bei so viel Lichtern
An dem Spietisch hältst?
Oft so unerträglichen Gesichtern
Gegenüber stellst?

Reizender ist mir des Frühlings Blüthe
Nun nicht auf der Flur;
Wo du, Engel, bist, ist Lieb' und Güte,
Wo die bist, Natur.

Dezelfde stemming kan men lezen in de verzen:

Herz, mein Herz, was soll das geben?
Was bedränget dich so sehr?
Welch ein fremdes neues Leben!
Ich erkenne dich nicht mehr.
Weg is alles was du liebtest,
Weg warum du dich betrübtest,
Weg dein Fleisz und deine Ruh -
Ach wie kamst du nur dazu!

Fesselt dich die Jugendblüthe,
Diese liebliche Gestalt,
Dieser Blick voll Treu und Güte
Mit unendlicher Gewalt?
Will ich rasch mich ihr eutziehen,
Mich ermannen, ihr entfliehen,
Führet mich im Augenblick
Ach mein Weg zu ihr zurück.

Und an diesem Zauberfädechen,
Das sich nicht zerreiszen läszt,
Hält das liebe lose Mädchen
Mich so wider Willen fest;
Musz in ihrem Zauberkreise
Leben nun auf ihre Weise.
Die Verändrung ach wie gross!
Liebe! Liebe! lass mich los!

Maar dat de tweestrijd in Goethe bleef voortduren, en dat Lilli zijn gedachten bleef vervullen, ook toen de scheiding beslist was, blijkt uit de gedichten, waarin hij de telkens oprijzende herinnering aan haar heeft uitgedrukt. Op een tocht, dien hij kort nadat hij zich te Weimar had gevestigd, door Thüringen deed, klaagde hij, terwijl ‘zijn verleden, zijn liefde, zijn lotgevallen voor zijn geest oprezen’:

Holde Lilli, warst so lang
  All mein Lust und all mein Sang,
Bist ach! nun all mein Schmerz und doch
  All mein Sang bist du noch!

Met een gevoel van bitterheid, maar dat terstond wederom voor een zachtere stemming wijkt, roept hij haar toe:

Gehab dich wohl bei den hundert Lichtern,
Die dich umglänzen
Und all den Gesichtern
Die dich umschwänzen
Und umkredenzen!
Findst doch nur wahre Freud' und Ruh'
Bei Seelen grad und treu, wie Du.

Toen hij in het begin van 1776 zijn *Stella* aan Lilli toezond, schreef hij als opdracht:

Im holden Thal, auf schneebedeckten Höhen
War stets dein Bild mir nah,
Ich sah's um mich in lichten Wolken wehen,
Im Herzen war mir's da!

Empfinde hier, wie mit allmächt'gem Triebe
Ein Herz das Andre zieht
Und dass vergebens Liebe
Vor Liebe flieht!

In het ‘Jägers Abendlied’, dat in dienzelfden tijd is geschreven, klinkt dezelfde weemoedige toon:

Im Felde schleich' ich still und wild,
Gespannt mein Feuerrohr;
Da schwebt so leicht dein liebes Bild,
Dein süsses Bild mir vor.

Und wandelst jetzt wohl still und mild
Durch Feld und liebes Thal,
Und ach, mein schnell verrauschend Bild
Stellt sich dir's nicht einmal?

Des Menschen, der die Welt durchstreift
Voll Unmuth und Verdrusz,
Nach Osten und nach Westen schweift,
Weil er dich lassen musz.

Mir ist es, denk' ich nur an dich,
Als in den Mond zu sehn;
Ein stiller Friede kommt auf mich,
Weisz nicht wie mir geschehn.

Door hen, die Lilli voorstellen als een vluchtige verschijning in Goethe's leven, die slechts de oppervlakte van zijn ziel heeft aangeraakt, wordt bovendien te weinig gehecht aan hetgeen hij zelf heeft getuigd, nadat zijn verbintenis met haar reeds tot een ver verleden behoorde. Toen, twee jaren vóór zijn dood, een jeugdige kleindochter van Lilli, bij een kort verblijf te Weimar, al zijn oude herinneringen opwekte, en het hem was, alsof hij haar wederom in ‘hare liefelijkheid en al hare levendigheid voor zich zag staan’, alsof hij ‘op nieuw het geluk van haar nabijheid gevoelde,’ getuigde hij aan een zijner vertrouwdste vrienden: ‘zij was inderdaad de eerste, die ik diep en waarlijk heb liefgehad. Ook kan ik zeggen, dat zij de laatste is geweest; want alle kleine genegenheden, die ik in het vervolg van mijn leven heb gevoeld, waren, met die eerste vergeleken, slechts licht en oppervlakkig.’ En bij de verzekering, dat hij het gedeelte van zijn levensbeschrijving, waarin het verhaal zijner betrekking tot Lilli voorkomt, reeds vroeger zou hebben uitgegeven, als kieschheid jegens haar hem niet had weerhouden, voegde hij: ‘Ik zou er trotsch op geweest zijn het aan de wereld te zeggen, hoe zeer ik haar heb liefgehad; en ik geloof, dat zij zich niet zou geschaamd hebben te erkennen, dat mijn liefde weerklank vond.’ - ‘De bezwaren, die ons scheidden, waren eigenlijk niet onoverkomelijk, - en toch ging zij voor mij verloren.’

Zij, die tot het einde van zijn leven zoo diepe herinneringen achterliet, kan het onbeteekenende meisje niet geweest zijn, dat vele zijner biografen ons teekenen.

Wil men een verklaring van de tegenstrijdigheid, die er bestaat tusschen zijn piëteit voor Lilli en zijn verhaal in *Dichtung und Wahrheit*, men kan vermoeden, dat het egoïsme, waarvan niemand zijn karakter kan vrijpleiten, hem ook hier heeft misleid en dat hij enkele schaduwzijden van Lilli zoo sterk op den voorgrond heeft geplaatst, om het, niet alleen tegenover anderen, maar ook tegenover zich zelf, te verdedigen, dat hij een verbintenis, die zooveel geluk beloofde, verbrak.

Maar behalve dat alles zijn er voor de geschiedenis van deze periode van Goethe's leven gegevens van beslissend gewicht, die naast zijn eigen levensbeschrijving moeten gelegd worden en bewijzen, hoe noodig het is *Dichtung und Wahrheit*

aan te vullen. Het zijn de merkwaardige brieven die hij, in de dagen toen hij zich aan Lilli had verbonden, aan Auguste Stolberg - de zuster van de vrienden, waarmee hij de reis naar Zwitserland maakte - schreef. Aan haar, die hij nooit had gezien, die hij alleen uit de beschrijving harer broeders kon kennen, en die hij ook later nooit heeft ontmoet, schreef hij de vertrouwelijkste en hartstochtelijkste brieven. ‘Gij vraagt of ik gelukkig ben?’ schrijft hij haar. ‘Ja, ik ben het, en als ik het niet ben, dan leeft althans al het diepe gevoel van vreugde en smart in mij.’ Aan haar beschrijft hij de twee zielen, die in hem wonen. Wanneer gij u een Goethe kunt voorstellen, die, in gegalloneerden rok en ook verder, van het hoofd tot de voeten uitgedost, te midden van de ijdele pracht van lichtkronen en lustres door een paar schoone oogen aan een speeltafel wordt geboeid; die, in afwisselende verstrooiing, van een partij naar het concert, en vandaar naar het bal wordt gedreven en met lichtzinnige belangstelling aan een aardige blondine het hof maakt, - dan hebt gij den tegenwoordigen vastenavond-Goethe voor u.

‘Maar nu is er nog een andere Goethe, in zijn grauwe frak en losse kleeding, die in de milde Februarilucht reeds de lente voelt, wien nu weldra zijn geliefde, wijde wereld weder opengaat, die, altijd met zich zelf bezig, strevend en werkend, de onschuldige gevoelens van zijn jongelingsjaren in kleine gedichten, de krachtige kruiden van het leven in drama's tracht weer te geven;..... die rechts noch links vraagt, wat er van hem gezegd wordt, omdat hij, werkende, altijd een trap hooger stijgt, omdat hij geen ideaal met een enkelen sprong zoekt te bereiken, maar, strijdend en spelend, tracht zijn gevoel tot talent te ontwikkelen. Dat is hij, wien *Gij* niet uit de gedachten komt, die op eenmaal in den vroegen morgen de roeping voelt om aan u te schrijven, wiens grootste gelukzaligheid het is, met de beste menschen van zijn tijd te leven’.

Hij maakt Auguste Stolberg deelgenoot van zijn onrust, als hij haar, omstreeks den tijd, waarin zijn verloving met Lilli beslist werd, schrijft: ‘Ik ben op het land bij zeer goede menschen, - in afwachting - lieve Auguste, God weet het, ik ben een arme jongen.... Blijf gij mij toegenegen.... Ik wenschte, ik kon op uw arm rusten, in uw oog vrede vinden.... Wanneer ik nu geen drama's schreef, ging ik te gronde.’ - In het voorgevoel van naderend verdriet roept hij haar toe: ‘o, gij edele

ziel, laat mij niet los in den tijd van rampspoed, die komen kan, als ik u en allen, die mij lief zijn, zou willen ontvluchten.' - Toch roept hij, in dienzelfden tijd, met verrukking aan Lilli denkende, uit: 'Ja, ze was schoon als een engel. En hoe veel beter nog is zij dan schoon.' - Na zijn Zwitsersche reis, toen zijn verbintenis met haar ten einde ging, stortte hij telkens zijn hart uit aan zijn onzichtbare vertrouwde. Hij klaagt haar: 'Ik moet nog veel worden rondgejaagd, - en dan een oogenblik aan uw hart! - Ik heb mij zoo dikwijls bedrogen in het vrouwelijk geslacht!' - Te Offenbach schrijft hij haar op Lilli's kamer een brief, die de getrouwe afdruk is van al de indrukken, die door zijn hoofd dwarrelen: 'O, dat ik alles kon zeggen, hier in de kamer van het meisje, dat mij ongelukkig maakt zonder haar schuld, - met de ziel van een engel, wier vroolijke dagen ik benevel'....

'Hier stroomt de Main, daartegenover ligt Bergen op een heuvel achter korenveld; - gij hebt wel gehoord van den slag bij Bergen; links ligt Frankfort, dat nu voor mij zoo leeg is, alsof het met bezemen gekeerd is; rechts aardige dorpen.... En hier op de tafel een zakdoek;.... dààr hangen de laarzen van het lieve meisje. NB. Wij gaan van daag rijden. Hier ligt een japon, dààr hangt een horologe.... Ik hoor hare stem.... zij zegt, dat ik mag blijven; zij wil zich hiernaast aankleeden. Lilli was verwonderd mij hier te vinden; men had mij gezocht. Zij vroeg aan wie ik schreef. Ik heb het haar gezegd. Adieu!'....

Die brief heeft tot onderschrift: '*De onrustige*.'

Weinige dagen later schrijft hij wederom opgetogen aan Lavater: 'Gisteren reden wij.... Gij hadt de engel in haar rijcostuum te paard moeten zien!' Een maand later, kort vóór het beslissende afscheid van Lilli, openbaart hij aan Auguste Stolberg dag aan dag zijn wisselende stemmingen. 'Vandaag ben ik rustig, maar dan ligt meestal een adder in het gras. Hoor mij, ik heb altijd een voorgevoel dat *gij* mij zult redden uit diepen nood; geen ander vrouwelijk wezen kan het ook als gij.' En twee dagen daarna: 'Ik ga naar Offenbach, om Lilli heden avond niet in de comedie en morgen niet op het concert te zien.' Wederom twee dagen later is hij rustiger gestemd en schrijft haar: 'Ik heb een onbewolkten, frisschen morgen gehad Zal mijn hart eindelijk eens met waarachtig genot en ware smart de zaligheid ondervinden, die aan menschen kan gegund worden, en niet altijd op de golven van de verbeelding

en van overspannen zinnelijkheid naar den hemel en van den hemel naar de hel worden gedreven.' En aan den avond van dien dag: 'Lilli heden na het eten, - in de comedie gezien. Ik heb geen woord met haar kunnen spreken; - heb het ook niet gedaan! Was ik er van af! En toch beef ik voor het oogenblik dat zij mij onverschillig zou worden en ik geen hoop meer zou hebben. Maar ik blijf mijn eigen hart volgen en laat het gaan.' - Den volgenden morgen: 'Ik laat mij drijven en houd slechts het roer, om niet te stranden. Maar ik *ben* gestrand; ik kan van het meisje niet af; dezen morgen voel ik mijn hart weer gunstig voor haar gestemd. - Ik ga toch naar het bal, ter wille van een lief schepsel.... Lilli gaat niet.' - Den dag daarna zet hij zijn bericht voort. 'Ik was op het bal tot heden morgen zes uren; slechts twee menuetten gedanst; een lief meisje, dat hoestte, gezelschap gehouden. - Als ik u mijn tegenwoordige betrekking tot meer lieve en edele vrouwelijke zielen kon meedeelen! als ik u levendig!.... Neen, wanneer ik het kon, zou ik het niet wagen; gij hieldt het niet uit; ik ook niet.... Ik heb tot één uur geslapen, heb gegeten, een en ander afgedaan, mij aangekleed, gewandeld, ben in de comedie geweest. Zeven woorden met Lilli gesproken.'

Bij de beoordeeling van deze brieven moet zeker de overspannen, sentimenteele toon van dien tijd niet worden vergeten. Zoo alleen wordt het verklaarbaar, hoe Goethe op die wijze kon schrijven aan een vrouw, die hij alleen uit haar brieven en door mededeelingen van anderen kon kennen. Maar ze openbaren ons tevens wat onder de oppervlakte, die in *Dichtung und Wahrheit* zichtbaar is, verscholen lag en brengen stemmingen aan het licht, die zijn eigen levensbeschrijving nauwelijks doet vermoeden. Door die brieven wordt ons zijne verhouding tot Lilli duidelijk en wordt het waarschijnlijk, dat de oorzaak der afwisseling van nevelen en zonneschijn niet in de eerste plaats bij haar is te zoeken. Het is natuurlijk dat Lilli, ondanks hare begaafdheden, door hare jeugd en het verschil harer ontwikkeling, niet altijd in staat was Goethe te verstaan. Dat heeft hij waarschijnlijk bedoeld, toen hij in een brief aan Auguste Stolberg zich zelf afvroeg: 'Is het geen overmatige trots te verlangen, dat het meisje u geheel begrijpt.' Maar hij liet er

terstond op volgen: ‘Begrijp ik haar misschien ook niet, en is zij, terwijl ze anders is dan ik, niet misschien beter.’ Het is mogelijk dat Lilli, met haar betooverende macht, zonder het te willen, haar aantrekkingskracht ook op anderen dan Goethe heeft uitgeoefend; het kan zijn, dat zij tegenover hem, dien zij innig liefhad, maar wiens hart zoo geneigd was telkens te ontvluchten, een enkele maal tot de diplomatie der liefde haar toevlucht heeft genomen. Maar Goethe, die zelfs onwillig was zich aan haar zachtsten dwang te onderwerpen en haar kleine wenschen omtrent zijn wellicht al te phantastische kleeding, als een beperking van zijn vrijheid beschouwde; die zóó weinig onverdeeld aan haar toebehoorde; die, onrustig en onbevredigd, op haar kamer hartstochtelijke brieven schreef aan een vriendin zijner verbeelding, die zóó spoedig de proef nam of hij haar kon missen, - Goethe had voorzeker geen recht tot verwijten. Wij kunnen ons levendig voorstellen, hoe hij haar nu eens met zijn hartstochtelijkheid, dan weder met zijn koelheid zal hebben gekweld en weerloos zal hebben gemaakt tegenover de betoogen van hare moeder, dat hij, ondanks zijn verheven geest en zijn schitterende eigenschappen, niet de man was, om haar duurzaam gelukkig te maken[1].

De grond van al zijn onrust en besluiteloosheid, de hoofdoorzaak waarom zijn verbintenis met Lilli werd verbroken, lag in hem zelf. Hij was nog in zijn *Sturm* en *Drangperiode*; hij had nog nauwelijks de Werther-periode achter zich; zijn geest was nog in een gistenden toestand. Het kon niet anders of in de wereld, waarin zijn jonge, dichterlijke ziel zich bewoog, moesten bekoorlijke meisjes het onmisbaarste element zijn. In de warme, somtijds zwoele atmosfeer van zijn gemoed stonden alle neigingen in korten tijd in bloei; maar het waren bloesems, die even spoedig verwelkten. Geen vrouw, zelfs de volmaaktste niet, had, indien ooit, hem *toen* blijvend aan zich kunnen verbinden. De woorden in Clavigo: ‘Trouwen! trouwen! juist dan als het leven eerst recht in gang komt; zich vestigen, zich bekrimpen, als men nog de helft van zijn weg niet heeft afgelegd’ - die woorden bevatten den eigenlijken zin van de praktische overleggingen en bezwaren, die hij in *Dichtung und Wahrheit* beschrijft.

Hoe weinig de gisting van zijn geest nog had uitgewerkt,

1 Jügel, t.a.p., blz. 330.

bewijst zijn bruisend leven in de eerste jaren van zijn verblijf te Weimar. Hij zelf heeft in een brief aan zijn moeder dien toestand beschreven en erkend, hoeveel hem, toen hij zijn vaderstad verliet, nog ontbrak en welke verandering hij nog ondergaan moest, eer hij tot rust kon komen.

Wanneer wij Goethe's verhaal in *Dichtung und Wahrheit*, zijn gedichten, zijn brieven en gesprekken, die op Lilli betrekking hebben, vergelijken en tot een geheel vereenigen, dan wordt het mogelijk ons een heldere voorstelling van hunne betrekking te vormen. Die voorstelling nu wordt volkomen bevestigd door de belangrijke berichten van den schrijver van *'Lilli's Bild.'* Hij geeft ons met groote nauwgezetheid de mededeelingen, die de dochter van Lilli hem omtrent de verbintenis harer moeder met Goethe heeft gedaan.

In de gedenkschriften van Goethe, - zoo sprak zij, - die mijne moeder gelukkig nooit heeft gekend, want ze zouden haar pijnlijk hebben verrast, komen verschillende onnauwkeurigheden voor, die op de edele gestalte van Lilli min of meer een schaduw van wuftheid en coquetterie moeten werpen, waarvan hare eenvoudige en oprechte natuur altijd vrij is geweest.

Dat aantrekkelijk karakter was de waarheid en de natuur zelve en geen verwijt is minder gegrond, dan dat zij als het ware gespeeld heeft met den hartstocht van den grooten dichter, om zijn ijverzucht op te wekken en meer te hebben toegegeven aan de begeerte om te schitteren dan aan den drang van haar hart.

Goethe laat in enkele woorden, die in de beschrijving van zijn hartstochtelijke liefde voor Lilli hier en daar voorkomen, met zekere handigheid doorschemeren, dat zijn jonge bruid een zekere natuurlijke behaagzucht had en dat zij die in een oogenblik van openhartigheid zelf naïf had bekend. Men kan niet beter, dan Goethe gedaan heeft, een coquet meisje schilderen, zonder haar evenwel een al te sterk verwijt te doen. Zijn woorden, lang na den dood mijner moeder geschreven, hebben volkomen valsche voorstellingen over haar verbreid; allen, die haar gekend hebben, hebben geglimlacht toen zij ze lazen.

De waarheid is, dat mijne moeder Goethe liefhad met al de kracht van haar heerlijke ziel en met die bewondering, vol enthusiasme, die zij voor alles, wat edel en verheven is, koesterde; maar,

daar de liefde verblindt, heeft zij lang in Goethe alleen zijn genie, zijn beminnelijke eigenschappen en zijn gehechtheid aan haar gezien. Zijn ijverzueht, de ontstemming, die daarvan gedurig het gevolg was, zijn bizarre afkeer van maatschappelijke vormen, de oogenblikken zelfs, waarin hij alle zelfbeheersching vergat, verdroeg zij met het geduld van een engel, en door verdubbeling van hare beminnelijke voorkomendheid, gelukte het haar den dwang te verzachten, dien hij in een kring, die de zijne niet was, gevoelde.

Maar zij kon, om hem te bevredigen, zich niet van de wereld afzonderen of zich onttrekken aan de eischen, die haar als eenige dochter van een huis, waar het ontvangen van gasten als een plicht werd beschouwd, waren opgelegd.

Die kleine onaangenaamheden, waarboven zij zich nooit geheel wist te verheffen, of die hij zelfs niet met philosofische kalmte wist op te vatten, werkten weldra terug op zijn omgeving, die toch reeds niet gunstig voor zijn verbintenis met Lilli was gestemd. Zijne geheele familie begon samen te spannen tegen zijne plannen en ze langzaam te ondermijnen. De familie van mijne moeder, die vijandige gezindheid ziende, en zich op den duur de zonderlinge eigenaardigheden van den grooten man niet kunnende verklaren, werd zijn grillen moede, en deed van hare zijde alle pogingen om een vereeniging te verbreken, die zoo weinig met de belangen en den smaak der betrekkingen aan beide zijden overeenkwam en die bovendien de waarborgen van wederzijdsch geluk, waarop men in den beginne gehoopt had, niet scheen te geven.

Alles vereenigde zich dus om twee wezens te scheiden, die elkaar oprecht lief hadden en die voor elkander schenen geschapen; *zij* alleen bleven standvastig en worstelden tegen al de bezwaren, die hun meer en meer in den weg stonden. Goethe evenwel was de eerste die begon te wankelen. Zijn geheele verhaal schildert zijn verlegenheid, zijn ontstemdheid, den angst, die hem beklemde. Hoe verrukkelijk het voorwerp van zijn liefde hem ook scheen, en, ofschoon onweerstaanbaar aangetrokken, toch verwijderde hij zich, gedreven door de vrees om zich voor altijd te binden.

In dezen toestand, zoo pijnlijk voor beiden, klemde Lilli zich met zeldzame volharding aan haar ideaal, om met Goethe vereenigd te worden, vast, en toen reeds de breuk tusschen de twee familiën was beslist, toen Goethe zelf ontmoedigd

scheen, putte hij nieuwe krachten en nieuwe hoop uit den vasten en tegelijk zoo zachten blik van haar, die hij vurig liefhad.

Om eindelijk die standvastigheid, die iedere beproeving doorstond, te breken, bereidde men mijne moeder langzamerhand op een naderende scheiding voor en openbaarde haar ten slotte de vroegere betrekking van Goethe tot Frederike Brion.

Het was de laatste slag, die werd toegebracht, niet aan hare liefde, want die overleefde haar smart, maar aan haar moed om langer weerstand te bieden aan den wil van hare betrekkingen.

Zij onderwierp zich met dezelfde zielskracht, waarmee zij hare liefde had verdedigd, maar die onderwerping werd gevolgd door een smart, waarvan God alleen de diepte kende.

Beiden waren gelijkelijk te beklagen, gelijk beiden al ons medelijden verdienen. Beiden hebben zwaar geleden, toen de band werd verscheurd, dien een oprechte liefde had vastgehecht en dien een vijandig lot verbrak op het oogenblik, waarop zij het toppunt van hun geluk schenen te bereiken.

Had Goethe een minder gewrongen en een meer waar verhaal gegeven, *Dichtung und Wahrheit* zou niets van zijn aantrekkelijkheid hebben verloren en de onsterfelijke dichter zou zijn roem verhoogd hebben, wanneer hij edelmoedig een van de grootste fouten van zijn jeugd had bekend. Zijn eigenliefde heeft gemeend de ware reden der scheiding zwevend en onzeker te moeten laten. Aan het geheele verhaal, evenals aan zijn lange aarzeling om het openbaar te maken, is te bespeuren, dat hij geen uitweg wist te vinden uit de moeilijkheid, waarin hij zich gebracht had, door niet de geheele, waarheid te zeggen.

Zóó luidt het eenvoudig verhaal van Lilli's dochter. Het stemt bijna volkomen overeen met de voorstelling omtrent haar en hare verbintenis met Goethe, die wij ons, op grond van de andere bronnen, die wij bezitten, kunnen vormen. Beiden steunen en versterken elkaar.

Dat oordeel over Lilli wordt bovendien bevestigd door haar later leven.

Ook over die latere jaren verspreidt het geschrift van haar kleinzoon een helder licht. Vooral de brieven, die het bevat, en waarin zij onwillekeurig zich zelve teekent. stellen ons in staat haar te waardeeren. Wij leeren haar kennen als een vrouw, die niet alleen aan hare betrekking tot Goethe hare be-

teekenis ontleent, maar ook op zichzelve, als een verschijning van groote aantrekkelijkheid, verdient in de herinnering voort te leven.

Na de scheiding van Goethe volgden voor Lilli drie jaren van velerlei lijden. Haar moeder trachtte met voorbarigen ijver de leegte, die het verlies van Goethe in haar hart had achtergelaten, aan te vullen en wenschte een verbintenis met een jongen man uit een aanzienlijke Straatsburger familie, die om zijn innemend karakter in alle Frankforter kringen gaarne werd gezien, en Lilli schijnt niet geheel ongevoelig voor die begeerte van haar moeder te zijn geweest. Zij was in den toestand van een meisje, dat, na het onder gaan van een ideaal, dat zij met haar geheele ziel heeft omvat, zonder veel weerstand, maar evenzeer zonder hartstocht, zich overgeeft aan hetgeen anderen voor haar wenschen. De man, dien haar moeder als schoonzoon wenschte, en wien een voorspoedige loopbaan geopend scheen, verliet Frankfort met de hoop op een vereeniging met Lilli. Maar tegenspoed in zijn zaken brachten hem in een diepe zwaarmoedigheid. Hij verdween, zonder dat het aan zijn betrekkingen gelukte zijn verblijf te ontdekken. Eerst lang daarna vernam men, dat hij in Amerika eenzaam was gestorven.

Terwijl Lilli's moeder zich verweet, dat zij zich te veel door haar eigen wenschen had laten leiden en zich door den schijn van gunstige uiterlijke omstandigheden had laten verblinden, moest die gebeurtenis ook op Lilli op nieuw een treurigen indruk maken. En bij de pijnlijke indrukken, die haar fijn voelend gemoed ondervond, voegde zich lichamelijk lijden. Hare gezondheid was geschokt en gaf een tijd lang groote bezorgdheid.

Langzaam keerde, met haar krachten, haar levenslust en hare vatbaarheid voor nieuw geluk terug. Een man, in de meeste opzichten een tegenstelling van Goethe, won, eerst haar vertrouwen, en toen hare liefde. In 1778 verloofde zij zich met Bernard Friedrich von Türckheim. Hij wordt ons beschreven als een man van een hooge gestalte, een waardig voorkomen, een open, edel gelaat, als een kalme persoonlijkheid, in wien ernst en mildheid vereenigd waren. Ofschoon geen schitterende geest, blijkt hij uit de buitengewone achting, die hij in Straatsburg, zijn woonplaats, en in den geheelen Elzas genoot en uit de gewichtige betrekkingen, die hem, in de moeielijkste omstandigheden, werden opgedragen, een man van

beteekenis geweest te zijn. Met dien man is zij 39 jaren gelukkig gehuwd geweest. Het was een verbintenis, zonder den dichterlijken glans en wellicht zonder den hartstocht harer liefde voor Goethe, maar duurzaam en tegen velerlei beproeving bestand.

De tien eerste jaren van haar huwelijk waren de voorspoedigste van haar leven. Von Türckheim stond aan het hoofd van een belangrijke handelszaak. Lilli was niet alleen de ijverige, praktische vrouw, die hare huishouding eenvoudig inrichtte en zorgvuldig bestuurde, zij was ook een gastvrouw, die haar huis tot een der aantrekkelijkste kringen van Straatsburg wist te maken, waarin de aanzienlijksten en de besten uit hare omgeving zich gaarne vereenigden. Voor hare kinderen was zij een trouwe moeder. De nauwgezetheid, waarmee zij hunne opvoeding leidde, blijkt uit een brief van Lavater. Zij had hem, naar het schijnt, geraadpleegd over een gouverneur en daarbij al de hooge eischen opgesomd, die zij aan den leermeester van haar kinderen stelde. Lavater, wiens vriendschap een legaat was, dat Goethe haar had nagelaten, antwoordde: ‘Gij zijt een voortreffelijke moeder - maar wie kan voor uwe voortreffelijkheid bestaan? Wist ik iemand, die juist zóó is, als uw wijze, moederlijke brief verlangt!’ Hij roept haar toe: ‘zoek geen bovennatuurlijk mensch onder zoovele nauwelijks menschelijke menschen!’ en geeft den raad: ‘vorder van uw kinderen en van de onderwijzers zoo *weinig* mogelijk, maar dat weinige *volkomen*.’

Toch schijnen die eerste jaren niet altijd onbewolkt te zijn geweest. Lavater schreef haar in 1784 in zijn eigenaardigen, weekelijken stijl: ‘De hand, die deze regels schrijft, zou zoo gaarne nu en dan een traan van het zachte oog van de edele, lieve Türckheim afdrogen en hare ontmoedigd nederzinkende hand vatten met de broederlijke herinnering, dat het een eer is te dulden, het onveranderlijke aanbiddend, in iederen nacht wachtend op den nimmer uitblijvenden morgen, werkend en door ontbering zich verheffend tot genieten.’ Een vriend van Lavater schrijft haar, met een herinnering aan ‘onvergetelijke uren in hare nabijheid doorgebracht,’ dat ‘zijn ziel vol is van de innigste deelneming in haar toestand en haar droefgeestigheid die hem beangstigt,’ en hij vermaant haar op te merken, ‘hoe iedere tegenspoed nieuwe krachten wekt, een moed en een opgeruimdheid geeft, die een leven van jeugdige vroolijkheid en phantasie ver overtreft.’

De groote Fransche omwenteling was een keerpunt in den voorspoed van het gelukkig gezin. In den Elzas drong de revolutionaire geest wel langzamer door dan in de overige deelen van Frankrijk, maar ook Straatsburg begon zijn invloed te ondervinden. Een oproer, van Parijs uit aangestookt, barstte los; het raadhuis werd bestormd en geplunderd. Het maatschappelijk leven onderging ook hier een groote verandering; het verschil van staatkundige richting verwekte onderling wantrouwen; ieder beperkte zijn omgang zooveel mogelijk tot zijne naaste betrekkingen.

Men trachtte, naar het schijnt, Lilli met aandrang over te halen Straatsburg te verlaten en zich naar Duitschland terug te trekken. Zij was er niet toe te bewegen en vast besloten ‘in het lot van haar man te deelen, hoe ongelukkig het ook mocht worden’. ‘Er zijn omstandigheden in het leven’, - schreef zij, - ‘waarin plichtgevoel de overwinning moet behalen op alle andere overwegingen en waarin men alle kleinmoedigheid moet onderdrukken. Toch zal ik het niet verbergen, dat ik somtijds al mijn kracht noodig heb, om te blijven gelooven dat een liefderijke hand ons geleidt. Zij hoopte ‘alles van Gods goedheid, veel van de goedheid der burgerij en nog meer van de rechtschapenheid van haar man’.

Het beste deel van de bevolking van Straatsburg dacht zooals zij. Türckheim, een aanhanger der partij, die er niet aan wanhoopte om Frankrijk zonder revolutie te hervormen tot een constitutioneele monarchie, werd tot verschillende gewichtige openbare betrekkingen geroepen. De leiding van alle inrichtingen van weldadigheid werd hem opgedragen; weldra werd hij tot maire benoemd. Hij onttrok zich niet aan de zware taak, om, terwijl nieuwe oproeren dreigden, het bestuur der stad te aanvaarden. ‘Het leven van den mensch’, - zoo schreef hij aan een vriendin, - ‘is slechts een droom en wij zijn het ons zelf schuldig, er zooveel mogelijk toe bij te dragen, dat wij eenmaal met een goed geweten ontwaken. Ik ben opgewekt en getroost, neem mijn ambt met ingenomenheid waar en voel mij volkomen rustig onder de bescherming van den ouden God, dien ik mij nog niet heb laten wegphilosofeeren, hoeveel pogingen daartoe tegenwoordig ook gedaan worden.’

Intusschen was de revolutie te Parijs tot een nieuwe uitbarsting gekomen. In den zomer van 1792 hadden de Duitsche legers, door een groot aantal emigranten versterkt, den oorlog

tegen Frankrijk begonnen. Het Pruisische leger trok langs den Moezel met de verwachting weldra als redder van het koningschap zijn intocht in Parijs te houden. Het had aanvankelijk voorspoed. Eerst werd een kleine grens-vesting, daarna Verdun genomen. Die gebeurtenis kon voedsel geven aan de verdenking, door Danton uitgesproken, dat in de hoofdstad royalisten met het vijandelijk leger in betrekking stonden en werd de aanleiding tot een der bloedigste tooneelen uit de Fransche revolutie, - de moorden van den 2^{den} September.

Onder den eersten indruk van de tijdingen uit Parijs gaf Lilli aan een harer broeders bericht van de gebeurtenis. Wij zijn, - schreef zij, - allen diep ter neer geslagen door de nieuwe rampen in de hoofdstad en treuren over de barbaarschheid van onze medeburgers. De wreedheden, welke begaan werden, zijn nauwelijks geloofelijk en men ijst bij de verhalen, die ons worden overgebracht. De moordenaars hebben zich aan alle mogelijke buitensporigheden overgegeven en in hun woestheid alleen de uiterlijke gedaante van menschen behouden.... Wie weet welk een einde zij voor den Koning hadden weggelegd!.... Ik vraag geen wraak, maar rechtvaardigheid aan den God dien ik aanbid.

Hetgeen haar troostte, was de waardige houding van Türckheim, die te Straatsburg zelf als rustbewaarder dienst deed. Gij zoudt er niet weinig genoegen in gehad hebben, - zoo vervolgde zij aan haar broeder, - mijn man als schildwacht op zijn post te zien. Ik wilde hem bezoeken of uit de verte zien, maar kon geen toegang krijgen. Het verrukt mij den moed en de gelijkmatigheid van humeur te zien, waarmee hij bereid is zich te leenen tot alles, wat van hem kan geëischt worden. Gij kent zijn bereidvaardigheid; hij is altijd de vriend der burgerij geweest en *zijn* patriotisme bestaat in de begeerte om haar geluk te bevorderen. De werkkring, waarin hij geplaatst is, maakt hem volkomen gelukkig en vergoedt al het verdriet, dat de nationale rampen hem veroorzaken.

Wat de Elzas tot hiertoe van de revolutie had gezien, was slechts een voorspel; weinige maanden na de moorden te Parijs was hare macht ook te Straatsburg gevestigd.

Den dag vóór de onthoofding van Lodewijk XVI verschenen commissarissen van de Nationale Conventie met de opdracht om het stedelijk bestuur van zijn ‘aristocratische’ bestanddeelen te zuiveren. Türckheim werd afgezet als maire der stad;

hij werd tevens ‘verdacht’ verklaard en op 20 mijlen van Straatsburg verbannen. Hij trok zich met zijn gezin terug naar een dorpje in Lotharingen, waar hij een landgoed bezat. Toen hij het eenmaal waagde naar Straatsburg terug te keeren, om zijn stervende moeder te zien, werd hij gevangen genomen. Na drie weken, die Lilli in angstige onzekerheid omtrent zijn lot moest doorbrengen, werd hij vrijgelaten en keerde hij naar zijn schuilplaats terug. Ook hier was hij werkzaam en stond het bestuur van het dorp met zijn raad terzijde: na korten tijd genoot zijn gezin de achting van de landelijke bevolking.

Na een verblijf van acht maanden werd zijn rust gestoord. Op een morgen bracht de maire hem een mededeeling van het *Comité du salut public*, onder voorgeven dat de inhoud hem niet duidelijk was, maar met de bedoeling hem in de gelegenheid te stellen zich te redden: die mededeeling bevatte het bevel om hem gevangen te nemen en naar Straatsburg te voeren. Het was niet twijfelachtig dat het bevel de voorbode van zijn doodvonnis was. Hij nam afscheid van Lilli en zijn kinderen en ontvluchtte door de tuinen van het dorp, terwijl de klok werd geluid en de ‘patriotten’ samen riep om het bevel tot zijn gevangenneming te hooren voorlezen.

Als houthakker verkleed, gelukte het hem, door de voorposten van het Fransche leger heen, het Duitsche grondgebied te bereiken. Hier was zijn eerste zorg maatregelen te nemen voor de redding van Lilli en zijn kinderen. Aan een bode droeg hij op haar deze woorden over te brengen: ‘de weg naar Saarbrücken is vrij; komt!’ Drie dagen na de vlucht van Türckheim stond de onbekende bode voor haar met een schuchter, geheimzinnig gelaat en bracht haar de raadselachtige woorden over Op hare vragen om opheldering, herhaalde hij slechts zijn korte boodschap en drong aan op een haastig vertrek. Zij was in de moeielijkste onzekerheid. Kon zij den onbekenden man vertrouwen? Of werd haar slechts een strik gespannen om haar te doen vluchten en aan die vlucht een voorwendsel te ontleenen om haar man, als een vijand van het vaderland, te veroordeelen? Zij besloot met haar vijf kinderen, vergezeld van hun gouverneur, op weg te gaan.

Dag en nacht liep zij voort met gewonde voeten, onder een brandende zon, strijdend met honger en dorst, een harer kinderen op den rug dragend, een ander met moeite voorttrekkend,

nu eens door opgeruimde scherts of een belofte, dan weer door een ernstige vermaning hen tot voortgaan aanmoedigend.

In de nabijheid van Saarbrücken werd haar gezegd, dat alleen landlieden, die levensmiddelen hadden te brengen, in de stad werden toegelaten. Als boerin verkleed, met een mand op het hoofd, gelukte het haar, terwijl zij de ruwheden van Fransche soldaten moest afweren, Saarbrücken te bereiken. De gouverneur met de drie overige kinderen sloeg, om opzien te vermijden, een anderen weg in.

In het eerste dorp voorbij de stad vereenigden zij zich weder. Eindelijk konden zij veilig in een herberg inkeeren. Hier werd hunne redding verzekerd. Door haar gelaat, hare manieren en door de gesprekken harer kinderen als een vluchtende verraden, verhaalde zij aan een Pruisisch officier, die met haar aan dezelfde tafel zat, het doel van haar tocht. In hem vond zij een bekende van hare familie en een beschermer; hij deed alles om haar tocht te bespoedigen en stelde haar in staat in een rijtuig haar reis te vervolgen. Nog in latere jaren stond het een harer zonen levendig voor den geest, hoe Lilli, in de landelijke kleeding nog liefelijker van voorkomen, afgemat door inspanning, met haar zoontje in den arm insliep, en, ontwakende, met een zachten lach van welgevallen, de kinderen, die tegenover haar zaten, aanzag en beurtelings aan haar hart drukte.

Na een reis van eenige dagen bereikte zij Mannheim; daar zag zij haar echtgenoot weer. Met hem ging zij naar Frankfort, waar zij, door de vrienden en vriendinnen van haar jeugd hartelijk ontvangen en gastvrij opgenomen, verkwikkende dagen doorbracht.

Maar dat geluk kon niet lang duren. Het kostte haar veel zich daaraan te ontwennen en wederom ‘een nieuw vaderland op te zoeken, ver van hare vrienden en verwanten’, - maar de nood dwong naar een verblijf om te zien, waar een zuinig leven mogelijk was. Zij kozen Erlangen. Lilli voelde zich hier tevreden, maar zij kon niet besluiten zich veel onder de menschen te bewegen of zich een kring te vormen. Het lag op dit oogenblik ‘niet in haar levensplan’ en het was bovendien ‘in strijd met haar karakter, zich op den voorgrond te stellen en spoedig betrekkingen aan te knoopen’; zij was verheugd, dat ze stil en huiselijk kon voortleven.

Uit haar brieven blijkt, hoe zij de politieke gebeurtenissen

in Frankrijk opvatte; het was de opvatting van een kalm oordeel, de indruk van een harmonische ziel, aristocratisch in den edelen zin van het woord. Over de stemming, die zij in Erlangen, waar vele emigranten woonden, vond, schreef zij aan haar broeder: Onbegrijpelijker wordt het mij iederen dag dat in Duitschland de sympathie voor Frankrijk zoo groot en de dorst naar nieuwigheden zoo onverzadelijk is. In Neurenberg schijnt men de Conventie te zijn toegedaan; ook hier heeft zij aanhangers en vereerders; voorzichtigheid is daarom een hoofdvereischte in den omgang. Maar in het algemeen is men tamelijk rechtvaardig in zijn oordeel. Fransche emigranten mag men niet. Hun toon en beginselen mishagen de meesten. Gelukkig stelt men ons niet op één lijn met hen; ook zien wij niemand van hen, omdat ze werkelijk met te veel aanmatiging optreden.

Bij al de zorgen voor de haren, had ze nog een warm hart voor anderen. Zij had vernomen dat een jonge landgenoot te vroeg naar Straatsburg wilde terugkeeren. Terstond schreef ze aan haar broeder: O, ik bid en bezweer u, spaar geen toespraak, overtuig hem, als het mogelijk is, dat zijn vader door zijn terugkomst niet gelukkiger, maar misschien voor altijd ongelukkig zal zijn. O, mocht het u gelukken den vurigen, geen listen vermoedenden jongen man te bewegen den weg van het verstand en niet dien van misleiden hartstocht in te slaan; mocht het hem duidelijk worden dat ons arm vaderland aan de heerschappij van eerzuchtige menschen is ten prooi geworden en dat de goeden slechts kunnen treuren.

Na een verblijf van een jaar werd het mogelijk aan een terugkeer naar Frankrijk te denken. Robespierre was gevallen en met zijn dood was de macht van het schrikbewind gebroken. Het vertrouwen en de moed van den middelstand, die naar rust en orde verlangde, begon te herleven. Türckheim werd dringend uitgenoodigd naar Straatsburg terug te keeren. In den zomer van 1795 besloot hij tot de terugreis. In een harer brieven beschrijft Lilli levendig haar tweestrijd of ze haren man zou volgen of te Erlangen blijven. Aanvankelijk had zij besloten met hem te gaan en hare kinderen achter te laten. Maar reeds dat voornemen verwekte een heimwee, dat de uitvoering onmogelijk maakte. Mijn hart werd bestormd, schreef zij; ik moest toegeven; maar ik ondervind nu het smartelijke van de scheiding van mijn besten en innigsten vriend, want alleen door hem leef en geniet ik en hem alleen heb ik een

gelukkig, werkzaam leven te danken. Na weinige weken evenwel kon ook zij naar Frankrijk terugkeeren.

Voor Türckheim begon een periode van nieuwe werkzaamheid. Zijn zaken hadden stilgestaan, zijn fortuin had veel geleden; maar het gelukte hem den bloei van zijn huis te herstellen. Lilli stond hem door haar spaarzaamheid, en zelfs door haar hulp, daarbij trouw terzijde; door haar werd het hem mogelijk gemaakt zich opnieuw aan de openbare belangen te wijden. Zij hadden hun vroeger huis betrokken; de kring, hunner oude bekenden verzamelde zich weder om hen.

In 1800 kocht Türckheim, in de eerste plaats met het oog op Lilli, een klein landgoed te Krautergersheim, in de vlakte tusschen den Rijn en de Vogezen, waar zij de zomermaanden kon doorbrengen, Daar vond hare ‘bedrijvigheid vol gratie’ een werkkring. Op haar lossen, opgeruimden toon beschrijft zij aan hare kinderen, in welken vervallen toestand zij haar huis had gevonden, maar hoe ze alles met een tooverstaf had veranderd, *Oberbauinspector* was geworden, en met eigen hand de kamers behangende, metende, bevelende en toezicht houdende, in veertien dagen de orde had hersteld. Zij had daarbij de voldoening uit de hartelijke ontvangst der bevolking, ofschoon katholiek, te ontdekken, hoe groot de achting was, die haar man in den geheelen Elzas genoot.

Toen hare zonen volwassen waren en zich in verschillende richtingen verspreidden, bleef zij met hen in een levendige briefwisseling. In die brieven aan hare kinderen komt de persoonlijkheid van Lilli het duidelijkst uit. Ze teekenen haar niet alleen als een liefdevolle moeder, maar ook als een vrouw van geest en levenservaring, die hare kinderen, met eerbiediging hunner zelfstandigheid, wist te leiden en, in de meest verschillende omstandigheden, den zin voor het ideale in hen levendig wist te houden.

Een harer brieven verplaatst ons midden in haar familiekring en in den eenvoud van haar landelijk verblijf, als zij van hare dochter, die haar naam droeg, verhaalt: Lilli is sinds eenige dagen met vriendinnen naar het klooster[1] vertrokken, niet als novice, noch als boetvaardige, ook niet om mij te ontvluchten, neen, eenvoudig om gehoor te geven aan de stem van de vriendschap. Zij is vertrokken, moedig en, zooals gij haar kent,

1 Een landgoed in de nabijheid.

tevreden met alles, maar op de kluchtigste manier van de wereld, op een vrachtwagen, voorzien van een groote parapluie, omringd van kisten, van kleine en groote tonnen, van stroo en haver, vergezeld van den moederlijken zegen en de verbazing van de voorbijgangers. Ik had er groot genoegen in haar vroolijk te zien, lachende en verrukt over haar avontuurlijken tocht. Dit korte verblijf zal haar goed doen.

Zij is, zooals ik haar wensch, natuurlijk, eenvoudig, zacht, weinig eischend voor een meisje van haar leeftijd. Ik geniet van haar als van een vriendin en kan God slechts danken voor het geluk, dat hij mij schenkt, maar ik heb medelijden met haar en bewonder haar tegelijk om hetgeen zij doet, om zich van alles los te maken en zich geheel aan haar ouders te wijden. Ons leven is bijna te ernstig voor haar leeftijd; wij gaan weinig uit, brengen bijna iederen avond door met lezen en ieder van ons maakt zich een genoegen van zijn bezigheden.

Lilli is gevleid door de gelijkenis, die gij in haar vindt met een van de meisjes.... maar begrijpt niet, hoe het mogelijk is op haar te gelijken, want ze beweert dat haar trekken te bizar zijn, dan dat iemand, zonder spijt, met haar zou kunnen vergeleken worden; maar zij wil trachten door op haar houding te letten en haar geest te ontwikkelen, te verkrijgen, wat de natuur haar aan schoonheid heeft onthouden. -[1]

De zorg, waarmee zij hare afwezige zonen vergezelde, blijkt uit een brief aan een hunner te Parijs, toen een vriend, van wien zij gehoopt had, dat hij hem tot steun zou zijn, hem had moeten verlaten.

Ik begrijp volkomen, - schreef zij hem, - hoe de aantrekkelijkheden van een zoo uitgelezen maatschappelijken kring u bekoren en hoe het denkbeeld u toelacht, daarmede winst te doen voor uw geestelijke ontwikkeling; maar, vergun aan het hart van een moeder, die alleen vervuld is van het ware geluk van hare kinderen, om den vrijen loop te laten aan hare indrukken en u eenige opmerkingen mede te deelen, die mij voorkomen waard te zijn, dat gij er uwe aandacht op vestigt.

Uw medgezel is u ontnomen en ik zou mij bezorgd maken over die teleurstelling, als ik niet wist, dat gij het in uwe macht hebt, uit de ongunstigste omstandigheden voordeel te trekken.

1 Wij deelen slechts fragmenten uit Lilli's brieven mede, zonder het telkens door teekens aan te duiden.

Gij hebt - schreef zij - niet meer aan uwe zijde dien betrouwbaren en helder zienden vriend, op wien gij in alles kondt rekenen, die zoo goed onze zaken, onze verhoudingen kende en u kon geleiden bij het begin van uw verblijf te Parijs. Gij zijt van nu af alleen in een vreemde en nieuwe wereld; misschien ook alleen staande met uwe meeningen en beginselen op een oogenblik, zoo beslissend voor uwe toekomst. Gij moet zelf oordeelen, vergelijken, kiezen, in één woord, gij wordt op eenmaal zelfstandig. Dat zou u bevreesd kunnen maken; maar stel u gerust; het is de goede zijde van uwe teleurstelling, indien gij er partij van weet te trekken.

Gij spreekt mij van de menschen, waaruit de kring, dien gij bezoekt, bestaat, als van verlichte menschen en van bijzonder veel geest; maar het is met zulke menschen als met een aantal schoone boeken in de hand van een jong mensch zonder ondervinding; hij zal ze lezen zonder orde en zonder keus en ze voor zijn leven en zijn ontwikkeling niet nuttig weten aan te wenden; hij zal meenen, dat hij een man van kennis is, omdat hij veel heeft gelezen en zijn hoofd zal ten slotte slechts opgevuld zijn met vage ideeën, zonder samenhang en dikwijls tegenstrijdig. Het voordeel van zulk een lectuur zal minstens twijfelachtig zijn.

Houd mij ten goede, mijn beste jongen, dat ik u op één lijn stel met zulk een nieuweling; maar zijt gij dat niet eenigszins in de kunst om menschen te beoordeelen? Hun geest, hunne redeneeringen sleepen u mede, hun wijze van zien en van oordeelen bekoort u, en ik vrees dat mijn goede jongen somtijds op het dwaalspoor wordt gebracht door fijne sofismen, met kunst voorgedragen.

Het is waar, ik weet noch van de beginselen, noch van de zedelijkheid van die menschen, die gij zoo roemt, maar ik weet, dat er zeer weinigen zijn, die de zuiverheid van leven en van beginselen hebben bewaard, die het voorrecht is van edele zielen, en dat het vernis van de groote wereld zoo spoedig zijn glans verliest. Er zijn vooral weinig menschen van onzen tijd, die uit de schipbreuk van hun hart, godsdienstig gevoel en eerbied voor het heilige hebben gered, schatten, die men zoo licht opoffert voor goederen, die niet waard zijn dat men ze opzamelt.

Ver is evenwel de gedachte van mij, dat het verkeeren in de maatschappelijke kringen niet nuttig voor u is; ik wil u alleen op uwe hoede doen zijn tegen ideeën en beginselen, die

zouden kunnen bederven, wat wij gezaaid en gekweekt en met zooveel liefde en zorg in uw hart hebben ontwikkeld; - in dat zuivere hart, dat zich zoo gemakkelijk in enthusiasme laat brengen voor het goede, maar de strikken niet kent, die de wereld zoo gaarne aan de deugd spant.

Vermijd opeenhoopingen van menschen en samenscholingen; wees niet onder de nieuwsgierigen[1]; doe als ik, die geen andere nieuwsgierigheid heb dan deze, van u tijdingen te ontvangen en u te hooren zeggen, dat gij haar liefhebt, die u liefheeft, met al de kracht van haar ziel. -

Een ander maal schrijft zij: Wat het bezoek betreft, dat gij bij de dames.... hebt gemaakt, om ook deze oppervlakkige wereld te leeren kennen, ik beken u openhartig, dat ik niet gaarne zou zien, dat gij het dikwijls herhaalt. Er zijn menschen, die men voor zijn ondervinding eenmaal moet zien en dan wegblijven. Als gij uw bezoek herhaalt, ga er niet alleen heen, maar met een oudere, van meer ervaring, die u de opmerkingen kan mededeelen, die een onervarene en meer lichtvaardige nooit zou maken. -

Hare godsdienstige overtuiging en haar standpunt tegenover de groote beweging van haar tijd leeren we kennen als ze hare zonen vermaant: Laat ons te zamen dezen tijd als een leerschool beschouwen; wat mij betreft, ik heb steeds de beproevingen, die mij niet zijn gespaard, met warmen dank aan de Voorzienigheid opgenomen, en ik ken er geene, die ik niet met gelatenheid zou dragen; één slechts is er, die ik niet zou willen overleven, - het verdriet, te moeten hooren, dat mijne zonen offerden aan de afgoden van den tijd. -

Uit haar eigen ondervinding spreekt zij, als zij aan een harer kinderen schrijft: Laat u niet door uwe verbeelding meesleepen; doe niets overhaast, ik kan nooit de indrukken vergeten, die dat bij mij heeft achtergelaten.

Ik weet hoe noodig het is zich te beheerschen; zelfverloochening te leeren is een groote overwinning; daardoor alleen staan wij boven de gebeurtenissen en worden wij geen speelbal van het toeval; daardoor harden wij onze ziel, zonder haar de bloesems van het gevoel te ontrooven. -

Met vrouwelijken tact om hartsgeheimen te ontdekken en

1 De brief werd waarschijnlijk geschreven in 1797, het jaar van den coup d'état tegen een deel van het Directoire en het wetgevend lichaam.

met moederlijke belangstelling vraagt zij aan een harer zonen: Zijn het dan de *zaken* alleen, die u geheel innemen? Heeft niet in een hoekje van uw hart de kleine God, die den bedrijvigen, prozaischen Mercurius een oogenblik zou willen verdrijven, zijn intrek genomen? Zeg het mij! maak mij tot uw vertrouwde; ik zal zwijgen als het graf! Het is niet goed alles in zich op te sluiten; als het hart te eenzaam is, loopt het des te grooter gevaar te dwalen.

Het zijn niet de gelukkige banden van het huwelijk, die ik voor u vrees, maar, omdat ik uw hart, dat zoo tot liefde geneigd is en zoo licht vertrouwen schenkt, ken, zou ik het voor iedere overrompeling willen beschermen, waardoor het later verdriet zou ondervinden en van zijn illusiën worden beroofd. Zeg mij alles. -

Het tijdvak der groote Napoleontische oorlogen, waarin aan weinig gezinnen angsten en verliezen werden gespaard, was ook voor haar een tijd van zorgen. Een harer zonen was officier, de echtgenoot van haar dochter was intendant in het Fransche leger; beiden maakten de voornaamste veldtochten mede. Twee van hare kinderen stonden Türckheim bij zijn zaken terzijde en waren blootgesteld aan de onzekerheid, die de afwisselende gebeurtenissen in het handelsverkeer veroorzaakten.

Weinige dagen vóór den slag van Jena schreef Lilli aan haar zoon in het leger: Een zoon bij de voorposten, een schoonzoon in levensgevaar, twee andere zonen, die stormachtige kansen loopen op een oogenblik, dat niet toelaat met kalmte te denken, een geliefde dochter in tranen en een nog jonge zoon, die niet weet, wat van hem worden zal, - dat is geen tafereel van geluk! en toch mijn ziel is rustig, omdat ze gelooft in God. -

Op den dag van den slag bij Jena drongen eenige Fransche huzaren, als voorboden van het overwinnende leger, Weimar binnen. Een hunner vroeg op geheimzinnige wijze naar het huis van Goethe. Spoedig daarop zag men hem, met Goethe, op weg naar het slot van den Hertog. Door zijne bemiddeling werd Goethe's huis tot het kwartier van den maarschalk Ney bestemd en daardoor tegen plundering beschermd.... Die officier was de zoon van Lilli.

Het was natuurlijk dat die zoon op zijn gevaarvolle tochten door Duitschland, en later in den oorlog met Spanje en Rusland, haar het meest vervulde. Ieder kent, - schreef zij hem, - het zwak, dat ik voor mijne kinderen heb en mijne behoefte

om mij voortdurend met hen bezig te houden, - maar nu mijn dierbare William in gevaar is, hoe zou ik mijne gedachten en wenschen van hem kunnen afwenden! Kan het anders, of mijne liefde moet zich in de eerste plaats op hem bepalen? O, ik denk en droom slechts van oorlog en veldslagen! -

Ook hem steunde zij met haar wijzen raad. Uw loopbaan, - zoo schreef zij hem in het begin van den oorlog met Pruisen, - wordt geopend onder gunstige voorteekenen, maar zij zal hare verveling en hare tegenspoeden medebrengen. Ik spoor mijn dapperen huzaar aan ze te dragen, zonder ontmoedigd te worden, evenals hij de ernstige gevaren het hoofd zal bieden. Tegen die ontmoediging, die uit kleine verdrietelijkheden en kleine teleurstellingen ontstaat, moet gij u wapenen, want zij verslapt het hart en verlamt de veerkracht van de ziel meer dan groote tegenspoeden. -

Toen hij voor de tweede maal in den oorlog tegen Spanje gewond werd, schreef zij hem: Met hoeveel voorzichtigheid ook men het nieuwe ongeluk, dat u overkomen is, mij heeft medegedeeld, ik was er niet minder door verslagen. De brief van uw vriend heeft tranen van smart en tegelijk van dankbaarheid jegens de Voorzienigheid, die u voor een tweede maal gered heeft, doen vloeien.

Het kwam niet in mij op, toen ik hierheen[1] was gekomen, om de heilige week in stilte door te brengen, dat mijn dappere huzaar op dat oogenblik aan nieuwe gevaren was blootgesteld, en ik was er ver van af te denken, dat mijne gebeden voor zijn behoud samentroffen met het oogenblik, waarop hij zelf, den dood nabij, zijn oog op God richtte.... Mijn innigste gedachten vereenigen zich op u, mijn dierbaar kind; ik heb een gevoel van behoefte om u rekenschap te geven van alles wat in mijne ziel omgaat; mijne zorgen en mijne vreugde, - ik zou willen dat ik ze u kon mededeelen; o, wat is het wreed in zulke oogenblikken gescheiden te zijn.... Waarom ben ik niet in uwe nabijheid, om zelf over uw toestand te oordeelen en aan mijn dierbaren, teederst geliefden zoon de voortdurende bewijzen te geven van de liefde, die mij voor de eeuwigheid aan hem verbindt. -

Lilli had het geluk, aan het einde der Napoleontische oorlogen, haar zoon behouden terug te zien keeren.

1 De brief werd geschreven van haar buitenverblijf.

Het jaar 1809 bracht nog eenmaal een groote verandering in haar leven. De Groothertog van Baden benoemde Türckheim tot Minister, om de financiëele hervormingen tot stand te brengen, waaraan zijn land dringend behoefte had. Toen Napoleon hem zijn toestemming gaf, zeide hij: Ik ken u als een loyaal man, met doorzicht, die in staat is veel goeds te stichten; ik bewillig er daarom gaarne in, dat gij den post aanneemt.

Lilli volgde haar man naar Karlsruhe. Maar reeds in 1811 nam hij zijn ontslag. De karaktertrek, dien Napoleon in hem had geroemd, verbood hem op zijn post te blijven, toen de keizer hem omtrent Badensche aangelegenheden bevelen gaf, waaraan hij meende niet te kunnen gehoorzamen.

In de laatste jaren van Lilli's leven werd haar huiselijke kring dikwijls verbroken door de afwezigheid van Türckheim, die, als afgevaardigde, telkens te Parijs zijn verblijf moest houden. Daar bezocht zij hem een enkele maal, maar zij kon zich niet lang in het Parijsche leven te huis gevoelen.

In 1816 begon hare gezondheid te wankelen. Aan het einde van dat jaar moest Türckheim aan een zijner zonen berichten: Zonder dat zij juist gevaarlijker ziek is, nemen toch de krachten van uwe moeder merkbaar af. Zij heeft den wensch uitgesproken vóór Kerstmis nog aan het Avondmaal deel te nemen, om kracht en rust bij haar lijden te erlangen. Zij wil u, hare kinderen, die haar allen even na aan het hart liggen, om zich vereenigen.

In de lente van 1817 overleed zij.

Toen Türckheim haar dood aan een harer broeders berichtte, schreef hij: ‘De eeuwige Vader, die, in een oogenblik van genade, mij deze heerlijke ziel als gezellin gaf en door haar zooveel zegen op mij liet nederdalen, heeft de beminnelijke Lilli tot zich genomen. De band, die mij veertig jaren aan haar verbond, is niet verbroken; ik wandel hier eenzaam te midden van hare landelijke scheppingen, met het bewustzijn, dat hare hand nog in het laatste oogenblik op mij, als den vriend van haar hart, wees’.

Hij bleef het landgoed bewonen, waar ‘iedere bloem, iedere boom, die plantsoenen, die hem zoo dikwijls onvereenigbaar met het nuttige hadden toegeschenen’, nú voor hem gewijd waren, als levende getuigen van ‘die bedrijvigheid vol gratie, die het geluk van haar leven was.’ -

Een schets van het leven van Lilli, zooals het, na de nieuwste mededeelingen, voor ons open ligt, stelt hare persoonlijkheid in een geheel ander licht, dan waarin zij tot hiertoe meestal werd geschilderd. De voorstelling van Lilli, als een bekoorlijke, maar wufte verschijning, die Goethe voor een korten tijd kon betooveren, maar geen eigenschappen bezat, die haar aanspraken konden geven, om zijn grooten geest duurzaam te boeien, moet wijken voor het historische beeld eener vrouw van een diep karakter en fijn gevoel, van een praktische en tegelijk ideale natuur.

De herinneringen uit hare jeugd hebben in haar leven diepe sporen en, wellicht, steeds weemoedige indrukken achtergelaten. Maar die herinneringen hebben niet belet dat op hare jeugd een gelukkig leven is gevolgd, waarin de eigenschappen, die haar reeds vroeg aantrekkelijk maakten, tot hoogere vormen ontwikkeld, zijn weder te vinden.

Geheel anders is de ontwikkeling van Goethe geweest. Rusteloos was zijn streven om zich naar alle zijden te ontwikkelen, ook door verscheidenheid van toestanden. Een sterk egoisme was aan dien drang onafscheidelijk verbonden. Zijn leven is rijk geweest aan liefdesbetrekkingen. Ze volgden elkaar somtijds op met een snelheid, die zelfs niet vrij is van een komische tint. Maar alle hebben dezelfde geschiedenis gehad, als zijn betrekking tot Lilli. Zij hadden bovenal een aesthetisch karakter. Wanneer de werkelijkheid nabij kwam, als zorgen naderden, die de vrijheid van zijn geest dreigden te beperken, dan week de betoovering en trachtte hij zich los te maken van zijn hartstocht, door hem in een dichterlijke schepping uit te drukken.

Zijn liefdesbetrekkingen hebben rijke vruchten gedragen voor de poëzij, maar de zelfzucht, waardoor zij verbroken werden, heeft zich op zijn geluk gewroken. Hij, die eens met Lilli verbonden was geweest, eindigde met af te dalen tot Christiane Vulpius; en de man, die steeds naar een harmonische ontwikkeling had gestreefd, moest ten slotte de weemoedige bekentenis afleggen, dat zijn leven toch in den grond niets dan moeite en inspanning was geweest, en dat hij, in de vijfenzeventig jaren, die achter hem lagen, geen vier weken van werkelijke bevrediging had doorleefd.

Hij zelf heeft gevoeld, hoe anders zijn leven door Lilli had

kunnen zijn. Aan het einde van zijn loopbaan verklaarde hij, dat hij zijn waar geluk nooit zoo nabij was geweest als door haar.

Toen hij, in *Dichtung und Wahrheit* de bezwaren beschrijvende, waarop zijn verbintenis met Lilli schipbreuk leed, getuigde: ‘in haar alleen geloofde ik, ja *wist* ik, lag de kracht, die dat alles kon overwinnen,’ toen heeft hij niet weergegeven de stemming van zijn jeugd, maar wel, - misschien met zelfverwijt, - de overtuiging van zijn latere jaren. Hij heeft daardoor iets van het onrecht vergoed, dat hij hare nagedachtenis aandeed en zelf de schaduw weggevaagd, die hij op haar beeld had geworpen.

R.
R.P.M.R.Az.

Aanteekeningen.

Uit het werk van G. von Loeper, ‘Goethe's Dichtung und Wahrheit. Nach den vorzüglichsten Quellen revidirte Ausgabe. Mit Einleitung und Anmerkungen,’ - in 1876 uitgegeven, blijkt, dat Goethe, - ofschoon hij zelf enkele malen van ‘*Wahrheit und Dichtung*’ spreekt, - om de opeenvolging van twee *d*'s te vermijden, zijn autobiographie betiteld heeft: ‘Aus meinem Leben. *Dichtung und Wahrheit*.’ De omzetting is eerst na zijn dood geschied, en afkomstig van Eckermann en Riemer.

Bladz. 8. - Goethe schrijft in *Dichtung und Wahrheit*, dat de herinnering aan Lilli, die hem op den St. Gotthard deed besluiten naar Frankfort terug te keeren, de aanleiding was tot het gedicht:

> Angedenken du verklungener Freude,
> Das ich immer noch am Halse trage,
> Hältst du länger als das Seelenband uns beide?
> Verlängerst du der Liebe kurze Tage?
>
> Fliehe ich, Lilli, vor dir! Musz noch an deinem Bande
> Durch fremde Lande,
> Durch ferne Thäler und Wälder wallen!
> Ach, Lilli's Herz konnte so bald nicht
> Von meinem Herzen fallen.
>
> Wie ein Vogel, der den Faden bricht
> Und zum Walde kehrt,
> Er schleppt des Gefängnisses schmach
> Noch ein Stückchen des Fadens nach;
> Er ist der alte freigeborne Vogel nicht,
> Er hat schon jemand angehört.

v. Loeper, t.a.p., IV, p. 199, meent, evenals Schaefer, Grimm en Düntzer, dat Goethe zich omtrent den tijd, waarin hij dit gedicht schreef, vergist heeft en dat het moet geplaatst worden op het einde van 1775, toen hij, nog vervuld van de herinnering aan Lilli, een reis door Thüringen deed. Hij wijst er op, dat Goethe op zijn Zwitsersche reis nog niet kon spreken van een verbroken ‘Seelenband’ en dat bovendien de ‘Thäler und Wälder’, waarvan hij spreekt, meer tot het karakter van een Thüringsch dan van een Zwitsersch landschap behooren en dat in alle andere gedichten van Goethe, die in Zwitserland zijn ontstaan, het eigenaardige van de Zwitsersche natuur onmiskenbaar is uitgedrukt. - Het moet erkend worden, dat er reden kan zijn tot twijfel aan de juistheid van Goethes bericht. Zeker toch is het, dat hij zich, gelijk op verschillende punten in *Dichtung und Wahrheit*, vergist, wanneer hij verhaalt, dat hij den verjaardag van Lilli met haar te Offenbach vierde.

Haar verjaardag viel op den dag, toen hij den St. Gotthard verliet en was waarschijnlijk de aanleiding, dat juist *toen* de herinnering aan haar zoo levendig in hem ontwaakte.

Bladz. 19. - Behalve in de brieven aan Auguste Stolberg komen nog in verschillende andere brieven van Goethe woorden voor, die zijne verhouding tot Lilli kenmerken en tevens een commentaar zijn op het verhaal in *Dichtung und Wahrheit*.

In Januari 1775, in den eersten, gelukkigen tijd zijner liefde tot Lilli, schreef hij aan Sophie von La Roche: ‘Wir sind jezzo, besonders ich, des Lebens recht froh, es ist ein starkes Treiben.’ - (Briefe Göthe's an Sophie von La Roche und Bettina Brentano. - 1879.) In April van dat jaar, waarschijnlijk kort na zijne verloving, klaagde hij in een brief aan Knebel: ‘Ich falle aus einer Verworrenheit in die andere und stecke wirklich mit meinem armen Herzen wieder unvermuthet in allem Antheil des Menschengeschicks, aus dem ich mich kaum erst gerettet hatte.’

Nadat hij aan Herder geschreven had: ‘Es sieht aus, als wenn die Zwirnsfädchen, an denen mein Schicksal hängt, und die ich schon so lange in rotirender Oscillation auf- und zutrille, sich endlich knüpfen wollen,’ - berichtte Herder aan Hamann: ‘Goethe geht in Heirathsgedanken.’ - Maar reeds zeer kort daarna, in Mei 1775, bleken die huwelijksplannen zeer onbepaald te zijn. Goethe deelde aan Herder mede: ‘Dem Hafen häuslicher Glückseligkeit und festem Fusze in wahrem Leid und Freud' der Erde wähnt' ich vor kurzem näher zu kommen, bin aber auf eine leidige Weise wieder hinaus ins weite Meer geworfen.’ - Op denzelfden dag schreef hij aan Sophie von La Roche: ‘Endlich hab ich's übers Herz bracht, und ziehe von Frankfurt, gehe zu meiner Schwester.’ - Het was zijn Zwitsersche reis, die tot proef moest dienen, of hij Lilli kon missen. Reeds weinige dagen later meldde hij aan Johanna Fahlmer, een vriendin zijner zuster: ....‘Der Hauptzwock meiner Reise (ist) verfehlt, und komm ich wieder, ist's dem Bären schlimmer als vorher.’ (Briefe von Göthe an Johanna Fahlmer. - 1875.) - De uitdrukking ‘dem Bären’ wordt duidelijk uit het gedicht ‘Lili's Park’, door Kaulbach geïllustreerd.

Nadat hij voor goed van Lilli afscheid genomen en Frankfort verlaten had, schreef hij in zijn reisjournaal: ‘Lili Adieu! Lili, zum zweiten Mal! Das erste Mal schied ich noch hoffnungsvoll unsere Schicksale zu verbinden! Es ist entschieden - wir müssen unsere Rollen einzeln ausspielen. Mir ist in dem Augenblicke weder bange für dich, noch für mich, so verworren es aussieht. Adieu!’

Zijn verbittering tegen Lilli's familie, die zijn verbintenis met haar had tegengewerkt, blijkt uit een brief aan Johanna Fahlmer, in April 1776 uit Weimar geschreven: ‘Von Lili nichts mehr, sie ist abgethan, ich hasse das Volck lang im tiefsten Grunde.... Das arme Geschöpf bedaur ich dasz sie unter so einer Race geboren ist.’

Bladz. 21. - Goethe schreef in 1781, zes jaren nadat hij Frankfort had verlaten, uit Weimar aan zijne moeder deze merkwaardige bekentenis: ‘Sie erinnern sich der letzten Zeiten, die ich bei Ihnen, ehe ich hierher ging, zubrachte; unter solchen fortwährenden Umständen würde ich gewisz zu Grunde gegangen seyn. Das Unverhältnisz des engen und langsam bewegten bürgerlichen Kreises zu der Weite und Geschwindigkeit meines Wesens hätte mich rasend gemacht. Bei der lebhaften Einbildung und Ahnung menschlicher Dinge wäre ich doch immer unbekannt mit der Welt und in einer

ewigen Kindheit geblieben, welche meist durch Eigendünkel und alle verwandten Fehler sich und Anderen unerträglich wird. Wie viel glücklicher war es, mich in ein Verhältuisz gesetzt zu sehen, dem ich von keiner Seite gewachsen war; wo ich durch manche Fehler des Uebergriffs und der Uebereilung mich und Andere kennen zu lernen Gelegenheit genug hatte; wo ich, mir selbst und dem Schicksal überlassen, durch so viele Prüfungen ging, die so vielen hundert Menschen nicht nöthig seyn mögen, deren ich aber zu meiner Ausbildung äuszerst bedürftig war. Und noch jetzt, wie könnte ich mir, nach meiner Art zu seyn, einen glücklichern Zustand wünschen, als einen, der für mich etwas Unendliches hat.'

Bladz. 24. - Hetgeen omtrent Lilli, na hare scheiding van Goethe, wordt gezegd, berust op een schriftelijke, meer uitvoerige mededeeling van graaf Dürckheim, dan in zijn geschrift over Lilli voorkomt.

Bladz. 25. - Lavater beschreef Lilli, toen hij haar het eerst had leeren kennen als eene 'reiche, herrlich schöne, reformirte Kaufmannstochter, in die Goethe bis zu Heirathsgedanken verliebt ist.' - In Augustus 1775 schreef Goethe hem: 'Mach ihr etwas in Versen das sie im Guten stärcke und erhalte. Du kannst Guts thun, und du willst.' (Briefe von Goethe an Lavater aus den Jahren 1774 bis 1783.)

In 1779 zag Goethe Lilli nog eenmaal te Straatsburg, nadat hij den dag te voren Frederike Brion te Sesenheim had bezocht. Hij schreef aan Mevrouw von Stein: 'Ich ging zu Lili und fand den schönen Grasaffen mit einer Puppe von sieben Wochen spielen, und ihre Mutter bei ihr. Auch da wurde ich mit Verwunderung und Freude empfangen. Erkundigte mich nach Allem und sah in allen Ecken. Da ich denn zu meinem Ergötzen fand dasz die gute Creatur recht glücklich verheirathet ist. Ihr Mann, aus allem was ich höre, scheint brav, vernünftig und beschäftigt zu sein, er ist wohlhabend, ein schönes Haus, ansehnliche Familie, einen stattlichen bürgerlichen Rang etc., alles was sie brauchte etc. Er war abwesend. Ich blieb zu Tische..... Dann asz ich wieder bei Lili, und ging in schönem Mondschein weg. Die schöne Empfindung die mich begleitet, kann ich nicht sagen.' (Göthe's Briefe an Frau von Stein, I, p. 246.)

Bladz. 29. - In 1869 werd in de *Grenzboten*, met eenige ongedrukte brieven van en aan Goethe, een verhaal omtrent Lilli van eene gravin v. Beaulieu Marconnay, geb. v. Egloffstein, openbaar gemaakt, in December 1830 te Weimar geschreven en bestemd om door Goethe gelezen te worden, waarin, te midden van uitbundige lofspraken op Lilli, enkele zinnen voorkomen, die, indien zij juist waren, een schaduw op hare jeugd zouden werpen. De gravin schrijft:

'Die an mich ergangene Aufforderung, dasjenige, was sich in Bezug auf eine der edelsten Frauen meinem Gedächtnisse unauslöschlich eingeprägt hat, schriftlich mitzutheilen, erfüllt mich mit wehmüthiger Freude, weil ich mich dadurch berechtigt sehe, das heilige Vermächtnisz, welches die Treffliche einst in meinem Herzen niederlegte, dem *einzig geliebten* Freund ihrer Jugend zu übergeben und auf diese Weise dem Vertrauen zu entsprechen, dessen sie mich vor einer langen Reihe von Jahren würdigte.

Ich musz in diese zurückkehren und bemerken, dasz zur Zeit der französischen Revolution, namentlich Anno 1793 und 1794, die Fürstenthümer Anspach und Baireuth mit Emigranten überfüllt waren, besonders Erlangen, wo ich mich damals aufhielt und sehr zurückgezogen lebte. Um so mehr

muszte es mich überraschen, zu hören, es befände sich unter den Ausgewanderten eine Frau von Türkheim, die groszes Verlangen trage, mich kennen zu lernen. Ich konnte mir keinen anderen Grund ihres lebhaft geäuszerten Wunsches denken, als die Wahrscheinlichkeit, sie bedürfe vielleicht meiner Unterstützung, und dies bewog mich, trotz meiner eigenthümlichen Abneigung vor neuen Bekanntschaften, Frau von Türkheim zu besuchen.

Der Eindruck, den ihre Persönlichkeit im ersten Moment auf mich machte, läszt sich mit wenig Worten bezeichnen. Ich glaubte Iphigenie vor mir zu sehen. Die hohe, schlanke Gestalt, der milde schwermüthige Ausdruck ihrer zwar verblühten, aber doch noch immer anmuthigen Gesichtszüge, und vor allen die erhabene Würde, die sich in ihrem ganzen Wesen aussprach, riefen mir jenes Ideal edelster Weiblichkeit, so wie es Goethe darstellte, unwillkürlich vor die Seele - sonderbar genug, da keine Ideenverbindung stattfinden konnte, indem ich nicht die leiseste Ahnung davon hatte, dasz Frau v. Türkheim und der grosze Dichter jemals in vertrauter Beziehung standen. Ich sollte aber bald erkennen, wie richtig mich meine Gefühle geleitet, denn die vortreffliche Frau gestand mir mit rührender Offenheit, sie habe erfahren, in welcher engen Verbindung ich mit Weimar stünde und blosz deshalb meine Bekanntschaft gewünscht, um etwas Näheres von Goethens Leben und Schicksalen zu vernehmen, den sie den Schöpfer ihrer moralischen Existenz nannte. Die Innigkeit, ja, ich darf sagen, die Begeisterung, womit sie von ihm sprach, rührte mich unaussprechlich und vermehrte meine hohe Meinung von dem verehrten Manne, den ich damals leider! noch nicht persönlich kannte.

Dieser Umstand verhinderte mich, dem Wunsche seiner Jugendfreundin Genüge zu leisten, allein die theure Frau liesz es mich nicht entgelten, und von jenem Augenblicke an entspann sich das herzlichste Freundschaftsverhältnisz zwischen uns Beiden. So lange ich lebe, werde ich an die genuszund lehrreichen Stunden mit tief bewegter Seele denken, die ich bei Frau von Türkheim zubrachte, und ihre Tugenden zum Vorbild nehmen.

Im Laufe unserer traulichen Unterhaltungen erzählte sie mir die Geschichte ihres Herzens, woraus ich deutlich ersah, dasz sie, wenn auch nicht vollkommen glücklich, doch mit ihrem Schicksal zufrieden war, weil - Goethe es ihr vorgezeichnet hatte. Mit seltener Aufrichtigkeit gestand mir Frau von Türkheim, ihre Leidenschaft für denselben sei mächtiger als Pflicht und Tugendgefühl in ihr gewesen, und wenn seine Groszmuth die Opfer, welche sie ihm bringen wollte, nicht standhaft zurückgewiesen hätte, so würde sie späterhin, ihrer Selbstachtung und der bürgerlichen Ehre beraubt, auf die Vergangenheit zurückgeschaut haben, welche ihr im Gegentheil *jetzt* nur beseligende Erinnerungen darböte. - Seinem Edelsinne verdanke sie einzig und allein ihre geistige Ausbildung an der Seite eines würdigen Gatten und den Kreis hoffnungsvoller Kinder, in welchem sie Ersatz für alle Leiden fände, die der Himmel ihr auferlegt. Sie müsse sich daher als *sein* Geschöpf betrachten und bis zum letzten Hauch ihres Lebens mit religiöser Verehrung an seinem Bilde hangen. Da ihr aller Wahrscheinlichkeit nach nicht vergönnt sein würde, Goethen wieder zu sehen, so bäte sie mich, dem *unvergeszlichen* Freunde, wenn ich ihn einst von Angesicht zu Angesicht schaute und sich eine schickliche Gelegenheit fände, dasjenige mitzutheilen, was sie mir in dieser Absicht vertraut habe.

Ihre Worte hatte ich treu bewahrt, aber eine *solche* Gelegenheit fand sich nicht. Ich war damals noch zu jung und dem hochverehrten Meister gegenüber viel zu schüchtern, als dasz ich es hätte wagen dürfen, einen so überaus delicaten Gegenstand zu berühren. Späterhin führte mich mein Geschick aus seiner Nähe und während mancher kurzen Anwesenheit in Weimar hielt

mich die Furcht, durch meine Taubheit lästig zu werden, davon ab, das ehemalige Verhältnisz mit demselben wieder anzuknüpfen. Schon hatte ich die Hoffnung, mich jenes heiligen Auftrages entledigen zu können, gänzlich aufgegeben, als ich mich so freundlich dazu berufen sah und dies für eine besondere Gunst des Himmels halten musz.

Möge der Inhalt dieser flüchtig entworfenen Zeilen die reiche Vergangenheit des erhabenen Dichtergreises wie ein milder Sonnenblick beleuchten, und meine innigen Wünsche für sein Wohlergehen erfüllt werden!' -

Wij gelooven, dat graaf Dürckheim volkomen terecht van oordeel is, dat dit verhaal, dat 35 jaren na den tijd, waarin het speelt en bovendien nog, zooals de schrijfster zelf erkent, *vluchtig* werd opgeschreven, voor een groot deel geen geloof verdient. Ook v. Loeper meent, dat deze mededeelingen, opgeteekend 'met het doel om Goethe genoegen te doen, door een vrouw, die niet gewoon was hare woorden te wegen', met voorzichtigheid moeten worden opgenomen.

Wat de gravin verhaalt omtrent de 'offers', die Lilli bereid was geweest te brengen, is in *ieder* opzicht in strijd met *alles*, wat wij weten van hare persoonlijkheid en haar zuiver karakter, niet alleen in haar later leven, maar ook in hare jeugd. Goethe zelf heeft in *Dichtung und Wahrheit* op plastische wijze haar afkeer, zelfs van ieder aanstootelijk gesprek, beschreven en verhaald, hoe onbarmhartig gestreng zij was tegen iemand, die aan tafel naast haar gezeten, zich een onkieschheid veroorloofde.

Dat Lilli de gravin v. Egloffstein te Erlangen ontmoet en met haar over Goethe gesproken heeft, staat vast. In 1801 schreef Goethe, in antwoord op een brief van Lilli, waarin zij zijn voorspraak voor iemand inriep: 'Nach so langer Zeit einen Brief von Ihrer Hand, verehrte Freundin, zu erhalten, war mir eine sehr angenehme Erscheinung. Schon vor einigen Jahren versicherte mich Frau von Egloffstein, dasz Sie meiner während Ihres Aufenthalts in Deutschland manchmal gedacht hätten, ich freute mich herzlich darüber in Erinnerung früherer Verhältnisse.

Sie haben in den vergangenen Jahren viel ausgestanden, und dabei, wie ich weisz, einen entschlossenen Muth bewiesen, der Ihnen Ehre macht.

Wie sehr verdienen Sie das Glück, dasz die Ihrigen gerettet sind und Ihre Kinder alle so gutartig vor Ihnen heranwachsen.' -

Maar het staat, volgens het getuigenis van Lilli's betrekkingen, evenzeer vast, dat hare kennismaking met de gravin v. Egloffstein slechts een zeer voorbijgaande is geweest. In de schriftelijke nalatenschap, noch van Lilli, noch van v. Türckheim, is, volgens een mededeeling van hun kleinzoon, een spoor van de gravin v. Egloffstein te vinden. Dat de 'bedachtzame, zich zelf steeds beheerschende Lilli voor een onbekende haar geheele hart zou hebben uitgestort en een bekentenis gedaan hebben, die geen vrouw ooit aan een andere vrouw zou doen', noemt graaf Dürckheim te recht ongeloofelijk.

Wij zouden alleen *dan* de mededeelingen in den brief, hoe ook met de psychologische waarschijnlijkheid in strijd, voor echt moeten houden, indien het verhaal alle kenteekenen van betrouwbaarheid droeg. Maar het tegendeel is het geval. Reeds de overspannen, vleiende toon doet onaangenaam aan en stemt niet gunstig voor de schrijfster; die toon geeft zelfs aan den brief hier en daar een belachelijk karakter. Zeker is het, dat zij op één punt phantaseert. Zij verhaalt, dat zij, Lilli voor het eerst ontmoetende, terstond den indruk had alsof zij Iphigenie voor zich zag, en zij vindt dat daarom zoo treffend, omdat zij toen nog geen reden kon hebben haar met Goethe in verband te brengen. Nu zou die indruk *dan* alleen iets merkwaardigs hebben,

als Lilli aan Goethe, bij het ontwerpen van zijn drama, voor den geest had gestaan. Maar daarvan is nooit een spoor ontdekt.

Wil men een conjectuur wagen, men kan vermoeden, dat aan de schrijfster voor den geest heeft gezweefd, wat ook Goethe verhaalt, dat Lilli zich een groot offer wilde getroosten en aan anderen gezegd had, dat zij bereid zou zijn Goethe naar Amerika te volgen, om zich aan de bezwaren der wederzijdsche familiën te onttrekken, - een offer, dat Goethe niet wilde aannemen. Maar bij brieven als deze is het hoogst gewaagd te willen opsporen, welke waarheid in de verdichting verscholen kan zijn.

Het meest aannemelijk is de veronderstelling van graaf Dürckheim en v. Loeper, dat de brief zonder veel nadenken geschreven is om Goethe te vleien. Maar de schrijfster vergat dat zij de vrouw, die zij verzekerde zoo hoog te vereeren, tegelijkertijd opofferde.

De dochter van Lilli heeft het verhaal van de gravin v. Egloffstein gekend. Zij was er, evenals alle betrekkingen van Lilli, diep over verontwaardigd. Toen zij het gelezen had, zeide zij: ‘C'est ainsi que l'on fait l'histoire et *des histoires*!’

Goethe antwoordde op den brief:

‘Nur mit den wenigsten Worten, verehrte Freundin, mein dankbarstes Anerkennen. Ihr theures Blatt muszte ich mit Rührung an die Lippen drücken. Mehr wüszte ich nicht zu sagen. Ihnen aber möge zu geeigneter Stunde, als genügender Lohn, irgend eine eben so freudige Erquickung werden.’

Weimar, am 7 Dec. 1830.

Verpflichtet

J.W.v. GOETHE.

Het pleit niet voor Goethe, dat zijn piëteit voor Lilli hem niet weerhield, de overdreven hulde van een slaafsche vereerster op *deze* wijze aan te nemen.

Bladz. 35. - De ontmoeting van Goethe met den zoon van Lilli, na de bezetting van Weimar door de Franschen, is medegedeeld door Riemer, ‘Mittheilungen über Göthe’, 1, 362 vlg.

Bladz. 38. - Goethe schrijft in *Dichtung und Wahrheit* (13de boek) bij de bekentenis, dat, toen zijn hartstocht voor Charlotte Buff nauwelijks voorbij was, Maximiliane von La Roche hem begon aan te trekken: ‘Es ist eine sehr angenehme Empfindung, wenn sich eine neuc Leidenschaft in uns zu regen anfängt, ehe die alte noch ganz verklungen ist. So sieht man bei untergehender Sonne gern auf der entgegengesetzten Seite den Mond aufgehn und erfreut sich an dem Doppelglanze der beiden Himmelslichter.’

Nordenskiöld's reis door de Siberische IJszee.

De eerste Noordoostelijke doortocht.

Den 2^{den} September 1879 werd van Yokahama in Japan een telegram naar den koning van Zweden overgemaakt met het bericht, dat Nordenskiöld aldaar behouden was aangekomen. Binnen weinige dagen was dit bericht door geheel Europa, ja door de geheele beschaafde wereld in alle dagbladen verbreid. Wat was dan toch de oorzaak van deze algemeene belangstelling? 't Was zeker geen bloot handelsbelang als van gelukkige reeders, die de blijde tijding vernemen, dat schip en lading, aan de gevaren van zee en stormen ontkomen, behouden en ongedeerd in de bestemde haven zijn aangeland; 't was ook niet bloot aan de vreugde in den familiekring, waar het bericht is ingekomen, dat een dierbaar lid des gezins na gevaarlijke reis weder binnen is. Neen! 't was duidelijk, dat het hier eene zaak gold, waarin de geheele beschaafde wereld belang stelde.

En geen wonder! want een werk, voor drie eeuwen reeds beproefd, maar mislukt en sedert voor goed opgegeven, was op nieuw beproefd en binnen betrekkelijk korten tijd met glans volbracht. Nordenskiöld had van een Zweedsche haven uit benoorden Europa en Azië om de geheele Noordelijke IJszee tot aan de Beringstraat doorgestevend en dus het feitelijk bewijs gegeven, dat de noordoostelijke doortocht mogelijk en uitvoerbaar is.

Bij dien noordoostelijken doortocht, door Nordenskiöld beproefd en gevonden, wenschte ik de aandacht der lezers van dit tijdschrift nader te bepalen.

Zullen wij het belang van dezen tocht regt verstaan, dan is het noodig, dat wij vooraf de plaats aanwijzen, die hij in de geschiedenis der noordpoolreizen inneemt.

Als wij de geschiedenis van vroegere eeuwen nagaan, dan zien wij, dat het handelsbelang altijd de groote drijfveer is geweest tot het ondernemen van verre en gevaarlijke tochten over zee. Het was vooral te doen om nieuwe handelswegen op te sporen, om de voortbrengselen van vreemde landen zich toe te eigenen en om langs dien weg den rijkdom en de welvaart van zijn eigen land te vermeerderen. Dit was de reden, waarom reeds in de hoogste oudheid de Feniciërs en Karthagers, niet tevreden met de vaart op de Middellandsche Zee, tusschen de zuilen van Herkules, de tegenwoordige straat van Gibraltar, dóór den Atlantischen Oceaan inzeilden en de kustlanden van Europa tot aan het Ultima Thule, de Brittannische eilanden, en wellicht verder nog bezochten, ten einde zich tin en barnsteen voor hunne fabrieken aan te schaffen. Toen in latere tijden Columbus den Atlantischen Oceaan in westelijke richting overstak, deed hij dit in de meening, dat hij steeds naar het westen koers houdende eindelijk het rijke Kathay, met welken naam Marco Polo China had aangeduid, zou bereiken en daar winstgevende handelsbetrekkingen zou kunnen aanknoopen. Toen hij op zijn weg door een vastland in zijnen loop werd gestuit, was dit wel het China niet, dat hij zocht, maar het Amerika, waaraan hij nimmer had gedacht. Toen kort daarna Vasco di Gama de kaap de Goede Hoop omzeilde, geschiedde dit met het doel om langs dien weg Indië te bereiken, van welks onmetelijke schatten men de fabelachtigste geruchten had vernomen. Toen Magelhaens de naar hem genoemde straat aan de zuidspits van Amerika doorstevende, was het om een korteren weg naar de Moluksche specerij-eilanden te openen. Als men den gebrekkigen staat van de toenmalige aardrijks- en zeevaartkunde in acht neemt, dan zal men verbaasd staan over den onbezweken moed en den krachtigen ondernemingsgeest van die dappere zeevaarders, die de hun grootendeels geheel onbekende oceanen met hunne onbehouwen schepen durfden bevaren.

Doch het doel werd bereikt: de rijkdommen van het oosten en het westen stroomden weldra de havens van Spanje en Portugal binnen en voerden de welvaart dier landen ten top. Het was

waarlijk niet te verwonderen, dat ook andere natiën, vooral de Engelschen en Hollanders der zestiende eeuw, er naar trachtten om mede een aandeel te verkrijgen in de enorme winsten, die de wereldhandel destijds afwierp. Maar Spanje en Portugal, toen nog op het toppunt van macht, duldden op het door hen ontdekte en veroverde terrein geene mededingers.

Het lag voor de hand, dat de Engelschen en Hollanders, ervaren zeelieden, mannen die wat aandurfden, omzagen naar nieuwe wegen om op het gebied van den wereldhandel ook hunne bescheiden plaats naast Spanje en Portugal in te nemen. Indien het hun eens gelukken mocht een noordwestelijke doorvaart boven Amerika of eene noordoostelijke boven Azië om te ontdekken, dan zou men niet om de kaap de Goede Hoop of door de straat van Magelhaens behoeven te zeilen en op veel korteren weg van Engeland en Holland uit den grooten Oceaan met zijne rijke kusten en eilanden kunnen bereiken. De proef werd genomen, maar mislukte volkomen.

Wel werden de Hudsons- en Baffinsbaai bevaren; maar bij alle pogingen om westwaarts door te dringen stuitte men op onoverkomelijk ijs. Men vond ten noorden van Amerika een archipel van eilanden, door nauwe zeestraten van elkander gescheiden, die slechts onder begunstigende omstandigheden hier en daar nu en dan eenigen doortocht schenen toe te laten, maar meestal door ontzaggelijke ijsmassas waren bezet. Nadat Sebastian Cabot en Martin Frobisher hunne mislukte reizen hadden gedaan, kwam men al spoedig tot de slotsom, dat door dit ijslabirinth geen doortocht te vinden was, die ooit voor een handelsweg naar den grooten Oceaan kon dienen.

Ook de noordoostelijke doortocht boven Azië om naar Indië werd door de Engelschen onder Willougby en Chancellor en door de Hollanders onder Heemskerk en Barends beproefd. De tocht dezer laatsten beslaat een roemrijke plaats in onze nationale herinneringen. Hun overwintering op de onherbergzame kust van Nowaja-Zemlja en hun gevaarvolle terugtocht naar het vaderland leven onvergankelijk voort in de herinnering van allen, die den moed en de volharding dier dappere helden weten te waardeeren. De tocht der Engelschen onder Willugby en Chancellor in 1553 had geen gunstiger gevolg. De eerste verloor zijn schip en kwam gedurende de overwintering op het schiereiland Kola met al zijne manschappen om.

Het doel dier reizen was ten eenemale mislukt; de hoop om

in het noorden een bevaarbaren zeeweg naar de Indiën te vinden was voor goed verijdeld. Sedert dien tijd waren het alleen walvischvaarders, die gedurende het zomer-seizoen de Noordelijke IJszee bezochten om in open water jacht op walvisschen, robben en walrussen te maken en dan, zoodra de winter naderde, met goeden buit naar het vaderland terug te keeren. De westkust van Groenland en de eilanden-groep van Spitsbergen en de zee, die deze kusten en eilanden omspoelde, werden daardoor wel vrij nauwkeurig bekend, maar een noordwestelijken of noordoostelijken doortocht op te sporen, werd voor goed als een onmogelijk werk opgegeven.

Doch waar de prikkel van praktisch voordeel en handelsbelang ophoudt te werken, drijft nog de aangeboren zucht om den sluier, die het verborgene bedekt, op te lichten tot voortdurend onderzoek. Nauwelijks was Europa eenigermate uitgerust van den verwoestenden storm der Napoleontische oorlogen, of de zucht om het geheimzinnig gebied van den noordpool aan het licht te brengen ontwaakte het eerst bij de Engelschen met nieuwe kracht. Iu 1818 deed kapitein Ross zijn eersten tocht naar het noorden en werd later door Parry en Franklin gevolgd. En toen de laatste van zijn tocht in 1845 niet terugkwam, zijn sedert 1848 omstreeks dertig expedities met schepen, booten en sleden ondernomen, om berichten aangaande den verlorene in te winnen. De noordelijke IJszee boven Amerika werd in alle richtingen doorkruist en de kennis van de kusten en baaien dezer eilanden en zeestraten tot op de breedte van 80° aanmerkelijk uitgebreid.

Een van deze tochten gaf aanleiding, dat de noordwestelijke doortocht met volkomene zekerheid werd aangewezen. In 1851, toen Edward Belcher met zijn eskader op het eiland Beechey in de Wellingtonstraat overwinterde, was de Amerikaansche kapitein Maclüre, die door de Beringstraat de IJszee was ingezeild, door het ijs gedwongen bij het door hem ontdekte eiland Baring zijn winterkwartier op te slaan. Van daar zond hij zijne berichten met eene slede over het ijs naar de plaats, waar Belcher overwinterde. De rechtstreeksche gemeenschap tusschen het oosten en het westen door de Noordpoolzee heen was derhalve feitelijk aangewezen, maar tevens genoegzaam gebleken, dat deze doorvaart nimmer een bevaarbare zeeweg kon worden[1].

1 Een overzicht van deze ontdekkingstochten vindt men in een opstel: *Over de noordpoolreizen in de laatste jaren*, geplaatst in het *Album der Natuur*, jaargang 1860, blz. 161-192.

Door deze talrijke noordpool-expedities aangespoord, begon men zich meer en meer tot doel te stellen, de noordpool zelf te bereiken. Van lieverlede had de meening ingang gevonden, dat aan de noordpool eene opene en bevaarbare zee moest bestaan. Maar de pogingen door Kane en Hayes en later in 1875 en '76 nog door George Nares aangewend om ten westen van Groenland door Smithsund tot de noordpool door te dringen, bereikten dat doel niet, hoewel het den laatsten gelukte om van zijn winterkwartier op 82° 27' N.B. met sleden tot de nooit te voren bereikte hoogte van 83° 20' door te dringen[1].

In dien zelfden tijd zijn niet minder ijverige pogingen aangewend om ten oosten van Groenland langs Spitsbergen heen de noordpool te bereiken. Hoewel ook deze pogingen niet met den gewenschten uitslag zijn bekroond, zoo hebben zij toch niet weinig bijgedragen om onze kennis van dat gedeelte der IJszee, hetwelk ten oosten van Groenland en Spitsbergen gelegen is, aanmerkelijk uit te breiden.

Vooral over de Karische zee, dat is de zeeboezem, die ten zuiden door het vaste land van Azië en ten westen door Nowaja Semlja wordt ingesloten, is een geheel nieuw licht opgegaan. Vroeger werd die zee als geheel onbevaarbaar beschouwd: zij droeg den niet zeer uitlokkenden naam van d e n i j s k e l d e r v a n h e t n o o r d e n . Dien slechten naam had zij te danken aan de meening, dat de ijsmassas, die bij het losgaan der groote rivieren, de Ob en de Jenissei, in zee worden gedreven, door oostelijke winden in die bocht zouden worden opgestuwd, waaruit ze door de nauwe Karapoort geen uitweg in de vrije zee konden vinden. Dit is in den laatsten tijd gebleken een ongegrond vooroordeel te zijn. Zeevaarders, die of om de vischvangst in die wateren, of om handelsverkeer met de monden van de Jenissei, het waagden in de Kara-zee door te dringen, bevonden ze in den nazomer, zoo niet geheel vrij van ijs, dan toch met slechts weinig drijfijs bezet.

Nordenskiöld zelf heeft aan deze tochten ijverig deelgenomen. Reeds in 1875 had hij van den 8 Julij tot 26 September de reis van Tromsöe aan de noordkust van Noorwegen naar de

1 Breeder verslag hiervan is door mij gegeven in *De weg naar de noordpool* in het *Album der Natuur*, 1865, blz. 305-315 en in *De toekomst der Noordpooltochten* in het *Album der Natuur*, 1866, blz. 272-310 en 353-373.

Jenissei door de Karische zee met een zeilschip heen en terug gedaan. In het volgende jaar deed hij met een stoomschip dezelfde reis. Den 25 Juli verliet hij Tromsöe en reeds den 30sten stoomde hij de lange, smalle en diepe zeeëngte Matoschkin in, die Nowaja Semlja van het oosten naar het westen doorsnijdt. Toen hij den dag daarop de Karazee invoer, vond hij ze, zoover het oog reikte, vrij van ijs. Kort daarop was de zee weder met drijvende ijsschotsen zoo bezet, dat de vaart daardoor merkelijk belemmerd werd. Reeds den 12den Augustus was men het ijs te boven en kon den 16den het anker uitwerpen aan de noordelijkste bewoonde plaats van de Jenissei. Het plan van de expeditie bragt mede om daar verschillende goederen te lossen en eene retourlading in te nemen, die door eene rivierboot zou worden aangebracht. Maar daar die boot niet opdaagde, was men genoodzaakt de medegevoerde goederen te ontschepen en in depôt op te slaan. Door dezen samenloop van omstandigheden kon eerst den 1sten September de terugreis worden ondernomen.

Gedurende dit oponthoud aan de Jenissei had men dikwijls een dichten nevel met regen, doch werd overigens met warm zomerweder begunstigd. De hoogste thermometer-standen wisselden van 16 Augustus tot 1 September van 20°,4 tot 50°,5 (= 69° tot 41° Fahr.) af. De bodem was volkomen vrij van sneeuw en op vele plaatsen met een bont bloemtapijt versierd. De zee was geheel vrij van ijs: eerst op 75½° N.B. trof men aan de oostkust van Nowaja Semlja een tamelijk dikke streep van half gesmolten ijs aan, dat zich langs de kust tot aan de Matotschin-invaart uitstrekte. Had men de koers zuidelijker genomen, dan had men waarschijnlijk geen enkele ijsschol ontmoet. Den 7den September voer men de Matotschin-straat in, hield zich daar om water, ballast en kolen in te nemen tot den 13den op en kwam den 22sten weder te Tromsöe aan. De terugreis naar Noorwegen werd door het schoonste weder begunstigd[1].

De ervaringen op deze beide reizen opgedaan, gevoegd bij die van anderen, die ook in de laatste jaren de Kara-zee hadden bevaren, hadden Nordenskiöld volkomen overtuigd, dat de vaart uit Europeesche havens naar de monden van den Jenissei in den nazomer en vroege herfst, van Juli tot September, voor

1 Men vindt het officieele bericht over deze expeditie in Petermann's *Mittheilungen*, 1877, blz. 54-62.

handelschepen zeer wel uitvoerbaar is. Als men eenmaal de Noordkaap van Noorwegen voorbij is en de zee bezuiden Spitsbergen instevent, staan er vier wegen open om door de Kara-zee de Jenisseimonden te bereiken. Men kan namelijk de Jugor-straat, vroeger straat Nassau genoemd, tusschen het vaste land van Azië en het Waigats-eiland of de Karische poort tusschen het Waigats-eiland en Nowaja Semlja doorgaan. Deze beide zijn wel vroegtijdig ijsvrij, maar worden daarentegen lang door aanzienlijke ijsmassas belemmerd, welke door de met eb en vloed afwisselende zeestroomen in de bochten van deze beide straten nu eens voor-, dan achterwaarts worden gedragen. Ook ontbreken ten minste in de Jugorstraat goede havens, waarin de schepen een veilig toevluchtsoord voor de heen en weer drijvende ijsvelden kunnen vinden. De weg om de noordspits van Nowaja Semlja heen wordt gewoonlijk eerst in het begin van September vrij van ijs en kan dus niet dienen voor schepen, die de heen- en terugreis naar de Jenissei wenschen af te leggen. De Matotschin-straat vormt een nagenoeg 100 kilometer langen en engen, maar diepen en met uitzondering van een paar bekende zandbanken vrijen doortocht, die wel eerst in het begin van Juli vrij van ijs pleegt te worden, maar minder dan de andere doorgangen door drijfijs wordt belemmerd. Men kan er echter niet op rekenen, dat men reeds in het begin van Augustus van hier uit rechtstreeks naar den mond van den Jenissei een ijsvrij zeewater zal vinden. Men zal dikwijls in de noodzakelijkheid zijn om een grooten omweg om de zuid te maken, ten einde de tot het begin van September omdrijvende ijsmassas te ontgaan.

De weg van de Noordkaap naar de golf, waarin de Ob en Jenissei hunne wateren uitstorten, was nu wel met vrij groote zekerheid aangewezen; maar wat beteekent die betrekkelijk geringe afstand bij de onmetelijke IJszee, die zich van de Jenisseimonden tot aan de uiterste oostspits van Azië uitstrekt? Die woeste, barre, bevrozen noordkust van Siberië, zelden door een menschenvoet betreden, die poolzee, waar nog nooit een schip zijne wapperende zeilen ontplooide of een stoomboot de golven kliefde - zij waren niet in staat Nordenskiöld van zijn voornemen af te schrikken. Nog eens op het vroegere spoor de Kara-zee tot de Jenissei-monden doorgestoomd, maar dan verder oostwaarts Azië's noordkust omgestevend en door de Beringstraat naar het vaderland teruggekeerd - dat was zijn eenmaal vastgesteld plan.

Reeds den 29 November 1876 schreef hij aan zijn vriend Petermann: ‘In het jaar 1878 hoop ik aan het hoofd van eene expeditie uit te gaan, die bestemd is de Siberische zee tusschen de Jenissei en de Beringstraat te onderzoeken, en ik ben overtuigd, dat ook hier vele oude vooroordeelen zijn te verstoren’[1]. Het hoofddoel van dezen tocht zou dus in de eerste en voornaamste plaats zijn den noordoostelijken doortocht boven Azië om aan te wijzen en zoo het feitelijk bewijs te leveren, dat de noordelijke IJszee althans in het gunstigste seizoen van het begin tot het einde bevaarbaar is. De onderneming zou dus volstrekt geene voortzetting zijn van de pogingen om de noordpool te bereiken, maar zich aansluiten aan de tochten dier zeevaarders, die in de laatste jaren den weg door de Kara-zee tot de Jenissei-monden hadden gebaand.

Na zoo de plaats te hebben aangewezen, die Nordenskiöld's reis in de geschiedenis der noordpooltochten inneemt, zullen wij, om de beteekenis dier reis naar hare volle waarde te schetsen, *vervolgens* het terrein dienen te verkennen en het veld te overzien, dat voor hem lag uitgebreid. Wij zullen daarbij te letteen hebben zoowel op de zee, die hij doorstevende, als op het land, langs welks kusten zijn weg liep.

Sedert de kozakkenhoofdman Yermak in het laatst der zestiende eeuw het eerste landgebied in Noord-Azië voor Rusland had veroverd, breidde de Russische macht zich steeds verder over dit werelddeel uit, totdat eindelijk geheel Noord-Azië tot aan de Beringstraat en den mond van den Amoer aan Rusland's schepter was onderworpen. Dat onmetelijk gebied, dat onder den naam Siberië bekend is, wordt aan zijn geheele noordkust door de noordelijke IJszee bespoeld.

Die geheele noordkust is een onafgebrokene boomlooze woestijn, in Siberië onder den naam van Toendra bekend. Zij is eene meestal effene of eenigszins golvende vlakte, hier en daar door lagere moerassige dalgronden doorsneden. Tallooze in het zand liggende mosselschelpen bewijzen, dat de Toendra-vlakte eenmaal een zeebodem is geweest, die van lieverlede omhoog is

1 Men vindt dezen brief in Petermann's *Mittheilungen*, 1877, blz. 29.

gestegen. De ruwe zeewinden, die door niets weerhouden, over de vlakke kusten der IJszee heen loeijen, verhinderen allen boomgroei. De grond is overal verscheiden voeten diep ingevroren en maanden lang een harde steenmassa gelijk. Zoodra de zonnewarmte in de korte zomermaanden den bovengrond ontdooit, vertoont zich overal een korte, maar snelle plantengroei. Verschillende soorten van mossen en korstmossen vormen een dor tapijt, waartusschen enkele spichtige grassen en armoedige heidebloempjes opschieten. Op bijzonder beschutte plaatsen vertoonen zich een dwergwilg, slechts ééne handbreed hoog, een alpenroos en boschbes, die half onder het mos verscholen slechts enkele blaadjes en takjes schroomvallig daarboven verheffen. In de onafzienbare moerassen vertoonen zich tallooze zwermen van trekvogels, die in poelen en meeren aan de vlakke zeestranden en de oevers der rivieren overvloed van voedsel vinden en in groote veiligheid hunne nesten bouwen en hunne eieren uitbroeden. De wilde rendieren verlaten dan de boschstreek om de aan korstmossen rijke vlakte af te weiden en aan de koele zeestranden beschutting te vinden voor de stekende horzels in het binnenland. Het ontwakende planten- en dierenleven lokt al spoedig de zwervende bewoners van het noorden uit om als jagers of visschers of herders van tamme rendierkudden van den korten zomer voordeel te trekken.

'Er is zekerlijk op de geheele wereld' zegt Dr Hartwig, 'geen treuriger en naakter oord dan de vlakke Toendra, zij moge uit onafzienbare moerassen bestaan of uit eene vlakte, met korstmossen begroeid. Hoewel zij zich niet overal even ver in het binnenland uitstrekt, beslaat ze toch over de geheele uitgestrektheid van noordelijk Azië een aanzienlijke uitgebreidheid. In den oosthoek van Azië bereikt de Toendra de grens van 63°, stijgt dan tot aan de Lena, waar op 71° nog boomen worden gevonden, daalt dan weder langzaam tot aan de Ob, waar de boschstreek niet eens den poolcirkel bereikt en rijst van daar weder hooger en hooger naar het noorden'[1].

Nog uitgestrekter dan de Toendra is de breede boomgordel, die met eene breedte van 15 tot 20 graden over de geheele zuidelijke grens van de Toendra doorloopt. Door de kortheid van den zomer en de lengte van den strengen winter wordt

1 *In het Noorden. Schetsen uit het leven der natuur en der menschen in het noordelijk gedeelte der aarde*, door Dr. G. Hartwig, 1^{e} dl., blz. 2 en v.

de wasdom der boomen steeds langzamer en schraler, hoe hooger men naar het noorden komt. Het bosch bestaat grootendeels uit zoogenaamd naaldhout, sparren en pijnboomen, en aan de zuidgrens van die streek vertoonen zich ook berken, lijsterbessen, elzen en eenige andere boomsoorten.

Eerst achter de boschstreek begint het voor bebouwing en veeweide geschikte land. In het Siberische binnenland zijn streken, waar de graan- en tuinbouw voldoende oogsten oplevert. Indien het land niet zoo dun was bevolkt en daardoor leed aan gebrek van genoegzame arbeidskracht, zoude menige streek een voorraadschuur voor geheel Midden-Azië kunnen openen. In Siberië komen de uitersten van het vastelandsklimaat sterker uit dan ergens op onzen aardbol. Op vele plaatsen wordt tusschen de winterkoude en zomerhitte het ontzaggelijke verschil bespeurd van meer dan 65° R. = 146° F.

Aan natuurlijke voortbrengselen ontbreekt het niet. Behalve wat de jacht op pelsdieren en de vischvangst op de groote rivieren oplevert, is Siberië zeer rijk aan mineralen. Zoo maar de bevolking talrijker was en de wegen van gemeenschap vermeerderden, zou er zeker plaats zijn voor een aanzienlijk handelsverkeer.

Geheel Siberië is doorsneden van machtige rivieren, die aan de gebergten van Midden-Azië ontsprongen, hare wateren aan de oevers der IJszee uitstorten. - De Ob of Obi, die haar oorsprong neemt in het Altai-gebergte, de gouvernementen Tomsk en Tobolsk doorstroomt en vele groote bijvloeden, zoo als de Irtysch en andere, in zich opneemt, heeft een vloedgebied, 'twelk dat van den Wolga overtreft. - De Jenissei met een weinig minder uitgestrekt vloedgebied neemt insgelijks haar oorsprong aan de noordelijke hellingen van het Altai-gebergte, wendt zich dan in oostelijke richting, neemt behalve vele bijvloeden ook de wateren van het Baikalmeer op en stort dan eindelijk hare watermassa met die van den Ob in een zeeboezem van de IJszee uit. - De Lena, wier bron meer dan 350 mijlen van haren mond verwijderd is en in het Baikalgebergte ontspringt, mag in den omvang van stroomgebied en het aantal van bijvloeden met de twee genoemden wedijveren. - Behalve deze drie groote rivieren storten nog de Indigirka, de Jana, de Olenek, de Kolyma en vele andere hare waterstroomen alle in de noordelijke IJszee uit.

Maar reeds vroeg voor het einde van September daalt de

temperatuur aan de noordelijke kust beneden het vriespunt. De van dag tot dag toenemende koude doet de wateren stollen. De zeeoevers en de riviermonden worden al spoedig met eene sterke ijskorst bezet. Verder en verder dringt de ijsvorming door de Toendra en boschstreek naar het zuiden en weldra zijn de rivieren met het vasteland tot ééne onmetelijke ijsvlakte samengevroren. Maar als dan in Juni de zomerwarmte zich doet gevoelen en al spoedig eene Siberische hitte op de vlakte brandt, dan lost het ijsdak der rivieren zich op en de sneeuw op de Midden-Aziatische alpen smelt. De stroom van water uit het zuiden jaagt de los geworden ijsmassas voor zich uit en drijft ze de noordelijke IJszee in. Door alle riviermonden stort zich een ontzaggelijke stroom van door de zon verwarmd water in de kille IJzee uit. Een gevolg daarvan is, dat er langs de geheele noordkust van Siberië in den korten poolzomer een breed ijsvrij vaarwater wordt gevonden. Het was dan ook vooral daarop, dat Nordenskiöld zijne hoop had gevestigd om in één enkel zomerseizoen de noordelijke omvaart van Siberië te volbrengen.

De weinige steden van eenig aanbelang in het binnenland, zoo als Tobolsk, Tomsk, Jenisseisk, Irkoetsk, Jakoetsk, Nischne-Kolyminsk en andere, zijn meestal gelegen aan de samenvloeing van rivieren, als door de natuur aangewezen middelpunten van handel en verkeer. Vele kleinere plaatsen zijn niet meer dan gehuchten met geringe bevolking. Siberië, het grootste land der aarde, is zeker het dunst bevolkt. Volgens de opgaaf van dr. Hartwig zou het ten minste 253,800 vierkante mijlen groot en alzoo 425 maal grooter dan Nederland zijn en toch zou de bevolking, nagenoeg gelijk aan die van Nederland, niet meer dan drie millioenen bedragen[1].

Behalve de Russen, die hier als heeren en gebieders des lands gevestigd zijn, leiden hier verschillende volksstammen, zoo als Samojeden, Ostjaken, Jakoeten, Indagiren, Tsjotsjen, of hoe zij anders mogen heeten, een nomadenleven. Jacht en visscherij zijn hun hoofdbedrijf en het bezit van rendierkudden hun rijkdom. Op een zeer lagen trap van beschaving leiden zij onder het strenge Siberische klimaat een ellendig leven; en toch hebben zij dit met elkander gemeen, dat zij hun zwervend leven niet gaarne met het gemakkelijker leven in de steden en dorpen,

1 Dr. Hartwig, *Het Noorden*, dl. I, blz. 200.

waar tot eene zekere hoogte eenige Europeesche beschaving heerscht, willen ruilen. Is de winter geweken, dan strekken zij vaak hunne zwerftochten door de boomlooze Toendra tot aan de oevers van de IJszee uit.

De vluchtige blik, dien wij op het vaste land van noordelijk Siberië hebben geworpen, zal ons hebben overtuigd, dat de reiziger, die het waagt de noordelijke IJszee door te stevenen, al zeer weinig hulp en steun van die eenzame en onherbergzame kusten heeft te verwachten.

Vestigen wij nu onze aandacht op de zee die deze kusten omspoelt.

Hoe meer de Russen hunne heerschappij over Siberië uitbreidden, des te meer belang moesten zij er in stellen om ook de zee aan de noordergrens van dit onmetelijk gebied nader te leeren kennen. Verschillende tochten zijn dan ook door hen uit den eenen of anderen riviermond ondernomen om de naast daaraan gelegen kusten op te nemen. Zoo werden reeds van 1738 tot 1740 drie expeditiën onder de leiding van Minin en Stergeloff ondernomen. Te Tobolsk uitgerust, zakten zij de Ob af, bezochten het oostelijk gedeelte van de Kara-Zee en bereikten den mond van de Jenessei. In vol zee drongen zij tot 75° 15′ door. In Mei 1742 werd de noordelijkste spits van Azië op 77° 42′ door den stuurman Tsjelsjoeskin op eene sledenexpeditie ontdekt en naar hem benoemd. De zee tusschen de Jenissei en kaap Tsjelsjoeskin was dus reeds eenigermate bekend. Als men nu in aanmerking neemt, dat de enorme watermassa, die de in het hoogland van Middel-Azië ontspringende rivieren, de Ob en de Jenisseii uit een overal sterk verwarmd vloedgebied aanvoeren en in één zeeboezem uitstorten, grooter is dan die van alle rivieren te zamen, die in de Middellandsche en Zwarte Zee uitstroomen, dan mag men van de Jenissei tot aan de noordspits van Azië, ten minste in Augustus en September een ijsvrij vaarwater verwachten.

Wat men van het vaarwater van kaap Tsjeljoeskin tot aan de Lena-monden weet, heeft men te danken aan de waarnemingen der Russische expeditiën, die van Jakoetsk aan de Lena werden uitgezonden om de noordkust te verkennen. Zij werden ondernomen met kleine zeilschepen, die door hun bouw en

bemanning volstrekt niet bestand waren tegen de eigenaardige moeielijkheden van eene ijszeevaart. Het gelukte dan ook niet, noch aan de eerste expeditie in 1735 en 1736, noch aan de tweede in 1739 en 1740, de kaap Tsjelsjoeskin om te zeilen en zoo van de monden van de Lena de Jenissei te bereiken.

Veel talrijker en volledіger zijn de waarnemingen betreffende het oostelijk gedeelte van de Siberische IJszee, van de Lena tot aan de Beringstraat. Reeds in 1648 had de kozak Deschnew met eene expeditie van eenige platboomde vaartuigen van de Kolyma uit de Oostkaap omgevaren en was door de Beringstraat in de Anadyr-baai aangekomen. Maar deze ontdekking, hoe belangrijk ook, was zoo in vergetelheid geraakt, dat het bestaan van een zeestraat tusschen Azië en Amerika betwijfeld werd. Eerst tachtig jaren later besloot Czaar Peter de Groote eene expeditie uit te zenden, om de tot dien tijd onbekende oostelijke grens van Siberië door eene kustvaart van den Stillen Oceaan uit op te nemen. Aan het hoofd van die expeditie stond Bering, een Deen, sedert 20 jaren in Russischen dienst. Het gelukte hem den 10^{den} Augustus 1728 door de straat, die naar zijn naam genoemd is, te zeilen en zijn tocht van de oostkust tot kaap Serdze Kamen in het land der Tsjoektsjen op 67° 5′ N.B. voort te zetten. Hij rekende daarmede zijne zending volbracht en keerde langs denzelfden weg terug.

Later is ook kapitein Cook, 10 Augustus 1778, door de Beringstraat de IJzee ingestevend, maar zag zich door het ijs spoedig tot den terugtocht gedwongen. Na hem zijn nog verschillende expeditiën, zooals die van den Amerikaanschen kapitein Rodgers in 1855 en van den Engelschen walvischvaarder Long in 1867, door de Beringstraat in westelijke richting tot op 170° O.L. doorgedrongen[1].

Uit de berichten van deze reizen meende Nordenskiöld met vrij groote zekerheid te kunnen opmaken, dat het ijs in den zomer door den landwind van de kust wordt afgedreven, maar toch ook weder in grooter of kleiner hoeveelheid terugkomt, zoodra de zeewind uit het noorden waait. Hij leidde daaruit af, dat de Nieuw-Siberische eilanden en Wrangelland slechts deelen zijn van een ver uitgestrekte, met de kust van Siberië evenwijdig loopende eilandengroep, welke van de eene zijde het ijs uit de

1 Men vindt een breeder verslag van deze tochten in mijn stuk: *Over de ontdekkingstochten in de IJszee ten noorden van de Beringstraat, van* 1648-1867, in het *Album der Natuur*, 1871, blz. 242-53.

tusschenliggende zee verhindert zich geheel te verwijderen, maar ook van de andere zijde de kusten beschut tegen het eigenlijk gezegde poolijs, dat ten noorden van die eilanden wordt gevormd[1].

Slechts enkele van die eilandengroepen zijn van lieverlede bekend geworden. Toen in 1770 de koopman Lachow bezig was aan de noordkust van Siberië mammouthstanden te zoeken, die daar in groote menigte in den grond zijn gelegerd, zag hij eene kudde wilde rendieren over het ijs uit het noorden komen. Dáár moest zich derhalve land bevinden. De ondernemende man trok nu over het ijs de sporen dier rendieren na en ontdekte de later naar hem benoemde Lachow-eilanden.

In 1806 had Sirowatskoi het eerst de eilandengroep, die den naam van Nieuw-Siberië draagt, ontdekt. Van 1809-11 werden deze eilanden door eene Russische expeditie onder bevel van Hedenström vrij volledig bekend. Voordat het ijs in het vroege voorjaar losging, begaf hij zich met ijssleden, door honden getrokken, naar die eilanden, bracht daar den zomer door en keerde in den herfst, zoodra de zee weder met ijs bevloerd was, naar den vasten wal terug. Later werd aan Wrangel de taak opgedragen om de kusten van den mond van de Kolyma oostwaarts op te nemen en van daar onderzoek te doen naar het bestaan van een land, dat zich volgens de verhalen der Tsjoektsjen op niet verren afstand in de IJszee moest bevinden. Maar hoeveel Wrangels sledetochten en Anjou's opneming der Nieuw-Siberische eilanden ook hebben bijgebracht tot de rechte kennis dier oorden, het mocht den eersten niet gelukken het land te ontdekken, dat de Tjoektsjen beweerden op heldere zomerdagen van kaap Jakan af gezien te hebben. En toch is het later gebleken, dat daar werkelijk land bestond. In 1867 ontdekte kapitein Long op 70° 30′ N.B. en 180° W.L. een land, hetwelk zich met zijne achter elkander liggende bergketens ver naar het noorden uitstrekt. Dit land is juist het zuidelijk uiteinde van het uitgebreide hoogland, hetwelk kapitein Kellet reeds den 17 Augustus 1849 ontdekt en Plover-eiland genoemd had. Dit noordelijk land, waarvan de door Kellet en Long ontdekte kusten een deel uitmaken, draagt thans te recht den naam van Wrangels-land.

Deze ondernemingen hadden in allen gevalle het bewijs geleverd, dat de IJszee westwaarts van de Beringstraat bevaarbaar

1 Verg. Nordenskiölds *neue Eismeer-Expedition zur Durchschiffung des Siberischen Eismeeres von Norwegen bis zur Beringstrasse in* 1878, 'twelk voorkomt in Petermann's *Mittheilungen*, 1878, blz. 141 en v.

was. Kapitein Long hield het dan ook voor volkomen zeker, dat de noordoostelijke doortocht eenmaaal met der daad zou worden uitgevoerd[1]

Na dit beknopte overzicht van het terrein, dat voor Nordenskiöld lag uitgebreid, zullen wij hem te beter kunnen volgen op den door hem ingeslagen weg.

Nils Adolf Erik von Nordenskiöld was in 1832 in Finland geboren. Zijn vader, een met roem bekende natuuronderzoeker, stond aan het hoofd van het mijnwezen; zijn zoon, het voetspoor van zijn vader volgende, was reeds als knaap een vlijtig verzamelaar van mineraliën en insekten en mocht hem dikwijls op zijne mineralogische uitstapjes vergezellen. In 1849 kwam hij op de hoogeschool te Helsingors, waar hij zich op de natuurkundige wetenschappen en inzonderheid op de geologie en mineralogie toelegde. Na afgelegd kandidaats-examen in 1854 vergezelde hij zijn vader op eene wetenschappelijke reis in het Oeralgebergte en schreef voor en na verschillende verhandelingen, die hem als bekwamen natuurvorscher deden kennen. Na volbrachte akademische studie kreeg hij eene aanstelling als buitengewoon mijn-ingenieur.

Hij bleef echter niet lang Russisch onderdaan. Finland heeft nooit vrede gehad met zijne afscheiding van Zweden en inlijving in het groote Russische rijk. Eene kleine onaangenaamheid met de Russische regeering deed hem in 1857 het besluit opvatten om Rusland te verlaten en zich te Stockholm in Zweden te vestigen. Van dien tijd af was hij met hart en ziel een Zweed. Hij stond daar in hooge achting. Reeds in 1858 werd hij benoemd tot opvolger van den beroemden mineraloog, den hoogleeraar Mosander en tot intendant van de mineralogische afdeeling van het Rijksmuseum te Kopenhagen.

Als wetenschappelijk natuuronderzoeker heeft hij zich vooral bekend gemaakt op de vijf Zweedsche expedities naar Spitsbergen, waaraan hij deel heeft genomen. Op al deze tochten, op kleine schaal en voor betrekkelijk geringe kosten ondernomen, werden

1 Men vindt eene uitvoerige beschrijving dezer tochten in: *Die Nordküste Siberiens zwischen den Lena-Mündungen und der Beringstrasse, von* M. Lindeman, in Petermann's *Mittheilungen*, 1879, blz. 161-173.

hoogst belangrijke resultaten verkregen. Eene tallooze menigte voorwerpen werden bijeengebracht, die het rijksmuseum te Stockholm zeker tot de rijkste verzameling van arctische natuurprodukten hebben gemaakt. Op een dezer tochten drong hij tot 81° 42′ N.B. door, derhalve nog 12′ verder dan de hoogste breedte, die door den beroemden walvischvanger Scoresby in de tijd was bereikt. Bij de twee eerste reizen in 1858 en 1861 diende hij als geoloog onder den commandant Torell, bij de volgende drie stond hij zelf aan het hoofd, ondersteund door een uitnemenden staf van wetenschappelijke mannen[1].

Nordenskiöld was dus reeds, toen hij zijn laatsten tocht ondernam, een ervaren scheepsbevelhebber op de IJszee-wateren, gehard voor het klimaat en met die romantische geestdrift voor het hooge noorden bezield, welke een eigenaardig kenmerk is van allen, die eenmaal die streken hebben bezocht. Het schijnt wel, alsof de gevaren, aan die tochten verbonden, dat laveeren en wenden tusschen geweldige ijsvelden en ijsbergen, dat worstelen met ontzettende natuurkrachten, die dagelijksche strijd om het leven alle krachten van lichaam en geest zóó inspannen, dat de overwinning van die bezwaren eene voldoening geeft, die na behouden reis telkens nieuwe ondernemingen doet wagen. Zeelieden, die eenmaal een tocht naar het noorden hebben gedaan, zijn meestal zeer bereid zich voor nieuwe tochten te verbinden.

Wij hebben reeds vermeld, hoe zijne gelukkige tochten door de Kara-zee naar de monden van de Jenissei in 1875 en 1876 in hem het plan deden rijpen om langs dien weg verder oostwaarts tot aan de Beringstraat door te dringen. Het jaar 1877 werd besteed om de uitrusting tot deze reis voor te bereiden. Een rijke burger van Gothenburg, de groothandelaar Dickson, nam voor het grootste gedeelte de aanzienlijke kosten der uitrusting op zich. De regeering en de hoogeschool wedijverden met elkander om deze onderneming met alle kracht te ondersteunen en een aantal wetenschappelijke mannen toonden zich bereid om onder het opperbevel van prof. Nordenskiöld den tocht mede te aanvaarden.

Het schip, waarmede de reis werd ondernomen, was eene voor

1 Eene uitvoerige beschrijving van Nordenskiöld's vroegere tochten door de IJszee vindt men in het Engelsche tijdschrift: *Nature. A weekly illustrated journal of science*, 1879, p. 606 en v. Het is een uittreksel uit het werk van Leslie: *The arctic voyages of* A.E. Nordenskiöld, 1879.

de vaart op de IJszee uitnemend toegeruste stoomboot, die den naam V e g a voerde. Den 4den Juli 1878 stoomde het de haven van Gothenburg uit en richtte de koers langs de westkust van Noorwegen naar het noorden, waar het den 18 Juli te Tromsöe aankwam. Hier vond men eene andere boot, de L e n a geheeten, die door den Russischen koopman Sibiriakoff was uitgerust, deels om de Zweedsche expeditie tot aan den Lenamond te vergezellen, deels om die rivier tot aan de stad Jakoetsk op te varen en daar eene lading handelswaren te lossen. Een weinig later voegden zich hier nog twee andere handelsvaartuigen bij, de F r a s e r en de E x p r e s s , die ook aan Sibiriakoff toebehoorden en voor de Jenissei waren bestemd.

Na de Noordkaap te zijn omgestevend, werd de koers op de zuidelijke spits van Nowaja Semlja, de Ganzenkaap gericht. In den nacht van den 22sten Juli bekwamen zij dit eiland in het gezicht. Geen spoor van ijs werd gezien. Met heerlijk weder stoomden ze langs de kust naar de Jugor-straat, waar zij den volgenden dag bij het Samojeden-dorp Chabarova het anker uitwierpen. Hier vonden zij reeds de beide handelsvaartuigen, de Fraser en Express, die vooruitgegaan waren, en den volgenden dag kwam ook de Lena op dezelfde ankerplaats aan.

Dit dorp wordt in den zomer door negen Russische kooplieden bewoond, die in het voorjaar hier komen en in den herfst naar hun land terugkeeren. Zij houden zich gedurende hun verblijf met ruilhandel met de Samojeden, met vischvangst en rendierteelt bezig. Deze Russen wonen in houten, met zoden bedekte huizen, de Samojeden, even als Lappen, in tenten van rendierhuiden. Ofschoon deze Samojeden Christenen heeten en aan den Russischen eerdienst deelnemen, houden zij er toch hunne eigene afgoden of Sjamanen op na, die zij evenzoo vereeren als de Russen hunne heiligen-beelden. Van het korte oponthoud ter dezer plaatse werd vlijtig gebruik gemaakt tot het doen van natuurkundige waarnemingen en tot het bezoeken en nauwkeurig opnemen van een Samojeedschen offerheuvel en begraafplaats.

Op den morgen van den 1sten Augustus werd het anker gelicht en de Kara-zee ingevaren. Het weder was schoon, de wind flauw en de zee geheel vrij van ijs. ‘Lang scheen het,’ schrijft Nordenskiöld, ‘als zou ik in de gelegenheid zijn van hier te melden: wij zijn naar de Jenissei gekomen zonder een stuk ijs te hebben aangetroffen. Maar bij de aankomst onder den breedtegraad van het Witte eiland hielden op eens

de golfslag en de wind dermate op, dat daaruit de nabijheid van ijs duidelijk kon worden opgemaakt. Kort daarop ontmoetten wij ook uitgebreide velden drijfijs, welke echter zoo los en poreus waren, dat zij geene wezenlijke beletselen voor onze vaartuigen waren. Eene groote ongelegenheid veroorzaakte ons echter een digte nevel, die ons verhinderde de noodige waarnemingen te doen. Van tijd tot tijd verloren wij thans onze kameraden uit het gezicht. Zoodra wij echter ten oosten van het Witte eiland gekomen waren, werd de zee weder volkomen ijsvrij.'

Den 6^{den} Augustus kregen zij wederom land in 't gezicht. De plaats, die reeds in 1875 bezocht en Dicksons-haven genoemd is, ligt aan den oostelijken oever van den mond van de Jenissei en biedt een in alle opzichten geschikte ligplaats aan de zeevaarders aan; zij is als haven zeker bestemd om in de toekomst de hoofdplaats te worden voor den uitvoer van Siberische produkten.

Nadat de Fraser zijn voorraad van steenkool en proviand in de Vega had overgeladen, stoomde zij met de Express op sleeptouw de Jenissei hooger op om de lading van tabak, ijzer, zout en steenkool te lossen en eene retourvracht van granen en talk, die met lichterschepen van de stad Jenissei, 350 Duitsche mijlen van den mond der rivier gelegen, zouden worden aangevoerd, in te nemen. Nordenskiöld nam de gelegenheid te baat om het eerste bericht van zijne reis met de Fraser aan zijn vriend en begunstiger Dickson te verzenden[1]; het draagt den datum van den 7^{den} Augustus 1878.

De beide schepen, de Vega en Lena, veroorloofden zich een kort oponthoud in Dicksonshaven, dat tot het doen van velerlei waarnemingen werd besteed. Nordenskiöld deed dit met te meer vrijmoedigheid, omdat hij van oordeel was, dat de noordelijkste uithoek van Azië, kaap Tsjeljoeskin, wel niet voor het einde van Augustus van ijs bevrijd zou zijn. Hij koesterde echter de hoop, dat men die kaap, het kritiekste punt van de geheele reis, dan ook zou kunnen te boven komen, vooral omdat men tot hiertoe de zee vrij van ijs had bevonden. 'Maar', schrijft hij, 'het ijs is eene onnarekenbare mogendheid en, in geval het zich al te vijandig mocht toonen, zal ik

1 Men vindt eene Duitsche vertaling van dit bericht in Petermann's *Mittheilungen*, 1878, blz. 430 en v.

maatregelen trachten te nemen, opdat de expeditie van dit jaar zich door ernstige wetenschappelijke onderzoekingen in de streken, die zij aandoet, op eene waardige wijze moge aansluiten aan de voorafgaande Zweedsche onderzoekingstochten in het noorden, hoe het dan ook met hare hoofdbedoeling moge afloopen.'

Den 10^{den} Augustus werd in Dicksons-haven het anker gelicht en de koers naar het oosten vervolgd. Had de Zweedsche expeditie tot hier toe eene zee bevaren, reeds door vroegere tochten bekend, thans lag voor haar een zoo goed als geheel onbekend vaarwater. Tusschen Dicksons-haven en den mond van de Lena ligt het Taimyr-schiereiland, dat zich tot 77° 42′ N.B. uitstrekt en in de noordelijkste spits, kaap Tsjeljoeskin eindigt. Nog nooit was een schip die noordspits van Azië omgevaren. Het was dus nog een onopgelost vraagstuk, of men op die hooge breedte een open vaarwater zou vinden, dan of wellicht het poolijs, zich aan de noordspits van het vaste land aansluitende, een onoverkomelijken ijsmuur zou vormen, die alle voorwaarts dringen naar het oosten verhinderen en zoo het hoofddoel der geheele expeditie verijdelen zoude. 'Met goeden moed voorwaarts!' - dat was de leus van Nordenskiöld en zijne dappere zeelieden, toen het anker werd gelicht en de onbekende zee werd ingestevend.

Onder gunstige voorteekenen werd de reis aangevangen. De hemel was bewolkt, maar de luchttemperatuur was 10°,4 C. = 50° F. en die van het water 10° C., die later tot 8° C. = 46 F. daalde met zeer gering zoutgehalte. Geen ijs was er te zien. Toen later op den dag de zee met nevelen bedekt werd, moest men met de meeste omzichtigheid vooruitgaan om eene menigte kleine eilanden te vermijden, die op geene zeekaarten waren aangegeven. Toen den 11^{den} Aug. de lucht opklaarde, kon men met volle kracht verder stoomen. Maar nu vertoonden zich ook hier en daar ijsschollen, echter niet in die mate, dat zij de vaart belemmerden. De golfslag werd daardoor zeer getemperd, zoodat men ongehinderd peilingen en andere waarnemingen kon verrichten. Het ijs had geheel het voorkomen van in baaien en inhammen gevormd te zijn en was zoo murf en brokkelig, dat het meer op een samenhangende ijsbrij, dan op werkelijk ijs geleek.

Nu werd de koers noordoost genomen. Langs de geheele kust strekt zich hier een gordel van kleine eilandjes, schorren

en wellicht ook zandbanken uit, die vooral bij nevelige lucht de vrije vaart hinderen en er toe nopen om langzaam en met de meeste omzichtigheid vooruit te gaan.

Door die nevels was men zelfs genoodzaakt van den 14^{den} tot den 18^{den} Aug. in eene invaart tusschen het Taimyr-eiland en het vasteland voor anker te blijven. Om de prachtige exemplaren van Actinia, die zij van den zeebodem ophaalden, noemden zij dezen inham Actinia-haven. De kust heeft hier het aanzien van een volslagen wildernis in vergelijking met het rotsenstrand van Spitsbergen en westelijk Nowaja Semlja. Het planten- en dierenleven is hier uiterst schraal en armoedig. Terwijl men elders verschillende soorten van zeevogels bij duizenden en duizenden aantreft, ontbreken zij hier of geheel, of komen slechts zeldzaam voor. Het land was vrij van sneeuw en met een grijsgrauw plantenkleed bedekt, dat uit een dicht mengsel van grassoorten mossen en andere gewassen van lagere orde bestaat. Het geheel vormt echter eene veel betere rendierweide, dan in vele dalen op Spitsbergen. En toch worden hier maar weinige rendieren gezien. Zij waren te schuw om er jacht op te maken, wellicht uit vrees voor wolven, waarvan men de sporen meende ontdekt te hebben.

Doch op het volkomen optrekken der nevels was niet te wachten. Den 18^{den} Augustus werd het anker gelicht om de vaart naar kaap Tsjeljoeskin voort te zetten. Men stoomde langs de westkust van het Taimyr-eiland gedurig in een dichten nevel, welke alleen nu en dan zich voor een poos verdeelde, zoodat men de omtrekken van het land kon onderscheiden. Van het ijs, dat men ontmoette, had men weinig last.

‘Ik vreesde’, schrijft Nordenskiöld, ‘dat de noordelijkste spits van Azië zoo door ijs omgeven zou zijn, dat wij daar niet zouden kunnen landen. Weldra schemerde echter eene kleine ijsvrije spits in het noordoosten door. Eene kleine, tegen het noorden opene en te dier tijd ijsvrije bocht vormde hier eene insnede in het land.

Daarin wierp de boot op den 19^{den} Augustus des namiddags om 6 uren onder vlaggen en saluutschoten uit een der kleine kanonnen, die de Vega medevoerde, het anker uit. Wij hadden het eerste doel onzer expeditie bereikt - de noordelijkste spits der oude wereld.’ - ‘De lucht was klaar en de landtong lag ijsvrij en van de zon beschenen voor ons. Even als in 1875 bij de aankomst aan de Jenissei, zoo werden wij ook hier door een grooten ijsbeer

ontvangen, welke, reeds voor de ankers gevallen waren, aan het strand op en neder wandelde, nu en dan naar de boot uitziende en snuffelende, duidelijk met het oogmerk om met zich zelven klaar te worden, welke ongevraagde gasten thans een oord naderden, waar de beer tot hiertoe een onbestredene heerschappij had uitgeoefend. Verschrikt door de saluutschoten waggelde hij echter snel van daar en ontging daardoor de schoten onzer jagers.'

Na oponthoud van éénen dag werd de reis voortgezet. In de eerste dagen stoomden zij tusschen grootere en sterkere schotsen drijfijs, dan zij tot nu toe hadden ontmoet. Er hing echter zulk een digte nevel over de zee, dat zij over de uitgestrektheid en den toestand der ijsvelden geen overzicht konden nemen. Men was gedwongen een meer zuidelijke koers te nemen, maar geraakte weldra in een labyrinth van drijvend ijs zoo verdwaald, dat men noch naar het oosten, noch naar het zuiden vooruit kon komen, en er dus niets overbleef, dan in noordelijke richting weder de opening te zoeken, door welke men in dit doolhof van drijvende ijsschotsen was geraakt. Dit gelukte en in den namiddag van den 23sten was men weder in open en vrij water.

Op den avond van dien dag kregen zij weder land in 't gezicht. Het was de noordelijke spits van het oostelijke Taimyr-schiereiland, kaap Thaddeus, op 76° 30′ N.B. Het weder was nu geheel opgeklaard. Een noordwestelijke koelte bracht het schip met volle zeilen zonder medewerking van stoom snel over eene volkomen effene zee. De hoogten aan het strand hadden eene eigenaardige, op piramiden gelijkende gedaante. Verder landwaarts in vertoonden zich bergen van 2000 tot 3000 voet hoogte. Met uitzondering van enkele bergkloven waren de stranden en berghellingen vrij van ijs. Dikwijls was van scheepsboord af nergens in zee eenig spoor van ijs te ontdekken.

Den 24sten Augustus kreeg men land in 't gezicht, hetwelk op de kaarten onder den naam van Preobraschenski-eiland aan den mond van de Chatanga-rivier staat aangeteekend. Men gaf aan de natuurkundigen de gelegenheid om dit zeker nooit door een geleerde betreden eiland in oogenschouw te nemen. Doch reeds des avonds om tien uur werd weder het anker gelicht en de vaart eerst langs de kust, daarop oostwaarts tot aan de monden van de Lena voortgezet. 'Tot hiertoe,' schrijft Nordenskiöld, 'is alles naar de berekening uit-

gekomen. Mochten die berekeningen maar ook verder steek houden, zoodat ik nog dezen herfst de vreugde mag smaken uit een haven aan den Stillen Oceaan telegrammen naar het vaderland te zenden. Alle deelnemers aan de expeditie zijn voor dit groote doel met geestdrift bezield en ieder op zijne plaats doet zijn best tot de verwezenlijking daarvan mede te werken'.

Uit de omvaring van de noordelijkste spits van Azië is gebleken, dat de kaart, vroeger naar de mededeelingen van Middendorff opgemaakt en daarna in alle handboeken en atlassen gevolgd, eene aanmerkelijke verandering zal moeten ondergaan. De uiterste noordspits van het Aziatische vasteland is nu bevonden op 77° 42′ NB. en 104° 1′ OL., dus eenigszins noordwestelijk van hare tegenwoordige plaats op de kaart. Het westelijk gedeelte van het Taimyr-schiereiland ligt wel 5 lengtegraden westelijker en de oostelijke kust, die volgens Middendorff zich tot 107° OL. uitstrekte, bevindt zich tusschen de 113° en 114° OL. De expeditie zeilde dus eenige dagen door eene ijsvrije zee, die op de bestaande kaarten als vast land was aangegeven.

Oorspronkelijk was het plan aan den mond van de Lena voor anker te gaan. Daar zou dan de Vega afscheid nemen van hare trouwe gezellin, de Lena, die dan verder de rivier op tot Jakoetsk hare reis zou voortzetten. Maar de gunstige wind en de ijsvrije zee gaven zulk eene schoone gelegenheid om vooruit te komen, dat men daarvan wel gebruik moest maken. De beide schepen namen dus in volle zee, twee zweedsche mijlen ten noorden van het Lena-Delta, van elkander afscheid.

Nordenskiöld en zijne officieren namen deze gelegenheid te baat om hunne laatste reisberichten met den kapitein van de Lena, Johansen, mede te geven. Zoodra deze den 21sten September behouden te Jakoetsk was aangekomen, werden ze met de eerste postgelegenheid verzonden en kwamen zoo den 23sten November in Zweden aan[1].

Zoo ging dan nu de Vega alleen met goeden moed verder naar het oosten. Aan den mond van de Lena mocht men rekenen de helft van den weg van de Jügor- tot aan de Beringstraat te hebben afgelegd. Oogenschijnlijk had men het

1 Ook deze berichten zijn, in het Duitsch vertaald, opgenomen in Petermann's *Mittheilungen*, 1879, blz. 11-28.

moeielijkste gedeelte van den weg achter den rug. Men had toch tot nagenoeg 78° NB. moeten doordringen om kaap Tsjeljoeskin om te varen. Verder naar het oosten buigt de kust zich veel meer naar het zuiden. Bovendien vormen de voor de oostelijke kusten liggende eilanden-groepen van Nieuw-Siberië en Wrangel-land een natuurlijken voormuur tegen het aandrijvende noordpoolijs. Alles samengenomen, mocht men dus met gunstige verwachtingen de reis voortzetten.

Men hield nu den koers in de richting van de Nieuw-Siberische eilanden. Deze zijn hoogst merkwaardig wegens de overblijfselen van Mammouths en andere diersoorten van het zelfde tijdvak, die daar in veel grooter menigte dan in de Toendra op het vasteland worden gevonden. Sommige zandbanken zijn daarvan zoo rijk voorzien, dat de inzamelaars van mammouthstanden en beenderen zich bijna jaarlijks met hondensleden over het ijs daarheen begeven en in den herfst, als de zee weder is dicht gevroren, met een rijken oogst terugkeeren. En hoe dikwijls zulke tochten ook herhaald worden, altijd wordt er nog een ruime overvloed gevonden. Nordenskiöld had wel gewenscht bij een van deze eilanden aan te leggen, al ware het alleen om voor een later wetenschappelijk onderzoek den weg te banen. Doch toen zij den 28sten Augustus de westelijke eilanden van deze groep, Semenowskjie en Stolbowoi, in het gezicht kregen, werd de zee zoo ondiep, dat zij niet met volle vaart vooruit durfden stoomen. Den 30sten kwamen zij voor het Ljachow-eiland, maar hoe gaarne zij hier ook eenige dagen vertoefd hadden, het gevaar, dat daardoor het hoofddoel der reis verijdeld mocht worden, verbood alle verder oponthoud. De zee-engte tusschen het zuidelijkste der Nieuw-Siberische eilanden en de noordwaarts loopende landtong, Swjatoi-Noss. is slechts 30 Zweedsche zeemijlen breed. Den 31sten Augustus werd deze zee-engte bij heerlijk stil weder zonder eenige zwarigheid doorgestoomd.

Nog den 1sten September bleef het schoone weder met zuidelijken wind aanhouden. De thermometer wees op den middag 5° C = 41 F. aan. Het water had eene temperatuur van 4° C. met gering zoutgehalte. Maar in den nacht van den 2den September werd de wind noordelijk en de thermometer daalde tot - 1° C. = 30°,2 F. Den volgenden dag viel er veel sneeuw, zoodat de Beereneilanden, die zij den 3den bereikten, daarmede geheel bedekt waren. Deze kleine rotseilanden, aan de kust op

71° N.B. en 161 O.L. gelegen, zijn ongeveer 360 zeemijlen van de zuidspits der Ljachow-eilanden verwijderd. Deze afstand was in drie dagen afgelegd. Als men daarbij in aanmerking neemt, dat nog al veel tijd aan peilingen en onderzoekingen van den zeebodem, de temperatuur en het zoutgehalte des waters besteed moest worden, en dat men in een geheel onbekend vaarwater niet dan met de grootste behoedzaamheid vooruit kon gaan, dan ziet men daaruit, hoe weinig zij op dit gedeelte van hunne vaart door ijs werden belemmerd.

Het oorspronkelijke plan van Nordenskiöld was geweest van den mond van de Kolyma noordwaarts den koers te richten, ten einde te onderzoeken, of er tusschen de Ljachow-eilanden en het oostelijk gelegen Wrangelland ook land werd gevonden. Door de drijvende ijsvelden, die zich in noordelijke richting vertoonden, werd hij daarin verhinderd. Ook het voornemen om van de noordelijkste der Beereneilanden oostwaarts recht op kaap Sjelagskoi aan te houden, moest worden opgegeven, omdat die weg door ondoordringbare ijsmassas was versperd. Er bleef dus niets anders over dan het ijsvrije vaarwater langs de kust. Doch dit vaarwater werd hoe langer hoe smaller; men moest zich steeds nader bij de kust houden, hoewel de diepte der zee daar op onrustbarende wijze afnam. Eindelijk den 6den September werd kaap Sjelagskoi bereikt. Men had aan den afstand tusschen deze kaap en de Beerenlanden, die in rechte lijn slechts 180 zeemijlen bedraagt, ten gevolge van de vele omwegen en wendingen, die men van wege het drijfijs had moeten maken, twee en een halven dag besteed.

De nachten begonnen nu zoo donker te worden en de zee zoo vol ijs, dat zij gedwongen waren des nachts stil te liggen en bij het een of ander groot stuk grondijs ten anker te gaan. Men was van alle zijden zoo van ijsvelden omgeven, dat men zich wel genoodzaakt zag, zich in het ijsvrije, maar ondiepe vaarwater te houden, dat zich langs de kust uitstrekte.

Nauwelijks waren zij in de nabijheid van het land gekomen, of twee booten geheel van dezelfde constructie als de oemiaks der Eskimos kwamen aan boord. Het waren de eerste inboorlingen, die zij ontmoetten, sedert zij de Jugor-straat waren doorgevaren. Deze menschen toonden zich vriendelijk en gedienstig, maar daar zij geene andere dan hun eigene taal verstonden, kon men bezwaarlijk iets van hen te weten komen.

Aan de andere zijde van kaap Sjelagskoi stoomden zij nu

van den 6^{den} tot 8sten September in de smalle, ijsvrije geul met langzame vaart langs de kust. Den 8^{en} waren zij zoo van ijs en nevel omgeven, dat zij na eenige vergeefsche pogingen om vooruit te komen aan eene groote ijsvlakte in de nabijheid van het land moesten bijleggen. Nauwelijks werden zij van de kust af gezien, of eene groote menigte inboorlingen kwam opzetten die hen door teekenen uitnoodigden aan land te komen. Aan die uitnoodiging werd voldaan. Overal werd men vriendelijk en gastvrij ontvangen; vele wapenen, huisraad en kleeding werden aangeruild. Hunne woningen bestaan uit groote ruime tenten van rendiervellen, die een of twee slaapvertrekken bevatten en met een traanlamp worden verlicht en verwarmd. Hier en later ontvingen zij talrijke bezoeken; want het gerucht van het ongewone verschijnsel van een schip, met vreemde menschen bemand, had zich in korten tijd heinde en verre verbreid.

Den 9^{den} en 10^{den} September was men door den dichten nevel genoodzaakt aan een grondijsvlakte dicht bij het land bij te leggen. Reeds in den nacht van den 10^{den} werd de zee met eene tamelijk dikke ijskorst bedekt. Met moeite werd nog de reis voortgezet, des daags tusschen drijvende ijsvelden een weg zoekende, des nachts gedwongen voor anker te liggen. Eindelijk werden zij genoopt het schip in een kleinen inham binnen te brengen, waar zij tot den 18^{den} moesten blijven. Van een nabij de ankerplaats gelegen berg van ongeveer 400 voet hoogte zagen zij, zoo ver het oog reikte, de zee met drijfijsvelden bedekt. Slechts in de naaste nabijheid van het strand was nog eene smalle opene geul, die echter nog op vele plaatsen op verontrustende wijze door banken doorsneden werd.

Wat zou men doen? Wilde men, zoo het mogelijk was, eene overwintering voorkomen, dan mocht men daar niet langer vertoeven. Den 18^{den} September werd dan ook het anker gelicht en de Vega stroomde in de geul langs de kust op eene diepte van 3½ tot 4½ vadem voorwaarts, terwijl zij zelf een diepgang van 16 tot 17 voeten had. Nauwelijks had men zoo 10 tot 12 zeemijlen afgelegd, of het schip stootte op een ijsgordel, die dwars over de geul liep, waardoor het zich niet dan met veel moeite den weg baande. Des avonds raakte het op een blok grondijs vast, waarvan het eerst na veel arbeid met bijlen en houweelen werd losgewerkt. Kort daarop kwamen zij aan eene plaats, waar het ijs zoo dicht aan den wal was geschoven, dat er slechts een geul van 12 tot 15 voet breedte open was. Men

moest dus bijdraaien en een poging aanwenden, om ware het mogelijk eene plaats te vinden, waar men door het dicht aan het strand geschoven drijfijs door kon breken, Den 23sten gelukte het nog eene niet al te zeer met ijs gevulde geul te ontdekken, waarin de Vega alhoewel langzaam voort kon stoomen. Somtijds had men echter niet meer dan één voet water onder de kiel.

Van den 24sten tot den 26sten September waren zij geheel in het ijs opgesloten. Zoodra zij weder vrij werden, zetten ze eerst nog onder vele hindernissen, later in tamelijk open water de reis voort tot de Kolioetsjen-baai, die zij dwars overstaken en aan welks noordoostelijke spits zij eenige uren voor zonsondergang het anker lieten vallen.

De uitzichten waren minder ongunstig geworden. De temperatuur was zachter; de thermometer stond op 2° C. = 35 F. en het weder was regenachtig, een teeken, dat in noordelijke en noordoostelijke richting zich groote ijsvrije watervlakten moesten bevinden. Maar ongelukkig daalde bij volkomen windstilte de temperatuur tot - 2° C. = 28,4 F. De zee werd op nieuw met ijs bedekt, hetwelk wel de vaart van het schip bemoeielijken, maar niet geheel verhinderen kon. Maar wat het ergste was, de losse voor de kust opgehoopte ijsschotsen werden daardoor zoo vast aaneengesmeed, dat men er met geene mogelijkheid meer doorheen werken kon. Toen zij den volgenden dag den oosthoek van de Kolioetsjen-baai gepasseerd waren, werd de met nieuw ijs bezette geul steeds ondieper. Men beproefde nog een weg door de noordelijk liggende drijfijsvelden te banen. Men hoopte nog bij de eerste de beste verandering van den wind weder los te komen, om de weinige mijlen, die hen van het open vaarwater in de Beringstraat scheidden, af te leggen. Maar die hoop werd niet vervuld. Van den 28sten September af woei er een hardnekkige noordewind, die steeds grootere ijsmassas aan de kust ophoopte en de temperatuur weldra tot - 26° C. = - 14,°8 F. deed dalen. Het nieuwe ijs was al spoedig twee voet dik en alle hoop om nog voor den winter los te komen ten eenenmale verijdeld. Had de Vega slechts een enkel uur met volle kracht voorwaarts kunnen stoomen, dan zou zij zeker de ruime zee bereikt hebben, die zich slechts op geringen afstand bevond. Zoo zij slechts één dag vroeger aan deze plaats was gekomen, dan zou het nog niet samengevroren drijfijs haar niet belet hebben haren tocht te ver volgen

Wat dat zegt: zoo nabij het doel te zijn gekomen en dan door een onoverkomelijk beletsel verhinderd te worden het te bereiken; zoo voor de poort van het beloofde land tot opsluiting in eene ijsgevangenis voor eenen negen maanden langen noordpoolwinter veroordeeld te worden, - de stoutste verbeelding is niet in staat zich daarvan eene voorstelling te vormen. ‘Deze opsluiting’, zoo schrijft Nordenskiöld in zijn reisbericht, ‘is de tegenspoed geweest, met welken ik gedurende al mijne IJszeereizen het moeielijkst vrede heb kunnen hebben. Maar ik zal mij troosten met het in de geschiedenis der IJszeereizen bijna voorbeeldelooze resultaat, hetwelk reeds verkregen is, met onze goede winter-haven en met het uitzicht, dat ik in den volgenden zomer onzen tocht zal kunnen voortzetten.’ - ‘Zeer hard was het ons’, schrijft de luitenant Palander, ‘dat het ons niet vergund mocht zijn dezen kleinen afstand van 120 zeemijlen verder af te leggen, nadat het ons gelukt is 3000 zeemijlen in onbekende zeeën door te dringen; waren wij hier drie dagen vroeger geweest, dan bevonden wij ons thans vrij zeker in Japan.’

De winterhaven van de Vega was gelegen in het noordelijkste gedeelte van de Beringstraat, in de nabijheid van een tentleger der inboorlingen, Jintlen geheeten, 3 mijlen van de landspits, die oostelijk de Kolioetsjen-baai begrenst, één zeemijl van het land verwijderd en slechts 115 mijlen van den mond der Beringstraat, op 67° 7′ N.B. en 173° 45′ W.L.

Het schip was trots alle doorgestane moeielijkheden onbeschadigd. ‘Het lag,’ zoo als Nordenskiöld schrijft, ‘even veilig als in een buitenhaven in het noordelijk gedeelte van de Bothnische golf en heeft evenzeer de zekerheid weder los te worden als een in die havens ingevroren vaartuig.’ De gezondheidstoestand der scheepsbemanning was uitnemend, en hoe groot de teleurstelling ook mocht zijn, waren de manschappen vol goeden moed en opgeruimd van zin.

De verhouding tot de inboorlingen, die in de nabijheid van de winterhaven in hunne tentdorpen woonden, was zoo goed als maar gewenscht kon worden, De Tsjoektsjen, die vroeger voor zeer gevaarlijke lieden doorgingen, betoonden zich nu bij elke gelegenheid hulpvaardig, gastvrij en handelbaar. Zij zijn welberekende kooplieden, die aan den ruilhandel tusschen Amerika en Azië van der jeugd af gewoon zijn. In den zomer komen hier eene menigte Amerikaansche vaartuigen aan, die dezen

handel drijven. Brandewijn is het meest geliefde handelsartikel en wordt, in weerwil van het verbod der Russische regeering, in groote hoeveelheid ingevoerd. De Tsjoektsjen hebben zwart haar, donkere oogen, bruingele huidkleur en zijn klein van gestalte. Zij zijn met rendiervellen bekleed, die zij inruilen van stamgenooten, die met hunne rendierkudden van de eene naar de andere plaats trekken, De kustbewoners bestaan van de vischvangst en drijven des winters met hondensleden ruilhandel met andere inboorlingen. Zij stammen ongetwijfeld van de Groenlandsche Eskimoos af, met welke zij ook in levenswijze zeer veel overeenkomen.

Hoewel de Vega zonder eenige beschutting één Engelsche mijl van den vasten wal op 4 vadem water lag ingevroren, was deze ligplaats volkomen veilig. Het schip was geheel op eene mogelijke overwintering voorbereid, de voorraad van levensmiddelen, brandstof en kleeding overvloedig en het vaartuig warm en gemakkelijk ingericht. Ten gevolge van de zuidelijke ligging was de duisternis weinig hinderlijk. Den 21sten December had men nog 5 uren daglicht. De koude was echter zeer scherp: de gemiddelde temperatuur was in Januari - 25°,1 C. = - 13° F. De overwintering van Kane in de Renselaars-baai op ruim 78° N.B. had onder veel ongunstiger omstandigheden plaats.

Zoodra het vast stond, dat men den winter in het ijs zou moeten doorbrengen, was Nordenskiöld er op bedacht om eenig bericht door de inboorlingen naar het een of ander Siberisch poststation te laten overbrengen. Na eenige mislukte pogingen gelukte het eindelijk een brief aan den Heer Dickson van den 7 Januari 1879 met een postscriptum van 20 Februari door drie inboorlingen naar Nishni-Kolyminsk, een stad aan den mond van de Kolyma-rivier, te verzenden, die gelukkig overgekomen en later in de Zweedsche dagbladen is opgenomen[1].

Over 't algemeen bevond Nordenskiöld, dat de winter niet zoo koud was als wel op andere punten van de poolstreek of

1 Men vindt dit bericht in het Duitsch vertaald in Petermann's *Mittheilungen*, 1879, blz. 325-337.

van het Siberische vasteland. De hoogste graad van koude had men den 25 Januari, toen de thermometer - 45°,7 C. = - 61 F. aanwees. Het weder was gedurende den winter zeer stormachtig en de windrichting beneden aan den grond meestal N.W. en N.N.W.; daarentegen woei er op betrekkelijk geringe hoogte boven de oppervlakte der aarde, zooals men uit de drift der wolken kon opmaken, een bijna bestendige zuidoostenwind. De oorzaak van deze verschillende windrichtingen laat zich licht begrijpen, als men bedenkt, dat de Beringstraat een van hooge bergen omgeven haven vormt tusschen de warme lucht van den stillen Oceaan en de koude der Yszee. De tegengestelde beneden- en bovenwinden moeten hier dus wel op dezelfde wijze ontstaan, als wanneer men eene deur tusschen een koud en warm vertrek openzet. Daar er gedurende den geheelen winter geen dooi weder plaats had, hetwelk de fijne sneeuw slechts gedeeltelijk smelten en samenbakken kon, zoo gebeurde het dikwijls, dat er zelfs bij helderen hemel uren lang sneeuwstormen woedden, zoodat men op een afstand van weinige meters geen voorwerpen onderscheiden kon. Het nieuw gevormde ijs nam steeds toe, zoodat het den 1sten April zelfs eene dikte van 127 cm. bereikte. Het verschil van ebbe en vloed bedroeg gedurende den winter hoogstens 18 cm., wel een bewijs, dat de zee benoorden dit gedeelte van Siberië hoogst waarschijnlijk slechts eene geringe uitgebreidheid heeft.

Gedurende den winter werden eene reeks van grooter of kleiner uitstapjes op het ijs en op het vaste land ondernomen. Den 13^{den} October was de Vega reeds met een ijsgordel van minstens 30 kilometer breedte omgeven. Toen de luitenant Bove op een tocht naar de opene zee den 1sten Januari 1879 aan den rand van dezen ijsgordel was aangekomen, kon hij van een 5 meter hoogen ijswal nergens eenige grens van het open water, noch eenigen ijsblink ontdekken, zoodat volgens zijne gissing het open water daar ten minste 35 kilometer breed moest zijn. De berichten, die men aangaande de gesteldheid van het ijs aan de kusten tusschen kaap Jakan en de Beringstraat van de inboorlingen inwon, kwamen daarin overeen, dat de zee in den zomer van Mei of Juni tot September gewoonlijk vrij van ijs is.

De winter hield aan tot aan het midden van Juni, waarbij de thermometer slechts zeldzaam boven het vriespunt steeg. Tegen het einde van Juni maakte eene sterk invallende dooi het land spoedig vrij van sneeuw. Den 17^{den} Juli had het gedurende

den winter ontstane ijs zich van het land losgemaakt. Den 18den 's namiddags om half twee uren kwam het ijs in de nabijheid van het schip in beweging. ‘Om 3 uren 45 minuten’, schrijft Nordenskiöld, ‘begon de Vega, volkomen onbeschadigd door de winterkoude, door geen ijs belemmerd, hare vaart op de plaats, waar wij 294 dagen hadden gelegen.’ In het eerst werd men nog al door nevels gekweld. Nu en dan schemerde de kust met hare op ruïnen gelijkende klippen door de nevels heen. Den 20sten Juli des voormiddags om 11 uur werd de Beringstraat met in top geheschen vlag en onder salvos van 't geschut doorgevaren. ‘Na 326-jarige pogingen’, schrijft Nordenskiöld, ‘is de noordoostpassage eindelijk gevonden. Men zal het ons vergeven, dat wij met een zekeren trots onze blaauwgele vlag aan de mast omhoog zagen stijgen en de Zweedsche saluutschoten in de straat afvuurden, waar de oude en nieuwe wereld elkander de handen trachten te reiken.’

Eerst werd de St. Laurence-bocht bezocht, daarop naar Port Clarence, aan de Amerikaansche kust gelegen, overgevaren en nog 5 dagen bij het Beringeiland vertoefd. Van den 19den tot den 31sten Augustus had men eene voorspoedige reis, maar op dien dag werd men door storm en onweer overvallen; de groote mast werd door den bliksem gekliefd en enkele manschappen werden licht verwond. Den 2den September 's avonds om half elf uur liet men op de reede van Yokahama het anker vallen. Na zich aldaar wegens noodige herstellingen eenigen tijd te hebben opgehouden, aanvaardde de Vega den 9den October langs den bekenden weg de terugreis naar het vaderland[1].

Nu ligt eindelijk nog de vraag voor de hand omtrent het practisch belang voor handel en volkenverkeer, hetwelk men van dezen merkwaardigen tocht met eenigen grond mag verwachten.

Het is - men zie dit niet voorbij - de eerste maal, dat een schip de vaart langs de geheele noordkust van Azië met gelukkigen uitslag heeft volbracht. Het lijdt geen twijfel, of deze proef zal in de eerstvolgende jaren door de Zweden en door andere zeevarende volken gedurig worden herhaald. Het

1 Vergel. M. Lindeman, *Polar-Nachrichten*, in Petermann's *Mittheilungen*, 1879, blz. 458-460.

vaarwater en de daaraan palende kusten en eilanden zullen bij elke proefneming meer bekend en de vaart zelve daardoor veiliger en zekerder worden gemaakt.

Stellen wij ons nu de vraag voor, of het waarschijnlijk is, dat eenmaal deze noordoostelijke doortocht als handelsweg tusschen den Atlantischen en Stillen Oceaan zal kunnen worden gebruikt, dan moeten wij wel onderscheid maken tusschen de verschillende terreinen, waarin die vaart als door de natuur zelve is verdeeld.

In de eerste plaats komt hier in aanmerking de handelsverbintenis tusschen Europeesche havens en de monden van de Ob en Jenissei. De vele reizen, door de Kara-zee in de laatste jaren met gelukkig gevolg ondernomen, geven wel grond tot de verwachting, dat schepen uit Europa de reis heen en terug zonder bezwaar in éénen zomer kunnen afleggen. In dit geval kunnen schepen uit het binnenland van Siberië terstond na het losgaan der rivieren hunne waren naar de kust vervoeren, om daar als retourlading te dienen voor de schepen, die Europeesche waren voor het binnenland hebben aangebracht. Als van zelve zullen daar depôts en kantoren ontstaan, die deze handelsbeweging regelen. Men mag echter niet voorbijzien, dat ook die vaart aan groote risico verbonden is. De Karazee blijft altijd een nukkig vaarwater, dat door de grillen van de ijsdrift vrij onzeker is. Wel heeft men in de jaren 1875-'78 de Kara-zee meestal ijsvrij bevonden; maar in 1879 was zij zoo met drijvende ijsvelden bezet en de toegangen tot haar zoo met ijs gesloten, dat de schepen, uit Engelsche, Zweedsche en Duitsche havens uitgezonden, in het laatst van September onverrigterzake moesten terugkeeren. Alleen één stoomschip onder Dallman en Burmeister heeft de heen- en terugreis naar de Jenissei gelukkig kunnen volbrengen. Het schijnt wel, dat de aanhoudende noordewinden geweldige ijsmassas zuidwaarts dreven, terwijl hooger in het noorden de zee vrij van ijs werd bevonden. De vaart op de Jenissei zal wel altijd aan deze kans zijn blootgesteld[1].

Als tweede station aan de noordkust van Siberië komt in aanmerking de mond van de Lena. De tocht van Nordenskiöld heeft bewezen, dat de reis van Europa naar de Lena in één

1 Men vindt over deze mislukte tochten een nader bericht in Petermann's *Mittheilungen*, 1879, blz. 385 en v.

seizoen kan worden afgelegd. Maar tevens is daaruit ook gebleken, dat hier van geen terugreis in denzelfden zomer sprake kan zijn. Nordenskiöld kwam eerst in het laatst van Augustus aan den mond der rivier en de kapitein Jehansen, die met zijn schip de Lena-rivier opvoer, bereikte eerst den 21sten Sept. de stad Jakoetsk. Op zijn hoogst mag men verwachten dat de tocht uit Europeesche havens door de Lena-monden tot Jakoetsk in één zomer zal worden volbracht, terwijl dan eerst in een volgend seizoen de terugreis met eene retourlading kan worden ondernomen.

Dat de aankomst van eene stoomboot uit Europa voor Jakoetsk eene belangrijke gebeurtenis was, werd door den correspondent van het Petersburger dagblad met niet weinig ophef vermeld. ‘Wat tot hiertoe onmogelijk werd gehouden’, zegt hij, ‘is evenwel gelukt en voor Jakoetsk mag wel een gouden tijdvak aanvangen. Aan den heer Sibiriakoff, op wiens kosten de Lena hare expeditie naar Jakoetsk heeft uitgevoerd, gevoelen wij, bewoners van Jakoetsk, ons tot oneindigen dank verplicht. Doch de tijd alleen zal leeren, of onze goede stad zich door deze epoque makende gebeurtenis uit haren ante-diluviaanschen slaap zal laten wakker schudden, en of zij het verstaan zal van den nieuw ontdekten zeeweg een verstandig gebruik te maken’.

Of dit schoone vooruitzicht van den dagbladcorrespondent verwezenlijkt zal worden, is altijd nog onzeker. Een bezwaar blijft altijd de omzeiling van de op 77° 42′ liggende kaap Tsjeljoeskin. Ofschoon het aan Nordenskiöld gelukt is deze landspits zonder verhindering om te zeilen, blijft het nog altijd de vraag, of de van het noorden aandringende ijsvelden elk jaar hier een open vaarwater zullen overlaten. De mogelijkheid blijft dus altijd bestaan, dat een gesloten ijsdam tot eene overwintering in eene van de baaien van het Taimyr-schiereiland zou noodzaken.

Wat eindelijk den waterweg van den Lena-mond door de Beringstraat naar Japansche en Amerikaansche havens betreft, is het hoogst waarschijnlijk, dat men deze gedurende den zomer voor den handel bevaarbaar zal vinden. De betrekkelijk korte afstand van de Lena- en Kolyma-monden tot aan de Beringstraat geeft allen grond om aan te nemen, dat deze reis zonder bezwaar in het geschikt seizoen heen en terug kan worden afgelegd. Zijn eenmaal, wat wel van zelf zal volgen, aan de monden dier rivieren handelsdepôts aangelegd, dan zal men zonder de

rivieren op te varen, de handelswaren van Amerika en Japan daar tegen de Siberische produkten kunnen verwisselen, en zoo zou dan langs dien weg eene geregelde handelsgemeenschap kunnen ontstaan.

Overzien wij nu den geheelen waterweg benoorden Siberië van de Jugor- tot de Beringstraat, dan ontstaat van zelf de vraag, of er kans bestaat, dat deze weg een geschikte en bruikbare handelsweg tusschen den Atlantischen en Stillen Oceaan zal worden. Zeker zou de lange zeeweg door den Atlantischen Oceaan, de Middellandsche, Roode en Indische zee daardoor aanmerkelijk worden bekort; maar al vooronderstellen wij ook, dat na voortgezet onderzoek mocht blijken, dat een omvaren van de noordkust van Azië met stoomschepen in de maanden Juli, Augustus en September zeer wel uitvoerlijk is, zoo moet men toch rekening houden met de bezwaren, die aan de vaart door de IJszee altijd uit den aard der zaak verbonden zijn. De ontzaggelijke ijsvelden, die in deze zee omdrijven, kunnen allicht de doorvaart zoo al niet geheel belemmeren, dan toch zoo vertragen, dat het daardoor onmogelijk wordt door de Beringstraat den Stillen Oceaan te bereiken. En wordt een schip aan de noordkust van Siberië in het ijs bezet, de woeste kuststreek biedt volstrekt geene hulpmiddelen aan om in dien nood te voorzien. schepen, die het wagen de reis benoorden Azië om te doen, zullen dus altijd voor eene mogelijke overwintering gewapend moeten zijn. Nu heeft dit voor schepen, die uitsluitend voor noordpooltochten worden uitgerust, in den tegenwoordigen tijd weinig bezwaar. Maar geheel anders is het met handelsschepen, die een groot gedeelte van de scheepsruimte beschikbaar moeten houden voor de handelswaren, die zij vervoeren. Het gaat toch wel niet aan, beide doeleinden, die van eene wetenschappelijke uitrusting en die van eene handelsonderneming, te vereenigen, zonder dat een van beide daardoor schade lijdt.

Als wij dit alles samennemen, dan bestaat er vooralsnog weinig waarschijnlijkheid, dat de nu gevonden noordoostelijke doortocht een nieuwen handelsweg tusschen den Atlantischen en Stillen Oceaan opene en alzoo eene omwenteling in den wereldhandel zal uitwerken.

Desniettemin bestaat er alle reden om Nordenskiölds welgeslaagden tocht als eene der merkwaardigste ontdekkingen van onzen tijd te beschouwen. De weg, door hem ingeslagen, zal weldra door vele anderen worden betreden. Men zal de kusten

en baaien en eilanden, de diepten en stroomingen der zee, de temperatuur en windrichting steeds nauwkeuriger leeren kennen De schat van ervaringen zal met elken nieuwen tocht worden vermeerderd. Men zal met vaster en zekerder schreden voortgaan op den ingeslagen weg. Het Siberische binnenland zal zijne overtollige produkten langs de rivieren naar de zeehavens aan de kust vervoeren en in depôts neerleggen. Wat Europa aanvoert, zal langs diezelfde aderen terugvloeien in het hart des lands. Het kan niet anders, of een nieuw leven zal daardoor worden gewekt in deze bevoren gewesten.

Voorwaar, Nordenskiöld's tocht is een overwinning geweest op bezwaren, waarvoor de kloekste zeevaarders tot hiertoe waren teruggedeinsd. Het is dan ook niet te verwonderen, dat hij overal op zijn terugreis als in triomf is ingehaald. Lang moge hij nog leven en werken tot eere van zijn vaderland, tot verrijking der wetenschap en tot heil der menschheid!

Groningen.
A.T. REITSMA.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 20 Maart.

Een belangrijke studie ware het na te gaan - dus Brandes in den aanhef van zijn *essay* over Lassalle - hoe het Duitschland van Hegel het Duitschland van Bismarck is geworden. Werd hij tot dien uitroep gedrongen door het sterke contrast, dat zich in zijn oogen vertoonde tusschen het philosopheerende en redeneerende Duitschland, waarin Hegel zich als hoogepriester in het rijk der gedachte liet bewierooken, en het Duitschland van thans, waarin de ijzeren wil en de koene daad, in een Bismarck verpersoonlijkt, heerschappij voert, hij had er veilig kunnen bijvoegen, dat het niet minder belangwekkend zou zijn daarnaast te bestudeeren, hoe in het naburige Rusland datzelfde hegelianisme een zoo geheel ander verschijnsel, het nihilisme, heeft voortgebracht. Ons dunkt, de groote meester kan over zijn leerlingen tevreden zijn, al is hij zelf ook door hen onttroond. Wat al antithesen! In Duitschland en Rusland beide na het droomen het handelen; - in Duitschland een handelen, het scheppen eener krachtige eenheid beoogende, en in Rusland een handelen, dat uit is op vernietigen en ontbinden; - dáár, nevens een vrijzinnigheid op het gebied van den denkenden geest, die ‘aan 't weten geen perk stelt, d'ontkenning geen grens,’ een vaak slaafsche onderworpenheid, waar het de practische politiek geldt; - hier, tegenover een despotisme, dat geen enkelen band kent voor zijn willekeur, een vrijheidszucht, die ook harerzijds in bandeloosheid overslaat: - dat alles zou den vader van de leer der tegenstellingen in verrukking moeten brengen, althans zoo hij niet noode zijn middentermen zou missen, die in zijn systeem de contrasten in een hoogere eenheid moeten oplossen.

Geen metaphysische leer, hoe abstract ook, die niet, wij zeggen niet haar steunpunt vindt in, maar althans eenige verwantschap

toont met de werkelijkheid. Dat deze wereld, het leven van den enkelen mensch, het leven der maatschappij ongemeen rijk zijn aan tegenstellingen, dat daarin steeds de uitersten elkander raken, dat elke actie haar reactie schept: dat was te allen tijde een geliefd thema voor dichters en denkers niet alleen, maar voor elk, die met eenig onderscheidingsvermogen is begaafd. Maar niet voor ieder is het weggelegd uit die wanklanken harmonie, uit dien strijd de eenheid te voorschijn te roepen. Evenwel is de leer der verzoening niet alleen een godsdienstig dogma of een wijsgeerige stelling, maar ook een voorschrift voor het practische leven, en daarnaar moet gestreefd worden door ieder, die in iets meer gelooft dan in den cirkelgang der menschheid.

Wij richten, als wij den blik laten weiden over de gebeurtenissen van den laatsten tijd, het oog het eerst op Rusland, dat niet ophoudt de aandacht van Europa bezig te houden en dat meer dan eenig land behoefte heeft aan verzoening. Zelden is wel eenig jubilaeum onder treuriger voorteekenen gevierd dan het vijf en twintigjarig kroningsfeest van den Czaar aller Russen. Minder nog de vrees voor de onzichtbare hand zijner belagers, dan wel de overtuiging, dat zwarte ondank hem loonde, die steeds het beste voor zijn volk had gewild, en dat die hand niet gerechtigd is een *Mene mene tekel upharsin* te schrijven op den wand van zijn paleis, moet Alexander II droevig hebben gestemd op dien dag, al begroetten hem ook de juichtonen van duizenden, die hun Czaar als een god aanbidden, en al roemde hem ook Europa als een der grootste hervormers, die ooit een troon hebben bekleed. Een groot hervormer, een die het goede voor zijn volk heeft gewild, ja, dat is Alexander II geweest, maar hij staat daar tevens als een waarschuwend voorbeeld, tot wat ellende goede bedoelingen kunnen leiden, als zij niet door een vast beginsel bestuurd en niet consequent toegepast worden, en welk een ramp groote hervormingen kunnen zijn, als zij niet strooken met den volksgeest en als zij aan den eenen kant te ver gaan en juist daarom aan den anderen kant weder te veel terugnemen. De lijfeigenschap afgeschaft, een beginsel van provinciaal zelfbestuur door de *zemstvo's* ingevoerd, de rechtspraak verbeterd door het contradictoir debat in burgerlijke en de jury in strafzaken, de censuur in de beide hoofdsteden opgeheven: ziedaar het niet in omvang alleen gewichtige programma, in korte jaren door Alexander II

uitgewerkt. Geen der hervormingen heeft aan de hooggespannen verwachtingen beantwoord. De *moujik* is vrij geworden ja, maar heeft het onder de machtige bureaucraten dikwijls harder te verantwoorden dan eens als lijfeigene onder de landheeren. Ook heeft hij van zijn vrijheid niet het juiste gebruik weten te maken tot zelfontwikkeling, waar het communale grondbezit, door de Russen vaak geprezen als veiligheidsklep tegen de propaganda der westersche proletariërs, die aan eigendom en kapitaal den ondergang hebben gezworen, hem gelegenheid schonk zijn dagen in luiheid en dronkenschap door te brengen. De jury bleek geen waarborg voor onpartijdige rechtspraak te zijn, maar een beginselloos werktuig, dat zich bewegen liet door iederen wind van openbare meening. Alle verbetering der rechtspraak is bovendien geheel ijdel gemaakt door de voortdurende handhaving der gevreesde ‘derde sectie’, der geheime politie, wier bevoegdheid verder reikt dan die van eenig rechtscollege. Diezelfde derde sectie staat boven de *zemstvo's*, wier zelf bestuur zij geheel illusoir kan maken. Terwijl overigens in deze provinciale besturen, al hebben zij dan ook slechts een schaduw van macht, althans de voorsmaak eener zelfregeering is gegeven, werd tot groote teleurstelling van alle ontwikkelden elke medewerking van het volk aan de rijkswetgeving, elk beginsel van een parlement angstvallig geweerd. De censuur eindelijk, al was zij te Petersburg en Moskou afgeschaft, wist elders te treffen en vond dikwijls in de hoofdsteden in repressieve maatregelen tegen de pers een voldoende vergoeding.

Jong-Rusland juichte in den aanvang die hervormingen toe. Met één sprong, meende het, zou het Slavische ras het standpunt bereiken, waarnaar het levensmoede Westersch Europa eeuwen lang slavende en zwoegende had gestreefd. Geheel nieuwe theorieën, beter dan de verschaalde wijsheid van het oud-Europa, zouden thans op den maagdelijken bodem van Rusland worden toegepast. De tijd was gekomen, waarin het woord van Bakunin en Tschernischewski vleesch, hun gedachte daad zou worden. Die beide mannen waren de eersten geweest, bij wie de druk der vroegere despotie en de studie eener half begrepen duitsche philosophie die woeste droomen en onbepaalde verlangens hadden gekweekt, die ten slotte geen andere leer wisten voort te brengen dan deze: *Alles was besteht, ist werth, dass es zu Grunde geht*. Wat moet er gedaan worden? vroeg de

een in zijn redevoeringen en de ander in zijn roman, en het refrein was steeds: vernietiging van al wat is. Uit het niets zou, waanden zij, wel weer een wereld, niet geschapen worden, maar zich scheppen. Die beide voorgangers zijn verdwenen: Bakunin, de eeuwige agitator, die overal de eerste was waar een opstand viel aan te stoken, die in drie staten tegelijk een doodvonnis te zijnen laste had, die eindelijk in zijn aanbidding van het Niets zelfs met de te positieve socialisten, communisten en internationale gebroken had en tot schadeloosstelling voor zijn isolement zich zelf aanstelde tot president der Europeesche republiek, Bakunin heeft eindelijk in het graf rust gevonden, en Tschernischewski duldt reeds 17 jaren lang in Siberië ‘des mijnslaafs lot in 's aardrijks ingewanden.’ Maar het zaad, door hen uitgestrooid, is welig opgeschoten. Hun volgers, die eerst met belangstelling de hervormingen van den Czaar hadden gadeslagen, bemerkten spoedig, dat die aan hun ideaal volstrekt niet beantwoordden. Hun ideaal! wisten zij zelf, wat het inhield, en waren velen hunner wel wijzer dan de helden van Turgenjew's merkwaardigen roman *Neuland*, die altijd spreken over en ook weten te strijden en te lijden voor d e g o e d e z a a k , zonder dat ooit blijkt, waarin nu eigenlijk de goede zaak bestaat? Zij zagen, dat de gedecreteerde hervormingen niet alles als met een tooverslag veranderden; zij zagen, helaas, ook, dat de despotie, de voordeur uitgedreven, èn door den druk der democratie èn door het geheime handelen der derde sectie de achterdeur weer binnenkwam, en zij aanvaardden weer de leus: vernietiging van al wat is! Hulptroepen vloeiden hun voortdurend toe door een van de bestbedoelde en slechtstgeslaagde hervormingen: die van het onderwijs. In plaats van hierbij met den grondslag te beginnen, ving de regeering aan met het hooger onderwijs, en weldra zag zij de leergrage jeugd, geheel onvoldoende voorbereid, in ontzaggelijken getale naar de academies stroomen. Een zeer onoordeelkundig programma, waarbij de klassieke studiën, in Rusland een waar *hors d'oeuvre*, hoofdschotel werden, overstelpte de studenten met leervakken, die zij toch niet alle meester konden worden. Velen konden den eindpaal hunner studiën niet bereiken, anderen gelukkigeren konden evenwel in het Russische rijk geen betrekkingen vinden, die aan hun aspiraties beantwoordden: die allen liepen over naar het kamp der nihilisten. Waarlijk, het nihilistisch comité had geen ongelijk, toen het graaf Tolstoi, den minister van onderwijs, aanzegde

dat hij nooit iets van hen behoefde te vreezen, want dat niemand op doeltreffender wijze dan hij de recruten voor hun gelederen aanwierf.

Jaren lang werd stille propaganda gemaakt. Buiten de kringen der universiteit met weinig goed gevolg. De *moujiks* en het leger vooral trachtte men te bewerken: was het tweede onwillig, de eersten begrepen niets van de nieuwe leer. Om aan de boeren de geschriften der nihilisten in handen te spelen, moest men zelfs den kunstgreep gebruiken ze in den vorm en met de versieringen der gebedenboeken uit te geven, doch wat baatte het nog, als de *moujiks* niet lezen konden? Hoogst voorzichtig moest men met hen zijn, want in plaats van dankbaarheid te toonen, dat men hen van 't juk van den Czaar wilde verlossen, dreigden zij hem dood te slaan, die een woord tegen ‘het goede vadertje’ te Petersburg dorst uiten. Leest men bij een Turgenjew wat die mannen, die het land afreisden om bekeerlingen te winnen, al teleurstellingen moesten verkroppen, al ellende moesten doorstaan, men kan een gevoel van bewondering niet onderdrukken voor een zoo krachtig geloof in het evangelie der vernietiging. Eerst omstreeks 1873 begon de regeering lont te ruiken en van dien tijd af wisselden de vervolgingen eenerzijds en de daden van geweld anderzijds elkander af.

Open oorlog werd het toen. Vooral de derde sectie moest het misgelden, en gevaarlijk werd het aan haar hoofd te staan. Maar boven allen moest de Czaar zelf het doel zijn van de lagen der nihilisten. Niet als koesterde men den waan, dat met dien eenen persoon een stelsel vallen zou, maar omdat - openhartig genoeg is het in een nihilistische rede gezegd - het zaak was den bijgeloovigen eerbied van het volk voor zijn Czaar uit te roeien, en te toonen, dat de Czaar niet anders is dan een gewoon creatuur, die vallen moet en vallen kan door het wapen der wrake. Voorloopig wordt dat doel geheel gemist; nu de keizer meermalen is gered op een wijze, die aan het wonderdadige grenst, moet juist de bijgeloovige vereering van het volk nieuw voedsel hebben gekregen. Ook tot het hoofddoel, verandering van regeeringsstelsel, is men langs den weg van geweld nog niet nader gekomen. Omringd door verschrikkingen, heeft de Czaar steeds door verdubbeling van gestrengheid zoeken te zegepralen, daardoor ook weder dubbele verbittering oogstende. Alle vrijzinnige beginselen van vroeger werden met voeten getreden, en een soort van schrikbewind heerscht over geheel Rusland.

Bij ukase van 5 April 1879 werd het geheele land, in zes gouvernementen verdeeld, in staat van beleg verklaard; bij ukase van 26 Februari 1880 is boven de militaire besturen dier zes gouvernementen weder een opperbestuur gesteld, dat met macht over leven en dood in het geheele rijk is bekleed en waaraan alle machten onbepaalde gehoorzaamheid verschuldigd zijn.

Is, afgezien van alle andere gezichtspunten, zulk een geduchte krachtsontwikkeling wel geëvenredigd aan de macht, die men daardoor wil bedwingen? Twijfel is in den laatsten tijd geopperd, of de nihilisten numeriek wel zoo bijzonder sterk zijn en of niet hun grootste kracht gelegen is in den geheimzinnigen sluier, waarmee zij zich nog altijd weten te omhullen. In de belangrijke papieren, gevonden bij Dubrowin, die als medeplichtige van Solowief is geëxecuteerd, vond men o.a. een oproeping tot de russische officieren, waarin werd erkend, dat het aantal nihilisten slechts bitter klein en dat hunner vijanden oneindig groot was, op grond waarvan zij zich moreel gerechtvaardigd achtten om naar de uiterste middelen te grijpen. Doch hoe dit zij, een tyrannie, als thans een paar jaar lang Rusland drukt, zal zeker hun gelederen eerder doen aangroeien dan dunnen. En iets waars is er zonder twijfel in deze woorden van het revolutionair orgaan *Narodnia Volya* (de wil des volks), dat, onder vermelding van schrikwekkende staaltjes van corruptie in de regeeringskringen en van het feit, dat sinds 1862 Siberië met 17,000 ballingen is bevolkt, uitroept: ‘Beschuldigt gij ons moordenaars te zijn wegens onze aanslagen op het leven van zijn Zeer Heilige Majesteit? Voorwaar, gaarne zouden wij zijn ondergang bewerken, en hij is ons slechts ontkomen door de vele lafaards in onze gelederen. Men heeft gezegd, dat Solowief's aanslag de rust en zielevrede van vele onschuldige en fatsoenlijke burgers heeft verstoord. Enkele liberale bladen zijn zelfs zoover gegaan van te zeggen, dat hierdoor een reactie ten gunste van het gouvernement werd in de hand gewerkt. Welk een ijdel en dom geklap! Die goede courantenschrijvers, gesteld op hun gemak en verzot op hun boeken, moeten geslapen hebben om niet te bemerken, dat de reactie al 16 jaar lang duurt, niet ten gunste van maar tegen het gouvernement’. Die reactie tegen het gouvernement - bij de groote panslavistische partij, die zich steeds ver van de nihilisten heeft gehouden, wordt zij meer en meer gevoed, en de tijd is wellicht niet ver, dat haar linkervleugel zich

vereenigt met den rechtervleugel der nihilisten tot het vormen van een groote partij met een positieve politiek. Tenzij het werk der verzoening van boven af beginne. En inderdaad - mogen wij ze gelooven? - zonderlinge geruchten van verzoening komen aanwaaien van de oevers der Newa. Graaf Loris Melikoff, de voorzitter van het *comité du salut public*, zou zijn oppermacht willen gebruiken om een einde te maken aan het heerschende stelsel; hij zou voornemens zijn de kerkers niet langer te vullen met verdachten, Siberië niet langer met zoogenaamde politieke misdadigers; aan de pers zou hij volkomen vrijheid willen geven, ja zelfs de vorming van een parlement zou hij beoogen; de Czaar zou zich dan met opzet feitelijk van de oppermacht hebben ontdaan, om dezen *novus homo*, een Armeniër, die in den laatsten oorlog zijn lauweren verdiend heeft als overwinnaar van Kars, de vrije hand te laten om geheel naar eigen inzicht op het terrein der binnenlandsche hervormingen duurzamer lauweren te oogsten. Heeft Alexander II op zijn 25jarig jubilaeum zulk een programma beraamd en heeft Melikoff den wil en de kracht om het uit te voeren, dan eerst zal naar waarheid kunnen gezegd worden, wat naar aanleiding van het feest herhaaldelijk is getuigd, dat geen vorst van onze dagen grooter weldoener voor zijn volk is geweest dan Alexander II van Rusland.

Misschien geen blad heeft die lofspraak met meer emphase geuit dan de *Provincial Correspondenz*, het orgaan, waarin prins Bismarck nu en dan zijn hart instort. ‘Die vorst, heet het daarin, heeft gedurende zijn gansche regeering *die grossherzigsten Pläne zur Hebung uud Beglückung seines Volkes verfolgt und dafür eine steigende Fluth des Undanks und des Verbrechens gegen seinen Thron und gegen sein Leben sich heranwälzen gesehen*.’ ‘Daar staat, luidt het verder, de gestalte van keizer Alexander voor een door medegevoel geschokte wereld als een voorbeeld, hoe de zuiverste bedoeling, de richtigste erkenning van het doel en zelfs het bewandelen der eenig mogelijke wegen niet voldoende zijn om de uitingen van een verschrikkelijk instinct, om de dierlijke hartstochten, om den blinden lust naar misdaden meester te worden, als niet alle krachten des geestes, die huizen in de natie, zich met geestdriftvolle energie verheffen en ter bestrijding van de ziekte zich om den keizer scharen.’ Niet alleen heeft Bismarck dus in zijn lijforgaan den keizer met de vleiendste lofspraak overladen, maar ook heeft hij

hem een persoonlijk blijk van zijn belangstelling en vriendschap gegeven, door het particuliere schrijven van den duitschen keizer, waarin de Czaar met zijn jubilaeum wordt geluk gewenscht, mede te onderteekenen. *Le Seigneur Chancelier sait dorer les pillules*, mag de Czaar wel zuchten, als hij voortdurend moet bemerken, dat dergelijke vriendelijkheden slechts dienen om de herhaalde vinnige aanvallen, waaraan Rusland van duitsche zijde blootstaat, weder goed te maken. In dat artikel der *Provincial-Correspondenz* zelf is de onder bloemen verborgen angel licht te ontdekken. Op handige wijze wordt daarin het panslavisme met het nihilisme vereenzelvigd. De vrijzinnige hervormingen van den Czaar, heet het, schijnen geen ander gevolg te hebben gehad dan ontketening van den geest van het radicalisme, en hebben van het panslavisme gemaakt een middel tot opruiing der volkshartstochten. Het radicalisme, dat elk beginsel van idealisme had uitgeroeid, maakte zich meester van de panslavistische idee, en beide richtingen keerden zich eensgezind tegen geheel West-Europa en erkenden in haar streven geen banden of perken meer. - Zoo wordt een poging gedaan om den Czaar van het beste deel van zijn volk af te scheiden en in de oogen van een publiek, dat niet onderscheidt, de voor Duitschland gevaarlijk geachte partij als medeplichtige van sluipmoordenaars te brandmerken. En den Czaar wordt wederom niet onduidelijk voorgespiegeld, dat vriendschap met westelijk Europa slechts te verkrijgen is ten koste van verloochening zijner natie in haar streven naar de zegepraal van het Slavendom.

Het is alsof Bismarck het gevaar van het voortdringen der Slaven al zeer nabij acht, dat hij geen gelegenheid laat voorbijgaan om een waarschuwing te geven. Meer gerucht dan het artikel der *Provincial-Correspondenz* hebben de ongeveer tegelijkertijd verschenen artikelen in de *Norddeutsche Allgemeine* gemaakt, het blad, welks nauwe betrekkingen tot de Regeering voor niemand een geheim zijn. De Rijkskanselier hoort reeds den bodem dreunen van de hoefslagen der paarden, waarop de gewapenden uit de russische steppen komen aanstormen, en geeft aan zijn dienende geesten het wachtwoord om alarmkreten te uiten, die een ieder in het ronde schokken, en dat te meer, daar men niet recht weet, vanwaar, wanneer, hoe het gevaar zal dreigen. Terwijl hij daarom aan de eene zijde als de eenige onruststoker wordt beschouwd, die den vrede van Europa

in gevaar brengt, meenen anderen juist, dat hij, door dus te toonen steeds op zijn hoede te zijn, het naderend oorlogsgevaar weet te bezweren. Men zou de in het duister gesponnen draden der diplomatie in handen moeten hebben, om te weten of er werkelijk reden is dus de alarmklok te luiden en in plaats van verzoening en rust te zoeken, waaraan Europa zoo zeer behoefte heeft, disharmonieën op te wekken en tweedracht te zaaien. Den oppervlakkigen toeschouwer, die gaarne gelooven wil, dat Duitschland thans met geen veroveringsplannen omgaat, - al klinkt hem ook Moltke's woord, bij de debatten over de nieuwe legerwet, dat de duitsche Michel nooit het zwaard trekt dan om zijn huid te verdedigen, eenigszins als *ein Märchen aus alten Zeiten*, - komt het aan de andere zijde voor, dat de vrees, alsof Duitschland tot een defensieven oorlog genoopt zou worden door een fransch-russisch verbond, tamelijk hersenschimmig is. Een fransch-russisch verbond onmogelijk te maken is Bismarcks hoofdstreven, en terwijl hij aanhoudend op Rusland aanvalt, nu eens aanstoot nemende aan samentrekking van troepen in Polen, dan wijzende op de versterking der grensvestingen Grodno, Kowno en Bialystock, heden den ouden Gortschakoff booze plannen toedichtende, morgen den minister van oorlog Miljutin op den man af als aartsvijand van Duitschland aanduidende, is het juist aan den Rijn, dat hij het waakzaamst wacht houdt, daar naar zijn oordeel - het is de *Norddeutsche* die het verklapt - Rusland slechts wacht, totdat Frankrijk *fertig* is. Die waakzaamheid verhindert niet, dat een buitengewoon vriendelijke toon tegenover Frankrijk wordt aangeslagen, zooals toen het ministerie-De Freycinet optrad, en toen al te scherpzinnige publicisten in de opdracht aan den duitschen gezant te Parijs, prins Hohenlohe, om tijdelijk als vicekanselier op te treden, een vijandelijken maatregel tegen Frankrijk zochten. Integendeel, deze vriendelijke toon, die scherp afsteekt tegen de bittere taal, tegenover Rusland gevoerd, is er juist op berekend de eendracht tusschen beiden te verstoren. Men moet erkennen, dat het toeval door het incident Hartmann Bismarck wonderwel heeft gediend. De fransche republiek werd daardoor in een moeilijk dilemma gebracht: bij het ontbreken van een uitleveringstractaat kon een uitlevering licht als te groote *complaisance* tegenover Rusland en een niet-uitlevering als een toegeven aan de uiterste radicalen worden beschouwd. De ministerraad heeft, zoo goed hij kon, zich uit het dilemma gered

door een beslissing over de politieke zijde der zaak te ontwijken en de uitlevering te weigeren op grond van onvoldoende bewijzen van identiteit en schuld. Laat het waar zijn, wat het *Journal de St. Petersbourg*, het orgaan van het russische departement van buitenlandsche zaken, tegenover de officieuse mededeelingen van de *Temps* verzekert, dat tot niet-uitlevering in den kabinetsraad is besloten nog voordat de nieuwe bewijzen, door den gezant Orloff beloofd, waren aangekomen, dan is toch nog dat besluit gerechtvaardigd door het niet tegengesproken feit, dat de russische gezant bij de officiëele aanvraag geheel onvoldoende papieren heeft overgelegd en op een desbetreffende aanmerking verklaard heeft geen andere te hebben. Ook kan men uit het oogpunt van humaniteit niet anders dan ingenomen zijn met het besluit der fransche regeering - minder nog, omdat men hier te doen zou hebben met een politiek misdrijf, want het is nog geen beginsel van internationaal recht, dat wie een moordaanslag pleegt op het hoofd van een staat, al is het ook om politieke redenen, buitenslands buiten het bereik der strafwet moet vallen; maar omdat bij totale afwezigheid van een verplichting tot uitlevering (door het ontbreken van een tractaat) de menschelijkheid vorderde den misdadiger niet over te geven aan een rechtspraak, die alle waarborgen van een goed onderzoek en van een billijke toepassing der straf ontbeert. Geen wonder, dat Bismarck het besluit der fransche regeering niet zonder vreugde heeft gezien. Op een parlementair diner verklaarde hij, dat hij het billijken moest. Of neen, hij had het besluit niet g e b i l l i j k t , maar v o o r s p e l d op grond van den binnenlandschen toestand van Frankrijk, die een gevaar voor de bestaande regeering zou opleveren, als tot uitlevering werd overgegaan. Zoo althans rectificeerde de *Norddeutsche*, die begreep, dat de eerstgemelde uiting na de pathetische woorden der *Provincial-Correspondenz* wat te sterk gekozen was. De betrekkingen tusschen Frankrijk en Rusland, zoo zij werkelijk zoo innig waren als Bismarck's houding deed vermoeden, zijn door het incident Hartmann vrij wat koeler geworden. Terstond werd van onmiddellijke terugroeping van prins Orloff gewag gemaakt, en al was de *Temps* dadelijk gereed met een *communiqué*, dat de gezant reeds lang van plan was geweest een poos verlof te nemen, het kon niet verborgen blijven, dat op telegraphisch bevel van den Czaar dat verlof buitengewoon bespoedigd werd. Te verwonderen is dit niet, daar een

vorst die gewoon is slechts zijn wil als wet te erkennen, zich wel persoonlijk beleedigd moet gevoelen, waar een buitenlandsch gouvernement weigert van den weg der billijkheid af te wijken ten einde hem een persoonlijke voldoening te geven.

Moest het dreigend spook van naderend oorlogsgevaar, herhaaldelijk door Bismarck opgeroepen, ook dienst doen als middel om aan zijn legerwet een meerderheid te verzekeren? Het kan zijn, dat enkele weifelenden zijn gewonnen, maar toch ook zonder dit schrikaanjagend middel was wel geen ernstig verzet te wachten. Is de meerderheid in den Rijksdag uit haar aard zeer meegaande, hoeveel te meer bij een quaestie als deze, waarbij het zoo gemakkelijk en verleidelijk is een votum tegen de Regeering als voortvloeiende uit gebrek aan vaderlandsliefde te brandmerken. De nationaal-liberaal von Stauffenberg, de ultramontaan Windthorst en de sociaal-democraat Bebel betuigden om het zeerst, niet voor opofferingen ten bate van het duitsche vaderland terug te willen deinzen, en eerstgenoemde teekende zeer juist èn zijn eigen gemoedstoestand èn dien van de meeste leden af, toen hij in den aanhef zijner rede zeide, dat hij met een bezwaard hart het woord opnam, doch dat hij niet van zins was in elk geval het ontwerp af te stemmen. Met andere woorden, nadat de ‘bezwaarde harten’ zich gedurende eenige weken èn in den Rijksdag èn in de commissie hebben lucht gegeven, zal de voordracht worden aangenomen. Reeds heeft de commissie haar werk ten einde gebracht en in de vermeerdering van het duitsche leger toegestemd. En zoo gaat het eene land voor, het andere na, zijn legerkrachten uitbreiden. ‘Dat is een zwart punt aan den horizont’, klonk de waarschuwende stem van den grijzen von Schmerling, toen hij de zitting der oostenrijksche delegatie sloot, ‘of liever geen p u n t meer, maar reeds een groote zwarte w o l k , die wel niet den europeeschen vrede zal bedreigen, maar in waarheid de welvaart der natiën ernstig aantast. Ik kan slechts wenschen, dat dit bestendig streven der europeesche natiën om haar legers te vermeerderen, o n s niet verlokken moge in dien wedloop mede te doen. Wij hebben het bij het stemmen over de legerwet uitgesproken, en het werd door de Regeering zelf erkend, dat wij met de troepenmacht, voor tien jaren toegestaan, wat onzen financieelen toestand, wat de krachten onzer bevolking betreft, tot de uiterste grens zijn gegaan en dat wij geen stap verder mogen doen.’

Inmiddels heeft toch Oostenrijk die legerwet a a n g e n o m e n en andere natiën klagen en protesteeren evenzeer en nemen evenzeer aan; en, als later weder een nieuwe vermeerdering wordt gevraagd, ontdekt men, dat de vroeger aangenomen grens nog niet de uiterste was, dat er nog een verder uiterste kan gevonden worden, maar dat men dan toch ook waarlijk niet verder mag gaan. ‘Een goed politiek geweten, meende Schmerling, weegt nog wel tegen eenige honderdduizenden op, en - Oostenrijk heeft een goed politiek geweten.’ Wat daarvan zij, blijkens de stemming over de legerwet, vertrouwde toch de meerderheid meer op de hondderdduizenden dan op het goede geweten. Inderdaad, niet alleen dat alle regeeringen het ‘si vis pacem, para bellum’ zoo letterlijk mogelijk toepassen, schijnen zij zelfs deze spreuk zoo te willen verstaan, dat het maken van de grootste oorlogstoebereidselen juist ten bewijze moet strekken van groote vredelievendheid. Tot de tanden gewapend, kwelen zij vredesydillen, elk op ‘den boozen buurman’ wijzende, met het Schillersche:

Es kann der Frömmste nicht im Frieden bleiben
Wenn es dem bösen Nachbar nicht gefällt.

In Bismarcks binnenlandsche politiek is tegenwoordig verzoening meer aan de orde dan in zijn buitenlandsche. De hoogst gespannen verhouding, waarin Staat en Kerk jaren lang tegenover elkander stonden, begint voor meerdere welwillendheid plaats te maken. Wel wilde het met de onderhandelingen met de Curie nog zoo recht niet vlotten, zoodat booze tongen herhaaldelijk beweerden, dat het Bismarck geen ernst was, maar hij alleen eenige toenadering toonde, als hij het centrum voor andere plannen noodig had; maar de concessie, die nu laatstelijk door Leo XIII is gedaan, is van zooveel gewicht, dat zij wel aanleiding moet geven tot nadere schikkingen. Die concessie bestaat daarin, dat hij verklaart er geen bezwaar in te zien de namen der geestelijken, door de bisschoppen benoemd, eerst ter goedkeuring aan de Regeering bekend te maken. Zooals men weet is dit een der hoofdpunten van den strijd over de Meiwetten. Is in deze eenmaal toegegeven, dan kan er wel is waar nog veel oneenigheid zijn over de toepassing, daar de Regeering volgens de wet van 1873 het recht heeft zich te verzetten tegen de aanstelling, ‘als er daadzaken bekend zijn, die de vooronderstelling rechtvaardigen,

dat de aan te stellen persoon de staatswetten of de wettige verordeningen der overheid tegenwerken of den openbaren vrede storen zal,' doch als de eerste stap van pauselijke zijde is gedaan, mag men van de zijde van de Staat ook een eenigszins milde toepassing dier bepaling verwachten. De concessie is door den paus schoorvoetend gedaan, niet officieel, maar in een brief aan een afgezetten bisschop. Billijkerwijze is daaraan geen aanstoot te nemen. De pruisische Regeering en de Curie zijn, zoo de vergelijking vergund is, als een paar kinderen, die twist hebben gekregen en nu een tijd, schoon beiden gevoelende dat zij te ver zijn gegaan blijven voortmokken, daar zij wel vrede zouden willen sluiten, maar meenen geen van beiden, zonder zich te vernederen den eersten stap te kunnen doen. De pruisische Regeering houde het dan den paus ten goede, dat hij, eindelijk een overwinning op zich zelf behalende en zijn vredelievendheid uitsprekende, dit echter, om zich 'een houding te geven', liever tegenover een derde doet, in de hoop dat hij, voor wien die woorden bestemd zijn, ze wel hooren zal.

Terwijl Duitschland dus een einde begint te maken aan zijn *Culturkampf*, gaat Frankrijk er zich hals over hoofd instorten. Een vraagstuk, voor de rust en ontwikkeling der republiek van ietwat meer belang dan de meer of minder onvriendelijke gezindheid van Rusland, heeft de minister Ferry opgeworpen door de vermaarde bepaling, die bestemd schijnt in de geschiedenis den naam van a r t i k e l 7 te blijven dragen. Een welbekend dagbladcorrespondent, die doorgaans zeer goed is ingelicht, maar ook van fantaseeren houdt als hij goed ingelicht wil schijnen, verhaalt, dat dit artikel op de volgende wijze zou zijn ontstaan. Er was kabinetsraad geweest en de heeren hadden ijverig gearbeid. Er was o.a. besloten, dat Jules Ferry twee wetsontwerpen hoofdzakelijk op het hooger onderwijs zou indienen, waarvan de hoofdstrekking was vastgesteld. Na de vermoeiende zitting, stonden de heeren op, namen reeds de portefeuilles onder den arm om weg te gaan, maar bleven nog een poos staan keuvelen over praatjes van den dag en over huiselijke zaken. Eensklaps riep Jules Ferry uit, dat men hem vergunnen moest een wetsartikel op te nemen, waarbij niet erkende congregaties uitgesloten zouden worden van het recht om onderwijs te geven. Zonder er over na te denken en zonder nader overleg stemden de ministers toe en gingen naar huis. *Hinc illae lacrymae*.

Se non è vero, è ben trovato. Dat de ministers de ware beteekenis van het artikel niet doorgrond hebben, dat zij niet vooruitzagen, welk een storm van hartstocht het door 't geheele land zou verwekken, is wel zeker. Ja, de wijze waarop Ferry zelf het artikel heeft verklaard en verdedigd, maakt het twijfelachtig, of ook hij zich van den aanvang af een juist denkbeeld heeft gevormd van wat hij beoogde en meende tot stand te kunnen brengen. Uit het oogpunt der logica gezien, maakt het artikel al een allerzonderlingst figuur bij twee wetten, waarvan de eene ten doel had het *conseil supérieur de l'instruction publique* een andere samenstelling te geven, de tweede, over het hooger onderwijs handelende, hoofdzakelijk den staat het uitsluitend recht terug te schenken om graden te verleenen. In deze tweede wet was het artikel opgenomen, dat dus luidde: *Nul n'est admis à ériger un établissement d'enseignement public ou privé de quelque ordre qu'il soit, ni à y donner l'enseignement, s'il appartient à une congrégation réligieuse non autorisée*. Het woord was gesproken, de passiën waren ontketend. De wetten mochten in haar geheel in de kringen van afgevaardigden en senatoren allerlei critiek uitlokken, het volk bekommerde zich om al die bepalingen niet, maar zag alleen artikel 7 en was terstond overal in twee elkander heftige bestokende partijen gesplitst, wier *shibboleth* was dat artikel 7. Al had Jules Ferry het gewild, hij had de opgeroepen geesten toch niet meer kunnen bezweren. Dan maar liever zich aan het hoofd der beweging gesteld en in het licht ontvlambare zuiden vurige redevoeringen uitgesproken tegen de z w a r t e i n t e r n a t i o n a l e , tegen wie zijn wet een *machine de guerre* moest zijn. Een jaar lang wel heeft die agitatie geduurd, volstrekt niet naar den geest der verzoenende woorden, enkele maanden vroeger door een collega van den minister, thans minister-president, op een tocht door het westen uitgesproken, en hoe hoog de verbittering gestegen was, bleek ten sterkste ter gelegenheid der onthulling van het standbeeld van den man, die eens gezegd had: ‘de republiek is de regeeringsvorm, die ons het minst verdeelt,’ toen het volk den vriend van dien grooten burger, die weigerde thans gehoor te geven aan den volkswaan van den dag, zeker bij dergelijke plechtigheid zeer te onpas, met een *Vive l'article* 7! vervolgde. Intusschen tegenover de groote beteekenis, die men allengs aan dit artikel had gehecht, als bedoelde het een vernietiging van het onderwijs der geestelijkheid, slonk het reeds bij de discussiën

in de kamer tot zeer bescheiden afmetingen ineen. Was het klaarblijkelijk reeds practisch ondenkbaar alle geestelijken uit te sluiten van het recht om onderwijs te geven, daar hiermede meer dan de helft der kinderen daarvan zou verstoken zijn, - al golden ook overigens de redenen, die tegen niet erkende orden werden aangeroerd, in meerdere of mindere mate evenzeer tegen de erkende, - zelfs zoover, als de duidelijke woorden van het artikel zeiden, dorst de minister niet gaan. Het werd hem herinnerd, dat, wilde hij werkelijk alle niet erkende orden uitsluiten, 741 inrichtingen met 6740 onderwijzers en 64,409 kinderen gesloten en 141 congregatiën van het recht om onderwijs te geven verstoken zouden worden. Terstond antwoordde hij, dat van de 141 congregatiën 125, vrouwelijke, orden gespaard zouden worden, daar men ze niet missen kon en een eenvoudig decreet volstaan kon om ze te erkennen, en dat verder, als de niet erkende orden haar statuten aan de kamer wilden overleggen, allicht erkenning zou zijn te verkrijgen. Toen kwam *des Pudels Kern: Pour les jesuites*, sprak de minister, *c'est autre chose, la cause est entendue*. Met andere woorden, een uitzonderingswet tegen de Jezuïten was bedoeld. Aanvallen en loftuitingen op de societeit van Jezus, daaruit alleen was van hier af het debat samengeweven, maar de vragen, die de allesbeheerschende moesten zijn, of een zoo groot gevaar als dreigde volgens de ijzingwekkende tafereelen, van de werken der societeit opgehangen, door een zoo geweldigen maatregel kon worden afgewend, en of het dan niet hoogst beginselloos was de leden der societeit te weren en anderen, die, niet in dat ordekleed gehuld, toch van dezelfde beginselen doortrokken zijn, te blijven dulden, die vragen werden niet overwogen. Tot hooger vlucht stegen de discussiën in den senaat, waar Laboulaye, Jules Simon en Dufaure, niet geïntimideerd door het rumoerig drijven van zoogenaamde radicalen, die blijken met goed gevolg in de school van het despotisme te hebben gestudeerd, op grond hunner onveranderde beginselen een *non possumus* uitspraken. Het resultaat is bekend: bij eerste lezing werd het artikel met 148 tegen 129, bij tweede lezing met 149 tegen 132 stemmen verworpen. Vergeleken met den storm, dien het artikel had opgewekt, werd deze uitslag met een verwonderlijke kalmte opgenomen; zelfs heeft de kamer, die anders gewoon is bij een zelfstandig optreden van den senaat niet onduidelijk een *se soumettre ou se démettre* te doen hooren, zich ditmaal bij het

votum neergelegd. Het ministerie denkt niet aan aftreden; zelfs Jules Ferry heeft zijn portefeuille behouden. Met groote schranderheid nl. heeft de minister-president een oplossing in den gespannen toestand gevonden. Het was niet onbekend, dat hij persoonlijk weinig warm was voor het artikel, zoozeer zelfs, dat zijn vroegere aarzeling om het presidentschap van het kabinet te aanvaarden aan zijn afkeer van Ferry's maatregel wordt toegeschreven. Hij zag zich niettemin verplicht als president met een enkel woord in den senaat het artikel te verdedigen. Doch hij deed het op een geheel andere wijze dan Ferry. Niet als een *loi de combat*, met graagte door de Regeering aangegrepen, verdedigde hij het voorstel, maar als een noodzakelijk kwaad, als een transactie, waardoor de toepassing van veel strengere, nog bestaande wetten, werd uitgesloten. Een half jaar geleden zou Ferry zelf zeker hoogst verbaasd zijn geweest, als hij zich deze bedoeling had hooren toeschrijven. Niemand dacht aan de wetten op de congregaties, wier ontstaan zich bijna in het stof der eeuwen verliest, en niemand zag in dit artikel 7 een verzachting van bestaande strengere verordeningen, die niet werden toegepast en omtrent welker rechtsgeldigheid trouwens het grootste verschil van gevoelen bestaat. Thans is door deze vernuftige uitlegging het draconisch artikel plotseling een zeer zachtzinnig wapen geworden: als, nu het niettemin verworpen is, het ministerie zich wellicht genoopt ziet strenge maatregelen te nemen, kan het den senaat toeroepen: *Tu l'as voulu, George Dandin*. Als het zich daartoe genoopt ziet, wat licht nog ‘een veertien dagen’ duren zal: na een interpellatie dienaangaande in de kamer, heeft het kabinet alleen een motie van volkomen vertrouwen willen aannemen, die voorgesteld werd door Devès, den voorzitter der *Gauche républicaine*, een motie der uiterste linkerzijde, die onmiddellijk handelen eischte, verwerpende. Het liefst waarschijnlijk zou het ministerie het geheele netelige vraagstuk laten rusten, maar het is niet te wachten, dat de ongeduldige vrienden dit zullen toelaten. Iets zal er tegen de Jezuïten gedaan moeten worden, al zal men geen gebruik maken van de wet op de internationale, die de heer Madier de Montjau op hen toepasselijk verklaarde. Immers, zeide deze, zij willen als de Internationale afschaffing van den eigendom, want de doode hand is de negatie van den eigendom; van de familie, want zij prijzen het coelibaat aan; van het vaderland,

want zij zingen: *'Sauvez Rome et la France' après, s'il en reste*, enz. enz.; alleen de naam: *association internationale des travailleurs* kwam hem met het oog op het laatste woord niet volkomen toepasselijk voor. Dit alles is natuurlijk meer vernuftig dan juist, maar de les is er uit te putten, dat, waar men eens met proscribeeren begint, men de meest verregaande aanrandingen der vrijheid weet te rechtvaardigen. Nu de fransche regeering de kracht heeft gemist zich naar het *principi's obsta* te gedragen, kan men niet dan met groote bezorgdheid de maatregelen, die zij nemen gaat, tegemoet zien.

Aan de overzijde van het kanaal is inmiddels de verkiezingsstrijd begonnen. Geheel onverwacht, zou men zeggen, zoo niet Beaconsfield reeds ontelbare malen heeft getoond, dat men van hem juist nooit anders dan het onverwachte te wachten heeft. Het heeft thans al den schijn, dat het groote programma voor deze zitting, waarin wij de vorige maand een oog sloegen, er eenvoudig op berekend was, de kiezers ten gunste der Regeering te stemmen. Bijna dadelijk na ontwikkeling van dit programma kon het parlement ontbonden worden, vooral daar een aannemelijke reden voor de ietwat zonderlinge wijze van handelen te vinden was in de beweerde noodzakelijkheid om nog ten spoedigste door het oude parlement de *bill of indemnity* voor de Iersche uitgaven te doen aannemen, alvorens de practijk der laatste halve eeuw te volgen om het parlement na het zesde jaar te ontbinden. Terstond regent het manifesten, brieven, redevoeringen door het gansche land: ze alle te doorworstelen, ware een penitentie, die Dante, had hij onze parlementen gekend, zeker onder zijn hellekwalen had opgenomen, als straf bijv. voor 'nationalen-tijdverspillers.' Natuurlijk ligt hierin volstrekt geen afkeuring van de bedoelde engelsche gewoonte opgesloten; verre van daar: die manifesten en redevoeringen, uitgevaardigd en uitgesproken op verschillende plaatsen voor verschillende kiezers, zijn de uiterlijke kenteekenen van dat opgewekte publieke leven, dat elders zoo noode wordt gemist. Wie ze echter na elkander in zijn dagblad leest, daarbij de aantrekkelijkheid der *viva vox* moet ontberen, en in de *cheers* en *hear, hear's*, waarmede het verslag doorspekt is, slechts een zeer onvolkomen surrogaat vindt van hetgeen de werkelijkheid bij zoo'n rede te zien en te hooren geeft, doet wel zich tot een kleine bloemlezing te bepalen. De meeste belangstelling heeft men natuurlijk veil voor de woorden van Beaconsfield en Glad

stone, van Hartington en Northcote. Bepalen wij ons tot hun manifesten, dan moet, om met den premier te beginnen, helaas, erkend worden, dat ook de meest geestdriftvolle zijner vereerders moeilijk daarin iets te prijzen zal vinden. Er staat eigenlijk niets anders in te lezen dan de dubbele insinuatie, dat de Whigs gemeene zaak maken met de Home Rulers en er op uit zijn het rijk te verbrokkelen door de banden tusschen het moederland en de koloniën los te maken, en dat alles in een pompeusen en bloemrijken stijl, die meer voor een proclamatie van den Alroy van Disraeli dan voor een manifest van den premier geschikt is. Lord Beaconsfield is, zeide Hartington in zijn eerste rede tot zijn kiezers, ditmaal niet gelukkig geweest in het vinden van een *election-cry*: de onvoorzichtige uiting van Lord Ramsay te Liverpool - de *leader* gispte die thans ernstiger dan toen - gaf hem hoogstwaarschijnlijk aanleiding het sprookje te bedenken van een verbond der Whigs en Home Rulers, doch de natie is te verstandig daaraan geloof te slaan. Misschien is die beschouwing wat al te optimistisch na zijn eigen onvoorzichtige uiting bij de Liverpoolsche verkiezing, al is die gedeeltelijk goed gemaakt door de hulp, aan Northcote, wellicht zeer tegen de verwachting van den premier, verschaft bij het aannemen van bepalingen tegen de obstructionisten. Oordeelt het volk naar de degelijkheid der programma's alleen, dan zal het zeker aan de liberalen de palm toekennen. Hoe gespierd en sober is tegenover Beaconsfields manifest dat van Gladstone, die thans weder in persoon bezig is Midlothian te bewerken. Terwijl hij opkomt tegen de verwijten, zijn partij toegevoegd, en ze op den beschuldiger terugwerpt, wijst hij terecht op het volslagen gemis van een programma van binnenlandsche politiek. Ook Sir Stafford Northcote onthoudt zich daarvan in zijn schrijven aan zijn kiezers, dat één lofrede is op het overleden parlement, waarbij de kanselier der schatkist de bescheidenheid zoover drijft, dat hij het kabinet geheel wegcijfert en voortdurend spreekt van de buitenlandsche, binnenlandsche en financieele politiek v a n h e t p a r l e m e n t. Een lofrede op het vroegere liberale ministerie stelt Hartington daartegenover, natuurlijk wat partijdig gekleurd, gelijk bij verkiezingen niet licht vermeden kan worden. Overigens wordt in zijn zeer bezadigd gesteld adres duidelijk het programma der liberalen ontvouwd, althans voor zooveel het binnenlandsche politiek betreft; uitbreiding van stemrecht, verbeterde

landwetten, *local boards*, meerdere gelijkheid in wetgeving voor Ierland. Eén en al woede daarentegen zijn de *Home Rulers*, die door Beaconsfield geheel in 't kamp der tegenpartij gedreven zijn, daar hij hun streven als ‘erger dan pest en hongersnood’ afschildert, waarvoor zij in dezen stijl antwoorden: ‘Ieren: stemt tegen Disraeli. Tegenover zijn gruwzame en misdadige kunstgrepen, thans beproefd, is uw plicht dubbel bindend. Stemt tegen Disraeli als tegen den doodvijand van uw land en uw ras. Stemt tegen den gewetenloozen intrigant, wiens karakter zoo juist werd geteekend door den grooten O'Connell, toen hij den trouweloozen avonturier ontdekte en ontmaskerde, die eerst het publieke leven was ingeslopen, boeleerende om de gunst van den Ierschen bevrijder.’ Ter wille der tegenstelling plaatsen wij hiernevens het gemoedelijke verkiezingsmanifest van een liberaal liederendichter, die ook de volksdeunen aan de politiek weet dienstbaar te maken:

Far too long we've had the Tory,
Gladstone now, and England's glory!
Down with Beaconsfield, and send
Gladstone in, the people's friend.

Met den europeeschen vrede zal het, altijd volgens Beaconsfield, zoo die zanger zijn wensch bevredigd ziet, gedaan zijn. Moet zijn partij het onderspit delven, dan is er groot gevaar, want het liberale beginsel is *non-interference*, en: *peace rests on the presence, not to say the ascendancy of England in the Councils of Europe*, klinkt zijn fiere taal. Of Bismarck niet geglimlacht zou hebben bij het lezen van die woorden?

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Mr. C.C. Geertsema, advokaat te Groningen, De Zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden, 1879. *Groningen bij J.B. Wolters*. 88 *blz.* 8°.

Het is reeds meermalen gezegd, maar kan niet genoeg herhaald worden: het is inderdaad niet te verdedigen, dat de geschiedenis van ons dijks- en polderbestuur zoo weinig wordt beoefend. In een land, dat met het water voortdurend strijd voert, dat niet dan met inspanning van krachten en opoffering van schatten zijn bestaan en zijne vruchtbaarheid tegen dat element kan beschermen, zou men meenen, dat de bijzonderheden van dien strijd de algemeene aandacht moesten trekken; dat de algemeene gang dier worsteling ten minste bij alle beschaafden bekend ware. Het is daar echter ver van af. Alleen in het ontbreken of nog verscholen liggen van vele oude oescheiden is eenige verschooning voor die onbekendheid te vinden.

Een treurig gevolg van het gemis eener beknopte geschiedenis van ons dijks- en polderwezen is, dat velen zich van den aard en het karakter van onze waterschapsbesturen zulke scheeve voorstellingen maken; dat o.a. nog zoo menigeen zekere voorliefde blijft behouden voor de opvatting alsof het waterschapsrecht oorspronkelijk uit het burgerlijk recht ware ontstaan en zelfs nog gedeeltelijk daartoe behoorde.

In mijn werk: *het dijks- en molenbestuur van Holland's Noorderkwartier* heb ik getracht het karakter van dat bestuur met al zijne schakeeringen in verschillende omstandigheden te doen kennen en daardoor in het licht te stellen, hoe onze voorouders daar den dijkplicht hebben opgevat, hoe zij de taak van hel bemalen der landen hebben aangegrepen. Ik vlei mij altijd met de hoop, dat ook aan de andere deelen van ons vaderland een gelijke studie zal worden gewijd. Alleen langs dien weg kan men tot een gewenscht

einde komen. Eerst worde elk gewest, of, waar verschil van rechten het vordert, elk deel van een gewest, afzonderlijk behandeld met nauwkeurig onderzoek naar alle détails, die tot opheldering van den toestand en van het gebeurde kunnen dienen. Daarna kan uit het resultaat dier afzonderlijke onderzoekingen één geheel worden saamgevat en zal het mogelijk worden door onderlinge vergelijking van hetgeen hier en daar zich heeft voorgedaan, in groote trekken een duidelijk beeld van het geheel te schetsen, zooals ieder dat aanschouwelijk voor oogen behoort te hebben, wanneer hij over twijfelachtige punten van dijkrecht te oordeelen heeft, of geroepen wordt om oude bescheiden den waterstaat rakende uit te leggen en te verklaren.

Met groot genoegen heb ik daarom de hier aangekondigde bijdrage van Mr. C.C. Geertsema begroet, en mijn genoegen is zeker niet verminderd toen ik dit goed bewerkte en hoogst belangrijke stuk heb gelezen. Zelfs de omstandigheid, dat ook deze S. het karakter der waterschappen telkens privaatrechtelijk noemt, heeft mij niet minder gunstig over dezen arbeid doen denken. Het is mij toch voorgekomen, dat ons verschil van zienswijze alleen op een misvatting steunt en dat de geheele verhandeling aantoont, dat, waar de S. op het privaatrechtelijk karakter wijst, hij meer het zelfstandig en autonomiesch karakter bedoelt.

Het is mij een aangename taak de aandacht op dit geschrift te vestigen en tot de lezing er van, die het in alle opzichten verdient, op te wekken.

Eerst zal ik daartoe kortelijk den inhoud opgeven van hetgeen ons door den S. betreffende de geschiedenis der Zijlvestenijen wordt medegedeeld. Ook uit die korte opgaaf zal het voor hen, die de Hollandsche toestanden kennen, duidelijk zijn, hoe anders in Groningen de loop der zaken geweest is dan in dat gewest, waar de Graven hun gezag met kracht en volharding hebben weten te handhaven.

Na de opgaaf van den inhoud bespreek ik het verschil van opvatting tusschen den S. en mij, waarvan ik zooeven gewaagde.

S. verdeelt de geschiedenis van het zijl- en dijkrecht in de Ommelanden in vijf tijdvakken.

Het eerste tijdvak loopt tot 1748 en wordt door hem aangeduid als omvattende den tijd, gedurende welken het zijl- en dijkrecht zich vrij heeft kunnen ontwikkelen en zich onafhankelijk heeft weten

te maken van het burgerlijk gezag, wiens invloed steeds is kunnen worden geweerd.

Aan dit tijdvak, dat alleen een aantal eeuwen omvat, terwijl de vier andere te zamen binnen de perken van ééne enkele eeuw begrepen zijn, wordt ook het grootste getal bladzijden gewijd. Daarin wordt medegedeeld, dat het dijkrecht en het zijlrecht (het beheer van waterleidingen en sluizen) in de Groninger Ommelanden meestal vereenigd waren, maar daarentegen van het burgerlijk bestuur gescheiden. Of onder de Frankische Koningen en onder het Duitsche Keizerrijk aan de burgerlijke overheid eene zekere mate van macht toegekend was en, zoo ja, hoever die zich uitstrekte, laat zich volgens S. niet met genoegzame zekerheid opmaken. Zeker heeft later, na het wegvallen van het grafelijk ambt, dat door Westendorp gesteld wordt omstreeks het einde der elfde eeuw, geen Vorst de noodige macht of genoegzamen invloed bezeten om het oppergezag over de zijlvestenijen en hare besturen aan zich te kunnen trekken.

Het zijl- en dijkrecht werd beschouwd als een jus fundis inhaerens, een ‘recht aanhangig aan de erfgronden.’ Invloed van buiten werd zooveel mogelijk geweerd en het verkrijgen van eigendom den vreemdeling en zelfs den vorsten, die men als beschermheeren aannam, bemoeilijkt. Het recht van naasting werd hiertoe dienstbaar gemaakt, doordien het ook ten behoeve van de bewoners van hetzelfde kerspel, waarin het goed gelegen was, ja ten behoeve van iederen inwoner der provincie, werd geldig gemaakt.

S. schetst de taak en de bevoegdheden der lagere rechters, nam. de zijl- en dijkrechters, en der hoogere rechters, scheppers genaamd. Schouwen, het gebrekkige beboeten, en het schot innen was hoofdzaak.

De verkiezing door en uit de gezamenlijke bewoners der buurten, in de vroegste tijden gebruikelijk, hield later op, om vervangen te worden door de gewoonte, dat het zijlrechterschap met vaste beurten beurtelings bij de eigenaars van heerden of woonplaatsen omging, altijd onder voorwaarde, dat de zijlrechter zeker grondbezit of zeker aantal koeien en een eigen paard bezat. Naar het schijnt, was dit beurtenstelsel uitgevonden om gelijkheid te bevorderen, door elk in de gelegenheid te stellen op zijn tijd als gezaghebbende op te treden, niet zooals elders om een lastigen plicht, waaraan elk zich onttrekken wilde, door allen gelijkelijk te doen vervullen. In Holland's Noorderkwartier is van dat beurtenstelsel bij de benoeming van leden van

dijksbesturen veelvuldig gebruik gemaakt ter bevrediging van plaatselijke jaloeziën. - Een tijdlang in Geestmerambacht tot gelijkmatige verdeeling van een onwillig gedragen last. In enkele dorpen namelijk van dat ambacht deed men in het begin der vijftiende eeuw elk huis op zijne beurt den waarschap stellen, zonder dat men er op lette of de gestelde goed was of ongeschikt. Doch in het Noorderkwartier was het gezag van den Landsheer krachtig genoeg om aan dit misbruik een einde te maken. In de Groninger Ommelanden ontbrak die hoogere macht om de verkeerde gevolgen van een te ver gedreven geest van gelijkheid tegen te gaan. Want dat men daar van het beurtenstelsel ook mettertijd wrange vruchten geplukt heeft, blijkt uit hetgeen S. ons verder mededeelt, ontegensprekelijk.

De zijlrechters spraken recht in burgerlijke zoowel als in strafzaken; van hunne uitspraken viel hooger beroep op den schepper, of wel op het naastliggende zijlvest.

Opmerkelijk is wat de S. ons mededeelt, dat het beramen en uitschrijven der schotten, zonder raadpleging der ingelanden, door de zijlrechters en scheppers geschiedde en dat in 't geheel de rechtstreeksche bemoeiing van de ingelanden met den gang van zaken luttel was. Volgens het oude dijkrecht van Humsterland, waarmede vermoedelijk het gemeene recht overeenstemde, moesten de zijlrechters - alleen wanneer nieuwe zijlen gemaakt of zijltochten of maren gegraven, nieuwe tillen of dijken gelegd moesten worden, wanneer men land wilde koopen om dijken op te leggen of er dijken van te maken, dijken wilde verhoogen, verzwaren of veranderen of wijziging wilde brengen in de oude zijlbrieven, - al de in de zijlvestenij wonende eigen-erfden op zijl- of dijk, waar zulks noodig was, te zamen roepen. Deze geërfden kozen dan vier of meer ‘goede en standhaftige mannen’, die met de zijlrechters overlegden, wat gedaan moest worden. Wat aldus gezamenlijk besloten werd, had kracht van wet.

Uit de vele kleine zijlvesten, die in de 14de en 15de eeuw bestonden, zijn later door vereeniging en aaneensluiting die groote zijlvesten ontstaan, die het grootste gedeelte der Ommelanden besloegen, Winsummer Zijlvest, de Drie Delfzijlen en Aduwerder Zijlvest. S. gist dat de moeilijkheid voor al die kleine lichamen om hunne macht te behouden en zich te doen gelden, tot nauwere aaneensluiting heeft geleid. Zou ook niet de ondervinding, dat voor

goede waterafleiding en juiste waterverdeeling samenwerking noodig is, een krachtige drang tot vereeniging zijn geweest? Hoe dit zij, deze drie groote zijlvesten versterkten meer en meer hare onafhankelijkheid, en werden daarom de drie geprivilegieerde zijlvestenijen geheeten, in tegenstelling van andere kleinere, die langzamerhand onder het gezag van de Regeering der Stad Groningen of van de Hoofdmannenkamer aldaar gekomen zijn.

Of die onafhankelijkheid van hooger burgerlijk gezag evenwel den geërfden ten goede kwam, valt te betwijfelen. Een ander gezag toch, dat der kloostervoogden, deed zijn invloed in de zaken der zijlvestenijen meer en meer gelden. Zoowel het toenemend grondbezit der kloosters, als de meerdere kennis der kloosterlingen werkte dien invloed in de hand. Toen in 1531 de drie zijlvesten zich verbonden om elkander bij te staan en te helpen in 't verdedigen hunner rechten, gewoonten en privilegiën, traden als contractanten in den ‘Confoederatiebrief’ op: 1° de abt van Wittewierum met de schepperen der Drie Delfzijlen, de hofmeester van de aan het klooster van Aduwert behoorende Roode school met de schepperen van Winsummerzijl, en de kelner van Aduwert met de Zijlvesten van Aduwerderzijl.

Van de uitspraken van het eene zijlvest viel beroep op het andere, maar in crimineele zaken was het beroep uitgesloten. Terecht merkt de S. hierbij op, dat door die uitsluiting de ingelanden waren overgegeven aan de willekeur der schepperen. Niemand toch dan deze wist wat er in de zijlbrieven en zijlboeken stond en niemand anders mocht die inzien. Den secretaris was het uitdrukkelijk verboden aan iemand buiten de schepperen eenig stuk uit het archief te vertoonen. Opnieuw leeren wij dus ook hier dat, zoo al de lagere besturen in de dagen onzer voorouders naar onafhankelijkheid streefden, zij dit volstrekt niet deden uit liefde voor de vrijheid der bestuurden, maar alleen ter vermeerdering van eigen gezag. Eene vrije medewerking der geërfden, zooals die in ons tegenwoordig waterschapsrecht tot ontwikkeling is gekomen, moet men in de vorige eeuwen, tenzij misschien in overoude tijden, ook niet in de Ommelanden zoeken. In den aangehaalden Confoederatiebrief wordt met geen enkel woord melding gemaakt van de ingelanden, en, zegt S., zij zijn er ook stellig buitengehouden.

De invloed der geërfden werd nog minder, toen het misbruik in

zwang kwam om de rechten aan het grondbezit verbonden, als een gedeelte van den vollen eigendom, van den grond te scheiden en afzonderlijk te verkoopen. De landman, voor wien de waarneming van zijn rechten toch altijd eenigen last veroorzaakte, bezweek gemakkelijk voor de verzoeking om die rechten tegen een som gelds af te staan. De aanzienlijken streefden er naar, de gerechtigdheden van alle in de 'Clauwregisters' opgeteekende heerden in eigen handen te vereenigen, waardoor, zoo men het noemde, een 'staande Eed' of 'staande Schepperij' ontstond, die als een op zich zelf staand recht in den handel kwam, en den eigenaar de betrekking van zijlrechter of schepper verzekerde, zonder dat hij verplicht was om ook maar één gras land in eigendom te hebben of overeenkomstig het oude recht in den eed of de schepperij te wonen. Dikwijls vervulde de eigenaar zijne betrekking niet in persoon, maar door een gemachtigde. Niet zoozeer de zucht om zich ten koste van de zijlvestenij op onwettige wijze te kunnen bevoordeelen, maar meer het verlangen naar politieken invloed, maakte het bezit dier rechten begeerlijk. Door de groote macht, die scheppers en zijlrechters konden uitoefenen, hadden zij grooten invloed ten platten lande; een invloed, dien zij, zegt S., ook uitnemend in de statenvergaderingen, bij de begeving der voornaamste ambten, wisten te laten gelden. De kleine landeigenaars daarentegen verloren allen invloed en werden in een staat van afhankelijkheid gebracht. S. meent te mogen aannemen, dat hun rechtstoestand in de Ommelanden, bepaaldelijk in de 17de en in de eerste helft der 18de eeuw, veel slechter is geweest, dan in dat gedeelte van de Republiek, waarin, ten gevolge van het leenstelsel, de oppermacht berustte bij de ambachtsheeren. Willekeur heerschte in het bestuur der zijlvestenijen in ruime mate, zooals de S. ook met voorbeelden aantoont.

Het tweede tijdvak loopt van 1748 tot 1795. In het hoofdstuk daaraan gewijd geeft S. een zeer belangrijk overzicht over de hervorming van het zijl- en dijkrecht, die toen heeft stand gegrepen. Door het oproer gedwongen en tot in hunne vergaderzaal op het Provinciehuis omringd door benden boeren met knuppels gewapend, moesten in 1748 de Staten van Stad en Lande onder meer andere concessies ook toegeven aan het verlangen der ingelanden om reformatie van het zijl- en dijkrecht in dien zin, dat het recht der zijlvesten overeenkomstig het oude gebruik zou worden geregeld

en aan den Prins de vernietiging van alle gepraetendeerde privilegiën zou worden voorgedragen. Opmerkelijk is de lijst der grieven, die tegen de bestaande orde van zaken werden aangevoerd. Het blijkt daaruit hoe zeer de bezitters der schepperijen of zijlrechten er in geslaagd waren zich van alle medewerking en toezicht der ingelanden te ontslaan en eigenmachtig te werk te gaan. O.a. pleit het niet voor de rechtvaardigheid dier heeren, dat de ingelanden dringend verzochten, dat aan de zijlvestenijen ontzegd zou worden het recht om in criminalibus recht te doen. Op 27 November 1749 werd het Reglement Reformatoir door den Stadhouder geregeld, waaruit zijn voortgevloeid de bijzondere reglementen, die, na hevigen strijd tusschen de ingelanden en de scheppers, in 1755 zijn vastgesteld, en, met uitzondering van eenige hunner bepalingen, tot voor weinige jaren van kracht zijn gebleven.

De nieuwe regeling bracht inderdaad een geheelen omkeer in den bestaanden toestand. Behalve het verbod van het afscheuren der heerlijkheden en gerechtigdheden van de gronden, waaraan die behoorden, met handhaving evenwel van de afscheidingen die vroeger waren tot stand gebracht, betroffen de veranderingen vooral de manier van procedeeren - waarbij een appèl van alle uitspraken en vonnissen op de Hooge Justitiekamer werd gevestigd; - het doen van schouwen en opleggen van breuken, het ramen der werken en uitschrijven van het schot. Het algemeene kenmerk der veranderingen was, dat eenerzijds aan de ingelanden invloed verzekerd werd op den gang van zaken door middel van hunne gecommitteerden, andererzijds het gezag van de Hooge Justitiekamer niet alleen over al in de reglementen vermelde zijlvestenijen werd uitgestrekt, maar tevens over alle waterschapszaken geregeld werd ongeveer als thans dat gezag door Gedep. Staten wordt uitgeoefend.

Het derde tijdvak stelt de S. van 1795 tot aan de troonsbestijging van Lodewijk Napoleon, 5 Juni 1806. Het gewichtigste feit uit die jaren is de afschaffing van alle staande schepperijen, zijlen dijkeeden en de invoering van de vrije verkiezing van alle scheppers, zijl- en dijkrechters door de ingelanden. Een-tijdlang, van 1796 tot aan het reglement voor het departementaal bestuur van 1802, geschiedde het opnemen der rekening en verantwoording, het examineeren der cieringen en ramingen, zooals dat te voren door het Hof placht te gebeuren, door de volgens de oude zijlvester-

reglementen gekozen volmachten uit de schotgevende ingelanden, in de ‘waarhuizen’, der verschillende zijlvestenijen, doch niet ten overstaan van eenige autoriteit. Later geschiedde dit door die volmachten ten overstaan van gecommitteerden uit het departementaal bestuur, op hetwelk het gezag van het Hof van Justitie in deze zaken was overgegaan.

Versterking van het gezag der landsregeering is het kenmerk van het vierde tijdvak, omvattende de regeering van Lodewijk Napoleon en de heerschappij van het Fransche Keizerrijk. Naar het reglement op het bestuur in de departementen werd het toezicht en gezag over alle zijlvestenijen aan den Landdrost opgedragen. Krachtig wist Mr. H.L. Wichers, tot die betrekking geroepen, dat gezag te handhaven. Met ijzeren hand, zegt S., hield hij de besturen der verschillende zijlvestenijen aan hunnen plicht en menige bladzijde in het protocol der Drie Delfzijlen bewijst, dat niets van hun bestuur aan zijne opmerkzaamheid ontging. Het koningschap bracht ons de benoeming der scheppers, toen nog volmachten genoemd, door den koning, en de wet van 1810 met hare ringen en ringcommissiën; Groningen heeft hare ringcommissie tot 1813 gehad. Het keizerrijk gaf de decreeten van 14 Nov. 1810 en 11 Januari 1811. Zij hadden ten doel om de waterstaatsbelangen zooveel mogelijk te centraliseeren. Volgens S. heeft die organisatie, hoe kort zij ook heeft geduurd, veel goed gedaan. Er werd een scherp toezicht gehouden over de bijzondere zijlvestenijen en de door haar uit te voeren werken, maar de inwendige administratie dier zijlvestenijen werd geheel ongerept gelaten.

Het laatste tijdvak door S. behandeld loopt van het herstel onzer onafhankelijkheid tot de grondwetsherziening in 1848. S. schetst daar de pogingen, die na 1813 gedaan zijn om de oude toestanden te herstellen; hoe daartoe het eerst gebruik gemaakt is van het kon. besluit van 29 Maart 1822, hoezeer volgens S. niet overeenkomstig de bedoelingen van dat besluit. Maar Gedep. Staten waren zeer voor dien terugkeer tot het oude gezind en werkelijk hebben zij de oude staande schepperijen, zijl- en dijkrechten weder doen herleven. Zelfs na de grondwet van 1848 en het kon. besluit van 14 April 1850, dat de benoeming der leden van dijks- en polderbesturen, die door den Koning benoemd werden, in overeenstemming met de nieuwe grondwet regelde, bepaalden Gedep. Staten nog,

dat de benoeming van zijl- en dijkrechters in de voormalige Ommelanden voortdurend zoude worden toegelaten op de wijze bij de daarvoor bestaande reglementen bepaald. Maar hun besluit is, op voordracht van den Minister Thorbecke, vernietigd en daarmede waren, zegt S., alle rechten van staande schepperijen, zijl- en dijkrechten voor goed begraven. Thans worden de zijlvestenijen naar nieuwe reglementen, sedert 1855 vastgesteld, bestuurd.

Ten slotte betoogt S. op alleszins juiste gronden, dat al die rechten tot waarneming van het scheppers- of zijlrechterambt enz., ofschoon als uitvloeisels van den grondeigendom indertijd overgedragen en afgescheiden van dien eigendom in den handel gebracht, niettemin als politieke rechten zonder schadeloosstelling hebben kunnen worden afgeschaft. Ook de bezitters van gronden, waarvan die rechten nooit werden afgescheiden, hebben geene vergoeding gekregen, toen een nieuwe orde van zaken de deelneming aan en invloed op het bestuur aan hen als grondbezitters toekomende anders regelde.

Eindelijk vindt men achter de verhandeling afgedrukt den zijlbrief der Drie Delfzijlen van 1445 en het Dijkrecht van Humsterland.

Blijkt het nu uit al hetgeen voorafgaat, zooals de S. zegt, dat het in de Ommelanden de ingelanden geweest zijn, die hunne waterschapsbelangen bij verdag, contractueel, plachten te regelen, en dat ‘de waterschapsrechten daar meer dan in de andere gewesten van ons land, hun zuiver privaatrechterlijk karakter lang hebben behouden,’ blz. 5 en 53? of, zooals hij het elders uitdrukt: ‘dat de zijlvestenijen zich in de Ommelanden, meer dan elders, als privaatrechtelijke instellingen hebben kunnen ontwikkelen,’ blz. 11?

Ik kan dat niet toegeven.

‘De waterschappen met hunne zijl- en dijkrechten,’ zoo vangt de S. zijne bijdrage aan, ‘zijn in de Ommelanden, vanouds uitmakende het gedeelte van Friesland tusschen de Eems en de Lauwers, ongetwijfeld ontstaan op dezelfde wijze als in de meeste andere deelen van ons land.’ Maar welke was die wijze?

Het is een gewoon verschijnsel, dat men in de geschiedenis, bij het ontbreken van stellige kennis van het ontstaan van verschillende zaken, zich behelpt met de vruchten der verbeelding, d.i. met voorstellingen, hoe het vermoedelijk wel gebeurd zal zijn. Zoo

dikwijls echter nadere onderzoekingen tot het ontdekken van de ware toedracht der zaak hebben geleid, werden die voorstellingen meestal bevonden verre van de waarheid verwijderd te wezen en moesten de stelsels daarop gebouwd ineenstorten. Zoo ook hier. Men heeft zich voorgesteld, en S. schijnt blijkens verscheidene uitdrukkingen ook in dat denkbeeld te verkeeren, dat de waterschappen uit geheel vrijwillige vereenigingen zijn ontstaan; dat eerst elk begonnen is zijn eigen gronden met dijken of kaden te beveiligen, vervolgens zich voor die bescherming tegen het water met zijne buren vereenigd heeft, en dat later uit aaneensluiting dier kleinere vereenigingen de grootere, de eigenlijke waterschappen zijn geboren. Niets is echter minder waar dan dit. Reeds de strekking der oudste dijken, zooals zij klaarblijkelijk indertijd langs de boorden der rivieren en den oever der zee zijn gelegd, spreekt die onderstelling tegen. Daarbij komt het feit, dat de binnendijken, die het land doorsnijden en het in verschillende polders verdeelen, op het oude land, zoover men kan nagaan, niet van ouderen, maar van jongeren oorsprong dan de rivier- of zeewaterkeering zijn.

Op het oude land zeg ik, want wanneer men naar den oorsprong van onze waterschappen vraagt, dan dient wel in het oog gehouden het onderscheid tusschen de dijkscolleges van het oude land, de besturen van bedijkte uiterwaarden, gorzen of slikgronden, die van wateringen en sluizen, de molenbesturen, en de droogmakerijen.

De dijken van het zoogenaamde oude land, van het land, dat bij gewoon water droog lag en alleen bij hoog water geheel of gedeeltelijk ondervloeide, waren een vereischte voor de bewoonbaarheid van de streek. Toen de eerste bevolkingen zich onder hunne aanvoerders hier nederzetteden en den grond ter bewoning en bebouwing verdeelden, was bedijking daarom een gebiedende noodzakelijkheid; bedijking niet van elken akker op zich zelven of van een aantal akkers te zamen, maar het opwerpen van dijken langs den oever van het water, welks aanvallen gekeerd moesten worden. Op de verdeeling van het land volgde weldra verdeeling van het werk der bedijking. De Landsheer wees elk dorp, kerspel, of hoe de gemeente genoemd mocht worden, aan, waar het te dijken had, welk deel van den dijk het had te onderhouden. Het Saksische landrecht getuigt reeds van dezen regel. Het onderhoud van het toegewezen dijkvak werd alzoo plicht van het dorp of kerspel jegens

het gemeene land, jegens den Landsheer. Het bestuur over dat dijkvak, de verdeeling tusschen de geërfden, het toezicht dat elk van deze zijne roetalen of voeten dijks, zijne hoefslagen, in orde hield, was taak van de dorps- of kerspelregeering, evenals het toezicht dat het geheele dijkvak, waarvoor dorp of kerspel aansprakelijk was, wèl werd onderhouden, taak was van de landsregeering.

Zoo was het gemeene recht, gelijk het uit tal van oude oorkonden blijkt. Zou het in de Groninger Ommelanden onder het Duitsche Keizerrijk anders zijn geweest? Het is jammer, dat uit die oudste tijden voor Groningen de bescheiden ontbreken. Zoover ik weet zijn geen oorkonden bewaard, waarbij de verdeeling der zeewering over de Groninger kerspelen is op schrift gesteld, en is zelfs geen exemplaar van verhoefslaging of verstoeling der aloude zeewering gevonden, althans niet uitgegeven. Maar dat toch ook in die provincie de zaak zich evenals elders heeft toegedragen, daarvan blijkt uit hetgeen bij Halsema te vinden is, dat aan de zeven kerspelen aan zee gelegen vanouds het maken en onderhouden der dijken behoorde, waarom zij in zijn tijd nog onder den naam van ‘dijkvestige landen’ bekend waren. Het ‘olde dijkrecht van Humsterland’, door den S. achter zijne verhandeling gevoegd, getuigt dan ook dat het dijkrecht in Groningen, hoevele verschillen het daar op bepaalde punten vertoone, niet van eene andere natuur dan elders geweest is.

Van den oudsten toestand verklaarde dus Thorbecke terecht: ‘het bestel van den waterstaat is uit den aard niet privaat-rechtelijk; het is in het wezen een deel der Landsregeering’.

Uiterwaarden, gorzen en slikgronden werden door den Soeverein aan zijne gunstelingen, aan steden of particulieren ter bedijking uitgegeven. Vooral in Zuid-Holland en Zeeland vindt men veelvuldig polders door zoodanige bedijking voor of buiten tegen den ouden dijk ontstaan. De meeste eilanden van Zeeland bestaan voor het grootste gedeelte uit bedijkte schorgronden. Het oudste en eerst bewoonde deel van het eiland werd in den loop der tijden door bedijking van rijp geworden schorren naar alle zijden uitgebreid, en met naburige insgelijks zich uitbreidende eilandjes vereenigd. Maar hoe ook de omvang toenam, elke bedijking bleef, wat haar bestuur en huishouding betreft, op zich zelve staan. Ineensmelting van de opvolgend bedijkte schorren tot één geheel kwam niet tot stand.

Die uitgiften van buitengronden door den Landsheer, tot wiens domeinen zij behoorden, was geen burgerlijk koopcontract. De begunstigden namen de zorg voor de bedijking op zich en waren voor de richtige vervulling van hun dijkplicht verantwoordelijk niet jegens den uitgever als verkooper, maar jegens den Heer van den Lande, die uit die landen zijne gerechtigdheden trekken zou, en die schuldig was te waken voor de veiligheid der ingezetenen, die zich op het nieuwe land zouden vestigen. Verleende de uitgiftbrief aan de bedijkers zekere rechten en vrijheden en daarbij veelal de bevoegdheid om zich zelve regeerders te kiezen met de attributen voor de uitoefening van het gezag onmisbaar; het was een daad van Landsheerlijk gezag, op ééne lijn te stellen met de handvesten en privilegiën, waarbij de Graven aan steden en dorpen zoovele rechten inwilligden: rechten door het openbaar gezag verleend, die door eene latere regeering konden gewijzigd worden, met uitzondering alleen van die bepalingen van burgerlijk recht, als: voorbehoud of vrijdom van tienden, vischrecht enz., die als voorwaarden van den afstand van eigendom door elken particulieren verkooper zouden kunnen zijn toegezegd.

Het maken van sluizen, de aanleg van uitwateringskanalen werd nu eens door den Landsheer bevolen, dan eens door de belanghebbenden ondernomen. Veelal waren het de steden, dorpen of kerspelen, die het werk ter hand namen en daarbij door den Landsheer met bijzondere rechten, als: tot onteigening der benoodigde gronden, tot omslag der vereischte kosten, tot bestuur van de aan te leggen werken, begunstigd werden: rechten, die alleen de Landsoverheid uit de volheid harer macht verleenen kon. De belanghebbende steden, dorpen of kerspelen plachten zich over de uitvoering van het werk met elkander te verstaan en de zaak onder elkander te regelen, maar die regelingen waren geen burgerrechtelijke overeenkomsten. De plaatselijke regeeringen behartigden de belangen der uitwatering niet als eigenaars; zij behartigden die als deel van de regeeringszorg haar toevertrouwd. Stelden zij in overeenstemming met naburige plaatselijke regeeringen het noodige omtrent het ondernemen en beheeren van gezamenlijk uit te voeren werken vast, dan waren dit inderdaad regeeringsdaden, gemeenschappelijke besluiten omtrent gemeene belangen, ofschoon dikwijls in den vorm van overeenkomsten gegoten.

Hetzelfde geldt omtrent de bemalingen, waarvan vele insgelijks door de zorg der stedelijke, dorps- of kerspelregeeringen zijn tot stand gebracht. Maar ook daar, waar de aanleg van uitwateringen of sluizen of het stichten van molens van de particuliere grondeigenaars uitging, was toch de tusschenkomst van de Landsoverheid noodig om eene onwillige minderheid te dwingen zich naar de meerderheid te voegen en om de bestuurders te voorzien van die bevoegdheden zonder welke geen orde in het werk te handhaven was.

Hetzelfde gold ook bij de droogmakerijen van meren en plassen, zooals ik in mijn boven aangehaald werk voor Holland's Noorderkwartier uitvoerig heb uiteengezet, hoezeer daar in de bijeenbrenging van de benoodigde kapitalen en de latere scheiding en verdeeling van de drooggemaakte gronden, ook burgerrechtelijke verbintenissen een rol speelden.

Zeker bemoeide de Landsregeering zich in den regel weinig of niet met de inwendige huishouding der waterschappen, met de regeling hunner bijzondere belangen, zoover die niet de algemeene belangen raakten, eerbiedigende daarin het stelsel van plaatselijke zelfregeering, dat ook in steden en dorpen werd gehandhaafd, maar die vrijheid in eigen zaken aan de waterschapsbesturen gelaten nam niet weg, dat zij, regelende krachtens de bevoegdheid hun door de overheid toegekend, zich op publiekrechtelijk terrein bewogen, evenzeer als de steden en dorpen, hoe vrij ook in hunne zelfregeering, daardoor toch zeker geen privaatrechtelijk karakter verkregen.

Het komt mij soms voor, dat men, over die beweerde burgerrechtelijke natuur van de waterschappen redeneerende, het wezen dier natuur geheel uit het oog verliest.

In een land als het onze, waar verdediging tegen het water, loozing van het overtollige water en regeling van den waterstand de onmisbare voorwaarden zijn van bewoonbaarheid en bebouwbaarheid, zijn uit dien aard der zaak aan het grondbezit rechten en verplichtingen verbonden, noodzakelijk om het gemeene belang van allen te kunnen verzekeren: rechten en verplichtingen niet tegenover individuen, maar tegenover de omliggende gronden.

Nu is het zeker waar, dat de toepassing dier rechten en verplichtingen door de eigenaars der belanghebbende gronden in onderling overleg kan geregeld worden, maar niet minder waar is

het, dat de overheid, geroepen om de uiteenloopende belangen onder ééne regeling samen te vatten en voor de gemeene belangen, waar het noodig is, op te komen, zich met het bepalen en handhaven dier rechten en verplichtingen belasten kan en moet, en volstrekt niet stilzittend mag afwachten, wat de eigenaars zelve zullen gelieven te doen en of het hun gelukken zal allen tot vrijwillige overeenstemming te brengen.

Immers tot eene regeling bij overeenkomst is de toetreding van alle belanghebbenden noodig. Geen overeenkomst zonder vrijwillige toestemming. Die niet heeft toegestemd, is niet gebonden. De meerderheid, die toetreedt, kan de minderheid, die niet toetreden wil, niet tot het aangaan van eene overeenkomst verplichten. Hieruit vloeit van zelf reeds voort, dat regeling van waterschapsbelangen en waterschapsbestuur langs den privaatrechtelijken weg slechts een zeer beperkte toepassing heeft kunnen erlangen, daargelaten nog altijd de vraag of persoonlijke verbintenissen, hoewel door partijen in hoedanigheid van eigenaars aangegaan, wel de opvolgers in den eigendom verbinden en niet uitsluitend de erfgenamen en hen, aan wie die eigendommen onder dat uitdrukkelijk beding zijn overgedragen.

Een andere eigenaardigheid van de privaatrechtelijke regeling is, dat de nakoming van het bij overeenkomst bedongene alleen door middel van burgerlijke rechtsvorderingen is te verzekeren. Meent men dat de orde in waterschappen te handhaven is, als den bestuurders om hunne bevelen te doen eerbiedigen, niet anders dan het op touw zetten van een burgerlijk rechtsgeding ten dienste staat? Zoo hebben onze vaderen er nooit over gedacht. Zij hebben gevoeld, dat het bestuur over een waterschap noodig heeft, dat daar is aanwezig een verordenende, een wetgevende macht, wier voorschriften door strafbepalingen zijn bekrachtigd: straf bepalingen, die buiten het gebied van het burgerlijk recht liggen: geen bij overeenkomst bedongen boeten, maar ware straffen, toe te passen op elk en een iegelijk, die de bevelen van het bestuur, binnen de grenzen van zijne bevoegdheid gegeven, mocht wederstreven of zijne verboden mocht overtreden. En even onmisbaar rekenden onze vaderen voor hunne waterschapsbesturen de rechtsprekende macht. Niet alleen verordenden en keurden die besturen, zij schouwden ook, oordeelden en veroordeelden en brachten hunne vonnissen ten uitvoer. Ook

in andere dan strafzaken, met het dijkrecht of ander waterschapsrecht in verband staande, spanden zij de vierschaar: altemaal bevoegdheden, die zij zeker alleen aan het staatsrecht hebben kunnen ontleenen.

Vestigen wij nu bepaaldelijk de aandacht op de zijlvestenijen. Hoe zijn die tot stand gekomen? Is het aannemelijk, dat zij van privaatrechtelijken oorsprong zijn? Hadden wij de brieven in handen, waarbij zij oorspronkelijk zijn opgericht, de vraag ware spoedig op te lossen. Maar die brieven zijn niet meer aanwezig, althans niet bekend. Alleen latere bevestigingen, vereeniging van kleinere zijlvestenijen tot ééne gemeenschap en ordonnantiën van zijlvestenijen uitgegaan is het vergund te raadplegen. Uit deze moet alzoo het karakter dier instellingen worden opgemaakt.

Bij dat onderzoek houde men in de eerste plaats in het oog, dat het feit alleen, dat regelingen zijn vastgesteld zonder tusschenkomst van eenigen Landsheer of diens officier, niet bewijst het privaatrechtelijk karakter der regeling, met name niet in een land, dat zich aan het oppergezag van den Landsheer had onttrokken en gewoon was alle regeeringszaken op eigen gezag zonder hooger tusschenkomst af te doen. Het toont alleen, dat de regelende besturen eene groote mate van onafhankelijkheid, een ruime zelfregeering genoten. Want besturen waren het, die de zijlrechten regelden. Wanneer wij in den Fundatiebrief ‘der drie Delfzijllvesteniën’ van 1445 de verklaring lezen, dat de Abten van Werum en van Bure, hovelingen en zijlrechters ‘met consent der meente’ zijn verdragen, als daar is beschreven; dan zal men zich toch niet verbeelden, dat elk lid dier gemeente, dat elk grondeigenaar zich contractueel had verbonden. Neen, die ‘Meente’ was de volksvergadering, die door de hoofden over de belangen des lands, over de publieke zaak werd geraadpleegd. Al de regeeringstukken uit die eeuwen zijn op deze of dergelijke wijzen ingericht: ‘Wij Borghermeesteren en Raet van Groningen, en ghemeene rechters en meente der landen van Vriesland, die ghelegen sin tusschen der Emese en der Louwerse.’ - ‘Wij Hovelinge, rechters en meene meente van Hunsegelande, van Fivelgelande’. - ‘Abten, Prelaten, Hovedelinge und de meene meente der landen de liggen tusschen der Lauwersche ende der Eemsche.’ En zoo als andere aangelegenheden van den staat geregeld werden, zoo beschikte men ook

over de bijzondere belangen van de huishouding der zijlvestenijen. Ook ten aanzien dier belangen werd de gemeente geraadpleegd. Ook in de zijlbrieven luidt het: ‘Wij gemeene zijlrechters, und gemeene meente van Winsumerzijlen doen kundig.’ Die brieven zijn dus in werkelijkheid daden van wetgeving en bestuur, maar geen privaatrechtelijke overeenkomsten. Niet altijd zelfs waren zij zonder hoogere goedkeuring van kracht. Halsema, die in 't breede over den regeeringsvorm der Ommelanden handelt, deelt o.a. mede, dat de Zandster zijlrechten van 1317 te Appingadam in eene vergadering van 's lands rechteren hunne bevestiging hebben bekomen.

De inhoud dier zijlbrieven beantwoordt dan ook geheel aan hunne publiekrechtelijke natuur. Lees bijv. slechts de art. 2 en volg. van den aangehaalden Fundatiebrief, en zie daar de strafbepalingen tegen doodslag, verwonding en andere gewelddadigheden; wie zal beweren, dat dit uitvloeisels van privaatrechtelijke regeling, van overeenkomst zijn? Ook de procesorde zoowel in burgerlijke als in strafzaken, zelfs het hooger beroep, wordt in die brieven geregeld: eene handeling, die zeker niet tot de bemoeiing van den privaten burger, maar tot de taak der overheid behoort. Op verschillende plaatsen, zegt S., worden de rechten der Drie Delfzijlen ‘in de protocollen gebaseerd op de oude rechten en constitutiën van 1317 en 1445, geconfirmeerd en geapprobeerd door Graaf Edsard van Oostfriesland en den Graaf van Rennenberg, als keizerlijk stedehouder.’ Leert ons die confirmatie en approbatie niet onwedersprekelijk, dat zelfs in de opvatting van die tijden de rechten, waarvan sprake was, alleen uit het Landsheerlijk gezag konden worden afgeleid? en is het dan niet duidelijk, dat, al moge bij het verslappen van dat gezag, en de meerdere onafhankelijkheid, die de plaatselijke regeering zich wettig verwierf of wel aanmatigde, hier of daar verandering in die rechten zonder hoogere tusschenkomst tot stand zijn gekomen, daarom toch het onderwerp niet van natuur veranderd is, en niet de regeeringszaak een privaatrechtelijk belang is geworden?

Op blz. 6 zegt S., dat de erkenning van den bestaanden toestand door de Vorsten, ‘zonder verdere inmenging van het opperbestuur, het privaatrechtelijk karakter, de zelfstandigheid en vrijheid van handelen in eigen huishouding meer dan elders deed behouden blijven.’ Voor de zelfstandigheid en vrijheid van handelen in eigen huishouding kan dat worden toegegeven; voor het privaatrechtelijk karakter

niet. Maar dat stellen van het privaatrechtelijk karakter op ééne lijn met de zelfstandigheid en vrijheid van handelen in eigen huishouding, wekt bij mij de gedachte, dat de S. op de eigenlijke beteekenis van privaatrechtelijk niet genoeg heeft gelet. Zelfstandigheid en vrijheid van handelen in eigen huishouding worden door het staatsrecht niet uitgesloten; maar door privaatrecht versta ik burgerlijk recht in tegenstelling van publiek of staatsrecht. Dat burgerlijk recht is het onderwerp van overeenkomsten, en overeenkomsten tusschen ingezetenen behoeven geene erkenning van den Soeverein.

De kundige schrijver denkt te helder om het verschil niet in te zien. Daarom onderstel ik dat het verschil van gevoelen tusschen hem en mij meer in schijn dan in werkelijkheid bestaat. Maar de door hem gebezigde uitdrukkingen zouden steun kunnen geven aan de dwaling van hen, die den oorsprong van ons waterschapsrecht op het gebied van het burgerlijk recht willen vinden, en daar zijne conclusies, als de uitkomsten van een grondig en oordeelkundig onderzoek, zeker gewicht in de schaal leggen, heb ik gemeend tegen die uitdrukkingen te moeten opkomen.

Voor onjuist houd ik, dat de zijlvestenijen zich in de Ommelanden meer dan elders als privaatrechtelijke instellingen hebben ontwikkeld. Maar als waarheid erken ik, dat het zijl- en dijkrecht, aldaar in den beginne zeker van gelijken oorsprong als al die rechten in het Duitsche Rijk, na het vervallen of verzwakken van het keizerlijk gezag in de Ommelanden een zeer democratiesch karakter heeft verkregen en zich meer dan elders onafhankelijk en autonomiesch heeft ontwikkeld. Doch ook hier weder heeft de ondervinding geleerd, dat die democratische inrichting niet gestrekt heeft ten bate van de wezenlijke vrijheid der geërfden, maar aan de aanzienlijken gelegenheid gegeven heeft zich een werkelijk aristocratiesch gezag aan te matigen, tegen welke verdrukking de vrijheid en het recht der ingelanden alleen bescherming hebben kunnen vinden bij den Soeverein van den lande.

Dat S. ons dien gang van zaken in een beknopt verhaal onderhoudend heeft geschetst, daarvoor breng ik hem gaarne mijn oprechten dank.

Januari 1880.

G. DE VRIES, AZ.

***Prof. Oort en de Talmoed. Kritiek op het bijschrift van prof. Oort bij de Haan's schilderij: 'een moeilijke plaats uit den Talmud', in Eigen Haard*, 1880, n°. 1, *door T. Tal, Rabbijn der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam. (Verbeterde overdruk uit den Israëlietischen Nieuwsbode van* 30 *Jan.*, 6 *en* 13 *Febr.* 1880.) *Amsterdam, M. Roest Mz.*, 1880.**

Wie deze brochure niet gelezen heeft, wete dat de ondergeteekende hierin aan de kaak wordt gesteld met het opschrift: volslagen onkundige, schandelijke bluffer, opzettelijke vervalscher, schaamtelooze lasteraar. Met een en ander kan een mensch het vooreerst doen! Daar de wetenschappelijke waarde van het geschrift uiterst gering is, zou het de moeite niet loonen; er op te antwoorden, indien niet de manier waarop de beschuldigingen worden ingebracht zeer geschikt was, op niet deskundigen indruk te maken; zoodat ook een paar onzer groote bladen (*Het Nieuws van den Dag* en *de Amsterdammer*) er op hebben gewezen als op een belangrijke uitgaaf. Dus zie ik mij wel gedwongen, er notitie van te nemen, en ben ik der Redactie van *de Gids* erkentelijk, dat zij mij gelegenheid geeft, mij hier tegenover het publiek te rechtvaardigen. Dit is wel een verdrietig werk, want ik moet nu gaan bewijzen, dat ik niet zoo dom en slecht ben als het den heer Tal behaagd heeft mij te teekenen; maar ik hoop het zoo te doen, dat het voor mijn lezers iets meer is dan een persoonlijke kwestie.

Wanneer ik mijn beschuldiger geërgerd heb door de wijze waarop ik de Haan's schilderij heb besproken, dan doet mij dit leed. Een belangrijk vraagstuk, dat het zedelijk en godsdienstig leven van duizenden onzer medemenschen raakt, moet niet als een grap behandeld worden. Ik meende dan ook op allesbehalve 'frifolen' toon de zaak besproken en den invloed van den Talmud schadelijk genoemd te hebben. Maar ja, ik heb ook geschertst. Dat kon niet anders. Immers, op de schilderij, waarover ik moest fantaiseeren, nemen de twee Talmudisten den derden man in de maling. Mocht ik nu onderstellen, dat de plaats, door hen hem voorgelegd, zulk eene was, die hij met eenig gezond verstand of een weinig kennis van zaken had kunnen begrijpen? Zou ik de partij hebben moeten

kiezen vóor die twee, tegen den eenen? Immers neen. Ik moest zoeken naar een plaats, die voor geoefende Talmudisten verstaanbaar, maar voor ieder ander bij eene eenvoudige lezing overstelpend en wanhopig ingewikkeld is. Mijn aandacht viel dus natuurlijk op een zoogenaamden *pilpoel*, d.i. eene spitsvondige redeneering over eene wetsbepaling of *halachisch* vraagstuk. Ook in het oog van menigen rabbijn is het geen heiligschennis, met dien *pilpoel* den draak te steken.

De Amsterdamsche rabbi nu gaat uit van de zeer gewone onderstelling, dat iemand die noch een Joodsche opvoeding noch langdurig onderricht van Joodsche leermeesters genoten heeft, onmogelijk iets van den Talmud verstaan kan. Dientengevolge heb ik hem met mijn opstel in ‘Eigen Haard’ deerlijk in de war gebracht. De zaak is deze, dat ik daar een ingewikkelde redeneering heb ten beste gegeven, die in *Pesachîm* 27 *b* ongeveer zoo als ik die meedeelde is te vinden. Nu heb ik daarin wel een enkele fout gemaakt, maar over het geheel is die redeneering met al hare, voor een oningewijde volkomen onverstaanbare, schooltermen zeer goed weergegeven. Zelfs is het woord *nebela* met verrassende nauwkeurigheid vertolkt. Ook een niet ongeoefend Talmudist zou er mee verlegen zijn geweest, en ik heb dat ‘zoo maar in eens’ - hoe weet hij, dat ik hierover geen uren gewerkt heb? - door niet-*kosjer* vleesch vertaald. In zijne verwondering doet hij als een onderwijzer, wien een schoolknaap een thema overhandigt, waarin een paar grammaticale regels, die hij nog niet geleerd had, goed toegepast zijn. De man roept hem dadelijk toe: Jij bent geholpen, vrindje! Zoo meent ook de heer Tal mij op heeter daad te betrappen. Die vertolking is uw eigen werk niet, buldert hij mij toe; gij hebt zeker een Latijnsche of Duitsche vertaling gebruikt, en daar gij het toch doet voorkomen, alsof gijzelf die plaats hebt overgezet, pronkt gij met eens anders mans veeren en zijt dus enz. enz.

Dit is toch, dunkt me, ietwat overijld geoordeeld. Stel eens, dat ik, mij bewust geen Talmudist te zijn, een deskundige in den arm had genomen, om mij die plaats letterlijk voor te vertalen, of dat ik eene woordelijke, dus onverstaanbare vertaling, had ter hand genomen, om daarna die ongenietelijke overzetting in een voor onzen tijd en voor de lezers van ‘Eigen Haard’ bruikbaren vorm te brengen, in welk opzicht zou ik dan een onwaarheid gezegd hebben?

Maar, kent de heer Tal zulk een vertaling niet, ik ook niet. Nooit heb ik eene van *Pesachîm* zelfs gezien; ook heb ik deze plaats nergens vertaald gevonden; en niemand heeft mij geholpen om die ingewikkelde redeneering over de manier waarop het gegiste verwijderd moet worden, te verstaan. Alle fouten en alle voortreffelijkheden in mijn stukje komen voor mijne onverdeelde verantwoording. Breng ik door deze verzekering den heer Tal in verbazing, hij zuchte dan maar met Hamlet: Er zijn meer dingen in hemel en op aarde dan waarvan wij in onze schoolwijsheid gedroomd hebben! en leere er uit, later, naar het voorschrift zijner grootste schriftgeleerden, ‘bedachtzaam in het rechtspreken’ te zijn.

Intusschen kunnen de lezers van ‘Eigen Haard’ nu op een paar punten gerust zijn. Wanneer zij soms door des heeren Tal's rasse beschuldiging waren gaan twijfelen, of ik hun soms in aanschouwelijken vorm een verdicht Talmudisch Jodendom had voorgesteld, zij kunnen zich nu veilig verlaten op de nauwkeurigheid, vooreerst van het onderstelde geval met het koekje dat in een kinderzak overwinterd had - de heer Tal heeft er blijkbaar geen fout in gevonden; vervolgens in de waarheid der redeneering over de verwijdering van het gegiste. Een paar feilen zijn er in. Het woord *notâr*, ‘overblijfsel’, heb ik onbedacht opgevat als beteekenend: hetgeen van het paaschlam overschiet, terwijl het inderdaad het offervleesch aanduidt dat te lang gestaan heeft. Ook is de slotsom, waartoe overeenkomstig de Misjna, de Babylonische Talmud komt (eveneens de Jeruzalemsche) deze, dat ook op andere manieren dan door verbranding het gegiste vernietigd mag worden. Tot de slotsom, dat alleen verbranding geoorloofd is, was - hetgeen de heer Tal niet schijnt te weten - eene oudere school, die van rabbi Ismaël, gekomen. Vandaar mijne vergissing, die ik zeker niet begaan zou hebben, indien ik eene wetenschappelijke verhandeling over het onderwerp gegeven en hiertoe alle plaatsen, waar over de verwijdering van het gegiste gesproken wordt, nauwkeurig vergeleken had. Maar voor de lezers van ‘Eigen Haard’ was het genoeg, een staaltje te krijgen van Talmudischen redeneertrant. Hiervoor heeft deze dienst gedaan, en zij kunnen er, na die scherpe kritiek, gerust op zijn: van dezen aard is werkelijk eene discussie, waarop zich allen spitsen die helden in den Talmud willen zijn. Ik voor mij voel mijn zelfvertrouwen een weinig vermeerderd, nu mijn vertolking eener inge-

wikkelde ‘halachische’ redeneering de bewondering opwekt van een rabbijn, die er immers alles van weet!

Evenwel krijg ik hierdoor nog niet de vrijmoedigheid, mij voor een Talmudist uit te geven. Die gedachte komt niet bij mij op. Ook heb ik in ‘Eigen Haard’, naar ik meen, duidelijk uiteengezet, waarom het voor Christengeleerden zoo ontzaglijk moeilijk is, den Talmud te leeren lezen. Als mij leven en werkkracht geschonken worden, hoop ik mettertijd hierin iets meer te vermogen; voorloopig moet ook ik mij vergenoegen met eenigermate in staat te zijn, de vertalingen door Joodsche geleerden gegeven, te controleeren en de Hebreeuwsche gedeelten van den Talmud, ook de ingewikkelde ‘halachische’ haarkloverijen, vrij wel te kunnen ontcijferen. De Arameesche tongvallen, hetzij men ze dan plat of onzuiver noemen moet, met al die vreemde woorden er onder gemengd, plagen mij, - als menig ander. Die ze goed verstaan, zijn weinigen.

Op hoogen toon worden mij een paar ‘schooljongensfouten’ te laste gelegd. Bij de verklaring nl. van de woorden *Misjna* en *Gemara* heb ik de plank deerlijk misgeslagen! De stellige toon, waarop de heer Tal dit beweert en tegenover mijne opmerkingen zijn meening als de ontwijfelbare waarheid stelt, herinnert aan het rijmpje:

> De meester in zijn wijsheid gist,
> De leerling in zijn waan beslist.

Ieder taalkenner toch weet, dat van weinige woorden de beteekenis zoo moeilijk met zekerheid is uit te maken als van technieke termen, o.a. van schrifturen en soorten van letterkunde. De etymologie baat ons hierin vaak zeer weinig, de overlevering zwijgt meestal. Men denke aan komoedie, tragoedie, epos, idylle, ballade, homilie, sermon, conférence. Welk een lange geschiedenis hebben die woorden! Van enkele ligt ze zelfs vrij wel in het duister. Ook het Hebreeuwsch geeft hiervan voorbeelden genoeg; welk soort van gedichten *masjâl, maskîl, michtâm* heeten is moeilijk te zeggen. Wat beteekent de uitdrukking een psalm van *hammâälôt*? ‘Een bedevaartszang’ of ‘een lied der trappen’, naar de plaats waar ze gezongen werden? Ik geloof het eerste, maar Grätz b.v. verdedigde nog onlangs het laatste. Zou ik mij nu niet in het oog van elk deskundige hoogst belachelijk maken, als ik den Breslauer hoogleeraar om zijn gevoelen ten dezen van domheid en oppervlakkigheid beschuldigde? Welnu, het staat met *misjna* en *gemara* evenals hiermee.

Wanneer de heer Tal met volmaakte zekerheid zegt: *Misjne* beteekent herhaling en *misjna* onderricht, dan is dit enkel het gevolg van zijn blinde volgzaamheid voor het handboek hetwelk hij gebruikt, of den meester die hem indertijd dit leerde. Immers, wel is het mogelijk, dat *misjna* ‘onderwijzing’ beteekent, omdat het werkwoord waarvan het is gevormd, soms de afgeleide beteekenis van ‘onderwijzen’ heeft; maar het woord komt, zoover ik weet, nooit anders dan als benaming van een bepaald soort van boek voor: de *misjna*, onze *misjna* en zoo meer, terwijl het meervoud *misjnanôt*, dat voor de onderafdeelingen van zulk een verzameling gebruikt wordt, beter te verklaren is als meervoud van *misjne* = *misjnai*, dan van *misjna*, dat in het meervoud *misjnatôt* of *misjnôt* hebben zou. De zaak is zoo weinig uitgemaakt, dat Grätz in zijne *Geschichte der Juden* (IV, 419) niet met beslistheid durft spreken. Valt het mij hierbij dus nog al licht, de beschuldiging van schandelijke oppervlakkigheid te dragen, het goede gezelschap waarin ik mij ook bevind, als ik *gemara* door ‘aanvulling’ vertaal, troost mij alweer bij des heeren Tal's gloeiende verontwaardiging. Immers, Levy, die in zijn *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch* dit gevoelen voorstaat, is geen verwerpelijke autoriteit ten dezen; ook heeft prof. Fleischer, die dit werk met aanteekeningen verrijkte, zijne opvatting niet veroordeeld, en deze mag toch wel genoemd worden! Edoch weet ik wel, dat de verklaring niet boven bedenking verheven is. Het nieuwste er over, hetwelk ik waag te onderstellen, dat wellicht aan den heer Tal nog niet bekend is, heeft M. Lattes geleverd in zijn *Saggio di giunte e correzioni al Lessico Talmudico*, p. 85. Deze geleerde rabbijn deelt mede, dat de naam *gemara*, tot aanduiding van de verzameling uitleggingen op de Misjna, alleen voorkomt in de door de kerkelijke censuur verminkte Talmud-edities, terwijl de oorspronkelijke lezingen overal *Talmoed* geven. Het woord *gemara* moet volgens hem ‘overlevering’ beteekenen. Men zou dus niet van ‘Misjna en Gemara’ maar van ‘Misjna en Talmoed’ hebben te spreken, wat trouwens de Joden dikwijls doen.

Ik vertrouw, dat het publiek, waarvoor mijn opstel in ‘Eigen Haard’ bestemd was, het mij niet euvel zal duiden, wanneer ik daar kortweg de verklaringen gaf, die grammaticaal te verdedigen zijn, bij goede autoriteiten op dit gebied voorkomen, en vrij wel het karakter uitdrukken van de daardoor aangeduide schrifturen.

Maar genoeg over die kleinigheden; want dit zijn het toch ten slotte. Op vrij wat belangrijker punten tast de heer Tal mij op even ruwe manier aan. Zij zijn de geschiedenis van het ontstaan van den Talmud en de waardeering van dit werk uit het oogpunt van zedelijkheid. Over beide onderwerpen een enkele opmerking!

Van de geheele voorstelling die ik gaf, van de wijze waarop de Misjna en de Gemara ontstonden, is, volgens den Amsterdamschen rabbi, geen woord waar; al wat ik er over zeide, is van het begin tot het eind gelogen, een samenraapsel van oppervlakkige redeneeringen, verzinsels, lasteringen enz. Naast deze geschiedenis geeft de heer Tal de zijne, opdat men dadelijk kunne zien, hoe leugenachtig de mijne is. Wat krijgen wij nu? Het volgende: Tijdens Mozes heeft Israël, naast een schriftelijke grondwet, eene mondelinge mededeeling ontvangen, zoowel een aantal nadere bepalingen omtrent de toepassing dier grondwet, als ook antwoorden of beslissingen op vragen, die aan hem gericht werden. Die mondelinge uitlegging bleef voortleven onder Israël, totdat het een halve eeuw na den val van Jeruzalem noodig werd geacht ze op te teekenen. - Dit lezende, nam ik de vrijheid op mijn beurt verbaasd te zijn. Niet dat deze voorstelling mij nieuw was. Zij is eenvoudig de oud-Joodsche, die elke wetsbepaling tot ‘een uitspraak van Mozes van den Sinai’ maakt. Men kan in den Talmud zelfs eene zeer vermakelijke beschrijving vinden, hoe Mozes zijn mededeelingen aan Eleazar, Jozua en ‘de oudsten’ gaf, in welke volgorde zijn hoorders de les nazeiden om ze goed te onthouden enz. Maar ik wist niet, dat het Nederlandsche Jodendom zoo achterlijk was, dat een rabbijn uit de hoofdstad, uit wiens hoogen toon wij wel moeten opmaken, dat hij gewoon is dat men naar hem luistert, zoo iets voor waar kan houden. Mozes den Talmud gevende, dat is even dwaas als Numa Pompilius bezig met het Corpus juris, of Jezus zich afslovende om de leerregelen van Dordt op te stellen. Wie Mozes voorstelt, redeneerende over de lengte van een sabbatsreis, de onderscheiding der drie graden van onreinheid, of eenig ander ‘halachisch’ onderwerp, bewijst hiermee niet alleen zijn volslagen gemis aan historischen zin, maar verraadt tevens, dat hij ten eenenmale vreemdeling is in de jongste letterkunde over Israëls godsdienst. Ten bewijze dat de zoo smadelijk verworpen voorstelling van de wording der Misjna bij mij nog iets meer is dan een losse inval,

mag ik met eenige vrijmoedigheid naar mijn werk *De laatste eeuwen van Israëls volksbestaan* verwijzen. Maar die voorstelling is waarlijk niet míjn werk. Om nu alleen eenige zijner eigen geloofsgenooten te noemen, mannen als Jost, Geiger, Derenbourg, Grätz schijnen voor den Amsterdamschen rabbijn geheel vergeefs gewerkt te hebben. En al kon hij-alleen al die mannen, en de grootste christengeleerden er bij, staan, al had hij met zijn oude voorstelling tegenover hen geheel gelijk, zou het dan nog aangaan, een door ernstige studie verkregen wetenschappelijke overtuiging kortaf een leugen te schelden, alsof zij verzonnen was om het Jodendom te lasteren? Genoeg hiervan!

Over den invloed van den Talmud op het zedelijk leven is het bezwaarlijk kort te zijn. De heer Tal stelt hem zeer hoog, en meent mij, die mij verstout had, een schadelijken invloed te onderstellen, dood te slaan, o.a. door te vragen, of ik dan niet weet, dat ‘al de gelijkenissen en parabelen van het N.T.’ aan de Talmoed-scholen zijn ontleend. Op dit punt alleen, waarbij hij vrij lang stilstaat, zal ik hem antwoorden. Neen, dat weet ik niet. Wel wist ik, dat een groot deel van hetgeen in de eerste drie Evangeliën aan Jezus wordt toegekend, in den Talmud is te vinden, maar *alles*, neen, dat is mij nieuw. Juist het karakteristiekste staat er niet in, wordt althans verdrongen en krachteloos gemaakt door al wat er mee in strijd is. Om iets te noemen, de ideale zedeleer van Matth. 5 zou, geloof ik, in den Talmud een vreemd figuur maken. Verbeeld u Jezus' spreuk: ‘Uw woord zij ja, ja, neen neen; al wat daarboven gaat is uit den Booze’, midden in het tractaat *nedarîm*, met zijn onderscheidingen tusschen geldige en niet geldige reden en geloften, met zijn regeling van de reservatio mentalis! Wat de gelijkenissen van Jezus betreft, inderdaad, daarvan zijn treffende parellelen in den Talmud. Zoo vindt die van den farizeër en den tollenaar haar tegenhanger in *Berachôt* 28 *b*. Nadat daar is meegedeeld, wat men bidden moet bij het binnentreden in een synagoge, lezen wij het volgende: ‘Wat moet men bidden bij het verlaten der synagoge? Ik dank u, Heer mijn God! dat gij mij deelgenoot hebt gemaakt van hen die in het leerhuis wonen en niet van hen die in de winkels (letterlijk: de hoeken) zich ophouden; want ik sta vroeg op, zij ook, maar ik voor de Wet, zij voor nietige dingen; ik doe mijn best en zal daarvoor loon ontvangen, zij doen ook hun best, maar

krijgen er geen loon voor; ik loop, zij ook, ik ten eeuwigen leve, zij naar de groeve des verderfs.' Niet waar, dezelfde geest als van het farizeërsgebed in de gelijkenis? Maar waar blijft de boetvaardige naast dien eigengerechtige? En dit gebed is niet een persoonlijke zaak, slechts getuigende voor éens menschen zelfverheffing, maar daarvóor staat *t.r.*, en al ben ik geen Talmudist, die letters zijn mij duidelijk. Zij beteekenen: 'de rabbijnen leeren'; zoo te bidden is voorgeschreven! - Met allen eerbied voor tal van zedelijke voorschriften in den Talmud, en meer nog voor de zedelijke drijfveeren, die de grootste rabbijnen vaak bewogen tot het vaststellen van allerlei inzettingen, de verheven zedelijke beginselen van Jezus zijn in dat groote boek niet te vinden.

De heer Tal is in zijn brochure alles behalve beleefd geweest; hij verontschuldigt zijn heftigheid door te wijzen op het karakter van zijn strijd tegen mij; het is hem een heilige oorlog, want ik heb den Talmud miskend en gelasterd. Noemde ik dat werk een woestijn met weinige oasen van warmte, dit is 'belachelijke nonsens', want de 'Talmoed is hoofdzakelijk een wetboek met pandecten,' en wie zoekt in een wetboek poëzie? Niemand. Toegestemd! Maar als nu menschen zulk een wetboek beschouwen als 'de bron van hun geestesleven, van Israëls zedelijk leven,' dan is dit toch, dunkt me, ietwat bedenkelijk. En zoo noemt de heer Tal-zelf het, blz. 34.

Niet om 'op hoogen toon lessen te geven aan Israëls zonen', maar met hartelijke belangstelling in hun geestelijk welzijn, sprak ik den wensch uit, dien een Joodsch weekblad[1], 'mijn opstel van ganscher harte onderschrijvende,' niet zonder breedsprakigheid, aldus formuleerde: 'wat minder eenzijdige Talmoedstudie en meer maatschappelijke, veelzijdige, nuttige, bruikbare, echt goede, waarlijk logische kennis! Wat minder eenzijdige, kerkelijk verouderde, niet gansch meer noodige wetenschap, en daarvoor aanwending van rijke, semitisch overrijke geestesgaven ten algemeenen nutte! Ten nutte van Israël en de menschheid!'

Leiden, Febr.
H. OORT.

1 *De Israëliet*, n°. 9.

Het Woud van de vier Perken. Fantazie-roman door Mr. William ten Hoet. Tiel, H.C.A. Campagne.
***Hildegonde van Duyvenvoorde en andere Novellen van C. Terburgh. Utrecht, J.L. Beijers*.**

Wat mag wel een phantasie-roman wezen? - Velen zijn ongetwijfeld met ons nog der ouderwetsche meening toegedaan (in spijt van Zola en consorten), dat een roman zónder phantasie een mislukt voortbrengsel is. Zou dan een phantasie-roman een roman zijn met eene dubbele hoeveelheid phantasie? - Misschien leidt eene critische beschouwing van het zonderlinge boek des heeren Ten Hoet ons tot een antwoord. Misschien ook niet. Want heel dit boek is een raadsel - voor ons althans.

De schrijver heeft dit werk opgedragen aan prinses Marianne der Nederlanden, ‘door wie hij zeker is begrepen te worden.’ Wij vermeten ons te vragen of Hare Koninklijke Hoogheid ook het volgende brokstuk begrijpen zal uit de tot haar gerichte toewijding:

‘Nog nooit zoolang de wereld staat hebben twee menschen in der waarheid volkomen dezelfde meening gehad, heeft een mensch een ander mensch inderdaad van de meerdere voortreffelijkheid zijner meening overtuigd. Galilei was een dwaas. Zou de aarde bij geval ook hebben stilgestaan als hij gezwegen had? Of was het “de anderen” om wat meer te doen dan om gelijk te hebben? - *Eppur si muove*! Bah. Hij had zijn wetenschap vóór zich moeten houden en er zijn nut mee doen. 't Was dwaas van hem, partij eene mate van bevatting te vergen met geweld, die partij niet bezat. '*t Zat er niet dieper* - wat wou hij er aan doen? Zoo iets erkent niemand. “Ik!” heeft altijd gelijk. Enfants terribles van dat slag der ikheden hebben alle eeuwen hier en daar morsig gemaakt en de onze 't meest misschien. Ze zijn te vroeg uit handen van de Baker geraakt, die ze door schoppen, krabben, bijten (om van ander ongevoeg te zwijgen) van zich weerden, omdat zij *niet geloofden* - - die noodig te hebben. Hun *natuurlijke* leiding is dus verzuimd - ze zijn niet droog gewend. - Ze gelooven ook aan geen natuurlijke *leiding* - net zoo min als aan wat anders. Als de gloeiende Satan ze de ijzeren klauwen in de lillende ingewanden slaat ter doode, kraaien ze “bobo au ventre” - en maken 't ander oogenblik ons

't leven zuur door gratuite onzindelijkheden. Pas op, aanstonds slikken ze den zilveren paplepel met de toegediende medicijn meê door - en dan heet het nog uwe schuld als ze in een laatste stuipje stikken.'

Is dit duidelijk, helder, beschaafd? - Of is het een troebel, woest, onzamenhangend doorslaan - een voorproefje van den trant waarin, eenige verdienstelijke bladzijden uitgezonderd, het geheele boek geschreven is?

De heer Ten Hoet was intusschen zoo vriendelijk ons tot tweemaal toe te openbaren, wat ons arm vernuft onmogelijk zonder zijne voorlichting had kunnen ontdekken: het eigenlijke onderwerp namelijk van dit zijn boek. Want dit onderwerp is geenszins, gelijk men van buiten af allicht zou vermoeden, het Woud van de Vier Perken - maar 'de vervloeking van den wellust zonder de liefde' - of ook wel 'de verheerlijking van *de* Liefde, de Ware die uit God is, in tegenstelling met die andere, waarbij de naam niet eens genoemd mag worden en die uit "den Anderen" is.'

Het verhaal speelt te Nijmegen, in een tijd, dien de schrijver niet nauwkeurig bepaalt, maar die omstreeks het midden der 15de eeuw schijnt gezocht te moeten worden. Als eene belichamelijking nu van 'de liefde die uit God is' wordt eene hoofdrol vervuld door Bart, een armen smidsjongen, die van een goeden toovenaar de macht ontvangt om een weldoener te worden van zijne nooddruftige standgenooten, onder den titel van 'de Advocaat der Armen.' Het booze element, 'de liefde die uit den Anderen is', vinden wij verpersoonlijkt door Faustina, eene schoone basilisk, wier beeld ons met de volgende trekken geschilderd wordt:

'Als een Heidensche Godin stond zij daar, - de hooge vorstelijke gestalte - - in wulpsche volheid - in de heerlijkste ontwikkeling van vrouwelijken bloei. - Den zwellenden boezem omsloot verraderlijk het purperfulpen keurs; - een vonkelend kleinood om den sneeuwwitten hals geslingerd - op 't hooge voorhoofd en de slapen een diadeem gedrukt die bliksems schoot uit zeldzame edelsteenen. - Het raafzwart haar verhoogde in kunstig vlechtsel slechts den gloed van heur doorborend oogenpaar - van de vurige lippen, die nog sterker afstaken bij de doodsbleeke, matwitte gelaatskleur - - bij de fijne, blanke, doorschijnende huid.'

Ziedaar de beide hoofdfiguren. Om dezen heen bewegen zich in

vage dwarreling een groot aantal nevenfiguren: de arme vrienden en bloedverwanten van Bart, de slachtoffers van de demonisch wellustige Faustina, wier omhelzing de dood is, en voorts eenige personen die zich volmaakt gedragen als geïncarneerde duivelen, en die dan ook ten slotte behoorlijk door den Duivel weggehaald worden.

Had nu de schrijver deze melodramatische elementen met eene vaste, kunstvaardige hand dooreengewerkt, ook dan nog zou hij bezwaarlijk een zedeleerend verhaal er uit hebben kunnen opbouwen: want wie aanschouwelijk eene moraal wil prediken (in dit geval ‘de vervloeking van den wellust zonder de liefde’), die moet menschen, geen duivelen en engelen ten tooneele voeren. De schrijver zou dan echter, met zijne belezenheid in de middeneeuwsche demonologie, eene vertelling hebben kunnen leveren in den trant van E.T.A. Hoffmann. Inderdaad, de eerste hoofdstukken van dit boek herinnerden ons zóó sterk dien Duitschen ultra-romanticus, dat wij ons verbaasden over zulk een talent van navolging. Doch al spoedig hield de gelijkenis op. Want Hoffmann bezit vorm, Hoffmann besteedt groote zorg aan zijne taal, Hoffmann, hoe ook in menig opzicht ongenietbaar voor het tegenwoordige geslacht, is nooit plompweg vervelend; en daarom zou Hoffmann nooit iets hebben kunnen schrijven als het fragment van blz. 62 tot bladz. 90 in het boek van den heer Ten Hoet. Echt Hoffmannsch phantastisch, half spookspel half arlequinade, is het eerste optreden van het vogelmanneken Pipi. Maar welk een onuitstaanbare wawelaar wordt dit wezen, als hij ons bij de dertig bladzijden lang staat te vervelen met zijne beesten-satire, waarbij philanthropie, orthodoxie, modernisme en alle denkbare i e ë n en i s m e n op een toon van totaal mislukte geestigheid worden over den hekel gehaald. Wil men een staaltje, men worstele zich heen door de volgende tirade:

‘Ja, - zie je’ - hernam Pipi - ‘men heeft wel eens getracht zich tegen de kat-in-'t-donker-knijpers te verzetten - - men heeft willen zeggen tot de Bunsings: - gij zijt geene Philanthropen - gij hebt die benaming gestolen en bezoedeld; -.... tot de Ezels: - het past u kwalijk patronen te willen zijn van beteren dan gij; - - tot de Mollen: - onze zaak wordt door gedwongen offers slecht gediend - alleen vrijwilligers verlangt de gemoedelijke orthodoxie; - - en tot de Bokken: - legt uw vuilnis elders neer - de eerwaarde vlag eener eerlijke ultramontaansche over-

tuiging, waardig gedragen door mannen van hoofd en hart, is veel te goed om de muffe ladingen te dekken van waanwijze, geestlooze drijvers van allerlei natiën en tongen, maar die in Nederland althans het fortiter sed suaviter van een onzer grootste bisschoppen verzuimen. Tot de Gieren: - de Wolf duldt uw gekrijsch, maar hij weet heel goed waarom gij zoo schreeuwt en hij veracht u - - - - In één woord; - tot de snelvoetige Hazen beschermheeren van die allen wilde men zeggen: verkoopt ons geen kool meer - - de tegenwoordige groenmarkt is al overvuld met uw ondergeschoven moesgroen; - - tot de Ganzen hunne schutspatroons: - wat domme beesten zijt ge toch, om niet in te zien dat die pauwenstaarten die ge zoo lomp en onbeschaamd draagt, juist zooveel te meer nog toonen tot wat gemeene diersoort gij behoort; - - tot de Koekkoeken hunne trouwe klaploopers: - vliegt op! en legt uwe eieren in andere nesten dan de onze - - aan stomme eenden blijve 't voorbehouden die uit te broeien.'

Aan dergelijke vergrijpen tegen de eischen van een gezonden letterkundigen smaak en tegen het geduld van zijn lezers maakt de heer Ten Hoet zich telkens en telkens schuldig. Aan het einde van zijn eerste deel wijdt hij aan de beschrijving van een middeneeuwschen 'ommegang' niet minder dan twintig bladzijden. Maar hij overtreft zichzelf in de kunst van onbehouwen uitweiden in het tweede deel van zijn boek. Hier brengt hij ons, ten huize van de ontuchtige Faustina, in het gezelschap van twee kloeke Geldersche jonkers, Zweder en Udo, die met twee allerbekoorlijkste juffers zich zamen bevinden in een vertrek, waar alles is ingericht als in het binnenste van een harem. Niets ontbreekt er: noch de marmeren badkuip, noch de zachte diwan, noch de vurige tokayer, noch de gordijn waarmede met een enkelen ruk het viertal had kunnen gesplitst worden in twee paren. Hadden wij bij den heer Ten Hoet met m e n s c h e n te doen, zoo bleef hier niets over dan het voorhangsel dicht te trekken en de deur te sluiten. Doch geen nood! Het schuchterst oog behoeft zich niet af te wenden van hetgeen er volgen gaat. Want ziet! - of liever hoort! - de jonker Zweder zet zich aan het vertellen. Iets uit den *Decamerone*? - Toch niet! Het is de 'Soeleimanname,' de geschiedenis van Salomo en Balkis, die deze eerbare jonkman ten beste geeft, met eene uitpakking van geleerdheid, waarbij de eenvoudige lezer zich het hoofd voelt dui-

zelen. Heer Zweder, de Geldersche landjonker in de 15de eeuw, houdt voor de dames formeel een college in Oostersche mythologie, waarbij hij over Dsjinnen en Diewen, Persepolis en Palmyra, over de Hebreeuwsche geschiedschrijvers en verzamelaars, over Nineveh's en Babylon's verborgen spijkerschrift, over Keltische en Semitische opvattingen, over Gog en Magog, Goels en Ifriets, mitsgaders over al de hellevorsten bij naam en toenaam redeneert als een professor; terwijl hij bovendien gelegenheid vindt om hierbij het kamp van Zeist en eene aanhaling uit eene Duitsch auteur der 19de eeuw ter sprake te brengen. Deze verhandeling loopt van bladz. 93 tot bladz. 135. Zweder's liefje is intusschen (ziehier een der natuurlijkste trekjes in het boek) aan zijne borst ingesluimerd. Desniettemin begint deze onridderlijkste aller ridders terstond, en zonder het geringste mededoogen voor de geeuwende meisjes, een tweede verhaal af te spinnen, hetwelk hem bezig houdt van bladz. 145 tot bladz. 210. De snappende jonker, aan wien zulk lief gezelschap inderdaad slecht besteed was, hangt ook in deze tweede vertelling heel wat Latijn en heel wat oorkonden te luchten; maar zijn *tour de force* - iets wat hem in zijn tijd zeker niemand zou nagedaan hebben - dat hij met kennis van zaken weet mee te praten over Walter Scott en over Victor Hugo's *Nôtre-Dame de Paris*!

Op deze manier kan men wel twee deelen vullen - vooral wanneer men elk hoofdstuk topzwaar maakt met geweldige citaten in allerlei talen, en dan, als om het evenwicht te herstellen, er een sleep aan toevoegt van min of meer onverduwbare geleerdheid in den vorm van noten. Doch hoe men, zelf zoo werkende, dan nog het hart heeft eenen meester als Walter Scott het verwijt toe te duwen dat hij soms langwijlig en vervelend is, en dat een romanschrijver, de zaak zóó gemakkelijk opvattende (als Walter Scott namelijk), ‘nog al wat vellen druks kan leveren aan wie 't slikken wil’ - waarlijk, dit gaat alle begrip te boven.

Vreemd is het ook, dat een auteur, die, blijkens zijne citaten, in de beste Italiaansche, Duitsche, Engelsche en Nederlandsche dichters geen vreemdeling is, een bombast in druk kan geven als de beschrijving van het gevecht op bladz. 175 van het tweede deel: (‘Hoor! daar viel een schot! Wie deed dat schot? - Wien gold het? - Wie mocht er wel in woesten tuimelroes, dood en verderf zoo roekeloos uitdagend noodigen ter reis - ten gruwelijken ronde-

dans? Wie was zoo razend? Wie en hoe?' enz.). Vreemd, dat zulk een auteur zijnen lezers smakeloosheden kan voorzetten als op bladz. 210 van zijn eerste deel, waar hij van de zon vertelt, dat zij de middaghoogte bereikt had, en nu, 'hoog en droog, doodaf van dien klim, zich met een geel gebloemden neusdoek het zweet van 't aangezicht zat te wrijven'; en van de maan, dat zij 'eerst laat behoefde opgestoken te worden, en dus op haar gemak nog wat kon blijven liggen soezen over al de sjouwerijtjes van den vorigen dag.' Vreemd eindelijk, dat iemand van zóó groote belezenheid in vreemde talen zóó weinig keurigheid heeft geleerd bij het schrijven van zijne eigene taal. Want de stijl van dit boek is allerslordigst; en de heer Ten Hoet houdt er eene interpunctie op na, die den lezer telkens een gevoel bezorgt als wierd hij door stuiptrekkingen geschokt.

Er zijn menschen, die een boek beschouwen als eene uitdragerij. Al wat er ooit uit hun brein voor den dag kwam, moet in hun geschrijf worden aan den haak gehangen: hunne meeningen over godsdienstige, politieke en maatschappelijke vraagstukken, hunne grillen, hunne invallen, hunne persoonlijke grieven, al wat zij weten en denken en voelen. Tot die lieden behoort de heer Ten Hoet. Hij schrijft een middeneeuwsch verhaal tot 'vervloeking van den wellust zonder de liefde.' Terwijl hij daarmede bezig is, vallen er te Rotterdam zekere gebeurtenissen voor - hoogst ergerlijk wel is waar, doch die noch met wellust, noch met liefde, noch met 'het Woud van de Zeven Perken' in den verst verwijderden samenhang stonden. Toch - die gebeurtenissen, het ga hoe 't wil, moeten meê in des heeren Ten Hoet's roman. Hoe dit aangelegd? - Och! het middel is licht gevonden voor lezers die ondersteld worden even gemakkelijk een kemel door te zwelgen als eene mug. Van een hond in de 15de eeuw wordt eenvoudig gezegd (deel II, blz. 53) dat hij 'een verstandigen hond en een hond van zaken' was. 'Hij had indertijd aan het hoofd van eene Afrikaansche Handelsvereeniging gestaan'. Dit is maar één staaltje uit tallooze andere in dit boek.

De heer Ten Hoet beschikt over een aanzienlijken voorraad phantastisch, litterarisch en historisch materiaal. Ongelukkig is dit evenmin toereikend om iemand in staat te stellen een goed boek te schrijven, als eene welvoorziene apotheek iemand tot arts, een palet vol schoone verven iemand tot schilder maken kan. Phantasie

is den romanschrijver onmisbaar; doch zij wordt hem veeleer een gevaar dan eene hulp, wanneer zij met hem aan het hollen slaat, hem daarbij diets makende dat overlading hetzelfde is als rijkdom, woestheid hetzelfde als geest. Mocht de heer Ten Hoet deze bedenking ter harte willen nemen, dan zou een volgend werk van hem vermoedelijk heel wat leesbaarder uitvallen. Want zijne bedoelingen zijn edel, zijne gedachten dikwijls frisch, zijne beschrijvingen niet zelden levendig; en vaak, waar hij zijne volle overtuiging spreken laat, doortintelt zijn bladzijden eene mannelijke kracht. Waar dit getuigd kan worden, daar vermogen zelfbeheersching en zelf-critiek nog wonderen.

Beschouwen sommigen, gelijk wij zeiden, een boek als eene soort rommelkamer of chiffonnière - anderen zien er een kunstwerk in, aan welks innerlijke gehalte en uiterlijken vorm de schrijver niet te veel zorg besteden kan.

Tot die laatsten behoort de heer C. Terburgh. Hij bood ons in *Hildegonde van Duyvenvoorde en andere Novellen* een drietal verhalen, die wel niet van gelijke waarde zijn, doch die alle dit gemeen hebben, dat zij het voortbrengsel zijn van eene kunstenaarshand. Hier werd een toestand gedacht; een aantrekkelijke litterarische vorm werd gekozen om dien toestand te schilderen. Streng werd geweerd alles wat vreemd was aan dien vorm; stipt werd gelet op keurigheid van taal. Bij deze methode van arbeiden behoeft nog geen meesterstuk, maar m o e t altoos een kunstwerk het leven aanschouwen.

Van deze drie novellen dunkt ons de laatste, bij al hare fijnheid van teekening, de zwakste. Die verrassing aan het slot wil er bij ons niet recht in. Die metamorphose van het meisje van den Uilenburgwal in Henri Torneville is ons wat al te sterk. Zulke dingen zijn ongetwijfeld mogelijk; maar wie onzer g e l o o f t eerlijk aan de mogelijkheid er van? - Voorts achten wij de al te nauwkeurige beschrijving van het omspringen met den drenkeling eene aesthetische zonde, die ons in een zóó keurigen en kieschen schrijver bevreemdt.

Het eerste verhaal, *Hildegonde van Duyvenvoorde*, liet bij ons een zeer aangenamen indruk achter wat de bewerking, een niet geheel bevredigenden wat de waarschijnlijkheid betreft. Ook hier echter, welke ongemeene figuren, en welk eene fijne karakter-teekening!

Eene beproeving, de middenste van het drietal, spant onzes inziens de kroon. Noem het onderwerp gewaagd, zoo gij wilt - maar erken in denzelfden adem dat met wagen hier iets gewonnen werd, en dat een auteur, die deze stof zóó behandelen kon, èn als denker èn als kunstenaar zich verheft boven het gros van onze Nederlandsche novellisten. Ernestine van Oldenburgh, de heldin van dit verhaal, is geen wonderschepsel als Anna Storm van den Uilenburgwal; maar haar adel en hare aanminnigheid dragen het stempel van waarheid. Wij allen weten, of voor 't minst wij allen voelen, dat er werkelijk vrouwen leven gelijk déze - al wordt het weinigen onzer vergund er eene zoodanige te ontmoeten op ons pad. Wat zij doet, dat zou misschien ééne slechts uit duizend vrouwen haar nadoen. Welnu, die ééne uit de duizend is zij. Men merke dan ook op, hoe de schrijver haar terstond in haren vollen adel bij ons inleidt. Het is bij een onweder. Eene vriendin van het meisje siddert bij de gedachte dat zij, door een bliksemstraal getroffen, in een oogwenk in de eeuwigheid zou kunnen zijn. - ‘Maar mij dunkt’, spreekt Ernestine zacht en kalm, - ‘die gedachte behoeft ons ook bij het stilste weder niet te verlaten. Of altijd gerust, òf nimmer!’

Met dit eenvoudige trekje bereidt de heer Terburg ons voor op de zielegrootheid, de verhevenheid boven alledaagsche spijtigheid en vooroordeelen, welke zijne heldin straks ontwikkelen zal. En het zijn juist trekjes als dit, die hem doen kennen als een schrijver van diep gevoel en kuischen smaak, wiens eersteling-boek ons recht geeft nog veel schoons van hem te verwachten.

N.

***Alfred Russel Wallace. De natuur der tropen en andere schetsen. Amsterdam, J.H. de Bussy*.**

Omtrent de natuur der tropen heerschen bij ons in menig opzicht nog onjuiste en dikwijls zeer overdreven voorstellingen. Elke nauwkeurige studie leert, dat het verschil tusschen de tropen en de gematigde gewesten niet zoo groot is, als men vooraf wel meende. Zoo ook het werk van den Heer Wallace. Het schildert ons tafereelen uit de tropische gewesten en ontleent zijn stof deels aan den physischen toestand in de heete luchtstreek, deels aan de plantenen dierenwereld. Daarbij tracht de schrijver steeds de punten van overeenkomst en verschil met de gematigde gewesten duidelijk te doen uitkomen, en knoopt daarbij zijn mededeelingen zooveel mogelijk vast aan zaken, die zijn lezers uit eigen aanschouwing bekend kunnen zijn.

Wat aan het boek echter een bijzondere waarde geeft, en den lezer de kennismaking met de talrijke bijzonderheden gemakkelijk maakt, is de omstandigheid, dat de schrijver al deze bijzonderheden ondergeschikt maakt aan de uiteenzetting van zijne, thans algemeen aangenomen beschouwingswijze der natuur. Het duidelijkste valt ons dit in het oog bij zijne behandeling van de kleuren van dieren en planten. Vroeger toch meende men de kleurenpracht, die de natuur zoowel bij ons, als vooral ook onder de keerkringen ten toon spreidt, voldoende verklaard te hebben door te wijzen op het genot, dat zij bij den mensch te weeg brengt. Hiermede hingen verschillende beschouwingen samen. Zoo b.v. werden in de beschrijvende plant- en dierkunde de kleuren steeds als kenmerken van ondergeschikte waarde behandeld; men beschouwde ze als bijzaken, wier beteekenis voor het geheel men niet kende, en aan welke men daarom niet die standvastigheid meende te mogen toekennen, die voor stelselkundige kenmerken vereischt wordt. Zoo heerschte langen tijd algemeen de voorstelling, dat de kleuren van planten en dieren in de keerkringsgewesten veel prachtiger en schitterender zouden zijn, dan op andere deelen van den aardbodem, en dat de verhouding van fraai gekleurde, tot kleurloos of weinig in 't oog vallende vormen nergens zoo gunstig voor de eersten zou zijn, als juist in de warmere streken. Wallace tracht door tal van feiten aan te

toonen, dat deze meeningen op vooroordeel berusten; hij bewijst dat de kleuren even standvastig zijn als andere kenmerken, en voor deze dus in belangrijkheid geenszins behoeven onder te doen. Hij wijst er op, dat ongetwijfeld tal van bontkleurige, dikwijls zeer schitterend geteekende vormen van planten en dieren uit de keerkringsgewesten bij ons zijn ingevoerd, maar dat daartegenover weer een veel grooter aantal van onaanzienlijke, dof gekleurde vormen staan, die juist om hun gemis aan in 't oog loopende eigenschappen, aan ons publiek geheel onbekend zijn. Het blijkt ten duidelijkste, vooral wat de plantenwereld betreft, dat de tropen aan fraaie kleuren niet rijker zijn dan andere streken.

Belangrijker is, hetgeen hij omtrent het nut der kleuren mededeelt. Bij de bloemen dienen deze, gelijk men thans algemeen welt, om de insekten aan te lokken, en hun den weg naar de honigkliertjes te wijzen, ten einde daardoor de overbrenging van het stuifmeel op den stempel te verzekeren. De kleuren der dieren kunnen onder vier rubrieken gebracht worden: de beschermende, de waarschuwende, de sexueele en de typische kleuren. Het zou mij te ver voeren, over deze alle hier uit te weiden, ik kies als voorbeeld de waarschuwende kleuren, die eigen zijn aan zulke insekten, die door onaangenamen reuk of smaak of door vergiftige bestanddeelen als voedsel voor vogels en andere insektenetende dieren ongeschikt zijn. Zulke insekten plegen nu niet kleurloos te zijn, maar zij zijn meestal prachtig gekleurd, en bewegen zich zoo langzaam, dat ze door hun vijanden steeds goed gezien kunnen worden. Natuurlijk, want elke verwarring met andere insekten zou hun kansen om gespaard te worden verminderen.

Het aangehaalde moge voldoende zijn, om den lezer een denkbeeld van de strekking van het aangekondigde werk te geven, en hem op te wekken nader kennis te maken met den rijken schat van ervaringen, door een der kundigste natuuronderzoekers van onzen tijd op zoo boeiende wijze beschreven.

HUGO DE VRIES.

Frederik de Groote.

De menschelijke geest zoekt de uitkomsten van zijne nasporingen op elk gebied van wetenschap in vast verband met elkaar te brengen; hij tracht de verschijnselen die hij waargenomen heeft zoodanig te groepeeren, dat het voorafgaande als de oorzaak van het daaropvolgende beschouwd kunne worden. In afwachting van verdere ervaring, beslist de logica of zulk eene groepeering juist is; ontdekt zij er geen tegenstrijdigheid in, dan wordt de noodwendigheid er van voorloopig aangenomen; de theorie wordt nu tot den rang van wetenschappelijke wet verheven. De rechtsgeldigheid van zulk eene wet duurt dan voort, totdat nieuwe waarnemingen komen bewijzen dat de noodwendigheid der groepeering niet bestaat, en de wet dus herziening behoeft. Zoo heeft men natuurkundige, staathuishoudkundige, ja zelfs staaten geschiedkundige theorieën gevonden en als wetten afgekondigd, die gedurende korteren of langeren tijd algemeen als zoodanig hebben gegolden.

Indien men nu bij het opstellen van wetenschappelijke theorieën altoos met de noodige voorzichtigheid te werk ging, indien de geleerde slechts voet voor voet voortstapte en nimmer een sprong waagde, indien hij, telkens vragende of zijne waarneming wel juist is, tevens ook onderzocht, of de aan vroegere waarnemingen ontleende hypothese nog met de nieuwe waarneming strookt; vooral ook, indien hij het onderscheid steeds in het oog hield tusschen eene theorie en een wetenschappelijke wet, - dan zou de neiging tot systematiseeren voor de vermeerdering van 's menschen kennis geen andere dan nuttige gevolgen hebben. Maar het zijn de talrijksten niet onder de beoefenaars der wetenschap, die zoo voorzichtig te werk gaan: veelal laten zij zich door de bedoelde neiging beheerschen, of door hunne verbeelding verleiden, - en zoo worden dikwijls verschijnselen in een systeem, onder eene wet bijeengebracht, waarvan de noodwen-

digheid alles behalve vaststaat. Hoe dikwijls de hypothese in de natuurwetenschappen misbruikt is als grondslag voor stelsels, die een maximum van uiteenloopende verschijnselen uit een minimum van oorzaken afleidden, zal elke ernstige beoefenaar dier wetenschappen ons kunnen mededeelen.

En als dit bij de beoefening der natuurwetenschappen het geval is, dan kan het ons niet verwonderen, als dezelfde klip in die wetenschappen, welke zich met de handelingen der menschen bezig houden, nog veel moeilijker te vermijden is. Want dit heeft de natuuronderzoeker althans voor, dat de opvolging van verschijnselen die hem van het bestaan eener natuurwet overtuigt, zich door de zintuigen laat waarnemen, en zelfs in vele gevallen laat herhalen. De staathuishoudkundige, de geschiedvorscher is zoo gelukkig niet; hij heeft te rekenen met iets dat aan zinnelijke waarneming ontsnapt, met het individueele, het persoonlijke in elken mensch, met datgene waarvoor nog geen betere naam bestaat dan de vrije wil, al weet ieder dat die vrijheid beperkt is. Bovendien, en dit geldt vooral van den historicus, hij houdt zich met verschijnselen bezig die in ruimte en tijd van den waarnemer ver verwijderd en voor herhaling niet vatbaar zijn. Heeft hij zijne waarnemingen eindelijk tot een redelijke mate van onveranderlijkheid, van betrouwbaarheid gebracht, - dan begint weer een nieuwe moeilijkheid: de geconstateerde feiten, eenmaal met elkaar in verband gebracht, opeengestapeld en in elkaar gewerkt, toonen telkens eene neiging om weer uit hun verband te geraken: als grondslag voor een historisch systeem gelijken zij veel op den ondergrond van het nieuwe eiland in het Y, waar eenmaal het Centraalhavenfrontstation zal verrijzen. Diegene doet dan ook wijs, die millioenen en millioenen kubieke meters van deugdelijk historisch materiaal neerstort en laat bezinken, eer hij het nieuwe gebouw eener Wijsbegeerte der Geschiedenis begint op te trekken.

De beste historici van onzen tijd hebben, en met recht, doorgaans een zekeren schroom aan den dag gelegd, om het woord philosophie der geschiedenis te gebruiken. Maar de neiging om te systematiseeren heeft toch ook hen soms verder medegesleept dan zij kunnen verantwoorden. Dit is zelfs, naar mijne meening, met den grootsten der hedendaagsche geschiedschrijvers, met Leopold von Ranke het geval. Hem, die door verbazende bronnenstudie geheele perioden der wereldgeschiedenis in een nieuw daglicht heeft gesteld, hem had die arbeid toch kunnen

overtuigen hoe week, hoe onbetrouwbaar de bodem is, waarop een wijsbegeerte der geschiedenis zou moeten staan.

En toch, wat is het anders dan de oude zuurdeesem van philosophie der geschiedenis, als Ranke in de voorrede der nieuwe uitgaaf van zijne *Zwölf* (vroeger *Neun*) *Bücher Preuszischer Geschichte*[1] zijne opvatting van den geheelen ontwikkelingsgang van den pruisischen staat aldus omschrijft: 'De begrenzing (die Gestaltung) van het grondgebied is telkens afhankelijk geweest van de groote staatkundige en godsdienstige botsingen tusschen de "nationale Potenzen" onder elkaar, - of ook van de onmacht dier "Potenzen" om elk in den hare de roeping van een hoogste gezag te vervullen. Daar stond dan een tegelijk dynastieke en op de grondlegging van een staat doelende vormingsaandrift (Bildungstrieb) tegenover, die in de verschillende eeuwen, aan zich zelf gelijk, zijn loop vervolgt (identisch fortschreitet), zich naar de afwisselende gebeurtenissen plooiende, in elk tijdvak op zijne plaats, doch aan geen tijdvak uitsluitend eigen. Op het samenwerken van deze twee elementen, het universeel historische en het territoriale, berust de opkomst van den pruisischen staat.'

De geschiedenis van Pruisen wordt hier, gelijk men ziet, voorgesteld als een tooneel waarop, evenals in het spaansche allegorische drama, onpersoonlijke begrippen, Potenzen, Triebe, Elemente, met elkaar samen- of elkander tegenwerken. Hetzelfde geldt van menige andere plaats in dit werk: 'Er is,' zegt Ranke o.a. elders, 'een inwendig leven, een wasdom der staten, die zich in elk oogenblik steeds verder ontwikkelt, en de werkzaamheid der vorsten tegelijk uitlokt en bepaalt (bedingt)'[2]. Wat kan dat inwendige leven, die wasdom anders beteekenen dan eene noodwendigheid die den staat doet leven en groeien? Zeker althans is het, dat hij die Ranke's pruisische geschiedenis zonder kwaad te vermoeden doorleest, tot de slotsom moet komen dat de pruisische staat, zooals hij door Frederik den Groote werd achtergelaten, de meest natuurlijke, de meest noodzakelijke, de meest providentieele instelling is geweest, die zich laat denken.

Nu bestaan er wel geschiedvorschers die eene andere dan

1 In vijf *Bände*, in drie deelen verschenen te Leipzig bij Duncker und Humblot, 1879. Ik haal de Deelen aan, niet de *Bände* of *Bücher*. Dl. I, voorrede, XI.

2 Dl. II, blz. 251.

de ‘burgerlijke moraal’ in de geschiedenis aannemen en die zelfs ontkennen dat die wetenschap goed beoefend kan worden, als men zich niet van het begrip van absoluten plicht heeft losgemaakt[1]. Ik voor mij zie niet in, wat de beoefening der historische wetenschap te doen heeft met mijne waardeering der historische personen, zoolang ontdekking der objectieve waarheid mijn eenig streven blijft. Ik blijf er dus prijs op stellen, om mijne vrijheid van oordeel te behouden over het min of meer lofwaardige, het al of niet noodzakelijke der handelingen die tot Pruisen's opkomst hebben bijgedragen. En als ik wel toezie, dan ontneemt mij ook Ranke die vrijheid niet. Ik behoef slechts na te gaan, hoe die verschillende krachten, waarvan hij gewaagt, op elkaar gewerkt, elkaar verdrongen of overwonnen hebben: dan vind ik op het allercritiekste oogenblik niet meer een Potenz, een Trieb of een Wachsthum, maar een handelend persoon. Nu geef ik gaarne toe, dat de menschen tot hunne handelingen door in- en uitwendige drijfveeren gedrongen worden, waarvan zij het bestaan dikwijls niet vermoeden, en dat dus 's menschen karakter en de omstandigheden buiten hem, voorzoover die het resultaat zijn van den geheelen loop der geschiedenis, tezamen in zekeren zin eene historische noodwendigheid vormen die 's menschen handelingen beheerscht. Maar tot dusver is het bewijs niet geleverd, dat iemand niet anders heeft kunnen willen dan hij gewild, niet anders heeft kunnen handelen dan hij gehandeld heeft; en toch zou dat bewijs noodig zijn om de klove te dempen, die nog altoos tusschen de zoogenaamde historische noodwendigheid en de historische handeling ligt.

Evenwel, ook Ranke ruimt aan het persoonlijke, het willekeurige, het niet te voorziene, in de pruisische geschiedenis eene plaats in; mij is echter niet duidelijk, hoe dat met zijne hypothese, de noodwendigheid in de historie, te rijmen valt. Op dezelfde bladzijde waar hij van den wasdom der staten spreekt,

1 In het pas verschenen werk van August Fournier: ‘Gentz und Cobenzl, Geschichte der Oesterreichischen Diplomatie in den Jahren 1801-1805’ Weenen, W. Braumüller, lees ik in de voorrede: ‘Wenn es der Grundfehler einer auf der Kant'schen Ethik fuszenden Geschichtschreibung früherer Tage war, die groszen Ereignisse im Interessenverkehr der Staaten und die Menschen, welche thätig eingreifend dabei auftraten, nur nach dem Satze des kategorischen Imperative zu würdigen, enz. enz.’ Die ‘Grundfehler’ had m.i. aan de oudere historiografen weinig kwaad gedaan. als die schrijvers maar een betere methode van onderzoek toegepast hadden.

zegt hij dat Frederik de Groote de staatsinrichting, die zijn vader hem achterliet, niet willekeurig zou veranderen: ‘slechts was er een zeer energieke geest noodig’, zoo spreekt Ranke, ‘om het geweldige gezag dat hij kreeg, te handhaven en verder te ontwikkelen, en werden er gaven van het genie gevorderd, om de onafhankelijke stelling, waarnaar het geheele staatswezen streefde, werkelijk te bereiken’. Met andere woorden, Pruisen zou nimmer de onafhankelijkheid verkregen hebben, die het noodig had, om een groote mogendheid te worden, als Frederik niet een energieken geest en de gaven van het genie bezeten had. Als dat zoo is - en niemand zal het tegenspreken - dan beteekent die groeikracht van den Staat, dus de noodwendigheid van Pruisen's grootwording, als historische wet niet bizonder veel, tenzij Ranke ook aantoone, dat die groeikracht de oorzaak is van het optreden, juist op het goede oogenblik, van een koning als Frederik II.

Door deze en dergelijke voorbeelden werd mijn eerbied voor de blinde krachten, die de opkomst van den pruisischen staat moeten veroorzaakt hebben, min of meer geschokt, en gevoelde ik mij weer vrijer in 't beoordeelen van de daden der historische personen en van de beweegredenen die hen daartoe genoopt hadden. Ik begon die Potenzen, Elemente, Momente, enz. waaruit Ranke het weefsel der wereldgeschiedenis doet bestaan, meer als eene beeldspraak te beschouwen, die de in dat weefsel opgemerkte schakeeringen voor den lezer aanschouwelijk moet maken, dan als een wetenschappelijke aanwijzing van den weg langs welken de spoelen van het weefgetouw elkander hebben moeten kruisen. En om de proef op de som te nemen ging ik in het schoone werk van Ranke het leven van den grooten pruisischen koning voet voor voet na, tot op het tijdstip der verovering van Silezië, alle feiten aannemende die de schrijver meedeelt, maar alles weglatende wat mij een uitvloeisel toescheen van dien hypothetischen wasdom van den Staat.

Kreeg ik zoodoende een menschelijk beeld van den genialen vorst, en tevens een begrijpelijke voorstelling van den aanwas der pruisische monarchie onder zijne regeering, dan zou ik mij gerechtigd achten, om tot nader order het bestaan der noodwendigheid in deze geschiedenis als onbewezen terzijde te stellen.

Ziehier in sommige hoofdtrekken de resultaten van dit onderzoek.

Van het geslacht waaraan Frederik II ontsproot zij hier niet nader gewaagd, dan voor zoover den rechtstreekschen invloed betreft dien zijn vader op zijne vorming uitoefende. Alle Hohenzollerns, bijna zonder uitzondering, hebben hunne eerzucht gesteld in de vergrooting van hun grondgebied, en zich bij de keuze der middelen vooral door de doelmatigheid er van laten leiden; hun streven was voorts om het aldus verkregene met hunne vroegere bezittingen zooveel mogelijk tot een geheel samen te smelten. Een oude familietraditie droeg van geslacht tot geslacht de verplichting over om de grootheid en de macht van het huis in de eerste plaats voor oogen te houden, en 't geluk wilde dat in bijna elk geslacht een man optrad, die in mindere of meerdere mate in den zin van die overlevering van de omstandigheden partij wist te trekken. Indien dit de ‘Bildungstrieb’ is, waarvan Ranke gewaagt, als zijnde een der twee elementen waaraan Pruisen zijne opkomst te danken heeft, dan wil ik die benaming gaarne overnemen, zonder daarom in dien ‘Trieb’ eene noodwendigheid der geschiedenis te erkennen.

Wel trad die neiging soms voor andere overwegingen op den achtergrond; zoo bij den Grooten Keurvorst, die op het laatst van zijn leven en gezegend met tal van mannelijke afstammelingen uit twee huwelijken, aan elk van hen een gedeelte van zijn land wenschte achter te laten; doch dan hernam de traditie al spoedig haar oude rechten, en schroomde de oudste zoon volstrekt niet, om het testament nietig te doen verklaren, onder de vergoelijkende opmerking, dat zijn vader slechts door de veelvuldige gewichtige ambtsbezigheden van zijn moeilijke regeering belet was geworden zich te informeeren, hoe zeer de wet der eerstgeboorte de grondslag was van de grootheid van het keurvorstelijk huis[1].

Het was deze zelfde zoon van den Grooten Keurvorst die zich in 1701 te Koningsbergen tot koning liet kronen, met eene pracht en een omslag die alle verslaggevers van dien tijd met opgetogenheid vervulden. Ons treft bij de beschrijving van al die plechtigheden vooral een klein voorval, dat niet in de officieele verslagen staat, maar toch authentiek moet zijn. De nieuwe koningin, Sophie Charlotte van Hannover, een uitnemende vrouw en moeder, verstandelijk hoog ontwikkeld, ver verheven boven de ijdelheid en pronkzucht van haar gemaal,

1 Zwölf Bücher. Dl. I, blz. 399-400, noot.

had in die dagen tal van ceremonieën bij te wonen en eindelooze woestijnen van officieele welsprekendheid te doorzwoegen. Eens zag men haar, midden onder de redevoering van den een of anderen bisschop, zich te goed doen aan een snuifje,... waarop een woedende blik van de nieuwe Majesteit volgde. - Diezelfde vrouw had eens aan een vriendin geschreven 'Leibnitz heeft mij over het oneindig kleine onderhouden: mijn hemel, als of ik daarvan niet al genoeg afwist!'

Zij was de grootmoeder van Frederik II, wiens geboorte zij evenwel niet beleefde. Is het wellicht een geval van atavisme, als onder de karaktertrekken van den kleinzoon, wel is waar in scherper vorm, toch diezelfde ironie, diezelfde verzuchting over de nietigheden van het leven teruggevonden worden?

De verkrijging van den koninklijken titel had Frederik I ontzaglijk veel moeite, getob en geld gekost. Het is het meest gedenkwaardige wat hij op deze wereld verrichtte[1], en daar hij daarmede het toppunt zijner wenschen bereikte, mag men hem als een zeldzaam gelukkig sterveling beschouwen, vooral toen hij op het einde van zijne regeering een geregelde erfopvolging in zijn huis te gemoet mocht zien. Tot dusver had de pruisische kroonprins, later Frederik Willem I, slechts eene dochter; twee knapen waren kort na de geboorte overladen, zoodat, toen op 24 Februari 1712 op nieuw een zoon geboren werd, die levensvatbaar scheen, de vreugde in het paleis te Berlijn zeer groot was. In overeenstemming met den geest der alliantie, die in de laatste vijf- en twintig jaren zoo gunstig voor Pruisen had gewerkt, noodigde men de Staten-Generaal[2] en den Duit-

1 'Frédéric Ier, roi de Prusse', zoo oordeelde Frederik de Groote later over hem, in een brief aan Voltaire, 'prince d'un génie fort borné, bon mais facile, a fait assez fleurir les arts sons son règne. Ce prince aimait la grandeur et la magnificence; il était libéral jusqu'à la profusion. Epris de toutes les louanges qu'on prodiguait à Louis XIV, il crut qu'en choisissant ce prince pour modèle, il ne pourrait pas manquer d'être loué à son tour. Dans peu on vit la cour de Berlin devenir le singe de celle de Versailles; on imitait tout; cérémonial, harangues, pas mesurés, mots comptés, grands mousquetaires, etc. etc.' 6 Juli 1737. En weer later (27 Juli 1739): 'Frédéric Ier mourut sur ces entrefaites, et fut enseveli avec sa fausse grandeur, qu'il ne faisait consister qu'en une vaine pompe, et dans l'étalage fastueux de cérémonies frivoles.'

2 Carlyle, die zoo dikwijls tegen de zorgeloosheid van zijne voorgangers uitvaart, begaat de kleine vergissing, dat hij als de Republiek, die bij deze gelegenheid vertegenwoordigd werd, de zwitsersche noemt. Frederick the Great. Ed. Chapman & Hall, 1859, Dl. I, blz. 28.

schen keizer Karel VI, als getuigen bij den doop. De jonggeborene kreeg den titel van prins van Pruisen en Oranje, dit ter herinnering aan zijne overgrootmoeder, de dochter van onzen Frederik Hendrik, de eerste vrouw van den Grooten Keurvorst.

De vader, Frederik Willem I, de tweede koning van Pruisen, die een jaar later (1713) de regeering aanvaardde, is een van de meest origineele figuren uit een geslacht, dat al vele krachtige personen had voortgebracht. Bij zijne troonsbeklimming vond hij de financiën uitgeput, de administratie in verwarring, het leger noch voltallig, noch toegerust, de grenzen niet ongeschonden; tevens vond hij een paar vaderlijke instructiën, waarin hij kon zien, hoe hij had te regeeren, doch die hem bij de gesteldheid van zijn verstand, zeker vrij wat meer hoofdbrekens gekost zullen hebben dan hem aangenaam was. Allerlei tegenstrijdigheden werden hem tegelijkertijd op het hart gedrukt: hij moest zich zoo nauw mogelijk bij den keizer aansluiten, doch ook diens tegenstanders niet verwaarloozen; het leger moest hij zoo sterk mogelijk maken, maar toch vooral het land niet te veel belasten, - de standen niet overmachtig laten worden, maar die met zachtheid behandelen, - der geestelijkheid alle eer bewijzen, maar haar niet te veel macht toestaan, - den vrede bewaren, en toch de groote belangen van zijn huis met kracht waarnemen, enz. enz. ‘Bei alledem und alledem’ kan ik mij voorstellen dat de slechtste diplomaat, die ooit op een troon gezeten heeft, zijn hoofd voelde duizelen.

Aan de hem overgeleverde godsdienstige begrippen oprecht toegedaan, doch geen andere behoeften des geestes kennende, kunst en wetenschap als volkomen onnutte dingen minachtende, - rein van zeden, afkeerig van intrige en onwaarheid, doch niet scherpzinnig genoeg om die in zijne omgeving te ontdekken, - een ruw en onbeminnelijk huistiran, opvliegend en driftig zonder eenige zelfbeheersching, - zou Frederik Willem I op een anderen troon en in een ander tijdsgewricht een vrij pover figuur gemaakt hebben. Maar het geluk van Pruisen wilde, dat de twee zaken, waarop hij zijn hart gezet had, op dat oogenblik juist de hoofdvoorwaarden waren voor de verdere opkomst van den Staat: een machtig leger en een land dat zulk een leger uit eigen middelen kon onderhouden. Aan de bereiking van deze oogmerken stelde Frederik Willem een niet geringe mate van nuchter gezond verstand ten dienste,

maar vooral een wil en eene werkkracht, die aan geen zijner voorgangers, en behalve zijn' zoon, aan geen zijner opvolgers in gelijke mate eigen geweest zijn.

Aan een trouwen vriend en krijgsmakker van zijne jeugd verklaarde hij terstond na zijne troonsbeklimming: ‘Ik zal altoos uw vriend zijn, wanneer gij doet wat ik u beveel. Ik ben de financier en de veldmaarschalk des Konings van Pruisen; dat zal den Koning van Pruisen behouden.’ En aan dat woord is hij in de zeven-en-twintig jaren van zijne regeering trouw gebleven.

Dat die regeering het ideaal niet geweest is van een Cobden of een Bastiat, is niet te verwonderen. Kunstmatige bevordering der inlandsche nijverheid, door beschermende rechten, of zelfs door verbod van invoer of van uitvoer van grondstoffen, - kunstmatige kolonisatie van ontvolkte provinciën, - kunstmatige regeling van graanprijzen, en zelfs van de pachtprijzen der kroondomeinen, - oprichting van allerlei geprivilegieerde en gereglementeerde gilden, - bepaling van de wijze en de plaats waarop huizen of steden moesten verrijzen, aanwijzing zelfs van personen te wiens koste een huis gebouwd of een weg aangelegd moest worden, dat alles op de meest absolute wijze en met veronachtzaming van tal van verkregen rechten bevolen en op strenge straffen ten uitvoer gelegd, - waar bleef het heilige ‘Laissez faire, laissez passer’ onder de ijzeren tuchtroede van dezen oppermachtigen drilmeester? Want gedrild heeft Frederik Willem I, volgens de zeer juiste opmerking van Carlyle, niet alleen zijn leger, maar geheel zijn volk; en hij heeft dat zoo grondig gedaan, dat er op den huidigen dag volgens sommigen nog sporen van gedrildheid te vinden zijn in het pruisische volkskarakter. Iets dat Carlyle een groot voordeel acht.

Dit staat intusschen vast, dat het pruisische leger, dat bij den dood van Frederik I ongeveer 38,000 man telde, op het einde van Frederik Willem's regeering tot 83,000 man was aangegroeid, waarvan 72,000 elk oogenblik of binnen een zeer kort tijdsverloop gereed waren om velddienst te doen. Door een strenge discipline gepaard met betere stoffelijke verzorging van den soldaat, - door de benoeming van alle onderofficieren en officieren aan zich te trekken, door geen bevordering te gunnen dan aan den candidaat, die zijn dienstijver en zijne bekwaamheid in een lageren rang had bewezen, - door voort-

durende oefening onder 's konings eigen oog, - eindelijk door een tot in 't geringste neerdalend toezicht op de uitrusting en de kleeding der soldaten, had Frederik Willem van zijn leger een oorlogswerktuig gemaakt, dat in de hand van een groot veldheer wonderen kon verrichten. Hij had tevens weten te zorgen, dat de schatkist een aanzienlijke reserve overhield, bij den aanvang van een oorlog onmiddellijk beschikbaar. Aan de versterking der bestaande en den bouw van nieuwe vestingen waren groote sommen besteed.

En toch zijn deze militaire uitgaven, die op het einde van Frederik Willem's regeering jaarlijks ongeveer 4,700,000 vereischten, van de ruim 7,000,000 thalers waaruit het inkomen der kroon bestond, - toch zijn deze uitgaven niet overmatig drukkend geweest voor de bevolking van den toenmaligen pruisischen staat, die op ongeveer drie en een half millioen zielen geschat kan worden. Onder anderen blijkt dit daaruit, dat de opbrengst der accijnsen en andere belastingen op voorwerpen van algemeen verbruik onder dezen koning gestadig is toegenomen, - een vrij onbedriegelijk teeken van volkswelvaart, als die stijging, gelijk toen het geval was, zich bij alle soorten van belast verbruik openbaart.

Populair is Frederik Willem I nimmer geworden: zeker niet bij de hoogere kringen te Berlijn, die hem voornamelijk hadden leeren kennen uit verhalen van de ruwe uitbarstingen, waarmede hij zijne omgeving zoo dikwijls deed opschrikken, of uit beschrijvingen van het ‘Tabakscollegium,’ waar de gewichtigste belangen van staat door den koning en zijne meest vertrouwde raadslieden werden besproken. De wetenschappelijke lieden hadden weinig op met een vorst, die zoo weinig om wetenschap gaf, en die de geheele ‘Gesellschaft der Wissenschaften’ te Berlijn gaarne in ruil zou gegeven hebben voor een zestal rekruten voor zijn reuzenbataillon te Potsdam. Met zijne buren in het Duitsche Rijk en daarbuiten had deze dwaze liefhebberij hem al menigmaal in botsing gebracht; en daar het, hoe langer hij regeerde, al meer en meer den schijn kreeg, alsof hij een afkeer had van oorlog voeren, lag de gevolgtrekking voor de hand, dat al wat hij voor het leger deed, niets was dan soldaatje spelen. Ook bij de meeste zijner onderdanen werd de erkenning van het heilzame zijner hervormende maatregelen grootendeels belet door het besef der hardheden, welke met de invoering daarvan gepaard gingen.

Eerst onder zijn opvolger zou blijken hoe zeer hij ten nutte van Pruisen's grootheid en macht gewerkt had. En toen was er reeds eene voorstelling van 's mans wezen ontstaan, die de verdiensten van den regent achter de lach- en weerzinwekkende vormen van den excentrieken despoot verborgen hield[1], eene voorstelling die zeker niet weinig voedsel vond toen 's konings oudste dochter, de markgravin van Bayreuth, hare Gedenkschriften uitgaf.

Onder dezen koning en vader nu doorleefde Frederik II de acht-en-twintig eerste jaren van zijn leven. Van zijn vroegste kindsheid reeds werd het er op toegelegd, om hem tot een evenbeeld te maken van zijn vader. Mevrouw de Roucoulle, als gouvernante, en de graaf von Finckenstein, later als eerste gouverneur van den kroonprins aangesteld, hadden dezelfde betrekkingen reeds bij diens vader vervuld. De instructie die deze voor den gouverneur opstelde, kenschetst hem uitnemend: alles wat naar de omslachtige etikette, waaraan Frederik I zoo gehecht geweest was, zweemde, moest uit de omgeving van den jongen prins verwijderd worden; vleiers had de gouverneur ernstig te vermanen, en hielp dat niet dan moest hij hen maar naar den koning verwijzen. Den kroonprins latijn te leeren was uitdrukkelijk verboden; ook met grammatica moest men hem niet lastig vallen: het was volkomen voldoende als hij vloeiend fransch en duitsch leerde schrijven, als men vooral maar zorgde dat hij het rekenen volkomen meester werd. Het doel van zijne opleiding moest zijn hem te maken tot een goed soldaat, een goed ‘Landwirth’, en een goed evangelisch Christen. Men moest hem veel met officieren doen verkeeren en hem trachten te overtuigen dat hij ‘een veracht mensch zou zijn, als hij niet soldaat werd.’ Tegen pracht en nuttelooze uitgaven, vooral tegen spel, moest bij hem weerzin worden gewekt. De ijdelheid der katholieke leerstellingen moest hem zoo sterk mogelijk worden voorgehouden; maar van verderfelijke secten, als het Arianisme, het Socinianisme en de meeningen der Quakers had men liefst niet te spreken. Zorgvuldig werd later nog (in 1725)

1 Ook bij Macaulay (Essay on Frederick the Great 1842) vindt men nog deze opvatting, waaruit wel blijkt, hoe nuttig de duitsche bronnenstudie van de laatste dertig of veertig jaren geweest is, al hebben de Pruisen, gelijk niet meer dan menschelijk was, Frederik Willem I weer te veel geprezen.

bepaald, hoevele gebeden en in welke houding hij die had op te zeggen, wanneer er hoofdstukken uit den Bijbel gelezen moesten worden, hoe dikwijls hij godsdienstonderwijs te nemen had.

Aanvankelijk scheen deze cursus de door den vader gewenschte vruchten te dragen.

Frederik werkte vlijtig, oefende zich in het paardrijden en in het schijfschieten; hij exerceerde dagelijks en had ook een compagnie cadetten, die hijzelf instrueerde; onder de bedrijven door schreef hij wel eens kleine opstellen, waarin hij met veel overtuiging de rechtzinnige leerstellingen omtrent God, Christus en Satan verkondigde[1]. Ook correspondeerde hij met zijn vader en met diens grooten vriend Leopold von Dessau, den uitvinder der ijzeren laadstokken, over rekruten voor zijn cadettenkorps en voor het reuzenregiment te Potsdam.

Maar hij was te rijk begaafd, om op den duur zich tot dien engen kring van gedachten en bezigheden te beperken. Een zijner leermeesters, Duhan de Jandun, een fransch refugié, aan wien opgedragen was, den prins onderwijs te geven in de brandenburgsche geschiedenis, bracht hem in kennis met de voortreffelijkste schrijvers der oudheid en der nieuwere fransche letterkunde. Daardoor ontsloot zich voor hem een onmetelijk veld van eigen studie. Ook van fransche poëzie, aan wier Muze Frederik zijn leven lang zou offeren, legde hij onder Duhan de eerste proeven af. Voor muziek toonde hij al vroeg veel aanleg; en in de beoefening van die kunst vond hij grooten steun bij zijne moeder, koningin Sophie Dorothee, en bij zijne zuster Frederika Wilhelmina.

Geheel anders dacht de koning er over. Dichtkunst, muziek? - wat heeft een aanstaand soldaat daarmee te doen? Laat Frederik leeren schieten, en paardrijden; laat hem ordentelijk boek houden, en geen schulden maken! Maar boeken lezen, fluitspelen, verzen maken, - dat was- in 's konings oog onmannelijk, en dat ging hij, als men Frederika Wilhelmina gelooven mag, op de hem eigene wijze te keer, door de fransche classici uit de

1 In een van deze opstellen komt onder meer de maxime voor, dat men niets al te zeer moet liefhebben. Zeker heeft Ranke gelijk als hij zegt, dat zulk eene uiting van den vader niet afkomstig kon zijn, - maar of zij veel beteekent als getuigenis van de denkwijze van den destijds negenjarigen knaap, betwijfel ik. Kinderen hebben veelal, ook menschen hebben wel eens de gewoonte van woorden te gebruiken, waarvan de ware zin hun ontgaat. Zie Zwölf Bücher Preusz. Gesch., Dl. II, blz. 83.

vensters te schoppen, en door de fluit op 't hoofd van den kroonprins aan stukken te slaan.

Deze toonde dan zijn onwil door nalatigheid in het eenige wat hem voor zijn vader genade kon doen vinden, stipte nakoming van zijn soldaten- en instructeursplicht. Hierop natuurlijk nieuwe uitbarstingen van vaderlijken toorn, waarbij 's konings wandelstok niet gespaard werd. En dit gebeurde dikwijls in tegenwoordigheid van generalen en officieren, ja van vreemde vorsten. Op de feestelijke bijeenkomst van Frederik Willem en Augustus II van Saksen, in het kamp van Radewitz (1730), had eens zulk een tooneel plaats, - 'tgeen de koning nog verergerde door zijn zoon ten slotte met woorden te beleedigen: ‘Indien mij mijn vader zoo behandeld had,’ riep hij uit, ‘zou ik mij dood geschoten hebben; maar Frederik heeft geen eergevoel, hij laat zich alles welgevallen.’

Frederik was toen zijn negentiende jaar reeds ingetreden. Meermalen had hij zijn wensch te kennen gegeven, om door deelneming aan een werkelijken veldtocht te toonen, dat hij meer kon dan exerceeren en parade houden. Doch de vredelievende koning dacht er niet aan, zelf oorlog te voeren: en buiten bereik van eigen oog wilde hij den troonopvolger niet laten; wie wist, welke vreemde denkbeelden, welke verwijfde zeden hij uit het buitenland kon thuisbrengen?

Ook aan vlucht had de prins wel eens gedacht. Doch waarheen? Naar Engeland, waar men lang niet gesticht was over de houding van Frederik Willem in de duitsche politiek? Naar Augustus van Saksen, wiens gezant te Berlijn Frederik's vertrouwde vriend was? Frederik liet beide vorsten polsen: maar zijn vader, met zijn goed toegeruste leger van ruim zestigduizend man, was een bondgenoot dien men te vriend moest houden, zoodat èn August II èn George II op de voorzichtig gestelde vraag van den Kroonprins lieten weten, dat zij er bezwaar in zagen hem te ontvangen, als hij zonder goedkeuring van zijn vader op reis ging.

Lang bleef de prins besluiteloos.

In den zomer van 1730, een paar maanden na het reeds genoemde kamp van Radewitz, vergezelde hij zijn vader op een half diplomatische, half militaire reis door hetgeen men destijds ‘das Reich’ noemde, de zuidwestelijke staten van 't Duitsche Rijk, Frankenland, Zwaben, Baden, enz. Ook op deze reis had de prins booze oogenblikken te verduren: op het kasteel te

Feuchtwangen, bij de markgravin-weduwe van Ansbach, liet hij bij ongeluk een mes op den grond vallen, - 'tgeen weer een geweldige uitbarsting van 's konings toorn uitlokte. Dit, en het vooruitzicht van spoedig weer tot het gehate soldatenspel te moeten terugkeeren, deed Frederik besluiten den coup thans te wagen, zoodra hij dicht genoeg bij de fransche grenzen aankwam. Hij zou dan op het gunstige oogenblik te paard stijgen en met behulp van een paar getrouwen het kasteel van zekeren graaf van Rothenburg in Elzas zoeken te bereiken, dien hij vroeger als fransch gezant te Berlijn gekend had.

De eenige deelgenooten van dit plan waren de luitenant von Katte te Berlijn, met wien hij reeds vroeger een ander plan van ontvluchting had beraamd, en twee broeders Kait, waarvan de oudste vroeger page bij den Prins geweest en thans in actieven dienst getreden was, en te Wesel in garnizoen lag, - terwijl de tweede bij den koning dienst deed als page. Deze laatste zou voor de noodige paarden zorgen, als de koning met zijn weinig talrijk gevolg te Steinfurt nabij Mannheim nachtverblijf hield. Von Katte werd gewaarschuwd om 's prinsen papieren en kostbaarheden naar Hamburg te sturen en zich gereed te houden om hem te volgen. De oudere Kait zou naar den Haag gaan, om de autoriteiten aldaar voor den prins te winnen.

Het plan mislukte, of liever, het kwam nauwlijks tot een begin van uitvoering: het was dan ook zoo onduidelijk en vaag afgesproken, dat het alle kenmerken droeg van een onbekookten jongensstreek. De kroonprins schijnt niet eens geweten te hebben, dat hij nacht en dag bewaakt werd, zoodat aan een verwijdering voor hem niet te denken viel. Hij noch Kait deden eenige poging om het plan ten uitvoer te leggen, toen zij in den vroegen morgen te Steinfurt ontdekten, dat men het oog op hen had.

Misschien ware het voor de rust der wereld maar goed geweest, indien iedereen het daarbij gelaten, of - nog beter - indien Kait zich stil gehouden had.

Doch de page was niet bestand tegen het gewicht van zulk een geheim. Te Mannheim reeds stortte hij zich voor 's konings voeten neer en bekende zijne ontrouw aan zijn vorst en meester.

Frederik Willem beval voorloopige geheimhouding van deze

bekentenis, totdat men op pruisisch grondgebied zou zijn aangekomen. Eerst daar, - te Wesel - werd de kroonprins in verhoor genomen. Hij loochende niet, en noemde ook von Katte en Kait als medeweters of bevorderaars van het plan. De koning bepaalde dat de schuldigen voor een krijgsraad zouden terecht staan, die te Köpenick, nabij Berlijn, bijéén zou komen. Onderwijl kregen de prins en von Katte streng arrest, eerstgenoemde in de vesting Cüstrin. De reis derwaarts werd met de grootste geheimzinnigheid en langs allerlei omwegen volbracht: de koning had zich in 't hoofd gezet, dat George II van Engeland-Hannover de hand gehad had in de desertie van den prins en 't nu best mogelijk was, dat er op hannoversch grondgebied een poging geschiedde om hem te verlossen. De oudste der broeders Kait was nog juist bijtijds uit Wesel naar onze Republiek ontkomen.

De vraagpunten waarop de prins gehoord werd stelde Frederik Willem zelf op: uit de vier laatste vooral blijkt hoe hij de zaak opvatte: ‘wat verdient een mensch, die zijn eerewoord breekt en complotten tot desertie beraamt? Acht de beschuldigde zich nog waardig eenmaal koning te worden? Wil hij, al dan niet, het leven behouden? Eindelijk - overwegende, dat hij zich de erfopvolging onwaardig gemaakt heeft door zijn eerewoord te breken, en dat hij zijn leven verbeurd heeft, - wil hij, om dit te redden, van de erfopvolging afzien, op zoodanige wijze, dat de renunciatie door het Rijk worde bekrachtigd?

De houding van den prins in deze verhooren is waardig, ernstig, natuurlijk: hij meent de eer niet geschonden te hebben, hij heeft von Katte en de anderen verleid, niet zij hem; - indien het zijn moet, dan wil hij zelfs afstand doen van de erfopvolging, ofschoon hij hoopt dat de koning hem daartoe niet zal dwingen: zelfs den dood verkiest hij boven levenslang arrest; moet hij sterven, men waarschuwe hem bijtijds; kan hij alleen door den afstand van de erfopvolging 's konings genade herwinnen, hij zal zich aan 's konings wil onderwerpen; wat de koning ook over hem beschikke, hij zal hem toch liefhebben en vereeren.

Het zijn hoogst ernstige dagen geweest, voor vader en zoon beiden, die October- en Novemberdagen van het jaar 1730. Frederik Willem zag in de poging tot ontvluchting niet meer of minder dan desertie, en dat nog wel in overleg met een vorst

met wien hij juist in die dagen op zeer gespannen voet stond; in vlagen van ontembare drift liet hij zich woorden ontvallen, die op den dood doelden als de eenige straf die zijn zoon had verdiend; en toch, het was zijn zoon, en er zijn bewijzen genoeg, dat achter de onzinnige ruwheid van dezen huistiran een kern van teederheid en van vaderliefde bleef schuilen.

De uitspraak van den krijgsraad te Köpenick zal hem de beslissing, waartoe hij eindelijk is gekomen, gemakkelijker gemaakt hebben. Wel verre dat die tot de toepassing der doodstraf concludeerde[1], waren de leden van den krijgsraad (hij bestond behalve uit den voorzitter, generaal-luitenant Schulenburg, uit drie generaal-majoors, drie kolonels, drie luitenant-kolonels, drie majoors en drie kapiteins) het daarover eens dat het hun als vasallen en onderdanen niet voegde, over voorvallen te oordeelen die in de koninklijke familie plaats gehad hadden; zelfs was het met hun plicht in strijd, die gevallen zoodanig te onderzoeken als noodig was voor een gegrond oordeel. De kapiteins deden nog opmerken, dat de ontvluchting niet tot stand gekomen, dat de prins door zijn arrest genoeg gestraft was; de militaire strafbepalingen bevatten volgens de luitenant-kolonels niets, dat op dit geval van toepassing was. De kolonels oordeelden, dat het plan der ontvluchting eene staatsen familiezaak was tusschen den koning en zijn zoon. Allen legden zij nog bizonderen nadruk op het feit, dat de prins zich zoo volkomen aan de genade van zijn vader en koning onderwierp.

De zin der uitspraak kwam eigenlijk hierop neder, dat de krijgsraad zich onbevoegd verklaarde, doch tevens de schuld des prinsen aan desertie niet aannam.

Frederik Willem ontving de mededeeling van dit arrest zonder eenige opmerking: daarentegen eischte hij herziening van het vonnis van den krijgsraad over von Katte, die tot levenslange vestingstraf veroordeeld was - en toen dit tweede vonnis eensluidend uitviel met het eerste, veranderde de koning, krachtens eigen machtvolkomenheid, de straf in die des doods, als zijnde von Katte, door zijne besprekingen met vreemde gezanten ten gunste van de desertie van den kroonprins, schuldig aan hoogverraad. Onverbiddelijk bleef hij bij deze uitspraak;

1 Gelijk met onbegrijpelijke volharding nog wordt verhaald, o.a. door Carlyle, die toch de eerste uitgave van Ranke's pruisische Geschiedenis kent, en hem zelfs ‘accurate Professor Ranke’ noemt. Frederick the Great, Dl. II, blz. 300.

zij zou, zoo beval hij, te Cüstrin en voor de oogen van den prins worden voltrokken.

Aldus geschiedde op den 6^{den} November. Frederik zag de toebereidselen tot den dood van den vriend, dien hij in zijn kwalijk overlegde onderneming had medegesleept; te vergeefs smeekte hij om opschorting der straf totdat het antwoord inkwam op een laatste verzoekschrift aan den koning, waarin hij zijn leven bood voor dat van zijn vriend; uit zijn venster zag hij dezen op de plaats der terechtstelling aankomen; hij riep hein toe om vergeving in zijn zielsangst en hoorde zijn vriendelijke antwoord, en zag hem zijne oogen naar hem opheffen om aldus te sterven; - en toen viel Frederik in zwijm, en zag het einde niet. Weder bijgekomen, week hij niet van zijn venster en wendde de oogen niet af van 'tgeen daar op het plein gebeurde, toen een paar burgers het lijk kwamen kisten en wegdragen. In den nacht hoorde men hem met zich zelf spreken; den volgenden morgen zeide hij, dat de koning hem von Katte niet had kunnen ontnemen, want die stond hem onophoudelijk voor de oogen.

Veertien dagen later kreeg hij voor het eerst de zekerheid, dat zijn leven geen gevaar liep. Hem werd een nieuwe eed afgenomen van onbreekbare trouw, van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan zijn vader; indien hij voortaan op eenig punt tegen den wil en het welgevallen van zijn vader handelde, zou hij de koninklijke en keurvorstelijke successie ten eeuwigen dage verbeuren.

Ook werd een drietal personen, de Koninklijke Raad von Wolden, en de Kamerjonkers Natzmer en Rohwedel aangewezen, om met hem in een huis te Cüstrin te wonen en acht op hem te geven. Voorloopig mocht hij Cüstrin niet verlaten en werd hij in de aldaar gevestigde ‘Kriegs- und Domänenkammer’ geplaatst, om een strenge school van militaire administratie en van domeinbeheer te doorloopen.

Met opzet heb ik deze episode uit Frederik's leven eenigszins uitvoerig beschreven, en mij daarbij geheel gehouden aan de meesterlijke voorstelling die Ranke er van geeft, - omdat ik geloof dat die gebeurtenis op de vorming van Frederik's karakter een invloed moet gehad hebben, die noch door Ranke, noch door den schotschen biograaf van Frederik juist wordt omschreven. Ranke bepaalt zich tot eene vraag:

‘Wie kan de uitwerking berekenen,’ zoo schrijft hij[1], ‘die zulk eene gebeurtenis, - deze heftige poging om los te breken uit een drukkenden, krenkenden toestand, en daar die mislukt, de dubbele macht der onoverwinnelijke noodwendigheden, die het leven beheerschen, de aanschouwing van den daaraan als offer vallenden vriend, dit zweven tusschen leven en dood, op eene niet volkomen vaste, in staat van ontwikkeling verkeerende, tot groote dingen geschapen ziel moest uitoefenen?’

Carlyle, nog moeilijker te vertalen, roept uit, na een zijner menigvuldige klachten over de moeilijkheid om den kroonprins te zien te krijgen, te midden der dwarrelende stofwolken die de oude pruisische geschiedboeken rondom hem opjagen, - Carlyle roept uit[2]:

‘Maar het is klaarblijkelijk dat dit laatste phenomeen (de dood van von Katte) als een overstelpende cataract op hem neerviel; hem verpletterde onder oneindigen rouw, schaamte en wanhoop; zijn eigen dood nu niet eene theorie, maar waarschijnlijk een dreigend feit, - welkom in oogenblikken van woestheid, en straks weer zoo onwelkom. Teleurgesteld, bankroet, schuldig aan 't verloren leven van een vriend, zeker, op zijn minst is hij dat: wat zal met hem gebeuren? Waarheen moet hij zich wenden, geheel verslagen, ontwapend gelijk hij is in al zijne pogingen? Fiere jonge ziel die hij was: de heerschende Machten, rechtvaardig of onrechtvaardig, zijn te hard voor hem geweest!....’

En verder, na de eenigszins theatrale eerste ontmoeting tusschen vader en zoon beschreven te hebben, die na verloop van een klein jaar te Cüstrin plaats had, waarschuwt de schotsche ziener den lezer om toch den kroonprins niet voor een *histrio*, een tooneelspeler te houden[3]. ‘Noem hem, ten minste, een kroonprins, loyaal tegenover het feit: in staat om een overmachtig feit als zoodanig te erkennen, en bewust dat hij zich daaraan moet onderwerpen. Is eenmaal de onderwerping daar, dan klaart de dampkring in groote mate op; Papa's beschouwing van de quaestie wordt voor het eerst eerlijk uiteengezet! 't Is zeker dat Papa God's onderregent is in verschillende on-

1 Dl. II, blz. 121.
2 Frederick the Great, Dl. II, blz. 295 (Editie Chapman & Hall, 1859).
3 Aldaar, Dl. II, blz. 338.

tegenzeggelijke opzichten, enkele daarvan zeer zwaarwichtig; beter is 't, te beproeven of wij Papa kunnen gehoorzamen'.

Met de beide schrijvers geloof ik, dat er in de periode die Frederik te Cüstrin doorleefde, iets dergelijks in hem zal zijn omgegaan: en het nut van die erkentenis van feiten, die ons te machtig zijn, van die noodwendigheden, die het leven 'bedingen,' wil ik voor geen individu, allerminst voor een kroonprins, loochenen; niemand ter wereld, die niet door de practijk tegenover noodwendigheden geplaatst zal worden, waarvoor hij moet bukken. Maar de wijze waarop Frederik tot die erkentenis gebracht werd, was zoo overweldigend, en tevens zoo willekeurig, dat zij op zijn karakter ook een schadelijken invloed moest hebben; zijn geloof aan een beginsel, dat hem en anderen deed handelen, moest er onder lijden. Hij onderwierp zich, - niet omdat hij overtuigd was de straf verdiend te hebben, niet omdat hij het recht erkende van zijn vader om hem te straffen, maar omdat zijn trotsche moed gebroken was. Hij moest de terechtstelling aanschouwen van von Katte, dien hij verleid had, - en hijzelf, de verleider, werd met veel lichter straf gestraft. Hij onderwierp zich aan de noodwendigheid, maar was deze noodwendigheid iets anders dan de wil van zijn vader, - kon zij in zijn oog iets anders zijn dan de negatie van recht en billijkheid?

Nog iets, dat mij in deze opvatting versterkt. Ondanks de hierboven vermelde angstvallige zorg van Frederik Willem voor de religieuze opleiding van zijn oudsten zoon, had deze op een voornaam punt eene leer omhelsd, die in 't oog van Frederik Willem een gruwel was: de calvinistische leer der voorbeschikking. Wel verre van zich aan de godsdienstige leerboeken te houden, die men voor hem uitkoos, had hij zich door den grootschen en logischen eenvoud van deze leer aangetrokken gevoeld, en zich door de lezing van een menigte geschriften met de voornaamste argumenten van de verdedigers der praedestinatie vertrouwd gemaakt; waarschijnlijk zelfs had hij reeds eenige opstellen over dit onderwerp geschreven. Nu, in zijne gevangenis te Cüstrin, in de eerste dagen na von Katte's dood, kreeg hij van den geestelijke, die von Katte bijgestaan had, voortdurend bezoek, en trachtte deze hem op het punt der genadeleer tot de luthersche zienswijze over te halen. Toen dit niet gelukte, maar Frederik toch verklaarde, dat hij de praedestinatie meer als een philosophische, dan als

een theologische leerstelling beschouwde, en haar van geen invloed achtte op het practische Christendom, liet de koning antwoorden dat dat maar eene uitvlucht was: hij vreesde, dat zijn zoon niet eerlijk met hem te werk ging. ‘Daarop gaf zich Hille, een man van algemeene beschaving en niet zonder geest, in gesprekken zoowel als in brieven moeite, om de kwade gevolgen van die meening aan te toonen. Toen de Prins die niet wilde toegeven, zocht men hem te bewijzen, dat hij dan tot eene opvatting werd gedrongen, door welke alles slechts op een woordenstrijd neerkwam. Hille beweert, dat dit den prins overwonnen heeft. Van Frederik zelf weten wij slechts, dat hij zegt, geen martelaar voor zijne meening te willen zijn.

De koning was hoogst tevreden, toen hij van deze toenadering bericht kreeg; hij liet zich nu iets genadiger uit en stuurde preeken om den prins geheel te overtuigen van de dwaling, waarin hij verkeerd had.

Maar was dit niet de weg om hem beide zienswijzen hatelijk te maken? Als de eene hem niet consequent voorkwam, en de andere tot gevolgtrekkingen leidde, die met andere onaantastbare grondstellingen in strijd waren, moesten beide dan niet voor een onderzoekend oog onverschillig worden?’

Aldus Ranke[1]; en ik meen er deze vraag bij te mogen voegen: als wij later bij den kroonprins of bij koning Frederik zeer duidelijke sporen zien van 'tgeen men cynisme pleegt te noemen, is die eigenschap dan niet een vrij logisch uitvloeisel van de leer dat macht boven recht gaat, welke leer hem op zoo verschillende wijze, doch steeds als *morale en action*, te Cüstrin was gepredikt?

Het jaar der beproeving werd intusschen niet onnut besteed. Er was nu eenmaal niet aan te doen: Frederik legde zich met de borst toe op de vermeestering van de geheimen der administratie, - en bereikte daardoor een dubbel voordeel; vooreerst leerde hij door eigen aanschouwing den geheelen loop van zaken kennen tusschen de uitvaardiging van een koninklijk bevel en het oogenblik der uitvoering, hetgeen niet weinig heeft bijgedragen om onder zijne regeering den gelukkigen toestand in 't leven te roepen, dien Maria Theresia later zoo benijdde, toen

1 Dl. II, blz. 124.

zij opmerkte, dat zij in hare staten evenveel te zeggen had als de koning van Pruisen in de zijne, maar dat in Pruisen 's konings wil ook uitgevoerd werd. In de tweede plaats vond de kroonprins in zijn nieuwen werkkring den weg tot de genade van zijn vader terug. De door hem vervaardigde rapporten over punten van administratie of staathuishouding toonden weldra zulk een gezonden zin en zulk eene meesterschap over het onderwerp, dat zij Frederik Willem, in dit vak geen slecht beoordeelaar, allengs de beste toekomst voor den verloren gewaanden zoon deden te gemoet zien. Reeds in Augustus 1731, dus nog geen jaar na de catastrophe van von Katte, hadden vader en zoon eene ontmoeting te Cüstrin, waarbij aan de eene zijde de diepste onderworpenheid aan den dag gelegd, - aan de andere een strenge boetpredicatie gehouden werd, eindigende met een vaderlijke omhelzing. Daarop volgde voor Frederik de vergunning om zich ook buiten Cüstrin met de administratie der naburige districten bekend te maken; de volledige verzoening kwam eerst een half jaar later tot stand, te gelijk met het herstel van den kroonprins in de militaire hierarchie.

Een en ander was als het ware het huwelijksgeschenk van den vader aan den boetvaardigen zoon.

Want Frederik zou gaan trouwen, en, gelijk bijna van zelf spreekt, niet met de vrouw zijner keuze. Het lust mij niet, hier al de wisselvalligheden te beschrijven die het plan van Frederik's moeder, om hem met de oudste dochter van George II, en om den prins van Wales met haar oudste dochter Frederika Wilhelmina te doen huwen, sedert ongeveer tien jaren had doorloopen. Frederik Willem had dat plan soms goedgekeurd, dan weer in het geheel niet, - dan weer voor de helft: al naar gelang hij toenadering tot Engeland of tot Oostenrijk voordeelig achtte. Die veranderingen van zienswijze waren steeds gepaard gegaan met huiselijke orkanen, welke in de Mémoires van Frederika Wilhelmina een ruime plaats innemen. De dochter was het in dezen geheel eens met de moeder, en ook Frederik had zich geruimen tijd althans verbeeld, dat hij geen gelukkiger huwelijk kon doen dan met zijn engelsche nicht; hij had zelfs eenmaal, toen er van zijns vaders kant bezwaren gemaakt werden, schriftelijk aan George II verklaard, dat hij nimmer zou trouwen dan met diens dochter. Beiden Wilhelmina en Frederik werden dan door hun vader in zijn booze oogenblikken

voor ‘engelsche canailles’ uitgescholden, - en ook dit had bijgedragen tot het besluit van den kroonprins om zich aan zijns vaders gezag te onttrekken. Een der eerste gevolgen van de mislukte poging hiertoe, die naar 's konings oordeel niet zonder voorkennis van zijn engelschen zwager had plaats gehad, was de afbreking van alle onderhandeling over het dubbele huwelijksplan. En nog vóór de volledige verzoening was de kroonprins op een Novemberdag naar Potsdam ontboden, om daar de trouwplechtigheid bij te wonen van zijne oudere zuster met den erfprins van Bayreuth.

Wie de vrouw zou worden van den aanstaanden pruisischen koning, was zeker eene vraag die Frederik wel eenig belang kon inboezemen; doch in de gegeven omstandigheden zou zij alleen door den vader beslist worden.

Wel schijnt hij zelf er aan gedacht hebben om de gunst des konings te herwinnen, door toe te stemmen in een huwelijk met de oudste dochter van keizer Karel VI. Men stelle zich de gevolgen eens voor van die echtverbintenis: zeker is geen huwelijk tusschen historische personen denkbaar, dat zooveel verandering in den loop der geschiedenis zou veroorzaakt hebben, als dat tusschen Frederik en Maria Theresia. Doch ook op dit punt schijnt misverstand tusschen vader en zoon bestaan te hebben; Frederik Willem heeft dit denkbeeld nimmer ernstig overwogen. Wel daarentegen dat van een huwelijk tusschen den kroonprins en de erfprinses van Rusland, die later czarin Elisabeth zou heeten, - doch ook hiervan kwam niets; het voornemen sprong af op bezwaren in zake godsdienst en erfopvolging, en op de verklaring van Frederik dat hij van zijne rechten op de pruisische kroon nooit afstand zou doen, dan met het vaste voornemen om dien afstand terstond na zijns vaders dood te herroepen. Het russische huwelijk ging dan ook niet door, en Frederik behield aldus de vrijheid om Elisabeth den bevalligen bijnaam te geven, die later zooveel kwaad bloed zette tusschen de wellustige czarin en den hekeldichtenden koning. Intusschen, trouwen moest de kroonprins: en in Februari 1732 meende de koning een in alle opzichten geschikte keus gedaan te hebben in de persoon van Elisabeth Christina van Brunswijk Bevern. Met zulk eene koningin zou Frederik althans in Pruisen heer en meester blijven, hetgeen bij Frederik Willem altoos de eerste overweging bleef: tevens was zij eene vorstin van zeer goeden huize, en vermaagschapt met het Aartshuis,

waarmede de koning van Pruisen juist toen op vertrouwelijken voet stond. Wilde Frederik haar tot vrouw nemen, dan zou hij op reis kunnen gaan.... zoodra hij een zoon had.

Frederik had juist in die dagen eene toeneiging opgevat voor zekere Frau von Wreech, die te Tamsel, niet ver van Cüstrin, woonde en aan wie hij menigen brief geschreven heeft, vol bitteren scherts over zijn toestand, soms ook vol hartstochtelijke liefde. Het aanbod, of liever het bevel van zijn vader kon op geen ongelegener tijd komen; hij wist wel dat, zoolang Frederik Willem leefde, zijn huwelijk elke verbintenis met een andere vrouw dan zijne echtgenoot moest buitensluiten. Toch onderwierp hij zich, hoewel niet zonder strijd: nauw had hij zijne toestemming gegeven, of hij schreef ook aan 's konings meest vertrouwden raadsman, Grumbkow, in tegenovergestelden zin. ‘Ongeluk om ongeluk,’ verklaart hij in dit schrijven, ‘voor hem is alles om 't even: voor zijn vergrijp is hij genoeg gestraft: hij wil zich niet verbinden, om voor altoos ongelukkig te worden; liever maakt hij met een pistoolschot een eind aan al zijne rampen: hij gelooft dat God hem daarvoor niet zal verdoemen, en medelijden met hem hebbende, hem in ruil voor een ellendig leven de zaligheid zal schenken.’ Maar, als gezegd, hij onderwierp zich, en op 28 Februari 1732 had de verloving, op 10 Maart de voltrekking des huwelijks plaats. Toen werd hem ook weer een militair commando opgedragen, en kreeg hij tevens zitting in het General-Directorium[1], voorloopig wel is waar zonder recht van beslissing, doch met kennisneming van alle stukken.

Zijn regiment lag te Rüppin, waardoor hij genoodzaakt werd zijn hoofdverblijf eveneens aldaar te vestigen: iets dat hem althans onthief van den dagelijkschen omgang met zijn vader. En daar begon weer het oude leven van ‘exerceeren, geëxerceerd hebben en zullen exerceeren,’ gelijk hijzelf het noemde. Toch was zijne opvatting van deze plichten thans veranderd. De verschijning van de gedenkschriften van den Graaf de Feuquières en van andere werken schonk hem de gelegenheid om de geschiedenis der groote oorlogen van den aanvang der

1 Eigenlijk ‘das General-Ober-Finanz-, Kriegs- und Domänendirectorium’, het in 1723 ingestelde lichaam, dat de geheele inwendige administratie van het destijds nog zoo verbrokkelde pruisische rijk centraliseerde. Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 170.

eeuw uit het oogpunt der krijgskunde te bestudeeren. Gaandeweg kreeg hij meer zin voor het militaire wezen, en begon hij daarin de toekomstige macht van zijn land te zien. Ook het toezicht op de oeconomische inrichting van het district rondom Rüppin hield hem in deze jaren voortdurend bezig; vooral ook toen de koning een eigen landgoed, Rheinsberg genaamd, voor hem aankocht, en hem de noodige gelden schonk om daar een verblijf voor zijne vrouw en hofhouding in te richten.

Schoon hij aldus in elk opzicht de wenschen van zijn vader trachtte op te volgen, was de oude richting van zijn geest in geenen deele veranderd. Evenals vroeger waren toonkunst, fransche letterkunde, wijsbegeerte de vakken waaraan hij de uren wijdde, die zijne ambtsplichten vrijlieten. Natuurlijk kon hij in de beoefening daarvan niet anders zijn en blijven dan een dilettant; toch gaven zijn buitengewone werkzaamheid en scherpzinnigheid aan zijn dilettantisme grooter volledigheid, maakten het van beter allooi dan bij anderen het geval zou zijn geweest.

Het best komt dit aan den dag in zijne wijsgeerige bemoeiingen. De onsterfelijkheid der ziel, het bestaan van een God, de vrije wil, waren de vraagstukken, die hem bij voorkeur aantrokken. Van zijn streng religieuze opleiding had hij weinig overgehouden, - hij geloofde al zeer weinig, zeide hij zelf, en er is een tijd geweest, dat de onsterfelijkheid der ziel door hem werd beschouwd als eene leerstelling, slechts op 's menschen eigenwaan gegrond. Daarvan kwam hij later wel weer terug; en in een brief aan den gewezen saksischen minister Manteuffel, die hem het werk van Wolff: ‘Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen’ aanbevolen had, verklaarde hij, door de lezing van dat boek overtuigd te zijn van de onsterfelijkheid zijner ziel, van het bestaan van God en van dengene, dien God gezonden had om de wereld te verlichten en te behouden[1]. Ook drukt hij wel eens een eigenaardig gevoel van dankbaarheid uit jegens den God die hem uit het niet in 't leven geroepen, zijne oogen voor de stralen des lichts geopend had, te midden van een schoone en beschaafde wereld; in een van zijn vroegste gedichten wordt de nog steeds machtige twijfel overwonnen door de hoop, dat de gereinigde substantie der ziel den schrik des doods overleven en haar eeuwigen weldoener aanschouwen zal.

1 18 April 1736.

Of dit voldoende aanduidingen zijn van een religieus gemoed, gelijk Ranke wil? Ik zal het niet beslissen. Men vergete echter niet dat er ook een religieus dilettantisme bestaanbaar is, en dat een dilettant-dichter niet al te streng aan zijne overtuigingen, in dichtmaat geuit, moet gehouden worden. Frederik zelf, de rampen des oorlogs beschrijvende, heeft eens het volgende couplet gedicht:

> Monarques malheureux, ce sont vos mains fatales,
> Qui nourrissent les feux de ces embrasements:
> La haine, l'intérêt, déités infernales,
> Précipitent vos pas dans ces égarements.
> Accablés sous le poids de nombreuses provinces,
> Vous en voulez encor ravir à d'autres princes!
> Payez de votre sang les frais de votre orgueil;
> Laissez le fils tranquille, et le père à ses filles;
> Qu'ainsi que les succès, les malheurs et le deuil
> Ne touchent de l'état que vos seules familles[1].

Op deze getuigenis afgaande, zou de geschiedschrijver moeten aannemen, dat Frederik Silezië zijns ondanks, of uit belangeloosheid, of ook zonder behulp van een leger heeft veroverd.

Religieus of niet religieus, wie zal het zeggen? Maar dit is zeker, dat de kroonprins op de beoefening van zijne liefhebberijstudie den stempel drukte van zijne groote gaven.

Daarvan zijn de sporen veelvuldig in de correspondentie, die hij kort na zijne vestiging te Rheinsberg met Voltaire aanknoopte, en die vooral in de eerste jaren, behalve over de dichtproeven, welke de beide correspondenten elkaar toezonden, voornamelijk over de bovenvermelde metaphysische vraagstukken liep.

Voltaire stond op de hoogte van zijn roem, en die roem was, wegens de taal die hij schreef, europeesch. Aan den krans die in 't oog zijner bewonderaars den epischen, den dramatischen dichter, den geschiedschrijver versierde, had hij onlangs ook den lauwer der wijsbeerte gehecht: in Engeland had hij engelsche kunst en engelsche wijsbegeerte leeren kennen: zoo weinig hem een Shakespeare mocht behagen, zooveel te gereeder had hij de denkbeelden van John Locke tot de zijne gemaakt, waarschijnlijk wel om één en dezelfde reden. Locke's systeem, dat de wereld der verschijnselen zonder tus-

1 Aan Voltaire, 9 Sept. 1739. Oeuvres de Voltaire (Edit. Firmin Didot, 1869), Dl. X, blz. 124.

schenkomst van het bovennatuurlijke, van het onbegrijpelijke trachtte te verklaren, paste den klaren, van elke onbegrijpelijkheid afkeerigen Franschman bij uitstek. In zijn strijd tegen bijgeloof en priestermacht was niets hem zoo welkom als zulk een systeem; hem althans bevredigde het volkomen, en hij stelde zijn gansche macht ten dienste der verspreiding van Locke's denkbeelden.

Geen wonder als Frederik, die bijna uitsluitend fransch gevormd, in 't fransch dacht, schreef en dichtte, die zelfs het werk van Wolff in een voor hem vervaardigde fransche vertaling las, geen wonder als hij zich door den franschen dichterwijsgeer aangetrokken gevoelde. Op 8 Augustus 1736 opende hij eene briefwisseling met Voltaire, die met weinige tusschenpoozingen, tot aan Voltaire's dood werd voortgezet (1778).

Ik moet er van afzien, van deze correspondentie een overzicht te geven, - het afwisselende der onderwerpen zou mij te ver voeren. Trouwens zou de grootste aantrekkelijkheid in een overzicht verloren gaan, - de gemakkelijkheid van briefstijl die beiden correspondenten eigen is, de geestige zetten en wendingen van den franschen dichter, de althans in 't begin oprecht waardeerende toon van Frederik. Dat zij elkaar geen loftuitingen spaarden, - en dat beiden zich hierin vaak aan hyperbool schuldig maakten, lag bijna in den aard der zaak: toch zijn het meestal geen lafheden die de een den ander opdischt. Vorm of inhoud, soms beiden, getuigen steeds dat hier twee buitengewone mannen met elkaar verkeeren.

Voor mijn doel heeft deze briefwisseling vooral daarom waarde, omdat men er uit kan zien, welke wereldbeschouwing Frederik in de laatste jaren vóór zijne troonsbeklimming had, en op welke wijze hij die tegenover zijn correspondent verdedigde. Want alras bleek dat zij het allerminst eens waren.

Reeds in zijn eersten brief had de kroonprins de toezending beloofd van de fransche vertaling van het werk van Wolff, in de overtuiging, zoo schreef hij, ‘dat de macht der klaarblijkelijkheid u zal treffen in al zijne stellingen, die wiskunstig op en uit elkaar volgen’.

Dat bleek echter niet geheel het geval te zijn: de monadenleer van Leibnitz en Wolff wilde er bij Voltaire niet in. Wat zijn dat voor dingen, vroeg hij, die enkelvoudige, ondeelbare wezens, zonder afmetingen, waaruit de samengestelde lichamen moeten bestaan? Onverdeelde kiemen kon hij als noodzakelijk,

als onmisbare voorwaarde van het voortbestaan der wereld aannemen: die kiemen wiskunstig ondeelbaar te noemen, streed met hunne natuur als stoffelijke lichamen, streed met het gezond verstand. Ook een lichaam zonder uitgestrektheid begreep hij niet: moest dan de slotsom zijn dat de stof niet uit stof, de lichamen niet uit lichamen bestonden? En de toereikende grond voor het bestaan der lichamen? Slechts twee opvattingen waren denkbaar: óf de lichamen zijn krachtens hunnen aard en noodwendig zooals zij zijn, óf zij zijn het werk van een volkomen vrij Opperwezen. Beide opvattingen lieten moeilijkheden onopgelost: Voltaire koos dus die welke hem de minste bezwaren scheen op te leveren, het bestaan van een Schepper. De metaphysiek omvatte nu eenmaal twee dingen: al datgene wat de menschen met gezond verstand weten, ten tweede wat zij nimmer zullen weten. Over dit laatste kon men alleen bij analogie oordeelen: 't was een staf dien de natuur ons blinden lieden gegeven had, waarmede wij niet nalieten te loopen, en ook te vallen. Die analogie leerde hem, dat de dieren, even als hij ontstaan, even als hij gevoel en denkbeelden bezittende, wel niet veel anders konden zijn dan hij zelf. Verder willende gaan, vond hij een peillooze diepte: voor den rand van den afgrond bleef hij staan[1].

Het werk van Wolff had op den kroonprins een sterken indruk gemaakt; den redeneertrant vond hij onverbeterlijk; hij was ook op andere onderwerpen toepasselijk; ‘elle peut être d'un grand usage à un politique qui sait s'en servir’, had hij eens aan Voltaire geschreven[2]. Hij liet de leer der enkelvoudige wezens niet varen, en trachtte zijn correspondent daartoe over te halen, door hem onder 't oog te brengen, dat Voltaire het begrip van een materieel lichaam in de plaats stelde van de bedoelde wezens, ofschoon Wolff die zeer zorgvuldig ontdaan had van alle afmetingen, - juist om de redeneering der wiskunstenaren te voorkomen, die anders die eigenschap der materieele lichamen, deelbaarheid, ook op de monade van Wolff zouden gaan toepassen. Ter opheldering van zijne meening kiest Frederik het volgende voorbeeld.

‘Wat stelt ge u voor als ge aan een regiment van vijftienhonderd man denkt? Ge stelt u die vijftienhonderd mannen

1 Oeuvres de Voltaire, Dl. X, blz. 23.
2 Decemb. 1736, t.z. p, blz. 11.

voor als evenveel eenheden of als evenveel individuën onder een hoofd vereenigd. Laat ons een van die mannen alléén nemen: ik bevind dat het een eindig wezen is, die uitgestrektheid heeft, breedte, dikte enz.; dat dit wezen grenzen heeft en bijgevolg eene gestalte; ik bevind dat hij deelbaar is (de ondervinding leert het); maar ik mag niet zeggen dat hij in 't oneindige deelbaar is. Zou hij een eindig en een oneindig wezen tegelijkertijd kunnen zijn? Neen, want dat is tegenstrijdig. Daar nu iets niet tegelijkertijd zijn en niet zijn kan, is de mensch dus noodwendig niet oneindig; dus is hij niet in het oneindige deelbaar; dus zijn er eenheden, die, bijeengenomen, samengestelde getallen vormen, die men stof noemt.....'[1].

Niet overbodig en zelfs nog niet voldoende is het, als Ranke deze argumentatie tracht te verduidelijken[2], door te verklaren dat Frederik hier den mensch als mensch tot voorbeeld gebruikt. Voltaire, die ook dit minimum van hulp derfde, betuigt van het enkelvoudige wezen nog geen begrip te hebben. Zoodra hij daarvan hoort spreken gevoelt hij zich in een klimaat verplaatst, waar hij de lucht niet kan inademen, op een terrein waar hij den voet niet kan neerzetten, bij menschen, wier taal hij niet verstaat[3].

Doch de rechte ernst was bij geen van beide schrijvers in de discussie over dit punt. Even als Voltaire zich met een geestige wending van de bespreking daarvan had afgemaakt, verklaarde ook Frederik iets verder in den reeds aangehaalden brief van 20 Mei 1737: 'Vous me dites le plus poliment du monde que je suis une bête. Je m'en étais bien douté un peu jusqu' à présent; mais je commence à en être convaincu....' Ernstig gesproken, zoo gaat hij voort, hebt Ge geen ongelijk: wat beteekent die rede toch eigenlijk, waarop de menschen zoo ijdel zijn? Belet die hen om met elkaar te vechten over zaken, waarvan zij niet het minste begrip hebben?

Maar weldra roerde Voltaire een andere snaar, die bij den kroonprins van ouds getrild had. In verband met de Leibnitziaansche leer van den toereikenden grond, behandelde hij de quaestie van 's menschen wil. Hij verklaarde dien voor vrij te houden, en beriep zich daarbij in de eerste plaats op het inwen-

1 Voltaire, Dl. X, p. 25.
2 Zwölf Bücher, Dl. II, p. 265.
3 Voltaire, Dl. X, p. 37.

dig bewustzijn van vrijheid, dat den mensch eigen, en door God ingegeven is, zoodat hij die de vrijheid ontkende, God voor een bedrieger moest houden. Dat inwendige bewustzijn was zoo sterk, dat de bedriegelijkheid er van slechts aangenomen kon worden, wanneer het bewijs geleverd werd dat het eene tegenstrijdigheid inhield: deze tegenstrijdigheid nu bestond niet, noch met de voorwetenschap, noch met de alomtegenwoordigheid, noch met de almacht en de vrijheid van God. Dit trachtte Voltaire te betoogen in een vrij uitvoerige memorie, die hij op 't einde van October 1737 inzond.[1] Het was de aanvang van eene gedachtenwisseling, in tal van brieven over en weer voortgezet, waarin de tegenstanders beiden in de allerwellevendste vormen van wederzijdsche bewondering schrijvende, elkaar geen tittel of iota toegaven, hetgeen mij niet verwondert.

Uit Frederik's brieven blijkt, dat de philosoof van Rheinsberg zijn oude voorliefde voor de praedestinatieleer niet had verloren. Hij ging, evenals vóór zijn beproevingsjaar te Cüstrin, en in tegenstelling met Voltaire's betoog, niet van den mensch uit, maar van den Schepper. God, zoo redeneerde hij hoofdzakelijk, moet wijs en almachtig gedacht worden: in zijne wijsheid heeft hij het wereldplan gewild, - met zijne almacht heeft hij het ten uitvoer gelegd. Daaruit volgt noodwendig dat hij bij de schepping der wereld een doel gehad heeft. Indien hij een doel gehad heeft, dan moeten alle gebeurtenissen daartoe medewerken. Indien alle gebeurtenissen daartoe medewerken, dan is het noodwendig dat alle menschen overeenkomstig de oogmerken des Scheppers handelen, en dat zij tot al hunne handelingen niet besluiten, dan in overeenstemming met de onveranderlijke wetten Gods, aan welke zij gehoorzamen zonder ze te kennen. God is dus niet een nietsdoener, die met gekruiste armen de door hem geschapen wereld aan de grillen van 's menschen geest overlaat. Neemt men eenmaal het bestaan van een God aan, dan moet die God noodwendig deel uitmaken van elk philosophisch systeem, anders doet men gemakshalve beter met hem geheel te loochenen. Hoe God onzen wil bepaalt, kunnen wij slechts zeer oppervlakkig nagaan: de onmiddellijke oorzaak van het karakter en de gemoedsgesteldheid des menschen zoekt de prins in het samenstel van 's menschen lichaam, dat God geschapen heeft; de aanleiding, de gelegenheid om te willen wordt

1 Voltaire, Dl. X, blz. 39 vlg.

hem in de gebeurtenissen gegeven, die alleen God beheerscht. Indien dus God de gebeurtenissen naar zijn wil bestuurt, bestuurt en beheerscht hij noodwendig ook de menschen; en dit beginsel, 't welk als het ware de grondslag is der goddelijke Voorzienigheid, schenkt Frederik de hoogste, de edelste en de heerlijkste voorstelling die een schepsel, zoo bekrompen als de mensch, zich kan vormen van een wezen, zoo onmetelijk als de Schepper[1]. Eene voorstelling, verhevener zeker dan die van den engelschen philosoof Clarke, welke Voltaire eens voor Frederik had vertolkt: Clarke vergeleek de voorwetenschap Gods met die van een scherpzinnig man, die 's menschen handelingen uit diens karakter kon vooruitzien. Die god van Clarke, schreef Frederik terug, heeft mij doen lachen; 't is zeker een god, die veel in koffiehuizen zit en met ellendige berichtgevers over de tegenwoordige politieke omstandigheden in Europa gaat tinnegieten.

Verheven was Frederik's voorstelling van God's leiding der wereld ontegenzeggelijk: en hij schrikte ook niet terug voor de uiterste gevolgen daarvan. Was het God's wil, die alles bepaalde wat op aarde gebeurde en gedaan werd, dan kon ook de oorsprong van het kwaad niet anders zijn dan God. Wel is waar, loste ook de tegenovergestelde meening deze moeilijkheid niet op; of God den mensch vrijheid laat om tusschen goed en kwaad te kiezen, dan wel den mensch het kwaad doet verrichten, is slechts een vraag van meer of minder aansprakelijkheid voor het bestaan van het kwaad[2]. Maar Frederik nam de volle consequentie van zijn fatalisme aan, - en wilde niets weten van 't geen gemoedelijke Christenen vóór en na hem beproefd bebben om de Almacht en de Algoedheid van God met het bestaan van het kwaad te doen rijmen. Al wat hij wilde toegeven, was dat er tegenstrijdigheid bestond, dat er diepten waren die de mensch niet kon peilen; - maar daaruit volgde dan ook, en dit is eigenlijk de slotsom van zijn philosophie, - dat de mensch niet gemaakt is om te bespiegelen, maar om te handelen.

Ik gebruikte zooeven het woord fatalisme: is er een beter naam voor het stelsel, dat Frederik in deze brieven aan Voltaire uiteenzette en met merkwaardige scherpzinnigheid tegen de

1 Voltaire, Dl. X, blz. 52 vlg.
2 Ibid., blz. 65.

bedenkingen van zijn correspondent staande hield? Dat dat stelsel, in zijne gevolgtrekkingen elke moreele verantwoordelijkheid buitensloot bij den handelenden mensch, kan hem niet ontgaan zijn; hoe hij in dat stelsel de tallooze loftuitingen op de deugd deed passen die in zijne proza en zijne gedichten aan Voltaire voorkomen, is niet duidelijk. Voltaire zelf trachtte hem, op zeer beleefde wijze, aan die moeilijkheid te herinneren[1]. ‘Indien gij gelooft, dat wij niets dan werktuigen zijn, wat is dan de vriendschap waarin gij zooveel behagen schept? Welke waarde zullen dan de groote daden hebben die ge zult verrichten? welke dankbaarheid zal men u schuldig zijn voor de zorg die Uwe Koninklijke. Hoogheid zal dragen om de menschen gelukkiger en beter te maken? hoe eindelijk zult gij de gehechtheid beschouwen die men voor u koestert, de diensten die men u zal bewijzen, het bloed dat men voor u vergieten zal?’.

Frederik antwoordde even beleefd dat juist de tallooze volmaaktheden die hij in Voltaire ontdekte, alleen door een God of door iets goddelijks in één persoon bijeengebracht konden worden, zoodat de vriendschap, die hij voor den bezitter van die deugden gevoelde, even noodwendig was als alle overige bestieringen Gods.

Zoekt men nu naar den oorsprong van deze wereldbeschouwing van den aanstaanden pruisischen koning, dan geeft Ranke eene oplossing, die mij bedenkelijk toeschijnt: aan het einde gekomen van zijn overzicht der gedachtenwisseling tusschen Frederik en Voltaire, constateert hij dat geen van hen den ander overtuigd had: ‘tusschen den reeds lang beroemden auteur’, zegt hij, ‘die nu eenmaal zijne partij stellig gekozen heeft en haar met geheel zijne kracht denkt te verdedigen en te doen heerschen, en den prins, die nog met jeugdige zucht naar onderzoek de waarheid tracht te vinden en zijn natuurlijke voorliefde heeft voor de leerstellingen, die toch ten slotte in het spiritualisme der oude tijden en der duitsche natie wortelen, bestaat nog steeds een geweldig onderscheid.’

Bedenkelijk acht ik die oplossing, vooreerst omdat zij mijns inziens niet de ware is. Ranke zelf erkent dat het fatalisme op philosophisch terrein in nauw verband staat met de calvinistische praedestinatieleer die Frederik reeds in zijn vroegere

1 Oeuvres de Voltaire, Dl. X, blz. 56.

jeugd had aangenomen. Te Cüstrin had hij in schijn zijne meening aan 's konings wil opgeofferd; doch de voorbeschikking en haar *analogon* op wijsgeerig gebied was de leer gebleven waarmede hij zich het best vereenigen kon; dit bleek zoodra hij de vrijheid vond, om zijn gemoed ongestoord uit te storten.

Hiermede bedoel ik wel niet, dat die wijsgeerige wereldbeschouwing door Frederik ooit zoo ernstig is opgevat, als Ranke schijnt te meenen. De brieven van Frederik aan Voltaire maken op mij veel minder dan op Ranke den indruk van een gemoedelijk zoeken naar de waarheid. Evenmin als ik Voltaire op zijn woord geloof als hij zich over zijne overmaat van naïeveteit beklaagt[1], evenmin zie ik een groot blijk van 'jugendlichem Forschungstrieb' in de volgende woorden van Frederik[2]: 'Overigens handel ik met mijn stelsel als de goede kinderen met hunne ouders: zij kennen de gebreken der ouders en verbergen die. Ik vertoon U eene schilderij van den goeden kant; maar ik ben niet onkundig, dat er eene keerzijde is. Men kan eeuwen lang over deze onderwerpen twisten, en na ze uitgeput te hebben keert men op het punt terug waar men begonnen was.' Gelijkt dat niet verwonderlijk op het *Vanitas Vanitatum* van den ouden koning, aan wien de wijsheid geschonken was, en die misschien daarom het onderzoek naar de wetenschap, d.i. de kennis der waarheid, eene kwelling des geestes noemde? Te Cüstrin hebben wij den kroonprins ook reeds hooren zeggen dat hij geen martelaar wilde zijn, en in latere jaren heeft Frederik een geheel andere levensbeschouwing gekregen. Diep geworteld was zijne overtuigging m.i. niet; maar diep geworteld of niet, de leer die hij tegenover Voltaire verdedigde, was eer fransch dan duitsch van oorsprong, en had buiten Duitschland altoos veel meer instemming gevonden dan daarbinnen. Indien Ranke het optreden en de handelingen van den grooten koning van Pruisen door middel van dezen schakel met de historische krachten wil verbinden, die in de pruisische geschiedenis heeten te werken, - dan moet ik bekennen dat ik het verband al bizonder zwak vind[3]. Het

1 Voltaire, Dl. X, blz. 29: 'Je parle à votre altesse royale avec la naïveté 'qui n'est peut-être que trop dans mon caractère....'

2 Ibid., blz. 66.

3 Ik zou hierop kunnen toepassen, wat Voltaire in den aanvang van zijne correspondentie met Frederik over het boek van Wolff schreef: Wat ik daarvan gelezen heb, 'm'a paru une chaine d'or qui va du ciel en terre. Il y a, à la vérité, des chainons si déliés, qu'on craint qu'ils ne se rompent; mais il y a tant d'art à les avoir faits, que je les admire, tout fragiles qu'ils peuvent être.' Dl. X, blz. 19.

bezit van een godsdienstig-wijsgeerige meening, die Frederik noch langs den weg der herediteit noch door zijn religieuze opleiding, noch ook door den omgang met zijne stamgenooten eigen kan zijn geworden, moet, menschelijkerwijs gesproken, de vrucht zijn van eigen studie, het gevolg van eigen vrije keuze. En naarmate die meening meer invloed heet uitgeoefend te hebben op de handelingen van den aanstaanden pruisischen koning, naar die mate moet ook aan het persoonlijke in de geschiedenis van Pruisen een grootere rol worden toegeschreven.

De laatste jaren van Frederik's verblijf te Rheinsberg hebben zeker tot de aangenaamste van zijn geheele leven behoord. In de uitoefening van zijn militaire en administratieve plichten gedroeg hij zich geheel naar den wensch van zijn vader; al meer en meer werd deze ingenomen door het administratieve en het ‘landwirthschaftliche’ talent dat Frederik in zijne rapporten over inspectiereizen enz. aan den dag legde; en verder liet hem de koning doorgaans met rust in de beoefening van zijne liefhebberijen. Ook de kroonprinses, die sedert de voltooiing van het paleis te Rheinsberg aldaar was komen wonen, ook zij heeft later wel eens naar die dagen terug verlangd. Daar mocht zij den prins althans nu en dan zien, en nam zij deel aan de bijeenkomsten met goede vrienden of geestige of geleerde vreemdelingen, die Frederik bij zich uitnoodigde, en met wie hij zijn zin voor muziek en voor levendige gesprekken bevredigde. Arme, onbeteekenende, goedhartige vrouw! haar althans kan men het slachtoffer noemen van een onafwendbaar noodlot: en zij ging een treurigen tijd te gemoet, toen zij als koningin, doch van den koning feitelijk gescheiden, de ledigheid van haar kinderloozen echt en van een eigen hofhouding moest trachten aan te vullen met de plechtstatige ontvangst van beleefde, hooggeplaatste, officieele personen, die volkomen goed wisten, dat zij geen- den minsten invloed uitoefende.

‘J'ai essuyé une espèce de naufrage dans ma vie’, schrijft Frederik eens aan Voltaire[1]. Aldus zinspeelt hij op een onge-

1 Voltaire, Dl. X, p. 36. Sprekende over een bezoek te Cirey, waar Voltaire met Mad^{me} Duchâtelet, la divine Emilie, woonde, schrijft Frederik op 20 Sept. 1737: ‘Ne craignez point, monsieur, que je trouble les douceurs de votre repos philosophique. Si mes mains pouvaient cimenter ou raffermir les liens de votre divine union, je vous offriraîs volontiers leur ministère. J'ai essuyé une espèce de naufrage dans ma vie: le ciel me préserve d'en occasioner à d'autres!’

lukkige liefde, misschien wel op die, welke hij aan zijn huwelijk had moeten opofferen. Met even groote juistheid had hij in die beeldspraak het gevoel van zedelijke afgematheid kunnen uitdrukken, dat tot dusver de uitkomst van zijne levenservaring moest zijn. In de kinder- en jongelingsjaren tegen zijn zin gedreven en gedrild, had hem de werkelijkheid uit zijne droomen van bevrijding op de harde kust der vaderlijke tyrannie teruggeworpen; zelfstandig gekozen overtuigingen hadden moeten buigen, niet voor beter inzicht, maar voor een machtiger wil. Welk ander zedelijk beginsel kon hij op zijn acht-en-twintigste jaar, als vrucht van levenservaring belijden, dan dit eene: dat macht gaat boven recht, boven overtuiging, boven liefde! Of hij nu, met deze drieledige ervaring toegerust, de fatalistische theorie, die hij tegen Voltaire volhield, nog noodig had, laat ik aan anderen over te beslissen. Die theorie heeft de strekking om hare aanhangers van elke zedelijke verantwoordelijkheid te bevrijden; doch ook zonder haar, geloof ik dat Frederik, op het oogenblik dat hij den troon beklom, in zijne besluiten en handelingen al zeer weinig belemmerd werd door hetgeen Kant later den kategorischen imperativus genoemd heeft.

Niet zonder hartstochten, waaronder eerzucht een eerste plaats bekleedde, doch gewend aan zelfbeheersching, en zijne neigingen in toom wetende te houden, - vlug en scherp in het waarnemen, door opleiding en eigen oefening met de werkelijkheid rondom hem goed bekend, - buitengewoon helder van verstand, buitengewoon werkzaam en buitengewoon vrij van vooroordeelen op zedelijk gebied, - ziedaar, naar de voorstelling die ik uit Ranke's verhaal en de hem ten dienste staande bronnen heb geput, den pruisischen kroonprins op het oogenblik toen hij naar Potsdam werd ontboden om mededeeling te ontvangen van de laatste wenschen van den stervenden koning.

Het gesprek tusschen vader en zoon, waarbij alleen de Minister Podewils tegenwoordig was, duurde eenige uren: het liep voornamelijk over de buitenlandsche betrekkingen van Pruisen.

Van 's konings woorden was de hoofdstrekking deze, dat een pruisisch koning altoos twee zaken in 't oog te houden heeft: de opkomst van zijn huis en de welvaart zijner onderdanen, de eene niet zonder de andere, maar verder ook niets; en dat hij zich in geen alliantie moet begeven voor belangen van anderen. Frederik's antwoorden en opmerkingen gaven volledige instemming met deze regeeringsbeginselen te kennen. Zijn vader bespeurde dat hij zijne opvating van het ware wezen der macht niet alleen begreep maar die ook deelde. Na afloop van het onderhoud hoorde men hem God prijzen, dat Hij hem zulk een braven zoon gegeven had. Hierop stond de kroonprins op, kuste zijns vaders hand, bevochtigde die met tranen. De koning omhelsde hem: ‘Mijn God,’ riep hij uit, ‘ik sterf voldaan, nu ik zulk een waardig zoon en opvolger achterlaat!’[1]

Drie dagen daarna, op 31 Mei 1740, stierf Frederik Willem en werd Frederik II Koning van Pruisen.

J.A. SILLEM.

1 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 275.

Klassieke studie tegenover Americanisme.

De geneeskunst-oefenaren naar de Nederlandsche wetten, door G.J. Mulder (October 1878). Rotterdam, H.A. Kramers. Idem. Eerste vervolg (Februari 1879). Idem. Tweede vervolg (Mei 1879).

Het zijn zeker niet de blijken van toenemenden broedermin tusschen de Europeesche volken, niet het gegronde uitzicht op algemeene ontwapening en eeuwigen vrede, waardoor wij op het oogenblik zouden kunnen vasthouden aan de overtuiging, dat de volkeren slechts ééne groote familie vormen.

Toch zijn er altijd verschijnselen van overeenkomst in maatschappelijke behoeften en ‘staats-aangelegenheden’ tegelijkertijd bij verschillende volken waar te nemen, welke, evenals vele andere bekende feiten, aantoonen dat in den grond de beginselen der samenleving en de menschelijke aard overal dezelfde zijn.

Zoo ontstaan tegelijk, of spoedig na elkander, in landen, welke bij oppervlakkige beschouwing zeer uiteenloopen, dezelfde groote ‘brandende’ vragen, met al het rumoer, het geschrijf, den partijhaat, welke daarvan onafscheidelijk schijnen.

Een der meest op den voorgrond tredende van zulke vragen is in onzen tijd de ‘onderwijs-kwestie’ in de hoogte zoowel als in het middelbare en lagere. - Een deel daarvan wordt gevormd door de woorden, welke ik tot titel koos; maar voor dit opstel op een zeer beperkt terrein, dat door de geschriften van den beroemden oud-hoogleeraar G.J. Mulder wordt aangewezen. Het is opmerkelijk dat volkomen hetzelfde vraagstuk de gemoederen in Duitschland vervult, blijkens eene redevoe-

ring van den Berlijnschen hoogleeraar du Bois-Reymond, de beschouwing waarvan een groot deel der bladzijden van Mulder's geschriften vult. En - om mijn aanhef te bevestigen - in de allerlaatste dagen kon men in de geneeskundige en andere bladen lezen dat de hoogleeraar Bruecke te Weenen, in de rede waarmede hij het rectoraat der Hoogeschool aanvaardde[1], de vraag behandelde: *behoeft de geneeskundige de klassieke studiën, zooals die op de gymnasiën geleerd worden, of moet men ook hen, die geene of slechts geringe kennis der klassieke oudheid bezitten, tot de studie der geneeskunde toelaten*?

De redactie van dit tijdschrift kon deze ‘vraag des tijds’ niet voorbijgaan, en wenschte eene ‘aankondiging of beoordeeling’ van het boven vermelde boek van Mulder. De eischen van een tijdschrift-artikel maken echter de taak onuitvoerlijk: dat boek als een voortbrengsel op letterkundig gebied, met al zijne schoonheden en merkwaardigheden te beschouwen, en te gelijk de wetenschappelijke en maatschappelijke vragen, welke het behandelt, volledig ter sprake te brengen.

Ik kon niet anders doen dan zoo kort mogelijk het vraagstuk der opleiding van geneeskundigen, zoo als het voor Nederland ‘hangt’, naar aanleiding van Mulder's merkwaardige geschriften in het licht stellen. - Ik ben er mij van bewust, dat ik een moeielijke en ondankbare taak op mij neem. Van de eene of andere zijde, zoo niet van beide, moeten er slagen op mijn hoofd vallen. Doch eensdeels vind ik door dit opstel de gelegenheid om nog nader toe te lichten, wat ik in eene aankondiging van een geschrift: ‘Verspreiding der geneeskundige hulp over Nederland’ in het nummer van December 1879 van dit tijdschrift kort ontwikkelde; andersdeels wensch ik wel sommige indrukken en overtuigingen uit te spreken welke het lezen van Mulder's boek wekte. De bedoelde onvermijdelijke gevolgen van hetgeen ik ga schrijven mochten mij niet weêrhouden, te zeggen wat mij waarheid schijnt.

Het woord ‘Americanisirung’ werd door du Bois-Reymond vóór eenige jaren het eerst gebruikt, om het, volgens hem, toenemend streven der menschen aan te duiden, dat kort uitge-

1 Ueber die Nothwendigkeit der Gymnasialbildung für die Aerzte. Inaugurationsrede, gehalten am 2ten October 1879 von Dr. E. Bruecke, Rector der Wiener Universität.

drukt, het *plat-realistische* kan heeten. Stoffelijk voordeel in de eerste plaats beoogen, langs den kortsten weg tot rijkdom en een aanzienlijke positie in de maatschappij komen, steeds naar het direkte handtastelijke nut van instellingen, handelwijzen, of denkbeelden vragen, zonder oog te hebben voor het dichterlijke, het schoone, het liefelijke dat men er tot nu toe in zag, - ziedaar eenige trekken van een geestesrichting, wier type gevonden zou worden in ‘den Americaan’.

Voor woordenvitterij zou hier al dadelijk gelegenheid zijn; maar wat men met zulk een ‘Americaan’ en met Americaniseering bedoelt, is duidelijk genoeg. Evenzeer behoeft het nauwelijks gezegd te worden, dat de ergste vorm van zulk Americanisme ruwheid, onzedelijkheid, bedriegerij, kwakzalverij en verdere ondeugden insluit, benevens eene eigenaardige manier van argumenteeren; door revolver-schoten in plaats van door een beschaafde repliek.

Stel daartegenover het bekende: ‘ingenuas didicisse fideliter artes emollit mores, nec sinit esse feros’ dat steeds geacht werd vooral voor de klasieke studiën waarheid te behelzen, dan schijnt het pleit onmiddellijk beslist.

Er moet dus in onze dagen eene aanleiding bestaan voor het krachtig verdedigen der schijnbaar van zelf sprekende verkieselijkheid van klassieke opleiding voor geneeskundigen, door du Bois-Reymond[1], zoowel als door Mulder. Een overzicht van den inhoud van Mulder's boek, waarin een groot deel der redevoering van du Bois-Reymond overgenomen en telkens toegelicht wordt, leert ons die aanleiding kennen.

Het in October 1878 verschenen eerste stuk begint met eene herinnering aan de geschiedenis. De pogingen welke vóór 1865 gedaan zijn om eene betere geneeskundige staatsregeling te verkrijgen worden door Mulder vermeld. Daarna wordt de omwenteling van 1865 uitvoerig beschreven. Afgezien van vorm, stijl en denkbeelden van den genialen man, mag reeds om dat bijeenbrengen van alles wat op de geneeskundige wetgeving betrekking heeft, ook in de volgende stukken voortgezet, met tijdsopgaven, vermelding van alle hoofdfeiten, van de belangrijkste uitspraken van Regeerings- en Kamer-leden enz., het boek een belangrijk historisch geschrift heeten.

1 Diens redevoering werd in 1877 te Keulen gehouden, onder den titel: Culturgeschichte und Naturwissenschaft.

Ik zwijg over de wetgeving van 1865, daar ik in de boven herinnerde aankondiging van het geschrift der inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht, de daarop betrekkelijke hoofdzaken heb vermeld. Doch van bladzijde 70-103 geeft Mulder zijne denkbeelden over ‘iets beters’. Men moet daarbij in aanmerking nemen dat toen de nieuwste geneeskundige staatsregeling, waaronder wij nu leven (de artsen-wet van December 1878) nog niet ingevoerd was.

Mulder stelt voorop dat speciale opleiding van vroedvrouwen noodig is, en dat er tandmeesters moeten zijn naar de behoefte; en wenscht dan verder *twee soorten van geneeskunst-oefenaren: Empirici en Doctoren*.

Die Empirici, aan wie men geene letterkundige eischen en geene in natuurwetenschappen gesteld heeft, wenscht Mulder ‘op plaatsen waar geen ontwikkeld geneeskundige zich vestigt, welke plaatsen van overheidswege behooren te worden aangewezen, zoodanig dat op het platteland de bevolking van zekeren kring zulk een Empiricus kan raadplegen.’

‘De opleiding dier Empirici geschiedt naast de geneeskundige faculteiten; in de practische vakken wonen zij de lessen der Universiteit bij; een of meer Hoogleeraren der Faculteit zijn belast met het onderwijs, aan hen te geven in schetsen of overzichten van kundigheden, die naar de eigenaardige behoeften van Empirici, aan de Universiteit niet alzoo onderwezen worden.’

Zij zullen, naar Mulder, door de geneeskundige Faculteit geëxamineerd en bevoegd verklaard worden. Uit deze lieden worden ook geneesmeesters genomen voor de koopvaardij-vloot.

Zulke Empirici zouden nu belast zijn, binnen den aangewezen kring, met de verzorging der armen, waarvoor zij belooning (uit de staatskas?) ontvangen. Verder zouden zij uit de gemeentekas eene jaarlijksche toelage bekomen, zoodat zij, daarbij hnnne verdere, trouwens weinig winstgevende praktijk in aanmerking nemende, kunnen leven met een gezin. - Reeds in 1848 had Mulder, toen lid eener commissie voor geneeskundige staatsregeling, de opleiding van zulke Empirici voorgestaan, en daarvan gezegd: ‘Men eischt van hen eenige taalkennis, maar van het Latijn slechts zooveel als noodig is, om de Pharmacopoea te kunnen verstaan; van Fransch of Hoogduitsch zooveel, als gevorderd wordt om een schrijver te vertalen in het Nederduitsch; van de moedertaal eenige gronden, en overigens eenige algemeene beginselen van geschiedenis en aardrijkskunde

zoodat zij ten minste eenige andere indrukken zullen erlangd hebben. Dan gaan zij onmiddellijk over tot ontleedkunde, enz.' Vier jaren studie aan eene Universiteit zou voor het vormen van zulk een Empiricus gemiddeld voldoende zijn.

Later (in het eerste vervolg, bladz. 186 worden, naar aanleiding van in een geneeskundig tijdschrift gemaakte bedenkingen nog uitvoerig de voorschriften vastgesteld, naar welke zulke Empirici, bij het uitoefenen der praktijk, zich zullen hebben te gedragen. Onder anderen worden hun Consulenten-Doctoren in hun buurt aangewezen, tot welke zij zich in bepaald aangegeven gevallen moeten wenden.

Voordat ik verder Mulders's meening omtrent de opleiding van geneeskundigen mededeel, teèken ik aan, dat hij het aantal Empirici, op het platteland benoodigd, op ongeveer 100 schat. Hoeveel er voor de koopvaardijvloot benoodigd zouden zijn, wordt niet opgegeven. Men moet nu nog in aanmerking nemen dat Mulder zeer geneigd zou zijn, dergelijke Empirici ook te gebruiken voor de armenpractijk in de steden (bladz. 192), 'waar men die practijk veelal uitsluitend toekent aan jonge, ongeoefende doctoren. Geef aan de Empirici, naar de bovengestelde regelen, Consulenten, en ken aan beiden hierbij een zekere vergoeding toe, en er zullen wat minder graven moeten geopend worden.' Door het een ander, zouden er jaarlijks betrekkelijk veel dergelijke Empirici noodig zijn. Laten wij stellen 10; en dan 4 à 5 jaren studie; dat zou eene bevolking van ongeveer 50 kweekelingen voor eene afzonderlijke school kunnen geven. - In elk geval is het getal groot genoeg om hetzelfde bezwaar in het leven te roepen, dat tegenwoordig voortvloeit uit het studeeren van zeer verschillend ontwikkelde groepen van adspirant-artsen, en van hun te groot aantal, aan de Universiteiten, zooals die nu eenmaal zijn. Leest men nu op bladz. 132 en 133 de heftige verwijtingen van Mulder tegen Donders, die oorspronkelijk voor een tweeden stand van geneeskundigen geen opleiding aan de Universiteiten wilde, maar op een afzonderlijke 'artsen-school' aandrong, die echter, toen er eenmaal door de wet op het hooger onderwijs vier Universiteiten waren in het leven geroepen, voorstellen deed naar welke ook de niet klassiek gevormde artsen aan de Universiteiten zouden studeeren, dan vraagt men waarom Mulder niet aandringt op een afzonderlijke opleidingschool voor zijne Empirici. Het antwoord kan men vinden in de noot op bladz. 133: 'Voor

mijn deel acht ik eene geneeskundige school beter voor elk soort van artsen; maar daar wij vier Hoogescholen hebben is zij zeker niet te wachten.' Mag Donders niet hetzelfde antwoord geven als Mulder hem verwijtend vraagt: 'Waarom niet thans om eene geneeskundige school gevraagd, indien die noodig is? Waarom eene zaak niet volgehouden, indien zij best is, al is er op het oogenblik geen uitzicht op?'

Om in de geneeskundige hulp ten platte lande, op de koopvaardijvloot en overal waar de geneeskundige armenverzorging het schijnt te eischen, zoo goed mogelijk te voorzien, wenscht Mulder die zoogenaamde Empirici, maar overigens alleen doctoren. Op bladz. 79 worden zij aldus omschreven: 'Alsnu kom ik tot den eenigen eigenlijken stand van geneeskunst-oefenaren, die ik wensch in de steden en op de grootere dorpen, overal waar men deze bekomen kan; ik wensch hen breed onderlegd in de humaniora en in wis- en natuurkunde; ik wensch hen opgevoed aan een Gymnasium en aan eene Hoogeschool. De Hoogleeraren geven aan deze de bevoegdheid tot uitoefening der kunst, en het practisch staats-examen worde dus afgeschaft. Zij leveren geene geneesmiddelen dan op plaatsen, waar geen apotheker is. De militaire geneeskundigen worden uit hen genomen.'

Die Doctoren, in de geneeskunde gepromoveerd, zijn ook gerechtigd tot het uitoefenen der heel- en verloskunde, met uitzondering van het operatieve gedeelte. Daarvoor is afzonderlijke promotie in heel- en verloskunde noodig.

Op die wijze meent Mulder, zal de geneeskundige stand weder in hooger aanzien komen. Het aantal promoveerenden, in de laatste jaren zeer afgenomen, zal weder vermeerderen, en zij zullen breed ontwikkelde, door klassieke studie aan het Gymnasium, door degelijke natuur- en geneeskundige studie aan de Universiteiten gevormde geneeskundigen wezen.

Voordat ik sommige, hier door Mulder reeds behandeld wordende punten van meer ondergeschikt belang of meer persoonlijken en polemischen aard, nader toelicht, gaan wij eerst na, hoe Mulder, bij de door hem ontwikkelde meening, twee voor de hand liggende bedenkingen oplost; nog afgezien van de vraag omtrent de inrichting der Gymnasiën welker invloed zich echter hier reeds doet gevoelen. - Die twee punten zijn: zal men, op die wijze, ook voor de plaatsen, welke buiten het gebied der Empirici vallen, een voldoend getal geneeskundigen

verkrijgen, en: zal het vooral mogelijk zijn in de behoefte aan militaire geneeskundigen behoorlijk te voorzien?

Het valt in het oog dat de toestand welken Mulder thans nog weder wenscht, ongeveer dezelfde is, als die welke ontstaan zou zijn, wanneer men in 1865 niet den nieuwen artsen-stand met de staats-examens had geschapen, maar door verbetering en uitbreiding van het hooger onderwijs de bezwaren had weggenomen welke toen tegen de geneeskundige faculteiten werden in het midden gebracht; terwijl men tevens uit den verwarden en ongelijkmatigen toestand der klinische scholen een beteren had moeten doen ontstaan. Had men toen het programma voor studie en examens aan die klinische scholen wat uitgebreid, de kleinere waren van zelf verdwenen, en men had Rotterdam en Amsterdam behouden, zeker de laatste, welke volstrekt geen plan had te verdwijnen, Zelfs al had men aan de leerlingen dier verbeterde klinische school gelijke bevoegdheid als aan de Doctoren der Universiteiten gegeven - de traditie bestond eenmaal, dat de niet gepromoveerde, van de klinische scholen komende geneeskundigen naar het platteland gingen, en de traditie is een machtig agens. Toen men echter een gansch nieuwen artsen-stand schiep, die, onder de bijl der Staats-examens doorgegaan, nu eerst ware, degelijke, geneeskundigen zou toonen, tegenover die der vermolmde Hoogescholen - toen.... verkreeg men niet wat men wenschte, en verloor men wat men had. - Zoo als ik in de aankondiging der ‘verspreiding van geneeskundige hulp’ in het licht stelde, werd langzamerhand die wet van 1865 weder afgebroken, en hebben wij nu door de ‘artsen-wet’ den toestand welken ik daar omschreef. Bij den gang van zaken, welke als ‘hervorming’ tegenover ‘revolutie’ boven omschreven werd, zou men niet verkregen hebben wat Mulder met zijne ‘Empirici’ nu beoogt, maar hoogstwaarschijnlijk geen vermindering van het aantal gepromoveerden, en een nog altijd aanzienlijk getal van geneeskundigen der klinische school. Beide omstandigheden zouden zeker belet hebben, dat het platteland zoozeer gebrek kreeg aan geneeskundige hulp als nu het geval is, en dat in het algemeen het getal der geneeskundigen zoo verminderde. De toekomst had dan kunnen leeren, of niet langzamerhand eene volkomen ‘eenheid van stand’ ware mogelijk geworden, met specieele zorg, van gemeente- of staatswege, voor sommige door het lot misdeelde plaatsen.

Maar als men nu, zooals Mulder wil, weder enkel gepromoveerde

door volledige gymnasiale en universitaire vorming ontwikkelde Doctoren in het leven riep, die daarenboven ook het benoodigde getal militaire geneeskundigen moesten leveren!

De oplossing van dit vraagstuk door Mulder is eene eenvoudige: ‘Gij moet hen (burgerlijke en militaire Doctoren) betalen, en ik herhaal dit woord, opdat gij het zult verstaan. Aan de militaire geneeskundigen moet gij hoogere rangen en ruimer tractement geven, dan aan de officieren van het leger en van de vloot; doet gij dat, dan kunt gij gepromoveerde, dat is breeder ontwikkelde menschen bekomen; en doet gij dat niet, dan moet gij, als gij ziek zijt, als militair minder goed behandeld of door onbekwamen naar het graf worden geholpen. Aan de burgerlijke geneeskundigen op grootere dorpen en in kleine steden moet, zoo noodig, van wege de Gemeente eene geldelijke toelage worden gegeven, zoodat de Geneeskunst-oefenaar goed kunne leven. In de grootere steden moet de geneeskundige verzorging der armen veel ruimer worden betaald, opdat kundige mannen zich aan die verzorging willen wijden. Eindelijk moet aan de ingezetenen, die iets te missen hebben, geleerd worden, dat zij wat minder lekker moeten eten, en wat minder opschik aan het lijf moeten hangen, en aan de geneeskunstoefenaren een beter honorarium moeten geven’ (bladz. 82 en 83).

Ik voor mij ben ook overtuigd dat op die eenvoudige en goede wijze alles in orde zou komen. Ongelukkig zijn de allerbeste dingen nooit uitvoerbaar; en is elke wetgeving, elke handeling waarbij men niet in den toestand van Robinson Crusoë verkeert, elke ‘praktijk’ in één woord, een compromis tusschen het meer en minder wenschelijke, tusschen de tegenstrijdige belangen van het geld en het goede, van het in beginsel juiste en het practisch bereikbare. Mijne principieele instemming met Mulder's denkbeelden betreft daarenboven alleen de mogelijkheid om op die wijze een *voldoend getal* burgerlijke en militaire geneeskundigen te verkrijgen. Of zijn ideaal zou worden bereikt: dat al die Doctoren zouden zijn wat hij wenscht - ziedaar een andere vraag. Als men bedenkt dat er jaarlijks, om in alle behoeften goed te voorzien, empirici en doctoren, 110 nieuwe geneeskundigen moeten komen, waarvan dus bijna 100 door volledige gymnasiale en universitaire vorming ontwikkelden, dan vraagt men of Mulder's geest niet uitsluitend in het aantrekkelijke Utopia verkeert.

Men moet echter in aanmerking nemen, dat hij de opleiding

der militaire geneeskundigen bijna geheel kosteloos wil maken; zelfs reeds toelagen geven aan hen die nog op het Gymnasium zijn, maar zich voor militair geneeskundige bestemmen. Op geld komt het bij Mulder's projecten niet aan. - Hij kan antwoorden dat in de laatste jaren de opleiding van militaire geneeskundigen misschien niet minder geld gekost heeft, dan zijn stelsel eischen zou, - en wat heeft men er voor?

Maar als men van de onkosten afziet en meent dat het voldoende aantal zal verkregen worden - het bezwaar komt dan of Nederland in staat is ongeveer honderd intellecten ten behoeve der studie in de geneeskunde jaarlijks te verschaffen; intellecten geschikt niet alleen om door een doelmatige ‘training’ practisch bruikbare en zeer nuttige menschen te worden, maar allen voldoen moetende aan de hooge eischen, welke gesteld worden door de volledige gymnasiale vorming en de breede studie aan de Hoogeschool, zoo als Mulder die wil.

Hiermede zijn wij genaderd tot de vraag der inrichting van Gymnasia en der opleiding van jongelingen aan die instellingen. Tevens tot het onderwerp dat door den titel van dit opstel meer bepaald aangewezen wordt. Voordat ik evenwel de gymnasiale opleiding en haar invloed tegen het gevreesde Americanisme bespreek: een enkel woord over de boven bedoelde punten van meer ondergeschikten of polemischen en persoonlijken aard.

‘Du lieber Gott - roept Heine ergens uit - wer Bücher schreibt, schwebt immer in Gefahr grosse Dummheiten zu begehen’. Misschien verkeert de schrijver dezer bladzijden in dat geval, wanneer hij de heftige beschuldigingen, welke Mulder's boek tegen de hoogleeraren Donders en Spruyt bevat, niet stilzwijgend meent te mogen voorbijgaan. Hij meent dat, daar vooreerst personen en zaken hier niet geheel te scheiden zijn, en ons oordeel over de verder ter sprake komende vragen voor een gedeelte bepaald wordt door ons oordeel over de door Mulder zoo zwart gekleurde handelingen der H.H. Donders en Spruyt; maar ten tweede, omdat het lafheid, of erger zou zijn over die zoo uitvoerig en in het oog vallend gedrukte en herhaalde beschuldigingen heen te stappen alsof zij er niet stonden, wanneer nu eenmaal de beschouwing van Mulders's boek op onzen weg gelegd is, men de betrokken personen

hoogacht en eert, en de hier bedoelde handelingen in een gansch ander licht ziet.

't Moeielijke is aan de zaak de behoorlijke omhulling van ernst en gewicht te geven. De heftigheid van Mulder in deze punten werkt meer op mijn orgaan der verwondering dan op dat der ergernis. - Laat ons zien. Wij zijn in het jaar 1865. Donders bestrijdt, met Mulder en vele anderen, de nieuwe geneeskundige staatsregeling. Daar komen van de zijde der tegenpartij de herinneringen aan eenige jaren geleden, toen Donders als voorzitter eener jaarlijksche vergadering der maatschappij van geneeskunde, ‘Staats-examens’ als beter dan de ‘faculteitsexamens’ had verdedigd! Welnu - zeide Donders terecht - ik zou op dat punt van gevoelen veranderd kunnen zijn, maar nu nog blijf ik er bij (het zijn zijne eigene woorden): ‘tegen de toepassing der Staats-examens op de kweekelingen der Universiteiten bestaat nog bij mij geen bezwaar’. Later, toen men zag hoe het bij die ‘Staats-examens’ ging, en hoe heerlijke vruchten zij voor de studie aan de Hoogescholen, en voor de maatschappij, wat het verkrijgen van geschikte geneeskundigen betrof, afwierpen, heeft Donders onomwonden steeds verklaard zich vergist te hebben, en door de proef, op groote schaal genomen, te zijn bekeerd. Moet nu aan een eminent man die in het openbaar doet wat mindere geesten dagelijks doen zonder dat het in 't oog valt, zonder dat zij zelven of anderen het bemerken (namelijk over eene twijfelachtige zaak op goede gronden hunne meeningen wijzigen) daarvan telkens een verwijt worden gemaakt? Is het niet belachelijk nu nog, in 1879, in het boek van Mulder met de zwartste kleuren telkens geschetst te vinden welk een verderf Donders door zijne verdediging der Staats-examens over Nederland heeft uitgestort? Vraag aan Mulder in gemoede, of hetgeen Donders jaren vóór het aannemen der wet van 1865 over het verkieselijke van Staats-examens gezegd had, eenigen invloed heeft gehad op het aannemen dier verderfelijke wet?

Mulder weet wel beter. *Het stond geschreven dat die wet komen zoude*!

Daarbij komt dat Mulder, wel is waar nog eenige jaren vroeger, zelf een sterk voorstander van practische Staats-examens voor geneeskundigen was[1]. Zijne woorden van het jaar 1842

1 G.J. Mulder, De beginselen van Hooger onderwijs voor geneeskundigen, in: Bijdragen tot geneeskundige Staatsregeling. 2de deel, blz. 208. - Amsterdam, J. Müller, 1842.

kunnen nu nog door de voorstanders van zulke staatsexamens worden onderschreven. Wij lezen op de aangehaalde plaats: ‘Evenzoo meen ik, wat ook de uitslag zij der onderzoekingen in het buitenland, dat staatsexamina onmisbaar zijn. De Akademische examina zijn nuttig voor de indeeling der studie, de promotie komt alleen den Senaat toe. Maar iets anders is het eenen titel te geven, iets anders iemand bevoegd te verklaren om de practijk uit te oefenen. Zulke Staatsexamina moeten, als de Akademische, streng zijn en uitvoerig; de laatste duren te kort; enz.’

Het komt niet in mij op Mulder een verwijt te maken van de wijziging zijner meening op dit punt. Ik zou over die examen-vraag nog veel kunnen zeggen, en ben niet overtuigd dat de uitsluitende faculteits-examens, vooral voor de practische vakken, de beste vorm zijn voor datgene wat toch altijd geen hoogeren titel verdient dan een noodzadelijk kwaad. Doch daarom laat de gansche zaak mij koud; en het eenige wat mij verwondert is, dat een man als Donders er zich eenmaal warm voor maken kon (maar toen was het vóór 1865) en dat een man als Mulder er nu nog bladzijden over vult (en dat in 1879).

Overigens hebben Mulder en Donders eenstemmig de wet van 1865 bestreden.

Wij zijn in 1875. De regeling van het hooger onderwijs bij de wet is aanstaande. In Utrecht is dat jaar de vergadering der maatschappij van geneeskunde. Donders houdt als president eene openingsrede, waarvan de hoofdstrekking hierop neerkomt: Behoud twee Hoogescholen, en richt in het belang der studie van genees-, heel- en verloskunde te Amsterdam eene uitstekende geneeskundige vakschool op, waar zich de artsen en militaire geneeskundigen bij voorkeur zullen vormen, en van welker vele practische hulpmiddelen de studenten der Hoogescholen in het laatste tijdperk hunner studie veel nut zullen kunnen trekken. Laat Amsterdan overigens zelf over zijn Athenaeum beslissen naar welgevallen, *maar niet door het streven naar eene Universiteit door te zetten de belangen van het gansche hooger onderwijs benadeelen*.

Mulder en Donders hebben eenstemmig de oprichting eener Universiteit te Amsterdam bestreden.

Een voorname aanleiding tot verwijtingen tegen Donders ligt echter voor Mulder in het voorstel, dat bij voorkeur de kweekelingen der Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus de geneeskundige studenten voor die artsenschool te Amsterdam zouden zijn. Ook wordt hem de meening, dat de studietijd aan het Gymnasium voor de aanstaande medici eenigszins verkort zou moeten worden, wat de letterkundige vakken betreft, terwijl het propaedeutisch gedeelte der studie van de Hoogeschool, voor zoover het dier- en plantkunde betreft, voor hen naar het Gymnasium zou kunnen overgebracht worden, zeer euvel geduid. Dit meeningsverschil hangt echter zoo nauw samen met Mulder's denkbeelden over de opleiding van geneeskundigen aan het Gymnasium in het algemeen (welke denkbeelden trouwens door hem in 1875 nog niet waren uitgesproken), dat ik daarop eerst bij het behandelen der Gymnasium-vraag verder kan ingaan.

Wij zijn in 1878. De wet op het hooger onderwijs heeft drie staats-universiteiten behouden, en een gemeente-universiteit te Amsterdam doen ontstaan. Inmiddels heeft de Hoogleeraar Spruyt zich geroepen gevoeld om zijne denkbeelden kenbaar te maken over de opleiding van artsen[1]. Zijne meening is dat, bij den stand van zaken, nu eenmaal gegeven, en voorloopig zeker niet te veranderen, de zoo merkbare behoefte aan meer geneeskundigen, eischt dat aan hen die het eind-diploma van een H.B. met vijfjarigen cursus bezitten, worde toegestaan, de examens voor de natuurkundige en geneeskundige faculteiten der Universiteiten af te leggen, en zoo arts te worden. In dit opzicht stemt hij met de zoo even vermelde meening van Donders in. Op eene geneeskundige school, naast de vier juist nieuw georganiseerde Universiteiten, wordt hierbij, om licht te begrijpen redenen, niet aangedrongen.

Verder valt in datzelfde jaar de beslissing omtrent de zoogenoemde ‘artsen-wet’[2].

Voordat die beslissing gevallen is hebben Donders en Spruyt met kracht de absurde bepalingen dier wet bestreden voor zoo ver het betreft de toelating van anderen, dan hen die het eind-diploma eener H.B. met vijfjarigen cursus bezitten.

1 Zie: Gids van Februari 1878.

2 Zie voor verdere toelichting mijne ‘aankondiging’ in het Gidsnummer van December 1879.

Schoon Mulder niet in het openbaar tegen die ‘artsen-wet’ zijne stem verheven heeft, en in zijn boek daarvoor zijne goede gronden opgeeft, mag men, na het lezen van zijn boek zeggen:

Mulder, Donders en Spruyt hebben eenstemmig de artsenwet afgekeurd.

Ook hier blijft echter het meenings-verschil omtrent de toelating der H.B.-leerlingen bestaan, waarop ik nog zal terugkomen.

Van waar nu, bij zooveel overeenstemming, zulk eene verbolgenheid van Mulder tegen de beide andere Hoogleeraren?

Voordat ik tracht de dieper gelegen aanleiding tot die verbolgenheid aan te toonen, zij vermeld, dat, wat die artsen-wet betreft, er bij Mulder nog één bijzondere in zijn oog zeer gewichtige grief tegen Donders bestaat. Deze heeft in zijne ‘bedenkingen tegen het wetsontwerp regelende de voorwaarden ter verkrijging der bevoegdheid van arts, enz.’, ter ondersteuning van het voorstel, om de leerlingen der H.B. met vijfjarigen cursus den weg tot den arts-titel open te stellen, gewezen op de weldra te behandelen redevoering van du Bois-Reymond, in welke zou voorkomen: ‘dat de waardeering der klassieke vorming voor geneeskundigen in eene crisis verkeert’ zoodat men de proef mag nemen met niet klassiek gevormde artsen. De minister Kappeyne heeft zich in de Eerste Kamer op die mededeeling van Donders ook beroepen en, volgens Mulder (bladz. 257), ‘waren met deze matige gift van chloroform door den minister gegeven aan de Eerste Kamer, zijne vrienden aldaar tot toestemmen gereed.’ - En zoo zou Donders, die reeds zooveel onheil over het lieve vaderland gebracht had door in 1859 Staats-examens als verkieselijk boven faculteits-examens te verdedigen, Nederland geheel in den afgrond hebben gestort, door de Eerste Kamer met eene onwaarheid zoodanig te narcotiseeren dat zij de artsen-wet aannam!

Overdreef ik toen ik van een werking op de lachspieren sprak? Men bedenke vooral, dat Mulder op bladz. 138 en 139 van zijn boek zelf uitdrukkelijk verklaart, dat in den tegenwoordigen tijd (en bepaald wijst hij ook op de Eerste Kamer tegenover het ministerie Kappeyne): ‘de zaken niet worden beoordeeld, en een wet niet wordt goedgestemd of afgestemd, naar haren inhoud; maar de constitutioneele begrippen der regeering zijn ook de begrippen van die leden der Kamer (dat is hier van de meerderheid) en om die reden keuren die leden

der Kamer goed, wat de Minister voordraagt'[1]. - In elk geval zou dus de wet aangenomen zijn, met en zonder den chloroform van Donders. En stel nu eens dat die 'matige gift' inderdaad op vele leden der Kamer gewerkt had; of om de beeldspraak te laten varen: stel dat de beschouwingen van Donders werkelijk bij de kamerleden van eenigen invloed hadden kunnen zijn, waarom verwierp men dan de wet niet, op grond der strenge afkeuring door Donders over die wet uitgesproken, zooals zij daar voor de Kamer lag? Men trachte zoo iets te gelooven: de leden der Eerste Kamer peinzende over het al of niet bedenkelijke van de toelating tot de studie voor arts van eenige jonge lieden, die nog wat minder Latijn en Grieksch kennen, dan de velen die toch reeds arts kunnen worden, en dan gedetermineerd tot het aannemen eener door Donders *afgekeurde* wet, omdat Donders gezegd heeft, dat: volgens du Bois-Reymond 'de waardeering der klassieke vorming voor geneeskundigen in eene crisis verkeert!' Ware mijn taak al niet onaangenaam genoeg, ik zou meer voorbeelden aan kunnen voeren van beschouwingen welke ons moeten doen denken, dat Mulder, om een woord te gebruiken dat hij gaarne bezigt, zijne lezers nu en dan voor 'duifachtig' moet houden[2].

1 Nog kernachtiger wordt de zekerheid, dat met en zonder advies van Donders de Eerste Kamer de wet moest aannemen, op blz. 165 gebrandmerkt: 'Wij hebben een ministerie van onze richting, en dan is de pest ons onverschillig.'

2 Om een enkel staaltje te geven, en tevens de kracht te doen kennen van vele der hoog opgeschroefde grieven tegen Donders, welke ik overigens onaangeroerd laat, lezen wij op blz. 123 een gedeelte van hetgeen Mulder uit de 'Bedenkingen op de artsen-wet' van Donders refereert: 'De titel van Doctor wordt verleend door de Faculteiten, en zoo men in de genees-, heel- en verloskunde gepromoveerd is, heeft men het recht, als de artsen, om overal in het land de geheele kunst uit te oefenen; de artsen worden geëxamineerd en bevoegd verklaard door de onderwijzers aan de geneeskundige school' - derhalve (nu gaat Mulder voort) wil de Hoogleeraar voor doctoren geen Staats-examens meer, maar het geven van bevoegdheid toekennen aan de Hoogleeraren van de Faculteit; en drie bladzijden vroeger verschilt hij hierin van den Senaat der Utrechtsche Hoogeschool; wie kan gelooven dat hij twee bladzijden lager het weder met dien Senaat volkomen eens is?
Tot zoover Mulder. Wie nu niet verblind door hartstocht de 'Bedenkingen' van D. leest, bespeurt van die tegenspraak, en het weifelen dat M. hem toedicht, niets. Men kan meenen dat Donders verplicht is steeds als een dolleman op de opheffing van dat practisch Staats-examen aan te dringen, en dan zondigt hij zeker. Maar men kan toch in zijne 'bedenkingen' niets anders lezen dan den vurigen wensch dat het Staats-examen zoo spoedig mogelijk verdwijne, de vrees dat zulks bij de wet op 't Hooger onderwijs niet zal geschieden, en zijne voorstelling van den meest waarschijnlijken weg, welke tot de verdwijning leiden zal.

Doch al zou de wet, zonder de onwaarheid aan de leden der Eerste Kamer medegedeeld, toch aangenomen zijn, de onjuiste bewering von Donders blijft niettemin afkeurenswaardig - zoo zal Mulder antwoorden. - Daarmede raken wij weder het vraagstuk der Gymnasia en de beschouwing der rede van du Bois-Reymond waarop ik later kom.

Wat nu verder de dieper gelegen aanleiding tot Mulder's verbolgenheid betreft, met weêrzin schrijf ik de volgende regelen over, te vinden op bladzijde 91 van Mulder's boek: ‘Hij (de Hoogleeraar Spruyt) schaamt zich niet om uit broodnijd onwaardige taal over de studenten der Utrechtsche Hoogeschool, de eenige die hij kent, te doen drukken; uit broodnijd omdat er nog geen stroom van studenten van elders naar Amsterdam vloeit, maar Utrecht nog bloeit. Broodnijd: is dat de wijsbegeerte van de gemeente-universiteit aan het IJ? En wat beweegt den Hoogleeraar Donders om dien broodnijd te ondersteunen?’ En op de vorige bladzijde had Mulder reeds geschreven, naar aanleiding der ingenomenheid welke Donders betuigd had met Spruyts beschouwingen over de opleiding der artsen: ‘Mij dunkt het kan nu niet lang meer duren, of er zal wel aan het licht treden, welke de eigenlijke beweegredenen van den heer Donders zijn.’

Ofschoon hier voor velen zeker aanleiding kan zijn tot ergernis, droefheid, verontwaardiging, blijft dit uiterste van Mulder's toorn op mij dezelfde uitwerking hebben welke ik vroeger omschreef. De voorstelling dat er een complot zou bestaan om een stroom van studenten van elders naar Amsterdam te lokken, en dat de heeren Donders en Spruyt op de bijzonder handige wijze, welke uit hunne geschriften over de opleiding der artsen blijkt, de conspirateurs-exécuteurs van dat complot zouden zijn, heeft zooveel meer komische kracht dan iets anders, dat zij, bij mij ten minste, bij voorkeur zich manifesteert langs de baan van den nervus facialis welke de takken voor de musculi risorii bevat.

Ik zeg over dit punt geen woord meer; maar leer er opnieuw de treurige waarheid uit dat ook de grootste en sterkste geesten onderworpen blijven aan de wetten welke minder krachtig georganiseerden beheerschen. Zooals pokstof of typhus-contagium even goed hen treffen en ziek maken, zoo kunnen zij zich even

min als de zwakkere aan den invloed onttrekken van personeele opvatting en hartstocht. En het glas der hartstocht geeft de kleur aan de dingen welke men er door ziet[1].

Hiermede zou ik dit intermezzo kunnen sluiten, indien nog niet één punt van belang te beschouwen ware. Mulder wijst er terecht op, dat het voorstel van Donders, later door Spruyt gesteund, om de leerlingen der H.B. met vijfjarigen cursus tot de studie voor arts toe te laten, hoogstens eene vermeerdering van het aantal artsen zou tengevolge kunnen hebben; maar daar die artsen volkomen gelijke bevoegdheid als de doctoren hebben, is er geen enkele reden om aan te nemen, dat zij bij voorkeur naar het platteland, naar afgelegen dorpjes zullen gaan. *En de geheel van geneeskundige hulp verstoken streken moeten geholpen worden*. Zooals Mulder het op zijne kernachtige wijze uitdrukt: er is brood noodig, en gij gaat beraadslagen over eene nieuwe wijze van bakken. - Daarom just ligt in het denkbeeld der opleiding van Mulder's ‘Empirici,’ die als een soort van staats-ambtenaren, zich verbonden zouden hebben, om zich in een hun aan te wijzen plaats te vestigen, veel aantrekkelijks. - Intusschen gaat het beeld aan het broodbakken ontleend, zooals alle vergelijkingen, niet op. Immers hoe meer geneeskundigen er komen, hoe gunstiger toch zeker de kansen worden voor de streken welke nu de hulp geheel derven. En voorloopig zou toch wel altijd de traditie, welke de doctoren meer beschouwt als den hoogsten stand van geneeskundigen, als de geneeskundigen voor ‘de steden’, de niet gepromoveerden dringen hoofdzakelijk de dorpen of kleinere gemeenten te kiezen. - Doch Mulder's tegenwerping blijft niettemin van kracht. Men kan alleen kunstmatig de onbeschaafde, kleine, afgelegene, of armoedige plaatsen helpen die nu geen geneeskundigen verkrijgen. Het is de vraag of de bezwaren aan het opleiden van Mulder's Empirici verbonden opwegen tegen het ontwijfelbaar nut, dat zij zouden aanbrengen. Want ik houd

1 Ofschoon volgens het in den tekst betoogde de Heer Mulder in dit geval hoogst lichtvaardig de ongegronde beschuldiging van ‘broodnijd’ heeft uitgesproken, is het toch te bejammeren dat er toestanden bestaan, welke zelfs het opkomen van het denkbeeld van zulk een onedele drijfveêr niet terstond onmogelijk maken. Onder de vele afkeurenswaardige toestanden, door de reorganisatie van het Hooger onderwijs in het leven geroepen, behoort ook deze, dat de Hoogleeraren aan de Universiteit te Amsterdam finantieel wel belang hebben bij het aantal studenten, die der Rijks-Universiteiten niet.

ze voor veel nuttiger dan Mulder somtijds zelf schijnt te doen. Zoo lezen wij op bladz. 168: ‘als geneeskundigen mogen alleen optreden de zoodanige, die breed onderwezen zijn. Kan men deze niet bekomen, zooals dat op het platteland en op schepen het geval kan zijn, dan zou ik voor mij wenschen mijn natuurlijken dood te sterven: maar het meerendeel der tegenwoordige menschen denkt daar anders over en met hen ga ik dan mede, wanneer ik in het openbaar over deze zaak spreek.’ Ook elders in het boek komt die voorstelling terug, dat de Empirici maar om de misdeelde dorpelingen te paaien hun gezonden moeten worden, maar dat een verstandig mensch beter doet met ‘zijn natuurlijken dood te sterven.’ Typiesch is dit voor de wijze waarop Mulder zich telkens door den indruk van het oogenblik laat meesleepen, Men vergelijke daarmede toch wat te lezen is op bladz. 174, waar Mulder de bruikbaarheid zijner Empirici tegen de bedenkingen van een schrijver in het tijdschrift voor geneeskunde heeft te verdedigen. Ik zal die volle bladzijde niet aanhalen; maar vraag aan Mulder wat hij bedoelt met de gevallen waarin hij ‘zijn natuurlijken dood zou wenschen te sterven.’ In de gevallen welke hij, volkomen terecht, opgeeft als geschikt om door zijn Empirici behandeld te worden, heeft men ongeveer het beeld der geneeskundige practijk, waar zij wat beteekent. In de meeste gevallen kunt gij en uwen doctor en uwen Empiricus ontberen. Maar ik zie niet in, welke gelegenheid er dan overblijft om ‘zijn natuurlijken dood te sterven’ liever dan door een Empiricus verknoeid te worden.

Wanneer men dus die nuttige Empirici naar Mulder's van bladz. 167-198 uitvoerig ontwikkelde plannen had, zouden zij te pas komen? Mulder geeft becijferingen waaruit volgen zou, dat de kosten voor een honderdtal, voor opleiding, en ook om hun van gemeentewege eene voldoende toelage te verschaffen, niet buitensporig hoog zouden loopen. Doch die berekeningen zijn op ideale, overal gelijke toestanden gegrond, onderstellen welwillende gemeentebesturen, en veel zorg en wijsheid ‘van overheidswege’. Voor de armenpractijk in de steden wil Mulder zijne Empirici laten dienen. Maar als nu het stadsbestuur liever een jong, onervaren Doctor wil? En als in een groep van kleinere gemeenten (want niet elk gehucht kan toch een Empiricus hebben!) de gemeente-besturen niet doeltreffend samen willen werken? Ik ben geen rechtsgeleerde, en weet niet hoe hier staatswetten en provinciale en gemeente-

wetten in botsing zouden kunnen komen, als de Staat eens, tegen den zin van een gemeente-bestuur in, een Empiricus ergens plaatsen (en bezoldigen?) wilde. En wat moet men met de Empirici aanvangen, waarvoor, onder de genoemde en andere omstandigheden, geen werkkring is? Precies hun aantal opleiden naar de behoefte, welke er zijn zal, is onmogelijk; men zal er waarschijnlijk altijd te veel hebben. Waarvan moeten de overtollige leven? Kortom, ik zie zoo vele practische bezwaren tegen de toepassing van het goede denkbeeld, dat de vrees voor geheele onbruikbaarheid daarvan zou kunnen ontstaan. En wanneer gemeente-besturen zich zooveel geld en moeite wilden en konden getroosten als het stelsel van Mulder eischt, zou, naar de door de Inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht gegeven wenken (zie mijne vroeger vermelde aankondiging) reeds nu in menige streek een arts te verkrijgen zijn. Vooral na eenige jaren als er door de ‘artsen-wet’ veel meer geneeskundigen zijn, zal dat mogelijk worden. In de nu volgende vijf of zes jaren zal de toestand treurig wezen. De vermindering van het aantal geneeskundigen moet zich nog in klimmende mate doen gevoelen, tot de kentering door het in de laatste jaren vermeerderd getal studeerenden en door de artsen-wet intreedt[1]. - Bij de beoordeeling van al deze zaken moet men echter één punt niet uit het oog verliezen. Ook vóór 1865, toen er overvloed van plattelands-heelmeesters en doctoren was, ontbrak de geneeskundige hulp op een groot aantal kleine plaatsen, zonder dat toen om staatshulp geroepen werd. Het blijkt bijvoorbeeld uit het meermalen genoemde ‘onderzoek naar de verspreiding der geneeskundige hulp’, dat in de provincie Noord-Brabant het getal gemeenten, dat geen

1 Deze voorstelling is de waarschijnlijkste, hoe gewaagd overigens voorspellingen op dit gebied zijn mogen. Met name geldt dit van de gevolgen der artsen-wet. Vooreerst leven wij in den tijd der verrassende wetswijzigingen. Maar aangenomen dat die wet onveranderd blijft, dan verwacht ik werkelijk een overvloed van niet gepromoveerde en zeer verschillend ontwikkelde artsen, en wij zullen weêr ongeveer den toestand van vóór 1865 hebben, in naam alleen veranderd; en wat het wezen aangaat in zoo verre dat er veel minder doctoren zijn zullen, en in 't geheel de geneeskundige stand een gevoeligen knak zal hebben gekregen. Mulder laat (blz. 441) doorschemeren, dat, nu de faculteiten der Universiteiten de examens afnemen, de onontwikkelde adspirant-artsen niet slagen zullen. Ik kan dat optimisme niet deelen. Examens zijn examens, en daarop kan men niet bouwen. Het kan zijn dat ik mij vergis, maar ik geloof dat er over eenige jaren wel artsen voor minder gezegende streken beschikbaar zullen wezen.

geneesheer had, 87 bedroeg vóór 1865, en nu 98. In de volgende vijf jaren zal die ongunstige toestand nog verergeren. Zoo wordt het eerst begrijpelijk dat er nu noodkreten beginnen op te gaan. Maar moet men, na tot nu toe niets gedaan te hebben (dan de geeskundige wetgeving bederven), in ernst Mulder's Empirici gaan opleiden? Of de werking der artsenwet afwachten?

Ziedaar de werkelijkheid. Dat zij treurig is - ik ontken het niet; en ik wensch niets liever dan overtuigd te worden dat ik mij vergis of overdrijf. Intusschen ligt eene verdere beschouwing dezer zaak buiten het doel van dit opstel. Ik moest alleen in het licht stellen, dat het niet aangaat, de Heeren Donders en Spruyt voor een groot deel verantwoordelijk te stellen voor het ‘verderf in onze geneeskundige staatsregeling’. Zonder voldoende redenen wordt de inconsequentie van den eersten zeer donker gekleurd, terwijl beider advies omtrent de toelating van de leerlingen der H.B. tot de geneeskundige studie op goede gronden steunde, welke nog nader zullen blijken, en in elk geval werd gegeven onder omstandigheden, waarbij het aandringen op uitsluitend toelaten van gymnasiaal opleiden geen zin zou hebben gehad.

Is men gedwongen mede te leven en mede te strijden op een gegeven terrein, dan moet men, wanhopende aan het ideale, zich wel getroosten te streven naar het bereikbare. Als alle Achillessen zich in hun tent terugtrekken, wat moet er dan van het Grieksche leger worden?

Uit de sombere werkelijkheid verplaatsen wij ons een oogenblik in de aantrekkelijke wereld der fantaisie. Wij leunen achterover in onzen gemakkelijken stoel, sluiten de oogen, slaan de wieken der verbeelding uit, en ziet - daar ligt het voor ons: Nederland, veranderd in het bekoorlijke Utopia. Een schare van vroolijke, gezonde, intelligente jongens beweegt zich door de straten, op weg naar ‘het Gymnasium’. Allen; want de hoogere burgerschool is verdwenen, of liever Gymnasium geworden. Naast de lagere school en de ambachtscholen, waarheen andere groepen van kinderen ginds zich bewegen, bestaat slechts één en dezelfde opleidingschool voor ‘beschaafden’ die koopman, ingenieur, doctor in de eene of andere faculteit wenschen te worden. Zij allen zullen tot zekeren leeftijd de-

zelfde ‘klasieke’ opleiding genieten. De aanstaande Doctor zal grondig in de klassieke talen en oudheid, in de wiskunde, in de moderne talen ontwikkeld, en voor de studie der natuurwetenschappen - zoo hij dien weg op moet - genoegzaam voorbereid, naar de Hoogeschool gaan. Onder de schare dier jongens welke wij in Utopia's straten zich zien bewegen, zijn er ongeveer honderd, die bestemd zijn om later als doctor in de geneeskunde zieke burgers of militairen bij te staan, of den staat als hygieinisten of rechts-geneeskundigen te dienen. Met uitzondering der ‘Empirici’ van Mulder vormen zij den éénen stand der geneeskunst-oefenaren.

Die Empirici brengen ons snel weder uit onzen droom naar het werkelijke Nederland terug, waar wij vier Universiteiten, Gymnasia en Progymnasia, Hoogere Burgerscholen voor jongens en meisjes, een polytechnische school, en wat niet meer, aanschouwen, en waar Mulder het boven gedachte gymnasium de plaats wil doen innemen der tegenwoordige hoogere burgerscholen, *in zoo verre zij moeten zijn opleidend tot algemeene beschaving en voorbereidend tot de polytechnische school*.

Dit denkbeeld heeft hij in het derde stuk van zijn boek uitvoerig uitgewerkt, naar aanleiding der reeds vroeger genoemde redevoering van du Bois-Reymond. Deze laatste stemt met Bruecke daarin geheel overeen, dat voor de opleiding dergenen die de hoogste betrekkingen in de Maatschappij zullen bekleeden, ook voor de ‘artsen’, de klassieke vorming een niet genoeg te waardeeren ethische en aesthetische grondslag is. Du Bois-Reymond spreekt echter onomwonden zijne meening uit, dat de Duitsche Gymnasia, *zoo als zij nu zijn*, volstrekt niet voldoen aan hetgeen men van hen eischen moet. Ja, hij herroept in die redevoering eene vroeger door hem verdedigde uitspraak: dat de kweekelingen der ‘Realschule’ (ongeveer onze H. Burgerschool met vijfjarigen cursus) niet zouden mogen toegelaten worden tot de studie der geneeskunde. Bij den tegenwoordigen stand van zaken, bij de zeer gebrekkige ontwikkeling, klassiek zoowel als mathematisch, van de kweekelingen van het Gymnasium, is er geen reden de kweekelingen der ‘Realschulen’ (die ook jaren lang latijn geleerd hebben) het recht te weigeren dat de kweekelingen der Gymnasia nu bezitten. Hij wenscht echter dien toestand niet, zou dien liever voorkomen, en geeft daarom denkbeelden aan voor eene hervorming der Gymnasia, na welke deze ook weder de uitsluitende kweekplaats voor de

aanstaande geneeskundigen zouden worden. Daarbij komt hij tot het door Mulder voor Nederland uitvoerig uitgewerkte denkbeeld: *slechts eenerlei opleidingschool te hebben voor alle beschaafde jongelieden*, na het twaalfde jaar bijvoorbeeld, hetzij zij die school slechts voor algemeene ontwikkeling bezoeken, of om zich later aan de Industrie, of de Ingenieurs-wetenschappen te wijden, of tot militaire scholen of tot de Hoogeschool over te gaan. Zulk een gymnasium, waarnaast dan geen 'Realschule' meer in den tegenwoordigen zin bestaan zou (terwijl de 'Gewerbeschule' daarentegen, welke met onze handels-landbouwschool enz., overeenstemt, zouden blijven en uitgebreid worden) acht du Bois[1] vooral wenschelijk om hetgeen hij 'Americanisirung' genoemd heeft, tegen te gaan: 'Der Hellenismus halte den Americanismus von unseren geistigen Grenzen fern'.

De gebreken der *Pruisische* Gymnasia worden door du Bois meer bijzonder in het licht gesteld. Het uitsluitend beoefenen van Latijn en Grieksch, grammaticaal en om het te leeren spreken en schrijven (hetwelk trouwens toch, zooals de resultaten, tout comme chez nous, leerden, mislukte) is een hoofdgebrek. Een tweede belangrijke tekortkoming ligt in de beperking van het wiskundig onderwijs tot de beide trigonometrieën en de stereometrie, terwijl du Bois de beginselen der analytische meetkunde onmisbaar acht voor elke degelijke wetenschappelijke vorming. Van daar zijn spreekwoordelijk geworden uitroep:

Kegelschnitte! Kein Griechisches Scriptum!

Een algemeene formuleering van het gebrekkige der gymnasia vindt men in deze uitspraak: 'Der Geist des Gymnasiums hielt nicht gehörig Schritt mit der Entwicklung des modernen Geistes der Menschheit'. - Dit ziet vooral op de groote ontwikkeling der natuurwetenschappen in den laatsten tijd. Hare nadeelige werking, de bevordering van het stoffelijk leven en streven, de mogelijkheid door natuurkennis geld te verdienen - dat alles is juist de 'Americanisirung'. De 'Realschule' hebben wel niet op zich zelf die richting gekweekt, maar haar middellijk bevorderd, doordien zij juist de plaatsen voor de studie der natuurwetenschappen werden, waarin, tegenover de Gymnasien, haar kracht lag.

In de volgende woorden vat du Bois samen wat hij in de

1 Kortheidshalve zal ik, zoo als ook Duitsche schrijvers veelal doen, in het vervolg d.B.R. alleen du Bois noemen.

Gymnasia anders wenscht: Was ich denn vom Gymnasium verlangen würde, damit es mir den Forderungen der Zeit zu entsprechen scheine? Im Grunde äusserst wenig. Ein erstes ist klar. Ich verlange mehr Mathematik. Der mathematische Lehrplan des Gymnasiums müsste die Discussion der Gleichung zweiten Grades und einige andere ebene Curven umfassen, wie auch durch die Tangenten-theorie den Blick in die Differential-rechnung eröffnen. Hierzu müssten freilich der Mathematiek mehr Stunden, statt vier, sechs bis acht. eingeräumt werden. Bei den Versetzungs- und Maturitätsprüfungen müsste Mathematik den alten Sprachen und der Geschichte wirklich gleich stehen. Die Gleichberechtigung der Mathematik-Lehrer mit den Lehrern jener Fächer würde dann auch eine Wahrheit werden.

Eigenlijk natuurkundig onderricht, zoölogie, physica, chemie, enz., als vakstudie, verlangt hij daarentegen niet: ‘Man erwartet nun vielleicht dass ich vom Gymnasium auch noch eine grosse Erweiterung des naturwissenschaftlichen Unterrichts zufordern im Sinn habe. Aber ich beabsichtige gar nicht aus dem Gymnasium eine naturwissenschaftliche Bildungsanstalt zu machen. Alles was ich will, ist, das es den Bedürfnissen des künftigen Arztes, Baumeisters, Offiziers so gerecht werde, wie denen des künftigen Richters, Lehrers der classischen Sprachen. Ich wünsche also nur so viel Naturbeschreibung in den unteren Classen, dass der Sinn für Beobachtung geweckt werde, und dass sich Gelegenheit biete, die Knaben mit der gleichfalls in den Tiefen der Erkentniss wurzelnden Classificationsmethode vertraut zu machen, deren erziehende Kraft Cuvier so eindringlich schildert. Der Darwinismus, dem ich sonst huldige, bleibe dem Gymnasium fern’[1].

1 Terecht noemt Mulder, die overigens evenmin Darwinisme op het Gymnasium verlangt(!), de laatste uitspraak van du Bois zonderling. Doch zoo ondervindt ieder den invloed der ‘vraagstukken welke de gemoederen beroeren’. In allen ernst immers werd door Haeckel betoogd dat het Darwinisme de paedagogische grondslag moest worden van het gansche onderwijs, zelfs reeds op de lagere school. Blijkbaar hebben wij in het verbod van du Bois, dat zonder eenig motief daar neêrgeschreven staat, een terugslag op denkbeelden als die van Haeckel. Anders is het gansche verbod onbegrijpelijk. Het komt uit de lucht vallen. Er kon even goed staan: Der Mormonismus bleibe dem Gymnasium fern. Het Darwinisme is toch geen leervak, als stereometrie of zoölogie. En wil men alleen op het beginsel gelet hebben, dan kan men het Darwinisme niet toelaten noch uitsluiten. Namelijk: al naar de leeraar, wiens vakken aanleiding zouden kunnen geven tot het ter sprake brengen der vraag naar het ontstaan van planten en dieren op aarde, Darwinist of anti-Darwinist is, zal de geest van zijn onderricht met Darwinisme doortrokken zijn of niet. Men kan dus alleen bepalen: het onderwijs zóó in te richten, dat men buiten die netelige kwestie blijve!

Verder gaat du Bois na, welke veranderingen in het leerplan der gymnasiën naar deze beginselen noodig zouden zijn. In de hoogste klassen afschaffing van ‘Godsdienstonderwijs’, in 't algemeen veel minder tijd aan grammatica besteden, Grieksch schrijven en vertalen vervangen door Grieksche schrijvers lezen en van de Grieksche oudheid eene meer aanschouwelijke voorstelling verschaffen, ook naar aanleiding van hetgeen de opgravingen der latere jaren voor geschiedenis en kunst aan het licht hebben gebracht - ziedaar de hoofdzaken. Daardoor zou: ‘das verjüngte Gymnasium, wieder in Uebereinstimmung mit den Forderungen der Zeit, dem Kampfe mit dem Realismus erst wahrhaft gewachsen sein. Anstatt seine Zöglinge mit classischen Studiën bis zum Ekel zu übersättigen, sie gegen den Zauber des Hellenismus abzustumpfen, durch pedantische Formenquälerei sie gegen den Humanismus verstimmen, und durch die ihnen gewaltsam eingeprägte Richtung sie mit der umgebenden Welt in Widerspruch zu versetzen, wird es ihnen eine nach neueren Begriffen harmonische Durchbildung gewähren, welche, auf geschichtlicher Grundlage ruhend, auch die modernen Culturelemente im richtigen Maass in sich aufnahm. Indem das Gymnasium selber dem Realismus innerhalb gewisser Grenzen eine Stätte bereitet, waffnet es sich am besten zum Kampf wider seine Uebergriffe. Indem es ein kleines Stück aufgiebt, verstärkt es das Ganze und erhält so vielleicht ein hohes ihm anvertrautes Gut der Nation: wenn er ueberhaupt noch zu retten ist, den deutschen Idealismus.’

De wijzigingen, welke in het hervormde Gymnasium van du Bois dus zouden ontstaan, komen neder op: veel meer wiskunde, bepaaldelijk de grondslagen der hoogere analyse, veel minder Grieksch en Latijn, maar levendiger en krachtiger indrukken geven van het *schoone* en *groote* in den bloeitijd der Grieken en Romeinen, en minder godsdienstonderwijs (ik durf er, wat het laatste punt betreft, wel bijvoegen, dat du Bois, als hij met den bovendrijvenden geest in het Protestantsche Pruisen geen rekening had moeten houden, godsdienstonderwijs ook in de lagere klassen zou hebben afgeschaft).

Wij zouden dus verkrijgen: een school die de jongelieden werkelijk zoo ver mogelijk bracht in de ‘gymnastiek van den

geest'. De grondslagen van het denken en de voorwaarden voor de hoogere, edelere, meest aesthetische levensopvatting zouden zóó gelegd worden, op eene geheeel *wereldsche* school.

Ik onderschrap het woord 'wereldsche' opzettelijk, omdat Mulder, terwijl hij het hoofddenkbeeld: *eenerlei school voor alle beschaafden* van du Bois overneemt, van die school wil maken: een *theologische*.

Ik zal kort mededeelen hoe Mulder het algemeene Gymnasium voor Nederland zou willen ingericht hebben. Vooraf veroorloof ik mij de bedenking of het Gymnasium van du Bois, afgezien van andere bezwaren, voldoende zou zijn voor de behoeften aan voorbereidende ontwikkeling der aanstaande philologen; en of het de meest bruikbare opleidingsschool mag heeten voor koopmans-zoons, die 'in de zaak van vader of oom zullen gaan', voor een aanstaand tweeden luitenant, voor een aanstaand bezoeker eener bouw-akademie? Tot hun 18de jaar ongeveer zullen de jongelieden daar moeten verblijven. - Doch ik werk zulke bedenkingen niet uit, daar ik, na Mulder's plannen toegelicht te hebben, mij beperken moet tot de 'opleiding onzer artsen.'

Het beginsel van het Gymnasium, dat het tegenwoordige en de Hoogere Burgerschool in zich moet opnemen, wordt door Mulder (bladz. 372) aldus omschreven; 'het moet den historischen gang der beschaving bloot leggen en terugvoeren tot de oudheid, waar men de eerste sporen van ware beschaving vindt, om aan de jeugd, aldaar opgevoed, een breeden grondslag te geven; om de vormen, die de tegenwoordige beschaving heeft aangenomen, in het licht der geschiedenis helder te doorzien, ten einde de jeugd aldaar voor te bereiden, om op passende wijze op den tijdgeest in te werken, dien te wijzigen, en alzoo wapenen te hebben, om niet zijn slaaf te worden. Waar men zulke scholen niet heeft, verkeert de beschaving als in een luchtbol; waar men ze wel heeft, daar is, indien zij goed zijn en gewicht genoeg zouden hebben, Amerikaniseering buitengesloten en Neobarbarisme niet te vreezen.'

Gesteld dat die beginselen juist zijn, hoe moeten zij dan worden toegepast? Van bladzijde 372-395 vinden wij de, als ik het zoo noemen mag, wereldsche zijde van het 'gedachte' gymnasium toegelicht. Het doet mij leed, maar ik kan den lezer niet kort en duidelijk zeggen wat Mulder wil. Drie-en-twintig bladzijden van fraaie volzinnen over het nut der klassieke

studie, de hooge beteekenis der geschiedenis, en de grondige beoefening der moedertaal, slechts afgebroken door enkele zeer leerrijke en belangrijke geschiedkundige inlichtingen over den oorsprong onzer tegenwoordige gymnasia uit de middeleeuwsche kloosterscholen, kunnen bezwaarlijk als grondslagen of voorschriften dienen voor het ‘gedachte’ gymnasium. Overal heet het bij Mulder: dat hij zich over de hoeveelheid Grieksch geen oordeel aanmatigt, dat *deskundigen* moeten beslissen hoe ver men met wiskunde zal gaan, dat hij de regeling aan kundigere mannen overlaat, enz. - Slechts enkele punten worden handtastelijker aangetoond; de geschiedenis van het Jodendom behoort, naast die der Grieken en Romeinen, op het Gymnasium te huis (bladz. 378), *omdat uit het Jodendom het Christendom is voortgekomen en de tegenwoordige beschaving in hoofdzaak een gewrocht is van het Christendom*. Vervolgens (blz. 382): men zal de geschiedenis onderwijzen, oude, middeleeuwsche en nieuwe, ook die van ons Vaderland, enz, en dan: ‘tot ware opvoeding meen ik dat het onmisbaar is, niet minder zorg te wijden aan de kennis van de geschiedenis der Nederlandsche menschheid, dan aan die der Grieken en Romeinen.’

Omtrent het onderwijs in talen wordt op bladzijde 384 gezegd: ‘Wellicht komt men bij ons op het volgende neder: dat van de Grieksche, Hoogduitsche en Engelsche talen zóóveel zal geleerd worden, als noodig is, om hetgeen er in die talen geschreven is, goed te kunnen verstaan[1], terwijl het spreken en schrijven in die talen uit noodzakelijkheid ondergeschikt wordt gemaakt aan het verkrijgen van andere kundigheden. De Fransche taal eischt van ons, Nederlanders, eene grondige beoefening. De Latijnsche taal worde breeder beoefend, en van hare letterkunde alzoo een breed gebruik gemaakt.’ - Dan komen, bladz. 384, de natuurwetenschappen. In hetgeen hij hiervan op het gymnasium verlangt, stemt Mulder met du Bois in hoofdzaak overeen: ‘Geen kennis als doel, slechts als middel. Men gebruike die kennis voor een hooger doel, en dat doel is: *opvoeding*. Men verbanne dus alle natuurwetenschappen van die school, maar kieze hetgeen tot opvoeding leiden kan, en bespreke dit op eenvoudige wijze. De jonge lieden die de natuur wetenschappelijk moeten beoefenen, vinden die weten-

1 Van 't Grieksch dus bij voorbeeld zooveel dat men ad aperturam een comoedie van Aristophanes gaat zitten lezen?

schappen op de scholen die zij later zullen bezoeken, de Polytechnische school, de Militaire school, enz. (bladz. 387.') Op blz. 392 eindelijk worden nog vermeld: 'twee oefeningen, welke op een algemeen Gymnasium hoofdzaak zijn: de *verstandelijke* en de *zedelijke*.' Hiermede wordt meer in het bijzonder onderricht in *zielkunde* en *logica* bedoeld. Ik kan de gansche toelichting van de wenschelijkheid van dat onderwijs onmogelijk overnemen. Mulder verwacht daarvan vooral ontwikkeling van 'de gave des onderscheids, van een gezond opvatten der dingen, van het gezond denken en redeneeren.' Wie onderschrijft niet van harte zijne woorden op bladz. 394: Welk een voorrecht zou het zijn indien aan alle leden eener maatschappij eene zekere dosis gezond verstand kon worden gegeven.' - Ik geloof met Mulder dat de oefeningen, waarop hij hier het oog heeft, zeer nuttig en ontwikkelend konden zijn. Vooral - zoo als hij op bladz. 394 zegt - 'hoe oneindig groot is niet de invloed van gezond verstand op godsdienstige aangelegenheden.' - Maar is het dan om terstond een tegenwicht tegen den overwegenden invloed van het gezond verstand in het leven te roepen, dat hij ook op het Gymnasium *Godsdienst-onderwijs* zoo ruim mogelijk wil? En wel zoo, dat elk kerkgenootschap leeraren aanwijst en honoreert, wier onderwijs behoort tot de normale lessen der school, schoon op afzonderlijke uren en in afzonderlijke lokalen te geven, en zóó dat de ouders kunnen vragen hunne kinderen daarvan te doen wegblijven. 'Elk Kerk-genootschap in Nederland als wettig erkend, dus ook het Joodsche, doe dat onderwijs geven in volle vrijheid aan de jonge lieden, die het hooren willen' (bladz. 401).

Nu is datgene wat Mulder met 'gezond verstand' bedoelt zeker moeielijk als een leervak te omschrijven, en in den regel zal hij, die de 'natuurgave' mist, door onderwijs niet veel daarvan verkrijgen. Toch is, zooals ik boven toestemde, wat Mulder bedoelt met het 'onderricht in zielkunde en logica', indien het mogelijk is daarvoor een voor de hoogste klasse van het Gymnasium passenden vorm te vinden, wel een der beste hulpmiddelen, beter dan de hooggeroemde wiskunde, die ons wel leert wat waar is, maar niet - en dat is juist hoofdzaak - hoe licht wij menschen mistasten, en drogredenen voor bewijzen, klanken voor argumenten houden. - Doch zoo er één middel is, geschikt om de gave van 'gezond opvatten der dingen' te bemoeielijken, dan is het de kerkleer, welke ook.

En die wenscht Mulder, zooals bleek, ook op het Gymnasium de jongelieden in te prenten. Dat dagelijks hooren van ‘bovennatuurlijke’ werkingen, dat gewennen aan geen bevreemding voelen bij wonderverhalen, dat leeren gelooven in stormbezweringen en al wat de ‘kerkleer’ onvermijdelijk medebrengt, is zeker een der krachtigste middelen om het ‘gezond verstand’ te dooden. Het vraagstuk van ‘godsdienstonderwijs op het gymnasium’ is hiermeê echter eerst aangeroerd, en in het minst niet toegelicht. Ik wenschte het wel buiten beschouwing te kunnen laten: maar het is zulk een wezenlijk bestanddeel van Mulders plannen omtrent het ééne en algemeene gymnasium, en het vormt zoozeer den grondslag van het gansche boek, dat ik te beoordeelen heb, dat ik verplicht ben er zelfs eene afzonderlijke afdeeling aan te wijden.

Ik noemde de plannen van Mulder omtrent het onderwijs in wiskunde, talen en natuurwetenschappen, zijne denkbeelden omtrent de *wereldsche* zijde van het onderwijs aan het Gymnasium. Men mag inderdaad de tegenstelling tusschen du Bois en Mulder zóó uitspreken: *de eerste verlangt een wereldsche school met meer wiskunde en studie van het schoone en groote in de klassieke oudheid*, en opgeven der pogingen om de jongelieden Latijn en Grieksch te leeren schrijven en spreken: *de laatste daarentegen verlangt op het gymnasium heidensche en joodsche oudheid en christelijke godsdienstleer* en wil aan *deskundigen* ter beslissing overlaten wat er van Latijn en Grieksch zal worden onderwezen. - Mulder meent ten onrechte dat er zoo groote overeenstemming is tusschen du Bois en hem. Het denkbeeld der samensmelting von ‘Realschule’ en Gymnasium heeft hij overgenomen, maar daarmede houdt ook de overeenstemming op.

Reeds hier en daar bij de commentaren welke Mulder telkens tusschen de aanhalingen uit de redevoering van du Bois geeft, treedt dat aan het licht. Zoo heeft de laatste (bladz. 321 en 322) krachtig gepleit voor de noodzakelijkheid der beginselen van de hoogere analyse op het gymnasium, daar hij bij zijne lessen over zenuw- en spier-physiologie verplicht is, zelf de elementen van de wiskundige ontleding der kromme lijnen uiteen te zetten. Mulder laat er op volgen: ‘Ik laat nu daar of

analytische geometrie, en hare aanwending in physiologie, voor breede geneeskundige studie onmisbaar is.'

En, bladz. 328, noemt Mulder de denkbeelden van du Bois omtrent het op de hoogte van den tijd brengen der Gymnasia door ze wat de klassieke studiën betreft te wijzigen, en wat de wiskunde betreft hooger dan de 'Realschulen' op te voeren, 'overdreven en daardoor onjuist'. Aan het geheele betoog van du Bois - zegt Mulder - ontbreekt eene juiste bepaling van het kwaad, eene duidelijke aanwijzing van den aard der ziekte. Toch is het voor iemand die ook een weinig tusschen de regels lezen wil, niet onduidelijk wat du Bois voor de ziekte houdt, en dat de diagnose van Mulder daarvan geheel verschilt. Dat begint bladz. 332 duidelijk te worden, waar de meening van du Bois vermeld is, dat hij 'aan de Gymnasiasten den aard der natuurkundige methode wil leeren, die bestaat in waarneming, vergelijking, rangschikking.'

Mulder laat daarop volgen: 'Voor mijn deel geloof ik dat het te veel is. Ik zou tevreden zijn, indien op het Gymnasium zóóveel van de Natuur gebracht werd, als noodig is, om liefde voor haar op te wekken, hare schoonheid, vooral hare orde en regelmaat te leeren bewonderen en hoofd en hart naar Hem te leeren richten die al dit schoone te voorschijn riep'.

Doch eerst van bladz. 395 af vinden wij, wat Mulder, tegenover du Bois, voor de hoofdzaak houdt, en wat ik nu opzettelijk wilde beschouwen. 'Ik kom nu - zegt Mulder - tot het gewichtigste deel van het onderwerp, zonder hetwelk, naar mijn oordeel alles vruchteloos is.'

Om goed te beseffen, waarom Mulder godsdienstig onderwijs op het eene en algemeene Gymnasium der toekomst zoo zeer op den voorgrond stelt, moeten wij reeds van de voorrede van zijn boek en van zijne denkbeelden over het lager onderwijs kennis nemen. In het algemeen kan men zijn streven op politiek en maatschappelijk gebied in de gebruikelijke terminologie kenschetsen als *de meest krasse reactie* en als *volkomen anti-revolutionair*. Doch iets bijzonders kenmerkt hem daarbij, dat menigen tegenstander wel zou kunnen aanlokken met hem mede te gaan, als uit zijn streven het practisch nut kon volgen, dat hij er zich van voorstelt. Hij kiest namelijk volstrekt geen partij. In hem spreekt geen Roomsche reactionair, geen Calvinistische anti-revolutionair, geen onwetenschappelijke of bekrompen conservatief - maar de reactie is gericht tegen den

ganschen ‘geest der eeuw’. Keert terug tot het geloof in God, en vrede en liefde en licht zullen heerschen op aarde - zoo luiden schering en inslag van Mulder's betoog. Het is helaas onmogelijk daarbij de herinnering van zich af te weren aan dien redenaar, ergens bij Multatuli, die opmerkte: *A.* wil de zaak zóó regelen, *B*. wil een meer voorzichtige handelwijze, *C*. wil nog krachtiger optreden. Mijne Heeren! ik zal u mijne meening zeggen, en die is: Wij moeten de zaak *goed regelen*. Die redenaar gaf echter niet op *hoe* men tot die goede regeling moest komen.

Men kan nu van Mulder wel niet zeggen dat hij het *hoe* niet opgeeft, maar toch zal het blijken dat hij met den redenaar van zoo even iets gemeen heeft, door juist bij de moeielijkste vragen, waar de ondervinding leert dat *A.* het goede in deze, *B*. in gene richting zoekt, eenvoudig te veronderstellen, dat ieder het met hem eens zal zijn omtrent *het* goede.

In zijne voorrede vergelijkt hij het ‘verlagen van het aanzien van den geneeskundigen stand’, zooals het volgens hem in Nederland in de laatste jaren plaats heeft, met het ‘afknagen, verlammen, ontzenuwen van al wat uitsteekt, van alle machten en inrichtingen.’ De Fransche revolutie is naar Mulder de aanvang van een tijdperk, waarin van het bekende drietal alleen de ‘gelijkheid’ zou blijken de ware drijfveer te zijn; welke met guillotine, peterolie en revolverschoten op vorsten en grooten, haar waren aard heeft leeren kennen; welk monster nog overal den kop opsteekt, en ook zichtbaar is in het streven der Nederlandsche Regeering in 1865 en 1878 in zake: geneesdige Staatsregeling.’

Nu moet ik verder een bloemlezing van aanhalingen uit Mulder's boek geven om het boven gezegde te staven, want een samenhangend betoog wordt slechts eenigermate gegeven waar hij het godsdienst-onderwijs op het Gymnasium behandelt. Overigens vinden wij slechts losse uitroepen telkens tusschen de onderwerpen welke ter sprake komen.

Bladz. 33. ‘Het voorstel om de theologie van de Universiteit te verwijderen (een Universiteit zonder de macht en de kracht van het Universum te mogen bespreken) werd niet aangenomen, maar een tweeslachtige Faculteit voor de oude Theologische in de plaats gesteld.’ - In deze woorden verklaart zich Mulder tegen het afschaffen van een uitsluitende kweekplaats van nederl.-hervormde predikanten aan een Staats-Hoogeschool.

(Bladz. 370.) Na een donkere schets van den toestand van het Nederlandsche volk, ‘dat zoozeer den rug gekromd heeft onder de slaafsche handelingen van onbekwame vertegenwoordigers of gezagvoerders, dat het van geen kant wijsheid verwacht, dan juist van de zijde dier onbekwaamheid’, wordt verder betoogd dat vooral het onderwijs hierbij op schrikverwekkende wijze lijdt: ‘Het lager onderwijs lijdt volkomen omdat de bovendrijvende partij het bijzonder geloof dooden wil en daarvoor iets in de plaats stellen, wat zij zelve nog niet heeft geformuleerd; de ultra-orthodoxen en Roomsch-Catholieken moeten onderdrukt worden, daarom kan geen stem der waarheid tot Regeering of Vertegenwoordiging doordringen.’ - (Men mag vragen wat het laatste baten zou, als de vertegenwoordiging zóó is als zij juist gebrandmerkt werd! En zoover ik zien kan is er geen logisch verband tusschen: ‘de orthodoxen moeten onderdrukt worden, daarom kan enz.’)

(Bladz. 308). ‘De natuurwetenschappen hebben, voor een deel althans, zeker op haar geweten, dat zij het werk der Fransche Encyclopaedisten hebben voortgezet en een kinderlijk geloof aan God in den mensch hebben trachten te verzwakken, zonder hetwelk de mensch niet leven kan. De natuurwetenschappen, waar zij worden doorgeperst, laten geen geloof toe, en wel verre dat zij. geperst wordende, der theologie voordeelig zouden geweest zijn, zijn zij daarvan juist de ergste vijandinnen.’

Met die ‘geperst wordende’ natuurwetenschappen bedoelt Mulder, zooals uit het voorafgaande blijkt, dat ‘de beoefening der natuurwetenschappen aan de *zedelijke vrijheid* schade heeft verwekt, door ééne methode in het geheele zedelijke leven te willen doorpersen, eene methode, die alleen voor de wetenschap der natuur overal geldig mag geacht worden.’

Hiermede is verduidelijkt het ‘persen’ - of het betoog er ook duidelijk door geworden is, laat ik daar. Men moet evenwel eenige voorafgaande bladzijden lezen om - nog meer in het duister te geraken. Du Bois had gezegd dat: ‘Der Humanismus der die Menschheit aus dem Verliesse der scholastischen Theologie errettete, jetzt in die Schranken zu treten hat wider den neuen Feind harmonischer Cultur.’ - Mulder zegt daarop (bladz. 305) niet te begrijpen wat du B. met ‘scholastische Theologie’ bedoelt, en laat dan een historisch overzicht volgen, waaruit zou moeten blijken dat de natuurwetenschappen niet

de bron zijn geweest waaruit de zedelijke en verstandelijke vrijheid voortkwam. Het slot daarvan is dan de boven gegeven aanhaling met de ‘geperst wordende’ natuurwetenschappen. Mulder heeft hier blijkbaar het oog op het feit dat de *gewetens-vrijheid* of godsdienst-vrijheid door gansch andere invloeden verkregen werd dan door die der natuurwetenschappen. Terwijl echter du Bois het humanisme tegen den verderfelijken invloed van de eenzijdig en te veel mercantiel en industriëel beoefende natuurwetenschappen oproept, om den invloed daarvan, even als vroeger dien der scholastische Theologie tegen te gaan, levert Mulder een pleidooi voor de rechten der Theologie. Dat alles is intusschen voor ons van minder belang. Wij zien alleen dat men, bij Mulder's beschouwing, de geschiedenis van Europa in twee tijdperken zou kunnen verdeelen: één tot aan de Fransche Encyclopaedisten, waarin algemeen een kinderlijk geloof in God den menschen eigen was, en een tweede, waarin dat geloof afgebroken werd, welk een heilloos werk door de natuurwetenschappen (geperst wordende) nog steeds wordt voortgezet.

(Bladz. 398.) ‘Keeren wij menschen, niet terug tot het omhelzen van eene zuivere Godsdienstleer, zoo zullen wij nog dieper zinken; de waarachtige beschaving is van Godsdienst niet onderscheiden, want zij zal toch moeten uitloopen op een leven *in geest en in waarheid*.’

‘Het is nu bekend, dat men in zake van Godsdienst-leer aanzienlijk verschilt, dat hierin zelfs een groote bron van verdeeldheid onder de menschen gelegen is; men heeft zich gesplitst in kerkgenootschappen en elkander daaruit gaan bestrijden, zoodat er op eene staatschool van eene gemengde bevolking niet aan te denken valt om aan kinderen van verschillende kerkgenootschappen ééne en dezelfde kerkleer bij te brengen; men verbant dan eenvoudig alle kerkleer van de school en vergeet dat nu voor het kind tevens alle godsdienst van de school gebannen is. Daarom is - ik heb het vroeger meermalen gezegd - eene staatslagere school bij eene gemengde bevolking een moord voor het volk.’ - Eer ik deze aanhalingen sluit, geef ik er nog ééne van dezelfde bladz. 398: ‘Ik weet zeer wel dat hierdoor (door de bijzondere scholen) ook Sectegeest kan worden aangekweekt, maar als ik het licht wil, moet ik ook de schaduw willen.’ Deze laatste aanhaling dient slechts om den Heer Mulder te vragen: of hij wel bedacht heeft, dat die ‘schaduw’ in dit geval folterbank en brandstapel, haat en onverdraagzaamheid heet?

De overige aanhalingen zullen voldoende zijn om mijne uitspraak te staven, en het begrijpelijk te maken, dat Mulder ook doorgaand voor het Gymnasium het bijzonder godsdienstig onderwijs wil, zoo als ik het boven reeds vermeldde. Het is zeker alleen overtuiging van het noodzakelijke der vrijheid en zelfstandigheid voor studenten geweest, welke hem belet heeft, ook aan de Universiteit het godsdienst-onderwijs te doen voortzetten. Zijn argument tegen du Bois toch: wanneer heeft de jongeling meer behoefte aan Godsdienst, dan op de hoogste klassen van het Gymnasium, is juist van volle toepassing (in Mulder's geest namelijk) op het begin van de studenten-loopbaan!

Zijn wij kinderen? - zoo is men geneigd uit te roepen als men Mulder's beschouwingen gelezen heeft? Is dan in de Fransche revolutie de ‘ijselijke moordbijl om de gelijkheid te verwezenlijken’ hoofdzaak, welke men bij een wijsgeerig en historisch onderzoek opmerkt? Zijn wij kinderen, die men met de peterolie der Commune, met de schoten op koningen, en met de uitspattingen der Sociaal-democratie verschrikt om ze te bekeeren tot voorstanders der bijzondere, godsdienstige, of secte-school? Is er dan nooit gedacht of geschreven over den samenhang der groote gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis; over de zonden der vaderen, welke bezocht worden aan de kinderen tot in het derde en vierde gelid? Waren de lieden die Louis Capet of Marie Antoinette onthoofdden, hunne wezenlijke moordenaars? De directe ‘exécuteurs’ zal Mulder toch wel niet verantwoordelijk willen stellen? Maar hen die tot hun dood besloten?

Zijn zij alweder de ware schuldigen? Zou die geschiedbeschouwing niet de juiste kunnen zijn, welke de voorzaten van Lodewijk XVI, en den adel en de geestelijkheid uit die heerlijke tijden der ‘ongelijkheid’ tot de eigenlijke moordenaars maakt?

Bij Mulder's voorstelling rijzen er op eens eenige booze menschen op, en gaan op koningen schieten, het geloof aan God afbreken, enz. - Och of het zoo ware! Tegen zulk een eenvoudig kwaad zou het geneesmiddel ook wel te vinden zijn. Doch ik word nu weer herinnerd aan Heine, en zijn beweren dat iemand die schrijft, steeds in gevaar verkeert, domheden te begaan. De domheid bestaat in dit geval daarin, dat ik vraag-

stukken aangeroerd heb, waarover ter loops onmogelijk iets van beteekenis kan gezegd worden, terwijl het weinige wat ik er van zeg, waarschijnlijk tot misverstand zal aanleiding geven. Dat betreft de vraag van het geloof in God, in Mulder's beschouwing, o, zoo eenvoudig, zoo gemakkelijk te beslissen! De menschen moeten maar *willen*, en dan gelooven zij *kinderlijk*. Dat betreft verder de ‘lagere school’. Wat zou er over Mulder's beschouwingen niet te zeggen vallen! En toch zou alles al eens beter of juister gezegd zijn! De lezer zelf plaatse hier wat in hem omgaat!

Het was voor mijn doel alleen noodig in het licht te stellen, hoe ver de reactionaire, anti-revolutionaire denkbeelden van Mulder gaan, om het begrijpelijk te maken dat hij zoo zeer ijvert voor leerstelling godsdienstig onderwijs en geschiedenis der Joden op het Gymnasium.

Daarbij hoopt hij dan dat uit zulk kerkgenootschappelijk onderwijs een zelfde ‘kinderlijk geloof in God bij allen’ zal voortvloeien. Want ik behoef wel niet te zeggen dat Mulder zelf allen secte-geest, alle onverdraagzaamheid afkeurt. Ik moet hier echter de beschouwing dezer punten afbreken, niet zonder de bekende verzuchting te slaken, naar welke de lessen der Historie den mensch weinig leering aan blijken te brengen. Wij zouden thans tot de vraag der opleiding van alle aanstaande geneeskundigen aan dat Gymnasium der toekomst kunnen terugkeeren, indien er nog niet aanleiding was sommige verspreide punten uit Mulder's boek onder de aandacht der lezers te brengen.

I. Mulder geeft op bladz. 240 nog zeer kernachtig aan, wat in zijn oog de oorzaak der *Americaniseering* is: ‘Zonder onderricht in Theologie geene goede opvoeding, zonder opvoeding geene goede school voor de jeugd. Dan acht ik aan de gevreesde Americaniseering paal en perk gesteld, wanneer dit verstandig zal begrepen zijn’.
Hij die zulke denkbeelden heeft, meent ééne lijn te trekken met du Bois-Reymond.
Diens meening omtrent de Americaniseering en de middelen daartegen hoop ik door de boven gegeven aanhalingen en beschouwingen te hebben verduidelijkt[1].

1 Kenmerkend voor hetgeen du Bois voor neobarbarisme houdt en als zoodanig bestrijdt, is de ergens voorkomende uitroep: Tot vóór eenige jaren durfde men nauwelijks uit den ‘Faust’ citeeren, ‘weil das Citat zu Tode gehetzt war’; nu zou men geen aanhaling meer durven wagen, uit vrees van niet begrepen te worden.

Wansmaak, koopmansgeest in den slechten zin van het woord, apathie tegenover juist schrijven en spreken en andere beschaafde vormen, verdooving van kunstzin in de hoogere standen, beuzelachtigheid, verkwisting, bigotterie, verfijnde zinnelijkheid - dat zijn de vijanden waartegen du Bois Hellenisme, Humanisme, oproept, en daarbij vooral voor de geneeskundigen: Kegelsneden! Geen Grieksch scriptum!
Of de benaming ‘Americaniseering’ ter aanduiding van de ziekelijke verschijnselen, welke du Bois meent waar te nemen, juist gekozen is, mag men met Mulder betwijfelen, maar zeker is het dat de eerste daarbij en bij het ook veel gebruikte woord: Neobarbarisme aan andere dingen denkt dan de laatste. Dat brengt ons tot:

II. Op bladzijde 351 en 352 kan men het betoog van Mulder lezen, waarop ik zoo even doelde. De woorden zijn slecht gekozen, zegt hij. De ruwste Amerikaansche industrieen koopmansgeest dreigt ons land althans nog niet te overweldigen. Verder vindt men daar dan een omschrijving van het kwaad dat het nieuwe Gymnasium zal moeten bestrijden. Het komt daarop neer: ‘dat de aniline-kleurstoffen en hetgeen er mede geverwd is hooger worden gesteld dan eerlijkheid en goede trouw’. - Wat het woord ‘Neobarbarisme’ bij Mulder's opvatting eigenlijk zou moeten aanwijzen, wordt in 't geheel niet duidelijk. Hij neemt het ongeveer gelijkluidend met ‘den nieuwen tijdgeest’, en daarvan schijnt dan, uit hetgeen in het gansche boek blijkt, *ongodsdienstigheid* het hoofdkenmerk te moeten zijn. - Er kan echter niet aan gedacht worden - voegt Mulder hier zelf er bij - dat de Hoogere burgerscholen in Nederland oorzaak zouden zijn van een minder goeden volksgeest. Reeds het eenvoudige feit, dat zij pas 16 jaren bestaan, is hier voldoende.

III. Overal verwijst Mulder, zoo als ik ter loops reeds opmerkte, naar meer bevoegden, naar *deskundigen*, die de zaken, waarover hij handelt, moeten beslissen, regelen. Zoo wil du Bois, die overal duidelijk opgeeft wat hij verlangt, ‘de schriftelijke oefeningen in de Grieksche taal verminderen’. Ik laat dit over - zegt Mulder - aan het oordeel van meer bevoegden. En zoo is het overal. De beginselen worden alleen op

bladzijde 405 wat scherper omschreven; ‘Het verplichte onderwijs zou zich uitstrekken over *blikken in de natuur, wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis, land- en volkenkunde, redeneerkunde, kennis aan de twee oude en de vier nieuwe talen bovengenoemd, het dieper doordringen in de oudheid en het regelen van het godsdienstig gevoelen en denken*. Dit laatste, voor zooverre het bepaald kerkelijk is, blijft facultatief.’
Nu kon men moeielijk in een geschrift als dat van Mulder een volledig wetsontwerp, met een tabel van werkzaamheden voor zijn ideaal Gymnasium verlangen; maar het is duidelijk, dat hij zelf de *deskundige* is, die (voor bijzondere punten na raadpleging van specieele vakkenners) door een voorloopig schema de uitvoerbaarheid zijner plannen had moeten aantoonen. Hoe bijv. zouden die ‘blikken in de natuur’ gedoceerd moeten worden? En als ‘deskundigen’ eens gaan beraadslagen over het ‘regelen van het godsdienstig gevoelen en denken!’

IV. Als een voorbeeld van de hier en daar ongewone redeneerwijze van Mulder, van zeker optimisme dat hem telkens doet onderstellen, dat de klanken welke voor zijnen grooten ontwikkelden geest een zekere groep van denkbeelden en overtuigingen uitdrukken ook hetzelfde van anderer geesten samenstel getuigen, voer ik aan wat wij op bladzijde 379 vinden. De voortreffelijke eigenschappen der Grieken en Romeinen, hun vaderlandsliefde, het gevoel van recht e.a., aan de jeugd op het Gymnasium vóór te houden, zijn volgens Mulder des te meer te waardeeren *omdat toen het Godsbegrip veelal hoogst armoedig was en uit de kennis aan het Hoogste Wezen van al dat genoemde niets kon worden afgeleid*. Nu herinnert zich ieder uit de beoefening der formeele logica dat een begrip des te armer aan inhoud wordt hoe meer het aan omvang toeneemt. Het Godsbegrip van een ontwikkeld natuurkundige is veel armoediger dan bijvoorbeeld dat van een vroom soldaat, die in de heilige overtuiging leeft, dat de God van Nederland met hem strijdt. Zoo spoedig hij bedenkt dat de Spanjaard tegenover hem evenzeer op God vertrouwt, en meent dat God voor de zaak van Spanje medehelpen zal, wordt zijn Godsbegrip ruimer van omvang, maar armer van inhoud, en veel minder deugdelijke steun zijner vaderlandsliefde. - En zoo hadden de Grieken en Romeinen, als zij werkelijk *geloofden*, een veel rijker Godsbegrip, dan menschen die meer weten en meer hebben gedacht. Dat het gevoel van plicht, het bezit van moed en volharding,

de vaderlandsliefde tot in den dood, en de groote daden der helden in het algemeen in rechte reden met ‘de kennis aan het Hoogste wezen (d.i. met de ruimere, en meer wijsgeerige wereldbeschouwing) zouden toenemen - zooals Mulder toch meent - is een zoo verrassende bewering, dat ik haar uit het midden der bladzijden over het nut van de beoefening der geschiedenis van Grieken en Romeinen (welke overigens veel schoons bevatten) meende te moeten aan het licht brengen.

V. Nog kan het zijn nut hebben er op te wijzen, dat menschen van diametraal tegenovergestelde geestesrichting, zooals Mulder en du Bois-Reymond, in de waardeering van de studie der klassieke oudheid overeen kunnen stemmen, Op bladz. 333 toch wordt het Darwinisme, waarvan du Bois een overtuigd aanhanger is, door Mulder genoemd ‘een waan van den dag.’

Zou het nu wenschelijk zijn voor het tot stand komen van zulk een Gymnasium, als Mulder wenscht, een bond op te richten, met alle wettige middelen eene revolutie (want het zou met eene revolutie gelijk staan, al kwam de beweging van anti-revolutionaire zijde) te bewerken, waardoor de H. Burgerscholen in zulke Gymnasia veranderd worden? - En zou het mogelijk zijn aan zulk een Gymnasium jaarlijks ongeveer 100 jongelieden voor de studie der geneeskunde op te leiden?

Of hebben, inmiddels, de H.H. Donders en Spruyt verstandig gehandeld, met te adviseeren, ook de kweekelingen der H. Burgerscholen tot de studie der geneeskunde toe te laten? Zal daardoor werkelijk het gevreesde ‘Americanisme’ van den geneeskundigen stand zeer toenemen? Ofschoon Mulder zich daarop beroepen kan dat aan de Duitsche ‘Realschule’ ook Latijn wordt onderwezen, moet hij, zooals hij in zoo vele opzichten met du Bois-Reymond overeenstemt, naar het mij toeschijnt ook daarin met hem overeenkomen: *dat er bij den tegenwoordigen toestand geen aanleiding was om voor de toelating tot de geneeskundige studie onderscheid te maken tusschen de kweekelingen der Gymnasia en der H. Burgerscholen*. Ik laat natuurlijk de bepalingen der ‘artsen-wet’, waarbij daarenboven nog drie andere groepen tot de studie als arts worden toegelaten, door Mulder, Donders en Spruyt evenzeer afgekeurd, geheel buiten beschouwing.

Men moet daarbij in aanmerking nemen, dat het denkbeeld

van zulk een algemeen Gymnasium eerst vóór eenige maanden door Mulder in Nederland bekend gemaakt werd, en dat de behoefte aan meer geneeskundigen dringend was.

Verder vindt Mulder zóó veel gebrekkigs in de opleiding der aanstaande geneeskundigen aan het tegenwoordige gymnasium, en het laatste zóó ver verwijderd van zijn ideaal algemeen Gymnasium, dat hij, dunkt mij, wel zich in het algemeen bedroeven kan, maar voor het oogenblik geen groot bezwaar kan hebben tegen het toelaten der leerlingen van de H.B.

Doch Donders heeft, volgens Mulder, in nog een ander opzicht zwaar gezondigd, en de Minister Kappeyne heeft de Eerste Kamer door eene onwaarheid om den tuin geleid door op de bewering van Donders zich te beroepen. Die bewering betreft het bekende ‘op twee gedachten hinken’ van du Bois. Woordelijk schreef Donders: ‘in een tijd waarin de waardeering eener klassieke vorming in een crisis verkeert, die zelfs een denker als Emil du Bois-Reymond op twee gedachten doet hinken’ enz. - in zulk een tijd kon men er volgens Donders te minder tegen hebben, ook voor een gedeelte niet klassiek gevormde jongelieden tot de studie der geneeskunde toe te laten.

Mulder heeft daarin gelijk, dat Donders in de aangehaalde woorden, waarschijnlijk door eene te vluchtige of na lang geleden lezing, de meening of overtuiging van du Bois-Reymond niet nauwkeurig weêrgaf. Het bleek ons boven dat du Bois eene klassieke opleiding van alle geneeskundigen, *maar aan een gewijzigd en verbeterd gymnasium*, zeer wenschelijk acht. Als men thans echter aan du Bois de vraag stelde: ‘er komen te weinig geneeskundigen; is er bezwaar tegen, de leerlingen der “Realschulen” tot de studie der geneeskunde toe te laten?’ hij zou antwoorden: o neen, als gij den toestand laat, zoo als hij is, laat dan beide groepen maar toe! In zoo verre verkeert de *waardeering eener klassieke opleiding voor aanstaande geneeskundigen in Duitschland wel degelijk in eene crisis*. Daarin had Donders gelijk. Slechts staat het bij du Bois-Reymond vast, dat eene *gewijzigde* klassieke opleiding, en veel meer wiskunde aan een Gymnasium, betere grondslagen voor de opleiding van *alle* geneeskundigen zijn zouden, dan het tegenwoordige Gymnasium of de Realschule.

Of de leden der Eerste Kamer hunne meening gewijzigd zouden hebben, als zij hadden geweten dat du Bois-Reymond niet hinkte op twee gedachten!

Het was van de zijde der Pruisische regeering eene soort van naieveteit, de artsen zelf de vraag voor te leggen, of eene klassieke of realistische opleiding van geneeskundigen de meest wenschelijke is? Mulder hecht zeer veel aan de uitspraak van de meerderheid der artsen, volgens welke eene klassieke opleiding verre de voorkeur verdient. Hoe edel en onbaatzuchtig het meerendeel der Duitsche geneeskundigen - ik wil het gaarne aannemen - zijn moge, men kon toch voorspellen, dat zij een antwoord zouden geven, het meest in het belang van hun maatschappelijk aanzien en het beperkt houden van hun zielental. - Doch dat laatste is zeker niet in het belang der maatschappij, zoo als ook door Donders duidelijk werd betoogd.

Zóó staat het derhalve met het vraagstuk, dat ik gepoogd heb in deze bladzijden toe te lichten. Ik kan er niet aan beginnen: de denkbeelden van Mulder verder te critiseeren, en over het gansche vraagstuk der gymnasiale opleiding, van het godsdienstonderwijs dáár, en reeds op de lagere school, en van den ‘door Americanisme en Neobarbarisme bedorven tijdgeest’ mijne eigene denkbeelden te ontvouwen. Ik heb getracht zoo onpartijdig mogelijk de meeningen, waarop het hier aankwam, in het licht te stellen, en gelegenheid te geven tot het juist beoordeelen der handelingen van sommige door Mulder zoo hevig veroordeelde personen.

Het geldt hier overigens wereldbeschouwing tegenover wereldbeschouwing, overtuiging tegenover overtuiging. Ik geloof dat eene ‘restauratie’, zoo als Mulder die wil, tot de utopiën behoort, en dat het meerendeel der verlichten en invloedrijken in ons Vaderland, hoe zeer overigens hunne denkbeelden verschillen mogen, den weg van Mulder niet den besten en veiligsten zullen achten. De neutrale, als men het zoo noemen wil, ‘godsdienstlooze’ school heeft, naar het mij voorkomt, de toekomst voor zich. Dat vraagstuk laat ik echter, om de boven opgegeven redenen, daar. - Doch ook de studie der oude talen, en in het geheel der klassieke oudheid, zoo zeer als het Palladium der ware beschaving op den voorgrond te stellen schijnt mij een hopeloos en - niet genoegzaam gerechtvaardigd streven. Hier wensch ik echter misverstand te voorkomen. Wanneer het ideaal van du Bois-Reymond bereikbaar ware - ik zou de eerste zijn om tot verwezenlijking daarvan mede te werken. Doch als ik mij niet zeer bedrieg, zijn de behoeften dergenen die onze H. Burgerscholen

met vijfjarigen cursus bevolken, zeer verschillend van die welke anderen het Gymnasium doen verkiezen; en een Gymnasium zoo als du Bois het wenscht, zou voor zeer velen, die nu aan de H. Burgerschool vinden wat zij zoeken, zeer ondoelmatig blijken. Nu kan men misschien door uitbreiding of oprichting van nieuwe ‘ambachtscholen’ daarin eenigermate voorzien, vooral in Duitschland, waar dat alles beter ontwikkeld is. Doch voor Nederland zou de zaak misschien eenvoudiger te verbeteren zijn, indien alle belangstellenden het over deze punten eens konden worden:

1°. Afschaffing der artikelen van de ‘artsen-wet’, welke anderen dan hen, die het eindexamen der H. Burgerschool met vijfjarigen cursus hebben afgelegd tot de studie der geneeskunde toelaten.

2°. Veel minder grieksche en latijnsche *taal* op het Gymnasium, en op den voorgrond stellen van het *leven* der Grieken en Romeinen, en van de kunstgeschiedenis. Daarbij, zoo als du Bois-Reymond terecht stelde, beginselen der hoogere wiskundige analyse.

3°. Verplicht onderwijs in Latijn, zooveel als noodig is om een gemakkelijken schrijver te kunnen lezen, en van de beginselen van het Grieksch, ter wille der etymologie, in het laatste gedeelte van den cursus der H. Burgerschool, *voor hen die het diploma wenschen te gebruiken als middel voor de studie der geneeskunde*. - Verder daarbij sommige, reeds meermalen en van verschillende zijden begeerde, wijzigingen in leervakken en verdeeling der lessen in den zin, dat de H.B. nog meer het karakter van ‘vormende, beschavende’ inrichtingen verkrijgen.

Door deze betrekkelijk onbeduidende wetswijzigingen zou een toestand verkregen worden, welke aan de tegenwoordige behoeften in Nederland het meest schijnt te voldoen. Daarbij kon men toch tot de opleiding van eenige ‘Empirici’ als geneeskundigen, zoo als Mulder die wilde, overgaan. Want dat vraagstuk is van de ‘artsen-vraag’ onafhankelijk. Mulder heeft daarin gelijk, dat er door een grootere hoeveelheid artsen toch nimmer zal voorzien worden in den nood van sommige streken waar zich noch artsen noch Doctoren in genoegzame hoeveelheid vestigen. Ik voor mij zou geen bezwaar zien in een proef met dergelijke Empirici, op te leiden naar de beginselen welke Mulder in zijn boek uitvoerig heeft aangegeven.

De chaotische toestand onzer geneeskundige staatsregeling en van ons ‘gereorganiseerd’ hooger onderwijs schijnen daarvoor echter geen gunstig tijdstip.

Daarentegen houd ik eene opleiding van ongeveer 100 doctoren in de geneeskunde langs den weg van het ééne en algemeene gymnasium een overdreven eisch. Men bedenke daarbij dat die jongelieden eerst op hun achttiende jaar het Gymnasium zonden verlaten, en dan nog een volledig ‘propaedeuticum’ aan de Hoogeschool voor zich hebben, Want overal in Mulder's boek vindt gij zijn sterken afkeer van overbrenging der propaedeusis naar de Gymnasia. Plantkunde, dierkunde, physica, chemie, zoölogie, vergelijkende anatomie (ook wiskunde?) moeten dus door die 100 aanstaande geneeskundigen nog aan de Universiteit vrij uitgebreid bestudeerd worden, eer zij tot de eigenlijk-geneeskundige studiën overgaan. En al zou, door het niet meer verplicht zijn der algemeene bevoegdheid en van het practisch Staat-examen, voor velen die geen operatieve heel- of verloskunde wenschen uit te oefenen, de studietijd aanmerkelijk verkort kunnen worden, men zou op die wijze in de behoefte aan degelijke genees-, heel- en verloskundige hulp slechts gebrekkig voorzien. Men denke alleen aan de militairen, welke naar Mulder's plannen ook op deze wijze zouden gevormd worden, en die toch minstens ook doctor in de heelkunde moeten zijn. Nu zagen wij vroeger wel dat Mulder met geld mild zijn wil, en men moet erkennen dat ook hier het geld een krachtige nervus rerum is, maar toch - ik geloof dat het voorstel van Donders: de artsen aan een uitstekende medischnatuurkundige school, naast twee Universiteiten, op te leiden, de zaken zóó in te richten dat als die artsen voornamelijk de kweekelingen der H.B. zouden studeeren, en daaruit ook hoofdzakelijk de militaire geneeskundigen te trekken, veel doelmatiger was, zonder dat wij behoefden te vreezen voor het schrikbeeld: *Americanisme*.

Ik kom daarmede tot mijn eigenlijk onderwerp terug, en laat verder het vraagstuk der ‘vier universiteiten, artsen-wet, en genoegzaam aantal geneeskundigen’ rusten. Wat uit den in Nederland in de laatste jaren in 't leven geroepen chaos zal voortkomen, kan niemand voorspellen. Het bleek echter dat die onderwerpen met de ‘gymnasiale en universitaire vraag’

in onafscheidelijk verband staan. Zonder de behoefte aan een groot aantal goede geneeskundigen zou de regeling van het hooger onderwijs, vooral wat aantal en plaats der Hoogescholen betreft, vrij wat eenvoudiger zijn.

Hebben nu werkelijk du Bois-Reymond, Mulder en Bruecke gelijk met zoo zeer de gymnasiale opleiding van *alle* geneeskundigen als een zaak van het hoogste gewicht voor te stellen?

Het komt mij voor dat hier wel wat met klanken wordt geschermd. Het bleek reeds hoe verschillend de opvatting van du Bois en van Mulder is omtrent hetgeen zij met Americanisme en Neobarbarisme bedoelen. Ja, van Mulder vernamen wij dat geen van beide eigenlijk bestaan, ten minste niet in Nederland, en dat zeker niet het gemis van kennis der Grieksche en Romeinsche oudheid schuld draagt aan de euvelen waaraan de tijdgeest dan wel lijdt.

En wat Bruecke in de reeds aangehaalde redevoering zegt ter aanprijzing der klassieke opleiding van *alle* aanstaande geneeskundigen, is zoo onbeteekenend, zijn zoo zeer 'loci communes,' dat men zonder de duidelijke en krachtige argumenten van du Bois, zou moeten beginnen met zelf nog eens de gronden, voor die klassieke opleiding pleitende, bijeen te brengen. Want die gronden bestaan, ook in mijn oog, wel degelijk. Ik zeide reeds dat ik zelfs voor de toepassing der denkbeelden van du Bois zou willen ijveren, als ik niet vreesde dat het onpractisch zou zijn. - Naar mijne overtuiging behoort de klassieke vorming van geneeskundigen niet alleen te blijven, maar ook zooveel mogelijk bevorderd te worden, en wel in den geest der denkbeelden van du Bois. Doch of er 100, dan wel 60 geneeskundigen op die wijze zich ontwikkelen, is in mijn oog niet de hoofdvraag. Dat de klassieke studie erkend blijve als één van de grondzuilen der geestesontwikkeling, als een bron der fijnste beschaving, als het kenmerk der intellectueele aristocratie, waaraan onze samenleving zoo groote behoefte heeft - dat schijnt mij een levensvraag voor de beschaving. In beginsel vast te houden aan de overtuiging dat de stand der geneeskundigen met het kenmerk dier intellectueele aristocratie gestempeld behoort te zijn - ook dat schijnt mij allernoodzakelijkst.

Doen zich echter maatschappelijke behoeften kennen, waarin niet kan worden voorzien, als men aan het laatstgenoemde be-

ginsel in alle strengheid vasthouden wil, dan kieze men de wijsste partij. Ik geloof dat door het toelaten der leerlingen van de H.B., tot de studie van arts, vooral als de H.B. nog verbeterd worden in den geest, welken ik boven omschreef, waarlijk het Americanisme van du Bois niet ten troon is verheven. En waarom Bruecke zoo stokstijf vasthoudt aan de klassieke opleiding van *alle* geneeskundigen, zoodat hij tegen elke concessie is, zelfs (bladz. 13 en 14) sterk ijvert tegen de opleiding van eenige lieden, die ongeveer met Mulder's ‘Empirici’ zouden overeenkomen, het is mij niet duidelijk. Vooral niet als wij, bladzijde 4, lezen: ‘Es unterliegt kaum einem Zweifel dass es einst Aerzte geben wird, welche den jetzigen an medizinischem Wissen weit überlegen sind, und doch weder Lateinisch noch Griechisch verstehen. Eine andere Frage ist es, ob wir die Hand dazu bieten sollen dies Nichtverstehen für unsere Aerzte im Bälde herbeizuführen.’

't Is bij Bruecke dus maar een vraag van tijd. Hij laat ons geheel in het onzekere, hoe, onder welke invloeden en wanneer ongeveer, hij zich voorstelt dat de tijd zal aanbreken, waarin geen enkel geneeskundige meer Latijn of Grieksch zal kunnen lezen. Hopen wij van harte dat die tijd nog zeer ver af moge zijn!

Het blijkt wel dat het eenige degelijke wat op de vraag: klassieke studie of niet voor geneeskundigen, te zeggen is, door du Bois-Reymond werd geantwoord. Of onze nu juist vernieuwde Gymnasia voldoen zouden aan de eischen welke hij stelt? Ik vrees van neen. Dat groote aantal uren Grieksch, slechts eenigszins voor aanstaande natuur- en geneeskundigen in de hoogste klassen beperkt; het niet verder gaan in de wiskunde dan: de beginselen der vlakke coördinaten-leer, dat zou aan zijn ideaal zeker niet geheel beantwoorden. Indien hij daarentegen den geest kende welke ik meen te weten dat de beste onzer Gymnasiën bezielt, de goede richting van het onderwijs in de *kennis der oudheid*, zoodat ook kunst en maatschappelijk leven dier oudheid veel meer op den voorgrond treden dan vroeger, hij zou reden hebben tot tevredenheid.

Slechts Mulder zou overal stof tot droefheid vinden. De gang der zaken in den laatsten tijd wekt bij hem slechts ergernis en doet uit zijne pen slechts afkeuring en verwijtingen vloeien. Ook omtrent zaken waar het volstrekt vasthouden aan eigen meening niet meer door het belang der zaken wordt geboden,

maar aan eigenzinnigheid gaat grenzen. Hoeveel Latijnsche aanhalingen er ook in Mulder's boek voorkomen, het: ‘variis modis bene fit’ heb ik nergens aangetroffen, ook niet waar het, bij zaken van ondergeschikt belang, te pas zou komen.

Het zal niemand, na hetgeen ik in het midden heb gebracht, verwonderen, dat ik, hoeveel mij zelf verkeerd schijnt in de regeling van ons hooger onderwijs en in onze geneeskundige wetgeving, toch van de studie der geneeskunde door sommige niet klassiek ontwikkelden geen schrikbarend toenemen van het ‘Americanisme’ verwacht. Evenmin zal het vreemd schijnen dat ik in het leerstellig godsdienst-onderwijs, in de lagere school volgens Mulder te herstellen, en op het Gymnasium in te voeren, ongeveer hetzelfde zie, wat de fantastische koningin Frédérique[1] eindelijk zag in de afgebrande Tuileriën, symbool van haar koningschap: ‘une grande vieille chose.... morte.’

Utrecht, Januari 1880.
W. KOSTER.

Naschrift.

Nadat het bovenstaande geschreven was, werd mij nog het ‘derde en laatste vervolg’ (November 1879) van Mulder's ‘Geneeskunstoefenaren’ toegezonden. Het bevat, behalve eenige aanteekeningen omtrent punten, welke in mijne vroegere aankondiging van het geschrift der geneeskundige Inspecteurs, voldoende toegelicht zijn, hoofdzakelijk een heftigen maar niet onbegrijpelijken aanval op een lid der Tweede Kamer, die Mulder's geschriften der bespreking niet waard achtte, ‘omdat men een ruïne niet critiseert’. Welke kracht echter in die ruïne nog huisvest, kan de lezing van dat derde vervolg leeren. Ik heb mij van een letterkundige beschouwing der vorige geschriften onthouden, en zwijg dus ook over het derde vervolg, hetwelk alleen in dat opzicht, en als psychologisch verschijnsel, mij zou kunnen bezig houden. Het zou evenwel niet in een paar bladzijden te doen zijn: de vele schoonheden, merkwaardige uitingen en treffende opmerkingen in Mulder's geschriften in het licht te stellen.

1 Alph. Daudet, Les rois en exil.

Terwijl ik de drukproeven der bovenstaande bladzijden nazie, komt de tijding tot ons, dat G.J. Mulder door den dood is weggerukt. Kan men bij het sterven van een 77-jarigen nauwelijks van verrast worden spreken, toch mag dat van den beroemden Hoogleeraar, op dit oogenbiik vooral voor hem die deze regelen schrijft, zeker nog eene onverwachte gebeurtenis heeten.

Men zal het begrijpelijk vinden dat ik mij gedrongen gevoel, thans nog een woord te laten volgen op het naschrift, waarmede ik van zijn jongste werk afscheid nam, en waarin ik getuigde: ‘dat er nog zoo veel kracht in dien grijsaard schuilde.’

Had ik mijn taak niet beperkt zoo als ik die in het begin van mijn opstel omschreef, ik had nog veel meer van Mulder *getuigd*. Veel aangenamere zijden bood eene beoordeeling van zijne ‘Geneeskunstoefenaren naar de Nederlandsche wetten’ ter beschouwing aan, dan de door mij in het licht gestelde. Doch het was niet de vraag wat mij aantrok, maar wat voor eene beschouwing in dit tijdschrijft Mulder's geschriften in de eerste plaats schenen te eischen.

Dat ik zijne denkbeelden over onze maatschappelijke toestanden, met name zijne beschouwingen omtrent de beginselen welke ten grondslag moeten liggen aan het lager onderwijs en aan de voorbereiding tot het Hoogere, in het bijzonder het geneeskundige, niet deel, is genoegzaam gebleken. Ik hoop echter er in geslaagd te zijn de ‘vraagstukken’ te behandelen afgescheiden van den persoon, wiens meeningen men beoordeelt. Zelfs daar waar ik ronduit Mulder's oordeel over de handelingen van andere personen moest afkeuren, en waar hartstocht mij scheen te spreken in plaats van onbevooroordeelde beschouwing, meen ik dat mijne hoogachting voor Mulder's groote eigenschappen, en mijne vereering zijner zeldzame begaafdheden mij hebben weêrhouden van iets te zeggen, dat hem leed zou hebben veroorzaakt, als hij, gelijk ik hoopte, mijn opstel had kunnen lezen. Hoe gaarne had ik de slagen ontvangen welke, in den Mulder eigenaardigen vorm, wel niet achterwege zouden gebleven zijn!

Het spreekt van zelf dat deze weinige regelen (20 April geschreven) geen spoor van aanspraak maken op een schets of herinnering, G.J. Mulder waardig. Wanneer de Redactie van dit tijdschrift die door een bevoegde hand wilde doen geven, zou zij zich zeker niet tot mij moeten wenden. Afgezien van de omstandigheden waaronder, en het tijdstip waarop ik dit nu schrijf, zou ik mij voor een kenschetsing van den merkwaardigen man volkomen onbevoegd moeten verklaren. Al vast omdat zijne beteekenis in de wetenschap der chemie door mij niet zou kunnen worden gewaardeerd, maar ook omdat ik persoonlijk veel minder dan ook overigens meer ‘geroepenen’ met

Mulder in aanraking kwam, schoon hij nog eenige jaren met mij gelijktijdig hoogleeraar te Utrecht was.

Toen ik in 1862, als jeugdig ambtgenoot, hem voor het eerst ontmoette, maakte zijne verschijning een diepen indruk op mij. Als student had ik veel van hem gehoord, telkens zijn naam ontmoet bij de studie van chemie en physiologie. Zijn roem als scheikundige, zijne bekendheid als geleerde, als man van wetenschap, als docent, waren op zijn hoogst. En nu zag ik hem in zijn laboratorium tot mij treden, dien ook physiek zoo bevoorrechten man, die verheven, hooge gestalte, met dat indrukwekkende bewegelijke gelaat, ik hoorde die welluidende stem mij verwelkomen, voelde den krachtigen druk zijner hand, voelde ook..... dat een machtigere over mij kwam.

Hoe verstond hij de kunst innemend en beminnelijk te zijn! Daar, in dat laboratorium te Utrecht, waar hij zulk een groot deel van zijn leven doorbracht, ondervond ik het bij die eerste kennismaking. Het tijdperk was toen echter reeds begonnen, waarin Mulder zich uit de maatschappelijke en wetenschappelijke samenleving meer en meer terugtrok. Men ontmoette hem zelden, als men hem niet opzettelijk opzocht. Zóó bleef mijne persoonlijke aanraking met hem later beperkt; schoon ik hem toch onder zeer uiteenloopende omstandigheden: aan gastmalen en bij geopende graven, in zijn laboratorium en aan een gezellige theetafel kon gadeslaan.

Overal was hij indrukwekkend. Men was geen kwartier met Mulder in gezelschap of men had iets bijzonders, iets oorspronkelijks gehoord. Ook over alledaagsche zaken waren zijne opmerkingen en uitspraken zóó eigenaardig van vorm, dat zij de opmerkzaamheid trokken. Voeg daarbij levendige gebaren, een krachtige gesticulatie bij verheffing van het fraaie stemgeluid, en men begrijpt dat een zóó begaafd man ook door zijne uitwendige verschijning, of hij het wilde of niet, iedereen in de schaduw stelde. Daarbij stootte toch geen gemaaktheid of gezochtheid af, maar werkten integendeel eene groote mate van natuurlijkheid, van hupsche en goedhartige manieren tegenover minder door de natuur bedeelden, aantrekkend en stemden tot vertrouwelijkheid. Die eigenschappen maakten hem ook tot den niet alleen vereerden, maar ‘beminden’ man bij de studenten, al was hij nog zoo veeleischend.

Zulk een beeld heb ik gehouden van mijne ontmoetingen met Mulder. Weinige jaren na mijne komst in Utrecht drong een toenemend slechter wordende gezondheidstoestand hem, vóór den wettelijken termijn, het emeritaat aan te vragen. In het kleine, stille, dorp Bennekom bracht hij de laatste jaren van zijn leven door, lijdende, steeds achteruitgaande wat zijn gezichtsvermogen betrof, eindelijk geheel blind. Hart en hand eener door eerbied (er is

geen beter woord voor) aan hem gehechte persoon, die door hem ontwikkeld, voor hem leefde, voor hem las en schreef, maakten zijn leven dragelijk; stelden hem in staat nog met vele zijner vroegere vrienden en vereerders in betrekking te blijven, en maakten het mogelijk dat geschriften als ‘Getuigenis in zake Hooger Onderwijs’ en ‘De geneeskunstoefenaren naar de Nederlandsche wetten’, in samenwerking met helpende vriendenhanden in het licht verschenen. Wie de geschiedenis van dit merkwaardige menschenleven, van het denken en handelen van G.J. Mulder, zou willen beschrijven, zou tevens een der belangwekkendste menschen-verschijningen hebben te beschouwen, welke bij het eerste hooren ons niet aan werkelijkheid, maar aan een overdreven romanfiguur doen denken. Maar noch het leven van Mulder, noch dat der trouwe ‘dienstbode’ worden door mij verhaald. Ik wijd slechts eenige woorden van hulde aan een der grootste geleerden, waarop Nederland met trots kan wijzen, en schrijf eenige opwellingen ter nêer, welke de indrukken van het oogenblik doen opkomen.

Een biograaf van Mulder zal een zeer zware taak te vervullen hebben. Want ik weet wel dat het beeld, dat ik zoo even schetste, niet den ganschen mensch, G.J. Mulder, weêrgeeft. Ook al weet die biograaf, even als ik het hier doe, de klippen te omzeilen welke het indringen in het bijzonder leven van den grooten scheikundige doen oprijzen; al vermijdt hij opzettelijk de, toch zich van zelf stellende, vraag: hoe het mogelijk was, dat een man van Mulder's aard en eigenschappen welke ik schetste (en zij geven voor sommige phasen van zijn bestaan een trouw beeld) *velen* zóó zeer van zich kon vervreemden, als van openbare bekendheid is, toch blijft de taak van dien biograaf een uiterst moeielijke. Shelley heeft in een zijner somberste oogenblikken[1] 's menschen lot op deze wijze geschetst:

> The good want power, but to weep barren tears,
> The powerful goodness want; worse need for them;
> The wise want love, and those who love want wisdom;
> And all best things are thus confused to ill.

Zóó zou onze stemming kunnen worden wanneer wij het leven van Mulder geheel wilden ontleden. Doch al bepalen wij ons tot de beschouwing van den intellectueelen kolossus, al willen wij alleen den man van wetenschap en wijsbegeerte leeren kennen en waardeeren, toch staan wij voor een buitengewoon samengesteld vraagstuk. Dat de door mij vermelde levendigheid en kernachtige wijze van zich uit te drukken (in woorden en gebaren) licht in afkeurens-

1 In: ‘Prometheus unbound.’

waardige heftigheid en hartstocht overgingen; dat het gevoel der intellectueele superioriteit, hoezeer ook bij de ontmoetingen in het gewone leven voor velen door de straks vermelde natuurlijkheid en gemoedelijkheid verborgen, zich onder andere omstandigheden, met zijn minder beminnelijke eigenschappen, kon doen gelden, dat en vele andere eigenaardigheden vormen misschien nog niet de zwaarste psychologische vraag, welke den biograaf gesteld wordt. Doch hoe is de aard van Mulder's geestes-complex te schatten, naar aanleiding zijner door hem geuite denkbeelden omtrent de groote maatschappelijke en godsdienstige (wijsgeerige) vragen, welke, of men het wil of niet, den geest van ieder denkend mensch bezig houden? Op vele vroegere geschriften zou ik kunnen wijzen, maar reeds het laatste werk van Mulder's hand, dat ik, ter kwader ure, thans hier behandeld heb, stelt den aard van het vraagstuk in een duidelijk licht. Met woorden als: ‘zich overleefd hebben’ of ‘bekrompenheid op ander terrein dan het strikt natuurkundige’ wentelt men voor het oogenblik den last, welke ons opgelegd wordt, wel ter zijde, maar ruimt dien niet voor goed op. De ontleding van dat zoo samengestelde méchanisme, dat de geest van Mulder ons te aanschouwen geeft, moge dan beproefd worden door iemand, die veel meer dan de schrijver dezer regelen, het karakter en het hart van den overledene had leeren kennen, die ook meer in bijzonderheden met zijne denkbeelden op godsdienstig en staatkundig gebied, door persoonlijke gedachtenwisseling, vertrouwd was geraakt, en die tevens zijne hooge beteekenis als wetenschappelijk natuurkundige voldoende kan waardeeren. Want de man van wetenschap, *consequent* tot de uiterste gevolgtrekkingen, en de mensch die overtuigd moet geweest zijn van de onverzoenlijke tegenstrijdigheden tusschen de ‘kerkleer’ en onze natuurkundige theoriën, en die toch onze jongelingen wil laten onderwijzen, alsof die natuurwetenschappelijke theoriën volstrekt niet bestonden, zijn niet te scheiden. En meerdere dergelijke tegenstrijdigheden in Mulder's geestes-organisatie, zonderlinge vereenigingen van openhartig uitspreken der uiterste gevolgtrekkingen van het menschelijk denken met een soort van handelen dat aan de bekende wijze van doen van den struisvogel herinnert, met pogingen tot een aan het naieve grenzend ‘conservatisme’, zou ik kunnen aanwijzen.

Voor het oogenblik bepalen wij ons tot het in het licht stellen van twee punten. In de eerste plaats was hij ongetwijfeld: een geniaal man. Alles wat dat voor geen bepaling vatbare woord beteekent, bedoel ik hier. Maar het was een bijzondere vorm van het genie, hetwelk (en daarom is eene definitie daarvan, onder anderen, onmogelijk) in zóó velerlei schakeeringen zich voordoet, dat het evenzeer het ‘taaie geduld’ als de ‘Gedankenblitz’ wordt genoemd.

Een genie, een ‘zich zelf’, een oorspronkelijk zijn, dat zeer zeker karakteriseerde Nederland's grooten scheikundige. De bevoegde biograaf moge nader den aard van dat genie omschrijven. Wat Blaze de Bury van Beethoven zoo eigenaardig zegt: cette grande âme solitaire past niet op G.J. Mulder. Wij mogen ten minste twijfelen of zijn isolement uit beweegredenen voortvloeide, welke met die van den grooten musicus zijn te vergelijken. Het ‘nescio vos’ dier ‘âmes solitaires’ was, vooral in den bloeitijd, op Mulder's leven niet toepasselijk. Toch behoort hij ongetwijfeld gerangschikt te worden onder de geniën.

Een tweede bijzonderheid, welke Mulder kenmerkte, welke de voornaamste aanleiding vormt, en te gelijk de voldoende verschooning zijn moge voor het geschreven worden dezer regelen, na zijn verscheiden, door mijn hand, is zijne hooge vereering van den geneeskundigen stand.

Mulder heeft nooit opgehouden te ijveren voor de maatschappelijke en wetenschappelijke verheffing der geneeskundigen. In zijn oog - en onzes inziens terecht - was er geen groep van personen, wier intellectueele en moreele invloed voor de maatschappij van zoo groot nut kon zijn, wier slechte verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling, en wier zedelijk laag gehalte zóó heilloos kon werken als dat der geneeskunstoefenaren. Zoo als bekend is, was Mulder zelf in de geneeskunde gepromoveerd, en begon hij zijn loopbaan met het uitoefenen der praktijk in Rotterdam. Het onderwijs aan de daar toen gevestigde klinische school, in de scheikunde, was meer bepaald de aanleiding tot het beoefenen dier wetenschap, waarop hij weldra, en daardoor middellijk op de studie der natuurwetenschappen in ons vaderland in het algemeen, zulk een ontzaggelijken invloed zou gaan uitoefenen. In 1850 werd hij tot Matheseos et Philosophiae naturalis professor aan de Utrechtsche Hoogeschool beroepen, waar hij tot 1868 onafgebroken werkzaam was.

Toch bleef hij in zijn hart medicus. Even als Helmholtz onlangs, toen hij eene redevoering uitsprak bij gelegenheid van een anniversarium eener geneeskundige inrichting van onderwijs, waar hij gestudeerd had, getuigde, dat hij niettegenstaande zijne physisch-mathematische loopbaan, zich eerst weêr ‘heimisch’ voelde, nu hij met medische collegae een medisch feest medevierde, zoo bleef ook Mulder zich ‘medicus’ voelen. Plaats en tijd ontbreken mij hier om alles op te sommen wat hij *en* op eigenlijk wetenschappelijk gebied, voor de nauw aan de geneeskundige wetenschappen verbonden deelen der chemie heeft gewrocht, e*n* wat zijn pen voortbracht wanneer de maatschappelijke belangen van den geneeskundigen stand, de in de laatste jaren, helaas, zoo veel bewogen ‘geneeskundige staatsregeling,’ de beweging daarvan schenen te eischen.

Wat de chemie betreft, bepaal ik mij tot het wijzen op het groote en voor den tijd van zijn verschijnen meesterlijke werk, waarin hij de grondslagen legde der physiologische scheikunde[1].

Het boek is opgedragen aan Berzelius; en van de ruime opvatting der taak door Mulder kunnen o.a. de zeer vele bijgevoegde afbeeldingen getuigen, welke betrekking hebben op de microscopische structuur der georganiseerde stoffen, wier scheikundige samenstelling hij onderzocht. - En ik behoef het woord ‘proteïne’ slechts uit te spreken, om een der belangrijkste en meest bewogen tijdperken op het gebied der organische scheikunde van de laatste jaren in de herinnering te roepen. De scheikundige studie der nog zoo geheel in het duister gehulde ‘eiwitstoffen’ werd door Mulder's onderzoek eerst van beteekenis. Nieuwe banen werden geopend; en de verdiensten van Mulder zijn er niet te minder om, al bleek het vrij spoedig dat die nieuwe banen niet tot het doel leiden konden, maar weder geheel nieuwe wegen moesten worden opgezocht. - Voor de physiologie, en middellijk dus voor de studie der geneeskunde, waren deze werken van Mulder van onberekenbaren invloed. Terecht kon Donders in 1865[2] getuigen: ‘de rationeele voedingsleer vangt aan met de onderzoekingen van Mulder in 't jaar 1838.’

En meer nog blijkt de invloed welken de physiologische (medische) zijde der vraagstukken bij Mulder's onderzoekingen bleven uitoefenen uit eene uitspraak, eveneens van Donders, als hij gewag maakt van Mulder's bekend werkje: ‘De voeding in Nederland’[3]: ‘Daar vinden wij den weg aangewezen en bewandeld, om op de eenvoudigste manier de waarheid te vinden. Dáár wordt de onmiddellijke ervaring geraadpleegd, *wat hij gebruikt die een gezond en krachtig leven leidt*. Men ziet: Mulder laat zich niet enkel door de abstracte chemische vragen leiden, maar blijft een open oog houden voor hetgeen de geneeskundige in de eerste plaats van de scheikunde verlangt.

Veel zou hier nog bij kunnen gevoegd worden. Wie herinnert zich de ‘vleesch- of vischkwestie’ niet? Wie heeft niet soms, ook al is hij geen scheikundige of geen medicus, van Mulder's populaire geschriften kennis genomen, en geglimlacht bij den eigenaardigen, oorspronkelijken vorm, waarin hij alles wist uit te drukken, bij de pittige beelden, de pittoreske vergelijkingen welke nooit in zijn geschriften ontbraken? Hij was een oorspronkelijk man met een oorspronkelijken stijl.

1 Proeve eener algemeene physiologische scheikunde, door G.J. Mulder, Hoogleeraar te Utrecht. Rotterdam, Kramers, 1843-1850. 8°., 1352 bladz.

2 Nederlandsch Archief voor natuur- en geneeskunde, door F.C. Donders en W. Koster, 1865, blz. 58.

3 De voedingsbeginselen. Grondslagen eener algemeene voedingsleer, door F.C. Donders. Tiel, 1852, blz. 5.

Eene beschouwing zijner werkzaamheid op het eigenlijk *scheikundig* gebied moet hier, om licht te begrijpen redenen, geheel achterwege blijven. De bevoegde biograaf zal in de ‘scheikundige onderzoekingen’ in de ‘scheikunde der bouwbare aarde,’ en in de gansche omvaugrijke reeks van Mulder's werken een mijn vinden, wier ontginning veel tijd eischen, maar ook veel loon geven zal.

Met eene herinnering aan het laatste punt, dat ik noemde: Mulder's ijveren voor de belangen van den geneeskundigen stand op maatschappelijk gebied, heb ik het einde bereikt der taak, welke ik mij voorstelde. Hier kan ik kort zijn. Als ik de titels noem van geschriften, als *studium generale; getuigenis in zake Hooger Onderwijs; de geneeskunstoefenaren naar de Nederlandsche wetten*, heb ik eenige der voornaamste blijken van Mulder's bemoeiingen in dit opzicht herinnerd. Tevens heb ik eenige der merkwaardigste verschijningen vermeld, welke op het veld der Nederlandsche letterkunde van de laatste jaren zijn aan te wijzen. Niet alleen het oorspronkelijke, het schilderachtige, waarop ik zoo even wees, treft ons in die geschriften; maar hier en daar ontvloeien aan Mulder's pen bladzijden van een kracht, een gloed, een overtuiging, welke zijn proza als een model naast dat der beroemdste schrijvers mogen doen plaatsen.

Natuurlijk is er op dit laatste gebied van Mulder's werkzaamheid de meeste aanleiding tot verschil van meening; ja zelfs de mogelijkheid gegeven tot vijandige, hartstochtelijk-verwijtende uitingen. Zij zijn dan ook helaas niet zeldzaam in zijn laatste geschrift, waarvan ik niet eens de meest heftige ontboezemingen in mijn voorafgegaan opstel heb medegedeeld. Doch ook van de zijde der tegenstanders is menig hard woord gevallen. Wij stappen over dat alles thans henen. De gang van zaken in de laatste jaren met betrekking tot de geneeskundige wetgeving en die op het Hooger onderwijs hadden Mulder ontstemd, en de toestand, waarin hij daardoor gekomen was, benevelde ook, naar het mij voorkomt, de juistheid van zijn blik op personen en toestanden. Ofschoon ik zelf, in niet weinig opzichten, Mulder's afkeuring van zeer veel in de wetgeving op geneeskunde en Hooger Onderwijs deelde, scheen het mij toch dat hij in zijn pessimisme te ver ging, en dat hij overdreven gewicht hechtte aan sommige zaken, welke, in mijn oog, meer den vorm dan het wezen betreffen. Dat geldt bijvoorbeeld de studie der klassieke oudheid en den doctoralen graad voor alle, ook de militaire, geneeskundigen. Doch ik heb dat punt in het voorafgegane opstel genoegzaam toegelicht. En wat andere zaken op politiek en wijsgeerig gebied betreft, vooral waar de ‘onderwijsvraag’ er mede gemoeid is, ook daar was Mulder, mijns bedunkens, in de fouten vervallen, welke bij den laudator temporis acti zoo gewoon zijn. Niet dat er niet veel waars zou zijn in de phi-

lippicae tegen onze vakken-indigestie, onze examen-manie.... doch audi et alteram partem. Vraag eens wat 30 jaren geleden lager en middelbaar onderwijs waren! Als ik eens de geschiedenis schreef mijner eigen opvoeding en van mijn schoolonderwijs! Misschien zou menigeen, die nu aan den cirkelgang der menschheid gelooft, of die meent dat wij achteruit gaan, er door gebracht worden tot het geloof aan een gezichtsbedrog dat ons de gangen van een spiraallijn, door projectie, voor een cirkel doet houden, terwijl toch in waarheid onze lijn een langzaam stijgende schroeflijn is.

Maar waar zou ik eindigen indien ik nog langer bij dit gedeelte van Mulder's meeningen en eigenaardigheden wilde verwijlen! Ik eindig liever met door een aanhaling te bewijzen, dat mijne bijna doorgaande bestrijding der 'Geneeskunst-oefenaren' niemand moet weêrhouden het boek te doorbladeren, indien hij fraai proza, schoone warme taal wil lezen. Bijvoorbeeld bladz. 96: 'Volkomen verloochening van zich zelven is eene eerste hoedanigheid van den waren Geneesheer; elke minuut van zijn leven, dag of nacht, ook wanneer hij meer of min ongesteld is, of wanneer rampen hem drukken, of hij door droefenis overstelpt is in eigen kring: altoos moet hij beschikbaar zijn op de aanvrage van een ander. Gij gaat op reis en beweegt u naar welgevallen, terwijl de Geneesheer is geketend aan zijn huis; hij moet altoos te vinden en beschikbaar zijn. Of er voor hem gevaar uit het gevraagde bezoek ontstaan zal, is u onverschillig: gij roept hem en hij moet komen, al is er ook veel kans, dat hij daarbij het leven inboeten, of daardoor de leden van zijn gezin in gevaar brengen zal. In de afzichtelijkste toestanden, daar, waar pogingen tot moord zijn aangewend of andere schandelijke misdaden zijn bedreven, roept gij zijn bijstand in, en gij staat niet toe dat hij zich op eenigerlei wijze zal verontschuldigen. Maar de waarachtige geneesheer wil dit ook niet; hij heeft zich ten *plicht* gesteld te doen, wat gij niet kunt en gij niet durft; en die plicht kan hij tot een *feu sacré* doen aangroeien, indien hij is een man van karakter, zoo hij weet wat ware grootheid is, en zijn hart geneigd is, om naar vermogen in zijn ambt God te dienen in geest en in waarheid.

'De echte Geneesheer is blij van geest, maar draagt diepen ernst in het hart. Hij moet de man zijn, die met gelaat en stem reeds opwekt tot moed en vertrouwen; hij moet de blijdschap, waar het kan, met zich voeren, en zóó lang hoop weten te planten in de harten, tot het zeker is, dat aan deze zijde van het graf geen hoop meer te wachten is. Dus wekt hij op en bemoedigt hij, zoolang het pas geeft, en gaat hij voor in goed vertrouwen'.

Zoo iemand - laat Mulder later volgen - bestaat er niet; gij hebt een ideaal geteekend! En hij voegt er onmiddellijk bij; 'dat

weet ik beter dan gij. Maar wilt gij iets goeds in de wereld, zonder dat er gestreefd worde naar een hooger doel?'

Ideaal, idealist, streven naar een hooger doel! Zouden in die woorden de sleutels tot het binnenste van Mulder's geest gegeven zijn! Hij was een idealist; misschien ligt ook daarin de bron van hetgeen ons zijne afdwalingen, zijne eigenaardigheden schijnen! Hij was idealist, en geloofde dat zijn leven op deze aarde slechts voorbereiding was tot iets hoogers. Hij was een groote geest, en leeft ongetwijfeld als zoodanig voort - voor ons die hem betreuren!

Utrecht, 20 April 1880.

W. KOSTER.

Een dichterlijk regtsgeleerde.

I

Niet dikwijls zullen de akademische dissertatie en de professorale intreerede van een nederlandsch regtsgeleerde, voorname punten van overeenkomst met het kort te voren verschenen dichtwerk van een Franschman aanbieden. Alleen wordt de toevallige zamentreffing minder onwaarschijnlijk, wanneer de fransche dichter Sully Prudhomme heet, een wijsgeer is, en hij als onderwerp de geregtigheid koos.

De wetenschap der geregtigheid: daarover handelt ook de redevoering, waarmede, in Januari dezes jaars, Mr. W. van der Vlugt het hoogleeraarsambt aan de rijks-universiteit te Leiden aanvaardde; of laat mij liever zeggen, daarover loopt het dichtstuk in proza, door eene lijvige doktorale verhandeling van te voren breedvoerig toegelicht, in hetwelk onze landgenoot, met al het vuur der jeugd, getuigenis aflegt van eene meer dan gewone ingenomenheid met zijn vak.

La Justice van Sully Prudhomme is een filosofisch stelsel in verzen, en de beteekenis, welke de dichter aan het woord ‘justice’ hecht, ongeveer dezelfde als in de wijsgeerige geschriften van Proudhon. Ook bij Sully Prudhomme omvat de geregtigheid al het hoogere in de menschelijke natuur: 's menschen zedelijke vrijheid, 's menschen zelfbewuste en onbaatzuchtige goedheid, 's menschen roeping, het ideaal der algemeene broederschap te verwezenlijken. Om kort te gaan, het gedicht is een protest tegen het fatalisme en materialisme der nieuwere natuurwetenschappen.

In navolging der beroemde ‘Nuits’, van Musset, fingeert Sully Prudhomme een tiental ‘Nachtwaken’, ingenomen door dialogen. Eerst is de dichter slechts onderzoeker. Hij raadpleegt de natuur, en bekomt van de wetenschap louter smartelijke antwoor-

den. Voor de geregtigheid, waarmede hij als jongeling heeft gedweept, en die hij, man geworden, zich voelt ontzinken, is nergens plaats: niet in de betrekking tusschen soort en soort, want de sterkere soorten blijven slechts in het leven ten koste der zwakkere; niet in de betrekking van personen tot personen, want alle personen zijn zelfzuchtig, en er bestaat geen ander verschil, dan dat de eenen door sluwheid zoeken te verkrijgen hetgeen de anderen veroveren met geweld; niet in de betrekking tusschen volken en volken, want de volken doen als de soorten en verslinden elkander; niet in de betrekking van burgers tot burgers in één zelfden Staat, want de nood, het eigenbelang, en de eerzucht, beheerschen allen en alles; niet in de betrekking tusschen den mensch en het bovenzinlijke, want het geloof in het bovenzinlijke verplaatst de moeijelijkheid wel, maar lost haar niet op.

Nogtans heeft en behoudt de mensch, te midden der twijfelingen die in den naam en met het gezag der wetenschap hem beurtelings schokken of kneuzen, een zedelijk bewustzijn. Hij gevoelt zich verantwoordelijk tegenover eene inwendige wet. De geregtigheid, redeneert hij, moge buiten het menschelijk geslacht overal ontbreken, dit bewijst slechts, dat zij in den kring van dat geslacht, en dáár alleen, op hare plaats is.

Nu volgt, op de wanhopige nachtwaken van daareven, eene kortere reeks troostrijke. 's Menschen zedelijk bewustzijn openbaart zich aan den dichter als eene verheven ontplooijing van krachten; niet volstrekt gescheiden van het natuurleven, maar daaruit voortkomend als eene bloem of eene rijpe vrucht. In de geregtigheid, die bovenal welwillendheid is, vindt de mensch eerst zich zelven en weldra de zamenleving terug. De wetenschap wordt de bondgenoot der liefde. Door beider vereenigde werking gaat de maatschappij meer en meer vooruit; veredelt zich allengs het menschelijk geslacht; komt het rijk der vrijheid en des vredes.

Dit zijn (gelijke tijden doen, onafhankelijk van elkander, op verschillende plaatsen gelijke problemen stellen en gelijke oplossingen beproeven) geheel en al dezelfde denkbeelden als van Mr. Van der Vlugt. Er is zelfs toenadering in den vorm. Prudhomme's leerdicht vult een geheel boekdeeltje van meer dan tweehonderd bladzijden; en zoo de nederlandsche geleerde bijzondere zorg aan zijne taal besteedde, de fransche dichter schreef nooit kunstiger sonnetten, nooit wetenschappelijker oden.

De jongere fransche dichtschool, van welke Sully Prudhomme het hoofd is, is bekend om de keurigheid van haren versbouw.

‘De grondslagen aller zedelijke wetenschap,’ vinden wij bij den Leidschen hoogleeraar, ‘zijn de eeuwen door in den menschelijken geest oorspronkelijk tegenwoordig, en onwillekeurig in zijn bewustzijn werkzaam geweest. En daarom ook kleeft hun zulk eene klare en onwedersprekelijke blijkbaarheid aan, dat zij door zich zelven voor zich zelven getuigen. Men heeft hen slechts te toonen, slechts in hunne zuivere omtrekken uit de onzuivere vormen van het onmiddellijk bewustzijn te voorschijn te brengen, om hen te doen erkennen, neen, liever: herkennen, als datgene wat aan niemand onzer ooit ten volle ontbreekt. De bron immers van wat den menschen, als het kortweg prijzenswaardige, als het “goede” zich aankondigt, is hun zelven ingeboren. Terwijl hunne innerlijke ervaring het hen doet kennen als datgene, wat behoort te zijn, en zij in alle handelingen, in die van anderen, maar inderdaad toch ook in hunne eigene, het wenschen vervuld te zien, volgen zij slechts hunnen innigsten oorspronkelijken wil. Hoe menigmaal hunne daden dezen ook verloochenen, de ervaring zelve dier afwijkingen doet hen 't klaarst beseffen, dat de volkomene ontwikkeling van ieders krachten en gaven slechts in de dienst van dien wil mogelijk is. Uitgebreide wetenschap, groote talenten, hebben alleen waarde, alleen aanspraak op eerbied en bewondering, zoo zij zich uitsluitend te zijner beschikking hebben gesteld. Waar dat niet is geschied, zijn zij hoogstens dommekrachten, vaak nog minder. Erkenning, vereering van begaafdheden, oogenblikkelijke voldoening der begeerten, voorspoed, magt, roem, maar verworven buiten de baan, welke die “God in ons” heeft aangeduid, schenken (hoe dikwijls is het gehoord en in den wind geslagen, alleen om gevoeld te worden!) de blijvende bevrediging niet, die een vergeten en misschien naar de wereld veelzins ellendig leven in het door hem gewezen spoor ten deel valt. Vrijwillig slecht is niemand, dus sprak reeds de diepste denker der oudheid; en de ervaring der latere eeuwen spreekt het hem na. Wie waarlijk vrij is, vrij niet slechts van anderen, maar ook van zich zelven, kan niet anders willen dan goed. Want goed is de grondtoon van aller wil en zin. - Vraagt men naar den inhoud van dien oorspronkelijken wil, ook daarop geeft de ervaring van het gemoedsleven een ondubbelzinnig antwoord. Die inhoud van der menschen innigst en standvastig verlangen,

gelijk zich dat èn bij ieder afzonderlijk, èn in den voortgang der wereldgeschiedenis openbaart, bestaat in het streven naar al datgene wat hen, als van nature onderling verwant, elkander vermag te doen aanvullen, elkander bij de ontwikkeling van hetgeen ieders persoon uitmaakt, kan steunen en sterken. In één woord: de grondtoon van ons aller wezen, de bron van zedelijkheid, regt, en staat, is de liefde'[1].

De lezer zal mijne verzekering wel willen aannemen, dat in de akademische redevoering dezelfde overeenstemming met Sully Prudhomme's denkbeelden valt op te merken, als in het akademisch proefschrift. 'Il n'y a pas de justice hors de la sympathie,' teekent in eene noot de fransche dichter aan, zijne hoofdgedachte omschrijvend[2]. Evenzoo heet het in de redevoering van onzen geleerde: 'De ware geregtigheid is erkenning' en 'die erkenning de levenszenuw voor alle regt'[3]. In die twee korte stellingen, de laatste aanvulling of hervatting der eerste, ligt de sleutel der geheele zienswijze.

Niet minder dan den dichter moet men den geleerde prijzen, wanneer hij in zulke ondubbelzinnige bewoordingen zijne studie in verband brengt met de werkelijkheid. Sully Prudhomme deelt ons mede, dat zijn dichtwerk geboren is uit de behoefte, in 1870 en 1871 bij hem als Franschman gerezen, zich levendiger dan ooit van het geloof in eene zedelijke wereldorde te doordringen: 'Les sinistres évènements qui ont abaissé la patrie française, m'avaient, pour la première fois, forcé de voir de près, et à nu, les plaies, jusque là dissimulées, d'un corps social qui dans la déroute a perdu tous ses voiles. Quel spectacle!' Al heeft Mr. Van der Vlugt zulke buitengewone gebeurtenissen niet bijgewoond, zijn stelsel hangt niet minder naauw zamen met hetgeen in en om hem voorvalt. 'Het regt,' roept hij uit, 'is het leven; alleen aan de ervaring, door u en anderen in het leven opgedaan, dankt gij de stof voor uwe wetenschap.' Het is inderdaad treffend, een jurist op dien toon tot juristen te hooren spreken, in eene akademische gehoorzaal.

Ik ben echter niet overtuigd, dat door den Leidschen hoogleeraar, vergelijkenderwijs, bij het bouwen van zijn stelsel, de

1 W. van der Vlugt, de Regtstaat. Akademisch Proefschrift. Haarlem, 1879, blz. 245-247.
2 Sully Prudhomme, la Justice. Parijs, 1878, blz. 184.
3 Mr. W. van der Vlugt, de Wetenschap der Geregtigheid. Haarlem, 1880, blz. 40, 45.

methode gevolgd is, welke de meeste aanbeveling verdient. Te dezen aanzien moet de geleerde, dunkt mij, voor den dichter onderdoen. Even willekeurig als Mr. Van der Vlugt neemt ook Sully Prudhomme aan, dat er een afzonderlijk menschenrijk bestaat, voor hetwelk andere wetten gelden dan die, welke de natuur beheerschen. Even eigenmagtig kiest Sully Prudhomme zijn uitgangspunt in het zedelijk bewustzijn, en verklaart daaruit al de voornaamste raadselen van het leven. Doch dit goede heeft hij, dat zijne raadselen op ons den indruk maken, werkelijk raadselen te zijn; raadselen, opgegeven door de wijsbegeerte en de wetenschap van den dag; raadselen, waarin het nu levend geslacht zijne eigene verstands- en gemoedsbezwaren terugvindt. De Leidsche hoogleeraar daarentegen schijnt ons toe, wetenschappelijke tegenstanders van gisteren of eergisteren te bestrijden. Het is, alsof hij zijne meeste zorg aan het versterken van bolwerken besteedt, die geen verdediging meer behoeven, terwijl het zijne aandacht ontgaat, dat van twee zijden en met versche krachten de vijand op zijne hoofdstelling aanrukt.

II

Daar mijne bedenkingen noch de uitgebreide kundigheden, noch de scherpzinnigheid, noch bovenal de geestdrift van Mr. Van der Vlugt, gepaard met zeldzame bezadigdheid, in het minst onzeker kunnen maken, stel ik, tot toelichting van mijn gevoelen, eenige aanhalingen uit Sully Prudhomme op den voorgrond.

De fransche dichter, zeide ik, kent geen ander middel om aan de gevolgtrekkingen der nieuwere natuurwetenschappen te ontkomen, dan een beroep op de inspraak van het zedelijk gevoel. Doch hij doet dien doodelijken sprong met kennis van zaken; zich ten volle bewust, dat, zoo de mensch deel uitmaakt van de natuur, en in de natuur alles aan vaste wetten gebonden is, er voor de regtbank der wetenschap geen spraak kan zijn van een vrijen menschelijken wil. De wetenschap, dit beseft hij, ziet achter den wil altijd eene drijfveer; en van die drijfveren geeft altijd de krachtigste den doorslag. Gevoelt de mensch zich nogtans vrij, dan is die gewaande vrijheid zelfbedrog; en met ongemeene heerschappij over de taal beschrijft Sully Prudhomme deze wetenschappelijke slotsom:

Seul le plus fort motif peut enfin prévaloir:
Fatalement conçu pendant qu'on délibère,
Fatalement vainqueur, c'est lui qui seul opère
La fatale option qu'on appelle un vouloir.

En somme, se résoudre aboutit à savoir
Quelle secrète chaîne on suivra la dernière;
Toute l'indépendance expire à la lumière,
Puisqu'on saisit l'anneau sitôt qu'on l'a pu voir.

Tout ce qu'un être veut, son propre fonds l'ordonne;
Mais l'ordre, irrésistible à son insu, lui donne
Le sentiment flatteur qu'il est sollicité.

Ainsi la liberté, vaine horreur de tutelle,
N'est que l'essence aimant le dernier joug né d'elle,
L'illusion du choix dans la nécessité.

Behalve dit zelfbedrog omtrent onze zedelijke vrijheid, leert de nieuwere wijsbegeerte ook, dat de natuur, onbewust wakend voor de instandhouding van het menschelijk geslacht, den bijzonderen mensch misleidt en in de liefde van den man voor de vrouw hem een geluk voorspiegelt, hetwelk hij, zoo hij er de ware reden van doorgrondde, verwerpen zou. Er wordt niet alleen zelfbedrog gekweekt; er wordt ook bedrog gepleegd. Ofschoon het hier niet zoozeer een stellig leerstuk als eene vernuftige hypothese geldt, ziet de dichter zeer goed in, dat de wijsbegeerte ten dezen zich op menig feit beroepen kan, hetwelk hare onderstelling aannemelijk maakt en aan deze bijna het karakter eener vaste wet leent. Hij verzuimt dan ook niet, zij het met dichterlijke bitterheid, van de mistroostige zinsbegoocheling aanteekening te houden:

Dans l'oeil indifférent des vierges, ô Nature!
Tu fis bien d'allumer un céleste flambeau;
Si fort que soit l'attrait d'un corps novice et beau,
C'est grâce à l'Idéal que l'humanité dure.

Le dégoût de peupler une terre aussi dure
Eût peut-être aboli ce frêle et fier troupeau,
Si d'un vain paradis quelque vague lambeau
N'eût flotté pour le coeur plus haut que leur ceinture.

Le soir, quand l'Idéal, complice de tes fins,
Sous le nom de pudeur leur fait des yeux divins
Dont les longs cils penchés ont un attrait de voiles;

Leur regard, fourvoyé par l'ennui vers le ciel,
Paraît, en se baissant, nous offrir des étoiles,
Et nous nous approchons, voilà l'essentiel.

Op deze wijze enregistreert de dichter telkens, als het ware, de eene of andere voorname gevolgtrekking, welke hij uit de wetenschappelijke onderzoekingen van sommigen der schrandersten onder zijne tijdgenooten, met meestal onverbiddelijke noodzakelijkheid ziet voortvloeijen. De kinderlijk geloovige levensbeschouwing, bij voorbeeld, stelt het regt met eene goddelijke instelling gelijk; en de dichter erkent, voor zich zelven die zienswijze steeds toegedaan geweest te zijn. Wel onderscheidt hij tusschen het regt en de geregtigheid; maar alleen zoo als men dit doet tusschen eene engere en eene ruimere opvatting van dezelfde zaak. Al reikt ‘la justice’ verder dan ‘le droit’, ook dit laatste is van hooger orde. Hoe ontstaat nu echter het regt, in de werkelijkheid? Volgens de wetenschap, alleen door de gedwongen beperking der vrijheid van den eenen mensch door den anderen, zonder tusschenkomst van een hooger beginsel, en zonder dat voor dit hoogere plaats overblijft:

C'est du conflit des corps que le droit est venu.
Si l'homme était une ombre, ou qu'il fût solitaire
Et qu'il pût se nourrir comme il se désaltère,
D'un peu d'eau, fruit du ciel, sans culture obtenu,

Tout désir ne serait qu'un souhait ingénu,
Du pouvoir de jouir aiguillon salutaire,
Et le besoin, sans nom, serait mort-né sur terre;
Le mot justice même y serait inconnu.

Exempte d'imposer ou subir un partage,
La vie, essor sans cesse élargi davantage,
S'épandrait sans donner ni recevoir de heurt;

Mais nos prisons de chair se disputent l'espace,
La place de tes pieds, il faut que je m'en passe:
Toujours d'un droit qui naît une liberté meurt.

Doch ook onafhankelijk van het te gronde gaan dier vrijheid, is er in de wijze, waarop volgens de wetenschap het regt tot stand komt, iets, hetwelk iederen adeldom van oorsprong uitsluit. In plaats van uit eene edelaardige, eene verheven aandrift, ontstaat het louter uit de triomferende zucht tot zelf-

behoud. Van nabij bezien, is het regt slechts een andere naam voor bovendrijvende magt. Het heeft zijn begin in onderdrukking van den zwakkere door den sterkere:

> Tout vivant n'a qu'un but: persévérer à vivre;
> Même à travers ses maux il y trouve plaisir;
> Esclave de ce but qu'il n'eut point à choisir,
> Il voue entièrement sa force à le poursuivre.
>
> Ce qui borne ou détruit sa vie, il s'en délivre,
> Ce qui la lui conserve, il tâche à s'en saisir;
> De là le grand combat, pourvoyeur du désir,
> Que l'espèce à l'espèce avec âpreté livre.
>
> Ou tuer ou mourir de famine et de froid,
> Qui que tu sois, choisis: sur notre horrible sphère
> Nul n'évite en naissant ce carrefour étroit.
>
> Un titre pour tuer, que le besoin confère,
> Où la nature absout du mal qu'elle fait faire,
> Un brevet de bourreau, voilà le premier droit.

Dit zijn maar algemeenheden, zoo men wil; en de verhouding van den mensch tot het dier, door hem geslagt om met zijn vleesch zich te voeden en met zijne vacht zich te dekken, beslaat daarin even veel plaats als die van den mensch tot den mensch. Doch kies, in de menschenwereld zelve, het konkreet geval van den beestelijken man uit het volk, die vrij en souverein wil heeten, maar in dronkenschap zijne vrouw mishandelt, en van den beschaafden militair, geroepen dien toestand en zijne medepligtigen met geweld van wapenen te bedwingen. Zoo, ongeveer, hebben in het voorjaar van 1871 de soldaten van Versailles tegenover sommige burgers der parijsche Commune gestaan. Wat, in deze betrekking, wat is er overgebleven van het regt of de geregtigheid? Wat van de welwillende gezindheid, waarmede de eene mensch ten aanzien van den anderen vervuld heet te zijn? Aan deze zijde slechts toorn, aan gene slechts vrees. Van toenadering geen spraak; van broederschap nog minder. Toch is deze toestand eene getrouwe afspiegeling van hetgeen de wetenschap in de werkelijkheid vindt waar te nemen:

> Brute qui bats ta femme et dis: mort aux tyrans!
> Qui ne lui parles point sans l'appeler carogne,
> Et, misérable roi, t'indignes sans vergogne
> De n'être pas nommé citoyen par les grands!

Et toi, plus insensé, né dans les premiers rangs,
Qui, réprouvant cet acte et ce propos d'ivrogne,
Trouves le meurtre en masse une noble besogne,
Et t'adonnes, plus vil, à des vices moins francs.

Par le sang de la guerre ou par le vin du bouge
Grisés comme taureaux affolés par le rouge,
Qui peut croire qu'un jour vous vous embrasserez?

Qui jamais abattra le rempart séculaire
Fait de pavés croulants, de trônes effondrés,
Qu'entre vous ont dressé la peur et la colère?

Op die wijze gaat het bij Sully Prudhomme, van den eenen slag in het aangezigt, door de werkelijkheid toegebragt aan het ideaal en door de wetenschap opgeteekend, voort naar den anderen. Eindelijk valt de menschheid voor goed van haren troon. Getooid als eene koningin, ijdel op hare schijndeugden en hare schijngrootheid, blijkt zij in den grond der zaak een redeloos dier te zijn gebleven; en wie bij haar aanklopt om hooger leven, zou even goed op eene kermis, in eene tent, dit hoogere aan eene klatergoudgodin kunnen gaan vragen:

Je sais done maintenant, pour l'avoir affronté,
Quel monstre ancien, tapi sous sa brillante robe,
Aux regards éblouis l'humanité dérobe;
Quels aveugles instincts forment sa volonté.

Mais à voir son grand air, sa foi dans sa bonté,
Son rire olympien sur un infime globe,
Je cherche, en son cerveau malsain, l'étrange lobe
Où siège et se nourrit son orgueil indompté.

J'y cherche le sinus profond où se recrute
Sous sa couronne d'or le vieux levain de brute,
Qui fermente toujours, plèbe et tyrans, en vous.

Demander la justice à cette souveraine,
Autant la demander à quelque pauvre reine
Au bandeau de clinquant, dans une cour de fous!

Ik noem deze verzen, over wier litterarische verdiensten, welke buitengewoon zijn, thans niet behoeft uitgeweid te worden, verzen van en voor onzen tijd. Een dichterlijke geest der 18de eeuw, als Bernardin de Saint-Pierre, vond in de toenmalige natuurwetenschappen de bevestiging, niet de ontkenning,

van zijn geloof aan eene hoogere wereldorde. De uitkomsten der geologie zijn nog in de eerste helft der 19de eeuw, door godsdienstige dichters, voorgesteld als eene verrassende toelichting van bijbelsche verhalen. Sully Prudhomme behoort tot een geslacht, dat zich te dien aanzien geen hersenschimmen meer vormt. Hij staat met zijne juridische beepiegelingen geheel en al op het standpunt van iemand, die, onder protest, beurtelings Schopenhauer en Hartmann, Renan en Taine, Darwin, Haeckel en Spencer gelezen heeft.

III

En staat Mr. Van der Vlugt, met *zijne* juridische bespiegelingen, dan op een ander standpunt? Is het de Leidsche hoogleeraar, die zich hersenschimmen vormt?

In sommige opzigten doet hij dit allerminst. Zorgvuldig waakt hij, om slechts dit ééne te noemen, dat hij met zijn zedelijk bewustzijn, waarvan voor hem zooveel afhangt, niet verdwaald gerake op het gebied van bijbel, theologie, of kerk. Hij is een modern godgeleerde, zonder godgeleerdheid. Wijsgeeren, met wie hij in alles zeer ver medegaat, worden eensklaps door hem losgelaten, wanneer zij te kwader uur de grens overschrijden, die de zielkundige ervaring van de metafysica scheidt. Of wel hij toont aan, dat die mannen het niet zoo kwaad gemeend hebben als men denken zou, en de bespiegeling bij hen, het spekuleren, slechts een overblijfsel van hebbelijkheden geweest is. Aldus in het geval van den jongeren Fichte; nog nadrukkelijker in dat van den ouderen Krause, met wien dertig en meer jaren geleden prof. Opzoomer de Nederlanders voor het eerst in kennis bragt. ‘Metterdaad,’ zegt Mr. Van der Vlugt, ‘was voor Krause zijn God, wat de huisschel op St. Nicolaasavond is voor het feestvierende gezin: een klank, die, zoo dikwijls hij vernomen werd, zijne lezers en ten slotte ook hemzelven deed gelooven, dat wat hij hen opdischte door die deur was binnengekomen, terwijl het feitelijk uit de eigene woning, uit de ervaring werd voor den dag gehaald.’ Op eene andere plaats heet het, meer in het algemeen: ‘’t Zedelijk bewustzijn staat of valt met eenige godsdienstige of metafysische aanschouwing evenmin, als de gansch bijzondere liefde van het kind tot zijne

broeders en zusters noodig heeft de voorstelling, hoe één moeder hen onder het harte gedragen en pijn geleden heeft om hunnentwil.'

Maar wat mij verwondert is, dat iemand, die zoo spreekt, de gevolgtrekking niet opmerkt, waartoe zijne zienswijze leiden moet. Met hetzelfde regt als Mr. Van der Vlugt uit zijne begrippen over regt en staat elke metafysische aanschouwing verwijdert, kunnen andere geleerden dit het zedelijk bewustzijn doen. Wat voor de moraal pleit, pleit ook voor de godsdienst, en zoo er omgekeerd een toets is, waarop de laatste bezwijkt, dan bezwijkt daarop ook de eerste. Beiden missen om strijd, of bezitten om strijd, een eigenlijk gezegd wetenschappelijken grondslag. Ten einde het handhaven der zedelijkheid en het uitsluiten der godsdienst te regtvaardigen, kan men niet volstaan met te zeggen, gelijk Mr. Van der Vlugt doet: 'Van 't oogenblik, waarin de geest der menschen de perken der eindigheid overschrijdt, wordt de gedachte beeldvorming, de taal beeldspraak; en aanneming van beelden te vergen is een eisch, die zich zelven wederlegt.' De stem van het geweten toch is óók beeldspraak. Dezelfde verbeelding, weldoende fee, welke ons aan een God en een Duivel, een hemel en eene hel doet gelooven, schept ook voor ons het onderscheid tusschen deugd en ondeugd, goed en kwaad.

Laat ons niemand anders dan den schrijver, gelijk wij uit zijn werk hem leeren kennen, als opheldérend voorbeeld gebruiken. Elke platte voorstelling wordt daardoor van zelf vermeden, want zijn voorbeeld is niet alledaagsch.

Zijn er punten, waar zijn zedelijk bewustzijn, grondslag van zijne regts- en staatsfilosofie, het stoffelijke raakt? Ongetwijfeld. Ook bij hem is dat bewustzijn aan de ademhaling gebonden; en zelfs hangt het met deze zoo naauw zamen, dat het eene zonder de andere noch bestaan zou, noch kan voortgaan te bestaan. Alleen zoo lang hij leeft, vormt hij een persoon, dusgenaamd, en heeft hij een zedelijk bewustzijn. Om dit laatste te onderhouden, moet hij het ook zijn ligchaam doen. Zoo hij zich niet behoorlijk voedt, niet op zijn tijd een goed glas wijn drinkt, niet de noodige beweging neemt, door paardrijden, zwemmen, gymnastiseren of wandelen dan krijgt hij de ziekte der geleerden; en uit Bilderdijks voorbeeld weten wij, welke daarvan voor de helderheid van het zedelijk bewustzijn de gevolgen kunnen worden. 'Oui, mon corps est moi-même', ver-

zekert bij Molière de goede heer Chrysale. Diepzinnige stelling, hetzij men haar voor de menschelijke natuur vleijend noeme of niet.

Doch laat ons niet vooruitloopen. Wanneer men de dagteekening van Mr. Van der Vlugt's promotie, toen hij dat omvangrijk proefschrift verdedigde, met die zijner professorale intreerede vergelijkt, dan ziet men den jeugdigen geleerde, in niet meer dan drie maanden, van student hoogleeraar worden in de wijsbegeerte en de encyclopedie van het regt. Dit is reeds buitengewoon, wanneer gij uw punt van vergelijking binnen den kring der vertegenwoordigers van het hooger onderwijs kiest, en in aanmerking neemt, dat zelfs een middelmatig universiteits-professor altijd in sommige opzigten uitmunt. Een nog buitengewoon aanzien bekomt de zaak, als gij u in de plaats van het groote publiek denkt, dat met den titel der hoogste verstandelijke beschaving het bezit onwillekeurig vereenzelvigt.

Mr. Van der Vlugt nu is zoo weinig middelmatig, dat slechts zeer enkele Nederlanders van zijnen leeftijd, voor zoover wij naar geschriften of kunstwerken oordeelen kunnen, met hem op dezelfde lijn komen. Voor den leerstoel, waarmede men hem belast heeft, schijnt hij als geknipt. Aan eene zeldzame belezenheid in de litteratuur van zijn vak, paart hij eene aangeboren filosofische *tournure d'esprit*; zoodat men nauwlijks weet, of hij voor de wijsbegeerte van het regt geschikter dan voor de encyclopedie, voor de laatste geschikter is dan voor de eerste.

Buiten de menschenwereld zal men te vergeefs naar zulk een trap van geestesontwikkeling zoeken, zoo snel verkregen; en het klinkt ongelooflijk, dat zelfs in eene uitgebreide reeks van eeuwen, langs den weg der opklimming van lager tot hooger, uit de volmaaktste diersoort een brein zou zijn voortgekomen, zoo fijnbewerktuigd en zoo welgemeubeld. Niettemin moet het nog uitgemaakt worden, dat er meer dan een graad-, dat er een wezenlijk soortverschil bestaat; eene onoverkomelijke kloof, in één woord. Wanneer dichters over de kroon der schepping gaan beschikken, dan wijzen zij die niet aan een Erasmus, een Hugo de Groot, een Rijklof van Goens, een Pieter Nieuwland toe, maar aan de vrouwelijke schoonheid en lieftaligheid; en de ingenomenheid, welke alle mannen met die uitspraak betuigen, pleit voor de juistheid van het poëtisch instinkt. Is nu echter de bekoring van het vrouwelijke bovenal in verstandelijke ontwikkeling, is het niet veeleer in eigenschappen gelegen, welke de vrouwen gemeen hebben met het aanvalligste in de natuur?

Heeft onder de dichters hij, die tot een geleerd en welsprekend volksredenaar zeide: ‘Vos discours sont très-beaux, mais j'aime mieux les sores:’ heeft hij niet in één adem de bloemen *en* de vrouwen boven het hooger onderwijs, boven de daarvoor benoodigde gaven gesteld? Uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt gezien, zijn er inderdaad geen termen, buitengewone schranderheid en buitengewone kunde als bewijzen aan te merken voor het bestaan van een soortelijk verschil ten gunste der zelfstandigheid van den menschelijken geest. Het ‘ga naar de mieren en word wijs’, is méér dan louter de populaire vermaning van een zedeprediker.

Kundigheden als die, welke Mr. Van der Vlugt in zulk eene opmerkelijke hoeveelheid bezit, worden ten deele verkregen door de gaaf, die wij het geheugen noemen. Bij schrijvers van leeftijd strekt het geheugen somtijds zich over zulk eene lange reeks van jaren uit, dat het opkomend geslacht niet meer onderscheiden kan, welke wendingen bij hen eene vrucht der persoonlijke herinnering zijn, welke andere werden overgenomen uit boeken. De Leidsche hoogleeraar is een dier jongeren, bij wie ouderen de wording der uitdrukking nog volgen kunnen. Zijne beeldspraak heeft, om zoo te zeggen, eerst gisteren de kinderschoenen uitgetrokken. Hersengewrochten van een duitsch wijsgeer hooren wij hem bij eene St. Nikolaasavondillusie der jeugd vergelijken. Hij spreekt van de bijzondere genegenheid, welke broeders en zusters voor elkander koesteren, alsof dit een gevoel was, bestemd levenslang door niets verzwakt te worden. Elders stelt hij eene gevolgtrekking uit de logica van Rousseau, ten einde het valsche in het uitgangspunt duidelijk te maken, gelijk met een sprookje, door baron Münchhausen knapen op de mouw gespeld. Zoo vormt zich ons geheugen met de jaren, en al vroeg geldt het: lest heugt best.

Doch onthouden is alweder niet iets specifiek menschelijks. Sommige menschen, overigens personen met gaven, zijn zeer vergeetachtig, en moeten met kunstmiddelen hun geheugen te hulp komen. Knappe meisjes en jongens uit Indie, vergeten in Europa elk woord Soendaasch of Javaansch; hoewel zij bij hunne aankomst *die* talen als water, en het Hollandsch zeer gebrekkig spraken. Ik ken eene russische dame van buitengewone ontwikkeling, die tot en met haar vijftiende jaar nooit anders dan hare moedertaal gesproken heeft, en thans, na een verblijf van vijftien jaren in het buitenland, genoodzaakt is,

weder les te gaan nemen in het Russisch. Omgekeerd is bij dieren een levendig geheugen niet zeldzaam. Nadat te Parijs, in de eerste maanden gevolgd op het beleg, de paarden der omnibussen gebruikt waren voor de kavallerie der Commune, en zij van deze dorstige ruiters geleerd hadden, voor alle wijnhuizen halt te maken, had men de grootste moeite, toen zij weder omnibus-paarden geworden waren, die herinnering bij hen uit te wisschen. 's Winters komen dezelfde musschen, iederen dag omstreeks het ontbijt-uur, nederstrijken op dezelfde vensterkozijnen: wachtend tot eene vriendelijke vrouwen- of kinderhand de begeerde broodkruimels voor hen afzondert. De ooijevaars en de zwaluwen vergeten minder gemakkelijk hunne nesten van het vorig jaar, dan soms een staatsman het de beloften doet, waarmede hij de kamers, het volk, of de stille werktuigen zijner verheffing paaide. Doch lasteren wij de menschen niet! Een geheugen ten kwade wordt ook bij sommige dieren aangetroffen. Menige zwaan, door een zwerm ondeugende knapen geplaagd, heeft met boosaardig geduld het oogenblik verbeid, dat één hunner, onverzeld, zich te digt in de nabijheid waagde.

IV

Eer ik vervolg, moet ik nogmaals eene plaats uit Mr. Van der Vlugt's proefschrift aanhalen. Wij lezen daar: ‘Binnen de verschijning, welke ieder mensch aan zich, gelijk aan de oveige wereld waarneemt, geeft de ervaring op zedelijk gebied hem de éénheid te kennen, waardoor hetgeen hij en anderen van hem zien en tasten verbonden is tot een *persoon*. Deze is het, die boven de veranderlijkheid van lusten en neigingen, in den vorm van het zedelijk bewustzijn de onmisbaarheid harer geboden stelt. En moge dit al menigmaal in den kamp met de natuur feitelijk onderliggen, zijne nederlaag wordt een nieuw bewijs zijner meerderheid. Want nadrukkelijker dan het pligtbesef gesproken heeft, klaagt het schuldgevoel den gevallene aan; en eerst als eene zegepraal de oneer heeft uitgewischt, heeft de mensch waarlijk vrede met zich zelven. Plato noemde die stem der zedelijke geboden: den grooten vreemdeling in ons. Hij zou van de hier geschetste verschijnselen, onveranderlijk dezelfde, aannemelijker verklaring hebben gegeven, zoo

hij omgekeerd wat ons met die geboden in tegenspraak brengt de groote vreemdelingen *aan* aan ons genoemd had. Het zedelijk bewustzijn alleen, - zelfvoldoening en vooral berouw bewijzen het, - is 's menschen waarachtige wil, zijn eigenst eigendom. En nu wijst eindelijk de inhoud van dat bewustzijn op eene laatste trede tot dezelfde hoogste eenheid, wier erkentenis elders voorbeding voor elk weten gebleken is. Die inhoud is: verwantschap tusschen den eenen mensch en den anderen. De kring, waarover zich deze uitstrekt, wordt wijder, naar gelang het bewustzijn zelf krachtiger is ontwikkeld; zij ontbreekt nooit. Van waar dat alles? Die onzigtbare persoon, die in iederen mensch het pit van zijn wezen uitmaakt? Die toon van gezag, waarop deze in het zedelijk gevoel tot ons spreekt, en wiens regt wij erkennen ook in onze ongehoorzaamheid? Die goede wil jegens de menschen, die ook den zelfzuchtige in zijn betere oogenblikken uit de eenzaamheid, waar hij als een vreemde rondwandelde, in het medegevoel met anderen te huis brengt? Er is maar één verklaring. De menschen zijn met het beste deel van hun wezen verbonden aan eene wereld boven de stof, vrij van al de onvolkomenheid, die deze aankleeft, bron van al het blijvend goede, dat deze siert. In de erkentenis dier wereld stijgen zij van trap tot trap: van het zelfbewustzijn door het zedelijk bewustzijn tot het godsbewustzijn'[1].

Niets pleit zoo welsprekend voor de betrekkelijke meerderheid van den mensch, als dergelijke fijngesponnen redeneringen, uitgedrukt in keur van woorden. Welk dier kan hem dit nadoen? De eksters, de beo's, de papegaaijen, hebben mooi praten; er moge in het zingen der vogels, het blaffen der honden, het loeijen der runderen, het brullen der leeuwen, iets zijn wat van verre op eene taal gelijkt of zelfs aan onze talen verwant is, - wij overtreffen dit alles blijkbaar door eene onvergelijkelijke kunstvaardigheid. Van de menschelijke talen kan men zeggen, dat zij niet ontstaan zonden zijn, zoo levendigheid en verscheidenheid van aandoeningen of gewaarwordingen, getuigen van een fijn en prikkelbaar zenuwgestel, daartoe niet genoopt hadden. Doch is bij de dieren de natuur in dit werk als halverwege, en naauwlijks halverwege blijven steken, dan hebben wij het regt te beweren, dat, wat bewerktuiging aangaat, de dieren zeer ver bij ons achterstaan.

1 W. van der Vlugt. De Regtstaat, blz. 126, 127.

Men zal dan ook aan deze laatsten geen hoogeren graad van denkvermogen kunnen toekennen, dan met de volstrekte of gedeeltelijke afwezigheid van het spraakvermogen bestaanbaar is. Pijn en genot kunnen kreten ontlokken: alleen het denken leert spreken, en er wordt beter gesproken, naarmate er zuiverder, dieper, fijner gedacht is. Slechts moeten wij niet uit het oog verliezen, dat dit verschil geenszins elke overeenstemming uitsluit. Evenals eene mechaniek van het denken, is er ook eene mechaniek van het gevoel. De groote tooneelschrijvers in het algemeen, de groote treurspeldichters in het bijzonder, kennen daarvan het geheim. Door die bewuste of onbewuste wetenschap doen zij, schijnbaar onafhankelijk van ons denkvermogen, ons lagchen of schreijen; verteederen ons, of ontsteken onze geestdrift. Er is logica, ook in het sprakeloos instinkt; ook in het kretenslakend gevoel van wee of wel. Eene onbewuste redenering doet het paard zijn genoegen uithinniken, wanneer het, na volbragten arbeid toegelaten in de klaverweide, deze rondholt; doet de klokhen, bij het naderen van den vos, de kiekens bijeenroepen onder hare vleugelen; bij het opsteken van den storm de schapen zamenscholen in het open veld, om den rukwind gezamenlijk het hoofd te bieden. Zoo de moederliefde van nadenken getuigt, dan zijn over het algemeen de dieren nadenkende wezens, want in den regel zorgen zij voorbeeldig voor hunne jongen.

Niets van dit alles zou voor de gewone begrippen over den menschelijken geest van kwade gevolgen zijn, zoo de wetenschap niet leerde, dat bij de dieren al dat hoogere onafscheidelijk met het lagere zamenhangt; terwijl men zich bezwaarlijk kan voorstellen, dat het bij de menschen anders wezen zou. Een dier kan blijven ademhalen, zonder of bijna zonder ruggemerg; zonder of bijna zonder hersenen. Doch naarmate die bestanddeelen van zijn wezen door het ontleedmes verwijderd worden, komt voor het hooger leven van vroeger, eene soort van plantenleven in de plaats. Bij de menschen is insgelijks het denkvermogen volstrekt afhankelijk van de hersenen. Om te kunnen denken, moeten wij hersenen hebben; hersenen van zekere zwaarte, van zekeren omvang, en met zekere vrijheid van speling in de ruimte. Een wijsgeer van de kracht van Mr. Van der Vlugt staat evenmin boven die wet, als de meest ongeletterde handwerksman. Niemand heeft nog ooit weten uit te leggen, hoe, door een stoffelijk weefsel als zich onder onze hersenpan bevindt, onstoffelijke gedachten voortgebragt worden. Maar beleedig dat weefsel, en

er heeft stoornis van het denken plaats. Verwijder het, en de mensch is ontluisterd. De vernietiging van het gewrocht is één zelfde verschijnsel met de vernietiging van het werktuig. Alleen in de voorstelling van derden zijn het *twee* verschijnselen.

Op deze wijze geleidelijk voortgaande, komen wij van het denkvermogen ongemerkt bij het zedelijk bewustzijn aan. De ervaring op zedelijk gebied, leert Mr. Van der Vlugt, geeft den mensch de eenheid te kennen, waardoor hetgeen hij en anderen van hem zien en tasten, verbonden is tot een persoon. Deze eenheid is het, die, boven de veranderlijkheid van lusten en neigingen, in den vorm van het zedelijk bewustzijn de onwrikbaarheid harer geboden stelt.

Vindt gij dit helder? Ook bij de dieren is hetgeen zij zelven en anderen van hen zien en tasten, eene eenheid, een persoon. Het eene dier is het andere niet. Elk hunner vormt een afzonderlijk zelfbewust wezen, bekend met de inrigting zijner natuur en toegerust met het vermogen, in zijne behoeften te voorzien. Door de eenheid van dezen wordt ook bij de dieren de veranderlijkheid van lusten en neigingen beheerscht. Bewijst dit, dat de dieren zedelijk bewustzijn hebben?

Laat ons liever vragen: met welk regt wordt in bijzonderen zin van een menschelijk persoon gesproken, en die onzigtbare persoon in iederen mensch als het pit van zijn wezen aangeduid, indien de wetenschap op goede gronden leert, dat zulk een persoon evenmin bestaat als bijvoorbeeld de tijd? De tijd is slechts de vorm, waaronder wij ons de opeenvolging der verschijnselen of der gebeurtenissen denken. In zich zelf is hij niets: geen natuurkracht, onbewust of bewust; geen afzonderlijke wet of afzonderlijk wezen, stoffelijk of onstoffelijk. Zoo is ook onze persoon slechts het verbindingsteeken tusschen de deelen van ons wezen. Neem de deelen weg, of ruk dezen uit hun verband, en de persoon is tevens weggenomen.

Indien die persoon, die eenheid, ons zedelijk bewustzijn vormt, dan is het met dit laatste evenzoo gesteld als met ons denken. Ook het zedelijk bewustzijn is een gewrocht van onze hersenen. Zijn onze hersenen gekrenkt, dan houdt ook ons zedelijk bewustzijn op, gedeeltelijk of geheel. Zeer juist gaat de strafregter, bij het bepalen der toerekenbaarheid van sommige als misdrijf of misdaad erkende overtredingen, te rade met den staat van des overtreders brein. De onwrikbaarheid der geboden, door het zedelijk bewustzijn gesteld, is eene redefiguur, geen

feit. Ook is zij niet volstrekt, maar betrekkelijk. Bij den eenen mensch staan die geboden vast, bij den anderen losser. Ook wisselt voor een gedeelte het zedelijk bewustzijn, van volk tot volk. De eene natie maakt eene gewetenszaak van hetgeen de andere niet telt. Het spreekwoord: ''s lands wijs, 's lands eer,' is de getrouwe beschrijving van een verschijnsel in de werkelijkheid.

Zelfvoldoening en berouw, zegt Mr. Van der Vlugt, bewijzen dat het zedelijk bewustzijn 's menschen waarachtige wil, zijn eigenst eigendom is; en de hoogleeraar bouwt op dien grondslag eene geheele wijsbegeerte van het regt, inleiding tot eene praktische staatsleer. Doch berouw en zelfvoldoening zijn alweder geen specifiek menschelijke gewaarwordingen. Het kraaijen der hanen, het pronken der paauwen, de fiere gang der schoone paarden, zijn openbaringen van een gevoel, dat aan de tevredenheid van den mensch over zich zelven naauw verwant moet zijn. Er bestaat misschien geen fraaijer schildering van menschelijk berouw dan het slot der bijbelsche paradijsgeschiedenis. Doch tevens denken wij bij niets zoozeer aan een goedigen, op ongehoorzaamheid betrapten Newfoundlander, die met den staart tusschen de beenen naar zijnen meester komt aangekropen, als bij de vertooning welke Adam maakt, wanneer hem voor de leus door den Heere God gevraagd wordt: 'Waar zijt gij?'

De overeenstemming tusschen den mensch en het dier, ook op dit gebied, bewijst allerminst dat het zedelijk bewustzijn geen praktische waarde heeft. Alleen doet zij het vermoeden rijzen, dat uit dit hout geen stevige wijsgeerige stelsels kunnen getimmerd worden.

V

Werpen wij, tot besluit, een blik op het stelsel in zijn geheel. Hoewel eene breede uiteenzetting het ingewikkeld kan doen schijnen (breedte, welke den schrijver gelegenheid geeft, zijnen lezer op de aangenaamste en leerzaamste wijze te onderhouden), bezit het de verdienste, zeer eenvoudig te zijn en in weinig woorden zich te laten zamenvatten.

Nadat hij het zedelijk bewustzijn als een vasten grond van wetenschap heeft aangenomen, gaat de Leidsche hoogleeraar aan

het onderscheiden tusschen zamenleving of maatschappij, en staat of regt. Het is de staat, die, in naam van het zedelijk bewustzijn, orde op de zamenleving stelt. Uit zich zelve toch wordt deze door zelfzucht gedreven, en er moet eene hoogere magt zijn, om haar in den band en in het goede spoor te houden. Als die hoogere en hoogste magt is de staat souverein, en zijne souvereiniteit oefent hij uit door middel der wetgeving; wetgeving, die zich regelt naar den eisch der opvoeding van het volk tot zelfregering. De staat moet zich volk, het volk moet zich staat gevoelen.

De staat het beter-ik der zamenleving: ziedaar ongetwijfeld eene verheven theorie, doch waarin de logica mij toeschijnt, zich te wreken over het geweld, haar aangedaan bij het zetten der eerste schrede. Hoe zouden wij dien staat, welke aan den eenen kant verschilt van de zamenleving, aan den anderen kant souverein is, meer souverein dan het volk, meer dan de vorst, meer dan eenige staatsmagt of eenige godheid, hoe zouden wij wenschen, hem bij een arm of een been, dan wel, zoo dit te aardsch klinkt, bij een vleugel te kunnen grijpen, en tot hem te zeggen: Daal nu, o staat, uit de wolken eens rustig op de aarde, en heb de goedheid, ons uwe geloofsbrieven te vertoonen!

Doch tot zulk eene explikatie komt het nergens. Mr. Van der Vlugt geeft ons een belangwekkend overzigt van hetgeen de Weener hoogleeraar Lorenz Stein met de wetenschap der zamenleving bedoelt, en uit zijne denkbeelden dienaangaande door den Berlijnschen hoogleeraar Rudolf Gneist overgenomen is. De schim echter blijft des ondanks eene schim; de staat eene luchtverheveling, een hersengewrocht. Men zou zeggen: eene alleenzaligmakende kerk zonder paus, zonder koncilien, zonder dogma, zonder eeredienst; eene kerk, welke alleen in zoover aan dien naam beantwoordt, dat sommige hoogleeraren in de wijsbegeerte van het regt, in haren boezem met eene soort van bisschoppelijke waardigheid bekleed zijn. Uit Berlijn, waar het brandpunt van dit hooger licht zich bevindt, schiet het naar Leiden en elders sommige stralen. De regtstaat van Mr. Van der Vlugt zou eene vertegenwoordiging der wetenschap kunnen genoemd worden, de natuurwetenschappen uitgezonderd; eene *académie des sciences morales et politiques*. Doch krachtens welk gezag deze geleerde areopagus, dit internationaal komité van juridische professoren, bij uitnemendheid de staat heet; hoe buiten en boven de zamenleving die staat een zelfstandig staatsleven leiden

kan; welke de organen van dit lichaam zijn; in welke verhouding het leeft, leven kan, of behoort te leven, met een koning en een parlement, een leger en eene vloot, een moederland en eene kolonie, met de scheepvaart of den handel, met den landbouw of de nijverheid, met de wetenschappen of de kunsten, onafhankelijk van de wetenschap der geregtigheid, daarvan leert men bij Mr. Van der Vlugt zich geen duidelijke voorstelling vormen. Niet omdat dit alles in het tweede, nog onuitgegeven deel van zijn werk, pas in bijzonderheden ontwikkeld kan worden; maar omdat reeds nu elk aanknoopingspunt schijnt te ontbreken. De ons voorgespiegelde regtstaat is een denkbeeld, waarover men een boek schrijven of eene reeks voordragten houden kan. Een wezen van vleesch en bloed is hij niet.

De hoogleeraar tracht zijne bedoeling in het licht te doen springen, door met voorbeeldige zorg de zienswijze van tweederlei tegenstanders te bepalen en te bestrijden. Hem bevredigt noch de demokratie, die zich op de volkssouvereiniteit, noch de theokratie, die zich op het goddelijk regt beroept. Zijn ongunstig oordeel over beiden vat hij aldus zamen: ‘De mannen der souvereiniteit Gods zijn onmagtig tegenover de verschijnselen, die de schatten van het zedelijk leven telkens weder dreigen te doen verloren gaan. Hun biedt de groote aarde nergens eene zekere plek, waaraan zij die kostbaarheden meenen te mogen toevertrouwen; en terwijl de demokraat haar onachtzaam liet nedervallen in eene bodemlooze diepte, meenen *zij* haar te kunnen ophangen aan het gewelf des hemels.’

Dit zijn voorwaar geen geringe tekortkomingen. Theokratie en demokratie, schijnt het wel, hebben elkander maar weinig te verwijten; en de lezer moet den indruk ontvangen, dat vóór de zon van den regtstaat aan de kimmen verscheen, het er op aarde voor de schatten van het zedelijk leven donker genoeg uitzag.

Doch bij aandachtiger beschouwing blijkt, dat de hoogleeraar overdrijft, en er tusschen zijne eigen zienswijze en die der anderen, slechts een onwezenlijk verschil bestaat. Met de mannen van het goddelijk regt, ultramontanen en antirevolutionairen, heeft hij gemeen, dat ook hij, in het bestaan eener wereld boven het stof, zonder bewijs zijn uitgangspunt neemt. Door zijn ontkennen van het bovenzinlijke, zoodra dit van zedelijke ervaring theologie zou willen worden, is hij verwant aan de mannen der volkssouvereiniteit, liberalen en radikalen.

Het is waar, dat hij aan De Maistre en Stahl, aan De Bonald en Groen van Prinsterer, naauwlijks harder waarheden zegt, dan aan de volgelingen van Spinoza of Kant. Doch wat hem van de twee laatsten scheidt, zijn eigenlijk meer antipathien dan argumenten, en hetgeen hij voor hen in de plaats geeft, staat niet hooger of vaster dan zij.

Tot de slotsom, dat alle regt begint met magt, wordt Spinoza gedrongen door aan te nemen, dat zeker streven naar zelfbehoud een grondtoon van het geschapene vormt; den mensch niet uitgezonderd. Menigeen vindt het merkwaardig, dat, zulk een langen tijd vóór Darwin, Spinoza die darwinistische stelling heeft vooropgezet. Mr. Van der Vlugt daarentegen noemt de stelling ‘afschuwlijk’: niet omdat zij met de wetenschap of de wijsbegeerte in strijd is, dit laat hij in het midden, maar omdat zij leidt tot eene gevolgtrekking, welke hem tegen de borst stuit.

Wanneer Kant als grondwet van der menschen onderlinge betrekkingen stelt, dat zij gehouden zijn, elkanders vrijheid te eerbiedigen, dan gaat hij verder, dan hij strikt genomen verantwoorden kan. Het wetenschappelijk betoog van dien eisch is niet te leveren. Hij ontspringt veeleer aan het eigenbelang of aan de gemakzucht, dan aan het pligtgevoel. Doch voor Mr. Van der Vlugt is de koncessie, ter wille van het zedelijk bewustzijn door Kant gedaan, nog veel te gering. Hij noemt Kant ‘den vader eener vormelijke, afgemetene, hartelooze levensbeschouwing, die het woord goed haast tot een schimpscheut verlaagd, maar haren wierook bewaard heeft voor den pligt.’

Krachtiger, want de argumenten gaan voort te wijken en de sympathien blijven den boventoon voeren, krachtiger voelt hij zich aangetrokken door de wijsgeeren, die na Kant gekomen zijn; vooral door den ouderen Fichte en door hetgeen Schleiermacher uit dezen afgeleid, of liever, hetgeen de jongere Fichte als de kern van Schleiermacher's denkbeelden voorgesteld heeft. Hier, in deze school, dienen wij te gelooven, hier komt het zedelijk bewustzijn tot zijn regt. Hier wordt een ‘God in ons’ gevonden, die den mensch zijne baan aanduidt. Van den lager gelegen pligt, die alleen predikt: ‘Sta op uw regt!’ zijn wij hier tot de algemeene wederzijdsche welwillendheid opgeklommen.

Doch is dit nu werkelijk het laatste woord der nieuwere wijsbegeerte? Heeft Schleiermacher, ook in dit opzigt profeet, bij voorbaat Schopenhauer wederlegd? Gelijk bij Spinoza de

darwinistische wet van het streven naar zelfbehoud, zoo wordt bij Schopenhauer eene theorie aangetroffen, verwant aan de darwinistische der natuurkeus. De natuur laat bij Schopenhauer den mensch een doel najagen, hetwelk niet in hemzelven ligt. Van de eene ontgoocheling voortgedreven naar de andere, vindt hij alleen in een gevoel van onvrede vrede, en legt zich bij eene pessimistische levensbeschouwing weder. Dan wel, hij leert dit voortgaan van ontgoocheling tot ontgoocheling als de wet van zijn hooger bestaan erkennen, en vindt met welgevallen in zichzelven een beeld van Boeddha, den ontwaakte.

Sterk kontrasteert, met dit opmerkelijk zamentreffen in onze dagen van wijsbegeerte en natuurwetenschappen, van denken en waarnemen, de onverschilligheid van Mr. Van der Vlugt voor zulke verschijnselen. Schenkt hij hun voor een keer zijne aandacht, dan is het alleen om ze te kenschetsen als de vrucht eener tijdelijke afdwaling van den menschelijken geest; als eene mode-filosofie. ‘Velen’, lezen wij in de redevoering over de wetenschap der geregtigheid, ‘velen spreken, om den geest van het heden te kenschetsen, van geen gemis aan opgewektheid meer, geen misnoegen, geene verslagenheid alleen; zij noemen de ernstige, weldoordachte overtuiging, dat de wereld, waarin wij leven, het jammerlijk mislukt gewrocht eener onbewuste scheppingsdaad wezen moet. Acht het iets beters dan eene spitsvondigheid, Mijne Heeren, als ik zeg, dat die rigting, voor zoover zij ons althans doet toenemen in de erkentenis onzer vele ellenden en tekortkomingen, mij verheugt. Het is, omdat ik geloof in de roeping, maar evenzeer in de kracht onzer zedelijke zelfbewustheid. Zij alleen kan, doch ook zij gewis zal te allen tijde ons behoeden voor vertwijfeling. Laat vrij daarom de wijsbegeerte van het onbewuste voortgaan met hare sombere klaagliederen aan te heffen. Die klagten, zij zijn het alarmgeschreeuw, dat de eenige magt, die haar op den duur het hoofd biedt, wakker roept.’

Dit klinkt zeer positief, maar het boezemt niet veel vertrouwen in. Wij denken er bij aan den wandelaar, die, 's avonds laat onverzeld huiswaarts keerend door een donker bosch, zichzelven moed inspreekt door het zingen van een lied of het overluid reciteren van een gedicht.

In het proefschrift worden de mannen der natuurwetenschap en der nieuwere wijsbegeerte of niet genoemd, of alleen wederlegd door het vermelden van hun gevoelen als iets buitensporigs.

Men ontmoet een volzin, aanvangend met de woorden: ‘Sedert sommige profeten der celweefsels zich in de wereld der onzienlijke dingen gezagsaanmatiging hebben veroorloofd; sedert van hen de stelling vernomen is, dat er niets is in de wereld buiten de stof, welke zich naar hare eigen onveranderlijke regelen beweegt’.... Verder komt de schrijver niet.

En vergenoegde Mr. Van der Vlugt zich slechts, bij eene kleine menschelijke keurbende een onwrikbaar zedelijk getuigenis te onderstellen, luider en duidelijker dan al hetgeen van dien aard, zelfs bij de hoogst ontwikkelde dieren aangetroffen wordt! Maar ook te dezen aanzien is hij even doktrinair, even radikaal, even voorbarig, als de voorbarige theokraten en de voorbarige demokraten, die hij beurtelings bestrijdt. Dat luid en duidelijk inwendig gebod, hij laat het spreken bij alle menschelijke personen zonder onderscheid. *De* menschen, zegt hij, zijn met het beste deel van hun wezen verbonden aan eene wereld boven het stof. In de erkentenis dier wereld stijgen *zij* van trap tot trap. Vrijwillig slecht is *niemand*. Het medegevoel met anderen ontbreekt *nooit*. Goed is de grondtoon van *aller* wil en zin.

Noem dit optimisme, noem het spiritualisme, - de naam zou eene bijzaak zijn, zoo wij slechts den indruk ontvingen, dat de beschouwing op onderzoek steunt, en niet grootendeels uit verzekeringen zamengesteld is. Hoe kan, in het aangezigt van de statistiek der misdaden en misdrijven in één land, over één jaar, een man der regtswetenschap beweren, dat de grondtoon van hetgeen alle menschen zonder onderscheid willen en bedoelen, goed is? Hoe kan het de aandacht van een moralist ontgaan, dat de deugd alleen de deugdzamen bekoort? Dat iemand, die slecht handelt, dit doet, omdat hij op dat oogenblik in het slechte meer smaak vindt dan in het goede, en hij dus vrijwillig slecht is? Hoe kan een wetenschappelijk waarnemer stellen, dat het medegevoel van den eenen mensch met den anderen nooit ontbreekt, terwijl geheele klassen der zamenleving door geheele andere klassen onderdrukt worden en *moeten* onderdrukt worden, omdat de elende, de ontberingen, de gebondenheid der eersten, de onvermijdelijke voorwaarde van de welvaart, het aanzien, of den vrijen tijd der laatsten is? Is het iets anders dan tautologie, wanneer geleerd wordt, dat alle menschen met het beste deel van hun wezen aan eene wereld boven het stof verbonden zijn? Moet men, om die wereld te

vinden, niet eerst dat beter deel verdichten? Waar ziet men de menschen van trap tot trap opklimmen boven het stof? Is iets integendeel gewoner dan het verschijnsel, dat, naarmate zij toenemen in leeftijd, de idealen hunner jeugd plaats maken voor berekening?

Op die wijze zouden wij nog langen tijd kunnen voortgaan met vragen: nu de vaardigheid bewonderend, waarmede de schrijver ons en zichzelven een pad door distelige boeken en stelsels kapt, dan ons verbazend, dat hij in zijne dichterlijke vaart zoo vele voor de hand liggende zaken over het hoofd ziet.

Voor de nederlandsche regtsgeleerden is zijn werk in elk geval eene groote aanwinst. Moet het hen grieven, wanneer zij opmerken, hoe weinig voor de vorming der nieuwere regtsbegrippen in Europa door Nederland is bijgedragen, zij bezitten thans in Mr. Van der Vlugt een welsprekenden tolk, die ons publiek omtrent de vorderingen van het buitenland op de hoogte brengen kan en bij toeneming daarvan houden moge.

Het overige zijn kwestien van praktijk. Gelijk naar Schiller's formule, terwijl de bespiegeling naar een stelsel zoekt, de honger en de liefde voortgaan, de zaken van het menschdom te drijven, zoo vervolgt ook in Nederland en zijne kolonien, onder het opbouwen van den idealen staat door de mannen der wetenschap, de historisch gevormde rustig zijnen weg.

CD. BUSKEN HUET.

Aleida Seys.

Adriaan Pauw, Ridder, Heer van Heemstede, waar hij het aan den rand der Kennemer duinreeks en aan den zoom van het Haarlemmermeer gelegen slot des zomers bewoonde, bevond zich, op een Augustusdag van het jaar 164-, te Amsterdam. Daar behoorde hij ook eigenlijk te huis; hij had er ook nog eene woning en daar vooral en derhalve in Holland was hij een man van gewicht. Hij was reeds raadpensionaris van de Staten geweest; hij zou het nog eenmaal worden; reeds had hij als ambassadeur van de Edelmogenden eenigen tijd aan het hof te Parijs vertoefd en nog had hij als lid der Staten en door verschillende andere betrekkingen groot gezag en wijdstrekkenden invloed. Hij was een weinig ruw in zijne taal en zijne manieren, maar daarentegen had hij te midden van al de zorgen voor den staat uitnemend zijne persoonlijke belangen in het oog gehouden; evenals zijn vader Reinier, de bittere vijand van Oldenbarnevelt, en ook evenals zijn grootvader, met wien die familie in Amsterdam op het kussen kwam en wiens naam hij droeg, op allerlei wijze had hij zijn rijkdom weten te bewaren en te vermeerderen. Hij was geen volmaakt, maar zeker een uitstekend vertegenwoordiger van die burger-aristocratie, wier opkomst met die van den Staat der Vereenigde Provinciën gelijken tred gehouden had.

Niet groot van gestalte maar stevig gebouwd, niet opzichtig maar kostbaar gekleed, liep hij een paar grachten langs, totdat hij de stoep van eene deftige, schoon eenvoudige woning opstapte en door een forschen tik met den klopper te kennen gaf, dat hij wenschte binnengelaten te worden. Van zijn welgevormd en scherpzinnig gelaat was elke trek van vriendelijkheid en zachtmoedigheid verdwenen. Hij was voor verschillende bemoeiingen naar Amsterdam gekomen, maar hij had naar aanleiding van een brief, door hem te Heemstede ontvangen, ééne zaak te

behandelen, die hem hoogst onaangenaam was. Indien hij den schrijver zelf van dien brief op zijne heerlijkheid, waar hij het hooge recht uitoefende, bij zich had gehad, hij zou hem misschien een nacht in den gevangeniskelder gesloten hebben en hem den volgenden morgen door zijne lakeien den heirweg hebben laten opjagen. Dien brief had hij in den zak en met ernstige, grimmige blikken stond hij te wachten, tot hem werd opengedaan.

Voor de dienstmaagd, die hem niet lang liet wachten, was hij geen vreemdeling; met een onderdanigen groet, die nauwelijks beantwoord werd, liet zij hem den toegang vrij. Hij stapte de gang door tot de kamer, die aan de straat uitkwam, trad die kamer binnen en zag nauwlettend rond. Toen hij niemand ontdekte, vroeg hij: ‘Is hier alles in de war? Is er niemand tehuis?’

‘Juffrouw Seys is uitgegaan,’ antwoordde de dienstmaagd, ‘maar de oude juffrouw zit nog in de achterkamer, mijnheer!’

‘Zoo! zeg haar dan, dat ik hier ben en vraag haar om hier te komen, maar gauw wat!’

De dienstmaagd vond het geraden om dat bevel, dat nog strenger dan gewoonlijk haar werd toegeduwd, stilzwijgend te gehoorzamen. Zij sloot de buitendeur en liep met vlugge schreden naar de achterkamer. Pauw trad de voorkamer weder binnen, legde zijn hoed op een hoektafeltje, wischte zijn gelaat met zijn zakdoek af, schoof een stoel voor de tafel tegenover de ramen en zette zich neder, rechtop, met zijn rug tegen de leuning, terwijl zijne handen den gouden knop van zijn stevigen rotting omklemden en hij door de trappelende beweging van zijne voeten op den vloer zijn ongeduld openbaarde.

Zoo zat hij eenige oogenblikken en hij rees ook niet op, toen hij de vrouw des huizes hoorde aankomen; hij bleef zelfs zitten, toen zij binnenkwam, en beantwoordde haar beleefden groet zoo kort mogelijk.

Zij werd echter noch door zijn toon, noch door zijne houding van haar stuk gebracht. Hoewel de weduwe van een eenvoudig burger en niet geheel van Pauw onafhankelijk, zij, die hem kende sedert jaren, had er zich meermalen goed bij bevonden, om, als hij wat ruw en onbeleefd te werk ging, ook een krachtig woord te gebruiken en zich in geen geval blindelings aan zijne bevelen te onderwerpen. Zij begroette hem dus hoffelijk: ‘Welkom, Heer van Heemstede! u is zeker welvarend, dat u ons de eer gunt van uw bezoek?’

Toen hij echter stroef antwoordde: ‘Ja, ik ben zeer wel, juffrouw! en u zeker ook, maar ik ben hier niet gekomen op een beleefdheidsbezoek voor een praatje; ik heb ernstige zaken te behandelen,’ zette zij zich op een stoel bij een der ramen en antwoordde kalm: ‘Ik ben benieuwd wat u te zeggen heeft!’

Zij was eenvoudig gekleed, maar zoowel de stof als de snede van haar gewaad getuigde van eene ruime beurs en onberispelijk wist zij zich ieder kleedingstuk aan te passen. Met rustige waardigheid zag zij Pauw aan en sloeg voor zijne scherpe blikken de oogen niet neder.

‘Als u de aanleiding tot mijne komst niet begrijpt,’ zeide Pauw, ‘dan zal ik maar met de deur in huis vallen. Ik ben niet tevreden over de zorg, welke door u voor mijne pupil gedragen wordt.’

‘Dat spijt mij!’ was het beleefde maar geenszins verontschuldigende antwoord. ‘Ik meende dat u de behandeling, welke Aleida Seys van mij ondervond, steeds prees en van haar zelf weet ik, dat zij mij met kinderlijke genegenheid dankbaar is.’

‘Dat laatste wil ik waarachtig wel gelooven,’ hernam Pauw; ‘wie jonge lui in hunne dwaasheden voorthelpt is zeker tijdelijk hun beste vriend. En ook ik ben nog altijd over u tevreden geweest, juffrouw! maar thans niet meer!’

Zij zweeg en scheen geduldig zijn verwijt af te wachten.

‘U had,’ ging Pauw voort, ‘beter het oog moeten houden op de jongelui, die hier aan huis komen. Ik zou dan zeker dezen brief niet ontvangen hebben.’ Hij haalde den brief uit zijn borstzak en legde hem op de tafel. ‘Misschien weet u niet, dat mij deze epistel is toegezonden, maar dat verontschuldigt u niet; u had aan dien Herman Lievens, dien jongen plaatsnijder en teekenmeester, niet de gelegenheid tot een vertrouwelijken omgang met Aleida moeten geven.’

‘Indien u mij bij tijds gewaarschuwd had,’ antwoordde de weduwe, ‘of terstond, toen wij met hem kennis maakten, op dezelfde wijze over hem gesproken had, ik zou mij beijverd hebben om uwen wil te gehoorzamen, maar u zal gelieven te bedenken, dat de jongelui niet door mij in kennis gebracht zijn, en niet door mij vrijheid tot een vertrouwelijken omgang verkregen hebben. Indien u meent daarover iemand te moeten hard vallen, dan zal uwe rechtvaardigheid u terstond doen gevoelen, dat niemand daarvoor meer verantwoordelijk is dan u zelf.’

‘Gij begrijpt toch wel,’ zeide Pauw norsch, ‘dat de loop, welken deze zaak genomen heeft, geheel buiten mijne bedoeling ligt.’

‘Over uwe bedoeling kan ik niet oordeelen,’ bracht de weduwe met bescheidenheid daartegen in, maar onbeschroomd voegde zij tevens hem toe: ‘ik heb mij aan uwe woorden en uwe daden gehouden. Toen de koninginmoeder van Frankrijk u op uw kasteel een bezoek bracht, was Aleida bij u te gast en Herman Lievensz ter zelfder tijd.’

‘Zijn meester Savry had hem gezonden,’ verzekerde Pauw, ‘en mij verzocht hem toe te staan om ter gedachtenis van de ontvangst der koningin een prent te mogen maken.’

‘En hij heeft dat ook gedaan,’ hernam zij, want zij wist, dat in de onverbiddelijke waarheid der feiten hare beste verdediging gelegen was, ‘en wel zoozeer tot uw genoegen, dat gij hem dagen achtereen, terwijl ook Aleida zich nog op het huis te Heemstede bevond, bij u gehouden hebt. Had u tegen eene vertrouwelijke kennismaking van die twee bezwaren gehad, u hadt hem kunnen wegzenden, of gemakkelijk een voorwendsel kunnen vinden om Aleida naar Amsterdam te doen vertrekken.’

‘Aleida wist toch,’ Pauw stampte ongeduldig met zijn stok op den vloer, ‘dat hij niet tot onzen kring, tot onzen stand behoorde en dat wist u ook.’

‘Daarom ben ik ook zoo voorzichtig geweest,’ deed de weduwe hem opmerken, ‘om uw advies te vragen, éér ik hem toestond hier aan huis te komen. Het verlangen van Aleida, om teekenles te ontvangen, was op zich zelf beschouwd zeer onschuldig, maar ik heb toch eerst toegestemd, dat hij wekelijks een paar uren daarvoor hier doorbracht, nadat u mij over hem gesproken had op eene wijze, die mij overtuigde dat een hinderpaal, aan den omgang der jongelui in den weg gelegd, uw ongenoegen zou opwekken.’

‘Hm! hm!’ antwoordde Pauw; ‘dat is wat veel gezegd, dunkt mij.’ Hij kon niet ontkennen, dat zijne ijdelheid bijzonder was gestreeld, toen hij het bezoek, hem op zijn slot te Heemstede door Maria de Medicis gebracht, op een fraaien prent had vereeuwigd gezien; hij herinnerde zich ook, hoe hij den jongen man, onder wiens werk de bekende Savry zijn eigen handteekening had geplaatst, eene ruime belooning had toegezegd om aan zijn pupil teekenles te geven, en hoe hij in ditzelfde huis als kunstbeschermer zich had aangesteld, aan de weduwe,

aan wier toezicht hij zijne pupil had toevertrouwd, toen zij hem raad en voorlichting vroeg, de fraaie gravure getoond had en haar vroolijk knipoogend had gerust gesteld: ‘Laat die teekenlessen maar doorgaan! Ik verzeker u, dat jonge mensch zal het ver brengen!’

Schuldbekennen viel echter zelden iemand gemakkelijk, allerminst een man als Pauw. Hij herhaalde dus nog eens: ‘Dat is wat veel gezegd, juffrouw!’ maar hij voegde daar op zachteren toon bij: ‘ik vertrouw, dat gij niet weet, waarover hij mij heeft durven schrijven.’

Toen zij echter zweeg, werd hij weer heftiger: ‘Hij durft Aleida van mij ten huwelijk vragen.’

‘Zij zelf heeft mij dat ook verteld,’ zeide de weduwe.

‘Juffrouw,’ vroeg Pauw grimmig, ‘vergeet u, wat u aan mij verschuldigd is?’

‘Neen,’ antwoordde zij; ‘u heeft mij de opvoeding van Aleida toevertrouwd, en mij daarmede een onbezorgd leven verschaft; ik heb ook mijn best gedaan, om steeds door getrouwe plichtsbetrachting u mijne dankbaarheid te bewijzen.’

‘Ja, het scheen zoo wat,’ zeide Pauw toornig; ‘maar ondertusschen hebt gij geen woord van afkeuring of verontwaardiging bij zulk een vernederend en belachelijk huwelijksaanzoek. Gij hebt misschien zelfs medegewerkt om dien sinjeur teekenmeester bij Aleida een wit voetje te bezorgen. Weet gij wel, dat zij eene der rijkste erfdochters in Amsterdam is, dat zij mij neef mag noemen en dat geen kring binnen deze stad voor haar te hoog is?’

‘Ja, dat weet ik!’

Een tik met den klopper op de voordeur stoorde de weduwe in haar antwoord. Zij zag naar buiten. ‘Daar is Aleida! Nu kan zij zelf u te woord staan, mijnheer Pauw! Zij is geen kind meer; ik ontken volstrekt niet, dat ik u dank verschuldigd ben, maar het oordeel over mijne plichtsbetrachting zal toch ten slotte aan Aleida zelf toekomen!’

Zij stond op en opende de kamerdeur. Door de gang klonk eene vroolijke stem. Nauwelijks hoorde de weduwe de bedreiging van Pauw: ‘Dat is goed; laat zij hier komen! Ik zal haar oordeel wel wat opscherpen, verstaat u.’

‘De Heer Pauw is hier en wenscht u te spreken,’ zeide de weduwe tot Aleida in de gang. Zij gaf haar een wenk om binnen te treden, trok achter haar de kamerdeur weder dicht en liet voogd en pupil samen.

Aleida was evenmin als haar pleegmoeder voor den Heer Pauw bijzonder bevreesd. Wel is waar, hij had noch het talent noch den tijd gehad, om haar beider bijzonder vertrouwen te winnen, maar gewoonlijk had hij zich, wat hem bij den gunstigen toestand van Aleida's vermogen ook gemakkelijk viel, zeer vrijgevig betoond. Reeds op jeugdigen leeftijd waren hare ouders gestorven, en hadden haar een aanzienlijk fortuin nagelaten; door de goede zorgen en het gelukkig beheer van Pauw was het nog belangrijk vermeerderd en onbeschroomd mocht hij er uit putten, zooveel er noodig was om de wenschen van zijne pupil, waartegen hij zelden eenige bedenking had, te bevredigen. Van tijd tot tijd slechts had zich over minder belangrijke zaken verschil van gevoelen geopenbaard en dan had Pauw soms heftig, ruw zelfs gesproken, maar Aleida had ook reeds, even als haar pleegmoeder, de ondervinding opgedaan, dat zij door een krachtig antwoord soms hare meening kon handhaven en zelfs wel eens door scherts den toorn van haar voogd ontwapenen.

Zij was van eene vlugge en bevallige gestalte, rijzig en toch niet te slank; zij had prachtig bruin haar en een allerliefst mondje; tusschen de frissche lippen blonken helderwitte tanden door, maar voor eene schoonheid kon zij niet doorgaan. Daarentegen stonden levenslust en levensvreugde op haar gelaat geteekend en de vroolijkheid straalde haar zoo levendig uit de oogen, dat men er nauwelijks erg in kreeg, of zij niet, om mooi te kunnen heeten, wat al te flets van kleur waren.

Met natuurlijke bevalligheid stak zij den Heer Pauw haar rechterhand toe: ‘Welkom! Welkom! Heer en Neef! uw bezoek verrast mij juist niet, maar ik kan toch niet zeggen, dat ik het reeds zoo spoedig had verwacht?’

‘Waarde nicht!’ zeide Pauw, terwijl hij even van zijn stoel opstond, eene lichte buiging maakte en daarna weder zittende, dezelfde houding aannam: ‘Waarde nicht! gij zijt welvarend, zie ik!’

‘U is toch niet ongesteld?’ vroeg zij vriendelijk, terwijl zij hare opperkleederen aflegde en de plaats innam, welke haar pleegmoeder verlaten had.

‘Volstrekt niet,’ antwoordde Pauw; ‘en als mijne komst u niet verrast, al heb ik de reis van Heemstede hierheen wat vlugger ondernomen, dan door u gewacht werd, dan weet gij zeker ook van dezen brief?’

Hij wees naar den brief, die voor hem op de tafel lag, en zag met scherpe en verwijtende blikken Aleida aan.

De levendige blos, die hare wangen en haar hals kleurde, zou aan eene ontkenning, indien zij haar had willen uitspreken, alle kracht ontnomen hebben, maar zij had volstrekt geen plan om voor haar voogd te veinzen. Zij sloeg wel eerst de oogen neder, maar vervolgens richtte zij hare blikken naar buiten, naar de straat en zij glimlachte schalks, terwijl zij vroeg: ‘Is die brief van Herman Lievensz, Neef?’

‘Ja, van uw teekenmeester,’ zeide Pauw barsch; ‘de gek durft u ten huwelijk vragen. Ik wou, dat gij mij van uw volkomen onschuld aan dien dollen stap kondt overtuigen.’

‘Dat zal ik bezwaarlijk kunnen doen,’ antwoordde zij op den toon van een vroolijke verontschuldiging, ‘want hij heeft mij eerst verlof gevraagd om u te mogen schrijven, en ik heb hem dat niet verboden.’

‘Zooveel te erger!’ barstte Pauw uit, ‘maar ik heb ook reeds aan uwe pleegmoeder gezegd: wat gij beiden ook tot zijn voordeel zoudt kunnen bijbrengen, het is een onzinnig denkbeeld dat gij zoudt trouwen met uw teekenmeester.’

‘Dat valt mij tegen,’ zeide Aleida bescheiden maar volstrekt niet onthutst; ‘hij is een uitstekend plaatsnijder, dat weet u, en ik meende, dat u de kunst liefhad.’

‘Of ik de kunst liefheb en bescherm of niet, wat heeft dat met uw huwelijk te maken?’ bromde Pauw.

‘Maar Neef!’ bracht Aleida op den toon van beleedigde onschuld daartegen in; ‘ik heb hem toch juist bij u op uw slot te Heemstede leeren kennen; door u het eerst en door u het meest heb ik hem hooren prijzen, en het is met uwe toestemming, met uwe bijzondere goedkeuring zelfs geweest, dat ik hem hier aan huis ontvangen heb.’

‘Er ontbreekt waarachtig maar aan,’ riep Pauw heftig uit, ‘dat gij mij verwijt hem tot zijn huwelijksaanzoek te hebben aangemoedigd of uitgelokt!’

‘U ontkent toch nu zijn talent als kunstenaar niet?’

‘Wel neen, maar wat komt er dat op aan?’

‘Tegen zijne familie kan u geen bezwaar hebben,’ merkte Aleida op.

‘Ik denk, een bedelaarsboel!’ zeide Pauw.

‘Hij heeft geene familie; zijne ouders zijn reeds lang dood; zijn oudere, eenige zuster is een paar jaar geleden gehuwd; zij is naar het Brabantsche vertrokken en spoedig ook daar overleden; hij staat alleen in de wereld!’

‘Zoo,’ zeide Pauw, ‘dat valt mij meê. Het verandert echter niet aan de hoofdzaak.’

‘Maar wat heeft u dan toch tegen hem?’ riep Aleida smartelijk uit. ‘Is er iets op zijn gedrag te zeggen? Neen, maar dan roep ik mijne pleegmoeder; zij kent hem ook en zij kan getuigen wat een beste, brave jongen hij is!’

‘Wel ja!’ antwoordde Pauw schamper: ‘roep haar! zij is weggeloopen, zooals men doet, als men de zaak, die men voorstaat, niet verdedigen kan. Laat haar weer hier komen! Dan kan ik u beiden tegelijk de waarheid zeggen.’

Aleida verliet het vertrek, maar kwam spoedig met hare pleegmoeder terug en toen de beide vrouwen, eindelijk toch wel een weinig van streek geraakt en zenuwachtig geworden, tegenover hem zaten, stampte Pauw nog eens met den stok op den vloer, en vast overtuigd dat hetgeen hij zeggen ging, aan alle tegenspraak een einde zou maken en de dwaasheid van het voorgeslagen huwelijksplan onwedersprekelijk zou blootleggen, sprak hij: ‘Herman Lievensz moge een verdienstelijk kunstenaar zijn; op zijne familie moge geen aanmerking zijn te maken, omdat zij niet bestaat; hij moge onberispelijk zijn van gedrag, maar hij trouwt niet met mijn nichtje. Denkt gij, Aleida! dat gij eene jonkvrouw zijt, om de huisvrouw te worden van iemand, die met zijn penceel en zijne teekenpen Jan en alleman ten dienste staat? Het zou wat moois wezen, als de man van mijn nichtje, over wie ik nog al voogd was geweest, door mijne collegaas kon ontboden worden, van daag door den een en morgen door den ander, en buigen en danken moest, als hem het een of ander werk werd opgedragen, of als ik, God betere 't, mijnheer mijn neef van den eenen boekenwurm naar den anderen moest zien ronddraven of er ook een titelprent voor een boekwerk noodig was. Zulk eene verbintenis is ver beneden u, Aleida! Ik dacht, gij zelf zoudt dat begrepen hebben en het is mij van u, juffrouw!’ hij wendde zich tot Aleida's pleegmoeder, ‘bijzonder tegengevallen dat gij haar daarop niet bijtijds opmerkzaam hebt gemaakt. Nu zult gij beiden wel begrijpen, dat huwelijk is onmogelijk!’

Hij verwachtte op deze toespraak van de beide vrouwen onmiskenbare teekenen van onderwerping. Het zou hem niet geërgerd hebben, hij zou er zich voorloopig mede hebben tevreden gesteld, indien Aleida, ten bewijze dat zij aan de kracht van zijne redeneering geen weerstand bieden kon, in tranen ware

uitgebarsten en van Aleida's pleegmoeder zou hij met nederbuigende goedheid eene verontschuldiging hebben aangenomen, indien de zaak daarmede dan ook ware afgedaan. Hij rekende ook zoo vast op het een en ander, dat hij de hand reeds naar den brief van Herman Lievensz uitstrekte; hij zou hem verscheuren, de vrouwen, welke hij had terecht gezet nog een vriendelijk woord toespreken, en dan was de moeielijkheid, die hem van Heemstede naar Amsterdam gedreven had, alweer afgedaan. Hij was volstrekt niet verdacht op hetgeen hem te beurt viel. De beide vrouwen zwegen; Aleida had blijkbaar moeite om niet in een luiden en oneerbiedigen lach uit te barsten; om de lippen van haar pleegmoeder speelde een trek, die meer spotlust dan spijt uitdrukte.

‘Hoort gij me niet?’ bulderde Pauw; ‘of verstaat gij geene rede?’

Maar Aleida sprong luchtig en vroolijk op en kwam naast hem staan.

‘Word niet boos, beste Neef! wij willen u niet beleedigen, maar is dat, wat u daar noemt, nu werkelijk het groote en eenige bezwaar?’

‘Gevoelt gij er de kracht niet van?’ Pauw keek met een vergramd gelaat tot haar op.

‘Indien het bestond, zeker! maar u meent toch niet, dat wij het niet reeds overwogen en uit den weg geruimd hebben? Ik ben hooghartiger dan u schijnt te vermoeden.’

‘Overweging leidt tot niets en het bezwaar, dat ik genoemd heb, kunt gij niet uit den weg ruimen,’ zeide Pauw ernstig.

‘Toch wel!’ hernam Aleida vleiend; ‘Hoor maar eens, Neef! u is mijn voogd en u zal het wel nauwkeurig weten. Als ik trouw, breng ik immers een niet onaanzienlijk vermogen ten huwelijk?’

‘Dat is het juist,’ antwoordde Pauw. ‘Gij zijt rijk, zeer rijk! Gij hebt bloedverwanten en vrienden in de aanzienlijkste kringen binnen deze stad en in de landsregeering. Iemand, die tot het St. Lucasgild behoort, al is hij in zijn stand een onberispelijk, zelfs een geacht man, hij past niet in onzen kring.’

‘Maar beste voogd!’ en Aleida legde hare ineengesloten handen op den schouder van Pauw en glimlachte guitig; ‘het staat immers aan mij, als ik trouw, om te bepalen dat mijn man deelgenoot van mijn vermogen wordt?’

‘Natuurlijk, maar.....’

‘Vergeef mij, dat ik u in de rede val,’ hernam Aleida, ‘maar ik wilde u gaarne terstond bewijzen, dat ik voor den stand, waartoe ik door mijn vermogen en mijne familiebetrekkingen behoor, niet onverschillig ben. U weet nu, wat ik overdacht heb en het besluit wordt nu immers, dat de Heer Herman Lievensz, eens gehuwd met Aleida Seys, een nichtje van den Heer Adriaan Pauw, Ridder, Heer van Heemstede, oud-raadpensionaris, oud afgezant der Staten aan het Fransche Hof enz: enz: een geheel ander man zal zijn dan Herman Lievensz, plaatsnijder, teekenmeester, en lid van het St. Lucasgild?’

‘Ik begrijp u nog niet goed, Aleida!’ zeide Pauw. De ernst week niet van zijn gelaat, terwijl hij haar aanzag.

‘Wel, Neef! Ik heb geen plan om met iemand van het St. Lucasgild te trouwen; Herman Lievensz zal daarvoor bedankt hebben, als ons huwelijk gesloten wordt en ik ben zeker, het hangt er slechts van af, of mijn beste voogd ons jongelui een handje wil helpen en er is spoedig voor den Heer Lievensz hier in Amsterdam het een of ander te vinden, waarmede hij kan beginnen, om zoo langzamerhand op het kussen te komen. Is dat alles niet uitnemend beschikt?’

Zij knikte hem vriendelijk toe en zij verwachtte eigenlijk, dat hij zou opstaan en met een hartelijken kus haar zou gelukwenschen, omdat zij zijne bezwaren had overwonnen, maar Pauw bleef onbewegelijk en zeide kortaf: ‘Het zou uitnemend zijn, als het niet onmogelijk was.’

‘Maar, Neef!’ - -

‘Ga daar weer zitten!’ beval Pauw en wees naar den stoel tegenover hem. ‘Is u het met Aleida eens?’ vroeg hij aan haar pleegmoeder.

‘Ik weet er niets tegen in te brengen,’ antwoordde zij.

‘U althans moest wijzer zijn,’ hernam Pauw. ‘En nu zal ik u beiden eens zeggen, waarom het onmogelijk is. Vooreerst, Herman Lievensz zal niet voor het St. Lucasgild bedanken.’

De glimlach verdween van Aleida's gelaat; hare wangen werden hooger gekleurd; hare oogen schitterden van toorn en scherp klonk hare stem: ‘Wat meent u, Neef? Denkt u, dat hij niet genoeg van mij houdt? Dat hij voor mij dat niet over heeft?’

Pauw was op deze tegenwerping niet verdacht; de vrouwelijke logica van Aleida had zijne mannelijke scherpzinnigheid verrast. Daaraan was het toe te schrijven, dat hij toegefelijk antwoordde: ‘Neen! Dat wil ik nu juist niet zeggen.’

‘Het zou ook al te hard wezen,’ hernam zij nog op denzelfden toon van smartelijke verontwaardiging: Neef behoeft er niet aan te twijfelen; ik zal mijzelf niet weggooien; ik ben even trotsch als neef zelf. Het zal gebeuren, zooals ik gezegd heb, en... en haar stem begon te beven, ‘neef vergist zich als hij meent, dat ik niet zooveel invloed op Lievensz zou kunnen uitoefenen. U is wel mijn voogd en ik wil veel van u hooren maar ik ben toch geen kind meer, dat u mij op deze wijze mag vernederen.’ Zij bedekte met de handen haar gelaat en tranen rolden tusschen hare vingers door.

Pauw maakte voor zichzelf de opmerking, dat de zaak, voor welke hij zich naar Amsterdam begeven had, moeielijker was, dan hij had vermoed, en hem meer tijd kostte dan hij had berekend, maar hij bleef aan Aleida het antwoord niet schuldig: ‘Herman Lievensz is een geboren kunstenaar; die eer geef ik hem gaarne, al verlang ik hem juist daarom niet in onze familie. Hij kan geen afstand doen van zijn penseel en zijne teekenpen, van zijn graafijzer allerminst; het zou een zelfmoord zijn! Dat is het, waarop ik het oog heb.’

Aleida's pleegmoeder nam voor haar het woord: ‘Maar al onttrekt hij zich aan het St. Lucasgild, dan behoeft hij toch de kunst niet vaarwel te zeggen,’ merkte zij aan. ‘In het huis, dat hij met Aleida zal bewonen, kan hij immers een atelier inrichten, zoo goed als hij zelf zal verkiezen, en al verkrijgt hij het een of ander ambt, zooveel tijd zal hem wel overblijven, dat hij uit liefhebberij soms iets teekenen of graveeren kan.’

‘U is in dit geval verwonderlijk kortzichtig, juffrouw,’ zeide Pauw barsch. ‘Lievensz is geen liefhebber! De kunst zit hem in merg en bloed, zeide ik reeds!’

‘Och!’ riep Aleida smartelijk uit; ‘al schijnt u hem te roemen, u heeft zeker iets persoonlijks tegen hem. Als neef ons wilde helpen, wat zouden wij gelukkig zijn! Dan kon Lievensz immers wel ergens bij geplaatst worden, bij de Compagie of bij de Admiraliteit of zoo iets; er is altijd wel wat te vinden en als het geld kost, dat heb ik immers genoeg!’

Pauw gevoelde, dat hij in dezen strijd grond verloor; hij kon zijne zienswijze wel blootleggen, maar niet opdringen en er was weinig kans meer, dat zij uit overtuiging zou aangenomen worden.

‘Lievensz moet kunstenaar blijven,’ zeide hij nog eens nadrukkelijk, ‘hij mag zijne natuur geen geweld aandoen.’

‘Als neef ons niet helpen wil,’ antwoordde Aleida spijtig ‘dan moeten wij ons dat getroosten, dan moeten wij wachten?’

‘Wachten? waarop?’

‘Ja, voogd, het spijt mij zelf, dat ik zoo tot u spreken moet, maar wat zullen wij anders doen? U helpt ons niet, u weigert uwe toestemming. 't Is hard! Dan moeten wij immers wachten, totdat ik mondig ben.’

‘Beter was, de geheele betrekking af te breken,’ zeide Pauw gestreng, maar het was eene wanhopige poging, waarvan hij zelf weinig voordeel verwachtte.

‘Zou neef dat in mijn geval doen?’ vroeg Aleida trotsch, eigenlijk bits; ‘het is reeds onmogelijk, omdat wij waarlijk elkander liefhebben, maar bovendien, hij zal aan de voorwaarde, welke ik van hem geëischt heb, voldoen; zou ik hem teleurstellen? Ik meen, dat trouw aan het eens gegeven woord vooral lieden van onzen stand betaamt.’

‘Heeft hij dan werkelijk beloofd zijne kunstenaarsloopbaan vaarwel te zeggen?’ vroeg Pauw. Hij had te veel menschenkennis en te veel levenservaring om het niet te zien aankomen, dat hij toch ten laatste zou moeten toegeven.

‘Waarlijk Neef!’ verzekerde Aleida. ‘Hij zal natuurlijk de kunst aanhouden; een ander doet aan tulpen of aan de poëterij, ieder heeft zoo wat. Hij zelf zou het u zijn komen zeggen, als u hem, zooals hij in zijn brief verzocht, op Heemstede had willen ontvangen.’

‘Ja, dat zal wel zoo zijn.’ Pauw nam den brief op en borg hem weer in zijn borstzak. De blik, welken hij tegelijkertijd Aleida's pleegmoeder toewierp, was niet die van een overwinnaar; er lag iets verwijtends in, maar zij nam er aanleiding uit om te vragen: ‘Zou u hem nog niet te woord willen staan?’ Zij sprak met een zeer bescheiden en vriendelijken glimlach dat verzoek uit.

‘Zooals het geval er nu toe ligt,’ antwoordde Pauw nadenkend, ‘zal het wel dienen, denk ik. Gij hebt gelijk, hij moet maar eens naar buiten komen.’

‘Wel!’ riep Aleida vroolijk, ‘nu herken ik u weer, Neef! nu is u weer zoo goed als altijd. Beste voogd! u wil hem dus ontvangen? Wat ben ik u dankbaar!’

‘Spaar uwe dankbaarheid!’ snauwde Pauw haar toe; ‘ik zal hem ontvangen, omdat ik van twee kwaden het beste wil kiezen; dat begrijpt ge toch, hoop ik!’

En zoo vertrok hij, nadat zij verder slechts weinige woorden, zooveel als tot een beleefd afscheid volstrekt noodig waren, gewisseld hadden.

Eenige dagen na dit gesprek ging Herman Lievensz op bezoek naar den Heer van Heemstede en een halfjaar later waren hij en Aleida Seys in den echtelijken staat vereenigd.

Herman Lievensz was een van die bevoorrechte menschen, die, in welken kring zij ook optreden, eene aanbeveling medebrengen door een bijzonder gunstig voorkomen. Wie hem zag en onpartijdig beoordeelde, kon er zich niet over verwonderen, dat in ieder gezelschap de vrouwen van elken leeftijd hem met welgevallen gadesloegen, dat zijne tijdgenooten hem vriendschappelijk bejegenden en dat ook oudere mannen zich welwillend jegens hem gestemd gevoelden.

Een blonde krullebol; een regelmatig gevormd gelaat met een paar helderblauwe oogen; eene gestalte van middelbare grootte en van onberispelijke evenredigheid; daarbij een waas en een glans van jeugd, van gezondheid, van kracht, en bovendien, in zijne houding, in zijn oogopslag, in den blos, die zich bij afwisseling op zijn gelaat vertoonde, de onmiskenbare teekenen van een fijn gevoel, van eerlijkheid en oprechtheid, van beminnelijke geestdrift.

Hij had de kunstenaarsloopbaan niet na rijp beraad gekozen; hij had niet, door den raad van oudere bloedverwanten of vrienden voorgelicht, zorgvuldig gewikt en gewogen welk vak hem de meeste kansen op welvaart aanbood en waarvoor hij het best berekend was. Een toeval had hem, toen hij eigenlijk nog een kind was, naar de werkplaats van een plaatsnijder gevoerd, waar hij eenige diensten verrichten kon; daar had hij zelf ook eerst de teekenpen, daarna het graafijzer ter hand genomen; wat later zich ook met verf en penseel geoefend. Niemand had hem daartoe verplicht; niemand ook had het hem verhinderd; hij had slechts zijn natuurlijken aanleg gevolgd en voor onderwijs had hij aan eene enkele aanwijzing genoeg. Men liet hem werken en het bleek spoedig, dat zijn oog en zijne hand niet te versmaden waren; een genie mocht hij niet zijn, maar een kunsttalent was hem aangeboren, dat, door oefening aangekweekt en versterkt, hem eene zeer gelukkige loopbaan voorspelde.

Zoo was hij naar Heemstede gekomen, toen Adriaan Pauw

het bezoek ontving van de Fransche koningin Het was hem uitstekend gelukt, om die gebeurtenis in prent te brengen, en daar had hij Aleida Seys ontmoet. Dat hij terstond hare gunst, vervolgens ook hare liefde won, had hij aan zijn gunstig voorkomen, ook aan zijn kunsttalent en tevens aan zijn aangenamen omgang te danken, en zonder dat zij zich daarvoor opzettelijk van bijzondere hulpmiddelen had bediend, had hij zich terstond krachtig tot haar aangetrokken gevoeld; zij had hem langzamerhand als het ware geheel betooverd.

Eer hij haar ontmoette, had hij natuurlijk meermalen met jongelui van beiderlei geslacht een vroolijken avond gesleten en hij wist ook zeer wel, wie onder al de meisjes, wier vriendelijke bejegening hij kon herdenken, naar zijn oordeel de voorkeur verdienden, maar Aleida was de eerste jonge vrouw, wier beschaafde toon en gekuischte manieren, wier geheele persoonlijkheid hem het bestaan openbaarde eener vrouwenwereld, die hem tot dat tijdstip volkomen onbekend gebleven was. Hij dacht er niet over na, of zij misschien, als het op uitstekend vrouwelijk schoon aankwam, niet zou moeten wijken voor de eene of andere reeds vroeger hem bekend; hij merkte iets bij haar op, iets in hare spraak, zoo weinig gemaakt en toch welluidend, iets, in haar gang, ongekunsteld en toch veerkrachtig, iets, dat hij nog nooit zoo nabij aanschouwd had evenmin als zulke handen, zoo fijn, zoo blank, zoo mollig! En haar oordeel verbaasde hem, als hij met haar sprak, niet omdat zij zoo geleerd was, maar omdat zij zoo voortreffelijk gebruik wist te maken van hare kennis, en hare vooroordeelen hadden zelfs iets beminnelijks, omdat zij hun voornaamsten steun ontleenden aan een onoverwinnelijken afkeer van al wat ruw en gemeen was. Terwijl hij vervolgens haar te Amsterdam teekenles gaf, werd hij door haar en haar pleegmoeder binnengeleid in eene wereld van overvloed en weelde, van gemak en genot, en maakte hij kennis met allerlei fijne genietingen des levens, die, als te kostbaar, nog altijd buiten zijn bereik gebleven waren; hij zag zelfs er zich aangeboden, wier bestaan hij vroeger niet had vermoed. Aleida en haar pleegmoeder vonden in hem een ijverig en schrander leerling; hij gevoelde zich weldra tehuis in hunne woning, wel is waar eenvoudig tegenover de trotsche koopmanspaleizen, welke in de Amstelstad begonnen te verrijzen, maar toch ingericht met die smaakvolle weelderigheid, welke zoowel de woningen als het huisraad der

meervermogenden in de zeventiende eeuw kenmerkte; hij was er spoedig meer op zijn gemak dan in zijn eigen schamel verblijf; hij ontgroeide aan zijne gewone omgeving; schoon uit lageren stand gesproten, betoonde hij zich, gelijk dat meer bij waarachtige kunstenaars het geval is, toch als het ware geschapen voor de hoogere kringen der maatschappij. Aleida merkte dat natuurlijk op en het deed de genegenheid, terstond voor hem bij hunne kennismaking te Heemstede opgevat, toenemen; hoewel hare vorderingen in de teekenkunst zeer gering waren, daar zij slechts weinig aanleg had, zij kon toch zelfs hare pleegmoeder overtuigen, dat de lessen, welke zij ontving, niet geheel vruchteloos waren. Het gebeurde niet zelden, dat Lievensz naar aanleiding van het een of ander sieraad door Aleida gekocht of van een meubelstuk, dat reeds hare ouders zich hadden aangeschaft, aan de beide vrouwen belangrijke aanwijzingen en mededeelingen geven kon, die bewezen hoe nauwgezet hij de kunst beoefende.

Zoo waren zij een tijdlang voortgegaan, terwijl zij de neiging hunner harten onbelemmerd en onergdenkend den vrijen loop lieten, en toen zij eindelijk de handen inéénlegden, was dat naar den natuurlijken wasdom der liefde, welke zij voor elkander hadden opgevat. Zij beschouwden het zelfs niet eens als iets, dat bijzondere overweging verdiende, slechts als eene betamelijke schikking, toen zij hem vroeg en hij haar beloofde, dat hij zich aan de broederschap van het St. Lucasgild onttrekken zou.

Zij dacht er niet over na, of de trots, die haar tot het doen van dien eisch aandreef, daarmede ook een hinderpaal voor haar levensgeluk opwierp, of de vrouw, die als echtgenoot door hare liefde een kunstenaar zal gelukkig maken, zich niet behoort te onderwerpen aan al de eigenaardigheden van het kunstenaarsleven, al zou zij anders door stand en vermogen daarboven verheven zijn, en de vraag kwam bij Lievensz niet op, of zijne liefde wellicht aan zijne zelfkennis afbreuk deed, of hij niet in verblinding een weg insloeg, op welken hij, al onttrok hij zich daarmede aan vele bezwaren, toch op den duur zelfs aan de zijde van eene geliefde en liefhebbende gade onbevredigd zijn zou.

Even luchtig en vroolijk, als Aleida met haar voogd, den Heer Pauw, over de standverwisseling van Lievensz gesproken had, sprak hij zelf er over met een zijner kameraden, die hem met zijn huwelijk gelukwenschte.

‘Ge hebt voor het Gild bedankt, hoor ik,’ zei de jonge man, die in aanleg en ontwikkeling geenszins met Lievensz gelijk stond en moeite had om zich een eenvoudig burgerlijk bestaan te verschaffen; ‘en gij gaat met Juffrouw Seys trouwen? Gelukkig sterveling!’

‘Ja!’ antwoordde Lievensz; ‘het zou mij leed doen, als de Gildebroeders mijn uittreden aan minachting toeschreven: dat is volstrekt niet de reden; maar gij begrijpt, door mijn huwelijk kom ik in een anderen kring. Ge weet, mijne bruid is een nichtje van den Heer Pauw.’

‘En zij is schatrijk, hoor ik,’ hernam de ander met begeerlijkheid; ‘in uw geval deed ik evenzoo. Gij behoeft nu niet meer te werken, dan gij voor uw genoegen wenschelijk acht.’

‘Och!’ zeide Lievensz; ‘door het vermogen van mijne vrouw zal ik wel het een en ander te doen krijgen. Als ik mijn best doe, om het goed te beheeren, raak ik misschien nog aan een min of meer gewichtig ambt.’

‘Altijd beter,’ verzekerde de goede kennis, ‘dan met de kunst het dagelijksch brood te moeten verdienen.’

‘Maar ik zeg de kunst niet vaarwel!’ beloofde Lievensz; ‘ik word n u maar vrijer in mijn werk.’

‘Dat geloof ik!’ riep de ander uit. ‘Een leventje! Hebt ge eens lust, gij teekent, of gij schildert, of gij graveert. Gij doet zooveel en juist wat gij wilt! Gij hebt u om geene hoofdlui van het Gild, om geene kunstkoopers, om niemand meer te bekommeren; gij begint een werk en gij eindigt, naar het u lust!’

‘Ik kan mij nu al verheugen,’ betuigde Lievensz met een blijden glimlach, ‘als ik mij verbeeld hoe volkomen vrij en rustig ik in mijn atelier zal zitten.’

Hij meende waarlijk, dat hij aldus aan de kunst eene ondergeschikte plaats in zijn leven zou kunnen aanwijzen, en de eerste tijden na zijn huwelijk schenen die meening ook te bevestigen. Door allerlei bemoeiingen werd hij van de beoefening der kunst telkens afgehouden of afgeroepen, en zijne aandacht werd op zoovele zaken van allerlei aard gevestigd, dat hij soms bijna vergeten kon, hoe het zijne gewoonte geweest was, geen dag te laten voorbijgaan, zonder de teekenpen, al was het maar voor eene kleine schets, of het graafijzer, al was het maar voor enkele trekken, ter hand te nemen, en ook Aleida, hoewel zonder opzettelijk verzuim, herinnerde hem dat niet.

Hun huwelijk werd plechtig en ook niet zonder feestelijkheid voltrokken en daar zij eene ruime en fraaie woning hadden aangeschaft, en geheel hunne huishouding in overeenstemming met het door Aleida aangebrachte fortuin wenschten in te richten, gingen er weken, eigenlijk maanden voorbij, éér zij tot rust kwamen, terwijl zij ook in den familiekring, waartoe Aleida behoorde, werden opgenomen, en de gelegenheid om vriendschapsbetrekkingen aan te knoopen en te onderhouden hun ruimschoots werd geopend. Nu en dan, in een verloren uur, ontwierp Lievensz eens eene schets, die echter onafgewerkt liggen bleef; een enkelen morgen kon hij zich aan het een of ander werk wijden, maar daarna zag hij het soms in vele dagen niet weer; zij waren ongeveer een jaar gehuwd, éér hij gelegenheid vond om ten minste eenige dagen achtereen rustig op zijn atelier te zitten, maar toen was hij juist niet gestemd om van die gelegenheid ernstig gebruik te maken, want toen was hem een zoon geboren. Het denkbeeld kwam wel bij hem op om de kraamkamer, waar Aleida met haar eersteling aan de borst in een gemakkelijken leunstoel zat, uit te teekenen, en dat denkbeeld kreeg zelfs een begin van uitvoering, maar daarbij bleef het.

Het kunstmatig rangschikken van verschillende beelden op een gegeven plan, het ontwerpen van een tafereel, het grijpen van een onderwerp was hem reeds een weinig ongewoon geworden en het was een noodwendig gevolg van zijne levenswijze sedert zijn huwelijk, dat hem, éér hij weer op dreef kon raken, de eerste pogingen mislukten: hij zou in ieder geval, éér hij naar wensch kon slagen, zich een arbeid van uren en dagen achtereen moeten getroost hebben, maar daartoe kwam hij zelfs niet. Niemand stoorde hem opzettelijk en over geen zweem van moedwillig verzuim had hij zich te schamen, maar hij gunde zich geen rust in zijn atelier; zijn hart dreef hem telkens naar de kraamkamer. Dat zijne eerste proeven mislukten, schreef hij vooral toe aan de liefelijkheid van het tooneel, hetwelk hij daar aanschouwde, eene liefelijkheid voor hem als man en vader te groot, om ooit door hemzelf tot zijn eigen voldoening te worden afgebeeld. Hij maakte telkens een plan, groepeerde, werkte soms een gedeelte van zijne ordonnantie uit, maar weldra over zichzelf en met recht ontevreden, legde hij de teekenpen neder en zocht de moeder met haar kind op. Aleida vond het volstrekt niet onbegrijpelijk, als hij vertelde, dat hij niet werken kon,

terwijl hij wist, dat hij bij haar, bij de wieg van hun kind welkom was; hij behoefde immers ook niet te werken en zoo gaarne hij binnenkwam, zoo gaarne zag zij hem verschijnen. Dan had zij hem ook allerlei mede te deelen en te vragen, hem huiselijke belangen op te dragen en nam met zijne volkomen toestemming zijn tijd in beslag.

Toen die dagen voorbij waren en zij tot hunne gewone levenswijze zouden terugkeeren, ondervonden zij, dat zulk een klein wezen, dat vooral een eerste kind in den loop eener huishouding eene groote verandering te weeg brengt, tenzij de ouders hun plicht verzuimen, en door de zorgen, welke zij te zamen aan hun lieveling meenden te moeten wijden, ging de tijd hun nog sneller om, dan met de vroolijke partijtjes, aan welke zij in hun eerste huwelijksjaar ruim deel hadden genomen. Ook waren zij nog volstrekt niet geneigd, om zich aan allen vriendschappelijken omgang te onttrekken. In vollen ernst klaagden zij soms tegen elkander er over, dat de tijd zoo snel vervloog; eerst het kind, dan de huishouding met de dienstboden, dan het beheer van hun fortuin, dan de noodzakelijke beleefdheden jegens verwanten en vrienden en dan ook het ambt, dat Lievensz bekleedde.

De heer Pauw had aan Aleida's wensch kunnen voldoen; de weg om op het kussen te komen was Lievensz gebaand; het was nog wel geen veelomvattende werkkring, welke hem was toevertrouwd, maar hij was toch reeds niet geheel meer buiten het stedelijk bestuur; zijne verantwoordelijkheid was nog wel niet groot, maar er moesten toch geregeld vergaderingen door hem bijgewoond worden en van tijd tot tijd moesten er papieren van eenig gewicht nagelezen en geteekend. Hij zat nog wel eens op zijn atelier, maar voor geregelden en voordurenden arbeid kon hij geen tijd vinden; het was ook waar, hij kon beginnen en eindigen naar het hem lustte; met geen Gild, met geen kunstkooper had hij iets uit te staan, of het moest zijn, dat voor een hulpbehoevende zijne ondersteuning werd ingeroepen, of dat een kunsttafereel hem te koop werd aangeboden. Hij was medelijdend en goedgeefs en had in zijne ruime woning plaats genoeg voor een kunststuk, dat hem en Aleida beviel. Zoo ging dat leventje voort, een geruimen tijd nog, en daarna begon ook voor hen een strijd, die langzamerhand in hevigheid toenam en in welken zij zeker zouden bezweken zijn, indien zij elkander niet zoo oprecht hadden liefgehad, maar uit welken

zij thans, hoewel niet dan na bange ervaringen, de overwinning mochten wegdragen.

Lievensz wist waarlijk niet, waaraan hij die onaangename gewaarwording moest toeschrijven, die hem reeds dikwijls had gefolterd, éér hij ernstig over haar begon na te denken en Aleida, aan wier opmerkzaamheid iets belangrijks in zijn leven niet kon ontgaan, wist het evenmin. Zij spraken er ook niet rechtstreeks te zamen over; hij zou verlegen hebben gestaan om een antwoord, indien Aleida hem gevraagd had, waarom hij zich soms zoo onvoldaan gevoelde, waarom hij zich soms zoo ergerlijk kon vervelen, en zij zou, indien hij hare voorlichting gevraagd had, gevreesd hebben eene onverdiende beschuldiging jegens hem in te brengen. In hunne uiterlijke omstandigheden was niets van belang veranderd: onbezorgd konden zij met hunne ruime levenswijze voortgaan. Evenmin hadden zij als getrouwde lui elkander iets te verwijten; het gevoel, dat hen had bijéengebracht, was niet verflauwd; hunne liefde was eer nog versterkt door de geboorte van een tweeden zoon.

Toch kon het Lievensz voorkomen, alsof hij in dat weelderige huis iets miste, en met heimwee dacht hij dan terug aan het eenvoudige vertrek voor zijn huwelijk door hem bewoond, alsof hij daar een schat had achtergelaten. De vervulling van het ambt, dat hem was opgedragen, had hem in den beginne nog al bekoord, maar het was, alsof de vergaderingen, welke hij moest bijwonen, hunne belangrijkheid voor hem verloren hadden en de mannen, welke hij daar ontmoette, wier kennismaking hem indertijd gevleid had, werden hem onverschillig. Hij las vroeger gaarne, maar het begon hem moeite te kosten om zijne aandacht bij een dicht- of prozastuk te bepalen. Hij zat wel is waar nooit ledig, allerlei zaken hielden hem bezig, maar alleen, als hij met Aleida en de kinderen in de weer was, gevoelde hij minder van die onvoldaanheid, die hem overal elders pijnigde; al het overige toch begon hem gruwelijk te vervelen en nergens verveelde hij zich meer dan op zijn atelier; in de enkele uren, welke hij daar doorbracht, klom die verveling tot ergernis. Hij begreep eerst niet, dat wie voor de kunst geboren is, haar niet straffeloos kan verloochenen. Wie aan eene der Muzen door zijne natuur is gewijd, vergete niet: die Godinnen wreken zich, als zij worden verwaarloosd. Men kan zich van haar afkeeren, ter wille van eer en rijkdom, ter wille

van vriendschap en liefde, maar wee, als de vergelding komt! De Godin heeft niet anders te doen, dan heen te gaan, gelijk haar bevolen wordt, want zij neemt altijd een deel van het zieleleven van haar slachtoffer mede, het beste deel, dat men niet verliezen kan zonder zich, ten spijt van alle andere zegeningen, deerniswaardig arm te gevoelen!

Voor deze waarheid gingen Lievensz slechts langzamerhand de oogen open. Aanvankelijk nog onduidelijk, maar toch, hij begon haar te ontdekken, toen hij op een morgen, terwijl Aleida hare kinderen moest verzorgen, de straat was opgegaan en, daar hij niets beters in zulk een verloren uur te doen wist, eigenlijk in verveling rondslenterde. Bij een bekenden boek- en kunsthandelaar stond hij een oogenblik op de stoep onder den luifel stil en keek naar hetgeen daar achter de in lood gevatte ruiten te koop werd aangeboden. Een paar afdrukken van koperplaatjes met dichterlijke bijschriften trokken bijzonder zijne aandacht en hij trad den winkel binnen. De beide prentjes behoorden, zooals hij reeds had opgemerkt, bij een in perkament gebonden bundeltje. Op de poëzie sloeg hij nauwelijks acht, maar onder het beschouwen der kopergravures begonnen zijne wangen te gloeien en zijne oogen te schitteren. Hij kon niet nalaten ze te bewonderen, de zuiverheid en bevalligheid van teekening te prijzen en onder elk prentje las hij den naam van een zijner tijdgenooten, van een voormalig medeleerling, die altijd bij hem achterstond, maar die, werkend en worstelend, zijn talent tot die hoogte had aangekweekt en beschaafd en veredeld! Lievensz moest zichzelf wel afvragen, of de rollen niet omgekeerd waren, of hij op zijne beurt niet achtergebleven was en de overtuiging, dat althans het weelderige en gemakkelijke leven door hem geleid, van geene waarde was tegenover de werkzaamheid, van welke hij de proeven in de hand hield, deed hem pijnlijk aan.

‘Ik koop dit boekje,’ zeide hij tot den handelaar; ‘gij kent zeker den plaatsnijder, die deze prentjes heeft vervaardigd?’

‘Zeker,’ antwoordde de koopman, ‘o, hij heeft reeds menigmaal voor mij gewerkt. Ik had echter vroeger niet veel vertrouwen op hem; ik twijfelde of hij het ooit tot iets bijzonders brengen zou; maar nu hij deze prentjes heeft ontworpen en uitgevoerd, nu verdient hij onder de beste plaatsnijders te worden genoemd.’

‘'t Is uitstekend gedacht en uitstekend gedaan,’ stemde Lievensz toe.

‘Die lof is hem ook reeds door velen toegekend,’ zeide de kunstkooper met een glimlach, ‘en ik verzeker u, dat hij met zijne zegepraal gelukkig is.’

‘Heeft hij er lang over gewerkt?’ vroeg Lievensz.

‘Dat geloof ik niet! De voorbereiding, ja, zij heeft jaren lang geduurd; het Gild had van hem niet veel verwachting, maar na dit werk is het blaadje omgekeerd; ik zie hem spoedig onder de hoofdlui.’

Lievensz betaalde en liep met het boekje in de hand de straat weer op. Het was hem vroeger dikwijls gebeurd, als hij zijne woning naderde, dat hij zich vermeidde in den aanblik van het flinke gebouw en in het bedenken van de weelde achter dien fraaien gevel, maar hij bleef thans ernstig voor zich zien en toen hij binnen was getreden, zocht hij niet als gewoonlijk zijne vrouw en kinderen op om met hen den tijd te korten; rechtdoor ging hij naar zijn atelier.

Hij kon immers nog wel teekenen; hij had de behandeling van het graafijzer nog niet verleerd. Zou hij iets kunnen scheppen, iets kunnen tot stand brengen, dat de vergelijking met het door hem medegebrachte kunstwerk zou kunnen doorstaan? Was hij nog de meerdere van zijn voormaligen makker? Of stond hij ten minste thans nog met hem gelijk? Of, o jammer en schande, indien het eens waar mocht zijn! was hij de mindere geworden? Hij zou het beproeven; alles wat hem daarvoor noodig was, had hij immers bijéén, keurig, kostbaar bijéén; niets ontbrak hem. Hij zou met eene teekening beginnen; het kwam er maar allereerst op aan, een goed, een mooi, een aangenaam onderwerp te vinden, en ziet! daar trad Aleida met hare beide kinderen het atelier binnen en een onderwerp, het beste wat hij wenschen kon, was immers gevonden! ‘Wij hoorden u thuis komen,’ zeide Aleida vriendelijk: zij droeg haar jongste zoontje op den arm en hield haar oudste, die reeds aardig begon te loopen, bij de hand; ‘en daar vaderlief ons niet opzocht, komen wij maar hierheen.’

‘Best gedaan!’ antwoordde Lievensz, terwijl zijn gelaat opklaarde, hij knikte zijne vrouw vroolijk toe en liefkoosde zijne kinderen. ‘Waarschijnlijk zou ik aanstonds toch u geroepen hebben en u gevraagd om met de kinderen hier te komen.’

‘Nu, we zijn hier al,’ hernam Aleida, die reeds in een breeden armstoel plaats genomen had, glimlachend. ‘Hebt ge iets bijzonders aan de hand?’

‘Ik wou weer eens ernstig aan het werk gaan; ik heb lust om eens eene uitvoerige teekening te maken, liefst een groep van vrouwen en kinderen; als ge wilt, zijt gij en de jongens beste modellen.’

‘Woudt ge ons portretteeren?’ vroeg Aleida; het denkbeeld lachte haar wel toe; ‘ik dacht nog onlangs, Herman moest de jongens toch eens uitteekenen, al werd het maar eene schets met krijt.’

Lievensz stond een oogenblik verlegen. Hij wist, dat Aleida goed zou toezien; voor zichzelf mocht zij zich met eene half gelukte poging tevreden stellen, voor hare kinderen zou zij eene treffende gelijkenis eischen en hij had zijn talent te zeer verwaarloosd om er zeker van te kunnen zijn, dat hij met een scherp oog en eene vaste hand de beelden zijner geliefden op het papier zou zetten. Hij antwoordde daarom ontwijkend: ‘Ik zou dat liever later eens willen beproeven; het is mij nu slechts om eenige figuren te doen.’

‘O, ik begrijp u,’ zeide zij toegefelijk, ‘niet waar, bij wijze van modellen voor het een of ander plan, dat gij in het hoofd hebt. Hoe woudt ge ons rangschikken?’

Hij schaamde zich, omdat hij antwoorden moest: ‘Ik weet het waarlijk zelf nog niet.’ Hij vroeg met ergernis zichzelf af, of de bron zijner vinding was verdroogd.

‘Laat ik u helpen!’ Zij deed dat aanbod met een goed hart; zij had er voor een oogenblik pleizier in, het was eene alleraardigste tijdkorting. Maar een kunstenaar werkt zelden goed naar een gegeven plan en als zijn geest is verdoofd en het hem aan vinding ontbreekt, dan zit er niet anders op, dan door ernstige studie van de beste kunstwerken te beproeven of de bezieling mag terugkeeren. Evenwel, zij gingen aan het schikken en plooien; er werden stoelen verschoven en tafeltjes verzet. Aleida was geduldig, hoewel Herman zijne keuze niet bepalen kon; zij woekerde met hare bevallige figuur, zoodat hij niet kon nalaten haar nu en dan te kussen; ook de kinderen waren allerliefst en dat spel duurde een half uur of drie kwartier. Toen vloog zij op; zij was weer de aanzienlijke vrouw, die aan de vroolijke luim van dat oogenblik een eind maakte; zij nam de kinderen met zich het vertrek uit; vadertje lief zou met zijne grappen haar wel doen vergeten, dat zij eene huishouding te besturen had.

Zij beloofde echter, dat zij stellig den volgenden morgen met

hare jongens zou terugkomen en Lievensz mocht daar vast op rekenen, maar dezen dag bleef hem niets anders over, dan den tijd, welken hij nog in zijn atelier doorbracht, te besteden aan het ontwerpen van eenige schetsen, van welke echter geen enkele hem voldeed. Hij troostte zich met de hoop, dat het hem den volgenden dag, met vrouw en kinderen tot modellen, beter zou gelukken. De erkentenis, dat de weelde, welke hij genoot, aan zijne kunstvaardigheid afbreuk had gedaan, dat zijne levenswijze hem in zijne kunstontwikkeling had gestuit, wilde hem, zelfs in de eenzaamheid, nog niet van het hart; hij versmoorde haar met de opmerking, dat, als men een ernstig werk zal aanvatten, allicht een dag in allerlei zorgen ter voorbereiding verloren gaat.

Toen dan ook den volgenden morgen Aleida met de jongens weder binnenkwam, was alles keurig geordend; papier, krijt, de overige teekenbehoeften lagen zoo smaakvol gerangschikt, dat Aleida om dat alles nauwkeurig te kunnen opnemen en bewonderen en er haar lof over uit te spreken werkelijk eenigen tijd noodig had. Ook moest Herman haar toestemmen, dat zij voor deze gelegenheid hare kinderen allerliefst had uitgedost en zij had er op gerekend, dat hij voor haar eigen gewaad en voor de prettige vroolijkheid, waarmede zij hare belofte vervulde, zich dankbaar betoonen zou. Hij deed het ook met oprecht gemeende liefkozingen en daarna gingen zij weder aan het zoeken, aan het beproeven welke groepeering de voorkeur verdiende.

Een paar maal meenden zij ook waarlijk hun doel bereikt te hebben. Herman begon te schetsen, maar hij kon toch Aleida er geen verwijt van maken, dat zij hem telkens daarbij stoorde. 't Was waar, zij verbrak de harmonie der lijnen, welke hij op het papier zou overbrengen, maar zij kon immers niet in eene onbewegelijke houding hem een grappigen inval mededeelen en de jongens hadden telkens voor het een of ander hare hulp noodig. Geheel en al kon Lievensz toch zijn misnoegen daarover niet verzwijgen en daarom vermaande zij ook ernstig de kinderen om stil te zitten; er mocht geen woord gesproken, geen kik gegeven worden; zij zelf zat ook eenige minuten zonder een lid te verroeren, maar neen! Herman kon het haar niet kwalijk nemen, hij moest haar bedanken, als zij hem, éér hij zich al te zeer in de kunst verdiepte, herinnerde, dat zijn ambt hem verplichtte eene vergadering te gaan bijwonen.

Hij scheen zich ook gewillig te laten gezeggen; hij glimlachte zelfs toen hij, nauwelijks bezig, de teekenpen weer neerlei; en nadat hij zich gekleed had, verliet hij naar gewoonte met een hartelijken groet zijne woning.

Onderweg werd hij echter wrevelig; op die wijze kwam er van werken niets, dat begreep hij best. Zou hij dan de kunst maar vaarwel zeggen? Het bloed steeg hem in het aangezicht, terwijl hij die vraag overwoog. Neen! het was niet om het voordeel, dat de kunst hem kon opleveren; hij had geene geldelijke winst voor zijn levensonderhoud of voor zijn levensgenot meer noodig. Was het dan om de eer? Misschien! Ja, zeker, hij had met edelen trots zich in de kunstwereld een goeden naam wenschen te verwerven! Toch was het ook niet daarom bovenal, dat geheel zijne ziel in opstand kwam tegen het denkbeeld om de kunst voor goed en voor altijd vaarwel te zeggen. Hij gevoelde, dat hij dan zou missen, wat macht noch rijkdom, wat zelfs vrouw en kinderen hem niet konden vergoeden; iets geheel persoonlijks, iets, dat den adel zijner natuur, de zedelijke kracht zijns levens uitmaakte.

Dergelijke gedachten hielden zijn geest eerst nog bezig, ook terwijl hij reeds zijne plaats had ingenomen te midden van die mannen, met welke hij eenige niet onbelangrijke zaken te verhandelen had. Hij gevoelde zich echter verplicht om te beproeven of hij zijne aandacht niet bepalen kon bij de beraadslaging, aan welke hij behoorde deel te nemen. Met de uiterste inspanning bracht hij het zoover, dat hij den gang der zaken kon volgen, dat hij aanleiding vond om eene enkele vraag te doen, en over eene enkele bijzonderheid zijn gevoelen te kennen te geven, maar hij verveelde zich voorts erbarmelijk en hij was zichzelf niet zoo volkomen meester, om dat voor ieder te verbergen.

Althans het was één der jongeren in het oog gevallen en toen zij na het einde der vergadering en na van de andere leden afscheid genomen te hebben, samen over den Dam liepen, zeide hij: ‘Gij hebt u verveeld, Lievensz? Nu ik ook. Wij mogen wel eene uitspanning hebben. Komt gij van avond in de kolfbaan?’

‘Ik weet het nog niet,’ antwoordde Herman. ‘Ik kom daar zelden,’

‘Dat is waar,’ hernam de ander; ‘en als gij er komt, komt gij nog te vroeg. Wat later, dan spelen wij een aardig spelletje daar.’

‘Zoo.’ Lievensz was er eigenlijk onverschillig voor, maar hij luisterde toch met die verveling, die naar een prikkel tot vermaak doet uitzien, met die ergernis, die voor eene teleurstelling eenige vergoeding zoekt en het antwoord was: ‘Ja, dan zetten wij niet minder in dan een gouden dukaat. Ik verzeker u, al kan men het geld best missen, het brengt toch in eene verwonderlijke spanning, als de hoopjes goud heen en weer over de tafel gaan.’

‘Al kom ik van avond niet,’ vroeg Lievensz, ‘ik mag toch zeker later van de partij zijn?’

‘O, wij zullen u hartelijk welkom heeten; meest jong getrouwde lui, zooals wij beiden. Hoe eer gij komt, des te beter!’

De losbol nam afscheid en Lievensz ging zijns weegs. Opzettelijk liep hij in ernstig gepeins nog een paar stille grachten om, ook nog een paar achterstraten. De uitnoodiging, om aan het kostbaar kaartspel te komen deelnemen, had voor hem weinig uitlokkends; als hij zich weder aan de kunst kon wijden, dan verlangde hij de gemoedsbeweging, welke de wisselende kansen van winst en verlies zouden kunnen opwekken, volstrekt niet. Hij trad eindelijk zijne woning binnen met eene vraag op de lippen, welke hij aan Aleida zou voorstellen; en zij, door haar antwoord, zij zou over zijn volgend leven beslissen. Hij vond ook spoedig gelegenheid, om met zijn verzoek voor den dag te komen. Toen hij de kamer, waar zij dagelijks hun verblijf hielden, binnentrad, zat Aleida, met een vrouwelijk handwerkje bezig, op een laag vouwstoeltje. Haar oudste zoontje stond aan haar knieën, met een stuk speelgoed, waarvan zij hem telkens weer het gebruik moest aanwijzen; haar jongste kind lag op een sierlijk vloerkleedje in eene lichte sluimering. Lievensz aanschouwde, nadat hij zijne vrouw gegroet had, dit tafereeltje met innig welgevallen. Dankbaar erkende hij zijn zegenrijk lot en hij besefte zijne dure verplichting, om op geenerlei wijze aan het geluk zijner dierbaren afbreuk te doen. Neen! niet aan ijdele vermaken, die weldra tot losbandigheid moesten leiden, mocht hij zich overgeven; hij had reeds een beteren uitweg gevonden om zich te verheffen boven die dorheid van geest, die hem ergerde, en om die verveling, die hem pijnigde, te ontkomen.

‘Aleida,’ begon hij, ‘wij zitten hier zoo prettig bijéén, dat wij, dunkt mij, eene ernstige zaak juist tot ons beider genoegen zouden kunnen behandelen.’

‘Dat denk ik ook,’ antwoordde zij vroolijk: ‘kom er maar meê voor den dag! Heeft de vergadering, welke gij hebt bijgewoond, tot bijzondere maatregelen besloten?’

‘Neen,’ zeide hij, ‘wat ik u te vragen heb, is geen gevolg van die vergadering, maar het heeft wel betrekking op mijn ambt.’

‘Wel.’ merkte zij glimlachend op, ‘gij ziet mij zoo ernstig aan, alsof er besloten was, dat gij naar de Levant of naar de groote Oost vertrekken moest?’

‘Ik wou mij weer bij het Gild laten inschrijven,’ verklaarde hij zonder meer omwegen te gebruiken, duidelijk en met eene krachtige stem; ‘ik wou weer -als voorheen met de andere gildebroeders werken, wedijveren; ik vraag u, of ik mijn ambt mag laten varen en mijn leven weer geheel aan de kunst wijden?’

Ongeloovig niet zonder eene spotzieke uitdrukking op haar gelaat, hief Aleida het hoofd op: ‘Beste jongen, wat kunt ge toch dwaas praten! Wij hebben immers geld genoeg en dat gij lust hebt om weer iets van belang te teekenen, dat weet ik. Waarom ook niet? Woudt gij daarom weer bij het Gild gaan? Heb ik u niet reeds braaf geholpen? Zeker, ik beloof u: morgen kom ik weer met de kinderen in uwe kamer.’

‘Neen, Aleida! zoo kom ik er niet,’ hernam hij.

‘Gij behoeft er ook niet te komen,’ antwoordde zij. ‘Wat haalt ge u toch in het hoofd! Uw ambt verveelt u misschien? Wees maar gerust! Het zal niet lang duren of een ander van meer beteekenis wordt u opgedragen!’

‘Het is mij om ambt noch waardigheid te doen,’ verzekerde Lievensz. ‘Ik wensch weer tot het Gild te behooren; al zijn wij rijk, ik hecht er weinig waarde aan, als ik niet weer mag worden, wat ik vroeger was. Sta het mij toe, Aleida! gij hebt mijn lot in uwe hand!’

Hij had bij haar op een stoel plaats genomen en zag smeekend tot haar neder, maar zij wierp haar handwerk naast haar slapend kind op den vloer en richtte zich op, zoodat zij in hare volle lengte voor hem stond. ‘Is het ernst?’ vroeg zij met eene stem, die beefde van verontwaardiging. ‘Wat heb ik gedaan, dat gij mij dit durft voorstellen? Wilt gij zeggen, dat de bekoorlijkheid van ons huwelijksleven voor u vervlogen is? Vergeet gij onze afspraak met den Heer Pauw? Moet ik helpen om ons woord te breken? Zijt gij voor de toekomst

onzer zonen onverschillig? Moet ik hun vader toestaan om tot de schildersbent te behooren, terwijl de weg tot verschillende eereambten hem openstaat? Ik sta het niet toe! Neen, waarlijk niet!'

Zij zag thans op hem neer, maar niet smeekend, niet vriendelijk. Hij verschrikte van de trotsche en wreede uitdrukking van haar gelaat, maar hij gevoelde zich tevens gekrenkt, diep gegriefd, omdat zij zich geheel blind en onverschillig betoonde voor de behoefte zijner ziel. Hij stond ook op.

'Gij staat het mij niet toe?' vroeg hij.

'Neen!' antwoordde zij kortaf.

'Ik zal het u ook nooit meer vragen.' Met die woorden verliet hij het vertrek. Maar aan den avond van dien dag rolden voor het eerst ook zijne gouden dukaten over de speeltafel.

Hij zou het Aleida nooit meer vragen, of zij hem toestond tot zijn kunstenaarsleven terug te keeren, had Lievensz gezegd en hij hield zijn woord. Toch dwong hij haar dat verlof af, wel is waar onopzettelijk, maar zoo hard en zoo pijnlijk, dat zij, die hem en hare kinderen waarlijk liefhad, haar trots wel buigen moest en eindelijk blijde was, toen hij zich tot een hernieuwd leven geroepen gevoelde, nadat zij hem gebeden had dat verlof aan te nemen.

Hij werd na den eersten avond een getrouw bezoeker van de kolfbaan en bij het hooge spel, dat daar tot laat in den avond werd gespeeld, hetzij in de baan, hetzij met de kaarten, was hij één van de doldriftigsten en roekeloosten, die, als zij wonnen, slechts werden aangevuurd om, als zij verloren, het goud over de tafel te werpen, alsof het geene waarde had. Van tijd tot tijd zocht en vond hij dienzelfden prikkel tot gemoedsbeweging in de deelneming aan gewaagde handelszaken, en men kon er weldra vast op rekenen, dat Lievensz onder de deelnemers behoorde, als er ondernemingen werden beraamd en uitgevoerd, waarbij de kans geen andere zijn kon, dan tusschen fabelachtige winst en volkomen verlies van winst en inzet beide. Onder de waaghalzen, de losbollen en lichtmissen, met wie hij dagelijks omging, werd het niet als iets buitengewoons beschouwd, dat men door woord en daad bewees, hoe waarachtig het spreekwoord zegt: als de wijn is in den man, is de wijsheid in de kan; en Lievensz maakte op dien regel, dat men dikwijls met duizelend hoofd en waggelenden gang van de speeltafel huis-

waarts keerde, geene uitzondering. Al gelukte het hem om bij zijne tehuiskomst tegenover Aleida nog een schijn van nuchtere bezadigdheid aan te nemen, hij kon haar niet misleiden en hij verried dikwijls zichzelf, door den bespottelijken ernst, met welken hij dan over onbeduidende zaken redeneerde. Voorts bleef hij voor zijne vrouw en kinderen, zooveel als het bij zijne levenswijze mogelijk was, dezelfde, liefderijk en zorgvuldig, gezellig en vermakelijk. Maar zijn oordeel over menschen en zaken werd scherp, onmeedoogend; op schamperen toon kon hij zich uitlaten over de aanzienlijkste personen in staat en kerk en nooit erger, dan wanneer Aleida hem zocht af te trekken van den omgang met dat gevaarlijk gezelschap, waarbij hij zich had aangesloten. Dan sprak hij den bitteren wrevel, welke zijn gemoed vervulde, onbewimpeld uit, en beriep er zich op, dat zij hem doemde om met die losbandige en gevaarlijke lui om te gaan, en voor hen, omdat zij aanzienlijk van stand en rijk waren, zijne kunstbroeders te laten varen.

Meestal beantwoordde zij zulk een hatelijken uitval met droevig stilzwijgen, soms hoogstens met een enkel zacht verwijtend woord, want het viel niet te loochenen, dat hij gedeeltelijk althans de waarheid sprak. Zij kon door hare lijdzaamheid echter niet verhinderen, dat het gedrag van Lievensz in den kring hunner bekenden en verwanten opgemerkt, besproken en door dezen en genen gestreng afgekeurd werd. Onder degenen, die zich tot het laatste gerechtigd rekenden, behoorde ook de Heer Adriaan Pauw.

Hij had slechts noode tot het huwelijk van Aleida zijne toestemming gegeven en hij was geenszins onverschillig geworden voor het levenslot van zijn nichtje. Zelf had hij in zijn eersten echt weinige maar hoogst gelukkige jaren met eene dochter uit de familie Seys doorgebracht, en ook die herinnering werkte mede, om hem met belangstelling het oog te doen gevestigd houden op die huishouding, wier welvaart gedeeltelijk ook de vrucht was van zijn gelukkig beheer. Hij had dus natuurlijk met welgevallen de eerste gelukkige tijden van Aleida's huwelijksleven gadegeslagen, maar al scheen Lievensz aanvankelijk zich volkomen te schikken naar de eischen van den stand en het ambt, waartoe zijn huwelijk hem gebracht had, Adriaan Pauw had te veel menschenkennis, om zich daardoor te laten geruststellen. Hij had eens tot Aleida gezegd: ‘Lievensz is een echte kunstenaarsnatuur; van de voordeelen daaraan ver-

bonden hebt gij weinig te wachten; onder de bezwaren zult gij, vrees ik, gebukt gaan,' en hij sprak goed Latijn; hij kende zijn Horatius van buiten: 'naturam expellas furca, tamen usque recurrit,' mompelde hij en hij hield een oog in 't zeil. Het verwonderde hem dus niet, toen eindelijk minder gunstige berichten omtrent het levensgedrag van Lievensz tot hem doordrongen, en toen hij een nauwkeurig onderzoek had ingesteld, viel het hem mede, dat de uitspattingen van Aleida's echtgenoot zich bepaalden tot de wijnkan, de speeltafel en zulke gewaagde handelsondernemingen, die hij zeker niet goedkeurde, maar waarover hij toch gestrenger zou geoordeeld hebben, indien hij zelf niet tot eene echte speculantenfamilie had behoord, en indien die ondernemingen niet nog altijd met den besten uitslag waren bekroond. Hij meende echter, eerst zijdelings, later wat meer rechtstreeks, Lievensz te moeten waarschuwen, maar hij bemerkte weldra, dat hij voor die taak niet berekend was. Den fijnen toon, die het hart van den kunstenaar zou getroffen hebben, wist hij niet aan te slaan en het patricisch gezag, dat in zijne woorden doorstraalde, prikkelde Lievensz tot tegenspraak. De Heer Pauw was ook te verstandig om Aleida over Herman's gedrag aan te spreken. Zoolang zij zweeg, wachtte hij zich wel voor het gevaar, om door zijne opmerkingen den huiselijken vrede te verstoren.

Hij gaf echter den moed niet op, om een gunstigen invloed op het levenslot der jongelui uit te oefenen en hij was zelfs blijde, toen hij eindelijk een plan kon vormen, waarvoor hij, als hij Aleida's karakter en neigingen in aanmerking nam, op hare ondersteuning meende te mogen rekenen, en dat, naar hij zich voorstelde, ook door Lievensz, bij eenigen goeden wil, gretig zou worden omhelsd. Hij bevond zich te Amsterdam en begaf zich naar die woning, welke hij nog voor de jongelui had aangekocht en waar hij ten allen tijde welkom was.

Hij werd ook thans als een oud en vertrouwd huisvriend begroet en zoowel het gelaat van Lievensz als dat van Aleida teekende hartelijke belangstelling, toen hij mededeelde, dat hij als afgevaardigde van de Edelmogenden der Vereenigde Provinciën aan de vredesonderhandelingen te Munster zou gaan deelnemen. De jongelui meenden het ook waarlijk, toen zij hem den besten uitslag zijner toekomstige werkzaamheid toewenschten en met oprechte waardeering spraken zij hunne overtuiging uit, dat aan niemand beter die eervolle taak kon zijn opgedragen. De

Heer Pauw merkte nog volstrekt niet op, dat Lievensz eigenlijk zich minder aangenaam gestemd gevoelde. Den vorigen avond had hij aan de speeltafel eene belangrijke som verloren. Om het geldverlies bekommerde hij zich niet; dat lag niet in zijn aard en bovendien hij kon het gemakkelijk uit vroeger verkregen winsten goed maken, maar hij, die meestal gelukkig speelde, was aan de nukken der Fortuin nog niet gewoon geraakt en hij had, toen zij hem den rug toekeerde, om zijn leed te verzetten, stouter nog dan gewoonlijk wijn gedronken en daarin zijn troost gezocht. Hij was ook bijzonder laat tehuis gekomen en dat hij daarmede Aleida verdriet had veroorzaakt, had hij den geheelen dag, ofschoon zij er geen woord over sprak, wel op haar gelaat kunnen lezen. Hij was ook over zichzelf ontevreden en toch zou hij niet goedschiks van haar een berispend woord verdragen hebben; hij ergerde zich over alles en allen, over haar, over zichzelf, over zijn ongelukkig spel; hij had een eersten aanval van dat booze humeur, waartoe gewoonlijk zij vervallen, die zich door verveling tot ongepaste handelingen hebben laten verleiden. Hij sprak echter tot den Heer Pauw naar gewoonte, beleefd, hartelijk zelfs, en ook tegenover Aleida liet hij zich geene enkele uitdrukking ontvallen, die den Heer Pauw waarschuwde, om met zijn voorstel niet te berde te komen en daarvoor liever een gunstiger oogenblik af te wachten.

Toen Aleida dan vroeg: ‘Denkt Neef spoedig te vertrekken?’ antwoordde hij: ‘Neen, ik kom heden nog geen afscheid nemen. Gijlieden behoort onder de eersten in Amsterdam, die van den mij opgedragen last kennis dragen.’

Lievensz achtte zich verplicht tot de erkentenis: ‘Wij zijn zeer gevoelig voor dat bewijs van uwe vriendschap en uw vertrouwen.’

‘Inderdaad,’ hernam de Heer Pauw; ‘met vriendschap en goed vertrouwen ben ik hierheen gekomen en meer nog dan mijne mededeeling zal het voorstel, dat ik u wensch te doen, u daarvan overtuigen.’

‘Als wij Neef van dienst kunnen zijn,’ verzekerde Aleida voorbarig, ‘dan zal hij ons bereid vinden.’

‘Natuurlijk,’ voegde Lievensz daarbij, ‘het zou ons hoogst aangenaam zijn, als u voor de eene of andere zaak onze hulp wilde aannemen.’

De Heer Pauw zag Lievensz ernstig in de oogen, terwijl hij tot hem zeide: ‘Juist bij de vervulling van de mij opgedragen

taak zou ik op uw gezelschap willen rekenen.' Daarna wendde hij zich tot Aleida en richtte tot haar de vraag: 'Wat zoudt gij er van denken, als Lievensz eens met mij mede naar Munster ging?' Hij wierp haar een blik van verstandhouding toe, waarvan de beteekenis haar niet ontging en die haar een blos in het aangezicht joeg. Zij begreep, dat zij geenszins recht had, om zich door hem beleedigd te achten, maar toch schaamte en spijt, omdat haar gewezen voogd er niet aan twijfelde of zij zou met hem eene tijdelijke verwijdering uit Amsterdam voor haar echtgenoot raadzaam keuren, deden haar de oogen neerslaan.

'Ik neem, gelijk gij begrijpt,' ging Pauw voort, beurtelings Herman en Aleida aanziende. 'het gewoon gevolg van een zaakgelastigde mede; maar ik zou gaarne nog iemand bij mij hebben, met wien ik van tijd tot tijd ook eens huiselijk een vriendschappelijk woord kon wisselen. Onder al de diplomatieke onderhandelingen, die daar zullen gevoerd worden, zou ik gaarne dagelijks een vertrouwd persoon bij mij hebben, die met mij wou praten en als het noodig was, met zijn gezond verstand mijn geest weer wat opfrischte.'

Het voorstel was in kiesche bewoordingen vervat en in een hoffelijken vorm ingekleed; ook werd het met buitengewone vriendelijkheid van toon voorgedragen, maar noch Aleida, noch Lievensz zelf kon zich vergissen omtrent de bedoeling, waarmede het gedaan werd. Die bedoeling erkennen wilde echter noch de een noch de ander; zij zouden dan tevens toegestemd hebben, dat de Heer Pauw voor zijn voorstel eene zeer geldige aanbeveling kon bijbrengen. Aleida, die zich thans wel herinneren moest, dat zij haar huwelijk tegen den zin van haar voogd had doorgedreven, hield zich, alsof zij door de zorg voor haar jongste kind, dat zij op haar schoot had genomen, geen antwoord kon bedenken; zij zweeg, maar den Heer Pauw bleef geen tijd om zich over haar stilzwijgen te verwonderen; het booze humeur van Lievensz, eerst met vriendschappelijke beleefdheid tegenover hem onderdrukt, keerde met volle kracht terug en openbaarde zich onbeschroomd.

'Het is een zeer vereerend voorstel,' zeide hij en smadelijk krulden zich zijne lippen, 'ik weet niet, hoe Aleida er over denkt, maar het is zeer vereerend inderdaad; evenwel,' en een sissend gelach vergezelde de opmerking; 'evenwel, onze geachte Neef weet immers, dat mijn gewichtig ambt mij niet veroorlooft het aan te nemen.'

‘Als dat het eenige bezwaar is,’ antwoordde Pauw, ‘daar zal wel wat op te vinden zijn.’

‘U meent toch niet,’ hernam Lievensz op denzelfden onaangenamen toon, ‘dat ik voor de door mij bekleede waardigheid onverschillig ben?’

‘Dat zou althans jammer wezen,’ merkte Pauw ook wat strenger aan; ‘maar laat ons eens hooren, wat Aleida er van zegt.’

‘Wel ja!’ stemde Lievensz luid en schel toe: ‘Zeker, kom, Aleida, wat zegt gij? Zal ik u en de kinderen eens gaan verlaten, voor hoelang, Neef? Voor een week of wat, of voor eenige maanden, of voor een jaar misschien?’

‘De duur der onderhandelingen laat zich niet bepalen,’ zeide Pauw; ‘gij zoudt echter, al hielden wij ginds ons verblijf wel eens voor een paar dagen naar huis kunnen gaan.’

‘Die vrijheid dient op prijs gesteld,’ erkende Lievensz, weer met een schamperen lach. ‘Nu, Aleida, Neef wacht, wat zegt gij?’

‘Ik heb in dit geval niets te zeggen,’ antwoordde Aleida zacht; ‘ik laat de beslissing aan u over.’

Pauw zag teleurgesteld voor zich; hij had er op gerekend, dat Aleida althans eenige ingenomenheid met zijn voorstel betuigen zou en er op gehoopt, dat hare meening ook Lievensz gunstiger zou stemmen. Zij weigerde echter haar gevoelen uit te spreken en toen Pauw de oogen weer opsloeg, ontwaarde hij op het gelaat van Lievensz eene uitdrukking van onbeschaamde spotternij en hoorde hij hem zeggen: ‘Het zal niet gaan, vrees ik, waarde Neef! Denk toch aan mijn ambt, dat mij hier zulke gewichtige bezigheden verschaft, en waarlijk, ik zou ook niet weten, wat ik ginds doen zou.’

De heer Pauw zelf wist dat ook nog niet recht. Hij had er wel over nagedacht, maar zich voorgesteld, dat Lievensz niet lang werkeloos in Munster zou zijn, indien hij slechts met opgeruimden zin daarheen ging. Wat zou de diplomaat thans antwoorden?

‘Er zal zich wel iets voor u opdoen,’ zeide hij voorzichtig.

‘O ja, en intussschen lanterfanten!’ Lievensz lachte alweer.

‘Lanterfanten!’ herhaalde Pauw geërgerd; ‘mij dunkt, wat dat aangaat....’

‘U wil zeggen, geëerde Neef!’ viel Lievensz hem in de rede; ‘dat doe ik in Amsterdam uitnemend? U heeft volkomen

gelijk, maar ik zie juist daarom volstrekt niet in, waarom ik het in Munster zou gaan doen. Het zal daar, denk ik, al even vervelend zijn als hier.'

'Ik geloof, dat ik mijzelf de moeite van dit bezoek had kunnen sparen.' De Heer Pauw stond op.

'Inderdaad!' erkende Lievensz, die zijn voorbeeld volgde, 'als ten minste uw doel was om mij meê naar Munster te troonen. Uw bezoek is ons anders steeds aangenaam. Neen! weet u, wanneer ik gaarne meê zou gaan? Als ik die ambassadeurs en heeren daar kon portretteeren, als ik een groep van die afgevaardigden in plaat kon brengen! als ik daar kon komen met een doel, gelijk waarmeê ik eens bij u op Heemstede kwam! Maar dat gaat nu niet meer!'

'Wij konden er nu wel over eindigen,' zeide Aleida, die begon te vreezen, dat het gesprek eene zeer onaangename wending nemen zou. 'Neef weet nu, hoe gij er over denkt en ik heb de beslissing aan u overgelaten.'

'Ik heb hier ook niets meer te doen,' antwoordde Pauw; 'en gewichtige zaken roepen mij elders.'

'Neef komt toch nog afscheid nemen?' vroeg Aleida.

'O, ja!' Pauw groette haar met onmiskenbaar medelijden; ook Lievensz, maar koeltjes; en verliet, door beiden beleefdelijk tot de stoep uitgeleid, het huis.

Nauwelijks waren Lievensz en Aleida in hun woonvertrek teruggekeerd, of hij zeide norsch: 'Ik geloof, dat neef Pauw lust had om mij eens onder voogdij te nemen, maar ik bedank hem.'

'Ik denk niet, dat hij het zoo ernstig meende,' antwoordde zij.

'En gij hadt uw gevoelen ook flinker moeten uitspreken; het scheen u onverschillig te zijn, of ik voor een langen tijd van huis ging.'

'Ik heb immers de beslissing geheel aan u overgelaten,' zeide zij schuchter.

'Ja,' hernam hij smadelijk; 'gij zijt soms zonderling toegefelijk, evenals in andere gevallen onverzettelijk.'

Hij verliet de kamer. Aleida meende, dat hij zich naar zijn atelier begaf, maar toen zij een kwartier later hem daar wilde opzoeken, om hem een vriendelijk woord toe te voegen, bemerkte zij, dat hij was uitgegaan, en van een der dienstboden vernam zij, dat Mijnheer zijn mantel had omgeslagen en dus waarschijnlijk niet spoedig zou terugkeeren.

Het werd ook laat, buitengewoon laat dien avond. Aleida had hare kinderen te bed gebracht, de dienstbode, die haar daarbij behulpzaam was geweest, weggezonden en zat Lievensz af te wachten in een klein vertrek, dat aan hunne slaapkamer grensde, waar zij gewoonlijk ontbeten en dikwerf 's avonds, éér zij zich ter ruste begaven, nog een uurtje samen doorbrachten. Zij zat thans echter alleen en zij had ruim den tijd, om over het bezoek van den Heer Pauw en over de houding, door haar echtgenoot bij dat bezoek aangenomen, na te denken. Zij had er geen spijt van, dat zij zich lijdelijk gedragen had; het zou haar hard zijn gevallen, als zij het bijzijn van Lievensz weken of maanden misschien had moeten missen. Zij begreep echter, dat een uitgebreider werkkring, dan hij nog gevonden had, voor hem wenschelijk was, maar zij kwam met hare overweging nog niet verder dan tot het inzicht, dat een gewichtiger ambt voor hem moest gezocht worden en tot het plan om den Heer Pauw daarvoor weder in den arm te nemen. Zij zou hem er over aanspreken, den onaangenamen indruk, welken hij dien dag van zijn bezoek had medegenomen, wel uitwisschen en zijne hulp weten te verwerven. Haar trots verhinderde haar nog om duidelijk te zien, wat er bij Lievensz aan haperde en zij vermoedde niet eens, hoever het met hem reeds gekomen was. Zij zou het echter weldra weten.

Het was reeds zoo laat geworden, dat zij aan hare dienstboden verlof had gegeven, om ter ruste te gaan, op eene enkele na, die bijzonder haar vertrouwen had verworven. Na die beschikking zat zij weer alleen en wachtte. Zij begon zich een weinig ongerust te maken. Zij stond op en schoof het gordijn, dat voor het raam hing, ter zijde; het was helder weer, schoon geen maneschijn. Zij liet het gordijn weder vallen. Zij had zich reeds gedeeltelijk ontkleed, eene ruime huisjapon aangetrokken en op lichte muiltjes trippelde zij zachtens naar de naast gelegen slaapkamer. De kinderen sliepen rustig. Het was stil, doodstil door het geheele huis. Zij keerde van het eene vertrek naar het andere terug en juist had zij weder in afwachtende houding hare plaats ingenomen, toen zij gerucht vernam; daar zou Herman wezen! Ja, de huisdeur werd geopend; maar waarom had hij zoo woest geklopt? Was hij niet alleen? Zij hoorde verschillende stemmen. Wie kwam daar zoo haastig de trap op? De dienstbode trad binnen.

‘Is Mijnheer te huis gekomen?’ vroeg Aleida.

‘Ja, Mevrouw, maar.....’

‘Wat, maar?’

‘Als Mevrouw even halverwege de trap op het portaal wil komen, dan kan Mevrouw zelf zien en hare bevelen geven.’

Aleida vloog op. De dienstbode ging met een licht in de hand haar voor; beneden in het ruime voorhuis stond ook nog een brandende lantaarn en bij die zonderlinge speling van licht en donker, onder dat spookachtig schijnsel, zag Aleida haar echtgenoot tusschen twee lakeien, die hem onder de armen vasthielden en steunden. Zij schrikte, zij schrikte zoo hevig, dat voor haar gevoel haar hart een oogenblik scheen stil te staan; zij kon niet gillen; zij kon niets vragen, geen woord spreken.

Eén der lakeien sprak beleefd haar aan: ‘Geen ongeluk, gebeurd, Mevrouw! Waarlijk niet! Wees maar gerust! Mijnheer is wat lang in de kolfbaan gebleven; het ging er vroolijk toe en onze Heeren droegen ons op Mijnheer te huis te brengen.’

Aleida kwam onder deze toespraak een weinig tot zichzelf maar zij kon den mond nog niet openen; het was alsof de ontzetting over de vreeselijke waarheid, welke haar plotseling duidelijk werd, hare kaken opéénschroefde en haar keel dichtkneep.

‘Verkiest Mevrouw,’ vroeg weer dezelfde lakei, ‘dat wij Mijnheer ergens nederleggen? Hier beneden? Of willen wij hem naar boven dragen?’

‘Boven!’ stotterde Lievensz, die voor een oogenblik zijn bewustzijn herkreeg, maar na die inspanning weer machteloos inéén zakte en het hoofd liet hangen. De lakeien hadden hem nog, zoo goed als het gaan wou, den hoed op het hoofd en den mantel om de schouders gehouden, maar die kleedingstukken rolden neer op de marmeren steenen van het voorhuis. De angst, dat hij zelf ook op dien harden vloer zou nederploffen, gaf Aleida haar stem terug. ‘Houdt hem vast!’ riep zij, ‘brengt hem boven!’ maar zij kon het niet aanzien, hoe die mannen met Lievensz naar boven strompelden, hoe hij voortgesjord, half getrokken, half gedragen werd. Zij liep vooruit naar het vertrek, waar zij had zitten wachten, daar stond een rustbank; zij wees er met de hand heen, toen Lievensz binnengedragen werd. De lakeien waren geoefend en handig; zonder nadere bevelen af te wachten, trokken zij Lievensz de laarzen uit, nog een paar andere kleedingstukken en schikten de overige zoo,

dat zij hem in het liggen niet konden hinderen. Zij schoven hem een paar kussens onder het hoofd en gingen daarna stilzwijgend de kamer uit, de trap af; een oogenblik gewacht in het voorhuis, of Mevrouw hen nog terug riep, en toen zij niets hoorden, de straat op; hun loon zou uit dit huis hun wel niet ontgaan. De dienstbode sloot de huisdeur en keerde tot Aleida terug, maar Mevrouw had niets meer noodig; zij zou wel iemand wekken, als zij nog hulp behoefde.

En toen werd het weder doodstil in die woning; alleen door het vertrek, waar Aleida zich bevond, dreunde de zware ademhaling van hem, die daar bewusteloos op de rustbank lag.

Aleida ging bij hem zitten; zij begreep den toestand volkomen. Zijn blond haar krulde nauwelijks meer; nat van het zweet der benauwdheid hing het als dood langs zijne slapen en zijn voorhoofd; over geheel zijn gelaat lag een blauwe tint en een roodachtig schuim vloeide langs de loodkleurige lippen. Zij greep zijne rechterhand om er een kus op te drukken, maar die hand was akelig gezwollen, onaangenaam vochtig; machteloos viel de arm neder, toen zij hem losliet.

Aleida weende niet, zij had het zien aankomen. Zij wist waaraan het te wijten was en daar lag hij. ‘O God!’ kreunde zij; ‘hij is....’ Zij versmoorde het ruwe woord, dat haar op de lippen zweefde.

Hij was niet te huis gekomen van een feest, waar bij ongeluk de vroolijkheid de matigheid had verrast; hij had niet eene zegepraal gevierd, waarbij de vreugde over eene welgeslaagde onderneming misschien nog meer dan de wijn hem kon bedwelmd hebben; hij was uitgegaan en had het drinkgelag met eenige losbollen opgezocht en zóó was hij thans te huis gebracht.

Maar hij zou het niet gedaan hebben, indien zij hem niet aan zijn kunstenaarsleven had ontrukt; zij wist, dat hij voor het eerst 's avonds laat in de kolfbaan gebleven was, nadat zij hem zijn verzoek om tot zijne gildebroeders te mogen terugkeeren, geweigerd had. O, zij was te verstandig om niet te doorzien wat haar te doen stond. De schellen der hooghartigheid waren haar wel van de oogen gevallen, toen haar echtgenoot, van den wijn bedwelmd, door vreemde loontrekkende dienaars hare woning ingedragen en voor haar, in haar binnenvertrek neergelegd was, maar geheel was haar trots nog niet gebogen en, gelijk ieder mensch in den strijd des levens, den

beslissenden stap ter overwinning had zij zelf te doen. Zij meende eerst, dat het haar onmogelijk zou zijn.

Onbewegelijk zat zij te staren naar den in zijne roes verzonken slaper; slechts in de kramptrekking van hare vingers, waarmede zij het kantwerk van haar gewaad verscheurde, openbaarde zij de smart van hare overweging. Zij zou niet meer zijn Mevrouw Lievensz, de echtgenoot van een magistraatspersoon, van een lid der Admiraliteit, misschien eindelijk van een regeerend burgemeester; zij zou eenvoudig de vrouw worden van den plaatsnijder Lievensz en, ondanks haar rijkdom, als gelijke in rang en stand zouden haar voortaan groeten niet de patricische heeren en mevrouwen, maar de gildebroeders en hun aanhang. En hare zonen zouden later blij mogen zijn, als uit den kring der aanzienlijken zich iemand nog de verwantschap wilde te binnen brengen; hun vader zou hun den weg niet kunnen banen noch tot een veelbeteekenend ambt, noch tot eenige andere belangrijke verbintenis. Zeker zoo was het!

Maar zou het dan beter zijn, als die, nu nog onschuldige, knapen hun vader eens een dronkaard scholden, en misschien toch door hem tot dezelfde losbandigheid werden medegesleept? Beter, als zij zelf elken dag zich zou moeten beklagen, omdat haar echtgenoot, en niet zonder haar schuld, een speler en dronkaard geworden was? En dan hij, o zij had hem zoo lief! moest hij niet gered worden, gered tot elken prijs?

Als verstomd zat zij van uur tot uur, terwijl hij steeds voortsliep, totdat een straal van het morgenlicht door een hoekje van het raam op zijn gelaat viel en haar deed omzien. Zij stond langzaam op en schoof het gordijn geheel ter zijde. Zij zag naar buiten, naar het rood en goud, dat tegen het wegstervende grijs van den nacht, den komenden dag verkondigde. De zon ging op; zou de waarheid bij haar niet zegevieren? Zij sloeg de handen voor haar gelaat; zij zonk op de knieën en steunde met hare ellebogen op de vensterbank. Eerst hield zij nog het hoofd omhoog, hoewel hare tranen reeds glinsterden tusschen hare vingers, maar het zonk weldra dieper en dieper en door de eerste zonnestralen beschenen lag zij daar; zij weende en zij bad!

Een uur later was zij druk in de weer. Zij wekte de dienstboden; de kinderen werden van de slaapkamer naar een ander vertrek overgebracht; daarna kleedde zij zich en toen beproefde zij Lievensz wakker te maken. Hij kon de zware oogleden

nauwelijks opheffen en toen hij zijne vrouw zag en een flauw begrip kreeg van zijn toestand, liet hij, verlegen en beschaamd, ze gewillig weer neervallen. Zij nam hem echter bij de hand; drong hem met een enkel zachtmoedig woord om op te staan en geleidde hem naar hun slaapvertrek. Zij verliet hem eerst, toen hij rustig op het zachte donzen bed weder te slapen lag.

De morgen was intusschen zoover gevorderd, dat zij, zonder buitengewoon opzien te verwekken, kon uitgaan. Zij liet een sleepkoetsje voorkomen en beval haar naar de woning van den Heer Pauw te brengen.

Zij vond haar neef en gewezen voogd reeds voor zijne schrijftafel. ‘Ik ben vroeg op geweest,’ zeide hij, ‘want ik had nog veel te doen en mijne vrouw wacht mij in den namiddag te Heemstede, maar wat voert u zoo tijdig hierheen?’

‘Neef!’ antwoordde Aleida, ‘ik ga een gewichtigen stap doen; u heeft op mij nog een oud recht, dat mij verplicht u vooraf daarvan te verwittigen. Als ik uwe goedkeuring kon verwerven, zou mij dat kracht en troost geven.’

Met bezorgdheid zag Pauw haar aan: ‘Wat wilt gij doen, Aleida?’

‘Ik zal aan Lievensz vragen om zich weder bij het Gild te laten inschrijven, om zijn ambt neer te leggen en tot zijne kunstenaarsloopbaan van vroeger jaren terug te keeren.’

‘Zult ge hem dat vragen? vragen?’

‘Ja, want hij heeft het mij eens gevraagd en toen heb ik hem geweigerd.’

‘Dat hadt gij niet moeten doen!’ riep de heer Pauw uit. ‘Gij hadt moeten toegeven.’

‘Dat zie ik nu ook in, Neef, maar gij keurt het dus goed?’

‘Goedkeuren? Weet gij nog wel, wat ik over uw huwelijk u heb voorgehouden?’ vroeg hij gestreng.

‘Zeker!’ antwoordde zij hoog; ‘en ik begrijp, dat u daarbij blijft. Vaarwel, neef!’

Zij stond reeds op van den zetel, welken hij haar had aangeboden, zij meende reeds heen te gaan, maar hij hield haar tegen.

‘Vergeet gij, wat ik gisteren heb beproefd?’ vroeg hij vriendelijk. ‘Zou ik het gedaan hebben, indien gijlieden mij onverschillig waart?’

‘U wilt dus de vriendschapsbetrekking met ons niet afbreken Neef? met ons niet,’ hare bevende stem verried hare aandoening, ‘en met onze kinderen niet?’

‘Aleida!’ zeide Pauw bewogen, ‘beloven valt licht, voor wie zich niet bekommeren om het volbrengen. Getroost u, dat ik niets beloof, maar zie, dat gij met Lievensz slaagt en dan, dan zullen wij zien.’ Hij reikte haar de hand en liet haar met een hartelijk vaarwel vertrekken. Het sleepkoetsje stond haar nog te wachten; zij keerde tot hare woning terug.

Daar vond zij alles, gelijk zij bevolen had; niemand had gedurende hare afwezigheid de rust van Lievensz gestoord. Zij ging naar de slaapkamer, en nadat zij zich overtuigd had, dat alles, wat hij tot verfrissching wenschen kon, gereed stond, wekte zij hem; zij zou hem, zeide zij, met het ontbijt wachten in de naastbij gelegen kamer.

Hij werd thans ook goed wakker en toen hij was opgestaan en zijn hoofd in koud water gedompeld had, herinnerde hij zich zijn gedrag van den vorigen avond en hij kon wel begrijpen, dat hij, al kon hij zich daarvan niets te binnen brengen, in een onbehoorlijken toestand was te huis gekomen. Het verwonderde hem, dat hij de stemmen zijner kinderen niet hoorde; zat Aleida alleen hem af te wachten? Hij talmde een weinig, maar hij moest eindelijk toch naar de andere kamer gaan. Hij was het met zich zelf nog niet eens, of hij een bits verwijt stilzwijgend zou verdragen of onhandelbaar er zich tegen verzetten zou.

Hij vond Aleida aan de ontbijttafel en zijn eigen stoel naar gewoonte op zijne plaats. Hij zette zich neer en dronk den beker met verfrisschenden drank, welken zij hem toereikte, gretig ledig. Zij hadden elkander eigenlijk nauwelijks begroet, maar Aleida rees van haar stoel op en kwam bij hem staan.

‘Herman, ik heb u iets te vragen. Zijt gij geneigd om mij een gewichtig verzoek toe te staan?’

‘Verlang wat gij wilt,’ zeide hij zacht; ‘wat zou ik u heden kunnen weigeren?’

‘Gij moet ook doen, wat ik u vragen zal,’ hernam zij, ‘om mijnentwil, ook om uwentwil, vooral ook voor onze jongens. Herman! beloof mij, dat gij zoo spoedig mogelijk uw ambt prijs geeft en u weer bij het Gild laat inschrijven?’

Schreiend sloeg zij hare armen om zijn hals en kuste hem.

‘O, Aleida!’ Hij omarmde haar en trok haar dichter bij zich.

‘O, Aleida!’ Hij begreep haar; de tranen sprongen ook hem uit de oogen; en meer nog dan zijne dankbare blijdschap werd zijn ootmoedig berouw haar het onderpand van eene gelukkige toekomst.

Eenige jaren later was de Heer Adriaan Pauw voor de tweede maal Raadpensionaris. Dat verhinderde hem echter niet, om nu en dan eenige dagen op Heemstede te vertoeven en daar gasten te ontvangen. Op een heerlijk schoonen zomerdag reed een gezelschap, dat reeds vroeg in den morgen van Amsterdam vertrokken was en in Haarlem zich slechts kort had opgehouden, de breede laan in, die van het kerkplein naar het kasteel voerde. Het bestond behalve uit den voerman, die de paarden mende, uit vier personen; op de achterbank van den wagen zaten Lievensz en Aleida; hunne zonen zaten op de voorbank.

Zij waren tot dit bezoek uitgenoodigd en dat was een goed voorteeken, maar hoewel Lievensz zich een eervollen naam onder zijne kunstbroeders had verworven en Aleida's huwelijksgeluk door haar gewezen voogd niet meer in twijfel kon worden gesteld, zij waren toch benieuwd, hoe zij door den machtigsten man in de Republiek zouden ontvangen worden.

Zij reden het voorplein op. De Heer Pauw en zijne echtgenoote kwamen over de slotbrug hunne gasten tegemoet. Zoodra hij hen zag, nam Lievensz nog in den wagen den hoed af en zijne zoontjes waren even beleefd. Toen zij waren uitgestegen, strekte de Heer Pauw de hand uit en geleidde Aleida naar zijne echtgenoote. De eerste begroetingen waren dus reeds gewisseld, toen zij de brug waren overgegaan en de deur van het slot zouden binnentreden. Daar bleef Pauw echter stilstaan en blijkbaar met het doel, om op eenmaal aan zijne gasten de verzekering te geven van de goede gezindheid, met welke zij genoodigd waren en ontvangen werden, sprak hij luide: ‘Neef en Nicht Lievensz, wij heeten u en uwe kinderen hartelijk welkom op het hooge huis te Heemstede!’

Leiden.

W.P. WOLTERS.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 April.

Toen de eens alvermogende minister Choiseul in ongenade was gevallen, kwam hij tot de overtuiging, dat het zijn eigenaardige bekoorlijkheden heeft g e e n m i n i s t e r m e e r t e z i j n. Geen staatszaken, die hem wachtten bij zijn ontwaken of die hem den slaap roofden tegen den nacht; geen verplichte audiënties en bezoeken; geen zorgen, die hem den ganschen dag kwelden en hem geen oogenblik gunden om geheel voor zich zelf te leven. Kalm en rustig kon nu zijn leven daarheen vloeien; zijn tijdelijke wenschen behoefden zijn eenige wet te zijn, en ieder oogenblik deed hem meer het voorrecht waardeeren geen minister meer te zijn.

Of datzelfde gevoel van welbehagen Lord Beaconsfield thans zou doordringen? Het kan wel niet anders, of voor een oogenblik moet het een zekere verlichting zijn zich ontheven te weten van de drukkende verantwoordelijkheid, aan het *premier*schap van het Vereenigd Koninkrijk verbonden. Maar de geschiedenis heeft het te vaak getoond, dat voor hen, die de kracht in zich gevoelen om te heerschen, niets zoo onduldbaar schijnt als de gedwongen rust; Benjamin Disraeli zelf heeft het te vaak in zijn geschriften herhaald, dat er geen brandender hartstocht is dan de eerzucht, dan dat men zou kunnen betwijfelen, of zijn val hem een grievende teleurstelling moet zijn. Slechts zeer enkelen zijn als Diocletianus, die kool ging planten na de wereld te hebben beheerscht, en Choiseul zelf, dien wij daareven noemden, toonde spoedig, tot de hofintriges terugkeerende, dat hij slechts gecoquetteerd had met zijn voorliefde voor eenvoud en rust. Toch moest het hem, die, na jaren lang de spil te zijn geweest waarop alles draaide, zich door het wenkbrauwfronsen eener koninklijke maitres verbannen zag, lichter vallen in philosophische minachting voor de wisselende vorstengunst zich in het

onvermijdelijke te schikken, dan den staatsman van onze dagen, die valt omdat een geheel volk onverbiddelijk het vonnis over hem strijkt, een vonnis waarin slechts kan berusten, wie zich schuldig gevoelt.

Intusschen, geen eindoordeel is dat vonnis - haasten wij ons het te zeggen. Niet minder voor den staatsman van onze dagen dan voor dien der vroegere eeuwen is er hooger beroep op de rechtbank der geschiedenis.

Voorwaar, soms is het souvereine volk, dat zijn dienaren wegzendt, niet minder grillig dan de souvereine vorst van voorheen. Was het niet gisteren, dat het Engelsche volk *Hosanna*! zong, toen het hem met eindeloos gejubel als vredevorst inhaalde bij zijn thuiskomst van het congres van Berlijn, hem, wien heden het *kruisigt hem*! wordt nageroepen? Doch wat baat die terugblik? Het volk heeft thans gesproken op de eenige grondwettige wijze, en de tijden zijn voorbij, dat tegen de macht dier volksstem eenige macht zich kan verzetten. Beaconsfield is geslagen, verpletterend geslagen door een overweldigende meerderheid.

Niemand had het vermoed, of nagenoeg niemand. Zoo de liberalen in Engeland zelf luide hun zegepraal voorspelden, dan was dit meer toe te schrijven aan een eenigszins overmoedige uiting van het vast vertrouwen in de deugdelijkheid hunner beginselen, zonder welk vertrouwen geen politieke partij kan leven. Aan den anderen kant voorspelden de conservatieven met even vast vertrouwen zich zelf den zege. Maar wendde men zich van de beide strijdende partijen tot het overig Europa, dat niet zonder deelneming voorzeker, maar toch zonder dien hartstocht den strijd aanzag, dan ontmoette men overal een zoo vastgewortelde overtuiging, dat de Engelsche politiek geheel met Beaconsfield vereenzelvigd was, dat bijna aan de mogelijkheid van den val van dien staatsman niet werd gedacht. De eerste dagen lieten de eindbeslissing nog niet voorzien; de eerste districten waren die, waarvan weinig strijd te vreezen was. Nog 31 Maart pochte Sir Stafford Northcote te Tiverton in een vergadering, die hem alles behalve welwillend aanhoorde: *Our opponents are put to some terrible shifts and are catching all sorts of straws in order to save themselves from drowning*. Den volgenden dag was het blaadje intusschen al vrij wel omgeslagen. Tegen 61 conservatieven waren 90 liberalen gekozen, wat een winst van 16 voor de

liberalen beteekende. Toen hadden voornamelijk in de groote boroughs de verkiezingen plaats gehad, zoodat duidelijk was bewezen, dat de meerderheid van de bevolking der groote steden partij koos tegen het ministerie. De conservatieven zelf konden het niet meer verbloemen. Doch daar verschoot nog een ster: de City bleef met groote meerderheid het conservatieve ministerie getrouw. Wel een bewijs, juichte de Tory-pers, dat de door de volksstem veroordeelden nog zoo wanhopig slecht niet geadministreerd hadden, daar het middelpunt des lands, de rijke City, die wat meer gewicht in de schaal legt dan Liverpool of Birmingham, hen krachtig steunen blijft. Ernst of kortswijl? mag hier wel gevraagd worden. De City bestaat niet uit individuen, maar in de eerste plaats uit geld, en was het geld ooit anders dan conservatief in den waren zin des woords? Wat eenmaal vast staat, wil het behouden uit vrees voor veranderingen; blijkt het daarentegen, dat de tegengestelde stroom niet te keeren is, weldra laat ook het geld zich met dien stroom medesleepen, en met evenveel ijver zal het strijden voor het behoud van het nieuwe zegevierende stelsel, als het eerst het vroegere aanhing. Deze verkiezingen zouden het verder bewijzen. De eerste zegepralen der liberalen drukten de beurs neer, ten prooi als zij was aan de somberste voorgevoelens; de verkiezing in de City gaf haar hoop en fleurde haar wat op; volgende verkiezingen en hernieuwde liberale overwinningen misten daarop weer haar neerdrukkende werking niet. Doch weldra veranderde die stemming: niet omdat de liberalen ophielden te overwinnen, integendeel, maar juist omdat hun overwinning overweldigend werd. Zij zouden de meerderheid hebben, dat was duidelijk, en de beurs kon zich weldra schikken in de gedachte, dat een liberaal ministerie met onbetwiste meerderheid het roer van staat in handen zou hebben. Het zou dan ook geen kleine meerderheid zijn; langzamerhand werd het al zekerder, dat de whigs zouden verkrijgen, wat men noemt *a working majority*, dat zij zelfs zouden kunnen regeeren zonder van den steun der Home Rulers afhankelijk te zijn. Het vertrouwen ter beurze steeg: men schikte zich niet langer in het opkomen der liberale zon, men juichte haar toe.

Langer dan de beurs, koesterde Northcote de illusie, dat de conservatieve zaak nog niet verloren was. Nadat Hartington op 3 April, toen in Engeland de boroughverkiezingen zoo goed als afgeloopen

waren, toen 170 liberalen en 100 conservatieven waren gekozen, de doodsklok over het ministerie had geluid, wist Northcote nog twee dagen later, schoon elk nieuw telegram nieuwe overwinningen zijner tegenstanders verkondigde, hoopvol te wijzen op de verkiezingen van de *counties*, die nog grootendeels moesten plaats hebben en die z.i. vrij wat beter het gevoelen van het Engelsche volk uitdrukten, dan de volkshoopen, die in de groote steden zich door raddraaiers lieten opwinden. Zoo werd nu voor het landvolk de loftrompet gestoken ten koste der stadsbevolking, die in 1867 door de conservatieven zelf bij menigte tot het genot van het stemrecht was toegelaten! Wel mocht Lowe hun later toeroepen, dat zij zelf de drakentanden hadden gezaaid, waaruit de geharnaste mannen verrezen waren, hun ten schrik en ten verderve. Maar zelfs dat trouwe volk der *counties*, dat als nauwer aan den grond verbonden ook meer aan Engelands eer verknocht heette, beschaamde hun verwachtingen: was niet dezelfde dag, waarop de kanselier der schatkist zich dus vleide met een laatste schemering van hoop, getuige van het bezwijken der Schotsche sterkte, waaruit de onvermoeide voorvechter der liberalen, spijt *faggot votes* en territorialen invloed, *the brave* Buccleugh verdreef?

Iedere nieuw gewonnen slag - en ziedaar voor de onderliggende partij de schaduwzijde van een verkiezingsstrijd, die zich over vele dagen uitstrekt - deed den moed der liberalen stijgen, bracht ontmoediging in de gelederen der conservatieven. Alle mannen van beteekenis uit de liberale partij waren successievelijk gekozen, slechts Lubbock en Morley uitgezonderd; thans ook Gladstone in het onneembaar geachte Midlothian. Reeds had het ministerie zelf een zijner leden zien vallen, Lowther, de secretaris voor Ierland, die York vertegenwoordigde, en den *chairman of committees* te Chester het veld zien ruimen, dien heer Raikes, die bij een rede ten gunste van het ministerie door een opgewonden menigte gestoord werd met het zingen of liever brullen van: *Explain their mistakes, if you can, mr. Raikes*. Liverpool koos Lord Ramsay, en Sheffield, dat een half jaar geleden den conservatief Waddy de voorkeur schonk boven den liberaal Wortley, liet nu voor Wortley eerstgenoemden vallen. Het radicale Southwark, dat nog onlangs een aanhanger van Beaconsfield naar het parlement zond, toonde berouw en koos de liberalen Cohen en Rogers. Alle Londensche *constituencies* volgden dit voorbeeld: Marylebone, Finsbury, Hackney, Lambeth, Chelsea; alleen heta ris-

tocratische Westminster handhaafde Smith en Russell tegenover Morley en Hobhouse, en de Tower Hamlets lieten zich door den conservatief Ritchie naast den liberaal Bryce vertegenwoordigen. Birmingham had verpletterende meerderheden geschonken aan John Bright, Chamberlain en Muntz. Elders werden met even verpletterende meerderheden gekozen Hartington en Forster, Dilke en Fawcett, Lowe en Harcourt - die ditmaal, o Sir Stafford Northcote, goed profeet is gebleken, - Stansfield, Goschen, Childers, Plimsoll, Adam. Kon Gladstone's vierde zoon Middlesex niet winnen, straks toonde Leeds, dat den vader gekozen had, zich volgaarne bereid, toen deze voor Midlothian opteerde, de candidatuur hem aan te bieden die reeds zoo flink de juistheid van het dichterwoord: *Fortes creantur fortibus et bonis* had bewezen. Schotland koos bijna niet anders dan liberalen: den 6^{den} April na een veertigtal verkiezingen was Lord Elcho de eenige conservatief, die er in geslaagd was zijn zetel te behouden. Ierland - het spreekt van zelf - vaardigde voornamelijk *Home Rulers* af, waarbij zich ditmaal het merkwaardig verschijnsel voordeed, dat in hun partij zelf de twee nuances heftiger elkander dan de andere partijen bestreden, Parnell, uit de Unie teruggesneld, is er spoedig in geslaagd heel Ierland in rep en roer te brengen en het gezag van den bezadigderen Shaw te ondermijnen. Van een verbond met de conservatieven toonde hij zich niet afkeerig, waar hij er zijn *bêtes noires: landlordism* en *Whiggery*, mee bestrijden kon. De partij van Shaw, die door Hartington als de redelijke *Home Rulers* tegenover de onredelijke Parnelliten is geroemd, zag zich door zijn drijven menigen zetel ontnomen; zoodat men onder de 62 *Home Rulers* ongeveer 25 volgers van Parnell meent te moeten tellen. Cork, de *borough*, koos Parnell; Cork, de *county*, bleef spijt Parnells pogen Shaw getrouw.

En zoo zal men een parlement zien vergaderen, waarin 354 liberalen, 236 conservatieven, 62 *Home Rulers* zetelen; terwijl bij de vorige verkiezing 342 conservatieven, 250 liberalen en 60 *Home Rulers* zitting hadden. Hoe weinig hij vermoed werd, thans is iedereen gereed dien ommekeer te verklaren. Doch zoolang de wetenschap ons de wetten niet ontvouwd heeft, die het volksleven beheerschen, ons niet de kracht en de werking der invloeden, die de volksopinie besturen, weet af te meten, blijft een ruim veld over voor gissingen en beschouwingen, die haar subjectief karakter op het voorhoofd dragen. Bij geen verkiezingen meer dan bij de En-

gelsche ziet men de berekeningen der politiek falen. Het jaar 1868 bijv. zou een conservatieve meerderheid verschaffen - welk ander doel toch had Disraeli's kieswet? - en zie, de liberalen behaalden een glansrijken zegepraal. Het jaar 1874 zou getuige zijn van nog grooter overwinning der liberalen, die onder schuts der *ballot box* ook de conservatieve grondeigenaars zouden onttroonen, en - een gewijzigde meerderheid brengt Disraeli op het kussen. In 1880 zou de verkiezing het onverzwakt vertrouwen der natie toonen in Beaconsfields politiek, en - de stroom der volksgunst is voor Gladstone. Zeven jaren zijn een lang tijdperk, waarin groote veranderingen kunnen plaats grijpen. In andere landen, waar zich de verkiezingen binnen veel korter tijd herhalen, geven zij den opmerkzamen toeschouwer gelegenheid op de hoogte te blijven van de verschillende politieke stroomingen in den boezem der natie; in Engeland, waar eerst na zes of zeven jaren wachtens het volk wederom geroepen wordt te spreken, behoort er meer dan gewone scherpzinnigheid toe te voorspellen, welke de uitslag zal zijn. Zullen wij nu met de *Times* zeggen: geen wonder, dat het volk van bestuur wilde veranderen; gelijk een zeventigjarige nog gezond en kras kan zijn, maar niettemin oud is en zijn taak op jeugdiger schouders moet overdragen, zoo is ook een zes jaar oude regeering, hoe frisch en krachtig overigens, te oud om haar met vol vertrouwen aan haar taak te laten? Zulk een verklaring verklaart i e t s , en is vooral uitnemend geschikt, om eigen overgang tot den dienst der opkomende zon voor te bereiden en, zoo goed en kwaad dat gaat, te verontschuldigen; doch werd daarmede a l l e s verklaard, de politiek zou tot een tamelijk lichtzinnig spel der partijen worden verlaagd. Ook schijnt het Cityorgaan niet bedacht te hebben, dat het door zijn vergelijking een testimonium van onbevoegdheid uitreikt aan Beaconsfield en aan Gladstone, zeventigjaren immers beiden. Andere oorzaken zijn opgesomd: de buitengewone invloed, dien de oppositie door haar redevoeringen uitoefende, daar de ministerieele candidaten in vruchtbaarheid en oratorisch talent zich met haar bij lange na niet meten konden; het gevoel van onbehagelijkheid, door de voortdurende verrassingen, die Beaconsfield de natie bezorgde, teweeggebracht, en de vrees, dat de toekomst nog van menige verrassing zwanger zou gaan, zoo Beaconsfield gehandhaafd werd; het denkbeeld, dat de ongelukkige staat van handel, nijverheid en landbouw in de laatste jaren, tot op

zekere hoogte, aan de regeering moet geweten worden; de behoefte aan te lang uitgestelde binnenlandsche hervormingen, die de oppositie in ruime mate aan het volk heeft voorgespiegeld enz. Al deze redenen hebben zonder twijfel medegewerkt. Door dergelijke impulsies in de eerste plaats laat een natie zich bewegen. Zij is niet, als de onpartijdige rechter, die met volkomen kennis van zaken, hartstochteloos, door zijn verstand alleen en zijn ingeschapen gevoel voor recht geleid, een vonnis velt. Daarom kunnen wij haar uitspraak niet als eindvonnis erkennen. Maar achten wij die uitspraak er minder om? De grijze philosooph van Chelsea moge voor ons antwoorden: *Great is the combined voice of men: the utterance of their i n s t i n c t s which are truer than their t h o u g h t s : it is the greatest a man excounters among the sounds aud shadows which make up this world of Time. He who can resist that, has his footing somewhere b e y o n d Time*.

Lord Beaconsfield heeft, gehoor gevende aan de stem der natie, de bijeenkomst van het parlement niet afgewacht, maar om tijd te sparen, onmiddellijk zijn ontslag aan koningin Victoria aangeboden. De man, die van alle staatslieden bij voorkeur Henry Bolingbroke zich ten voorbeeld koos, behoeft niet te vreezen, dat hij zal behandeld worden als Bolingbroke, wien op den dag van zijn val in de antichambre der koningin alle hovelingen en diplomaten, die gisteren voor hem in het stof bogen, den rug toekeerden. Aan het hof zijner koningin niet alleen, maar door geheel Europa zal men hem met den eerbied blijven behandelen, aan zijn rang en talent verschuldigd. Nog in den verkiezingsstrijd, maar toen de uitslag zich reeds voorzien liet en de redevoeringen der oppositie van lieverlede in scherpte verloren en in degelijkheid wonnen, is zelfs door een zijner invloedrijkste tegenstanders een woord van waardeering te zijnen opzichte gesproken, dat verdient herinnerd te worden. ‘Men zegt, hij was eerzuchtig, maar wie, die zoo hoog is geplaatst en zooveel heeft tot stand gebracht, zou niet eerzuchtig zijn? Niemand voorzeker kan Lord Beaconsfield van lage en onwaardige motieven verdenken. Wij zijn het oneens met zijn politiek, maar wij moeten het genie en het talent bewonderen, door dien man tentoongespreid in de ongunstige omstandigheden waarmede hij te worstelen had. Ik ben vast overtuigd, dat Lord Beaconsfield niet anders op het oog heeft gehad, dan wat hij meent te zijn, de grootheid van zijn land en de macht

der koningin die hij dient. Maar terwijl ik geen persoonlijken aanval op Lord Beaconsfield wensch te doen, en terwijl ik mij zelf niet kan onthouden van bewondering van zijn loopbaan, geloof ik, dat de politiek, door hem voorgestaan, een politiek is vol gevaren en rampen voor dit land.' Die woorden - behoeft het nog gezegd? - zijn niet afkomstig van Gladstone. Deze hoekige figuur met zijn puriteinsche vormen en Disraeli's buigzame natuur met zijn Oostersche verbeelding zijn niet alleen politieke tegenstanders, maar in karakter en denkwijze zoo geheel en al tegenvoeters, dat onpartijdige waardeering van elkanders verdiensten hun onmogelijk is. Dertig jaren lang - in 1852 traden zij beiden voor 't eerst bepaald op den voorgrond - hebben zij met elkander gestreden en elke nederlaag van den een was een triomf voor den ander. Zoo ook thans. Nominaal moge Lord Granville het hoofd der partij, Lord Hartington de *leader* in de Commons zijn, het is Gladstone's strijd, die is gestreden, en zoo ondubbelzinnig mogelijk heeft de natie te verstaan gegeven, dat hij haar uitverkoren hoofd is. Waarschijnlijk zal, als deze pagina's gedrukt zijn, reeds zijn gebleken, of de wil der natie hem kan bewogen hebben zijn rust - in zooverre bij dezen rustelooze van rust sprake kan zijn - op te offeren in het belang des lands[1]. Doch hetzij hij zitting neme in het nieuwe kabinet, hetzij hij van die eer meent te moeten afzien, in werkelijkheid zal het een kabinet-Gladstone zijn. Voor zijn partij is het zeker meer gewenscht, dat hij verantwoordelijk minister, gedeeltelijk onder controle zijner collega's, dan dat hij onverantwoordelijk leider is. Hij heeft zijn excentriciteiten, die den redenaar der oppositie niet schaden, maar die hem als leider der regeeringspartij gevaarlijk maken.

Wat zal de buitenlandsche politiek zijn der nieuwe regeering? dat is natuurlijk de groote vraag, die op aller lippen zweeft, en waarvan het antwoord, in Gladstone's redevoeringen te vinden, geen denkend staatsman kan bevredigen. Zoeken wij liever een antwoord in de redevoeringen van Lord Hartington (aan wien ook bovenstaande waardeering van Beaconsfield is ontleend), die meer dan eenig ander liberaal candidaat beseft heeft, dat het niet voldoende

1 Gladstone heeft de opdracht der koningin tot vorming van een ministerie aangenomen. Zelf treedt hij op als *First Lord of the Treasury* en *Chancellor of the Exchequer*.

was af te breken, maar dat het zijn plicht was als toekomstig minister een programma te ontvouwen. En zie, zooals te verwachten was, wanneer eens de recriminatiën en de theoretische bespiegelingen plaats zouden maken voor practische voorschriften, dat programma wijkt ten slotte zooveel niet af van dat van Lord Beaconsfield. Er werd althans erkend niet alleen, dat het nieuwe ministerie rekenen moet met hetgeen het oude is aangevangen, maar zelfs dat de politiek der liberalen geen ander doel kon beoogen dan die der conservatieven. Terugtreden uit de raadsvergaderingen van het vereenigd Europa? - Lord Hartington dacht er niet aan. Nauwe aansluiting bij Rusland? - geenszins in dien zin, dat Engeland Rusland in het Oosten geheel de vrije hand zou laten. Verbreking van de goede verstandhouding met Duitschland en Oostenrijk? - slechts niet een triple alliantie, die Beaconsfield ten slotte scheen te beramen, zoo die tot stand moest komen ten koste van de vriendschappelijke betrekkingen met Frankrijk. Ontbinding van het Turksche rijk? - neen, krachtiger handhaving van het recht der verdrukte minderheden en niet de ondersteuning *quand même* van een onhervormd Turkije. Waar Hartington bezwaar tegen had, het was niet het d o e l , door Beaconsfield nagejaagd, maar de m i d d e l e n , door hem aangewend. De redenaar zag in de verkiezingen ‘een protest tegen die angstige politiek, die bij menige gelegenheid van gevaren had gewaagd zonder grond, tegen de overdreven aanmatigingen, waarachter de angst moest worden gemaskeerd, bovenal tegen de terughoudendheid, de geheimzinnigheid, waarin de regeering zich hulde, tegen haar gebrek aan vertrouwen op de vaderlansliefde van volk en parlement, dat het ministerie leidde tot geheimhouding van nagenoeg elken stap, dien het deed, niet alleen voor het land, maar ook voor het parlement, totdat die stap onherroepelijk was genomen. Een protest tegen de aanhoudende verkeerde voorstelling, die smalenderwijze van de oppositie werd opgehangen, en tegen de onverdiende blaam, ons aangewreven wanneer wij een politiek van kalmte voorstonden, en poogden aan te wijzen, gelijk het onze constitutioneele plicht was te doen, hoe onnoodig de politiek was, die de regeering volgde’. Zoo is het hoofdbezwaar tegen Beaconsfield's b u i t e n landsche staatkunde eigenlijk geworden een bezwaar tegen zijn b i n n e n landsche politiek, nl. dat hij te eigendunkelijk handelde, buiten het parlement om. Ten einde ten overvloede het verwijt van zijn partij

af te werpen, dat zij in onderscheiding van Beaconsfield het belang van Engeland uit het oog zou verliezen om in pure donquichotterie op te gaan, sprak Hartington bij een andere gelegenheid nog deze woorden, waarvan de bedoeling duidelijker dan de uitdrukking gelukkig is: ‘Men zegt, dat wij liberalen ons door *morality* en niet door *expediency* zullen laten leiden: geen enkele partij kan *expediency* uit het oog verliezen, maar ten slotte duurt toch eerlijk het langst (*honesty is the best policy*’). Men werpe den leider der liberalen deze tamelijk aarzelende hulde, aan de politieke moraliteit boven de utiliteit toegebracht, niet als een verwijt voor de voeten. Ligt er niet veeleer een bekentenis van eigen zwakheid in en een bescheiden aarzeling om de politiek van Beaconsfield als immoreel te brandmerken? Zou niet een zelfde gedachte hem voor den geest hebben gezweefd, als Charles de Rémusat in de voorrede voor de *mémoires* zijner moeder, door zijn zoon gepubliceerd, zoo beslist en vierkant mogelijk neerschreef: *La politique est toujours sur la voie de la fourberie*, en zou hij niet getwijfeld hebben, of het mogelijk is altijd te onderscheiden *la prudence de la ruse, l'habileté du machiavélisme?.... Et Napoléon a été un fourbe*: zoo oordeelde het beleedigd rechtsgevoel van de onverbiddelijke Muze der historie bij monde van de Rémusat: Hartington heeft terecht gevoeld, dat het hem niet paste over de politiek zijns tegenstanders een dergelijk vonnis te strijken.

Is het nu, als wij den loop der verkiezingen overzien, eigenlijk wel billijk de beurs haar oorspronkelijk conservatisme, haar daaropvolgend vertrouwen in de opkomende liberale zon ten kwade te duiden? Ten slotte heeft het politiek Europa weinig anders gedaan dan zij, en niet zonder reden, de steeds in kalmte en bezadigdheid toenemende houding der liberalen in aanmerking genomen. In den aanvang was men zoowel te Weenen en te Berlijn als te Parijs en natuurlijk te Konstantinopel op de hand van Beaconsfield; alleen te Petersburg, gelijk zich hooren laat, en ten deele ook te Rome, waar een groote partij de sympathie voor de Whigs der Italiaansche eenheid nog niet vergeten is, hoopte men op de overwinning zijner tegenstanders. Algemeen vreesde men den Europeeschen vrede bedreigd te zien, mocht Gladstone zegevieren. Vooral Oostenrijk sidderde voor zijn overwicht in het Oosten, en vond nieuw voedsel voor zijn verbittering tegen Gladstone in een zeker onbetamelijken uitval van den vurigen redenaar tegen

den Oostenrijkschen keizer. Hoe spoedig evenwel is die vrees en die verbittering bedaard! Parijs het eerst, weldra Berlijn, bemerkten dat de Europeesche vrede toch niet van Beaconsfield alleen afhangt en dat Hartington niet die onbesuisde spelbreker en woeste revolutionair zal zijn, dien men zich had voorgesteld. Petersburg anderszijds was, na kennis genomen te hebben van de redevoeringen der oppositie, maar half tevreden, en dat gaf Weenen eenige gerustheid en bemoediging. Zelfs Konstantinopel wist zich wonderwel te schikken: het vond althans weinig reden om het aftredende ministerie te betreuren en wachtte daarom met berusting af de dingen die komen zouden. Gansch Europa is thans ten dezen Turksch geworden: het berust.

De Engelsche verkiezingen zijn in de afgeloopen maand de alles beheerschende gebeurtenis geweest. Wat valt daarnevens nog belangrijks op te merken? De aanvraag van ontslag van den duitschen Rijkskanselier? Veel woorden over deze tragi-comische gebeurtenis te verspillen, is wel onnoodig. Een voorjaarskwaal, spotte Richter, die tegenwoordig geregeld terugkeert. Niemand vatte haar ernstig op, en de geheele vertooning van den vertoornden Achilles, die als hem een stroobreed in den weg wordt gelegd dadelijk naar het uiterste middel grijpt om zijn wil door te drijven, zou uitsluitend als een vermakelijke *Posse* beschouwd kunnen worden, indien het niet zoo diep treurig was, dat zij, die den toorn van den geweldige hebben gaande gemaakt, terstond verontschuldigingen stamelen en met den meesten ootmoed zich schikken naar zijn welbehagen. En dat heet een parlementaire regeeringsvorm!

In de zaak zelve valt het moeielijk den Rijkskanselier ongelijk te geven. Niet, dat de zegelbelasting op ik weet niet meer welke quittanties, door den Bondsraad verworpen, een levensquaestie zou zijn. Die zaak zal den Rijkskanselier wel volkomen koud hebben gelaten, doch zij schonk hem de welkome aanleiding op te komen tegen een stelsel, dat een onbeduidende minderheid vergunt een overweldigende meerderheid te overstemmen en dat, door de gewoonte der substituties tot een uiterste te drijven, de stemmen van een menigte staten in één hand vereenigt. Dat het zijn eigen schepping is, dit stelsel, kon hem niet weerhouden er nu tegen te velde te trekken: een man als hij, opportunist bij uitnemendheid, bekommert er zich niet om, of hem schijnbare inconsequentie ten laste kan worden

gelegd. Inderdaad, er ligt iets ongerijmds in, dat Schaumburg-Lippe en Reuss-Greiz en nog eenige van die staatjes Pruisen, Beieren en Saksen overstemmen, maar de grondvester der Duitsche eenheid heeft eenmaal de mogelijkheid van zulk een gebeurtenis uitstekend kunnen voorzien en achtte toen het behoud van het karakter van den bondsstaat in Duitschland door die mogelijkheid niet te duur gekocht. Als hij nu het feit van zulk een overstemming belachelijk maakt, wat doet hij dan anders dan tornen aan het karakter van dien bondsstaat, dien 'organischen' staat, welks grondbegrip immers meebrengt, dat de verschillende leden op voet van gelijkheid tegenover elkander staan? Metterdaad is men in Duitschland weder den eenheidsstaat een stap nader gerukt. Wel dorst de Rijkskanselier nog niet aan de grondwet raken en heeft hij zich vergenoegd met een herziening van het reglement van orde, waardoor de substitutiën zullen worden voorkomen, voorzeker slechts een halve maatregel, maar gelijk zoo dikwijls in de politiek, hebben wij de beteekenis van het voorval niet te schatten naar het onmiddellijke practische gevolg, maar meer naar de denkbeelden, die zich daardoor hebben doen gelden, in casu naar het geschokt geloof in de deugdelijkheid der rijksgrondwet. Wat de quittantie-quaestie betreft, heeft de Bondsraad - *ça va sans dire* - zich weder eens tot de gehoorzame dienaresse van zijn vertoornde Hoogheid verlaagd, en, wat de aanvraag om ontslag betreft, heeft de keizer zijn vroegere uiting herhaald, dat hij n o o i t daarin zal toestemmen. De vijanden van den Rijkskanselier wanhopen dan ook reeds lang hem ooit te zien vallen. Allen, behalve... Juliette Lamber. Toen zij in haar *Revue* de brieven over de buitenlandsche politiek begon te schrijven, haatte zij drie mannen: *j'avais trois haines*, zeide zij: Waddington, Beaconsfield en Bismarck. En zie, Waddington is gevallen, Beaconsfield is gevallen, thans is de beurt aan Bismarck. Men kan dit lezen in de *Nouvelle Revue* van 15 April.

Waarlijk nog een derde ministerieele crisis valt te vermelden, - gezwegen nog van de Zweedsche en een paar Grieksche - doch die niet minder dan de Bismarck-crisis haar comische zijde heeft. Den 13^{den} April leed graaf Taaffe in het Oostenrijksche huis van afgevaardigden een nederlaag, toen hem bij de budgetdiscussiën met een meerderheid van 2 stemmen het geheime *Dispositionsfonds* geweigerd werd, dat in dit constitutioneele land met zijn vele achttiende-eeuwsche traditiën regelmatig ter vrije beschikking van het

ministerie wordt gesteld, voornamelijk om een regeeringspers te kunnen onderhouden. Verrassend resultaat èn voor de linkerzijde zelf, die van verbazing en verrukking buiten zich zelf was, èn voor Taaffe, die na een kort woord ten gunste van het fonds te hebben gesproken de zaal had verlaten en niet eens bij de stemming tegenwoordig was. De meerderheid is dan ook alleen verkregen door het onverklaarbaar wegblijven van vele leden der rechterzijde en overigens door een combinatie van minderheden. De vijanden van het ministerie hadden een meerderheid, maar *what will they do with it*? Namens de *verfassungs*partij had Herbst een verklaring voorgelezen, waarbij hij het ministerie zijn vertrouwen ontzegde, omdat het de stabiliteit der staatsinrichting, de eerlijke toepassing der grondwet en eindelijk de belangen van den Duitschen stam - het laatst genoemd, denkelijk het eerst bedoeld - bedreigde. Hem volgde Kowalski, die namens de Ruthenen het ministerie den oorlog verklaarde, omdat het de verschillende volksstammen niet toeliet zich naar de eischen hunner nationaliteit en hunner historie te ontwikkelen en speciaal omdat het geen oog had voor de belangen van den Rutheenschen stam. Bij deze twee partijen voegden zich ettelijke grondbezitters, men weet niet recht om welke reden. Wat is er gemeens tusschen deze verschillende fractiën? Een ministerie uit haar samen te stellen kon niemand in de gedachte komen. De stemming kon moeilijk een ander gevolg hebben dan dat Taaffe het hem blijkbaar onbekende axioma tastbaar werd gemaakt: *Allen gefallen ist schwer*. Zijn poging om, zoo het heet, boven de partijen te staan, heeft hem nog zoo weinig vrienden bezorgd, dat zelfs de Polen, al steunden zij hem met hun stem, echter in het debat bij monde van Smarzewski en Grocholski duidelijk hebben verklaard, dat zij slechts een negatief votum van vertrouwen wenschten uit te brengen en dat zij de toestemming van het *Dispositionsfonds* als een onverschillige zaak beschouwden. Taaffe zal meer beslist partij moeten kiezen, en reeds mompelt men, dat hij van de gelegenheid gebruik zal maken om zijn collega's Stremayr, Horst en Korb, die de schakels vormden, welke hem, hoe los ook, toch nog eenigermate aan de linkerzijde verbonden, over boord te werpen en vervolgens meer naar rechts te zwenken. Zoo kan een votum, dat door de linkerzijde met een ontzaggelijk gejubel werd begroet, in een triomf voor de rechterzijde worden verkeerd.

De maatregelen tegen de niet-erkende geestelijke orden zijn in Frankrijk zeer snel gekomen. Zij staan op het papier; de regeering is zelfs van plan ze uit te voeren, zooals de niet geheel overbodige verklaring van den minister Ferry luidde. De niet-erkende orden zullen binnen 3 maanden erkenning moeten vragen onder overlegging van de lijst harer leden, de opgaven harer activa en passiva en een exemplaar der statuten; de orde der Jezuïten alleen zal binnen dien tijd ontbonden moeten zijn en haar inrichtingen ontruimd moeten hebben. Uitdrukkelijk wordt in de toelichting der besluiten aangetoond, dat hier geen nieuw recht wordt geschapen - wat ook niet bij besluit zou kunnen geschieden - maar dat eenvoudig oude wetten en ordonnancies, lang in vergetelheid geraakt, in herinnering worden gebracht. ‘Het is onmogelijk de volkomen wettigheid der decreten te betwisten. De vrijheid van vereeniging bestaat niet in Frankrijk. Geen wet schept een privilegie ten gunste van godsdienstige congregaties en de tekst der wet verbiedt bepaaldelijk deze soort van vereenigingen’ - dus verdedigt een invloedrijk blad de besluiten. Naar de letter der wet geredeneerd, uitnemend, maar maakt het geen zonderlingen indruk, dat thans de republiek in het tuighuis van vroegere, door haar dag aan dag aangevallen, regeeringen half verroeste wapenen gaat opzoeken om aan besluiten, die zij zeer goed gevoelt dat tegen haar beginsel indruischen, althans een glimp van wettigheid te geven? ‘De vrijheid van vereeniging bestaat niet in Frankrijk’: gelaten wordt het neergeschreven. Maar wij bidden u, wat heeft de republiek dan dringender te doen dan een wet te maken op het recht van vereeniging, opdat althans een der eerste rechten, die den vrijen burger moeten toekomen, aan de Franschen niet langer worde onthouden of slechts bij simpel gedoogen gegund? Dan ware een nuttiger werk gedaan, dan met deze besluiten, die al te veel het karakter dragen van een huismiddeltje om aan de publieke opinie voldoening te geven. Evenwel juist hierin ligt hun gedeeltelijke - wij drukken op het woord g e d e e l t e l i j k e - rechtvaardiging. Het ministerie-de Freycinet is niet verantwoordelijk voor den staat van beroering, waarin het Frankrijk gevonden heeft naar aanleiding van deze quaestie. Het moest naar een middel uitzien om die beroering tot bedaren te brengen, en het is zeer de vraag, of het een gematigder had kunnen aangrijpen. Veel zal op de toepassing aankomen: zal de erkenning

onthouden worden aan de orden die haar vragen? Zoo niet, wat kwaads steekt dan in de besluiten? Alleen de Jezuïeten worden exceptioneel getroffen, doch verboden wordt hun niet op franschen bodem te blijven en individueel hun leeringen voort te planten. Vergeleken met het beruchte artikel 7, dat individueele rechten aantastte, zijn de thans getroffen maatregelen geen verscherping, zooals de Freycinet den senaat, zeker om een *douce violence* uit te oefenen, had voorgespiegeld, maar een verzachting.

Het laat zich aanzien, dat de publieke opinie zich voldaan zal toonen. De zaak wekt reeds veel minder belangstelling dan eenige maanden geleden. De reactie kon niet uitblijven. Zelfs verheffen zich hier en daar stemmen onder de geavanceerde republikeinen, die, schoon nog aarzelend, beginnen te erkennen, dat de republiek met haar *Culturkampf* een verkeerden koers is ingeslagen. Allermerkwaardigst is in dit opzicht het oordeel der *Nouvelle Revue*. Dat de *Revue des Deux Mondes* maand op maand in de bres stond om door de pen van den wel wat zwartgalligen de Mazade de conservatieve republiek te verdedigen tegen de tyrannieke plannen van haar eigen te ijverige vrienden, kon niet bevreemden, maar dat de *Nouvelle Revue*, uitdrukkelijk opgericht om het jonge Frankrijk een orgaan te geven tegenover de haars inziens suffende oude en om tegenover de angstige vasthoudendheid van deze kloekmoedig de banier van den vooruitgang omhoog te houden, dat zij nu in deze zaak vrij wel één lijn is gaan trekken met haar bedaagde zuster, dat moest zeker velen verrassen. In de gegeven omstandigheden, zegt zij, konden de ministers wellicht niet anders handelen, en in zooverre keuren wij de besluiten goed, maar verhelen mogen wij het niet, dat het een der republiek waardiger wijze van handelen ware geweest, zoo zij getoond had op haar levensbeginsel de vrijheid te vertrouwen. Men zou te ver gaan, wilde men in deze woorden het gevoelen van Gambetta, Spuller, Brisson en de hunnen zien neergelegd, maar toch geeft het verschijnsel te denken, dat in een orgaan, staande onder den invloed van hen, die voornamelijk den strijd tegen de geestelijken hebben aangevuurd, onbewimpeld de vrijheid ook voor de geestelijken in bescherming wordt genomen.

Een tweede verrassing is geweest het partij kiezen van Jérôme Bonaparte voor de regeering tegen de geestelijke orden. En dat zonder eenige dubbelzinnigheid. Onder aanroeping van de woorden

van zijn oom, zegt hij steeds èn den godsdienst èn de revolutie te zullen verdedigen, maar de sectarissen der theocratie en der anarchie te zullen bestrijden. Inmiddels neemt hij de gelegenheid te baat de legitimisten zoo nadrukkelijk mogelijk te verloochenen en aan de fictie der conservatieve unie haar afscheid te geven. Er zijn er, die meenden, dat de pretendent, na lang gezwegen te hebben, een wachtwoord had gezocht en geloofde te hebben gevonden, waarom hij de geheele Bonapartistische partij zou kunnen vereenigen. Zoo naïef echter zal Jérôme niet geweest zijn. Hij moet geweten hebben, dat hij de Cassagnac en zijn meeste aanhangers, die hem nog steeds niet zonder wantrouwen volgden, geheel van zich zou afkeeren, en hij moet dit dus ook gewild hebben. De meest intelligente, schoon de kleinste, fractie zijner partij blijft hem trouw. Overtuigd, dat de moderne maatschappij met een clericalisme als dat van Cassagnac en zijn vrienden der conservatieve unie zich nooit meer zal kunnen verzoenen, hoopt hij wellicht uit de kleine kern anti-clericalen zijn partij weder te zullen opbouwen. Met eenigen grond? Alle partijen lachen thans om den r o o d e n p r i n s, en niemand ziet in hem een gevaarlijk pretendent. Wel spotte men ook eens met den held van Boulogne en Straatsburg. Doch, gelijk onze dichter van dezen zegt:

> Het lachje van den man, die wil verwinnen, teekent
> Zijn trekken, - ja, hij won!
> Zijns is de reuzenkracht waarmede een wereld rekent:
> D' idee N a p o l e o n.

Onwillekeurig doemt die herinnering op. Evenwel, de tijden, - zou het Jérôme ontgaan? - zijn veranderd. De man van Boulogne was erfgenaam van een roem, dien zelfs geen Waterloo had kunnen verdooven, en de Napoleon van heden heeft de schande van een Sedan te torschen, die door geen herinnering aan vroegere weldaden kan worden uitgewischt. En Frankrijk is wijzer geworden. Frankrijk heeft niet vergeten en de Bonapartes hebben niet geleerd. Wat is thans de idee Napoleon? Een ‘stralende legende’ ja, maar die niet meer ‘het licht der waarheid dooft’. De Nemesis der historie heeft haar in 't hart getroffen, gebruik makende van den assegaai van een Zoeloe!

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Grafschriften der catacomben van Rome, door J. Spencer Northcote. Vertaald en voorzien met eene inleiding over de geschiedenis en den toestand der catacomben. Door Dr. G.A. Hulsebos. Utrecht, Kemink en Zoon, 1879.

Nauwelijks was het Christendom te Rome bekend geworden of het vond onder de verschillende klassen der bevolking talrijke volgelingen en spoedig telden het ook zulken, die tot de aanzienlijkste geslachten behoorden, onder zijne begunstigers. De Flaviers schonken niet slechts keizers aan het rijk, maar ook martelaren aan de kerk en Domitianus vond in zijn eigen geslacht Christenen te vervolgen. Een dezer, Flavia Domitilla, knoopte haren naam aan een der meest bekende Christelijke begraafplaatsen, rondom Rome aangelegd, waar zij voor hare geloofsgenooten op haar eigendom een rustplaats bereidde. Ook anderen stonden gaarne aan hunne mede-christenen, om hun geloof gedood, eene grafplaats op hun eigendommen af, of maakten die voor zich en de hunnen gereed; de Christelijke leer deed die begraafplaatsen zich al verder en verder uitbreiden, en gaf er dien eigenaardigen vorm aan, zoo als wij ze in de catacomben terugvinden. Voor de Christenen toch, die aan een herleving der doodeu, aan een opstanding geloofden, was de dood slechts een slaap; zij noemden die domitio; zij konden hunne dooden niet, zooals de heidenen, verbranden, maar richtten voor hen eene rustplaats, eene woning in, waarin zij den tijd der herleving zouden afwachten. Daar wenschten zij, die bij hun leven nauwer verbonden waren geweest, in elkanders nabijheid te verblijven, en gaven gaarne ook eene plaats aan anderen, die van hetzelfde geloof waren, die zij als broeders hadden leeren beschouwen. En was het wonder, dat velen er weldra vooral hoogen prijs op stelden, hunne rustplaats te hebben in de nabijheid van die

der eerste bloedgetuigen, die hun geloof met hun dood hadden bezegeld? Zoo breidden zich deze grafplaatsen al meer en meer uit met hunne talrijke gangen en ruimten, boven en nevens elkander onder den grond rondom Rome uitgegraven, eerst aangelegd op eigen grond door de eigenaren, later door de kerk in beheer genomen, beschermd door den eerbied dien de Romeinen voor iedere grafplaats hadden, soms als schuilplaatsen gebruikt voor de vervolgden, soms bespat met het bloed van hen, die er zich veilig waanden. Tot het begin der 5^{e} eeuw als begraafplaatsen voor de Christenen van Rome gebezigd, was de inneming van Rome door Alarik het tijdstip waarop dit gebruik eindigde. Maar zij hadden toen reeds eene andere beteekenis gekregen, zij werden gedurig door de talrijke pelgrims, die naar Rome kwamen, om op de graven van Petrus en Paulus te bidden, bezocht, en de plaatsen waar de martelaren rustten, werden nu door hen tevens eerbiedig vereerd. De Pausen richtten boven de catacomben heiligdommen op, maakte de toegangen gemakkelijk; Paus Damasus wees door opschriften en schilderingen de graven der heiligen aan en de kerk werkte krachtig mede om de rustplaatsen der dooden in herinnering te houden en er hunne nagedachtenis te vieren. Maar ook dit eindigde, toen de Pausen sinds Paulus I en Paschalius I de overblijfselen der heiligen uit hunne graven naar de kerken overbrachten om daar vereerd te worden en daardoor de oude begraafplaatsen verlaten en vergeten werden, totdat men sinds het laatst der 16^{e} eeuw die weder ging onderzoeken en er in de schilderingen, waarmede zij versierd en in de opschriften, waarmede zij voorzien waren, de getuigenissen terugvond van de voorstellingen en gevoelens van hen, die hier hunne dierbare dooden ter ruste hadden gelegd. Het werk van de Rossi, Roma Sotterranea, heeft echter eerst thans weder over de geschiedenis der catacomben een nieuw licht verspreid en de geschriften zijner voorgangers verre achter zich gelaten, omdat de schrijver, geleerd en scherpzinnig, in het bezit van al de noodige hulpmiddelen, een nieuw en zelfstandig onderzoek der catacomben ondernam en daardoor veel ontdekte, wat den vroegeren onbekend was gebleven, en veel verbeterde, waarin zij hadden gedwaald. Daarnevens maakte het prachtwerk door Perret, op last der Fransche regeering uitgegeven, de schilderingen, opschriften en wat verder in deze begraafplaatsen gevonden was, meer bekend. Zoo ontwaakte algemeen de belangstelling in deze oudste overblijfselen der Christelijke oudheid,

en er verschenen weldra in Engeland, Frankrijk en Duitschland werken, bestemd om de slotsommen van de Rossi's onderzoek en zijne beschouwingen meer algemeen bekend te maken. Het was toch niet alleen de oudheidkundige waarde dezer begraafplaatsen, die er nu weder zoo bijzonder de aandacht op deed vestigen, maar vooral ook hare godsdienstige beteekenis. Men zocht er de herinnering in aan de oudste martelaren, aan de beroemde, heilige mannen der eerste Christelijke kerk te Rome; men vond er de getuigenissen in omtrent dier Christenen geloof, omtrent hunne voorstellingen, omtrent de gebruiken en inrichtingen der kerk, eene nalatenschap der oudste Christelijke kerk te Rome door haar zelve weggelegd, waarin zij nog zelve getuigde van haren strijd, van hare overwinningen, van haar geloof. De Rossi zelf had als de beste bewerking van zijn uitvoeaig werk de in 1869 te Londen verschenen Roma Sotterranea van Spencer Northcote en Brownlow aangewezen; deze werd door Allard in 1872 in het Fransch vertaald en werd ook in het Duitsche werk van Kraus grootendeels gevolgd.

De heer Hulsebos heeft in het eerste gedeelte van zijn geschrift, waar hij de geschiedenis der catacomben en de voortbrengselen der kunst daarin gevonden behandelt, diezelfde bronnen gebruikt en hij sluit zich derhalve geheel aan de meeningen van de Rossi aan, hoewel deze op verschillende punten niet ongegronde tegenspraak hebben gevonden. Zoo is zijne meening, dat de Christenen te Rome een erkend collegium zouden hebben uitgemaakt, welks leden vaste bijdragen betaalden, zich eene eerlijke begrafenis bezorgden en vaste bijeenkomsten hielden, zeer weinig waarschijnlijk, en dat de catacomben reeds oorspronkelijk zouden bestemd geweest zijn om godsdienstige vergaderingen te houden, memorien te vieren, heilige feesten in te richten, is ver van zeker. Ook de bestemming en beteekenis van wat er in ontdekt is, kan tot verschil aanleiding geven, en hangt met het gezag zamen aan de bronnen door de Rossi gebruikt toe te kennen, en met de vraag, wat hier toe te schrijven is aan den vromen ijver en de eerbiedige vereering van een lateren tijd, toen de catacomben niet meer alleen begraafplaatsen waren, maar spoedig, na de zegepraal des Christendoms, al meer en meer de aandacht tot zich trokken van de geloovige Christenen, die daar de overblijfsels der bloedgetuigen kwamen zoeken en vereeren, die ze daar gretig opzochten en gaarne vonden en inrichtingen en verande-

ringen maakten om aan hunne behoefte te kunnen voldoen. Hoe groot ook de verdiensten van de Rossi zijn en hoe veel wij aan hem verplicht zijn voor de kennis dier begraafplaatsen, hoeveel door hem is ontdekt en opgespoord, de wetenschappelijke onderzoeker mag zich niet aan den eisch onttrekken, zelfstandig de Rossi's meeningen te toetsen en voortbouwende op zijne mededeelingen onbevooroordeeld zijne resultaten te beoordeelen. Toch maken wij er den heer Hulsebos geen verwijt van dat hij in zijn werk zich aan de Rossi's volgelingen aansluit; wetenschappelijke onderzoekingen lagen buiten zijne bedoeling, maar wel hadden wij hier en daar wat minder stellige uitspraken gewenscht.

Het was ook de Rossi die eene afzonderlijke bewerking ondernam der Christelijke inschriften in zoo groot getal uit de catacomben bekend geworden. Van zijn werk: Inscriptiones Christianae, verscheen echter slechts tot nog toe een eerste deel, dat alleen de gedagteekende inschriften bevat. Deze maken een klein gedeelte uit van de vele, die gevonden zijn en vooral de oudste dragen zeer zelden een aanwijzing van den tijd. Het oudste inschrift van deze klasse dat de Rossi kende, is van het jaar 71 en daarop volgen enkele van de jaren 107, 111, 204, 217, 234 en 235, en eerst later, na Constantijn, worden zij talrijker. Toen dus Spencer Northcote nu ook de inschriften der catacomben wilde bewerken, vond hij in de Rossi slechts gedeeltelijk een gids, die hem wel den te volgen weg kon aanwijzen, maar hem daarop niet vergezellen zou. Daarom is dan ook het werk volstrekt geen verzameling der inschriften, maar alleen eene beschouwing der reeds sinds lang bekende. Want de schrijver wilde ook nu de Rossi's werken zooveel mogelijk benuttigen. ‘Ik begon,’ zegt hij, ‘eene verzameling van Christelijke inschriften in Rome te maken in 1848, ze zoowel uit boeken als van de steenen zelve afschrijvende. In dit werk heb ik echter meer vertrouwd op de gedrukte afschriften van de Rossi dan op de mijne. De meeste inschriften derhalve zijn genomen uit een van de Rossi's groote werken.’ Geen wonder derhalve dat de stof niet alleen geheel aan hem is ontleend, maar ook zijne methode in de behandeling der inschriften, bij de vaststelling van hunnen ouderdom, bij de beoordeeling hunner waarde is gevolgd. Nieuwe nog onbekende inschriften of zelfstandig onderzoek zijn derhalve hier niet te vinden en blijkbaar beschouwde de bewerker ze vooral uit een godsdienstig

oogpunt als getuigenissen van de hoop en het geloof der eerste Christenen en van de inrichtingen der kerk. Hij bepaalde zich daartoe tot die opschriften, die tot de vier eerste eeuwen behooren, maar hoe onzeker dikwijls de tijdsbepaling is bij ongedagteekende opschriften heeft de Rossi zelf aangewezen. Wel kan men in het algemeen opmerken dat de kortste en eenvoudigste opschriften, die zich bij den enkelen naam des overledenen met bijvoeging van eenvoudige Christelijke symbolen, soms van enkele woorden, bepalen, tot de oudste gerekend moeten worden; dat langere opschriften, met monogrammen en kruisen versierd, met titels en loftuitingen op den daar begravene voorzien, van lateren tijd zijn, maar zulk eene algemeene opmerking is dikwijls onvoldoende om eene juiste grens te trekken. Vele der oudste grafschriften zijn slechts in de kalk gekrast toen het graf werd gesloten, of met roode kleur er op geschreven, en dragen in vorm en taal de kenteekenen, dat zij van ongeoefende hand afkomstig zijn. Mochten wij uit de gedagteekende tot de ongedagteekende opschriften besluiten, wij zouden de inschriften met het symbool van den vogel, hetzij met of zonder olijftak, van het anker of van den visch, die alleen den wensch uitspreken dat de doode leve onder de heilige zielen, of dergelijke beden, tot de tweede helft der derde eeuw moeten brengen, maar de gedagteekende zijn te weinig in getal om te bewijzen dat ook niet reeds vóor dien tijd die symbolen en uitdrukkingen gebruikt zijn. Willen wij echter nu ook nog nader tusschen opschriften der eerste en tweede en van het begin der 3de eeuw onderscheiden, dan wordt de beslissing geheel onzeker en afhankelijk van den indruk en de opvatting des beschouwers, vooral zoolang niet eene volledige verzameling van alle Christelijke inschriften van Rome, gerangschikt zooveel mogelijk naar de plaats waar zij gevonden zijn en naar den in het algemeen vermoedelijken ouderdom, ter vergelijking aanwezig is. Dat de Christenen hun dooden het pax tecum of het vivas cum Deo nariepen bij hunne begrafenis en het op het gesloten graf, voor zij het verlieten, schreven, was natuurlijk. Zij kenden die uitdrukkingen uit hunne godsdienstige samenkomsten en zij drukten er hun geloof aan de onsterfelijkheid mede uit; de schrijver gaat echter veel verder en met ingenomenheid verzamelt hij zulke opschriften, waaruit hij het bewijs kan afleiden voor den gelukkigen toestand der eerste gemeente. ‘Behalve de leer der onsterfelijkheid waren er,’ zegt hij, ‘in

deze dagen van vervolging, toen de Christelijke gemeente klein en al hare leden onder den druk der vervolging zeer nauw verbonden waren, het licht des geloofs helder in hunne zielen scheen, andere gedachten van liefde en hoop, die van zelf in het hart oprezen en te sterk waren, om onderdrukt te worden; gedachten van eene nog bestaande gemeenschap met den overledene, ofschoon nu voortgezet onder andere omstandigheden en hare vreugde en troost in onophoudelijke onderlinge gebeden zoekende.'

Of nu werkelijk al de voor dat doel aangehaalde grafschriften tot het aangewezen tijdvak behooren, is een vraag, die moeilijk zal te beantwoorden zijn. Onderscheidene zijn daartoe van elders ontleend en ter aanvulling en vergelijking door den schrijver gebezigd. Er hangt bij de opvatting en verklaring van zulke korte uitspraken als deze overblijfsels bevatten, zooveel van het standpunt af, waaruit men die beschouwt, dat elk verschil hierin ook invloed heeft op de waardeering. Zoo was het natuurlijk dat men zich voorstelde dat de gestorvene, als geest ten hemel opgenomen, nu, daar hij zelf als een heilige onder de heiligen verkeerde, de voorbidder kon zijn voor de op aarde achtergeblevenen, en het pete pro nobis was de uitdrukking dier voorstelling. Maar iets later knoopte zich daaraan, zou ik meenen, de wensch dat vooral de martyres als voorbidders zouden optreden sinds men begonnen was hunne graven te vereeren en hunne nagedachtenis te vieren, doch een inroepen van het gebed der levenden voor den doode, zooals hier op blz. 102 in een opschrift wordt aangehaald, behoorde wel niet in de eerste eeuwen te huis.

Wie met de catacomben en hunne opschriften eenigszins kennis wil maken, kan dit werk daartoe bezigen, maar voor de wetenschap heeft het weinig waarde. Trouwens de heer Hulsebos heeft in zijn inleiding zich dan ook blijkbaar lezers voorgesteld, die bij de eenvoudigste latijnsche uitdrukking eene vertaling noodig hadden, ofschoon hij niet altijd aan die behoefte schijnt gedacht te hebben. Deze zullen zich uit de houtsneden in den tekst misschien een voorstelling kunnen maken van den uiterlijken vorm van sommige grafschriften.

D.G.

***K.J. van den Bussche, de rechtsmacht der zeekrijgsraden in Oost-Indië. Haarlem*, 1879; 23 *bladzz*.**

Eene brochure, in de Chineesche zee geschreven, zou reeds om de plaats harer geboorte der vermelding waardig zijn, maar het vlugschrift van den Heer van den Bussche verdient die vermelding nog om andere redenen. Het vestigt de aandacht op de groote gebreken onzer strafwetgeving voor de marine, en meer bijzonder op een punt dat alleszins overweging verdient, eene betere regeling der rechtspleging, voor zoover betreft dat deel onzer zeemacht dat in Indië dienst doet. Na eene korte opsomming van andere gebreken zet de schrijver nader zijne grieven te dien opzichte uiteen, resumeert ze aldus: 1°. de wetten zijn gebrekkig en wreed, 2°. de rechters zijn geen rechtsgeleerden, 3°. geen advokaat heeft toegang, 4°. revisie en appèl zijn onmogelijk, - en dringt er ten slotte op aan, dat het Hoog Militair Gerechtshof in Nederlandsch-Indië belast worde met de herziening en de behandeling in hooger beroep der zeekrijgsraadsvonnissen, in de Indische wateren gewezen.

Enkele der bedenkingen van den schrijver zijn reeds opgeheven door de vaststelling der wetten van 14 November 1879, waarbij het algemeene deel van het strafrecht en het stelsel van disciplinaire straffen op doortastende wijze zijn herzien. Daardoor is het verwijt van wreedheid der wetten vervallen, in ruimere mate zelfs dan de schrijver, die geen voorstander schijnt te zijn van de algeheele afschaffing der lijfstraffen, verlangt. Op andere punten is moeielijk te voldoen aan hetgeen de schrijver verlangt. Het bezetten der krijgsraden geheel of ten deele met rechtsgeleerde rechters zou niet slechts verkeerd zijn, maar voor de zeekrijgsraden ondoenlijk. De militaire rechtspleging, zal zij aan haar doel beantwoorden, moet steunen op het beginsel van rechtspraak door militairen, onder voorlichting en onder contrôle van rechtsgeleerden. Op dien weg is ook alleen verbetering te vinden. Is de verzekering dier voorlichting, bij de landmacht door de instelling der Auditeurs-militair gegeven, bij de zeekrijgsraden aan praktische bezwaren verbonden, zelfs de verzekering dier controle in alle gevallen ondoenlijk, - waar deze mogelijk is, behoort zij te bestaan. Dit laatste nu is werkelijk een der zwakste zijden der tegenwoordige rechtspleging, en de schrijver heeft

een verdienstelijk werk verricht door meer bijzonder daarop de aandacht te vestigen en het eenige middel aan te geven, dat gebezigd kan worden om dit gebrek te verhelpen.

Het hoofdbeginsel onzer militaire rechtspleging is rechtspraak door militaire rechters onder contrôle van het Hoog Militair Gerechtshof. Als regel geldt mitsdien dat alle beslissingen der krijgsraden aan revisie of behandeling in hooger beroep door het Hof onderworpen zijn. Op dien regel zijn echter voor de zeemacht belangrijke uitzonderingen gemaakt. Zelfs een deel der vonnissen, binnengaats gewezen, is aan de contrôle van het Hof ontnomen. Was voor die uitzondering wellicht vroeger eenige reden aan te voeren, tegenwoordig bestaat daarvoor geenerlei gegronde reden meer.

Moeielijker daarentegen is de regeling voorzoover de buitengaatsgewezen vonnissen betreft. Wilde men bijv. alle zeekrijgsraadsvonnissen, ook die wegens geringe misdrijven, zelfs als zij in de Chineesche zee zijn gewezen, aan revisie en appèl bij het Hoog Militair Gerechtshof te Utrecht onderwerpen, dan zou daardoor de toestand eer verergerd dan verbeterd worden, en vooral het belang der beschuldigden niet minder dan dat der justitie worden benadeeld. Voor schepen, die werkelijk buitengaats, d.i. in volle zee of in den vreemde verkeeren, moet eene uitzondering blijven bestaan, al ware het wenschelijk haar te beperken. Maar een aanzienlijk deel onzer zeemacht bevindt zich slechts fictione iuris buitengaats, bevindt zich in werkelijkheid in Nederlandsche havens, in de nabijheid van Nederlandsche Hooge Militaire Gerechtshoven, die door hunne samenstelling al de waarborgen eener voldoende rechtsgeleerde contrôle geven. Reeds sedert jaren maakt het dan ook een punt van overweging uit om dat deel onzer zeemacht, dat zich in de Indische zeeën of in de West-indische wateren bevindt, aan de juridictie der Hooge Militaire Gerechtshoven aldaar te onderwerpen. Daardoor zouden tevens verschillende andere gerezen bezwaren van zelve vervallen, de herhaaldelijk voorkomende conflicten tusschen de Nederlandsche militaire jurisdictie en de Nederlandsch Indische autoriteiten, de veel bestreden vraag of de Gouverneur Generaal het recht van gratie ten opzichte van zeekrijgsraadsvonnissen, in Indië gewezen, kan uitoefenen, de bezwaren die soms oprijzen bij de executie der vrijheidsstraffen, en meer. Welke de reden is, dat deze regeling steeds in overweging blijft, is mij onbekend. Er bestaan voorzeker

enkele bezwaren tegen die opdracht der jurisdictie over een deel der Nederlandsche marine aan koloniale Hoven, maar zij worden mijns inziens ver overwogen door de groote bezwaren, aan de tegenwoordige regeling verbonden, krachtens welke het groote meerendeel der zeekrijgsraadsvonnissen, als buitengaats gewezen, aan alle contrôle van een hoogeren rechter is onttrokken. Zoo door die regeling niet alle buitengaats gewezen vonnissen zullen worden omvat, het aantal vonnissen, in volle zee of in den vreemde gewezen, is zoo gering, dat de uitzondering tot zeer geringe proportiën zou worden teruggebracht.

Moge het geschrift van den Heer van den Bussche dus vele lezers vinden en medewerken om de overtuiging van de noodzakelijkheid der voorgestelde regeling algemeen te maken.

Utrecht, Dec. 1879.
M.S. POLS.

Geloofsstrijd. Eene schets uit het kerkelijk leven onzer dagen, door F.W.N. Hugenholtz, Predikant te Santpoort. Amsterdam, J.F.V. Behrns. Prijs ƒ 0.80. *Ter verspreiding bij* 25 *Ex. of meer à ƒ* 0.50.

De schrijver van deze novelle heeft het den recensent niet moeijelijk gemaakt, door hem te laten raden en gissen naar zijn doel. In ‘een woord vooraf’ verklaart hij: ‘bij het groot gebrek aan schetsen en verhalen, voor modern-godsdienstige colportage geschikt, heb ik hoop, dat dit verhaal eenigen dienst zal kunnen doen’. 't Zou dus de taak van den beoordeelaar zijn, te onderzoeken, in hoever deze hoop geregtvaardigd mag worden geacht. Van zijn eigen standpunt zal zijn oordeel omtrent geschriften, die een zoo besliste kleur dragen als dit, in hooge mate afhangen. Ik durf wedden, dat Ds. Schoonman er gunstiger gedachten van zal hebben, dan Ds. Rabbasius. De recensent zal zich echter ook de vraag hebben te stellen, voor welken kring van lezers een of ander werk is bestemd, en 't laat zich verwachten, dat de geestverwanten van Ds. Hugenholtz dit boeksken met genoegen zullen ontvangen. ‘Op veler uitgedrukten wensch’ biedt hij deze novelle, uit een klein schetsje in *de Hervorming*

gegroeid, thans aan grooter publiek, dan door de lezers der *Hervorming* vertegenwoordigd wordt. Hij heeft dus reeds eenigermate de stem der openbare meening gehoord. Blijkbaar is hij niet bevreesd, dat aan hem de waarheid zal worden bevestigd van Genestets leekedichtje:

> Wat zich als stichtlijk aan komt melden,
> Sticht ons maar zelden.

Trouwens, wat *zelden* gebeurt, gebeurt toch en menig lezer wil ook wel ‘gewaarschuwd’ zijn. Waarom zou *de Geloofsstrijd* niet bij magte zijn, naar schrijvers wensch, eenige stichting en geloofsversterking aan den lezer te geven? Hugenholtz is voor die taak wel berekend. Zijn bazuin geeft geen onzeker geluid. Helder en beslist spreekt hij. Met warmte en overtuiging schrijft hij. Daar is ernst in zijn' mond en liefde in zijn hart. Dat het dezen moderne ook aan de gave der ‘waardeering’ niet ontbreekt, is den volke bekend. Pleit hij krachtig voor het regt der modernen te D. op een' prediker van hunne rigting, ook het regt der behoudenden aldaar op een' voorganger in hunnen geest erkent hij. En als hij in zijn voorwoord hoopt, dat zijn werkje den lezer ook ‘reine uitspanning’ geven zal, is 't dan ongeoorloofd, tusschen de regels den wensch te lezen, dat zijn geestverwanten zich vrij zullen houden van de onreine vreugde dergenen, die wel gaarne een' tegenstander zien geeselen en brandmerken en zich plegen te verblijden in de ongeregtigheid?

Dezulken zouden in H. ook teleurgesteld worden. Hebben de modernen van der Buurt en Schoonman, Wentinks Leida en de jonge graaf le beau rôle, ook aan het karakter van Rabbasius en den voogd wordt regt gedaan. De Schr. maakt het zich niet gemakkelijk, door de tegenstanders als verachtelijk of belachelijk voor te stellen - een niet ongewone fout in tendenzromans! - en Krepeldiene vertegenwoordigt de gematigde en gemoedelijke orthodoxie. Maar de oogendienaar en weerhaan Bikkert komt in een ongunstig licht, gelijk hij verdient, en de slaafsche geest, die in D. en de omliggende buurschappen heerscht, wordt ten toon gesteld, zooals billijk is. Alleen een strijd voor en tegen *beginselen* kan vruchtbaar zijn. De noodlottige invloed van een verkeerd beginsel blijkt het meest, waar het overigens edele en eerlijke personen tot verkeerde dingen brengt. Bedrieg ik mij niet, dan heeft H. willen

laten zien, hoe de kerkelijke orthodoxie Rabbasius tot een' drijver en den baron onregtvaardig maakt en maken moet. Daartegenover moet de kracht en de zegen der moderne geloofsovertuiging blijken. Schoonmans afscheidspreek en Leida's sterfbed hebben daarvan te getuigen en het gevolg daarvan is de moed en de offervaardigheid, die in D. de oude vrees voor Wokdam en het oude steunen op Wokdam komen vervangen.

Daar is van deze gegevens wel wat te maken. Een schets uit het kerkelijk leven onzer dagen kan zonder twijfel haar belang hebben. Wie, zooals H., ook door middel der novelle aan de ‘stichting en geloofsversterking’ van velen wil medewerken, verdient de toejuiching van allen, wien de hoogste volksbelangen ter harte gaan. Verschil van standpunt en rigting behoeft niets te kort te doen aan de waardeering van dit streven. Maar die waardeering ontheft een' recensent niet van de taak, om rekenschap te geven van den indruk, door zulk een novelle op hem gemaakt. En dien indruk kan ik niet gunstig noemen. De novelle van H. wordt zeer gedrukt door de ‘historische lijst’, waarvan hij in zijn voorwoord spreekt. Het regt van bestaan van den historischen roman blijve onbetwist, maar deze historische novelle schijnt mij door de geschiedenis bedorven. Wij worden geplaatst voor een' toestand, die ‘zeldzaam’ is. Die toestand is historisch. Maar juist omdat hij exceptioneel is, heeft de lezer er niet mede te doen. Waarom H. zich deze dingen zeer aantrekt, is geen raadsel voor wie de kaart van het land kent. Laat, wat er te D. geschied is, besproken, bestreden worden, maar dan als zuivere geschiedenis, niet in den vorm eener novelle, waarin werkelijkheid en fantasie zijn vermengd. 't Schijnt mij vooreerst hoogst bedenkelijk, in eene *novelle* nog levende personen op te voeren. 't Schijnt mij bepaald voor *deze* novelle schadelijk, dat er tot op zekere hoogte werkelijkheid aan ten grondslag ligt. Dat heeft den schrijver de handen gebonden, dat heeft de kracht van zijn betoog verzwakt. Wij laten daar, dat de strijd, in D. tegen Ds. Rabasius en den voogd der jonge graven van Wokdam gevoerd, niet volkomen zuiver een *geloofsstrijd* is, maar - zooals het in de wereld gaat - ook een strijd tegen personen. Maar ‘de jonge graaf’ wordt de Deus ex machina. Het toevallige tijdstip zijner meerderjarigheid wordt het beslissende tijdstip. De strijd dreigt zich te zullen oplossen in de - voor D.

belangrijke, maar overigens voor ‘het geloof’ volstrekt onbeteekenende - vraag: of de voogd het regt ter benoeming van een' predikant heeft, terwijl het contract alleen van ‘den heer van Wokdam’ spreekt. De veel dieper ingrijpende vraag: of een kerkeraad het regt had, die benoeming voor een orgel af te staan, blijft rusten, totdat het blijken zal, wat de haast meerderjarige jonker zal zijn en doen, en met die questie heeft de kerkeraad een achterdeurtje, voor de modernen te D. van groote waarde, maar wederom, zonder belang voor geloof en geloofsstrijd. Bovendien, er behoorde zeker veel moed toe, om tegen de alles overweldigende magt van Wokdam op te staan. Maar 't komt te D. volstrekt niet tot een uiterste. De voogd is te nobel, om de onwillige pachters van de plaats te zetten en stelt zelf de beslissing liever uit, dan zich te wagen aan een proces, dat veel langer kan duren, dan zijn voogdijschap. De offers te D. schijnen zich te bepalen tot de contributie van een paar kwartjes aan den Protestantenbond. De werkelijkheid stond den schrijver, naar het schijnt, in den weg.

Van het collatieregt - van den invloed der groote grondbezitters op de kerkelijke toestanden - van den slaafschen geest, die in alles de ‘Wokdams’ naar de oogen ziet - van de geringe offervaardigheid, die alles door de ‘Wokdams’ laat betalen en zich al hun ‘weldaden’ laat aanleunen, zoolang de ‘Wokdams’ handelen naar den zin der meerderheid - van dit alles is in een schets van het kerkelijk leven onzer dagen kostelijk gebruik te maken. Maar wat zal nu in D. geschieden? Als alles geschikt is tot aller genoegen, zal D. dan weêr indommelen en voortdroomen, tot tijd en wijle er weêr een andere graaf komt, of een nieuwe voogd, of een predikant, die niet in den geest valt? En zal dan de orgelkwestie weêr dienst moeten doen, om den ‘geloofsstrijd’ te beslechten?

Is het onbescheiden, den heer H. te vragen: geef eens iets anders; een schets, waarin *waarheid* is, die niet onder de *werkelijkheid* lijdt. Uwe ondervinding is rijk genoeg, om u in het algemeen den invloed van stoffelijke overmagt en van menschenvrees te hebben leeren kennen, zonder dat gij behoeft af te dalen tot bijzonderheden, die u beletten, de vleugelen der fantasie vrijelijk uit te slaan. En is het ongeoorloofd, er bij te voegen: geef eens een vervolg: *wat er van* D. - in casu niet Diepenbeek - *werd*, toen daar een betere tijd was gekomen en ‘de strijd wel werd voortgezet,

maar de bitterheid er aan ontnomen was'? - Strijd, *geloofsstrijd*, acht H. teregt onvermijdelijk. Niet dat er strijd is, is bedroevend en beschamend, maar dat de strijd gestreden wordt met onedele wapens, dat er scheuring en verbittering wordt gekweekt, die 'den gemeenschappelijken strijd tegen onverschilligheid en zonde' onmogelijk maakt. 't Moet mogelijk zijn, bij groot en niet kunstmatig bedekt verschil in rigting, zich verbonden te gevoelen in geloof en geest en doel, en er is op practisch gebied nog vrij wat te doen voor allen, die van goeden wille zijn. Ook H. 'strijdt niet voor een alleen zalig makende moderne kerk of moderne leer.' En wij hebben nu al zoo veel en zoo lang gehoord van wat verdeelt en verlamt, dat het zeer noodig wordt, ook eens te zien, wat vereenigt en kracht geeft. Daar zijn nog wel duizenden in den lande, die de knieën voor den Baäl der partijschap niet hebben gebogen. Zij zullen gaarne naar H. luisteren, als hij spreekt van *geloofsstrijd* in den goeden zin des woords.

Rotterdam, Januari 80.

J. CRAANDIJK.

***E. Lynn Linton. Te duur gekocht? Uit het Engelsch door Mevrouw Teding van Berkhout - Chappuis. Haarlem, de Erven F. Bohn*, 1878.**
***In vlammend schrift. Een verhaal van Florence Marryat. Uit het Engelsch door C. Baarslag. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*, 1879.**
***Mrs. Edwardes, Jet. Haar gelaat of haar fortuin? Uit het Engelsch door H.T. Chappuis. Sneek, J.F. van Druten*, 1879.**
***Robert Ashton, roman van Rudolph Lindau. Uit het Hoogduitsch door Henriette van Overzee. Deventer, A. ter Gunne*, 1878.**
***Te Rijk! door Adolf Strekfuss. Nijmegen, H.C.A. Thieme*, 1878.**

Bij het heir van vertaalde romans, dat ten onzent verschijnt en aan de tijdschriften wordt toegezonden ter bespreking, is het ondoenlijk, om aan elke uitgave op dit gebied in dien zin recht te

laten wedervaren, dat de aankondiging tijdig plaats heeft. Immers afgezien van andere oorzaken, die de behandeling vertragen, gedoogt de ruimte onzer maandwerken niet, dat de behandeling met gewenschten spoed geschiedt.

Moge deze opmerking mij eenigermate tot verschooning strekken bij die heeren uitgevers, welke klagen, dat de voortbrengselen hunner pers soms zoo laat in ‘de Gids’ besproken worden. In elk geval kan ik toch maar een deel van de schuld op mij nemen, en dat nog wel met de noodige reserve.

Een vijftal vertaalde romans ligt al geruimen tijd op bespreking te wachten: twee daarvan zijn uit het Hoogduitsch, de drie andere uit het Engelsch ten onzent overgebracht. De vruchten van Engelschen bodem zijn van bekende auteurs, en kunnen dus in zekeren zin vluchtig behandeld worden, daar in menig opzicht kan verwezen worden naar vroeger gemaakte opmerkingen. Mevr. Lynn Linton heeft door haren eersteling Joshua Davids ten onzent eenige vermaardheid gekregen, en is, ook wat hare latere romans betreft, geen vreemdelinge onder ons. Eene oude bekende, in den zin dien wij gemeenlijk daaraan hechten, mag zij echter met het oog op het algemeen niet heeten; want het oordeel over haar is zeer uiteenloopend. Haar eersteling ontmoette dwepende bewonderaars zoowel als heftige bestrijders; zoo is het tot op zekere hoogte met al hare geschriften gegaan, met dien verstande echter, dat het aantal der dwepers wel niet toegenomen, en de sympathie voor haar werk bij sommige vrienden wel ietwat bekoeld is, al wordt haar van die zijde ook nooit of nimmer talent ontzegd. Men meent - en ik schaar mij gaarne onder die ‘men’ - dat zij gaandeweg te veel geschreven heeft en daarbij waarlijk niet vooruitgegaan is; dat zij, wat de vinding betreft, niet is vrij te pleiten van eentonigheid, en zich gemeenlijk al heel weinig bekommert om de werkelijkheid, weshalve vele harer scheppingen nevelgestalten doch geen wezens van vleesch en bloed zijn. Daar zijn er ook die haar van cynisme beschuldigen en van een doodelijken, soms ietwat kinderachtigen haat, waarmede zij de kerk en al het kerkelijke rusteloos vervolgt. Om dit laatste billijk en naar waarheid te beoordeelen zou men de kerkelijke toestanden in Engeland naar behooren dienen te kennen; maar sommigen zijn wat al te fijngevoelig op dit punt, om zich te willen of te kunnen indenken in de omgeving van anderen.

Het zij hoe het zij, tegenover den nu genoemden roman dezer schrijfster behooren zeker de meeste grieven te verstommen. Cynisch is dit boek volstrekt niet, maar integendeel vol poëzie: het is lief gedacht en flink afgewerkt. Van kerkvervolging of haat tegen het kerkelijke is hier in het minst geen sprake: heilig vuur en inspiratie spreken uit menige bladzijde weldadig tot ons gemoed. Een eenvoudig huiselijk tafereel kan het niet gezegd worden te teekenen, want de toestand is geenszins alledaagsch; maar afgezien daarvan bewegen wij ons in het gewone leven en niet in een droomwereld. In eene kleine Engelsche provincie-stad heeft zich eene gehuwde dame met twee kinderen gevestigd, over wier verleden een geheimzinnig waas ligt. Als zij eenigen tijd zeer teruggetrokken geleefd heeft, verschijnt haar echtgenoot, van wien gezegd werd, dat hij jaren lang buitenslands had vertoefd. Die echtgenoot echter kwam uit de gevangenis, waar hij wegens valschheid in geschrift een langdurigen straftijd had ondergaan. Dewijl het misdrijf gepleegd werd, toen de kinderen nog heel jong waren, was dit ook voor hen verborgen gebleven, en de trouwe gade hoopte, dat zulks steeds 't geval zou zijn. Een noodlottige samenloop van omstandigheden brengt het treurig verleden aan het licht en doet allerlei verwikkelingen ontstaan. De zoon zelfs verloochent zijnen vader en bejegent zijne moeder op weinig liefdevolle wijze. Het publiek keert aan den misdadiger en zijne familie den rug toe, met het onbillijk verwijt, dat zij zich op onwaardige wijze in fatsoenlijke kringen hebben ingedrongen. Toch komt ten slotte veel terecht en treden enkele personen, juist door deze verwikkeling, in een zeer aantrekkelijk licht. De teekening van sommige personen, tafereelen en toestanden bewijst, zoo wij het niet van elders wisten, dat de schrijfster een vrouw van talent is. Al moge men hier en daar eenige aanmerking maken op de houding der heldin des verhaals, die door de opofferende liefde voor haren schuldigen man de belangen harer kinderen wel ietwat te veel uit het oog verliest, de schrijfster weet onze sympathie voor deze hare schepping te winnen, en niet minder voor de dochter dezer vrouw en dier geliefde. Om strekking en inhoud beide durf ik het boek veilig ter kennismaking aanprijzen, te meer, daar het zoo gelukkig vertaald werd. De hoofdinhoud is geteekend in het motto, dat wij aan den aanvang lezen:

Hem, die uit liefde heeft verkoren
Wat men op aard' het droevigst vindt,
Is tienwerf meer geluk beschoren
Dan hem, die nimmer heeft bemind.
Een bron is in zijn hart ontsproten
Van loutrend, nooit gekend geneucht;
'k Dank God voor wat ik heb genoten
Door zulk een heilge lijdensvreugd.

Ik kom tot nommer twee, een boek van Florence Marryat. Niemand, die iets van deze schrijfster gelezen heeft, zal ontkennen, dat hare romans talent verraden en in menig opzicht zich gunstig onderscheiden van vele voortbrengselen op dit gebied. Indien dat oordeel niet meer positief klinkt, dan worde zulks daaraan toegeschreven, dat men in de scheppingen dezer romandichteres gedurig stuit op allerlei onwaarschijnlijkheden, hetzij in de intrige hetzij in de karakterteekening. Bij meer eenvoud zouden hare romans ontegenzeggelijk winnen; maar het is of zij zelve niet begrijpt of niet begrijpen wil, dat zij geen kunstgrepen behoeft te doen, om gelezen te worden. Als zij geheel zich zelve was en minder aan het publiek dacht, ten minste niet aan dat publiek, hetwelk tuk is op sensatie, dan geloof ik, dat zij meer wezenlijk succes zou hebben. Eene breede ontleding te geven van den tegenwoordigen roman komt mij niet in de gedachten, doch reeds een vluchtige schets zal voldoende wezen, om het gezochte en ingewikkelde der intrige duidelijk te doen uitkomen. Het begin speelt in een Italiaansche stad en doet ons getuige zijn van den plotselingen dood eens Engelschen kunstschilders, wiens eenig kind moederloos was en dus verlaten achterblijft. Een toevallige omstandigheid is oorzaak, dat de Engelschman even vóór zijn dood een brief heeft geschreven aan zijne eenige zuster, de vrouw van een landbouwer in Engeland, met wie hij jaren lang schriftelijk noch persoonlijk eenige aanraking had; doch juist die brief is aanleiding, dat de wees bij zijne bloedverwanten komt en zoo aan de mishandelingen van zijnen oom, een ruwen, slechten, door en door zelfzuchtigen boer wordt blootgesteld. Trots al datgene, wat hij daar heeft te verduren, ontwikkelt de knaap zich ten goede, dank zijn natuurlijken aanleg, en wordt een zegen voor de beide kinderen van zijnen pijniger, aanvankelijk vooral uit liefde voor de nagedachtenis zijner tante, die betrekkelijk korten tijd na zijne aankomst op de hoeve sterft. Vooral trekt onze held zich het lot aan

van zijnen neef, die onder de verkeerde leiding zijns vaders zich alles behalve gunstig ontwikkelt. Als de wees meerderjarig geworden is en onafhankelijk door het bezit van eenig fortuin naar Italië trekt, om daar op het voetspoor zijns vaders de kunstenaarsloopbaan te volgen, neemt hij zijn beschermeling met zich mede. Toen het echter bleek, dat deze daar geen geschikten werkkring kon vinden, reisde onze held met en ter wille van dien neef naar Java, waar beiden door bemiddeling van een Italiaanschen pastoor, een oud vriend van den vader van onzen held, eene betrekking hebben gekregen. De neef, die als erfgenaam van zijns vaders ondeugden en wellicht onder den invloed van diens mishandelingen reeds op jeugdigen leeftijd van ongunstige zijde zich deed kennen, blijkt weldra een volleerde misdadiger te zijn, weshalve onze held hem verlaat en naar Europa terugkeert. Er zijn in dezen roman enkele goede karakterschilderingen, maar ook misteekende figuren. Men vindt hier keurig gepenseelde bladzijden, maar ook zeer gezochte beschrijvingen, alleen op effekt berekend. Pessimisme en fatalisme spelen een niet geringe rol, terwijl, *mirabile dictu*, als derde in dezen bond ook het bijgeloof verschijnt. De hoofdpersoon bezit zeker onze sympathie; alleenlijk is het te bejammeren, dat hij soms zoo weinig flink en doortastend is. De liefhebbers van sensatie-romans zullen in dezen roman bevrediging vinden, doch ook zij die iets anders zoeken. De laatsten zullen het echter bejammeren, dat deze in menig opzicht goede roman door allerlei kunstgrepen min of meer bedorven is en den wensch uiten dat Florence Marryat gaandeweg meer hare ware kracht leere begrijpen en tot eenvoud en natuurlijkheid terugkeere. Wij zullen haar dan gaarne weder ontmoeten, vooral als de vertolking, gelijk nu 't geval was, aan bekwame handen wordt toevertrouwd.

Ook de schrijfster van den derden roman, die aan 't hoofd dezer regelen genoemd werd, is geen vreemdelinge voor het romanlezend publiek in Nederland. Sommige der door haar uitgegeven geschriften werden met ingenomenheid begroet en vonden eene zeer gunstige beoordeeling, getuige o.a. wat in het Januari-nommer van dit tijdschrift over haar ‘Daphne’ gezegd is. Laatstgenoemd boek heette daar allerbevalligst van vorm, aardig opgevat, los en bevallig weergegeven, en werd min of meer vergeleken met een uitnemend verhaal van den gunstig bekenden William Black. Volgaarne leg

ik mij bij dat oordeel neder. Of nu het verhaal, hetwelk thans voor mij ligt, hare reputatie verhoogen zal, betwijfel ik. Zeker worden er romans van veel minder allooi in de wereld gezonden, maar iets beters dan deze negatieve loftuiting durf ik daaraan niet toekennen, te minder, nu zich hier een zwak vertoont, hetwelk ook andere scheppingen van Mrs. Edwardes aankleeft, dat namelijk sommige door haar geteekende figuren al te zeer de speelbal van het lot zijn en niet toonen te begrijpen, hoe de mensch in menig opzicht de formeerder van zijn bestaan kan wezen. Wij ontmoeten hier louter menschen, die gedreven worden of zich laten drijven door machten buiten hen, maar geen enkele krachtige persoonlijkheid, die weet en doet wat hij wil. Jet, de hoofdpersoon die haren naam aan den roman gaf, is eene aardige in menig opzicht aantrekkelijke verschijning, die ons bij haar eerste optreden toeschijnt een vrouw van karakter te zijn. Gekluisterd aan haren ingebeeld zieken, door en door egoïstischen vader, die de wereld rondreist voor zijne kwalen, zou de negentienjarige, indien zij getrouw gebleven ware aan haar aanvankelijk optreden, eene aardige tegenstelling hebben gevormd met haren karakterloozen reisgenoot. Ook zij stelt ons te leur en blijkt spoedig weinig degelijk en zelfstandig te zijn. Een hartelooze fortuinzoeker, een gewezen geestelijke die de slaaf en de speelbal eener oude vrouw is, omdat zwakheid en beginselloosheid hem verhinderen zelf zijn weg door het leven te vinden, maakt aan Jet zijn hof, misleid als hij is door 't gerucht, hetwelk zijne uitverkorene tot rijke erfdochter stempelt, terwijl zij in tegenstelling met hare halve zuster arm is.

Wanneer te goeder of te kwader ure de vergissing uitkomt, en de fortuinzoeker Jet verlaat voor zijne coquette oude meesteres, kniest de heldin zich half dood om den nietswaardige, wiens karakter zij toch ten volle heeft kunnen doorgronden. Of zij ten slotte zich laat troosten door haren vroeger afgewezen aanbidder, is nog onzeker aan het slot van den roman. Ook deze echter kan onze volle sympathie niet winnen, dewijl gemis aan flinkheid en degelijkheid ook zijne goede eigenschappen in de schaduw stellen. Misschien zou de schrijfster, zoo zij deze aankondiging las, mij toevoegen, dat zij zoodanige figuren wilde teekenen, en ik het recht niet heb, haar in deze de wet te stellen. Het laatste is waar, en het eerste waarschijnlijk, met het oog op den kring waarin haar

verhaal speelt, een badplaats vol ingebeelde zieken, fortuinzoekers en nietsdoeners; maar ik veroorloof mij dan de opmerking, dat nergens enkel licht of enkel schaduw wordt aangetroffen; dat er dus ten minste eenige tegenstelling behoorde te zijn. Wat het teekenen der ontzenuwde en ontzenuwende maatschappij betreft, die de schrijfster ons voor oogen brengt, daarin is zij uitnemend geslaagd, en het kan haar niet verweten worden, als deze of gene lezer soms behagen blijft scheppen in zoodanig leven of in zulk eene maatschappij. Werd echter de door mij gewenschte tegenstelling niet gemist, dan meen ik, dat de af keer, dien de schrijfster blijkbaar wil opwekken, nog sterker zou wezen; immers dan viel ook de laatste uitvlucht weg, die sommigen nog kunnen doen gelden door te zeggen: ‘de hier geteekende maatschappij is een fantasiebeeld en geen werkelijkheid’. De vertaling geschiedde met zorg, zoodat uit dien hoofde de roman alle aanbeveling verdient. Men versta mij goed: ook wat den inhoud betreft, wil ik de kennismaking niet ontraden, maar hoofdzakelijk doen gevoelen welke de zwakke punten van dit boek zijn, opdat men met het oog op de schrijfster niet teleurgesteld worde bij de lezing.

Met nommer 4 verlaten wij het meer bekende veld der Engelsche romanliteratuur en gaan over naar Duitschen bodem. De schrijver is Robert Lindan, voor mij, naar ik eerlijk belijden wil, een onbekende. Of hij in zijn vaderland reeds lauweren behaalde op 't veld der letteren, dan wel of deze roman zijn eersteling is, kan ik niet uitmaken. Slechts doet de naam der vertolkster mij gissen, dat de auteur hetzij bij geruchte hetzij bij ervaring haar niet geheel onbekend is: zij toch, die eenige reputatie als schrijfster heeft te verliezen, zal op louter gissing den vreemdeling wel niet introduceeren. Ik voor mij wil ten minste verklaren, op grond van den naam der vertolkster, het boek reeds aanstonds met een goed oog te hebben aangezien.

Is die verwachting bevestigd of beschaamd geworden?

Voordat ik mij daarover uitlaat, dient een en ander te worden medegedeeld aangaande den zakelijken inhoud.

In zeker opzicht heeft deze duitsche roman punten van overeenkomst met den laatst besproken engelschen roman. Hier als daar is de draad, die door het geheele boek heenloopt, eene liefdesintrige, die na veel strijd en langs allerlei omwegen tot een goed

einde komt. De menschen, die van meet af aan bestemd schijnen te wezen om elkaâr te krijgen, komen niet gemakkelijk tot elkaâr. Is de hoofdfiguur in de schepping van Mrs. Edwardes geenszins geneigd haren eersten aanbidder te volgen, en leert zij hem eerst waardeeren na teleurstelling en strijd, de heldin in den Duitschen roman vindt in 't leven en de gedragingen van den held des verhaals genoegzamen grond, om hem trots hare liefde tot tweemaal toe af te wijzen. Eerst als hij na een ongelukkig huwelijk gestaald is in 's levens school, vindt hij genade in hare oogen en zijn aanzoek dus een gunstig gehoor. Die vrouwelijke hoofdpersoon echter is bij den Duitscher een vrouw van karakter, en ook de held in spijt zijner afdwalingen een man van veel meer beteekenis dan zijn lotgenoot in het andere boek. De schrijver heeft hem met zekere voorliefde geteekend, en is druk doende, om hem in gemeenschap met de verwanten en vrienden te vertroetelen, ook dan wanneer hij zulks niet verdient. Eenige onwaarschijnlijkheden in de karakterteekening van den held moeten op rekening van die ietwat partijdige voorliefde worden gesteld: zoo heet de held een hartstochtelijk speler en tevens een door en door kalm mensch; zoo wordt hij voorgesteld als een man van eer in den vollen zin des woords, en andererzijds als iemand die roekeloos schulden maakt en een onberaden huwelijk sluit met een vrouw, voor wie hij niet de minste liefde gevoelt. Ook schijnt de schrijver er van te houden, om raadselachtige toestanden te teekenen: de herhaalde afwijzing van Isabella en de declaratie van den held aan de russische vorstin worden door niets gemotiveerd. Een kalm mensch als Ashton doet in elk geval zulk een sentimenteele dwaasheid niet, daargelaten hoe men over Isabella's houding denkt. Het een zoowel als het ander was vermoedelijk noodig voor de intrige.

Wanneer ik hij het genoemde nog deze grief voeg, dat de auteur, die zoo laag neêrziet op de fransche zedeleer, in dit boek niet is vrij te pleiten van het in bescherming nemen eener zeer slappe moraal, dan is wel het voornaamste genoemd, dat ik tegen dezen roman heb in te brengen. Mijn laatste woord kan en mag echter niet afkeurend zijn. Naast het gebrekkige behoort ook het goede uit te komen, te meer daar dit verreweg den boventoon heeft. Tante Mary en Isabella zelve zijn lief geteekende figuren, die voor de fijne opmerkingsgave van den auteur pleiten, en zijn hart eer

aandoen. Niet minder gelukkig geschetst zijn twee vrienden van Robert Ashton: Jaques Lucay en de Rus Massaloff, beiden in hun genre aantrekkelijke persoonlijkheden. Ook het karakter van Massaloff's zuster is duidelijk verklaard en goed volgehouden. Geheel de wereld, waarin deze personen zich bewegen, is naar waarheid en volkomen natuurlijk geteekend. Voegt daarbij, dat ook aan het beschrijvend gedeelte de noodige zorg is besteed, en men zal begrijpen, dat het geheel zich aangenaam lezen doet, vooral ook dewijl de vertolking allen lof verdient. Slechts één ding bejammer ik daarbij, dat de kring, waarin de auteur ons doet leven met onze gedachten, wars is van handelen en werken. Voorname leegloopers zijn alle personen, met wie wij in aanraking komen, en zelfs dan als de hoofdpersoon door zijn spilzucht en al te weelderige levenswijze zijn vermogen heeft doorgebracht, denkt niemand er aan te trachten hem door een werkzaam leven, in welke richting dan ook, te releveeren.

Wij komen eindelijk tot het laatstgenoemde boek, mede van duitschen oorsprong. Men behoeft slechts weinige bladzijden daarvan te doorbladeren, om tot de overtuiging te komen, dat de vertolking aan onbekwame handen werd toevertrouwd. Het boek wemelt van allerlei grove germanismen. Iemand die spreekt van ‘zich ontmoeten’, elders de uitdrukking ‘zonder omstanden’ bezigt, en conditorei door ‘suikerbakkerij’ weergeeft, om van andere soortgelijke fouten te zwijgen, toont voorzeker voor de taak van vertaler niet berekend te zijn. Ik weet zeer goed, dat de Duitsche taal allicht aanleiding geeft tot vergrijpen, maar waar die zoo menigvuldig en zoo stuitend zijn als in dit boek, mag men veilig van onbekwaamheid spreken. De roman wordt daardoor letterlijk ontsierd en maakt al aanstonds juist daardoor een onaangenamen indruk. Bij de beoordeeling dient rekening daarmede gehouden te worden, wil men niet onbillijk zijn: want inderdaad de vorm is van grooten invloed. Streckfuss heeft als schrijver een goeden naam, zeker bij velen hier te lande, maar als romandichter had ik hem nog niet leeren kennen, en sta zeker in dat opzicht niet alleen. Wij weten ook, dat hij den vorm meester is, en bejammeren het dus des te meer, dat dit geschrift in zijne tegenwoordige gedaante hem in dit opzicht zoo weinig recht doet wedervaren. Afgezien toch zelfs van de stuitende germanismen is er nog iets hinderlijks in het geheele boek, waarvan de schuld uit-

sluitend aan de onkunde of de onbekwaamheid van den vertaler geweten moet worden. Onder de hoofdpersonen komt een man uit weinig beschaafde kringen voor, die door de omstandigheden gedwongen is zich in de groote wereld te bewegen. De schrijver laat die figuur plat en gebrekkig Duitsch spreken, en de vertaler, niet wetende hoe dit weêr te geven, heeft zich uit de moeielijkheid trachten te redden, door hem gebroken te laten spreken. Geheel tegen de bedoeling van den auteur verraadt deze figuur door zijne wijze van spreken geenszins zijne lage afkomst, maar treedt hij op als iemand die een gebrek in de spraak heeft, wat wellicht uit zeer natuurlijke oorzaken kan voortkomen en met meerdere of mindere beschaving niets heeft uit te staan. Het verband kan zulks ook aan den lezer der hollandsche vertaling duidelijk maken; maar hij die het oorspronkelijke niet kent of niet een weinigje tusschen de regels weet te lezen, zal dien indruk niet ontvangen.

Na dit inleidend woord, dat in deze noodzakelijkerwijze vooraf diende te gaan, ware het ook maar ter rechtvaardiging van den auteur, gaan wij nu over tot eene beschouwing van den inhoud dezer romantische schepping.

De hoofdrol daarin wordt vervuld door eene schatrijke weeze, die in zekeren zin onder het wicht harer rijkdommen gebukt gaat, omdat zij daarin de hinderpaal ziet voor haar waarachtig geluk. Immers zij heeft het benauwend gevoel, dat de menschen, ongerekend enkele uitzonderingen, haar alleen ter wille harer schatten naderen, achten en liefhebben. Zij wantrouwt met name diegenen, van wie ook maar in de verte zal kunnen gedacht worden, dat zij aanzoek om hare hand willen doen; want zij houdt zich overtuigd, dat niemand haar om haar zelfswille, maar alleen om hare rijkdommen tot vrouw begeert. Hoe de jonge dame tot deze achterdocht komt, wordt niet verklaard.

Immers een klein voorval uit hare jeugd, hetwelk vermoedelijk wordt medegedeeld tot motiveering van dit wantrouwen, kan onmogelijk dien blijvenden indruk hebben teweeg gebracht, als men let op het karakter der heldin en op hare omgeving.

Trouwens er zijn meer tegenstrijdigheden: de rijke weeze heet op de eene bladzijde een kleine despoot, en wordt weinige oogenblikken later als bescheiden en lieftallig voorgesteld; zij gaat in tegenstelling met hare omgeving voor beschaafd en welopgevoed

door, maar wordt ons desniettemin in eene ontmoeting met één harer dienstboden als ruw in hare uitvallen en woest in hare driften geteekend. Intusschen de auteur wil dat nu eenmaal zoo, en trots sommige tegenstrijdigheden en ettelijke onaardige trekken wordt zijne heldin ook voor ons eene sympathieke persoonlijkheid. Er is echter een ‘maar’ daarbij.

De moeilijkheden, waarin Eva - zoo heette de rijke weeze - door haar wantrouwen komt, boezemen ons geen medelijden voor haar in, maar brengen ons gedurig de verzuchting op de lippen, dat zij zich die grootendeels door eigen schuld op den hals haalde. Een eerlooze fortuinzoeker met een adellijken naam, wien zij niet uit liefde maar uit een dwaze gril hare hand toezegde, ontziet niets ter wereld, om haar aan het altaar te leiden, en zou, had het alleen van haar afgehangen, daarin geslaagd zijn, ook dan nog als het voor iedereen zoo duidelijk is als de dag, dat hij alleen om het geld haar wil huwen. Slechts een samenloop van omstandigheden verlost haar van dien eerlooze nog voordat de band is gesloten, en voert haar in de armen van hem, dien zij eigenlijk altoos heeft liefgehad. Ware deze laatste een gewoon mensch en geen tooneelheld geweest, de ontknooping zou wel niet zoo lang zich hebben laten wachten. Misschien ook zou die ontknooping nooit zijn tot stand gekomen, als een andere tooneelheld in dezen roman niet tusschen beiden getreden ware. Men gevoelt bij de laatste uitdrukkingen allicht wat één mijner grieven tegen dit boek is: ik zou de menschen daarin ietwat meer waar en natuurlijk wenschen, ja niet slechts de menschen, maar ook sommige toestanden en tafereelen. De geschiedenis van een zekeren oom in Tyrol is niet vrij te pleiten van melodramatisch effekt. Een handig bewerker zou aan sommige gedeelten van dezen roman de stof kunnen ontleenen voor een monster-melodrama, dat met de roemrijkste voortbrengselen op dat gebied veilig kon wedijveren. Doch afgezien van deze leemte is het boek in zijn geheel goed en edel gedacht, zijn er sommige personen in de geschiedenis, die ongerekend eenige overdrijving nobele figuren kunnen heeten en een gunstig getuigenis afleggen voor 't gemoed van den dichter, die deze scheppingen in het aanzijn riep. Daar zijn bladzijden in dit boek, die in hooge mate schilderachtig kunnen heeten; er zijn tafereeltjes, die als uit het leven gegrepen zijn en den lezer het geschetste doen medeleven. In één

woord, dit boek maakt, trots zijne gebreken, een weldadigen indruk. Het kon korter zijn geweest en zou zeker daardoor gewonnen hebben, doch alles bijeengenomen verdient het alleszins aanbeveling, stellig zeker den voorrang boven menigen roman, dien het publiek in onze dagen met warmte toejuicht. Een vrucht der realistische school kan dit boek stellig niet heeten, maar ook evenmin een voortbrengsel van dat onwaar, dat ziekelijk, dat verwijfd idealisme op romantisch gebied, hetwelk den weg heeft gebaand tot het naturalisme, dat heden ten dage zoo eenzijdig vergood, maar tegelijkertijd ook zoo onbillijk verguisd en vervloekt wordt. Daar is een Nemesis ook op letterkundig gebied. Zij die den wind hebben gezaaid, mogen zich wel allerminst verbazen of ergeren, dat eenmaal de storm in volle woede losbarstte.

Van geen enkel der vijf hier besproken romans kan gezegd worden, dat hij een ziekelijk idealisme huldigt; wel moet van de meerderheid worden verklaard, dat waarheid, eenvoud en natuurlijkheid niet tot haar volle recht zijn gekomen; dat soms nog te veel is geofferd aan den ongezonden smaak van het romanlezend publiek, hetzij door effektbejag, hetzij door gekunsteldheid in vinding of teekening. Dat aan het naturalisme de toekomst behoort op letterkundig gebied geloof ik niet, maar minder nog hoop ik, dat zijn tegenvoeter de zege zal wegdragen uit den strijd. Een gezond realisme, dat het oog niet sluit voor de idealen, die in de menschenwereld leven, zal vermoedelijk ook op dit gebied de gewenschte verzoening brengen. Dat te bevorderen, aan de verwezenlijking daarvan te bearbeiden, is mijns inziens de schoone taak, die heden ten dage voor elken romandichter is weggelegd, als hij zijnen tijd en de beteekenis zijner kunst begrijpt. De dichters zijn de ware weldoeners van ons geslacht, maar zij verdienen eerst dan dien schoonen naam, als hun arbeid zich niet alleen tot het heden bepaalt, maar ook tot de toekomst uitstrekt.

24 Februari 1880.
J.H.C. HEIJSE.

***Wat gaf het? Een onderzoek op het gebied van het lager onderwijs, door W.M. Oppedijk. Sneek, J. Campen*, 1880.**

De eenigszins elleptische titel dezer brochure moet in dezer voege worden aangevuld: Wat gaf het dat in sommige gemeenten in Friesland de schoolgeldheffing werd aangeschaft? Des schrijvers doel was het bewijs te leveren dat afschaffing van schoolgeld het schoolbezoek niet doet toenemen.

Wij zijn evenmin als de Heer Oppedijk in beginsel voorstanders van kosteloos onderwijs voor vermogenden, al ontkennen wij de mogelijkheid niet dat wellicht hier of daar er een kind meer door ter school zou komen. Het zou echter een merkwaardig verschijnsel zijn, indien uit statistische opgaven kon worden aangetoond dat het schoolbezoek naar verhouding meer toeneemt in die gemeenten waar schoolgeld geheven wordt dan daar waar het onderwijs kosteloos is. De heer Oppedijk is evenwel in het leveren van dit bewijs te kort geschoten, hoe veel moeite hij er zich voor moge gegeven hebben. Dit tijdschrift is de plaats niet om dit uitvoerig aan te toonen. Zij die in de zaak belangstellen, mogen het uitvoerig betoog raadplegen in de Friesche Courant van 12 Februari jl. van de hand van den Heer Humalda van Eysinga. Een der meest bekende voorstanders van het bijzonder onderwijs in Friesland, de Heer L. Tinholt te Koudum, had zich trouwens reeds gehaast om op de leemten in het betoog van zijnen geestverwant en op de onjuistheid van diens gevolgtrekkingen te wijzen. Zijn opstel werd geplaatst in verschillende nummers van de Banier van 24 Januari tot 3 Maart.

W.H.D.B.

De laatste Gothen.

Een strijd om Rome. Historische roman door Felix Dahn. Uit het Duitsch vertaald door G.T.B. 4 deelen. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Nooit heeft een volk treffender beeld geleverd van de almacht en tevens de eindigheid van menschelijk streven, dan het Romeinsche. Al de krachten dezer natie richten zich met ongekende hardnekkigheid op één doel: wereldheerschappij. Wat aan poëzie in dit ijzeren menschenras schuilt, het dicht aan dat ééne groote heldendicht, dat zij niet op perkamenten bladen, maar in het boek des levens schrijven, het wortelt in die ééne gedachte: Rome's heerlijkheid. Hun scheppingsvermogen kent geen andere voorstelling, hun verbeelding bouwt zich geen ander luchtkasteel; het is de eenige droom, waarvoor zij den slaap achten. Nimmer zag de geschiedenis zoo reusachtig een wilskracht aan de verwezenlijking van één hoogste ideaal wijden, nimmer zag zij het zoo volkomen bereiken. Langzaam, in de taaie energie zijner nederlagen bijna nog vreeselijker dan in de koude, onverbiddelijke zelfbeheersching zijner overwinningen, door niets ontmoedigd en door niets geroerd, zoo schrijdt dit volk voorwaarts, gelijk de lawine, altoos aangroeiend, nergens te stuiten, voor geen steilten, geen rotsen, geen hindernissen terugdeinzend, tot alles onderworpen, weggevaagd, onder het onmetelijke doodskleed harer heerschappij begraven is.

En toch, dit volk gaat onder, niet minder volkomen dan een der staten, die het overwon, ja zonder dat zelfs zijn taal, waarvan geheel een wereld haar bevelen ontving, meer weerklinkt; de aarde, die overal het spoor zijner ijzeren voetstappen draagt, wreekt zich door de gansche reuzenschepping zijner macht te verzwelgen. Deze natie, die alleen als ploeg dienen

kon, om den grond ontvankelijk te maken, die alleen den stempel van het zwaard op haar onderworpenen zette, en hun geen bezielende gedachte te geven wist, zinkt in 't niet, gelijk zich het spoor van den ploeg verliest, zoodra het zaad in zijne voren rijpte. Nergens heeft de vergankelijkheid zoo overweldigend een: Memento mori! op den trotschen torenbouw des levens gegrift. De sneeuwval, die met rotsen en dammen spotte, smelt weg voor de zon van den voorspoed, een droppel slechts in den grooten stroom der vergetelheid.

Zelfs den nakomeling, die voor 't lang voldongen feit staat, grijpt een gevoel aan, om den gang der gebeurtenissen, die de historie voor hem ontrolt, niet als natuurlijk te erkennen, om niet aan zoo verpletterend een val te gelooven. Hoe veel te meer moest het kroost der vaderen, wier banieren onder de koude Brittannische nevels en onder de Perzische zon, op de muren van Athene en op 't puin van Carthago gewapperd hadden, aan de getuigenis der feiten twijfelen, die met hun koele, nuchtere meerderheid verkondigden, dat het volk der ongeëvenaarde heerschappij inderdaad nog slechts een natie van slaven was, die zich buigen moest voor elk vreemd gezag, gelijk ze eens elk vreemd gezag voor zich had gebogen. In het lange treurspel van Rome's val is de aandoenlijkste zijde, dat niemand daaraan minder gelooven kan, dan juist het volk, dat al de smart er van ondergaat. De oude trots, het oude geloof aan eigen kracht blijft de illusie der vroegere sterkte ook in de borst van 't verzwakte rijk voeden; de natie van Tacitus gelooft nog niet aan zijn voorspellingen, nadat ze reeds vervuld zijn. Telkens weer verheft zich de volksgeest in enkele machtige gemoederen, wil een met den echten Caesarsgeest vervulde imperator, wil een moedig en gelukkig veldheer den herstellingsarbeid ondernemen.

De triomftocht van Aurelianus, waarbij Rome in de geboeid door haar straten gevoerde koningin zich weer als rijken vernielende almacht voelt - het krachtig despotisme van Diocletianus - de Germaansche en Frankische zegetochten van Juliaan, waarbij de Romeinsche naam nog eens zijn schrik, de Romeinsche wapens nog eens hun onoverwinnelijkheid hernemen - het bewind van den dapperen, staatkundigen Theodosius, den laatsten Imperator van het Westen, dien de geschiedenis als den grooten begroet - de overwinning in de Catalaunische velden, waarbij nog eenmaal een Romeinsch veld-

heer de scharen in den slag voert, die het lot der wereld beslist - ze zijn alle slechts uitingen van denzelfden wensch, steenen, die 't zelfde gebouw willen schragen, met welks puin ook zij ineenstorten. Niet in allen heeft de gedachte om Rome's wereldheerschappij te herstellen, zich zoo duidelijk uitgesproken als in Aurelianus, die haar reeds verwezenlijkt waande, toen hij zich den titel: ‘restitutor orbis’ geven dorst, of in den ongelukkigen laatsten heidenkeizer, die in een terugkeer tot de vertoornde Goden ook het oude rijk herrijzen zag, dat zij eens beschermd hadden, en in den Perzenoorlog, die hem enkel een vroegen, bloedigen dood zou schenken, veroveringsplannen als die van Alexander droeg; maar allen hebben zij in hun streven aan de mogelijkheid geloofd, dat zulk een doel te bereiken viel, allen zijn zij in den grooten afgrond van Rome's macht verzonken, dien geen Curtius meer te sluiten vermocht.

Wat reeds in 't dorste geschiedverhaal zulk een wegsleependen indruk maakt, dat zal dit nog meer in dichterlijke behandeling doen. Het is dus geen wonder, dat ook de verbeelding zich op een terrein gewaagd heeft, waar de werkelijkheid haar reeds zooveel voorarbeidde. In waarheid, het is bijna vreemd, dat zij dit niet meer deed, dat geen schepping der kunst Rome's verval met woorden geteekend heeft, waardig om in de schaduw der ruïnen van het Colosseum gelezen te worden. Verlamde de reusachtige grootte van 't onderwerp de in geestdrift opgenomen pen, die 't beschrijven wilde? zooveel is zeker, de poëzie heeft de meest tragische gebeurtenis der werkelijkheid, den val des rijks dat van zich zelf getuigde: ‘als Rome valt, valt de wereld’, nog nooit in haar volle macht geschetst; zij heeft die puinhoopen van den staat der eeuwigheid alleen als puin betreden, zij heeft nooit gewaagd het gebouw weer op te trekken, dat eens die brokstukken hield saamgevoegd, om het dan in al zijn grootheid voor de oogen van den lezer te doen ineenstorten.

Ook de roman, die onder den titel: ‘Een strijd om Rome’ het gebied der wonderbare stad betreedt, van welke gedurende een tiental eeuwen het lot der wereld, leidend of geleid, is uitgegaan, behandelt een tijdperk dat den eigenlijken kamp, dien waarbij het Romeinsche rijk nog om wereldheerschappij of ondergang strijdt, reeds geëindigd achter zich heeft. Reeds is Italië het eigendom van vreemde volken geworden. Een

Gothisch rijk heeft zijn zetel te Ravenna gevestigd. Daar, en in het, ondanks zijn Christendom, meer en meer Aziatisch wordend Byzantium tronen de machten, die de stad van 't Kapitool in het rouwkleed der smarte gehuld hebben. Wat Filicaja later van zijn Italië zong, dat geldt reeds nu van haar betwist en veel verlangd bezit:

‘..... O gij, wie 't lot de gift
Van onheilvolle schoonheid heeft gegeven,
Wier rampen gij op 't voorhoofd draagt geschreven,
Door diepe smart te wreed daarin gegrift,
Waart gij toch sterker slechts, of minder schoon,
Opdat zij angstiger u zouden vreezen,
Of minder vol begeerte naar u wezen,
Die thans u martlen onder trotschen hoon,’

en door al de jammeren der laatste eeuw heen, die plundering en vreemd geweld in haar eens van zegegalmen weerklinkende straten gebracht heeft, is geen woord zoo passend voor haar als 't: ‘servir sempre o vincitrice o vinta.’ Zij is nog slechts de prijs waarom gestreden wordt; de groote vraag van den tijd is, wie dien houden zal, Gothen of Byzantijnen.

Als een korte dageraad der verademing, die der moegestreden hand eindelijk het verstompende zwaard komt ontnemen, breekt in de geschiedenis het eerste twintigtal jaren der zesde eeuw aan. Een Germaan, de dappere Odoaker, had den laatsten West-Romeinschen keizer onttroond, zonder dat de reeds begeerig loerende Oostersch-Byzantijnsche macht dit verhinderen kon; in sluwe berekening trachtte zij de spreuk te verwezenlijken, dat een volk slechts door zich zelf bedwongen wordt: ‘diamant snijdt diamant’, zooals Narses 't uitdrukt, en zocht de eene Germaansche macht in Italië door de andere te breken. Het strijdbare volk der Gothen, dat in zijn aanvoerder Theoderik een groot veldheer en staatsman bezat, trok op haar aanhouden zuidwaarts. Odoaker hoopte zij door Theoderik, Theoderik door Odoaker te vernietigen. Zij zag echter haar doel slechts half gelukt, erger dus dan mislukt. De Gothen overwonnen te volkomen; zij maakten Italië niet tot de gehoopte Byzantijnsche provincie, maar tot een eigen, door hen geregeerden staat. Onderwerping mocht ook dit bewind voor Italië zijn, het doet na al de bloedige oorlogen, al de wisselingen van bestuur, of liever tirannie, die over haar uitgeputte landen waren heenge-

gaan, het oog bijna goed, een korte tusschenruimte van vrede te zien, een verwinnaar, die ten minste sterk genoeg was, den verwonnen grond in rustig bezit te houden. Zoolang Theoderik leefde, kon de onnatuur van zijn steeds uitgebreid, machtig rijk door 't genie van den bestuurder opgeheven schijnen - om na diens dood even volkomen, even snel en bloedig in 't niet te zinken, als het eens daaruit opsteeg. De kracht van Theoderiks staat, het rechte beeld van den grootschen en vluchtigen veroveringsstaat, schuilde in Theoderik's hoofd en arm; zoodra dat hoofd moede werd, en die arm verlamde, stortte hij ineen, en opnieuw woedt de kamp om Rome.

Het is in die dagen, dat Dahns roman zijn aanvang neemt. Doodelijk krank ligt de Gothenkoning terneer. Nog schijnt zijn rijk machtig en bloeiend als in de jaren der stichting, maar het is slechts die verraderlijke bloem des doods:

> ‘Which Autumn plants upon the perish'd leaf.’

Zij die met den waren toestand bekend zijn, weten hoe het Noordsche rijk in Italië van alle kanten door machtige vijanden bedreigd wordt, die slechts op 't oogenblik wachten, dat de kranke leeuw, die het nu nog bewaakt, voor altijd zal zijn ingesluimerd, en een knaap, wiens onmondige jeugd onder vrouwelijke voogdij staat, de teugels van 't bewind zal moeten voeren.

In eenzamen nacht hebben zich te Ravenna om den grijzen Hildebrand, den oudsten der Gothen, de hoofden van 't volk verzameld. Voor den jongsten van hen, den schoonen, zorgeloozen Totila, schijnt de lucht nog helder en windstil, de anderen hooren reeds het rollen van den naderenden donder, Teja's profetische oogen zien ook den bliksemstraal, die hen allen verpletteren zal. Hij is de onheilsbode der Gothen, op wiens bleeke trekken het Mene Tekel hunner toekomst reeds geschreven staat. Somber klinkt het op Hildebrand's vraag van zijn lippen: ‘gij en Witichis ziet het gevaar in, maar gij beiden hoopt; ik nu heb het gevaar reeds lang ingezien, maar hoop niet. - Strijden willen wij, zóó, dat men er ten eeuwigen dage aan zal denken; strijden met den grootsten roem, doch zonder zegepraal. De ster der Gothen gaat onder.’

Dat Teja's voorspelling uit zal komen, voelt de lezer, ook al zou hij de geschiedenis vergeten zijn, die hem den val van 't Gothenrijk leerde; hij voelt het aan Hildebrand's bezorgde

opsomming van al de vijandige naburen, die den meesterloozen staat zullen bedreigen, aan het onnatuurlijke van dezen staat zelf, maar bovenal voelt hij het, zoodra hij in een volgend hoofdstuk de bijeenkomst der Romeinsche samenzweerders bijwoont, die, in de duisternis der Katakomben vergaderd, over een herstel van Rome's macht beraadslagen, en hij daar den hoofdpersoon van 't verhaal, den praefect Cethegus, kennen leert. Niet tevreden met al de tegenstanders, die het Gothische volk in de historie overwonnen, heeft de dichter daarbij ten overvloede nog een vijand meer gevoegd, dan waarmee het in waarheid te strijden had, en een vijand erger dan die allen. In den man, die als leider der eedgenooten optreedt, welke het juk der vreemde heerschappij willen afschudden, dreigt den Gothen een grooter gevaar, dan zij in alle listen en legers van Byzantium te duchten hebben.

Cethegus is een Romeinsch Patriciër, door wiens aderen het bloed van Julius Caesar vloeit. Hij is rijk en onafhankelijk, door omgang met menschen tot innerlijke eenzaamheid, door menschenkennis tot menschenverachting gekomen. Weelde en genot hebben vruchteloos getracht zijn zinnen te bedwelmen, kunst en wetenschap zijn geest te bevredigen; alles heeft hem koud, onvoldaan gelaten. Maar zijn onvoldaanheid is niet die der verzadiging, neen, des hongers; hij heeft met het leven nog niet afgerekend, hij dient eerst nu den grooten schuldbrief, dien hij wil dat het hem betalen zal, er tegen in. Uit de wetenschap, die hem geen geloof, uit de kunst, die hem geen geestdrift, uit het genot, dat hem geen vreugde schonk, heeft hij een ideaal overgehouden, dat hij met volle ziel aanbidt, dat der macht, dat van Rome's hernieuwde grootheid. De beide mogendheden, die zijn Italië als 't ware in schaak houden, wil hij tegelijk mat zetten, Gothen en Grieken door elkander wederzijds verderven. Met Byzantijnsche staatskunst wil hij niet alleen de vreemde barbaren, maar ook Byzantium zelf bestrijden. Ongemerkt weet hij reeds bij zijn eerste optreden de samenzweerders te beheerschen en te leiden. In de eerzucht van den Romein, die nog slechts één geloof heeft, dat aan het ‘Roma aeterna’ van zijn grooten voorvader, mengt zich de persoonlijke eerzucht van den Caesarischen afstammeling, die zijn voorganger nog zou willen overvleugelen. ‘Een nieuw volk, een nieuwen tijd, een nieuwe wereld in 't leven te roepen, en dat alleen, zonder eenige andere hulp dan de kracht van

zijn wil, en de macht van zijn geest - dat heeft nog geen sterveling volbracht, dat is grooter te zijn dan Caesar, want hij voerde immers een leger van helden aan. En toch het kan geschieden, want het kan gedacht worden. En ik, die het denken kan, ik kan het ook volbrengen,' roept hij zich zelf toe. Rome te herstellen en de Gothen, die hij haat met een gevoel van meerderheid en ijverzucht tevens, te verderven, dat is de strijdleus, waarmee Cethegus zijn grooten kamp tegen geheel een wereld aanvangt.

Onwaarschijnlijk in haar aanleg is zulk een figuur niet. Dat het Romeinsche rijk niet te gronde ging, zonder dat in zijn verbasterd ras nog enkelen leefden, die uit de herinneringen van een beter verleden het voorgevoel eener schoonere toekomst meenden te mogen putten; dat gedachten, gelijk ze Cethegus denkt, in dien bangen overgangstijd het bloed van enkelen in vuur hebben gezet; dat is zoo, schoon geen boeken 't ons verhalen, omdat het zoo zijn moet, omdat menschen geen menschen meer zouden zijn, ware die aandoening er niet geweest. Cethegus' plannen zijn geen verdichtsel, maar de mededeeling eener waarheid, die wij slechts daarom niet geweten hebben, wijl de man nog niet was opgestaan, die alleen het recht had haar uit te spreken: de dichter.

Ook de meest volledige geschiedenis laat tusschen iedere groote catastrophe als 't ware eenige bladen open, waarin het oog van alledaagsche opmerkingsgave enkel een leegte ziet, en slechts de blik des dichters het verborgen verhaal leest, dat hem naast het weinige, wat de historie hem toonde als in werkelijkheid overgegaan, op het eindeloos vele wijst, dat als wensch, als illusie, als nooit bereikt doel in al de ongetelde menschenharten klopte, die tot stof vergaan zijn en stilstonden, zonder dat het groote raderwerk der wereldgeschiedenis ooit op hun angstig tikken, hun klagend of juichend slaan, ooit op hun verstommen lette. De bladen der historie schetsen alleen verheffing en val eener natie; wat daartusschen ligt, al de rustelooze arbeid van onuitputtelijke vaderlandsliefde, die te vergeefs beproeft het zegerad van den tijd te wenden, dat verpletterend over haar volk heengaat, al het vertrouwen van sterke, moedige jeugd, die zoo hoopvol een taak begint, welke zij nooit zal voleinden, alle streven, wenschen en trachten, waarvan geen daden bericht geven, de geheele lange lijdensweg, dien een volk bewandeld heeft, eer de geschiedenis haar Finis! daarover uit kan spreken,

dat alles rust in een verborgenheid, waarin alleen de poëzie licht kan brengen. Zij is het, die waar de historie een duister liet, van de droomen verhaalt, die in dezen nacht gedroomd werden, en Cethegus is de belichaming van zulk een droom. Hij is de uitdrukking van een verlangen, dat voorzeker in de harten van velen geklopt heeft, waarvan wij alleen weten dat zij onbevredigd gebroken zijn; immers van de geheele geschiedenis geldt wat Byron zijn verbannen Jacopo Foscari zeggen laat: ‘wij hooren slechts van hen die in 't vreemde land wassen en bloeien, maar wie telt de duizenden, die onderweg sterven?’ Zoolang Cethegus nog slechts voor ons staat als de Romein, die Rome weer tot de oude grootheid voeren wil, is hij geen willekeurige schepping der phantasie, hij is de representant van een element, zonder 't welk zijn tijd niet kan bestaan hebben, de drager van een ideaal, dat in zich zelf het bewijs voor zijn recht meebrengt; hij is een der velen, die de Prometheusvonk van 't genie in hoopvolle borst branden voelden, toen zij, vol geloof aan 't verre doel, de baan betraden, die hen tot niets geleid heeft, dan tot het naamlooze graf, waarboven als opschrift de regels zouden passen, die een zelf weinig bekend dichter schreef:

‘Compute the chances,
And deem there's ne'er a one in dangerous times,
Who wins the race of glory, but than he
A thousand men, more gloriously endowed,
Have fallen upon the course; a thousand others
Have had their fortunes founder'd by a chance,
Whilst lighter barks push'd past them; to whom add
A smaller tally, of the singular few
Who, gifted with predominating powers,
Bear yet a temperate will and keep the peace.
The world knows nothing of its greatest men.’

Dahn echter laat zijn Cethegus niet bij de groote plannen stilstaan, die hij met de besten van zijn geheele volk gemeen heeft, hij laat ze hem ook uitvoeren. De gevaarlijke vijand der Gothen wordt op Gothisch bevel aan 't hof van den stervenden Theoderik geroepen. Amalaswintha, zijn schoone, heerschzuchtige dochter, heeft den geslepen Romein noodig om zich als voogdes van haar zoon Athalarik te handhaven. Een gruwzaam spel begint. De begaafde, geletterde vorstin, wier kennis ver boven die van haar Gothische omgeving staat, voelt zich

aangetrokken door Cethegus' fijne vormen; ze zoekt bij hem een steun, die haar tegen den ruwen trots harer Noordsche onderdanen beschermen moet. De praefect erkent schijnbaar haar meerderheid, hij geeft zich zelf prijs om Amalaswintha in haar zwak, haar vrouwelijke ijdelheid van auteur, te kunnen vleien. Als zij hem gevraagd heeft, of hij niet dezelfde Cethegus is, die de beide eerste zangen der Aeneïs in Grieksche hexameters overbracht, dan antwoordt hij lachend: ‘een zonde mijner jeugd, koningin. Sinds de vertaling van Tullia verscheen, heb ik al de afschriften van mijn werk opgekocht en verbrand.’

Tullia was de pseudoniem van Amalaswintha. Dit wist Cethegus, schoon de vorstin meende, dat hij daarvan geen kennis droeg.

Waarom Dahn het noodig vond deze schaduw op 't fiere beeld zijner Gothenkoningin te werpen, blijkt niet recht; de geschiedenis toch prijst juist de tegenovergestelde eigenschappen in haar. ‘Education and experience had cultivated her talents,’ heet het bij Gibbon - ‘her philosophic studies were exempt from vanity: and, though she expressed herself with equal elegance and ease in the Greek, the Latin and the Gothic tongue, the daughter of Theoderic maintained in her counsels a discreet and impenetrable silence.’ Voor den indruk van grootheid en gezag, dien Amalaswintha maken moet, ware 't zeker beter geweest dien trek weg te laten. Cethegus' invloed op haar zou toch genoeg uit het overige verklaard zijn, en men zou Cethegus zelf niet naar middelen hebben zien grijpen, die niet slechts Amalaswintha, maar ook hem klein maken. Niet uit een zedelijk, doch uit een verstandelijk oogpunt, staat hij boven de kunstgrepen, waardoor hij de vorstin heet te winnen. ‘Vooreerst wist hij met fijnen takt gebruik te maken van haar neiging tot geleerde gesprekken. Schijnbaar was het dan, alsof de ontwikkeling van de vorstin ver boven de zijne stond, waarom Cassiodorus, die menigmaal dit disputeeren bijwoonde, het jammer vond, dat zulk een schitterende geest als die van Cethegus, door gebrek aan oefening, een weinig stroef was geworden.’ Dat onnoozelheid dikwijls als masker der hoogste sluwheid dienen moest, is niets nieuws; een Junius Brutus speelde voor nar, terwijl hij de bevrijding van Rome met zich omdroeg; een Gustaaf III teekende borduurpatronen voor zijn hofdames, terwijl hij in stilte reeds het sein der groote revolutie van 72 gegeven had. Maar Junius Brutus zag den dolk der Tarqui-

niërs, Gustaaf den haat des adels dreigend boven zich zweven: het was nood, die hen dwong dat middel aan te grijpen, en nood alleen, die het gebruik er van verklaart. Vrijwillig zal geen man, wien nog eenige andere weg openstaat, zich in geveinsde minderheid vinden; Cethegus is trotsch; een trotsch man wil in de oogen eener begaafde vrouw veel liever voor slecht, dan voor onkundig doorgaan; hij zal zich van geen leugen bedienen, die hij zelf niet willen zou dat door anderen voor waarheid gehouden werd.

Intusschen, wat dan ook zijn middelen wezen mogen, Cethegus bereikt zijn doel, hij beheerscht de vorstelijke vrouw, die na Theoderiks dood als regentes het Gothenrijk bestuurt. Zij vergunt hem Rome te versterken, zij duldt de personen om zich heen, waarmee hij haar omringt en die zijn spionnen zijn; willig laat zij zich door den man leiden, die altijd haar zelfstandigheid prijst. Reeds begint de Imperatordroom, dien Cethegus met zich omdraagt, vastere vormen aan te nemen; daar verrijst naast Amalaswintha een ongedacht tegenstander, die hem al de vruchten van zijn arbeid te ontnemen dreigt, het is Athalarik, haar zoon.

In de teekening van dit karakter heeft de dichter een wonderbare poëzie gelegd, die hij enkel aan zich zelf dankt. De geschiedenis weet van Athalarik slechts, dat hij een zwakke, jonggestorven knaap was, die zijn kort leven in heftigen onmin met de regentes, zijn moeder, doorbracht. Bij Dahns Athalarik is die onmin tot een verzet, niet van den zoon tegen zijn moeder, maar van den Gothischen koningstelg tegen een de Gothen verdervend bewind geadeld. De jeugdige prins doorziet den sluwen Romein. Broos en tenger, gelijk het hof fluistert, reeds ter prooi aan de hartkwaal, die zijn vader zoo vroeg in 't graf sleepte, leunt hij bij haar eerste samenkomst met Cethegus aan Amalaswintha's borst, en schijnt nauwelijks meer waard een cijfer te zijn in de berekening die de praefect ten nadeele van zijn volk maakt. Doch plotseling richt zich die tengere gestalte op en schuift toornig de papieren weg, die Cethegus hem ter onderteekening aanbiedt, met de woorden: ‘ik vertrouw dien kouden Romein niet.’ Een vroege rijpheid, gelijk die zoo vaak het gevolg eener ziekelijke jeugd is, heeft den knaap doen inzien, wat de kundige, ervaren Amalaswintha niet beseft, dat Gothen en Italianen geen bondgenooten kunnen zijn, dat de overwonneling nooit de raadsman van den verwin-

naar mag worden. Hij voelt dat Cethegus een verrader moet wezen, want zijn eigen hart zegt hem, dat de trotsche telg van 't eens zoo machtige Rome geen ware vriend van den Goth kan zijn, die thans als gebieder op 't erf zijner vaderen troont. Het is de diep tragische zijde in Athalariks karakter, dat hij altijd blijft voelen, hoe dit erf een vreemde, vulkanische bodem is, en dat hij zich toch niet daarvan en van 't volk, waarin hij zijn vijand kent, kan losrukken. ‘Weet gij,’ zoo spreekt de Gothische koningszoon, waarom de donkere mot op de helle vlam afvliegt? altijd en altijd weer, door de pijn zelfs niet gewaarschuwd, tot zij eindelijk door haar schoone, aanlokkelijke vijandin verteerd wordt? Waarom doet zij dat? Uit zoeten waanzin.

‘En zulk een zoete waanzin is het nu ook, geheel dezelfde, die mijne Gothen van de dennen en eiken naar de laurier- en olijf boomen getrokken heeft. De dwaze helden! de vleugels zullen zij verbranden, en toch geen weerstand kunnen bieden. Wie zal daarom op hen smalen? Zie om u heen. Wat is de hemel donker blauw, hoe donker blauw is de zee, en de toppen der pijnboomen spiegelen er zich, evenals de tempel met zijn marmerglans, in af; en verder, dáár ginds, verheffen zich de blauwe bergen, en in de zee zwemmen groene eilanden, waar de wijnrank zich om den olm heenslingert. En boven dat alles de zachte, de warme, de lief koozende lucht, die het geheel verheldert. Welke prachtige vormen en kleuren drinkt het oog en ademen de verrukte zinnen hier in! Dat is de betoovering, die ons eeuwig aanlokken en eeuwig verderven zal.’

In deze woorden van Athalarik ligt de sleutel tot den geheelen roman, de geschiedenis van 't Gothische volk, en van al de volken, die na elkaar getracht hebben een Noordsch rijk op den zuidelijken grond te stichten. Het schoone, eens zoo trotsche Italië nam wraak op zijn overwinnaars; zoo gevaarlijk in zijn prijsgegeven schoon, als vroeger in zijn ongenaakbare kracht, vulde het de harten zijner overweldigers met verterenden gloed; de mannen, die Italië veroverd hebben, bezitten geen vaderland meer. Het stralende licht der Zuiderzon heeft hun den hemel van 't Noorden voor altijd koud en bleek gemaakt, het schoone land met zijn goudglans en bloemen, zijn wolkenloos blauw, zijn weelde en kunst, dat hun eigendom heet, en dat hun toch eeuwig vreemd zal blijven, heeft hen aan den bodem ontrukt, welks kinderen zij zijn; waar zij terugkeeren, daar

dragen zij de onheilsgift van onsterfelijk en tevens doodend verlangen met zich mee; de vloek der ballingschap rust als een erfdeel der smart op hun geslacht. Van het oogenblik af dat de eerste Gothen den voet op Italiaanschen bodem zetten, totdat de laatste Duitsche keizerdroom der verovering, dien zooveel bloed heeft trachten te verwezenlijken, in rook verdwijnt, is de geschiedenis van Italië niets anders dan de lange toelichting der werkelijkheid bij Athalariks beeldspraak van 't schoone, gloeiende licht, waarnaar de nachtvlinder altijd weer turen en streven moet, tot de vlam hem gegrepen heeft en verteerd.

Ook Athalarik zelf ontgaat het lot niet, dat hij profetisch zijn volk treffen ziet. Zijn pogingen om het Gothenrijk aan den verderfelijken Romeinschen invloed te onttrekken, doen Cethegus' bezorgdheid ontwaken. Door de macht der liefde hoopt hij den jongen koning in zijn geweld te krijgen. Hij brengt een schoon Romeinsch meisje, Camilla, de dochter van Boëthius, den bekenden wijsgeer, dien Theoderik liet dooden, aan 't hof; zij moet den Gothen vorst met hopeloozen hartstocht vervullen, daardoor zal zij haar vader wreken, roept hij haar toe; in stilte wil hij door dit middel de geestkracht van den jongeling, die hem gevaarlijk begint te worden, verlammen.

Zijn berekening echter faalt. Wel bemint Athalarik het schoone meisje, wel zinkt hij als door een dolksteek getroffen ineen, waar zij hem met de woorden: ‘barbaar, moordenaar,’ van zich afstoot, maar de smart breekt hem niet, zij vormt en rijpt hem tot man. In een door hem zelfstandig belegde vergadering deelt hij den jubelenden Gothen en den verschrikten Romeinen mede, hoe hij naar 't recht van zijn volk, dat ieder mondig verklaart, die de wapens voeren kan, de teugels van 't bewind thans in eigen hand wil nemen. Cethegus siddert voor zijn geheime plannen; daar keert zich Athalarik ook tot hem en vraagt of hij niets bijzonders te melden heeft omtrent de gezindheid te Rome. Hij ontkent. ‘Dan zijt gij slecht op de hoogte, praefect - of gij hebt een slechte bedoeling,’ antwoordt Athalarik, en nu openbaart hij der vergadering, wat graaf Teja te Rome van de samenzweering ontdekte, aan wier hoofd Amalaswintha's vertrouwde raadgever staat.

Een dreigend gemor doet zich onder de Gothen hooren; men wil Cethegus, die zich op zijn recht van senator beroept om op vrije voeten te blijven, gevangen nemen; slechts de edelmoedigheid van den jongen koning redt hem voor wissen on-

dergang. Met afschuw aanschouwd, bij voorbaat reeds schuldig bevonden en veroordeeld, verlaat Cethegus de zaal.

Inderdaad, het is of al zijn plannen schipbreuk zullen lijden. Camilla, sedert lang van geheime liefde voor den ridderlijken jongeling vervuld, dien zij meent te moeten haten en vervolgen, verneemt nu, dat hij niet schuldig was aan den dood van haar vader, dat hij dien integendeel met gevaar voor zich zelf heeft trachten te redden; zij zoekt Athalarik op, om hem vergeving te smeeken, één zalig oogenblik schenkt hem, met de zooeven verworven kroon, de hartstochtelijke beminde vrouw, die haar deelen zal. Het is een tooneel, voor welks gloeiende teekening de zon van 't Zuiden zelf haar kleuren schijnt geleend te hebben, dat waarin Camilla den jongen koning haar liefde belijdt. ‘O laat mij u zeggen, hoe lief ik u heb, hoe lang reeds, sinds - altijd. Al mijn haat was slechts liefde waarover ik mij schaamde. O God, ik beminde u reeds, toen ik meende dat ik u moest verafschuwen,’ fluistert zij hem toe, terwijl de luide juichkreet der Gothen beide gelieven begroet, zooals zij in den vollen glans van geluk, jeugd en schoonheid, een dageraad der belofte aan den bewolkten Gothischen hemel te voorspellen schijnen.

Maar dit uur van oneindige zaligheid is ook voor Athalarik het laatste. De beker, dien Camilla hem reikt, en waaruit zij zelf drinkt, is door Cethegus bereid, en de praefect van Rome heeft terecht verklaard, dat zijn minnedranken werken. Een koude rilling vaart den koning door de leden, zijn blik valt op den tegenstander, die schijnbaar van geen zorg over de tegen hem ingediende aanklacht weet; hij wil spreken, maar op nieuw grijpt die kille huivering hem aan; met een gil stort hij ineen - het vergif heeft gewerkt. Terwijl Cethegus zich met den kreet: ‘water, spoedig water,’ als deelnemend over den jongeling buigt, spoelt hij haastig den beker uit, die hem zou kunnen verraden, en antwoordt kalm op de wanhopige vraag der beangste Rusticiana, Camilla's moeder, die, onkundig van den vreeselijken inhoud, op zijn bevel den gifbeker gereed zette, en die nu haar dochter bewusteloos naast Athalarik liggen ziet: ‘zij ligt slechts in onmacht. De jonge koning is echter door zijn hartkwaal weggenomen.

Hij is dood.’

Athalarik's einde vormt als 't ware een keerpunt in den indruk, dien het optreden van Cethegus maakt; na deze daad

kan hij voor niets meer terugdeinzen; het ethisch vraagstuk van zijn karakter is daarmee opgelost. De man, die geen ontzag voor de jeugd en grootheid van den Gothenvorst voelde, zal evenmin schroomen het vertrouwen eener machtelooze vrouw te verraden. Terwijl Amalaswintha bij 't lijk van haar zoon treurt, spreekt zijn moordenaar haar toe, en wekt de vorstin weer op, die gedurende een oogenblik in de verslagen moeder onderging; hij herinnert haar aan een ander, dierbaarder bezit, dat zij nog te verliezen heeft: de heerschappij. De tegen hem ingebrachte aanklacht weet hij te ontzenuwen; de samenzweerders, wier namen hij noemt, moeten hem slechts helpen om Amalaswintha aan 't bewind te houden. Door die trouw geroerd, werpt zij zich hem blindelings in de armen, zij teekent een stuk dat haar in de schatting der Gothen voor altijd te gronde moet richten.

Athalarik rust in 't graf naast zijn jonge bruid, die slechts uit haar onmacht ontwaakt is, om, met zijn naam op de lippen, te sterven - aan een gebroken hart zoo 't heet - Amalaswitha echter gaat voort de heerschappij, thans als zelfstandige koningin, te voeren. Onder de Gothen uit zich hevige ontevredenheid, dat het spinnewiel over de speer wil regeeren; zij scharen zich om hun drie machtigste hoofden, de hertogen Thulun, Ibba en Pitza, die door Athalarik uit hun onrechtvaardige verbanning teruggeroepen zijn. Velen wenschen Thulun tot koning; deze echter, om allen partijstrijd te voorkomen, wil Amalaswintha haar titel laten, mits zij zich aan een reeks van voorwaarden onderwerpe, die haar bewind inderdaad tot een blooten titel maken. Cethegus, die heimelijk reeds de belofte der vorstin ontving hem naar Rome te volgen, raadt haar aan alles goed te keuren; aan den Tiber kan zij alles herroepen wat zij te Ravenna gedwongen teekende. Amalaswintha aarzelt; haar fier gemoed komt zelfs tegen die schijnbare onderwerping in opstand, maar Cethegus' wil dwingt haar weerstrevende hand het jawoord af. Daar verneemt hij dat de Gothen zijn aanslag ontdekt, en 't schip dat de koningin naar Rome voeren moest genomen hebben. Amalaswintha zal dus onder toezicht van zijn vijanden blijven, waar zij voor hem onbruikbaar is; terstond besluit hij zich van haar los te maken. Nauwelijks hebben de zegevierende Gothen hen verlaten, of hij deelt haar op koelen toon mede, dat hij naar de Tiberstad terug zal keeren. Vruchteloos roept de vorstin dat hij haar die noodlottige beloften heeft afgedwongen, vruchteloos smeekt zij haar thans

niet alleen te laten. Cethegus heeft met haar afgedaan. ‘Niet zoodra had hij gezien dat Amalaswintha hem nergens meer toe kon dienen, of aanstonds gaf hij haar op’. Slechts ééne taak laat hij nog voor haar achter: in haar val ook dien der drie hertogen mee te sleepen. ‘Zij zullen uittrekken om de grenzen te verdedigen - zij behoeven niet terug te keeren. Verschrikt stamelt Amalaswintha: moord? Hij antwoordt koel: moord is een geheel verkeerde benaming voor wat wij op 't oog hebben. - Indien gij er op dit oogenblik de macht toe hadt, dan zoudt gij in uw volle recht zijn, wanneer gij hen ter dood liet brengen. Het zijn oproermakers. Zij willen heerschen over uw koninklijken wil, Zij vermoorden uwe scheepsvoogden, den dood hebben zij in elk geval verdiend.’ Het trotsche bloed der Amalers wordt bij die woorden in de borst der fel gehoonde vrouw warm, zij balt de vuist en spreekt nauw hoorbaar: ‘zij zullen sterven’.

Voldaan kan Cethegus haar verlaten. Zij zal zich zelf met deze daad te gronde richten en in hertog Thulun den mogelijken opvolger van haar bewind, dien Rome dan veel meer te vreezen zou hebben, uit den weg ruimen.

Amalaswintha blijft alleen. Alles schijnt haar te begeven; daar plotseling treedt een dienaar binnen, en meldt: ‘gezanten van Byzantium vragen gehoor. Justinus is overleden, zijn neef Justinianus is keizer. Hij biedt u zijn broederlijken groet en vriendschap aan’.

Justinianus! weerklonk het in 't gemoed der in angst verkeerende vrouw. Van haar zoon beroofd, door haar volk bedreigd, door Cethegus verlaten, had zij in hare gedachten naar alle zijden te vergeefs om hulp en steun uitgezien; nu leefde zij plotseling weder op, en uit volle borst herhaalde zij: ‘Byzantium - Justinianus’.

Justinianus, dat woord is het doodvonnis der Gothische macht.

In den strijd tusschen Gothen en Romeinen treedt nu een derde element, dat hetwelk hen beiden gebruiken en beiden onderwerpen zal: de Grieksche geslepenheid; naast de hoogvliegende, voor niets terugdeinzende misdaad, de Catilinagestalte van een Cethegus, plaatst zich het bedekte, sluipende verraad, de stil wachtende, maar nooit verwonnen berekening; plaatst zich de kleine, onaanzienlijke figuur van Justinianus. Aantrekkelijk is het beeld, dat de geschiedenis van hem heeft na-

gelaten, juist niet. ‘Vriend zonder trouw, vijand zonder loyaliteit, tuk op moord en rijkdommen, steeds naar veranderingen hakend, overal tot de slechte zijde overhellend, door geen enkelen raad immer tot goede besluiten te brengen, begeerig om de slechte uit te denken en te volvoeren, zoo gold hij voor den verbitterden verstoorder aller goede handelingen. - De natuur scheen in de ziel van dezen man al de ondeugden vereenigd te hebben, die in anderen verstrooid zijn’, aldus luidt de getuigenis waarmee zijn tijdgenoot, Procopius, in de anecdoten tegen het gunstige oordeel opkomt, dat hij in zijn officieele geschiedenis over den almachtigen keizer vellen moest.

In de handen van dezen vorst levert de ongelukkige koningin der Gothen volk en leven. Triomfeerend houdt Justinianus den brief omhoog, waarin zij hem smeekt haar een Byzantijnsche lijfwacht ter bescherming te zenden; ‘in dien brief houd ik Italië in de hand’, roept hij; ‘geen lijfwacht, een leger zal ik haar zenden’, het is de armee, die hem 't Gothenrijk onderwerpen zal.

Toch is Justinianus niet geheel ongevoelig voor de vrouw; schoon hij de vorstin te verderven zocht, Amalaswintha's portret wekt zijne bewondering op; er is een geheim verlangen en schuldbekentenis in de verlegenheid, waarmee hij zijn gade, de keizerin Theodora, ziet binnentreden, en haar het portret zoekt te verbergen, waarop hij zulk een vurigen blik sloeg. Tot ongeluk der Gothenkoningin is die blik echter reeds bemerkt. Een tragisch lot wil, dat de vrouw, die in alles boven hare zusteren poogde te staan, juist op een vrouwelijk bezit moet schipbreuk lijden, dat zij niet om haar heerschappij, maar om haar schoonheid te gronde gaat. Want Theodora, de gewezen Circusspeelster, die thans als keizerin binnen 't zelfde Byzantium troont, dat haar eens als zijn laagste deerne brandmerkte, heeft niet zoodra de bewondering van Justinianus bespied, of zij besluit het voorwerp er van te verderven; de vrouw die schooner is dan zij, mag niet leven.

Schijnbaar argeloos moedigt zij haar gemaal aan, de Gothen-koningin naar Byzantium te doen uitnoodigen, en daarom naast Belisarius, die zich in de nabijheid van Italië houden zal, om, zoodra Amalaswintha gewonnen is, de Gothen met een sterk leger te overvallen, een bekwaam diplomaat te zenden, die haar eigenhandig, zusterlijk schrijven aan de vorstin brengen moet. Deze gezant is de rhetor Petros, in naam een tegenstander, in

waarheid het werktuig van Theodora, die hem den last geeft Amalaswintha te dooden; een vroegere misdaad heeft hem onvoorwaardelijk in handen der alles wetende keizerin geleverd, die hem bij 't afscheid toeroept: ‘als zij sterft, zijt gij Patricius; als zij blijft leven, wachten u foltering en dood.’

Petros begeeft zich naar Italië; in 't studeervertrek van Cethegus, zijn gewezen studiemakker aan de school van Athene, overleggen de beide mannen, die elkander wederkeerig bedriegen willen, hun gevaarlijke plannen. De praefect van Rome heeft de voldoening gesmaakt, dat zijn bloedraad is opgevolgd; de drie hertogen zijn niet meer; gaarne zou hij thans de Byzantijnsche macht afweren. De Gothen mogen geen sterken, zelfstandigen koning kiezen, maar evenmin mogen Belisarius' soldaten er hun een geven; er blijft hem slechts één middel: den vorst, dien Byzantium op den troon wil plaatsen, daar zelf te brengen. Die koning is Theodahad, de laatste mannelijke afstammeling der Amalers; verwijfd en hebzuchtig, is hij de man, waarin Byzantium het geschikte werktuig ziet, dat zonder schade de Gothenkroon dragen kan. Cethegus verneemt van diens echtgenoot Gothelindis, de onverzoenlijke vijandin van Amalaswintha, door welke zij als jong meisje in een vlaag van ijverzucht voor geheel haar leven geschonden werd, hoe de moordenaar van hertog Thulun haar bekend heeft, door de regentes te zijn gedongen; al mogen de Gothen deze evenwel op die aanklacht afzetten, zij zullen Theodahad niet tot haar opvolger kiezen. Amalaswintha's misdaad moet dus geheim blijven, tot - en Cethegus onderneemt het dit te bereiken - zij zelf van haar bewind ten gunste van haar bloedverwant heeft afstand gedaan. Haar volk, dat zoo afgodisch hoog de rechten van 't Amalerbloed eert, zal niet wagen den Amaler zijn erkenning te weigeren. Gothelindis acht dien vrijwilligen afstand der trotsche vorstin onmogelijk, de praefect kent haar beter. ‘Hare edelmoedigheid overtreft hare heerschzucht. Men kan zijn vijanden ook door hunne deugden ten val brengen,’ zeide Cethegus met een veelbeteekenend gelaat.

Voor Amalaswintha is inderdaad het uur der crisis gekomen. Een natuur als de hare staat niet te hoog om schuldig te worden, maar wel om ooit de vrucht der schuld te plukken. Zij ziet de misdaad in, zoodra men die bij den naam noemt. Een daemonische macht heeft haar voortgedreven; nu leert zij die plotseling kennen; de lippen harer dochter openbaren haar waar

zij staat. Verdacht van moord, geroepen om zich op de naaste volksvergadering tegen die aanklacht te verdedigen, zoekt Amalaswintha naar bondgenooten onder de machtigste familiën des lands; met de hand harer eenige dochter, waarom graaf Arahad van Asta aanhoudt, hoopt zij 't huis der Wölsungen, waarvan hij lid is, te winnen. Het jonge meisje - Schoonhaar is zij bijgenaamd om de weelderige goud-roode lokken - weigert. Een andere liefde, wier naam zij niet noemen wil, woont in haar hart. Vruchteloos bezweert haar de moeder toe te geven. ‘Zonder de Wölsungen ben ik zoo goed als verloren. Doe 't uit liefde voor mij’. Zij vatte haar hand.

Mataswintha trok die met een bitteren lach terug. ‘Moeder, ontheilig niet dien schoonsten naam. Uwe liefde! Gij hebt mij nooit lief gehad. Noch mij, noch mijn broeder, noch mijn vader.’

‘Mijn kind, wat zoude ik lief gehad hebben, zoo niet u?’

‘Uwe kroon, moeder, en die gehate heerschappij.’

Het vermetele woord, schoon in 't eerst haar toorn wekkend, is diep in 't hart der trotsche vrouw gedrongen. Het vervolgt haar in de eenzaamheid. ‘Heerschzucht’, zoo vroeg zij zich af, neen, die heeft mij niet in beslag genomen. Ik gevoelde dat ik dit rijk beschermen en gelukkig maken kon, daarom trok de kroon mij aan. En zeker, zoodra het geluk van mijn volk het eischt, ben ik in staat daaraan niet alleen mijn leven, maar ook mijne kroon ten offer te brengen.

‘Zoudt gij dat waarlijk kunnen, Amalaswintha,’ sprak zij, twijfelend de linkerhand op hare borst leggend.

Zeer menschkundig laat de dichter haar eerste berouw niet alleen een erkenning van haar verzuim in het verleden, maar tevens een openbaring der toekomst zijn. Te laat ziet zij in, welk een gevaar haar noodlottig verzoek aan Justinianus over de Gothen bezworen heeft; dezen te redden en voor 't vervolg aan alle vreemde macht te onttrekken, wordt het groote doel van haar bestaan, waarvoor zij alles, ook haar gezag, wil prijsgeven.

Het is bijna jammer, dat op 't oogenblik van dit besluit Cethegus nog verschijnt om het aan te dringen. Zooals Amalaswintha hem kennen leerde, moet zijn raad niet meer bij haar wegen, en wij zouden 't offer, dat zij brengen gaat, gaarne aan haar alleen danken. Intusschen, hij moet nu eenmaal zijn rol van daemon vervullen en feitelijk is de keus der vorstin toch

reeds beslist. ‘Mijne kroon, zij was mij zeer dierbaar,’ dringt het nog eens van haar lippen; de lezer voelt, dat die woorden een vaarwel behelzen, want het is een smartkreet, die er hem uit tegenklinkt.

In het tweede deel is Theodahad koning. Gothelindis hoort met wraakzuchtig genot de jubelkreten, die den nieuwen heerscher begroeten; zij zullen immers ook in 't gewelf doordringen, waar Amalaswintha bij 't graf van haar zoon boete doet voor haar schuld; de vorstin is vernietigd; thans wil de onverzoenlijke vijandin van Theoderiks dochter ook de vrouw treffen. Na eenige dagen bijna als een gevangene te zijn bewaakt, ontvangt Amalaswintha een schrijven van Cassiodorus, den oudsten vriend dien haar regeering bezat, waarin haar geraden wordt, uit Ravenna te vluchten, en zich op zijn villa in 't meer van Bolsena te begeven. Verheugd grijpt de geheel verlatene dit denkbeeld aan. Een laatste taak doet haar nog aan 't leven hechten, de wensch om openlijk in de volksvergadering haar schuld te belijden, maar dan ook tevens de Gothen voor Byzantium en voor hun verraderlijken koning te waarschuwen, dien zij den dag na zijn kroning in onderhandelingen met Petros heeft aangetroffen. Om niet in de uitvoering van dit plan door Theodahad gestoord te worden besluit zij de vlucht te nemen, na voor 't geval, dat die mislukken mocht, een berouwvollen brief aan Cassiodorus te hebben geschreven, waarin zij hem al haar misdrijven bekent.

Het gedeelte van Amalaswintha's vlucht is wellicht het aangrijpendste van den geheelen roman. Het koortsachtig verlangen der ongelukkige vrouw naar het oord, waar zij eens jong en gevierd was, staat in tragisch contrast met het vreeselijk lot, dat haar, gelijk men terstond voelt, daar treffen zal. ‘En dan die bekoorlijke villa op het eenzame eiland in het blauwe Bolsenermeer! Had zij daar niet vele jaren geleden als gast van Cassiodorus, in den vollen bloei harer jeugdige schoonheid, bruiloft gehouden, toen zij met Eutarik, den edelen Amaler, in den echt verbonden werd. Had zij daar niet, omringd door alles wat macht, eer en aanzien kunnen aanbrengen, de schoonste dagen harer jeugd gesleten!’ Thans keert zij onder andere omstandigheden en zelf een andere daarheen terug. Niemand verzelt haar, terwijl zij het paleis van Ravenna verlaat. ‘Alleen de gele bladeren van de ruischende platanen schuifelden over de paden, voortgejaagd door den wind, die de wolken, als

zoovele huiveringwekkende gedaanten, over den tuinmuur ver voor zich uitdreef. Bij de grauwe schemering was het spookachtig in den uitgestorven tuin.

Een rilling ging der vorstin door de leden; de koude avondwind rukte aan haar sluier en mantel. Nog een schuwen blik wierp zij op de duistere steenmassa van het paleis. Eens had zij dáár geheerscht en geboden, nu moest zij het, eenzaam en verlaten, als een misdadigster ontvluchten.

Zij dacht aan den zoon, die beneden in dit paleis rustte.

Zij dacht aan hare dochter, die zij zelve uit deze muren, uit haar nabijheid verbannen had.

Een oogenblik dreigde de smart de verlatene te overweldigen, zij wankelde.... Maar mijn volk zeide zij tot zichzelve, en mijne boete - ik wil het volbrengen'.

Een bange reis begint. Telkens meent Amalaswintha de hoefslagen van vervolgers achter haar rijtuig te hooren. Misschien zou het moeielijk zijn in eenige literatuur bladzijden te vinden, die het huiveringwekkende met zoo ongehoorde virtuositeit afschilderen als hier het geval is; alleen de omstandigheid, dat Amalaswintha juist onder 't monument der drie op haar bevel vermoorde hertogen een schuilplaats tegen den stormnacht moet zoeken, is eenigermate theatraal, en daarenboven onnoodig in een beschrijving, die toch reeds over zoo spookachtige verwen beschikt, als b.v. haar aankomst op de villa teekenen.

'Hoe meer zij het eiland naderde, hoe meer de koortsachtige vreugde, waarmede zij er naar verlangd had, plaats maakte voor een angstig voorgevoel. Bang te moede zag zij de struiken en boomen aan den weg sneller voorbij vliegen.

Eindelijk hielden de dampende paarden stil.

Zij liet de luiken neer en zag naar buiten. Het was het koude, sombere uur, waarin de eerste schemering van den dag den strijd aanvangt met den nog heerschenden nacht. Naar 't scheen waren zij aan den oever van het meer, doch van zijn blauwe wateren was niets te zien. Een dikke, grauwe nevel lag, even ondoordringbaar als de toekomst, over alles uitgespreid. Van de villa was evenmin iets te bemerken als van het geheele eiland.

Rechts van het rijtuig stond een armoedige visschershut in het dichte riet verscholen, waardoor de ochtendwind als zuchtend henenvoer, zoodat de dunne halmen bogen. Vreemd,

het was der vorstin alsof zij haar wenkten en waarschuwden, dat zij zich van 't achter hen verborgene meer moest verwijderen.'

De halmen waarschuwen te vergeefs. Het schuitje met den blinden stuurman, die sedert twintig jaar bij elken riemslag zijn: vloek over de Amalungen prevelt, zet de vorstin aan land voor de donkere als uitgestorven villa. Amalaswintha dacht er aan hoe zij dezelfde deur, toen door bloemguirlanden bijna versperd, aan de zijde van haar echtgenoot was binnengegaan. Ook herinnerde zij zich nog, hoe zij bij die gelegenheid door den jongen deurwachter en zijn vrouw, eveneens kort geleden in 't huwelijk getreden, vriendelijk was begroet.... 'Waar is Fuscina, de vrouw van den vroegeren ostiarius?' vraagde zij.

'Die is reeds lang in het meer verdronken,' antwoordde de portier op onverschilligen toon, en ging haar voor met het licht.

'Sidderend volgde de vorstin. Zij kon aan niets anders denken, dan aan de koude, donkere golven, die zoo huiveringwekkend de planken van het vaartuig gelekt hadden.'

Het zijn de golven waarin ook zij den dood zal vinden. Niet Cassiodorus, Gothelindis, die de villa van hem gekocht heeft, is het geweest, die haar vijandin hier lokte; zij was de spookachtige gedaante, waardoor Amalaswintha zich op haar geheele reis vervolgd zag. In het prachtig badvertrek, waarin Gothelindis eens de gehate mededingster moest dienen, toen deze als Euthariks jonge vrouw op de villa toefde - Eutharik dien zij zelf hartstochtelijk beminde - moet thans de zoo vaak benijde den langzamen verdrinkingsdood sterven. Er is Shakespearesche kracht in dit tooneel; deze Gothelindis kan naast een figuur als Queen Margaret staan, ja wat de Britsche koningin slechts in haar vloek over 't hoofd harer vijanden afroept, wat zij slechts wenscht, dat *doet* haar Gothische zuster; het is de haat zelf, de oneindige lang bedwongen haat van geheel een verloren menschenleven, welks polsslag in ieder woord te kloppen schijnt, dat Amalaswintha's doodstrijd verzwaren moet. Reeds spoelen de ontboeide golven, die uit de geopende sluizen het badvertrek binnendringen, over de voeten der verraden vorstin; juichend roept Gothelindis: 'denk aan de drie hertogen, denk aan Eutharik;' slechts één leed rest nog, dat zij der vijandin kan aandoen, dan zal haar triomf volkomen zijn; deze moet ook in haar volk getroffen worden. Maar die zegepraal is der vreeselijke

moordenares niet vergund, en zoo er iets meestelijker kan zijn dan de beschrijving der wraak, zou 't de wijze moeten zijn, waarop Dahn ze in haar einde toch van alle bevrediging ontdoet.

Aan de borstwering der hooger gelegen brug geleund, waar zij nog een oogenblik voor 't steeds wassende water beveiligd is, richt zich Amalaswintha nog eens tot haar vervolgster:

‘Hoor mij, Gothelindis, mijn laatste bede is niet voor mij, maar voor mijn volk, ons volk. Petros wil het ten gronde richten en Theodahad.’

‘Ja ik weet het, dit rijk is uw laatste zorg. Wanhoop er aan! Het is verloren. De dwaze Gothen, die eeuwen lang de Amalers aan de Balthen hebben voorgetrokken, zijn nu door het huis der Amalers verraden en verkocht. Belisarius nadert, en er is niemand, die de Gothen waarschuwt.’

‘Gij dwaalt, duivelin, zij zijn gewaarschuwd. Ik, hun koningin, ik heb ze gewaarschuwd. Heil mijn volk! Verderf over zijne vijanden, genade voor mijne ziel!’

Met dien uitroep deed zij den stouten sprong van de borstwering in het water, dat zich bruisend boven haar sloot.

Gothelindis' blik bleef gekluisterd aan de plaats waar haar offer gestaan had. ‘Zij is verdwenen,’ zeide zij. Toen zag zij naar de bruisende golven, op welker oppervlakte de borstdoek van Amalaswintha dreef. ‘Nog in den dood overwint mij deze vrouw,’ zeide zij langzaam; ‘hoe lang duurde mijn haat, en hoe kort was de wraak!’

In de figuur van Amalaswintha en de tooneelen van haar vlucht en dood heeft de tragische kracht van den roman haar toppunt bereikt. De teekening der Gothische vorstin getuigt daarom van zoo groot een meesterschap, wijl zij steeds op die voor den dichter zoo gevaarlijke grens tusschen verwijt en bewondering staat, waarbij één misstap óf de straf onrechtvaardig, òf het medelijden onverdiend moet maken. Zij is een koele dochter; geen traan bevochtigt haar oog bij Theoderiks sterf bed; zij was een nog koeler gade. Instee der mannen van haar volk kiest zij een onwaardigen vreemdeling tot vertrouwde; instee van aan Gothische borst zoekt zij bij 't valsche Byzantium haar heul; om de kroon te behouden, bevlekt zij die met bloed. Zij is een slechte vorstin; zij is, het ergste wat de vrouw zijn kan, een slechte moeder. En toch blijft zij onze sympathie wekken, toch gelooven wij den dichter, wanneer hij ons telkens zegt, dat zij, die dit alles deed, een edele natuur

was. Wij gelooven aan haar, omdat zij aan zich zelf gelooft, aan haar recht op die kroon, die zij zoo wanhopig verdedigt. Zij strijdt niet voor een willekeurigen wensch, maar voor haar heilige overtuiging dat die alleen haar toekomt; terwijl zij niet dan dwalingen begaat, is zij toch een priesteresse der waarheid. Met diep medelijden denken wij, hoe ze haar jeugd, haar vatbaarheid voor liefde, haar eer en onschuld, ja haar volk zelf, aan het geloof ten offer brengt, dat ze den triomf van 't vreeselijkst onrecht bezegelen zou, waar ze afstand van haar kroon deed. Al wat zij in den koortsdroom harer roeping misdrijft, raakt voor ons vergeten bij de gedachte, hoe schrikkelijk een ontwaken haar dreigt. Want - en dit is de ethische kern van haar figuur - ook waar zij het meest terwille van 't behoud der heerschappij zondigt, voelen wij dat ze die op zal geven, zoodra zij zich zelf niet meer de van God en wet geroepen heerscheres gelooft. Vandaar ook dat zij geen inconsequentie pleegt, waar zij geheel haar verleden verloochent, dat wij de op haar gezag meest ijverzuchtige vrouw waar vinden in 't moment, dat zij dit gezag vrijwillig van zich afdoet. Haar zonden toch wortelen alle in dezelfde dwaling. Zij was een koele dochter, maar Theoderik was haar niet de vader, slechts de koning der Gothen, die 't haar altijd verweten heeft, geen zoon te zijn; zij was een onverschillige gade, maar Eutharik is voor haar enkel de eerste man des rijks geweest, die als hoofd der Amalers haar koninklijke hand ontving; nooit kwam zelfs de gedachte in haar op, dat zij hem nog iets hoogers had kunnen geven, dat hij iets heeft moeten missen; er spreekt een diepe tragedie uit 't feit, dat zij dit eerst van haar dochter hooren moet, en - dat zij het met verrassing hoort. Zij is een liefdelooze moeder, maar - het eigen gesprek met Mataswintha toont dit - zij heeft ook geen kinderen, slechts erfgenamen der kroon. In 't woord: heerschappij ligt de vloek, die elken zegen van haar heeft afgeweerd. Al de onder het looden wicht dier gedachte verstikte liefdesvatbaarheid in Amalaswintha's gemoed komt misschien nergens beter uit, dan in den trek van diep verlangen, die haar, nadat zij het licht van smartelijke erkenning voor zich heeft zien opgaan, juist naar de plek terugdrijft, waar zij eens als jeugdige bruid vertoefde, naar 't oogenblik, dat een keerpunt in haar leven had kunnen zijn, en waarvan zij eerst als ongelukkige vorstin begrijpt, hoe het haar tot gelukkige vrouw had kunnen maken.

Het is een schoone greep des dichters, het oord harer eerste dwaling tevens tot dat harer straf te kiezen. De herinneringen, die zij daar in zich voelt opkomen, werpen een verzoenend licht op haar karakter, en ontnemen ook aan de wraak, die over haar komt, iets van de afzichtelijke wreedheid, die zij anders hebben zou. Wij voelen, dat na een erkenning, gelijk die voor Amalaswintha is aangebroken, het toch zedelijk verloren bestaan geen waarde meer heeft; zij kan niet meer leven. En in den dood althans schenkt haar een verheven rechtvaardigheid den prijs waarnaar zij streefde; zij sterft als wat zij levend nooit mocht zijn, als de koningin en - als de redster van haar volk. Een laatste triomf, de zegepraal van 't edele over verraad en leugen, het fiere bewustzijn al de aanslagen der boosheid met één woord te hebben te niet gedaan, vergeldt der vorstin het groote, dat zij wilde, maar door de schuld der vrouw niet kon bereiken.

Amalaswintha's dood brengt in de geschiedenis der Gothen een noodlottige wending te weeg, door het voorwendsel, nu aan hun vijand Justinianus verleend, om als haar wreker tegen hen op te treden, maar ook in een romantisch opzicht is die dood het begin van een omkeer, die niet gelukkig kan heeten. De handeling, schoon door den rijkdom der personen en de veelheid der tusschenverhalen reeds verwikkeld genoeg, is toch tot hier steeds aan twee uitgangspunten verbonden: Ravenna en Rome, Amalaswintha en Cethegus; het korte gedeelte, dat ons te Byzantium verplaatst, is een voorspel, waarvan wij wel voelen dat het een groot intriguestuk aankondigt, maar dat vooralsnog onze aandacht niet van de beide partijen afleidt, die in de Gothische koningin en den Romeinschen praefect tegenover elkaar staan. Amalaswintha gebiedt, vooral na Athalariks dood, evenzeer over haar Gothische omgeving als Cethegus over zijn Romeinsche; daardoor verliezen wij eenigszins den indruk van overlading, dien de altijd aangroeiende menigte van personen maakt, en blijft de gang der gebeurtenissen zich steeds naar een vast middelpunt richten.

Met haar val verdwijnt dit; de belangstelling kan zich niet meer concentreeren; zij heeft zich over te velen der Gothen uit te strekken, en neemt daarenboven ook een ander en voor de beschrijving altijd minder aanschouwelijk karakter aan; zij wordt, op mannen overgaande, van krijgskundigen aard. Voor de staatkunst der vrouw, die in 't hart ligt, treedt die der

legers, die van 't zwaard, in de plaats. Maar hoe groot helden ook zijn mogen, en met hoe volslagen minachting zij zich van de wetten der geneeskunst ten opzichte van wondkoorts en bloedverlies losmaken - een speer en pijl meer of minder in 't lichaam stoort deze groote geesten zeer weinig; het aantal wonden, dat alleen Cethegus wordt toegebracht, zou immers bij meer alledaags georganiseerde menschen voldoende zijn om een geheel regiment voor goed buiten staat van gevecht te stellen - zoo zal het den dichter toch altijd gemakkelijker vallen, ons zijn figuren uit een menschelijk of politiek oogpunt dan uit een krijgskundig nader te brengen. Heldhaftigheid is wellicht de deugd, die het meest tot ieders hart spreekt, maar strategie zeer zeker een der wetenschappen, die zulks het minste doet, vooreerst omdat zij voor den leek moeielijk te begrijpen, en ten tweede omdat zij met haar opsomming van namen en getallen, van regimenten en standplaatsen, voor den dichter moeielijk te schetsen is. Hoe nauwkeurig Dahn dan ook de verschillende oorlogsterreinen beschrijft - zelfs een kaart is in het oorspronkelijk bij zijn werk gevoegd, - en hoe volledig ons al de mogelijke en onmogelijke namen van al de verschillende volksstammen en hun verschillende aanvoerders en onderaanvoerders worden opgesomd, toch is 't slechts een verward beeld, dat wij van die ontelbare gevechten om Napels, Rome, Ravenna, bij Taginae, enz. ontvangen. De kracht van den roman lijdt er onder, dat hij tevens een militair leerboek wil zijn, en veel meer in de legerplaats gaat toeven dan in 't zooveel dankbaarder kabinet; of zou 't onjuist zijn te zeggen, dat de schrijver, die b.v. een Elisabeth van Engeland, een Maria Theresia schetste, meer kans zou hebben ze ons levend en aanschouwelijk te maken, dan wanneer hij beproefde ons haar beste veldheeren voor oogen te voeren? Is er eenig gebied, waarop de phantasie, die meesteres in 't rijk van ‘*was sich nie und nirgends hat begeben*,’ zich weinig vrij bewegen kan, dan is 't de mathematische realiteit van een veldtochts- en slagplan, naar welks marschen zij zich richten, welks geschied-kundige stellingen zij aannemen moet, of die, waar zij ze zelf ontwerpt, haar tot een werk van berekening en getallen dwingen, geheel in strijd met haar natuurlijk wezen.

Een noodwendig gevolg van dien omkeer is ook de mindere klaarheid, die daardoor in den loop van 't verhaal begint te heerschen. Na de geweldige catastrophe van Amalaswintha's

dood boezemen de intrigues van Petros en Theodahad, om elkaar wederkeerig de schuld toe te schuiven, geen belangstelling meer in, en zelfs de nederlaag van Cethegus, die niet beletten kan, dat Belisarius met zijn leger in Italië landt, laat koud; na de zwaar bestrafte zedelijke dwaling der Gothische vorstin, kan de verstandelijke misrekening van den intriguant niet meer treffen. Ook Gothelindis valt van de tragische hoogte, waarop zij in haar wraak stond; meenend dat in de eenzame villa haar niemand bespied heeft, wil zij zich door loochenen dekken; van een karakter als het hare is triomfeerende, berouwlooze erkenning der gepleegde daad, is een kreet als die bij Shakespeare:

> ‘I am no baby, I, that with base prayers
> I should repent the evils I have done.
> Ten thousand worse than ever yet I did
> Would I perform, if I might have my will,’

is al de trots der misdaad, maar niet zulk een zwakheid te wachten. Ook haar einde in de Katakomben van Rome, waarheen zij gegaan is om een verborgen schat te zoeken, staat in geen verband met haar leven; wat kan 't goud haar bieden, als zij er geen wraak voor koopen kan? Nu geheel haar bestaan slechts aan de mogelijke vervulling van dien wensch gehangen heeft, moet zij sterven zoodra die kans verloren is, even noodwendig als de borst moet ophouden te ademen, waar men ze van haar eenigen frisschen luchtstroom afsnijdt.

De Gothen hebben inmiddels door Amalaswintha's brief, dien Cassiodorus op de volksvergadering voorleest, Theodahad's verraad vernomen; hij wordt afgezet en graaf Teja maakt een eind aan zijn onwaardig leven. Witichis, een der mannen van 't nachtelijk eedverbond, dat in den aanvang des verhaals te Ravenna gesloten werd, de dappere boerengraaf, ziet zich met 't koningspurper omkleeden. Zijn eerste regeeringsdagen zijn niet voorspoedig. Napels valt, schoon door Totila heldhaftig verdedigd, in handen van Belisarius' troepen; alleen de liefde van Mirjam - een lieflijk, poëtisch geteekend Joodsch meisje - redt den Gothischen aanvoerder van een wissen dood. Terwijl barst ook onder de Gothen zelf tweedracht uit. Een deel er van wil Mataswintha, de dochter der vermoorde koningin, op den troon zien; de graaf van Asta, die met haar hand ook 't gezag hoopt te verwerven, heeft in haar naam den opstand tegen Witichis begonnen. Deze wil, alvorens den strijd met Belisa-

rius te beginnen, eerst de oproerigen verzoenen; hij trekt naar Ravenna, maar - over Rome, om daar een onderhoud met Cethegus te voeren.

In dit gesprek treden niet alleen de personen, die 't voeren, maar tevens de beide volken op, die zij vertegenwoordigen, als ware 't om hun scherp contrast in het volle licht te stellen. Hier al de ridderlijke trouw en openhartigheid, maar ook al de onmenschkundige, blind geloovige zin van 't fiere en toch zoo kinderlijke Gothenvolk; daar het Romeinsche ras, nog, als herinnering aan wat het eenmaal zelf geweest is, in staat om het grootsche dier eigenschappen te voelen, maar ze hatend als een klank, dien 't niet meer beantwoorden kan en waardoor het zich toch veroordeeld voelt. Witichis, thans in staat Cethegus als gijzelaar mee te voeren - het is wel vreemd dat deze zich aan zulk aan lot blootstelt, waar hij bij zijn verwondering over 's konings ridderlijkheid dien maatregel had moeten verwachten - biedt den praefect aan, hem in 't rustig bezit van Rome te laten, mits hij er de Byzantijnen, die zij beiden haten, uit verwijderd houde; een eerlijk tweegevecht zal, als Belisarius verdreven is, beslissen, wie van hen voor goed in de eeuwige stad zal heerschen. Bij de gevaren waarin het rijk thans zweeft is Witichis gerechtvaardigd, wanneer hij om dit te redden zelfs het gewichtig bezit van Rome aan de onzekere uitkomst van een tweegevecht wil vastknoopen, en de aard van het aanbod verraadt zijn eigen nobele, trouwhartige natuur. Cethegus zelf kan zich niet aan 't gevoel daarvoor onttrekken. ‘Hij wilde die eenvoudige naïveteit van den Barbaar bespotten. Maar het was hem alsof hij zichzelven nooit meer kon achten, wanneer hij deze grootheid niet te achten, niet te eeren, niet te beantwoorden wist.’

Tegen zijn eigen wil ontsnapt hem het woord: phantasiën. Toornig roept de koning ‘Phantasiën? wee u, wanneer gij niet in staat zijt datgene te begrijpen, wat uit mij spreekt. Wee over u, als Teja gelijk heeft. Hij lachte om mijn plan en zeide: dat begrijpt die Romein niet.’

Het is een echt menschelijke trek in Cethegus, dat die woorden hem met een wrok vervullen, waarvoor alle andere aandoeningen in 't niet zinken. In geheel haar innerlijk wezen gekend, geminacht te zijn, dat is voor zulk een natuur de bitterste straf, de eenige misschien, waarvoor zij werkelijk gevoelig is. Hij beantwoordt Witichis' openhartige vraag met een

leugen, want een leugen is de toestemming op 's konings voorstel, en toch is hem niets zoo kwellend als het bewustzijn, dat Teja, dat een zoon van die geminachte en niettemin voor hem onbereikbaar groote natie dier onstaatkundige Noren, zijn verzekering ook als zoodanig nemen zal. Onvoldaan keert hij dien avond ter ruste.

'Hij was gebeten op Witichis: meer nog op Teja. Het meest echter op zichzelven.'

Tegenover dit gevoel van zedelijke minderheid. dat den zoon van 't verbasterd Rome dwingt de oogen neer te slaan voor Gothische trouw, staat de triomf, dien Cethegus over de listige staatkunde én van de heerschzuchtige Christelijke kerk én van Byzantium behaalt. Bij deze vergeleken wordt de Romein met zijn misdadige, maar ook wereldomvattende plannen, weer de grootsche figuur, van welke men wenscht dat zij het nietig slechte te gronde zal richten. Het is billijk, dat hij den priester Silverius overwint, gelijk het billijk is, dat hij zijn invloed op keizerin Theodora gebruikt om het Byzantijnsche hof tot een staatkunde te nopen, die Byzantium zelf benadeelt. Een Belisarius, wiens dapperheid en trouw toch niets zijn dan blind toesnijdende wapens in Justinianus' verdervende hand, is niet de man, waardoor een Cethegus mag vallen. Waar de praefect van Rome het Kapitool voor Byzantijnsche heerschappij bewaart, daar is hij een enkel oogenblik niet slechts Caesars schaduw, hij is de geest van Capitolinus, die het heiligdom komt redden.

Onder de Gothen is intusschen een bloedige strijd uitgebroken. Vruchteloos bestormt Witichis Ravenna; de burgers willen alleen voor koningin Mataswintha buigen. Het leger des konings en dat der Wölsungen staan ten kamp gereed tegenover elkaar, een gemakkelijke prooi voor Belisarius' onverdeelde macht. Slechts één middel rest nog om Witichis en met hem de besten van 't Gothenleger, die nooit onder een jongeling als Arahad willen staan, te redden: zijn verbinding met Mataswintha. Maar Witichis is - gehuwd. Ver van 't hof, een kind der vrije bergen, woont zijn Rauthgundis, de trouwe, sterke vrouw, die hij afgodisch lief heeft; haar wil men dat hij verstoote, om met de hand der koningsdochter het verdeelde rijk onder zijn scepter te brengen. De oude Hildebrand, de Gothische Brutus, die zijn eigen Romeinsch gezinden kleinzoon ter dood laat brengen, als een voorbeeld voor den koning, herinnert dezen aan zijn eed,

alles te zullen opofferen terwille van zijn bedreigd volk. Na bangen zielestrijd gehoorzaamt Witichis; hij heet de geliefde gade te vertrekken, om voortaan alleen voor den strijd tegen de vijanden van zijn rijk te leven. ‘Het beste hart is gebroken terwille van deze kroon; zij is thans gewijd, en ontwijden zullen ze haar niet.’

In fel contrast met de gevoelens des konings staan die van Mataswintha. De man toch, om wien zij eens den wil harer moeder trotseerde, is dezelfde, wien zij thans haar hand moet reiken; zij bemint Witichis met al den hartstocht van lang verborgen, uitsluitende liefde. Als kind, toen zij, door Amalaswintha's koelheid uit het paleis gejaagd, weenend buiten rondzwierf, heeft Witichis haar tranen gedroogd, en vriendelijk troostend tot haar gesproken; die woorden van ongekende goedheid hebben zich diep in haar eenzaam hart gedrukt; de man, die ze sprak, is voor dit van haar volk, haar bloedverwanten, van alle natuurlijke banden vervreemd karakter, de zonnestraal geworden, die alleen het belet heeft in ijzige kilheid te verstijven. Juichend verneemt zij den eisch der kroon, die ze tot nog toe gehaat heeft als de oorzaak van al haar leed; zij wordt Witichis' gade.

De na den dood van Amalaswintha wat verdeelde belangstelling keert nu voor korten tijd nogmaals tot eenheid terug: ze concentreert zich in de figuur harer dochter, en bereikt, niet overtreft, nogmaals de vroegere tragische kracht.

Bijna nog beklagenswaardiger dan de ongelukkige vorst in zijn verborgen smart is Mataswintha in haar geheime zaligheid. Van 't verzoeningsfeest der Gothen heeft zij zich teruggetrokken, om in 't door haar slavin Aspa met al de weelderige pracht van Afrikaansche verbeelding uitgeruste bruidsvertrek den koning te wachten. Het beeld dat zij zoo lang in gedachten als haar beschermgod aangebeden heeft, een Areskop, waarvoor de Grieksche beeldhouwer Witichis' trekken tot model nam, staat bekranst in de van bloemengeur doortrokken, phantastische kamer. Aan 't koude marmer fluistert Mataswintha het geheim harer liefde toe, zij zinkt op de knieën met den gloeienden kreet: ‘geef u gevangen o hart, en ga voor eeuwig op in hem, uw krachtigen en fieren meester!’ Zoo in haar hoogste zaligheid verneemt zij van Witichis, die ook haar als een slachtoffer beschouwt, gelijk hij 't zelf is, dat zij wel zijn koningin maar nimmer zijn gade wezen kan. Er is iets vreeselijks, iets waar-

van wij voelen dat het de voorbode eener groote catastrophe wezen moet, in haar ontwaken, in het weinige dat zij spreekt, en dat toch de doodskreet van geheel een jong, bloeiend menschenleven is. ‘Mataswintha verbleekte. Zij geleek thans wel een marmeren standbeeld; de armen liet zij slap bij het lichaam hangen, en zag den koning met groote, starende oogen aan: Gij bemint mij niet? gij kunt mij niet beminnen! Zoo liegen de sterren dan toch! Zoo is er dan geen God! Zeg, ben ik dan dezelfde Mataswintha niet, die gij eens de schoonste vrouw der wereld genoemd hebt?’

Als Aspa den volgenden morgen het vertrek harer gebiedster nadert, hoort zij een doffen slag. De koningin is alleen - ‘de Areskop lag voor haar voeten in gruis’.

Met dat beeld heeft Mataswintha het ideaal uit haar leven weggerukt, maar er is nog een andere afgod, dien zij verpletteren wil, dien, waaraan zij is opgeofferd, het rijk der Gothen. Gelijk zij vroeger geene andere liefde kende dan Witichis, zoo kent zij nu geen anderen haat; gelijk zij vroeger de eer der kroon zou hebben prijsgegeven om hem gelukkig te maken, zoo geeft zij die nu prijs om hem te verderven. ‘Zijn lievelingsdenkbeeld, waarvoor hij den bloesem mijner jeugd geknakt heeft, wil ik ter neer slaan, ik wil dit rijk uiteen doen spatten zooals ik het zijn buste deed. En als hij dan in vertwijfeling, handenwringend voor die puinhoopen staat, dan zal ik hem toeroepen: zie, zoo zien er nu terneergevelde Goden uit’.

De eigen vorstin wordt zoodoende tot een verrader, die elk krijgsplan des konings aan zijn vijanden bericht. Een Afrikaansche slaaf van Cethegus, Syphax geheeten, is door hem als spion naar Ravenna gezonden; Mataswintha geeft hem haar eigen beste paard om naar den praefect terug te snellen en voor een onverhoedschen aanval van Witichis te waarschuwen. Daardoor is het Cethegus mogelijk een geheele nederlaag van Belisarius te verhoeden en uit de schitterende overwinning der Gothen zooveel troepen te redden, als noodig zijn om Rome tegen dezen te verdedigen. Op de onneembaarheid der eeuwige stad stuiten alle pogingen van Witichis af; steeds is elk plan van aanval Cethegus nog tijdig genoeg bekend, om door hem verijdeld te worden. Gebrek aan levensmiddelen doet de soldaten morren, en als de koning na zijn vruchtelooze bestormingen in 't kamp terugkeert, ‘dan konden de trotsche oogen der zwijgende koningin met zulk een vreemde, onbegrijpelijke

uitdrukking op hem rusten, dat hij zich met een zeker afgrijzen van haar wendde'.

En in waarheid, door al de wisselingen des oorlogs heen blijft Mataswintha zich gelijk, de daemon, die haar volk ten verderf leidt. Haar verraad noodzaakt de Gothen het beleg van Rome op te heffen en naar Ravenna terug te trekken, waar zij weldra zelf omsloten worden. Er is iets onbevredigends in, het lot van geheel een dappere natie op deze wijze aan de wraak eener vrouw te zien hangen, hoe meesterlijk die ook geschetst zij. Mataswintha toch blijft, ook te midden van haar vernielingswerk, nog altijd de Godheid eeren, die zij verbrijzelde. Een oogenblik schijnt het haar of Witichis' gevoelens voor haar veranderen; de hoop om bemind te worden herleeft op nieuw in haar schuldig hart, dat zijn misdaad bekennen wil; daar toont een enkel woord, de naam Rauthgundis, haar hoe zijn gansche ziel aan een andere hangt, en de furie ontwaakt vreeselijker dan ooit in haar borst.

Een schrikkelijk onweer barst over Ravenna los. Sidderend verdringt zich het volk in de kerken. Aspa, de Heidensche, bidt tot haar Goden. Alleen Mataswintha juicht in het groote vernielingswerk der natuur. 'Ik benijd ze, die Goden. Zij kunnen haten en liefhebben naar welgevallen. Verpletteren kunnen zij hem, die hun liefde niet beantwoordt. Ha, gij Goden, daar is slechts ééne zaak, die ik u benijd, en wel de macht van uw haat, uw snellen, gevleugelden, doodelijken bliksem! Gij slingert hem in uwe woede en naar de begeerte uws harten. Als hij treft, dan vergaan uwe vijanden onder uw luid gelach - want de donder is uw lachen'.

Een felle slag volgt. 'Brandt het?' vraagt Mataswintha, op een donkere massa voor haar wijzend, de sidderende Aspa.

'Den hemel zij dank, neen. Het zijn de korenmagazijnen van den koning'.

'Ha, hebt gij misgeschoten, gij Goden?' Dus gilde de koningin. 'Maar ook stervelingen weten de bliksems hunner wrake te hanteeren.'

Zij grijpt een fakkel en snelt heen; weinige oogenblikken later staan de korenmagazijnen in vlammen.

Het is de laatste wraak, die Mataswintha behoeft te nemen; Witichis is nu vernietigd. Overtuigd dat het lot zelf tegen hem is, besluit hij de kroon neer te leggen, en draagt die aan Belisarius op, onder voorwaarde dat deze niet als werktuig van

Justinianus, maar als zelfstandig koning over de Gothen zal heerschen. De Byzantijnsche veldheer, te trouw om zijn verraderlijken meester afvallig te worden, laat zich door Cethegus overhalen, de ridderlijke Gothen te bedriegen, en, in schijn aan hun eisch voldoende, Ravenna binnen te trekken. Nauwelijks echter is de overgaaf geschied, of hij werpt het masker af, Witichis wordt overweldigd, en Cethegus prevelt zegevierend: ‘daar ligt het rijk der Gothen’.

Met den Barbarenkoning heeft de prefect ook den veldheer, die hem belemmerde, onschadelijk gemaakt. Een keizerlijke vloot landt, en brengt Belisarius het bericht, dat zijn meester hem om het gedrag van Ravenna van hoogverraad verdenkt, en terstond terugroept. Theodora heeft dit voor Cethegus bewerkt; deze besluit het haar te vergelden, door Mataswintha, wier tooverachtig schoon haar reeds verbloeiende bekoorlijkheid spoedig overwinnen zal, naar den keizer te zenden. Prins Germanus, de aanvoeder der vloot, bemint sedert lang de Gothische koningin; als zijn gade moet deze naar Byzantium gaan - om spoedig zijn weduwe te wezen. Mataswintha weigert. Op den waanzin der wraak is de vertwijfeling van 't berouw gevolgd. Slechts ééne gedachte leeft nog in haar ziel: Witichis te bevrijden. Cethegus geeft haar spottend de sleutels van zijn kerker, hij weet dat zware ketenen den koning terughouden. Maar een sterker hand maakt die los. Rauthgundis, de trouwe vrouw, is door den angst naar Ravenna gedreven; zij heeft Mataswintha's misdaad gezien; waar zij deze naar den kerker hoort gaan, daar volgt zij haar, bevreesd dat de brandstichtster ook een moordenares zal worden. Haar aanblik doet Witichis uit zijn doffe wanhoop ontwaken; met het wapen dat zij hem reikt voelt hij zijn mannelijken moed terugkeeren en, van zijn ketenen ontdaan, gelukt het hem met Rauthgundis den toren te verlaten. Een daemonisch noodlot dwingt Mataswintha ook nu zijn verderf te worden. ‘Met haar wil hij van hier gaan’, dringt het nog eens in al de vertwijfeling der ijverzucht van haar lippen; dan zinkt zij op de knieën neer ‘Witichis - vaarwel - ga! - Maar zeg dat gij mij mijne misdaden vergeeft’. ‘Vergeven, nooit’, roept Rauthgundis met al den haat, niet der gade, maar der Gothische vrouw, die zelf haar hoogste geluk aan haar volk ten offer bracht, ‘zij heeft ons rijk in 't verderf gestort. Niet het bliksemvuur, - hare hand heeft uw korenschuren in brand ge-

stoken’. ‘Dan wees vervloekt’, antwoordt Witichis, terwijl hij haar wegstoot. Een gil klinkt uit Mataswintha's mond; die kreet doet Cethegus ontwaken en de vluchtenden vervolgen. Door den woesten stroom heen drijft Witichis het paard, dat hem en Rauthgundis draagt. Een oogenblik dekken donkere wolken, die het maanlicht verbergen, beiden voor hun vervolgers. Daar snort een pijl van Cethegus' boog; doodelijk gewond zinkt Rauthgundis ineen, en de Witichis der verbeelding - heldhaftiger dan die der historie, die zich in triomf naar Byzantium liet brengen, om daar nog een paar jaar, als Grieksch Patricius, een leven van vergulde schande te leiden - wil zich niet van haar losmaken en aan den praefect overgeven; ook hij zinkt stervend in de schuimende golven, die zijn koninklijk graf vormen. Vruchteloos laat Cethegus zijn lijk zoeken. ‘De snelle stroom had de beide weer vereenigde echtgenooten medegevoerd naar de diepe, vrije zee’.

Van zijn edelen vijand is de praefect nu ontslagen, maar ook zijn zegepraal zal niet volkomen worden. Mataswintha verneemt uit zijn mond Witichis' dood, een vreemde kalmte is over haar gekomen, zij stemt toe om prins Germanus te ontvangen. Als deze binnentreedt, zit zij rijk gekleed daar, den gouden diadeem in de lokken en 't koningspurper om de schouders. In 't marmeren gelaat stralen de oogen met spookachtigen gloed. ‘Prins Germanus’, roept zij hem toe, ‘gij hebt mij uw liefde bekend. Maar weet gij wat gij daarmee hebt uitgesproken? Beminnen is sterven.’ Een zwaard flikkert, en doorboord zinkt Mataswintha in de armen van Cethegus, die haar opvangt. ‘Zij stierf op het oogenblik dat hij het zwaard uit de wond trok. Dat zwaard kende hij. Het was het zwaard van koning Witichis.’

Als de engel van het verderf is Mataswintha onder haar volk rondgegaan; het schijnt of met haar dood het goede gestarnte der Gothen nog eenmaal zijn ouden glans herwint. Aan den valstrik, hun te Ravenna gespannen, zijn hun twee beste aanvoerders, de blondlokkige Totila en de zwarte Teja, hun lichte morgen en hun sombere nacht, ontkomen; zij roepen de Gothen bijeen, en ook de Italianen, door 't geweld der Byzantijnsche huurbenden smartelijk aan de gelukkige dagen van Theoderik herinnerd, sluiten zich in scharen bij hen aan. Weldra is bijna 't geheele rijk hun op nieuw onderworpen. Hoe dit zoo snel mogelijk, hoe een zoo volledige omkeer in

't pas nog zoo zwakke, verslagen volk gekomen is, laat zich uit het lange verhaal van marschen, belegeringen, overgaven en wetten, dat weder in de plaats der zielkundige analyse treedt, niet recht opmaken; ‘een zonnegod’ noemen de Italianen den jongen Gothenkoning Totila, op wien de zware doornenkroon van Witichis is overgegaan, maar die haar weder in den gouden diadeem des geluks herschapen heeft, en onverklaarbaar als van een Godheid zijn de zegeningen, die in kwistigen overvloed van hem uitgaan. Zijn figuur in al haar edelmoedigheid, jeugd en geluk is oogenschijnlijk bedoeld om tegenover Cethegus als scherp contrast te werken; er hebben echter reeds te velen tegenover den praefect gestaan, om voor zijn beeld meer zulk een achtergrond noodig te hebben; iedere trek er van is reeds voldoende uitgekomen. Zijn gevoel voor Totila zou op zich zelf zeer karakteristiek wezen, maar hij heeft ook Athalarik, ook Witichis gehaat, en 't meest van allen haat hij Teja. Er komt herhaling in de gebeurtenissen - zoo de hongersnood te Rome, waarin die van Ravenna terugkeert - en ook in de gevoelens van den hoofdpersoon. Er is te veel aan hem voorbijgegaan; eindelijk zou men hem getroffen willen zien. Het is of de dichter zelf dat gevoeld heeft. Een oogenblik schijnt het, dat Cethegus van een droom leeren zal, wat hij in de school der werkelijkheid niet wilde aannemen.

‘Hij zag het Caesarsbeeld, aan welks voet hij lag uitgestrekt, al grooter en grooter worden. Reeds was het door het dak der woning heengedrongen. Ten slotte verdween het met den lauwerkrans in de wolken, temidden der sterren.

Neem mij met u mede, smeekte Cethegus.

De halfgod antwoordde: ik kan u nauwelijks meer van mijn hoogte bemerken. Gij zijt te klein. Gij kunt mij niet volgen!’

Ook die profetie gaat echter werkeloos aan Cethegus voorbij; de geest was te machtig voor zijn bezweerder. De Gothen maken zich meester van Rome, haar praefect zinkt van wonden overdekt neer, maar daar zijn lichaam even gehard is als zijn ziel, wekt die val van de pas bereikte hoogte zijner macht alleen de weinig tragische gewaarwording op, dat hij er wel weer bovenop zal komen. Voor den held is de behendige goochelaar in de plaats getreden, die telkens een nieuwe toer heeft om zich te redden, of, zooals hij 't zelf niet dichterlijker uitdrukt, die ‘als een kat steeds weer op haar pooten terecht komt.’

En inderdaad, spoedig doen nieuwe hulpbronnen zich voor hem open. In Byzantium, waar hij nog steeds zijn macht over de keizerin, zijn voormalige geliefde, blijft handhaven, verwerft hij zich het opperbevel over een nieuw leger, dat tegen de Gothen zal worden uitgezonden, nadat hij Belisarius door verraderlijke intriges als samenzweerder heeft doen gevangen nemen, en daardoor van den veldheersstaf beroofd.

Terwijl Totila, in vertrouwen op den wapenstilstand, zorge loos te Rome bruiloft viert met de schoone Romeinsche Valeria, ontvangt hij 't bericht, dat Cethegus zijn vloot verraderlijk overvallen en vernield heeft. De vluchtige avondglans der nog eens verblindend heldere Gothenzon gaat nu spoedig in nacht onder.

Totila valt in den slag bij Taginae, waar de reeds bijna verworven zege, op nieuw door trouweloozen overval, voor zijn volk verloren gaat; het kleine overschot der troepen, die nog door Teja's beleid gered worden, kan 't verloren geluk niet meer herwinnen, 't kan dit slechts wreken. Als een koning des doods en der vergelding neemt de zwarte graaf den diadeem van de gouden lokken des gelukskonings, een cypressentak omkranst zijn helm, en met de leus ‘den dood gewijd’ trekt het kleine, vervolgde leger zuidwaarts naar den Vesuvius, om daar zijn laatsten kamp, zijn doodstrijd te strijden.

Intusschen, ook voor Cethegus begint de nacht aan te breken. Den erfgenaam zijner glorie, den zoon van de eenige vrouw, die hij ooit beminde, heeft hij in dwaling met eigen hand gedood, en Julius sterft met den naam van zijn vijand, met een bede voor Totila, op de lippen. Voor iemand, zoo weinig mensch als Cethegus. heeft hiermee de menschelijk grootste straf hem getroffen, die hij voelen kan, doch ook voor den heerscher in hem komt thans het uur des ondergangs. De hem uit Byzantium nagezonden troepen staan niet onder 't bevel van den nieteling, dien hij verwachtte; zij worden door Narses geleid. Over het ridderlijk onstaatkundige Gothenvolk heeft de sluwe Romein steeds gezegevierd; thans bevindt hij zich voor een tegenstander, die even sluw en die daarenboven een edel man is. Het zedelijk overwicht paart zich aan de verstandelijke gelijkheid en maakt snel aan de verpersoonlijkte misdaad, die zich Cethegus noemt, een einde. Met de listen, die eens Witichis in 't verderf stortten, wordt hij nu zelf gestraft. Rome zweert alleen zijn praefect te zullen gehoorzamen;

Cethegus vermoedt niet, dat hij daarmee slechts een eed aan Narses hoort, die in stilte met deze waardigheid bekleed is. Te laat ervaart hij hoe de plotselinge dood zijner bondgenoote, keizerin Theodora, een zelfmoord was, begaan uit wanhoop over de ontdekking van haar ontrouw, en hoe daarmee tevens zijn eigen met haar gesmede listen zijn uitgekomen, hoe Narses van den diep gekrenkten keizer het bevel heeft ontvangen, hem een smadelijken dood te doen sterven. Snel als de macht zijner Gothische vijanden, storten nu ook zijn trotsche luchtkasteelen ineen; Rome verlaat hem: de door hoogere oogmerken bestuurde sluwheid van den eens verachten Byzantijnschen rekenmeester maakt al zijn vroeger reeds bij voorbaat als onoverwinnelijk gekend beleid te schande; weldra rest Cethegus niets meer dan 't oordeel, door Justinianus geveld, te voorkomen en zelf de voltrekker er van te zijn; ‘liever de Gothenspeer in de borst, dan de Griekenpijl in den nek’. Narses vergunt hem den heldendood; aan 't hoofd van zijn laatste getrouwen trekt hij den Vesuvius op, waar 't overschot der Gothen vernietigd zal worden. De beide ondergaande machten, die eens Italië beheerschten, stuiten hier nog eenmaal op elkaar; als om aan te toonen, dat geen vreemde hand waardig was de beide reuzenvolken teniet te doen, vallen zij wederkeerig door elkaars wapen. Met zijn oude strijdleus: ‘Roma aeterna’ valt Cethegus voor Teja's bijl, maar ook de Gothenkoning zinkt doodelijk gewond ineen; de vlucht der beide adelaars is voorbij; Justinianus, de Byzantijnsche gier, kan op het volkenslagveld Italië zijn roof komen halen.

Zijn roof, niet zijn dooden. Gelijk de beide groote volken, die in Cethegus en Teja strijden, niet door Byzantijnsche hand vallen, is 't haar ook niet vergund hun een graf te delven. De krater van den Vesuvius neemt het lijk van den ‘laatsten Romein’ in zijn vlammen op; als een waardig zinnebeeld van den telkens weer opflikkerenden en telkens weer onder de dichte lava der machteloosheid verstikten gloed in 't hart der eens zoo geweldige natie, die Cethegus weer heeft willen herstellen, dekt de vuurberg haar laatsten strijder, wiens kracht die van den vulcaan geleek, verdervend als de vlam, maar ook geweldig als zij. De kampvechter van Rome, van 't verleden, sterft met dit zijn afgedaan ideaal; voor de Gothen, de dragers der toekomst, is in 't land der herinnering geen graf bestemd. Koning Teja's wanhopig verzet heeft een laatste vrucht gedra-

gen; stervend klinkt hem de blijde kreet toe, dat een Noordsche vloot geland is, om het overschot der verwonnen natie naar haar oud vaderland terug te voeren. Met het lijk van hun heldenkoning trekken de weinige Gothen, die den val van hun rijk overleefden, aan Narses voorbij, die den hem gevlochten krans op 't voorhoofd des dooden drukt, met de woorden: ‘mij is de overwinning - hem de lauwer’. Terwijl het zegevierende leger zijn vaandels eerbiedig omlaag houdt, wendt de Noordsche vloot den steven naar 't trouwe Thuléland; de banier der Amalungen fladdert in den wind, en wijst den weg, dien 't Wikingerschip moet inslaan; thuis brengt het - ‘de laatste Gothen!’

Dit is in hoofdtrekken de inhoud van Dahns roman. Een menigte schoone details, zooals de liefde en zelfopoffering van Mirjam, wellicht de aantrekkelijkste figuur van 't geheele werk, zouden vooral uit de beide eerste deelen gemakkelijk te noemen zijn; zij staan echter in geen onafscheidelijk verband met den eigenlijken loop van 't verhaal en beslissen niet over de waarde er van. Schoone bijzonderheden zijn altijd slechts als de klimopranken om boom en gebouw; zij voltooien den schilderachtigen indruk van 't geheel en zijn ook op zich zelf bevallig, maar voor 't hout van den boom of de degelijkheid van 't gebouw bewijzen zij niets; zij kunnen volmaken, maar niet redden, ternauwernood steunen. Details zijn de uitvoering, niet de symphonie; de compositie, die zij ten gehoor brengen, wordt niet tegelijk door hen beoordeeld; ze heeft in zich zelf, in 't doel dat zij toont zich te hebben voorgesteld, den maatstaf, die kan meten of zij dit bereikte, in de voorbeelden van andere kunstwerken dien welke de waarde van dit doel bepaalt.

Met dezen maatstaf gemeten, beantwoordt ‘een strijd om Rome’ aan de vereischten? Het antwoord, hoe erkentelijk ook voor veel schoons en groots, kan niet onvoorwaardelijk gunstig luiden. Twee gewichtige bezwaren doen zich daartegen voor. Het eene, in de bewerking gelegen, springt snel in 't oog; het andere, ook de stof zelf rakend, ligt veel minder op de oppervlakte, maar gaat wellicht nog dieper.

Op 't eerste gezicht schijnt de keuze van onderwerp een volmaakt gelukkige. Het behandelt den ondergang van een machtig rijk, de verdrijving van een edel, dapper volk uit 't land, dat zoolang heldhaftig er door verdedigd werd; het behandelt een tragedie, wier sombere verven nog indrukwekkender

uitkomen tegen het tooneel van licht en schoonheid, waarop zij speelt, tegen Italië's heldere natuur. En toch mist deze stof een wezenlijk gegeven, om tot ons hart te spreken, gelijk b.v. een even talentvol geteekende roman zou doen, die den ondergang van 't Poolsche rijk schetste. Oneindig beter, krachtiger, getrouwer mogen deze Gothen zijn, zij missen die eene, maar ook die hoogste meerderheid der Polen: het aangewezen doel, waarvoor zij strijden. De kamp dezer Gothen heeft geen recht zich als vaderlandsliefde te doen gelden, geen recht ons dien tragischen weemoed in te boezemen, waarmee wij een weleer machtig volk voor 't geweld zien bukken en een edel gehandhaafde vrijheid verliezen. Deze blonde zonen van 't Noorden staan als veroveraars op den bodem van 't zuiden, hun heerschappij is tegennatuurlijk, zij vindt haar bestaan in de kracht van 't zwaard, niet in zedelijk recht; daarom is 't billijk, dat zij ook door 't geweld te gronde ga. De vreemde aarde moet vroeg of laat haar voedsel aan de vreemde plant weigeren. ‘Wij zijn gelijk aan de bloem der hooge Alpen, die de storm in 't heete zand der vlakte versloeg. Wij kunnen niet wortelen hier. Wij verwelken en sterven,’ getuigt hun eigen koning Athalarik, en de oude Hildebrand zegt: ‘vreemd zijn wij hier, vreemd heden als voor veertig jaar, toen wij van deze bergen neerdaalden, en vreemd zullen wij in dit land wezen, nog na duizend jaren’. Zulk een toestand nu is onhoudbaar, en men kan hem, die er een eind aan wil maken, zoomin een misdadiger noemen, als men hem, die voor 't behoud er van valt, een martelaar mag heeten.

Toch moest dit het geval kunnen zijn, waar figuren als koning Witichis optreden, want alleen dan kan de bovenmenschelijkheid hunner offers op menschelijke sympathie aanspraak maken. Er moet een onafwijsbare noodzakelijkheid voor de heerschappij bestaan, die met zulke verloochening van alle natuurlijk gevoel als de verstooting eener heet beminde, trouwe gade gekocht wordt, en dan is 't gehoorzamen er aan voorzeker zeer groot. Maar Witichis, en dit is de zwakke zijde van zijn offer, die tevens een zwakheid in geheel het onderwerp aantoont, geeft zijn eigen levensheil en dat zijner Rauthgundis niet prijs voor de vrijheid, maar voor 't onwettig gezag van zijn volk, niet voor 't recht der Gothen, maar voor hun onrecht, want dat is de heerschappij, die zij over Italië voeren. Zou men Jerome Bonaparte, gesteld hij ware met geheel zijn hart zijner eerste gade toegedaan ge-

weest, en had haar alleen verstooten om Napoleons dynastie te bevestigen, een martelaar voor 't Fransche volk hebben mogen noemen? Witichis' offer is zulk een waanmartelaarschap, het is een edele, een onpersoonlijke, een grootsche waan, een droom gelijk alleen de besten droomen kunnen - maar toch een waan. De dwaling in 't middel is tragisch, die in 't doel alleen beklagenswaardig; waar wij in de onvolkomen verwezenlijking den zwakken, eindigen mensch gewaar worden, daar moeten wij in 't ideaal, waarnaar hij streeft, het sterke, eeuwig blijvende erkennen, de Godheid, die niets weet van de fouten en dwalingen harer aanbidders. Zekerlijk, de Fakir van 't Oosten heeft niet minder geleden, en niet met meer kracht zijn lijden gedragen, dan de moedigste martelaar der hervorming; heeft hun leed daarom dezelfde waarde? zal zelfs hij, die het godsdienstig geloof, dat den stervenden Protestant sterkte, op de eigen lijn van schoone, hoopvolle dwaling plaatst met de leer van den Brahmaan, dit beweren? of zal hij niet bekennen, dat de smart van den een slechts ijdele zelfbegoocheling, die van den ander het heilige offer was, waaraan de menschheid het dankt, dat zij een tijd ziet, die de groote gedachte der gewetensvrijheid, politiek althans, tot waarheid gemaakt heeft? Al de heldenzin der Gothen kan niet beletten dat zij voor een onrechtvaardige zaak strijden; het is een persoonlijk belang, dat zij vertegenwoordigen, geen algemeen menschelijke gedachte van vrijheid of vaderlandsliefde; de eerste was niet bedreigd. het tweede verdedigen zij niet.

Nergens komt wellicht dat innerlijke gebrek der schijnbaar zoo gelukkige stof scherper uit, dan in den indruk, dien de eindelijke nederlaag der Gothen maakt. Er is iets diep weemoedigs in dat wegtrekken van het kleine overschot der eens zoo machtige natie, die bij haar scheiden nog eenmaal al de tooverpracht van 't land kennen leert, dat zij voor altijd verloren heeft, en niets wat de beschrijving doen kon is gespaard om den indruk er van te verhoogen; ieder contrast tusschen de smart van den mensch en de lachende natuur, die ze aanziet, is scherp in 't licht gesteld, en toch mist dit slot het echte vereischte der ware tragiek, de tragische verzoening. De plechtige treurmuziek waarmee het dappere leger der Noordsche krijgers den laatsten Gothenkoning, die zijn scepter over 't zonnig Italië zwaaide, naar zijn graf in 't verre, koude vaderland brengt, geeft geen antwoord op de twijfelende vraag, die

in ons hart tusschen de tonen van Adalgoths harp weerklinkt: waarvoor werd al dit leed geleden? waarvoor braken zoo edele harten als die van Witichis, van zijn trouwe gade, van Teja? Wij voelen niet het tragische van een offer dat niets bereikte, maar het onbevredigende van een dat niets bereiken kon, van het onnoodige. De nederlaag der Gothische zaak kan ons niet bedroeven, want zij is rechtvaardig; niet verheugen, want daartoe wekt zij te warm een medelijden op, en er verrijst geen schooner morgen uit den nacht, waarin zij verzinkt. Italië blijft in slavernij gelijk het was, slechts dat de huichelende Byzantijnsche macht, dat Justinianus, het open, trotsche Gothengeweld, dat de hyena den leeuw vervangt. Uit al het bloed, dat wij zagen vergieten, nemen wij slechts den troosteloozen indruk mee, dat het nutteloos vloeide, dat drukkende, onverzoende gevoel, waarmee Hamerling zijn stervenden Robespierre laat uitroepen:

> ‘Es brennt an mir - dies Blut, wie Höllengluth,
> Seitdem ich weiss - dass es umsonst geflossen!’

Zulk een indruk is niet die van een volkomen harmonisch kunstwerk: hij wijst op een tweespalt, op een misplaatsing der gevoelens, die hij niet vergunt reine deelneming of reine vreugde te worden; een sympathie van 't hart, die met de rechten van 't verstand in strijd is, mag niet de laatste gewaarwording zijn, waarmee men een schepping der kunst neerlegt. Nu is de ondergang van 't Gothenvolk alleen een daad van onrecht, een gevolg van de lage tijden, waarin, zooals Teja zegt, al het goede te gronde gaat, al het booze overwint, maar tegen die meening des dichters komt elk rechtvaardigheidsgevoel op en ze draagt uit kunstenaarsoogpunt geen zedelijke voldoening in zich. Of de stof had niet, of ze had uit een gezichtspunt behandeld moeten worden, dat den val der Gothen tot een tragedie, dat is tot een het medelijden toelatend, maar zedelijk noodwendig vonnis van 't hooge gericht der geschiedenis kon maken.

Het tweede bezwaar, dat zich veel sneller kennen doet, is de figuur van Cethegus. Al de verwarde draden van 't verhaal knoopen toch telkens weer aan hem aan; hij is het middelpunt er van; hij heeft geheel een volk tegenover zich staan, gelijk hij ook zelf geheel een volk representeert. Cethegus is de verpersoonlijking van Rome; de wonderbare macht, welke hij uitoefent, is die met welke zijn natie zoo lang over alle volken geheerscht heeft, de daemonische macht van een ijzeren wil,

welks kracht men eens voelde, en sedert nooit meer waagt te weerstaan. Waar hij de vrouw, die wraak komt vorderen, dwingt haar hand in die van den man te leggen, tegen wien zij getuigen kwam, daar is de kreet van Rusticiana de kreet van alle volken, die na elkaar het looden juk van Romeinschen dwang gedragen hebben. Zeg, zeg mij, man, welke macht gij over mij bezit. Ik bemin u niet meer. Ik moest u haten. Ik haat u ook. En toch moet ik u blindelings volgen als de vogel het oog der slang. - Zeg, gij misdadiger, wat is die macht?

'Cethegus zweeg onopmerkzaam. Eindelijk zeide hij, zich achterover leunend: de gewoonte, Rusticiana, de gewoonte.'

Ja wel gewoonte! Gewoonte eener slavernij, die bestaat sedert ik denken kan. Dat ik als meisje den schoonen buurknaap bewonderde, was natuurlijk; dat ik meende door u bemind te worden was verschoonbaar. Wie kon toen weten, dat gij niet liefhebben kunt? Niets, nauwelijks u zelf.... Maar dat ik u nog, nadat ik sedert tientallen van jaren uw gevoellooze arglist ken - dat ik nu nog blindelings uw daemonischen wil volgen moet, - dat is een dwaasheid om luid over te lachen.

'Eu zij lachte luid en streek zich met de rechter over 't voorhoofd.'

In 't huiverachtig gloeiende licht, dat over dit tooneel ligt uitgegoten, zien wij de toovermacht verklaard, die de Romeinsche naam nog zoo lang oefende, nadat het zwaard reeds verstompt was, dat hem eens zijn metalen klank leende. De volken, die reeds lang weten hoe de macht van het Romeinsche rijk gezonken is, die in 't bewustzijn van eigen dapperheid reeds lang geleerd hebben met verachting op 't ras te zien, dat moed en kracht verloren heeft, diezelfde volken voelen toch nog altijd een raadselachtig ontzag voor den naam, waarvan zij weten dat hij hun voorvaderen in namelooze ontzetting deed beven. In 't purper der vroegere grootheid schuilt nog altijd de doodelijke wond weg, waaruit het hartebloed van kracht en eer sedert eeuwen is weggestroomd; de gewoonte knielt nog terneer, waar de aanbidding reeds geweken is. Dit tooneel verklaart niet alleen de figuur van Cethegus zelf, het verklaart ook waarvoor die geschapen werd. Ze is de drager eener gedachte, die haar schepper wilde uitspreken, maar waarvoor hij in de geschiedenis geen zichtbare uitdrukking vond. Wat hem noodig scheen was een karakter, dat én den Romein van 't verleden, met zijn

erfelijke gedachte der wereldheerschappij en met al de energie om dat denkbeeld te verwezenlijken, en den Italiaan van 't heden met al de elementen, die ze toch mislukken doen, met wellust, lichtzinnigheid en logen, in zich sloot. De geheele aanleg van Cethegus verraadt deze tweeledige bedoeling. Hij moge de erfgenaam der Caesars zijn, hij heeft evenmin voor niet de lippen der schoone keizerin Theodora gekust, waarop zelfs het purper valsch is, hij heeft daarvan geleerd, hoe men een doodvonnis in lokkenden glimlach kleeden moet; hij is niet enkel Romein, ook Griek, ook Byzantijn; een republikein, die niet op het Forum, maar in de Jeruzalemzaal van Constatinopel gevormd werd. Zulk een karakter was alleen in een vrij gekozen persoonlijkheid te leggen; daarom ontstond Cethegus. Hij is wat de phantasie des dichters wenschte, doch de werkelijkheid niet gaf; hij heeft aan de geschiedenis slechts dat ontleend, wat de verbeelding noodig had om zich zelf een historie te scheppen.

Dit is de groote misgreep in Dahns werk. Want het is een miskenning, een miskenning van 't genre, als representant waarvan het optreedt. De historische roman moet een openbaring, maar hij moet geen vinding zijn; hij mag geschiedenis verklaren, niet geschiedenis maken. Al wat eerzucht en vaderlandsliefde, misdaad en grootheid gewenscht hebben of hadden kunnen wenschen, al wat denken en willen is, ligt binnen zijn gebied; hij heeft het recht om de woorden des dichters tot waarheid te maken:

> ‘Verborgener Wille tritt an's Licht und glänzt,
> Und Thaten werden bleich wie irdscher Kummer..’

Maar buiten het wijde rijk der gissing en aanvulling waarin de historische roman met onbeperkte vrijheid heerschen mag, daarbuiten moet hij niet gaan; hij moet een slaaf der geschiedenis zijn, waar het niet meer de gedachte, waar het de handeling geldt, waar hij zegt, niet wat bereikt had kunnen zijn, maar wat bereikt is. Waar de historie slechts 't naakte feit te noemen weet, daar mag de romanschrijver naast die daad ook de menschelijke gronden in 't licht stellen, die haar moeten veroorzaakt hebben, doch hij mag dit feit zelf niet door andere vervangen, hij mag geen mythen vormen, omdat hij 't recht heeft de legende te gebruiken. Ook de meest phantasierijke natuurkundige moet nu eenmaal de aarde om haar eigen zon laten

draaien, al zou hij er in zijn gedachten een hebben uitgevonden, waarom zich die beweging veel beter volbrengen liet.

Tot hoever de verbeelding gaan en de werkelijkheid ophouden mag, dat heeft misschien niemand beter aangetoond, dan Dahns Engelsche voorganger op 't gebied dier Gothisch-Grieksche romans, Kingsley, in zijn werk ‘Hypatia’ gedaan heeft. De laatste priesteres en martalares van Heidensche beschaving en Heidensch geloof is door hem op den drempel van 't Christendom gebracht. tot op de uiterste grens dus der phantasie, maar ook alleen tot daar, geen stap verder. Hypatia sterft als wat zij in de geschiedenis gestorven is, als de laatste en schoonste bloedgetuige eener ondergaande zaak. als het meest beklagenswaardige offer eener zegevierende maar ontmenschte kerk: dat zij zelf tot de leer behooren wilde, wier onwaardige aanhangers haar dooden, is de tragische vergelding, waarmee het gevoel des dichters de schijnbaar straffelooze kerk haar misdaad laat boeten. Hier is de grens scherp aangetoond, maar niet overschreden.

Cethegus daarentegen gaat die reeds na weinige hoofdstukkken ver te buiten. Hij wil en denkt niet alleen, hij handelt, en wel zoo dat Gothen, Romeinen en Byzantijnen niet veel meer dan de schaakfiguren zijn, waarmee hij zijn zetten op 't wereldbord doet. Zonder hem geen dood van Athalarik, geen val van Amalaswintha, geen nederlaag van Belisarius, in één woord geen historie. Zulk een vastknoopen van al de gewichtigste feiten aan den wil van iemand, die nooit gewild, omdat hij nooit bestaan heeft, is op zich zelf reeds een vernedering voor de geschiedenis, die haar grootste en meest ingrijpende gebeurtenissen toch aan dieper oorzaken ontleenen wil dan de luimen van den enkele, maar het wordt zulks te meer, wanneer die enkele ook nog het recht ontvangt, naar willekeur uit die feiten een keus te doen, welke hij veranderd, welke in 't geheel gebeurd en welke hij door nieuwe wil zien vervangen. Dit is meer dan zij zwijgend mag aannemen; de veroordeeling van Cethegus' phantasiedaden ligt in de omstandigheid zelf, dat de werkelijkheid ze niet volbrengen zag; een figuur, die zij niet noodig had, bezit ook 't recht niet, de drager van haar hoogste belangen te zijn.

Geschiedkundig is dus de schepping van Cethegus een fout, en op den historischen roman, die de rechten der historie miskent, valt een schaduw, welke geen nog zoo groote dich-

terlijke kunst geheel kan goedmaken. Dat deze in hooge mate aan de teekening van den Romeinschen praefect besteed is, blijkt reeds uit de omstandigheid, dat hij naast karakters als Amalaswintha, Totila en Teja geplaatst, toch belangstelling wekken kan, en zoo hij ons niet nog meer meesleept, ligt dit misschien juist in 't feit, dat hij een dier figuren is, die hun recht van bestaan ook alleen aan hun bestaan zelf ontleenen. Al wat zoover buiten het gewone staat, dat wij in ons zelf geen maatstaf vinden, die zijn deugd of misdaad peilt, eischt een historische rechtvaardiging, omdat wij geen menschelijke er voor bezitten. Daarenboven overziet de historie het geheel en leert ons de geleidelijke wording harer personen kennen, laat ons de kiem aanschouwen, waaruit de boom opwies, en de wijze van snoeien, die zoo vaak onhandig 't beste hout wegsneed; wij staan niet verwonderd ook voor den meest vergroeiden boom, omdat wij zagen hoe hij zoo worden moest. Een Cethegus der geschiedenis zouden wij misschien begrijpen kunnnen, wijl wij dan de omstandigheden en niet alleen haar uitkomst hadden aanschouwd; de Cethegus der verbeelding staat voltooid en als man daar, zonder dat wij den jongeling kennen, die in naam eener onverbiddelijke noodwendigheid voor hem zou kunnen pleiten. Niet langzaam, trapsgewijze komen zijn misdadige plannen tot ons; onvoorbereid worden wij er door overvallen. Dit is een bezwaar in den aard der zaak zelf gelegen, maar ook de dichter heeft niets gedaan om dat te verhelpen, door ons eerst geleidelijk met zijn held bekend en vertrouwd te maken. Wij worden door dezen terstond in al de geheimenissen van zijn gemoed binnengeleid, de vorming van zijn plannen en hartstochten is reeds voltooid, hij heeft ze nog slechts mee te deelen. Die openhartige zelfontleding echter verklaart en rechtvaardigt niet; ze bevreemdt, ze maakt ook menschelijk onbestaanbaar, wat in de historie niet bestond.

Cethegus is van den aanvang af met zijn eigen ik volkomen in 't klare; hij teekent zich zijn loopbaan met de nauwkeurigheid van een reisplan voor. ‘Eerst de Barbaren vertreden - Rome! - Vervolgens het Noorden weder onderwerpen - Parijs! Daarna het afvallige Oostersch Romeinsche rijk weder onder het gebied van de oude stad der Caesars brengen - Byzantium! En dan verder, altijd verder, naar den Tigris, naar den Indus, verder dan Alexandros - en terug naar het Westen, door Skythië en Germanië naar den Tiber - de weg, die u,

o Caesar, door den dolk van Brutus werd afgesneden, - en zoo grooter dan gij, grooter dan Alexandros.' Aan reusachtigheid ontbreekt het dat program der toekomst, ons reeds in zijn eerste langere alleenspraak door Cethegus ter hand gesteld, zeker niet, maar juist daarom aanvaarden wij het met de aarzeling van iets onnatuurlijks. Het leven is nu eenmaal geen concert, dat men naar zulk een vast program afspeelt; ook de eerzucht is, evenals iedere andere passie, geen terstond in zich gereed, afgerond geheel, maar een wordend, groeiend iets, dat zelf niet weet, waartoe het zich ontwikkelen zal. Zoo vroeg opgevat, zoo diep geworteld als de geschiedenis het verlangen naar grootheid in hen schetst, die haar onsterfelijke daden verricht hebben, zoo ontkennend spreekt zij, waar het een volkomen bewustzijn van doel en einde dier eerzuchtige wenschen geldt. De wereld is over de meeste groote daden, die zij volbrengen zag, zeker niet half zoo verrast geweest, als hij die ze volbracht. Zelfs in het op dat punt onverzadelijkste hart, dat ooit in menschenborst klopte, het hart van Napoleon Bonaparte, is bij den aanvang zijner loopbaan nooit de gedachte opgekomen, wat haar einde wezen zou, en waarschijnlijk zou niemand met meer gadelooze verwondering het verhaal van den Franschen keizer Napoleon gelezen hebben, dan de Corsische luitenant Bonaparte, toen hij in de straten van 't oproerig Parijs tot besef kwam van 't geen hij reeds als knaap in de krijgsschool van Brienne gedroomd had, dat te kunnen heerschen zijn eigenlijk beroep was. De ziel heeft haar geheimschrift, waartoe 't leven ons zelf eerst den sleutel bieden moet, en - wat ook de eenzaamheid ons niet luid zou hooren lezen. Want, de onnatuurlijkheid der bekentenis afgerekend, is er misschien niets onnatuurlijker dan 't feit, dat Cethegus ze zich doet. Gesteld het ware mogelijk, zelfs maar in de droomen, geheel de wijde kloof te overspringen, die tusschen onderwerping aan een geminacht, vreemd volk en wereldheerschappij, tusschen nameloosheid en wereldroem gaapt, zouden de lippen het wagen van den droom te getuigen, die wakend volgehouden der gansche bestaande orde van zaken den oorlog aandoet? zouden ze den kreet durven slaken, die een oproerkreet tegen de geheele maatschappij is? Er bestaat een schaamte voor zich zelf, die misschien nog machtiger is dan zelfs de vrees voor anderen. Plannen als die van Cethegus staan altijd op een zeer smalle gevaarlijke grens; verwezenlijkt zijn zij een groote daad, uitge-

sproken een pralend woord; het ligt niet in groote karakters, zelfs maar voor hun eigen ik als een ijdele woordenheld te willen daarstaan.

Is dit een inconsequentie in Cethegus' natuur, het is tevens een nadeel voor den geheelen roman. Men weet nu van den aanvang af, welke plannen de hoofdpersoon koestert, en men weet eveneens uit de geschiedenis reeds dat zij mislukt zijn, en dat geen man, grooter dan Alexandros en Caesar, het Romeinsche rijk is komen redden; daarmee is elke spanning terstond afgesneden. Wij moesten niet dadelijk bekend worden met wat Cethegus wil, nu wij reeds bekend zijn met wat hij niet kan. Het wekt een soort van physieke vermoeidheid bij den lezer op, gedurende vier lange deelen getuige van een streven te zijn, dat bij voorbaat verklaarde niets te willen bereiken, dan dat waarvan wij weten dat het niet bereikbaar zal zijn; men zou alleen dan kunnen vergeten, dat Cethegus niet vindt, wanneer men nog niet wist wat hij zocht. Het is opmerkelijk, hoe iedere trek in strijd met de waarheid der menschelijke natuur zich terstond op de verbeelding wreekt, die hem daarin te brengen dorst; niets schaadt den Cethegus der phantasie meer dan de bekentenis, die de Cethegus der werkelijkheid nooit zou kunnen doen. Het leven is een vaart waarop de schepeling telkens nieuw land ontdekt, en die niemand recht geeft om te zeggen, waar hij eens ankeren zal; in die spanning ligt juist een bekoring, die de romanschrijver nooit moet prijsgeven, maar allerminst door den held te laten vertellen, dat hij zijn schip naar 't fabelland richt; met het onbereikbare doel heeft ook de tocht zijn wezenlijkste beteekenis verloren, hij kan nog altijd belangwekkend, maar hij kan niet meer ontdekkingstocht zijn, want wij weten dat de zee, waardoor hij gaat, geen oevers heeft.

Trouwens die openhartige zelf bespiegeling, die zelfsectie bijna, is over 't algemeen een zonde, waartoe de personen van ‘een strijd om Rome’ sterk geneigd zijn, en zij kunnen die neiging met te meer gemak bevredigen, wijl zij hun analyse op eigenschappen richten, die even constant schijnen, als ooit een taal, waarop men die toepaste.

Dahns figuren hebben te weinig ontwikkeling, ze zijn van 't begin te zeer af; wij zien bijna geen enkele worden; de aanvang is niet anders als het einde. Van nagenoeg iedere daad, die de hoofdpersonen in den loop van 't verhaal begaan, voelen wij dat ze die onder dezelfde omstandigheden reeds ter-

stond hadden kunnen volbrengen. Hun beschouwingen wisselen noch rijpen. Het is voorzeker waar, dat zulks het geval kán zijn, dat één indruk der jeugd over al de beelden van 't latere leven zijn somber, nooit op te heffen floers kan werpen, maar dit is, en gelukkig dat het zoo is, een zeer zelden voorkomend feit. Ten goede of ten kwade, bestaat er voor de meesten een ontwikkelingsgeschiedenis, volgens welke zij zeer zelden met twintig jaar reeds hetzelfde gedaan en gedacht zouden kunnen hebben, wat zij met veertig en vijftig denken of doen, ook al had men hun jeugd reeds onder dezelfde voorwaarden geplaatst, waaronder hun mannelijke leeftijd staat. De uiterlijke omstandigheden dier vijf en twintig jaar, die tusschen beide leeftijden inliggen, gaan niet spoorloos over de meeste karakters heen; zeer enkelen slechts leven zooveel sneller dan de tijd, dat zij hem reeds in al hun gevoelens zijn vooruitgeloopen, gelijk het maar enkele boomen zijn, die, door den verraderlijken nachtvorst der lente getroffen, in den zomer dor en bladerloos staan. Een figuur als Teja is tragisch; hij is als de eerste wolk aan een lachend helderen hemel, de voorspelling der duisternis, uitgesproken waar alles van licht schijnt te getuigen; hij staat naast de stralende gedaante van Totila, als de avondschaduw die verkondigt dat de zon zal ondergaan; hij is de verpersoonlijking van een recht, door 't genietende heden en de begeerlijke toekomst maar al te vaak vergeten, het recht des verledens. Doch dit verleden mag zich niet overal doen gelden, het mag ons niet enkel beelden voor oogen plaatsen, die het afgebeiteld uit zijn werkplaats zond. Wij willen zelf getuigen zijn van de werking van vreugde of smart, en om dat te kunnen, de veranderingen zien, die zij in de ons geschetste karakters teweeg brengt. Niet alleen Teja echter, ook Cethegus, Totila, Theodora, Julius, Valeria, enz. - om alleen bij hoofdpersonen te blijven, handhaven zich gedurende geheel het boek op eenzelfde zedelijk standpunt. Cethegus is in de vergadering der samnzweerders geheel dezelfde, die hij bij zijn sterven op den Vesuvius is; het aantal zijner misdaden heeft zich vermeerderd, maar niet wijl hij zelf zich steeds dieper in schuld verstrikt, enkel wijl hem in den aanvang de gelegenheid nog ontbrak, die hij later vindt; zedelijk heeft hij bij zijn dood niets van het leven geleerd, evenmin als zijn vrouwelijke tegenhanger, de keizerin Theodora. Van berouw, zelfs maar van twijfel aan 't recht der begane daden, bij beiden geen

spoor: hun sluwheid staat terstond op even hoogen, hun moraliteit bestendig op even lagen trap.

Hetzelfde, schoon in anderen zin, geldt van Totila. Ook hij blijft zich bestendig gelijk. Bij de nachtelijke vergadering der Gothen, waar al de gevaren, die hen dreigen, toch nog niets meer dan een angstig vermoeden zijn, is zijn glimlach niet zorgeloozer dan op den avond vóór het beslissende gevecht met Narses, als de redding van zijn volk nog maar aan een zijden draad hangt, en reeds een oneindigheid van menschelijk leed aan hem voorbij is gegaan. Gelijk zijn bruid Valeria in haar angstig voorgevoel, zoo is hij in zijn luchthartigheid steeds dezelfde, steeds de eigen opgewekte vriend van den eigen berustenden, dwependen Julius. Dat gelijkblijvende schaadt de werking ook der beste figuren, zij beginnen ons een gevoel in te boezemen, of wij reeds te lang met hen verkeerden, zij houden op ons met spanning te vervullen. Zoo sympathisch ons de jongeling Totila, met zijn open ridderzin, zijn waaghalzigen moed en kortzichtige hoop, met al de eigenschappen eener warme, gelukkige jeugd, bij zijn eerste optreden aandoet, zoo veel koeler staan wij tegenover den man Totila. Wat de zeegraaf van Neapolis tot zijn romeinschen vriend zegt, als deze hem vraagt, of hij dan gelooft dat alleen de heerschappij der Gothen niet als die der andere volken voorbij zal gaan: ‘Hoe kan men zich zoo iets voorstellen? ik denk daaraan zoo weinig als - als aan mijn dood,’ dat is de natuurlijke uiting eener bloeiende jeugd, die de hand van zorg en tijd nog niet gevoeld heeft; de koning Totila echter mag zoo niet spreken, hij heeft reeds te veel gezien, te veel ervaren. Hij leeft te lang zonder dat zich zijn karakter verandert. Dergelijke jonge zorgelooze naturen moeten òf voor den aanblik der smart sterven, òf die smart moet de kille nevel zijn. die 't zonlicht, dat haar zoo helder scheen, verduistert. Is het niet een der geheimzinnige betooveringen van den lentedag, te weten, hoe vluchtig het voorjaar is? Iedere beschrijving van 't menschenhart moet, al moge zij nog zoo zeer erkennen, dat het in zijn grondstof onveranderlijk een zelfde kleur draagt, die wisseling vertoonen, die ook de kleur aanneemt naarmate van 't licht, dat op haar geworpen wordt.

Met dat gelijkblijvende der karakters gaat een groote gelijkheid van lotgevallen gepaard. Bijna elke daad keert eenige malen in den loop der geschiedenis terug. Mataswintha doodt

zich met Witichis' zwaard, Valeria met Totila's dolk, en de keizerin Theodora brengt zich door vergift om 't leven; Aspa sterft vrijwillig bij 't lijk van haar meesteres, Syphax werpt zich met dat van zijn meester in de vlammen; genoeg zelfmoorden om de statistiek ervan aanmerkelijk te doen rijzen. Wij vernemen nauwelijks dat de Corsicaan Furius zijn bruid vermoord heeft, of wij hooren 't zelfde van Teja. Nog beklagen wij de vergissing welke den ongelukkigen Goth het zwaard in de borst van zijn verkleede geliefde deed stooten, en reeds begaat Cethegus de eigen dwaling; gelijk Teja zijn vervolger Lykos meent te treffen, zoo doorboort de praefect Julius, door diens helm en mantel in den waan gebracht, dat hij den gehaten Totila velt. De ongelukkige liefde tot een schoon meisje heeft Cethegus tot dat gemaakt wat hij nu is; pas heeft Totila dat verhaal gehoord - mannen plegen anders hun dierbaarste geheimen niet juist in tegenwoordigheid van hun doodvijand mee te deelen - of zijn sombere vriend bericht hem Myrtia's lot en zijn korten droom van zaligheid. ‘Toen ik ontwaakte, was ik echter de Teja geworden, die ik nu ben’. ‘Den loop der sterren langs het hemelgewelf heb ik nagegaan’, roept de Romeinsche praefect, de wreede natuur, de nog wreeder geschiedenis der menschen heb ik onderzocht, maar geen anderen God gevonden dan het recht van den sterksten, dan de noodzakelijkheid. - Waar was uw God, toen men Manilia tot een huwelijk dwong, dat haar tegenstond? toen men voor altijd het hart van Cethegus vergiftigde?

Is er verschil tusschen deze opvatting en die van den somberen Goth: ‘Een eeuwige noodzakelijkheid zie ik in den loop der sterren boven ons, en diezelfde eeuwige wet bestuurt ook onze aarde en de lotgevallen der menschen.... Aan den God van genade en liefde kan ik niet meer gelooven en elk woord, dat ik daarover hoor zeggen, klinkt mij als een smaad in de ooren, die mijner Myrtia wordt aangedaan. Wat had zij - wat had ik misdreven? Waarom liet dan God, indien hij werkelijk bestaat, dit gruwelstuk toe?’

En tot die troostelooze levensbeschouwing zijn beide mannen door een ongelukkige liefde gekomen; de wereldgeschiedenis heeft dus eigenlijk niet eens van Cethegus, maar van 't huwelijk van Manilia afgehangen, want zonder dat zou Cethegus nooit de praefect van Rome geworden zijn, die nu drie volken beheerscht. Is dat niet de groote gevolgen in wat al te kleine

oorzaken zoeken? en in oorzaken, die daarenboven veel te dikwijls terugkeeren. Nog de laatste beslissende slag tusschen Gothen en Byzantijnen hangt niet aan de bekwaamheid van Narses of Totila, maar aan de ijverzucht van den Corsicaan Furius; had deze Valeria niet bemind, en ware Valeria niet ongelukkig de bruid van den Gothenkoning geweest, dan zouden de zonen van Thuléland nog lang veilig in 't bezit van hun rijk hebben kunnen blijven. De ijverzuchtige liefde van Mataswintha bewerkt Witichis' nederlaag, aan die van den Corsischen tijger gaat het Gothenvolk te gronde. Dit is misbruik maken van de groote feiten der geschiedenis, en tevens miskenning van den rijkdom der menschelijke natuur. Het hart is te samengesteld een weefsel, om er den draad van één alles overheerschend gevoel zoo doorloopend in te herkennen; liefde, gelijk die het hart verteren moet, dat daden volbrengen kan als die van Mataswintha en Furius, is zelden, zoo zelden bijna als de man, die een Cethegusgeest aan een hart zou kunnen paren, dat om een jong, schoon meisje, om een Manilia, gebroken werd. Er is in de meeste figuren van Dahn iets uitsluitends, zij worden slechts door éénen hartstocht bezield, hetzij dien van gloeienden haat als Gothelindis, van toomelooze genotzucht als Theodora, van eerzucht als Cethegus, van trouw en bewondering als Rauthgundis, Syphax en Aspa, van ijdelheid of zelfverloochening, van laagheid of grootheid, maar altijd van een zedelijke eigenschap, wier verpersoonlijking zij schijnen te zijn. Daardoor verliezen zij vaak hun individualiteit, te meer daar bijna elk type verschillende representanten telt. Men zou - niet algemeenplaatsen, maar zeer karakteristieke uitingen kunnen citeeren, waarvan men, het geheele boek niet van buiten geleerd hebbende, onmogelijk zou kunnen zeggen, wie ze gedaan had. Het behoeft geen betoog, dat zulks bij een scherpe individualiseering onmogelijk zou wezen.

Hoe groot derhalve ook het aantal figuren zij, weinige slechts treden scherp genoeg op den voorgrond, om zich als een eigen, zelfstandig beeld in de herinnering te prenten; de meeste komen door een herhaling van kleur en toon niet recht uit de rijke schilderij te voorschijn, die ze omvat. Er zijn in 't boek, al de zeer sterk uitgewerkte bijfiguren afgerekend, niet minder dan een tiental vrouwelijke hoofdpersonen, maar oorspronkelijke en tot aan 't einde toe volgehouden karakters eigenlijk maar twee, Amalaswintha en haar dochter. Mirjam

en Rauthgundis zijn geen nieuwe scheppingen, Gothelindis en Theodora geen harmonisch afgeronde; dit is op zich zelf volstrekt geen verwijt, want men zou van geen enkel dichter vorderen mogen, dat hij steeds volmaakte en nog minder dat hij steeds nieuwe beelden schiep; men zou echter, waar geen onbedwingbare scheppingsdrang zich baan breekt, zekere zelfbeperking eischen; alleen de oorspronkelijkheid mag de wetten van spaarzame licht- en schaduwverdeeling, die de critiek stelt, uit het oog verliezen.

Zulke oorspronkelijke karakters zijn Amalaswintha en vooral Mataswintha. Naast Cethegus komt haar figuur de meeste beteekenis toe, juist omdat zij de meest eigenaardige is. In al de andere vrouwengestalten zien wij, middellijk althans, den invloed van volk en land, waartoe zij behooren, de nationale zijde. Valeria is een Romeinsche, Mirjam een Joodsche, Theodora een Grieksche, Amalaswintha en Rauthgundis zijn Gothische vrouwen; Mataswintha is niets dan vrouw. Zij heeft geen herinneringen, die invloed op haar denken uitoefenen, geen voorbeelden uit de geschiedenis van haar volk, waarnaar zij zich richt, geen groote daden uit het verleden, die haar voorzweven en waaraan zij met eigen handelingen wil aanknoopen; voor haar bestaat er geen keten waarvan zij een lid is of wil zijn. Amalaswintha is de verloochening, Mataswintha de overdrijving der rechten van 't hart; zij is de belichaming van 't blinde, onberedeneerde gevoel. Eens slechts heeft haar oog Witichis gezien, maar die eene blik heeft over haar gansche leven beslist; ook waar zij nog niet weet wie hij is, heeft zij hem lief als den man, die haar voor 't eerst de heete tranen, die eenzaamheid en miskenning weenen doen, afdroogt, die haar - echt vrouwelijke trek - het geheim der eigen onbewuste schoonheid geopenbaard heeft. Zij bemint Witichis, maar niet om zijnentwil - hoe kan zij dat, waar zij zijn grootheid nog niet kent, waar zij die later slechts miskent? - zij bemint hem niet om zijn heldenmoed - wat is haar de zege in een strijd, waarvoor zij niets voelt? - niet om de offers, die hij aan haar volk brengt - wat is haar 't behoud van een volk, welks vorstin te zijn ze beklaagt? - zij bemint hem enkel om harentwil. Háár heeft hij getroost, háár heeft hij in de vernedering eener harde afhankelijkheid op de toekomst gewezen, waarin zij heerschen zal en heerschen door de macht, die een vrouw 't liefst uitoefent; Mataswintha heeft niet

noodig te weten, wat hij der overige wereld wezen mag. Zij is de uiting der eindelooze getrouwheid van vrouwelijke liefde, die jaren lang, door vervolging en dood heen, het beeld van haar ideaal in zwijgende borst draagt, en geen offers schuwt op 't altaar harer zelfgekozen Godheid; zij is de uiting van al wat verheven en al wat laag is in 't hart der vrouw. Zoo daemonisch als haar wraak is, zoo vrouwelijk is die tevens. Naast hare liefde, en bij alle tegenstelling toch nauw daaraan verbonden, groeit een andere passie, haar haat tegen de kroon, voor welke zij haar moeder lijden en zondigen ziet, voor welke zij zelf lijden moet. Er is een harde Nemesis in 't lot, dat haar onverschilligheid voor 't volk, welks glorie haar alles moest zijn, straft door haar steeds de smart in naam daarvan toe te zenden. Voor een karakter als Mataswintha, verbitterd door 't verlies harer jeugd, door gevangenschap en vervolging, is daar inderdaad geen vreeselijker ontdekking mogelijk dan te zien, dat ook de man harer liefde, de eenige van wien zij de erkenning harer vrouwelijke rechten wacht, die verloochent, en de heerschappij hooger stelt dan haar geluk. Een hartstochtelijke natuur als zij kan niet gevoelloos voortleven; nu zij niets meer te beminnen heeft, moet zij haten en dus ook 't werk van den haat doen, zich wreken, wreken op dat waaraan men haar opofferde. Een groote gedachte, waarvoor men zich elk levensgeluk ontnemen zag, kent geen middelweg; men moet haar met allen gloed der ziel liefhebben of met den eigen gloed verfoeien. Ja, misschien is geen toorn zoo diep, zoo onverzoenlijk als juist die, welke zich tegen iets onpersoonlijks, tegen een begrip richt, een begrip, dat zich niet verdedigen kan, dat niet, als de enkele, tranen en beden heeft, om de wraak van 't beleedigde hart af te koopen. Zoodra Mataswintha de persoonlijkheid ziet, den uitgeputten soldaat, de hongerende moeder, het stervende kind, voelt zij medelijden, ziet zij in hen den mensch; de duizenden, die zich in 't woord volk oplossen, zijn voor haar slechts een denkbeeld, het denkbeeld waaraan zij is opgeofferd, en de vrouw, die om brood voor den enkele vroeg, handelt in ijzeren noodwendigheid, waar zij de brandfakkel in de voorraadschuur werpt, die allen spijzen moet.

Dat deze noodwendigheid nergens aan weekelijke sympathie is opgeofferd, dat Mataswintha durft doen, wat zij volgens haar aanleg doen moet, dat drukt op haar figuur den stempel der tragische kunst, die ze schiep. Haar gewaagd karakter, want

iedere nieuwe schepping is een waagstuk, blijft zich tot in den dood getrouw, zij sterft, gelijk zij van zich zelf voorspelde: ‘ik heb nog nooit verder dan zijn val gedacht. - Is eens mijn doel bereikt, dan is mijn levenstaak afgeloopen. Meent gij dat ik de gedachte zou kunnen verdragen, dat ik alleen uit heerschzucht mijn volk ten verderve had gebracht? Neen, ik kon het alleen wijl ik moest. De wraak is nu mijn liefde en mijn leven’ - zij sterft met de bevrediging ervan, met haar eenige liefde en haar eenigen haat, met Witichis. Geen boete, geen omkeer zouden ons rechtvaardigheidsgevoel zoo kunnen bevredigen, als juist die dood, welke getuigt, dat zij niet anders leven kon. In Mataswintha's einde ligt de verzoening van haar misdaad; in de vertwijfeling, die haar 't staal doet grijpen, de straf ervan. Zij ontvangt op nieuw het recht van beklag, zonder het recht van vergelding te hebben verkracht; zij heeft de waarheid van dat woord bewezen, waarmee zij al de aanbiedingen van heerschappij, bewondering en genot afwijst: ‘ik bemin slechts.’ Er is in de onverbiddelijke consequentie dezer vrouwengestalte een dichterlijke moed, die het hoogste vermag, een moed, die naast het gevoel van bewondering dat van spijt opwekt, wijl hij zich niet overal betoont, niet overal zulke triomfen viert, als hij in Mataswintha behaald heeft.

Want, dit valt niet te ontkennen, deze innerlijke rechtvaardigheid, die altijd ook uiterlijke verzoening is, wordt nergens zoo sterk gevonden als bij haar en haar moeder, de beide tegenstellingen, die elkaar wederkeerig aanvullen. De wanklank, die door den doodszang van 't Gothenvolk gaat, die uit het uiterlijk lot van Witichis en Rauthgundis, van Totila en Teja klinkt, trilt ook daar waar de vergelding een innerlijke moet zijn, in 't einde hunner tegenstanders, of liever, want hij alleen is een hunner waardige vijand, in dat van den eenigen man, wiens val nog na dien van hen belangstelling kan opwekken, en ons een gerecht der Nemesis doen zoeken - in dat van Cethegus. Daar is geen bevrediging in diens ondergang, want zijn val draagt geen zedelijke erkenning in zich; voor geheel dit in schuld en eerbejag verloren leven slaat er geen uur, waarin al het verzuimde, verloochende goede, dat zijn jaren had kunnen vullen, zich machtig wreekt, waarin de schuldige zelf voelt, hoe het onomkoopbaar gerecht der beleedigde menschheid over hem komt. Dat groote, heilige oogenblik, waarin het onherroepelijk verleden en de verspeelde toekomst met looden

wicht op het schuldig heden zinken, dat oogenblik, 't welk in zijn naamlooze wanhoop berouw en vergelding voor de misdaad van jaren in zich sluit, het breekt nooit voor Cethegus aan. Zijn dood is geen straf. Hij sterft als held, als de beste zijner tegenstanders; hij sterft eens krijgers dood, en hij sterft zonder in 't leven een mislukking te hebben gezien. Na de trotsche zaligheid van volkomen overwinning is er misschien voor een waarlijk groot man geen benijdenswaardiger gift uit Godenhand denkbaar dan de trotsche smart van een afscheid als dat, hetwelk Cethegus neemt, waar hij uittrekt om eervol door Gothisch zwaard op 't slagveld te vallen, en den geliefden Tiberstroom zijn laatst vaarwel toeroept.

‘Geworsteld en gestreden heb ik om u en mijn Rome, zooals niemand dit vóór mij gedaan heeft, zelfs Caesar niet....

Ik heb naar het onmogelijke getracht. Het mogelijke te bereiken is - te alledaagsch. Indien het kon geschieden, dat uit het marmeren hoofd van mijn verbroken Caesar nog eens zulk een fiere gedachte als die strijd om Rome - zoo geheel gepantserd als Athene uit het hoofd van Zeus - mij tegenblonk, dan streed ik nogmaals dienzelfden strijd. Want beter is het bij het worstelen om 't bovenmenschelijke de nederlaag te lijden, dan onder de duffe atmospheer van het alledaagsche langzaam weg te kwijnen.’

Wie zoo valt boet niet, hij triomfeert; en voorwaar, mag Cethegus niet triomfeeren? Al wat de hoogst gespannen eerzucht van 't leven vorderen kan, hij heeft het genoten, roem, liefde, bewondering, weelde en macht; het lot van millioenen heeft in zijn handen gerust, en de dood zelf buigt zich voor hem; het bloed dat uit zijn wond vloeit, is tevens de lafenisdrank, waarnaar zijn haat zoolang smachtte, het heet begeerde vocht der wrake. Wat is voor een Cethegus de dood, die hem met het leven van een Teja betaald wordt? waar is hier de rechtvaardigheid, waarmee dat einde al de onrechtvaardigheden van 't lot moet goedmaken? Cethegus, de wellusteling, de giftmenger, de eedbreker, hij mag zijn duizendmaal verbeurd leven voor dat van een koning, een held, zijn val voor den ondergang van geheel een rijk in ruil geven. En hoe valt hij? Met het fiere, uitdagende: ‘Roma, Roma aeterna’ op de lippen, met het volle geloof aan zijn ideaal, en in de overtuiging dat hij het gediend heeft. Zoolang de man dat kan, zoolang hij zich zelf vrijspreekt, is hij niet gevonnisd. Voor een natuur als Cethegus is daar

maar ééne straf, in te zien dat haar streven zelf in strijd was met hetgeen zij bereiken wilde, in te zien dat daar een oogenblik geweest is, 't welk al haar plannen had kunnen verwezenlijken, en dat zij zelf dit nooit terugkeerend oogenblik ongewaardeerd liet voorbijgaan. Werkelijk groote naturen worden alleen door zich zelf bestraft.

Opnieuw wreekt zich hier de tweeslachtigheid der stof, die Cethegus wil doen ondergaan, die hem misdadig doet worden om dien ondergang te rechtvaardigen en tevens een te feller contrast met zijn vijanden te vormen, maar die hem dan de straf schenkt, wijl de dichter zich als 't ware plotseling herinnert, dat hij toch sympathisch blijven moet en dus niet met een gestrengheid behandeld mag worden, die zou doen twijfelen of deze zelf hem nog wel uit dat oogpunt beschouwt. Het is soms of de auteur in de eigen slingering verkeert, waarin hij zijn lezers houdt. Wij zouden de heerschappij van Rome hersteld, en toch het rijk der Gothen gehandhaafd zien, wij zouden dus als 't ware in één adem opwekken en begraven, vasthouden en prijs geven willen; er komt een twijfel in ons op aan beide partijen, ja aan onze eigen sympathie.

Intusschen waar wij ook aan twijfelen mogen, niet aan 't talent des dichters. Dat toch staat bij alle fouten - en zij hebben zooveel schoonheden naast zich, dat men ze gerust groot kan noemen - vast: de strijd om Rome is een werk, ver boven de gewone romanliteratuur verheven. Het spreekt in een taal, die over alle tonen van gloed en teerheid, van afschuw en liefde beschikt. Het heeft getracht een groot stuk geschiedenis op nieuw in 't leven te roepen, en zelfs in dit streven ligt een verdienste, die niet van 't bereiken afhankelijk is; waar zooveel kleine alledaagschheid bestendig om aandacht en erkenning komt vragen, daar is 't een uitkomst het oog eindelijk weer eens op figuren te laten rusten, die uit het marmer der historie gehouwen zijn. Welke dwaling er ook in hun doen en denken wezen moge, het is de dwaling van het machtige en groote; er is voldoening in, aan de eindelooze trouw, den ridderlijken moed dezer Gothische helden, zelfs aan de misdaad van Cethegus te gelooven; ze zijn allen getuigen voor een zaak, zonder welke het leven spoedig leeg en klein zou worden, de grootheid van den menschelijken geest. Dahns roman is geen onberispelijk geheel, maar hij heeft deelen in zich, die ook 't onberispelijkste kunstwerk waardig mogen heeten, schoonheden, die eveneens

in ons land geschat zullen worden, en de vreemde schepping 't eereburgerrecht doen verwerven.

Ten slotte dus nog een woord over de vertaling, die daartoe zooveel heeft trachten mee te werken. Dat zij al de eigenaardigheden van 't origineel zou hebben teruggegeven, is een eisch, dien men niet stellen mocht, waar de taak zoo zwaar was als hier. Het ligt in Dahns geheelen stijl, sterk aan klankverbindingen te hechten; een phrase zooals de woorden van den ouden Hildebrand: ‘Die Erde lieb' ich mit Berg und Wald und Weide, und strudelendem Strom, und das Leben darauf mit heissem Hass und langer Liebe, mit zähem Zorn und stummen Stolz’ zal men met haar Wagnerschen tint nergens in de vertaling terugvinden, maar ook slechts een zelf zeer dichterlijke geest zou die goed en met maat weten weer te geven. Het was beter ze weg te laten dan ze - en dit gevaar lag zeer voor de hand - te overdrijven. Over 't algemeen kan men zeggen, dat de vertaling zich vloeiend laat lezen en nergens door stuitende platheden ontsierd wordt, dat zij dus verdienstelijk is. Eenige kleine vlekken, zooals het bestendig spreken van de oogen van Gothelindis, waar pas gezegd werd, dat zij één er van mist; het: ‘niet over iets laten denken’, instee van: ‘verder dan iets denken,’ wat in dien zin storend werkt; evenals in den aanvang bij de beschrijving van Cethegus het woord ‘lage’ hartstochten, waar in 't Duitsch staat ‘een zee van ondergegane hartstochten’ enz. - zouden ligt bij een tweede uitgaaf weg te nemen zijn. Ook de verzen van koning Teja zouden dan een wijziging noodig hebben; de ongelukkige Gothenvorst leed reeds bij zijn treurig leven te veel, om nog in den dichterroem, dien Dahn hem troostend verleent, gekrenkt te worden. In elk geval heeft het Hollandsche gewaad den Duitschen roman niet ontsteld, en mag ook de vertaling met het origineel vorderen, dat men het licht der zou niet om haar vlekken vergete, maar dankbaar den schoonen glans erkenne, dien zij verspreidt.

A.S.C. WALLIS.

Twee Pieters.

Wij zijn in de eerste dagen van November van het jaar 1697. Wij staan dus aan 't einde van die XVIIe Eeuw, die in kunst en letteren, ter zee en te veld, in bizonder en maatschappelijk leven, hier te lande getuige geweest is van zoo veel ontwikkeling, van zoo veel grootheid, van zoo veel glorie. Waar staat gij het liefst bij stil? - Wilt ge de kantoren en raadzalen en timmerwerven der O.I. Compagnie of der Admiraliteit bezoeken? Wilt gij den nieuwen Schouwburg gaan zien, hoe de kunst, door Gijsbreght van Aemstel, de kroon opzet aan Amsterdam, dat met zijn Beurs en zijn vloten de halve waereld beheerscht? Of wilt gij, in de Haagsche Raadzaal van Hunne Hoogmogenden, een poging doen, om het draadwerk te ontwarren, waarmeê de politieke gestalten van het oogenblik worden in beweging gebracht? Wilt gij de triomfen van Maurits en Frederik Hendrik, van de Trompen en De Ruyters, u voor den geest brengen? Of wilt ge stilstaan bij het verzet en bij het tragiesch einde van Oldenbarnevelt of de De Witten? Wilt gij Vondel zien, die de veelzijdige glorie van het XVIIe-eeuwsche Nederland bezongen, Van der Helst, die den vrede van 1648 in tafereel gebracht heeft, - en dan den eerste, waar? - Gekroond door de kinderen van Sint-Lucas, of gepaaid door de machtige Burgemeesters? die toch altijd hem zijn halve-goden zijn gebleven, niet uit baatzucht, maar uit getroffenheid.

Maar wij staan al later in de Eeuw.

Rembrandt leefde nog voort, als men wil, in Gerard Dou; maar is in de Mierissen en Netschers niet meer herkenbaar. De zonen van Vondel: Antonides[*)] en Vollenhove[†)] zingen

*) † 18 Sept. 1684.

†) † 14 M^{t} 1708.

al niet of naauwlijks meer. Voor de grootsche, oprechte, aangrijpende natuurportretten van Rembrandt en Frans Hals, van Govert Flinck en Ferdinand Bol, is de ietwat-burgerlijk-monumentale kunst van Lairesse en de zijnen, - voor het zangerig en weelderig-vernuftig verkeer van den Muider kring, zijn de vlijtige spraakoefeningen van *Nil Volentibus* in de plaats getreden.

Men kan het niet ontkennen, - al is, God dank, het menschlijk hart van alle tijden, - ook Nederland was een weinig oud geworden; het kapte zich niet meer met een roos in de blonde of glanzige zwarte haren, maar droeg een *Fontange*-muts; de vermagerende handen staken in geparfumeerde zwarte gebreide wantjens, moesjens werden aangewend om de gelaatskleur een blanker en fijner aanzien te geven.

Toch hebben wij nog heel lang geteerd op de levenssappen der gulden Eeuw; zelfs raakten de burgers steeds meer en meer tot Heeren verfijnd; de kinderen der stoere republikeinen namen de manieren der fransche Edelen over, en echter trokken vele takken van volksbedrijf, van handel en nijverheid, waarbij de handen uit de mouw moesten worden gestoken, niet zelden de aandacht en genoten de bewondering van den vreemdeling. Alle tijdvakken bieden voorbeelden van alle verschijnselen.

De vergadering, waarin ik u ga binnenleiden, levert anders wel eenigszins de uitzondering op dezen regel.

Wij zijn in een vierkant binnenvertrek; ruim genoeg om, ordelijk op banken gerangschikt, 60 à 70 personen te kunnen bevatten. Buiten, staat tegen den voorgevel boven de huisdeur een geschilderde Driehoek[*)]; hierbinnen is geenerlei zinnebeeld voor-handen. Het zijn kale muren, slechts gestoffeerd met kapstokken. Een gedeelte van het vrij hooge vertrek is overhuifd met een 8-hoekige lantaarn. Door dezen glazen koepel en door de vensters van den bovenmuur, waarachter hij is aangebracht, stroomt voldoende licht op de hoofden der aanwezigen, waarvan eenige om de nieuw-dorische kolom gegroept zijn, die dezen bovenmuur helpt dragen. Weet gij, waar het huis de Δ stond, en, schoon van zijn zinnebeeld beroofd, nóg staat? - Op de Keizersgracht tusschen de Lelygracht en Princenstraat[†)].

*) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 207.

†) 't Is het 18e, van de Leliegracht af, het 24e van de Princenstraat. Zie een inzicht der bedoelde vergaderplaats, geteekend door L.F. Dubourg, gegr. door P. Tanjé, in de *Naauwk. Beschr. der uitw. Godsdienstplichten*, 1738, VI, I, bl. 119. Dl. IV, verschenen in 1729, is het laatste, waar de naam des vertalers Abraham Moubach op voorkomt. Vreemd genoeg ontbreekt die naam in het *Biogr. Woordenboek der N. en Z. Nederl. Letterk.* 1878. Monbach is waarschijnlijk de zoon van een anderen Abraham Moubach, die (geb. in 1662) op Boomsloot het geelgietersbedrijf uitoefende en den 22^{n} M^{t} 1686 ondertrouwde met Anna Outman (geb. te Amsterdam, gelijk hij), een 18-jarig meisjen uit de Stoofsteeg. Dit echtpaar schreef een keurige hand. *Puy-reg.*

Trekt hier echter niet het gevolg uit, dat de vergadering geheel tot den aanzienlijken stand behoort. De Langeduls, de Zinspenningen, de Nieuwenhuyzens, de Séwels behoorden, in die dagen, geenszins tot de amsterdamsche aristokratie. Maar daar vragen wij niet naar; zoo min uit een zedelijk als uit een schilderkundig oogpunt. De meeste der aanwezigen, mannen, vrouwen, ook kinderen van verschillende leeftijd, behooren tot den neeringdoenden burgerstand. Men zoû zeggen: wat hebben zij zich, vooral in die dagen, dan met staatkunde in te laten? Nochtans schijnt een politiek belang hen bezig te houden. Wél zitten de mannen met veel meer devotie achter hun hoeden naar beneden te kijken dan men, bij eene argloze samenzwering bijv., verwachten zoû. Ik zeg achter hun hoeden: want sommigen houden ze vóor hun gezicht; maar de meesten hebben den breeden rand over hun voorhoofd neêrgeklept. Wat of hen toch bezighoudt? De gelaatstrekken der vrouwen van middelbare leeftijd teekenen nieuwsgierigheid. Tegen den muur, verlicht door den koepel of platlantaarn, staat een Heer, als de overigen zeer eenvoudig gekleed: in het zwart - een rok zonder boordsel en met het kleinst mogelijke getal sajetten knopen. Op zijn vale pruik drukt de hoed, die een schaduw spreidt, waar de neus en de kaak naauwlijks aan ontduiken. Zijne matte, kleine, maar goedige oogen richten zich nu en dan langzaam van het papier af, dat hij in de handen heeft, en wáren over de vergadering. Een ander man, zwarter van uitzicht dan hij, en nog zwarter van rok, heeft hem zoo even dit papier overgereikt. De eerste is aan het woord.

‘Het stuk, vrinden,’ zegt hij, is in de engelsche taal opgesteld; maar door mij, ten verzoeke van den vrind Boekenogen, overgezet in onse vaderlandsche sprake. Het luidt als volgt:

‘Aan Willem den Derden, Koning van Engeland, Stadhouder van de Vereenigde Gewesten, enz. wordt deeze dankbaare erkentenis der gener die gemeenlyk *Quakers* worden genaamd, ootmoediglyk aangebooden.

Met believen des Konings.
Aangezien de Allerhoogste Gód, die heerschappy heeft over de Koningryken der menschen, ende geeftze aan wien hy wil, U door zyne overheerschende magt en voorzienigheyd in de regeeringe en heerschappye deezer Ryken gestéld, en door zyne gunste op een aanmerkelyke wyse van veele groote en uytmuntende gevaaren bewaard en verlóst, en de elende des oorlógs genadiglyk in eene gewenschte gunste van Vreede veranderd heeft, zo wenschen wy van harte, dat wy, en alle andere die 'er in begreepen zyn....’[*)]

Toen hij tot zoo ver gelezen had, werd hij door eene der tegenwoordige Dames in de reden gevallen. Zij scheen eene vrouw van omstreeks 40 jaren. De blos, die op haar twintigste misschien de wangen vercierde, had nu meer een doorgaanden zetel op het voorhoofd en de benedenkaak gekozen. Zeer vrijmoedig zeide zij: ‘Maar, vrind, wat zullen wij ons met staatszaken bemoeyen?’ De man met de vale pruik, die William Séwel heette, andwoordde niet; maar de zwarte zeide: ‘Zuster, gij hebt zeker geene aandacht aan mijne inleidinge geschonken. Ik heb gezegd, dat de vrinden in Engeland en elders verdacht worden papistische oogmerken te koesteren, en zelfs, dat men onze consistoriën wel eens beschuldigd heeft eene wijkplaats voor pausgezinde raddraayers geweest te zijn. Het is dus - om den Koning. dien het onze plicht is te eeren, ten dezen opzichte geheel gerust te stellen, dat wij ons bij den brief der vrinden in Engeland zouden aansluiten. Zijt ook alle zonder zorg, dat hier iets onberadens geschieden zoû. Vrind Séwel heeft den brief nog pas bij wijze van ontwerp van de vrinden Withit en Pen in Engeland gekregen.’

- ‘Ja,’ zeide Séwel, de vrind John Whitehead heeft hem in alle zedigheid opgesteld, en acht hem zeer wel nog voor verbetering vatbaar.... Ik zeg dan:

*) Wm Sewel, *Histori v.d. Opkomste, Aanwas, en Voortgang der Christenen, Bekend by den naam van Quakers. Ondermengd met de voornaamste Staatsgeschiedenissen van dien tyd, in Engeland voorgevallen. En met Authentieke Stukken voorzien*. Amst. R. & G. Wetstein, Boekv. in de Kalverstraat, by de St Lucye-steeg. 1717, bl. 718.

‘Zo wenschen wy van harte, dat wy, en alle andere die 'er in begreepen zyn....’

Maar dit maal werd den goeden, rustigen Heer Séwel, één onzer meest bekende spraakkunstschrijvers van het laatst der XVIIe Eeuw, even min vergund zijne voorlezing ten einde te brengen. Niet, dat zijne welsprekendheid op nieuw, door een minder of meer geestelijk aangeblazen hoorder of hoorderesse gestuit werd; maar een sterk bonzen tegen de buitenhuisdeur waarschuwde onze vreedzame Quaker-gemeente, dat zij hare oefeningen niet ongestoord mocht voortzetten. Inderdaad deelt zekere goed ingelichte ‘Wegwyzer door Amsterdam’[*)] ons mede: ‘Deeze vergaadering is altoos geslooten, en die er binnen wil weezen moet aankloppen.’

De gevolgtrekking schijnt niet lichtvaardig, dat die aanklopten er dus ook ‘binnen wilden zijn’, hetzij als geestverwanten, hetzij als ‘nieuwsgierigen’, van welke, zoo als Wagenaar getuigt, het ‘vertrek dikwijls vervuld is’.[†)]

Een opgeschoten knaap van geestig uitzicht, die 15 à 16 jaar kon tellen, scheen de waardigheid van portier te zijn opgedragen; althands met veel ijver stond hij op, en begaf zich buiten het vertrek om open te doen. De leiders der vergadering waren echter niet gerust. De zwarte pruik wisselde een blik en een woord met de vale; laatstgenoemde stak zijne vertaling in zijn borstzak, en de andere fluisterde een volwassen burgerlijk gekleed lidmaat in, dat hij zoû gaan zien, wat het was. Intusschen kon men uit een onrustbarend gestommel in het voorhuis reeds afleiden, dat de zaken daar niet haar gewonen loop hadden; de vrind Boekenogen toch, de zwarte, hield het voor noodzaaklijk zich persoonlijk met dat getrappel en gepraat te gaan bemoeyen.

De vergadering was in gespannen verwachting van de dingen, die daar komen zouden. Niemant had den moed de zaal te verlaten. De Heer Séwel trouwens had zich aan de binnendeur geposteerd. Het leed niet lang, of deze werd met kracht geopend en begeleid door den ‘vrind’ Boekenogen, traden eenige personen binnen.

*) 1713.

†) *Amsterdam*, II, bl. 207. Ik twijfel, of hier, sints de dood van den achtenswaardigen Heer Mollet, nog Kwakers zijn. In 1868 waren er in Engeland nog 15.786. *Kath.* LIII, bl. 208.

Van hem, die het meest in 't oog viel door een levendigen, zelfs eenigszins wilden blik, is de maat historiesch bekend. Hij was niet minder dan 6 voet 8½ engelsche duimen lang[*]. Hij was allerzonderlingst gekleed: had een bruin lakensch wambuis aan, met een lederen gordel, waar een kort zwaard van afhing; hij droeg laarzen, bij wier bovenkant zijn broek van rood baai zich aansloot; een hoed met platten rand, hemdsmouwen van betwistbare blankheid en fijnte, en, bij dit kostuum, een blonde pruik en korten handrotting.

Onmiskenbaar was het, dat hij eenig gezach over de genen, die met hem waren, uitoefende. Zijn spreken ging niet zelden met eene korte hoofdschudding en trekken met den rechter schouder gepaard[†]. Zijn gezelschap scheen sommigen van de Quakergemeente niet geheel vreemd: een schuitevoerder herkende den baas van de lijnbaan der Admiraliteit op Oostenburg; de Heer Séwel-zelf had een bescheiden hoofdknik voor den graveur Adriaen Schonebeek[§] over; maar de twee andere personen, die het vijftal bezoekers hielpen uitmaken, schenen hier ter stede minder te-huis; het was een welgemaakt jonkman, met blozende kleur, onder wiens onachtzame kleeding men lichtelijk iets buitengewoons herkende; de andere was een zeer belachlijke figuur, niet grooter dan een kind van 5 jaar, maar met een paar wenkbraauwen en een paar snorren op zijn 30-jarig gelaat, die met zijn tentvormig hoofddeksel hem het voorkomen zouden gegeven hebben van een Chinees - als zijn schitterende en geestige oogen dit niet bepaald hadden tegengesproken.

De lange man, die Hollandsch sprak, met een vreemden tongslag, noemde hem Turg.

De Heer Séwel, na twee woorden met Boekenogen gewisseld te hebben, belastte zich met de moeilijke taak om dit bezoek aan de gestoorde gemeente smakelijk te maken:

'Vrinden,' zeide hij, en hij-zelf en al de mannen hadden hun hoeden op, terwijl de vrouwen het gebogen hoofd achter haar handen, of, voor zoo ver ze, uit aanmerking van haren stand,

*) G.A. van Halem, *Leben Peters des Groszen*, III, Münster u. Leipzig, 1804, bl. 217.

†) Mr Jac. Scheltema, *Peter de Groote*, enz. Amst. 1814, I, bl. 108.

§) Adriaan Schoonebeek ondertrouwde den 9^{n} Mei 1685 met Catryne Harvelt, wed. Pieter Picaart uit de Pijlsteeg. Hij was toen 27 j. oud en woonde op 't Rusland. Zijn vader heette Christoffel. *Puy-reg.*

waayers gebruikten, achter déze verborgen: ‘Vrinden! slechts voor eenige minuten wordt uwe aandacht gestoord. De vreemdelingen, die tot ons komen, zijn broederlijk voor ons gezind. Bovendien zijn wij onderricht, dat het is naar het believen van den Koning, dien wij als Stadhouder gewoon zijn schuldige eer te geven, indien wij deze Heeren als vrinden bejegenen....’

- ‘Genoeg, genoeg!’ riep de lange man, met een forsche stem, en schudd'e eens met hoofd en schouder: ‘doet uw gebeden, zingt een lied, en gaat daarna wat profeteeren....’ Te gelijk zwaaide hij met zijn rotting, en wees de verhoogde spreekplaats aan, waarop hij meende, dat Boekenogen zich te plaatsen had. Ofschoon de meeste vrouwen met den rug naar de ingang gekeerd zaten, wisten zij haar blikken toch zoo te buigen, dat geene van haar een beweging ontging van hem, die hier werklijk sprak als machthebbende. In plaats dat Boekenogen het woord nam, deed dit de Dame die Séwel reeds in de reden was gevallen. Zij rees plotselijk op, strekte de hand naar den bezoeker uit, en riep: ‘Neen, Saar van Muskovië, denk niet, dat de leden van deze vrije, zedige gemeente, het geringste ontzag hebben voor de gemaakte nederigheid, waarmede gij nu al bijna drie maanden Burgemeesters, Staten en Princen laat dansen naar uw pijpen. Gij hebt hier uwe partij gevonden. Gij noodigt ons tot profeteeren: welaan, wij zullen het doen in tweederlei zin: als verklaring en als voorzegging: dat is naar de Schrift. Ik weet niet, of gij van deze méer notitie neemt dan de Papisten; maar ik weet wel, dat gij en de uwen geen haar beter zijt: vormendienaars, voor en achter. Uw eenvoudigheid, uw gemeenzaamheid is vertooning en een boom die groeit in den hof der hoovaardij. Gij wilt uw volk van nut zijn; maar zoekt hun heil op een verkeerden weg. Gij doet de Voorzienigheid geweld aan. Gij gaat geenszins de wegen van Hem die de Waarheid en het Leven is. Omdat gij boven een zwakkeling, een ouder broeder uitblonkt, en uw volk nog halve slaven zijn, niet vrij gemaakt door de waarheid, denkt gij, dat uw machtwoord plotselijk eene beschaafde natie in uw barre streken kan doen opstaan. Dat is een lompe dwaling; maar nog lomper is - te gelooven, dat de buitenwaereld u voor wijs houdt, en het bewondert, dat een groote Koning als een klein nieuwsgierig kind alles te gelijk wil zien en betasten. Kleine kinderen moeten wij worden; maar dat ziet op het gemoed, en niet op het bedrijf. Gewenscht

was het, dat gij als een klein kind u leiden liet; en vooral dat u wat matigheid en zelf-regeering werd ingeprent: want anders - en nu ga ik voorspellen - zult gij nog veel verdriet in uw leven hebben; de ware beschaafdheid, die slechts langzaam ontwikkeld wordt, zal ook in uw rijken geen wortel vatten; en de nakomeling zal u niet zoo groot noemen als de verblinde en winstgierige tijdgenoot.'

Deze savonnade werd Tsaar Peter (want hij was het zelf) niet zoo rustig en geregeld toegediend, als ik het hier voorstel.

Bij herhaling trachtte Boekenogen met een 'zuster', 'zuster', en Séwel met een 'nichte', 'nichte', 'Antje', in den stroom harer welsprekendheid een dam te slaan; maar vergeefs! De vrijheid des woords, hoewel bij de Quakers, dertig, veertig jaar geleden, tot groote ongerieflijkheden geleid hebbende, werd altijd nog zeer geëerbiedigd, en bij de rustige samenwerking der 'vrinden' was er van een te bekleeden gezach weinig sprake.

Voeg daarbij, dat de plotselijke ontdekking, wat doorluchtig persoon - de oppermachtige zelfheerscher van alle mogelijke Ruslanden - in hun midden was verschenen, de meeste der aanwezigen tot eene zekere ongedurigheid stemde; terwijl bovendien de knaap, die de deur had opengemaakt, achter den Tsaar op een bank had postgevat, en dáar al de bewegingen van den Vorst - met gelaat en schouder, met de hand, die den stok droeg, met blik en bovenlip, - allerpotsierlijkst nabootste.

Dit trok de aandacht en wekte den glimlach van 's Vorsten dwergachtigen hofnar, genaamd Turgenew, die, aan den anderen kant, zoo min als de jonge russische Edelman (niemant minder dan de aanstaande Prins Mensjikow*), geheel gerust was over de uitwerking, die deze zonderlinge welkomstgroet op hun gebieder hebben zoû. De Tsaar toch was somtijds zeer kort aangebonden, kon in hevige toorn ontsteken, en plach, van der jeugd af, dan wel eens in onrustbarende stuipen te vervallen. De geschiedschrijvers teekenen aan, dat, in die oogenblikken, geen ander middel den Vorst tot bedaren kon brengen dan het optreden en de toespraak eener jonge schoone vrouw†). Reeds

*) De Tsaar had dezen jongen hoveling, van lage afkomst, maar groote gaven (geb. 1674), ondanks zijne witte handen, bij Gerrit Jansz., Stuurman aan de Zaan, op 't mastenmaken besteld. Scheltema, t.a.p., I, bl. 149.

†) Scheltema, t.a.p., I, bl. 120.

zagen de beide muskovische hovelingen den kring der Quakeressen rond, om, als dit recept zoû moeten worden toegepast, niet verlegen te staan.

Tsaar Peter echter gaf, bij deze gelegenheid, blijk van een ongewoon goed humeur.

'Zoo, zoo, vrouwtjen!' zeide hij, die vrij gemeenzaam met het Hollandsch was*): 'is dat nu zoo de manier, waarop de vrinden en vrindinnen profeteeren? Nu, ik ben blij, dat ik er eens kennis meê gemaakt heb, en verheug mij, dat gij juist aangeblazen waart, toen ik binnenkwam. Ik moet u anders in 't algemeen opmerken, dat ik, als het op vertooningen aankomt, meer van lachwekkende tooneelen houd dan van zedemeesters-sprongen, en allerminst van zedemeesteressen.'

- 'De genadige Heer heeft het aan zich-zelf te wijten,' zeide de nar Turgenew;†) 'gij geeft de Dames tegenwoordig aan alle gezelschappen deel, en zult er toch wel niet op rekenen, dat zij haar tongetjen thuislaten. Ik geloof,' ging Turgenew voort, zich tot Séwel wendende, 'dat de genadige Heer ook wel eens graâg zoû willen hooren z i n g e n : gij moet een lied hebben, dat eindigt:

Van all' zyn' Heyligen, vereenigd in gedrang,
Met juyghend maatgezang.§)

"Ik zie daar zoo'n aardig Juffertjen staan, dat zeker dit lied wel eens ten gehoore zal willen brengen." Hierop deed de dwerg drie stappen in zijdwaardsche richting en nam een 16-jarig blondinetjen bij de hand, dat met haar fijne fyzionomie en groote blaauwe oogen, van het eerste oogenblik af, den rijzigen Muskoviet belangstellend was blijven aanstaren. Den Tsaar scheen dit voorstel bizonder welgevallig. Hij hield niets van muziek: een trompet, een fagot en een paar bekkens, waren de eenige speeltuigen, die hem behaagden;**) maar het mooye meisjen, over wier geheele persoon eene engelsche elegantie verspreid lag, nam hem dadelijk in.'

*) 'Die Holländische war seine Lieblingssprache'. Von Halem, III, 146.

†) De mij bekende namen der hofnarren van Peter zijn: Turgenew, Sjanskoi, Lenin, Sjakowskoi, Kirsantiewitsch, la Costa, Usjakow (v. Halem, III, bl. 150) en Zotof (1718), zijn schrijfmeester. Wie van hen hem op zijne reizen naar Holland vergezelde, is mij niet gebleken.

§) Séwel, *Histori*, Aanh. bl. 15.

**) Von Halem, t.a.p., III, bl. 220.

- ‘Ik vraag u vergeving!’ stamelde de Heer Séwel, half gestreeld, half verschrikt: ‘het jonge meisjen is mijn dochter, en ik verzeker u, dat zij hoegenaamd geen talent voor den zang heeft.’

- ‘Welnu,’ zeide Turgenew, ‘laat dan de jonkman, die naast haar staat, en dien ik zoo even gezien heb, dat een uitmuntend kluchtspeler is, toen hij al de bewegingen van den genadigen Heer heeft staan nabootsen, maar eens de eene of andere klucht vertellen!’

- ‘Mijn zoon, mijn zoon, Pieter Langendyk!’ riep de vrouw, die den Tsaar zoo streng gekapitteld had, ‘dat zal nooit gebeuren!’

- ‘Althands, dat kan *hier* niet gebeuren,’ riep de Heer Séwel: ‘De Vorst denkt te redelijk, om deze plaatse met grollen en grappen, gelijk anders mijn leerling er wel maken kan, te ontwijden....’

- ‘En gij hecht niet aan formen!’ zeide Peter vriendelijk.

- ‘Maar wij hechten aan het ernstige doel onzer samenkomst,’ zeide Boekenogen, terwijl zijn stem trilde van verontwaardiging. ‘Gij zijt hier ongebeden ingekomen, en wilt gij ons nu in onze godsdienstige gevoelens komen beleedigen?’

- ‘Wel neen, in 't geheel niet!’ andwoordde Peter. ‘Ik ben zélf godsdienstig, en heb alleen maar ook úwe vergadering willen leeren kennen, om te zien, of er iets goeds voor mij, in mijne Kerk, uit over te nemen is. Pieter Langendyk, de zoon van mijne vriendin van zoo even, zal tot mij komen in mijn logies op de werf der Admiraliteit, om mij eens iets van zijn grollen te vertoonen; maar een lied zoû ik toch graâg, door de dochter van Mijnheer hier, hooren zingen.’

- ‘Welnu, Sara!’ zeide de Heer Séwel: ‘voldoe dan maar aan de begeerte van den grootmachtigen Vorst.’

En het meisjen, twee stappen vooruittredende, zong, met een allerzuiverste en gladde sopraan-stem, uit den door haar vader in hollandsche dichtmaat naar Catherine Evans gevolgden lofzang het koeplet:

‘Maak groot alom Gods majesteyt,
Zyn wyd vermaarde faam, wiens wooning
In 't hooge Zion is bereyd
Tót gloori zyner kroone. O Koning,
U, onzen Gód, zy prys; men zinge u lóf, ô Heer,
En diene u immermeer.’

De Quakers plachten dezen hymnus op een vrij eentonige choraalmelodie*) te zingen; maar het geschiedde dit-maal met zoo veel gevoel, dat het algemeen een diepen indruk maakte.

Pieter Langendyk, hoewel nog maar een knaap, scheen met weêrzin op te merken, dat de Tsaar met dit lied, en vooral met de zangeres, zoo hooglijk was ingenomen: maar zijn jaloezie steeg ten top, toen de Vorst, op het einde, zich niet vergenoegde zijn rotting op den vloer getuigenis te laten geven van zijn genoegen, maar zonder komplimenten de jeugdige zangeres beetpakte en haar bij herhaling kuste, dat het klapte.†)

Velerlei waren de aandoeningen, die bij deze manifestatie door de vergadering voeren. De Tsaar liet haar echter den tijd niet tot bezinning te komen.

'Lieve dochter van dezen voortreffelijken man,' zeide de Tsaar, 'gij hebt het meer dan wel gemaakt. Ik wil u eene gedachtenis laten van deze onze eerste ontmoeting... Hadriaan!' ging hij voort, tot den graveur Schonebeek, die, als ik zeide, hem vergezelde, 'geef mij het mooiste exemplaar van de ets, die ik gemaakt heb§); dan zullen deze vrinden met-een gerust zijn omtrent mijn godsdienstigen zin.'

En uit een kleine portefeuille bracht Schonebeek het gebrekkigst voortbrengsel der sterkwaterkunst te voorschijn, dat ooit op dun hollandsch papier is afgedrukt.

Het was de triomf van het Christendom over den Islam. Het stelde een slobberig gekleeden Engel voor, met de linker hand een kruis in de hoogte houdend, en in de rechter een palmtak. De Engel staat op een omgekeerde halve maan; en nog andere attributen van het Turkendom, als vaandels, tulbanden, wapens en ander krijgstuig, liggen onder zijne voeten. Uit den Hemel dalen breede lichtstralen op hem af.

Toen de Tsaar dit kostbare stuk aan Saartjen Séwel had ter hand gesteld, en haar nog eens onder de kin gestreken had,

*) Zie Séwel, *Histori*, Aanh., bl. 13 en de melodie achter het stuk.

†) De Tsaar was een liefhebber van kussen. Hij deed dit bij elke gelegenheid. Eene der schoonste Jonkvrouwen aan zijn hof, Miss Hamilton, had zich aan kindermoord schuldig gemaakt. Peter had de gewoonte niet - vrouwen, die onechte kinderen hadden, hard te vallen; maar Jufv. Hamilton wilde hij geen genade schenken; hij bracht zelf haar op de gerichtplaats, n a m m e t e e n k u s a f s c h e i d v a n h a a r, en keerde toen het hoofd om, 'um den Todesstreich nicht zu sehen.' Von Halem, III, 126.

§) Een ex. berust in het Trippenhuis. Van eene andere (bouwkundige) teekening spreekt Von Halem, I, 209, 331.

groette hij de Quakergemeente met de hand, en verliet, hoogst voldaan, het huis, waar de *Driehoek* in den gevel stond.

II.

De 15-jarige knaap, die in de vergadering der Quakergemeente met den naam van Pieter Langendyk werd aangeduid, is inderdaad onze meest vermaarde blijspeldichter geworden.

Zijn vader was een metselaar, Arent Pieterszen Kort genaamd, burger van Haarlem en lid van de doopsgezinde gemeente. Maar zijne moeder, Anneke Nieuwenhuizen, bekende zich tot de belijdenis der Quakers. Ik ben niet ongeneigd te gelooven, dat het haar neef, of goede vriend, Willem Séwel geweest is, die haar bewogen heeft zich voortdurend bij deze anti-ritualisten te blijven aansluiten. Hij was, na de dood des vaders, die in 1689 plaats had, opvoeder en leermeester van den zoon, die geruimen tijd aan zijn huis gewoond heeft, met het uitgesproken doel om Latijn te leeren.

De weduwe Kort was anders in 't geheel geen persoon, om zich naar de stille zeden der Quakers te schikken. Zij had er reeds dadelijk veel tegen, dat haar zoon Pieter *tout court* Kort zoû heeten. ‘Je grootvader was van Langendijk (bij Alkmaar) van-daan,’ zeide zij, ‘wat belet jou om je bokkigen naam van *Kort*, met den deftiger van Langendyk te verwisselen? P i e t e r v a n L a n g e n d y k , mij dunkt, dat klinkt zoo nog al voornaam.’*) Men weet, dat het woordtjen *van* is weggebleven, en dat onze goede komikus eenvoudig den naam van Pieter Langendyk heeft gevoerd.

Jeronimo de Vries, Siegenbeek, Van Kampen, Witsen Geysbeek en 's Gravenweert, geven, elk op hun beurt, vrij veel lof aan onzen blijspeldichter. Men kan echter goedschiks de levendiger luim van Breêroô, Samuel Coster en Constantin Huygens, op het gebied der komische dramatiek, niet betwisten; maar hunne kluchten zijn inderdaad door een beschaafd gehoor van onze tijd niet meer te genieten: terwijl *Don Quichot op de*

*) ‘Het vaderlyk geslacht van P.L. voerde [den naam] van Kort, toen 's dichters vader denzelven voor eenen die hem wat aanzienlyker scheen verwisselde, en zich, met zyne drie broeders, LANGENDYK liet noemen.’ *Leeven*, blz. 3. Gedd. IV, Haarl. 1760.

Bruiloft van Kamácho, Krelis Louwen, Het wederzyds huwelyksbedrog, De Wiskonstenaars of het gevlugte Juffertje, De Zwetser, met een gering voorbehoud nog zeer goed door Dames en Heeren te lezen zijn.

Vraagt men mij, kunnen ze eenigermate bij de komedies van Molière, die maar een weinig vroeger vallen, wat vernuft en diepte betreft vergeleken worden? - Dan moet ik, helaas, andwoorden: in geenen deele. En toch hebben deze beide blijspeldichters een punt van over-een-stemming, wat hunne aanspraak op onze belangstelling aangaat. Dat punt echter is niet te vinden in het komische element van hun kunst, maar in het tragische van hun leven. Heeft hun vernuft met ongelijke kracht en schittering gespeeld, - hun hart heeft, hoe verschillend ook bewerktuigd, om het zeerst geleden. Molière vereeuwigde zijn levensramp, met ongelijkbaar meesterschap, in zijn *Misanthrope*; Langendijk heeft zich de voldoening niet kunnen onthouden aan eene zijner komedies den titel ‘Xantippe’ te geven. Afgezien van beider omstandigheden, had Molière gewis meer schuld aan zijn ongeluk dan onze rein en geregeld levende metselaarszoon. Wanneer we daarentegen de lijnen en tinten raadplegen, waarmeê deze beide komici het beeld van hun levensramp en hunne geheime droefgeestigheid geschilderd hebben, - dan moet men zeggen, dat, bij den zoo fijn en diep voelenden Parijzenaar, de mate der smart zeker, buiten verhouding met schuld of onschuld, die van den kalm en goedhartig, maar oppervlakkig voortlevenden Haarlemer overtrof.

Toch is het jammer, dat men het zwaartepunt van Langendyks optreden in zijn tooneelwerk heeft gezocht. Ongetwijfeld is het bizonder leven van den dichter veel interessanter geweest; en het weemoedige hierin krijgt maar een des te schilderachtiger, meer humoristiesch charakter, naar men beter nagaat, wat brave zoon en gedweezaam echtgenoot zich deze tooneelschrijver altijd betoond heeft.

Zijn vader, zeggen de levensbeschrijvers, liet de weduwe in een goed gedoente achter: althands hij liet te Haarlem een eigen huis na, staande in de Gierstraat, over de Botermarkt.

Na zijn dood zett'e de weduwe een ‘lywaadwinkel’ op, die echter door haar slecht bestier spoedig te niet ging. In welke relaties haar spilzucht haar gebracht had, is mij onbekend; maar niet, dat zij met haren zoon zich vestigde in Den Haag, waar deze gelegenheid vond zijn zin voor de teekenkunst nader te

ontwikkelen onder den Schilder Hendrik Pola. Hij vond vooral aanleiding zijne oefeningen heen te richten naar de praktijk van wat men thands de kunstindustrie noemen zoû. De passer kwam zijner fantazie zeer te hulp voor het maken van patronen, om naar te weven. Ook op dit handwerk leî hij zich toe met de borst; en niemant was gelukkiger dan hij, toen hij, met een stukjen zelf-geweven servetgoed - garen-damast - naar Amsterdam mocht reizen, en gelegenheid vond het daar te verkoopen.

Zoo als wij boven vernamen, had hij in deze stad vele jaren zijner vroegste jeugd ten huize van William of Willem Séwel, den kleinzoon van een andereu William, die in de XVIe Eeuw met de Brownisten uit Engeland gevlucht was, gesleten. Deze Séwel, een rustig en werkzaam burger geleerde, verdiende den kost met het schrijven van droge, historische en spraakkundige boeken, het vertalen van Flavius Josephus, eene Bijbelsche en eene Kerkgeschiedenis, Juvenalis' XIIIe Satyre, en het meêdeelen zijner kundigheden aan anderen. Hij had, uit zijn in 1681 met Jacomina Boekenogen gesloten huwelijk, een zoon en drie dochters, en ik verdenk hem van, vooral uit aanmerking der onrustige natuur van Langendyks moeder, zich met de veeljarige zorg voor onzen Pieter te hebben belast. Zijn op 51-jarigen leeftijd door Gerrit Rademaker geteekend portret rechtvaardigt in alle opzichten, wat we van zijn rechtschapen charakter, zijn vromen zin, zijn werkzamen aard, zijn taai gestel, zijn letten op kleinigheden, bij beperkte scherpzinnigheid, hebben getuigd of laten raden. Hij was een goed, maar stijf man, niets waard in de konversatie, maar met een hart, dat volstrekt niet ontoegankelijk was voor deze of gene groote, schier onberedeneerde genegenheid. Met zijn starend gelaat, geflankeerd door hooge schouders en voor drie vierden omringd met de krullen der u bekende vale pruik, kon hij toch zoo welgevallig o.a. naar Pieter Langendyk heenzien, wanneer die met zijn groot talent van nabootsing, dit of dat charakter karikatureerde, dat men geneigd was tranen van liefde te zoeken in die donkere, edoch matte oogjens.

Men weet nu, hoe weinig de dochter nog op dezen vader trok. Zij had bepaald haar engelschen type aan een vroeger geslacht te danken; maar men ziet nu tevens, hoe weinig de leerling zweemde naar den meester; en ook voor het uiterlijk. Pieter Langendyk had een allerliefste fyzionomie: een ovaal gelaat; heldere lichtbruine oogen, een lange fraaye neus en met

zorg gebootste mond en kin. Had hij iets stijfs in zijn houding, dan werd dit, toen bij 25, 30 jaar was, verklaard door de deftigheid van de pruik Louis XIV, en verborgen, deels door zekeren zwier in zijn kleeding, deels door zekere matigheid in zijn gebaar. Zijn kleine bewegingen drukten zoo veel uit als bij anderen de groote.

Dat de naam van zijn goeden leermeester geen enkelen maal bij zijn talloze gelegenheidsgedichten gevonden wordt, meen ik te moeten toeschrijven wellicht aan eenig *insuccès* bij de jonge Dames Séwel; die dan trouwens, voor haar straf (zoo als de Koningen der Schepping zwetsen zouden), met haar driën als oude vrijsters gestorven zijn.

De weemoedige achtergrond, waartegen de kluchten en blijspelen van Langendyk vertoond worden, is hij zich-zelven, van den aanvang zijner loopbaan af, bewust geweest. Het blijkt allerduidelijkst uit zijn eerste tooneelwerk *Don Quichot op de bruiloft van Kamácho*. ‘Ik ben menigmaal verwonderd geweest,’ zegt hij*), ‘dat de Nederlandsche Blyspeldichteren hunne stoffe uit het volgeestige werk van den Spaanschen Savedra zo schaars genomen hebben; een Schryver, die overvloeit van geestige vindingen, aardige hertstochten, kittelige en tevens schrandere redeneringen.’ Langendyks tijdgenoot, zijn levensbeschrijver, zegt van hem, dat hij op zijn 16e jaar dit Blijspel reeds bewerkt had. De moraal van het stuk, die aan 't slot den triomfeerenden minnaar in den mond wordt gelegd, luidt aldus:

> ‘Zo zietmen dat 't verstand het geld te boven gaat;
> En die de wysheid om 't genot van 't goud versmaadt,
> Kan aan myn trouwgeval zig spiegelen, en leeren,
> Hoe dat men schranderheid voor schatten moet waardeeren.’

In de opdracht aan zijne vrienden, de wiskunstenaars Hendrik Haak en Everhard Kraeyvanger, zegt hij:

> ‘Ik offer u, o waarde vrinden
> Den vroomen ridder Don Quichot,
> Die steeds iets groots dorst onderwinden:
> Maar voor zyn' daaden wierdt bespot
> Van volk dat hy niet wys kon maaken
> Dat Amadis en Palmeryn
> En honderd romantike snaaken,
> Geen leugens, maar vol waarheid zyn.’

*) Ed. 1712, by Hendrik van de Gaete, bl. *3.

Ongetwijfeld behoort Langendyk tot die menschenhelft, die onder de luimige schors van Cervantes' diepzinnigen roman een zoete en krachtige kern hebben weten te vinden. Het is een sints lang opgeruimd misverstand, dat de ridderlijke Cervantes, de held van Lepanto, de krijgsmakker van Marc-Antonio Colonna, den spot zoû hebben willen drijven met de Ridderschap. Hij mag als letterkundige geen bewonderaar van de eindeloze aaneen-rijging der avonturen in de Amadis-romans geweest zijn, - daar volgt geenszins uit, dat hij ongevoelig moest zijn voor het grootsche, edelmoedige en tedere in de stemming der Ridder-harten, waarvan zijn aandoenlijke Don-Quichot-figuur een zoo wijsgeerig en geestig geschilderd toonbeeld aanbiedt. Neen, Cervantes heeft veel meer willen doen voelen, hoe de adel der menschelijke natuur, de liefde en offerwilligheid, de moed, die alle hinderpalen aandurft, het rechtsgevoel, dat alle kwaad bestrijden en alle ongelijkheid effenen wil, zich baan breken en sympathiën weten te wekken, zelfs als zij de ziel vervullen van een half-waanzinnige. Don-Quichot is een satyre, die aan de oppervlakkige, aan de proza-naturen, aan baatzucht en laagheid om strijd toeroept: lacht maar, lacht maar; gij stelt u-zelven aan de kaak: want onder dit narrenpak huist grootmoedigheid, tederheid, liefde, zelfverzaking, al wat de menschelijke natuur vereert en de namen der besten onsterflijk, hun daden vruchtbaar, hun nagedachtenis gezegend maakt. Hiervan heeft ook Langendyk wel deugdelijk het besef gehad, en wanneer hij verder in zijne opdracht zegt:

> ‘Ik voer hem hier ten Schouwtooneele;
> Op dat hy met zyn zotterny
> Voor and'ren (zyns gelyke) speele,
> Dat alle waan maar zotheid zy;
> Hoe al des waerelds schoone dingen
> Maar by inbeeldingen bestaan,
> En even als 't geluid na 't zingen,
> In wind en lucht terstond vergaan,’

dan is dat ironie. Het blijkt ook geheel aan de rol, die hij *Don Quichot* in zijn stuk te spelen geeft.

Men kent - des noods uit de trouwe vertaling van Mr C.L. Schuller,[*)] of uit de gefrancizeerde van Florian[†)] -

*) *De vernuftige Jonkheer Don Quichote van de Mancha*, B. IX, hft. 3 en 4. Haarlem, D. III, bl. 176 en v.

†) Paris, 1800, T. IV, p. 222-250.

het avontuur der bruiloft van Camacho: de schoone Quiteria wordt tot een huwelijk gedwongen met den rijken boer Camacho. Vurig wordt zij bemind door den jongen schranderen Basilio, uitmuntende in het slingeren en degendansen. Maar talenten in lieden die niets bezitten, zegt Sancho Panza, zijn niets waard. Ondertusschen is de jonkman, die zich met Quiteriaas wederliefde vleyen mag, op een krijgslist bedacht geweest, Als het bruiloftsvolk bij-een is, - komt hij, in een rouwkiel. met karmozijnen vlammen afgezet, en een cypressenkrans op het hoofd, de feestvreugde storen. Hij spreekt de vergaderde menigte toe, brengt een degen voor den dag en werpt er zich wanhopig in. Aan alle kanten springt zijn bloed in 't ronde. Don Quijote, die toevallig de bruiloft bijwoont, neemt hem in zijne armen en de Pastoor der plaats vermaant hem zich tot sterven voor te bereiden. Camacho stamelt hierop den zonderlingen wensch uit, dat Quiteria, nu hij toch sterven gaat, vooraf met hem in het huwelijk moog treden. Don Quijote bepleit zijne zaak, en de Pastoor ziet er geen bezwáar in. Ook Camacho neemt met deze bespoediging van den afloop der storende gebeurtenis genoegen. Maar pas hebben de beide jonge lieden verklaard elkander tot man en vrouw te nemen, of Basilio springt vlug over-eind; ongedeerd trekt hij zich den degen uit de met bloed gevulde buis, die hij zich had aangelegd, en eischt dat het huwelijk erkend worde. De voorstanders der weêrzijdsche belanghebbenden trekken van leer, Don Quijote, te paard gestegen, drilt zijn lans, en zonder verdere bloedstorting blijft de overwinning aan de zijde der gelieven. De rijke Camacho drijft zijn fierheid zoo ver, dat hij de maaltijd wil laten doorgaan; maar de jonge-lieden bedanken en gaan naar het dorp van den armen Basilio, Don Quijote, in hunne erkentelijkheid met zich nemende. Langendyk heeft van Basilio een edelman gemaakt en geeft Quiteria een *gentilhomme campagnard* tot vader; hij heeft den groep verrijkt met de aardige typen van Miester Jochem, den rederijker, en den waalschen kok Vetlasoepe. Ook laat hij, bij deze gelegenheid, Sancho in den deken sollen, en stoffeert de gesprekken met sommige van Don Quichots voorstellingen uit de romanwaereld - van toovenaars en draken. Maar hij wacht zich toch zoowel als Cervantes, Don Quichot een mal figuur te laten maken. Don Quichot is nooit in den eigenlijken zin belachelijk. Belachelijk is Sancho, de prozamensch, de prak-

tische man, met zijn aanmatigend gezond verstand; hoewel anders zijne liefde voor zijn meester ook op hem een behaaglijk licht werpt. Dat is juist zoo meesterlijk in den roman van Cervantes: dat hij het ideale door een waanzinnige laat vertegenwoordigen, en dat de eindindruk toch altijd deze is: dat Don Quichot de sympathie der edele geesten en hooge charakters wechdraagt; terwijl de waereldsche wijsheid, de begeerlijkheid der zinnen, de snapachtigheid, de slaapzucht, de vulgaire geest, de eigenbaat, de kleine bedriegerijen, de plompe scherts er meestal bij Sancho slecht afkomen; zoo dat men liever in de nederlagen van den Ridder dan in de kortstondige voldoeningen van zijn boerschen schildknaap zoû deelen.

Langendyk heeft dat gevoeld en begrepen. Bazilius, dien hij als man van verstand en beschaving voorstelt, zegt niet dan goeds van Don Quichot, zonder dat hij hiermeê eene bizondere bedoeling heeft. Ook neemt Don Quichot, bij Langendyk, in den strijd de partij van Bazilius en Quiteria en deelt dus in den zegepraal der goede zaak.

Wanneer ik verwantschap meen op te merken tusschen het toonbeeld der ‘zwaarmoedigheid’ en der ‘te-leur-stellingen’, die, naar het oordeel van Don-Quichots dokter, een einde aan zijn leven maakten[*)], tusschen den Ridder van de Mancha en onzen hollandschen blijspeldichter, - dan wil ik toch toegeven, dat dit meer uit zijn levensgevallen valt af te leiden dan - behoudends de besproken komedie - uit zijne tooneelwerken. Het lastig humeur zijner moeder ontvlood hij doorgaands, zegt zijn levensbeschrijver, in het gezelschap ‘zijner vrinden’[†)] en wat ik nog verder uit zijne geschiedenis heb meê te deelen, zal nog nader bewijzen, dat ook hier de glimlach vaak het masker der droefheid moet geweest zijn.

Zijne levensbeschrijvers betuigen bij herhaling, dat hij eene groote mate van onverschilligheid bij de rampen des levens aan den dag leî, die echter nu en dan door hen met een tint van berusting gekleurd wordt. Ik kan niet onvoorwaardelijk gelooven, dat het hem met die onverschilligheid ernst geweest zij. Een jonkman, die een ietwat geleerde opvoeding genoten heeft, die lang voor zijn 20^{e} jaar reeds een

*) Schuller, t.a.p., D. IV, bl. 325.

†) *Leeven*, achter P. Langendyks *Gedichten*, IV, bl. 18.

tooneelwerk als de *Don Quichot* heeft gemaakt, die om in zijn nood en in die zijner grillige, spilzieke moeder te voorzien weversknecht wordt, die het een geluk rekent bij zekeren Heer Prado opzicht over de andere wevers te verkrijgen, die om zijn goed gedrag en beschaafdheid bevorderd wordt tot kantoorbediende bij den fabrikant Jan Brand, tot dat hij eindelijk, 27 jaar oud, in 1710, eene vaste betrekking als 'patroonwerker' bekomt bij den zijde-lakenen-wever Abraham Verhamme*), maar in al die jaren van harden stoffelijken arbeid geene gelegenheid vindt iets te schrijven, dat hem wat troost en verheffing bezorge, - terwijl hij, zoo haast hij een veêr van den mond kan blazen, met verdubbelden ijver zijne tooneelpoëzij ter hand neemt, - die dichter, - een komikus, - kan die jaren van spraakloosheid zijner Muze niet zonder veel zielelijden hebben doorgebracht.

Maar toen hij dan ook eindelijk er in geslaagd was zijn *Don Quichot* ten tooneele te doen brengen†) en met toejuiching herhaaldelijk te doen spelen, toen moet hij veel hebben genoten, en het is geen wonder, dat hij met ijver aan het bewerken van andere blijspelen ging. Zijn reeds genoemde *Zwetser*, het *Wederzyds Huwelyksbedrog*, de *Krelis Louwen*, de *Wiskonstenaars* volgden elkaâr in een kort tijdverloop op, en bezorgden hem, zoo al geen rijke *droits d'auteur* dan toch veel roem en bekendheid.

Zijne goedheid, zijn zedigheid en gelukkig humeur maakten, dat de leden van zijn dichtgezelschap, die elkander schier dagelijks ontmoetten bij hun medelid, den dichterlijken boek-

*) Dit schijnt in Amsterdam geweest te zijn. Abr. Verhamme, geb. van Haarlem, ondertrouwt, als weduwnaar van Cath. de Neufville, den 4 Sept. 1705 met Joh^{a} Maria Slagreegen, jonge dochter van Haarlem. *Puy-Reg.* Deze Ab. V. wordt hier 'Coopman' getituleerd.

†) Volgends aanteekening van den Heer Wijbrands is *Don Quichot* voor 't eerst gespeeld den 23 Sept. 1713. De 2e druk was al van 1712 (bij Hend. v.d. Gaete); in 1736 verschenen twee drukken, beide als 6e aangekondigd en insgelijks door den Auteur-zelven uitgegeven bij Isaak Duim, *bezuiden 't Stadhuis*. Langendyk zegt, dat het 'Blyspél buiten [zijne] verwachting vry gelukkig op het Tooneel' geweest is. Hij heeft het hier en daar aangevuld en sommige 'Duitsche' (d.i. Hollandsche) boerennamen door Spaansche doen vervangen. Verder is het stuk o.a. gespeeld: 1714, 21 Ap., 29 Sept., 1715, 19 Okt., 1717, 4 Jan., 1718, 9 Ap., 1719, 27 M^{t}, 23 Sept. Naar den 6^{n} druk zijn gevolgd die van 1786 (J. Helders en A. Mars) en 1819 (A. Mars).

verkooper Hendrik van de Gaete*), hem zonder wrevel als hun meerdere in vernuft en talent erkenden en achtten.

Opmerkelijk is hierin, dat de hulde, die hem van vele kanten geboden werd, veel minder de komische zetten en schilderingen betrof, welke wij, lateren, in hem waardeeren, dan de koude, stijve, en pronkzieke vaerzen, waaraan zijn leer- en ernstig tooneeldicht en zelfs zijn lyrische poëzie maar al te rijk is.

Het is allervermakelijkst te hooren, hoe Langendyk boeren, vreemdelingen, dieven, menschen uit het volk, ieder in zijn bizonder charakter en nagebootst taaleigen opvoert. Hij heeft daarvoor een onmiskenbaar talent, en als ik geen beperkte grenzen aan deze studie had toegedacht, zoû ik er mij niet toe bepalen u naar de lektuur van Langendyks aardigste stukken te verwijzen.

Maar wij moeten het levensbeeld van onzen dichter nog voor een belangrijk onderdeel bijwerken.

Langendyk, hebben wij gezegd, onderhield zijne moeder. Daarom kon er voor hem geen sprake zijn van een huwelijk; maar het hart luisterde weinig naar de klachten der beurs, en ontzeide zich niet eene amsterdamsche schoone boven alle andere tot koningin te verkiezen. Als ik haar aan u voor zal stellen, voert ons dit in een kring, die ons niet geheel en al vreemd is.

III.

Er zijn bijna twintig jaar verloopon sedert wij samen eene vergadering der toen vreedzame Christenen, die men Quakers noemde, bezochten. Wilt mij thands vergezellen naar eene andere stichting op de Keizersgracht, en wel in de nabijheid van de Runstraat.

Wij gaan naar de komedie. Haar voorpoort is nog aanwezig. 't Is die van het ‘R.C. Oude Armen-Comptoir’. Tegenover

*) Als iemant aan het dichtgenie van Van de Gaete twijfelen mocht, hoor hij Pieter Visscher over hem:

‘Uw dichten zullen eeuwig aan
D' onsterfflykheid geweyd zyn, en staan praalen.
Vaar voort, en streef het al voorby.’
Herderz. en Mengeld.

deze ingang had men niet, als thands, de zijkamer van den huisbewaarder, maar de ruime, met twee ingelaten kolommen geflankeerde binnenpoort. Als wij in het ‘groot portaal’ links een trap opgaan, komen wij niet in den schouwburg; maar in de Regenten-kamer, en daar willen wij juist wezen. Deze schouwburg is in 1665 volbouwd, hoewel niet naar de plannen van Jacob van Campen*), den bouwmeester van 't Stadhuis, want deze was den 13^{n} Septr 1657 reeds overleden.

Den 21^{n} December, 1716, was het in de Regentenkamer een groote drukte. Tegen 3 uur zoû er een ‘nanoensververscching’ worden aangeboden aan een beroemd personaadje. Alles was in de weer om de verwachte gasten den besten dunk van de Hollandsche keuken in te boezemen. Toch was deze sommigen hunner van ouds bekend. Gij zult het licht beseffen, als gij u met mij begeven wilt naar den boekwinkel van Hendrik van de Gaete, die gelegen was op den hoek van de Warmoesstraat en Vijgendam. Wat was daar een ophooping van menschen! Had men er een dronken man of zenuwachtige vrouw in huis gedragen? Een nieuw verschenen boek zoû toch zoo veel belangstelling niet licht trekken. Wij zullen het dadelijk weten.

Na dat de vergaderde menigte, een geruimen tijd, reikhalzend, deels in schaduw van den luifel, deels bestraald door het vallicht van den helderen winterdag hier tusschen de huizen, door de neêrgelaten glazen bovendeur in den winkel had gestaard, - werd plotselijk dat schuifvenster opgeschoven, de onderdeur van de klink gedaan, en traden een paar vreemd toegetakelde soldaten, met zware knevels en schuin oploopende beerenmutsen vercierd uit den winkel, en maakten ruimte onder de menigte. Zij werden op den voet gevolgd door een rijzig kloek gebouwd man, wiens vrolijk gelaat een groote energie uitdrukte, en die in een fraai groenen militairen rok met bonte randen†) en gouden lussen gekleed was. De zwarte haren hingen hem vrij slordig op rug en schouder; een hartsvanger, met een rijk gevest van jaspis, stak in zijn gordel. Hij betoonde zich, op zijne wijze, zeer galant voor twee vrouwelijke personen, die aan zijn rechter en linker arm gingen. De jongste, een buitengewoon mooi meisjen, met donkere bruine oogen en een gelaatskleur, die schitterend uitkwam, bij de zwarte zijden met een strook

*) Verg. C.N. Wijbrands, *Het Amst. Tooneel*: 1617-1772, blz. 104.
†) Von Halem, III, bl. 138.

omzoomde kap, die zij op het hoofd droeg, was allerlevendigst. Zij gaf den forschen kavalier den arm, had de handen samengeslagen, en zag en sprong haast naar hem op, bij ieder woord, dat gewisseld werd. De andere betoonde zich zediger: zij was eene magere blondine, wier groote oogen een gelaat, dat doorgaands te-leur-stelling scheen uit te drukken, geen agrement konden bijzetten. Met zekere bedaardheid stond zij den Officier te woord. En toch is zij, met hare *Fontange*-muts, niemant anders dan Sara Séwel, ons welbekend; maar vergeten wij niet dat er twintig jaren liggen tusschen haar zang in de Quakerskerk en eene boodschap haars vaders voor den boekverkooper, waar zij door het grootste toeval werd aangetroffen door den Tsaar van Muskovië, dien we in haren tegenwoordigen geleider te herkennen hebben.

Achter dit drietal aan, volgden eenige Heeren; voor-eerst Peters Grootkancelier, de Graaf Golowkin*), aan de zijde van den Russischen Rezident Brandt, ten wiens huize, op de Keizersgracht bij de Wolvestraat, de Tsaar uit de Utrechtsche schuit voet aan wal had gezet; de Reismaarschalk Sjepelow, en de Reissekretaris Tsjerkassow.

De groep werd gekompleteerd door den boekverkooper Van de Gaete, dien Peter expresselijk genoodigd had in zijn gezelschap te zijn, den bijna 70-jarigen, half doven en kreupelen, maar zeer vrolijken Lambert Bidlo†), den lustigen arts en oudheidkenner Ludolf Smids en - de leste, licht de beste - onze Pieter Langendyk.

Zoo ging het over den Dam, door de Kalverstraat, St-Luciënsteeg en verdere straten naar den Schouwburg.

Het was de tweede reis, dat Tsaar Peter hier in 't land kwam. Hij was de verwezenlijking zijner groote hervormingen wel wat nader gekomen; maar had, bij hare behartiging, toch andere meer persoonlijke belangen, niet geheel verwaarloosd. Hij had als opperste schoonheid bijv. geproklameerd Catharina Alfendey, een meisjen van geringen stand, maar met eigenschappen bedeeld die hem zeer aanstonden. Sedert 5 jaar had hij haar dan ook naast zich ten throon geheven§). Bij zijne tegenwoordige

*) Scheltema, II, 7.

†) Langendyk, I, bl. * *.

§) Nog bij het leven zijner verstooten gemalin, kondigde hij den 6^{n} Maart 1711 zijn volk aan, dat (zijn gewezene bijzit) Catharina de ware en ‘rechtmatige’ was. Deze trouwens ‘übersah seine häufigen Liebeshändel.’ Von Halem, II, 28.

tocht was zij hem nagereisd; maar had het niet verder kunnen brengen dan de Stad Wezel[*)]. Men weet, welk een groote liefde Peter aan ons volk, vooral den minderen man, bizonder onzer scheepvaart, gewijd had[†)]. Drie groote hartstochten, en nog een goed getal van minder edelen aard, woonden in de ziel van dezen beroemden man: heerschzucht, weetlust, en, wat men zoû kunnen noemen, nautomanie - eene buitensporige liefde voor alles wat met de scheepvaart in verband stond. Natuurlijk wilde hij van de Russen een maritieme natie maken[§)]. Uit de voor-handen dagboeken blijkt, dat hij te Zaandam, waar men het huisjen van Gerrit Kist[* *)], dat hij er betrok, in zoo buitengewone eere houdt, eigenlijk maar 8 dagen verbleven heeft[† †)]; maar 't is niet te minder waar, dat hij in 1697 hier te Amsterdam, dat ter liefde der handelsbelangen, zich veel overlast om hem heeft getroost, vele maanden vertoefde. Hij was hier altijd met het streelende gevoel van behaalde overwinningen: voor 20 jaren hadden de Russen de Turken voor Azof getuchtigd; dit-maal kwam Peter hier overdekt met de lauweren, in den Zweedschen oorlog geplukt. Hij werd door zijn schier kinderachtige liefhebberij in kleinigheden volstrekt niet afgetrokken van zijn groote denkbeeld om Rusland tot het peil van beschaving te verheffen, dat hij met den adelaarsblik van het genie in het Westelijk Europa, ook voór dat hij het had bezocht, herkend had. Gewoon aan blinde gehoorzaamheid bij zijn volk, - zich niet ontziende de vrouw, die hij in eerste echt getrouwd had, ter zijde te zetten, zijn zwakken broeder en mederegent vervallen te achten van de Regeering, - zich een moed en kracht bewust, als maar aan weinigen gegeven is, meende hij, dat de beschaving een invoerartikel was gelijk tabak of thee, en hij had besloten zijn volk hiervan de zegeningen te doen genieten. Hij begon met door zijn heele

*) V. Halem, II, 189.

†) 'Ce prince a assés de génie pour les mathématiques, et goûta beaucoup l'opération astronomique de M. Hartlocker (lees: Hartsoeker). mais du reste quel travers d'esprit, il ne se plait guère qu'à charpenter, et il passe des jours entiers à travailler comme un ouvrier à la construction des vaisseaux.' M. Bayle à M. l'abbé Du Bos, 18 Nov. 1697. Zie *Navorscher*, 1861, bl. 193.

§) 'Hier war's (in Amsterdam), wo er den Gedanken faszte auch für Ruszland eine Seemacht zu schaffen.' Von Halem, t.a.p., II, bl. 186.

* *) Tot in 't laatst der vorige Eeuw was het in vergetelheid. Zie Mr J. Scheltema, t.a.p., II, bl. 198 en volg.

† †) Scheltema, t.a.p., I, 122.

rijk de voorvaderlijke dracht der groote baarden te verbieden*): en de ondervinding heeft hem nooit geleerd, dat een volk, al schéert men het nog zoo zorgvuldig, daarom nog geen plaats neemt op den historischen pedestal der opvoeding, der polijsting bij ontwikkeling, der humaniteit†).

Onder groot bekijk der Amsterdammers was het zonderling gezelschap welhaast zijne bestemming genaderd, niet zonder dat bij herhaling de wrevel van den Tsaar werd opgewekt, die nooit velen kon, dat zijne zonderlingheden de aandacht trokken. Bij herhaling sloeg hij met zijn beroemden spaanschen rotting Dubina§) in 't rond, als de straatjeugd het gezelschap wat te na kwam, of dat hij wat al te onbescheiden werd aangegaapt.

Aan de voorpoort van den Schouwburg ontvingen hem de Regenten Joannes Baalde en Mr Joan van Heuvel - de eerste van wege het Oûmanhuis, de tweede van wege het Burgerweeshuis, die onder één Bestuur met den schouwburg stonden** *). Hij had anders voor alle eerbewijzen van staats- of stadswege uitdrukkelijk bedankt† †), en verzocht dat geen Magistraatspersoon hem hier begroeten zoû dan alleen zijn vriend, de scheepsbouwkundige Nicolaas Witsen; maar de stokoude man, sints lang geen Burgemeester meer, hield ongelukkig het bed§ §).

Zonder naar het kompliment te luisteren, dat de 60-jarige

*) 'Die Sitte des Barttragens wurde lächerlich gemacht, und, ungestört durch die Stachelschriften, welche die Neuerung für Tyrannei und Heidenthum erklärten, gestattete Peter den Bart nur den Geistlichen, den Bauern und solchen, die für die Erlaubnisz jährlich 100 Rubel bezahlen wollten.' Von Halem, I, bl. 142.

†) 'Die Leute rasen, die uns beständig vorschwatzen, dasz wir vor den Zeiten Peters des Groszen Barbaren, oder wohl gar Vieh gewesen. ..... Neumodische Dummköpfe schwatzen viel von der Umschaffung der Russen, wie sie es von Fremden hören, denen sie indessen selbst diese Niederträchtigkeit beigebracht haben.' Sumatakow, 'Aufstand der Strjilitzen,' bl. 14.

§) Von Halem, III, bl. 222.

** *) Reeds bij zijn eerste verblijf onder ons, werd de Tsaar op een tooneelvoorstelling onthaald. In September 1697 heeft de Heer Jan Pluimer overhandigt het gelt dat de Edel Groot Agtb. Heeren Burgerm. aan hem hadden betaelt voor onkosten, als... voor het afgesantschap van Moscoviën gespeeld [wierd].....ƒ 792 Den 27^{n} Aug. had men namelijk (volgends Scheltema, I, 129) *De tooveryen van Armida* en *De gewaande Advocaat* vertoond. Waarschijnlijk was dit tevens ter opening van het seizoen, dat 17 Juni gesloten was.

† †) Scheltema, II, 10.

§ §) Scheltema, II, 14.

dichter Joan Pluimer, een vermogend man, vercierd met de gouden medalië van Koning Willem den IIIe, en adsistent der Heeren Regenten, hem te gemoet voerde, drong hij, met zijn Dames en gevolg, naar voren, en riep maar: 'Wáar moeten we wezen, wáar moeten we wezen? We spreken van daag timmermans-hollandsch, niet waar? geen stadhuistaal[*)].' En zoo ging het, vrolijk en wel, de trap naar de Regentenkamer op. Hier prijkte aan het boveneind der tafel een soort van throonzetel, die juist op den vorigen speelavond nog voor den Perzischen Koning Assuërus uit het Treurspel *Hester of de Verlossing der Jooden* gediend had. Beleefdelijk verzocht men Tsaar Peter daarop, vóor de tafel, plaats te nemen; men noodigde de Heeren Golowkin en Brandt zich rechts en links van den Vorst te zetten, en schikte het overig gezelschap - ofschoon men op de Dames niet gerekend had - verder zoo goed als het ging om de tafel. Mr Everhard Kraeyvanger - wiskunstenaar en dichter, vriend van Langendyk - en nog een paar andere Muzenzonen, ook Adam Silo, een schilder, die uitmuntte in de naauwkeurige voorstelling van schepen en schuiten, en zeer in de gunst stond van den Tzaar, - behoorden tot de dischgenoten.

Op het onderdanig verzoek, of het Zijn Majesteit behagen zoû den voor hem ingerichten zetel te gaan bekleeden, andwoordde hij: 'Wat Majesteit, weet jijluî niet, dat ik *incognito* reis? Ik ben M i j n h e e r , zonder meer; en ik ga ook niet zitten in die mooye stoel. Die is goed voor den anderen Pieter, voor den dichter, wiens klucht wij strakkies zullen zien vertoonen.... Dat 's mooi; dat 's heel aardig... van die "miester Jochem", en die fransche kok, en den mageren Don Quichot....'

Bij dit zeggen keken de schouwburgregenten elkaâr verlegen aan; Joan Pluimer nam het woord, en zeide: 'Mijnheer! uw Czaarsche genade kan gaan zitten, waar het haar belieft, - natuurlijk; maar hoe gaarne wij u ook *Don Quichot op de Bruiloft van Kamacho* zouden laten zien (dat wij ook heel aardig vinden), had de Regeering gedacht, dat het deftig en u welgevallig zoû wezen, als men dezen avond *Gijsbreght van Amstel de ondergangh van zijn stadt en zijn ballingschap* voor u vertoonde....'

*) 'Mein Holländisch lernte ich beim Schiffbau,... doch diese (pathetische) Sprache lernte ich nicht.' Von Halem, II, bl. 186.

- ‘Wát *Gijsbreght van Amstel*,’ zeide Peter, ‘wát ondergang en ballingschap, wil jeluî me daarmeê opvrolijken?’*) en hij trok eens met zijn oog en schouder, zoo als hij gewoon was. ‘Neen, jeluî moet *Kamacho* spelen: dat is mooi.... da 's aardig... Maar kom aan, laten we gaan zitten; ik heb sints 12 uur niets over mijn hart gehad;’ en Peter wenkte Pieter Langendyk, dat hij plaats zoû nemen in den throonzetel; liep achter eenige gasten om, tikte den Heer Kraeyvanger, die tusschen de Dames te-recht gekomen was, op zijn schouder, en flankeerde zich-zelven aan tafel, gelijk hij het op de wandeling was geweest. ‘Ik zit tusschen Jaantjen en Saartjen,’ zeide hij, ‘niet waar Dames? dat is *place retenue*; zoo als mijn vrind Lefort zaliger zoû gezeid hebben.’

Wie Saartjen was, is den Lezer bekend; Jaantjen is het mooye meisjen, dat ik even heb aangeduid en dat, voluit, den naam van Joannette Sennepart voerde, en te gast was bij den boekverkooper, haar oom, toen de Tsaar er onverwachts met haren 34-jarigen vereerder, Pieter Langendyk, en de andere Heeren was binnengekomen, om een text-boekjen van den *Don Quichot* te halen - het stuk, dat de Tsaar zich herinnerde voor 20 jaar reeds op stapel te zijn gezet, en dat hij plotslijk besloten had van avond weêr eens te zien zee kiezen.

Ik noem Langendyk de vereerder van de 19-jarige Joannette, - hij was méer dan dat. Zijne ingenomenheid met eene of meerdere der gezusters Séwel was van zeer voorbijgaanden aard geweest; maar zijn geheele ziel en zijn zinnen had hij nu al sints een jaar of vijf gezet op het mooye Jaantjen, en de geschiedenis van zijn hart, met betrekking tot dit bekoorlijk schepsel, maakt een belangrijk deel uit van zijn droevigen levensroman. Zij was allerbevalligst; maar had het menig-maal gehoord; zij was braaf, maar niet, zoo als onze geboren Quaker, met een tint van echte vroomheid. Een goede opvoeding had haar het praetensiëuze in haar natuur leeren maskeeren; zij was in zoo verre koket, dat zij wel wat deed om te behagen, zelden iets om iemant af te schrikken en dat zij niet zeer keurig was in de waardeering der genen, die haar huldigden. Redeneerend zoû zij de strengste veroordeeling overhebben voor iemant van slechte zeden, maar ondervindend, dat ook hij voor

*) ‘Er liebte nicht das Schauspiel, wenn es nicht etwa seinen Geschmack am Grotesk-Komischen begünstigte.’ Von Halem, III, bl. 220.

den indruk boog harer schoonheid, verborg zij niet geheel haar welgevallen daarover. Rijkdom en maatschappelijk aanzien had ook veel aantreklijks in haar oog, al betuigde zij immer ez voor zich niet te begeeren.

Toen de bedienden der schouwburgregenten zich gereed maakten de spijzen te laten rondgaan, zeide Peter, dat hij die hulp kon missen. Alle vreemde knechts hadden zich te verwijderen; de twee russische soldaten, die hij met den titel van densjtsjeks (Edeljonkers) vereerde en die nu wacht hielden aan de deur, zouden bedienen. Het geschiedde gelijk hij begeerde. Hij zeide ook, dat voor elk der mannelijke gasten een flesch wijn behoorde gesteld te worden; niet voor de Dames: want hij had gehoord, dat men dit in Frankrijk, van waar hij de gewoonte ontleend had om Dames aan de tafel toe te laten, niet gewoon was. ‘We hebben anders met de Franschen niets te maken,’ zeide hij*), ‘en daarom, ofschoon ik nog wel eens naar Parijs denk te gaan, spreek ik ook geen Fransch.’ Op zijn bevel werd nu het inmiddels voorgesneden stuk rundvleesch met den grooten schotel door een der soldaten opgenomen om rondgeprezenteerd te worden. De Tsaar zag, dat hij zijn beerenmuts op het hoofd had gehouden, en gaf hem een teeken; de soldaat schudd'e met het hoofd, zoodat de beerenmuts afviel†), in het voorbijgaan eene hoeveelheid vleeschnat van den schotel meêvoerde en te-recht kwam op den rug van Joan Pluimer, die zich juist een weinig vooroverbukte om iets bevalligs te zeggen aan Joannette, aan wier linker hand hij gezeten was.

De arme schouwburg-direkteur had in der haast eenige woorden gewisseld met Pieter Langendyk, om zich te beraden over de mogelijkheid als-nog ten minste een gedeelte van de *Bruiloft van Kamacho*, ware 't dan ook met de dekoraties van den *Gijsbreght*, te vertoonen. Een der mindere goden werd afgevaardigd om die zaak in orde te brengen.

‘In Parijs,’ zeide Peter, ‘is er altijd muziek achter tafel; dat konden wij óok wel hebben.’

- ‘Met genoegen,’ zeide Pluimer: ‘de muzikanten zijn in het gebouw.’

*) ‘Die Französische Sprache brauchen wir gar nicht; denn wir haben mit den Franzosen nichts zu schaffen.’ Von Halem, III, 146; verg. Stählin, bl. 294.

†) Deze bizonderheid wordt medegedeeld door een Kanunnik, behoorende tot de ambassade van den Graaf d'Argenteau, dien de Prins-Bisschop van Luik naar Tsaar Peter had afgevaardigd, om hem in Juni 1717 te Spa te verwelkomen. Zie *St Paul's Magazine*, aangehaald in *De Globe*, 1870, bl. 223.

Oogenblikkelijk werden er eenige ontboden. Toen echter een harpiste, twee violen, een violoncel, een fagot en nog een ander blaasinstrument een bevallig orcheststukjen van Lully begonnen te spelen, - zeide de Tsaar: ‘Neen, geen vedelstrijkerij! De fagot kan blijven, maar er moeten een paar schuiftrompetten en helderklinkende bekkens aanrukken. Ik wil ook wel een scheepslied hooren, met trommels en fluiten*).’

Inmiddels verried het muziek van vorken en messen, dat men alle eer aan de maaltijd deed, en een genoeglijk gegons, nu en dan zelfs geschater, gaf getuigenis van de opgewekte stemming der gasten en van de opinie, dat men zich met den zelfheerscher van al de Ruslanden volstrekt op zijn gemak kon gevoelen.

Natuurlijk waren de beide Dames, in-zonderheid Joannette, het uitverkoren voorwerp der dringende gastvrijheid van den Tsaar, die, om dat zijn soldaten de tafel bedienden, zich-zelven diets maakte, dat het *zijne* maaltijd was. Schuins tegenover den Vorst zat de dichter Kraeyvanger, die het wel heel veel eer had gevonden zijn plaats te moeten ruimen aan een zoo groot Heer, maar toch nog min of meer in de stilte was.

‘Kom aan, Mijnheer de poëet en mathematikus,’ zeide Peter, ‘gij moet goed eten,’ en met-een een gebraden kip, die aan zijn rechter-hand stond, bij de bontjens grijpende, wierp hij den vogel, druipend van *jus*, heel handig op het bord van den begenadigde†).

Deze had verstand en gevoel genoeg om in de onderscheiding een soort van *amende honorable* te zien, en betreurde niet al te zeer de vetvlak op zijn gebloemd satijnen vest.

Onophoudelijk spoorde de Tsaar het gezelschap tot drinken aan§); vooral toen tegen half vier de talrijke kaarsen opgestoken waren en alles nog levendiger dan vroeger begon te blinken en te gloeyen. De blazers en bekkenslager deden geweldig hun best,

*) Van Halem, III, 221. ‘Die jetzt erwähuten besondern Arten von Musik hatten sich bey dem Monarchen so fest gesetzt, dasz sie [den Geschmack] der Italiänischen und Französischen Musik,... immer von ihm abhielten.’ Stählin, bl. 298.

†) Ook deze bizonderheid wordt meêgedeeld in *St Paul's Magazine, Globe*, t.a.p.

§) Op het feest door hem gegeven, ter viering zijner schepping van de Russische vloot, zeide hij: ‘Die zich heden geen toes drinkt, is een schurk.’ Scheltema, II, 100. Er is maar éene stem over Peters onmatigheid in het drinken: zelfs zijn bewonderaar Von Halem, III, 148, ontkent ze niet.

en het had eenige moeite in voor Joan Pluimer om het woord machtig te worden, Peters gezondheid in te stellen, en een 12-regelig vaers tot hem te richten, dat ons in zijn 4°-dichtbundel bewaard is gebleven[*]. De twee laatste regels luiden:

> ‘Wat heeft men grooter eer als ons geschiet van noden?
> Terwijl we een Keizer zien 't Afbeeldzel van de Goden.’

Pieter Langendyk was weinig opgewekt. Hij maakte, meende hij, een mal figuur in zijn mooyen stoel, en de gemeenzaamheden, die de Tsaar zich met Joannette veroorloofde, waren, op deze eereplaats, hem nog ondraaglijker.

Toen het uur van half vijf naderde, waarop de tooneelvoorstelling een aanvang zoû nemen, zeide Peter, dat hij drinken wilde op de scheepvaart van Holland en Rusland en op de vrinden, die hem hier en aan de Zaan van zoo veel dienst waren geweest. Ieder moest zijn glas ten bodem ledigen. Joannette zett'e het hare slechts even aan de lippen. De Tsaar, die het gebrek had veel misbruik van geestrijke dranken te maken, viel haar al lachend en schertsend hierover aan.

‘Je kunt naderhand zooveel koekies en konfituren eten, als je lust,’ zeide hij: ‘maar de gezondheid, die ik ingesteld heb, moet je eer doen.’

Zij bleef weêrstand bieden. De Tsaar, altijd lachend, schoof hierop een eind van de tafel af, pakte het meisjen onverhoeds om haar middel en zett'e baar op zijn linker knie. Daarop nam hij haar wijnglas en noodzaakte haar te drinken. - De gasten waren in een stemming om dit aardig te vinden; Jaantjen liet zich de eer welgevallen, Saartjen *faisait bonne mine à mauvais jeu*, en de arme Langendyk zat zich te verbijten.

Nog al rap werd dit tooneeltjen afgespeeld; Joannette maakte zich los en hervond haar plaats. De Tsaar wilde met nog éene galanterie besluiten.

Hij stelde vóor een rondgaand liedtjen te zingen ter eere der uitverkoren vriendin van elk der gasten. Het bestond uit éen koeplet, dat bij elk der Heeren herhaald zoû worden, aan wie, hoofd voor hoofd, de naam der geliefde gevraagd werd, terwijl met een luid referein hare gezondheid werd gedronken.

‘Wij beginnen natuurlijk bij mijn vriend Langendyk,’ zeide Peter: Kom aan:

*) 1723, II, bl. 395.

Nog weêr reis volgeschonken!
De wijn is zoet en frisch!
Het welzijn moet gedronken
Van wie zijn liefjen is!
Den roemer dan geheven!...
Wie moet, wie moet er leven?...

'Kom aan, Heer Langendyk, de naam! is het Antje, Klaartje, Geertrui, Marietje.... hoe is 't?'

Pieter Langendyk verbleekte; het glas beefde in zijn hand.

'Het is Joannette!' riep hij uit.

'Haha, bravo, bravo,' riepen allen en de Tsaar het luidst:

'Joânnette die moet leven; Joânnette die moet leven!'

zong hij krachtig; en zongen allen. Met gulheid klonk de Tsaar met onzen Pieter. Joannette was min of meer uit het veld geslagen. Zij nam de 'gezondheid', die haar werd toegebracht niet geheel aan, en zij weigerde ze niet. Toen echter Langendyk op haar toetrad en met zijn glas in de linker hand haar de rechter toestak, drukte zij die met hartlijkheid.

'En nu naar de komedie!' riep de Tsaar. 'Deze gezondheid moet al het overige bekroonen!'

- 'Met verlof van uwe Genade!' riep Everhard Kraeyvanger uit, 'wilde ik wel nog éene gezondheid instellen, die alvast niet onbelangrijker dan deze zal gekeurd worden. Ik drink op de groote Catharina, de Tsarinne van Rusland!'

- 'Dank je, Heer wiskunstenaar!' riep Peter door het gejuich van allen heen. 'Ik neem des te liever je wenschen aan, om dat de Tsarin, die mij is nagereisd, ieder oogenblik mij met de tijding kan verheugen, dat ons een throonopvolger geboren is!'

- 'Leve de Tsaar en de Tsarin! leve de aanstaande jonge Vorst!' riepen de Heeren, en men marcheerde met minder vasten stap, dan waarmeê men de eetzaal was binnengekomen, door het portaal, dat het gezelschap toegang gaf tot de Regentenen de *Tour*-loge.

Welke gedeelten van den *Gijsbreght* gespeeld, welke onderdrukt zijn[*)], wat men van het stuk van Langendyk vertoond

*) Scheltema spreekt van de vertooning van '*Gysbrecht van Amstel*' 21 Dec. 1716. De Heer Wijbrands heeft de vriendelijkheid mij uit zijne aantt. meê te deelen: '21 Dec. 1716. Voor den Czaar van groot Ruslandt gespeelt..... ƒ 1059 : 12 : -' en voegt er bij: 'Aanmerkelijk groote ontvangst. Misschien was de *entrée* verhoogd. De gewone ontvangst was in dit jaar tusschen ƒ 197 en ƒ 562.'
11 Maart 1717 werd de '*Armida* voor de Czaarinne van Groot-Ruslant' gespeeld, en bracht op ƒ 961 : 3 : -
13 Mei 1717 'voor de Czarinne van Groot Ruslant gespeelt' D o n Q u i c h o t etc. ƒ 674 : 8 : -
Mij is niet bekend, of ook de Tsaar het stuk gezien heeft.

heeft, kan ik niet meêdeelen. Wel, dat de Tsaar blij was weêr in de inmiddels aan kant gemaakte Regentenkamer terug-gekeerd te zijn, en daar ‘bier’ te hebben kunnen bestellen.

't Is historiesch, dat toen men hem hier een glas prezenteerde, hij naar de kan vroeg, en die voor zijn mond zett'e.

Al de gasten waren hem uit de loges gevolgd, met uitzondering van Pieter Langendyk, die nog even achter op het tooneel was gegaan, om *Don Quichot* en *Vet-la-soepe* een kompliment te maken. Toen hij weêr binnenkwam, nam de Tsaar met meer deftigheid dan hij gewoon was het woord:

‘Het is gebruik,’ zeide hij, ‘dat Vorsten giften doen en gunsten bewijzen, - welnu, mijn waarde naamgenoot, ik wil dat gebruik in eere houden.’ Met-een nam de Tsaar Joannette bij de hand: ‘Pieter, ik geef u de hand van haar die je liefhebt. Als je samen naar Sanct-Peterburg wilt komen, zal ik voor je zorgen. In ieder geval ben ik peter van Pieter Langendyk Junior; begrepen?’ Daarop verwaardigde de Tsaar zich de door hem geproklameerde bruid te omhelzen, drukte Langendyk hartelijk de hand, en vertrok.

Het leed toch nog tot 1727 eer de goede Langendyk zijn vaak bestreden, maar toch altijd weêr boven komenden hartewensch gehoor kon geven en, van de zorg voor zijne onlangs gestorven moeder[*)] ontslagen, met Joannette Sennepart in het huwelijk kon treden[†)].

De levensbeschrijvers zeggen, dat hij niet gelukkig is geweest. De Magistraat van zijn vaderstad Haarlem kon hem wel tot haar historieschrijver benoemen[§)], maar schijnt geen kans te hebben gezien het humeur en de zienswijze zijner vrouw te veranderen:

*) 15 Jan. 1727, *Leeven*, bl. 20.
†) 9 Sept. 1727, *Leeven*, t.a.p.
§) *Leeven*, bl. 25.

die was gelijk we haar geschetst hebben: en bovendien heerschzuchtig, spilziek en sukkelend*).

Zij stierf den 28sten April 1739. Van dat oogenblik af, voelde Langendyk eene rust om hem heen, gelijk hij zijn leven lang, onder de pantoffel van moeder en vrouw, niet gekend had.

Hij heeft geene kinderen nagelaten: maar wij, zijne nakomelingschap, waardeeren zijn goedheid, zijne plichtgetrouwheid en zijne onmiskenbare gave voor het blijspel.

4 Jan. -80.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

*) Welke voorstellingen de goede Langendyk zich gemaakt had, blijkt o.a. uit het vaers, dat hij zijner bruid toerichtte, en waarin deze koeplette voorkomen:

‘Liefwaarde Bruid, myn tweede ziel,
Wiens zuivre deugd myn hart beviel,
Van d' opgang onzer lentejaaren;
Ik dank de Hemelmajesteit
Voor 't zielsgenoegen my bereid,
Nu wy uit zuivre Liefde paaren.
.....
ô Zedigheid, ô zuiv're min!
Gespeeltjes myner zielsvriendin,
Wilt ons met uwen zegen kroonen,
O Hemelmaagd, o Liefde! streel
De Bruid in Haarlems lustprieel
En blyf met haar en my daar woonen.’

Onder zijne nagelaten papieren vond men dit vaersjen:

Op Xantippe.

'k Hoef om Xantippe na den Schouwburg nooit te gaan.
Al preekt daar Sokrates; want ik kan zelfs wel preeken:
Maar wil myn wyf haar zien, daar zou ik toe verstaan.
Het kon haar nut zyn om haar kop te leeren breeken.
'k Verquist noch geld noch tyd voor hartzeer en verdriet;
'k Zie die Comedie in myn huis genoeg voor niet.
Ged., IV, 351.

Quakerslied.
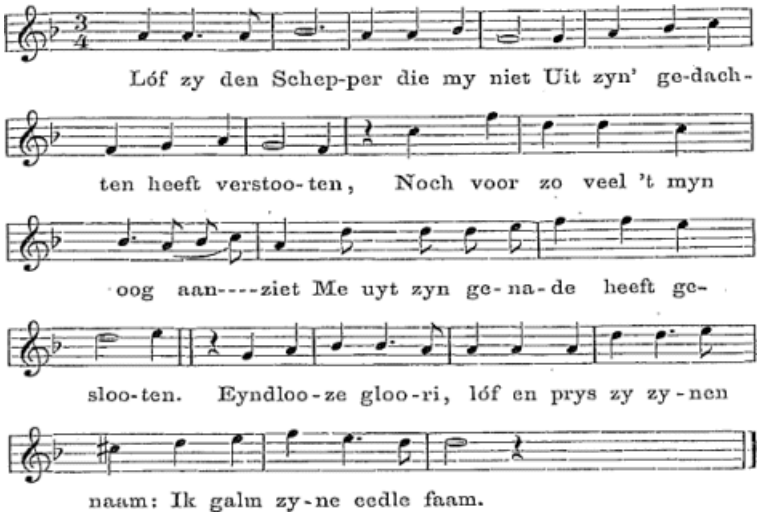
Lóf zy den Schep-per die my niet Uit zyn' ge-dach-
ten heeft verstoo-ten, Noch voor zo veel 't myn
oog aan----ziet Me uyt zyn ge-na-de heeft ge-
sloo-ten. Eyndloo-ze gloo-ri, lóf en prys zy zy-nen
naam: Ik galm zy-ne eedle faam.

Frederik de Groote.

(*Vervolg van blz.* 227.)

In de jaren van zijn verblijf te Rheinsberg had Frederik zich zorgvuldig gewacht voor inmenging in de behandeling der staatszaken, die buiten den kring van zijn militaire en administratieve werkzaamheden lagen. De schrik zat er, om zoo te zeggen, nog in: en om niets ter wereld wilde hij tegenover zijn vader den schijn hebben van meer te zijn dan een onderdaan. Toch volgde hij, blijkens zijne correspondentie met Voltaire, den loop der politieke gebeurtenissen met groote belangstelling; dank zijner positie als vermoedelijk troonopvolger, werd hij door zijn vader, door de ministers en door de gezanten van vreemde mogendheden beter op de hoogte gehouden, dan zijne mede-onderdanen. Aldus leerde hij allengs de richtingen en personen kennen, waarmede hij als koning rekening zou hebben te houden, - en doorliep hij een politieke voorbereidingsschool, die een zelfstandig monarch als hij eenmaal zou zijn, allerminst kon missen.

De eerste groote omkeer in de politieke betrekkingen van Europa, die Frederik met volle bewustzijn aanschouwde, loste de verwikkelingen op, waartoe de poolsche troonopvolging in 1733 aanleiding gegeven had. Daar die omkeer ook voor Pruisen van overwegend belang werd, juist op het oogenblik, toen Frederik zijn vader opvolgde, kan hier een kort overzicht van die gebeurtenis niet gemist worden.

August II, de sterke keurvorst van Saksen, vader van het talrijkste kroost waarvan de geschiedenis gewaagt, de meest losbandige, prachtlievende, spilzieke, en tevens de meest eerzuchtige en onrustige vorst van zijn tijd, was op 31 Januari

1733 overleden. Hij was ook koning van Polen geweest, tot tweemaal toe zelfs: en de vacature die door zijn dood zou ontstaan, had al jaren geleden de tongen en de pennen der diplomaten in beweging gebracht. Oogenschijnlijk was het voor de Polen, die zich op hun recht van koningskeuze zoozeer lieten voorstaan, nog meer dan voor de buitenlandsche hoven van belang, te weten, wie hun koning zou zijn. Doch reeds lang had die aristocratische Republiek met een koning aan 't hoofd, den schijn alleen van zelfstandigheid behouden. Een oordeelkundige uitdeeling van geschenken was niet zonder invloed op den uitslag eener verkiezing; of de verkozene zich tegen zijne mededingers staande hield, werd uitgemaakt, minder door den steun, dien hij bij zijne adellijke kiezers vond, dan door de aanwezigheid van vreemde hulptroepen. Zoo had ook August II reeds eenmaal de koninklijke waardigheid moeten afstaan, en wel aan een beschermeling van den dollen koning van Zweden, Karel XII: den tweeden termijn van zijn koningschap had hij aan de hulp van Rusland te danken gehad. Dat de toen verdreven beschermeling van Karel XII, Stanislas Leszczinski, zich na zulk eene ervaring in 1733 nogmaals eene poolsche candidatuur liet welgevallen, kan ons bevreemden: doch sedert zijn eerste koningschap had zijne dochter een voordeelig huwelijk gesloten, - zij was thans koningin van Frankrijk en Lodewijk XV scheen vast besloten om zijn schoonvader niet in den steek te laten. Zoolang het alleen op geld aankwam, kon Stanislas op Frankrijk's steun rekenen, en op 12 September werd hij met overgroote meerderheid, ja met bijna algemeene stemmen tot Koning van Polen uitgeroepen; hij was vermomd, door Oostenrijk en Pruisen heen, naar zijn aanstaand koninkrijk gekomen, en kon zich nu terstond in koninklijk ornaat te midden van zijne getrouwen vertoonen.

Frankrijk was nog verder gegaan: het had verklaard, dat het de uitsluiting van Stanislas van de candidatuur als eene oorlogsverklaring zou beschouwen van de zijde der mogendheden welke die seclusie uitspraken. Nu hadden Oostenrijk en Rusland juist eene overeenkomst gesloten, waarbij zij elkaar beloofden om in geen geval de verkiezing van Stanislas goed te keuren: het had moeite genoeg gekost om een ander geschikt candidaat te vinden, en eerst vrij laat vereenigden zich de beide hoven om hun steun te verleenen aan den zoon des

overledenen konings; maar hierover was men het terstond eens, dat de fransche invloed in Polen tot elken prijs tegengegaan moest worden. Was niet Frankrijk de bondgenoot van Turkije, nog steeds een gevaarlijke nabuur voor Oostenrijk en Rusland, en kon men dan een franschgezind koning in de Poolsche Republiek dulden?

Had nu Lodewijk XV werkelijk belang gesteld in het koningschap van Stanislas, dan had hij voor een geduchte legermacht moeten zorgen, die den nieuwgekozen vorst in Polen kon ondersteunen. Doch de poolsche candidatuur was voor Frankrijk slechts het middel, om een ander doel te bereiken.

Het antagonisme tusschen Frankrijk en Oostenrijk, dat de laatste eeuwen met oorlogen en rampen zonder tal had vervuld, was door den vrede van Utrecht niet beslecht. De kampprijs, om welken de spaansche successie-oorlog werd gevoerd, de kroon van Spanje, was aan de Bourbons verbleven; maar het politiek overwicht boven de Habsburgs, dat Lodewijk XIV daardoor aan Frankrijk wilde verzekeren, was niet van langen duur geweest. Tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XV, en daarna onder het ministerie van den Hertog van Bourbon, was er verwijdering ontstaan tusschen den franschen en den spaanschen tak der Bourbons. Er was zelfs een oogenblik gekomen, waarop men voor de verwerkelijking kon vreezen van het denkbeeld eener wereldmonarchie, als die van Karel V, wel is waar onder een spaanschen Bourbon, 'tgeen echter geen minder gevaar opleverde voor Frankrijk's overwicht. Te Weenen werd in 1725 ijverig onderhandeld over een huwelijk tusschen de erfdochter van Oostenrijk, Maria Theresia, en Don Carlos, oudsten zoon uit het tweede huwelijk van den spaanschen koning, die dan, behalve de italiaansche bezittingen van Oostenrijk, ook de roomschkoningskroon zou hebben ontvangen.

Dit gevaar was intusschen geweken. De vader van Maria Theresia, Karel VI, had met deze onderhandeling zijn doel bereikt, zoodra hij van Spanje de plechtige erkenning verkreeg van zijn vermaarde pragmatieke sanctie, die aan zijn oudste dochter de erfopvolging verzekerde. Op een huwelijk tusschen Maria Theresia en Don Carlos was men te Weenen minder gesteld; het zou bij andere duitsche vorsten, met welke Karel VI op goeden voet wilde blijven; kwaad bloed gezet hebben. De intimiteit met Spanje was dan ook spoedig verkoeld en zelfs in een vijandelijke stemming veranderd. In

alle geval viel het ontwerp eener wereldmonarchie volkomen in duigen.

Kort daarop evenwel meende men in Frankrijk op nieuw reden te hebben om voor eene machtsvermeerdering van Oostenrijk te vreezen, thans in een andere richting. Keizer Karel had eindelijk den schoonzoon gevonden, die hem paste. Frans Stephan, hertog van Lotharingen, zou met de erfgename der Habsburgs huwen, en tot roomsch-koning worden verheven. Ging dat huwelijk door, dan kon de erfvijand van Frankrijk nabij het hart des lands een sterk verdedigde stelling bezetten, waar hij bij voorkomende gelegenheid zich tot den aanval zou kunnen toerusten. Op de eene of andere wijze, zoo redeneerde men aan 't hof van Lodewijk XV, moest tegen dit gevaar gewaakt worden: meer dan ooit vroeger betreurde men het, dat Lotharingen, 'twelk de kardinaal de Richelieu militair had doen bezetten, sedert den vrede van Rijswijk weder ontruimd was. Zij die zich den tijd van Lodewijk XIV herinnerden, noemden de vredelievendheid van het tegenwoordig hoofd der regeering een vloek voor Frankrijk.

Die eerste minister was de kardinaal de Fleury, zeker niet de minst merkwaardige der kerkvoogden, die in de fransche geschiedenis zulk een gewichtige rol gespeeld hebben.

Hij had snel, maar niet vroeg *carrière* gemaakt. Op zijn twee-en-zestigste jaar was hij nog slechts bisschop van een klein diocees aan de Middellandsche Zee. Toen had hem de bijna stervende Lodewijk XIV tot gouverneur aangesteld van zijn achterkleinzoon, den aanstaanden Lodewijk XV. Fleury had zich diens vertrouwen in zulke hooge mate weten eigen te maken, dat hij al terstond na het overlijden van den Regent minister had kunnen worden: doch hij wilde niet als mededinger optreden van den eenigen prins van den bloede die voor dien post in aanmerking kwam. Eerst toen de hertog van Bourbon teekenen begon te geven van wantrouwen in den invloed van den bisschop van Fréjus, had deze er in toegestemd om den hertog te doen vallen, en zelf diens plaats in te nemen. Van dat oogenblik tot aan zijn dood (1726 tot 1743) heeft Fleury, die kort daarop den kardinaalshoed ontving, Frankrijk oppermachtig geregeerd.

Een geheel ander regeeringssysteem paste hij toe dan zijn groote ambtsvoorganger in de zeventiende eeuw: en toch heeft Fleury voor de uitwendige macht van Frankrijk wellicht evenveel

gedaan als Richelieu en als Lodewijk XIV. Wat inwendige organisatie betreft, dit moet erkend worden, liet hij Frankrijk in even veegen staat achter, als hij bij zijn optreden had gevonden. Van een hervormer, op politiek of op ander gebied, heeft Fleury niets hoegenaamd. Geen grooter vijand van het absolute, het consequente, het ijzerbrekende, dan hij. Het bestaande acht hij, omdat het bestaat, beter dan 't geen nog gevestigd moet worden: zacht en fijn in al zijne vormen, denkt hij er niet aan, een machtigen tegenstand door geweld te boven te komen: hier geeft hij toe, om daar te kunnen vorderen. Vooral ook houdt hij zijne omgeving goed in 't oog, om te zorgen dat niemand dan hij onmisbaar worde. Dat overigens aan Frankrijk de hegemonie in Europa toekwam, was eene overtuiging die Fleury met de eerzuchtigsten zijner voorgangers deelde. Hij had slechts een andere methode dan zij om die overtuiging in practijk te brengen.

Voor het eerst zag men in Frankrijk een vredelievend minister aan 't hoofd van den staat; en 'tgeen bij Fleury berekening en fijn overleg was, werd in zijne omgeving voor vreesachtigheid gehouden. Maar juist de rust der eerste jaren stelde hem in staat, om de orde in de financiën eenigermate te herstellen. Een van die voortreffelijke opmerkers, welke de Venetiaansche Republiek bij de groote hoven van Europa als gezanten plaatste, meende te kunnen verzekeren, dat in die jaren geen europeesche regeering zich in betere financiëele gesteldheid bevond, dan Frankrijk. Men verbaasde zich over de uitbreiding en den bloei van nijverheid en handel. De belastingen hadden de veerkracht herkregen, die de uitputtende regeering van Lodewijk XIV nog zoolang na diens dood had doen verloren gaan.

Toen de poolsche troonvacature ontstond, speelde Fleury de kaart uit, waarop hij, gelijk hij zelf gezegd moet hebben, tegen Oostenrijk een paar koninkrijken dacht te winnen. In verbond met Spanje en Sardinië verklaarde hij de uitsluiting van den door Frankrijk gesteunden candidaat als een *casus belli* te beschouwen, - en liet onmiddellijk daarop het geheel onverdedigde Lotharingen en den Rijnovergang te Kehl bezetten. Daar voerde de maarschalk van Berwick, die het meest er toe bijgedragen had om Spanje voor de Bourbons te behouden, het opperbevel; in Italië stond eveneens een der bekwaamste veldheeren uit den laatsten tijd van Lodewijk XIV, de maarschalk de Villars, aan het hoofd van een fransch-sardinisch

leger, dat vóór het einde van het jaar 1733 geheel Lombardije veroverde. Tegelijkertijd bezette de spaansche infant, met een in Toscana toegerust leger, het koninkrijk der Beide Siciliën.

Op zulk een krachtigen aanval was Oostenrijk geheel onvoorbereid. Eerst in den zomer van 1734 kon het twee legers tegenover de aanvallers stellen: het eene in het badensche, aangevoerd door prins Eugeen van Savoie, onder wien de door den pruisischen koning volgens tractaat gestelde hulpmacht van 10,000 man dienst deed, en de pruisische kroonprins den vuurdoop onderging: het tweede in het mantuaansche onder bevel van graaf Mercy. Noch in dit jaar, noch in het volgende, toen de toerusting dezer legers veel verbeterd was, konden de oostenrijksche bevelhebbers meer doen dan de voortzetting der vijandelijke veroveringen te beletten. Zonder de hulp der zeemogendheden, die de oprichting der handelscompagnie te Ostende juist in deze jaren van Karel VI vervreemd had, bleek het voor Oostenrijk onmogelijk, zich in het bezit van Italië te handhaven, gelijk in den spaanschen successie-oorlog was geschied. De stand van zaken werd zelfs in het oog van prins Eugeen zoo bedenkelijk, dat hij, de aartsvijand der Bourbons, te Weenen den raad liet geven om de hand van Maria Theresia nogmaals aan Don Carlos te doen aanbieden, ten einde aldus het spaansch-fransche verbond uiteen te doen springen.

Dit oogenblik koos Fleury om zijn slag te slaan: overwinnaar in Italië en aan den Rijn, had hij den poolschen koning zoo slecht ondersteund, dat deze met levensgevaar uit zijn laatste toevluchtsoord in Polen, de door de Russen belegerde vesting Dantzig, naar pruisisch grondgebied had moeten vluchten. Het was meer dan waarschijnlijk, dat de schoonvader van Lodewijk XV, na zijne dubbele ervaring van de onaangenaamheden aan de poolsche kroon verbonden, niet ongeneigd zou zijn om zijne rechten tegen billijke vergoeding aan den door Oostenrijk en Rusland gesteunden candidaat af te staan. In 't diepste geheim liet Fleury daarom aan het keizerlijke hof de volgende vredesvoorwaarden aanbieden: erkenning van August III als koning van Polen; daarentegen afstand van Lotharingen aan Stanislas, voor den duur van zijn leven, en daarna aan Frankrijk. In ruil voor Lotharingen kreeg Frans Stephan het hertogdom Toscana; hij zou met Maria Theresia huwen, die Frankrijk als erfopvolgster in de oostenrijksche

erflanden erkende. Don Carlos behield de Beide Siciliën, en Oostenrijk kreeg Lombardije terug.

Te Weenen aarzelde men niet lang: op 3 October 1735 reeds werden op bovenvermelden grondslag de vredespraeliminairen geteekend. Het duurde geruimen tijd, eer Spanje toetrad, daar het Toscana als zijn eigendom had leeren beschouwen: maar eindelijk kwam alles terecht; in 1738 werd te Weenen de vrede definitief gesloten. De slotsom was, dat Fleury een belangrijke provincie bij Frankrijk ingelijfd, en Oostenrijk buitendien door het verlies van het zuid-italiaansche koninkrijk verzwakt had, - terwijl hij alleen de door Karel VI zoo vurig gewenschte garantie van de erfopvolging van Oostenrijk in de vrouwelijke lijn had ingewilligd.

Op den pruisischen kroonprins, te Rheinsberg, maakte deze ontknooping aanvankelijk den indruk, dat Fleury een Tartuffe was ‘qui n'a ni foi ni loi’; de fransche politiek noemde hij een weefsel van dubbelhartigheid en bedrog. Hij had namelijk, evenals zijn vader, gedacht, dat de kardinaal het ernstig meende toen hij de candidatuur van Stanislas ging steunen; en nu liet Fleury den koning van Polen vallen om zich ten voordeele van Frankrijk met den ergsten tegenstander van Stanislas te verzoenen? Frederik's verontwaardiging was gewettigd, zou men zeggen: doch, zegt Ranke, later, bij verderen voortgang der gebeurtenissen, en beter onderricht, veranderde Frederik van meening[1]. Hij oordeelde nu, dat het 's keizers eigen schuld was, zoo hij Lotharingen had moeten afstaan; dat Frankrijk het behaalde voordeel aan het scherper doorzicht der ministers, aan de handige toepassing van een weldoordachte staatkunde te danken had: bewondering voor de slimheid van Fleury, die, zonder op nieuw de vrees voor fransche uitbreidingszucht te wekken, zijn land met een aanzienlijk gewest had vergroot, werd nu de hoofdindruk, door Frederik weergegeven in een klein geschrift, dat hij aan Voltaire ter kennisneming toezond[2].

Mij bevredigt de tegenstelling die Ranke tusschen dezen eersten en tweeden indruk maakt, niet of weinig: verontwaardiging over iemand's dubbelhartigheid is m.i. volkomen

1 Zwölf Bücher Preusz. Gesch., blz. 267.
2 Considérations sur l'état présent du corps politique de l'Europe, 1738 Oeuvres Posth. v. Frederik II. Dl. VI.

vereenigbaar met erkenning van diens slimheid. Als ik dus in de tweede uiting van Frederik aangaande de inlijving van Lotharingen bij Frankrijk geen spoor van verontwaardiging ontdek, dan maak ik daaruit op, dat hij de dubbelhartigheid der fransche politiek, die toch ook bij betere kennis van zaken bleef en blijft bestaan, op dezen trap van zijn politieke ontwikkeling reeds zeer vergeeflijk achtte. Voor de verontwaardiging, in 't eerst gevoeld, zou men dan een andere oorzaak moeten zoeken: misschien wel die kracht der gewoonte of der herediteit, welke volgens Darwin bij menschen en dieren tot allerlei ondoelmatige of onwillekeurige bewegingen der spieren aanleiding geeft.

In den brief, waarin Frederik zijn geschrift tegen Voltaire's bedenkingen tracht te verdedigen, drukt hij eenige bezorgdheid uit voor de gevolgen eener al te nauwe aansluiting tusschen Frankrijk en Oostenrijk. Met profetischen blik voorziet hij daaruit ‘de ces événements qui bouleversent les empires et qui font changer de face à l'Europe’[1]. Slechts bleek de vrees voor een intieme verhouding tusschen de beide regeeringen eenigszins voorbarig: het duurde nog ruim zeventien jaren eer die tot stand kwam. Ook voorzag Frederik niet, dat hij de hoofdoorzaak zou worden van die gevreesde alliantie; doch hij had volkomen gelijk, als hij zulk een staatkundige samenkoppeling voor Pruisen gevaarlijk achtte.

Van de houding van zijn vader in de poolsch-fransche verwikkelingen heb ik tot dusver gezwegen, omdat die op de oplossing daarvan van zeer weinig invloed geweest is. Zij is niettemin zeer opmerkelijk, als een teeken van den trap van aanzien en van macht, dien Pruisen destijds bereikt had, en tevens als karakterstudie van Frederik Willem I.

Uitnemend zegt Ranke ergens, dat alleen geesten van den eersten rang de verschillende zijden van eene quaestie tegelijk en volledig overzien: anderen, meer van de indrukken afhankelijk die zij ontvangen, ontdekken die zijden slechts een voor een. Tot deze laatsten behoort Frederik Willem I, en het is merkwaardig bij Ranke na te gaan, hoe deze vorst, zijn leven lang één doel voor oogen houdende, telkens een nieuwen weg inslaat om dat doel te bereiken, naarmate hij ontdekt, dat er nog andere opvattingen mogelijk zijn dan die waarvan hij is

1 Brief v. Frederik aan Voltaire, N°. 64, 11 Sept. 1738.

uitgegaan. - Vermeerdering van de macht en de grootheid van zijn huis, is voor Frederik Willem, evenals voor zoovelen zijner voorouders, het eigenlijke doel van zijn bestaan. Op welke wijze hij in 't binnenlandsche beheer aan die roeping gevolg geeft, stipte ik reeds aan. Om goede uitkomsten te leveren vordert dat binnenlandsch beheer een langen tijd van rust: van daar 's konings afkeer voor oorlog, van daar ook, dat hij den grootsten prijs stelt op de erkenning en de bevestiging in tractaten, van de aanspraken, die zijne voorouders, krachtens oude overeenkomsten, aan zijn huis gebracht hebben.

Welke die aanspraken alzoo waren, behoeft ons thans niet bezig te houden. Zij vormden eene soort arsenaal, waaruit de pruisische vorsten af en toe een wapen te voorschijn haalden, dat, behoorlijk opgepoetst en behoorlijk rondgezwaaid, voor de oogen der menigte veel indruk kon maken. In 't leven van Frederik Willem I trekt alleen het vraagstuk der erfopvolging in Gulik en Berg onze aandacht.

De Groote Keurvorst had zich indertijd door den toenmaligen bezitter, den paltsgraaf Filips, de reversie van die hertogdommen aan zijn huis laten toezeggen, voor het geval dat de paltsgraaf geen mannelijk oir achterliet. Het geval scheen toen niet waarschijnlijk, daar Filips een achttal zoons telde. Toch zou het zich voordoen. Omstreeks het jaar 1725 was Karel Filips, thans keurvorst van de Palts, de eenige overgeblevene van die acht zoons; hij had niet dan dochters, en het was bekend, dat hij zijne erfopvolging veel liever aan zijn schoonzoon, den prins van Sulzbach, gunde, dan aan den pruisischen koning, wiens protestantsche ijver in schreeuwend contrast stond met de actief-katholieke regeeringswijze van den keurvorst van de Palts.

Frederik Willem was intusschen vast besloten, zijn onloochenbaar recht op de successie te handhaven: doch daar hij zeker wilde gaan, rustte hij niet eer hij van de voornaamste mogendheden eene garantie van zijne aanspraken op de hertogdommen aan den Neder-Rijn had erlangd. Nu was hij echter tegelijkertijd ook duitsch keurvorst en had hij als zoodanig een zeer levendig gevoel van zijn plicht tegenover het Rijk en het hoofd van dat Rijk. De gansche loop van zijne regeering werd afwisselend door deze twee, dikwijls tegenstrijdige richtingen beheerscht.

Toen de poolsche trooncandidatuur aan de orde kwam, was

hij al eens van houding veranderd: in 1725 had hij zich in de armen van Engeland en Frankrijk geworpen, omdat hij van die regeeringen eene garantie kon krijgen van zijne rechten op Gulik en Berg[1], die hem toeschenen door de destijds intieme verhouding tusschen Oostenrijk en Spanje gevaar te loopen. Doch hij bespeurde weldra dat de bedoelingen zijner medecontractanten niet zoo vredelievend waren als hij gemeend had. In Engeland en Holland ging men tegenover de Ostendsche handelscompagnie bepaald vijandelijk te werk, - en als daaruit een oorlog met den keizer voortsproot, dan kon Pruisen wel eens het slagveld worden, waarop de engelsch-fransche coalitie tegen Oostenrijk zou oprukken; tot vernedering van het oostenrijksche huis wilde Frederik Willem niet medewerken. In deze stemming vond hem graaf Seckendorf, generaal in oostenrijkschen dienst en gezant van Oostenrijk te Berlijn, een deftige orthodox-protestantsche Noordduitscher, en tevens een der meest intrigante diplomaten uit dien bloeitijd van diplomatieke kunstgrepen; als oud krijgsmakker, als protestantsch gezant van den katholieken keizer, als ijverig leverancier van reuzenrekruten, had Seckendorf ontzaglijk veel invloed op den pruisischen koning. Reeds in 1726 werd dan ook een voorloopige overeenkomst met Oostenrijk gesloten, waarbij Frederik Willem de pragmatieke sanctie erkende, mits de keizer het plan van een huwelijk tusschen zijn oudste dochter en den infant van Spanje liet varen, en verder op zich nam, om binnen zes maanden van den keurvorst van de Palts de erkenning der rechten van Pruisen op het hertogdom Berg te verkrijgen[2].

Aan deze laatste voorwaarde werd door Oostenrijk niet voldaan; 't geen niet belette, dat Seckendorf den koning in de beste stemming tegenover den keizer wist te houden: en in 1728 kwam het tot een definitief tractaat, waarbij de koning van Pruisen de erfopvolging van alle oostenrijksche erflanden in de vrouwelijke lijn garandeerde en met de wapenen beloofde te verdedigen, terwijl Oostenrijk van zijn kant aannam, den koning in 't bezit van het hertogdom Berg te doen stellen. Tijdens de

1 3 Sept. 1725 tractaat van Hannover, tusschen Engeland, Frankrijk en Pruisen, waartoe men ook de Republiek wilde doen toetreden, die echter allerminst gesteld was op den overgang van Gulik en Berg in pruisische handen. Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 53.

2 Zijne aanspraak op Gulik, de andere helft der erfenis, liet Frederik Willem thans voorloopig rusten.

onderhandelingen was van pruisischen kant de vraag gedaan, of, - in geval het recht op de erfopvolging in het hertogdom Berg door den Rijks-hofraad aan Pruisen ontzegd werd, - Oostenrijk dan uit zijn eigen erflanden eene vergoeding aan Pruisen zou toekennen. Aanvankelijk had Seckendorf daarin toegestemd, doch wist hij later den koning te bewegen om van deze stipulatie af te zien en zulks in weerwil van de uitdrukkelijke waarschuwing van een van 's konings raadslieden, om hierin niet toe te geven. Zoo machtig was Seckendorf's invloed op den anders onhandelbaren vorst.

De aansluiting van Pruisen bij Oostenrijk had in Mei 1727 het behoud des vredes in Duitschland ten gevolge. Engeland en Frankrijk deinsden voor een oorlog tegen de vereenigde duitsche vorsten terug. Een eerste zegenrijk gevolg, roept Ranke uit, van het zelfstandig optreden eener krachtige pruisische mogendheid in Duitschland, en hij heeft gelijk zich daarover te verheugen, - te meer daar deze vredelievende uitwerking van Pruisen's opkomst zich in 't vervolg zelden herhaalde.

Onderwijl werd Frederik Willem al meer en meer ‘gut kaiserlich’ gelijk hij 't zelf noemde. Hij vond hierin volkomen gemoedsrust, daar hij nu zijn plicht tegenover het opperhoofd des Rijks in overeenstemming gebracht had met zijn persoonlijke belangen. Zonder aanvechting bleef die gemoedsrust echter niet; men gunde hem die niet in Engeland en in Frankrijk, waar de innige vriendschap der twee duitsche mogendheden met leede oogen werd aangezien. Vooral sedert het tractaat van Sevilië (November 1729), waarbij Engeland en Frankrijk aan Spanje beloofd hadden, de oostenrijksch-italiaansche hertogdommen door Don Carlos te laten bezetten, vooral sedert dat tijdstip had Engeland er belang bij het pruisisch-oostenrijksche verbond uiteen te doen springen. Het gebruikte daartoe het aanbod van een dubbel huwelijk tusschen den prins van Wales en Frederika Wilhelmina van Pruisen, en tusschen den kroonprins van Pruisen en eene dochter van George II; tevens trachtte men den invloed van Seckendorf te vernietigen, door den koning de bewijzen in handen te geven dat de oostenrijksche gezant in rechtstreeksche correspondentie stond met den pruisischen resident aan 't engelsche hof, en met hem overlegde op welke wijze het dubbele huwelijksplan kon worden tegengegaan.

Engeland bereikte daarmede zijn doel niet: slechts gelukte het, den koning ontembaar driftig te maken, en toen *in medias res* de kroonprins zijn mislukte poging tot ontvluchting waagde, werden de onderhandelingen met Engeland geheel afgebroken, en sloot zich Frederik Willem nog nauwer bij Oostenrijk aan.

Zoo had het ten einde toe kunnen blijven, indien het hof te Weenen niet van zijn kant allengs eene houding had aangenomen, welke Frederik Willem deed beseffen, dat hij de haven nog niet bereikt had. In de omgeving van Karel VI was men allerminst op een snelle opkomst van Pruisen gesteld: en men bedroog zich ten aanzien van den werkelijken trap van macht dien het reeds had bereikt. Een en ander had ten gevolge dat men den pruisischen koning niet als den evenknie des keizers wilde beschouwen. Dit liep dan uit op allerlei kleine veronachtzamingen, even zooveel speldeprikken voor den ongeduldigen Frederik Willem. Maar ook in groote politieke aangelegenheden toonde men zich te Weenen vrij onverschillig aangaande Pruisen's voordeel of wenschen: de candidatuur van August III tot den poolschen troon werd door Oostenrijk en Rusland gesteund, ofschoon men wist dat deze vermeerdering van macht van zijn onbetrouwbaren saksischen nabuur, Frederik Willem een doorn in 't oog was, - en ofschoon men voor dien candidaat een anderen liet vallen, die vroeger in overleg met hem was uitgekozen.

Maar de kans om zich van Berg te verzekeren, was toch ook wat waard: Frederik Willem bleef dus den keizer voorloopig getrouw; zelfs bood hij hem in 1733, bij den aanvang van den oorlog tegen Frankrijk, de medewerking van zijn geheele legermacht aan, mits men hem toestond, bij het openvallen der bergsche erfopvolging, dadelijk bezit te nemen. Oostenrijk bedankte, in beleefde, uitwijkende termen, - en verklaarde aan de tienduizend man genoeg te hebben, die Pruisen als Rijkslid had te leveren; voorts herhaalde het de verzekering dat het al het mogelijke zou doen, om de rechten van Pruisen op Berg te doen gelden. Met dien parvenu-koning als gelijkstaand bondgenoot aan een krijg deel te nemen, dat vond men op de Hofburg al te veel gevorderd. En buitendien, dacht men daar, zullen niet de Zeemogendheden, evenals tijdens den spaanschen successie-oorlog, voor ons in de bres springen?

Hierboven zagen wij reeds, hoe zeer die berekening faalde, en hoe Oostenrijk, tegenover Frankrijk, Spanje en Sardinië

geïsoleerd, door den afstand van Lotharingen en de Beide Siciliën erger schade had te voorkomen. In 's keizers houding tegenover Pruisen bracht dit geen verandering: de teekening der vredespraeliminairen op 3 October 1735 werd te Berlijn niet bekend gemaakt, van het huwelijk van Frans van Lotharingen met Maria Theresia ontving men aldaar evenmin officieele kennisgeving.

Al meer en meer kwam de pruisische koning tot het besef dat zijne rechten op de bergsche successie bij Oostenrijk niet in veilige handen waren. Zelfs tegen het aanbod van een aanzienlijke geldleening, die men te Weenen best kon gebruiken, weigerde de Keizer thans de verklaring van het berlijnsche tractaat van 1728 te vernieuwen: en weldra ging hij nog verder. In overleg met Engeland, Holland en Frankrijk, richtte de Keizer in 1738 een voorstel tot den koning van Pruisen en den keurvorst van de Palts, om hunne wederzijdsche aanspraken aan eene arbitrage te onderwerpen, - terwijl dan, bij het openvallen der erfenis, de voorloopige inbezitneming althans voor den tijd van twee jaren aan den prins van Sulzbach zou worden toegekend; - en toen Frederik Willem met nadruk hiertegen protesteerde en een bemiddelend voorstel deed, om de inbezitneming van Berg door neutrale, b.v. hollandsche troepen te laten geschieden, kwam de keizerlijke minister Bartenstein voor den dag met de eigenlijke reden van het verzet tegen Pruisen's wensch: Frankrijk had de inbezitneming aan den prins van Sulzbach gegarandeerd, - en wie zich daaraan niet dacht te storen, had eerst met Frankrijk af te rekenen. En kort daarop (1739) sloot de keizer zelfs een tractaat met Frankrijk, waarin het voorloopig bezit van Berg aan den prins van Sulzbach voor den tijd van twee jaren werd toegekend en de beide mogendheden elkaar beloofden bij te staan in de handhaving van deze inbezitneming.

Zoo was dan Frederik Willem op het einde van zijn leven ten aanzien zijner aanspraken op de bergsche successie niet veel verder gekomen dan toen hij begon te regeeren. Eerst hadden Frankrijk en Engeland hem die rechten gewaarborgd, daarna Oostenrijk, eenmaal zelfs Rusland, allen hadden zich weer teruggetrokken, - tot wien zou hij zich thans wenden? Want het kenschetst de goede trouw van den pruisischen vorst niet minder dan zijn geringe staatsmanswijsheid, - dat hij in weerwil van al die teleurstellingen nog bleef hechten aan de

beloften dergenen die zijne aanspraken wilden garandeeren. Het denkbeeld schijnt niet eenmaal bij hem te zijn opgekomen, om zich verder om geen garantie meer te bekommeren, en geduldig en waakzaam het oogenblik af te wachten, waarop hij met zijn wel toegerust leger de hem toekomende landstreek kon bezetten.

Daar hij nu evenwel volstrekt gewaarborgd wilde zijn, bleef hem, na de rondte bij de voornaamste europeesche hoven gedaan te hebben, niet anders over dan weer met Frankrijk te beginnen[1]: en zie, het gelukte ditmaal alweer! Fleury, die pas met Oostenrijk de inbezitneming van Berg door Sulzbach had goedgekeurd, sloot op 22 Mei 1739 in 't diepste geheim een tractaat met Frederik Willem, waarbij Pruisen vergunning kreeg, het hertogdom te bezetten, met uitzondering van een kleine strook langs den Rijn: eene opoffering, die de koning zich liet welgevallen, in tegenstelling met enkelen zijner raadslieden, die 't beter gevonden hadden de aanspraken onverminderd te behouden, en niet lang duurde het, of er werd te Berlijn over een enger verbond onderhandeld tusschen Frankrijk en Pruisen. Engeland en Spanje hadden in die dagen weder twist gekregen over de eindelooze quaestie der koopvaart op Amerika; ook begon men al van een nieuwe keizerskeuze voor het Duitsche Rijk te spreken. In die omstandigheden was eene aansluiting aan Pruisen zeker in het belang van Frankrijk, - en voor Fleury lag er niets ongewoons in, om, terwijl hij in schijn de eene politieke gedragslijn volgde, inmiddels langs onderaardsche gangen in een andere richting voort te werken. Maar of eene alliantie met den erfvijand van Duitschland wel in het systeem paste van een eerlijk duitschgezind koning van Pruisen, mag met grond betwijfeld worden. De duitsche geschiedschrijver die Frederik Willem's daden met liefde nagaat, heeft dan ook een beroep op eene ‘Nothwendigkeit des Schicksals’ noodig, om deze laatste wending in 's konings staatkundige richting te verdedigen[2]. Naar mijn bescheiden oordeel, was de wending evenmin noodzakelijk als een der vroegere, - dan alleen als een gevolg

1 Ranke schijnt het natuurlijk te vinden, dat Frederik zich nu wederom tot Frankrijk wendde. ‘Es war nicht anders: gegen das Ende seiner Tage muszte er noch einmal eine neue Wendung der Politik versuchen. Auf allen Seiten zurückgestoszen, von dem Kaiser mit französischen Waffen bedroht, entschlosz er sich - denn ein anderer Ausweg blieb ihm nicht übrig - sich eben an Frankreich zu wenden.’ Dl. II, blz. 238.

2 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 240.

van de onverstandige begeerte des konings om zich zijne rechten op de successie van Berg tot elken prijs te doen waarborgen.

De naam dien Carlyle met zooveel recht aan het streven van Karel VI gegeven heeft, om zijne pragmatieke sanctie door de mogendheden gegarandeerd te krijgen, die naam past ook op het lievelingsdenkbeeld, haast had ik gezegd, den hartstocht van Frederik Willem I voor garantiën. Het was ‘a shadowhunt’, eene jacht op schimmen.

Het verschil tusschen de beide jagers lag daarin, dat de koning van Pruisen een machtig leger en een welgevulde schatkist achterliet, de keizer van Duitschland niet. Voor iemand, die, als de opvolger van Frederik Willem, de jacht op schimmen terstond voor die op tastbare werkelijkheden verwisselde, was dit verschil van onberekenbaar nut.

Wij kennen thans de onderwerpen, welke de stof hebben uitgemaakt van die laatste gespreken tusschen vader en zoon, te Potsdam, op 't einde der maand Mei 1740.

Toen Frederik eenige dagen daarna koning werd, en den tijd vond om de papieren van zijn vader te doorsnuffelen, heeft hij kunnen bespeuren, welke rol Frederik Willem hem in 't verloop der pruisische geschiedenis toedacht, lange jaren reeds eer hij hem kon kennen als dengeen die hij thans geworden was: in eene instructie voor zijn opvolger, in 1722 opgesteld, had de thans overleden koning het volgende geschreven: ‘De keurvorst Frederik Willem heeft de opkomst en den rechten bloei in ons huis gebracht; mijn vader heeft de koninklijke waardigheid verkregen; ik heb het land en het leger in goeden staat gebracht; aan U, mijn geliefde opvolger, de plicht om 't geen uwe voorgangers aangevangen hebben, te handhaven en de vorderingen en landen aan ons te brengen (herbeizuschaffen) die ons huis van Gods- er rechtswege toebehooren’[1].

De stervende koning had het zichzelf te wijten, dat hij niet op vertrouwelijker voet met zijn zoon stond: hij had anders kunnen weten dat Frederik door eigen nadenken en opmerken nauwkeurig tot dezelfde opvatting van zijn koningsplicht gekomen was als in de hier aangehaalde instructie van 't jaar 1722 omschreven staat.

Juist in deze laatste maanden van zijns vaders leven was hij

1 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 246.

bezig met de uitgave van een geschrift, dat in menig opzicht kan gelden voor het regeeringsprogramma van den aanstaanden koning van Pruisen. Ik bedoel zijn *Anti-Macchiavell*, die gelijk Ranke zeer terecht opmerkt, minder eene wederlegging van den florentijnschen schrijver is, dan eene uiteenzetting van Frederik's opvatting van het erfelijke koningschap, in tegenstelling met de geüsurpeerde macht der italiaansche vorsten, die Macchiavelli op 't oog heeft. De kroonprins had Voltaire verzocht, zich met de uitgave te belasten van zijn werk, dat anoniem moest blijven, hem tevens vrijheid gevende om uit den tekst alles weg te laten of daarin te veranderen, wat hem noodig mocht dunken. Van die vrijheid heeft Voltaire een ruim gebruik gemaakt, en in zijne correspondentie geeft hij daarvan als reden op, dat hij sommige hoofdstukken te lang vindt[1]. De oorspronkelijke tekst is echter later teruggevonden, en daaraan ontleent Ranke het volgende overzicht van Frederik's zienswijze omtrent de plichten van het koningschap.

Het bezit der hoogste macht is voor den kroonprins minder een recht dan een ambt. De vorst heeft aller belangen te behartigen; hij moet zijne onderdanen gelukkig maken, terwijl dezen het werktuig zijn van zijn roem. Hij is als het ware de voogd der onderdanen, die het openbare vermogen heeft te beheeren en voor de wijze hoe hij dit doet, verantwoording verschuldigd is aan zijn volk. Groote vorsten, die over rijke en uitgestrekte landen heerschen, moeten veel uitgeven: de weelde drijft het bloed door alle ledematen en brengt het weder naar het hart terug, van waar het op nieuw wordt uitgestuwd. Maar er zijn ook vorsten die over kleinere landen regeeren, die over beperkte middelen te beschikken hebben; zulk een vorst moet zijne vrijgevigheid weten in te toomen, en die alleen te doen strekken tot ondersteuning van bepaalde doeleinden, als bevordering der nijverheid, verzekering van den voortduur eener glansrijke regeering, belooning van uitnemende verdiensten; voor 't overige moet hij ordelijk huishouden en bijtijds voor een voldoende reserve zorgen, om ook tegen een oorlog bestand te zijn.

Voornamelijk is Frederik overtuigd van de noodzakelijkheid dat de vorst zijn eigen persoonlijke bekwaamheid ontwikkele. In plaats van aan de verwilderende genoegens der jacht deel te

1 Voltaire aan Frederik, N°. 114, 23 Febr. 1740.

nemen, moet hij zich onderrichten, niet juist om velerlei te weten, maar om juist te leeren denken, om denkbeelden te leeren combineeren; daartoe moet hij den omgang zoeken van verstandige lieden en de krachten van zijn geest versterken. Hoe zou hij anders in moeilijke gevallen in staat zijn, de juiste besluiten te nemen, de goede of ook de kwade kansen te gebruiken?

Zeer wenschelijk is, dat vorst en volk hetzelfde geloof deelen; maar de schrijver van den Anti-Macchiavell zou zich schamen, godsdienst te huichelen omdat het volk dien verlangt; het volk, zoo denkt hij, zal ten slotte met een vorst, die niet geloovig maar een eerlijk man is, meer ophebben dan met een orthodox geloovige, die 't volk benadeelt: want niet door gedachten, maar door handelingen maakt men den mensch gelukkig. Klaarblijkelijk heeft hier de kroonprins zijn eigen persoon op het oog: niet minder is dit het geval, waar hij de militaire zijde van den vorstenplicht omschrijft. Voor den pruisischen staat acht hij aanwerving het geschiktste middel om het leger samen te stellen; doch hoe ook samengesteld, zijne troepen moet de vorst zelf aanvoeren en hun het voorbeeld der doodsverachting geven. Welk een roem verwacht hem niet, als hij zijn land van een vijandelijken inval bevrijdt, of ook als hij rechten doet gelden, die anderen hem onthouden! En bij dit punt staat hij met nadruk stil. Een oorlog, die tot handhaving van miskende aanspraken gevoerd wordt, verklaart hij even gerechtvaardigd als een verdedigingsoorlog: rechtbanken voor koningen bestaan nu eenmaal niet; alleen de wapenen kunnen de twisten tusschen hen beslechten: souvereinen pleiten met de wapenen in de hand, tot de wederpartij gedwongen is, het recht zijn vrijen loop te laten.....

Ziedaar de hoofdstrekking van den Anti-Macchiavell.

Het volk is het werktuig van 's vorsten roem; - handelingen, niet gedachten, maken de menschen gelukkig: - de vorst zij in staat om van de goede, en ook van de kwade kans gebruik te maken; - een bedreiging van oorlog tegen ieder die 's vorsten recht niet erkent, - de hoogste roem die van zulk een welvolbrachten krijg!!... De echte Anti-Macchiavell klinkt als het voorspel voor het drama van Frederik's regeering: de hoofdmotieven zijn er in terug te vinden, in kunstrijke beknoptheid bijeengebracht, terwijl de begeleiding een achtergrond vormt van plichtgevoel en zedelijkheid, die door de eigenlijke hande-

ling in het drama aan zinnelijke waarneming onttrokken zal worden[1].

Zelfstandig als eenmaal zijn vader treedt Frederik terstond op, - en wel toevallig tegenover denzelfden Leopold van Anhalt Dessau, die vroeger bij de troonsbeklimming van Frederik Willem de verklaring moest aanhooren dat de koning zijn eigen financier en veldmaarschalk zou zijn. Op den sterfdag van Frederik Willem drukt Leopold, bij 't afscheid nemen van den nieuwen koning, de hoop uit, dat hij en zijne zoons in hunne ambten gehandhaafd zullen worden, en dat hij al het gezag zal behouden 'twelk hij onder den overleden koning gehad heeft. Frederik antwoordt, dat hij hem in alles genoegen zal doen, en aan de ambten die Leopold of de prinsen zijne zoons bekleeden, niet zal roeren; hij is echter onbekend met het gezag dat Leopold heeft kunnen hebben, en heeft, eenmaal koning zijnde, het voornemen om als zoodanig te handelen, en de eenige te zijn, die gezag heeft.

En zeer spoedig blijkt, dat, hoezeer ook besloten om het regeeringssysteem van zijn vader, wat het binnenland betreft, te handhaven, de nieuwe koning in de buitenlandsche politiek een anderen weg inslaat, en geheel andere middelen in 't werk stelt om zijn doel te bereiken. Het reuzenregiment doet voor het laatst dienst bij de plechtige begrafenis van Frederik Willem; daarna worden de beste manschappen bij de koninklijke lijfgarde ingedeeld, en de overigen naar de vestingwerken van Magdeburg gestuurd om daar uit te sterven, met last tevens aan den kommandant der vesting, om als er een deserteert, dien maar te laten loopen. Tevens wordt echter het leger met zestien bataillons vermeerderd.

Tusschen Pruisen en den bisschop van Luik is sedert jaren de vraag hangende, wie de opperheerlijkheid heeft uit te oefenen

1 Ranke vat de zaak eenigszins anders op: ‘Der echte Anti-Macchiavell ist eine Vorschule der Regierung; in den Maximen, die das Buch aufstellt, in denen überall Abscheu vor dem Laster und ein starkes moralisches Gefühl athmen, sind künftige Handlungen enthalten; das darin erscheinende Ideal eines Königthums, welches zu seiner Verwirklichung einen gleich begabten und arbeitsamen Geist erfordert, läszt eine thatenvolle Regierung erwarten, mehr auf Pflichterfüllung als auf Religion gegründet, den weltlichen Interessen zugewandt, entschlossen für Ihre Rechte das Schwert zu ziehen.’ Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 272.

op de baronie Herstal, die uit de erfenis van Willem III van Oranje aan Pruisen is gekomen; ondanks de protesten van Frederik Willem I, gaat de bisschop steeds voort met zich als souverein te gedragen. De vorige koning heeft eindelijk een aanbod gedaan om zijne aanspraken tegen een geldelijke vergoeding af te staan, - welk aanbod met weinig eerbied door den bisschop wordt ontvangen. Frederik II laat den bisschop nog eenmaal sommeeren om zijne rechten te erkennen, - ontvangt een onvoldoend, uitstellend antwoord, en doet nu zonder verder verwijl een tweeduizend man troepen het bisschoppelijk grondgebied binnenrukken; waarop de kerkvoogd handelbaar wordt en den koopprijs, dien Frederik eischt, inwilligt.

Ook tegenover de groote mogendheden rondom hem gaat Frederik van den beginne anders en veel zelfstandiger te werk dan zijn vader. De kolonel de Camas, een zijner meest vertrouwde vrienden, wordt naar Frankrijk gestuurd, en de graaf van Truchsess Waldburg naar Hannover, niet om Pruisen's alliantie aan te bieden, maar om poolshoogte te nemen van 't geen men aan die hoven voor Pruisen wil doen. Wel heeft Frederik, evenals zijn vader, het oog steeds op de aanstaande successie in het hertogdom Berg gevestigd, maar het is hem niet alleen te doen om eene garantie van zijn toekomstig recht. Hij weet dat ook hij als bondgenoot zijne waarde heeft, en hij kent die waarde beter dan zijne mede-koningen; hij laat zich niet paaien met onbepaalde verzekeringen, maar dringt op handtastelijke bewijzen van welwillendheid aan, en tracht den naijver der mogendheden te wekken om zich bij hem aan te sluiten[1].

1 B.v. schrijft hij op 18 Juni 1740 in de eigenhandige instructie aan Truchsess: ‘Si l'on vous parle du bien de l'Europe et d'alliances, dites que je suis plus porté pour le bien de l'Europe que qui que ce soit, que je ne demande pas mieux que d'entrer, mais qu'il me faut de bonnes conditions et des choses solides, qui puissent constater l'union des deux maisons. - Vous ferez beaucoup valoir l'envoi de Camas en France; vous direz avec un air de jalousie que c'est un de mes intimes, qu'il possède ma confiance et qu'il ne va pas en France pour enfiler des perles. Si l'on vent vous parler d'affaires, dites toujours que vous ne désespérez pas de réussir, pourvu que l'on vous fasse des conditions qui vaillent micux que celles que les Français me font; enfin il faut toujours les renvoyer à des réalités touchant Juliers, Bergue, la Frise (Oost-friesland) et le Mecklembourg’, enz. Politische Correspondenz Friedrichs des Groszen, Dl. I, blz. 8. De uitgave van deze correspondentie, welke met vergunning des konings door de Koninklijke Academie der Wetenschappen te Berlijn geschiedt, is van onschatbare waarde voor de kennis der politiek van Frederik II, ook nog, nadat Ranke reeds in de eerste uitgave van zijn pruisische geschiedenis van de destijds nog onuitgegeven stukken een ruim gebruik gemaakt heeft. Tot dusver zijn drie deelen verschenen, loopende van Juni 1740 tot Dec. 1744.

George II, die op dit oogenblik in Hannover is en er op rekent, dat de nieuwe koning zijn oude liefde voor een engelsche prinses thans op een engelsche alliantie zal overdragen, George II moet weldra bespeuren, dat gevoelsargumenten op Frederik al even weinig vat hebben als familiebanden. De hannoversche gezant te Berlijn kan niet eens een particuliere audiëntie krijgen, en onderwijl ontvangt Truchsess te Hannover van zijn meester bevel op bevel, om toch bij den engelschen koning op duidelijker verklaringen aan te dringen.

Met Rusland wordt onderwijl ook over een alliantie-tractaat onderhandeld. Daar troont de czarin Anna, de nicht van den grooten Peter, - en daar regeert haar quasi-echtgenoot Bieren of Biron, hertog van Koerland, die denkelijk door eene garantie van zijn hertogschap wel te winnen zal zijn om Frederik's recht op Berg te erkennen. Maar ook in deze onderhandeling is het niet de garantie van zijn recht, waarom het Frederik eigenlijk te doen is: hij heeft zijn doel bereikt, als hij de zekerheid erlangt, dat Rusland geen aanval op de oostelijke gewesten van Pruisen zal gedoogen, terwijl hij zelf zijn recht op de erfopvolging in de westelijke doet gelden, en dat het geen verbintenis tegen derden heeft aangegaan, die met Frederik's erfrecht in strijd is.

Onze Republiek heeft zich bij 't leven van Frederik Willem I steeds onwillig getoond om de aanspraken van Pruisen op Gulik en Berg te steunen. Veel ontzag heeft Frederik voor die oppositie nooit gehad; toch kan het der moeite waard zijn, om bij voorkomende gelegenheid in de Republiek een invloedrijke voorspraak te hebben. De pruisische resident in den Haag krijgt dan ook spoedig een wenk, om den pensionaris van Dordrecht, Alewijn, met wien hij in min of meer vertrouwelijken omgang staat, voor de pruisische belangen te winnen en een voorstel te doen omtrent de middelen waardoor hij gewonnen kan worden[1].

En dat het wel degelijk de koning is die beveelt, en niet de een of andere invloedrijke minister of gunsteling, daaraan kan sedert de verschijning van Frederik's politieke correspon-

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 20.

dentie geen de minste twijfel bestaan. Wel blijven de raadslieden van den overleden koning in hunne ambten gehandhaafd. Thulemeier, von Borcke, Podewils, de oude leden van het Tabakscollegium, staan ook nu nog aan het hoofd van het departement van buitenlandsche zaken; maar zij hebben zich wel te wachten, ook in gevraagde adviezen, een stap verder te gaan dan het gebied der diplomatie. Als Podewils, de meest vertrouwde der vroegere ministers, er op wijst, dat het gebruik van geweld in de zaak van Herstal den koning wel eens met den keizer in botsing kon brengen, dan krijgt hij ten antwoord: 'Zoolang de ministers over onderhandelingen redeneeren, zijn het knappe lui: maar als ze over oorlog spreken, dan kan een Irokees even goed over sterrekunde gaan praten'[1]. De brieven der buitenlandsche gezanten worden door den koning zelf geopend; soms zelfs mogen de ministers het fijne der zaak niet weten. De gezant te Hannover krijgt bevel om twee soorten van relazen in te zenden: de eene 'pour moi seul avec la rubrique *soli*,' de andere vol nieuwsberichten voor de ministers[2].

Keyserlingk, eertijds te Rheinsberg, en ook nu te Charlottenburg de meest intieme vriend van Frederik, die hem den naam van Caesarion gegeven heeft en in zijne brieven aan Voltaire, in scherts en ernst, altoos hoog opgeeft van zijn vertrouwen in hem, - Keyserlingk moet al spoedig bespeuren, dat zijne voorspraak bij aanbevelingen al bizonder weinig gewicht in de schaal legt. Waagt hij zich verder, en durft hij een raad te geven, dan wordt hij op zijne plaats gezet met een: 'Hoor eens, Keyzerlingk, ge zijt een brave jongen; ik houd er van u te hooren zingen en gekheid maken; maar uwe raadgevingen zijn die van een dwaas'[3].

In welke verhouding, tegenover wien wij Frederik ook aantreffen, van het eerste oogenblik dat hij den troon beklimt, is hij in werkelijkheid als in naam koning, - doordrongen van het besef, dat de belangen van land en vorst één en onafscheidelijk zijn, ten volle bewust van zijne macht, vast besloten die zelf uit te oefenen en zich door niemand als werktuig te laten gebruiken, en, om ook dit niet te vergeten, - volkomen vrij van vooroordeelen omtrent de middelen die men in de politiek mag gebruiken.

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 7.
2 Blz. 24.
3 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 291.

Laat nu de gelegenheid komen, om een slag te slaan, die Pruisen's grondgebied met ongeveer een derde, Pruisen's macht misschien met de helft vermeerderen kan, - is Frederik dan de man om zijn uitmuntend leger van 80,000 man ongebruikt te laten, en angstvallig te vragen of hij wel recht heeft, dien slag te slaan?

Die gelegenheid kwam nog in het eerste jaar van Frederik's regeering.

Karel VI, de laatste keizer van het Römische Reich Deutscher Nation uit den stam der Habsburgs, stierf binnen vijf maanden na den dood van Frederik Willem (20 October 1740).

In zijn langdurige jacht op die schim, welke hij de garantie der pragmatieke sanctie noemde, was het hem gelukt achtereenvolgens den gewenschten waarborg te ontvangen van alle europeesche hoven, behalve van den keurvorst van Beieren, die naar eigen opvatting door vrouwelijke afstamming nog beter recht had op de erfopvolging dan 's keizers oudste dochter Maria Theresia, thans gemalin van Frans van Lotharingen, hertog van Toscana. Alle europeesche mogendheden behalve de genoemde hadden de eene voor, de andere na, verklaard, dat zij Maria Theresia als de aanstaande wettige erfopvolgster van den laatsten Habsburg in al diens erflanden erkenden, en haar het rustige bezit daarvan garandeerden.

Dergelijke verklaringen had Karel genoeg ontvangen: maar welk een moeite had hem dat gekost! Alleen om Frankrijk er toe te krijgen, had hij een oorlog van drie jaren moeten voeren, die hem op het bezit van het hertogdom Lotharingen en van een koninkrijk in Italië was te staan gekomen. De geldmiddelen van zijne erflanden waren vrij wel uitgeput; en de hand te leggen aan eene reorganisatie van den staat, gelijk sommige zijner raadslieden wenschten, daartoe had hij den moed verloren. In sombere afgetrokkenheid had hij de laatste jaren van zijn leven doorgebracht; schoon uiterlijk gezond, waren zijne krachten gesloopt, en een klein ongeval op de jacht sleepte hem binnen weinige dagen ten grave.

Voor personen, die in onze dagen nog de illusie koesteren, dat de goede oude tijd boven den tegenwoordigen uitmuntte in goede trouw, eerlijkheid, en wat dies meer zij, is er wellicht geen pijnlijker, maar tevens ook geen zekerder middel

ter ontgoocheling dan na te gaan, hoe de oostenrijksche successie-oorlog is ontstaan. In die naïeve opvatting der geschiedenis is de vrij algemeene voorstelling deze, dat Frederik II eigenlijk de booze man geweest is, die Maria Theresia van haar wettig erfdeel heeft beroofd, en dat door hem ook andere mogendheden zich hebben laten verleiden om het eenmaal gegeven woord te breken.

Er is in die opvatting wel iets waars, gelijk trouwens in de meeste algemeen verspreide opvattingen: de meerderheden zijn doorgaans niet zoo dom als men wel beweert. Maar de vergissing ligt hierin, dat de mogendheden volstrekt geen verleiding noodig hadden om haar woord te breken.

In Spanje had men al lang ontdekt, dat de pragmatieke sanctie oudere en betere rechten, o.a. die der spaansche Bourbons, veronachtzaamde: zij was dus een juridiek onding; hoe kon de garantie van zulk een onding geldig zijn? En Spanje zou, evenals Frederik in Silezië, al terstond een inval gedaan hebben in Oostenrijk's italiaansche bezittingen, als het niet bijtijds ontdekt had, dat het noch leger noch vloot had om dien inval te bewerkstelligen.

Reeds vóór den dood van Karel VI stond bij kardinaal Fleury het voornemen vast, em zich aan de gegeven garantie van de oostenrijksche erfopvolging in de vrouwelijke lijn niet te storen. Hij had die in het laatste tractaat met Oostenrijk gegarandeerd, zeide hij aan den pruisischen gezant Camas; maar onder deze reserve: behoudens de rechten van derden. Maar dan ligt de geheele pragmatieke sanctie omver! had Camas uitgeroepen. Welnu, had de kardinaal geantwoord, zoo verstaat men het immers altoos in dergelijke gevallen.

Zoo was nu eenmaal, aldus spreekt Ranke bij 't mededeelen van dit staaltje van goede trouw, de aard der toenmalige politiek. Robinson, destijds engelsch gezant te Weenen, heeft eenmaal als een algemeenen stelregel der diplomatie verkondigd, dat men de officiëele verklaringen der hoven niet zoozeer om haar stelligen inhoud had te bestudeeren, als om na te gaan, hoe de wederpartij die zou trachten te ontduiken zonder zich zelf openlijk tegen te spreken.

De dankbaarste rollen, wat fatsoen betreft, werden in deze dagen door Engeland en door onze Republiek gespeeld. Zij verklaarden zich beiden bereid om de beloofde garantie gestand te doen. Maar die edelmoedigheid, of liever dat woordhouden werd den

engelschen minister Walpole door de publieke opinie opgedrongen, en wel langs een omweg. Een oorlog met Spanje, over het eeuwigdurende vraagstuk der koopvaart op Zuid-Amerika en de Antilles, had hij zoolang mogelijk ontweken; maar eindelijk was de verontwaardiging en het eigenbelang der engelsche handelaren hem te machtig geworden en moest hij wel tot vijandelijke maatregelen overgaan. En daar nu Frankrijk en Spanje in de zaak der erfopvolging zoowel als in den weerstand tegen Engeland's overmacht ter zee ééne lijn trokken, had de engelsche politiek alle reden om haar ouden bondgenoot op het vasteland, Oostenrijk, niet te verlaten. Wat den bijstand der Republiek betreft, die werd met de eigenaardige vlugheid gepraesteerd, welke men van haar, in dit tweede stadhouderlooze tijdvak mocht verwachten, toen de regeeringsleus aldus luidde: Vrede tot elken prijs, en geen Oranje! Tegenover Oostenrijk wilde men zijn woord houden, vooral omdat men niet op een al te machtig Pruisen gesteld was: maar men mocht toch ook geen werkdadig deel nemen aan den oorlog, want anders kon Frankrijk wel eens boos worden. Van daar, dat men zich aanvankelijk bepaalde tot het toekennen van vrij aanzienlijke subsidiën, en eerst in 1743 aan den oorlog deelnam, die dan de schromelijke verwaarloozing van onze land- en zeemacht in 't klaarste daglicht stelde.

Doch laat mij niet vooruitloopen. In October 1740 kon Frederik aangaande de vermoedelijke houding der mogendheden in de zaak der oostenrijksche erfopvolging nog niet veel meer weten, dan dat de keurvorst van Beieren de voornaamste mededinger van Maria Theresia zou zijn, en dat die op den steun van Frankrijk kon rekenen[1], - dat Spanje en Frankrijk tegenover Engeland nauw verbonden waren, - dat Rusland, als de czarin Anna kwam te sterven, genoeg afleiding zou vinden in binnenlandsche aangelegenheden; - eindelijk nog, dat de toestand van schatkist en leger in Oostenrijk armzalig was.

Van die wetenschap maakte hij op meesterlijke wijze gebruik, om het doel te bereiken, hetwelk van het oogenblik dat hij van 's keizers dood bericht ontving, bij hem heeft vastgestaan.

Dat bericht kwam op 25 October te Rheinsberg aan, en van den 29sten bezitten wij eene door den Veldmaarschalk von Schwerin en den Minister von Podewils gestelde memorie[2], uit

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 68.
2 Aldaar, blz. 74.

wier aanhef blijkt dat de koning hun zijn voornemen te kennen gegeven heeft om van den gunstigen staat zijner zaken gebruik te maken, ten einde Silezië in zijn bezit te brengen[1], als zijnde de aanzienlijkste aanwinst, die zich sinds lang heeft voorgedaan, de aanwinst tevens, die het best met 's konings roem en de grootheid van zijn huis overeenkomt, zelfs al kan men die niet verkrijgen zonder van de erfopvolging in Gulik en Berg af te zien.

Het voornemen stond vast, gelijk men ziet. Vraagt men op welk recht Frederik dat grondde, dan moet ik wederom verwijzen naar dat arsenaal van oude aanspraken en vorderingen, waarvan ik reeds vroeger gewaagde. Doch ditmaal was het recht minder onbetwistbaar dan in het geval der bergsche successie. Met den grootsten eerbied voor Ranke kan ik het vermoeden niet van mij afweren, dat als hij de gegrondheid der pruisische aanspraken op Silezië schijnt te erkennen, zijn pruisisch patriotisme aan zijn historischen zin parten speelt[2].

1 Waarom hebben wij geen goed hollandsch woord voor die prachtige uitdrukking; 'faire l'acquisition' of zooals de Duitschers zeggen, 'Erwerben', waardoor alle vergrootingen van grondgebied, rechtmatig of onrechtmatig, een tintje van wettigheid erlangen?

2 Ziehier in korte trekken de geschiedenis der pruisische aanspraken op de silezische hertogdommen. Die aanspraken waren van tweeërlei oorsprong: In het jaar 1603 had de toenmalige keurvorst van Brandenburg krachtens een familieverdrag met een verren bloedverwant, de beschikking erlangd over het hertogdom Jägerndorf, en het in 1607 aan zijn zoon Johan Georg afgestaan, die evenwel door den toenmaligen koning van Boheme, den opperleenheer der silezische hertogdommen, nimmer als hertog erkend werd. Johan Georg sloot zich later aan bij den Winterkoning, Frederik van de Palts, en werd na diens nederlaag op den Witten Berg in den Rijksban gedaan en uit zijne bezittingen verdreven; met het hertogdom Jügerndorf werd, als sedert 1603 vrijgevallen leen, een vorst van Lichtenstein verleid. De brandenburgsche erfgenamen van den vervallen verklaarden hertog (welke slechts één zoon achterliet, die kinderloos overleed), hadden steeds beweerd dat de tegen Johan Georg uitgesproken ban geen afbreuk kon doen aan hun erfrecht, en Oostenrijk had ook eenige malen erkend eene schadevergoeding schuldig te zijn, die het in geld aanbood; hetwelk de keurvorsten van Brandenburg nimmer hadden willen aannemen. - De tweede categorie van aanspraken betrof de silezische hertogdommen Liegnitz, Brieg en Wohlan. In 1537 was tusschen den toenmaligen hertog van Liegnitz en keurvorst Joachim II van Brandenburg een zoogenaamde 'Erbverbrüderung' tot stand gekomen, krachtens welke de bezittingen van elk der twee contractanten bij ontstentenis van mannelijk oir, aan den alsdan levenden mannelijken erfopvolger van den anderen contractant zouden vervallen. De opperleenheer, in casu Ferdinand I van Oostenrijk, koning van Boheme, had echter zijne toestemming aan deze overeenkomst onthouden, en den hertog van Liegnitz zelfs gedwongen, de ongeldigheid daarvan te erkennen (1547), eene erkenning waarin de brandenburgsche keurvorsten nimmer hadden willen toestemmen. De *casus foederis*, het uitsterven van de mannelijke lijn der hertogen van Liegnitz, deed zich eerst voor in de laatste jaren der regeering van Frederik Willem, den Grooten Keurvorst.
In dien tijd nu hadden én Brandenburg én keizer Leopold behoefte aan toenadering, met het oog eensdeels op de dreigende overmacht van Lodewijk XIV, ten andere op een oorlog tegen de Turken. Het keizerlijke hof besloot toen de tweeledige aanspraken van Brandenburg (die op het hertogdom Jägerndorf, welke tot op zekere hoogte te Weenen erkend werden, en die op de andere silezische hertogdommen, welke men steeds ontkend had) in ééns uit de wereld te helpen, door een in 't noordwestelijk gedeelte ven Silezië gelegen district, den *kreits* Schwiebus, aan keurvorst Frederik Willem aan te bieden, onder voorwaarde dat hij van al zijne aanspraken op silezische landstreken zou afstand doen.
Deze transactie nam Frederik Willem aan (tractaat van 22 Maart 1686, geratificeerd te Weenen 8 April). Maar Oostenrijk had tevens van den vermoedelijken opvolger van den Grooten Keurvorst, die in onmin met zijn vader leefde en in geldverlegenheid verkeerde, de schriftelijke toezegging weten te verkrijgen, dat hij, eenmaal keurvorst geworden zijnde, den kreits Schwiebus weder aan Oostenrijk zou teruggeven; - eene handelwijze die Carlyle zeer terecht gelijkstelt met die van een woekeraar, welke een jeugdigen verkwister verleidt om geld van hem te leenen. Wel verklaarde Frederik III (later koning Frederik I) na den dood zijns vaders, dat hij de bewuste toezegging slechts gedaan had, uit onbekendheid met de rechtmatige aanspraken van zijn huis op de silezische hertogdommen: toch eindigde hij met Schwiebus, tegen terugbetaling van de daaraan te koste gelegde gelden, aan Oostenrijk te restitueeren

(1695); hij ontving bij die gelegenheid van den keizer de ‘Anwartschaft’ i.e. het recht van opvolging bij het uitsterven van de thans regeerende huizen der graven van Limburg (in Zwaben) en van Oost-Friesland. - Danckelmann, destijds de vertrouwde raadsman van keurvorst Frederik III, was van oordeel dat door de teruggave van Schwiebus, de aanspraken van Brandenburg op de silezische hertogdommen weder herleefd waren, en dit bleef ook de traditie bij de meeste pruisische staatslieden en bij koning Frederik Willem I. Tegenover Oostenrijk evenwel liet men van die aanspraken niets meer verluiden, en Frederik Willem garandeerde in 1728 de pragmatieke sanctie, niet slechts als koning voor zich en zijne opvolgers, maar bewerkte ook als keurvorst dat zij door het Rijk gegarandeerd werd.
Over de hier medegedeelde feiten is, naar ik meen, geen verschil; ik heb die ontleend aan Ranke, Zwölf Bücher, Dl. I, blz. 149, 172, 180, 197, 360 vlg., 363 en 421, Dl. II, blz. 322, aan Carlyle, Dl. I, blz. 365 vlg., die beiden overtuigd zijn van de rechtmatigheid der aanspraken van Frederik II op de silezische hertogdommen, en aan Stenzel (Geschichte des Preuszischen Staats, Dl. I, blz. 323 en Dl. IV, blz. 105-110), die daar niet aan gelooft.
De rechtsvraag waar het hier voornamelijk op aankomt is, dunkt mij, in de eerste plaats, of de garantie der pragmatieke sanctie door Frederik Willem I geldig bleef, in weerwil dat Oostenrijk in de laatste jaren getoond had, zijne toezeggingen in zake de erfopvolging in 't hertogdom Berg niet te willen nakomen? Ranke zegt geheel in het algemeen: Niemand zal beweren, dat eene mogendheid aan een verdrag gebonden blijft, als de andere, met welke het verdrag is aangegaan, om welke reden dan ook, daarvan afwijkt. (Dl. II, blz. 321). Het is echter nog de vraag, of Oostenrijk wel van het berlijnsche tractaat afgeweken was of kon zijn: de eventualiteit, met het oog waarop dat tractaat was aangegaan, de dood van den toenmaligen keurvorst van de Palts, was nog niet voorgevallen, toen Frederik II zijne onderneming tegen Silezië volvoerde; en Frederik II erkende dan ook dat zijn vader, zoo hij nog geleefd had, door zijne garantie gebonden zou zijn; slechts beweerde hij, dat hetgeen Frederik Willem beloofd had hem tot niets kon verplichten. (Arneth. Maria Theresia's Erste Regierungsjahre Dl. I blz. 107). Eene leer, even fraai als die welke hij later verkondigde, dat zijne onderneming tegen Silezië niet in strijd was met de garantie der pragmatieke sanctie, daar hij dat gewest niet als deel der oostenrijksche erfenis, maar als hem wederrechtelijk onthouden eigendom opeischte.
Doch al kon de garantie der pragmatieke sanctie door Pruisen als vervallen beschouwd worden, toch zouden de aanspraken van het brandenburgsche huis rechtens van onwaarde zijn gebleven. Hoe men moge denken over de knoeierij, ten gevolge waarvan het district Schwiebus weder aan Oostenrijk teruggegeven moest worden, het tractaat van 8 April 1686 had die aanspraken eens voor al vernietigd. Of al de pruisische vorsten en hunne ministers, Danckelmann, Ilgen, enz. vol verontwaardiging de gunstige gelegenheid verbeidden, die Frederik II eenmaal zou aangrijpen, - tot de rechtsvraag doet deze eenzijdige opvatting hoegenaamd niets af. Al protesteerde de keurvorst Frederik III, dat hij de restitutie van Schwiebus niet zou beloofd hebben, indien hij beter ingelicht ware geweest, eindigde hij toch met de geldigheid der belofte te erkennen, door die vrijwillig na te komen, en liet zich bij die gelegenheid andere voordeelen toekennen. En daar van het oogenblik van die retraditie tot in 1740, in geen van de menigvuldige diplomatieke onderhandelingen en overeenkomsten tusschen Oostenrijk en Pruisen, de aanspraken op de silezische hertogdommen ooit door Pruisen ter sprake gebracht waren, is het zeer begrijpelijk, dat althans Maria Theresia den eisch van Frederik I als het *nec plus ultra* van onbeschaamdheid beschouwde.
Naar mijn inzien behoeft men niet verder op te klimmen om de onwaarde der aanspraken van Pruisen op Silezië te bewijzen. Doch Ranke volgt de pruisische traditie geheel, en beweert dat bij de teruggave van Schwiebus het recht van Brandenburg herleefde. Voor hem bestaat de rechtsvrang hierin, of Ferdinand I wel het recht gehad heeft om de erfverbroedering tusschen Frederik II van Liegnitz en Joachim II van Brandenburg nietig te verklaren. Zelf geeft hij geen oplosssing van die vraag, 'tgeen doet vermoeden, dat de voor Pruisen's aanspraken zeer twijfelachtige oplossing, waartoe de breslansche Hoogleeraar Stenzel geraakt, op goede gronden rust. Deze schrijver, ook door Ranke menigmaal aangehaald, betoogt dat de boheemsche koning Wladislas, die in 1511 aan den hertog van Liegnitz het privilege verleende om zijn leen bij testament aan wien hij wilde te vermaken, - daartoe niet bevoegd was, daar hij zich kort tevoren tegenover zijn boheemsche stenden verbonden had, om voortaan geen leenen of bezittingen der kroon te vervreemden. Het is echter weer de vraag of de boheemsche stenden het recht hadden, om ten aanzien der silezische hertogdommen deze beperking vast te stellen. Van die onopgeloste vraag hangt het ten slotte af, of koning Ferdinand I in 1547 al dan niet gerechtigd is geweest, om de bedoelde erfverbroedering nietig te verklaren.
In alle geval vergete men niet, dat de aanspraken van Pruisen, gegrond of niet, slechts de vier genoemde hertogdommen betroffen, die te zamen hoogstens een derde gedeelte van Silezië uitmaakten.

Doch ik spreek slechts van schijn. Ranke eindigt met te verklaren, dat de rechtsvraag hem als geschiedschrijver onverschillig

is: de geschiedschrijver kan, volgens hem, met de overtuiging volstaan, dat hij die eene aanspraak doet gelden, werkelijk aan

zijn goed recht gelooft. En dan beweert hij, dat Frederik dit geloof kon en mocht hebben.

In mijn bestek past een nadere uiteenzetting van dit punt niet: alleen doe ik opmerken, dat nergens blijkt of Frederik zich ernstig heeft bezig gehouden met de overweging der vraag, of hij al dan niet recht had op Silezië, en dat de argumenten, die hij en zijne woordvoerders in officiëele en niet officiëele stukken ten gunste van dat recht aanvoeren, soms van zoodanig allooi zijn, dat men die moeilijk als werkelijk gemeend kan aannemen. Doch zelfs al heeft Frederik ter goeder trouw gemeend, dat Silezië hem van rechtswege toekwam, dan heeft hij toch ter handhaving van zijn recht middelen aangewend die met goede trouw niet te rijmen zijn. Is het waar, om Frederik's eigen beeldspraak te gebruiken, dat koningen, bij ontstentenis van eene rechtbank die over hunne aanspraken oordeelt, met de wapenen in de hand hun goed recht mogen bepleiten, - dan heeft toch deze koning, behalve van de wapenen, zich van praktijken bediend die voor elke balie afkeuring verdienen.

Behalve zijn voornemen, om zich Silezië toe te eigenen, had Frederik zijnen vertrouwden nog in groote trekken medegedeeld, hoe hem de uitvoering van dat voornemen mogelijk scheen.

Podewils en Schwerin werkten die gegevens uit, en kwamen, als gezegd, op 29 October met twee verschillende plannen te voorschijn. Het eerste kwam in hoofdzaak hierop neer: Frederik biedt Maria Theresia zijne alliantie aan; hij verbindt zich, om hare rechten tegenover elken aanvaller te verdedigen, en om den hertog van Toscana tot keizer te doen verkiezen; zelfs staat hij, - om zijn algeheele belangeloosheid aan den dag te leggen, zeggen de stellers der memorie, - zijne aanspraken op de erfopvolging in Gulik en Berg aan Oostenrijk af, - mits hij daarentegen dadelijk in het bezit gesteld worde van Silezië, waarop zijn huis van ouds aanspraken heeft. Het beste middel

om Oostenrijk dien afstand te doen inwilligen, is volgens 's Konings raadgevers ‘de lui lâcher quelques millions’, om in de dringende behoefte van het eerste oogenblik te voorzien. Tevens moet men de zeemogendheden en Rusland voor dit plan trachten te winnen, door den grooten dienst in 't licht te stellen, dien Frederik aan het europeesch evenwicht bewijst, door het voortbestaan van de eenige mogendheid, die tegen de eerzucht der Bourbons opgewassen is, mogelijk te maken.

Het tweede plan is nagenoeg het tegenovergestelde van dit eerste. Frederik sluit zich aan bij Beieren en Saksen, en verbindt zich om mede te werken tot eene verdeeling der oostenrijksche nalatenschap, waarbij Silezië aan Pruisen, Boheme aan Saksen, Opper- en Neder-Oostenrijk aan Beieren worden toebedeeld. Die verdeeling wordt onder goedkeuring en garantie van Frankrijk tot stand gebracht, dat ook het bezit van Silezië *contra quoscunque* aan Pruisen waarborgt; waartegen Frederik zijne aanspraken op Gulik en Berg ter beschikking van Frankrijk stelt, en desnoods ook belooft den keurvorst van Beieren de keizerskroon te bezorgen. Om in dit geval Rusland rustig te houden, heeft men zich bij Zweden en Denemarken nauw aan te sluiten, en moet door middel van franschen invloed, ook de Verheven Poort Rusland in toom helpen houden.

Schwerin en Podewils beiden zijn van oordeel, dat de eerstaangewezen weg de natuurlijkste, de meest soliede, en de minst gevaarlijke is. Met zekere aarzeling voegen zij er nog een derde mogelijkheid bij, doch die van een zeer onzekere gebeurlijkheid afhangt: als Saksen zich eens mocht wapenen, om een inval te doen in Boheme of in Silezië, dan zou ook Frederik gerechtigd zijn Silezië te bezetten, ten einde te voorkomen dat zijne grenzen het tooneel des oorlogs worden; en is men eenmaal in 't bezit van een land, dan onderhandelt men veel voordeeliger over de acquisitie daarvan, dan wanneer men die langs gewonen diplomatieken weg moet erlangen.

Merkwaardig is het nu na te gaan, hoe dit advies door den koning wordt opgevat: aan de mogelijkheid om Oostenrijk tot den vrijwilligen afstand van Silezië te bewegen, gelooft hij eigenlijk volstrekt niet: toch kiest hij ten slotte den door de ministers aangeprezen weg, - maar met een karakteristieke wijziging. Hij zal trachten door het aanbod zijner alliantie, Oostenrijk goedschiks tot afstand van Silezië te bewegen: doch

veiligheidshalve zal hij beginnen met Silezië te bezetten, ook zonder op de mogelijke wapening van Saksen te wachten: want daarin geeft hij zijn raadslieden volkomen gelijk, dat één vogel in de hand beter is dan tien in de lucht[1].

De zuiverste uitdrukking van de stemming, in welke Frederik zijn groote onderneming begon, vind ik in een eigenhandig naschrift onder een briefje, waarin hij op 1 November 1740 aan Podewils bevelen geeft omtrent den hofrouw wegens het overlijden des keizers: ‘Je vous donne un probléme à résoudre’, zoo schrijft hij. ‘Quand on est dans l'avantage, faut il s'en prévaloir ou non? Je suis prêt avec mes troupes et tout. Si je ne m'en prévaux pas, je tiens entre mes main un bien dont je méconnais l'usage; si je m'en prévaux, on dira que j'ai l'habileté de me servir de la supériorité que j'ai sur mes voisins’[2].

Eene redeneering die ook in den mond van een welgewapenden bandiet volkomen op hare plaats zou zijn.

Doch ook met deze benijdbare onverschilligheid omtrent de heiligheid van doel en middelen, was dat doel niet zoo gemakkelijk te bereiken als Frederik zelf wel gedacht heeft. Vooreerst had hij ten minste zes weken noodig om de laatste hand te leggen aan de toerusting en opstelling van het leger, dat Silezië zou bezetten; er moest gezorgd worden, dat de bestemming van zijn militaire maatregelen zoolang mogelijk geheim gehouden werd; werd geheimhouding onmogelijk, dan moest althans geen gedienstig vriend of naijverig mededinger de volvoering van het plan komen belemmeren. Heel wat tegenstrijdige belangen waren dus te ontzien.

In de eerste weken trachtte men de openbare meening op een dwaalspoor te brengen, door aan de hoofden van legerafdeelingen fictieve marschorders te geven, of door eenige regimenten langzaam naar den Neder-Rijn te doen oprukken, als had men het oog op een eventueele bezetting van het hertogdom Berg. Onderwijl had Podewils de vreemde gezanten aan den praat te houden, en ieder van hen zoo goed het ging te doen gelooven, dat, Pruisen niets liever wenschte, dan samenwerking voor de belangen van het door hem vertegenwoordigde hof. Hij kweet zich meesterlijk van die taak, en kenschetsend,

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 91.
2 Aldaar. Dl. I, blz. 84.

beide voor Frederik en voor hem, is de wijze waarop de meester den dienaar daartoe aanmoedigt. ‘Vertel te Berlijn,’ schrijft Frederik op 8 Nov., ‘dat volgens bij mij ingekomen berichten de Keurvorst van de Palts flauwten heeft, en dat men voor zijn leven vreest: ik bid u, speel goed voor kwakzalver, en neem beste wonderpoeier en goed verguldsel, om uwe pillen te vergulden.’ Den eerenaam van kwakzalver krijgt Podewils in de correspondentie van deze maanden, elken keer als de koning bizonder goed geluimd is.

Later, zoodra het leger langs de grenzen van Silezië opgesteld en marschvaardig is, valt niet meer aan geheimhouding te denken. Nu moet overal verzekerd worden, dat de koning van Pruisen slechts de handhaving der rust in Duitschland beoogt; bij die rust heeft hij, door zijn rang in het Rijk en de ligging zijner staten, grooter belang dan iemand anders; daar echter de oostenrijksche successie door tal van vorsten openlijk of in 't geheim belaagd wordt, en daar Silezië meer dan eenig ander gewest aan aanvallen blootstaat, is hij veiligheids- en voorzichtigheidshalve wel genoodzaakt te beletten, dat anderen een gewest in bezit nemen, 'twelk aan zijne bezittingen grenst, en waarop hij trouwens onwederlegbare aanspraken kan doen gelden, gelijk hij te zijner tijd zal bewijzen[1]. Deze verklaring is voor alle mogendheden bestemd; doch de schotel wordt naar ieders smaak met andere sans toebereid; te Londen wordt gezegd, dat de koning, met zekerheid wetende, dat de hertog van Lotharingen zich in de armen van Frankrijk wil werpen, naar den kant van Weenen oprukt, ten einde den hertog te dwingen, om voor de Zeemogendheden en de protestantsche religie partij te kiezen. Den Hollanders moet men verzekeren, dat hunne op silezisch domein gehypothekeerde kapitalen geen gevaar loopen; dat 's konings vader, Frederik Willem, den keizer diensten bewezen heeft, die met ondank zijn vergolden, en dat Frederik eerst zijne schade vergoedt, en den keizer daarna zal dienen. Frankrijk ontvangt de verzekering dat de bezetting van Silezië zeer in het voordeel van die mogendheid is; heeft de fransche politiek niet altoos ten doel gehad, Oostenrijk te verzwakken? Aldus houdt Frederik een achterdeur open, om, in geval Oostenrijk en de Zeemogendheden geen vrede hebben met de bezetting van Silezië, zijn oogmerk

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 143 en passim.

met behulp van Frankrijk te kunnen bereiken[1]. Te Hannover, Maintz en Regensburg moet gesproken worden van 's konings vaderlandlievend hart, van zijn wil om het Rijk in stand te houden, - en om het zwakke oostenrijksche huis te beschermen en op den goeden weg te helpen. Aan den koning van Polen te Dresden wordt te kennen gegeven dat, als hij ook aanspraken heeft op een deel der oostenrijksche erfenis, Frederik volgaarne met hem in overleg wil treden over de middelen om die aanspraken te doen gelden. Onderwijl moet de pruisische gezant den saksischen minister von Brühl verzekeren dat hij op de bewijzen van Frederik's erkentelijkheid kan staat maken, indien hij een nauwe aansluiting tusschen zijn hof en dat van Pruisen tot stand brengt[2].

Doch de tot dusver genoemde mogendheden waren 't niet, waarvan Frederik eigenlijk verzet tegen zijn avontuur verwachtte; meer gevaar dreigde van de zijde van Rusland, waar, indien czarin Anna bleef leven, Oostenrijk een trouwe en machtige bondgenoote zou vinden. Toch wist Frederik ook uit die moeilijkheid eene uitkomst: niets zou gemakkelijker zijn dan Zweden's strijdlust tegen den ouden russischen vijand weder aan te wakkeren; en dan kwam Rusland, als het zich tegen Pruisen in de weer stelde, tusschen hamer en aanbeeld te liggen. Maar buitendien, zoo overlegde Frederik bij zich zelf, is niet Biron, de gunsteling van czarin Anna, eigenaar van groote bezittingen in Silezië, en heeft hij dus niet alle reden om mij te vriend te houden? Ook moeten wij op de voornaamste raadslieden der czarin een Danaë-regen doen vallen, die hen zal doen denken zooals wij het wenschen. Als de keizerin sterft, dan zullen de Russen het met hun binnenlandsche aangelegenheden zoo volhandig hebben, dat zij geen tijd zullen overhouden om aan de buitenlandsche te denken; en, in alle geval, een met goud beladen ezel Petersburg te doen binnensluipen is niet iets onmogelijks[3].

En zie, nauwelijks heeft hij dit geschreven, of het bericht komt aan, dat czarin Anna op sterven ligt. God begunstigt

1 't Is Podewils die dit aan den koning voorstelt. Deze teekent daarbij aan: Bon il faut faire patte de velours avec ces b ....s (l.c., blz. 99).
2 Instructie aan Finckenstein, dd. 13 Dec., l.c, blz. 141.
3 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 90. Eigenhandig opstel, onder den titel van: Idées sur les projets politiques à former au sujet de la mort de l'empereur.

‘ons!’ roept hij uit, - ‘het noodlot steunt ons’[1], - aldus het model leverende voor de depêches van zijn achterneef Willem I van Pruisen aan koningin Augusta. Want voortaan zal Biron, tijdens de minderjarigheid van den troonopvolger Iwan, regent zijn van Rusland, - en mocht ook hij komen te vallen, dan is Frederik's eigen schoonzuster, Anna van Brunswijk[2], moeder en voogdes van den jongen czaar, de aangewezen persoon om als regentes op te treden. En zoo geschiedt het ook; Biron houdt het niet lang uit. Zeker ervaren krijgsman, die zich in de oorlogen tegen Turkije met roem heeft overladen, de veldmaarschalk Münnich, laat den regent op een mooien dag in een slede plaatsen met bestemming naar Siberië, en de moeder van Iwan tot regentes uitroepen, gelijk Frederik vermoed had; waarop de pruisische gezant te Petersburg terstond bevel krijgt, om den veldmaarschalk te gaan complimenteeren, en hem te zeggen dat de koning van Pruisen den staatsgreep bewondert dien hij zoo ter snede heeft volbracht tot heil van zijn souverein en van de personen die hem het naast staan, en tot roem van geheel Rusland. Ook moet de gezant te weten zien te komen of Münnich wellicht de goederen, die de hertog van Koerland tot dusver in Silezië heeft bezeten, als geschenk zou willen aannemen. Met titels moet vooral niet karig omgesprongen worden[3].

Zoo weet Frederik zich ook aan de russische zijde vrij te houden, - en op het einde van December komt een defensieve alliantie tot stand, waarbij Rusland aanneemt, om, ingeval Frederik zijne aanspraken op Berg met geweld van wapenen moet handhaven, een hulpkorps te leveren dat de oostelijke gewesten van Pruisen tegen vijandelijke invallen zal beschermen.

Van Silezië wordt in dit tractaat geen woord gerept: toch is Frederik reeds veertien dagen tevoren zijn Rubicon overgetrokken.

Op den 13^{den} December 1740 woont hij met de meeste

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 96. Eigenhandige aanteekening op een Kabinetschrijven aan Podewils, dd. 9 Nov. 1740: ‘L'impératrice de Russie va mourir, Dieu nous favorise et le destin nous seconde.’

2 Anna van Mecklenburg, dochter van eene nicht van Czaar Peter en gehuwd met Anton Ulrich van Brunswijk, broeder der koningin van Pruisen.

3 Polit. Corresp., l.c., blz. 107, noot.

onbevangenheid een hofbal bij, vertrekt terstond daarna uit Berlijn en overschrijdt de silezische grens op 16 December aan het hoofd van een leger van ongeveer 30,000 man.

'Mijn waarde Podewils,' schrijft hij op dienzelfden dag[1], ik ben den Rubicon met vliegende vaandels en slaande trom overgetrokken; mijne troepen zijn vol goeden wil, de officieren vol eerzucht, de generaals dorsten naar roem, alles zal naar wensch gaan en ik heb reden, den best mogelijken uitslag van deze onderneming te verwachten.

Stuur mij Bülow toe (den saksischen gezant te Berlijn), flikflooi hem goed en doe hem het eigenbelang van zijn meester inzien; laat ons de kennis van 't menschelijk hart gebruiken, laat ons het eigenbelang, de eerzucht, de liefde, den roem, en alle drijfveeren die de ziel kunnen bewegen, ten onzen bate in werking brengen[2]. Ik wil sterven of eere hebben van deze onderneming.

'Mijn hart voorspelt mij het beste: een zeker instinct, waarvan wij den oorsprong niet kennen, voorspelt mij geluk en goeden uitslag, en ik zal niet weer te Berlijn verschijnen zonder mij het bloed waardig getoond te hebben, waaruit ik ben ontsproten, en de brave soldaten, die ik de eer heb aan te voeren.'

Luchthartig, vol zelfvertrouwen, begeerig naar krijgsroem, maar tevens ook in merg en been diplomaat, en de hulpmiddelen en -middeltjes der intrige nimmer uit het oog verliezend, ziedaar Frederik op het oogenblik dat hij zijne onderneming begint. Welk een verschil met zijn voorganger, den ruwen, bekrompen, maar eerlijken en vredelievenden landsvader Frederik Willem I!

Geheel andere eigenschappen waren dan ook voor den jongeren koning noodig. De silezische onderneming zou weldra blijken evenzeer een diplomatieke als een militaire veldtocht te zijn. Wel beschouwd lag dit in den aard der zaak: deze poging van eene mogendheid van den tweeden rang, gelijk Pruisen toen was, om zich met geweld te vergrooten, moest na de verrassing van het eerste oogenblik op de feitelijk veel grootere macht van Oostenrijk afstuiten, tenzij de aanvallende partij van elders bijstand ontving. Het kenmerkende

1 Polit. Corresp., l.c., blz. 147.
2 Deze laatste zinsnede ontbreekt bij Ranke, die den brief eveneens meedeelt. (Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 340).

van Frederik's leiding van den oorlog is dan ook het talent, waarmede hij militaire maatregelen en staatkundige onderhandeling tot bereiking van zijne oogmerken weet te doen samenwerken.

Hierboven schetste ik reeds de wijze waarop hij de aandacht der europeesche mogendheden in den aanvang wist bezig te houden en af te leiden: het gelukte hem, en twee derden van Silezië waren in zijn bezit, eer de overige hoven hunne gedragslijn tegenover dit nieuwe phenomeen op het gebied der europeesche politiek wisten te bepalen. Maar toen stuitte hij op tal van moeilijkheden, en had hij al zijn talent als veldheer, en al zijn moreele vrijmoedigheid als staatsman noodig om die te overwinnen.

Het hof te Weenen was aanvankelijk meer verontwaardigd geweest dan bezorgd, toen Frederik door zijn gezant, von Borcke, zijne alliantie liet aanbieden tegen afstand van Silezië, en tot adstructie van dat voorstel, een somber tafereel liet ophangen van de gevaren die Maria Theresia's erflanden bedreigden. Op den Hofburg geloofde men volstrekt niet aan dreigend gevaar. Had niet Bartenstein, de meest vertrouwde minister van Maria Theresia, die ook reeds onder haar vader eene hoofdrol had gespeeld, had niet Bartenstein de bewoordingen van het verdrag, waarbij Frankrijk de pragmatieke sanctie had gewaarborgd, zoodanig gekozen, dat er geen mogelijkheid was, om zich aan de verplichting te onttrekken tot verdediging der oostenrijksche nalatenschap tegen elken mogelijken aanrander? Hadden niet de Zeemogendheden, hadden niet Rusland en Spanje, diezelfde garantie herhaaldelijk gegeven? Wat wilde die koning van Pruisen, zelfs met zijn 80,000 man troepen, tegen zulk eene coalitie uitrichten? Wel waarschuwde Robinson, de engelsche gezant, dat er op de hulp van Frankrijk niet te bouwen viel, dat in geval van een oorlog om de erfopvolging, Pruisen een veiliger bondgenoot was dan Frankrijk, - dat men door welwillend gehoor te geven aan Frederik's vorderingen, men hem wellicht tot matiging daarvan zou kunnen overhalen: het stellen van die vorderingen beschouwde Maria Theresia op zich zelf reeds als een ongehoorde aanmatiging. Haar bewustzijn als erfdochter van Habsburg, het gevoel van haar plicht als koningin van Boheme, als katholieke vorstin, belette haar de minste waarde te hechten aan die aanspraken van den ketter-

schen Hohenzollern op een gewest, dat nog geen honderd jaar geleden tot de obedientie der moederkerk was teruggebracht. Om des lieven vredes wille stuurde men nog in December 1740 een gezant naar Berlijn: men gaf hem allerlei vriendschapsbetuigingen over te brengen, doch volstrekt geen antwoord op de eischen van Frederik[1]. Op zijn weg naar Berlijn ontmoette deze gezant, Marchese Botta d'Adorno, het pruisische leger in vollen aantocht naar Silezië. Hij trachtte den koning nog te waarschuwen, door te zeggen dat zijne troepen wel fraai waren om aan te zien, doch dat de oostenrijksche den vijand gezien hadden. Waarop Frederik eenigszins boos had geantwoord: Nu, men zal ondervinden, dat mijne troepen even dapper zijn als mooi. En daarop was de intocht in Silezië begonnen.

Aanvankelijk scheen het werkelijk alsof Frederik gelijk gehad had, toen hij Leopold von Anhalt Dessau een commando in deze onderneming weigerde, omdat die als veldtocht toch weinig zou beteekenen. Maria Theresia had feitelijk op dat oogenblik niet meer dan vijftig- of zestigduizend man op de been, in alle deelen van hare erflanden verspreid, en het werd April 1741, eer de veldmaarschalk Neipperg, met ongeveer 20,000 man, over de bergen, die Moravië van Silezië scheiden, Frederik tegemoet dorst trekken. Maar Oostenrijk vond, gelijk wij reeds hierboven gezien hebben, een steun in het eigenbelang van sommige althans der mogendheden die de pragmatieke sanctie hadden gegarandeerd. En het krasse en geheel onverwachte optreden van Frederik als een potentaat die den wil en de macht had om zijn eigenbelang tot eenigen richtsnoer te nemen, was voldoende om een geweldige opschudding in de kanselarijen der verschillende hoven te verwekken. Onder de inwerking van Oostenrijk werd dan ook in Februari 1741 tusschen Rusland, Saksen en Oostenrijk ijverig onderhandeld over een plan om Pruisen gezamenlijk aan te vallen en onderling te verdeelen. Frederik kreeg dienaangaande in Maart uit Petersburg het eerste bericht, hetwelk hem zoo ernstig toescheen, dat hij terstond Leopold van Anhalt, die aan 't hoofd stond van een in Pruisen achtergebleven observatieleger, bevel gaf om zich gereed te houden tot een plotselingen inval in Saksen. In Frederik's oog was August III de hoofdschuldige en zou daar het eerst

1 Arneth, Maria Theresia's Erste Regierungsjahre, Dl. I, blz. 110.

voor boeten; zoo sterk zelfs was de indruk van die tijding, dat Frederik zijne vrouw verzocht, een roerenden brief aan haar broeder Anton Ulrich te schrijven om hem van deelneming aan het complot af te houden. Of de koningin, die trouwens van het complot zelf niets mocht weten[1], aan dit verzoek voldaan heeft, blijkt niet. De voorgenomen aaneensluiting der drie mogendheden stuitte af op de tegenwerking van Frederik's russischen vriend Münnich, die zich dus niet ondankbaar toonde voor genoten weldaden; doch in April kwam toch een geheim tractaat tusschen Oostenrijk en Saksen tot stand, waarbij aan laatstgenoemde mogendheid een stuk pruisisch grondgebied werd toegezegd, op voorwaarde dat Saksen met al zijne macht aan den oorlog zou deelnemen. En onderwijl was Münnich als minister in Rusland gevallen en 't was nog lang niet zeker of zijn mededinger en opvolger Ostermann genoegen zou nemen met 't geen Frederik hem en zijnen verwanten liet aanbieden[2].

In deze omstandigheden nam Frederik een besluit, dat hem werkelijk uit den nood hielp, en waardoor Oostenrijk genoodzaakt werd, om aan zijne eischen toe te geven.

De inval in Silezië, zonder voorkennis van Engeland en Frankrijk ondernomen, had op de regeeringen van beide landen een diepen indruk gemaakt. Al riep men te Windsor om wraak over zulk eene rechtsverkrachting, - al achtte men het te Versailles buitengewoon aanmatigend, dat die koning van Pruisen zonder vergunning van Frankrijk den degen uit de schede trok, - de brutaliteit en het aanvankelijk welslagen der daad hadden toch aan beide hoven de overtuiging gegeven, dat Frederik een zeer wenschelijke bondgenoot was. Binnen kort bleek, tot welken prijs dat bondgenootschap was te verkrijgen, en dien wilden én George II én Fleury gaarne betalen; men had Frederik slechts aan het bezit van Silezië te helpen. De engelsche koning, bondgenoot van Oostenrijk, liet dan ook geen poging onbeproefd om Maria Theresia tot toegeeflijkheid te stemmen, - doch tot dusver te vergeefs. Zelfs na den eersten geregelden veldslag tusschen Frederik en Neip-

1 Polit. Correspond., l.c., blz. 210. 18 Maart, aan Podewils: ‘Je vous adresse les incluses, dont celle à la Reine la portera d'écrire une lettre touchante à son frère, le prince Antoine Ulric, pour le détourner du complot en question....’ en dan in 't naschrift: ‘Je n'ai rien détaillé à mon épouse de l'affaire, dont il n'est pas besoin de l'informer.’

2 Aldaar, blz. 226.

perg, dien te Mollwitz (8 April 1741), waarin de Oostenrijkers door de nieuwe pruisische taktiek uit het veld geslagen werden en geheel de vlakte van Neder-Silezië aan den vijand moesten overlaten, - was de koningin van Hongarije slechts te bewegen, om eenige silezische districten, niet af te staan, maar voor een bepaalden tijd in pand te geven. Frederik wees dit met verontwaardiging van de hand en kreeg al meer en meer de overtuiging dat Engeland hem slechts om den tuin wenschte te leiden. Daartoe droeg niet weinig bij, dat terwijl men tusschen hem en Oostenrijk trachtte te bemiddelen, in het Lager Huis groote sommen werden toegestaan tot ondersteuning der koningin van Hongarije. Ook was de aanwezigheid van drie personen, die allen het recht hadden om namens George II te spreken, niet bevorderlijk om 's konings wantrouwen weg te nemen. Het waren de engelsche gezant in 't hoofdkwartier van Frederik, Lord Hyndford, de hannoversche resident von Schwicheldt, en Robinson, de engelsche gezant te Weenen: van verschillende instructiën voorzien, die hun geheimhouding tegenover elkaar oplegden, stemden deze drie heeren in hunne verklaringen volstrekt niet altoos overeen; en zij hadden te doen met den meest achterdochtigen van alle vorsten.

Ook in Frankrijk stelde Frederik allerminst vertrouwen: daarvoor kende en bewonderde hij Fleury te veel. Toch helde hij meer tot de fransche dan tot de engelsche alliantie over. Het was voor Frankrijk's invloed in 't duitsche rijk van 't allergrootste belang, Oostenrijk niet weder tot een vroegeren trap van macht te laten opkomen: op dit oogenblik had Fleury, door zijn nauw verbond met Beieren en met de rijnsche keurvorsten, een uiterst voordeelige positie: maar om de toekomstige keizerskeuze naar zijn zin op den keurvorst van Beieren te doen uitvallen, had de kardinaal nog den steun en den invloed van den keurvorst van Brandenburg noodig; en eene verzoening tusschen Oostenrijk en Pruisen moest in alle geval voorkomen worden. Om een en ander te bereiken wilde Fleury niets liever dan dat Frederik zich in het bezit stelde van Silezië. Maar het lag geheel in den aard van zijne politiek om geen werkdadig deel te nemen aan den oorlog: en dit was het juist, waartoe Frederik hem wilde dwingen. Toen dus, na de overwinning te Mollwitz, maar nog te midden der uit Saksen en Rusland dreigende gevaren, de maarschalk de Belle-Isle namens Frankrijk kwam aandringen op het sluiten

eener alliantie, wees hij die nogmaals van de hand: eerst dan zou hij toetreden, als Frankrijk zorgde dat Rusland door Zweden in toom gehouden, en dat Beieren behoorlijk met manschappen en geld ondersteund werd, - en als Frankrijk zelf met meer dan één leger tegen Oostenrijk en Hannover te velde trok. Belle-Isle, zelf een bekwaam krijgsman, deelde 's konings zienswijze geheel, - en het gelukte hem ook Fleury te overtuigen, dat hij de Bertrand niet was om dezen Raton aan 't werk te zetten.

Toch vergenoegde zich Frederik ten slotte met iets minder, dan hij van Belle- Isle gevorderd had. Een nieuw onbevredigend aanbod, dat Robinson uit Weenen kwam brengen, overtuigde den koning, dat het nu tijd werd om van de uitvoering van zijn eerste plan tot inbezitneming van Silezië over te gaan tot die van het tweede. En. op 4 Juni 1741 werd te Breslau door Podewils en Valory een alliantietractaat onderteekend, waarvan de hoofdinhoud deze is: Frankrijk garandeert aan Pruisen het bezit van geheel Neder-Silezië met inbegrip van Breslau, en belooft den keurvorst van Beieren zoodanig te ondersteunen, dat deze zijne rechten op de oostenrijksche erfenis ook offensief kan doen gelden; ook zal het Zweden bewegen om den oorlog tegen Rusland te hervatten. Frederik staat daarentegen al zijne rechten op Berg ten gunste van den jongen paltsgraaf van Sulzbach aan Frankrijk af, en belooft zijne stem en zijn invloed aan te wenden om den keurvorst van Beieren tot keizer te doen verkiezen.

Zoo had dan de koning van Pruisen zijn staatkundige frontverandering volbracht. Ook bij het nemen van dit besluit is Frederik geheel zelfstandig te werk gegaan. De eenige minister die in deze eerste jaren van zijne regeering werkelijk een grooten invloed op hem gehad heeft, Podewils, verzette zich zoolang mogelijk tegen de fransche alliantie: vrees voor vermeerdering van Frankrijk's invloed in Duitschland deed hem nog steeds de voorkeur geven aan eene schikking met Oostenrijk onder engelsche bemiddeling[1]. Maar Frederik wilde nu eenmaal niet aan de oprechtheid van die bemiddeling gelooven: ‘Als Ge het gedrag van den *Captain* (de bijnaam van George II)’, zoo schrijft hij eens, ‘koelbloedig beschouwt, dan zult ge vinden dat hij ons als een echte Westfaler,

1 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 419 vlg.

dat wil zeggen, zoo onhandig mogelijk denkt te bedriegen: ik, die mij zou schamen door een Italiaan bedot te worden, ik zou mij zelf verloochenen als ik de speelpop werd van een man uit Hannover.' Even openhartig had hij kort tevoren aan Podewils te kennen gegeven, dat hij niet voornemens was eerlijk te werk te gaan tegenover hetgeen hij de dubbelhartigheid van Engeland noemde: 'S'il y a à gagner à être honnête homme, nous le serons, et s'il faut duper, soyons donc fourbes'[1]. Op de opmerking van Podewils, dat hij zich door de alliantie met Frankrijk de handen bond en eene schikking met Oostenrijk van de toestemming van Frankrijk afhankelijk maakte, antwoordde hij niet veel[2]: waarschijnlijk, omdat hij niet voornemens was, zich te gelegener tijd om die toestemming veel te bekommeren.

En, het moet erkend worden, zijne berekening viel aanvankelijk volkomen goed uit. Aangewakkerd door zijn voorbeeld en door een snelle opeenvolging van kras gestelde herinneringen aan de bepalingen der alliantie, duurde het niet lang of Frankrijk bracht twee machtige legers op de been. Het eene, onder opperbevel van den keurvorst van Beieren, begon met Passau en Opper-Oostenrijk te bezetten, waar de keurvorst zich te Linz als landsheer liet huldigen. Tegelijkertijd trok een fransche legermacht onder den maarschalk de Maillebois naar den Neder-Rijn, en bezette Luik en Dinant om het oog te houden op de troepenbewegingen in Hannover en in de Republiek. Saksen, 't welk wij in April met Oostenrijk eene alliantie hebben zien sluiten, die gelukkig! nog niet geratificeerd was, het zich in September door den maarschalk de Belle-Isle overhalen, om aan de antioostenrijksche coalitie deel te nemen: het kreeg daardoor uitzicht op een groot stuk van den oostenrijkschen 'koek' dien men ging verdeelen, volgens de uitdrukking van zeker saksisch diplomaat[3]. De beste saksische troepen trokken terstond naar de boheemsche grens, om dan, in samenwerking met den keurvorst van Beieren, Praag en een groot deel van Boheme te

1 Polit. Correspond., Dl. I, blz. 245.
2 Aldaar, blz. 248.
3 Reeds op het einde van 1740 had Bülow eens aan Podewils verteld: 'que sa cour a pour le moins autant d'appétit que nous pour avoir part au gateau, mais il dit qu'on n'a pas les reins aussi forts que nous.' Polit. Corresp., Dl. I, blz. 152, noot.

veroveren. Ook was het der spaansche regeering eindelijk gelukt, een leger voor een italiaanschen veldtocht uit te rusten, en met den koning van Sardinië had het spaansche hof een plan van aanval op de oostenrijksche bezittingen afgesproken.

Zoo scheen Frederik alles mede te loopen. Alleen, zonder bijstand van anderen, had hij den trotschen moed van Maria Theresia niet kunnen breken. Nu had hij de eer- en de hebzucht van al hare vijanden aan de bereiking van zijn doel dienstbaar gemaakt. Toch was hij zijne zaak nog niet zeker; juist uit het tot stand komen der anti-oostenrijksche coalitie ontsproten weer nieuwe gevaren. Gesteld eens, dat Oostenrijk, tegen die overmacht niet bestand, zich in Frankrijk's armen wierp, om met opoffering van zijn belgische bezittingen, Silezië te kunnen behouden? Of gesteld ook, dat de oorlog, begonnen met het doel om de overmacht van Oostenrijk te breken, slechts uitliep op vermeerdering van Frankrijk's invloed in 't Duitsche Rijk? Dit te gedoogen, zou onvergeeflijk geweest zijn, zeide Frederik later zelf.

Reeds bij het sluiten der alliantie met Frankrijk was hij dus bedacht op een middel, om ten allen tijde de handen vrij te houden. Daarom ook stelde hij er zooveel prijs op, dat die alliantie volstrekt geheim bleef. Hij moest Engeland en Oostenrijk in de overtuiging laten, dat hij door geen verbindtenis tegenover anderen verhinderd werd om op elk oogenblik vrede te sluiten, - hetwelk hij dan ook voornemens was te doen als hem bleek, dat Frankrijk zijne beloften niet nakwam[1], of ook, als Oostenrijk, uit vrees voor erger, de door hem gestelde eischen inwilligde. Tegenover zijn nieuwen bondgenoot konden daarentegen de onderhandelingen met hannoversche en oostenrijksche agenten steeds voorgesteld worden als een voortgezette poging om hen om den tuin te leiden. Gedurende den ganschen loop van dezen zomer togen dan ook engelsche en hannoversche gezanten tusschen het hoofdkwartier des konings en het oostenrijksche of engelsche hof onvermoeid heen en weer.

1 Frederik schrijft op 18 Juli 1741 aan Podewils, dat hij de voorstellen van den hannoverschen gezant niet geheel van de hand wijzen, maar daarover onderhandelen moet, ‘jedoch dergestalt, damit man allemal entweder eine Thür offen behielte um sich mit bonne grâce darauszuziehen, oder aber, wenn von Seiten Frankreichs mehr versprochen worden, als es zu halten gesonnen oder zu praestiren im Stande ist, seine Liaisons mit Hannover machen zu künnen, so dass derjenige, so Mich zu dupiren gedenket. sich am En de selbst dupiret finde.’ Dl. I, blz. 282.

De krijgsverrichtingen in Silezië leverden onderwijl aan geen van beide zijden aanmerkelijk voordeel op. Na den slag van Mollwitz en de terstond daarop gevolgde inneming van Brieg, had zich de oostenrijksche opperbevelhebber Neipperg, overeenkomstig uit Weenen ontvangen bevelen, in een zeer sterke stelling in de nabijheid der vesting Neisse verschanst, vanwaar zijne Pandoeren de door Pruisen bezette streken onophoudelijk verontrustten. Frederik had toen te Strehlen eveneens een versterkt legerkamp aangelegd, in eene streek die de noodige fourrage opleverde, en waar hij in gemakkelijke verbinding stond met Schweidnitz, met Brieg en met Breslau, en van waar hij geheel Neder-Silezië beheerschte. Hij begon daar de hand te leggen aan eene hervorming zijner ruiterij, die gedurende de eerste maanden van den veldtocht weinig voldaan had en zeker niet tegen de oostenrijksche bleek opgewassen te zijn. En toen hem bleek, dat de stedelijke regeering van Breslau, aan welke stad hij neutraliteit had toegestaan, aan het wettige stamhuis gehecht bleef, had hij die bij verrassing door zijne troepen doen bezetten en zich daar als landsheer laten huldigen. Maar tot verzekering van de reeds veroverde streek van Silezië was het bezit der vesting Neisse volstrekt onmisbaar; en daarvan kon hij het beleg niet eens beginnen, zoolang Neipperg, met het talent dat deze veldheer voor zulk een verdedigingskrijg aan den dag legde, hem telkens in de bezetting der geschikte stellingen voorkwam. Zoo hadden de beide legers gedurende den geheelen zomer, af en toe van legerplaats veranderende, op het schaakbord van het krijgstooneel elkaar tot werkeloosheid gedwongen.

De voltooiing der verovering van Silezië heeft Frederik dan ook niet aan de wapenen te danken gehad, maar aan een geniale ‘fourberie’ indien men die woorden mag samenkoppelen. Laat mij trachten den ingewikkelden loop dezer zaak zoo beknopt mogelijk uiteen te zetten.

Maria Theresia had nog lang in den waan verkeerd, dat zij alleen met Frederik, hoogstens met hem en met den keurvorst van Beieren, had af te rekenen. Zelfs toen van engelsche zijde het bericht inkwam, dat er eene overeenkomst gesloten was tusschen Pruisen en Frankrijk, had zij zich nog gevleid dat Frankrijk geen werkdadig deel zou nemen aan den oorlog. Doch tegen het midden van September lieten de feiten geen

twijfel meer toe. Karel Albert stond aan het hoofd van een fransch-beiersch leger op een afstand van vier dagmarschen van Weenen; het bleek dat koning George II, wel verre van zijn bondgenootschappelijke plichten na te komen, op niets bedacht was, dan op de neutraliteit van zijn keurvorstendom; - Saksen eindelijk, Oostenrijk's eenige bondgenoot in 't Rijk, sloot zich nu ook bij den vijand aan. In dezen waarlijk wanhopigen staat van zaken gaf Maria Theresia eindelijk gehoor aan de raadslieden, die in een vergelijk met Pruisen het eenige middel zagen om het leger van Neipperg tot dekking van Weenen, en alzoo tot behoud der monarchie te gebruiken.

Doch juist op dit tijdstip begon Frederik, denzelfden staat van zaken van een geheel ander standpunt beschouwende, de wenschelijkheid in te zien om, wilde hij Silezië voor zich behouden, niet op de gewapende medewerking van zijne bondgenooten te wachten. Ondanks den krachtigen aandrang van Frederik's militairen vertegenwoordiger, von Schmettau, bij Karel Albert, deed deze geen stap verder in de richting van Weenen, dat sedert de bezetting van Opper-Oostenrijk en van een deel van Neder-Oostenrijk nagenoeg weerloos lag. Frankrijk bedreigde Hannover, dat niets liever wenschte dan neutraal te blijven, en scheen zich in Noord-Duitschland te willen vastzetten. Aan Saksen was, als prijs van zijne toetreding tot de franschbeiersche alliantie, een veel grootere aanwinst van grondgebied toegezegd, dan Frederik aangenaam vond. Al meer en meer begon deze te bevroeden, dat het de bedoeling van den kardinaal de Fleury niet was, om Oostenrijk al te zeer in 't nauw te drijven, noch ook om den keurvorst van Beieren zoo machtig te maken, dat hij de fransche hulp kon ontberen[1].

Eenmaal overtuigd dat men hem bedriegen wilde, paste hij den vroeger vermelden levensregel toe: ‘S'il faut duper, soyons fourbes’, en weldra vond hij de gelegenheid, om zijn talent in die richting aan den dag te leggen, ten koste én van zijne bondgenooten én van zijn vijand.

Tot dusver had hij de aanbiedingen, die Maria Theresia hem door engelsche tusschenkomst liet doen, van de hand gewezen

1 Een onbewaakte uiting van den franschen gezant bij den keurvorst van Beieren kwam dit vermoeden weldra bevestigen: ‘Il échappa au marquis de Beauvau de dire: mais quand nous aurons pris Vienne, cet homme, parlant de l'Electeur de Bavière, n'aura plus besoin de nous, et ce n'est pas là notre compte.’ Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 466, noot.

en van zijn kant geen teeken gegeven, dat hij naar vrede verlangde. Op 9 September evenwel liet hij door Hyndford aan 't weener hof weten, welk het minimum der voorwaarden was, waarop hij bleef staan. Al waren die nog hard genoeg, zag men in de omgeving van Maria Theresia in dezen eersten stap van Frederik het bewijs eener ernstige begeerte naar vrede. Met hoeveel weerzin dan ook, besloot men den veldmaarschalk Neipperg te machtigen om op de gestelde voorwaarden te onderhandelen; doch Neisse wilde de koningin niet loslaten; en tegenover eene opoffering als de afstand van geheel Neder-Silezië met Breslau in haar oog was, vond zij het niet meer dan billijk, dat de koning van Pruisen zich bereid verklaarde om haar met minstens 10000 man bij te staan. Eene trouweloosheid, waarvan reeds de onderstelling Frederik diep griefde en die hij met verontwaardiging verwierp, schoon Neipperg uit de verklaringen van Frederik's adjudant von Goltz den indruk kreeg, dat de pruisische bijstand, zoo al niet terstond, dan toch over zes maanden wel zou zijn te krijgen[1].

Eindelijk gaf Maria Theresia toe: uit Presburg, waarheen de zetel der regeering in dezen bangen tijd verplaatst was, zond zij volmacht aan Neipperg, om ook Neisse af te staan, tegen een eenvoudige verklaring van Frederik's zijde, dat hij de vijandelijkheden zou staken. Toen verklaarde ook Frederik zich bereid om af te sluiten; doch niet in den gewonen vorm van een tractaat. Hij vorderde, dat de overeenkomst volstrekt geheim gehouden werd; alleen de onderhandelaars zelf, en de gezant der bemiddelende mogendheid mochten er kennis van dragen. In 't oog van Hyndford en Neipperg was deze eisch niet meer dan billijk; moest de pruisische koning niet alles in 't werk stellen, om zijn afzonderlijk vergelijk met Oostenrijk voor zijne bondgenooten verborgen te houden? Ook deze voorwaarde namen zij dus aan.

Dientengevolge begaf zich de koning, slechts door zijn adjudant graaf von Golz vergezeld, op 9 October 1741 naar het kasteel van Klein-Schnellendorf, eene bezitting der Starhembergs, halverwege tusschen de vijandelijke legerkampen van Friedland en Steinau gelegen. Daar vond hij volgens afspraak den oostenrijkschen opperbevelhebber, diens adjudant, den generaal Lentulus, en den engelschen bemiddelaar. Van weerszijden werden ver-

1 Polit. Corresp., Dl. I, blz. 355, noot.

klaringen afgelegd, die Lord Hyndford op schrift bracht[1]. In hoofdzaak hielden zij in, dat Neisse, na een veertiendaagsch schijnbeleg, aan den koning van Pruisen zou worden overgegeven, die dan tot den algemeenen vrede tegen de koningin van Hongarije en hare bondgenooten geen vijandelijkheden zou ondernemen, - en nimmer meer zou eischen dan 't geen de koningin hem thans afstond, namelijk geheel Neder-Silezië met inbegrip van Breslau en Neisse. Neipperg zou zich met zijn leger naar Moravië terugtrekken. Vóór het einde des jaars zou men een definitieven vrede tot stand zien te brengen. Gedurende den winter, en tot April 1742 mocht Frederik met een deel van zijne troepen in Opper-Silezië winterkwartieren betrekken, doch mocht daar geen contributie heffen. Hyndford en de twee oostenrijksche gevolmachtigden verpandden ten slotte hun eerewoord voor de geheimhouding der overeenkomst: om het geheim beter te bewaren werd zelfs overeengekomen dat van tijd tot tijd kleine troepenafdeelingen uitgezonden en slaags zouden worden, ten einde de vijandelijkheden voor den schijn te doen voortduren.

Aan deze overeenkomst werd terstond uitvoering gegeven; nog vóór het einde der maand October geraakte Frederik aldus, zonder slag of stoot, in 't bezit der vesting die de verovering van Silezië voltooide, en kon hij een groot deel zijner troepen, onder bevel van Schwerin, naar Opper-Silezië doen oprukken.

Doch nu zou eerst blijken, hoe fijn overlegd de voorwaarde was, die Frederik aan den vorm der afspraak te Klein-Schnellendorf had verbonden. Want schoon het hem in de eerste plaats te doen was om Neisse in handen te krijgen, en om zijnen troepen, die nu bijkans een jaar in 't veld stonden, een welverdiende rust te gunnen, - achtte hij het ook zeer nuttig, aan zijne bondgenooten te toonen, dat Oostenrijk zoo machteloos niet was als zij wellicht waanden; - tevens echter moest hij goede vrienden met die bondgenooten blijven, en een voorwendsel hebben, om zoodra hij 't wenschelijk achtte, den oorlog tegen Maria Theresia te hervatten. Aan al die menigvuldige en tegenstrijdige eischen voldeed de onschuldige voorwaarde der geheimhouding. Want Frederik wist van vroeger, dat een geheim in de oostenrijksche kanselarijen moeilijk bewaard bleef; juist daarom had hij geheimhouding geeischt. En hij had zich niet misrekend.

1 Polit. Corresp., blz. 371.

Reeds op 18 October ontving de oostenrijksche gezant te Dresden van een correspondent te Praag de mededeeling van een gerucht, volgens 't welk de koning van Pruisen en de koningin van Hongarije vrede gesloten hadden, welk gerucht hij verder verspreidde. Frederik toonde zich erg verbolgen. Doch op dat oogenblik was Neipperg nog niet over de bergen teruggetrokken; eerst toen deze Moravië had bereikt en de pruisisch-oostenrijksche overeenkomst te Frankfort, in 't middenpunt der diplomatieke beweging in die dagen ruchtbaar werd, eerst toen verklaarde Frederik zich door de indiscretie van het hof te Presburg van zijne verplichtingen ontslagen. Tegenover zijne bondgenooten liet hij toen het gerucht van zijne verzoening met Maria Theresia, als een perfide verzinsel gladweg tegenspreken. Tegenover Lord Hyndford beklaagde hij zich bitter, dat men hem te Weenen beetgenomen had en de geheele afspraak van Klein-Schnellendorf slechts moest dienen om hem bij zijne bondgenooten in verdenking te brengen.

En dat is ook de voorstelling die Ranke van de zaak geeft, zelfs nadat von Arneth in zijn leven van Maria Theresia heeft bewezen, dat deze hare toestemming tot den afstand van Neder-Silezië en Neisse uitsluitend gegeven heeft om het leger van Neipperg tot dekking van Weenen te kunnen gebruiken[1]. Enkele hooggeplaatste personen te Weenen hebben zeker misbruik gemaakt van het eenmaal uitgelekte geheim: o.a. de keizerin Amalia, Weduwe van keizer Josef I en schoonmoeder van den keurvorst van Beieren, wiens belangen zij tegenover hare nicht Maria Theresia waarnam, ook in diplomatieke onderhandelingen. Doch daarom kon de ruchtbaarheid der afspraak niet aan de oostenrijksche regeering worden geweten; de maatregelen ter uitvoering dier afspraak, de spoedige overgave van Neisse, de ongestoorde terugtocht van Neipperg, de niet minder ongestoorde inkwartiering der pruisische troepen in Opper-Silezië, vooral ook de reis van koning Frederik naar Berlijn, in 't begin van November, waren bewijs genoeg, dat de oorlog in Silezië voorloopig was gestaakt, - en dat dit zonder voorafgaande overeenkomst geschied zou zijn, kon wel niemand aannemen. Het argument, door Ranke aangevoerd, dat Oostenrijk, nu het eenmaal Neipperg's troepen tegenover het fransch-beiersche leger kon stellen, er belang bij had, om door bekendmaking

1 Arneth. Maria Theresia's Erste Regierungsjahre. Dl. I, blz. 334 vlg.

der overeenkomst onder de vijanden tweedracht te zaaien, - dat argument weegt niet zwaar; men kende Frederik te Weenen genoeg, om niet te weten, dat hij zich door niets gebonden zou achten, wanneer het geheim door toedoen der oostenrijksche regeering uitlekte; al wist men ook daar dat het op den duur niet te houden zou zijn, blijkt toch uit de correspondentie der oostenrijksche regeering met haar meest vertrouwde agenten in het buitenland, dat hun voortdurend de stiptste geheimhouding werd opgelegd omtrent eene overeenkomst, die hun ter richtige vervulling hunner taak toch niet onbekend mocht blijven.

In alle geval was het bij Frederik niets dan gemaakte verontwaardiging, als hij zich over het uitlekken van het geheim beklaagde. In de eerste redactie van zijne memoires zegt hij onbewimpeld: ‘Ik had grond om het weener hof, welks denkwijze mij bekend was, te wantrouwen; ik meende dus voorzichtig te handelen, door van de Oostenrijkers stipte geheimhouding te eischen omtrent hetgeen wij zouden overeenkomen, voorziende dat zij dat geheim niet zouden houden, en deze overeenkomst overal zouden ruchtbaar maken om wantrouwen tusschen de bondgenooten te zaaien, hetgeen mij het recht zou geven deze mondelinge afspraak te verbreken.’ De voorwaarde der geheimhouding, die een bijna onmisbaar bestanddeel vormt van elk tractaat van dien tijd, en reeds als zoodanig bij de oostenrijksche gevolmachtigden op geen bezwaar kon stuiten, die voorwaarde had hij in de overeenkomst doen opnemen, *omdat* hij wist dat die niet vervuld zou worden, - dus enkel en alleen om zich de lusten der afspraak te verzekeren, zonder ook aan de lasten gebonden te zijn.

Frederik's woorden aanhalende, voegt Ranke er bij: ‘wij kunnen hem hier, zooals der geschiedenis toekomt, zonder goed- of afkeuring, doch met zekerheid, tot in de geheimste werkplaats zijner gedachten begeleiden’[1], - waaruit ik opmaak, dat onze geschiedschrijver eenigszins verlegen is met hetgeen hij in die werkplaats gevonden heeft. Diezelfde verlegenheid meen ik trouwens op een aantal andere plaatsen in Ranke's werk aan te treffen, - waar hij het noodzakelijk acht om toch vooral zijn oordeel over de zedelijke waarde van Frederik's handelingen het stilzwijgen op te leggen, of waar hij zich op het noodlot beroept, om die handelingen te vergoelijken[2].

1 Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 472.

2 B.v.t.a. pl., blz. 496: ‘Wollte man doch nicht immer aufs neue die moralischen Anklagen wiederholen.’ Blz. 479: ‘Friedrich war den beiden, im groszen Kampfe begriffenen Mächten zugleich verbündet und entgegengesetzt. Seine Verbindung konnte in jedem Augenblick in Gegensatz, seine Feindschaft aber bei jeder wesentlichen Veränderung in Freundschaft übergehen. Auch darin hat die spätere Zeit einen groszen Fortschritt gemacht, dasz sie die alte Zweizüngigkeit der Politiker aus den Geschäften zu verbannen bemüht ist (?). Damals war diese Art des politischen Verkehrs noch an der Tagesordnung und gewissermaszen öffentlich gebilligt’, enz. Blz 480: ‘Begleiten wir Friedrich auf der von unzähligen Klippen umgebenen Laufbahn, auf welche er sich nun getrieben sieht. Sie ist nicht seine Wahl, sie ist sein Geschick.’

Onderwijl had de koning van Pruisen zich gehaast, om zijn voordeel te doen met de aldus herkregen vrijheid van handelen. In November reeds bezetten de pruisische troepen het district Glatz, dat geographisch bij Silezië behoorende, als leen der boheemsche kroon eigenlijk tot dat deel der oostenrijksche erflanden behoorde, 't welk aan den keurvorst van Beieren was toegezegd. Aanvankelijk had Frederik ook den afstand van dit district met zijne bijna onneembare hoofdstad, van Maria Theresia gevorderd, die daarin niet had willen toestemmen. Frederik had er niet op aangedrongen. De keurvorst van Beieren daarentegen, die juist in diezelfde dagen, in plaats van Weenen te gaan belegeren, zich op weg naar Boheme begaf, ten einde den beer te vangen, waarvan hem de huid was beloofd, - Karel Albert stond zijn recht op Glatz volgaarne aan den koning van Pruisen af, tegen betaling van 400.000 thalers. Frederik bood geen hooger som, volgens zijn zeggen, omdat hij er de kosten van het beleg nog bij moest berekenen[2]. Misschien had ook de twijfelachtige waarde van den aldus verkregen rechtstitel op den koopprijs eenigen invloed.

Het beleg van Glatz duurde nog geruimen tijd; eerst op 25 April 1742 gaf zich de citadel, door honger gedwongen, aan de Pruisen over. Doch met deze uitzondering kan de verovering van Silezië als voltooid beschouwd worden door de overeenkomst van Klein-Schnellendorf. Ook de inneming van Glatz was daarvan een verwijderd gevolg, daar Frederik eerst door den aftocht van Neipperg in staat gesteld werd om het beleg voor die vesting te slaan.

Pruisen's verdere deelneming aan den oorlog duurde nog tot den zomer van het jaar 1742. Zoowel om Beieren en Saksen aan den machtigen invloed van Frankrijk te onttrekken, als om te voorkomen dat Oostenrijk hem in vervolg van tijd uit zijn

2 Aan Podewils. Polit. Corresp., Dl. I, blz. 387.

boheemsche en moravische bezittingen lastig viel, wilde Frederik deze beide gewesten aan Maria Theresia ontrukken, om die onder zijn twee duitsche bondgenooten te verdeelen. Daartoe moest de veldtocht in Moravië dienen, dien hij in December 1741 door Schwerin liet aanvangen, en waarvan hijzelf in Januari het opperbevel aanvaardde. Doch nu had Maria Theresia tijd gehad om de ontzaglijke hulpmiddelen van haar oostenrijksche en hongaarsche erflanden bijéén te trekken; onder de bekwame leiding van prins Karel van Lotharingen rukte een talrijk en weltoegerust leger, omzwermd van half wilde Pandoeren en Grensbewoners, tegen Frederik op. Slecht ondersteund door zijn saksische hulptroepen, omringd van een katholieke en aan hare erfvorstin onvoorwaardelijk gehechte bevolking, zag zich de pruisische koning genoodzaakt om den terugtocht te aanvaarden en zijn veelomvattende plannen te laten varen. Aan de bemiddeling van Engeland, dat er steeds naar streefde, om eene verzoening tusschen Oostenrijk en Pruisen tot stand te brengen, leende hij nu een gewillig oor; ook rechtstreeks werd tijdens den terugtocht uit Moravië naar Boheme met het weener hof onderhandeld. Doch om Maria Theresia te overtuigen, dat de verovering van Silezië een feit was, waarop niet teruggekomen kon worden, moest haar nog op gevoelige wijze worden getoond dat het pruisische leger ook zonder fransche en saksische hulp tegen haar was opgewassen. Dit geschiedde op 17 Mei 1742 door den veldslag van Chotusitz, op de heuvelachtige hoogvlakte van Boheme; een wapenfeit, waarvan de schitterende uitslag voornamelijk aan de voortreffelijke leiding van den pruisischen koning is te danken, en dat in dit opzicht veel van de overwinning te Mollwitz in 't vorige jaar verschilt; toen was de slag ten voordeele der Pruisen eerst beslist, nadat Frederik, in de overtuiging dat hij overwonnen was, het slagveld had verlaten.

Aldus werd de koningin van Hongarije er toe gebracht, om zich in het onvermijdelijke te schikken, en de thans overigens eenigszins gematigde eischen van Frederik in te willigen. Op 11 Juni werden te Breslau de praeliminaires geteekend; op 27 Juli de definitieve vrede te Berlijn gesloten. Daarin staat Maria Theresia voor zich en voor hare nakomelingen, ‘Neder en Opper-Silezië, behalve Teschen, Troppau, en het land aan gene zijde van het hooge gebergte, mitsgaders het graafschap Glatz, in volle souvereiniteit en onafhankelijkheid van de boheemsche kroon, aan den koning van Pruisen af, die

daarentegen van al zijne aanspraken tegenover de koningin, van welken aard die ook mogen zijn, afstand doet.'

Zoo werd Silezië pruisisch; en sedert dien tijd is het pruisisch gebleven. Al kostte de handhaving van dit wingewest nog twee bloedige oorlogen, o.a. den zevenjarigen, die den geheelen staat op den rand des verderfs heeft gebracht, Silezië bleef pruisisch. Zelfs na Jena, in dien boozen tijd, den *nadyr* der pruisische geschiedenis, toen een navolger of zelfs leerling van Frederik in de kunsten des oorlogs en der staatkunde de pruisische monarchie tot den omvang van drie provinciën terugbracht, was Silezië een van die gewesten.

Welk een heerlijk gebied, roept Ranke uit, werd door den berlijnschen vrede aan de pruisische monarchie toegevoegd!

Een land van ongeveer zevenhonderd vierkante duitsche mijlen met ten minste 1.200.000 inwoners, die in anderhalf honderd kleine en eenige zeer aanzienlijke steden, in 5000 dorpen en hofsteden leefden, ten deele van slavischen, maar voor het grootste deel van duitschen oorsprong, van eeuwenoude kultuur, door afkomst en oorspronkelijke instellingen, gewoonten en godsdienst met de stammen verwant, met welke zij thans vereenigd[1] werden. Van de veroveringen, die in de jongste eeuwen zijn gedaan en gehandhaafd, vertoont zeker geen enkele een soortgelijke verhouding tusschen het ingenomen land en de oude provinciën. Deze werden in omvang, bevolkingscijfer en strijdkrachten met ruim een derde vermeerderd.

Aldus Ranke, en hij heeft volkomen gelijk, ook waar hij de aandacht vestigt op het verschil tusschen Pruisen onder Frederik Willem I en diezelfde mogendheid na de verovering van Silezië. Van alle kanten had, onder Frederik's vader, Pruisen zich laten benadeelen of in gevaar brengen, diensten bewezen zonder de beloften ooit vervuld te zien die men daarvoor in ruil gaf: ten slotte was het geheel geïsoleerd geraakt, terwijl de groote mogendheden over Europa beschikten. Thans had het eindelijk het oogenblik aangegrepen, om zich te doen gelden. In de algemeene beweging medegesleept, losgerukt van de twee staten, die het veronachtzaamd of mishandeld hadden, veroverde Pruisen onder een verstandigen en krachtigen leider, die voor

1 'Zu denen sie geschaart wurden', zegt Ranke hier met schaapherderlijke beeldspraak. Zwölf Bücher, Dl. II, blz. 547.

het eerst aan de monarchie eene richting naar buiten gaf, een onoverwinnelijke plaats te midden der mogendheden[1].

Duidelijker dan hier door Ranke geschiedt, kan wel niet worden uitgesproken, dat Pruisen geen groote mogendheid zou zijn geworden zoo het Silezië niet had geannexeerd, - en dat Silezië niet pruisisch zou zijn geworden, als er geen Frederik de Groote was verschenen.

In deze studie heb ik, tot staving van deze laatste stelling, de staatkundige en diplomatieke handelingen samengevat, die naar mijne overtuiging de silezische onderneming in de voornaamste plaats hebben doen gelukken. Vergis ik mij niet, dan is bij dit onderzoek overal gebleken dat Frederik, voorzoover wij kunnen ontdekken, geheel zelfstandig te werk gaat; besluitende en handelende gelijk hij doet, volgt hij alleen de inspraak van zijne eerzucht als koning en als veldheer, en gaat hij alleen te rade met zijn buitengewoon scherp verstand, en met zijne kennis der politieke en militaire omstandigheden; terwijl hij bij het partij trekken van die omstandigheden en in zijne uitingen daarover, eene onverschilligheid aangaande recht en onrecht, een cynisme aan den dag legt, die volkomen te rijmen vallen met zijne opvoeding en het resultaat zijner levenservaring als kroonprins.

Nergens daarentegen heb ik een spoor ontdekt van die noodwendigheid, waarmede de groote duitsche geschiedschrijver de verantwoordelijkheid van zijn held zoo menigmaal tracht te dekken; - nergens, behalve in het beweren van Ranke, eene aanduiding gevonden van het bestaan eener historische wet, die Silezië in Pruisen's handen moest doen vallen.

Amicus Plato; magis amica veritas. Een historisch systeem, waarin het individu door hoogere machten, als historische wet, noodlot, of wat dies meer zij, van eigen verantwoordelijkheid wordt ontslagen, - zulk een systeem heeft in mijn oog tot dusver geen hoogere waarde dan die eener onbewezene hypothese, - al wordt het verdedigd door den man, die op zijn gebied van wetenschap met recht den grootsten naam draagt van de negentiende eeuw.

Mij persoonlijk spijt dat niet. Het aantal aanbidders van het succes is al groot genoeg, zonder deze poging om aan het succes de wijding van hooger gezag te verleenen.

Mei 1880.

J.A. SILLEM.

1 I.c., blz. 542.

De Meiningers.

Het optreden van het tooneelgezelschap van den Hertog van Meiningen te Amsterdam heeft, onder meer, dit voor, dat het de gewichtigste kunstbeginselen ter sprake brengt en de gelegenheid biedt om, niet enkel over den aard en de grenzen der dramatische kunst in het afgetrokkene te redeneeren, maar, met de voorbeelden voor oogen, ons rekenschap te geven van hetgeen die kunst wil en vermag.

Wij staan hier voor een geruchtmakende daad, en wij hebben ons af te vragen, wat die daad te beteekenen heeft.

I.

In 1866 aanvaardde Georg van Saksen-Meiningen zijne hertogelijke functien, en zijn eerste bezigheid was het *otium*, zoo al niet met ‘waardigheid’, dan toch met waardigheden, dat de totstandkoming van den Noordduitschen Bonp hem gunde, dienstbaar te maken aan de dramatische kunst. Debestaande opera werd opgeheven, en alle krachten werden voortaan aan het tooneelspel, en wel aan het drama gewijd. Omstreeks 1871 tradeen der leden van het tooneelgezelschap, Ludwig Chronegk' als regisseur op, en van nu af aan begon men in de eerste plaats de klassieke werken der groote dramatische dichters met buitengewone zorg in te studeeren en *en scène* te zetten.

Het gezelschap van den Hertog van Meiningen speelt gedurende de zes wintermaanden in de hertogelijke residentie, en van 15 Juli tot 1 September in de badplaats Liebenstein. De overige maanden is het reizende troep en pleegt het gastvoorstellingen te geven in de voornaamste steden van Duitschland.

Uit officieele mededeelingen[1] blijkt, dat het gezelschap in den regel jaarlijks zes geheel nieuwe stukken in studie neemt, en 18 à 20 oudere, niet klassieke, stukken weder op zijn repertoire brengt, terwijl tot het vaste repertoire al de voornaamste dramatische werken van Shakespeare, Schiller, Lessing, von Kleist, Goethe (met uitzondering van *Faust*), en verscheidene van Molière behooren. De belangrijke mannenrollen worden met den regisseur, onder leiding van den Hertog en van de Hertogin, die zelve tooneelspeelster geweest is, doorgeloopen en besproken, de vrouwenrollen door de Hertogin met de tooneelspeelsters bestudeerd. De kleinere sprekende rollen bewerkt de regisseur met de spelers aan huis.

Zijn deze voorbereidingen afgeloopen, dan worden voor belangrijke stukken gewoonlijk tien of twaalf repetities gehouden; elke repetitie met volledig decoratief, met al de accessoires en in kostuum. Heeft de eerste voorstelling plaats gehad, dan worden de repetities voortgezet.

De studien met de zwijgende personages vorderen niet minder arbeid. De vrouwelijke figuranten maken allen deel uit van het gezelschap; van de mannelijke pleegt een deel in iedere stad, waar de Meiningers optreden, liefst uit de manschappen van het garnizoen te worden aangeworven. Bij een hunner gastvoorstellingen werd het laatste bedrijf van *Fiësco* alleen met de soldaten viermaal, telkens gedurende vier uur, gerepeteerd.

De keus van decoratief en kostuum is voornamelijk het werk van den Hertog. Door zijne studiën op het gebied van oudheid- en kostuumkunde is hij in de gelegenheid zelf tot in de kleinste bijzonderheden de plannen voor de decoratie en de kleeding te ontwerpen. Geen kosten worden ontzien om de grootste historische juistheid op dit punt te verkrijgen. Geen detail wordt uit het oog verloren en alles voortdurend nauwkeurig geschift en naar de laatste ontdekkingen gewijzigd.

De Meiningers leggen er zich op toe, dat zichtbare deel van de tooneelspeelkunst, hetwelk men den tooneeltoestel kan noemen, tot den hoogsten trap van volmaaktheid te brengen, en door vlekkeloos samenspel een geheel te vormen, waarvan de deelen als mozaïek, zonder voeg of naad, in elkander sluiten.

1 Bij Rob. Prölsz. Das Herzogl. Meiningen'sche Hof-Theater und die Bühnenreform. Dresden 1876.

Bij voorkeur voeren zij dan ook die werken op, waarbij schilderachtige effecten en een bonte wisseling van volksscènes verkregen kunnen worden: Shakespeares *Julius Caesar*, waarmede zij, als om aanstonds te toonen wat zij willen en kunnen, de reeks hunner gastvoorstellingen plegen te openen, Schillers *Tell* en *Fiësco*, von Kleists *Hermannsschlacht*.

Tot het bereiken van een *ensemble*, gelijk de Meiningers dit wenschen, is een ijzeren discipline noodig, zooals wellicht alleen door en van Duitschers verkregen kan worden.

Mag men een tooneelspeler gelooven, die een jaar lang tot het gezelschap behoord heeft, en wiens mededeelingen niet zijn weersproken, dan wordt van de medewerkenden in dit opzicht het uiterste geëischt.

De repetitiën duren, met een tusschenpoos van twee uur, vaak van 's ochtends tien tot middernacht, en van dezen tijd worden soms uren besteed aan het schikken van decoratief en meubels voor één enkel tooneel. Voor een gevecht, als bijvoorbeeld in het 2e bedrijf van *Egmont*, wijst de Hertog op door hem zelven vervaardigde teekeningen de plaats en de houding van elken figurant aan. Dat Macbeth twintigmaal in zijn alleenspraak wordt gestoord, omdat eenige figuranten niet in de juiste, afgebakende lijn staan, is geen zeldzaamheid. Den tooneelspeler (zoo verhaalt het gewezen lid van de Meiningers verder), die elke rol, welke hem wordt opgedragen, al is 't ook die van figurant, moet vervullen, wordt, hetzij hij een eerste of twintigste rol, den Julius Caesar of een man uit het volk, te spelen heeft, op de planken het juiste plekje aangewezen, waar hij staan moet, den juisten toon aangegeven, waarin hij elken regel moet zeggen om in den toonaard van het geheel te blijven. En men wage geen tegenwerping! Een militair: '*Sst, so ist's, so wird's gemacht*!' maakt terstond aan alle tegenspraak een eind.

Dit vluchtig kijkje achter de schermen, aangevuld met de officieele gegevens, verklaart, mijns inziens, het een en ander, wat ons bij de Meiningers treft - en hindert.

Een achtbare rij van dramatische meesterstukken trok ons van het eerste optreden der Meiningers (4 Mei) tot heden (26 Mei) voorbij.

Voorop Shakespeares *Julius Caesar*. De tafereelen, welke deze

tragedie vormen, mogen die eenheid en dat spannende missen, die wij in een dramatisch kunstwerk eischen, door scherpe karakterteekening en dichterlijke taal verraden zij den grooten meester. Op welk een hoogen trap moet in het Engeland der 16e eeuw de tooneelspeelkunst gestaan hebben, om de opvoering van zulk een werk, bij volslagen gemis van decoratief en *mise en scène*, mogelijk te maken. Maar ook, welk een ommekeer sinds dien tijd! Hoe hebben de studie van de monumenten der oudheid, de resultaten der geschiedvorsching, en dan die hartstocht der werkelijkheid, welke zich van de kinderen dezer eeuw heeft meester gemaakt, er toe bijgedragen om voor getrouwheid van kostumeering en decoratief, voor natuurlijke groepeering en tooneelschikking een steeds ruimere plaats te eischen op het tooneel.

De tafereelen, die *Julius Caesar* uitmaken, leenen zich tevens bij uitstek voor het samenstellen van historisch juiste en tegelijk schitterende tooneelen. En de Meiningers hebben zich de gelegenheid om hier ‘met volle kracht’ te werken niet laten ontgaan. De optocht naar het feest der Lupercaliën, het onweer, dat den noodlottigen dag voorafgaat, de vermoording van Caesar, Brutus' lijkrede gevolgd door die van Antonius, dit alles gaven ons de Meiningers te zien met een luister, een keur van schitterende en in bijzonderheden afgewerkte kostuums, rijk en effectvol beschilderde doeken, verrassende verlichting en op 't bedriegelijkst nagebootste natuurverschijnselen, die men zich niet volkomener kan denken. En dan de volkstooneelen, de juichende schare bij den optocht, de ontzette menigte bij den moord, en vooral het gepeupel ‘ondoyant et divers’, dat zoo even Brutus in triomf naar huis heeft willen dragen, om straks bij Caesars lijk, door Antonius tot oproer aangehitst, dienzelfden Brutus te vervloeken.

De indruk, door dit alles te weeg gebracht, bleek zóó overweldigend, dat velen, die aan de voordracht op het tooneel, aan het spel, hooge eischen plegen te stellen, thans genoegen namen met het onduidelijk spreken van Brutus, de tooneelverradersblikken en gebaren van Cassius, de onbeduidendheid van Caesar, en in verrukking geraakten over Marcus Antonius (den Hr. Salomon), die begaafd met een welluidend orgaan, dat hij goed weet te beheerschen, boven zijn medespelers uitmuntte en zijne dankbare rol met talent vervulde. Dat er in den *Julius Caesar* grootscher poëzie en fijner teekening

te vinden is, dan waarvan deze tooneelspelers droomen, scheen den meesten voorshands niet op te vallen.

Van het effect, dat door scherpe tegenstellingen verkregen wordt, maakten de Meiningers gebruik toen zij op den *Julius Caesar*, met donder en bliksem, volksoploopen en krijgsrumoer tot overladens toe gevuld, *Esther* lieten volgen, de twee bedrijven van een onvoltooid werk van Grillparzer, zonder woelige tooneelen of grootsche natuurschilderingen, maar vol innige poëzie, ideaal van opvatting en fijn van vorm.

Trouwens ook hier vond de regie gelegenheid om met de kleurrijke wanden van Susas Koningshof en de ongewone kostumeering de aandacht te boeien. De twee voornaamste rollen, Esther en de Koning, waren in handen van de twee beste krachten van het gezelschap (Mevr. von Moser en den Hr. Salomon), en zoo vormde dit werk met *der Eingebildete kranke* van Molière, dat, in smaakvolle lijst gevat, levendig en vol vroolijken luim werd vertolkt, een dramatisch lekkerbeetje, dat de fijnproevers zich wel lieten smaken.

De kracht van de Meiningers ligt echter elders. Met Schillers *Wilhelm Tell*, de derde in de reeks der voorstellingen, keerden zij tot hun eigenlijk element terug. Oneindig meer nog dan in *Julius Caesar* is hier het volk medespeler. De enkele personen treden min of meer op den achtergrond; hoofdpersoon is niet enkel de handvol Zwitsers, die men op het tooneel ziet, maar het geheele Zwitsersche volk in zijn strijd voor vrijheid. De veertien tafereelen, die voor ons oog voorbijtrekken, zijn als zoovele zangen van het Epos der vrijheid. Helder en frisch klinken ze, door de Zwitsersche bergen duizendvoudig weerkaatst en in onze harten trillen ze na, als een echo uit de dagen van eigen worstelstrijd. Noem het gemeenplaatsen, waarheden *à la M. de la Palisse*, die hier over de grenzen van tirannenmacht, over de eeuwige rechten van het volk worden gesproken, maar erken tevens dat ze in Schillers ongeëvenaarde verzen nog kracht genoeg hebben behouden om ons de borst te doen kloppen, het oog vochtig te maken, de hand te doen trillen van verontwaardiging, als gold het de verdediging van eigen erfgrond, en dat wij ten slotte medejuichen wanneer Zwing-Uri en met haar de tirannij in puin ligt.

Wat in de beperkte ruimte van het tooneel gedaan kon worden, om een denkbeeld te geven van Zwitserlands onvolprezen natuur-

schoon, om ons de verrukkelijkste Zwitsersche vergezichten voor de oogen te tooveren, was hier verricht. Schilderachtige kostumen en smaakvolle groepeering gaven o.a. in de Rütli-scene en den ‘Apfelschuss’ tafereelen te zien, die lang bijblijven.

Op *Tell* volgde *Was Ihr Wollt* (Twelfth Night or Wat you will). Een zonderling stuk is dit blijspel van Shakespeare, en de povere fabel, uitgerekt tot vijf bedrijven, is zeker op zich zelf zoo weinig belangwekkend en zoo weinig pikant mogelijk. Maar met dat al heeft het een wondere bekoorlijkheid met zijn verschillende schakeeringen van verliefdheid; van de sentimenteele verliefdheid af, die violengeur ademt, die zich vleit aan de voeten van zijn *sweetheart* en een smachtend liefdelied kweelt, tot de ‘rundvleeschetende’ verliefdheid, die naar de taveerne riekt. Het zijn narrenstreken en droukemanstooneelen, die deze vastenavondsklucht ons te zien geeft, maar hun schel licht wordt getemperd door de verschijning van de verrukkelijke Viola, een der lievelingen van Shakespeare's Muze, wier stem, als de muziek ‘der Liebe Nahrung,’ het geheele stuk doorklinkt.

Met groote handigheid zijn de negentien tooneelen van Shakespeare te saam gebracht tot zeven, die op slechts drie verschillende plaatsen spelen, en waarvan vooral Olivia's vertrek met de ‘echte’ meubelen en de tot in de kleinste bijzonderheden verzorgde accessoires als een juweeltje van smaakvolle schikking uitmunt. En met welk een kunst wordt van de schilderachtige kleeding, bij de nu eens week sentimenteele, dan weder ruw realistische toestanden gebruik gemaakt tot het vormen van groepjes, kleine levende beelden, die men zou willen vasthouden. Doet het Viola's muziek, die *food of love*, of wel de ontwapenende kracht der uitgelaten kluchten van den Clown, van Sir Toby en Sir Ague-Cheek (Bleichenwang) - zeker is 't dat het eenigen tijd duurt, eer men tot bezinning komt, en tot de erkenning te brengen is, dat de betooverende Viola inniger en minder ‘weinerlich’ behoort te worden weergegeven, dat van den Engelschen landjonker Tobias geen Duitschen bierbas, en van den dommen, ijdelen, grootsprekenden Bleichenwang geen idioten clown mag worden gemaakt?

Met *Ein Wintermärchen* - de laatste der Meininger voorstellingen, waarvan wij in dit overzicht kunnen gewagen - stijgen wij van de *fancy*, de verliefdheid, tot de trouwe, wreed verdachte, doch in het eind overwinnende liefde. Maar verwacht daarom

geen vernuftiger verzonnen handeling, geen meer logische ontwikkeling. Shakespeare laat ook hier aan zijn phantasie den vrijen teugel. Zie maar toe, hoe ge hem bijhoudt, wanneer hij u meevoert in het land zijner droomen, en als in een kaleidoskoop de meest phantastische beelden voortoovert. Breek er uw hoofd niet mee, hoe Bohemen aan de zee en het orakel van Delphi in de midden-eeuwen belanden; laat uw logica voor een keer tehuis, en tracht als een kind, met het geloof van een kind, naar dit sprookje te luisteren.

Is het wel een sprookje? Glanzend, stralend en schitterend is het kleed waarin de Meiningers Shakespeares *tale* steken, maar tevens zóó solide, zóó massief, bijna zeide ik: zóó getrouw, dat er van het 'märchenhafte' weinig overblijft. Het tooneel der terechtstelling op de markt, zoo schitterend van kleur en zoo indrukwekkend door de voortreffelijke groepeering, is een breede historische schilderij; het schaapherdersfeest, een bekoorlijk tafereeltje, maar toch niet meer dan een Boheemsche 'Bruiloft van Kloris en Roosje.' Eerst in het laatste tooneel worden we in een andere wereld verplaatst; het doorschijnende, neerhangende loof, het betooverend licht, dat het tafereel kleurt, geeft er inderdaad iets zoo geheimzinnigs phantastisch aan, dat men zich over het levend worden van het beeld, Hermiones herrijzenis, niet te zeer verbaast.

Allergelukkigst gevonden is het tafereeltje in den aanvang van het 2^{e} bedrijf, wanneer Mamilius zijne moeder *zijn* sprookje in het oor fluistert, het bevallige groepje musteeerende hofdames een zachte melodie speelt, en niemand spreekt; ook als contrast tegenover de schrikkelijke uitbarsting van Leonte's jaloezie, die volgt, is dit zwijgend tooneeltje buitengemeen indrukwekkend. Zoo zijn er meer momenten, waarin het decoratief, de kleurschakeering der kostuums, de groepeering zóó volkomen is, dat men schier zou vergeten - en vooral tegenover de talentvolle vertolkster van Hermione, Mevr. von Moser, ware dit onvergefelijk - dat er in dit sprookje ook gesproken wordt.

II.

Mag men hun lofredenaars gelooven, dan zijn de Meiningers, tot hun onsterfelijken roem, er in geslaagd om het dramatisch kunstwerk tot zijn volle recht te laten komen, en om door een schitte-

rende *mise en scène*, door historische trouw in de kleeding, door een levendig en met zorg voorbereid spel der figuranten, door een nauwsluitend samenspel, die ‘harmonische Wirkung’ te verkrijgen, welke men tot nu toe op het tooneel te vergeefs zocht.

Laat ons zien wat daarvan aan is.

De *mise en scène*, waartoe ik reken: het decoratief, de meubileering en wat verder in de tooneeltaal *accessoires* genoemd wordt, maakt een deel uit van de lijst, waarin het stuk wordt gevat. Zij moet dienen om iets belangrijkers te verlichten, te doen uitschijnen en aan de phantasie van den toeschouwer te hulp te komen. Hulpmiddelen, accessoires, zijn het en moeten het blijven. Zoodra zij daarbuiten gaan, zoodra zij de aandacht van de hoofdzaak, d.i. van het drama, de handeling, de karakters en de hartstochten, afleiden, en die voor zich zelven in beslag nemen, gaan zij te ver, maken zij misbruik van hun positie.

Waartoe dit leidt, heeft ieder onzer bij de Meiningers kunnen ondervinden.

Men gaat naar den schouwburg om een der meesterstukken van de dramatische kunst, een tragedie van Shakespeare, een drama van Schiller te zien opvoeren. Men neemt zich voor eens recht te genieten, en geen woord van het heerlijk dramatisch gedicht te verliezen. Daar gaat het scherm op. Welk een prachtig doek! Ja, zoo moet inderdaad het Forum te Rome er hebben uitgezien in Caesars dagen. Let eens op die wolken, die daar voorbijdrijven, hoor den donder in de verte rollen. Kunt ge u getrouwer nabootsing voorstellen? En daar ginder, zie eens..... En in dien tusschentijd is de handeling voortgeschreden, zijn met den donder en de wolken de heerlijke woorden van den dichter ons voorbijgedreven, en hebben wij van alles genoten, behalve van Shakespeare zelf. Ik koos een tooneel uit *Julius Caesar*. Bij *Wilhelm Tell* heeft men hetzelfde kunnen ervaren. Ge herinnert u de eerste tooneelen van het stuk, een meesterstukje van expositie, een drama in het klein. De Meiningers geven ons hier, behalve een verrukkelijk landschap, dat op zich zelf reeds de aandacht overwaard is, nog een bruisende, woelige zee, een losbarstend onweder met aaklig natuurlijke bliksemstralen en dreunende donderslagen te genieten. Maar waar bleef Schiller? Liet het rumoer nu en dan ook al toe iets van de woorden te verstaan, wie behield, bij zooveel

dat de oogen in beslag neemt, de noodige aandacht om naar die woorden te luisteren?

Een andere manier om op de accessoires de aandacht te vestigen is de mededeeling, zooals o.a. bij *Was ihr Wollt*, dat zij ‘echt’ zijn of in dit of dat buitenlandsch magazijn vervaardigd. En dan ziet men ook inderdaad, gelijk in Olivia's vertrek, stoelen en verdere meubels, die al het *cachet* van ‘echtheid’ dragen, en op de tafel voorwerpen, een kistje voor sieraden, kandelaars, enz., die, door den tooneelkijker bezien, regelrecht uit de magazijnen van Tognacca of Cossa schijnen te komen. Maar wat heeft dit alles te beduiden? Mij, publiek, is het niet om de materieele werkelijkheid, maar om de conventioneele tooneelwaarheid te doen. Daar in die zaal, die het vertrek van een rijke Illyrische schoonheid *voorstelt*, moet een voorwerp staan, dat uit de verte, van mijn plaats als toeschouwer gezien, *den indruk geeft* van een fraaie stoel een fijn gedreven zilveren kandelaar, een sierlijk ingelegd kistje - maar of die stoel van vurenhout, die kandelaar van blik, dat kistje van bordpapier is, deert mij niet. Het museum van het Oudheidkundig genootschap zoek ik in de Spuistraat bij de Molsteeg, maar niet op het Leidsche plein.

Met de kleeding is het tot op zekere hoogte evenzoo. Naarmate de kennis van het kostuum is toegenomen, zijn ook de eischen van het publiek gestegen. Sedert de helm met hemelhoogen vederbos op de gepoederde allongepruik het sieraad uitmaakte van het Romeinsche tooneelkostuum der 17e eeuw, sedert den tijd, toen Baron de rol van Cinna speelde met een hoed met roode veeren, dien hij onder daverend handgeklap van het publiek, bij de woorden

> Le fils, tout dégouttant du meurtre de son père,
> Et sa tête à la main demandant son salaire,

als het bloedend hoofd, waarvan hij sprak, heen en weder schudde, heeft er een kostuumhervorming plaats gehad, waarvan wij de beteekenis niet gering mogen schatten. Maar met dat al blijft het kostuum, als de mise en scène, iets bijkomstigs, en behoort er gewaakt te worden dat ook dit gedeelte van den tooneeltoestel binnen de grenzen blijve.

De historische trouw op het tooneel, de archeologische nauwgezetheid dreigt vaak tot in het beuzelachtige nauwkeurig en tot in het gemaakte getrouw te worden. Welke potsierlijke omhulsels

worden ons soms vertoond, omhulsels, die de laatste onderzoekingen op den voet volgend, zeker volmaakt historisch, maar evenzeer volmaakt leelijk zijn, en die de vraag van Brunetière wettigen: *n'est ce pas diminuer la vérité que de vouloir transformer en un milieu rigoureusement historique le milieu* VRAI SANS DOUTE, MAIS IDÉAL D'ABORD, *dans lequel ils ont placé leur action*?[1]

Waarlijk verrassend is de wijs, waarop de Meiningers het stomme spel der figuranten en de volkstooneelen weten te regelen.

In sommige stukken maakt het koor een deel uit van de eigenlijke handeling. Zoo in het 3e bedrijf van *Julius Caesar*, waar het volk, door Antonius' rede opgehitst, wraak roept over Caesars moord; zoo ook in de voornaamste tooneelen van *Wilhelm Tell*. Daar krijgt het drama bij de Meiningers een ongekend leven, en een onweerstaanbare kracht. Doch ook hier geldt het maat te houden en te zorgen dat het volkstumult niet zóó natuurlijk worde voorgesteld, dat het, als in de werkelijkheid, alles overschreeuwt, met inbegrip van de schoonste verzen van den dichter. Antonius' triomfkreet: '*Unheil, du bist im Zuge! Nimm welchen Lauf du willst*!', die u een huivering door de leden behoort te jagen, gingen in de beide voorstellingen van *Julius Caesar*, die ik bijwoonde, in het tumult spoorloos verloren.

Soms zijn diezelfde figuranten een deel van de accessoires, dienen zij enkel om de handeling te omlijsten en geldt ook voor hen wat voor alle accessoires geldt: zij mogen de aandacht niet van de hoofdzaak afleiden. Toch geschiedt dit bij de Meiningers maar al te dikwijls. Wie herinnert zich niet dat gewuif en gezwaai met de handen, die overdreven kreten van verbazing, die plotselinge hilariteit, die voortdurende beweging, waardoor de blikken nu naar deze, dan naar gene zijde van het tooneel worden getrokken en het rustige genot van het kunstwerk schier onmogelijk wordt gemaakt.

Eindelijk het onovertroffen samenspel. Al wie zich vaak, in ons land en daarbuiten, geërgerd heeft aan slordig voorbereide voorstellingen, aan een linkschheid en onbeholpenheid in het gaan en komen, in repliek geven, in groepeering, waarbij alles of bijna alles van het toeval of de luim der spelers scheen af te hangen, moet het als een der grootste verdiensten van de Meiningers toe-

1 Revue des deux mondes, 15 Avril 1880.

juichen, dat zij in repeteeren en nog eens repeteeren het middel zoeken om een kunstwerk van blijvende waarde voort te brengen, dat door geen gril van het oogenblik uit zijn voegen kan worden gerukt.

Maar de lof verstomt, zoodra men bemerkt, dat met het vijlen en schaven, met het zich nevens en in elkander voegen, niet tevens gepaard gaat een telkens dieper indringen in den geest des dichters, een fijne en artistieke opvatting van het te vertolken kunstwerk; zoodra het steeds duidelijker blijkt, dat voor een gemeenschappelijk samenwerken, waarbij de begaafde, zelfdenkende kunstenaar zijn stem kan doen hooren en zijn opvatting verdedigen, een geestelooze dressuur in de plaats is getreden, die alle zelfstandigheid van den tooneelspeler onmeedoogenloos den kop indrukt.

Bovendien, het beste samenspel kan ons nooit schadeloos stellen voor middelmatig spel, of het moest zijn dat men het ideaal van ensemble-spel daarin vindt, dat allen even middelmatig spelen.

Om die ‘harmonische Wirkung’ te verkrijgen, waarop de Meiningers zich laten voorstaan, zouden boven de schitterende en smaakvolle tooneelschikking, de kostbare kostuums en het voortreffelijk geoefende figurantenspel, tooneelspelers van hoogen rang behooren te staan, die door hun spel het dramatisch kunstwerk in zijn diepste beteekenis en in zijn fijnste schakeeringen doen uitkomen. Missen wij bij dit gezelschap zulke kunstenaars, het is de vraag of groote talenten, die natuurlijk de aandacht in hooge mate tot zich zouden trekken, niet als virtuozen beschouwd en, uit kracht van het Meininger beginsel, als onwaardige dienstknechten uit den tempel verjaagd zouden worden. Die vraag krijgt te meer klem, wanneer men ziet, dat de buitengewoon begaafde kunstenaars, welke het gezelschap vroeger bezat (Barnay, Weilenbeck, Nesper, Frl. Pauli), achtereenvolgens verdwenen zijn, en plaats hebben gemaakt voor tooneelspelers van minder gehalte. Zou het ook wezen, omdat het buitengewone talent zich een dwang, als in het Meininger stelsel past, niet wil en niet mag laten opleggen, en op den duur geen genoegen nemen kan met de rol van het kleine radertje in de groote machine? Ligt niet bovendien in de verwisseling der rolverdeeling van den eenen avond op den anderen, als ware het om 't even wie een meesterrol vertolkt - eene verwisseling die in den regel niet eens uit het programma bleek - iets dat op geringschatting van den tooneelspeler gelijkt?

Hoe dit zij, zoolang in het bekende recept van de hazenpeper het hoofdbestanddeel door geen huisdier, al ware 't het zachtaardigste en trouwste van zijn ras, kan worden vervangen, zoolang blijf ik voor een tooneelspel in de allereerste plaats t o o n e e l s p e l e r s verlangen, en neem ik geen genoegen met dramatische middelmatigheden, al zijn het ook de ijverigste, de meest nauwgezette, die ooit een tooneel betraden.

Hoe nu, zullen wij jaren lang hebben gestreden tegen holle declamatie, tegen valsch pathos, tegen den tooneelzang en den tooneelstap, om thans, door de schilderachtig schoone effecten, door prachtige kostuums en goed geschikte volkstooneelen verblind, met een spel, waarin, naast vele onbetwistbare eigenschappen, al deze gebreken vallen op te merken, genoegen te nemen niet alleen, maar het toe te juichen als ware het iets zeer bijzonders, en als stond het ver boven hetgeen wij op ons eigen tooneel kunnen aanschouwen?

Tieck, die reeds in zijn *Dramaturgische Blätter*, in een studie over het kostuum, waarschuwde tegen de valsche geleerdheid, de onware waarheid, die het genot van het dramatisch gedicht en van het spel bederven, en er op wees, hoe het tooneel zijn eigen waarheid heeft, gaf nog op zijn sterf bed aan Heinrich Laube den ernstigen raad om toch aan dit ééne vast te houden: *Sprechen lernen*. De zorg voor het gesproken woord scheen hem voorshands het ééne noodige, en zijn jarenlange ervaring had hem de overtuiging geschonken, dat de hervorming van het tooneel alleen langs dien weg bereikt zou kunnen worden.

Mij dunkt, dat wij wel zullen doen met Tiecks waarschuwing ter harte te nemen, en, terwijl wij van de Meiningers een smaakvollere groepeering, een betere regeling van het spel der figuranten trachten af te zien, ons te doordringen van de waarheid, dat ook dit luttel waarde heeft, zoolang wij niet aan de voordracht, zoowel aan het materieele spreken, het duidelijk, dialectvrij, beschaafd spreken, de ontwikkeling van het orgaan, als aan de diepe, artistieke opvatting van het te spreken woord onze volle aandacht schenken.

Om niet misverstaan te worden: het tooneelspel kan niet buiten uiterlijke vertooning; alle dergelijke vertooning, die dient om den toeschouwer in de stemming te brengen, hem voor te bereiden op hetgeen hij zien zal, en het schouwspel zelf in het rechte licht te

plaatsen, is uit de Kunst; alle mise en scène daarentegen, die de aandacht van het drama afleidt, en, waar de handeling de onverdeelde opmerkzaamheid vordert, die voor zich zelve in beslag neemt, is uit den Booze.

Men heeft gevraagd, wat S h a k e s p e a r e en S c h i l l e r wel zouden zeggen, wanneer zij hunne scheppingen door de Meiningers vertolkt konden zien.

Ik heb de vrijheid genomen die vraag rechtstreeks tot de dichters zelven te richten, en zie hier, wat zij mij hebben geantwoord.

Shakespeare verwees mij naar de woorden van Hamlet tot de tooneelspelers: *Speak the speech, I pray you, trippingly on the tongue, but if you mouth it, as many af your players do, I had as lief the towncrier spoke my lines.... O'erstep not the modesty of nature, for anything so overdone is from the purpose of playing*.

Schiller herinnerde mij eerst aan hetgeen hij eens tot de tooneelspeelster Unzelmann zeide: *Man musz dem äusseren Auge nie so viel bieten, wenn man der inneren Anschauung bedarf*, en vervolgens aan de regels uit zijn gedicht ‘An Goethe, als er den Mahomet von Voltaire auf der Bühne brachte’:

> Der Schein soll nie die Wirklichkeit erreichen,
> Und siegt Natur so musz die Kunst entweichen.
> Denn auf dem bretternen Gerüst der Scene
> Wird eine Idealwelt aufgethan.
> Nichts sei hier wahr und wirklich als die Thräne;
> Die Rührung ruht auf keinen Sinnenwahn.

Men moge zeggen wat men wil, ik blijf gelooven dat Shakespeare en Schiller het aan het rechte eind hebben.

Amsterdam, 26 Mei 1880.
J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 23 Mei.

Meermalen is het gezegd, dat de parlementaire regeeringsvorm de triomf is der middelmatigheid. Waar is het ontegenzeggelijk, dat deze regeeringsvorm door zijn noodzakelijk beginsel van beslissing bij meerderheid van stemmen het overwicht der middelmatigheid in de hand werkt - de meerderheid der menschen toch is middelmatig; waar is het, dat hij door de strenge partijdiscipline, het schikken en plooien, het transigeeren in goeden zin, dat hij noodzakelijk maakt, dikwijls dankbaarder veld van werkzaamheid aanbiedt aan den ijverigen en bekwamen administrateur, dan aan den genialen staatsman, die wars van elken band zich door geen dommekracht van partijgenooten of stemmenmeerderheid in zijn vaart gestuit wenscht te zien; waar eindelijk, dat hij door de gelegenheid, aan groote vergaderingen aangeboden en uit den aard der zaak allergretigst aangegrepen, om zich op elk gebied als controleerend en mederegeerend te doen gelden, mannen van buitengewoon talent afschrikt om zich aan een regeeringstaak te wijden, waarbij zij voortdurend aan ongevraagde hulp of ongemotiveerde tegenwerking blootstaan. Doch juist daarom zouden wij hem als den idealen regeeringsvorm voor onzen tijd moeten beschouwen, in welks richting het immers geheel ligt, niet volgens hardnekkige *laudatores temporis acti* alleen, collectieve middelmatigheid te bevorderen. Hoe komt het dan, dat bij de meeste natiën de toepassing van het parlementaire regeeringsstelsel met zoo ontzaggelijke bezwaren te worstelen heeft, dat het, deels slechts naar den vorm bestaande, geen willekeur weet te voorkomen, deels in aanhoudend partijgekibbel ontaardende, het politieke leven tot stilstand doemt?

Er is reden voor zulk een vraag, vooral in den laatsten tijd. De twee lauden, die ons in de eerste plaats daarbij voor den geest zweven, zijn Duitschland en Italië, schoon ook Frankrijk, Oosten-

rijk en Spanje op weinig goede vruchten van den parlementairen regeeringsvorm kunnen bogen. Het valt gemakkelijk bij wijze van verklaring te zeggen, dat het stelsel wel voortreffelijk is voor onzen tijd, maar dit in die landen niet blijken kan, omdat het daar nergens eerlijk en zuiver wordt toegepast. Rest de vraag: wat is de oorzaak, dat het overal aan de e e r l i j k e en z u i v e r e toepassing hapert? Achter het stelsel staan de personen, met wie men ten slotte te rekenen heeft. Hoe komt het, dat het stelsel in hun handen ontaardt? Is het, omdat sommigen werkelijk te groot zijn voor de ondergeschikte rol, die een zuiver parlementair stelsel hun toebedeelt, of anderen te klein om zich tegen hun aanmatiging te verzetten? Wanen velen zich slechts te groot om zich te schikken naar anderen en zelfverloochening te oefenen? Zijn zij er wel van doordrongen, dat, waar zij van hun rechten gebruik maken, zij ook steeds een verantwoordelijkheid op zich laden, een verantwoordelijkheid, die er niet geringer om is, al staat zij in geen wet beschreven? Heeft de wereldgeschiedenis hun wel geleerd, wat zij den geschiedschrijver Johannes von Müller van iedere bladzijde predikte, dat de eerste en laatste les voor elken staatsman is zich te matigen?

Dat in deze vragen althans een gedeeltelijke verklaring ligt opgesloten, moge een blik op de feiten bewijzen. Nemen wij in de eerste plaats Italië en de crisis, die het thans doorleeft en die waarschijnlijk, als deze bladzijden afgedrukt zijn, nog niet ten einde zal wezen. De kamer, die sedert 1876 bijeen was, is door den koning ontbonden. Het ging inderdaad niet langer zoo. Sedert het votum van 18 Maart 1876, naar aanleiding van een interpellatie over de afschaffing van het gemaal, was de linkerzijde aan het roer, maar hield zij zich met niets anders bezig dan met het successievelijk afbreken der uit haar midden gevormde ministeries. Niets van wat haar programma beloofd had, kon zij tot stand brengen, uitgezonderd de invoering van den leerplicht, die echter een doode letter bleef bij het gebrek aan scholen, en de beperking van het rooverwezen op Sicilië, iets waartoe natuurlijk ieder gouvernement verplicht was, uit rechter- of linkerzijde. Met de afschaffing van het gemaal en de uitbreiding van het kiesrecht is men juist even ver als vier jaren geleden, om van administratieve hervormingen en wetgeving op sociaal gebied nog niet eens te spreken. De linkerzijde, die voor 1876 220 leden telde tegen 288 ministerieelen, doch die

bij de stemming van 18 Maart zegevierde, dank zij de hulp der ontevreden toscaansche fractie, aangevoerd door Peruzzi, kwam na de verkiezingen tot een getal van 421 versterkt terug, terwijl Sella en Minghetti hun hoopje getrouwen tot 87 geslonken zagen. Die ontzaggelijke meerderheid raakte terstond in eigen boezem verdeeld. Er stonden een menigte aanvoerders op, die omtrent één punt zeer eensgezind waren, namelijk dat zij allen portefeuilles begeerden, en die elk een schare volgers kregen, niet op grond van eenstemmigheid der beginselen, maar uit persoonlijke sympathie en hoop op aandeel in den buit. Zoo wisselden de ministeries, totdat een betere tijd scheen te dagen, toen de leiders der beide grootste fracties, Cairoli en Depretis, de handen ineensloegen om een ministerie te vormen, en de koning in zijn troonrede de kamers in roerende termen smeekte hem in staat te stellen de laatste wenschen van zijn stervenden vader te verwezenlijken, afschaffing der gehate belasting op de volksvoeding en uitbreidiug van den kring der stembevoegden. Aanvankelijk scheen het ook goed te gaan met dit ministerie. Wel duurden de budgetdiscussiën in dit praatlustigste aller parlementen eindeloos lang, maar het ministerie behaalde overwinning op overwinning, en toen de kamer, gewonnen door Cairoli's vastberaden houding en openhartige welsprekendheid, hem met 220 tegen 93 stemmen een schitterend votum van vertrouwen gaf na een heftige bestrijding van zijn buitenlandsche politiek door Minghetti en Visconti Venosta, Marselli, leider van een steeds in embryonischen staat verkeerende centrumpartij, en Crispi, toen scheen het kabinet voor goed gevestigd. Maar zie, reeds enkele weken later was tot zijn val besloten. Nicotera, de ex-republikein, die een tijdlang van een verbond met Sella niet af keerig scheen, doch die nog bij bovengenoemde discussie het ministerie niet had willen afvallen en tegen de verdenking ‘van fantastische bondgenootschappen en laaghartige zwenkingen’ geprotesteerd had, en Zanardelli, die als candidaat voor het presidentschap tegenover Coppino, na Farini's aftreden, door het ministerie bestreden was, verbonden zich met Crispi, en bij het budget van binnenlandsche zaken zou de slag worden geleverd. Doch het verlangen naar de portefeuilles verteerde de bondgenooten, en om maar ten spoedigste hun slag te kunnen slaan, haakten zij op zeer onparlementaire wijze een motie van wantrouwen vast aan de stemming over de voorloopige verlenging van het bud-

get voor 1 maand. Gelijk een combinatie der linkerzijde met een deel der rechterzijde in 1876, deed thans zulk een verbond tusschen de rechter- en een deel der linkerzijde het ministerie vallen. Het logische gevolg moest een kamerontbinding zijn. Uit de toevallige meerderheid een ministerie vormen was onmogelijk; andere combinaties te beproeven, ging bij de weigering van Farini en 's konings afkeer van den slechtbefaamden Crispi, niet gemakkelijk; bovendien viel het koning Humbert zwaar den edeldenkenden Cairoli prijs te geven, die eens den dolk van den moordenaar van zijn borst had afgeweerd; zoo werd dan tot de ontbinding besloten.

Aan programma's en redevoeringen geen gebrek. Het driemanschap ging uiteen om Italië te bewerken, Zanardelli naar het noorden, Nicotera naar het zuiden, Crispi naar Sicilië; Minghetti, Sella, Luzzatti, Bonghi gaven hun pleidooien voor de rechterzijde ten beste; ook het ministerie bleef niet achter. En, merkwaardig feit, waaruit blijkt, hoe de hevige strijd niet veel meer dan een strijd van personen en niet van beginselen is, de drie programma's verschilden in hoofdzaak niet van elkander. Het is waar, Sella houdt met hand en tand vast aan de gemaalbelasting, maar juist daarom immers had hij eenige weken geleden zijn ontslag genomen als leider der rechterzijde, ten einde zijn vrienden in deze quaestie geheel vrij te laten. Minghetti zijnerzijds verheelt dan ook niet, dat hij die belasting een ramp voor het land vindt, doch betuigt dat hij niet tot afschaffing kan overgaan, zoo niet hetzij door bezuinigingen, hetzij door betere belastingverdeeling, hetzij door nieuwe belastingen een aequivalent is gevonden. Diezelfde Minghetti pleit voor uitbreiding van het stemrecht, slechts op een anderen grondslag dan Depretis en onder bestrijding van den *scrutin de liste*, door het kabinet voorgestaan. Niet anders dan het ministerie denken de scheurmakers uit de linkerzijde over die beide punten. Van een radicalere gezindheid blijkt niet bij hen; zoo wenschen zij evenmin als Minghetti of Depretis het algemeen stemrecht in te voeren, dat, gelijk de trouwe voorvechtster van dat stelsel, de *Rassgena Settimanale*, met weemoed erkent, nauwlijks twintig aanhangers in de kamer zou vinden; alleen hebben zij, ten genoegen van Zanardelli, die een utopist schijnt, wien de Lepidus-rol in het triumviraat zal zijn toebedeeld, een zinsnede ter verheerlijking der onbeperkte vrijheid opgenomen. Omtrent een paar andere noodzakelijke hervormingen, nl.

in de gemeentehuishouding, vooral wat de gemeentefinanciën betreft, en in de administratie, ten einde die van de verderfelijke inmenging der politiek vrij te maken, zijn de partijen het al evenzeer eens, in hun redevoeringen althans. Intusschen verwijten zij elkander, dat zij de schuld dragen van het uitstellen dier hervormingen, daar zij discussieerende den tijd hebben laten voorbijgaan, waarin gehandeld had moeten worden, Doch het schijnt bij geen hunner op te komen de hand in eigen boezem te steken, en gelijk Cavour eens zuchtte: *Nous n'avons que trop chanté*, schuld te belijden met een *Nous n'avons que trop parlé* op de lippen.

Wie het best inziet, wat er noodig is, is waarschijnlijk Minghetti. Hij schreef aan de *Rassegna Settimanale*, die de rechterzijde het gemis van een programma verweet, dit voortreffelijke woord: ‘ik heb u thans een programma gegeven, maar waarlijk, ik stel er zelf zoo hoogen prijs niet op, want ik weet, dat het hoogst gemakkelijk is zulk een stuk vol schoone plannen op te stellen, maar ik weet ook, dat er voor een regeering een taak is, nog gewichtiger dan die om een programma te geven, nl. de taak om te r e g e e r e n .’ De rechterzijde, die althans na Cavours dood getoond had te kunnen regeeren onder leiding van mannen als Lamarmora, wien na zijn dood kwistig genoeg de lof is toegezwaaid hem bij zijn leven onbillijkerwijze onthouden, en Ricasoli, die thans hoogbejaard zich bijna geheel aan het politieke leven heeft onttrokken, de rechterzijde heeft, zooals niet te verwonderen is, met de verkiezingen veel van 't verloren terrein herwonnen. Bij de 354 verkiezingen, die bij eerste stemming een resultaat opleverden, zagen zij 120 der hunnen gekozen. De heeren dissidenten daarentegen konden op weinig geluk bogen. Van die 354 vonden slechts 61 der hunnen een meerderheid, waaronder dan nog meegeteld zijn de republikeinen en irredentisten der fractiën Bertani en Cavallotti; ja Crispi zelf kwam in Palermo slechts in herstemming en Nicotera kon te nauwernood zijn zetel voor Salerno behouden. De ministerieelen zijn niet ongelukkig geweest; zelfs brengen zij de hunnen in Turin, dat altijd voor de rechterzijde was, in herstemming; toch zal het hun bij de herstemmingen al zeer moeten meeloopen, willen zij een onbetwiste meerderheid verwerven[1]. Zoo niet, dan is de crisis zeker nog niet ten

1 De opgaven omtrent de herstemmingen verschillen; het schijnt echter, dat het ministerie inderdaad een meerderheid heeft, - voor zoolang het duurt.

einde. Het zou ten minste al te veel vertrouwen op het politiek inzicht en de bescheidenheid der Italianen verraden, als wij wilden vooronderstellen, dat het triumviraat zelf zou begrijpen, dat het verslagen is en zich daarom van stelselmatige oppositie zou onthouden, of dat de meest geavanceerden der rechterzijde een centrumpartij zouden vormen met het doel om voorloopig het ministerie te steunen. Mochten Italie's politieke mannen eens de laatste woorden van Massimo d'Azeglio gedenken: ‘wat Italië het eerst noodig heeft, is dat Italianen worden gevormd begaafd met edele en krachtige karakters; Italië is gemaakt, misschien met te veel ijver, maar Italianen worden nog niet gemaakt.’ Toen Cavour door zijn stoute inmenging in den Krimoorlog den grondslag legde voor de zesde groote mogendheid, riep een jong officier op vroolijken toon tot een Italiaansch soldaat, die in den modder van een loopgraaf bij Sebastopol werkte: ‘laat dat werk u niet verdrieten, met dat slijk bouwen wij Italië’ - zou thans dat gebouw der Italiaansche eenheid in den modder der partijschappen moeten verzinken?

Wel biedt Duitschland een geheel ander schouwspel aan. Den duitschen rijksdag kan men niet ten laste leggen, dat hij teveel ministeries verslijt, noch dat hij te weinig tot stand brengt. Maar een juist begrip van de eischen van het parlementaire stelsel is hier evenmin te vinden, noch bij den Rijkskanselier, die er zoo weinig tegen opziet de rechten van den Rijksdag met voeten te treden, als hij er bezwaar in vindt de beleefdheidsvormen, die een minister tegenover een vertegenwoordiging behoort in acht te nemen, achterwege te laten, noch bij de meeste leden van dat parlement zelven, die zich voor een goed deel tot de rol van echo's van Bismarck's slecht humeur zoo goed als van zijn willekeur leenen, voor een ander deel, na schijnbaar manmoedig verzet, zoodra de stem van den Jupiter *tonans* weerklikt, als verschrikt over eigen stoutheid in hun schulp terugkruipen. Het moet gezegd worden, zoo zelfstandig als in de thans gesloten zitting had de Rijksdag zich in jaren niet getoond. De Rijkskanselier, die zich thans bij voorkeur met handelsen belastingpolitiek bezig houdt, moest op dat gebied menig *échec* lijden, daar de Rijksdag wel door het aannemen van het nieuwe tarief *a* gezegd heeft, maar, ten deele misschien reeds ten opzichte van dit tarief gedesillusioneerd, weigert thans ook *b c d* en wat daar verder volgt, te zeggen. De verhooging der bierbelasting vond

veel tegenkanting en kon het in deze zitting niet tot een tweede lezing brengen; de toorn van den Rijkskanselier op den Bondsraad over de verwerping van het zegelrecht op e n k e l e quittanties, kon niet verhinderen, dat de commissie uit den Rijksdag het g e h e e l e quittantiezegel uit de zegelwet lichtte; - zonder dat er zelfs een wetsontwerp aanhangig was gemaakt over de tabaksbelasting heeft de Rijksdag geheel uit eigen beweging met groote meerderheid van stemmen bij gemotiveerde motie van orde verklaard, dat hij van een tabaksmonopolie, Bismarck's geliefd plan, niet wil weten; - het ontwerp tot bescherming der duitsche scheepvaart dat de kustvaart in den regel alleen aan duitsche schepen wilde vergunnen, werd zoo ingrijpend gewijzigd, dat de regeering het voorloopig terug heeft genomen; - de kolonisatieplannen van den Rijkskanselier kregen een geweldigen klap door de afstemming der rentegarantie voor de Zuidzeemaatschappij, die het verongelukte huis Godeffroy op de Samoa-eilanden weder zou opbouwen. Ziedaar wel een lange lijst van grieven voor den Rijkskanselier! Een te povere vergoeding was het, dat wel de socialistenwet werd verlengd, waarbij Hasselmann tot verontwaardiging der overige sociaal-democratische leiders van de gelegenheid gebruik maakte om den nihilisten openlijk zijn hoogachting te betuigen, - dat een woekerwet werd aangenomen en dat de vrijheid van tooneelondernemers werd beperkt. Om de maat vol te meten bracht de laatste week der zitting voor Bismarck buitengewoon onaangename discussiën mede. Het was nl. bekend geworden, dat Pruisen, d.i. Bismarck, in den Bondsraad een voorstel had aanhangig gemaakt om Altona, dat deelt in Hamburgs privilegie van vrijhaven, benevens een deel der Hamburgsche voorstad St. Pauli in het tolverbond in te lijven. De Hamburgsche afgevaardigde Wolffson, bevreesd zijn vaderstad voor een *fait accompli* gesteld te zien, maakte de zaak tot het onderwerp eener interpellatie in den Rijksdag.

Duidelijk had dit voorstel de strekking Hamburg te straffen voor de onwilligheid, om de bescherming der kustvaart en de *surtaxe de pavillon* en de *surtaxe d'entrepôt* en hoe al die opgedrongen weldaden meer mogen heeten uit de hand van den Rijkskanselier aan te nemen, en een eersten stap te doen tot ondermijning van de positie van vrijhavens, die aan Hamburg en Bremen krachtens art. 34 der Rijksgrondwet verzekerd is. Dr. Virchow beweerde zelfs

een brief van den Rijkskanselier aan den minister van financiën gezien te hebben, waarin dit onbewimpeld erkend werd, en de tegenspraak daarop was zoo ontwijkend, dat de bewering zonder twijfel in hoofdzaak waar was. Men zag bij de interpellatie Rickert, Richter en Windthorst, d.i. nationaal-liberalen, *Fortschritt* en centrum één lijn trekken. Het viel dan ook uiterst licht te betoogen, dat Pruisens voorstel in strijd was met de grondwet, die in art. 34 zegt: 'de Hanzesteden Bremen en Hamburg blijven met een district van haar eigen of van het omliggend gebied, zooveel als voor het doel noodig is, als vrijhavens buiten de gemeenschappelijke tolgrens, totdat zij haar aansluiting binnen die grens voorstellen' en in art. 78: 'Die voorschriften der Rijksgrondwet door welke bepaalde rechten van enkele bondsstaten in hun verhouding tot het geheel zijn vastgesteld, kunnen slechts met toestemming van den betrokken bondsstaat veranderd worden'. Niettegenstaande die uitdrukkelijke bepalingen zag de Rijkskanselier er geen bezwaar in te erkennen, dat zijn voorstel ten doel had Altona en St. Pauli bij het tolverbond te trekken door verordening van den Bondsraad, desnoods tegen Hamburgs uitdrukkelijken wil. Doch hij kwam niet zelf in den Rijksdag om zijn gevoelen te verdedigen: met de verdediging was de *Norddeutsche* belast, die zich van die taak kweet in een meesterstuk van sophisterij, terwijl hij in den Rijksdag eenvoudig door een ondersecretaris van staat liet verklaren dat hij aan een beantwoording der interpellatie niet denken kon, omdat het hem voorkwam in strijd te zijn met de grondwettelijke positie van den Bondsraad en met de vrijheid van de beraadslagingen van dat lichaam, waarop het zijn plicht was acht te geven, zijnerzijds over een bij den Bondsraad ingediend en weldra in behandeling komend voorstel van een der leden, naar aanleiding eener interpellatie in den Rijksdag te discussieeren.

Waar blijft ons parlementair stelsel? mocht Eugen Richter wel uitroepen, een van de weinigen, die ook in Bismarck's tegenwoordigheid hem dus de les had durven lezen. Hoe is discussie mogelijk, als de Rijkskanselier eenvoudig zijn dienaren hier zendt, die zeggen, wat hij hun opdraagt te zeggen, en zwijgen, wat hij hun opdraagt te zwijgen? - Het Huis lachte: ware Bismarck tegenwoordig geweest, het had zich wel van lachen onthouden. Als de Rijkskanselier zoo voortgaat tegen den Bondsraad zijn verantwoor-

delijkheid voor den Rijksdag en tegen den Rijksdag zijn verantwoordelijkheid voor den Bondsraad als troef uit te spelen, dan ontwikkelt zich onder den dekmantel der verantwoordelijkheid een *Kanzlerabsolutismus* of liever *Kanzlerdespotismus*; - bijval van de geheele linkerzijde: wat hadden vele dier applaudisseerenden gesidderd, ware Bismarck tegenwoordig geweest!

Eenige dagen later zou Bismarck tegenwoordig zijn. De Rijksdag toch bleek volstrekt geen genoegen te nemen met deze niet-beantwoording eener interpellatie. Lasker diende een motie in, waarbij verklaard werd, dat de aansluiting van St. Pauli aan het tolverbond buiten toestemming van Hamburg in strijd was met art. 34 der rijksgrondwet. Van Altona werd hierbij niet gewaagd, omdat de quaestie ten opzichte van deze stad, die Pruisisch grondgebied is en door gedoogen van de zijde van Pruisen indertijd buiten de tollinie is gehouden, anders geschapen stond. St. Pauli daarentegen was ongetwijfeld Hamburgsch gebied en bovendien zoo geheel één met de stad, dat de grensscheiding moeielijk te vinden is en juist in die voorstad vele der kantoren en pakhuizen gelegen zijn. Het heette nu, dat het zoo moeilijk was het tolgebied anders te begrenzen dan juist door een lijn, die midden door St. Pauli ging. Zoo in een circulaire door Bismarck als Pruisisch Minister van buitenlandsche zaken aan de Pruisische gezanten, die indirect moest dienen als antwoord op Laskers aangekondigde motie. De voor regeeringen zeer gemakkelijke leer wordt daarin gepredikt, dat men geschillen over de grondwet liefst moet laten rusten, als van zeer teederen aard, en den Bondsraad op het hart gedrukt de quaestie alleen van de technische zijde te beschouwen, terwijl zij, die dan wellicht een andere interpretatie der grondwet mochten huldigen, konden volstaan met hun stem tegen Pruisens voorstel uit te brengen. Hield Bismarck den Bondsraad voor naïef genoeg om niet in te zien, dat de consequentie van zulk een leer was, opheffing der grondwet, of minachtte hij hem genoeg, om hem elke redeneering, hoe sophistisch ook, als argument voor te leggen? Zooveel is zeker, dat hij althans zijn best deed tegenover den Rijksdag een meer uitgewerkt en beter sluitend betoog te leveren, toen hij plotseling na maandenlange afwezigheid op den 8sten Mei in zijn midden verscheen om te spreken tegen het voorstel van Delbrück, die weder de gelegenheid had aangegrepen om de Hamburgsche quaestie op het

tapijt te brengen, namelijk bij de discussiën over het Elbe-scheepvaarttractaat met Oostenrijk.

Dit tractaat bevatte de schijnbaar onschuldige bepaling, dat de koopmansgoederen, langs de Elbe ingevoerd, bij het overschrijden der tolgrens op de Elbe tolplichtig worden op gelijke wijze als bij het overschrijden der tolgrens op het land. Doch wanneer men bedenkt, dat deze bepaling in het vroegere tractaat niet voorkwam, dat de waren tot nog toe eerst tolplichtig werden als zij geland waren, en dat de tolgrens op de rivier zich steeds boven Hamburg heeft bevonden, dan wordt het duidelijk, dat de bepaling niet zoo onschuldig was, maar er een adder in het gras school. Men duchtte verlegging van de tolgrens beneden Hamburg en daarmede een belemmering voor den handel dier stad, die haar privilegie zoo goed als illusoir zou maken. *Gouverner c'est prévoir* dacht Delbrück en hij stelde voor het tractaat aan te nemen onder bijvoeging van het voorbehoud, dat de tolgrens op de Elbe slechts door een wet verlegd zou kunnen worden beneden het punt, waar zij zich thans bevindt. Inderdaad, een tamelijk onregelmatige wijze van handelen, dus een voorbehoud, betreffende de binnenlandsche wetgeving, te haken aan een tractaat met een andere natie, maar dwingt de Rijkskanselier het parlement niet zulke middelen aan te grijpen om zich te beveiligen tegen zijn verrassingen? Bismarck zocht uitvoerig het onwettige van dit voorbehoud en tevens het volkomen grondwettige van zijn eigen plannen met St. Pauli aan te toonen, onder betuiging dat de Hamburgsche vrijhaven niets van hem te vreezen had. Doch dit betoog diende slechts als inleiding voor den hoofdschotel: een strafpredikatie, een charge met grof geschut, een geeseling met schorpioenen, waarvan alle partijen haar deel kregen op een wijze, als zeker zelden binnen de muren van een vergaderd parlement is vertoond. Het preludium was reeds gegeven in de circulaire aan de bondsstaten: het particularisme steekt het hoofd op, heette het daar - de geestdrift voor de duitsche eenheid is matter geworden, luidde het thans. En behalve het particularisme wordt vooral het ultramontanisme aangevallen: in de laatste zitting, zegt de Rijkskanselier onomwonden, is het centrum onze voornaamste tegenstander geweest, en heeft het zonder uitzondering onder weinig discussie en gering gebruik van argumenten in gesloten phalanx tegen onze ontwerpen gestemd. Particularisme en ultramontanisme

werden zoo zwart mogelijk gemaakt: de gevaren, van beide stroomingen te vreezen, meet prins Bismarck op het breedst uit, overtuigd dat hij daarbij op een dankbaar gehoor kan rekenen. Immers moeten dan niet allen, die het wel meenen met de duitsche eenheid en de macht van den staat door geen clericalisme ondermijnd willen zien, zich weder om hem scharen als den hoeder dier eenheid, van schrik vervuld als zij zijn voor de machten der duisternis, wier onheilspellend werken en wroeten hun zoo plotseling weer wordt blootgelegd? Ja inderdaad, de particularistische strooming is sterker geworden; ja inderdaad, het centrum is de groote vijand - zoo klinkt straks de echo uit den mond van von Bennigsen, en diep geroerd stemt de meerderheid van het huis in, er nauwelijks op lettende dat de Rijkskanselier van zijn aanval op particularisme en ultramontanisme tegelijk gebruik heeft gemaakt om alle partijen successievelijk het heulen met die richtingen voor de voeten te werpen. Vooral de *appendices* van het centrum hadden het zwaar te verantwoorden. Het centrum wordt de belegeringstoren genoemd, die tegenover de regeering steeds tot den aanval bereid staat: andere partijen springen op dien toren en beuken van daaruit op de muren van de regeering of doen, onder bedekking van dien toren, uitvallen tegen haar, waar zij de kans schoon zien. Zelfs Delbrück gaat thans arm in arm met dat centrum; o, dan moet zij toch wel sterk verminderd zijn, die geestdrift voor de nationale ontwikkeling, die eens allen, allen beheerschte. Reeds ziet de Rijkskanselier in den geest het oogenblik, dat van de plaats waarop hij thans staat dat particularistisch streven zal worden vertegenwoordigd, en hij als eenvoudig lid van den Rijksdag van de groote gedachte der nationaliteit moet getuigen. Geen heil van de toekomst te wachten, of alle partijen moeten voor goed en volstrekt besluiten nooit meer met het centrum mede te gaan. Dat hij zelf verleden jaar arm in arm met het centrum ging om zijn tariefwet de meerderheid te verzekeren, is hij schijnbaar geheel vergeten. Maar waar zoo hoog de beteekenis van die partij geschat werd, was er wel reden voor Windthorst om zegevierend uit te roepen: ‘Het is heden een dag van eere voor het centrum.’ En de altijd strijdvaardige p a r e l v a n M e p p e n verzuimt niet in het licht te stellen, dat zoo Bismarcks kracht dreigt te breken, zij breekt op den wederstand van het centrum, omdat spijt alle Meiwetten de kerk machtiger is dan hij. Langzamerhand

echter bedaart zijn triumphantelijke toon eenigszins; hij houdt het er voor dat de Rijkskanselier verschilllende uitingen wel zoo ernstig niet gemeend zal hebben, en hij hoopt, dat de Rijkskanselier hem zijn vrijmoedige woorden niet kwalijk zal nemen. Waarschijnlijk herinnert de leider van het centrum zich, dat een herziening der Meiwetten hangende is en het dus geen zaak is den Rijkskanselier te zeer te vertoornen. Reeds heeft trouwens de tijd geleerd dat Bismarcks uitval tegen het centrum hem niet verhinderd heeft zijn plannen tot herziening dier wetten door te zetten, en in den grond der zaak was het dan ook zijn doel achter het centrum de nationaalliberalen te treffen, ook waar zij niet uitdrukkelijk werden genoemd, maar wien het in de eerste plaats gold, als hij waarschuwde tegen een verbinding met de aan het rijk vijandige partijen. Zal hij er al niet in slagen een partij-Bismarck *sans phrase* te vormen, wat zijn ideaal zou zijn, de zeer verzoenende rede van von Bennigsen geeft hem recht te hopen op beterschap van een groote fractie der nationaalliberalen, die in den laatsten tijd wat al te veel uit den band sprong. En dan heeft hij zijn hoofddoel bereikt, al was ook niettegenstaande zijn persoonlijk optreden de beslissing over het Elbetractaat een kleine nederlaag, daar dit na eenige verwarde stemmingen, waarbij wel het voorbehoud, maar ook het aanstootgevende artikel werd verworpen, om het voor geheele verwerping te behoeden, nogmaals naar de commissie verwezen werd.

Inmiddels schijnt de Hamburgsche quaestie toch ten nadeele naar Bismarcks zin beslist te worden, daar wel St. Pauli niet wordt ingelijfd, maar de tolgrens bij eenvoudige Bondsraadsbeschikking beneden Hamburg zal worden verlegd. Doch de zaak is thans geheel op den achtergrond gedrongen door de bij den Landdag aanhangig gemaakte herziening der kerkelijke wetten, die echter naar het schijnt meer de strekking heeft de regeering van de contrôle der vertegenwoordiging, dan de kerk van die van den staat te bevrijden. Doch bewaren wij de beschouwing hiervan tot later. Als wij zien, wat ontzaggelijke werkkracht Bismarck blijft ontwikkelen, en bemerken, vooral uit den deemoedigen toon der pers, hoe onweerstaanbaar nog zijn invloed is, dan behoeven wij waarlijk niet te vragen, of het ook een figuurlijke spreekwijze was, toen hij op ontmoedigden toon zijn *Ich bin müde, todt müde* uitsprak.

Ziet men dus in Italië het parlementaire stelsel *fiasco* maken ten

gevolge der ontembare eerzucht van de vele middelmatigheden, en in Duitschland ten gevolge van de energie van een enkele, die zich te groot acht om zich naar zijn eischen te voegen, gelukkig kan Engeland ons nog steeds ten bewijze strekken, dat er ook binnen de grenzen van dit stelsel plaats is voor den rechtmatigen invloed en het overwicht van een groot man, die ver boven zijn tijdgenooten uitsteekt, en dat anderzijds geen talentvolle mannen het zich tot oneer behoeven te rekenen een ondergeschikte rol te vervullen en zich te plooien naar de eischen, dien de toestand meebrengt. De crisis, op de meest natuurlijke wijze ontstaan, is spoedig op de meest logische wijze geëindigd. Het gezag over zijn partij, dat de grijze Gladstone in den korten tijd zijner afzondering niet heeft kunnen verliezen en dat door zijn laatste campagnes sterker dan ooit bevestigd is, wees hem als president-minister aan, en de koningin, strict gehoorzaam aan den eisch van het oogenblik, wist na korten tijd van aarzeling haar persoonlijke antipathie te overwinnen en vertrouwde hem de vorming van het kabinet toe. Het lag in de reden, dat de in den parlementairen strijd geharde veteranen der partij het eerst in aanmerking moesten komen voor de portefeuilles: aan Earl Granville als minister van buitenlandsche zaken, Lord Hartington als minister voor Indië, Lord Selborne als Lord Chancellor, Earl of Kimberley als minister van koloniën, Childers als minister van oorlog, Earl Northbrook als eerste Lord der admiraliteit, Mr. Forster als hoofdsecretaris voor Ierland en Mr. Harcourt als minister van binnenlandsche zaken werden de gewichtigste betrekkingen opgedragen, terwijl Earl Spencer en de Duke of Argyll de beide eereposten van Lord President en Lord Privy Seal zouden bekleeden. Maar evenzeer lag het in de reden, dat de jongere partij, de radicale die zoo machtig tot de overwinning had bijgedragen, haar deel moest hebben in de vorming van het ministerie, en al duurde het eenige dagen eer de gewenschte combinatie tot stand kwam, het bleek weldra, dat beide groepen begrepen, wat de toestand vorderde en dat de reeds uitgesproken vrees als zou het ministerie uitsluitend uit ‘uitgebrande vulcanen’ bestaan, wat voorbarig was. Reeds had in het kabinet in engeren zin John Bright, die niet naar de jaren maar wel naar den geest tot die jongere partij moet worden gerekend, een eerepost gekregen, terwijl onder de overige leden vooral Harcourt geacht kon worden tot haar over te hellen. Nevens hen

kreeg thans de zeer geavanceerde Chamberlain een plaats als President of the Board of Trade. Voorts kreeg Sir Charles Dilke den post van ondersecretaris voor buitenlandsche zaken, en geen beter voorteeken voor de eensgezindheid tusschen beide groepen dan dit, dat de meest gematigde der Whigs, Earl Granville, er in toestemde met dien vurigen radicaal de verantwoordelijkheid van zijn ministerie, haast het gewichtigste van alle, te deelen. Fawcett, die indertijd het zijne had bijgedragen tot den val van het eerste ministerie. Gladstone, werd postmeester-generaal, Mundella, de werkmansvriend, minister van onderwijs: twee betrekkingen, waarbij hun wel geen plaats in het kabinet werd gegeven, maar die waarlijk niet tot de minst belangrijke behooren. Een benoeming, die veel verbazing opwekte, was die van den markies van Ripon tot onderkoning van Indië; bleef gelukkig de verbolgenheid over het toekennen van een zoo gewichtige betrekking aan een tot het Katholicisme bekeerde, voornamelijk tot Schotsche kringen beperkt, vrij algemeen koesterde men twijfel, of het aanbeveling verdiende iemand, die op 't gebied der Indische zaken een *homo novus* is, met zulk een verantwoordelijkheid te belasten.

Daar het ministerie-Beaconsfield om zijn buitenlandsche politiek gevallen was, moest het een dure plicht van het nieuwe ministerie zijn in de eerste plaats zijn houding tegenover het buitenland te preciseeren. Zou Engeland zich afzonderen uit den raad der mogendheden; zou het Europeesche politiek op eigen hand drijven; zou het eendrachtige samenwerking najagen? alles was te dien opzichte onzekerheid: wilde men uit de vroegere redevoeringen der tegenwoordige ministers het antwoord opmaken, plaatsen te over waren er te vinden om elk dier opvattingen steun te bieden. Al zag men spoedig in, dat een veranderde houding van Engeland nog niet het sein behoefde te zijn tot een Europeeschen oorlog, zooals sommige alarmisten in den eersten tijd vreesden, de onzekerheid was toch voldoende om én Haymerle én Bismarck te bewegen wederom een weinig meer naar Rusland te zwenken en den grondslag te leggen voor een mogelijke herleving van den driekeizersbond door het zenden van deputaties tot den Czaar bij gelegenheid van zijn geboortedag, een beleefdheid, opzettelijk met veel ostentatie op touw gezet. Alle ongerustheid werd echter spoedig weggenomen door Granville's circulaire en Gladstone's brief aan Karalyi. Dat laatste schrijven was een retractatie van het-

geen Gladstone in zijn redevoeringen den Oostenrijkschen keizer en de Oostenrijksche politiek had ten laste gelegd. De keizer had hem, Gladstone, voor *a pestilent fellow* uitgemaakt; Oostenrijk was te allen tijde de bestrijder der vrijheid geweest; de Oostenrijksche politiek was er op uit, in strijd met het tractaat van Berlijn uitbreiding van macht voor de monarchie op het Balkanschiereiland te zoeken: dat was de beschuldiging door Gladstone in heftige termen uitgesproken, en het was duidelijk, dat, mocht men in den redenaar der oppositie al het een en ander, wat hem in het vuur der improvisatie mocht ontvallen zijn, door de vingers zien, zulk een bepaald vijandige toon tegen één der mogendheden een minister niet vergeven kon worden. Een retractatie was onvermijdelijk. ‘Manmoedige erkenning eener dwaling’ betuigen de ministerieelen; ‘schandelijke vernedering voor Engeland’ kermt de oppositie; - overdrijving aan beide zijden, zegt het gezond verstand. Zij, die beweren, dat Gladstone, eenvoudig beter ingelicht, een dwaling herroept, hebben zich het gesprek tusschen hem en den Oostenrijkschen gezant zeker dus voorgesteld: Karolyi, Gij hebt gezegd, dat mijn land steeds de vijand is der vrijheid, en dat wij uitbreiding onzer macht in strijd met het Berlijnsche tractaat beoogen; ik verzeker u, dat gij u vergist; dergelijke gedachten zijn verre van ons; wij vereeren de vrijheid en willen niets dan eerlijke toepassing van den vrede van Berlijn. - Gladstone. O neem mij dan niet kwalijk; ik wist het waarlijk niet, doch als gij het verzekert moet het wel zoo zijn; nu, ik vraag wel verschooning en beloof nooit meer dergelijke booze dingen te vertellen, die mij nu gebleken zijn onwaar te zijn. - Wie in dien zin schrijven, moeten wel een ontzaggelijke naïveteit vooronderstellen bij Gladstone - of bij hun lezers. In Oostenrijk zelf begrijpt men de zaak wel beter. Het is klaar, dat om den schijn te redden en een naar het uiterlijk vriendschappelijke houding niet geheel onmogelijk te maken, onder eenige welwillende woorden de dieper zittende wrok moest begraven worden. Doch is daarom de hierin opgesloten retractatie een vernedering voor Engeland te achten? Zelfs in de opvatting van hen, die n o o i t o p e n l i j k i e t s t o e g e v e n als een der grondregelen der diplomatie beschouwen, kon het eerst dan zoo schijnen, wanneer hier een m i n i s t e r teruggetrokken had, wat een m i n i s t e r had gezegd. Terwijl wij nu geheel voor Gladstone's verantwoording

laten de gevaarlijke stelling, dat hij als minister de taal kan desavoueeren, gebezigd toen hij in een toestand van grooter vrijheid en minder verantwoordelijkheid was - was het dan zijn plicht niet toen zijn woorden te wegen, wetende dat hij geroepen kon worden die groote verantwoordelijkheid op zich te nemen? - ontdekken wij er dien kern van waarheid in, dat het v o o r d e n a t i e moeilijk een vernedering kan zijn, als de minister een verklaring aflegt in strijd met wat hij als niet-verantwoordelijk redenaar heeft beweerd. Of kan John Bull het feit alleen reeds niet verkroppen, dat een Engelsch minister zijn excuses maakt tegenover een andere mogendheid? Dan dient er toch op gewezen, dat in dezen brief tevens geconstateerd wordt, dat Karolyi een uitdrukkelijke verklaring heeft afgelegd omtrent de gezindheid van zijn gouvernement om te blijven binnen de perken van het tractaat van Berlijn. Die Oostenrijksche verzekering mag wel eenigszins opwegen tegen het bezwaar der Engelsche apologie.

De zaak heeft in Engeland een tamelijk ongunstigen indruk gemaakt, en als zoodanig is het incident van beteekenis. Voor de verhouding tot het buitenland is overigens de circulaire van Granville van meer belang. Al zijn de letterlijke bewoordingen niet gepubliceerd, hetgeen is uitgelekt, toont genoegzaam aan, dat zij zich stelt op den bodem van het tractaat van Berlijn en aandringt op spoedige tenuitvoerlegging der nog niet uitgevoerde bepalingen. Wij kunnen veilig vermoeden, dat de vorm, waarin een en ander is gegoten, het midden zal houden tusschen dien, door Weener alarmisten gefingeerd, die er niets meer of minder dan een oorlogsbedreiging tegen de Porte van hebben gemaakt, en dien, door de vrienden van het vroeger kabinet verzonnen, die, niet gaarne in een energieker optreden van dit kabinet geloovende, beweerden dat eenvoudig de aandacht der mogendheden gevestigd werd op de drie nog ongeregelde quaesties, de Grieksche, de Montenegrijnsche en de Armenische. Kan het bevreemden, zoo het nieuwe kabinet wat energieker optreedt? Nieuwe mannen, die een moeilijke taak overnemen, waarin hun voorgangers na veel nutteloos pogen langzamerhand wat verslapt zijn, beginnen uit den aard der zaak met meer vuur en doortastendheid. Maar, afgezien daarvan, huldigt het een andere politiek? Het wil blijven op den bodem van het tractaat van Berlijn: wilde Beaconsfield zelf

iets anders dan dat tractaat handhaven, dat voor een groot deel zijn schepping was? Het zal nog moeten blijken, of de moeilijkheden, waarop Salisbury en Layard in de practijk voortdurend stuitten, voor het woord van Granville en Goschen, die als buitengewoon gezant naar Konstantinopel vertrekt, zullen verstuiven als kaf voor den wind. Voorloopig heeft de circulaire van den minister van buitenlandsche zaken althans deze verdienste, dat zij tot wederopfrissching der overeenstemming tusschen de mogendheden den weg gebaand heeft. Zelfs is tegelijkertijd Rusland tevreden en Oostenrijk voldaan. Nu heet het reeds, dat Granville, verrukt over zijn succes, een tweede circulaire heeft verzonden, waarin hij een tweede, verkleinde, editie van het congres van Berlijn voorstelt. Stof te over zeker voor nieuwe discussiën, want de wanorde en regeeringloosheid, waaraan het Balkanschiereiland ten prooi is, zijn erger dan ooit. Granville schuift het vraagstuk der Grieksche grensregeling, dat nog geen stap nader aan de oplossing is gekomen, op den voorgrond, ook daarin de traditie van het vroegere kabinet volgende, dat reeds aan 't onderhandelen was over een internationale Commissie, gelijk de Freycinet mededeelde in een circulaire over Frankrijks buitenlandsche politiek, die een maand geleden uit de lucht kwam vallen, niemand weet recht waarom. Niet minder dringend eischt de Montenegrijnsche grensregeling een oplossing. Het zal zaak zijn hier met een lantarentje te zoeken, of er ook ergens in den omtrek een paar honderd menschen gevonden worden, genegen om zich de zegeningen der annexatie bij Montenegro te laten welgevallen, opdat het groote beginsel van het tractaat van Berlijn, de emancipatie der onderdrukte onderdanen van de Porte, tot zijn recht kome. De Katholieke Albaneezen van Tusi bleken er al evenmin op gebrand, als de Mohammedaansche Albaneezen van Gusinje: met bebloede koppen moesten de Montenegrijnsche bevrijders afdeinzen, tot stil genoegen der Porte, die wel twee bestraffende nota's der mogendheden te verorberen kreeg, maar, door de ondervinding geleerd, voor papier volstrekt niet bang is, en ouder gewoonte zeer vermakelijke ontwijkende antwoorden wist op te stellen. Inmiddels is daardoor een nieuwe verwikkeling ontstaan, die belooft de mogendheden nieuwe moeilijkheden te berokkenen, daar een Albaneesche quaestie naast de Montenegrijnsche is verrezen. Reeds heeft volgens sommige berichten het volk der Albaniërs, Muzelmannen en Katholieken beiden, zich onafhankelijk verklaard, en

Europa voor de vraag gesteld, of het recht dezer wakkere bergbewoners een minder is dan dat van Grieken, Bulgaren of Montenegrijnen. Doch het is waar, het zijn grootendeels maar Mohammedanen! strekt tot hen de christelijke liefde zich wel uit? - Verder heeft men de Armenische quaestie, een onderdeel der hervormingsquaestie in Turkije zelf, waar de provinciën, aan de verzwakte Porte gelaten, nog even gelukkig moeten worden als het vrije Bulgarije en het nagenoeg vrije Oost-Rumelië! Welaan, Sir Charles Dilke, aan den arbeid! Gij hebt uw doel bereikt: *you have turned out the government*, gij hebt zelfs een gewichtige portefeuille bemachtigd, verbeter nu het ellendig broddelwerk uwer voorgangers zoo herhaaldelijk door u door het slijk gesleurd! Of zal uw consequentie in deze de consequentie van Gladstone en Hartington ten opzichte der Transvaal evenaren, over welker annexatie zij geen woorden genoeg van verontwaardiging te hunner beschikking hadden, en van welk gebied zij nu doodkalm in de troonrede komen verklaren, dat het blijft onder Engelands suprematie?

Die troonrede, den 20sten Mei uitgesproken, bevestigt de opvatting, dat er in de buitenlandsche politiek niets zal gewijzigd worden. Misschien, als men aan enkele woorden hecht, valt eenig verschil ten opzichte van Afghanistan op te merken. Sprak hier de vorige troonrede van noodzakelijke versterking van de grenzen van het Indisch rijk, wat aan annexatie van een deel van Afghanistan deed denken, thans wordt alleen nadruk gelegd op de noodzakelijkheid om dit land zijn onafhankelijkheid terug te geven. Over de binnenlandsche politiek is de troonrede zeer sober in haar toezeggingen, wat zich intusschen verontschuldigen laat met het oog op de korte sessie. Geen van de drie groote hervormingen, waarvoor de liberale partij heeft gestreden, wordt aangekondigd. Alleen wordt het liberale karakter der troonrede gered door de mededeeling, dat ten opzichte van Ierland vrijzinniger beginselen gehuldigd zullen worden: de *peace preservation act*, die sedert 1870 een tijdelijk exceptioneel recht op de vrijheid van drukpers en van vergadering, op aanhoudingen wegens misdaad, op den handel van wapenen enz. had ingevoerd, doch in 1875 reeds merkelijk was verzacht zal, 1 Juni expireerende, niet worden hernieuwd, en de *household franchise* zal er in de *boroughs* worden ingevoerd.

Zoo een groot deel der liberale partij over het eerste optreden

van het ministerie een zeker gevoel van teleurstelling niet kan onderdrukken, de ministers hebben het zich zelven te wijten. Hadden zij in hun maat noch perk kennende oppositiewoede het niet doen voorkomen, alsof met hun ambtsaanvaarding eensklaps een einde zou gemaakt worden aan de imperialistische politiek, alsof Engeland zich onttrekken zou aan de daarmee verbonden drukkende verplichtingen, alsof de gouden era der binnenlandsche hervormingen als met een tooverslag zou zijn aangebroken? Thans moeten zij erkennen, dat Engeland niet terug mag treden, maar de zware verantwoordelijkheid en de zware finantieele lasten eener imperialistische politiek moet blijven torschen; erkennen, dat met de bestaande toestanden moet worden gerekend; erkennen zelfs, gelijk Gladstone bij de verdediging der troonrede deed, dat de bepalingen van het Berlijnsche tractaat hun goedkeuring wegdragen; erkennen ook, dat de zoo ongeduldig geëischte binnenlandsche hervormingen zich niet zoo oogenblikkelijk laten verwezenlijken. Moet blaam hen treffen voor die erkentenis, het is waarlijk niet, omdat staatsmanswijsheid het volgen van een andere gedragslijn zou eischen, maar omdat het vroeger staatsmanswijsheid ware geweest geen verwachtingen op te wekken, welker bevrediging onmogelijk is. Het ware onverstandig reeds symptomen eener naderende reaktie te zien in een drietal verkiezingen, die ten nadeele van het kabinet zijn uitgevallen: in Oxford, waar de Home Secretary Harcourt het veld moest ruimen voor Hall; in de Wigtown Burghs, waar de Lord Advocate zich eveneens verslagen zag; in Sandwich, waar de tot het pairschap verheven Knatchbull Hugessen door een conservatief vervangen werd. Immers eerst als het ministerie eenigen tijd aan het werk is geweest, zal het volk met kennis van zaken kunnen oordeelen, of het zijn vertrouwen verdient. Toch hebben die nederlagen haar beteekenis als de uiting van een zeker gevoel van onbehagelijkheid, van teleurstelling[1]. Opmerkelijk is het aan den anderen kant, dat de oppositie de troonrede hoogst welwillend opnam, en haar leiders in beide huizen, om niet geheel van het recht van kritiek afstand te doen, slechts een paar hoogst gezochte aanmerkingen voor den dag konden brengen. Ontmoedigd is Lord Beaconsfield in het minst niet. Na een paar weken

1 Met de zekerheid, dat Sir Bartle Frere als gouverneur der kaapkolonie gehandhaafd wordt, is die teleurstelling nog sterk toegenomen.

in de stilte van Hughenden Manor zijn val te hebben overpeinsd, heeft hij zich met zijn lot verzoend, en in een vergadering zijner getrouwen, op den dag voor de opening van het parlement bijeengeroepen, van zijn geloof in de spoedige reactie tegen het liberalisme getuigd. Zoolang de gematigde liberalen het overwicht konden bewaren, zouden zij eenvoudig de conservatieve politiek voortzetten, meende hij; maar zoodra het radicalisme de oude Whigs meesleepte, wat onvermijdelijk was, zou geheel Engeland zich verheffen tegen de zegepraal van een partij, wier streven met de gansche Engelsche historie te eenenmale in strijd was. Dan was de tijd van het conservatisme gekomen, welks politiek immers was te bewaren, al wat waard is bewaard te worden in de constitutie der natie, en van tijd tot tijd hervormingen in te voeren, die ten doel hebben de welvaart en het geluk van alle klassen der gemeenschap gelijkelijk[1].

Bewaren wat waard is bewaard te worden; van tijd tot tijd hervormingen invoeren in 't belang der gansche maatschappij: wie zou niet wenschen conservatief te zijn, als hij dat schoone programma hoort? Doch er is voor den regeerenden staatsman nog iets meer noodig dan zulk een programma. Hij moet in de eerste plaats door zijn daden weten te bewaren, wat voor een vruchtbare werkzaamheid het allereerst noodig is, namelijk het vertrouwen der natie, want, als hij dit verliest, wellicht omdat het tijdsverloop wat lang wordt tusschen de hervormingen, die van tijd tot tijd moeten komen, wat zal het einde zijn? Als het ministerie Gladstone, door Beaconsfield's voorbeeld geleerd, er in slaagt door zijn daden dat vertrouwen te winnen en te bewaren, dat de natie, zoo zij eenigszins kan, zoo gaarne wil schenken, dan eerst zal er eenerzijds reden zijn om gevolg te geven aan het thans aanmatigend klinkend verlangen om de regeering niet te veel aan haar vroegere woorden te houden, maar dan zal ook anderzijds blijken, dat de oppositie, afgaande op enkele teekenen van vermoeidheid en teleurstelling bij de overwinnaars, te vroeg gejuicht heeft in een nieuwe reactie.

R. MACALESTER LOUP.

1 Lord Beaconsfield heeft later de juistheid van de verslagen dezer bijeenkomst in zeer vage bewoordingen tegengesproken. Zoolang niet aangewezen wordt, waarin de onjuistheid bestaat, kan men veilig aannemen, dat zij in hoofdzaak juist zijn. Het boven aangehaalde althans ligt geheel in B's geest.

Bibliographisch album.

Het hoogadelijk, vrij wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zyne juffers, door Mr. L.A.J.W. Baron Sloet. Uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Met een plaat en eene kaart. Amsterdam, 1879.

Onder de vele kundige mannen, die in het einde der vorige eeuw zich op de studie der vaderlandsche geschiedbronnen met vrucht toelegden, behoort in eene eerste plaats de Rijksvrijheer Willem Anne van Spaen genoemd te worden. Gesproten uit een aanzienlijk geslacht, dat zich vroeger in het naburige koningrijk Pruissen had opgehouden, was hij door zijne vermaagschapping en de staatsbetrekkingen, die hij bekleedde, in de provincie Gelderland ingeburgerd. Oudheidkundige nasporingen behoorden tot de traditiën zijner familie. Zijne voorvaders hadden eene groote verzameling genealogiën aangelegd. Hij zelf vermeerderde die en gaf daaraan wetenschappelijke waarde door ze met aanteekeningen, aan oorspronkelijke bescheiden ontleend, te verrijken. Maar tevens strekte zich zijn werkkring uit over een belangrijker gebied, want de oudste geschiedenis van Gelderland was het hoofddoel zijner nasporingen. Daaraan zijn zijne *Oordeelkundige Inleiding* en zijne onvoltooide *Historie* te danken, die, hoe men ook over den inhoud en vorm moge denken, blijken geven van grondige studie en kritischen zin, en vooral daaraan hare waarde ontleenen, dat zij bijna uitsluitend naar gegevens, uit oorkonden geput, werden opgesteld. Zijne persoonlijke relatiën en de ambten, die hij bekleedde, boden hem de gelegenheid aan zich vele archieven te doen ontsluiten, wier toegang, tengevolge van de destijds heerschende begrippen, bemoeilijkt werd. Duizende oorkonden werden door hem afgeschreven, die hij evenals zijne veelsoortige aanteekeningen op de hem eigenaardige wijze placht te rangschikken, terwijl hij door koop en schenking een groot aantal oorspronkelijke bescheiden wist te verkrijgen, die afkomstig waren

uit archieven, welke gedurende de Revolutie verspreid waren geraakt. Na zijnen dood dreigde de merkwaardige collectie uiteen te vallen, toen zij nog in tijds door het Rijk werd aangekocht. Men kon verwachten dat nu over haar zou zijn beschikt op eene wijze, die haar gebruik in het belang der wetenschap zou bevorderen. In dien zin werd dan ook een maatregel genomen, maar de toepassing daarvan had zoo gebrekkig plaats, dat de bereiking van het doel nagenoeg verijdeld werd. Men besloot namelijk de verzameling tusschen den Hoogen Raad van Adel, van welk college Van Spaen lid was geweest, en het Rijksarchief in den Haag te verdeelen. Die splitsing ware goed geweest, indien men de genealogische bescheiden aan het college en de overige stukken aan de Rijksarchieven had afgegeven, maar in de plaats hiervan kwam men op het zonderlinge denkbeeld niet op den inhoud maar op het uiterlijk der stukken te letten en dit als maatstaf bij de verdeeling aan te nemen. Men bracht namelijk naar het Rijksarchief alleen over hetgeen op perkament was geschreven en verborg alle stukken op papier en de gebonden deelen in de verzameling van het Adelscollege, terwijl men het aandeel van het laatste zoo ruim stelde, dat ook de ingebonden handschriften op perkament, zooals charlularia, necrologia enz. daarin werden opgenomen. Het gevolg is dat stukken, die naar hunnen inhoud bij elkander behooren, gescheiden zijn, waarbij zich het ongerief voegt dat de verzameling van den Hoogen Raad uit haren aard niet zoo toegankelijk is als het Rijks-archief.

Moge deze onhoudbare toestand voor gewone belangstellenden een tal van bezwaren opleveren, deze gelden niet voor den heer Sloet, wien als lid van den Hoogen Raad van Adel het archief van dat college ten allen tijde openstaat en die als grondige kenner van Van Spaen's wetenschappelijke nalatenschap van de onderlinge verhouding der stukken volkomen op de hoogte is. Na de oudste charters aan de uitgave van zijn Oorkondenboek dienstbaar gemaakt te hebben vestigde hij zijne aandacht inzonderheid op de overblijfselen van het archief van het adellijk jufferenstift Bedbur bij Kleef. Toen Van Spaen na de staatsverandering van 1795 in de nabijheid van die stad zijne woonplaats vestigde, vernieuwde hij de betrekkingen, waarin zijne voorvaders zich tot dat gesticht hadden bevonden, waarvan het gevolg schijnt geweest te zijn, dat de juffers hem bij de opheffing dier instelling haar archief afstonden. Daaraan is de aanwezigheid van die stukken in Van Spaen's collectie toe te schrijven. Zij

kwamen den heer Sloet belangrijk genoeg voor om in het licht gegeven te worden. Na de bescheiden met andere, uit het staatsarchief te Dusseldorf en van de stad en de kerk te Kleef afkomstig, vermeerderd te hebben, ordende hij dezen oorkondenschat tot een chronologisch geheel, dat nu met eene toelichtende verhandeling onder de Werken van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen is opgenomen.

De Bedbursche stukken kunnen ons slechts een onvolledig overzicht geven van de lotgevallen en de inrichting van het gesticht, want zij maken blijkbaar slechts een gedeelte van het oorspronkeiijke archief uit. Te vergeefs zoekt men naar bescheiden, wier vroeger bestaan uit de voorhanden oorkonden blijkt. Het valt op dat er weinige giftbrieven van de graven van Kleef, die de stichters en begunstigers waren, bewaard gebleven zijn. Chartularia schijnen niet meer voorhanden te zijn. Van registers van goederen en inkomsten, van necrologia, van de oorspronkelijke statuten, van kerkelijke handschriften enz. geen spoor. Vooral is het te betreuren, dat er geene enkele rekening meer overig is, want uit bronnen van dien aard leert men het best de inwendige organisatie en het vermogen der instelling kennen en verneemt men belangrijke bijzonderheden omtrent de levenswijze der kloosterlingen en de inrichting en uitrusting van de kerk- en kloostergebouwen.

Ondanks den beperkten omvang van het materiaal biedt het bewaard geblevene toch nog veel merkwaardigs aan. Wij zullen het doorloopen en daaruit het een en ander, dat ons opmerkelijk voorkomt, aanteekenen.

Het jaar der stichting is onbekend, maar, daar wij den persoon des stichters kennen, kunnen wij eenigermate het tijdperk bepalen, waarin zij moet hebben plaats gehad. Van Arnold graaf van Kleef heet het dat hij de plaats Bedbur aan de Maagd Maria had opgedragen. Daar deze van 1117 tot 1147 regeerde en het klooster voor het eerst in 1138 voorkomt, is het waarschijnlijk tusschen 1117 en 1138 tot stand gekomen. Het gesticht stond in hoogen gunst bij dezen en zijne opvolgers, want meer dan een telg uit dat gravenhuis koos zijne laatste rustplaats in de kerk van Bedbur.

In de oudste oorkonden worden de kloosterlingen als *fratres ecclesiae de Bedebur* aangeduid. Het gesticht was dus aanvankelijk een mannenklooster. Eenigen tijd later verneemt men dat zij tot de orde van Premonstreit behoorden en den leefregel van Augustinus

volgden. Of het klooster reeds tijdens de oprichting in betrekking tot de orde stond, blijkt niet met zekerheid. Noodzakelijk is dit niet. Immers Norbertus, de kanonik uit het naburige Xanten, stichtte de abdy van Prémontré als bakermat der orde ongeveer in denzelfden tijd, waarin Bedbur moet zijn gesticht, zoodat er altijd eenige tijd verloopen kan zijn voordat de religieusen van laatstgenoemde instelling zich naar het voorbeeld van eerstgemelde hebben gericht. Daar de nieuwe orde vooral haar aanzijn te danken had aan het streven om den leefregel der reguliere kanoniken te verbeteren, kunnen de oudste bewoners van Bedbur zulke regulieren zijn geweest, die eerst later naar de inzettingen der nieuwe orde hunne statuten gewijzigd hebben. Spoedig echter blijkt dat de vereeniging steeds meer en meer het karakter van een gemengd klooster aannam, totdat het eindelijk alleen door vrouwen van aanzienlijken stand werd bewoond. Hoe en wanneer die overgang plaats had, is niet recht duidelijk.

De middeleeuwsche kloosters waren er steeds op uit hunne zelfstandigheid door middel van pauselijke voorrechtsbrieven te handhaven en verhoogen. Ook bij Bedbur merkt men dat streven op, waarop later ook van grooten invloed was dat de gestichten der Premonstratenserorde in de eerste helft der dertiende eeuw werden geëximeerd, zoodat sedert dien tijd althans het klooster aan het gezag van den aartsbisschop van Keulen was onttrokken en rechtstreeks den Paus als zijne overheid erkende. Aan die oorzaken is het toe te schrijven dat de oorkonden, waarin het in zijne rechten en bezittingen bevestigd werd, doorgaans van dezen plachten uit te gaan. Bij die gelegenheid werden telkens nieuwe voorrechten verleend, die het klooster ook van naburige vorsten en heeren trachtte deelachtig te worden.

De oudere charters hebben meer uitsluitend op de rechten en goederen van het klooster betrekking en deelen ons bijna niets mede omtrent zijne lotgevallen. Reeds vroegtijdig behoorden tot zijne bezittingen de kerk te Qualburg met de erfgoederen, in de nabijheid gelegen, en voorts erfgoederen in de naaste omgeving van Bedbur onder Hasselt en Rijswijk, en eindelijk de berg Mergelp en een broekgrond, dien de gravin Bertha en haar *nepos* Dirk hadden geschonken. De Paus erkende in 1143 dat het gesticht van Bedbur dit alles van rechtswege bezat, nam het in zijne bescherming en verzekerde den kloosterlingen ook het recht op de

goederen, die zij later mochten verkrijgen. Tevens verkregen zij vrijdom van tiend voor hetgeen zij eigenhandig of op eigen kosten bebouwd hadden en voor hetgeen tot voedsel van hun vee strekken moest, terwijl bij of in de kerk een ieder zou mogen begraven worden, die daar ter aarde wenschte te worden besteld. Uit latere oorkonden blijkt dat de bezittingen der kloosterinstelling zich trapswijze vermeerderden, zoowel in het land van Kleef en het aangrenzende gebied als in Gelderland, vooral in de kwartieren van Zutfen en Nijmegen. Even als zoo menig ander klooster verkreeg het de rechten en de inkomsten van zekere landskerken. Immers bij die van Qualburg voegden zich spoedig die van Kekerdom en Kellen. De graaf van Kleef begiftigde het in 1269 met de kerk te Kleef en het daaraan verbonden patronaatrecht, maar het ruilde die in 1338 in tegen het patronaatrecht over de kerk te Meer in de Duffelt, toen het kapittel van Monreberg zich te Kleef kwam vestigen. Bij de kloostergoederen moet men in het oog houden, dat zij overal verspreid lagen, terwijl de pachters of gebruikers dikwijls een gedeelte der opbrengsten in natura opleverden, hetgeen de verzending daarvan naar de voorraadschuren des kloosters of den verkoop in andere plaatsen noodzakelijk maakte. Daartoe was een onbelemmerd verkeer gewenscht, dat ook voordeelig was, wanneer er ten behoeve van de kloosterinrichting elders inkoopen werden gedaan. Daarom streefde men er naar vrijdom van tollen te bekomen. Reeds de oudste oorkonde van het gesticht geeft ons daarvan een voorbeeld. Immers in 1138 verkreeg het tolvrijheid te Nuis op den Rijn, terwijl in 1203 een dergelijk privilege door den Gelderschen graaf voor de tollen te Arnhem en Zutfen werd toegekend. De vruchtbare weidegronden van het graafschap Holland lokten de kloosterlingen uit vandaar zekere levensmiddelen, tot hun dagelijksch onderhoud benoodigd, te ontbieden, want in 1295 verleende de Hollandsche graaf haar vrijdom van tollen voor boter, kaas en andere keukenbenoodigdheden. In het midden der dertiende eeuw waren de rechten van het gesticht reeds aanmerkelijk toegenomen, daar de Paus toen kon bevestigen de vrijheden en vrijdommen, die door zijne voorgangers verleend waren, en de voorrechten en vrijstellingen van wereldlijke lasten, die koningen en vorsten hadden toegekend. Dit alles gevoegd bij den hoogen stand der kloosterbewoonsters verzekerde aan het gesticht zooveel aanzien, dat de graaf van Kleef in 1291 bepaalde dat bij geschillen over goederen het klooster, van

de plaatselijke jurisdictie ontheven, voor hem in rechte moest worden betrokken. Toch had het gesticht in de onrustige middeleeuwen met veel tegenspoed te kampen, want in 1272 had het door brandstichting en roof, door vorsten gepleegd, zooveel geleden, dat het generaal kapittel van Premonstreit de geloovigen opwekte het met hunne aalmoezen te bedenken, en dergelijke omstandigheden kunnen ook veroorzaakt hebben dat daaraan herhaaldelijk aflaten werden toegekend. In 1370 zagen de juffers zich van het genot van een groot gedeelte harer inkomsten verstoken. Immers trachtten zij toen op grond van de verwoestingen, die door wereldlijke landsheeren waren aangericht, en van het noodzakelijke herstel der kerk- en kloostergebouwen, vrijstelling van een door den Paus uitgeschreven belasting te bekomen, terwijl reeds vroeger die kerkvorst zijne medewerking had verleend om de vervreemding van zekere kloostergoederen krachteloos te maken.

Leeren ons de medegedeelde bijzonderheden hoe het klooster door tusschenkomst van geestelijke en wereldlijke vorsten zijn macht en aanzien wist te vergrooten, er zijn nog een aantal gegevens voorhanden, waaruit blijkt hoe zijne bezittingen op andere wijze steeds toenamen. Twee omstandigheden werkten daartoe vooral mede. Wanneer een vermogend man de zorg voor zijn eeuwig zieleheil aan de juffers aanbeval en vaste getijden en missen in de kloosterkerk in het leven riep, placht hij daarbij het klooster steeds mildelijk te gedenken. Bovendien bracht iedere jonkvrouw, die zich in de vereeniging deed opnemen, aanspraken op eene erfenis of een dikwijls welvoorzien uitzet mede. De gelden die op zulke wijze verkregen waren, trachtte men zooveel mogelijk in vaste goederen en jaarlijksche renten te beleggen. Dit geschiedde door middel van overeenkomsten, terwijl ook het beheer der kloostergoederen tot het plegen van een aantal rechtshandelingen aanleiding gaf. Zooals zij ons in een aantal oorkonden bewaard gebleven zijn, leveren zij nuttige bijdragen op voor de kennis der plaatselijke geschiedenis en van de toepassing van het land-, dijk-, leen- en hofrecht. De heer Sloet heeft in zijne toelichting vooral daarop de aandacht gevestigd en steeds doen uitkomen, waar door dergelijke bijzonderheden over eenig onderwerp nieuw licht wordt verspreid. Die gegevens verdienen onze aandacht ook waar zij meer uitsluitend het Kleefsche grondgebied betreffen, daar de taal, de gewoonten en de maatschappelijke toestanden de onmiskenbare sporen dragen van groote over-

eenkomst met hetgeen wij in de aangrenzende provincie Gelderland waarnemen.

Eerst omstreeks het midden der vijftiende eeuw worden wij met bescheiden bekend, die de inwendige organisatie van het klooster in het licht stellen.

Onder de regeering van Johan I hertog van Kleef was het plan tot rijpheid gekomen om alle kloosters, binnen zijn gebied gelegen, te hervormen en tot de leefregels, waarvan zij afgeweken waren, terug te brengen. Onder de leiding van een pauselijken legaat was die moeitevolle arbeid aan den abt van St. Maarten te Keulen opgedragen en zijn streven werd ten opzichte van zekere stichtingen met een gunstigen uitslag bekroond. Misschien was het aan die omstandigheden toe te schrijven dat de Hertog besloot zulk eene reformatie ook op het klooster Bedbur te doen toepassen. Er bestond meer dan eene reden waarom hij zich met de zaak bemoeide. Het klooster toch was volgens de overlevering door zijne voorzaten gesticht en gedoteerd, opdat zij daarin ten grave gebracht zouden worden en plechtige kerkdiensten hun zieleheil zouden bevorderen. De juffers, toegevende aan wereldzin, kwamen hare plichten niet na en gebruikten de haar met een godsdienstig oogmerk geschonken goederen tot doeleinden, die daaraan vreemd waren, terwijl het te voorzien was dat zonder krachtige tusschenkomst van de wereldlijke macht daarin geen verandering zou komen. In Augustus 1466 begaven zich eenig voorname geestelijken, met een geloofsbrief des Hertogs voorzien, naar het klooster en stelden een voorloopig onderzoek in, door de juffers gezamenlijk en in het bijzonder in verhoor te nemen. Zij gaven ten antwoord dat zij hare geloften van gehoorzaamheid, reinheid en van niets eigens te hebben nakwamen, terwijl zij meenden aan niemand verantwoordelijk te zijn dan aan den prelaat, die door den abt van Premontré met de visitatie voor dat jaar was belast. De Hertog, die gezorgd had door het in beslag nemen van de kloostergoederen nadruk op de gestelde eischen te leggen, was op dat laatste punt inschikkelijk. Namens de orde was met den abt van Steenveld die van Knechtsteden tot de visitatie aangewezen. Door den Hertog daartoe aangemaand, noodigden de juffers hem uit met dat doel over te komen, terwijl de vorst hem verzocht alvorens met hem in overleg te treden. Wat hiervan het gevolg is geweest blijkt niet, maar het leidde in allen gevalle niet tot eene spoedige opheffing der bezwaren. Immers in Februari van het

volgende jaar beklaagden zich de juffers bij den hertogelijken raad over de schade, die zij door de inbeslagneming harer goederen leden, terwijl zij aan den Hertog te kennen gaven, in hoever zij aan de gestelde eischen wilden toegeven. Zij waren bereid uit éénen pot of op gemeenschappelijke kosten te eten, zouden de renten, die zij uit hare erfgoederen hadden, onder gemeenschappelijk beheer brengen en hare kleeding en uiterlijke levenswijze matigen. Wederkeerig verlangden zij, dat men zich voortaan van strenge maatregelen ten haren opzichte zoude onthouden, terwijl zij zich gaarne onderwierpen aan al hetgeen het generaal-kapittel der orde over haar zou vaststellen. Inmiddels had de abt van Hamborn van het hoofdbestuur der orde de opdracht ontvangen om met den prelaat van Steenveld de Premonstraetenserkloosters in de circarie of kreits van Westfalen te reformeeren. Op verzoek des Hertogs had eene visitatie in de maand Maart te Bedbur plaats, waarna de visitatoren een plan van hervorming ontwierpen en vaststelden. In de eerste plaats moesten de juffers de drie hoofdgeloften der orde nakomen en de door den ordensregel gevorderde kleeding dragen. Men zou de toegangen tot het gebouw en de vertrekken bewaken, opdat geen vreemden zouden worden toegelaten, maar verder bleef de vaste besluiting, die de Paus voor jufferkloosters had voorgeschreven, vooralsnog buiten toepassing, ofschoon zij, die later werden aangenomen, zich daaraan zouden onderwerpen. Wat den wereldlijken staat der instelling betrof, daarover zou men in overleg met den Hertog iemand stellen, die de regeling daarvan ondernam en in de persoonlijke behoeften en de kosten der gemeenschappelijke tafel voorzag. De verordening over dat alles moest de Proost aan de juffers mededeelen, terwijl tegen de overtreding of nietnakoming straffen werden bedreigd. De Hertog, die, tegen vertoogen der juffers in, haar die verordening insinueerde, werd verzocht zoo noodig de behulpzame hand te bieden en, indien dit vereischt werd, op nieuw de goederen in beslag te nemen. Doch zoo al de regeling op het papier werd vastgesteld, zij kwam niet tot stand. Er waren invloeden werkzaam, die de invoering tegenhielden en in een schrijven van dien tijd aangeduid worden als verkeerde raadgevingen, waarmede men heimelijk poogde den Hertog op den ingeslagen weg te doen terugkeeren. Men schijnt de zaak te hebben laten rusten tot in 1470, toen op nieuw over eene reformatie werd onderhandeld,

waarbij de aartsbisschop van Keulen en het generaal-kapittel der orde zich de zaak aantrokken. Doch ook dit bleef zonder gevolg.

Na deze vruchtelooze pogingen gaf de Hertog den moed nog niet geheel op. Hij trachtte althans den inwendigen toestand te verbeteren door een achtbaar en bekwaam persoon als Proost aan het hoofd te stellen. De Proost beheerde niet alleen de kloostergoederen, maar behartigde ook de zielezorg der juffers, terwijl deze met de priorin in velerlei opzicht aan hem ondergeschikt waren. De bloei der inrichting hing dus grootendeels af van de wijze, waarop die geestelijke zijne taak opvatte. Hij moest tot de bediening door de overheid der orde gedeputeerd worden, maar na verkozen te zijn door de juffers. Nu wenschte echter de Hertog den persoon aan te wijzen, waarop de keuze zou vallen. Daarom wendde hij zich in 1475 tot den prior van het Premonstratenserklooster te Breda met het verzoek om hem een geschikt persoon op te geven. Deze achtte die taak te zwaar. Onder twintig uitstekende monniken, zoo beweerde hij, vond men er nauwelijks een die een mannenklooster kon bedienen, en onder dertig zulke rectors was er maar een, die aan het hoofd van een vrouwenconvent zou kunnen staan. Vervolgens trad hij in beschouwingen, die een allertreurigst tafereel ophangen van het kloosterwezen hier te lande. Doet de gezwollen stijl, waarin hij zich uitdrukte, ons met grond vermoeden dat hij daarbij sterk overdreef, toch leeren ons die bijzonderheden niet veel nieuws, daar het genoegzaam bekend is dat de kloosters gedurende de vijftiende eeuw zedelijk diep gezonken waren De Hertog hoopte nu in het klooster te Wittewierum in Friesland iemand van zijne gading te zullen aantreffen, waarbij hij meer bepaaldelijk zekeren Jacob Motser, wiens vader hem getrouw gediend had, op het oog had. Hij wendde zich daarom tot den bisschop van Utrecht en den abt van het genoemde convent en noodigde de juffers inmiddels uit om te Kleef in kapittel te komen vergaderen ten einde tot de verkiezing over te gaan. De juffers maakten echter tegenwerping. Naar hare meening mochten zij krachtens hare statuten alleen te Bedbur vergaderen. Ook hadden zij reeds den abt van Bern verzocht haar een geschikten candidaat aan de hand te doen. De Hertog gaf wat het eerste punt betreft toe door te verzoeken dat zij de vergadering nog een weinig zouden uitstellen, opdat zijne afgezanten haar zouden kunnen bijwonen. Tot welk resultaat die onderhandelingen geleid hebben blijkt niet voldoende.

Of er een persoon benoemd werd, die den Hertog aangenaam was, blijft onopgehelderd. Alleen weten wij dat korten tijd daarna een Bartholt van den Have als proost optreedt. In ieder geval kwam er in den toestand van het klooster weinig verbetering, want spoedig werd er over oneenigheid tusschen de kloosterlingen geklaagd. Misschien stonden daarmede onderhandelingen in verband, waarbij in 1506 naar het schijnt getracht werd bij den Paus de verandering van het klooster in een wereldlijk stift te bewerken. Twee jaren later poogde de toenmalige hertog Jan II eene verordening, die zijn grootvader Adolf ten behoeve van het klooster had vastgesteld, in te voeren, hetgeen echter geen gunstige resultaten opleverde, want weinige maanden later kwamen de juffers en inzonderheid de Priorin in verzet tegen den Proost. De Priorin moest toen het onderspit delven, daar zij van haar ambt ontzet werd. Intusschen hielden de beschuldigingen, die men tegen den Proost richtte, niet op. Vooral gaf het aanstoot dat die geestelijke, in plaats van zich tevreden te stellen met de hem toebedeelde portie, de kloostergoederen direct ten zijnen voordeele aanwendde en van zijn beheer geen rekening en verantwoording deed. Op dien grond gaf de Paus aan het verzoek van den Hertog en het klooster eindelijk in 1519 toe om het laatste in een wereldlijk stift te veranderen.

De oorspronkelijke kloosterorganisatie, die weinig van die van andere Premonstratenser kloosters schijnt verschild te hebben, werd geheel opgeheven. Het nonnenklooster werd een wereldlijk en collegiaal stift, bestaande uit eene dekanes en zestien kanonessen, die bij de missen en andere heilige handelingen moesten optreden en gezamenlijk de kapittelvergadering uitmaakten. De goederen en rechten van het opgeheven klooster gingen over aan het nieuwe stift. Daaruit werd een dubbele portie bestemd voor de Dekanes, terwijl de prebende van iedere kanones uit een enkele portie zou bestaan. De nonnen, nu kanonessen geworden, zouden uit haar midden de dekanes verkiezen, die door den proost van Xanten bevestigd moest worden. Iedere nieuwe kanones werd door de dekanes en het kapittel benoemd en moest zoowel van vaders- als van moederszijde tot een riddermatig geslacht behooren. De Dekanes mocht de statuten ontwerpen en daarin verandering maken. Alle rechten en privileges van het klooster gingen aan het stift over, doch met het belangrijke verschil dat het laatste niet aan het gezag van den aartsbisschop van Keulen en diens aartsdiaken onttrokken zou zijn. De

Dekanes en de kanonessen moesten den heiligen dienst en alle getijden over dag en bij nacht zingen en lezen overeenkomstig het ritueel, dat bij het opgeheven klooster in gebruik was geweest, terwijl zij ook, om de kosten te ontgaan, die de aanschaffing van nieuwe zou veroorzaken, zich van de oude boeken zouden mogen bedienen. In kleeding en levenswijze had men zich naar de gewoonten van andere wereldlijke stiften te regelen. Eindelijk waren de kanonnessen gehouden de geloften van gehoorzaamheid en kuischheid te doen en moesten zij zich verbinden zooveel mogelijk in het stift te resideeren.

Op de hierboven vermelde grondslagen werd in plaats van het vroeger bestaande klooster het nieuwe stift georganiseerd. Het practisch resultaat, dat daardoor was verkregen, bestond vooral daarin dat de goederen voor het meerendeel niet meer gemeen waren en ze bevrijd waren van het bestuur van den Proost, die ze tot dusverre ten behoeve van de corporatie had beheerd en wiens ambt nu overbodig was geworden. De kloostergoederen, die gemeen gebleven waren, werden ten behoeve van de stiftsinrichting waarschijnlijk nu door de Dekanes geadministreerd, terwijl alle overige verdeeld waren in prebenden, die aan de Dekanes en de kanonessen waren toegekend, welke waarschijnlijk zelve daarover het toezicht uitoefenden.

Nadat de nieuwe inrichting gedurende eenigen tijd was in zwang gekomen, gevoelde men behoefte aan nieuwe statuten, daar de oude niet meer toepasselijk waren. Deze werden den 12^{den} April 1524 vastgesteld en door den Aartsdiaken goedgekeurd. Ofschoon niet uitvoerig, zijn zij in zekere opzichten belangrijk, maar het zou ons te ver leiden, indien wij ze aan eene nauwkeurige beschouwing onderwierpen.

Na dit tijdstip leveren de bescheiden ons weinig meer op betrekkelijk den toestand en de inrichting van het stift, maar wij kunnen daarvan geen afscheid nemen zonder op een voorval te letten, dat daarin breedvoerig vermeld wordt. Dit betrof de overtreding van de gelofte van kuischheid, die de juffers bij hare opneming moesten afleggen.

Omstreeks 1510 had juffer Catharina van Eyll zich daaraan schuldig gemaakt en had zij dienovereenkomstig het stift moeten verlaten, maar tot in 1524 had dit aan de juffers allerlei moeilijkheden berokkend. Voor het vervolg kon men het wenschelijk achten dat de straf, die op zulk eene overtreding stond, duidelijk aangegeven was.

Misschien is het daaraan toe te schrijven dat de Paus in 1525 bepaalde, dat zij, die bevonden of overtuigd werd aan dat vergrijp schuldig te zijn, zonder eenig voorbehoud beroofd moest worden van hare bediening en prebende, terwijl alle hoop om later weder toegelaten te worden afgesneden werd. Na eenigen tijd deed zich een geval van dien aard voor, hetgeen in 1536 plaats had met Anna van Asschenbroek, die zich bij hare moei Elisabeth van Hetterscheidt in dezelfde kloosterwoning ophield. Terwijl het gerucht haar als schuldig aanwees en de verklaring van Hetterscheidt dit bevestigde, zocht men naar een zeker bewijs, ten einde van den uitslag van dat onderzoek het te doen afhangen of men de bedreigde straf zou toepassen. Ondanks het tegenstreven van beide juffers had het onderzoek plaats, maar de wijze, waarop dit geschied was, scheen onvoldoende te zijn. Daarom werden zij voor het kapittel gedagvaard opdat een tweede onderzoek zou ingesteld worden, maar, daar zij niet verschenen, volgde eene veroordeeling bij verstek, waarbij Asschenbroek gelast werd het stift te verlaten en Hetterscheidt, als ongehoorzaam, van hare presentieproven voorloopig verstoken werd. De zaak verwekte groote opschudding, De bloedverwanten van Asschenbroek kwamen met hevigheid op tegen de ontoerende wijze, waarop de zaak behandeld was, terwijl de juffers beweerden het recht van haar stift gehandhaafd te hebben.

De beschuldiging had de arme Asschenbroek zoo zeer tot vertwijfeling gebracht, dat zij spoedig zinneloos werd nog voordat met de eigenlijke behandeling der zaak een begin was gemaakt. Neemt men dit in aanmerking, dan geeft de handelwijze van de juffers den indruk van groote hardvochtigheid. De geheele zaak verkrijgt daardoor een tragisch karakter, dat niet het minst uitkomt bij hetgeen gedurende het onderzoek voorviel, welke bijzonderheden een vreemd contrast vormen met den dorren notarieelen stijl, waarin ze in de acte, die daarop betrekking heeft, vermeld zijn.

Na aldus de Bedbursche oorkonden doorloopen en van den hoofdinhoud daarvan een vluchtig overzicht gegeven te hebben, meen ik eenigszins beantwoord te hebben aan het doel, dat ik mij bij de aankondiging van den arbeid van den heer Sloet heb gesteld. Hij die met het medegedeelde en met nog veel meer merkwaardigs bovendien nader en beter bekend wil worden, zal met vrucht de belangrijke geschiedkundige verhandeling raadplegen, die aan den oorkondenschat voorafgaat. Terwijl de inhoud der charters daar

in onderling verband en in betrekking tot andere gegevens wordt gebracht, geeft dit den heer Sloet aanleiding een aantal vragen te bespreken en op te lossen, die zich bij het vermelden dier bijzonderheden voordeden. Ook menige onjuistheid, die men bij andere schrijvers aantreft, wordt daarbij verbeterd. Op die wijze wordt de geschiedenis van Bedbur, die tot nog toe in mythische nevelen was gehuld, aanschouwelijk in het licht gesteld, terwijl vele bijdragen tot de kennis van land en volk op de Kleefsche grenzen worden geleverd. Als aanhangsel achter de oorkonden zijn met de lijsten dergenen die als priorinnen en proosten en later als dekanessen of (zooals zij nog later betiteld werden) abdissen aan het hoofd van het gesticht hebben gestaan, de namen en kwartieren van de juffers vermeld, die daarin waren opgenomen. Zooals uit eene regeling van 1530 blijkt, moesten de juffers hare riddermatigheid met acht vierendeelen bewijzen, wier echtheid door verwanten onder eede werden gestaafd of opgezworen. Sedert de eerste helft der zeventiende eeuw bewaard gebleven, heeft Van Spaen ze naar de oorspronkelijke acten van opzwering afgeschreven en dat afschrift op zijn adellijke eer en trouw met zijne handteekening gewaarmerkt. Op die wijze tot ons gekomen, leveren zij als echte bescheiden belangrijke bouwstoffen voor de genealogie van een aantal geslachten, waaronder er vele zijn, die in ons land te huis behooren.

De lijvige kwartijn, waarin de geschiedenis van Bedbur en hare bronnen zijn medegedeeld, is voorzien van eene kaart der aan het stift grenzende bezittingen, zooals deze zich in 1729 voordeden. Tegenover den titel is met de zegels van 1298 en 1540 de kloosterruïne naar eene afbeelding van het jaar 1749 afgeteekend. De overblijfsels bestaan thans in een tufsteenen kerkje met eenig muurwerk. De gebouwen, waarvan het laatste afkomstig is, werden denkelijk gedurende den tachtigjarigen oorlog verwoest, terwijl de juffers zich toen vestigden in een huis, dat zij in de stad Kleef bezaten.

Wij kunnen onze schets niet eindigen zonder een woord van dank en hulde aan den heer Sloet. De geachte schrijver wil die niet inoogsten, daar hij alle eer toekent aan Van Spaen, die de merkwaardigste stukken verzamelde en zorgde dat zij aan de vergetelheid ontrukt werden. Doch zoo Van Spaen aanspraak maakt op onze erkentelijkheid, de heer Sloet heeft daarop nog meer recht, want door ze in het licht te geven en daaruit de geschiedenis van

Bedbur te bewerken heeft hij ze voor de wetenschap bruikbaar gemaakt. Hoe zwaar en verdienstelijk die arbeid was, kan vooral hij goed beoordeelen, die weet hoe moeilijk leesbaar vele der Bedbursche oorkonden waren. Dit werk sluit zich op waardige wijze aan bij de vroegere geschriften van den heer Sloet, waarin hij steeds getoond heeft hoe zeer het hem ernst was de bronnen van onze geschiedenis voor het nageslacht te bewaren. Als geschiedkundige bijdrage verdient het boek onze waardeering, maar niet minder omdat het ons den weg aanwijst hoe men bij het opsporen en uitgeven van historische bronnen te werk moet gaan. Laat ons zijn voorbeeld volgen en ons daarbij zijne rijke ervaring ten nutte maken, terwijl wij gehoor geven aan de aansporing van Caesarius van Heisterbach, waarmede de heer Sloet zijne verhandeling besluit:

‘Colligite fragmenta, ne pereant’.

Arnhem.

TH. VAN RIEMSDIJK.

***Mark Twain, Door Dik en Dun, een Amerikaansch reisverhaal. Arnhem, J. Rinkes Jr.* 2 *dln.* 1878.**

Er is een tijd geweest, waarin reisverhalen voor een aanzienlijk deel van het lezend publiek groote aantrekkelijkheid bezaten. Die voorliefde pleitte voor hen, die haar koesterden; want vond zij eensdeels hare verklaring in den prikkel van het avontuurlijke en geheimzinnige, dat aan de ouderwetsche reisverhalen eigen was, anderdeels berustte zij op het streven, om het nuttige met het aangename te verbinden. Immers reisverhalen waren leerzaam en bevredigden de weetgierigheid; in aangenamen vorm leverden zij eene belangrijke bijdrage tot vermeerdering van kennis bij het groote publiek. Dat is thans geheel anders geworden. Daar onze tegenwoordige manier van reizen zelden stof tot avonturen oplevert, hebben die verhalen een goed deel van hunne oude aantrekkelijkheid verloren, en wordt de gelegenheid tot verspreiding van populaire kennis in dezen vorm gemist. Men zal dit vermoedelijk wijten aan het lezend publiek, dat den smaak voor dergelijk geestesvoedsel mist, nu uit den aard der zaak de zucht naar het avontuurlijke daardoor niet gelijkelijk bevredigd wordt, maar men verliest zoodoende de billijkheid uit het oog. Immers het is een feit, dat vele reisverhalen van onze dagen weinig aantrekkelijks bezitten, daar zij òf eene

dorre opsomming bevatten van dingen, die men in het eerste het beste Conversationslexicon kan vinden, òf eene weinig onderhoudende herhaling van datgene wat de reisgidsen vertellen. De goede reisverhalen, die heden ten dage verschijnen, vinden nog wel lezers, schoon niet in zoo grooten getale als voorheen en dan nog voor een goed deel uit een anderen kring, omdat de beste exemplaren van dit genre iets anders geven dan datgene wat in vorige dagen op dit gebied geleverd werd. Om te doen gevoelen wat ik bedoel, willen wij even stilstaan bij de Italiaansche reisaanteekeningen van Cd. Busken Huet, zeker het meest uitnemende wat de pers in de laatste jaren op dit gebied ons aanbood, een boek, dat veilig de vergelijking kan doorstaan met de nieuwste voortbrengselen van dien aard in het buitenland. Kunst, beoordeeling van kunstenaars en kunstvoortbrengselen, opmerkingen over beteekenis en doel der kunst, met name der beeldende kunst, ziedaar wat hoofdzaak is in Huet's reisverhaal. Hoe gelukkig hij daarin ook geslaagd is, zijne aanteekeningen kunnen moeilijk hen bevredigen, die bij voorkeur reisindrukken in den gewonen zin des woords zoeken. Zij zullen bij bekendheid met Italië gaarne toegeven, dat de kunst daar te lande een voorname zoo niet overheerschende plaats bekleedt in de indrukken, die de reiziger ontvangt, maar desondanks beweren, dat de schrijver niet geeft wat hij belooft, liever gezegd wat zij vóór alle dingen wenschen. Met Prof. Koster, die zulks in zijne aankondiging van dit boek verklaarde, zullen zij overtuigd zijn, dat Huet bekoorlijk vertellen kan, maar dan ook juist daarom verlangen, dat zij hier wat meer van deze zijne gave mochten genieten opzichtens datgene wat zij allereerst in reisverhalen of reisaanteekeningen zoeken. Ik constateer alleen en wil niet oordeelen, maar van één ding ben ik zeker: ook al had de auteur der Italiaansche reisaanteekeningen zijne taak in den bedoelden zin opgevat, toch zouden de echte liefhebbers van ouderwetsche reisverhalen niet geheel voldaan zijn geweest. Er ware altoos een leegte gebleven, die ik liefst wil aanduiden als afwezigheid van een voldoend aantal belangwekkende avonturen. Zelfs Keller's reizen in het Noorden en het Zuiden, die de beschrijving van een tweetal tochten door weinig bereisde streken gaven, lieten voor de echte liefhebbers vrij wat te wenschen over.

Indien men zegt, dat zij die alzoo oordeelen naar het onmogelijke verlangen en met hunne eischen in onzen tijd niet meer thuis behooren, dan zullen zij zich tot staving van hun goed recht zege-

vierend beroepen op het reisverhaal, welks titel aan 't hoofd dezer regelen genoemd werd. Inderdaad hier is een reisverhaal van den ouderwetschen stempel. De zucht naar het avontuurlijke en de weetgierigheid vinden bij Mark Twain gelijkelijk bevrediging. Het is waar, dat de auteur in een voor de meesten onbekend deel van den aardbol heeft gereisd, en zulks in een tijd toen het gewone vervoermiddel van onze dagen daar niet was doorgedrongen; maar men kan beweren, dat hij ook van een tocht in bekende en veel bereisde streken eene aantrekkelijke en belangwekkende beschrijving zou weten te geven. Er is iets in hem, dat hem als geboren doet zijn, om avonturen te ontmoeten: hij heeft een zoodanigen kijk op de dingen, dat ook het meest alledaagsche onder zijne behandeling zich als iets buitengewoons moet voordoen. De Nederlandsche lezer zal den vertolker en den uitgever dank weten voor deze gave der pers, te meer omdat én de bewerking én het uiterlijk allen lof verdienen. Al aanstonds brengt de volkomen juist gekozen titel ons geheel en al op de hoogte van hetgeen wij hier te wachten hebben; want inderdaad gaan de beschreven tochten door dik en dun. Mark Twain beschrijft een reis die hij doet van St. Louis in Missouri naar Carson-City in Nevada, in een tijd toen er nog geen spoorwegen naar the Far West waren. Ongerekend een stoomboottocht van zes dagen wordt die heele lange reis in een postkoets afgelegd, gedeeltelijk door woeste vlakten, voor een ander deel over een terrein, waar Indische horden rondkruisen. Nu eens doet de auteur ons de haren te berge rijzen van schrik, dan weêr laat hij ons schudden van lachen om zijne luimige invallen en de potsierlijke tafreelen die hij beschrijft. Een gemakkelijk vervoermiddel kon die postkoets niet genoemd worden, te minder omdat zij voor een deel opgevuld was met pakketten, die bij het schommelen en schudden op den alles behalve effen weg telkens in beweging kwamen en soms vrij onzacht nedervielen op dezen of genen slapenden passagier. Het laatste gedeelte der reis gaat door den Mormonenstaat en biedt ietwat meer gemak, maar toch nog zoo weinig, dat een verwende reiziger er zeker van gruwen zou. Is de auteur eindelijk op zijne bestemming aangeland, dan gunt hij zich zelven en zijne lezers slechts een korte poos rust. Aangetast door de heerschende goud- en zilverkoorts tijgt hij nog verder naar het Westen. Een nieuwe reeks van gevaarlijke en moeitevolle tochten, van allerlei avonturen vervuld, daagt voor onzen geest op, welk een

en ander besloten wordt met het verhaal van eene echt Amerikaansche liefdadigheidsonderneming in al hare geuren en kleuren. Het geheel is doorgaande boeiend en met groote levendigheid beschreven. Wilde ik eene aanmerking maken, zij zou deze zijn, dat de schrijver wat al te gul is met de mededeeling van anekdotes te pas en te onpas, waardoor de geleidelijke gang van het verhaal nu en dan wordt afgebroken. Bij vele avonturen en grappige invallen, die tot de reis in betrekking staan, weet de schrijver dikwijls iets mede te deelen uit zijne ervaring op andere plaatsen en in andere tijden, hetgeen nu en dan voor den lezer iets vermoeiends heeft, ja een enkele maal tegenzin wekt. Ook het beste begint tegen te staan, wanneer het in al te groote mate wordt toegediend. Dit is mede oorzaak, dat men soms onwillekeurig met toepassing op den schrijver aan eene uitdrukking denkt, die hij omtrent één zijner reisgenooten bezigt, en wel deze: ‘indien onze vriend geen leugenaar is, scheelt het toch weinig of hij had het kunnen worden.’ Er is trouwens iets verleidelijks in die hebbelijkheid, daar de groote menigte haar toejuicht als een deugd en dus de noodige aanmoediging geeft, om haar vrij spel te laten. Ik wil er den schrijver dan ook geen bepaald verwijt van maken: de breedvoerige bespreking van iets, dat in elk geval toch maar een vlekje is, bewijze mijne ingenomenheid met het boek van Mark Twain in zijn geheel. Moeilijk kan ik dan ook de zucht weerstaan, om eenige proeven van zijn eigenaardig talent te geven. Ik kies daartoe in de eerste plaats eene natuurbeschrijving. Als de reizigers door het Rotsgebergte trekken en aan den beroemden Zuider-pas zijn gekomen, teekent Twain het tooneel in deze woorden: ‘wij waren nu op den laatsten top dier lange reeks van 't Rotsgebergte; er waren dagen en nachten van langzaam klimmen, geduldig klimmen, *altijd* klimmen voor noodig geweest. Om ons heen zagen wij thans een conferentie der koningen dezer wilde natuur, tien, twaalf en dertien duizend voeten hoog, groote oude Heeren, die zich zouden moeten bukken om den berg Washington in 't oog te krijgen. Welk een genot te ademen op deze frissche bergen hoog boven de kruipende bewoners der aarde, en rond te zien over de toppen om ons heen over de gansche wereld, alsof ze zich in dissolving views van bergen, zeeën en vasteland voor onze oogen ontrolde, gehuld in den geheimzinnigen sluier van een zomernevel. De Pas geleek nu eens op een vallei, dan weder, en op enkele punten zeer sterk, op

een brug door de wolken. Op het punt, waar wij ons thans bevonden, was ongeveer één derde der statige purperen koepeldaken boven ons zichtbaar, met vlakten, ruggen en valleien langs hun hellingen, wel niet altijd zichtbaar voor ons oog, maar niettemin duidelijk genoeg voor onze verbeelding. Terwijl wij ons hier bevonden, kwamen drie reusachtige wolken langzaam over ons hoofd schuiven, met de hangende punten zoo laag en zoo dicht bij, dat wij ons onwillekeurig bukten bij hare nadering. Wij zagen van hier op een wereld van rotspunten, die steeds kleiner en kleiner werden, op holle passen, die naar beneden steeds lager en lager werden, naar de verre schemerachtige vlakte, met een draad, die er doorheen liep, wat onze weg moest zijn, met kleine pluimen van vederen er langs, wat boomen waren, - 't geheel een zonnig landschap, dat zich langzaam verloor en oploste in de duisternis van een naderend, dreigend onweder. Toen later de maan was opgekomen, en geen wolkje haar verduisterde aan haar hoogen trans, zagen wij aan onze voeten over datzelfde landschap den storm losbreken, wij zagen de bliksemstralen schieten van den eenen kruin naar den anderen, wij hoorden den losgebroken regen ruischen langs de bergruggen, terwijl de krakende, zware donderslagen boven alles uitratelden en rommelden.'

Als een ander staaltje van zijn talent deel ik de beschrijving mede eener ontmoeting, die één der reizigers met Brigham Young had. 'Eens,' zoo laat Mark Twain het Mormonenhoofd vertellen, 'gaf iemand aan een mijner kinderen een tinnen fluitje - een waarachtige uitvinding des duivels, Mijnheer! - waarvan ik juist zulk een onuitsprekelijken afschuw heb! - en dat zoudt gij niet minder indien gij 80 of 90 kinderen bij u in huis hadt. Intusschen het misdrijf was gepleegd, de man ontsnapt. Ik wist wat het gevolg zou zijn en dorstte naar wraak. Ik zond een vlucht "Engelen des verderfs" uit en dezen joegen den man na tot diep in de bergen van Nevada. Maar ze vonden hem nergens. Ik ben niet wreed, Mijnheer! Ik ben niet haatdragend behalve als ik diep beleedigd word, maar als ik hem gevangen had, zoo helpe mij Joseph Smith! ik had hem in de kinderkamer opgesloten en door de kinderen laten doodfluiten! Bij het vermoorde lichaam van Sir Prawley Pratt (God hebbe zijn ziel!) er is niets ter wereld denkbaar, dat bij het geweld in huis haalde. *Ik* wist het wel, wie het fluitje aan het kind gegeven had, maar ik kon het de jaloersche moeders niet doen gelooven. Zij geloofden

allen, dat *ik* het gedaan had, en het gevolg was, dat ik één honderden-tien fluitjes moest laten komen. Ik meen, dat wij toen juist 110 kinderen in huis hadden; enkelen zijn nu naar school; ik moest 110 van die afschuwelijke dingen bestellen, en ik hoop nooit meer een woord te spreken, als wij niet al den tijd op onze vingers moesten praten van 't oogenblik af, dat ze in huis waren gekomen, totdat ze de kinderen verveelden. Als er ooit weer iemand komt, die aan mijn kinderen een fluitje geeft, ik zal hem hangen, hooger dan Haman! Daar wil ik een eed op doen! Niet het minste idée hebt gij van 't huwlijksleven Mijnheer! Ik ben rijk en iedereen weet het, ik ben milddadig en iedereen profiteert er van. Ik heb een sterk vaderlijk gevoel en alle vondelingen en verloren kinderen worden mij op het dak gestuurd. Laatst nog, Mijnheer! komt hier een vrouw met een kind van, een allerziekelijkste soort van complexie (de moeder zag er zelve niet beter uit) en die vrouw zwoer dat het kind van mij was, en zij mijn vrouw, en dat ik haar getrouwd had op dien en dien datum en op die en die plaats, maar haar nummer was zij vergeten en natuurlijk kon ik mij haar naam niet meer herinneren. Ik moet zeggen, Mijnheer! dat ze mijn aandacht trok, omdat het kind - zooals zij opmerkte - inderdaad op mij geleek, er was werkelijk eenige gelijkenis, maar dat is trouwens geen zeldzaamheid in Utah; om kort te gaan ik liet het kind naar de kinderkamer brengen en zij nam afscheid, maar toen we het kind waschten, weekte de verf er af en het was - een Indiaan! God zegen je Mijnheer! nog eens: ge hebt geen denkbeeld van 't huwelijksleven.’

Ik mag niet meer van 't geduld der lezers vergen, en vertrouw bovendien, dat deze proeven in verband met het bovengezegde velen tot zelfstandige kennismaking zullen uitlokken. Dit durf ik verzekeren, dat niet alleen de echte liefhebbers van ouderwetsche reisverhalen zeer voldaan zijn, maar ook anderen mij dank weten zullen voor de aanbeveling.

Zierikzee, 22 October 1879.
J.H.C. HEYSE.

Bertha.

‘Páderoet!’ - schreeuwde capitein Merlenbach met zijne schorre rumstem.

‘Páderoet!’ - herhaalden op allerlei toon zijne verschillende luitenants.

De strakke troniën der Smeelinger schutters ontplooiden zich. De geweren veranderden van schouder, of namen verschillende min of meer bedenkelijke positiën aan. De sjakoos werden afgenomen en de paarlende voorhoofden afgewischt. Begeerige oogen keerden zich achterwaarts naar het karretje met flesschen bier, door een paar hijgende knapen over den rullen zandweg voortgeduwd en dat eerst veel later zoû kunnen stilhouden om de dorstige kelen te laven. Een verward gegons, waarboven nu en dan een ruwe lach of een vloek uitklonk, verkondigde dat inmiddels de tongen losraakten.

‘Warm vandaag, capitein!’ zeide schuchter de tweede luitenant Willem van Gouderack, die den bevelhebber der compagnie ter zijde getreden was.

- Dat d..... geen bl.....! - klonk het barsche andwoord.

De knokige vingers van den luitenant haalden de onschadelijke sabel een eind uit de scheede en stieten haar met zenuwachtige kracht terug. De bloedelooze lippen openden zich tot een wederwoord, doch zij werden voorkomen.

- Hé, luitenant De Winter! Hei' j' 'n vlammetje voor me?

De Winter schoot volvaardig toe en de ongelukkige Van Gouderack zakte naar de achterhoede af.

‘De-n oude heeft weêr zijn bokkepruik op!’ zeide hij tot een gespierden reus met een lachend gezicht, die onder de Smeelingsche burgerij het bedrijf van winkelier ‘in linnens en gebreide goederen’ uitoefende.

- Natuurlijk! - klonk het spottend andwoord: - Denkt

ge dat hij 't vergeten is, hoe ge eergister *links* liet zwenken in plaats van *reks*? Heer allemachtig, ik hoor noch het gekletter van de bajonets! Tot de kindermeisjes toe hadden er schik in.... ha, ha, ha!

En de vroolijke winkelier lachte zoo smakelijk, dat de luitenant zich wrevelig afwendde en zijn troost zocht bij den sergeant-majoor, den eenigen bediende die hem in zijn boekhandel ter zijde stond en bij wien hij zeker was gelijk te krijgen.

Dat intusschen capitein Merlenbach bitter slecht gemutst was, kon niemant in twijfel trekken. Hij had zoo mogelijk noch meer gevloekt dan anders en reeds bij 't aantreden op de loopplaats den timmerman Janssen, die onder 't roffelen der trom was komen aandraven, de huid volgescholden op eene wijze, dat zelfs de straatjongens het met open mond stonden aan te hooren.

De schutter-zondaar had het zich weinig aangetrokken. Men was het van den heer Merlenbach gewoon. Zelfs de vrienden met wie hij op de sociëteit V r e d e e n V r i e n d s c h a p plag te kaarten, spraken zelden van hem dan met den naam ‘Papa Jupijn,’ dewijl hij even mild met het hemelvuur gewoon was om te springen als de oude Dondergod zelf. Dit verhinderde echter niet, dat hij een van de invloedrijkste personen te Smeelingen en bovendien wethouder was. Met den burgemeester, dien hij als ‘aristokraat’ bespott'e en in zijn hart benijdde, stond hij op den besten voet; en zelfs op de literarische soirées welke de Commissaris des Konings in de nabijgelegen hoofdplaats zich geroepen achtte te geven, werd hij zelden gemist. De leeraar in het ‘Nederlandsch’ aan de Hoogere Burgerschool, die voor een spotvogel doorging, wist te verhalen, dat Z.E. hem daartoe uitnoodigde als blijk van waardeering zijner verdiensten op het gebied van taal en stijl, bij verschillende gelegenheden gebleken en waaraan hij ongetwijfeld ook het beschermheerschap der bloeiende Rederijkerskamer *De vliegende Eekhoorn*, onder de zinspreuk: ‘De Dichtkunst zij Stichtkunst,’ te danken had.

Nijdige lieden echter hielden staande, dat Merlenbachs aanzien geen anderen grond had dan het groote vermogen waarmede hij, buiten twee dochters, gezegend was en hetwelk zijne zeer burgerlijke afkomst en beremanieren deed vergeten. De tegenwoordige capitein-commandant der dienstdoende schutterij te Smeelingen, beweerden zij, als soldaat naar Java gegaan, had het daar tot onder-officier gebracht en was met de jonge weduwe

van een schatrijk tokohouder gehuwd, die hem de bovenbedoelde dochters geschonken en voorts de dienst bewezen had van te sterven. Zeker was het, dat hij te Smeelingen een fraai huis had doen zetten, druk partijen gaf, een keurige tafel hield en in de sociëteit handen vol geld met spelen verloor, hetgeen hem in ongelooflijk korten tijd tal van vrienden bezorgde. Tot raadslid gekozen, had hij een goede som aan de gemeente geschonken voor de oprichting der evenvermelde Hoogere Burgerschool. De winkeliers aanbaden hem. De diakenen betuigden, ofschoon hij roomsch was, dat zij sedert zijne komst des winters een derde minder uitgaven aan bedeeling van ledigloopende werklieden dan voorheen, waartegen ijverige afschaffers inbrachten dat hij voor 't minst één der twee nieuwe kroegen op zijn geweten had.

Over zijne militaire verdiensten echter was maar éene stem. Niemant verbaasde er zich over, toen hij, met ongemeene snelheid van rang tot rang opgeklommen, eindelijk commandant was geworden van de schutterij; ieder was het er over eens dat, nu in het oorlogsjaar 1870 de Amsterdammers noch met oud-models geweren exerceerden en de Smeelingers met Sniders achterladers, zulks eenig en alleen te danken was aan de geestkracht, den ijver, en de hooggeplaatste vrienden van capitein Merlenbach.

Doch keeren wij tot zijne amechtige manschap terug.

Toen men aan het eind van den kronkelenden, alleen door wat akkermaalshout beschaduwden zandweg gekomen en den zoom der eindelooze Smeelinger heide genaderd was, werden de gelederen hersteld en marcheerde men, half verstikt van stof en der wanhoop nabij, naar de schietbaan, waarop de avondzon noch altijd feller brandde dan naar het gemeen gevoelen billijk, of zelfs natuurlijk was.

Die gehoopt hadden met een ‘plaats rust’ te beginnen en hunne bezwijmende krachten met het Cambrijnsche vocht te vernieuwen, hadden buiten den waard gerekend. Nauwlijks aangekomen ontving ieder zijne zes scherpe patronen, om op zijne beurt aan te treden en zijne bedrevenheid op de schijf te beproeven. - Helaas, het was een ongeluksdag! Slag op slag schoot de sergeant, die met zijne twee handlangers bij de schijf geplaatst stond, van achter zijn schuilhoek te voorschijn, om met zijn rood vlaggetje den tergenden zwaai te vertoonen, welke te kennen gaf, dat de laatste schutter even ongelukkig

was geweest als de voorlaatste en slechts den buitensten ring der schijf even, of deze in het geheel niet geraakt had.

En was het daarbij gebleven! Maar, ô gruwel, hoe dikwijls klonk het noodlottig fluiten niet door de lucht van projectielen, die hoog bóven de schijf, over alle kogelvangers heen, de onbekende ruimte insnelden! - Telkens en telkens groeide het getal verlegen of gemaakt onverschillige gezichten van hen die geschoten hadden, onder het gesmoord spotgelach dergenen die noch schieten moesten aan.

De capitein was deerniswaardig om aan te zien. Zijn rood opgezet gelaat werd hoe langer hoe rooder; de witte oogballen rolden vervaarlijk heên en weder; de lange gele tanden knarsten op elkander. Nu eens sloeg hij met de vuist op het wrakke tafeltje waaraan een paar luitenants hunne aanteekeningen zaten te houden; dan sprong hij woedend op om dezen of genen onbehouwen kweekeling van Mars, die toonde noch niet eens de handgrepen van het laden meester te zijn, het geweer te ontrukken en hem, sidderende van toorn, gezegde handgrepen voor te doen; dan weder brulde hij de lachers onder een regen van verwenschingen en vloeken toe den mond te houden - welk gelaatsdeel hij eenen naam gaf, als waren Smeelingens eerzame burgers in zijne oogen tot den rang van het redelooze vee gedaald.

Eindelijk kwam de beurt aan ‘het kader.’ De eerste luitenant, De Winter, raakte de schijf ongeveer halfweg de roos en den buitensten rand; de eerste luitenant ‘à la suite’ wat dichter bij de roos; de sergeant-majoor in het geheel niet.

‘Waar is die dit-en-datsche.... Heidaar, luitenant Gouderack! Op je plaats, voor den....’

De beklagenswaardige Van Gouderack snelde toe, in der haast bijna struikelende over zijn sabel, en nam met zijne bevende, magere vingers het geweer aan dat de sergeant-majoor hem toereikte.

‘Kijk den gouwen rakker reis bibberen!’ hoorde hij achter zich een der schutters spottend opmerken.

- Die dingen zijn ook zoo zwaar! - luidde het andwoord.

Het werd den luitenant zonderling wee en flauw te moede. Zijne bleeke trekken werden wit en hoe hij de patroon uit het taschjen en in den loop kreeg wist hij later zelf niet te zeggen; evenmin hoe hij den haan overhaalde, noch van waar hij de kracht ontving om de kolf tegen den schouder te drukken. Aan elk

zijner glanslooze haren hing een perel. De schijf zag hij enkel als een nevelachtige witte vlek; aan mikken dacht hij niet; alles draaide hem voor de oogen - hij trok in het wilde af en bracht het geweer met een zucht van onmetelijke verademing aan den voet. Bijna op hetzelfde oogenblik borst Merlenbach uit: ‘De roos, bij alle duivels!’

Dien nacht kon van Gouderack, hoe vermoeid en afgemat, eerst lang na twaalven den slaap vatten.

Een juist ter snede opkomend onweder had de schietoefeningen doen staken en hem in staat gesteld om in het volle genot van zijn triumph huiswaarts te keeren.

Rusteloos woelde hij op zijn leger. Altijd op nieuw tooverde zijne verbeelding hem het tooneel op de heide voor den geest. De ondergaande zon, die hare stralen over de grenzelooze, purper-bruine vlakte uitzond, waartegen de rood-wit-blauwe uniformen en de blinkende geweren zoo vroolijk afstaken; zijne kameraden die hem gelukwenschten; de uitroepen van verrassing om hem heen; en vooral het verhitte gelaat van Merlenbach en zijn vermorzelenden handdruk. - En al wentelende op zijn matras bouwde hij het eene ijle luchtkasteel na het ander op en mompelde hij versregels en half voltooide coupletten in zijn krakend zeegras-kussen...

Want zie, Willem van Gouderack, boekverkooper aan den Popelaarschen straatweg, drukker, redacteur en uitgever van de S m e e l i n g e r C o u r a n t, voorzitter der reeds genoemde rederijkerskamer *De vliegende Eekhoorn*, was dichter.

Hij hield zich, half slapende, bezig aan eene ridderromance.

Noch niet het tiende gedeelte van het vers was geboren en reeds stelde hij zich voor, hoe het staan zoû in zijn blad, onder de rubriek ‘Mengelingen,’ met het woordjen *Ingezonden*, cursijf, er boven, en er onder...

Ja, wat zoû hij er onder plaatsen?

De aanhef was uitnemend...

> Zie, ginder op de velden....

Op de velden! En verder? *Helden* in den derden regel; de de maat van

> Het daghet uit den Oosten,

de ware romancemaat. Bij Bilderdijk immers ook:

> Trompetten en schalmeien
> Doorklonken hof en wal:
> De ridders vloeiden samen....

Schalmeien, samen, hm! Leelijk, die half rijmende coupletten. Zoo maakt men zich van de moeilijkheid af - en dat Bilderdijk! Ook een van die beroemdheden... Zonderling, hij was zijn fraaien aanhef... ha, juist, zóo was het:

> Zie, ginder op de velden,
> In 't dalend avondrood,
> Vergaârt de bloem der helden,
> Ter zegepraal of dood.
>
> De blanke wapens blinken....

Blanke, blinken - voortreffelijk! Maar het is waar ook, wat zoude hij er onder zetten? ‘De ongenoemde;’ - zoo heette die bekeerde roofridder bij Manzoni. Of zijn gewoon pseudonym ‘Arnold?’ Of een anagram van zijn naam... *Dogucarke? Reckagodu? Godurecka? Rodu... Doru... Rudo*...

En de dichter sliep in.

Den volgenden ochtend stond hij onverkwikt op, steeds peinzend op zijn gedicht. Onder 't scheren bromde hij dezelfde strophen en regels voor zich heen en sneed zich twee, driemaal in de spitse kin. Aan zijn eenzaam ontbijt had hij een papier en een potlood naast zich liggen, af en toe een regel opschrijvende, schrappende, verbeterend en verknoeiend; met den trekpot in de hand ging hij zacht declameerend de kamer op en neder; hij stak in plaats van het brood den suikerpot in den trommel enz. enz. Kortom, de sergeant-majoor had dien ganschen ochtend vrijwel het rijk alleen in den winkel.

Wat wil men? ‘Kunst wordt door arbeid verkregen,’ en Willem van Gouderack was de man niet om het zoo spoedig op te geven, wanneer hij eenmaal ‘in de rechte stemming’ was. Bovendien, zóoveel Fransch verstond hij wel, om te weten wat *Noblesse oblige* zeggen wilde; en hij was het zich bewust, de laatste afstammeling te zijn dier kloeke heeren van Gouderack, die tot devies de woorden op het schild voerden:

> **Inflexibilis Frangi Malo**.

Hetwelk, door den kapelaan van Smeelingen overgezet zijnde,

bleek te beteekenen dat een Gouderack, ofschoon overweldigd, echter nooit ofte nimmer kamp zoû geven.

Niemant meene echter, dat onze dichter het dierbaar geheim zijner hooge geboorte den kapelaan verraden had. Toen hij in der tijd noch bediende was bij een van de boekhandelaars der hoofdstad, had hij voor zijne spaarpenningen het wapen van zijn geslacht, een eik van zilver op een azuren veld, bij een graveur, die in de schaduw der Nieuwezijds-kapel zijn bedrijf uitoefende, in koper doen snijden; - maar indien hij des avonds laat, wanneer de dappere sergeant-majoor afgetrokken en zijne meid-huishoudster naar haar opkamertje gestrompeld was, zich nu en dan vermaken mocht met een pijp van het beste lak uit zijn voorraad aan afdrukken van het wapen te verspillen, hij zorgde wel dat nimmer het oog van ongeloovige vreemden een blik daarop slaan kon. En het houten wapenbord, vele jaren geleden eens op zijn vaders zolder ontdekt, hield hij even zorgvuldig achter slot. Het is waar, zijn ridderlijk gemoed vergunde hem nooit de nietigste quitantie voor schoolboekjes en leien anders te teekenen dan voluit: W i l l e m v a n G o u d e r a c k ; dit was een onverwinlijk zwak van hem; maar elke andere uiting van de fierheid in zijn binnenste wist hij heldhaftig tot later te bedwingen.

Tot later! Want daar zoû een tijd komen, dat hij het edel bloed in zijne aderen door de wereld zoû doen erkennen; zoodra hij namelijk geld genoeg bezitten zoû, niet alleen om die erkenning te betalen, maar ook om zijn waren stand behoorlijk op te houden.

Dwaze hersenschim! roept men uit. En voorzeker, zelfs de vlammende verbeelding van Smeelingens eersten dichter kon hem niet in den waan brengen, dat zijn boekwinkeltjen aan den Popelaarschen straatweg hem ooit de zoo vurig begeerde middelen verschaffen zoû. Doch hij was een kind van zijn tijd. Het was hem niet onbekend, hoe zijn bevoorrecht vaderland ongeveer vijftig duizend vrouwen meer telde dan mannen en dat de prophetie in Jes. IV: 1*) allengs begon in vervulling te komen. Welnu, zijn hart vloeide over van liefde en wachtte slechts op éene van die vijftig duizend, met niet minder overvloeiend hart en bovendien in het bezit van dien gulden wonderstaf, op welks

*) ‘Te dien dage zullen zeven vrouwen éenen man aangrijpen.’

aanraking zelfs schijndoode geslachten tot voormalige heerlijkheid en leven plegen te ontwaken.

Trouwens, reeds eenigen tijd had hij op zulk eene het oog gehad; en 't ondoorgrondelijk noodlot had bepaald, dat hij haar dezen eigen dag, te midden van den koortsgloed zijner poësie, nochmaals van aangezicht tot aangezicht ontmoeten zoude.

Hij was aan zijn tweede couplet:

De blanke wapens blinken,
De rossen brieschen luid,
En doen het zwaard rinkinken,
Dat reikhalst naar zijn buit....

Met den trekpot in de eene en het bekrabbeld blad papier in de andere hand stond de gelukkige schutter van gister aan zijne ontbijttafel de regels half zingend, half mompelend over te lezen. Hij knikte goedkeurend.

Dat reikhalst naar zijn buit!

'Stout!' prevelde hij: '*Te* stout? Vermetel misschien? Een z w a a r d , van verlangen d e n h a l s r e k k e n d .... hm! Zoû de *Provinciale Lettermijmeraar* het weêr g r o t e s k e n o n z i n noemen, zooals laatst mijn beeld der Meirnymph met verward zwierend hair van lisch en riet? De *Lettermijmeraar!* Of een dichter zich storen mocht aan 't gekritikaster van dat nuchter volkje! Kom, het ijzer... neen, het g o u d gesmeed terwijl het heet is! Ha, het vloeit, het s t r o o m t ...'

Laat vrij uw vaandel wapp'ren,
Kloekmoedig heldenheir!
Zijn zegevierend klapp'ren
Verkondigt roem en eer!

Laat schett'ren uw trompette,
Uw vuist omklemme 't staal
Dat 's vijands kop verplette,
Zijn stander nederhaal'....

K l i n g e - l i n g e - l i n g ! - ging de winkelbel. Verstoord sloeg de dichter een blik door de met neteldoek bespannen glazen tusschendeur. Een schok van blijde verrassing schoot hem door de ziel. Zóo vroeg?... Maar neen, het klokjen op den schoorsteenmantel wees elf uur. Hij vloog ijlings op - verwenscht, die groene, roodgevlamde pantoffels! In razende haast

uitgeschopt! Zijne laarzen van onder de bedsteê te voorschijn gehaald, rechts voor links aangetrokken - en daar stond hij, den sergeant-majoor doende afdeinzen, verlegen buigende achter de toonbank.

‘Mijnheer van Gouderack, zoû u mij noch aan eenige vellen van dat ruwe teekenpapier kunnen helpen? Ik heb er mijnheer’ - met een vluchtigen blik naar den sergeant-majoor - ‘reeds naar gevraagd.’

Het was eene rijzige gestalte, een belangwekkend bleek gelaat, eene weemoedige, melodieuse stem. Zij was in zwaren rouw.

ô - Stotterde Van Gouderack: - u meent van dat Bristol, niet waar, dat u verleden....

Zij trok de cierlijke, als gepenceelde wenkbrauwen op.

- ô, Vr'excuus.... u bedoelt Ingres.... ahem, Vink! Kijk eens even in die lâ rechts.... juist.... als het u belieft, Freule.

Zij trok den glacé-handschoen uit en nam een blad tusschen duim en vinger.

‘Precies!’ zeide zij. ‘Wil u zoo goed zijn het te laten bezorgen? Zes vel. Dank u.’

Hij was achter de toonbank omgevlogen ten einde haar uit te laten en zag haar na - helaas, een oogwenk slechts en zij sloeg den hoek om.

‘Knappe meid!’ merkte Vink aan.

Van Gouderack wendde zich af en keerde naar zijne kamer terug. Voor de eerste maal had de gemeenzame toon van den bediende hem onaangenaam getroffen en was de booze lust bij hem opgekomen om dezen met den boekbinders-ploeg den schedel in te slaan.

De Fortuin scheen den boekverkooper-dichter tot haar gunsteling te hebben uitverkoren.

Zijn winkel lag aan het zuideinde der stad, tegenover de kerk - een toonbeeld van negentiend' eeuwsche onkunst, vierkant, dun van muren, lijn-, kleur-, lichaamloos. In dit pronkstuk der Smeclingsche architektuur hielden - ‘vroom en eerlijk, om en om,’ - de moderne en de orthodoxe leeraar der Hervormde Gemeente voor een steeds afnemend gehoor hunne predicatiën.

Een tien minuten gaans verder, langs grootere en kleinere

landhuisjes en bij de Hoogere Burgerschool een scherpe bocht nemende om door het Smeelinger bosch de onafzienbare heide in te loopen, voerde de Popelaarsche straatweg.

Gezegd bosch was een sterrebosch; de roem en de kroon van het stadje. Deventer, zeiden de Smeelingers, heeft zijn koek, Breda heeft zijne kapoenen, Lochem zijne ‘diamanten’ - wij hebben ons bosch. Ieder Smeelinger, ja ieder Smeelingsch bewaarschoolkind wist op zijn duimpjen hoeveel hektaren en aren het groot was - en het was zeer groot. Doch weinig Smeelingers kenden er den weg, want om de waarheid te zeggen, wandelden zij zelden. Ook was het er vrij eentonig. Slechts een zeer klein gedeelte kon zich op eenige eiken en beuken verheffen - het overige bestond uit sparreboomen, door slooten en eindelooze rechte, op enkele middenpunten uitloopende paden doorsneden, aan alle kanten van de heide omringd.

Bij de eiken - en beukengroep had men een bescheiden hertenkamp aangelegd en bevond zich een lage, onooglijke sociëteitstent benevens een bouwvallig musiektempeltjen, in hetwelk des zondags eenige afgeleefde grijsaards uit onbekende koperen instrumenten geluiden tooverden, aan alle harmonie vreemd maar met het geheimzinnig vermogen bedeeld om de gebruiklijke pantoffelparade in gang te houden.

Onder de enkele trouwe bezoekers van het eigenlijke bosch nu bevond zich Willem van Gouderack. Elken middag, als 's zomers de zonnestralen over het heerlijk groene mos dansten, of des winters de sneeuw flonkerde op de ruige sparretakken, dwaalde hij er rond, coupletten rijmende en droomende van zijne liefde, van zijn ongeboren dichterroem, van de glorie zijns nageslachts.

Zoo wandelde hij, eenige dagen na de kortstondige verschijning in zijn winkel, door een der afgelegenste lanen, toen hij op eenmaal eene in 't zwart gehulde vrouwegestalte voor zich uit zag, neêrgeknield op het bemoste walletje dat het pad bezoomde en aandachtig turende tusschen de boomen.

Het was den jongen man een oogenblik of hij door een duizeling overvallen werd; zijn hart klopte hevig, hij snakte naar adem en bleef een oogenblik staan om tot bezinning te komen. Zijn eerste opwelling dreef hem om op zijne schreden terug te keeren en een goed heênkomen te zoeken, vóordat de schoone hem bespeurde; maar het volgende oogenblik ging hij reeds verder, in vreezen en beven, vol smachtend ver-

langen, echter zijne schreden vertragende, in zenuwachtige haast zijne glacé-handschoenen, die hij, ‘hier zoo buiten,’ had wechgestoken, weder uithalende en ter sluik, met eene inspanning welke hem de zweetdruppels op het voorhoofd bracht, over de vingers aanschuivende.... Daar knapte een tak onder zijn voet, zij rees op....

Arme, ja arme Van Gouderack! Zoo werd Anaschar door 't gekletter van zijn aan scherven rollend aardewerk, zoo werd Perrette door het kantelen van haren emmer ontgoocheld!

Zij - niet Perrette, maar de zwarte gedaante - rees op; zij keerde 't hoofd om en voor hem stond - niet de cierlijke, de rijzige, de statige, de overschoone Bertha, het beeld zijner liefdedroomen, zijner hoop, maar de kleine, de tanige, de schelstemmige, de gansch niet aanvallige Elise, of, gelijk zij door heur vader plag genoemd te worden, ‘Lies’ Merlenbach.

‘ô - Mijnheer Van Gouderack! Hoe gelukkig, ja? Kijk eens hier - neen, hier, achter dien dikken boom - zieje wel? Arme beest! Hij liep hier op deze pad en ik - dadelijk gezien dat hij niet vliegen kon. Ik buk al om hem te krijgen - maar, dankje hoor! - Hij fladdert en loopt het bosch in. Vang jij hem nou, ja? Zoo'n arme beest - Papa sech, er sijn hier fossen in 't bosch.’

De hoffelijke boekverkooper, zich verknijpende van teleurstelling en verlegenheid, liet zich niet bidden en brak moedig door de naaldelooze ondertakken der sparren heen. De houtduif - want geen ander was het voorwerp van Elises jonkvrouwelijke teederheid - sloeg weder op de vlucht en Van Gouderack was zoo goed niet, of hij moest haar na. Takken striemden zijn gelaat, hij raakte verward in blauwbes-struiken en braamranken, zijn voet gleed uit op den gladden, met dorre naalden bedekten bodem; telkens als een scherpe twijg langs zijn nieuwen zijden hoed streek, ging het hem door de ziel; het zweet vloeide hem tappelings langs voorhoofd en wangen, zijne handschoenen scheurden, daar hij, ten einde zich voor vallen te behoeden, om zich greep. Al flauwer en flauwer klonken de aanmoedigende kreten zijner dame in de verte en onbarmhartig liep, sprong en fladderde de duif verder, tot zij plomp-verloren in een sloot stortte. Blijkbaar strekte het koele bad slechts om haren angst voor den gewaanden vijand te verdubbelen en de breede, blauw-grijze vlerken sloegen krachtig over het groene kroos.

Doch de sloot was lang en de duif het zwemmen niet gewoon; het verraderlijke kroos omstrikte haar de pootjes en Van Gouderack zag het oogenblik gekomen dat zijne volharding bekronen zoû. Hij was het dier langs den hellenden boord der sloot gevolgd en ziende dat het niet verder kon greep hij zich aan een overhangenden tak vast en boog zich voorover om zijne prooi te vatten. Plotseling echter gleed hij uit en zoû, ware zijn houvast minder stevig geweest, met den neus in het modderig diep gevallen zijn. Gelukkig echter gaf de tak meê en hij zakte er slechts tot aan de enkels in. Hij behield genoeg tegenwoordigheid van geest om zich van den uitgeputten vogel meester te maken en haastte zich weder op het droge.

Met een weemoedigen blik op zijn nieuwen pantalon en nette bottines, die hij zooveel mogelijk van kroos en verdere onreinheden ontdeed, sloeg hij, niet zonder de rampzalige duif eens nijdig heên en weêr te schudden, den terugweg in.

Groot was de blijdschap en erkentelijkheid waarmede de jonkvrouw het dier aannam.

‘Kassian!’ riep zij uit: ‘Zie eens wat rare knobbels op zijn bek! En wat hijgt hij wonderlijk! - Zijn vlerken zijn toch gezond en sterk,’ vervolgde zij, deze behoedzaam uitspannende: ‘maar hij is zeker ziek - kan niet eten, om dien bek. Ik zal hem meênemen. Onze veearts, Riemers, weet er wel wat op.... Och Heere, en mijnheer Van Gouderack wat zie jij d'r uit! Kom meê, ja - de oppasser zal jou schoonmaken en je moet een glaasje port nemen - kassian! Zoo beleefd van je. Nu dank je wel mijnheer Van Gouderack,’ enz. enz.

Laatstgenoemde deed eenige half gemeende tegenstribbelingen, maar liet zich al spoedig overreden om haar te vergezellen.

De villa van capitein Merlenbach, in welker ijzeren hek met vergulde letteren de naam B a n j o e m a a s prijkte, lag aan de overzij van den straatweg, aan den zoom van het bosch, een half uur gaans buiten de stad. Met kloppend hart trad Van Gouderack de breede hardsteenen stoep op en hoorde hij de dienstmaagd op het driftig schellen zijner gezellin aankomen.

‘Gauw, Elske!’ riep deze, het huis insnellende: ‘roep Bart eens hier, ja! Is Bart er noch? Natuurlijk, hij is aan 't zilver.... Gauw dan, ja, laat hij in de eetkamer komen en breng mijnheer dáar.... Bart zal je in een ommezien helpen, mijnheer Van Gouderack.... Kom meê, ik zal je den weg wijzen! Jij Bart roepen Elsken, en gauw hoor!’

Zij ging den buigenden jonkman voor, den marmeren gang ten einde, opende, terwijl zo met de linker hand de duif tegen haar effen boezem aangedrukt hield, met de rechter eene deur en noodigde hem binnen.

‘Hier, mijnheer Van Gouderack - dit is zoowat Papaas geweerkamer, tuinkamer, eetkamer: van alles wat, ja. - Bart komt dadelijk, jij zult eens zien - hij is erg vlug en handig, Bart. En dan komje boven, ja - een glaasje port! Of hebje liever madera? We zitten vóor, weet je, op de belétage. ô, Daar is Bart - hier Bart, help jij mijnheer eens. Ik ga onderwijl de duif bezorgen.... de kooi van dien kardinaal staat immers noch in de schuur? Ja, 'k weet al.... arme beest, kassian!’

En al voortrammelende verdween zij in den tuin.

Bart deed de lofspraak zijner meesteres geen schande aan en er waren nauwlijks tien minuten verloopen, toen Van Gouderack geheel opgeknapt den voet zett'e op de breede trap welke naar de ‘bel-étage’ voerde.

Noch nooit in zijn leven had hij zich zóo bedremmeld, zulk een epieken strijd van hartstochten en aandoeningen in zijn binnenste gevoeld. De gelegenheid om zich uit de voeten te maken docht hem zoo schoon! In den langen gang was niemant te zien en niets te hooren dan het zachte tikken eener koekkoekklok. Zoete geuren uit twee, drie rijk beladen bloemstanders drongen den dichterlijken jongeling bedwelmend naar het hoofd, zoo voornaam en kostbaar schenen de planten die hen voortbrachten. De looper onder zijne voeten voelde zoo mollig dik, de koperen roedjes blonken als goud, de zware gebeeldhouwde leuning der eikenhouten trap getuigde van zulk een onbekrompen en ijverig gebruik van was, de bronzen adelaar boven de fraaie hanglamp in het voorhuis zag hem met zijne uitgebreide wieken zoo hooghartig aan....

Van Gouderack aarzelde. Wat zoû de geduchte Merlenbach zeggen, indien hij, nederige winkelier, den voet zett'e in zijn salon? Wat waarschijnlijker, zoo die dienaar Bellonaas daar eens gezeten was, met haar, met zijne aangebedene, zijne heilige, dan dat hij hem verachtelijk de deur zoû wijzen? Het is zoo, hij kon zich beroepen op eene uitnoodiging van de oudste dochter des huizes, maar - hij wist bij ondervinding hoe spoedig de capitein-commandant geneigd was om de bondigste vertoogen met een donderend: ‘Zwijg voor den bl.....!’ in de geboorte

te smoren. Intusschen, het was tien tegen één dat Merlenbach zich op dit oogenblik ter sociëteit bevond, al keek zijn beroemde stok met dien prachtigen knop - den Leeuw van Waterloo in ivoor - ginds onheilspellend onder ettelijke mantels en jassen uit. Het had een groot uur geleden noch naar regen gestaan en de stok zoû wel achtergelaten zijn voor een pa - pa - hoe noemde hij zijn regenscherm ook weêr? Juist, zijn 'pajong.' Bovendien, *zij* zoû, zij m o e s t er zijn; háre hand wellicht.... Van Gouderacks wangen gloeiden, zijne slapen klopten en hij begon, langzaam maar zeker, de trappen op te gaan. *None but the brave deserve the fair!* zoû hij, indien hij Engelsch verstaan had, bij zichzelven geciteerd hebben. Maar dit was niet het geval en Dryden hem waarschijnlijk zelfs niet bij name bekend. Doch zeker is het, dat zijne bloôheid, ten gevolge van haar overmaat zelve, den bij zijns gelijken niet zeldzamen vorm van onbeschaamdheid begon aan te nemen.

En zoo stond hij dan eindelijk op het portaal. Ook hier de diepste stilte - van zijne gastvrouw taal noch teeken. Verschillende gesloten deuren deden den onnatuurlijken gloed zijns overmoeds weder eenige graden dalen. Met bevende vingers tikte hij aan de eerste de beste aan. Geen andwoord. Noch eens - dezelfde doodsche stilte. Voor de derde maal - en wederom te vergeefs. Ten einde raad, in zenuwachtige haast de kruk omdraaiende, stiet hij de deur open, trad binnen en -

Het eerste oogenblik zag hij, in zijne verlegenheid, niets; het oogenblik daarna, eene groote, met uitgevouwen couranten bespreide tafel, waarop allerlei dooreen geworpen bloemen en planten, boeken, vergrootglazen, scharen, tangetjes, een mikroskoop, vazen met verlezen bloemen, een kom met waterplanten; en aan deze tafel de schoone Bertha, die blijkbaar door het mikroskoop had staan turen en zich nu verrast oprichtte; naast haar een rank gebouwd jonkman met welig donkerbruin hair en een bleek, verstandig gelaat, die een paar doorborende oogen op den indringer vestigde.

De deerniswaardige boekverkooper was buiten zichzelven van bloôheid en schuldgevoel.

'ô - Pardon - vergeef me,' stamelde hij: 'maar ik dacht - ik moest - mejufvrouw uwe zuster had mij gezegd - u moet me wezenlijk niet kwalijk nemen, ik -'

- Ha, mijnheer Van Gouderack! - klonk op dit oogen-

blik de stem van ‘Lies,’ die als een reddende engel en met eenige verdachte witte vegen op haar wandelkleed door eene andere deur binnentrad: - heeft Bart je goed geholpen, ja? Die goeie meneer, - vervolgde zij, zich tot hare zuster keerende: - hij heef sich zoo fuil gemaakt om een duif voor mij te krijgen... Ga sitten, mijnheer Van Gouderack, hier, een lekker stoeltje ja - ik zal u dadelijk eene verfrissching opzoeken - Berth, heb jij ook de sleutels gezien? ô Ik heb ze al... toe, ga toch sitten...

‘Neem plaats, mijnheer!’ zeide de bovenvermelde jonge man, een paar causeuses bij een kanapeetafeltjen aanschuivende.

- Mijnheer zal mij excuseeren,... ruischte een andere stem hem voorbij. En de schoone Bertha was verdwenen.

Verontschuldigingen stamelende zett'e de bezoeker, geen raad wetende met zijn hoofddeksel, zijne beenen, zijne armen, zijn gansche persoon, zich neêr. Het onverhoedsche veêren der zitting bezorgde hem een kleinen schrik; leunen durfde hij niet, recht zitten kostte bijna pijnlijke inspanning en daarbij voelde hij iets klemmends, iets knagends in de maagstreek wegens het heêngaan van haar, wier bijzijn hij met zijn laatsten druppel bloed -

ô, Vrouwen kunnen wreed zijn! Maar het jonge mensch met zijne geniale gelaatstrekken, dit moest Van Gouderack erkennen, was de beleefdheid zelve. En de witte portwijn welken ‘Lies’ den heeren aanbood was delicieus - waarlijk eene verkwikking. De dichter herleefde.

‘Om u te dienen,’ andwoordde hij op de vraag van het jonge mensch: of hij reeds lang te Smeelingen woonde? - ‘Om u te dienen! Ik ben hier geboren en getogen...’

- Mijnheer Van Gouderack is Papaas boekverkooper, weet je, Huig? - viel Elise in, die zich inmiddels ‘uitgepakt’ en met een haakwerkjen op de kanapee gezet had: - 't is die winkel daar bij de kerk, de oudste winkel van de stad - is niet zoo? vraagde zij den gast.

Van Gouderacks kleurloos aangezicht werd purper.

‘Heer, hoe kan ik zoo dom zijn!’ hernam Huig: ‘Uitgever en directeur van onze S m e e l i n g s c h e C o u r a n t immers? Ik heb al vroeger verlangd u mijn compliment te maken... werkelijk uitstekend, mijnheer! En ik verzeker u, ik kwam nooit bij mijn oom hier logeeren, of ik stelde er mij een genoegen van voor...’

- Ei wat, jij kan ook jokken, ja! - lachte Elise, den zwellenden trots des verrukten hoorders meêdoogenloos met voeten tredende. - Wanneer lees jij ooit de courant, hé? Niemant hier in huis ziet hem in als ik, en ik dikwijls ook niet, want ik heb het zoo druk met de vogels en 't huishouden; anders lees ik graag het Allerlei - almaal leugens, ja? amusant toch - maar jij, Huig...

‘Welnu komaan!’ protesteerde deze met goed gespeelde verontwaardiging: - wat weet gij òf en wanneer ik de dingen lees, nichtje? Verleden week noch dat versje - weêrgaasch aardig ding - hoe begon het ook?... iets van een bosch en...

- U meent misschien, - zeide Van Gouderack schuchter, - D e j a g e r e n h e t m e l k m e i s j e?

‘Juist, juist!’ riep, terwijl de goedhartige Lise zich op de lippen beet, de ander quansuis opgewonden uit: D e j a g e r e n h e t m e l k m e i s j e, *c'est çà* -

> En de lisplende bies en de schuiflende rusch,
> Trala,
> Zij fluisterden lange noch na van dien kus,
> En de leeuwrik verhaalde 't aan heiden
> En weiden,
> Maar 't bloempje dat zweeg er bescheiden.

‘Dat zijn regels, mijnheer!’ vervolgde Huig met onverdenkbaren ernst, ‘die iemant met den dood van De Génestet verzoenen. Wie is toch die A r n o l d, of...?’

- U moet het me niet ten kwade duiden, - andwoordde de heimelijk zich verkneuterende dichter, - maar het zegel van vertrouwen...

‘Natuurlijk, natuurlijk! Domme vraag! Ik bid verschooning - en het *is* vergeeflijk, wat zegt u zelf, mijnheer Van Gouderack? Wanneer men g e n o t e n heeft is het eene behoefte, niet waar...?’

- ô - Ja - zeker, u is wel goed en als ik m o c h t, niets zoû mij aangenamer...

‘Mijnheer, ik waardeer uwe discretie, die vrij wat minder algemeen is dan uwe edelmoedigheid misschien meent. Ik zoû u daarvan staaltjes kunnen verhalen...’

- Inderdaad, mijnheer? - riep Van Gouderack met belangstellende verbazing uit.

ô *Mon cher*, wat dàt aangaat... *C'est à na pas y croire!*

Maar wat ik zeggen wilde: ik ben vast van plan als ik weêr te Leiden kom uwe courant op onze kr... onze sociëteit voor te stellen, want, ik schaam mij het te zeggen, tot noch toe -

- Toch niet, mijnheer! - en de directeur-uitgever glimlachte witjes: - we zijn weinig bekend, dit spreekt vanzelf, en waar zoû 't heen, als men elk provincieblaadje -

'*Fit surculus arbor!*' declameerde Huig op propheetischen toon: 'maar mij dunkt, daar hoor ik Oom.'

Werkelijk vernam men het knarsen van 't voordeurslot beneden, en tegelijk sloeg de vergulde standklok op den schoorsteenmantel vier uren. Een lichte huivering schoot Van Gouderack over den rug. Hij rees haastig op.

- Ik geloof dat het mijn tijd wordt, - zeide hij: - en ik vrees dat ik de jufvrouw en mijnheer al veel te lang opgehouden heb...

'Wel neen, volstrekt niet,' andwoordde de gulle Lise, de hand naar de karaf uitstekende: - 'Kom, noch een glaasje, ja?'

- Dank u, dank u! Waarlijk, ik -

Doch de zware voetstappen op de trap, waarnaar de steeds zenuwachtiger wordende jongeling niet opgehouden had te luisteren, hadden inmiddels den overloop bereikt, de deur vloog open en -

'Bonjour, bonjour!' klonk het vroolijk: 'Bl..... warm van middag, hoor! Ik dacht bepaald - maar wie duivel... ha, Van Gouderack? Hoe maak je 't kerel, hoe maak je 't? Wel, dat vind ik allemachtig fideel van je... - De beste schutter - s c h i e t e r mocht ik, van een luitenant, wel zeggen, ha, ha! - van ons heele corps, Huig! De eerste die de roos gehaald heeft in al die zes jaar dat ik hier den rommel wat in orde heb gebracht... maar ga zitten! Machtig veel plezier je te zien, hoor! Wat is er van je dienst? Hier Lies, mij ook een glaasje... Wacht, 'k zal mezelf wel helpen... Eens opsteken?'

En hij hield den verbluften Van Gouderack een met Havannaas gevulden bamboesen koker voor.

- Pardon, u is wel vriendelijk, maar inderdaad, ik -

'Wa' blief? Rookje-n-óok al niet? 't Is me-n een geslacht tegenwoordig! Daar hebje dien d.... schen neef van me hier: met al z'n plantengeleerdheid heeft hij noch niet eens leeren begrijpen wat een kruid de tabak is, ha, ha!'

- Wat niet is kan komen, Oom! - klonk het andwoord.

- Bovendien, voor een arm student in de philosophie zoû 't maar weelde zijn...

‘Bah! Als het dáaraan hapert - *kart blansj* bij mij, dat weet ge wel. Maar hoe is het, Gouderack? Je moet niet denken, dat de dames - maar waar is Berth? weêr naar haar kamer zeker... de dames zijn er aan gewoon, wat zegt gij, Lies?’

‘Lies’ knikte met een vriendelijk ‘ô zeker!’ en Van Gouderack nam met onsamenhangende dankbetuigingen eene cigaar, tevens nochmaals opstaande.

‘Wat, woû je nu net heêngaan? Neen, neen, mannetje, dat gaat zoo niet! Ik had u toch al eens willen spreken en laat u niet ontsnappen.’

- Ja maar, ziet u, - stamelde de ander, - hoe gaarne ik zoû willen, het is [op zijn horloge ziende] reeds laat, onze tafel... u moet mij verschoonen... het is een goed half uur loopen en...

‘Weet je wat,’ - hervatt'e Merlenbach, wiens Indische gastvrijheid te Smeelingen tot een spreekwoord was geworden: - ‘weet je wat, blijf hier eten! Heer ja, doe dat! Dan kunnen die weversche Van Drentelen [Smeelingens burgervader] en onze jonker de griffier weêr eens lange neuzen trekken als ze hooren dat mijn boekverkooper... ha, ha, ha!’

Het vertrek dreunde van een bulderend geluid, hetwelk lachen moest verbeelden. Van Gouderack voelde het bloed tot in de toppen zijner vingers tintelen; maar te midden zijner ergernis streelde hem toch het vooruitzicht van bij den alvermogenden wethouder aan te zitten; hij was geenszins ongevoelig voor de genietingen van het gehemelte; het was hem bekend, dat Merlenbach wijnland bezat te Rüdesheim en in Bourgondië - Merlenbach zorgde wel dat zulke dingen geen enkel der stedelingen ònbekend bleven; en bij en boven dat alles rees een visioen van zaligheid op voor zijn geest, het visioen van misschien... naast háar...

Van Gouderack boog en stamelde weder verontschuldigingen, welke zijn gastheer kortwech afsneed:

‘Zie zoo, dat's dan afgesproken! En laten we nu noch even vóor den eten in den tuin een partijtje biljart maken - kom meê, Huig!’

- Oogenblikkelijk tot uw orders! - andwoordde deze: - maar wil u mij éven excuseeren... Mijnheers bezoek - met eene vluchtige buiging, - op zichzelf natuurlijk alleraangenaamst,

heeft ons min of meer overrompeld - nicht Bertha had belet gegeven en, als u ziet, we zijn druk aan 't botaniseeren geweest; zoodat, ik moet even redderen - kostbare verzameling - vrucht van een wandeling van een uur of drie van ochtend... maar ik ben dádelijk bij u....

Al pratende was Huig, tegen wien Van Gouderack een nevelig gevoel van afgunst en haat begon op te vatten, aan het werk getogen en Merlenbach was dan ook nauwlijks met zijn gast het biljarthuisje binnengetreden, of hij voegde zich reeds bij hen.

Men zat aan tafel - Van Gouderack, wien zijn gelukstar plotseling weder begeven scheen te hebben, geenszins naast Bertha, maar tusschen hare oudere zuster en haar neef Hugo Ravenhorst in; de gastheer had tusschen de beide dames plaats genomen.

In het billarthuisjen had hij, onder zijne genooten anders zulk een kwaad speler niet, door tal van Pieterstastoksche onhandigheden eerst den lachlust en eindelijk zoozeer de ergernis van Merlenbach opgewekt, dat deze gemelijk de queue neêrwierp en, zijnen gast den rug toekeerende, onder 't mompelen van ettelijke verwenschingen weder naar binnen was gegaan. Huig - werkelijk toch een allerinnemendst jongmensch, dacht de arme dichter, en die zich zòo goed in iemants omstandigheden wist te verplaatsen - Huig had hem meêgetroond tot een wandelingetje door den tuin, waarbij Van Gouderack noch eens van den Jager - ‘Het Jagertje’ had de ander, minder gepast, het vers betiteld - en verder noch van verschillende zijner helden en heldinnen meer had moeten opsnijden. Kortom, hij was aanmerkelijk bijgekomen, toen men eindelijk de eetzaal binnentrad.

De heer Merlenbach zat reeds aan het hoofdeinde der tafel voor eene reusachtige soepterrine en trommelde met zijne rijk geringde vingers ongeduldig op het amelaken. ‘Lies’ stond aan het buffet in den hoek van het vertrek brood te snijden.

‘Zoo, zijn jelui daar eindelijk?’ luidde het wrevelig van de lippen des eersten: ‘En waar blijft... ha, daar is zij.’

Bertha, rijzig en schoon als ooit, trad binnen, wierp een verwonderden blik op haren aanbidder, en nam met een lichten hoofdknik plaats. Elise haastte zich sneden brood rond te deelen en een oogenblik later waren allen, in de boven vermelde orde, gezeten.

‘Ge-e-eft-àcht!’ zeide Merlenbach en sloeg een kruis. Elise en Van Gouderack volgden zijn voorbeeld, doch met eenige bevreemding merkte de laatste op, dat noch Bertha noch Huig zulks deed. De eerste zag met neêrgeslagen oogen voor zich, de doctorandus stak kruimels brood in den mond. - Na eenige seconden stilte dompelde de gastheer welbehagelijk den soeplepel in het nat en het maal nam een aanvang.

‘Wat was er gister toch in de sociëteit te doen, Oom?’ vraagde, Ravenhorst, nadat het onmelodiesch geluid des soepslurpens eenige oogenblikken geduurd had. ‘Toen ik om een uur of drie, van de Hoogere Burgerschool terugkeerende, er langs kwam, stonden de vensters aan de Brinkzijde wijd open en scheen het er druk toe te gaan.’

- Ha, ha, ha! - lachte de heer des huizes, zich achterover in zijn stoel werpende en den druipenden knevel afwisschende: - dat wil ik waarachtig wel gelooven! 't Was een geweld dat je hooren en zien verging en dat allemaal om dien mallen Van Scherpen - je kent Van Scherpen wel?

‘Pardon Oom - of ja, den naam heb ik wel gehoord, dunkt me, maar anders...’

- Och kom, - viel Elise in: - ge kent hem wèl... hebt ge hem nooit bij 't Zwaantje zien staan, ja? als je van Popelaar kwam met de diligence?

‘*Tiens*, 't is waar ook! Zoo'n zwaar gebouwde grijze kerel, met een bonten muts midden in den zomer, en een grooten stok als geweer in den arm... jawel, jawel - zoo, is dat Van Scherpen....?

- Dwaze vent! - viel Merlenbach in - en vast maar half wijs. In de kerk moet gij hem zien! Ik was laatst bij het trouwen van capitein Stam, die protestant geworden is om zijn meisjen en zich door dominee Chaumière [de capitein sprak den naam min of meer als Sjoomjeer uit] liet inzegenen - ook een gekke stoethaspel, hoor, die Chaumière! - en daar zag ik hem zitten, met zijn bleekneus van een vrouw in een bank heel alleen. Hij had een geweldig groot verguld gezangboek in zijn knuisten en dat zwaaide hij op en neêr met een ijver of 't om zijn leven te doen was.... en zijn zingen - dàt was eerst de moeite waard; elke noot tweemaal, eerst een toon te hoog, dan een toon te laag.... Een bakje Volnay? - Maar hij moet anders een knap ofcier geweest zijn, in zijn tijd.

“Van exerceeren houdt hij ten minste noch dol veel,” merkte

Elise aan: “zijn vrouw heeft een hoogen rug, ja? En daarom laat hij haar elken ochtend een vol uur lang kunsten maken met zijn eigen geweer, kassian.... Heintje de schoonmaakster heeft het me zelf verteld.”

- Nu, dat is noch zoo mal niet, - meende de heer des huizes: - toen gijlieden veertien en vijftien waart heb ik het u immers ook wel laten doen? En wat schieten betreft, - vervolgde hij tot Van Gouderack, - zouden de dames op de buks het zelfs u misschien noch te raden geven, man! Wat zegt gij, Berth?

“U weet, dat ik er sedert jaren geen behagen meer in schep,” andwoordde zij droog.

- Hm! - hervatt'e Merlenbach, - dat is toch ondankbaar van u! Het scherpt het oog en geeft bedaarde zenuwen; en ge kunt nooit weten hoe het u eens te pas komt! Maar om op Van Scherpen terug te komen: hij is half kindsch; met dat al een lastige weêrga ook. - Je moet weten, hij vertoont zich anders nooit van zijn leven op de sociëteit dan tusschen elf en twaalf, wanneer er geen mensch zit. Zoo komt het zeker ook, dat gij hem nooit ontmoet hebt. Alleen een enkele maal, wanneer hij om 't een of ander niet vroeger kan, verschijnt hij 's middags - en dan hebje geregeld de poppen aan 't dansen. Zoo was het gisteren ook weêr. Kruivels zit aan het tweede tafeltje met het laatste nummer van 't *Vaandel*. Wat doet me die d.... buffel? - “Hiech - hiech - hiech.” grinnikt hij hem aan zijn oor - zoo'n wonderlijken, onnoozelen lach heeft hij: - “Hebben de zwartjes je v a a n d e l weêrom gebracht? - Hiech - hiech....” Nu, Kruivels springt op - razend - dat begrijpje. 't Is om den d.... niet alles, op die manier aan een beroerde historie herinnerd te worden. Hij smeet hem zijn madera vierkant in 't gezicht.... kortom, zoo kwam het gedoe dan aan, dat je gister hoorde. We zullen nu overmorgen vergadering hebben om uit te maken of Van Scherpen lid zal blijven. Als ik mijn zin krijg, dan bl.... ze hem er uit, dat beloof ik je.’

- Dat zoû me toch spijten voor den man, - merkte Bertha met hare zachte, ernstige stem aan.

‘Wat kan die gladdakker jou schelen, ja?’ vraagde hare zuster minachtend.

- Een week of wat geleden, - klonk het zijdelings tot Ravenhorst gericht andwoord, - bracht ik 's middags een bezoek bij

de Klompen op het Hooge Veld. De oude Klomp heeft met majoor Van Scherpen gediend in 't jaar dertig. De man had een kwaad been en toen ik binnenkwam vond ik den majoor op den grond geknield, bezig de wond uit te wasschen en te verbinden.

‘Waarachtig net de barmhartige Samaritaan!’ lachte de heer Merlenbach.

- Dat dacht ik ook, - andwoordde zijne dochter kalm. - Eenige dagen later, - vervolgde zij, - was ik weder getuige van een allerliefst tooneeltjen. Ik keerde van mijn musiekuurtje bij Sophie Martens naar huis en was om de warmte het bosch ingegaan.. In gedachten liep ik het eene beschaduwde paadje na het andere af, tot ik eindelijk niet verr' van 't huisje van Roode Teun....

‘Dat zwerven mocht ge wel laten,’ bromde de capitein hiertusschen: ‘Roode Teun! Ge weet wel dat die kerel me niet luchten noch zien mag, sedert ik hem gedaan gegeven heb na dat standjen op de houtveiling verleden najaar! Hij is niet te goed om het met een onbeschoftheid op u te wreken, in zoo'n afgelegen hoek.’

- Ik was in gedachten, - hervatt'e Bertha; - ditmaal zoude ik trouwens niet zonder beschermer geweest zijn. Ik bevond mij, zooals ik zeide, in de buurt van Teuns huisjen, aan den kant van de hooge beukenhaag die zijn land van den buitenboschweg afpaalt. Op eens bleef ik verrast staan. Door een opening in de heg zag ik op een grasveldje, belommerd door een grooten noteboom. Om den stam liep een ruwe bank en daarop zat weêr majoor Van Scherpen, te stoeien met twee kinderen van drie en vijf jaar of zoo - een jongetjen en een meisje. Ze klauterden hem op de knieën, trokken hem zijn muts over de oogen, liepen heên met zijn stok - en alle drie gierden ze 't uit van pret. - Ziet u oom, en daarom zoû 't me spijten, als den majoor zijn lidmaatschap der sociëteit ontnomen werd....

‘Mooie reden,’ bromde Merlenbach weder.

- U zegt zelf, dat de oude man in den regel nooit iemant komt hinderen. En kan men hem, àls hij 't eens doet, dat wel zoo kwalijk nemen, indien hij niet wel bij 't hoofd is? Den heer Kruivels ken ik slechts van aanzien, maar mij dunkt....

‘Kruivels is geen knip voor den neus waard!’ viel de heer des huizes in, ‘en ik zal zorgen dat Van Scherpen vooreerst

lid blijft - om u pleizier te doen, hoorje, want ikzelf zie den ouden gek liever niet dan al.... Aha, daar is de baars! Zoo heb je ze in geen tien jaar gegeten, Van Gouderack... hier, zoo'n sneedje machinaal roggebrood er bij.... delisjeus, wat bliefje?'

- ô.... Dank u.... ik... heerlijk - stamelde de arme luitenant-boekverkooper, die tot noch toe geen woord had durven reppen: - die heeft u zeker....?

'Jawel, mannetje, zóo vraagt men de boeren de kunst af! Als je dàt eens aan het malle wijf van Drentelen kon overbrieven, waar *ik* mijn baars van daan haal.... ha, ha, ha, wat kòn ze je daarom soebatten, hé Lies? Hier, een flink glas Constantia op het diner van Van Drentelen, meisjes!'

Van Gouderack, die met groote verbazing eenige oogenblikken te voren zijne aangebedene tot haren vader 'Oom' had hooren zeggen en wien, ondanks zijne bloôheid, niet het geringste wat haar betrof ontging, merkte op, hoe zij haar glas onaangeroerd liet en hoe 'Lies' het hare met veel welbehagen uitdronk.

- Foei, Papa! - zeide deze, - wat ben jij ondeugend, ja?

'En wat nieuws van den oorlog, mijnheer Van Gouderack?' - klonk op dit oogenblik de welluidende stem van Ravenhorst over de tafel.

- Nieuws mijnheer? - andwoordde de dichter, zich met zenuwachtige haast van zijn servet bedienende: - Ja, ziet u, ik ben van daag niet op het bureau geweest; u moet weten, ik-ke.... wij doen de redactie zoowat om beurten, mijn neef Pelleman en ik, ziet u, en dus -

'Toen ik van de sociëteit ging,' viel Merlenbach in, 'plakten ze juist het bulletijn aan.... Maar wat d....! Hebben ze 't alweêr niet bezorgd?'

En de breede roode vuist sloeg op den knop der tafelschel dat het dreunde.

Bart verscheen.

'Ahèm, Bart! Waar wevers hebje 't bulletijn van van daag weêr gelaten?'

Bart, een lang, mager man, mat een gelaat zoo wit als zijn das, roodachtig sluik hair en groene oogen, was heinde en verr' als een modelknecht bekend. Hij sprak geen woord, ging met onhoorbare schreden naar den schoorsteenmantel, nam

er een slip papier af en reikte dit zijn barschen heer en meester over.

‘Goed,’ gromde deze: ‘Reksomkeert!’ En hij keilde het in drie vouwen geslagen, met het opschrift: EXTRA-TIJDING vercierd bulletin der S m e e l i n g e r c o u r a n t zijnen neef toe.

- Ha! - riep deze verrast uit: - 't Loopt mis met de Franschjes - hoor maar, een telegram van Wilhelm:

Bivak bij Rézonville, 18 *Augustus, 's avonds* 9 *uren. - Het Fransche leger is heden onder mijn opperbevel, in eene zeer sterke positie ten westen van Metz aangetast. Na een gevecht, dat negen uren heeft geduurd, zijn de Franschen volkomen geslagen, hunne gemeenschap met Parijs is afgesneden en naar de zijde van Metz teruggeworpen*.

Dat's een *lapsus* van uw neef, Van Gouderack! ‘Gemeenschap afgesneden en teruggeworpen’ - of van den keizer zelf.... wie weet? Zelfs Onzen Lieven Heer heeft hij ditmaal buiten spel gelaten.... dood-àf, zeker.... geen wonder waarachtig, en dat op zijn jaren! Enfin, gewonnen heeft hij 't, en dat is een roemer van uw besten ‘Berg’ waard, Oompje....

‘Dàt zal waar wezen!’ meende Merlenbach: ‘Ik heb er in V r e d e e n V r i e n d s c h a p - wat een melkmuilsche naam toch voor een sociëteit - al een bittertjen op gezet. Och, Lies, ga jij reis even.... hier zijn mijn sleutels....’

- Laat het mij doen! - verzocht Huig hoffelijk.

De bestofte en beraagde langhals verscheen, de kurk liet zich met een zegevierenden klap uithalen en ieder, behalve wederom Bertha, dronk met vuur Huigs ‘pereat’ op den Gallischen haan meê.

Voor het overige liep de maaltijd zonder iets bizonders af. De oorlog, de oefeningen der schutterij te Smeelingen en elders, eene voorstelling van den goochelaar Basch, die zijne tent op den Brink had opgeslagen enz., vormden in hoofdzaak de stoffe van den tafelkout, waaraan de gastheer, Elise en Ravenhorst min of meer ijverig, Van Gouderack zooveel zijne verlegenheid toeliet en Bertha nagenoeg in het geheel niet deelnam.

Het nagerecht was afgeloopen; de laatste amandel was gekraakt, het laatste stukje gember verorberd.

‘Komaan,’ zeide Merlenbach, zijn stoel met een forschen duw achteruit schuivende: ik ga onder de veranda een cigaartje rooken. Gaje meê, Van Gouderack? Ik moet u over een mooi plan spreken, dat na uw prachtig schot voor den zooveelsten

keer bij mij is opgekomen. Huig - wat doet gij? Ook eens een Havanna? Of gaje naar uw kamer?

- Ik weet niet, - andwoordde de jonge man aarzelend: - het is zulk een prachtige avond.... ik had wel lust in een flinken loop langs den Popelaarschen weg.... wat dunkt de dames?

‘Dankje hartelijk,’ zeide Lise: ‘'k heb zoo'n hoofdpijn chekregen, ik ga boven wat stil leggen. 't Is weêr van al die wijn. Waarom laat Papa mij ook zoofeel drinken, ja? Nu, adieu.... misschien ga 'k wel naar bed ook.’

En met deze belangwekkende mededeeling verliet de jonge dame het vertrek.

Ravenhorst zag vragend naar Bertha.

‘Gaarne,’ zeide zij: ‘ik ga mij gereed maken.’

Merlenbach en zijn gast hadden, over ‘koetjes en kalfjes’ pratende, reeds geruimen tijd zitten rooken, voordat gene met zijn ‘mooi plan’ voor den dag kwam. Dit bedoelde niets meer of minder dan een provincialen schietwedstrijd der schutterij. Niets, meende Merlenbach, kon meer strekken om bij de schutters, officieren zoowel als manschappen, den lust in den wapenhandel op te wekken en aldus de weerkracht des lands te verhoogen, dan dergelijke samenkomsten.

‘Al dat ged.... in de Kamer en in de couranten is maar leuterpraat, Van Gouderack,’ verklaarde hij. ‘Alle hervormingen die onze wijze wetgevers daar in den Haag ooit zullen uitbroeien, mogen zoo fraai zijn als ze willen - ze geven verduiveld weinig, als je de schutters zèlf geen plezier leert krijgen in de zaak. 't H a r t moet er bij zijn, man! En anders kunnen ze met hun wetten wel thuis blijven. En *hoe* krijgje 'r hart in? Door de e e r z u c h t te prikkelen en vooral - door het b e l a n g . Kijk onze harddraverijen en rijderijen maar eens! Verbeeldt gij u soms, dat de boeren zie zóoveel geven om verbetering van het paardenras etcetera? Malligheid, zeg ik je! Maar een zilveren koffikan en een goud horloge.... heb ik jou daar!’

Van Gouderack was het natuurlijk met dit bondig en welsprekend vertoog volmaakt eens; maar eene siddering overviel hem, toen de capitein zonder omwegen verklaarde dat hij tot

de uitvoering van zijn lang gekoesterd denkbeeld eerst recht moed gevonden had na zijn, Van Gouderacks, meesterlijk schot van eenige dagen geleden.

‘Zieje, man,’ vervolgde Merlenbach, ‘ikzelf schiet ook zoo kwaad niet, maar ik word oud - die dienstjaren in het apenland tellen dubbel, dat weetje! - en ik ben niet zoo zeker meer van mijn hand. En het kader - beroerde boêl, hoor! De Winter schiet als een schooljongen met een erwtenblazer; die vent van u, Vink of Kwink - hoe heet hij? - iets beter, maar toch ook niet om te roemen en de rest naar avenant. Hoe weêrga of gij inéens...’

- Ik ben sedert verleden jaar lid van de pistoolclub MARS, - legde de ander, op eenigszins weifelenden toon, uit, niet gezind om zijn vaardigheid in twijfel te laten trekken en toch, van het twijfelachtige dier vaardigheid zich zeer wel bewust.

‘Hm!’ klonk het andwoord: ‘Dat is die club waar die zenuwachtige boekhouder van den notaris Bronstee voorzitter van is, hé? Een kerel die voor geen geld een trekker aan zoû raken, zoû men zeggen. - Nu, wat scheelt het mij, waar gij hebt leeren mikken? Je raakt de roos op tweehonderd pas, en daarmeê uit. Op u kan ik dus rekenen om tegenover die lui uit Popelaar, Berkebrug, Veenkamp en zoo meer met onze compagnie geen mal figuur te slaan.’

Van Gouderack was ijdel genoeg om zich door het denkbeeld, als kampioen der dienstdoende schutterij van Smeelingen op te treden, gestreeld te gevoelen; maar hij wist te goed hoezeer hem op de heide de gril van het toeval gediend had, om niet tevens met eenige kloppinge des harten aan het oogenblik te denken, waarop hij werkelijk tot die schoone taak zoû geroepen worden. Voorloopig troostte hij er zich meê dat hij zich op zijn ruimen, goed verlichten zolder met Flobertpatroontjes zoû kunnen oefenen.

‘Bovendien,’ ging Merlenbach voort, ‘kan er van de zaak natuurlijk niets komen vóor het volgende jaar. [Onze kampioen herademde.] Met die mobielverklaring is er geen denken aan en de oorlog is vóor October natuurlijk niet uit, zoodat, we hebben een mooien tijd vóor ons. Voor de premiën zorg ik en een flinken prijs heb ik ook noch wel. Van Drentelen en de gouverneur doen ook meê en die windbuil van een Runeborgh [de gemeente-secretaris] uit enkel afgunst natuurlijk ook. Nu, wat zegje 'r van? 'k Heb in de jaarvergadering van den

Eekhoorn verleden gemerkt, dat je verduiveld aardige versen maakt... Prachtige gelegenheid voor een “Feestzang” of zoo iets - wat blief?’

Van Gouderack was heimelijk verrukt, maar te zedig, of te verlegen, om zich over zijne poëetische gaven uit te laten. Daarom waagde hij de vraag, of de heer Merlenbach reeds geschikte premiën op het oog had; en toen deze bij zijn ontkennend andwoord de opmerking voegde, dat het eene ‘allemachtig’ lastige taak zoû wezen er te vinden, dreef hij zijnen moed zóoverr' van het denkbeeld: ‘toepaslijke platen’ te opperen.

‘Die jij dan zeker wel zoudt weten te leveren, hé?’ snauwde de capitein.

Niets was echter verder geweest van Gouderacks overleggingen, dan dergelijke baatzieke bijbedoeling; en hij betuigde dit op zulk een blijkbaren toon van oprechtheid, dat de ruwe gulheid van den ander onmiddellijk weder bovenkwam.

‘Wat weêrga, waarom zoudt gij ook niet?’ viel hij in. ‘Morgen den dag kom ik bij u, hoor! Al is er geen haast bij, 't kan geen kwaad...’

- Neen, ziet u, - merkte de gast aan: - licht raken de geschikte stukken uitverkocht, en dan... in den tegenwoordigen tijd kan het soms zoo lang duren eer men krijgt wat men bestelt en zoo...

‘Jawel, jawel!’ zeide Merlenbach, niet zonder eenig ongeduld. - ‘Maar ik zeg noch niet, dat ik platen néem, hoort ge! *Ik* hoû er veel van... dat doet me denken: ik moet zelf ook wat hebben voor de spreekkamer beneden, daar is noch een kale plek naast de deur... maar zieje, ik ben 't noch niet met mijzelven éens of een plaat wel het rechte is... enfin, tot morgen dan!’

De groote man stond op en zijn deemoedige beschermeling volgde het voorbeeld. De stamelende dankbetuigingen werden kortwech afgesneden met een herhaald: ‘Tot morgen!’ vermeerderd met een achteloos: ‘Je zult er wel uitkomen?’ en Merlenbach daalde de treden der veranda af om zich in den tuin te begeven.

Van Gouderack ging den gang in en sloop met een ‘bonzend hart’ de trap op naar de kamer waar hij het eerst was ontvangen geworden om er zijnen hoed te zoeken.

Het begon te schemeren - van zijn hoed geen spoor. Onder

de sofa - op de piano - onder de stoelen - nergens. Het zweet der bloôheid brak hem uit. Hij zag wel een schellekoord, maar voor geen schatten ter wereld zoû hij er aan hebben durven trekken. Hij sloop de trap weder af en stond radeloos in den gang. Plotseling schoot het als een lichtstraal door zijn brein: - de bronzen kapstok... als eens Bart?...

De Fortuin helpt ook een enkele maal den wankelmoedige. Met een gevoel van onuitsprekelijke verluchting vond onze dichter zijn veelgeteisterd hoofddeksel hangen - vlak boven den beroemden wandelstok met den Leeuw van Waterloo. Zoo voorzichtig mogelijk trok hij de voordeur achter zich toe en ging het bordes af. Met een van verlangen overkropt hart zag hij den Popelaarschen straatweg op, sloeg vorschende blikken naar de reeds duistere paden welke het bosch invoerden en toog diep rampzalig naar huis.

Middelerwijl waren Ravenhorst en Bertha zwijgend den evengenoemden straatweg opgegaan. ‘Oef!’ had de eerste, toen het hek van B a n j o e m a a s klinkend achter hen dicht viel, uit den grond zijns harten uitgeroepen: ‘Oef! Welk een *snob*... 'k heb op zijn allerminst een loop van zes quartier noodig om er van nacht niet van te droomen.’

Doch het meisjen had niet geandwoord en zoo waren zij, zonder verder een woord te wisselen, opgewandeld.

De jongelieden waren van kindsbeen af met elkander opgevoed. Hielden de Smeelingers Bertha voor Merlenbachs jongste dochter, zij verkeerden daarmede in eene, trouwens zeer natuurlijke dwaling. Hare moeder behoorde tot een verhollandscht Fransch geslacht, dat der Réveillacs, welks adellijk bloed het niet had kunnen beveiligen voor die nivelleerendste aller machten: de Armoede. De ouders der baronesse De Réveillac hadden deze hunne jongste dochter, evenals hare tien jaren oudere zuster, eene voortreffelijke opvoeding gegeven en waren voor het overige zonder eenige noemenswaardige nalatenschap kort na elkander overleden. Berthaas moeder, toen negentien jaar oud en eene jonkvrouw van ongemeene schoonheid, had gelegenheid gezocht en gevonden om met eene familie als gouvernante naar Indië te gaan. Na acht of negen jaren bij dit gezin te Batavia te te hebben doorgebracht, schonk zij hare hand aan een verdien-

stelijk officier, een jonger broeder van den Smeelinger wethouder, wiens natuurlijke aanleg, gevoegd bij de goede zorgen van een veelvermogenden beschermer, ham tot een geheel ander mensch hadden gemaakt dan deze. Twee jaren later kwam haar man bij een tocht naar een der buitenbezittingen om het leven en zijzelve werd, toen Bertha nauwlijks anderhalf jaar oud was, door de cholera ten grave gesleept. Haar zwager, inmiddels te Soerabaja met de vroeger vermelde rijke weduwe gehuwd, nam het weesje tot zich om haar voortaan als zijn eigen kind te behandelen en op te voeden; met dit onderscheid alleen, dat hij haar nauwgezettelijk in de leer der protestantsche kerk, waartoe hare moeder behoord had, deed onderrichten. Zelf weduwnaar geworden begaf hij zich met haar en zijn ‘Liesje’ naar Europa terug en vestigde zich in den Haag. Hier trof hij de schoonzuster van zijnen overleden broeder, Joséphine de Réveillac, thands Mevrouw de weduwe Fernecamp aan, die met haar ouderloos kleinzoontjen, Huig Ravenhorst, op een bovenhuisjen hare dagen vertreurde.

Haars ondanks nam de nauw vijf-en-veertigjarige grootmoeder Merlenbachs aanbod om bij hem als huishoudster in te keeren aan. Huig, toen een jaar of vijf oud, een bleek, lusteloos kereltje, was in het gezelschap der twee meisjes al spoedig opgeloken, met wie hij, in leeftijd zeer weinig verschillende, als met zusters opgroeide. Vooral Bertha en hij waren onafscheidelijk en op Bertha scheen Mevrouw Fernecamp, tegelijk met Huig, de te vroeg geknakte liefde voor hare eenige dochter te hebben overgedragen. Deze liefde, en de weldadige invloed van het vroolijker huislijk leven op haar kleinkind, stelden haar trouwens alleen in staat om het haar tegen de borst stuitend gezelschap van den onhebbelijken sergeant-tokohouder te verdragen, totdat de kinderen tusschen de vijftien en zestien jaren oud waren geworden.

Toen namelijk besloot Merlenbach, die nooit op ‘de Witte’ toegelaten en door de eene oudgastenclub na de andere uitgestooten was geworden, Caesars leuze te volgen en de ondankbare residentie voor een erkentelijker plattelandsstadje te verwisselen.

Mevrouw Fernecamp greep deze gelegenheid aan, om de haar tot een last geworden betrekking te verbreken en bleef in den Haag, waar Huig inmiddels een kweekeling was geworden dier onvergetelijke ‘Pallas Hagana,’ op wier ‘sedes’ de troostelooze Raamstraat toen noch bogen mocht.

Tien jaren lang had Merlenbach de ongelijke worsteling met de ‘kale klieken’ der Hofstad volgehouden, eer hij het veld ruimde; en die tien jaren waren voor Bertha niet verloren geweest. Was uit ‘Lies’ een bruin getint, goedhartig maar stijfhoofdig en onaanvallig burgerlijk schepseltje met eene lijmerige Indische uitspraak gegroeid, ondanks het voortreffelijk onderwijs dat zij met haar nichtjen op dezelfde scholen ontvangen, ondanks den omgang met de uiterst beschaafde vrouw welke zij mèt haar genoten had; - door dienzelfden omgang was de aangeboren aristokratie des geestes bij Bertha voor alle besmetting van haar vulgairen oom bewaard gebleven. Hing zij dezen met trouwe, jaloersche dankbaarheid aan: hare tante had zij met haar gansche ziel lief; hare tante was haar voorbeeld en haar ideaal, gelijk de schrandere, ridderlijke Huig haar trots was.

Niet zonder bittere droefheid was zij naar Smeelingen vertrokken en de zonnigste dagen van haar meisjesleven waren die, waarop hetzij Mevrouw Fernecamp, hetzij haar kleinzoon, of wel beiden te Smeelingen kwamen logeeren; en vooral die, welke zij in den Haag bij hare tante mocht doorbrengen. Ook kan men zich hare onverholen blijdschap voorstellen, toen Ravenhorst, na zijn candidaats in de philosophie, met het onderwijs der natuur- en scheikunde aan de Hoogere Burgerschool in hare woonplaats belast werd.

Huig huurde kamers in de stad, maar was op B a n j o e m a a s een dagelijksche gast. Hij wandelde met de meisjes, teekende met haar, reed te paard met haar, musiceerde, reciteerde, botaniseerde - niet zonder dat ettelijke bejaarde maagden bedenkelijk het hoofd over dit alles schudd'en, maar met het natuurlijk gevolg, dat Bertha en hijzelf zich in den zevenden hemel waanden.

Dit leven van stoorloos genot had noch geen jaar geduurd, toen op het onverwachtst een beroerte welke hare tante trof Bertha naar den Haag riep. De kranke herstelde, eenigermate, maar bleef zoo zwak en hulpeloos, dat de verpleging van het jonge meisjen onmisbaar bleek. Na een eindeloozen winter volgde een nieuwe aanval en in de laatste dagen van Mei had Ravenhorst het liefste dat hij op aarde bezat verloren.

Bertha legde het rouwgewaad over hare moederlijke vriendin aan en keerde met hem die haar thans meer dan ooit, meende zij, een broeder was geworden, naar Smeelingen terug.

Ongeveer drie maanden waren voorbijgegaan en de jongelieden

hadden bijna uitsluitend in elkanders gezelschap en in de beoefening van wat hun beiden dierbaar was troost gezocht. Het was Ravenhorst echter steeds voorgekomen, of hijzelf hierin beter slaagde dan zijne ‘zuster.’ Er was, docht hem, behalve het weemoedige dat sedert den dood zijner grootmoeder over alles wat zij deed of zeide een floers wierp, iets onrustigs en verstrooids in haar, dat vroeger nooit door hem was opgemerkt en moeielijk aan dezelfde oorzaak kon geweten worden.

Was het dit, dat zijne gedachten bezig hield, nu ze zwijgend naast elkander voortgingen?

Den dag bekroonde een heerlijke avondstond. De denneen sparreboomen, van wier roodbruine stammen de laatste zonnestralen maar niet schenen te kunnen scheiden, wedijverden in het uitzenden van verkwikkende geuren; in de verte loeiden de huiswaarts keerende runderen, of blafte een hond, of stierf het geratel van wielen wech. Bij de laatste boomen van het bosch, kwamen zij den hoogen witten molen langs; de tragelijk draaiende wieken kreunden in het al flauwer wordend koeltjen en Gijs de molenaar hing werkeloos over de leuning van den ommegang, blauwe wolkjes opzendende uit zijn stompje pijp.

En nu waren zij midden op de heide.

Voor hen uit kronkelde, als een grijs lint over een purper kleed, de straatweg. De scheper was met zijn ‘wit gewolde zee’ reeds ter ruste getogen. Heinde en verr', waarheen het oog ook zwierf, geen levend wezen. De westerkim baadde in gloed, en in het oosten was het, of de lucht reeds weder rozenrood werd. De maan stond als een flauw gouden sikkel aan den hemel; over de vlakte suisde de stilte; zelfs de tjirpende krekels aan hunne voeten zwegen. Alles hield den adem in bij het zinken der stervende zon.

Zij bleven onwillekeurig staan.

‘Is het niet zonderling,’ begon Ravenhorst eindelijk bijna fluisterend, ‘dat aangrijpende van eene groote vlakte? Gij herinnert u wel, hoe vroolijk en uitgelaten we waren, toen we een paar jaar geleden met de Martensen, óok bij zonsondergang, op den Drachenfels stonden? Misschien lag het aan het gezelschap; maar.... ik weet het niet, ik kan mij zelfs geen voorstelling maken van eene picnic-partij hier, op dit oogenblik....’

Het meisje zag peinzend in 't verschiet. De rozenzachte gloed lag verheerlijkend op haar bleek gelaat en straalde in

haar donker oog; een nauw merkbaar windje streek schuchter langs de fijne kruifjes bruin hair, die in den lichtglans als levend goudrag even tusschen de plooien van haar teruggeslagen sluier doorspeelden.

Hij had, overweldigd door de majesteit van het landschap, gesproken, zonder eigenlijk recht te weten wat hij zeide, als om zich lucht te geven, daar hij het oogenblik voelde naderen, het bekoorlijkste van het menschelijk leven wellicht, waarop voor de eerste maal het hart woorden gaat geven aan wat het niet langer zwijgend dragen kàn.

Zij andwoordde niet.

Plotseling sloeg hij zijnen arm om hare schouders en, zijne wang tegen de hare drukkende, fluisterde hij met moeite:

'Bertha, ik heb u zoo innig, i n n i g lief....'

Hij voelde het bloed in heur gelaat stijgen en een traan hem op de hand vallen.

'Bedroef ik u, liefste?'

- Dwaze jongen! - andwoordde zij, met een glimlach welke hem diep in het hart drong: - Het is immers omdat ik zoo gelukkig ben!

En hij kuste haar en zij hem, met dien reinen eersten kus, welke het tijdperk der o n u i t g e s p r o k e n liefde besluit en soms beslist voor altijd.

Daar zijn oogenblikken, zegt een groot schrijver, welke met gansche werelden niet te duur worden gekocht; en zulke hadden de beiden doorleefd, toen zij haren arm in den zijnen legde en de terugweg werd aangenomen.

Geen woord werd meer gewisseld, tot, even voorbij den molen, op eene kleine verhevenheid aan het einde van een doodloopend zijpad, eene mosbank tot rusten noodigde. Als bij instinct richtten zij hunne schreden derwaarts.

Ook hier heerschte de diepste stilte; maar eene geheel andere dan het ontzachlijk zwijgen der heide. De zon was geheel onder en de muggen, die flus noch in hare stralen dansten, waren verdwenen. Geheimzinnige schaduwen kropen voort tusschen de boomstammen. Nauw ritselde hier of daar noch een vogel door het hout. Alles geurde, alles ademde r u s t .

'Bertha!' zeide de jonge man, nadat hij eenigen tijd met zijn stok gaten had zitten boren in den lossen, met naalden bedekten grond.

- Huig? - klonk het nauw hoorbaar.

Hij had een doosje te voorschijn gehaald en nam er van tusschen de watten een fraaien ring uit.

‘Dagen lang heb ik hem al bij mij gedragen,’ hervatt'e hij: ‘gij kent hem - hoe dikwijls bewonderden wij hem niet aan de hand van onze lieve doode, wanneer wij als kinderen aan haar schoot stonden! De trouwring van mijne moeder, liefste.’

Zij had den handschoen reeds afgedaan en hij schoof haar het kleinood aan den vinger. Zachtkens trok zij de hand terug en leide haar op de knie. Zoo zaten zij en zagen beiden naar den flonkerenden ring op het zwarte kleed.

‘Nu moet ge mij toch eens zeggen,’ zeide Ravenhorst, toen zij eenigen tijd later weder op den straatweg huiswaarts wandelden: ‘wat deert u toch, in den laatsten tijd? Misschien vergis ik mij, maar meer dan eens heb ik mij verbeeld -’

- Toch niet, lieve! - viel zij in. - Het *is* geen verbeelding geweest. Ik heb werkelijk iets dat mij hindert; en ik zoû u gaarne zeggen wàt, maar.... het is iets dat een derde méer betreft dan mij. - Gij weet niet, - ging zij na een oogenblik zwijgen voort, - hoe onnatuurlijk het voor mijn gevoel is, zoo ons s a m e n leven te beginnen met een soort van geheimzinnigheid. Maar waarlijk, hoeveel het mij ook kost, ik geloof dat het mijn plicht is....

‘Zeg niets meer, mijne eigenste!’ hernam hij. Indien ge maar belooft, dat àls ik u helpen of raad geven kan, en gij vindt er vrijheid toe -

- Dat spreekt immers van zelf, Huig? - andwoordde zij, de oogen vol innige trouw naar hem opslaande. - Maar het zàl niet noodig zijn. Het ergste is nu, geloof ik, geleden.

Toen zij weder aan het hek van B a n j o e m a a s gekomen waren, zeide Ravenhorst:

‘Ik ga niet meer meê naar binnen, Bertha - als die Van Gouderack.... en dan oom - ik kàn niet, liefste. Morgen, of overmorgen, zal ik oom over onze verloving spreken, als ik een geschikt oogenblik vind. Gij kunt niet gelooven, hoe ik er tegen opzie! Het is mij, alsof onze liefde ontwijd zal worden, zoodra iemant anders er het oog op slaat.... Dwaas, niet waar? Nu moet ik naar mijne kamer, om in de eenzaamheid te droomen van dezen avond - en de toekomst. Goeden nacht.... God zegene u, mijn eigene!’

Hij had haastig fluisterend, met ingehouden hartstocht gesproken; en nu was hij in de schemering-verdwenen.

Langzaam ging het meisjen het schelppad op, dat naar het achterhuis voerde, langs geurende rozen- en resedaperken, oranjeboomen, heliotropen en wat niet al; opziende naar de schitterende avondster en het vriendelijk maanlicht, dat zijne stralen als een aureool uitgoot over haar hoofd.

Zij was als eene, die, op het punt van te ontwaken, een wechsmeltenden schoonen droom vruchteloos tracht vast te houden. Wat zoude zij niet geven, om hier buiten de onvergetelijke laatste ure noch eens en noch eens te doorleven, alleen met de bloemen en de sterren! - Een bijna onverwinnelijke tegenzin weêrhield haar van de woning weder binnen te gaan waar zij, Huig had het maar al te goed gezien, verre van gelukkig was geweest.

Wat haar hinderde, wat zij hem had meenen moeten te verzwijgen, was de houding van haren oom.

Deze had haar, bijna van den dag harer terugkomst uit den Haag af, met blikken aangezien, op een toon toegesproken, welke omtrend zijne gevoelens niet den minsten twijfel overlieten.

Het was Merlenbach, - ofschoon hij van het tiental jaren dat naar de zestig leidde reeds de helft achter den rug had - toen hij haar wederzag, geweest, of hem de schellen van de oogen vielen; hare ongemeene schoonheid, te voren nauwlijks opgemerkt, had hem plotseling in vlam gezet; en elken dag had Bertha een pijnlijker strijd te strijden gehad, naarmate zijn hartstocht en in gelijke mate haar afkeer toenam.

Het had haar tegen de borst gestuit, haren geliefde, dus onmiddellijk na hetgeen tusschen hen beiden was voorgevallen, van deze zaak te spreken. En nu zij peinzende de paden doorging, nam zij voor dit ook later niet te doen, ter wille van haren oom. Zij wist dat Ravenhorst, ofschoon hem erkentelijk voor niet weinig dat ook hij hem verschuldigd was, Merlenbach echter geen eigenlijke genegenheid toedroeg; des te meer achtte zij zich gehouden om den man, jegens wien zij zelve zoo oneindig veel verplichting had, zooveel in hare macht stond te vrijwaren van alles wat hem in de schatting van haren Huig kon doen dalen.

In hare gedachten verzonken, trad zij door een der tuindeuren het huis in, hing hoed en shawl in een kleêrkast in den gang en begaf zich naar de achterkamer. Aan de deur bleef zij even staan, bezag nochmaals haren ring, drukte dien vurig aan de lippen en trad binnen.

Het was er recht gezellig. De heer Merlenbach zat met het *Handelsblad* aan de theetafel. Het servies, flonkerend van krystal en zilver, was noch onaangeroerd. Het water borrelde en raasde ongeduldig in den blinkenden *bouilloir*. Door de opengeslagen ramen stroomden de geuren van den bloemhof naar binnen, te spijt van de neteldoeksche gordijnen, wegens de muggen zoo dicht mogelijk toegeschoven.

'Aha!' klonk Merlenbachs welkom: 'Benje daar eindelijk, kind? Op zoo'n manier krijgen we thee aan 't souper... repje wat, Berth! Lies leit zeker boven te ronken als een karbouw en ik heb dorst voor zeven.'

- Het spijt me dat ik u heb laten wachten, Oom - het was zoo heerlijk, buiten...

'Ja, verduiveld mooie avond. En Huig...?'

- Huig kon niet meer binnen komen, Oom; hij moest naar zijne kamer...

'Werkezel! 'k Zoû vroeger nooit gedacht hebben dat er dàt in hem stak... Enfin, des te gezelliger voor ons, hé?'

Indien zijne nicht den lonk welke bij deze woorden over het uitgespreide *Handelsblad* heen haar werd toegezonden al niet zag, gevoelde zij hem toch. Zij had reeds terstond bespeurd, dat het gevecht bij Rézonville en zijn nasleep op den heer Merlenbach niet zonder uitwerking was gebleven. Doende alsof ze de vraag niet gehoord had, zett'e zij zich met groote bedrijvigheid aan de toebereidselen tot het theeschenken; lepeltjes rammelden, het slot van het theekistje knapte, de kokende stroom bruiste neêr in den trekpot en dan:

- Is de portefeuille noch niet gekomen, Oom?

'De portefeuille... wat d..... ô ja, me dunkt ik heb haar achter het musiekkastje zien staan...'

Merlenbach wierp de courant ter zijde en beijverde zich om het verlangde te halen.

'Kijk eens hier,' hernam hij, een nummer van *Punch* openslaande en voor haar nederleggende: - 'mooie plaat, hé? Die oude Nap die zijn neef komt waarschuwen - "Beware!" wil zeker zeggen: "Pas op!" Niet?'

Zij voelde zijn naar wijn riekenden adem langs hare wang strijken.

Ofschoon zij, door haar langdurig verblijf bij hare Tante aan de eigenaardigheden haars Ooms ontwend, als gezegd is, sedert hare tehuiskomst met een gevoel van weêrzin tegen hem

en den geheelen toon, den geheelen geestelijken dampkring in zijne woning had te strijden gehad, was die weêrzin nooit zoo sterk geweest als op dit oogenblik. Een rilling van walging voer haar door de leden. Op hetzelfde oogenblik drukten zijne gloeiende lippen een kus in haren hals.

Met een half bedwongen kreet van schrik en ergernis vloog zij op van haren stoel en week naar de deur. Een donkerroode gloed overdekte haar gelaat en hare oogen vonkelden van toorn. Merlenbach, door de uitwerking van zijne gemeenzaamheid verrast, staarde haar met verwezen bewondering aan.

'Wel allemachtig!' zeide hij eindelijk met een gemaakten lach: 'Wat scheelt je, meid?'

Zij sloeg haastig een blik naar de geopende vensters en zeide op gedempten maar vasten toon:

- Het zoû kinderachtig wezen, mij verwonderd te toonen, Oom. Ik heb genoeg gezien en begrepen, dat het in den laatsten tijd anders was geworden dan vroeger tusschen ons: van middag aan tafel noch, toen u beloofde majoor Van Scherpen te beschermen *om mij genoegen te doen*... ô, - vervolgde zij hartstochtelijk, de handen tegen de kloppende slapen drukkende: - dat gij, de eigen broeder van mijn vader... gij, dien ik zelven zoolang v a d e r genoemd heb - Mijn God, hebt gij dan geen g e v o e l , màn?

En zij stampte met den voet op den grond.

'Wel wis en waarachtig heb ik gevoel!' andwoordde Merlenbach, die zich geheel hersteld, en wrevelig in zijn stoel geworpen had. - 'Wat duivel beteekent al dat misbaar? Gevoel? Dat toon ik immers, G... betere 't, wel! Ik hoû verduiveld veel van je, dat's de waarheid. Welnu, wat steekt daar in? Oom en nicht... dat's meer gezien; je vraagt dispensatie en daarmeê uit. 't Is zoo, we schelen een jaar of dertig - maar wat weêrgâ' - hier stak de heer Merlenbach zijne geweldige, behairde hand overredend naar haar uit - 'ik durf me gerust meten met alle jonge bleekneuzen van tegenwoordig!'

Hij had een nek als een stier en vuisten, welke gemaakt schenen om stieren te dollen. Snoeverij was zijne zelfverheffing juist niet.

'Nu beste kind, wat zegje?' hervatt'e hij, opstaande en op haar toetredende. Doch zij sloeg de hand aan de kruk en hij bleef staan. - 'Ik heb het immers altijd goed met u gemeend, mallootje!' vleide hij.

Bertha, bij wie toorn, afkeer, lachlust, allerlei verwarde gevoelens om den voorrang hadden geworsteld, begon te beseffen, dat zij in haar overspanning te verr' was gegaan. Ten slotte was verliefdheid, dacht zij, ofschoon dan bij een eigen Oom van over de vijftig tegenover een nichtje van drie en twintig, misschien ietwes bespottelijk, toch geen halsmisdaad.

- Oom, - zeide zij, de oogen neêrslaande, op merkelijk zachter toon: - ik heb mij noch geen uur geleden met Huig verloofd... Goeden nacht.

En wech was zij.

Merlenbach liet zich met eene geweldige verwensching weder in zijn stoel vallen. Zóo gewoon was hij geweest de jongelieden samen te zien, dat de gedachte aan eene andere betrekking tusschen hen dan die van broeder en zuster, nooit bij hem was opgekomen; ook niet, nadat hij, plotseling door hare schoonheid betooverd, zelf zijne zinnen op het meisje gezet had.

‘Huig!’ mompelde hij, star voor zich uitziende: ‘Die ondankbare hond van een kwâjongen!’

Inmiddels poogde Bertha, voor het opengeslagen venster van hare kamer opziende naar den sterrenhemel, den zoo ruw afgebroken draad harer gepeinzen weder op te vatten. Ofschoon het tooneel met Merlenbach haar meer geschokt had dan zij zichzelve bekennen wilde en zij een zeker gevoel van afmatting niet van zich zetten kon, was zij toch innig gelukkig. Hoelang zij haren Huig reeds had liefgehad zoude zij zelve onmogelijk hebben kunnen zeggen; maar het was zulk eene nieuwe, zalige gewaarwording, aan hem te denken als haar verloofde; zoo zalig, dat het haar duizelde, dat zij aan de werkelijkheid nauwlijks gelooven kon, als zij den blik trachtte te slaan in de heerlijke toekomst, wanneer zij elkander onverdeeld zouden toebehooren, onafscheidelijk, altijd... En dan ook, welk eene rust, voor goed afgedaan te hebben met den eentonigen, smartelijken strijd tusschen haar gansche verleden en het in den laatsten tijd in haar gemoed ontwaakt gevoel jegens haren oom, waaraan zij geen naam durfde geven, waartegen zij met al heur geestkracht zich verzett'e en dat toch... Maar dit was nu alles voorbij. Nu zoude zij niet meer op elk woord, elke beweging hebben te letten, waarin hij een zweem had kunnen zien van aanmoediging; niet meer te waken hebben over zooveel, dat met haar huislijk leven onder zijn dak als saâmgegroeid was en thands misschien tot allerlei verkeerde gevolgtrekkingen zijnerzijds aan-

leiding geven kon; niet meer Lise behoeven gade te slaan, of deze wellicht te midden van hare vogels en hare armen iets bespeurd, iets vermoed had, van hetgeen zij tot elken prijs zoû willen verbergen. Hoe dwaas was het toch alles van haar geweest, dacht zij met een glimlach. Waarom had zij niet veel vroeger haren oom gelegenheid gegeven om uit te spreken wat hem op het hart lag, hem in allen eenvoud gezegd dat zij zijne dochter, zijne slavin wilde wezen, maar hem niet liefhebben kon zooals hij dat begeerde... hij zoû het immers wel ingezien, die grillige neiging overwonnen hebben en alles zoude weder geweest zijn als van ouds! Hij was zoo gul en zoo goed, ondanks zijne onbeschaafde vormen.... Ja, het was dwaas van haar geweest, zich zoo ongelukkig te maken en zij nam voor, van morgen af weder tot hem te spreken en met hem om te gaan alsof er niets, volstrekt niets tusschen hen was voorgevallen; en hij, van zijn kant, nu hij immers wist dat zij verloofd was... Morgen zoû ook Huig met hem spreken misschien - en eerlang zouden zij trouwen...

Zoo woelde het, ook later, in dien doffen, onlijdelijken staat tusschen waken en slapen, waarin de overprikkelde zenuwen maar niet tot rust kunnen komen, noch uren lang door haar hoofd. Eerst tegen het aanbreken van den dag verloor zij geheel het bewustzijn en toen zij vermoeid en onverkwikt van hare legerstede oprees, stond de zon reeds hoog aan den hemel.

Dien namiddag had zij een lang onderhoud met Ravenhorst in den tuin. Alvorens met den heer Merlenbach te spreken wenschte hij met haar zelve een en ander te overleggen omtrend hunne toekomst. Hij was, zeide hij, den vorigen avond niet naar zijne kamer gegaan, maar had noch een uur of wat rondgewandeld en een moeielijken zelfstrijd doorstaan. Hij had, en niet voor het eerst, er over nagedacht hoe hij op den duur toch niet geschikt zoû zijn om aan eene Hoogere Burgerschool les te geven. Altijd weder van voren af aan, jaar in, jaar uit, van twee, drie vakken tegelijk de beginselen te onderwijzen en zijne leerlingen te verliezen, juist wanneer zij eene hoogte bereikt hadden waarop het onderwijs geven een genot zoû beginnen te worden - het zoû noch gaan, indien hij tijd had om te studeeren en zelf verder te komen. Maar dit was niet denkbaar. Geen van beiden hadden zij inkomen van eenige beteekenis,

en wat er aan schooluren overschoot zoû derhalve voor private lessen moeten dienen. Hij hoopte, dat zij hem niet prosaiesch wijs en verstandig vinden zoû. Want waarlijk, zoodra het maar eenigszins mogelijk was te trouwen, samen moedig het leven te beginnen zonder veel vooruitzichten, - het lokte hem dubbel aan, omdat hij, eenmaal gehuwd, beter dan nu in staat zoude wezen, ja meer dan nu reeds het heerlijk r e c h t hebben zoû, om elken steen wech te ruimen voor haren voet; omdat dan het weren van alle leed en zorg, voor zooverre dit menschelijker wijs mogelijk was, zijn eigenlijke taak en roeping jegens haar worden zoû. Maar doordenkende had hij toch ingezien, dat hij aldus hun beider toekomst in de waagschal zoû stellen.

'Zal ik u gelukkig maken, lieveling!' vervolgde Ravenhorst, hare hand die hij al sprekende in de zijne gevat had hartelijk drukkende: 'zal ik u gelukkig maken, dan moet ik vrede hebben met mijn werk; en dit is niet mogelijk, in het diepst van mijn ziel ben ik er van doordrongen, al zoû ik mijzelven gaarne anders diets maken, tenzij ik onverdeeld leven kan voor mijne wetenschap. Ik moet - lach mij niet uit, ondeugende! - ik moet professor worden en schrijver; vooral het eerste. Nu is er aan de Universiteit te Göttingen eene specialiteit, van wien ik veel verwacht voor mijne dissertatie. Als hij me nu helpen wil en ik kan uitvoeren wat ik mij voorstel - dan zal mijn boek klinken als een klok en zijn we, vroeg of laat, geborgen; daar ben ik zeker van. In elk geval, is het ding eenmaal de wereld in, heb ik gedaan wat ik vermag, - dan neem ik het eerste het beste baantje dat ik krijgen kan, we trouwen en verder.... weet ge noch, bij Dickens? W a c h t e n h o o p!'

Ravenhorst zweeg. Hij had met vuur en overtuiging gesproken; gesproken, meende hij, als het een man, die met mannelijke liefde lief had, betaamde. Bertha andwoordde niet terstond. Zij zag met neêrgeslagen oogen voor zich en deed den diamant van haren ring vlammen schieten in eene zonnestraal, welke door het lindeloover op hare hand viel.

Was zij teleurgesteld? Dacht zij aan vogelen in de lucht? Klonk hetgeen Huig voor mannentaal hield, haar jongensachtig en verwaand? Scheen zijne eerzucht haar zelfzucht? Of was het voor haar niet meer dan natuurlijk, deed het haar goed aan het hart, dat hij dus zonder aarzelen het hoogste begeerde?

- Uwe toekomst is mijne toekomst, beste, - zeide zij eindelijk, den blik vol liefde tot hem opheffende: - ik zal u volgen...

‘Niet blindelings, eigenste!’ viel Ravenhorst in: ‘Gij moet op uwe beurt ook l e i d s vrouw zijn, mij den rechten weg wijzen, mij raad geven, voorlichten...’

- Niet blindelings, - zeide zij zacht: - maar met vast vertrouwen. Wanneer hadt gij gedacht te gaan?

Hij drukte in vervoering hare hand aan zijne lippen.

‘Weet ge wel, liefste!’ zeide hij, ‘dat ik alles op dit oogenblik in een geheel ander licht zoû zien, zoo ik aan mijn gevoel toegaf? Gij zwakke vrouwen zijt toch altijd de sterksten, als het er op aankomt.’

Na een wijle van dat stille, aan woorden zoo arme onderhoud, gelijk de ‘boschjes,’ indien zij ‘klappen’ konden, tot eentonig wordens toe zouden kunnen ‘melden,’ hervatt'e hij:

‘Om op mijn heêngaan terug te komen.... ja, liefste, daarover zoû ik noch eerst eens met onzen directeur moeten overleggen. Hij zeide mij verleden dat mijn voorganger De Jong geheel hersteld was... We hebben noch drie weken vóor de lessen weêr beginnen en zelfs als De Jong *niet* kan, of ze hem niet terug willen hebben, weet ik noch wel in Leiden een paar kennissen, die mij gaarne zouden aflossen; het kan later bij sollicitatiën nooit kwaad... Mij dunkt, langer dan zes weken op zijn hoogst hoeft het niet te duren. Maar mijn terugkeer - dáarover denk ik méer. Indien ik de kerstvacantie en den geheelen winter doorwerk zal ik m i s s c h i e n tegen Juni of zoo...’

- Overwerk u maar niet, Huig, - zeide zij ernstig: - ‘W a c h t en hoop!’ is het immers? - Maar vreemd en eenzaam zal het zijn, zonder u, - voegde zij er langzaam bij: - Wij zijn deze laatste maanden zoo gewend geraakt aan elkanders bij zijn...

‘Zeg één woord en ik zie van het gansche plan af!’ riep Ravenhorst hartstochtelijk uit.

- Waarom, beste? - andwoordde zij. - Ik ontken niet, dat ik er tegen opzie, u te missen; ik voel mij oneindig minder thuis met Oom en onze goede Lise, sedert ik zoolang achtereen bij onze lieve ontslapene.... Maar ik mag, ik wil u dáarom niet weêrhouden van wat gij onzen plicht acht, mijn m a n . En zullen uwe brieven mij niet verkwikken? Zal het geen genot zijn aan u te schrijven? Hoe lief zal ik u hebben, Huig, als gij verre wech zijt.

En ik u, Bertha! Wie heeft ook weêr gezegd, dat scheiding alledaagsche liefde doet verflauwen en de echte liefde sterkt,

zooals de wind een kaarsjen uitwaait, maar een vuur slechts aanwakkert?

- La Rochefoucauld, geloof ik.

‘Waarlijk? Dat 's jammer - ik houd niet van hem. Maar het beeld is treffend.’

- Ik ken hem weinig, - zeide zij. - Verleden heb ik even in de ‘Maximes’ gebladerd en toen viel mijn oog juist op die plaats en op noch eene die mij ook is bijgebleven: *Il n'y a qu'une sorte d'amour, mais il y en a mille différentes copies*.

‘Bravo!’ riep Ravenhorst uit de volheid van zijn hart: ‘Dat zoû haast genoeg zijn om iemant met den cynikus te verzoenen.’

- En om iemant beangst te maken voor zichzelf, - zeide zij, hem diep in de oogen ziende.

Wat hij andwoordde en wat er verder door beiden gesproken werd, verblijve wederom aan de bescheidenheid van het ‘boschje’ toebetrouwd.

Noch dien eigen dag vond Ravenhorst de gewenschte gelegenheid om Merlenbach zijne plannen voor te leggen. Het trof hem, dat die met zonderlinge koelheid werden aangehoord: maar hij brak er zijn hoofd niet meê, aangezien alles zonder bezwaar werd goedgekeurd. Ook met den directeur der school en den gemeenteraad werd alles ten beste geschikt en na vijf weken, als een verrukkelijk visioen voorbijgevlogen, was de jonge man reeds over de grenzen. Onder de afspraken, die hij met Bertha gemaakt had, was ook deze, dat hunne verloving, waarin Elise zich hartelijk verblijd had, in den eersten tijd voor de buitenwereld een diep geheim zoû blijven; welke schikking de heer Merlenbach ‘allerverstandigst’ achtte.

Oud mal gaat boven al! Evenwel, al is er geen enkele reden om aan te nemen dat onze wethouder inzag zich tegenover zijne nicht belachelijk te hebben gemaakt, de billijkheid eischt hier aan te stippen dat hij, na kennis gekregen te hebben van hare betrekking tot Ravenhorst, op zijne manier zijnen hartstocht poogde te bestrijden. Hadden de omstandigheden het gedoogd. hij zoû naar Parijs of elders getrokken zijn om verstrooiïng te zoeken. Ware de jachttijd reeds aangebroken, hij zoû het haas in de heide zijn gaan vervolgen. Nu wijdde hij den tijd dien hem de sociëteit en de exercitiën

overlieten met eene soort van hardnekkige gebetenheid aan het hengelen. Bij het krieken van den dag, in het holle van den nacht, op brandende achtermiddagen soms, toog hij er op uit zonder anders dan bij hooge uitzondering iets thuis te brengen. Uren achtereen kon hij in het kroos zitten turen, zich af en toe lavende uit een flesch Rhijnschen wijn, de eene manilla na de andere uitrookende, morrende en vloekende, terwijl een gulzige voorn zich de kieuwen opreet aan zijn haak, of wel gezegde haak in rustige rust hing te zweven aan een wilgetak. Kortom, de bejaarde minnaar, wanende het te blusschen, beijverde zich om zooveel olie in het vuur te gieten als hij kon. Veel langer dan eene week duurde de hengelkuur echter niet. Na verloop van acht, negen dagen begon Merlenbach in V r e d e e n V r i e n d s c h a p te biljarten en te kaarten met een vuur en eene onbesuisdheid, welke den met schulden geplaagden hypotheekbewaarder Kraak uitmuntend te stade kwam.

Het zoude langwijlig worden den oudgast in al de phases van zijn ‘liefdeleven’ te volgen. Volsta het, dat hij er zoozeer in slaagde zich in te houden tegenover Bertha - al moesten, behalve zijne beurs, ook de arme schutters het op den duur bitter ontgelden, - dat het meisje, vooral aanvankelijk, slechts eene zeer enkele maal bespeurde, hoe alles noch niet zóo volkomen tot het oude was teruggekeerd, als zij zich gaarne voorspiegelde.

Wellicht zoude zij dit vroeger en vaker hebben opgemerkt, ware zij niet zoo geheel vervuld geweest met haren afwezige. Hem te schrijven, zijne brieven te verslinden en als van buiten te leeren, te lezen wat hij las, zijn leven zooveel mogelijk mede te leven, zich te verdiepen in de bekoorlijke toekomst - aan iets anders dacht, iets anders deed zij nauwlijks. - Maar de gloed welke bij Merlenbach voortglom onder de asch schoot nu en dan zoo nadrukkelijk vonken uit, dat zij, eindelijk voor goed wakker geschrikt, de vlucht nam.

Minder dan ooit dacht zij er aan, Huigs bescherming in te roepen. Hij was nu midden in zijn werk; zijne brieven, - ach, telkens veel, veel te kort! - ademden zooveel arbeidslust en moed en hoopvolle verwachting, dat zij het zich nimmer vergeven zoû hebben, indien zij zich ook maar het geringste had laten ontglippen dat hem daarin had kunnen storen. In den Haag en te Zutfen kende zij meisjes met wie zij de vriendschap uit de schooljaren noch had aangehouden en die nauw-

lijks eenen wenk noodig hadden om haar met keerende post eene dringende uitnoodiging te doen geworden. Elise zond haar trouw Ravenhorsts brieven onder omslag toe en zij genoot eene week zes, zeven, van zalige rust.

Wat zij had kunnen voorzien, gebeurde echter. Toen zij ten laatste welstaanshalve wel weder naar B a n j o e m a a s moest terugkeeren, bleek hare afwezigheid de zaak slechts verergerd te hebben en zij had niet vele dagen noodig om tot het besluit te komen, dat zij het op den duur alzoo niet harden kon. Tot overmaat van ramp had Ravenhorst juist geschreven, dat, naar hij begon te vreezen, wellicht ook de zomer voorbij zoû moeten gaan eer hij terug kon komen voor goed. Familiën, met wie zij op genoeg gemeenzamen voet omging om zonder aanvoering van redenen gastvrijheid te kunnen v r a g e n , waren er buiten Smeelingen niet meer; en het weinige dat zij bezat was onvoldoende om ook naar de bescheidenste eischen op zichzelve te kunnen gaan wonen. Ook beried zij zich niet lang. Zoodra de examentijd dáar was zoude zij zich een of meer acten verwerven en onmiddellijk daarna eene betrekking zoeken elders.

Zonder verwijl zett'e dus ook zij zich aan den arbeid. Opzettelijk nam zij lessen. Wanneer zij het eenigszins met voeg doen kon, sloot zij zich met hare boeken in hare kamer op en zond inmiddels, hoezeer het haar tegenstond, de eene advertentie na de andere aan verschillende dagbladen, ten einde zoo mogelijk, in afwachting van heur examens, eene plaats als gezelschapsdame te verkrijgen. - Er kwamen weinig andwoorden in en deze weinige waren niet van dien aard dat zij vrijheid vond om met hetgeen haar aangeboden werd de proef te nemen.

Te minder ging zij daartoe over, omdat er allengs in Merlenbachs stemming een keer gekomen scheen. Het was alsof elk woord tot haar en tot zijne dochter hem te veel werd. De dienstboden sidderden voor zijne oploopendheid en vlogen op zijne wenken. Hij werd met den dag somberder, norscher, stilzwijgender. Meer dan eens klaagde Elise bij Bertha haren nood en zij sloofde zich met aandoenlijke hartelijkheid uit om haren vader af te leiden en op te vroolijken. In den Raad, waar hij zichzelven anders zoo gaarne hoorde, opende hij de lippen ter nauwernood. In V r e d e e n V r i e n d s c h a p schudd'e men veelbeteekenend het hoofd en mompelde men dat ‘Papa Jupijn’ eene zware ziekte onder de leden had.

Bertha had diep medelijden met hem, maar de rust deed haar goed. Van lieverlede gaf zij zich over aan de inbeelding dat Merlenbachs hartstocht voor haar eene voorbijgaande vlaag was geweest; dat thands niets verder uit zijne gedachten was dan zij, gansch andere dan zorgen van minne hem kwelden.

Aldus verstreken weder eenige weken; en toen brak de storm los.

Februari was in het land gekomen en allerwegen herdacht men ‘op de gebruikelijke wijze,’ door het uitsteken van vlaggen, met klokkenspel en parades, den geboortedag van het geëerbiedigd Hoofd van Staat. Te Smeelingen vierde bovendien het kader der schutterij, met oudleden en andere vrienden versterkt, zijne vreugde wederom bot aan de feestelijke tafel, door de milde zorgen van den commandant, hetzij bij wijze van toegift op de parade, hetzij als vertroosting, in geval die wegens ongunstig weder achterwege had moeten blijven, jaar in jaar uit in het logement: *De vergulde Bokaal* gespreid.

Het was avond en het liep tegen half elf. Op B a n j o e m a a s was het doodstil. ‘Lies’ was na de thee, gelijk elke week ten minste éenmaal het geval plag te zijn, met zware hoofdpijn, als zij klaagde, naar hare kamer gegaan, waar zij zich met eene dosis chloraal in vasten slaap verzonken had. Bart was lang naar huis gegaan. De keukenmeid had, zonder daartoe eenig heulsap te behoeven, het voorbeeld harer meesteres gevolgd en de werkmeid zat, met de voeten op een heete stoof en den neus op haar breikous, te dutten.

Bertha, die den avond met een langen brief aan Huig had doorgebracht, borg haar portefeuille wech, stak een der op het buffet gereed staande kaarsen op en begaf zich ter ruste, wel overtuigd dat haar oom vooreerst niet zoude thuiskomen. Voorbij zijne kamer gaande trad zij er even binnen, zett'e heur blaker neêr, deed het laag ingedraaid gaslicht hoog opvlammen, en trad op de schrijftafel in een hoek van het vertrek toe. Het helle licht viel op een meesterlijk geschilderd mansportret, daarboven opgehangen. Zij wipte een stoel voorover en met in elkander geslagen armen op de leuning rustende hief zij de oogen op naar het beeld haars vaders.

Het was kort voor zijn vertrek tot den tocht die hem zoo noodlottig worden zoû door een bevriend kunstenaar op het doek gebracht en aan hare moeder ten geschenke gegeven, na wier dood haar oom er zich begeerig van had meester gemaakt. De voormalige sergeant was aan het portret van zijnen broeder,

den dapperen ‘op 't veld van eer’ gesneuvelden officier, verknocht met eene pronkzieke vereering, welke niet missen kon hemzelven voor Bertha min of meer eerbiedwaardig te maken.

Nooit was zij jegens haren Oom zachter gestemd, meer geneigd om zijne tallooze grootere en kleinere gebreken in het licht der verschoonende liefde te zien, dan wanneer zij voor deze beeltenis stond.

ô Die mannelijke, sprekende trekken, dat zacht blauw oog, tintelende van een sluimerend vuur, die fijn besneden mond vol geestkracht - hoe dikwijls had zij er niet met bijna dwepend verlangen naar opgezien! Vooral na Huigs vertrek was er nauwlijks een dag voorbijgegaan, waarop ze niet gelegenheid had weten te vinden om althands eenige oogenblikken onbespied met de beeltenis van den dierbare dien zij nooit gekend had in stille gemeenschap door te brengen.

Het was haar, of zij bij hèm moest komen om raad, om zich moed te laten inspreken, wanneer de dagen al trager voortkropen, te midden van de steeds drukkender atmospheer waarin zij leefde, nu de verkwikkende nabijheid van haren geliefde haar ontnomen was. Lise - hare ‘zuster,’ noemden haar de menschen! - verstond haar zoo weinig; en al ware het anders geweest, deze was wel de allerlaatste, tot wie zij van hetgeen haar beklemde spreken kon. Tot niemant ter wereld trouwens m o c h t zij dit doen. Zij moest het met jaloersche zorg voor een ieder verbergen, hoe die man haar met zijne gloeiende blikken het leven verbitterde. Want zij had hem àlles bijna te danken en elken dag nòch te danken; en zij was hem erkentelijk met haar gansche hart - al gruwde zij van hem. Alleen had zij haren strijd moeten strijden - haar zwáren strijd; de afmattende inspanning moeten volhouden, niet alleen om te waken over zichzelve, maar om elken dag een opgeruimd en welgemoed gelaat te toonen aan de huisgenooten, aan ‘vriendinnen’ en kennissen: vooral: om steeds goedsmoeds te schrijven aan Huig, daarginds met alle krachten kampende om den prijs voor haar en wiens geestkracht zij met haren kommer niet verlammen mocht.

Goddank, peinsde het meisje voort, Goddank, dat was nu alles geleden, doorstaan. Met den dag werd het duidelijker: haar oom had zijne dwaasheid ingezien; hij schaamde zich; ook hij had met zichzelven geworsteld en was overwinnende. Ja, hij deerde haar. Had zij niet op zijne knieën gespeeld? Had

hij haar niet in zijne armen gedragen, zoo ruw en onbeschaafd en toch zoo teeder; had hij haar niet gekoesterd en gekweekt als zijn eigen kind? En was hij niet *zijn* broeder?....

Met een geweldigen smak hoorde zij eene deur openvliegen en een uitroep van pijnlijke verrassing ontsnapte haar, toen ze, haastig zich omkeerende, door den voorhang van donker rood trijp welke tot het vertrek toegang gaf Merlenbach met verhit gelaat en verwarde haren zag binnenzwaaien.

Het banket in de *Vergulde Bokaal* was ongemeen vroolijk geweest.

Afwisselende regen- en windvlagen, waartusschen slechts hoogst zelden een bedeesd waterzonnetjen even van achter de grijze wolken uit kwam gluren, om even spoedig te verdwijnen, hadden de parade ‘letterlijk in het water doen vallen;’ - eene bedaagde geestigheid, welke in den achtermiddag van ten minste driehonderd Smeelinger monden vernomen werd. Eene ‘groote inspectie’ evenwel was er op den Brink gehouden geworden, waarbij de rillende en doorweekte schutters, met blank gepoetste geweren en blinkend gewreven ‘lederwerk,’ in tot meirtjes geworden modderpoelen zeer eigenaardige zegenwenschen over Merlenbach tusschen hunne klapperende tanden hadden staan mompelen. De aangename tegenstelling van de met hulst, aucubaas en klimopgroen gemaakte danszaal met haar hoogvlammend haardvuur, de kleurige vlaggen- en wimpeltropee onder het plompe borstbeeld des konings voor het orkest, de vonkelende wijnglazen en 't blinkend zilver, het hagelwit tafellaken, het knirpende zand op den nauwlijks minder helderen vloer - die tegenstelling werkte als een tooverslag. Zelfs Merlenbach, die bij de inspectie zijn getrouw gehoor van straatjongens als van ouds in bewonderende verbazing gebracht had door de kracht en den overvloed zijner verwenschingen, heette toen de soep was rondgedeeld zijne gasten welkom op een toon, welke den wijn dubbel goed deed smaken.

Het gekletter der messen en vorken, het gedraaf der tafelknechts in buitengewonen dienst, het geknal der kurken, het gepraat en gelach en bordengeklir was ten toppunt gestegen, toen de heldere klank van Merlenbachs champagneglas plotseling stilte gebood.

Bleek en zenuwachtig stond luitenant Van Gouderack op

van zijnen zetel. Met de saâmgeknepen handen op de tafel leunende zoodat de glazen trilden, liet hij zijne fletsche oogen tamelijk wezenloos rondgaan.

‘Me-meneeren, geachte wapenbroeders!’ begon hij met haperende stem: ‘Het z-zij mij vergund in deze heugelijke feesture, aan dezen feestelijken d-disch, in ons aller n-naam, aan gevoelens, die wij in onze harten ge.... ge.... koesterd.... die in ons hart gekoesterd zijn.... te.... te.... om kort te gaan, meneeren en geachte wapenbroeders!’ vervolgde hij na wanhopige inspanning, de zweetdruppels met zijn servet van het voorhoofd wisschende en een verfrommeld rolletje van onder zijn uniformrok te voorschijn trekkende: ‘om kort te gaan, ik wenschte, met verlof van onzen gastheer, u een F e e s t z a n g voor te dragen....’

- Is 't van je zelf, Gouwe? - klonk het heesch fluisterend naast hem; en de eerste luitenant De Winter stiet zijn buurman, den eersten luitenant ‘à la suite’ met den elleboog lachend in de ribben.

‘Een Feestzang,’ hervatt'e de dichter, verlegener stamelende dan ooit, ‘mij ter hand gest...., mij... toevertrouwd door iemant die.... ahèm, van iemant meneeren, die....’

- Wat hamer! - viel hier Merlenbach hem wrevelig in de rede: - steek van wal, voor den d....! Denkje dat we hier tot morgen kunnen wachten?

De deerniswaardige ‘zanger’ dronk met een gulp een half glas water leêg, verslikte zich, hoestte en proestte tot hem de tranen over de magere wangen rolden en begon:

> Terwijl daarginds in 't Zuid
> Germanjes zwaard, op buit
> Van bloed en tranen uit,
> Parijs! uw wal omsluit....

‘De heeren moeten weten,’ viel de ongelukkige zich hier stotterend in de rede, ‘dat dit vers al reeds wat vroeger was ver... vervaardigd, vandaar dat....’

- D.... geen bl....! - meende de gastheer: vooruit maar!

En Van Gouderack vervolgde:

> Parijs! uw wal omsluit
> Met duizend flikkerlichten...

- Ik begrijp er geen weêrgâ van, jij? - vraagde de notaris aan den hypotheekbewaarder.

‘Ssst!’ lachte deze: ‘Zulk goedjen is ook te verheven voor kantoorvogels als wij. Luister maar!’

Terwijl de wreede dood
Met moordend staal en lood,
Dat zooveel bloeds vergoot,
Het leven jong en rood
Voor zijne vuist doet zwichten...

En in dezen trant ging het eenige minuten voort.

- 't Is louter borrelpraat! - bromde toen de notaris; en zoo zacht niet, of de dichter hoorde het. Reeds eenigen tijd was hem het oneerbiedig gefluister ook van andere gasten niet ontgaan en nu sloeg zijne verlegenheid eensklaps in heftige gramschap over.

‘Wat verbeeldt jelui je wel?’ borst hij met de huilende stem van eenen half beschonkene los, het tot een balletje samengeperste papier wechstekende en met het linkerbeen zijnen achterwaart geschoven stoel aantrekkende: ‘Laat zelf dan maar eens zien wat je kunt, met al je praats!’

En de miskende dichter ging met een nijdigen bons zitten.

Na een ondeelbaar oogenblik van ademlooze stilte, verhief zich een bravogeroep, een handgeklap en voetgeschuifel met gelach, gesis en gefluit, dat hooren en zien verging. ‘Die is raak! Laat hooren je vers! - Leve de Gouwe! - Zet hem een krans op! - Wat wil hij eigenlijk? - Wat zegt hij van praats? - Waarom scheidt hij er uit? - Toe dan, vooruit dan kerel! - Smijt hem de deur uit! - Hoera!’ klonk het links en rechts als een verward kruisvuur door elkander, tot een daverende vuistslag van Merlenbach, waaronder een gansche flesch Cantenac van de tafel tuimelde en roode riviertjes door de zaal deed stroomen, aan het rumoer een einde maakte.

De dichterlijke luitenant stond bij den capitein in blakende gunst en sedert lang niet alleen wegens zijne vermeende vaardigheid in het schieten, al was op dit punt, tengevolge van eene ter rechter tijd opgekomen ongesteldheid en andere omstandigheden, welke hem van de exercitiën hadden doen verschoonen, zijn roem tot dusverr' ongerept gebleven. Er was noch iets bijgekomen. Toen Merlenbach op eenen goeden morgen, waarop het te hard regende om te gaan hengelen, zijn beloofd bezoek in Van Gouderacks winkel aflegde om er zijne platen te bezien, had een listiglijk daartusschen gelegd in kleuren ge-

teekend familiewapen zijne aandacht getrokken. De boekverkooper had, door dit quansuis te willen wechmoffelen, zijne nieuwsgierigheid weten te prikkelen en zich, onder beding van stipte geheimhouding, het eene woord na het andere laten ontlokken, met het gevolg dat Merlenbachs parvenu-lichtgeloovigheid op het stuk van adeldom en stand ten eenemale belezen werd. Twee-, driemaal had Van Gouderack sedert, tot stille verbazing van Bertha, onder luidruchtige gesprekken en stekelige aanmerkingen in de benedenwereld der villa, en zelfs eenigszins tot ergernis van ‘Lies,’ wederom aan den huiselijken disch op B a n j o e m a a s aangezeten; - en het was op uitdrukkelijk verzoek van Merlenbach in persoon, dat hij zijn Feestzang ‘vervaardigd’ had.

Na eene met vloeken mildelijk doorzaaide toespraak, waarmede de gastheer het gezelschap onder het oog bracht hoe onheusch de poeet was bejegend geworden, werd de ‘zang’ hervat en thands zonder stoornis ten einde gebracht. Zelfs bereikten de toejuichingen ditmaal den graad van levendigheid, welke in Fransche dagbladverslagen met het woord *frénétique* pleegt te worden aangeduid. Men deed zich voorts aan de champagne voor een rond jaar te goed; en toen Smeelingens eerste wethouder en het stamhoofd der Van Gouderacks door den motregen broederlijk arm in arm naar huis togen, verkeerden zij in eenen toestand, welken de volksmond niet zelden kenschetst met een naamwoord, in dit verband wellicht tot de tijden van het Walhalla-geloof terug te brengen.

Het dichterlijk gemoed van evengenoemd stamhoofd, onder den vereenigden invloed van wierook- en druifsapdampen, ging ‘van grootsche ontwerpen zwanger.’

- Mijnheer Merlenbach, - zeide hij, in eene doodstille straat plotseling blijvende staan en met verschillende grillige afwijkingen van de spraak des dagelijkschen levens, welke aan de verbeelding des lezers worden overgelaten: - Mijnheer Merlenbach! Een woord in vertrouwen. Uw gastvrijheid, uw bescherming, mag ik zeggen: uw vriendschap? heeft me getroffen - diep getroffen, mijnheer. Ik spreek als man tegen man... hier is mijn hand, mijnheer... capitein.... mag ik zeggen: Merlenbach?

‘Jij bent voor den dit en dat een kerel!’ - klonk het andwoord, met een klinkenden handslag bezegeld, waarop het tweetal verder kruiste, om al spoedig nochmaals halt te houden.

- Wat ik zeggen woû, - hernam Van Gouderack: - Ja duivels, wat woû ik zeggen?

En hij schudd'e droefgeestig peinzend het hoofd tegen de glimmende straatsteenen. Van Merlenbach pruttelde onverstaanbaar bij zichzelven dat hij ‘dien vervoerden De Winter....’ het een of ander ijzingwekkends zoû aandoen, hetgeen zijnen metgezel niet de minste belangstelling scheen in te boezemen.

- Ha! - begon deze eensklaps weder, zijnen superieur een gemeenzamen slag op den schouder gevende: - Zeg niet, dat je 't niet weet - je weet het, zeg ik je, je w e e t het! - herhaalde hij met verheffing van stem. En daarop, half fluisterend: - Nu dan, als ik zoo van haar houd, ziet ge; als mijn hart en mijn ziel blaken en vlammen, gelijk zoo'n - zoo'n krater, uitgebrand, uitgedoofd en op éens, als een vonk in het kruit....

Kan het zijn, dat een sprank van den vorigen gloed....

Hm, dat 's wat anders.... doet niet.... maar dus, niet waar, uw dochter.....

Hier liet de dichterlijke minnaar, met groot gevaar van zijn evenwicht te verliezen, Merlenbachs arm los en hem de beide handen op de schouders leggende vervolgde hij met een potsierlijken tooneelgalm:

- Mijnheer Van Merlenbach! Ik vraag u om de hand van uwe dochter.

‘Top!’ luidde kort en krachtig het andwoord.

Wederom een klinkende handslag en de beiden gingen verder, de kerk voorbij en den Popelaarschen weg op, onder min of meer onsamenhangende gesprekken, alleenspraken, mislukte pogingen des dichters om te ‘jodelen’ enz.

Aan B a n j o e m a a s gekomen strompelden zij de stoep op en waggelden, na langdurig zoeken naar het sleutelgat, of het vanzelf sprak, het voorhuis in. Er was, gelijk Polonius zeggen zoû, ‘methode’ in hunne zinsverbijstering. Merlenbach doed zijnen gast in een spreekkamertje plaats nemen en aanvaardde den tocht naar boven, waarschijnlijk met een nevelachtig voornemen om zijne dochter - dat het aanzoek Bertha gold kwam natuurlijk in de verte niet bij hem op - van het nachtelijk bezoek haars aanbidders kennis te geven. Hoe hij met dat al in zijn eigene kamer belandde, is een mysterie.

Bertha, uit hare droeve gepeinzen dus onverwachts opgeschrikt,

ontstelde hevig. Noch nooit had zij haren oom in dezen staat gezien. Was hij van een stevigen dronk zelden af keerig, zekere perken werden daarbij door hem nooit overschreden en zelfs de laster zoû niet hebben durven beweren, dat hij althands in het openbaar zich immer anders dan betamelijk gedragen had. - Wat Merlenbach betrof, hij was weinig minder verrast dan zij. Van Gouderack, zijne dochter, het feestmaal, alles scheen in een oogwenk uit zijn half ontnuchterd brein te zijn wechgevaagd. Zijne oogen schitterden en hij trad met verwonderlijk vasten stap, zonder een woord te zeggen, op het meisje toe.

Juist dit zwijgen, gevoegd bij alles wat zijn gelaat, wat zijne blikken haar zeiden, joeg haar een doodelijken angst aan. Zij stond noch, met de eene hand aan haren stoel geslagen, bij het bureau. Tusschen haar en Merlenbach was een breede, langwerpig vierkante tafel, waarop eenige boeken, een bloempot drie vier, een rookstel en verschillende andere voorwerpen, in onbehagelijke wanorde. Tot het vertrek gaf slechts éene deur toegang door eene nauwe alkoof, welker binneneinde met den reeds vermelden voorhang was afgesloten. Bertha begreep, dat het dwaasheid zijn zoû op dit oogenblik aan het tot dier geworden wezen tegenover haar woorden te verspillen en haastte zich de tafel aan de andere zijde om te loopen, ten einde in allerijl naar hare kamer te vluchten. Had zij een oogenblik gewacht, dit zoû haar ongetwijfeld gelukt zijn; doch zij was te voortvarend en Merlenbach sneed haar den weg af.

Wederom stonden zij tegenover elkander; hij aan de tafel, met den rug naar den voorhang; zij tegen het bureau aangedrukt, met de oogen onafgewend op zijn door het schelle gaslicht beschenen gelaat. Een terugstootende glimlach verwrong zijne trekken en zijn breede borst ging op en neder.

Na eenige oogenblikken hervatt'e hij zijne poging om haar te naderen en trachtte zij, hem ontwijkende, wederom te vergeefs den uitgang te bereiken. Toen dit spel voor de derde maal herhaald was, waarbij zijne rood beloopen oogen al woester rolden in hunne kassen, zijn aangezicht perelde van zweetdruppelen, zijne borst steeds heftiger zwoegde, brak hij in een rauw gelach uit, zijne forsche handen grepen de zware tafel aan, deden haar op twee pooten kantelen, zoodat alles wat er opstond met een dof geraas op het dikke smyrnaasch nederplofte, en schoven het blad met éénen ruk dwars tegen den voorhang.

Bertha verbleekte - zij gevoelde, dat zij weerloos gevangen

en aan zijne genade of ongenade overgeleverd was. Elise lag in eenen slaap verzonken, uit welks bedwelming, dit wist zij bij ondervinding, geen klein gerucht haar wekken kon. De dienstbodenkamer, waarin de keukenmeid sliep, lag geheel buiten bereik harer stem en de keuken noch veel meer. Het schellekoord dat dáar uitkwam hing achter het tafelblad tegen het behangsel geklemd en was dus voor haar ongenaakbaar. Wel is waar zoude zij misschien snel genoeg een der op het balkon uitkomende openslaande vensters kunnen ontsluiten ten einde naar buiten om hulp te roepen; maar de villa, van uitgestrekte wandelingen omgeven, lag ten minste tien minuten gaans van elke andere woning verwijderd en het was duizend tegen één dat op dit uur en in dit weder eene levende ziel op den Popelaarschen weg haar hooren zoude; bovendien zoû haar wellicht niet eens tijd gelaten worden om het venster te openen en vooral - niet dan in den alleruitersten nood, indien het dan mogelijk was, zoude zij de hulp van vreemden willen inroepen tegen hèm.

Als in één punt des tijds waren deze gedachten en bedenkingen haar door den geest gevlogen en zie, de nood was dáar.

Merlenbach, die zich in zijne krachtsinspanning eenigszins had lucht gegeven, had haar eenige oogenblikken, met den arm op een van de uitstekende pooten der tafel geleund, als met de oogen verslonden. En werkelijk, nooit had hij haar schooner gezien. Hare rijzige gestalte, waarom het eenvoudig rouwgewaad in classieke plooien nederviel; de weelderige donker bruine lokken, het bleeke gelaat met de groote sprekende oogen, het hooge voorhoofd, de gesloten lippen, alles scheen om strijd het penceel of den beitel des kunstenaars te tarten.

Maar het waren geen k u n s t e n a a r s blikken, die het beschouwden! Zij merkten zelfs de treffende gelijkenis niet op, tusschen de weeze en de beeltenis waaronder zij stond. Met een zacht gesteun trad Merlenbach nochmaals op haar aan: doch in zijne overhaasting struikelde hij over een der wechgerolde bloempotten en viel.

Bertha ijlde naar het balkonraam; maar de ijzeren kruk, van den afdruppelenden wasem roestig en stroef, weêrstond hare teedere vingers. Zij was op het punt de ruit aan scherven te stooten, toen zij bespeurde dat de luiken gesloten waren. Merlenbach had zich weder opgericht - er was geen tijd te verliezen.

Met de snelheid der gedachte zag zij het vertrek rond.

Aan een koperen knop, tegen het penant, hing een revolver en daaraan een breede strook karton, waarop in gitzwarte plakletters het woord: GELADEN. Met dit wapen was de heer des huizes gewoon van zijn balkon af op de katten te vuren, welke om de vogelvluchten zijner dochter loerden en die hij met een instinctmatigen haat onvermoeid vervolgde.

Ter zijde te wijken en het pistool van den wand te nemen was voor Bertha het werk van een oogwenk. Tot hare teleurstelling vond zij er slechts één patroon in, zoodat zij aan haar voornemen, om door een schot tegen den wand alarm te maken, geen gevolg durfde geven.

- Raak mij niet aan, oom! - zeide zij, den haan spannend en met sidderende hand den cylinder bijdraaiende: - of bij al wat mij heilig is, ik schiet!

Hij bleef staan. Een lafaard was hij in het minst niet; integendeel, die physieke moed, welke niet zoozeer in de ziel als wel in de zenuwen schijnt te zetelen, was in ruime mate zijn deel en de dreigende houding van het meisje zoû hem ook in nuchteren staat slechts vermaakt en geprikkeld hebben.

Weder een woeste lach - een sprong... Het schot knalde en Merlenbach stortte met een hevigen slag op den vloer.

Op hetzelfde oogenblik viel Bertha het wapen uit de hand, en knielde zij met een hartverscheurenden kreet neder bij zijn lijk.

Het was een half jaar later.

De witte rozen rondom het graf, waarop het fraaie, immers met verguldsel overladen gedenkteeken stond te verrijzen, door de ‘dankbare burgerij, het kader der dienstdoende schutterij en vele beweldadigden’ opgericht voor den geachten en beminden wethouder Van Smeelingen, capitein-commandant der schutterij voornoemd, ridder der Orde van de Eikekroon, eerelid en beschermheer der Rederijkerskamer *De vliegende Eekhoorn*, enz. enz., den 19^{den} Februari 1871 ‘door een noodlottig ongeval aan zijne bloedverwanten en vrienden en de gemeente waarin hij leefde en werkzaam was op het onverwachtst ontrukt,’ - de witte rozen aan Merlenbachs graf stonden in vollen bloei en geen sterveling in Smeelingen dacht meer aan hem. En toch, in de eerste dagen en weken sprak er niemant over iets anders, hielden tallooze geruchten, het een noch ongerijmder dan het ander, de hoofden en tongen met zijn uiteinde bezig. Zoo wist men b.v. te

verhalen, hoe hij, van het feest in de *Vergulde Bokaal* thuiskomende, een, volgends sommigen zelfs twee, gemaskerde of ongemaskerde, maar in elk geval tot de tanden gewapende inbrekers in zijne kamer had aangetroffen en na een verwoed gevecht was omgebracht. Hoeveel kogels en dolksteken hem hadden gewond was onzeker. Een der boosdoeners echter had men met woest gelaat en bebloede handen den Popelaarschen weg langs naar de stad zien rennen. Gijs de molenaar moest hem zelf zijn tegengekomen, of, indien niet Gijs, dan Bart de modelknecht, die zijn zakdoek vergeten had en naar B a n j o e m a a s terugkeerde om dien te halen, enz. - Kritische lieden echter staken den draak met deze en dergelijke romaneske verzinsels, met minachtende kortbondigheid opmerkende, dat het gerecht zich dan wel geweerd zoû hebben. Men behoefde volgends hen zich slechts bij den genees- en heelmeester Kilsma te vervoegen om de nuchtere waarheid te vernemen, dat de heer Merlenbach, na den kouden, vochtigen middag ter inspectie wat veel gebruikt hebbende en in zijne kamer gekomen vermoedelijk een revolver willende verhangen, zich bij ongeluk voor 't hoofd moest hebben geschoten - welke woorden ‘bij ongeluk’ een enkele maal van een veelzeggend, liefderijk knipoogje vergezeld ging, hetwelk in dat geval door den weetgierigen hoorder met vragend opgetrokken wenkbrauwen beandwoord werd. ‘Wat zal ik u zeggen?’ hernam dan schouderophalend de skeptikus: ‘ziet u, hij was in den laatsten tijd... hoe zal ik het noemen? wat vreemd, wat wonderlijk, wat... kortom, anders dan anders en... enfin, 't zijn mijn zaken niet!’ - Indien men echter zich tot den heer Kilsma gewend had, zoû men van den braven, gansch niet klapachtigen grijsaard zeer weinig te weten zijn gekomen. De enkelen jegens wie hij zich had uitgelaten, hadden vernomen dat hij, tusschen half twaalf en twaalf uur door de doodelijk ontstelde werkmeid der Merlenbachs opgescheld, zich in allerijl naar de villa had begeven en daar, in zijne zeer ontredderde ‘studeerkamer,’ den heer des huizes op den grond had vinden liggen, met het hoofd op den schoot der jongste jufvrouw Merlenbach, die blijkbaar alles gedaan had wat zij in haar outdanen staat vermocht om den gewonden man bij te brengen. Vruchteloos evenwel, want, zeide de heer Kilsma, de kogel was door den slaap van het hoofd in de hersens gedrongen en de dood moest oogenblikkelijk gevolgd zijn. Dat geenszins aan een onge-

lukkig toeval maar aan een zelfmoord moest gedacht worden, achtte hij ontwijfelbaar; en dit gevoelen werd door hen, die zich ambtshalve min of meer met het gebeurde meenden te moeten inlaten, zonder aarzelen beaamd. Zij wachtten zich echter wel zulks aan de klok te hangen, zoodat de overledene met al de in zijne kerk gebruikelijke plechtigheden grafwaarts werd geleid.

Dit was, als gezegd is, ruim een half jaar geleden en toen het gedenkteeken aanbesteed, de laatste redevoering uitgesproken en een nieuw raadslid verkozen was, onderhield men elkander over de Commune te Parijs, de vredesvoorwaarden, de vijf milliards, en de prachtige buitenpartij die de burgemeester ter gelegenheid van de verloving zijner eenige dochter geven zoû en welke noch veel meer beloofde te kosten dan de ‘fête de nuit’ waarop de aanstaande schoonouders het meisje hadden onthaald.

Het was een heerlijke achtermiddag in het begin van September, toen de dorpelwachter der Hoogere Burgerschool, die zich op de stoep van dit gebouw in de zon zat te koesteren, Jonkheer Willem Van Gouderack in hope, op het keurigst uitgestreken, zag voorbijgaan. Indien zijne oude oogen en de kromming van den weg het gedoogd hadden, zoude hij den poëet het bordes van B a n j o e m a a s hebben zien opgaan, waar deze op zijne vraag: of de jongste juffer thuis was? werd binnengelaten.

Bertha en hare nicht woonden namelijk noch samen in het groote huis. Bij de opening van het testament was gebleken dat der eerste een legaat was vermaakt, waarvan zij met eenig overleg onbekrompen zoû kunnen leven. Alleen Elises hartstochtelijke, woeste smart had haar er van teruggehouden, deze nalatenschap afwijzende, het dak te verlaten van den man dien zij vermoord had.

Vermoord! Want wel is waar wist zij niet of zij het pistool had afgeschoten, dan wel Merlenbach, haar in den arm vallende, het zelf had doen afgaan; maar dit maakte voor haar geen verschil; zij had voor God en haar eigen geweten haren weldoener, den eenigen broeder haars vaders, v e r m o o r d . Dat zoude zij, indien men vragen tot haar gericht had, ook gewisselijk hebben geandwoord. Maar het was bij niemant opgekomen dat zij eenig deel aan het voorgevallene gehad had, zoodat zij, bij de gissingen en onderstellingen welke in hare tegenwoordigheid geopperd werden, het stilzwij-

gen had kunnen bewaren, of slechts te spreken had over zaken van zijdelingsch belang. In haar binnenste echter drukte haar een duldeloos gevoel van schuld; en indien zij ook later bleef zwijgen, was het voorwaar niet om haars zelfs wil. S c h u l d i g gevoelde zij zich, zonder eenige verschooning. Wanneer zij, ondanks pijnlijke inspanning om het alles uit hare gedachten te verbannen, die schrikkelijke oogenblikken, als door eene geheimzinnige macht gedwongen, telkens en telkens weder zich voor den geest haalde - het was niet om zich te overtuigen, dat zij niet anders had kunnen, had mogen handelen, dat zij onder gelijke omstandigheden nochmaals zoo handelen zoû. Veeleer scheen het gebeurde haar thands eene zinsverbijstering toe. Het was alles eene ijdele inbeelding, heur angst eene begoocheling van den Booze geweest. En al ware het anders - hoe ongeloovig, hoe zwak had zij zich betoond! Zij, die aan krank- en sterfbedden van arme eenvoudigen met zooveel ernst, naar zij meende, vermanen kon tot g e l o o v e n en v e r t r o u w e n en opzien tot God alleen, was zelve bezweken bij de eerste proef. Zij had bloed gestort - het bloed van den man, voor wien haar eigen leven geen te kostbaar offer zoude geweest zijn. Den man dien zij eenmaal verdedigd zoû hebben tot haar laatsten ademtocht, dienzelfden man had zij v e r m o o r d .

Nacht en dag vervolgde haar dat woord. Steeds hield zij het akelig vertrokken gelaat op hare knieën, zag zij het bloed druppelen langs zijne wang, als in die eindelooze ure, toen zij de komst van den heelmeester verbeidde. Altijd weder hoorde zij den rauwen gif van zijn kind, nadat Kilsma haar des ochtends het onheil had medegedeeld. Zij zag haar op den grond liggen, krimpende in heur radeloosheid; zij voelde haren arm om den hals, als toen zij bij zijn lijk in een armstoel zat te kreunen in doffe wanhoop; en luisterde naar haar nokken en stenen op hare legerstede, nadat men hem had uitgedragen naar zijn eeuwig huis. - ô Hoe dreef en drong alles in haar binnenste haar aan, om zichzelve te verklagen en het uit te roepen tot wie het hooren wilde, dat zij, *zij*, zijne bloedverwante, zijn pleegkind.... En rilling op rilling voer haar door de leden; zij klemde de lippen vast op elkander en dacht aan Huig.

Om alles in de wereld mòcht zij niet spreken! De nagedachtenis van den gestorvene moest ongerept blijven, al zoû haar geheim haar verteren; ongerept voor de menschen, voor

zijne dochter en ook voor Huig. En daarom had zij al hare krachten bijeengeraapt en dezen zelve geschreven van het schrikkelijk ongeval, geschreven ook, dat de kantonrechter Hollenberg, een oud vriend zijner grootmoeder, alles beschikken zoude, zoodat hij best zoû doen met te blijven waar hij was. Want zij gevoelde, dat indien zij hem nu ontmoette, hare zelfbeheersching haar begeven en zij hem alles bekennen zoû.

Huig echter liet zich gaarne gezeggen. Persoonlijk was de overledene, men weet het, hem in zeker opzicht onverschillig. En dan - hij was te midden van ingespannen arbeid, waaruit hij zich slechts met weêrzin zoû hebben losgerukt. Ook bleef hij zóozeer daarin verdiept, dat hij zich om de eensklaps zooveel korter geworden, matte brieven zijner geliefde, welke elkander met steeds grooter tusschenpoozen volgden, niet al te zeer bekommerde. Het zoude alles beter worden, droomde hij, wanneer de zure appel was doorgebeten en hij haar voor goed in zijne armen sluiten kon; intusschen weinig vermoedende, wat er in haar hart omging.

De wilde droefheid van Elise was te onstuimig geweest, om niet spoedig voor kalmer smart en alras voor berusting plaats te maken. De bezoeken van rouwbeklag, de onderhandelingen met modemaaksters, de tegenbezoeken, de beslommeringen der nalatenschap en wat niet al deden het overige en het duurde niet lang, of Bertha moest welgemeende verwijten aanhooren over haar toegeven aan hare sombere stemming. Toen dit hoe langer hoe minder baatte, haalde de erfgename eindelijk de schouders op, wijdde zich aan haar huis, hare vogels, hare steeds toenemende oude en jonge vrienden en vriendinnen en - liet hare ‘zuster’ aan heur lot over.

Bertha verliet nauwlijks hare kamer meer. Zij had reeds lang de geestkracht verloren om met het weinige dat hare moeder haar had nagelaten naar elders te trekken. Eéne gedachte vervulde haar meer en meer: dat Huig niet huwen kon met eene moorderes en dat zij afgedaan had met hem en met het leven. Hoe hem dit te zeggen, was van later zorg. Eerst moest hij zijnen arbeid ten einde gebracht hebben en dan.... dan zoude zij hem een afscheidsbrief zenden en vluchten naar een of ander diakonessenhuis, om daar het hoofd neder te leggen. Hare taak was het nu noch hem te steunen, hem aan te moedigen, hem te bewegen om ook de vacantie daarginds door te brengen, voort te werken....

En Huig liet zich weder gezeggen - het einde, de triumph was immers zoo nabij!

Zij zat juist met pijnlijke inspanning aan hem te schrijven, toen er aan hare deur getikt en Van Gouderack aangediend werd.

Zij was te lusteloos om zich te verwonderen en zeide de dienstbode te gaan vragen of háar de boodschap niet kon gedaan worden. Het andwoord luidde dat de bezoeker haar volstrekt in persoon spreken moest. Zij leide zuchtend de pen neder en begaf zich naar beneden.

Van Gouderack ontzett'e, toen hij haar uitgeteerd, bij het rouwgewaad zoo doodelijk bleek aftoonend gelaat en de holle oogen zag, welke hem zoo verstrooid aanstaarden.

‘Wat verlangt gij van mij?’ zeide zij.

Van Gouderack had zich hersteld en bood haar een stoel aan. Zij ging zitten en wachtte.

Het duurde eenige oogenblikken alvorens hij, verlegen met zijn hoed draaiende, moed vond om te beginnen en in een hortende en stootende, onsamenhangende woordenreeks te verklaren, dat hij haar sedert lang hartstochtelijk had bemind en aanzoek kwam doen om hare hand. Hij gevoelde zelf, zeide hij, dat het onder gewone omstandigheden den schijn kon hebben als vergat hij, hoezeer zij noch van het door haar geleden verlies moest vervuld zijn; maar zijne eerbiedige liefde zoû, naar hij het waagde te hopen, bij haar tot eenige verschooning kunnen strekken, wanneer zij wist, wat hij haar bij deze de vrijheid nam mede te deelen, dat de hooggeachte overledene zelf om zoo te zeggen eenige oogenblikken vóor zijn droevig verscheiden, zijne toestemming tot de door hem, Gouderack, zoo vurig verlangde verbintenis gegeven had; eene verbintenis, welke, gelijk hij zonder vermetelheid geloofde zich te mogen voorstellen, wellicht eenigszins zoû bijdragen om balsem te gieten in hare wonde; enz.

Zooals gezegd is werd al dit fraais, ofschoon in de kamer achter den boekwinkel en op verre wandelingen ijverig van buiten geleerd, alles behalve vloeiend voorgedragen. De hoofdzaak echter drong tot Berthaas bewustzijn door. Midden onder de aanspraak oprijzende trok zij aan de schel en verliet zonder een woord te spreken de kamer.

De verblufte dichter hoorde haar noch in den gang zeggen: ‘Laat mijnheer uit, Bart!’ en weinige oogenblikken later ging hij het bosch in, bijna tegen de boomen aanloopende in zijne ergernis en teleurstelling.

Den volgenden dag ontving Bertha over de post het volgende briefje:

> Mejufvrouw!
> De wijze waarop mijn eerbiedig en zoo oprecht gemeend aanzoek gisteren door u ontvangen werd, verplicht mij om een anderen toon aan te slaan, dan de Liefde te voeren pleegt. Ik gevoel mij, Mejufvrouw! tot de verklaring gedrongen, dat de minachting, waarmede een rechtschapen mannenhart door u bejegend werd, mij ten hoogste bevreemd heeft in iemand als gij. Want, Mejufvrouw! ik mag, ik moet het u thands kenbaar maken: *van het begin tot het het einde ben ik getuige geweest van het gebeurde in de kamer wijlen des heeren Merlenbach, in den laten avond van den* 19*den Febr. jongstleden*.
> Ik heb des ondanks noch altijd de eer te zijn, Mejufvrouw!
> Uw tot den dood getrouwe en verknochte
> v.G.

Des schrijvers bewering was de zuivere waarheid.

Men herinnert zich, dat Merlenbach zijnen gunsteling in het spreekkamertje had achtergelaten. Deze verloor in zijnen roes alras het geduld, klauterde op zijne beurt de trap op en was, na verschillende deuren geopend te hebben, eindelijk terecht gekomen in de alkoof, welke tot de ‘studeerkamer’ toegang gaf, juist toen Merlenbach de tafel tegen den voorhang schoof. Achter dezen verborgen had hij lijdelijk toegezien, totdat het schot viel, en hij, half ontnuchterd, zoo snel hem doenlijk was een goed heenkomen zocht. Toen hij daags daarna zijne min of meer verwarde herinneringen met hetgeen hem van verschillende zijden ter ooren kwam, in verband bracht, kostte het hem weinig moeite zich eene juiste voorstelling van het voorgevallene te vormen. Rouwig was hij er juist niet om. Bertha scheen hem bewonderenswaardiger toe dan ooit en als rijke mede-erfgename noch veel begeerlijker dan als de nicht van een rijken, maar ongemeen krassen oom; en zoo was hij, op het bezit van zijn geheim overmoedig, zijn aanzoek gaan doen.

De droeve waarheid mag niet worden verheeld, dat, toen hij de bloeiende jonkvrouw vervallen en verkwijnd wederzag, zijne verliefdheid aanmerkelijk bekoelde. Doch hij bleef vlammen op hare vermeende schatten, hij gevoelde zich diep door haar ‘ongepasten trots’, gelijk hij het noemde, gekrenkt en hij be-

sloot van zijne macht over het meisje zonder verschooning gebruik te maken. ‘Wat verbeeldt zich zoo'n nest wel?’ mompelde hij, al wrokkend zich aan het schrijven zettende. ‘Ik zal haar wel klein krijgen! Wij zullen eens zien, of mijnheer Bart niet over een dag of wat zal staan buigen als een knipmes.... die lompe vlegel!’ enz. enz.

De grootmoedige jonkman was overtuigd, met zijne epistel een meesterstuk geleverd te hebben. Uren achtereen had hij doorgebracht met het wikken en wegen van elken volzin, van ieder woord; het eene briefje na het ander werd, nu eens als te gezwollen, dan als te droog, als te lang of te kort, als te dichterlijk of te nuchter verscheurd. Eindelijk was hij tevreden: aan zijne schrijversijdelheid meende hij ten laatste juist zooveel gegund te hebben als het belang der zaak gedoogde, aan deze zooveel te hebben opgeofferd als zijn ijdelheid lijden kon; hetgeen natuurlijk niet verhinderde dat de vrucht van zooveel tobbens nauwlijks in de brievenbus ten postkantore was neêrgegleden, of hij zoû er wat liefs voor gegeven hebben om het stuk terug te durven vragen ten einde het voor wie weet de hoeveelste maal over te schrijven en noch eens te bepeinzen of hij zijn naam niet voluit zetten zoû - wat hij ditmaal uit overmaat van voorzichtigheid had nagelaten.

Bertha sidderde, toen zij in hare eenzaame kamer de niet onduidelijke bedreiging las. Wel begreep en geloofde zij niet, dat Van Gouderack werkelijk bij het tooneel tusschen Merlenbach en haar tegenwoordig had kunnen wezen, aangezien hij dan toch wel tusschenbeide zoû gekomen zijn; - maar dat hij, hoe dan ook, althands iets, wellicht niet weinig, wist of vermoedde, scheen ontwijfelbaar. Niet zonder zelfstrijd besloot zij dan ook den brief ter zijde te leggen en af te wachten de dingen die komen zouden.

Zij behoefde niet lang te wachten. Den derden dag reeds ontving zij een tweeden brief, met zulke ondubbelzinnige toespelingen, dat zij het niet langer veilig keurde werkeloos te blijven. Herhaaldelijk nam zij de pen op, om haar telkens weder neêr te leggen. Het *wilde* maar niet vlotten. En dan - zoo 'tgeen zij schrijven ging eens in verkeerde handen, onder onbescheiden oogen kwam! Zij schelde Bart en droeg hem op Van Gouderack tegen den volgenden namiddag te ontbieden, daar zij hem wenschte te raadplegen over het inbinden van eene partij boeken.

Van Gouderack liet zich niet bidden en verscheen, niet minder fraai uitgedost dan tevoren en, zijns ondanks, niet minder bedremmeld. Zij had hem naar hare zitkamer doen komen, waar zij het minst gevaar meende te loopen van beluisterd te worden, en ontving hem staande.

‘Is deze brief van u?’ vraagde zij.

- Om u te dienen, - stamelde hij, door hare ijskoude kalmte verrast.

‘Gij zijt van alles ooggetuige geweest, zegt ge,’ hervatt'e zij: ‘mag ik u vragen, hoe?’

In eenige vrij verwarde en onsamenhangende woorden, legde hij het haar uit. Zij voelde en tastte, dat hij de waarheid zeide en had al hare zelf beheersching noodig bij de gedachte, dat haar geheim was prijsgegeven aan het goedvinden van een vreemde.

‘Welnu, mijnheer,’ begon zij, ‘ik behoef u niet te zeggen van hoe ontzachlijk veel belang het is voor de nagedachtenis van mijnen Oom en den goeden naam mijner familie, dat dit alles tusschen ons blijve. Ik wensch niet te onderzoeken, in hoeverr’ het uwe bedoeling kan geweest zijn, mij met hetgeen gij weet tot... tot toegeven aan uw verlangen te dwingen. Bij eenig nadenken zoû uzelven, dunkt mij, in het oog moeten springen, dat... Hoe dit zij, daarvan kan eenvoudig niets komen. Voor het overige zoude ik u wellicht van dienst kunnen zijn... Indien voor eene uitbreiding uwer zaak... ik heb van zulke dingen geen kennis....

- Mejufvrouw! - viel hier Van Gouderack in, tot achter de ooren rood wordende en dieper vernederd dan ooit, nu zij dus onwillekeurig zijne ware drijfveer aanroerde: - Mejufvrouw, het is mij niet om geld te doen. Ik zocht slechts eene gelegenheid om eerbiedig het aanzoek te herhalen, hetwelk mij verleden werd afgeslagen, op een wijs, die.. u moet het mij niet kwalijk nemen, maar mij dunkt...

‘Het kan zijn,’ viel zij in, zich geweld aandoende om de herhaalde weigering zooveel mogelijk te verzachten: ‘het kan zijn, dat ik u minder beleefd heb behandeld, dan onder gewone omstandigheden... In dit geval vraag ik u oprecht verschooning, mijnheer. Ik kan alleen zeggen, dat ik niet in eene stemming was, welke mij toeliet veel aan de vormen te denken. Maar wat uw aanzoek betreft: ik heb reeds opgemerkt dat daarvan niets komen kan.’

Onwillekeurig klonk bij deze laatste woorden haar toon weder koel en hoog.

- Maar waarom toch niet!? - riep hij uit, met eene patheetische fierheid, welke bij eene rederijkersvertooning niet kwalijk zoude gevoegd hebben: - Indien mijne ridderlijke liefde u mijn minderen stand niet kan doen vergeten, dan moet ik u, nu wij hier alleen zijn.....

Een oogenblik, maar ook slechts één oogenblik, was Bertha op het punt hem naar zij meende voor goed het zwijgen op te leggen door van hare verloving te spreken. Het zoû hem een eervollen aftocht verschaft hebben, doch een innige weêrzin hield er haar van terug.

'Mijnheer,' zeide zij, met klimmende verontwaardiging, 'gij zelf verklaart bijgewoond te hebben wat er is voorgevallen tusschen mijnen Oom en mij - hoe, laat ik nu eens daar, - en gij hebt geen vinger uitgestoken om mij, die gij zegt lief te hebben, te beschermen; geen vinger, om een man te redden die u waarlijk niets misdaan had.... integendeel! Gij zijt onbeschaamd genoeg om dáarna mij ten huwelijk te vragen; en wanneer ik uwe onbeschaamdheid behandel gelijk zij verdient, durft gij mij d r e i g e n!'

Van Gouderack, die met zijne laatste woorden volstrekt geen bedreiging bedoeld had en op dit oogenblik niet dacht aan zijnen brief, stond zich te verbijten van woede. Hij gevoelde wel, dat hij juist geene riddergestalte vertoonde, dus werkeloos spiedende achter de gordijn; en evenzeer, dat hij ter verontschuldiging moeielijk aanvoeren kon, bij die gelegenheid beschonken te zijn geweest.

'Ik kan niet gelooven,' ging Bertha voort, 'dat gij laaghartig genoeg zult zijn om misbruik te maken van hetgeen gij weet, zelfs wanneer gij overtuigd zijt er hoegenaamd niets bij te zullen winnen. Welnu, ik verklaar het u plechtig, geen offer zal, buiten het volstrekt onmogelijke dat gij verlangdet, mij te zwaar vallen, indien ik daarmede van uw stilzwijgen zeker wezen kan.'

Hij richtte zich zonder eenig andwoord naar de deur.

Het arme meisje gevoelde, dat hare krachten haar gingen begeven. Noch één oogenblik en alles, alles zoû door haar vruchteloos geleden, gestreden zijn.

- Wilt gij, - vraagde ze met trillende stem, - wilt gij mij dan voor 't minst beloven....

'Neen!' zeide hij woest. En hij zoude de deur met geweld

achter zich hebben toegetrokken, indien zij de kruk niet in tijds gevat had.

Zij wankelde naar haren stoel bij het venster terug met een verbrijzeld hart. Met onnatuurlijke scherpte volgde haar oor zijne voetstappen op de trappen, op den overloop in den gang beneden.... Daar viel de voordeur met een daverenden slag dicht en alles schemerde haar een oogenblik voor de oogen. En toen dit voorbij was staarde zij naar buiten, uren achtereen. Zij peinsde niet, zij overwoog niet wat zij zoû kunnen doen, wat haar vijand in het schild voerde. Er was als een doffe, kloppende pijn in haar hoofd. Zij was eene moorderes; zij was haren Huig onwaardig geworden; indien zij hem haar hart had kunnen openen, dien avond toen zij huiswaarts keerden van de heide, hoe anders zoû het niet geloopen zijn! - En onder dat alles door een vage, blinde aandrang, een verterend verlangen, om het hoofd te leggen aan zijne borst en hem thands àlles te bekennen; en een wonderlieflijke droom, hoe hij haar niet eens zoude laten uitspreken maar haar in zijne armen sluiten als zijne eigene, die niemant van hem zoû kunnen scheiden..... En weder schrikte zij huiverend wakker en staroogde naar buiten; zij, de moorderes van haren weldoener; haren Huig voor altijd onwaardig.

Hoelang het bezoek van Van Gouderack geleden was herinnerde Bertha zich nauwlijks meer. Voor haar vloeide de nacht in den dag, de dag in den nacht samen tot één eentonig grauw. Zij had den avond te voren eenen blijden brief van haren verloofde ontvangen, waarin hij zijne wederkomst over een groote tien dagen aankondigde. Alles was tot het laatste toe boven verwachting gegaan, verhaalde hij. De hoogleeraar wiens lessen hij voornamelijk gevolgd en met wien hij gearbeid had, was hem een vaderlijke vriend geworden en deed al het mogelijke om hem voor zijne Faculteit, waaraan eerlang eene vacature werd tegemoet gezien, te winnen. Maar hij stelde zich voor eerst te Leiden te promoveeren en dan.... ‘dan zijn wij aan het begin van het einde, lieveling!’ schreef hij.

Het begin van het einde! - Zij zat met den brief in de hand en de oogen onafgewend op deze woorden gevestigd in hare kamer, toen hare nicht binnentrad.

Dit gebeurde in den laatsten tijd hoogst zelden meer. De

beide meisjes spraken elkander nauwlijks, behalve wanneer zij een enkel woord wisselden aan de maaltijden, bij welke Bertha zich geweld aandeed voor den vorm te verschijnen. Zelfs dit deed zij hoe langer hoe minder. De *riche héritière* had aan gasten geen gebrek, ja, was zelve meer dan eens op het punt eene uitnoodiging om uit de stad te gaan aan te nemen en hare sombere huisgenoot met hare ‘muizenissen’ alleen te laten.

Zij ook had eenen brief in de hand.

‘Kijk eens, Berth, zoo'n bangsat!’ riep zij uit: ‘ken jij die hand, sech?’

Het waren slechts enkele regelen, waarin Mej. Merlenbach kortaf werd medegedeeld, dat haar achtenswaardige vader geenszins het slachtoffer was geweest van een noodlottig toeval, maar met voorbedachten rade was neêrgeschoten door zijne nicht, Mej. Bertha Merlenbach.

De opvliegende Lise was ernstig boos en in hare ergernis over hetgeen zij voor eene gedrochtelijke plagerij hield naar boven gestoven, zonder te bedenken welke gevolgen het schotschrift voor Bertha zelve hebben kon.

Deze was opgerezen en staarde haar wezenloos aan, terwijl de bleeke lippen zich bewogen, zonder geluid voort te brengen.

‘M'n God, Berth! wat scheelt je, ja? - Hier.... cha weêr sitte, goeiert; neem een glas water.... sal je choet doen, ja? Soo dom fan me....’

Maar Bertha weerde haar zachtkens af.

- Gij moet mij niet aanraken, lieve, - zeide zij met moeite. - Wat die man schrijft is waar. Ik ga al - ik ga, Lise. Ik mag hier niet blijven, ik weet het wel. Het was voor Huig, dat ik zoolang.... niet waar? Dat begrijpt gij. Maar ik ga, ik ga.

En zij begon met koortsachtige haast bijeen te zoeken wat aan hare moeder behoord had en zij dus als het hare mocht aanmerken, waarbij zij zich telkens vergiste, zich tegen de meubels stootte, struikelde - in één woord, alle blijken gaf van een verbijsterden geest.

De goede Lise zag het alles met ontzetting aan. Als een bliksemstraal had haar de gedachte getroffen: de dood van Mevrouw Fernecamp en het rampspoedig uiteinde haars vaders waren voor Bertha te veel geweest - deze was krankzinnig geworden.

Zij spoedde zich het vertrek uit om in alle stilte Kilsma te gaan raadplegen. Een oogenblik was zij van zins een der be-

dienden op te dragen gedurende hare afwezigheid het oog op hare nicht te houden. Maar wellicht was het eene voorbijgaande vlaag van droefgeestigheid, dacht zij; er was zoo weinig noodig, om iemant voor goed den naam van gekrenkte geestvermogens te berokkenen; en dus besloot zij het er op te wagen en het huis te verlaten zonder te waarschuwen. Zij vond Kilsma echter ten zijnent niet, spoorde hem volhardend, van den eenen lijder naar den ander gaande, na en toen zij hem eindelijk gesproken had en doodaf op B a n j o e m a a s terugkwam, vernam zij van Bart, dat Bertha zich met een handkoffertje naar het spoorwegstation had doen brengen en reeds een half uur geleden vertrokken was.

‘Heer, kijk reis hier, Annekoo!’ zeide Jufvrouw Verpoorten, geb. Laan, eigenaresse van een welbeklant garen- en bandwinkeltjen in de Reestraat niet verr' van de Princengracht te Amsterdam: - ‘kijk reis even wat daar staat!’

En het levenslustige oudje schoof een *Handelsblad* van twee dagen oud over de glimmende tafel waaraan zij zat koffi te drinken hare dochter toe, die zich onderwijl ijverig met het opmaken van mutsen bezighield. Een hachlijk werk, maar, plag hare moeder te zeggen, ‘ik moet in de tien jaar dat ze 't bij de hand heeft het eerste spatje noch ontdekken, hoor.’

Annekoo volgde den stompen wijsvinger op de advertentiezijde der courant en las in groote letters de woorden:

BERTHA! WAAR ZIJT GIJ? HUIG.

Het opmaken van mutsen is weinig opscherpend. De stemmige, reeds met een zilveren bril gewapende dochter hief het gelaat vragend naar hare moeder op.

‘Wel, begrijpje dàt nu niet!’ hervatt'e deze; en hare stem klonk zoo helder, dat zelfs het oorverscheurend Amsterdamsch er dragelijk door werd: ‘Weet ge niet meer, toen we dat arme ding boven 's morgens met de zenuwzinkenskoorts vonden en haar kamertje wat opredderden, toen lag er ommers zoo'n begonnen brief en die begon effectief met *Huig* en toen zei 'k ommers noch teugen je, dat het zoo'n rare naam was...’

- Jawel, moeder, nu je 't zegt... 't is waar ook, - zeide Annekoo, en wijdde voorts al hare aandacht weder aan een kostelijk kornetje, met een nekstrook van echte kant en bestemd voor de baker bij eene voorname dame in de bocht van de

Heerengracht; - want op het stuk van namen had zij, en dat was voor haar maar gelukkig, weinig verkeurdheid.

‘Nu ja,’ begon Jufvrouw Verpoorten weder, ‘maar wat ik zeggen woû: 't kon best wezen, dat die Bertha, zieje, dat *zij* dat was en dan....’

- Ander mans zaken, moê! - meende de verstandige dochter. - Wat hebje daaraan? Stank voor dank, zeg *ik* maar. En 't is toch maar een gissing, weet je. Gaat het je wat aan? Zoû ze niet zeggen: Betaal ik je niet? Vraag *ik* naar joului bemoeisels? - En ze zoû gelijk hebben ook.

‘Ze zoû niemendal zeggen, Annekoo!’ andwoordde de moeder vol ijver: ‘'t Schaap is noch zoo zwak dat ze-n ommers uit haar oogen niet zien kan. Je hoeft haar maar aan te kijken om haar lief te hebben en dat ze van geen lage komaf is *voel* je en daarom heb ik haar dadelijk het kamertje verhuurd, toen ze vijf weken geleden zoo met de deur in huis kwam vallen en *ik* hoû het er voor, dat ze om dingsigheden met haar famielje-n of zoo, zieje, wech is gegaan en intusschen zich dood zoû kniezen van verdriet en dat ze nu hemel en aarde bewegen om haar te vinden en *ik* zegje, Annekoo!’ zoo besloot de goede vrouw, even ophoudende om naar adem te snakken, ‘dat ik temet even naar de Voorburgwal loop om te hooren of ze 't adres ook weten en ik schrijf aan die Huig onmiddellijk hoor, of ik heet Pietje... wel mensch, ik zoû 't mezelf ommers nooit vergeven!’

Annekoo schudd'e bedenkelijk het hoofd, de kornet ophoudende en met saâmgeknepen lippen in oogenschouw nemende.

- Mij dunkt, - zeide zij, - dat uwe ten minste beginnen moest met háar de krant eens te laten zien, moeder; dan kan ze zelf schrijven en zoo...

‘Alsof ze de krant gister niet den heelen avond gehad heeft!’ ijverde het oudje.

- Dan zoû ik haar voor alle securigheid de advertentie noch eens wijzen; daar is wel een mouw aan te passen. En alevel...

‘Neen kind, dàt durf ik nu warempels niet, hoor; maar ik zal je wat zeggen, ik zal van daag en morgen noch wachten en als er dan nóch geen brief gaat...’

- Ze kan hem dokter wel meêgeven, zoodat wijlui er niets van merken, bracht Annekoo in, de muts wechzettende en tallooze pluisjes, stukjes lint enz. van haar voorschoot strijkende.

‘Och jij!’ riep de moeder ongeduldig, ‘Wat let me 't hem te vragen? En heeft ze hem óok niets gegeven, dan gaat mijn brief in zee, je meugt praten als bruggeman.’

Annekoo pruttelde iets van ‘doen wat je niet laten kunt,’ ‘moeiallig,’ benevens andere min of meer verstaanbare uitdrukkingen en deed er voorts het zwijgen toe. Jufvrouw Verpoorten ruimde met groote voortvarendheid den ‘koffiboêl’ op en twee dagen later werd een met groot overleg, doch zonder bril geschreven brief door de heusche zorgen der administratie van het *Handelsblad* geadresseerd en ter post bezorgd:

‘Aan den Weledelgeb. Heer H. Ravenhorst, phil. d^{s}, bij Lepelaer, Bloemmarkt, te Leiden.’

Jufvrouw Verpoorten had, als Bartje Laan, tot weinige jaren vóor het huwlijk harer dochter met den Conrector Ravenhorst, geruimen tijd bij Mevrouw Fernecamp gediend; en tot haar had Bertha hare toevlucht genomen, ten einde, alvorens zich aan het diakonessenhuis te Utrecht aan te melden, eenigszins tot zichzelve te komen. Met alle gerustheid kon zij dit doen, omdat zij de goede vrouw slechts bij overlevering en deze haar waarschijnlijk zelfs niet bij name kende.

Mejufvrouw Verpoorten beleefde van hare ‘bemoeizucht’ veel genoegen.

Zij meende het dan ook hoogst verstandig overlegd te hebben. Het was toch alleszins mogelijk, had zij gedacht, dat de ‘Huig’ der advertentie en de door haar Bertha gedoopte huurster niets met elkander uit te staan hadden; en, indien al, dat eerstgenoemde alles behalve goede bedoelingen in het schild voerde. In elk geval had de dame er recht op, dat hare vrijheid en afzondering wierden geëerbiedigd. Zij had derhalve haren geneesheer, dr. Reumke, die ook de schoone onbekende behandelde, in het vertrouwen genomen en hem vergunning verzocht, den even onbekenden ‘Huig’ naar hem te verwijzen, hetgeen de goedhartige man onmiddellijk lachend had toegestaan, haar tevens belovende niemant met zijn patient in aanraking te brengen dien hij niet vooraf ter dege zoû hebben ondertast.

Aan deze voorzorgsmaatregelen had Mej. Verpoorten het te danken, dat haar epistel niet met verscheidene andere van min of meer verdacht allooi wrevelig verscheurd en in de snippermand geworpen werd.

Ravenhorst was diep ongelukkig.

Wel had het hem bevreemd en verontrust, toen zijne laatste brieven door Bertha niet beandwoord werden; maar te midden zijner beslommeringen van afscheidsbezoeken enz. had hij er

zich minder om bekommerd dan anders waarschijnlijk het geval zoû geweest zijn, te eer, omdat Lise hem wel zoû geschreven hebben, bijaldien zij ongesteld was of er eene andere ongewone reden voor haar zwijgen bestaan had. De brief zoû wechgeraakt zijn, - troostte hij zich; dit was reeds vroeger tweemaal geschied; en met een hart vol blijde verwachting was hij, nauwlijks in het vaderland teruggekomen, naar Smeelingen gespoed.

Zijne teleurstelling was te bitterder, wijl Elise, die door tusschenkomst van den heer Hollenberg alles gedaan had, wat zonder opzien te baren mogelijk was, om het spoor der vluchteling te ontdekken; den moed gemist had om er hem op voor te bereiden. Vruchteloos stelde hij zelf te Popelaar - naar welk station Bart voor Bertha plaats genomen had - en in den omtrek dagen achtereen nasporingen in het werk; en moedeloos ging hij eindelijk zijne oude kamers te Leiden, welke openstonden, betrekken om van daar naar alle bladen van beteekenis zijne advertentie uit te zenden.

De krabbelbrief der eerzame Amsterdamsche trof hem door iets naiefs en hartelijks, hetwelk hem terstond voor de schrijfster innam; en de geachte naam van Reumke, wiens zoon hij onder zijne medestudenten gekend had, deed hem zonder aarzelen het besluit nemen om te onderzoeken wat deze flauwe straal van hoop zoude opleveren. Een uur of drie na het ontvangen van den brief werd hij bij den geneesheer aangediend; en een klein uur later trad het tweetal den winkel in de Reestraat binnen.

De vrouw des huizes stond achter de toonbank tallooze kaarten knoopen in grootere en kleinere doozen te schikken.

‘Hier is nu mijnheer Ravenhorst, moeder!’ zeide de vroolijke oude man, haar de hand toestekende.

In hare blijde verrassing verzuimde de aangesprokene, ofschoon zij ouder gewoonte hare hand even in de zijne legde, de beide heeren te groeten. Hare schrandere donkere oogen namen den jonkman met een snellen blik op en zij haastte zich, achter de toonbank om, naar de glazen deur der winkelkamer.

‘Als de heeren maar binnen believen te komen!’ zeide zij, de deur openhoudende. Mijn dochter is net aan 't strijken, we zitten hier dus ongestoord.... neem u plaats mijnheer - dokter in den ouden armstoel? Juist een beste dag, dokter! Bovenst best, of 't zoo wezen moest - en waarom zoû het niet, vraag *ik?* Geen hair van ons hoofd, staat er geschreven, niet waar dokter? Zoodat ik maar zeggen wil, ze heeft zich justement voor de eerste maal gekleed.... Uit woû

ze noch niet, wat jammer is ook, want ik zei flus noch tegen Annekoo, 't was zoo lekker weêr van ochtend, zei ik, en een loopjen op de Keizersgraft, daar aan de overzij zal ik maar zeggen, zoû haar goed hebben gedaan - maar ze had er noch geen courazie toe, zieje; nu, en een mensch z'n lust een mensch z'n leven, wat zegt u mijnheer? Ik hoop toch niet dat u mij astranterig gevonden heeft met mijn brief, mijnheer! Annekoo, - dat is dan zooveel als m'n dochter, ziet u, - zei dat het ander mans zaken waren, maar ik kon het niet helpen, begrijpje wel? ik had met het schaap te doen en wie weet, dacht ik, waar 't goed voor is en van kwalijk nemen....

Huig viel haar in de rede om haar zijn warmen dank te betuigen voor hare belangstelling en te verklaren, dat indien de hoop, welke hij na zijn onderhoud met den heer Reumke had opgevat, niet beschaamd werd, de familie haar de weldaad nimmer zoude kunnen vergelden.

- Ei wat! - lachte Jufvrouw Verpoorten eenigszins verlegen; en zij was op het punt om een nieuwen woordenstroom uit te gieten, toen de heel Reumke opstond.

‘Ik zal nu maar naar boven gaan,’ zeide hij; ‘zooals afgesproken is blijft gij hier wachten.’

En Huig met de welbespraakte winkelierster alleen latende, ging hij door eene zijdeur den gang in en de trap op.

Hij vond Bertha, zooals de laatste gezegd had, gekleed aan het raam zitten. Een boek lag in haren schoot en zij had met kwijnende lustelooze oogen uitgezien naar de berookte tuintjes beneden, waar de bleeke zonnestralen reeds door ontbladerde takken vielen.

‘Dokter!’ zeide zij, half opstaande en hem de uitgeteerde hand reikende.

- Zoo beste kind! - luidde het andwoord op opgewekten toon terwijl hij een stoel aanschoof en zich bij haar nederzett'e: - we gaan flink vooruit, hé? Morgen eens een wandeling, als het goed weêr is.... Kom, kom, een klein eind om te beginnen! - hervatt'e hij, toen zij met een flauwen glimlach het hoofd schudd'e. - En je komt bij ons aan om te rusten.... Keizersgracht bij 't Molenpad, laat de jufvrouw beneden het u maar uitduiden; 't is waarachtig niet ‘verr’, op mijn woord. En je doet meteen een goed werk ook. Ik weet niet of ik 't u meer verteld heb.... maar mijn vrouw, een voorbeeldige, beste vrouw hoor, ik wed dat gij haar lief krijgt; nu, zij is sedert tien jaar lam aan de beide beenen en zit om zoo te

zeggen gevangen op haar rolstoel. Haar gezelschap dubbel en dwars waard, dat verzeker ik u! Probeer het maar eens.... En geef me nu eens de pols, 'k heb weêr weinig tijd van daag.... Hm, 't gaat noch al; valt me toch maar half meê.... Wel te duiker, dat's een mooie ring, kind! Van uwe moeder?

‘Van eene moederlijke vriendin,’ andwoordde zij, in hare overijling eene halve onwaarheid zeggende. En een flauwe blos kleurde de ingevallen wang, terwijl zij, gelijk in dien onvergetelijken avond, nederzag op het kleinood, flonkerende op het zwarte kleed.

Er schitterde iets als ondeugende plagerij in de grijze oogen des geneesheers.

- Prachtig stuk! - zeide hij: - Mag ik?

En hare hand even oplichtende, had hij, vóor zij 't wist, den ring in de zijne.

- Prachtig stuk! - herhaalde hij, dien om en om draaiende en van alle kanten aandachtig beziende: - Trouwring, niet waar? *R.R.*... en aan de andere zij.... wat staat er toch?.... die verwenschte krulletters.... ô juist, *J.F.* 5 *Mei* 1846. Die diamant is van de Hemel weet hoeveel karaat en helder als een ster. Wat komt hij heerlijk uit op dat zwart! Als ik noch versen maakte zooals in mijne jeugd.... Nu doe ik het maar in prosa af. Jufvrouw Merlenbach, die ring is een talisman.

‘Mijnheer,’ stamelde zij verschrikt, ‘mijn naam....’

- Zal *ik* niet verklappen, kind! - lachte hij, - zoo ge hem geheim wilt houden; wees maar gerust. Doch ik moet gaan, - vervolgde hij oprijzende en zijn herfstjas dichtknoopende: - Alleen noch dit - geloof me, die ring is een talisman en heeft mij méer verhaald.... niet dan u lief zal zijn, hoop ik; maar dan ge denkt. Uwe moederlijke vriendin had eene eenige dochter, deze dochter weder een eenigen zoon en die zoon.... wat zal ik u zeggen? Hoe later op den dag hoe schooner volk, verzekert het spreekwoord en ik maak dus dat ik voortkom - adieu!

Zij hoorde hem de krakende treden der steektrap afgaan en het was haar, of elke stap haar door hoofd en hart dreunde. Zij leunde met gesloten oogen achterover in haren stoel. Huig - Huig - Huig - anders gevoelde, anders dacht zij niet, ofschoon haar al de tijd gelaten werd om zich van de verrassing te herstellen.

Toen eindelijk de deur na herhaald vruchteloos tikken voorzichtig geopend werd en hij op haar toesnelde, wankelde zij

hem tegemoet en moest hij haar in zijne armen opvangen, zoude zij niet nederstorten.
Hij droeg haar naar haren stoel en ijlde naar beneden, om dr. Reumke.
Een stroom bloed was haar uit den mond en in den halsgevloeid.

Ofschoon Bertha onder hare nieuwe ernstige krankte het voornemen, verre van haren geliefde heur laatste dagen aan de verpleging van anderen te wijden, noch altijd getrouw bleef, of waande te blijven, gaf zij zich als willeloos over aan het zalig gevoel, dat Huig weder bij haar was. Voor altijd was hij haar ontzegd, ô gewis - maar nu was hij bij haar en dit was haar genoeg. Spreken mocht zij in de eerste weken niet of nauwlijks; ook had zij er geen behoefte aan. Ravenhorst was bij Reumke gastvrij eene kamer ingeruimd en wanneer deze haar zijn bezoek bracht vergezelde gene hem; en dan zat de jonge man eenige oogenblikken met hare hand in de zijne en fluisterde haar in dat hij haar liefhad en drukte haar bij 't heêngaan een kus op het voorhoofd.... Zij was te afgemat om te denken aan iets anders. Hij had haar lief, noch altijd lief; nimmer mochten zij elkander toebehooren, nimmer en noch eens nimmer - maar hij had haar lief!

Het geluk is een krachtig geneesmiddel. Bertha sterkte spoedig aan en toen Sint Nikolaas naderde werd zij met alle voorzorgsmaatregelen, ondanks haar tegenstreven, naar het huis bij het Molenpad overgebracht. Ravenhorst betrok hare kamer bij Jufvrouw Verpoorten, wier verbleekte heugenissen allengs weder boven waren gekomen en die den kleinzoon harer geliefde meesteres thands letterlijk verafgoodde.

De eene week na de andere vloog intusschen voorbij en - Reumke schudd'e het hoofd. De beterschap der lijderes ging hem te langzaam. De longen waren ontwijfelbaar aangedaan, zeide hij; en als het voorjaar in 't land was moest Bertha naar het Zuiden. Er scheen echter een heimelijk verdriet aan haar hart te knagen; werd dit niet wechgenomen, dan zoude ook de liefelijkste luchtstreek niet baten; en daarom moest Ravenhorst eens beproeven wat hij kon. Want wel was tusschen het jonge meisjen en hare gastvrouw, van wier zijde zij niet week, een hartelijke genegenheid ontstaan, maar Berthaas verleden was en bleef een gesloten boek, hetwelk zij, na een of twee schuchtere pogingen, het niet meer waagde aan te roeren.

Huig, wien het geen kleine zelfoverwinning gekost had tot noch toe zich van elke rechtstreeksche vraag naar de wederwaardigheden zijner verloofde te onthouden, liet zich niet tweemaal raden.

Op eenen namiddag dat zij te zamen alleen waren sloeg hij haar zijnen arm om den hals, zag haar diep in de oogen en zeide kortwech:

'En nu, mijn lieve, zeg mij alles.'

- Ik kàn niet, Huig, - stamelde zij; - dit alleen.... wat ik u veel vroeger had moeten zeggen: wij.... gij.... liefste, ik mag uw ring niet langer dragen.

En zij trachtte zich los te maken uit zijne omarming.

'Bertha,' andwoordde hij ernstig, 'gij weet niet wat gij zegt. Den avond waarop ik u dien ring gaf, hebt gij mij beloofd, mij raad en hulp te vragen als het noodig was. Dit sprak van zelf zeidet ge - ik weet het noch zoo goed! En toch hebt gij het tot nu toe nooit gedaan. Deed *ik* iets om het te verbeuren, lieveling?'

Zij zweeg; maar alles in haar zeide, dat het oogenblik van spreken gekomen was. Niet aan zijn onweêrlegbaar r e c h t dacht zij; en evenmin aan de mogelijkheid, dat hij haar mistrouwen zoû, indien zij bleef weigeren; maar het oude heimwee, het oude verlangen om het hoofd aan zijne borst te leggen en hem àlles te bekennen, dat in den laatsten tijd haar al meer verteerd had en meer dan iets anders haar herstel had in den weg gestaan, werd haar op eenmaal te machtig. Zij verborg het gelaat in zijnen arm en borst in een onbedwingbaar snikken los.

En zoo, met afgekeerd gelaat, z e i d e zij hem alles, eenvoudig en kort, met eene teedere kieschheid voor haren oom, welke Huig in de ziel trof.

Toen zij verhaalde hoe Merlenbach viel door háre hand, haperde hare stem en doortrilde haar een lichte siddering - maar Huig stiet haar niet van zich.

Van Gouderacks briefjen had Elise hem getoond. Dat het eene verachtelijke plagerij van dezen of genen zoude geweest zijn, had er bij hem niet zoo gemakkelijk in gewild; dat Bertha plotseling krankzinnig zoû geworden zijn, had hij ook met hare allerlaatste brieven moeilijk kunnen rijmen en was trouwens eene onderstelling, waarvoor zijn geheele gemoed terugbeefde. Daar hij van Merlenbachs gevoelens jegens haar niet het flauwste vermoeden had, kwam wel is waar de werkelijke toedracht der zaken even weinig bij hem op; maar na al de gissingen, waarin hij

zich zoolang verdiept had, was hij thands toch minder verrast dan het meisje wellicht dacht.

Hij kuste haar; en weder ontroerde zij zoo hevig, dat zij eenigen tijd noodig had, alvorens verder te kunnen gaan.

En nu had zij geëindigd; nu behoorde zij zich van hem los te rukken, hem den ring terug te geven, te vluchten - maar zij kon niet. Hij had haar niet van zich gestooten; hij hield om haar, de moorderes, de gansch onwaardige, zijn krachtigen, beschermenden arm; en zij sloot de oogen en gevoelde zich boven alle uitdrukking gelukkig....

Het voorjaar was gekomen.

Zij waren in alle stilte getrouwd. Zelfs Elise was niet overgekomen, daar Huig geschreven had dat alle aandoeningen voor zijne bruid zooveel mogelijk moesten vermeden worden. Onmiddellijk na de plechtigheid waren zij vertrokken, om bij kleine dagreizen in het zuiden volkomen herstel te gaan zoeken.

Volkomen herstel! Toen het rijtuig voortrolde en de grijze Reumke na een laatsten handdruk aan Ravenhorst de stoep zijner woning weder optrad, blonk er een traan in zijn trouw oog.

Toch waren de brieven die Huig hem schreef aanvankelijk vol hoop. Het reizen vermoeide Bertha oneindig minder dan hij verwacht had. De afwisselende tooneelen welke zij doorsnelden gaven haren geest eene verkwikkende afleiding. Hare wangen waren minder hol en bleek, hare oogen minder kwijnend in hun glans. En welk een rust en een vrede, toen zij eindelijk de plaats hunner bestemming bereikt hadden en de donker blauwe Middellandsche zee voor hen lag! - Zij dwaalden onder de palmen en olijven, zij zagen de oranje-appelen gloeien, de bergen nooden van verre. Zij hoorden het Angelus luiden en het sprak alles tot hen van vele dingen.

Ravenhorst gaf zich over aan den bekoorlijken droom. De eene zonnige dag verdrong den anderen en het tegenwoordige was zoo schoon, dat hij aan de schoone toekomst nauwlijks dacht.

Maar de angel in haar binnenste, voor een wijle gesust, was niet uitgerukt. Af en toe vond hij zijne vrouw in gedachten verzonken, waaruit zijne nadering haar met zekeren schrik deed ontwaken. Haar gezang, dat een oogenblik scheen te zullen opleven, verstomde weder. Zij sprak al minder. Haar schetsboek bleef onaangeroerd liggen. Haar lach werd bijna nimmer gehoord en klonk gedwongen en dof. Met de teederste liefde

gevraagd wat haar deerde, andwoordde zij onveranderlijk: ‘Niets lieve, niets!’

En eindelijk bekende Huig het zich, dat het oude leed opnieuw knaagde aan haar hart en de noodlottige Februari-nacht al dieper schaduw wierp over haar jonge leven.

Helaas, wie kent ze niet, van hooren zeggen of uit eigen treurige ondervinding, de lagen der verraderlijke ziekte, die niet opgehouden had, ook onder den valschen schijn eener toenemende beterschap, haar geknakt gestel te ondermijnen?

De wandelingen werden al korter, de kuch aanhoudender, het blosje scherper van omtrek - en voordat vele maanden voorbij waren moest Huig des avonds zijne vrouw van de rustbank overdragen naar het bed en des ochtends van het bed naar de rustbank.

Eens, het was een gure avond en de vensters waren voor den ‘mistral’ gesloten, zaten zij zwijgend te zamen.

In den laatsten tijd hadden zij, als bij onderlinge afspraak, angstvallig vermeden over haren toestand te spreken. Zij lag, in sneeuwwit *négligé*, met gesloten oogen. Hij had een boek voor zich waarin hij niet las.

‘Huig,’ zeide zij plotseling, ‘kom eens bij mij, beste.’

Hij knielde bij haar neder en zij legde hem de doorschijnende hand op het hoofd.

‘Huig,’ hervatt'e zij, ‘het baat niet of wij het al zwijgen - gij weet het even goed als ik. Wij moeten scheiden, liefste; en dat spoedig. Ik heb een verzoek aan u.... Beef zoo niet mijn eigene. Wij moeten ons goedhouden. Het is wel bitter, te scheiden; wij zouden zoo gaarne noch langer samen zijn, als nu. Maar het mag niet zijn - en God is rechtvaardig, beste. Ik had moeten g e l o o v e n in dien schrikkelijken nacht; en ik ben òngeloovig en overhaastig geweest, in plaats van te vertrouwen op Hem. ô Zeg niet neen, lieve. Ik weet dat het zoo is en het schenkt mij zulk een troost dit te weten, nu ik ook weet dat het mij vergeven is. - Kon ik ook onze goede Lise vergiffenis vragen! Het zoude mij zulk een verkwikking zijn. Maar dit mag niet. Het zoû zelfzuchtig, het zoû wreed wezen, haar iets van de waarheid te doen weten. En het scheiden van u zoû er niet minder bitter om worden, mijn beste, beste man....’

Zij moest eenige oogenblikken ophouden. Toen hernam zij:

‘Wat ik u vragen wilde is dit... misschien is het kinderachtig en iets ziekelijk gevoeligs, maar ik kan het niet helpen...

ik zoû zoo gaarne den ring, ònzen ring, bij mij houden, wanneer ik....'

Zij had deze woorden niet zonder inspanning, met korte tusschenpoozen, gesproken en, van hare aandoeningen overmeesterd, zweeg zij wederom stil. Huig kuste haar hartstochtelijk en vluchtte naar buiten.

Dien nacht sliep hij niet. In een armstoel gezeten verdiepte hij zich in zijne herinneringen. Reeds lang had hij het gevoeld, maar nu martelde hem de gedachte, dat ook hij niet geloofd, ook hij gehaast had. Wanneer hij met Bertha daarover sprak wilde zij er nooit van hooren, legde zij hem de hand op den mond en wist hem spoedig weder af te leiden. In de eenzaamheid echter liet het hem niet los. Hij verweet het zich telkens en telkens weêr: hij had, niet tevreden met zoo uitnemend veel dat hem in den schoot werd geworpen, steeds naar meer gehaakt; hij had zijne Liefde laten overstemmen door zijne Eerzucht; indien hij zijne bestemde vrouw niet achtergelaten had om een ijdel luchtbeeld na te jagen, hij zoude thands niet haar voor altijd moeten verliezen... ô God, ô God, het was alles *zijne* schuld...

Hij schrikte op en luisterde. Alles was rustig. En weder peinsde hij en peinsde, in folterende, troostelooze droefheid. Eindelijk verviel hij, van louter afmatting, in een onverkwikkelijken sluimer, waaruit hij tegen het krieken van den dag met een schok wakker werd.

'Huig!' klonk het met zwakke stem uit de naaste kamer, welke met de zijne inéenliep. In een oogwenk was hij bij haar.

Zij leed bange benauwdheid; hij wischte haar het doodzweet van het voorhoofd. Na eenigen tijd werd zij allengs kalmer en zocht zijne hand.

'Huig,' fluisterde zij: 'zijn wij gelukkig geweest?'

Hij drukte het gelaat in haar kussen en zijn geheele lichaam trilde van smart. Met inspanning van hare laatste krachten sloeg zij de armen om zijnen hals.

'Gelukkig!' fluisterde zij terugzinkende noch eenmaal; en met een glimlach was zij ontslapen.

Naschrift.

'Lies' bewoont noch steeds de fraaie villa haars vaders en staat in blakende gunst bij den pastoor, de armen en de vogel-

koopers van Smeelingen. Van den naamloozen briefschrijver heeft zij nooit weder iets vernomen en van Bertha spreekt zij niet dan met weemoedige hartelijkheid.

De Smeelinger Courant heeft sedert lang opgehouden te bestaan en haar redacteur heeft, na de twijfelachtige waardeering van den ‘Feestzang,’ zijne Muse, hetzij voor goed verbannen, hetzij tot een voor de wereld gansch verborgen kloosterleven gedoemd; men wil wel weten, dat het er den boekwinkel niet slechter om gaat. Ook verzekert dezelfde ‘men,’ dat hij achtereenvolgends aan de dochter van een gegoed spekslager, de weduwe van een niet minder gegoed apotheker en verschillende eveneens gegoede dames van zekeren leeftijd in en buiten de stad het hof heeft gemaakt. Hoe dit zij, zeker is het, dat noch de huwelijks-registers van den burgerlijken stand, noch de gulden rol van Neêrlands adel, tot dusverr' met den doorluchten naam van Gouderack zijn verrijkt geworden.

Wat Huig betreft, hij keerde onmiddellijk na Berthaas begrafenis, hoeveel het hem kostte, naar het noorden weder, gevoelende dat slechts andere tooneelen en bovenal vastberaden arbeid hem voor een wechzinken in onmannelijk treuren behoeden kon. Binnen eenige maanden was hij met den hoogsten lof gepromoveerd; zijne dissertatie verwierf hem in de wetenschappelijke wereld ook aan gene zijde der grenzen een goeden naam en nauwlijks een jaar later werd den jongen geleerde in een der Duitsche staten een eervol ambt opgedragen, waarin hij zich sedert met loffelijken ijver kwijt. Zijne vrienden, en hij telt er in zijne nieuwe woonplaats veel, beloven zich wondere dingen van een groot botaniesch werk, met hetwelk hij zich in zijne vrije uren bezig houdt.

Voor het overige is hij noch altijd niet hertrouwd en wanneer beminnelijke moeders van meer of min lieftallige dochters, met zijn vroeger leven onbekend, hem soms vermanen, dat het hoog tijd voor hem begint te worden om eene vrouw te kiezen, schudt hij glimlachend het hoofd en geeft het gesprek eene andere wending.

Dan zwerven zijne gedachten terug naar het vaderland, dennen en sparren geuren hem tegen en hij ziet weder de blanke hand op het rouwkleed, met den flonkerenden ring aan den vinger.

C. Terburch.

Nicolaas Tulp.

Jaren achtereen hebben zij, die zich meer bijzonder met de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis bezighielden, bij voorkeur hunne aandacht gevestigd op de laatste helft der zestiende en het begin der zeventiende eeuw. De geboorte van de Nederlandsche Republiek, de worstelstrijd met Spanje, de beweging op godsdienstig gebied, zij maakten telkens opnieuw de onderwerpen uit van nauwgezet onderzoek. Belangrijke oorkonden werden ontdekt, staatkundige en andere briefwisselingen aan het licht gebracht. Mannen als Willem van Oranje en Maurits, Leycester en Oldenbarnevelt, Datheen en Wtenbogaert werden beurtelings voor de rechtbank gedaagd, en hunne beginselen en daden onderzocht en beoordeeld. Wat ook de aanleiding en de drijfveeren geweest mogen zijn, die soms tot nasporing en schrijven drongen, wij hebben daaraan eene rij van degelijke geschriften van grooteren en kleineren omvang te danken, die ook een volgend geslacht zal weten te waardeeren.

Vergis ik mij niet, dan begint langzamerhand de zeventiende eeuw meer en meer de opmerkzaamheid te trekken. Tot hiertoe stelden wij ons tevreden met hetgeen de weinige geschiedschrijvers, waarop het voorgeslacht roem kon dragen, omtrent het glorietijdperk onzer Republiek hebben opgeteekend. Wat elders over de groote gebeurtenissen uit den tijd van Frederik Hendrik, Jan de Witt en Willem de Derde werd geschreven en aan het licht gebracht, heeft ons gedrongen de vaderlandsche geschiedenis opnieuw ter hand te nemen. Meer dan vroeger beginnen wij te beseffen, welk eene belangrijke rol die kleine staat van zeven vrije gewesten heeft gespeeld in de staatkundige verwikkelingen van Europa. Het beeld van menig staatsman staat thans in scherper omtrekken vóor ons dan te voren. Maar de eigenlijke geschiedenis van het volk, dat zulke mannen heeft voortgebracht, moet nog geschreven worden. Dat wij, zonder

ijdelen roem, mogen zeggen: ‘de Nederlandsche Republiek der zeventiende eeuw was groot, omdat zij bijna op elk gebied alle beschaafde natiën van dien tijd verre vooruit was’, wordt nog te weinig begrepen.

Toch zal het niet moeielijk zijn dit in te zien, en anderen tot deze overtuiging te brengen, wanneer wij ons slechts een weinig inspanning willen getroosten. De bouwstoffen liggen gereed, meerendeels zelfs voor de hand; zij wachten echter op de arbeiders, die ze verwerken zullen. Om alleen te spreken van de beoefenaars der wetenschap in die dagen, hoevelen zijn er, wier werken in bibliotheken begraven liggen, zonder dat wij ons rekenschap hebben gegeven van den invloed, dien zij hebben uitgeoefend, en van de plaats, die hun moet worden toegekend? Wij kennen de meesten slechts bij name, en de geschiedenis der beschaving van het Nederlandsche volk dier dagen, is voor een goed deel nog een onontgonnen terrein.

Hoe de levensgeschiedenis van een enkel man ons zijn tijd en zijne omgeving kan doen kennen, is nog onlangs in Swammerdam gebleken. Gelijk deze reeds vóor twee eeuwen op het gebied der vergelijkende anatomie de gewichtigste ontdekkingen heeft gedaan, zoo dankt de wetenschap der pathologische anatomie aan de onderzoekingen voor Nicolaas Tulp de belangrijkste resultaten. Een man, die door beroemde tijdgenooten ‘vir magnus, archiater et anatomicus gravissimus, felicissimus, facundissimus’; ‘medicus et anatomicus nulli secundus’[1] werd genoemd, verdiende reeds lang een biograaf te hebben gevonden. Een vreemdeling heeft het eerst met eenige uitvoerigheid zijn leven beschreven, en eene ernstige studie gemaakt van Tulp's werkzaamheid[2]. Het is al meer dan vijftig jaren geleden, dat dokter Thijssen den ontleedkundige tot onderwerp eener voorlezing koos[3]. Voorts zijn het enkel woordenboeken, die ons omtrent dezen grooten man eenige sobere berichten geven. Wat ik bijeen kon brengen, wensch ik in de volgende bladzijden mede te deelen. Deze schets maakt geen aanspraak

1 Joh. Ant. van der Linde en A. van der Spiegel.

2 Niklaas Tulp. Dem Priester-Jubiläum Sr. Hochw. Herrn Prediger Mörl geweyhet von Dr. Phil. Ludw. Wittwer. Nurnberg 1785, 4°. Van dit stuk vindt men eene letterlijke vertaling, zonder vermelding van herkomst, in: Hedendaagsche Vaderl. Bibliotheek voor wetenschap, kunst en smaak. 1808. st. 2.

3 H.F. Thijssen's voorlezing werd opgenomen in N.G. van Kampen's Magazijn voor wetensch., kunsten en lett., III, 391 vv.

op den titel van een afgewerkt portret. Het was mij ook niet uitsluitend te doen om den geneesheer en anatoom, wiens onderzoekingen niet tot het terrein mijner studiën behooren, maar om den geheelen persoon. Hij verplaatst ons in de dagen van Oud-Holland's grootheid, toen in Amsterdam het stadhuis, dat kostelijk gedenkteeken van Jakob van Kampen's genie, verrees, en Vondel van de groote koopstad kon getuigen:

> Voor duizent schepen te gelijck
> Zet zy haer paelen open,
> Om d' oegsten van zoo menigh rijck
> Te levren, en te koopen.
> Geen paradijshof draeght meer vrucht,
> Dan 't mastbosch in dees waterlucht,
> Hetwelck, een wonder om t' aanschouwen,
> Alle eer' en prijs te boven gaet.
> Hier leeft de ziel van Hollants Staet,
> Om kloeck 's Lants welvaart op te bouwen.

Amsterdammer van geboorte, had hij den 11^{den} October 1593 het levenslicht gezien. Zijne ouders behoorden tot den gegoeden stand. Pieter Dirksz. was een voornaam koopman en Grietje Dirks Poelenburgh[1], waarmede hij den 29sten October 1585 in den echt trad, was de dochter eener deftige burger familie. Hare jongere zuster Geertje huwde Wouter Reijers Moerselaer, en de zonen dezer beide zusters studeerden later samen te Leiden. Pieter Dirksz. verheugde zich in het bezit van vier kinderen[2], twee meisjes en twee jongens; de beide eerste stierven jong; van de knapen was Claes, zooals Tulp bij den doop genoemd werd[3], de jongste.

Het ontbrak de ouders noch aan hulpmiddelen, noch aan gelegenheid om deze zonen eene opvoeding te geven overeenkomstig hunnen aanleg. Het bleek spoedig, dat de wetenschap meer aantrekkelijkheid voor hen bezat dan de handelsstand.

1 Haar vader Dirk Pieters was bijgenaamd ‘de Goutsmit’.
2 Grietje, geb. 1586, gest. 1587, Dirk, geb. 6 Febr. 1588, gest. 1618, zonder kinderen na te laten. Trijntje, geb. 1590, gest. 1604, en Claes. Alle genealogische bijzonderheden heb ik geput uit familiepapieren en een Album van Ev. Moerselaer, in het bezit van Jhr. Dr. J.P. Six.
3 De doopacte, waarin zijne moeder Gerritgen Dyrriks heet, is van 21 Oct. 1593.

Aangezien ‘in dien tijd de kinderen niet in studie opgebracht zijn, dan door die middelen hadden’, bewees, zooals de oud-schepen Hans Bontemantel later opteekende, het feit dat Claes tot geneesheer werd opgeleid, reeds voldoende: ‘dat hij was van goeden huyze’. Zijn broeder vertrok in 1604 naar de Leidsche hoogeschool, om de lessen in de godgeleerdheid te volgen. Claes werd eerst den 19^{den} Februari 1611 door den rector Snellius als student in de medicijnen in het Album ingeschreven[1]. Daar hij reeds vroeg lust toonde voor de geneesen heelkunde, had zijn vader hem, zooals meer gebeurde, in de leer gedaan bij een der stadsheelmeesters. De knaap mocht op deze wijze iets omtrent het gebruik van geneesmiddelen en de behandeling van instrumenten leeren, maar het beviel hem weinig de helper van een ander te zijn[2], om het misschien nooit verder dan tot ‘wondheeler’ te brengen. Ten einde langs den koninklijken weg zijn doel te kunnen bereiken, zette hij zich tot de studie der oude talen. Zijne ‘Observationes medicae’ hebben later bewezen, dat hij niet vruchteloos de Latijnsche school bezocht.

De omgeving, waarin Tulp de eerste zeventien jaren van zijn leven doorbracht, was wel geschikt op de ontwikkeling van een jonkman met gunstigen aanleg terug te werken. In hoeverre of de familiekring, waartoe hij behoorde[3], eenigen invloed op hem gehad heeft, kan niet worden aangewezen. Doch buiten dien kring was er genoeg, wat zijne aandacht moest trekken. Amsterdam, na de Spaansche zijde verlaten te hebben, begon, toen Antwerpen was gevallen, de eerste koopstad der wereld te worden De bevolking nam van jaar tot jaar toe. Pas had de stad in het jaar van Tulp's geboorte hare grenzen uitgelegd, of de behoefte aan meerdere ruimte binnen hare wallen deed zich opnieuw gevoelen, zoodat bij de sluiting van het Bestand een nieuwen cirkelboog om den eersten werd getrokken. De eene onderneming volgde op de andere, hetzij om benoorden Europa en Azië een weg te vinden naar China en Japan, een vraagstuk eerst in onze dagen opgelost, hetzij om aan de Portugeezen den

1 Onder den naam Nicol. Petraeus, zoo als hij zich ook noemt in zijne dissertatie.
2 ‘Garçon-chirurgien’ noemt hem Paquot.
3 Zijn vader had twee broeders, Claes en Albert. Zijne moeder, eene dochter van Dirk Pieters de Goutsmit en Grietje Claesd., was uit een gezin van acht kinderen afkomstig.

handel op Indië te betwisten. De namen van Barents en Heemskerk, van Hudde en Pauw, van Houtman en Van Neck zweefden op aller lippen. Als jongeling zag Tulp de groote scheepstimmerwerf inrichten, de beurs aan het einde van het Rokin verrijzen, en den bloei zijner vaderstad, waar een Spieghel en Roemer Visscher leefden, hand over hand toenemen, onder het bestuur van burgemeesters als Hooft en Bicker. Men behoeft zich slechts in de verbeelding te verplaatsen in dit brandpunt van het frissche leven der jonge Republiek, om te begrijpen, wat het voor jonge lieden met heldere hoofden en warme harten zijn moest, zich dáar voor te bereiden voor de taak, die hen in staats- of stadsbestuur, als beoefenaars der wetenschap of als mannen van de praktijk zou wachten. Wat Tulp ook aan zijn vader, dien hij op vijftienjarigen leeftijd verloor, dank mocht weten, hij heeft allermeest in dezen atmospheer zich zelven gevormd[1].

Tulp vertrok in 1611 naar Leiden, waar hij slechts drie jaren vertoefde. Hij trof voor zijne studiën een bijzonder gelukkig tijdperk. De godgeleerde twisten, die op het onderwijs in het algemeen nadeelig terugwerkten, hadden, door den dood van Arminius en het vertrek van Gomarus, aan de hoogeschool althans opgehouden. Elke faculteit was door groote geleerden vertegenwoordigd. Tulp vond hier Vulcanius en Snellius, Cunaeus en Erpenius. Doch meer dan alle anderen trokken hem de hoogleeraren in de genees- en heelkunde aan. Petrus Pauw, een der grootste ontleedkundigen van zijn tijd, wiens anatomische uitspraken bij sommigen als orakels golden[2], de stichter van het theatrum anatomicum, was toen in de kracht van zijn leven. Tulp hoorde zijne lessen over pathologische anatomie, die hem tot het inzicht brachten, welke richting hij straks als zelfstandig beoefenaar van zijn vak zou volgen. Verder vond hij hier den hoogleeraar in de natuurkunde, Reinier Bontius, die later door Frederik Hendrik tot zijn lijfarts werd gekozen, Otto Heurnius, die juist in hetzelfde jaar tot eersten gewonen

1 ‘Vitam et virtutem a parentibus accepit, caetera sibi ac virtuti suae debuit; quae solida demum et vera laus est, ac propria Reipublicae nostrae; in qua nil generi datur, nil famosis imaginibus, nil conceditur factis alienis, nil avorum memoriae; quae non nasci consules sed fieri voluit; non haereditatem haberi dignitates suas, sed praemium virtutis.’ Dus getuigde Wolzogen in zijne lijkrede op Tulp, met het oog op de gulden dagen der Republiek.

2 Hildanus (Cent. epist.) noemt hem: ‘anatomiae scientiae lumen longe celeberrimum.’

hoogleeraar in de geneeskunde was benoemd, en Aelius Everardus Vorstius. Onder de Amsterdammers, die gelijktijdig met Tulp te Leiden studeerden, - ik noem slechts de namen van Johannes Arminius, Coenraad van Beuningen, Nicolaas Hasselaar, Willem en Jacob Hooft, en Petrus Joannes Witsius -, waren maar weinig studenten in de medicijnen, en onder die weinigen niet één, wiens naam later op de lijst der doktoren te Amsterdam werd ingeschreven. Tot zijne commilitones behoorde ook zijn neef Evert Moerselaer, die een jaar vóor hem Leiden verliet, om zijne studiën te Caen te voltooien[1], waarna zij elkander als geneesheeren te Amsterdam weder zouden ontmoeten. De kennismaking met Johannes van Beverwijck, den beroemden geneesheer van Dordrecht, dagteekent ook van deze jaren[2]. Beide mannen verloren elkander niet uit het oog, doch schijnen in later tijd slechts nu en dan elkander over belangrijke ziektegevallen geraadpleegd te hebben[3].

Eene bijzonderheid, die wij aan Van Beverwijck dank weten, heeft sommige biographen op een dwaalspoor gebracht omtrent het onderwerp van de dissertatie of de stellingen, waarop Tulp den 30sten September 1614 tot doctor in de medicijnen werd bevorderd, door zijn leermeester Pauw, die in dat jaar voor de derde maal het rectoraat bekleedde. Toen de Dordsche geneesheer ongeveer vijf-en-twintig jaren later zijn ambtgenoot schreef over eene operatie, waarvan hij de bijzonderheden verlangde te weten, herinnerde hij Tulp aan zekere oratie, door hem als student gehouden, en waarmede hij zeer veel lof inoogstte[4]. Het stuk is niet bewaard gebleven, maar uit den titel blijkt, hoe Tulp reeds in zijne studiejaren vervuld was met hetgeen hij later in zijne Observationes meermalen uitsprak, dat namelijk de geneesheer niet enkel met het lichaam maar ook met den zielstoestand zijner patiënten rekening heeft te houden. Tulp's

1 Tulp schreef den 18den April 1613 het volgende in Moerselaer's Album: *σπεῦδε βραδέως*, nam saxum volutum non obducitur musco. Ornatissimo juveni domino Everard Moerselaer, cognato meo suavissimo in galliam discedenti, hanc amicitiae nostrae tessaram reliqui Nicolaus Petreius.

2 Hij werd den 15den Mei 1611 ingeschreven.

3 Wij bezitten slechts één brief van B. aan T., d^{o}. 3 Maart 1638, met het antwoord van T., d^{o}. 7 Maart, opgenomen in: Beverovicius, Exercitatio in Hippocratis aphorismum de calculo, L.B. 1641, p. 186. 'Vale', zoo besluit Tulp, 'et conare arctius stringere renovatum intermissae amicitiae vinculum.'

4 'Memini, cum olim tyro arti medicae nomen darem, te laurea donari, habita insigni oratione de animi et corporis *συμπαθείᾳ*' (in bovengen. brief). Vgl. Schotel's monographie over Joh. v. Beverwijk (Europa, 1861).

dissertatie, die hij aan zijn broeder, toen predikant te Sloterdijk[1], opdroeg, bevatte vier-en-twintig stellingen: ‘De Cholera humida’, waaronder de spreuk ‘omnibus placere difficile.’ Zij zag het licht bij den Leidschen boekdrukker Van Haestens.

Na zijne studiën te hebben voltooid, zette Tulp zich als practiseerend geneesheer te Amsterdam neder. Terwijl hij zich geheel wijdde aan de toepassing van de reeds verkregen kennis, maar vooral aan de voortgezette beoefening van zijn vak, bewoog hij zich in een ruimen kring van bloedverwanten en vrienden. Weldra had hij eene vrouw gevonden zijner waardig. Den 20sten Juni 1617 werd zijn huwelijk met Aefgen van der Voegh, dochter van Egbert van der Voegh en Catharina Reijnst, door Trigland in de Nieuwe kerk plechtig ingezegend[2]. Slechts elf jaren duurde hun gelukkig samenleven; zij stierf den 3^{den} Maart 1628, na hem zes kinderen geschonken te hebben, waarvan één kort na de geboorte was overleden. In eene der zalen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam hangt eene schilderij, uit dezen tijd afkomstig[3], Tulp's moeder voorstellende met hare spelende kleinkinderen, Pieter, den oudsten[4], die eerlang in 's vaders voetstappen zou treden, Egbert, den tweeden[5], die koopman werd, en Catharina[6], die later haar hand schonk aan dokter Tholinx. De beide jongste zonen, Dirk[7], de eenige die zijn vader overleefde, en Nicolaas[8], komen op dit doek niet voor.

Onder de personen met wie Tulp in die jaren veel omging, behoorde in de eerste plaats zijn neef Moerselaer, die kort na hem in het huwelijk trad[9]. Als geneesheer schijnt hij zich niet onderscheiden te hebben, en terwijl hij Tulp hoogachtte om zijne bekwaamheden, gevoelde deze zich misschien om andere redenen tot den bloedverwant getrokken. Claes Pietersen was

1 Sedert 1613. Hij stierf aldaar in 1617. Zijn huwelijk met Anna de Vrij bleef kinderloos.
2 In de huwelijksacte wordt *zij* Eva, *hij* Nicolaus Petreius genoemd.
3 Vermoedelijk van J.G. Cuyp. Op de schilderij komen de wapens van Poelenburgh en Tulp voor. De schilderij zal na den dood van Tulp's vrouw. en nog bij het leven zijner moeder, die 31 Aug. 1630 stierf, vervaardigd zijn.
4 Geb. 29 Sept. 1618, gest. 7 Dec. 1641.
5 Geb. 23 Aug. 1619, gest. 18 Febr. 1639.
6 Geb. 18 Juni 1622, gest. 15 Jan. 1664.
7 Geb. 6 Juni 1624, gest. 6 Maart 1682. De weduwe van Tulp's broeder was getuige, toen hij den 9den Juni werd gedoopt.
8 Geb. 14 Nov. 1625, gest. 26 Nov. 1654.
9 4 Jan. 1818 met Fytgen Apers.

in 1629 peet van Moerselaers derde kind, Petronella. De dood van neef Evert[1] zal voor Tulp een wezenlijk verlies zijn geweest, maar nog meer moet hem in later jaren het treurig lot van dit peetekind hebben geschokt. Op vier-en-veertigiarigen leeftijd huwde zij met Frederik Valckenier. Twee jaren later volgde zij haren echtgenoot, die tot buitengewoon gezant aan het Spaansche hof was benoemd, naar Madrid. Den 23sten Juni 1675 kwamen zij daar aan, en reeds den 30sten October bezweek hij aan eene hevige ziekte. Als weduwe in het volgend jaar teruggekeerd, nam de grijze Tulp haar in zijne woning op, waar zij het stoffelijk overschot van haren echtgenoot ontving, dat twee dagen later uit datzelfde huis naar de Oude kerk werd gedragen.

Vermoedelijk woonde hij in die eerste jaren reeds in het huis op de Keizersgracht bij de Westermarkt[2], waaraan hij zijn naam en zeker ook zijn wapen ontleende[3]. Boven de deur van dit deftig heerenhuis pleegde, zooals Bontemantel het uitdrukte, ‘een tulp uit te steken.’ Het zal een gevelsteen zijn geweest, dien Tulp later deed wegnemen, toen hij het huis daarnaast tot eene woning voor zijne dochter Catharina deed vertimmeren, om boven zijn eigen huis de spreuk ‘Wandel met Godt’, en boven dat van zijne kinderen de woorden: ‘Soek het eeuwich leven’ te plaatsen. Dat huis nu werd toen en later door allerlei menschen bezocht. Om niet te spreken van de aanzienlijken en geringen, die hier den dokter kwamen raadplegen: men kon er magistraats-personen zoowel als voorname kooplieden, leden van burgerlijke en kerkelijke colleges, geneesheeren en predikanten ontmoeten. Rembrandt en Vondel werden hier gastvrij ontvangen. Tulp was algemeen bemind. Het zeker niet onaanzienlijk vermogen, dat zijn vader hem had nagelaten, stelde hem in staat zijne woning open te stellen voor het gezellig verkeer met vrienden en betrekkingen, wier aantal met de jaren toenam. Sedert zijn naam als geneeskundige gevestigd was, en hij zitting had genomen op het stadhuis, waren er in

1 Gest. 10 Febr. 1636.

2 In het oudste Verpondingsboek, dat op het Amsterdamsch Archief aanwezig is, van 1647 tot '49, komt Tulp voor als eigenaar van twee huizen aan de westzijde van de Keizersgracht, tusschen de Westermarkt en Reestraat. Het 5de van de markt. getaxeerd op ƒ 400, waarvan hij jaarlijks de 12de penning, ƒ 83.10, betaalde, werd door hem bewoond. Het 2de, getaxeerd op ƒ 268, was toen verhuurd aan Pieter van Uffelen, en werd later door zijn schoonzoon Tholinx betrokken.

3 Een gouden tulp met een gouden ster links, op een veld van azuur.

de groote koopstad weinig mannen te noemen, zóo algemeen bekend en geëerd als Nicolaas Tulp.

Veertig jaren ongeveer heeft Tulp zich aan de praktijk gewijd. Het laat zich begrijpen, dat in een tijd, toen de kranken grootendeels aan kwakzalvers, barbiers en wondheelers waren overgeleverd, een man van grondige studie, die minzaamheid paarde aan buitengewone bekwaamheden, algemeen opgang maakte. Tulp muntte niet enkel uit door zijne veelomvattende kennis, maar ook door dat ‘ingenium practicum’, dat wij inzonderheid in den arts waardeeren, door zijn zekeren blik op elke ziekte en het vertrouwen waarmede hij zijne patiënten behandelde. Ieder verlangde hem tot dokter. Hij had het weldra zóo druk, dat hij zich de zeldzame weelde moest veroorloven, om koets en paard aan te schaffen. Als hij te huis kwam stond de gang meestal vol menschen, die hem wilden raadplegen. Kon hij niet allen helpen, omdat andere zieken ongeduldig zijne komst verbeidden, men bleef wachten, tot hij terugkeerde. Van 's morgens vroeg tot 's avonds doorkruiste hij de stad, en nauwelijks gunde hij zich den tijd om te eten. Die door hem genezen waren roemden zijne liefderijke behandeling, zijn helder inzicht, zijne groote kunstvaardigheid. Ontelbaren - het is Wolzogen, die dit tot zijn lof kon getuigen - hadden aan hem het leven, en wat nog meer zegt: het leven zonder smart te danken. Niet door buitengewone middelen genas hij de ziekten, maar door zijne kennis van het menschelijk lichaam, door de natuur te volgen en de zwakke krachten op te wekken. En menig lijder is hem meer dankbaar geweest voor de verkwikking van zijn vriendelijk gelaat en voor zijne hartelijke toespraak, dan voor het altijd eenvoudig recept, waarmede hij het kwaad hoopte te keeren.

> Een Seneca, vol raad en kunst;
> Een Cordus, vol volmaakte gunst;
> Een Eskulaap, vol heil en hulp,
> Vond d' Amstel in 'er eed'le Tulp[1].

Tulp was natuurlijk niet de eenige geneesheer te Amsterdam, In de jaren van zijne praktijk werden er ongeveer tachtig in-

1 d' Uitsteek. digt. werken door Jan Zoet, Amst. 1714, blz. 193; alwaar ook nog dit rijm:

> Een hooft, vol raad en kunst;
> Een hart, vol liefde en gunst;
> Een hand, vol heil en hulp,
> Vind d' Amstel in 'er Tulp.

geschreven op lijst dergenen, die, na hunne studiën te Leiden, Franeker, Padua, Caen of elders volbracht te hebben, zich alhier als dokters hadden neergezet. Bovendien waren er niet weinigen, die de geneeskunst uitoefenden, zonder het diploma van eene hoogeschool te bezitten. Reken hierbij een aantal heelmeesters, om te zwijgen van steensnijders, lapzalvers, smeersters en dergelijke lieden, dan zal men begrijpen, dat er geen gebrek was aan geneeskundige hulp, al liet die hulp soms veel te wenschen over. Ongetwijfeld was Tulp de eerste onder zijne vakgenooten, en werden zijne zeldzame bekwaamheden ook door de verdienstelijksten onder zijne collega's erkend. Velen zag hij dagelijks. Daaronder waren er, met wie hij gaarne consulteerde, of die er wederkeerig prijs op stelden zijn raad in te winnen. Operatiën hadden vaak in tegenwoordigheid van anderen plaats. Onder de jongeren telde Tulp verschillende leerlingen. Tot den kring van geneeskundigen, waarin hij verkeerde, behoorden de dichter, Samuel Koster, dokter van het gasthuis, met wien Tulp aldaar eene lijkopening deed; de jood Zacutus Lusitanus, die wegens de vervolging van zijne geloofsgenooten door Filips IV uit Lissabon moest vluchten, en met Tulp hoog was ingenomen[1], ofschoon naijverig op zijn roem; de stads-vroedmeester Bernard Ollularius, wiens handige en gelukkige operatiën Tulp niet aarzelde te prijzen; en de bekwame kruidkundige Outger Kluyt[2], die vaak zijne lijkopeningen bijwoonde. Tulp zelf spreekt gaarne met lof van Willem Piso, Koenraad Sasbout[3], Frans de Vicq[4] en Isaac de Minne[5], wier namen ook in de geschriften van andere geneeskundigen uit dien tijd telkens voorkomen. Maar de voornaamste onder zijne ambtgenooten waren zeker de gebroeders Fontein, en twee mannen, die later den toga droegen, Plemp en Van der Linden. Johannes Fontein, de oudste der broeders, de lijfarts van Maurits, aan wien Vondel zijne ‘Helden Godes’ opdroeg, stierf reeds in 1628. Al gelukte het hem eens een jongeling van goeden huize, die aan verstandsverbijs-

1 Hij noemt hem: ‘Medicinae chirurgiaeque professor celeberrimus, vir ingenii acumine, pracexcellente rerum usu et admiranda rerum omnium cognitione praeditus.’ (Praxis medica admiranda, Lugd. 1637.)
2 Tulp stelde bijzonder prijs op de beoefening der botanie. Hij zal een vertoog hebben geschreven, om te bewijzen, dat elk land voor zijne eigenaardige ziekten ook de geneesmiddelen opleverde, maar dit later verbrand hebben.
3 Lithotomus ac chirurgus satis felix.
4 Vir experientissimus.
5 Ob opera chirurgica multis summe commendatus.

tering leed, geheel te herstellen, terwijl Fontein dien patient had opgegeven, Tulp erkende toch zijne verdiensten[1]. De jongere broeder Nicolaas, die later als inspecteur zitting nam in het Collegium Medicum, was echter geleerder. Vopiscus Fortunatus Plemp, die in 1634 als hoogleeraar naar Leuven vertrok, zes jaren jonger dan Tulp[2], verzuimde zelden diens anatomische lessen bij te wonen. Zoo was hij tegenwoordig bij de demonstratie van de valvula coli en bij eene les in het gasthuis over een waterhoofd. Het pleit voor beide mannen, dat zij zich tot elkander getrokken gevoelden, niettegenstaande Plemp katholiek en Tulp rechtzinnig gereformeerd was. Toen de Anatomie van Valverde, door Plantijn in 1566 in het Latijn en daarna ook in het Nederlandsch uitgegeven, was uitverkocht, begreep Plemp, dat niemand beter dan Tulp een werk over dit onderwerp kon schrijven. Daar diens veelvuldige bezigheden hem geen tijd tot zulk een arbeid lieten, besloot Plemp het boek van Cabrolius, weleer hoogleeraar in de anatomie te Montpellier, te vertalen, met vermijding van alle Latijnsche terminologiën[3]. Hij droeg zijn werk aan Tulp op, én omdat hij leermeester der anatomie was, èn - de woorden verdienen opmerking - ‘als een die onsen duytschen tael voorstaet en verrijckt. 't Welc alle gader eensinnich tuijghen sullen, die uwe niet min geleerde als cierlijcke redekavelinghe in 't ontleden hebben gehoort, wanneer ghy de Grieksche en Latynsche duystere konst-naemen in onse Duytsche woorden zoo geluckich en geestich verwisselt, dat men met recht twijfelen mach welcke noemingh of gevoech-gelijcker sy of vernuftigher, tot beschaemingh van die gheene, de welcke knorre, dat onse tael arm is en onbequaem om in haer de wetenschappen te leeraeren.’ Niet minder was Tulp ingenomen met Henricus Antonides van der Linden[4], wiens vader Johannes, vroeger geneesheer te Enkhuizen, zich mede te Amsterdam gevestigd had. Het was voor Tulp een wezenlijk verlies, toen Van der Linden, een der eerste inspecteurs van het Collegium Medicum, in 1639 als hoogleeraar naar Franeker vertrok. Uit dankbare herinnering aan zijn verblijf te Amsterdam droeg deze in 1665, als hoogleeraar te Leiden, de uitgave van de door zijn vader voor de pers gereed

1 Hij noemt hem: medicum felicissimum.
2 Vir juvenis magni nominis.
3 De ‘Ontleding des menschel. lichaems’ verscheen te Amsterdam in 1633.
4 Vir erectioris ingenii, expertissimus medicus.

gemaakte werken van Hippocrates in de eerste plaats aan Tulp, en verder aan De Vicq, Piso en Tholinx op. Eindelijk mag ook vooral Tulp's leerling Job van Meek'ren niet vergeten worden. De discipel was den meester waardig. Niet zelden werkten zij samen. Tulp zond van Meek'ren vaak patiënten toe, en wederkeerig vroeg deze den geleerden ontleedkundige telkens om raad, wanneer zich in zijne betrekking van heelmeester der admiraliteit en van het gasthuis moeilijke gevallen aan hem voordeden. Geen wonder dat het dagregister, hetwelk na 's mans dood door zijne weduwe in het licht werd gegeven[1], waarin bij herhaling over Tulp en diens ‘loffelijke lessen’ werd gesproken, aan dezen ook werd opgedragen.

Wil men zich een denkbeeld maken van Tulp's praktijk, dan heeft men slechts het boek op te slaan, waarin hij zijne waarnemingen opteekende, dat hij in 1641 in het licht gaf. Uit de lijst der patiënten, wier namen hij dikwijls noemt, of wier stand hij althans opgeeft, en uit de ziektegevallen die hij beschrijft, kan men oordeelen over de uitgebreidheid van zijne werkzaamheid. Hij behandelde bijv. de dochter van een der burgemeesters, die aan vallende ziekte leed, en na zes maanden door zijn toedoen het verloren spraakvermogen terugkreeg; een vermaard schilder[2], die zich inbeeldde, dat zijne beenderen zoo zacht waren als was; een bloedverwant van Caspar van Baerle, die door hevige hoofdpijn geplaagd werd; een hoogleeraar in de wijsbegeerte, die onder dezelfde kwaal gebukt ging; een Engelsch godgeleerde, Hendrik Ainsword, die vruchteloos overal baat had gezocht, terwijl de oorzaak van diens ziekte, hoewel eerst bij de lijkopening, door hem werd gevonden; een zeventigjarigen burgemeester, die bij een val van de trappen van het stadhuis zijne beenen had gebroken, en vele anderen. Nu eens werd hij geroepen bij een zeekapitein, die na een luidruchtig feest, bij het uitlaten van zijne gasten, met zijn hoofd op de steenen was gevallen, dan weder bij een rechtsgeleerde, die de slechte hebbelijkheid had van dagelijks eenige oncen limoensap te drinken, of bij eene burgemeesters dochter, die, nog zonderlinger, turf en plaatjes lood at. Dezen verloste hij van den lintworm, genen genas hij van een kankergezwel of van intermitteerende koortsen. Zeer dikwijls werd

1 Heel- en geneeskonstige aanmerkkingen. Amst. 1668.

2 Zijn naam wordt verzwegen, doch hij noemt hem ‘in arte sua abunde sagax et vix ulli secundus.’

zijne hulp gevraagd door lijders, die hunne ziekten aan eene overdadige levenswijze te danken hadden. Niet zelden had hij te doen met slachtoffers van zwaarmoedigheid en allerlei ziekelijke inbeeldingen. Bovendien werd herhaaldelijk zijn raad en bijstand door ambtgenooten ingeroepen, of werd hij geraadpleegd door geneesheeren buiten Amsterdam, die van zijne groote bekwaamheden hadden gehoord. En bij dit alles verzuimde hij, gelijk blijken zal, zijne studiën niet.

Het jaar 1635 is misschien wel het moeilijkste geweest, dat hij als practiseerend geneesheer heeft gekend. De pest woedde in Holland met buitengewone hevigheid, en vroeg in Amsterdam niet minder dan 17,193 slachtoffers[1]. Toen de ziekte op 't hevigst was, stierven in eene week 12 a 1300 menschen. Men kan zich voorstellen met welke vooroordeelen en gevaarlijke theoriën de verstandige en helderdenkende Tulp in die dagen te kampen had. Een predikant van een dorp nabij Leiden achtte het goddeloos, dat geneesheeren de pestzieken zooveel mogelijk wilden isoleeren, om de besmetting te voorkomen. Er stond in Psalm 91, zoo redeneerde hij, dat God zijne engelen had bevolen de vromen te bewaren op hunne wegen, en men kon dus door de ziekte niet aangetast worden, tenzij de Heer het wilde. Iemand had zijn Eerw. hierop gevraagd, of hij gestudeerd had aan eene universiteit, waar de duivel rector was, aangezien de Satan dezelfde woorden tot Jezus had gesproken[2]. Men kan er zeker van zijn, dat velen te Amsterdam, misschien ook onder de predikanten, er eveneens over dachten. De vreeselijke ziekte had Tulp's aandacht nog op eene andere zaak gevestigd. Zoo ooit, dan bleek in zulke dagen, hoe treurig het in Amsterdam met de artsenijmengkunde gesteld was, en aan Tulp komt de eer toe, hierin het eerst eene verbetering te hebben gebracht. Reeds daarom alleen zou hij de vader der Amsterdamsche geneeskunde mogen heeten.

Sedert jaren behoorden de dokters zoowel als de apothekers tot het kramersgild. Wat de eersten betreft, had men reeds in de 16de eeuw de heilzame bepaling gemaakt, dat niemand het vak der geneeskunde mocht uitoefenen, die niet het bewijs

1 Te Leiden bezweken in dat jaar aan dezelfde ziekte van 14 Juli tot 29 Dec. 14,381 menschen. In 1655 stierven te Amsterdam gedurende zes maanden 13,287 personen.

2 Uit een brief van 1636, medegedeeld door A. Deursing in: Twee diepzinn. en heilz. onderzoekingen nop. de pest. Amst. 1664.

kon overleggen, dat hij aan eene bekende akademie was gepromoveerd[1]. Op de apothekers werd veel minder toegezien. Wel is waar hadden zij zich, bij het bereiden van geneesmiddelen, te houden aan het winkelboek van proost Nicolaas, maar juist dit voorschrift gaf aanleiding tot allerlei willekeur. Dit winkelboek toch was niet anders dan het Antidotarium van Nicolo Falcuzio, die in het begin der 12de eeuw praepositus (proost) van de medische school te Salerno was. De praktijk van de geneeskundigen dier school was voor een deel aan de Arabieren ontleend, die zich bedienden van allerlei ware en vermeende Oostersche geneesmiddelen. De geschiedenis der geneeskunde bevat misschien geen tweede voorbeeld van grooter omslachtigheid en dwaas vertrouwen in de zonderlingste medicamenten. Daarbij behoort het middeneeuwsch latijn der Salernitaansche geneeskundigen tot het slechtste dat ooit geschreven werd. Dit verhinderde niet, dat het receptenboek van Falcuzio een gunstig onthaal vond. In het koningrijk Napels werd het officieel ingevoerd. Te Parijs werd deze codex medicamentarius onder den naam van Antidotaire Nicolas in 1330 aangenomen. De uitgebreide handel met Italië was oorzaak, dat dit boek reeds vroeg in de Nederlanden bekend werd. Zelfs de kroniekschrijver van het klooster Wittewirum had er kennis van genomen. Jan van St. Amand, een tijdgenoot van Maerlant, schreef een commentaar op het Antidotarium, die later meermalen werd uitgegeven. Genoeg om te begrijpen, dat de apothekers van de eerste helft der 17de eeuw zich bezwaarlijk meer naar zulk een verouderd winkelboek[2] konden richten.

In andere landen was men reeds begonnen eigene pharmaropoeën saam te stellen of bestaande om te werken. Neurenberg gaf 1598 het voorbeeld, toen het medisch college aldaar een handboek van den vijftig jaren tevoren overleden kruidkundige Valerius Cordus invoerde[3]. Datzelfde apothekersboek vond ook zijn weg in de Noordelijke Nederlanden, sedert een pharmaceut te Antwerpen, Petrus Coudenberg, eene verbeterde uitgave

1 J. Wagenaar. Amsterdam, f°. I, blz. 381.

2 De bibliotheek van het Genootschap voor natuur-, heel- en geneesk. te Amsterdam, bezit eene uitgave van Lyon 1524 (Catal., I, blz. 11), de stedelijke boekerij te Haarlem (Catal. 1848, p. 357) eene latere, achter de Opera J. Mesnae, Venetiis 1623. Nederlandsche uitgaven heb ik niet gevonden.

3 Dispensatorium pharmacorum omnium, etc. Auct. primo Val. Cordo. Op. et studio Collegii Medici Noriburgensis. Norib. 1598, f°. De 1ste uitgave verscheen aldaar in 1535.

bezorgde[1]. Het werd in dezen tijd vertaald en met de verklaringen te Amsterdam uitgegeven[2]. Augsburg, Keulen en Londen hadden, op het voetspoor van Neurenberg, eigene pharmacopoeën ingevoerd. Het werd meer dan tijd dat in Amsterdam hetzelfde werd gedaan, en alzoo aan de verwarring en onzekerheid op dit gebied der geneeskunde een einde gemaaakt. Tulp was de eerste, die handen aan het werk sloeg. Den 18^{den} April 1635 bracht hij het onderwerp ernstig ter sprake, bij gelegenheid dat vele voorname geneeskundigen bij hem ter maaltijd waren. Zijn voorstel om een nieuw winkelboek op te stellen werd met grooten bijval begroet. Dadelijk koos men een zestal dokters, die, onder leiding van Tulp, de zaak zouden uitvoeren. Binnen weinige weken was het werk voltooid, ongetwijfeld omdat Tulp reeds een ontwerp gereed had. De Amsterdamsche pharmacopoea, die weldra door drie der voornaamste apothekers en door alle dokters werd goedgekeurd, was hoofdzakelijk zijn werk. Thans moest het nieuwe winkelboek door de regeering worden ingevoerd. De vroedschap hechtte haar zegel aan dezen uitnemenden maatregel, en den 29sten April 1636 verscheen de keur[3], waarbij het gebruik van de pharmacopoea verplichtend werd gesteld. De heeren van den gerechte, ingelicht omtrent de groote willekeur der apothekers bij het bereiden van medicamenten, bij gebrek aan een algemeen voorschrift, waaraan ieder zich houden kon, hadden besloten hierin te voorzien. ‘Door de groote der stad’, zoo zeiden zij, ‘en menichten der winckelen is het den doctoren tot noch toe geensints mogelijck geweest te weten, wat in elcke winckel was, veel min hoe elck medicament aldaer bereyd werde’. De zieken leden hieronder en de geneeskunst geraakte in discrediet. Het dispensatorium der dokters zou hierin verbetering brengen. Alle apothekers worden gelast zich hieraan ‘in 't stoffeeren hunner winckelen’ te houden onder bedreiging van straf. Een paar malen in het jaar zouden twee of drie dokters inspectie houden, en aan deze

1 De eerste N. Nederl. uitgave zag in 1590 te Leiden het licht, met het Diarium pharmacorum parandorum van den Middelburgschen geneesheer Matth. de L'Obel, die in een opdracht vóor eene latere vertaling van Cordus' Dispensatorium aan de Staten van Zeeland een treurig tafereel ophangt van de artsenijmengkunde. (Vgl. Banga, Gesch. van de geneesk., blz. 150.)

2 In 1592 door Marten Everaert, herdrukt in 1596. In 1632 bezorgde zekere med. doct. P.T. weder eene nieuwe uitgave van ‘Den leytsman en onderwijzer der medicijnen’, die ook te Amsterdam verscheen.

3 Handvesten der stad Amsterdam, 1663, f^{o}, blz. 771 v.

inspecteurs moesten de apothekers alles toonen ‘sonder murmuratie’. In Mei zag de pharmacopoea het licht[1] met eene opdracht der geneesheeren aan burgemeesters en raden, waarbij zij hun werk aan den magistraat overdroegen, met verzoek het te handhaven[2]. Wilde iemand deze weldaad niet gewillig aannemen, dan vorderde het belang der lijdende menschheid, dat men geen dwang ontzag. In eene voorrede, door het ‘Collegium Medicorum’ geteekend, maar blijkbaar door Tulp gesteld, werd nader rekenschap gegeven van dezen arbeid. Tot hiertoe, schreef hij, maakte ieder apotheker een pharmacopoea op eigen hand, meestal tot schade der zieken, bij gemis van voldoende kennis. Deze vrijheid werkte verderfelijk. De regeering had daarom besloten met haar gezag tusschenbeide te treden, en dit receptenboek, waarin uit de groote verscheidenheid van geneesmiddelen de beste keuze was gedaan, bekrachtigd. Doordrongen van den ernst der zaak, wees Tulp op het hoog belang dezer aangelegenheid. Het gold de gezondheid, het levensgeluk, ja het leven van duizenden. Om deze kloeke daad alleen, zou Tulp aanspraak mogen maken op de erkentelijkheid van tijdgenoot en nageslacht. De eerste Nederlandsche pharmacopoea[3], die weldra werd vertaald en door anderen toegelicht[4], was zijn werk, aan de verbetering waarvan hij bleef arbeiden, ofschoon eerst lang na zijn dood eene nieuwe uitgave verscheen[5].

De invoering der pharmacopoea had de oprichting van een Collegium Medicum ten gevolge, bestaande uit inspecteurs, die

1 Pharmacopoea Amstelredamensis, senatus auctoritate munita. Amst., ap. G. et J. Blaeu, 1636, 4°.

2 ‘Ampla’, zoo luidt het slot dezer opdracht, ‘et augusta est, quam possidetis, civitas. Multa continet, quae multi admirantur, sed supra omnem admirationem omniumque captum est arctissima illa familiaritas, quae hic Musis cum Mercurio, et huic cum civitate et vestrae civitati cum totius mundi ambitu. Haec enim vestra laus est, quod nullis circumscripti estis cancellis, sed eundem cum universo agnoscitis terminum. Et sicuti omnes circuli lineae in centrum, ita omnium fontium rivuli in vestrum defluunt sinum.’

3 De eerste stad, die het voorbeeld van Amsterdam volgde, was Utrecht in 1656. De pharmacopoeën van Den Haag, Leiden, Haarlem en andere steden zijn van later dagteekening.

4 Van de vertaling is mij slechts een 7de druk van 1714 onder de oogen gekomen, die niet geheel met de Latijnsche overeenkomt. J. van Halmael gaf in 1689 eene ‘Ontleding over d' Amsterd. Apotheek’ in het licht.

5 Pharmacopoea Amstel. renovata. Amst. 1726. De Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bezit een exemplaar van de 1ste uitgave, met verbeteringen, eigenhandig door Tulp geschreven, naar het schijnt, die in de uitgave van 1726 zijn overgenomen.

op de handhaving van het besluit der regeering moesten toezien. Den 16den Januari werden daartoe twee dokters, Egbert Bodeus en Aegidius Snoek, en twee apothekers, Rembertus Fontanus en Joannes Commersteyn, door burgemeesters benoemd[1]. Dit viertal werd spoedig met één en later met twee dokters vermeerderd[2]. Voorts werden de apothekers van het kramersgild losgemaakt en met de dokters in een eigen gild vereenigd[3]. Aan het college werd eene eigene vergaderplaats aangewezen in de Nes boven de kleine vleeschhal. Een hardsteenen poort, vertoonende de beeltenissen van Hippocrates en Aesculapius, met het zinnebeeld van het college, eene slang zich kronkelende om eene plant, in het midden, werd het zichtbaar gedenkteeken van deze voor de groote koopstad zoo weldadige instelling, die men aan Tulp mocht dank weten.

Alvorens wij hem in zijne verdiensten als ontleedkundige leeren kennen, willen wij stilstaan bij het eenige boek, door Tulp in het licht gegeven, waarmede hij niet minder dan met zijne pharmacopoea de geneeskundigen aan zich verplichtte. Ik bedoel zijne medische observaties[4]. Waartoe hij ze in 1641 uitgaf, zegt hijzelf in de merkwaardige opdracht aan zijn zoon Pieter, die aan de Leidsche hoogeschool tot dokter was gepromoveerd[5]. Voor dezen zoon, op wien al zijn hoop was gevestigd, had hij de vruchten van zijne vijf-en-twintig jarige praktijk opgeteekend. Maar begrijpende dat ook anderen er door gebaat zouden worden, gaf hij ze uit, en juist nu, omdat velen nog leefden, die van deze waarnemingen getuigen waren geweest. Zij zijn meerendeels van ontleedkundigen aard. De anatomie was voor Tulp het oog der geneeskunde; zij bracht de verborgenste oorzaken van onbekende ziekten aan het licht. Hij achtte geen studie voor den geneesheer nuttiger dan deze. ‘De zee’, dus richtte hij zich tot dien zoon, ‘die wij bevaren is wijd, en heeft vele banken en klippen; om deze te ontzeilen en niet in het onzekere rond te dobberen, moet men zijn koers richten naar de streken, die door de beste stuurlieden zijn aan-

1 Volgens hss. op het gemeente-archief. Inventaris, Dl. III, blz. 110, N°. 2.
2 Daaronder komen voor: in 1637 Joan. Ant. van der Linde, in 1640 Nic. Fontanus, in 1641 Arn. Tholinx, in 1643 Fr. de Vicq.
3 15 Jan. 1638. Handv. van Amst.
4 N. Tulpii Observationum medicarum libri tres. Cum (14) aeneis fig. Amst. ap. L. Elzevirium, 1641, kl. 8°.
5 Hij werd 3 Mei 1635 in het Album studiosorum, omstreeks 1641 op de Series doctorum Amst. ingeschreven. De opdracht is van 17 Oct.

gewezen. Dat is de weg om niet in schijn maar inderdaad geleerd te zijn. Alleen wat op de rede steunt staat vast. In de geneeskunde zijn geene uitspraken van kracht, die niet gegrond zijn in de ervaring, welke boven de leer van alle meesters gaat[1]. Drijf niet te vrij op uwe wieken, maar beperk uwe studiën binnen den kring van rede en ervaring. Kies als de bijen wat, door den dauw der wijsheid bevochtigd, het meest bevorderlijk kan zijn aan het heil der menschheid. Een geneesheer komt door niets de godheid nader, dan door zich te wijden aan het welzijn zijner medemenschen. Als gij uw verstand verrijkt met ware geleerdheid, zult gij vanzelf u onthouden van dat beuzelachtig twisten, waardoor de waardigheid der geneeskunst meer verduisterd dan in het licht gesteld wordt. Wanneer ook gij eens de vruchten van uw ontleedkundig onderzoek bekend maakt, zult gij niet enkel aan de wetenschap maar ook aan den staat een dienst bewjjzen'.

Zoo schreef de man, die zich 'niet minder door genegenheid dan van nature vader' noemde. Twee maanden later droeg hij het stoffelijk overschot van dezen veelbelovenden zoon ten grave. Uit een aandoenlijk schrijven aan Joannes Clouck, den boezemvriend van zijn Pieter, blijkt, hoe moeielijk het hem viel dezen slag te boven te komen[2]. Hoe bloedde nog zijn hart, to en hij na tien jaren eene vermeerderde uitgave van zijn boek in het licht zond[3]. 'Ik had', zoo sprak hij in de aandoenlijke voorrede, 'voor hem, die toen nog op den drempel der wetenschap stond, de oogst willen bereiden, waartoe hij als man zou kunnen ingaan. Hoeveel partij had hij hiervan kunnen trekken, tot heil van het vaderland en de wetenschap! Ik heb het onvermijdelijke moeten dragen, goed moeten keuren wat God, de bron van alle goed, had beschikt en mij gewillig onderworpen aan zijn wil. Ik mag daarom der wereld niet onthouden, wat rijpere ervaring mij heeft geleerd'. Nog bij zijn leven verscheen eene derde uitgave[4], waaraan hij enkel 74 geneeskundige vermaningen toevoegde[5]. Na zijn dood werd het werk

1 'Qui fructuosa, non qui multa scit sapit', zegt hij, zich op Aeschylus beroepende.
2 Zie Bijlage A.
3 Editio nova, libro quarto auctior. Amst. ap. L. Elzevirium, 1652, kl. 8°.
4 Amst. ap. D. Elzevirium, 1672, kl. 8°. Met opdracht, zonder de voorr. Met een portret door L. Visscher, waaronder een latijnsch vers van Jan Six.
5 Door J. Blankaart overgenomen achter zijne vertaling van de Aphorismen van Hippocrates (2^{e} dr. Amst. 1714, 12°).

nog driemaal herdrukt[1]; wel een bewijs hoe hoog het werd gewaardeerd. Kort vóor de tweede uitgave zag eene Nederlandsche vertaling het licht, die de Amsterdamsche boekverkooper Benjamyn, buiten weten van Tulp, had doen vervaardigen[2]. Eerst in 1740 verscheen eene tweede vertaling[3], die even, gebrekkig was als de eerste. Het is zeer te betreuren dat Tulp's eigene vertaling, waaraan hij nog in zijn laatste levensjaar schijnt gearbeid te hebben, nooit ter perse is gelegd[4]. Hij schreef voor de uitgave eene voorrede, die ik te eer mededeel, omdat men daaruit kan zien, dat Tulp zijne moedertaal niet minder goed dan latijn kon schrijven. Zij luidt aldus:

Nieuwsgierige lezer.

Gelijk een frisse romer, versch voor 't volle vat met een schuimtje geschonke, veel verscheelt van een verlept teugie, uit een verschaelde kan traeg overgegote; so trekt ook merklik een rok uit, wat bouk in een andere tael word overgeset. Welke ongeluckige ramp, als eertijds, dit mijn werk ontmoete,[5] heeft het daerom lang, als een verschove vondling, achter land moeten swerven: en 't zoude misschien ook niet ligt voor mijn kroost weder aengesien zijn geworden, ten waere het op nieus was uitgedost, ende in een regt duitsch pak gestoken, om dat oogmerk te bereiken; waartoe het al over de veertig jaeren eerst onder de Latijnse pars was gebrogt: om naemlik den bevaeren man te verstrecken voor een wisse pascaert, en den hooploper ende halfwaek voor een baeken in zee ende ligt brandende vyerboete op 't land, so tot opdoening van nieue, vrugtbre custen ende gewesten, als tot mijding van gevaerlike sanden ende stranden; op welker verholen banken en bedekte blinde klippen menig schoon schip niet alleen verzeilt, maer ook met man en muis te gronde is gegaan. Elk houd hier vrij een wacker oog in 't zeil, en neme

1 Amst. ap. Henr. Wetstenium 1685, kl. 8°. - Edit. quinta, cui brevis ipsius authoris vitae narratio est praefixa [Auth. Abr. Sal. van der Voort]. Lugd. Bat. ap. Joh. du. Vivie, 1716, 8°. - Edit. sexta, cum Orat. fun. L. Wolzogen et 2 elegiis P. Francii. Lugd. Bat. ap. G. Winhoff, 1739, 8°.

2 De drie boecken, enz. Amst. 1650, 8°. Met een slecht portret, waaronder een vers van Jan Zoet.

3 Te Leiden bij Jur. Wishoff. Met Tulp's portret van J. Visscher, waaronder:

Hic ille utrinque sospitator Tulpius
Inserviendo Sanitati et Patriae.

4 Het hs. getiteld: 'Nicolaes Tulpi Insigten over de Geneeskunst. In vier boecken', is bewaard gebleven, met voorrede, 'Lidwijser', 'Toegift' en 'Geneeskunst waerschuwingen'. Het is in het bezit van Jhr. Dr. J.P. Six, die het mij welwillend ten gebruike afstond. Blijkbaar was het geheel voor de pers gereed.

5 Zinspeling op de 1ste vertaling.

de streken van dit compas wel in achting, als zullende misschien op dit vaerwater niet min te pas comen, als op de ruime zee en verre reisen de bekende twe straeten, so van Magelanes als van Lamaire, die ten onsen tijde eerst op de caert is geraekt. Vaerwel en sla niet ligt in de wind, wat hier ('t uwen besten) op 't tapeet van ons word geleit.

Tijdgenooten en geneeskundigen van later tijd hebben om strijd de verdiensten van dat kleine boekje geprezen. Van Baerle bezong het in een keurig Latijnsch gedicht[1]. Elke bladzijde, zoo besloot hij, na de ziekten door Tulp beschreven te hebben aangestipt, is mij bij de lezing als eene folterkamer geweest.

> Wie zich wil by tijts beraeden
> Bezige Aemstels Hippokraet
> Die zich noch gebruicken laet,
> In zijne onverwelckbre bladen,

zeide Vondel[2].

De dichter Van Someren had op deze 'Insigten' kunnen toepassen, wat Van Beverwyck's Schat der Gesontheyt hem deed uitroepen:

> O eêl vernuft! o onvermoeide geest!
> Al wat het brein bevat, wat men in boeken leest,
> Hebt gij gewogen in de schaal van uw gedachten.

'Ce volume, peu considerable, eût suffi par son mérite, pour immortaliser son auteur', is het oordeel van een geneeskundige uit deze eeuw[3]. Sommigen prezen den korten helderen stijl, anderen de zorg waarmede hij uit zijne rijke ervaring eene keuze had gedaan[4]. De Bernsche hoogleeraar, Albert von Haller,

1 Poemata, Amst. 1655. II, p. 208.
2 Uitg. J. van Lennep, VI, 652.
3 Marron, in de Biogr. univ. ant. et moderne, XLVII. Paris (1827).
4 'Reperies in istis Observationibus', zegt zijn levensbeschrijver Van der Voort, 'Laconum brevitatem atticamque perspicuitatem'. 'Un excellent recueil', schrijft Dezeimeris (Dict. histor. de la medicine, Paris 1866, p. 294), 'de faits choisis parmir ceux qu'il avait recueillis dans sa longue expérience.' 'Le style est pur', oordeelt de schrijver van de Diction. des sciences medic. (Biographie, Paris, 1820-25, VII, p. 3775), 'sans affectation, et concis sans obscurité. Les objets sont présentés avec ordre et méthode.' Desgelijks Paquot (Memoires, I, p. 56 sv.). Als iemand deze Observationes niet bevallen, schreef Köhler (Histor. Münz-Belustigung. Nurnberg 1741. XIII, S. 329 ff.), geef ik hem met Martialis ten antwoord:

> Vaticana bibas, si delectaris aceto,
> Non facit ad stomachum nostra lagena tuum.

een leerling van Boerhaave, noemde deze Observationes een gulden boekske[1]. De ingenomenheid, waarmede de vruchten van zooveel nauwgezet onderzoek twee eeuwen geleden ontvangen werden, is geenszins verminderd, al heeft de wetenschap in dien tijd reuzenschreden gedaan. De geneeskunde heeft aan Tulp ontdekkingen te danken, die hunne waarde nimmer verliezen. De beoefenaars van het vak hebben dit bij verschillende gelegenheden uitgesproken[2].

Ofschoon ik over dit boek niet in bijzonderheden kan treden, mag ik er toch niet afstappen, zonder met een enkel woord over den inhoud te hebben gesproken. Tulp heeft de 223 observaties, die hij voor openbaarmaking geschikt achtte, in zekere orde medegedeeld, waaraan hij zich echter niet slaafs heeft gebonden. Het eerste boek behandelt ziekten van het hoofd, de hersenen, de zenuwen, de zintuigen en de ademhalingswerktuigen; in het tweede boek bespreekt hij de ziekten van de inwendige lichaamsdeelen, terwijl het derde grootendeels aan de uitwendige is gewijd. Dezelfde orde heeft hij in acht genomen bij het vierde boek, dat later aan de drie eerste werd toegevoegd. De opschriften laten niet altijd den inhoud gissen van de waarnemingen, die hij mededeelt, en onder dezen nam hij ook de beschrijvingen van den Satyrus Indicus (Orangoutan) en den Unicornu marinum (Narwal) op. Blijkbaar is het hem niet te doen om buitengewone verschijnselen aan het licht te brengen, en maakt hij geen jacht op bewondering. Hij wilde den loop der ziekten volgen, hare oorzaken opsporen, de grenzen der kunst bepalen, en hoewel niets bedenkelijker achtende in een geneesheer dan twijfel aan de mogelijkheid der genezing, toch openhartig zijn onvermogen bekennen, als de kunst te kort schoot. Hij verhaalt met eene waarheidsliefde, die geen twijfel toelaat, wat hij na ernstig nadenken en nauwgezet onderzoek heeft ontdekt. Men mag eene enkele maal kunnen vragen of hij goed gezien en uit het waargenomene eene juiste gevolgtrekking gemaakt heeft, maar hij misleidt u niet en bij-

1 ‘Opus aureum, quod debet elegantiori medico notissimum esse’ (Bibl. anat. L.B. 1774, I, p. 403). Elders van het ‘liber exiguus’ sprekende, prijst hij de ‘dictio mascula, brevis et pura absque ratiociniis’ (Bibl. medic. pract. Basil. 1776. II, p. 666).

2 Vgl. Isensee, Oude en middel. gesch. van de geneesk. Bewerkt door Ali Cohen. Gron. 1847; Kurt Sprengel, Versuch einer pragmat. Gesch. der Artzneyk. Halle 1827; Banga, Geschied. der Geneesk. Leeuw. 1868, enz.

geloovig is hij evenmin. Integendeel, hij schroomt niet dwaze vooroordeelen, zooals het gebruik van het bloed eens gehangene tegen zekere kwalen, te bestrijden. Telkens doet hij uitkomen, dat naar zijne overtuiging de geneeskunde eene zuivere ervaringswetenschap is, en dat hij den stelregel van Hippocrates tot de zijne heeft gemaakt: het is de natuur die de ziekten geneest. Zijn geschrift is vol nuttige wenken en opmerkingen, die hij ongezocht ten beste geeft[1]. Nu eens spreekt hij als geneesheer, dan weder als heelkundige. Misschien had niemand nog vóor hem het nauw verband tusschen genees- en heelkunde zoo diep gevoeld. Soms beweegt hij zich op het gebied der gerechtelijke geneeskunde, of maakt hij zijne studie van zielstoestanden, die samenhingen met een of ander lichaamslijden. Ook de ondervinding, die hij als schepen telkens kon opdoen, - de schepenboeken gaven er mij de overtuiging van - maakte hij dienstbaar aan het heil zijner medemenschen. Vooral treft ons gedurig zijne teergevoeligheid. Tulp was de vertrouwde zijner patienten. Zijne hartelijke en bemoedigende woorden hebben dikwijls niet minder tot herstel bijgedragen, dan zijne eenvoudige geneesmiddelen, en zijne onbekrompene menschlievendheid maakte hem tot een toevlucht voor behoeftige kranken, wier schuld hij zeide door God betaald te worden. En bij dit alles: welk eene geleerdheid straalt er door in die onopgesmukte mededeelingen! Hij is doorkneed in de schriften der ouden: Hippocrates en Galenus, Celsus, Arctaeus en Oribasius, Rufus van Efeze en Paulus van Aegina, hij heeft ze allen gelezen. Aben-Zoar en Avicenna zijn hem niet onbekend. Vesalius en de ontleedkundigen, die den roem uitmaakten der school van Padua, als Trincavella en Spiegel, waren hem even weinig vreemd, als de lijfarts van Hendrik II Fernel en de Wittenbergsche hoogleeraar Sennert. Tulp, wien het aan geld niet ontbrak, bezat ongetwijfeld eene rijke medische bibliotheek, die de belangrijkste werken over zijn vak van vroegor en later tijd bevatte, die telkens geraadpleegd werden.

Tulp heeft zich inzonderheid als ontleedkundige een grooten naam verworven. Vóor Morgagni[2] en anderen zulks hadden aangetoond, wees hij op het belang van lijkopeningen. De

1 Bijv. Seca mature, constantibus viribus et visceribus integris. Nihil consiliis medicis tam inimicum est, quam celeritas.

2 Morgagni haalt verschillende voorbeelden uit Tulp's Observationes aan (De sed. et caus. morb., Lit. III, Ep. 38, art. 47 sqq.).

pathologische anatomie was het vak zijner bijzondere studie, en aan hetgeen hij op dit gebied geleverd heeft, dankt hij zijne Europeesche vermaardheid. ‘Mit Achtung’, zegt Kurt Sprengel, erkennende dat de Nederlanders van dezen tijd in dit vak de Duitschers verre vooruit waren, ‘nennt die Nachwelt zuerst den Namen Nic. Tulpius, als einer der vorzüglichsten Beobachter’, en de waarnemingen van dezen, Stalpaart van der Wyle en Ruysch beschouwt hij als de belangrijkste van de 17de eeuw[1]. Laat het zijn dat anderen vóor Tulp de ‘valvula coli’ reeds hadden ontdekt, en dat sommigen dus ten onrechte van de ‘valvula Tulpii’ hebben gesproken[2], het schijnt niet ontkend te kunnen worden, dat hij het eerst dit klapvlies duidelijk heeft aangetoond en nauwkeurig beschreven[3]. Hij vond het bij eene lijkopening in 1632, waarvan Plemp met vele anderen getuige was[4]. Dat hij ook het eerst bij de ontleding van een veroordeelde de ‘vasa lactea’ in het menschelijk lichaam heeft aangetoond, wordt door niemand betwist[5]. Thomas Bartholinus, de geleerde Deen, schreef hierover, terwijl hij nog te Leiden studeerde, aan Olaus Wormius te Kopenhagen, die met deze observatie hoog ingenomen was[6]. Ook andere ontleedkundige waarnemingen, die Tulp nauwkeurig beschrijft en zeker naar zijne eigene teekeningen deed afbeelden, werden toen en later hoog gewaardeerd. Boerhaave was daarom zeer met hem ingenomen[7], en toen het Athenaeum zijn tweede eeuwfeest vierde

1 A.w.S. 467 f. en 566. Vgl. A.H. Israëls in zijne aant. op Haeser's Leerboek voor de Gesch. d. Geneesk. Amst. 1859, blz. 584, 586, 650, 660.

2 ‘Quam nonnulli Tulpio inventam tribuunt’, zegt Von Haller, van de valvula sprekende (Bibl. anat., I, p. 408). Vgl. R. Forsten, Orat. de Belgarum meritis in oeconomia corporis extricanda. Hard. 1776, p. 30, sq. Van Kampen, Bekn. geschied. der lett. en wetensch. 's Grav. 1822, II, 59.

3 Vgl. o.a. Bartholinus in: Anatomia reformata. Vert. d. Stafford. 's Gravenh. 1658, blz. 90.

4 Plemp, Fundamenta medicinae. Lov. 1654 fo. In praef.

5 ‘In homine’, zegt Haller (Elem. physiol., VIII, p. 203), ‘amicus Highmori ao 1637 dicitur vasa lactea demonstrasse, non certis testibus, ut Nic. Tulpio illustri viro ea laus debeatur.’ Vgl. Collot d' Escury, Hollands roem in kunsten en wetensch., VII, 403.

6 ‘Mirum mihi visum est’, schreef Bartholinus, 26 Apr. 1639, ‘quod nuper Amstelodami ex Tulpio anatomico audivi, in sectione cadavaris strangulati publice hyeme praeterita facta, quinto post die venas lacteas apparuisse,’ etc. Worm antwoordde 28 Juni: ‘Tulpii observatio digna notatu,’ etc. (Ol. Wormii epistolae. Hafniae 1751. II, p. 657, 660. Bartholini epist. medic. Hag. Com. 1740. I, p. 3).

7 Hij noemt hem ‘eximius observator’, en voegt er o.a. bij: ‘spinam bifidam ex primis descripsit’ (Methodus studii medici. Amst. 1751. II, p. 913).

mocht Tulp onder de beoefenaars der geneeskunde in de eerste plaats, en als anatoom met Ruysch in éénen adem worden genoemd[1].

Ofschoon Tulp den titel van professor voerde, is hij toch als zoodanig aan de Doorluchtige School niet verbonden geweest. De chirurgijns, die vroeger tot het gild der klompenmakers behoorden, vormden te Amsterdam, krachtens den gildebrief van 1552, een eigen gild, waarin ook Tulp zich na zijne vestiging liet opnemen. Zij hadden tot 1619 hun ontleedkamer boven de kleine vleeschhal in de Nes, en toen dit vertrek in dat jaar voor de rederijkers werd ingeruimd, vestigden zij hun theatrum anatomicum boven de St. Anthonie-poort op de Nieuwmarkt. Daar werden openbare lessen gegeven tot onderricht van heelmeesters[2], en Tulp was meermalen tegenwoordig bij het anatomisch onderwijs van den burgemeester Sebastiaan Egbertsz. en van Joannes Fonteyn[3]. Toen de laatste in 1628 stierf, werd Tulp den 24sten November tot praelector gekozen, welke betrekking hij den 29sten Januari 1629 aanvaardde met eene Latijnsche oratie, waarbij vele magistraatspersonen en een groot aantal geneeskundigen tegenwoordig waren. Indien het groot memoriaal-gildeboek en de rekeningen van dien tijd niet verloren waren gegaan[4], waarschijnlijk zouden wij daaruit vele bijzonderheden omtrent Tulp's werkzaamheid in deze betrekking kunnen ontleenen. Doch wij bezitten nog het anatomy-boek[5], waarin zijne ontledingen staan opgeteekend. In het geheel worden er negen vermeld[6]. Het waren altijd lijken van veroordeelde misdadigers, die aan de galg hun dood hadden gevonden. Eens handelde hij over den schedel van een onthoofde. Soms werden aan hetzelfde cadaver meerdere lessen gewijd, zooals bij eene geworgde kindermoordenares. Zij die de lessen bijwoonden betaalden daarvoor, en eene enkele maal werd aan Tulp door

1 G.J. Rooijens in zijne Godsd. Rede en D.J. van Lennep in zijne Orat. (Gedenkboek, blz. 59 en 195). Over Tulp als anatoom schreef L.H. van Bochove in 1846 eene dissertatie.

2 Deze lessen waren, volgens von Meek'ren (a.w., blz. 129), ingesteld ‘om seeckre misverstand van een heelmeester aan een raedtspersoon gepleegt.’

3 De eerste gaf lessen van 1599 tot 1621, de laatste tot 1628.

4 Zie J.W.R. Tilanus, Beschrijving der schilderijen, afkomstig van het Chirurgijns-gild. Amst. 1865, 8°.

5 Op het Stedelijk Archief (Inventaris, III, blz. 97).

6 Deze openbare lessen werden gegeven 31 Jan. 1631, 31 Jan. 1632, 29 Jan. 1633, 1 April 1634, 17 Jan. 1637, de laatste boven de St. Anthonie-poort, éene in 1639, 26 Febr. 1640, 19 Oct. 1647 en 12 Nov. 1650.

het gild eene bijzondere vereering toegekend. Zoo vinden wij aangeteekend, dat de vijf lessen, in October 1647 besteed aan de ontleding van Lieven Abrahamsz. van Rotterdam, 229 gulden opbrachten, en dat Tulp een lampetkan ontving ter waarde van 96 gulden.

Toen de rederijkers in 1639 de Nes verlaten hadden, verhuisde de anatomie weder naar de zaal boven de kleine vleeschhal, die nu echter opnieuw werd ingericht overeenkomstig de eischen van het onderwijs. Daar hingen thans niet alleen de schilderijen van Aert Pietersen en Thomas de Keyzer, die de anatomische lessen van Sebastiaan Egbertsz. op het doek hadden gebracht, maar ook het meesterstuk van Rembrandt, waarvan Tulp de hoofdpersoon was, vond hier eene plaats. Het dagteekent van 1632, en stelt de lijkopening voor van den gehangen Leidschen kokermaker Adriaan Adriaansz. Rondom den grooten ontleedkundige staan zijne gildebroeders, de proefmeester Jacob de Witt, benevens Jacob Block, Hartman Hartmansz, Andriaan Slabbraan en Mathijs Kalkoen[1], die later op de lijst van de overlieden en proefmeesters voorkomen, en de chirurg Frans van Loenen. Na twee en een halve eeuw is dit doek nog het schoonste gedenkteeken van den voortreffelijken geleerde en den onovertroffen kunstenaar. Van Baerle, die aan de oude Anatomie een lied had gewijd, bezong ook de nieuwe[2], waar de boosdoeners na hun dood nog nut konden stichten, en de geoefende hand van den meester de kleinste deelen van het menschelijk lichaam als wonderbare gewrochten des Allerhoogsten deed kennen.

Hic loquitur nobis docti facundia Tulpi
Dum secat artifici lurida membra manu.

Tulp hield zijne laatste ontleding in November 1650. Van vier terechtgestelden was een vreemdeling hem als ‘subjectum anatomicum’ afgestaan. Den 14^{den} gaf, zooals de aanteekening luidt, ‘de oud-schepen, raad en professor anath. Tulp, die savents te voren uyt den Haeg op uytvoeringe van deser steede commissie was t'huys gecoome’ zijne eerste les. En er volgden nog vijf, die groote belangstelling wekten, want zij brachten na aftrek van alle onkosten 244 gulden op. Nog

1 Zijn portret werd later nog eens afzonderlijk door Rembrandt geschilderd. Zie Vosmaer, Rembrandt Harmens van Rijn. La Haye 1868, en Notice des Tableaux dans le Musée Royal de La Haye.

2 Poemata. Amst. 1655. II, p. 248, 537.

twee jaren bleef hij zijne gewone voorlezingen tot opleiding van toekomstige en jeugdige heelmeesters houden, die toen zeker evenals later tweemaal in de week plaats hadden. Maar bij zijne veelvuldige bemoeiingen als magistraatspersoon viel het hem zwaar zijne betrekking naar eisch waar te nemen. Na bijna vijf-en-twintig jaren zich met hart en ziel aan het onderwijs te hebben gewijd, tot bevordering der wetenschap, tot zegen van duizenden, en in de eerste plaats van de vele bekwame leerlingen, die hij had gevormd, besloot de man, die haast zijn zestigste levensjaar zou intreden, zijne taak aan een ander over te dragen. Den 23sten October 1652 noodigde hij de proef- en bosmeesters Cornelis Kerchem en Job van Meek'ren met de overlieden Jacob Block, Isaac de Min, Mathijs Kalkoen en Isaac Barreveld bij zich aan huis. 'Onder een zoet colation'[1] nam hij afscheid van het gild. Hij verklaarde hiertoe gedrongen te zijn door de vele bezigheden, waartoe hij door zijn practijk als geneesheer en de verschillende ambten die hij bekleedde geroepen werd. Hij liet zich hierop een zilveren vergulden beker in de gedaante van een tulp[2] geven, en zeide, terwijl hij dien ophief: 'Hetgeen in dezen kop geschonken is zal ik, de proefmeesters en overlieden tot een teeken van dankbaarheid, en van de eendracht die steeds onder ons heerschte, uitdrinken, en tot bevestiging van dien dank zal de rest, namelijk de kop, het gild tot eene gedachtenis worden geschonken'. Nog jaren lang werd die beker door de overlieden bij hunne maaltijden gebruikt.

Toen Tulp begreep het praelectoraat bij het gild te moeten neerleggen, had hij reeds sedert dertig jaren zitting onder de zes-en-dertig raden. Op den 28sten Januari 1622, de gewone verkiezingsdag, was zijn naam op de lijst der candidaten gebracht. Er moesten drie ledige plaatsen bezet worden. Met Geurt Dirksz. van Beuningen en Andries Bicker werd ook hij door den stadhouder gekozen. Men was het ijveren der hevige Contra-Remonstranten moede, en deze drie hadden, evenals de vier nieuwe

1 Ontleend aan de aanteekeningen van Joh. Monnikhoff, bij de Privilegien, willekeuren en ordonnantien betreff. het Collegium Chirurg. Amstel. Amst. 1736, 4o. (Catal. v.d. Bibl. d. stad Amst., VI, blz. 928, No. 166).

2 Thans in het bezit van Jhr. Dr. J.P. Six.

burgemeesters, hunne benoeming aan hunne gematigdheid te danken. Ook Tulp werd geacht ‘tusschen beiden te gaan’[1]. Hij was ook onder de zeven, die uit de voordracht van veertien personen voor dat jaar tot schepenen werden verkozen. In 1624 nam hij andermaal zitting in de schepenbank. Nog viermalen bekleedde hij dit rechtelijk ambt[2], en wel voor het laatst in 1642, toen hij uit de aftredende schepenen van het vorig jaar tot voorzitter werd gekozen. Ik betwijfel of de laatste herinneringen van al wat hem in deze betrekking wedervaren was wel tot de aangenaamste behoorden. Het blijkt toch, dat hij betrokken is geweest in eene zaak, die ons doet zien, dat de godsdienstige verdraagzaamheid te Amsterdam, ook lang nadat de vervolging der Remonstranten had opgehouden, nog wel iets te wenschen overliet. De hoogleeraar Philips van Limborch verhaalt ons het volgende uit den mond van den burgemeester Frans Banning Cocq, die insgelijks in 1642 schepen was[3]. Een lid van de Waalsche gemeente geraakte bij den kerkeraad in verdenking van onrechtzinnigheid. Francois van der Mers[4] begreep, dat de joodsche sabbat niet als afgeschaft was te beschouwen, en dat een christen gehouden was dien zoowel als den zondag te vieren. Het mocht den kerkeraad niet gelukken den man tot eene andere zienswijze te brengen, en het einde was, dat hij uit de gemeente werd gebannen. Op den zondag, toen zijne excommunicatie van den kansel aan de gemeente kenbaar werd gemaakt, was juist een der schepenen aanwezig, die de zaak den volgenden dag in schepenskamer ter sprake bracht. Terwijl een van het college afwezig was, en nadat een ander, die als gematigd bekend stond, zich had verwijderd, lieten de overigen, waaronder Tulp, den man ontbieden. De president Roetert Ernst, die in de dagen der vervolging getoond had een heftig contra-remonstrant te zijn, ondervroeg den man, en toen zijne vermeende schuld was gebleken, voer men hevig tegen hem uit. Na kort beraad werd het vonnis opgemaakt, en Van der Mers, die, zooals de voorzitter zeide,

1 Brandt, Hist. der Reform., IV, 724.
2 In 1627, '34, '41 en '42.
3 De Nederl. vertaling van de in het Latijn gestelde memorie van Limborch wordt medegedeeld in de Vaderl. Letteroefeningen van 1821, blz. 97 vv., door iemand, die tevens in het bezit was van een in het Nederlandsch gesteld verhaal van dezelfde gebeurtenis. Het is mij niet gelukt te ontdekken, waar die hss. gebleven zijn.
4 Zijn naam vond ik in de Acten van den Waalschen kerkeraad.

eigenlijk niet waard was langer het aardrijk te betreden, uit barmhartigheid veroordeeld om eeuwig gevangen te zitten. Men liet hem naar het tuchthuis brengen en in klein kamertje opsluiten, waarvan de vensters met planken betimmerd werden. Daar zat hij bijna zeven maanden in duisternis. Toen het jaar ten einde liep en de verkiezingsdag naderde, bekroop schepenen de vrees, dat hunne opvolgers het gebeurde zouden vernemen en de zaak aan het licht brengen. Zij gaven den veroordeelde dus de keus, of hij nog langer opgesloten wilde blijven, dan wel voor altijd uit de stad gebannen worden, op voorwaarde dat hij nooit zou appelleeren of verzoeken terug te komen. Hij koos het laatste, en vestigde zich te Rotterdam. Gedurende zijne gevangenschap hadden schepenen het beheer over zijne zaken opgedragen aan zekeren Salomon de la Voye, een lichtmis[1], die alles schandelijk verwaarloosde. Van der Mers verlangde van dezen rekenschap van zijn beheer, en toen De la Voye weigerde, schreef hij een brief aan schepenen, waarin hij al het gebeurde verhaalde, met verzoek den weerspannige te dwingen tot verantwoording van de hem toevertrouwde gelden. Dit schrijven wekte algemeen verbazing, en de nieuwe schepenen konden niet gelooven, dat deze dingen werkelijk waren geschied. De eenigen die inlichting konden geven, waren de beide voorzitters, die als naar gewoonte uit de schepenen van het vorig jaar waren gekozen. Tulp, die alleen tegenwoordig schijnt geweest te zijn[2], trachtte zich er af te maken met te verzekeren, dat de veroordeelde een ‘guit’ was. Toen de anderen nadere opening van deze zaak verlangden, sloot hij de discussie met te zeggen: ‘Mijne heeren, spreek er niet van: ik altereer als ik aan den boef denk’. Men oefende geduld, totdat Tulp naar huis was gegaan; toen werd de secretaris ontboden, en liet men de boeken van het vorig jaar halen. Men vond eene sententie, die zorgvuldig was doorgehaald, en de secretaris verklaarde, dat deze inhield hetgeen de man naar waarheid in zijn brief had geschreven. Schepenen begrepen dus dat, aangezien hunne voorgangers zelve het vonnis hadden te niet gedaan, zij vrijheid hadden den man te vergunnen zich weder in Amsterdam te vestigen. De la

1 Het blijkt ook uit de Acten van den Waalschen kerkeraad, dat het geen man was van onbesproken gedrag.

2 Er wordt maar van één president gesproken, en Tulp met name genoemd, met bijvoeging, dat hij een van de allerhardste contra-remonstranten was.

Voye werd gelast van de goederen, ter waarde van ongeveer 1500 gulden, rekenschap te doen, en nu bleek, dat de veroordeelde ongeveer een vijfde had verloren. De ongelukkige getroostte zich het verlies en bleef verder rustig in Amsterdam wonen.

Zoo luidt het verhaal, en er bestaat geen reden om aan de waarheidsliefde van Banning Cocq of van Van Limborch te twijfelen[1]. Uit hetgeen er met Van der Mers in den kerkeraad is voorgevallen blijkt echter, dat zijne onrechtzinnigheid van vrij wat bedenkelijker aard was, dan zij ons melden, en dat wij hem ons moeielijk als een ‘onkundig en onnoozel man’ kunnen voorstellen. Hij ontkende toch de godheid van Christus, dien hij niet als verlosser beschouwde. Hij zag in de geschriften van het Nieuwe Testament geene goddelijke inspiratie. Hij geloofde aan duivelen noch engelen, zelfs niet aan de onsterfelijkheid. ‘L'ame de l'homme n'est que son soufle,’ was zijne overtuiging, Wij moeten erkennen, dat dit scepticisme voor goed gereformeerde christenen van die dagen toch wat te ver ging, al wilden zij ook verdraagzaam zijn, en toegeven, dat zulk een vrijdenker in de kerk niet op zijne plaats was. Toen de predikant Hochepied al zijn best had gedaan, om den man tot andere gedachten te brengen[2], maar herhaaldelijk moest verklaren: ‘Il a persisté en ses blasphèmes contre la réligion chrestienne’, waren de kerkelijken in hun recht om hem af te snijden. Maar dit gaf schepenen geen recht om den man als een boef te behandelen, allerminst indien hij niet wegens godslastering werd aangeklaagd, of gebleken was dat hij, om propaganda te maken, de gemeente in beroering bracht. Wij betreuren dat Tulp zich in deze zaak, naar het schijnt, van eene minder gunstige zijde doet kennen. Het lijdt geen twijfel of hij behoorde tot de streng gereformeerden, en de wijze waarop hij in de kerkelijke beroeringen van dien tijd de partij der rechtzinnigen en

1 In het boek der schepenvonnissen heb ik werkelijk een vonnis, doch eerst in Jan. 1642 ingeschreven, doorgehaald gevonden, met deze kantteekening: ‘Alhier geroyeert met kennisse van de heren schepenen allen behalve Dr. Fr. van der Meer op den 1 Febr. 1642 by my secretaris.’

2 Van der Mers verscheen 21 Oct. 1640 in den kerkeraad om zich te verantwoorden. Den 16den Dec. 1640 en 17 Febr. 1641 werd er rapport uitgebracht over de onderhandelingen met hem. Op 24 Febr. was hij andermaal in de vergadering, waar hij volhield ‘avec une tres grande opiniatreté en ses blasphèmes.’ Eerst nadat 3 Maart was gerapporteerd, dat alle pogingen vruchteloos waren gebleven, werd tot de excommunicatie besloten.

onverdraagzamen koos, was oorzaak dat vrijzinnige regenten hem lang met wantrouwen beschouwden. Tulp was, zegt Bontemantel, ‘een godtlievende heer, doch wat te veel predikantsgesint in de vervolginge der Remonstranten van 1625 tot 1628’; daarom werd hij zoo spoedig niet tot burgemeester gekozen, als anders het geval geweest zou zijn. In een schimpdicht van 1626 worden Bicker, Reael en anderen gerekend tot de ‘quanten, die oprechten sullen de arminiaensche santen’; mannen als Pauw en De Vrij tot de vromen; doch van Tulp, Hudde en nog eenigen heet het:

> Dat syn de waggelmutsen,
> Die door de vromen syn geraeckt op 't kussen.

Het is mij niet gebleken, dat Tulp zitting in den kerkeraad heeft gehad[1], en aldus meer onmiddellijk deel genomen heeft aan den kerkelijken strijd; doch uit het aangevoerde is het duidelijk aan welke zijde hij stond.

Eerst nadat Tulp meer dan vijf-en-twintig jaren lid van de vroedschap was geweest, zag hij zich tot gewichtige betrekkingen geroepen. In 1649 werd hij voor het eerst en in 1660 andermaal tot weesmeester gekozen. Dit was een post van vertrouwen, waarmede de meest achtenswaardige burgers, meestal oud-schepenen of oud-burgemeesters, werden vereerd. De vier weesmeesters, die Dinsdag en Vrijdag twee aan twee zitting hielden op het stadhuis, hadden de goederen der weezen te beheeren. Het thesaurierschap was evenzeer een post, die hoog stond aangeschreven, waarvoor de vroedschap altijd het oog liet vallen op voorname regeeringsleden. De thesauriers, die te zorgen hadden voor de invordering der gelden en de betaling der schulden, die de tractementen regelden, het recht van benoeming hadden voor sommige ambten, en bovendien moesten toezien bij allerlei aangelegenheden, waarin de stedelijke financiën betrokken waren, moesten mannen zijn van groote zelfstandigheid, van onkreukbare trouw en veel omvattende kennis. Het verdient opmerking dat Tulp, die het eerst in 1655 werd aangesteld, die post niet minder dan negen malen heeft waargenomen[2],

1 Wolzogen zegt dat hij als ouderling een voorspraak, begunstiger en beschermer der kerk is geweest. Vruchteloos heb ik zijn naam gezocht in de Handelingen van den Kerkeraad.

2 1657, '59, '60, '68, '69, '70, '72. Tot 1663 werden er twee, daarna drie thesauriers aangesteld.

terwijl de namen van anderen maar éene of enkele malen op de lijst der benoemden voorkomen. Tulp was met Joan Huydekoper thesaurier, toen Vondel den 31sten Januari 1658 werd aangenomen als suppoost van de bank van leening. Andere betrekkingen van minder beteekenis vervulde hij reeds vroeger. Zoo was hij gedurende 1625 en 1626, en wederom van 1635 tot 1640 commissaris van huwelijkszaken. Als zoodanig vergaderde hij wekelijks met zijne vier ambtgenooten in de sacristie, een vertrek in het voormalig handboogschutterskoor van de Oude kerk. Eene enkele maal, het was in 1629, is hij ook commissaris voor kleine zaken geweest, een college waarvoor geschillen van minder beteekenis, voornamelijk tusschen schuldeischers en schuldenaren tot een bedrag van zestig gulden, werden gebracht. In 1629, en later meermalen[1], werd hij tot een der beide commissarissen van de bank van leening gekozen. Voorts was hij sedert 1666 curator van de Latijnsche scholen en van het Athenaeum[2]. Zoo mocht naar waarheid van hem gezegd worden: hij weigerde geene bediening van eenig ambt, geen bestuur over eenige zaak, die nuttig was voor het algemeen, als men hem riep. Wij staan verbaasd, dat een ervaren geneesheer, met zulk eene drukke praktijk, vooral gedurende de jaren, waarin hij wekelijks onderricht had te geven, nog tijd kon vinden voor het waarnemen van zoo velerlei ambten. En met welke mannen kwam hij in al deze betrekkingen niet in aanraking en werkte hij korter of langer tijd samen! Nu eens zat hij in commissie met den kloeken Geelvink, dan weder met Cornelis Bicker, wien de Hamburger postbode het eerst de boodschap bracht van den aanslag van Willem II op Amsterdam, of met Cornelis Witsen, naar wien het fort Witsen aan de Olifantskust van Afrika werd genoemd, den vader van den beroemden geograaf en scheepsbouwkundige Nicolaas, of met Gerard Schaep, die tienmaal in het burgemeestersgestoelte zat en in 1644 als gezant naar Denemarken vertrok, om den vrede met Zweden te bemiddelen. Denk verder aan een Andries en Cornelis de Graaf, een Pancras, een Joan

1 1630 tot '33, '43 tot '48.

2 ‘Non litterariae ludo negavit operam scholarcha, non ecclesiae senior, non Athenaco curator,’ zegt Wolzogen. Op een lijst van curatoren, scholarchen en visitatoren der triviale scholen, in een hs., getiteld: “t Kerkelick Amsterdam’, op het stedelijk archief (Invent. III, 143, N°. 27) komt de naam van Tulp voor, als benoemd 12 Juli 1666.

Huydekoper, wier forsche en edele gelaatstrekken door Quellijn in marmer gebeeldhouwd of door van der Helst en anderen op het paneel geschilderd werden. Met dezen en zoovele anderen, wier namen hier niet allen behoeven genoemd te worden, trok hij meermalen ter dagvaart naar den Haag, en nam hij deel aan de gewichtigste beraadslagingen over de belangen der Republiek[1]. Het was Tulp, die in April 1654 uit de statenvergadering tot zijne committenten ging, om de vroedschap te overtuigen, dat zij haar stem moest geven aan de acte van seclusie, aangezien de vrede met Engeland afhing van de vraag, of de Republiek genegen was op dit punt toe te geven[2]. Hij was overigens geen vurig aanhanger van Jan de Witt en de staatsgezinde partij, en Tulp behoorde niet onder de elf raadsleden, die in September 1672 door Willem III ontslagen werden. Integendeel staat zijn naam bovenaan op de lijst der vroedschappen, die toen opnieuw werden benoemd. Twee malen heeft hij zitting genomen in het college van Gecommitteerde Raden, eerst van 1663 tot 1665, daarna van 1673 tot aan zijn dood. Als staatsman is hij op zijn post bezweken.

In hetzelfde gewichtige jaar 1654 werd Tulp voor de eerste maal tot de waardigheid van burgemeester verheven. Cornelis Bicker, Albert Pater en Joan Huydekoper waren met hem gekozen. Niet in deze betrekking kon hij het volgend jaar deelnemen aan de inwijding van het nieuwe stadhuis, dat kunstgewrocht van Jacob van Kampen, maar op een der gedenkpenningen bij die gelegenheid geslagen[3] komt zijn wapen voor als raad, terwijl op de keerzijde zijn naam als thesaurier, met dien van Dronckelaar, onder de vier burgemeesters op een steen staat te lezen. Het daaraanvolgend jaar mocht hij met Cornelis de

1 Van zijne correspondentie uit dien tijd is ons het volgend briefje bewaard gebleven, dat berust op het Stedelijk Archief van Amsterdam.

> Mynheer!
> So dadelyck krygh ick tyding van den heer van Purmerland [Frans Banning Cocq], dat eergisteren so in 't Vlie als Texel geluckigh ingekomen zyn 140 schepen van oosten, alleen een eenich schip met klaphout, komende van Coningsberge, soude door een leck in zee gezoncken zijn.
> Hier mede Mynheer
> Uwen Gedienstwillige
> NICOLAAS TULP.
> Hage den 10 Martii 1654.

2 Wagenaar a.w., I, 589. Vgl. Scheltema, Staatk. Nederland, II, 377 v.
3 G. van Loon, Beschrijv. d. Nederl. historiepenn., II, bl. 399 v.

Graaf, Van Vlooswijck en De Vlaming van Oudshoorn in de sierlijk ingerichte burgemeesterskamer zitting nemen. Tien jaren later werd hij wederom, tegelijk met Van Vlooswijck, tot dit gewichtig ambt geroepen, ditmaal met Andries de Graaf en Gilles Valckenier. Dat men een jaar later geen der oud-burgemeesters herkoos, trok hij zich persoonlijk zoozeer aan, dat hij zelfs verzocht van alle stedelijke bedieningen ontslagen te worden[1]. Gelukkig is het niet zoover gekomen, en smaakte hij in 1871 de voldoening, dat voor de vierde maal de keuze op hem viel, en hij behalve Joan van de Poll twee voormalige ambtgenooten, Van Vlooswijck en Andries de Graaf, aan zijne zijde mocht zien. Omtrent zijn bestuur staan geene bijzonderheden geboekt, maar wie geen vreemdeling is in 's lands historie en weet welk een gewichtige plaats Amsterdam in de Republiek innam, kan licht bevroeden, welke aangelegenheden in 1654, 1655, 1666 en 1671 het hoofd vervulden van burgemeester Tulp. Hij bleef, zooals zijn lijkredenaar getuigde, ook als staatsman geneesheer, zorgende voor eene gelijke verdeeling van voedsel, eene gezonde levenswijze voorschrijvende en zich verzettende tegen eene al te groote begeerte om de landpalen uit te zetten. Vondel[2] noemde hem de ‘lant arts’. Gelijk de kranken werden gebaat door de lezing van zijne Observationes,

> Zoo begint ons Stadt te bloejen,
> Door des Burgemeesters plicht,
> Die den last des volcks verlicht,
> Met zyn schouders te vermoejen.
>
> Wie sich dus als Artzen droegen,
> Hebben 't lant te kort geleeft.
> Zy verdienen lofgedichten:
> Want, indien men 't gade slaat,
> 't Is geen minder kunst een' Staet
> Te behouden dan te stichten.

Hij behartigde - zeide Wolzogen al verder - de belangen van den koophandel, ofschoon hij waakte voor het monopolie der kooplieden. Het land moest inwendig sterk gemaakt worden, om bestand te zijn tegen uitwendig geweld. Er was een tijd, dat hij niet huiverde te branden en te snijden, maar dezelfde

1 Uit aanteekeningen van zijn schoonzoon Jan Six.
2 Vondel, door J. van Lennep, VI, blz. 653.

man stond onwrikbaar pal in de ure des gevaars[1], en kwam den doodelijk kranke versterken door zijne mannelijke taal en opbeuren door zijne krachtige vermaningen. Wolzogen had hier het oog op Tulp's houding in de benarde omstandigheden van 1672. In de vroedschap was de vraag aan de orde, of de Republiek al of niet vrede zou sluiten met den machtigen monarch, wiens zegevierende legerscharen gereed stonden om tot voor de poorten van Amsterdam op te rukken. De kloeke houding van den negen-en-zeventigjarigen Tulp, die het eerst advies had uit te brengen, heeft, niet minder dan de flinke aanspraak van Gilles Valckenier, bijgedragen tot de cordate resolutie, waarmede de afgevaardigden den 24sten Juni naar den Haag werden gezonden. ‘De heer burgemeester Nicolaas Tulp,’ zegt Petrus Valckenier[2], ‘die de eerste in rang was, ageerde in sijnen hoogen ouderdom met syne mannelijke cordaetheyt boven syne jaeren, sonder aan de jongste en vigoureuste heeren te wyken.’ Allen hebben Tulp over deze daad den hoogsten lof toegezwaaid[3], en het mag niet vergeten worden, dat de Republiek in die bange dagen aan de kloeke besluiten van de Amsterdamsche magistraten, en onder dezen ook aan Tulp, grootendeels haar behoud te danken heeft gehad.

Zoo leefde en werkte Tulp, als geneesheer en hoogleeraar in de ontleedkunde, als magistraatpersoon en commissaris in verschillende burgerlijke betrekkingen. ‘Aliis inserviendo consumor,’ mocht hij doen plaatsen onder zijn portret, dat hij op veertigjarigen leeftijd door Nicolaas Elias deed vervaardigen, wijzende met de rechterhand op eene brandende kaars,

1 ‘Stetit animo semper infractus, consilio potens, cedere nescius, ac stationem invicto mentis robore defendens.’

2 't Verwerd Europa, I, 647.

3 ‘Monsieur Tulp, fit paroître tant de courage et de vigueur, malgré son âge fort avancé, qu'on ne peut lui refuser la gloire d'avoir beaucoup contribué à la généreuse résolution, qui fut prise dans cette digne assemblée’ (P.A. Samson, Hist. de Guillaume III, La Haye, 1703, II, p. 249) ‘Consul Amstel’, zegt von Haller (Bibl. med. pract. Bas. 1776, II, p. 666), ‘pro patria paratus mori, qui ut olim Scipio fugam meditantes cives Amstelodamenses a timidis consiliis revocaverit, atque defendendam patriam excitaverit.’ En elders (Bibl. anat. L.B. 1774, I, p. 408): ‘Solidi ingenii vir, consul urbis patriac, quam servavit, ne anno 1672 Gallis traderetur, peritura nisi venerabilis senex fortissimo sermone turpia consilia refutasset.’

het symbool van deze spreuk en van zijn werkzaam leven[1]. Het geluk was toen in zijne woning teruggekeerd. Ruim twee jaren na den dood van zijne eerste gade hertrouwde Tulp met Margaretha, de twee-en-dertigjarige dochter van den burgemeester Pieter de Vlaming van Outshoorn en Aagje de Waal. De predikant Mourtourt zegende den 15^{den} October 1630 in de Nieuwe kerk dit huwelijk in[2]. Margaretha was eene edele vrouw, Tulp volkomen waardig. Zij had de kunst lief en beoefende de muziek. ‘De maalkunst’, schreef Jan Vos onder haar portret,

> De maalkunst toont ons niet dan sterfelyke leeden,
> Haar deught vereist niet min dan 't hemelsche panneel,
> Beslooten met een lyst van starren die staag blinken.
> Het beeldt der deught houdt stand als 't lijk in 't graf zal zinken.

Zij bleef zijne trouwe levensgezellin tot aan zijn dood, en schonk hem drie kinderen[3], waarvan alleen eene dochter beide ouders overleefde. Dit tweede huwelijk breidde Tulp's familiekring belangrijk uit en deed hem eene plaats innemen onder de aristocratie van Amsterdam. Zijne vrouw had drie zusters. De oudste, Eva, was gehuwd met Willem Muilman, en mocht zich weldra in het bezit van zeven kinderen verheugen, waarvan een zoon postmeester werd van het Antwerpsche kantoor te Amsterdam, en eene dochter buitenmoeder van het Aalmoezeniersweeshuis. De tweede zuster, Elisabeth, had haar echtgenoot, Joan Slicher, vroeg verloren, maar hertrouwde omstreeks dezen tijd met Elbert Spiegel, ontvanger-generaal van de admiraliteit. Een zoon uit Elisabeth's eerste huwelijk, Wigbold, trouwde in 1651 met eene voordochter van Spiegel. Wigbold Slicher werd secretaris van Amsterdam; het ambt van pensionaris weigerde hij, omdat het hem te veel zou aftrekken van de opvoeding zijner kinderen[4]. Een derde, jongere zuster huwde met Richard Rothe, die in 1650 tot luitenant werd gekozen. Ik vermeld deze bijzonderheden, die mij uit familiepapieren bekend zijn geworden, om een denkbeeld te geven van Tulp's naaste omgeving. Niet altijd was het vreugde

1 In het bezit van Jhr. Dr. J.P. Six.
2 Trouwacte.
3 Eva, geb. 30 Dec. 1632, stierf 12 Dec. 1639. Margaretha, geb. 15 Dec. 1634. Simon, geb. 28 Nov. 1636.
4 Op zijn gouden bruiloft in 1701 mocht hij zes zoons en 15 kleinkinderen aan zijn tafel zien.

in zijne gezellige woning. Twee zonen moest hij in den bloei des levens-ten grave dragen, Pieter en Simon, welke laatste Margaretha hem schonk[1]. Daarentegen kon hij zich eerlang in het bezit van eene schoondochter en twee uitnemende schoonzonen verheugen. Zijne dochter Catharina trad het eerst in den echt[2] met dokter Arnout Tholinx; twee jaren daarna volgde zijn zoon Dirk het goede voorbeeld[3], en nog vijf jaren[4] later schonk zijne dochter uit het tweede huwelijk, Margaretha, een oogenblik de uitverkorene van Jan de Wit, hare hand aan Jan Six, bij welke gelegenheid Vondel zong[5]:

> De trouwe min van Six verdiende oock 't echte pant
> Te schencken aan zyn Bruit, te trouwen met haer hant,
> Die schoone wederga, hem toegeschiekt van boven,
> En schooner door haer deught. Op zulck een trou beloven
> De starren hen te zien, aen onzen Aemstelstroom,
> In telgen uitgespreit, gelyck een vruchtbre boom,
> Waarin de Sixen en Outshorens weder bloejen
> Waarin men Vlamingen en Tulpen aen ziet groejen,
> Ten dienst van onze stadt en Hollants vryen Staet.

Tulp mocht trotsch zijn op zijne schoonzonen, beide aanzienlijke en wetenschappelijke mannen, die in het stadsbestuur in de gewichtigste betrekkingen werden geroepen[6]. Met den eersten, die naast hem woonde, kon hij spreken over zijn vak, en meermalen behandelden zij dezelfde patienten. Met den laatsten, op wiens hofstede Elsbroek bij Hillegom hij zich gaarne voor enkele dagen aan het stadsgewoel onttrok, om de frissche bosch- en duinlucht in te ademen, zal hij zich dikwijls onderhouden hebben over letterkundige onderwerpen. Want Tulp nam vaak in uren van verpozing de klassieken ter hand, en teekende in zijne adversaria[7] menige spreuk op, die zijne aandacht trok.

1 Hij stierf als student 5 Oct. 1653.
2 24 Nov. 1648.
3 Geh. met Anna Burg of Burch. Na haar dood, 27 Nov. 1672, hertrouwde hij 22 Dec. 1676 met Catharina Resteau, wed. van Lourens de Colenaar, die hem vier kinderen schonk.
4 28 Juni 1655.
5 Vondel, door J. van Lennep, VI, blz. 644 v.
6 Tholinx was o.a. meermalen commissaris van huwelijkszaken, van 1663 tot '69 commissaris der desolate boedelkamer. Six werd in 1659 commissaris van zeezaken, in 1667 schepen, in '79 raad en in '91 burgemeester.
7 Deze adversaria, alsmede zijne politieke en andere aanteekeningen zijn verloren gegaan, doch Six heeft er een uittreksel van bewaard. Daarin troffen mij o.a. de volgende spreuken, die Tulp met vele andere in een klein 8° boekje had opgeteekend: ‘Qui nihil agunt mortui ambulant inter vivos. Exempla plus prosunt quam praecepta. Omnis ars naturae imitatio est.’

Uit die dagen van zijn verblijf op Elsbroek dagteekent het volgend briefje, dat ik in zijn geheel wil mededeelen, omdat het ons den grooten geleerde, den achtbaren burgemeester teekent in zijn huiselijk leven.

> Lieve waerde Soon en Dochter.
>
> De reyse gelukkich afgelopen zynde, bedank ik u voor het vriendelik onthael, ende zal op morgen tegen drie uren nanoen onse dienstbode Geertie, met een meyd, die moeder voor u opgestommelt heeft, tot de bakker in den Aker maeken te zijn, om van u aldaer zo 't gelegen komt, gesproken te worden. Zij is Geertien bekent, ende moeder heeft na haar laten vernemen en goed bescheit vernomen. Ende opdat u huysvrouw onse Live Dochter te beter uwe compagne en gezelschap mocht genieten, zende ik met Geertie, als een getrouwe dienaresse, het geld daer wij af gesproken hadde, ende met een tyding van Colomba over Persien aen de Compagnie gecomen, van dat Colomba den 12 May voorleden jaer zoude met accoord ingenomen zijn van de onzen, maer Hulft dood. Daer zijn al twee brieven over gezonden geweest, maer vermist, zo dat de actien vrij in beter postuer staen. Aengaende gemeende gengeber hebben wij gemist, het is stof van brillen, om mede schoon te maeken, als moeder belooft hadde te zenden. Hier mede God in genaden bevolen, met een kus aen onse live Anna Six, en de Courant met Geertien op morgen.
>
> Amstelredamme, desen 26 May 1657.
> Uwen Vader
> NICOLAES TULP.

Eersamen Engel Simonsz. bakker in den Aker aen het Haegse wagen veer tot Haerlem, om te bestellen aan den Here Joan Six, op de Hofstede Elsbrouck door het Dorp van Hillegom.

En hoe genoot grootvader Tulp in de omgeving zijner kleinkinderen! Catharina werd de gelukkige moeder van een vijftal, van hetwelk Tulp althans nog twee kinderen hunne bestemming zag bereiken[1]. Van de elf kinderen zijner dochter Margaretha bleven maar enkele in leven, en daaronder een peetekind, Ni-

1 De oudste, Hendrik, geb. 14 Dec. 1649, werd rechtsgeleerde, de tweede, Pieter, geb. 22 Mei 1651, kapitein-luitenant ter zee. De drie overige waren dochters, van welke eene jong stierf.

colaas[1]. Een dochterje, Anna, werd, ik weet door welk eene samenloop van omstandigheden, den 12^{den} Augustus 1665 te zijnen huize geboren. Grootvader verzuimde nooit aan zijne kleinkinderen bij hunne geboorte een kostelijk geschenk te geven, nu eens een zilveren schaal, dan weder de gouden madaille geslaop den vrede tusschen de Republiek en Engeland in 1654, of andere gouden penningen[2]. Jammer dat het huwelijk van zijn zoon Dirk, later ridder en meesterknaap van Holland, kinderloos bleef, en dat de zeventigjarige grijsaard Catharina Tholinx reeds zoo vroeg moest ten grave zien dalen[3].

Ook in zijn tweede huwelijk, en nadat hij tot de hoogste waardigheid was geklommen, stond zijn huis voor ontelbare vrienden open. Maaide de dood nu dezen dan genen zijner tijdgenooten weg, jeugdige mannen, vrienden van zijne kinderen, kwamen hunne plaatsen innemen. Daaronder behoorde ook Petrus Francius, die, na te Leiden gestudeerd en veel gereisd te hebben, zich weder in zijne geboortestad Amsterdam nederzette. Op aandrang van Tulp hield hij in 1672 eene redevoering in de gehoorzaal van het Athenaeum, en aan diens invloed had hij twee jaren later zijne benoeming tot hoogleeraar in de geschiedenis en de welsprekendheid te danken[4].

Zoo kunnen wij ons Tulp in zijne huiselijk omgeving zoowel als in zijn openbare leven voorstellen. Ook zijn uiterlijk voorkomen en zijne bijzondere hoedanigheden zijn ons bekend. Hij was een gezet man van middelbare lengte, zijn gevuld gelaat teekende eene bloeiende gezondheid, die het gevolg was van eene ingetogene levenswijze. Tulp zeide, dat hij een verdrag had gesloten met zijn maag, die beloofde haar plicht te zullen doen, onder voorwaarde dat hij haar niet onnoodig met spijzen bezwaarde. Wij kennen dat deftig en tegelijk vriendelijk gelaat, met dat hoog gewelf voorhoofd, die heldere oogen, dien fijn besneden mond, zoo als Rembrandt het ons op het doek, Quellin

1 Geb. 15 Maart 1662, later gehuwd met Emerentia Valckenier.
2 Aanteekeningen van Jan Six.
3 Zij stierf 15 Jan. 1664.
4 ‘Anni sunt prope viginti’, zeide hij later in het openbaar tot Six, bij gelegenheid dat diens zoon Dirk eene redevoering uitsprak, quum Nic. Tulpius, amplissimus socer tuus, e privata me vita in publicam, e tenebris in lucem protraxit. Hujus ego hortatu primam meam ex hoc ipso suggestu orationem habuie, et nisi tempora obstetissent, jam tum adeptus fuissem, quod exacto deinde biennio sum consecutus. Hujus ego domo utebar, ut tua, utriusque ut mea, etc. (P. Francii Oration. Edit. 2^{a}. Amst. 1705. 8°. Orat. XX, p. 277).

in marmer heeft weergegeven[1]. Zijn innerlijk beantwoordde aan dat edel uiterlijk. Niettegenstaande hij rijk was, leefde hij hoogst eenvoudig. Hij was gewoon zich niet anders dan Claas Pieterz. te laten noemen. Zoo liet hij ook schrijven onder zijn wapen op een glas in de sacristie van de Oude kerk, en eerst kort vóor zijn dood heeft hij op dat en andere glazen den naam Tulp doen plaatsen. Eerambten joeg hij niet na, hoewel hij nimmer weigerde, wanneer ze hem werden aangeboden; alleen verlangde hij geen deel uit te maken van het gezantschap, dat de Republiek naar den keurvorst van Brandenburg zond. Wat hij deed verrichtte hij met de meeste nauwgezetheid, die hij ook vorderde van anderen. Zijne eerlijkheid en rechtvaardigheid waren algemeen bekend. Maar bovenal wordt hij geprezen om zijne hulpvaardigheid. Commelin noemt hem een man van groote geleerdheid en burgerlijke minzaamheid[2], Bontemantel ‘een heer van vriendelijcke en minnelijcke aanspraek’, en Wolzogen weet ons te verhalen, dat hij de armen in hunne schamelheid te gemoet kwam, en aan arme meisjes soms huwelijksgiften schonk. Tulp was niet alleen een aanhanger van de rechtzinnige kerk, maar oprecht godsdienstig, gelijk zijne Observationes getuigen op meer dan eene bladzijde, en de woorden die hij voor zichzelven opteekende: ‘God te genieten is het hoogste goed’, was de spreuk zijner laatste levensjaren, waarom Quellin ook onder zijne beeltenis beitelde: ‘Deo fruit.’

Op Donderdag den 28sten Januari 1672 was de oude Tulp als naar gewoonte ter raadsvergadering gegaan. Zelden werd hij gemist, maar heden zou alleen ziekte hem hebben kunnen verhinderen aan de beraadslagingen deel te nemen; het was toch vijftig jaar geleden, dat hij voor het eerst zitting nam. Wat

1 Het beeld, in het bezit van Jhr. J.P. Six, waarvan het model in het Universiteitsgebouw te Amsterdam wordt bewaard, dagteekent van 1658. Behalve de genoemde geschilderde portretten bezit Jhr. Six nog een portret van hetzelfde jaar, door Jurriaan Ovens geschilderd. De gegraveerde portretten worden allen opgegeven in F. Muller's Beschrijv. Catal van portretten, blz. 261, waarbij nog vermeld moet worden de gegraveerde titel van: Librorum Andr. Vesalii de humani corporis fabrica epitome cum annot. N. Fontani. Amst. 1642 f^{o}. Een der vijf mannen, die rondom de tafel staan, waarop een cadaver ligt, is Nic. Tulp.

2 Beschrijv. v. Amst., blz. 653.

al herinneringen uit zijn openbaar en bijzonder leven kwamen hem niet voor den geest! Welke gewichtige aangelegenheden, de Republiek of zijne vaderstad betreffende, waren gedurende eene halve eeuw niet in de vroedschap behandeld! Hier in ditzelfde stadhuis had hij, toen hij voor de eerste maal burgemeester was, de prinses-weduwe van Oranje den 23sten October vorstelijk ontvangen, en met Amalia van Solms aan dezelfde tafel gegeten. Donkere dagen had hij beleefd, zooals toen de vroedschap hem in 1653 naar 's lands vergadering afvaardigde, om over den vrede met Engeland te onderhandelen. En ook nu was de politieke hemel alles behalve helder. Maar de donkere wolken zouden misschien overdrijven, gelijk God tot hiertoe alles ten beste had gekeerd. Hoe was het aanzien van de groote koopstad in die jaren veranderd! Driemalen had hij hare muren zien uitleggen, zoozeer was zij in welvaart toegenomen....

Van deze gedachten vervuld, richt Tulp op het gewone uur zijne schreden naar het raadhuis. Hij wil dezen dag niet onopgemerkt laten voorbijgaan. Zijne ambtgenooten Van Vlooswijck, Van de Pol en de Graaf zijn tegenwoordig, en van de raden worden alleen Van Beuningen en Hudde gemist[1]. Nadat de werkzaamheid van dezen dag, het opmaken van eene nominatie voor de verkiezing van zeven schepenen, is afgeloopen, neemt Tulp het woord. Hij dankt allen, dat zij zijne uitnoodiging van Maandag j.l., om bij hem ter maaltijd te komen, hebben aangenomen. Hij had nu vijftig jaren de eer genoten van het lidmaatschap dezer achtbare vergadering. Na in eene korte ernstige toespraak de geschiedenis van stad en land vluchtig te hebben doorloopen, verheft hij zich van zijn zetel, ontbloot het hoofd, en terwijl allen oprijzen, gaat hij rond, drukt ieder hartelijk de hand, en herhaalt nog eens zijn dank voor de welwillendheid, die hij steeds mocht ondervinden, en het vertrouwen, dat men hem waardig had gekeurd.

Tegen twee uren in den middag begaven allen zich naar zijne woning. Alleen Hudde werd door ziekte verhinderd aan het feest deel te nemen. De gasten werden door Tulp zelven in het voorhuis welkom geheeten en door zijn zoon Dirk naar de zaal geleid. De knechts, die hunne heeren volgden, en bij

1 Al deze bijzonderheden zijn ontleend aan de aanteekeningen van Bontemantel.

zulke gelegenheden gewoon waren tot na den afloop te blijven, werden teruggezonden, ‘alsoo de dienaars meer confusie dan hulp medebrengen.’ Zij konden in den avond terugkomen om het banket te halen. Toen allen, en daaronder ook de pensionaris Hop en de secretaris Schaap, tegenwoordig waren, begaven zij zich naar eene in den tuin opgeslagen loods, die, keurig gedrapeerd, tot eetzaal was ingericht. Tulp plaatste de gasten, zooals zij gewoon waren in den Raad te zitten; zijn zoon Dirk, zijne schoonzonen Tholinx en Six, benevens de als bijzondere vrienden genoodigden, Petrus Francius en dokter De Vicq, zetten zich onder aan de tafel.

‘Gezeten zijnde,’ verhaalt Boutemantel, ‘was men zeer nieuwsgierig naar de spijze.’ Men verlangde te weten of Tulp zijne gasten onthalen zou op oude Amsterdamsche manier, ‘om te kennen te geven waardoor de rijkdommen tot een hoogen top zijn geklommen, en wat de voornaamste aanleiding was geweest tot de Leges sumptuariae.’ Tulp had als geneesheer en lid van de vroedschap aangedrongen op eene keur, waarbij, in het belang der openbare gezondheid vooral, bepalingen werden gemaakt op het houden van maaltijden, waarin eene bedenkelijke weelde begon te heerschen. Zulke eene keur werd werkelijk den 26sten Januari 1655 gearresteerd, en hield voorschriften in betreffende het aantal personen, die aan bruilofts- en andere maaltijden mochten deelnemen, omtrent den duur dier feesten, en de spijzen die voortaan zouden worden voorgezet[1]. Aan die keur is, evenals aan zoovele andere, niet al te streng de hand gehouden. In zooverre bepaald was, dat niet meer dan vijftig gasten tegelijk genoodigd mochten worden, en de feestvierenden moesten scheiden vóor dat 's morgens de poortklok ophield te luiden, heeft Tulp zijne eigene wet niet overtreden, want het aantal genoodigden bedroeg maar vijf-en-veertig, en te elf uren in den avond ging ieder naar huis. Maar aan het voorschrift: om maar eens met spijzen aan te rechten en geen gentillessen of suikerwerken op te zetten, heeft hij zich niet gebonden geacht. De eigenlijke maaltijd bestond toen uit twee gerechten. Toen ging men naar de zaal om zich wat te vertreden, waar porseleinen schotels met tabak en pijpen gereed stonden. Aan tafel teruggekeerd kreeg ieder als derde gerecht op zijn bord

1 De keur werd in haar geheel nog eens afgedrukt in het weekblad: De Amsterdammer, van 6 April 1879.

een zware schotel met fijne confituren en suikergebak. Volgens het getuigenis van een tijdgenoot was er weinig dienstpersoneel, en ging alles stil in zijn werk. Ongetwijfeld zullen ook de deftige gasten door overmatig gebruik van spijs of drank niet aan hunne waardigheid hebben te kort gedaan. Maar de inrichting van het feest was stellig in strijd met de zoogenaamde Leges sumptuariae.

Uit deze tegenstelling is eene anecdote ontstaan, die weldra van mond tot mond ging, en na weinige jaren voor eene ware gebeurtenis werd gehouden. Tulp, zoo vertelde men, had eerst geweigerd aan den wensch zijner vrienden, om dit jubelfeest met een maal te vieren, gehoor te geven, wegens de slechte tijden en de oproerige stemming der burgerij tegen enkele magistraatspersonen. Op hun aanhouden gaf hij eindelijk toe. In plaats van een kostelijk maal aan te richten, ontving hij zijne gasten aan een disch, gedekt met een grof tafellaken, met houten borden en aarden schotels. De spijzen bestonden uit erwten, haringen. kabeljauw, kalfvleesch, boter en kaas; de dranken uit Haarlemmerbier en Fransche brandewijn. Zóo hield men, zeide hij, voor vijftig jaren feest. Hij wilde den genoodigden dien goeden ouden tijd herinneren, en hoopte dat een goede eetlust zou blijken de beste kok te zijn. Men had er vrede mede en ging vergenoegd naar huis. Onverwacht noodigde hij acht dagen later wederom, dezelfde gasten; maar nu zag het er anders uit. Op schotels van het fijnste porcelein en Engelsch tin werden de keurigste spijzen opgedischt, en de edelste wijnen uit gouden en zilveren bekers gedronken. Aan het einde van dit feest zou Tulp de vraag hebben voorgelegd, wanneer het in de Republiek beter was gesteld, toen men in alle eenvoudigheid maaltijd hield, zooals zij voor acht dagen hadden gedaan, of tegenwoordig, nu de gastmalen gekenmerkt werden door zulk eene buitengewone weelde. Alle aanwezigen moesten in oprechtheid bekennen, dat de zeden zeer veranderd waren, terwijl de welvaart verminderde, naarmate de spilzucht toenam. - Ziedaar in hoofdzaak wat met eenige variatiën werd overgeleverd[1]. Sommigen hebben er aan geloofd, meenende dat zulk eene handelwijze geheel in den geest van Tulp was[2], maar Bonte-

1 De oudste mij bekende lezing is van den Engelschen consul te Amsterdam, William Carr. Ik deel haar, in Bijl. B, in haar geheel mede, uit een zeer zeldzaam boekje, door hem te Amsterdam uitgegeven.

2 Namelijk Wittwer, die zijn verhaal ontleent aan J.D. Köhler (Histor. Münz-Belustigung, Th. XIII, S. 329 ff.). Köhler zegt echter niet, hoe hij aan de anecdote kwam. Blijkbaar heeft hij Carr's Remarks niet gekend.

mantel spreekt met geen woord van die twee maaltijden, en Wagenaar[1], die zijne papieren raadpleegde, verklaarde: ‘van dezen maaltijd hebben wij in onze jeugd oude lieden dikwijls hooren spreken, vaak zonder grond, alsof die uit zeer eenvoudige spijzen bestaan had. Uit eene geschrevene aanteekening van dien tijd is mij het tegendeel gebleken.’

Om tot het feest terug te keeren: het was in alle opzichten den achtbaren grijsaard en zijne voorname gasten waardig. ‘Alles wat voor soo een aansienlijck geselschap konde bijgebracht werden tot vermaeck, werde niet naegelaten.’ Tulp zelf, zijn zoon en zijne schoonzonen dronken het welzijn van de Generaliteit, de Staten van Holland, van den magistraat en de zeevaart, ‘yder santé in verschijde glasen, coppe ende fluyten, nae de hoochyt der droncken veryschte.’ Het genot werd verhoogd door de Latijnsche gedichten, gewijd aan deze heuchelijke gebeurtenis, die door Six, Francius en De Vicq[2] werden voorgedragen, en door eene schoone verrassing, die de eerste den jubilaris en zijne gasten had bereid. Bij het tweede gerecht namelijk stond Six op, en overhandigde zijn schoonvader eene gouden medaille, die hij ter gedachtenis van dit feest had doen slaan, en waarvan vervolgens aan alle gasten exemplaren in zilver werden aangeboden. Aan de eene zijde zag men Tulp's borstbeeld met den burgermeesterlijken tabbaard, en de calot, die hij sedert zijn ouderdom droeg[3].

Nicolaus TVLpius. aMsterDamensis. Consul IIII.
senator aunIs qVInqVaqInta

luidde het omschrift. De keerzijde vertoonde een cederboom, staande op een berg, die met den top in de wolken reikt, en rondom de woorden van Virgilius:[4] ‘Vires ultra sortemque senec-

1 Amsterdam, III, 239.
2 De gedichten van Six en De Vicq zijn mij niet bekend; alleen dat van Francius, waarvan het autograaf in het bezit is van Jhr. Dr. J.P. Six, deel ik mede in Bijl. C. Bovendien bezitten wij van dezen nog twee elegiën op het overlijden van Tulp (P. Francii Poëmata. Edit. alt. Amst. 1697, 8°, p. 128), die ook in de 6^{e} uitg. der Observationes voorkomen, en waarvan Wittwer ten onrechte zegt: ‘Sie würden in einen Fascikel alltäglicher Leichenreimereyen recht gut paradiren.’
3 Van Loon, Beschrijv. der Nederl. historiepenn., III, 69.
4 Aen. VI, 114.

tae.' Six had deze medaille, waarvoor hijzelf de teekening leverde, geheel buiten weten van zijn schoonvader doen vervaardigen. Alleen zijn zwager Dirk was in het geheim. Men schijnt achter dien cederboom, met het kleine boompje ter linker- en het kasteeltje ter rechterzijde, iets anders gezocht te hebben, dan de gever er mede bedoeld had[1]. In zijne eigenhandige aanteekeningen las ik: 'het casteeltje stater bij om de berch hoog te doen schijnen, het boomtje om de ceder groter te doen schijnen. David zegt: de vrouwen zullen groeijen als de cederboom op Libanon. De Latinen hebben een spreekwoort als se willen zeggen, dat iets fray is en lang hoort te duren, en ook sal duren (cedro dignum), omdat men met het sap van de cederboom de dingen besmeert, die men lang bewaren wil[2].'

Geen magistraatspersoon had vóor Tulp nog zulk een gouden feest gevierd. 'Daer wierde gediscoureert, of wel soodanige byeencomste ofte van de voorouders gehoort ofte by deser eeuwe gedachtenisse sy, maer daer wierd geen memorie van gevonden. Wel soo men meende in de hantvesten zoude gevonden werden, dat eenigen vijftich jaren in den Raed syn geweest, maar van soodanigen maaltyt geene.' Hij heeft dien schoonen dag niet lang overleefd. Ofschoon tot hiertoe gezond en krachtig, ondanks zijne jaren, deden zich langzamerhand de gebreken van den ouderdom gevoelen. De eetlust verminderde en er openbaarden zich beginselen van eene kwaal, die de oorzaak van zijn dood zou worden. Toch bleef hij zijne ambtsplichten even trouw waarnemen als te voren, en de vermoeienissen van het telkens heen en weer reizen beletten hem niet aan de gewichtige werkzaamheden van Gecommitteerde Raden deel te nemen. De dood heeft hem nog te midden van zijn arbeid verrast. 'Den 12^{den} September' 1674, schreef Petronella Valckenier geb. Moorselaar in het zelfde Album, waarin hij vroeger zijn afscheidsgroet aan zijn neef Evert opteekende[3], 'Woens-

1 Vgl. Bontemantel, in Scheltema's Aemstel's oudheid, V, 201 vv.

2 Six vervaardigde op de medaille het volgend gedicht:

Amstelidum Consul, medicae lux Tulpius artis,
Ter duodenorum gloria Patrum;
Alba licet superet crinis candore ligustra;
Ore nives; animo candidiore viget.
Felici effigie dum vultus pectora monstrat
Quid sit exterius, quid sit et intus, habet.

3 Van Loon en Commelin, die door anderen werden nageschreven, geven ten onrechte 1676 en 1679 als zijn sterfjaar op.

dagh 's namiddaghs is in den Haegh aen 't water overleeden en in den Heere godtzalich ontslapen Dr. Nicolaas Tulp, out weynich minder dan 81 jaer, in bedieninge van Gecommitteerde Raet van de Heeren Staten van Hollant en Westvrieslant wegens Amsterdam, derwaerts het lyck gebracht is ende den 18 Sept. in de Nieuwe kerk begraven'[1]. Behalve zijn zoon en zijne schoonzonen volgden ontelbare vrienden, benevens voormalige ambtgenooten in de praktijk en in het stadsbestuur den somberen stoet. Bijna de geheele stad, verzekert Wolzogen, begeleidde Tulp's lijkstaatsie. De plaats waar zijn stoffelijk overschot rust, waar ook vier jaren later zijne acht-en-zeventigjarige gade werd bijgezet[2], wordt aan de noordzijde van de Nieuwe kerk, links van den ingang in de Gravenstraat, aangewezen door een eenvoudigen lijksteen, waarop Six zijn wapen deed plaatsen, en daarbij deze schoone regels:

Egregius pariter pietate, vel arte, vel annis,
Amstelidum Consul, Tulpius hic tegitur:
Nec tegitur: nam clara Viri monumenta supersunt:
Nec, toties vitam qui dedit, omnis obit.

Niet onopgemerkt en vergeten, zooals een Swammerdam, wien Tulp zeker gekend heeft, maar geëerd en door ontelbaren betreurd, daalde de groote ontleedkundige ten grave. Binnenen buitenlandsche geleerden hadden zijn lof verkondigd. Schilders en graveurs[3] hadden zich beijverd zijn beeld te teekenen. Behalve Vondel en Van Baerle hadden ook Jan Vos en Jan Zoet[4] hem bezongen, 'die door zijn kunst het leven zoo dikwijls had beschermd voor 't woeden van den dood', en waakte 'door zijn zorg voor burger, weez' en weeuwen'. De groote cartograaf Willem Blaeu droeg hem een zijner kaarten op[5].

1 Deze opgave komt overeen met hetgeen ik in het grafboek van de Nieuwe kerk vond aangeteekend.
2 11 Febr. 1678. Zij stierf den 5den.
3 O.a. Rem Episcopius, die zelf daarbij schreef:

Consul in hac tabula spectatur Tulpius. Illum
Artifici dextra pinxit Episcopius.
Consul in hac tabula lucidatur Tulpius. Illud
Artifici dextra scripsit Episcopius.

4 Alle de gedichten van J. Vos, uitgeg. door L(escaille). Amst. 1662, 4°, blz. 164 v. En nog een gedicht, 'Op de Afbeeldinge van den heere Nic. Tulp' in de boven aangehaalde gedichten van J. Zoet, dat ook onder een der gegraveerde portretten staat.
5 Ik zag alleen de uit eene kaart geknipte opdracht, met het wapen van Tulp, waaronder: 'Ampliss^mo Doctiss^mo Viro D. Nicolao Tulp. Medicinae Doctori Reip. Amsterdamensis Senatori et Scabino, Medico et Anatomico celeberrimo, Tab. hanc d.d. Guil. Blaeu.'

Twee maanden later, den 21sten November, toen de hoogleeraar Wolzogen op verlangen van den Raad het vernieuwde koor van de Nieuwe kerk met eene redevoering zou inwijden, hield deze op verlangen van de Curatoren van het Athenaeum eene Latijnsche lijkrede op Tulp. In tamelijk hoogdravenden stijl werd Amsterdam verheerlijkt en de lof van Six verkondigd[1], maar van Tulp niet te veel gezegd. Immers het moest erkend worden, dat de man, wiens stoffelijk overschot onder die blauwe zerk rustte, een edelman was geweest, niet door geboorte, maar door zijn karakter, door zijne geleerdheid, door zijne verdiensten; dat Amsterdam trotsch mocht zijn op zulk een burger, die in zijn beeld en in zijn werken zou blijven leven.

Inderdaad, Tulp is niet vergeten. In de geleerde wereld wordt zijn naam steeds met onderscheiding genoemd. In zijne vaderstad leeft hij in de herinnering voort, zeker niet alleen sedert in eene der nieuwe wijken eene straat naar hem werd genoemd. Straks wijst misschien een eenvoudige steen met zijn naam en wapen het huis aan, waar hij, in het glansrijkst tijdperk van Amsterdams verleden, vele gelukkige jaren heeft gesleten, het huis dat zoovele edele en beroemde mannen uit die dagen hebben betreden. Doch ook zonder zulk een zichtbaar gedenkteeken, zal het nageslacht in hem blijven zien een waardig priester der wetenschap, en zijne nagedachtenis eeren om zijne humaniteit en warme vaderlandsliefde.

Amsterdam, Maart 1880.
H.C. ROGGE.

1 ‘Ein aufgeblasner Wortgepränge, voll Floskeln, Antithesen und Metaphren’, zegt Wittwer.

Bijlage A.

Nicolaus Tulpius. Joanni Clouck s.p.

Tute scio, Juvenum Ornatissime quam intimum te semper habuerit Petrus Tulpius, filius, heu quondam, meus. Sed illud mihi multo maximum est, quod noluerit familiaritatem tecum initam, secum emori. Quin potius sategerit, qua licuit, illam continuare per Guicardinum, et Natalem comitem, quos jussit post obitum suum, officiose tibi dono dari; ea spe, ut subinde eorum conspectu refricaretur memoria illius consuetudinis, quam tecum ad finem vitae fidelissime conservavit. Vale, Juvenum Ornatissime, et exspecta me tuae familiaritatis semper memorem.

Amstelodami postrid. nonar. Januarii Juliani CIↃIↃCXLVI.

Ornatissimo Juveni
D. JOANNI CLOECK
J.U. Doctori.

Bijlage B.

‘A good Burgemaster, desirous to convince his Amsterdammers of their dissolute kind of life, invited the Thirty Six Magistrates and their wives to a feast: who being come and the ladyes big with expectation of some rare and extraordinary entertainment, sat down at table; where the first course was buttermilk boild with appels, stockfisch, buttered- turnips and carrots, lettice salade and red herrings, and only smale beare without any wyne. At this the ladies startled and began to whisper to their husbands, that they expected no such entertainment, but upon removeing of the dishes and plates they found underneath printed verses importing that after that manner of liveing they began to thrive, and had inlarged their citty.

The second course consisted of bocke de kooks, quarters of lamb, rosted rabits and a sort of pudding they cal a brother, here they had Dorts and English beare with French wyne yet all this did not please the dainty dames: but upon removing away the plates another dish of poetrie appeared, which acquainted them that after that modest and sober way of liveing, they might keep what they had gott, and lay up some thing for their children.

Then comes in the third course made up of all the rarities of the season, as patridges, pheseants and all sorts of foule and English pasties, with plenty of Rinish and other sorts of wyne, to moisten them. This put the ladyes in a frolick and jolly humour, but under their plates was found the use and application in verses, telling them that to feed after that manner was voluptuous and luxurious, and would impaire their health and wast their estates, make them neglect their trade, and so in tyme reduce their stately and new built flourishing citty to their ould fishing towne againe. After this was brought in a banquet of all sorts of sweet meats piled up in piremides and delicate fruite with plenty of delicious wynes, and to conclude all a set of musick and maskers who danced with the young ladyes; but at parting like the hand writing to Balteshassar upon the well, every one had a printed paper of moralities put into their hand shewing them the causes of the ruine of the Roman Commonwealth, acording to that of the Poët:

> Nullum crimen abest, facinusque libidinis ex quo
> Paupertas Romana perit.

with an excellent advice to them that if they did not quit the buffoneries and apish modes of the French, and returne to the simplicitie, plaineness and modestie of their ancestors and founders, their commonwealth could not long last. Butt all the thanks the good ould Burgemaster had for his kind and chargable entertainement in thus feasting his countrymen, was to be floutted at, and pas quild. The sparkes of Amsterdam saying in all places, that the ould man being now past the yeares of pleasure himselfe, would have none others to take theirs.'

(Remarks of the government of severall parts of Germania, etc. Written by Will. Carr. Amsterdam, 1688. 12°, p. 103.)

Bijlage C.

Multis dignitatatibus illustri viro Nicolao Tvlpio cos. IIII senatori L ann. cum clarissimum Amstelaedamensem senatum convivio exciperet.

Magna senatorum laus, Tulpi, magna medentum,
Dulce decus Musis praesidiumque meis;
Consule quo Batavae florescunt ordine leges,
Cornuaque e mediis Amstela tollit aquis:

Dum vacat, et molles aditus convivia praebent,
Hanc hederam festis indue temporibus.
Aequa comis laurum maioraque serta parabam,
Heroo et melius verba sonanda pede:
Atque per Hippocraten, et docta scripta Galeni,
Per Tua perque Tuos ducere carmen avos.
Et poteram fasces, poteram cecinisse secures,
Atque omnem imperii vim memorasse Tui.
Sed Tua me lato vetat ire modestia campo,
Et prohibet tanto nomine digna loqui.
Parce metu, neque enim spatio ulteriore vagabor,
Ille verecundi quam pudor oris amat.
Quod licet ergo unum nunc gratulor, inclite Tulpi:
Lustra senatorem Te numerare decem.
Lustra decem, vix quantum aliis mortalibus aevi
Contigerit, Superûm dat Tibi larga manus.
Purpura Te vestit iam quinquagesima. Prisca
Te vidit iuvenem curia, nostra senem.
Hoc est cur Proceres, incorruptumque Senatum,
Consortes operis tecta sub alta voces:
Regalesque velis epulas, mensasque parari,
Et picturatos Numina ferre toros.
Illi, deposita Fortunae mole, recumbunt,
Diffunduntque ioco liberiore diem.
Lenaeosque bibunt latices, et plena coronant
Pocula. Gaudentum surgit in astra sonus.
Ter Genio bene quisque Tuo, ter amantia libat
Omina, conceptas eloquiturque preces.
Hanc quoque submissam ne dedignere Thaliam
Dicentem effuso candida verba mero.
Sic tibi sit vernusque vigor, viridisque senectus
Semper, et in cursu sospite tota domus.
Sic nova perpetua descendat origine proles,
Rideat et Laeto plurimus ore nepos.
Sic mecum longum ut superes patriaeque Tuisque,
Exorent faciles publica vota Deos.

PETRUS FRANCIUS.

Manzoni's historische roman.

Onder de groote mannen onzer eeuw verdient zeker de Italiaansche schrijver Alexandro Manzoni eene eerste plaats. Hij behoort dan ook onder de auteurs, wier namen niet alleen in hun eigen land, maar over geheel Europa een goeden klank hebben. En toch, toen in Mei van het jaar 1878 prof. Angelo De Gubernatis, hoogleeraar te Florence, door *Taylor's Institution* te Oxford uitgenoodigd werd om daar eenige letterkundige lezingen te komen houden, koos hij den grooten Milanees tot onderwerp en kon met waarheid in zijne inleiding verzekeren, dat hij niet alleen geen edeler, maar ook geen nieuwer onderwerp had kunnen vinden, ‘want,’ zeide hij, ‘hoeveel biographieën er ook na Manzoni's dood, 22 Mei 1873, verschenen zijn, het is een zonderling verschijnsel, dat er tot nog toe door niemand eene critische studie over dien schrijver gemaakt werd.’

De lezingen werden te Oxford voor een talrijk en uitgelezen publiek gehouden en door dit succes aangemoedigd, verrijkte de schrijver ze met belangrijke aanteekeningen en gaf ze in Mei van het vorige jaar te Florence in het licht. Dit boekdeeltje, dat opgedragen is aan een der curatoren van *Taylor's Institution*, den bekenden taalgeleerde prof. Frederik Max Müller, geeft in verschillende hoofdstukken een even duidelijk als aantrekkelijk beeld van den beroemden Italiaan. ‘Mijn doel was,’ zegt De Gubernatis, ‘om stap voor stap het leven, de denkbeelden, de gevoelens van onzen schrijver na te gaan, zooals wij die uit zijne geschriften leeren kennen. Dit zal natuurlijk van den kant des schrijvers en der lezers eenig geduld vereischen, maar na die studie zullen wij voor onze oogen een nieuwen en levenden Manzoni zien verrijzen, dien wij ons niet zoo groot, noch zoo belangrijk hadden voorgesteld,

hoe groot onze bewondering ook geweest moge zijn, en hoe nieuwsgierig we ook waren om alles hem betreffende te weten te komen.'

De lezer wordt nu achtereenvolgens onderhouden over Manzoni's adellijke afkomst; zijne schooljaren; zijne eerste verzen; den invloed, dien de dichter Parini op hem uitoefende; over *Il triomfo della libertà* (de zegepraal der vrijheid), een gedicht, dat hij op vijftienjarigen leeftijd schreef; zijne satirische verzen; zijne verhouding tot den dichter Monti; zijne eerste vrienden; zijn *Carme per l'Imbonati*, dat hij als twintigjarig jongeling te Parijs schreef en waarin hij reeds zijne poëtische formule 'gevoelen en nadenken' verkondigt. Vervolgens beschrijft De Gub. het verblijf van Manzoni te Parijs, de innige liefde, die hij zijne moeder Giulia Beccaria toedroeg en zijne vriendschap met Cabanis en den Stoïcijn Fauriël, den vertrouwden vriend van Mad. de Staël; spreekt over de Manzoniaansche idylle *Urania*; vertelt van zijn huwelijk in 1808 met de zestienjarige Henriëtte Blondel, en van zijn terugkeer in den schoot der Katholieke Kerk, aangevuurd door mannen als zijn biechtvader Tosi, die hem beval zijn talent geheel aan de Kerk te wijden. Manzoni had zich na zijn huwelijk uit Parijs naar zijne villa te Brusuglio bij Milaan teruggetrokken en bracht in tien jaren tijds met de grootste moeite niets voor den dag dan eenige gewijde hymnen en een geschrift over de Katholieke Zedenleer. Dit hoofdstuk over Manzoni's zoogenaamde bekeering is hoogst belangrijk, evenals de twee volgende, die de Dramatische poëzie behandelen (Adelchi, Il conte di Carmagnola) en Manzoni als unitariër, als politiek persoon beschouwen. Verder vinden wij eene verklaring van het overschoone gedicht *Il cinque Maggio* (De vijfde Mei), dat, hoewel door de Oostenrijksche regeering verboden, in het Engelsch vertaald werd door Longfellow, in het Duitsch door Göthe, die eene groote bewondering voor Manzoni gevoelde, en dat in het Fransch werd nagevolgd door Lamartine. Het laatste kapittel is gewijd aan des dichters laatste levensjaren en zijne houding tegenover de critiek, terwijl het voorlaatste, Manzoni's historischen roman: *I promessi sposi* (De verloofden) behandelt.

Deze roman is hier te lande door de uitnemende vertaling van Limburg Brouwer zoo algemeen bekend, en het oordeel daarover is zoo verschillend, dat wij den lezers geen ondienst meenen te doen door hun mede te deelen, wat prof. De Gubernatis

over dit onderwerp zegt. De lezing van dit ééne hoofdstuk moge dan opwekken tot kennismaking met de geheele biographische studie.

‘De *Promessi Sposi* is een geheel onverwacht en zonderling verschijnsel niet alleen in de Italiaansche literatuur, maar ook in Manzoni's leven. Hoewel de Katholieken steeds verlangen dezen roman als hun bijzonder eigendom te beschouwen, zou toch niemand vermoed hebben, dat de schrijver der Gewijde Hymnen en van de Bemerkingen over de Katholieke Zedenleer, kort daarna typen zou scheppen als Don Abbondio en de signora di Monza.

Evenals omtrent zijn godsdienstigen omkeer, werden er ook verscheidene conjecturen geschreven omtrent den waren oorsprong der Verloofden. Het schijnt wel, dat volgens het eerste plan, de bekeering van den Ongenoemde het hoofddoel was, en zeer waarschijnlijk heeft Manzoni in dien persoon eene episode uit zijn eigen leven willen weergeven. Sainte-Beuve deelt mee, dat Manzoni op den inval kwam den vorm van een romantisch verhaal te kiezen, omdat Fauriël er ook in die dagen over dacht een historischen roman te schrijven. Deze verklaring is niet zeer duidelijk en het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat Manzoni een roman zou vervaardigen, omdat Fauriël er een uitgeven wilde; eerder zou ik het tegendeel gelooven, nl. dat Fauriël, die Manzoni te Brusuglio bezocht, toen deze zijn boek reeds geëindigd had, daardoor op het denkbeeld kwam zijne krachten eveneens op iets dergelijks te beproeven.

Camilla Ugoni, die veel aan huis kwam bij Manzoni, schreef in zijne Biographie van Filangieri, dat Manzoni eens bij het lezen van Filangieri's “Wetenschap der wetgeving” zoo getroffen werd door de verzekering van den schrijver, dat historische romans de beste opvoedende lectuur vormen voor jongelieden, dat hij terstond besloot zulk een werk op touw te zetten. Deze bewering van Ugoni schijnt mij zeer aannemelijk, daar op het tijdstip dat Manzoni zijn roman begon, dus in 1821, zijn dochtertje Giulia juist elf jaar telde en zijn zoon Pietro tien. Daar hij na de onaangename ondervindingen, die hijzelf van den schooltijd had opgedaan, zijne kinderen liever tehuis eene opvoeding wilde geven, is het natuurlijk, dat Manzoni in de eerste plaats voor hen een goeden historischen roman wilde scheppen, zooals er toen in Italië nog geene bestonden, en het verbaast mij, dat deze doodeenvoudige reden nog nooit is opgegeven.

Manzoni was, zooals ik reeds ergens gezegd heb, niet alleen een onvermoeid lezer, maar hij voorzag zijn boeken ook gaarne van kantteekeningen; de bibliotheek van Don Ferrante moet, wat de verscheidenheid betreft, eenigszins op de zijne geleken hebben. Hij was de meening toegedaan, die slechts door weinige personen gedeeld of ten minste toegepast wordt, dat de boeken bestaan om gelezen te worden en zoo las hij van alles: werken over geschiedenis en poëzie, theologie en wijsbegeerte, agronomie en rechtsgeleerdheid. Zijn verbazend geheugen bewees hem daarbij goede diensten en op deze wijze verzamelde hij zich een schat van ware wijsheid. Hij converseerde met zijne boeken alsof het levende personen waren, en voerde gaarne eene stille, gestrenge polemiek tegen hen, wanneer het hem toescheen, dat zij van den goeden weg afweken. Een anderen keer liet hij zich door hen bezielen, en dit had juist plaats gehad, voordat hij aan de *Promessi Sposi* begon.

Toen Manzoni in eene biographische studie van den Duitscher Sauer las, welke artistieke, politieke en godsdienstige redenen hem er toe gebracht hadden de *Promessi Sposi* te schrijven, riep hij lachend uit: *Cospetto*, wat een groot geleerde moet die schrijver zijn, want hij weet van mij en mijne zaken veel meer dan ikzelf. En na verklaard te hebben, dat hij nooit eenige dier onderaardsche! synthetische, subjectieve of andere plannen gekoesterd had, vertelde hij voor de honderdste maal aan een zijner vrienden, die juist bij hem was, hoe het voornemen om zijn roman te schrijven bij hem opkwam te Brusuglio, waar hij zich uit voorzichtigheid eenigen tijd gevestigd had, terwijl in Milaan de talrijke arrestatiën van Carbonari plaats vonden. Hij had twee boeken mee naar buiten genomen: *de Geschiedenis van Milaan* door Ripamonti, die in het Latijn geschreven is, en een werk van Gioia: *Economie en Statistiek*. In Ripamonti vond hij de episode van den Ongenoemde, die dadelijk zijne aandacht boeide en bijna de kern van zijn roman geworden zou zijn. Gioia leerde hem nadenken over de nutteloosheid van alle wetten, die niet in harmonie zijn met de gewoonten van het volk, omdat ze gemaakt werden door wetgevers, die de nationale zeden niet kenden.

Men mag met grond vooronderstellen dat Manzoni, voordat hij zijn roman op touw zette, zijn biechtvader Tosi geraadpleegd zal hebben, en even waarschijnlijk is het, dat deze zijne volle goedkeuring schonk aan een werk, waarin de schrijver, vol-

gens zijn eerste plan, de bekeering van een ongeloovige wilde schilderen.

De Ongenoemde, die zich openlijk bekeerde ten aanhoore van kardinaal Federigo, was Manzoni zelf, die, na twaalf jaar om het geloof geworsteld te hebben, eindelijk verklaarde, dat de kanunnik Tosi zijn hart geroerd had en hij van nu af een willig werktuig zou zijn in de hand des Heeren; het was Manzoni zelf, die voor zichzelven en voor anderen zijn vroeger ongeloof met zwarte kleuren schilderde, om zich des te meer te kunnen verheugen in de wonderbare kracht der Kerk, die hem in haar schoot teruggeroepen had. Wie weten wil op welke wijze Manzoni tot het geloof gekomen is, behoeft slechts met eenige opmerkzaamheid het roerende tooneel over te lezen, waarin de samenkomst van den Ongenoemde met kardinaal Federigo verhaald wordt. Met kleine wijzigingen zou men in plaats van den kardinaal Borromeo dien van monseigneur Tosi en in plaats van den Ongenoemde Manzoni kunnen zetten, die in de *Promessi Sposi* eene waarachtige, maar naar de eischen der kunst eenigszins veranderde en vergroote bekentenis van zijne bekeering aflegt.'

Wij laten hier dit bekende gesprek volgen, dat zooveel waarde heeft voor Manzoni's biographie, evenals op andere plaatsen gebruik makende van Limburg Brouwer's uitstekende vertaling. - Het voorkomen van Federigo kondigde inderdaad eene meerderheid aan, maar eene meerderheid die zich wist te doen beminnen zoowel als te doen eerbiedigen. Zijne houding had eene natuurlijke deftigheid, men zou haast zeggen majesteit, en droeg nog geen enkel kenteeken van zijne vrij ver gevorderde jaren. Het nadenkend maar levendig oog, het hooge, gladde voorhoofd, en de in weerwil van zijne grijsheid, van zijne bleeke kleur en van de kenmerken van onthouding en overpeinzing nog jeugdige, ja maagdelijke frischheid, in één woord, al de trekken van zijn gelaat getuigden, dat het in vroeger jaren versierd was geweest met hetgeen men meer eigenlijk schoonheid noemt; terwijl de gewoonte van zich met aangename en ernstige gedachten bezig te houden, de langdurige inwendige zielevrede, de warmste menschenliefde en het ongestoord genot van een verblijdend uitzicht in de toekomst er eene grijsaardsschoonheid (mag ik hier eens zulk een woord gebruiken) voor in de plaats gesteld hadden, die volmaakt voegde hij die deftige eenvoudigheid van het purpergewaad en er merkelijk door verhoogd werd.

Ook hij vestigde een oogenblik stilzwijgend zijn doordringend en menschkundig oog op den Ongenoemde, en daar hij in dat sombere en onthutste voorkomen gedurig meer en meer sporen meende te ontdekken van eene zielsgesteldheid, die overeenkwam met de hoop, welke hij op de eerste aankondiging zijner tegenwoordigheid had opgevat, zeide hij met levendigheid: ‘O, welk een aangenaam bezoek is dit! Wat ben ik u niet verschuldigd dat gij tot dit besluit gekomen zijt, hoezeer het dan ook voor mij een klein verwijt insluit!’

‘Verwijt!’ riep de edelman uit, gansch verwonderd over zulk eene ontvangst, maar geheel ingenomen door de woorden en de houding van den prelaat, en blijde dat deze het ijs gebroken en ten minste begin aan het gesprek gegeven had, wat het dan ook verder worden mocht.

‘Zeker is het mij een verwijt,’ hernam deze, ‘dat ik mij door u heb laten voorkomen, daar ik u reeds sedert zoo lang en zoo dikwijls, een bezoek had kunnen, had moeten geven.’

‘Mij een bezoek geven, gij? Weet gij wel wie ik ben? Heeft men u mijn naam wel gezegd?’

‘Het genoegen dat ik gevoel, en dat zeker op mijn gelaat staat, denkt gij dat ik dat zou zijn gewaar geworden op de aankondiging, op het gezicht van een onbekende? Gij zijt het, die het mij doet gewaarworden, gij, zeg ik, dien ik had behooren op te zoeken, gij, dien ik tenminste zoo liefgehad en beweend heb, voor wien ik zooveel gebeden heb, gij, dien ik van al mijne kinderen, hoezeer ik ze ook allen van harte bemin, het meest verlangde te ontvangen en te omhelzen, indien ik daarop maar eenig uitzicht gehad had. Maar God alleen doet wonderen en komt de zwakheid, de traagheid zijner dienaren te hulp!’

De Ongenoemde stond als door den donder getroffen. Terwijl hij nog niet eens tot zichzelven gekomen was, veel minder wist wat hij dezen eerwaardigen man zeggen zou, kwam deze zelf hem met de levendigste vreugde meer dan halverweg tegemoet, en drukte in zijne bewoordingen volkomen uit hetgeen hij nog niet gezegd had, en zelfs nog niet besloten had te zeggen, maar hetgeen toch op den grond zijns harten verborgen lag.

‘Welnu?’ hernam Frederigo nog hartelijker, ‘gij hadt mij eene goede tijding te brengen, en gij laat er mij zoo lang naar wachten?’

‘Eene goede tijding? Ik! Ik heb de hel in 't hart, en zou ik u eene goede tijding kunnen brengen? Welke goede tijding zou dat wel zijn (zeg het mij, indien gij het weet), die gij van een mensch als ik zoudt kunnen verwachten.’

‘Dat God uw hart geraakt heeft en u tot den zijne maken wil,’ antwoordde de kardinaal zeer bedaard.

‘God! God! God! O zag ik hem! O hoorde ik hem! Waar is die God?’

‘Dat vraagt gij mij, gij! En wie meer dan gij gevoelt Zijne tegenwoordigheid! Hoort gij Hem niet in uw hart, gevoelt gij het niet dat Hij u dringt, u aandrijft, u geen rust laat, en tegelijkertijd u aanlokt, en u een vooruitzicht opent van rust, van troost, van een troost die volkomen zijn zal en u niets te wenschen zal overlaten, zoodra Gij Hem erkent, Hem belijdt, Hem aanroept?’

‘Ja, zeker heb ik hier iets dat mij dringt, dat mij verteert! Maar God! Zoo die God er is, zoo Hij zoodanig is als men Hem beschrijft, wat zal Hij dan van mij maken!’

Deze woorden werden uitgesproken op den toon der wanhoop: maar Federigo antwoordde hem op den plechtigen toon der goddelijke ingeving: ‘Wat God van u maken zal? Wat Hij van u maken wil? Een gedenkteeken van Zijne macht en van Zijne liefde. Hij wil door u Zijn naam verheerlijken, zooals Hij dien door geen ander zou kunnen verheerlijken. Dat de wereld sedert zoolang tegen u schreeuwt, dat duizend en duizend stemmen uwe werken verfoeien....’ (hier sidderde de Ongenoemde en was een oogenblik versteld zich zulk eene hem ongewone taal te hooren toevoegen, maar nog meer versteld dat hij er niet vertoornd over werd, ja zelfs dat het hem eenige verlichting scheen te verschaffen,) ‘welken roem geeft dat aan God? Het zijn stemmen van schrik, stemmen van eigenbelang, stemmen, ja misschien van gerechtigheid, maar van eene gerechtigheid, die inderdaad zeer gemakkelijk en zeer natuurlijk is, sommige zelfs stemmen van nijd, noodlottige overmacht over uwe tot heden beklagenswaardige gerustheid. Maar wanneer gijzelf opstaat om uw leven te veroordeelen, om uzelven te beschuldigen, dan, dan zal God verheerlijkt worden! En gij vraagt wat God van u maken kan? Wie ben ik, ellendig mensch, die u van nu af zou kunnen zeggen welk gebruik de Heer van u zou kunnen maken, welk gebruik Hij zou kunnen maken van dien onverzettelijken wil, van die onwrikbare standvastigheid, van dat

grootsch karakter, wanneer Hij het eens bezield heeft door geloof, hoop, liefde en berouw? Wie zijt gij, arme man, die vermeent uit uzelven grooter dingen in het kwade te kunnen willen en uitvoeren, dan God er u zou kunnen doen willen en uitvoeren in het goede? Wat God van u zou kunnen maken? Zou Hij u dan niet kunnen vergeven? u redden? In u het werk der verlossing volbrengen? Zijn dat geene zaken, grootsch en Zijner waardig? O denk eens! Zoo ik, ellendig menschje, ik, nietige worm, en die toch zoo geheel vervuld ben met mijzelven, zoo ik, wat ik dan ook zijn moge, thans zoo vurig verlang naar uw behoud, dat ik (Hij is mijn getuige) daarvoor gaarne die weinige dagen geven zou, die mij nog overblijven, o denk dan eens hoedanig, hoe groot niet de liefde zijn moet van Hem, die mij deze zoo onvolmaakte, maar zoo vurige liefde heeft ingeboezemd, hoe wel Hij het met u moet meenen, hoe Hij u moet beminnen, die mij voor u eene liefde doet gevoelen, die mijn geheele bestaan inneemt en mij verteert!'

Naarmate deze woorden van zijne lippen vloeiden, ademden zijn gelaat, zijn oog, zijne geheele houding het gevoel dat ze hem ingaf. Het gelaat van zijn toehoorder, bij zijne aankomst onthutst en krampachtig samengetrokken, toonde eerst verwondering en aandacht, daarna een doordringende, maar minder beangstigende aandoening. Zijne oogen, die sedert zijne kindsheid de tranen niet meer kenden, zwollen op: en toen de woorden ophielden bedekte hij zijn gelaat met zijne handen en barstte in tranen uit, het duidelijkste antwoord, dat hij den edelen Federigo geven kon. -

Voegen wij hierbij dat tijdens de uitgave der *Promessi Sposi* Tosi reeds bisschop was en waarschijnlijk den kardinaalshoed gekregen zou hebben, wanneer hij niet eenige Jansenistische denkbeelden had gekoesterd, die beter in Manzoni's smaak vielen dan in dien der Romeinsche Curie. Ieder die deze hoofdstukken uit de Verloofden leest en ze vergelijkt met de biographie van Luigi Tosi door prof. Magenta, zal er geen oogenblik aan twijfelen of Manzoni heeft in de figuur van den kardinaal Borromeo zijn eigen biechtvader willen teekenen.

Wat echter in den aanvang het geheele boek moest worden, werd er langzamerhand slechts eene eenvoudige episode in. Manzoni, die hoe langer hoe meer verlangend werd om op zijn tijd, op de jongelingschap een duurzamen en diepen indruk te maken, besloot het uitgebreide en grootsche dichtstuk, dat zich in zijn

hoofd gevormd had, in proza te schrijven. Hij oordeelde dat men verheven moet denken en gevoelen, doch eenvoudig schrijven en evenals Dante de dichterlijke Italiaansche taal geschapen had, zoo was het Manzoni, die, hoewel onbewust, het nieuwe Italiaansche proza deed ontstaan. Hoe? zal men mij tegenwerpen; hadden Foscolo en Monti dan niet geschreven vóór Manzoni? Zeker, maar geen van hen heeft aan Italië proza geschonken zoo rijk aan feiten, opmerkingen, oorspronkelijke gedachten, zuivere gevoelens en juist geteekende karakters als de *Verloofden;* beiden schreven met zekere rhetorische gezwollenheid, met zekere hoogdravendheid, die elken opmerkzamen lezer terstond in het oog moet vallen. Manzoni had reeds als kind leeren nadenken over het goed gedacht, maar slecht geschreven geschrift van zijn grootvader Beccaria: De stijl; ook had hij kennis gemaakt met Verri's artikel: ‘Aan de verstandige jongelieden, die de Pedanten vreezen’ en met de redevoeringen, welke gehouden werden tegen Arcadia en tegen la Crusca nell' Accademia, waarvan l'Imbonati president was geweest; maar terwijl hij alles goedkeurde, wat er tegen de praters, de Aristotelessen der letterkunde, de pedanten, de rhetorici gezegd werd, meende hij tevens te moeten bewijzen, dat de stijl nieuwen adel kon verkrijgen door geheel natuurlijk te zijn. Manzoni heeft het hedendaagsche Italië eene vurige liefde voor zijne taal ingeboezemd, door dat hijzelf er zich langer dan eene halve eeuw aan gewijd heeft, en zich de grootste moeite getroostte om de taal der *Promessi Sposi* van alle onzuiverheden te bevrijden; de goede invloed, dien hij op deze wijze door zijn eigen voorbeeld uitoefende, is nog steeds merkbaar en kan door niemand weggecijferd worden. Maar de Italiaansche literatuur dankt nog meer aan Manzoni; door de autoriteit van zijn naam en door het levende en onsterfelijke voorbeeld van zijn meesterwerk heeft hij de taal gewend aan een stijl, zoo los en duidelijk en tegelijkertijd zoo krachtig en gebonden, dat geen schrijver, zonder zich belachelijk te maken, kon terugkeeren tot de oude academische en scholastieke vormen, tot onzen traditioneelen en zoogenaamd klassieken stijl.

Uit de beschrijving, die Manzoni ons geeft van de bibliotheek van Don Ferrante, vernemen wij dat deze encyclopedistische man boven alle andere schrijvers een auteur verkoos, ‘een schelm, maar een diep denker,’ Machiavelli nl. wiens werken *Principe* en *Discorsi sopra la Prima Deca di Tito Livio* hij steeds met nieuwe bewondering las. Het is wel zeker dat een deel dier

bewondering niet den denker en den unitariër trof, maar den schrijver, wiens proza tot nog toe door niemand overtroffen, maar alleen geëvenaard is door Manzoni, die op dit punt dus zeker de meening van Don Ferrante deelde. Wat is grootere verdienste voor een auteur dan dat hij niet alleen veel weet te zeggen in weinig woorden, maar ook moeilijke onderwerpen gemakkelijk weet te behandelen, en Manzoni bezat die gave om de verhevenste en oorspronkelijkste gedachten op de eenvoudigste wijze uit te drukken, in verwonderlijk hooge mate. Zijn proza is het meest democratische, dat ooit in Italië geschreven is.

Manzoni zag spoedig in, dat, wanneer hij den Ongenoemde tot middelpunt van zijn dichtstuk of roman maakte, hij niet alleen zichzelven te veel zou bloot geven, doch tevens dat zijn boek een reactionaire tint zou krijgen, die hij niet wenschte en die er later ten onrechte door Settembrini aan verweten is.

Want al is er in den Ongenoemde, zooals hij ons eerst voorgesteld wordt, evenals vroeger in Carmagnola, iets van Schiller's Wallenstein en van Göthe's Götz von Berlichingen, een man nl. die zich verzet tegen wetten, die hem onrechtvaardig toeschijnen, van den bekeerden Ongenoemde zouden de Jezuieten zich meester gemaakt hebben om hem tot hun model, hun ideaaltype te gebruiken; hierdoor zou het goede effect der bekeering, die veel meer op moreele dan op religieuze gronden rust, geheel verloren zijn gegaan en de Ongenoemde zou zijn gelaat met het leelijke masker van Tartuffe bedekt hebben.

Daarom breidde de auteur zijn onderwerp uit, stelde tegenover den kardinaal Federigo Don Abbondio en de Non van Monza, en tusschen deze in de brave Donna Prassede, die zich voorstelde de opvoeding van Lucia in handen te nemen, op dezelfde wijze als waarop de bekende Dames van het Gewijde Hart jonge meisjes meenen te kunnen opvoeden. Manzoni moet ongetwijfeld zulk eene Donna Prassede gekend hebben, vandaar de levendigheid en geestigheid van zijn portret: - Donna Prassede was eene oude dame, zeer geneigd om goed te doen, zeker het lofwaardigste werk dat de mensch ooit verrichten kan, maar dat hij ook zooals alle andere wel eens kan bederven. Om het goede te doen, moet men het kennen, en evenals alle andere dingen kunnen wij het niet leeren kennen dan te midden van onze driften, door middel van onze eigene redeneeringen en onze eigene denkbeelden, die juist niet altijd van het beste gehalte

zijn. Met de denkbeelden maakte Donna Prassede het, zooals men zegt dat men het met de vrienden maken moet: zij had er weinige, maar aan die weinige was zij onveranderlijk gehecht. Onder die weinige waren er ongelukkig vele verdraaide en verkeerde, en deze behoorden niet juist tot de minst geliefde. Hiervan was dus het natuurlijk gevolg, dat het wel eens gebeurde, dat zij zich als goed voorstelde hetgeen het niet was, of dat zij middelen koos, die hare eigene bedoeling tegenwerkten, of voor geoorloofde middelen hield zoodanige, die het niet zoo volkomen waren, zich verbeeldende dat die meer doet dan hij verplicht is, ook meer vorderen kan dan waarop hij recht heeft, of ook dat zij het wezenlijke der zaak niet zag, of er in zag 't geen er niet in lag, en meer andere dergelijke vergissingen, in welke alle menschen, de beste zelfs niet uitgezonderd, kunnen vervallen en vaak werkelijk vervallen, en in welke alle Donna Prassede dikwijls, ja meermalen tegelijk verviel.

'Van het eerste oogenblik af dat zij had hooren spreken over Lucia, was zij stellig overtuigd geworden dat in een meisje, dat zich had kunnen verloven met een oproermaker, een misdadiger, een aan de galg ontsnapten fielt, dat er in zulk een meisje eenig verborgen gebrek moest schuilen, dat er een steekje aan los moest zijn. Toen zij Lucia ontmoet had, was zij in deze overtuiging bevestigd geworden. Niet dat zij Donna Prassede in den grond niet vrij wel bevallen had, maar er was toch ook nog al heel wat op aan te merken. Dat neerhangend hoofdje, dat kinnetje, als vastgenageld in het kuiltje van den hals, dat niet antwoorden of langzaam antwoorden, als door geweld daartoe gedrongen, kon, ja, bescheidenheid en verlegenheid te kennen geven, maar gaven zeker ook veel stijfhoofdigheid te kennen. Men behoefde juist niet heel vlug in het raden te zijn, om in te zien dat dat hoofdje zijne ideetjes had. En dat gedurig blozen, en dat inslikken harer zuchten.... En dan die twee groote oogen, die Donna Prassede dan maar in het geheel niet bevielen... In één woord, zij hield het voor zeker, als had zij het uit een goed kanaal, dat alle ongelukken van Lucia eene straf des hemels waren voor hare genegenheid voor dien schurk, en eene waarschuwing om die geheel uit te roeien.

Dit eens aangenomen zijnde, besloot zij tot het bereiken van zulk een lofwaardig oogmerk de hand te leenen, naardien zij, zooals zij dikwijls aan anderen en zichzelve zeide, zich voornamelijk beijverde om den wil des hemels te bevorderen. Onge-

lukkig maar dat zij zoo dikwijls voor den wil des hemels hare eigene hersenschimmen nam.' -

Laat ons hierbij even stilstaan. Wanneer men bedenkt dat Manzoni, in de lente van 1821, gevaar had geloopen om aan de galg te sterven, uit straf voor zijne revolutionaire Hymne en zijne vriendschap voor Confalonieri, is het dan niet waarschijnlijk, dat men onder dien 'oproermaker, dien misdadiger, dien aan de galg ontsnapten fielt' van een Renzo, den persoon van Manzoni zelf te zoeken heeft, in Lucia, die zich van hem had moeten scheiden, Enrichetta Blondel, en in Donna Prassede eene vrome vriendin van deze, die in Manzoni '*Un di que' capi un po' pericolosi*' zag, een der gevaarlijke hoofden, zooals de dichter Giusti in zijn Sant' Ambrogio den auteur der *Promessi Sposi* noemde? Manzoni heeft zich ingespannen om zijne kaarten goed dooreen te mengen, maar de criticus tracht de bedoelingen des schrijvers te raden. Enrichetta Blondel was, zooals bekend is, veel vuriger in haar nieuw katholiek geloof dan Manzoni zelf en zal ongetwijfeld onder hare nieuwe vriendinnen eene raadgeefster als Donna Prassede aangetroffen hebben. De gedachten van een arm en onbeschaafd boerinnetje als Lucia kunnen ons, om de waarheid te zeggen, slechts matig belang inboezemen; doch is mijne hypothese waar en moet men zich onder den naam van Lucia de signora Blondel denken, dan verbaast het ons niet meer, wanneer Manzoni ons verzekert 'dat dat hoofdje zijne ideetjes had!' Vergeten wij daarenboven niet dat Manzoni zich dikwijls beklaagd heeft over de talrijke vrienden en vriendinnen, die bij de familie Manzoni kwamen om voor het zieleheil van Alexander te zorgen, en waarvan de een hem tot een heilige maakte, de ander den liberaal in hem trachtte te redden. Zoo beschouwd wordt de persoon van Donna Prassede en de rol, die zij bij Lucia speelt, oneindig veel belangrijker dan zij ons eerst toescheen.

Manzoni wilde gaarne voor een geloovige doorgaan, maar niet voor een schijnheilige; hij voelde zich in staat om het goede te willen en veel goeds te doen, maar was tevens van zijne zwakheid overtuigd en wilde niet door anderen voor beter beschouwd worden dan hij werkelijk was. Herinnert u slechts het begin van het 26ste hoofdstuk der *Verloofden:* met hoeveel kieschheid breekt hij het gesprek af, waarbij de kardinaal Federigo aan Don Abbondio verwijt, dat hij zich niet tegen Don Rodrigo verzet heeft, dat hij vrees gekoesterd en zijne rust verkozen

heeft boven zijn plicht; Don Abbondio weet in zijne verwarring geen enkel woord te uiten en de auteur voegt hiertusschen: ‘En wij, die daar met het handschrift voor ons en de pen in de hand zitten, en die van niemand eenige tegensporreling te wachten hebben dan van de volzinnen, die wij moeten vormen, en niets anders te vreezen dan de beoordeelingen van onze lezers, wijzelven gevoelen, om de waarheid te zeggen, een zekeren tegenzin om voort te gaan. Wij vinden er iets stuitends in, zoo maar op zijn gemak zulke lessen van heldenmoed en liefde, van belangelooze zorgvuldigheid voor anderen, van volkomene zelfopoffering en zelfverloochening voor den dag te brengen. Maar wanneer wij weder bedenken dat dit alles gezegd werd door iemand (Manzoni bedoelde monseigneur Tosi), die zelf deze verhevene grondstellingen in praktijk bracht, dan gaan wij integendeel met genoegen en zonder aarzelen voort.’ -

Wat in Manzoni's boek aantrekt is Manzoni zelf. Onbewust treffen en vermaken ons het meest die passages, waar hijzelf onder den een of anderen naam op het tooneel verschijnt, waar men zijne gedachten, zijne indrukken te hooren krijgt; met hoeveel meer genot dus zal men die gedeelten herlezen, wanneer wij weten, dat Manzoni zich evenals Göthe onder al zijne personen verdeeld heeft! De vreemdeling heeft alle aantrekkelijkheid van den Manzoniaanschen roman gezocht in het eenvoudige verhaal der twee verloofden, en heeft daardoor recht wanneer hij tot de slotsom komt, dat deze geschiedenis hem slechts matig belang inboezemt, dat de auteur ze veel te uitgebreid meedeelt, dat hij, in plaats van den lezer spoedig den afloop te doen weten, dezen noodeloos vermoeit door oneindige beschrijvingen en door onverstaanbare wettelijke documenten aan te halen. Indien Aristoteles regelen voor den historischen roman gegeven had, zou het waarschijnlijk blijken dat die van Manzoni tegen alle regelen indruischte; men mist er eene juiste evenredigheid, men vindt er zelfs niet dat *crescendo* in, dat men in iederen roman wenscht aan te treffen; de hoofdhandeling is niet zeer belangrijk, of schijnt ten minste zoo, wanneer men alleen de feiten beschouwt en niet de maatschappelijke bedoelingen van den auteur. Deze wilde nl., door middel van een gering en bijzonder geval, den eeuwigen strijd schetsen tusschen verdrukten en onderdrukkers, tusschen meesters en dienstbaren, tusschen de aanzienlijken en het volk, en groepeerde hieromheen eenige ernstige maatschappelijke vraagstukken, zooals de duurte

der levensmiddelen, de openbare gezondheid, de strafwetten, de administratie der *Opere Pie*, de ellenden van den oorlog, de geestelijkheid, de kloosters, en nog vele andere, ieder van welke niet alleen stof zou opleveren voor een nieuw boek, maar ook voor nieuwe, goede wetten, die, wanneer zij werkelijk goed toegepast werden, nog meer vrucht zouden dragen, dan het schoonst geschreven werk ter wereld, want de moeilijkste werkzaamheid, die er op aarde bestaat, is om denkbeelden te doen veranderen in feiten, de theorie in de praktijk. De intrige van Manzoni's roman beteekent dus niet veel; diepe en sterke hartstochten vindt men er niet in beschreven, de lezer wordt nergens verrast of verbaasd door een zonderlingen samenloop van omstandigheden; merkwaardig is het echter, dat de auteur, terwijl hij het romantische element, dat in de andere romans bij voorkeur gezocht wordt, bijna geheel verwaarloost, zulk een levendige en boeiende lectuur heeft aan te bieden.

Hij behandelde den roman, evenals een comisch auteur de comedie; hij stelde het gewone en alledaagsche leven der maatschappij voor, om aan te toonen dat dit leven zelf eene comedie is, die zich van eeuw tot eeuw, tot in het oneindige, herhaalt. Het satirisch vernuft, dat Manzoni als jongeling kenmerkte, kwam hem zeer te stade bij het schrijven van zijn comedie, of drama, of dichtstuk, of roman, de *Promessi Sposi* geheeten, een boek, dat nu eens het eene, dan weer het andere, of wel alles tegelijk schijnt en in de bevoorrechte categorie valt der groote meesterwerken op letterkundig gebied, die tot geene enkele klasse te brengen zijn, omdat zijzelven eene nieuwe klasse vormen, waarvan zij de eenige vertegenwoordigers blijven, daar niemand het oorspronkelijke met goed succès kan navolgen. Hetgeen in de *Divina Commedia* bovenal aantrekt is niet het onderwerp, maar de manier waarop de dichter dit onderwerp voelt en behandelt; hetzelfde kan men zeggen van de *Promessi Sposi*: in het eerste zoeken wij de poëzie van Dante, de ziel en den geest van Dante; in het tweede de poëzie van Manzoni, Manzoni's ziel en geest, en de wijze waarop hij de reeële en ideale wereld beschouwt. Wie de Verloofden leest als een gewoon boek zal de lectuur slechts matig genieten; wie er alles in zoekt wat de auteur er in heeft willen leggen, vindt zijne pogingen ruim beloond en kan niet anders dan de diepste bewondering gevoelen voor den schrijver, die, met geringe middelen, zulke heerlijke effecten wist te weeg te brengen. Zeker,

Renzo en Lucia zijn arme en onbeschaafde lieden, en indien Manzoni ze ons alleen als zoodanig had geteekend, zonder fijne nevenbedoelingen, zouden wij ons niet goed kunnen voorstellen, welke redenen er zulk een scherpzinnig vernuft toe brachten, om de beste kracht zijns levens te wijden aan zulk een weinig bezielend onderwerp. Manzoni wilde echter iets geheel anders dan gewoonlijk beoogd wordt, hij wilde niet zichzelf verheffen door een grootsch onderwerp, maar hij adelde eene eenvoudige stof, door er het beste deel van zichzelven in te storten. Hij gebruikt zijne arme dorpelingen met dezelfde fijnheid, als waarmee hij soms de meest alledaagsche vergelijkingen bezigt om des te beter zekere gedachten uit te drukken, die daardoor niet terstond in het oog vallen. Onder de ruwe kleederen van den dorpsbewoner van Lecco vindt men altijd den geestigen Manzoni terug. Voelt men den fijnen spot niet, die overal door komt gluren, dan kan het verhaal licht onbeduidend schijnen en kunnen de uitweidingen van den schrijver als overtollig veroordeeld worden.

Wanneer bijv. de auteur ons beschrijven wil, hoe het toegaat bij eene briefwisseling tusschen dorpelingen, die steeds hunne toevlucht moeten nemen tot een geletterde van hun soort, om aan de afwezige vrienden iets van zich te doen hooren, merkt hij aan: ‘het gebeurt den bovengenoemden geletterde wel eens dat hij niet alles zegt wat hij zou hebben willen zeggen; soms zelfs zegt hij juist het tegendeel: dat gebeurt ons wel, die voor de drukpers schrijven.’ Deze eerste speldeprik waarschuwt ons wat de eigenlijke zaak is, die den schrijver voor oogen speelt; en het einde der beschrijving laat daarover geen twijfel meer. - ‘Wanneer de aldus ontworpen en geschreven brief in handen komt van den correspondent, die evenmin ervaren is in het a.b.c., brengt hij dezen naar een anderen letterheld van hetzelfde kaliber, die hem dan den brief voorleest en uitlegt. Maar ook dit heeft zijne bezwaren. Niet zelden ontstaan er moeilijkheden omtrent deze uitlegging. De belanghebbende toch, zich grondende op de kennis die hij heeft van hetgeen voorafgegaan is, beweert dikwijls dat zekere woorden dezen zin hebben: de lezer, te werk gaande naar de regelen der samenstelling, waarin hij ervaren is, beweert dat zij een anderen zin hebben. Maar eindelijk alweder moet de onkundige het den kundige gewonnen geven en hem met het antwoord belasten, dat dan, op dezelfde wijze samengesteld, aan eene

gelijke interpretatië onderworpen wordt. En komt er dan nog bij, dat het onderwerp een weinig kiesch is, of dat men over zaken te handelen heeft, die men niet gaarne door een derde, die den brief in handen zou kunnen krijgen, zou verstaan hebben, zoodat men sommige dingen met opzet niet al te duidelijk maken wil, dan eindigen de belanghebbenden gewoonlijk, als de correspondentie maar een weinig duurt, met elkander te verstaan, zooals twee schoolgeleerden, na vier uren lang over de *entelechia* getwist te hebben, om nu geene voorbeelden uit onze dagen aan te halen, wat ons licht het ongenoegen van den een of anderen beroemden man zou kunnen op den hals halen.' -

Met de 'voorbeelden uit onze dagen' waarop Manzoni eene toespeling maakte, kan zeer goed de beruchte polemiek bedoeld zijn, die in dien tijd gevoerd werd tusschen de Klassieke en de Romantische school, en tusschen Monti en de *Accademia della Crusca:* eene polemiek, die veel meer geschikt was om de denkbeelden te verwarren dan om ze klaar en duidelijk te doen worden.

Evenzoo zou men niet begrijpen waarom Manzoni, nadat hij Lucia de onvoorzichtige gelofte heeft laten doen om Renzo nooit te trouwen, zich zooveel moeite geeft om ons te schilderen hoe het beeld van Renzo haar, niettegenstaande hare gelofte, in telkens idealer vormen voor den geest treedt, wanneer wij niet vooronderstellen mochten, dat wij hier met eene gebeurtenis uit des schrijvers huiselijk leven te doen hebben.

- 'Wat Lucia zelve aangaat, toen hare moeder haar, ik weet niet langs welken weg, had laten weten dat die zekere persoon in leven en in veiligheid was en dat men hem de zaak geschreven had, gevoelde zij zich daardoor merkelijk verlicht en verlangde niets meer dan dat hij haar maar mocht vergeten, of om het juist uit te drukken, dat hij er over dacht dat hij haar moest vergeten. Van haren kant nam zij honderdmaal op een dag een dergelijk besluit te zijnen opzichte en deed ook al haar best om het ten uitvoer te brengen. Zij werkte onvermoeid, trachtte hare aandacht geheel op haar werk te bepalen, en als het beeld van Renzo haar desniettegenstaande voor den geest kwam, dan schielijk aan het opzeggen van gebeden en gezangen. Maar dat beeld (of 't het er om deed om haar te plagen) kwam zelden zoo openlijk en alleen zich aan haar vertoonen; meestal kwam het stilletjes en als achter andere verscholen bij haar

insluipen, zoodat zij er zich al een geruimen tijd mede had bezig gehouden, voordat zij het zelve bemerkte. Zij dacht bijvoorbeeld dikwijls aan hare moeder, en wat was natuurlijker; nu, daar hoorde Renzo bij, want hoe dikwijls waren zij niet in wezenlijkheid met hun drieën bijeen geweest. En zoo was er bijna geen persoon, geene plaats, die zij zich uit het verledene te binnen bracht, of hij wist er zich altijd bij te voegen of in te dringen. Ja zelfs als het lieve kind soms een blik wierp in de duistere toekomst, ook dan was hij er weer bij, al was het maar om te zeggen: Nu, daar hoor ik dan toch niet. En gelukte het haar soms al eens in zekere mate een tijdlang minder aan hem te denken dan zijzelve misschien wel zou gewild hebben, dan kwam Donna Prassede, die zich vast voorgenomen had haar dien jongen uit het hoofd te praten, juist door haren ijver hem haar weder geheel voor den geest brengen, daar zij meende haar voornemen niet beter te kunnen uitvoeren dan door er haar dikwijls van te spreken. “Welnu?” zeide zij dan. “Hoe is het, wordt er nog om hem gedacht?”

“Ik denk om niemand,” antwoordde gewoonlijk Lucia.

Maar Donna Prassede liet zich zelden met zulk een antwoord tevreden stellen. Zij merkte aan, dat woorden niet genoeg waren, dat men ook daden moest zien. En dan begon zij uit te weiden over de gewoonte der jonge meisjes, “die,” zeide zij, “als zij haar hart op den een of anderen losbol gezet hebben (want daar zijn zij altijd het gekst naar), er maar niet van willen hooren, om hem te laten varen. Als de verbintenis met een bezadigd, ordentelijk man, eene goede, fatsoenlijke partij tenietloopt, dan zijn zij schielijk getroost, maar als er een loshoofd, een lichtmis mee gemoeid is...., ja, dat is eene ongeneeslijke wonde.” En dan begon de lofrede op den armen jongen, op dien muiteling, op dien oproermaker, die te Milaan gekomen was om te plunderen en te moorden, en dan wilde zij Lucia zelfs de guitenstreken doen bekennen, die hij te voren in zijn eigen dorp bedreven had.

Met eene stem, bevende van schaamte, van droefheid en van die verontwaardiging, waarvoor hare zachte ziel en haar nederige stand ten opzichte van zulk eene dame vatbaar was, begon dan Lucia te verzekeren en te betuigen, dat in zijn dorp die arme jongen nooit anders dan goed van zich had doen spreken, en zij wenschte dan maar dat er iemand van daar tegenwoordig ware, die het met zijne getuigenis zou kunnen bevestigen. En

juist deze kennis die zij had van zijn gedrag, van zijne eerste jeugd af, gaf haar aanleiding en moed om hem te verdedigen, zelfs ten opzichte van het gebeurde te Milaan, hoewel zij daaromtrent in geene bijzonderheden treden kon. Zij verdedigde hem, en zij nam zich voor hem altijd te verdedigen, alleen uit plichtgevoel, uit menschenliefde, uit liefde tot de waarheid en, om het woord te gebruiken, waarmede zijzelve zich rekenschap gaf van haar gevoel, uit liefde tot den naaste. Maar Donna Prassede ontleende uit die verdedigingen nieuwe bewijzen voor de stelling, dat haar hart nog steeds aan hem hing. En om de waarheid te zeggen, in die oogenblikken zou ik niet gaarne in de noodzakelijkheid zijn te beslissen wie gelijk had. Het zwarte tafereel, dat de oude dame van zijn gedrag ophing, gaf als door tegenwerking aan het beeld, dat Lucia zich in eene zoo lange verkeering van hem gevormd had, een nieuw leven en deed het met des te sterker kleuren uitkomen, naarmate het meer afstak bij hetgeen men haar wilde opdringen. De met moeite onderdrukte herinneringen kwamen dan in menigte en met vernieuwde kracht bij haar op. De afkeer en de verachting verlevendigden de achting en de welwillendheid; de blinde haat verwekte medelijden, en wie zal ons zeggen of, en in welk eene mate, met die gewaarwordingen vermengd was die andere, die zich zoo gemakkelijk meester maakt van een gevoelig hart, en die Lucia zeker uit het hare nooit geheel had kunnen verbannen. Hoe dit zij, het gesprek duurde van Lucia's zijde nooit heel lang, want meestentijds losten zich hare woorden al spoedig in tranen op.’ -

Misschien bedrieg ik mij, maar deze woorden, die wel wat wijdloopig schijnen om de gevoelens van een eenvoudig boerinnetje te beschrijven, krijgen, dunkt mij, eerst hunne volle beteekenis, wanneer onder den naam van Lucia een ander persoontje aangeduid werd, dat ons veel nauwer aan het hart ligt. Deze had wellicht ook de eene of andere onvolmaaktheid ontdekt in Manzoni, zoolang deze in hare onmiddellijke nabijheid leefde, maar alles werd vergeten, zoodra zij gescheiden moesten leven, zoodra zij hem vervolgd en in gevaar wist en, wat het ergste is van alle menschelijke ellende, onwaardig belasterd. Renzo wordt, evenals Manzoni, bijna onwillekeurig in de politieke woelingen te Milaan betrokken, en wanneer de auteur niet opzettelijk zichzelf ten tooneele had willen voeren, vermomd in de kleederen van een eenvoudigen dorpeling, dan zouden de eerste

critici der *Promessi Sposi* recht gehad hebben den schrijver te verwijten, dat hij Renzo alleen naar Milaan zendt, om zich de gelegenheid te geven opnieuw zijn talent te toonen in de beschrijvingen van het oproer, den hongersnood en de pest in Milaan. Hier zie ik eene aanmerking tegemoet: hebt gij ons niet gezegd dat Manzoni in de bekeering van den Ongenoemde zijne eigen bekeering heeft willen voorstellen? Welnu, wanneer hij de Ongenoemde is, hoe kan hij dan tevens Renzo zijn? Mijn antwoord luidt: hij is nu eens de Ongenoemde, dan weer Renzo, in andere oogenblikken Don Ferrante of Don Cristoforo. De lezers van Göthe kennen deze wijze van *avatar* van het genie, die als het ware goddelijke macht om een eigenschap van zichzelven af te scheiden en er een geheel nieuw menschelijk type van te maken, evenals op den Olympus Minerva geboren werd uit het hoofd van Jupiter, evenals uit de attributen van één God alle Goden zijn voortgekomen. Manzoni geeft bijna onophoudelijk in de *Promessi Sposi* zichzelven weer, evenals Göthe dit deed in Faust, Wilhelm Meister, Werner, Egmont, Tasso en in andere drama's, om niet te spreken van de Römischen Elegiën, waar hij geheel ten tooneele treedt. Dat men den geheelen Manzoni in zijn meesterwerk terugvindt, gedijt den schrijver niet alleen tot grooten roem, maar maakt ook de voornaamste en geheimzinnige bekoorlijkheid van dezen roman uit. Het middelpunt van het geheele boek is de sympathieke persoonlijkheid van den auteur, evenals het geval is met Don Quichot. Tusschen die beide werken is eenige verwantschap wat den humoristischen toon aangaat, maar in het Italiaansche boek heerscht meer verscheidenheid, terwijl er ook verhevener gevoelens en denkbeelden in verkondigd worden. Indien ik ze hier vergelijk is het alleen om te doen uitkomen, hoe noodzakelijk het is om van nu af aan de *Promessi Sposi* te bestudeeren, evenals men de klassieken bestudeert, die men ook neemt voor wat zij zijn, zonder te eischen, dat zij anders moesten wezen dan zooals de groote meesters ze ons nagelaten hebben. Niet dat wij in de klassieken alles zouden willen goedkeuren en bewonderen, maar wij houden het voor zeker, dat allen verdienen bestudeerd te werden en dat dergelijke studie steeds niet alleen den lezer tot ontzaglijk nut zal zijn, maar hem ook telkens dieper bewondering voor den schrijver afdwingen zal.

Onder de vele zaken, die in de *Promessi Sposi* mijne en ieders bewondering wekken, behoort zeker de groote verschei-

denheid, waarmee de auteur ons toestanden en typen teekent, die bijna aan elkaar gelijk zijn, zonder eenvormigheid te veroorzaken, en die van elkaar verschillen, zonder ruwe contrasten te vormen. Naast de bekeering van Fra Cristoforo vinden wij die van den Ongenoemde, naast de beschrijving van den hongersnood die van de pest, naast den kardinaal Federigo Fra Cristoforo, naast Don Rodrigo graaf Attilio en de Ongenoemde, naast Don Abbondio Fra Galdino, naast oom den graaf Ferrer, naast Renzo Bortolo en zoo vervolgens. Niets is gemakkelijker in de kunst dan scherpe contrasten te leveren, en vele middelmatige auteurs hebben schitterende dramatische effecten en luide toejuichingen gevonden door aan den eenen kant volmaakt goede en aan den anderen kant geheel verdorven menschen te plaatsen; Manzoni voelde echter, dat zijne krachten toereikend waren om zich grootere moeilijkheden te scheppen en die te overwinnen. Niemand overtreft hem in de zachte tinten, de fijne overgangen en hij trekt elke lijn tevens met zooveel kracht, dat ook zijne nevenpersonen populaire typen hebben kunnen worden, zooals bijv. die goede dorpskleermaker, die voor een geletterde wilde doorgaan, omdat hij de *Reali di Francia*, zijn tweede evangelie, gelezen had.

Vergis ik mij niet, dan was het prof. Stoppani, die het eerst op het denkbeeld kwam om in de karakters der *Promessi Sposi* personen te zoeken, met wie Manzoni zelf in aanraking geweest was. Zoo meende hij in Caterina Panzeri, een boerinnetje uit Galbriate, het origineel van Lucia gevonden te hebben. Maar Lucia Mondella, het boerinnetje, zegt weinig; en wanneer zij iets zegt, worden haar, zooals wij reeds opmerkten, de gevoelens der signora Blondel in den mond gelegd. Manzoni haalde zijne echtgenoote uit een dorp in het Bergameesche, evenals Renzo zich in zijn huwelijk metterwoon naar het Bergameesche begeeft. Evenals Edmengarda in *Adelchi*, is Lucia zeer ingetogen en karig van woorden tegenover haar bruidegom; maar de weinige woorden, die zij tot hem richt, zijn meer waard dan de vele, die andere vrouwen zeggen. Wanneer Lucia, uit het Lazareth teruggekeerd, Renzo terugziet, weet zij niets anders uit te brengen dan: ‘Dag Renzo! Hoe gaat het?’ - De auteur voegt er bij: - ‘En men denke niet dat Renzo die ontvangst te droog vond of er zich eenigermate over verontrustte. Hij verklaarde het juist in een tegenovergestelden zin, en zooals welopgevoede lieden elkander de complimenten

weten te besparen, zoo begreep hij heel goed, wat er onder die woorden verstaan moest worden. Voor 't overige was het duidelijk genoeg dat zij twee verschillende manieren had om ze voor den dag te brengen, eene voor Renzo, en eene voor alle andere kennissen.' -

Wanneer Renzo, op het eind van het verhaal, nog eens al de treurige gevallen opnoemt, die hem overkomen zijn, telt hij tevens op, wat hij er alzoo uit geleerd heeft: hij zal in het vervolg nooit weer meedoen aan een oproer, nooit weer te veel drinken zich nooit weer met staatszaken bemoeien, in één woord de grootste voorzichtigheid en gematigdheid in het oog houden. Uit deze besluiten spreekt duidelijk Manzoni, evenals men den auteur zelven terugvindt in dit besluit, dat Renzo op het laatst van het verhaal neemt: - 'Vroeger was hij tamelijk vlug met zijn oordeel geweest, en zeer bereid om critiek uit te oefenen over allerlei zaken en personen. Hij had nu leeren inzien, dat de woorden eene andere uitwerking doen in den mond, en eene andere in de ooren, en hij gewende zich langzamerhand om eerst eens van binnen te hooren, hoe de zijne klinken zouden, voordat hij ze de wijde wereld inzond.' - Na de uitgave der *Promessi Sposi* nam Manzoni inderdaad, beide in woorden en gedrag, eene buitengewoon gereserveerde houding aan; zelfs de brieven, welke hij na dien tijd schreef, hebben alle iets conventioneels, een zeker diplomatisch waas en in den zeer oprechten brief, dien hij een twintigtal jaren later aan Giorgio Brano zond om zich te verontschuldigen, dat hij de verkiezing als afgevaardigde voor het college van Arona niet zou aannemen, vinden wij uitdrukkingen, die geheel denzelfden vredelievenden geest ademen als waarvan Renzo's woorden getuigen. Hij schreef: - 'Practische zin, de gave om terstond op te merken, in hoever een wenschelijk plan tevens uitvoerbaar is en wanneer het noodig blijkt het meerdere vrijwillig en met vastheid op te geven om het mindere te bereiken, ontbreekt mij geheel. Het ideaal blijft mij te veel voor den geest zweven, maar toch zou ik nooit den moed vinden, de uitvoering daarvan voor te stellen of te steunen. Ik ben vol vuur, zoolang er plannen, die paradoxen zijn of schijnen, in den vriendenkring op het tapijt gebracht worden en verdedig ze daar met de grootste vasthoudendheid, doch zoodra er eene werkelijke deliberatie over iets gehouden wordt, zie ik er geen licht meer in. Een utopist en een besluitelooze zooals ik zou totaal onbruik-

baar zijn in eene vergadering, waar men bijeenkomt om een besluit te nemen. Het uitvoerbare bevalt mij meestal niet, en wat mij toelacht, zou aan de anderen onuitvoerbaar en dwaas toeschijnen, terwijl ikzelf terug zou schrikken voor de gedachte van het werkelijk te zien gebeuren en een deel der verantwoordelijkheid te moeten dragen. In de meeste gevallen, en bovenal in de belangrijkste, zouden mijne woorden dus geene andere strekking hebben dan alles af te keuren en niets voor te stellen. Deed ik zooiets, dan zouden immers de meest welwillende beoordeelaars mij toeroepen: “gij zijt geen practisch mensch, geen positief man: wat drommel, kendet gij uzelven dan niet? men moet zelf kennis bezitten; wanneer men is als gij, houdt men zich buiten de zaken.” Het is werkelijk droevig en pijnlijk om te gevoelen dat men volkomen onbruikbaar is voor eene betrekking, die men zielsgaarne zou bekleeden. Maar *Ipse fecit nos et non ipsi nos;* en hij zal ons alleen rekenschap vragen van die talenten, welke hij ons toevertrouwd heeft.’ -

Toen Manzoni de *Promessi Sposi* uitgaf, kon hij het zich nog haast niet begrijpen, hoe hij zoo gelukkig ontsnapt was aan het groote gevaar, dat hem in 1821 dreigde: de soort van banvloek, welke op hem rustte, scheen opgeheven, en daarop schijnt hij te doelen, wanneer hij spreekt over Renzo, die ongelukkig betrokken was geweest in het oproer te Milaan: - Maar het vonnis? zal men vragen. Hoe ging het daarmede? - Uitmuntend. Hijzelf dacht er haast niet meer om, onderstellende dat zij, die het ten uitvoer zouden hebben kunnen leggen, er zelven niet meer aan denken zouden, en hij bedroog zich niet. En dit kwam niet alleen door de pest, die zooveel veranderd had, maar het was, zooals men meer dan eens in den loop dezer geschiedenis heeft kunnen opmerken, eene zeer gewone zaak in die dagen, dat de bevelen, zoo algemeene als bijzondere, tegen eenigen persoon uitgevaardigd, indien ze niet oogenblikkelijk werkten, zonder eenige uitwerking bleven voor het vervolg, wanneer er niet een bijzonder vermogende invloed was, die ze levendig hield en geldig maakte. - Manzoni had niet van die bijzondere, vermogende vijanden, die hem tot elken prijs in het ongeluk wilden storten; en dus werd er niet meer over hem gesproken, nadat hij aan de eerste processen ontkomen was. Niet dat hij verder tevreden was over den loop der zaken en een gehoorzaam onderdaan van het vreemde bestuur werd; er is in de *Promessi Sposi* eene zinsnede, die best uit de

pen van Tacitus of van Machiavelli gevloeid kon zijn, waarin de auteur de Italianen verwijt, dat zij, na kreten van verontwaarding te hebben geuit over het lijden van eenige dapperen, verder in laaghartige rust het slaafsche juk blijven torsen:

- ‘Wij menschen zijn meest allen zoo gemaakt, dat wij ons met woede en verontwaardiging tegen het geringe kwaad verzetten, maar ons lijdelijk onderwerpen aan eene overmaat van ellende, die ons eerst ondraaglijk toescheen.’ -

Op eene andere plaats richt de auteur een zacht verwijt tot de patriotten, die het vaderland verlieten zonder bepaalde noodzakelijkheid, al zoekt hij hen tevens te verontschuldigen; hij vertelt hoe Lucia en Renzo uit hun dorp vertrekken om zich naar het werkzame en gastvrije Bergameesche te begeven, onder welk Bergameesche even goed Engeland en Frankrijk bedoeld kunnen zijn. - ‘Vraagt men of er ook niet eenige smartelijke aandoeningen gevoeld werden bij het verlaten van het vaderland, van die bergen; zeker werden die er bij gevoeld, want smartelijke aandoeningen komen eigenlijk zoowat overal bij te pas. Het laat zich echter vermoeden dat zij niet sterk zullen geweest zijn, daar men zich deze had kunnen besparen, door te blijven waar men was, wijl toch de twee groote hinderpalen, Don Rodrigo en het vonnis, uit den weg geruimd waren. Maar reeds sedert eenigen tijd hadden zij alle drie zich gewend het land, waar zij heen gingen, als het hunne te beschouwen. Renzo had het Agnes en Lucia smakelijk gemaakt, door haar te vertellen van de voorrechten, die de handwerkslieden er genoten, en van de aangename en goedkoope leefwijze. Buitendien hadden zij alle drie zeer bittere oogenblikken doorgebracht in het land, dat zij nu gingen verlaten, en men weet dat de onaangename herinneringen ook de plaatsen zelve, die zij aankleven, een somber aanzien geven, zelfs dan, en misschien dan wel het allermeest, wanneer die plaatsen de getuigen zijn geweest van de genoegens eener onbezorgde, vroolijke jeugd.’ -

Renzo blijft eenigen tijd onzeker over de wijze waarop hij zijn klein kapitaaltje zal gebruiken, in den landbouw of in den handel; Manzoni vertrekt, na zich teruggetrokken te hebben uit het politieke leven, naar Brusuglio, waar hij zich geheel wijdt aan landbouw en taalstudiën, vol blijdschap dat hij aan de stormen veilig ontkomen is. Wanneer Renzo aan zijne Lucia vertelt, hoe hij uit de vele rampen, die hun overkomen zijn, toch verscheidene dingen geleerd heeft, die hij niet wist, ant-

woordt Lucia, wel wat scherpzinnig en geestig voor een dorpsmeisje: - ‘En ik, wat moet ik er dan uit geleerd hebben? Ik ben het ongeluk niet gaan opzoeken. De ongelukken zijn bij mij gekomen. Het eenige zou wezen,’ voegde zij er met haar vriendelijk lachje bij, ‘dat ik had moeten oppassen zooveel niet van u te houden en niet ja te zeggen.’ Renzo (gaat Manzoni voort) stond hier een oogenblik voor. Maar nadat zij lang te zamen geredetwist en getracht hadden het ware resultaat te vinden, kwamen zij eindelijk tot dit besluit, dat er veel ongelukken zijn, die wij onszelven op den hals halen, dat er ook vele zijn, voor welke het voorzichtigst en onschuldigst gedrag niemand bewaren kan, maar dat wanneer zij komen, 't zij dan met, 't zij buiten onze schuld, het vertrouwen op God ze gemakkelijker doet dragen en ze zelfs dienstbaar kan maken aan de bevordering van ons waar geluk. Dit besluit, schoon opgemaakt door eenvoudige lieden, kwam ons zoo juist voor, dat wij begrepen het hier te moeten mededeelen, als bevattende de hoofdwaarheid, die in deze geheele geschiedenis doorstraalt. -

Dit slot van het boek spreekt zoo duidelijk, dat het bevreemdend is, hoe eenige recensenten, in plaats van Manzoni te verwijten, dat hij eenvoudige lieden te verheven gevoelens toedicht, niet terstond begrepen hebben, hoe Manzoni hier, als een waar humorist, zichzelven ten tooneele voert als een armen jongen, die zich door poëtischen geest gedreven in te romantische avonturen heeft gewaagd en nu van het recht gebruik maakt om zichzelven te critizeeren en in een dwaas daglicht te stellen, evenals vóór hem Cervantes eene nog grootere caricatuur van zichzelven had gemaakt in den onsterfelijken Don Quichot. In ieder van ons is eene komische en eene dramatische zijde; Manzoni heeft zijne dramatische natuur voorgesteld in de personen van Fra Cristoforo en den Ongenoemde, en de komische zijde van zijn karakter gedeeltelijk in Renzo, gedeeltelijk in dien don Ferrante, die in zijn eigen huis ‘noch gehoorzamen, noch bevelen wilde,’ evenals Manzoni, maar die ‘een despoot was op het punt van orthographie’. Men weet hoe streng Manzoni was in de punctuatie, geen schrijver heeft wellicht een grooter aantal komma's gebruikt dan hij, en wat de Italiaansche spelling aangaat, kon hij des te beter gehoorzaamheid eischen in een huis, waarin de meesteres, de signora Blondel, eene vreemdelinge was.

In het eenigszins zonderlinge Voorbericht tot de *Promessi*

Sposi, brengt Manzoni den lezer zelf reeds op het spoor, hoe in het oude handschrift, dat hij voorgeeft gevonden te hebben en opnieuw uit te geven, gevallen en personen voorkomen, die hij nooit ergens anders meende te hebben aangetroffen, totdat hij bij nadere studie ook in de geschiedenis vele dergelijke gebeurtenissen had gevonden. - ‘Er kwamen, (zegt hij), sommige trekken, sommige gebruiken in voor, die mij zoo nieuw, zoo vreemd toeschenen, dat ik, alvorens ze op het woord van onzen schrijver over te nemen, het noodig oordeelde daarover ook nog eens andere getuigenissen te raadplegen. Ik heb mij dan de moeite gegeven om eenige documenten van dien tijd te doorsnuffelen, om zeker te zijn dat het toen in de wereld werkelijk aldus toeging. En ik moet bekennen, dat dit onderzoek al mijne bezwaren oploste. Elk oogenblik vond ik trekken, die niet alleen volkomen overeenkwamen met die, welke het meest mijne bevreemding hadden opgewekt, maar zelfs sommige, die nog veel sterker waren. Wat mij geheel geruststelde, eindelijk vond ik zelfs personen, van welke ik, behalve uit het handschrift, nooit iets vernomen had, en omtrent welke ik het dus niet zonder reden betwijfelde, of zij wel ooit werkelijk bestaan hadden. Ik zal niet nalaten, waar 't pas geeft, sommige dier getuigenissen aan te halen, om de geloofwaardigheid te bevestigen van bijzonderheden, welker waarheid de lezer anders door het wonderlijke en ongerijmde voorkomen er van met alle recht zou mogen betwijfelen.’ -

Op deze schertsende wijze wil de auteur ons doen verstaan dat hij, voornemens zijnde zichzelf en zijne vrienden ten tooneele te voeren, eens onderzocht heeft, of hij niet in de geschiedenis van twee eeuwen geleden personen kon aantreffen, wier lotgevallen eenigszins overeenkwamen met die welke hij wilde meedeelen, en daar in twee eeuwen de gebruiken wel ontzaglijk veranderen, maar de innerlijke mensch toch geheel dezelfde blijft, verbaast het ons niet, dat hij met weinig moeite gevonden heeft wat hij zocht. Zoo bijv. was de Ongenoemde niet geheel een persoon van zijne verbeelding; het was Bernardino Visconti, en daarom merkte de hertogin Visconti eens aan, dat Manzoni in haar geslacht ‘eerst een grooten schurk, later een grooten heilige’ gebracht had, *un gran birbante, poi un gran santo;* de dichter Giusti was gewoon Manzoni *un santo birbone* (een heiligen schelm) te noemen, wegens de heiligheid van zijn leven en geloof en zijn onuitputtelijken spotzieken geest: de Ongenoemde

had dus bestaan, doch Manzoni blies hem nieuw leven in en maakte er een grootsche type van. Wie twijfelt aan het bestaan van kardinaal Federigo? maar Manzoni herinnerde zich het edele gedrag van monsignor Opizzoni tegenover Napoleon, dacht aan zijn biechtvader Tosi en den vicarius Sozzi en vereenigde al hunne verschillende deugden in de schoone figuur van Borromeo, en gedeeltelijk in die van Fra Gristoforo. Inderdaad had een Fra Cristoforo uit Cremona zijn eigen leven opgeofferd om de pestlijders te Milaan te ondersteunen; toen Manzoni echter dien persoon in zijn verhaal bracht en er een onsterfelijk type van maakte, werd hij gedreven deels door zijne liefde voor de Capucijner monniken, die hij van zijne kindsheid af vereerd had, deels door het voornemen om de overwinning te beschrijven, die de heftige Lodovico op zichzelven behaalt. Ieder weet hoe deze een monnik wordt, om zichzelven gedurig te binnen te roepen, dat hij zijne jeugd niet altijd even goed heeft doorgebracht, en om zich te gewennen aan de noodzakelijkheid van de booze lusten te bedwingen en de hartstochten te betoomen. Licht mag men vooronderstellen dat in het verhaal van Lodovico's jeugd een feit uit Manzoni's jongelingsdagen wordt verteld. Wij weten niet of Manzoni duëls heeft gehad, maar het is zeker dat hij van de wetten der zoogenaamde ‘chevalerie’ met meer kennis van zaken spreekt, dan men uit de boeken kan opdoen, en mogelijk is hij te Milaan in een soort van tweegevecht betrokken geweest vóór zijn eerste reis naar Parijs. In ieder geval gelijkt de tot Fra Cristoforo bekeerde Lodovico volkomen op onzen dichter, behalve den preektoon, waarin Manzoni nooit verviel. - ‘Hij sprak gewoonlijk zacht en nederig; maar als het gesprek viel op eenig geval, waarin het recht verkort of de waarheid verdonkerd was geworden, dan ontvlamde eensklaps in hem de oude geestdrift, die, getemperd door eene zekere deftigheid, hem door het prediken eigen geworden, aan zijne taal iets zeer eigenaardigs bijzette. Zijne geheele houding, zijn gelaat droeg de teekenen van een langdurigen oorlog tusschen een hevig oploopend karakter en een vasten, door tegenovergestelden, steeds waakzamen en meest de overhand behoudenden wil, die echter meer door hoogere aandrift dan door eigene verkiezing scheen bestuurd en onderhouden te worden. Een zijner ambtgenooten en vrienden, die hem wel kende, had hem eens vergeleken bij een dier woorden, die, daar zij in hunne natuurlijke gedaante wat al te nadrukkelijk zijn, door sommige anders vrij

bezadigde menschen, als zij eens in drift geraken, met verandering eener letter, half verminkt worden uitgesproken, maar die toch, zelfs dus vermomd, elk die ze hoort doen denken aan hunne oorspronkelijke veerkracht.' -

Professor Stoppani zegt dat hij als kind den pastoor gekend heeft, die Manzoni later als model zou dienen voor Don Abbondio. Manzoni was nog een jongeling, toen hij den pastoor ontmoette, die hem op de volgende wijze vertelde, hoe het bij de plechtigheid der wijding was toegegaan: 'De examinator vroeg mij of de pastoors eene goddelijke of eene menschelijke instelling waren. Ik wist heel goed hoe zij wilden dat het antwoord zou luiden, en, slim als ik was, antwoordde ik terstond: eene menschelijke instelling!' De jonge Manzoni vroeg of dit werkelijk zijne meening was en de pastoor antwoordde: 'Neen, zeker niet, men had mij in Pavia heel wat anders geleerd, maar indien ik mijn gemoed vrij uitgesproken had, zouden zij mij niet tot de Heilige Mis hebben toegelaten.' Manzoni wilde nog eenige tegenwerping maken, maar de geestelijke brak het gesprek af met de woorden: 'Wanneer een superieur iets vraagt, moet men hem antwoorden, zooals hij het verkiest.' Deze anecdote is authentiek; Manzoni vertelde ze aan zijne vrienden, en uit den mond van dezen schreef Stoppani ze op. Klaarblijkelijk is de overeenkomst tusschen dezen pastoor en Don Abbondio, maar om uit weinige gegevens zulk een onvergetelijk beeld te scheppen, moet men een genie zijn als Manzoni; groote genieën toch zijn hierin aan de Godheid gelijk, dat ook zij goddelijke werken weten voort te brengen *ex nihilo*.

Historisch is ook maar al te zeer de persoon van Geltrude, de non van Monza; toen Manzoni hare geschiedenis echter in zijn boek opnam, kleurde hij haar beeld met de herinneringen die hij bewaarde aan zijne tante, de gewezen non, welke er voor gezorgd had, dat haar neef muziek, dansen en schermen zou leeren, evenals die Lodovico, wien zijn vader eene opvoeding liet geven 'als een edelman, naar de gewoonte dier tijden, en voor zooverre de wetten en de gebruiken hem dit veroorloofden. Hij had hem in de letteren en in ridderlijke wapenoefeningen laten onderwijzen, en liet hem bij zijn sterven jong en rijk achter.' -

Terwijl dus aan de Manzoniaansche typen, door ze met het leven van den auteur te vergelijken, nieuwe gloed wordt bijgezet, bestaat nog eene groote aantrekkelijkheid van de *Promessi Sposi* daarin, dat men gedurig, en dikwijls bij de meest onverwachte

aanleiding, de geestigste en fijnste opmerkingen aantreft. Elke lezer herinnert zich het bezoek van Renzo aan den doctor Azzecca-garbugli, toen hij vier kapoenen meenam om hem als eene aanbeveling te dienen. Renzo, in wiens borst vele sterke aandoeningen kampten, strekte gedurig den arm met kracht uit en schudde de vier arme hangende koppen geweldig tegen elkander aan, en, voegt de schrijver er bij: ‘deze deden intusschen hun best elkander te pikken, zooals maar al te dikwijls onder rampgenooten plaats heeft.’ Die opmerking, zoo even ter loops gemaakt, is misschien krachtiger in haar eenvoud dan het schoone koor van den slag bij Maclodio, waarin de Italiaansche oneenigheid beweend wordt. De verbannen Italianen, die elkander meedoogenloos havenden, werden door die weinige woorden tot nadenken opgewekt en nadenken leidt in de meeste gevallen tot verbetering. Hoeveel satirische kracht schuilt er niet in een volzin van Manzoni! Een ander voorbeeld: de meid van den doctor Azzecca-garbugli weet wel dat haar patroon zulk een knap man, zulk een behendig advocaat is, dat hij elken schurk een volkomen fatsoenlijk man kan doen schijnen; geene zaak zoo slecht of ze wordt in zijne handen goed en zoo heeft ze, zoolang zij den doctor dient, nog nooit een kliënt onbevredigd naar huis zien keeren; Renzo is de eerste dien zij met zijn geweigerd geschenk verslagen ziet vertrekken, maar zij komt niet op de gedachte dat hij een onschuldige kan zijn, die door de overmacht vervolgd wordt, daarom geeft zij hem de vier kapoenen over ‘met een blik van verachting en medelijden tevens, die zeggen wilde: gij hebt het al heel mooi gemaakt.’ Renzo is in haar oog nog grooter schurk dan al de schavuiten, die de doctor vroeger in hunne eer heeft weten te herstellen, anders zou deze hem niet met zijn kostelijk geschenk hebben afgewezen. Dit oordeel der dienstmaagd is minder onverantwoordelijk dan het oordeel van den doctor en van al de juridische doctoren, die in dergelijke gevallen soms eveneens handelen.

Vol verontwaardiging keert Renzo naar huis terug en weet in zijne woede en verbittering geene andere woorden te vinden dan: ‘Ik zal mij recht weten te verschaffen of te doen verschaffen. Er is dan toch nog gerechtigheid in de wereld.’ Waarop Manzoni dadelijk doet volgen: ‘Zoo waar is het dat een mensch, die door de droefheid verbijsterd is, niet weet wat hij zegt.’ Welk eene ironie ligt hierin opgesloten! Renzo heeft juist kunnen opmerken, dat er geen recht op de wereld is; maar er

zijn zoo van die zinnetjes, die men zegt zonder er bij te denken; Manzoni, de fijne humorist, merkt terstond het contrast op tusschen de gedachten en de woorden en hoe men in de smart minder redeneert en dikwijls het tegenovergestelde zegt van wat men bedoelt. De slotsom van dat derde hoofdstuk is, dat men in het algemeen geen staat kan maken op wat men menschelijke gerechtigheid noemt, en Manzoni bedoelt in het bijzonder niet op de gerechtigheid der vreemdelingen, der overheerschers in Lombardije.

Er komt in de *Promessi Sposi* een tooneeltje voor tusschen Renzo en Lucia, dat Manzoni ongetwijfeld zelf moet hebben doorleefd of bijgewoond.

Renzo wordt driftig, zou Don Rodrigo willen vermoorden en zichzelf in het ongeluk storten, indien Lucia niet beloven wil zich met hem naar den pastoor te begeven en dien te overvallen. Het verschrikte meisje valt op de knieën voor hem en belooft alles te zullen doen wat hij wil, indien hij maar weer zacht en vriendelijk wil zijn als voorheen. Hier doet de auteur de vraag, die den nadenkenden lezer terstond eene tweede vraag op de lippen brengt, nl: Zijn wij in het huis der Mondella's, of ten huize van Manzoni? De auteur vraagt: - ‘Had Renzo, te midden van die uitbarsting, opgemerkt, welke partij hij van Lucia's schrik trekken kon? Had hij misschien met opzet zich met des te minder terughouding aan zijne drift overgegeven, om er die partij van te trekken? De schrijver van ons handschrift betuigt dat hij er niets van weet; en ik geloof dat Renzo zelf het niet recht wist. Dat is zeker dat hij woedend was op Don Rodrigo, en vurig verlangde, dat Lucia hare toestemming tot hun ontwerp mocht geven. Nu is het bekend dat, als twee sterke driften in het hart van een mensch te zamen hare stem verheffen, niemand, zelfs de lijder niet, in staat is om deze stemmen duidelijk van elkander te onderscheiden en met zekerheid te zeggen, welke van beide de overhand heeft.’ - ‘Ik heb het u beloofd,’ hervatte Lucia op een zacht en schroomvallig verwijtenden toon, ‘maar gij hadt mij ook beloofd geene ergernis te geven en u aan den vader te houden....’ - ‘Wat? Om wie ben ik dan zoo woedend? Zoudt gij nu weer willen achteruitkrabbelen en mij noodzaken eene dwaasheid te begaan?’ - ‘Neen, neen,’ zeide Lucia, met nieuwen schrik. ‘Ik heb beloofd en zal mij niet onttrekken. Maar gij weet hoe gij mij hebt doen beloven. Verhoede de hemel...’ - ‘Waar-

toe nu kwade voorspellingen, Lucia? God weet dat wij niemand onrecht aandoen.' - 'Beloof mij ten minste, dat dit nu de laatste keer zal zijn.' - 'Dat beloof ik u, zoo waar ik een arme jongen ben.' - 'Maar dezen keer moet gij u dan ook goed houden,' zeide Agnes. - Hier bekent de schrijver weder, dat hij iets niet weet, namelijk of Lucia wezenlijk en in alle opzichten ontevreden was, dat zij zich in de noodzakelijkheid gezien had om toe te stemmen. Ook wij (besluit Manzoni) willen het, zooals hij, onbeslist laten. -

De persoonlijkheid van den schrijver, die bij de beschrijvingen van de gevoelens en gewaarwordingen zijner helden steeds merkbaar is, maakt dergelijke gedeelten steeds dubbel schoon en aantrekkelijk; alleen een groot dichter bijv. kon het afscheid van Lucia aan hare bergen zoo roerend gemaakt hebben en alleen een vurig patriot was in staat met zooveel teerheid de smart weer te geven, die men gevoelt bij het verlaten van het geboorteland. Soms echter bederft die inmenging van den auteur met zijne personen iets van het artistiek effect.

Wie bijv. werkelijk aangedaan is door Lucia's afscheid, wenscht in die stemming te blijven en verlangt niet daarvan afgeleid te worden. Manzoni echter wil dat in alle menschelijke smart het gevoel der berusting bovendrijve, en dus laat hij, zonder eenigen overgang, onmiddellijk hierop volgen: 'Hij, die u zooveel schoons en geluk zond is overal; en verstoort de vreugde zijner kinderen nooit dan om hun nog grootere vreugde te bereiden.' Om tot deze geheel katholieke onderwerping te komen, had Lucia wel eenige voorbereiding noodig gehad en zulk een psycholoog als Manzoni moet dit beter dan iemand anders gevoeld hebben. Het is waarschijnlijk dat dit vrome appendix eerst niet bestond en slechts op aanraden van een der lezers van het handschrift op de proeven ingevoegd is. Manzoni had zijn roman reeds begonnen den 24sten April van het jaar 1821, terstond dus na het mislukken van den opstand der Piemonteezen en na de eerste inhechtenisnemingen der Lombardische patriotten, en had hem den 9^{den} September 1823 geëindigd. Grossi, die zich met hem te Brusuglio bevond, was de eerste die *in camera charitatis* met het werk kennis maakte, maar deze, de vriend en samenwerker van Carlo Porta, kon Manzoni wat al te ruim van geweten toeschijnen. Een nauwkeuriger criticus was de philosoof Ermes Visconti, aan wien Manzoni zijn handschrift toezond; Visconti overdekte dat met noten, aanmerkingen,

verbeteringen, waarvan de schrijver een goed gebruik maakte. Hij liet het daarna opnieuw overschrijven en zond het in 1824 aan andere vrienden; Fauriël, Tosi, Gaetano Giudici, Tommaseo behoorden onder de begunstigde lezers; met behulp van hunne aanmerkingen verbeterde hij de geheele copie nog eens, bracht ze toen onder de oogen der censuur en liet ze eindelijk drukken. Op de drukproeven, die bewaard werden, maakte Manzoni nog nieuwe verbeteringen; het drukken van het eerste deel begon in 1825, het tweede in 1827, het derde en laatste deel kwam in de lente van 1827 van de pers.

Aller verwachting van den roman was hoog gespannen; Fauriël vertelde ervan aan zijne vrienden in Frankrijk; Victor Cousin, die Manzoni te Brusuglio bezocht had, deelde het aan den bejaarden Göthe in Weimar mede. Zoodra in Italië de tijding zich verspreidde, dat Manzoni aan een historischen roman bezig was, haastten verscheidene letterkundigen zich om ook historische romans uit te geven, met de vermetele hoop dat zij het niet alleen veel vlugger, maar ook veel beter zouden doen. Zij wisten niet en zij begrepen niet, dat Manzoni's glorie niet daarin bestaan zou, dat hij de geschiedenis in zijn werk behandelde, maar dat hij een roman schreef, zóó gevoeld, zóó gedacht en zóó uitgevoerd, als hij alleen dat doen kon.

Den 12^{den} Maart 1827 antwoordde Manzoni op eene vraag van de gravin Diodata Saluzzo omtrent zijn roman het volgende: ‘Het boek, waarnaar u de goedheid heeft mij te vragen is wel is waar bijna geheel gedrukt, maar uitgegeven werd er nog niets en dat zal ook niet gebeuren, voordat het geheel gereed is. Wanneer dat zijn zal, kan ik niet met juistheid zeggen, want het gedeelte, dat nog niet aan de pers werd toevertrouwd, is ook nog niet geschreven; een gevolg van mijne onzekere en wankelende gezondheid, die mij dikwijls noodzaakt langzaam of in 't geheel niet te werken. Hoe u, zooals u mij schrijft, reeds een gedeelte gedrukt heeft kunnen zien, verklaar ik niet te begrijpen, daar ik geen enkel exemplaar, noch aan u, noch aan iemand anders verzonden heb. Wat overigens de belangstelling aangaat, waarmee u zoo vriendelijk is mijn boek te verwaardigen, moet ik bekennen, dat de verwachting van vele personen mij reeds angstig had gemaakt, maar dat de uwe die verlegenheid nog doet toenemen; ik voel te levendig hoe weinig mijn werk zooveel eer verdient en voorzie te goed hoe slecht uwe nieuwsgierigheid voldaan zal worden. Maar in ieder

geval zal de proef alleen kwetsend zijn voor mijne ijdelheid, en ik durf hopen, dat u het vervelende werk uit uw geheugen zal verbannen, zonder daarom tevens den auteur te verjagen uit het plaatsje, dat hij zich in uwe vriendschap heeft verworven.' - Uit dezen brief zien wij, dat in Maart 1827 het boek op eenige bladzijden na gereed was. Vóór de uitgave was het echter reeds door een vijf en twintigtal goede vrienden gelezen en gerecenseerd, die dus van 1823-1827, vier jaren lang, het eenige publiek der *Promessi Sposi* uitmaakten. Hoewel dit gering getal op bescheidenheid had kunnen doen hopen schijnen niet allen zich daaraan gehouden te hebben; integendeel, sommigen onder hen spraken te veel over den roman en oefenden er eene soort van censuur over uit, die elken auteur, doch vooral iemand als Manzoni, ergeren moest. Het was daarom dat hij aan het eind van het boek een pijl op hen afzond op zoodanige wijze, dat het groote publiek er niets van bemerkte, en de onbescheidene vrienden, tegen wie ze gericht was, ze wel degelijk moesten gevoelen. Niemand zal ons oordeel voorbarig noemen, wanneer wij beweren dat Niccolò Tommaseo een dier bedoelde personen was, want het critische opstel, dat hij in het Octobernummer der Antologia van 1827 liet plaatsen is misschien het hatelijkste artikel, hetwelk in die dagen over de *Promessi Sposi* geschreven werd. Tommaseo spreekt van de 'nederbuigende goedheid,' waarmee Manzoni zich bepaald heeft tot het schrijven van een roman, en vraagt zichzelven af: - 'Wie kan mij zeggen welke verschillende gedachten en gevoelens de borst van dezen zonderlingen man doorkruist hebben, terwijl hij bezig was aan zijn arbeid? Wie kan mij zeggen, of zijne meeningen niet een algeheelen omkeer hadden ondergaan sedert hij zijn werk begon?' - Daarna critiseert hij de karakters in de *Promessi Sposi*; hij vindt Renzo te welopgevoed voor een boer, Lucia te karakterloos, Agnese zwaar op de hand; merkt aan, dat de kardinaal Federigo te laat ten tooneele komt, dat de Ongenoemde zich te spoedig bekeert. Van de Non van Monza heet het: 'Het karakter der Signora zou veel levendiger en meer individuëel geworden zijn, wanneer de auteur niet, uit overmatige kieschheid, het verhaal harer afdwalingen verzwegen had;' Don Abbondio vindt hij vervelend, omdat hij zichzelven altijd gelijk blijft, en de bevalligheid en geest, die Manzoni kenmerken, schijnen in zijn oogen 'iets onoorspronkelijks en nietigs,' enz.

Dit artikel, dat Tommaseo in Florence durfde laten drukken, terwijl zijn vriend Manzoni zich gevierd, bewonderd, misschien ook door velen benijd, te Milaan bevond, is weinig sympathiek, en doet vermoeden op welke liefdelooze wijze Tommaseo zich reeds vroeger, vóór de uitgave, in private gesprekken over het boek had uitgelaten. Dergelijke geanticipeerde beoordeelingen, die daarenboven meestal onrechtvaardig en vol sophismen waren, verbitterden Manzoni natuurlijk, als ze hem ter ooren kwamen, en daarom schreef hij dat laatste blad in zijn roman, waarop wij straks doelden. De gewone romanlezer, die, aan het einde der *Promessi Sposi* gekomen, verneemt dat die Renzo en Lucia, in wier lot hij meer of minder belang stelde, ten laatste in een dorp gaan wonen, waar ze niet bijzonder vriendelijk ontvangen werden, heeft eenigszins het recht zich over den schrijver te beklagen, die geen beter slot voor zijn roman wist te bedenken; maar indien de lezer een ontwikkeld persoon is, die boven de zonderlinge avonturen van den held en de heldin, de scheppingskunst van den auteur bewondert, zal hij weldra, in plaats van voorbijgaande ergernis, levendige en duurzame bewondering voor den auteur gevoelen. Nu men de vreemde wijze kent, waarop in Milaan de *Promessi Sposi* voor de pers gereed gemaakt werd, kan ieder de fijne toespelingen begrijpen van de volgende bladzijde: - ‘Hetgeen men in de streek van Lucia gehoord had, lang voor hare aankomst, het verhaal van de moeite, die Renzo om haar gedaan had, van zijne standvastigheid en getrouwheid, misschien ook wel eenige overdrijving van dezen of genen partijdigen vriend, hadden een zekere nieuwsgierigheid naar dat meisje doen ontstaan en eene zekere verwachting van hare schoonheid. Nu weet men wat verwachting is, rijk aan verbeelding, lichtgeloovig en zeker van haar stuk, maar op het oogenblik der bevrediging kieskeurig, ongemakkelijk en nooit tevreden, omdat zij eigenlijk nooit geweten heeft wat zij wilde, weshalve zij ook den aangenamen indruk, dien zij zonder reden gekregen had, zonder genade en dubbel laat betalen. Toen dan die Lucia eindelijk verscheen, begonnen zij, die misschien dachten dat hare haarlokken van echt goud moesten zijn, hare lippen wezenlijke morellen en het eene oog nog mooier dan het andere, de schouders op te halen, zelfs den neus op te trekken en te zeggen: “Is het anders niet? Hebben wij daar zooveel van hooren spreken! Moesten wij daar zoolang naar wachten! En wat is 't nu bij slot van rekening! Een knap

boerinnetje, zooals er hier en overal ook zijn, en wel knappere ook nog.” En kwam men dan tot de bijzonderheden, dan vond ik de een hier, de ander daar wat aan te werken, en op 't laatst ontbrak het zelfs niet aan menschen, die haar eigenlijk gezegd leelijk vonden.

Met dat al, daar niemand Renzo zulke dingen in zijn aangezicht zeide, stak daar nog zooveel kwaad niet in. Maar wat het hem deed, was dat sommigen hem gingen vertellen dat anderen het zeiden, en wat het verergerde was, dat hij er boos om werd. Hij ging er over nadenken en er lange redeneeringen over houden, zoowel met die het hem verteld hadden als met zichzelven. Wel wat gaat het hun aan? En wie heeft hun gezegd te wachten? Ben ik er hun ooit van komen spreken? Heb ik hun ooit verteld dat zij schoon was? En als zijzelven 't mij zeiden, heb ik ooit anders geantwoord, dan dat het een goed meisje was? Eene boerin? Heb ik ooit gezegd, dat ik hun eene prinses zou brengen? Bevalt zij hun niet? Wel, wat behoeven zij haar aan te kijken? Hebben ze zoovele mooie meisjes hier? Wel, laten zij daar dan naar zien.

Ziet nu eens hoe eene kleinigheid soms voldoende is om iemands lot te beslissen, voor zijn geheele leven. Had Renzo het zijne in die plaats moeten doorbrengen, zooals zijn eerste voornemen was, dan zou hij er inderdaad weinig genoegen gesmaakt hebben. Door de onaangenaamheden, die men hem aandeed, werd hijzelf onaangenaam. Hij was onaardig tegen allen, omdat allen tot die schouderophalers en neusoptrekkers konden behooren. Eigenlijk onbeschoft was hij wel niet; maar men weet hoe men anderen grieven kan, zonder te zondigen tegen de regelen der wellevendheid, zonder eigenlijk uit te barsten. Op zijn gelaat speelde altijd een sarcastische glimlach; op alles had hij op zijne beurt wat te zeggen. Was het bijv. een paar dagen slecht weer geweest, dan klonk het altijd: “Een mooi land!” en zoo honderd andere dingen meer. In een woord, er waren er al verscheidenen, zelfs van die het te voren wel met hem gemeend hadden, die hem luchten noch zien mochten, en het zou mettertijd van het een op het ander ongetwijfeld zoover gekomen zijn, dat hij ten laatste in oorlog geleefd zou hebben met de geheele bevolking, zonder dat hijzelf misschien de eerste aanleiding, den wortel van het kwaad, zou hebben kunnen aanwijzen.’ - Op deze wijze sloeg Manzoni drie vliegen in één klap; hij maakte waarschijnlijk eene toespeling op de

gesprekken, die te Milaan gehouden werden over de echtgenoote, die hij uit het Bergameesche had meegebracht; en vooral, hij gaf al schertsende een zweepslag aan de ongeduldige critici, die door hunne voorbarige onbescheidenheid zijn werk in discrediet brachten, nog voordat het het licht had gezien.

Op deze wijze zou ik nog langen tijd over de *Promessi Sposi* kunnen doorspreken om er de biographie van Manzoni in op te sporen, maar ik zou vreezen uw geduld te lang op de proef te stellen. Ik wil echter niet eindigen zonder gezegd te hebben, dat men alleen te Lecco, op de plaats waar de handeling van den roman speelt, in zijne volle kracht het genie van den schrijver bewonderen kan. Nooit heeft iemand beter dan hij de kunst verstaan om de waarheid te idealiseeren. Evenals hij met de menschen deed, deed hij ook met de natuur; hij bootste haar na met zijn plastisch talent, schilderde ze met zijne dichterlijke phantasie en wierp er den warmen gloed van zijne eigen sympathetische gevoelens overheen. Men weet, dat het Manzoni diepe smart had gekost om te besluiten tot den verkoop van zijn villa, Caleotto genaamd, die bij Lecco gelegen was (Manzoni bezat daar eenige landerijen. evenals zijn Renzo er een tuin had), tegenover Acquate en den schoonen berg Resegore, dichtbij de Adda. Te Lecco loopt eene legende, die ik u weergeef zooals ik ze gehoord heb: na den verkoop van zijn vaderlijk erfdeel zou Manzoni nooit weer in Lecco geweest zijn, maar de ouden van dagen beweren, dat eens in den tijd toen hij bezig was aan de *Promessi Sposi*, een rijtuig stilhield in de nabijheid van Caleotto en Acquate; in dat rijtuig zou de dichter gezeten hebben, maar bij het gezicht der plaatsen, die hem in zijne kindsheid zoo dierbaar waren, barstte hij uit in tranen; hij had den moed niet om uit te stijgen en keerde terstond naar Milaan terug, om zich te onttrekken aan de hevigheid der, pijnlijke herinneringen. Moge dit al of niet waar gebeurd zijn, het blijkt in elk geval welk een levendigen indruk Manzoni bewaarde van het verrukkelijk panorama, dat hij zoo dikwijls uit de Caleotto bewonderd had. Uit die villa kan men al de plaatsen, die in de *Promessi Sposi* voorkomen, overzien, het wegje, waar Don Abbondio wandelde, de kerk van Acquate, het huis van Agnese en Lucia, het paleis van Don Rodrigo, den Resegone, het klooster van Pescarenico, den pas van de Bione, de bouwvallen van het kasteel van den Ongenoemde. Wie nu die oorden bezoekt, vindt ze ongetwijfeld bekoorlijk;

maar men moet ze met eigen oogen gezien hebben om te kunnen opmerken welk een buitengewoon kunstenaar, welk een echt dichter wij in Manzoni bewonderen mogen, ook waar hij zijne gedachten in proza uitdrukt. Niemand, die op de plaats zelve de *Promessi Sposi* leest, zal een regel vinden afwijkende van de waarheid, doch de poëzie, welke er in dat alles schuilt, kon alleen door hem zoo volmaakt weergegeven zijn. Op die wijze is Manzoni realist geweest; en op dezelfde wijze hoop ik dat wij het allen zullen worden, tegelijkertijd van hem leerende om met weinig hulpmiddelen veel te doen, in plaats van weinig effect te behalen met veel effectbejag. Bergen als de Resegone zijn er vele in Italië; maar deze is de berg van Acquate, van het dorp, waar Lucia en Renzo geboren en opgevoed zijn; al hunne herinneringen, hun geheele hart is daar. Daar komt een machtig dwingeland hen verjagen uit hunne woning, uit hun vredig nestje en noodzaakt de jonge verloofden tot eene vrijwillige ballingschap; nu schijnt de Resegone schooner, hooger, dichterlijker dan alle andere bergen, omdat de vluchtenden in dien berg hun vaderland zien. Op deze wijze maakt Manzoni het vaarwel, dat een arm boerenmeisje aan haar dorp toeroept, tot een roerende hymne van den Italiaanschen balling aan zijn vaderland.

Prof. De Gubernatis besluit hiermede zijn hoofdstuk over de *Promessi Sposi*, om het laatste kapittel van zijn boek te wijden aan ‘Manzoni en de Critiek.’ Hieruit nemen wij nog het volgende over. ‘Zoodra de *Promessi Sposi* het licht had gezien, werd het door het publiek om strijd gekocht en met graagte gelezen; in alle Italiaansche provinciën kwamen er herdrukken van uit en in Frankrijk, Duitschland en Engeland verschenen er vertalingen van. Tot 1875 bestonden er reeds 118 afzonderlijke Italiaansche uitgaven van den roman, behalve 26 edities van Manzoni's gezamenlijke werken, 17 Duitsche edities, 19 Fransche en 10 Engelsche; daarenboven heeft men ook Spaansche, Grieksche, Hollandsche, Zweedsche, Russische en Hongaarsche vertalingen. Het publiek las en bewonderde; verscheidene geniale mannen erkenden met waar enthousiasme in dit werk het meesterstuk van het moderne Italiaansche proza; alleen de letterkundigen van professie kwamen met hunne onwaardige aanmerkingen voor den dag. Maar zooals dikwijls gebeurt, het publiek luisterde naar hen niet; de *Promessi Sposi* werd in weinig tijd klassiek; de plaatsen, daarin beschreven,

werden het doel van veler pelgrimstochten; de typen, die er in voorkomen, werden weldra populair. Del Nobolo trachtte het verhaal in verzen te brengen, zoo poëtisch kwam de stof hem voor; de schilderkunst, de muziek maakten zich meester van dit eenvoudig onderwerp, zoo verheven gemaakt door het genie van den bewerker. Geen Italiaansch boek is meer gelezen dan dit, en daarom is het des te zonderlinger, dat er nog zooveel fijns, zooveel geestigs onopgemerkt is gebleven. Een commentaar op de *Promessi Sposi* is nog nooit gemaakt en is toch eigenlijk onmisbaar. Het boek schijnt zoo eenvoudig, maar ik vertrouw dat ik u door mijne opmerkingen eenigszins heb aangetoond, hoe ook hier, evenals in alle geniale werken, steeds veel stof tot onderzoek en nadenken overblijft!'

Nadat prof. De Gubernatis de biographie van Manzoni, waaraan wij deze beschouwing over de *Promessi Sposi* ontleenden, het licht had doen zien, vernam hij door zijn vriend Ernest Renan, dat Mevrouw Mary Mohl in Parijs, de weduwe van den beroemden oriëntalist, in het bezit was van de briefwisseling, in de jaren 1807 tot 1830 tusschen Manzoni en Fauriël gevoerd. Na den dood van Fauriël, die haar al zijne manuscripten had nagelaten, gaf Miss Clarke (na Fauriëls dood huwde zij Julius Mohl) deze brieven aan Sainte-Beuve, die er gebruik van maakte voor een artikel, dat hij in de *Revue des Deux Mondes* aan den overledene wijdde. Maar de geheele uitgave was toen onmogelijk, daar Manzoni nog leefde en hoewel Mevrouw Mohl opzettelijk eene reis naar Milaan ondernam, om den Italiaanschen dichter op te wekken, naar aanleiding dezer correspondentie, een paar welsprekende bladzijden ter herinnering aan hun beider vriend te schrijven, werd haar wensch toen niet bevredigd en zoo bleven de brieven van 1844-1879 bijna vergeten liggen.

Zoodra Prof. De Gubernatis het bericht vernomen had, liet hij geen oogenblik verloren gaan en kreeg weldra van Mevrouw Mohl de vergunning om de briefwisseling uit te geven. Eerst zagen ze in de *Nuova Antologia* het licht, en dezer dagen volgde de afzonderlijke editie in een net boekdeel, dat met het zwaarmoedige gelaat van Manzoni, de geestige trekken van Fauriël prijkt, en waarin achter de door den hoogleeraar in het Italiaansch vertaalde en gecommenteerde brieven, de oorspronkelijke

Fransche tekst te vinden is. De autografen zijn door prof. De Gubernatis uit naam van Mary Mohl en Fauriël aan de stad Milaan aangeboden, waar ze nu in de *Biblioteca Ambrosiana* als een kostbare schat bewaard worden.

Voor een zoo groot bewonderaar van Manzoni's genie als prof. De Gubernatis is (hij gaf zijn oudsten zoon den naam van Alexander als een goed voorteeken) was de uitgave dezer correspondentie een alleraangenaamste taak en te meer, daar eene opmerkzame lezing der brieven hem versterkte in zijne meening, dat Manzoni zoowel in zijne tragedies als in zijn roman zichzelven en de personen uit zijne omgeving heeft geteekend.

> ‘Geen Italiaansch schrijver’, zegt hij in de voorrede, ‘heeft na Dante in hoogere mate de gave bezeten van het subjectieve objectief, het individuëele algemeen te maken, vandaar de adel en de oorspronkelijkheid zijner geschriften. Deze buitengewone eigenschap van het uitgangspunt uit zichzelven te nemen, om later, na zichzelven diep bestudeerd te hebben, het eigen gevoelen in een algemeen menschelijk gevoel op te lossen, is bij uitnemendheid Manzoniaansch.’

De brieven, waarin Manzoni zijn vriend over zijn aanstaand huwelijk met Enrichetta Blondel schrijft en die, waarin de eerste plannen omtrent de *Promessi Sposi* aan den Parijschen vriend worden meegedeeld, stellen den hoogleeraar nu en dan in de gelegenheid de waarheid zijner opvatting te staven.

Manzoni schrijft bijv. onder den datum van 27 Januari 1808:

> ‘Je vous dirai donc, que mon épouse a seize ans, un caractère très doux, un sens très droit, un très grand attachement à ses parents, et qu'elle me parait avoir un peu de bonté. - Pour ma mère elle a une tendresse si vive et mêlée de respect qu'elle tient vraiment du sentiment filial; aussi ne l'appelle-t-elle jamais qu'avec le nom de Maman. Vous trouverez sans doute que je suis allé un peu vite, mais après l'avoir vraiment connue, j'ai cru tous les retards inutiles; sa famille est des plus respectables pour l'amitié qui y règne et pour la modestie, la bonté, et tous les bons sentimens. - Enfin je ne donte pas de faire mon bonheur et celui de ma mère, sans lequel il n'y en peut avoir pour moi. Croiriez-vous que mes concitoyens veulent bien s'occuper de mon mariage et en faire le sujet de beaucoup de discours? Ah divin Paris! Je ne sais si en venant chez nous, vous n'avez jamais remarqué un savetier (homme très peu remarquable) qui avait mis sa boutique portative près de notre-porte. On l'ap-

pellait Henri Quatre; eh bien, je me serais marié à Paris, et Henri Quatre mon très honoré voisin n'en aurait pas entendu parler; et ici bien des gens qui ne m'ont jamais vu s'occupent de mon affaire comme s'ils étaient mes parens - je vous avoue que cela m'ennuie, et joint à quelqu'autre chose me fait bien regretter Paris. Les prêtres ne veulent pas benir mon mariage à cause de la difference de religion, et cela donnera encore matière à tant de propos, que nous supporterons jusqu'à ce qu'ils aient commencé à nous ennuyer. Enfin ne vous étonnez pas si nous retournons à Paris avec vous - je vous dis tout cela *sub sigillo*.'

De Gubernatis voegt hierbij:

'Wanneer ik dit portret zijner bruid naga en daarenboven hoor, hoe druk Manzoni's huwelijk in Milaan besproken werd, kan ik niet nalaten aan het huwelijk van Renzo en zijne Lucia te denken. Ik weet, dat velen het dwaas van mij gevonden hebben om de personen van Manzoni en zijne echtgenoote in zijne werken te willen zoeken. Misschien oordeelde men, dat ik Manzoni's verdiensten verkleinde, door te beweren, dat hij slechts eene copie van de werkelijkheid geleverd zou hebben. Het is nooit mijn doel geweest Manzoni klein voor te stellen. Ik weet eenigszins waar en hoe onze schrijver geleefd en gewerkt heeft; zijne moeder, zijne vrouw en weinige vertrouwelijke vrienden vormden de kleine, sympathieke wereld, waarin hij zich bewoog, en natuurlijk, dat hij daaraan zijne schoonste inspiratiën ontleende, maar zich op iets inspireeren wil nog niet zeggen het te copieeren. Ik heb alleen aangetoond wat den schrijver bij zijne scheppingen waarschijnlijk tot uitgangspunt diende, maar wel wetende tot welke lyrische vlucht een groot dichter in staat is, heb ik mij nooit de reeks zijner dichterlijke personen als eene galerij van familieportretten voorgesteld. Wanneer, in Urania en in de verzen aan Parteneide, Henriette Blondel bedoeld wordt, kan de lezer nagaan, op welke wijze het genie van Manzoni de werkelijkheid in ideaal wist te veranderen, en zal hij zich niet te zeer verwonderen, wanneer de echtgenoote van den graaf de Carmagnola, Ermengarda en Lucia Mondella eene groote gelijkenis met Enrichetta Blondel aanbieden.'

Wij laten hier nog een zeer belangrijk gedeelte volgen uit een brief van Manzoni aan Fauriël, 29 Mei 1822, waarin de *Promessi Sposi* het eerst ter sprake komen. De spelling is geheel onveranderd gelaten.

'Après vous avoir ainsi abreuvé de cuquetage et de détails

de tout genre sur de malheureuses productions littéraires, je ne devrais pas oser ajouter encore quelques mots pour vous entretenir de projets littéraires, il faut vraiment pour cela une envie *d'auteur gros*, mais je le suis. Sachez donc que je sui enfoncé dans mon roman, dont le sujet est placé en Lombardie, et l'époque de 1628 à 31.
Les mémoires qui nous restent de cette époque présentent et font supposer une situation de la Société fort extraordinaire. Le gouvernement le plus arbitraire combiné avec l'anarchie féodale et l'anarchie populaire, une législation étonnante parce qu'elle pressent et parce qu'elle fait devinez ou qu'elle raconte une ignorance profonde, féroce, et prétentieuse. - Des classes ayant des intérêts et des maximes opposées; quelques anecdotes peu connues, mais consignées dans des écrits très dignes de foi, et qui montrent un grand développement de tout cela, enfin une peste qui a donné de l'exercice à la scélératesse la plus consommée et la plus déhontée, aux préjugés les plus absurdes, et aux vertus les plus touchantes, etc. etc... voila de quoi remplir un canevas, ou plutôt voila des matériaux qui ne feront peut ètre que décéler la malhabilité de celui qui va les mettre en oeuvre. Mais, s'il faut périr, *pérons;* j'ose me flatter (j'ai appris cette phrase de mon tailleur à Paris), j'ose me flatter du moins d'éviter le reproche d'imitation à cet effet, je fais ce que je puis pour me pénétrer de l'esprit du tems que j'ai à décrire, pour y vivre; il était si original, que ce sera bien ma faute, si cette qualité ne se communique pas à la description. Quant à la marche des évènements, et à l'intrigue, je crois que le meilleur moyen de ne pas faire comme les autres, est de s'attacher à considérer dans la réalité la manière d'agir des hommes, et de la considérer surtout dans ce qu'elle a d'opposé à l'esprit romanesque. Dans tous les romans que j'ai lus, il me semble de voir un travail pour établir des rapports intéressants et inattendus entre les différens personnages, pour les ramener sur la scène de compagnie, pour trouver des événements qui influent à la fois et en différentes manières sur la destinée de tous, enfin une unité artificielle que l'on ne trouve pas dans la vie réelle. Je sais que cette unité fait plaisir au lecteur, mais je pense que c'est à cause d'une ancienne habitude, je sais qu'elle passe pour un mérite dans quelques ouvrages qui en ont un bien réel et du premier ordre. Mais je suis d'avis, qu'un jour ce sera un objet de critique, et qu'on citera cette manière de nouer les évènements comme un exemple de l'empire, que la coutume exerce sur les esprits les plus beaux et les plus élevés, ou des sacrifices que l'on fait au goût établi.

> Ah! si je vous tenais, je vous ferais avaler toute mon histoire, et vous forcerais à m'aider de vos conseils; mais ou ne peut ennuyer un ami qu'avec mesure à une telle distance....'

De uitdrukking, welke Manzoni hier bezigt, dat hij voor zijn historischen roman trachten wil de handelwijzen der menschen in de werkelijkheid te bestudeeren, bewijst insgelijks hoe goed de methode van prof. De Gubernatis is, om in de *Promessi Sposi* den auteur en zijne omgeving te zoeken.

Voor het overige vindt men in deze brieven talrijke merkwaardige bijzonderheden omtrent Manzoni's historischen roman. wij weten reeds dat het werk, in Mei 1822 begonnen en bijna voltooid in Mei 1823, eerst uitgegeven werd in Juni 1827. Den 5^{den} Juni 1827 schreef Giulietta, Manzoni's oudste dochter, later de echtgenoote van Massimo d'Azeglio, aan den vriend haars vaders:

> Alweder schrijf ik u uit naam van papa, die echter altijd zegt, dat hij u spoedig iets van zich zal laten hooren. Bij de eerste gelegenheid de beste zal hij de overige vellen naar Parijs zenden, waarschijnlijk zullen het er nog vier zijn[1]. Hier krijgt u er alvast acht, daar er nog niet meer gereed zijn. U ziet, dat eindelijk het oogenblik nadert, waarop deze eeuwigdurende roman het licht zal zien; het begon waarlijk tijd te worden, zoowel voor papa, wien het schrijven, als voor de anderen, wien het wachten begon te vervelen.

Eenige dagen later, 11 Juni 1827, schreef Manzoni zelf:

> '*Respice finem*, cher ami; c'est pour moi une véritable consolation de penser que désormais je vous entretiendrai d'autre chose que de cette fastidieuse histoire, dont je suis ennuyé moi-même autant que dix lecteurs; moi, dis-je; pour vous je vous le laisse à penser; voici donc, pour finir d'en parler, les dernières feuilles du dernier volume; vous aurez la bonté de les transmettre à Mr. Trognon, s'il n'a jeté la plume après l'écritoire, j'entends pour ceci, car pour autre chose ce serait dommage. J'approuve d'avance tous les retranchemens qu'il aura crû devoir faire à ma *peste;* je sentais moi-même que c'était trop long, généralement parlant; mais, pour ici, c'est un caquetage de famille, qui peut avoir son prix. Je vous préviens aussi que, aussitôt que les trois volumes seront en état de paraitre (ce qui

1 De heer Trognon was nl. in Parijs bezig om de *Promessi Sposi*, naarmate de vellen verschenen, in het Fransch te vertalen.

> sera dans trois ou quatre jours) je chercherai un libraire qui ait quelque correspondant à Paris, ponr y envoyer cinq ou six exemplaires. Ils vous seront adressés, cher ami; et vous aurez la bonté et la peine d'en faire la distribution. Mais aussi ce sera la fin de la fin....'

Uit een schrijven van Giulietta, gedateerd van 6 Juli, vernemen wij de goede ontvangst, die het boek was te beurt gevallen.

> 'Ik moet u zeggen dat het groote succes van papa's werk ons veel genoegen heeft gedaan, het heeft niet alleen onze verwachtingen, maar zelfs onze stoutste hoop overtroffen; in minder dan 20 dagen werden er meer dan 600 exemplaren van verkocht; zelfs in de *antichambres* leggen de dienstboden geld bij elkaar om zich den roman te kunnen aanschaffen. Papa wordt letterlijk overstroomd met bezoeken en brieven van allerlei aard; zeer gunstige recensiën werden er reeds over geschreven en nog andere moeten in de pen zijn, naar men ons meldt.'

Het blijkt nu, zegt prof. De Gubernatis, dat Sainte Beuve de berichten omtrent den indruk, dien Manzoni's roman maakte, alleen uit dezen brief van Giulietta heeft geput.

Dit is de laatste aanhaling uit de zeer belangrijke correspondentie, die wij ons zullen veroorloven, te meer daar er verder over de *Promsssi Sposi* weinig meer gesproken wordt. Na de uitgave toch verflauwde de briefwisseling hoe langer hoe meer en al bleven de vrienden warm voor elkander gestemd, den 2^{den} Mei 1830 werd de laatste brief uit Milaan naar Parijs verzonden.

Voor Manzoni brak nu de tijd aan, dien prof. De Gubernatis den Olympischen noemt, in tegenstelling met de lyrische en epische periode, waarin hij zijn *Carmagnola*, zijn *Adelchi*, zijne *Promessi Sposi* schreef.

R.

M.A.D.G.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 23 Juni.

Scheen de vraag, welk der twee rassen, het Germaansche of het Romaansche, bestemd is den eersten rang in Europa te bekleeden, onherroepelijk beslist, toen het trotsche paleis der fransche koningen een duitschen koning met de keizerskroon zag tooien, twijfel aan dat antwoord, dat toen niemand aarzelde te geven, is spoedig gerezen, toen eenerzijds het vertrapte Frankrijk door de veerkracht, waarmede het zich oprichtte, een ieder verbaasde, anderzijds het onverwachte geluk zijn ontzenuwenden invloed in buitengewone mate op de overwinnaars deed gevoelen. Terwijl intusschen de jaren voorbijgaan, blijft die twijfel. Slaat men tegenwoordig een onbevooroordeelden blik op het leven der beide rassen, men merkt nu aan deze, dan aan gene zijde belangrijke lichtpunten op, maar men ontwaart toch tegelijk aan beide zijden, vooral in het politieke leven, zooveel zwaks, zooveel weifelends, zooveel verontrustends, dat men nog steeds blijft aarzelen te beslissen, naar welke zijde de schaal mag overslaan. Bij zooveel twijfel doet het ons weldadig aan, als wij in warme en welsprekende taal een vast geloof in de toekomst van een ras hooren uitspreken, gelijk door Emilio Castelar geschiedde toen hij in de naar het fransche voorbeeld geknipte rijen der spaansche o n s t e r f e l i j k e n - ook mummiën zijn immers onsterfelijk? - zijn tien jaar lang uitgestelde intreêrede ten gehoore bracht. Hem is het een innige overtuiging, dat de toekomst behoort aan het romaansche ras niet alleen, maar - wien onzer zou het invallen? - onder de volkeren van dat ras bepaaldelijk aan het spaansche. ‘Spanje zal in de geschiedenis der toekomst de engel der verzoening zijn tusschen alle rassen en de middelaar tusschen beide continenten.’ Hoort, hoe de beminnelijke idealist het spaansche volkskarakter afschildert. ‘Eer minnaars van den strijd dan van den arbeid; eer bouwende op de kansen der fortuin dan op het beleid der spaarzaamheid; weerbarstig

tegen de strenge eischen van tucht, die de maatschappelijke orde stelt, en gereed om een willig oor te leenen aan de verlokkende stem van het fabelachtig avontuur, zoolang heldenmoed het in onze oogen adelt en rechtvaardigt; weinig berekenend zoowel in zaken van publiek belang als in die van particulieren aard; uitermate hartstochtelijk en vol van geestdrift; geloovig, doch vatbaar voor twijfel en weinig gestemd om lang over die denkbeelden en zaken te peinzen, - vereenigen wij daarentegen eigenschappen in ons, die men bij geen ander volk ontmoet: aan een heftigen paren wij een standvastigen inborst; aan levendig gevoel groote wilskracht; aan een diep geloof in de gelijkheid der menschelijke natuur een eergevoel (*pundonor*), dat uit onze aangeboren fierheid en waardigheid voortspruit; aan democratische neigingen het instinct der ridderlijkheid; aan persoonlijke onafhankelijkheid de liefdevolste toewijding aan het vaderland; aan een uitgebreid verstand en een helder doorzicht den glans eener machtige en vruchtbare verbeelding; aan een geest van intuïtie een nadenkend karakter; aan plotselinge opwellingen standvastigheid in onze besluiten, minachting voor het dadelijk belang, neiging tot zelfopoffering; aan de hitte van het zuiderbloed de strengste matigheid; aan een trots, die geen hinderpalen meet, gelijk men in den glans onzer lichtvolle atmosfeer de afstanden bijna niet meten kan, een zoo verheven idealisme, dat het onze goede hoedanigheden bewaart zelfs te midden van het ellendigst verval. Dat zijn hoedanigheden, die Europa, bij al den vooruitgang zijner nijverheid, welvaart en politiek, wellicht eens zal behoeven en waarop het dan een beroep zal doen om het gevoel in zijn ingesluimerd hart weer op te wekken en om zijn te positieven geest wat te verwarmen door de deugden, ontkiemd uit het geloof en gekweekt door geestdrift en liefde, die alleen verhevene en duurzame grootheid voortbrengen.’

Is het niet alsof tegelijkertijd de fiere burgerzin der Arragonsche poorters en de ridderlijke heldenmoed van den Cid Campeador weer zijn ontwaakt? Doch zoo wij die lange uitspraak hebben aangehaald, is het minder om de herinnering te doen herleven aan het verleden der spaansche natie, bij welke al die voortreffelijke hoedanigheden, zoo zij al op den bodem van haar karakter gevonden worden, dan toch sinds eeuwen slechts in l a t e n t e n toestand aanwezig zijn, maar meer om de schoone schets te bewonderen die Castelar ons in die woorden gegeven heeft van een volksideaal, zooals ieder onzer

zich dat gaarne voorstelt, maar zooals niet ieder onzer het in woorden weet te brengen. Zoo iedere natie zich zelf afvraagt, in hoeverre zij aan dat ideaal beantwoordt, moeten haar die woorden klinken als een openbaring van wat haar ontbreekt.

Is het de mengeling dier schijnbaar tegenstrijdige hoedanigheden, door Castelar nevens elkander gesteld, die aan een natie ten slotte de suprematie verzekeren, dan zijn wij nog geneigd, al gevoelen wij levendig dat er veel ontbreekt, de palm te reiken aan het romaansche ras en onder de volken van dat ras aan het fransche. Wat verborgen krachten er mogen sluimeren in het italiaansche en in het spaansche volk, steeds is het fransche nog *facile princeps* gebleven, schoon de Italianen, als eindelijk hun eenheid geheel tot stand kwam, juist toen Frankrijk machteloos neerlag, een oogenblik konden meenen, dat hun voortaan de rol zou zijn toebedeeld in Europa tot tegenwicht tegen de Germanen te dienen, en schoon in Spanje de machtige president-minister zijn volk weer tot den rang van groote mogendheid denkt op te heffen door zelf zooveel mogelijk in alles het voorbeeld van den duitschen Rijkskanselier na te volgen. Weinig verkwikkelijks geeft bij die beiden het politieke leven te aanschouwen. Wilden wij vermelden, wat in de italiaansche politiek in de afgeloopen maand is voorgevallen, wij waren genoodzaakt in vervelende herhalingen te vervallen. Bepalen wij ons tot het uitspreken der hoop, dat het koninklijk woord van Humbert, die bij de aanbieding van het adres der kamer niet geschroomd heeft onomwonden zijn misnoegen uit te spreken over de eeuwigdurende, allen ernstigen arbeid belemmerende persoonlijke veeten, eenige uitwerking ten goede mag hebben. En wat Spanje betreft, al is wellicht niet geheel van beteekenis ontbloot het bericht, dat in de Cortes de liberale meerderheid, waarbij Martinez Campos zich thans onvoorwaardelijk heeft aangesloten, zich onder leiding van Sagasta, tot een aaneengesloten oppositiepartij gevormd heeft, het is de vraag, of deze aaneensluiting der liberalen - reeds als de spaansche whigs geprezen, - duurzaam zijn zal en of zij iets zal vermogen in een land, waar de regeering de verkiezingen zoo in haar macht heeft en het politieke leven zoo weinig ontwikkeld is als in Spanje. Voorloopig heeft Canovas in Spanje zelf niets te vreezen, al zal het oproerige Cuba hem menigen slapeloozen nacht kosten, waar zijn bekrompen politiek de ontevredenheid stelselmatig voedt en de veteraan der onafhankelijkheidsoorlogen,

Calixto Garcia, na eenige jaren van gevangenschap en verbanning, weder geland is en de vaan des opstands heeft ontrold.

Hoe ver boven die beide volken het fransche moge uitsteken, toch geeft ongelukkig de fransche politiek wel aanleiding om de vraag te stellen, of om Castelars ideaal nabij te komen niet die standvastigheid in het handelen, die zich aan de edelmoedige opwellingen van een oogenblik moet paren, niet dat hooggestemde eergevoel, waaraan een plaats toekomt naast de democratische neigingen, maar al te veel ontbreekt. Liet het ware eergevoel zich afmeten naar de menigte duels, bestond de ware standvastigheid in het onveranderlijk toegeven aan de volksluimen van den dag, er zou vooral in den laatsten tijd geen reden zijn tot klagen. Maar het ware eergevoel ontbreekt naar onze overtuiging daar, waar de meerderheid der politieke mannen, uit vrees voor hun populariteit, de massa's vleit en de leuzen van den dag aanneemt en, daar, waar de leden der kamer de tribune beschouwen als een vrijplaats, die hun vergunt hun politieke tegenstanders te beleedigen, en bij het te berde brengen van allerlei persoonlijke en plaatselijke grieven en griefjes, hun lust naar het verwekken van schandaal bot te vieren. En de ware standvastigheid kan niet daar gelegen zijn, waar de mannen, die heeten de politiek van een groot land te leiden, zelf zich zonder vast programma door de omstandigheden laten besturen en in moeilijke gevallen hun wachtwoord van buiten vragen.

Het lijdt geen twijfel meer, het ministerie-de Freycinet valt tegen. Het is misschien moeilijk te beslissen, aan welke zijde de grootste schuld ligt, aan die van het kabinet of aan die der kamers, maar het is gebleken, dat ook dit ministerie het noodige gezag mist om meer te zijn dan een speelbal der tijdelijke meerderheid. Hoogst waarschijnlijk zal het zoo moeten blijven, totdat zij, die werkelijk leiders zijn van de partijgroepen der meerderheid, dan ook de teugels van het bewind in handen nemen, tenzij er iemand gevonden worde, wiens talent en karakter hem genoeg overwicht geven om hem het regeeren mogelijk te maken, zonder dat hij beurtelings alle groepen naar de oogen behoeft te zien. De Freycinet is gebleken die man niet te zijn, maar het zij ter vergoelijking gezegd, dat men ook wel een buitengewoon gezag moet uitoefenen om een zoo grillige kamer te kunnen beheerschen. Zoo zij ooit van haar grilligheid blijk gaf, dan is het thans in de

zaak der amnestie. Herhaalde malen heeft zij zich verklaard tegen het met volle vergetelheid bedekken van alle misdaden der verbannen communards, en nog slechts enkele maanden geleden werd vrij algemeen het flinke rapport toegejuicht, waarin de minister van justitie Le Royer, een paar dagen voor zijn aftreden, aan den president der republiek uiteenzette, aan welke categorieën van personen nooit amnestie kon worden verleend. Thans is het blaadje omgekeerd en eischt de meerderheid de amnestie met luider stemme. Wat is dan gebeurd, dat die plotselinge verandering kan rechtvaardigen? Dat in een paar groote steden de bevolking haar bewondering en dankbaarheid voor de communehelden niet beter aan den dag weet te leggen dan door hun een mandaat als stedelijk vertegenwoordiger of als volksvertegenwoordiger aan te bieden? Inderdaad legt dit bij velen gewicht in de schaal, maar als men bedenkt, dat ook reeds vroeger de volgens de wet niet verkiesbare Blanqui te Bordeaux gekozen was en de geamnestieerde Humbert in de Parijsche wijk Javel in den raad was benoemd, dan vraagt men zich af, waarom t o e n dergelijke demonstraties niet voldoende waren om een amnestie te rechtvaardigen en t h a n s wel. Het is waar, het volk is sinds dien tijd verder gegaan. In het 20ste arrondissement van Parijs heeft het iemand gevonden, die nog meer dan Humbert de eer waardig is het volk te vertegenwoordigen, den schoenmaker Trinquet, die nog als niet-begenadigde balling op Nieuw Caledonië vertoeft. Aan het opportunisme, werd getuigd, moest een kaakslag worden gegeven, en - het opportunisme heeft den kaakslag gracieuselijk aangenomen. Waar zoo het ‘souvereine volk’ spreekt, schijnt weerstand bieden onmogelijk. Het is alsof zich een echo doet hooren van de woorden van Ledru Rollin, die in iederen kiezer de volkssouvereiniteit verpersoonlijkt achtte, toen hij, van een verkiezingsdelict aangeklaagd, den procureur-generaal toevoegde: *Procureur général, à genoux! à genoux devant ma souveraineté! Discuter mon impartialité, c'est porter la main sur ma couronne électorale*. Maar inderdaad, zegt men thans, i e d e r e uiting der volkssouvereiniteit eischt de amnestie. Vroeger bleek dit te Bordeaux, omdat Blanqui w e l werd gekozen, thans te Lyon, daar Blanqui n i e t werd gekozen: in het eerste geval toonde het volk de amnestie te eischen, thans haar te verdienen. Met zulke sophismen verdedigt men zijn zaak, en Freycinet heeft, door der-

gelijke redeneeringen overwonnen, zeker gedacht: *Gegen Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens*, en na eenig aarzelen, door Gambetta overgehaald, besloten de amnestie voor te stellen[1]. Trouwens, hij heeft het zich ten deele zelf te wijten, dat hij thans dien weg opgedreven wordt, daar hij bij 't begin van zijn bestuur zelf de geheele amnestie in 't vooruitzicht heeft gesteld door de gedeeltelijke als een voorloopigen maatregel te karakteriseeren.

Het kenmerkt zijn ministerie, dat het in allerlei tijdelijke en voorloopige maatregelen heil zoekt, waarbij het schijnt te vergeten, dat zoodoende geen quaestie wordt opgelost en het zich zelf aan 't gevaar blootstelt om telkens weer op het onverwachtst voor dezelfde vraagstukken te worden gesteld. Zoo werd ook ruim een maand geleden het wetsontwerp op het recht van vergadering, dat de vrijheid om te vergaderen vrij sterk aan banden legt, door de Freycinet verdedigd met de opmerking, dat nu de tijd voor de vrijheid nog niet gekomen was, maar dat dit ontwerp een eerste stap zou zijn. En de wispelturigheid der kamer en de zwakheid der regeering kwamen ook bij deze wet om het zeerste uit. In Januari was zij in eerste lezing zonder eenige moeite aangenomen, maar toen was het ministerie ook nog jong en wilde de kamer het geen moeilijkheden in den weg leggen, doch als vier maanden later de tweede lezing kwam, regende het amendementen, waardoor de regeering letterlijk overvallen werd. De commissie en de regeering beiden gaven zich zelf *démenti* op *démenti*, en het was alleen te danken aan het niet zeer onpartijdig, maar handig beleid van Gambetta, die de discussie wist te smoren en te verdagen, dat de gelegenheid tot een schikking geschapen en het ministerie gered werd. Lepère, die toch het ministerschap lang moede was, werd als zondenbok geofferd en vervangen door een even weinig invloedrijke persoonlijkheid, Constans, zijn secretaris-generaal (het schijnt dat men tegenwoordig minister moet worden bij hierarchische opklimming), op wiens val reeds weder wordt gespeculeerd.

De minister van justitie Cazot - zoo krijgt elk zijn beurt - heeft evenmin weerstand kunnen bieden aan de kamerstrooming, die hem dreef naar de opheffing van de onafzetbaarheid der rechterlijke macht. Zijn wetsontwerp ter beperking van het aantal rechtbanken en hoven, wat hem een zeer doeltreffend middel voorkwam om lang-

1 De amnestie is aangenomen, en - Trinquet is gekozen!

zamerhand die leden der rechterlijke macht af te zetten, die zich al te ijverige voorstanders van het oude régime toonden, kon niet in den smaak vallen der meerderheid, waarvan vele leden de ongenade der kiezers duchtten, als hun woonplaats van haar rechtbank beroofd werd. De commissie vond het veel eenvoudiger de onafzetbaarheid der rechterlijke macht op te heffen, en de minister heeft zich na eenigen tijd tegenstribbelens gewonnen gegeven, na de armzalige concessie te hebben verkregen, dat de onafzetbaarheid slechts gedurende een jaar ter zijde zou worden gesteld. Alsof met zulk een tijdsbepaling iets gewonnen ware, als eenmaal het hoofdbeginsel, waarop de onafhankelijkheid der rechterlijke macht berust, is aangetast en een antecedent voor volgende regeeringen geschapen. De tijd zal dan niet ver zijn, dat men het mag omkeeren, het fiere woord, dat eens den minister van Lodewijk XVIII werd toegevoegd: *La cour rend des arrêts et non pas des services*.

Moeilijke dagen wachten nog het ministerie aan het eind dezer maand. De fatale termijn, in de Maart-decreten gesteld, loopt ten einde en geen der godsdienstige congregaties heeft de erkenning gevraagd. Een ieder is in gespannen verwachting, wat de regeering zal doen. De prefecten zijn allen achtereenvolgens naar Parijs ontboden om instructies te ontvangen. Aan de andere zijde houdt de katholieke partij het gansche land door bijeenkomsten, om tegen de wettigheid der decreten te protesteeren. Inmiddels heeft Dufaure getracht de mogelijke vervolgingen, waartoe de besluiten aanleiding zullen geven, op te schorten, door een wetsontwerp in te dienen op het recht van vereeniging, dat van zelf ook het recht der congregaties zal regelen. Maar de regeering die gaarne de hand aangrijpt, die haar door Gambetta of zijn vrienden wordt toegereikt, zal zeker den steun van den grijzen Dufaure niet vertrouwen, wiens beste bedoelingen toch als ‘heulen met de clericalen!’ door de meerderheid verdacht worden gemaakt. Wat men overigens der regeering en der kamer in haar strijd tegen de clericalen ten laste kan leggen, in één opzicht hebben zij zich onlangs verdienstelijk gemaakt, nl. door het misbruik der *lettres d'obédience* op te heffen, dat tot maar al te groote schade van het onderwijs strekte.

In afwachting hoe in Frankrijk de strijd met de clericalen afloopt, over dienzelfden strijd in Duitschland een woord. Is het hier in tegenstelling met Frankrijk, waar de vertegenwoordiging het minis-

terie drijft, gewoonte dat het ministerie, dat is Bismarck, èn de pruisische èn de rijksvertegenwoordiging bedwingt, de Rijkskanselier moest wederom bij zijn kerkelijke wet ontwaren, dat de meegaandheid haar grenzen heeft. Zal zelfs de poging om het ontwerp te redden door het een tijdelijk karakter te geven, een redmiddel, dat in Duitschland de vertegenwoordiging even gaarne aangrijpt als in Frankrijk de regeering, iets baten? Behelsde het ontwerp eenige juist omschreven verzachtingen der Meiwetten, er zou reden zijn voor een tijdsbepaling, gedurende welke die verzachtingen moesten gelden, ten einde proefondervindelijk uit te maken, of de houding der geestelijkheid een tegemoetkoming op den duur rechtvaardigde. Maar waar aan de regeering geheel en al de vrije hand wordt gelaten, om al naar het haar goeddunkt, uitzonderingen op de Meiwetten toe te staan, daar heeft zulk een tijdsbepaling geen zin. Het ontwerp gaat geheel van de gedachte uit, dat de regeering moet weten, wanneer zij de kerk tegemoet kan komen en hoever zij gaan kan. Welnu, vertrouwt men dat de regeering dit het eerste jaar kan beoordeelen, waarom zou zij dan ook niet de volgende jaren daartoe in staat zijn? Bismarck wilde voortdurend, zonder zijn handen gebonden te zien door de lastige eischen van het parlementaire stelsel, de gelegenheid hebben te loven en te bieden met de Curie: dat, men gevoelde het wel, was het gansche geheim der wetsvoordracht. Nog voor de indiening had hij het, voor wie hooren wilden, duidelijk genoeg gezegd op een zijner parlementaire soirées: ‘Wij willen de wapenen op den grond nederleggen, maar wij willen ze niet afgeven. Wij gelooven, dat wij thans vrede kunnen verwerven, maar de tijd kan spoedig terugkeeren, dat wij de wapenen weder ter hand moeten nemen.’ Nader wordt zijn meening ontwikkeld in een vertrouwelijke nota (door de *Norddeutsche* gepubliceerd), aan den gezant te Weenen gezonden, die uit zijn naam de onderhandelingen met kardinaal Jacobini leidde. Zijn geheele redeneering in deze nota komt daarop neer, dat de regeering onmogelijk veel practische concessiën kan doen, daar de paus zich steeds tot theoretische toezeggingen bepaalt en blijkbaar niet genoeg invloed op het centrum uitoefent om dit te bewegen zijn stelselmatige oppositie tegen de regeering te laten varen. Met andere woorden, Bismarck noodigt hiermede den paus uit zich te mengen in de binnenlandsche politiek van Duitschland ten bate van een partij Bismarck-*sans phrase*, -

dan zou de Rijkskanselier zijnerzijds de bedrukte kerk wat veradedeming schenken. Dit heeft bij de liberalen een zeer onaangenamen indruk teweeggebracht, maar het was althans oprecht. De minister von Puttkamer daarentegen liet het bij zijn inleidende rede in het Huis van afgevaardigden voorkomen, alsof alleen bezorgdheid voor het zieleheil der vele Katholieken, die van hun herders verstoken waren, de drijfveer voor het ministerie was geweest. Aan deze onoprechtheid paarde hij de onvoorzichtigheid te zeggen, dat de pruisische regeering den strijd onmogelijk zoo goed uit kon houden als de Curie, want dat voor deze de gansche strijd slechts een phase was in haar worsteling om de wereldheerschappij, terwijl bij haar, regeering, het heil harer vele door dien strijd lijdende onderdanen zwaar moest wegen. Kon het centrum daarin niet gemakkelijk de erkentenis lezen, dat de kerk inderdaad machtiger is dan de staat, dat de eerste stap naar Canossa moest worden gedaan, en dat de afgevaardigde graaf Brühl in 1875 waarheid sprak, toen hij uitriep: ‘Hoe langer de strijd zal duren, des te meer zal hij strekken ter verheerlijking der kerk,’ en voorspelde, dat de Meiwetten, vroeger dan velen dachten, herroepen zouden moeten worden?

Op de volledige zegepraal der kerk hopende, heeft het centrum dan ook na eenige aarzeling besloten het geheel onvoldoend geoordeelde ontwerp niet aan te nemen, daarin de Curie volgende, die blijkens hetgeen Bismarck wel van de onderhandelingen openbaar heeft willen maken, haar eischen veel hooger had gesteld. De paus meende door zijn brief van 24 Februari aan den afgezetten bisschop van Keulen, die inderdaad de aanleiding is geweest tot hernieuwde onderhandelingen, voldoende blijken van vergevensgezindheid te hebben gegeven om zijnerzijds eenige vragen te kunnen stellen, waaruit niets meer of minder sprak dan de verwachting, dat de regeering geneigd zou zijn de pruisische wetgeving in overeenstemming te brengen met de grondbeginselen der katholieke kerk. De regeering gaf daartegenover bij ministerieel besluit van 17 Maart eenvoudig de belofte, dat zij bij den landdag een discretionaire macht zou aanvragen, als de paus nader door daden toonde, dat zijn verzoeningsgezindheid hem ernst was. Geen wonder, dat waar de uitgangspunten zoover van elkander lagen, een ontmoeting uitbleef. Na het wisselen van eenige nota's, die de zaak geen stap verder brachten, werden de onderhandelingen afgebroken en trok de paus zelfs zijn

in den brief van 24 Februari gedane belofte in. Toen desniettemin de wetsvoordracht gehandhaafd werd, kon Falk naar waarheid vragen, of dit nu wel overeenkwam met het besluit van 17 Maart. De paus toch had de voorwaarde niet vervuld, waarvan de indiening van een wetsontwerp afhankelijk was gemaakt. Toen de minister zich genoodzaakt zag in antwoord hierop te verklaren, dat toch van de bevoegdheid, aan de regeering te geven, slechts gebruik zou worden gemaakt bij gebleken vergevensgezindheid van den kant des pausen, had hij ook zijnerzijds erkend, dat het de regeering niet in de eerste plaats om verzekering van het zieleheil der geloovigen, maar om een discretionaire macht te doen was.

In de discretionaire macht, aan de regeering toe te staan, lag inderdaad het voor alle partijen gevaarlijke karakter dezer wet. Zij gaf daaraan een zoo twijfelachtige bedoeling, dat Windthorst met evenveel recht beweerde, dat zij de kerk aan handen en voeten gebonden aan den staat overleverde, als Falk betuigde, dat zij den staat regelrecht op den weg naar Canossa bracht. Wel had von Puttkamer de lachers op zijn zijde, toen hij, die tegenstelling aanwijzende, daaruit afleidde, dat de regeering dus zeker wel den juisten middelweg had gekozen, doch weinigen lieten zich door een zoo gemoedelijk pleidooi vangen. Tegenover enkele artikelen nam intusschen de nationaal-liberale partij, op wier medewerking Bismarck voornamelijk wilde bouwen, een welwillende houding aan. Daaronder behoorden artikel 1, dat ten doel had aan 't gebrek aan geestelijken tegemoet te komen door het ministerie te machtigen de eischen voor het geestelijk ambt minder streng te maken; artikel 3, dat, van louter formeelen aard, voortaan gesproken wilde zien van een vonnis van onbekwaamverklaring en niet van een vonnis van afzetting van een bedienaar der kerk; artikel 10, een machtiging bevattende om de vestiging van religieuse vereenigingen, die zich wijden aan ziekenverpleging en aanverwante bezigheden, toe te staan. Doch van den aanvang af werden door dezelfde partij geheel onaannemelijk verklaard: de artikelen 2 en 9, die het hooger beroep van kerkelijke vonnissen alleen aan den opperpresident vergunden, en van de overtredingen der Meiwetten klachtdelicten maakten, insgelijks slechts vervolgbaar door den opperpresident, en bovenal artikel 4, dat den koning de bevoegdheid gaf de afgezette kerkvorsten weder als bisschoppen in hun vroegere diocesen te erkennen. Dit laatstgenoemde artikel was zeker hoogst bedenkelijk, daar, al kon de regeering ook

nog zoo voortreffelijke juridische en hoog-politieke verklaringen van den terugkeer der bisschoppen aanvoeren, het volk er zeker niet anders dan een schitterende zegepraal der kerk en een smadelijke nederlaag van den staat in zou zien, als de eens uitgedreven bisschop met gejubel weder in zijn vorige diocese mocht worden ingehaald. Deze bedenking moest zelfs bij hen wegen, die in beginssel den strijd tegen de bisschoppen ten sterkste afkeurden. Toen de minister niettemin verklaarde, dat artikel 4 als de kern der voordracht werd beschouwd, en Dr. Gneist antwoordde, dat geen enkele stem uit de nationaal-liberale partij aan dat artikel zou worden gegeven, toen werd het vrij zeker, dat, zoo het ontwerp onveranderd wet werd, dit aan een clericaal-conservatieve meerderheid te danken zou zijn.

De commissie van 21 leden, aan welke de voordracht verzonden werd, bracht er niets van terecht. Zelden is een ontwerp zoo vervormd en verknoeid en tot onkenbaar wordens toe verminkt. Geen der partijen wilde het aannemen, zooals het daar lag, maar ook geen, de *Fortschritt* wellicht uitgezonderd, was bereid in elk geval het in zijn geheel te verwerpen. Vandaar een voortdurend transigeeren, waardoor bij ieder artikel, bijna bij elk onderdeel van een artikel, een meerderheid, hetzij om aan te nemen hetzij om te verwerpen, uit geheel verschillende elementen werd samengesteld. Nu eens werd een artikel door een combinatie van liberalen en ultramontanen verworpen, omdat het den eersten te ver, den tweeden niet ver genoeg de Curie tegemoet ging; dan werd een artikel aangenomen door een compromis tusschen centrum en conservatieven, terwijl een andermaal laatstgenoemden met de nationaalliberalen medegingen. Wat uit den smeltkroes dier beraadslagingen te voorschijn kwam, hing, om het gemeenzaam uit te drukken, aaneen als droog zand. Art. 1 bijv. was verworpen, terwijl art. 4 was aangenomen, volgens een nieuwe redactie, die het voor het prestige van het staatsgezag nog bedenkelijker moest maken. Artikel 2 was onveranderd aangenomen en artikel 9, dat op hetzelfde beginsel was gegrond, verworpen. In artikel 4 werd verwezen naar de derde alinea van art. 3, die.... ontbrak. De minst beteekenende artikelen waren behouden en een slotbepaling, door de vrijconservatieven voorgesteld, beperkte den duur der wet tot een jaar. Dus na eerste lezing. Doch bij tweede lezing werd het ontwerp weder geheel en al omgewerkt tengevolge van het tot stand komen eener overeenstemming tusschen de beide conservatieve fractiën, die, nu eens door

een paar ultramontaansche, dan eens door een paar liberale stemmen, gesteund, haar meeste amendementen aangenomen zagen. Evenwel thans juist niet artikel 4, dat door de conservatieven in dien zin geredigeerd werd, dat het ministerie, onder goedkeuring des konings, bevoegd, zou zijn een afgezetten bisschop te herstellen, zoodra hij zijn verplichting tot aangifte der benoemde geestelijken erkent of door daden toont van plan te zijn die verplichting na te komen. Ook viel artikel 2, doch werd daarentegen artikel 9 aangenomen, evenwel geheel gewijzigd, zoodat de vervolging niet aan het *bon plaisir* van den opperpresident zou worden overgelaten, maar het toedienen, der sacramenten en het lezen der mis door wettelijk aangestelde geestelijken in elk geval straffeloos zou zijn. Verder werd nu artikel 1 met eenige wijziging aangenomen. Het dus ontstane fragmentarische ontwerp beviel intusschen in zijn geheel de commissie zoo slecht, dat zij het met 13 tegen 8 stemmen verwierp. Dus kwam weer de onveranderde regeeringsvoordracht voor het Huis.

De Rijkskanselier toonde bij deze wetsvoordracht geen neiging om door zijn persoonlijk optreden een machtigen steun aan de voorstanders te schenken. Vandaar, dat reeds spoedig gemompeld werd, dat het geheele ontwerp hem tamelijk onverschillig was. Voor zoover als hoofddoel der voordracht beschouwd werd het tegemoetkomen aan de grieven der katholieke bevolking, mocht deze opvatting eenigen grond hebben, de Rijkskanselier is te zeer belust op despotisch gezag, dan dat hij 't niet een onverschillig oog zou aanzien, dat hem een discretionaire volmacht, het eigenlijk doel van het ontwerp, geweigerd werd. Zonder dit nu met zooveel woorden te erkennen, heeft hij er echter voor gezorgd, dat in de dagbladen een gesprek zijn weg vond, waarin hij aan een hooggeplaatst diplomaat, naar het heet, met de noodige energie heeft te kennen gegeven, dat hij den hoogsten prijs stelt op de aanneming van het ontwerp. Hij poseert daarin weder eens als martelaar van het parlementarisme. Hij wilde niet in nutteloos geredekavel met een lastig parlement zijn laatste krachten verspillen. Hij mocht zich ook niet aan een nederlaag blootstellen, daar zijn positie als minister dan onhoudbaar zou worden en zijn koning toch getuigd had hem nooit prijs te willen geven. En zulk een nederlaag achtte hij niet onmogelijk, want bij geen der fractiën in het parlement woog als bij hem het heil van het land en dat alleen; integendeel, in plaats van zelfstandig te overwegen, wat het landsbelang eischte, onderwierp men

zich slaafsch aan den vermoedelijken wil der massa's. - Deze strafpredikatie, anders dan die, in den Rijksdag uitgesproken, miste geheel haar doel, zeker voor een groot deel, omdat zij slechts in de kolommen der nieuwsbladen verscheen, en niet het levend woord van den geweldige haar kracht bijzette. Het was maar al te duidelijk dat het verwijt van servilisme tegenover de massa's, dat men aan duitsche parlementen moeilijk met grond ten laste kan leggen, eigenlijk bedoeld was als verwijt van gebrek aan servilisme tegenover den Rijkskanselier. En het is geen wonder, dat het verwijt kwaad bloed zette bij von Bennigsen en de zijnen, voor wie juist, omdat zij zich wellicht bewust zijn meer dan eens in serviliteit tegenover Bismarck ver genoeg te zijn gegaan, die bedekte aanval des te grievender was. Bismarck's groote oprechtheid, die hem in de diplomatie dikwijls zoo uitnemend heeft gediend, speelt hem parten op het gebied der binnenlandsche politiek. Waarschijnlijk terecht wordt de weinig tegemoetkomende houding der meeste nationaal-liberalen aan dezen uitval toegeschreven.

Terwijl wij dit schrijven, wordt het ontwerp in tweede lezing in het Huis behandeld, nadat Bismarck tegenover den twijfel, of de regeering na al het gehaspel nog aan haar voornemen wenscht vast te houden, ten overvloede door de *Norddeutsche* had laten verkondigen, dat haar overtuiging volstrekt niet gewijzigd was en zij dus het ontwerp onveranderd handhaafde. Natuurlijk deed het Huis van zijn recht om te veranderen geen afstand, zoodat het ontwerp, zooals het na de tweede lezing samengesteld zal zijn, wederom geheel andere trekken zal vertoonen dan de twee ontwerpen in commissie. Zoo is merkwaardigerwijze thans weer art. 1 in alle mogelijke vormen verworpen en daarentegen art. 4 aangenomen, volgens de redactie door het amendement der conservatieven en vrijconservatieven daaraan gegeven. Dus is wel de kern der voordracht, schoon niet geheel overeenkomstig den wensch der regeering, aangenomen, maar zoover het mogelijk is de horoscoop der toekomst te trekken, zal dit juist de dood voor de geheele voordracht zijn. Immers het centrum, dat het amendement heeft verworpen, maar het geamendeerde artikel aangenomen, heeft niettemin bij monde van Windthorst verklaard, dat dit slechts een voorloopige stemming was en dat de geheele wet door het amendement onaannemelijk was gemaakt. En anderzijds zijn de nationaal-liberalen, die voor het amendement hebben gestemd, als het minste van twee kwaden, maar tegen het geamendeerde artikel, zoo

dit artikel gehandhaafd blijft, vast besloten de geheele wet af te stemm en als één man, te meer in hun afwerende houding versterkt, nu het vrij algemeen geloof vindt, dat de regering het voornemen zou hebben den aartsbisschop van Keulen terug te roepen om tegenwoordig te zijn bij de inwijding van den Dom, dien Paulus Melchers, die, de onverzoenlijkste van allen, een ware Saulus is geweest in zijn heftig verzet tegen de wetten van den staat. Doch wat ten slotte het lot der voordracht zij, wel is gebleken, dat de partijen nog veel te scherp tegenover elkander staan om een verzoening te verwachten. En zoo iets bewezen is, dan is het wel dit, hoe ontzaggelijk moeilijk het is, als men eenmaal de kronkelpaden der uitzonderingswetten is ingeslagen, weder op den rechten koninklijken weg terug te keeren.

Of een ander, een internationaal, werk der verzoening, dat evenzeer te Berlijn is aangevangen, beter kans van slagen zal hebben? Men zou het kunnen betreuren, dat de tijd nog niet is aangebroken, waarvan Castelar droomt, wanneer Spanje zal optreden als engel der verzoening tusschen de rassen, want geen der zes mogendheden die samen de taak der verzoening in het Oosten op zich nemen, draagt voor al de daar strijdende rassen gelijkelijk de trekken eens engels, noch heeft dat als van zelf tot blijde gehoorzaamheid stemmende gezag, dat men bij een engel vooronderstelt. Daarentegen hebben zij de physieke macht aan haar zijde, en de Porte weet, dat aan de macht in de menschelijke zaken nog maar al te vaak het laatste woord behoort. Maar ook weet zij bij ondervinding, dat de mogendheden zich wel eens tweemaal bedenken, eer zij met de wapenen in de hand aan haar eischen en besluiten uitvoering verzekeren, en daarom is zij zonder twijfel volkomen bereid haar ouden stelregel: t i j d g e w o n n e n a l l e s g e w o n n e n, in practijk te brengen. Zij begon daarmede reeds dadelijk, toen Engelands speciale gezant, de heer Goschen, te Konstantinopel arriveerde. Dagen duurde het, eer de Sultan hem ontvangen kon. Aanmerking werd gemaakt op de rede, die hij wenschte te houden en die, als naar gewoonte, eerst aan den minister van buitenlandsche zaken bekend was gemaakt. Zelfs werd beweerd, dat de heer Goschen genoodzaakt was geworden enkele passages daarin om te werken of te verzachten, wat intusschen door *Daily News* ten stelligste is tegengesproken. De aanmerkingen van de zijde des ministers sproten trouwens ook minder voort uit groote bezorgdheid voor de teergevoeligheid zijns meesters, die aan hartige woordjes voldoende ge-

wend is, maar uit den zeer verklaarbaren lust om den lastigen Engelschman onaangenaam te zijn. Hoe het zij, den 3^{den} Juni eindelijk maakte Goschen zijn opwachting en sprak zijn officieele rede uit, die tamelijk kleurloos was als de meeste van dien aard. Vervolgens had hij een particuliere audientie bij den Sultan, en zij die zich van het optreden van Granville en Goschen wonderen beloofden, wisten terstond mede te deelen, dat de daarin geuite woorden van den gezant een buitengewonen indruk hadden gemaakt. Och, die predicaties missen voor den Sultan het indrukwekkende karakter der nieuwheid: reeds zoo dikwijls is hij op bedreigingen en verwijten vergast, dat het haast ongelooflijk is, dat ze hem anders dan matig kunnen ontroeren. Of was het dadelijk gevolgd ontslag van zijn ministers Saïd- en Savas-Pacha een blijk van de goede uitwerking der strafrede? Zonder twijfel zijn zoodoende een paar gevaarlijke dienaars ontslagen, maar Kadri- et Abeddin-Pacha, die hen kwamen vervangen, zijn geheel onbekende grootheden, van wie men zich alleen herinnert, dat eerstgenoemde een creatuur van Saïd is, en Abeddin vroeger, als commissaris voor de Grieksche grensregeling, gestookt heeft onder de Laag Albaneezen, hen tegen de Grieken heeft opgezet en aangespoord zich bij de Albaneesche Liga aan te sluiten. Voor een vreedzame oplossing der hangende quaesties belooft hun benoeming dus niet zeer veel.

Negen dagen later nieuwe pressie op de Porte door het overreiken der identieke nota, waartoe het plan van Granville uitging en waarover Goschen op reis naar Konstantinopel de Freycinet en Haymerle had gepolst. Zij is bijna een zuivere echo op de circulaire Granville, waarvan de woordelijke inhoud ook eerst in de laatste dagen bekend is geworden, zoodat thans blijkt, dat Goschen te Parijs en Weenen op de plannen van het engelsche kabinet niet zulk een ongunstig onthaal ondervonden heeft, als de ‘welingelichten’ beweerden. Het eenige, wat uit deze door den franschen gezant gestelde nota voor de Porte van practische beteekenis zal zijn, is de mededeeling, dat de mogendheden een conferentie te Berlijn zouden doen bijeenkomen om de turkschgrieksche grensregeling vast te stellen. Op de Montenegrijnsche verwikkelingen wordt wel gewezen met een phrase over de groote verantwoordelijkheid, die de Porte op zich laadt, en met een uitnoodiging, om ten spoedigste haar voornemens in deze zaak bekend te maken; maar aangezien dit onderwerp geheel buiten de beraadslagingen der conferentie wordt gesloten, ligt het vermoeden voor de hand, dat de

mogendheden hierover tot geen overeenstemming konden geraken, wat de Porte in haar lijdelijke houding zal stijven. Eindelijk wordt, wat Armenië aangaat, op de noodzakelijkheid gedrukt om eindelijk eens met de beloofde hervormingen in dat door Kurden en Circassiërs geteisterde land te beginnen. Hierop nu kan de Porte gemakkelijk antwoorden door eenige hervormingen op het papier, zooals zij ook bezig is die op te stellen voor haar europeesche provinciën, op grond van art. 23 van het Berlijnsche tractaat, volgens hetwelk zij beloofd heeft in al de vilayets organische statuten vast te stellen in den trant van het Cretensische, na inlichtingen bij de bevolking te hebben ingewonnen, en na gehoord advies der internationale Commissie voor Oost-Rumelië. De Armenische hervormingen zal zij zeker evenzeer als louter bureaucratische formaliteiten aangaan, gelijk zij getoond heeft die organieke statuten te beschouwen, die blijken alle in één vorm te zijn gegoten, en te zijn opgesteld zonder eenige kennis van zaken, na slechts hier en daar een enkel persoon *pro forma* te hebben gehoord. De mogendheden staan dan weer voor een vraagstuk, wat verder aan te vangen, en de Porte heeft tijd gewonnen.

Maar de grieksche grensregeling - althans daarmede zal nu het dralen ten einde moeten zijn. Op het voorstel door Lord Salisbury gedaan, om door een internationale commissie ter plaatse de grensregeling te bepalen, was door de Porte volstrekt niet geantwoord: daarom zouden thans de ambassadeurs der groote mogendheden te Berlijn de zaak maar ter hand nemen. Er schijnt onder hen een aandoenlijke eenstemmigheid te heerschen, zoodat zij volstrekt geen moeite hebben om hun weg te vinden in den doolhof der voorgestelde grensregelingen - reeds zeven in getal - en den juisten middenweg uit te kippen. Geen wonder, als ten minste waarheid is het woord van een diplomaat, dat in de diplomatie geen zaken gemakkelijker zijn dan die waarvan men geen verstand heeft. De verschillende leden der conferentie toch zijn, met uitzondering van Lord Odo Russel, volstrekt niet op de hoogte van de oostersche toestanden. Gemakkelijk moge het hun nu vallen te Berlijn een grenslijn op het papier te zetten, de zware taak die in de werkelijkheid af te bakenen zal ten deel vallen aan de technische commissie, die zich dan ter plaatse moet begeven om vervolgens rapport uit te brengen, waarna eindelijk de conferentie een definitief resultaat zal nemen. Maar wat moet geschieden, als de Porte wederom verklaart, gelijk zij op het voorstel van Lord Salisbury deed, dat zij

de veiligheid eener commissie in Epirus en Thessalië niet waarborgen kan? Wat, als zij blijft weigeren zich te onderwerpen aan het besluit der mogendheden, op grond van het door dezen zelven zoo herhaaldelijk aangeroepen tractaat van Berlijn, dat alleen het recht geeft bemiddeling aan te bieden, niet eischen te stellen? Wat, als de Albaneezen, Turken en Walachen, die zeker in grooten getale mede bij Griekenland ingelijfd zullen worden, daar Frankrijk en Engeland, thans achtereenvolgens met een bezoek van den Griekschen koning vereerd, steeds voor groote uitbreiding van Griekenland ijverden, - wat, als al die bergvolken, die Thessalië en Epirus bewonen, weigeren zich te laten annexeeren, en als de wakkere Sulioten, eens door Byron hoog verheerlijkt, het den Grieken doen gevoelen, dat de van hun rotsen stroomende Acheron en Cocytus nog steeds den weg wijzen naar het schimmenrijk? Het wonderlijk harmonische concert der mogendheden, waarvan zoo hoog wordt opgegeven, overstemt die zich opdringende vragen niet: de Oostersche quaestie heeft Europa waarlijk niet aan rooskleurige verwachtingen gewend.

In een pas gepubliceerde dépêche, door Granville den 30sten April aan Layard gezonden, beweert de Minister, dat Musurus-Pacha, de turksche gezant te Londen, hem menigmaal als zijn overtuiging had uitgesproken, dat, ware Gladstone in 1874 maar aan het roer gebleven, aan Turkije de rampen, waarmee het nu te worstelen heeft, gespaard waren gebleven. Die woorden zijn wel geschikt een glimlach om de lippen te roepen. Het is mogelijk dat Musurus-Pacha ze gebezigd en ernstig gemeend heeft, maar, als Granville ze thans aanhaalt, maakt dat dan niet den indruk, alsof hij, wanhopende in het Oosten tot gelukkiger resultaten te komen dan zijn voorganger, zich tevreden stelt met het geloof, dat hij toch zeker wel tot gelukkiger resultaten z o u z i j n g e k o m e n, als hij vroeger maar aan het werk had mogen blijven en die booze Beaconsfield de zaken niet bedorven had? Trouwens, de aanhangers van het ministerie schijnen er voortdurende behoefte aan te gevoelen de teleurstelling, dat hun hooggestemde verwachtingen aangaande de buitenlandsche politiek van de nieuwe mannen voorloopig niet verwezenlijkt worden, te verschuilen achter telkens herhaalde verwijten en klachten over Beaconsfield, die de zaken dan ook zoo ellendig in de war heeft gestuurd! Tot zekere hoogte heeft een dergelijke verontschuldiging recht van bestaan. Doch of nu daarmede voldoende is bewezen, dat Gladstone een verstandiger en gelukkiger

buitenlandsche politiek zou hebben gevolgd, is een andere vraag. Wel schijnt het nieuwe kabinet in Afghanistan een geheel aan die van het vorige tegenovergestelde gedragslijn te volgen. In strijd met het advies van hen, die door eigen aanschouwing met de Centraal-Aziatische toestanden bekend zijn, zooals Rawlinson en prof. Vambéry, schijnt het ten spoedigste gansch het bezette gebied te willen ontruimen; met onderhandelingen over Herat laat het zich niet langer in; Abder Rhaman, een Russisch protegé, tracht het op den Afghaanschen heerschersstoel te plaatsen. Zal dit tot beter einde leiden, deze voorbereiding, naar het zich laat aanzien, tot de hervatting der *masterly inactivity*-politiek? En in Zuid-Africa daarentegen, waar de politiek van het vorige kabinet het meest aan gegronde afkeuring blootstond, handhaaft het juist die politiek in alle opzichten, handhaaft het zelfs Sir Bartle Frere, den bewerker der Kafferoorlogen, onder de voor hem vleiende opmerking, dat men hem v o o r h e t o o g e n b l i k nog noodig heeft.

Doch wat aanmerkingen, niet door conservatieven alleen, op Gladstone's b u i t e n l a n d s c h beleid gemaakt mogen zijn, in één opzicht heeft de grijze premier als vroeger zijn onbetwistbaar meesterschap getoond, namelijk toen hij bij het indienen van zijn budget gelegenheid gaf wederom zijn f i n a n c i e e l beleid te bewonderen. Nog wist hij, evenals voor 20 jaren, dit dorste aller onderwerpen in een bekoorlijk kleed te dossen; nog wist hij zich als met een Ariadnedraad door een doolhof van cijfers den zekersten weg te banen; nog wist hij, zelfs bij klimmende deficitten, gewichtige hervormingsplannen - verlaging, van de invoerrechten op den wijn, vervorming van den gehaten mout- in een bieraccijns - te ontwikkelen. Zijn levendige en welsprekende voorstelling boeide tot het einde toe het talrijk toegestroomde publiek; dat er ditmaal in toestemde te vergeten, hoe hij nogmaals, door verhooging der inkomstenbelasting voor te stellen, zich schuldig maakte aan een der zwartste wandaden, die hij tallooze malen zijn tegenstanders voor de voeten had geworpen. Brengt hij zijn belastinghervorming gelukkig ten einde, brengt hij een nieuw engelschfransch handelsverdrag met Challemel-Lacour tot stand, waarvan door Léon Say bij zijn kortstondig verblijf te Londen de grondslag is gelegd, weet hij op die wijze de materiëele welvaart machtig te bevorderen, dan wordt hem zeker - de geschiedenis is er borg voor - door het engelsche volk veel vergeven.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Over den Waterstaat in Neêrlandsch Indiën, door C.L.T. Post, Ingenieur eerste klasse van den Waterstaat en 's Lands Burgerlijke Openbare Werken in Neêrlandsch Indiën. Amsterdam, Jan Schuitenmaker & Cie, 1879[1].

Door de Redactie uitgenoodigd dit werkje aan te kondigen, heb ik gemeend dit verzoek niet te mogen weigeren, omdat daarin een voor Indië hoogst gewichtig onderwerp wordt behandeld en omdat een zesjarig verblijf in Indië mij in de gelegenheid heeft gesteld van het beheer der openbare werken eenige kennis te verkrijgen.

Aangenaam is die taak niet, want in dat werk worden toestanden bekend gemaakt, die bedroevend zijn voor een ieder die prijs stelt op de welvaart en het goed bestuur van onze Indische bezittingen.

Maar geheel onpartijdig kan ik het doen, want van de ambtenaren van den Waterstaat, zoowel van de Directeuren als van de andere Ingenieurs, ondervond ik altijd medewerking en welwillendheid, toen de B^n^ Sloet Gouverneur-Generaal was en ook later onder zijnen opvolger Mr P. Mijer; hetzelfde was het geval met de andere ambtenaren der Regeering, met zoo enkele uitzonderingen, dat ze niet in aanmerking mogen komen.

De S. geeft een historisch overzicht van de verschillende wijzen, waarop de burgerlijke openbare werken in Indië werden bestuurd en uitgevoerd. In 1827 werd eene organisatie van het technisch personeel gemaakt, dat zou bestaan uit 3 ingenieurs en 12 opzichters,

1 Dit werk is besproken in de zitting der 2^e^ Kamer van Oct. jl. en het onderwerp: de Waterstaat in Indië, is behandeld in het Alg. Handelsblad van 26, 27 en 28 Maart en 7 April.

en gesteld onder den Directeur van 's Lands producten en civiele magazijnen, aan wien tevens werd opgedragen de ‘intendentie’ over 's Lands gebouwen en werken. De werken werden, met enkele uitzonderingen te Batavia, uitgevoerd in onbetaalde heerendiensten. Hierdoor werden vele arbeidskrachten nutteloos misbruikt, tengevolge van de willekeur der verschillende plaatselijke besturen; zoodat de Regeering in 1836 verklaarde: ‘dat omtrent heerendiensten niet overal werd gehandeld met die gemoedelijke spaarzaamheid, welke voor het algemeen belang gevorderd wordt, terwijl op de Regering de verpligting ten allen tijde heeft gerust om elke *nuttelooze verkwisting van der Javanen* tijd en arbeid zorgvuldig tegen te gaan.’

In 1851 werd besloten, dat alle uitgaven voor Gouvernementsgebouwen zouden worden bestreden uit 's Lands kas, ten einde den druk voor de bevolking te verminderen. In weerwil van dit gewichtig besluit schijnt die druk zeer groot te zijn gebleven, door het leveren en altijd doorleveren van arbeid en bouwstoffen door de bevolking.

In 1855 werd een Departement van openbare werken opgericht. Toen het besluit van 1851, waarbij werd verboden om bouwstoffen kosteloos te doen leveren, werd genomen, schijnt men er niet op te hebben gerekend, dat groote uitgaven daarvan het gevolg zouden wezen. En omdat er geene genoegzame gelden werden beschikbaar gesteld, geraakten de werken in een erbarmelijken toestand, waarover gegronde klachten bij de Regeering inkwamen. De Directeur der openbare werken schijnt daardoor verplicht te zijn geweest de aanschrijving van den 21 Mei 1860 uit te vaardigen. Daaruit blijkt tevens, dat die toestand werd geweten aan de oprichting van dat Departement en het onttrekken van vele werken aan de plaatselijke besturen; welke strijd tusschen beide diensttakken, zooals wij later zullen zien, nog voortduurt. Bij die aanschrijving werd toch bepaald, dat voor alle belangrijke herstellingen, onverschillig of ze al of niet in heerendienst werden uitgevoerd, de voorafgaande machtiging der Regeering gevorderd werd, doch ‘dat ten sterkste wordt aangedrongen op het vorderen van de inheemsche bevolking van voldoende onbeloonde diensten (gedwongen leveringen daaronder niet begrepen) tot het in wezen houden van werken van openbaar nut; als wegen, bruggen, duikers, wachthuizen, pasangrahans, mijlpalen, waterleidingen, dammen en sluizen voor besproeijing der velden enz. die vroeger en nu nog door belasting in arbeid zijn en worden

daargesteld, en in de eerste en voornaamste plaats strekten ten voordeele en tot *genoegen* van de inheemsche bevolking.'

Deze aanschrijving had het gevolg, dat de residenten weder op de oude wijze vele werken door de bevolking deden uitvoeren. De S. meent dat die maatregel wellicht als een overgang noodig en om het ontoereikende van het technisch personeel onvermijdelijk was, maar ook dat de nuttelooze verkwisting van arbeid daardoor bestendigd bleef.

Deze regeling had echter hoogst nadeelige gevolgen voor de werken; want aan het bureau van openbare werken was geen voldoend personeel om de ontwerpen te onderzoeken, en men had dus de keuze of om gebrekkige voorstellen van niet-technici goed te keuren, of wel die te weigeren en de werken nog meer te doen vervallen. Maar de achteruitgang van de werken werd aan het Departement der openbare werken toegeschreven en de taak der ingenieurs was niet alleen zeer zwaar, maar daardoor ook hoogst ondankbaar, terwijl zij ook nog dikwijls tegenstand ontmoetten bij de andere bestuursambtenaren.

De S. toont verder aan, dat het besluit, waarbij de levering van materialen werd verboden, ook had moeten zijn gevolgd door het beschikbaar stellen van meerdere gelden. Dit geschiedde niet, en het gevolg was, dat de voor de onderhanden werken aangevraagde gelden dikwijls niet konden worden toegestaan, waardoor veel arbeid en tijd verloren ging, en de werken er onder leden. Het besluit, waarbij werd verboden zelfs tegen betaling materialen te doen leveren, werd dan ook den 21 Nov. 1866 ingetrokken!

De Regeering was blijkbaar in moeielijken toestand. Onbetaalde heerendiensten mochten niet worden gevorderd; geld voor het betalen der werken was niet voorhanden; verval alzoo onvermijdelijk.

Sommige Residenten lieten op eigen macht de werken in heerendienst uitvoeren, oordeelende dat dit meer tot nut van het algemeen was, dan ze in onbruikbaren toestand te laten.

De S. verdedigt vervolgens de ingenieurs tegen de beschuldiging, dat zij het bij aanneming uitvoeren van de werken tegenwerkten, vooreerst door aan te toonen, dat het vormen van de klasse van aannemers in Indië, zooals sommigen wilden, zeer moeielijk is, maar wijt de schuld, dat de daartoe gedane proeven mislukten, vooral aan de wijze, waarop de betalingsstukken aan de bureaux der admi-

nistratieve beambten werden vereffend, hetgeen zoolang duurde, somtijds ruim twee jaren, dat de aannemers groote schade leden en ontmoedigd werden.

Vervolgens worden eenige voorbeelden gegeven van de verspilling van den arbeid der bevolking. De geschiedenis van de woningen der districtshoofden wordt medegedeeld. In 1867 werd bepaald dat in hunne huisvesting door en voor rekening van het Gouvernement zou worden voorzien, terwijl zij daarvoor vroeger over de diensten der bevolking konden beschikken. Maar de Regeering vervulde de verplichting niet, en dit had ten gevolge, dat aan die gebouwen in *vermomden* heerendienst werd gewerkt. In 1870 werd een door een Resident vervaardigd normaal project voor die woningen vastgesteld en werden daarnaar zeker meer dan 20 gebouwd. Zij waren echter onbewoonbaar, geen enkele werd betrokken en de afbraak werd ten voordeele van den lande verkocht. Een had bijv. zonder grond ƒ 6000 gekost en werd twee jaren later met den grond voor ƒ 1150 verkocht. Door die proef waren minstens ƒ 100,000 verloren gegaan.

De Regeering had nog geen leergeld genoeg betaald en ging voort, ten minste tot 1878, om nog eens proeven te nemen met door niet deskundigen gemaakte ontwerpen. Merkwaardig is hetgeen wordt medegedeeld omtrent de gevangenissen. De ingenieurs van den Waterstaat maakten de ontwerpen, die door het Departement van Justitie werden onderzocht, dat ook zeer juist is. Maar nu was er in de verschillende ontwerpen geene eenvormigheid, dat ook niet te verwonderen is, want de plaatselijke omstandigheden verschillen in onze Indische bezittingen onderling zooveel, dat die eenvormigheid onbereikbaar en ondoelmatig ware geweest. Om die echter te verkrijgen vaardigde de Directeur van Justitie in 1873 eene circulaire uit, waarin de gevangenen in 36 (!) categoriën werden verdeeld; daarin werd voorgeschreven, dat elke categorie ten strengste van de overige afgezonderd moest worden gehouden in van elkander afgescheiden lokalen; elk lokaal met eigen open terrein, badplaats, latrine enz. In elke gevangenis moesten bovendien cellen, ziekenzalen en een keuken zijn en een kamer, waarin de gevangenen ‘bezoeken van hunne vrienden’ konden ontvangen. Een ieder, die eenig denkbeeld heeft van Indië, kan begrijpen, dat die circulaire onuitvoerbaar was en moest worden ingetrokken; maar inmiddels had zij vele tonnen verslonden. Het verkeerde van dergelijke handelingen werd echter door velen

op rekening der ingenieurs gesteld, hetgeen er weder toe bijbracht om aan dat korps een slechten naam te geven.

Na 1870 werd de toestand beter.

De bouwproducten van vroegere residenten werden langzamerhand vervangen, en de stemming tegenover de ingenieurs verbeterde. Maar zooals het met vele zaken in Indië gaat, spoedig werd weder van stelsel veranderd. In 1873 was bijv. door de Regeering in het koloniaal verslag opgemerkt, dat voor het bouwen der koffiepakhuizen de hulp van technici onmisbaar is; maar in 1876 werd in het verslag juist het tegenovergestelde medegedeeld, en wel dat deze gebouwen en andere bouwwerken van eenvoudige constructie weder werden uitgevoerd door de zorg van ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, naar normaal-projecten, te leveren door het Departement van openbare werken. De ontwerpen werden dientengevolge door de ambtenaren van den Waterstaat opgemaakt en ingezonden. De S. zegt daarvan: ‘De door de technici opgemaakte stukken werden echter in handen gesteld der administratieve bestuursambtenaren, om, voordat tot de uitvoering kon worden overgegaan, ze geheel om te werken; de projecten konden behouden, maar de begrootingen moesten herzien en geheel omgewerkt worden, want de analyse van den Waterstaat was te hoog.’

De gevolgen van dezen maatregel lieten zich niet wachten. De S. beweert, dat toen op de volgende wijze werd gehandeld. Er moest bijv. een pakhuis worden gebouwd, dat ƒ 4000 moest kosten; de Controleur begrootte de kosten op ƒ 1000, de som werd toegestaan. De Controleur gaf den last tot den bouw aan het districtshoofd, maar deelde hem mede, dat daarvoor ƒ 1000 beschikbaar was gesteld. Deze begreep zeer goed dat onbetaalde heerendiensten het ontbrekende moesten aanvullen. Hij maakte van die gelegenheid echter ook gebruik, om voor hem en de zijnen ook nog in onbetaalde heerendiensten werk te laten uitvoeren; het werd alzoo een dubbele last voor de bevolking. De reden van die handeling was weder, dat de Regeering de begrooting van uitgaaf niet wilde verhoogen, maar de druk werd op den inlander gebracht, en de ambtenaren werden gedwongen op die ten strengste af te keuren wijze te handelen; zij, die deze *bureautaal* niet verstaan, moesten daarvoor later boeten.

De bladz. 106 en volgenden zijn zeer beschuldigend voor de

Regeering; haar wordt een stelsel van misleiding verweten, dat tot bederf van de betrokken ambtenaren, Europeesche en inlandsche, moest leiden.

Van toen af ging het stelsel, van vele werken onder de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur te brengen, met groote schreden voort.

In 1876 werden er nog 19 andere categorien, als wegen, dijken, waterleidingen enz. onder gebracht, en werd bepaald, ‘dat de processenverbaal, waarin onder eede door eene Commissie moet worden geconstateerd, dat voltooide bouwwerken in alle opzichten deugdelijk zijn daargesteld, door niet deskundigen of inlandsche hoofden *moeten* worden opgemaakt, wanneer de opbouw door administratieve ambtenaren is geleid geworden.’

Alzoo geen contrôle op de uitvoering, terwijl de kroon op het stelsel wordt gezet door de circulaire dd. 15 Mei 1877, waarin werd bepaald dat ‘de beschikbaarstelling van heerendiensten ten behoeve van zware reparatien aan en vernieuwingen van reeds bestaande werken door het plaatselijk of gewestelijk bestuur kan geschieden, zonder de bemoeingen van het Departement (der openbare werken) of van die der regering.’ Door dit besluit worden de administratieve ambtenaren belast met de uitvoering van werken, die door technici moesten worden gemaakt, maar tevens krijgen zij vrije beschikking over de arbeidskrachten der bevolking, waardoor handelingen gewettigd werden, die tot zóo groot misbruik hadden aanleiding gegeven zooals vroegere Regeeringen zelven hadden verklaard.

Toen nu tengevolge van het besluit van 1876 de meeste soorten van openbare werken aan technisch beheer werden onttrokken, de beschikking over heerendienstplichtigen weder was gegeven aan de bestuursambtenaren, en de ingenieurs zelfs niet meer werden belast met het onderzoek, of eenig door die ambtenaren uitgevoerd werk voldeed aan de eischen, moest het reglement van 1867 noodwendig worden herzien; want volgens dat reglement hadden de eerstaanwezende ingenieurs een vrij zelfstandigen werkkring en alzoo ook verantwoording; zij waren wel ondergeschikt aan de Residenten, maar konden toch nuttig werken.

De Heer Sprenger van Eyk, Directeur der financiën, werd belast met het vervaardigen daarvan; eene Commissie van drie ingenieurs werd daarover gehoord, haar advies werd niet gevolgd en het reglement vastgesteld.

De S. acht het niet te begrijpen, hoe die hooge ambtenaar die opdracht kon aannemen, omdat hij niet had kunnen tot stand brengen, hetgeen waarvoor hij naar Indië was gekomen, of hetgeen daar aan hem was opgedragen.

Dit reglement, vervaardigd door een niet-deskundige, wordt dan ook allergebrekkigst genoemd. Het eerste artikel is merkwaardig; het luidt: ‘Met het beheer en toezicht over 's lands burgerlijke openbare werken zijn belast de hoofden van gewestelijke besturen (residenten). De ambtenaren der burgerlijke openbare werken, in eenig gewest *te werk gesteld*, voeren de bevelen van het hoofd van het gewestelijk bestuur uit’ en verder, dat zij voor het maken van ontwerpen en het toezicht op het bouwen, staan onder de bevelen van de hoofden van het gewestelijk bestuur. Een ieder zal moeten erkennen, dat die woorden ‘te werk gesteld’ eene kleinachting voor het korps van den Waterstaat aan den dag leggen, die elk lid van dat korps moest hinderen, en toonen, in welken geest het reglement werd opgesteld.

De S. geeft nu op, welke de gevolgen dit reglement had. Begrootingen van openbare werken, door de ingenieurs met zorg opgemaakt, werden somtijds in handen gesteld van ondergeschikte administratieve ambtenaren, om na te gaan ‘of de analyse van den Waterstaat ook te hoog is’ en deze ‘begrijpen de bedoeling volkomen, en geraken dan ook met weinig moeite en met uitzicht op belooning tot het verlangde te lage cijfer’; en wanneer bij de uitvoering blijkt, dat het geld niet voldoende is en er moet worden beslist tusschen een suppletie-voorstel en een vermomden heerendienst, dan wordt het laatste gekozen.

De invoering van zulk een reglement wordt door den S. alleen mogelijk geacht, omdat tot Directeur van openbare werken een man was benoemd, die de hem opgedragen taak ook niet had uitgevoerd, maar nu evenwel voor de nieuwe betrekking geschikt werd geacht. Hierop volgde het ontslag van drie technische hoofdambtenaren, en de andere zwegen van dat oogenblik.

Het bezwaar, om voor de openbare werken de noodige gelden beschikbaar te stellen, werd als een der redenen opgegeven van al die bepalingen, waardoor onbetaalde heerendiensten weder meer en meer worden gebruikt.

Vervolgens wordt gewezen op de krenkende toespelingen op de

ambtenaren van den Waterstaat in de verslagen van de Kamer van 1872 en 1878, toen de heer O. van Rees rapporteur was, die in strijd waren met hetgeen de Regeering in de koloniale verslagen van 1870-1878 mededeelde. In de Kamer-verslagen wordt toch gezegd, dat het Departement zoo weinig aan de verwachting voldoet, dat de aanbestedingen aan particulieren niet naar vermogen worden bevorderd, dat het Waterstaats-personeel buitengewoon groot en opgedreven is. In het verslag van 1878 wordt medegedeeld, dat de werkkring van het technisch personeel aanmerkelijk is ingekrompen, doch dat de Waterstaat eene uitbreiding heeft erlangd ‘die men ergerlijk noemde,’ dat zeker waar is, wanneer technische kennis geen vereischte meer is voor hen die werken moeten uitvoeren.

De S. toont vervolgens aan, welken nadeeligen invloed het laatste reglement op de verrichtingen en den arbeid van de ingenieurs heeft gehad. ‘In de meeste residentiën doen de ingenieurs thans dienst op residentie-bureaux, en zijn feitelijk op de bureaux kommies over de zaken die op openbare werken betrekking hebben; hun tijd wordt dus aan het toezicht over de werken onttrokken.’

De S. eindigt met eenige beschouwingen over de oorzaak van de toenemende malaise onder het ambtenaars-personeel in Indië, en schrijft die toe aan de toenemende centralisatie, het steeds vermeerderen van het bureauwerk voor de begrooting, de verslagen en het buitengemeen bevorderen van ambtenaren van de secretarie, ten nadeele van anderen, terwijl de eerste dikwijls van Indië niet anders kennen dan Batavia en dus geheel onbekend zijn met de inlandsche bevolking en hare behoeften. Door dit een en ander wordt de hoofdzaak, het goed besturen van Indië, verwaarloosd; de ambtenaren in het binnenland hebben daartoe geen tijd en worden ontmoedigd, wanneer zij worden voorbijgegaan door anderen, die hunne graden op de bureaux te Batavia hebben verkregen of daar niet langer geschikt worden geacht.

Ziehier een korte schets van het werk van den heer Post. Het bevat zooveel verschillende beschouwingen, feiten en beschuldigingen, dat het niet mogelijk was den inhoud in algemeene trekken terug te geven, en dat het daarom op den voet is gevolgd, Het doel van den S. schijnt geweest te zijn, aan te toonen, dat het stelsel

dat na 1876 wordt gevolgd, om de ambtenaren van den Waterstaat onder de bevelen van de Residenten te stellen en hun daardoor de zoo noodige zelfstandigheid te ontnemen en om vele openbare werken weder aan burgerlijke administratieve ambtenaren toe te vertrouwen, verderfelijk is en aanleiding geeft tot geldverspilling, verval der werken en schromelijke misbruiken met onbetaalde of vermomde heerendiensten.

Dit geschrift bevat zoo sterke veroordeeling van de wijze, waarop door de Regeering is en wordt gehandeld, en deze wordt gestaafd door de aanhaling van zoovele stukken, dat het de aandacht moet trekken van allen, die invloed hebben op 's lands zaken, en in de eerste plaats van de leden der Staten Generaal. Is het waar, dat gehandeld wordt als de S. mededeelt, dan is eene andere regeling der openbare werken volstrekt noodig, want door de nu gevolgde worden de ambtenaren, Europeesche zoowel als inlandsche, gedemoraliseerd, en de weg opengesteld om den inlander met zware heerendiensten, bekende en vermomde, te drukken. Wat moet men dan denken van al die fraaie woorden van bescherming der inlanders, het verminderen der heerendiensten, en zoo veel meer van die philanthropische uitdrukkingen, nedergelegd in wetten, besluiten, verslagen en mededeelingen; zij dienen dan om geheel tegenovergestelde handelingen te bedekken.

Wanneer een ongeteekende brief, in een dagblad geplaatst, onlangs tot hevige discussiën in de 2^{e} Kamer kon leiden, hoeveel te meer verdient dan niet een werk de aandacht te trekken, dat over het beheer der openbare werken is geschreven, door een Ambtenaar, die tot het korps van den Waterstaat in Indië heeft behoord.

Maar gaat hij in de verdediging van dat korps niet te ver? Het is waar, in Indië verbeelden velen zich van alles kennis te hebben, en oordeelen over openbare werken met een aplomb, waarover men verbaasd staat en men moet daarom niet te veel acht slaan op de wijze, waarop de Waterstaat in Indie dikwijls wordt beoordeeld. Maar is er niet veel gebeurd, dat niet goedgekeurd kan worden?

Het is dan ook geen wonder, dat zijn geschrift een hevig tegenschrift heeft uitgelokt: *De verwaandheid van de technici contra de kommiezerij, door een kommies*. Delft, H. van Gijn.

De schrijver was ambtenaar bij het Departement van de open-

bare werken. Hij verdedigt op een somtijds vrij scherpe wijze de administratieve ambtenaren, maar vooral die van het Departement, en hetgeen niet kan verwonderen, de administratie staat bij hem op den voorgrond. Hij beschuldigt de ambtenaren van den Waterstaat van kolossaal wanbeheer, ongeloofelijke wanorde, haalt feiten aan om dit te bewijzen, verdedigt de bepaling dat vele werken onder het beheer der administratieve ambtenaren zijn gebracht, beschuldigt de ingenieurs, dat vele door hen uitgevoerde werken niet deugen.

Het merkwaardigst is echter, hetgeen hij mededeelt over de directie der openbare werken, gedurende de twee Directeuren, die vóór den Heer Bool aan het hoofd stonden. De Directeur wordt Faust, de Secretaris Mefisto genoemd; de eerste eene belachelijke dupe van den tweeden; het personeel bestond op enkele uitzonderingen na uit ongeschikte personen, familie, vrienden enz. van den Secretaris; een paar geschikte ambtenaren legden zich eenvoudig daarbij neder. Een werkelijk kundig en zeer geacht ingenieur schreef aan den S.:

‘Laat bij ons Departement gebeuren wat het wil, laat het zoover gaan, en het is bijna zoover, dat de naam van ingenieur der Burgerlijke Openbare werken in Indië een scheldnaam is, ik wasch mijne handen in onschuld, 't is alsof de Regeering bedrogen wil zijn.’

Een ambtenaar van dat Departement kocht gronden, zoodra hij vernam, dat de Regeering ze noodig had voor uit te voeren werken, om die later aan haar te verkoopen. Bij de gewestelijke Waterstaatsbureaux was het niet beter. De meest ergerlijke zaken werden in den doofpot gedaan; stukken die, van onwettige handelingen moesten en konden getuigen, verdwenen spoorloos, wanneer het Mefisto behaagde; achterstand niet meer op te ruimen; overschrijving van toegestane gelden; *regel* het buiten uitvoering laten van bevolen, en het uitvoeren van niet gelaste werken enz. enz.

Deze geschriften bevatten zooveel tegen de wijze waarop de Waterstaat werd beheerd, en wel geschreven door mannen, die onder of bij het Departement werkzaam waren, dat men moet vragen: Zijn die feiten waar? en indien dit het geval is, hoe is het dan mogelijk dat de zaken in Indië zoo worden bestuurd?

Niemand zal kunnen tegenspreken, dat het beheer der openbare

werken in de laatste jaren niet zoo is geweest als het had moeten zijn. Een ieder, die in Indië met het Departement der openbare werken zaken heeft moeten behandelen, weet het. Het is geen geheim, dat Directeuren volmondig aan ieder, die het hooren wilden, erkenden, dat zij niet de noodige hulp hadden en dat de onafgedane stukken bij duizendtallen te tellen waren. Werken werden telkens gestaakt, omdat er geene fondsen voor beschikbaar gesteld of voor andere gebruikt waren, waardoor het voltooien veel langer duurde, dan noodig was. Wanneer men eens wilde onderzoeken hoe het is gegaan, dan zouden er voorbeelden genoeg te vinden zijn, die getuigden hoe verkeerd met de openbare werken werd gehandeld.

De werken te Samarang, als het Gouvernementshuis, het telegraafkantoor en de haven, zouden merkwaardige onregelmatigheden aan den dag brengen. De heer Post deelt mede, hoe is gehandeld met den weg naar Solok, en dat daar geld en arbeidskrachten zijn verspild, omdat er niet was onderzocht of het welslagen mogelijk was. Een hoofd in zee te Benkoelen werd in geheel andere richting gebouwd dan bepaald was in het goedgekeurd ontwerp, omdat de plaatselijke bestuursambtenaar daarvan willekeurig afweek; de Regeering bleef daarvan onkundig totdat de Marine daarover rapporteerde, Die handeling werd niet gestraft. Is dit waar, dan moedigde de Regeering daardoor dergelijke handelingen aan.

Van den lichttoren op Poeloeh Tjelakkan bij Billiton wordt ook eene vreemde geschiedenis verteld. Daarvoor zou in 1863 geld zijn toegestaan, maar de plaatselijke ambtenaar achtte het beter daarvoor een villa te bouwen. De lichttoren was echter noodig, en in 1869 werd daarvoor ten tweede male geld gegeven en het licht gebouwd. Merkwaardig is hetgeen de Regeering daarover in het koloniaal verslag van 1867/68 mededeelt. Zij bericht, dat de voltooing van het havenlicht op het eiland Tjilakkan vertraging ondervond; dat de bouw van den steenen lichtopstand, die in 1867 werd gestaakt, echter in 1869 hervat is, en dat men hoopte het licht nu ‘binnen kort’ te kunnen ontsteken. De Regeering schijnt, door op die woorden ‘binnen kort’ de aandacht te vestigen, toch ook gemeend te hebben, dat het wel wat lang had geduurd. De heer Post zou zeggen: dat is bureautaal, die men moet kennen om te weten wat daarachter schuilt. Maar de Kamerleden kennen die taal niet, en omdat het nuttig is dat zij die leeren, ware het

wenschelijk, dat werd onderzocht of de geschiedenis van dien lichttoren waar is.

Hetgeen met het residentiehuis te Djocjo is voorgevallen, is een voorbeeld van het gevaar, om het beheer over werken aan niet deskundigen te geven, en tevens van langzamen bouw.

Een resident vond goed om de koppeling van muren weg te nemen, om de groote zaal volgens zijn smaak fraaier te maken. Het gevolg was, dat bij de hevige aardbeving van Juni 1867 het gebouw zoo beschadigd werd, dat het noodig werd geacht om het af te breken en een nieuw te bouwen. Hier, waar de vertegenwoordiger der Regeering den Sultan en de Rijksgrooten moet ontvangen, zou men meenen dat met den meesten spoed zou worden gehandeld; dat woord scheen men niet te kennen. In 1874, dus na 7 jaren! kon het nieuwe gebouw betrokken worden.

Te vergeefs slaat men de koloniale verslagen op, om den door den S. geopenbaarden toestand te leeren kennen. Slechts een enkelen keer worden feiten bekend gemaakt in een voor ieder te begrijpen taal. Zoo lezen wij in het verslag van 1878, dat in de Residentie Menado de werken verwaarloosd zijn, en dat uit een ingesteld onderzoek gebleken is, dat de gelden, voor bouwwerken, aldaar toegestaan, niet nuttig zijn aangewend. Er waren echter maatregelen van voorziening genomen en men verwachtte dus dat zulke voorbeelden van wanbeheer onder de werking van het nieuwe reglement niet meer zouden voorkomen. Voorwaar zeer vleiend voor de ingenieurs van den Waterstaat, aan wier beheer de meeste werken nu zijn onttrokken, maar onbillijk ook, want bij de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur heeft zulk wanbeheer ook wel plaats gehad.

Dat het beheer der openbare werken in Indië niet was zooals het behoorde te zijn, was voor niemand een geheim, en zeker niet voor de hoogste Regeeringspersonen. Aan de Regeering dus de schuld dat die toestand zoolang heeft kunnen voortduren. Zij was verplicht geweest aan het hoofd van dien belangrijken tak van dienst den man te plaatsen, die door geestkracht, kennis, werkzaamheid en door vasten wil om te verbeteren de daartoe geschikte persoon was. De Regeering moet spoedig hebben ingezien, dat zij, die aan het hoofd van dat Departement kwamen, hoevele goede hoedanigheden zij overigens bezaten, die eigenschappen misten.

Vooringenomenheid tegen de comptabiliteitswet bestond bij velen, en aan die wet werd dikwijls de verwarring in de administratie toegeschreven. En er was geen krachtige hand, die een ieder noodzaakte zijn verplichtingen te vervullen, en hen verwijderden, die daarin te kort kwamen. Zou het hebben kunnen gebeuren, wat er wordt medegedeeld betreffende Samarang, Benkoelen, Djocja en Poeloe-Tjilakkan, indien de Regeering kracht en energie had getoond?

Wanneer er eene enquête werd gehouden, dan zou blijken hoe de zaken bestuurd werden; het gedane zou daardoor wel niet weder hersteld worden, maar dan zou men toch weten of er geene hervormingen in het bestuur van onze Indische bezittingen noodig zijn, waardoor dergelijke handelingen voor het vervolg onmogelijk of onmiddellijk gestraft zouden worden.

Geen ingenieur van den Waterstaat in Indie zal ontkennen, dat er bij dat korps tekortkomingen hebben plaats gehad; maar was het geoorloofd het daarvoor te behandelen als in het laatste reglement wordt gedaan? Men had de schuldigen moeten straffen, de ongeschikte moeten verwijderen; dan zou het geheele korps niet aansprakelijk worden gesteld voor hetgeen waarin sommigen te kort kwamen; dan zouden de vele bekwame ingenieurs in Indië op hoogen prijs gesteld en geacht worden, zoo als zij ten volle verdienen, en het geheele korps niet zijn vernederd.

Maar wat deed men? Kwamen er tekortkomingen aan het licht, dan schijnt men het voldoende te hebben geacht voorschriften te geven, welke somtijds onuitvoerbaar waren en alzoo onuitgevoerd bleven, en alleen het aantal dergelijke vermeerderden.

De wijze, waarop het korps werd samengesteld, is er ook schuld aan, dat niet alle ingenieurs voor hunne taak berekend waren. In Indie is de werkkring van den ingenieur geheel anders en veel moeielijker dan hier. Daar zijn in den regel voor de werken geene kundige aannemers, die ze uitvoeren: zoodat de ingenieur niets te maken heeft met het werkelijk uitvoeren; ook geene leveranciers, die om strijd de levering van alle bouwstoffen aanbieden. In Indië moet de ingenieur zelf meestal voor alles zorgen; hij moet het werk van den aannemer en dat van den ingenieur in Nederland doen. Bij het benoemen van ingenieurs van den Waterstaat in Indië moet daarom met nog meer nauwgezetheid te werk gegaan worden dan hier. Niet alleen moet hij bekwaam en rechtschapen zijn, maar hij

moet veel takt en energie bezitten, om zijne zware taak naar behooren te kunnen vervullen. En hoe is dat korps aangevuld? Toen er in 1862 gebrek was aan Ingenieurs van den Waterstaat in Indië, heeft de Regeering de opzichters van den Waterstaat hier te lande in de gelegenheid gesteld een verlicht examen voor ingenieur in Indië te doen. Van de toen aangestelde zijn er thans nog 11 in het korps of 15% van het geheele aantal ingenieurs; en 7 van hen zijn nu hoofdingenieur en belast met de meest belangrijke werkzaamheden en met het vormen der jonge onder hen dienende ingenieurs.

Verder telt het korps 14 ingenieurs, die in Indië een verlicht examen hebben gedaan. Een derde van het korps bestaat dus uit mannen, die niet hebben voldaan aan de eischen, welke in Nederland voor den ingenieur van den Waterstaat worden gesteld. Onder hen zijn er, die hebben bewezen, dat hunne aanstelling een welverdiende was; want zij worden onder de bekwaamste leden van het korps geteld en strekken het tot eer. Maar dit erkennende, zal het evenmin ontkend kunnen worden, dat er mannen onder zijn, die nooit tot ingenieur hadden moeten worden aangesteld. De overige ingenieurs hebben hunne opleiding te Delft ontvangen; en van hen mag men dus verwachten, dat zij even geschikt zijn als de ingenieurs van den Waterstaat hier te lande. Evenwel mag niet uit het oog worden verloren, dat het daar voor den jongen, pas aangestelden ingenieur veel moeielijker is, om zich verder tot eene goed ingenieur te vormen, dan hier. Een ieder, die in een korps heeft gediend of dient, weet toch welken nadeeligen invloed het op den jongeren heeft, indien hij onder de bevelen wordt gesteld van Chefs, die de voor hunne betrekking gevorderde eigenschappen niet bezitten; hoe dan de illusiën, waarmede men zijn loopbaan begint, vervliegen; hoe de geest van kritiek voedsel ontvangt, en de achting voor ouderen in rang verloren gaat; in één woord, hoe groot de kans is, dat een jongere wordt bedorven door de gebreken der ouderen. Zij missen de leiding, die voor hen zoo noodig is, en moeten dikwijls zelfstandig optreden, voordat zij de daartoe noodige eigenschappen hebben kunnen verwerven. Dat zijn de gevolgen van verkeerde maatregelen en het laten voortwoekeren van het kwaad.

Aan wiede schuld ook vau dit kwaad? Aan de Regeering, die niet in tijds maatregelen nam, waardoor die toestand verbeterd werd.

Onbillijk is die beschuldiging niet.

In een land dat autocratisch geregeerd wordt en moet worden, is de taak der Regeering zwaar, wie zal het ontkennen? maar daarom moeten ook daar aan het hoofd staan mannen, die geestkracht bezitten, alle consideratien bij het benoemen en bevorderen van personen op zijde zetten, en onverbiddelijk hen verwijderen, die niet de noodige geschiktheid bezitten voor hunnen werkkring, en dit des te eerder, hoe hooger de betrekking is die zij bekleeden.

Na het lezen der beide behandelde geschriften komen ons onwillekeurig twee vragen voor den geest. Vooreerst, moeten alle werken onder het beheer van den Waterstaat in Indie worden gebracht? en, kunnen zij in vrijwilligen arbeid verricht worden?

Evenmin als de Waterstaat hier, over alle openbare werken het toezicht heeft, kan en moet dit in Indie geschieden.

Het schijnt moeielijk daarvoor vaste regels te stellen, te meer, omdat de toestanden in de verschillende deelen van onze uitgestrekte Indische bezittingen zooveel verschillen, en eene regeling, die in een deel goed zou wezen, elders alzoo onuitvoerbaar zou zijn.

Het zou van mij, die met het inlandsch bestuur slechts weinig bekend ben, vermetel wezen hierover anders dan de volgende denkbeelden te uiten. Alle werken, die bepaald tot de dessa's behooren, als wegen, paden, waterleidingen, wachthuizen en wellicht vele andere plaatselijke werken, zouden aan de inlandsche besturen kunnen worden overgelaten. Zij zijn voor dadelijk nut voor de dessa-bevolking, en moeten dus door hen worden gemaakt en onderhouden en wel in heerendienst; daartegen is geen het minste bezwaar; in ons land geschiedt dit met sommige dergelijke werken nog. De bevolking zal voor die werken zonder moeite opkomen. Mij is een voorbeeld bekend, dat de bevolking voor het maken eener waterleiding, waarvan zij dadelijk nut had, in grooter aantal opkwam dan gelast was, zoodat het werk spoediger gereed was dan men had gerekend.

Het onderhouden en het maken van werken van meer algemeen nut, en die gevorderd worden voor de uitoefening van het bestuur, zouden m.i. onder het beheer van den Waterstaat moeten komen. Daaronder zijn havens, rivieren, bevloeiingswerken voor geheele districten, wegen, bruggen, woningen voor regeeringsbeambten, pakhuizen, sommige scholen enz.

Het korps van den Waterstaat zou daartoe, indien het uit be-

kwame en ijverige mannen bestaat, niet veel behoeven uitgebreid te worden, wanneer men ten minste den ingenieur zoo weinig mogelijk met bureauwerk en administratie belast, en ook gebruik maakt van inlanders als opzichters.

Voor de werkzaamheid op de bureaux moeten aan de ingenieurs bekwame administratieve beambten toegevoegd worden, die met den geregelden gang van het bureau belast zijn, en andere, die de betalingen doen, want deze moeten nooit door den ingenieur geschieden; hij moet ze alleen contrôleren. De ingenieurs hebben dan den tijd om de werken na te gaan; dat moet hun hoofdbezigheid zijn.

Verder zou moeten worden gevormd een geschikt korps inlandsche opzichters.

Wanneer men, zooals bij de Regeering het geval is, een geregeld korps inlandsche opzichters kan opleiden en vast in dienst houden, zal het niet moeielijk zijn daarin na eenigen tijd te slagen. Het in dienst zijn bij de Regeering heeft voor den Javaan veel aantrekkelijks; deze toch kan hem de onderscheidingen geven, waarop hij zoo gesteld is; ook zouden uit de Chineezen zeer goede opzichters voor dat korps te trekken zijn. Bij den bouw van den spoorweg Samarang - Vorstenlanden waren enkele zeer goede niet Europeesche opzichters; en hoeveel heeft de Regeering niet voor, omdat zij een vast korps kan vormen. Er bestaat bij mij geen twijfel, of er kan een korps inlandsche opzichters worden gevormd, die met de Europeesche opzichters onder het toezicht en de leiding der ingenieurs, de door mij bedoelde werken zouden kunnen uitvoeren; doch dan moeten deze niet op de bureaux worden gehouden, maar tijd hebben om de werken op onverwachte tijden te bezoeken en na te zien.

De vraag of heerendiensten noodig zijn om de werken uit te voeren, is m.i. eene geldelijke. Wij bedoelen niet een gebruik als nu weder veroorloofd schijnt, en dat zonder twijfel aanleiding moet geven tot groot misbruik, want nu wordt de vrije hand gelaten, en de gevolgen zullen niet uitblijven; maar wij bedoelen een gebruik onder voorwaarden, waarbij misbruiken, zooveel dit kan, verhinderd worden.

Worden geene heerendiensten gebruikt, dan moeten zij door geld worden vervangen; alles hangt dus weder af van de beantwoording der

vraag, of de inlandsche maatschappij genoeg ontwikkeld is, om de belasting in arbeid door die in geld te vervangen; of wel, moet men niet voor buitengewone werken, als spoorwegen, havens enz. geld leenen, en de gewone werken uit gewone inkomsten betalen; dat m.i. de meest aangewezen weg is. Natuurlijk is hier alleen van gewone omstandigheden sprake, want in buitengewone, als overstroomingen, diensten in oorlog enz., zou de macht om heerendiensten te vorderen altijd moeten gehandhaafd blijven.

Wordt werk in heerendienst gemaakt en het daggeld van elken heerendienstplichtige, betaald of niet betaald, zelfs zeer laag gesteld, dan zal een dergelijk uitgevoerd werk in den regel kostbaarder wezen dan een in *vrijen arbeid*.

Wanneer men op Java werken in heerendienst ziet uitvoeren, dan ergert men zich over de verkwisting van tijd en arbeidskrachten. Men behoeft daartoe b.v. maar eenmaal gezien te hebben, hoe de groote wegen worden onderhouden. Het geschiedt onder toezicht van ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, die telkens verplaatst worden, en geen kennis bezitten van de wijze, waarop dit moet geschieden, omdat daartoe veel kunde en groote ondervinding behooren. Veelal worden, in een daartoe ongeschikt saizoen, de wegen bedekt met eene laag van vele centimeters dikte steentjes, aangebracht door lange rijen heerendienst-plichtingen, die zoo langzaam mogelijk voortwandelen, elk met een klein half gevuld mandje grint. Meestal wordt op tonrondte enz. geen acht geslagen. Duizende heerendiensten worden gebruikt, om de dijkjes langs de wegen te bezoden, netjes alsof het een tuin was.

Wanneer in cijfers werd gebracht, wat het onderhoud der wegen kost aan heerendiensten, en daarbij het daggeld van elken heerendienst-plichtige laag werd gesteld, dan zou men verbaasd staan van de som; zoo ook met andere werken.

Deze kostbare wijze van werken moet dus op den duur zooveel mogelijk beperkt worden.

Uit de koloniale verslagen van 1874/79 blijkt, dat de Regeering langzamerhand de nadeelen van de uitvoering van werk door heerendienst-plichtigen in gaat zien, en tevens de voordeelen en de mogelijkheid van eene uitvoering in vrijen arbeid.

In het verslag van 1874 wordt geklaagd over de ongeregelde opkomst der heerendienst-plichtigen, hunne groote onverschilligheid, hun

onwil en traagheid, waardoor onafgebroken toezicht noodig is en het werk dikwijls langzaam vordert.

In dat van 1875 wordt omtrent hun arbeid gezegd: ‘Hunne luiheid en onverschilligheid leidt somtijds tot zooveel vertraging, dat daardoor schade voor de werken ontstaat, zoodat men berekent dat het dikwijls finantieel voordeeliger zou zijn geweest om vrije arbeiders te bezigen.’

In de verslagen van 1877-1879 wordt medegedeeld, dat bijna overal voldoende vrije arbeiders waren te bekomen; dat de meeste uitvoerders van werken in vrijen arbeid, daaraan ook uit een finantieel oogpunt de voorkeur geven boven den heerendienst; de arbeid van een vrijen koeli wordt gelijk gesteld aan dien van 2 à 3 koelies in heerendienst, zoodat, indien deze vrije voeding krijgen, het geldelijk voordeel van vrijen arbeid nog grooter is.

Het zal niet noodig wezen te verzekeren, dat bij mij de vaste overtuiging bestaat, dat in den regel op Java de werken in vrijen arbeid kunnen worden gemaakt.

De reeds in vrijen arbeid uitgevoerde groote werken aan de spoorwegen, aan de havens van Samarang en Tandjok Priok bewijzen het; ook wanneer die werken worden uitgevoerd in onbewoonde streken, zooals met een gedeelte van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden het geval was.

Zoodra het alzoo mogelijk is de heerendiensten voor openbare werken door de bevolking te doen afkoopen, of dat gelden voor de werken kunnen aangewezen worden, zou dus alles in vrijen arbeid uitgevoerd moeten worden. Dit zou tevens het groote voordeel hebben, dat de beambten van den Waterstaat niet meer afhankelijk zouden zijn van die van de plaatselijke besturen, die hun nu de heerendienst-plichtigen moeten bezorgen en dus middellijk invloed hebben op den gang der werken.

Uit het vermelde zal het duidelijk zijn, dat het naar mijne meening geheel verkeerd is, om de zorg voor vele werken aan niet deskundige ambtenaren van het binnenlandsch bestuur op te dragen, zooals zij, die den werkkring van het korps van den Waterstaat gering achten, blijkens het koloniaal verslag over 1879 wenschen. Maar indien de hierboven bedoelde werken onder het bestuur van

den Waterstaat komen, dan zal hunne verhouding tot de Residenten toch moeten geregeld worden.

In de eerste plaats, welke regeling ook worde gevolgd, moeten de technische beambten staan onder hunnen onmiddellijken Chef; deze alleen moet hun bevelen geven.

Die verhouding zal echter anders moeten wezen, indien de werken in heerendienst of wel in vrijen arbeid worden uitgevoerd. Geschiedt dit in heerendiensten, en moeten de binnenlandsche bestuursbeambten de heerendienstplichtigen bezorgen, dan moeten de ingenieurs in zekere betrekking tot hen staan. Maar hoe onafhankelijker de ingenieurs van de residenten zijn, des te beter is het; zij moeten zooveel mogelijk verantwoordelijk kunnen zijn; en dit zijn zij niet zoolang het nu bestaand reglement in werking blijft. Nu zijn de Residenten verantwoordelijk voor zaken waarvan zij geen verstand kunnen hebben. Die onafhankelijkheid kan nog grooter wezen voor in vrijen arbeid uitgevoerde werken, en voor deze kunnen de ingenieurs zeer goed alleen onder den Directeur van het Departement staan.

In Indië acht men het feitelijk nu reeds noodig om, zoodra groote werken moeten worden uitgevoerd, de ingenieurs onafhankelijk te maken van de Residenten. Vroeger bij het maken der telegraaf, thans met den bouw der staatsspoorwegen en van de haven van Batavia. Men bevroedde zeer goed, dat, om die werken behoorlijk uit te voeren, er geene inmenging moest zijn van de ambtenaren van het burgerlijk bestuur, en de ondervinding bewijst, dat het goed gaat en dat die werken snel worden uitgevoerd.

Het is niet vreemd, dat die ambtenaren altijd trachten invloed op de openbare werken te krijgen of te behouden. De oudste ambtenaren hebben nog geleefd in den tijd toen de Residenten alles in hunne residentien bestuurden, regelden en daar nagenoeg oppermachtig waren; toen alle ambtenaren onder hunne bevelen stonden. Het is dus niet bevreemdend, dat die toestand nog wordt teruggewenscht door hen, die hebben geleefd in dien goeden ouden tijd. Het reglement van 1877 moet dan ook worden beschouwd als eene overwinning van die oude partij, al zijn daaronder mannen, die tot de liberale koloniale partij worden gerekend. Met behendigheid is van den verwarden toestand der openbare werken gebruik gemaakt, om de ingenieurs onder de Residenten ‘in het werk te stellen.’ Maar vragen wij, welk bekwaam man zal bij een korps gaan, dat een zoo

weinig zelfstandige werkkring bezit, en wil er zich aan wagen, om te moeten kiezen tusschen een aanhoudenden strijd met Chefs die geene kennis van deze zaken hebben, of om zich neder te leggen bij hetgeen deze gelasten uit te voeren, al is het ook verkeerd.

Neen, indien dat reglement blijft bestaan, dan zal het korps van den Waterstaat meer en meer achteruitgaan en schatten in arbeid en geld verspild worden.

Het maken van een goed reglement is zeker eene moeielijke taak. Hij die daarmede wordt belast, moet een man zijn, die de toestanden in Indië kent, en ze niet beoordeelt uit hetgeen hij alleen op Batavia ziet, waar alles geheel anders is dan elders op Java of in de buitenbezittingen, en waar hij die toestanden niet leert kennen. Het ligt voor de hand, dat het door een ingenieur moet worden ontworpen, en dat het, goedgekeurd zijnde door den Directeur der openbare werken, later zooveel noodig wordt beoordeeld door hoofden van andere takken van bestuur. Dan zal daarbij een ander stelsel worden aangenomen dan bij het bestaande; en voorzeker zullen er bepalingen in komen, waardoor het misbruiken van heerendienst *werkelijk* wordt verhinderd.

Aan het einde dezer beschouwingen gekomen, kunnen wij niet nalaten den indruk weder te geven, welken deze twee geschriften op ons gemaakt hebben.

Men vraagt zich af, hoe het mogelijk is dat zulk een toestand van wanorde en van veronachtzaming van de belangen van Indië zoo lang bekend is geweest, en heeft kunnen voortduren; dat telkens van stelsel werd veranderd, of juister dat stelselloosheid voortdurend heerschte. Aan de hoogste Regeeringspersonen moet die ergerlijke toestand bekend zijn geweest, want in Indië blijven misbruiken niet geheim, maar worden zij zelfs dikwijls vergroot voorgesteld, en toch duurden ze voort.

Ontwijfelbaar hebben zij ter plaatse waar dit behoorde hunne bezwaren daartegen doen kennen; maar indien dit zonder gevolg bleef, was er dan geen ander middel, om bekend te maken hoe het met de openbare werken ging? Hoe velen komen niet uit Indië naar het Moederland, en hebben dus gelegenheid hier hunne bezwaren te doen

kennen; en er is toch nog eene andere verantwoordelijkheid dan de officieele.

Het is te hopen dat uit latere geschriften of mededeelingen der Regeering zal blijken, dat de toestand geheel anders was en is, dan ons werd bekend gemaakt in deze geschriften; want als zulk wanbeheer zoo lang kon voortduren en voor ons volk bedekt blijven, dan zou men aan de toekomst van Indië gaan wanhopen. Welke hervormer zal dan moeten optreden om daaraan een eind te maken?

31 Maart 1880.

DE BORDES.

Bibliotheek voor School en Volk. Onder redactie van W.P. Wolters. - Den Haag, Henri J. Stemberg, 1880.

N° 1. *Een zestiende eeuwer, door H.J. Schimmel*.

Naar het uiterlijk zijn het kleine, dunne, handige deeltjes, niet meer dan drie vel druks bevattende, de schooluitgave in een eenvoudigen grauwen omslag, de voor andere lezers bestemde in een witten met een nette, rood-en-zwarte frontispice. Wat den inhoud betreft, het prospectus meldt daaromtrent het volgende:

'In het tijdvak, dat een vijf en twintig tot veertig jaren achter ons ligt, zijn van proza en poëzie door onze schrijvers proeven geleverd, die, hoewel bij hunne verschijning met toejuiching begroet, toch langzamerhand vergeten worden, niet omdat zij door hetgeen later in het licht is verschenen zoo ver zijn overtroffen, maar vooral, omdat zij niet goedkoop genoeg onder ieders bereik liggen.

Wie beweert, dat het genoegen van de kennismaking met goede litteratuur wel een geldelijke opoffering waard is, heeft zeker volkomen gelijk, maar vooreerst zijn er velen, die van dat genoegen verstoken blijven, omdat zulk een geldelijke opoffering hun niet past, en bovendien als men waarlijk een vers of een prozastuk genieten zal, dan moet men, zonder dat daarbij financieele berekening te pas komt, een exemplaar kunnen ter hand nemen, waar men zich ook bevindt, te huis of op reis; men moet er ook desnoods een kunnen verliezen, en vooral de onderwijzers op hoogere, middel-

bare en lagere scholen moeten door geen geldelijk bezwaar worden terug gehouden, om bij hun onderwijs de kennismaking met een werk van den een of anderen dichter of prozaschrijver aan te bieden of te eischen....

In de eerste vijf deeltjes zullen verschijnen:

N°. 1. H.J. Schimmel, Een zestiende eeuwer.

N°. 2. A.v.d. Hoeve, Trekken uit het werkelijk leven.

N°. 3. Mevr. Bosboom-Toussaint, Een Alkmaarder te Praag.

N°. 4. H.J. Schimmel, Een bijzonder onderhoud.

N°. 5. De Oude Heer Smits.
Een concertstuk.
Een poppenkastvertooning.
Een eerste mijmering.
Een jongelui-partij.
Over de belangrijkheid van de nietigheid.'

Kleine novellen en schetsen van onze goede schrijvers zullen dus in deze uitgaaf opgenomen worden. De aangekondigde stukken beloven ook voor het vervolg een goede keuze, iets waarvoor het oordeel van den heer Wolters, die zich met de redactie belast heeft, trouwens den noodigen waarborg levert. Op deze wijze zal bijgedragen worden tot het populariseeren van auteurs onder klassen, voor wie de aanschaffing hunner meer omvangrijke werken te kostbaar is. Het uitgeven dezer Bibliotheek voor School en Volk, een wèlgekozen naam, mag dus een gelukkig denkbeeld genoemd worden. Hoewel de prijs zeker niet te hoog gesteld is, nl. ƒ 0.30, en, bij inteekening voor 6 afleveringen, ƒ 0.25 per deeltje, zou, met het oog op de richting die het debiet moet nemen, een nog lager bedrag, b.v. van ƒ 0.20 per deeltje, meer aanbeveling verdienen. Wanneer men bedenkt, dat de inhoud, naar het volume, het één vijfde gedeelte beslaat van de deeltjes der Guldens Editie, dan zou die mindere prijs ook niet buiten verhouding wezen. Men moet zulk een boekje bij zich steken, wanneer men een uur te sporen heeft; de werkman, die huiswaarts keert, moet er in het voorbijgaan een koopen, om den winteravond te korten. Op de scholen moet men er veel van kunnen nemen; volledige stukken verdienen de voorkeur boven de fragmenten die men in bloemlezingen vindt. Daarom behoort de prijs zeer laag, zoo laag mogelijk te zijn; geen twijfel, of een ruimer verkoop zal de kosten goed maken. Maar ik

treed hier op het gebied van den uitgever, die misschien van oordeel is, dat de critiek zich met den inhoud, en niet met den prijs der bij hem verschijnende werken te bemoeien heeft. Daar de man van het vak dit punt wellicht beter inziet dan ik, zal ik er van afstappen, mijn opmerking om beter gevende.

Voor de groote meerderheid van het lezend publiek zijn de schetsen en verhalen, die in de Bibliotheek voor School en Volk zullen worden opgenomen, oude en goede kennissen, die men met genoegen weder ontmoet. Zij behoeven niet meer aangekondigd en allerminst aangeprezen te worden. Schimmel's Sproken en Vertellingen, mevr. Toussaint's Verspreide Verhalen, de Brieven en Uitboezemingen van den Ouden Heer Smits, - uit deze bundels zijn de N°s 1, 3, 4 en 5 afkomstig - werden destijds met bijval ontvangen en het daarover uitgesproken gunstig oordeel kan nog als geldig beschouwd worden. Van der Hoeve's naam steekt tegen de drie pas genoemde wel wat armoedig af; voor de Trekken uit het werkelijk leven had, naar mij dunkt, iets degelijkers gekozen kunnen worden. Aan voorraad ontbreekt het waarlijk niet, waar de uitgever met twee handen uit zijn Guldens Editie kan laten putten.

‘Moge een ruim debiet.... enz.’

Ik doe het traditioneele schietgebedje welgemeend, daar het een prijzenswaardige onderneming geldt.

G. VALETTE.

De laatste dagen der heerschende kerk.

In 1795 traden de Provisionele Representanten van het volk van Holland op met de leer, dat ieder mensch regt had God te dienen, zooals hij wilde of niet wilde, zonder dat hij daarin op eenigerlei wijze gedwongen kon worden, en dat, daar alle menschen gelijk waren, ook allen verkiesbaar waren tot alle ambten en bedieningen, zonder dat bij die keuze op iets anders zou worden gelet dan op deugden en bekwaamheden. Provisioneel werd in deze publicatie het doodvonnis uitgesproken over de oude Staatskerk. Men begon de doodklok over haar te luiden, en al duurde het nog eenigen tijd eer alles beslist was, in Bloeimaand 1798 werd zij begraven. Staat en kerk zouden voortaan gescheiden zijn.

Ruim drie eeuwen vroeger was zulk eene scheiding reeds gewenscht en beproefd door Prins Willem I, den grooten staatsman, die in alles zijn tijd vooruit was, en van wien wij kunnen zeggen, dat hij over allen, die hem zagen en omringden de betooyerende overmagt oefende, die slechts aan enkele groote geesten eigen is. Met het stilzwijgen op de lippen[1] en het vast beraad in de oogen, greep hij de banier der vrijheid in zijne heldenvuisten en vloog hij met haar tegen den loeijenden storm in. En op die banier stond ook geschreven: gelijk regt voor allen, Roomsch of Onroomsch, op godsdienstig gebied. Zulk eene verdraagzaamheid, en geen andere zat hem in merg en been. Niets was vreemder aan zijn geest dan de vestiging eener katholieke kerk van de Gereformeerde religie[2]; hij hield

1 Halbertsma.
2 Zoo als de Hoogleeraar Brill het uitdrukt in zijne Voorlezingen over de Geschiedenis der Nederlanden, Dl. II, 4de Stuk, blz. 26.

het voor een ramp, waaraan men met inspanning van alle krachten moest zoeken te ontkomen. Hij zocht de eenheid van een volk niet op het gebied van de kerk, maar heeft een staat willen vestigen, welks burgers, als zonen van den zelfden grond, hetzelfde zouden willen voor het gemeenschappelijk vaderland. Maar welk een onweerstaanbaren invloed hij ook oefende op degenen, die hem omringden, op dit punt bleek het oude hem te sterk te zijn. Men begreep hem niet, en hoevelen, van wie men het niet zou verwachten, voelen zich op dit standpunt nog niet thuis. In 1848 verklaarde een Zwitsersch Hoogleeraar, die op het gebied der geschiedenis toch anders zulk een uitstekende gids is, dat alleen eene kwalijk begrepene vrijzinnigheid de verdraagzaamheid zóóver uitstrekt, dat verschil in geloofsovertuiging in het geheel geen invloed zou mogen hebben op staatkundige regten, en dientengevolge katholiek en protestant gelijkelijk hun aandeel zouden moeten hebben in het bestuur en de leiding der zaken. ‘Nach dieser Ansicht wären paritätische Staaten die besten and glücklichsten der Welt. Die Erfahrung hat das Gegentheil gelehrt’[1]. Voor een Nederlander van de 19de eeuw is dit onverstaanbaar; hij verheugt zich dankbaar in den zegen van een ‘paritätische’ staat, en zijne ondervinding zegt van een proef van tachtig jaren juist het tegendeel van hetgeen volgens Hagenbach de ervaring leert. Maar tegelijk wordt het hem duidelijker dan ooit, dat een vorst als Willem I, die zulk een beginsel durfde maken tot een artikel van zijne staatkundige geloofsbelijdenis, als een andere Saul ‘van zijne schouderen, en opwaarts, hooger was dan al het volk.’

Reeds in het laatst van 1577 had hij, door dien geest geleid, tusschen de Roomschen en Onroomsche leden der Staten-Generaal te Brussel een verbond tot stand weten te brengen, waarbij de Roomschen aan de Hervormden volkomene vrijheid toestonden, en de laatsten beloofden de heiligdommen der eersten met rust te laten en hunne plegtigheden te ontzien. Helaas! wij weten, dat de Unie van Brussel reeds stierf eene maand na hare geboorte, maar toch mag zij heeten een gedenkstuk van zijn geest. En wat is in dit opzigt, in eene eeuw als de 16de, voortreffelijker dan zijn ontwerp van een Religie-vrede, dat geheel iets anders bedoelde dan de Geloofsvrede, die in 1555

1 Dr. K.R. Hagenbach, Die Kirchengeschichte des 18 und 19 Jahrhunderts, I, S. 27, van den tweeden druk.

in Duitschland werd gesloten? Hier stond de onbepaalde vrijheid van godsdienst en de gelijkheid voor de wet klaar en duidelijk op den voorgrond. De Roomsche godsdienst zou in Holland en Zeeland weder vrijelijk mogen worden uitgeoefend, en de Hervormden zouden overal elders in dat zelfde voorregt deelen. Honderd huisgezinnen konden eene kerk verlangen. De geestelijken mogten in het bezit hunner goederen niet worden gestoord. Men zou elkanders godsdienstige denkwijze eerbiedigen, zich zorgvuldig onthouden van alles wat beleedigend was voor andersdenkenden, en bij het begeven van ambten zou men tusschen Roomschen en Protestanten geen onderscheid maken. Helaas! het was voor het geslacht, waaronder hij leefde, te hoog. Onder zijne vurigste aanhangers waren er, die hen om dit ontwerp beschuldigden, dat hij om God noch godsdienst gaf. Dathenus schold hem uit voor een godloochenaar, en zelfs Graaf Jan, de eenige overgeblevene zijner broeders, verzette zich tegen den godsdienstvrede, uitgenomen waar het voordeel uitsluitend aan de zijde der Gereformeerden was. ‘Waar, zegt Motley, de Katholieken metterdaad ten onder waren gebragt, gelijk in Holland en Zeeland, zag de eerlijke Jan van Nassau geen reden om hen weder op de been te helpen. In de Roomschgezinde gewesten daarentegen was hij voor geenen godsdienstvrede. In dezen bekrompen godsdienstijver werd hij door maar al te velen onder den grooten hoop der Hervormden gevolgd, terwijl de Walen van hunnen kant in de meer zuidelijk gelegen provinciën, onder den naam van Malcontenten reeds begonnen zamen te scholen.’

Toch bleef Willem's magtige geest zich bewegen in hetzelfde spoor; het 13de artikel van de Unie van Utrecht bewijst het duidelijk genoeg. Wij kunnen onze oogen haast niet gelooven, wanneer wij zien, wat sommige woordvoerders in het midden der vorige eeuw van die Unie hebben gemaakt. Den 19^{den} Februarij van het jaar 1766 durfde Barueth in de groote kerk te Dordrecht o.a. dit zeggen[1]: ‘Onse vrome Oudsten, ik meen 's lands hooge Magten en Overheden, droegen, nevens den Prins, ten alle tijden de uiterste sorge voor den waren Godsdienst. Om de *Gereformeerde Religie* onder 't volk te bewaren, en naar dezelve den Heere te dienen, daartoe hebben de Staten der Provinciën al vroeg de Unie te Utregt gemaakt in het jaar

1 Zie zijne *Biddagspredikatie*, blz. 19.

1579. *Op dien Godsdienst steunen we, en de Vryheit beschermen we*, hebben de Bondgenooten der Utregtsche Unie sedert op de guldens en andere geldstukken laten slaan, met dese Latynsche woorden: *Hoc nitimur, hunc tuemur*.' Tot welke verwarde begrippen moest dit aanleiding geven onder een gehoor, dat er door versterkt werd in de meening, dat de Gereformeerde religie bij die Unie de hoofdzaak was geweest. Wat was er bepaald? Dat elk bijzonder persoon in zijne godsdienst vrij zou blijven en niemand ter zake daarvan lastig gevallen, achterhaald of onderzocht mogt worden, zooals reeds in de Gentsche Pacificatie was vastgesteld. 'Daar er[1] eenig verschil ontstond omtrent de meening van deze gewigtige bepaling, werd er eenige dagen later eene verklaring en nadere omschrijving ingelascht. Daarin werd te kennen gegeven, dat het geenszins de bedoeling was, van het Bondgenootschap elke provincie of stad uit te sluiten, die geheel Katholiek was, of waar althans het aantal der Hervormden niet groot genoeg was om dezen volgens den godsdienstvrede aanspraak te geven op openbare godsdienstoefening. Integendeel, men was bereid de zulken toe te laten, mits zij de bepalingen der Unie gehoorzaamden en zich als goede Vaderlanders gedroegen; daar men verstond, dat geen provincie of stad zich in de zaken eener andere ten opzigte van de godsdienst mogt bemoeijen.'

Een goed Vaderlander, een goed *Patriot* te zijn, dat was de voorwaarde, die vóór alles werd gesteld, en iedere provincie in het bijzonder hield de beschikking over het stuk der godsdienst aan zich. Professor Brill wijst met nadruk op hetgeen in dit Artikel werd ondersteld en bedoeld. 'Dit was geschied' zegt hij[2], om geen Provincie, die tot haar toetreden wilde, uit te sluiten op grond dat zij nog Katholiek verkoos te blijven. Maar tevens was juist daardoor het recht van een mogelijk algemeen Bewind om op de vrijheid der Gewesten, die de Gereformeerde godsdienst hadden aangenomen, inbreuk te maken, ontkend. Doch gewichtiger nog dan het bereiken van dit dadelijk doel was het, dat met die bepaling het beginsel was aangenomen, dat er geen algemeene Staats-godsdienst, geen Nationale Kerk behoefde te zijn.; integendeel, dat er een staatkundige band zou wezen, die onverbrekelijk verbinden zou,

1 Zie Motley.
2 t.a. p., blz. 94, 95.

ook bij ongelijkheid van godsdienstige belijdenis. Maar dit laatste was in de schatting van zijne beste vrienden het tegenovergestelde van de waarheid en in strijd met 's lands belang. Was niet, zegt Motley, zijn vertrouwde raadsman, de begaafde St. Aldegonde, wanhopig omdat de Prins weigerde, de Doopsgezinden in Holland van het burgerregt uit te sluiten? Het was voor Oranje eene bittere teleurstelling, dat hij schrandere staatslieden van zijn eigen geloof onbekwaam zag, om zich tot het denkbeeld van verdraagzaamheid op te heffen. ‘De zaak der doopsgezinden,’ schreef St. Aldegonde, ‘is op nieuw te berde gebragt. De Prins is er tegen om hen van het burgerregt uit te sluiten. Hij gaf mij scherp ten antwoord, dat hun ja met onzen eed gelijk stond, en dat wij de zaak niet verder behoorden aan te dringen, tenzij wij willens waren te bekennen, dat de Pausgezinden regt hadden, ons te dwingen tot eene eeredienst, die tegen ons geweten streed. Kortom, ging St. Aldegonde met toenemende ergernis voort, ik zie niet, hoe wij hierin onzen wensch kunnen krijgen. De Prins heeft mij verweten, dat onze geestelijken zich heerschappij zoeken aan te matigen over het geweten. Hij haalde onlangs met blijkbare goedkeuring het gezegde aan van eenen monnik, die niet lang geleden zich hier bevond, dat onze pot nog niet zoo lang op het vuur had gestaan als die van onze tegenpartij, maar dat die mettertijd ook zwart genoeg zou zijn. Kortom de Prins dacht, dat na verloop van eenige eeuwen de geestelijke dwang aan weerszijde in dit opzigt gelijk zal staan’[1].

Of de Prins wel aan ‘eeuwen’ heeft gedacht, valt te betwijfelen. Viglius schreef in het jaar 1566, den 23sten September, aan Hopper in Spanje, dat velen der Nederlandsche Staten volstrekt wilden, dat het een ieder vrij zou staan, aangaande religiezaken te gelooven, hetgeen met zijn gemoed overeen stemde. Maar in een vroegeren brief had hij reeds voorspeld, hetgeen hij nu herhaalde, dat de Calvinisten, als zij dit eens verkregen hadden, zich naderhand van de geheele religie zouden meester maken en de Katholieken onderdrukken. De Prins zag de vervulling van die profetie naderen, en het was in zijne oogen een ongeluk. In zijne *Apologie* klinkt het als eene verontschuldiging, wanneer hij schrijft, dat de Staten in den beginne tot 's Lands behoud goed en nuttig hadden geoor-

1 *De Opkomst van de Nederl. Republiek*, IV, blz. 25 van den 3den druk.

deeld, om beide godsdiensten naast elkander te laten blijven bestaan, doch dat zij naderhand door de verkeerde handelingen en verraderijen der vijanden geleerd en gewaarschuwd waren aangaande het gevaar, dat den Staat bedreigde, bijaldien de oefening van de Roomsche godsdienst niet werd geschorst en verboden. Zij toch die haar beleden (immers de Priesters) rekenden zich verbonden door een anderen eed dan dien zij aan het Vaderland hadden gedaan. Lag hierin niet opgesloten dat hij, indien zij wijzer werden, ook voor hen de vrijheid zou blijven vragen, die hun nu werd onthouden?

Maar hij heeft zich moeten schikken in het onvermijdelijke, en op dit punt heeft hij de geesten niet kunnen leiden in de rigting, die hij in zijn hart voor de ware hield. Men verruilde de eene heerschende kerk voor de andere. In 1572 verklaarde St. Aldegonde, in 's Prinsen naam, aan de Staten van Holland te Dordrecht vergaderd, dat aan Gereformeerden en Roomschen beide de openbare uitoefening van hunne godsdienst zou vrij staan. Maar op dat zelfde jaar wordt reeds door Jean le Clerc aangeteekend: ‘het oefenen van den Roomschen dienst wierd ook uit de publycque kerken gebannen, en men liet hen, die van het Roomsche gevoelen waren, niet ligt tot gewigtige ampten toe, schoon er toen geen wet was, waerdoor zij wierden uitgesloten.’ Die bepalingen hebben echter niet lang op zich laten wachten. In 1575 namen de Staten van Holland en West-Friesland het besluit, om de Roomsche godsdienst geheel af te schaffen, en bij de opdragt van het bewind aan Willem I werd de voorwaarde gesteld, dat hij de hand zou houden aan de uitoefening van de Gereformeerde Evangelische godsdienst en die van de Roomsche zou doen ophouden. Weldra ging men nog een stap verder. In de bijzondere Unie, die in 1576 tusschen de Staten en Steden van Holland en Zeeland gesloten werd, stelde men vast in Art. 15: ‘Ende aengaende de Religie zal zijne Excellentie admitteren ende handhouden de oefening van de Gereformeerde Evangelische Religie, doende surcheren ende ophouden de exercitie van alle andere Religiën, den Evangelio contrarieërende.’ Te Water zegt in zijn ‘Twede Eeuwgetyde van de Geloofsbelydenis der Gereformeerde Kerken,’ dat dit laatste er waarschijnlijk bijgevoegd is om, behalve de Roomsche, ook de Doopsgezinden en Libertijnen of de algemeene Religie tegen te gaan, en te doen uitkomen, dat alleen de Gereformeerde onder de bescherming stond van den Staat. Na de

Pacificatie van Gent, toen de uitgewekenen in het land mogten terugkeeren, gaven de Staten van Holland en Zeeland niemand vrijheid om zich in die gewesten met ter woon te vestigen en bezit te nemen van zijne goederen dan op voorwaarde dat zij zwoeren, ‘van niet te zullen aenregten, met raed en daed, hetgeen strekken en stryden mogt tegen den Gereformeerden godsdienst en oefening van denzelfden: ook niet te pogen, by enige direkte of indirekte middelen, een anderen godsdient in den lande van Holland en Zeland te exerceren, gebruiken of in te voeren dan aldaer voor het tegenwoordige stand grypt en by de Overheid en Staten van den Lande openbaerlyk toegelaten word; en zulks ter tyd en wylen toe de Staten Generael der Nederlanden, naer het vertrek of verdryven der Spanjaerden, wettig vergaderd, anders daerop zullen hebben gerezolveerd.’ En al vond de Prins dien eed te hard en al keurde hij hem af, de Staten bleven bij hun besluit. Op die voorwaarde traden zij dan ook alleen toe tot de Unie van Utrecht, en toen de Staten Generaal den 24sten November 1579 eene resolutie namen, die hiermeê niet overeen te brengen was, protesteerden de Staten van Holland, den 25sten Januari 1580, verklarende dat zij van het invoeren der Roomsche godsdienst in Holland niets wilden weten.

In het jaar 1583 achtte men ter Generaliteit, bij het herzien van de Unie van Utrecht, dat misschien raadzaam ware, in Art. 13 eenige verandering te brengen. Door Gods genade dus werd er gesproken, hadden nu alle provinciën de gezuiverde godsdienst aangenomen, en er was dus eigenlijk geen grond meer voor de clausule, dat ieder, wat de godsdienst aanging, zou kunnen handelen naar bevind van zaken en naar hem zelven goed dacht. En het besluit viel, dat men de gezuiverde godsdienst zou handhaven, zonder eenige andere leer of exercitie van religie binnen de Vereenigde Gewesten in het openbaar te gedoogen. Met het overige van dit besluit, dat men namelijk in de Gereformeerde godsdienst geene verandering zou mogen maken dan met algemeene toestemming, heb ik hier niet van noode, aangezien het mij niet te doen is om het vraagstuk der ‘tolerantie’ *in* de kerk, maar om de verhouding tusschen eene heerschende kerk en hen, die er buiten staan. En zoo kunnen wij dan de questie laten rusten, waarover Bynkershoek en Te Water in hun tijd het noodige hebben gezegd, of dit besluit, ter Generaliteit genomen, ooit door alle provinciën elk voor

zich bekrachtigd is. Maar zeker is het, en dit heeft hier alleen belang voor ons. dat de Staten van Holland op nieuw verklaarden, dat naar hun inzien geen andere godsdienst in het openbaar mogt worden geleerd en uitgeoefend dan de Gereformeerde; en de Staten van Zeeland waren hierin met hen eenstemmig, dat men bij die religie alleen behoorde te blijven.

En daarbij is het gebleven. 'De Advocaet der Vaderlandsche Kerk'[1] wijst er op in het geschiedkundig overzigt, dat hij van deze zaak geeft, hoe alle plakkaten, zoowel tegen alle 'Pauselyke godsdienstige exercitiën' buiten de hotels der Ambassadeurs, als straks die tegen de Remonstranten, toen men verklaard had dat zij niet tot de Gereformeerde Kerk behoorden hier op uitloopen, dat geen openbare godsdienstoefening in de gewesten der Unie geoorloofd was dan alleen die der Hervormde. Barueth werd indertijd voor de voeten geworpen, dat hij in zijn ijver voor alles wat Gereformeerd was niet altijd even eerlijk te werk ging, ja Jufvrouw Wolff durft vragen in haar hekeldicht 'Aan mijnen geest':

> Gelooft gy blindelings den orthodoxen schrijver,
> Die zo getrouw, kwanswys 't belang der kerk bepleit,
> Maar inderdaad het volk door snood bedrog misleidt;
> Zich stout en onbeschaamd beroept op 's Lands plakaaten,
> En 't al vervalscht, ook zelfs de Notulen der Staaten?

maar, dat de Gereformeerde kerk de eenige was, die volgens de constitutie regt had van bestaan, viel niet te loochenen, en het werd voortdurend zoo scherp mogelijk geformuleerd. 'Die de koelheid en onverschilligheid van velen onzer Gereformeerden,' roept *de Advocaet* uit, 'omtrent den godsdienst, van welken zy belydenis doen, enigzins penetreren en ter harte nemen, staen verbaest en zyn teffens gestigt over de prysweerdigen *Zele* onzer voorvaderen nopens de Religie.' En 'gezèleerd' waren zij! 'Men wilde,' gaat Barueth voort, 'van geen temperament in de Religionszaken hooren spreken, al was het ook maer alleen met relatie tot de Meyery van 's Hertogenbosch, het Marquisaet van Bergen enz. Wanneer Spanje in de Munstersche vredehandeling daerop sterk bleef staen en dat stuk pousseerde, leverden de Staten van Zeland den 21sten

1 In twee stukken uitgegeven te 's Gravenhage in 1771 en 72; van het eerste stuk heb ik een tweeden druk. De opsteller en verzamelaar was F. Barueth, gelijk bekend is.

January 1647 een advys ter Generaliteit in, waerin zy zich op de Plakkaten van den Lande en de beloften van alle Provintiën, als strydig tegen het geprojecteerde temperament, ernstig beriepen, onder anderen zeggende: dat de Manutentie of handhaving van de Gereformeerde Religie (waertoe zich de Bondgenoten meermalen verbonden hadden) juist alleen hierin bestaet, dat de exercitie van dezelfde niet direktelyk worde belet, geturbeerd of belemmerd, maer inzonderheid, dat men zorg drage en vigilere, dat alle andere Secten worden ondergehouden en ter contrarie niet gesupporteerd, gefavorizeerd en met publycque autoriteit, gelyk als in collateraliteit met de Gereformeerde Religie gesteld.' Het was duidelijk genoeg. Maar den 23sten en 25sten Maart van dat zelfde jaar, kwamen zij in eene mondelinge en schriftelijke propositie er nog eens op terug, en den 18^{den} Mei 1647 vonden Hunne Edel Mogenden goed, aan hunne plenipotentiarissen te Munster te gelasten, om in het tractaat met den vijand te bedingen de volle en absolute souvereiniteit, zoo in het geestelijke als wereldlijke, over de Meyery van den Bosch en andere plaatsen van gelijke natuur. En dit is geschied.

Na den vrede van Munster kwam er wel een geheele ommekeer in de buitenlandsche staatkunde der Nederlandsche Republiek, maar wat de kerkelijke zaken betrof bleef men op hetzelfde aambeeld slaan, en de Staten van Zeeland en Holland waren onvermoeid. Terwijl de groote Vergadering van 1651 werd voorbereid, wenschten die van Holland de Edel Groot Mogenden er al vast op te wijzen, dat hunne intentie geene andere zou zijn dan het handhaven der religie, volgens de Synode van Dordrecht. En toen de Staten der geheele Unie in de groote zaal van het Hof plegtig waren zamengekomen, werd het declaratoir van Holland door den Raadpensionaris nog eens herhaald. 'Hartig', roemt mijn gids, 'waren hier de advisen van alle de Staten der Unie op het poinct van den godsdienst. Het scheen alsof de een den ander daeromtrent in emphatische uitdrukkingen en voorslagen wilde surpasseren. Het *votum* van Zeland was, boven dat van anderen, zeer geextendeerd; doch hoofdzaeklyk hierin bestaende, dat de voornoemde Religie *alleen* in het *openbaer* gedoceerd, ernstig beschermd, allezints gehandhaefd, en een ieder secte of gezindheid (gesecludeerd van de publycque protectie, en alleen geconniveerd) in alle goede ordre en stilte mogt gehouden worden.' De Staten van Hol-

land vereenigden zich ‘volvaerdig’ met dit voorstel, dat tot een besluit van de Staten aller provinciën verheven werd. En nu rees later wel de vraag, of zij verklaard hadden dat te zullen doen dan of zij het beloofd hadden, en over deze vraag werd ernstig getwist, maar in de Resolutie der vergadering staat dit te lezen:

> ‘Dat de Secten en de Gezindheden, die gesecludeert zyn van de publycque protectie, ende alleen worden geconniveerd, gedurende dezelve conniventie gehouden zullen worden, in alle goede ordre en stilte, met bepalinge tegens alle excessen, ende dat ook dezelfde op geen andere plaetsen meer als daar tegenwoordig zyn, voortaen zullen worden gepermitteerd.
> Dat de Plakkaten tegens de Pausgezinden, voor dezen geëmaneerd, zullen blyven in haer rigeur, ende ook strictelyk, naer hunne forme ende inhouden, worden geexecuteerd.
> Dat mede op het licentieus inkomen van de geestelykheid een al zulke temperament ende ordre zal worden beraemt, als zonder krenkinge van het Tractaet van Vrede best kan geschieden.
> Dat de Ambassadeurs ende publycke Ministers van uitheemsche Prinzen ende Potentaten daer toe zullen worden gehouden, dat zy niet en gedogen, dat binnen hunne huizen enige sermoenen of andere diensten zullen worden gedaen in de Nederlandsche sprake, maer bezorgen, dat die gedaen worden in de tale van hunne respective Heren ende Meesters, ende dat ook tot dezelfde diensten aldaer gene andere zullen mogen worden geadmitteerd dan die behoren tot de familie ende suite van de gemelde Heren Ambassadeurs.
> Dat de salutaire Resolutien ende Decreten, ter Generaliteit genomen, op de invoering van de publycque Reformatie in de Meyery van den Bosch ende andere quartieren van gelyke nature, eenmaal effective in alle hare poincten ende articulen zullen worden geexecuteerd, ende dien volgende geen Bailjuwen, Schouten, Secretarissen, Vorsters ende dergelyke andere Officieren aldaer voortaen zullen mogen wezen als die zyn van de Gereformeerde Religie, met dien verstande nogtans, dat de particuliere Heren, regt hebbende aldaer officieren te stellen, gewaerschouwd en aengemaent zullen worden, de vereischte verandering ten aenzien van de officieren Roomschgezind zynde, binnen zekeren gepreligeerden tyd te doen, ofte by gebreke van dien, dat hetzelve ter expiratie van den zelven tyd by hun Hoog Mogenden zal worden gedaen.’

Hoe nu de heerschende kerk al den tijd van haar bestaan de ‘salutaire resolutien’ aangaande de Secten en Gezindheden heeft

toegepast, is op dit oogenblik voor ons van minder belang, daar wij alleen het oog hebben op hare laatste dagen. De Dissenters werden als zoodanig uit alle ambten geweerd. Aangezien zij echter in sommige steden en streken een groot deel uitmaakten van de aanzienlijken en ontwikkelden, kon men hen soms moeijelijk voorbijgaan. En zoo gebeurde het b.v. dat een Remonstrant, de Heer Jozua van der Poorten, de vertegenwoordiger was van Willem IV bij de Oost-Indische Compagnie, en dat de Heer Hope, een Doopsgezinde, Willem V bij die zelfde Maatschappij representeerde. Overigens waren zij doorgaans wellevend genoeg om zich ordentelijk te gedragen, en de sterke arm was niet noodig om hen ‘in alle ordre en stilte’ te houden, hoewel zij hier en daar aan allerlei bezwarende bepalingen waren onderworpen, die ons tegenwoordig in de ooren klinken, alsof zij thuis behoorden in de dagen van het lijfeigenschap. In Gelderland was b v. een plakkaat[1] van kracht, volgens hetwelk alle kinderen uit gemengde huwelijken tusschen Gereformeerden en Roomschen, den hervormden vader of moeder moesten volgen, en in Holland gold eene resolutie, waarbij bepaald was, dat er tusschen het afkondigen en het voltrekken van zulke huwelijken meer tijd dan anders moest verloopen. Van Roomsche kerken, even als van de huizen vaar bijzondere personen tot die gezindheid behoorende, werden afzonderlijke belastingen geheven, en een tal van plakkaten, resoluties en octroyen verpligtten de Dissenters bij te dragen voor de behoeften der ‘dominante’ kerk, voor hare Hoogleeraren, predikanten en wat dies meer zij. Zal ik nu zeggen, dat zij letterlijk verdrukt werden? Het zou niet overeenkomstig de waarheid zijn. In weerwil van de scherpe Resolutie van 1651 genoten zij tamelijk veel vrijheid. De lange gangen, door welke men nu nog in onze dagen de bedehuizen der Doopsgezinden in Amsterdam en Haarlem nadert, en de afgelegen plaatsen, waarop velen van hunne kerken zijn gebouwd, herinneren ons, hoe hunne stoutigheden, gelijk ook die der Remonstranten, gerekend werden het licht niet te kunnen verdragen. Maar de Remonstranten hadden toch reeds in 1630 van de Amsterdamsche regering vrijheid ontvangen om eene kerk

1 Zie aangaande dit en het volgende het *Placcaet van de Staten van Holland en WestFriesland* van 24 January 1755, en de *Resolutien van Ridderschap en Steden, de Staten van Overyssel*, 29 Maart 1669, 4 April 1700, 6 April 1701, 20 Maart 1727, 18 Maart 1755, 15 April 1756, 17 Maart 1757, om van anderen te zwijgen.

te bouwen, en ook de Doopsgezinden gingen hun weg zonder groote belemmering. In sommige plaatsen hield men zich aan de plakkaten en maakte er zelfs nieuwe.

De Schepenen en Raden van Deventer vaardigden den 17^{den} November 1670 eene publicatie uit, waarbij zij deden te weten en ernstig verboden aan alle burgers en ingezetenen, ‘dat nymant, van wat qualiteit hy sy, eenige heimelycke off openbare bycompste sal holden, off eenige exercitiën van Papistische, Mennistische, Luthersche of andere relegiedaden’, en die voor de derde maal schuldig werd bevonden aan overtreding van dit gebod, zou ten eeuwige dage uit de stad en hare jurisdictie worden gebannen. En in die zelfde stad - waar is het geslacht gebleven? - was jaren daarna de gezeleerdheid voor de ware Religie nog zoo groot, dat de bakkers geen Doopsgezinde leerjongens wilden opnemen, en dat de brouwers een onverlaat van die kleur uit hun gild weerden. Maar dit werden meer en meer sporadische gevallen. Over het geheel werd aan de plakkaten zoo flaauw de hand gehouden, dat de Dissenters begonnen te vergeten, dat zij volgens de wetten des lands toch niet meer waren dan getolereerden. Zij deden alsof zij vrij waren, en begonnen te spreken van regt, alsof er geen plakkaten en resoluties bestonden. Hunne stem klonk luid genoeg om de heerschende kerk uit haar rust te doen ontwaken. Met schrik bemerkte deze, hoeveel terrein zij van lieverlede verloren had, in weerwil van het manifest van 1651. Haastig greep zij naar de wapenen, om het erfdeel der vaderen ongeschonden te bewaren. Maar toen hare vertegenwoordigers de wapenrusting hadden aangegespt, ten aanval bliezen en de getrouwen opriepen tot den strijd, bleek het, dat zij niet dan met gedunde en zwakke scharen den heiligen krijg zouden kunnen voeren. Andere beginselen hadden langzamerhand wortel geschoten in de gemoederen. Hun oorlogskreet weerklonk te midden van een geslacht, dat hen niet begreep en overtuigd was, dat resoluties als die van 1651 haar tijd hadden gehad. Zoo was de overwinning reeds van den beginne zeer twijfelachtig, en het stond geschreven, dat de heerschende kerk zou bezwijken. Zij liep op haar laatste gras. Hoe zij aan haar einde gekomen is, wensch ik nu te verhalen. Prins Willem I heeft naar waarheid gezegd, dat het land geen drie dagen had kunnen bestaan zonder de Gereformeerde Religie, maar daarom had zij nog geen godsdienst van Staat behoeven te worden. Zijn ontwerp van godsdienstvrede, een vrome wensch in zijn tijd, was eene pro-

fetie, die naar den mensch gesproken te laat is vervuld. Volgens hem had er nooit eene Staatskerk moeten zijn, en indien men trouw gebleven was aan het beginsel, in de Unie van Utrecht verkondigd, dan was zij er ook nooit geweest. Al zijn wij eerbied schuldig aan de Gereformeerde Religie, en dezen tol betalen wij volvaardig, het verscheiden van de heerschende kerk zal ons geen tranen kosten, en de lezer zal mij verpligten, indien hij dit onderscheid in het oog houdt.

I.

Men kan met den hoogleeraar Brill beweren[1], dat het vestigen van eene heerschende kerk slechts te verklaren is uit eene heillooze misleiding aangaande het wezen en de kracht der waarheid en tegelijk vragen: als er eenmaal met gemeene toestemming eene heerschende kerk tot stand gekomen is, hoedanig zijn dan de ordonnantiën, waaraan men zich heeft te houden? Het antwoord is, dunkt mij, niet moeijelijk. Was de Staat als zoodanig verpligt de kerk te handhaven, die gerekend werd in het bezit der waarheid te zijn, dan mogt hij geen toegang verleenen aan gevoelens, die daarmee in strijd waren. De kerk zelve was geroepen hare oogen overal te laten gaan en den staat opmerkzaam te maken, zoodra zij eenig onraad vernam. Het scheen intusschen dat zij na 1700 op haar post was ingesluimerd. Er was grond voor de klagt, in 1748 door Ibertus Fennema geslaakt[2]: ‘dat de Wagters op Zions muren allezins sluimerden en Salomon's helden, die het zweerd aan hunne heupe dragen van wegen den schrik des nagts, voor de veiligheid zyner koetze en de reinheid der Evangelische en krachtdadige of zielsoverweldigende genadeleer (het ene scheid- en kenmerk van de ware Religie) maer slaperig zorgden en waekten.’

Maar tegen het midden der 18de eeuw gaven zij in verschillende oorden van het land bewijzen, dat hunne waakzaamheid alles behalve uitgedoofd was. Om niet al te uitvoerig te worden, deel ik er slechts enkele punten van meê.

Om met Friesland te beginnen, herinner ik in de eerste

1 t.a. p., blz. 20, 21.

2 In zijn ‘Aenspraek aen de Leeuwaerder Gemeinte’, voor zijn ‘De verborgenheid des kruises’; de man was toen 79 jaren oud.

plaats de zaak van Johannes Stinstra, door Sepp[1] in het breede beschreven. Wel was bij besluit van de Staten van Friesland, den 28sten Februarij 1672, aan de Doopsgezinden vrijheid van godsdienstoefening toegestaan, maar de heerschende kerk deed daarom geen afstand van haar regt, om te waken tegen het verbreiden van leerstellingen, die zij voor zich zelve gevaarlijk achtte. En zij kwam in rep en roer, toen genoemde leeraar in 1741 zijne vijf Predicaties uitgaf over *de natuur en gesteldheid van Christus' Koningrijk, onderdanen, kerk en godsdienst*. De classis van Franeker was het eerst op haar post en bragt de zaak op de Synode, die in Bolsward zou worden gehouden. Straks werd het boek tot onderzoek gezonden aan alle classes in de provincie en ook aan de theologische faculteiten der vijf Nederlandsche Academiën. Aller oordeel was ongunstig; Venema alleen had een ander inzigt. En toen de zaak, door de classes bij de Synode gebragt en door deze bij Gedeputeerde Staten ingediend, na al die ingekomen adressen behandeld werd, was het einde, dat Stinstra in zijne bediening werd geschorst. In Harlingen stonden vóór dien tijd de namen der ‘Menniste Vermaaners,’ naast die der Hervormde predikanten, op het lijstje der beurten, maar van dien tijd was dat uit[2]. Stinstra bleef geschorst tot 1o September 1757, en de verkoop van zijne predikaties was verboden op eene boete van vijftig gulden.

De wachters hadden niet tevergeefs op den uitkijk gestaan en de bazuin geblazen. Indien het gaan zou volgens de wet, moest deze weg wel bewandeld worden. Ik zou het niet eens zijn met hetgeen Delprat indertijd over dit regtsgeding heeft gezegd[3]: dat 's lands overheid tot het uitspreken van een vonnis of eene meening in godsdienstzaken zich onbevoegd had moeten verklaren. De Commissarissen Politiek hebben op de Synode, waar het boek van Stinstra ter tafel werd gebragt, wel getracht te ontkomen aan den drang der kerk, en dat hebben zij ook elders beproefd, gelijk wij aanstonds in een ander voorbeeld zullen zien, maar èn de letter èn de geest der plakkaten aangaande de Hervormde kerk en hare regten tegenover de secten en gezindheden, beletten hen het slaan van een vonnis te ontgaan. En zoo was het dan ook volkomen in de orde, als de classis van Leeuwarden in dezen zelfden tijd ver-

1 *Johannes Stinstra en zijn tijd*, I, blz. 238-268.
2 Zie *de Denker*, 1766, 24 Nov.
3 In *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland*, II, blz. 144.

klaarde, dat ‘zeer ter harten nemende de conservatie van de zuiverheid der leer in den Hervormden godsdienst, zedert enige jaren herwaerts, neffens andere klassen der provintie, vierig verlangd had, dat er een Lemma tegen de Remonstranten in Actis Synodalibus mogt worden geinteseerd, ten einde in het toekomende, met gevoegzaeme order en een gewenscht succes te konnen verseren omtrent den beklaeglyken aenwas en pernicieuse gevolgen van het voor land en kerk gevaerlyke Remonstrantismus.’ Nu waren er wel in Friesland geen Remonstranten en ieder wist, dat de heeren het oog hadden op de Doopsgezinden, maar het gevaar was hetzelfde. Meermalen had men in Friesland verlangd, dat men daar evenals in andere, provinciën, een Lemma mogt hebben tegen de Remonstranten, hetgeen nooit was gelukt, misschien wel omdat zij er niet waren. Maar langzamerhand begon men er ernstiger op aan te dringen, ‘naermate zy de Arminianen, onder den naem van Mennisten, in hunne Provintie meer veld zagen winnen, en derzelver woelingen ondersteund, ook zelfs door dezulke, die amptshalven daer tegen behoorden te waken’[1]. En zoo nam de classis van Leeuwarden het besluit, ‘ten vollen gepersuadeerd van 's Prinsen onveranderlyke verknogtheid aen den vaderlandschen godsdienst en derzelver onbesmette bewaring, om Hoogstdeszelfs veelvermogende intercessie bij de Edelmogende Heren Gedeputeerde Staten der Provintie, ter aequisitie van voornoemden artikel, eerbiedig te verzoeken.’ De Prins heeft deze tusschenkomst verleend met het gewenschte gevolg. Weldra kon, zegt *de Advocaet*, de Friesche kerk den hemel danken en den vorst zegenen. En vele andere provinciale Synoden hetzelfde. ‘Die van Holland hebben, op voorslag der hooge Landsrepresentanten en verzoek der klassen, den Prince Erfstadhouder ootmoedig bedankt voor zyne gunstige attentie en efficatieuse intercessie ter obtinering, dat eindelyk een artikel tegen de Arminianen in de Acten van Friesland is geinsereerd, waerop het zyn Doorluchtige Hoogheid behaegde te antwoorden: dat het hem zeer lief was, dat hij iets tot genoegen van de kerk hadden kunnen uitwerken enz.’[2]

In Amsterdam ging het als in Leeuwarden. Wat gaven de Staten van Holland en West-Friesland te kennen, dat zij onwillig waren

1 Zie *De Advocaet der Vaderl. Kerk*, I, blz. 30.
2 t.a. p., blz. 35, 36.

‘om hunnen dierbaren tyd te verspillen met over zaken van dien aard gestadig in hunne vergadering te delibereren’, maar het mogt den eerzamen Joan van de Velde niet baten, toen de Amsterdamsche Hoofdofficier eene vervolging tegen hem instelde om het drukken en uitgeven van een geschrift van Deurhoff. Trouw had hij uit diens mond opgeteekend, wat hij van 1708 tot 1717 tot verklaring van het boek Job in zamenkomsten met zijne vrienden had voorgedragen. Nu, na 25 jaren, meende van de Velde, dat hij van vervolging en ketterjagt niets meer te vreezen zou hebben, maar hij had zich toch in den tijd vergist. Gewapend met een advies van de theologische faculteit der Leidsche Hoogeschool, en met Professor van den Honert achter zich, gelukte het den Hoofd-officier de zaak van van de Velde te brengen voor de kleine regtbank der schepenen. En indien het schitterend pleidooi van Noordkerk[1], waarop ik straks terugkom, hem niet had bewaard, zou het vonnis zijn uitgevoerd, dat hem ten eeuwigen dage uit Holland en West-Friesland verbande.

Ook in het Sticht waren er, die niet gerekend konden worden tot hen, die ‘maer slaperig zorgden en waekten,’ zooals D^{s}. Fennema klaagde. Had de kerkeraad der Hervormde gemeente te Amsterdam, in eene buitengewone vergadering op den 30sten October 1738, een herderlijk schrijven gearresteerd, waarin de gemeente gewaarschuwd werd tegen de dwalingen der Hernhutters, de classis van Amersfoort, die de Stichting te Zeyst in haar midden had, achtte zich in dezen tijd, 1749, geroepen tegen haar op te treden, en de sterke arm van ‘Myne Heeren de Staaten’ der provincie tegen haar in beweging te brengen. In een land, dus redeneerde de Commissie van Onderzoek, waar eene christelijke overheid was, mogten zulke ‘enorme en allerverfoeyelykste zaaken, als zy had ontdekt, niet worden geduld. Wat de Hernhutters leerden, waren “prophane, schandelyke, godonteerende en zielverdervende Sentimenten, zoodat sedert het Christendom geen ketteryen zoo gevaerlyk en goddeloos zyn geweest als deezen.” Maar het wereldlijk gezag was hier niet zoo gereed als in Friesland, om de kerk de behulpzame hand te bieden. Vijf en veertig jaren achtereen bleef het rapport, dat aan de Staten in afschrift was overgeleverd, in de Synodale kast berusten, eer de Edel Mogende Heeren

1 Zie daarover het belangrijk opstel van Sepp, in de *Godgeleerde Bijdragen*, van 1864.

goedvonden er op te antwoorden. Mij dunkt sommige van deze Heeren zullen hun geweten hebben voelen kloppen, of hun buurman met een glimlach hebben aangezien, toen de Heer Reitz, den 11^{den} Julij 1761, zijn ambt als Hoogleeraar aanvaardende, de groote gehoorzaal deed weergalmen van zijn *Panegyricus celsissimo ac serenissimo Gulielmo quinto, Arausionis et Nassaviae principi*.' Daarin toch werd Prins Willem V verheerlijkt als bevorderaar van de ware godsdienst en als beschermheer van de kerk. Hij zou haar bewaken tegen de aanvallen der goddeloozen, en wat de Dissenters betrof, hen te verdragen en te dulden was altijd de gewoonte geweest van het gemeenebest, en hij zou hun gewisselijk niet vijandig zijn. Maar even zeker zou hij er zorg voor dragen, zoover zijne krachten reikten, dat zij binnen de perken der bescheidenheid bleven[1]. Dit was overeenkomstig met het aloude 'in alle ordre en stilte houden.' Maar hoe ver waren de Staten van Utrecht gebleven beneden dit ideaal, zij, die nu reeds twintig jaren de zielverdervende sentimenten der Hernhutters te Zeyst onder hunne oogen zagen voortwoekeren en niet anders hadden gedaan dan de zaak in commissie stellen!

Van katheder en kansel, uit alle oorden van het land, komt ons dezelfde geest tegemoet. Het was als in 1651, toen de een den ander 'in emphatische uitdrukkingen scheen te willen surpasseren.' Volgens de Zuid-Hollandsche Courant van 12 Januarij 1784, had D^{s}. Sterk van Heusden op den laatsten dag van het vorige jaar aan zijne gemeente verkondigd, dat het niet te pas-kwam aan de Roomschen het bouwen van kerken toe te staan; dat men in 't algemeen geen genoegzamen afkeer had van hen, die eene andere leer dan de Gereformeerde waren toegedaan, en dat de tolerantie in ons land ongeoorloofd was, aangezien men alleen tot behoud van de Gereformeerde godsdienst de wapenen tegen Spanje had opgevat. Tot wat al geschrijf in couranten en vliegende blaadjes dit aanleiding gaf, kan ik laten rusten. Het zou alleen kunnen dienen tot bewijs, dat men zulke gedachten reeds niet best meer kon zetten, en dat de gemeente er begon uit te groeijen. Velen althans

1 Op blz. 37 van die oratie lezen wij: 'Eris denique qualis es, *verae Religionis cultor* et Ecclesiae Patronus, eamque ab improborum insultibus tuebere gnaviter, dissentientes quidem ab nostrâ, quos tolerare Reip. semper interfuit, hand exosus, non tamen modestiae limites excedere, quantum id praecaveri poterit, patieris.'

hoorden het met weerzin, en de predikanten, die met zulke beginselen voor het publiek optraden, schenen nu en dan te gevoelen, dat zij wel eene nadere toelichting dienden te geven. Men werpt mij voor de voeten, zegt Jan Scharp[1], dat ik mij aanstel, alsof de godsdienst in gevaar is; dat ik onverdraagzaam ben en spreek in ‘den gewoonen toon van dwangzuchtige kerkelyken.’ Maar ben ik dan als eerlijk man niet geroepen, om de Hervormde kerk voor te staan, te verdedigen en voor inbreuk te bewaren? Is het niet waar, ‘dat men in de misleidende schriften, die ons Vaderland overstroomd hebben, de verschillende gezindheden gelokt en met vooruitzichten op voorrechten, die tegen 's Lands grondwetten strydig zyn, gevleid heeft? is het niet waar, dat de gewaapende benden, die aan alles de wet stelden, byna overal voor zeeven achtste deelen bestonden uit dissentieerende geloofsbelyders? is het niet waar, dat op sommige plaatsen allerlei gezindheden in de begeeving van Ampten met de Gereformeerden niet alleen gelyk stonden, maar zelfs voorgetrokken wierden? Zogt men niet openlyk te bewijzen, dat verschil in den godsdienst nergens moest in aanmerking koomen?’ En omdat er zooveel ontbrak aan de gewenschte ‘stilte en ordre,’ die den Dissenters betaamde, en omdat ‘de grenzen der bescheidenheid’ overschreden werden, die professor Reitz zoo dringend ter bewaking aan Prins Willem V opdroeg, acht Scharp het raadzaam, het oud beginsel te handhaven, ‘dat een ieder, die zich met zijne godsdienstige sentimenten vreedzaam in den Staat gedraagt, en de Dominante kerk niet benadeelt, getolereert moet worden.’ Maar een zoodanige had te bedenken, dat hij op iets anders geen regt had. Voorts lag daar, ofschoon hij hiervan niet spreekt, de Publicatie der Staten van Holland van 1 Mei 1773, waarbij een iegelijk met zware straf werd bedreigd, die het waagde verachtelijk te spreken van de Hervormde kerk of van hare leer.

Niemand echter onder alle kampioenen voor de oude regten der heerschende kerk was zóó kloek, en kwam zóó wel toegerust in het strijdperk als de *Advocaet der Vaderlandsche kerk*, de Dordsche predikant Johannes Barueth. Had hij reeds in 1768, in zijne ‘Letterkundige Brieven,’ de kerk trachten te verdedigen tegen hetgeen hij noemde, ‘de heimelijke aanslagen’

1 In het ‘Voorbericht’ voor eene *Kerkelijke Redevoering in den veegen nood des Vaderlands*, op den biddag van 1787 te Axel gehouden, op blz. XXI VV.

van de *Denker* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, het punt waartegen hij nu zijn aanval rigtte, was ook reeds vroeger aan de orde geweest. In 1756 had Nozeman, toen nog predikant bij de Remonstranten te Haarlem, in een betoog tegen Holtius, met Comrie zooals bekend is opsteller van het ‘Examen van Tolerantie,’ beweerd, dat 's lands regering aan het Remonstrantsche kerkgenootschap vrijheid van openbare godsdienstoefening verleend had. Tegen deze bewering was Petrus Hofstede opgetreden, en had den Remonstrantschen leeraar uitgedaagd, zijne bewering uit de geschiedenis en de bestaande plakkaten te bewijzen. ‘Dit was,’ zegt Glasius teregt in zijn ‘Godgeleerd Nederland,’ ‘uit den aard der zaak onmogelijk.’ Maar aangezien men voortging te redeneren, alsof de heerschende kerk van hare regten als zoodanig afstand had gedaan, nam Barueth de taak op zich, om deze regten op nieuw te handhaven, en hij deed het met kracht.

Ziehier zijne redenering: 's konings heerlijkheid bestaat in de veelheid des volks, en daarom reeds is het wijsheid, alle Christensecten, wier gevoelens noch lasterlijk voor het Opperwezen, noch verderfelijk voor den Staat zijn, oogluikend te tolereren. Dit heeft aan de Republiek ook vele stoffelijke voordeelen bezorgd. Maar nooit heeft iemand de noodzakelijkheid van meer dan ééne religie in een koningrijk of gemeenebest gesteld. De gezonde staatkunde leert daarentegen, dat de regering zooveel in haar vermogen is, en door geoorloofde middelen geschieden kan, verscheidenheid van godsdienst moet trachten te beletten, aangezien er niets is, waardoor de burgers van een land nauwer aan elkander worden gebonden dan door eenerlei gevoelen omtrent God en ééne manier van Godsdienst. ‘Op dezen zetregel,’ zegt hij, ‘was het raisonnement der Heren Staten van Zeland, in de groote vergadering van het jaar 1651 gefundeert. Wy ignoreren niet, zeggen zy, dat vele Princen en Republycquen met elkander verbonden zyn tot onderlinge bescherming, niettegenstaende merklyke diversiteit in de Religie; en dat ook die discrepantie niet belet, dat dezelfde met den anderen in vertrouwde enigheid leven, maer gelyk door exempelen, en van de constitutie of naturel van de ene natie tot de andere niet wel is te argumenteren, zoo is ook buiten allen twijfel, dat, of wel schoon tusschen andere geconfedereerden zulks zou kunnen worden gepractizeerd, of ook inderdaed wordt gezien, dat hetzelve evenwel hier te lande niet

alleen is impracticabel, maer ook ten hoogsten schadelijk en ruineus zoude zyn, overmits de principale band derzelver Regering is de voorgeschrevene Gereformeerde Religie, en het fleur van de ingezetenen van dien, te weten alle personen affectie dragende tot dezelfde Religie, daerdoor inseparabel en tot enigheid onderling tusschen den anderen en ten beste van den gemenen Staat, staen genegen en verobligeerd.' En nu was het buiten allen twijfel, dat onze voorvaderen de wapenen tegen Filips II hadden opgevat, 'om hunne halzen van een slaefs juk en hunne conscientiën van dwang te bevryden,' en dat er toen nog niet gevochten werd voor de Gereformeerde Religie. De Nederlanders, voor zooverre zij evangeliesch waren, bedoelden niet anders en niet meer dan de vrije exercitie van hunne godsdienst naast de Roomsche. 'Maer niets is waerachtiger dan dat de Staten van Holland en Zeland, na derzelver bijzondere Unie van het jaar 1576, en de Algemene Bondgenoten, na het afweren van den Koning van Spanje in den jare 1581, gestreden hebben voor vryheid in den burgerstaet en de Gereformeerde Religie.' Door politieke redenen werden de Staten gedrongen, 'om de openbare exercitie van den Gereformeerden godsdienst alleen, met uitsluiting van alle andere te permitteren,' en zoo behoorde het te blijven. Het is toch een staatkundige regel, zegt hij, die meermalen door de ondervinding bevestigd is, dat de koningrijken en gemeenebesten 'best geconserveerd worden by die middelen, door welke zy zyn opgekomen en groot geworden.' De fundamenten nu, waarop onze Staat gegrondvest is, zijn ten eerste 'eene vrye Staetsregering met een Stadhouder aen het hoofd,' en ten tweede de Gereformeerde Religie, die een deel van 'hare uiterlyke vastigheid vindt in de beschermende hand van den Souverain, en in het in ordre houden der Secte.' En nu heeft de ondervinding geleerd, 'dat het ligchaem van den Staet zich nog al enige jaren, by manquement van een Stadhouder, op den been kan houden, evenals een mensch, die met de tering bezogt wordt. In het eerste der ziekte kunnen zyne wangen nog blozen, ja zich zelfs kleuriger dan te voren vertonen; intusschen vermagert hy onder zyne klederen, kwynt inwendig en heeft niets dan den dood te verwagten, ten ware een onverwagt geval of de kunst eens Meesters hem redde. Maer de zamenhang tusschen den Hervormden godsdienst en de bestaenlykheid van onze Republycq is zo nauw, dat volgens het oor-

deel van den grootsten Staetkundige zyner eeuw, Willem den I (van wien Maurier getuigt, dat in alle de verleden eeuwen geen groter Man op het toneel der aerde verschenen is), dit land geen drie dagen zonder de exercitie van den Hervormden godsdienst zoude konnen bestaen; welke voortreffelijke gedenkspreuk van vele aengehaeld, maer van zeer weinige gepenetreerd wordt en daerom eene byzondere commentarie verdient.'

Beantwoordt deze 'Advocaet' nu aan het ideaal van D^{s}. Sterk van Heusden, als hebbende een genoegzamen afkeer van hen, die eene andere leer dan de Gereformeerde waren toegedaan? Hij zou over groote miskenning hebben geklaagd, indien men zoo iets van hem had gezegd. Hij is niet zoo dom als sommige advocaten der Vaderlandsche Kerk in onzen tijd. Wij hoorden hem reeds den lof verkondigen der vrijheid van geweten, en bij herhaling komt hij daarop terug. 'De eerste Theologanten,' zegt hij o.a. op bladz. 19 vv. van het eerste stuk, 'en grootste Regtsgeleerden hebben zoo klaer als de dag aengetoond, dat conscientie-dwang zo strydig is tegen Gods woord, het regt der natuur, de gezonde reden en het welzijn van een volk, als de vryheid van het geweten met dat alles harmonieerd. De kragt, waermede dit betoogd is, de meerder koelheid der tyden, verlichte begrippen der Overigheid en de hoger graed van gematigdheid in de meeste Leraers en Leken, hebben van overlang veroorzaekt, dat byna niemand in ons Land, groot of klein, geestelyke of wereldlyke, gevonden wordt, die geen afkeer heeft van conscientie-dwang, en die zijn medemensch niet graeg vergund, om God in zijn gemoed en in huis te mogen dienen, op een wijze, welke hy oordeeld voor het Opperwezen de betamelykste te zyn. Althans ik ben wel verzekerd, dat men onder de Gereformeerde Nederlandsche Predikanten geen een zal kunnen produceren, die zich in deze dagen tegen de leer van vryheid van conscientie verzet, gelyk men ook niet ligt een exempel zal konnen noemen, dat iemand zedert een eeuw en langer dadelyk de minste overlast in zyn geweten geleden heeft.'

Dit tusschengeschoven 'in zijn gemoed en in huis' was nu wel eene beperking, die in de schatting van velen die vrijheid van geweten voor een goed deel van haar kracht beroofde, maar wij hebben den man te beschouwen van zijn eigen standpunt. En dan zien wij, dat hij zelfs nog een stap verder gaat, en wij hooren hem een woord van waardering spreken ten aanzien

van andersdenkenden. Tegen de ‘Naem Remonstranten met derzelver geassocieerden’ voert hij onverbiddelijk strijd, en zijne leuze is en blijft: ‘Weg van de aarde met zulk eenen!’ Ook bedankt hij er voor, om Socinianen en Roomschen zijne broeders in Christus te noemen. En als de schrijver der Voorrede voor het tweede deel van de ‘Beschryving van de stad Leyden’ door Frans van Mieris, het in Willem V prijst, dat hij allen, tot welke gezindheden zij ook behoorden, als broeders in Christus met dezelfde genegenheid en liefde beminde, meent hij, dat die schrijver den Prins daarmee geen dienst heeft gedaan en een lauwerkrans bedoelende, voor den Vorst bij ongeluk een kroon van brandnetels vlocht. Maar het doet hem toch genoegen een hoofdstuk te mogen schrijven onder het opschrift: ‘Het stil gedrag der hedendaegsche Buiten-Gezinten in Nederland (zowel Roomsch-Katholyken als regtzinnige Lutheranen, echte Mennisten en veritabele Remonstranten) lofwaerdig beantwoord met Christelijke *Tolerantie* door de publycque kerk in het gemeen, en derzelver Leraers in het byzonder.’

Wat de Roomschen aangaat, konden mannen als Temple van de Nederlandsche Katholieken getuigen, dat zij een gezond gedeelte van den Staat uitmaakten en dat zij de rust der Republiek nooit stoorder, hij kan er ‘tot derzelver lof bij doen, dat zy sedert dien tyd niet van gedrag (of het moest nog meer ten goede wezen) veranderd zyn.’ Zij worden ook minder bigot en naar evenredigheid minder bitter tegen hen, die oudtijds door hen werden gescholden als ‘vermaledyde geuzen.’ En zoo is ook de verhouding van de Protestanten tegenover hen veel vreedzamer geworden. Wel kunnen de Gereformeerden nooit ‘behoudens een ieders sentiment met de Roomschen reconciliëren en geen twintig Bossuetten zyn, met twintigmaal meer welsprekendheid dan zy bezaten, in staet om ons te bepraten tot de wederkering ener kerk, die wy, in de personen onzer Voorvaderen met zo veel reden als worsteling, ten kosten van ons goed en bloed hebben verlaten.’ Maar de bescheidenheid en zedigheid der Roomschgezinden heeft dit uitgewerkt, en hij verheugt er zich in, dat onze predikstoelen niet zo sterk meer daveren van *Babels hoer, het veelhoofdig beest en de springhanen des afgronds*.

Voor de regtzinnige Lutherschen, die zich aan de Augsburgsche Confessie houden, heeft hij een broederhand, en het smart hem dat zij, bij herhaling aangeboden, toch niet wordt aange-

nomen. Waarlijk, als er weer eene nieuwe wolk gerezen is tusschen hen en de Gereformeerden, omdat de laatsten zich openlijk hebben verzet tegen het bouwen van Luthersche kerken aan de Kaap de goede Hoop of elders in onze Overzeesche Bezittingen, zij moesten bedenken, dat dit niet geschiedt ‘uit nyd, maer uit liefde, om de scheuring, daer ze nog niet exteerd, voor te komen.’ De Gereformeerde Predikanten hebben voorts met ‘applaudissement’ gezien, dat ‘de opvoeding van 's Lands glorieusen Erfstadhouder toevertrouwd is geweest aan den Doorlugtigen Vorst Lodewyk, Hertog van Brunswyk Wolfenbuttel, niettegenstaende Hoogst dezelve openlyk belydenis doet van de Luthersche Religie.’ En ‘zo content de Nederlandsche geestelijkheid geweest is en nog is over de onbetaelbare diensten, door den Doorlugtigen Hertog aen 't Gemenebest bewezen, zo zeer heeft ze het huwelyk van hare geliefde Princes Carolina met den Lutherschen Prins van *Nassau-Weilburg* gegouteerd. Dat gezegende Huwelijk is niet alleen op de Gereformeerde predikstoelen aen 's Hemels goedkeuring ernstig aanbevolen, maer er zyn ook van den kant der Gereformeerden geschriften uitgegeven, in welke die hoge Alliantie aengemerkt wordt als geschikt om mede den weg tot de gewenschte hereeniging tusschen ons en de broederen Lutheranen in Nederland te konnen banen; geschriften, wel niet in den naem der Gereformeerde kerken publycq gemaekt, maer aen welke egter de voornaemste Leraers der Hervormde kerk hun zegel hebben gehangen, althans van niemand dezer tegengesproken zyn.’

‘Met dezelfde gevoelens van gematigheid’, dus gaat hij voort, ‘is de publycque kerk omtrent de regtzinnige Mennisten bezield.’ Hij voor zich betuigt zijne instemming met hetgeen J. Rysdyk, J. Beets en P. Beets in verschillende geschriften als hunne geloofsovertuiging hadden uitgesproken, en met den hoogsten lof gewaagt hij van zulke ‘veritabele Mennisten’, die de voetstappen drukken ‘van den eerwaerdigen en schranderen Ouwejans, vermaerd Leraer onder de Doopsgezinden te Rotterdam.’ Zijne leerredenen werden ook door Gereformeerden met stichting gehoord en gelezen, en het is hem, Barueth, geenszins tot ergernis geweest, ‘dat nog niet lang geleden een oud of fungerend Diacon der Hervormde kerk zodanig door de regtzinnige en godvrugtige redenen van den Heer Ouwejans op een Avondmaelsdag getoucheerd wierd, dat hij de communie, niet alleen als een aenschouwer maer ook als gebruiker bleef

bywonen; over welke gemeenschapsoefening met de Doopsgezinden hem, zo veel ik heb kunnen gewaer worden, nooit enige kerklijke boete is opgelegd.'

Dit was zeker uit een geheel anderen toon dan honderd jaar vroeger door de leidslieden der schare werd aangeslagen. Indien wij aangaande dit punt de 'Catechisatie' raadplegen van den Eerwaarden Cornelius Poudroyen[1], dan zien wij, dat deze dienaar des goddelijken woords op het Fort Crevecoeur gansch andere overtuigingen omdraagt. Ziehier een paar vragen en antwoorden:

Vraag.	Hoedanige Religien zijn dan de andere Religien, te weten, Paepsche, Remonstrantsche, Sociniaensche, Mennonitische, onder de Christenen?
Antwoord.	Valsche Religien ende Secten.
Vraag.	Soude men dan door die Religie niet konnen saligh worden?
Antwoord.	Neen.

en als er nu verder gevraagd wordt: 'Wilt ghy dan alle de luyden verdoemen, die onder die secten en hare gemeynschap woonen?' geeft hij een ontkennend antwoord, want hij kan wel met zekerheid zeggen dat zij niet zalig worden, maar niet, dat zij verdoemd zijn. En waarom niet? 'De Heer is machtig om die luyden te bekeeren ende tot de kennisse der waerheyt te brengen: hy heeft oock de syne daer onder, dewelcke hy tot synder tyt krachtighlick roept ende de bekeeringe geeft. Hij kan oock midden onder die secten eenige bewaren, die ten principalen niet en syn van die secten ofte valsche gesintheden.' Indien zij dus niet bekeerd worden of niet bij vergissing onder de secten en gezindheden zijn geraakt, kunnen zij, altijd volgens Cornelius Poudroyen, Heusdanus, van hunne verdoemenis zeker zijn. En daarmeê kunnen zij heengaan, terwijl de dienaar des Woords voortgaat met te vragen en te antwoorden op deze wijze[2]:

Vraag.	Is de Roomsche kercke de algemeyne kercke?
Antwoord.	Neen.
Vraag.	Sy seggen nochtans dat hare kercke de algemeyne kercke is?
Antwoord.	Haer seggen en is niet waerachtigh.

1 Het boek kwam uit in 1659, maar al is het 800 bladzijden groot, in 1662 was er reeds een vierde druk; wel een bewijs dat het welkom was.

2 Blz. 337.

Vraag.	Maer geeft eens redenen waerom de Roomsche kercke niet en is de algemeyne ware kercke?
Antwoord.	Omdat er maer een ware kercke is.
Vraag.	Welcke is die?
Antwoord.	Onze kercke.

En zoo was men gekomen van den regen in den drop.

Van dit standpunt tegenover al wat niet Gereformeerd was, begon men nu, gelijk wij zagen, zich hoe langer hoe verder te verwijderen, maar al het water van de zee kon het van de Dissenters niet afwasschen, dat zij toch maar behoorden tot de secten en gezindheden, die geduld werden. Daar waren wetten en resoluties, wel en deugdelijk uitgevaardigd en afgekondigd, en naar deze wetten moesten zij niet sterven, maar hadden zij te leven in alle ‘stilte en ordre.’ En de ‘Advocaet der Vaderlandsche kerke’ had van zijn standpunt volkomen gelijk. Hij handhaaft het dan ook met eene door niets te schokken overtuiging. Die de regten der heerschende kerk willen aantasten, vinden in hem hun man. Hij zal hunne ‘kromme wegen, slinksche draierien, lage konstenarien, bedrieglyke middelen, frivole uitvlugten, onlydelyke onlydzaemheden, gemelyke verdraegzaemheden en desperate aenslaegen,’ niet uit het oog verliezen. Hij weet wel wat men zegt en hoe men zucht[1]: ‘En ach! dat men zich thans in deze nog meer verlichte dagen niet wederom door den verkeerden iever en de onbepaelde heerschzugt van zommige doldriftige kerkelyken laet misleyden!’ Maar hij is er van verzekerd in zijn regt te zijn, als hij de heerschappij der Gereformeerde kerk tegenover de ‘buitengezinten’ verdedigt en staande houdt. De Gereformeerde religie, hoe men het wende of keere, is de eenige openbare; buiten haar zijn er secten en gezindheden, wier uiterlijke godsdienstoefening niet anders is dan eene ‘geconniveerde,’ eene, die bij oogluiking is toegelaten. En indien nu een regtsgeleerde als Mr. Daniel van Alphen, Schepen van Leiden, in zijn geschrift: ‘Het Recht der Overheden omtrent kerkelyke bedieningen’ toestemde, dat de gezamenlijke Bondgenooten de leer der Gereformeerde kerken hadden aangenomen als de eenige, die in het openbaar zou worden verkondigd, en van hunnentwege zou worden beschermd, en als die zelfde regtsgeleerde in zijne voorrede voor de ‘Beschryving van Leyden’ oordeelt, dat de vrijheid van openbare

1 Zoo als Mr. D. van Alphen deed.

godsdienstoefening aan de secten en gezindheden naar regt en rede toekwam, dan is dat in zijne oogen eene onoplosbare tegenstrijdigheid. Het is zijn onveranderlijk besluit: indien er eene heerschende kerk is, en zij is er, dan heeft zij als zoodanig hare regten. En deze hare regten moet en mag zij handhaven, terwijl zij, die haar deze regten hebben verleend, en dat is de overheid, verpligt zijn haar te beschermen en ter zijde te staan, zoo menigmaal men aan deze regten te kort zou willen doen.

Bij het verdedigen van dit regt, hebben zij gebruik gemaakt van een zeer gevaarlijk wapen. Tusschen Oranje en deze heerschende kerk, zeggen zij, is een onverbrekelijk verband, zoodat de vrienden en voorstanders van de laatste reeds daarom gerekend kunnen worden de beste burgers te zijn. Alle mannen van de kleur en de stof van Barueth, Hofstede b.v. en Scharp, komen telkens op dit punt terug. De laatste is er van overtuigd[1], ‘dat de standvastige ondervinding, dat 's Lands Staaten door openbaare verklaaringen, dat de Gereformeerde kerk-vergaderingen door dankerkentenissen, dat de verschillende gezindheden door schempschriften - van Vondel af tot Wybo Fynje toe - beweezen hebben, dat de sterkste steun voor den Hervormden godsdienst in het Doorluchtig Huis van Oranje is.’ En onze ‘Advocaet’ durft zeggen: ‘Al wie de geaerdheid en godvrugt onzer Nederlandsche gemeenten kent, zal met my van oordeel zyn, dat er, buiten een attentaet op onze vryheid en burgerlyke voorregten, niets in staet is om de hittige volksliefde jegens het Huis van Oranje te verminderen, dan eene onverschilligheid van 's Prinsen zyde omtrent de ware Gereformeerde leer, zooals die in de Canones van het Synode van Dordrecht begrepen is, en zich van den godsdienst der andere gezinten onderscheidt; en meer behoeft er niet opgemerkt te worden, om de onvatbaerste mijner lezers te doen vatten, dat

1 In de aangehaalde Voorrede, blz. XXIII. Niemand ging hierin verder dan Hofstede, niet alleen in zijne beruchte ‘Bloemen’, maar ook in zijne Leerrede over Pred. 10 : 17, ‘by gelegentheid der Verheffinge van Willem den IV tot de hoogste Ampten van deezer Landen.’ Vooral de aanteekeningen zijn er op aangelegd om te doen uitkomen, dat de Prinsen van Oranje ‘zuiver Gereformeerd’ waren, zoo als hij zegt, en ‘de allergrootste beminnaars van de waare Religie en zuivere leere.’ Zij zijn altijd ‘mannelijke Voorvegters’ geweest van de kerk, zegt hij verder, en ‘deeze verdediginge van 's Lands Religie kan van diegeene die buiten ons zyn, niet kwalyk genomen worden, omdat het een wezentlyk deel van het Ampt der Stadhouders is.’

men myn Heer den Stadhouder een slecht compliment maekt, wanneer men[1] Hoogst denzelven zulk een universele, en daerom onbestaenbare Broederliefde in Christus jegens alle Christengezinten attribueert.' Dit was spelen met vuur. Sommigen, die niets hebben geleerd of vergeten, doen het nog, hoewel de geschiedenis ons duidelijk doet zien, hoe gevaarlijk dit spel was. Die zich onder de voogdijschap der heerschende kerk niet wilden buigen, werden op die wijze tegen het Huis van Oranje in het harnas gejaagd, en naarmate het denkbeeld veld won, 'dat de liberalen in het kerkelijke tot de liberalen in het staatkundige, dat de regtzinnigen tot de aanhangers van het stadhouderlijke huis behoorden'[2], werd de verwarring grooter, die zooveel ellende over ons vaderland bragt.

Om in ons oordeel regtvaardig te zijn, moet ik nog eens herinneren, hoe bij deze strijders voor het regt der heerschende kerk zelf de gedachte niet opkomt, dat zij zich vergrijpen aan de vrijheid van geweten. Niets is hun heiliger. Scharp verklaarde, dat hij ieder, wat naam hij droeg, gaarne al die vrijheid gunde, die bestaanbaar was met 's Lands wetten en constitutie. Dat die constitutie zelve misschien niet deugde, was voor hem verborgen. Ja, dus gaat hij voort (t.a. p. bl. XXIV): 'uithoofde van de richting van myn hart, heb ik waare achting voor elken oprechten, waarheid zoekenden, eerlyken menschenvriend, wat godsdienst hy ook belydt, en indien zyn hart en het myne elkandren in het punct van reedlykheid en menschenliefde ontmoeten, is hy, naar belang der omstandigheden, min of meer gemeenzaam myn vriend,' En om den 'Advocaet' nog eens op dit stuk te hooren of liever een zijner geestverwanten[3], ziehier wat hij van de gewetensvrijheid zegt: 'Vryheid van geweten is een onwaardeerbaar voorrecht, waarvan men niet dan door 't onregtvaardigst geweld kan beroofd worden, of laat ik liever zeggen, in welks bezitting men niemand, zonder zich vermetel op den stoel van het Opperwezen te plaatsen, kan ontrusten.' Vrijheid op het gebied van de godsdienst is een schat, en op dit gebied, waar onze gedachten, ons oordeel en onze keuze alleen aan God onderworpen zijn, is geen plaats voor de heerschappij der menschen. 'Wat kan onrecht-

1 Zie boven.
2 Glasius, t.a. p., blz. 123.
3 Zie het 2de stuk, blz. 104 vv. De verhandeling is ingezonden, en door Barueth met eenige aanteekeningen voorzien.

vaardiger zyn dan dat de eene mensch den anderen de wet zal voorschryven, naar welke hy denken moet? Wat kan onredelyker wezen dan dat iemand onderneemt *zyne* overreeding ten regel van de *myne* te stellen? Wat kan er zoo geweldig, zoo verkragtend voor de menschelyke zedelykheid en vryheid bedagt worden, dan menschen, welke in hunne natuurlijke vryheid zyn, uithoofde hunner begrippen en gemoedsverkiezingen te vervolgen en door geweld te dwingen om de verborgenheden van hun hart te openbaren? Wreeder en onrechtvaardiger handel kan noch gepleegd noch begrepen worden.'

Maar dezelfde mannen, die deze woorden van waarheid en gezond verstand spreken, meenen tegen deze vrijheid niet te zondigen, wanneer zij iemand beletten, hetzij in woord, hetzij in geschrift met hun gevoelen voor den dag te komen. Zij achten zich geregtigd, als vertegenwoordigers van eene heerschende kerk, anderen te beschouwen als vreemdelingen en bijwoners, hun geen deel te geven aan het volle burgerregt en het bezit daarvan afhankelijk te maken van de vraag: of zij gereformeerd zijn of niet? Scharp zeide: 'Ik heb van Jezus geleerd, dat de Samaritaan de naaste van den Jood is, dat hij recht heeft op alle bewyzen van hulp, liefde, vriendschap en een omvattend hart; maar teffens heb ik geleerd, dat dit geen invloed heeft op den godsdienst en het burgerschap van Israel. Dezelfde Jezus zeide aan eene Samaritaansche, en wel aan eene vrouw, welke hem over het verschil van godsdienst onderhield: Gylieden aanbidt, wat gy niet weet, wy aanbidden, wat wy weten, want de zaligheid is uit de Joden.' En zoo waren dan de Dissenters gestempeld tot Samaritanen, voor wie geen sprake was van gelijkheid in regten met het ware Israel. Zij hadden voedsel en deksel en zij werden geduld, en daarmede zouden zij tevreden zijn. Hoe er nu aan deze tolerantie, die volgens den Advocaat en zijne geestverwanten gelijk stond met vrijheid van geweten, waarlijk niets heeft ontbroken, wordt door hem in het breede verhaald. De secten hadden geen reden tot klagen. 'Hoezeer ook,' schrijft hij, 'gelyk wy gezien hebben, de Hollandsche en Zeeuwsche Staten, sedert het jaar 1575, en dus reeds vóór de afzwering van den koning van Spanje, gewild hebben, en daerin ook naderhand door alle de Souvereinen der andere provintiën gesecundeerd zyn, dat de Hervormde godsdienst de enige publycque godsdienst van het Land zoude zyn, met seclusie van alle andere religiën, is het egter altyd by

dezelve een maxime van Staet geweest, vryheid van conscientie aan ieder te verleenen.' Hoe deze seclusie de vrijheid illusoir maakte, om ook eens op zijn Bourgondisch te spreken, wordt zoo weinig door hem begrepen, dat hij het voor onregt houdt, indien de gezindheden meer eischen dan 'een stillen huisdienst zonder aen eenig geloofsonderzoek onderhevig of tot professie van 's Lands godsdienst verplicht te zyn.' Op dezen weg had 's Lands regering altijd gewandeld. De resoluties der Hollandsche Staten van 1581, 1584, 1589, 1594 enz., waren allen genomen met deze beperking: 'Zonder nogtans iemand in zyne conscientie of gemoed te willen bezwaren.' Het plakkaat van 3 Julij 1619 verklaarde evenzoo, dat het de meening der Staten nooit geweest was en ook nu niet was, 'dat iemand van alle de inwoonders der Landen zal mogen worden geinquieteerd, onderzogt of gemolesteerd over zyn particulier gevoelen of conscientie, of over zulke ordre, verklaring of oefening, als hy in zyn eigen huis of voor zyn eigen huisgezin in stilheid, zonder byeenkomsten van anderen van buiten, met voorlezen, zingen of vermanen zal willen doen, maer dienaengaende genieten zullen de vryheid van conscientie, tot nog toe in dezen lande gemaintineerd.'

Dit was intusschen eene vrijheid die, wel beschouwd, niet verder reikte dan den drempel van ieders huis. De heerschende kerk kon geen andere toestaan, zonder zich zelve op te heffen, hoewel zij vergat, dat zij eenmaal zelve door vrijheid van geweten had verstaan: 'de vrye exercitie' van de Evangelische godsdienst naast de Roomsche. Nu zij zelve had gekregen wat zij zocht, wilde zij tegenover andersdenkenden van niets anders weten dan van 'oogluikend tolereren' en van een uitoefenen van de godsdienst 'in alle stilheid en modestie.' In haar eigen midden ging echter de natuur dikwijls boven de leer, en de tijd was gekomen, waarin men zich met kracht tegen haar voogdijschap zou beginnen te verzetten en tolerantie brandmerken als onregtvaardigheid.

Utrecht.
Dr. J. HARTOG.

(*Wordt vervolgd*.)

Plantijns Koninklijke Bijbel.
Geschiedenis van een boek in de XVIe eeuw.

Ik meen wel te mogen verzekeren, dat wij over het ontstaan van geen boek, in vroeger eeuwen uitgegeven, zoo volledige inlichtingen bezitten als over Plantijns Koninklijken Bijbel. Het archief van het Museum Plantin-Moretus heeft ons de brieven bewaard, welke de Antwerpsche drukker aan zijne begunstigers, den koning van Spanje, diens secretaris Gabriël de Çayas, en den kardinaal Granvelle schreef, om hunne hulp in te roepen bij de onderneming der zoo kostelijke uitgave, alsook de rekeningen, welke hij voldeed aan zijne leveranciers van letters en papier of perkament, en de vermelding der daghuren, week voor week betaald aan de werklieden, die het boek drukten. Verder is er aanteekening gehouden van de sommen, uitgegeven aan de graveurs, die er de koperen platen voor sneden, en aan de boekbinders, die het voltooide werk met min of meer kostelijke banden voorzagen. Van den anderen kant hebben wij de winkelboeken, waarin wij, exemplaar voor exemplaar, de verkochte Bijbels aangeteekend vinden met den datum van den verkoop en den naam van den kooper, zoodat het des noods mogelijk zou zijn, op één gulden na, te berekenen wat het werk kostte aan Plantijn en wat het hem opbracht.

Behalve deze handschriftelijke inlichtingen bezitten wij er gedrukte van groot belang. Vooreerst de uitvoerige inleiding tot den Bijbel, waarin wij, benevens de privilegiën, menige kostelijke aanteekening van de hand van Arias Montanus vinden; de briefwisseling van dezen laatsten met den koning van Spanje, uitgegeven in de *Colleccion de documentos ineditos para la historia de España* (Tomo XLI), en Arias' *Elogio historico* door don Tomas Gonzalez Carvajal in de verhandelingen der

koninklijke akademie van Madrid (1832) geplaatst, en wederom door tal van oorspronkelijke bewijsstukken toegelicht.

Wanneer wij er bijvoegen, dat de Koninklijke Bijbel een der voornaamste aller werken is, door eenen zelfden drukker in onze gewesten uitgegeven, en in elk geval het belangrijkste voortgebracht door den grootsten der Nederlandsche drukkers, dan zal men het ons misschien toegeven, dat het de moeite loonen kan gebruik te maken van dien overvloed van inlichtingen, om eens nauwgezet na te gaan, hoe het beroemde werk ontstond en terzelfder tijd door de geschiedenis van dat ééne boek een staaltje te leveren van de wijze, waarop, vóór drie eeuwen, de drukkers-uitgevers hunne taak opvatteden en hun ambacht uitoefenden.

Voor wie het niet weten mocht, zij hier aangeteekend, dat de Koninklijke Bijbel (Biblia Regia) of Veeltalige Bijbel verscheen in 1572-1573 en uit acht groote folianten bestond. Vijf daarvan bevatten het eigenlijke werk, bestaande uit den Hebreeuwschen en Griekschen tekst van den bijbel, elk met eene Latijnsche vertaling, uit eene Chaldeeuwsche parafrase van een groot gedeelte van het Oude Testament, en eene Syrische overzetting van het Nieuwe Testament, beide eveneens van Latijnsche vertalingen voorzien. Elke tekst is gedrukt met de letter eigen aan zijne taal; de Syrische tekst is daarenboven in Hebreeuwsche letters herhaald.

Het zesde deel bevat een Bijbel van Santes Pagnini: Hebreeuwsche en Grieksche tekst met Latijnsche vertaling. De twee laatste deelen bestaan uit Grieksche, Hebreeuwsche, Syrische en Chaldeeuwsche woordenboeken en spraakleeren en uit eene menigte verhandelingen van historischen, oudheidkundigen of taalkundigen aard tot den bijbel betrekking hebbende.

Soms rekent men den Bijbel van Pagnini tot het eigenlijke werk, dat dan zes deelen heeft, met twee deelen aanhangsels (Apparatus); soms wordt hij tot den *Apparatus* gerekend, die dan drie deelen bevat, terwijl de vijf overige het hoofdwerk uitmaken.

I.

Plantijn was 52 jaar oud toen hij zich, in 1566, aangordde tot het ondernemen van het werk, dat, ook in zijne opvatting, zijn

meesterstuk moest worden. Sedert 16 jaar bewoonde hij Antwerpen en 11 jaar reeds oefende hij er het beroep van drukker en boekverkooper uit; zijn naam als uitstekend werkman was door honderden van boeken alom gevestigd. Drie jaar geleden was hij in vennootschap getreden met vier rijke burgers van Antwerpen, die hem in staat hadden gesteld zijne zaak uit te breiden en zijne drukkerij tot de bijzonderste der stad te maken. Hij was op het punt zich van zijne makkers te scheiden en in plaats van bestuurder zijner werkplaatsen als eigenaar er van op te treden. Vóór drie of vier jaar had hij ernstige moeilijkheden gehad over geloofszaken, maar deze, evenals de overige bezwaren, was hij ongedeerd te boven gekomen. Hij stond nu in goede verstandhouding met de machtigste personages van ons land, en kardinaal Granvelle en Çayas, de secretaris des konings, droegen hem eene bijzondere genegenheid toe. Hij was ondernemend tot roekeloosheid toe, maar schrander en handig in zijne stoutmoedigheid; hij was zelf geen geleerde, alhoewel hij drie of vier talen sprak en schreef, maar hij wist de beste werkkrachten, die zich rondom hem opdeden, aan zich te verbinden en te bezigen tot het volvoeren zijner ontwerpen. Hij was even vastberaden in het doordrijven zijner plannen als stoutmoedig om ze op te vatten, en zijne spreuk: *Labore et Constantia*, schildert wel den onvermoeibaren en aanhoudenden werker, die geen aarzelen of achteruitgaan kende.

In 1566 was het eene halve eeuw geleden, dat Luthers prediking aller aandacht levendiger dan ooit op den bijbel had getrokken. Dit boek zou voor de Hervormden den eenigen vasten grondslag van hun geloof uitmaken: van de degelijke kennis en de juiste opvatting zijner woorden zou hun aardsch en hemelsch heil afhangen. Wat wonder, dat de studie van den oorspronkelijken tekst van dit boek der boeken onder de Protestanten als de gewichtigste aller kennissen beoefend werd en men er het allergrootste belang aan hechtte zuivere bijbelteksten te bezitten? Ook bij de Katholieken moest de weerslag dier beweging zich doen gevoelen. De tegenhervorming, die in de Roomsche kerk ontstond na de afscheiding en ten gevolge der prediking van de groote hervormers, bepaalde zich niet bij eene zedelijke loutering, ook op wetenschappelijk gebied moesten de verdedigers van het Katholicismus zich versterken, wilden zij met eenige hoop op goeden uitslag het hoofd aan de predikanten en de godgeleerden onder de Lutheranen en Calvi-

nisten kunnen bieden. Zoowel dus bij de Pauselijken als onder de anti-Roomschen werd de behoefte gevoeld om ernstiger den bijbel te bestudeeren, om op te klimmen tot de oorspronkelijke teksten, om licht over elk deel van het Christelijk orakelboek te verspreiden.

Reeds vóór het jaar 1500 had Aldus Manutius het plan gevormd den Bijbel in het Hebreeuwsch, het Grieksch en het Latijn te laten verschijnen en de onderscheidene teksten nevens elkander op hetzelfde blad te drukken; maar verder dan eene proefbladzijde bracht hij het niet. In 1514-1517 gaf kardinaal Ximenes zijnen Viertaligen Bijbel te Alcala uit en voldeed aldus voorshands aan eene behoefte, die zich weldra dringender zou doen gevoelen. In de tweede helft der zestiende eeuw kwamen bijna gelijktijdig drie verschillende personen op de gedachte eenen veeltaligen bijbel uit te geven: Joannes Draconites, Le Chevalier en Plantijn. De twee eersten werden door den dood verhinderd hun opgevat ontwerp ten uitvoer te brengen; Plantijn alleen mocht het gelukken.

Van het oogenblik, dat het grootsche plan in zijnen geest gerijpt was, begreep hij, dat hij er, noch met zijne persoonlijke middelen noch met die der vennootschap, aan wier hoofd hij stond, den geldelijken last van zou kunnen dragen. Hij hoopte daarom dan ook op de ondersteuning van den koning van Spanje, en rekende, om deze te verkrijgen, op de voorspraak van Gabriel de Çayas, dien hij in Antwerpen in vroeger jaren had leeren kennen, en van den kardinaal de Granvelle, die hem immer zeer genegen was en die eene bijzondere belangstelling toonde voor de voortbrengselen zijner persen.

Van 1566 onderhandelde hij, door tusschenkomst van Çayas, met Philips II om toelating en onderstand van den koning voor den Veeltaligen Bijbel te bekomen. Ongelukkiglijk zijn Plantijns brievenkopijen uit de jaren der vennootschap (1563-1566) niet bewaard, en dagteekenen de oudste slechts van 1567; maar het koninklijk archief van Simancas bezit stukken van ouderen datum, aangaande die onderhandelingen, en de heer Gachard drukte uit die verzameling eenen zeer belangrijken brief over dat onderwerp, gedagteekend van 19 December 1566.

In dit schrijven onderhoudt Plantijn den koninklijken secretaris over het plan van zijnen Bijbel en over de toebereidselen, die hij reeds gemaakt heeft. Het werk zou in vier talen zijn: Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Grieksch en Latijn. Van het Sy-

risch is nog geene spraak. Het zou zes deelen bevatten en in drie jaar voltooid zijn. Plantijn was voornemens het papier te Troyes in Champagne of te La Rochelle te koopen; hij had drie duizend riemen noodig, die twaalf duizend gulden zouden kosten; eene gelijke som zou vereischt worden voor de daghuren der werklieden en voor de overige uitgaven.

Hij had toen reeds, zeide hij, een Hebreeuwsch woordenboek laten nazien door geleerden en onderhield sedert eenigen tijd mannen, die in staat waren om de proeven van het veeltalige werk te lezen. Onder dezen noemt hij in de eerste plaats Frans Raphelengien, een jong mensch, ervaren in het Hebreeuwsch, het Chaldeeuwsch, het Grieksch en het Latijn, aan wien hij, om hem des te gereeder bij de hand te hebben, zijne oudste dochter ten huwelijk had gegeven. Hij had met groote onkosten de noodige lettersoorten verzameld, in zoo schoone en goede vormen als er nergens volgens het oordeel der vakmannen in Frankrijk en Duitschland nog te vinden waren.

Op de vasten-jaarmarkt van 1566 had hij te Frankfort proefbladen van zijnen Bijbel aan den hertog Augustus van Saksen getoond, die insgelijks van plan was eenen veeltaligen bijbel te laten drukken en reeds een groot getal daalders had uitgegeven voor de eerste benoodigdheden tot dit werk. Maar Plantijns proef ziende, wanhoopten hij en zijne drukkers ooit die volmaaktheid te bereiken en zagen zij van hunne onderneming af. De hertog berichtte dit aan Plantijn en spoorde hem aan om zijn opgevat ontwerp uit te voeren. Ook de overheden van Frankfort moedigden hem hiertoe aan; meer nog: zij beloofden hem in de onkosten van het werk te ondersteunen, indien hij het in hunne stad wilde uitvoeren. Plantijn weigerde hun aanbod, zooals hij reeds dat van den Paltsgraaf geweigerd had, die hem had uitgenoodigd om zich in Heidelberg te vestigen en zooals hij in den tijd van zijnen tegenspoed (1562) geweigerd had, toen de konstabel van Frankrijk hem naar Parijs wilde lokken.

Dit zijn de inlichtingen, welke Plantijns brief ons geeft over zijne voorbereidende werkzaamheden. Uit zijne rekeningen vernemen wij verder, dat de geleerde, aan wien hij het nazien van het Hebreeuwsche woordenboek had opgedragen, Jan Isaac, professor van het Hebreeuwsch te Keulen, was. Deze woonde bij Plantijn van den 10^{den} November 1563 tot den 21sten October 1564 en ontving voor zijn werk, behalve den kost,

11 pond 15 schellingen 8 deniers. Het nageziene woordenboek was dat van Santes Pagnini, waarvan Plantijn den 26sten Sept. 1563 te Parijs bij Hieronymus Marneffe een exemplaar kocht tegen 10 gulden 12 stuivers. Het proefblad, dat Plantijn medenam naar Frankfort in 1566, was den 17den Maart van dit jaar gezet door Hendrik Madoets en afgedrukt den 20 April daaropvolgende door Joris van Spangenberg.

De eerste brief over den Bijbel, waarvan de kopij in Plantijns archief bewaard bleef, werd den 22sten Juni 1567 aan Çayas geschreven en begint met de woorden: ‘Deze is de vierde, welken ik u zend sedert ik bij mijne terugkomst uit Frankfort (van de jaarmarkt van 1567) den uwen van 25 Februari l.l. ontving. Ik kan u slechts herhalen, dat ik gereed blijf aan het gebod Zijner Majesteit of aan het uwe te gehoorzamen in al hetgeen mij zal bevolen worden aangaande den Bijbel in vier talen, volgens de vroeger gegeven voorschriften.’ Uit andere brieven vernemen wij nog, dat Plantijn zijne proef van den Bijbel naar den koning van Spanje gezonden had in 1566 en dat Z.M. er zeer over voldaan was geweest. Den 8sten Maart 1568 had Plantijn reeds vier verschillende brieven van Çayas ontvangen, die hem verwittigden, dat hij zich gereed moest houden om met den milden onderstand zijner Majesteit weldra den viertaligen Bijbel te beginnen.

Nog vóór hij deze stellige beloften bekomen had, was Plantijn begonnen de teksten van zijn groot werk te verzamelen. Kardinaal Granvelle had hem in Januari 1568 reeds beloofd den Griekschen tekst te laten vergelijken met de handschriften van het Vatikaan; in de maand Maart ontving hij van Guido Fabricius (Le Fevrè) het Nieuwe Testament in het Syrisch, overgeschreven in Hebreeuwsche letters, met de vertaling van dezen tekst.

Guillaume Postel, de godsdienstige droomer en de onzinnige stelselbouwer, had hem denzelfden tekst met de vertaling reeds vroeger aangeboden. Wie zou er aan gedacht hebben dien ketterschen Franschman in de uitgave van den grooten katholieken Bijbel te zien tusschen beide komen? Postel was, wel is waar, een dweper, maar terzelfder tijd een zeer geleerd Orientalist, en om die reden moest de uitgave van eenen veeltaligen Bijbel hem wel toelachen. Hij was overigens vroeger reeds in vriendschappelijke betrekkingen met Plantijn, die hem in het ‘Huis der Liefde’, de herdooperssecte van Hendrik Niclaes, had zoeken te lokken, en hij schreef in dien tijd nu en dan aan

den Antwerpschen drukker. Den 15den Februari 1568 prees hij zeer het ontwerp der uitgave van den Bijbel, die, volgens hem, eene menigte Joden en Turken tot het Christengeloof zou bekeeren en zou medewerken om eindelijk heel de wereld tot ééne kudde en ééne kooi te maken onder éénen God, ééne wet, één geloof, éénen herder en éénen koning.

Maar de man, die het meest moest bijdragen tot het opstellen van het werk en die er de wetenschappelijke leiding van op zich moest nemen, was Benedictus Arias Montanus. Op het einde van het jaar 1567 had Çayas Plantijn in betrekking gesteld met dezen geleerden Spanjaard, die toen huiskapellaan van Philips II was, en zonder te voorzien welk een belangrijk aandeel hij aan zijn groot werk zou nemen, toonde onze drukker zich van den beginne af zeer gelukkig met de welwillendheid hem getoond door Arias. Den 15den Februari 1568 schreef Plantijn hem om hem de verzekering zijner dienstvaardigheid uit te drukken; den 18den Maart daarop volgende vernieuwt hij die betuiging zonder dat er nog met een enkel woord sprake zij van Arias' aanstaande zending.

Eindelijk vond Plantijn bij zijne terugkomst van de vastenjaarmarkt van Frankfort, omstreeks het einde van April 1568, eenen brief van Albernoz, den geheimschrijver van den hertog van Alba, hem aanzeggende, dat hij zich terstond naar Brussel bij den landvoogd moest begeven. Daar vernam hij, dat Philips II Arias Montanus naar Antwerpen gezonden had om het drukken van den Bijbel te besturen, en de proeven na te zien, als ook dat de koning zijnen kapellaan in staat gesteld had ‘gelden aan den drukker te bezorgen.’

Bij zijne tehuiskomst van Brussel vond Plantijn brieven van Çayas, hem meldende, dat Arias den 31sten Maart uit Madrid vertrokken was, om zich te Paredo in te schepen naar Antwerpen met de noodige machtigings- en credietbrieven.

De brieven, die Arias medebracht, waren den 25sten Maart door den koning geschreven en waren aan verscheidene personen gericht. Een was er voor Plantijn, waarbij hij de toelating verkreeg om den veeltaligen Bijbel te beginnen, de belofte van bescherming en geldelijke ondersteuning ontving, en verwittigd werd van Arias' komst en taak.

Een andere was voor den hertog van Alba, waarbij de koning hem den inhoud van den voorgaanden deed kennen en hem aanzeide Montanus met onderscheiding te ontvangen en aan den

Antwerpschen magistraat te bevelen hem al de eer te bewijzen, die toekwam aan een man van vertrouwen des konings.

Een derde brief, door den koning denzelfden dag uitgevaardigd, belastte Juan Martinez de Recalde zorg te dragen voor het inschepen en overvaren van Arias Montanus. Arias' overtocht was lastig; hij werd door een onweer op de westkust van Ierland geworpen en moest heel dit eiland en Engeland doortrekken om zich voor Antwerpen te kunnen inschepen, waar hij den 17^{den} Mei 1568 aankwam.

Arias Montanus was toen 41 jaar oud; hij was geboren te Fregenal de la Sierra, een stad uit het rechtsgebied van Sevilla. Hij voegde bij zijn familienaam Arias den plaatsnaam Montanus (de la Sierra), en dikwijls noemt hij zich Hispalensis, om te herinneren, dat hij in de omstreken van Sevilla geboren werd, of in die stad studeerde. Van Sevilla, waar hij in 1546 onder de studenten werd ingeschreven, ging hij naar Alcala, waar hij in 1552 de leergangen der hoogeschool volgde. Hij promoveerde er echter niet en de doctorstitel, dien hij later voerde, werd hem ‘honoris causa’ door de hoogeschool van Leuven of van eenige andere stad geschonken.

Den 5^{den} Mei 1560 nam hij het kleed der militaire kloosterorde van St Jacob aan en den 30sten Maart 1562 ontving hij van zijne oversten de toelating om den bisschop van Segovia, ridder derzelfde orde, naar het Concilie van Trente te vergezellen. Hij kwam er den 15^{den} Mei daaropvolgende aan en onderscheidde er zich door zijne groote geleerdheid. Hij had zich toen reeds bijzonder toegelegd op de studie der Schrift en zocht in de oorspronkelijke teksten der gewijde boeken den grondslag der godgeleerdheid.

Den 21sten Februari 1566 had Philips II hem tot zijnen kapellaan benoemd met eene jaarwedde van 80,000 maravedis. Twee jaar later, zooals wij zagen, zond de koning hem naar Antwerpen. Hij gaf hem, behalve zijne gewone wedde, eene jaarlijksche toelage van 300 dukaten, van twee gulden het stuk, voor al den tijd dien zijne afwezigheid zou duren.

De koning had zijnen kapellaan wel aanbevolen groote zorg te dragen voor de nauwkeurigheid der uitgaven, en met de zucht, die Philips kenmerkte om alles tot in de minste bijzonderheden uit te pluizen en zelf na te zien, gaf hij last, dat eene proef van elk vel druks hem opgezonden werd. Hij had bepaald, dat Plantijn 6000 dukaten of 12,000 gulden toelage zou ge-

nieten en daarvoor aan den koning zes exemplaren op perkament zou bezorgen. Wij zullen later zien, dat het getal der perkamenten exemplaren, die voor den koning gedrukt werden, tot 13 en de toelage tot 21,200 guldens steeg.

Van de overige medewerkers tot het opstellen van den Bijbel of tot het lezen der proeven zeggen wij verder nog een woord.

II.

Plantijn had de aankomst van Arias niet afgewacht om zich het noodige materiaal aan te schaffen tot het drukken van den Bijbel. Reeds den 3^{den} Februari 1565 was hij met den lettersnijder Robert Granjon, van Lyon, overeengekomen, dat deze hem de stempels van de groote Grieksche letter, naar het model van de koninklijke drukkerij, zou snijden. Van den 9^{den} Februari tot den 24sten Juni daaropvolgende ontving hij van deze lettersoort 200 stempels. In April 1567 ontving hij van denzelfden twee stellen matrijzen voor curcijf Parangonne, en den 24sten Mei van hetzelfde jaar beloofde Granjon hem de stempels en vier stel matrijzen van een kleine Romeinsche kanonletter. Den 21sten November daaropvolgende leverde Granjon nog, tegen eene som van 243 gulden, 108 stempels met hunne matrijzen van de Syrische letter tegen 45 stuivers, den stempel en de matrijs. Dit alles waren letters, welke Plantijn weldra zou bezigen tot het drukken van den Bijbel.

Eene der Hebreeuwsche lettersoorten had hij jaren te voren reeds van de Bombergsche drukkerij van Keulen gekocht; deze gebruikte hij voor de Chaldeeuwsche parafrase. Den Hebreeuwschen tekst drukte hij met eene grootere Hebreeuwsche letter, waarvan hij sedert 1563 zeventig matrijzen bezat en die door Guillaume Le Bé van Parijs voor Garamond gesneden was.

Plantijn had te dien tijde zijne eigene lettergieters en het waren deze, François Guyot en Laurent van Everbroeck, die hem de afgietsels zijner lettersoorten bezorgden.

Het papier voor den Bijbel werd grootendeels geleverd door Jacques de Langaigne of de l'Engaigne, koopman te Antwerpen, aan wien Plantijn den 28sten Januari 1572 nog 2965 gulden 13 st. schuldig was voor levering van papier voor den Bijbel. Het gewone papier, waarop het werk gedrukt werd, was ‘grand réal’ van Troyes

in Frankrijk, voor 72 st. den riem door de Langaigne geleverd. Negenhonderd zestig exemplaren werden op die soort getrokken. Twee honderd andere werden gedrukt op ‘papier fin royal au raisin’ van Lyon, bij denzelfden gekocht. Dertig werden er gedrukt op ‘papier impérial à l'aigle’ van 7 gulden den riem. Tien eindelijk werden er getrokken op ‘grand papier impérial d'Italië’, bezorgd door Marten Jacobs van Antwerpen tegen 36 gulden den riem.

Het perkament werd geleverd door Jan Tollis van Antwerpen en zijne weduwe Catharina, kooplieden van perkament. De vellen waren uit Holland getrokken en kostten 45 stuivers het dozijn. Plantijn bracht den koning 3862 gulden 9¼ st. in rekening voor de dertien perkamenten exemplaren, waarvan er een was waar eenige cahiers aan ontbraken.

Het getal der gebezigde vellen bedroeg 16,263; aan perkament en drukken werd voor elk 4¾ stuivers gerekend.

Op de vasten-jaarmarkt van Frankfort had Plantijn in 1568 een deel van het benoodigde papier gekocht; den 7^{den} Mei daaropvolgende kocht hij vier honderd dozijn vellen perkament en ontleende hij aan Hieronymus Curiel, koninklijken penningmeester te Antwerpen, 600 ponden grooten om dien koop te betalen. Twee dagen later ging hij naar Frankrijk om het nog ontbrekende papier te bestellen. Hij was slechts eenige dagen weg, toen hij de tijding der aankomst van Arias ontving. Hij keerde terstond naar Antwerpen terug, opgetogen van eindelijk den grooten droom zijns levens te kunnen verwezenlijken. De Spaansche geleerde beviel onzen drukker ongemeen en onuitputtelijk is hij in lofbetuiging, wanneer hij over hem aan Çayas schrijft. Niet minder hoog loopt Arias op met Plantijn, die in zijn oogen het kort begrip vereenigde van al de hoedanigheden, die men in zijn vak wenschen kan. De geleerde en de drukker sloten dan ook eene vriendschap, die duurde tot den dood van den laatsten, en zelfs daarna voortbestond tusschen Arias en Plantijns opvolger, zijnen schoonzoon Jan Moretus. Toen Arias onze gewesten verlaten had, bleef eene drukke en vertrouwelijke briefwisseling tusschen hem en de drukkersfamilie voortduren.

Arias bracht het eerste aller vereischten, kredietbrieven, mede. Hieronymus Curiel ontving last aan Plantijn de beloofde 12,000 gulden uit te tellen, op voorwaarde, dat deze voor 9000 gulden Bijbels zou leveren en eenen borg stellen voor de overige 3000.

Deze laatste voorwaarde viel nog al zwaar om te vervullen. Iemand vinden, die verantwoordelijk wou blijven voor eene zoo aanzienlijke som, in een tijd, toen de vader voor den zoon niet instond, was niet gemakkelijk. Plantijn wendde zich tot den aartsbisschop van Kamerijk om hem dezen dienst te vragen, en bood hem als pand zijne drukkerij aan, die hij op meer dan 6000 dukaten schatte, en zijn huis, waarvoor hij meer dan 3000 gulden betaald had. Wij weten niet, wat de aartsbisschop antwoordde, maar Arias verzekerde den koning, dat de roerende en onroerende eigendommen van Plantijn wel 24000 kronen waard waren en Philips vergenoegde zich met dien waarborg. Den 27sten Augustus 1568 werd aldus dit bezwaar opgeheven.

Op dit oogenblik was Plantijn reeds begonnen te drukken. Den 17den Juli 1568 had hij een blad in verscheiden proeven getrokken. Eene dezer had Arias bevallen en in de week, eindigende den 14den Augustus, had Klaas van Linschoten de twee eerste bladen (A : 1, 2) afgedrukt. Joost de Meersman zette het begin van den Bijbel en ontving den 23sten October voor de 15 eerste vellen 28 gulden en 10 st.

Den 6den November daaropvolgende kwam de zetter Hans Meloo, de week daarna de drukker Joris van Spangenberg, en met het begin van het jaar 1569 de zetter Hans Han zich bij deze twee voegen en gezamenlijk zetten zij nu regelmatig het werk voort. Den 12den Maart 1569 was het eerste deel, waarvan Arias het laatste blad den eersten der maand proefvrij had verklaard, geheel afgedrukt.

Den 28sten Mei daaropvolgende begonnen Joost de Meersman en Klaas van Linschoten het tweede deel, aanvangende met het boek van Josua, en voltooiden het den 8sten October 1569.

Van den 12den Maart tot den 28sten Mei 1569 voltooiden Hans Han en Joris van Spangenberg het boek Paralipomenon, dat een bijzondere pagineering heeft en aan het einde van het tweede deel geplaatst is. Daarop voegden zij zich bij Joost de Meersman en Klaas van Linschoten, om met hun vieren aan de boeken te werken, die het tweede deel openen.

Van Linschoten en de Meersman begonnen in de week, die den 29sten October 1569 eindigt, het derde deel, dat aanvangt met het boek van Esdras en werkten er aan voort tot den 8sten Juli 1570. Hans Han, Joris van Spangenberg en Hans van Meloo begonnen den 19den November 1569 en voltooiden

den 6den Januari 1570 het boek der Wijsheid, dat eene bijzondere bladtelling heeft en aan het einde van het derde deel staat.

Deze drie laatste gasten van Plantijn begonnen terstond daarna het vierde deel en voleindigden de Profeten in het begin van Juni 1570. Toen zetten zij zich aan het boek der Macchabeën, dat eene bijzondere bladtelling heeft, en dat zij den 23sten Juni 1570 ten einde brachten, veertien dagen voor dat de Meersman en van Spangenberg het derde deel voltooiden.

Het nieuwe Testament met den Syrischen tekst, dat het vijfde deel opent, werd begonnen in de week van 2 tot 8 Juli 1570 door alle vijf de werklieden en voltooid den 9den Februari 1571.

Intusschen hadden vier andere werklieden den Bijbel van Pagnini, die het zesde deel uitmaakt, onder handen genomen. Michiel Mayer, de zetter, en Laurent Le Mesureur, de drukker, waren er aan begonnen in de week, die den 5den November 1569 eindigt. Den 8sten Juli 1570 voegden zich bij deze twee de zetter Klaas Amen van Amsterdam en de drukker Robert Fabri. Tusschen andere bezigheden door werkten zij aan het Hebreeuwsch-Latijnsche gedeelte tot den 21sten Juli 1571. Aan het Grieksch-Latijnsche deel werkten twee zetters, Joost de Meersman van den 5den Maart tot den 30sten November 1571, en Hendrik Mayer van den 3den Maart tot den 21sten Juli. Laurent Le Mesureur drukte voor hen.

Het zevende deel, bestaande uit verscheidene woordenboeken en spraakleeren met afzonderlijke bladtelling, werden van het begin 1571 tot het einde van Mei 1572, met tusschenruimten, door de reeds genoemde werklieden voltooid. Joost de Meersman werkte aan het Grieksch-Latijnsche woordenboek van December 1571 tot het einde van Mei 1572. Het Syrische woordenboek met de spraakleer werd door Hans Han gezet van Februari 1571 tot Maart 1572. Hendrik Mayer was van Augustus 1571 tot Januari 1572 aan het Hebreeuwsche woordenboek bezig. Voor al dezen drukte Joris van Spangenberg.

In denzelfden tijd werden de verhandelingen, die het achtste en laatste deel van den Bijbel uitmaken, gezet door Hans Han, Hans van Meloo en Joost de Meersman, en gedrukt door Laurent Le Mesureur en Joris van Spangenberg.

Een deel van de voorrede werd afgedrukt in Juni 1571,

een deel in Januari 1572. Hans van Meloo, Hans Han en Joris van Spangenberg werkten tot den 31 Mei 1572 aan het zetten en drukken der laatste bladen.

Het loon werd aan de werklieden betaald volgens de hoeveelheid werk, dat zij verrichtten. De zetter Joost de Meersman won 165 gulden van 1 Juli 1569 tot 30 Juni daaropvolgende; de drukker Joris van Spangenberg won 122 gulden 16½ st. in het jaar 1568; een middelcijfer van 150 gulden 's jaars mag voor het loon der beste werklieden aangenomen worden.

Den 26sten April 1572 was de tegenwoordigheid van Arias reeds niet meer noodig in Antwerpen en kon hij zich naar Rome begeven om den paus een exemplaar van den Bijbel aan te bieden, en er zijne goedkeuring voor te vragen.

Den 9^{den} Juni 1572 kon Plantijn met eene licht verklaarbare vreugde aan Arias schrijven: Goddank! al wat den Bijbel betreft is afgedaan. (Nos, laus Deo, omnia absolvimus quae ad Biblia regia pertinent.)

Doch in het begin van Augustus daaropvolgende schreef Plantijn aan Arias Montanus, dat hij, na zijne brieven ontvangen te hebben, onmiddellijk het Syrisch-Chaldeeuwsche woordenboek aan de zetters had doen uitdeelen, na er de verdachte woorden uit te hebben doen verdwijnen, en den 29sten derzelfde maand schrijft hij hem, dat men begonnen is de woordenboeken te herdrukken.

Bij het lezen dezer regels dacht ik eerst, dat Plantijn op order van Arias eenige bladen of vellen had laten herdrukken met zekere wijzigingen; maar bij verder onderzoek vond ik weldra, dat het werk aanzienlijker was. Een zinsnede uit eenen brief van Plantijn aan Çayas bracht meer licht in de zaak. De drukker toch liet daarin aan den secretaris des konings weten, dat hij van de aanhangsels des Bijbels, dat is van de twee laatste deelen, niet meer dan 600 exemplaren gedrukt had en dat hij de 613 overige zou drukken, wanneer hij er de middelen toe bezat. Het was dus eene tweede uitgaaf van het 7de en 8ste deel des Bijbels, dat Plantijn in Augustus 1572 ondernam.

Arnold Fabri begon aan den Apparatus te zetten den 2^{den} Augustus 1572 en werkte er aan voort tot den 8sten Augustus 1573, achtervolgens *Index Biblicus, Dictionarium Syro-Chaldaicum, Jeremias, Joseph* en andere niet genoemde deelen onder handen nemende. Hendrik Mayer, de zetter, werkte van 15 September 1572 tot 22 Maart 1573 aan het Hebreeuwsche

woordenboek met de spraakleer, en van 9 April tot 9 Mei 1573 aan de Grieksche spraakleer.

Hans Han werkte van den 26sten Juli 1572 tot den eersten Augustus 1573 aan het woordenboek van Pagnini en de korte verhandelingen van het laatste deel. Joost de Meersman werkte van den 20sten December 1572 tot den 21sten Maart 1573 en Nicolaas Amen van den 8sten Maart tot den 8sten Augustus 1573 aan het zetten van het Grieksch-Latijnsche woordenboek. Nicolaas Sterck drukte voor al deze zetters tot den 11^{den} December 1572, en van dien dag tot den 14^{den} Augustus 1573 drukte Joris van Spangenberg voor hen.

Die laatste dagteekening geeft ons het juiste tijdstip aan, waarop de tweede uitgaaf van het zevende en achtste deel ten einde liep.

Bij de vergelijking der twee exemplaren van het werk, die het Museum Plantin-Moretus bezit, bemerkten wij, dat het eerste deel van den Apparatus, hetwelk de woordenboeken en spraakleeren bevat, in beide geheel verschilt, uitgezonderd de Hebreeuwsche spraakleer, die in de twee exemplaren dezelfde is.

Ook van het laatste deel zijn deze twee exemplaren van verschillende uitgaven, uitgezonderd de verhandelingen: *Chanaan, Index biblicus, Hebraea Chaldaea Graeca et Latina nomina, Variae lectiones in Chaldaïcam paraphrasim, In tabulam titulorum Novi Testamenti Syriaci* en *Variae lectiones in Latinis Bibliis*. Het is dus te veronderstellen, dat Plantijn deze laatste boeken op het volle getal van 1213 had laten trekken in de eerste uitgave en zij in de tweede niet meer moesten herdrukt worden. Op te merken is het echter, dat van deze verhandelingen de *Index biblicus* uitdrukkelijk onder de herdrukte deelen voorkomt. Ook de voorrede moest slechts gedeeltelijk herdrukt worden in de tweede uitgaaf.

Jacobus Pons van Aix in Provencië liniëerde voor Plantijn drie exemplaren van den Bijbel op groot papier, een vierde op ‘papier au raisin’ en drie andere, waarvan de soort niet opgegeven werd. Per exemplaar werd hem hiervoor 8 gulden betaald. Zooals men weet, bestaat het liniëeren van gedrukte boeken in het trekken van een fijn rood lijntje tusschen elken drukregel.

Volgens de goede gewoonte, die Plantijn had, zijne uitgaven met gesneden titels, en, waar het pas gaf, met gravuren te voorzien, wilde hij ook aan den Bijbel deze sieraden niet laten

ontbreken. In het eerste deel bevinden zich niet minder dan drie op koper gegraveerde titelplaten, op de aanduidingen van Arias Montanus, gesneden en misschien ook geteekend door Pieter van der Heyden of America, verbeeldende op zinnebeeldige wijze de Overeenstemming der verscheidene volkeren in het Christelijk geloof en de vier talen waarin het Oud Testament door Arias werd uitgegeven, dan de Koninklijke Godvruchtigheid en eindelijk het Gezag van den Pentateuch.

Het titelblad van het tweede deel stelt den doortocht over den Jordaan voor, een zinnebeeld der vervulling van Gods woord aangaande het land, beloofd aan zijn volk; het werd in koper gesneden door Jan Wiericx.

Vooraan in het derde deel staat eene houten plaat, eene kolonnade verbeeldende en waarschijnlijk door Geeraard van Campen gegraveerd, die den 31sten Augustus 1565 tien gulden ontving voor ‘le grand chapiteau de la Bible in fol^{o}.’

In het vierde deel vinden wij dezelfde houtsnede weer, maar voorafgegaan door een kopergravure, de werkers in den wijngaard des Heeren voorstellende en doelende op de wijze, waarop God in zijne kerk moet gediend worden. Zij draagt geen naamteekening, maar herinnert aan den trant van Pieter Huys.

Aan denzelfden graveur doet de fraaie plaat denken, die het vijfde deel opent en waarop de Getuigenissen betreffende het hooge gezag van het Nieuwe Testament afgebeeld staan.

Het zesde en zevende deel behelst geene platen, maar het achtste zooveel te meer. Daar vinden wij op het einde van *Thubal-Caïn* eene afbeelding van een sikkel, gesneden door Philips Galle; in de aardrijkskundige verhandelingen: de twee wereldronden, het land van Canaan en dat van Israël, ongeteekend, maar waarschijnlijk van Pieter van der Heyden; in *de Fabricis* vier platen van het Tabernakel, vier platen van den tempel en eene Arke Noachs door Pieter Huys, alsook het Kamp van Israël door Jan Wiericx; in *Aäron* een figuur van den hoogepriester door Pieter Huys; in *Nehemias* het plan van Jeruzalem waarschijnlijk door Pieter van der Heyden.

De Plantijnsche rekeningen zijn niet zoo meedeelzaam over de gravuren van den Bijbel als over de andere deelen van het werk. Den 21sten October 1571 ontving Pieter Huys 12 gulden voor ‘de arke Noachs langs de buitenzijde’ en 10 gulden voor ‘den bodem’ derzelfde, makende samen ééne plaat.

Den 24sten Maart 1572 wordt hem betaald 14 gulden voor het Tabernakel langs binnen, 16 voor het overdekte Tabernakel, 22 voor het plan van den Tempel, 20 voor de Kandelabers, 12 voor den Tempel langs binnen, 10 voor den Tempel langs buiten en 17 voor Aäron. Den 14den Maart 1570 ontving Jan Wiericx eene som van 6 gulden en den 23sten Maart nog twaalf gulden op rekening eener groote plaat, die hij gesneden heeft voor den Bijbel, en den 1sten April nog 11 gulden 14 stuivers voor eene groote plaat, klaarblijkelijk dezelfde, die hij in den Bijbel onderteekende. Van den 5den Mei 1571 tot den 19 December daaropvolgende werkte Pieter van der Heyden voor Plantijn en werden hem talrijke voorschotten betaald op rekening van gravuurwerken. Stellig zijn deze de platen, welke hij voor den Bijbel sneed.

Zoo was dan de Bijbel in zijn geheel afgewerkt. Het oorspronkelijke plan bestond alleen in het herdrukken der Polyglotta van Ximenes, maar gaandeweg had zich dit plan uitgebreid en waren er belangrijke bijvoegingen en gelukkige wijzigingen aan den Spaanschen druk toegebracht.

De Bijbel van Ximenes, de oudste der veeltalige bijbels, werd in 1502 ontworpen door den kardininaal Ximenes de Cisneros, aartsbisschop van Toledo, en minister van Spanje. Hij werd gedrukt door Arnoud Willem de Brocario te Alcala de Henares of Complutum, waarom hij dikwijls den naam van Complutensia draagt, en bestond uit zes deelen, waarvan de vier eerste voor het oude, het vijfde voor het nieuwe Testament en het laatste voor de woordenboeken waren. Elke bladzijde was verdeeld in een onderste en een bovenste deel. Het bovenste deel bevatte drie kolommen, waarin op den voorkant van elk blad links de Grieksche vertaling der zeventig, met de Latijnsche vertaling tusschen de lijnen; in 't midden de Vulgata; rechts de Hebreeuwsche tekst stond. Op de achterzijde van het blad stond de Hebreeuwsche tekst links, de vertaling der zeventig rechts. Het onderste deel van elke bladzijde bevatte op twee kolommen de Chaldeeuwsche Paraphrasis met de Latijnsche vertaling er nevens. In den buitenrand van elke bladzijde stonden de Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche wortelwoorden.

In het tweede deel van den Bijbel van Ximenes, dat Josua, de Richteren en de Koningen bevat, ontbreekt de Chaldeeuwsche paraphrasis, zoo ook in het derde en in het vierde. In dit laatste is de Grieksche tekst der Macchabeën met zijne vertaling

op twee kolommen gedrukt. In het vijfde deel staat ook de Grieksche tekst nevens zijne Latijnsche vertaling in twee kolommen.

De verdeeling der boeken is in de vier eerste deelen van den Bijbel van Arias dezelfde als in die van Ximenes, dat wil zeggen, dat het eerste den Pentateuchus, het tweede Josua, de Richteren, de Koningen en Paralipomenon, het derde de kleine boeken, het vierde de Profeten en de Macchabeën bevat.

De schikking der stof onder het oogpunt van den drukker heeft echter eene grondige wijziging ondergaan. De eerste bladzijde van de deelen wordt ingenomen door den titel en het boek vangt slechts met bladzijde 2, dus aan de linkerhand aan. Op deze bladzijde staat bovenaan links de Hebreeuwsche tekst, met de vertaling der Vulgata er nevens; de Grieksche tekst der zeventig staat op de bladzijden ter rechterhand, ingelijks met de vertaling er nevens. In het benedendeel der bladzijden neemt de Chaldeeuwsche tekst ongeveer het vierde der hoogte in en beslaat heel de breedte van de linkerbladzijde, terwijl zijne Latijnsche vertaling dezelfde plaats inneemt op de bladzijde aan de rechterhand. Arias plaatste overal de klankpunten bij den Hebreeuwschen tekst, terwijl de Bijbel van Ximenes deze niet geeft.

In het tweede, derde en vierde deel gaat Arias voort de Chaldeeuwsche paraphrasis met hare Latijnsche vertaling te geven, alhoewel Ximenes goedgevonden had dien tekst niet verder dan de Pentateuch te drukken.

Het vijfde deel bevat, evenals de Bijbel van Alcala, het Nieuwe Testament met de belangrijke bijvoeging van den Syrischen tekst, die niet begrepen was in Plantijns oorspronkelijk plan. Deze bevindt zich op de linkerzijde van het linkerblad met zijne Latijnsche vertaling er nevens; de Grieksche tekst neemt den rechterkant van het rechterblad in en zijne vertaling staat links. Het onderste deel der bladzijden wordt ingenomen door de overschrijving van den Syrischen tekst in Hebreeuwsche letters.

Het zesde deel bevat den Bijbel van Pagnini, dat is de oorspronkelijke teksten met hunne tusschenlijnige vertaling op twee kolommen gedrukt. Met het Grieksch begint het deel langs voren, met het Hebreeuwsch langs achter.

Zooals wij reeds zeiden, worden de twee laatste deelen ingenomen door de woordenboeken en de kleine verhandelingen van

den *Apparatus Sacer*. Het geheele werk beslaat gewoonlijk acht deelen; somtijds echter bond men ze in een grooter getal banden. De perkamenten exemplaren hebben gewoonlijk elf banden voor de zes eerste deelen.

Wij noemden gedurig Arias Montanus als den bestuurder van het geheele werk; het ontbrak hem echter niet aan helpers van groote bekwaamheid en degelijke geleerdheid. Hij zelf getuigt, dat hij bijgestaan werd door vijf correctoren der Plantijnsche drukkerij, waaronder er twee waren, die al de talen van het werk verstonden, en drie, die Grieksch en Latijn lazen. De twee eerste waren Frans van Ravelingen, en Niklaas Fabricius (Le Fevre). De drie overigen waren, volgens Plantijns boeken: Cornelis van Kiel (Kilianus), Bernardus Zelius van Nijmegen en Antonius Spitaels.

Arias had over dezen en over heel het werk het hooger toezicht. Hij besliste zonder beroep, welke leeswijze van eenen tekst zou aangenomen worden; hij deed uitspraak of de tekst van Alcala zou behouden of gewijzigd worden; hij vertaalde zelf de boeken van Josua, van de Richteren, van de Koningen, van Esther, van de Psalmen, en van den Prediker, uit het Chaldeeuwsch in het Latijn; hij bracht uit de bibliotheek van Alcala eene vertaling der Profeten naar het Chaldeeuwsch mede, en een exemplaar in het Chaldeeuwsch en in het Hebreeuwsch van dezelfde Profeten; hij zag Pagninis vertaling van den Griekschen tekst na en schreef meest al de verhandelingen van den Apparatus. Hij ook stelde de voorrede van geheel het werk op; en met van Ravelingen, Guido en Niklaas Lefevre zag hij den Hebreeuwschen tekst en de vertaling van Santes Pagnini na. De inspanning door dezen arbeid, van Arias, gedurende vier jaren, vereischt, was inderdaad bovenmenschelijk. Hij getuigt zelf, dat hij dagelijks, de zon- en feestdagen niet uitgezonderd, elf uren doorbracht met schrijven, studeeren en proeven lezen.

Andreas Masius bezorgde voor zijn aandeel *Peculium Syrorum* en de Syrische spraakleer in den Apparatus; hij schonk Arias een exemplaar van de Chaldeeuwsche paraphrase, dat hij te Rome gekocht had.

Guido Fabricius vervaardigde voor den Bijbel de Chaldeeuwsche spraakleer en het Syro-Chaldeeuwsche woordenboek. In Maart 1568, zooals wij zagen, had hij aan Plantijn het Nieuwe Testament gezonden in het Syrisch, met Hebreeuwsche letters

overgeschreven, alsook de vertaling van den Syrischen tekst. Hij werkte gedurende drie maanden met de hoogleeraren van Leuven om deze vertaling na te zien en eindigde dat overzicht den 1sten Juli 1570. Hij werkte ook nog eenigen tijd in de Plantijnsche drukkerij, want van die plaats dagteekende hij zijne verhandeling: *In tabulam titulorum totius novi Testamenti Syriaci*, die op het einde van heel het werk staat.

Frans van Ravelingen bezorgde: *Variae lectiones et annotatiunculae in Chaldaicum paraphrasim*; hij overzag voor den Apparatus de Hebreeuwsche spraakleer en het Hebreeuwsche Woordenboek van Pagnini, eene taak, die Jan Isaac reeds in 1563-4 voor Plantijn ondernomen had. Hij was het ook, die in 't bijzonder belast was met het overzicht der Chaldeeuwsche paraphrase. Voor den Pentateuchus bezigde men die van Onkelos, reeds in den Bijbel van Alcala gedrukt; voor de eerste profeten, Esther, Job, de Psalmen en den Prediker het handschrift van Masius; voor de groote Profeten dat van Arias, en voor de Spreuken, het Hooglied en de Klaagliederen vergeleek men eene Venetiaansche uitgaaf met een handschrift der Bibliotheek van Alcala. Dit laatste werk werd verricht door Franciscus Fontana, leeraar in het Chaldeeuwsch aan de Hoogeschool van Alcala. Van Ravelingen won in 1565 honderd, in 1570 honderd zestig en in 1572 tweehonderd gulden 's jaars en den kost.

Joannes Harlemius of Jan Willems van Haarlem schreef in het tweede deel van den Apparatus: *Index Biblicus en Variae lectiones in Bibliis latinis Vulgatae editionis*.

Guilielmus Canterus leverde: *Variae in graecis Bibliis lectiones*, en kardinaal Sirlet: *Variae lectiones in Psalmos*.

De godgeleerden van Leuven, Augustinus Hunnaeus, Joannes Harlemius en Cornelius Reyneri van Gouda bewezen grooten dienst aan het werk door de zorg en den spoed, waarmede zij het nazagen, vooraleer het goed te keuren. Arias was zoo tevreden over hunne diensten, dat hij aan den koning voorstelde hun ieder eene zilveren vaas te schenken, kostende ten minste 20 kronen. De koning stemde in dit verzoek toe en in Maart 1571 betaalde Plantijn aan eene zilversmidsvrouw uit den Pand de som van 126 gulden en 7 stuivers voor twee vergulde tassen, die Arias gekocht had om ze te Leuven ten geschenke te geven.

Plantijn zelf stond aan Joannes Harlemius de som van 242 gulden 5¼ st. toe voor zijn werk aan den Bijbel en aan andere boeken.

Augustinus Hunnaeus ontving een som van 422 gulden 9¼ st. voor zijne medewerking aan den Bijbel, en Guilielmus Canterus 86 gulden 15 st. om dezelfde reden.

Joannes Molanus zag den Latijnschen Bijbel na en kreeg hiervoor twee ponden groot of twaalf gulden.

De Thou noemt nog Joannes Livineius als helper van Canterus in het nazien der varianten op den Griekschen Bijbel en Valerius Andreas noemt Franciscus Lucas als een der medewerkers van Arias.

Het Grieksche woordenboek, met de daarbij behoorende spraakleer, dragen geenen naam van opsteller, maar enkel de aanduiding, dat zij door de zorgen en op kosten van Plantijn gemaakt werden, iets wat ons toelaat de gevolgtrekking te maken, dat zij door de gewone correctoren der drukkerij, inzonderheid door van Ravelingen, naar vroeger bestaande werken gemaakt werden.

Arias Montanus herdenkt met erkentelijkheid de diensten, die hem bewezen werden door verscheidene personen in het volvoeren zijner gewichtige taak. Behalve de Leuvensche hoogleeraren en andere medewerkers, die hij met lof herdenkt, dankt hij Çayas, die hem gedurig had gesteund, kardinaal Granvelle, die hem op allerlei wijzen had bijgestaan, en op eigen kosten den Bijbel had laten vergelijken met de oude Vatikaansche handschriften; kardinaal Spinosa, raadsheer des konings en voorzitter der Inkwisitie, die hem begunstigd had, kardinaal Sirlet, die hem nauwkeurige teksten had bezorgd, Joannes Regla, biechtvader van keizer Karel, Petrus Serranus, hoogleeraar te Alcala, Ludovicus Strada, godgeleerde te Avila, en Ambrosius Morus van Corduba.

De Engelsche banneling Clement, doctor in de medicijnen, had hem eenen Griekschen Pentateuchus bezorgd, afkomstig van Thomas Morus; Daniël van Bomberghen had te zijner beschikking een Nieuw Testament in het Syrisch gesteld; Plantijn zelf had zich eene rijke verzameling van gedrukte Bijbels in oude en nieuwe talen aangeschaft.

III.

Toen het drukken van den Bijbel ten einde begon te loopen, moest er gezorgd worden voor de noodige goedkeuringen

van de geestelijke en de even onmisbare privilegies van de wereldlijke overheden.

De Leuvensche godgeleerden hadden reeds den 30sten September 1569 hunne hooge ingenomenheid met het werk uitgedrukt, en naarmate de onderscheidene deelen er van afgedrukt waren hechtten zij er hunne goedkeuring aan. Den 21sten Maart 1571 gaven Augustinus Hunnaeus, Cornelis Goudanus en Joannes Harlemius eene algemeene goedkeuring aan den Bijbel en aan elk zijner deelen.

Den 8sten Maart 1569 hadden de godgeleerden der Sorbonne van Parijs de toelating onderteekend om de vertaling van Pagnini in den Bijbel op te nemen, en den 4den April 1572 keurden zij het gansche werk goed.

Maar de belangrijkste goedkeuring en de moeilijkste om te verkrijgen was die van den paus. Te dien tijde bekleedde Pius V, een man van ongemeene strengheid, zoo in zeden als in kerkleer, den pauselijken troon. Philips II was er in tijds op bedacht geweest, om hem gunstig te stemmen voor het werk, dat met zijne koninklijke hulp tot stand was gekomen en dat met zijnen naam prijkte. Den 14den November 1571 belastte hij den hertog van Alva, aan Don Juan de Zuñiga, den Spaanschen gezant te Rome, een overzicht te laten geworden van hetgeen de Bijbel bevatte en eene verklaring der Leuvensche hoogleeraren, dat alles wat hij inhield nuttig was en overeenkwam met de ware kerkelijke leer. Met dit stuk gewapend, zou Zuñiga dan 's pausen toelating vragen om het werk te laten verschijnen, zonder 's konings naam in heel de zaak te mengen.

Zuñiga kweet zich van de hem opgelegde taak, maar verkreeg niet wat hij vroeg. De paus deed aan de kardinalen Sirlet en Tiani Arias' beschrijving van den Bijbel ter hand stellen, maar deze kerkvoogden wierpen zooveel bezwaren op, dat de ambassadeur zich bepaalde bij het vragen van een wereldlijk privilegie voor de Pauselijke Staten, zonder meer. Hij vleide zich dit priviligie derwijze te doen opstellen, dat het met eene goedkeuring gelijk zou staan. Maar ook dit wilde Pius V hem niet verleenen en hij deelde aan Zuñiga de redenen mede, die hem hierin verhinderden.

De eerste was, dat het privilegie gelijk zou staan met eene goedkeuring en dat de pauselijke Stoel geen boek kon goedkeuren, vooraleer het gelezen te hebben.

De tweede was, dat er stukken, onder de nieuw bijgevoegde, deelen van den Bijbel waren, die den gewijden tekst raakten, namelijk de Latijnsche vertaling van het nieuwe Testament; dat de Paus noch dien tekst noch de vertaling vroeger had goedgekeurd, en dat hij niet wist, of deze laatste niet van Erasmus of van eenen anderen nieuweren overzetter was.

De derde was, dat hij niet wist of de Syrische tekst over heel het nieuwe Testament liep, dan wel alleenlijk over een gedeelte, zooals de uitgave, die in Frankrijk verschenen was, en die den Apocalypsis, den tweeden brief van den H. Petrus en andere deelen, waarvan de ketters de echtheid betwistten, niet bevattede.

De vierde was, dat men moest zien wat de verhandelingen waren, die men bij den Bijbel gevoegd had, namelijk: *de Arcano Sermone, de Symbolis Rerum, de Ponderibus et Mensuris* en onderzoeken of *de Arcano Sermone* niet kabalastiek was.

Het vijfde was, dat men de wijzigingen, die aan de vertaling van Santes Pagnini waren toegebracht, niet kon goedkeuren, zonder er kennis van genomen te hebben.

Het zesde was, dat de Talmud en Munster, twee veroordeelde werken, aangehaald werden.

Men vond het insgelijks ergerlijk, dat Arias zich had beroepen op Andreas Masius, eenen schrijver, over wien men geene goede inlichtingen bezat.

Zuñiga sprak de meening uit, dat het beste middel, om die moeilijkheden uit den weg te ruimen, zou geweest zijn, Arias naar Rome te zenden om den Paus een exemplaar van den Bijbel te overhandigen en hem de noodige uitleggingen te geven.

Die raad werd gevolgd. Den 16_{den} Maart 1572 machtigde de koning Arias Montanus naar Rome te vertrekken, en den 26sten April daaropvolgende deed de hertog van Alva hem 600 dukaten voor reiskosten ter hand stellen. Denzelfden dag verliet Arias Antwerpen met Livinus Torrentius, die hem naar Rome vergezelde. Hij droeg brieven mede, waarbij de Leuvensche hoogleeraren den veeltaligen Bijbel bij den Paus aanbevolen en een perkamenten exemplaar van dit werk dat hij in naam des konings den paus zou aanbieden. Philips II had ditmaal Arias gelast in 's konings naam de goedkeuring voor den Bijbel te verzoeken en hij had getracht kardinaal Pacheco over te halen om dit verzoek te steunen.

Den eersten Mei 1572 stierf echter Pius V, en toen Arias te Rome aankwam, had Gregorius XIII den pauselijken troon bestegen.

Was het nieuwe opperhoofd der katholieke Kerk toegevender van aard, of wist Arias bevredigender uitleggingen te geven? Wij weten niet, welke de machtigste der twee oorzaken was, die Arias' zending vergemakkelijkten; maar stellig is het, dat hij al spoedig al de bezwaren uit den weg geruimd had.

Hij werd verscheiden keeren en met de grootste welwillendheid door den paus in gehoor ontvangen, en hij bood hem den 16^{den} Juni 1572 het exemplaar van den Bijbel aan, dat hij had medegebracht. Kardinaal Sirlet had zich bevredigd verklaard door Arias' uitleggingen en alles liep verder zonder moeite af; den 23sten Augustus ontving Arias de warmste pauselijke goedkeuring in den vorm van brieven, aan Philips II gericht.

Den eersten September daaropvolgende stond de paus door een *Motus proprius* aan Plantijn het voorrecht toe om alleen, in de gansche katholieke wereld, den veeltaligen Bijbel te drukken en te verkoopen, allen bedriegelijken nadruk onder de strengste kerkelijke straffen verbiedende, en met eene boete van 2000 gouden dukaten en de verbeurte der nagedrukte boeken diegenen bedreigende, welke zijn verbod niet zouden naleven.

Den 25sten October 1572, nadat Arias Rome reeds verlaten had, zond de paus nog eenen brief aan Philips II om hem zijne hooge ingenomenheid uit te drukken met Arias, den geleerden bestuurder der uitgave van den koninklijken Bijbel.

Op zijne terugreis begaf Arias Montanus zich naar Venetië en ontving daar den 25sten October 1572 van de Hoogmogende Heeren een privilegie voor Plantijus Bijbel.

Den 18^{den} December 1572 was hij te Antwerpen teruggekeerd en gaf verslag aan den koning van zijne reis naar Rome.

Het privilegie van keizer Maximiliaan II voor Duitschland werd uitgèvaardigd den 26sten Januari 1572 en waarborgde aan Plantijn den eigendom van het werk voor tien jaar.

De privilegies voor Castilië en Arragon zijn gedagteekend van Madrid den 20sten en den 22sten Februari 1573 en zijn geldig voor twintig jaar.

Het privilegie voor de Nederlanden, Brabant uitgezonderd, werd toegestaan aan Plantijn den 11^{den} Januari 1571; dat van Brabant werd den 12^{den} Februari daaropvolgende gegeven; dat

van Napels werd door kardinaal Granville den 26sten September 1572 toegestaan: alle drie waren geldig voor twintig jaar.

Het privilegie voor Frankrijk werd door Karel IX den 13den April 1572 toegekend, insgelijks voor twintig jaar.

Nu Plantijn de noodige goedkeuringen en privilegiën bekomen had, kon hij zijnen Bijbel de wereld inzenden. Eene laatste bewerking moest het werk nog ondergaan, vooraleer het aan de koopers geleverd werd: het moest namelijk gebonden worden, zooals toen nagenoeg met al de boeken gedaan werd, vóór zij het huis der drukkers-uitgevers verlieten. Plantijn gaf in dien tijd werk aan niet minder dan 24 boekbinders, die woonden in de Bergstraat, de Valkstraat, den Koppengang, de Ridderstraat, de Happardstraat, de Schuitstraat, de Luizenmarkt (Boeksteeg), de Lombaardevest, alle straten gelegen in de nabijheid der Kammerstraat, het middelpunt van den boekhandel te Antwerpen in de zestiende eeuw. Het was natuurlijk slechts aan de beste dier werklieden, dat de Bijbel te binden werd gegeven. Joos de Hertoghe, Laurent Cecile, Jehan Moulin bonden er elk een zeker getal; de gewone binder was Adam Gillis ‘in den Coppeganck.’

‘Het binden van den Bijbel, schrijft Plantijn, kost wat men er aan besteden wil, maar om hem ordentelijk te binden in houten berderen, rood op de snede, in schoon zwart kalfsleder, met eenige vergulde lijnen op het leder en het getal der boekdeelen op den rug, betalen wij eene kroon (2 *fl.*) het stuk.’

Plantijn geeft zijnen prijs hier eenigszins verhoogd op. Zulk een band kostte hem slechts één gulden per deel van den Bijbel op gewoon papier, en 25 stuivers voor de exemplaren van grooter formaat. Wij vinden geen onderscheid tusschen lederen en perkamenten bekleedsels. De prijs steeg natuurlijk voor de buitengewone banden. Een Bijbel met sloten kostte van 20 tot 28 stuivers het deel, een ander in wit kalfsleer 24 stuivers. Een met papieren berd en zijden linten 2 gulden, een ander met sloten, noppen en hoeken in koper 3 gulden per deel. Dit waren de prijzen, aan de binders betaald; Plantijn verhoogde ze minstens met de helft op de rekening der koopers.

Vijf exemplaren op perkament, gedrukt voor den koning van Spanje, en bevattende elk elf deelen zonder den Bijbel van Pagnini noch den Apparatus, kostten 36 stuivers per deel, of 99 gulden voor 55 deelen en werden den koning tegen 167 gulden 15 st. in rekening gebracht.

Een Bijbel in acht deelen voor Viglius kostte 25 st. het deel en 48 st. voor de zijden linten der acht deelen.

Een Bijbel op groot keizerlijk papier van Italië in tien deelen, met papieren berd en gouden rollen, kostte vier gulden het deel of veertig gulden de tien deelen.

De duurste band van allen was die van een exemplaar op hetzelfde groot papier in zes deelen, en twee deelen voor den Apparatus op kleiner papier, gebonden in houten berd, verguld op snede, in rood leder met dubbele sloten, met vijf noppen van leeuwenhoofdekens, met hoeken in ijzer, met een vergulde rolle en vergulde hoeken op het plat en met de namen der boeken op den rug. Dit kostelijk exemplaar werd den 3^{den} Februari 1573 naar de jaarmarkt van Frankfort verzonden, Aan den werkman, Adam Gillis, was 37 gulden betaald voor den band; Plantijn rekende er 64 gulden voor.

Philips II had uitdrukkelijk aan Plantijn verboden den Bijbel in den handel te brengen, vooraleer de pauselijke goedkeuring zou bekomen zijn. Dit had den drukker niet belet verscheidene exemplaren te laten binden en zelfs te verkoopen, nog vóór de vereischte goedkeuringen waren toegestaan. Onnoodig te zeggen, dat in deze exemplaren de voorrede van het eerste deel onvolledig is en zij de later toegekende privilegies niet bevatten.

Reeds vóór het einde van Februari 1572 bond Adam Gillis vier exemplaren van den Bijbel op zwaar Italiaansch papier, waar alleen de zes eerste deelen op gedrukt werden. In Augustus 1572 had hij er nog achttien andere op zwaar papier, vier op gewoon papier en vijf op perkament gebonden.

Vóór de terugkomst van Arias waren er reeds een groot getal exemplaren verkocht. Den 24sten Mei 1572 verkocht Plantijn aan Joris Willer, boekhandelaar te Augsburg, zes Bijbels in acht deelen zonder het Grieksche woordenboek. Den volgenden dag zendt hij er 25 dergelijke naar Keulen. Den 29sten Mei levert hij er 27 andere aan Louis Perez; den 2^{den} Juni ontvangt dezelfde kooper nog 22 volledige exemplaren in 8 deelen, en 27 Grieksche woordenboeken om de voorgaande volledig te maken. Den 23sten Juni had Plantijn reeds aan Perez de 400 exemplaren geleverd, die deze in eens van hem gekocht had. Den 12^{den} Juni had Viglius zijn exemplaar gekocht, en den 26sten Juli hadden Guido en Nicolaas le Fèvre het hunne ten geschenke ontvangen van Plantijn. In één woord, van het begin van Juni 1572 was de verkoop regelmatig begonnen en voortgezet.

Vóór dien tijd had Arias reeds een exemplaar op perkament naar Rome medegenomen. Den 3den September had Plantijn aan Philips II eenen Bijbel op ‘papier impérial d'Italië,’ eenen op perkament en eenen op ‘papier royal à l'aigle’ gezonden. Een exemplaar op ‘papier fin royal de Lyon’ werd denzelfden dag naar Çayas gezonden en vóór den 4den November 1572 werd een perkamenten exemplaar den hertog van Alba aangeboden. Den 17den Juli 1572 werd een exemplaar op ‘papier au raisin’ naar den kardinaal Sirlet te Rome gezonden en den 20sten December 1572 vertrokken de vijf exemplaren op perkament, door Adam Gillis in 55 banden gebonden, naar de koninklijke bibliotheek van Spanje. Den 5den Mei 1573 werden er 12 exemplaren op keizerlijk papier, 12 op wit papier ‘au raisin’ en 26 op gewoon papier aan Arias Montanus geleverd voor de koninklijke bibliotheek. Den 27sten Augustus daaropvolgende ontving hij er nog 26 op zwaar en 24 op gewoon papier.

Voor den verkoop was de prijs der gewone exemplaren, waarvan er 960 gedrukt waren, bepaald op 70 gulden zonder den band, met eenen afslag van tien gulden voor de boekhandelaars. De 200 exemplaren op blank papier ‘au raisin’ kostten 80 gulden het stuk; de 30 exemplaren op ‘papier royal à l'aigle’ kostten 100 gulden, en de tien exemplaren op ‘papier impérial d'Italië’, geschat op 200 gulden het stuk, kwamen niet in den handel en bevatten slechts de zes eerste deelen.

De 13 exemplaren op perkament waren, zooals wij gezien hebben, voor rekening van den koning van Spanje gedrukt. Wij zagen reeds dat de koninklijke bibliotheek er zes van ontving, de paus en de hertog van Alba elk een. Ook werd er een aan den hertog van Savoye ten geschenke gegeven en Plantijn behield voor zijn eigen bibliotheek een exemplaar op perkament van het zesde deel, zijnde de Bijbel van Pagnini.

In de perkamenten exemplaren ontbreken de privilegiën en de stukken, die er op volgen in de voorrede, zoodat deze maar 22 bladen groot is, in plaats van 54. De zes eerste deelen zijn in elf banden gebonden, de twee laatste zijn er in papier bijgevoegd. Het exemplaar van den hertog van Savoye berust in de bibliotheek te Turyn. Op den eersten band is een toepasselijk opschrift gedrukt; een brief door Arias Montanus den 27sten Maart 1573 uit Antwerpen aan den hertog van Savoye geschreven en waarvan eene kopy in het perkamenten

exemplaar van het Britisch Museum ligt, leert ons, dat hertog Emmanuel van Savoye Arias van grooten dienst was tijdens zijne reis over de Alpen, en dat hem dit exemplaar als een blijk van erkentelijkheid hiervoor geschonken werd door Philips II. Bedoeld exemplaar uit het Britisch Museum is volgens een gedrukt blad vóór den titel datgene, welk namens den koning den hertog van Alba aangeboden werd.

Alles bijeengenomen was het drukken en uitgeven van den koninklijken Bijbel er verre af voor Plantijn eene winstgevende onderneming te zijn.

Onze drukker maakt herhaaldelijk en op spijtigen toon deze opmerking en bitter klaagt hij over de vrekkigheid van den koning. De onkosten waren overgroot geweest. ‘Er gaat geen werkdag voorbij, schrijft hij den 16^{den} December 1569 aan Granvelle, dat ik niet boven de 50 gulden uitgeef, enkel aan papier en daghuur, zonder de loopende kosten der drukkerij en de bezoldiging der correctoren en der Leuvensche hoogleeraren, die op mijne kosten alles onderzoeken wat er in den Bijbel meer dan in de uitgave van Alcala wordt opgenomen.’

Den 13^{den} Mei 1570 schrijft hij nogmaals aan Granvelle, dat de last, dien hij op zijne schouderen genomen heeft, toen hij den Bijbel begon, zoo zwaar is, dat hij sterk vreest er onder te zullen bezwijken.

Den 3^{den} Maart 1571 schrijft hij aan den bisschop van Arras, dat hij aan den Bijbel werkt met drie persen en er dagelijks meer dan honderd gulden aan uitgeeft.

Toen hij aan den Apparatus gekomen was, kon hij den vollen last van het werk niet meer dragen en drukte slechts de helft der exemplaren van de twee laatste deelen af; de andere helft voltooide hij, zooals wij zagen, het jaar daarna

Hij had zich diep in schulden gestoken om zijne onderneming tot een goed einde te brengen. Van Gaspar van Zurich, koopman te Antwerpen, had hij eene som geleend, die in 1572, met de intresten tegen zes en half ten honderd 's jaars, niet minder dan 13,878 gulden bedroeg.

Aan Rigo de Scotti, een koopman van Venetië, was hij den eersten Maart 1572 de som van 800 pond 10 schellingen en zes deniers grooten (tegen 6 gulden het pond) schuldig, zoo voor gelden, verschoten tot het voortzetten van den Bijbel, als anderszins. Plantijn beloofde op dien datum zijne schuld in zes

jaarlijksche kwijtingen van 700 en ééne van 600 gulden af te doen, van 1572 tot 1578.

Het was ook de geldnood, die hem dwong aan Louis Perez een deel der uitgaaf van den Bijbel over te laten. Deze Antwerpsche koopman kocht den 3^{den} Maart 1572 van Plantijn 400 koninklijke Bijbels tegen 2800 ponden Vlaamsch of 16,800, gulden. Van deze 400 exemplaren waren 360 op gewoon papier en 40 op *papier au raisin*. Door elkander werden zij tegen 42 gulden het stuk gerekend. Perez moest terstond 1133 £ 6 s. 8 d. betalen, het overige, bij derden van 555 £ 11 st. 1 d., op het einde van September 1572, op het einde van Maart en op het einde van September 1573.

Den 17^{den} April 1584 brachten Plantijn, Louis Perez en zijn schoonzoon Marten de Varron 260 Bijbels te zamen om deze in gemeenschap te verkoopen. Van dien dag tot den 11^{den} October 1589 had de vennootschap er 88 aan den man gebracht.

De koning van Spanje had aan Plantijn van den 14^{den} Juli 1568 tot den 19^{den} Mei 1571 eene som van 21,200 gulden voorgeschoten. Plantijn kweet er zich van door verscheidene leveringen aan den koning gedaan. Het perkament der Bijbels had 3862 gulden 9½ st. gekost, 50 bijbels op blank papier en 50 op gewoon 3120 gulden; de band der Bijbels, die naar den koning gezonden of door hem ten geschenke gegeven waren en de sommen, door Plantijn betaald voor de boeken en handschriften, die Arias Montanus in de Nederlanden voor de bibliotheek van het Escuriaal gekocht had, bedroegen 9345 gulden 16; zoodat Plantijn in Juli 1574 den koning nog 4872 gulden 5 st. schuldig bleef. Deze som werd op zijn debet gebracht in de rekening van de Missalen en Brevieren, welke hij voor Philips II drukte.

De koning, die altijd geld te kort kwam, wilde Plantijn schadeloos stellen voor zijne uitgaven en beloonen voor zijnen ijver, met aan hem en aan Frans van Ravelingen elk een pensioen van 400 gulden toe te kennen op de verbeurde goederen van den graaf van Hoogstraten. Ongelukkiglijk voor Plantijn werden deze goederen ten gevolge der pacificatie van Gent in 1576 aan hunnen ouden eigenaar teruggegeven en zoo ontvingen onze drukkers niets van hun pensioen.

In de uiteenzetting zijner grieven tegen Philips II, die Plantijn in 1583 te Leiden opstelde, beklaagt hij zich, dat men hem van 's konings wege verleid had om den Bijbel in grooter letters dan

die van het proefblad van 1566 te drukken, door hem toe te zeggen, dat de koning desnoods de eerst beloofde toelage van 12,000 gulden zou verdubbelen of verdriedubbelen. Nog legt hij den koning te last, dat, in plaats van hem de voorgeschoten gelden in boeken te laten teruggeven, zooals overeengekomen was, hij hem er een deel van in klinkende munt had doen betalen voor den aankoop der boeken en handschriften ten behoeve van het Escuriaal, en dat de honderd Bijbels, welke hij aan het hof van Spanje geleverd had, hem waren teruggezonden en van den inkoopprijs afgerekend.

IV.

Zoo het drukken van den Bijbel voor Plantijn de eerste oorzaak was der geldelijke moeilijkheden, waarmede hij gedurende het overige zijns levens zou te worstelen hebben, dan was en bleef het ook zijn voornaamste eeretitel. De loftuitingen, die vorsten en geleerden, kerkelijken en wereldlijken over dit boek uitspraken, richtten zich niet alleen tot Arias Montanus en zijne medewerkers, maar ook tot Plantijn, den ondernemenden geest, den voortvarenden man, den bedreven werker. En te recht, de Bijbel is een meesterstuk van typografische uitvoering en stoffelijke verzorging; uit dit oogpunt is zijn roem stellig minder gedaald en minder betwistbaar dan uit dat zijner godgeleerde of taalkundige degelijkheid. Nog heden is het een wezenlijk genot, op dit blanke stevige papier, die zuivere en sierlijke letters regelmatig en aangenaam voor het oog geordend te zien, en die smaakvolle en onberispelijke uitvoering in het geheel en al de onderdeelen van het kapitale werk te mogen bewonderen.

Wat de voltooiing zijner taak Plantijn aan geld kostte, weten wij reeds; wat zij van hem voor zorg en technische kennis, voor jarenlange inspanning vereischte, begrijpen wij, en leert ons meer bepaaldelijk Arias Montanus in zijne brieven aan den koning van Spanje. Den 10^{den} Mei 1570 schrijft hij: ‘Er werken dagelijks aan den Bijbel veertig man en eene bewonderenswaardige zaak is het dan ook. Er komt geen man van kunde in de stad, of hij wil de orde en de bedrijvigheid zien, die in Plantijns huis heerscht en de kunst aan dit werk besteed. Ik hoop, dat, wanneer het zal voltooid zijn, het het grootste zal zijn wat men ooit gezien heeft of denken kon, en dat de

goeden het zoozeer zullen verlangen als de kwaden het zullen vreezen.'

Van Plantijn zelven kan Arias geen goed genoeg zeggen: 'Nooit in mijn leven heb ik iemand gezien, die meer bekwaamheid vereenigde met meer goedheid, en meer kennis van de deugd met meer beoefening er van. Elken dag vind ik in hem iets te loven en vooral de groote ootmoedigheid en het geduld, dat hij toont tegenover zijne vakgenooten, die hem benijden, en wien hij, in plaats van het kwaad, dat hij hun zou kunnen doen, niets anders dan weldaden bewijst.' In eenen anderen brief aan Çayas schrijft hij van Plantijn: 'Er is geene stof in dien man; alles is geest in hem; hij eet, noch drinkt, noch slaapt.'

In dien algemeenen lof, den Bijbel en zijne uitvoerders toegezongen, ontbrak echter de wanklank van hardnekkige afkeuring en hatelijke vervolging niet. Op het einde van 1572, toen de paus den Bijbel reeds had goedgekeurd, klaagde Plantijn over de kwaadwillige geruchten, die er over het werk in omloop waren en volgens welke de paus zijne goedkeuring zou geweigerd hebben. De afkondiging der brieven van Gregorius XIII was voldoende om deze geruchten te doen ophouden.

Maar er waren tegenstanders van Arias' werk, die zich naar die hooge uitspraak niet gedroegen. De voornaamste dezer was Leon de Castro, professor aan de Hoogeschool van Salamanca, een man bekend door zijnen afkeer tegen den Hebreeuwschen tekst des bijbels en tegen al wie deze vijandelijke stemming niet deelde. Voor hem was er in den bijbel niets heilig en echt dan de Vulgata, de Latijnsche vertaling door de Roomsche kerk goedgekeurd en dagelijks gebezigd, en zij die in andere, ook in de oorspronkelijke teksten, de grondslagen van het geloof zochten, werden door hem aangeklaagd als Joodschgezinden en bedervers der ware leer.

Deze ongerijmde beschuldiging was door hem uitgebracht tegen Martin Martinez van Cantalapiedra, Juan Grajal en Fra Luis de Leon, de drie uitstekendste godgeleerden der hoogeschool van Salamanca, en ongeloofelijk genoeg was die aanklacht voldoende geweest om de drie hoogleeraren in den kerker der Inkwisitie te doen werpen.

Men begrijpt de woede van dien waanzinnige, toen hij Arias' Bijbel met Oostersche teksten en al zag goedkeuren door den paus en beschermen door den koning. Maar die ondersteuning van kerk en staat was niet voldoende om den gezworen

vijand van allen Hebreeuwschen tekst te ontmoedigen. Wat hij tegen de doctoren van Salamanca vermocht had, wilde hij ook tegen Arias beproeven.

Zoohaast men begonnen was met het drukken van den Bijbel, had hij allerlei verdenkingen tegen de Chaldeeuwsche paraphrasis verspreid en was hij er aldus in geslaagd de vreesachtige gemoederen in Spanje en Rome te verontrusten. Daarna viel hij een ander gedeelte van den Bijbel aan en legde hij Pagnini's vertaling ten laste, dat zij vermetel van die van den heiligen Hieronymus afweek, dat zij onnauwkeurig en vol partijdigheid voor de Joden was. In het Syrische Nieuwe Testament vond hij sporen van Arianismus en inzonderheid scheen hem het Evangelie van den H. Mattheus vertaald door eenen Israëliet, en bezield met slechte inzichten.

Hij zond deze beschuldigingen in vorm van verwittiging aan den koning en deelde ze aan de heilige Inkwisitie mede. Maar al zijne boosaardige pogingen bleven zonder uitslag; de Bijbel werd voltooid en goedgekeurd, zonder dat men in eenigen deele naar zijne aanmerkingen luisterde.

In 1574 hernieuwde Leon de Castro zijne aanvallen met meerder kracht. Wederom ging hij hierbij uit van het grondbeginsel, dat de Vulgata de eenige vertaling des Bijbels was, voor echt verklaard en goedgekeurd door de Roomsche kerk, en dat het bijgevolg ongeoorloofd was er zich in eenigen deele van te verwijderen, of om welke reden ook gebruik te maken van de Hebreeuwsche en Grieksche teksten.

Nu had men, zeide de Castro, in de nieuwe uitgave van den Bijbel de vertaling van Pagnini gedrukt en haar meer gezag toegekend dan aan de Vulgata; in andere deelen had men boven de vertaling der Vulgata afwijkende vertalingen verkozen, die aan den tekst, door de kerk erkend, zijn gezag ontnamen; in den Apparatus had men verhandelingen opgenomen van de Rabbijnen, die onverzoenlijke vijanden van het Christendom.

Arias Montanus bevond zich op dit oogenblik nog te Antwerpen. Toen hij de Castro's aanvallen vernam, vroeg hij aan zijnen vriend Pedro Fuentidueñas, dat deze door tusschenkomst van kardinaal Osio, met wien hij op zeer goeden voet stond, het pleit door den paus zou doen onderzoeken en beslissen.

Fuentidueñas schreef eenen brief aan den kardinaal, om hem te bewijzen, dat het Concilie van Trente de Vulgata boven al

de andere teksten had verkozen om de geloofspunten te bepalen; maar dat het hierdoor geenszins aan de oorspronkelijke teksten hun gezag had willen ontnemen in zaken van ondergeschikt belang, en dat de eerbiedwaardigste kerkleeraars dien toetssteen gebruikt hadden.

Daarop vertrok Arias in Juni 1575 voor de tweede maal naar Rome, waar hij den 7^{den} Juli was aangekomen en waar hij verbleef tot op het einde der Meimaand 1576. Het schijnt, dat hij gedurende dit lang verblijf geen anderen uitslag verkreeg, dan dat de paus zich onthield eene beslissing te nemen en dat hij de uitspraak der Spaansche godgeleerden afwachtte. Arias keerde van deze tweede reis naar Rome niet naar Antwerpen, maar naar Spanje terug. Toen hij daar aangekomen was, zette de Castro zijne aanvallen voort; hij hield staande, dat de Hebreeuwsche tekst niet echt is, en dat hij vervalscht werd door de Joden in al de deelen, die over Christus spreken: dat er geen andere echte tekst meer bestaat dan de vertaling der zeventig en die der Vulgata, welke Hieronymus gemaakt had vóór dat de Hebreeuwsche tekst vervalscht was. En vergetende wat hij zoo even gezegd had, voegde hij er bij, dat de vertaling der zeventig ingelijks door de Joden vervalscht is en dat de heilige Hieronymus het slechts gewaar werd, toen het hem niet meer mogelijk was zijne vertaling van die Judaïsmen te zuiveren. Dit alles werd beweerd door een man, die bijna geen woord Hebreeuwsch verstond en die in zijnen onvoorzichtigen ijver voor de Vulgata tot de onzinnige slotsom kwam, dat, zoomin de Vulgata, die hij wilde verheffen, als de Hebreeuwsche en de Grieksche tekst, die hij wilde vernederen, vertrouwen verdiende.

Arias Montanus had in den rand der overschrijving in Hebreeuwsche letters van den Syrischen tekst de wortels der woorden opgegeven; de Castro zag hierin Joodsche verklaringen en veroordeelde ze natuurlijk zonder ze te verstaan. Kortom hij beschuldigde Arias een partijganger der Synagoge en der Rabbijnen en een vijand van de Apostelen, de Evangelisten en de Kerkvaders te zijn.

Noch de goedkeuringen der Hoogeschool van Leuven en Parijs, noch de gunst van kardinaals en koningen, noch de goedkeuring van den paus zelven vermochten dien vrijwilligen handlanger der Inkwisitie tot zwijgen te brengen, en hij had rust noch duur of zijne dwaze beschuldiging moest ernstig aan-

gehoord en onderzocht worden door de hoogste rechtbank in zaken van geloof.

Deze gaf het pleit in handen van eenige godgeleerden en inzonderheid van den pater Jezuiet Juan de Mariana, die kennis namen van de Castro's aanvallen en van de kernachtige verdediging van Arias, geschreven door Pedro Chacon. Hunne uitspraak bleef uit tot in 1580, en toen zij verscheen, veroordeelde zij, wel is waar, Arias niet, maar zij zocht eenen middenweg tusschen de goedkeuring en de blaam, zoodat Arias, zonder van ketterij beschuldigd te worden, nochtans werd voorgesteld als een waaghals, die zich met de H Schrift gevaarlijke vrijheden veroorloofde. Men nam de Castro's beschuldiging van Joodschgezindheid niet aan, maar in punten van minder belang helde men naar zijne zijde over, en taalkundige beknibbelingen werden door de pen van den partijdigen rechter met boos opzet tot aanklachten van ongeloof verheven.

Chacon had bewezen, dat de wortelwoorden, in den rand geplaatst, geene Joodsche uitleggingen waren; Mariana moest dit toegeven; maar, met een vergrootglas gewapend, had hij in de duizend wortels er één gevonden, die naar eene uitlegging geleek. Dit was hem genoeg om te zeggen, dat de Castro zich met zulke vitterijen niet had moeten bezighouden, maar dat Arias van zijnen kant ongelijk had gehad al die randaanteekeningen te willen verdedigen. Het speet hem, dat Arias de vertaling van Pagnini boven elke andere, die den Joden minder gunstig was, had verkozen, en dat hij weinig eerbied toonde voor de Vulgata, zoodat hij soms verdachte schrijvers boven haar stelde; dat hij veroordeelde schrijvers als Mercier en Munster aanhaalde: dat hij loftuitingen voor Postel over had; dat hij in den Syrischen tekst de weglating der woorden: ‘Drie zijn er in den Hemel, die getuigenis geven’ niet had doen opmerken, en dat hij de gebroeders Fabricius, leerlingen van Postel, en met zijne dwalingen besmet, als zijne medewerkers had aanvaard.

Wat zou hij gezegd hebben, hadde hij geweten dat van Ravelingen, Arias' rechterhand, in zijn hart een ketter was, en er weldra openlijk voor zou uitkomen?

De onderscheidene goedkeuringen, aan den Bijbel toegestaan, waren volgens hem van weinig beteekenis. Die van Parijs verkreeg men gemakkelijk; die van Leuven was gegeven door drie mannen, van welke een enkele er iets van verstond, en

geen enkele het werk in zijn geheel had gezien, vooraleer het aan te bevelen.

De slotsom van Mariana was minder streng dan zijne venijnige aanmerkingen het konden doen vermoeden. Hij drukte als het gevoelen der beoordeelaars de meening uit, dat er in den Bijbel geene zaken van belang te veranderen waren en dat het boek dus vrijelijk in den handel mocht blijven.

Een andere hardnekkige en boosaardige tegenstander van Arias was Guilielmus Lindanus, eerst professor te Leuven, later en waarschijnlijk op aanbeveling van Arias tot bisschop te Ruremonde benoemd, en op het einde zijns levens bisschop van Gent.

Ook deze had geen vertrouwen in de Hebreeuwsche boeken van den Bijbel en alhoewel hij volgens Arias' getuigenis nog de helft of het vierde zooveel Hebreeuwsch niet kende als de Castro, die er niets meer van wist dan hetgeen hij uit de Joodsche woordenlijsten geput had, viel hij de echtheid aan van de oorspronkelijke teksten, die hij niet eens ontcijferen kon.

Arias had zich bediend van een Hebreeuwsch psalmboek, door Clemens Thomas uit Engeland medegebracht, maar hij verklaarde, dat het handschrift niet oud was en niet geschreven door iemand, die Hebreeuwsch schrijven kon. Dit handschrift nu wilde Lindanus voor volledíger, ouder en zuiverder doen doorgaan dan de andere. Hij bevestigde in een boek, *de Optimo genere interpretandi scripturas*, dat in dien codex de woorden te lezen stonden: ‘Dicite in gentibus, quia Dominus regnavit a ligno’ en een ander vers, dat in de overige handschriften ontbrak.

Arias en zijne medewerkers zochten te vergeefs naar het vers: ‘Dicite in gentibus,’ zij vonden het niet in het handschrift, waarin Lindanus het zeide ontdekt te hebben. Het tweede vers, door Lindanus ontdekt, stond er in, maar was klaarblijkelijk van later hand er bij gevoegd. Arias wilde den kerkvoogd niet te diep kwetsen en antwoordde op zijne kritiek, dat hij al te gemakkelijk geloof had gehecht aan eens andermans woord.

Die eerste schermutseling greep plaats nog vóór Arias in 1572 naar Rome vertrok; toen hij van daar teruggekomen was, vernam hij van Plantijn en van bisschop Sonnius, dat Lindanus op het vernemen van Arias' antwoord hevig uitgevaren was tegen hem en zijne schriften. Sonnius riep den opvliegenden

prelaat, van wien Joannes Latomus getuigt, dat hij nooit een galachtiger mensch ontmoet had, tot de betamelijkheid terug en Arias schreef hem eenen langen brief om hem te verzekeren, dat hij hem door zijne wederlegging niet had willen kwetsen, dat hij hem op zijn woord geloofde, wanneer hij zeide, dat hij den psalmencodex gezien had, maar dat hij zijn boek geene toelating voor den drukker zou geven. Daarop antwoordde Lindanus, dat hij zich aan Arias' goedkeuring niet hield.

De strijd scheen nu afgeloopen en Arias, in Spanje teruggekeerd, dacht niet meer aan zijnen Nederlandschen tegenstander, toen hij op zekeren avond, in het Escuriaal in zijne cel zittende, Lindanus zag binnenkomen, die hem vroeg, of alle wrok tusschen hen beiden nu opgehouden had; Arias verklaarde, dat hij nooit eenig kwaad van hem gedacht of gesproken had. Hierop verzocht Lindanus hem, dat hij in het eerste werk, dat hij nog zou uitgeven, zou getuigen, dat zij vrienden waren, en hij vroeg een onderpand van die overeenkomst. Arias schonk hem eenen kostelijken bezoard-steen.

Weinige dagen na Lindanus' terugkeer in de Nederlanden schreef Plantijn aan Arias, dat Lindanus aan 't onderhandelen was om eenen nieuwen aanval tegen Arias en zijn Bijbel te laten drukken. Arias zond Plantijn een kleine verhandeling, waarin hij Lindanus' betichtingen weerleide. De censoren en de godgeleerden van Leuven gaven aan het schotschrift van Lindanus de noodige toelating niet om te verschijnen, en bij den dood van dien hartstochtelijken bisschop bevond het zich nog onder zijne handschriften. Waarschijnlijk is het het stuk, dat Foppens noemt: *De Victoria Christi contra Judaeos et Judaïzantes Bibliorum interpretes*.

Niet alleen met Arias speelde die zonderlinge man zulk een onwaardige komedie, ook met Plantijn beproefde hij het. Deze had hem herhaaldelijk geklaagd, dat zijne aanvallen tegen den koninklijken Bijbel van zulken aard waren om den uitgever groote geldelijke schade te veroorzaken, en bewees in 1575 aan den hooggeplaatsten kritikus, dat hij de vertaling van Pagnini niet gelezen had, vermits de fouten, die hij er beweerde in gevonden te hebben, er niet in stonden. In roerende bewoordingen bad Plantijn den bisschop zijne aanvallen te staken en hem niet verder te schaden op een oogenblik, dat hij zich reeds in geldverlegenheid bevond. Lindanus luisterde niet naar Plantijns klacht, zooals wij zagen, en gedurende verscheiden jaren bleven

de betrekkingen tusschen beiden afgebroken; maar in 1586 deed de bisschop eene nieuwe bestelling van boeken en kon hij de gelegenheid niet laten voorbijgaan om zijnen haat nog eens te luchten tegen den Bijbel. Die nieuwe uitval berokkende hem eene nieuwe en klinkende wederlegging van Plantijn.

In 1588 zagen zij elkander voor de laatste maal weer. Toen Lindanus tot bisschop van Gent benoemd was, kwam hij over Antwerpen en noodigde Plantijn ten eten uit; daar weder hernieuwde hij zijne verguizing van Arias' werk, maar ook ditmaal antwoordde Plantijn hem zoo gepast, dat hij hem tot zwijgen bracht.

Het was er dus verre af, dat alles rozen waren, wat Plantijn van zijn meesterstuk plukte: twintig jaar lang had hij er moeilijkheden van meer dan éénen aard om te verduren. Het is echter waar, dat hij er in zijn leven roem in overvloed voor inoogstte, en dat hij er zich zelven en de zijnen, zijne aangenomen moederstad en vaderland, bij het nageslacht een duurzame eerzuil mede stichtte.

Antwerpen, 4 Juni 1880.
MAX. ROOSES.

Het Altaarbeeld van Saventhem.

I.

Isabella en Susanna van Dijck, beiden zusters van den beroemden kunstschilder Anthonie van Dijck en beiden Begijntjes, zaten te Antwerpen in het kamerke van de eerstgenoemde bekommerd en besluiteloos bijéén. Sedert jaren waren zij gewoon lief en leed met elkander te deelen en bij de vervulling der plichten, welke zoowel uit den levenskring door hen gekozen, als uit familiebetrekkingen voortvloeiden, elkander ter zijde te staan, maar nog nooit waren zij geroepen tot eene taak, die eenigszins gelijk stond met hetgeen thans haar te zamen was opgedragen.

Zij waren flinke vrouwen, van iets meer dan middelbaren leeftijd en voor geen klein geruchtje vervaard, al droegen zij een geestelijk gewaad. Na den dood hunner ouders, die niet lang na elkander overleden waren, hadden zij zich in zusterlijke vriendschap tot hetzelfde levensdoel vereenigd en door haar liefderijken en ernstigen levenswandel hadden zij aan Anthonie, nadat de andere zusters en broeders hetzij door den dood weggerukt, hetzij door huwelijken een weinig vreemd geworden waren, zooveel vertrouwen ingeboezemd, dat hij aan beider gemeenschappelijke zorg de opvoeding had toevertrouwd van een meisje, dat hij zijn dochtertje noemde.

Er waren thans ongeveer zestien jaren verloopen, sedert hij met dat kind bij zijne zusters was aangekomen. Hij had toen zijne kunstreis naar Italië gelukkig volbracht en vervolgens eenigen tijd in 's Gravenhage vertoefd, waar hij Frederik Hendrik zelf, met de stadhouderlijke familie en vele staatslieden en aanzienlijken had geconterfeit. Terwijl hij zich daarna te Antwerpen ophield, éér hij voor vele jaren naar Engeland vertrok, had hij van een uitstapje naar Brussel de kleine mede-

gebracht. De zusters hadden van hem een verhaal moeten aanhooren, waarbij zij menigmaal verontwaardigd de hoofden geschud en een bangen zucht geslaakt hadden, maar zijn verzoek, dat zij het kind, nauwelijks vier jaar oud, tot zich zouden nemen, hadden zij noch kunnen noch willen afslaan.

Vooreerst: Anthonie legde de bekentenis zijner jeugdige lichtzinnigheid af op een toon, die door zijne zusters nauwelijks met eene bestraffing kon worden beantwoord; voorts beloofde hij voor het onderhoud van het kind eene geldelijke toelage en gaf zelfs in voorschot zoo ruim, dat zijne zusters zelve daar voordeel bij hadden; en eindelijk, ja, hij was daar met het kind; de zusters moesten maar denken, zeide hij, de moeder was dood en aan wie zou hij dan beter zijn dochtertje kunnen toevertrouwen? Zoo bleef het meisje, en buren en bekenden, zelfs verwanten kenden het en noemden het evenals de Begijntjes, want het was immers Anthonie's kind, Maria Theresia van Dijck.

De opvoeding van het nichtje had aan de tantes ook eerst niet veel moeite gekost. Maria was gezond en stevig en meestal was eene zachte terechtwijzing voldoende om haar, indien zij iets had misdreven, haar ongelijk te doen gevoelen; slechts een enkelen keer had zij, om tot beterschap gedwongen te worden, eene bijzonder ernstige vermaning noodig. Toen zij echter wat ouder werd, begonnen zich gewichtige bezwaren voor te doen, die wel is waar geen recht gaven om tot Maria strenge verwijten te richten, maar juist daarom tevens door hare tantes niet konden overwonnen worden. Het karakter en de neigingen van het meisje kwamen namelijk volstrekt niet overeen met de plannen door de Begijntjes voor de toekomst van het haar toevertrouwde pleegkind gevormd. Zelf droegen zij een geestelijk gewaad, maar veel beter, reiner en heerlijker dan het leven, hetwelk zij gekozen hadden, scheen haar beiden het verblijf in een klooster toe en al waren zij door verschillende omstandigheden van die heerlijkheid verwijderd gebleven, die bestemming scheen aan Maria voorgeschreven. Aan het gewoel en de verleiding der wereld vroegtijdig te worden ontrukt, in vrome oefeningen, die de ziel louteren en tot de zaligheid des hemels voorbereiden, het leven door te brengen, wat, beredeneerden de tantes, kon meer gewenscht zijn voor een meisje als Maria, wier vader in den vreemde vertoefde, wier moeder waarschijnlijk dood, althans onbekend was, en die wellicht reeds op jeugdigen

leeftijd alleen in de wereld staan zou? Zij beproefden dus de gedachten van Maria daarheen te leiden, haar voorkeur daarop te vestigen, maar al die pogingen waren volkomen vruchteloos. De kleine Maria leerde trouw haar Catechismus en trouw uit haar gebedenboek; zij toonde zelfs geen aandrift, om eene kerkbeurt, welke zij moest bijwonen, te verzuimen, maar als de tantes over het klooster begonnen, over den stillen, liefelijken, godgewijden kring der nonnen, dan, hoewel Maria haar best deed om aandachtig te blijven, dwaalde hare kinderlijke verbeelding af naar de plaatsen, waar zij zou heenvliegen, zoodra de tantes haar loslieten, naar de Groote Markt, naar de Scheldekade, om daar te loopen en te zingen, te dansen en te stoeien met meisjes en jongens van allerlei stand, het opkomend, woelig geslacht, dat reeds bewees, hoe het om de vreugd der wereld met het leed zou kampen.

De tantes zouden natuurlijk, indien zij in dit geval van geen derden persoon de rechten hadden te eerbiedigen gehad, Maria's biechtvader hebben te hulp geroepen om het vrome plan te helpen bereiken, maar Anthonie was Maria's vader en zij hadden zich verplicht gerekend zijn oordeel in te winnen. Dat oordeel was voor het kloosterleven zoo ongunstig, dat daarvan geen sprake meer wezen kon, en de Begijntjes mochten de zienswijze van Anthonie ook wijten aan den invloed van zijn verblijf in het kettersche Engeland, zij konden zich niet ontveinzen, dat het dochtertje argeloos en onbevangen met het gevoelen van den vader overeenstemde.

Dat plan was dus, hoewel met weerzin en smart, opgegeven, maar de tantes, die zelf aan den ongehuwden staat de voorkeur gegeven hadden, meenden volkomen vrijmoedigheid te hebben om den door haar gekozen levenskring aan nichtje aan te bevelen. Trok de wereld haar nog al te zeer aan om non te worden, ook als Begijntje kon zij voor veel kwaads bewaard blijven! De tantes begonnen dus daarover te spreken, zoodra zij den leeftijd van nichtje daarvoor geschikt rekenden, en zij werden ook met bescheiden hoogachting aangehoord, maar zij bemerkten al zeer spoedig, dat ook die aanprijzing in Maria's hart niet zooveel weerklank vond, als zij hoopten. Isabella was te zachtmoedig, om met onstuimigen aandrang het meisje tot het geven van eene vaste belofte te dwingen en beide zusters hoopten door hunne dagelijksche gesprekken zoowel als door hun eigen voorbeeld hun doel te bereiken. Zij vorderden echter

niet veel en toen Maria eindelijk haar achttienden naamdag achter zich had en eene bloeiende maagd geworden was, liet zij hare tantes ook in dit opzicht niet lang in onzekerheid.

Op zekeren avond had Susanna, die wat heftiger en spraakzamer dan Isabella was, er zeer ernstig op aangedrongen, dat Nichtje een besluit zou nemen en haar bijna eene belofte willen afpersen.

'Is er een bepaalde leeftijd voorgeschreven, om Begijntje te worden?' vroeg Maria met een fijn glimlachje.

'Neen!' kreeg zij ten antwoord; 'dat juist niet.'

'Dus als ik, bij voorbeeld, dertig jaar ben, dan kan ik dat kleed ook nog aannemen?'

'Ja, zeker! Waarom?'

'Nu, dan zal ik, tenzij ik er eer toe gedwongen word, zoolang wachten.'

De tantes zagen elkander bekommerd aan; zij begrepen dat het levensideaal van Maria ook niet lag op een Begijnhof, evenmin als in een klooster. Maar waar lag het dan?

Die vraag was niet moeielijk te beantwoorden en kostte ook de tantes niet veel hoofdbrekens, maar de levenswijze van Maria hield beiden met die kennis in een gestadigen angst, die telkens de een stilzwijgend haar rozenkrans deed ter hand nemen, en de ander in een stortvloed van vermaningen en waarschuwingen deed losbarsten. Van lichtzinnigheid konden zij nichtje niet beschuldigen en van overdreven behaagzucht evenmin; het werk, dat haar opgedragen werd, van welken aard het ook wezen mocht, volbracht zij getrouw: nooit gaf zij door bijzonder langdurige afwezigheid van het Begijnhof reden tot beklag; stemmigjes ging zij gekleed en van onnoodigen opschik en overvloedige sieraden scheen zij zelfs afkeerig, maar toch zagen de tantes wel, als zij met haar de pleinen van de stad over en de straten langs gingen, hoe vriendelijk Maria door vele jongelingen werd gegroet en als zij alleen was uit geweest, onverschillig naar een winkel of naar de kerk, dan had zij altijd in onschuldige vreugde iets te vertellen. Niet alleen had zij dan eene of meer van hare vriendinnetjes ontmoet en gesproken, maar nu eens had bij een plotseling opgekomen regenbui een jonkman haar gebedenboek gedragen of haar onder een luifel eene schuilplaats aangewezen en dan weder had onder vroolijken zonneschijn een ander haar een eind weegs vergezeld. Waren de tantes minder goedaardig geweest, zij zouden door hatelijke

aanmerkingen het meisje den mond gesnoerd en waarschijnlijk door onverstandigen tegenstand het kwaad, dat zij vreesden, bevorderd hebben, maar al kon Susanna daartoe gekomen zijn, zij werd door Isabella teruggehouden en samen bepaalden zij zich tot eene enkele zachtzinnige opmerking en voorts tot zuchten en gebeden.

Zij vonden er nog meer aanleiding toe, sedert, eenige maanden geleden, Maria op een partijtje bij eene vriendin een Amsterdamschen jonkman ontmoet had, wiens naam in argelooze onschuld, naar het scheen, onwillekeurig haar meer dan die van eenig ander op de lippen kwam. Jochem Brants zorgde er ook voor, dat zij hem niet kon vergeten. Zelden kwam zij op straat of zij ontmoette hem, en hoewel hij uiterst verlegen scheen als hij tot haar het woord richtte, het was alsof hij door eene onzichtbare macht gedreven werd om haar steeds eenige woorden toe te voegen, en al waren die woorden belachelijk onbeduidend, Maria luisterde en gevoelde zich gestreeld. Verwonderlijk nauwkeurig stapte hij altijd tegelijk met haar het kerkportaal binnen en hoewel hij niet vergat de tantes, als zij nichtje vergezelden, eerbiedig te groeten, met raadselachtige behendigheid stak hij zijne hand steeds tegelijk met die van Maria in het wijwaterbakje. Zelfs had hij aan de Begijntjes een bezoek gebracht en zich bekend gemaakt als de zoon van een Amsterdammer, een oprecht katholiek in het land der geuzen, die voor handelszaken eenigen tijd in Antwerpen vertoefde; de berichten, over hem ingewonnen, stemden met zijne woorden volkomen overeen; zijn voorkomen was ook gunstig; er viel niets op hem aan te merken. De tantes echter vroegen zichzelf en elkander herhaaldelijk met angstige bekommering af, waarom hij in Antwerpen juist Maria had moeten vinden, alsof hij haar gezocht had, en zij met die ontmoeting zoo blijde moest zijn, alsof zij op hem had gewacht?

Minder onoplosbaar dan dat eeuwige raadsel in de oude geschiedenis der liefde, maar toch nog moeielijk genoeg was eene andere vraag, namelijk of zij niet verplicht waren den vader van Maria te waarschuwen. Over het plan om haar voor het klooster te bestemmen, hadden zij zijn oordeel gevraagd; mochten zij thans hem onkundig laten van hetgeen er met haar voorviel? Wel is waar, Jochem Brants kon misschien spoedig vertrekken zonder Maria ten huwelijk gevraagd te hebben en in dat geval hadden de zusters van hun broeder het verwijt te

vreezen, dat zij door hunne voorbarigheid hem noodeloos over zijne dochter hadden verontrust. Daarentegen ook wellicht zou Jochem Brants met een huwelijksaanzoek zich tot haar richten, eer hij Antwerpen verliet en hadden zij dan niet te vreezen, dat Anthonie, als hem dat werd medegedeeld, zich zou beklagen over de zorgeloosheid, door welke hem, te laat gewaarschuwd, geen tijd overbleef om zoo nauwkeurig, als hij wellicht noodzakelijk zou achten, in Amsterdam inlichtingen te vragen aangaande den jonkman, die zijn schoonzoon wenschte te worden? Het was eene moeielijke zaak en de Begijntjes hadden er reeds dikwijls over gepeinsd en beraadslaagd.

Weder hielden zij zich daarmede bezig op een namiddag, terwijl Maria een paar winkels en een vriendinnetje was gaan bezoeken, toen een man dat onderhoud stoorde, een varensgezel, die aan de zusters een brief overhandigde, uit Londen overgebracht met een schip, dat dien morgen voor Antwerpen was aangekomen. De Begijntjes behoefden niet te twijfelen of de brief van Anthonie was en terwijl zij hem aannamen en nadat de varensgezel zich verwijderd had, hem openbraken, vleiden zij zich, dat de inhoud het bezwaar, waarover zij tobden, zou opheffen. Droevig werden zij teleurgesteld. Isabella las den brief hardop, langzaam, weldra met eene bevende stem; na de lezing vouwde zij hem dicht, borg hem weg en zat eerst als verstomd. Ook de gewoonlijk zoo rederijke Susanna scheen de spraak verloren te hebben.

Zij begrepen dat zij moesten volbrengen wat in dien brief door Anthonie verlangd werd, maar zij wisten eerst niet, hoe zij het zouden kunnen doen.

Isabella verbrak eindelijk het stilzwijgen: ‘Anthonie is ons geheel ontgroeid,’ zeide zij.

Susanna begreep haar niet. ‘Hij was een volwassen man, toen hij naar Engeland ging,’ antwoordde zij.

‘Ik bedoel iets anders. Komt het ons niet vreemd voor, dat onze broeder eene adellijke Engelsche dame zal huwen?’

‘Hij zelf is ook door den Engelschen koning tot den adelstand verheven.’

‘Ja en hij heeft zich de zienswijze en de gewoonten van dien stand ook eigen gemaakt.’

‘Hoe weet gij dat?’ Susanna had altijd eerbied voor het doorzicht van zuster Isabella en zag haar nieuwsgierig aan.

‘Ik geloof waarlijk niet, dat ik mij vergis,’ sprak Isabella

op den toon, van iemand, die bij het uitspreken van een gevoelen toch nog wikt en weegt; ‘hij handelt, dunkt mij, juist zoo openhartig en zoo vrijgevig, maar tevens zoo trotsch en koel als een geboren edelman in dit geval handelen zou.’

Susanna begreep haar nog niet recht, maar Isabella ging voort: ‘Zoo is het! Hij is ongeveer veertig jaar en huwt eene adellijke dame; hij verbergt voor haar niet, wat hij waarschijnlijk een tamelijk onschuldigen misstap zijner jongelingsjaren noemt, maar zij zal er geen last van hebben. Vooreerst is de oude minnares lang vergeten, dood waarschijnlijk, en het onechte kind moet weten waar het staan moet tegenover de wettige gemalin en de kinderen, die wellicht uit dat huwelijk geboren worden; eene ruime geldelijke toelage moet het schadeloos stellen voor het gemis van den naam des vaders.’

‘Zoo denken wij er niet over!’ zeide Susanna verontwaardigd.

‘En Maria zeker evenmin,’ hernam Isabella bekommerd.

Noch de een noch de ander had echter den moed om te bepalen hoe zij de geliefde pleegdochter met den inhoud van den brief haars vaders zouden bekend maken. Op eens echter was het, alsof ondanks de schemering, die begon te vallen, nog weder een heldere zonnestraal het vertrek binnendrong. De deur van de nederige Begijnenwoning was geopend; een vlugge stap deed zich hooren, en eene vroolijke stem riep: ‘Zitten de tantes bij elkander? Hier ben ik!’

Maria trad binnen. Zij was niet bijzonder mooi, maar zij was jong en gezond, levenslustig en vroolijk, eene echte Vlaamsche, weelderig ontwikkeld en tegelijk bevallig. Zij geleek op haar vader. Hetzelfde donker blonde hoofdhaar, bij haar onder een zwart kapje weggestreken; dezelfde bruine oogen, schitterend van schalksch vernuft; dezelfde rechte en fijne neus, met de bewegelijke vleugels; dezelfde ronde kin; dezelfde fijne lippen, maar daarbij één verschil, voor de uitdrukking der karakters van onmiskenbaar belang: hare lippen krulden zich niet zoo weelderig en wellustig als van den genialen kunstenaar, aan wien zij het leven dankte; om haar mond lag een trek, nog zacht en teer, maar toch zeer duidelijk geteekend, een trek van ernst en vastberadenheid. Zij mocht niet minder dan haar vader hartstochtelijk zijn; van een anderen aard dan de zijnen zouden de driften wezen, die haar gemoed in beroering zouden brengen en haar wellicht in woeste vaart medesleepen.

‘Ziet eens!’ zeide zij, nader bij de tafel tredende, ‘heb ik

geene reden om met mijne inkoopen tevreden te zijn?' Zij legde een pakje, dat zij onder den arm gedragen had, op de tafel, maakte het open en toonde den inhoud, een paar ellen nopjesgoed en eene kanten strook.

De Begijntjes vermanden zich, beschouwden en prezen de voortbrengselen van Haarlemsche en Brusselsche nijverheid, maar die onderwerpen waren toch spoedig afgehandeld en daarop volgde een pijnlijk stilzwijgen.

De tantes waren niet gestemd voor een alledaagsch praatje en nichtje scheen ook wat op het hart te hebben; althans zij dribbelde onrustig door het vertrek heen en weder.

'Gaat ge niet zitten?' vroeg Susanna.

'Wat is er, Maria?' vroeg Isabella.

Maria wist reeds lang, dat het bewind eigenlijk in handen van tante Isabella was en antwoordde dus haar: 'Als moei er niet tegen is, wou ik nog een uurtje uitgaan.'

'Waar wilt gij heengaan?' Isabella sprak die vraag zoo toegefelijk uit, alsof zij terstond hare toestemming gaf niet alleen, maar zelfs blijde was, dat zij die toestemming kon geven. Susanna vergenoegde zich met haar nichtje bemoedigend toe te knikken.

''t Is wel geen partijtje,' verklaarde dus Maria, ook wat vrijmoediger, 'maar eene vroolijke bijeenkomst! Jochem Brants vertrekt morgen naar Amsterdam en hij heeft ons uitgenoodigd om in den tuin van "de gouden Druif" van hem afscheid te nemen. Wij zullen met ons tienen zijn, geloof ik.'

'Gij komt toch bij tijds naar huis?'

'Zeker, moei!'

'Wees dan zoo vroolijk, als gij wilt!' zei tante Isabella; 'wij gunnen het u van harte en gij zult niet vergeten, wat gij aan uzelf verschuldigd zijt.'

Bij die onverwachte waarschuwing zag Maria verrast op en er lag eene uitdrukking van uitdagenden trots op haar gelaat, toen zij vroeg: 'Heb ik dat nog ooit vergeten, moei?'

'Dat zeggen wij niet,' antwoordde tante Susanna; 'maar wij hebben er zien struikelen en vallen, die in meer dan één opzicht uwe meerderen waren.'

Met een gebaar van minachting wendde Maria zich af.

Tante Isabella stelde haar echter tevreden. 'Zoo ernstig,' hernam zij, 'behoeft gij wat ik gezegd heb niet op te vatten. Ga gerust uw gang! Gij weet immers, dat door geen van ons beiden u een betamelijk genot misgund wordt?'

Maria was daarvan ook volkomen overtuigd en zij was er ook gewoon aan, dat tante Susanna, soms breeder en in krachtiger woorden dan zij eigenlijk bedoelde, over de eene of andere zaak uitweidde. Haar ergernis was dus slechts vluchtig opgewekt en vroolijk vertrok zij met de belofte, dat zij bij tijds zou terugkeeren.

Nauwelijks had zij de deur achter zich gesloten of Isabella zeide: ‘Gij vindt het goed, hoop ik, dat wij haar laten gaan? Haar te huis houden en haar nog niets zeggen, dat schijnt mij onmogelijk! Maar ik weet waarlijk niet, hoe wij het haar zeggen zullen; ik heb er den moed nog niet toe.’

‘Niet?’ riep Susanna angstig uit. ‘Als gij het niet doet wie zal het dan aandurven? Ik ben er volstrekt niet toe in staat.’

Het is een opmerkelijk, maar volstrekt niet zeldzaam verschijnsel, dat zij, die zonder noodzaak geducht den mond kunnen roeren, verstomd staan, waar in een moeielijk geval met overleg en ernst moet gesproken worden.

Isabella beloofde ook, dat zij den volgenden morgen het woord zou doen en daarna ging voor die twee de avond om in zorgelijk overleg voor de toekomst van haar pleegkind en in de herinnering aan lang vervlogen jaren. Zij brachten elkander te binnen, hoe Anthonie reeds bij het eerste teekenonderwijs, dat hij ontving, zich als een jongen van een buitengewonen aanleg had doen kennen; hoe hij later als leerling was aangenomen, en weldra eervol onderscheiden, als een meester in de kunst begroet door Rubens, door dien zelfden Rubens, die nog in Antwerpen woonde, maar wiens roem weerklonk in de noordelijke Nederlanden, in Frankrijk, in Spanje en die, vooral nadat hij weinige jaren geleden voor de tweede maal was gehuwd, en de jeugdige en schoone Helena Froment tot gade genomen had, door zijne weelderige levenswijze en zijne aanzienlijke betrekkingen met de eersten uit den Vlaamschen adel wedijverde.

De zusters herinnerden zich, hoe de eerste faam van het kunsttalent van Anthonie in Brussel was verspreid en hoe hij daarheen was ontboden om het portret te schilderen van den beroemden rechtsgeleerde de Tassis en hoe de schoone mademoiselle de Tassis ook van zijne hand haar portret begeerd en verkregen had, maar ten spijt van hare onmiskenbare voorkomendheid jegens den schilder hem minder had geboeid dan de

eenvoudige boerendeerne, welke hij op eene wandeling in het dorpje Saventhem had ontmoet; hoe hij in zijne verliefdheid verwanten en vrienden vergat en eindelijk slechts met moeite door Rubens zelf aan die betoovering was ontrukt, maar niet eer, dan nadat hij het beeld zijner geliefde had overgebracht op het altaarstuk, dat hij aan den bejaarden pastoor van Saventhem had vereerd met het verzoek om zijne minnares, welke hij in het belang zijner kunst, ofschoon zij weldra moeder zou worden, moest verlaten, te troosten en bij te staan; hoe hij daarna voor een jaar of wat naar Italië was gegaan en bij zijne terugkomst tot volkomen meesterschap in zijne kunst opgewassen, maar tevens, evenals Rubens, een groot heer geworden was, vervreemd eigenlijk van den familiekring, al gaf hij niemand reden om aan zijne hartelijkheid te twijfelen, vervreemd ook van zijne vroegere geliefde, al maakte hij nog eens opzettelijk een uitstapje om haar te ontmoeten.

Geheel vrij van smartelijke aandoeningen lieten die herinneringen de zusters niet; toch was het, alsof zij nog weder genoten van die vreugde, met welke zij de eerste schreden van den genialen broeder op zijne schitterende loopbaan hadden gadegeslagen, maar als een sombere nevel, die geen lichtstraal meer doorliet, drong zich ook de herinnering op, hoe hij van dat laatste bezoek was teruggekeerd met een kind, te Brussel als het zijne erkend, en de taak, welke zij thans zich door Anthonie zagen opgedragen, vervulde de harten der Begijntjes, ter wille van het geliefde pleegkind, met bange zorg.

Waarmede konden zij Maria troosten? Wat zeggen of doen om voor het meisje die harde waarheid te verzachten, dat zij den naam van den vader, op wien zij zoo trotsch was, niet langer voeren mocht, dat zij zich moest vergenoegen met den naam van eene moeder, van wie niemand eigenlijk zeggen kon, wat van haar geworden was?

Een oogenblik kwam het Susanna voor, dat zij eene veelbeteekenende vertroosting gevonden had. ‘Anthonie geeft haar toch veertigduizend gulden!’ zeide zij. ‘Maria is dus rijk!’

Het was de waarheid, want die som maakte in die dagen voor een jong meisje uit den burgerstand een aanzienlijk fortuin uit.

Isabella antwoordde echter: ‘Maria is nog zoo jong.’

‘Heeft dat geld daarom minder waarde?’ vroeg Susanna.

‘Neen,’ verzekerde haar zuster; ‘maar op haar leeftijd heeft

men gewoonlijk nog niet geleerd, en zij althans zal het niet toestemmen, dat geld de schande bedekken kan.'

Zoo zaten zij bijeen, nadenkende en overleggende; zij besloten eindelijk, dat zij den volgenden morgen aan Maria zouden mededeelen wat haar vader wenschte dat zij weten zou, en daarna zochten zij hun toevlucht in het gebed. Toen Maria te huis kwam, vond zij de tantes geknield op de bidbankjes met de rozenkransen in de handen.

Indien zij haar gezegd hadden: 'wij zijn over u bekommerd en bidden voor u,' het jonge meisje, dat niet bevroeden kon uit welke overweging die zorgvuldigheid was ontsproten, zou haar zeker overdreven hebben genoemd; waarschijnlijk zou zij met een vroolijken glimlach die verzekering hebben beantwoord en indien zij de gevoelens van haar hart had uitgestort, tevens verklaard hebben, dat zij aan geene voorbede behoefte had, dat liever voor haar en in haar naam een blij danklied ten hemel mocht opstijgen. Zij vermoedde niet wat haar den volgenden morgen wachtte en nog nooit was de wereld haar zoo schoon voorgekomen, nog nooit het leven zoo kleurig en geurig als op dezen avond. Snel klopte haar het hart van dankbare ontroering; hare oogen glansden; o, zij was zoo gelukkig!

Jochem Brants had haar te huis gebracht, haar alleen! Zonder afspraak, alleen geleid door de neiging hunner harten hadden zij samen zich van het gezelschap weten af te zonderen. Eerst waren zij stilzwijgend hand aan hand een eind weegs voortgegaan. Toen rondom hen de stroom der voorbijgangers een weinig verminderde, had hij nu en dan een woord gezegd, waarop door haar met enkele lettergrepen was geantwoord. Een geregeld gesprek hadden zij niet gevoerd en onmogelijk zou het beiden zijn geweest, om een nauwkeurig verslag te geven van de opvolging der verschillende gedachten, welke bij hen opgerezen en in onzamenhangende uitdrukkingen besproken waren; allen waren zij ondergeschikt geweest aan die ééne groote gedachte, welke hunne zielen vervulde, namelijk dat zij elkander liefhadden. Haar hadden zij nauwelijks onder woorden gebracht; hij had zich niet voorbereid op eene sierlijke liefdesverklaring en zij zou haar ook niet kunnen beantwoord hebben, maar toch, toen zij onder den lindeboom, die voor het Begijnhof stond, afscheid hadden genomen, toen zij daar bij het licht van den helderen avondhemel elkaar nog eens hadden aangezien, met tranen in de oogen, maar met tranen, die niet

verhinderden, dat de vreugde der beantwoorde liefde hunne gelaatstrekken verhelderde; toen zij daar elkander nog eens de handen gereikt hadden en vluchtig met eerbiedigen schroom elkander gekust, en voor het laatst vaarwel gezegd, toen wisten zij, dat zij elkander toebehoorden; hij, dat hij zich niet vruchteloos met een huwelijksaanzoek tot hare tantes en haar vader wenden zou; zij, dat zij de uitnoodiging kon afwachten tot een leven, dat aan de onbestemde idealen, welke zij gekoesterd had, even volkomen beantwoordde, als het vooruitzicht van non of begijn te worden er mede in strijd was!

O, zij was zoo gelukkig en zij zou de tantes van dat geluk niet onkundig laten. Zij begreep wel, dat die mededeeling geen zeer aangenamen indruk kon te weeg brengen, maar toch misgund zou haar geluk haar niet worden. Toen zij binnentrad, rezen juist de tantes ernstig van hare bidbankjes op en het was daarom, dacht Maria, bescheiden op den volgenden dag eene geschikte gelegenheid voor hetgeen zij te vertellen had, af te wachten; zij zelve zou dan ook beter dan thans tot het geven van een geregeld verhaal in staat zijn. Zij spande zich in om de aandoeningen van haar gemoed door woord noch blik te verraden, maar zij was blij, dat zij slechts gedurende eenige minuten tot die inspanning verplicht werd. De tantes, indachtig aan den moeielijken morgen, welken zij tegemoet gingen, spoorden elkander en nichtje aan, om zich spoedig ter rust te begeven; zij vroegen nauwelijks naar den afloop van het partijtje in ‘de gouden Druif’; weinige woorden werden gewisseld, en met een hartelijk ‘goeden nacht!’ ging Maria naar haar eenvoudig slaapvertrek.

Nadat zij zich ontkleed had, knielde ook zij neder en bad. Het ‘Vader ons’ en het ‘Ave Maria’ gingen als lofpsalmen uit hare ziel op. Zij kon eerst niet slapen; in stil, in vreugdevol nadenken lag zij een tijd lang wakker en dat nadenken scheen nog voort te duren, toen eindelijk de slaap haar de oogen sloot. Althans, terwijl zij met de regelmatige ademhaling van een gezond mensch, wien de slaap verkwikt en versterkt, nederlag, werd zij bezig gehouden door gulden droomen en werkten hare herinnering en hare verbeelding samen aan schitterende tooverbeelden van onvermengd geluk.

Droom voort, lief kind! droom uren lang voort! In meerdere of mindere mate gaat het ons allen meermalen alzoo, en velen ondervonden het even hard als gij het zult ondervinden,

dat op den liefelijksten nacht de bangste dag volgen kan. De onwetendheid, waarin gij nederligt, behoort bij het menschelijk leven. De zwakken en dwazen vervloeken haar, omdat zij hen in gestadige vrees kan houden; de wijzen en verstandigen zegenen haar liever, ook en bovenal omdat zij tevens de moeder is van dien Engel der vertroosting, die geheel het leven door met ons medegaat, van de Hoop!

II.

Den volgenden morgen waren en de tantes en nichtje vroegtijdig bij de hand. Toen Maria, na eenige uren alleraangenaamst geslapen te hebben, ontwaakte, verliet zij spoedig hare legerstede en gelijk in het voorjaar de leeuwerik van het zachte nest opstijgt om, hangende in de lucht, met zijne schetterende tonen de eerste stralen der morgenzon te begroeten, zoo rees onwillekeurig op hare lippen een vroolijk lied, terwijl zij zich aankleedde en voor het venster stond en opzag naar de heldere lucht. Het morgenlicht werd door geen wolkgevaarte onderschept, door geen nevel getemperd en alsof er geen tegenspoed en geen smart in de wereld waren, scheen het tooneel van haar toekomstig leven zich voor haar uit te breiden. Zij zong vroolijk en luide en vermoedde niet, dat die tonen hare tantes door de ziel sneden, erger dan de afschuwelijkste wanklanken van eene schorre keel op andere tijden konden gedaan hebben.

Zij hadden weinig of niet geslapen; eene korte en door bange droomen onrustige sluimering had meer benauwd dan verkwikt. Het begon nauwelijks dag te worden, toen zij elkander alweder opzochten om zich voor te bereiden voor de taak, welke zij te vervullen hadden. Eigenlijk kwam die taak op Isabella neder, en zij zat dan ook aan het hooger einde van de ontbijttafel, terwijl Susanna aan het lager einde had plaats genomen; voor Maria stond een stoel tusschen haar in.

Die rangschikking was niet de gewone en toen Maria met den glans van gezondheid en vreugde op het gelaat binnentrad, zag zij eerst wel wat vreemd op, maar het kwam haar waarlijk voor alsof ongezocht zich alzoo de gelegenheid aanbood, welke zij toch op dezen dag hoopte te vinden, om aan de tantes althans iets van hare afspraken met Jochem Brants mede te

deelen. Zij bemerkte ook wel, dat de gelaatstrekken der Begijntjes bijzonder ernstig stonden, maar tegelijk werd zij zoo vriendelijk toegesproken en zoo hartelijk ‘goeden morgen!’ gekust; tante Susanna beijverde zich zoo onmiskenbaar om haar het beste van de ontbijttafel toe te schikken, dat nog volstrekt geene vrees voor eenigen rampspoed haar gemoed binnendrong. Zij gevoelde dat zij juist gestemd werd tot de kalmte, welke zij zou behoeven om met bescheidenheid de bedenkingen te beantwoorden, welke, zooals zij zeer wel bevroeden kon, door de tantes bij het vermelden van hare betrekking tot Jochem Brants zouden te berde worden gebracht.

Die bescheidenheid straalde ook reeds door in den kalmen toon, waarop zij, toen zij zich had nedergezet, tante Isabella antwoordde.

‘Wij hebben aanstonds iets zeer gewichtigs te bepraten, Maria!’ zeide tante.

‘Zoo, moei! Daar ben ik nieuwsgierig naar, en ik heb ook iets bijzonders mede te deelen.’

‘Wat is het?’ vroeg tante Susanna.

Maria begon hevig te blozen en kon, hoewel zij over haar eigen verlegenheid moest glimlachen, hare ontroering niet verbergen. Zij wilde oprijzen, om aan tante Isabella haar zoet geheim toe te fluisteren, maar de oudere zuster betemde de nieuwsgierigheid der jongere en drong nichtje te blijven zitten.

‘Straks,’ zeide zij, ‘eerst zullen wij ontbijten; daarna zal ik Maria zeggen, wat zij weten moet en hetgeen zij dan ons wil mededeelen, zullen wij afwachten.’

Zij zag haar zuster ernstig aan, knikte nichtje vriendelijk toe en poogde een praatje te beginnen over het weer of iets dergelijks, maar het gesprek wilde niet vlotten en het ontbijt evenmin. Ook Maria gevoelde zich door een opkomend voorgevoel van naderend onheil belemmerd. Tante Isabella maakte daarom aan die pijnlijke verwachting spoedig een einde.

Zij begon te vertellen: ‘Wij hebben een brief van uw vader ontvangen.’ Maria keek over de tafel, naar de handen van hare tantes, door het vertrek heen naar het een en ander meubelstuk. Een brief van haar vader, een zeldzaam document, dat hoogstens eens in een jaar aankwam, werd gewoonlijk ook haar terstond ter lezing gegeven. Zij behoefde echter niet te vragen waarom dit thans niet geschiedde, want tante Isabella voorkwam haar.

‘Ik zal hem u aanstonds ter lezing geven, als wij volbracht hebben, wat in dien brief ons wordt opgedragen.’

‘Vader is toch niet ziek?’ vroeg Maria verschrikt. ‘Verleden jaar schreef hij, dat hij ernstig ongesteld was geweest.’

‘Hij schrijft daar nu niets van en hij is waarschijnlijk gezond, want hij.... gaat trouwen.’

‘Weer trouwen?’ riep Maria uit en die getuigenis van hare onwetendheid deed de tantes, die aan dien gelukkigen waan een einde moesten maken, diep smartelijk aan.

‘Weer trouwen? En met wie?’

‘Met eene adellijke Engelsche dame; Ruthven is haar familienaam.’

Maria zweeg. Zij gaf zich geen rekenschap van de onaangename gewaarwording, welke bij haar werd gewekt door de gedachte, dat zij, tegelijk ongeveer met haar vader, zelf ook huwelijksplannen had, maar zij gevoelde die gewaarwording zoo sterk, dat de vluchtig opgekomen vraag, of het gemis van hare moeder aan haar vader door die Engelsche vrouw kon worden vergoed, er door verdrongen werd.

‘Wij hebben u ook nog geheel iets anders mede te deelen,’ zeide tante Isabella weder en tante Susanna kwam dichter bij haar nichtje staan en greep hare rechterhand: ‘Beste meid! geloof toch, wat gij ook zult hooren en wat er ook gebeure, uwe tantes hebben u hartelijk lief!’

‘Ik weet het, moei! ik weet het!’ verklaarde Maria ontsteld en bevend. ‘Maar, mijn God! wat is er dan te doen?’

‘Herinnert gij u nog, dat gij hier zijt gekomen?’ vroeg tante Isabella.

‘Flauw, zeer flauw, maar ik herinner het mij,’ antwoordde Maria.

‘Herinnert gij u ook, welke personen, welke plaats gij toen verlaten hadt?’

‘Eigenlijk neen! maar het gelaat van mijne moeder staat mij nog voor, dunkt mij.’

‘Eene mooie vrouw zeker,’ hernam tante Isabella. ‘Kind, gij zijt ons nooit tot last, gij zijt ons eigenlijk altijd tot vreugde geweest, maar ik wou, dat uw vader haar nooit ontmoet had.’

Maria wist niets te antwoorden, maar wachtte en zij hoorde ook. Isabella vertelde zooveel zij wist en dat was meer dan genoeg om Maria te overtuigen, dat zij op den naam haars vaders geen recht had. Bitter begon zij te schreien, toen die vreeselijke waarheid haar duidelijk werd, maar terwijl Isabella met haar verhaal voortging, droogden langzamerhand hare tranen op. Terwijl zij vernam om welke reden thans haar die waar-

heid werd medegedeeld, hoe haar vader wenschte, dat zij tegenover zijne wettige gemalin de haar toekomende, verachtelijke plaats zou innemen; hoe hij haar eene som gelds toeschikte, te ruim om niet als den prijs voor het offer, dat zij brengen moest, aangemerkt te worden, rukte zij zich van tante Susanna los en schoof met haar stoel achteruit, totdat zij stuitte tegen den wand en zat daar met over elkander geslagen armen, met opgeheven hoofd, vlammende oogen, gloeiende wangen, saamgeklemde lippen, als een beeld van die vrouwelijke hooghartigheid, die zich door de smadelijke bejegening van een man, al is die man ook de eigen vader, niet laat vernederen.

Toen zij alles gehoord had, vroeg zij met eene heesche stem:

‘Dus mijne moeder is dood?’

‘Waarschijnlijk! 't Is zoo goed als zeker,’ verklaarde Isabella, ‘wij zouden anders, dunkt mij, nog wel eens iets van haar vernomen hebben.’

‘Hoe heette zij?’ vroeg Maria weder; ‘U heeft haar familienaam nog niet genoemd.’

‘Lemens.’

En hol en akelig klonk door het vertrek de schrille toon, waarop Maria antwoordde: ‘Dus ik ben Maria Theresia Lemens!’

Zij boog het hoofd en liet de armen nedervallen; een paar brandende tranen rolden langs hare wangen en aan hare door smart beklemde borst ontsnapte een zacht gekreun.

De tantes waren reeds naast haar komen staan; zij smeekten haar hare verontwaardiging en hare droefheid te betoomen en gaven haar de plechtige belofte van voortdurende en onverzwakte genegenheid. Maria betoonde zich ook niet onwillig om naar die troostredenen te luisteren; zij nam die belofte ook dankbaar aan, gelijk een schipbreukeling, die vreest door de woedende golven te worden overstelpt, dankbaar eene bekende vriendenhand, die ter redding wordt uitgestoken, aangrijpt. Neen, zij was niet verlaten, dat begreep zij wel, al zou zij voortaan in het gewettigd gezin van haar vader niet hare plaats vinden; zij geloofde het en het gaf haar troost: al moest zij van naam veranderen, de harten der tantes veranderden niet. Een hartelijken handdruk van tante Susanna, eene moederlijke kus van tante Isabella, zij versmaadde ze niet, zij waardeerde ze en zij liet zich naar de tafel terugleiden, maar terwijl zij daar kalmer nog eens de treurige waarheid, die zich niet verwringen noch bewimpelen liet, besprak, en hare gedachten niet meer met ver-

bijsterende woestheid, maar thans met onverbiddelijk doorzicht de gevolgen peilden, welke uit die waarheid, haar thans bekend geworden, moesten voortvloeien, gevoelde zij zich tevens tegenover Jochem Brants geroepen tot eene vreeselijke verplichting.

Al had tante Susanna niet begonnen om met een enkel woord schroomvallig maar toch nieuwsgierig te zinspelen op het nieuwtje, dat nichtje beloofd had, zij zou toch nog eens in tranen zijn uitgebarsten. Toen zij daarna weder tot kalmte kwam, moesten de tantes zich tevreden stellen met de mededeeling, dat zij op dat oogenblik niets te vertellen, maar wel iets gewichtigs te volbrengen had en haar toestaan zich alleen naar haar eigen bovenvertrekje te begeven.

De tantes hielden haar ook met geene lastige vragen op, maar lieten haar ongestoord de eenzaamheid zoeken, aan welke zij de voorkeur scheen te geven. Het werd een sombere dag, waarop alle regelen en gewoonten der eenvoudige huishouding zonder spijt en zonder ergernis werden verwaarloosd. Slechts eens of tweemaal kwam Maria naar beneden, maar verwijderde zich weder met een enkel onbeduidend woord. De tantes zochten haar een paar maal op, maar bemerkten wel, dat die stoornis onaangenaam was. Maria zat te schrijven; het scheen haar echter niet vlot af te gaan, want onbewegelijk, in diep nadenken verzonken, liet zij soms de pen rusten en merkte het nauwelijks op, als eene der tantes kwam of ging.

In den namiddag echter had zij haar taak volbracht; althans zij kwam met een brief in de hand beneden en had zich gekleed om uit te gaan.

‘Hebt ge aan uw vader geschreven?’ vroeg tante Susanna.

‘Aan hem? Wel neen!’ In den toon, waarop zij antwoordde, lag zooveel afkeer, zooveel trotsche minachting, dat tante Isabella zich niet weerhouden kon, haar zacht berispend toe te voegen: ‘Kind! hij blijft toch uw vader en hij is een groot kunstenaar.’

‘Zoo!’ Meer antwoordde Maria niet. Zij hield den brief, terwijl zij het huis verliet, stevig in haar rechterhand geklemd, alsof zij vreesde, dat, al lieten de tantes haar vrij en hoewel niemand haar belemmerde, toch haar eigen zwakheid haar nog zou afbrengen van het besluit om hem te verzenden.

De brief was aan Jochem Brants gericht en luidde aldus:

‘Beste Jochem!

Ik zou onwaarheid spreken, als ik verklaarde, dat ik dezen brief schrijf, omdat eer en plicht het mij gebieden; ik weet niet, of ik u wel zou kunnen melden, wat ik nu meld, als ik u niet liefhad. Want ik heb u lief, hoort ge wel! nooit moogt gij er aan twijfelen! Toen ik gisteren avond onder den lindeboom mijne rechterhand in de uwe legde, deed ik het met mijn gansche hart. Gij zult wel bedroefd zijn, als gij weet, wat ik u schrijven moet, maar och, Jochem! bedenk, ik zelf ben ook zielsbedroefd, want het is verschrikkelijk maar zeker: ik kan nooit de uwe worden! Had ik het vroeger, had ik het gisteren avond geweten, ik zou u ontvlucht zijn, maar de rampzalige waarheid, die onherroepelijk ons dwingt te scheiden, is mij eerst van daag bekend geworden. Gij zult mij immers niet van geveinsdheid of trouweloosheid beschuldigen? Ik zweer u, dat ik uit den hemel van mijn geluk, gisteren avond aan uwe hand, bij uwe kus bereikt, heden in de diepste ellende ben nedergestort.

Vraag niet wat er gebeurd is, wat mij van daag is bekend geworden! Ik schaam mij om het u te zeggen. Ook op een onschuldig menschenleven kan de vloek der schande zijn onverdelgbaar brandmerk zetten. Dat is mijn lot en daarom wil ik uwe vrouw niet worden! nooit! verstaat ge wel! Maar al strijdt het met de plannen, welke mij voor de toekomst door het hoofd dwarrelen, op den jongsten dag zal ik nog voor Gods troon getuigen, dat ik u heb liefgehad!

Maak geen misbruik van deze bekentenis! Schrijf mij niet! Laat mij niets van u hooren! De klove, die ons van elkander verwijdert, is niet te dempen. Neem maar aan, dat al wat ik geschreven heb, onzin en dwaasheid is, behalve die onwrikbare waarheid, dat wij voor altijd gescheiden zijn!

Vaarwel! vaarwel! Ik kan en mag niet, ik wil ook niet, maar o God! als het mogelijk was geweest, ik zou zoo gaarne in leven en dood gebleven zijn

Uwe Maria.’

Met dien brief in de hand liep zij naar de kade van de Schelde, maar op de plaats gekomen, waar de Amsterdamsche schepen gewoonlijk lagen en zij er den vorigen avond ook nog één gezien had, vond zij dat niet. Zij wist, dat het dien morgen vertrokken was, maar verwachtte er reeds weder een ander te zullen aantreffen. Verlegen zag zij rond, en was reeds van plan één der varensgezellen, die daar rondslenterden, of

met elkander stonden te praten, inlichting te vragen, toen een jeugdig geestelijke haar te gemoet kwam en met een beleefden groet zich verontschuldigde over de vrijpostigheid, dat hij, schoon haar onbekend, haar aansprak; hij meende echter te hebben opgemerkt, dat zij iets of iemand zocht en hij wilde haar gaarne van dienst zijn.

‘Ik zoek een Amsterdamsch, schip!’ antwoordde Maria, door het persoonlijk voorkomen zoowel als door het gewaad van den persoon, die haar aansprak, tot vertrouwen uitgelokt. ‘Ik meende, dat de ligplaats hier was, maar ik zie zulk een schip nergens.’

‘Dat is te zeggen,’ verklaarde de geestelijke, ‘die schipper, die gisteren avond hier lag, is heden morgen vertrokken; weet u dat niet?’

‘Maar ik dacht, dat een ander gewoonlijk terstond zijne plaats innam,’ zeide Maria, zonder zijne vraag rechtstreeks te beantwoorden.

‘O, meent u dien schipper, die overmorgen vertrekt? Ja, morgen zal hij ook hier zijn, maar hij heeft vandaag ginds goederen te laden. Als u mij wil vergezellen, ik ga toch ook dien kant uit, dan zal ik hem u aanwijzen.’

Maria stond een oogenblik besluiteloos. Eerst overmorgen vertrok de schipper, die haar brief kon medenemen. Zij had zich onnoodig gehaast; had zij zich ook overhaast? De gelegenheid was haar gunstig, indien zij nog onverrichter zake naar huis terugkeeren, den brief nog eens openmaken en overlezen wilde. Zij hield ruim den tijd om, als zij hem toch onveranderd wilde wegzenden, hem over te schrijven; ook zelfs om een anderen op te stellen; maar hare weifeling was spoedig ten einde. Haar besluit moest even onherroepelijk zijn als haar noodlot en als de brief aan den schipper was bezorgd, zou zij ook geene verleiding tot wankelmoedigheid meer te vreezen hebben.

Aan hare stem was het te hooren, dat eene buitengewone aandoening haar voortdreef, toen zij antwoordde: ‘Als u mij den weg wil wijzen, zal ik gaarne volgen.’

Terwijl zij naast elkander met vlugge schreden voortliepen, sloeg de geestelijke Maria opmerkzaam gade, met eene belangstelling, die onder andere omstandigheden zeker hare aandacht zou gewekt hebben. Hij kon slechts weinige jaren ouder dan Maria zijn en was een krachtig en forsch gebouwd man. Zijn geestelijk gewaad misstond hem niet, maar de ravenzwarte haar-

lokken, die hem sierlijk om de ooren en langs den nek krulden; de groote en donkere oogen, met hunne schalksche uitdrukking; de glimlach, die telkens om zijne lippen speelde; de veerkrachtige tred waarmede hij naast Maria voortging; de bevallige bewegingen, waarmede hij zich tot haar wendde of hare aandacht op het een of ander trachtte te vestigen, dat alles getuigde, dat hij evenmin met zijne houding zou verlegen zijn geweest, als een gevederde hoed zijn hoofd bedekt en een spaansche mantel van zijne schouders gehangen had, als zijne linkerhand op het gevest van een degen moest gesteund hebben en het gerinkink van de sporen zijner laarzen zijne schreden had verraden.

Zag ik u gisteren avond niet in ‘de gouden Druif?’ vroeg hij. Hij had haar gezien; hij had het luidruchtig gezelschap bespied. Voor een paar dagen in Antwerpen om de drukkerij van Plantijn en het atelier van Rubens te bezoeken, had hij bij den waard in ‘de gouden Druif’ nachtverblijf gevonden. Hij had ook gezien, dat Jochem en Maria samen de herberg verlieten.

‘Het gezelschap ging niet laat uitéén,’ ging hij voort, nadat Maria hem met een enkel woord verzekerd had, dat hij zich niet vergiste. Trouwens, eene ontkenning zou haar ook niet gebaat hebben, gelijk zij begreep, toen hij er nog bijvoegde: ‘Het was een afscheidspartijtje, naar ik vernam?’

Zij was echter niet in eene stemming, om naar de vragen van een vreemdeling, al bewees hij haar ook beleefdheid, oplettend te luisteren en allerminst gevoelde zij zich geneigd, om over den vorigen avond uit te weiden. Hare stilzwijgendheid bevestigde hem in de meening, welke hij, zoodra hij haar ontdekte, terwijl zij verlegen rondzag, had opgevat. Over dat gelaat, waarop hij den vorigen avond de trekken van levenslust en geluk gelezen had, lag een waas van smartelijke droefgeestigheid; er was geen twijfel aan of zij had geweend en in plaats van den vroolijken lach, die in den tuin van ‘de gouden Druif’ zijne ooren getroffen had, klonk hare stem in de enkele woorden, welke zij tot hem sprak, droevig.

Hij verbeeldde zich, dat hij de oorzaak van die droefgeestigheid wel raden kon, maar hij zelf verwonderde er zich over, dat hij het niet als eene schalksche plagerij, maar ernstig, alsof hij een biechtkind toesprak, haar afvroeg: ‘Zoudt gij niet wenschen, dat het Amsterdamsche schip met zijne passagiers heden morgen niet vertrokken was?’

Vertrouwelijk had hij zich tot haar neergebogen, maar snel week hij achteruit voor den scherpen en hooghartigen blik, welken Maria hem toewierp. Zij beantwoordde zijne vraag niet. Het doel van hunne wandeling was ook bereikt. Maria herkende het schip, al voerde het eene vreemde vlag. Jochem had het haar meermalen aangewezen.

'Daar ligt het schip,' zeide zij. 'Ik dank uw eerwaarde voor het geleide.' Zij groette op eene wijze, die geene nadere kennismaking toeliet, en hoewel hij een oogenblik aarzelde, er bleef hem niets anders over, dan met eene beleefde buiging afscheid te nemen.

'Zij heeft gelijk!' mompelde hij, terwijl hij naar het andere einde van de Scheldekade voortliep. 'Zij heeft gelijk! Wat gaat mij dat alles aan, dat afscheid, en of zij het betreurt? Wat kan, wat mag er mij aan gelegen zijn? Het is niet goed voor mij de wereld te zien, de wereld en hare begeerlijkheid. Morgen avond ben ik weder in mijne stille woning. Bij het gebedenboek van Plantijn zal ik trachten het atelier van Rubens en den tuin van "de gouden Druif" te vergeten.'

Toen Maria te huis kwam, gevoelde zij zich zoo ongelukkig, dat zij hare smart niet verbergen en evenmin haar eerst onder woorden brengen kon. De beide tantes, hoewel door enkele jammerkreten, welke aan Maria waren ontsnapt, eenigszins voorbereid op het belangrijk nieuws, dat zij had willen mededeelen en op de noodlottige wending, welke door de ontdekking van hare onwettige geboorte aan eene voor haar zeker belangrijke zaak gegeven was, deden geene pogingen om haar vertrouwen af te dwingen. Zij eerbiedigden den schroom, die Maria scheen te weerhouden. Het was een ongewoon verschijnsel geweest, dat zij zonder hare tantes te raadplegen, een brief geschreven en verzonden had, maar die tantes waren overeengekomen, dat Maria door de buitengewone omstandigheden werd verontschuldigd en dat zij met geen enkel woord mocht worden hard gevallen, al zou hare handelwijze ook afkeuring verdienen.

Zoo bleven zij het oogenblik afwachten, waarop Maria zich tot openhartigheid zou gedrongen gevoelen. Het schemeruur ging in naargeestige somberheid voorbij; slechts enkele woorden van weinig of geen beteekenis werden gewisseld. Toen tante Susanna echter het licht ontstoken had en tante Isabelle onwillekeurig Maria in de oogen keek, behoefden zij niet langer te wachten.

‘Ja!’ zeide Maria, die wel raden kon, wat de tantes haar vragen wilden; ‘Ja, ik heb een brief geschreven en ook verzonden. Gisteren avond heeft Jochem Brants mij ten huwelijk gevraagd en ik heb hem zoo goed als mijn woord gegeven.’

Zij wachtte éér zij voortging, alsof zij hare tantes gelegenheid wilde geven, om haar over hare luchthartigheid en vrijmoedigheid te berispen, maar die berisping, die onder andere omstandigheden haar zeker niet zou gespaard zijn, bleef thans achterwege.

Maria kon dus onverhinderd voort vertellen: ‘Hij zou zich tot u, en.... en tot mijn vader gewend hebben, maar ik heb van daag hem afgeschreven; ik heb mijn woord teruggenomen. Ik weet nu, dat ik niet geboren ben, om de vrouw van een geacht koopman te worden.’

De tantes bleven haar nog het antwoord schuldig, maar toen zij er langzaam bijvoegde: ‘Ik geloof te weten waar mijne toekomst ligt!’ vroeg tante Isabella: ‘Waar dan, Maria?’

‘In een klooster,’ zeide zij.

‘Dat hebben wij u vroeger dikwijls voorgehouden!’ merkte tante Susanna aan.

‘Zeker! en ik had er geen zin in!’ riep Maria heftig uit; ‘toen wist ik ook nog niet, dat ik aan mijn vader een leven danken moest, waarvan de schande best onder het nonnenkleed begraven wordt. Ik moet naar een klooster! Er is geen beter toevluchtsoord voor een wezen, zooals ik ben.’

De tantes waren het geenszins met haar oneens; zelfs hielden zij het er in het algemeen voor, dat voor eene vrouw niets ter wereld, geen staat of rang, geen bruidskroon of vorstelijke diadeem, boven het nonnenkleed te verkiezen was, maar zij waren toch ook eens jong geweest en uit de herinnering van die jeugdige jaren was nog iets overgebleven, dat tot medelijden voor Maria drong.

‘Gij doet misschien de beste keuze,’ zeide tante Isabella kalm; ‘maar gij hebt van avond niet te beslissen.’

‘En dan hebt gij altijd een jaar als proeftijd,’ deed tante Susanna vertroostend opmerken, maar onvoorzichtig voegde zij daarbij: ‘Wij mogen echter niet vergeten, dat uw vader vroeger tegen het kloosterleven was.’

‘Mijn vader?’ In hartstochtelijken toorn hief Maria het hoofd, dat zij droevig had neergebogen, op; ‘mijn vader? Wat heb ik meer met hem te maken? Hij heeft mij immers afge-

kocht? Ik heet niet meer van Dijck! Ik draag voortaan den naam mijner moeder!’

Op dezen scherpen uitval werd niet geantwoord, maar de tantes beijverden zich dien avond en ook de eerstvolgende dagen om Maria te troosten en tot kalmte te brengen. Zij ontveinsden niet, dat zij haar plan om zich aan het kloosterleven te wijden goedkeurden, maar zij namen daarbij groote voorzichtigheid in acht; zij wilden noch van Maria zelf, noch van haar vader het verwijt te vreezen hebben, dat zij tot een overijlden stap, die later wellicht betreurd zou worden, hadden medegewerkt.

III.

Jacob Brants, de vader van Jochem, was een Amsterdamsch koopman, die om zijne werkzaamheid en eerlijkheid door zijne medehandelaren hooggeacht werd, en die hoogachting verminderde niet, wanneer men hem als huisvader kon gadeslaan. Hij stamde af uit eene van die merkwaardige families, die aan de Roomsche kerk getrouw waren gebleven, maar voor wie de geweldige beweging op godsdienstig gebied door welke de zestiende en ook een groot deel der zeventiende eeuw werden gekenmerkt, daarom nog geenszins vruchteloos gebleven was. Sommigen hunner hielden aan het geloof hunner vaderen vast, omdat zij er waarlijk zooveel verschil niet in zagen of zij zich aan de leerstukken der oude of aan die der nieuwe kerk, aan het herderlijk toezicht van een pastoor of aan dat van een domenee onderwierpen; bij de meesten echter was eerbiedige gehechtheid aan het voorvaderlijk geloof van geslacht op geslacht overgegaan en al waren zij daarom van de deelneming aan de regeering in stad en land uitgesloten, zij beijverden zich om daarvoor in het maatschappelijk en huiselijk leven schadeloosstelling te vinden.

Het ging hun als de Doopsgezinden en andere verdrukte minderheden; daar zij behoorden tot een volk, dat grootendeels van den handel leefde, en bij 'twelk het handelsbelang bovendreef, hing het van henzelf af, om zich eene welvaart te verschaffen, die duurzamer was, naarmate zij minder gevaar liep om door uiterlijken praal verzwolgen te worden.

Die welvaart was ook, evenals het katholieke geloof, in de familie Brants erfelijk. Zonder door zijn rijkdom iemand aan-

stoot te geven, woonde Jacob Brants in een van Amsterdams hecht gebouwde en wel doortimmerde huizen, waarbinnen elk vertrek den stempel droeg van onbekrompenheid en goeden smaak en zonder door zijne handelsondernemingen opzien te baren, werden zoowel in verschillende landen van Europa als daar buiten aanzienlijke kapitalen door hem omgezet.

Hij was ook reeds op jeugdigen leeftijd gehuwd en zijn huwelijksleven was op enkele gewone en weinig beteekenende verdrietelijkheden na, steeds zeer gelukkig geweest, en die verdrietelijkheden sproten nog meest voort uit een gevoel, dat bij zijne echtgenoote veel sterker sprak dan bij hem, maar dat hem toch niet zoo vreemd was, om hare overdrijving niet te kunnen verontschuldigen. Vooral, toen de flinke knaap, het éénige kind, waarmede hun echt gezegend was, tot een jongeling opwies en den mannelijken leeftijd begon te naderen, was dat gevoel sterker geworden, en voor den vader was het dikwijls hoogst moeielijk om de moeder te betoomen en hare onberaden woorden te wijzigen of te verzachten, terwijl hij zelf ook eenigszins deelde in het gevoel, waardoor zij werden ingegeven.

Elisabeth van Dalen was, even als haar echtgenoot, katholiek, maar de trouw aan het voorvaderlijk geloof had aan hare familie grooter offers gekost dan aan die van Brants. Zij mocht zich eene afstammeling noemen van een dier burgergeslachten, die terstond bij de opkomst van den derden stand op den voorgrond getreden en langen tijd daar gebleven waren. Onder hare voorvaderen waren overlui van verschillende gilden, leden der vroedschap, burgemeesters, wakkere en vroede mannen, die vrijheden en rechten te verwerven en te handhaven wisten en die, het regeerend vorstenhuis mocht Holland of Henegouwen, Beijeren, Bourgondië of Oostenrijk heeten, in de rij der poorters vooraan stonden, telkens in toenemende mate meer gereed om, als het woord niet meer baten kon, naar de wapens te grijpen, en met geweld hun eigendom te beschermen en te vermeerderen.

De omwenteling der zestiende eeuw maakte aan al die grootheid een einde; ook Amsterdam koos eindelijk de zijde van den Prins en de Geuzen kwamen op het kussen, maar het was nog eene halve eeuw later voor de katholieke Elisabeth van Dalen alsof schout en schepenen, alsof al de leden der vroedschap en de burgemeesters, alsof van al die mannen ieder voor zich eene plaats innam, welke eigenlijk aan haar vader, aan haar echtgenoot, aan haar zoon toebehoorde. Haar wrevel over die verne-

dering werd gelukkig niet geprikkeld door armoede of huiselijke zorgen en Jacob Brants, die uit minder aanzienlijke voorouders gesproten was en dus minder door familieherinneringen gekweld kon worden, verzachtte dien wrevel wel eenigszins door de welvaart, waarin zijne liefde haar deed deelen, maar vrouwelijke hoogmoed is, vooral in een klein, door hartelijke genegenheid verbonden gezin, aanstekelijk. Ook is het niet onnatuurlijk, dat een vader, hoewel voor zichzelf met een bescheiden plaats tevreden, toch voor zijn zoon eer en aanzien wenscht, vooral als zijne echtgenoote hem telkens met dien wensch te gemoet komt, maar nooit spraken Jacob Brants en Elisabeth van Dalen er over, of zij begrepen dat aan de vervulling onoverkomelijke hinderpalen in den weg stonden. De gedachte om ter bereiking van hun verlangen van godsdienst te veranderen of Amsterdam metterwoon te verlaten, kwam nauwelijks bij hen op. Trouw aan hun geloof en trouw aan hun vaderland zouden zij, indien die gedachte bij hen had kunnen post vatten, van het belangrijkste gedeelte hunner wenschen afstand gedaan hebben. Het moest hun echter volkomen duidelijk zijn, dat de tijdsomstandigheden voor hun hersenschimmig verlangen niet de minste kans overlieten. Het eenige, wat overbleef, was voor hun zoon den rijkdom, welken zij reeds verkregen hadden, onophoudelijk te vermeerderen. Zij zouden dus waarschijnlijk vrekkig zijn geworden; hij kon zich in hachelijke ondernemingen gestoken hebben; zij werden daarvoor echter bewaard door de diep gevoelde verplichting om hun eigen goeden naam en dien hunner geloofsgenooten onbesproken te houden en tevens door de behoefte aan een weelderig en smaakvol ingericht huiselijk leven, dat wel geene vergoeding, maar toch vertroosting gaf voor hetgeen zij en hun kind moesten missen.

Dat kind, hoewel van de eerzucht zijner ouders niet geheel en al vrij, betoonde toch spoedig zich zeer geneigd, om volkomen tevreden te zijn met hetgeen hem was gegund en zich bijzonder weinig te bekommeren om hetgeen hem was ontzegd. Zijn omgang met de zonen der regeerende geslachten was van kindsbeen af uiterst beperkt en hij, zoowel als eenige anderen, die met hem in het zelfde geval verkeerden, hij schikte zich zonder groote ergernis in zijn lot. Hij werd een jonkman, uitnemend te huis in de handelszaken van zijn vader, en als het kantoor gesloten was, kwam het zelden in hem op om te vragen of er nog iets anders voor hem te wenschen overbleef, dan het verkeer

met die vrienden, welke hij in den kring zijner geloofsgenooten vond, en die genietingen van kunst en weelde, welke hem ruimschoots ten deel vielen.

Zijne moeder kon niet altijd geduldig verdragen, dat zijne eerzucht zich niet verder uitstrekte, maar hij vond tegen hare onvoorzichtige woorden bij zijn vader steun en gewoonlijk trachtte ook Elizabeth van Dalen zich tevreden te stellen met de opmerking, dat haar zoon als koopman zijn vader wakker ter zijde stond en met de hoop, dat hij niet zou nalaten om te eeniger tijd door eene echtverbintenis, zoo aanzienlijk mogelijk, de kroon te zetten op hetgeen zijne ouders voor hem gedaan hadden en van hem mochten verwachten. Hij scheen ook inderdaad door zijn ordelijk gedrag aan die hoop voedsel te geven en rustig de passende partij af te wachten. De waarheid was, dat hij, voor zijn vertrek naar Antwerpen, aan het sluiten van een huwelijk voor zich zelf nooit ernstig had gedacht; door geen krachtigen hartstocht had hij zich nog aangegrepen gevoeld, toen hij in de Scheldestad aankwam.

Zijn vader had hem daarheen gezonden om eenige belangrijke zaken te vereffenen, en dat hij zich uitmuntend van die taak gekweten had daarna ook erkend, door hem op te dragen om op zijne thuisreis eenige dagen in Rotterdam te vertoeven en daar een zeer gewichtige onderneming op touw te zetten. Zoo kon het gebeuren, dat de brief van Maria aan den vader in handen kwam, éér de zoon in het ouderlijk huis was teruggekeerd.

Brieven, uit Antwerpen verzonden, bijna onmiddellijk nadat zijn zoon vandaar vertrokken was, zouden thans in ieder geval bijzonder de aandacht van Jacob Brants hebben opgewekt, maar den brief van Maria greep hij met eene onvaste hand aan en legde hem, nadat hij het adres had gelezen, niet zonder zich ontrust te gevoelen, voor zich op den lessenaar, waarbij hij op zijn kantoor stond te werken. Dat de brief van eene vrouw was, raadde hij terstond. Hij overtuigde zich van de gegrondheid zijner gissing door de laatste brieven van zijne Antwerpsche handelsvrienden op te zoeken en de adressen te vergelijken; er was er niet één bij, waarvan het schrift eenige gelijkvormigheid vertoonde; neen, zoo schreef ook geen koopman een adres!

Wel is waar, zijn zoon had zich, zoover hij berekenen kon, nooit aan losbandigheid overgegeven, en hoewel hij, onopzettelijk, maar in den dagelijkschen omgang met vaderlijke belang-

stelling nauwkeurig hem had gadegeslagen, hij had daartoe zelfs geene neiging bespeurd, maar Jochem was in den vreemde geweest, in dat Antwerpen, dat, hoeveel het ook geleden had, steeds het weelderige Antwerpen bleef! Den brief open te breken was zeker de kortste en de zekerste weg om het raadsel op te lossen, maar daarin lag iets verraderlijks en voor Jochem iets beleedigends, dat dubbel zou grieven, als er eens geene reden tot eenig verwijt bleek te bestaan. De vader overwoog ernstig en langdurig. Het besluit was, dat hij den brief in zijn lessenaar wegborg, tot zijne vrouw er geen woord over sprak en de thuiskomst van zijn zoon afwachtte.

Jochem talmde ook niet. Dat hij op zijne thuisreis nog eenige dagen in Rotterdam moest vertoeven, was hem niet zoo aangenaam geweest, als zijn vader vermoedde. Hij waardeerde wel het groote vertrouwen, hem geschonken; hij merkte wel met blijdschap dat bewijs van tevredenheid over hetgeen door hem in Antwerpen verricht was op, maar het kostte hem bijzondere inspanning om te Rotterdam met denzelfden ijver en hetzelfde doorzicht werkzaam te zijn. Hij haastte zich dus om zoo spoedig mogelijk te kunnen vertrekken, maar toen hij eindelijk op weg was om binnen korten tijd zijne ouders te ontmoeten, kon hij zich niet ontveinzen, dat juist gedurende dat oponthoud te Rotterdam bedenkingen bij hem waren opgerezen, en tevens in kracht gewonnen hadden, die hem tegen die ontmoeting eenigszins deden opzien. Toen hij van Antwerpen vertrok, verlangde hij met onbesuisde drift zijne ouders te zien en te spreken; hun de betrekking met de dochter van den schilder van Dijck aangeknoopt, mede te deelen en er hun zegen op te vragen; het was hem nauwelijks in de gedachten gekomen, althans niet ernstig door hem overwogen, of zij wellicht tegen die echtverbintenis gewichtige bezwaren zouden opwerpen.

Terwijl hij echter te Rotterdam vertoefde en het kalm overleg, tot hetwelk hij zich voor de hem opgedragen taak dwingen moest, hem ook onwillekeurig rustiger over zijne persoonlijke belangen deed nadenken, begon hij te begrijpen, dat zelfs door zijn vader en hoogst waarschijnlijk door zijne moeder tegen het door hem gewenschte huwelijk bedenkingen konden ingebracht worden, welke hij niet gemakkelijk zou kunnen oplossen. Zijne moeder zou het bejammeren, dat hij niet op eene Amsterdamsche jonkvrouw van een oud en deftig geslacht zijne

keuze gevestigd had en Jochem wist over de afkomst en het fortuin van Maria niets te zeggen, dat daartegen tot genoegzame aanbeveling strekken kon. Zij was de dochter van een wijd beroemd kunstenaar, maar dat zou bij zijne moeder, al had zij achting voor de kunst, niet kunnen opwegen tegen het gemis van die voordeelen, aan welke zij bijzondere waarde toekende.

Bovendien, mocht Jochem hopen, dat zijn vader in dit opzicht zich toegefelijker betoonen zou, hem zelfs tegenover zijne moeder zou bijstaan, wat zou hij antwoorden, als zijn vader zich beklaagde, omdat zijn zoon hem, éér hij tot zulk een gewichtigen stap was overgegaan, met geen enkel woord geraadpleegd had? Jochem had eerst met dezelfde onschuldige maar onvoorzichtige overijling, waarmede hij in Antwerpen jegens Maria was te werk gegaan, ook bij zijne ouders willen aankomen, maar hoe langer hij kon nadenken en hoe dichter hij Amsterdam naderde, des te moeielijker kwam hem dat voor; het werd hem eindelijk onmogelijk. Hij besloot althans een paar dagen na zijne thuiskomst af te wachten en als zich dan eene geschikte gelegenheid voordeed en de stemming zijner ouders hem gunstig scheen, dan zou hij met zijne mededeeling voor den dag komen. Hij kon er niet op rekenen, dat hij reeds op den eersten avond na zijn terugkeer in het ouderlijk huis tot eene openhartige verklaring zou gedrongen worden.

Hartelijk werd hij door zijne ouders verwelkomd, door zijne moeder zelfs met zooveel teedere liefde, dat hij er over denken kon, om haar allereerst tot zijne vertrouwde te maken, vooral daar hij in de houding van zijn vader jegens hem iets meende op te merken, dat hij nooit bespeurd had, dat hij ook niet te verklaren wist. Zoo vriendelijk en zoo hartelijk, als hij wenschen kon, werd hij toegesproken, en de handdruk bij zijne thuiskomst was te innig geweest om twijfel aan de blijdschap van het wederzien te doen opvatten, en toch gevoelde Jochem zich bij zijn vader niet op zijn gemak en verbeeldde hij het zich, als hij meende, dat zijn vader hem soms met eenige bezorgdheid gadesloeg, dat in den toon zijner stem zonderlinge gestrengheid klonk? Soms meende Jochem, dat hij het zich werkelijk verbeeldde. Hij was niet gewoon een geheim van eenig belang voor zijn vader of zijne moeder verborgen te houden en het zou dus wel zijn eigen beschroomdheid zijn, die hem aan sommige woorden zijns vaders, aan een toon, aan een oogopslag eene

beteekenis deed hechten die niet bedoeld was, Nu en dan echter scheen hem weder eene vergissing onmogelijk toe en hij was zeker, dat het geene inbeelding was, dat hij tot een ernstig verhoor, zooals hij slechts zelden had ondergaan, werd opgeroepen, toen zijn vader op den avond na den dag zijner thuiskomst, hem toesprak: ‘Jochem, willen wij nog een uurtje samen naar het kantoor gaan? Er is niemand meer en ik heb nog een en ander te bepraten.’

Hij volgde zijn vader gedwee, met een bonzend hart. Hij bracht zich te binnen, wat hem reeds dikwijls voor zich zelf tot verontschuldiging gediend had, namelijk: hij mocht in zijne verliefdheid overijld, onvoorzichtig en hoewel onopzettelijk, toch jegens zijne ouders minder kiesch gehandeld hebben, een misstap, die zijne eer en zijn zedelijk karakter bezoedelde, had hij zich niet te verwijten.

Zijne beschroomdheid week echter thans voor die verontschuldiging niet; zij nam tegenover den ernst zijns vaders nog toe; neen, hij zou nog geen woord over Maria spreken; het rechte oogenblik was daarvoor zeker thans niet gekomen!

Toen zij in het kantoor gekomen waren, plaatste Jacob Brants den kandelaar, welken hij met eene brandende kaars had medegenomen, op een klein tafeltje, schoof daarbij een stoel, zette zich neder en wenkte zijn zoon om aan de andere zijde, tegenover hem, plaats te nemen. Hij begon nog eens te praten over de zaken, welke door Jochem in Antwerpen waren afgedaan, gaf zijne tevredenheid te kennen, vroeg naar eenige bijzonderheden aangaande correspondenten, en trachtte blijkbaar zijn zoon tot de eene of andere bekentenis uit te lokken.

Jochem antwoordde echter bedachtzaam, als iemand, die op zijne hoede is.

Daarna bracht de vader het gesprek op de stad Antwerpen, op hare ligging, op den vroolijken geest van hare inwoners.

Jochem kon er over meê praten, maar om iets bijzonders te vertellen, scheen het hem aan stof te ontbreken.

‘En dus uit Antwerpen verder niets?’ vroeg zijn vader, en hij antwoordde ontwijkend: ‘Wat zou ik meer te vertellen hebben!’ Dat een lichte blos zijne wangen kleurde, ontging zijn vader echter niet en hij bracht daarna het gesprek op Rotterdam. Daarbij kon zich wel iets voordoen, waaraan zijn zoon eene mededeeling van buitengewonen aard kon vastknoopen. Niet alleen de zaken daar door Jochem behandeld, ook ver-

schillende personen, met welke hij verkeerd had, werden besproken, maar de bekentenis, welke zijn vader, niet zonder zorg, verwachtte, werd niet afgelegd; Jochem zinspeelde er zelfs met geen woord op, dat hij iets te bekennen had. Hij gevoelde wel, dat zijn vader achterdocht jegens hem had opgevat; hij begreep wel, dat hij tot spreken werd uitgelokt, maar, terwijl hij giste en overpeinsde wie uit Antwerpen eenig bericht van zijne betrekking tot Maria aan zijn vader kon hebben overgebriefd, overtuigde hij zich tevens, dat op dit oogenblik de kans voor de inwilliging van een veelbeteekenend verzoek niet gunstig stond.

Eindelijk zeide zijn vader ernstig en tevens droevig: ‘Dus gij hebt niets meer te vertellen, Jochem? Ook niet het een of ander, dat buiten onze handelszaken ligt? Ge zijt lang genoeg van huis geweest, om naar aanleiding van een of ander voorval, van eene merkwaardige ontmoeting bij voorbeeld, aan den raad van uw vader, als van een ouderen vriend, behoefte te kunnen gevoelen?’

Jochem zweeg eerbiedig, maar het vermoeden, dat zijn vader van alles, wat Maria betrof, nauwkeurig was ingelicht en zijne handelwijze afkeurde, drong zich met ontwijfelbare zekerheid aan hem op.

‘Niet waar,’ vroeg zijn vader; ‘naar de wijze, waarop wij gewoonlijk samen omgaan, zou het niet onnatuurlijk zijn, indien die behoefte zich deed gevoelen?’

‘Neen! Dat zou het niet, integendeel!’ verzekerde Jochem met eene zwakke stem.

Zijn vader gevoelde zich gekrenkt. Op het gelaat van Jochem stond te lezen, dat er iets bijzonders was voorgevallen; hij had van geene vrouw, van geen meisje uit Antwerpen of Rotterdam melding gemaakt, door wie de brief, aan zijn vader in handen gekomen, kon geschreven zijn en daar zat hij met zijne slanke gestalte inéén gebogen, het hoofd voorover, zoodat zijne ravenzwarte haarlokken zijn gelaat grootendeels bedekten, en hij scheen het niet te willen opmerken, dat zijn vader zijn vertrouwen vroeg. Moest die vader niet aan iets berispelijks denken, moest hij niet voor iets schandelijks vreezen? Zijne haren waren even zwart geweest als die van zijn zoon, maar er begonnen zich verscheidene grijze onder te vertoonen; zijne gestalte was niet zoo slank meer; hij was gezet geworden, maar nog rijzig en fier van houding en zoo stond hij voor zijn zoon en herhaalde nog eens: ‘Dus niets te vragen, Jochem? Niemand ontmoet,

met wie gij eene betrekking hebt aangeknoopt, waarover gij mij zoudt willen raadplegen?' Hij hield de groote, donkere oogen, die bij het kaarslicht van ergernis flonkerden, op zijn zoon gevestigd. Jochem kon niet langer in zijne geheimhouding volharden, maar bij den strengen toon zijns vaders had hij evenmin den moed tot volkomen openhartigheid.

'O vader!' riep hij uit, 'ik ben zeker overijld te werk gegaan; ik beken, dat gij en moeder tot eenige ontevredenheid recht hebt, maar u zal mij niet veroordeelen, hoop ik, als ik u alles vertel; morgen, laat ik morgen....'

'Wat wilt gij morgen?' viel zijn vader hem in de rede. 'Morgen?' Hij liep naar zijn lessenaar, nam er den brief van Maria uit en wierp hem voor Jochem op tafel. 'Morgen? Terwijl ik dit bewijs reeds eenige dagen in mijn bezit heb!'

Zijn vader dacht natuurlijk, dat Jochem met angstige gejaagdheid den brief grijpen, openbreken en lezen zou, maar hij liet hem onaangeroerd liggen en vroeg ten hoogste verwonderd: 'Voor wien is die brief?'

'Lees het adres!'

Jochem deed alzoo, maar daarna legde hij den brief, welken hij had opgenomen, schroomvallig neder. 'Ik kan niet vermoeden, wie dien brief geschreven heeft,' zeide hij.

'Niet? Gij ziet toch wel, dat adres is door eene vrouwenhand geschreven.'

'Wel mogelijk! 't Is zeker geen gewoon koopmansadres, maar daarom kan ik nog niet raden, wie dat adres geschreven heeft.'

'Maar Jochem,' zeide zijn vader, op droevig verwijtenden toon, 'waarom zijt ge toch zoo achterhoudend? Moet dan in de bekentenis, welke gij morgen zoudt willen afleggen, geen vrouwennaam voorkomen?'

'Zeker, vader!' antwoordde Jochem openhartig, want hij begon te begrijpen, dat spreken dure plicht werd, en hem voor de vervulling van zijne wenschen thans zeker minder kwaad zou doen dan zwijgen. 'Zeker en ik zal nu ook terstond eerlijk voor u opbiechten, maar u kan toch niet meenen, dat zij terstond na mijn vertrek uit Antwerpen dezen brief zou geschreven hebben?'

'Zij, wie is die zij?'

'Wel, Maria.'

'Welke Maria?'

‘Heeft men u dan niet uit Antwerpen bericht....?’

‘Men heeft mij niets bericht!’ riep Jacob Brants ongeduldig uit. ‘Die brief, die een dag na uw vertrek moet verzonden zijn, is hier aangekomen; het adres verried eene vrouwenhand; ik verwonder mij over zulk eene nauwe vriendschap, want gij hebt nooit over iets van dien aard geschreven, maar ik hoopte er nog het beste van. Gij komt gisteren te huis; gij zegt niets, dat mij licht geeft, maar dat gij iets bijzonders op het hart hebt, lees ik op uw eerlijk gelaat, want veinzen hebt gij gelukkig nog niet geleerd!’

‘Ik wil ook niet veinzen,’ riep Jochem uit. ‘Ik behoef het ook niet te doen!’

‘Waarom komt gij dan niet ruiterlijk met de zaak voor den dag? Ik doe mijn uiterste best om u aan den praat te krijgen.’

‘Ik dacht, dat u mijne keuze streng afkeurde!’

‘Uwe keuze? Ik weet van geene keuze.’

‘Ik heb Maria van Dijck ten huwelijk gevraagd.’

‘Welke Maria van Dijck?’

‘De dochter van den schilder.’

‘Van hem, die hier en in den Haag geweest is en nu in Engeland woont?’

‘Ja, en ik erken, dat ik eerst uwe toestemming en die van moeder had moeten vragen; ik had er ook plan op; ik zou het gedaan hebben, maar den laatsten avond van mijn verblijf in Antwerpen, ik had eenige jongelui een afscheidspartijtje gegeven, toen bracht ik haar thuis en het hooge woord was er uit, éér ik verder nadacht en het ging haar evenzoo!’

‘Waar woont zij in Antwerpen?’ vroeg Jochem Brants met schrander overleg.

‘Door bijzondere vergunning, omdat haar vader aan het Begijnenhof eene aanzienlijke gift heeft vereerd, woont zij bij hare tantes, die beide Begijntjes zijn.’

‘Zoo, en hebt ge ook met die tantes kennis gemaakt?’

‘Ja!’

‘En uw aanzoek ook haar voorgedragen?’

‘Zeker niet! Geloof mij toch, vader! ik had u willen raadplegen, maar bij het afscheid nemen van Maria was mijn gevoel mij te sterk!’

‘Nu!’ was het antwoord, dat, gelijk Jochem met blijdschap opmerkte, op den gewonen, vriendelijken toon door zijn vader

werd uitgesproken: ‘ik kan u die overijling wel vergeven. Ik zal inlichtingen moeten inwinnen en als die in orde zijn....’

‘Keurt u dan mijne keuze goed?’

‘Bedaard, Jochem! Bedaard, man! Dan zullen wij zien. Ge begrijpt toch, in het beste geval, als mijn onderzoek de gunstigste uitkomsten oplevert, als ik geneigd zou zijn mijne toestemming te geven, dan zullen wij nog het gevoelen van uwe moeder moeten hooren. Gij kent haar en gij weet zoo goed als ik, dat er in zulk eene echtverbintenis voor haar stellig eenige teleurstelling liggen zal. Zij begroette liever eene schoondochter uit den kring van hare standgenooten.’

‘Maar dan helpt u mij toch, vader?’

‘Dat kan ik nog niet beloven; dat zal van de berichten, welke ik ontvang, afhangen. Wel weet ik, dat gij niet later dan morgen aan uwe moeder behoort te zeggen, wat gij mij hebt medegedeeld; ik zal haar daarop voorbereiden. Maar zoudt ge nu dien brief niet openmaken?’

‘Ik begrijp niet, waarom Maria geschreven heeft!’ zeide Jochem schroomvallig.

‘Zij heeft misschien, even als gij, bij het afscheidnemen iets belangrijks vergeten, en wat overijld gehandeld!’ hernam zijn vader toegefelijk en tevens met een zweem van schalksche plaagzucht.

‘Het is tegen onze afspraak.’ Jochem aarzelde nog steeds; een bang voorgevoel overviel hem.

‘Kom!’ moedigde zijn vader hem aan; ‘ik zal de kaars eens voor u snuiten. Lees op uw gemak! De brief zal toch wel van haar zijn. Intusschen spreek ik uwe moeder eens toe; zij zal niet weten, wat wij van avond zoo lang samen op het kantoor uitvoeren.’

Hij snoot de kaars, schoof den kandelaar naar zijn zoon toe, en verliet het kantoor.

Jochem bleef alleen; met een beklemd hart nam hij den brief op, brak hem open en las.

IV.

Toen Jacob Brants het woonvertrek, waar zijne vrouw zich bevond, binnentrad, was hij volstrekt niet voorbereid op de ernstige vragen, welke zij tot hem richtte, zoodra hij zich bij

haar had nedergezet. Zij zat in dat vertrek, dat eenvoudig maar smaakvol naar den stijl dier dagen was gemeubeleerd, bij kaarslicht met een vrouwelijk handwerk bezig, maar alsof het haar dezen avond slecht van de hand ging en zij naar eenige afleiding verlangd had, zoodra haar echtgenoot binnenkwam, legde zij het neder. Nauwelijks wachtte zij af, dat hij een stoel genomen en op schijnbaar onverschilligen toon gezegd had: ‘Jochem komt ook terstond, hij heeft nog eene kleinigheid te vereffenen, ik kan hem aanstonds ook wel roepen!’ of zij vroeg met weemoedigen ernst: ‘Wat is er te doen, Jacob? Gaan de zaken bijzonder slecht? Of hangt ons een ander onheil boven 't hoofd?’

Hij werd door die vraag onaangenaam verrast; hij had nog geen plan haar mede te deelen, wat er tusschen hem en zijn zoon was voorgevallen; hij had er nog niet over kunnen nadenken, op welke wijze hij haar op de bekentenis van Jochem zou voorbereiden, en zij deed hem eene vraag, die hem eigenlijk slechts de keuze liet tusschen opzettelijke misleiding of een oprecht verslag van hetgeen hij liever dezen avond nog voor haar verzwegen had. Hij poogde hare aandacht af te leiden door de schertsende opmerking: ‘Gij hebt zeker gedacht, als de patroons zoolang 's avonds op het kantoor bijéén zitten, dan is het in de zaken niet richtig. Wees zoo gerust, alsof gij meê de winst berekend hadt.’

Zij liet zich echter op die wijze niet tevreden stellen. Zij was scherpzinnig zoowel als hooghartig en de oprechte liefde, welke zij haar echtgenoot en haar zoon toedroeg, versterkte nog hare natuurlijke gave van schrandere waarneming. Zij was eene statige vrouw; zelfs als zij zat, ging de indruk van hare fiere houding niet geheel verloren en hoewel het in dat gezin steeds vreedzaam toeging, menigmaal toch hield zij dat blonde hoofd opgeheven en die helder blauwe oogen wijd open, terwijl hare huisgenooten, ook haar zoon, ook haar echtgenoot, eerbiedig of schroomvallig zich ter zijde keerden. Thans evenwel boog zij zich neder en zag Jacob met een smeekenden blik aan: ‘Misleid mij niet,’ zeide zij, ‘ik begrijp het reeds; gij zijt in den handel ongelukkig geweest; zeg mij de waarheid! ik zal haar kunnen dragen, maar in onzekerheid gehouden te worden, dat verdraag ik niet.’

‘Hoe is dat vermoeden bij u opgerezen?’ vroeg Jacob Brants, die volstrekt niet begreep, wat haar tot die bezorgdheid aanleiding kon gegeven hebben.

‘Och Jacob!’ hernam zij op denzelfden nederigen toon, ‘laat mij toch niet in angst! Toen gij beiden straks naar het kantoor waart gegaan, begreep ik, dat de uitbarsting heden avond, althans onder ons, komen moest. Zeg het maar! wat is u overkomen?’

‘Maar ik heb toch niets gezegd, en Jochem zeker ook niets, dat u vrees kan aanjagen!’ riep haar echtgenoot uit.

‘Beste man! Dat is immers ook niet noodig! Heb ik mij vergist, toen ik een dag of wat geleden, nog éér Jochem thuis was, op uw gelaat ernstige bekommernis las? Het was twaalf uur en gij kwaamt van het kantoor; terwijl wij het middagmaal hielden, zag ik dat er iets gebeurd was.’

‘Och kom! wat zou er gebeurd zijn!’ zeide Jacob Brants. Het was de laatste poging, welke hij doen kon om te ontsnappen aan het verhoor, dat hij thans op zijne beurt moest ondergaan, want Elisabeth ging voort: ‘En ik zag het aan Jochem, toen hij te huis kwam; ik heb het aan uwe houding tegenover elkander gezien; gij kunt het niet ontkennen; gij kunt mij niet misleiden; zeg mij toch, wat is er aan de hand?’

Haar echtgenoot gevoelde, dat hem evenmin uitstel gegund werd om openhartig te zijn, als hij het aan zijn zoon had toegestaan, maar hij wist niet, hoe hij zou beginnen, om niet reeds door zijne eerste woorden hare verontwaardiging op te wekken; hij liet het hoofd op de borst zinken.

‘Zijn de zaken in de war?’ vroeg zij.

‘Neen, zeker niet! Neen!’

‘Toch verloren te Antwerpen?’

‘Integendeel, veel gewonnen.’

‘En te Rotterdam?’

‘De kansen staan zoo gunstig mogelijk!’

‘Geldt het dan Jochem misschien alleen?’ vroeg zij en zij beefde zoo sterk, dat de tafel, waarop zij met den arm steunde, trilde. Hij knikte, maar zweeg in de hoop, dat zij, radende en vragende, hem verder zou te gemoet komen.

Zij was echter op de ontdekking, die haar wachtte, niet voorbereid, en haar angst liet haar geen rustig overleg toe. ‘Dan kan ik het niet raden,’ zeide zij. ‘Vertel! Ik ben zijne moeder!’

‘Juist,’ zeide Jacob Brants langzaam, ‘en daarom kunt gij ook wel begrijpen, dat Jochem op een leeftijd gekomen is, die...’

‘Die, wat?’ viel zij hem in de rede.

‘Wel, hij kan toch niet altijd bij ons in huis blijven en zal ook eens een eigen huishouding willen opzetten,’ zeide Jacob, die tegenover het ongeduld van zijne vrouw geen kans zag, om langs een omweg tot het uitspreken van zijne bedoeling te geraken, maar de uitwerking zijner woorden deed hem toch eenigszins ontstellen. Door hare deemoedige houding uitgelokt had hij gewaagd aldus te spreken, maar terstond richtte zij zich op, zat weer recht, het hoofd omhoog, de fiere Elisabeth van Dalen, wiens eenige zoon, indien zij ten minste nog gezag kon uitoefenen, door een huwelijk wel in stand rijzen, maar niet dalen mocht. ‘Bedoelt gij, dat hij plan heeft op een huwelijk? Met wie?’ vroeg zij.

Haar echtgenoot moest thans rondweg met de zaak voor den dag komen. Hij deed het een weinig haperend, in de voorzichtigste bewoordingen om haar voor het voorwerp van Jochem's keuze niet al te ongunstig te stemmen en vooral om de overijling van den zoon bij de moeder te verontschuldigen. Zijn zachte toon, een enkele verstandige opmerking, welke hij in zijn verhaal te pas bracht, misten ook hunne uitwerking niet, en het bleek, dat bij Elisabeth van Dalen de liefde voor haar kind althans genoegzaam opwoog tegen hare hooghartigheid, om haar zachtzinnig te doen oordeelen over die onbesuisdheid, met welke Jochem op den avond voor zijn vertrek uit Antwerpen zijn hartstocht had uitgesproken.

Het kostte haar daarentegen blijkbaar groote moeite, om niet terstond, wat de hoofdzaak betrof, beslissend hare afkeuring uit te spreken. Zij kon het nauwelijks goedkeuren, dat haar echtgenoot, éér aan Jochem de tegenzin zijner ouders tegen de door hem gewenschte verbintenis werd medegedeeld, inlichtingen aangaande Maria in Antwerpen zou trachten in te winnen. Zij zou toch nooit kunnen zeggen, dat zij dat meisje met welgevallen hare schoondochter zou noemen. Zij glimlachte smadelijk, toen Jacob haar deed opmerken, dat de schilder van Dijck aan het Engelsche hof eene eereplaats innam en, naar het gerucht, dat van zijne levenswijze uitging, zeker ook geen onaanzienlijk geldelijk vermogen verworven had. Elisabeth kon noch het een noch het ander ontkennen, maar, vroeg zij, was dan zulk een zeepbellenvoorspoed te vergelijken bij den deftigen stand en het welgevestigd fortuin van een Amsterdamsch koopmansgeslacht? Het was waar, wat de vader, om zijn zoon voor al te strenge woorden te beveiligen, in herinnering

bracht, dat hij zelf, haar eigen echtgenoot bij hun huwelijk ook haar mindere in afkomst geweest was, maar Elisabeth bracht daartegen in, dat hij haar meerdere was geweest in geldelijk vermogen en dat aan eene jonkvrouw, die bij haar huwelijk toch eigenlijk haar familienaam prijsgeeft, geoorloofd kan zijn, wat voor een jongman, die zijn naam tot eere moet brengen, volstrekt ongepast is.

Waarschijnlijk zouden de echtgenooten hun gesprek, eene lange reeks van opmerkingen en tegenwerpingen, niet spoedig geëindigd hebben, maar de deur der kamer werd geopend en zij zagen Jochem binnentreden, doodsbleek, met een papier, met den brief van Maria in de hand. Hij liep met waggelende schreden naar zijn vader en reikte hem den brief over: ‘Lees, vader! lees!’ zeide hij met eene flauwe stem.

‘Is dat de brief, dien uw vader ontving voor uwe thuiskomst?’ vroeg zijne moeder.

Jochem knikte toestemmend, nam een stoel en zette zich dicht bij haar neder. Zij weerde hem niet af, maar evenmin reikte zij hem de hand of wierp hem een vriendelijken oogwenk toe, hoewel het haar niet ontgaan kon, dat bittere smart, die zijne lippen deed trillen en tranen in zijne oogen opwellen, op zijn gelaat geteekend stond.

Nauwelijks echter had Jacob Brants uit den brief van Maria eenige zinsneden gelezen, of verwonderd riep hij uit: ‘Schrijft zij u af, Jochem? Dat is onbegrijpelijk!’

‘Geeft zij u uw woord terug?’ hoorde Jochem zijne moeder vragen. Hij begreep dat zij alles wist, maar hij dacht er niet over na, waarom zijn vader haar thans reeds zooveel had medegedeeld: hij giste zelfs niet naar de aanleiding, welke zich daartoe kon hebben voorgedaan en hij verzekerde slechts, nauwelijks verstaanbaar: ‘Ja!’

Toen trok zij hem naar zich toe en legde vertroostend haar arm om zijn hals.

‘En ik kan niet raden,’ hernam zijn vader, die met lezen voortging, ‘welke reden zij daarvoor heeft.’

‘Ik ook niet!’ stemde Jochem in sombere vertwijfeling toe.

‘Natuurlijk is de reden, welke zij opgeeft, van geene waarde!’ zeide zijne moeder. Dat zulk een meisje werkelijk eene gewichtige reden zou hebben om haar zoon af te wijzen kon zij zich niet voorstellen. ‘Jochem mag blijde zijn dat

zijne dwaasheid geen erger gevolgen heeft. De zaak is ten einde!'

'Zij geeft in het geheel geen reden op,' zei Jacob Brants, toen hij den brief had uitgelezen, uiterst verbaasd.

'Zij schrijft toch zeker iets, het een of het ander?' vroeg Elisabeth.

'Ja, er moet haar iets bijzonders, iets verschrikkelijks overkomen zijn, maar wat het zijn moge, het niet is vermeld. Lees zelf!' Hij gaf den brief aan Elisabeth en ook zij las.

Jochem wachtte stilzwijgend in droevig gepeins; hij kon tot opheldering van hetgeen Maria geschreven had, niets bijbrengen; voor hare raadselachtige woorden was hij verstomd. Maar toen zijne moeder den brief nederlegde en zeide: 'Gelukkig, 't is uit!' sprong hij op van zijn stoel en terwijl hij onrustig door de kamer heen en weder liep, gaf hij in hartstochtelijke bewoordingen aan zijn gevoel lucht.

'Uit? Het is niet uit! Wat zou de liefde, waarmede ik haar vroeg om hare hand in de mijne te leggen, beteekend hebben, indien ik bij dezen brief berusten kon? Zij keert zich van mij af, dat is zoo, maar dat zij diep ongelukkig is, dat is niet minder waar en ik zou haar aan haar ongeluk overlaten, zonder te beproeven, of ik het kan afwenden? Dat kan zij zelf niet, dat kan, dat mag niemand verlangen! Dat zou wreed, dat zou laf zijn!'

Beide zijne ouders lieten hem eenige oogenblikken ongehinderd op die wijze voortgaan; zijn vader, omdat, hoewel hij Jochem's handelwijze niet volkomen kon goedkeuren en eigenlijk ook slechts noode zijne keuze billijkte, toch het edel mannelijk gevoel, dat thans zijn zoon dreef, door hem geëerbiedigd werd; zijne moeder, omdat haars ondanks toch de brief van Maria haar getroffen had. Juist omdat zij eene hooghartige vrouw was, had de raadselachtige toon van Maria's brief hare verbeelding niet alleen geprikkeld, maar zij overwoog, hoewel zij niet kon gissen wat in dien brief niet genoemd, slechts aangeduid werd, dat er zich gevallen kunnen voordoen, waarin eene vrouw van een edel karakter eer sterven zou dan de ware redenen uitspreken, waarom zij een voorgenomen huwelijk doet afspringen. Ook was zij niet zoo hardvochtig, dat haar medelijden niet krachtig was opgewekt door den toon van hartverscheurende wanhoop, die in den brief van Maria niet te miskennen viel.

Intusschen ging Jochem als het ware in eene alleenspraak voort: ‘Wat kan er toch gebeurd zijn? Ik kan het niet vermoeden! Den avond van mijn vertrek was zij zoo gelukkig, evenals ik! Neen, zij veinsde niet, zoo veinst niemand!’

Zijn vader en zijne moeder zagen elkander veelbeteekenend aan, maar zwegen nog.

‘En den volgenden dag heeft zij dezen brief reeds geschreven? Er moet dan 's morgens iets verschrikkelijks gebeurd zijn! Hoe jammer, dat ik ook zoo lang in Rotterdam gebleven ben! Wat kan er toch zijn voorgevallen? Iets met haar vader, iets met hare tantes? Wat zou het kunnen wezen, dat haar zulk een brief doet schrijven? Ik word er radeloos onder! Mij dunkt, ik ga morgen maar naar Antwerpen!’ Hij sprak de laatste woorden min of meer als eene vraag uit.

‘Dat zou ik niet doen, Jochem!’ antwoordde zijne moeder.

‘Waarom niet?’

‘Zij wenscht alle betrekking af te breken.’

‘t Is een krankzinnige wensch!’ riep Jochem uit. ‘Ja, ik ga morgen naar Antwerpen!’

‘En zij vraagt u zelfs om haar niet meer te schrijven!’

‘Daarom juist! Ik schrijf niet, ik zelf ga er heen; ik zoek haar op.’

‘Het zou dwaasheid zijn,’ zeide zijne moeder.

‘Het zou schandelijk zijn, als ik het niet deed,’ verzekerde Jochem.

‘Ik zou,’ zeide zijn vader met kalmen en hoogen ernst, ‘dezen avond nog geen besluit willen nemen. De geheele zaak is uwe moeder en mij nieuw, Jochem! De pijnlijke slag, u door de ontvangst van dezen brief toegebracht, is zoo plotseling aangekomen, dat gij nauwelijks tijd tot eenig overleg gehad hebt, en wij, die natuurlijk voor, uwe smart geenszins ongevoelig zijn, evenmin.’

Er was zooveel waarheid en gezond verstand in zijn voorslag, dat noch de zoon noch de moeder er iets tegen konden inbrengen.

‘Als wij,’ ging hij op denzelfden minzamen toon voort, ‘de bij ons oprijzende gedachten en voornemens trachten te ordenen, dan zullen wij zeker morgen gemakkelijker kunnen onderscheiden, wat in dit geval door ieder van ons behoort gedaan of nagelaten te worden. Ik althans ben het met mijzelf daarover nog niet eens en ik houd het er voor, dat het u beiden eigenlijk evenzoo gaat.’

Moeder en zoon zwegen, slechts half overtuigd, maar beiden begrepen, al stonden zij met hunne wenschen bijna lijnrecht tegenover elkander, dat het niet meer dan betamelijk was om zich aan den gegeven raad te onderwerpen. Zij waren echter niet jegens elkander gestemd als vijanden, die een gedwongen wapenstilstand eerbiedigen. Neen, waarlijk niet! Eenige minuten later reeds, den geheelen avond, al zaten zij soms stilzwijgend in gepeins, al ontsnapte hun soms eene smartelijke verzuchting, de vriendelijkheid, waarmede zij elkander aanzagen en tot elkander spraken, bewees dat het verschil van gevoelen hunne harten niet had aangedaan. Wel is waar, Jochem kon niet van zijne reisontmoetingen vertellen, maar het kwam toch nog uit, hoe hij het ouderlijk huis en de teedere oppassing zijner moeder gemist had, terwijl hij voor eene lichte ongesteldheid te Antwerpen een paar dagen kamer en bed houden moest. En toen hij zich ter ruste begaf en reeds op het bovenportaal was gekomen, waar de deur van zijn slaapvertrek uitkwam, hoorde hij achter zich iemand op de trap; zijne moeder had, naar zij zeide, in het kabinet, dat op zijne kamer stond, nog iets te verschikken. Maar Jochem zag wel, hoe weinig het beteekende, dat zij een paar pakjes linnengoed heen en weder door eene lade schoof en dat zij haar doel eerst had bereikt, toen zij hem nog eens, alsof hij nog een kind was, omhelsd en ‘goeden nacht!’ gekust had.

Zij beiden sliepen dien nacht weinig, maar Jacob Brants sliep voortreffelijk. Hij had, éér hij zich ter rust begaf, zijn plan gevormd en hij rekende er op, dat hij den volgenden dag voor de uitvoering van dat plan al zijne zielskracht zou noodig hebben.

Het ging echter gemakkelijker, dan hij zich had durven voorstellen. Trouwens op zijn bedaarden, overredenden toon voorgedragen, en met schrander ontzag voor de bijzondere karaktertrekken van zijn zoon en zijne echtgenoote beraamd, moest het wel door beiden worden goedgekeurd. Hij zou namelijk aan de tantes van Maria schrijven en om opheldering vragen van den raadselachtigen brief, welken zij aan Jochem had toegezonden.

Hij sprak er eerst met zijne vrouw over: ‘Niet waar Elisabeth, gij zijt er tegen, dat Jochem naar Antwerpen gaat?’

‘Denkt gij er anders over?’ vroeg zij.

Zijn antwoord stelde haar gerust: ‘Ik ben het met u eens.

Volstrekt niet uit wantrouwen, maar uit natuurlijke ouderlijke bezorgdheid wenschen wij hem thans thuis te houden!'

'Gij hebt volkomen gelijk!' zeide zij dankbaar.

'Maar weet ge, wat ik nu doen zal?' hernam hij. 'Ik zal aan die tantes van Maria van Dijck schrijven.'

'Ik zou niet weten, waarvoor dat dienstig zou zijn,' antwoordde zij afkeurend.

'Ja, dat zult gij toch inzien,' verzekerde hij zachtzinnig, 'als gij u zelf afvraagt, of gij zoudt wenschen dat uw zoon deze liefde zoo gemakkelijk van zich kon afschudden, alsof hij bijvoorbeeld een kleedingstuk uittrekt?'

Hij behoefde aan haar antwoord niet te twijfelen. Wie haar zoon van zulk eene lichtzinnige karakterloosheid kon verdenken, zou in haar oog reeds misdadig zijn.

'Mij dunkt', ging Jacob voort, 'er is geen beter middel om hem van zijn hartstocht volkomen te genezen, dan hem de volle overtuiging te schenken, dat een gelukkig huwelijk met Maria van Dijck onmogelijk is.'

'Dat zal moeielijk gaan,' zeide zij trotsch, 'indien hij ons niet meer op ons woord gelooft.'

'Ik kan dat niet nazeggen,' merkte Jacob aan. 'Denk eens na, Elisabeth! Ik moet waarlijk aan die tantes een brief schrijven. Slechts twee gevallen zijn mogelijk: of er is werkelijk het meisje iets wedervaren, dat haar en Jochem voor altijd van elkander verwijdert, en als een man zal hij zich boven dat noodlot verheffen; of zij speelt met hem; zij heeft voorgewende, nietige bezwaren om hem tot allerlei verliefde kuren uit te lokken; ik zou mij zeer vergissen, indien Jochem niet van zijne liefde genas, zoodra hij zulk coquetterie ontdekte. Heb ik geen gelijk?'

Jacob Brants vreesde, terwijl zijne vrouw nadenkend de oogen nedersloeg, dat haar nog een derde geval zou voor den geest komen; hij zelf had wel bedacht, dat er ook bezwaren konden bestaan, door het meisje onoverkomelijk geschat, maar waarover de ouders van Jochem met wat veel goeden wil wellicht konden heenstappen. Elisabeth dacht daaraan echter niet. Zij had geen lust om iets toe te geven, maar zij vond het wel aangenaam, hoewel zij het volstrekt niet zou bekend hebben dat zij zeker Jochem genoegen kon geven, door zich met het plan van haar echtgenoot te vereenigen.

'In uw brief verbindt gij ons tot niets?' vroeg zij.

‘Welneen! Zeker niet!’ antwoordde Jacob.

‘Dan geloof ik inderdaad ook, dat gij naar Antwerpen schrijven moet.’

Toen Jacob Brants aldus zijne vrouw had overreed, zocht hij zijn zoon op. Jochem zat nog op zijne slaapkamer. Zijn vader sprak eerst een paar woorden van minder belang en toen: ‘'t Is eene treurige geschiedenis en zij is met den door u ontvangen brief niet ten einde.’ Hij vertrouwde, dat hij den gedachtenloop van Jochem te gemoet kwam, en hij vergiste zich niet.

‘Juist, vader!’ riep zijn zoon uit. ‘Wat moeder ook zeggen moge, het is mij zelfs onmogelijk om te beproeven of ik mij met dezen brief tot lijdelijk berusten zal verplicht gevoelen.’

Hij had Maria's brief in den vroegen morgen reeds meermalen overgelezen en hield hem nog in de hand.

‘Dat stem ik u zonder eenige bedenking toe.’ zeide zijn vader.

‘Ik moet naar Antwerpen, van daag nog,’ hervatte Jochem.

‘Hoor eens! Ik kan u niet in huis houden, maar als gij ooit u bij mijn raad goed bevonden hebt, neem er dan nu nog eens een aan, en ga niet naar Antwerpen!’ - Jacob Brants zag zijn zoon vriendelijk maar tegelijk ernstig aan. - ‘Daarin ben ik het met uwe moeder eens, naar Antwerpen moet gij thans niet gaan.’

‘Waarom toch niet?’ vroeg Jochem ongeduldig.

‘Wel!’ hernam zijn vader, ‘wat ik zeggen zal, hebt gij zeker ook reeds bedacht. Of er is inderdaad een onoverkomelijke hinderpaal en dan zoudt gij daar machteloos, alleen in den vreemde staan. Dat is al erg genoeg, maar nog erger, want wij moeten alle kansen berekenen! Of het meisje misleidt u, speelt met u en dan zoudt gij ook alleen staan en daardoor misschien het slachtoffer van haar slecht karakter worden. De laatste veronderstelling moge u pijnlijk aandoen, maar zij is na haar raadselachtigen brief niet ongewettigd.’

Jochem kon de bondigheid van deze redeneering niet ontkennen.

‘Wat raadt u mij dan aan, vader?’

‘Laat mij handelen! Ik zal aan de tantes van Maria schrijven; ik zal opheldering vragen, hetzij van die tantes, hetzij en liefst van Maria zelf. Het zou mij bitter tegenvallen, indien mijn zoon mij in deze zaak wantrouwde.’

‘Ik vertrouw u altijd volkomen, vader!’ zeide Jochem, ‘en ik vertrouw thans in dubbele mate op uwe vriendschap, omdat u mij te gemoet komt met de erkentenis, dat wij alle kansen moeten berekenen.’

‘Wat bedoelt gij?’ vroeg Jacob Brants.

‘Er is,’ hernam Jochem; hij had de berekening, door zijne moeder voorbijgezien, terstond gemaakt; ‘er is nog een derde kans.’

‘Zoo! welke?’

‘Dat de bezwaren, welke haar zoo onoverkomelijk voorkomen, door u gemakkelijk kunnen worden uit den weg geruimd.’

Het speet Jacob Brants wel een weinig, dat zijn zoon die opmerking maakte, maar hij kon het hem niet ten kwade duiden. Hij gaf geen rechtstreeksch antwoord, bevreesd, dat hij tot het geven van eenige belofte zou uitgelokt worden. ‘Uwe moeder vindt ook goed, dat ik schrijf,’ zeide hij; ‘ik zal er aanstonds meê beginnen.’

‘Goddank!’ antwoordde Jochem; ‘als moeder dat toegeeft, wie weet of alles nog niet terecht komt!’

De brief aan de tantes werd denzelfden voormiddag met bedachtzaam overleg door Jacob Brants geschreven. Moeder en zoon merkten op, dat het hem veel tijd kostte, want, ofschoon hij de behandeling van alle andere zaken zooveel mogelijk van zich afschoof, hij zat nog vaster dan ooit op de kruk bij zijn kantoorlessenaar.

Het verraste hen bij het middagmaal te vernemen, dat de brief ook reeds verzonden was, maar Jacob Brants hield zich alsof hij dat niet opmerkte, en hij wachtte zich wel te vertellen, dat hij, behalve aan de tantes, nog en brief naar Antwerpen had verzonden. Die tweede was geadresseerd aan den kunstschilder Petrus Paulus Rubens.

Leiden.

W.P. WOLTERS.

(*Wordt vervolgd*.)

De Prometheus van Aischulos, vertaald, in de versmaat van het oorspronkelijke, door Dr. L.A.J. Burgersdijk.

Personen:

KRACHT en GEWELD.
HEFAISTOS.
PROMETHEUS.
Koor van OKEANIDEN.
OKEANOS.
IO, dochter van INACHOS.
HERMES.

Een rotsige zeekust in een woeste streek, rechts de open zee, links rotskloven met bruisende beken. Kracht en Geweld verschijnen, Prometheus voortsleepend, gevolgd door Hefaistos met smidsgereedschappen. Zij komen van de linkerzijde op[1].

KRACHT.

Wij zijn gekomen aan des aardrijks versten zoom,
In 't Skuthenland, in menschenlooze woestenij. aant.
Gij moet, Hefaistos, nu der taak indachtig zijn,
Die u de Vader opdroeg, den verwaat'nen hier
Te klinken aan den hoogen steilen wand der rots,
In onverbreekbren, ijz'ren boeiendwang te slaan.
Hij heeft uw glans, den gloed van 't alleswerkend vuur
Geroofd, den sterv'ling dien verschaft; voor zulk een schuld
Ontvangt hij billijk van de goden thans de straf,
Opdat hij buigen leere voor de heerschappij
Van Zeus, zijn menschenminnend doen niet verder drijv'.

1 Vs. 1-127 P r o l o g o s , de aanvang van het stuk, loopende tot den eersten koorzang. - Vs. 1-87. Eerste tooneel, vastklinking van P r o m e t h e u s . - Vs. 88-127. Tweede tooneel, P r o m e t h e u s alleen.

HEFAISTOS.

Kracht en Geweld, gij zijt, waar 't machtgebed van Zeus aant.
Volbracht moet worden, geen beletsel kent gij meer;
Maar ik, ik huiver eenen stamverwanten god
Met dwang te kluistren aan de ruwbestookte rots.
Doch nooddwang eischt, dat ik die huivring overwin,
Zwaar is de straf, als men des Vaders woord niet acht.

O gij, der wijze Themis overschrandre zoon,
Onwillig moet ik u onwill'gen klinken met
Onbreekbre kluisters aan deez' ongenaakbre rots,
Waar gij geen stem of aangezicht eens menschen ooit
Ontwaart; waar steeds de gouden gloed der zon u zengt,
Uws lichaams bloem verwelkt; u welkom, zal de nacht
Haar sterrensluier spreiden over 't licht des dags,
De zonne 's morgens u den nachtrijm smelten doen.
Steeds blijft een leed u, dat u martelt; op uw wee
Volgt wee; nog ongeboren is, die u bevrijdt.

Ziedaar de vrucht dan van uw neiging tot den mensch,
Gij hebt, zelf god, der goden gramschap niet geteld;
Gij schonkt den stervling, wat der goden was naar recht;
Waarvoor gij nu deez' gruwbre klip bewaken moet,
Rechtop geboeid, de knie niet buigend, slapeloos;
Gij slaakt wel meen'ge klachte, weent wel meen'gen traan;
Vergeefs; want onvermurwbaar is 't gemoed van Zeus;
Streng, hard is ieder, die sinds kort den scepter voert.

KRACHT.

Genoeg, wat draalt gij en beklaagt gij hem vergeefs?
Verfoeit gij dan den God, den goden haatlijk, niet?
Een, die ter sluiks uw schat den sterv'ling heeft verschaft!

HEFAISTOS.

De stem des bloeds is machtig, zoo de vriendschap ook.

KRACHT.

Het zij; maar ongehoorzaamheid aan 's vaders woord,
Wilt gij die wagen? Schroomt gij zulk een daad niet meer?

HEFAISTOS.

Altijd zijt gij vol woestheid, deernis kent gij nooit.

KRACHT.

Hoe diep gij dezen ook bejammert, 't is om niet;
Mat u niet vruchtloos af met wat geen bate schenkt.

HEFAISTOS.

45 O, mijner handen duizendwerf gehate kunst!

KRACHT.

Wat smaalt gij die? Aan heel dit lijden, dat u deert,
Heeft, kort en goed gesproken, uwe kunst geen schuld.

HEFAISTOS.

En toch - waar' thans een ander met mijn kunst begaafd!

KRACHT.

Last draagt een ieder, sleehts der goden heerscher niet;
Geen, die vrijmachtig handlen kan, dan Zeus alleen.

HEFAISTOS.

Dit zie ik voor mij; tegenwerpen kan ik niets.

KRACHT.

Zoudt gij nog dralen, in de boeien hem te slaan?
Zorg, dat der goden heerscher niet uw weifling zie!

HEFAISTOS.

De kluisters voor de handen liggen reeds gereed.

KRACHT.

Sla die dus om de polsen, zwaai met volle kracht
Den hamer dan en nagel z' aan den rotswand vast.

HEFAISTOS.

Reeds doe ik 't, zonder marren wordt het werk volbracht.

KRACHT.

Sla sterker, klink hem nauw en nauwer, altijd door;
Hij vindt een uitweg, zelfs waar die onmooglijk scheen.

HEFAISTOS.

Die arm is aangeklonken, onbevrijdbaar vast.

KRACHT.

Boei nu den ander evenzoo, opdat hij leer',
Dat hij, hoe sluw, een ijdle dwaas slechts is bij Zeus.

HEFAISTOS.

Geen zal met grond mij gispen, enkel hij alleen.

KRACHT.

Neem nu die ijzren kegg' en drijf met volle kracht
Het niets ontziende scherp hem midden door de borst.

HEFAISTOS.

Wee, wee, Prometheus, hoe bejammer ik uw lot!

KRACHT.

Gij draalt weer, en beklaagt, die Zeus vijandig zijn?
Zorg, dat gij niet u zelven eens bejamm'ren moet!

HEFAISTOS.

Ge aanschouwt een schouwspel, dat een gruwel is voor 't oog.

KRACHT.

'k Aanschouw, dat deze zijn verdiende loon ontvangt.

Leg om de heupen thans hem d' ijzren gordel heen.

HEFAISTOS.

Helaas! het moet; maan gij hierbij zoo fel niet aan.

KRACHT.

'k Wil manen, ja, aanhitsen met geroep er bij.
Thans lager; kluister nu zijn schenkels stevig vast.

HEFAISTOS.

De taak is reeds volbracht; zij werd ons niet verzwaard.

KRACHT.

Drijf nu nog eens met kracht de kluisternagels in;
Het is een strenge meester, die den arbeid keurt.

HEFAISTOS.

Met uw gestalte stemt de ruwheid uwer taal.

KRACHT.

Wees gij weekhartig, maar verwijt mijn fieren moed,
De felle hardheid van mijn geest mij nimmermeer.

HEFAISTOS.

Laat ons nu gaan; de omkluistring is geheel volbracht.[aant.]

(HEFAISTOS gaat heen.)

KRACHT.

Trots hier de goden nu, ontvreemd hun eigendom,
En schenk dat ééndagskindren! Wat vermogen zij,
Dat aardsch geslacht, om u te ontheffen van dit wee?
Voorziener! valsche naam, u door de goden eens[aant.]
Gegeven! 't ware goed, kondt gij nu zelf voorzien,
Hoe gij u aan dit kunstig kluisternet ontwringt!

(KRACHT en GEWELD gaan heen.)

PROMETHEUS.

Glansrijke hemel en gij snelgewiekte lucht,
Gij stroomenbronnen en gij golvend vlak der zee,
Waar 't licht op dartelt, en ook gij, almoeder aard,
En gij, o alziend oog der zon, o, hoort mijn roep,
En ziet, wat smaad mij goden aandoen, mij, een god!

Aanschouwt, wat strijd, vol ramp, vol wee,
Die de beenderen knaagt, ik een eenwigheid lang
Te voleindigen heb!
't Is de nieuweling, thans der onsterflijken vorst,
Die deez' smaad heeft bedacht, in de boeien mij sloeg!
Wee, wee! om het huidige, 't komende leed
Verhef ik mijn stem! hoe zal na den nacht
Van ellend' ooit de dag mij verrijzen?

En toch, wat zeg ik? 'k weet vooruit, naauwkeurig al
Wat zal gebeuren; nimmer komt mij onverwacht
Een leed weervaren. 'k Moet het lot, mij voorbeschikt,
Zoo goed ik kan, verduren, wetend dat de macht
Van 't onverbidlijk noodlot onbedwingbaar is.
Maar beide, 't zwijgen en 't niet-zwijgen van mijn leed,
Zijn evenzeer onmooglijk. 'k Heb den menschen heil
Geschonken; daarom draag ik, arme, 't smaadlijk juk.
'k Heb in den Feroel-stengel steels de bron des vuurs aant.
Geborgen, en den stervling als een kostbre gift
Geschonken, die hem aller kunsten meester werd.
Voor zulk een misdrijf lijd ik nu de gruwbre straf,
Ben hoog, in d' open lucht, geklonken aan de rots.

Hoor! hoor!
Wat klonk daar, wat geur woei, onzichtbaar van oorsprong, aant.
Mij toe? is 't godd'lijk, menschlijk, of van beiden saam?
Wie komt hier aan 't uiterste gebergt'
Mijn straf beschouwen, of wat kan zijn doel hier zijn?
O komt en ziet in boeien mij, rampzaal'gen god,

Mij, den vijand van Zeus, mij, verfoeid door geheel
Die onsterflijke schaar, die zijn koningspaleis
Eerbiedig betreedt, omdat ik den mensch
Heb gered, hem te zeer mijne liefde betoond.
Ach, ach! wat geruisch, als van vogelen, treft
Daar nader mijn oor? Zacht suizelt de lucht
Door het vleugelgeklep eener ijlende schaar!
O niets, dat mij naakt, of ik ducht het.

(Twee vleugelwagens met de dochters van O k e a n o s waren reeds gedurende de laatste regels van de rechterzijde genaderd en komen nu meer naar voren, zoodat P r o m e t h e u s ze ontwaren kan. De O k e a n i d e n hebben de laatste woorden van P r o m e t h e u s gehoord.)[1]

KOOR.

Eerste strofe. (De eene helft van het koor.)

O ducht gij niets; vriendlijk van zin verscheen de schaar hier
Met der vleuglen snellen wedstrijd
Bij uw rotswand; zij erlangde moeizaam

1 Vs. 128-192 *Parodos*, het optreden van het koor. Deze eerste koorzang is *kommatisch*, d.i. afwisselend door het koor en een der personen van het stuk voorgedragen.

Des vaders toestemming tot gaan.
Stormende winden verleenden snelheid;
Want dreunend drong ijzergekletter in mijn schuilplaats,
En het dreef mij uit de ziel
Schuchtere bange schaamte;
Ik ijld' ongeschoeid met den vleugel-wagen.

PROMETHEUS.

Ach, ach!
Gij dochters uit Tethus' vruchtbaren schoot,
Gij Okeaniden, gij telgen des Gods,
Die, wentlend en golvend om d' aard met zijn stroom,
Geen vermoeienis kent;
Ziet hier, aanschouwt, wat smaad ik verduur,
Nu ik hier op een post, die mij niemand benijdt,
Aan de steilte geboeid,
Als wachter der klippen gesteld ben.

KOOR.

Eerste tegenstrofe. (De andere helft van het koor.)

Ja, 'k zie 't, Prometheus, en een tranenwolk benevelt
Mij 't gezicht met schriklijk duister,
En ik weeklaag, nu mijn oog u aanschouwt,
U smachten moet zien aan de rots,
Duldend den smaad van die ijz'ren banden.
Want op d' Olumpos zijn er nieuwe roerbestuurders,
Naar een nieuwe regeling heerscht
Zeus, niet beperkt door wetten;
Het vroeger geweldige stort hij neder.

PROMETHEUS.

O, had hij van d' aard in den Hades mij
Bij de dooden gestort,
In den Tartaros neer, in d' onpeilbare nacht,
Daar toornig mij vast door kluisters omkneld;
Want dan zou geen god, noch een ander mij zien,
Met een lach om mijn leed.
Nu zweef ik, ik arm', als een spel van den wind,
Moet dulden den spot van mijn haters.

KOOR.

Tweede strofe. (Eerste koorhelft.)

Wat god heeft zulk een wrevel hart,
Dat leed als dit hem vreugde schonk?
Wie deelde niet in uwen smaad?
Ja, elk, behalve Zeus, want toornig houdt bij steeds

Met onverzetlijk strengen wil
Oeranos' stam onder 't juk.
Wis, hij laat niet af, voor zijn gemoed zich verzadigde.
Of hem de niet t' overweldigen macht met een list ontroofd wordt.

PROMETHEUS.

Voorwaar, eenmaal, ofschoon hij mij nu
Met smaad overstortt' en in kluisters mij sloeg,
Eens zoekt hij mijn hulp, der onsterflijken vorst,
Opdat ik de heimlijke lage hem toon',
Die hem scepter en troon, die zijn macht hem ontrukt.
Maar nimmer verzacht mij zijn vleiendste taal,
Hoe betoov'rend, het hart, en zijn grimmigste wrok,
Hoe dreigend, beangstigt mij niet, dat ik meld,
Wat het lot hem beschikt, wanneer hij niet eerst
Mij ontkluisteren wil, en mij boete te doen
Voor de smaadlijke krenking bereid is.

KOOR.

Tweede tegenstrofe. (Tweede koorhelft.)

Uw geest is koen in 't bitterst leed,
Dat buigt of breekt den moed u niet
En al te stout is ook uw tong.
Maar in de ziele dringt mij diep een vlijmend' angst:
Ik vraag mij bij 't u treffend lot,
Hoe gij, de haven wel ooit
Binnenvallend, daar 't eind van uw jamm'ren vinden zult;
Niet te verbidden is 't hart van Kronioon, 't is onvermurwbaar.

PROMETHEUS.

Ja, 'k weet, hij is hard en erkent geen wet,
Dan zijn eigenen wil, maar toch, voorwaar,
Zacht wordt hem het hart, als het dreigende lot
Dien hoogmoed breekt.
Dan legt zich de trots van 't ontembaar gemoed,
Dan ijlt hij, tot sluiting van vriendschap en vreê,
Gewillig mij willigen tegen.

KOORLEIDSTER

VS. 193-396. EERSTE EPEISODION, HET GEDEELTE VAN HET DRAMA, TUSSCHEN DEN EERSTEN EN TWEEDEN KOORZANG. - VS. 193-283. EERSTE TOONEEL, PROMETHEUS EN DE KORUPHAIOS OF KOORLEIDSTER; - VS. 284-396. TWEEDE TOONEEL, PROMETHEUS EN OKEANOS. - MEN KAN DEN PROLOGOS MET HET EERSTE TOONEEL DEZER EPISODE HET EERSTE BEDRIJF REKENEN, DE UITEENZETTING (EXPOSITIE) VAN DEN TOESTAND BEVATTENDE..

Onthul ons al wat u betreft, en spreek vrij uit;

Op welk een schuld betrapt' u Zeus, waar hij zoo zwaar,
Zoo smaadlijk, zoo onteerend u voor boeten doet,
O, deel 't ons mee, als u 't verhaal niet pijnlijk is.

PROMETHEUS.

Wel is het smartlijk u te melden wat gij vraagt,
Maar smartlijk ook te zwijgen; leed omgeeft m' alom.

Nauw was er bij de goden bitt're wrok ontstaan,
En waren z' onderling verdeeld in fellen twist,
Daar één gedeelte Kronos zocht t' onttronen, om
Aan Zeus den heerscherstaf te reiken, 't ander deel
Daartegen drong, dat Zeus nooit godenvorst zou zijn,
Of ik gaf ver den besten raad, maar zocht vergeefs
Bij de Titanen, Oeranos' en Gaia's kroost,
Hem ingang te verschaffen; midd'len, fijnbedacht,
Als laf versmadend, wachtten z' in hun dollen moed,
Van onbesuisd geweld een lichte zegepraal.

Doch mij had reeds mijn moeder Themis meer dan eens,
En Gaia, hoe veelnamig, steeds zich zelf gelijk,[aant.]
Verkondigd, wat de toekomst openbaren zou,
Dat kracht zou baten noch geweld, maar list alleen
Met d' overwinning, d' oppermacht verzeekren zou.
Wel hield ik hun dit bondig voor in kracht van taal,
Maar wat ik zeid' en drong, zij sloegen 't in den wind.
Toen scheen van alles, wat ik doen kon, dit mij 't best,
Dat ik vrijwillig, met mijn moeder in verbond,
Aan Zeus, wien 't aanbod welkom was, mijn hulpe bood.

't Is door mijn raad en toedoen, dat des Tartaros'
Zwart-diepe krocht d'alouden Kronos nu omsluit
Met al zijn strijdgenooten. Zulke diensten zijn 't,
Die ik der goden oppervorst bewezen heb,
En zulk een snoode dank als deez' is al mijn loon.
Naar 't schijnt, lijdt met geweld verworven heerschappij
Aan deze kwaal, dat zij haar vrienden niet vertrouwt.

Doch wat gij vraagt, om welke reden Zeus mij dus
Met smaad bejegent, zij u thans geheel verklaard.

Zoodra hij 's vaders hemeltroon bestegen had,
Deelt hij terstond eerambten aan de goden toe,
D' een dit, den ander dat; hij wijst een ieder aan,

Wat hij beheeren zal; maar d' arme sterveling
Was niets voor hem; verdelgen wilde hij 't geslacht
Geheel, en dan een ander kweeken, nieuw verwekt.
Geen enkel wederstreefde 't plan dan ik alleen;
Ik waagde 't, en door mij ontging de sterv'ling 't lot,
Dat hem, verbrijzeld, Hades' sombre nacht omving.

Daarom is 't, dat ik krimp in dit afschrikkend leed,
Smartvol te lijden, jammervol voor die het ziet;
Wijl ik den mensch erbarmen toonde, werd ik zelf
Geen mededoogen waard geacht; erbarmingsloos
Word ik getuchtigd, wel een aanblik, Zeus tot smaad.

KOORLEIDSTER.

Die heeft een hart van ijzer, is uit steen gevormd,
Bij wien, Prometheus, door uw wee geen meegevoel
Wordt opgewekt! O, hadd' toch mijn oog nooit een lot
Als dit gezien; mij breekt het hart, nu ik het zie.

PROMETHEUS.

Ja, wel verscheurt het zien van mij mijn vrienden 't hart!

KOORLEIDSTER.

Maar gingt gij dan niet verder, dan gij hebt gemeld?

PROMETHEUS.

'k Belette, dart de sterv'ling zijnen dood voorziet.

KOORLEIDSTER.

En welk een middel vondt gij tegen deze kwaal?

PROMETHEUS.

Ik heb hem in de ziele blinde hoop geplant.

KOORLEIDSTER.

Voorwaar, den sterv'ling wel een onwaardeerbre gift.

PROMETHEUS.

Dan heb ik bovendien den mensch het vuur verschaft.

KOORLEIDSTER.

Zoo hebben d' ééndagskindren nu het vlammend vuur?

PROMETHEUS.

Dat velerhande kunst hun onderwijzen zal.

KOORLEIDSTER.

Dat zijn, ik zie het, uw vergrijpen, waarvoor Zeus -

PROMETHEUS.

Mij smaadheid aandoet en van geen verslapping weet.

KOORLEIDSTER.

En is voor 't naamloos wee geen eindpaal u gesteld?

PROMETHEUS.

Geen ander eind, dan als 't zijn willekeur behaagt.

KOORLEIDSTER

Als 't hem behaagt? wat hoop dan? Ziet gij niet, dat gij
Gedwaald hebt? Hoe gij dwaaldet, dat te zeggen, waar' aant.
Voor mij geen lust en u waar' 't leed. Daarvan alzoo
Gezwegen, zoek veeleer bevrijding uit uw wee.

PROMETHEUS.

Wiens voet niet in een poel van leed, maar veilig staat,
Vindt lichtlijk woorden, vol van goeden raad en troost,
Voor wie in nood is. 'k Wist vooruit al wat ik deed;
Ik dwaalde wetens, willens; - ik ontken het niet.
Den stervling zaaid' ik heil, mij zelven oogstt' ik wee.
Maar zeker, 'k had mij zulk een straf niet voorgesteld,
Zoo uit te teren, hoog geklonken aan een klip,
Gebannen aan een afgelegen, woeste rots.

Doch weeklaagt gij om 't lijden niet, dat thans mij pijnt,
Maar komt op d' aard' en hoort, wat verder mij nog wacht,
Opdat gij, met het eind, geheel mijn lot verneemt.
Leent mij gehoor, geeft toe en draagt het leed met mij,
Die thans zoo zwaar belast ben. Want het onheil zwerft,
Bezoekt op heden d'een, klopt morgen elders aan.

KOOR.

Volgaarne, Prometheus, zijn wij bereid
Om te doen, wat gij vraagt.
Vlug rijs ik en hef ik den voet en verlaat
De gevleugelde kar en de hoogere streek
Der geheiligde lucht, waar d' arend in zweeft,
En betreed dezen rotsigen grond; ik verlang
Uw noodlot geheel te vernemen.

(De O k e a n i d e n stijgen uit de wagens en begeven zich naar den voorgrond. O k e a n o s , de vader der O k e a n i d e n , verschijnt, op een wagen, met een gevleugeld ros bespannen; hij komt van de rechterzijde op.)[1]

OKEANOS.

Een oneindige weg, o Prometheus, bracht
Uit de diept', aan de grenzen der aard, mij tot u.

1 Dit tweede tooneel van het Eerste *Epeisodion* kan men met het Tweede *Epeisodion* als het Tweede bedrijf van het Drama beschouwen, waarin de handeling begint, die tot de *Katastrofe* voert.

Mij droeg het gevleugelde zeepaard voort,
Dat ik zonder een teugel bestuur met den wil;
Want weet, ik bejammer het lot, dat u trof;
Voorwaar, reeds maagschap beveelt het met drang,
Naar ik denk, maar zeker, ook zonder dien band,
Is er geen, wien ik eerder een heilrijk lot
Waard achtte dan u.
En g' ervaart wel ras, dat ik waarheid u zeg,
En dat ijdele vleitaal ver van mij is,
Want noem slechts, hoe ik u bijstand bied',
En gij zult het erkennen, een trouweren vriend
Dan Okeanos kunt gij niet denken.

PROMETHEUS.

Ach, wat ontwaar ik? Komt ook gij mijn lijden zien?
Waarom besloot gij, den naar u genoemden stroom,
De rotsgewelven, die gij zelf u hebt gebouwd,
Verlatend, hier te komen in het moederland
Van 't ijzer? Spreek, verscheent gij om mijn deerlijk lot[aant.]
T' aanschouwen en te deelen in mijn bitter wee?
Zoo zie dit schouwspel, zie hier mij, den vriend van Zeus,
Die saam met hem zijn koningstroon heb opgericht;
Zie, met wat smaadheên hij mij overlaadt en buigt.

OKEANOS.

Ik zie 't, Prometheus; gij, verneem, hoe vindingrijk
Uw geest ook zij, van mij den allerbesten raad.

Ken zelf uw eigen kracht, neem nieuwe reeglen aan,
Nu op den godentroon een nieuwe heerscher zit,
Want stoot gij zulke trotsche, scherpe reed'nen uit,
Zij drongen licht ten troon van Zeus, al waar' hij ook
Veel hooger nog gezeten, en de gramme vloek,
Die thans u trof, bleek dan wellicht u kinderspel.
Rampzaal'ge, leg dus aan uw gramschap 't zwijgen op,
En peins slechts, hoe gij aan dit leed ontkomen kunt.
Schijn' u mijn taal ook wijsheid van den ouden dag,
Erken, Prometheus, toch, dat gij thans ziet, wat loon
Ten deel valt aan den al te fieren trots der tong,
Maar ver zijt gij van deemoed, buigt u niet in 't leed,
En kiest, bij wat u drukt, nog nieuwen, zwaren last.
Wilt gij dus luistren naar mijn raad, dan slaat gij niet,
Geen prikkels achtend, met de verz'nen, daar u blijkt,
Hoe streng een onbeperkte vorst den scepter zwaait.

Maar thans sta ik gereed tot gaan, en ik beproef,
Of 't mij gelukt u vrij te maken van dit wee;
Gij, wees nu kalm en dwing uw stoute tong tot rust.
Of hebt gij, overschrandre, nog niet ingezien,
Dat wreevle boete volgt op dwaze, wreevle taal?

PROMETHEUS.

Benijdbaar gij, die onbeschuldigd blijven mocht,
Ofschoon gij ieder waagstuk met mij hebt gedeeld.
Maar laat dit varen, denk er zelfs niet verder aan;
Hem overreedt gij nimmer, niets buigt zijn gemoed;
Zie toe, dat niet die gang u zelf in 't onheil stort.

OKEANOS.

Veel beter geeft gij andren dan u zelven raad;
Getuige niet slechts wat gij zegt, maar wat ik zie.
Maar wederstreef gij thans mij geenszins in mijn wensch,
'k Verwacht, ja, ik verwacht, dat Zeus mij deze gunst
Verleent, dat hij uit deze boeien u bevrijdt.

PROMETHEUS.

Ik zeg u hiervoor dank en blijf dit immer doen,
Want zeker, u ontbreekt geen vriendenijver. Maar
Vermoei u niet, want zonder een'ge baat voor mij
Is al uw moeite, zoo gij z' u getroosten wilt.

Neen, houd u rustig, houd u buiten deze zaak,
Want, hoe ik zelf ook lijde, 'k wensch daarom toch niet,
Dat ook aan andren zulk een onheil wedervaar',
O neen, want reeds mijns broeders lot betreur ik diep,
Van Atlas, die in 't land der ondergaande zon
De hooge zuil, die aard' en hemel scheidt, een last,
Te nauwernood t' omvatten, met de schoudren schraagt.

Mij deerd' ook Gaia's zoon, die in Kilikia's
Rotskloven woonde, 't honderdkoppig schrikgedrocht,
Dat onmeedoogend door geweld bedwongen werd,
De felle Tufoon, die 't vereenigd godendom
Weerstond, ontzetting snuivend uit zijn muilental,
En met der oogen woesten, vuurgen flikkergloed
Verderf verkondigd' aan Kronioons heerschappij.
Maar hem bereikte d' eeuwig reede pijl van Zeus,
De donderstraal, die vlammen aad'mend nedervoer,
En al zijn snoeven, al zijn dreigend stoute taal

Voor goed deed zwijgen. Midden sloeg in 't hart de flits,
En weg, verstoven was zijn kracht in knal en rook.
Nu ligt dat reuzenlichaam machtloos uitgestrekt,
Nabij den ingang van de nauwe poort der zee,
Bedolven onder 't wicht van Aitna's breeden voet;
En op de toppen zeetlend smeedt het gloeiend erts
Hefaistos. Later breken stroomen vuurs van daar
Te voorschijn en verzwelgen met ontembre kaak[aant.]
De vruchtenrijke vlakten van Sikelia.
Aldus zal Tufoon nog zijn woede bruizen doen
Met vuur'ge schichten eens onnaakbren gloedorkaans,
Schoon door Kronioons bliksemvuur tot kool verbrand.

Doch u, die welervaren zijt, is mijn vermaan
En raad onnoodig, hoed u zelf zoo goed gij moogt;
Ik zal het lot verduren, thans mij opgelegd,
Totdat in 't hart van Zeus de wrok heeft uitgewoed.

OKEANOS.

Dus weet gij niet, Prometheus, dat een strookend woord
't Gemoed, door fellen toorn ontstoken, heelen kan?

PROMETHEUS.

Ja, als gij 't hart te goeder uur verzacht, maar niet,
Wanneer gij met geweld den driftgloed dooven wilt.

OKEANOS.

Maar als de vriendschap ijvert en te helpen waagt,
Wat nadeel is daarvan te duchten? Leer mij dit.

PROMETHEUS.

't Is moeit' om niet, lichtvaardige goedmoedigheid.

OKEANOS.

Laat toe, dat dit mijn kwaal zij, prijslijk is 't, wanneer
Hulpvaardigheid lichtvaardig en onnoozel schijnt.

PROMETHEUS.

Maar dit vergrijp werd zeker mij te last gelegd.

OKEANOS.

Wel duidlijk wijst mij uwe taal naar huis terug.

PROMETHEUS.

Opdat uw mededoogen u geen haat verwekk'.

OKEANOS.

Bij hem, die sedert kort het albestuur bezit?

PROMETHEUS.

Hoed u voor hem; zorg dat hij niet verbitterd word'.

OKEANOS.

Uw lot, Prometheus, waarschuwt hiervoor mij genoeg.

PROMETHEUS.

Welnu dan, ga, en houd die leer steeds voor den geest.

OKEANOS.

Wat mijn gemoed reeds overwoog, spreekt gij daar uit.
Reeds trilt door 't wiekgeklepper van 't gevleugeld ros
De hemellucht, zijn weg; 't verlangen drijft hem voort
De knie te buigen op de rustplaats, hem gewoon.

(O k e a n o s vertrekt.)

KOOREERSTE STASIMON, KOORZANG, VOORGEDRAGEN, NADAT HET KOOR ZIJN PLAATS HAD INGENOMEN OP DEN VOORGROND..

Eerste strofe.

Ik klaag om u; 't lot is u schriklijk hard, Prometheus,
Ach, het perst tranen mij af. Plenging der smart vlooit
Als een beek, gevoed door 't voorjaar,
Uit het oog de bleeke wang langs.
En dit lijden legt u Zeus op
Naar de wetten zijner wilkeur,
En den ouden goden toont hij,
Hoe zijn vuist den heerscherstaf voert.

Eerste tegenstrofe.

Alomme weerklinken de klachten, d' aarde weeklaagt;
Uwen naam, groot en gevierd, roemen vol eerbied
Met den stam, waaruit gij voortsproot,
In het west de volkren smartvol;
Ook die zetel hebben oostwaarts,
In de heil'ge velden Aziës,
Ja, die allen treft uw rampspoed,
En de smaad, dien Zeus u aandoet;

Tweede strofe.

Ook die Kolchis' grond bewonen,
Maagden, fellen strijd niet duchtend,
Ook de Scuthen, welker horde
Ver aan d' uitersten zoom der aard,
Zwerft om het meer Maiotis;

Tweede tegenstrofe.

Ook der stammen heldenkeure,
Die de hooggebouwde burgen

Van den Kaukasos bewonen,
Woeste scharen, niet spitse lans
Klett'rend ten strijde snellend.

Derde strofe.

Slechts één der goden zag ik voorheen aldus[aant.]
Tot smaad gedoemd, den Titan, die
In eeuwigheid den zwaren
Druk van den hemel en d' aarde gedwee,
Gebogen moet verduren.

Derde tegenstrofe.

Dies klotst de branding woest dor onstuim'ge zee;
Haar diepte zucht; in Hades' krocht
Weergalmen doffe tonen;
't Ruischen der bron van den godd'lijken stroom
Beklaagt zijn deerlijk lijden.

PROMETHEUS V. 436-525. TWEEDE EPEISODION; PROMOTHEUS EN DE KORUPHAIOS. PROMETHEUS WORDT MEER EN MEER VERBITTERD..

O, waan toch niet, dat eigenzinnigheid of trots
Mij zwijgen doet; door 't peinzen wordt mijn hart verteerd,
Wanneer ik denk, hoe smaadlijk deze straf mij treft.

En toch, wie heeft dien nieuwen goden, wie dan ik,
Wie anders, inderdaad de macht hun toebedeeld?
Maar 'k zwijg hiervan; ik zou u melden, wat gij zelf
Volkomen weet; verneem veeleer, wat leed het deel
Des menschen was, en hoe hij, zonder oordeel eerst,
Aan mij verstand en elke kracht des geestes dankt.
Den mensch verwijt ik niets, ik toon alleen u aan,
Hoe, wat ik schonk, van mijne welwillendheid getuigt.

Eerst zagen zij met d' oogen zonder iets te zien;
Zij hoorden niet, schoon hoorend; als de schimmen, die
Een droom ons oproept, deden zij, hun leven lang,
Verward en planloos alles; kenden niet de kunst
Van timm'ren, noch den bouw van 't zonnig steenen huis;
Zij woonden ingegraven, als het krielend volk
Der mieren, diep in grotten, waar geen zon in dringt;
Geen zeker teeken kenden z' om des winters vorst,
Der lente bloei, het rijpen door des zomers gloed

Vooruit t' ontwaren; al hun doen was oordeelloos,
Tot ik der sterren zwaar t' ontraadslen wegen hun
Getoond heb, beide d' opkomst en den ondergang.
De kroon der wetenschappen, de getallenkunst,
Is mijne vinding, en daarbij der lettren spraak,
Die, heugniswekkend, allen kunsten 't leven schenkt.
En ik ook leide 't juk op rund'ren voor den ploeg,
En deed hun lasten dragen; zoo vervingen zij
Den mensch in d' arbeid, die hem 't allerzwaarste viel;
En voor den wagen spand' ik 't bit-beknabb'lend ros,
Voor rijke weelde steeds de grootste vreugd en roem.
En ook het ranke vaartuig, dat, met doek bewiekt,
De zee bedoolt, vond niemand uit dan ik alleen.

Maar welke vonden ik, rampzalig', ook bedacht,
En aan den sterv'ling hebb' geschonken, ik ben zelf
Nu raadloos, hoe ik aan dit lijden mij ontwring.

KOORLEIDSTER.

Een smaadlijk lijden lijdt gij; dwalend zoekt uw geest
Zich heul; een slechten, ziek geworden arts gelijk,
Beklaagt g' u moed'loos en vermoogt niet voor u zelf
Een middel op te sporen, dat u heelen kan.

PROMETHEUS.

Nog meer verbaast g' u, als gij verder van mij hoort,
Wat kunsten, welke wegen ik heb uitgedacht.

Vooreerst de grootste vinding: werd er iemand krank,
Geen middel was er, geene spijs, die laafnis bracht,
Geen dronk, geen zalf die pijn stild'; ieder' artsenij
Ontberend, moesten zij verkwijnen, totdat ik
Hun 't mengen leerde van der kruiden heilzaam sap,
Waardoor der kwalen gansche schaal gebreideld werd.
Ook vele wijzen ordend' ik der wichelkunst;
Ik onderscheidde 't eerst, welk droomen als het zien
Der toekomst is; ik deed de waarspraak hun verstaan
Van vreemde klanken, van ontmoeting op den weg.
De vlucht der kromgebekte vooglen werd door mij
Scherp onderkend, hoe d' eene soort geluk verkondt
En d' ander' onheil, en hoe ieders levenswijs
Verschilt, en hoe er vijandschap is tusschen deez',
Hoe andren vriendschap toonen en gezelligheid;
En hoe der ingewanden ligging en hun kleur,

De vorm der leverlappen en hun sprenkeling
Het welgevallen van de goden openbaart;
En werden heup- en schenkelbeendren, wel omhuld
Van vet, geofferd, dan wees ik den sterveling
De zware kunst, de teeknen van de flakkervlam,
Voorheen onkenbaar, aan te zien met wetend oog.
Genoeg hiervan; slechts dit nog: wat der aarde schoot
Verborg aan 't menschdom, maar van onwaardeerbren prijs,
Goud, ijzer, zilver, koper, wie kan roemen, dat
Hij eer dan ik het aan het daglicht heeft gebracht?
Voorwaar geen enkel, die niet ijdel pochen wil.

Zoo vatte thans dit korte woord u alles saam;
Aan mij, Prometheus, dankt de stervling ied're kunst.

KOORLEIDSTER.

Doch gij, die 't menschdom boven mate bijstand boodt,
Zorg in uw onheil voor u zelf. Voorwaar, ik heb
Het vast vertrouwen, dat u eens bevrijding naakt,
En gij niet minder machtig heerschen zult dan Zeus.

PROMETHEUS.

Niet zoo is door het alvoltrekkend lot mij 't eind
Alreeds beschoren; eerst door duizendvoudig wee
En smaad gebogen, word ik van mijn boeien vrij;
Want schranderheid is machtloos bij 't aldwingend lot.

KOORLEIDSTER.

En wie houdt van dit onweerstaanbaar lot het roer?

PROMETHEUS.

De trits van Moiren en d' Erinyën der wraak.

KOORLEIDSTER.

Moet Zeus dan zelf zich onderwerpen aan die macht?

PROMETHEUS.

Wat hem beschoren is door 't lot, ontgaat hij niet.

KOORLEIDSTER.

Wat is zijn toekomst, zoo niet eeuw'ge heerschappij?

PROMETHEUS.

Dit moogt gij niet vernemen; dring niet verder aan.

KOORLEIDSTER.

Iets heiligs moet het wezen, wat gij zoo verzwijgt.

PROMETHEUS.

Spreek van iets anders, want nog is de tijd niet daar
Om dit te melden; neen, verborgen blijve 't nu
Diep in mijn binnenst; want, bewaar ik 't, dan alleen
Wacht mij bevrijding uit der boeien smaad en smart.

KOOR TWEEDE STASIMON..

(Eerste strofe.)

Nimmer verwekk' in mijn geest
Zeus, die 't al bestuurt, een oproerigen weerstand;
Nimmer ook vertraag' ik, den goden getrouw mijn offers van stieren en wijn
Aan te biên, bij vader Okeanos' onvermoeibren stroom;
Nimmer ook lastre mijn mond;
Maar in mij zij dit gegrift en nimmer uit te wisschen:

(Eerste tegenstrofe.)

Zalig het leven, als steeds
Hoop haar lichtschijn werpt op het pad, dat wij treden,
Heldre blijheid sterkte verleent aan den geest. Doch 'k huiver bij 't zien van het leed,
Duizendvoud en smaadlijk op 't hoofd u gehoopt en eindeloos,
Wijl gij, naar eigenen zin,
Zonder vrees voor Zeus, te hoog den stervling eert, Prometheus.

(Tweede strofe.)

Ach, ontvangt gij nu liefde voor liefde? Mijn dierbre, waar is bijstand?
Is er kracht bij der aarde zonen? Wat! gij zaagt niet,
Dat verlammende macht der onmacht
't Blind geslacht der menschenkindren
Als een kluister omstrikt, hunne sterkt' eenen droom doet zijn? Nimmer
Wordt de beschikking van Zeus door menschenvonden overvleugeld.

(Tweede tegenstrofe.)

Dit nu leerde mij 't zien van uw zwaar, uw beklaaglijk lot, Prometheus.
Ach, hoe anders was 't lied, dat eens de ziel mij innam,
Dat ik zong bij uw komst ten bruidshuis,[aant.]
Jubeld' aan uw huwlijkssponde,
Toen gij vader Okeanos' dochter Hesione heimwaarts
Voerdet, na kostlijke bruidsgift, als uw uitverkoren gade.

(I o , de dochter van I n a c h o s , komt, met verwarde lokken, onordelijke kleeding, in woeste vaart op; haar gedaanteverwisseling, door den wil van Here, is door koehorens aangeduid.)[2]

2 V. 561-886. Het derde *Epeisodion*, dat de katastrofe voorbereidt. De vervolging van I o werkt mede, om het koor de hardvochtigheid van Zeus te doen inzien en den wrok van P r o m e t h e u s tot den hoogsten graad te doen klimmen. Dat Prometheus' bevrijder van Io afstamt, knoopt het lot van Prometheus met dat van Io samen.

IO.

Welk land? welk volk? wie is 't, dien 'k hier[aant.]
Aan de rots zie geslagen in gruwzamen boei,
Hoog, stormen ten spel?
Voor welk een vergrijp is dat kwijnen de straf?
O verkond, op wat plek
Van de wereld ik, arme, verdoolde!

Ach, ach!
Mijn prikkel drijft mij weder voort, mij arme,
Het beeld van Argos, d' aardenzoon![aant.]
Terug, houd af!
Weg wachter, met uw duizend oogen spiedend!
Zie, daar sluipt hij weer, vol arglist in 't oog!
Al stierf hij, niet tot ruste bracht hem d' aarde;
Neen, uit de diepte rijst hij
En drijft steeds mij voort, en doet laafnisloos
Mij rampzaal'ge zwerven door 't oeverzand.

(Strofe)[1].

O, weer ruischt mij klankvol die herdersfluit
Zoete slaapmelodieën toe.
Ach onlijdlijk wee, waar, ja, waar zwerf ik rond,
Zoo ver, verre weg.
En wat was, Kronioon, wat was,
Wat de schuld, waar ik smaadvolle straf voor verduur,
Duldloos zware straf?
Wat drijft uw wil mij dwalende voort door angst,
Die waanzin wekt? o hoor, Zeus,
Verteer door uw vuur, bestelp onder d'aard mij, of werp
Mij zeemonsters voor!
Heer, o weiger d' arme
Deze bede niet!
Reeds zweepte 't dolend zwerven mij
Genoeg op d' aarde voort en voort, en 'k weet niet, hoe
't Jammerlot t' ontwijken.
Gij hoort toch den roep van de koehoren-maagd?

PROMETHEUS.

Zou ik niet hooren, hoe de waanzin d' arme drijft,

1 Het vorige was recitatief; hier valt de fluit in ter begeleiding.

U, Inachide, die het hart van Zeus in liefd'
Ontvlammen deedt, en nu een eindloos lange baan
Door Here's haat steeds voortgezweept, doorrennen moet?

IO.

(Tegenstrofe).

Hoe hebt gij vernomen mijns vaders naam?
Spreek en meld mij, wie zijt dan gij,
Gij, rampzalig zelf, die de rampvolle maagd
Zoo nauwkeurig kent,
En ook 't leed, den godsvloek, mij noemt,
Ach, den waanzin, die immer mij drijft, mij, helaas,
Eindloos dolen doet?
Ik kwam, van dorst gezweept, met een woeste vaart,
Hierheen; der goden gramschap
Vervolgt, jaagt mij, laat mij geen rust. O, waar is op aard
Een onzaal'ge, die
Mij gelijk moet lijden?
Maar onthul mij klaar,
Wat wee nog meer de zwerfster wacht;
En weet gij heeling, spreek, en wijs mij 't middel aan,
Dat mijn nood doet enden;
O, spreek, doe het kond aan de rampzaal'ge maagd!

PROMETHEUS.

Ik meld u duidlijk al wat gij vernemen wilt,
Geen raadselspreuken vlechtend, neen, in ronde taal,
Zooals tot vrienden aan een elk te spreken past.
Gij ziet Prometheus, die het vuur den stervling schonk.

IO.

O, gij, die 't menschdom alle heil hebt aangebracht,
Waarom, Prometheus, lijdt gij hulploos zulk een straf?

PROMETHEUS.

Zoo juist heb ik mijn leed in klachten uitgestort.

IO.

En zoudt gij weigren, mijne bede te voldoen?

PROMETHEUS.

Spreek, wat verlangt gij? niets, dat ik niet melden wil.

IO.

Verkond mij, wie u aan deez' klip gekluisterd heeft.

PROMETHEUS.

Des godenheerschers raadslag door Hefaistos' hand.

IO.

En welke zonde boet gij met deez' gruwbre straf?

PROMETHEUS.

Wat ik u openbaarde, zij u thans genoeg.

IO.

O spreek, verkondig mij, rampzalig', ook nog dit,
Wanneer het einde van mijn zwerven wezen zal.

PROMETHEUS.

Wensch eerder, dat g' onkundig blijft, dan dat gij 't weet.

IO.

Neen, neen, verberg niet, wat mij nog te lijden staat.

PROMETHEUS.

Het is geen gunst, geloof mij, die ik u misgun.

IO.

Waarom dan draalt gij, dat gij alles mij verkondt?

PROMETHEUS.

Uit afgunst niet; ik huiver voor uw zielewee.

IO.

O, reik' uw zorg niet verder, dan mij zelf behaagt!

PROMETHEUS.

Wijl gij 't verlangt, zoo moet ik spreken, hoor dus toe.

KOORLEIDSTER.

Neen, toef nog, gun van 't droef genot ook mij een deel.
Laat eerst ons vragen naar het wee, dat zij reeds leed,
En dat zij zelf haar smartrijk lot ons kennen, doe;
Wat haar nog rest te lijden, hoor' zij dan van u.

PROMETHEUS.

't Is billijk, Io, dat gij aan haar wensch voldoet,
Vooral ook, wijl zij zusters van uw vader zijn.
En uit te klagen, uit te weenen in het leed,
En hier, waar ieder, die u hoort, u tranen plengt,
Voorwaar, een zoete troost is 't, die het toeven loont.

IO.

Ik mag niet langer weerstand bieden aan uw wensch;

Verneem dus bondig al wat gij vernemen wilt.
Toch is 't mij smarte, dat ik melden moet, van waar
Die door een god verwekte storm, die wisseling
Van mijn gestaltnis over mij, onzaal'ge, kwam.

Droombeelden zweefden tot mijn sponde nacht op nacht,
En spraken, vleiend fluistrend, telkens dit vermaan:
O, hooggezaligd meisjen, wat wilt gij zoo lang

Een maagdlijk leven slijten, nu het echtverbond,
Het hoogst', u toewenkt? Want de pijl der min tot u
Deed Zeus ontgloeien; smachtend wenscht hij Kupris' heil
Met u te smaken; kind, verschop gij dwaas de koets
Van Zeus niet; hoor mij, ga naar Lerna's bochtig dal,
Waar 't wolvee en de rundren van uw vader zijn,
En stil daar 't zoet verlangen van Kronioons oog.

Door zulke droomen werd ik, arme, nacht op nacht
Bezocht, beangstigd, tot ik eindlijk moed verkreeg,
Die nachtgezichten aan mijn vader kond te doen.
Die zond naar Delfoi en Dodona's heilig bosch
Veel boden om t' ontdekken, door wat daad of woord
Hij zich der hooge goden gunst verwerven kon.
Zij brachten lang hem niets dan raadselspreuken weer,
Veelzinnig, breinverwarrend, onverstaanbre taal.
Maar eindlijk kwam een antwoord, dat, tot Inachos
In klare woorden sprekend, hem met klem gebood,
Mij uit te drijven uit der vaadren huis en land
Tot heilig zwerven aan der aarde verste grens;
Mocht hij dit weigren, 't flakkrend bliksemvuur van Zeus
Zou hem verdelgend treffen, hem en heel zijn stam.

Gehoorzaam aan dit machtgebod van Loxias[1]
Verdreef weerstrevend mij, die wederstreefde, ver
Van 't vaderhuis mijn vader; doch de dwang van Zeus
Had onverbidlijk deze daad hem opgelegd.
Onmidlijk trof verandring mijn gedaant' en geest;
Die horens wiessen, die g' ontwaart, en door een brems
Gestoken, hold' ik voort en steeds in waanzin voort,
En zonder poozen voort naar Kerchne's frisschen stroom
En Lerna's bron; mij volgde steeds de felheid zelf,
Een zoon der aard', een herder, Argos, loerend steeds
Met tal van oogen, waar mijn vaart mij henen joeg.
Maar dien heeft plotsling, onvoorziens, het lot des doods
Getroffen; rustloos zweept mijn godengeesel mij,
De streek der brems mij rustloos voort, van land tot land.

Mijn heilloos lot vernaamt gij; zoo gij zeggen kunt,
Wat ik nog lijden moet, vermeld het, maar omhul
't Meedoogend niet met leugentaal, want ik verklaar:
Het meest afschuwlijk misdrijf is verdichte troost.

1 Apolloon.

KOOR.

O wee, wee, niet verder, wee!
Nooit, o nooit, neen, vermoedd' ik, dat ooit
Mij zulk leed, zoo jammervol, drong in 't oor!
Neen nooit, dat iets, zoo vreeslijk, zoo ondraaglijk
Vol schrik, martling, angst, als een tweesnijdend zwaard,[aant.]
Mij kil 't hart doorboren zou!
Wee, o wee, noodlot, noodlot!
Ik ril, nu 'k uw lijden, Io, moet zien.

PROMETHEUS.

Te vroeg verheft g' uw klacht en geeft g' uw vrees gehoor;
Bedwing u, tot gij 't verdre leed vernomen hebt.

KOORLEIDSTER.

Spreek, laat ons hooren; kranken is 't een zoete troost,
Het komend lijden klaar, geheel, vooruit te zien.

PROMETHEUS.

Wat gij straks wenschtet, hebt gij lichtlijk door mijn hulp
Erlangd; gij wildet uit den eigen mond der maagd
Vooreerst vernemen, welk een strijd zij strijden moest;
Hoor nu van mij het andre, welk een leed haar jeugd
Nog in de toekomst lijden moet van Here's wrok.

Prent gij, wat ik u kond doe, spruit van Inachos,
U in, opdat gij d' eindpaal van uw dolen kent.

Als gij van hier u naar den zonnenopgang keert,[aant.]
Zet g' eerst uw schreden in een onbeploegde streek;
Dan komt gij tot de Skuthen, zwervers, die ter woon
Zich hutten vlechten op hun wagens, hoog en rond,
En verre treffen met hun welgekromden boog.
Treed hun niet nader; spoed u door hun land, en richt
Uw schreden langs de klippen, waar de zee om bruist.
Te slinker woont u dan een stam, die ijzer smeedt,
Het Chalubs-volk, door u te mijden, want het kent
Geen zachte zeden en een vreemd' is hun gehaat.
Dan komt de stroom Hubristes, bruisend als zijn naam;
Trek dien niet over, want een voorde biedt hij niet,
Aleer gij 't hooggebergte Kaukasos bereikt,
Waar van de toppen 't woest geweld des strooms den weg
Zich baant. Die hoogten, reikend tot der sterren dak,
Beklimt g' en richt nu naar den middagsstand der zon
Uw schreden, waar gij tot der Amazonen heer,

Der mannenhaatsters, komt, dat Themiskura eens
Bewonen zal, bij d' oevers van Thermodon's stroom,
Waar Salmudessos' ruwe klip de zee verdeelt,
Stiefmoeder voor de schepen en der schippers schrik.
Daar wijzen deze minzaam u den verdren weg.
Op smalle paden langs het klipstrand dringt gij door
Tot d' isthmos der Kimmeriërs; stout verlaat gij dien,
En streeft door d' enge zeestraat van 't Maiotisch meer;
Uw overtocht wordt eeuwig in der menschen mond
Geroemd, en d' engte draagt den naam van Bosporos.[1]
Europa's velden hebt gij dan verlaten voor.
Het Aziatisch vasteland. - Wat zegt gij? Schijnt
Der goden heerscher niet alom en t' aller tijd
U wreed? De God, die deze stervling voor zijn koets
Begeerde, dreef haar tot dit dolen over d' aard! -
Een booze minnaar, teedre maagd, zocht uwe min;
Want waan niet, dat, wat ik u meldde van uw leed,
Iets meer is dan een voorspel van uw bitter wee.

IO.

Wee mij, wee mij!

KOOR.

Helaas, helaas!

PROMETHEUS.

Klaagt gij weer snikkend om uw nood? Wat zult gij doen,
Als u, wat u te lijden rest, verkondigd wordt?

KOORLEIDSTER.

Spreek, is haar dan nog verder lijden voorbeschikt?

PROMETHEUS.

Een zee, door stormen opgezweept, van gruwbre smart.

IO.

Is zoo het leven mij gewin? Wat stort ik mij
Niet, zonder dralen, van deez' hooge steilte neer,
En maak, verpletterd tegen d' aard, van alle leed
Mij vrij? Want beter is het, dat ik eenmaal sterv',
Dan dat ik zulke smarten lijde dag op dag.

PROMETHEUS.

Voorwaar, wat ik te torschen heb, waar' u te zwaar,
Wijl sterven mij door 't noodlot niet is toegelegd;
De dood waar' mij bevrijding van een martlend leed.

1 Sont der Koe.

Maar thans is mij geen einde van mijn worstling ooit
Bedeeld, aleer Kronioon van zijn zetel stort.

IO.

Is 't mooglijk? wordt de scepter ooit aan Zeus ontrukt?

PROMETHEUS.

Gij zoudt, geloof ik, dezen val wel gaarne zien?

IO.

Hoe kan dit anders, wijl hij mij dit leed beschikt?

PROMETHEUS.

Verheug u dan, want zeker valt hem dit te beurt.

IO.

En wie is 't, die hem eens den koningsstaf ontrukt?

PROMETHEUS.

Hij zelf zich zelven door zijn eigen onverstand.

IO.

Op welke wijze? Meld het, zoo 't geen rampen wekt.

PROMETHEUS.

Hij sluit een huwelijk, dat hem eens berouwen zal.

IO.

Met goden of met menschen? Is het oorbaar, spreek!

PROMETHEUS.

Wat vraagt gij? 't Is niet oorbaar, dat ik dit u meld.

IO.

En is 't zijn gade, die hem van zijn zetel stort?

PROMETHEUS.

Zij baart, een zoon, die sterker dan zijn vader blijkt.

IO.

En is er niets, dat redding voor dien val hem brengt?

PROMETHEUS.

Niets, neen, tenzij ik van deez' boeien word bevrijd.

IO.

En wie is die bevrijder, trots den wensch van Zeus?

PROMETHEUS.

Een van uw telgen is door 't lot hiertoe bestemd.

IO.

Wat zegt gij? redden zal u eens een zoon van mij?

PROMETHEUS.

Na tien geslachten brengt het derde redding aan.[aant.]

IO.

't Is niet meer duidlijk, wat gij van de toekomst meldt.

PROMETHEUS.

Vorsch gij niet verder, ook uw eigen leed niet, na.

IO.

O weiger thans niet, wat gij pas hebt toegezegd.

PROMETHEUS.

Van twee berichten zij het een' u dan gegund.

IO.

Van welke? Noem z' en zij de keus mij toegestaan.

PROMETHEUS.

'k Geef u de keuze; zal ik heel uw volgend leed
U klaar berichten, of wie mij bevrijden zal?

KOORLEIDSTER.

Wil van die beiden haar het eene, 't andre mij
Als gunst verleenen! Zij mijn bede niet vergeefsch!
Meld haar dan, welk een verder dolen haar nog wacht,
Dan mij van uw bevrijder; vurig wensch ik dit.

PROMETHEUS.

Wijl gij zoo aandringt, wederstreef ik langer niet,
Maar openbaar u alles, wat gij weten wilt.
Eerst, Io, meld ik van uw wiss'lingrijken tocht,
Dien gij moogt griflen in de taaflen van uw geest.

Doorzwomt gij d' engte, die de vastelanden scheidt,
Dan zult gij zwerven, waar de zonne vlammend rijst,
En weer door 't bruisend zeevlak, zoo bereikt g' in 't eind
De Gorgoneesche velden, bij Kisthene, waar
De dochteren Forkus' wonen, grijs-geboren trits,
Met zwanenlijf, te zamen met een enkel oog,
En éénen tand; der zonne glans bestraalt haar nooit,
En nooit beschouwt haar in de nacht het oog der maan.
't Gorgonen-drietal, hare zustren, huist daar ook,
Gevleugeld, slangenlokkig, bij den mensch verfoeid,
Wier schrikbren aanblik nooit een stervling overleeft.
Waarschuwend meld ik, in wat streek uw tocht u voert.
Maar hoor een andren gruwbren aanblik, die u wacht:
Ontwijk de griffioenen, 't heftig waakgediert'
Van Zeus, scherpsnaavlig; mijd ook 't Arimaspenvolk,
Eenoogig, woeste ruiters, die den oeverzoom
Bewonen van des Ploetoon's goudzandrijken vliet;
Kom hun niet nader. Dan bereikt g' een verre streek,
Een zwarten volksstam, wonend, waar de zon aan 't meer
Zijn tocht aanvaardt en d' Aithiops zijn bronnen heeft.
Diens hooge boorden volgt gij tot de steilte, waar
Hij Nijl wordt en zijn stroomnat, heilig, zegenrijk,
Van Bublos' hoogten bruisend in de diepte stort.
Zijn afloop zal u voeren in 't driehoekig land
Des Nijls, waar, Io, gij voor u en voor uw kroost
Een verre woning - zoo is 't u beschoren, - sticht.

Heb ik iets duister of in raadslen u gemeld,
Zoo vraag mij nogmaals, en g' ontvangt een klaar bericht;
Mijn tijd is langer, dan ik zelf wel wenschen zou.

KOORLEIDSTER.

Hebt gij der arme 't einde van haar jammertocht
Nog niet verkondigd, of een deel voorbijgegaan,
Zoo spreek; doch weet zij alles, dan zij ons vergund,
Wat wij verlangden; gij herinnert u dien wensch.

PROMETHEUS.

Zij heeft het einde van haar tocht geheel gehoord;
En thans, opdat z' erkenne, dat ik wetend sprak,
Vermeld ik nog haar lijden vóór haar aankomst hier,
Haar tot een waarborg, dat, wat ik voorspel, geschiedt.

'k Zal veel verzwijgen van wat ik berichten kon,
Maar roep u d' aanvang van uw zwerven voor den geest.

Toen g' in Molossis' vlakten tot de steilten kwaamt
Van 't hoog Dodona, waar d' aloude tempel rijst
Van Zeus Thesprotos, en de god orakels geeft
Op wondre wijs, door eiken, met de spraak begaafd,
Die u verstaanbaar, niet in duistre raadseltaal,
Eerbiedig groetten als doorluchte ga van Zeus, -
Is 't ijdle taal, of streelt u, dat ik 't ben bewust? -
Toen dreef des waanzins prikkel u weer stormend voort,
Het strand der zee langs, tot aan Rhea's groote golf,
Van waar gij heen en weer gezweept, steeds verder ijlt;
Tot in de verre, laatste tijden wordt die baai -
Bewaar mijn woorden! - immer Io-bocht genoemd
En brengt de heugnis van uw tocht aan 't nageslacht.
Zie, zij u dit ten teeken van mijn zienersblik,
Dat die veel meer ontwaart dan wat voor oogen ligt.

Thans zij het verdre haar en u te zaam gemeld.
Van waar ik vroeger bleef, zij nu 't verhaal hervat.
De stad Kanobos ligt aan 't uiterst' eind van 't land,
Nabij den Nijlmond, aan de grenzen van zijn slib;
Daar geeft u Zeus de krachten van uw geest terug,
Door zachte strooking met de hand. Gij baart alsdan
Den donkerbruinen Epafos, wiens naam verkondt,
Dat hij dier streeling 't leven dankt. Hij heft zijn cijns,
Zoo ver de Nijl met breeden stroom het land bevloeit.

Zijn vijfde nakroost, vijftig spruiten van zijn stam,
Keert eens naar Argos, door den nood gedrongen, weer,
Een zustren-schare, die 't verafschuwd huwlijk vliedt
Met naverwanten. Deze, door de min verdwaasd, -
Een valkentroep, die duiven t' overmeestren poogt, -
Bejagen 't huwlijk; - ach, een onheilvolle jacht! -
De goden weigren hun 't bejaagde mingenot.
Hen dekt Pelasgisch' aarde, want der maagden hand
Versloeg hen wrokkend, wakend in de donkre nacht,
En iedre vrouw brengt iedren echtgenoot den dood,
En doopt het dubbelsnijdend zwaard in wreeden moord.
Bezocht zoo Kupris elk, die mij vijandig is!
Doch een der zustren roert en kneedt de min het hart, aant.
Dat zij haar gade 't levenslicht niet derven doe;
En moet zij kiezen tusschen twee, dan wenscht zij eer
Den naam van zwak te dragen, dan van moordnares.
Aan haren schoot dankt Argos zijnen koningsstam.
Maar dit t' ontvouwen, duidlijk, eischt een lang bericht.
Genoeg, uit haar geslachte spruit een edel held,
Een kloeke spanner van den boog, die uit dit wee
Mij zal bevrijden. Dit heeft d' oude Themis mij,
Mijn wijze moeder, zelf Titane, klaar onthuld,
Maar 't hoe en 't waar te melden, eischt een langen tijd;
Eu als ik 't u verkondde, 't waar' u nutteloos.

IO.

Op, op! voort, voort!
Weer schokt mij de smart, en mijn waanzin vaart
Mij weer door de leden; zijn ijzige pijl
Vlijmt diep m' in de ziel!
En van vrees bonst lillend mij 't hart in de borst;
Wild blikken mijn' oogen in 't rond; uit het spoor
Is door razende woede mijn wezen gerukt;
Mijne tong ontzegt mij 't bestuur; vol slijk
Is de stroom mijner klanken, die ordloos zich stort
In des waanzins schriklijke golven!

(Io stormt voort en weg.)

KOOR DERDE STASIMON..

(Strofe.)

Wijs, ja wijs inderdaad,
Hij, die 't eerst begreep in den schranderen geest en duidlijk
in woorden het uitte,

Dat het huwlijk tusschen gelijken alleen vol heil kan zijn,
Dat d' echt van rijkdom, pralend op wat hij bezit,
D' echt van hoogmoed, bogend op aadlijken stam,
Lichtlijk leed alleen den armen mindre biedt.

(Tegenstrofe.)

Nimmer, schiksters van 't lot,
Nimmer moogt gij mij in de woning van Zeus aanschouwen
als deelend zijn sponde;
Nimmer leid' mij een van de hemelschen heimwaarts als zijn ga!
O, 'k huiver Io's teedre gestalte te zien,
Vliedend voor haar gade, gemarteld door leed,
Zwervend, wild, door angst, die Here's wrok haar schiep.

(Toezang.)

Is d' echt gelijk, dan ducht ik niets en prijs hem. Maar
Richte nooit een hooger God
Op mij met liefde d' alvermogend' oogen!
Dan baat geen raad, de strijd is niet te strijden;
Wat mij wachtte, waar' mij duister,
Want voor d' eeuw'gen wil van Zeus
Helpt geen angstig vlieden.

PROMETHEUS V. 907-1093. EXODOS, HET GEDEELTE VAN HET STUK NA DEN LAATSTEN KOORZANG. - V. 907-943. EERSTE TOONEEL; PROMETHEUS EN DE KORUPHAIOS; DE KATASTROFE KAN NIET MEER UITBLIJVEN; - V. 944-1039. TWEEDE TOONEEL; PROMETHEUS EN HERMES; DE KATASTROFE DREIGT EN WORDT AANGEKONDIGD; - V. 1040-1093. DERDE TOONEEL, WAARIN ZIJ PLAATS HEEFT..

Voorwaar, wat trotschheid thans ook Zeus bezielen moog',
Eens buigt hij zich deemoedig, want hij is bedacht
Een echt te sluiten, die van troon en heerschappij
Hem diep in 't duister nederstort; zoo zal hij dra
De kracht erkennen van zijns vaders Kronos' vloek,
Dien deze, stortend van d' alouden zetel, sprak.

Hoe zulk een onheil af te wenden is, vermag
Hem geen der goden kond te doen, dan ik alleen.
Ik weet het, weet de midd'len. Roeme hij nu vrij
Zich veilig, tronend op zijn hoogen donder, moog'
Zijn vuist den vuur'gen straal vertrouwend trillen doen,
Dit alles wendt hem dit niet af, dat hij een val,
Een smaadlijk, peilloos diepen val eens vallen moet.
Want zulk een strijder rust hij uit, verwekt hij zich,

Hij zelf zich zelf, een wonder van ontembre kracht,
Die vlammenflitsen uitdenkt, waar de bliksemschicht,
En brullend loeien, waar de donder bij bezwijkt,
En die Poseidoon's schrikbren drietand, die de zee
Doet stormen, d' aarde schudden doet, tot stof vergruist.
Komt eens dit onheil over hem, dan leert hij ras,
Hoe gansch verschillend slavernij en heerschen zijn.

KOORLEIDSTER.

Met wat gij wenscht, verwenscht gij lastrend Kronos' zoon.

PROMETHEUS.

En wat vervuld wordt spreek ik uit, èn wat ik wensch.

KOORLEIDSTER.

Is iemand denkbaar, die den oppergod bedwingt?

PROMETHEUS.

Hem wachten smarten, zwaarder dan de mijne zijn.

KOORLEIDSTER.

Hoe beeft gij niet, en stoot gij zulke reed'nen uit?

PROMETHEUS.

Wat zou ik duchten, ik? mij wacht geen stervenslot.

KOORLEIDSTER.

Dat hij uw lijden kan verzwaren, telt gij niet?

PROMETHEUS.

Hij doe naar wilkeur; alles wacht ik duldend af.

KOORLEIDSTER.

Die voor 't onwrikbaar noodlot needrig buigt, doet wijs.[aant.]

PROMETHEUS.

Vlei dan, vereer, aanbid steeds, die den scepter voert.
Wat is mij Zeus? hij is mij niets, ja minder nog.
Hij doe en heersche wat hij wil, deez' korten tijd;
Want lange houdt zijn godenheerschappij geen stand.

Doch zie, daar ijlt Kronioon's looper op ons toe,
De boodschapbrenger van den nieuwen godenvorst;
Hij komt voorzeker om iets nieuws mij kond te doen.

(H e r m e s verschijnt, door de lucht zwevend, met een herautenstaf in de hand.)

HERMES.

U, overschrandre, bitterder dan bitterheid,
U, euveldader bij de goden, die hun glans
Den eendagskindren schonkt, u, vuurdief, spreek ik toe!

Der goden vader vordert, dat gij, waar g' op snoeft,
Dien echt hem kond doet, die hem van zijn zetel stort;
En druk u niet in raadslen uit, maar woord voor woord
Zij alles duidlijk, onomhuld, opdat gij niet
Tweemaal, Prometheus, mij den weg doet gaan. G' ontwaart,
Dat Zeus voor raadselspreuken zich niet zacht betoont.

PROMETHEUS.

Vol hoogmoed en op hoogen toon gesproken, is
Dit woord, als van een godenknecht te wachten was.

Nieuw heerscht gij nieuwen, en gij voedt alreeds dén waan,
In zeekren burg te wonen. Maar zag ik dan niet
Een tweetal heerschers van die hoogte neergeploft?
En ook den derden, die nu heerscht, zie ik als zij
Met smaad en schande storten. - Dunkt u niet, dat ik aant.
Die nieuwe goden vrees en sidd'rend voor hen buig?
Neen, zulk een zwakheid is mij vreemd, en meer dan vreemd.
IJl gij den pas doorijlden weg terstond terug;
Want niets van alles, wat gij vraagt, verkond ik u.

HERMES.

Voorwaar, met dien onbuigbren wil hebt gij weleer
Den steven naar deez' zee van jamm'ren toegewend.

PROMETHEUS.

Voor uwen loondienst gaf ik mijn onzalig lot -
Dit kunt gij zeker achten, - nimmermeer in ruil.

HERMES.

Ja beter acht ik uwen loondienst aan uw rots,
Dan van den wil des oppergods de tolk te zijn!

PROMETHEUS.

De looper, om wiens eigenwaan men lacht en spot!
Ziedaar het passendst antwoord: scherper hoon voor hoon! aant.

HERMES.

Het schijnt wel, dat uw nieuwe post u dartel maakt.

PROMETHEUS.

Mij dartel maakt? Zag ik aldus in dartelheid
Mijn weêrpartijders, onder hen u meegeteld!

HERMES.

Houd gij dan mij ook voor bewerker van uw leed?

PROMETHEUS.

Ronduit verklaar ik: al de goden treft mijn haat,
Die wederrechtlijk kwaad mij doen voor zooveel goeds.

HERMES.

Ik zie, geen kleine waanzin is 't, die in u raast.

PROMETHEUS.

Raast hij, die fel een vijand haat, dan raas ik, ja.

HERMES.

Waart gij gelukkig, onverdraaglijk waar' uw trots.

PROMETHEUS.

Wee mij!

HERMES.

Wee mij; voorwaar, dat is een woord, dat Zeus niet kent.

PROMETHEUS.

Nog zij dit zoo, maar alles leert de grijze Tijd.

HERMES.

Die heeft toch u 't verstandig zijn nog niet geleerd.

PROMETHEUS.

't Is waar, 'k had anders u, een knecht, geen woord gegund!

HERMES.

Gij zult niet zeggen, zoo het schijnt, wat Zeus verlangt.

PROMETHEUS.

Als schuldnaar waar' ik zeker tot dien dank verplicht!

HERMES.

Voorwaar, minachtend spreekt g', als tot een kind, tot mij.

PROMETHEUS.

En zijt g' iets anders, niet nog dwazer dan een kind,
Als gij nog hoop voedt, dat gij iets van mij verneemt?
Neen, door geen martling, door geen fijnbedachte list,
Zal Zeus mij dwingen, dat ik ooit hem dit verkond,
Als hij van dezer boeien smaad mij niet bevrijdt.

Hij slingre vrij zijn vuur'gen bliksemstraal, omhull'
Met witgewiekte vlokken d' aard', en schokkend werp'
Zijn onderaardsche donder alles om, dooreen,

Niets zal mij buigen, dat ik ooit hem openbaar',
Wie door het noodlot eens hem van zijn zetel stort.

HERMES.

Bedenk nog eenmaal, welk een baat dit doen u brengt.

PROMETHEUS.

Bedacht voorlang is alles, vast is mijn besluit.

HERMES.

Verkloek u eindlijk, dwaas, verkloek u, om in 't eind
Te handlen, zooals 't leed, waar g' in verkeert, het eischt.

PROMETHEUS.

Gij kwelt mij vruchtloos; spreek veeleer de golven toe.

Waan, waan dit nimmer, dat ik ooit uit laffe vrees
Voor Zeus' besluiten buige, vrouwenzwakheid toon',
En hem bezwere, hem, den felgehaten god,
De handen smeekend uitgestrekt naar maagdenwijs,
Deez' boeien los te maken; dat zij ver van mij!

HERMES.

Wat ik ook zegge, 't schijnt, ik sprak het al vergeefs;
Want al mijn beden treffen niet, verzachten niet
Uw hart; het bit neemt g', als een jong, weerbarstig ros,
Steeds op de tanden, steigert wild, weerstaat den toom.
Maar 't is in machtlooz' eigenwaan, dat g' u verhit,
Want zelfvertrouwen, niet door oordeel bijgestaan,
Vermag, verstoken van dien steun, ter wereld niets.
Maar overweeg toch, als gij mijnen raad niet acht,
Wat storm, wat springvloed van ellend' u overvalt,
En onontwijkbaar; want deez' ruwe klip zal eerst
Der goden vader met zijn donder en den straal
Zijns bliksems splintren, dan uw lichaam, eng omklemd
Van steenrotsarmen, hullen in een tastbre nacht.
Hebt g' in de diepte naamloos langen tijd vervuld,
Dan stijgt gij weder in het licht. En dan zendt Zeus
Zijn bloedig' arend, zijn gewiekten hond, die, fel
Vraatzuchtig, 't lichaam u in groote lappen scheurt,
Een ongenooden gast, die heel den dag zich voedt,
En met den zwarten buit uws levers zich verzaadt.

En hoop niet, dat gij 't einde van uw leed aanschouwt,
Eer één der goden, plaatsvervangend voor uw wee,[aant.]
Verschijnt, bereid in Hades' grondelooze nacht
Te dalen, in de donkre krocht des Tartaros.

Neem uw besluit nu, want voorwaar, de dreiging is
Niet ijdel, voorgehuicheld, maar verschriklijk waar;
Want niets van leugenreednen weet de mond van Zeus;
Elk woord door hem gesproken, wordt geheel voleind.
Zie dus rondom u, overweeg nog eens en acht
Verwaten trots nooit beter dan bezonnenheid.

KOORLEIDSTER.

Ons schijnt het woord van Hermes wel te rechter tijd
Gesproken; hij vermaant u, af te staan van trots,
En na te speuren, wat een wijs beraad u zegt.
Zoo volg dit; kwalijk handlen brengt den wijze smaad.

PROMETHEUS.

Voorwaar, elk woord, dat die bode mij bracht,
Was lang mij bekend; maar schoon ook de haat
Den gehate doe lijden, geen schand' is het leed.
Ja, treffe met flakkrend gekronkelde schicht
Mij het vuur van den hemel; en loeie de lucht,
Door donder en schokkend' orkanen gezweept,
Op mij aan; trill' daavrend en dreunend de grond,
Tot in 's afgronds diepten van stormen geschokt;
Schuim' heftig de golving der woedende zee,
Dat de banen, den sterren des hemels gesteld,
Vernield zijn, onkenbaar; hij rukke van hier
Met des noodlots gruwzame wervling mij los,
En hij ploff' m' in den donkeren Tartaros neer;
Vernietigen kan hij mij nimmer!

HERMES.

Hoe spreekt in dat woord, die gedachte, dien wensch,
De verdwazing zich uit van zijn raadloozen geest!
Wat anders dan waanzin is zulk een gebed
Om verderf? wat temt zijnen razenden geest? -
Maar gij, die den jammer van dezen aanschouwt,
Vol deernis zijn eindeloos lijden beklaagt,
Ontwijkt zonder dralen dit schrikkelijk oord,
Opdat niet de geest u begeve, verdoofd
Door het schrikbare brullen des donders.

KOORLEIDSTER.

Geef anderen raad, spreek anders tot mij,
Opdat ik gehoor geev'! Het woord, dat gij spraakt,
Was ijdel; het vraagt, wat het hart niet vermag.
't Is uw eisch, dat ik zulk eene laagheid bega?
Wat aan dezen het lot breng', ik lijde 't met hem!
O, verraders heb ik te verachten geleerd;
Geen euvel bestaat,
Dat dieper dan dit mij gehaat is.

HERMES.

Welnu, herdenkt, wat ik waarschuwend sprak,
En verklaagt, als de vloek der verblinding u treft,
Het verdervende noodlot niet; zegt nooit,
Dat het Zeus was, die op het onvoorzienst
In het onheil u stiet, want geen heeft schuld
Aan uw leed, dan gijzelf. Voorwaar, u omstrikt

Niet plotseling, noch arglistig het net
Het ondoorbreekbre, van 't straffende lot,
Dat omvlecht u door eigenen waanzin.

(H e r m e s gaat heen. - Onweer, storm en aardbevingen.)

PROMETHEUS.

Reeds wordt daar 't woord, de bedreiging tot daad;
Reeds davert de grond;
En het doffe gerommel des donders rolt;
En de vurige straal van den bliksem schiet
Hier rondom mij neer; en de wervlende wind
Drijft wolken van stof; met ontzettende vaart
Van alomme tot worsteling samengehort,
Zijn de winden in heftigen, loeienden strijd;
En het zwerk en de zwalpende zee zijn een.
Ja waarlijk, de storm, door Zeus mij verwekt,
Schrijdt voort, schrikbarend, en werpt zich op mij.
O heilige moeder, o glansrijke lucht,[aant.]
Waar aller leven, het licht, in leeft,
Gij aanschouwt mij, wat onrecht ik lijde!

(P r o m e t h e u s zinkt met de rots, waaraan hij gekluisterd is, in den afgrond; ook het koor wordt verzwolgen.)

Wij hebben in den schouwburg van Athene de opvoering van den gekluisterden Prometheus bijgewoond. Een diepe stilte volgt op het verzinken van den rampzaligen Titan; eerst na eenige oogenblikken barsten de toejuichingen los; de verheven poezie heeft de talrijke toeschouwers te zeer in de ziel gegrepen, dan dat zij terstond hunne bewondering luidruchtig kunnen te kennen geven. En velen blijven nog geruimen tijd in die stemming; zoo is het met mij, die hier mijne indrukken en overdenkingen te boek stel. Het was mij niet mogelijk, meer dan enkele woorden te spreken tot den gastvriend, die mij naar het theater vergezeld had; ik moest mij een oogenblik aan de gedachten, die in mij oprezen, overgeven. Het handgeklap der menigte deed mij opzien en een blik om mij heen werpen. Daar zag ik den Dionusos-priester peinzend zitten in zijn gebeeldhouwden zetel, in zijn nabijheid de kunstrechters in ernstig gesprek; ongetwijfeld is ook bij hen de indruk overstelpend geweest en gevoelen zij, evenals ik, dat nog menig raadsel moet opgelost worden, eer de geest volkomen bevredigd is. Om die raadsels bekommert zich echter het volk niet; het maakt van den tijd, die er tusschen de

opvoering van dit stuk en die van het volgende verloopt, reeds gebruik om te eten en te drinken.

Maar ik let niet meer op het gewoel om mij heen; de fijne regen, die uit de bewolkte lucht nederdaalt, doet mij den breedgeranden reishoed diep op het hoofd, mijn mantel dicht om de schouders trekken. Ik vergeet alles om mij heen; wat ik zoo even aanschouwde, verrijst op nieuw voor mijn geest. - Nog eens zie ik den geweldigen Titan door de hardvochtige dienaren van Zeus voortsleepen en door den meewarigen Hefaistos aan de eenzame rots vastklinken, zonder dat hij eenig geluid slaakt. Nog eens hoor ik Prometheus, zoodra hij alleen gelaten is, aarde en lucht, bergen en bronnen als getuigen aanroepen van het schandelijk onrecht, door Zeus hem aangedaan wegens de liefde, die hij voor den mensch getoond heeft. Daar komen weder de bevallige dochters van Okeanos, de godinnen der zoete wateren, in haar ambrosisch gewaad aanzweven. Al is de trots van Prometheus aanvankelijk beducht, dat iemand getuige zal zijn van zijn smadelijk lijden, nu de maagdenschaar hem beklaagt en, bij al haren eerbied voor Zeus' heerschappij, de wijze, waarop hij behandeld wordt, hard noemt, is haar mededoogen hem welgevallig; hij beroemt zich, een geheim te kennen, dat den wereldheerscher zal dwingen zich voor hem te vernederen; hij deelt haar mede, wat deze hem verplicht was, maar ook, wat tal van weldaden hij, tegen de bedoelingen van Zeus in, den menschen bewezen heeft. Wel erkent nu de maagdenrei met schrik, dat Prometheus onrecht heeft gepleegd jegens den wereldbestuurder, maar het eenmaal opgewekt medelijden laat haar niet toe, den rampzaligen Titan te verlaten. - Weder komt mij dat gesprek voor den geest met Okeanos, die, vroeger menigmaal aan Prometheus' zijde staande, zich voor de oppermacht van Zeus heeft gebogen en zijnen ouden bondgenoot den raad geeft hetzelfde te doen, ja hem tot voorspraak wil strekken; weder klinkt mij dat indrukwekkend verhaal van Zeus' daden, door Prometheus zelven gegeven, in het oor; weder huiver ik, dat hij toch die onweerstaanbare macht trotseert en Okeanos' hulp kortaf weigert; weder zie ik hem, na diens vertrek, in een somber gepeins verzinken, waaruit het deelnemend lied der maagden hem wekt, en op nieuw troost vinden in de herinnering zijner daden ten behoeve van den mensch en in de gedachte, dat ook Zeus zijn lot niet zal ontgaan. Nog eens hoor ik het koor, verschrikt over zulk een trotsche taal, zijnen eerbied voor Zeus openbaren en Prometheus wijzen op de onmacht der door hem begunstigde stervelingen tegenover de eeuwige besluiten des oppergods.

Nog ruischt mij dit schoone lied in het oor; nog ducht ik op nieuw, dat de Okeaniden, die door haar medelijden Prometheus' lot verlichten, den rampzalige zullen verlaten, uit eerbied voor Zeus,

als een tweede voorbeeld zijner hardheid en onrechtvaardigheid, Io, de dochter van Inachos, ten tooneele verschijnt. Zij, de teedere maagd, werd door Zeus begeerd, maar door Here's ijverzucht in een koe veranderd, met waanzin geslagen en van land tot land, van zee tot zee, over de aarde voortgezweept. Wel is het aan Prometheus bekend, dat door Zeus' beschikking Io's lijden een goed einde zal nemen, dat uit haar geslachte zijn redder zal voortkomen, doch het aanschouwen van haar tegenwoordig, het vermelden van haar toekomstig leed is hem een prikkel om zich op nieuw, en nog sterker dan voorheen, tegen den oppergod te verheffen, zoodat, kort na haar wegijlen, de katastrofe onvermijdelijk wordt. Hermes verschijnt, als bode van Zeus, om van Prometheus de openbaring van het geheim te vorderen, dat zijns meesters heerschappij met den ondergang bedreigt. Hij wordt door Prometheus smadelijk bejegend, zoodat hij, namens zijn zender, den geboeiden Titan verzwaring zijner straf aankondigt. Daar deze van buigen noch plooien weet, maar veeleer voortdurend Zeus uittart, wordt hij, tegelijk met de Okeaniden, die, hoe schuchter ook, standvastig zijn in haar medelijden, door de aarde verzwolgen.

Terwijl ik aldus het geheele drama mij weder voor den geest roep, zie ik duidelijk in, met welk eene hooge kunst de dichter bij Prometheus het gevoel, dat hem onrecht werd aangedaan, heeft doen klimmen, hoe het verschijnen van Io daartoe krachtig medewerkt, hoe eerst langzamerhand door Prometheus duidelijker gesproken wordt van het lot, dat Zeus zal treffen, hoe de spanning van den toeschouwer tot de katastrofe toe voortdurend toeneemt. En raadpleeg ik den indruk, dien ik ontving, moet ik dan niet erkennen, dat Prometheus het gruwelijkst onrecht moet lijden? Is alles, wat hij gedaan heeft, niet uit edele beginselen en met de beste bedoelingen, verricht? Is daarentegen Zeus, die eerst het menschengeslacht wilde verdelgen, daarna het verstoken hield van wat het tot zijn ontwikkeling meest behoefde, niet een hardvochtig dwingeland, ondankbaar bovendien jegens den Titan, die hem in de ure des gevaars had bijgestaan, kleingeestig ijverzuchtig op zijn gezag, nu Prometheus, zonder zijn wil te eerbiedigen, den mensch weldaden bewijst? Stelt het harde lot van Io de wreedheid van Zeus niet in het helderste licht? Zijn de goden, die zich aan zijne heerschappij onderworpen hebben, niet, zooals Kracht en Geweld, ruwe handlangers van den geweldenaar, of, zooals Hefaistos, lafaards, die huns ondanks hem gehoorzamen, of, zooals Okeanos bij al zijn goedmoedigheid, zwakke geesten, die de zielskracht van Prometheus niet kunnen begrijpen, of, zooals Hermes, slaafsche oogendienaars van den machthebbenden oppergod? Volgen ook de meewarige Okeaniden niet

enkel de inspraak van haar zacht gemoed, zonder de onwrikbaarheid van Prometheus goed te keuren of te kunnen waardeeren, en is het niet alleen het medelijden met de smarten van den geboeiden god, dat haar tot zelfopoffering brengt? Staat de oppermachtige Zeus, al wordt hem de eernaam geschonken van vader der goden en menschen, al wordt hij allerwege in tempels vereerd, niet verre beneden den fieren, onwrikbaren, onverschrokken weldoener van het menschdom, al wordt aan dezen slechts op een enkele plaats een heiligdom of een altaar gewijd? En is het verzet van Prometheus tegen de willekeur van Zeus niet roemwaardig en grootsch?

Ja, dat is ongetwijfeld de indruk, dien het drama op ons maakt, en de hooge kunst, waarmee het ontworpen en uitgevoerd is, geeft ons de zekerheid, dat die indruk ook door den dichter bedoeld is. -Maar hoe? Kan het de bedoeling van Aischulos zijn, de onrechtvaardigheid van Zeus den volke voor oogen te stellen? - Onmogelijk. Is het Aischulos niet, die uitdrukkelijker dan eenig ander dichter zijn eerbied voor de goden heeft uitgesproken, hunne wijsheid en rechtvaardigheid en goedheid heeft geroemd? Is hij niet een vurig vereerder van Zeus; heeft hij hem niet aangeroepen als ‘der goden god, den zaligste onder de zaligen, den machtigste onder de machtigen, den eeuwigen Zeus, die slechts spreekt en het werk is volbracht?’ En wie, die het eenmaal heeft vernomen, herinnert zich niet zijn heerlijk lied:

Zeus! - die naam, al drukken woorden nooit,
Nooit uw innigst wezen uit,
Zij u welgevallig, Heer.
Waar mijn oog of geest zich wend',
Uws gelijke vind ik niet;
Wie zich de drukkende zorg van de ziele wil wentelen, vindt, Zeus,
Alles ijdel buiten u.

Wie ook vroeger groot en machtig was,
Bogen mocht op kracht en roem,
Zelfs zijn naam is uitgewischt;
Wie daarna de wereld dwong,
Smaadlijk werd hij neergeveld;
Neen, niet een enkel is wijs en voor vallen bewaard, dan die u, Zeus,
Roemt en volgt met willig hart.

Neen, onmooglijk kan het de bedoeling van den innig vromen Aischulos geweest zijn, den verheven, zoo hoog door hem vereerden god als een onbarmhartigen geweldenaar voor te stellen. Ongetwijfeld

zal de handelwijze van Zeus jegens Prometheus door het volgend drama op schitterende wijze gerechtvaardigd worden. De schokkende tragedie is slechts een deel van een grooter geheel; het vervolg zal op de vragen, die ‘de gekluisterde Prometheus’ ons op de lippen legt, een volkomen bevredigend antwoord geven.

En, ja, zijn er in dit stuk niet reeds aanwijzingen, dat Prometheus door zijn overmoedig verzet inderdaad schuldig is? Zoo peinzende, kwamen mij weder enkele uitdrukkingen, die mij getroffen hadden, voor den geest. Dat de Titanen een geweldig, een woest godengeslacht waren, dat zij door heftigheid, door kracht alles meenden te kunnen dwingen, dat zij van beleid, of, zooals Prometheus het noemt, van list, niets verwachtten, weten wij van Prometheus zelf; dat zij zich niet door het verstand lieten leiden, maar veeleer naar de aandrift hunner lusten handelden, dat zij inderdaad niet waardig waren het bestuur der wereld te voeren, blijkt uit alles. Bij den strijd van Zeus tegen Kronos en zijne Titanen stonden Themis, de godin van het eeuwig recht, en de vooruitziende Prometheus zelf aan zijne zijde; na de overwinning erlangt ieder der goden van Zeus zijn eigenen werkkring; in plaats van de vroegere willekeur is een welgeordend bestuur getreden, en Zeus waakt nauwlettend en streng, dat ieder, in overeenstemming met zijne bedoelingen en zonder zich hoogere rechten aan te matigen, tot instandhouding van het geheel medewerkt. Wij vernemen van allen, dat de nieuwe heerscher onverzettelijk zijn wil doet gelden; maar dat hij geen recht zou hebben tot heerschen, dat hij onrechtvaardig is, dat de heerschappij beter aan de gevallen goden gebleven ware, hooren wij noch van Hefaistos, noch van de Okeaniden, noch van Okeanos. Prometheus echter blijft zich tegen Zeus verzetten, wil geheel anders dan deze, op zijne eigene wijze, het menschdom tot volkomenheid brengen; zijne onbuigzaamheid haalt hem de straf des godenbeheerschers, die verlangt, dat allen in overeenstemming met zijne plannen en zijnen hoogen wil werkzaam zijn, op den hals.

En welke gaven schonk Prometheus aan de menschen, die als dieren leefden en, zonder oordeel, alleen door hun driften en lusten zich lieten leiden? Zeker, groote gaven ontvingen zij van hem: het vuur en alle kunsten, die tot bevrediging hunner behoeften konden strekken; hij scherpt hun verstand zoo verre, dat zij uit de voorteekenen kunnen onderscheiden, of zij voor- of tegenspoed hebben te wachten; maar geen hooger begrippen boezemt hij hun in, geen begrippen van orde of deugd; hij doet hun de goden niet eeren; hij leert hun niet, dat bij Zeus-alleen heil is tegen alle kwaad, zooals Simonides erkent; dat alle groote deugden den mensch van Zeus ten deel vallen, zooals Pindaros zegt; dat een rechtgeaard gemoed

het schoonste geschenk der godheid is, zooals Aischulos leert; dit alles kon Prometheus het menschdom niet doen inzien, want hij zelf was niet tot het besef gekomen, dat Zeus hoogere eigenschappen bezat, die hem der wereldheerschappij waardig maakten, hem er recht op gaven; hij zag veeleer niets in hem dan een geweldigen heerscher, en daarom deed verwaten trots hem de verzenen tegen de prikkels slaan; hij gelooft, dat het bestuur van den verheven Zeus even zoo voorbijgaand zal zijn als dat van Kronos; ja, hij waant zelf een geheim te bezitten, welks kennis voor Zeus onontbeerlijk is, als hij zijn troon wil behouden.

Maar wat dit laatste punt betreft, rijst er onwillekeurig twijfel in den geest op, of de voorwetenschap van Prometheus wel zoo groot is, als hij het zich en anderen diets maakt. Herhaalde keeren spreekt hij zichzelven tegen. Nu eens verzekert hij, dat Zeus, om het geheim te vernemen, hem zal bevrijden en voor hem boete doen, dan weder, dat zijn bevrijding niet zal plaats hebben, aleer Zeus van den troon is gestort, zoodat hij alsdan zijne ontkluistering eerst van den overwinnaar zou te verwachten hebben en de kennis van het geheim van geene beteekenis zou zijn. Indien Prometheus in dit gewichtig punt faalt, dan laat het zich ook denken, dat het onrecht, hem naar zijne meening door Zeus aangedaan, een gerechte en noodzakelijke straf kan blijken voor zijn verzet tegen het wereldbestuur des oppergods.

Maar is het waar, dat Zeus zoo volkomen is, hoe laat het zich dan verklaren, dat hij die harde behandeling van Io laat plaats hebben? Wel ligt hier een raadsel voor ons, maar dat dit bevredigend kan opgelost worden, is onbetwijfelbaar. Heeft Aischulos zelf niet gezegd, dat het Zeus is:

> Die den menschen wijsheid leert,
> Die als wet heeft vastgesteld,
> Dat in lijden leering woont;

en is ook niet door Prometheus zelven geopenbaard, dat Zeus het lijden van Io doet ophouden en dat voor haar geslacht eene schoone toekomst is weggelegd? En dat Zeus haar begeerde, is dit niet reeds te verklaren uit wat de oude Hesiodos vermeldt, dat ‘de vader der goden en menschen door de omarming van aardsche vrouwen aan het menschdom helpers in den nood wilde verwekken’? Wordt aldus niet de goddelijke oorsprong erkend van wat in den mensch edel en groot is?

Wat van al deze bespiegelingen waarheid is, zal zoo dadelijk blijken, als het drama wordt opgevoerd, dat zich aan ‘den gekluisterden Prometheus’ aansluit. Zeker is het, dat het de verzoening van Zeus en Prometheus zal bevatten, niet eene onderwerping, waarbij de zwaargestrafte Titan, door de smarten, die hij lijdt, overwel-

digd, zich blindelings voor den wil van Zeus buigt met eene nederigheid, vroeger door hem verafschuwd, - zulk een slaafsch gedrag zou zijner onwaardig wezen, - neen, eene werkelijke, algeheele verzoening, waarbij Zeus volkomen gerechtvaardigd wordt en Prometheus de verheven raadslagen van Zeus inderdaad als wijs en goed erkent en, met terzijdestelling van eigenwillige pogingen om het menschdom te helpen, het wil veredelen op de wijze die door Zeus, in overeenstemming met den eeuwigen wil der Moira, is vastgesteld.

Het was helderder geworden in mijn geest, sedert ik de grootsche tragedie, in haar geheel en in hare bijzonderheden, in mij had opgeroepen. Geheel in mijne gedachten verzonken, had ik ten laatste van het gedruisch om mij heen niets meer vernomen. De stilte, waardoor het plotseling vervangen werd, deed mij opzien. De regen, die het doorgaan der voorstelling had tegengehouden, was door helderen zonneschijn vervangen. De opvoering van den *ontboeiden Prometheus* nam een aanvang.

Na langen, langen tijd is Prometheus, nog steeds aan de rots gekluisterd, weder in het licht gestegen. Nog was zijn trots niet verzacht; de straf, hem door Hermes, den afgezant van Zeus, aangekondigd, wordt verder ten uitvoer gelegd, want de dreiging was niet ijdel geweest. Alle drie dagen verschijnt een arend, die zich met zijn lever, den zetel der driften, voedt; telkens groeit in de tusschenpoozen de lever weder aan. De fiere moed van Prometheus wordt eindelijk gebroken; hij, die er vroeger op getrotst had, dat Zeus hem nimmer kon vernietigen, hij verlangt thans naar den dood; hij is thans weeker gestemd, dan toen hij de hulp van Okeanos versmaadde. Daar hoort hij zware schreden naderen; even als vroeger bij de komst der Okeaniden, is hij beducht, dat iemand zijn leed komt aanschouwen. Tot zijn verbazing en schrik ontwaart hij zijn stamgenooten, de Titanen, die hij in den Tartaros verzonken waande. Hij is beducht, dat zij hem, die hen weleer verloochend en aan de zijde van Zeus bestreden had, dien afval zullen vergelden, dat zij gekomen zijn om zijn leed te verzwaren. Daar verkonden zij hem, dat zij thans in Zeus de hoogere wijsheid erkennen, die hem den naam van ‘Vader der goden en menschen’ waardig maakt, dat zij eerbiedig hem dienen, zijne bevelen volgen en nu tot Prometheus gekomen zijn, om hem te troosten en tot verzoening met Zeus te stemmen. De heerschappij des Opperheerschers is vast gegrondvest en heeft geen aanval meer te duchten. Zeus heeft ook zijnen vader in vrijheid gesteld, en de vloek, dien Kronos, van zijn hoogen zetel stortend, tegen zijn zoon had uitgesproken, is opgeheven. Een waarborg te meer voor de duurzaamheid van Zeus heerschappij;

want al had deze getoond, dat hij waardiger was dan zijn vader om de aarde te besturen, bij de verovering van dat bewind had hij toch den kinderplicht geschonden, den vadervloek zich op den hals gehaald. Nu deze hem van de schouders is genomen, heeft hij niets meer te duchten. - Prometheus begint reeds het hoogere recht, dat Zeus bezit, te erkennen, en verklaart, dat hij diens handelingen in een ander licht dan vroeger beschouwt. - Daar verschijnt Gaia, de eerwaarde moeder der Titanen; zij wenscht, even als vroeger Okeanos, eene verzoening tot stand te brengen. Haar, die ten nauwste met zijne moeder Themis verbonden is, klaagt Prometheus zijn leed. Hij herdenkt zijne vroegere verrichtingen, de weldaden, door hem aan de menschen bewezen; hij verheft er zich op, dat hij door zijne gaven het menschdom tot een schrander, arbeidzaam, ondernemend en stoutmoedig geslacht heeft willen maken. Nu wordt hem door Gaia ontvouwd, welke zorg Zeus voor het menschdom heeft gedragen; nooit zou het, door de gaven van Prometheus, den blik hooger hebben gericht dan op aardsche genietingen; door de gaven van Zeus bezat het hoogere voorrechten; niet alleen het geluk, dat Prometheus den menschen had toegedacht, was hun deel, hooger heil was hun te beurt gevallen; al had Prometheus hun uit den hemel het vuur gebracht, het mocht een aardsch vuur heeten, in vergelijking met den gloed, door Zeus in 's menschen borst ontstoken. Uit de omarming van aardsche vrouwen door Zeus, van welke Io de eerste was geweest, waren mannen ontsproten, die, van goddelijken aard doordrongen, uitblonken in alle heldendeugden en de weldoeners waren geworden van het menschdom. Daar nu Prometheus duidelijk te kennen geeft, dat hij zijn verzet geheel opgeeft en Zeus' heerschappij wil eerbiedigen, deelt Gaia den gedeemoedigden Titan mede, dat Zeus bereid is om zich met hem te verzoenen; hij, wiens wezen hooger, edeler is dan dat van Prometheus, komt willig den willigen te gemoet. Thans is deze van Zeus' hooge rechten volkomen overtuigd en openbaart vrijwillig het geheim, welks kennis alleen den oppergod voor een smadelijken val kon beveiligen; namelijk: dat Zeus den eenmaal door hem begeerden echt met Thetis, de zeegodin, heeft te schuwen, want dat deze een zoon zal voortbrengen, die sterker dan zijn vader zal blijken. Doch de verkondiging van dit geheim is wel gewichtig voor Prometheus, daar zij een waarborg is van zijn eerbied voor Zeus, maar niet voor dezen. Het gevaar, dat de oppergod een echt met Thetis zou sluiten, is voorbij; het huwelijk van Thetis zou juist het bewijs leveren, hoe zeer hij het menschdom wilde verheffen; zij, de godin, zou de echtgenoote worden van een dier helden en weldoeners van het menschdom, van Peleus, en uit hen zou een zoon voortspruiten, die, zijn vader nog overtreffend, een voorbeeld zou zijn voor Hellas, en die in onster-

felijke liederen tot bij de verste menschengeslachten zou leven. Nu is de weerstand van den Titan geheel gebroken, en hij, die eenmaal getrotst had, dat hij nimmer de handen smeekend zou opheffen tot den felgehaten god, hij erkent thans, hoe hij slechts een ijdele dwaas was geweest bij Zeus, hij betuigt zijn diep ontzag-voor den verheven vader van goden en menschen; hij wenscht bevrijding uit zijn kluisters om vol eerbied de knieën des wereldbeheerschers te mogen omvatten. Op dit woord verkondigt hem Gaia, dat de bevrijding nadert; met toestemming van Zeus zal weldra de held verschijnen, van wien Prometheus reeds vroeger redding uit zijn nood verwachtte, de door Zeus zelven bij een afstammelinge van Io verwekte Herakles, die door gehoorzaamheid aan het bestel der goden, door edel karakter, door de grootschheid zijner daden, door zijn geduld in het lijden, zich der onsterfelijkheid waardig toont, die hem is toegedacht. Met die aankondiging vertrekt Gaia. - Nu bezingt het koor de weldaden, door Zeus aan het menschdom bewezen; het vermeldt den roem der helden, die door den wil des hemelvaders het menschdom tot zegen waren; het verheft de daden, door Herakles reeds volbracht. - Daar treedt Herakles zelf op en wordt door Prometheus verwelkomd als de hem reeds dierbare zoon van den eens gehaten vader. Weldra is hij in de gelegenheid Prometheus van een deel zijner straf te ontheffen, want met schrik ziet deze in de verte den bloedgierigen arend naderen, die iederen derden dag zich met den zwarten buit zijns levers komt verzadigen. Herakles spant den boog, roept Apolloon aan, dat deze de pijl moge besturen, en bevrijdt, daar de vogel dood ter neder stort, Prometheus van deze verschrikking. Vol dankbaarheid meldt hij zijnen redder, wat hem van diens toekomst bewust is. Heeft hij vroeger aan Io haren zwerftocht in het oosten der aarde voorspeld, thans geeft hij, maar geheel anders gestemd, aan Herakles bericht van de moeiten en gevaren, die hij te doorworstelen zal hebben op zijn tocht naar het uiterste westen der aarde. Maar dit lijden zal hem ten heil zijn. Ginds is het zijn taak, uit den tuin der Hesperiden, de gouden appelen te verkrijgen, die hij aan de poort van den Olumpos aan de daar wakende Horen heeft te toonen, om toegang te verkrijgen tot de zalige woningen der goden. Prometheus geeft hem den raad, niet zelf zich van die appelen te gaan meester maken, maar dit aan Atlas over te dragen en dezen middelerwijl in het ondersteunen des hemels te vervangen. Als hij in het godenverblijf is aangekomen, zal Zeus hem, na een leven vol zwerven en strijd, tot heil der menschheid volstreden, de onsterfelijkheid schenken en de bloeiende Hebe als gade geven. Zoo verkondigt Prometheus aan Herakles, wat eens zijne moeder Themis hem gemeld had; wat onbegrepen op den bodem zijner ziel gesluimerd had, is in hem ontwaakt; vroeger

was het hem duister geweest, thans ziet hij er het bestel van Zeus in; thans is er een andere geest in hem gevaren en erkent hij ten volle zijne vroegere schuld. Maar nog wordt Prometheus niet bevrijd; nog ééne voorwaarde moet vervuld worden, want ‘elk woord, door Zeus gesproken, wordt geheel voleind.’ Een der onsterfelijken moet vrijwillig voor hem in den dood gaan, eer de kluisters verbroken worden. Hoe dit geschieden kan, wordt door Herakles aan Prometheus onthuld. Door een noodlottig toeval is de Kentauros Cheiroon met een der vergiftigde pijlen van Herakles gewond en lijdt duldelooze pijnen, die hem naar den dood doen smachten. Kan Prometheus nu van Zeus verwerven, dat die onverdiende smarten als losprijs gelden voor de verdiende straf van Prometheus, die dood als delging van zijn schuld, dan zal de geheele bevrijding niet uitblijven.

Na deze openbaring is de taak van Herakles bij Prometheus afgeloopen; hij vertrekt om zijn verren tocht te ondernemen. - Prometheus blijft met het koor alleen en richt een gebed tot den albeheerscher Zeus, waarin hij zijne vroegere kortzichtigheid, zijn zware schuld, de billijkheid en noodzakelijkheid der straf erkent en den hoogen god ootmoedig smeekt, de schuld te delgen, de bestraffing te doen eindigen. Pas is het gebed uitgesproken, of daar klinkt uit den helderen hemel een geweldige donderslag. - Nu heft het koor van Titanen, den wereldbestuurder voor dit gunstig antwoord dankend, een loflied aan ter eere van Zeus, zooals alleen het diepste ontzag, de hoogste vereering kan ingeven; en nauwelijks zijn de klanken van den heerlijken zang weggestorven, of de bode des oppergods, Hermes, zweeft nader. - Met het enkele woord, dat hij, die den hoogsten god willig dient, vrij is, slaakt hij de kluisters van Prometheus, die, door nieuwe kracht bezield, reeds geen enkel teeken meer toont van zijn langdurig lijden. Hermes reikt hem een scepter toe en zegt bereid te zijn, om hem voor den troon van Zeus te geleiden. Doch niet terstond volgt Prometheus; hij buigt en vlecht zich van bindrijs, van wilgentakken, zooals voor het boeien van gevangenen gebezigd worden, eenen krans, en hij, die eenmaal geroemd had, dat Zeus tot hem zou komen om boete te doen voor de smaadlijke krenking, zet zich, onder het uitspreken van eenige heerlijke regelen, die van zijne algeheele onderwerping aan Zeus' hoogen wil getuigen, dezen krans op het hoofd. Eerst daarna reikt hij aan Hermes de hand, om hem te vergezellen tot den zetel des Vaders van goden en menschen.

Het grootsche stuk is ten einde.

Wederom daveren de toejuichingen; rondom, van alle rijën klinkt luide de naam des dichters.

Eindelijk verschijnt Aischulos.

Maar tegelijk treedt uit den kring der kunstrechters, die geen onderling beraad hadden noodig geacht om tot eene beslissing te komen; een krijgsbevelhebber, een strateeg, vooruit, die met den dichter roemvol bij Marathon, Salamis en Plataiai gestreden heeft. Men ziet het hem aan, hoe welkom het hem is, aan zijn vroegeren krijgsmakker de zoo welverdiende hulde te mogen brengen. Hij zet hem den krans, straks door den vromen dichter aan de goden te wijden, op de lokken. Een oogenblik hadden de toejuichingen gezwegen, maar om nu met te meerder kracht hervat te worden. Het scheen alsof het handgeklap en het uitroepen van des dichters naam geen einde zou nemen.

Een oogenblik deed ik een poging om mij rekenschap te geven van de wijze, waarop Aischulos de raadsels, die in den *gekluisterden Prometheus* waren opgesloten, had opgelost. Maar het was mij in dit gejoel niet mogelijk mijne gedachten te verzamelen; andere denkbeelden werden door den indruk van het aanschouwde in mij opgeroepen; zij deden mij alles om mij heen vergeten. Het was mij, als zag ik nog eens Hermes nederdalen, maar thans, om den schepper van dit dichtstuk tot der goden koning te geleiden. Ik zag, met het oog des geestes, hoe hij voor den troon stond des Olumpischen gods, hoe deze hem goedkeurend toewenkte met de ambrosische wenkbrauw en hoe de fiere blik van Here was verzacht, toen zij, de verheven godin, dezen sterveling een schaal met nektar reikte. Daar trad ook Apolloon nader; hij nam zich den onverwelkelijken lauwerkrans van de sierlijk golvende lokken en legde dien om de slapen des dichters. Eeuwige jeugd en bezielende kracht zou het deel wezen zijner goddelijke poëzie; de stem des Helleenschen zangers zou tot in de verste tijden een roepstem zijn ten leven, tot het edelste leven des geestes!

Aanteekeningen.

Aan de vertaling dezer tragedie ligt de uitgave van N. W e c k l e i n , *Aeschylus' Prometheus, nebst den Bruchstücken, des* Προμηθεύς λυόμενος, zweite Ausgabe, Leipzig, Teubner, 1878, ten grondslag. Waar eene andere lezing dan van deze uitgave gevolgd is, of waar Weckleins lezing opmerkelijk van die van Hermaan of Dindorf afwijkt, is dit hieronder opgegeven. - Verder is, bij het herzien der vertaling, doorloopend gebruik gemaakt van G.F. S c h ö m a n n , *des Aeschylos gefesselter Prometheus; griechisch und deutsch, mit Einleitung, Anmerkungen und dem gelösten Prometheus*, Greifswald, C.A. Koch, 1844. - Bovendien hebben mijne vrienden Dr. Mehler, Prof. Naber, en Mr. Vosmaer de welwillendheid gehad mijne vertaling nauwlettend door te zien en mij op kleine onnauwkeurigheden of min gelukkige uitdrukkingen te wijzen, en daar ik van hunne opmerkingen zeer veel gebruik heb gemaakt en zelf bij de herziening scherpe kritiek heb geoefend, meen ik gerust te kunnen zeggen, dat ik deze vertaling niet in het licht geef, aleer ik ze zoo volkomen heb gemaakt, als mij thans mogelijk is.

Bij de reconstructie van den ontboeiden Prometheus zijn, benevens de fragmenten, waarop zij steunt, de beide genoemde werken mij van groot nut geweest.

Overtuigd van het onverbrekelijk verband, dat er bij groote dichters tusschen den inhoud en den vorm hunner gedichten bestaat, heb ik zoo getrouw mogelijk het metrum van Aischulos nagevolgd, zonder al te slaafs na te bootsen. - In onze taal moet eene lettergreep, die den klemtoon heeft, als eene lange gelden en kan niet, als in het Grieksch, in twee korte ontbonden worden; de dochmius (˘ - - ˘ -) blijft dus zijn grondvorm behouden, al is het geoorloofd de korten te vervangen door zwaarder wegende lettergrepen, die niet vluchtig genoeg uitgesproken worden om als kort te gelden, maar toch den klemtoon niet hebben; de anapestische verzen kunnen niet slechts met een anapest of spondeus, maar ook wel met een iambus beginnen en het schaadt aan het karakter der verzen niet, als de dubbelvoeten (ook in volledige regels) somwijlen in elkander vloeien, door het bezigen van een woord, dat tegelijk tot den eersten en den tweeden dubbelvoet behoort; de uit drie dubbelvoeten bestaande iambische verzen (trimetri) behoeven in onze taal niet onveranderlijk de insnede na de vijfde of zevende lettergreep te hebben, al is dit meestal het geval; zij kunnen een enkele maal, even als in het Grieksch, met een anapest, een dactylus, met een dalenden spondeus (of zelfs met een trochaeus) beginnen, iets wat in den aard onzer taal ligt en als een naklank van de Middel-nederlandsche versmaat mag gelden; maar de totaal-indruk van den rhythmus moet dezelfde zijn als in het oorspronkelijke. Dat ik van de vrijheden, welke ik meen mij te mogen veroorloven, geen overmatig gebruik heb gemaakt, zal

iedereen moeten erkennen, die mijne verzen overluid (de eenige wijze om verzen te gevoelen en te beoordeelen) wil lezen. - Hierbij zij nog opgemerkt, dat bij de Grieken de lyrische gedeelten werden voorgedragen onder begeleiding van muziek (fluiten) en de koorzangen zelfs met rhythmische bewegingen. Om den indruk der koorzangen beter te waardeeren, zal men dus goed doen bij het lezen sterker te accentueeren dan anders wenschelijk wordt geacht.

Bij de vertaling van den gekluisterden Prometheus zij thans het volgende aangeteekend.

V. 2. Het Skuthenland is de uiterste zoom der aarde, die zich van het noordwesten tot het noordoosten uitstrekt.

V. 12. Kracht en Geweld zijn reeds als dienaren van Zeus bij Hesiodos (Theogonie V. 385) vermeld. Hun moeder Stux geleidde hen tot Zeus, als helpers in den Titanenstrijd en werd tot belooning door de goden als getuige van hun eed genoemd. Geweld is een stom personage. - Prometheus werd hoogstwaarschijnlijk door een houten beeld voorgesteld, dat door deze twee dienaren van Zeus werd voortgesleept.

V. 81. De Eerste tooneelspeler (*Protagonistes*) stelde zeker èn Hefaistos èn Prometheus voor; gedurende de strafrede van Kracht heeft hij, daar hij achter het rotsblok verscholen blijft en zich niet behoeft te verkleeden, tijd genoeg om achter de figuur van Prometheus te sluipen, en achter diens masker een geschikte houding aan te nemen. De tweede tooneelspeler (*Deuteragonistes*) heeft achtereenvolgens voor Kracht, Okeanos, Io en Hermes te spelen; tusschen deze rollen zijn tusschenruimten, die voor de noodige verkleeding tijd geven. - Wil men soms niet aannemen, dat Prometheus door een pop werd voorgesteld, dan was uit de personen van het koor een voor de bijrol van Kracht te kiezen. Het koor toch bestond uit 12 personen, maar voor de drie treurspelen en een satyrdrama, waarmede een dichter in het strijdperk trad, werden 48 of 50 personen beschikbaar gesteld. - Zulk een *parachoregema* kwam meer voor.

V. 85. Zinspeling op de beteekenis van den naam Prometheus: die voorziet, vooruit overlegt. - De oorsprong van de sage is zeer oud en te zoeken in den tijd dat de Indogermaansche volken nog bijeen waren. Het vuur komt als bliksem van den hemel en ontsteekt een boom, of het wordt door wrijving verkregen. In de Indische sage draagt Agni, het tot god geworden vuur, vaak den bijnaam *Pramati*, vooruitziende zorg. Het houtstaafje, dat, door draaiïng in de holte eener schijf ontvlammend, tot verkrijgen van vuur gebezigd wordt, heet in het Sanskriet *prāmanthās* (van math, manth, mathâmi, omdraaien). Men zie, behalve Wecklein's inleiding, Preller, Gr. Mythol. 2de uitg. p. 73; Curtius Grundz. der gr. Etymologie p. 337.

V. 109. Feroel-stengel; *νάρθηξ* (in 't Nieuw-Grieksch *ἀναρθήκας*), Ferula communis, een schermdragend gewas, dat op rotsachtige heuvels van Griekenland, en ook elders in Zuid-Europa, voorkomt en van 1 tot ruim 4 meters hoog wordt. De taaie stengel diende bij de ouden als wandelstok, en was ook het gewone middel tot tuchtiging van slaven en schoolkinderen (*ferire*). Het merg is sponsachtig (‘habent fungosam intus medullam ut sambuci,’ *Plinius*), vat, als het droog is, gemakkelijk vuur door een vonk en wordt nog tegenwoordig op Sicilië door het landvolk als tonder gebezigd. In zulk een stengel bracht dus Prometheus het vuur op de aarde, ontvreemd van het haardvuur van

Zeus, of uit de werkplaats van Hefaistos en Athene, of van den zonnewagen.

V. 115. De spanning, verwachting, wordt hier door de maat (Bakchieën, ˘ ´ - -) uitgedrukt. - Men denke bij het woord *geur* b.v. aan den ambrosischen geur van het gewaad der Okeaniden; vergel. Verg. Aen. I. 403: ambrosiaeque comae divinum vertice odorem spiravere. - In den volgenden regel zijn geen halfgoden bedoeld, want die waren er ten tijde van Prometheus nog niet, maar wezens, die tusschen de hoogere, hemelsche, goden en de menschen in staan, zooals de Okeaniden zijn, vergel. V. 896. - Twee vleugelwagens schenen mij verkieslijker dan één.

V.210. Het is niet duidelijk, of Themis en Gaia hier als één wezen met twee namen worden vermeld, zoodat de dichter ze met dezen regel zou identificeeren, dan wel, of zij als verschillende wezens worden aangeduid. Men zie hierover Wecklein en ook Schömann, p. 291. - In het eerste geval zou de vertaling moeten luiden:

‘En Gaia, schoon in naam verscheiden, één met haar.’

V.260. Dat het Grieksche woord hier door *dwalen*, niet door ‘misdoen, onrecht doen, zondigen’ te vertalen is, schijnt mij uit V. 266 en 267 te blijken.

V.302. 't M o e d e r l a n d v a n 't i j z e r is natuurlijk Scuthia; daar wonen ook volgens Aischulos, ten noorden der Zwarte zee, de ijzersmeders, de Chálubes, V. 715.

V.368. De eenige uitbarsting van den Etna, uit den tijd van Aischulos (525-456) is die van het 2de jaar der 75ste Olumpiade (479/8). De Prometheus is zeker niet zeer lang na dien tijd gedicht.

V.425. De lezing is gevolgd, door Wecklein in den Anhang, p. 139, opgegeven.

V.556. Ik meende wel gerechtigd te zijn, de zonder noot niet dadelijk voor ieder duidelijke huwelijkswasschingen in een stroom door de eenvoudige aankomst van den bruidegom voor het huis der bruid te vervangen. - Hesione, de gade van Prometheus en moeder van Deucalion, was halfzuster der Okeaniden, niet van dezelfde moeder.

V.561. Over het ontstaan der Io-sage zie men Wecklein in zijne inleiding en Preller II p. 38. Zij treedt op in vrouwengedaante; hare verandering wordt door een paar koehorens aan het masker aangeduid, zie V. 588 en 674.

V.567. Argos, de door Here aangestelde bewaker van Io, door Hermes gedood.

V.691. Hier heb ik de woordschikking van Schömann gevolgd: *πήματα, λύματα, δείματ᾽ ἀμφάκει κέντρῳ ψύχειν ψυχὰν ἐμάν*. Schömann verklaart dit voor drie dochmiën met een iambus tot slot.

V.707. Over den tocht van Io is veel geschreven; Hermann heeft er zich mede bezig gehouden in zijne uitgave van Aischulos (Vol. II. p. 152), Schömann op blz. 316 zijner uitgave; later heeft Kiehl er een belangrijk opstel over nagelaten, door Naber in zijne Parentalia (Mnemosyne) medegedeeld. Hier zij alleen gezegd, dat Io zich eerst oostwaarts wendt, daarna zuidelijk, tot in Indië, en eindelijk westwaarts tot in Egypte, waar zij van de katarakten noordwaarts tot Kanobos gaat. Een nadere beschouwing zou de grenzen dezer aanteekeningen verre te buiten gaan.

V.774. De hier bedoelde afstammeling van Io in het dertiende geslacht is Herakles.

V. 865. Hier is Hupermnestra bedoeld.

V. 936. Men kan, als men den naam van Adrasteia, een bijnaam der straffende, onontwijkbare Nemesis, wil behouden, lezen: Wie zich voor Adrasteia needrig buigt, doet wijs.

V. 959. Hier volgde ik de lezing *αἴσχιστα καὶ κάκιστα*. Wil men *τάχιστα* behouden, dan luidt de vertaling: ‘Welras en smaadlijk storten.’

V. 970. De regel, die aan dit vers vooraf gaat, is door mij ingevoegd, ter vervanging van een verloren geganen regel van het oorspronkelijke.

V. 1027. Met den plaatsvervanger is de door Herakles gewonde, onsterfelijke Kentauros Cheiroon bedoeld, die, om Prometheus te bevrijden, bereid was te sterven.

V. 1091. Prometheus roept zijne moeder Themis (de godin der Gerechtigheid) en den alzienden Aether (of hoogere lucht, den zetel van het licht) aan, als getuigen van het onrecht dat hij lijdt.

Bij de bespreking van den gekluisterden Prometheus heb ik getracht op duidelijke wijze uiteen te zetten, hoe de ontboeide Prometheus de vragen heeft kunnen beantwoorden, die het eerste stuk ons op de lippen legt. Bij de aanhaling van andere Grieksche schrijvers is zorg gedragen geen schrijvers te kiezen, die jonger dan Aischulos zijn, opdat men mij niet zou ten laste leggen, dat ik hem een levensbeschouwing toedicht, die eerst na zijn tijd is opgekomen[1]. Bij de aanhalingen uit Aischulos zelf ben ik minder schroomvallig geweest en heb zinsneden genomen uit stukken, die zeker eerst na den Prometheus door hem geschreven zijn; de dichter zal na zijn 45ste jaar wel niet zooveel in denkbeelden omtrent Zeus veranderd zijn, dat die van b.v. zijn zestigste jaar niet zou mogen aangehaald worden, als waren zij vóór zijn vijfenveertigste jaar geschreven. De aangehaalde plaatsen zijn te vinden: van Simonides bij Stob. Ecl. I. 6, van Pindaros Isthm. III. 6; van Aischulos Agam. 151[2], 927; Smeekelingen, 524, 574, 598; van Hesiodos Scut. v. 29.

Voor de reconstructie van den ontboeiden Prometheus hebben de fragmenten tot grondslag gediend; dat ik in menig opzicht van Schömann afwijk en veeleer overeenstem met wat Wecklein in zijne inleiding en Preller in zijn Mythologie mededeelen, zij hier slechts kort vermeld. Dat ik ongetwijfeld dezelfde personen heb laten optreden als Aischulos, wordt tot zekerheid uit de lijst der personen, die in den Codex Mediceus te vinden is; zie hieromtrent Wecklein's inleiding pag. 10. - Het is zeer wel mogelijk, dat de schepping van Aischulos besloten werd door het regelen van den Prometheus-

1 Hoe modern inderdaad de wereldbeschouwing van verlichte Grieken reeds vóór Aischulos was, kan men zien in de gedichten van Empedokles, waarover Dr. van den Es, in den Nederl. spectator, Jan. - Maart 1880, een belangrijk opstel heeft geleverd.

2 Of de lezing van regel 5 en 6, die hier (blz. 354) gevolgd is, inderdaad de waarschijnlijkste is, behoefde bij de vertaling dezer weinige regelen niet nader onderzocht te worden. Bij een andere lezing zouden de slotregels der eerste strofe moeten luiden: ‘Buiten u zelf; wat ik verder ook zoek, het is alles IJdle kwelling van 't gemoed.’ - In de volgende strofe beginne dan de voorlaatste regel: ‘Niemand is wijs’ enz.

dienst in Attica, en het instellen van een fakkelwedloop, maar de gegeven proeve eener reproductie scheen mij toe genoegzaam rekenschap te geven van de wijze, waarop de raadsels van den geboeiden Prometheus in den ontboeiden opgelost zijn geworden. (H e r d e r ' s entfesselter Prometheus en S h e l l e y ' s Prometheus unbound zijn met een ander doel geschreven en gelijken in geen enkel opzicht op de hier gegeven schets.) Van den Π*ρομηθεὺς πυρφόρος* is niet door mij gesproken, omdat er niets van bekend is; wat ik boven gaf, rust zooveel mogelijk op degelijken grondslag, en ook de wenken der beeldende kunst zijn in acht genomen; zoo vindt men b.v. op een drinkschaal uit Vulci (Wecklein p. 19.) de verzoening van Zeus en Prometheus voorgesteld; de laatste heeft een scepter in de hand en een Lugoskrans op het hoofd. Het is mij niet gebleken, dat hij daar een ijzeren ring aan den vinger heeft, zooals hij volgens enkelen zou hebben aangedaan.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 23 Juli.

Het is Woensdag 14 Juli 1790. Zelden gaf het bedrijvige Parijs bedrijviger tooneel te aanschouwen dan dezen dag. Gansch de stad, een wereld in gewone dagen, thans te meer, nu uit alle departementen burgers waren toegestroomd naar het hart des lands, spoedde zich vroegtijdig naar het aloude Maartveld, in drie weken tijds in een reusachtig amphitheater herschapen. Wat niet het enthousiasme vermocht! Die anderhalve mijl lange en een halve mijl breede vlakte in zoo korten tijd te hervormen in een schouwplaats geschikt om een natie te ontvangen, - aan gehuurde daglooners, al waren er duizenden ter beschikking geweest, zou het niet gelukt zijn. Maar waar een gansche natie wil medewerken, vol ijver en geestdrift, wat zou daar onmogelijk wezen? Met spade en houweel gewapend, kwamen *St. Antoine* en de *St. Germain* en de edelman toog aan het werk naast den handwerksman; geestelijke zusters zag men in de brandende Julizon zwoegen naast *danseuses* van de Opera; een heirleger kinderen kwam aangemarcheerd, onder het zingen van *Ça ira*, om zand te kruien en op elke wijze hun zwakke, maar willige hulp te leenen; naburige dorpen liepen leeg, daar de gansche bevolking, *maire* en *curé* aan 't hoofd, zich naast de Parijzenaars ging scharen om het groote werk te volbrengen. Ten slotte werkten er 150,000, sommigen zeggen 250,000 menschen. Hier zag men Lafayette, ginds Siéyès, daar Beauharnais. De koning zelf kwam eens het werk in oogenschouw nemen; een oorverdoovend *Vive le Roi!* uit honderdduizend kelen, en terstond werd een eeregarde om hem gevormd van arbeiders, met de werktuigen des vredes gewapend, een wacht van burgers, toen voorzeker niet minder loyaal en trouw gezind dan de gewapende Zwitsers.

En zoo was het werk voltooid op 14 Juli. Dertig rijen zitplaatsen, die zich amphitheatersgewijze in het rond verhieven: aan de zijde

der *Ecole Militaire* een galerij en een troonhemel voor de hoogere autoriteiten, anders alles democratisch eenvoudig en gelijk; daartegenover aan de rivier een triomfboog, in het midden een reusachtig altaar met de wierookpannen, die zouden branden ter eere der nieuwe goden. Was er niet alles aan gelegen op 14 Juli gereed te zijn? Parijs kon zich de eer niet toekennen de gelukkige gedachte te hebben ontworpen om door een plechtigen eed gemeenschappelijk het nieuwe ‘maatschappelijk verdrag’ te bezegelen - stedekes in het Zuiden en ook Lyon waren voorgegaan - maar Parijs zou toch dat denkbeeld op de meest grootsche schaal ten uitvoer leggen en moest er den dag voor kiezen, waarop de dageraad der vrijheid was aangebroken, den eeuwig gedenkwaardigen dag, die in de Bastille het hatelijkst symbool van het despotisme voor de mokerslagen van de tot bewustzijn gekomen volkskracht zag bezwijken.

't Was toen reeds een dommelenden koning in het oor geschreeuwd: *Sire! c'est une revolution*, maar wie het gelooven mochten, thans noch die goedmoedige koning, noch die volksmassa's, die als een golvende zee zich van alle zijden naar het *Champ de Mars* bewogen, noch die burgers, die door geheel Frankrijk met verlangen het oogenblik verbeidden, waarop tot hun luisterend oor het kanongedonder zou doordringen, dat van stad tot stad herhaald, tot aan alle grenzen zou verkondigen, dat de heilige eed van trouw ook door den koning was afgelegd. Een revolutie? ja, wel in dien zin, dat alles anders was geworden: de koning, niet langer een despoot, maar de eerste dienaar der wet; alle privilegiën afgeschaft en alle burgers vrij en gelijk; de grondeigendom en het ambt voor allen toegankelijk; vrijheid van drukpers en vrijheid van godsdienst; weggevaagd alle herinnering aan de dagen der dienstbaarheid, tot zelfs nu onlangs titels, wapenborden en livreien toe. Maar wie dacht aan dien gewelddadigen ommekeer in bloed en tranen, dien het woord revolutie gewoonlijk in de gedachte roept? Wel liet het afgeloopen jaar nog gansch andere dan louter vreedzame herinneringen achter, maar wie hechtte thans nog beteekenis aan die enkele plotselinge uitbarstingen, als vergelding voor een druk van eeuwen zoo niet geheel te verontschuldigen, toch licht te vergoelijken? Thans was gansch Frankrijk eensgezind, één volk van broeders. In schuts der vrijheid zou geluk en welvaart terugkeeren en huizen in het kleinste hutje gelijk in het paleis der Tuilerieën. Het plechtig verdrag met den vorst was

gesloten, en uit millioenen monden, neen uit millioenen harten, als uit één hart, zou straks de eed van trouw gezworen worden aan de natie, de wet, den koning. Op de treden van het altaar stonden 200 priesters geschaard, vaderlandslievende priesters, met de kleuren der *tricolore* getooid, en aan hun hoofd - ach waarom als een ironie te midden dezer naïeve menigte die hinderlijke verschijning, door madame de Rémusat zeker niet meer dan ten halve gerehabiliteerd? - de bisschop van Autun, die eerst de 83 vaandels der 83 departementen zou wijden, voordat de plechtige eedsaflegging zou aanvangen. Helaas, een aanhoudende koude regen, die neersiste in de rookende wierookpannen, die de zware vaandels droefgeestig deed nederhangen, die de witte zomercostumes der burgeressen vastkleefde om haar verkleumde ledematen, begeleidde de heilige handeling. Doch de geestdrift dooven kon hij niet bij die driemaal honderdduizend, die op het *Champ de Mars* nederzaten, en bij die verdere honderdduizenden, die op de daken der huizen en op de hoogten van Montmartre en verder in 't rond geposteerd, van geheel Parijs één amphitheater maakten. En toen de koning zwoer, en het juist ophield met regenen, en alom het kanongebulder aanving, toen kende de geestdrift geen palen meer; men jubelde luid, men viel in elkanders armen, men weende van aandoening. Vast geloofde men dien dag in het nieuwe evangelie.

Duidt gij het mij ten kwade, lezer, dat ik met voorliefde verwijld heb bij dit tafereel? De aanleiding is u bekend. Frankrijk heeft den 14^{den} Juli tot een nationalen feestdag verheven - een herinnering aan het feest van voor 90 jaren lag voor de hand. En die herinnering is als een der kinderjaren, die men zoo gaarne uitspint, zoo onbeduidend en toch zoo belangrijk, een herinnering aan de dagen van naïef geloof en vast vertrouwen, dat nog van geen ontgoocheling wist. O, ik weet het wel, een ontnuchterde eeuw, voorzichtig en verstandig geworden, ziet met een glimlach en een meelijdend schouderophalen op die dagen neer. Ik weet, hoe zeer zij de waarheid aan haar zijde heeft, als zij, door de ondervinding geleerd, weigert de woorden te onderschrijven, nog onlangs door Victor Hugo in den senaat naar aanleiding van de bestorming der Bastille uitgesproken: *cette destruction de l'édifice du mal fut la construction de l'édifice du bien*. Ik weet, op hoe zwakken bodem zij bouwde, die revolutie, die zooveel eeuwige beginselen meende te hebben ontdekt.

En instemmen moet ik met den engelschen philosooph, die het feest van 1790 niet zonder eenig sarcasme ‘den hoogsten triomf der Thespiaansche kunst’ noemt, als hij de les verkondigt: *not by outbursts of noble sentiment, but with far other ammunition, shall a man* - ik voeg er bij *a nation - front the world*.

En toch!... en toch zien wij met warme belangstelling terug op die dagen, want het waren grootsche gedachten, die dus een geheel volk in geestdrift konden ontvonken en die een echo vonden door geheel het beschaafd Europa, ja tot aan de boorden der Newa toe.

Wer leugnet es wohl, dass hoch sich das Herz ihm erhoben,
Ihm die freiere Brust mit reineren Pulsen geschlagen,
Als sich der erste Glanz der neuen Sonne heranhob.

Zoo zong zelfs een man, zoo kalm als de Weimarsche Jupiter, die zich anders niet ongaarne in een wolk van aristocratische voornaamheid hulde. Hoeden wij ons, dat wij niet uit onze onmacht om ook voor een ideaal in geestdrift te ontbranden, meenen het recht te mogen putten medelijdend op die dwepende dwazen neer te zien. Want zonder op de waarheid van de woorden des Engelschen wijsgeers af te dingen, zou er ook niet eenige waarheid liggen in het woord van den duitschen dichter: *Alles was grosses auf Erden gethan, das thaten die Schwärmer*? Al hebben dan de mannen van 1789 hun ideaal niet verwezenlijkt en het rijk van vrijheid, gelijkheid en broederschap niet gesticht, dat zij aangebroken achtten, zouden wij hun dat verwijten en het hun niet tot eer rekenen, dat zij het zaad hebben uitgestrooid, waarvan de Epigonen van heden den zegenrijken oogst genieten? Al zijn de orgiën en bacchanaliën der revolutie het verbroederingsfeest op den voet gevolgd, zouden wij daarom het oog sluiten voor het schoone van dat feest, waarbij allen waarlijk broeders, vrij en gelijk waren?

Rijper wijsheid van den mannelijken leeftijd heeft veel in de edelmoedige beginselen, waarmee de jeugd van '89 de wereld als door den slag eener tooverroede meende te hervormen, aan ernstige herziening onderworpen. Doch één beginsel is er zeker, dat toen voor eens en altijd is uitgesproken en waarvan herziening zelfs niet denkbaar is, een beginsel, dat in waarheid de verovering van 1789 kan worden genoemd, en dat is, het beginsel van gelijkheid aller burgers voor de wet. De val der Bastille, dat monument van wil-

lekeur en ongelijkheid, was daarvan het symbool; 1790 en 1880 hebben derhalve wel gedaan aan dien datum hun herinneringsfeest te verbinden.

Voorwaar, het was wederom een waar verbroederingsfeest. Het was alof de groote gedachten, die allen bezielden, allen voor één dag althans ook verhieven boven de kleinheid der dagelijksche partijtwisten. De kleuren der *tricolore* tooiden de zonen en dochteren van één vaderland, en nooit klonk het *Vive la République* inniger en geestdriftvoller, dan toen het op de vlakte van Longchamp werd aangeheven uit duizenden, uit honderd-duizenden kelen, als de burgerpresident de nieuwe vaandels had uitgereikt aan het nieuwe leger, het leger der fransche republiek. Geen wanklank stoorde de feestvreugde: hier zag men zelfs geestelijken hun gestichten met vlaggen tooien, ginds reikten de intransigenten de hand aan het opportunisme om de straten en gevels waardig te versieren. Natuurlijk toonde zich de vaderlandsliefde niet overal even warm: muntten aan den eenen kant de buitenboulevards en aangrenzende wijken bijzonder uit, de Bonapartistische omtrek van het *parc Monceaux* en de legitimistische *Boulevard St. Germain* gaven zeer spaarzame blijken van feestvreugde, doch wie zich onthielden van de feestelijkheden, onthielden zich evenzeer van het wekken van ergernis. En toen des avonds de geheele stad baadde in een zee van licht en op al de pleinen in de open lucht het volk ten dans ging, scheen het, alsof in dien vuurgloed een nieuwe hechte band werd gesmeed, die het volk onverbreekbaar zou samensnoeren in een innig verbond.

O! die morgen na zulk een feestdag! *C'est le vide et l'ennui* zong eens Théophile Gautier. Het vuurwerk en de geestdrift zijn uitgebrand; rest er van het een iets meer dan van het ander? Het kan zoo zijn, wanneer de geestdrift iets meer was dan een plotselinge opwelling voor een of ander nevelachtig ideaal, wanneer zij, uit een krachtig geloof geboren, den moed staalt om te strijden voor dat geloof. Anders is er inderdaad groot gevaar, dat zich een treurige leegte doet gevoelen en dat maar al te pijnlijk blijkt, hoe geheel andere ammunitie in den strijd des levens noodig is, dan het vuurwerk eener edelmoedige geestdrift. En nu moet het, dunkt ons, den opmerkzamen toeschouwer voorkomen, dat uit dit oogpunt gezien het feest van 1790 geheel in 't voordeel is bij dat van 1880. Het was theatraler en sentimenteeler, zoo men wil, doch dit lag zoo in

den geest des tijds; het was oprechter en inniger tevens. Toen werd het *Champ de Mars* in orde gebracht door vrijwillige, niet betaalde arbeiders, niet van overheidswege georganiseerd, zonder verschil van rang, sekse of leeftijd; thans werd de illuminatie der stad, zonder twijfel op bewonderenswaardige wijze, onder toepassing van verdeeling van arbeid ook hier, in korten tijd ontstoken door van overheidswege uitgekozen *cantonniers* tegen 5 fr. de man: er ligt iets karakteristieks in de tegenstelling. Men ging toen met de hoop en den moed der jeugd een nieuwe era tegemoet en geloofde vast de nieuwe beginselen van de revolutie te kunnen verwezenlijken; welke nieuwe gedachte bezielde thans die bijeengestroomde schare? Wel mocht een betamelijk gevoel van blijdschap en fierheid de Franschen vervullen, als zij op dezen dag de herboorte van hun land gedachten, den materieelen bloei van Frankrijk gadesloegen en hun machtig leger bijeenzagen, dat volgens getuigenis van Canrobert zelf verdiende in alle opzichten een n i e u w leger te heeten; maar zou de gedachte, misschien een oogenblik gekoesterd, dat nu ook de eenheid onder de zonen van dat eene vaderland herwonnen was, dat voortaan ware vrijheid en gelijkheid zouden heerschen, iets anders zijn dan de illusie van een oogenblik?

De dag van 14 Juli deed den politieken strijd rusten - den dag te voren werden geestelijken uitgedreven, werd de magistratuur gezuiverd, bestookten de verbannen intransigenten het opportunisme; den dag daarna worden geestelijken uitgedreven, wordt de magistratuur verder gezuiverd, bestoken de teruggekeerde intransigenten het opportunisme. Wij mogen den draad van 't verhaal der dagelijksche gebeurtenissen weer opvatten: de schoone droom van 14 Juli is voorbij.

Den 29sten Juni is de regeering begonnen de decreten van 29 Maart uit te voeren, en enkele dagen later werden de *communards* allen begenadigd en, op enkelen na, allen geamnestieerd. Het samentreffen dezer twee feiten was een toevalligheid, maar een van die ongelukkige toevalligheden, die de aandacht vestigen op een liever niet erkend verband tusschen beide maatregelen. Die zwakheid tegenover mannen, naast wie men zich eens wellicht schamen zou plaats te nemen, zooals Jules Simon zich uitdrukte, deed de strengheid tegenover een zwakke schare geestelijken te meer in het oog springen. Luid lieten de regeering en haar volgers het ter aanprijzing der

amnestie weerklinken, dat het naderende Bastille-feest een feest der vergetelheid en der verzoening moest zijn; lag de vraag niet voor de hand, waarom dan juist nu aan een andere zijde verbittering werd gezaaid en tweespalt in plaats van verzoening in het leven geroepen? ‘Aanvaardt, aanvaardt de eer, die men zich beijvert u op te dragen, om het bagno te openen en de kloosters te sluiten,’ riep de hertog d' Audiffret Pasquier uit, een zeldzame, maar ook een zeldzaam welsprekende verschijning in de tribune van den senaat, en met die woorden oogstte hij een storm van bijval. De senaat heeft gestreden, zooveel hij vermocht, om beide, het openen van 't bagno en het sluiten der kloosters, te voorkomen, maar wat kan een lichaam uitwerken, zoo hybridisch samengesteld, op zoo zwakken grondslag rustende, in een land, waar het algemeen stemrecht zich in de volksvergadering afspiegelt? Senatoren zelven cijferden den senaat weg, door als hoofdargument ten gunste der amnestie aan te voeren, dat de kamer van afgevaardigden en dus het volk haar met groote meerderheid had aangenomen. Wij behoefden dan ook waarlijk geen bezwaar te maken, in ons vorig overzicht de amnestie aangenomen te noemen, al was zij in den senaat nog niet behandeld.

Wel was het een groot en schoon debat, dat de senaat daar over voerde, gelijk over 't geheel in den laatsten tijd de debatten van dat lichaam een vrij wat hooger rang innemen dan die der kamer. Victor Hugo sprak een kort en dichterlijk woord, dat, zooals al zijn staatkundige redevoeringen, tintelde van gevoel en warmte, maar dat eenvoudige *bon sens* te eenen male miste, dat ten slotte alleen een lichaam van bedachtzame politici kan overtuigen. Jules Simon overtrof zich zelven volgens getuigenis van vriend en vijand, toen hij daarop in een doorwrochte redevoering de amnestie verwierp als door de kern des volks niet gewild en als hoogst onrechtvaardig en onstaatkundig tegenover onverbeterlijke intransigenten, waarbij hij niet verzuimde er nadruk op te leggen, dat een ruim gebruik van het recht van gratie zijn volle sympathie had. Gelijk in de andere kamer Gambetta, zijn doodsvijand, die den voorzitterstoel verlaten had om na lang zwijgen een rede uit te spreken, een beroep had gedaan op de gematigden, die de republiek hadden helpen stichten, om thans ook deel te hebben aan den triomf, bezwoer Simon diezelfde gematigden om de republiek, die zij hadden helpen stichten, te behoeden tegen het onheil van te vallen in de handen

der uiterste radicalen. De Freycinet, die hem antwoordde, was tamelijk gelukkig in zijn verdediging, al nam hij nu en dan wat te zeer het *air* aan van een smeekeling, die den senaat bidt hem toch uit de moeielijkheden te helpen. Zijn ambtgenoot Tirard steunde hem met een korte rede, waaruit een diepe overtuiging sprak. En ten slotte werd een zeer uitgewerkt betoog ten gunste der amnestie geleverd door Hébrard, den directeur van de *Temps*, tot nog toe op de tribune onbekend, doch wiens *coup d'essai* een *coup de maître* was.

Jammer dat op dezen grooten dag vrij wat kleingeestig gekibbel gevolgd is. Natuurlijk nam de senaat de amnestie niet onveranderd aan: de wegens moord en brandstichting veroordeelden zonderde hij uit. De kamer, die een amendement van dezelfde strekking verworpen had, wilde zich nu daarbij niet neerleggen, maar nam, om een blijk van toenadering te geven, eenigszins gewijzigd een ander amendement op, dat in den senaat was behandeld, waarbij de amnestie werd gegeven aan diegenen, die voor 14 Juli - binnen de 3 maanden, luidde het amendement in den senaat - gratie zouden erlangen. Doch de senaat, die zulk een bepaling verworpen had, kon dit nu zijnerzijds niet goedkeuren en voegde er daarom weer een restrictie bij, zoodat die gegratieerden, die in contradictoir debat wegens moord of brandstichting ter dood of tot dwangarbeid veroordeeld waren, uitgesloten zouden blijven. *De guerre lasse*, en misschien ook uit vrees, dat bij langer verzet 14 Juli voorbij zou gaan, eer de wet was aangenomen, gaf thans de kamer toe. Zeer staatkundig is deze oplossing zeker niet. Toen terstond alle *communards* en verdere politieke veroordeelden begenadigd werden, bleef er door de restrictie van den senaat een 8 of 12 tal van de amnestie uitgesloten. Op die kleine bende had men gerust een *transeant cum caeteris* kunnen toepassen, te eerder, omdat het bij de wijze, waarop recht over hen is gesproken, zeer de vraag is, of zij juist de meest schuldigen zijn. Bovendien is er groot gevaar, dat zij de heiligen van het algemeen stemrecht zullen worden en dat de grootste steden van Frankrijk elkander de eer zullen betwisten hun een plaats in de kamer te verzekeren als hernieuwde ‘kaakslag voor het opportunisme.’

Welk een ontvangst den ballingen bereid zal zijn, daarvan kan als voorproef dienen de zegetocht van den uit Genève terugkeerenden

Henri Rochefort, die door duizenden en nog eens duizenden werd ingehaald. De jarenlange ballingschap heeft blijkbaar de populariteit van dezen afgod der Parijzenaars nog in 't geheel niet geschaad. Nu is trouwens Henri Rochefort volstrekt geen misdadiger en geen *communard*, maar eenvoudig een buitengewoon oppervlakkig, doch grappig en soms bijtend scherp publicist, en het enthousiasme der Parijsche massa's voor dit echte Parijzer kind heeft dus niets verontrustends of afkeurenswaardigs. Maar was het niet diezelfde licht bewogen menigte, die op 14 Juli met haar juichkreten overal Gambetta achtervolgde, Gambetta, die daags daarna door Rochefort in zijn nieuw blad, *l' Intransigeant*, als de ergste volksvijand wordt gegeeseld; - diezefde menigte, die morgen den schoenmaker Trinquet, uit Nieuw-Caledonië weergekeerd, de burgerkroon op het hoofd zal drukken? Afgod tegen afgod: welke zal ten slotte overwinnaar blijven?

Jules Simon karakteriseerde aan het slot zijner groote rede de gematigd liberale politiek als eene '*qui proteste non seulement contre l'émeute de la rue, mais aussi contre cette autre espèce d'émeute, qui ne se fait pas avec des fusils dans la rue, mais avec des décrets*.' In hoeverre deze krasse uitdrukking gerechtvaardigd moge zijn, ter eere èn van de ambtenaren èn van de geestelijkheid moet getuigd worden, dat de u i t v o e r i n g der maatregelen van 29 Juni geenszins het karakter eener *émeute* droeg. Men bepaalde zich dien dag tot het sluiten der Jezuietenkloosters (voor zoover zij geen inrichtingen van onderwijs zijn: deze hebben nog 3 maanden respijt), die overal na eenig formeel protest zonder rustverstoring ontruimd werden. Eerst over eenige weken zal men ook aan de andere inrichtingen beginnen, daar men zich nog vleit met de hoop, dat zij aan de lokstem gehoor zullen geven om erkenning aan te vragen. Blijkbaar echter willen zij liever allen elkanders smaadheid deelen dan haar lot te wachten uit de hand van vijandig gezinde kamers, die wellicht hoogst willekeurig de een zouden onthouden, wat zij de andere zouden gunnen. Maar geheel lijdzaam - hoe was dat ook te wachten? - gedragen de geestelijken zich niet. Zij herinnerden zich zonder twijfel, dat eens de president-minister, toen de rechtskracht werd betwist der oude wetsvoorschriften, opgediept uit het stof der archieven, geantwoord had: 'welnu de rechter zal beslissen.' Overal hebben de uitgedreven Jezuieten zich terstond op

den rechter beroepen. Met eenig vertrouwen konden zij het doen, daar immers de rechterlijke macht nog niet geheel ‘gezuiverd’ is. Maar wat mocht het hun baten? Of de rechter verklaarde zich zelf incompetent, of, waar hij zijn bevoegdheid staande hield, werd door den prefect een conflict van attributie opgeworpen, waardoor de zaak voor het tribunaal der conflicten gebracht werd. De republiek doet in dezen niet anders dan de regeeringen vóór haar hebben gedaan. De bevoegdheid der administratieve macht wordt zoo ruim mogelijk opgevat en angstvallig wordt de rechtelijke macht geweerd, zoodra de administratie in eenig geschil betrokken is, al is er nog in geenen deele een administratief geschil. Men noemt dat in Frankrijk: scheiding der machten, en beschouwt die scheiding der machten als een bolwerk voor het gezag, zonder te bevroeden, dat zulk een weg leidt naar den dood der individueele vrijheid, die hulpeloos aan de willekeur van een tyranniek gezag wordt overgeleverd. Zoo worden nu de rechtbanken, die volgens den minister zouden beslissen, buiten de zaak gehouden, en de administratie heeft geen vonnis te vreezen; ten minste van den gerepublikaniseerden Raad van State zal wel geen verzet te duchten zijn. Van den oorlog tegen de geestelijke orden is zeker een der meest betreurenswaardige gevolgen dit indirecte gevolg, dat nieuw voedsel is gegeven aan de neiging om de beoordeeling van de daden der administratie te onttrekken aan den rechter. Daarnevens staat een ander treurig gevolg, dat overal in het land ambtenaren van het openbaar ministerie hun ontslag hebben genomen, om niet genoodzaakt te zijn tot de uitvoering der decreten mede te werken, waardoor weder de zuivering of republikaniseering van het openbaar ministerie krachtdadig wordt bevorderd. Heeft, wanneer wij denken aan de beroering, dus middellijk in het land teweeggebracht, Jules Simon wel zoo geheel ongelijk, als hij van een *émeute* spreekt?

De strijd tusschen den staat en de kerk, zoo oud als de kerk zelve, treedt de laatste maanden wel op den voorgrond. Naast Frankrijk denkt ieder terstond aan Pruisen en België. Intusschen, al voelt men zich licht geneigd verband te zoeken tusschen de gebeurtenissen in deze drie landen, omdat zij alle dezen karaktertrek gemeen hebben, dat staat en kerk tegen elkander in het strijdperk zijn getreden, bij nadere beschouwing blijkt er slechts een oppervlakkige overeenkomst te bestaan en blijken de beginselen, die hier en ginds tot

hun recht komen, nog al van elkander te verschillen. In Frankrijk, waar staat en kerk nog in menig opzicht aan elkander verbonden zijn en waar uit dien toestand noodzakelijk herhaalde schermutselingen voortspruiten, die wel licht tot heftige woorden aanleiding gaven, maar overigens zelden een ernstig karakter droegen, heeft de regeering thans, om aan een kunstmatig opgewekte volksbeweging voldoening te geven, als weermiddel tegen zekere categorieën van personen naar wapenen gegrepen, met alle beginselen van het gemeene recht in strijd. Den geest van het clericalisme, dien men vreest, tracht men te bannen door gewelddadige maatregelen tegen de meest gevreesde personen, die er de dragers van zijn. In Pruisen, waar de kerk onder een streng staatsregime gebukt gaat en de staat, om haar te straffen voor haar aanmatigend treden op zijn gebied, nu op zijn beurt bedenkelijke inbreuken op kerkelijk terrein heeft gemaakt, is een poging beproefd om de teugels wat te vieren en een zachter régime voor het heerschende in de plaats te doen treden. Dat hier de geest van het clericalisme onder de verdrukking nog allerminst was gedood, kon wel dagelijks blijken. Dat intusschen de poging om op den eenmaal ingeslagen weg terug te keeren, mislukken moest, in aanmerking genomen de wijze, waarop die terugkeer werd beproefd, zagen wij reeds de vorige maand. In België eindelijk, waar een zeer vrijzinnige constitutie de banden tusschen kerk en staat zoo los mogelijk laat, is de maatregel, onlangs door het ministerie genomen en waarover als schandelijke onderdrukking en hoon der katholieke kerk is geklaagd, eenvoudig een zeer noodzakelijke consequentie, waartoe men op grond der grondwettige beginselen reeds lang had moeten komen en waarmee de strijd van den staat tegen clericale aanmatiging, of van den modernen geest tegen den clericalen geest, eigenlijk bitter weinig te maken had.

Alvorens met een enkel woord over de opheffing der belgische legatie bij den paus te spreken, ben ik verplicht den afloop te melden van den strijd in Pruisen, die bij het sluiten van mijn vorig overzicht nog in vollen gang was. Het fragment dan der wet, dat door het Heerenhuis werd goedgekeurd, gelijk het in het Huis van afgevaardigden was aangenomen, brengt den strijd geen stap nader tot de oplossing. Men zou zelfs reden hebben te vragen, waarom de regeering een ontwerp handhaafde, dat zoo geheel van haar oorspronkelijke bedoelingen afwijkt. De reden, door den heer

von Puttkamer opgegeven, dat de regeering meende om het zieleheil harer katholieke onderdanen niet gerechtigd te zijn ook de kleinste tegemoetkoming van de hand te wijzen, heeft, behalve dat zij belachelijk sentimenteel klinkt voor den man van bloed en ijzer, weinig gewicht, omdat voldoende is gebleken, dat de katholieken van die povere tegemoetkoming niet gediend willen zijn. Er werd dan ook gemompeld, dat de regeering het er niet bij wilde laten, maar later de andere bepalingen van haar ontwerp, bepaaldelijk die welke de terugkomst der afgezette bisschoppen mogelijk zou maken, afzonderlijk wil indienen, om zoo door middel van verschillende meerderheden het geheele ontwerp bijeen te krijgen, waarvoor in zijn geheel geen meerderheid te vinden was. Over dit voornemen geïnterpelleerd, weigerde de minister uitsluitsel te geven, zich in gemaakte verontwaardiging verschuilende achter zijn constitutioneel recht. Wat daarvan nu waar is, zal de toekomst leeren. Voorloopig bepalen alle resultaten van den vinnigen strijd zich tot de volgende: de bisschoppen zullen niet meer worden ontslagen, maar onbevoegd verklaard; niet strafbaar zullen zijn enkel geestelijke handelingen, door wettelijk aangestelde geestelijken in vacante parochiën verricht; het ministerie zal de geestelijken weder in 't genot van ingehouden toelagen mogen stelfen; eenige faciliteiten zullen worden gegeven betreffende het beheer van vacante bisdommen; enkele corporatiën (voor ziekenverpleging enz.) worden toegelaten; dit wetteke zal gedeeltelijk, o.a. voor zooveel die ingehouden toelagen betreft, slechts gelden tot 1 Januari 1882.

Het voornaamste uitvloeisel van den strijd, waaruit dit pronkstuk van wetgevenden arbeid is te voorschijn gekomen, is voorloopig geweest, dat voor de zooveelste maal ernstig werd gedebatteerd over de vraag, of voor de nationaal-liberale partij niet de tijd was aangebroken om zich zelf te executeeren. De mannen van den linkervleugel - type *Weser Zeitung* - zeggen: een partij, die bij iedere belangrijke quaestie zoo wanhopig verdeeld is en waarvan de eene zijde met Bismarck *liebäugelt*, de andere zijde met den *Fortschritt* medegaat, is geen partij meer, behoeft niet meer ontbonden te worden, is reeds ontbonden. Van de mannen der rechterzijde - type *Kölnische Zeitung* - klinkt het: de partij is nog altijd de krachtige nationale partij, waarvan het welzijn van het duische rijk afhangt, en of zij al over sommige zaken verdeeld is, schaadt niet, maar kan ten bewijze strek-

ken, gelijk bij deze kerkelijke wet, toen zij zich juist in twee gelijke groepen splitste, dat er evenveel voor als tegen de wet te zeggen is. Men moet achter deze ontboezemingen niet meer zoeken, dan er achter steekt; *was sich liebt, das neckt sich*. De nationaal-liberale partij zal voorloopig wel blijven samenhangen, evengoed bijv. als in Frankrijk de *Union républicaine*, die aan een zelfde eigenaardigheid mank gaat.

En thans België. De eindelooze onderhandelingen en de ellenlange dépêches, gewisseld tusschen de belgische regeering en het Vaticaan, in bijzonderheden na te gaan, kan weinig bekoorlijks hebben, waar het van den aanvang af iederen onbevooroordeelde duidelijk moest zijn, waarop dit alles zou uitloopen. Er is trouwens hierbij ontzaggelijk veel geschreven, dat hoegenaamd niets tot de zaak afdoet. De woordenrijkheid en kunstige samenstelling van menige dépêche was er uitnemend op berekend om den lezer als in stofwolken te hullen en te verblinden, zoodat hij, in plaats van ingelicht te worden, in de duisternis rondtastte, tenzij hij zich vast voornam de enkele punten, waarop het aankwam, niet uit het oog te verliezen. Die enkele punten zijn gemakkelijk genoeg te vinden. Letten wij slechts op de stelling der partijen. De minister Frère, die in de oppositie beloofd had, dat hij aan de regeering gekomen de legatie bij den paus zou opheffen als een instelling, onbestaanbaar met den geest der Constitutie, sedert de paus opgehouden had wereldlijk vorst te zijn, handhaafde haar niettemin in strijd met zijn belofte, daar hij den waan koesterde, dat het onderhouden der diplomatieke betrekkingen van nut kon zijn, omdat een verlicht en vredelievend kerkvorst zijn invloed ten goede kon aanwenden op zijn heftiger en strijdlustiger volgelingen binnenslands. Edelmoedige, maar onbegrijpelijke waan! Inderdaad, er zijn gematigde en niet gematigde pausen geweest, maar kan de Heilige Stoel ooit in beginsel veranderen? Kon de minister meenen, dat een paus ooit ver genoeg kon gaan om een compromis te sluiten met de moderne beginselen? Zoo voor eenige instelling, dan is voor de kerk, het beeld der onbewegelijkheid, geschreven het: *Sit ut est aut non sit*. Waar de paus dan ook aan de Belgische bisschoppen in hun strijd tegen de constitutie eerst, later vooral in hun strijd tegen de schoolwet, kalmte en gematigdheid aanried, kan dit oprecht gemeend zijn, maar kon dit allerminst de beteekenis hebben, dat de bisschoppen werden aangemaand af te

houden van den strijd tegen een wet, die hun bij de gewone vereenzelving van kerk en godsdienst een aanval op den godsdienst moest dunken. Toen Frère-Orban, de goede gevolgen dier aanmaningen tot kalmte en gematigdheid niet ontwarende, bij den paus aandrong om zijn gezag met klem in dien zin uit te oefenen, vorderde hij blijkbaar het onmogelijke. Want wat hij spreken mocht van de onbeperkte macht, die de katholieke hierarchie aan het hoofd der kerk verzekert, het ligt in de rede, dat zulk een macht nooit ver genoeg gaat om te bevelen wat met den geest der instelling zelve, aan wier hoofd men staat, in strijd is, en dat een paus, die dit zou wagen, op een wederstand van millioenen ondergeschikten stuitende, het graf zijner onfeilbaarheid zou delven.

Wat de paus bij dat al bewoog zich in onderhandelingen in te laten met een ministerie, dat mannen als Bara en Van Humbeeck onder zijn leden telt, ligt voor de hand. Sedert de groote Garcia Moreno dood is en de ideale republiek Equator ook al in de handen der vrijmetselaars is gevallen, was België met Spanje het bolwerk van het katholicisme. Een te smartelijke nederlaag zou het voor de Curie zijn, als met dit land, waar onder een katholiek ministerie de meest vrijzinnige der constitutiën kon gebruikt worden *ad majorem Dei gloriam*, alle betrekkingen afgebroken moesten worden, zoodra een liberaal ministerie aan het roer kwam. Toen dan het ministerie zelf de hand ter verzoening reikte, wat kon de Heilige Vader anders doen dan die met graagte aangrijpen om, kon het mogelijk zijn, de belgische legatie te redden?

In de beteekenis dier pauselijke handeling heeft de minister Frère zich geheel vergist, toen hij meende, dat zij de verstreikende gevolgen kon hebben. Een diepe teleurstelling spreekt uit zijn laatste dépêches, waarin hij alle hoop op een schikking laat varen, en de loyale en eerlijke toon, die heerscht in al de stukken van hem uitgegaan, moet ieder onpartijdige van zijn oprechtheid overtuigen. De Curie daarentegen heeft dubbel spel gespeeld: die waarheid kan al het water der zee, kunnen alle stroomen inkts, voor nieuwe ophelderingen en onthullingen en memoranda verspild, niet uitwisschen. Men heeft slechts een paar feiten in het oog te houden. - Den 29sten December 1878 verscheen er een herderlijke brief der bisschoppen in den gewonen, fellen trant, een brief, die volgens dépêches in Januari in de clericale bladen opgenomen, zeer gunstig

ten Vaticane was ontvangen. Kardinaal Nina doet op 15 Januari aan den minister weten, dat die dépêches onnauwkeurig zijn en de Heilige Vader zijn meening nog slechts over één passage van den brief had uitgesproken, maar geen telegram dienaangaande had laten afzenden. Inmiddels is een schrijven van 26 December 1878 van den bisschop van Luik aan den weerspannigen bisschop van Doornik - *plus papiste que le pape* - openbaar geworden, waarin tekstueel een brief van kardinaal Nina wordt aangehaald, houdende goedkeuring der publicatie van het herderlijk schrijven. - Een tweede feit. Toen op 18 Juni 1879 de wet op het lager onderwijs was aangenomen, verscheen 19 Juni het bekende collectieve mandement der bisschoppen. Wat beteekent dat? dat is tegen onze afspraak, seint Frère naar Rome. Het episcopaat is ons voor geweest; onze instructies zijn te laat gekomen; wij moeten het mandement kennen om nader ons oordeel te zeggen, luidt het antwoord. En dit mandement was, volgens een brief van 17 Juni van den kardinaal-aartsbisschop van Mechelen, door den paus hoogelijk goedgekeurd en geprezen, maar Z.H. wilde, dat dit bleef *assolutamente segreto*.

Meer feiten aan te halen is overbodig. Het is mogelijk - en de diplomatie was altijd ver in dergelijke kunststukken - de woorden van deze brieven en dépêches zoo uit te leggen, dat het karakter van directe logentaal daaraan ontnomen wordt. Doch onmogelijk is het te ontkennen, dat andere taal gebezigd werd, al naarmate de paus sprak tot de regeering of tot de bisschoppen; dat er naar gestreefd werd van de pauselijke bedoelingen hier een anderen indruk te geven dan daar; dat in 't openbaar de bisschoppen tot kalmte, voorzichtigheid en gematigdheid werden aangemaand, dat zij in 't geheim gestijfd werden in hun verzet. De poging om de houding van het Vaticaan te redden door te klagen over onjuistheid in de dépêches van den belgischen gezant, is jammerlijk mislukt en heeft de Curie er nog verder ingewerkt. Wij behoeven nu niet aan te nemen, dat de Curie zich van den aanvang af voornam met buitengewone valschheid en dubbelhartigheid te werk te gaan: de oude traditiën der diplomatie, niet der pauselijke alleen, dier minnares van kronkelpaden en sluipwegen en halve waarheden, zijn getrouwelijk gevolgd, en toen men eenmaal dien weg was opgegaan, verviel men noodlottig van kwaad tot erger. Die diplomatie - de Curie vergat het - heeft wel eenigszins haar tijd gehad, misschien ten deele

omdat de menschen wat eerlijker zijn geworden, zeker voor een groot deel omdat de hartstocht der openbaarheid, die onzen tijd bezielt, zulke werken der duisternis overbodig en niet minder gevaarlijk maakt. Toen de belgische minister aan het dubbele spel niet meer twijfelen kon, werd de pauselijke diplomatie ontmaskerd. In vroegere eeuwen ware dit geen bezwaar geweest. Een banvloek, waarvoor vorsten en volken sidderden, had haar uit de valsche positie gered. Doch die goede dagen van de oppermacht der kerk zijn voorbij - thans is de staat de sterkste, en het einde was de nederlaag der Curie, de opheffing der belgische legatie.

Hoe onvermijdelijk dit einde is, het valt niettemin te betreuren, dat juist thans een oplossing moest komen, die een donkere schaduw werpt op het onafhankelijksfeest, dat België viert. Het ministerie had zich zelf en de bevolking deze bitterheid kunnen besparen, als het terstond bij zijn optreden, aan zijn beginselen getrouw, de legatie had opgeheven. Thans is juist, nu de eenheid het meest gewenscht was, een treurige tweespalt gekomen. Natuurlijk kan het de belgische bevolking zelve over 't geheel merkwaardig weinig schelen, of er een gezant te Rome en een nuncius te Brussel is of niet, maar dit bloote feit staat niet op zich zelf, doch is als de crisis in een hevigen worstelstrijd, en bovendien gevoelt de geestelijkheid maar al te wel, wat ontzettende slag aan het prestige van de Curie is toegebracht en zorgt zij daarom wel bij de geloovigen hetzelfde gevoel op te wekken, dat haar bezielt. Bij dezen toestand der gemoederen moet wel menige Belg zich eenigszins verlegen gevoelen, als hij hoort, hoe geheel Europa om strijd het jonge koninkrijk geluk wenscht, dat onder het genot van de vrijzinnigste aller constitutiën in vrijheid en voorspoed zijn jubileum viert. Zeker, het is veel waard de vrijzinnigste aller constitutiën te hebben, maar zou eendracht en welwillende samenwerking onder zonen van één vaderland niet nog meer waard zijn?

Wenscht men de gebeurtenissen in Frankrijk, Pruisen en België, die wij behandelden, samen te vatten onder den naam van verschillende phases in den strijd over de godsdienstige quaestie, gelijk zij dikwijls zeer oneigenlijk wordt genoemd, dan kan men eenige aanleiding vinden om te beweren, dat ook in Engeland en Oostenrijk diezelfde ‘godsdienstige quaestie’ op den voorgrond trad.

In Engeland had men het incident-Bradlaugh. Er kon van den

aanvang af wel geen twijfel bestaan, of in dit land der vrijheid zou de zaak van den atheist, die toegang zocht in het parlement, in vrijzinnigen geest worden opgelost, al had, gelijk evenmin te verwonderen is, het ingeschapen conservatisme van den Engelschman een harden strijd te strijden met zijn gevoel voor recht. Den hartstochtloozen toeschouwer moet het voorkomen, dat in dezen niet zeer beslist en tactvol is gehandeld, noch door Bradlaugh zelf, noch door de liberale, noch door de conservatieve partij, doch de gelukkige oplossing houdt klachten daarover terug. Men begreep ten slotte, dat het hier eenvoudig een rechts-quaestie gold, waarvan velen te kwader ure een godsdienstquaestie zochten te maken.

Wat Oostenrijk aangaat, zeer zeker treedt hier het godsdienstig vraagstuk volstrekt niet rechtstreeks op den voorgrond, doch de reactionaire strooming, die meer en meer aan kracht wint, wekt bij de vrijzinnigen groote beduchtheid, dat onder de vlag van bevrediging der verschillende nationaliteiten het clericalisme zal worden ingehaald en dat men weldra met groote inspanning de vrijheid zal hebben te handhaven tegen kerkelijke dwingelandij. Was het geen welsprekend en treurig teeken des tijds, dat de drie Tiroler bisschoppen - wij zijn in het jaar des Heeren achttien honderd en tachtig - een petitie bij den Landdag dorsten indienen, waarin zij zich beklagen over het bestaan van enkele protestantsche gemeenten als pestholen des verderfs te midden eener getrouwe katholieke bevolking? De reactie voedt met den dag meer hoop, sinds het duidelijk wordt, dat graaf Taaffe, door zijn noodlot gedreven, meer en meer naar rechts zwenkt. Inderdaad heeft hij, gelijk wij voorzagen, de ministers Stremayr, Korb en Horst, met hen den totaal onbekwamen Kriegsau, opgeofferd, en in hun plaats de kleurlooze ambtenaren Streit en Kremer, den generaal Welsersheimb en den Pool Dunajewski opgenomen, welke laatste bekend staat als de verkondiger van de vooral voor Oostenrijk hoogst dienstbare financieele leer, dat men kleine deficitten moet dekken door groote deficitten. De bewoners der keizerstad spotten, dat thans de zaken uitnemend moesten gaan, nu een S t r e i t de portefeuille van justitie, een K r a e m e r die van handel aanvaardde, maar inmiddels waren zij alles behalve gerust, toen deze nieuwe evolutie geschiedde, waarbij het kabinet, dat met Prazak en Falkenhayn als c o a l i t i e -ministerie werd gedoopt en dat met Conrad en Kriegsau in een

ministerie boven de partijen overging, met drie kleurlooze nieuwe leden en een maar al te scherp gekleurden minister van financiën pronkte met den naam van ministerie van neutralen. Een laatste evolutie, vreest men, zal moeten volgen, en het kabinet zal, overgaande in een ministerie van feudalen en clericalen, het sein geven tot ontbinding van het rijk. Zulke sombere vooruitzichten koestert althans de duitsche *Verfassungspartei*, die, steeds op de bres om met de suprematie van het Germanendom de heerschappij der grondwet te handhaven, geneigd is van iedere kleine concessie aan andere nationaliteiten, bijv. van de vergunning aan de Boheemsche Czechen om officieel het Czechisch te gebruiken, de schromelijkste gevolgen te voorzien. Het zal zoo'n vaart niet loopen, is de niet-Oostenrijker al licht geneigd uit te roepen, al sluit hij ook het oog niet voor het bedenkelijke eener politiek, die in een staat als Oostenrijk begint met één enkelen volksstam door toegeven aan zijn nationale eischen te bevredigen. Men ziet wel, waar men begint, maar kan men voorzien, waar het eindigen zal?

En zoo zijn wij van ‘de godsdienstige quaestie’ wat afgedwaald. Eindigen wij dan volledigheidshalve met de verblijdende mededeeling, die ook met de godsdienstige quaestie niets uitstaande heeft, dat ten slotte in Italië kamer en senaat het eens zijn geworden en de afschaffing der gemaalbelasting hebben besloten.

De zomer doet thans de politiek nagenoeg overal rusten. Dat die rust in geen sluimering overga, daarvoor schijnt de Porte weer te willen zorgen.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

De Indische Gids. Staat- en letterkundig Maandschrift. Directeur C.E. van Kesteren. Eerste jaargang. Amsterdam, J.H. de Bussy. 1879.

Het gaat zeker niet aan uit een spreekwoord, zelfs al is het algemeen als waar erkend, de uiterste gevolgtrekkingen af te leiden. Zoo zal men uit het gezegde: ‘onbekend maakt onbemind’ redeneerende, niet mogen besluiten, dat bekend altijd bemind maakt en evenmin kunnen zeggen: des te bekender, des te beminder. Maar toch zal dit in vele gevallen wel waar zijn, en o.a. ook daar, waar het betrekkingen tusschen moederland en koloniën geldt. Dan is het dringend noodzakelijk, dat voor het moederland de gelegenheid bestaat, de kolonie in alle opzichten te leeren kennen, opdat zij zooal niet bemind, dan toch gewaardeerd worde; want zonder zulke waardeering is geen goed koloniaal bestuur mogelijk.

Dat wij in dit opzicht althans vooruitgaan, kan niet geloochend worden. Vooral op het gebied van tijdschrift-literatuur, die in deze dagen van zoo buitengewoon belang is, en dikwijls meer dan andere geschriften, beslissenden invloed uitoefent. Wij behoeven niet eens 40 jaren terug te gaan, toen het eerste Indische tijdschrift verscheen, dat zich in den aanvang moest beperken tot mededeelingen over land- en volkenkunde, en eerst tien jaar later de staatkundige leer begon te verkondigen, waarvan haar stichter, Dr. v. Hoëvell, jaren lang de talentvolle prediker was. Wanneer wij nagaan hoeveel er nu in Nederlandsche en Indische tijdschriften over Insulinde verschijnt, dan mag men zich waarlijk niet beklagen over gebrek aan voorlichting. Doch de meeste der tijdschriften, die zich alleen met Indië bezig houden, laten zich niet met staatkundige beschouwingen in: op dat gebied bleef het Tijdschrift van Ned. Indië van v. Hoëvell

facile princeps en zag de pogingen van mededingers, om in de gunst van het publiek te deelen, mislukken, zoodat zelfs de met veel talent geschreven ‘koloniale jaarboeken’ na korten tijd ophielden te bestaan. Toch valt het niet te ontkennen, dat er ook naast dat Tijdschrift plaats is, en dat dit met zijne beperkte ruimte niet in staat is alles, wat op Indologisch gebied belangrijk is, op te nemen, en dat ook wel stemmen van andere richting mogen worden gehoord. Mij althans is het altijd een raadsel gebleven, waarom de conservatief koloniale partij geen orgaan heeft opgericht, dat veel nut zou kunnen stichten en op belangrijke bijdragen van ambtenaren en oud-ambtenaren zou mogen rekenen. De Indische Gids is nu zeker zulk een orgaan niet, maar bevat toch genoeg afwijkingen van de richting van het Tijdschrift van Ned. Indië om een zelfstandig bestaan te rechtvaardigen en is bovendien, nevens staatkunde, bestemd om in tal van rubrieken aan geheel andere behoeften te voldoen, dan dat Tijdschrift vervult. Hartelijk hopen wij, dat verdeeling van arbeid hier goed zal werken, en dat beide tijdschriften naast elkander een nuttigen werkkring mogen hebben. Toch moet ook in dit opzicht weder tegen verbrokkeling van krachten worden gewaakt, en juichen wij het besluit toe, om althans vooreerst ‘de Indische navorscher’ niet op te richten. Het plan bestond, om onder dien titel in Indië een tijdschrift uit te geven, bestemd om korte berichten over land en volk, tekstverklaring van geheel onbekende handschriften enz. op te nemen. Na het verschijnen van ‘de Indische Gids’ is dit voornemen opgegeven, en besloten, dat Tijdschrift met dergelijke bijdragen te verrijken. Dat ‘de Indische Gids’ die taak voortaan op zich neemt, zal zijne belangrijkheid aanmerkelijk vermeerderen, en het onmisbaar maken ook voor hen, die in de staatkunde weinig belang stellen. Wij hopen slechts, dat de stof dusdoende niet te overweldigend groot zal zijn.

Voor een tijdschrift is het een levensquaestie, wie als Directeur optreedt. Om de waarde van een goede leiding te beseffen, denke men slechts aan Morley, die de *Fortnightly Review* zoo bewonderenswaardig bestuurt; aan Buloz, die zonder een woord in de *Revue des deux mondes* te schrijven, de ziel van dat tijdschrift was; aan onzen van Hoëvell, wiens talent als redacteur zelfs zijn felste tegenstanders niet konden loochenen; aan zoovele anderen, van wie men kan zeggen, dat zij en hun tijdschrift één geheel uitmaken. En nu schijnt de keuze van den Redacteur van ‘de Indische Gids’

in vele opzichten een zeer gelukkige. De Heer van Kesteren is als schrijver en redacteur van de Locomotief hier niet onbekend, in Indië zeer bekend. Groot was de invloed, dien hij door zijne courant uitoefende. In het algemeen gesproken kon de Locomotief bogen op den eeretitel, een der best geschreven dagbladen van Indië te zijn. Mocht ook soms door hem niet de gewenschte gematigdheid in acht worden genomen; het *suaviter in modo* niet altijd, het *fortiter in re* daarentegen steeds worden toegepast, - zoo ligt dit voor een groot deel aan de eischen der Indische maatschappij, die ook anderen de juiste grens deed overschrijden en zelfs groote schrijvers de uitspraak van Goethe doet vergeten, ‘dat het een valsche toegeeflijkheid is voor de groote menigte, als men de gewaarwordingen in haar opwekt, die zij voelen *wil*, in plaats van die, welke zij voelen *moet*.’

Indien er een klip is, waarop de Indische Gids gevaar liep te verzeilen, dan zou het juist een dergelijk gemis aan ‘tempering van toon’ zijn. Sterk gepeperde spijzen mishagen het vaderlandsche publiek, waarvoor dit Tijdschrift bestemd is. Haasten wij ons echter te verklaren, dat in dezen jaargang daarvan geen sprake is. Niet dat de Redacteur datgene verzwijgt, wat noodig is te weten, of om zijne meening doekjes windt; - integendeel, telkens spreekt hij zijne overtuiging onbewimpeld uit, en niemand zal wel lang in twijfel behoeven te staan, met wien hij te doen heeft, en welke staatkundige gevoelens de Heer van Kesteren is toegedaan. Dat deze niet geheel die van de groote liberale partij zijn, weet reeds ieder lezer van de Locomotief; ook in de Indische Gids komt dit van tijd tot tijd uit, zooals op pag. 368 van het 2de deel, waar de Directeur een geheel onafhankelijk karakter vertoont. Wel treedt hij als liberaal op, maar volkomen zelfstandig, en zonder zich aan een der partijen te willen aansluiten. Wat hij zich voorstelt, leert ons het programma aan den aanhef van de eerste aflevering, waaruit wij het volgende overnemen:

‘Met dit Tijdschrift wenschen wij, onafhankelijk van partijleuzen, in het belang van Nederland en de Kolonie werkzaam te zijn. Het zal, hopen wij, er toe bijdragen, dat het wederzijdsche vertrouwen tusschen Indië en het moederland worde versterkt, en dat ginds en hier de overtuiging gewekt of bevestigd worde, dat met de handhaving van ons vaderland als koloniale mogendheid onze

nationale eer is gemoeid, en dat het Nederlandsche gezag in Azië, zal het duurzaam op eerbiediging kunnen rekenen, standvastig en krachtig een regeeringsstelsel in practijk heeft te brengen, dat op degelijke kennis van land en volk, op gezonde economische beginselen en op de rechtvaardigheid berust.

Tot ons leedwezen moeten wij verklaren, dat naar onze overtuiging, die voorwaarde nog slechts zeer onvolkomen vervuld is. De financieele verhouding tusschen Nederland en Indië hangt nog altijd met het bekende batig saldo-stelsel samen.... Het lot der Inlanders is nog altijd, dat zij onvoldoende beschermd worden tegen willekeur.... De toekomst der Europeesche landbouw-nijverheid is nog altijd précair.... Kortom: de koloniale hervormingen van den laatsten tijd verdienen geprezen te worden, als ondubbelzinnige blijken van de gezindheid, om het bestuur over Indië meer in harmonie te brengen met de verlichte en humane denkbeelden van onze dagen, maar eene oplossing van de voornaamste koloniale vraagstukken is daarmede niet verkregen. Eenige van de voornaamste koloniale kwestiën.... zijn van het programma geweerd; andere.... zijn behandeld, terwijl men de sociale en economische eigenaardigheden van Indië ten deele uit het oog verloor, en men heeft ze als afgedaan beschouwd, toen er van al de factoren, die noodig zijn om de beoogde uitkomst te verkrijgen, niet meer dan enkele in rekening waren gebracht. En met al die oude vraagstukken dringt zich thans een nieuw, hoogst gewichtig op den voorgrond: het vraagstuk namelijk, om een einde te maken aan de twijfelingen, de inconsequentiën, de onvastheid, waardoor ons bestuur over Indië reeds een zwak bestuur geworden is.

Wij voor ons gelooven:

dat er, na ernstig onderzoek en beraad, voor Indië ten spoedigste een vast aaneensluitend regeeringsstelsel gekozen moet worden;

dat het opperbestuur, die keus gedaan hebbende, de toepassing aan de Indische Regeering moet overlaten, alleen in een scherp toezicht op, en eene dergelijke aansprakelijkheid van die Regeering waarborgen zoekend tegen misbruiken van vertrouwen of gezag;

dat eene poging om tot het stelsel van behoud terug te keeren, onvruchtbaar te noemen is;

dat de gedwongen koffiecultuur.... over enkele tientallen jaren opgeheven moet zijn;

dat aan die afschaffing een herziening van het geheele belastingstelsel dient vooraf te gaan;

dat Indië's geldelijke verplichting jegens Nederland geacht moet worden begrensd te zijn tot eene jaarlijksche, niet al te nauw berekende restitutie van de uitgaven, welke Nederland terwille of om het bezit de kolonie heeft gedaan;

dat de indirecte voordeelen welke Nederland van de kolonie trekt aanmerkelijk moeten toenemen;

dat eene breede en gezonde ontwikkeling van Indië's welvaart, ondenkbaar is

a zonder medewerking van Europeesch kapitaal, Europeesche nijverheid en Europeesche bekwaamheid;

b zonder de zekerheid van den inlander, dat hij zelf de vruchten van zijn arbeid genieten zal;

c zonder rationeele, verstandelijke en zedelijke beschaving van den inlander; en

d zonder wijziging van verschillende economische toestanden, die hem tegenwoordig nog bemoeilijken;

dat voor den inlander inzonderheid noodig zijn:

1e bescherming tegen willekeur van wien ook,

2e wering van alle verplichte leveringen en diensten ten behoeve der ambtenaren en hoofden;

3e waakzaamheid tegen het mahomedaansch fanatisme;

4e verbetering van het onderwijs;

5e beperking van opiumconsumptie;

6e bevordering van conversie van communaal in individueel grondbezit, en van grondbezit in grondeigendom, maar wat het laatste betreft, met maatregelen tegen spoliatie ten faveure van niet-inlanders;

7e regeling van alle op den grond drukkende lasten;

8e belangrijke vermeerdering van irrigatiekanalen, spoorwegen en binnenwegen’.

Inderdaad een omvangrijk programma, al zou er, naar mijne meening, nog wel wat aan toe te voegen zijn, maar tevens een zoodanig, dat ieder vrijzinnige in den lande het onderschrijven kan. Moge het aan de ‘Indische Gids’ gelukken, vele van de hier genoemde wenschen mede te helpen verwezenlijken.

Zal een tijdschrift als het onderhavige volkomen beantwoorden aan het gestelde doel, dan moet het, nevens theoretische beschouwingen, vooral ook opstellen en mededeelingen bevatten van ambtenaren en anderen, die Indië uit de praktijk leerden kennen, en moet van alle kanten licht worden aangebracht. Terecht roept de directie de steun in van velen in Nederland en Indië, en ik ben er van overtuigd, dat ook anderdenkenden desverkiezende het Tijdschrift voor hunne beschouwingen zullen geopend vinden. Tot nog toe is zij niet ongelukkig in de keuze van hare medewerkers geslaagd. Behalve op de hoofdartikelen van den directeur: ‘De tegenwoordige verhouding tusschen Gouverneur-Generaal en opperbestuur’ en ‘De vriendschap der Indische regeering voor de bevolking der Minahassa’ wijs ik op ‘Het water op Java, in betrekking tot den landbouw’ door v. Gorkom; ‘Het onderwijs voor kinderen van Europeanen en met hen gelijkgestelden’ door Oosthoek; ‘Naar aanleiding van eene Indische circulaire’ door v. Gorkom; en onder de kleinere opstellen, op ‘De toekomstige verhouding van Sumanap en Madura tot het Ned-Indische Gouvernement’, ‘Het wetsontwerp tot aanvulling van het tarief van uitvoerrechten in Ned.-Indië’ door Bosscher, de stukken van Rose en de artikelen van kapitein Goudschaal, al staan deze laatste minder in onmiddellijk verband met Indië. Niet zeer gelukkig schijnt mij het denkbeeld toe, om de redevoeringen, die in het Indisch genootschap gehouden zijn en in zijne verslagen opgenomen, hier nogmaals af te drukken. Die daarin belangstelt - en de beraadslagingen zijn dikwijls zeer belangrijk - kan deze elders vinden. In dit tijdschrift zijn hoogstens korte mededeelingen over die discussiën op hare plaats.

Onder de hoofdartikelen is er een, dat mij zeer teleurstelde, namelijk Bosscher's ‘Hoe moet Indië geregeerd worden?’ Waarschijnlijk is het velen als mij gegaan, die bij het ontvangen der eerste aflevering, bij voorkeur die pagina's opsloegen, omdat zij hoopten veel te zullen leeren uit de opstellen van een man, die zulk een grooten naam geniet en doorkneed is in de Indische aangelegenheden. Met reden mocht men in een artikel, dat zulk een opschrift draagt, beschouwingen verwachten over de voornaamste regeeringsbeginselen en hopen, dat men hier aan de hand van de praktijk zou uiteengezet zien, wat vereischt wordt om de oplossing der vragen, in het programma vermeld, althans een stap verder te

brengen. Reeds verschenen een viertal artikelen, maar nog altijd zijn wij niet wijzer. Tot nu toe geeft de Hr. Bosscher slechts een historisch overzicht van vroegere stelsels, waaruit, de geachte schrijver vergeve mij deze opmerking, voor hen, die eenige studie van Indië gemaakt hebben, niets te leeren valt, en dat ook elders te vinden is. Wij hebben recht van den Heer Bosscher meer te eischen en te vorderen, dat hij uit den schat zijner ervaring eigen denkbeelden mededeele. Moge dat verlangen spoedig worden voldaan!

Vormen de besproken hoofd-artikelen (waaronder wij ook met genoegen een enkele over vreemde koloniën aantroffen t.w. de irrigatie-werken van Britsch-Indië), wel het gewichtigste deel van het Tijdschrift, toch bevatten ook de andere rubrieken zeer veel belangrijks. Voor zooveel de rubriek ‘koloniale literatuur’ betreft, is het voldoende mede te deelen, dat zij onder redactie van den Heer Dr. T.C.L. Wijnmalen staat, wiens kennis van de Indische bibliografie in de leiding van het nu opgeheven tijdschrift ‘de Indische letterbode’ genoegzaam gebleken is. Zeer is het te waardeeren, dat de daar door hem aangevangen taak hier weder wordt voortgezet, en dat hij zich ook nu niet slechts bepaalt tot dat, wat in Nederlandsch-Indië verschenen is, maar zooveel mogelijk opnoemt en hier en daar ook bespreekt of laat bespreken de nieuwe uitgaven, op vreemde koloniën betrekking hebbende. Natuurlijk moet, bij de groote uitgebreidheid, die hij aan zijne taak geeft, en die hem b.v. werken over Arabië en de talen van Hindostan doet vermelden, menig geschrift hem ontsnappen, maar over het algemeen mag zijn overzicht vrij volledig, voor Nederlandsch-Indië zelfs zeer volledig genoemd worden.

Vooral echter reken ik voor hem, die zijne kennis van Indië wil vermeerderen, van belang de rubrieken: ‘*Maandelijksche Revue* (waarom niet “overzicht”?) *van brochures, tijdschriften en dagbladen*’ (waarmede ik in één adem noem ‘cijfers en feiten uit het koloniale verslag’), ‘*wetenschap en industrie*’ en ‘*Varia*’. Alle drie hebben dit met elkander gemeen, dat zij een ware *olla podrida* zijn, waarin het ‘Alles durcheinander’ met genialiteit wordt doorgevoerd, zoodat zij een rijke schatkamer voor den belangstellende vormen. Ieder toch, die iets van Indië wil weten, zucht onder de noodzakelijkheid, om de in Nederland en Indië verschijnende couranten en dagbladen door te bladeren, om te zien of daarin ook iets

belangrijks over Indië voorkomt, en gaat gebukt onder den overstelpenden vloed van brochures en tijdschriftartikelen. Zijne taak wordt nu zeer verlicht door den Heer v. Kesteren, die in elk nommer een overzicht geeft van 't geen de voorafgaande maand aan die in den regel kort levende, maar dikwijls belangrijke en een hoogeren ouderdom verdienende opstellen heeft opgeleverd. Gezwegen van het nut, dat het zakelijke van die artikelen zoodoende behouden blijft, is het een groot voordeel, dat men weet, wat er al zoo is geschreven, en dat men daaruit de keus doen kan. Ook hier valt het te prijzen, dat de verzamelaar zich niet enkel met Nederlandsche tijdschriften bezig houdt, maar ook van tijd tot tijd een uitstapje in den vreemde doet.

Misschien gaat hij zelf te ver, waar hij ons b.v. op p. 513, 2de deel, mededeelingen doet over een Duitsch verbond met China, dat toch slechts in een zeer ver verwijderde betrekking met onze koloniën staat. Van harte beamen wij den wensch, dat de redacteurs of uitgevers van dagbladen of tijdschriften de nommers, waarin koloniale vraagstukken behandeld worden, aan de Directie zullen toezenden. Alleen daardoor kan het verslag volledig worden, terwijl bovendien hun eigen belang er mede gemoeid moet zijn, dat de aandacht op dergelijke artikelen wordt gevestigd.

Het boven gezegde geldt ook voor de Rubrieken '*Varia*' en '*wetenschap en industrie*'. De meest heterogeene mededeelingen staan daar rustig naast elkander. Zoo bevatten de '*varia*' van het Maartnommer: Een Australische bond - papier-consumptie - nieuwe belastingen voor Nederland - Moeten de vreemdelingen ons nog langer overvleugelen? - Welke taal moeten de inlanders leeren? - Civiele geneesheeren in Ned.-Indië - Persbreideling; en '*Wetenschap en Industrie*' van October: 'Wire Tramways - nieuwe export artikelen voor Australië - een klimatologische tabel - tarwe, thee en zijde in Britsch-Indië - drie expeditiën naar N. Guinea - inlandsche plantennamen in N.I. - kleurenblindheid en aanvaringen op zee!' Maar zoo vindt ook iedereen hier zijne gading. Hier vooral hopen wij, dat de Indische ambtenaren ruimschoots zullen putten uit den schat hunner ervaring. Minder gelukkig - dit zij in het voorbijgaan gezegd - schijnt de wenk op pag. 99 van het Januarienommer aan de aanleggers van Hollandsche dijken gegeven.

Niet alleen als staatkundig, ook als letterkundig orgaan treedt de Indische Gids op. Wanneer hij zich bepaalt tot schetsen, op Indië betrekking hebbende, schijnt mij dat een uitmuntend denkbeeld. Gaarne ontmoet ik dan weder den Heer van Nievelt, en vooral ook Sally, uit wiens (?) klein opstel een veelbelovend talent spreekt. Moge Melati van Java, wier groote gaven elders gebleken zijn, ons iets beters geven dan ‘Rechts of links’. En waar de Heer van Eck voortgaat met zijne schetsen uit het volksleven, die door den gewonen lezer, met Indië onbekend, zeker gaarne en met nut gelezen worden, - en ook door meer met Indië vertrouwden, wanneer het mededeelingen geldt zooals over de hanengevechten, waar de schrijver iets nieuws brengt; - daar hoede hij zich voor uitdrukkingen als ‘elk gehuwd bruintje’ en worde hij vooral niet te oppervlakkig. Het door hem gekozen genre leidt daartoe zoo licht, en de Heer van Eck zal wel niet beweren, die klip altijd te hebben vermeden. Vooral bij onderwerpen als ‘het erfrecht’ kan dit zeer gevaarlijk worden.

Na al het bovenstaande zal het wel geene bevreemding wekken, als ik verklaar, hoog met ‘de Indische Gids’ te zijn ingenomen, en ofschoon ook hier het volmaakte zeker niet bereikt is, het reeds verschenen gedeelte zeer op prijs te stellen. Moge de ‘Indische Gids’ een lang bestaan genieten, en meer en meer een schatkamer worden, waarin veel wordt nedergelegd, wat Indië's belangen raakt, en zoodoende medewerken tot het grootsche doel, door den redacteur in zijn programma beoogd.

Leiden, December 1879.

P.A. VAN DER LITH.

***Hare roeping getrouw, door Johanna van der Woude. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg*. 1879.**

***Zijn Zuster, door M. van Walcheren. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*. 1880.**

De zoon van een der inderdaad slechts zeldzaam voorkomende Duitschers die in het - toch vrijwillig door hen gekozen - vreemde land hunner vestiging ook werkelijk burger willen worden, de heer Goschen, voor eenige jaren Minister der Kroon van Engeland en thans haar zaakgelastigde te Constantinopel, heeft daarom toch het goede zijner Duitsche afkomst nog niet verloren. De koude en ongevoelige Engelschman, zoo als zijn welgelijkend portret hem ons voorstelt, is toch volkomen Duitscher gebleven in zijne behoefte aan poëzie en verbeelding, ja zelfs aan dat dwepende en onbepaalde zoodra het hart den boventoon krijgt boven het hoofd, wat onze naburen zoo zeer kenmerkt. De kleinzoon van den Leipziger boekverkooper heeft zeker dikwijls op de knie van vader en grootvader met ingehouden adem zitten te luisteren naar die Märchen en vertelseltjes van feeën en nixen en kaboutermannetjes welke, in vroegeren tijd althans, in Duitschland onmisbaar geacht werden voor de opleiding der kleinen en die deze met gretige ooren en geopende harten opvingen. Geen Duitscher, die niet opgegroeid is met Sneeuwwitje en Dornröschen en den IJzeren Hendrik en hoe zij allen heeten mogen, die liefelijke speelnooten eener lang vervlogen jeugd. En dat ze diepen indruk maakten, dat bewijst de rede die een man als Goschen nog onlangs in het vóór alles geld slaande Liverpool gehouden heeft, om die mannen van zaken toch te waarschuwen hunne kinderen nog iets anders te leeren dan wat zij voor hun bedrijf, hun vak, hun kostwinning, noodig hebben. Hij, zelf aan 't hoofd staande van een der grootste Londensche handelshuizen, daarenboven Minister, staatsman dus, de man alzoo uit wiens mond men weinig anders zou verwachten dan woorden van omzichtigheid en beleid en eigenbelang, hij predikt de behoefte aan middelen om de verbeelding van hen vooral te wekken, die het dagelijksch brood enkel door doodenden en slaafschen arbeid kunnen winnen. Hoe de oude Duitsche geest dus nog in hem leeft en weer wakker wordt, ja luide getuigt tot zelfs bij den Britschen egoïst!

‘Livelihood is not life, and education must deal with the *whole* life of man’, zei hij terecht. Wek de verbeelding van ouden en jongen, vul die met tooneelen van liefelijkheid en schoonheid, ontwikkel het hart evenzeer als het hoofd, en ge zult den geest van den maar al te dikwijls door onverpoosden en zwaren arbeid afgetobden en afgesloofden man evenzeer versterken en zijn geluk verhoogen, als ge zijn lichaam in een weldadig en nieuw leven gevend bad dompelt door hem uit de werkplaats en veelal bedompte woning te jagen naar het open veld, alwaar lucht en beweging en verstrooiing en uitspanning hem als tot een nieuw mensch maken. Liever dan die brave Hendrikken en ‘mijn leeren is spelen’, zegt hij, zijn mij de als door een tooverachtig waas omgeven beelden van een Grimm, of de hoe ook onmogelijke maar toch inderdaad aanlokkelijke personen, door wier mond een Cooper en anderen moed en wakkerheid wekken bij de jeugd. Niet het lezen van romannetjes raadt hij dus aan, want daarin ontbreekt maar al te veel juist die fantasie welke hij zoo onmisbaar acht. En dat photographisch teekenen van het dagelijksch leven te volgen acht hij veeleer tijdverspilling, weinig op hebbende met schrijvers die niets anders kunnen weergeven dan wat hun oog eens zag en hun oor hoorde. De zoodanigen, beweert hij, verwarren *fiction* met *imagination*.

Tegenover die in onze dagen van overdreven zucht tot onderwijzen, helaas! zoo zelden gehoorde kreet naar de ontwikkeling van het hart en de verbeelding, als ware 't onnoodig dat de mensch zich telkens verfrissche door vrijelijk rond te dolen in een wereld van idealen en de werkelijkheid hem althans voor een poos uit hare boeien ontsla, werpe men mij niet de bekende uitspraak van Hawthorne te gemoet, die juist met de meest typische romans van ‘daily life’ dweepte, met de boeken van een Anthony Trollope. Ik erken 't, aardig vergelijkt hij diens teekening der mannen en vrouwen met wie wij den roastbeef als nuttigen en de ale als inslorpen, bij een klomp van onze aarde dien een reus zóó snel afhieuw en onder een stolp bracht, dat de menschen die er hun dagelijksch werk op verrichten rustig hun gang bleven gaan en van niets bemerkten, zoodat de toeschouwers hen geheel in hun gewone doen voor zich hadden. Maar wanneer hij er de verklaring op laat volgen dat hij nooit een enkelen van zijne eigene, zwevende romans, zou hebben willen lezen indien een ander die geschreven had,

dan wordt 't ons duidelijk hoe diep de man die ons een Transformation en een House with the seven Gables, ja zelfs een Septimius schenken kon, het onderscheid gevoelde tusschen de kinderen zijner eigene weelderige fantasie en die beefeaters en aledrinkers, van den onuitputtelijken Trollope. Neem echter, op de greep af, een van diens romans ter hand, en wanneer ge het boek in 't midden openslaat, zal 't u onmogelijk zijn te zeggen welken ge toevallig hebt opgenomen, omdat ze allen zoowat hetzelfde zijn. Maar neemt ge die proef bij Hawthorne, dan aarzelt ge geen oogenblik, omdat zijn rijke verbeelding telkens weer nieuwe beelden en gedachten en toestanden voor uwe oogen toovert.

Die hartstocht der werkelijkheid begint ook op het gebied onzer romanliteratuur afmattend te worden. Wij krijgen daarop nu toch wel wat al te veel personen ‘van gelijke bewegingen als wij’, zoo als een geniaal tijdgenoot een zijner eerste romans zoo aardig doopte. Zoodra die denkbeeldige lui, voor wie de schrijvers onze belangstelling vragen, dan ook maar in 't minste afwijken van 'tgeen wij gewoon zijn dergelijke personen in onzen kring te zien doen, stooten wij er ons aan en noemen het boek onnatuurlijk. In Engeland zijn er van die vaste schrijvers over hertogen en markiezen en bals en diners in hunne paleizen, zonder dat zij een van die hooge personages ooit anders gezien hebben dan wanneer een opzichter in 't park hun, voor een fooi, alle voorbij rijdenden aanwees, zoo als men vroeger de dieren in 't beestenspel deed, maar daar ten minste een leeuw geen aap noemde, waartegen die gedienstige parkknecht volstrekt niet opziet. Hoe vermakelijk dan ook telkens de misgrepen dier schrijvers zijn, begrijpt een ieder, maar ook, hoe daaronder de indruk lijdt welken zij hun held of heldin willen laten maken. Hadden die menschen meer fantasie en zich liever op dat vrijere gebied begeven, hun werk zou gewonnen hebben, ook omdat het dan een uitvloeisel ware geweest van hun eigen gemoed. Het boek zou hun stempel hebben gedragen. 't Is ook zoo gemakkelijk niet tot uitspanning te maken, wat wij dagelijks wel om ons moeten zien, soms dulden. En indien zij zich geweld aandoen om aan dat gewone iets aantrekkelijks bij te zetten, dan geschiedt dat maar al te veel ten koste der waarheid. Het bewijs daarvan ligt vóór ons.

In een zeer kleinen kring, meent Johanna van der Woude stof in overvloed te vinden om voor het meisje harer verbeelding, dat aan

‘Hare roeping getrouw’ heet te blijven (!), sympathie te winnen. Maar al dadelijk vervalt zij, zoekende naar een tegenstelling, tot iets gewrongens, wanneer zij een rechtzinnig predikant kiest voor een vader die alleen voor geld en aanzien hart heeft en een huichelaar is in zijn hart. Daargelaten nog dat die keus zelfs de eer der nieuwheid mist, in den laatsten tijd eer een laffe hebbelijkheid zijnde, is ze gruwelijk onbillijk. Hebben dan de moderne predikanten misschien het monopolie van eerlijkheid en achtbaarheid? Mij dunkt, zij zelf zullen de eersten zijn om over zulk een bewering de schouders op te halen of, sterker nog, zij zullen 't levendig met mij betreuren dat anonieme schrijvers de typen hunner huichelaars zoeken in een stand, die tot dusverre nog altijd met eerbied werd bejegend. 't Is geen bewijs van bekwaamheid, wanneer een schrijver het slechte van een zijner hoofdpersonen vooral moet teekenen door hem als ontrouw voor te stellen aan een ambt, dat juist het kenmerk van vroomheid draagt. Daarenboven handelt deze man nergens als predikant. Hij had even goed rentenier of koopman of fabrikant kunnen zijn, zoodat 't hier blijkbaar enkel te doen is geweest om het ambt, als contrast. En evenmin is hij als de man der groote wereld geteekend, hoewel dat wel de bedoeling is, want dan zouden nooit de laatste en eerste regels van blz. 8 en 9, II, aan de pen der schrijfster ontsnapt zijn.

Maar als ik begin met deze grief tegen de schrijfster, en er een tweede op laat volgen door op te komen tegen de herhaling van twee ja drie volwassen kinderen die hun ouders duchtig de les lezen, dan wil ik daarom nog niet zeggen dezen roman met weinig genoegen gelezen te hebben of dien laag te stellen. Integendeel betreur ik 't, dat een schrijfster die zooveel talent van schrijven en zooveel fantasie bezit, zich beperkt heeft tot een zoo klein en nauw gebied waarop zij hare weinige personen te dikwijls en te veel onder telkens gelijksoortige omstandigheden laat verschijnen, dan dat deze onze aandacht blijvend kunnen boeien. Men zou die lui zoo graag uit hun kringetje willen jagen, opdat hun karakter zich eens flink kon ontwikkelen en er in die poppen wat leven kwam door zelfstandigheid. Zij veranderen van omstandigheden niet uit vrijen wil, maar door den wil der schrijfster. 't Is onmogelijk, dat het schoolkind van zoo even, in een omzien de wijze juffer wordt van weinige dagen later, en de pas nog vergode vader, na de vacantie, eens-

klaps een harteloos man is. Daarenboven is 't zoo moeielijk zich een luitenant-*mauvais sujet* gedurig als boetvaardigen huilebalk te denken, terwijl die edele Maurits letterlijk niets doet en zegt, waaruit zijn geestelijke adel blijkt. Hoe een dragonderofficier zich vergaloppeeren kan aan zoo'n zeurige juf, is eigenlijk van beide niet te begrijpen, tenzij men alweer met mij erkenne dat niet de karakters zelfstandig handelen, maar de schrijfster voor hen.

Wat al kwaads, beweert ge allicht. En toch ten onrechte. Want inderdaad is het boek zoo aardig en zoo vlot geschreven en zijn vele der gedachten en beelden zoo gelukkig gegrepen, dat ik 't haast alleen aan ongeoefendheid wijt wanneer de personen die de schrijfster ten tooneele voert niet van vleesch en bloed zijn. Het alledaagsche leven schijnt zoo gemakkelijk weer te geven, en toch is dat juist zoo moeielijk vooral voor hen wier verbeelding hen gedurig buiten dien sleur en slenter drijft, er naar hunkerende om lustig en vrij te spelen en te stoeien met de opwellingen en overtuigingen van een levendig en gevoelig hart. Wat is dat tooneeltje op school aardig geteekend en hoe verkwikkelijk is dat slot van het boek, en hoe gelukkig steken beide af bij die tooneelen tusschen vader en zoon, ook omdat niemand begrijpt welk eigen voordeel de man kon hebben bij een rijken schoonzoon wiens beide ouders nog leven, hoewel dáárom toch de geheele roman draait. - Verlaat toch dien benauwenden kring van het huishouden, met die kopjes thee en dat lijven knippen en het kousen stoppen, en bedwing de weelderige lokken niet welke uwe fantasie u om de slapen dringen, al mogen ze u soms ook wat wild op de schouders fladderen, roept men der schrijfster haast wrevelig toe!

Penserosa heeft 't ons geleerd, hoe alleen de fantasie altijd weer nieuwe landen en beelden en toestanden ontdekt, om de eenvoudige reden, dat ieder mensch het monopolie heeft van zijn eigenaardige gevoelens en overtuigingen en die kweekt en ontwikkelt en tracht toe te passen.

‘Schrijfster van Penserosa’, dat heeft de jufvrouw uit Walcheren, - heetende zoo als de eerste de beste die het degelijke onzer nieuwe literatuur kent u dadelijk vertellen zal, - eenvoudig op den titel van een nieuw boek te zetten, om onmiddellijk verzekerd te zijn van een zelfs zeer ruimen kring van belangstellenden in elke pennevrucht van hare hand. Geen klein voorrecht waarlijk,

maar volkomen verdiend. Bekroop de vrees mij eens door haar ‘van Kind tot Vrouw’, dat zij in haar Penserosa te veel gegeven had om het publiek op nieuw met een dergelijk geschenk te verrassen, haar laatste werk: ‘Zijn Zuster’, heeft mij wel voor goed van die dwaling genezen. Want dat is inderdaad een fraai boek. Wèl worden wij ook hier binnen den engen kring van een klein gezin besloten, maar hoe leven al die personen welke zich daarin zoo geheel zelfstandig bewegen, hoe zijn al hunne handelingen niet alleen de natuurlijke maar veeleer de onvermijdelijke gevolgen van hun geheele persoonlijkheid! Met de intrigue van het verhaal dweep ik niet, en toch vind ik het boek zoo mooi en volgde alle omstandigheden en tooneelen met zooveel belangstelling, dat mij eigenlijk de ontwarring van dien knoop niet eens veel schelen kon, omdat de personen mij veel meer belang inboezemden dan hunne lotgevallen.

Is sterker bewijs te geven van een juiste teekening der karakters?

En hoe keurig zijn menige tafereeltjes haast gepenseeld. Onwillekeurig moest ik denken aan die aardige gravure, de lente voorstellende, waar een jongen een meisje op een slingertouw wiegt te midden van bloesems en bloemen, toen ik het begin las. Wat is die ontevreden zusterkring sprekend en toch eenvoudig weergegeven. Wij wijzen dat troetelkind van gezin en omgeving als met den vinger aan, en vinden 't zoo natuurlijk dat hij die lastige zuster van zich afwijst, als zij dat beelderige poppetje waarop hij zoo smoorlijk verliefd is, lastig valt. Natuurlijk uit jaloezie! En dan zijn ontwaken uit den droom! Alweer dweep ik niet met de ontknoopingsscène in de societeit, maar toch zou ik dat tooneeltje ongaarne in het boek missen, enkel om de teekening.

Wilde ik echter voortgaan op gelukkige tafereelen te wijzen, dan zou ik wel eenige bladzijden kunnen vullen. Want zonder in 't minste den gang van het verhaal een oogenblik te storen of op allerlei bijpaden af te dwalen, geeft de schrijfster toch gedurig op zoo aanschouwelijke wijze haar gedachten weer en weet hare personen zoodanig te bezielen, dat men telkeus geneigd is nog eens te herlezen wat zoo juist door haar is uitgedrukt. In hoe menig gezin zal men de van Duyns terugvinden, met hun onbevredigde zucht naar betere toestanden, maar zonder de veerkracht om zelf te winnen wat men te vergeefs van anderen blijft hopen. Mocht een Marianne

ook dáár als een reddende engel optreden, toonende dat arbeid, die voor anderen en ons zelven weldadig is, niet buiten, maar binnen ons aller bereik ligt. Toch staat zij wijselijk niet voor ons als een Tugendheldin, geenszins als eene van die reddende en helpende en troostende Marthas welke de boekverkooper ons gemakkelijker leveren kan dan de werkelijkheid; integendeel, het persoontje dat een zegen is voor anderen heeft zelf een wil en een onverzettelijkheid, die niet altijd even weldadig aandoen. Maar zóó begrijpen wij het karakter, en het boeit ons omdat het zoo volkomen waar is en uit het leven gegrepen.

Onwillekeurig roept men bij 't lezen van dit boek uit: welk een zegen kán de vrouw zijn voor den kring waarin zij geplaatst is, en hoeveel nuttiger daar, dan aan stembus of in vergaderzaal.

De titel van het boek is zonderling. Misschien zullen velen dien zelfs veroordeelen als gezocht. Toch is hij volkomen juist, want enkel en alleen als zuster van den held, is Marianna van Duyn de overmachtige hoofdpersone van het boek.

Eer zou ik opkomen tegen het gevaarlijke der motto's boven elk hoofdstuk, met hoeveel tact en zorg ze ook werden gekozen, of liever, hoe vreemd dat ook klinken moge, juist omdat ze zoo uitnemend zijn. Immers wanneer men bij 't beginnen van een nieuw hoofdstuk telkens weer eenige der meest uitnemende gezegden of uitspraken van de eerste schrijvers leest, wordt de verwachting zoo hoog gespannen, dat elk auteur moeite zal hebben die niet te leur te stellen. Het bewijs: veel en goed gelezen te hebben is gegeven, maar of 't oordeelkundig is aangebracht, daaraan twijfel ik.

Fiction en *imagination* niet met elkaar te verwarren, waarschuwt Goschen. Maar ze hand aan hand te doen gaan, dat zal hij zeker uitnemeud vinden. En aan dat voorschrift hebben beide schrijfsters voldaan, vooral de laatste.

P.N.M.

De veldtocht van Willem III in 1676.

Vier jaren had de oorlog al geduurd, die, ongerechtvaardigd door eenigen werkelijken grief of eenig hooger beginsel, door Lodewijk XIV in 1672 was ondernomen om de Nederlandsche republiek te vernietigen en de overmacht van Frankrijk in Europa te vestigen.

Op voorbeeldeloos behendige wijze voorbereid, was die oorlog der verwezenlijking van dat doel zeer nabij geweest. Hoewel omgeven van jaloersche en vijandige naburen, was 't aan Frankrijk, dank zij der uitstekende diplomatie uit de school van Lionne, gelukt die allen mede te sleepen in den aanval of althans tot lijdelijke toeschouwers te maken. Een oogenblik scheen het, dat het kleine Nederland, dat zich zoo pas nog als handhaver van het Europeesch evenwicht had durven opwerpen, bijna zonder tegenweer bezwijken zou. Het land, zeide men niet ten onrechte, was reddeloos, de regeering radeloos, het volk redeloos. Vestingen en verdedigingsliniën, waarop vast werd vertrouwd, gingen zonder slag of stoot verloren, de meeste regenten zagen geen heil dan in onderwerping en het volk vergreep zich in razende vertwijfeling aan het leven van den grooten staatsman, die twintig jaren de republiek had geleid en iedereen eerbied voor haar had afgedwongen.

Maar plotseling keerde de kans. Nederland vermande zich. De regenten sloten zich vast aaneen om den jongen Oranjevorst, dien de volkswil hun had opgedrongen en die bleek de rechte man op de rechte plaats te zijn; volk en burgerij werkten krachtig samen tot behoud van land en vrijheid. En, alsof thans alles evenzeer moest medewerken om Nederland te redden als zoo even om het aan den rand des verderfs te brengen, de

aandrang des vijands hield als van zelf op en tegelijk kwam hulp van buiten.

Tijd gewonnen was toen alles gewonnen. Terwijl de groote koning meende vooreerst genoeg gedaan te hebben om zijn roem te vereeuwigen en terugkeerde om in zijne hoofdstad dat onvergelijkelijke heldenstuk, ‘le Passage du Tolhuys’, te laten verheerlijken en zijn allongepruik te sieren met zeer goedkoope lauweren, kregen de Nederlanders gelegenheid hunne krachten te herstellen, hunne verdedigings-liniën te versterken en hunne regeering te reorganiseeren. Op dienzelfden tijd daagde de kloeke grondvester van den Pruisischen staat, de groote keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, op tot bijstand en bracht daardoor beweging in het logge gevaarte van de Oostenrijksche monarchie Want nu begon ook de *Imperator Romanorum Semper Augustus*, keizer Leopold I, tot het bewustzijn te komen, dat het met zijn rijk en met zijn huis, met de *illustrissima domus Austriae*, gedaan zou zijn, als hij Nederland overliet aan eigen krachten en aan den bijstand van Brandenburg en de Noordduitsche protestanten. Half om zijne Spaansche successie te redden, half om den gevreesden vasal in Noord-Duitschland niet vrij spel te laten, maakte de trage Habsburger zich op om Europa en in de eerste plaats het Duitsche Rijk aan den steeds veldwinnenden Franschen invloed te ontweldigen. En al richtten zijne wapenen niet veel uit, zijn optreden deed in zeker opzicht wonderen. Van alle zijden rezen bondgenooten voor Nederland op. Reeds een jaar later stond de Prins van Oranje aan het hoofd van een machtig, tegen Frankrijk gericht verbond; nog een jaar, en de overmoedige vijand was verlaten van al zijne bondgenooten, door Nederland op de eigen kusten bestookt, gedwongen zijne veroveringen op te geven en op de eigen grenzen den aanval zijner vijanden te keer te gaan.

De oorlog was geheel van aard veranderd: uit den ongelijken strijd om het bestaan van Nederland was een coalitieoorlog tegen Frankrijk geworden. Maar daardoor was Lodewijk XIV teruggebracht tot de praktische staatkunde van Hendrik IV en Richelieu. Tegen een verbond als dit, waarin ieder lid de bevrediging van eigen wenschen en aanspraken beoogde, waarin ook ieder lid zooveel mogelijk vruchten zocht te plukken, maar zoo weinig mogelijk lasten te dragen, was zijn door één wil bestuurde, vast aaneengesloten en voor den strijd voortreffelijk georganiseerde staat volkomen opgewassen. Voorzichtig zijne krachten

sparende, kon hij de bondgenooten dwingen de hunne de verkwisten en in zekeren zin 't aan de wijd uiteenloopende belangen zijner bestrijders overlaten om de coalitie uiteen te doen spatten. Reeds het eerste jaar van den algemeenen oorlog, het jaar 1674, had getoond hoe slecht de kans voor deze stond. Bloedig en op vele punten was er gestreden, de Fransche legers waren slechts verdedigenderwijs te werk gegaan en toch had Lodewijk alleen maar het laatste punt, dat hij op Nederlandschen bodem bezet had, Grave, en dat tot den prijs van ontzaglijk veel bloed en arbeid, moeten opgeven.

In 't volgend jaar ging 't niet beter. Wel verloor Frankrijk in Turenne den grooten veldheer van de eeuw, wel was een andere maarschalk van Frankrijk, en waarlijk geen der minste, Créqui, door overmacht tot capitulatie gedwongen en waren maar weinige onbeteekenende vestingen in België veroverd, maar de ondernemingen der bondgenooten hadden geen van alle eenig blijvend gevolg gehad, en tweedracht en naijver woekerden welig voort onder hunne aanvoerders. En nog veel zwaarder was de coalitie getroffen door den oorlog, die, nu voornamelijk bewerkt door het beleid der Fransche diplomatie, in het noorden van Europa uitbarstte. Niet alleen werd daardoor een deel harer krachten aan den strijd tegen Frankrijk onttrokken, maar van nu af werden er geheel nieuwe belangen in den krijg gemengd, die machtig moesten bijdragen om de toch al zoo geringe eenstemmigheid geheel te vernietigen. Bovenal Nederland werd nu eenen strijd moede, die in veler oogen rechtstreeks tegen het belang van de republiek indruischte. In 1672 hadden de Staten grof geld geboden voor vreemden bijstand, en bij de zware subsidiën, toen aan Oostenrijk en Brandenburg verstrekt, waren in den loop der jaren nieuwe opofferingen gekomen, die men zich moest getroosten, wilde men de Duitsche vorsten in staat stellen hunne verplichtingen als bondgenooten na te komen. En nu zouden zij moeten toezien, als hun geld door dezen besteed werd in een oorlog, die aan de belangen van de republiek vreemd, ja hinderlijk was. Terwijl zij zelve hun geld en hun krijgsmacht opteerden in een veelal onvruchtbaren oorlog aan den Rijn en in België, terwijl zij eene vloot onder hun besten admiraal, hun eenigen de Ruyter, naar de Middellandsche Zee moesten zenden, om Spanje te handhaven in 't bezit van Sicilië, werden zij nog daarenboven verplicht, eene andere scheepsmacht in de Oostzee te houden en geldelijken onderstand van geen gering bedrag te

verleenen aan Brandenburg, Denemarken en de hertogen van Brunswijk Luneburg om dezen veroveringen te helpen maken op Zweden, eene mogendheid, waarmede zij niets liever dan in vrede wenschten te leven. Want een Noordsche oorlog dreigde altijd een der bronaderen van den Nederlandschen handel te doen opdrogen; vrede in de Oostzee en evenwicht tusschen de Baltische staten was steeds het doel geweest van de Nederlandsche politiek. Zoo liep de republiek gevaar niet alleen hare krachten te verspillen ten dienste van vreemde belangen, maar zelfs haar middel van bestaan, haren handel, te zien te niet gaan.

't Is waar, zij deelde den last des oorlogs met Spanje, maar reeds wist iedereen, dat het Spaansche geld meest lang verdwenen was, eer 't zijne bestemming bereikte, en dat, hoe langer de oorlog duurde, de Spaansche traagheid te erger werd. Niet zonder leedvermaak zag de trotsche Don den verachten ketterschen koopman zich afzwoegen om datgene voor hem te behouden, waar hij zelf kwalijk een vinger voor uitstak. Zoo oordeelden niet alleen de kooplieden, die bezorgd waren voor het handelsbelang, de regenten, die het voortzetten van den oorlog het zekere middel achtten om de macht van den opgedrongen stadhouder te bestendigen, de burgerijen, wier lasten telkens verzwaard werden, maar ook de Prins en zijne raadslieden. Zij waren geenszins blind voor den neteligen, ja onhoudbaren toestand, waarin de republiek geraakte, en waren daarom, hoe ongezind ook om Frankrijk de begeerde prooi, een deel van België en der Rijnlanden, te laten, volstrekt niet ongeneigd om een vrede te sluiten.

Maar die vrede, zoo oordeelden zij, mocht geen andere zijn dan een duurzame, dan een, die waarborgen opleverde tegen nieuwe aanvallen van Frankrijk. Zij verzetten zich daarom geenszins tegen het denkbeeld om onder Engelsche bemiddeling nogmaals een vredescongres te openen, maar zij drongen er op aan, dat terzelfder tijd de oorlog zóó krachtig zou worden voortgezet, dat de vijand blijde moest zijn de voorwaarden te onderschrijven, welke de verdedigers van het Europeesch evenwicht hem oplegden. Dat strookte echter geenszins met het streven der meeste bondgenooten, die in geen vrede wilden toestemmen, of hunne eigene eischen moesten ingewilligd zijn. En evenmin met dat der verrassend snel herlevende anti-stadhouderlijke partij, die vrede wilde sluiten, zoodra de voorwaarden voor Nederland op zich zelf aanne-

melijk schenen, zonder te letten op de wijd uiteenloopende aanspraken der bondgenooten. Want zij wilde natuurlijk een einde maken aan een oorlog, die haar in alle opzichten verderfelijk voorkwam en die er van zelf toe moest leiden om 's Prinsen gezag te bestendigen. Vooralsnog was dit verlangen naar vrede, hoewel reeds door een aantal regenten in Holland en in de niet onder Willem's leiding staande noordelijke gewesten gedeeld, nog niet uitgesproken en konden de Staten zich steeds blijven beroemen op hunne offervaardigheid voor de gemeene zaak. Nog gaven zij zonder aarzelen te kennen, dat zij bereid waren zelfs de veroveringen, die de Noordsche bondgenooten mochten maken, in het vredesverdrag te waarborgen, mits zij slechts geene hinderpalen voor den algemeenen vrede opleverden. Met geld en schepen wilden zij, dit jaar althans, den oorlog in de Oostzee helpen voeren en ook in de Middellandsche Zee en in West-Indië Frankrijk door hunne scheepsmacht afbreuk doen. Bovenal wenschten zij een krachtig optreden aan den Rijn en in België, het eenige, wat Lodewijk kon dwingen tot een vrede op werkelijk aannemelijken grondslag. In de hoofdzaak stemden nu nog Prins en Staten overeen en dit jaar kon Willem III nog zeker rekenen op hunne krachtige ondersteuning. Wel niet met blijmoedigheid, maar toch zonder aarzelen stelden zij hem nog eenmaal hunne krijgsmacht ter beschikking; hunne gezanten spoorden in alle hoven en hoofdkwartieren krachtig aan tot inspanning en samenwerking. Deden ook de bondgenooten, vooral Oostenrijk en Spanje, het hunne, dan viel er dit jaar te rekenen op eene algemeene krachtsontwikkeling en zou Frankrijk 't zwaar te verantwoorden hebben. Maar 't stond vast, dat wanneer ook dit jaar verliep zonder eenig beslissend voordeel, de vredespartij in Nederland zoo sterk zou worden, dat bij eenig beleid aan Fransche zijde een vaneenscheuren der coalitie onvermijdelijk was. Veel stond er dus op het spel en Willem III, die dit beter dan iemand inzag, had zich voorgenomen te toonen, dat het aan hem niet liggen zou, wanneer de verwachtingen van Europa werden beschaamd.

Over Willem's werkzaamheid aan het hoofd van het leger der bondgenooten in dit jaar van krisis, is door den schrijver dezer bladzijden zooveel tot nog toe ongebruikte bouwstof bijeengebracht, dat hij meende er toe gerechtigd te zijn, er een verhaal van te geven.

't Zijn de papieren van Willem's trouwen vriend en krijgsmakker, Vorst George Frederik van Waldeck, welke die bouwstof opleveren; zij liggen grootendeels bewaard in het vorstelijk archief te Arolsen. Een gedeelte er van, de briefwisseling, in dit jaar tusschen Willem en Waldeck gevoerd, heb ik afgedrukt in het aanhangsel van het tweede deel van mijn *Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck*. Veel is reeds vroeger gebruikt voor het samenstellen van Rauchbar's levensbeschrijving van Waldeck, die voor eenige jaren door de zorgen van het historisch genootschap in Waldeck het licht heeft gezien, maar behalve dat dit boek, geschreven in het einde der 17de eeuw, zoo weinig aantrekkelijk is door vorm en inhoud, dat het alleen voor den geschiedvorscher leesbaar kan geacht worden, is daar een zeer groot gedeelte van Waldecks papieren ongebruikt gelaten en is het daar te vinden verhaal alleen verstaanbaar voor wie ook de andere stukken kent.

Te minder meende ik dan ook te mogen aarzelen, hier, hoewel leek in krijgszaken, mij te begeven op het terrein onzer krijgsgeschiedenis en den veldtocht van Willem III in 1676 tot het onderwerp van dit opstel te maken.

I.

In het begin van April 1676 was Willem III naar zijne heerlijkheid Breda vertrokken en wachtte daar te midden der kantonnementen van het Nederlandsche leger het oogenblik af, waarop de operatiën konden beginnen. Een bijzonder vroeg invallende lente scheen dat tijdstip te zullen vervroegen. Hij beschikte over een 30,000 man Nederlandsche troepen en rekende op de medewerking van een 15,000 man, die te veld waren gebracht door den landvoogd der Spaansche Nederlanden, Don Carlos de Arragon y Borja, hertog van Villa Hermosa en graaf van Luna. Deze zou dit leger zelf aanvoeren. Hij was een dapper krijgsman, vol goeden wil en toewijding aan de zaak zijns konings. Ongelukkig waren zijne bekwaamheden, vooral als administrateur, niet meer dan zeer middelmatig; hij stond als staatsman verre beneden zijnen bekwamen en energieken voorganger, den graaf de Monterey, die in 1672 er zooveel toe had bijgebracht, dat ook Holland niet bij den eersten stoot der Franschen bezweek.

De verbinding met het groote Duitsche leger, dat onder hertog Karel van Lotharingen den Franschen dwingburg aan den Boven-Rijn, Philippsburg, en zoo mogelijk ook den Elsas moest veroveren, zou worden gedekt door een leger, door verschillende Noordduitsche vorsten met Spaansch en Nederlandsch geld in 't veld gebracht, onder hertog Ernst August van Brunswijk-Luneburg, toen nog vorst-bisschop van Osnabrück, later welbekend als eerste keurvorst van Hannover en als stamvader van het Engelsche vorstenhuis. Vooreerst echter was er nog geen schijn of schaduw van dat leger te zien en stonden de troepen, die 't zouden vormen, nog wijd en zijd verstrooid aan den Neder-Rijn of zelfs aan de Elbe.

Hoe lastig 't ook voor Prins Willem was, dat vooreerst een deel van de krijgsmacht der bondgenooten bleef ontbreken, het groote bezwaar, waar hij mede te worstelen zou hebben en dat zich al dadelijk bij het begin van den veldtocht liet gevoelen, lag elders.

De vrede van Aken, in 1668 onder den invloed der Triple Alliantie gesloten, had door het statusquo op het oogenblik van den vrede te handhaven, eenen onhoudbaren toestand in 't leven geroepen en Fransch en Spaansch gebied op eene wijze dooreengeworpen, welke beider grenzen onverdedigbaar maakte.

Het verlies van Duinkerken, door Cromwell op Spanje veroverd, maar door Karel II weder aan Frankrijk verkocht, had de Spaansche grenslijn aan de kust teruggedrongen, doch ten zuiden en oosten daarvan waren Saint Omer en Aire Spaansch gebleven, afgesneden van het overige Spaansche gebied door de in 1667 door de Franschen veroverde landstreek. Want Rijssel, Kortrijk, Ath en Doornik met het ver in Vlaanderen gelegen Oudenaerde vormden eene Fransche strook, welke links de beide bovengenoemde Vlaamsche steden en rechts Kamerijk en de Scheldevestingen, Bouchain, Valenciennes en Condé, van het hart van België afscheidde. De laatste waren slechts door Mons en Saint Ghislain eenigermate daarmede verbonden; de eerste hadden eene niet gemakkelijke gemeenschap met Yperen en zoodoende met Brugge en Gent. Meer ten oosten was het gewichtige Charleroi in Fransche handen, eene bedreiging voor Brussel zoowel als voor Namen; 't laatste was, sedert in 1675 Huy en Dinant veroverd waren, van drie zijden benauwd en slechts weinig door Charlemont gedekt. Eindelijk stak, ver oostelijk en geheel afzonderlijk gelegen, het in 1673 op de

Nederlanders gewonnen Maastricht den bondgenooten als een doorn in 't vleesch; de gemeenschap van België en Duitschland werd er zeer door belemmerd; het grondgebied van het in naam onzijdige Luik, Belgisch Limburg en Brabant en ook Staats-Brabant lagen daardoor steeds open voor Fransche invallen.

Wat de ligging betrof, leden Spaansche en Fransche grensvestingen aan hetzelfde euvel; beide hadden slechts zeer gebrekkige gemeenschap met elkander en met het land, waartoe zij behoorden, en lagen bloot voor elken aanval. Maar hier hield ook elke vergelijking op. Onder Vaubans leiding en door de zorgen van Louvois waren de Fransche grenssteden in uitmuntenden staat gebracht en van al het noodige voorzien; zij dienden niet alleen als bolwerken maar bovenal als magazijnen en uitvalspoorten. Daarentegen had de Spaansche onachtzaamheid verzuimd, de nu veel meer dan vroeger bedreigde vestingen behoorlijk in staat van tegenweer te brengen. Zelfs Monterey had daartoe niet over genoegzame middelen te beschikken gehad. De werken waren nergens voldoende, althans tegen een aanval van Vauban, gesteund door de hulpmiddelen, die Louvois hem bood. Nog minder was ergens eene bezetting, door getal en gehalte in staat de vesting behoorlijk te verdedigen. Niet zelden hadden de bevelhebbers hunne betrekking alleen aan geboorte of gunstbetoon te danken en was de geest der bevolking, welke diep gebukt ging onder de zware lasten, die het Spaansche gouvernement den staten der zuidelijke Nederlanden afvorderde, alles behalve de beste, 't Stond vast, dat geen enkele dier vestingen bestand zou zijn tegen een eenigszins langdurig beleg, dat bij een aanval haar behoud alleen in een spoedig ontzet gelegen was. Zoodoende verdienden zij met recht ‘schadelijke vestingen’ te heeten; de krijgskunst dier dagen hechtte echter sterk aan haar bezit en stelde bij hare beveiliging elke andere operatie achter. De bewegingen van Willem III moesten dus steeds zóó worden ingericht, dat de vestingen geen gevaar liepen en dientengevolge geheel afhankelijk worden van die des vijands, zoodra deze maar goedvond de eene of andere te bedreigen. Reeds voor de veldtocht kon beginnen, was hem dus het initiatief ontnomen.

Niemand die beter van dien toestand partij wist te trekken dan de markies de Louvois. De groote minister van oorlog van Lodewijk XIV had ingezien, dat thans de tijd gekomen was om Frankrijks grenzen duurzaam te verbeteren door uitbreiding

over die met vestingen dicht bezette strook aan de noordelijke grens. Voor de wijze van oorlogvoeren, welke dit plan vorderde, bezat Frankrijk ruim voldoende krachten en den aangewezen man, den grooten ingenieur van het tijdvak, Vauban. 't Kwam er slechts op aan telkens eene Spaansche vesting in te sluiten en het beleg behoorlijk te dekken; eer de bondgenooten dan tot ontzet gereed waren, had deze met zijnen geweldigen aanval, waartegen geen ouderwetsche sterkte bestand was, de stad ten val gebracht, en zelfs al gelukte 't hun in 't open veld meester te blijven, hunne inspanning miste toch haar doel. Dit kon in 't oneindige herhaald worden, zoover de hulpmiddelen van Louvois strekten, en zoolang de bondgenooten geen overweldigende macht in 't veld brachten, konden daarom aan Willem III de handen gebonden worden.

Het veldtochtsplan voor het jaar 1676 was in dien zin ontworpen door Vauban en uitgewerkt door Louvois, die 't den koning ter goedkeuring voorlegde. Een matig leger zou den Elsas verdedigen, kleine korpsen aan de Pyreneeën en in Sicilië moesten de Spanjaarden bestoken, een ander legertje aan Maas en Moezel den vijand bezig houden, maar een voor dien tijd ontzaglijke armee, 53 bataljons en 122 eskadrons, te samen waarschijnlijk ruim 60,000 man tellende, zou een aanval doen op de Belgische grensvestingen. De koning wilde zelf dat leger aanvoeren; zijn eenige broeder, de hertog van Orleans, de hertog van Enghien, de zoon van den grooten Condé, de grootmeester der artillerie en vijf maarschalken van Frankrijk zouden hem die taak verlichten. Waarin die taak bestond was een geheim; alleen Lodewijk, Louvois en Vauban wisten, dat het op de Spaansche Scheldevestingen, in de eerste plaats op Condé gemunt was.

Iedereen begreep dat een aanval op België voor de deur stond, toen Louvois in Maart de Fransche grenzen bezocht en daarop voortdurend troepenbewegingen plaats hadden, maar niemand, 'tzij vriend of vijand, kon zelfs maar gissen waar de slag zou vallen. Camille Rousset, de uitnemende geschiedschrijver van Louvois en zijne administratie, heeft den schrik geschilderd, welken die reis van den minister teweegbracht, en ook onze eigene bronnen, de brieven van Willem III en Waldeck, geven den indruk weder van de spanning, waarin de bondgenooten dien ten gevolge verkeerden. De Spaansche bevelhebbers zonden voortdurend van de grenzen bericht op bericht naar het hoofd-

kwartier van den landvoogd, die zich naar Dendermonde, op de grens van Brabant en Vlaanderen, had begeven om zoowel de westelijke als de zuidelijke vestingen in 't oog te houden, en deze boodschapte ze trouw aan den Prins, die te Breda maar wachtte op de tijding van 't verschijnen van den vijand, om op te rukken. Maar die berichten waren zoo tegenstrijdig, dat er geen enkele maatregel kon worden genomen, geen enkele marschroute bepaald. Dan scheen Yperen, het bolwerk van Vlaanderen, dan weder de Scheldelinie bedreigd, dan meende men voor eenen rechtstreekschen aanval op Henegouwen of eenen stoot aan de Sambre te moeten vreezen. Wel begreep iedereen volkomen goed, dat de meeste dier troepenbewegingen, dat dat bijeenbrengen van voorraad, dan op het eene, dan op het andere punt, maar dienen moesten om den werkelijken aanval te bemantelen, maar waar een schijnaanval, waar een werkelijk gemeende te verwachten stond, bleef steeds zelfs in de verte niet na te gaan. Men kon niet eens weten, of men zijne strijdkrachten links of rechts moest samentrekken en kon nog minder zelf eene aanvallende beweging beginnen. Want in die dagen gold de oorlog de vestingen, niet het vijandelijk leger, en nu was 't duidelijk dat, wendden de bondgenooten zich naar Vlaanderen, een aanval op het ongedekte Henegouwe of de Scheldelinie te vreezen was en, trok men daarentegen zuidwaarts, Vlaanderen voor den vijand openlag en een der westelijke vestingen omsingeld en misschien veroverd zou zijn, eer men behoorlijk van marschlinie was veranderd. Een doelloos heen en weder trekken zou 't eenige gevolg van een zelfstandig begonnen opmarsch zijn geweest. Want het belegeringskorps na de verovering der bedreigde vesting tot een slag te dwingen, daarvan was geen sprake, 't Zou misschien al lang uiteengegaan en verdwenen zijn, eer men 't bereiken kon, en was dit niet geval, dan liep men alle kans op eene overmacht te stooten. Geduldig afwachten, tot de vijand zijn voornemen openbaarde, en dan snel handelen was al wat er overschoot.

Maar dat laatste was in 1676 nog niet gemakkelijk. In België waren weinig waterwegen en met den enormen wagentrein, welke in die dagen een leger moest vergezellen, was er aan geen snel vooruitkomen te denken op de mulle zandwegen van Brabant en Vlaanderen. Die trein was het struikelblok voor alle legerbevelhebbers van de eeuw. De marschvaardigheid der toenmalige soldaten was toch al niet groot, maar waar een

leger zulk een trein moest medesleepen, moest de marsch geregeld worden naar de krachten van de afgebeulde paarden, van marketenders en gepreste boeren. Gelukkig nog, wanneer het jaargetijde het foerageeren toeliet! Anders moesten, behalve de wagens van de artillerie en de munitie, die voor den mondvoorraad en de massa voertuigen van de troepen en de officieren en ten slotte die van de onontbeerlijke zoetelaars, nog vele honderden worden medegevoerd om het paardenvoeder te transporteeren. Hoe veel daartoe noodig waren, blijkt daaruit, dat vijftien jaren later, bij den voorjaarsveldtocht van 1691, niet minder dan 4500 wagens werden noodig geacht om de op een paar weken berekende fourage voor de 24,000 paarden van het leger te vervoeren. Behalve langzaamheid van alle bewegingen, bracht die trein nog tal van andere bezwaren mede: eindelooze voorzorgen werden vereischt om die door geen band van discipline beheerschte massa menschen en paarden in orde te houden en een groot gedeelte der ruiterij werd door hare bedekking in beslag genomen. Deze had er eenen zwaren en vrij nutteloozen dienst door.

In verhouding tot het voetvolk was de kavalerie van het leger bijzonder talrijk, wat de legers dier dagen mede zoo kostbaar maakte; zij waren beide onveranderlijk verdeeld in vier brigades, die ieder ongeveer zoo sterk waren als thans eene divisie. Volgens de Hollandsche Mercurius telde het Nederlandsche leger te velde in 't begin van 1676 47 infanterieen 36 kavalerie-regimenten; de eerste waren bijna alle in 10 à 12 kompagniën ingedeeld en vormden ieder een bataljon; alleen de Hollandsche garde telde drie bataljons; bij de ruiterij daarentegen bezat ieder regiment door elkander 6 kompagniën, ieder onder een ritmeester, die weder over twee eskadrons, toen evenals de bataljons alleen taktische, geen administratieve eenheden, verdeeld werden, waarvan het een door den overste, het andere door den majoor of den oudsten ritmeester werd aangevoerd.

Daar buiten stonden nog de dragonders, toen nog geheel eene bereden infanterie, die als lichte troepen dienst deed: de republiek had toen maar twee regimenten in dienst, die door organisatie en uitrusting meer van voetvolk dan van ruiterij hadden. Door elkander kan de sterkte van ieder kavalerieregiment op 3 à 400 man begroot worden; de infanteriebataljons hadden eene sterkte van 5 tot 800 hoofden; maar bij de gebrekkige contrôle

der monsteringen en de gewetenlooze bedriegerijen der officieren was 't zoo goed als onmogelijk de werkelijke sterkte na te gaan.

Een wonderlijk mengelmoes van natiën en tongen bood het Nederlandsche leger van die dagen aan. Niet alleen bestonden een aantal, en in vele opzichten de beste, althans meest geachte regimenten uit vreemden, die ten gevolge van een tractaat of eene verbintenis met den een of ander vreemden vorst of overste voor vast of tijdelijk in dienst waren, maar ook de regimenten, die hier te lande waren opgericht en aangeworven, bestonden uit allerlei nationaliteiten. Alleen waren bij deze zeer vele officiers-plaatsen met Nederlanders bezet, zonen van den Nederlandschen adel en leden van regeeringsfamiliën, die menigwerf den rang, waarmede zij al in hun jeugd begiftigd waren, met roem wisten te verdienen. Daartusschen liep menig *officier de fortune* en menige spruit van hoogadelijken vreemden, meest protestantschen huize, Fransche refugiés en Duitsche vorsten en graven. Reeds de namen der generaals geven eene wonderlijke staalkaart. Naast den Prins stond thans, in plaats van den ouden Johan Maurits, den Braziliaan, als veldmaarschalk George Frederik graaf van Waldeck, een krijgsman uit de school van Frederik Hendrik, die in Brandenburgschen, Zweedschen en Brunswijkschen dienst het zwaard had gevoerd en in den grooten slag bij St. Gothard de Turken had helpen bevechten, na verwant aan het huis van Nassau en bezitter van het Nederlandsche graafschap Kuilenburg. Staatsman en legerhoofd, stond Waldeck den Prins met onwankelbare trouw en zeldzame overeenstemming van inzichten ter zijde; evenals deze was hij een onvoorwaardelijk bestrijder van elken belager van het Europeesch evenwicht, een onverzoenlijk vijand van Lodewijk XIV. Een man van groote ervaring in den oorlog, de vriend der beste legeraanvoerders van zijn tijd, uitmuntend door zorg voor het détail van den dienst, maar geenszins een groot veldheer en allerminst een gelukkig generaal, was hij toch zeer geschikt voor den post om een jongen en talentvollen opperbevelhebber, wiens voornaamste gebrek daarin bestond, dat hij nooit anders dan *en chef* had gekommandeerd, ter zijde te staan. Ongelukkig behoorde Waldeck tot die angstvallige menschen, die nooit iets durven ondernemen en, bij allen persoonlijken moed, voor elke verantwoordelijkheid terugdeinzen, die geneigd zijn niets goed te vinden, overal het kwade in te zien en bij elken tegenspoed een ‘*ik wist het wel*,’ een ‘*heb ik het niet gezegd?*’ bij de hand

hebben. Toch was 't in die dagen, toen Willem III in het veld nog een ware ‘Hotspur’ was, voor dezen niet kwaad, zulk een soms al te voorzichtig raadgever aan zijne zijde te hebben.

Een ander Duitsch vorst, Walraven graaf van Nassau-Usingen, in de wandeling Nassau-Saarbrück genaamd, die zijn geheele leven aan den dienst van den staat gewijd had, voerde als generaal de kavalerie aan; zijn luitenant-generaal was Arnaud de Coumont, Markies van Monpouillan, een Fransch protestant, een *parfait cavalier*, maar overigens geen bijzonder aanvoerder. De beide generaal-majoors waren Theobald baron van Weibnom, een katholiek Lotharinger van twijfelachtige afstamming, maar een ervaren en voortreffelijk officier, en Godert van Rhede, baron van Ginckel, later graaf van Athlone en met roem bekend als de bedwinger van Ierland.

Nevens Karel Forentius, uit het wijdvermaarde en wijdvertakte huis der Rijn-Alt- en Wildgraven van Salm, die in die dagen, toen Bentinck nog maar kolonel der garde te paard was, als 's Prinsen gunsteling gold, voerde Hans Willem baron van Aylva, tevens luitenant-admiraal van Friesland, het voetvolk als luitenant-generaal aan. Aylva gold toen als de beste bevelhebber onder de eigenlijk Nederlandsche officieren; even als Weibnom was hij de zeventig al voorbij, maar nog vol vuur en energie. Vrij wat hooger stond hij dan ook aangeschreven dan een ander krijgsman van beroemden naam, Willem Adriaan graaf van Hoorne, die generaal der artillerie was, maar die maar een middelmatig aanvoerder moet geweest zijn. Drie andere graven, waarvan maar één een Nederlander kon heeten, Solms, Erpach en Limburg-Styrum, waren generaal-majoors van de infanterie.

Daalden wij lager af, gingen wij de namen van brigadiers en oversten na, wij zouden dezelfde vreemdsoortige vereeniging van Nederlandsche, Duitsche en Fransche namen vinden. Maar hoe bont ook van samenstelling, het leger dier dagen, dat den vuurdoop van Seneffe had ondergaan, was reeds waardig om de vanen van Maurits en Frederik Hendrik te omringen. Vooral de infanterie begon uit te munten; de ruiterij bereikte eerst in den Spaanschen successie-oorlog de hoogte, waarop deze reeds kort na 1676 geacht werd te staan. In de gelederen streden reeds bijna al die mannen, welke van 1689 tot 1712 bijna onafgebroken de eer der Nederlandsche wapenen op de slagvelden

van Europa handhaafden, Ouwerkerk en Obdam, Fagel en Coehoorn, Slangenburg en van der Duyn van 's Gravenmoer. Er was een edele kern in, die heerlijke vrachten beloofde.

Op den 17^{den} April werd eindelijk een tipje van het gordijn, dat Louvois voor de Fransche operatiën had weten te schuiven, opgelicht. Dien dag was Condé, de naastbijgelegen der drie Spaansche vestingen aan de Schelde, berend door een Fransch legerkorps onder aanvoering van den maarschalk Créqui, een van Turennes beste kweekelingen. Hoewel zij uiterst gunstig gelegen en door moerassen gedekt was, stond het er terstond veeg mede: de bezetting was door detacheeren zoo verzwakt, dat zij geheel onvoldoende moest wezen. Wel gelukte 't eenige dagen later aan 300 Spanjaarden de stad door de inundatiën heen te bereiken, maar die hulp was van luttel invloed op de vorderingen van het beleg. Den 21sten kwam de koning zelf met zijn militair huis in het leger van Créqui. Hij was vijf dagen te voren in alle stilte uit Versailles vertrokken, zonder iemand te zeggen, waar de tocht heenging. Niemand in Frankrijk wist, dat het beleg van Condé al lang begonnen was, toen het officieel eerst een aanvang mocht heeten te nemen.

Toen de belegerden zagen, dat zij met den koning van Frankrijk in persoon te doen hadden, verlamde hun tegenstand; reeds den 26sten gaven zij zich op genade over. Hadden zij nog wat gewacht, zij hadden kunnen vernemen, dat het ontzet in aantocht was, want reeds stond het Nederlandsche leger, met dat van Villa Hermosa vereenigd, in Henegouwen.

Lang hadden de beide maarschalken, die aan de grenzen kommandeerden, Schönberg en d' Humières, door allerlei demonstratiën de bondgenooten in 't onzekere gelaten; zelfs toen Créqui den aanval begonnen had, deden de berichten uit Yperen er bijna toe besluiten, dat men ook hier maar met een schijnaanval te doen had, zoodat zich dan ook de te Antwerpen aangekomen Nederlandsche troepen, in plaats van naar het zuidwesten, naar het westen op marsch begaven. Toen echter verdwenen op eens alle Fransche troepen uit Vlaanderen en concentreerde zich de gansche vijandelijke macht aan de Schelde. De slag was nu neergekomen; iedereen wist, waarheen men zich te spoeden had.

Op het eerste zekere bericht had Willem III alle troepen, ook die vooruitgezonden waren naar Vlaanderen, op marsch doen gaan naar Henegouwen en had zich zelf naar Vilvoorden

gespoed om eene samenkomst met den Spaanschen landvoogd te houden. Vier dagen later, den 24sten, trok het Nederlandsche leger al voorbij Brussel; een paar dagen later had het zich met het Spaansche vereenigd in het toen zeer bekende legerkamp van Cambron, voorwaarts van Mons. Maar bijna tegelijker tijd ontvingen de bondgenooten het bericht, dat eene door moerassen omringde, naar men meende, sterke vesting zich binnen negen dagen had laten bedwingen. Er schoot niets over dan halt houden en afwachten, wat de vijand verder zou doen. Lang behoefden zij geen geduld te oefenen.

Terwijl de Fransche hoofdmacht bij Condé bleef standhouden tot dat de werken weder in behoorlijk verdedigbaren staat waren gebracht, kreeg 's konings broeder, de Hertog van Orléans, of zooals men hem steeds noemde, *Monsieur*, den last met het korps van Créqui naar het hooger aan de Schelde gelegene Bouchain te marcheeren en die kleine, maar sterke vesting te berennen. Was die gevallen, dan waren zoowel Valenciennes, dat dan tusschen twee Fransche plaatsen, Condé en Bouchain, inlag, als Cambray geheel geïsoleerd en zoowel van België als van elkander afgesneden en was beider lot zoo goed als beslist en hoogstens eene quaestie van tijd. De onderneming was echter vrij wat moeielijker dan die tegen Condé. Daargelaten dat men binnen Bouchain beter op een beleg was voorbereid, stond nu ook het leger der bondgenooten in de onmiddellijke nabijheid, gereed terstond tot ontzet op te rukken. Dat Willem III daartoe niets onbeproefd zou laten, desnoods niet tegen een veldslag opzag, daarvan waren de Fransche legerhoofden overtuigd. Intusschen was hun leger zoo sterk, dat het zelfs zonder het korps van Monsieur en Créqui tegen de bondgenooten ruimschoots opgewassen was. Volgens eene eigenhandige mededeeling van Louvois, telde de hoofdmacht meer dan 45,000 man, 115 eskadrons en 40 bataljons, die beide sterker waren dan bij de Nederlanders, daar de eerste meestal vier, de laatste vijftien kompagnien hadden. Daarenboven kon men rekenen op een 4000 ruiters, die Monsieur op het eerste bericht kon afzenden. De bondgenooten daarentegen werden niet hooger dan een 40,000 man geschat. Wel waren leemten ontstaan door het detacheeren van Humières met eene afdeeling naar Vlaanderen, maar daarvoor waren versterkingen van het Maasleger, dat vooreerst niets te doen had en dus gemakkelijk wat missen kon, aangekomen. Zoo had Louvois voor alles gezorgd, 't Had hem mogelijk geschenen,

dat, terwijl de Franschen aan de Schelde bezig waren, de bondgenooten in Vlaanderen Kortrijk, dat tamelijk ontbloot was, zouden aantasten. Enkele bewegingen bij dezen deden daarvoor vreezen, en een ontzet van Bouchain scheen bij de sterkteverhouding der beide legers eerder onwaarschijnlijk dan eene dergelijke onderneming, die met den aard van den toenmaligen oorlog wel overeen te brengen was. Evenwel de minister, die in dit leger, waar een koning den post van opperbevelhebber bekleedde en prinsen en maarschalken de functiën van divisiegeneraals vervulden, de eigenlijke leider der operatiën was, liet zich door dergelijke bedenkingen geen oogenblik storen. Nadat Condé weder in behoorlijken staat was gebracht, koos het hoofdleger eene observatiestelling nabij Quiévrain en Sybourg, bezuidoosten Mons en het gealliëerde leger, terwijl Monsieur en Créqui den 2^{den} Mei het beleg van Bouchain begonnen en d'Humières iets bewesten Condé, naar de zijde van Douay, zich op het door de Schelde en Scarpe gevormde schiereiland had gelegerd, vanwaar hij zoowel Vlaanderen als Henegouwen in het oog kon houden.

Op het bericht van de overgave van Condé hadden de bondgenooten halt gehouden in hun kamp bij Cambron, tot zij zekerheid hadden, dat Bouchain werkelijk belegerd werd. Terstond daarop werd de krijgsraad bijeengeroepen. Dat was toen eene zeer gewone handeling, vooral in een leger van bondgenooten. Op den dag van den slag berustte het opperbevel wel bij den aanvoerder, de uitvoering der bewegingen werd wel aan dezen overgelaten, maar zoodra moest worden vastgesteld, wat er gedaan zou worden, hadden alle generaals eene stem. Al had de Prins ook reeds toen het overwicht bezeten, dat hem later door roem en koninklijke waardigheid verschaft werd, de Spaansche generaals zouden zich toch misschien kwalijk gevoegd hebben naar zijne bevelen, tenzij zij over het algemeene plan van den veldtocht gekend waren geweest. Alleen de Fransche veldheeren, voor zoover zij niet gebonden waren aan de bevelen des konings en van Louvois, bezaten in die dagen zelfstandigheid genoeg tegenover hunne onderbevelhebbers, om op eigen verantwoordelijkheid te handelen: daarom oogstten zij dan ook den ganschen roem, maar bij tegenspoed ook de volle ongenade des konings in.

In den krijgsraad werd nu de vraag gesteld: zal men trachten Bouchain te ontzetten, en zoo ja, hoe? Het eerste vond geen

tegenspraak, over het laatste rees verschil. Er waren drie wegen, waarlangs men Bouchain naderen kon. De kortste weg lag betrekkelijk open. Men kon van Mons af de Haisne, die bij Condé in de Schelde valt, eenigen tijd volgen, dan deze wegens den onvoltooiden staat der pas herstelde werken nog niet gevaarlijke vesting links laten liggen, bij Vieux Condé de Schelde overgaan en dan recht op Bouchain aanrukken. In dat geval bleef echter Valenciennes ongedekt tegen het groote Fransche leger, dat bij Quiévrain stond. Bleef men daarentegen op den rechter Scheldeoever en naderde men Bouchain aan die zijde, wat op zich zelf even gemakkelijk viel, dan liep men gevaar, door dat zelfde leger tot den slag gedwongen te worden op aanzienlijken afstand van Bouchain, zoodat zelfs in geval eener overwinning het ontzet niet zeker was. Een derde weg bleef nu nog over. Men kon eerst oostwaarts in de richting van Quiévrain marcheeren en zich dan zuidwestwaarts wenden. Dan had men echter een langen omweg te maken en liep ook gevaar van door de Franschen te worden aangevallen. Lang werd daarover gedebatteerd. Eindelijk gaf deze bedenking den doorslag: dat op den rechter oever het Fransche leger langs elken weg kon worden ontmoet; dat daarentegen op den linker alleen het korps van Humières aanwezig was en misschien een overtocht beneden Condé en ver van de Fransche hoofdmacht voor dezen lang verborgen kon blijven, zoodat de mogelijkheid bestond, het belegeringskorps te overvallen, eer de koning de Schelde was overgestoken. Want Valenciennes bestreek een groot gedeelte van de rivier tusschen Condé en Bouchain, zoodat de Franschen niet anders dan ver boven of beneden die vesting konden overtrekken. Daarentegen konden de bondgenooten, bij Condé op den linker oever gekomen, Humières op zijde schuiven en over Saint Amand en Denain in een paar korte marschen Bouchain bereiken. Alleen diende de marsch dan voor de Franschen in het begin verborgen te blijven en moest daartoe eene schijnbeweging gemaakt worden.

In dien zin werd besloten. Eene afdeeling Spaansche troepen zou den 7^{den} Mei van Mons naar Saint Ghislain oprukken, als ware zij de voorhoede van een leger, dat zich bewoog in de richting van Quiévrain. Terwijl het Fransche leger daar een aanval afwachtte, zou de hoofdmacht in den avond van denzelfden dag naar Condé trekken, even beneden die vesting de Schelde overgaan en dan terstond doormarcheeren naar

Valenciennes, zich vereenigen met het zeer sterke garnizoen van die stad en oprukken tegen de belegeraars van Bouchain. Werd die beweging snel uitgevoerd, dan kon men den 8sten aan de Schelde, den 9den in 't gezicht van de belegerde vesting zijn. 't Was bijna wiskunstig zeker, dat de Fransche hoofdmacht dan niet tijdig genoeg kon aankomen om het beleg te dekken. Het plan was niet slecht bedacht, 't Kwam er maar op aan, of de uitvoering er aan beantwoordde.

Ongelukkig behoorden snelheid en nauwkeurigheid allerminst tot de eigenschappen van het leger der bondgenooten, vooral van de Spanjaarden. In den middag van den 7den Mei trok de naar Saint Ghislain bestemde afdeeling onder bevel van den hertog van Holstein de poort uit; 's avonds om 7 uur zou de hoofdmacht opbreken. Maar in het hoofdkwartier wachtte men den geheelen namiddag op bericht van die afdeeling en van de uitwerking, welke haar verschijnen had gehad. Hoe ongelooflijk ook, wanneer men bedenkt, dat Saint Ghislain even goed als Mons eene Spaansche vesting en niet veraf gelegen was, zoodat zij zich uitsluitend op bevriend en zeer bekend grondgebied hadden te bewegen, de Spaanschen waren verdwaald geraakt en hadden hunnen last in 't geheel niet volbracht. Intusschen stond het leger van 's avonds 7 uur af gereed den opmarsch aan te vangen. De nacht verliep zonder eenige tijding. Eindelijk lieten Prins Willem en Villa Hermosa in den vroegen morgen van den 8sten de voorhoede, uit de kavalerie van Weibnom bestaande, onder leiding van den graaf von Nassau-Saarbrück maar vast afmarcheeren in de richting van Condé, met last de Schelde dadelijk over te trekken en zich dan terstond in gemeenschap te stellen met Valenciennes. De gouverneur dier stad, de Markies de Risbourg, had eene talrijke ruiterij onder zijne bevelen, die zich op het eerste bevel met de voorhoede moest vereenigen. Wat later, waarschijnlijk nadat de naar Saint Ghislain gezondene troepen zich weder na hunnen vergeefschen tocht bij haar gevoegd hadden, volgde de hoofdmacht. De trein bleef, naar 't schijnt, voorloopig achter, om den marsch niet te vertragen.

Nassau Saarbrück had geene vijanden op zijn tocht ontmoet dan eene enkele ter verkenning uitgezondene ruiterbende uit Condé, toen hij om 10 uur 's morgens de Schelde bereikte. Maar daar ontdekte hij aan de overzijde een vrij sterk korps Franschen, dat bezig was veldwerken op te werpen en aanstalten

maakte om den overtocht te beletten, 't Was blijkbaar de afdeeling van Humières, maar hoe talrijk die was, was onbekend. De afstand en het terrein lieten niet toe dat waar te nemen. Hoewel een onversaagd krijgsman, waagde Nassau 't onder deze omstandigheden niet aan zijne bevelen gevolg te geven; het geval van tegenstand aan de Schelde was daarbij niet voorzien; hij vreesde in een gevecht te zullen worden gewikkeld, dat de Fransche hoofdmacht zou alarmeeren. Hij liet dus halt houden en zond bericht van zijn wedervaren aan zijn onmiddellijken chef, den graaf van Waldeck en deze aan den Prins. Beiden spoedden zich terstond naar de voorhoede.

Zoodra Waldeck zich van den stand van zaken overtuigd had, was hij, zeer tegen zijne gewoonte, terstond met zijn oordeel gereed. Hij achtte de onderneming verder nutteloos, nu men niet zonder tegenstand op den linker Scheldeoever kon komen, het Fransche leger bij Quiévrain alleen reeds door het kanongebulder van den opmarsch der bondgenooten kennis moest krijgen en daarenboven reeds een halve dag verloren was gegaan en de schijnbeweging geen doel had getroffen. Zelfs, zoo redeneerde hij, liep men gevaar bij een eenigszins aanmerkelijken tegenstand van d'Humières zoolang te worden opgehouden, tot men door het groote Fransche leger in den rug werd aangegrepen en zoo in een allerbedenkelijksten toestand geraakte. Slechts onder twee voorwaarden had hij de onderneming goedgekeurd, dat zij snel en dat zij in 't geheim werd volbracht; nu ontbraken beide en kon hij haar dus zijne goedkeuring niet langer schenken.

De Prins was 't volstrekt niet met zijn veldmaarschalk eens. ‘Zou men zulk eene gewichtige onderneming opgeven, zoodra men op den geringsten hinderpaal stiet? Daartoe was men niet opgebroken.’ De beide veldheeren reden daarop naar het leger terug. Natuurlijk werd daar terstond krijgsraad gehouden. De meeste generaals en ook de hertog van Villa Hermosa waren 't met den Prins eens, dat men zoo snel mogelijk moest trachten over te trekken. Maar in stede van nu terstond daarmede een begin te maken, besloot men de meeste omzichtigheid in acht te nemen en eerst nog eens den vijand te verkennen. Willem zelf en de bevelhebber der Spaansche ruiterij, Charles Henri Prins van Vaudemont, de broeder van den hertog van Lotharingen, een jong en veelbelovend officier, namen dit op zich en begaven zich dientengevolge nog een-

maal naar de voorhoede. De uitslag van hun onderzoek was, zooals Waldeck zelf opmerkt, te voorzien. Zij bleven bij hunne meening, want de krijgsmacht van d'Humières, op een duizend man of vier geschat, scheen hun niet sterk genoeg om den bondgenooten ernstige hinderpalen in den weg te leggen. Hun bericht aan den krijgsraad was dan ook in dien geest. Terwijl Waldeck zijne meening daartegenover bleef handhaven, verklaarde de Rijngraaf, die met hem op geen bijzonder goeden voet schijnt te hebben gestaan, hem althans meestal tegensprak, dat hem een spoedige overtocht juist daarom zoo noodzakelijk scheen, omdat men juist hier aan den rechter oever niet beveiligd was tegen een plotselingen aanval. Zoo kwam men tot hooge woorden, maar niet tot een eendrachtig handelen.

Want intusschen begon de avond te vallen; het leger was afgemat door den slapeloozen nacht en den langen marsch. De meerderheid van den krijgsraad verkoos een middenweg; men zou vooreerst blijven, waar men was, en den volgenden morgen.... overtrekken of langs een anderen weg zijn doel trachten te bereiken?.... neen, op nieuw beraadslagen!

De nacht ging rustig voorbij; alleen bemerkte men eene drukke beweging en veel geloop met fakkels aan de overzijde; men vermoedde dat d'Humières zijn kamp versterkte. In den morgen kwamen de generaals wederom bijéén en bespraken ijverig de vraag, of men d'Humières door geschutvuur uit zijne stelling verdrijven, of eerst een korps langs den rechter oever naar Valenciennes zenden zou, om hem in vereeniging met de bezetting in den rug aan te vallen. Ook daarover werd men 't niet eens, en op nieuw werd tot eene verkenning besloten, waar nu alle generaals aan zouden deelnemen. Alleen Waldeck weigerde mede te gaan, naar hij zelf zegt, om geene nieuwe geschillen te verwekken, maar waarschijnlijk omdat hij begreep, dat men toch over zou trekken.

De veldmaarschalk had juist gezien. Aan de rivier gekomen ontdekten de generaals, dat de Franschen waren afgetrokken. Het gedruisch en het fakkellicht, dat men had waargenomen, was daaraan toe te schrijven geweest; zelfs hadden de Franschen hun kamp in brand gestoken, wat de bondgenooten, vreemd genoeg, eerst nu bemerkten.

Dit gaf den doorslag. Wel bleef Waldeck, nu uit d'Humières aftocht het bekend worden van het plan was op te maken, met klem zijn gevoelen verdedigen, maar een ‘*Il faut passer*’ van

den kapitein-generaal legde den veldmaarschalk het zwijgen op. Alles werd nu gereed gemaakt tot den overtocht.

't Was niet voor vier uur in den middag, eer de vijf bruggen, die noodig bleken, gereed waren, en 't was acht uur, toen eerst de Nederlanders en daarop de Spanjaarden overtrokken. Het kanon van Condé, dat het punt van overgang bestreek, schijnt hen weinig of niet gehinderd te hebben, maar het leger was nauwelijks over, of de bruggen braken door den aandrang van het water, door het openen der sluizen te Condé met kracht opgestuwd. Evenwel, de Prins had zijn doel bereikt, en met lofwaardige energie zette hij nu de beweging voort. 't Was alsof een nieuw leven het leger bezielde, nu er eindelijk een beslissende stap gedaan was. Rusteloos ging 't voorwaarts den geheelen nacht door; de Prins was zelf bij de voorhoede. Zoo kwam men om vijf uur in den morgen van den 10^{den} Mei in 't gezicht van Valenciennes en van eene aanzienlijke ruitermacht, die, aan den voet van het glacis dier vesting opgesteld, het leger afwachtte. 't Bleek weldra Risbourgs kavalerie te zijn, die 13 eskadrons sterk, op 't bericht van den overtocht der bondgenooten was uitgerukt om zich met hen te vereenigen.

Maar ook verder zuidwestwaarts, bij de groote Cense (pachthoeve) d'Heurtebise, bemerkten de Prins en zijne begeleiders de aanwezigheid van troepen. Weldra zag men daar eene talrijke kavalerie zich ontwikkelen, terwijl ontzaglijke stofwolken in de verte den opmarsch van een machtig leger kenbaar maakte. 't Was blijkbaar, dat men zich tegenover het groote Fransche leger bevond, dat er geene sprake meer van een ontzet van Bouchain kon zijn.

Terwijl de bondgenooten overlegden, hadden de Franschen gehandeld. Door d'Humières was reeds den 8sten, zoodra hij de zekerheid had van de nadering des vijands, bericht aan den koning gezonden. 't Zelfde had Louvois gedaan, die juist te Condé vertoefde. Bij de Franschen behoefde men geene krijgsraden of breedvoerige samensprekingen. Op de ontvangst dezer tijding was terstond het bevel tot den opmarsch gevolgd en reeds op den avond van den 9^{den} Mei was het Fransche leger de Schelde bij Denain boven Valenciennes overgetrokken, ongeveer op denzelfden tijd, dat de bondgenooten dat bij Condé deden. Den volgenden morgen werd de tocht voortgezet den vijand te gemoet. Zoo doende hadden de beide aanvoerders,

de koning van Frankrijk en de Prins van Oranje, elkanders legers op bijna hetzelfde oogenblik in 't oog gekregen. Beiden bevonden zich bij de voorhoede.

Op een der heuvels aan de Schelde bij de cense d'Heurtebise had Lodewijk XIV halt gehouden, omgeven door een stoet van prinsen, generaals en edellieden. De bloem van den jongen Franschen adel volgde hem, het Maison du Roi en de Gens-d'armerie. Achter hem begon zich zijn leger in lange liniën op te stellen, rechts aan de Schelde aangeleund, tegenover de abdij van Fontenelle, links door de abdij van Vigogne, die reeds in het bosch van Saint Amand was gelegen, gedekt. 't Had den nacht bij Denain gebivouakkeerd en dus slechts een korten weg afgelegd. Eer 't half elf in den morgen was, werd het nog versterkt door 20 eskadrons ruiterij onder aanvoering van Monsieur en Créqui, die de maarschalk Schönberg in persoon uit het kamp der belegeraars van Bouchain was gaan halen.

Terwijl het Fransche leger zich opstelde, zag Lodewijk XIV de bondgenooten zich ontwikkelen. Tegenover zich zag hij eerst alleen de garnizoenskavalerie van Valenciennes, weldra sloten zich nieuwe ruiterbenden aan, die uit het bosch van Saint Amand te voorschijn kwamen; achtereenvolgens stelden zich rechts van die kavalerie eerst de Nederlanders, daarop de Spanjaarden in slagorde. Het bosch, door eenige infanteriebataljons bezet, dekte den door de laatsten gevormden rechtervleugel; eene abdij, die van Bonne Espérance, bood een versterkt middelpunt aan, waarachter links de Hollandsche garde postvatte, en het gros der Nederlandsche ruiterij, die de voorhoede had gevormd, vulde met Risbourgs kavalerie de ruimte tot aan de Schelde en de buitenwerken van Valenciennes. De troepen waren afgemat en hongerig; zij hadden de laatste dagen weinig gerust, den laatsten nacht zelfs doorgemarcheerd en geene gelegenheid gehad te koken; zelfs aan brood en water was gebrek. Toch heerschte geene moedeloosheid in hunne rijen: zij juichten hun jongen aanvoerder toe en wierpen de hoeden in de lucht, toen hij de liniën langs reed om ze te beter te ordenen en hier en daar een woord van bemoediging en aansporing te spreken. Met dat al kon zelfs Willem zich niet ontveinzen, dat hij in getal, gehalte en gesteldheid van troepen door den vijand verre overtroffen werd.

De ochtend was voorbijgegaan, beide legers hadden hunne

slagorden voltooid, iedereen wachtte op het teeken tot den aanval. Daar werden de maarschalken opgeroepen om zich om den koning te scharen. In het leger, zegt Rousset, dacht men, dat er nog eenige laatste schikkingen moesten worden getroffen, enkele bevelen uitgedeeld worden. Monsieur, *Monsieur le Duc* (zoo heette steeds de hertog van Enghien, zooals zijn vader Condé *Monsieur le Prince* werd genoemd), Louvois en de maarschalken Créqui, Schönberg, Lorges en La Feuillade vormden eenen kring, om te hooren wat de koning nog te zeggen had.

Toen geschiedde iets, dat Lodewijk XIV tot aan zijnen dood zou berouwen en hem dan ook in het oog der wereld meer afbreuk deed dan eene nederlaag, zóó zelfs, dat geschiedschrijvers, zoo met hem bekend als Macaulay, er door verleid geworden zijn hem te beschuldigen van gebrek aan persoonlijken moed.

De koning stelde in dien kring de vraag: wat moet er nu gedaan worden? Die vraag was een teeken des tijds. 't Was niet de opperbevelhebber van het Fransche leger, die die vraag stelde, want voor dien ware zij overbodig geweest, maar 't was de groote koning, le Roi Soleil, zou ik liever zeggen, die niet wist of 't met zijn waardigheid, met het belang, dat de wereld, en Frankrijk in de eerste plaats, er bij had, dat hij zich in 't geheel niet aan eenig gevaar blootstelde, wel was overeen te brengen, dat hij hier slag leverde, alhoewel alle kansen op zijne zijde waren. En hij deed die vraag te eerder, omdat in dien kring zich een man bevond, die gezegd kon worden tegenover den persoon des konings het staatsbelang te vertegenwoordigen, of liever tegenover den koning-mensch voor den koning-staat te zorgen, een man daarenboven, voor wien Lodewijk eenigermate verlegen schijnt geweest te zijn, de minister van oorlog, markies de Louvois. En deze had de vraag niet vernomen, of hij nam het woord om te betoogen, dat men alleen hier was om het ontzet van Bouchain te verhinderen, dat men dus uitsluitend verdedigenderwijs te werk behoorde te gaan, dat het niet aan den koning, maar aan den Prins van Oranje was om den aanval te beginnen. Hoe vreemd het klinken moge, drie bekwame en met roem bekende maarschalken, Créqui, Schönberg en La Feuillade, en niet een paar hofgeneraals, zooals Macaulay zegt, stemden terstond volijverig met hem in. Slechts één, een man, die nooit eenig bewijs van bekwaamheid

gaf, Lorges, drong er op aan, dat men, daar alle kansen gunstig waren, slag moest leveren. Lodewijk stond een oogenblik besluiteloos; 't schijnt wel alsof hij besefte hoe zijne handelwijze zou worden uitgelegd. Hadden de maarschalken zich tegen Louvois verzet, hij zou zich jegens zichzelven verantwoord hebben gevoeld, als hij, zooals hij zonder twijfel 't liefst had gedaan, de gelegenheid had aangegrepen om zijnen tegenstander te vernietigen; maar nu alleen de stem van den minsten hunner zich daartoe verhief, sprak hij de woorden, die zeer ten onrechte hem als eene lafhartigheid en onwaarheid zijn toegerekend: '*Comme vous avez tous plus d'expérience que moi, je cède, mais à regret*.'

Het woord was gesproken. Er werd bevel gegeven het leger in slagorde te laten staan, geen enkel veldwerk op te werpen, om den vijand den aanval niet te bemoeilijken en hem door drie kanonschoten daar als 't ware toe uit te noodigen. Maar hoewel die van de andere zijde werden beantwoord, de vijand verroerde zich niet.

Een geheel ander schouwspel bood het leger der bondgenooten aan. Daar stond de jonge Oranjevorst te midden zijner veldoversten en drong er heftig op aan den slag aan te nemen, dien de vijand zoo kenlijk aanbood. Te vergeefs wees zijn bedachtzame veldmaarschalk op de vermoeidheid, den honger en dorst der soldaten, op de sterkte des vijands; Willems bloed was in beweging, onstuimig eischte hij den strijd.

't Was niet meer de bleeke, ziekelijke jongeling, die in een armstoel gedoken, al hijgende en kuchende met monosyllaben de omstanders antwoordde, 't was een jonge held, een ridder, van wien het woord van Ivanhoe gold: '*the dust of the melée is the breath of our nostrils*'; hij wilde vechten tot elken prijs, zelfs tot dien van eene nederlaag. 'Niet om stil te zitten zijn wij hier gekomen,' riep hij uit, 'maar om Bouchain te ontzetten.' Had Waldeck, als den vorigen dag, alleen gestaan, zeker zou een drieste aanval door eene zware nederlaag zijn geboet en Lodewijk XIV den roem hebben ingeoogst, dien hij bovenal begeerd maar nooit verkregen heeft, van een veldslag te hebben gewonnen. Maar alle generaals, ook de Rijngraaf, ook de Spanjaarden, waren thans op zijne zijde. De krijgsraad besliste, dat men ook aan deze zijde den aanval zou afwachten en, een bewijs dat men zich zelven de zwakkeren rekende, zich door het opwerpen van veldwerken zou dekken.

Zoo kwam het, dat op den 10^{den} Mei 1676 Lodewijk XIV en Willem III aan 't hoofd hunner legers tegenover elkander stonden en dat er toch geen slag werd geleverd!

Beide aanvoerders waren ontevreden. Lodewijk was 't in stilte: hij had zelf aanleiding gegeven tot den raad, dien Louvois gaf, hij had dien zelfs uitgelokt, want wat had hij anders behoeven te vragen? Maar toch koesterde hij sedert dien tijd een stillen wrok tegen Louvois, en jaren na diens dood gaf hij nog te kennen, dat de minister hem toen eene zwakheid, eene fout had doen begaan, die hij hem nooit kon vergeven. Lorges daarentegen, '*qui avait été si soigneux de la reputation de son maitre*', zooals men 't uitdrukte, bleef hij, niettegenstaande zijne verregaande middelmatigheid, steeds voortrekken.

Rousset heeft zeer juist uiteengezet, hoe 't van zelf sprak, dat Louvois dien raad gaf. Hij was niet, als Lodewijk zelf, bevreesd, dat er misschien een ongeluk kon gebeuren, dat hier, als in elken slag, nog de mogelijkheid eener nederlaag bestond, misschien niet eens zoo bijzonder beducht voor 's konings persoonlijke veiligheid, hoewel het denkbeeld, dat de koning zou kunnen worden gekwetst of gedood, door een gewonen kogel, als een ander sterveling, hem zeker als iederen Franschman, wie hij ook ware, deed huiveren als de grootste ramp, die denkbaar was, maar hij wist niet wat hij met den koning moest beginnen, hoe hem te dekken, waar zijne plaats te kiezen, wien, als hij er bij was, dringende bevelen, die men geen tijd had hem in den mond te leggen, te doen geven. Daarom niet het minst was hij zulk een voorstander van belegeringen: dan kon de koning in zijn kamp blijven en eenige algemeene, vooraf zorgvuldig overlegde bevelen geven, het détail aan Vauban overlaten; niemand vorderde in een beleg ingenieursdienst van den opperbevelhebber. Maar in 't veld was dat anders, daar moest deze zelf handelen en dat kon Lodewijk niet. Hij was in 't geheel geen veldheer.

Juist echter dat Lodewijk die behendig achter krijgskundige redenen verborgen gronden bevroedde, verbitterde hem zoo tegen Louvois en zich zelven en 't was hem een schrale troost, dat vleijers als Luxembourg, die in 't geheim geheel met den minister instemden, openlijk luide verklaarden, dat hij grooter roem had behaald door den vijand den slag aan te bieden dan door hem in een aanval te hebben overwonnen.

Hij voelde nu bitter, welk een onderscheid er bestond tus-

schen hem en zijne ridderlijke voorvaderen. Waarlijk! er zou meer dan moed toe noodig zijn geweest om aan Hendrik IV zulk een raad te geven, aan den held, wiens witte vederbos den weg wees op het pad der overwinning, maar deze zou ook de laatste zijn geweest om onder zulke omstandigheden raad te vragen! De nationale koning bij uitstek, de held en lieveling van Frankrijk, bleek thans opgevolgd te zijn door een soort van khalif, die tot onmacht werd gedoemd door eigen grootheid en de aanbidding zijner onderdanen. Waarlijk, dat was een teeken des tijds, een bewijs dat de Fransche monarchie te gronde ging!

Ook Willem III was bitter boos, doch niet op zich zelven, maar op hen, die hem van het genoegen van een veldslag hadden beroofd, in de eerste plaats op Waldeck. Hij verborg het niet en 't zou weldra blijken, dat de jonge man, wiens zelfbeheersching reeds spreekwoordelijk was, oogenblikken kon hebben, waarin zijn opgekropt gemoed zich in heftige, onbillijke woorden lucht gaf.

Na den ganschen dag den slag te hebben afgewacht, hield men den volgenden morgen krijgsraad. Op nieuw deed de Prins het voorstel, den aanval te wagen, maar op nieuw werd het, nu met nog meer eenstemmigheid dan te voren, verworpen. Om een glimp aan de gedwongen werkeloosheid, waartoe men dus verviel, te geven, werd voorgesteld het belegeringskorps te overvallen. Maar toen de middelen daartoe ter sprake kwamen, bleek de onmogelijkheid. En weldra ook de overbodigheid, want reeds daags daarna, den 12^{den}, vernam men dat Bouchain zich had overgegeven.

Zoodra de zekerheid was verkregen, dat den 10^{den} geen slag zou worden geleverd, keerden Monsieur en Créqui naar hun kamp terug. Dien zelfden avond werden alle buitenwerken genomen en richtte het geschut van Vauban zulk eene verwoesting aan, dat den verdedigers de moed ontzonk. Reeds den volgenden dag was de capitulatie geteekend. Ook Bouchain was in negen dagen tijds gevallen.

De bondgenooten geraakten nu in een neteligen toestand. Uit vrees, dat Cambray nu aan de beurt zou komen, had men een aantal eskadrons ruiterij en dragonders daarheen gezonden en daardoor het leger nog meer verzwakt, terwijl het Fransche versterkt werd door het belegeringskorps, dat ruimschoots het afzenden van 8000 man naar den Rijn vergoedde. Tegenover

een veel sterker, in zijne nu versterkte legerplaats volstrekt onaantastbaren vijand, met eene rivier in den rug, uiterst slecht van brood, fourage en ammunitie voorzien, zoo goed als afgesneden van Mons, de basis der operatiën, en in toevoer en fourageeren door den vijand belemmerd, kon men evenmin blijven staan als iets ondernemen, evenmin in diens gezicht aftrekken als hem aanvallen. Men verkeerde in dien onaangenamen toestand, welke in het schaakspel *pat* wordt genoemd. Geen wonder dat Willem woedend was! Te meer misschien, daar hij zich bewust moest wezen van door zijn onstuimig voorwaarts dringen op den 8sten en 9^{den}, tegen den raad van zijn raadgever in, er veel toe te hebben bijgebracht, dat men in dien toestand was. Toch moest Waldeck het bovenal ontgelden. ‘Waarom,’ vroeg Willem, ‘had hij in den slag niet toegestemd. Erger dan nu had men nooit in de klem kunnen zitten! Men was hier gekomen, wetende dat men vechten moest, zonder te willen strijden!’ ‘*Vous et moi, nous pourrions toujours trouver le chemin*’ riep hij hem bij eene andere gelegenheid toe, toen Waldeck hem weder eens met zijne gewone breedsprakigheid, de bezwaren opsomde, die tegen iedere mogelijke beweging bestonden en hem plaagde met de vraag, hoe hij dan meende deze stelling te kunnen verlaten en een enkel soldaat in het vaderland terug te brengen.

Volgens Waldeck was 't vooral de Rijngraaf, die Willems verbitterd gemoed nog meer prikkelde. Deze achtte een door sommige generaals voorgestelden overtocht van de Schelde bij Valenciennes en een terugtocht naar België langs Quiévrain uiterst onraadzaam; hij vond dit plan zoo gevaarlijk, dat hij beweerde nog liever een aanval op het Fransche leger te willen wagen; dan had men ook wel kans op eene déroute, maar althans de eer gered. Evenmin vonden hij en Waldeck het geraden met den graaf van Nassau in te stemmen, die langs den weg, dien men gekomen was, wilde aftrekken. Terwijl men bij Condé bruggen sloeg, kon men dan den vijand op den hals hebben. Willem had een oogenblik wel ooren naar den eerstgenoemden voorslag gehad; thans meende hij bij den Rijngraaf steun te vinden voor zijn steeds onverminderd gekoesterden hartewensch: slag leveren; de op nieuw daartegen aangevoerde argumenten van Waldeck maakten hem des te knorriger, naarmate hij ze onwedersprekelijker vond. Hij verklaarde zich te moeten schamen van aan het hoofd van zulk een leger niets te ondernemen; hij beweerde dat hij deze handeling door niets kon

rechtvaardigen. Toen Waldeck daartegen aanvoerde, dat hij voor zich daar zeer geldige argumenten voor wist, riep hij uit: '*L'on a apprehendé* (*craint*) *de hasarder d'être battu et on l'est à present, se voyant necessité* (*forcé*) *de se retirer devant l'ennemy*,' en voegde er bij dat het '*faute de vigueur*' was, dat Waldeck steeds had afgeraden slag te leveren. Nu werd de veldmaarschalk van zijne zijde boos: hij hoorde zich hier beschuldigden van aanleiding te hebben gegeven tot een toestand, waarin men, naar zijne meening, juist was geraakt, omdat men zijn raad niet had opgevolgd. Hoezeer hij ook in de vier jaren, die hij in Nederlandschen dienst had doorgebracht, zich aan den Prins had gehecht, dat kon hij niet verkroppen. Hij verklaarde bereid te zijn, als hij dan de schuld moest dragen, de verantwoordelijkheid tegenover hunne meesters, de Staten-Generaal, op zich te nemen, maar dat hij dan ook verzoeken moest, buiten dienst te worden gesteld. Een droog, 'dat het eerste hem minder wenschelijk voorkwam, maar 't laatste hem onverschillig was,' was 't eenige antwoord, dat hij Willem ontlokte, en evenmin maakte de opmerking indruk, dat hij wel gelijk had gehad, toen hij eens had beweerd, dat de Prins niet dezelfde jegens hem zou blijven. Zoo verliet de graaf zeer ontstemd het vertrek met de woorden, dat hij binnen weinige dagen dacht te bewijzen, dat 't hem niet aan moed ontbrak, maar tevens hoopte dat Z.H. dan zijner familie indachtig zou zijn.

In dien, het moet gezegd worden, onbillijken en driftigen man, die ons hier, in Waldecks verhalen, tegentreedt, kan kwalijk de Willem III der traditie worden herkend, ja zelfs moeilijk de schrijver van de vele brieven aan Heinsius en Waldeck, waaruit wij ons geen ander beeld leeren vormen, dan met het door Macaulay geschetste in hoofdtrekken overeenkomt. Maar wij moeten bedenken, dat wij hier te doen hebben met een jong man van 25 jaren, wiens geduld op een voorbeeldeloos zware proef werd gesteld, die geprikkeld werd zoowel door het denkbeeld, dat hij zelf door onberaden voortvarendheid veel schuld had aan den wanhopigen toestand, waarin hij verkeerde, als door de verwijten, welke in de aanmerkingen en tegenwerpingen van Waldeck lagen opgesloten. Geen wonder, dat hem in deze dagen de zelfbeheersching verliet, die hij, naar 't schijnt, later des te meer leerde oefenen, naarmate hij hier tot onbillijkheid was verleid geworden door eene zeer natuurlijke ontevredenheid met zich zelven en anderen.

Zijne oneenigheid met Waldeck duurde echter niet lang; weldra heerschte, in zijne brieven althans, weder de oude hartelijke toon, al bleef een tijdlang den graaf eene zekere terughouding bij en al vernemen wij uit andere stukken van diens hand, dat hij nog in lang niet de toen ondergane bejegening kon vergeten. Merkwaardig is 't, dat alle papieren van Waldeck, op deze Meidagen bij Valenciennes betrekkelijk, afzonderlijk zijn bewaard, dat niet alleen Rauchbar ze niet schijnt gekend te hebben, maar dat ze ook niet aanwezig zijn in het archief te Arolsen, maar berusten in de bibliotheek te Weimar! Of Waldeck voelde, dat ook hij er geen beau rôle in speelde en ze daarom van zijn overige gedenkstukken afzonderde?

Hoe het zij, wij betrappen Willem III hier in een van die het karakter van een mensch kenschetsende oogenblikken, waarin alle zelfbeheersching verloren gaat. Zeker is 't een zijner grootste verdiensten, dat die oogenblikken zoo zeldzaam zijn geweest!

Intusschen begon het leger werkelijk gebrek te lijden. De gouverneur van Valenciennes verklaarde niets van zijn voorraad, zonder gevaar voor de vesting, te kunnen afstaan. De weinige leeftocht voor menschen en paarden, welken de gedeputeerde te velde van den Raad van State, de heer van Dijkveld, Willems trouwe aanhanger in Utrecht en hoogstverdienstelijke diplomaat, die thans, als zoo dikwijls, met veel talent de betrekking van intendant waarnam, wist binnen te brengen, leverde al even weinig op als wat de Spanjaarden konden aanvoeren. De Franschen sneden overal den toevoer af. Eindelijk moest men zijne toevlucht nemen tot het gevaarlijke middel, de ruiterij naar den linkeroever der Schelde te zenden, om daar te fourageeren, waardoor het leger werd blootgesteld aan een aanval, terwijl het zijne beste krachten miste. De voorspoedige uitvoering van die onderneming bracht de bondgenooten op het denkbeeld, dat de door den Rijngraaf zoo kras afgekeurde uitweg, bij Valenciennes over te trekken en dan langs Quiévrain den terugtocht aan te nemen, toch niet zoo geheel verwerpelijk was. Men kon eerst een gedeelte der ruiterij onder den schijn van fourageeren over doen gaan en dan onder bedekking van het kanon der stad volgen en misschien zelfs den vijand zoover vóór zijn, dat hij niet eens eene vervolging beproefde. Reeds was daartoe besloten en den 19^{den} Mei de trein langs dien weg vooruitgezonden. Het leger maakte zich den volgenden dag

gereed te volgen, toen op eens bleek, dat de Franschen hun kamp opbraken.

Bouchain was verdedigbaar verklaard. Alleen daarop had Lodewijk gewacht; dadelijk ging zijn leger op marsch naar de zijde van Douay. Toen de bondgenooten, die zich terstond, in afwachting van wat de terugtocht opleverde, in slagorde hadden geschaard, het Fransche kamp kwamen verkennen, was het ledig. Terstond daarop namen zij zelven den terugtocht aan en weldra stonden zij weder in de nabijheid van Brussel, in het kamp bij Hal.

Groningen, April 1880.

P.L. MULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

De laatste dagen der heerschende kerk.

(*Vervolg van blz.* 237.)

II.

De predikanten der publieke kerk staan bij velen, die de geschiedenis van ons vaderland beschreven, met eene zwarte kool geteekend. Men hoort zeggen, Petrus van Balen had wel gelijk, toen hij in het Hof van hare Hoogheid, Mevrouw de Princes Douairiere van Oranje, den 7^{den} Februarij 1674 aan den Erfstadhouder den raad durfde geven: ‘Dat syn ziel niet kome in den raad van bittere Leviten! Syn eer haar niet vereenige met eene vergadering van Diotrephes, die over hare broederen gaarn de meester spelen en nergens op uit syn, als om de aanwas van natuurlike en geestelike wysheit, daar God in deze dagen soo mildelik de weg toe gebaant heeft, tegen de les der Schriftuur, waar 't mogelik, te stuiten. Hy houde het met geleerde, voorsigtige, godvreesende, vreedsame’[1]. Ook zullen sommigen een zekere mate van goedkeuring niet onthouden aan de uitvallen van M^{r}. Daniel van Alphen, die honderd jaren later velen der Gereformeerde Predikanten en Hoogleeraars op de kaak zette als lieden van een bedorven smaak, trotsch en heerzuchtig, blinde ijveraars, die de vaan der hierarchie opstaken, en bezield waren met eene de kerk vernielende en God onteerende partijdrift, waardoor zij het gansche land in verwarring bragten. Wanneer mijn betoog echter juist is, kan men toegeven, dat de

1 Zie 's mans ‘Predicatie, op het Erf-Stadhouderampt, den Heere Prince van Orange, en Syn Hoogheits wettige mannelyke nasaten door de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland opgedragen,’ blz. 24.

predikanten in hunne heethoofdigheid het dikwijls zeer verkeerd hebben aangelegd, maar het beginsel, dat zij vertegenwoordigden, was in overeenstemming met de wetten van het land. Een vogel vliegt omdat het de natuur van het beest is, en als eene ‘dominante Religie’ heerscht en heerschen wil, komt dat overeen met hare roeping en bestemming. De Staten en Regenten, die voortdurend trachtten aan de gevolgtrekkingen van dit stelsel te ontkomen, hadden zich zelven een strik om den hals gehaald. En als Jan Scharp vraagt, met welk regt men hem voor de voeten wierp, dat hij een ‘dwangzuchtig kerkelyke’ was, en of hij dan als eerlijk man niet verpligt was te strijden voor hetgeen hem bij de wet was verzekerd, wat zal men daartegen zeggen? Het eenige antwoord, dat hout sneed, zou zijn, dat het geheele stelsel niet deugde en dat het tijd werd om het af te breken op dezelfde wijze, waarop het was opgebouwd. De stemmen, die dit eischten, lieten zich met den dag luider hooren, en de handen waren ijverig in de weer om het oude gebouw te ondermijnen en te sloopen. En wanneer wij nu vragen, van waar de strooming kwam, die zich vijandig begon in te zetten tegen eene heerschende kerk, en hoe de geest werd gevoed, die begon te begrijpen, dat zulk een staat van zaken niet langer mogt duren, behoeven wij niet lang in het onzekere te verkeeren.

In de eerste plaats hebben wij acht te nemen op invloeden van buiten. In zijne voortreffelijke verhandeling over ‘Oranje en de Democratie’[1] heeft Mr. W.H. de Beaufort het een en ander gezegd over den invloed der nieuwe begrippen op het gebied der kerk, en ons herinnerd, hoe groot de werking was der denkbeelden, door Marmontel en Voltaire aan de wereld verkondigd. ‘Het beschaafde publiek,’ dus schrijft hij, ‘onder het bestuur der Gouvernante en van Willem V, had ook in dit opzicht andere denkbeelden dan de tijdgenooten van Frederik Hendrik en Willem III. Het juichte Voltaire en Marmontel toe, waar deze in het Catholieke Frankrijk voor de rechten der Protestanten opkwamen en kon niet nalaten, die beschouwingen op eigen toestand toe te passen.’ De twist over den Belisarius maakte het duidelijker dan ooit, dat de weg der zaligheid niet uitsluitend in het bezit was van één kerkgenootschap. Allerlei wanverhoudingen en tegenstrijdigheden kwamen dagelijks in helderder licht te staan, en de verongelijkte Dissenters begonnen

1 Zie *de Gids*, 1875, Dl. IV, blz. 222.

luide klagten aan te heffen over de ontzaggelijke voorregten ten hunnen koste aan de Gereformeerden gegeven, terwijl de kring al grooter werd, die voor zulke klagten ooren had en ze verstond.

Zeer zeker heeft de bekwame schrijver regt, als hij zegt, dat de adelijke jeugd der achttiende eeuw van hare geboorte af in een Franschen dampkring ademde. Maar daar waren ook andere kringen, en het beschaafde publiek dat niet tot den adel behoorde, was over het geheel niet zoo overvloedig in zijne bewondering van Voltaire, als men ons wil doen gelooven, en juist in het stuk der tolerantie zagen velen den man met wantrouwen aan, voor wien het eenige verschil tusschen Protestanten en Roomschen hierin bestond, dat de eersten tot God baden in slecht Fransch, en de laatsten in Latijn, dat nog slechter was. Met welk een weerzin velen tegen zijn '*Traité sur la Tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*' waren vervuld, bleek, toen het in onze taal werd overgezet. Ternaauwernood had men vernomen, dat de Nederduitsche vertaling bij A. Ferwerda te Leeuwarden het licht had gezien, of er verscheen eene Resolutie van de Staten van Friesland, waarbij de uitgave en verspreiding ten strengste werden verboden. De publicatie, die werd afgekondigd, was van dezen inhoud[1]: 'De Gedeputeerde Staten van Vriesland allen, dergenen, die deze zullen zien of hooren lezen, Salut; doen te weten: Alzoo ons is voorgekomen, dat alhier te Leeuwarden wierdt gedrukt en was te bekomen een Boek, genaemd: *Verhandeling over de Verdraegzaemheid in het stuk van Religie, door den Heer Voltaire, uit het Fransch vertaeld:* en dat het gemelde Boek in zich vervat vele ergerlyke en aenstootelijke passagiën en bewoordingen niet alleen, maer ook geschikt tot versmadinge van den ganschen geopenbaerden godsdienst: ZOO IS 'T dat wy daer in willende voorzien, hebben goedgevonden de Exemplaren van het gemelde Boek in deze stad en op andere plaetsen van de Boekdrukkers en Verkoopers te laten ophalen; maer wy interdiceren en verbieden ook aen allen en een iegelijk, gelijk wel expreslijk geschiedt by en door krachte dezer, het drukken of doen drukken, of elders buiten de Provincie gedrukt, distribuëren en dissemineren van het gemelde Boek, by poene van vyftig gouden Vriesche Ryders tegens de Heerlykheid dezer Landschappe te verbeuren. Wordende alle Grietslieden en Magistraten serieuslyk verzocht

1 Zie *Nederlandsche Jaerboeken*, 1765, blz. 57 vv.

en ambtshalve geordonneerd, de hand te houden en te weren, dat gemelde Boek niet worde verkocht noch gemeen gemaekt; want wy zulks tot welzyn van Gods kerke, en handhavinge en bescherminge van den geopenbaerden Godsdienst alsoo verstaen hebben te behooren.'

Ik schrijf het vooral aan dezen maatregel toe, dat het boek in 1774 reeds driemalen hier te lande was uitgegeven, want door betrekkelijk weinigen werd het met instemming gelezen. De trek naar het verbodene heeft aan die verhandeling van Voltaire in ons vaderland zulk een aftrek bezorgd. Want waren de Staten van Friesland en de Magistraat van Leeuwarden al tot het verbieden van dat geschrift overgegaan onder den drang der Gereformeerde Predikanten van laatstgenoemde stad, wier advies ook in de *Nederlandsche Jaerboeken* is opgenomen, en waaraan alleen de bekende D^{s}. Blom geen deel had, het was er verre af, dat de Dissenters met laatstgenoemde overeenstemden. De *Letteroefeningen* gaven terstond[1] te kennen, dat zij van zulk een hulp niet gediend waren. Het is jammer, zeggen zij, 'dat de Heer Voltaire hier en daer, inzonderheid in zyne beschouwing van de verdraegzaemheid der Jooden, die hy verder uitbreidt dan de natuur der Mosaïsche leere kan toelaeten, zich niet bedwongen heeft van zyne spotzugt met de Openbaring te doen doorstraelen: te meer daer 't een man van die beleezenheid niet onbewust kan zyn, dat hy hier geen spotternyen voortbrengt, die niet meermaals weerleid zyn, en gebruik maakt van plaetsen, die op een redelyker wyze verklaerd konnen worden dan hij derzelver inhoud voorstelt. Dit brengt zyne oprechtheid natuurlyk in verdenking, maekt dit stukje noodwendig by veelen ergerlyk, en benadeeld dus, door zyn eigen schuld, den invloed van zyn geschrift. 't Is te verwonderen, dat een fraai vernuft, bedoelende invloed te hebben by anderen, niet beseft, dat hy vooral moet toezien, om hen niet te ergeren en te vertoornen, door te spotten met hetgeen zy in den hoogsten graad heilig achten.'

In deze kringen dus gaf Voltaire ergernis zoo goed als bij de Hervormden van het echte water, en dat zij aan hunne verontwaardiging krachtig lucht gaven, blijkt ons vooral uit *de Denker*, naast de Letteroefeningen door mannen als Barueth en Hofstede gehaat met een volkomen haat. Ziehier wat hij, een

1 Jaarg. 1765, I, blz. 190.

der organen van de Dissenters, schreef[1]: ‘Niet lang geleden heeft Voltaire kunnen goedvinden, zeker uit louter mededogen en liefde tot de Christenen, waarvan hy altyd tot overloopens toe vol is, eene Verhandeling over de Verdraagzaamheid voor hun te schryven, hoewel hy derzelver edelen Godsdienst daarin zulke vinnige steeken geeft, dat men ze waardig geagt heeft niet minder dan driemaal in ons land te drukken. Een Deist zou nu de Christenen beter, dat is verdraagzaam maken. Indien hy eenig nut met zyn werk in Frankryk gedaan, en de Roomschen de verdraagzaamheid omtrent de Hervormden aldaar ingeprent heeft, hy heeft tevens, zoo wel door dat als door zyne andere Schriften, zyn eigen Godsdienst (want Voltaire geeft voor Roomsch te zijn, en heeft nog een Kapel aan zijn Landhuis) gevoelige neepen willen geeven, en men moet zeggen, schoon hy zeer weinig nadeel aan het Evangelie toegebragt heeft door gewigt van tegenwerpingen, dat hy door zyne kwinkslagen en spotagtigen trant van voorstellen, hetzelve meer kwaads dan goeds door dat Boekje gedaan hebbe. Dan hoe bestaat de verdraagzame Voltaire, die zoo veel eerbieds voor de Christenen heeft, en ze zo vinnig kamt wegens hunne verdeeldheden! Rousseau eens gevraagd zynde, of hy geloofde, dat Voltaire, gesteld dat hy de Alleenheerscher van Europa was, de verdraagzaamheid, zoo hoog door hem gepreezen, jegens zyne Christen-onderdaanen oefenen zou? antwoordde daarop: “Hy zou ze allen met een klein vuur doen verbranden.” - Althans kan iemand beweeren, dat indien Voltaire zo verdraagzaam was als hy voorwendt te zyn, indien hy een braaf, regtvaardig, meewarig en goed mensch was, hy de Christenen ooit zou hebben aangetast met die versmading, verwoedheid en bitterheid, welke in zyne Schriften tegen hen gevonden worden? Waarom verdroeg die lydzame Man hunne gevoelens niet? Waarom had hy geen mededogen met hunne kinderagtige begrippen? - Dan Voltaire heeft in zyn voorbeeld getoond, dat de godsdienst dien hy aanrandt, waaragtig is, als ze de algemeene verdorvenheid der menschen leert, waaronder hy toont zo duidelyk begreepen te zyn; en hy heeft zich schandelijk ten toon gesteld, en zich volkomen bespottelyk gemaakt met te bewyzen, dat zyn leven met zyne leer volmaakt strydt. Hy wil dat anderen verdraagen zullen, hy zelf kan niet verdraagen. Is hij dan die groote Voltaire?

1 *De Denker*, XII, blz. 326. Het is van 10 October 1774.

die hierin toont gelyk te staan met een gemeen, zondig en onvolmaakt mensch. Laaten zyne Aanbidders deezen Held vergooden, wy zullen hem tellen onder de kinderen van Adam, die de grootheid hunner verdorvenheid zigtbaar doen uitblinken midden in hunne gewaande wysheid, en zelfs tegen wil en dank de Godlykheid van het Evangelie bevestigen. Mogten de Christenen, die de hulp van deezen bitteren vyand in het stuk der verdraagzaamheid niet noodig hebben, zich uitleggen om de leer van hunnen dierbaren Verlosser, tot vrede en eensgezindheid maanende, hoog te agten, vervolgingen af te leggen, en te smeeken om verlicht te worden door de bewerking van den H. Geest; dan zouden de twisten wyken, de partyschappen ophouden, de doolenden wederkeeren, de liefde, vrede en eendragt onzer aller harten vervullen, en de luister van den Christelyken godsdienst zulke beminnelyke straalen schieten, dat elk niet slegts bewogen zou worden dien te omhelzen, maar ook denzelven te beleeven.'

In de kringen dus, waarvan de Letteroefeningen en de Denker uitgingen, verzette men zich ernstig tegen den geest van Voltaire en versmaadde men zijn hulp, en wij kunnen aannemen, dat zulk een verzet de uitdrukking was van hetgeen duizenden uit den beschaafden burgerstand dachten, onverschillig of zij tot de heerschende kerk behoorden of niet[1]. Maar een tijdschrift en een weekblad als ik daar noemde, beijverden zich hunne lezers langs andere wegen tot hetzelfde doel te leiden. In het midden van de vorige eeuw en nog lang daarna, heerschte in ons land eene groote voorliefde voor al wat *Engelsch* was. In Amsterdam draagt men nog wel heugenis van de 'Engelsche winkels' die toen ter tijd bloeiden, en *de Vaderlander* schreef in 1776: 'Een goed burgerman mag immers niet minder dragen dan een Engelsche hoed, een Engelsch (Manchester) camizool en broek en een Engelsche lakensche rok met Engelsche stalen knoopen in den winter, en in den zomer een pakje van goed Engelsch grein; een paar Engelsche kouzen met Engelsche gespen aan de knieën en op de schoenen, en kan men geen Engelsche schoenen krijgen, ook die moeten in naam en fatsoen ten minsten Engelsch wezen; by luiden van hooger rang is alles Engelsch aan het ligchaam niet alleen, maar ook op de tafel en in huis.' En de invloed der Engelsche letterkunde en der

1 Jufvrouw Wolff was waarlijk ook geen vriendin van Voltaire en diens geest; zij heeft haar invloed gebruikt om hem te bestrijden. Om slechts iets te noemen, wijs ik op het stuk over V., dat zij opnam in *de Gryzaard*.

wijsgeerige begrippen, daar te lande verkondigd, was nog veel ouder en veel grooter. Hoe groot was de magt dier denkbeelden geweest op een man als Voltaire, die, zooals Strauss zegt[1], in de drie jaren van zijn verblijf onder het Engelsche volk van een jongeling gerijpt was tot een man, al telde hij reeds twee-endertig jaren toen hij er kwam! De staatkundige beginselen der Engelschen wezen aan onze patriotten den weg. Addison en Steele waren de voorbeelden van onze Spectators, en de Letteroefeningen zeiden zelve, dat zij in 1761 gesproten waren uit eene Engelsche moeder en afstamden van *the Monthly Review*. En zij, en naast haar de Denker, vloeijen over van stukken uit het Engelsch vertaald, waarin het onderwerp òf regtstreeks òf zijdelings wordt behandeld, dat ons bezig houdt.

Voorts waren er onder hen, die zich hieraan vergastten, niet weinigen, die begeerig de hand uitstaken naar hetgeen van tijd tot tijd uit *Duitschland* werd overgebragt. Dat Lessing's '*Nathan*' hier eenigen vat kreeg op de gedachten der harten, heb ik nergens kunnen ontdekken. Wel werd dit stuk in 1780 in onze taal overgezet, maar opgang maakte het niet. Geen wonder als wij de Letteroefeningen van dit meesterwerk hooren zeggen: 'Het laat zig met genoegen leezen, schoon er hier en daar tooneelen tusschen beide komen, welke geen weezenlijk verband met het hoofdonderwerp schynen te hebben, die het stuk buiten nood wat langwylig maaken. Maar mooglijk heeft er de Heer Lessing iets byzonders mede beoogd, daar wy niet gegrond genoeg naar kunnen gissen.' Tot verklaring van zulk een oordeel, als het een oordeel mag heeten, en zulk een koele ontvangst kan misschien de opmerking dienen, dat velen niet begrepen, waarom hij als een wijze werd geroemd, die ten strijde trok tegen eene geopenbaarde godsdienst. Lessing was in hunne schatting niet anders dan een Deist, zoo goed als Voltaire; trouwens zegt hij zelf: 'Nathans Aeusserung gegen alle positive Religion ist von jeher die meinige gewesen.' Maar indien men in dezen tijd Nathan nog links liet liggen - een later geslacht zou in een ander uiterste vervallen - een der meestgelezene boeken was: *Het leven en de gevoelens van den Eerwaerden Heer Sebaldus Nothanker*, dat in 1775 naar den 3^{den} druk uit het Hoogduitsch werd vertaald. Als ik bij Hagenbach lees[2], dat Nicolai

1 Zie zijn '*Voltaire*', blz. 46-48.
2 a.w., I, blz. 308.

daarin het beeld heeft geteekend van een ‘Nutzlichkeitsprediger,’ die een tekst gebruikt als een onschadelijk middel om ‘nuttige waarheden’ aan den man te brengen, verstout ik mij te beweren, dat hij het boek verkeerd beoordeelt en de eigenlijke bedoeling voorbijziet. De Letteroefeningen van het jaar 1777 oordeelden, dunkt mij, juister, als zij er eene teekening in vinden van de kerkelijke onverdraagzaamheid, van welke Nothanker het slagtoffer is. Het verhaal kan naar hun inzien dienen, ‘om de godgeleerden, zo orthodoxen als toleranten, onder 't oog te brengen, hoe onverantwoordelijk hun gedrag zy, wanneer zy in eene mindere of meerdere maate, aanleiding tot zulke aftekeningen geeven.’ ‘'t Ware te wenschen,’ dus gaan zij voort, ‘dat de eene en de andere party daartegen bestendig waakte. Men begaat wel eens ter wederzyde laakenswaardige mispassen; en 't kan van nut zyn, die ter waarschuwing in een helder daglicht te stellen.’ Het geheele boek loopt dan ook uit in eene verheerlijking van den regel der Collegianten, ‘dat men ter stad Gods door verscheidene poorten kan ingaan’[1], en Nicolai sloeg hier eigenlijk op het zelfde aambeeld als Marmontel in zijn ‘*Belisaire*.’

Nog een ander boek uit den vreemde dient hier te worden vermeld. Reeds in 1741 was de ‘*Iter Subterraneum Nicolai Klimii*’ in het Nederduitsch overgezet, en de ‘Onderaardsche Reis van Claas Klim’ werd druk gelezen. Meer dan eens hooren wij de secten en gezindheden zich op Holberg beroepen, als zij tegenover de heerschende kerk zich een regt trachten te veroveren. De schrijver van de ‘Memorie’[2], ingediend tegen ‘zekere allezints ongefundeerde, wederrechtelyke en irrelevante Schriftuure, geintituleerd: De Advocaet der Vaderlandsche kerke enz,’ maakte er ijverig gebruik van, en het was dan ook koren op den molen der Dissenters. In het land der Potuanen, dit waren de bevindingen van Claas Klim, die hij uit de diepte mee naar boven brengt tot leering en onderwijzing der aardbewoners, werden zij, die al te hevig twistten over het wezen en de eigenschappen Gods, tot verkoeling van hun al te driftig bloed, tot eene aderlating veroordeeld en daarna in het gekkenhuis opgesloten. Voorts stonden zij daar in de overtuiging, dat hij, die anderen veroordeelde en verdoemde, het

1 Zie het 3de deel, blz. 31.
2 Amsterdam, bij Cesar Noël Guerin, 1772.

grootste gevaar liep om zelf verdoemd te worden, aangezien alle verketteren ontstond uit hoogmoed en eigenwaan, die God in alle zijne schepselen haat en verwerpt. Anderen, dus redeneerden de Potuanen, te veroordeelen en met dwang tot onze gedachten te willen brengen, is zooveel als zich zelven alleen, met uitsluiting van anderen, het redelicht toe te eigenen, hetgeen het doen van dwazen is, die alleen meenen wijs te zijn. En in het land van Jochtana zag men dezen regel verstandig toegepast. Dat land, verhaalt Klim, de keizer van de onderaardsche wereld en koster van de kruiskerk te Bergen, in Noorwegen, dat land is eene vergaderplaats van alle godsdiensten, en alle leerstellingen, die over deze gansche planeet verspreid zijn, worden daar bij elkander gevonden en openlijk geleerd. Mij herinnerende, welke gevaarlijke opschuddingen het verschil van godsdienst in onderscheidene landen van Europa gewoonlijk veroorzaakte, durfde ik de hoofdstad naauwlijks binnentreden, waar zooveel kerken van verschillende secten werden gevonden als er straten, wijken en markten waren. Maar mijne vrees week spoedig, want overal heerschte een volkomen eendragt. Het verschil in het godsdienstige deed hier geen vijandschap ontstaan, de twisten baarden geen haat en niemand dacht er aan, een ander te vervolgen. Een prijselijke naijver bezielde de verschillende secten, die ieder voor zich haar best deden, om de voortreffelijkheid van hare godsdienst te betoogen door een heiligen wandel. Dus was het hier door de zorg der regering zoo ver gebragt, dat het verschil van godsdienst niet meer opschudding maakte, dan de verschillende kramen der kooplieden op de openbare markt, of de winkels der handwerkslieden, waar ieder koopers tracht te lokken alleen door de goede kwaliteit zijner waren of de deugdelijkheid van zijn werk En zoo kwam het, dat in het land van Jochtana alle zaden der verdeeldheid, die zouden kunnen opschieten, uitgeroeid werden, terwijl met de daad bewezen werd, dat verscheidenheid van godsdienst geen oorzaak behoefde te zijn van onrust en beroering.

Maar lang voor dat zulke getuigenissen ons land bereikten en er eenige werking konden doen, hadden zich in ons eigen midden stemmen doen hooren, die ruim zoo krachtig klonken. De booze wereld zegt wel, dat Juristen slechte Christenen zijn, maar de booze wereld weet niet wat zij doet. Terwijl de heerschende kerk haar regt tot surveillance zocht te handhaven en den sterken arm der wereldlijke magt opriep om haar te helpen,

was het een regtsgeleerde, die openlijk tegen dit regt in het strijdperk trad. Dat hij het geschreven regt aan zijne zijde had, zou ik niet gaarne toestemmen, want ik blijf er bij, dat de heerschende kerk aan deze hare hoedanigheid, die haar wettig was toegekend, het regt ontleende om boeken en geschriften te keeren, die haar gevaarlijk schenen voor de ware leer, die zij inmers als *de* kerk bezat. De dwaling had zich eenvoudig stil te houden, en indien zij deze ‘moderatie’ uit het oog verloor, diende zij tot de orde te worden geroepen. Maar al kan ik het niet eens zijn met de wijze, waarop Noordkerk zich beriep op de plakkaten, alsof die aan de Hervormde kerk geen vrijheid gaven om te handelen, zooals zij deed, het pleidooi, waarop ik vroeger reeds wees, voor den uitgever van Deurhoffs werk, blijft een merkwaardig protest tegen het beginsel, dat een heerschende kerk vertegenwoordigt. Na de uitstekende verhandeling van Sepp over dit regtsgeding, hebben wij er vrij wat beter kennis van gekregen, dan Mr. M.C. van Hall ons indertijd had bijgezet, toen hij Noordkerk beschouwde als redenaar en letterkundige. Sepp noemt dit pleidooi een ‘levensdaad’. Noordkerk zelf had als Lutheraan te worstelen met de hinderpalen, die de ‘dominante religie’ in zijn weg had gezet. ‘In zijn binnenste huisde een zeker gevoel van wrevel’, en als hij weer een slagtoffer ontmoet van het kerkelijk gezag, treedt hij met al den gloed der overtuiging op, om den verdrukte zijn magtigen bijstand te bieden. Met welk gevolg, zagen wij reeds vroeger. Vrijheid eischte hij voor ieder, vrijheid ook van denken en spreken; zonder haar bestond er ook geen vrijheid van geweten. Ik heb ze heden voor de eerste maal bepleit, zegt hij, God geve, dat het nimmer noodig worde, dit voor de tweede maal te doen. Wat baat een weg, als door de heerschende kerk wordt ingeslagen om te keeren, wat in hare schatting verderfelijke dwaalbegrippen zijn? In haar eigen midden, onder hare eigen waardigheidsbekleeders was geen eenheid in gevoelen, ja onder hen waren de ketterijen vele. Vervolging verhardt en brengt niet anders te weeg, dan dat de meeningen, die men keeren wil, zich nog spoediger verbreiden. Vervolging is vervolging, en of de inquisitie komt van Rome of van Genève dat is eenerlei. En moet de vrijheid hier zwichten en de overheid de kerk ter zijde staan om hare vonnissen uit te voeren, welnu de nakomelingschap zal hen vervloeken, die hier de inquisitie weêr hebben ingevoerd en de vrijheid uit Holland

hebben gebannen. Maar hij had gesproken en lucht gegeven aan zijn hart. En wat er dan ook in het boek der toekomst geschreven stond, hij hoopte, dat er op zijn grafsteen zou gebeiteld worden:

‘Hier rust hy, die voor de vryheid pleitte en de vervolging tegenstond.’

Het was op Dingsdag den 14^{den} Mei van het jaar 1743, dat deze redenen weerklonken voor de volle regtbank der Edelachtbare Heeren Schepenen van Amsterdam. Eerst twintig jaren later zou Voltaire zijn *Traité sur la Tolérance* schrijven. En wie had hier eigenlijk ook behoefte aan dat Fransche licht? In 1706 had de Leidsche Hoogleeraar Gerard Noodt de beroemd geworden redevoering[1] gehouden, waarin hij betoogde, dat het even ongerijmd als onregtvaardig was de vrijheid van denken aan banden te willen leggen, en voor godsdienstige begrippen geen vrijheid te laten. In een staat, zooals Lieven Ferdinand de Beaufort dien wenschte[2], moest ieder mogen ‘gelooven en belyden, wat hij oordeelde met het licht van zyn gemoed overeen te komen, mits dat hy zich zedig gedrage en niet doe wat tot openbare ergernis, tot nadeel of smaad van de geopenbaarde godsdienst kan strekken’, hoewel wij er moeten bijvoegen, dat hij voor den staatkundigen invloed der Roomschen beducht was. En de vriend van Noordkerk, de Hoogleeraar Trotz, aanvaardde zijn ambt den 9^{den} October 1741 met eene verhandeling[3], waarin hij niet alleen voor den regtsgeleerde de vrijheid van denken en spreken eischte, maar met klare woorden die zelfde vrijheid op het gebied der godsdienst als een regt vroeg voor ieder. Hoe de Dissenters hem hebben verheerlijkt, toen zijne Oratie in het Nederduitsch werd uitgegeven (1743), is ons door Sepp beschreven in zijn ‘Johannes Stinstra’[4]. En dat zij dit deden, is ligt te begrijpen. Want al zeggen wij het genoemden schrijver na, dat in het stuk der verdraagzaamheid de moeijelijkheid eerst aankomt, zoodra zij in een bepaald geval moet worden toegepast, wij merken op, dat dit alleen betrekking heeft op het vraagstuk der verdraagzaamheid *in* de kerk, waarover wij niet handelen. De sekten en gezindheden hebben

1 ‘*De Religione ab imperio Jure Gentium libera*’.
2 Zie zijne verhandeling ‘*Over de vryheid in den burgerstaat*’, in 1737 na zijn dood uitgegeven.
3 ‘*De Libertate sentiendi dicendique juris consultis propria*’.
4 Dl. II, blz. 106 vv.

dunkt mij zeer juist gezien, dat er met het betoog van dezen regtsgeleerde nog iets anders werd bedoeld, en indien het er niet meê bedoeld werd, dat het er dan toch uit volgde, gelijk met den dag duidelijker werd.

Voor vele jaren heeft de Hoogleeraar Vreede[1], wien ik hier mijn dank betuigen zou voor zijne leiding, indien ook hij niet reeds was afgereisd, in korte trekken geschetst, hoe de studie van het Natuurregt steeds duidelijker aan het licht bragt, welk een afstand er was tusschen de eischen der rede en die van den staat. Hij doet vooral uitkomen, hoe die studie, ook voor hen, die geen Academische lessen bijwoonden, door vertalingen in het Fransch, en ook in het Nederduitsch, hoe langer hoe meer gemeenzaam werd en hen tot de overtuiging bragt, dat er op het gebied der strafwetgeving veel was te hervormen. Dat die overtuiging zeer lang werk heeft gehad, eer zij tot ieder was doorgedrongen, is bekend. Wij zullen er nu in onze dagen eerst de rijpe vruchten van zien. Maar dat natuurregt droeg nog meer in zijn schoot, dan een tweespalt met de regtspraak. Het duurde niet lang, of tegenover de heerschende kerk werd dus geredeneerd[2]: indien zij openlijk verklaart, dat niets haar heiliger is dan de vrijheid van geweten, dan mag zij op geenerlei wijze iemand belemmeren in het openbaren van zijne overtuiging, en heeft zij geen regt om de verspreiding van godsdienstige begrippen, die van de hare verschillen, te beletten, gelijk zij toch voortdurend doet of tracht te doen. Dit is wel degelijk conscientiedwang. Alle menschen zonder onderscheid zijn in statu naturali vrij geboren, en als zoodanig aan niemand rekenschap verschuldigd van hun gedrag en hunne daden, als alleen aan den Schepper van hemel en aarde. Volgens het regt der natuur is ieder mensch verpligt God zoodanig te dienen als hij, na een behoorlijk en onpartijdig onderzoek, oordeelt overeenkomstig te zijn met den goddelijken wil; uit dezen pligt volgt zijn regt. De godsdienst kan uit haren aard nooit of nimmer onderworpen worden aan eenig menschelijk gezag, en geen verbindtenis hoegenaamd kan eenige verandering brengen in 's menschen natuurlijke verpligtingen en regten. En vermits nu ieder mensch het vermogen heeft ontvangen om hetgeen hij denkt en weet aan anderen mee te deelen, is het ook zijn pligt en zijn onbetwistbaar regt om dat vermogen te

1 Zie zijn ‘De Regering en de Natie sedert 1672-1795’. Amsterdam, 1845.
2 Zie de aangehaalde ‘Memorie’, blz. 82 vv.

gebruiken. Zonder alle goddelijke wetten te schenden kan men hem niet verhinderen de gevoelens en begrippen te verkondigen, die hij meent dat der Godheid welgevallig zijn, waaruit volgt, dat elke belemmering van dien aard, hetzij groot of klein, door wie zij ook wordt opgelegd, niet anders is dan gewetensdwang.

Zulke denkbeelden werden hoe langer hoe algemeener, en naarmate zij dieper wortelen schoten, begon het duidelijker te worden, dat eene heerschende kerk een vergrijp was tegen een regt, dat den mensch van nature eigen was, en dat een staat, die zulk eene kerk in het leven riep en hield, op een verkeerden bodem stond. Op het aangeboren regt van den mensch zegt Lublink, de Jonge, in eene verhandeling over de vrijheid van den drukpers[1], 'om zyne gedachten vryelyk te uiten kan niemand eenige aanspraak maken, tenzy dan dat hy daardoor onmiddelyk wordt beleedigd; en dan is het de vraag, of iemand door het schryven vóór en tegen de leere van deeze of geene gezindheid niet alleen, maar zelfs tegen den godsdienst kan beledigd, dat is in een juridieken zin, in zyn recht kan verkort worden.' Het tegendeel staat voor hem vast, en zoo ontzegt hij aan de overheid de bevoegdheid, om een schrijver op dezen grond voor de regtbank te roepen. In zijne schatting is het daarom eene groote vooruitgang - hij gaf die verhandeling eerst uit in 1803 - dat de kerk nu van den staat is gescheiden, en de laatste dus ontheven is van een deel van de zorg, die vroeger op hem rustte, om voor de kerk te waken; welke staat dus ook volgens hem onder het oude bewind wel degelijk geroepen was, om voor de handhaving der heerschende kerk op te treden, hetgeen maar al te dikwijls vergeten wordt en tot scheve oordeelvellingen leidt. Dat de vrijheid van de drukpers in 1770 ontkwam aan de banden, die men haar wilde aanleggen, vind ik verblijdend. Luzac heeft eer van de Memorien, door hem opgesteld. Maar het wil er niet bij mij in, dat de pogingen, die de kerk waagde, om een plakkaat van de Regering in het leven te roepen tegen godslasterlijke boeken en geschriften, beschouwd moeten worden als drogredenen, waarmeê eene vervolgzieke factie de Staten van Holland en West-Friesland bijna had misleid[2]. Zulk een plakkaat te vragen was het regt der heerschende kerk, en wie had haar dat regt gegeven indien niet de 'Bondgenooten', indien niet de Staten

1 In 'Brieven en Briefwisseling'. Amsterdam, 1803, blz. 132-199.
2 Zie Mr. G.W. Vreede t.a. p., blz. 106.

van Holland en West-Friesland zelve? En zoo was het ook met hare houding tegenover de Secten. In het Koningrijk der Nederlanden bestaan geen secten, omdat er geen ‘dominante religie’ is, maar onder de Republiek bestonden zij wel. Wat zegt de ‘Propositie’ van Willem IV tot herstel van den koophandel, een propositie gedateerd van 27 Aug. 1751 en opgesteld nadat de kundigste kooplieden waren geraadpleegd? Tot de zedelijke oorzaken, die hadden meegewerkt om onzen handel te doen bloeijen, behoorde in de eerste plaats de vrijheid van godsdienst. En hoe wordt dit verstaan? ‘Onder de moreele en politieke oorzaaken,’ dus heet het, ‘mag men stellen de onveranderlyke maxime en *fundamenteele grondwet* van de vryheid omtrent de verschillende godsdiensten, en deeze tolerantie en conniventie altoos considereeren als het kragtigste middel om vreemde ingezetenen uit de omliggende Landen herwaards ter woon te trekken, en daarmede deeze Provintien te bevolken.’ Ik zou het eenvoudig eene bespottelijke aanmatiging vinden, indien iemand tot mij zeide: ik duld u, ofschoon uwe godsdienstige gevoelens van de mijne verschillen. Maar vóór het jaar '95 was het in de orde, te spreken van ‘getolereerde en geconniveerde secten’, want daar was maar ééne kerk. En dat zij geen plan had zich op zij te laten zetten, en nog veel minder om zelve op zij te gaan, kan niemand haar kwalijk nemen.

De afkeer, dien de heerschende kerk had van het Natuurregt en zijne beoefenaars en voorstanders, was dan ook instinctmatig, en haar groote vijand werd de Hoogleeraar van der Marck te Groningen. Hij werd voor haar het kort begrip van alle boosheid, en de fiolen van haar gramschap werden met een woedende kracht over hem uitgegoten. En daar was reden voor. Niemand toch had, voor zoo ver ik weet, met zooveel kracht en klaarheid uiteengezet, wat er uit dat zoogenaamde Natuurregt volgde ten aanzien van eene heerschende kerk en het door haar uitgeoefend gezag. En daaruit meen ik vooral te moeten verklaren, dat men hem zoo hevig aanviel en niet rustte, eer hij op grond van onregtzinnigheid van zijn leerstoel was verjaagd. Het is waar, dat men hem verdacht hield van in strijd te zijn met de leer der Hervormde kerk, zooals die begrepen was in de formulieren van eenigheid, en daarover in het lange en breede handelde in de *Bedenkingen*, tegen hem bij den Senaat ingeleverd, maar de storm was toch vooral opgestoken, toen hij in het tweede deel zijner ‘Academische Lessen’ over het kerkregt der Protes-

tanten handelende, ook dit had getoetst aan de algemeene beginselen van het natuurregt, waaruit gansch iets anders volgde dan Voetius in zijne '*Politia Ecclesiastica*' had gesteld, en onder anderen ook werd afgeleid, dat de kerk onderworpen zou zijn aan den Staat. En hoe hoog juist het vraagstuk van eene heerschende kerk van der Marck lag, blijkt uit hetgeen hij voortging te verkondigen, toen hij, uit het Vaderland verwijderd, een nieuwen werkring had gevonden in het nabijgelegen Lingen. Naar zijne overtuiging moest de Staat niet alleen het evenwigt bewaren tusschen de verschillende gezindten, maar was het ook niet meer dan billijk, dat alle burgers, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, gelijkelijk benoembaar waren tot alle openbare bedieningen. Voor den Staat was het eene onverschillige zaak of iemand Luthersch was of Gereformeerd, en eene heerschende kerk moest met alle magt worden bestreden. Zij streed met het Natuurregt, en was gevaarlijk voor de rust van den Staat. De voorregten, die zij aan hare leden schonk, waren eene miskenning van de regten van anderen en alligt de oorzaak van huichelarij en geveinsdheid. Onwaardigen verhieven zich aan hare hand ten nadeele van verdienstelijke burgers. Teregt zegt de Hoogleeraar Vreede (t.a. p. bl. 107): 'Dan, uit het Vaderland verwijderd, ging van der Marck voort, in het nabijgelegen Lingen dezelfde beginselen te verkondigen, of liever zijn blik werd, van onaangename, dagelijksche geschillen afgeleid, ruimer, en de toepassing dier beginselen vruchtbaar voor de toekomstige betrekking tusschen Staat en Kerk. Zijne verdrijving deed hem als martelaar der waarheid aanmerken; zijne woorden verkregen daardoor bij velen meer ingang, en zouden allengs het denkbeeld van eene heerschende godsdienst geheel vernietigen.'

Hoe zulk een hulp, van den kant der regtsgeleerden geboden, door de Secten en Gezindheden werd ontvangen, is ligt te begrijpen. Men heeft de Letteroefeningen en de Denker maar te doorbladeren om te zien, hoe zij hun best deden om deze beginselen zoo ver mogelijk te verbreiden en in hunne regtmatigheid voor te stellen, ook op gronden aan de godsdienst zelve ontleend. Zij gaven zelve wel niet veel nieuws, maar zij zorgden er voor, dat alles wat dit onderwerp betrof gelezen kon worden door het groote publiek. Ik kan niet alles noemen, wat zij met betrekking tot dit punt in al die jaren en in al die deelen hebben gezegd; het zou ook niet veel meer kunnen zijn dan een herhalen van bekende zaken. Maar één stuk aan het adres van

Hofstede c.s. mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan; wij vinden het in de *Denker* van het jaar 1768, onder den titel: '*Beginsels van den Oorlog onder de Filosoofen in China*.' Het verhaal, dat veel te lang is om het in zijn geheel over te nemen, komt hierop neer: Onder de wijsgeeren in China is het tegenwoordig treurig gesteld en met hunne geleerdheid ziet het er niet best uit. Voor vele jaren vond een groot deel van de philosophen in dit wijd uitgestrekte gebied goed, niet alleen te bepalen wat *waar* en wat *valsch* was, maar ook om voortaan niet toe te laten, dat eenig wijsgeer de *stoutheid* zou hebben, zooals zij het noemen, om iets te leeren dat met hun gevoelen niet overeenkwam, want dat gevoelen was onverbeterlijk en de waarheid zelve. Aan maatregelen van bedwang ontbrak het niet, en 'dit heeft den geest in die anderzins vernuftige natie geweldig uitgebluscht, en haar van jongs af als blinde kampvegters voor het gezag harer voorvaderen leeren stryden met dezelfde wapenen, waarmede de Roomsche geestelyken het gezag van hun opperhoofd en deszelfs besluiten handhaven, en die zoo lang goed zyn als men het oor der vorsten heeft, maar wapenen, die geen Filosoof, die zyn karakter kent, ooit zal gebruiken.' Het waren meest Perzianen van afkomst, dien de Keizer uit medelijden eene schuilplaats had gegeven, nadat zij uit Perzie verdreven waren. Maar zij triumfeerden, en de anderen, meest geboren onderdanen van den Keizer, aan wier voorouders zijne Majesteit zeer veel verpligting had uithoofde van hunne diensten in den oorlog tegen de Tartaren, werden in de gevangenis geworpen, uit het rijk gebannen of verstrooid.

Zij, die zoo den boventoon kregen, werden door de Chinezen de *Preciesen* genoemd 'eensdeels, omdat zy voorgeeven alle Filosoofische waarheden *precies* te verstaan en niet toelaten, dat iemand daarvan een hairbreed afwykt, maar zich *precies* bij 't oude moet houden; anderdeels, omdat allen van hunne Sekte verpligt zyn juist zulke baarden en zulke tabbaarden en mutzen te dragen en hun weezen in zulk een plooi te zetten, dat men op het bloote gezicht aanstonds *precies* kan zien, of iemand tot hun Bondgenootschap behoort.' De anderen hebben geen naam, misschien wel omdat zij onderling nog al wat verschillen ten aanzien van menig punt, dat hun nog niet helder genoeg is. Zij noemen zich zelven eenvoudig philosophen, of om zich van de *Preciesen* te onderscheiden, *Eclectici*, of vrije onderzoekers der waarheid.

Voor eenige jaren scheen het, dat de *Preciesen* wat handelbaarder werden, en de *Eclectici* begonnen reeds op betere tijden te hopen en adem te scheppen. Maar spoedig bleek het, dat zij zich hadden vergist, want toen de Preciesen bemerkten, dat sommigen van hunne partij tot den vrede met de Eclectici begonnen te neigen, hieven zij een alarmkreet aan en riepen zij alle getrouwen te wapen. De oorlog is nu weer in vollen gang. De Preciesen hebben het Magnificat in handen. De keizer en de Grooten van het rijk zijn hunne patronen, en daarop steunende, zijn sommigen hunner hoofden zeer brutaal. Zij zoeken den Keizer wijs te maken, dat zij alleen zijne getrouwe onderdanen zijn, en het gemeen, dat de leer der Eclectici tegen die van Confucius aanloopt en dien grooten Heilige onteert. ‘Het gemeen is hierdoor schier raazende en dol op de Eclectici; gelukkig dat de Keizer, die men zegt dat zelf een liefhebber van de Filosofie is, niet dwaas genoeg is eene so verregaande betigting op het bloot zeggen van partyen te gelooven.’ Maar de Preciesen houden daarom niet op groot en klein tegen hen op te hitsen, en het ziet er in China voor de Eclectici niet best uit, daar men hen op allerlei wijzen beletten wil met hunne gevoelens voor den dag te komen. Overal in het rijk komt het tot botsingen en daar de Preciesen maar volhouden, dat ieder, die van hunne leer afwijkt, Confucius onteert en lastert, vreest men voor droevige gevolgen. ‘Niemand zal meer lust hebben zich op het nader ontdekken en bevestigen der waarheid toe te leggen, de geest tot onderzoek zal hierdoor uitgebluscht worden, en gansch China langs dien weg tot zyne voorige groove en diepe onkunde wederkeeren. De eenige hope voor de Eclectici is de gunst van hunnen Confucius, dien zy den grootsten eerbied toedraagen, en om wiens eere te handhaven hun al dit kwaad gebrouwen wordt. De Keizer wendt alles aan om door zijn wys beleid hunnen muitzieken geest tot bedaaren te brengen, en betoont zig ongenegen om hun, buiten volstrekten nood, iets tot bereiking van hunne heillooze oogmerken in te willigen. Men vreest egter. Zelfs loopt er een gerugt, dat zy reeds een Smeekschrift aan den Keizer in gereedheid hebben, dat zyne Majesteit een of twee werkjes, in welke met hunne ontzaggelyke baarden, zooals men my berigt, de spot gedreeven en niet onduidelijk te kennen wordt gegeeven, dat hunne Filosofie in eenige opzigten met de laatere ontdekkingen strydig is, dat de Keizer dezelve gelieve door beulshanden, uit eer voor de Filo-

sofie der Preciesen en uit verschuldigde hoogagting voor den grooten Confucius, die daardoor zal verheerlykt worden, te laaten verbranden.'

Niets klonk intusschen vreemder dan het berigt, onlangs met de laatste scheepsgelegenheid uit China aangekomen, dat de Preciesen beweerden, nooit iets te hebben gedaan tegen de vrijheid van andersdenkenden, terwijl zij ontkenden dat het een aanslag op de vrijheid moest heeten, als zij aan de Eclectici verboden hunne gevoelens in het openbaar te verkondigen en sommige voorregten voor zich zelve hielden. Hierop had een der Eclectici een historisch Verhaal in orde gesteld, en ziehier wat hij aangaande dit laatste punt[1] in het midden brengt:

'Dat niemand, zooals u verteld is, in China in zyne vryheid, wegens verschillende gevoelens in 't allerminste benadeeld wordt, is een onvergeeflijk voorgeven. 't Is eene uitgemaakte zaak by allen, die de Chineesche geschiedenissen geleezen hebben, en ik heb er de oorspronkelijke stukken van in handen, dat *alle* Filosofen in China, die het gezag van Confucius erkennen, het zy Persiaanen, het zy inboorlingen, het zy ze door-filosofeeren, hetzy ze hun gemak houden en gelooven, dat de oude proeven onverbeterlijk zyn; hetzy ze den baard geheel of half laten afscheeren of geheel in 't wilde laaten groeien, hetzy ze geele, blaauwe, roode, oranje of paarze koorden aan hunne tabbaarden, en drie of vier kwasten aan hunne mutzen draagen, dat zy allen zonder onderscheid zouden deelen in dezelve burgerlyke voordeelen, volgens eene vrywilige overeenkomst met elkanderen, en plegtige eed en verbintenis aan elkanderen gedaan, toen zy beslooten de Tartaaren gelykerhand te beoorloogen, en hunne filosofische vrydommen en voorrechten te beschermen, met dat gewichtig beding, dat de eene Filosoof den anderen, ter oorzaake der Filosofie, om juist zulke baarden, knevels, tabbaarden en mutzen te draagen, en hun weezen juist in zulk een plooi te zetten, of zulke proeven te doen, nimmer zou mogen lastig vallen, noch de toegestaane, bedongene en bezwoorene voorregten betwisten, maar dat zy, volgens de instellingen van Confucius, zyne leer in hunne schoolen, naar hunne bevattingen zouden uitleggen, en door zulke proeven ophelderen en bevestigen, als zy zelven oordeelden meest tot

1 Wij hoorden hetzelfde beweren door 'de Advocaet der Vaderl. kerk', zie boven.

eer van hun Patroon te strekken, zonder dat hun zulks door eenig Filosoof zou mogen belet, en hun deswege eenige kleenigheden zouden mogen aangedaan worden. De Eclectici nu zyn sedert lange jaaren van zeer veele burgerlyke voordeelen in China uitgesloten; geduurig worden hun kleenigheden aangedaan; van sommige Preciesen worden zy uitgemaakt voor al wat lelyk is, omdat zy wat knapper en hebbelyker dan de *Preciesen* voor den dag komen; zelfs verwyten zy somtyds de Eclectici, als het brood een weinig duurder is dan naar gewoonte, dat zulks is toe te schrijven aan hunne *Confucius* onteerende leeringen. Waar gelykt dan toch dat voorgeeven na, dat *niemand* in China in zyne vryheid, weegens verschillende gevoelens, in het allerminste benadeeld wordt! Zulk een voorgeeven kan nergens anders uit voorkomen dan uit eene allerdiepste en byna onvergeeflyke onkunde in de Chineesche filolosofische oudheden! Niemand in China, zelfs niet de grootste knoeier onder de baarden, kan in goeden ernst gelooven, dat den *Preciesen*, volgens de vrywillige overeenkomst der Filosoofen met elkanderen in de eerste tyden, toen de Tartaaren het op de beroving der Filosofische vryheden in China gemunt hadden, eenige de minste voorregten en vryheden boven de *Eclectici* van regtwege toekomt, maar zyn genoodzaakt te erkennen, dat de *Eclectici* regt hebben in dezelfde voorregten en voordeelen met de *Preciesen* gelyk te deelen, en dat zy by gevolg in hunne wettige voorregten benadeeld worden.'

Deze beschouwing van den staat van zaken is dubbel merkwaardig, omdat zij overeenkomt met hetgeen de Hoogleeraar Brill ruim honderd jaren later stelde, gelijk wij hebben gehoord, dat de vestiging eener katholieke kerk van de gereformeerde religie, zooals hij het noemt, een vergrijp was tegen den geest der Unie van Utrecht, en tegen de vrijheid en het regt door haar aan ieder burger dezer gewesten verzekerd. En dit verzet tegen al de privilegies, aan het lidmaatschap der Hervormde kerk verbonden, hield niet op. In haar 'Lykzang ter gedachtenisse van Mr. Hermannus Noordkerk' vraagt Elizabeth Wolff:

'Tot welk een wigtig ampt hield gy hem niet bekwaam?
Tot welk een waardigheid waar' hy niet opgeklommen;
Indien de Protestant, hy zy dan van wat naam....
Maar 'k zwyg; ons nageslagt zal zeker eens verstommen,
Als 't hoort, dat zulk een man, door 't vrye Vaderland
Niet wierd geplaatst in hooger stand.'

en waar zij maar gelegenheid vindt, breekt zij een lans voor de gelijkheid, die niet anders is dan een regt, onvervreemdbaar maar geschonden. Van Merken legt aan Louise de Coligny de woorden in den mond, tot Frederik Hendrik gerigt:

> ‘'t Betaamt u, waarde Zoon! dat gy de vroomheid mint,
> De toets van elks geloof zy Gode alleen bevolen,
> 't Zy Luthersch, Roomsch, Calvynsch, Armynsch of Doopsgezind,
> Geen onderscheiden naam doe ooit uwe liefde doolen.’

en mannen als Mr. Joh. Meerman waren nog wel, zooals zij zeiden, voorstanders van eene heerschende religie met vrije godsdienstoefening voor allen, die van hen verschilden[1], maar zulk eene vrijheid paste toch eigenlijk niet in het kader eener ‘praedominerende’ kerk. Toen de vraag geopperd werd, of ook andersdenkenden tot de uitoefening van het stemregt zouden worden toegelaten, aarzelde men niet hun die bevoegdheid toe te kennen. In een vrij gemeenebest, dus werd er reeds in 1787 geredeneerd, waren allen leden van dezelfde burgermaatschappij, en allen behoorden niet alleen dezelfde lasten te dragen, maar ook te deelen in dezelfde regten. Niets was ongerijmder dan te stellen, dat de Hervormden alleen het wèl met den Staat zouden meenen. Wij zijn de eersten om te erkennen, dat de vraag, in 1791 door Teyler voorgesteld: ‘in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voortvloeyen?’ in de praktijk door velen werd beantwoord, alsof er geen pligten waren, maar alleen regten. Hoeveel kaf er onder het koren was, zou maar al te spoedig blijken, maar dit was toch een zegen, dat het einde naderde van een tal van privilegies, waarmee maar al te lang in het vrije Nederland tegen de vrijheid was gezondigd. En van dien aard was ook het privilegie, door de heerschende kerk langer dan twee honderd jaren genoten, dat nu op het punt stond van te bezwijken.

III.

‘De Advocaet der Vaderlandsche Kerk’ had het pleit niet kunnen winnen; het Natuurregt, of hetgeen er voor door ging, was hem te sterk. De regten van den mensch wonnen het

1 Zie Mr. G.W. Vreede t.a. p., blz. 124.

van de privilegies, en de mannen van de revolutie, voor een groot deel van eene onbesuisde natuur en onhebbelijk in hun doen, maakten zich op om deze regten toe te passen, waarbij zij schenen te vergeten, dat de gereformeerde kerk ook uit menschen bestond, die als zoodanig ook hunne regten hadden. Al kwam het vooreerst nog niet tot ingrijpende veranderingen, men voelde wel, waar het heen ging en hoe het met dit Ilium weldra gedaan zou zijn. Het was daarom, dat Schoonhoven ter staatsvergadering van 1788 in het midden bragt[1]: 'hoe de overheerschende kabaal, niets te heilig agtende, wanneer het slegts naar hunne denkbeelden kon strekken om haare party te sterken, zich niet ontzien hadt om ook haare handen te slaan aan die geheiligde Maximes, door welke aan de eene zyde, de waare Hervormde godsdienst, zoals dezelve by het Synode Nationaal te Dordrecht van de jaaren MDCXVIII en MDCXIX was vastgesteld geworden, en tegen alle inkruipzelen van schadelijke Leeringen beveiligd; en aan den anderen kant aan de *geconniveerde* godsdiensten alle middelen tot uitspatting en ongeoorloofde inkruipzelen en nieuwigheden benomen waren, en hoe langs deezen weg, en met alle deze heillooze oogmerken, eene menigte van Staatsresolutiën waaren genomen, door welke de oude Maximes, welke zolang de proef hadden uitgestaan, den zuiveren en boven alles dierbaaren godsdienst zo langen tyd beveiligd, en den Lande zo veel heils en zegens aangebragt hadden, zo niet geheel en al den bodem waren ingeslaagen, ten minsten aanmerkelijk verzwakt en kragtloos gemaakt.' Nu zal men vóór de Staatsomwenteling van 1795 wel te vergeefs naar zulke resoluties zoeken, waarvan op eenigerlei wijze gevaar te duchten was voor de heerschende kerk, maar die van Schoonhoven stelden zich aan, alsof zij er zelfs in menigte waren, en gingen dus voort: 'En daar onder den zegen van Hem, die alles regeert, niets meer geschikt is om den Lande heil aan te brengen dan de bewaaring van den Hervormden Godsdienst, stelden zy hun Ed. Groot. Mog. voor, eene Commissie te benoemen, uitdrukkelyk gelast, om alle zodaanige Staatsresolutiën, als geduurende de ongelukkige overheersching op het stuk zo van den Hervormden als van de geconniveerde godsdiensten genomen waren, te herzien, dezelve met de oude en beproefde Maximes te vergelyken, daarvan een breed verslag

1 Zie Vervolg op Wagenaar, Dl. XLIV, blz. 337 vv.

te doen: ten einde alle zodaanige Staatsbesluiten, als tegen die Maximes inliepen, mogten worden verworpen, en de waare Hervormde godsdienst tegen alle aanvallen, inkruipzelen en nieuwigheden beveiligd, even ongeschonden aan de Nakomelingschap mogt overgeleeverd worden, als zy dezelve van hunne voorvaderen ontvangen hadden.'

Dat zij hierop veel succes zouden hebben, was niet te verwachten. Men was toch reeds begonnen, om in sommige streken en steden Roomschen toe te laten tot zekere ambten en bedieningen, van welke zij vroeger uitgesloten waren, en de regering van Alkmaar had b.v. besloten[1]: 'dat voortaan tot officiers, onderofficiers en rotmeesters van de Stads-schuttery, tot dekens en raaden van gilden of ambagten, en tot Stads-officianten, tot de laagere soort behoorende, en geen de minste betrekking hebbende op de regeering der stad of op de Gereformeerde religie, ook lieden van den Roomschen godsdienst zouden mogen worden aangesteld.' En zulk een geest openbaarde zich overal, en wat het einde zou wezen, was te voorzien. Wel werd er in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid betrekkelijk dit punt nog weinig vastgesteld[2], maar terwijl men wachtte op eene Nationale Vergadering, die het hooge collegie der Algemeene Staten zou vervangen, en waarin ook deze zaak in de eerste plaats zou moeten worden behandeld, kon men, zeggen Ypey en Dermout, 'uit de besluiten en opene brieven der volksvertegenwoordigers genoegzaam opmaken, waartoe de algemeene geest neigde.' Als beginsel scheen vast te staan, dat het tot eene scheiding tusschen staat en kerk moest komen. De gemoederen werden intusschen zeer onstuimig, en men verliep zich in heftige, onberedeneerde taal. Tot een voorbeeld wijs ik op hetgeen de provisionele Raad der gemeente van Leiden den 25sten Maart 1795 den volke verkondigde[3], nl. dat de vereeniging van kerk en staat altijd onnatuurlijk en daarom allerverderfelijkst was geweest en het menschdom op stroomen bloeds te staan was gekomen. In ons Vaderland waren duizenden het slagtoffer geweest van dat onnatuurlijk verbond. De afgrijselijkste onmenschelijkheden waren daaruit ontstaan, en zij waren voor een meer verlicht geslacht ten baken. Een kerkelijk ambtenaar was een monster in een vrij gemeenebest.

1 Zie *N. Nederl. Jaarb.*, 1784, blz. 1310.
2 Zie hierover Ypey en Dermout, *Geschiedenis van de Herv. Christelijke kerk in Nederland*, IV, blz. 138 vv.
3 t.a.p.

De Roomschen hadden er terstond het meest voordeel van. Reeds in 1795 werden verschillende drukkende bepalingen, vooral ten opzigte van gemengde huwelijken afgeschaft, die zooals wij zagen, tot nu toe in Gelderland en in Holland hadden gegolden. En in de vergadering der Algemeene Staten werd den 30sten April van dat jaar besloten, om alle strafwetten inzonderheid tegen huwelijken van ambtenaars en krijgsbevelhebbers met Roomsche vrouwen buiten werking te stellen. Maar het echte en regte was alleen te wachten van de Nationale Vergadering, en van haar moest de bevestiging komen van hetgeen de Provisionele Representanten van het volk van Holland, kort na het vertrek van den stadhouder, in hunne Publicatie hadden gesteld, aangaande de vrijheid op godsdienstig en kerkelijk gebied en het bekleeden van ambten en bedieningen. De eerste Maart van 1796 was de dag der glorie, en negentig representanten van het volk kwamen als eene Nationale Vergadering bijeen in de groote gehoorzaal van het zoogenaamde Nationale Hotel, om door Pieter Paulus verklaard te worden te zijn: het representerend ligchaam van het Volk van Nederland.

Wat er door dit ligchaam besloten werd ten aanzien van de zaak, die ons bezig houdt, is bekend. Maar dit is niet het geval met hetgeen er door de hoofden des volks in die Vergadering al zoo over dit punt gezegd is. Ypey en Dermont vergenoegen zich met, hoewel vrij naauwkeurig, den loop aan te wijzen, dien de beraadslaging nam. Het is niet van belang ontbloot te hooren, wat deze en gene in het midden bragt[1].

Reeds in de zitting van den 7^{den} Maart kwam de zaak op het tapijt, toen de Burger van Hamelsveld voorstelde, ‘om van wegen deze Vergadering een bepaalden tyd voor het geheele volk van Nederland af te zonderen, waarop het zelve den Geever alles goeds om zyn zegen over de verrichtingen en besluiten deezer Vergadering eenpariglyk smeeken zal.’ Hij wenschte wel niet, dat er in den geest van het vorig bestuur een Dank-Vast- en Bededag zou worden uitgeschreven, maar ‘Burgers, Representanten’ riep hij uit, ‘zonder godsdienst is er geen maatschappelijk geluk’, en hoe onbetwistbaar het ook zij, dat de kerk niets gemeens heeft met den staat, even zeker kan de godsdienst in den staat niet worden gemist, ‘zo men slechts

1 Zie het *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*. Ook mag ik verwijzen naar het belangrijk geschrift van Mr. C.L. Vitringa, *Staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek*. Arnhem, 1858.

wel verstaa, wat godsdienst zy: godsdienst is niet anders dan de volmaaking van gezond verstand.' Wie kon zich, vroeg hij in éénen adem, een maatschappij voorstellen, 'wier leden allen van gezond verstand ontbloot zijn?' Het bleek intusschen, dat er op dit oogenblik in de Nationale Vergadering geen overvloed van was. Ternaauwernood had hij voorgesteld om eene Proclamatie in dien geest uit te vaardigen, of van alle zijden werd het woord gevraagd, en de Burger Krieger was de eerste, die er zijne stem tegen verhief. Trad de staat dus op het gebied der geestelijke zaken, dan ging men in het spoor der oude Staten-Generaal en werd in het stuk der godsdienst de Vrijheid en Gelijkheid vergeten. Welk een misbruik was er van die Bededagen gemaakt! In 1619 was er door de Staten een uitgeschreven om de onschuld schuldig te verklaren en Oldenbarneveld den dood aan te kondigen, en die van 1788 'leidde het volk van Nederland voor den troon van den Almachtigen, om het schuldig huis van Oranje vry te spreeken, en God voor een opeenhooping van gruwelen van moord en plondering te danken.' Maar zijne gewigtigste bedenking was deze, dat men door zulk een bededag uit te schrijven aan vele geestelijken van allerlei gezindheden de gelegenheid zou verschaffen, om hunne aangekleefdheid aan het huis van Oranje en de zogenaamde oude Constitutie, aan de met haar instemmende Leden onder allerlei verbloemde gezegdens voor te draagen; haar Thalmut, Vulgata of Dordrechtschen Bijbel om te vroeten, om het geloovig volk, zooals zij het noemen, in de gevangenis van Babyloniën te troosten. Het is, dus besloot hij, Burgers Representanten! mynes inziens de groote waarheid, die wy op het stuk van godsdienst steeds in het oog behooren te houden: dat het millioenen menschen het leven gespaard zoude hebben, zoo het Politiek bestuur in zyne handelingen nimmer godsdienst, en de godsdienst in zyne offeranden en aanbiddingen nimmer Politiek bestuur gekend had.

In de schatting van sommige zijner mederepresentanten maakte hij zich echter, zoo sprekende, aan groote overdrijving schuldig en verwarde hij godsdienst en kerk. Dat de godsdienst misbruikt was, meende Burger Vitringa, was geen bewijs tegen haar, en iedere gezonde Staatkunde kon niet anders dan aan bevelen en bevorderen hetgeen haar in de harten bewaarde en versterkte. Zij was, naar het oordeel van Burger Evers, een der hechtste steunsels van den staat, en het voorbeeld van 'onze Fransche wijsgeerig staatkundige vrienden,' zegt hij, moest ons waar-

schuwen. Maar Burger Vreede hield staande, zonder het belang van de godsdienst te ontkennen, dat de Nationale Vergadering door het volk alleen belast was met de zorg voor zijne politieke belangen, en zich niet had in te laten met kerkelijke en godsdienstige zaken. Ook Burger van Hooff was van die meening, en redeneerde verder, ‘dat het nimmer aan het Opperweezen aangenaam zyn kan, wanneer een Staatsbestuur aan ieder aanbeveelt of gelast van op een bepaald uur zyn hart tot hetzelve te verheffen; want hoeveelen zyn er niet in zulke tydsomstandigheden, die uit hoofde van hun beroep gedwongen zyn, om teegens hunne gevoelens en gemoed met luider stemme den heemel te danken voor datgeene, wat hun hart verfoeit.’ ‘Neen, Representanten!’ dus barst hij los, ‘laat ons tog de oorzaak niet zyn, dat hypocriten het Opperweezen outrageeren: neen! laat het alleen aan dwingelandye over, om zig tusschen de conscientie van den mensch en zynen Schepper in te dringen; laat ons een ieder vry laaten. De Patriot, die vryheid en order bedoelt, heeft tot heeden niet gewagt om zyne vrye ziel tot den Almagtigen, die zyne kluisters verbrooken heeft, te verheffen: ik verzoeke, dat alle propositiën diensaangaande buiten deliberatie worden gesteld.’ Maar het heftigst van allen liet de Burger Guljé[1] zich uit, toen van de Kasteele, den 22sten April, der vergadering een concept voorlegde van eene Publicatie, waarbij het volk van Nederland zon worden aangemaand ‘om den God van het Heelal, den Regeerder der volken, den weldoener van Nederland, voor genootene en gewenschte zegeningen opentlyk hulde te doen.’ Dit was niet anders, meende Guljé dan een overblijfsel van de heerschende of predominerende kerk, en die zich hier tegen verzette deed niet minder dan de onvervreemdbare regten handhaven, met welke ieder mensch geboren is, regten door eene heerschende godsdienst maar al te lang miskend. Een ‘heilige haat tegen onderdrukking’ deed hem spreken. ‘Ik heb onlangs’, zegt hij o.a., ‘eene Memorie in deeze vergadering hooren voorlezen, waar in gezegd werd, dat deze Staat met den godsdienst sints lange gehuwd is geweest. Ik hoope doch, dat de kundige steller dezer Memorie niet bedoeld heeft smakelijk aan het tegenwoordig Bestuur te maken, dat Mahomedaansche huwelijk van het oude Bestuur, daar de ééne Sultane, en de anderen maar Bywyven waren, daar de hatelyke jalousie

1 Een Roomsch Katholiek Afgevaardigde uit Helmond.

van de eerste de laatsten onophoudelijk tot vervolging en verdrukking verstrekten.' En om aan alles wat aan dat Mahomedaansche huwelijk denken deed voor goed een einde te maken, stelde hij voor, 'alvorens deze Vergadering den minsten schyn aanneemt van godsdienstige voordragten aan het volk te doen, van wat aart die ook mogen zyn, dat zy rond aan den Volke declareere, *er zal geen heerschende godsdienst meer zijn*.'

Aan dit verlangen werd spoedig voldaan, In de vergadering van den 23sten Mei, onder voorzitting van Rutger Jan Schimmelpenninck, werd door den Burger Ploos van Amstel de zaak aan de orde gebragt. Was het reeds zoo ver gekomen, dus sprak hij, dat de gelijkheid, die de basis der vrijheid uitmaakt, en zonder welke de laatste een hersenschim was. 'in Nederland gedecreteerd en door daaden bevestigd' was? Geenszins! 'Heerscht in Nederland het eene godsdienstig Genootschap over het ander tot op dit oogenblik, zyne alle andere kerkelyke Genootschappen nog bezwaart met lasten ten behoeven van de Gereformeerde kerk, Diaconie, Gods- en Armenhuizen; moeten zy tot op dit oogenblik de huizen der gereformeerde Predikanten ten platten lande onderhouden of helpen onderhouden, terwyl die van de Gereformeerde Kerk tot geen onderhoud hoegenaamd van alle de andere kerkgenootschappen toebrengen; worden zy tot de betaling dier, en andere lasten, by executie in hunne goederen als nog gedwongen, en zulks uit kragt van eene Publicatie van Provisioneele Representanten van 't Volk van Holland in dato 8 February 1796, welker gronden in bloote pretensien bestaan, welker nietigheid completelyk kan gedemonstreerd worden; en is dusdanige handelwyze direct aanloopende tegen de geproclameerde gronden van Vryheid en Gelykheid, dan is de kerk nog niet afgescheiden van den Staat, dan is Nederland niet vry, dan is niet voldaan aan de ware intentie van onze Fransche broeders, en dan, Burgers Representanten, moeten wy op middelen bedagt zyn, om met den meesten spoed de Gelykheid als Wetgevers daar te stellen.' Hij wil niet wachten, totdat de Constitutie zal zijn goedgekeurd en aangenomen, maar stelt, uit aanmerking van het gewigt der zaak aan de Vergadering voor, om te decreteren, '*dat, daar de godsdienst thans is afgescheiden van den Staat, er in dit vrye Nederland geene heerschende godsdienst meer zal zyn*.' Dan kwam de gelijkheid onder de burgers van hetzelfde land tot haar regt, en voorts wenschte hij, 'dat wyders deze Nationale Vergadering by exhor-

tatoire Missive aan de bestuurers der respective gewesten aanschryve, omme ten einde de Burgers van Nederland van dit gedecreteerde principe van gelykheid door daadzaken te overtuigen, en hun alzo tot de vrywillige wapening, ter bescherming van die Gelykheid noch sterker te engageeren, op de receptie dezer Missive in te trekken alle octroyen tot heffing van lasten ten behoeven van Gereformeerde kerken, Diaconien, Gods- en Armhuizen en soortgelyke corporatien, met alle de gevolgen en aankleven van dien, en met surcheance van alle procedures van executien, welke als nog uit kragte van die Octroyen mogten worden ingevoerd.'

In den loop der beraadslagingen, waarop ik aanstonds terug kom, bleek, dat er even vreemde als bezwarende octroyen van dien aard bestonden. Zoo deelde de Burger Quesnel in de zitting van den 5^{den} Augustus mede, dat in Pynacker alle ingezetenen moesten betalen een stuiver extra van iedere stoop wijn, brandewijn, azijn enz. ten behoeve van de Gereformeerde armen, en voor die zelfde armen den 40sten penning extra 'boven den ordinairen opdragt van Landeryen of wooningen.' Te Ankeveen, berigtte Burger Ploos van Amstel, waren de eigenaars van veengronden gehouden, om van iedere roede turf eene bepaalde belasting op te brengen ten behoeve van de Gereformeerde kerk aldaar, en Burger Schermer verhaalde, dat er van sommige landerijen in Noord-Holland eene dergelijke belasting werd geheven, soms ten bedrage van 7 gulden per morgen. Maar bovenal bezwarend waren de collaterale belastingen, die onder anderen ook geheven werden van de kerkgebouwen der Roomschen, voor wie Burger Aanink in de bres sprong, en die om de 33 jaren werden geheven, om het land schadeloos te stellen voor de hereditaire successien, zooals de opheldering luidde van Burger de la Court, aangezien deze bedehuizen nooit van eigenaar verwisselden. De voorzitter L.F. de Kempenaar had intusschen aangaande dit laatste opgemerkt, dat de Roomschen die belasting met anderen gemeen hadden.

Maar wij moeten terug keeren naar de Vergadering van den 26sten Mei. Het voorstel van Ploos van Amstel werd terstond in handen eener commissie gesteld[1], die in de vergadering van den 1sten Julij, onder voorzitting van den Burger P. Hartogh, bij monde van Lublink den Jonge haar rapport uitbragt. Uit

1 Zij bestond uit de Burgers Lublink, Reyns, Sypkens, Floh, Colmschate, de Beveren, Pasteur en Branger.

den aanhef zou men opmaken, dat zij niet bijzonder gunstig gestemd was voor het voorstel van Ploos van Amstel. Zij begon met te betwijfelen, of de godsdienst werkelijk reeds van den Staat gescheiden was en ging op dat thema door, alsof godsdienst en kerk het zelfde was, om te betoogen, dat de Staat de godsdienst niet missen kon. Daarom had zij ook bezwaar tegen de stelling: er zal geen heerschende godsdienst meer zijn, en vroeg, zeker zeer naïef, ‘of zou godsdienst hier ook de kerk, eene byzondere kerk, misschien wel de Hervormde of Gereformeerde kerk moeten beteekenen?’ Maar het komt er eindelijk toch op neer, dat niemand een oogenblik in het onzekere zal verkeeren, wanneer hem gevraagd wordt, ‘of de voorrechten van eene praedominiante kerk moeten worden afgeschaft?’ Intusschen maakte de Commissie opmerkzaam op de moeijelijkheden, aan zulk een ingrijpenden maatregel verbonden en zegt: ‘Alle die veranderingen, door den Burger Ploos van Amstel voorgeslagen, door duizende Roomsch-Catholyken, door duizende Dissenters opgegeeven, aangedrongen, gewenscht, verwacht; al die veranderingen, hoe billyk de gronden zyn mogen daarvoor bygebragt, gaan ondertusschen verzeld van zwarigheden, die ook den koensten hervormer bedagtzaamheid inboezemen.’ Allerlei vraagstukken van geldelijken aard eischten eene ernstige overweging. Als de oude banden werden losgemaakt, wie moest dan zorgen voor het onderhoud der predikanten, voor kerk en school, ‘van het kinderschool af tot 's Lands hooge en waereldberoemde Universiteiten’? Van wie waren al die geestelijke goederen en fondsen, die tot nu toe voor de Hervormde kerk waren gebruikt? En was er misschien een voornemen om alles te brengen onder één bestuur en al die goederen te vereenigen tot één Nationaal Fonds, ten bate van alle burgers zonder onderscheid? Dit alles was van zulk een omvang, dat het raadzaam scheen de uitvoering te verschuiven ‘tot dat tydstip, waarin de Natie uit de handen van haar vertegenwoordigers eene Constitutie zal ontvangen, waarin ook dit gewigtig stuk (dit vertrouwen wij van de kunde en braafheid der ontwerpers) naar waarde zal overwogen, en op de gronden van Vryheid en Gelykheid, naar rechtvaardigheid en billykheid, ten meesten nutte van het geheel en elk deel in het byzonder beslist zal worden.’ Terwijl de Commissie dus aangaande de betrekking van den Staat tot de Hervormde Kerk en hare bezittingen het niet geraden achtte vooralsnog eene beslissing te nemen, was zij het overigens eens

met de maatregelen, die Ploos van Amstel had voorgesteld, en meende zij de vergadering te mogen verzoeken om te verklaren: ‘dat, inhaereerende haar erkende verkleefdheid aan de beginselen van Vryheid en Gelykheid en de Rechten van den mensch en burger, het haar gevoelen, wensch, begeerte en bedoeling is, dat de kerk voortaan zal blyven afgescheiden van den Staat; dat er voortaan in dit vrye Nederland geen heerschende kerk meer zal zyn; dat diensvolgens onverminderd het recht van bewezen eigendom) alle Octrooyen en Privilegien, welke zulk een heerschende kerk zouden kunnen begunstigen, zullen worden afgeschaft; en dat van deeze verklaaring en gevoelen aan de hoogste geconstitueerde Magten der onderscheidene gewesten ten eersten, per Missive kennis zal worden gegeeven, en daarby (ter stuiting zowel van alle reeds ontstaane ongeregeldheden, als ter voorkoming van alle verdere excessen en vexatien) ten ernstigsten gecommandeerd, zorg te draagen, dat in de gemelde byzondere gewesten provisioneel geenerlei maatregelen worden beraamd of gearresteerd, waardoor in het stuk van den godsdienst notabele veranderingen worden ingevoerd, en daardoor op de generaale en eenvormige bepaalingen, dien aangaande van de Constitutie voor geheel Nederland te wachten, geimpieteerd of geanticipeerd; - maar dat integendeel tot dien tyd toe alles zal blyven *in statu quo* - echter met gelyke recommandatie, op alle klachten en bezwaaren van eenige Gezindte, over zodanige vexatien en onredelyke bepalingen, als stryden met de erkende beginselen van Gelykheid, behoorlyk acht te slaan en daarin werkelyk te voorzien, voor zo verre dit zonder de aanstaande Grondwet vooruit te loopen of tegen te werken, gevoegelyk kan geschieden.’

Het was te verwachten, dat zich naar aanleiding van dit Rapport een stroom van welsprekendheid over de Nationale vergadering zou uitstorten. Toen het Dingsdag den 19^{den} Julij ‘in deliberatie werd gebragt,’ trad Lublink wel op met het dringend verzoek, dat men toch ‘den kostbaren Nationaalen tyd’ zou sparen, maar toen een week daarna (27 Julij) sommige leden, na allerlei adviezen gehoord te hebben, verlangden, dat men het rapport van Burger Lublink c.s. zou afdoen, verklaarde de Voorzitter, ‘dat er reeds tien Leden nog over dit sujet het woord gevraagd hadden’, en dat er zich nog onderscheidenen hadden aangeboden, om er hun gevoelen over te zeggen. Het komt niet bij mij op, iemand lastig te willen vallen met een verslag van alles wat

er over gesproken werd. Het was als in de dagen van den zondvloed: ‘op dezen zelfden dag zijn alle fonteinen des grooten afgronds opengebroken en de sluizen des hemels geopend.’ Niemand had medelijden met den nationalen tijd, en tien sprekers achtereen zeiden hetzelfde met andere woorden. Daar zijn maar twee of drie redevoeringen, waarin mij iets bijzonders heeft getroffen, en de eerste is die van Burger Bosveld, die de stoute stelling durfde uitspreken: ‘daar heeft effectivelijk nooit eene heerschende kerk in ons land bestaan dan in de hierarchische verbeelding van eenige onredelijke Zeloten.’ Maar het belangrijkste van alles, wat er tijdens die gerekte beraadslagingen is gesproken, was zonder twijfel de rede van Schimmelpenninck, in de Vergadering van den 27sten Julij. Ik geloof vrijheid te hebben om ze hier, al kan men ze ook elders vinden[1], in haar geheel te laten volgen. Zij is van dezen inhoud:

Burgers Representanten!

Daar ik my niet te verwyten heb, van immer het woord voor de heerzucht, in welke pye die ook mogt gekleed zyn, te hebben opgevat, zoo verwagt gylieden voorzeker niet, dat ik thands den minsten lust zoude hebben om voor eene *Heerschende Kerk* te pleiten.

Inderdaad, onder de veelvuldige gebreken, welke de onpartydige vriend van recht en waarheid in het nu uitgediende Staatsgestel van Nederland moest afkeuren, was er naauwelyks één van een meer aanstootelyken aard dan de *gepriviligeerde staat* (om niet te zeggen de *heerschende staat*) van de eene gezindheid boven alle de anderen. - Indien men dit misbruik als Staatsman beschouwd; indien men het aan de eerste gronden van recht en billykheid toetst, dan wordt men al aanstonds overtuigd, dat eene zodanige inrichting tegen den aard van het maatschappelyk verdrag lynregt aandruist, en niet missen kan eene allerverderflykste uitwerking door de geheele maatschappy te verspreiden. - Maar eene nog merkelijk onaangenamere gewaarwording gevoelt de edelmoedige menschenvriend, wanneer hy opmerkt, dat brooze en kortzichtige stervelingen dermaten verwaten zyn, dat zy niet alleen waanen in het ruime vak van

1 O.a. bij Vitringa a.w. en in: *Rutger Jan Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd beschreven door zijnen zoon G. Graaf Schimmelpenninck*, 1845. Ik volg het *Dagverhaal*.

godgeleerdheid *juist in allen opzichte het eenige waare, het eenige goede* te hebben aangetroffen, maar dat zy zelfs, als uit de hoogte op hunne doolende Medebroeders verachtelyk nederziende, het oordeel van den goeden Vader van het geheele menschdom met een dollen en wreeden yver vooruitloopen, zich een uitsluitend recht op den Hemel toeeigenen, en nog tevens als by voorraad hunne (zo zy meenen) dwaalende natuurgenooten een *gelyk genot van aardsche voordeelen betwisten*. - Wie, Burgers! die eenigermaate overtuigd is van de bekrompenheid van 's menschen verstand, gevoelt niet het onvoegzame, het vermeetele hiervan? wie gevoelt niet het onbetamelyke, dat een verlicht Wetgever zoude kunnen dulden, dat in eene welingerichte Burgermaatschappy eene grootere maate van voordeelen aan de ééne gezindheid boven de andere blyve toegelegd, en dat daardoor als 't waare het zegel van rechtzinnigheid by uitnemendheid op het eene of andere kerkgenootschap gedrukt worde? - Wie toch is zo zeer met zyne eigene begrippen ingenomen, om zich te willen verbergen, dat *orthodoxie* een *geographisch woord* is? lacht niet de Chinees om den asch-zak en kerkgebaarden der Jooden? lacht niet de Jood op zyn beurt om het joosje der Chineesen? bespot de Mahomedaan niet allen, die hun heil buiten zynen Koran zoeken, en legt hy het afgeleefd hoofd niet gerust neder in het vaste vertrouwen van, tot prys van zyn schoon geloof, aan de andere zyde van het graf in de armen van eene schoone Arabische vrouw te zullen ontwaken! - Vonden onze goede Voorouders, de oude Batavieren, niet hun wellust in het vast geloof, dat zy na hunnen dood in den hemel van Wodan uit de bekkeneelen hunner vyanden onderling een lekkeren teug nemen zouden? 't Geen in de Noordsche Landstreeken *orthodox* is, heeft eene andere betekenis in die van 't Zuiden; eene andere aan de stranden van de Zuiderzee als aan die van het Middellandsche zout; eene andere aan de boorden van de Seine en van den Tiber, als in de landen, die door de Ganges en de Misissippi besproeid worden. - En alle deeze, in hunne godsdienstige hulde verschillende aanbidders van het zelve Opperweezen, worden door de goede doch onbegrijpelyke oorzaak van al wat bestaat, gelykelyk verdragen, geduld, gekoesterd en, schoon op verschillende wyze, echter met gelyke voordeelen begunstigd. En zou hier de zwakke sterveling niet nederig dit zo veel beteekenend voorbeeld der Godheid volgen? Zou hij zich mogen verheffen, mogen bevoordeelen boven zyne

natuurgenooten? Zou hy niet beginnen te gelooven, dat men door alle verschillende wegen gelukkig kan aanlanden, indien ieder den weg, welke hy gekozen heeft, maar vroom bewandelt?

Ik ben zooveel als iemand overtuigd, Burgers Representanten! van de *noodzaakelykheid van godsdienstige beginsels voor den Burgerstaat*. En ik stelle het my tot een pligt er openlyk voor uit te komen, dat ik de godsdienstige beginzels als de groote grondslag beschouwe, waarop de zedenkunde berust. - En waarin anders als in eene groote maate van goede zeden kan de vaste grond voor eene volksregering verwacht worden? Wie gelooft ter goeder trouw aan de bestaanbaarheid van eene *Republiek, alleen uit Atheisten zamengesteld?* Wie juicht niet liever met geheel zijn hart de gulden versen in een der beste Fransche Hymnen toe:

> Sur la Religion la morale repose,
> Et sur les moeurs la liberté.

Ja, indien een geheel volk, 'tgeen ik onmogelyk acht, openlyk de leer predikte, dat er geen Opperweezen bestond, 'twelk zich aan de zedelykheid van 's menschen hart en handelingen liet gelegen leggen, zoude ik zeer verre de Africaansche plonderstranden boven de zamenleeving in eene maatschappy, uit zodanige menschen zaamengesteld, verkiezen.

Maar, Burgers Representanten! gelyk ik aan den eenen kant den algemeenen eerbied voor het Opperweezen wel degelyk beschouwe als een onderwerp, de zorge van eenen verstandigen Wetgeever dubbel waardig, zo ben ik evenzeer van gevoelen, dat hy zich met *het Dogmatique van den godsdienst* niet in het minste hebbe te bemoejen; en ik begrype, dat de Representanten van 't Volk van Nederland, *in die betrekking*, geene Gereformeerden, geene Roomschen, geene Remonstranten, geene Lutherschen enz, moeten kennen, maar alleen *menschen*, alleen *inwooners* van Nederland. - En inderdaad, ik wenschte wel, tot eer van deeze Vergadering, verzekerd te zyn, dat het goede Volk, 'twelk wy vertegenwoordigen, uit onze advysen zal hebben kunnen ontwaaren, dat wy een stuk van dat belang met eene wysgeerige kalmte en met eene onzydigheid, aan verstandige vrienden van waarheid en orde passende, behandeld hebben; dat wy geenzins hebben toegegeven aan eenen zekeren heiligen yver, *meer passende aan oude ridders, welke zich met helm en speer ter kruistocht en tér winning van het heilig land uitrusteden*, dan wel aan eene Vergadering van verlichte man-

nen, aan wie niet zoo zeer de belangen van het geloof en de zorge der zielen, als wel de uitbreiding van het maatschappelyk geluk aanbevoolen is. - Ik voor my althans heb voorgenomen (en ik vlei my daarin te zullen slaagen) om over dit onderwerp zoo te spreeken, dat ik aan myne Committenten te raden wil geven, onder welke gezindheid ik te rangschikken zy!

Na deeze vlugtige en algemeene gedagten vooraf te hebben laten gaan, om des te klaarder te toonen, uit wat oogpunt ik het tegenwoordig onderwerp beschouwe, zal ik nu nader ter zaake, en zeer gemakkelyk tot eene conclusie komen.

Ik ga voorby de mate van onderdrukking, welke de Dissenters van de Heerschende kerk in dit Land al dan niet mogten ondervonden hebben, uit te meten; ik onthoude my ook om op te klimmen tot de eerste tydvakken, waarop de *nu heerschende* gezindheid toen welligt de *lydende* was. Ik ga voorby te onderzoeken, of ten deeze opzichte, *in 't moreele en religieuse*, niet diezelfde regel van toepassing zy geweest, welke in 't *Physique* eeuwig waar is, namelyk, dat *alle actie reactie* veroorzaakt.

Ik onderzoeke even weinig, *aan welke zyde* het meeste onrecht, de meeste verbittering, de grootste haat en afkeer, en dus de minste neiging tot algemeene broederschap gehuisvest heeft, of nog huisvest. - Ik voor my zegge hier met den Franschen Digter in de Henriade:

> Je ne decide point entre Genève et Rome,

en ik voeg er met hem by:

> J'ai vu des deux cotés la fourbe et la fureur,

Wat hiervan zy, moge minder klaar zyn, maar 'tgeen ik als allerduidelykst beschouwe, is dit: dat de tegenwoordige staat van zaken ten opzichte van de Gereformeerde Gezinte en die der Dissenters in allen opzichte niet geëvenredigd is aan die eeuwig altoos waare beginsels van Gelykheid, welke wy moeten aankleven, willen wy der Natie niet ontrouw worden.

't Is dus onze pligt die verkeerde orde van zaken op eene verstandige, op eene rechtvaardige wyze te veranderen; en wel zo spoedig te veranderen, als met het belang der geheele Maatschappy overeenkomstig is. Dat zich hier zwarigheden opdoen, is onbetwistbaar, maar even zeker is het, dat het de taak van het Gouvernement is, om zwarigheden geenzins te vreezen, maar wel te doorzien en te overwinnen. - Het zal dus onze

zaak zyn, om ons op die hoogte te plaatsen, op welk een verstandig Gouvernement alles kan verrigten, en alle zwarigheden kan te boven komen. - Het zal onze taak zyn, om de Natie de waarheid te zeggen, indien wy willen vermyden, dat de Natie de waarheid aan onze decreeten tegenwerpt. Opgeklaarde denkbeelden in het *Staatkundige* kunnen niet missen opgeklaarde denkbeelden in het *godsdienstige* voort te brengen. Het tydstip is daar, waarop het menschdom zich minder zal laaten gelegen leggen *aan 'tgeen men verkiest te denken of te geloven*, dan wel *aan 'tgeen men ziet verrigten*. Het tydstip is voor Europa opgedaagd, waarop het nog gevaarlyker wordt, om uit vreesachtigheid de vooroordeelen staande te houden, dan wel om dezelve moedig te bevegten. Hy, die den loop en werking van eene algemeene toenemende verligting wil stuiten, doet dezelve dwaze poging als hy, die den geheelen oceaan, die zich een weg door een doorgebroken dyk, welke hem tegenstond, gebaand had, met zijne magtelooze handen in haaren loop wilde stuiten.

Welaan dan, Burgers! laaten wy voor geheel Europa toonen, dat wy niet beschroomd zyn om een groot voorbeeld van rechtvaardigheid te geven; laaten wy aan den eenen kant dadelyk beginnen, met openlyk aan den dag te leggen, wat de Natie, wat de gezonde reden van ons te wagten hebbe; maar laaten wy ook aan den anderen kant zodanige onbedagte maatregelen vermyden, welke den schyn zouden hebben van minder door *eene zuivere wysbegeerte*, dan wel door *eene ongeduldige wrevel* gedicteerd te zyn; en laaten wy aan de eene zyde zorgende, dat alle overblyfsels van onderdrukking ophouden, ook tevens waaken, dat de onderdrukten niet op hun beurt zelve in onrechtvaardige verdrukkers veranderen.

Het is op alle de voornoemde gronden, dat ik van oordeel ben en concludeere, dat de Vergadering behoort te decreteeren:

Dat eene *heerschende of geprivilegeerde kerk* is onbestaanbaar met de beginzelen van Gelykheid, en diensvolgens in Nederland niet kan geduld worden.

Dat aan alle de geconstitueerde Magten zal worden aangeschreven, om in hunne Gewesten dit beginzel hulde te doen, en mitsdien dadelyk op te heffen alle bezwaarende en drukkende overblyfsels van zodanige Heerschende of bevoorrechte kerk; dat inzonderheid alle personeele opbrengsten van de Dissenters ten behoeve van de zogenaamde Heerschende of geprivilegeerde

Kerk dadelijk zullen worden afgeschaft, en dat alle executies, uit kragt van de oude Placcaten of Octrooyen ten dien einde geheven wordende, direct zullen worden gesurcheerd.

En eindelyk, dat er eene Commissie, hetzy gewestelyk ofte wel door deeze Vergadering, dog in alle gevallen niet uit ons midden zal benoemd worden, om aan den eenen kant alle de nog aanweezige bezwaaren der Dissenters op te neemen, nauwkeurig in hunnen aart en omstandigheden te onderzoeken, en de middelen tot prompt en radicaal redres derzelve aan te wyzen, en om aan den anderen kant tevens op te geven, op welke wyze zodanige geëvenredigde schadeloosstellinge voor dienaren of beambten van de geweezene Heerschende kerk zouden kunnen worden uitgevonden, als met billykheid en rechtvaardigheid zullen bevonden worden overeen te komen, ten einde de gevolgen van deeze revolutie niet voor een gedeelte Vaderlanders heuchelyk, en voor het andere gedeelte bitter worde, maar opdat integendeel deeze revolutie haare grootste kragt in duurzaamheid en eene algemeene tevredenheid moge vinden.

Dit waren de woorden van den Burger Rutger Jan Schimmelpenninck, die blijkens de uitkomst een grooten invloed hebben gehad op het besluit, door deze Vergadering genomen. Wel stond er nog een enkele Representant op om, luchtig voortschrijdende over regten van eigendom en meer zulke onbeduidende dingen, voor te stellen ‘dat alle zogenaamde kerken geestelyke goederen tot onderstand der armen en behoeftigen van het Nationaal onderwys moesten strekken,’ maar de wijsheid van Schimmelpenninck e.a. behield toch de overhand, en wist voor het oogenblik althans te verhinderen, dat men in naam van de regten van den mensch zich vergreep aan hetgeen des naasten was.

De Vergadering was intusschen nu en dan nog zeer onrustig, ook toen het *Concept Decreet*, door den President voorgedragen, den 5^{den} Augustus in beraadslaging kwam. Het was vooral, hetgeen niemand zal verwonderen, de finantieele kant van het vraagstuk, die tot veel botsing aanleiding gaf. Het scheen sommigen niet geraden, daarin vooreerst nog verandering brengen, omdat trouwens niemand wist, hoe het dan zou moeten gaan. De Burger Vreede meende, dat alle betaling van de zijde van den Staat ten behoeve van de kerk moest ophouden, en dat ieder godsdienstig genootschap voor zich zelf moest zorgen,

Anderen waren dat met hem eens, en wederom anderen oordeelden, dat het volkomen overeenkwam met het beginsel van gelijkheid, om alle leeraars op den zelfden voet uit 's Lands kas te bezoldigen. De Burger Floh sloeg een middenweg voor: ‘de Leeraars der onderscheidene gemeenten zullen bezoldigd worden, hetzy door den Staat, hetzy door hunne respective Genootschappen’, maar Ploos van Amstel verzette zich hier tegen met alle kracht en dit gaf aanleiding tot een vermakelijk incident. ‘Ik wil gaarne zien,’ zeide hij, ‘dat er slegts één Lid der Vergadering opstaat, om my van de noodzaakelykheid daaromtrend te overtuigen.’ Dit te doen, antwoordde Burger Hahn is mij ‘*physicq* onmogelyk’; waarop Burger Ploos van Amstel uitriep, dat hij dit antwoord zeer ‘onvoeglyk’ vond, en Burger Hahn voortging, ‘en echter zal ik *zittende* dit zeer wel bewyzen.’ Intusschen zat er bijna niemand meer op zijne plaats, zoodat Burger Bicker verzocht, dat de orde in de Vergadering zou worden gehandhaafd, ‘en dat door den President zal worden gerequireerd, dat de Leden alle zich naar hunne plaatsen zullen begeven.’ Maar het zitten maakte hen niet rustiger, en toen er eindelijk werd voorgesteld om in het Decreet, dat van de Nationale Vergadering zou uitgaan, van de bezoldiging der Leeraren maar te zwijgen, begon er een ander heftig tooneel. Toen de Burger de Mist verzekerde, dat het met de godsdienst spoedig gedaan zou zijn, wanneer de leeraren niet bezoldigd werden uit 's Lands kas, en dat Nederland, eer er 20 jaren zouden verloopen, teruggekeerd zou zijn *tot zijnen ouden Staat van Domheid en Barbarisme*, ontstond er eene algemeene beweging en gisting. ‘Ploos van Amstel, Aanink, Reins en vele anderen rescontreeren alle gelyktydig het geavanceerde van den Burger de Mist,’ en eerst als de President de orde ‘reclameert’, komt er weêr rust in de achtbare Vergadering.

Maar in die zelfde zitting werd toch het Decreet ten langen leste vastgesteld en wel in dezer voege: De Nationaale Vergadering, by resumtie gedelibereerd hebbend op het voorstel, door den Representant *Ploos van Amstel*, den 23 Mey 11. gedaan, en het den 1 July daarop uitgebragt rapport, en overwegende dat, ofschoon geen Maatschappy kan blyven bestaan, veel min bloeyen, waarin de godsdienst niet wordt geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeden niet worden bevorderd, de afscheiding nogthans der *Kerk van den Staat* noodzakelijk

is in een land, daar waare vryheid wonen zal, alsmede, dat eene *heerschende* of *bevoorrechte kerk* lynrecht strydig is, zelfs met de eerste grondbeginzelen van Gelykheid, waarop de waare Vryheid en Broederschap zyn gebouwd.

Overwegende verder, dat door de erkentenis en opentlyke afkondiging dezer grondbeginzelen in Nederland, de kerk van den Staat *reeds wezentlyk* afgescheiden is.

Overwegende eindelyk, dat niet met denzelfden spoed, noch op dezelfde wyze alle de gevolgen, uit de erkentenis dezer grondbeginzelen voortvloeiende, in werking gebragt kunnen worden, en het nodig is, dat eene inrigting, die zoo lang en zoo diep in ons Land is geworteld geweest, en haare takken, wyd en zyd heeft verspreid, met veele bedaardheid en voorzigtigheid worde vernietigd, decreteert:

1°. Er kan of zal geen *bevoorrechte* noch *heerschende kerk* in Nederland meer geduld worden.

2°. Alle Placcaaten en Resolutiën der gewezene Staten-Generaal, uit het oude stelzel der *vereeniging van Kerk en Staat* gebooren, worden gehouden voor vernietigd.

3°. Geene Leeraars of andere kerkelyke beambten, van welk eene gezindheid ook, zullen zich voortaan buiten derzelver kerken met eenig onderscheidingteeken in het openbaar mogen vertoonen; alle godsdienstige plegtigheden zullen zich *alleen* bepalen binnen de muuren der kerken of bedehuizen; en geene klokken zullen, ter afkondiging van godsdienstoefeningen meer mogen geluid worden.

4°. Er zal eene *persooneele commissie*, uit het midden dezer Vergadering worden benoemd, welke de bezwaaren, die de gevolgen zyn van het oude stelzel eener *heerschende* of *bevoorrechte kerk*, overal zal opneemen en verzamelen: de middelen tot een radicaal redres opgeven, den oorspronk en tegenwoordigen staat van alle goederen en inkomsten van Kerken, Armenkassen, Diaconiën, Wees- en Godshuizen onderzoeken; den toestand en de inrichtingen der Hooge Schoolen, wat het *Theologische* betreft, opneemen; de fondsen en wyze, op welke de Leeraren der gewezene Heerschende kerk (wier onderhoud intusschen op denzelfden voet blijft voortduuren) tot hier toe zyn bezoldigd geworden, naarsporen en aan de hand geeven derzelver bedenkingen, nopens de geschikste wyze, op welke voortaan in het onderhoud der Leeraren en kerkelyke beambten zoude kunnen voorzien worden; de beste inrigtingen, die ter

bevordering van de beschaaving en de deugd der Natie door den Staat zouden kunnen worden ingevoerd, beraamen en opgeeven; in één woord, alle onderzoekingen in het werk stellen en alle schikkingen ontwerpen, die de volkomenste vernietiging van alle overblyfselen eener *bevoorrechtv* of *heerschende kerk* en de invoering der volledigste Gelykheid tusschen de leden van alle kerkgenootschappen zal vereischen, en daarvan zoo spoedig mogelyk, ter dezer Vergadering inbrengen een uitvoerig Rapport en volledig Ontwerp.

5°. Dien onverminderd zal aan de hoogst geconstitueerde Magten in de onderscheidene gewesten, met en benevens eene copie van het tegenwoordig Decreet, worden afgezonden eene circulaire Missive, houdende eene allerkragtdadigste aanmoediging, om hulde te doen aan de bovengenoemde grondbeginzelen, hunne ingezetenen door daadzaken van derzelver erkentenis te overtuigen, en mitsdien zo spoedig mogelyk op te heffen *alle* drukkende en bezwarende overblijfzels van het oude stelsel eener *heerschende kerk; speciaal* dadelyk in te trekken en buiten effect te stellen alle zodanige *Provinciale Placcaaten* en *Octrooyen*, die de leden van *alle* kerkgenootschappen in Nederland verpligten, om ten behoeve van eene *bevoorregte* kerk personeele belastingen op te brengen, vooral om terstond, na de receptie der Missive, te vernietigen alle *procedures* van *executie*, hoe ook genaamd, welke uit kragt der voorzegde *Placcaaten* of *Octrooyen* worden gedirigeerd, doch dien onverminderd in staat te laaten of, voor zo verre daarvan reeds mogt afgeweken zyn, in den voorigen staat terug te brengen; de wyze van betaling der Bedienaaren van de geweze *Heerschende* kerk, en in één woord alle die algemeene inrigtingen, waarvan in het voorige Artikel is gesprooken.

En zullen dezelve hoogst geconstitueerde Magten worden verzogt by *Rescriptie* deeze Vergadering deswegens genoegzaame geruststelling te doen geworden.

Men kan er Schimmelpennick uit proeven. Zelfs de woorden van zijn advies zijn in dit Decreet hier en daar overgenomen, en het eenige punt, waarop hij zijn zin niet kreeg, is, dat de Commissie uit het midden der Vergadering zou worden benoemd, terwijl zijn verstandig voorstel, om dit in geen geval te doen, op zij werd gezet, tot groote schade voor het welslagen van het plan, indien wij althans aannemen, dat het slagen kon. Voorloopig was de verwarring niet te over-

zien, want wat uit die beraamde scheiding volgde, is te veel om te noemen. Voortaan zouden niet alleen, gelijk ook in de proclamatie werd voorgesteld, de Dissenters niet meer verpligt zijn, om op de eene of andere wijze belasting te betalen ten behoeve van de heerschende kerk, hare hoogleeraren en predikanten, maar het radikale besluit had veelwijder strekking. De Zondag werd een dag als een ander. De regering ontsloeg zich van het toezigt op het beroepen van predikanten en van alle betrekking tot de synodale vergaderingen. De collatieregten, aan sommige ambachtsheerlijkheden verbonden, vervielen even als het regt dat de regering in sommige steden bezat, om predikanten aan te stellen. en terwijl het voortaan voor het bekleeden van eenige betrekking onverschillig zou zijn, tot welke godsdienst men behoorde, was het afbreken van het oude stelsel in beginsel volkomen. In den boezem der Nationale Vergadering zelve begon men duidelijker te voelen, dat er veel onbekookts in was, en toen het voorstel, als een deel der ontworpene constitutie, na drie maanden aan de Vergadering werd voorgelegd, met de vraag, of men dit ontwerp in nadere overweging zou nemen, werd die vraag slechts met eene kleine meerderheid toestemmend beantwoord. Wij weten, dat het intusschen hierbij bleef[1], want toen dan eindelijk den 30sten Mei van 1797 de nieuwe staatsregeling voor ‘voltooid’ werd beschouwd, zooals de geliefkoosde term luidde, en zij den 8sten Augustus aan het volk van Nederland ter goed- of ter afkeuring werd voorgelegd, werd zij op dien dag met 108,761 stemmen tegen 27,955 verworpen.

De Constitutie, die door zulk eene verpletterende meerderheid was afgekeurd, bevatte aangaande de scheiding van Kerk en Staat dertien artikelen, waarbij bepaald werd: ‘I. De Kerk is afgescheiden van den Staat en er zyn geen burgerlyke voor- of nadeelen aan de belydenis van eenige godsdienst gehecht. II. Alle inrigtingen, ter bevordering van godsdienst, deugd en goede zeden, en alle genootschappen, die hiertoe strekken, staan onder gelyke bescherming der wet. III Geene betalingen uit kassen, hetzy nationale, hetzy departementale, hetzy plaatselijke noch

1 Zie, behalve het Dagverhaal en Ypey en Dermout, ook het stuk van Dr. Acquoy in *Geschiedenis der Christelijko kerk in Nederland*, onder redactie van de Hoogleeraren B. ter Haar en W. Moll, op blz. 610 vv. van het tweede deel.

uit lasten door de burgery als zoodanig gedragen wordende, zullen aan of ten behoeve van eenig godsdienstig genootschap of genootschappen geschieden. IV. Alle bezittingen en inkomsten der onderscheidene godsdienstige genootschappen en kerkgemeenten, die van dezelve door vrywillige dispositiën, donatiën, kollekten, aankoop of opbouw sedert den jare 1581 zyn eigen geworden, worden als derzelver wettig eigendom erkend en voor altyd aan hunne vrye beschikking overgelaten. V. Alle Kerkgebouwen en pastoryehuizen, welke voor den jare 1581 binnen de republiek aanwezig gewezig geweest zyn, met de goederen en fondsen, bestemd tot derzelver onderhoud, worden door de natie erkend eigendommen te zyn van de gezamenlyke ingezetenen en bewoners van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zyn, zonder onderscheid van eenig kerkgenootschap. VI, Ten aanzien van het gebruik der kerkgebouwen en pastoryehuizen, welke, ingevolge het laatste voorgaand artikel, door de natie erkend zijn te wezen eigendommen van gezamenlyke ingezetenen en bewoners van elke stad, dorp of plaats, maken derzelver ingezetenen onderling zoodanige schikkingen, als met de regtvaardigheid en billykheid overeenkomen. VII. De geestelyke goederen en fondsen, niet behoorende tot die, welke in het vyfde artikel zyn genoemd, maar die sedert het jaar 1581 gebragt zyn onder nationale, provinciale of kwartierlyke administratie, worden verklaard te zyn nationaal, en zullen door het wetgevend ligchaam, voor het einde van het derde jaar, na de aanneming der konstitutie, gebragt werden onder eene algemeene nationale administratie. VIII. De leeraars der gewezene bevoorregte kerk, welke by het aannemen der konstitutie in vasten dienst zyn, genieten, zoolang zy daarin volharden, en door hun toedoen daarvan niet ontzet worden, de hun bevorens toegelegde traktementen by wege van pensioen. Insgelyks zal het zoogenoemde kindergeld zoo en in dier voege als hetzelve onder het vorige gouvernement aan de leeraren der gewezene bevoorregte kerk is toegestaan, blyven voortduren. IX. Alle emeriti, als mede de weduwen van leeraren der gewezene bevoorregte kerk, welke by het aannemen der konstitutie, traktementen of pensioenen trokken, benevens die leeraars, welke als dan in vasten dienst zyn, doch aan welke naderhand om zwakheid van ligchaam of geest, door het wetgevend ligchaam op hun verzoek pensioen zal worden toegelegd, gelyk ook de weduwen van alle emeriti en leeraren, behouden insgelyks hun leven lang gedurende, by wege van pen-

sioen, de traktementen of pensioenen, die zy onder het vorige gouvernement zouden genoten hebben. X. Wanneer in de eene of andere gemeente een kerkgenootschap tot de gewezene bevoorregte kerk behoorende, binnen den tyd van zes jaren na het aannemen der konstitutie, den leeraar, by hetzelve in vaste bediening zynde, door den dood of anderzins mogt verliezen, mitsgaders door onvermogen voor als nog buiten staat mogt zyn zich van een anderen leeraar te voorzien, en zich uit hoofde der afgelegenheid met een naastbygelegen kerkgenootschap, den zelfden gevoelens toegedaan, niet voegelyk konde vereenigen, zal zoodanig genootschap zich mogen vervoegen aan het wetgevend ligchaam, ten einde gedurende en tot aan het einde van gemelde zes jaren aan hetzelve, by wege van subsidie, toe te leggen het bedragen van het traktement, hetwelk deszelfs vorige leeraar, indien dezelve by dat genootschap in dienst gebleven ware, anders zoude genoten hebben; en zal het wetgevend ligchaam daarop, naar bevind van zaken, gunstig mogen besluiten. XI. Hetgene hiervoor, ten opzigte der leeraren van de gewezene bevoorregte kerk, welke, by het aannemen der konstitutie, in vasten dienst zyn en blyven zullen, bepaald is, zal mede plaats hebben omtrent de zoodanige alsdan in vaste bediening zynde leeraren van andere kerkgemeenten, die aan het wetgevend ligchaam zullen doen blyken, dat zy door het bepaalde by het vierde artikel, of door suppressie van eenige buitenlandsche geestelyke korporatiën in hunne gewone inkomsten benadeeld zyn, en zulks ten beloope van het gemis, hetwelk dezelve zullen aantoonen daardoor anders te lyden. XII. Alle kerkgenootschappen verrigten hunne gemeenschappelyke godsdienstoefening binnen de daartoe bestemde gebouwen, met ontslotene deuren. XIII. Niemand zal met eenig teeken van kerkelyke waardigheid of bediening, noch met de ordeskleederen van eenig godsdienstig genootschap buiten zyn kerkgebouw verschynen.’

Zoodra het bekend werd, dat er zulke maatregelen op til waren, deden de Hervormde predikanten en kerkbesturen hun best om het naderend onheil af te weren. Uit het midden der provinciale vergaderingen werden in het voorjaar van 1797 achttien predikanten, onder welke één Waalsche, afgevaardigd, om te Utrecht gemeenschappelijk te raadplegen over hetgeen te doen stond. De uitslag was, dat zij in Mei, terwijl de zaak der kerk in de Nationale Vergadering werd behandeld, bij deze een adres indienden, waarin zij voor de belangen en regten der

Hervormde kerk optraden. Zij legden aan de vergadering een drieledig verzoek voor nl. dat er ten eerste voor gezorgd zou worden, dat de Zondag een rustdag bleef, voorts, dat er aangaande de kerkgebouwen zulke bepalingen mogten gemaakt worden, dat het den Hervormden nergens aan eene plaats voor hunne godsdienstoefening zou ontbreken en eindelijk, dat er niet alleen gezorgd zou worden voor de betaling der traktementen en pensioenen, maar dat ook aan hun kerkgenootschap 'deszelfs aandeel aan dat voorvaderlyke fonds, hetwelk aan het Christelyk en godsdienstoefenend deel der natie en dus ten godsdienstige einde, onvervreemdbaar toekwam, plegtig verzekerd wierde, of althans, dat eer hierover uitspraak tot andere einden geschiedde, nu of bij een volgend wetgevend ligchaam hun gelegenheid verschaft mogt worden, om de gronden van aanspraak op hun aandeel voor te dragen.'

Het beginsel zelf der scheiding van kerk en staat bleef onaangeroerd; hier tegen scheen men niets te willen zeggen, overtuigd, dat het toch niet te keeren was. Maar de Hervormden, op hunne beurt verongelijkt, liepen gevaar beroofd te worden van een groot deel hunner inkomsten, en zoo werd het voor alles eene geldkwestie. Het adres kwam echter te laat en er was reeds besloten, de Staatsregeling, zooals zij daar lag, aan de stemming der natie te onderwerpen. Maar al was het vroeg genoeg ingediend, het zou toch niet hebben gebaat; men zou er mee hebben gehandeld als de tweede Nationale vergadering deed met de verzoekschriften, die wel in tijds waren ingekomen. Naauwelijks toch had zij den 1sten September 1797 zitting genomen, of eene groote menigte adressen, door duizende leden van Hervormde gemeenten geteekend, werd haar voorgelegd, allen met het zelfde verzoek, 'dat het der Nationale vergadering gelieve mogt te zorgen, dat by het aanstaande ontwerp der konstitutie geene beschikkingen wierden gemaakt omtrent den eigendom of het bezit van gebouwen, goederen, fondsen of inkomsten, welke aan eene kerkgenootschappelyke gemeente behoorden, of ten dienst van dezelve waren toegestaan, immers dat buiten den gewonen weg van justitie niets daarvan aan haar, zonder hare toestemming, wierde ontnomen; en dat mitsdien, ingevalle het der vergadering oorbaar mogt voorkomen, om by het ontwerp der konstitutie ernstig te denken aan de kosten, tot de openbare godsdienstoefening vereischt, eenvoudig mogt worden bepaald, dat de Staat zorgen zou, dat het godsdienstig onderwys bevorderd

wierd, dat overal gelegenheid tot openbare godsdienstoefening ware, en dat de kerkelyke leeraars behoorlyk wierden betaald.' In naam der regten van den mensch werden deze billijke vragen in de doos gedaan, en er niet meer uitgehaald. Het eenige antwoord op deze en andere adressen van gelijke strekking was, dat de Nationale vergadering zich haastte in deze zaak eene regeling te ontwerpen en straks aan het volk voor te leggen, die nog verder ging dan de eerste. In de additionele artikelen toch werd bepaald, dat de leeraren en hoogleeraren der gewezene heerschende kerk nog gedurende drie jaren hunne gewone traktementen en kindergelden zouden blijven genieten, terwijl de gemeenten inmiddels moest zorgen om zelve daarin te kunnen voorzien. Het 5de hoofdartikel toch luidde: Elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zynen eeredienst, deszelfs bedienaren en gestichten. Voorts zouden alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit vroeger de traktementen werden betaald, nationaal eigendom worden. Voorloopig zou men dan daaruit der kerk bezoldigen, om er vervolgens van te maken een fonds voor de nationale opvoeding, en zooals het heette, 'ter bezorginge der behoeftigen.' De kerkelijke goederen bleven het eigendom der bezitters, met uitzondering van de kerkgebouwen en pastoriën, die niet door de gemeenten zelven waren gesticht. In zoodanig geval zouden zij worden toegewezen aan het kerkgenootschap, dat te dier plaats de meeste zielen telde, tegen eene uitkeering echter van zoodanig gedeelte der waarde als aan de overige inwoners, leden van andere kergenootschappen, toekwam. Ook werd er nog bepaald, dat alle leeraren, hoogleeraren en hunne weduwen, die op den 1sten Januarij 1798 gepensioneerd waren, de toegelegde pensioenen gedurende hun leven zouden genieten 'mits zy aan het Bewind ter plaatse, alwaar zy woonen, doen blyken, geene zes honderd gulden jaarlyks inkomen te hebben buiten het gemelde pensioen, en bewyzen toonen van hunne verknogtheid aan de tegenwoordige orde van zaken.' En om zich voor goed tegen alle klokgelui te vrijwaren, werd eenvoudig gedecreteerd: 'de torens, aan de kerkgebouwen gehecht, benevens de klokken met derzelver huisingen, worden verklaard eigendommen te zijn en te blijven der burgerlijke gemeenten, staande ten allen tijde onder derzelver beheering en onderhoud'[1].

1 Het *Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* vindt men in het 'Dagverhaal', Dl. IX, blz. 298 vv.

Het trekt mij niet aan om lang te vertoeven in deze tweede Nationale Vergadering. Of er ooit meer ‘geleuterd’ is op deze aarde dan door dit uitvoerend Bewind, dat niets uitvoerde, valt te betwijfelen. Toch hadden zij geen kleinen dunk van zich zelven en rekenden zij zich te zijn, de redders van het Vaderland, wien het dankbaar hart der natie tegenklopte, die in de ure des gevaars hare beschrevene Vaderen als een eenig man zou steunen. Wat moet er wel zijn omgegaan in hun gemoed, toen er in de Zitting van Vrijdag 29 December 1797 een Request van Vaderlandsche Vrouwen ‘Aan de Nationale Conventie’ bij hen werd ingediend, dat in gebonden maat deze zielverheffende woorden onder hunne oogen bragt:

‘Beschreven Vaderen! Deez' rey Bataafsche Vrouwen,
Die 't regt van 't gantsche Volk *als haar regt* ook beschouwen;
De moed der Cicero's spoort zelfs de Maagden aan;
Ziet hier deez' teedre kunne om 's Vrijheids Altaar staan!
Zy zwaayen hulde toe aan Neerlands steunpilaaren,
Die hen, in Burgertrouw, voor 't Vaderland verklaaren.
Een en Ondeelbaarheid, 's Volks eigen Oppermacht,
De zuivre Egaliteit, die 't recht en pligt betragt,
De waare Vryheid moet hier ongeschonden woonen;
Opdat geen Aterling zich immer durv' vertoonen,
Tot onderdrukking, of der braven Burg'ren smart
Om 't Godgewijde recht te trappen op het hart!
Hy, die dit onderneemt, zy met den Dolk getroffen!
Men doe d' Aristocraat in d' afgrond nederploffen!
Deez' rey van Vrouwen biên, met onbezweken moed,
Als het gevaar hen roept, voor 't Vaderland haar bloed!
Pronkte eertyds Amrsfoort met strydbare Amazonen;
Deez' Kenaus willen fier en onverschrokken tonen,
Als Mannen moed verflauwt, 't haar aan geen magt ontbreekt,
Hen op te wekken, als 't gevaar der Vryheid spreekt!
Zo snode dwinglandy zich iets mogt onderwinden
Zy zullen, als Philips, hier ook Heldinnen vinden,
Wier harten kloppen voor het onverdeelbaar Pand!
Zy bieden goed en bloed, voor 't heil van 't Vaderland!’

Van deze kakographie der Amersfoortsche ‘Maagden’ staat in het Dagverhaal aangeteekend: ‘Aangenoomen voor Notificatie, met honorabele mentie.’ Eene nieuwe hartsterking was voor hen de aanneming der Constitutie voor het volk van Nederland, dat intusschen ‘Bataafsch’ was geworden. Toen

de grondvergaderingen gezuiverd waren van den zuurdeesem der Federalisten, naar het beginsel, door Burger Valckenaer reeds gesteld in de Zitting van 28 Mei 1796, dat het stemregt der Oranjegezinden '*slapen*' moest 'tot na de acceptatie der Constitutie,' werd het ontwerp goedgekeurd door 153,913 van de 165,510 burgers, wien men vergund had te stemmen. Den 1sten Mei '98 werd die uitkomst op eene plegtige wijze aan de Vergadering bekend gemaakt. De Secretaris van het Uitvoerend Bewind was gekomen om aan de Secretarissen der Vergadering het pergament terhand te stellen, waarin de uitslag van de stemming was beschreven, die ook over het lot van de kerk had beslist. Het stond geschreven, dat de Burger Ploos van Amstel, die het voorstel had gedaan tot scheiding van Kerk en Staat, nu geroepen zou worden om dit pergament te ontvangen en aan den Voorzitter der Vergadering over te reiken, die het opgerolde stuk met 'driecouleurige linten' toegestrikt opende, om den inhoud voor te laten lezen door Ploos van Amstel, die dus ook in het laatste bedrijf nog een rol vervulde. En ter naauwernood heeft hij zijn taak volbragt, of 'er wordt een zeer fraai Muziek in de Anti-Chambre gehoord, terwijl zo de Vergadering als de Tribunes weergalmden van het onophoudelyk geroep; Leve de Republicq!!! Leve de Constitutie voor het Bataafsche Volk!!!' Toen het vreugdegejuich een weinig bedaard was, stelde de President voor, 'om de communicatie van het Uitvoerend Bewind voor Notificatie aan aan te neemen, en concludeerd conform.' Onder het heilig zegel van Gelijkheid, Vrijheid en Broederschap zou voortaan als wet gelden, wat in dit ontwerp ten aanzien van de Kerk was gedecreteerd.

Dat de Roomschen hiervan terstond het meeste partij trokken, ligt voor de hand, en het is zeer ondankbaar van hen, als zij dikwijls zoo laag vallen op de Omwenteling van '95, die toch voor hen den eersten dag eens nieuwen levens deed aanbreken. De Geestelijkheid sprak dan ook in 1796 in een geheel anderen toon. 'Burgers, Reprezentanten van het Volk van Nederland,' zoo begint de Aanspraak der Commissie van Priesters, Capellanen en Armbezorgers van de Roomsche Catholyke Gemeenten in den Haag, in de Zitting van den 14den Maart uitgesproken[1], 'was het de Almagtige, die met en voor onze

1 Men vindt ze in het *Dagverhaal*, op blz. 167 van het eerste deel.

Fransche Broeders ten stryde trok, toen een groot gedeelte van Europa's krygsknegten, op bevel hunner Meesters, het zwaard aangordde, om de Vryheid deezer Natie, en met haar de Vryheid van de aarde te doen verdwynen;

Was het de Almagtige, die deeze, na steeds voortgaande overwinningen, tot voor de muuren onzer sterke steden, en tot aan de boorden onzer rivieren bragt, en dezelve als een effen pad ten hunner overtogt bereidde, dan ook is het de Almagtige, die het Bataafsche Volk deed overwinnen alle de tegenwerkingen, om de byeenkomst der thans geconstitueerde Nationale Vergadering te beletten.

Daar dan alle weldenkende Nederlanders teregt over deeze byeenkomste de grootste stoffe van vreugde hebben, is het geen wonder, dat veelen van hun de betuiging daarvan in deeze aanzienlijke Vergadering komen af te leggen.

Het worde dan ook aan ons vergund, Burgers Representanten! dat wy, in naavolging van veelen onzer weldenkende Mede-Vaderlanders, onze vreugde, onze zegenwenschen in den schoot deezer *roemwaardige Vergadering* komen uit te storten!' Geen wonder, dat de President, van de Kasteele, in naam der Vergadering aan de Commissie 'de eer der sessie' aanbood, die met gratie werd aangenomen. Van het begin der Omwenteling hebben zij niet nagelaten, hun voordeel te doen met 'de Rechten van den Mensch', en reeds in de Zitting van den 2^{den} Junij 1796 was er eene Missive ingekomen van den Predikant en den kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Zundert en Ryksbergen, 'zich beklagende, dat hunne kerk te Ryksbergen door de Representanten van Bataafsch Braband aan de Roomsche ingezetenen was afgestaan.'

De Gereformeerde kerk begon intusschen in groote ongelegenheid te geraken en had nog grootere te duchten. In de Zitting van 27 Maart 1798 had de Vergadering te beraadslagen over een Request van de Professoren der Illustre school in den Bosch en van de Hervormde predikanten van onderscheidene gemeenten in Bataafsch Braband, waarbij zij aandrongen op de betaling van hunne tractementen, en het was niet alleen daar, dat de verwarring toenam. Maar dit zou mij brengen buiten de grenzen van mijn onderwerp. Hoe de Hervormde kerk, na het aannemen der staatsregeling, de handen aan het werk sloeg, om zelve in haren geldelijken nood te voorzien; hoe de Constitutie, door het Staatsbewind in 1801

uitgevaardigd, reeds eenige verademing bragt, en het besluit van Februarij 1802 de finantieële bezwaren voor een goed deel ophief; hoe voorts menig artikel van de wet een doode letter bleef, het is alles door Ypey en Dermont uitvoerig beschreven. Misschien was het voor de Hervormde kerk vrij wat beter geweest, als zij in haar eigen kracht haar weg had moeten vervolgen; nu zucht zij volgens sommigen nog onder hetgeen toen eene uitkomst heette.

In het kort maar zaakrijk overzigt, dat Dr. Acquoy in het aangehaalde opstel gaf van den loop dezer geschiedenis, zegt hij: Zoo kwam men na zeven jaren van revolutionair radicalisme eenigzins tot het oude terug. Van het streng beginsel ‘algeheele scheiding van Kerk en Staat’ bleef nog slechts over ‘gelijke regten en voorregten voor alle godsdienstige gezindten.’ Maar dit restant was een schat, en eene dankzegging waard.

Utrecht.

Dr. J. HARTOG.

Verbeteringen.

Op de tweede bladzijde van deze Verhandeling staat in regel 18 v.b. *and*, lees: *und*; op de vijftiende, in regel 5 v.b. *geinteseerd*, lees: *geinsereerd*, en in regel 2 v.o. *wat*, lees: *wel*. Ook verzuimde ik aan te teekenen, dat ik alle aanhalingen uit de Notulen der Staten, waarmeê Barueth zijne beschouwing verdedigde, niet heb kunnen vergelijken, zoodat ik niet weet, in hoe verre Jufvrouw Wolff regt had, om hem van vervalsching te beschuldigen. In de hoofdzaak had hij echter gelijk.

J. Ingen-Housz.

Ons Nederlanders kan men in het algemeen niet verwijten, dat wij de nagedachtenis van beroemde en verdienstelijke landgenooten niet in eere houden. Doch ook op dezen regel komen uitzonderingen voor. Ten bewijze strekke de man, wiens naam boven dit opstel vermeld staat; een groot man in velerlei opzicht, behoorende tot de uitstekendste natuuronderzoekers van zijne eeuw, wiens werken nog telkens in buitenlandsche geschriften naar verdiensten worden geschat en bewonderd, doch in zijn eigen vaderland zoo goed als onbekend. Geneeskundigen kennen hem als bevorderaar der kinderpokinenting; sommigen onzer weten ook van zijne gelukkige en roemrijke medische loopbaan te gewagen; van zijne veel hoogere beteekenis op ander gebied schijnt in ons land bijna niemand iets te weten.

Dat aan Ingen-Housz eene eereplaats onder onze voorzaten toekomt, zal, naar ik vertrouw, uit de volgende bladzijden blijken.

I.

Jan Ingen-Housz werd den 8sten December 1730 te Breda geboren. Na het gymnasium in zijne geboorteplaats bezocht te hebben, ging hij te Leuven in de medicijnen studeeren. Op 22jarigen leeftijd tot medicinae doctor bevorderd, besteedde hij nog eenige jaren tot het bezoeken van verschillende andere universiteiten, Leiden, Parijs, Edinburg, en vestigde zich daarna in 1750 als praktiseerend geneesheer te Breda.

Gebrek aan tijd tot het doen van wetenschappelijke onderzoekingen was wel eene der voornaamste oorzaken, dat hij in 1766, na den dood zijns vaders, de praktijk in zijne geboortestad opgaf, en naar Londen vertrok. In Londen vond Ingen-Housz in Sir John Pringle Bart, ‘physician to her Britannic

Majesty', gedurende eenigen tijd voorzitter der Royal Society, een invloedrijk en bekwaam beschermer en raadsman. Pringle had Ingen-Housz als jong mensch, ten huize van diens ouders, leeren kennen; uit deze kennismaking was later eene briefwisseling voortgesproten, naar aanleiding van welke Pringle, reeds toen, de grootste verwachtingen van den jongen Nederlander koesterde.

Ingen-Housz begon met zich in Engeland, in de eerste plaats, aan verschillende medische studiën te wijden. Daarbij werd hij spoedig een verklaard voorstander en bevorderaar der kinderpokinenting; dit werd de aanleiding tot zijn buitengewoon succes op maatschappelijk gebied. Maria Theresia, de Oostenrijksche keizerin, had twee harer kinderen aan de pokken verloren; vreezende voor hare overige kinderen, liet zij uit Engeland, waar de kinderpokinenting zeer goede resultaten had opgeleverd, een geneesheer ontbieden, ten einde hare kinderen te doen inenten. Daartoe werd Ingen-Housz, op aanbeveling van Pringle, gekozen.

Iu April 1768 verliet Ingen-Housz Londen en ging over Nederland op reis naar Weenen. De kunstbewerking op de vorstelijke kinderen gelukte volkomen; dientengevolge werd onze landgenoot als keizerlijk lijfarts aan het Weener hof verbonden. Gedurende een 20-tal jaren bleef hij zijn domicilie in Oostenrijk's hoofdstad houden, waar hij in groote gunst bij de keizerlijke familie stond. Bijna telken jare echter sleet hij een aanzienlijk deel van den tijd buiten Weenen; verschillende deelen van Europa werden door hem bereisd, gedeeltelijk in zijne qualiteit van geneesheer, ter inenting der kinderen van andere vorstelijke personen, voornamelijk evenwel in het belang zijner wetenschappelijke nasporingen en ter aanknooping van betrekkingen met beroemde natuuronderzoekers in andere landen.

In 1788 vertrok Ingen-Housz van Weenen naar Parijs, van waar hij den 15^{den} Juli 1789 naar Holland ging, om, na een zeer kort verblijf in het moederland, weêr naar Engeland over te steken. In dit land sleet hij zijn laatste tien levensjaren, gedurende welke zijne gezondheid dikwijls zeer wankelend geweest schijnt te zijn. Den 7^{den} September 1799 overleed Jan Ingen-Housz te Bowood-Park bij Londen[1]. - Zeer merkwaardig is zijne loopbaan geweest. Als geneesheer had hij eene maatschappelijke positie, zoo aangenaam en aanzienlijk als zij

1 Voor meerdere biographische bijzonderheden verwijs ik naar de bron uit welke ook ik putte: 'Het leven van Dr. J. Ingen-Housz, door Dr. M.J. Godefroi', Handel. van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 1875.
Deze biographie, zoo ook andere schriftelijke en mondelinge inlichtingen betreffende zijn beroemden voorzaat, werden mij met groote welwillendheid verstrekt door den Heer F.A. Ingen-Housz.

zich maar denken laat; met eer en aanzien werd hij overladen. Toch zoude dit hem misschien alleen onder de gelukkigen der aarde moeten doen rekenen, wien de omstandigheden gunstig zijn geweest. Om geheel andere redenen dan ook, hier boven werd het reeds aangestipt, kunnen wij Nederlanders met rechtmatigen trots op Ingen-Housz als onzen landgenoot roemen.

Een leven als dat van Ingen-Housz tijdens zijne betrekking aan het hof te Weenen, is zeker allerminst geschikt tot het voorbereiden en uitvoeren van wetenschappelijke onderzoekingen. Het verkeer in de hofkringen, waar hij een invloedrijk persoon was geworden, de drukte en beslommeringen aan zijne betrekking eigen, het herhaalde reizen en trekken, de eensdeels geheel bevredigde eerzucht, en nog andere redenen zouden bijna bij ieder ander, onder dezelfde omstandigheden, de zucht naar het doen van wetenschappelijke onderzoekingen geheel hebben uitgedoofd. Bewondering perst ons ook de man af, wiens lust tot onderzoek, waarheidszin, energie en buitengewone begaafdheid, hem ongunstige omstandigheden deden trotseeren en een der grootste natuuronderzoekers van zijne eeuw deden worden.

In verschillende takken der natuurwetenschappen heeft hij gewerkt en de resultaten zijner overwegingen en onderzoekingen wereldkundig gemaakt. Zijne voornaamste werkzaamheid evenwel valt op het gebied der planten-physiologie. Onder meer, heeft Ingen-Housz, wat de levensleer der planten betreft, de twee grootste ontdekkingen gedaan, die te doen waren. Tot het uiteenzetten dezer beide ontdekkingen wensch ik mij in dit opstel te bepalen; beter meen ik niet te kunnen handelen om den lezer een juist inzicht in de hooge beteekenis van Ingen-Housz te geven. De eerste der bedoelde ontdekkingen betreft de voeding der planten; de tweede is als direct gevolg van de eerste te beschouwen. Opdat men het werk van Ingen-Housz naar waarde kunne schatten, doe ik dan ook aan de uiteenzetting zijner onderzoekingen eene korte historische inleiding betreffende de studie van de voeding der planten voorafgaan.

II.

Naar de meening van Aristoteles, vindt de plant haar voedsel geheel toebereid in den bodem; met hare wortels neemt zij het op, doch blijft daarbij zelve overigens geheel passief: de opgenomen voedingsstoffen ondergaan in de plant niet de minste verandering, zoodat al hare bestanddeelen, als zoodanig, ook in den bodem waarin zij groeit, moeten voorkomen. Wat voor de dieren maag en buikholte zijn, zoo zegt Aristoteles, is voor de planten de aarde; zooals de ongeboren vrucht de voedingsstoffen geheel toebereid aan het moederdier onttrekt, zoo ook gedragen zich de wortels ten opzichte van den bodem.

Wel was het hem bekend dat op bewerkten teelgrond niet alle planten even goed groeien; dit bracht hij met zijne zienswijze geheel in overeenstemming, door, zeer juist, aan te nemen dat niet alle planten dezelfde stoffen noodig hebben, of zooals hij zich uitdrukt: ‘hierbij en bij dergelijken moet men aannemen, dat niet alles uit eenerlei materie ontstaat en groeit.’ Zeer jammer is het dat zijn uitvoerig werk: ‘Theorie der planten’, ons uit zijn eigen aanhalingen en verwijzingen bekend, verloren is geraakt, en wij dus eene nadere uiteenzetting zijner beschouwingswijze moeten missen.

De theorie van Aristoteles (omstreeks 330 v. Chr.) omtrent de voeding der planten, is met de eenvoudigste waarnemingen ten eenenmale in strijd. Men moet bij hare beoordeeling echter niet uit het oog verliezen, dat de groote wijsgeer op zuiver speculatieve gronden zijne theoriën bouwde, en eerst daarna een grooter of kleiner aantal waargenomen feiten met haar in overeenstemming trachtte te brengen. Caesalpinus, hoogleeraar te Pisa en later te Florence, stond, in zijn in 1583 verschenen werk ‘De plantis libri XVI’, nog geheel op het standpunt der Aristotelische wijsbegeerte. Zijne denkbeelden over de voeding der planten zijn dan ook in hoofdzaak nog geheel die van Aristoteles. De vermelding van dit feit is, zonder eenige commentaar, voldoende om een denkbeeld er van te geven, hoe gering de voortgang der natuurwetenschappen in 19 eeuwen geweest was.

De eerste die een zeer gegrond argument inbracht tegen de juistheid der beschouwingswijze van Aristoteles, was J.B. van Helmont, geb. te Brussel in 1577 (gest. in 1644), in de geschie-

denis der medische wetenschap, en vooral der chemie, welbekend. Hoewel het tijdperk der eigenlijke alchymie voorbij was, zoo had toch van Helmont nog vele eigenschappen met de alchymisten gemeen. Hij geloofde nog vast aan de mogelijkheid der omzetting van het eene metaal in het andere, en rekende zich de gelukkige bezitter van een klein gedeelte van den steen der wijzen. Van zijne bijgeloovigheid kan het volgende staaltje, aan Kopp's Geschichte der Chemie ontleend, een denkbeeld geven: ‘So ist es seiner Meinung nach eine ausgemachte Sache, dass sich in einem Gefäss worin man ein schmutziges Hemd mit Weizenmehl zusammen gebracht hat, aus diesen beiden Dingen Mäuse erzeugen.’

Dit alles neemt niet weg, dat van Helmont, die trouwens herhaaldelijk blijken gaf een goed waarnemer te zijn, met het volgende goed ingerichte experiment aan de Aristotelische theorie over plantenvoeding eigenlijk den bodem insloeg: Een wilgenstek, wegende 5 pond, werd in een pot met teelaarde geplant; de aarde woog, goed gedroogd, 200 pond. De pot werd door een deksel, met een centrale opening om de stek door te laten, zoo goed mogelijk tegen stof beschut, en dagelijks begoten. Eerst na vijf jaar werd de proef gestaakt. De groote en sterke wilg was 164 pond zwaarder dan de stek uit welke hij was voortgekomen; en toch bleek de aarde uit de pot, weder gedroogd en gewogen, slechts twee ons in gewicht te zijn afgenomen.

Dat de plant dus lang niet al haar voedsel uit den bodem opneemt, was uit deze proef zonneklaar gebleken. De belangrijke vraag bleef echter over, van waar en op welke wijze de wilg de stoffen had kunnen opnemen, die de aanzienlijke gewichtsvermeerdering van meer dan 160 pond verklaarden. Het antwoord op die vraag had van Helmont terstond gereed, daar de uitslag van zijne proef geheel naar wensch voor hem uitviel. Hij was namelijk een bestrijder van de leer der vier elementen, vuur, lucht, water en aarde, door Aristoteles van de oudere philosophen overgenomen; hij was van meening, dat alles uit en door het water moest komen; dit was volgens hem het eenige element. De groote gewichtsvermeerdering van den wilg bij zijne proef, was dan ook zonder eenigen twijfel, naar hij meende, te danken aan het door de wortels opgenomen water, dat in het inwendige der plant in verschillende stoffen zou zijn omgezet. Het moet worden erkend dat men, afgescheiden van alle hypo-

thesen, het resultaat door van Helmont bij zijn experiment verkregen, toen ter tijd moeielijk anders had kannen verklaren dan hij het deed.

Nu door de beschreven proef met den wilg klaarblijkelijk was aangetoond, dat de plant *niet alle* stoffen uit den bodem opneemt, behoefde het ook geen nader betoog meer, dat zij niet alle stoffen *als zoodanig* op kan nemen. En toch gevoelden zich nieuwe onderzoekers, met name Malpighi en Mariotte, gedrongen juist dit laatste te betoogen. Dat in een tijd, waarin weinig op wetenschappelijk gebied wordt geproduceerd, de logische volgorde der onderzoekingen lang niet altijd tevens de chronologische is, blijkt dus ook hier.

Malpighi (1671) ontnam jonge kiemplantjes hunne zaadlobben, en zag dat de plantjes dan niet of slecht doorgroeiden. Dit bewijst, naar hij meent, dat de plant slechts ruwe voedingssappen uit den bodem opneemt, en deze eene verwerking behoeven om bruikbaar te worden; deze verwerking geschiedt door de plant hoofdzakelijk in de bladen, tot welke reeds Malpighi de zaadlobben rekende.

Mariotte (1679), de bekende physicus, leidde o.a. uit een zeer eenvoudig voorbeeld een duidelijk bewijs af, dat de plant niet als een spons voedsel opzuigt, doch dat zij de opgenomen stoffen chemisch verwerkt en verandert. Wanneer men, zoo voert hij aan, eene Bonchretienpeer op een wilden perenboom ent, brengt hetzelfde sap, dat bij den laatsten slechte vruchten geeft, aan de entloot goede en smakelijke peren voort. Ent men op die loot nu weêr een takje van eene wilde peer, zoo draagt dit weêr slechte vruchten. Dit bewijst nu, dat hetzelfde sap van den stam in elke entloot verschillende eigenschappen aanneemt[1].

De quaestie der plantenvoeding schijnt eene geheel nieuwe phase in te treden bij Stephan Hales, die in het eerste deel zijner ‘Statical Essays’ (eerste uitgave, 1727) betoogde dat ‘lucht’ een gewichtig bestanddeel van de planten (doch ook van mineralen en dieren) vormt, en ook bij haar groei verbruikt moet worden. Zijne bewering vloeide uit de resultaten zijner proeven voort. Hij onderwierp namelijk de meest verschillende stoffen van plantaardigen of dierlijken oorsprong, en ook stukken steen, aan verbranding of verhitting, of ook aan gisting; daarbij

1 Sachs, Geschichte der Botanik, p. 502.

zag hij bijna altijd ook gasvormige ontledingsproducten ontstaan, die hij niet nader onderscheidde, doch onder de collectieve benaming ‘air’ samenvatte[1]. Omdat nu door verbranding, verhitting of gisting ‘lucht’ uit verschillende lichamen gevormd wordt, zoo moet ook die ‘lucht’ een bestanddeel bij het ontstaan dier lichamen geweest zijn; aldus luidde de conclusie van Hales.

Deze conclusie is, lang weten wij dit, ten eenenmale ongegrond; maar reeds Ingen-Housz heeft het weinig klemmende van Hales' betoog begrepen, en zeide ten aanzien der gisting van plantendeelen, bij welke eene ‘luchtsoort’ destijds ‘vaste lucht’ genoemd, ontstaat: ‘Maar indien men hieruit besluit dat zulk een plantgewas die vaste lucht als zoodanig in zich bevat, verborgen in hare zelfstandigheid en daarin, voordat de gisting begint, bestaande in eenen *geconcentreerden* of samengedrukten staat (zooals Hales aannam), bijna als gemeene lucht in een luchtverdikkend werktuig, dan zou men kunnen dwalen. Want het zou kunnen geschieden, dat een gedeelte van de zelfstandigheid van dat plantgewas, door de werking der gisting, zulk eene verandering onderging, dat het wordt datgeen, hetwelk wij nu vaste lucht noemen, en hetgeen het in het geheel niet was vóór de gisting’[2].

Dat de dampkringslucht ook niet zonder invloed op de voeding der planten is, wordt door Hales in tweeërlei opzicht aangenomen. In de eerste plaats zou de lucht als vehikel dienen voor verschillende ‘acid aud sulphureous particles,’ welke, door de bladen opgenomen, vermoedelijk als materialen zouden dienen ‘out of which the more subtle and refined principles of vegetables are formed.’ In de tweede plaats werd eene direkte beteekenis der lucht zelve door hem mogelijk geacht; hij vond namelijk eene boven water afgesloten hoeveelheid lucht, in welke eene plant ruim een maand had geleefd, met 1/7 aan volume verminderd; hij besluit hieruit dat: ‘there is some reason to suspect that the leaves and stems of plants do imbibe elastick air.’ In de 4de uitgave der Statical essays, in 1769, vijf jaren na den dood van Hales, uitgegeven, vindt men het hier vermelde geheel terug.

1 Van Helmont onderscheidde reeds eene eeuw vroeger *verschillende* gassen, naar hun verschil in eigenschappen. Hij is het, die het eerst de term ‘gas’ gebruikte.

2 Ingen-Housz toonde door proeven de juistheid zijner bedenking aan.

Nog altijd bleef dan ook het raadsel onopgelost, hoe eene plant, in eene bepaalde hoeveelheid aarde groeiende, meer aan gewicht toe- dan de aarde afneemt. De hypothese dat het begietingswater in plantenstoffen wordt veranderd, mocht geene verklaring meer heeten; de proeven en conclusies van Hales brachten de oplossing even weinig nader, al wordt ook soms het tegendeel beweerd.

Voor Ingen-Housz was het weggelegd die oplossing te vinden, doch niet dan nadat de onderzoekingen van een ander beroemd natuuronderzoeker, Priestley, er den stoot toe gegeven hadden.

In de geheele vorige eeuw, maar vooral in hare tweede helft, kozen een groot aantal schei- en natuurkundigen bij voorkeur de gasvormige lichamen en hunne mengsels, zeer veel de atmospherische lucht, tot onderwerp hunner studiën. Hoewel reeds velen met eene bijna overdreven voorliefde dezelfde richting gevolgd hadden, scheen het alsof een zeker ‘flair’ deed vermoeden, dat op dezen weg nog gewichtige ontdekkingen te doen bleven. Eindelijk werd dan ook een resultaat bereikt, dat alle gedane moeite ruimschoots beloonde, toen Joseph Priestley in 1774 eene gassoort ontdekte, die bij uitstek geschikt is de verbranding te onderhouden, eene ontdekking die een hoogst gewichtigen vooruitgang zoowel op chemisch als op planten-physiologisch gebied ten gevolge had. De ontdekte gassoort, die een belangrijk deel der atmospherische lucht uitmaakt, werd later door Lavoisier ‘oxygène’ (*zuurstof*) genoemd, en hare groote beteekenis bij het ontstaan van vele chemische verschijnselen in het licht gesteld. De zuurstof werd door Priestley zelf, in overeenstemming met de chemische theorie, *de phlogiston-theorie*, welke heerschte toen hij zijne ontdekking deed, ‘dephlogisticated air’ genoemd.

Daar ook Ingen-Housz zijn eerste werk schreef in een tijd toen die phlogiston-theorie nog bloeide, en hij dus aan haar de termen ontleende van welke hij zich in zijn geschrift bediende, zoo zij het vergund, ter verduidelijking dier termen, deze korte historische schets met een enkel woord over de genoemde theorie te besluiten.

Alle brandbare lichamen zouden een gemeenschappelijk bestanddeel, het ‘phlogiston,’ bevatten; hoe beter eene stof verbrandt hoe rijker zij aan phlogiston moet zijn. Verbranden zou dan ook niets anders zijn, dan het uitdrijven van phlogiston uit een lichaam.

Om in te zien op welke wijze deze theorie de benamingen van de gasvormige bestanddeelen der lucht bepaalde, stelle men zich slechts voor, dat een lichaam in eene afgesloten ruimte met lucht verbrandt. Bij de verbranding ontwijkt, zooals gezegd is, het phlogiston uit de brandende stof; alle verandering, welke de lucht in de afgesloten ruimte ondergaat, komt dus eenvoudig hierop neêr, dat bij het phlogiston, hetwelk die lucht reeds bevatte, nog eene aanzienlijke hoeveelheid komt, uit de brandende stof ontweken. De lucht waarin eene voldoende hoeveelheid van eenig brandbaar lichaam zoolang mogelijk heeft gebrand, bevat dus haar maximum aan phlogiston en werd daarom ‘gephlogistiseerde lucht’ genoemd; bijna overal waar men in physiologische geschriften uit het einde der vorige eeuw dit woord aantreft, kan men het in onze tegenwoordige terminologie door ‘stikstof’ vertalen.

Zulke gephlogistiseerde lucht is niet meer geschikt om er stoffen in te laten verbranden; opdat zij hiertoe weder geschikt worde, moet er eerst phlogiston worden uitgehaald; de geheel van phlogiston bevrijde ‘gedephlogistiseerde lucht’ (= zuurstof) is bij uitstek geschikt om verbranding te onderhouden. Tegelijk met beide genoemde termen aan de phlogiston-theorie ontleend, werden er nog andere van ouderen oorsprong gebruikt, om andere ‘luchtsoorten’ aan te duiden. Voor het hier beoogde doel is het genoeg te herinneren, dat koolzuur ‘vaste lucht’ werd genoemd; dezen naam had dit gas gekregen, omdat het o.a. door kalkwater gevoerd een neêrslag doet ontstaan; het was dus eene ‘luchtsoort’ die zich aan kalk en aan andere stoffen laat binden, waarom zij ‘gebonden’ of ‘vaste’ lucht werd genoemd.

III.

Bij zijne beroemde onderzoekingen, ging Priestley ook den invloed na, welken levende planten op de lucht hebben. Aanvankelijk scheen het hem toe, dat planten de dampkringslucht ‘verbeteren,’ door het produceeren van gedephlogistiseerde lucht. Bij eene latere herhaling zijner proeven, kwam hij echter tot geheel andere resultaten en meende hij zelfs te bespeuren, dat, in sommige gevallen, planten de lucht in eene afgesloten ruimte veeleer slechter maken dan verbeteren. Priestley

zelf wist de tegenstrijdige uitkomsten zijner experimenten dan ook volstrekt niet met elkaâr te rijmen, en kon ten slotte niet duidelijk aangeven, welke invloed door planten op de atmospheer wordt uitgeoefend.

Die onzekerheid bij de proeven van Priestley overgebleven, vormde nu, in Juni 1779, het punt van uitgang der onderzoekingen van Ingen-Housz. Een hem gegeven verlof maakte hij zich ten nutte om, in Engeland, te trachten het probleem op te lossen. In niet meer dan drie maanden werden door Ingen-Housz meer dan een 500-tal proeven genomen. De schitterende uitkomsten bij die proeven verkregen, werden nog in hetzelfde jaar wereldkundig gemaakt door het uitgeven der 'Experiments upon vegetables.' London 1779[1].

Reeds spoedig na het begin zijner proeven ontdekte Ingen-Housz, dat planten inderdaad een 'luchtverbeterenden' invloed hebben, doch: 1°. *dat lang niet alle planten of plantendeelen die eigenschap bezitten*, en 2°. *dat die luchtverbetering slechts onder zeer bepaalde omstandigheden plaats heeft*. Weldra wist hij, dat de taak om gedephlogistiseerde lucht te leveren '*is not performed by the whole plant, but only by the leaves and the green stalks that support them*,' en *dat alleen onder invloed van het zonlicht de luchtzuivering door die groene plantendeelen plaats heeft*; 'this wonderful operation is by no means owing to the vegetation of the plant (zooals Priesley meende), but to the influence of the sun upon the plant.' In het erkennen dezer beide feiten ligt de grootste ontdekking, die op planten-physiologisch gebied te doen viel.

Alvorens dit laatste nader aan te toonen, is het wenschelijk de wijze te beschrijven waarop Ingen-Housz zijne proeven inrichtte. Men zal daarbij zien, hoe hij eene zoo volledige serie proeven nam, dat omtrent de juistheid van het verkregen resultaat geen twijfel kon overblijven. Zijne wijze van proefneming gelijkt geheel op de tegenwoordig in de natuurwetenschappen gevolgde; zij moet onze bewondering wekken, wanneer wij haar vergelijken met den geheel anderen modus operandi zijner onmiddellijke voorgangers en ook zijner tijdgenooten. Deze namen onvolledige experimenten, bij welke steeds eene a priori vaststaande meening zoo goed als geheel leidende bleef,

1 Door den schrijver zelf in het Fransch, door J. van Breda in het Hollandsch vertaald.

Ingen-Housz daarentegen volgde het voorschrift door hem zelf gegeven.

‘De drift om stelsels te smeeden, geweeken zijnde voor de tans algemeene erkende nootzakelijkheid van alle menschelijke wetenschappen op een vasten grondslag, op proeven te moeten vestigen; is men overreed geworden, dat het gebruik van het vernuft ons dikwijls meer en meer in dwalingen bevestigd, bij aldien de geest niet wordt geleid door het licht dat dadelijke gebeurtenissen en waarnemingen ons verschaffen.’

Bij het doel dat Ingen-Housz zich met zijne proeven voorstelde, kwam het er in de eerste plaats op aan, eene inrichting te maken, zoodanig dat duidelijk bleek of er al dan niet gasvormige lichamen door de planten worden uitgescheiden, en tevens casu quo die afgescheiden gassen niet te doen ontwijken, opdat zoowel hunne quantiteit als qualiteit nauwkeurig kon worden bepaald.

‘Dewijl de lucht niet door het oog gezien kan worden, zou het moeilijk geweest zijn zich te overreden, dat de planten lucht opslorpen en uitgeven indien men geen middel gevonden had, om de natuur in hare werking te verrassen, door de plant schielijk met water te omringen, en haar voor het overige in haar natuurlijken staat te laten’[1]. Op de volgende wijze wordt dit middel in toepassing gebracht. Men dompelt eene witte doorschijnende glazen flesch in een bak met versch pompwater, zoodanig dat de mond der flesch naar boven gekeerd zij; men zet in deze flesch een wijngaard-rank, eenige planten of versch geplukte groene bladen; men schudt ze een weinig onder water, om er de dampkringslacht, die er aanhangt, af te scheiden. Hierna keert men de flesch onder water om, en men zet haar mond op een bord of iets anders dat water genoeg kan bevatten om de omgekeerde flesch te kunnen verplaatsen, zonder gevaar te loopen, dat de dampkringslucht er in komt. De flesch wordt vervolgens in de zon gezet.

Richt men de proef aldus in, dan ziet men weldra op de bladen luchtbelletjes komen; deze worden grooter, laten de bladen los, stijgen in het water op, en verzamelen zich tegen den bodem van de omgekeerde flesch. Deze productie van

1 J. Ingen-Housz, Proeven op plantgewassen, uit het Engelsch vertaald door J. van Breda. Delft, 1780, p. 18; de lager volgende beschrijving van het experiment vindt men in dezelfde ‘afdeeling’ (hoofdstuk).

gasbelletjes gaat snel voort, wanneer ten minste de proef midden op den dag geschiedt in het zonlicht, zoodat er zich na weinige uren eene aanmerkelijke hoeveelheid gas in de flesch verzameld heeft. '*De dus verkreegene lucht is wezenlijk gedephlogisticeerde lucht* van meerdere of mindere zuiverheid, naarmate van den aart der plant, waarvan men de bladeren heeft genomen, de meerdere of mindere helderheid van den dag, etc.'

De natuur van het opgezamelde gas werd door Ingen-Housz bepaald door middel van den 'eudiometer' van Priestley, volgens de gewijzigde methode van den abt Fontana. Het is onnoodig in bijzonderheden te treden over deze, trouwens vrij eenvoudige, bepalingswijze; alleen het principe waarop zij berust zij hier aangegeven. Brengt men *twee* maten van een gasvormig lichaam stikstofoxyde ('nitrous air') in aanraking met *eene* maat zuurstof, dan ontstaat er een nieuw gasvormig lichaam ondersalpeterzuur, van hetwelk men echter geen 3 maten vindt, zooals verwacht zou worden, doch slechts 2. Van deze constante vermindering in volume, bij de verbinding van stikstofoxyde en zuurstof tot ondersalpeterzuur, werd nu partij getrokken bij het bepalen der 'zuiverheid' eener 'luchtsoort.' Heeft men toch bij eene bepaalde hoeveelheid van een zuurstof-bevattend gasmengsel eene evenzeer bekende hoeveelheid stikstofoxyde gebracht, dan valt uit de vermindering in volume het zuurstof-gehalte van het mengsel af te leiden.

De uitkomsten van proeven ingericht zooals de beschrevene, konden alleen niet tot eene zekere conclusie voeren; Ingen-Housz zag dit zeer wel in, en begreep, dat weder langs experimenteelen weg bezwaren moesten worden opgelost en bedenkingen uit den weg geruimd.

In de eerste plaats deed zich de vraag voor, of de afgescheiden zuurstof niet eenvoudig uit het water alleen was voortgekomen. Eene eenvoudige proef, bij welke pompwater in omgekeerde flesschen aan de zon werd blootgesteld, leverde een ontkennend antwoord. Wel verzamelde er zich een weinig lucht tegen den bodem der omgekeerde flesschen, doch deze bleek volstrekt geen gedephlogistiseerde lucht te zijn. Bovendien werd pompwater gekookt en alle daarbij uitgedreven lucht opgevangen, 'doch deeze lucht wierd veel slechter als gemeene lucht, en geheel en al onbekwaam tot de ademhaling bevonden.'

Is nu die gedephlogistiseerde lucht, die dus werkelijk uit de bladen blijkt te komen, als zoodanig in die bladen aanwezig,

of wel is zij het resultaat eener ‘zuivering’ of eener ‘gedaanteverandering’, welke de vooraf opgenomen dampkringslucht[1] in het inwendige der bladen heeft ondergaan?

Om hierop antwoord te kunnen geven, werden bladen van verschillende planten onder water gedrukt of geschud en de daarbij ontwijkende lucht opgevangen. Deze bleek lang niet alleen uit gedephlogistiseerde lucht te bestaan, en hoogstens zoo ‘goed’ als gewone lucht te zijn. Nog overtuigender werd de vraag op de volgende wijze beantwoord: ‘Eenige bladeren van eenen appelboom wierden in eene cylindrische vles, vol pompwater, gebracht, de vles wierd toen omgekeerd in een vat, vol met het zelve water, en op het vuur gezet; zoodra het water begon warm te worden, wierden de bladeren bedekt met luchtbobbels, eveneens als in de zon: na dat het water eenen korten tijd gekookt had, liet men het bekoelen; er was veel lucht verzameld, welke bevonden werd zoo slecht te zijn, dat zij de vlam uitbluschte. Eenige deezer bladeren waren in eene vles, omgekeerd in een pot vol water, slechts nabij het vuur gesteld; er wierd veel lucht verkregen, maar even vergiftig als de voorige.’

De zuurstof bleek dus *niet* als zoodanig in de bladeren aanwezig te zijn.

Is de voortbrenging der gedephlogistiseerde lucht door de bladen toe te schrijven aan de warmte der zon of wel aan het zonnelicht?

Het laatste bleek het geval te zijn; verscheidene proeven op twee verschillende wijzen genomen toonden dit aan. Bladen werden onder water, op de gewone wijze, in het donker of ten minste geheel buiten het zonlicht geplaatst, terwijl er tevens zorg werd gedragen dat toch het water op even hooge temperatuur kwam als wanneer het in de zon had gestaan. Er werd dan wel wat lucht vrij, doch deze was zeer ‘slecht’ (dat is, zij bestond niet of slechts voor een klein deel uit zuurstof). Op vernuftige wijze werden nog andere proeven ter beantwoording derzelfde vraag genomen. ‘De bladeren van boomen of planten, op het midden van eenen warmen dag genomen. en onmiddellijk in koud water gedompeld, vormden zeer schielijk luchtbobbels, en leverden de beste gedephlogisticeerde lucht uit.’ Ware het

1 Niet alle dampkringslucht behoefde *vooraf* door de bladeren te zijn opgenomen, daar, zoo als men weet, het pompwater eene aanmerkelijke hoeveelheid lucht bevat.

de zonnewarmte en niet het licht waaraan de luchtbellen hun ontstaan te danken hebben, zoo zouden deze zich eerst hebben vertoond nadat het water door de zon verwarmd was geworden, doch niet terwijl het nog geheel koud was, zooals in werkelijkheid geschiedde

Een punt, vooral voor de kennis van het leven der plant van belang, bleef nog uit te maken, namelijk of de luchtverbeterende invloed der planten al of niet aan haar *groei* is toe te schrijven, zooals Priestley meende.

Ook deze vraag werd echter door het experiment in ontkennenden zin beantwoord. Het bleek namelijk ‘dat eene plant kan groeien en zelfs zeer wel tieren in de uiterste donkerheid; en nogtans heeft zij in zoodanige plaats geen vermogen om slechte lucht te verbeteren of goede uit te leveren.’ Bovendien gaven latere proeven het hiermede geheel overeenkomende resultaat, dat bladen, welke tot hun vollen wasdom gekomen zijn, zuiverder en meer gedephlogistiseerde lucht uitgeven dan jonge bladen, die nog niet geheel en al ontwikkeld zijn.

Alvorens nu een definitief besluit uit de verschillende proeven te trekken, moest nog eene bedenking, die men wellicht tegen de inrichting der proeven zoude kunnen maken, worden uit den weg geruimd. ‘Mogelijk, zoo zegt Ingen-Housz, zal men tegenwerpen, dat de bladeren der planten niet in hunnen natuurlijken staat zijn, wanneer zij omringd worden door pompwater; en dat er dus misschien eenige twijfel overblijft, of dezelve werking der-bladeren wel plaats heeft in hunnen natuurlijken stand.’

Verschillende overwegingen voerden tot het besluit, dat de zuurstof-bellen die van bladen, bij insolatie, onder water opstijgen, geenszins het gevolg zijn van een abnormaal proces dat in het binnenste der bladen plaats grijpt. Als overtuigend zij hier aangevoerd, dat Ingen-Housz bij zijne proeven, met even goeden uitslag, ook waterplanten gebruikte, die dus gedurende het experimenteeren in normale omstandigheden waren.

De directe proef toonde nog aan, dat eene landplant, in eene afgesloten ruimte met gewone dampkringslucht geplaatst, na beschijning door de zon, aan die dampkringslucht ‘een graad van meerdere goedheid had meegedeeld.’ Ingen-Housz herinnerde nog eens bij deze gelegenheid er aan, dat de bladen en takken allen daarom onder water aan het zonlicht werden blootgesteld, omdat het anders niet wel doenlijk is nauwkeurig te weten

‘welke hoeveelheid lucht uit de bladeren of uit de plant voortkomt, en van welke hoedanigheid die lucht is.’

Daar het uit andere experimenten aan Ingen-Housz gebleken was, dat aan bloemen, vruchten, wortels, paddestoelen enz., allerminst een luchtverbeterende invloed toekomt, zoo kan de conclusie, uit al de genoemde proeven door hem getrokken, aldus worden geformuleerd:

De bladen, en de groene stengeldeelen aan welke zij bevestigd zijn, oefenen in het zonlicht een verbeterenden invloed op de omringende dampkringslucht uit; dit doen zij (door een deel dier lucht in zich op te nemen en te verwerken) door zuivere gedephlogistiseerde lucht (zuurstof) aan de atmospheer te geven.

Deze conclusie is gebleken juist te zijn. In een opzicht slechts liet zij aan nauwkeurigheid te wenschen over; Ingen-Housz gaf namelijk niet aan, van welken aard het lichaam was, dat in het zonlicht door de bladen wordt verwerkt. In zijn laatste geschrift, waarin hij geheel de nieuwere chemie volgt en de phogiston-theorie heeft verlaten, is het hem bekend, dat *koolzuur* uit de lucht het door de bladen, met behulp der zon, verwerkte gas is[1].

In de eerste plaats vestigt Ingen-Housz de aandacht op den invloed, dien de bladen, volgens zijne ontdekking, op de atmospheer hebben, daar zij onder zekere omstandigheden[2] juist dat gasvormig lichaam, zuurstof, afscheiden, wat door de dieren bij hunne ademhaling en ook door de planten zelve, zooals hieronder zal blijken, wordt opgenomen.

‘Ik meen aangetoond te hebben, zoo zegt hij, dat de plantgewassen zeer veel deel in die wonderbaare werking der Natuur hebben, door welke de dampkring in die goede gesteldheid, welke tot ons leven nootzakelijk is, gehouden word; dewijl zij de besmettelijke, of rottige en phlogistike deeltjens, waarmeede de ontelbaare menigte van dieren, en zooveele andere oorzaken, die hoofdstoffe overladen, indrinken; en ter zelver tijd een

1 J. Ingen-Housz, Proeve over het voedzel der planten, en de vruchtbaarmaking van landerijen. Uit het Engelsch vertaald door J.v. Breda. Delft, 1796.

2 Opdat groene plantendeelen koolzuur kunnen opnemen en verwerken, is het niet voldoende dat zij aan zonlicht of intensief diffuus licht zijn blootgesteld; nog behoort de temperatuur niet buiten zekere grenzen te gaan, en moeten de plantendeelen eene, zij het ook uiterst geringe, hoeveelheid ijzer bezitten.

overvloedige reegen van gezuiverde, en waarlijk leeven voedende lucht, uitgieten.' Deze zinsnede, aan het eerste werk van Ingen-Housz ontleend, toont tevens zeer duidelijk aan, dat de schrijver toenmaals nog slechts vage denkbeelden had omtrent hetgeen door groene plantendeelen uit de atmospheer, in het zonlicht, opgenomen wordt.

Van veel grooter belang voor ons is het echter, te weten welk nut en welke beteekenis *voor de plant zelve*, door Ingen-Housz aan die verwerking van een deel der dampkringslucht werd gehecht. Eenige aanhalingen uit zijne opvolgende geschriften zullen doen zien, dat de groote natuuronderzoeker, wat dit hoogst belangrijk besluit uit zijn onderzoek betreft, de waarheid heeft weten te vinden[1]; die verschillende aanhalingen zullen tevens het best de wijzigingen in de meeningen van Ingen-Housz aangeven omtrent den aard van het door de bladen opgenomen gas.

'Voor jonge planten kan de opzuiging door hunne wortels voor hun levensonderhoud voldoende zijn. Doch wanneer hun bladen, looten en takken reeds een zekeren omvang hebben, zoo hebben zij nog een ander voedingsdeel noodig om krachtig te blijven; een voedsel dat zij in de atmospheer moeten vinden. Daartoe slorpen zij de dampkringslucht beladen met phlogiston op. Zij bewerken die lucht in de zelfstandigheid van hunne bladeren, er van afscheidende wat zij tot hun eigen voedsel van noode hebben, te weten: het phlogiston, en het overblijvende (de gedephlogistiseerde lucht) uitwerpende.' In latere werken valt op te merken, dat naar des schrijvers meening, behalve gephlogistiseerde lucht, ook 'vaste lucht' (koolzuur) door de bladen, in het zonlicht, wordt opgenomen en verwerkt. 'Eene matige hoeveelheid vaste lucht met adembare lucht vermengd en met eene plant aan de zon blootgesteld, maakt deze lucht niet direkt schadelijk. Een gedeelte der vaste lucht wordt spoedig door het water (het afsluitingsvocht bij de proef) of door de plant, en waarschijnlijk door beiden ingezogen, en het grootste deel der lucht wordt in korten tijd in adembare lucht veranderd.'

In het laatste geschrift van Ingen-Housz: Proeve over het voedsel der planten enz. 1796, is van het opnemen en ver-

1 Behalve uit de beide geciteerde werken van 1779 en 1796, zijn de aan te halen zinsneden ontleend aan het 2de en 3de deel der Proeven op Plantgewassen, Duitsche vertaling van Scherer, Versuche mit Pflanzen. Wien, 1788-1790.

werken van gephlogistiseerde lucht geen sprake meer, alleen van koolzuur. Ook wordt in dit geschrift de beteekenis dier verwerking voor de plant zelve het duidelijkst uitgesproken.

Zoo gaat Ingen-Housz, na eenige besprekingen over veranderingen, die opgenomen stoffen in het menschelijk lichaam ondergaan, aldus voort: ‘Indien planten vaste lucht of koolzuur opslurpen, is het niet moeielijker te gelooven, dat die zelfstandigheid in de werktuigen van de plant kan worden veranderd, bewerkt of gewijzigd tot verschillende andere zelfstandigheden en zouten, dan het is te gelooven dat de boven verhaalde veranderingen in het menschelijk lichaam plaats hebben..... Dewijl het koolzuur bestaat uit het zuurmakend beginsel (oxygène) en de koolstoffe (carbone) kunnen de planten uit deze twee beginsels, eenige van de hun meest eigen zelfstandigheden, die wij in dezelve vinden, vormen.’ Onder invloed van het zonlicht openbaart er zich echter een aanmerkelijk verschil tusschen die beide ‘beginsels’, daar de plant: ‘in de zonneschijn het koolzuur indrinkt, werpende alsdan het zuurmakend beginsel (zuurstof) alleen uit, *en houdende de koolstof voor zich zelven als voedsel*.’

De Duitsche natuuronderzoeker Hassenfratz was de meening toegedaan, dat wel koolstof een belangrijk voedsel voor de plant is, doch dat zij dit niet uit het koolzuur der lucht, maar alleen uit den bodem opneemt. Hiertegen voerde Ingen-Housz de volgende bedenking aan:

‘Indien men de onderstelling van den Heer Hassenfratz aanneemt, dat het voornaamste voedzel der planten de koolstoffe is en dat deeze koolstoffe derzelver oorsprong niet heeft uit de ontbinding van het koolzuur, komt het moeielijk te begrijpen voor, hoe een groote boom, geduurende honderden jaaren, op een en dezelfde plaats voedzel kan vinden.’ Zeer goed daarentegen wordt dit verklaard, door aan te nemen dat het voedsel van den boom ‘wel gedeeltelijk uit den grond wordt getrokken, doch ook, zoo het mij voorkomt, *en wel voornaamlijk, uit den dampkring, door middel van de bladeren*, welke de lucht, die hun omringt, opslurpen en ontbinden.’

De plant neemt door middel harer bladen of groene deelen in het algemeen, gasvormig voedsel uit den dampkring op, onder invloed van het zonlicht.

Zie hier dus de eerste der beide groote ontdekkingen van

Ingen-Housz. Dat gasvormige voedsel is koolzuur; de plant behoudt er de koolstof geheel van en geeft, onder normale omstandigheden, gewoonlijk een ongeveer even groot volume zuurstof aan de omringende lucht terug, als aan koolzuur was opgenomen. Van daar dat de voeding der groene plantendeelen met koolzuur tevens eene 'luchtverbetering' medebrengt.

Eindelijk had dan door de onderzoekingen van Ingen-Housz de proef van Van Helmont hare verklaring gevonden. De gewichtstoeneming van den wilgentak bij die proef was niet het gevolg van eene verandering van het begietingswater in plantenstof, zooals van Helmont dacht, maar van de opgenomen koolsstof, door de bladen, in den vorm van koolzuur, uit de atmospheer geput.

IV.

Om uit te maken of de koolzuurontleding in de bladen aan haar groei of wel aan den invloed van het zonlicht was toe te schrijven, nam Ingen-Housz, zooals reeds hierboven is gezegd, de zeer voor de hand liggende proef, plantendeelen in eene afgesloten ruimte met dampkringslucht in het donker te plaatsen. Hoewel daarbij de groei niet stilstaat, integendeel versnelt, bleek het toch terstond, dat de zuurstof-productie geheel had opgehouden.

Een tweede veel belangrijker resultaat, hier boven met opzet verzwegen om den lezer niet in verwarring te brengen, werd tevens verkregen: *in het donker, of ook dikwijls reeds in de schaduw, wordt de lucht 'bedorven'* ('*gemephitiseerd*') *door dezelfde plantendeelen, die in het zonlicht een luchtverbeterenden invloed uitoefenen*. Nog vond Ingen-Housz *dat dit 'bederven' der lucht ten allen tijde plaats heeft, zoowel in het zonlicht als in het donker, door wortels, bloemen, vruchten en paddestoelen*.

Deze ontdekking gaf den sleutel aan de hand ter verklaring van het raadselachtige in de uitkomsten door Priestley verkregen. Deze, geheel onbekend met den tegenovergestelden invloed, welken dezelfde plantendeelen, onder verschillende omstandigheden, op de omringende dampkringslucht kunnen uitoefenen, kwam daardoor bij zijne proeven noodwendig tot resultaten die in schijn elkaâr lijnrecht tegenspraken.

Van welken aard die ‘bedervende’ invloed van levende planten of plantendeelen op de atmospheer is, wordt door Ingen-Housz in zijn eerste geschrift niet nader aangeduid; zij spreiden ‘schadelijke uitwasemingen rondom zich, welke de beste lucht zelfs tot in den hoogsten graad verderfelijk maken;’ hiertoe bepaalt hij zich. En toch sluit, zooals zal blijken, de constateering alleen van het feit, de tweede der beide groote ontdekkingen van Ingen-Housz geheel in zich; er ontbrak nog eene betere opvatting van het waargenomen verschijnsel aan.

Wellicht ware Ingen-Housz er niet toe gekomen zelf op dien ‘lucht-bedervenden’ invloed der planten terug te komen, wanneer niet juist te dezen aanzien zijne mededeelingen hevig gekritiseerd waren.

Tegen den lucht-verbeterenden invloed van bladen, onder invloed van het zonlicht, zooals die uit de proeven van Ingen-Housz was gebleken, werden zeer weinig bedenkingen aangevoerd; men vond dien invloed ‘zeer natuurlijk;’ een schrijver, Senebier, ging zelfs zoo ver van te verklaren, dat hij reeds twee jaren vroeger had ‘gedacht’, dat het wel zoo moest zijn; waarna hij ook verder van de proeven en resultaten van Ingen-Housz geen gewag meer maakte.

Juist onder hen nu, die de ‘lucht-verbeterende’ werking van aan de zon blootgestelde bladen erkenden, bleken de felste tegenstanders te zijn van den ‘luchtbedervenden’ invloed dier zelfde plantendeelen buiten het licht. ‘Wanneer die planten in het donker eene mephitische uitscheiding in de omgevende lucht verspreidden, zoo zoude daaruit volgen, dat God wezens geschapen zoude hebben, die ons over dag goed en 's nachts kwaad doen.’ Dat Ingen-Housz zich door deze logische gevolgtrekking niet had laten bewegen, zijne proeven als onjuist te beschouwen en hare resultaten te verzwijgen, wekte een storm van verontwaardiging. Zijne bewering werd voor ‘eene ware miskenning van de natuur en hare verheven en wijze inrichtingen,’ verklaard, en de bedreiging werd er bij gevoegd, dat de natuur zich over zulk eene miskenning wel zou weten te wreken.

Op deze en dergelijke beschuldigingen en bedreigingen wist Ingen-Housz niet beter te doen dan zijne proeven te herhalen. Zij voerden hem tot dezelfde uitkomsten. Het was en bleef een feit, dat bladen, en de takjes aan welke zij bevestigd zijn, in het donker de lucht ‘bederven,’ en dat vele andere planten-

deelen nimmer eene andere uitwerking op de atmospheer hebben.

Zeer terecht betuigde Ingen-Housz zijne verbazing er over, dat zijne tegenstanders konden beweren, ‘dat ook uit hunne proeven was gebleken dat de verbetering van phlogistieke lucht door planten slechts door middel der zon en niet door den groei, welke dag en nacht geschiedt, bewerkt wordt, *zonder vooraf de met planten ingesloten lucht in het donker onderzocht te hebben*.’ Ware toch het laatste door hen gedaan, hoe zouden ook zij dan niet den lucht-bedervenden invloed der groene plantendeelen in het donker, hebben moeten waarnemen; hoe zoude toch ‘dezelfde eudiometer, welke hen de de geringste verbetering der lucht onder invloed der zon aangegeven heeft, hen niet evenzeer de oneindig meer merkbare verergering der lucht aangegeven hebben, welke nooit uitblijft, wanneer lucht, zij het ook slechts gedurende een enkelen nacht, met planten opgesloten is.’

Naar aanleiding zijner hernieuwde experimenten, kwam Ingen-Housz in het 2de en 3de deel zijner ‘Proeven met planten’[1], tot het juiste inzicht in het wezen van den door hem ontdekten, ‘lucht-bedervenden’ invloed van planten.

In zijn eerste geschrift had de zuurstof-uitscheiding van bladen in de zon hem doen meenen, dat zuurstof een voor de planten nadeelig gas is, hetwelk daarom uitgestooten wordt. Het vage karakter zijner toenmalige resultaten betreffende den lucht-bedervenden invloed van plantendeelen noodzaakte hem toen niet die meening op te geven.

Nu was hij geheel van opinie veranderd. De zuurstof werd door hem niet langer als schadelijk voor de plant beschouwd; hij zag nu in, dat zij, wel verre van de planten kwaad te doen, zooals hij vroeger ten onrechte had gemeend, *de onderhoudster zoowel van het plantaardig als van het dierlijk leven is*, ‘het ware pabulum vitae, der schepsels uit beide natuurrijken.’

‘Da ich, zoo zegt hij, meines Erachtens, leicht zu bekräftigende Versuche für mich habe, so glaube ich zur Begründung

1 J. Ingen-Housz, Versuche mit Pflanzen, uebersetzt von J.A. Scherer, 2ter Bd. Wien, 1788, 3ter Bd. Wien, 1790. Bij de werken van Ingen-Housz doet men het beste eene der latere vertalingen te gebruiken, daar de schrijver door persoonlijke kennis met de vertalers hen toevoegsels bij zijn werk gaf, die de vertaling gewoonlijk belangrijker en volledi ger maken dan het oorspronkelijke.

meines Satzes: dass die Pflanzen die Luft au der Sonne reinigen, und im Schatten oder in der Dunkelheit mephitisiren, keiner Theorie zu bedürfen; oder mit andern Worten, *dass die Pflanzen, wie alle übrigen organischen Geschöpfe, die Luft, ihr Element, zu allen Zeiten verderben, ausgenommen an der Sonne*.'

Het 'lucht-bederven' der organismen door koolzuuruitscheiding en opneming van zuurstof, wordt ademhaling, in den ruimsten zin, genoemd. *Aan Ingen-Housz komt dus de eer toe de ademhaling der planten te hebben ontdekt*, en deze wel te hebben onderscheiden van den lucht-verbeterenden invloed, het gevolg van een voedings-proces, door sommige planten of plantendeelen, alleen onder zekere omstandigheden, uitgeoefend[1].

Wij weten nu dat bladen en groene plantendeelen in het algemeen, ook in het zonlicht voortgaan met ademhalen; de zuurstofopneming, welke daarbij plaats heeft, wordt echter geheel onmerkbaar door de grootere uitscheiding van hetzelfde gas als gevolg der 'assimilatie,' de voeding met koolzuur uit de lucht. Het blijkt, dat Ingen-Housz dit, zooal niet geweten, dan toch reeds vermoed heeft, daar hij verklaarde '*dat goed groeiende planten onder alle omstandigheden de lucht bederven in welke zij leven*.'

De beide groote ontdekkingen door Ingen-Housz gedaan, had hij in de eerste plaats te danken aan zijne uitstekende methode van onderzoek. Dat hij tevens assimilatie en ademhaling (hij zelf gebruikte die termen niet) wist uit elkaâr te houden, bewijst meer. Daaruit blijkt dat hij een buitengewoon begaafd en scherpzinnig natuuronderzoeker was; men bedenke

1 Zeer onlangs heeft een jong duitsch botanist, Wortmann, gemeend te mogen beweren, dat uit de lucht opgenomen zuurstof geen rol speelt bij de koolzuurvorming der plant. Hij besluit hiertoe, omdat een plantendeel in eene kleine afgesloten ruimte of in het luchtledig (boven in eene groote barometerbuis) vrij lang levend blijft en voortgaat koolzuur af te scheiden, niettegenstaande er geen zuurstof is om te worden opgenomen. Het blijkt, dat de duitsche natuuronderzoeker niet wist, dat reeds Ingen-Housz met geheel denzelfden toestel dezelfde proef heeft genomen. (Versuche mit Pflanzen. Wien, 1788, 2ter Bd., p. 122). Ingen-Housz heeft echter niet zulk eene ver gaande conclusie uit zijn experiment afgeleid; hij was trouwens een veel te geoefend waarnemer om niet te weten, dat verschijnselen waargenomen aan een organisme, dat onder geheel abnormale omstandigheden verkeert, niet dan hoogst zelden, en dan nog slechts gedeeltelijk, tot verklaring der *normale* levensverschijnselen kunnen bijdragen.

hoe uiterst moeilijk het moet geweest zijn, beide processen niet te verwarren, daar het koolzuur dat tot voeding strekt juist bij de ademhaling wordt uitgestooten en bij deze laatste zuurstof wordt opgenomen, die weêr ten gevolge der assimilatie in aanmerkelijke hoeveelheid aan de atmospheer wordt afgestaan.

Het moet worden erkend dat Ingen-Housz zijne zeer juiste opvatting, van vóór 1790, der twee door hem ontdekte gewichtige levensverschijnselen, in zijn laatste geschrift door eene weinig gelukkige beschouwing heeft vervangen. In de ‘Proeve over het voedsel der planten, enz.’ van 1796 wordt wel is waar de koolzuuropneming der groene plantendeelen het duidelijkst voor een voedingsverschijnsel verklaard, zooals reeds in een vorig gedeelte van dit opstel is gebleken, doch de ‘lucht-bedervende’ invloed van alle plantendeelen wordt *nu* niet meer door hem met dienzelfden invloed, door dieren uitgeoefend, op ééne lijn gesteld; dit nu is buiten twijfel als achteruitgang te beschouwen.

Het laatste werk van Ingen-Housz staat, wat het klemmende van het betoog aangaat, beneden zijne vorige geschriften; omtrent gewichtige punten spreekt de schrijver zich tegen; zoo vooral wat betreft den ‘lucht-bedervenden invloed,’ de koolzuur-productie der levende planten. Deze productie wordt niet alleen niet meer door hem met de koolzuur-uitscheiding bij de ademhaling der dieren in overeenstemming gebracht, doch nog twee verschillende opvattingen omtrent haar worden in ditzelfde geschrift voorgestaan. Dan eens vat hij de koolzuur-productie op als een leveren van eigen voedsel door de plant, dat, in de atmospheer verspreid, weer door de groene plantendeelen onder bepaalde omstandigheden wordt opgenomen en verwerkt: ‘Thans bewezen zijnde, dat vaste lucht of koolzuur bestaat uit zuurmakende stoffe.... en uit koolstoffe, is het niet moeielijk te verstaan, hoe planten zich hun eigen voedzel verzorgen of bereiden door koolzuur te vormen, in de onderstelling dat koolstoffe het voornaamste voedzel der planten is.’ Dan weer meent hij dat koolzuur wordt afgegeven, omdat de plant er op dat oogenblik zooveel van bevat, dat het, hoe kostbaar ook, niet kan worden verwerkt, en verklaart hij zich gerechtigd te zeggen, ‘dat planten in het duister meer adembare lucht in koolzuur veranderende, dan zij voor zich kunnen gebruiken, eene groote hoeveelheid uitwerpen.’

De billijkheid zoowel als de nauwkeurigheid vorderden hier

met een enkel woord de min juiste hypothesen uit de ‘Proeve over het voedsel der planten’ te bespreken.

Die hypothetische beschouwingen van Ingen-Housz, door hem geuit in het laatst van zijn leven, toen hij reeds leed aan de ongesteldheid, welke hem drie jaren later ten grave sleepte, mogen echter geen oogenblik onze bewondering voor den grooten natuuronderzoeker doen afnemen. Geheel waar blijft dan ook, hetgeen voor ongeveer twee jaren door een nederlandsch botanist werd gezegd: dat wij ons niet zonder een gevoel van nationalen trots mogen herinneren, dat het een Nederlander was, die den grondslag voor de tegenwoordige leer van de voeding en de ademhaling der planten heeft gelegd.

Voorschoten.

M. TREUB.

Het altaarbeeld van Saventhem.

(*Vervolg van blz.* 316.)

V.

In Antwerpen ging het intusschen Maria met haar plan, om zich aan het kloosterleven toe te wijden, niet zoo voorspoedig als zij wenschte. In overleg met hare tantes en ook geheel naar eigen verkiezing had zij den raad ingeroepen van haar biechtvader. Zoowel voor het gebruik, dat zij zou maken van de aanzienlijke geldsom, haar door haar vader toegewezen, als voor de keuze van de kloosterorde, bij welke zij zich zou laten inlijven, meenden zij alle drie zich tot geen meer vertrouwd persoon te kunnen wenden, maar toen zij hem hadden gehoord, konden zij geen van drieën zich met zijn raad volkomen vereenigen, de tantes niet en allerminst Maria. Toch hadden zij in de keuze van een raadsman geenszins misgetast; integendeel, de woorden van Pater ter Horst getuigden van zijne menschenen wereldkennis niet minder dan van getrouwheid aan zijn ambt.

Hij woonde eerst sedert een jaar of vier in Antwerpen, ofschoon hij een man van reeds meer dan middelbaren leeftijd was. Hij onderscheidde zich noch door geleerdheid, noch door welsprekendheid: hij had bij zijne priesterwijding noch het voorrecht van eene aanzienlijke geboorte, noch dat van een veelbeteekenend fortuin tot aanbeveling medegebracht, maar volijverig had hij als een nederig dienaar der kerk zich begeven, waarheen men goedvond hem te zenden en door de ondervinding, welke hij op verschillende plaatsen, onder allerlei rangen en standen had opgedaan, was zijn natuurlijk gezond verstand gescherpt en had hij den weg leeren vinden in dien doolhof van hartstochten en drijfveren, die gewoonlijk samenwerken, waar tot het doen van een gewichtigen stap besloten wordt. Toen dus Tante

Isabella hem een bezoek bracht en hem het voornemen van haar nichtje mededeelde, begreep hij terstond, dat er bijzondere redenen moesten bestaan, die Maria verhinderden, om zelf allereerst hem te raadplegen. Hij kwam daarom Isabella in hare bedoeling te gemoet, door haar uit te lokken om hem nauwkeurig verslag te geven van de omstandigheden en gebeurtenissen, die Maria tot het nemen van dat besluit bewogen hadden; hij ontveinsde zijne verwondering daarbij volstrekt niet; hij kwam er rond voor uit, dat hij het van Maria niet verwacht had; wel gewichtig moest de drangreden zijn, die bij haar zulk eene omkeering van neigingen en gevoelens had te weeg gebracht.

Isabella gaf hem ook een getrouw verhaal van de gebeurtenissen der laatste dagen en hij hoorde aandachtig toe, maar hij beantwoordde volstrekt niet aan hare verwachting, toen hij, in plaats van onvoorwaardelijk Maria's besluit goed te keuren, de eene of andere kloosterorde aan te wijzen en zijne bemiddeling daarbij aan te bieden, stilzwijgend eenige oogenblikken nadacht en vervolgens op ernstigen toon te kennen gaf, dat hij met Maria zelf moest spreken, éér hij haar plan kon goedkeuren en zijne hulp beloven. Er was in die aarzeling voor Isabella iets onbegrijpelijks en zij beproefde nog, of zij hem niet althans voorloopig een enkel woord van goedkeuring kon ontlokken, maar hij liet zich niet overhalen. Hij prees echter het overleg, waarmede zij aan Maria den weg om met hem te beraadslagen gemakkelijk had gemaakt. Zij had terecht begrepen, zeide hij, dat voor haar het verhaal, hetwelk hij had aangehoord, minder pijnlijk te doen was en Maria zou het aan hare moederlijke zorgvuldigheid te danken hebben, van zich terstond tot kalme overweging bij hem te kunnen nederzetten, zonder verplicht te zijn daaraan eene pijnlijke mededeeling te doen voorafgaan. Hij bepaalde voorts het uur, waarop hij den volgenden dag Maria bij zich wachtte en liet Isabella vertrekken met de verzekering, dat zij en hare zuster op zijne hartelijke belangstelling in Maria's lot konden rekenen.

Toen Isabella te huis verslag deed van haar wedervaren bij Pater ter Horst, waren hare zuster en haar nichtje, evenmin als zij zelf, over dien afloop tevreden. Zij spraken er langdurig over; zij begrepen hun biechtvader volstrekt niet. Isabella kon zich niet voorstellen, dat hij tegen het kloosterleven eenig bezwaar zou kunnen inbrengen: Sussanna verbaasde er zich over, dat hij niet terstond het belangrijk geldelijk voordeel, dat

Maria's toetreding kon aanbrengen, voor het een of ander klooster bestemd had en Maria zelf vroeg met ongeloovige ergernis of hij misschien haar een beter toevluchtsoord zou kunnen aanwijzen. De volgende dag zou echter meer licht over zijne bedoeling doen opgaan, en op het bestemde uur zat Maria ook tegenover hem, nieuwsgierig naar hetgeen hij zou zeggen, terwijl zij met moeite hare hartstochtelijke aandoeningen onderdrukte met het voorkomen van bescheiden kalmte.

Hij legde er zich ook op toe, om haar te stemmen tot zulk eene samenspreking, waarbij het gezond verstand den boventoon zou voeren en niet door de stem van den hartstocht zou worden overschreeuwd. Hij haastte zich niet, om zelf het doel van haar bezoek te noemen of het door haar hem te laten voordragen; hij had, zoodra zij binnenkwam, haar de hand gereikt en toen zij op zijne uitnoodiging een gemakkelijken zetel had ingenomen, had ook hij zich rustig nedergezet in eene houding, die duidelijk aantoonde, dat hij in het gesprek vooral hartstochtelijke overijling wenschte te vermijden.

Hij begon eerst een praatje over onverschillige zaken en terwijl Maria hem daarbij beleefd antwoordde, wist hij langzamerhand met een bijna onmerkbaren overgang op hare bijzondere levensomstandigheden te zinspelen; daarbij sprak hij tevens enkele woorden, gepast om Maria te overtuigen, dat hij van hare tante een nauwkeurig verhaal ontvangen en zich vast in het geheugen geprent had en hij maakte eindelijk een aanvang met de openbaring van zijn gevoelen, terwijl zij in gebogen houding, door haar smartelijk noodlot neergedrukt, sprakeloos voor hem zat en slechts nu en dan een bangen zucht liet hooren, door te vragen: ‘En meent ge nu waarlijk, Maria! dat gij voor het kloosterleven geschikt zijt?’

‘Ben ik er niet voor geboren? Is het niet mijn éénige toevlucht?’ Zij sloeg de oogen tot hem op; de verwondering en de ergernis over zijne vraag, welke uit dien oogopslag spraken, ontgingen hem niet, maar hij liet er zich niet door terughouden van de poging, welke hij wilde aanwenden, om haar door vermeerdering van zelfkennis in den strijd haars levens te sterken.

‘Ik keur het niet onbepaald af,’ zeide hij, ‘dat personen, die in uw geval verkeeren, zich in een klooster aan de wereld onttrekken; in het algemeen zelfs acht ik het voor menigeen een gezegend verblijf.’

‘Indien iemand er door eene bittere levenservaring wordt

heengedreven, dan ook ik.' Maria sprak deze woorden met een diepen zucht.

Pater ter Horst hernam: 'Toch mag niet alleen de levenservaring beslissen; ook het karakter van den persoon, wien het geldt, komt in aanmerking, dat zelfs bovenal!'

'Wat blijft er anders over,' riep Maria smartelijk uit, 'voor hen, wier geboorte eene onuitwischbare schande is?'

Haar biechtvader antwoordde haar niet rechtstreeks. 'God de Vader,' merkte hij op, 'wijst ons niet alleen door uiterlijke omstandigheden den levensweg aan, dien wij te volgen hebben, maar tevens door de eigenschappen, welke hij ons naar ziel en lichaam heeft toebedeeld.'

Maria zweeg; zij scheen aandachtig te luisteren, ook terwijl hij voortging: 'Er zijn menschen, mannen en vrouwen, wier natuurlijke aanleg hen aandrijft om zich af te zonderen, die, al waren er ook geene kloosters, zich toch aan het gewoel der wereld zouden trachten te onttrekken en de eenzaamheid verkiezen. Zulke menschen zijn er velen geweest; sommigen zijn door de kerk heilig verklaard, heilig, omdat zij niet alleen onbezoedeld, maar in hunne onschuld zelfs onbekend met veel kwaad hun levenstijd hebben doorgebracht.'

Maria zat steeds onbewegelijk.

'Er zijn ook nog anderen, voor wie het klooster is als een veilige haven, die na een door wilde stormen gekenmerkten zeetocht bereikt wordt; gewoonlijk menschen van eenigen leeftijd, voor wie alle vooruitzicht op aardsch geluk is afgesneden en die, vermoeid van den strijd, waarin zij zijn bezweken, beladen niet zelden met groote schuld jegens God en menschen, in de eenzame cel door boetedoening rust en verzoening zoeken. Ook van hen zijn enkelen door de kerk heilig verklaard; maar aan niet weinigen verhindert de herinnering van het vervlogen leven hun doel te bereiken.' Pater ter Horst had aldus gesproken zonder bepaald zijne blikken op Maria gevestigd te houden, tevens op den rustigen toon van bedachtzaam onderwijs, maar daarna wendde hij zich rechtstreeks tot haar en voegde haar met verheffing van stem en klimmenden ernst de waarschuwing toe: 'Ik vrees, Maria, dat gij, met uwe jeugd, met uw aanleg, dat gij, juist ook met uwe levenservaring, tot de laatsten zoudt behooren.'

'U keurt dus mijne keuze om in een klooster te gaan, niet goed?' vroeg zij.

'Ik moet het u ernstig ontraden,' zeide hij; 'gij hebt die keuze

in overijling gedaan; indien gij bij haar volhardt, kan ik u slechts voorspellen, dat gij er later bitter berouw over gevoelen zult.'

'O, u begrijpt mij niet!' antwoordde zij somber. 'U gevoelt, u beseft mijn ongeluk niet!'

'Juist, omdat ik u ken, Maria! Juist omdat ik den omvang van het leed, dat u getroffen heeft, overzie beter dan gij zelf het doen kunt, juist daarom kan mijn raad geen andere zijn: den vrede, dien ge zoekt, zult gij niet in een klooster vinden.'

Hij hoopte, dat zijn raad ten minste in overweging zou genomen worden, maar reeds de blos, die Maria's wangen kleurde, voorspelde hem teleurstelling, nog éér zij verontwaardigd antwoordde: 'U zou mij dus aanraden om aan mijn vader het door hem overgemaakte geld terug te zenden en mij in de laagste kringen der maatschappij, wie weet onder welk volk, te gaan verschuilen? U gevoelt toch, dat waar elders ik mij waag, overal de schande mijner geboorte mij brandmerken zal! Dat verdraag ik nooit.'

'Wie zou het ook van u eischen?' hernam Pater ter Horst toegefelijk, 'en waarom zoudt gij het geschenk uws vaders weigeren?'

'Zal ik geld aannemen van den man, die mij zijn naam niet gegeven heeft? Het zou hem reeds zijn teruggezonden, indien ik het niet bestemd had voor mijne bruidsgift aan het klooster, waarin ik zal wenschen te worden opgenomen.'

'Gelukkig, dat gij het nog niet gedaan hebt! Ik wou, dat gij ook dien brief naar Amsterdam niet verzonden hadt!'

'Keurt u ook dat af?'

'Zeker!'

'Wat had ik dan moeten doen? Had ik om ontferming moeten smeeken, of moest ik beproefd hebben, de ware toedracht der zaken te verbergen? Het een zou zoo schandelijk zijn geweest als het ander!'

'Gij hadt de waarheid, de volledige waarheid moeten mededeelen en afwachten!'

'Het spijt mij', zeide Maria met trotsche minachting, 'dat het eergevoel eener vrouw bij u zoo weinig schijnt te beteekenen. Ik acht mij genoegzaam vernederd, zonder dat ik mij zelf nog nieuwen smaad op den hals haal.'

Weder sprak Pater ter Horst minzaam: 'Het zij zoo! Gedane dingen nemen geen keer; maar geloof mij, Maria! het klooster is voor u geene wijkplaats en gij hebt ook nog geene wijkplaats noodig.'

Toornig zag zij hem aan: ‘Ik had niet gedacht, dat een priester ooit spreken kon, zooals ik u thans hoor.’

Hij begreep, dat zijne zachtmoedigheid aan haar verspild was en ernstiger dan hij nog gesproken had, klonk thans zijne waarschuwing: ‘Bedenk, wat gij doet, Maria! Eene levenskeuze in strijd met aanleg en karakter wordt niet straffeloos gedaan. Dat de gedachte bij u is opgerezen om u met uw leed in een klooster te begraven is noch onnatuurlijk, noch berispelijk! Dat uwe tantes dat voornemen hebben toegejuicht was van haar te verwachten! Maar mij past het als uw biechtvader, als priester u te waarschuwen, zooals ik gedaan heb. Het is mijne roeping u van de uitvoering van uw overijld besluit terug te houden.’

Voor zijn hoogen ernst kon Maria toch niet ongevoelig blijven, maar ofschoon hare oogen door tranen verduisterd werden, smeekend hief zij de gevouwen handen op en bad, klagend en met eene trillende stem; ‘Houd mij toch niet terug! Laat mij gaan met mijne schande, laat mij in een klooster gaan!’

‘Denk eens na, mijn kind!’ sprak hij zacht overredend weder. ‘Hebt gij vroeger ooit eenige neiging gevoeld voor dat leven, waaraan gij nu u wilt toewijden?’

‘Maar ik ben zoo ongelukkig,’ zeide zij snikkend; ‘ik kon immers nooit vermoeden onder welken vloek ik gebukt ga?’

‘Neen!’ hernam hij; ‘dat kondt gij niet, maar meent gij, dat door het vernemen van uw geboortelot uw natuur is veranderd?’

‘Mijne ziel is door smart verscheurd!’ jammerde zij.

‘Ik eerbiedig uw smartgevoel, maar vertrouw ook mijne ondervinding,’ vermaande Pater ter Horst: ‘het kan en het zal toch ook langzamerhand wijken voor kalme berusting en dan keert uw oude levenslust terug, dan herneemt uw natuurlijke aanleg zijne rechten.’

Een ontkennend gebaar was Maria's eenig antwoord.

‘Neem althans, éér gij zelfs een noviciaat begint, eenigen tijd van beraad,’ hernam hij. ‘Ge zijt toch ook, dunkt mij, verplicht uw vader te raadplegen.’

Maria rees van hare zitplaats op, schikte haar opperkleed terecht, maakte eene buiging tot afscheid voor haar biechtvader, en deed een paar schreden naar de deur van het vertrek.

‘Hebt gij mij niets tot antwoord te zeggen?’ vroeg hij. ‘Verwerpt gij mijn raad? Zal mijne vermaning vruchteloos zijn?’

Met trotsche minachting zag zij naar hem om, terwijl zij

naar de deur voortliep; zij weende niet meer; toornig flikkerden hare oogen. ‘Ik had geen raad moeten vragen aan hem, die aan mijn vader nog eenig gezag over mij toekent.’

‘En toch zal ik u nog eens waarschuwen,’ riep hij haar luide toe. ‘Gij wilt de schande van uw geboorte ontwijken, door een maatregel, die u niet past.’

Zij had de deur reeds geopend en zette den voet reeds op den drempel, maar de klank van zijne krachtige stem dwong haar nog een oogenblik stil te staan.

‘Gij waagt er uw eer en uw geweten aan, en al kan ik de bijzondere gevallen, waarin het zal gebeuren, u niet voorspellen, roekeloos tart gij het gevaar om geschandvlekt te worden door uw eigen schuld!’

Zij hoorde die woorden wel, maar zij gevoelde er zich door beleedigd. ‘Ik begrijp u volstrekt niet meer!’ mompelde zij.

‘Doe dan uw best om mij te begrijpen, éér het te laat is!’ kon hij haar nog toevoegen, maar zij stapte voort en trok onstuimig de deur achter zich dicht.

De bewoordingen, waarin Maria zich bij hare thuiskomst over haar biechtvader uitliet, waren naar het oordeel der tantes grootendeels te oneerbiedig, om niet tot tegenspraak uit te lokken. Maria moest zelf dat ook erkennen, toen zij een paar uur later wat kalmer gestemd was. Die bekentenis werd haar bovendien gemakkelijk gemaakt, daar zij eindelijk alle drie tot dezelfde slotsom kwamen, namelijk: Pater ter Horst had het gevoel, hetwelk Maria aandreef om zich aan het kloosterleven te wijden, niet kunnen begrijpen, en zonder hem van onhartelijkheid te beschuldigen of de helderheid van zijn doorzicht in twijfel te trekken, mocht men toch zich in dit geval volkomen gerechtigd achten om aan zijn gezag zich te onttrekken en de hulp, welke men zou behoeven, elders te zoeken.

Het viel echter moeielijk te bepalen waar die hulp zou kunnen gevonden worden, vooral daar Maria, éér weder een ander man, al was hij dan ook een geestelijke, met hare bijzondere levensomstandigheden werd bekend gemaakt, zich liefst wilde vergewissen, dat zij voor de uitvoering van haar voornemen bij hem geene bezwaren ontmoeten zou, maar op krachtige medewerking zou kunnen rekenen. Intusschen kon zij met de voorbereiding tot het door haar gekozen leven van godgewijde afzondering voortgaan en voldoen aan haar wensch om, éér zij de eene of andere wijkplaats voor altijd ter woon koos, het oord

te bezoeken, waar hare moeder gewoond en aan hare liefde hare eer had ten offer gebracht. Hare tantes hadden haar ook verteld, dat hare moeder als model haar vader gediend had voor het altaarbeeld, dat hij voor de kerk van Saventhem geschilderd had. Maria wilde die trekken aanschouwen en ze vast in het geheugen prenten; haar moeder zou wel sedert lang overleden zijn en met het beeld van die deerniswaardige moeder in het hart zou de dochter den sluier aannemen. De beschikkingen voor dat tochtje waren spoedig gemaakt; de tantes hadden in het Begijnhof te Brussel oude vriendinnen, die zeker gaarne voor enkele dagen huisvesting verleenen zouden; het Begijnhof was daar althans niet van minder omvang dan te Antwerpen; er was ook een hospitaal aan verbonden en ook alleen tante Susanna zou Maria vergezellen; Isabella bleef te huis: zij kon intusschen met voorzichtigheid rondzien naar een geestelijke, die met bescheidenheid en hulpvaardigheid Maria zou willen van dienst zijn.

De reis naar Brussel leverde ook niets merkwaardigs op; de ontvangst bij de oude vriendinnen in het Begijnhof evenmin en nådat zij daar een nachtverblijf gevonden hadden, begaven Maria en tante Susanna zich naar Saventhem. Het niet ver van Brussel verwijderde dorp lag, toen zij het naderden, in vroolijk zonlicht, onder den helderen glans van een onbewolkten hemel. Het was nog in den morgen; de landlieden waren op de akkers bezig; hier en daar van eene boerenwerf klonk een vroolijk gezang; tjilpend en fluitend vlogen de vogels tusschen het groen der boomen door, of sprongen van den een op den anderen tak, maar Maria zocht onder al dat leven de doode, en de vervroolijkende invloed van het landschap ging in de stemming, waarin zij verkeerde, voor haar verloren. Zij had ook een onrustigen nacht gehad; geslapen had zij, maar de onbestemde herinnering uit hare vroege kindsheid was, hoewel zij met de gedachte aan hare moeder was ingesluimerd, te zwak geweest om in hare droomen haar een juist afgeteekend beeld voor den geest te brengen en toen was uit de diepte van haar bewustzijn een ander beeld opgerezen, dat van Jochem Brants; onder den lindeboom voor het Begijnhof te Antwerpen, op de plek, waar zij afscheid hadden genomen, had zij gewaand hem, met haar brief in de hand, stom van wanhoop te zien en schreiende was zij wakker geworden.

Onderweg hadden ook tante en nichtje weinig gesproken en toen de voerman, wiens wagen zij hadden afgehuurd, voor de

dorpsherberg stil hield, stegen zij ook weder stilzwijgend af. Er was daar op dit uur gewoonlijk geen ander bezoek en zij vertoefden er niet langer dan noodig was om voor hunne terugreis de vereischte afspraak te maken. Wel nieuwsgierig maar toch in sombere neerslachtigheid staarden zij rond, terwijl zij zich een oogenblik op eene bank voor de herberg hadden nedergezet. Tante Susanna poogde nog met den waard een gesprek aan te knoopen, waarbij zij misschien hem eene voor Maria vooral belangrijke mededeeling kon ontlokken, maar de man was nog jong, woonde daar nog slechts korten tijd en wist, daar hij ook van een ander dorp afkomstig was, niets te verhalen van iets buitengewoons, dat een twintig jaar geleden in Saventhem kon zijn voorgevallen. Hij had ternauwernood in de kerk opgemerkt, dat het altaarbeeld door bijzondere schoonheid uitmuntte; het stelde de Heilige Maagd voor, dat wist hij wel; wie het zien wilde, had slechts het pad op te gaan naar de kerkdeur, die overdag altijd open stond; hij wees het beleefd en duidelijk aan.

De vrouwen volgden zijne aanwijzing en traden weldra door de lage deur het kerkgebouw binnen. In tegenstelling met de zoele en heldere buitenlucht, was het tusschen die zwaar gemetselde muren met kleine, gedeeltelijk beschilderde ramen en onder dat hooge dak zonder eenige opening huiverig en schemerachtig. Er scheen zich ook niemand in de kerk te bevinden; althans toen Maria en hare tante eerst rondzagen, ontdekten zij bij het wemelende en twijfelachtige schijnsel van enkele door de ruiten dringende zonnestralen en een flauw brandend altaarlicht niemand, maar toen zij langzaam verder het gebouw ingingen en eerbiedig hunne schreden begonnen te richten naar het altaar, waar zij het beeld, dat zij zochten, hoopten te vinden, hoorden zij het zachte gemurmel van eene menschelijke stem en nog éér zij het altaar bereikt hadden, zagen zij daarvoor in eene bank een man geknield liggen. Hij had het hoofd voorover op zijn gevouwen handen neergebogen en was zoo diep in zijn gebed verzonken, dat ook hij de vrouwen eerst gewaar werd, toen zij langs hem heen wilden gaan om het altaar te bereiken. Hij hief het hoofd op, maar zonder eene van beiden aan te zien gaf hij duidelijk te kennen, dat hij haar, zoolang hij zijn gebed niet voleindigd had, het verder voortgaan verbood. Beschroomd bleven zij stilstaan, want zij hadden ook zijn geestelijk gewaad opgemerkt. Zoo moesten zij eenige minuten wachten, maar eindelijk toch

maakte hij het teeken des kruises en rees met een bangen zucht op. Nog in gedachten verdiept zag hij, éér hij groette, de vrouwen aan. Onverschillig gleed zijn blik langs Susanna's gestalte en gelaat, maar toen hij Maria had aangezien en duidelijk hare gelaatstrekken onderscheiden, sloot hij de oogen en hij ontroerde zoo hevig, dat hij zich aan de leuning van de bank met beide handen moest vastklemmen om niet weder op de knieën te zinken. Hij vermande zich echter terstond en trad na korte aarzeling uit de bank met een paar vaste schreden de vrouwen te gemoet, zoodat noch Maria, noch tante Susanna, die een medelijdend: ‘Wat deert uw Eerwaarde?’ reeds bijna op de lippen had, zich iets anders durfden veroorloven, dan zijn beleefden morgengroet met gelijke beleefdheid te beantwoorden.

‘En ik geloof,’ zeide hij, zich bijzonder tot Maria keerende, ‘dat wij elkander al eens in Antwerpen hebben ontmoet.’

‘'t Is waar,’ antwoordde zij, ‘nog maar weinige dagen geleden op de Scheldekaai.’

‘Het is mij hoogst aangenaam u weder te zien!’ hernam hij.

‘En ik vlei mij,’ erkende zij, ‘dat u mij weder zal te recht helpen.’

Zij wisselden aldus beleefdheden, die vroolijk en luide konden zijn uitgesproken, maar hunne stemmen klonken dof, als droevige tonen, die het begin van een smartelijken strijd aankondigden.

Tante Susanna merkte dat echter niet op; zij vond het een gelukkig toeval, dat Maria en deze geestelijke reeds eenigszins met elkander bekend waren, en nadat haar met een enkel woord was medegedeeld hoe die kennis was aangeknoopt, verstoutte zij zich te vragen, of hij wellicht zich daar in zijn eigen parochiekerk bevond?

Toen hij die vraag toestemmend had beantwoord en vermeld had, dat zijne pastorie aan de andere zijde der kerk gelegen was, stond het hem tevens vrij te gissen naar het doel van de reis, waaraan hij deze ontmoeting te danken had. Hij deed het op dien beschaafden toon, die steeds een welopgevoed man kenmerkt en hoewel nog altijd de trilling in zijn stemgeluid den naklank aangaf van de ontroering, die hem, toen hij plotseling Maria wederzag, had aangegrepen, hij boezemde haar en tante Susanna volkomen vertrouwen in, terwijl hij vertelde, dat hij van eene bekende Gentsche familie afstamde, en Jacob Denijs heette; dat hij te Leuven had gestudeerd en na Frankrijk en Italië te hebben bezocht, daar, te Saventhem, zijn eerste stand-

plaats als pastoor had gevonden, na in een paar andere plaatsen als kapelaan de kerk te hebben gediend.

Natuurlijkerwijze had hij recht om te verwachten, dat de vrouwen ook thans hem van haar naam niet onkundig zouden laten. Maria aarzelde echter en hield verlegen de oogen neergeslagen; zij wilde zich geen naam meer toeëigenen, op welken zij geen recht had, en toch het viel haar hard van den naam haars vaders, dien zij nog altijd gedragen had, voor een vreemde afstand te doen; het hooge woord, waarmede zij voor het eerst zichzelf buiten den huiselijken kring een bastaardkind zou verklaren, wilde haar niet van de lippen. Tante Susanna begreep echter haar stilzwijgen niet en alsof zij het alleen aan jonkvrouwelijke schuchterheid mocht toeschrijven, nam zij het woord en zeide: ‘En wij heeten van Dijck, Eerwaarde! Ik ben eene zuster van den vermaarden kunstschilder en zij is zijne dochter, mijn nichtje!’

Verrast zag Denijs op. Daar hij niet weten kon wat de dochter van den beroemden kunstenaar weerhield om haar afkomst, die haar overal tot aanbeveling verstrekken kon, te noemen, straalde er wel eenig ongeloof uit den blik, welken hij op Maria richtte, nadat hij zich beleefd voor tante Susanna gebogen had.

Maria verklaarde echter, hoewel met eene zwakke stem: ‘Ja, ik ben zijne dochter,’ en nam aldus allen twijfel bij hem weg. Tegelijk echter meende hij het doel van haar bezoek te begrijpen en hij raadde het inderdaad, hoewel de bijzondere omstandigheden, waaronder het was gevormd en werd uitgevoerd, hem onbekend waren: ‘Maar dan komt gij zeker samen hier om zijn werk te bewonderen, ons altaarstuk! Volgt mij! Ik zal het u laten zien.’

Hij ging de vrouwen voor naar het altaar, schoof het gordijn, dat voor het schilderstuk hing, weg en trad daarna ter zijde, zeker omdat hij voor eene nauwkeurige beschouwing geene belemmering wilde zijn, maar helaas! ook omdat hij zijne blikken op Maria wilde gevestigd houden liever dan op dat altaarstuk, hetwelk hij reeds dikwijls bewonderd had, liever dan op eenig ander beeld, liever dan op iets ter wereld, dat zich aan zijne oogen vertoonen kon. Hij sprak tegelijk op een opgeruimden en waardeerenden toon over het schilderstuk: ‘Het is uitstekend fraai! De fijne kenners merken, als zij het zien, wel op, dat de overheerschende invloed van het onderwijs van Rubens er te

duidelijk in zichtbaar is om het gelijk te stellen met hetgeen de schilder na zijne terugkomst uit Italië geleverd heeft; zij beweren, dat het kenmerk zijner oorspronkelijkheid, hoewel het er niet ganschelijk aan ontbreekt, toch krachtiger moest uitkomen, maar zij stemmen tevens toe, dat het uit dat eerste tijdvak een waar kunstjuweel verdient te heeten.'

Maria hoorde hem spreken; zij merkte ook terstond op, dat hij een juist oordeel velde, want zij had van de kunst haars vaders te nauwkeurig vele proeven gezien, om de eene niet in waarde en richting van de andere te kunnen onderscheiden, maar zij kon toch Denijs niet antwoorden.

Het hinderde haar zelfs, dat hij met zijne schitterende oogen haar bleef aanstaren; zij keerde zich een weinig van hem af en groep den arm van hare tante. Nauwelijks kon zij haar hoofd omhoog houden, nauwelijks het Lieve Vrouwenbeeld meer onderscheiden; zij beefde van aandoening en tranen welden in hare oogen op. Zoo had dan haar vader hare moeder gevonden, in den vollen bloei van jeugd en schoonheid; zoo had zij hem tot model gediend voor een beeld, dat in een zinnelijken vorm aan de geloovigen de onzichtbare heerlijkheid en zaligheid des hemels moest voorstellen; zoo was zij geweest, die wel hare moeder maar niet haar vaders echtgenoote had mogen worden!

Maria dwong echter zichzelf om die gelaatstrekken zorgvuldig gade te slaan en daarbij week ook weldra de eerste opwelling, die van droefheid, voor eene verontwaardiging, die de oogen niet door tranen verduistert, maar ze onheilspellend doet fonkelen.

Er was op dat vrouwengelaat, zooals het daar geschilderd stond, geen enkele trek van smart te bespeuren; achterwaarts golfde het donkere krullende haar, zoodat de edele lijnen van het omhoog gerichte aangezicht duidelijk uitkwamen; de mond was een weinig geopend; de neusvleugels weken eenigszins uit; de groote, donkere oogen zagen naar boven, alsof zij bovenaardsche heerlijkheid ontdekken konden. Hooger uitdrukking van levensgeluk had Maria nooit in een vrouwenbeeld aanschouwd en wee! wee! zoo had zeker haar moeder opgezien tot haar vader, zalig, tot bedwelmens toe, in hare liefde voor dien man, die haar kind geen naam gegeven, en haar zelf, wie wist aan welk lot? overgelaten had! Maar ook die verontwaardiging, tot welke Maria zich tegenover haar vader gerechtigd achtte, week; het gevoel, dat in haar geschokte ziel de overhand behield, was dat van diep en innig medelijden. Zij bedacht, dat haar moeder zoo

oud ongeveer moest geweest zijn, als zij zelf thans was, toen haar, wellicht bijkans nog onschuldig, al droeg zij een kind aan den boezem, de geliefde man had verlaten, en hoe zij, maar weinig ouder, wie kon zeggen door welke nijpende zorgen en door welk hartverscheurend leed? gedwongen was om haar kind af te staan. Onwillekeurig boog Maria het hoofd neder en vouwde hare handen.

Tante Susanna kon de aandoeningen, welke het gemoed van haar nichtje bestormden, wel eenigszins raden en zij volgde ook den aandrang van haar eigen hart, toen zij zeide: ‘Willen wij bidden, kind?’

Denijs was intusschen bij haar blijven staan, stilzwijgend en onbewegelijk. Alsof de vraag van tante Susanna hem uit eene overweldigende betoovering deed ontwaken, stamelde hij: ‘Vergeef mij! Ik had kunnen gissen, dat door dit kunstwerk uwe harten zich naar den hemel zouden getrokken gevoelen. Mag ik u behulpzaam zijn?’

Hij wees naar een paar bidbankjes, die in de nabijheid van het altaar stonden en schoof ze nog wat vooruit. Maria en hare tante knielden neder en de jeugdige priester week met langzame schreden terug. Zonder gedruisch zonk ook hij in een verborgen hoek van het kerkgebouw weer neder, met de knieën en ook met het hoofd op een harden en kouden zarksteen, die echter voor zijn zelfverwijt nog te zacht en om zijn brandend hoofd te verkoelen niet koud genoeg was.

Toen de vrouwen opstonden, tante Susanna het eerst en voldaan, daar zij naar dagelijksche gewoonte haar rozenkrans had afgebeden, Maria langzaam, kalmer maar daarom niet gelukkiger gestemd, zagen zij ook Denys uit zijn schuilhoek te voorschijn treden. Zijn gelaat teekende diepen ernst en zijne houding was waardig; geene ontroering deed hem meer wankelen of beven en geen hartstochtelijke gloed deed meer zijne oogen fonkelen. Op den zwaarmoedigen maar tevens dankbaren toon van iemand, die in het gebed althans tijdelijk rust uit zijn levensstrijd gevonden heeft, zeide hij: ‘Als wij nog bidden kunnen, niet waar? zijn de beste bronnen van versterking en vertroosting voor ons niet opgedroogd! Gelukkig zij, voor wie de gemeenschap met den hemel nooit is afgesloten!’

Zijne zachte, godsdienstige taal maakte op de vrouwen veel gunstiger indruk, dan de voor haar onverklaarbare verwarring, waarmede zij eerst door hem aangesproken waren en het ver-

trouwen, hetwelk hij aanvankelijk door zijne beleefdheid en door zijne openhartigheid omtrent zijn eigen persoon van haar verworven had, werd er krachtig door bevestigd.

Een gepast antwoord bleef ook niet uit. ‘Uw Eerwaarde bergrijpt,’ tante Susanna sprak ook met onmiskenbaren ernst, ‘dat wij in het Begijnhof het gebed niet vergeten en waren wij in onze jeugd door onze familie niet teruggehouden, mijne zuster Isabella en ik, wij zouden nog inniger ons tot een godgewijden staat begeven hebben.’

‘Uit uwe kleeding heb ik reeds gedeeltelijk kunnen opmaken,’ hernam hij, ‘dat u Begijnzuster is, maar uwe nicht toch nog niet?’ Hij richtte een vragenden blik tot Maria.

‘Zou u het voor mij afkeuren?’ vroeg zij.

‘Neen!’ antwoordde hij zacht. ‘Dat zou ik niet doen, geloof ik.’

‘U begrijpt dus, dat ik, al ben ik nog jong, naar een kloostercel kan verlangen?’ De gedachte, om zijn oordeel te vragen, was plotseling bij haar opgekomen en de gelegenheid om een geestelijke te raadplegen over de levenskeuze, tot welke zij zich genoopt gevoelde, wilde zij niet ongebruikt laten voorbijgaan. Zij vergat, dat hij volkomen onwetend was van de drijfveren, die haar naar het klooster joegen en dat dus zijn woord tegenover dat van Pater ter Horst slechts van weinig beteekenis kon zijn. In haar verbijsterend smartgevoel scheen ieder, die haar voornemen zou afkeuren, haar ongunstig gezind; ieder, die het goedkeurde, haar een helpende, reddende vriend. Zij kon niet vermoeden, tot welke overweging zij Denijs aanleiding gaf.

‘Is u dat ernst?’ Scherp zag hij haar in de oogen en nadat zij had geantwoord: ‘Heilige ernst!’ hield hij zijn eigen oogen eenigen tijd neergeslagen. Hij kon begrijpen dat er sedert dien avond, waarop hij haar in den tuin van ‘de Gouden Druif’ vol levenslust, waarlijk niet als eene ernstige non, maar als eene vroolijke deerne gezien had, iets bijzonder smartelijks haar moest getroffen hebben; hij moest wel gissen wat het meest voor de hand lag, dat zij in hare liefdesbetrekking was teleurgesteld en voor een oogenblik weerkaatste op zijn gelaat de vreugde, die zijn hart weer onstuimig kloppen deed, terwijl hij bedacht: Zoo zou zij dan ten minste geen ander man toebehooren!

‘U meent dus waarlijk, of ik het zou goedkeuren, als u in

een klooster ging?' Hij spande zich in om zijn gevoel niet te verraden en aan haar vertrouwen door het voorkomen van bedachtzaamheid te beantwoorden. 'Ik keur het zoo goed, dat ik, tenzij u reeds een andere weg ter bereiking van uw doel openstaat, u daarbij gaarne van dienst wil zijn.'

'Is uw Eerwaarde daartoe in de gelegenheid?' vroeg tante Susanna.

'Eene zuster van mijn overleden moeder is Abdis van de Ursulinnen te Leuven;' antwoordde hij; 'ik zou haar kunnen schrijven.'

'Ik zou u hoogst dankbaar zijn, als u het wou doen. Het is mij onverschillig waar, als ik de wereld slechts ontvluchten kan,' zeide Maria smeekend.

De stem van Denijs beefde toch weder, terwijl hij beloofde: 'Ik zal eene plaats voor u vragen. Zij zal u willen zien en spreken. Maar gij kunt vooraf met uwe familie raadplegen, en later voor mijne tante, - zij is eene zachtzinnige en godvruchtige vrouw, - geheel uw hart uitstorten. En nu,' hij kon zichzelf niet langer meester blijven, 'moet ik u verlaten. Mijn geestelijke plicht roept mij. Vaart beiden wel!'

'Mogen wij dan bericht van uw Eerwaarde afwachten?' vroeg weder tante Susanna. 'Wij keeren aanstonds naar Brussel terug en hopen over een paar dagen weder in Antwerpen te zijn.'

'Zeker,' beloofde hij: 'gij zult van mij hooren.'

Hij schoof het gordijn weder voor het schilderstuk; nog enkele minuten en allen drie hadden zij het kerkgebouw verlaten.

Aan den avond van dien dag zat Pastoor Denijs te lezen, uur achter uur, lang na middernacht. Hadden niet Abaelard en Heloise elkander liefgehad, ofschoon zij nooit als man en vrouw elkander hadden toebehoord, maar waren niet hunne zielen vereenigd geweest geheel het aardsche leven door? Had niet de kerk door beiden hoog te vereeren dien geestelijken echt gezegend, die zeker in den hemel tot eene verbintenis van eindelooze gelukzaligheid gerijpt was? En kon niet ook voor hem iets dergelijks door de goddelijke Genade zijn weggelegd, voor hem en met hem voor Maria?

VI.

Volgens het aan Pastoor Denijs medegedeelde plan waren Maria en hare tante spoedig, nadat zij van hem afscheid genomen hadden, naar Brussel teruggekeerd. Zij zouden ook den volgenden dag de reis naar Antwerpen hebben aanvaard, indien zij daarvan niet door eene onverwachte gebeurtenis waren teruggehouden. Tante Susanna namelijk, hoewel van den tocht naar Saventhem een weinig vermoeid, kon den lust niet wederstaan, om, éér zij Brussel verliet, waar zij in vele jaren niet geweest was en waarschijnlijk vooreerst niet, misschien zelfs nooit weer komen zou, eene vriendin van hare kindsheid te bezoeken, die bij haar huwelijk uit Antwerpen vertrokken was. Die vriendin woonde niet ver van het Begijnhof en daar Maria, hoewel nog onder den indruk van de aanschouwing der beeltenis harer moeder. toch door de belofte van Pastoor Denijs zich eenigszins minder treurig en spraakzamer dan gewoonlijk betoonde, liet zij zich overhalen om hare tante te begeleiden. Zij behoefde daarom aan het bezoek nog geen deel te nemen; moest hare tante, als zij hare vriendin niet te huis vond, onverrichterzake terugkeeren, dan bleven zij bij elkander; was hare tante echter gelukkiger, dan kon Maria den terugweg naar het Begijnhof gemakkelijk alleen vinden. Bovendien, de Begijnzuster, bij wie zij een gastvrij onthaal gevonden hadden, deed ook dienst in het gasthuis en terwijl zij daar nog eenige bezigheden te verrichten had, konden Maria en tante Susanna voor eene wandeling en een bezoek den tijd nemen.

In den namiddag dus, maar éér nog de schemering begon te vallen, togen zij op weg. Ernstig maar kalm spraken zij naar aanleiding van hetgeen zij op straat zagen; zelfs lieten zij zich door de eene en andere merkwaardigheid, welke bijzonder hunne aandacht trok, nu en dan een oogenblik ophouden. Toen echter, nadat tante Susanna de woning van hare vriendin was binnengegaan, Maria alleen terugkeerde, verzonk zij weder in droevig gepeins en hare herinnering ging terug naar de beelden, welke zij dien dag had aanschouwd, dat van hare moeder in de kerk van Saventhem en dat van Jochem Brants in den vroegen morgen in haar droom.

Geen enkele vervroolijkende gedachte kon daaruit voor haar ontkiemen; uit het verleden van hare eerste levensjaren schenen

slechts de jammerkreten van bedrogen verwachting tot haar te kunnen doordringen en het heden scheen haar slechts te kunnen wijzen op haar eigen vernietigd levensgeluk; wel beschouwd was immers de belofte van Pastoor Denijs haar slechts van zooveel waarde, omdat er haar het vooruitzicht door geopend werd van althans niet openlijk, voor de geheele wereld, waarin zij nog leefde, te zijn geschandvlekt. Zooals zij de mededeeling van hare onwettige geboorte en de daaruit voortvloeiende omstandigheden had opgevat, kon zij slechts in sombere droefgeestigheid over haar levenslot nadenken, en indien zij niet in het vooruitzicht op de beveiliging, welke het godgewijd kloosterleven haar zou aanbieden, althans eenigen steun gevonden had, zij zou, vooral bij de gedachte aan Jochem Brants, tot radeloosheid en wanhoop vervallen zijn.

Zij vervolgde haar weg meer en meer in zichzelf gekeerd en lette nauwelijks op het straatgewoel rondom haar; werktuigelijk week zij uit, als iemand onopzettelijk haar in het voortgaan belemmerde, en langzamerhand vergat zij nauwkeurig te letten op het pad, hetwelk zij te volgen had om naar het Begijnhof terug te keeren. Bij een kruispunt, waar men verschillende wegen kon inslaan; moest zij stilhouden, maar de zware vrachtwagens, die het oponthoud veroorzaakten, wekten hare belanstelling niet. In smartelijke overpeinzing bleef zij eenige minuten op dezelfde plek staan en toen de menigte, die rondom haar was samengedrongen, weder in beweging kwam, ging ook zij voort, maar in de verwarring der tegen elkander indringende en elkander voortstuwende voetgangers, sloeg zij onoplettend eene zijstraat in. Zij liep voort en was reeds tamelijk ver van den rechten weg verwijderd, éér zij hare dwaling bemerkte. Zij stond stil en zag rond. Terwijl zij zich hare onachtzaamheid verweet, besloot zij de terechtwijzing van iemand, die haar voorbijging, in te roepen. Maar welke ruwe gezichten, welke havelooze gestalten ontdekte zij rondom zich! Zij was blijkbaar in eene der achterbuurten van Brussel verdwaald geraakt. Zij weifelde wien zij zou aanspreken en zag besluiteloos om zich heen; een oud man, arm gekleed maar met een goedhartig gelaat, kwam haar nabij. Zijn dienst wilde zij vragen, gaarne zelfs koopen, want zij hoopte hem te kunnen vertrouwen. Zij trad hem tegemoet, maar nog éér zij hem had toegesproken, werd hare aandacht getrokken door een luid rumoer, dat uit een niet ver van haar verwijderd huis, eene herberg naar het

scheen, opging. De ruwe stemmen van mannen en vrouwen klonken Maria angstverwekkend in de ooren en, hoewel zij hare tegenwoordigheid van geest niet verloor, zij bleef toch verschrikt op de plek, waar zij zich bevond, als vastgenageld, toen het rumoer klom tot een geschreeuw en een gegil, dat als het gekrijsch van roofvogels en hunne prooi over de straat weergalmde. Daar was ook niemand, die er onverschillig voor bleef en niet verschrikt of opmerkzaam opzag.

'Zij zijn weder met de oude Griet aan den gang,' zeide de grijsaard, die Maria ter zijde was gekomen.

'Wie zijn die *zij?*' vroeg het verschrikte meisje.

'De ruiters van de bezetting; zij kunnen het met haar niet vinden,' antwoordde de oude met een grijns; 'maar zij maakt het ook dikwijls al te bont, denk ik.'

'Wie is dan die oude Griet? Wie en wat?' Maria week een weinig achteruit, want zij merkte thans eerst op, hoe vreeselijk haveloos de man, met wien zij in gesprek was geraakt, hoe afzichtelijk arm hij was.

'Weet gij dat niet?' vroeg hij verwonderd; 'Hier in de buurt kent iedereen haar; wij noemen haar de oude Griet; zij woont hier al lang, maar zij is nog niet hoog bejaard.'

Het geschreeuw en gegil hield intusschen niet op; het werd heviger.

'Zij mishandelen haar,' zeide Maria. 'Is er niemand, die haar te hulp komt?' En plotseling door afschuw en vrees weer aangegrepen, riep zij zich omkeerende: 'Ik wil hier niet blijven staan. Wijs mij den weg!'

'Gij hebt gelijk, dat gij u wegpakt,' antwoordde de oude man; 'maar zie eens even nog, wat daar buiten de deur komt. Ik kan u wel aanzien, dat gij hier verdwaald zijt,' voegde hij er eerbiedig bij; 'voor een aalmoes breng ik u weer op uw weg, maar zie!'

Maria meende met een enkelen oogwenk zijne aanwijzing te volgen en dan, door hem geleid, zich snel te verwijderen, maar het was reeds te laat. Uit het huis, waarop zij haar blik vestigde, vloog eene vrouw de straat op, met hangende haren en met nauwelijks één kleedingstuk meer aan. Zij werd door eenige ruiters achtervolgd, die er geen bezwaar in vonden, om de mishandeling, binnenshuis reeds onbarmhartig begonnen, op straat voort te zetten. Zij hadden de kleederen, welke zij haar hadden afgerukt, nog verhavend en gescheurd in de handen; de

een sloeg haar met zulk een kleedingstuk, de ander met de scheede van zijn ponjaard op den half ontblooten rug; één zelfs prikte haar met de punt van zijn dolk in den nek. De gemeenste scheldwoorden werden haar daarbij toegeschreeuwd, maar zij kon niet meer antwoorden: zij gilde haar pijn en haar woede ook niet meer uit. Zij waggelde en hield de bloote armen uitgestrekt; met een afgrijselijk opgezwollen gelaat, met schuim op den smartelijk verwrongen mond, met uitpuilende oogen deed zij nog eenige schreden in dezelfde richting, welke zij onopzettelijk was opgegaan, naar Maria, die ontzet, maar tegelijk hevig verontwaardigd nog was blijven staan. De rampzalige vluchteling kreeg haar in het oog; een schok doortrilde hare leden, zij gilde nog eens, luider, woester dan Maria nog van haar gehoord had; zij deed in razernij een paar sprongen vooruit en rolde toen met een zwaren plof stuiptrekkend voor Maria's voeten op den grond. De ruiters, die haar achtervolgden, stonden er ook terstond bij; één, die met den blooten dolk in de hand, struikelde zelfs over hun neergestort slachtoffer en viel bijna, want hij hield zich slechts met moeite staande, tegen Maria aan.

Zij week echter niet achteruit. Gelijk zij bij de onuitwischbare schande, haar door haar vader berokkend, tegenover Jochem Brants hare vrouwelijke waardigheid, naar hare opvatting had gehandhaafd, en door in een klooster te gaan zich ook tegenover de geheele wereld hoopte te vrijwaren van beleedigende minachting, zoo gevoelde zij zich ook ver verheven boven al dat half dronken en ontuchtig gespuis, dat haar omringde. De vrees, die haar tot ontvluchten straks had aangedreven, was verdwenen; ongeveinsde verontwaardiging kleurde hare wangen en deed hare oogen fonkelen. ‘Laat af!’ riep zij luide. ‘Gij vergeet, dat het wezen dat daar ligt toch eene vrouw is!’ en toen de ruiters dreigden met hunne mishandeling ook thans nog voort te gaan en met hunne zware en gespoorde stevels naar het trillende maar bewustelooze lichaam schopten, herhaalde zij: ‘Laat af, mannen! Zij is toch eene vrouw!’

Een honend gelach ging uit de woeste bende op.

‘Eene vrouw? waarachtig,’ klonk het, ‘eene heks!’

‘Zij toovert ons het geld uit den zak!’

‘De diefegge heeft lang aan ons verdiend, dat wij haar doodschoppen!’

‘Had zij zelf niet zooveel bier en brandewijn gedronken, wij zouden haar nog niet betrapt hebben!’

En met een vloed van scheldwoorden en verwenschingen, afschuwelijk van klank en beteekenis, werd Maria's vermaning beantwoord.

Zij was niet verweekelijkt noch overgevoelig en op de Scheldekade te Antwerpen had zij door matrozen en sjouwerlui wel eens harde woorden hooren uitbulderen, maar de taal, welke zij thans vernam, was haar vreemd en deed haar eene diepte van menschelijke verdorvenheid en verdierlijking ontdekken, welker bestaan zij zelfs nooit vermoed had.

Zij werd er echter niet door van haar stuk gebracht; haar natuurlijke moed werd er door aangezet tot heldhaftigheid. Zij had haar hoofd eerst nederwaarts gebogen, de oogen gericht naar de rampzalige vrouw, die voor hare voeten lag, maar fier hief zij het thans omhoog, gelijk eene hooghartige vorstin zou rondzien, in wier bijzijn bandelooze lakeien en stalknechts hun zinneloos gesnap durfden voortzetten. Beschermend strekte zij den linkerarm over het halfdoode vrouwspersoon uit en hield dreigend den rechter in de hoogte.

Een van de ruiters, die het verst van haar verwijderd stonden, riep schertsend, met eene schorre keel: ‘Eene vrouw? Gij zijt eene vrouw! Kom met ons meê, mooi meiske! Gij zult over ons tevreden zijn!’

Maar de klank van de stem, waarmede Maria antwoordde, was hoewel zacht, toch scherp en indrukmakend, zoodat allen haar konden hooren en verstaan: ‘Al eerbiedigt gij de vrouw niet meer, nog eens zeg ik u, laat af! Vergeet althans niet, dat zij toch een mensch is!’

De oude bedelaar stond naast haar; hij schudde het hoofd en knikte; uit den kring der mannen en vrouwen, die in groote menigte uit de schamele woningen der armoedige straat waren toegestroomd, werden kreten van medelijden vernomen, en eenige mannen prezen zelfs luide Maria's tusschenkomst.

De ruiters zagen met minachting naar den volkshoop om en gaven met ruwe vloeken te kennen, dat zij er weinig bezwaar in zouden vinden, om hunne dolken te trekken, de geheele troep voor zich uit te jagen en neer te stooten wie niet stilzweeg en in zijne woning hun toorn ontweek. Langzamerhand deinsden zij toch echter terug. In de hitte van een gevecht, in den beestelijken roes van de gelukte bestorming eener stad

zouden zij waarschijnlijk de majesteit van zulk eene verschijning, als Maria voor hen was, niet hebben gevoeld noch ontzien, maar hunne wilde driften waren thans niet geheel ontketend en zij waren niet gewoon noch aan zulk eene klankrijke stem, noch aan zulke reine blikken, noch aan zulk een oprecht gelaat, dat allen twijfel aan de edele aandoeningen, waarvan het ten spiegel verstrekte, uitsloot. Ook werden zij reeds teruggeroepen door eenige deernen, die in de verte waren blijven staan. Met ruwe scherts werden zij uitgenoodigd om tot hun drinkgelag terug te keeren. Twee of drie, die het minst vertoornd waren geweest of den indruk van Maria's berisping het krachtigst hadden gevoeld, gaven het sein tot den aftocht, de anderen volgden, sommigen eerst nog half onwillig, maar toch de een na den ander wendde zich af en Maria zag hen, terwijl zij een woesten soldatendeun aanhieven, met de deernen, die hen op straat waren te gemoet gekomen, verschillende huizen binnengaan. Dichter drong zich thans de volkshoop rondom haar en de mishandelde vrouw, die, zooals zij was neergevallen, nog altijd onbewegelijk en bewusteloos op den grond lag. Maria boog zich tot de ongelukkige neder, wierp haar eigen halsdoek over den half ontblooten rug, en vroeg stamelend: ‘Zou zij dood zijn?’

De overspanning tot welke zij zich had opgewonden, om de ruwe soldaten te woord te kunnen staan, begon te wijken en zij huiverde.

‘Dat denk ik niet,’ antwoordde de bedelaar, die met ontzag Maria ter zijde gebleven was; ‘oude Griet is taai; zij heeft wel eens meer een pak gehad, al ging het er niet zoo erg door als nu!’

‘Zij ligt ook met haar gezicht op den grond,’ merkte eene vrouw van middelbaren leeftijd aan, ‘maar wij kunnen spoedig weten, of zij nog adem haalt en dan klopt haar hart ook nog wel.’

Het logge lichaam, waaraan alle veerkracht thans ontbrak, werd een weinig omgewenteld, het zware hoofd tamelijk voorzichtig opgebeurd. Het gelaat was bebloed, de oogen waren gesloten, maar door den half geopenden mond was de ademhaling duidelijk zichtbaar.

‘Ik dacht het wel,’ verzekerde de oude man; ‘als zij goed verzorgd wordt, dan leeft zij wel weer op.’

Maria volgde weder den aandrang van haar medelijdend hart;

zij greep tevens gretig de gelegenheid aan om zich te verwijderen uit die omgeving, die haar met walging vervulde; zij dacht aan het Godsgesticht, waarbinnen zij eigenlijk reeds moest zijn teruggekeerd.

‘Nergens kan zoo iemand beter verpleegd worden, dunkt mij,’ zeide zij, ‘dan in het gasthuis van het Begijnhof. Wie wil helpen om haar daarheen te dragen?’

‘Ik.’ beloofde de bedelaar; ‘oude Griet mag wezen wat zij wil, zij kon toch van tijd tot tijd een aalmoes missen. Maar ik kan het alleen niet doen. Een handje geholpen, mannen!’ Hij wenkte er een paar, die nabij hem stonden.

Eenige vrouwen gaven ook hunne goedkeuring over het plan te kennen; waarschijnlijk zou toch de meewarigheid hebben gezegevierd, hoewel de aangesproken mannen niet vlug gereed waren om de handen uit te steken, maar Maria haalde haar geldbeurs te voorschijn.

‘Ik zal de vracht betalen,’ beloofde zij, ‘wie deze ongelukkige naar het Begijnengasthuis brengt, zal een goed daggeld verdienen.’

Natuurlijk ontbraken er na die verzekering geene behulpzame handen; de bewustelooze vrouw werd zelfs nog in eenige havelooze kleedingstukken gewikkeld; er kwam bovendien uit een der minst armoedige huizen een verkleurd en bemorst tapijt voor den dag, om aan de vier hoeken vastgehouden en door een paar stevig ondergeschoven touwen versterkt als draagbaar dienst te doen. Maria kon eindelijk, maar met onvaste schreden, doodelijk vermoeid en trillende van zenuwachtige overprikkeling, de mannen volgen, die langzaam met hun zwaren last haar naar het Begijnenhof voorgingen.

Den volgenden morgen ontwaakte zij door den slaap verkwikt; zij was in den voornacht een paar maal opgeschrikt en wakker geworden, terwijl onrustige droomen, uit de ondervinding van den verloopen dag geboren, haar kwelden, maar in de vroege morgenuren had zij onafgebroken rust genoten. Haar eerste vraag, toen zij hare tante en de vriendin, bij wie zij huisvesting gevonden hadden, ontmoette, was naar de vrouw, welke eigenlijk door haar den vorigen avond onder de eerste schemering in het gasthuis was gebracht. Maria had, éér zij zich ter rust begaf, aan beiden medegedeeld waar en hoe zij die vrouw gevonden had, en dat verhaal was niet alleen met belangstelling

aangehoord, ook met waardeering van de handigheid en vastberadenheid, die haar gedrag hadden gekenmerkt en haar voor haar eigen persoon tegen ruwe bejegening van het grauw, waaronder zij was verdwaald, hadden beveiligd.

Zij zaten er nog over te praten; Pastoor Denijs en de van hem ontvangen belofte werden bijna door Maria en hare tante vergeten; Maria moest zelfs nog eens herhalen, wat zij den vorigen avond reeds meermalen uitvoerig verteld had; allerlei gissingen naar de afkomst en de lotgevallen der mishandelde vrouw werden geopperd, om telkens ook weder als onwaarschijnlijk of ten minste als onzeker te worden prijsgegeven, maar de nieuwsgierigheid naar den toestand van haar, die meer dood dan levend in de ziekenzaal was binnengedragen en in eene kribbe gelegd, kon geen van drieën ontveinzen.

Aan die nieuwsgierigheid werd ook voldaan, toen eene der Begijntjes, die dien nacht dienst gedaan had, binnentrad en vermeldde, dat het bewustzijn bij de gruwelijk mishandelde vrouw was teruggekeerd, maar dat zij toch nog in levensgevaar verkeerde. ‘Zij schijnt,’ verhaalde de liefdezuster, ‘den dood niet te vreezen; zij beschouwt hem na het ellendig leven, dat zij geleid heeft, denkelijk als eene uitkomst.’

‘Is zij reeds van het Sacrament bediend?’ vroeg tante Susanna.

‘De eerwaarde vader, onder wiens opzicht wij staan, heeft haar dat voorrecht reeds aangeboden, maar...’

‘Zij weigert toch niet?’ vroeg de gastvrouw onthutst.

‘Neen, maar zij vraagt uitstel, en...’

‘Waarom?’

‘Zij wenscht vooraf u te zien en te spreken;’ de dienende zuster keerde zich tot Maria; ‘zij herinnert zich, dat zij voor uwe voeten is nedergevallen, zij heeft geraden, dat zij door u hierheen is gebracht; zij laat u verzoeken bij haar te komen.’

‘Ik zou niet weten, waarom ik aan haar verzoek niet zou voldoen’, zeide Maria van haar stoel oprijzende; ‘het arme schepsel zal mij willen bedanken. Dat is waarlijk niet noodig, maar het is zonderling, dat zij dien plicht der dankbaarheid vervullen wil, éér zij het Sacrament ontvangt.’

‘Wil u mij dan volgen?’ vroeg de liefdezuster, die, om spoedig tot haar post terug te kunnen koeren, bij de deur der kamer was blijven staan.

‘U ziet er immers geen bezwaar in, tante Susanna?’ vroeg Maria, en met een flauwen glimlach van weemoedigen scherts over haar droevig noodlot, voegde zij er bij: ‘Wie weet of ik niet ontdek, dat ik vooral geschikt zal zijn, als ik de gelofte gedaan heb, om als liefdezuster werkzaam te zijn.’

Tante Susanna niet alleen, ook de beide andere Begijntjes knikten haar vriendelijk toe en eenige oogenblikken later trad zij de ziekenzaal binnen.

Er waren niet vele verpleegden; een paar vrouwen slechts, die reeds zoover hersteld waren, dat zij spoedig het gesticht zouden kunnen verlaten, zaten bij de deur; aan het andere einde der zaal had men haar nedergelegd, die geen dag meer scheen te zullen leven; de dienstdoende zuster wees daarheen, en Maria trad met loome schreden op die eenzame kribbe toe.

Zij had den vorigen namiddag zooveel afschuwelijks en jammerlijks aanschouwd, en zich daarbij zoo kloek gedragen, dat zij zich ook tegen eene zware beproeving van de kracht harer zenuwen mocht bestand rekenen, maar toch, zij was nog jong en de gewoonte had haar nog niet verhard; schroomvallig naderde zij de legerstede en wierp een schuwen blik op de lijderes.

Haar eerste opmerking was, dat zij die vrouw niet zou herkend hebben, indien zij niet geweten had, wie zij daar vinden zou. Ja, langs het verband, dat om het hoofd was gelegd, krulden en golfden dezelfde zwarte, met enkele grijze doormengde haren, maar het gelaat was niet meer bebloed, niet meer door overdaad en toorn opgezet en purperrood gekleurd; het was doodsbleek thans en geslonken; hoewel de oogen gesloten waren en zich om den mond een pijnlijke trek vertoonde, de lijnen van dat gelaat bleeken fraai. Maria was eene schildersdochter; goed te zien was haar van nature eigen; zij had die gave ook niet geheel verwaarloosd en terwijl zij staarde op dat gelaat, naar dien zacht gebogen neus en dien welgevormden kin en die sierlijke wenkbrauwbogen, rees de herinnering bij haar op aan het vrouwenbeeld, dat zij den vorigen morgen in de kerk van Saventhem aanschouwd had, het beeld van hare moeder.

Een weinig geërgerd over hetgeen zij een verraderlijk spel van hare verbeelding achtte, trok zij de schouders minachtend op en overlegde, dat zij lang genoeg gewacht had om thans bescheiden de vreemde vrouw te mogen aanspreken.

‘Hier ben ik,’ zeide zij zacht: ‘verlangt u mij te zien en met mij te praten?’

De vrouw sloeg de groote donkere oogen op en bleef stilzwijgend gedurende een paar minuten Maria ernstig aanzien. Daarna, zonder nog een enkel woord gezegd te hebben, sloot zij ze weder, terwijl eene stuiptrekking van smart haar gelaat misvormde.

Medelijdend boog Maria zich over haar heen en herhaalde op meewarigen toon hare toespraak: ‘U heeft verlangd, niet waar? dat ik bij u zou komen. Hier ben ik nu.’

‘Wilt gij mij helpen?’ vroeg de zieke.

‘Als hetgeen gij vraagt, in mijne macht staat, zeker!’ Weer zag Maria die groote oogen doordringend op zich gevestigd.

‘Gij waart gisteren zeker in onze buurt verdwaald? Gij behoort niet in zulk gezelschap; gij zijt immers geene wilde deerne?’

‘Vrouw!’ antwoordde Maria en een licht rood kleurde hare wangen; ‘ik wil u niet hard vallen, maar uws gelijken zijn mij vreemd; ik vermoedde zelfs niet, dat er zulke verschrikkelijke menschen op aarde leefden, als ik gisteren gezien heb. Hoe kunt gij vragen, of ik er iets gemeen meê zou hebben?’

‘Word niet boos!’ smeekte de zieke, ‘maar ik moest mij van die waarheid overtuigen; ik geloof u. Gij weigert immers mij nu uwe barmhartigheid niet?’ Weder met gesloten oogen wachtte zij Maria's antwoord af.

‘Wat kan ik voor u doen?’

‘Vooreerst mij raad geven. Weet gij dat de priester met het Sacrament bij mij geweest is?’

‘Waarom hebt gij het geweigerd?’

‘Gij moet mij eerst helpen, mij raad geven. Eene vrouw, eene jonge, eene reine vrouw, niet eene van mijns gelijken, moet mij raden, éér ik biechten kan.’

Maria wist geen antwoord te vinden; weigeren wilde zij niet, maar zij waagde evenmin iets te beloven. Wat zou zulk eene vrouw haar kunnen mededeelen, waarover zij billijk zou kunnen oordeelen? Zij, nog jong en met hare schuldelooze ervaring?

De zieke scheen hare weifeling te begrijpen. ‘Gij zult mij verstaan,’ verzekerde zij en vroeg daarop: ‘Wilt gij niet gaan zitten?’

Aan het hoofdeinde van de krib stond een stoel, maar Maria was niet vermoeid. ‘Ik kon ook wel blijven staan,’ meende zij.

‘Ga liever zitten.’ De vraag ging van een biddenden oogopslag vergezeld.

Maria begon de oorzaak van dat verzoek te doorgronden en toen zij zich had nedergezet, waagde zij nauwelijks meer een blik van schuwe nieuwsgierigheid naar de zieke, die het gelaat zooveel mogelijk afkeerde en haar verhaal begon. Dat zij er zich door zorgvuldige overweging op had voorbereid, bleek uit den geregelden gang van hare mededeelingen en uit de voorzichtigheid, waarmede zij eerst van de plaatsen en de personen, welke zij aanduidde, de namen verzweeg. Nu en dan echter haperde hare stem, als zij door zwakheid belemmerd werd of de droevige herinnering haar een zucht, een snik afperste. Maria luisterde aandachtig, terstond zelfs met belangstelling, maar eerst nog, zooals men het verhaal aanhoort van gebeurtenissen, over welke men zal moeten oordeelen, zonder dat men zelf persoonlijk er eenigermate in betrokken is.

‘Het is lang geleden,’ begon de zieke, ‘dat ergens, na het woeden van de pest, van een arbeidersgezin niemand overbleef dan een meisje van acht jaar. Hoewel doodarm was zij toch niet lang van de liefdadigheid, die zich eerst over haar ontfermde, afhankelijk. Zij was gezond en sterk, ijverig en vlug van bevatting; het juk der dienstbaarheid viel haar nog niet zwaar; in haar geboorteplaats vond zij gedurende eenige jaren ruimschoots werk en toen zij, wat ouder geworden, elders een dienst zocht, werd zij niet afgewezen, hoewel zij een hoog loon vroeg; zij bracht de beste getuigenis mede en zij stelde de verwachting, welke men van haar had opgevat, niet te leur. Zij had evenmin te klagen over de behandeling, welke zij ondervond en zij merkte in dien tijd nog niet op, dat zij miste wat haar, juist omdat het haar zoo goed ging, van zooveel waarde zou geweest zijn; zij hoorde nooit een woord van moederlijke bezorgdheid of van vaderlijke tucht. Zij was er ook niet aan gewoon en toch zou het een en het ander haar zoo noodig zijn geweest. Dagelijks werd haar in de herberg, waar zij diende, gezegd, dat zij mooi was; zij moest het soms tot vervelens van jong en oud aanhooren. Zij was er wel niet geheel onverschillig voor, maar zij leerde toch volstrekt niet haar eigen kracht te wantrouwen; want het duurde betrekkelijk lang, éér zij het hoorde van iemand, wiens blikken en woorden haar hart sneller deden kloppen. Het was een gelukkige en schuldelooze tijd; zij werkte de geheele week met lust en vreugde; zooveel had zij geleerd, dat zij 's Zondags op het koor kon meêzingen en zij ontbrak er zelden, noch 's morgens, noch 's namiddags.

Als dan 's avonds, in den winter rondom het haardvuur, in den zomer dikwijls in de open lucht, de gasten een vroolijk lied zongen, dan klonk meestal hare heldere stem boven allen uit en de toejuiching, die haar ten deel viel....' Een zware zucht verhinderde de zieke met spreken voort te gaan en welke pijnigende gedachte plotseling bij haar was opgerezen, bleek uit de vraag, op welke zij, hijgend van ongeduld, Maria's antwoord afwachtte: 'Het was immers toch geene zonde nog, dat die toejuiching haar bijzonder aangenaam was? Of was dat reeds schuldige ijdelheid?'

'Neen, dat geloof ik niet. Dat kan geene zonde geweest zijn!' Het zou Maria, al had iemand van hoog gezag haar een gestreng wetsartikel voorgehouden, niet mogelijk zijn geweest een ander antwoord te geven. Zij kon met een goed geweten verklaren, dat ook haar menigmaal eene hulde van dergelijken aard eene onschuldige vreugde verschaft had en niets wettigde de veronderstelling, dat deze vreemde vrouw in een lang verleden tijd door minder edele aandoeningen, dan die, welke zij zelf had ondervonden, geleid was. De zieke vroeg echter nog eens ernstig: 'Zijt gij daar zeker van?'

'Ik houd er mij, voor mij zelf althans, van overtuigd,' antwoordde Maria, 'maar waarom maakt gij u daarover bezorgd?'

'Omdat uit het genot van die toejuiching namelooze ellende is ontsproten,' zeide de zieke. 'Luister! Eens zat op een Zondagavond een vreemdeling mede in den kring. Hij was in den namiddag aangekomen en had nachtverblijf gevraagd. Wat hem daarheen had gedreven, wat het doel was van zijne komst, vermeldde hij dien avond niet; ook later sprak hij daarover slechts zelden en dan nog onduidelijk, maar hij had onder de gewone gasten plaats genomen en deelde vroolijk in het gelag, terwijl hij dapper meê zong. Het gezelschap verviel dien avond niet tot overdaad of losbandigheid, maar er werden toch eenige kannen meer dan gewoonlijk geledigd, want hij scheen onuitputtelijk in grappige verhalen en geestige kwinkslagen. Ook kende hij al de deuntjes, die daar gezongen werden, en nog vele anderen meer. Het meisje, dat hem even als de andere gasten bediende, zong dien avond luider, helderder, liefelijker nog dan zij zelf meende te kunnen, en elke nieuwe zangwijze, welke hij aangaf, scheen haar op de tong te liggen en ging, na zijne vluchtige aanwijzing, zuiver uit hare borst

op. Och! Och! het was de stem van haar hart, die hem te gemoet vloog!'

Een droevige snik, een paar groote tranen, die langs hare wangen nederrolden en getuigden van de smart, welke door die herinnering werd opgewekt, ontgingen Maria niet en medelijdend luisterde zij, toen de zieke, na een oogenblik gezwegen te hebben, weder voortging: 'Misschien, waarschijnlijk zelfs merkte hij dat wel terstond op, en werd er door uitgelokt om een vertrouwelijken omgang met haar aan te knoopen, maar hij had daarmede toch het recht niet verkregen om haar te behandelen, zooals hij later gedaan heeft. Toen hij een paar weken daar vertoefd had, verraste hij haar met zijn eerste geschenk, een boekje met allerlei liedjes, keurig ingebonden en met een zilveren haak, een mopsje, dat, zeide hij, een offer zijner dankbaarheid was voor hetgeen hij reeds van haar gehoord had en eene aanmoediging om hem met haar gezang zijn verblijf te veraangenamen. Hij was dien dag naar Brussel geweest en had het van daar medegebracht.'

'Was uwe woonplaats dan in de nabijheid van Brussel?' vroeg Maria. Zij begon zich onaangenaam gestemd te gevoelen en verweet zich de weekhartigheid, die haar had bewogen om dit zonderlinge verhaal aan te hooren.

'Heb ik Brussel genoemd?' antwoordde de zieke; 'het lag niet in mijn plan, maar nu gij zooveel weet, waarom zou ik u ook niet volkomen inlichten? Ja, ik woonde te Saventhem.'

'Vertel voort!' zeide Maria. Zij ging achterover in haar stoel zitten; zij sloeg de armen over elkander en steunde met hare voeten krampachtig op den grond. Met half gesloten oogen, nu eens koud, alsof een gordel van ijs haar om de lendenen en op het hart gelegd werd, dan weder gloeiend warm, alsof een verterend vuur door al hare leden werd aangeblazen, wachtte zij het vervolg van de rampzalige geschiedenis af. Zij had nog geen bepaald vermoeden, maar zij was toch reeds doodelijk beangst.

'Dien avond, toen hij haar dat boekje gaf,' vertelde de zieke, 'kuste hij haar voor het eerst. Zij was gelukkig, toen hij niet alleen haar gezang, maar ook haar innemend gelaat en hare bevallige gestalte prees en zij was eenige dagen later nog gelukkiger, want toen zwoer hij, dat hij haar lief had. Misschien geloofde hij dat zelf ook, toen hij haar ten val bracht, en voor haar was aan geen volhardenden tegenstand te denken bij het

wapen, waarmede hij overwon. Hij was, toen hij daar kwam, reeds als een uitstekend schilder vermaard; hij kon geen beter model vinden, beweerde hij, dan het meisje, dat hij liefhad. Zij zou hem in ieder geval gaarne gediend hebben, want zij was overweldigd door zijne mannelijke schoonheid en ook nog door iets anders; er was in hem iets aantrekkelijks en bedwelmends; zij heeft later zijn genie hooren roemen; zij heeft dat genie vervloekt, want daarmede vooral heeft hij haar rampzalig gemaakt. Zij vreesde echter eerst niets en volgde hem naar de woning, welke hij betrokken had en waar hij schilderde. Zij was eerst S^{t}. Cecilia, maar zij werd spoedig beter model voor eene Lieve Vrouw. Het Sacrament ontbrak wel aan hunne verbintenis, maar hij wist haar, hij wist zelfs den ouden pastoor met zijne aangename woorden, met zijne beloften voor de toekomst te paaien. Dat leven duurde langer dan een jaar; hij was nu en dan eenige dagen afwezig, maar keerde steeds vroolijk terug en zij had geen zorg voor de toekomst; zij met haar kind en met hem, dien zij als haar echtgenoot beschouwde, zij was gelukkig. Maar luistert u niet meer?' Onwillekeurig had zij onder haar verhaal de oogen opgeslagen; zij zag, dat Maria, bewegingloos, als versteend, naar den vloer zat te staren en bevreesd, dat zij ook niet zou worden voorgelicht, indien zij niet met aandacht werd aangehoord, smeekte zij hulpbehoevend: 'Och, hoor mij toch aan! U moet, u wil mij immers raad geven?'

Zij verschrikte echter van de uitwerking harer woorden en kromp inéén, alsof zij in hare legerstede wilde wegduiken, want Maria rees plotseling op en kwam voor hare legerstede staan, trillend en klappertandend, maar tevens met gloeiende wangen en vlammende oogen. Heesch klonk hare fluisterende stem, toen zij zich tot de zieke neerboog en zeide: 'Vertel maar niet verder! Ik begrijp die geschiedenis; zij is de uwe; ik kan haar gissen, ik weet alles! Hij, niet waar, hij heeft u toch eindelijk verlaten?'

'Ja! Ja!' was het stamelend antwoord.

'Hij is op reis gegaan naar verre landen, maar hebt gij hem later niet weer ontmoet in Brussel?'

'Ja! Ja!' kermde de zieke.

'Gij waart daar gekomen met uw kind; of waart gij daar reeds vroeger heengegaan?'

'Neen, waarachtig niet, neen! Maanden lang had hij niets

van zich laten hooren en ik had geduldig gewacht. Toen hij mij met mijn kind naar Brussel ontbood, meende ik, dat hij alles zou goed maken! Hij bood mij geld, veel geld zelfs, maar meer had hij niet voor mij!'

'En toen, wat deedt gij?'

'Ik geloof dat ik krankzinnig werd van woede en smart, toen hij mij verstiet. Ik legde zijn kind voor hem op den grond; ik smeet hem zijn eerste geschenk naar het hoofd; ik ijlde het vertrek uit, de straat op; ik zwierf dien namiddag en dien avond half zinneloos door Brussel; ik gaf om eer noch leven meer; ik kwam in die buurt, waar ook gij gisteren verdwaald waart; ik dronk in ééne teug den beker, die mij daar aangeboden werd, ledig, en sedert dien tijd werd ik, wat ik thans ben!'

Een oogenblik had zich een toornige klank in hare stem doen hooren, maar de laatste woorden sprak zij nauwelijks verstaanbaar uit.

Rust of verademing werd haar echter niet gegund. Met de kracht der wanhoop greep Maria haar bij de polsen en trok haar overeind: 'Uw naam? Hoe heet gij? Zeg uw naam!'

Weder hevig verschrikt en daardoor bijna krachteloos liet de zieke zwijgend haar hoofd op hare borst zinken, maar Maria hield haar nog altijd vast en schudde haar als het ware wakker. 'Uw naam, ongelukkige! Uw naam!'

Maria neigde haar hoofd nog wat lager om goed te kunnen verstaan en zij verstond het ook, het voor haar vreeselijke antwoord: 'Margaretha Lemens!'

'O God!' Maria liet de handen van de zieke los en moest, om niet neder te vallen, op den houten rand der legerstede steunen. Zij zag echter, dat die groote oogen met uitvorschende kracht op haar gevestigd bleven; zij voelde, dat hare handen werden gegrepen. De zieke vond thans kracht om te blijven zitten, trok haar woest naar zich toe en het was Maria alsof de donder van den oordeelsdag haar tegenklonk, hoewel de vraag op teederen toon werd uitgesproken: 'En gij? kind! kind! Wie zijt gij?'

Neen, Maria was niet terstond volkomen bereid om de waarheid te bekennen; het gonsde haar door het hoofd, dat zij die diep gezonken vrouw kon verlaten, dat zij van die legerstede kon wegvluchten, dat zij hare tante kon aansporen om spoedig naar Antwerpen terug te keeren, zelfs hoe zij haar geweten over zulk eene verloochening zou kunnen paaien.

Maar de band, die bij onbedorven harten het kind verbindt aan de moeder, is niet minder sterk dan die, welke de moeder hecht aan het kind en al had deze moeder in de razernij van haar schuldigen hartstocht eens haar kind prijs gegeven, dit kind kon niet onbarmhartig zijn. De waarheid wrong zich haar keel uit, hoewel haar hart daarbij werd verscheurd! ‘Gij, wie zijt gij dan toch?’ werd nog eens gevraagd.

Maria rukte zich los en sloeg in ontzetting de handen boven haar hoofd te zamen. ‘Ik? moeder! moeder! Ik ben Maria Theresia! Ik ben uw kind!’ en na deze bekentenis, door schaamte en smart verpletterd, viel zij voorover in zwijm.

De zieke greep dat jeugdige hoofd en terwijl zij met hare vingers de weelderige bruine haren glad streek, bad zij schreiend: ‘Laat mij nu niet sterven, O God! nog niet! nu niet!’

VII.

Jacob Brants had intusschen in Amsterdam moeite genoeg met het ongeduld van zijne vrouw en zijn zoon, die, hoewel door verschillende beweegredenen bezield, dagelijks verlangend uitzagen naar een antwoord op den brief aan Maria's tantes geschreven en hij zelf was ook uiterst benieuwd naar hetgeen Rubens, wiens eerste vrouw een verre nicht van hem was geweest, melden zou. Evenwel slechts weinige dagen, nadat naar zijne berekening brieven uit Antwerpen moesten verzonden zijn, werd gedeeltelijk ten minste ook aan zijn verlangen voldaan en voor Jochem en zijne moeder bleef er geen reden over, om de personen, tot wie men zich gewend had, van nalatigheid te beschuldigen. Tante Isabella had een tamelijk langen en duidelijken brief geschreven, waarin de waarheid bescheiden maar ondubbelzinnig werd blootgelegd, en dat zij kon verklaren haar brief onder goedkeuring van Maria te hebben opgesteld en verzonden, verhoogde er de waarde van. Zelfs deed het gewicht van hare mededeelingen hem, voor eenige uren althans, vergeten hoe begeerig hij bovendien naar eenig bericht van Rubens was.

Hij kon weten noch vermoeden, dat de oprechtheid, waarmede zijne vragen waren beantwoord, Isabella niet verhinderd had, om met lofwaardige schaamte te verzwijgen, wat verzwegen worden mocht en dat dus door haar van Maria's moeder niet gerept, van

Maria's wedervaren in Brussel met geen enkel woord gesproken was. Hij hield zich, nadat hij op zijn kantoor den brief gelezen en over den inhoud nagedacht had, overtuigd, dat zoowel zijne vrouw als zijn zoon in hunne reeds uitgesproken gevoelens zouden volharden; aan haar zou Maria's onwettige geboorte een onoverkomelijk, aan hem daarentegen een minder gewichtig bezwaar toeschijnen en toen hij in den huiselijken kring den brief had voorgelezen, zag hij ook terstond die overtuiging bevestigd. Hij ondervond daarbij echter tevens, dat het scherpziend oog der liefde bijzonderheden ontdekt, die aan anderen, ook al zijn zij geenszins onverschillig, ontgaan.

De brief van tante Isabella was hem bezorgd op een voormiddag, terwijl Jochem van het kantoor afwezig was en gemakkelijk kon hij dus zich onpartijdig betoonen, door eerst, toen het middagmaal was afgeloopen, aan vrouw en zoon tegelijk den inhoud mede te deelen.

Elizabeth van Dalen gaf, reeds terwijl hij nog las, onmiskenbaar hare goedkeuring te verstaan, en zij sprak ook het eerst het oordeel uit, waarmede zij meende de uiterste toegefelijkheid, tot welke zij gaan kon, te betoonen, en waartegen zij volstrekt geene bedenking verwachtte: ‘Dat meisje heeft een achtenswaardig karakter,’ zeide zij; ‘haar gezond verstand zegt haar, dat zij in onzen kring niet past en flink treedt zij terug van de baan, welke haar in overijling geopend scheen.’

‘Het zou toch verschrikkelijk zijn, moeder!’ beweerde Jochem, ‘als eene dochter om den misstap van hare ouders geheel haar leven van het geluk, dat haar voorts toelachte, moest verstoken blijven.’

‘Beste Jongen!’ hernam zij vriendelijk, ‘het doet mij om uwentwil waarlijk leed, maar er zijn van die treurige omstandigheden, aan welke niemand iets veranderen kan. Het strekt dat meisje tot eer, dat zij te schrander is en te edel denkt, om zich ergens te willen opdringen, waar men haar slechts met eenige minachting zou kunnen ontvangen.’

‘Met minachting?’ riep Jochem verontwaardigd uit; ‘zij is toch de schuldige niet.’

‘Neen, maar,’ deed zijne moeder hem opmerken, ‘zij draagt toch de schande van hare geboorte. Wij hebben in onze familie nooit iets dergelijks gehad en ik neem het haar in dank af, dat zij het er niet in brengen wil.’

‘Ik moet erkennen,’ zeide Jacob Brants, ‘het zou mij ook

niet gemakkelijk vallen, als ik de ouders van mijne schoondochter niet noemen kon.'

Het viel Jochem hard die woorden uit den mond zijns vaders te hooren en met een zwaren zucht boog hij het hoofd zoo droefgeestig, dat zijne moeder medelijdend hem toesprak: 'Jochem, gij kunt er op rekenen, dat wij alles, wat in ons vermogen staat om u over deze teleurstelling te troosten, voor u over hebben. Gij hebt maar te spreken! Wij zullen u zelfs te gemoet komen.'

'Meent u dan waarlijk, moeder,' - Jochem zag ernstig haar aan - 'dat tusschen Maria en mij alles afgedaan is?'

'Dat moet immers wel zoo zijn.' zeide zij. 'Gij hebt immers gehoord, wat ook uw vader er over denkt?'

Jacob Brants had inderdaad oprecht zijn gevoelen uitgesproken, maar de smartelijke indruk, welken zijne woorden op zijn zoon gemaakt hadden, was hem niet ontgaan en toen zijne vrouw zich op die woorden beriep, trachtte hij terwille van zijn zoon de verantwoordelijkheid eenigszins van zich af te schuiven: 'Het komt er in zekeren zin niet op aan, Jochem! wat wij, uwe moeder en ik, er van denken. Het meisje zelf heeft u zeer duidelijk te kennen gegeven, dat zij de verbintenis, welke gij wenscht, onmogelijk acht.'

'En indien zij dat niet had gedaan, vader?' vroeg Jochem, op een toon, die minder van kinderlijke onderwerping dan van mannelijke zelfstandigheid getuigde, 'zou u dan, nu hare afkomst u bekend is, uwe toestemming tot ons huwelijk weigeren?'

'Ik geloof, wij hebben dat duidelijk genoeg te kennen gegeven,' merkte zijne moeder niet zonder ergernis aan, maar zijn vader gaf een zachtzinniger en, naar hij zelf ook meende, een veel verstandiger antwoord: 'Waartoe zouden wij ons verdiepen in het beredeneeren van een geval, dat zich toch niet zal voordoen. Het brave meisje heeft haar besluit genomen; misschien is haar noviciaat reeds begonnen.'

'Dat is zeker niet waar.' zeide Jochem. 'U vergist u, vader! Er staat in dezen brief iets vermeld, dat door u en moeder niet opgemerkt schijnt te zijn, en dat voor mij van zeer veel belang is.'

'Wat bedoelt gij?' vroeg Elizabeth van Dalen en Jacob Brants vouwde den brief weder open.

'Als vader nog eens lezen wil,' antwoordde Jochem, 'er staat niet, dat Maria zich terstond in een klooster begeven zal.'

Jacob Brants zocht de door zijn zoon bedoelde regels in den brief op en zeide: ‘Inderdaad, hare tante meldt, dat haar nichtje plan heeft den sluier over eenigen tijd aan te nemen.’

‘En nu merkt u toch ook op,’ hernam Jochem, beurtelings zijn vader en zijne moeder aanziende, ‘dat er tusschen deze bepaling en hetgeen door Maria zelf mij geschreven werd, een groot verschil is?’

‘Welk verschil dan toch?’

‘Volgens dezen brief blijft mij de tijd over om met haar te overleggen. Neen, zij is niet onherroepelijk voor mij verloren! Ik moet haar spreken! Ik moet naar Antwerpen!’

‘Maar dat zou dwaasheid zijn, Jochem!’ zeide zijne moeder.

‘Neen, moeder! geene dwaasheid, het is mijn laatste kans.’

‘Ik ben er ook niet voor,’ verzekerde, zijn vader.

‘Ik heb slechts dit te vragen;’ Jochem zat niet meer droevig en stil bij de tafel, maar stond, hoewel hij de betamelijkheid niet overschreed, onbeschroomd voor zijne ouders; ‘ik vraag slechts of eene verbintenis met Maria, indien zij nog mocht toestemmen, mij door u geweigerd wordt?’

‘Is dan hare afkomst geen onoverkomelijk bezwaar?’ vroeg zijne moeder.

‘Het is een bezwaar!’ antwoordde Jochem, ‘maar zal het geen grooter bezwaar zijn, als mijn levensgeluk voor altijd verwoest is?’

‘Onder welken naam,’ vroeg zijn vader, die hem door eene moeielijkheid, welke niet licht op te lossen was, wilde terughouden, ‘zoudt gij haar hier in Amsterdam bij onze verwanten en vrienden willen binnenleiden?’

‘Des noods zal ik haar daar niet binnenleiden.’ Jochem hakte den knoop door. ‘Ik meen, wij zijn rijk genoeg en ik versta den handel; ik kan mij met Maria ook elders vestigen. Dat zouden wij echter later kunnen bepalen; ik hoop, wij zullen dat moeten doen. De loopende zaken, die nog voor mijne rekening liggen, zal ik eerst afdoen, vader! Moeder wil er intusschen, dat hoop ik ook, nog wel eens over nadenken of zij mij haar zegen niet kan medegeven, want over een dag of wat ga ik naar Antwerpen!’

Jacob Brants en Elizabeth van Dalen zagen elkander ernstig bewogen, verschrikt, aan. Zij begrepen, dat het oogenblik gekomen was, waarop tusschen hen en hun zoon eene vrouw stond, eene vrouw met die overweldigende macht der liefde, voor welke alles buigen of breken moet. Zij wilden Jochem niets toegeven;

zij waagden het ook niet meer hem tegen te spreken en zoo kon hij, nadat hij zijn besluit had te kennen gegeven, onder hun stilzwijgen het vertrek verlaten.

De eerstvolgende dagen na dit onderhoud werden in de woning van Jacob Brants doorgebracht met die somberheid van gemoed en die stijfheid van vormen, welke gewoonlijk ontstaan in een gezin, waarvan de leden elkander kunstmatig ontzien, omdat van den een of ander een stap te vreezen is, die voor allen treurige gevolgen na zich kan sleepen. Jochem was, hoewel hij bij zijn besluit volhardde en zich voor zijn vertrek naar Antwerpen gereed maakte, in een pijnlijken tweestrijd; soms kwam hij er bijna toe, om de liefde zijner ouders voor hem te verdenken en hen van onhartelijkheid, van hardheid zelfs te beschuldigen, maar niet zelden zeide zijn gezond verstand hem toch ook, dat het bezwaar van Maria's geboorte, ook bij groote toegefelijkheid wat andere zaken betrof, in zijne familie niet gering kon geacht worden.

Elizabeth van Dalen, zijne moeder, was zeer treurig gestemd; zij achtte het haar moederlijken plicht om zich tegen het verlangen van haar zoon, al kon zij zijne reis naar Antwerpen niet verhinderen, te blijven aankanten; en zij ergerde zich tevens over zijn hartstocht en verweet hem onmannelijke zwakheid. Jacob Brants was ook volstrekt niet tevreden, noch over zijne vrouw, zij was hem in dit geval te onhandelbaar; noch over zijn zoon, hij was te heftig geworden; noch over zichzelf, want zijn vernuft liet hem in den steek. Hij zelf was thans minder dan vroeger geneigd om Jochem's keuze te billijken en hoe hij overwoog en overpeinsde, hij kon geen middel bedenken om zijn zoon van gedachten te doen veranderen of althans hem nog eens weder voor eenigen tijd in het toegeven aan zijn hartstocht te stuiten. De eenige hoop, die hem overbleef, was, dat de brief door hem aan Rubens gezonden, voor Jochem's vertrek zou worden beantwoord en dat uit dat antwoord eenige wijsheid zou te putten zijn. Op zeer verrassende wijze werd die hoop ook vervuld.

Het gebeurde wel is waar meermalen, maar het was toch geen alledaagsch voorval, dat een geestelijke uit de zuidelijke Provinciën bij hem aankwam. Soms met eene aanbeveling van den pastoor der parochie, waartoe hij met zijn gezin behoorde, oms met een herderlijk schrijven van den een of anderen buitenlandschen prelaat, ook wel alleen steunende op de faam, welke

deze familie te recht als goed katholiek stempelde, zocht nu en dan een vreemd geestelijke den toegang tot het kantoor of zelfs tot de huiskamer. Gewoonlijk kon Jacob Brants bij zulk een bezoek berekenen, dat er een beroep zou gedaan worden of op zijn persoonlijken invloed bij de Amsterdamsche Regenten, of op zijne medewerking in den kring zijner geloofsgenooten, of niet zelden ook op zijne welgevulde beurs. Het kwam hem daarom eerst vreemd voor, toen op een morgen zich bij hem een geestelijke liet aandienen, die, terstond nadat hij het kantoor was binnengetreden, een afzonderlijk onderhoud verzocht, daar hij eene zaak van huiselijken aard vertrouwelijk wenschte te bespreken. Toen hij er echter bijvoegde: ‘Ik kom uit Antwerpen en de Heer Rubens heeft mij opgedragen u zijn groet over te brengen,’ week de bevreemding van Jacob Brants voor blijde nieuwsgierigheid en beleefd geleidde hij den geestelijke naar het vertrek, dat hij gewoonlijk in zijne woning voor een vertrouwelijk onderhoud bestemde. Zij bleven daar een geruimen tijd in een ernstig gesprek bijéén en hoewel Jacob Brants in hetgeen hij vernam geen volkomen uitkomst vond, hij vormde toch een plan, dat, naar het hem toescheen, tot eene bevredigende oplossing van de moeielijkheden, die in zijn huiselijken kring waren opgerezen, zou kunnen leiden. Hij begon dat plan ook reeds ten uitvoer te brengen, toen hij den geestelijke verzocht om aan den avond van dienzelfden dag zijn bezoek te herhalen en het vervolgens er op toelegde om van zijn zoon een dienstbewijs te verzoeken, dat hem gedurende dien tijd uit de ouderlijke woning verwijderde.

Hij ontveinsde zich niet, dat hij van zijne vrouw eene berisping te wachten had, maar toch zette hij zich dien avond tegen het bepaalde uur in goed vertrouwen bij haar neder en vertelde haar, dat zij een bezoek zouden krijgen van een geestelijke uit Antwerpen, die zich reeds dien morgen bij hem vervoegd had.

Elizabeth gevoelde zich niet gelukkig gestemd om bezoek te ontvangen; zij was te zeer over Jochem bekommerd en, hoewel onwrikbaar aan haar kerk gehecht, vreemde geestelijken waren haar zelden welkom. Het heugde haar, hoe dikwerf in vorige jaren zulke heeren hare familie in moeielijkheden met de regeering van Stad en Land gebracht hadden, en al had zij niets dergelijks meer te vreezen, er was toch eenig wantrouwen bij haar overgebleven, dat zij nooit geheel kon onderdrukken.

Niet zeer vriendelijk klonk dus haar vraag: ‘Wat komt die man hier doen, Jacob?’ en haar gelaat teekende volstrekt niet den indruk van eene aangename verrassing, toen Jacob antwoordde: ‘Hij komt een groet overbrengen van den kunstschilder Rubens, geloof ik, en wat hij verder te zeggen heeft, dat zullen wij aanstonds vernemen.’

‘Ik hoop, dat hij maar spoedig vertrekt,’ zeide zij, maar zij kon toch niet nalaten, toen Pater ter Horst eenige oogenblikken later binnentrad, om zijn groet uiterst beleefd te beantwoorden en spoedig had hij ook haar vertrouwen gewonnen, zonder dat zij had overlegd of zij het geven of weigeren zou.

Zijn voorkomen nam haar reeds voor hem in; hij was geen magere, door dweepzieken ijver gedreven priester, en evenmin een zwaarlijvig geestelijk heer, die blijkbaar zichzelf eerst ruimschoots van de gaven der vromen bediende; hij was een welgevormd man van rijperen leeftijd, met een gezond gelaat, om wiens geschoren kruin een krans van dik, grijzend haar golvend neerhing, die bovendien een man van ondervinding en wereldkennis bleek uit de gemakkelijke bevalligheid, waarmede hij zich nederzette en de versnapering, welke hem gastvrij werd voorgezet, aannam. Ook sprak hij niet over geestelijke belangen, welke thans hoogstens slechts in geringe mate Elisabeth's belangstelling konden opwekken, al was zij op andere tijden er geenszins onverschillig voor, maar nadat hij had medegedeeld, dat hij op last zijner superieuren voor eene zaak, welke alleen de curie aanging, de reis naar Amsterdam had aanvaard en spoedig weder naar zijne woonplaats hoopte terug te keeren, zag hij Jacob Brants eens vertrouwelijk aan en zeide daarop met een vriendelijken oogopslag tot Elisabeth; ‘En het is in overleg met den Heer Rubens, dat ik u een bezoek breng.’

‘Het is zeer hartelijk van hem,’ antwoordde zij, ‘dat hij zich onzer herinnert.’

‘Hij was daartoe ook opgewekt door een brief van mijnheer,’ hernam Pater ter Horst.

‘Hebt gij aan Rubens geschreven?’ vroeg Elizabeth haar echtgenoot.

‘Mijnheer heeft daaraan zeer wel gedaan,’ zeide Pater ter Horst, alsof hij aan Jacob Brants den tijd niet laten wilde om zelf te antwoorden; ‘want nu ben ik in de gelegenheid, om u in te lichten omtrent personen en omstandigheden, die u geenszins onverschillig zijn en mijne mededeelingen zullen u van dien

aard blijken, dat zij beter mondeling dan in een brief kunnen behandeld worden.'

Elisabeth liet zich echter niet door hem bewegen om aan haar echtgenoot de bekentenis te sparen, dat hij zonder haar medeweten aan Rubens over de dochter van Van Dijck geschreven had.

'Wanneer hebt gij toch dien brief verzonden?' vroeg zij en eerst nadat Jacob Brants met eenigen schroom maar met onmiskenbare oprechtheid had geantwoord: 'Tegelijk, toen ik dien anderen brief naar Antwerpen verzond,' zag zij uitvorschend Pater ter Horst aan en zeide: 'Als hetgeen uw Eerwaarde heeft mede te deelen, betrekking heeft op mijn zoon, dan hoop ik, dat althans onze bezorgdheid er niet door zal vermeerderd worden; ik durf mij niet vleien met de verwachting, dat de ernstige bezwaren, onder welke wij gebukt gaan, door u kunnen worden opgeheven.'

'Als ik het laatste zelfs niet onmogelijk noem,' hernam Pater ter Horst, 'dan matig ik mij niet te veel aan. Het is juist mijn doel om dat te beproeven. Sedert een jaar of wat ken ik de dochter van den kunstschilder Van Dijck als eene van mijne biechtkinderen; met hare tantes en met den Heer Rubens heb ik over haar gesproken en nadat ik heden morgen uw echtgenoot ontmoet had, heb ik nauwgezet overwogen welken raad ik u beiden geven zou. Dat overleg kostte mij waarlijk weinig moeite; gij kunt uw zoon gerust naar Antwerpen laten gaan. Ik zeg het uit volle overtuiging, juist ook omdat ik weet, dat deze echtverbintenis u alles behalve gewenscht voorkomt en ik het meisje ken.'

'Ik begrijp het al,' meende Elisabeth, 'uit het oog, uit het hart! Zij denkt aan Jochem reeds niet meer. Misschien heeft zij reeds met een ander eene liefdesbetrekking aangeknoopt.' Elizabeth sprak aldus niet met onvermengde blijdschap; een gevoel van minachting en ergernis jegens dat meisje, dat haar zoon, haar Jochem, zoo spoedig kon vergeten, maakte zich van haar meester. Zij ontstelde echter een weinig, toen Pater ter Horst haar op ernstigen toon terechtwees: 'Integendeel! Er valt niet aan te twijfelen, of zij uw zoon liefheeft. Zij is noch lichtzinnig, noch behaagziek; geen ander man zal hem uit haar hart verdringen.'

'Keurt uw Eerwaarde het dan goed, dat hij haar opzoekt?' vroeg Elisabeth. 'Wat zal zij hem dan antwoorden, als hij bezweert, dat hare onwettige geboorte hem niet afschrikt, ook ten

spijt van het gevoelen zijner ouders; dat hij zelfs die ouders om harentwil zou kunnen verlaten?'

'Hij kon dat zeggen,' hernam Pater ter Horst; 'hij kon er zelfs nog iets bijvoegen; hij kon ook trachten haar moed in te spreken om hem te volgen, door haar te wijzen op het niet onbelangrijk kapitaal, dat zij ten huwelijk brengt!'

'Maar ik begrijp uw Eerwaarde volstrekt niet,' riep Elisabeth uit en zij wendde zich tot haar echtgenoot: 'Zeg gij dan toch, Jacob! of gij de bedoeling van zijn Eerwaarde verstaat?'

'Wij hebben nog niet alles gehoord,' zeide Jacob Brants geruststellend; 'ik vertrouw, zijn Eerwaarde is eerst aan het begin van de redeneering, waarmede hij zijn goeden raad wil aanbevelen.'

'Zoo is het inderdaad,' was het antwoord, 'want hoewel het meisje uw zoon waarlijk liefheeft en hoewel zij weet, dat zij niet als eene arme bruid in uwe woning zou worden binnengeleid, zij zal hem toch afwijzen. Zij stelt haar eigen, haar persoonlijke eer te hoog, om tegenover u beiden, om zelfs ook tegenover uw zoon voor den smaad van hare geboorte verschooning te moeten vragen. Ik weet slechts ééne voorwaarde, waarop zij wellicht zou kunnen bewogen worden om haar hand weder in die van uw zoon te leggen en dan nog zou in hare levensomstandigheden vooraf eene belangrijke verandering moeten plaats grijpen.'

'Welke is die voorwaarde?' vroeg Elisabeth beangst.

'O, maak u maar niet bezorgd!' zeide de Pater; 'gij hebt die voorwaarde in uwe macht, en gij zult aan haar zeker niet voldoen. Maar als ik kon veronderstellen, dat gij en mijnheer samen tot haar het verzoek woudt richten, om uw zoon gelukkig te maken en daarvoor u persoonlijk naar Antwerpen woudt begeven, dan wil ik niet beweren, dat zij tegen dien aandrang bestand zou zijn.'

'Maar dat doen wij nimmer,' verzekerde Elisabeth.

'Ten minste, daar zou ik nog eens ernstig over moeten denken,' betuigde haar echtgenoot.

'Ik verwachtte geen ander antwoord,' hernam Pater ter Horst, 'en gij kunt begrijpen, dat uw zoon wel op reis kan gaan, zonder dat gij u over den afloop van zijne samenspreking met haar behoeft te bekommeren. Hij zal terugkeeren zonder zijn doel bereikt te hebben, en al woudt gij beiden hem thans vergezellen en zijn verzoek ondersteunen, het zou u toch heden niet baten.'

‘U spreekt in raadsels, Eerwaarde!’ zeide Elisabeth.

‘Als ik dit laatste heb opgelost,’ beloofde Pater ter Horst, ‘zal u niets meer te vragen hebben. De dochter van Van Dijck heeft ook hare moeder teruggevonden. Het is voor u van geen belang te weten waar en hoe. Ik zelf ben er niet nauwkeurig mede bekend, daar ik het slechts in een vluchtig onderhoud van eene van hare tantes heb vernomen en de Heer Rubens was daarvan ook niet ingelicht. Ik weet echter, dat de eenige reden, waarom zij niet reeds met haar noviciaat in een klooster is begonnen, hierin is gelegen, dat zij zich vooreerst verplicht rekent, hare moeder te verzorgen. Het schijnt eene hulpbehoevende vrouw te zijn, die de oppassing van hare dochter vooreerst althans niet missen kan.’

‘U gelooft dus, dat zij hare moeder niet zou willen verlaten?’ vroeg Elisabeth.

‘Ik ben daar zeker van,’ antwoordde Pater ter Horst, ‘en ik zou mij bovendien zeer moeten vergissen in de opvatting van het karakter van uw zoon, of hij zal, ook al gaat hij naar Antwerpen, vrijwillig en naar eigen verkiezing zonder haar terugkeeren niet alleen, maar zelfs van die echtverbintenis afzien.’

‘Kent uw Eerwaarde mijn zoon? Heeft u met hem gesproken?’ Twijfelend zag Elisabeth hem aan.

‘Toen zijn Eerwaarde heden morgen mij had medegedeeld, wat ook gij nu vernomen hebt,’ antwoordde haar echtgenoot, ‘heb ik hem omtrent Jochem eene getuigenis gegeven, die, naar ik geloof, door u niet zal worden tegengesproken.’

‘Gij hebt van zijn gedrag en zijn karakter niets dan goeds kunnen zeggen,’ merkte zij aan; ‘maar hij zal zich in dit geval niet laten gezeggen.’

‘Zelfstandigheid strekt hem bij deze zaak waarlijk tot eer, dunkt mij,’ zeide de Pater, ‘en daarom juist zou ik hem zelf laten beslissen.’

‘En als dan zijne beslissing in strijd met onzen wensch uitvalt?’

‘Daar is geen vrees voor.’ Geduldig herhaalde Pater ter Horst die verzekering, en om haar nog meer kracht bij te zetten vatte hij nog eens geheel zijne redeneering in een enkelen volzin samen. ‘De dochter van Van Dijck zal stellig hem afwijzen,’ en hij voegde er bij: ‘uw zoon zal zich ook die afwijzing getroosten, als hij van haar verneemt, welke vrouw zij te verzorgen heeft.’

‘Heeft dan die moeder over haar kind zooveel macht?’ Onaangenaam was Elisabeth de gedachte, dat die vrouw, zulk eene vrouw, op hare dochter meer invloed zou kunnen uitoefenen dan zij, zoover immers boven haar verheven, op haar zoon.

Pater ter Horst wees haar evenwel terecht: ‘Wij hebben aan geene andere macht te denken dan aan die van kinderlijk medelijden voor eene ongelukkige moeder. Zooals ik reeds zeide, ik ben niet nauwkeurig genoeg ingelicht om u vele bijzonderheden aangaande die moeder te kunnen mededeelen, maar al telt uw zoon het licht, dat hij u eene schoondochter zou brengen, die haar vaders naam niet dragen kan, daar die vader toch in den vreemde zijn verblijf houdt; al ware het mogelijk, hoewel ik het onmogelijk acht, dat hij het meisje tot dat gevoelen kon overhalen, nu die vrouw naast hare dochter staat, zal hij begrijpen, dat die dochter hare moeder niet verlaten mag en hij zal het niet wagen die vrouw te plaatsen naast zijn eigen moeder, welke hij hoogacht en ook liefheeft; daartegen zal zijn eigen eergevoel, zijn eigen hart onverwinbaar opkomen.’

‘Waarlijk, Elisabeth!’ zeide Jacob Brants, ‘wij zullen verstandig handelen, als wij den raad van zijn Eerwaarde volgen. Alles wordt dan ten beste beschikt. Wij laten Jochem met onze beste wenschen naar Antwerpen vertrekken en hij komt terug, zelf overtuigd, dat zijn verlangen onmogelijk kan vervuld worden.’

De beide mannen hoopten, dat Elisabeth zou toegeven en zij stelde hen ook niet te leur, maar dat het zwakke punt in hunne redeneering haar niet ontsnapte, bewees zij door, nadat zij eenige oogenblikken stilzwijgend had nagedacht, te zeggen: ‘Als ik alles, wat uw Eerwaarde mij heeft voorgehouden, aanneem; als ik mij van de reis van mijn zoon naar Antwerpen voor ons de meest gewenschte uitkomst voorstel, dan is toch voor de toekomst alle gevaar nog niet geweken.’

‘Tijd gewonnen, veel gewonnen!’ antwoordde haar echtgenoot.

‘Als uw zoon maar vooreerst begrijpt, dat hij zijn huwelijksplan moet opgeven en met die overtuiging tot u terugkeert, dan is u inderdaad reeds veel gevorderd,’ meende ook Pater ter Horst. ‘Hij zal dat begrijpen en onze Heere God alleen weet hoevele jaren er moeten verloopen, éér de slagboom die de jongelui gescheiden houdt, valt. De dochter van Van Dijck

acht zich onherroepelijk voor het klooster bestemd en wie weet of uw zoon niet ten laatste hare keuze zal billijken.'

'Ik heb daar nog weinig moed op,' verzekerde Elisabeth; 'maar het is waar, wij winnen reeds veel, als wij vooreerst maar het ons dreigend gevaar kunnen afwenden en wij kunnen op dit oogenblik niets beters wenschen, dan dat hij zich uit eigen overtuiging althans voorloopig naar ons verlangen schikt. Ik weet echter waarlijk niet, hoe ik hem zal te kennen geven, dat ik zijn tocht naar Antwerpen en de door hem verlangde persoonlijke ontmoeting met het meisje goedkeur, nadat ik er reeds streng mijne afkeuring over heb uitgesproken.'

'Maak u daarover niet bekommerd!' troostte Jacob Brants, recht blijde, dat zij geene bedenkingen meer te berde bracht. 'Daar zal ik wel iets op vinden. Ik beloof u zelfs de gelegenheid om hem nog eene hartelijke vermaning mede te geven.'

'En dan mogen wij uw Eerwaarde wel bedanken voor uw goeden raad,' zeide zij tot Pater ter Horst.

'Ik twijfel niet,' verzekerde hij, 'of gij beiden zult u bij het opvolgen van dien raad goed bevinden, maar dan komt van de goede uitkomst aan uw echtgenoot minstens zooveel dank toe als aan mij.'

'Hoe moet ik dat verstaan?' vroeg zij.

'Ik ken uw zoon slechts door de getuigenis van den vader,' was het antwoord van den geestelijke; 'en alleen een jongman, zooals hij mij is voorgesteld, verdient het vertrouwen, waarmede gij hem thans zult laten gaan.'

Elisabeth knikte goedkeurend haar echtgenoot toe; hij had de eer van het gezin, ook terwijl hij voor een ernstig huiselijk bezwaar raad vroeg, hoog gehouden.

Toen Pater ter Horst wat later op den avond in de eenzaamheid van zijn slaapvertrek over zijn gesprek met den vader en de moeder van Jochem Brants nadacht, gevoelde hij diep medelijden met Maria. Voor het klooster achtte hij haar niet geboren; toch had hij medegewerkt om haar huwelijk met Jochem Brants vooreerst onmogelijk te maken. Hij behoefde er niet aan te twijfelen of zij dat zou goedkeuren; zeker, zij zou, indien zij hem gehoord had, alles wat hij van haar gezegd had, hebben toegestemd en toegejuicht. Maar de goedhartige en menschkundige priester kon niet nalaten zichzelf toe te wenschen, dat hij eens nog zou medewerken om de handen dier jongelui te helpen inéén leggen en zijn biechtkind over

te voeren naar dat huis in Amsterdam, waar hij dien avond vertoefd had, als naar eene haven van vrede en geluk, voor hare zielsrust veiliger dan eenig klooster wezen kon.

Den volgenden dag, nadat het middagmaal was afgeloopen, richtte Jacob Brants tot zijne vrouw een blik van verstandhouding en overviel daarna plotseling zijn zoon met de vraag: ‘Wanneer denkt gij nu naar Antwerpen te vertrekken, Jochem?’

Zonder stroef of bits tegen elkander te zijn, toch had het gesprek, gelijk dikwijls in de laatste dagen, onder den maaltijd niet willen vlotten. Eenige beleefde, zelfs hartelijke woorden waren wel is waar tusschen de ouders en hun éénig kind gewisseld, maar over de zaak, die de harten van alle drie vervulde, hadden zij opzettelijk en zorgvuldig gezwegen. Over dagelijksche en huishoudelijke gebeurtenissen had Jochem met zijne moeder, over eenige kantoorzaken had hij met zijn vader gesproken, over zijne plannen had hij zich niet uitgelaten en zijne ouders hadden er zelfs niet op gezinspeeld.

De vraag van zijn vader verschrikte dus Jochem een weinig en wekte zelfs eenigermate zijn wrevel op. Had hij ernstig verzet te vreezen, dan zou hij in hartstochtelijke prikkelbaarheid zich wellicht laten vervoeren tot een gedrag, waarover hij later diep berouw zou gevoelen. Wilden echter zijne ouders vriendelijk beproeven om hem van zijn plan af te brengen, zijn vader met een vriendschappelijk, zijne moeder met een teeder woord, dan wist hij niet hoever zijne toegefelijkheid wel gaan zou. Het was hem reeds zoo vreemd geweest en zoo hard gevallen, om zich tegen den wensch zijner ouders te verzetten, dat hij dikwijls zich tegen die onaangename gewaarwording niet bestand had gevoeld en terwijl hij het eene uur met bitterheid bijna zijne ouders verweet, dat zij hem in de bereiking van zijn geluk dwarsboomden, was hij het andere uur welhaast gereed om, ware zijne liefde voor Maria niet zoo zuiver en alleen eene zaak zijns harten geweest, zich door hun tegenstand overwonnen te verklaren. Eigenlijk dus verlegen draalde hij met zijn antwoord, maar zijn vader herhaalde de vraag en merkte er tevens bij op: ‘Gij kunt, meen ik, overmorgen met uw werk gereed zijn?’

De welwillende toon, waarop zijn vader sprak; de vriendelijke blikken, waarmede zijne moeder zijn antwoord afwachtte, konden aan Jochem niet ontgaan en alle andere gewaarwordingen weken voor die van de verwondering, welke hem het

antwoord in den mond gaf: ‘Ik meende, dat eene reis naar Antwerpen mij door u beiden ernstig was ontraden en dat een mondeling overleg met Maria ten hoogste door u werd afgekeurd?’

‘Wij raden ook nu noch het een noch het ander u aan,’ zeide zijn vader, ‘maar uwe moeder en ik, wij trachten ons te voegen naar uw verlangen.’

Alle wrevel was uit de ziel van Jochem verdwenen, terwijl hij betuigde: ‘Ik zal er u nooit genoeg dankbaar voor kunnen zijn.’

‘Jochem!’ hernam zijn vader, ‘wij hebben besproken, gelijk gij zelf ons ook hebt voorgehouden, dat uw levensgeluk op het spel staat en wij willen daarom aan uzelf de beslissing overlaten. Keurt gij noodig om naar Antwerpen te gaan, wij zullen niet meer trachten u tegen te houden; gij krijgt zelfs onze beste wenschen mede, maar wij richten daarbij om onzentwil tot u een ernstig verzoek.’

‘Wat is het, vader?’ vroeg Jochem bewogen; ‘u noch moeder kan vreezen, dat ik thans verder niet gaarne alles zal doen, wat u verlangt.’

‘Gij zult doen, wat gij zelf betamelijk acht,’ zeide zijn vader ernstig, ‘maar wij vragen u te bedenken, als gij ginds overlegt, dat ook het levensgeluk uwer ouders op het spel staat. Van uw besluit zal het afhangen of ons huiselijk heil, waarop ook door u nog nimmer ernstig inbreuk is gemaakt, door verdriet zal ondermijnd worden, of onze ouderdom een sombere, droevige levensavond wezen zal.’

‘Ik kan mij niet voorstellen, vader!’ verzekerde Jochem, diep getroffen door deze toespraak, ‘dat mijn geluk u en moeder een bron van verdriet zou wezen, en als u Maria leert kennen, als zij eens hier komt....’

Zijn vader viel hem in de rede: ‘Gij brengt haar hier heen, of gij laat haar ginds, dat zullen wij afwachten; maar geef ons de verzekering, dat gij niet zult vergeten, wat gij aan den stand, waartoe gij behoort, wat gij aan uwe ouders en wat gij ook aan uzelf verplicht zijt?’

‘Ik beloof het u plechtig, vader!’ zeide Jochem en daarna richtte hij de oogen met een smeekende uitdrukking naar zijne moeder. Zij had aan dit gesprek nog geen deel genomen. Had zij dan geen woord voor hem?

Elisabeth van Dalen had dien morgen met haar echtgenoot nog eens overlegd en hij had zich ook getrouw aan die afspraak

gehouden. Zij zelf begreep ook, dat de bittere ervaring, welke Jochem wachtte, hem niet kon gespaard worden, dat zij het éénige middel was om of hem van zijn hartstocht, dien zij dwaasheid noemde, te genezen, of ten minste hem in zijn lot te doen berusten. Voor haar moederlijk gevoel was het echter bijna onverdragelijk, dat zij moest helpen om haar zoon voort te drijven naar eene teleurstelling, die nog grievender, dan de somberste verbeelding haar thans hem kon voorspiegelen, treffen zou.

Toen zij dan in zijn oogopslag de vraag las of zij, zijne moeder, bij deze gelegenheid hem niets te zeggen had, kon zij hare aandoening nauwelijks meer bedwingen en met tranen in de oogen stond zij van haar zitplaats op, liep naar Jochem toe, omhelsde hem hartelijk en fluisterde hem teeder in het oor: ‘Denk er ook aan, Jochem, als ge ginds mocht ongelukkig zijn, dat het ouderlijk huis uw beste toevlucht is en dat uwe moeder steeds met u lijden wil en zal trachten u te troosten, zooveel zij kan!’

Twee dagen later was Jochem naar Antwerpen vertrokken.

Leiden.
W.P. WOLTERS.

(*Wordt vervolgd*.)

Bibliographisch album.

Essai sur les principes regîssant l'administration de la justice aux Indes Orientales Hollandaises surtout dans les îles de Java et de Madoura et leur application, par C.P.K. Winckel, docteur en droit. avocat au conseil de justice de Samarang etc. Samarang, G.C.T. van Dorp & Co. Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Een merkwaardig boek! Merkwaardig wegens den inhoud, omdat het handelt over een zoo belangrijk en toch zoo weinig bekend onderwerp - wegens den schrijver, wiens loopbaan en ervaring ons eene grondige kennis der behandelde zaken waarborgen - wegens den vorm eindelijk, die het werk bestemd en toegankelijk maakt voor een veel talrijker publiek, dan waarop Nederlandsche schrijvers in den regel durven rekenen. Dit alles bepaalt den maatstaf der critiek, die *in casu* niet mag afdalen tot een welwillend pleidooi voor de goede bedoelingen des schrijvers, maar hem veeleer onrecht zou doen, indien zij geene hooge eischen gestreng handhaafde. Laat mij uit dit oogpunt eene poging doen om het werk aan de lezers der Gids nader bekend te maken.

Wat wil de schrijver? Op grond der algemeene onbekendheid van het buitenland met Nederlandsch-Indië en van de toenemende voorliefde voor de studie van het internationaal recht wil hij de belangstelling gaande maken van het rechtsgeleerd publiek en tevens in ruimeren krimg sympathie wekken voor dat schoone land en de groote daden zijner landslieden. In Egypte, waar de gezamenlijke pogingen der Europeesche groote mogendheden nog op geen duurzame resultaten kunnen wijzen, heeft hij de merkwaardige uitkomsten der Nederlandsche heerschappij over Indië leeren waardeeren, die met geringe hulpmiddelen er in slaagde eene talrijke

Mohammedaansche bevolking belangrijk verder te brengen op de baan der ontwikkeling. Voorzeker zal niemand aan dit voornemen zijne goedkeuring onthouden, zelfs al ziet de schrijver door den omvang der stof en den aard zijner studiën zich genoodzaakt zijne beschouwingen tot de rechtsbedeeling te beperken. Het komt er slechts op aan te onderzoeken, of hij zijn voornemen getrouw bleef, de juiste middelen koos om het uit te voeren en alzoo inderdaad zijn doel bereikt heeft. Tot beantwoording dezer vraag wensch ik achtereenvolgens bij vorm en inhoud van het werk stil te staan.

Wie belangstelling in een onbekende zaak wil wekken, moet aan den vorm, het voertuig van den inhoud, meer dan gewone aandacht wijden; anders loopt de inhoud gevaar zijne bestemming niet te bereiken. Deze bekende waarheid heeft Mr. Winckel niet genoeg in het oog gehouden. Vooreerst schijnt mij zijne methode ongelukkig gekozen. Geenszins deel ik de geringschatting van het Regeeringsreglement op blz. VIII uitgesproken; veeleer zou ik mij kunnen vereenigen met het oordeel op blz. 186 en elders, waar het *la loi fondamentale* van Ned. Indië genoemd wordt, maar toch komt mij eene systematische uiteenzetting, die de aandacht concentreert en boeit, verre verkieslijk voor boven de artikelsgewijze behandeling eener weinig bekende en onheusch aangediende wet. Is dit het juiste middel den lust tot nadere kennismaking te prikkelen? Uit dezen aanvankelijken misslag vloeien nadeelige gevolgen voort. De voorstelling mist allen samenhang en is geheel afhankelijk van de grillige volgorde eener wet van beginselen. Dit zal terstond blijken, wanneer wij den inhoud nader beschouwen. Zonder nauwkeurige kennis van het Reg. Regl. is het zelfs voor den scherpzinnigsten lezer niet mogelijk eenig onderdeel op te sporen; ja zelfs met die kennis gewapend, heeft hij de keuze tusschen meerdere artikelen, waaraan de schrijver de verlangde inlichtingen kan hebben vastgeknoopt. Bovendien leidt de gebezigde methode tot herhalingen, die ook geenszins uitblijven. Het inlandsch recht bijv. wordt eerst op blz. 44 e.v., dan op blz. 66 e.v., en eindelijk op blz. 120 ten toon gesteld. Van de toepassing van het gratierecht, dat op blz. 165 behandeld wordt, vindt men bovendien voorbeelden op blz. 41 en 223. Intusschen erken ik, dat herhalingen in den regel zijn vermeden, zij het ook door willekeurige splitsing van het onderwerp en ten koste van den toch reeds geringen samenhang.

Eene tweede bedenking tegen den vorm moet ik maken naar aanleiding van de taal waarin het werk is geschreven. Kennelijk koos Mr. Winckel het Fransch, omdat hij zich wendde tot een niet uitsluitend Hollandsch publiek en zich in ruimer kring wilde verstaanbaar maken. Intusschen vrees ik, dat zijn arbeid daartoe weinig geschikt is. In den regel zullen vreemdelingen geringe neiging voelen, zich in de gedetailleerde tekstcritiek eener gebrekkige koloniale wetgeving te verdiepen, eene studie, die daarentegen voor den Nederlandschen rechtsgeleerde en staatsman van uitnemend gewicht is. Toch zou het mij niet verwonderen, indien de taal, waarin het boek geschreven is, de eersten niet aantrok, den laatsten zelfs afschrikte. Het is voor den Nederlander onzer dagen nooit gemakkelijk Fransch te schrijven, allerminst zeker waar hij zich beweegt op het terrein van echt vaderlandsche instellingen en opvattingen. De sociale toestanden onzer koloniën zijn sedert eeuwen tot ons gekomen in een Nederlandsch gewaad door het prisma van den Nederlandschen geest, en waar wij die toestanden hebben gewijzigd, geschiedde dit door den stempel onzer eigene nationaliteit. Men bedenke slechts, dat de Fransche wetgeving, die het moederland zoolang beheerschte, in de koloniën nimmer is ingevoerd. Hoe zonderling moet dus eene critiek dezer nationale instellingen in de Fransche taal den Nederlander in de ooren klinken; hoe onverstaanbaar moeten hem vele uitdrukkingen en technische termen voorkomen! Deze bezwaren heeft Mr. Winckel door eene angstvallige vertaling nog vergroot. Welken indruk maken bijv. vertalingen als die van het Engelsche, maar om zijn speciale beteekenis in onze taal behouden woord: *landrente* in *rente de la terre;* van *landraad*, den gewonen rechter voor Inlanders, in *conseil du pays*; van den alom bekenden rijksbestierder of *raden adipati* in *directeur a'empire* e.d.m. Deze vertalingen worden zelfs dikwijls gevarieerd, waardoor de technische beteekenis geheel en al dreigt verloren te gaan. Zoo vind ik *directeur d'empire* (blz. 189, 190) afgewisseld door *gouverneur d'empire* (blz. 33); voor *algemeene vsrordeningen* - de bijzondere naam van alle voor Indië algemeen verbindende bepalingen - wel in den regel *actes législatifs généraux*, maar op blz. 7 ook *mesures législatives générales;* voor het eigenaardig instituut van het *pandelingschap* beurtelings *captivité pour dettes* (blz. 29), *emprisonnement pour dettes* (blz. 43) *droit d'ôlage* (blz. 92). Eindelijk zijn zij een enkele maal kennelijk

onjuist, zooals op blz. 51, waar *tuchthuis* in plaats van door het bekende *réclusion* uit den Code Pénal door *traveaux forcés* wordt aangeduid. - Ik sprak slechts van vertalingen; het is trouwens niet gemakkelijk deze van het oorspronkelijke te onderscheiden, want overal maakt de stijl den indruk van eene gewrongen vertaling van een Nederlandsch origineel. Ik zou ontelbare uitdrukkingen kunnen aanhalen, die ten hoogste vertaald Hollandsch mogen heeten, maar in een Fransch ontwerp nimmer zullen voorkomen. *La plupart du temps* voor *in den regel; qui a fait le plus fort* voor *die er het meest werk van maakte* (blz. 42); *le juge doit se la poser d'office* voor *de rechter moet haar ambtshalve stellen; sans plus* voor het gemeenzame *zonder meer; pardessus le marché* voor *op den koop toe; point n'est besoin* voor *niemand is gehouden; d'avoir été voir* voor *te hebben wezen zien* (blz. 74) zijn uitdrukkingen, die geen Fransch schrijver zich zal veroorloven; terwijl zinnen als op blz. 58, r. 8 v.o. blz. 88, a. 1 v.b., blz. 230, r. 9 v.b. hem zoo niet onverstaanbaar, althans onuitstaanbaar zullen voorkomen.

Voeg bij deze twee hoofdbezwaren de eindelooze verkortingen van de titels der wetboeken, van de namen der rechterlijke collegiën, en zelfs van bepaalde rechtsinstituten, die den lezer tot onophoudelijk stilstaan nopen; de ontelbare taal- en drukfouten, vooral in de aangehaalde wetsartikelen, die spoedig den moed tot naslaan en vergelijken benemen; de gebrekkige verdeeling in alinea's; het gemis van cijfers, letters of andere teekenen tot duidelijke afscheiding en juiste aanwijzing der behandelde onderwerpen; de kleine drukletter - en men zal mijn oordeel moeten onderschrijven, dat althans de vorm van het werk weinig hoop geeft op de bereiking van het doel.

Deed het mij leed geen gunstiger oordeel over den vorm te kunnen vellen, dubbel betreur ik dit, wanneer ik tot den inhoud overga, die inderdaad een behagelijker kleed verdiend had. Het geschrift toch heeft onmiskenbare verdiensten en getuigt luide van de kunde, de scherpzinnigheid en het vernuft van den schrijver. Een kort overzicht zal dit terstond duidelijk maken.

Tot inleiding dient eene getrouwe vertaling van het Regeeringsreglement, die, ofschoon voor den Nederlandschen lezer van weinig waarde, gerechtvaardigd wordt door de bestemming van het werk. Alleen het vijfde hoofdstuk over de justitie wordt nu artikelsgewijze behandeld. Vooreerst wordt de omvang der jurisdictie in naam des

Konings nagegaan en aangetoond, dat deze zich ongelukkig geenszins over gansch Indië uitstrekt; dat uit de eigen rechtspleging der bevolking belangrijke nadeelen voortvloeien, die echter door den heilzamen, ofschoon onwettigen invloed van het gouvernement zoo veel mogelijk worden getemperd; en ten slotte de hoop uitgesproken, dat de gansche rechtspleging eerlang inderdaad zal berusten in handen van het Nederlandsch gezag, als de eerste plicht van een veroveraar en de voornaamste rechtvaardiging zijner heerschappij (art. 74). Hier behooren logisch ook de beschouwingen (blz. 146-159) over de rechtspraak van priesters en hoofden binnen het gouvernementsgebied (art. 78*b*). Terecht wijst de schrijver zoowel op het gewicht dier rechtspleging, die ongeveer 9/10 der den inlander betreffende zaken beslist, als op de buitengewone gebreken die haar kenmerken. Merkwaardige staaltjes van hare verdorvenheid, onkunde en teugelloosheid worden medegedeeld, om tot de conclusie te leiden, dat de eenig denkbare hervorming dezer instelling in hare geheele opheffing bestaat. Intusschen en komt het mij voor, dat de samenstelling dezer collegiën wordt veronachtzaamd; dat de voorstelling, alsof de executoirverklaring hunner vonnissen door den landraad eene bloote formaliteit is, niet bewezen en gedeeltelijk door den schrijver zelven weêrlegd wordt; en dat de raad tot opheffing zeer zeker radicaal is, maar weinig rekening houdt met het ingrijpend karakter van den maatregel en de groote bezwaren en veranderingen, die er noodwendig mede gepaard gaan. Wie hieraan twijfelt leze de uitmuntende dissertatie over de de priesterraden onlangs door Mr. C.B. Nederburgh te Leiden verdedigd; een opstel, dat getuigt van zeldzamen moed, grooten ijver en een met enkele uitzonderingen juist oordeel.

Nu volgt in de tweede plaats het belangrijkst gedeelte van het werk: de geschiedenis, verklaring en beoordeeling van de Indische wetgeving, den grondslag der rechtspleging (art. 75).

Het beginsel om voor Europeanen naar een aan dat van het moederland gelijkvormig recht te streven en dit langzamerhand over de overige elementen der bevolking uit te breiden, wordt sterk afgekeurd en deels aan *amour des théories*, deels aan *idées étoites* toegeschreven. Ik kan noch het een noch het ander ontdekken in den wensch, om in een land met zeer gemengde bevolking, die dagelijks tallooze wederkeerige betrekkingen aanknoopt, eene gelijke

wetgeving in te voeren, welke, zooveel de omstandigheden toelaten, overeenkomt met die van het meest ontwikkeld element. Meer kracht heeft eene bedenking, ontleend aan de bezwaren eener vertaling van Europeesche wetten in het Maleisch of Javaansch; van de wijze waarop de inlanders abstracte begrippen uitdrukken, geeft schrijver niet onaardige voorbeelden (blz. 63). Daarentegen zijn vooral verdienstelijk de beknopte en nauwkeurige vergelijkingen tusschen de Indische en Nederlandsche wetboeken en tusschen die, inzonderheid bij het strafrecht, voor Europeanen en Inlanders. Ook verdienen de uitvoerige aanhalingen uit de Javaansche wetboeken en de belangrijke, ofschoon onvolledige mededeelingen over het inlandsch recht in hooge mate de aandacht. Ik mis echter eene scherpe onderscheiding tusschen Mohammedaansche en Javaansche rechtsbronnen; de schrijver is eclectisch te werk gegaan en heeft zich toegelegd op eene bloemlezing van die bepalingen, welke het meest geschikt schenen de onhoudbaarheid van het inlandsch recht in het licht te stellen; de eigenaardige opvattingen en vermakelijke bijzonderheden - zie o.a. blz. 74 over de waarheidsliefde der vrouwen - vormen welkome oasen in de overigens dorre stof. Intusschen ontbreekt eene duidelijke verklaring van hetgeen het Reg. Regl. onder *godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken* verstaat. De schrijver volstaat met de bewering, dat bij de landraden het inlandsch recht eenvoudig vervangen wordt door den wil van den president, die zich dekt met een beroep op de voorwaarde, door het Reg. Regl. aan de toepassing daarvan verbonden, die namelijk van niet in strijd te zijn met de algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid. Ongetwijfeld ligt hierin een element van waarheid en is de toelichting op blz. 120 uitnemend geschikt de ongerijmdheid dezer voorwaarde te doen inzien, maar toch verdiende dit gewichtig en moeilijk punt eene meer principiëele behandeling. Aan de algemeene wetgeving sluit zich die over de onteigening aan (art. 77), waarover een overdreven ongunstig oordeel geveld wordt. De artt. 85-90 bekrachtigen de bestaande wetgeving en bevatten de algemeene beginselen, die aan de ingezetenen de bescherming van hun persoon en goederen verzekeren; menige juiste opmerking kenmerkt de overigens beknopte behandeling.

Ten derde behandelt de schrijver de rechtspraak naar aanleiding van de artt. 78*a* 79 en 80. Vooraf had een overzicht van de

inrichting der rechterlijke macht den lezer in staat moeten stellen zich een denkbeeld te vormen van den aard, de samenstelling en bevoegdheid der onderscheidene rechtelijke collegiën. Dit overzicht, dat steeds wenschelijk, veelal zelfs onmisbaar is tot recht verstand van schrijvers redeneeringen. komt eerst voor als aanhangsel op het gansche werk (blz. 299) en maakt nu, niettegenstaande de niet onaardige uitstapjes op aangrenzend gebied, den indruk van soep, die op het dessert wordt opgedischt. Tot de handhaving van de waardigheid van het rechterlijk ambt dienen ook de artt. 76 en 97, die trouwens weinig stof tot bespreking opleveren.

Het opperrechterlijk college, het Hoog Gerechtshof, wordt in het Reg. Regl. zelf behandeld en vormt dus het middelpunt van de beschouwingen over de artt. 93-95, terwijl bij art. 98 zijne competentie in burgerlijke zaken, bij art. 99 die in strafzaken, bij art. 102 zijne contrôle over de geheele rechtspleging wordt behandeld. Hier komt eene groote kennis van de praktijk weder zeer gunstig aan het licht. De schrijver betreurt de gedeeltelijke afschaffing der revisie in strafzaken, die hij dringend noodig acht voor de uniformiteit der rechtspraak en tot aanvulling en verbetering der talrijke gebreken, die de vonnissen van vele lagere rechtbanken vitieeren. Tevens schetst hij de verbazende werkzaamheid en onverdroten ijver van dit college, welks heilzame invloed op de Indische rechtspraak met ingenomenheid wordt erkend. Art. 103 geeft aanleiding om het verband met den Hoogen Raad der Nederlanden in het licht te stellen en een afkeurend oordeel te vellen over de zonderlinge voogdij, waaraan het Hoog Gerechtshof in sommige opzichten onderworpen is. De vormen der rechtspraak worden bij art. 91 uitmuntend besproken; hiertoe behooren ook de merkwaardige bijzonderheden over de wijze van eedsaflegging (blz. 309 e.v.) en het overzicht van het notariaat (blz. 292). De wederzijdsche uitvoerbaarheid van vonnissen en authentieke acten in Nederland en Indië wordt bij art. 104 niet minder voortreffelijk toegelicht. Als uitzonderingen op de normale rechtspleging wordt eindelijk bij art. 76 de militaire rechtspraak aan eene uitvoerige en grondige critiek onderworpen en bij art. 101 het forum van den Gouverneur-Generaal aangewezen, die als rechtstreeksch vertegenwoordiger van den souverein nooit in Indië terechtstaat.

Na aldus wetgeving en rechtspraak achtereenvolgens te hebben

afgehandeld had Mr. W. ten slotte moeten spreken over de tusschenkomst der regeering in zaken van justitie, die wel in Ned. Indië een schier eenige plaats bekleedt, maar toch door het Reg. Regl. zelf beperkt wordt tot de gevallen daarin uitdrukkelijk opgenoemd (art. 81) De Schrijver somt al deze gevallen op (blz. 163) en brengt daartoe zelfs het recht van dispensatie. Over de zoogenaamde administratieve rechtspraak en de bevoegdheid der regeering om zelve de geschillen van competentie tusschen de onderscheidene rechtsprekende collegiën te beslissen wordt zeer kort gehandeld (art. 82 en 83). Daarna wordt vooreerst het recht van gratie besproken (blz. 165-173) en het eigenaardig gewicht en gebruik daarvan in Indië in een helder licht gesteld. In de tweede plaats staat de schrijver bij art. 84 (blz. 179-205) uitvoerig stil bij het vereischte verlof der regeering tot het instellen van vervolging tegen inlandsche hoofden; vooral in het Kon. Besl. van 3 November 1866 tot uitvoering van dit beginsel vindt hij aanleiding tot eene nauwkeurige beschouwing der inlandsche aristocratie en der bijzondere bescherming, die de regeering haar om politieke redenen verleent. Ten derde wordt de vergunning der regeering tot het tenuitvoerleggen van een doodvonnis, het fiat executio, besproken en als overbodig afgekeurd (art. 92); en eindelijk ten vierde (art. 100) het verlof der regeering tot het gevangennemen en vervolgen zijner ambtenaren ter toetse gebracht.

Had de schrijver deze of dergelijke volgorde in acht genomen en zijn beschouwingen alzoo in haar natuurlijken samenhang medegedeeld, ongetwijfeld zou de kennismaking vrij wat aantrekkelijker, de lectuur veel minder afmattend zijn geweest.

Intusschen hoe belangrijk de inhoud, hoe vernuftig niet zelden de critiek ook zij, toch valt het niet te ontkennen, dat bij eene nadere beschouwing vele gebreken aan het licht komen, die een critisch gebruik van dit critisch geschrift volstrekt vereischen. Het zou niet alleen noodig zijn den schrijver op den voet te volgen om alle groote en kleine vlekken op te sporen, maar ook een dieper indringen in de zaak zelve noodig maken om ze duidelijk in het licht te stellen en eene wederlegging te beproeven. Het strookt dunkt mij weinig met den aard van dit tijdschrift, daarin eene verhandeling over het Indisch staatsrecht te plaatsen en, ofschoon noode, moet ik daarom mijn aanvankelijk voornemen opgeven eene punt voor punt gemoti-

veerde critiek op den arbeid van Mr. Winckel te leveren. Ik zal mij bepalen tot eenige algemeene opmerkingen over de *volledigheid*, de *juistheid* en de *onpartijdigheid* van den inhoud.

Over het eerste punt dienen wij het vooraf met den Schrijver eens te zijn. Op blz. 138 toch steekt hij min of meer den draak met de zucht haar volledigheid, die hij als eene vergeeflijke zwakheid zijner landgenooten voorstelt. Toch is die zwakheid eene deugd, indien zij slechts hierin bestaat, dat zij alles vordert, wat tot het recht verstand of tot een juist oordeel noodig is; daartoe dient men van eene medaille beide kanten te zien, van een ingewikkeld organisme alle deelen te kennen. Mr. Winckel nu bepaalt zich met zijne beschouwingen geenszins tot beginselen, maar daalt veeleer af tot tal van bijzonderheden, tot quaestiën van wetsinterpretatie, het opsporen van verschilpunten, e.d.m. Op dat standpunt, dat mij wel is waar met zijn doel voor oogen geenszins aanbevelenswaardig voorkomt, is het eene laakbare onvolledigheid, wanneer bijv. wel de aanvullingen van de in 1848 ingevoerde wetboeken worden vermeld (blz. 53 en 91), maar niet die van het wetboek van strafrecht; wanneer bij een opgave van de gevallen, waarin de Gouverneur-Generaal de Europeesche wetgeving op de inlandsche bevolking heeft van toepassing verklaard, de toepassing van den lijfsdwang is vergeten Stb. 1874: 94); wanneer aan het slot van het werk op de vrij uitvoerige beschrijving der rechtbanken voor inlanders eene zeer korte en onvolledige opgave der rechtbanken voor Europeanen volgt; wanneer eindelijk de Buitenbezittingen in den regel worden verwaarloosd en vele bijzonderheden daaromtrent voorbijgegaan.

Van meer belang acht ik het gemis van eene historische inleiding op het geheele werk. De schrijver onderstelt bij zijne lezers geene andere kennis dan die van de Cinq Codes de Napoleon I (blz. VII). Was het bij die onderstelling niet dringend noodig de behandeling der afzonderlijke artikelen te doen voorafgaan door eene beknopte inleiding omtrent de vroegere en tegenwoordige inrichting van het koloniaal bestuur, waardoor de lezer eene algemeene kennis had verkregen van de samenstelling en bevoegdheid der Indische regeering, van den invloed van het opperbestuur, en den oorsprong en omvang van de bemoeienis der wetgevende macht? Thans zijn inderdaad zijne beschouwingen meermalen slechts verstaanbaar voor hen, die de hoofdtrekken van ons koloniaal stelsel kennen. Nog meer, Mr. W. wilde

alleen de administratie der justitie schetsen; maar heeft gaandeweg zijn terrein tot den geheelen rechtstoestand uitgebreid. Ik heb daar niets tegen en kan daarom zeer wel begrijpen, dat hij zijne beschouwingen niet kan beperken binnen de enge grenzen, die het door hem tot basis gekozen hoofdstuk van het Reg.-Regl. stelde. Zoo behandelt hij het recht van gratie (art. 52), dat van dispensatie (art. 53), de drukpersvrijheid (art. 110). Maar om volmaakt dezelfde reden had ik verwacht in een werk, waar toch de beginselen hoofdzaak zijn, eene beschouwing aan te treffen over art. 108, dat aan alle bewoners van Ned. Indië aanspraak geeft op bescherming van persoon en goederen; over de art. 111 en 112, waarin het recht van vereeniging en vergadering en dat van petitie wordt geregeld. Bij art. 86 mocht men met reden de verklaring zoeken van de artt. 45-48 over het recht van uitzetting en interneering, waarop de Schrijver zoo dikwijls zinspeelt. Eveneens mist de overigens voortreffelijke behandeling van art. 84 voor den leek de vereischte duidelijkheid door het niet opnemen van art. 67, dat er den eigenlijken rechtsgrond van behelst. Ook zou een opzettelijke beschouwing van de bestanddeelen der bevolking niet misplaatst geweest zijn in een werk, dat den rechtstoestand der bevolking beschrijft en begint met de verklaring, dat de onderscheiding der rassen het beginsel is, waarop de Indische maatschappij berust; daardoor zou tevens de onjuistheid blijken van de bewering, dat het Reg. Regl. van deze onderscheiding geen gewag maakt (art. 109 j. 75 RR.). Eerst door de aanvulling van deze leemten had het werk een volledig beeld gegeven van den rechtstoestand, waarin de bewoners van Ned. Indië verkeeren en van de wijze, waarop deze door den Staat wordt beschermd.

Daarentegen betreur ik het, dat Mr. W. zich geroepen achtte zaken, die met het door hem gekozen onderwerp in geen direct verband stonden, ter loops, veelal in den vorm van noten, in zijn werk aan te stippen. Hij overschrijdt daarmede de door hem zelf gestelde grenzen, geeft oppervlakkige beschouwingen, werkt valsche voorstellingen in de hand en komt tot ongemotiveerde conclusiën, die meer van de warmte zijner overtuiging dan van de grondigheid zijner kennis en de bezadigdheid van zijn oordeel getuigen. Tot staving mijner meening herinner ik aan de alom verspreide opmerkingen over de verpachte middelen en andere bronnen van staatsinkomsten (blz. 182), de cultuuraangelegenheden (blz. 86, 140,

216), de inrichting der dorpsbesturen (blz. 110 en 148), de verhouding tusschen den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië (blz. 164), de algemeene secretarie e.a.; alle punten, die alleen door eene opzettelijke studie grondig kunnen worden gekend en beoordeeld.

Wat de juistheid van het werk betreft onderscheide men tusschen de juistheid der mededeelingen en die der redeneeringen. De eerste laat weinig te wenschen over, zoo lang de schrijver zich op zijn eigenlijk terrein beweegt. Overal ontdekt men een grondige kennis van de Ned. Indische wetgeving en eene rijke ervaring op het gebied van de practijk. Des te meer verwondert de verklaring op blz. 85, dat in het strafwetboek voor Europeanen de onderscheiding behouden is tusschen crimes délits en contraventions, niettegenstaande dit door artt. 1 en 2 uitdrukkelijk wordt gelogenstraft. Dergelijke fouten zal men zelden aantreffen, ofschoon kleinere onjuistheden, somtijds aan een verkeerd gekozen woord toe te schrijven, menigvuldiger voorkomen. - Daarentegen is de kennis van het Mohammedaansch recht niet voldoende om aan de mededeelingen hierover onbepaald vertrouwen te schenken. Dit blijkt reeds uit de zonderlinge stelling (blz. 155), dat niets gemakkelijker zijn zou dan de landraden volgens Mohammedaansch recht te doen vonnissen; dat men in één dag bijna alle gevallen kan leeren oplossen, die het Mohammedaansch erfrecht in de werkelijkheid stelt; en eindelijk in de gelijktijdige verwijzing naar de werken van prof. Keijzer en Mr. L.W.C. van den Berg als bronnen voor de kennis van dit recht. Als voorbeelden van onnauwkeurigheid wijs ik bijv. op de bewering, dat het Mohammedaansch recht geen eigenlijk testament kent, hetgeen reeds moeielijk te rijmen is met blz. 120, waar gezegd wordt, dat het rechtvaardig is aan dochters de helft te geven van hetgeen aan zonen toekomt, maar bovendien alleen waar is, wanneer men zijne begrippen uitsluitend aan het Europeesch recht ontleent. Nog sterker spreekt de stoute bewering (blz. 102), dat het verbintenissenrecht van den Islam met zijne minachting voor den vorm, zijn religieus karakter, zijne eigenaardige huur- en leencontracten e.d.m., grootendeels overeenkomt aan het Romeinsch recht. Bovenal zij men op zijne hoede, wanneer de schrijver op vreemd gebied treedt, zooals dat der agrarische of financieele toestanden; zijne voorstelling bijv. van den oorsprong van het particulier land-

bezit uit oorspronkelijk Javaansche instellingen (blz. 142) schijnt mij geheel in strijd met de resultaten van het historisch onderzoek.

Talrijker zijn de onjuistheden in de conclusiën, ofschoon zij veelal van scherpzinnigheid getuigen en den bekwamen advocaat verraden. Hier vooral is het moeilijk mijn opmerkingen in korte woorden duidelijk te maken. Op blz. 32 toont Mr. W. zeer juist de gebreken der redactie van art. 74 Reg. Regl. aan en leest daarin terecht niet anders dan dat daar, waar de inlandsche bevolking niet in het genot harer eigene rechtspleging is gelaten, de rechtspraak in naam des Konings wordt uitgeoefend. In plaats van nu de duidelijke bedoeling van den wetgever in het licht te stellen omtrent landen, waar dit wèl het geval is, en eene poging te doen die bedoeling in overeenstemming te brengen met de woorden der wet, betoogt hij door een argumentum ex contrario, dat in laatstgenoemde streken de rechtspraak in naam des konings is uitgesloten en dat zelfs tractaten, die haar uitdrukkelijk erkennen, in strijd zijn met het Reg. Regl.; en verkondigt hij alzoo de zonderlingste en meest revolutionaire gevolgtrekking als onwederlegbare waarheid. Dit spitsvindig betoog geeft een juist denkbeeld van de licht- en schaduwzijden van Mr. W.'s talent. Een tweede voorbeeld verschaft mij de aanhaling mijner eigene handleiding. Op blz. 186 wordt betoogd, dat art. 87 Reg. Regl., houdende verbod om zonder verlof van den Gouverneur-Generaal eene rechtsvervolging tegen Inlandsche hoofden in te stellen, stilzwijgend heeft afgeschaft de bepaling van art. 5 Bepp. van Inv. en. Overg., dat een zelfde verlof noodig is tot tenuitvoerlegging van authentieke acten. Deze bewering steunt op het betoog, dat, indien de wetgever dit verlof ook in het laatste geval had noodig geacht, hij zulks ongetwijfeld in art. 84 zou hebben gezegd. Op zich zelf komt mij deze redeneering zwak voor; zoolang er geen strijd doch slechts stilzwijgen is geconstateerd, blijft art. 5 van kracht. Toch geloof ik, dat de conclusie juist is op grond van het in casu niet geciteerde art. 81 Reg. Regl., dat alle tusschenkomst niet bij het Reg. Regl. zelf toegestaan verbiedt. Art. 84 zwijgt, ergo is het verlof niet meer noodig. Op dien grond echter moet men tot volkomen gelijk resultaat geraken ten aanzien van het bepaalde, in art. 21 Rechtsv., art. 414 Strafv. en art. 429 Inl. Regl., houdende verbod om inlandsche grooten zonder machtiging der regeering als getuigen in rechten te hooren. Ook die bepalingen komen

in het Reg. Regl. niet voor en zijn dus opgeheven door art. 81. Mr. W. maakt echter op hare wettigheid geene aanmerking (blz. 202). Trouwens de regeering zelve heeft de juistheid dezer conclusie nooit erkend en nog in 1873 (Stb. 142) uitdrukkelijk de machtiging van den Gouverneur-Generaal noodig verklaard. Ik had de opvatting der regeering in mijn boek overgenomen en noodig Mr. W. uit haar met ons te deelen, of wel consequent eene tegenovergestelde meening te handhaven, waartoe hij stricto jure ongetwijfeld recht heeft. Dit voorbeeld is intusschen uitnemend geschikt om aan te toonen hoe weinig aantrekkelijk de meeste geopperde queaestiën noodwendig voor de lezers van dit tijdschrift zijn. Ik zal er daarom niet langer bij stilstaan.

Nog één punt blijft mij over: de mate van onpartijdigheid door den auteur in acht genomen. Dit is de zwakste zijde van zijn boek. Onmiskenbaar toch spreekt ook uit deze bladzijden die geest van ontevredenheid over Indische toestanden en instellingen, die geringschatting van het vele goede in den loop dezer eeuw tot stand gebracht, die onverschilligheid voor den goeden naam van Nederland, die in den laatsten tijd de Indische pers telkens heeft bezoedeld. Het is hier de plaats niet dit treurig verschijnsel te verklaren. Genoeg dat een schrijver, die vreemdelingen wil inlichten over onze koloniale toestanden in de eerste plaats behoort te gevoelen, dat hij Nederlander is en het land en de instellingen bespreekt, waaraan zijn vaderland een groot deel van zijn roem te danken heeft en waaraan, zooals hij trouwens zelf getuigt, vreemdelingen hunne bewondering niet kunnen onthouden. Verre van mij de wensch om de waarheid te vervalschen en gebreken te verbloemen, waar men ze op zijn weg ontmoet. Allerminst betwist ik Mr. W. het recht deze zonder schroom te brandmerken; maar wel keur ik het af, wanneer gebreken, die ter zijde van het spoor liggen, met kennelijk welbehagen worden bijeengegaard, elke lofspraak moedwillig wordt weêrhouden en alzoo kunstmatig een ongunstige indruk te weeg gebracht. Die treurige neiging heeft ook de pen van Mr. Winckel meermalen bestuurd. Slechts op een enkele plaats vind ik een woord van erkenning voor het Nederlandsch. bestuur. Op blz. 89 lees ik tot verklaring van de vriendschappelijke houding der inlandsche pers, dat het Nederlandsch stelsel *beaucoup plus bonhomme, plus paterne, plus conforme aux traditions indigènes* is dan dat van Engeland, maar

de lof wordt terstond vergald door de bijvoeging, dat het tevens is *plus inerte et moins intelligent*. Men zou meenen, dat het resultaat nog al voor de intelligentie van het Nederlandsch bewind getuigde. Voor het overige schijnt er slechts stof tot berispen te zijn. Reeds in de voorrede treft ons de voorstelling, alsof de onkunde der natie omtrent hare koloniën met opzet wordt aangekweekt, ten einde het rustig genot der onrechtmatig verkregen voordeelen te behouden en te voorkomen dat een verontrust geweten tot kostbare opofferingen ten bate der koloniën dringt; alsof ieder, die in Indië voet aan wal zet, weldra door zekere natuurlijke edelmoedigheid genoopt wordt zich tegen het moederland te verklaren en de diepe onzedelijkheid van het koloniaal stelsel te brandmerken! Ziedaar de hoofdgedachte, die den schrijver bezielt. Bij het overzicht der Indische wetgeving worden daarom de gebreken der Bataviasche Statuten breed uitgemeten, maar met geen enkel woord vermeld, dat *l'homme de génie, qui était l'adversaire declaré de l'infâme système de la noble compagnie*, niets dan lof had voor hun inhoud en ze wijselijk onveranderd liet. Met geen woord wordt gewezen op de verdiensten van de Commissarissen-Generaal, die in hunne omstandigheden zeker meer deden dan met mogelijkheid van hen te eischen was.

Scheeve voorstellingen ten gevolge van de zucht om alles in een belachelijk en ongunstig licht te plaatsen treft men aan op blz. 52, waar de Gouverneur-Generaal wordt voorgesteld als behebd met zeker onredelijk genoegen om zich te verzetten tegen de maatregelen van zijn Souverein, terwijl de laatste er alleen op uit is zijn vertegenwoordiger te dwarsboomen zelfs ten koste van het heil der koloniën. Op blz. 60 waant de lezer zich in Californië verplaatst; de vrees voor de Chineezen is bijna een regeeringsbeginsel en leidt tot de onrechtvaardigste en willekeurigste maatregelen! Elders (blz. 94) wordt het behoud van het gebrekkig hypotheekstelsel in Ned. Indië toegeschreven aan de zucht der regeering om ruim bezoldigde baantjes aan te houden. Op blz. 161 en 167 worden met welgevallen eenige der donkerste tafereelen uit de koloniale geschiedenis opgehaald en de namen van enkele gezaghebbers aan de kaak gesteld, die zich eene strafrechtelijke vervolging op denhals haalden; terwijl eindelijk (blz. 236) de bittere luim van den schrijver zoover gaat, om zich zonder een woord van protest te bedienen van de uitdrukking *gerechtelijke moord*, die ten aanzien van de terechtstelling der

Engelschen op Amboina in 1623 gedurende een halve eeuw de oorlogskreet was onzer bitterste vijanden. Ik vraag of dergelijke voorstellingen - de nauwlettende recensent kan er spoedig tientallen van verzamelen - bijzonder geschikt zijn om het doel te bereiken, dat in den aanvang genoemd werd; sympathie opwekken van een buitenlandsch publiek?

Vatten wij ten slotte ons eindoordeel in weinige woorden samen, zoo noem ik den arbeid van Mr. Winckel een belangrijk werk, waarvan de gebrekkige vorm den degelijken inhoud niet zou mogen overschaduwen, indien het geheel niet werd ontsierd door dien betreurenswaardigen geest van denigrement, die tallooze Indische pennevruchten niet zoozeer in Nederland als wel voor elk beschaafd man ongenietbaar maakt.

J. DE LOUTER.

Gedenkschrift van het Menno-Simons-monument. Uitgegeven door P. Cool, em. pred. te Harlingen en P. Feenstra Jr., pred. te Witmarsum. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink. 1879.

Er is den 11^{den} September 1879 een merkwaardig feest gevierd. Het kerkje der Doopsgezinden te Witmarsum, dat ‘Menno Simons oud preekhuis’ heette, kon niet meer voor hun bijeenkomsten dienen, maar moest door een ander vervangen worden. Toch wilde de kerkeraad dier gemeente dit gebouw niet sloopen, zonder de herinneringen, die tal van geslachten er aan verbonden, te bewaren door het oprichten van een gedenkteeken, dat niet alleen de plaats zou aanwijzen, waar het oude bedehuis stond, maar tevens vermeldde, hoe Menno Simons, te Witmarsum geboren, ook het pastoorsambt daar bekleedde, zich afscheidde van de Roomsch-Katholieke kerk en zijn gevoelens over de leer des evangelies, inzonderheid over den doop, het eerst daar verbreidde.

Geen wonder, dat dit voornemen bij alle Doopsgezinden in Nederland, ja zelfs bij velen buitenslands in de Palts, in Baden, in Hessen, te Hamburg, te Crefeld, aan de Oostzee krachtigen steun vond.

Door hunne vereenigde pogingen werd, volgens 't ontwerp van den bouwmeester H.H. Kramer te Leeuwarden, eene eenvoudige, smaakvolle gedenkzuil gesticht, waarvan de onthulling plaats had op den straksgenoemden 11^{den} September.

De heeren P. Cool, rustend leeraar te Harlingen, en P. Feenstra Jr., leeraar te Witmarsum, die met onverdroten ijver deze pogingen bestuurden, bevorderden en tot een gelukkig einde brachten, hebben zich verdienstelijk gemaakt door de uitgaaf van een *Gedenkschrift*, waarin de geheele geschiedenis der stichting (blz. 7-32), de feestrede in het nieuwe kerkgebouw van Witmarsum uitgesproken (blz. 35-61) en de toespraak, gehouden bij de onthulling der zuil (blz. 83-93) zijn opgenomen. Beide eerste stukken zijn van den heer Feenstra afkomstig, die er een menigte aanteekeningen (blz. 62-80) aan toevoegde; het laatste is van den heer Cool. De *voorrede* werd door beiden onderteekend. Een keurige afbeelding van de gedenknaald versiert het nette, aantrekkelijke boekje.

Nadat de heer Cool, bij wijze van inleiding, de oprichting van dit huldeteeken verdedigd heeft, schetst hij Menno als een man, die een grootsch en verheven doel voor oogen had en om dat te bereiken offers noch gevaren ontzag, die, hoewel niet geheel vrij van bekrompenheid en menschenvrees, toch onbeschroomd zijn overtuiging voorstond, al wat uit de wereld is verfoeide, liefde als het voornaamste in den godsdienst beschouwde en gedreven werd door een ijver voor de Gemeente, die hem ook nu nog den eerbied verzekert van alle weldenkenden.... is het wonder, dat de weinige woorden, waarmeê de spreker misschien voornam het beeld van Menno te teekenen, tot een kleine verhandeling aangroeiden en meer uitmunten door juiste redeneering, kalmte van betoog en statigheid van vorm, dan door het opgewekte, het aangrijpende, het wegsleepende, dat aan een plechtigheid, als hier werd gevierd, het eigenaardig karakter moet geven?

De heer Feenstra slaat een anderen toon aan: zijn stijl onderscheidt zich door groote levendigheid; zijn redeknnstige sprongen laten den toehoorder geen rust; tot negenmaal toe (is 't niet wat veel in 26 bladzijden?), soms vijftien regels lang, spreekt hij Menno aan, alsof deze in levenden lijve voor hem stond, - om nu nog te zwijgen van de toespraak tot den martelaar Sikke Freerks en tot een ongenoemde, die als een ‘grijze handhaver der piëteit’ wordt aangeduid.

Van het begin tot het einde bezielt een feestelijke stemming den spreker, die nu en dan aan den eenvoud en de soberheid wel eens schade doet en daardoor den indruk verzwakt, maar toch zelden vervalt tot zulke gemaakte en gekunstelde zinsneden, als ik b.v. aantrof blz. 43: Menno mag de dingen van hemel en aarde voor elkaâr gekregen hebben (?); blz. 51, Historie schrijft een vraagteeken achter zijn laatste rustplaats *en* ons oordeel za! zijn beeld vastzetten in de lijst der waardeering. Tot dezelfde soort van uitdrukkingen behooren blz. 12: de diepe en toch lachende vrede (!) der glanzige weiden; blz. 13, de glimlach der zon, die niet bang is voor de kerkraampjes; blz. 14, het ruwe jaargetijde neemt telkens onbescheidener afmetingen aan; blz. 21, de Duitsche taal op de been houden.

Verdienstelijk is in de feestrede de wijze, waarop het beeld van Menno-Simons wordt geteekend. Eerst, naar aanleiding van den gekozen tekst Hebr. XIII: 7, dien de spreker evenwel spoedig laat varen, *gedenkt* hij Menno, door uitvoerig zijn leven, vooral zijn verlaten van de Roomsch-Katholieke Kerk en zijn lotgevallen na dien overgang te schetsen, om later (blz. 51-61) met den zonderlingen aanhef: *waardeeren wij!* rekenschap te geven van den indruk, dien hij op ons maakt, en te doen uitkomen, dat hij onze hulde afdwingt, niet door buitengewone gaven van verstand of hart of verbeelding, maar door de nauwgezetheid, waarmede hij de inspraak van zijn geweten volgde, zoodat hij een uitnemend getuige is voor de ‘eeuwige heerlijkheid en 't onvergankelijk vermogen van het zedelijk ideaal en van den God, die zich daarin openbaart.’

Gelijk ieder deskundige deze bewering gereedelijk zal toestemmen, zal hij ook het overzicht van Menno's leven wèlgeslaagd noemen. De schr. heeft, zoo als uit de aanteekeningen blijkt, ijverig de bronnen gebruikt en zelfs door 't naslaan der Beneficiaal-boeken het bewijs geleverd, dat de gebroeders Herman en Gerryt, tegen wie de procureur-generaal van 't hof van Friesland den 24sten October 1536 de doodstraf eischte, omdat zij Menno Simons ‘gelogeert’ hadden, te Witmarsum t'huis hoorden. Of evenwel daaruit nu volgt, zoo als bl. 10 beweerd wordt, ‘dat Menno na het neerleggen van zijn priesterambt zijn oude gemeente niet onmiddellijk verlaten heeft, maar te Witmarsum gebleven is,’ - daaraan twijfel ik nog altijd. Mij dunkt, *logeeren* is iets anders dan *blijven wonen*; en waar, wegens 't herbergen van Menno de doodstraf geëischt werd, daar kon het

voor hem zelven, die als gewezen pastoor bij ieder ingezetene bekend was, allerminst veilig zijn. 't Bewijst alleen, dat Menno, ook na 't neerleggen van zijn ambt als pastoor op 12 Januari 1536, nog eens Witmarsum bezocht.

Heette al de vader van den Haarlemschen bakker, die zich in het Munstersche oproer berucht maakte, Matthijs - dat er daarom geen reden bestaat dien wederdooper ‘profeet Mattheus’ te noemen (bl. 45), zal de schr. wel toestemmen, die er zeker vreemd van zou opzien, als iemand voortaan op dezelfde gronden Menno met den naam van ‘apostel Simeon’ vereerde.

Het jaartal 1534 op blz. 46 is kennelijk een drukfout; 't moest 1535 zijn. 't Is evenzoo blz. 51 met *oorzaak* voor *oorlog*. Maar - ziedaar dan ook alles, wat ik op den flinken, degelijken arbeid vind aan te merken; alles.... want het is hier niet de plaats, om over de herkomst der oudste Doopsgezinden een nieuwen strijd te openen.

Toch heb ik nog enkele opmerkingen omtrent taal en stijl, die ik te eer mededeel, omdat anders ook in dit opzicht het geschrift veel goeds en lofwaardigs heeft. Ter loops herinner ik, dat wie *beeldtenis, verw, bloemendosch, kniën, bekooring, allerwege, vete* en *onmiddelijk* schrijft, nog niet vast toont te zijn op de ‘nieuwe’ spelling. Maar waartoe die dwaasheid van het majesteitsmeervoud: blz. 15, wij (P. Feenstra Jr.) wij vervulden de weemoedige taak, wij spraken naar aanleiding van I Jo. II: 18[a]; blz. 28, wij spraken de feestrede uit? 't Is geen Hollandsch te schrijven: bl. 11, een bedehuisje doen verrijzen in den trant van arbeiderswoning; bl. 14, van af 1870 (vgl. van af 1529 blz. 66); blz. 27, 52, 76, breken met de traditie, met de dwaling, met een begrip; blz. 42, het moet in den zin van Christus en zijne apostelen gelegen hebben; blz. 46, zij, die de koorts in 't gebeente is gedrongen; *ald.* den doop doen (= bedienen); blz. 64, de maatstaf waarnaar het verwijt wil beoordeeld worden; blz. 71, zij deelde zijn kommerlijk leven, - evenmin als de woorden *inmengseling* of *toenmalig* tot onze taal behooren. Aan Gallicismen, zoo als: gansch de kerkelijke dreun, gansch de Europeesche maatschappij, - maakt de schr. zich weinig schuldig, ook niet aan het Anglicisme: blind als we zijn, - maar dat Bismarcks taal zijn taalgebied meer en meer inslikt, blijkt uit woorden als: leunstoel, betwijfelen, overigens, opvallen, bijval, onbevangen, hoogst billijk (= zeer goedkoop), wereldhistorisch, omgeving, omwonden, halfheid, beduiden

(= aanduiden); zinwendingen als: onze piëteit te verzamelen; maakt er ernst mede, ja zelfs: zulke Friezen gaf het meer!

Ik wensch hem geluk met hoorders en lezers, zóó zeer in vreemde talen ervaren, dat zij zonder verdere toelichting allen begrijpen, wat: *fait accompli, quand même, sub privilegio, tabula rasa* beteekent, maar, indien hij 't al niet om harentwil behoeft te doen, zou hij dan toch niet ter liefde onzer moedertaal zijn jacht op basterdwoorden kunnen matigen? of is onze taal dan zóó arm, dat ze geen geschikte woorden heeft voor: interieur van een kerkje, constructie, abdicatie, traditie, fungeerend (?) huisje, kwestie, financiën, antiquiteit, resultaat, globaal, constateeren, sympathie en sympathiseeren, correspondentie, terrein, buste, genre, loyaal, inscriptie, qualificatie.... ik doorloop maar even de 25 eerste bladzijden, al zou ik er uit de volgende nog decorum, katheder, contrast, pretentiën, argumenten, disputeeren, revolutie, perioden, connectie, protest, elementen en momenten aan kunnen toevoegen.

Maar genoeg. Ik wil niet eindigen, zonder nog eens mijn dank en mijn hulde aan de beide feestredenaars te brengen en mijn wensch uit te spreken, dat velen, vele Doopsgezinden vooral, zich 't Gedenkschrift aanschaffen.

Ten slotte een woord tot de Commissie voor de oprichting van het gedenkteeken over iets, dat mijzelven aangaat: ‘een persoonlijk feit’ pleegt men het tegenwoordig te noemen.

Ze heeft gemeend op het voetstuk der gedenkzuil te moeten doen uitbeitelen: *Ter gedachtenis van Menno Simons, geb. te Witmarsum* 1496. Hoe komt ze aan dit jaartal? ze gaat uit van de stelling, dat Menno gestorven is den 31sten of zeer waarschijnlijk den 13^{den} Januari 1561. Daar nu de algemeene overlevering, waaraan stellig ook de Commissie niet twijfelt, verzekert dat Menno ‘in zijn 66^{e} jaar’ is overleden, en alleen enkelen beweren, dat hij ‘oudt wesende 66 jaren’ stierf, zou zijn geboortejaar 1495 of 1494 moeten zijn, en kan het alleen 1496 wezen, ingeval Menno tusschen den 1sten en den 13^{den} Januari verjaarde. Deze laatste mogelijkheid, hoe onwaarschijnlijk ze ook zij (ik herinnerde 't reeds in 1864), heeft de Commissie zonder eenig bewijs, alleen op eigen gezag, aangenomen.

Doch de vraag is hiermeê niet afgedaan. Welk bewijs is er voor

aan te voeren, dat Menno in 1561 stierf? Geen ander dan het onderschrift van een boekje, dat Thomas Fonteyn te Haarlem voor 't eerst omstreeks 1619 uitgaf onder den titel: *Uytgangh ofte bekeeringe van Menno Simons* en dat veelmalen herdrukt werd, - 't laatste vóór de folio-uitgaaf der Werken van Menno Simons, in 1681 door H.G. Herrison bezorgd. Die *uytgangh* is uit drie verschillende stukken van Menno's hand samengesteld, maar de cijfers daarin voorkomende (bij ons onderzoek van 't meeste belang) zijn van de vinding van den onbekenden verzamelaar. Waar Menno geschreven had: ‘het is geschiet mijnes ouderdoms anno 24’ d.i., toen ik in mijn 24e jaar was, - daar liet hij drukken: ‘het is geschiet anno '28 (1528), mijns ouderdooms 24 jaren.’ De man hield het er derhalve voor, dat Menno geboren was in 1504 en dat hij, 56 of 57 jaar oud, in 1561 stierf. Ziedaar, voor zoo veel bekend is, het *eenige* gezag, dat vóór 1561 als sterfjaar pleit. Herrison, de slordige uitgever van Menno's Werken, verzon er in 1681 nog iets anders op. Wel liet hij den *Uytgangh* nadrukken, maar, omdat hij misschien van een 66-jarigen leeftijd van Menno iets gehoord had, veranderde hij de woorden: ‘het is geschiet anno 28, mijns ouderdooms 24 jaren,’ voetstoots en geheel willekeurig in: ‘het is geschiet anno 1524, mijns ouderdoms 28 jaren.’ Inderdaad dit bracht het geboortejaar op 1496 en - indien men de gissing der Commissie aanneemt, dat Menno tusschen 1 en 13 Januari verjaarde - kwam 't geheel overeen met de opgaaf, dat Menno stierf den 13den Januari 1561 in zijn 66e jaar. Maar.... nu die Herrison, al werd hem blindelings vertrouwen geschonken door den negentigjarigen G. Roosen, door Schijn en Maatschoen, door Cramer en B.C. Roosen, is dat een man van gezag? verdient dit drukpersgeknoei van 1681 den eernaam van ‘oude traditie,’ dien de Commissie er aan toekent?

Er *is* inderdaad een ‘oude traditie’ over het geboorte- en sterfjaar van Menno, maar ze luidt heel anders. De uitnemende geschiedvorscher P.J. Twisck, die slechts weinig jaren na den dood van Menno geboren werd (1565) en altijd in den kring zijner volgelingen verkeerde, vermeldt haar in 1620, terwijl hij de verkeerde opgaaf van *Uytgangh* met aller nadruk bestrijdt. Hij verhaalt, dat Menno's eigen dochter hem heeft medegedeeld, dat haar vader stierf ‘anno 1559 oudt wesende 66 jaren. Syn laetste vermaninge heeft hy ghedaen op syn sieckbedde, quam daerna weder een week oft

anderhalf op, ende viel doen weder in 't bedde met cranckheyt op den jaersdach als hy uyt het pausdom gescheyden was, ende stierf des anderdaegs op een Vrydagh den 13 Januarii.'

Ik heb vroeger (1864) reeds medegedeeld, hoe de juistheid dezer opgave hierdoor bevestigd wordt, dat de 13e Januari van dat jaar inderdaad op een Vrijdag inviel. De Commissie moge nu gissen, dat 'dag en datum aan elkander zijn gepast,' - voor mij draagt het bericht niet alleen alle kenmerken van waarheid, maar ook van de trouw, waarmeê de dochter die onvergetelijke laatste levensdagen van haar vader in 't liefhebbende kinderhart bewaarde.

In weerwil van 't boekje van 1619, bleef dan ook voor G. Brandt en T.J. van Braght de 13e Januari 1559 de sterfdag van Menno en derhalve 1492 zijn geboortejaar. Wilt ge nog ouder getuige? ik beroep mij op den bekenden leeraar der Vlaamsche Doopsgezinden, op Peter van Keulen, die 't weten kon en ten aanhooren van velen, die 't evenzeeer konden weten, te Leeuwarden in 1596 openlijk verklaarde, dat Menno 'wel over 36 jaren doot was geweest!' (Zie *Protocol van Leeuwarden* blz. 284.)

Doch - zal de Commissie mij antwoorden - dat alles (misschien met uitzondering van 't allerlaatste bewijs) dat alles wisten wij reeds; gij zelf hebt het al in 1864 voor ons haarfijn uitgeplozen, maar 'wij kunnen ons met deze slotsom niet vereenigen. In ieder geval blijft het verhaal van Menno's dochter niet meer dan een mondelinge overlevering, tegenover welke dan met bijna hetzelfde gezag staat die van Gerrit Roosen. De grootmoeder van dezen woonde ten tijde van Menno's overlijden te Oldeslo; dus in zijn onmiddellijke omgeving, en Roosen verhaalt, dat Menno 31 Januari 1561 stierf. Waarom Roosen niet geloofd?'

Welnu dan: Gerrit Roosen spreke, niet de negentigjarige, die door de benevelde bril van Herrison zag, toen hij zijn *Unschuld und Gegenbericht* uitgaf, maar de wakkere zestigjarige. Het exemplaar der Werken van Menno Simons uitg. 1646 in 4o., dat hij gebruikte en dat nog altijd als een dierbaar kleinood door een zijner afstammelingen in Noord-Amerika bewaard wordt, bevat (ik wist het door mijn vriend Pennypacker te Philadelphia) een aanteekening van zijn hand, die op 't leven van Menno betrekking heeft. Naar aanleiding van den drang der Commissie liet ik ze afschrijven, woordelijk, letterlijk, zonder de door een andere hand later gemaakte veranderingen

Achter de voorrede ‘totten Leser’ schreef G. Roosen het volgende: ‘Menno Symons gebooren in den jaere 1492 oft in teerste van 1493 tot Witmaerssen een dorp in Vrieslant is A^{o} 1517 een predicker monck geworden en eerst tot Pinningum, daerna tot Witmaerssen in Vrieslant en in den jaere 1531 oft 1532 wt het paussdom gegaen en het evangeliom suyver en reyn gepreedickt, als op fol. 473 tot 475 in dit boeck te leesen is, maer is daerom van de Romse gesinde vervolcht, naer syn leeven gestaen, gelt op syn lijf gestelt, also dat hij het ontflucht is, en vast omgesworven soo in Oostvrieslant, in Holstein, in Meckelenberg, tot Wismer en ten laetsten hem gestelt bij Oldeslo in Holstein, 6 mijl van Hamborg, 4 mijl van Lubeck, onder 't gebiet van een Holster eedelman, op Vresenbosch resideerende. Heeft eygentlyck gewoont in een dorp genoempt 't Woeste velt, daer is hij A^{o}. 1559 den 13 Jan.....’ 't overige is door de boekbindersschaar verloren gegaan, maar 't wordt vergoed door een tweede aanteekening aan den voet van bl. 398: ‘onder het eygen gedruckte boecksken staet datum by my M.S. uwer aller dienaar en broeder A^{o}. 1558 den 11 Juny. Het leste dat van hem in druck wtgegeven is en A^{o}. 1559 den 13^{den} January is hy in den Heere ontslaepen, by Oldeslo genaempt het Woeste Velt, geleegen tussen Hamborch en Lubeck, en is daer in syn eygen koolhoff begraven, onder een Holstener edelman, die op thuys Vresenborch woonde. A^{o}. 1649 in Ocktober ben ick met Tobias Govers van Amsterdam en Pieter Jansz. Moyer van Lyden, byde oudsten wt Hollant, int weerom comen van Lubeck op de plaets geweest daer hij gewoont heeft en begraven is oudt 66 jaar. Geschreven door mij Geeritt Roosen 1671 in mijn 60^{e} jaar.’

Op die vergissingen met de jaren 1517, 1531 en 1532 na, ben ik het ten volle met G. Roosen eens. Op mijn beurt vraag ik aan de Commissie: ‘Waarom Roosen niet geloofd?’ waarom de dochter van Menno niet, waarom Peter van Keulen en Brandt en van Braght niet? waarom alleen den tekstvervalscher Herrison?

Ik waag het nog eens haar in overweging te geven, om op het voetstuk de 6 in een 2 te laten veranderen. 't Welk doende enz.

Juli 1880.

DE HOOP SCHEFFER.

Histoire d' Espagne depuis les premiers temps historiques jusqu'à la mort de Ferdinand VII, par M. Rosseeuw Saint-Hilaire, membre de l'institut, membre correspondant de l'académie de Madrid. Ouvrage couronné deux fois par l'académie française. Nouvelle édition revue et corrigée. Tome XIII. Paris, Furne, Jouvet et Cie, 1878.

De geschiedenis van Spanje sedert het begin der Middeleeuwen is eene doorloopende aanklacht tegen het clericalisme en het despotisme.

Bladzijde na bladzijde schetst zij ons, hoe een edel volk zijne deugden van trouw en zelfopoffering voortdurend tot zijn eigen verderf beoefende, omdat het zich geheel liet leiden door koningen en priesters, die het niet op den goeden weg voerden. Geen volk heeft zijne vorsten zoo hoog vereerd, zoo innig liefgehad, en tegelijk zooveel rampen verduurd, zooveel honger geleden. Geen volk heeft zich zoo met zijne gansche ziel aan de kerk overgegeven, heeft zoo oprecht geloofd, en is in zulk eene verregaande onwetendheid gebleven, is het slachtoffer van zulk een schandelijk bijgeloof geworden. Geen volk heeft door de overdrijving zijner deugden zulke onmenschelijke gruwelen bedreven.

Het klimaat en de grondgesteldheid van Spanje zijn van dien aard, dat zij bij een volk, welks beschaving nog te gering is om de ware oorzaken der natuurrampen te kunnen opsporen, in hooge mate het bijgeloof in de hand werken. Met uitzondering van eenige streken, waar een weelderige plantengroei heerscht, is het in Spanje 's zomers heet en droog. Dientengevolge moest er de oogst dikwijls mislukken, zoodat er niet zelden hongersnood en pestziekten voorkwamen. De wisseling van temperatuur op 't centrale hoogland maakt er het klimaat ongezond en veroorzaakte er steeds een hoog sterftecijfer, terwijl er geen menschenleeftijd voorbijging, zonder dat de zoo hevig op de verbeelding werkende aardbevingen groote verwoestingen aanrichtten.

De West-Gothen, die nog vóór den aanvang der Middeleeuwen een rijk stichtten in 't Zuiden van Frankrijk, werden door Clovis over de Pyreneën gedrongen en vestigden zich toen in Spanje. Dewijl de Franken Katholieke, en de West-Gothen Ariaansche Christenen waren, had deze strijd gedeeltelijk het karakter van een geloofsoorlog.

Weldra gingen de West-Gothen tot het Katholicisme over, dat door de oorspronkelijke bewoners des lands werd beleden, en daardoor smolten dezen met genen samen. Gelijk dit met bekeerlingen pleegt te geschieden, legden de West-Gothen na hun overgang tot de Katholieke kerk een buitengewonen geloofsijver aan den dag, en de hooge geestelijkheid wist daardoor haar gezag zoozeer te doen toenemen, dat de bisschoppen in de wetgeving, in de beslissing over vrede en oorlog, in de rechtspraak, in het gansche staatsbestuur meer invloed uitoefenden dan de koningen.

Toen de Mooren veroverend in Spanje waren opgetreden, vonden die West-Gothen, welke het als hunne heilige roeping beschouwden, het grondgebied hunner vaderen te heroveren en het kruis weder over de halve maan te doen zegevieren, eene veilige schuilplaats in het bergland van Asturië Ten tweeden male streden zij een vrijheidsoorlog, die tevens een geloofsoorlog was, en daar deze oorlog bijna acht eeuwen duurde, gaf hij aan de vorming van den volksaard eene zeer eigenaardige richting. Bij geen volk ontwikkelden zich in zoo buitensporige mate de middeleeuwsche deugden van piëteit en loyauteit; maar juist daardoor werden de Spanjaarden ook meer dan eenig ander volk voorbereid om de slaven van een despoot, en met dezen de blinde volgelingen der priesterschap te zijn.

Toen Ferdinand en Isabella Grenada hadden ingenomen, werden alle Joodsche ingezetenen, die het Christendom niet wilden omhelzen, uit het schiereiland verjaagd, opdat de Spaansche bodem niet langer besmet zou zijn door de aanwezigheid van ongeloovigen. Ook ontstond in dien tijd de Spaansche inquisitie, die weldra eene geduchte macht in den staat verkreeg en eeuwen lang behield.

Karel V en Filips II vernietigden met al de gewetenloosheid van despoten de volksrechten; maar trouw aan den koning bleef met onderworpenheid aan de priesters in de harten des volks gegrift. Onder de koningen van het huis van Oostenrijk ging de stoffelijke welvaart van Spanje gestadig achteruit; meer dan vroeger stierf het volk van gebrek; maar de kettervervolgingen, door welke kerk en koning de bevolking met millioenen deden afnemen, vonden weerklank in de harten der echte Spanjaarden.

De Spaansche successie oorlog bracht de Bourbons op den troon van Spanje. Ofschoon de vorsten uit dit stamhuis hunne gehechtheid

aan Frankrijk nooit verloochenden, ofschoon zij zich door Fransche en Italiaansche staatkundigen lieten voorlichten, omdat de Spaansche edellieden met slechts geringe uitzonderingen aan den staatsdienst ontwend waren, toch bleef de zelfopofferende liefde voor altaar en troon bij de natie levendig.

Het XIII^{de} deel van Rosseeuw Saint-Hilaire's Histoire d'Espagne bevat eene boeiende beschrijving van de regeering van Karel III, van Karel IV en van de overheersching van Napoleon I tot op de capitulatie van Baylen in Juli 1808. Helder straalt in dit werk door, hoe gedurende de regeering dezer vorsten de boven geschetste volksaard in Spanje bijna onveranderd standhield. Dit kan voldoende blijken uit een drietal aanhalingen, die tevens-gelegenheid geven met Saint-Hilaire's aangenamen stijl kennis te maken.

Karel III was eerst een gewillig dienaar der Jezuïeten geweest, doch zijn biechtvader Eleta, een domme, onwetende monnik, behoorde tot de orde der Dominikanen, die der societeit van Jezus vijandig was, en wist langzamerhand den koning afkeerig te maken van de volgelingen van Loyola. ‘Het voorbeeld van Portugal en van Frankrijk hadden hem van het denkbeeld doordrongen, dat er geen ander middel was om aan de kuiperijen der Jezuïeten te ontkomen, dan door hen uit het schiereiland te verdrijven, waar zij steun vonden bij het volk, evenals in de koloniën, waar hun gezag minstens evenveel gold als dat des konings. Karel III, die ergdenkend van aard was, werd ten hoogste verbitterd op hen bij den opstand der *Capas* en *Sombreros*. Overtuigd, dat zij alleen de ware bewerkers waren van dit oproer, hetwelk meer een maatschappelijk dan een staatkundig karakter had; wetende of meenende te weten, dat leden der orde betrapt waren bij het uitdeelen van geld onder het volk; bevangen door eene onbestemde vrees voor aanslagen tegen zijn leven; omgeven door ministers, door wijsgeerige raadslieden zooals Arenda, Roda en Campomanes.... behoeft men zich te verwonderen, dat Karel langs de helling gleed, waar Pombal en Choiseul hem heen trokken?

Maar behalve het oproer te Madrid, dat zoo spoedig gestild was, had geen aanslag op het leven des konings hem een voorwendsel aan de hand gedaan om iets tegen de orde te ondernemen: men moest wachten en den slag voorbereiden, alvorens hem toe te brengen. Het gerechtelijk onderzoek werd gedurende een jaar zóó

geheim voortgezet, dat zelfs Choiseul, wiens lichtzinnigheid en onbescheidenheid men vreesde, er niets van vernam. De eerste minister, Aranda, wist de zaak met eene veel grootere mate van veinzerij te bemantelen, dan men in Frankrijk zou hebben volgehouden: zelfs de Jezuïeten werden op het punt van achterhoudendheid en geslepenheid geslagen. Minder hartstochtelijk, maar even hardnekkig als zijn meester, overtrof Aranda hem in politiek verstand, en ging hij op zijn doel af met die volharding, welke een zeker onderpand is van het welslagen.

De gemeenschappelijke vijand was de orde der Jezuïeten; maar paus Clemens XIII behoorde haar toe met hart en ziel; kon men hem niet vóór zich hebben, dan moest men hem ten minste niet tegen zich hebben, en hem in de eerste plaats van alles onwetend laten, om de zaak niet te laten mislukken. De Spaansche bisschoppen waren de orde in 't algemeen niet gunstig gezind, sedert Loyola zich boven hen had verheven om als mogendheid tegenover mogendheid met den Heiligen Vader te onderhandelen. Reeds was Karel het voorspel tot den oorlog tegen de orde begonnen, door haren leden de waarneming van het wereldlijk priesterambt te verbieden, en hare aanhangers buiten den staatsdienst en de kerkelijke waardigheden te sluiten. Campomanes wendde zijn wrok als overheidspersoon en als vrijdenker ten dienste van zijn meester aan, en ontwierp een plan ter hervorming van het openbaar onderwijs, dat hij aan de handen der Jezuïeten wilde ontrukken. Aldus werd de grond onder hunne voeten ondermijnd: zelfs de bekrompenheid van 's konings vroomheid had den vorst van de orde verwijderd, in plaats van hem nader tot haar te brengen. Gesteund door zijn biechtvader, zocht hij met kinderachtig aanhouden te Rome de heiligverklaring te verkrijgen van Palafox, den bisschop van Osma, een der meest verklaarde tegenstanders van de Societeit van Jezus, die zich als een wanhopende tegen die canonisatie verzette.

Maar al waren zij door zooveel vijanden omringd, toch hadden de Jezuïeten een bondgenoot: de inquisitie. Hoe geheim het proces tegen hen werd gevoerd, het ontsnapte niet aan het altijd geopende oog, waarmede het Heilige Officie het private leven in de huisgezinnen en aan het hof bespiedde. De inquisitie, wetende van wie de slag zou komen, stelde op hare beurt eene geheime instructie op tegen Aranda, Campomanes en Roda. Men beschul-

digde hen niet van ketterij, maar van besmet te zijn met de verderfelijke leerstellingen, die zij aan Frankrijk en zijne vrijdenkers ontleend hadden. Het Heilige Officie, aangetast in zijne trouwste bondgenooten, spande al zijne krachten in om dezen te verdedigen; maar de samenzwering, die men duchtte, kon ieder oogenblik tot handelen overgaan. Van den koning was men niet zeker; het juk der orde drukte evenals dat der inquisitie den vorst, die zoo naijverig was op zijn gezag, en voor geen invloed wilde bukken, behalve voor dien van zijn biechtvader. De aanklacht tegen de ministers ingebracht had dan ook geen gevolg; de inquisitie gevoelde zich vooruit overwonnen, en week terug op het oogenblik, dat zij had moeten handelen.

Eindelijk, den 2^{den} April 1767, brak de storm los, die de orde zoo lang had bedreigd: Spanje zag tot zijne groote verbazing een koninklijk besluit verschijnen; waarbij de orde der Jezuïeten werd gebannen. Op denzelfden dag, op hetzelfde uur, van het eene einde der aarde tot het andere, openden de gouverneurs der provinciën, de overheden, de alcaden de met een drievoudig zegel gesloten brieven, die over het lot beslisten van de orde, welker juk zoolang op de beide werelden had gedrukt. Het bevel luidde overal hetzelfde: gewapenderhand de huizen der Jezuïeten binnendringen, alle leden der orde in hechtenis nemen, hen onder een sterk geleide naar eene aangewezen haven voeren, zonder hen iets anders te laten medenemen dan een getijboek, een weinig geld en eenige kleederen. Allen moesten eerst naar Spanje, en van daar naar den Kerkelijken Staat gevoerd worden. Daar zou hun uit de schatkist een jaargeld van 150 Gld. worden uitbetaald; maar indien een hunner één voet zette buiten de grenzen van dit toevluchtsoord, of met Spanje in briefwisseling trad, zou hij terstond alle aanspraak op zijn jaargeld verliezen. Niemand mocht den Spaanschen bodem weder betreden zonder koninklijke vergunning; allen moesten zich bij eede verbinden, geenerlei betrekking meer te onderhouden met de leden der orde. Eindelijk zou ieder getwist, ieder geschrift betreffende dezen grooten maatregel als eene misdaad van majesteitsschennis vervolgd worden.

In Amerika, waar de orde nog meer gezien was dan in Spanje, ontmoette de uitvoering van het bevel eenigen tegenstand; maar de maatregelen waren te goed genomen, en aan de bevelen des

konings werd overal gehoorzaamd. Vooral in Paraguay, waar de heerschappij der orde beter gevestigd was dan die des konings, onderscheidden de Jezuïeten zich door hunne snelle gehoorzaamheid en hunne waarlijk Christelijke onderwerping aan den slag, die hen trof. In plaats van zich te verzetten tegen de hand der menschen, bukten zij voor de hand Gods: zij hielden de inlandsche bevolking, die wel lust betoonde, weerstand te bieden, in rust, terwijl het hun slechts één woord had behoeven te kosten, haar de wapenen te doen opvatten, en zij lieten zich gedwee en gelaten wegvoeren uit het land, waar zij zoo lang geregeerd hadden.

In Spanje woonde het volk als onverschillig toeschouwer deze omwenteling bij, door welke het minder werd bewogen dan door eene verandering van kleeding. Toen echter de koning, een jaar na de verdrijving, zich op St. Karelsdag te Madrid, ouder gewoonte, op het balkon van zijn paleis aan het volk vertoonde, verzocht dit, tot zijne groote verbazing, met eenparige stemmen om de terugroeping der Jezuïeten. De zaak bleef echter onveranderd; Karel was te halsstarig om toe te geven, zelfs aan het verzoek van zijn volk; hij handhaafde zijn besluit en wreekte zich over deze ongevraagde openbaring van den volkswil door den kardinaal aartsbisschop van Toledo te verbannen, dien hij voor den opruier hield.'

De machtige Aranda, die in den biechtvader des konings zulk een krachtigen steun had gevonden bij het verdrijven der Jezuïeten, moest later diens invloed tot zijn eigen nadeel ondervinden. Hij zag zich verplicht zijne betrekking van eersten minister te verwisselen voor dien van gezant te Parijs. 's Konings biechtvader en de inquisitie, die deze vergulde ongenade bewerkt hadden, waren daarmede nog niet tevreden. Zij wilden zich op den gevallen gunsteling nog wreken in diens trouwste en verdienstelijkste medewerkers. Pablo Olavides had onder de medewerking van Aranda het plan ontworpen en uitgevoerd, om de sedert de verdrijving der Mooren onbewoonde terrassen aan de zuidelijke helling der Sierra Morena in cultuur te brengen, en hiertoe had hij 6,000 kolonisten uit Zwitserland en Duitschland laten overkomen.

'Zich geheel wijdende aan de belangen dezer kolonie, had Olavides misschien niet genoeg de oude vooroordeelen en de oude gewoonten ontzien, met welke men in Spanje steeds rekening moet houden. Door vrije uitdrukkingen had hij dikwijls de gevoeligheid van vrome

gemoederen gekrenkt. Eindelijk werd hij door een Freiburger monnik, die bij de Zwitsersche kolonisten het ambt van bisschop vervulde, bij de inquisitie aangeklaagd als verdacht van ketterij en, wat erger was, van vrijdenkerij, en tevens van de misdaad, dat hij telkens kwaad sprak van het kloosterleven en het celibaat der priesters. Plotseling, zonder dat de storm door eenig voorteeken was aangekondigd, werd Olavides - gevat en in den kerker der inquisitie geworpen. Hij bleef er twee jaren, afgescheiden van de wereld, zonder dat zijne familie, zonder dat een rechtsgeleerde toegang tot hem kon verkrijgen. Toen eindelijk de instructie was afgeloopen, werd hem zijn vonnis op de volgende wijze aangekondigd.

Een zestigtal personen van aanzien, die met Olavides in betrekking stonden, werden den 29sten November 1778 opgeroepen om in het gebouw der inquisitie te verschijnen, zonder dat zij wisten, met welk doel zij daar bijeen moesten komen. De zaal, in welke zij gelaten werden, was lang, nauw en duister: een kruisbeeld onder een zwarten troonhemel, eene tafel, eenige zetels voor de rechters, een krukje voor den beschuldigde en banken voor de toeschouwers maakten het ameublement uit. De schoonste namen der grandes bevonden zich daar als familiaren der inquisitie, een titel waarop zij roem droegen, zonder hoed, zonder degen, om als dienende broeders op te treden. Weldra verscheen Olavides in een boetkleed, eene waskaars in de hand dragende, en begeleid door inquisiteurs in zwarte kleederen. Hij knielde neder om zijn vonnis te hooren lezen: de lezing duurde drie uren, en de ongelukkige, niet langer bestand tegen zijne hevige aandoeningen, viel eindelijk in eene bezwijming. Men staakte de lezing, totdat hij weder was bijgekomen, en sprak toen zijn vonnis uit. Aangeklaagd en overtuigd van ketterij in den hoogsten graad, werd hij vervallen verklaard van al zijne ambten, en onbekwaam ooit andere te vervullen. Al zijne goederen werden verbeurdverklaard, en hij zelf verbannen uit Madrid, de koninklijke residenties, zijne nieuwe kolonie en uit Peru, zijn vaderland, terwijl hij acht jaar in een klooster moest worden opgesloten. Toen de lezing geëindigd was, liet men hem geknield al zijne dwalingen afzweren, en terwijl het *miserere* over hem werd gezongen, sloegen hem vier in koorhemden gekleede priesters met roeden, die zij in de hand hielden, op de

schouders. Vervolgens werd hij weggeleid, en toen, zegt het door een ooggetuige geschreven verhaal, maakten de inquisiteurs eene buiging voor de toeschouwers, en gingen dezen sprakeloos heen, met den schrik in het hart en het zegel der stilzwijgendheid op de lippen.

Wij hebben met eenige uitvoerigheid dit vreemde tooneel verhaald, dat Ferrer del Rio een *centillo-da-fe* (eene kleine geloofsdaad) noemt, in tegenstelling van de oude auto-da-fes, waarbij, zonder de toegenomen verlichting en de verzachting der zeden, de ongelukkige ongetwijfeld in de vlammen zou zijn omgekomen. Na verloop van eenigen tijd gelukte het hem aan zijne beulen te ontsnappen, en zocht hij een toevluchtsoord in Frankrijk, waar hij Aranda, zijn beschermer, en al zijne oude vrienden wedervond. In 1798, onder Karel IV, kreeg hij verlof weder in Spanje terug te komen, en kocht hij deze gunst van de inquisitie door openlijk schuld te bekennen, met de uitgave van een boek, getiteld: De zegepraal van het Evangelie of de bekeerde wijsgeer, een boek dat grooten opgang maakte en wel acht drukken beleefde. Aldus eindigde de inquisitie, die steeds den tijdgeest bestreed, met in dezen zoo hardnekkigen strijd te zegevieren: een harer schitterendste, maar ook laatste overwinningen.'

De regeering van Karel IV was een tijd van rampspoed voor Spanje. Deze onbeduidende vorst verbeurde de liefde zijner onderdanen, die terstond werd overgedragen op zijn hun weinig of niet bekenden zoon Ferdinand. In de twisten, die tusschen vader en zoon ontstonden, wist Napoleon I beider vertrouwen te winnen. Vriendschap huichelende met het vaste voornemen om ter bevrediging van zijne onbegrensde zelfzucht Spanje tot een vazalstaat te maken, wist de Fransche keizer eerst Murat met een leger Madrid te doen bezetten en daarna Karel IV en Ferdinand naar Bayonne te lokken. Hier dwong hij de misleide vorsten, afstand te doen van den Spaanschen troon, dien hij onmiddellijk aan zijn broeder Joseph schonk.

Inderdaad, men moest het Spaansche volk wel slecht kennen, om te gelooven, dat het zich zonder weerstand zou nederleggen bij die voldongen feiten, en Napoleon gaf in dit geval geen blijk van het hem eigene doorzicht. In plaats van de leugenachtige verslagen zijner veldoversten, kon de geschiedenis hem doen weten, wat

Spanje altijd gedaan heeft en altijd doen zal in zulk een geval: weerstand bieden zonder hoop, zonder vastgesteld plan, maar weerstand bieden tot den dood! Voor een land, dat als 't ware buiten Europa geplaatst is, is de vreemdeling altijd de vijand....

Wat een eigenaardigen stempel op den vrijheidsoorlog drukt, is de bewonderenswaardige eenheid en snelheid, waarmede het volk opstaat, daar in den tijd van acht dagen van den 22sten tot den 30sten Mei eene geheele natie naar de wapenen grijpt.... Men vergete daarbij niet, dat dit volk in dien tijd zonder koning, zonder regeering, bijna zonder leger is; dat iedere stad opstaat, zonder te weten, of de naburige steden haar voorbeeld zullen volgen, en op eigen verantwoordelijkheid den oorlog verklaart aan dien almachtigen keizer, dien de krachten van het vereenigd Europa nauwelijks instaat zijn te overwinnen. Nooit had eene nationale beweging zoo snel, zoo eenstemmig en toch zoo onsamenhangend plaats. Niemand rekent op eenigen steun, noch in het binnennoch in het buitenland, maar op God en zichzelven! Ieder komt om zoo te zeggen, voor zichzelven tot opstand en heeft het gevoel, alsof hij geheel Spanje vertegenwoordigt. Zelfs de vrouwen nemen deel aan die algemeene verheffing des volks, en waar de mannen aarzelen of wijken, nemen zij hunne plaats in om hun den weg te wijzen.

Een andere eigenaardigheid van dien plotselingen opstand, waarbij ieder zich aansluit, en waarvan de geschiedenis geen tweede voorbeeld aanbiedt, is, dat alle klassen der maatschappij eraan deelnemen, de edelen, de rijken, de geleerden evenzeer als de onwetenden en de armen, maar de laatsten, gelijk dat verwacht kan worden, met meer opgewondenheid dan de eersten, omdat zij niets dan hun leven te wagen hebben. De priesters, de monniken vooral, nemen deel aan de beweging om haar te leiden; want de kerk mengt zich in alles bij dit eigenaardige volk, en de partij, die de priesters voor zich heeft, zoowel in den burgeroorlog als in den oorlog met het buitenland, heeft de levende krachten des lands voor zich[1]. Maar wee hen, die onzijdig willen blijven of het

1 Het volgende uittreksel van eene proclamatie van de junta van Valladolid, medegedeeld door generaal Foy (Dl. III, blz. 196), doet beter dan alle woorden dit dubbel karakter, half staatkundig, half kerkelijk, kennen van den Spaanschen opstand: ‘Laten wij ons herinneren, dat indien trouweloosheid onzen koning tot een gevangene heeft gemaakt, wij op eene waardiger wijze aan een Fransch koning den weg naar Madrid hadden gewezen. Te wapen! Hij, dien gij bestrijdt, is een goddelooze! Hij heeft den tempel der Joden hersteld, den paus zijne bezittingen ontroofd, het heilig collegie uiteengejaagd!.... Gij strijdt voor uw koning, uw geloof en het toekomende leven. Roept de hulp in der onbevlekte ontvangenis; de heilige Moeder Gods zal u niet verlaten in eene zoo rechtvaardige zaak.’

hoofd buigen onder de wet van den vreemdeling! Zij worden zonder meedoogendheid vermoord, dikwijls zelfs zonder grond, op een bloot vermoeden. Zij behoeven slechts uit voorzichtigheid of beschroomdheid na te laten in de algemeene geestdrift te deelen, en terstond komen zij onder verdenking, en iedere verdachte is reeds vooruit veroordeeld door de rechtbank des volks, tegelijk rechter en beul. Bovendien wordt het leven in Spanje weinig geteld, men spaart noch het zijne, noch dat van anderen, en in iedere stad, die opstaat, vloeit het bloed der Spanjaarden vóór dat der Franschen.

Wij zullen thans trachten in die bijna gelijktijdige gebeurtenissen eene orde te brengen, die zij eigenlijk niet gedoogen, en het loopvuur, naarmate het ontvlamt, op zijn bliksemenden tocht volgen. De provincie Asturië, de laatste wijkplaats der Spaansche nationaliteit, zoowel tijdens de Romeinsche, als tijdens de Arabische verovering, genoot weder de eer, het eerste teeken te geven tot den heiligen krijg. Te Oviëdo, hare hoofdstad, had de tijding van het oproer en zijne woeste verdrukking te Madrid in aller harten haat en woede opgewekt. Reeds den 9^{den} Mei had de provinciale junta, eene soort van plaatselijke cortes, die slechts om de drie jaar vergaderde, op dezen tot eene uitbarsting voorbereiden bodem onder de toejuichingen des volks besloten, niet te gehoorzamen aan de bevelen van Murat, den uitvoerder van den wil des Franschen alleenheerschers. De voorzitter der junta, de markies van Santa Cruz, had zelfs luide verklaard, dat, waar hij ook iemand zag, die tegen Napoleon in opstand kwam, hij een geweer zou opnemen, om zich aan zijne zijde te scharen.

Eindelijk, den 24sten Mei, kwam de tijding van de verklaringen van afstand te Bayonne, en de sedert lang geladen mijn ontplofte onmiddellijk. Te middernacht wordt Oviëdo door de noodklok ge-

wekt, die zoowel de bewoners der stad als de boeren uit den omtrek te wapen roept; want op het schiereiland maken de bewoners van het platteland een bijzonder volk uit, dat zijne eigene hartstochten en vooroordeelen heeft, en, ver van het bederf der steden. zijn staatkundig en zijn kerkelijk geloof ongeschonden bewaart, Asturië, die Spaansche Vendée, evenals deze door een dubbel fanatisme bezield, een gezworen vijand van iedere nieuwigheid en van iederen vreemdeling, die haar brengt, heeft slechts ééne ziel om de beleediging, het vaderland aangedaan, te gevoelen, slechts ééne stem om uit te roepen: Wij moeten het wreken! Allen zijn het er over eens, troon en altaar, die evenzeer bedreigd zijn, te verdedigen. Het landvolk verbroedert zich met de stadbewoners. Men ontslaat alle overheidspersonen en draagt hun gezag op aan de junta, die door haar besluit het vertrouwen van het gansche land heeft gewonnen. Hare eerste daad is de nietigheidsverklaring van de akten van troonsafstand, en deze arme, kleine provincie, verscholen achter hare bergen, en waar nooit een veroveraar den voet heeft gezet, verklaart geheel alleen den oorlog aan den overwinnaar van Europa. Honderd duizend geweren worden onder het volk verdeeld of gereed gehouden om de omliggende provinciën te wapenen, wanneer deze het edele voorbeeld van Asturië zullen volgen. De geestelijken, de groote grondbezitters, sluiten zich bij de beweging aan door vaderlandslievende giften, waar de arme zijn offer aan toevoegt....

Nog een laatste trek om den opstand van Oviëdo te schetsen, de eenige misschien in geheel Spanje, die niet door bloed bevlekt is geworden. Vijf verdachten waren in hechtenis genomen, de gouvernenr der provincie, beschuldigd, niet van vijandschap jegens den opstand, maar van hem onvoorzichtig te vinden, twee commissarissen, gezonden door de junta van Madrid en door Murat, haar voorzitter, om een onderzoek in te stellen naar het besluit der provinciale junta van den 9^{den} Mei, en twee kolonels, die zich niet bij hunne regimenten hadden willen voegen om deel te nemen aan den opstand. Ten einde hun leven te redden, haast zich de overheid om hen in de gevangenis te werpen, maar het woedende volk haalt er hen uit en bindt hen aan boomen om hen te fusilleeren. Nu echter verschijnt een waardig priester, de kanunnik Ahumada, een ordensgeestelijke, die te midden dier woeling van ontketende

hartstochten menig voorbeeld van Christelijke liefde heeft gegeven, en hij krijgt den gelukkigen inval, zich met het heilige sacrament in de hand tusschen de slachtoffers en hunne beulen te plaatsen; het volk staakt zijn werk; vervuld van eerbied, ziet het huiverend van zijne wraakoefening af voor God zelf, die het zijne prooi ontrukt, en de opstand van Oviëdo blijft rein van iedere buitensporigheid.

Carthagena betwist aan Oviëdo de eer, aan het schiereiland het teeken te hebben gegeven, waarop het wachtte; want indien sedert den 9^{den} Mei de junta van Asturië den oorlog heeft durven verklaren aan Frankrijk, had Carthagena den 22sten Mei, twee dagen voor Oviëdo, de vaan des opstands reeds geplant. Eene kleine vloot, het nederig overschot van Spanje's maritieme grootheid, had die haven verlaten om naar de Balearen te stevenen, en zich vandaar naar Frankrijk te begeven, waar zij zich onder de bevelen des keizers zou plaatsen. De komst van admiraal Salcedo, die haar naar Toulon moest voeren, en de tijding van den troonsafstand te Bayonne brengen plotseling alle volkshartstochten in beweging; de verdachte overheidspersonen worden afgezet, tegenbevel gezonden aan de vloot te Port-Mahon, en het tuighuis verschaft aan de opstandelingen een onmetelijken voorraad wapenen en munitie. Murcia haast zich het voorbeeld van Carthagena te volgen, en weldra is de geheele provincie op de been met eene vloot en een leger. Aldus is, met twee dagen tusschenruimte, aan twee tegenovergestelde uiteinden van het schiereiland, de opstand terzelfder tijd uitgebroken, zonder dat er overleg mogelijk was geweest tusschen die twee bevolkingen, welke elkander zoo onbekend zijn, alsof zij niet tot hetzelfde vaderland behooren.

A.M. KOLLEWIJN, NZ.

Mio Figlio s'innamora.
***Coraggio e avanti. Salvatore Farina Torino*, 1880.**
***Verborgen Schuld door M.W. Maclaine Pont. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1880.**
***De Familie Muller Belmonte door Dr. Jan ten Brink. Leiden, A.W. Sijthoff*, 1880.**

De geestige James Payn heeft in het Julinommer der Nineteenth Century een aardig artikeltje geschreven over 'tgeen hij storytelling noemt. Hoe vroolijk maakt hij zich daarin over degenen die het schrijven van een novelletje of een roman een zoo gemakkelijk werk noemen, dat zij iedereen daartoe in staat achten die wat van de wereld en de menschen gezien heeft en zijne indrukken en ervaringen eenvoudig op 't papier weet te brengen. Die lui, zegt hij, dwalen in niets anders, dan dat zij zelfs het A B C van het door hen zoo klein geacht vak niet eens kennen. Want dat alleen zij iets goeds verhalen kunnen die ook werkelijk wat te vertellen hebben, in wier verbeelding dus toestanden en personen en karakters als onbewust te voorschijn zijn gekomen en langzamerhand tot één geheel samengegroeid hetwelk zij in scherpe trekken kunnen weergeven, daaraan denken zij niet. Ze is hun volkomen vreemd zeker die als onbedwingbare begeerte om aan een diep gevoelde overtuiging algemeen ingang te verzekeren, door haar te doen leven in personen en omstandigheden welke de fantaisie in de meest behagelijke vormen weet te kleeden. Het onderscheid tusschen den zouteloozen babbelaar, voor wien een voortdurend zinloos praten een behoefte is, en den man die alleen dan spreekt wanneer het hart hem daartoe dringt, kennen zij niet.

Toen Payn in een tijdschriftartikel beweerd had, dat goede schrijvers altijd zeker konden zijn van uitgevers die hun werk naar waarde wisten te schatten, en hij het schrijven dus ook als een goed middel van bestaan had voorgesteld, stroomden van alle kanten vragen naar hem toe, hoe dat begeerlijk vak 't best te leeren was. Maar ook onmiddellijk stak een storm van woede boven zijn hoofd los toen hij hun het nuchtere antwoord gaf, dat alleen hij die werkelijk iets goeds en nieuws te zeggen had en den vorm meester was, kans van

slagen had. Enkelen echter gingen practischer te werk en vroegen hem eenvoudig om een intrigue voor een roman; zij zouden dan wel zorgen voor de karakters en gedachten!

Is dan het leven van Dickens te vergeefs geschreven? zou men haast vragen, wanneer men zulke dwaasheden hoort uit den mond van hen die nog wel tot het groote publiek het woord willen richten. Blijkbaar kennen zij die aardige plaat niet waarop Forster ons het geraamte weergeeft dat Dickens van zijn David Copperfield, even als van ieder zijner romans maakte, eer hij aan het uitwerken ging. Nauwkeurig bracht hij de verschillende personen en hunne karakters en de toestanden waarin zij verkeerden, in scherpe lijnen op het papier, en dan weer werd de inhoud van elk hoofdstuk zorgvuldig afgebakend. Want niet aan het toeval, aan een goeden inval, laat de ware kunstenaar zijn werk over, maar hij weet van den beginne af volkomen wat en waarheen hij wil en hoe hij zijn doel bereiken zal. Niet de losse en wispelturige greep boeit den lezer, maar aan de vaste hand geeft hij zich gewillig en gaarne over.

Maar er zijn schrijvers, zegt Payn, en dat zijn veelal de uitnemendsten van allen, wier gaaf om karakters te ontleden en te schilderen zoo groot is, dat zij de hulp van intrigue en spaannende nieuwsgierigheid niet noodig hebben om hunne lezers te boeien en een blijvenden indruk bij hen te wekken. - Bijna zou ik geneigd zijn Farina's jongste pennevruchten daaronder te rangschikken, althans het tweede der beide hierboven genoemde werkjes, welke wij pas van hem ontvingen. Misschien ook het eerste, maar dat is wat al te zuidelijk geteekend; althans die al in jurk en kiel verliefde kinderen zijn voor ons, bewoners van een land alwaar men eer met parapluie en overschoen gewapend dan met oranjebloesem en guitar getooid zijn levenspad opgaat, haast onbegrijpelijk en stellig weinig bekoorlijk.

Maar het tweede is een allerbekoorlijkst schetsje van dat jonge huishoudentje waaraan letterlijk niets ter wereld ontbreekt, dan alleen een voldoend bestaan van den man. Daar trekt eindelijk een provinciaal, die met zijn naasten buurman over een kleinigheid kibbelt, aan de nog maagdelijke bel van den pas gehuwden advocaat en onmiddellijk weerklinkt 't: ‘Moed en voorwaarts’ in het hart der beide echtgenooten. Die eerste cliënt is de heilbode van een toekomst, schooner dan ooit een practizijn heeft toegelachen. Nu

geen zorg meer voor de dagen die komen zullen en nu ook volop voldaan aan al die kleine begeerlijkheden welke de jonge vrouw tot dusverre nauwelijks zelfs bij name durfde noemen, omdat zij toch altijd wanhoopte ze ooit in haar bezit te zien.

Een schrijver die zulke liefelijke beelden voor onze oogen weet te tooveren, heeft ook in waarheid geen geheimzinnig en raadselachtig verhaal noodig om belangstellende lezers te vinden, want 't is het warme hart dat bij hem spreekt in een taal waarvoor een ieder bukt.

Indien ik 't waag bijna hetzelfde te beweren van de jongste pennevrucht der schrijfster die onder den verdichten naam van D. van Hasseld zulk een gunstigen indruk maakte op ons publiek, dan zal dat niemand na de lezing verwonderen. Daarenboven verheug ik mij dat zij den moed gehad heeft te breken met die haast laffe schuchterheid onzer jonge dames, altijd weg te schuilen achter allerlei andere namen, terwijl zij toch wel degelijk ronduit voor den dag komen met hare overtuigingen en begeerten en wenschen. Stellen zij het inwendige leven dan zooveel lager dan het uitwendige? Mocht het voorbeeld van Mejufvrouw Maclaine Pont navolging vinden, en aan die meer dan vijfentwintig juffers welke nog altijd achter al zeer doorzichtige maskers voor ons optreden eindelijk den moed geven die onmisbaar is voor allen, die het leven zelfstandig willen doorgaan. Hier waar zij althans niet kunnen klagen dat mannelijke heerschzucht en dwingelandij en bevoorrechting en wat niet al ergerlijks, hare bewegingen belemmert, waar zij dus vrij zijn als een vogeltje in de lucht, daar ontbreekt haar de moed om eenvoudig voor haar naam uit te komen. Maar 't is ook zooveel gemakkelijker over anderen te klagen dan zelf flink en krachtig te handelen!

‘Verborgen Schuld’ moet ik in vele opzichten vergelijken bij ‘Zijn Zuster’ van Mej. van Walcheren, al is de laatste de meer gerijpte schrijfster, die met een inderdaad merkwaardig talent karakters weet te teekenen en wier vaste hand in 't weergeven van toestanden zelden faalt. Maar in beide boeken is de intrigue 't zwakst, niet gelukkig gegrepen, soms zelfs onwaarschijnlijk, 't Is zoo, de personen zelf doen ons gedurig de omstandigheden vergeten waarin zij geplaatst zijn, en daaruit blijkt het groote talent der schrijfsters, maar toch zal niemand dat gemis aan een goede intrigue anders noemen dan een fout. Het bekende Engelsche gezegde, dat alles wat waard

is gedaan te worden dan ook verdient goed te worden gedaan, is hier volkomen toepasselijk. Liever geene intrigue dan eene die gedurig hapert. Onmogelijk is de man in Verborgen Schuld, die wel flink genoeg is om in overzeesche gewesten de belangen van een aanzienlijk handelshuis in Europa te redden uit de handen van sluwe bedriegers, maar te zwak of te laf om zijne rechten te doen gelden bij hem in wiens voordeel hij gewerkt heeft, ja die zelfs het genadebrood aanneemt van een ondergeschikte, met wien hij eigenlijk al heel weinig heeft uit te staan. Diens belangelooze opoffering is even als dat gelukkig ontwikkelen van een jong meisje in een al zeer ongelukkige omgeving, wat al te onbegrijpelijk. Dat zijn zoo van die toestanden waarin wij, nuchtere lui der wereld, ons zoo niet kunnen verplaatsen, en waarover wij dus eer glimlachen dan dat wij er belang in stellen. En wee hem, die den lachlust wekt waar hij sympathie zoekt! Van het huwelijk van den vader vernemen wij niets, waardoor zijn ontrouw gewettigd wordt aan een meisje dat zich wel, volkomen practisch, met een ander weet te troosten, maar daarentegen den veel kleineren moed mist om een leed te doen ophouden waaronder zij toch haast al te werkeloos blijft. Al die misvattingen acht ik lang niet gering, en wijt ze aan te weinig zorg bij de samenstelling van het geraamte. De personen zijn daarin, niet in behoorlijk verband gebracht met de omstandigheden; de leemten zijn niet aangevuld. Maar toch blijf ik het boek èn om zijn fraaie details èn in zijn geheel, zeer hoog stellen, want de weldadige teekening der karakters stelt menige en menige fout in de schaduw. De schrijfster leeft geheel in en met hare personen. Zij is van hen vervuld, en 't is blijkbaar een behoefte voor haar hen in al hun beminnelijkheid voor onze oogen te stellen. Bijna geen enkel slecht karakter leeren wij kennen, en dan nog maar op eene wijze die al zeer weinig stuitend is. En wanneer zij ons in de kinderwereld binnenleidt, dan kan zij bijna niet scheiden van die kleinen, ja voert er ons zelfs zoo dikwijls heen, dat zij soms Wel eens vergeet voor ouderen van dagen te schrijven, die als onwillekeurig hunkeren naar het stille avonduurtje waarop dat jonge volkje zelf rust geniet en daardoor aan anderen rust geeft.

Over 't geheel is de schrijfster in dezen roman weer tot dezelfde fout vervallen welke haren vorigen ontsiert. Zij is te breedsprakig. Te lang blijft zij bij kleinigheden staan, te breed spint zij beuzelingen

uit. Hoe gemakkelijk kan die echter vermeden worden door haar, die met zooveel zorg en studie en lust arbeidt. Zoo licht bleef anders door menigeen ongelezen, wat zoo waard is door elkeen gelezen te worden.

Wij mannen, komen in deze romans zelden tot ons recht. De Lovelaces herinneren te veel aan die helden van Aimard, aan wier fascineerende blikken niemand zich onttrekken kan, en als de anderen zich gelaten in hun lot schikken, dan zou men haast geneigd zijn hen eens flink in de kraag te pakken en wakker te schudden uit hun dommel, omdat die onmannelijke berusting ons ergert. Maar de hoofdpersone en het gezin der weduwe met haar zoon, ze blijven ons lang nog bij als aangename herinneringen aan een boek hetwelk voorzeker door niemand zal worden gelezen dan met een woord van erkentelijkheid aan de schrijfster, voor haren in vele opzichten zoo uitnemenden arbeid.

Zwaarder taak wacht mij nu echter. Immers er behoort moed toe een oordeel uit te spreken over eenig werk van de hand van Dr. Jan ten Brink, na de ervaring welke een onzer geachte medewerkers gemaakt heeft toen hij 't waagde, eenige bedenkingen te opperen over den vorigen roman van dien schrijver. Want niet het gehalte zijner aanmerkingen werd zoozeer gewogen, maar hem werd kort en bondig door enkelen afgevraagd, wie hij wel meende te zijn dat hij zich verstoutte een min gunstig oordeel te zeggen over het werk van hun vriend! Zonderlinge houding, van hen vooral, die zelf voortdurend met de tuchtroede in de hand staan. Hoe verlegen zal de verdedigde geweest zijn met die voorspraak van onhandige vrienden. Want indien iemand, dan zal juist hij het recht van het vrije woord krachtig willen handhaven, en zich veel te hoog rekenen om bevreesd te zijn voor een zelfs scherpe kritiek of wel te hunkeren naar het vleiend woord van loftuiting over zijn werk, onverschillig of de beoordeelaar dat meent, maar alleen om den schrijver welgevallig te zijn.

Gelukkig echter dat hij mij de taak van beoordeelaar van zijn laatsten roman al zeer gemakkelijk heeft gemaakt. Ik verheug mij daarover. Want al zou ik mij door het voorgevallene met zijn vroegeren roman volstrekt niet laten weerhouden om toch ronduit mijn gevoelen over dezen te uiten, zoo kan 't hem toch nooit aangenaam zijn wanneer zijn werk, waarmede hij het groote publiek een dienst hoopt te doen, de aanleiding wordt tot twistgeschrijf.

Moeielijk echter zou 't mij vallen over de familie Mullller Belmonte iets anders te laten hooren dan lof, al erken ik volkomen de groote fout van het boek, dat de voor elk werk zoo onmisbare eenheid er aan ontbreekt. Alleen de lotgevallen van twee gezinnen worden er in verhaald. Maar èn het gezin van den notaris én dat van den rector staan ieder zoo geheel op zich zelf, dat men eenvoudig het bruggetje van gemeenschap, losweg saamgetimmerd uit een geheel onnoodig zwagerschap, behoeft af te breken, om twee volkomen goed afgeronde novellen te verkrijgen, zonder dat de lezer de scheiding bemerkt of de indruk op hem verflauwd wordt. Die fout, als ik dat ongure woord gebruiken mag, dringt zich al spoedig aan ons op. En toch zou ik die haast weer niet willen missen, omdat wij juist daardoor een inderdaad verkwikkelijk contrast genieten tusschen die twee gezinnen, hetwelk natuurlijk door de splitsing in twee verhalen geheel wegvallen zou. Hoe oneindig hooger staat deze roman in mijne oogen dan het Verloren Kind, al vind ik 't jammer dat iemand die bij alles wat hij schrijft de blijken geeft eene zelfs meer dan gewoon weelderige verbeelding te hebben, toch alweer dat haast tot vervelens toe afgezaagde deuntje van echtbreuk laat hooren, als meende hij in ernst daarmede nog een beschaafd publiek te boeien. Daarvoor heeft hij te veel oorspronkelijkheid. Die gewone reddingsboot van ongeoefenden late hij over aan mannen van minder allooi.

‘Houdt onzen huiselijken haard toch vrij van de ontuchtige taal die in de hoven van echtscheiding gehoord wordt, en laat de goten en riolen toch niet uitloopen in onze geurige bloemtuinen,’ roept Fiske uit in den laatsten North American Review, wanneer hij er mede spot, dat Zola ons nu eindelijk een caricatuur als Nana voor een realiteit in de handen tracht te moffelen. ‘Of verlangt ge misschien van mij dat ik den ingenieur roem, die op de meest vernuftige wijze onze steden en huizen met den walgelijksten stank weet te verpesten? wat ik mag vragen aan hen, die de kennis der schandalen welke Zola opdischt noodig vinden, omdat ze gebeuren. Weten wij dan niet even goed dat er riolen en zinkputten bestaan? Toch zal niemand 't wenschelijk vinden kennis te maken met de geuren die daaruit opstijgen.’

In dat oordeel deelt Dr. Jan ten Brink natuurlijk geheel. Maar waarom dan ook de tegenstelling met het reine gezin van den rector niet in iets frisschers, iets meer oorspronkelijks gezocht? Toch

haast ik mij er bij te voegen dat de geheele gang en ontwikkeling en vooral het slot der liefdeshistorie, met talent geteekend zijn, maar ik had dat talent zoo graag aan beter zaak gegund.

Uitnemend is ook dat kantoorleventje van den notaris weergegeven, en die ingebeelde Jonkheer Reeland staat in al zijn onbeduidendheid en lamheid, als in levenden lijve voor ons. Maar bij voorkeur keeren wij toch altijd naar onzen rector terug, 't Is of wij deel uitmaken van dat gezin. En dan die predikant. Handsome is that handsome does. De greep is gelukkig, dien man in al zijn nobiliteit te doen uitkomen en daardoor tevens uitredding te geven in schijnbaar hopelooze omstandigheden. Het meest echter treft ons de vrouw van den rector. Wij lijden mede met die afgetobde en afgesloofde huismoeder, voor wie geen leed schijnt gespaard te worden. De middelen ontbreken om de toch zoo onmisbare leden van het gezin bij zich te houden; en dan een hopeloos ziekbed van kinderen aan wie zij zich te meer verbond, omdat ze de moederlijke zorg geen oogenblik konden ontberen. Menig oog zal vochtig worden bij het volgen van een naar menschelijk begrip zoo onverdiend lijden, 't geen der zwaar beproefde dan ook soms de vraag van vertwijfeling op de lippen dringt.

Een weemoedigen indruk geeft het boek, maar een weldadigen tevens.

Ongetwijfeld zullen vele bladzijden niet alleen gelezen, maar herlezen worden.

Indien Dr. Jan ten Brink 't nog noodig had aan zijne beoordeelaars het recht te geven hooge eischen te stellen aan elk werk dat van zijne hand komt, en hen dus als te wettigen hem hard te vallen wanneer zij een boek van hem onvoldaan nederleggen, dan heeft hij dat op voldingende wijze gedaan door het verrijken van onze letterkunde met dezen roman.

P.N.M.

***Achter het Gordijn. (Schouwburgschetsen) door Louis de Semein, redacteur van de 'Polichinelle' enz., met voorrede, aanteekeningen en naschrift van J.H. Rössing, Leeraar in de Nederlandsche letteren en Secretaris van het Nederlandsch tooneel. Zaandijk, J. Heynis Tsz.* 1880.**

'Nog vermoeiender dan het artistenleven is dat der tooneel-administratie.... Zij heeft nacht- en dagdienst'; - zoo luidt een der aanteekeningen door den heer Rössing aan het werkje van wijlen Louis de Semein toegevoegd.

Het zal wel zoo wezen. Had toch de Secretaris van de Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' meer tijd beschikbaar, dan zou men hebben mogen verwachten dat het voorbericht, de aanteekeningen en het naschrift, die hij bij dit praatje over schouwburgzaken gevoegd heeft, wat belangrijker waren uitgevallen, of liever nog, dat hij in plaats van dit werkje 'voor de pers gereed te maken' en, van zijne aanbeveling voorzien, de wereld in te zenden, zelf uit den schat zijner ervaring een werk over het tooneel achter de schermen zou hebben saamgesteld.

Zulk een boek zou zeker oneindig degelijker en meer te vertrouwen geweest zijn dan dat, hetwelk ons hier - is het ernst of scherts? - als getuige van de Semein's 'uitgebreide tooneelkennis' wordt voorgezet.

'Achter het Gordijn' (lees: 'Achter de Schermen') bevat weinig meer dan eene beschrijving van de inrichting van het tooneel, grootendeels letterlijk overgenomen uit het bekende *l'Envers du Théatre*, maar zonder de duidelijke gravures, die de waarde van dit werkje verhoogen; vervolgens een aantal meer of min bekende, meer of min belangrijke tooneelanecdoten, uit *Hostein's Historiettes et Souvenirs* en andere verzamelingen saamgeraapt; en eindelijk eenige weinig samenhangende mededeelingen omtrent de lezing van stukken, de repetitiën, enz. Alles zeer oppervlakkig, in gebrekkig hollandsch en voor een gedeelte onjuist. Ik wijs slechts op den vermakelijken onzin, dien de Semein (op blz. 27 en vv.) - op verzoek nog wel! - ten beste geeft over de quaestie van het dramatisch schrijversrecht in Nederland. *Der langen Rede kurzer... Unsinn* is in de volgende kernachtige regels saamgevat: 'De Nederlandsche wetten op den letter-

kundigen eigendom zijn dezelfde als de Fransche, daar beiden zich in den Code Napoléon bevinden.'

Het zou zeker voor den heer Rössing een onbegonnen werk geweest zijn om deze en dergelijke dwaasheden telkens breedvoerig te wederleggen, en bovendien nog aan stijl en taal een behoorlijken, hollandschen plooi te geven; maar uitdrukkingen, als bijvoorbeeld: 'zijn balans naar de Kamer van Koophandel brengen', of: 'zoo zij niet veel, *maar dáár* zeer veel talent had', hadden toch verklaard of verhollandscht behooren te worden.

Van welk gehalte de aanteekeningen van den 'Leeraar in de Nederlandsche letteren en Secretaris van het Nederlandsch tooneel' zijn, mogen de volgende aanhalingen bewijzen.

> - De schoone zijde der betrekking van schouwburgdirecteur is, dat hij veel, zeer veel ten bate der kunst kan doen, en dat hij voor zijne artisten een vader is. Dit laatste onderscheidt hem van alle chefs van handelshuizen.
> - De heer Veltman, de speler der verradersrollen, (is) dikwijls na de voorstelling opgewacht, om dien verrader een pak slaag toe te dienen.

Bij de beschrijving van het nabootsen van den donder, teekent de heer Rössing aan:

> Men kan den donder op een andere manier veel beter en veel natuurlijker nabootsen.

Twee bladzijden verder, bij de verklaring der nabootsing van het weerlicht, heet het in de noot:

> Men kan dit veel beter doen.

Nu weten wij het!

Wanneer de Semein beweert, dat de leerlingen van het Parijsche Conservatoire, na afloop hunner studiën, op het tooneel noch loopen, noch zich bewegen kunnen, dan teekent de heer Rössing aan: 'Iets beter is het met de tooneelschool hier gesteld.' Dat niet ieder dit betere in onze Tooneelschool erkent, blijkt uit een artikel in het weekblad 'De Amsterdammer' van 15 Augustus jl., waarin zekere heer J.H. Rössing pertinent verklaart: 'geen der leerlingen van de Tooneelschool kan naar behooren staan of gaan, zitten, goede gebaren maken.'

> Devine si tu peux, et choisis si tu l'oses!

De beide heeren Rössing zullen het maar onder elkander moeten uitmaken.

Dat de bekende tooneeldirecteur H a r e l het geheele boek door - minstens tienmaal - ‘Hazel’ wordt genoemd en de niet minder bekende journalist V i l l e m o t op blz. 89 en 90 viermaal ‘Villenot’ heet, is minder erg, dan dat de Secretaris van ‘het Nederlandsch tooneel’ vier aanteekeningen, en daaronder één met vier uitroepingsteekens, gebruikt om den Nederlandschen critici aan het verstand te brengen, dat *mise en scène* iets geheel anders is, dan wat zij daaronder plegen te begrijpen. De *mise en scène* - zoo leert de heer Rössing - is ‘de aanwijzing der plaats, waar de personen, de décors, de meubelen, de requisiten moeten staan’, en omvat niet, zooals Semein, en met hem ‘de Nederlandsche recensenten’ het doen voorkomen, het decoratief, de tooneelbenoodigdheden, de costumes, enz.

Het spijt mij, dat ik den heer Rössing hier het meest formeele *démenti* moet geven. De letterlijke vertaling van ‘mise en scène’ moge voor zijne bewering pleiten; maar *verba valent usu*, en het gebruik heeft de beteekenis van het woord uitgebreid tot al wat wij er onder begrijpen, nl. de decoraties, de costumes en de accessoires. De Fransche tooneelautoriteiten spreken telkens van *une mise en scène riche, pauvre, compliquée*. De schrijver van ‘L'Envers du Théatre’ zegt: *Dans ce livre c'est la mise en scène seule que nous nous proposons d'étudier*. Despois geeft in zijn beroemde studie ‘Le Théatre Français sous Louis XIV’, onder den titel: *Mise en scène des pièces de Racine et de Molière*, de lijst van de decoratiën en de accessoires, welke in de 17e eeuw voor de stukken van genoemde dichters gebruikt werden.

Bewijs genoeg, dunkt mij, dat ‘de Nederlandsche recensenten’ de aanteekeningen, welke de heer Rössing hun ten beste geeft, niet verdienen, maar dat de begaafde tooneelsecretaris zelf zich deerlijk vergist heeft.

De literatuur over het tooneel is in ons land waarlijk niet zóó rijk, dat wij werkjes als het hier besprokene op den hoop toe zouden kunnen nemen. Daarom, wanneer de tooneeladministratie den heer Rössing weder eens wat vrijen tijd laat, dan bestede hij dien niet aan het commentarieeren van prullen als ‘Achter het Gordijn’, maar veel liever aan de voortzetting van zijne belangrijke studiën op het gebied onzer tooneelgeschiedenis, een terrein waarop wij hem het liefst als baanbreker en als gids erkennen.

Amsterdam, 17 Augustus 1880.

J.N. VAN HALL.

***Serta Romana. Poetarum decem Latinorum carmina selecta, scholarum causa collegit et notis instruxit Dr. J. Woltjer. Groningae, apud J.B. Wolters*, MDCCCLXXX.**

Een schoolboek aan te kondigen is veelal bezwaarlijk, wijl zijne deugden en gebreken eerst bij het gebruik op de rechte wijze aan den dag komen, maar voor zoover ik durf oordeelen, heeft Dr. Woltjer een goed werk op lofwaardige wijze volbracht. Bij de groote uitbreiding, die het leerplan onzer Latijnsche scholen overeenkomstig de nieuwe wet op het Hooger onderwijs zal ondergaan, behoort de studie der Latijnsche dichters niet in de laatste plaats gebaat te worden en, ofschoon het nu wel onmogelijk en weinig doelmatig zal blijken om, in overeenstemming met het deswege uitgevaardigd Koninklijk Besluit, in de vierde klasse Lucretius of Propertius te lezen en daarop eerst in de vijfde en zesde klassen Virgilius en Horatius benevens ‘moeilijker’ Latijnsche schrijvers te laten volgen, toch zal het wenschelijk zijn, den aanstaanden student veel grondiger dan tot nog toe pleegt te geschieden bekend te maken met het voortreffelijkste, dat de Latijnsche dichters ons hebben nagelaten. Ik voorspel dat de docent, die met dit onderwijs wordt belast, eene bij vergelijking zeer dankbare taak zal vervullen; mij is het steeds voorgekomen, dat de Latijnsche poëzij, veel meer dan de Grieksche, veel meer dan het proza, eene zekere aantrekkelijkheid heeft voor de reeds eenigszins gevorderde gymnasiasten. Het is verstandig daarmede rekening te houden: wij mogen zelven ons meer getrokken gevoelen tot een ander deel der oude letterkunde: het zou zeer onpaedagogisch zijn, wanneer men zijn voordeel niet wilde doen met de belangstelling der leerlingen, waardoor hunne vorderingen zoozeer verlicht en versneld worden.

Ik behoef niet bevreesd te zijn, dat Dr. Woltjer mij dit zal tegenspreken. In het belang van de hoogere klassen der gymnasien bracht hij eenige uitgelezen stukken uit de beroemdste Latijnsche dichters bijeen. Met opzettelijk voorbijgaan van Virgilius, Horatius en de Metamorphosen van Ovidius, die in aller handen zijn, geeft hij een aantal schoone plaatsen uit Lucretius, Catullus, Tibullus, Propertius Ovidius, Manilius, Persius, Lucanus, Martialis en Juvenalis, en dus *niet* uit Plautus, Terentius of Seneca. De keuze is, naar het mij

voorkomt zeer gelukkig. Wat met de bekende studierichting van Dr. Woltjer samenhangt en zich dus liet verwachten, Lucretius is rijk bedeeld; van Lucanus daarentegen levert hij betrekkelijk weinig; maar over het geheel komt hij mij voor zeer goed geslaagd te zijn in eene taak, die niet zoo buitengewoon gemakkelijk is, als men bedenkt dat bij de meeste dichters de keuze uit den aard der zaak aan zeer nauwe banden wordt gelegd, dewijl alle ‘ondeugende elegietjes’ en erger dingen streng moeten geweerd worden.

De aanteekeningen aan den voet der bladzijden zijn, gelijk behoort, van zuiver uitlegkundigen aard. Zeer te recht en zorgvuldig is alles vermeden, wat met de critische interpretatie in verband staat. Althans naar mijne opvatting moet men nauwkeurig toezien, dat de tekst-kritiek uit het Gymnasium geweerd blijve: andere en nuttiger, ook voor den aanstaanden philoloog onontbeerlijke zaken zijn daar op haar plaats en bovendien zullen de gezamenlijke toehoorders slechts een zeer klein contingent leveren aan de literarische faculteit. Maar wat nu de grammaticale en historische interpretatie betreft, waartoe in de aanteekeningen eenige vingerwijzing wordt gegeven, zoo moet ik erkennen dat, ofschoon veel van hetgeen hier geleverd wordt, mij goed en nuttig voorkomt, ik mij toch niet volkomen kan vereenigen met de opvatting, welke Dr. Woltjer van dit deel zijner taak zich gevormd heeft. Eene aanwijzing van kleine onjuistheden en onvolledigheden, waarop ik stuitte, is overtollig en er kan ook niet aan gedacht worden, om in dit Tijdschrift in bijzonderheden te treden; maar wel mag ik zeggen, dat sommige opmerkingen voor den jongeling, aan wien Persius of Manilius wordt voorgelegd, mij wat al te kinderachtig voorkomen, terwijl ik aan den anderen kant op wat meer volledigheid zou aandringen en men veilig nog wat dieper kan gaan, dan hier veelal geschiedt. Wederom neem ik hier het verschijnsel waar, dat bekende zaken dikwijls lang en breed worden uiteengezet, terwijl een diep stilzwijgen wordt in acht genomen over de wezenlijke moeilijkheden. Maar wat schade? De leeraar zal het ontbrekende gemakkelijk aanvullen en heeft thans eene ruime en doelmatige keuze uit allerlei producten, die in hun geheel uit den aard der zaak aan de school vreemd moeten blijven. Ik hoop en vertrouw, dat Dr. Woltjer, die onder onze jonge literatoren zich met en onmiddellijk na zijn promotie reeds zoozeer heeft onderscheiden, genoegen van dit werkje zal beleven en in de gele-

genheid zal worden gesteld, om bij eene tweede uitgave zijn voordeel te doen met de wenken, die de ondervinding hem en anderen aan de hand zal doen.

Titel, voorbericht en inhoudsopgave van dit boek zijn in het Latijn gesteld; voor de aanteekeningen is onze moedertaal gekozen. Ik kan Dr. Woltjer geen ongelijk geven: men wil dat thans zoo. Mij komt het evenwel voor, dat voor de leerlingen, te wier behoeve dit boek werd bijeengebracht, om meer dan eene reden het gebruik der Latijnsche taal aanbevelenswaardig zou zijn. Maar het is kwaad roeien tegen den stroom en wie zal het Dr. Woltjer in gemoede euvel duiden, dat hij daartegen opzag?

Amsterdam, 23 Mei 1880.

S.A.N.

1830-1880.

De najaarszon van vóór vijftig jaren bescheen in de Nederlanden een gansch ander schouwspel dan dat, wat hare stralen ons thans te zien geven. Geen feestvierende steden in het Zuiden, geen vlaggen op alle torens van het Noorden, geen landvolk, aan Schelde en Rijn, in rust en vrede, een rijken oogst inzamelend. Toen, aan de grensplaatsen geen vroolijk gewoel van heen en terug reizende feestgangers, maar dreigende bajonetten, die, zich langzamerhand in twee rijen tegenover elkander uitbreidend, welhaast, van Maastricht tot aan de Noordzee, alle gemeenschap en verkeer tusschen Noord en Zuid afsneden. Toen, strijd of toerusting tot den strijd, verslagenheid en bezorgdheid, verontwaardiging en verbittering, allerwege van Groningen tot Ostende. Is het te verwonderen dat het jaar 1880 die herinneringen van het jaar 1830 onwillekeurig oproept? Voor de herdenking van gewichtige gebeurtenissen is een halve eeuw een bij uitstek geschikt tijdperk. Een geslacht, dat die gebeurtenissen reeds uit een zuiver geschiedkundig oogpunt begint te beschouwen, kan dan nog te rade gaan bij hen die er in betrokken zijn geweest, en het oordeel van den tijdgenoot over eigen houding en denkbeelden van vóór vijftig jaren, is dikwerf de belangrijkste wenk voor wie het om een juiste beoordeeling der geschiedkundige feiten te doen is.

Op enkele uitzonderingen na, zal bij dat oordeel, zoowel in Nederland als in België, eenstemmigheid niet gemist worden. Althans voor zoover het de onderlinge verhouding der gescheiden volken betreft. De nationale haat tusschen Noord en Zuid is bij de ouderen verdwenen, voor de jongeren is hij een onbekende zaak. Om dezelfde lippen, die zich voor vijftig jaren krulden, wanneer zij tegen ‘de blauwkielen’ en ‘het muiterenrot’ uitvoeren, of ‘Jan Kaas’ en de ‘tyrannie Hollandaise’ ver-

vloekten, zal thans wellicht een glimlach spelen bij het vernemen dier vergeten uitdrukkingen. Van de verhouding tusschen Holland en België, in de eerste twintig jaren na de scheiding, heeft een Belg niet onjuist gezegd: ‘On se saluait mais on se voyait peu.’ Maar de koelheid en onverschilligheid die op de felle verbittering gevolgd waren, hebben op hunne beurt plaats gemaakt voor een hartelijke waardeering en welgemeende vriendschap. Een oppervlakkig beschouwer, met het geschiedkundig verleden onbekend, zou thans allicht vragen, hoe het mogelijk is geweest, dat volken, die hun taal- en stamgemeenschap zoo luide erkennen, niet tot ééne natie hebben kunnen samensmelten.

Toch is het mislukken dier samensmelting, zoo het al niet dadelijk te voorzien was, achteraf uitnemend te verklaren. De scheiding van 1830 is veel meer een gevolg geweest van bestaande toestanden en van omstandigheden, dan van menschelijke handelingen en misslagen. Het vraagstuk dat de staatslieden van het Weener Congres aan den koning der Nederlanden ter oplossing voorlegden, was in vele opzichten een onoplosbaar vraagstuk. Toen zijn pogingen schipbreuk leden, en zijn rijk uiteenviel, heeft, zoowel in Nederland als in België, iedereen zich gehaast de schuld aan die noodlottige uitkomst van eigen rekening af te schrijven en op den naam van Willem I over te boeken. De toekomstige geschiedschrijver der jaren 1815 tot 1830 zal mettertijd - het oogenblik is er nog niet voor gekomen - omtrent de juistheid dier af- en overschrijvingen uitspraak doen, en ieders deel aan de schuld nauwkeurig kunnen uitmeten. Zonder op zijn oordeel vooruit te loopen, zullen wij mogen aannemen dat hij aan den ijver, de werkkracht, den goeden wil van den koning hulde zal doen. Hij zal de maatregelen des konings tegen de geestelijkheid, de oprichting van het Collegium Philosophicum, het Concordaat, waarschijnlijk als zoo vele misslagen afkeuren, van welke, ongelukkigerwijs, elke nieuwe slechts strekte om de vorige te helderder te doen uitkomen. Maar tevens zal hij vermelden, dat er toenmaals in België geestelijken waren, die zich tegen de staatkundige gelijkstelling van alle gezindheden verzetten; die aan leden der Staten-Generaal de genademiddelen der kerk bij het sterfbed onthielden, tenzij zij den eed op de grondwet herriepen; die weigerden te bidden voor de voorspoedige bevalling van de Prinses van Oranje, omdat die vorstin tot de

kerk der, scheurmakers behoorde. Hij zal misschien kunnen mededeelen, dat aanzienlijke Nederlanders den koning den raad gaven om Brussel als vaste residentie te nemen en zich uitsluitend aan de Zuidelijke provinciën te wijden, overtuigd als zij waren, dat het Noorden te veel aan Oranje gehecht was, om, hoe ook verwaarloosd en achtergezet, tot feitelijk verzet over te gaan. Hij zal moeten erkennen dat, zoo de staatkunde alleen op de deugdelijkheid en niet op de zedelijkheid der middelen te letten heeft, die raad misschien niet onstaatkundig was; maar zal hij den vorst veroordeelen omdat hij dien raad versmaadde? Hij zal eindelijk moeten toegeven, dat, schoon in België, noch de liberale partij, met hare onbestemde en uiteenloopende wenschen, hare fransche en republikeinsche sympathiën, noch de clericale partij met hare, in een voor twee derden katholiek land ten eenenmale onmogelijke eischen, als regeeringspartij uitsluitend het roer in handen kon hebben, de vorst toch met eenige wijziging van gedragslijn, met vleien en toegeven in kleinigheden, met al die middelen, in één woord, waarvan een onoprechte regeerkunde zich weet te bedienen, wellicht een dier partijen duurzaam aan den troon had kunnen verbinden; maar hij zal ook, waar hij het antwoord zoeken zal op de vraag, waarom de koning dit niet deed, de in dit opzicht niet onverdachte getuigenis van de Potter kunnen aanhalen: ‘Il était trop franc et trop entier pour se prêter à un pareil manège.’

Wat hij ons niet zal behoeven te verklaren, is de wording van dien wanhopigen stand van zaken, die ten slotte aan de regeering geen handeling meer toeliet, zonder die in zekeren zin tot een misgreep te maken. Omtrent de stemming der gemoederen, in Noord en Zuid, gedurende de vereeniging, zijn wij vollediger ingelicht, dan aangaande de bedoelingen van den koning en den invloed van diens omgeving. In welken zin Noord Nederland de vereeniging aannam en bleef beschouwen, is genoegzaam bekend. Zij viel daar samen met een omkeer in denkwijze en gemoedstemming, door den stroom der voorafgegane gebeurtenissen allengskens tot stand gebracht. De republiek der vereenigde Nederlanden had, in de laatste jaren van haar bestaan, den regeeringsvorm boven de nationale zelfstandigheid zien stellen en den vreemdeling zien inroepen ter beslissing van huiselijke geschillen. De waarachtige vaderlandsliefde was uitgedoofd. Dat zij met nieuwen gloed op-

flikkerde, was een der meest sprekende gevolgen van de fransche overheersching. Eerst toen men ondervond, wat het was. onder te gaan in een groote mogendheid, besefte men de onschatbare waarde der verloren zelfstandigheid. Nooit was men meer Nederlandsch geweest dan sedert men Fransch was geworden. Onder den druk der Napoleontische heerschappij, rees de herinnering aan een roemrijk verleden in de gemoederen op, en deed er de hoop op vernieuwing van eigen volksbestaan gloren. Een krachtige vaderlandsche geest ontwaakte. Hij redde de poëzie van Helmers, die een ander geslacht koel zou hebben gelaten; hij herhaalde vol geloof en vertrouwen Bilderdijks dichterlijke voorspelling: Uit dit duister - Rijst de luister - Van een nieuwe heerschappij. En het Holland ‘dat na 't volenden der ellenden’ uit zijn stof verrees, was ook een geheel ander Holland, dan dat van 1795, met geheel andere wenschen en inzichten, Het gold nu niet meer de verwezenlijking van staatkundige theorieën, maar allereerst het hernemen der verloren plaats onder de onafhankelijke staten. De meest fransch-gezinde der leiders van de omwenteling van 1795, die in 1791 reeds den wensch naar een vereeniging met Frankrijk had uitgesproken, riep thans in geestdrift uit: ‘Wij zullen voorzeker weder een groot volk worden.’

Zoo nam de vereeniging van alle Nederlanden, die door den loop der omstandigheden als van zelf aangewezen scheen, voor de vaderlandslievende opgewondenheid van het Noorden een zeer eigenaardigen vorm aan. Het nieuwe rijk was daar de voorzetting der republiek, met haar roemrijk historisch verleden; de hand die men het Zuiden toestak, was de hand van den redder, die ook die gewesten uit hunnen staat van achterlijkheid zou opbeuren en voor het eerst de weldaden van een onafhankelijk volksbestaan zou doen genieten. En om ter wille dier nieuwe broeders van de overleveringen der republiek af te wijken, en de Schelde te openen, was zelfs in de oogen van enkele Amsterdammers een te ver gedreven edelmoedigheid. Het Noorden was niet, als het Zuiden, door de legers der verbonden mogendheden op de Franschen veroverd. Het had zelf het juk des overheerschers afgeworpen. Men gevoelde - als van zelf sprak - het zedelijk overwicht dat die omstandigheid gaf, en in de stemming waarin men verkeerde, was men meer dan ooit geneigd dat zedelijk overwicht te doen gelden.

In België daarentegen kon van verlevendiging van het natio-

naliteitsgevoel geen sprake zijn; dat gevoel sluimerde te diep. De hoogste staatkundige eisch dien men daar stelde, was om goed bestuurd te worden, onverschillig van wien dat bestuur uitging. Men had gelegenheid gehad het fransche bestuur met het oostenrijksche te vergelijken, en had in vele opzichten het eerste niet zoo veel slechter gevonden dan het laatste. Welken waarborg zou in dit opzicht de vereeniging met het Noorden geven? Voor de Katholieken had de aansluiting aan een Protestantschen staat zijn bedenkelijke zijde. De tegenstand van eenige hooge geestelijken tegen de nieuwe grondwet was voldoende om reeds dadelijk een groot deel der bevolking in verzet te brengen. En de meer verlichte en vrijzinnige Belgen vroegen zich weldra af, of elke tegenstand hunnerzijds tegen die kerkelijke aanmatigingen niet strekken zou om aan het Noorden een beslissend overwicht te verschaffen. Zoo de nationale zelfstandigheid er op moest uitloopen om door Holland geregeerd te worden, dan was de ruil in elk opzicht nadeelig. Indien men toch van buiten geregeerd moest worden, dan nog liever uit Parijs dan uit den Haag.

Zoo ontbraken op staatkundig gebied, van den aanvang af, alle aanrakingspunten. Het was hetzelfde op godsdienstig, op letterkundig, op maatschappelijk gebied. De banden die nog bestonden of gemakkelijk hadden aangeknoopt kunnen worden, werden opzettelijk afgescheurd. De gemeenschap van taal werd door het Zuiden verloochend. De Amsterdamsche tooneelisten speelden te Gent en te Brussel voor ledige zalen, men beweerde daar geen Hollandsch te verstaan, en eerlang onderteekenden de Vlaamsche boeren verzoekschriften voor het gebruik der Fransche taal, die zij zelven noch spraken, noch verstonden. Noord en Zuid leefde elk in zijn eigen kring. De veroordeeling van Van der Straeten wegens een door hem uitgegeven geschrift mocht in België een protest der Brusselsche balie en een niet onvruchtbaar beroep op het groote publiek tot betaling der geldboete uitlokken; zij verhinderde geen enkelen Noord-Nederlander om van der Palm toe te juichen, toen hij, bij de Haarlemsche Kosterfeesten, Nederland gelukkig noemde, omdat er niets heiliger was dan de vrijheid van drukpers. In Holland mocht Bilderdijk en zijne school bij elk gesprek over de tijdsomstandigheden de voorhoofden doen rimpelen; mochten de ‘bezwaren tegen den geest der eeuw’ door ieder beschaafde zoo al niet gelezen ten minste doorbladerd worden; wat woei

er van dit alles over naar het Zuiden, meer dan het oordeel van den Antwerpenaar Willems: ‘Da Costa est la pièce curieuse de la Hollande’?

De aaneensmelting mislukte. Of zij onder een anderen vorst gelukt zou zijn, laten wij andermaal in het midden. Maar zij had voorzeker kunnen gelukken, indien de goede wil, die den koning bezielde, ook bij zijn onderdanen werkzaam ware geweest. Volken vergissen zich niet zoo spoedig in de middelen als personen. Men had één kunnen worden, indien men het ernstig gewild had, indien men de eenheid niet als een bijzaak had beschouwd, die geen opoffering waard was. Indien de deftige bekrompenheid van het Noorden over allerlei vooroordeelen en opvattingen had kunnen heenstappen, zou wellicht de erkenning van het gemis aan staatkundige ondervinding in het Zuiden vertrouwen in de plaats hebben doen treden van lichtvaardige achterdocht.

Maar de goede wil bleef ontbreken. Toen het oogenblik aanbrak, dat het Zuiden met geweld de scheiding eischte, verzette het Noorden zich wel tegen de wijze waarop die eisch gesteld werd, niet tegen den eisch zelven. Hartelijk begeerd door het Zuiden, allerminst betreurd door het Noorden, kwam de scheiding tot stand. In staatkundigen zin werden Belgen en Nederlanders elkander vreemd. Die vervreemding met behoud van den bestaanden toestand op eenigerlei wijze op te heffen, zal wel altijd een hersenschim blijven. De onuitvoerbaarheid der af en toe geopperde plannen van staatkundige of economische vereeniging der beide rijken kan ook door hen, die er het gunstigst voor gestemd zijn, moeielijk ontkend worden. Een zelfstandig volksbestaan eischt een zelfstandige staatkunde. Zelfs bij de meest vriendschappelijke verhouding. Van geen land ter wereld moge de onafhankelijkheid ons meer ter harte gaan dan van België; ieder Belg zal begrijpen dat wij onze eigene toch nog oneindig hooger stellen. Ten opzichte van zijn land zal hij trouwens eveneens denken. De Engelsche staatsman, in 1830 attaché aan het Britsche gezantschap te 's Hage, die veertig jaren later schreef, dat zoo, hetzij België, hetzij Nederland, werd aangevallen de beide rijken thans veel spoediger de handen ineen zouden slaan tot elkanders verdediging, dan toen zij één rijk vormden, ging ongetwijfeld minder met de werkelijkheid te rade, dan met zijn voor-

liefde voor den minister wiens levensbeschrijver en lofredenaar hij was[1].

Kon de herdenking der gebeurtenissen van voor vijftig jaren voor Nederland in geen opzicht een feestelijke zijn, voor België was zij het des te meer. En inderdaad, niemand kon het jonge koninkrijk het recht betwisten zijn vijtigjarig bestaan jubelend te vieren. Het was een alleszins gewettigde feestviering. Weinig landen in Europa konden dit jaar op vijftig zoo voorspoedige jaren, terugzien. De nationale onafhankelijkheid ongeschonden bewaard; de vrije instellingen, waaraan door zoo vele zwaarhoofden een kortstondig leven was voorspeld, behouden en zonder schokken bevestigd; een bij uitstek schrander vorst in een langdurige regeering een gelukkig voorbeeld nalatend voor zijnen zoon; het waren ongetwijfeld voorrechten, die tot dankbare herdenking moesten stemmen. En ook de stoffelijke vooruitgang in die 50 jaren gaf reden tot blijdschap en rechtmatigen trots. Bleef Brussel waar het ontwikkeling, uitbreiding en verfraaiing gold niet alle Europeesche hoofdsteden op zijde; verkondigden de steeds toenemende rooknevels boven Luik niet den aanwassenden bloei zijner nijverheid? En Antwerpen? - Zoo in 1830 ergens de ondankbaarheid hare rechtvaardige straf zou vinden, volgens het Noorden, of de vrijheid groote opofferingen eischte, volgens het Zuiden, dan was het te Antwerpen. Zijn deel aan den kolonialen handel moest het aan Amsterdam en Rotterdam afstaan. Hoe zou het mogelijk zijn daarvoor vergoeding te vinden? Wij willen hier geen vergelijkende statistiek leveren die allicht tot beschamend zelfverwijt zou nopen. Laat ons alleen vermelden, dat in de laatste veertig jaren de haven van Antwerpen haren invoer zag vertiendubbelen.

Zoo mocht België, niet zonder zelfvoldoening, de eerste halve eeuw van zijn bestaan zich zien vervullen. Of het met hetzelfde vertrouwen de tweede kan ingaan? ‘L'union fait la force,’ schreef het voor vijftig jaren in zijn wapenschild. Dat de destijds bestaande ‘unie’ een tijdelijke zou zijn, kon ieder voorzien. Ook, dat de kloof tusschen de beide staatkundige richtingen, toen kunstmatig gedempt, na vijftig jaren zoo wijd zou gapen?

1 H. Lytton Bulwer, The life of Viscount Palmerston.

Tegen het gevaar waarmede onze tijd kleine staten bedreigt, moeten zij in eigen boezem het veiligste schild vinden. In hun zedelijke kracht ligt hun sterkste waarborg. Indien de staatkundige partijschap, in elk vrij land onvermijdelijk, het karakter aanneemt van een tweespalt die het geheele volksleven doorwoelt en tot alle lagen der maatschappij doordringt, kan zij niet strekken om die kracht te verhoogen. Ons heeft de ondervinding van voor honderd jaren geleerd, hoe felle partijschap ten slotte het staatkundig ideaal boven het vaderland stelt. Aan België bleef een zoo rampzalige ervaring gespaard. Het heeft tot nog toe getoond, zooals Leopold I het bij een der gewichtige gebeurtenissen zijner regeering uitdrukte, dat het nevens den wil de kracht bezit om onafhankelijk te zijn. Het vergete de waarschuwing dan ook niet die het bij diezelfde gelegenheid van zijnen vorst vernam: ‘Les nations ne meurent que par le suicide.’

Sept. 1880.

W.H. DE BEAUFORT.

Oorlog in het polderland. Een bijdrage tot de kennis der verdediging van Nederland.

Wanneer men, een kwarteeuw of iets langer geleden, langs den Rijnspoorweg van Arnhem naar Utrecht ging, ontwaarde men op dat traject, zoover het oog reikte, weinig anders dan kale heidevelden, terwijl nu en dan een kudde schapen schier de eenige afwisseling was, die dit tafereel opleverde. Heden heeft de streek een ander aanzien: de woestijn is met kracht aangevat geworden en duidelijk zichtbaar is het dat de arbeidzame hand van den mensch groeikracht in den onvruchtbaren grond heeft gebracht; en terwijl menig perceel reeds is ontgonnen, verbeidt het overige deel de hand die ook dit vruchtdragend zal maken. Een vergelijking tusschen voorheen en thans doet hier zeker de groote veranderingen uitkomen, die de mensch in de oppervlakte van den bodem heeft weten aan te brengen. De strijd van den bewoner dezer heidevelden tegen een dorren, zandigen bodem, is gewis een taaie strijd; maar toch is hij licht, vergeleken bij den krijg, dien de Hollander aan gindsche zijde van Utrecht tegen zijn erfvijand, het water, heeft te voeren. Zoodra de vroegere heide ophoudt, daalt de bodem aanmerkelijk en krijgt het landschap aanstonds een geheel ander aanzien. In plaats van hooge heide ziet men nagenoeg niets dan laag gelegen weilanden, door tallooze en onafzienbare slooten doorsneden. Men bevindt zich weldra te midden van het polderland, het land waarvan de Genestet in zwaarmoedige stemming getuigde:

> '..... gewijde grond der Vaderen,
> Gij - niet op mijn verzoek - ontwoekerd aan de zee.'

Inderdaad ontwoekerd aan de zee. Wij weten toch dat, zoo geen duinen en dijken bestonden, een aanzienlijk gedeelte des

lands met den opkomenden vloed zou onderloopen. Wij weten dat Amsterdam is gebouwd ter plaatse waar voorheen een der grootste veenmoerassen werd aangetroffen, en dat de legende van den kabeljauw, die in 1170 in een der grachten van Utrecht werd gevangen, nog heden een waarheid zou kunnen worden, wanneer een hooge springvloed door duinen en zeedijken toegang tot het binnenland verkreeg. Wij weten dat, ware de nijvere hand van den mensch niet dáár om door voortdurenden arbeid aan den drang van het water paal en perk te stellen, het geheele land ten westen van een lijn, getrokken van Spakenburg aan de Zuiderzee over Amersfoort, Utrecht en Gorinchem naar Bergen-op-Zoom, weldra slechts een vergrooting der Noordzee zou zijn.

Met de afscheiding van de hooger gelegen gronden en het lage polderland valt nagenoeg samen de hoofdverdedigingslijn des lands, de Nieuwe Hollandsche waterlinie, die, zoo als bekend is, aan de oostzijde het gedeelte des lands begrenst, dat, de provinciën Noord- en Zuid-Holland en een stuk van Utrecht bevattende, het groote strategische centrum vormt, waarbinnen wij, door een overmachtigen vijand aangevallen wordende, onze nationaliteit zullen blijven handhaven. Thans, nu de Nieuwe Hollandsche waterlinie nagenoeg voltooid is, nu de middelen tot wateraanvoer naar de inundatiën van dien aard zijn, dat niet langer vrees voor onvoldoende onderwaterzettingen in het oogenblik des gevaars behoeft te bestaan, nu de versterkingen over het algemeen kunnen gezegd worden aan de eischen van den tijd te beantwoorden, is het vertrouwen in de kracht dier linie vrij algemeen bij het Nederlandsche volk gevestigd. En terecht. Niet langer behoeft de toestand onzer hoofdlinie van verdediging ongerustheid in te boezemen. Geheel overeenkomstig onzen volksaard is het groote werk, in 1629 opgevat, met tusschenpoozen, langzaam maar zeker, voortgezet en thans, na twee en een halve eeuw, voltooid. Het denkbeeld eener verdediging van Holland, mocht de nood aan den man komen, met behulp eener linie van onderwaterzettingen en versterkingen, is een historische overlevering, diep in ons volksbestaan geworteld. Wij hebben het van onze vaderen geërfd en zijn er op onze beurt in opgegroeid. Geen offers waren het Nederlandsche volk van onze dagen te groot om tot de eindelijke verwezenlijking der grootsche gedachte van het voorgeslacht mede te werken, en met die verwezenlijking en de meerdere kennis, die omtrent

onze defensie-middelen bij het algemeen is verspreid, is het vertrouwen in de kracht der Nieuwe Hollandsche waterlinie volkomen gerechtvaardigd. Wij wenschen zoo vurig als iemand, dat de rampen van den oorlog nog lang van onze grenzen verwijderd mogen blijven; maar mocht eenmaal het noodlot medebrengen dat wij nogmaals den tol aan den God des Oorlogs moeten betalen, dan zullen, de offers, door het Nederlandsche volk als uitvloeisel van zijn vaderlandsliefde gebracht, ongetwijfeld hunne rente ruimschoots opbrengen, en zal het leger - behoorlijk georganiseerd en geoefend zijnde - zich geenszins voor een onmogelijke taak geplaatst vinden.

Maar wat zal ons lot zijn wanneer een strenge vorst, op het tijdstip van den aanval, onze rivieren en onderwaterzettingen met een ijskorst mocht hebben bevloerd? Is het dan niet met de verdediging gedaan en valt Nederland dan niet van zelf ten prooi aan den overmachtigen vijand? In geenen deele. Het is een dwaalbegrip te meenen dat ons land, bij strenge of aanhoudende vorst, niet met hoop op goed gevolg zou zijn te verdedigen. De lessen der geschiedenis leeren ons het tegendeel, en een opzettelijke studie van het onderwerp leidt evenzeer tot de hoopvolle uitkomst dat Nederland ook dán nog zeer goed is te verdedigen. Wij hebben, wat ons betreft, getracht in een der vorige jaargangen van dit tijdschrift, deze overtuiging aan onze landgenooten mede te deelen[1].

Intusschen verneemt men somwijlen de meening dat, aangezien de Nieuwe Holandsche waterlinie een tamelijk groote lengte heeft, het den vijand wellicht zal gelukken bij verrassing op eenig punt door de linie te dringen of wel een der forten te nemen, en dat in beide gevallen spoedig over het lot van Holland zou zijn beslist. Naar onze overtuiging kan die meening niet op goede gronden worden volgehouden, en spruit zij voort uit een algeheele miskenning zoowel van de roeping onzer mobiele strijdmacht als van den aard der verdediging van het eigenlijke Holland.

Tot de verdediging van de kern des lands moet - een ieder weet het - medewerken een mobiel leger. Alleen dàn wanneer men onderstelde dat de verdediging uitsluitend wierd gevoerd door de forten en hunne bezettingen, zou er, na het doorbreken der defensielijn, werkelijk groot gevaar bestaan dat de vijand,

1 In het opstel: *Oorlog bij winterdag*, geplaatst in *de Gids* van Mei 1875.

een gedeelte zijns legers tot net observeeren van de bezettingen der versterkte punten achterlatende, met de hoofdmacht onverwijld oprukte en er zoodoende in slaagde het gewichtigste deel des lands te bezetten en daardoor de verdere verdediging te verlammen. Maar een zoodanige onderstelling is niet geoorloofd, omdat men daarbij van het denkbeeld zou moeten uitgaan dat wij óf over geen mobiel leger hadden te beschikken, óf dat leger tot het bezetten van vestingen en forten bestemd hadden. Het een, zoo min als het ander, mag in redelijkheid worden aangenomen. Zonder een mobiel leger van voldoende getalsterkte, dat afgescheiden blijft van de bezettingen der versterkte punten, zou het voeren der verdediging van het hart des lands een onmogelijke taak zijn; en nimmer is dan ook vermoedelijk een organisatie onzer landsdefensie ontworpen, waarbij een dusdanig beginsel op den voorgrond is gesteld. Moet het veldleger van den beginne af medewerken tot het verdedigen der hoofdliniën, zoodra de eigenlijke verdedigingslijn mocht zijn doorgebroken, is het meer uitsluitend zijn taak den vijand het verdere voortdringen te beletten.

De vraag is nu: zal het mobiele leger daartoe in staat zijn? Het antwoord zou ontkennend moeten luiden wanneer het overmachtig vijandelijk leger moest worden tegengehouden op de heidevelden der Veluwe, op het open terrein ten oosten van Utrecht, waarop in den aanhef de aandacht werd gevestigd. Maar in die taak zal het mobiele leger niet te kort schieten dáár waar het geholpen wordt door de bijzondere gesteldheid van den bodem in de provinciën Holland. Wat het sterk doorsneden en begroeide en geheel onoverzienbaar terrein der Bocage eenmaal was voor de Vendeeërs, wat het hooge Alpengebergte ten allen tijde voor de mannen der vrijheid in Zwitserland is geweest, wat de ‘koppels’ omringd door ‘knicken’ bij de krijgvoering in oostelijk Sleeswijk voor de verdedigers dier streek waren wat eindelijk de moerassige bodem met zijn tropischen plantengroei voor de Atjehers is geweest bij de heldhaftige verdediging van hun geboortegrond, dat is het Hollandsche polderland voor den Nederlander.

De omstandigheid dat het land, gelegen ten westen van onze hoofdverdedigingslijn, door zijn bijzondere gesteldheid het voeren der verdediging ten zeerste in de hand werkt, is dus voor ons een zeer gelukkige omstandigheid, waarmede in het geheel geen rekening zou worden gehouden wanneer men aannam dat, na

het gelukken eener doorbreking van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, verdediging tegen overmacht niet meer mogelijk ware. Wij vleien ons in de onderstaande regelen duidelijk te maken dat, bijaldien de oorlog in het polderland door ons met beleid gevoerd wordt, alle kansen bestaan dat de verdediging des lands, ook na het verlies der hoofdlinie of wel nadat het een vijand mocht zijn gelukt een legerafdeeling op de kust te ontschepen, gedurende een onbepaalden tijd wordt voortgezet. Hierbij zal het wellicht blijken dat de bewering niet geheel zonder grond is, dat in de groote sterkte van het polderland voor de lijdelijke vededigingen, meer nog dan in onze defensie-liniën zelven, de groote passieve weerkracht van Nederland schuilt. Wij hopen door ons betoog eenigermate bij te dragen tot het verhoogen van het vertrouwen op eigen kracht.

Wanneer men een blik werpt op de lager gelegen streken van ons land, dan beseft men aanstonds dat de oppervlakte niet altijd is geweest in den toestand, zoo als wij dien thans aanschouwen. Ieder weet trouwens dat de grond dien wij bewonen, om ons te bepalen tot het nog steeds voortdurend tijdperk van de geschiedenis der aarde, voor een zeer aanzienlijk deel is gevormd door de aanslibbingen, hetzij van de zee, hetzij van de talrijke stroomen of kleine wateren, die ons grondgebied besproeien. Deze alluviaal-grond heeft, met uitzondering van de zeeduinen en de meeste andere zandverstuivingen, tot kenmerk zijn effene oppervlakte. Men kan rekenen dat daartoe behooren de provinciën Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en een gedeelte van Utrecht en van Noord-Brabant; voorts Groningen en Friesland. Nagenoeg al deze landen zijn beneden de oppervlakte der zee gelegen en vormen het eigenlijke polderland.

Een uitvoerige beschrijving van ons polderland mag niet alleen voor de lezers van dit tijdschrift overbodig geacht worden, maar wordt ook niet vereischt tot het bereiken van ons doel, het geven eener schets van het eigenaardig karakter van het polderland als oorlogstooneel. Daartoe moge met een vluchtig overzicht van de wording en het kenmerkende van den toestand van het Hollandsche polderland worden volstaan.

Uit de geschiedenis is het bekend dat reeds zeer vroeg de groote vruchtbaarheid van de oeverlanden onzer hoofdrivieren

de eerste koloniën van verhuizende stammen dáár haar verblijf heeft doen kiezen. Hoe was toen de toestand van die oeverlanden? Staring vergelijkt dien met de met hooge grassoorten en struikgewas bedekte oevers der groote rivieren in Oost-Indië, op die plaatsen waar de bevolking niet dicht genoeg is om den bodem geheel aan zich te onderwerpen, of ook wel met den hedendaagschen toestand van de oevers van den Ganges en zoovele andere stroomen, in Amerika onder anderen, waaraan tot leiding of beteugeling nog geen menschenhand raakte. Reeds spoedig na de eerste nederzetting onzer voorvaderen moet, zoowel het verdwijnen van de moerasplanten en het plaats maken voor weideplanten als het ontstaan op eenigszins hooger liggende punten van akkerland, het uiterlijk aanzien dezer vruchtbare gronden aanmerkelijk gewijzigd hebben. Tegen overstroomingen was men echter niet verzekerd, en met de pogingen om zich voor die lastige, telkens terugkeerende plaag te vrijwaren, hangt het ontstaan onzer polders samen.

Dat ontstaan was alzoo eenvoudig een gevolg van de noodzakelijkheid om, wilde men de lage gronden gedurende het geheele jaar bewoonbaar maken, ze door een dijk of kade te omringen, die het land tegen de hooge zee- of rivierstanden, met andere woorden tegen het buitenwater, vrijwaarde. Het eerst werden de hoogste gronden op die wijze ingedijkt. Daarna die, welke alleen bij eb droog kwamen, waaronder ook te begrijpen de nieuwe aanspoelingen die zich tegen de dijken vormden, en waardoor werkelijk veroveringen rechtstreeks op de zee werden gemaakt. Ten laatste ging men er toe over ook de lage landen in te polderen. Na het opwerpen van den dijk moest de polder, zoo noodig, worden drooggemaakt of wel drooggehouden. De vernuftige uitvinding der Hollandsche watermolens kwam hierbij te stade; terwijl men, om het overtollige regenwater te verzamelen en dat water, des vereischt, te kunnen loozen, dwars door het land tal van slooten moest graven, waaruit het water, bij hoogen stand in den polder, weggevoerd, of naar welke het bij droogte en lagen stand van het polderwater toegevoerd werd. Tot berging van het uitgemalen water bezigde men gewoonlijk de ringsloot of ringvaart, die den polder omringt en waaruit de grond voor den dijk verkregen wordt. Is die ringvaart niet zelf de boezem, dan wordt het water uit de ringvaart geloosd op den boezem en verder, hetzij naar een der hoofdrivieren, hetzij naar zee.

Natuurlijk heeft men in den loop der eeuwen groote vorderingen gemaakt in de kennis van alles wat met de waterwerken der polders in verband staat en zijn de hulpmiddelen, vooral in de allerlaatste tijden, oneindig beter geworden; maar de beginselen, naar welke men vroeger te werk ging, zijn dezelfde die nog steeds gevolgd worden tot het inpolderen van landen en het onderhouden van den waterspiegel op een gewenscht peil.

Bij den nadenkenden toeschouwer, die heden ten dage Holland doorkruist en het oog laat gaan over die vruchtbare akkers, die welige weilanden, over dat kunstmatige samenstel van dijken, kanalen, sluizen en watermolens, over die waterspiegels met hun afwisselend peil beneden en boven de oppervlakte der zee, over die landstreek, door tallooze vaarten, straat- en spoorwegen doorsneden, met haar dichte bevolking en haar rijke steden en welvarende dorpen, en zich vervolgens een oogenblik den toestand voor den geest toovert, in welken onze voorouders bij hunne komst die landen aantroffen, kan het niet anders of het besef der grootsche omwenteling, die hier heeft plaats gegrepen, moet een gevoel van levendige bewondering doen ontstaan voor het taaie geduld, voor de stalen volharding van de opvolgende geslachten bij hun strijd om de meesterschap over het water. Van een eigenlijke schepping is voorzeker geen sprake, maar toch kunnen we ons verplaatsen in den gemoedstoestand, die, bij de aanschouwing van dit meesterstuk, door menschenhanden gewrocht, den dichter deed uitroepen:

> Gods Almacht wenkte van den troon,
> En schiep elk volk een land ter woon;
> Hier vestte Zij een grondgebied,
> Dat Zij ons zelve scheppen liet.

Zoo als wij het polderland kennen, het bewonen en er den grond bebouwen, verkeert het dus steeds in een kunstmatigen toestand, waarin het alleen door aanhoudende zorg en arbeid kan gehouden worden. Maar juist dat geheele systeem van waterafvoer en wateraanvoer komt ons, met en benevens de lage ligging der landen, uitnemend te pas voor de verdediging. Onder de eigenaardigheden van het polderland uit dit oogpunt treft ons in de eerste plaats zijn lage en vlakke ligging, alleen afgebroken door de dijken en kaden, die niet slechts de afscheidingen tusschen de polders vormen, maar tevens veelal tot voetpaden of wegen zijn ingericht. Bij diep gelegen polders

(droogmakerijen) zijn de dijken somtijds zelfs de eenige gemeenschapswegen in de streek of kunnen zulks, door het inlaten van eenig water in den polder, ten allentijde gemakkelijk gemaakt worden. Maar ook minder diepe polders kunnen veeltijds spoedig dras gezet worden, waardoor de gemeenschap in den polder met groote bezwaren gepaard gaat.

Zonder het inlaten van water in de polders, is de gemeenschap er evenwel en in het bijzonder uit een militair oogpunt, reeds lastig. Wij wijzen om dit te doen uitkomen op een andere eigenaardigheid van het polderland, op de talrijke natte slooten namelijk die men er aantreft en waarop wij reeds wezen als met het bestaan van het polderland nauw samenhangende. Men vindt toch zeer weinig polders, die niet door slooten van zoodanige breedte en diepte worden doorsneden, dat reeds daardoor de gemeenschap buiten de wegen, zelfs voor den enkelen voetganger, die niet van den polsstok gebruik kan maken, zoo goed als gestremd is. Denkt men zich daarbij de bruggen en vonders afgebroken en de duikers vernield, dan is de gemeenschap in alle richtingen opgeheven.

Men beseft dat in terreinen, die uit een aaneenschakeling van zulke polders bestaan, de wijze van oorlogvoeren geheel anders is dan op hoogere, niet doorsneden vlakten. Immers biedt het polderland den verdediger even zoo vele voordeelen aan als het voor den aanvaller bezwaren oplevert. Vooreerst zal deze zich, wat de ruiterij en de artillerie betreft, bijna uitsluitend tot de wegen moeten bepalen, zoowel uithoofde van het doorsneden terrein als omdat de slappe grond, die doorweekt zijnde zoo goed als onbegaanbaar is, in elk geval de bewegingen der bereden wapens zeer belemmert. Reeds het verkennen wordt voor de cavalerie moeilijk; terwijl het bezit eener talrijke artillerie, in gewone omstandigheden van zooveel gewicht voor den aanvaller, hem hier niet veel voordeel zal aanbrengen, aangezien hij in den regel slechts een klein gedeelte daarvan in werking zal kunnen stellen. Maar ook overmacht van infanterie zal den vijand weinig baten; valt hij langs de wegen aan, dan zal de verdediger in den regel een veel grooter front dan het zijne kunnen ontwikkelen en met een geringe macht een veel talrijker afdeeling tegenhouden, zoo als bij dijkgevechten in het algemeen het geval is. Duizend man zijn hier even sterk als tienduizend. Waagt de infanterie, ten aanval oprukkende, zich in den polder, waartoe zij zich ten laatste

wel zal gedrongen gevoelen, dan stelt zij zich aan zulke verliezen bloot dat de kansen van slagen uiterst gering worden. Men behoeft geen militair te zijn om dit te kunnen beseffen. Een ieder weet dat de hedendaagsche gevechtsleer alleen den aanval met een breed front, in verspreide orde kent. Het besturen van zulk een aanval, waarbij meestal een betrekkelijk groote afstand onder het vijandelijk vuur moet worden afgelegd, is geen gemakkelijke zaak: de aanvoerder meet zijn troep steeds in de hand hebben, hij moet dien op de juiste oogenblikken, hetzij geheel, hetzij bij gedeelten, weten te doen voorwaarts gaan, halt houden, vuren en weer voorwaarts gaan. Nu begrijpt men gemakkelijk dat, zoo dit alles al uitvoerbaar is in terrein dat veel dekking aanbiedt, de zwarigheden grooter worden naarmate het terrein minder beschutting oplevert en dat zij het grootst zijn wanneer de opmarsch naar de vijandelijke stelling moet plaats hebben over een kale, geheel opene vlakte, zoodat de aanvaller van den beginne af is blootgesteld aan de vereenigde uitwerking van het kanon- en geweervuur des verdedigers.

Stellen wij ons nu voor dat zulk een aanval moet plaats hebben dwars door het polderland. Bij de bezwaren, om geheel ongedekt tegen 's vijands stelling op te rukken, voegen zich nu die, welke veroorzaakt worden door de talrijke slooten die moeten worden overgegaan; en ook hij, die nimmer militaire evolutiën als de hier bedoelde zag uitvoeren, kan zich zeer goed voorstellen dat de toestand van een vijand, die aldus aanvalt, buitengewoon bezwarend is. Aangenomen dat die vijand de gevechtsformatie bijtijds heeft kunnen aannemen, dan is hij toch over een aanzienlijke uitgestrektheid blootgesteld aan het schot onzer infanterie, die weldra een geweer zal hebben dat tot het vuren op 1800 meter is ingericht en 8 à 10 gerichte schoten in de minuut toelaat. De aanvaller zal natuurlijk trachten den afstand, dien hij te doorloopen heeft, met snelheid af te leggen; maar behalve door het vijandelijk vuur, wordt hij hierin verhinderd door de greppels, slooten, tochten en weteringen, die hij op zijn weg ontmoet. Telkens en telkens wordt hij opgehouden en gewoonlijk wacht hem de grootste moeilijkheid het laatst, in den vorm eener breede en diepe ringsloot. Hetzij hij komt te staan voor weteringen, die wegens hare diepte, of wel voor slooten, die uithoofde van den weeken bodem ondoorwaadbaar zijn, steeds treft hem het schot onzer, wellicht achter den ringdijk, alzoo gedekt opgestelde infanterie. De kracht

der vuurwapenen voor de verdediging komt hierbij tot hare volle werking. Daarbij moet niet over het hoofd worden gezien dat de aard van het terrein er niet toe bijdraagt om de eenheid van den aanval, zoo noodig om te slagen, te bevorderen. Mag het dan nog verwondering wekken dat reeds in vroegere eeuwen, dus toen de uitwerking der vuurwapenen oneindig ver stond beneden die der hedendaagsche, is gebleken dat zelfs de uitstekendste dapperheid bij den aanval op stellingen in het polderland meestal te kort schiet?

Maar wat belet den vijand om, even als de polderbewoner, van den polsstok gebruik te maken en zoodoende, gelijk deze, nagenoeg even snel vooruit te komen als ware het terrein niet doorsneden? Aangenomen dat geheele vijandelijke bataljons zich van polsstokken wisten te voorzien, dan moeten zij zich nog daarvan weten te bedienen. Want dat niet een ieder, die voor het eerst den polsstok ter hand neemt, hem aanstonds behoorlijk kan gebruiken, dit heeft menig onzer door een ongewenschte indompeling ondervonden. Vooral de gewapende infanterist moet in het gebruik van den polsstok geoefend zijn, wil men daarvan gunstige uitkomsten kunnen verwachten. Dat onze troepen, die in het polderland garnizoen houden, zich in het gebruik van den polsstok kunnen oefenen, is een voordeel dat wij op den vijand hebben, en zeer verkeerd zouden wij doen door daarvan geen gebruik te maken. Dit geldt trouwens in het algemeen met betrekking tot het houden van oefeningen in de krijgvoering in het polderland. De meerdere geoefendheid van onze soldaten in het hanteeren van den polsstok, kan hen ook bij de verdediging uitstekend te pas komen, b.v. bij bewegingen tot het bedreigen van 's vijands flanken, bij den verkenningsdienst, bij verrassingen, enz.

Is de polsstok een echt nationaal werktuig, dat bij de verdediging van Holland niet mag versmaad worden, hetzelfde kan gezegd worden met opzicht tot het gebruik van ‘uitleggers.’ Wie kent niet de Amsterdamsche zolderschuiten? Welnu dit bij uitstek vreedzame vervoermiddel met zijn aanzienlijk draagvermogen, kan bij de landsdefensie onwaardeerbare diensten bewijzen. Het hooge, stevige dek wordt dan de standplaats van enkele lichte vuurmonden, terwijl het ruim een onderkomen verschaft voor de artilleristen die het geschut bedienen en voor een kleine afdeeling infanterie. Hoezeer geen eigen verdedigingsvermogen van eenig aanbelang bezittende, zijn zulke gewapende

uitleggers uitstekend geschikt om, op de talrijke wateren, vaarten en kanalen geplaatst, inundatiën, vaarwaters, dijken en andere toegangen te verdedigen. Niet overal en niet altijd kunnen wij daartoe batterijen aanleggen of veldverschansingen opwerpen; op zulke punten brenge men, zooveel mogelijk des nachts of althans zonder door den vijand opgemerkt te worden, een gewapenden uitlegger. De kanonnen op den uitlegger geplaatst, slechts even boven de boorden van het kanaal uitstekende, verborgen achter natuurlijk of aangebracht struikgewas, zullen, vooral wanneer het vuur onverwacht en op het meest geschikte oogenblik geopend wordt, een groote uitwerking kunnen teweegbrengen. In het bijzonder vindt men in den veldtocht van 1672 meermalen gewag gemaakt van de goede diensten, door het gebruik van uitleggers bewezen. Zoo leest men dat de uitlegger, die op den 28sten December van dat jaar in de Mijdrecht bij de kooi van den Heer van Nieucoop was gestationneerd, Luxemburg met zijne colonne ter sterkte van 3500 man, bij zijn tocht op Aarlanderveen, dwong om een andere richting te volgen dan die welke was voorgeschreven; een feit waarvan de beteekenis grooter ware geweest zonder het daarop gevolgde teruggaan van Koningsmarck uit Zwammerdam. Een ruim en oordeelkundig gebruik van gewapende uitleggers. waartoe de talrijke vaarten en wateren in Holland ruimschoots de gelegenheid aanbieden, zal ongetwijfeld de kracht der verdediging aanzienlijk vermeerderen

Onze voorstelling van de eigenaardige moeilijkheden, waarmede de aanval op stellingen in het polderland gepaard gaat en van de middelen waarmee de verdediger dien aanval kan bestrijden, zou licht bij den lezer de vraag kunnen doen rijzen òf wij daarmede hebben willen te kennen geven dat stellingen in het polderland in den regel onverwinbaar zijn? Wij antwoorden dat er stellingen in het polderland worden aangetroffen, die, bij een goed bestuurde verdediging, inderdaad door een, zelfs overmachtigen aanval in het front niet te nemen zijn. Het behoort tot de taak van den verdediger zulke stellingen te kiezen en te bezetten. Maar hij wachte zich te wanen dat hij, met het bezetten van zulk een stelling, alles heeft verricht en niet zal worden aangevallen. Kan de vijand noch langs de wegen, noch door het lage, doorsneden land in het front aanvallen, dan blijven hem twee middelen over, die hem tot zijn doel kunnen brengen: omtrekking en verrassing.

Omtrekkingen zullen voor den aanvaller evenwel meestal met groote bezwaren gepaard gaan. Door de gesteldheid van het polderland toch zijn afdeelingen van geringe sterkte voldoende om tegen omtrekkende bewegingen des vijands te waken; terwijl bovendien het onderwaterzetten van terreinen, door welke een omtrekking kan plaats hebben, een even eenvoudig als gemakkelijk middel is om ze geheel te verijdelen. Een voorbeeld hiervan vinden wij in den slag bij Alkmaar op 2 October 1799. Het Fransch-Bataafsche leger had toen ongeveer dezelfde stellingen bezet als op den 19^{den} September te voren. Op beide dagen vormde het versterkte dorp Oud-Karspel het rechter steunpunt der slaglinie. Maar terwijl op den 19^{den} September het défilé van den Langendijk, dat zich van Oud-Karspel in zuidelijke richting uitstrekt, door den Heer-Hugowaard, die het aan de oostzijde begrenst, kon worden omgetrokken, zoo als op laatstgenoemden dag dan ook werkelijk is geschied, was op den 2^{den} October de mogelijkheid van zulk een omtrekking afgesneden doordat de Heer-Hugowaard, even als het terrein ten westen van den Langendijk, was onder water gezet. Dientengevolge was het smalle acces, door den dijk gevormd, bijna een eiland geworden, dat toen alleen in de strekking der lengte was aan te vallen. Een omtrekking in het polderland zal dus eerder in een wijden kring geschieden; maar men begrijpt dat in zoodanig geval de omtrekkende afdeeling steeds aan het gevaar is blootgesteld van te worden afgesneden en vernietigd. Zulk een omtrekking had op den bovengenoemden 19^{den} September 1799 plaats, op den rechtervleugel van het Fransch-Bataafsche leger. Maar die onderneming, door den generaal Abercrombie aan het hoofd eener macht van 9000 man uitgevoerd, mislukte doordien de generaal Daendels, tijdig van de omtrekkende beweging des vijands onderricht, onverwijld maatregelen nam om zijn bedreigde flank en zijn rug te verzekeren, waarvan het gevolg was dat toen Abercrombie tot den aanval op den vijandelijken rechtervleugel meende over te gaan, de daarheen voerende weg door de Hollandsche ingenieurs onbruikbaar was gemaakt en alle bruggen waren afgebroken. Hij moest dientengevolge tot den terugtocht besluiten, zoodat de onderneming alleen gestrekt had om 9000 man aan den slag zelven te onttrekken.

Het ligt dan ook voor de hand, en de geschiedenis heeft het bewezen, dat, zoo de vijand er niet in kan slagen ons in

front te overweldigen, hij meestal het middel van verrassing zal te baat nemen of beter gezegd zal moeten te baat nemen om zijn doel te bereiken. Hoewel bij de verdediging van Amsterdam door de patriotten in 1787 tegen het Pruisische leger, over het geheel weinig eenheid bestond in de bevelvoering, waren toch de maatregelen der verdedigers van dien aard dat de Hertog van Brunswijk de hoop opgaf om de stelling, die de patriotten in het front tusschen de Zuiderzee en het Haarlemmermeer bezet hadden, door een rechtstreekschen aanval te nemen. Dat de Hertog hierin goed gezien had, hebben de vruchtelooze aanvallen tegen het front der positie bewezen; en had de verdediger niet de zeker belangrijke, doch, overweegt men den toestand in die dagen te Amsterdam, niet geheel onverklaarbare fout begaan om het Haarlemmer-meer onbewaakt te laten, waardoor de Pruisische troepen in den rug der te vergeefs in het front zoo fel bestookte positie van Amstelveen konden komen, de aanval op de hoofdstad ware hoogstwaarschijnlijk niet gelukt. Clausewitz heeft de opmerking gemaakt dat het doordringen der Pruisen tot vóór de poorten van Amsterdam van een ‘kleinigheid’ heeft afgehangen. ‘Die kleinigheid’ zegt hij ‘was het onbewaakte Haarlemmermeer. Hadden de Hollanders op dit meer een paar schepen gehad, dan zou de Hertog nooit vóór Amsterdam verschenen zijn; want hij was *au bout de son latin*’[1]. Juist omdat alles ons leert dat verrassing schier het eenige middel is dat den vijand den toegang tot onze defensieliniën kan openstellen, moeten wij, bij het voeren van den polderoorlog, steeds die mogelijkheid voor oogen hebben en moet het woord: w a a k z a a m h e i d onophoudelijk en onder alle omstandigheden onze leuze zijn. Wordt een voldoende waakzaamheid betracht, dan hebben wij alleen zwakheid of verraad te vreezen. Maar dan zou zich onder ons een Koningsmarck of een Pain-et-Vin moeten bevinden: en alleen de gedachte aan die mogelijkheid zou beleedigend zijn voor het Nederlandsche officierskorps.

Is het beeld dat wij van de vechtwijze in het polderland gaven, om zijn groote sterkte voor de verdediging te doen uitkomen, wellicht te rooskleurig? Wij gelooven het niet. Wij meenen ons niet aan overdrijving te hebben schuldig gemaakt

1 Clausewitz, Over den oorlog, II, blz. 181.

bij het schetsen van de groote natuurlijke sterkte van ons polderland, die ons in staat stelt om dáár, zelfs tegenover een talrijk en overmachtig leger, stand te houden. Maar wij ontkennen niet, dat, zoo wij den vijand op die wijze een geruimen tijd kunnen tegenhouden, wij wederkeerig weinig op hem kunnen winnen. Dezelfde omstandigheden toch, die het voor den vijand zoo moeilijk maken ons uit onze stellingen in het polderland te verdrijven, beletten ons om uit die stellingen tot den aanval over te gaan; met andere woorden onze verdediging zal, instede van een actief karakter te dragen, meer van lijdelijken aard zijn. Dit is ontegenzeggelijk een nadeelige omstandigheid, want de lijdelijke verdediging is zeker de minst goede. Men kan daarbij weinig winnen; in den regel zal men trachten te behouden wat men heeft. Maar moeten wij een bezette stelling opgeven, dan komt weder de gesteldheid van het polderland ons te stade. Immers kunnen wij in zoodanig geval onmiddellijk naar een meer achterwaartsche, en, des vereischt, voorbereide stelling teruggaan en dáár den strijd op nieuw aannemen. Overal is daartoe de gelegenheid. Clausewitz vergelijkt ons terrein bij een schaakbord en zegt dat, even als daarbij, het aantal combinatiën voor den verdediger onuitputtelijk is. Onze terugtochten zijn gemakkelijk, omdat de vijand daartegen niet in groote massa's en, bij het noodige beleid onzerzijds, evenmin overvleugelend kan optreden, terwijl wij hem bovendien, door het afbreken van bruggen als anderszins, gemakkelijk kunnen ophouden.

Is de noodzakelijkheid, die de aard van het terrein meebrengt, om ons in den polderkrijg in den regel tot het defensieve te bepalen, de schaduwzijde van die oorlogvoering, wij kunnen daartegenover echter een voordeel stellen, dat niet gering te schatten is: de meerdere kennis, die wij boven den vijand bezitten van het polderland, en waarvan wij partij kunnen trekken om dáár, ook tegen overmacht, partieele voordeelen te behalen. Wij erkennen gaarne dat daartoe een zekere bedrevenheid wordt vereischt, die alleen te verkrijgen is door aanhoudende oefeningen in vredestijd in de gevechtsvoering en de gevechtsleiding in het polderland. Maar wat belet ons zulke oefeningen te houden? En maken wij dan van de verkregen bedrevenheid, evenzeer als van onze meerdere terreinkennis met beleid gebruik, is daarbij zorg gedragen voor een goed ingericht kondschapswezen, dan is het geenszins onmogelijk dat kleine, goed aangevoerde afdeelingen het den vijand zoo lastig maken dat hij, onder den

invloed bovendien van het klimaat en van andere door ons te nemen maatregelen, waartoe het onderwaterzetten van terreingedeelten kan behooren, toch ten laatste een eenmaal bezet gedeelte des lands weder moet ontruimen. Een sprekend voorbeeld van ons meesterschap in het polderland is altijd het ontzet van Leiden. Men herinnere zich dat die stad, in 1574 door 22 schansen ingesloten en belegerd door 11,000 man Spaansche troepen, welke tot de beste van die dagen behoorden, is ontzet door een macht van hoogstens 2500 man, die in schuiten over de bevaarbaar gemaakte inundatiën werden aangevoerd. Wij kunnen tienmaal sterker zijn dan de vijand, wanneer wij zorgen steeds in hydrostatischen zin meester van het water te zijn door stoomgemalen, sluizen, enz. Dit is, meer dan men gewoonlijk aanneemt, een hoofdvereischte bij de verdediging van Holland, en om daarin wél te slagen zal, in oorlogstijd, een aanhoudend overleg met de besturen der waterschappen moeten plaats hebben.

Uit dit alles moge worden afgeleid dat, zoo het voeren eener bepaald actieve verdediging in het polderland uitzondering zal blijven, wij echter, door met kennis van zaken en met overleg te handelen, veel kunnen doen om de nadeelen der passieve verdediging, zoo niet geheel, dan toch voor een gedeelte, weg te nemen en de zege ten slotte aan onze zijde te doen verblijven.

Leidt alzoo de beschouwing van ons terrrein, in verband met de wijze van oorlogvoeren, tot de gevolgtrekking dat het polderland, zoo als dit in de provinciën Holland wordt aangetroffen, een zeer groote natuurlijke sterkte bezit, die het voeren der verdediging aldaar ten zeerste moet in de hand werken en ons weinig van overmacht behoeft te doen duchten, wij worden in die meening versterkt bij het raadplegen van onze geschiedenis. Inderdaad wanneer men het eerste gedeelte van den marsch van het Pruisische leger in 1787 naar Amsterdam, waarbij dat leger gesteund werd door een aanzienlijk gedeelte der bevolking en eerst in de linie tusschen de Zuiderzee en het Haarlem mer-meer tegenstand ontmoette, en evenzeer de gebeurtenissen van 1794 en 1813, toen de bevolking de Franschen als 't ware binnenhaalde, buiten beschouwing laat, leveren alle invallen in ons land, sedert den Munsterschen vrede ondernomen en waarbij in het polderland gestreden werd, het sprekend bewijs voor de machtige hulp, die de verdediger dáár in de gesteldheid van den grond vindt. Wij wijzen op de verdediging van het noord-oostelijke deel des

lands in 1672 tegen de Munstersche troepen; op den inval der Fransche legers in hetzelfde jaar; op den veldtocht van het Engelsch-Russische leger in Noord-Holland in 1799. Een nauwgezette studie van al die veldtochten voert ontegenzeggelijk tot een gunstig getuigenis voor de dapperheid en de volharding der Hollandsche troepen en meestal voor de leiding waaronder zij streden, maar meer nog tot de erkenning dat de natuurlijke sterkte van het polderland voor de verdediging in Noord- en Zuid-Holland, in Groningen en Friesland tot het verkrijgen der gunstige uitkomsten zeer veel heeft bijgedragen.

In 't bijzonder leerrijk in dit opzicht is de verdediging der provincie Noord-Holland in 1799 door de Fransch-Bataafsche strijdmacht tegen het overmachtige Engelsch-Russische leger. In geen ander tijdperk van onze geschiedenis is de invloed van het terrein op het voeren der verdediging zoozeer uitgekomen als in dezen roemvollen strijd van twee maanden te midden der Noord-Hollandsche polders. Den 27sten Augustus met 15.000 man geland, meende Abercrombie, hoezeer op dat tijdstip in de overmacht, de Engelsche versterkingen en de komst van het Russische leger te moeten afwachten, alvorens tot aanvallende bewegingen over te gaan. Den 10^{den} September wijst hij een aanval van het intusschen overmachtig geworden Fransch-Bataafsche leger, tegen zijn stelling in den polder de Zype ondernomen, af, doch blijft in zijn verdedigende rol volharden. Eerst op den 19^{den} September, na de aankomst van een gedeelte van het Russische leger en van den Opperbevelhebber der verbonden macht, den Hertog van York, rukt deze aan het hoofd van 40.000 man tegen het leger van Brüne op, die, nauwelijks half zoo sterk als de aanvallers, deze niettemin, zij het ook ten koste van groote opofferingen, met een verlies van bijna 4000 man, 26 stukken geschut, 7 vaandels en 42 munitieen transportwagens afwijst. Hier leerde het Engelsche-Russische leger de sterkte van het Hollandsche polderland en de bezwaren, waarmee de aanvaller te kampen heeft, kennen[1]. Het

1 Ziehier het oordeel dienaangaande van Walsh: ‘The obstacles that presented themselves on every side, to obstruct the advance of an army in this country, cannot readily be conceived from the most accurate description. The Sand-Hills begin to rise abruptly from the flats.... The plain at the feet of the hills is intersected by a large canal, running in the same direction and terminating at Alkmaar.... The whole plain is moreover divided into distinct portions by cross canals, which have no communication with each other (?). At the principal intersections, some village is situated, which requires nothing more to make it a strong point of defence, than mounting cannon on the top of the dykes and posting troops behind them.’ Walsh, A narrative of the expedition to Holland in the autumn of the year 1799. London, 1800.

ongunstige weder, de onbruikbaarheid der wegen, het afwachten van versterkingen uit Engeland, dit alles gaf aanleiding dat de aanval eerst den 2^{den} October kon worden hervat. Maar ook die hernieuwde aanval had geen beslissend gevolg, omdat Brune na den hevigen strijd, waarbij de Anglo-Russen een gedeeltelijk voordeel hadden behaald waarvan zij den volgenden dag hoopten partij te trekken, zijn troepen bijtijds een meer achterwaartsche stelling deed innemen tot dekking van Amsterdam. De Franschen gingen namelijk terug naar Beverwijk, ter verdediging van Holland-op-zijn-smalst, terwijl de Bataven ter hoogte van Purmerend stelling namen. Amsterdam zelf was intusschen door de zorg van Krayenhoff in staat van verdediging gebracht. Door de sterkte der stelling voorwaarts van Amsterdam, moest York besluiten tot den aanval op de strook tusschen de Lange Meer en de Noordzee; maar hier trof hij, zooals gezegd is, de geheele macht der Franschen aan, en werd den 6^{den} October teruggeslagen. Het gevolg van dezen bloedigen strijd, de slag bij Castricum genaamd, was de overhaaste terugtocht van het Engelsch-Russische leger naar zijn eerste positie in den polder de Zype, waarbij het op den voet gevolgd werd door de Franco-Bataven, die het gelande leger in de Zype weldra geheel insloten.

'Hachelijk' zegt een hedendaagsch geschiedschrijver, 'was de toestand van het Engelsch-Russische leger. In een landstreek, welke deels door de herfstregens in een modderpoel was herschapen, deels uit kale duinen en dorre stranden bestond, had het nauwelijks huisvesting voor de gekwetsten en zieken, wier aantal bij het ongunstige herfstweder dagelijks toenam[1]. Najaarsstormen konden den aanvoer van levensmiddelen en drinkwater uit Engeland geheel beletten. De troepen waren moedeloos....' Wij gelooven dat die schets volstrekt niet overdreven is, en toch waren twee maanden van oorlogvoering voldoende geweest om het Engelsch-Russische leger in dien toestand te brengen, terwijl dat leger zich nog gelukkig mocht rekenen bij verdrag een vrijen aftocht te bedingen.

1 Van de 30.000 man, die het verbonden Engelsch-Russische leger tegen het einde van den veldtocht nog telde, konden niet meer dan 17.000 man onder de wapenen gebracht worden, - zoo groot was het aantal zieken, die in de hospitalen opeengehoopt lagen.

En men meene niet dat de verdediging hier, in algemeenen zin, gevoerd is onder bijzonder gunstige omstandigheden. Het tegendeel is waar. Want niet alleen was het Fransch-Bataafsche leger meestentijds in de minderheid en de aanvaller, door de overgave van onze vloot, volkomen meester ter zee, daar kwam nog bij dat de geest van de bevolking, die voor het meerendeel een terugkeer naar de oude orde van zaken begon te verlangen, geenszins op de hand van de verdedigers was, en dat het land, behalve in Noord-Holland, op meer dan één punt bedreigd werd door korpsen uitgewekenen, waartegen, evenzeer als tegen een mogelijke landing op de zuidelijke gedeelten van onze kust, tegelijkertijd door de verdedigers moest gewaakt worden. Nog dient vermeld dat de voordeelen, die de Geallieerden omstreeks het midden van 1799 aan den Rijn en in Italië hadden bevochten, den moed der aanvallers niet weinig aanwakkerden, een moed alleen gelijk te stellen met de uitstekende dapperheid door de verdedigers betoond.

De omstandigheden waren dus in werkelijkheid niet in het voordeel van het Fransch-Bataafsche leger. En zoo men de opmerking mocht maken, dat de leiding bij den aanvaller op sommige tijdstippen van den veldtocht mocht hebben te wenschen overgelaten, ook het beleid van den verdediger is gelaakt geworden. Men heeft er Abercrombie een verwijt van gemaakt dat hij niet aanstonds na de overwinning bij Callantsoog, of althans na de overgave van de vloot, tegen het vijandelijk leger is opgerukt, en de meening is verkondigd dat in zoodanig geval de kansen van den verdediger zeer slecht zouden gestaan hebben. Het is billijk, wanneer de werkeloosheid van Abercrombie wordt bijgebracht als een omstandigheid, die ons ten goede is gekomen, daartegenover te stellen de feilen die aan de zijde van den verdediger zijn begaan. En dan kan niet ontkend worden dat het, zoo spoedig na de landing, zonder strijd teruggaan van den Hollandschen aanvoerder, den generaal Daendels, tot in de stelling vóór den Schermerpolder, evenmin als het uitgedrukte voornemen om onmiddellijk daarop ook weder deze positie op te geven, te rechtvaardigen zijn, doch als bewijs kunnen strekken dat Daendels inderdaad niet genoegzaam bekend was met de gesteldheid van het land dat hij moest verdedigen. Daarom mag o.i. dan ook geen onvoorwaardelijk gunstig oordeel over de leiding bij den verdediger in het begin van den veldtocht uitgesproken worden; diens handelingen hadden meer in over-

eenstemming kunnen zijn met de gesteldheid van het land. En ware dit het geval geweest, dan zou het de vraag zijn óf meer voortvarenheid bij den bedachtzamen Engelschen bevelhebber een gunstig resultaat zou hebben opgeleverd.

De veldtocht van 1799 in Noord-Holland heeft de kracht der natuurlijke verdedigingsmiddelen van dat gewest op de meest overtuigende wijze in het licht gesteld. Ten einde dit ook eenigszins in bijzonderheden te doen uitkomen, wenschen wij den loop van een der gevechten uit dien veldtocht te volgen, en kiezen daartoe een door overmacht uitgevoerden aanval op een verdedigende stelling, en wel dien welke op den 10^{den} September, van het meergenoemde jaar door de vereenigde macht der Franschen en Hollanders werd ondernomen tegen den achter den Zijperdijk opgestelden vijand. Wij zijn overtuigd dat de kennis van zulk een gevecht nuttig en leerrijk is voor ieder Nederlander en wij zullen derhalve naar genoegzame duidelijkheid streven om te mogen hopen ook door onze medeburgers, geen krijgslieden van beroep, voor wie deze regelen in de eerste plaats geschreven werden, gelezen te worden.

Zoo als hiervoren is vermeld, waren de eerste Engelsche troepen den 27sten Augustus 1799, onder aanvoering van den luitenant-generaal Abercrombie, geland. Die macht bestond uit de 1ste divisie van het Engelsche leger, samengesteld uit de 1ste en 2de garde-brigade, onder de generaals Doyle en Burrard, en de 1ste en 2de brigade infanterie, aangevoerd door de generaals Coote en Moore, te zamen 13 bataljons. Voorts telde het landingsleger nog de 5de brigade infanterie (2 bataljons) onder den kolonel Macdonald, 2 eskadrons lichte dragonders en een afdeeling rijdende artillerie. Volgens Walsh vormde die strijdmacht, ter sterkte van 15.000 man, de kern van het Engelsche leger.

De luitenant-generaal Daendels was, na te vergeefs beproefd te hebben den gelanden vijand in zee terug te werpen, met zijn divisie - de eenige troepenmacht, op dat tijdstip in Noord-Holland aanwezig, en na het gevecht van den 27sten Augustus niet sterker dan een 9000 man - aanvankelijk naar den polder de Zype, en weinige dagen later naar den meer zuidwaarts gelegen Schermer-polder teruggetrokken. Den 2^{den} September was de opperbevelhebber van het Fransch-Bataafsche leger, de maarschalk Brune, op het tooneel van den krijg verschenen en had zijn hoofdkwartier te Alkmaar gevestigd. Vervolgens waren

Fransche troepen aangekomen, weldra gevolgd door het grootste gedeelte der inmiddels uit Groningen en Friesland ontboden divisie van den luitenant-generaal Dumonceau[1]. Tengevolge van een en ander had de Fransch-Bataafsche macht op den 8sten September de navolgende samenstelling:

De Fransche divisie, onder den generaal Van Damme, zou volgens sommige opgaven bestaan hebben uit 11 bataljons infanterie en 5 eskadrons cavalerie, ter gezamenlijke sterkte van ongeveer 7000 man.

De Bataafsche troepen waren nu in twee divisiën ingedeeld. De 1ste divisie, die van den luitenant-generaal Daendels, bestond uit twee brigades, respectievelijk aangevoerd door den kolonel Rietvelt en den generaal-majoor Van Zuylen van Nyevelt. De 1ste brigade telde het 1ste en 2de bataljon jagers (majoor Roussel en luit. kol. Chassé), een bataljon grenadiers, de drie bataljons der 1ste halve brigade infanterie, vier eskadrons dragonders, de 2de compagnie rijdende artillerie (kapt. d'Anguerand) en een compagnie pioniers met de bruggen. De 2de brigade was samengesteld uit een bataljon der 3de, het 1ste en 3de bataljon der 4de, en drie bataljons der 5de halve brigade (kol. Crass), benevens vijf compagniën (2½ eskadron) van het 2de regiment cavalerie. De 1ste Bataafsche divisie telde dus 12 bataljons infanterie, 6½ eskadron cavalerie, een compagnie rijdende artillerie en een compagnie pioniers.

De 2de divisie van het Bataafsche leger, waarvan de luitenant-generaal Dumonceau bevelhebber was, bestond mede uit twee brigades, aangevoerd door den generaal-majoor Bonhomme en den kolonel Bruce, en een achterhoede onder den majoor Tulleken. Tot de eerste brigade behoorde het 4de bataljon jagers (luit. kol. Burs Trip), zes compagniën grenadiers (tot een bataljon vereenigd), het 1ste en 3de bataljon der 6de, en de drie bataljons der 7de halve brigade (kol. Gilquin), vier eskadrons huzaren en twee sectiën der 1ste compagnie rijdende artillerie (kapt. Cordes). De 2de brigade bestond uit drie batal-

1 De generaal Dumonceau ontving op den 30sten Augustus den last om met de meeste snelheid over land naar Amsterdam te marcheeren. Den 31sten Augustus wordt de marsch aangevangen, den 7den September bereikt de generaal Amsterdam, den 8sten gaat hij het IJ over en vervoegt zich bij het hoofdkwartier. In die tijden heette dit een snelle marsch. Thans zouden daartoe, bij spoorwegvervoer, nauwelijks zooveel uren benoodigd zijn als destijds dagen.

jons der 2de, en het 2de bataljon der 6de halve brigade, benevens 7 compagniën (3½ eskadron) cavalerie. De achterhoede eindelijk was samengesteld uit het 3de bataljon jagers, drie compagniën grenadiers (een klein bataljon), 1 compagnie (½ eskadron) cavalerie en een sectie der laatstgenoemde compagnie rijdende artillerie. De 2de divisie was alzoo in het geheel sterk: 13 bataljons infanterie, 8 eskadrons ruiterij en een compagnie rijdende artillerie.

De totale sterkte van het Fransch-Bataafsche leger wordt verschillend opgegeven en door Krayenhoff[1] op een 25 tot 26.000 hoofden geschat. Dat leger was op den 8sten September in Alkmaar en voorwaarts van die plaats vereenigd en had dáár kantonnementen betrokken. Op den rechtervleugel stond de divisie Daendels; zij had de dorpen Oudkarspel, Noord- en Zuid-Scharwoude, Broek, St. Pancras, alwaar het hoofdkwartier was, en Oudorp bezet. De generaal Dumonceau was in het centrum geplaatst met zijn hoofdkwartier te Alkmaar; zijn divisie was verdeeld over Schoorldam, Koedijk en Alkmaar. De ruimte tusschen de vaart naar de Zype en de Noordzee was ingenomen door de Fransche divisie, die de dorpen Groet en Schoorl tot nabij Bergen bezet had.

Werpen wij thans een blik op de positiën, door het Engelsche leger op dit tijdstip ingenomen. Na den terugtocht van Daendels en de overgave der Bataafsche vloot, was de aanvoerder der gelande Britsche strijdmacht op den 1sten September uit de duinen, die hij sedert den 27sten Augustus bezet hield, opgerukt en had in de Zype stelling gekozen tusschen Petten en Oudesluis, zoodat het Engelsche leger de ruimte bezet hield tusschen de Noordzee en de Waardgronden (de tegenwoordige Anna-Paulowna-polder), welke laatste bij vloed door de Zuiderzee onder water gezet werden. Hier besloot de generaal Abercrombie de in aantocht zijnde versterkingen af te wachten en zich vooreerst tot de verdediging te bepalen.

1 Geschiedkundige beschouwing van den oorlog op het grondgebied der Bataafsche republiek in 1799, door den luit.-generaal Baron Krayenhoff. Nijmegen, 1832.
Behalve Krayenhoff en het reeds aangehaalde werk van Walsh, zijn nog geraadpleegd:
Histoire de la campagne faite en 1799 en Hollande, traduite de l'Anglais par M. Mac-Carthy, chef de bataillon. Paris, 1818.
Veldtocht van den generaal Brune in de Bat. republiek in het jaar 1799, beschreven door een officier van zijn Etat-major. Uit het Fransch. Haarlem, 1801.

Reeds van nature had de stelling in den polder de Zype een groote sterkte. Hare frontlijn toch werd gevormd door den Zyperringdyk[1], een hoogen dijk, zich uitstrekkende van Petten over Krabbendam, Eenigenburg en St. Maarten in de richting van Oudesluis. Langs den binnenkant van den Westfrieschen dijk, aan den buitenkant alzoo van den polder de Zype, bevond zich een sloot. De breedte en diepte van die sloot waren niet overal dezelfde; eerstgenoemde wisselde af van 2,6 tot 6,5 meter, de diepte van 0,5 tot 1 meter[2]. Vóór het gedeelte van den ringdijk naar de zijde van Petten vond men de Oude Hondsbosschervaart. De beide vleugels der stelling waren behoorlijk aangeleund en konden zelfs door de Engelsche zeemacht, nu meester van Noord- en Zuiderzee, ondersteund worden; terwijl eindelijk de streek, onmiddellijk achter de stelling, gelegenheid tot het onderbrengen van troepen aanbood. Wat de kracht der positie nog aanmerkelijk verhoogde, was de gesteldheid van het daarvóór gelegen terrein, meestal laag, doorsneden land, waardoor slechts een beperkt aantal wegen, op den ringdijk aanloopende, tot dezen toegang verleende.

In overeenstemming met zijn voornemen om zich vooreerst tot de verdediging te bepalen, gaf Abercrombie onverwijld last om de stelling nòg zooveel mogelijk te versterken. Diensvolgens werd, wat de vleugels betreft, Petten geflankeerd door twee ‘kanonneer-galjooten,’ nabij den oever geposteerd, terwijl Oudesluis op den linkervleugel - belangrijk èn door zijn ligging, èn als plaats van ontscheping der van Helder aangebrachte behoeften - met veel zorg werd versterkt. De Zijperdijk vormde een doorloopende borstwering, waarachter emplacementen tot geschut en logementen voor den troep werden gemaakt. De voornaamste geschutopstellingen kwamen aan het

1 De polder de Zijpe, in 1441 overstroomd en in het tijdvak tusschen 1533 en 1555 ingepolderd, is langs het oude land van Westfriesland of wel naar den kant van Alkmaar, waarvan hier sprake is, afgesloten door den Ouden Westfrieschen zeedijk, en langs de overige gedeelten door den Zijperringdijk of Zijperdijk. Hieruit blijkt, dat, hoewel gewoonlijk van den aanval op den Zijperdijk wordt gesproken, die benaming oneigenlijk is; de aanval had plaats op den Ouden Westfrieschen zeedijk. In ons verhaal zullen wij echter de gebruikelijke benaming behouden.

2 De polder de Zijpe heeft niet, zooals de meeste polders, aan den buitenkant van den ringdijk een kanaal tot afwatering. Deze heeft plaats door middel van een kanaal, gaande midden door den polder, welk kanaal tevens dient tot loozing van het water van een gedeelte der overige polders van Westfriesland.

hoofd van den Slaperdijk, zijnde de dijk die van Groet naar den ringdijk tusschen Petten en Krabbendam leidt, en voorts ter hoogte van Krabbendam, Eenigenburg, St. Maarten en Valkoog. De latere generaal Krayenhoff, destijds, in den rang van luitenant-kolonel, chef der genie bij het leger te velde, die na den veldtocht al deze werken heeft bezocht, verklaart dat zij meerendeels onberispelijk waren uitgevoerd[1].

De Engelsche voorposten stonden te Dirkshorn, Harencarspel en Warmenhuizen, voornamelijk tot observatie, en voorts te Schagen, dat verschanst en sterk bezet was, met het doel om, des vereischt, van dáár uit een krachtigen aanval tegen 's vijands rechterflank uit te voeren.

Aldus was de toestand bij het Britsche leger in de dagen, die den aanval op den Zijperdijk voorafgingen. Brune, zooals reeds vermeld is, thans kunnende beschikken over 25 á 26.000 hoofden, oordeelde het oogenblik gunstig om het Engelsche leger, dat luidens de ingewonnen berichten nauwelijks 20.000 man telde, vóór de aankomst der nog verwachte versterkingen, slag te leveren. Er bestaan redenen om aan te nemen dat de Fransche Opperbevelhebber onbewust was van de sterkte der positie, door het Britsche leger bezet. Onbekend als Brune was met het eigenaardige van den krijg in het polderland, is het vermoeden gewettigd dat hij de hinderpalen, die overwonnen moesten worden om de stelling aan den Zijperdijk te veroveren, te gering heeft geschat. Bovendien miste hij, of wel zijn generale staf, de noodige kennis van het terrein, zoo ooit, dan vooral hier een onmisbaar vereischte.

In den avond van den 9^{den} liet Brune de bevelen tot den aanval voor den volgenden ochtend uitgeven. Die aanval zou plaats hebben tegen den zuidelijken uitspringenden hoek van den Zijperdijk tusschen Eenigenburg en Petten. Op den rechtervleugel moest de generaal Daendels, zoodra de dag zou zijn aangebroken, met zijn divisie Eenigenburg nemen en zich van het gedeelte van den Zijperringdijk, daarachter gelegen, meester maken. De generaal Dumonceau ontving den last om op hetzelfde tijdstip den ringdijk te bestormen tusschen Eenigenburg en Krabbendam, na laatstgenoemde buurtschap genomen te hebben. De Fransche divisie zou ten aanval oprukken tegen het gedeelte der stelling tusschen Krabbendam en Petten.

1 Krayenhoff, Geschiedkundige herinnering, blz. 108.

Brune zou in persoon dit gedeelte van den aanval leiden. De 2de divisie en de Fransche troepen moesten elk in twee colonnes, de divisie Daendels zou in één enkele colonne oprukken.

Gaan wij thans na hoe deze bevelen werden uitgevoerd. Reeds ten 2 ure in den nacht stelde de generaal Daendels zich in beweging en ten 4 ure was hij meester van Dirkshorn en Harencarspel. Van hier wilde de generaal nu, volgens de hem verstrekte schriftelijke bevelen, op Eenigenburg aanrukken; maar te Tuitjenhorn gekomen, vond hij den weg derwaarts versperd door de brigade Bonhomme, deel der colonnes van het centrum uitmakende. Hierdoor werd Daendels genoodzaakt, wilde hij niet een bloote aanschouwer van den strijd blijven, rechts aan te houden en op St. Maarten - tegen den Zijperdijk gelegen - te marcheeren. Zijn pogingen om dit dorp te veroveren schenen aanvankelijk met goed gevolg bekroond te zullen worden. De rijdende batterij van d'Anguerand opende op niet meer dan een paar honderd meter het vuur tegen een veldwerk, dat de Engelschen voorwaarts van St. Maarten bezet hadden. Zoodra het vuur van de vijandelijke artillerie tot zwijgen was gebracht, rukten twee bataljons van de 1ste halve brigade met den stormpas vooruit en veroverden het werk. Op hetzelfde oogenblik kreeg Daendels evenwel bericht dat er verwarring was ontstaan op zijn linkerflank bij de brigade Bonhomme, na het mislukken van den eersten aanval dier brigade op Eenigenburg. Uit vrees van te worden afgesneden ging hij nu niet aanstonds tot den aanval op St. Maarten over, maar wachtte daarmede totdat hij eerst persoonlijk had medegewerkt om de orde bij de brigade Bonhomme te herstellen en die brigade vervolgens andermaal tegen Eenigenburg zou oprukken. Toen dit laatste geschiedde, gaf ook Daendels last om St. Maarten aan te vallen, maar òf hij, onder de gegeven omstandigheden, wellicht het minder raadzame inzag van een met kracht doorgezetten aanval op den uitersten rechtervleugel, òf wel het vergeefsche der pogingen tot verovering van den Zijperdijk, zooveel is zeker dat die aanval niet met veel kracht werd doorgezet en Daendels al spoedig besloot zich er toe te bepalen den vijand hier bezig te houden, in afwachting dat hij nadere bevelen van den opperbevelhebber zou ontvangen. Toen hij daarop, omstreeks 3 ure in den namiddag, zag dat het vuur op den geheelen linkervleugel had opgehouden en het centrum reeds terugging, nam ook Daendels den aftocht aan, die in goede orde volbracht werd in weerwil der pogingen

van de Engelschen om hem, van uit Schagen, over Dirkshorn af te snijden. Daendels nam daarna zijn vorige stellingen aan den Langedijk weder in. Het verlies, door hem op dezen dag geleden, bedroeg 150 man.

De 2de divisie moest, zoo als vermeld is, in twee afdeelingen tot den aanval oprukken. Terwijl de kolonel Bruce Krabbendam in front zou aanvallen, moest de generaal Bonhomme, luidens de schriftelijke instructiën van het groote hoofdkwartier, met zijn brigade over Warmenhuizen en Tuitjenhorn marcheeren en van laatstgenoemd dorp een weg volgen, die tusschen Eenigenburg en Krabbendam op den Zyperdijk uitkwam. Eerst toen Bonhomme de Engelsche voorposten had teruggedreven, ontdekte men dat de weg, die van af Tuitjenhorn moest gevolgd worden, niet bestond. Denkelijk had men bij het groote hoofdkwartier op de kaart een sloot voor een weg aangezien! Oppervlakkig kan het verwondering baren dat de vergissing niet dadelijk bij den staf der divisie was opgemerkt; maar dan ziet men over het hoofd dat de divisie van den generaal Dumonceau pas in Noord-Holland was aangekomen. Dezen generaal, evenmin als den generaal Bonhomme, mag dus hiervan een verwijt worden gemaakt; waren die beide aanvoerders langer in Holland geweest, het is te vermoeden dat zij een grondiger studie van het terrein zouden gemaakt hebben en de ongenoegzame bekendheid van Brune's staf met het oorlogstooneel minder schadelijk zou gewerkt hebben.

Na Tuitjenhorn te zijn doorgetrokken, doet Bonhomme twee stukken rijdende artillerie in batterij komen en, onder bescherming van dat geschutvuur en van dat der als scherpschutters optredende jagers, zijn voorhoede met versnelden pas voorwaarts gaan. Die aanval wordt met groote dapperheid uitgevoerd[1]. Maar op omstreeks 50 pas van de ringsloot wordt de voorhoede door een zoo hevig kartets- en geweervuur van den achter den dijk geposteerden vijand begroet, dat zij, zich wegens den aard van het terrein niet kunnende ontwikkelen en in een enkele massa langs den weg moetende oprukken, tot den terugtocht wordt genoodzaakt, die weldra in een overhaaste vlucht overgaat. Een tweede en een derde aanval, door het 1ste en 2de bataljon der 7de halve brigade vervolgens ondernomen, hebben

1 De Engelsche schrijver, door Mac Carthy vertaald, zegt van dien aanval: ‘La division batave du centre ne montra pas moius de bravoure; mais elle n'eut pas plus de succès.’

geen beter gevolg dan die der jagers; ook die bataljons worden in verwarring teruggeslagen[1]. De onmogelijkheid inziende om door een stormaanval tot zijn doel te geraken, bepaalt Bonhomme zich van nu af tot het bezet houden van een meer achterwaartsche stelling en neemt eindelijk tegen 3 ure den terugtocht naar zijn vroegere kantonnementen aan. Zijn verlies bedroeg 460 hoofden, waaronder 15 officieren.

De andere brigade van de 2de divisie, die van den kolonel Bruce, had order om Krabbendam aan te vallen. Het grootste gedeelte van die brigade werd echter te Alkmaar opgehouden door een zeer groot aantal voertuigen, die de Friesche poort versperden, en kon niet eerder dan ten 7 ure op het slagveld aankomen. De Generaal Dumonceau, vroegtijdig ter plaatse aanwezig en den vijand bij Krabbendam niettemin willende bezighouden, deed door een afdeeling van omstreeks 100 man der brigade Bonhomme, een compagnie huzaren en een houwitser, den aanval beginnen. Toen die kleine macht, gesteund door een halve rijdende batterij, die op den Rekersdijk in positie was gekomen, nagenoeg een uur gestreden had, bereikte de voorste afdeeling van de brigade Bruce op het zoo even vermelde tijdstip het terrein van den strijd en ging tot de bestorming van Krabbendam over.

Een ongenoemde schrijver heeft in den 7den en 8sten jaargang van het tijdschrift ‘De nieuwe Spectator’ een reeks krijgskundige beschouwingen geleverd over den veldtocht van 1799 in Noord-Holland; beschouwingen, waaraan uit meer dan een oogpunt een hooge waarde moet worden toegekend. Van den aanval op Krabbendam gewagende, zegt de hierbedoelde schrijver: ‘Dat die bestorming plaats had en zelfs aanvankelijk gelukte, is een schitterend bewijs van de dapperheid der Hollandsche troepen; gewone troepen zouden voor zulk een onderneming zijn teruggedeinsd. Het gold toch een dorp aan te vallen, dat men alleen konde naderen over een niet breeden weg, aan de eene

1 In zijn rapport aan den Agent van Oorlog laat de generaal Dumonceau zich aldus uit over den aanval der genoemde bataljons van de 7de halve brigade: ‘De weinige confusie, die onder 't Volk heeft plaats gehad wierd veroorzaakt, zegt gem. Generaal Major (Bonhomme), op het aspect van een brede Gracht, die zich beneden aan den Dijk bevond, van agter dewelke de Vijand zoo een allerhevigst Musquet als Artillerie Vuur maakte, dat alle goede dispositie van den Generaal Major Bonhomme, en de goede wil van 't 4. Bataillon Jagers, gecommandeerd door den Lieutenant Colonel Trip, daardoor vrugteloos wierd. Deze Troup, de Vijand niet kunnende naderen, was oorzaak dat wij op dat point verloren.’

zijde ingesloten door de vaart van Alkmaar naar de Zijpe, aan de andere zijde door weiland met breede slooten doorsneden; die weg was afgesloten door een dwarswal, waarachter twee stukken geschut in batterij stonden, die met hun vuur de geheele lengte van den weg bestreken; achter dien dwarswal was het sterk bezette dorp: nog verder achterwaarts, dáár waar de vaart van Alkmaar den Zijperdijk bereikt, andere verschansingen, en eerst na het te boven komen van al die hindernissen, kon men den dijk zelf aanvallen. Voeg bij dat alles dat *die* stelling verdedigd werd door dappere soldaten, voor het gevecht misschien de beste van Europa, en dat Abercrombie in persoon dáár was om de zijnen met geestdrift te bezielen, dan zal men zich een denkbeeld kunnen vormen wat die aanval op Krabbendam was.'

Wij hebben die levendige, maar niet overdreven schildering overgenomen omdat zij het bijna onuitvoerbare van zulk een aanval in een duidelijk licht stelt. Aan het hoofd der aanvalscolonne bevonden zich 200 jagers van het 3de bataljon, die, onder aanvoering van den majoor Tulleken, den vijand met onstuimigheid aanvielen. Hoezeer Tulleken bij dien aanval door een kanonskogel doodelijk werd getroffen, bleven de jagers voortgaan, zoodat de verdedigers genoodzaakt werden de verschansing vóór Krabbendam, zoomede het dorp zelf, te ontruimen met achterlating van een aantal krijgsgevangenen en den wagentrein. Onverwijld maakten toen twee bataljons der 6de halve brigade, die de jagers volgden, zich gereed om de verschansing achter het dorp en vervolgens den Zijperdijk te bestormen.

Dit was voor de verdedigers een kritiek oogenblik. Abercrombie, ter plaatse tegenwoordig, beseft het hachelijke van den toestand. Van het paard stijgende, neemt hij het bevel op zich over vijf compagniën van het 20ste regiment en moedigt die troepen door woord en daad aan zoolang mogelijk stand te houden. Gelijktijdig zendt hij bevelen aan de reserve, in de nabijheid op den linkervleugel geplaatst, om ten spoedigste op te rukken. Intusschen dringen de Hollanders door tot nabij den ringdijk, maar het hevige vuur van achter dien dijk en de hardnekkige tegenstand der Engelschen beletten hen hier een blijvend voordeel te behalen. Toen daarbij het 2de bataljon der 6de halve brigade in verwarring geraakt en, in weerwil van alle pogingen van zijn chef, den luitenant-kolonel Anthing, om de orde te herstellen, overhaast teruggaat, sleept het uit den aard

der zaak de op den niet breeden weg opeengehoopte achterwaarts staande troepen mede, tengevolge waarvan ook de bezetting van Krabbendam weldra den terugtocht moet aannemen.

Hoezeer de Hollandsche troepen veel geleden hadden, gelukte het den generaal Dumonceau de vluchtenden te herzamelen en, na verloop van eenigen tijd, nogmaals tegen de vijandelijke verschansingen aan te voeren. Krabbendam werd hernomen, en aan de artillerie, die zoowel hier als doorgaande in dezen veldtocht zeer geroemd wordt, gelukte het zelfs er twee stukken in batterij te stellen; maar in een dichte massa samengetrokken als de Hollandsche macht in het dorp was, steeds blootgesteld aan het vuur der in een breed front, achter den dijk opgestelde Engelsche infanterie, was het standhouden hier niet langer mogelijk. De wanhopige pogingen der Hollanders om over de ringsloot te komen, werden door de verdedigers zonder veel moeite verijdeld en Dumonceau zag zich ten laatste genoodzaakt bevel te geven om het gevecht af te breken. Ten 3 ure in den namiddag ving de terugtocht aan, die zonder stoornis werd uitgevoerd. De brigade Bruce had een verlies geleden van 477 hoofden, waaronder 23 officieren.

Wenden wij ons thans tot den linker vleugel van den aanval. Dáár werd door de Fransche divisie, mede bij het aanbreken van den dag, de marsch aangevangen. Brune voerde hier in persoon het bevel over Van Damme's troepen. De linker colonne marcheerde over het dorp Camp langs den voet der duinen en de binnenzijde van den Hondsbossche Zeedijk en verspreidde zich in het polderland tusschen den Droomer- en den Slaperdijk, welke beiden op den Zijperdijk aanloopen. De voorhoede van de rechter colonne ging in het terrein tusschen den Slaperdijk en de vaart naar Alkmaar, langs den Hargerweg in de richting van den Groeter-molen naar den Zijperdijk, gevolgd door twee bataljons, die over den Slaperdijk marcheerden. In tegenstelling met de Hollandsche troepen, die, zooals wij gezien hebben, langs de enkele wegen ten aanval oprukten, gingen de Franschen dus grootendeels door de weilanden. Zij voerden draagbare bruggen mede om over de slooten te komen. Met een voorbeeldigen moed wisten zij alle hinderpalen van het terrein te overwinnen[1]; een gedeelte der Fransche grenadiers drong zelfs door tot aan den buitenboord van de ringsloot vóór

1 Mac Carthy zegt: ‘Les Français s'avancèrent avec une audace, qu'il était impossible de ne pas admirer.’

den Zijperdijk, en velen sprongen er in om zwemmende den overkant te bereiken en de vijandelijke verschansingen te bemachtigen[1]. Een officier van den staf van den generaal Brune verhaalt, in het door hem uitgegeven verslag van den veldtocht, dat een kapitein van de 42ste halve brigade, de Lenteigne genaamd, bij den aanval langs den Hargerweg, in weerwil van het hevige vijandelijke vuur het eerst aan den boord van de ringsloot gekomen, zijn compagnie dáár doet standhouden en, zijn degen tusschen de tanden nemende, te water gaat en de vaart overzwemt. Tot tweemalen dompelt hij onder om de diepte te peilen. Hij bevindt die echter te groot, komt bij zijn troep terug en bespaart dezen het gevaar van bij den niet uitvoerbaren overtocht doelloos om te komen. Hier en elders moest de heldenmoed der Fransche troepen dan ook afstuiten op het moordend lood, van achter de borstwering afgezonden, of op de Engelsche bajonetten, en na een woedenden strijd van meer dan anderhalf uur, toen alle aanvallen vruchteloos bleken, moest Brune de onmogelijkheid om te slagen erkennen en den strijd hier doen afbreken. Een groot aantal Franschen sneuvelde of werd gewond; onder deze laatsten de brigade-generaal David, die weinige dagen later overleed. Te vergeefs had deze generaal beproefd, door zich aan de spits zijner troepen te stellen, deze in gesloten colonne over den Slaperdijk te brengen. Volgens een Fransche opgave zou het verlies bij de divisie Van Damme meer dan 1100 man aan dooden en gewonden hebben bedragen, waaronder niet minder dan 138 officieren.

Het Fransch-Bataafsche leger had alzoo bij den aanval op den Zijperdijk aan gesneuvelden, gekwetsten en vermisten ver over de 2000 man verloren; het verlies der Engelschen moet, volgens officieele opgaven, 184 man bedragen hebben, alzoo nog niet het tiende gedeelte van dat der aanvallers. Die cijfers leggen reeds op zich zelven een bewijs af van den ongelijken strijd. Want wat, in weerwil van de meerdere getalsterkte van het Fransch-Bataafsche leger, dat leger in het gevecht van den 10den September 1799 niettemin in de minderheid bracht, was de groote sterkte der stelling, door het Engelsche leger bezet. Het is reeds opgemerkt dat Brune denkelijk die sterkte niet kende; daaraan en aan zijn onbekendheid met den aard van

1 Vonk, een tijdgenoot, vermeldt dat omstreeks 30 Franschen verdronken met de wapenen in de hand.

het voorliggende terrein moet het toegeschreven worden dat hij bevelen gaf tot een frontaanval die onuitvoerbaar bleek. Ook wanneer de stelling aan den Zijperdijk door troepen van een minder gehalte dan de Engelsche bezet en verdedigd ware geworden, zou het mislukken van den aanval niet mogen bevreemden. Al de heldenmoed, door het Fransch-Bataafsche leger betoond, stuitte af op de sterkte der positie aan den Zijperdijk met haar open en moeilijk vóórterrein. Overtuigend hebben de stroomen bloed, op 10 September 1799 vergoten, bewezen dat geen overmacht, ook bij de grootste dapperheid, tegen zulk een stelling iets vermag en niet zonder grond is dan ook over Brune een afkeurend oordeel uitgesproken omdat hij den last gaf die stelling in het front aan te vallen[1].

Voor het verbonden leger is het gevecht om den Zyperdijk een nederlaag geweest; maar een eervolle nederlaag, waarop Franschen en Bataven met rechtmatigen trots mogen terugzien. En hebben wij daarbij gevoelige verliezen geleden, die verliezen zijn niet geheel zonder vrucht geweest, omdat toen het overtuigend bewijs is geleverd van de groote kracht van het polderland voor de lijdelijke verdediging. De stelling aan den Zyperdijk, door het Engelsche leger bezet, had ongetwijfeld een buitengewone sterkte, nog vermeerderd door de hinderpalen die de verdediger er aan had toegevoegd; maar zulke stellingen zijn in het polderland geen uitzonderingen, zij maken integendeel den regel uit. Schier overal vindt men in de provinciën Holland gelegenheid tot het kiezen eener sterke defensieve stelling en wat daaraan ontbreekt, zal meestal in weinig tijds kunnen worden aangevuld.

Wij kozen met opzet, als voorbeeld van een aanval op een

1 Volgens Walsh zou de aanval hebben plaats gehad op uitdrukkelijken last van het Uitvoerend bewind. ‘This experiment’, zegt hij, ‘was made at the express order of the Batavian Directory, but with what intention is not very obvious, as the whole of the enemy's force was easily repulsed by little more than a third of ours.’ Dat er door het Uitvoerend bewind drang is uitgeoefend tot een aanval op de vijandelijke stellingen, schijnt ook wel te blijken uit den aanhef van het Fransche rapport over het gevecht van 10 September. Immers wordt daarin gezegd: ‘Aussitôt que le Général en Chef a pu réunir une armée égale à peu près à celle de l'ennemi, il a pris la résolution de l'attaquer, d'après vos solicitations.’ Maar al mocht het Bewind den Franschen generaal tot handelend optreden aangespoord hebben, dan blijft deze o.i. toch ten volle verantwoordelijk voor het genomen besluit. Brune heeft overigens in den loop van dezen veldtocht wel bewezen dat hij alles behalve aan den leiband liep van het Bataafsche bewind.

verdedigende stelling in het polderland, het gevecht om den Zyperdijk, hoewel onze troepen hier, instede van verdedigend (zooals in den regel het geval zal zijn), aanvallend optraden. Het was ons in de eerste plaats te doen om duidelijk in het licht te stellen welk een groote kracht de passieve verdediging aan de terreinsgesteldheid in het polderland kan ontleenen en daartoe scheen ons een overzicht van den strijd van 10 September 1799 bij uitstek geschikt. Maar nog een andere leering is uit dit voorbeeld te trekken, de bevestiging der reeds hiervoren door ons bijgebrachte stelling dat, zoo het polderland een grooten steun geeft voor de lijdelijke verdediging, het daarentegen, tegenover een vijand die de terreinsgesteldheid ten zijnen voordeele weet te gebruiken, weinig gelegenheid oplevert tot offensieve handelingen op eenigszins groote schaal, hoe gewenscht zulke handelingen ook zijn. Het besluit van Brune om het verbonden leger, op dat oogenblik overmachtig, tegen het front der sterke vijandelijke stelling achter den Zyperringdijk aan te voeren, is door ons afgekeurd, niet omdat het de beschreven ongunstige uitkomst heeft gehad, maar omdat het, naar onze overtuiging, te voorzien was dat het die uitkomst moest hebben. Bewijst dus het aangehaalde voorbeeld eenerzijds hoe de terreinsgesteldheid in Holland het voeren eener passieve verdediging begunstigt en tegen overmacht mogelijk maakt, het waarschuwt ons tevens om niet roekeloos tot den aanval over te gaan tegen diezelfde stellingen, die ons de kracht moeten schenken om de verdediging een onbepaalden tijd te voeren.

Had Brune dan den gelanden vijand voortdurend in het bezit van het veroverde moeten laten? Geenszins; wij hebben hiervoren getracht uiteen te zetten hoe de verdediger in zoodanig geval te handelen heeft, en het latere gedeelte van den veldtocht kan strekken om onze meening kracht bij te zetten. Men heeft toch gezien dat, tengevolge van het bloedige gevecht bij Castricum op 6 October, het Russisch-Engelsche leger in allerijl naar den polder de Zype terugkeerde en dáár de stellingen weder innam, die het op 10 September te voren bezet hield, en dat het bij dien terugtocht van nabij gevolgd werd door de strijdmacht van den verdediger. Maar deze wachtte zich thans wel om het vijandelijk leger in zijn stelling aan te vallen, doch bepaalde zich vooreerst, zeer te recht, tot een nauwe insluiting. Het oogenblik was toen aangebroken om den vijand het verblijf in den polder de Zijpe onhoudbaar te

maken, waartoe, zoo als wij mede gezien hebben, onderscheidene omstandigheden medewerkten; en het is dan ook aan geen redelijken twijfel onderhevig dat de bevelhebber van het Fransch-Bataafsche leger, indien aldus gehandeld ware geworden, veel gunstiger voorwaarden had kunnen bedingen dan die, welke Brune op den 18^{den} October 1799, zoozeer ten onzen nadeele, met zijn handteekening bekrachtigde.

Zoolang Holland niet is veroverd, is Nederland niet tenondergebracht. Welnu, zoowel de beschouwing van de eigenaardige gesteldheid van het polderland uit het oogpunt der krijgvoering, als het raadplegen van onze krijgsgeschiedenis, moet, zoo wij ons niet ten eenenmale bedriegen, tot de uitkomst leiden, door ons vooropgezet, dat wij tot het voeren van de verdediging van de provinciën Holland in de terreinsgesteldheid aldaar een machtigen bondgenoot bezitten en dat wij, geholpen door dien bondgenoot, de verdediging van het hart des lands, ook tegen overmacht, een onbepaalden tijd kunnen volhouden. Het vertrouwen op eigen kracht, ons door die wetenschap geschonken, is een hechte waarborg voor een blijvend onafhankelijk volksbestaan. Maar wij haasten ons er bij te voegen, een waarborg, die alle beteekenis zou verliezen, bijaldien het leger niet aan zijn bestemming kon beantwoorden. Het is meermalen gezegd, maar het kan in een land als het onze, waar men zoo licht geneigd is al te uitsluitend te rekenen op den steun van forten, van verdedigingsliniën, van inundatiën, waar het bestaan eener voorliefde voor de materieele strijdmiddelen zich bij zoo menige gelegenheid openbaart, niet te dikwijls herhaald worden, dat een leger van voldoende getalsterkte, georganiseerd en geoefend om dadelijk ten strijde te trekken, de hoofdvoorwaarde is tot het behoud onzer zelfstandigheid. Ons zelfvertrouwen moet dus in de eerste plaats kunnen steunen op de overtuiging dat het Nederlandsche leger, mocht een vijand onze grenzen overschrijden, voor zijn taak berekend zal bevonden worden. Is eenmaal die overtuiging bij ons gevestigd, dan is het zeker geoorloofd rekening te houden met de eigenaardige gesteldheid van onzen bodem, en moet ons vertrouwen in eigen kracht niet weinig worden versterkt bij het besef van de groote natuurlijke sterkte van het Hollandsche polderland voor de verdediging.

'*s Hage*, 4 April 1880.

C.D.H. SCHNEIDER.

De veldtocht van Willem III in 1676.

(*Vervolg van Deel III, blz.* 430.)

II.

Lodewijk XIV kon een langer verblijf in het veld na den 10^{den} Mei niet aangenaam zijn geweest. Dat hij het leger, ook nadat er geen kans op nieuwe lauweren voor hem was, niet verliet, lag aan het plan van Louvois. Deze wilde dit jaar niets meer gedaan hebben, omdat hij 't noodig vond spaarzaam met zijn hulpmiddelen te zijn, maar hij wilde ook de bondgenooten beletten iets te doen. Daarom moesten alle Fransche vestingen aan die zijde in den volkomensten staat van tegenweer worden gebracht en tot dit geschied was, moest het vijandelijk leger door dat van den koning worden vastgehouden. Zoolang deze in het veld was, dreigde altijd een aanval. Daarom stonden reeds voor het einde van Mei de beide legers weder in Brabant tegenover elkander; het rijke land van Aelst werd door de Franschen uitgezogen, want het blijven in 's vijands land was tevens een middel om het leger te onderhouden op kosten des vijands. Er gebeurde hoegenaamd niets; Lodewijk's leger bleef volkomen werkeloos. Eerst zes weken later duidde het vertrek van aanzienlijke afdeelingen naar Rijn en Maas aan, dat deze beweging niet had moeten dienen om een aanval te bedekken of voor te bereiden, maar alleen om hier de bondgenooten eenigen tijd tot werkeloosheid te dwingen. Zoodra zij ten opzichte van 's vijands plannen gerust waren gesteld, overlegden deze wat zij doen zouden.

Villa Hermosa was van oordeel, dat men eene der vestingen aan de Boven-Maas moest aantasten. Maar Willem wilde voor

alles Nederland en België verlossen van den ondraaglijken last van eene vijandelijke wapenplaats in hun flank, en stelde dus voor, den zomer te besteden aan het beleg van Maastricht. Waldeck en de andere generaals waren 't met hem eens; ook de Duitsche bondgenooten stemden toe en beloofden hunne medewerking. De landvoogd gaf toe en de rollen werden verdeeld.

De Prins nam zelf het beleg voor zijne rekening. Eene afdeeling van het leger zou daartoe worden afgezonderd en vereenigd met alle in Nederland maar eenigszins beschikbare troepen. Het leger, dat onder den vorst-bisschop van Osnabrück was bijeengetrokken ter verbinding van de legers in België en aan den Rijn, zou zich bij hem aansluiten. Villa Hermosa en Waldeck daarentegen moesten met de hoofdmacht der bondgenooten de Fransche strijdkrachten in het oog houden en het beleg dekken.

Zoodra 't bleek, dat de Franschen niets ernstigs meer zouden ondernemen, maakten de hoofden der bondgenooten aanstalten tot het volvoeren van dit plan. Reeds den 1sten Juli legerden zij zich daartoe bij Nivelles, waar zoowel de Sambre als de Schelde in 't oog kon worden gehouden, en hielden zij twee dagen later een laatsten grooten krijgsraad. Daarin werd vastgesteld, dat het observatieleger aldaar zou blijven staan totdat de Franschen tot ontzet van Maastricht in beweging kwamen; in dat geval zou het eene stelling aan de Sambre innemen. Wendden deze zich naar Vlaanderen, dan zou het ze in korte dagmarschen volgen; belegerden zij eene der zuidelijke grensvestingen, dan moest het trachten die te ontzetten; detacheerden zij eindelijk eene afdeeling naar Maastricht, dan zou een evenredig getal troepen naar het belegeringskorps worden afgezonden. Alles zou dus ondergeschikt zijn aan het beleg, maar tevens afhankelijk worden gesteld van de bewegingen des vijands. De angst der Spanjaarden voor verdere verliezen aan de grenzen, de bekrompen inzichten, die Waldeck toen met zoo vele generaals deelde, volgens welke geen enkel punt onbedekt mag blijven, maar daarom ook nooit een enkel goed gedekt werd, had dit besluit den stempel der halfslachtigheid opgedrukt. Zooals zoo dikwijls in een leger van bondgenooten, zocht men allerlei onvereenigbare belangen tegelijk te behartigen en waagde niet te kiezen, wat wel, wat niet gedaan moest worden.

Den volgenden dag, 4 Juli 1676, begaf Willem zich op marsch naar Maastricht. Zijne garde te paard en te voet,

3 regimenten kavalerie, een regiment dragonders en 3 bataljons voetvolk, onder aanvoering van den Rijngraaf, begeleidden hem.

Juist op denzelfden dag verliet ook Lodewijk XIV het oorlogsveld. Wat er van het groote leger bijeen bleef, sloeg zich onder bevel van Schönberg neder aan de grenzen van Henegouwen; d'Humières kreeg het bevel over de troepen in Vlaanderen, Créqui verving aan de Maas den pas overleden Rochefort in dat over het daar aanwezige observatiekorps. Voorloopig hadden zij niets te doen dan den vijand in 't oog te houden. Dat was ook de post van den maarschalk Luxembourg, die aan den Rijn het bevel voerde, waar het groote Keizerlijk-Duitsche leger onder den hertog van Lotharingen het beleg van Philipsburg had aangevangen. In diezelfde dagen was men er eindelijk toe gekomen het congres te Nijmegen te openen, dat door de Franschen meer gebruikt werd als een middel om verdeeldheid tusschen de bondgenooten te zaaien dan om tot vrede te komen. Daar was niemand beter toe geschikt dan de eerste Fransche gevolmachtigde, de maarschalk d'Estrades, die zoo lang in de Nederlanden had verkeerd en te Nijmegen met menig regent de oude betrekkingen weder aanknoopte. Zonder zorg kon hij zijn gouvernement Maastricht overlaten aan zijn plaatsvervanger, den maréchal de camp graaf Calvo, en het zwaard weder verruilen met de pen. Want Maastricht was door Vauban voorbeeldig versterkt en ruim van alles voorzien; 't bezat eene bezetting van meer dan 5000 man goede troepen en een even bekwaam als energiek kommandant. En zelfs als de vesting in handen der bondgenooten viel, was er niet veel bij verloren; de veldtocht van dit jaar zou er in alle geval door voorbijgaan en zij werd door de Franschen alleen beschouwd als een voorpost om den vijand te kwellen en als een ruilmiddel, door welks afstand groote voordeelen te behalen waren, voornamelijk tegenover de Staten, van wier gebied zij het eenige in Fransche handen overgebleven stuk was.

Om dezelfde redenen was Willem III er zoo op gesteld haar den vijand te ontweldigen. Door de verovering van Maastricht herstelde hij niet alleen zijne in de laatste veldtochten niet gerezen reputatie, maar ontnam hij den Franschen ook een middel om pressie op de Staten uit te oefenen; hij maakte den bondgenooten aan deze zijde als 't ware de handen vrij, hij beveiligde er den linkerflank der Nederlanders en Spanjaarden, hunne vrije gemeenschap met Duitschland door. De geïsoleerde lig-

ging gaf hem meer dan bij eenige andere vesting de hoop op een ongestoord beleg en op een voor hem en de coalitie dringend noodig succes.

Want dat de vredespartij in de republiek met kracht het hoofd zou opsteken, als ook deze veldtocht zonder vrucht verliep, kon hij met zekerheid vooruitzien. Evenzeer, dat de Franschen in dat geval eischen zouden blijven stellen, welke misschien wel den Nederlanders, vooral zoo die door de inzichten der oude antistadhouderlijke regenten werden beheerscht, aanneemlijk waren, maar waarmede het algemeen belang niet overeen te brengen was, en die hij, die voor alles dat belang op het oog had, nl. een algemeenen en duurzamen vrede, volstrekt verwerpelijk moest vinden. Zonder een succes stonden de uitzichten slecht; uit de Middellandsche Zee kwam de eene jobstijding na de andere: de Ruyter was gevallen, zijne vloot, van zijne leiding beroofd, door de droevige nederlaag op de reede van Palermo tot werkeloosheid gedoemd; de Franschen hadden daar het pleit gewonnen. Wel luidden de berichten uit de Oostzee gunstiger en behaalden de Nederlandsche en Deensche vloten onder Tromps aanvoering groote voordeelen en zette de Groote Keurvorst den in 't vorige jaar bij Fehrbellin begonnen zegetocht voort, maar niet daar lag de beslissing, zelfs niet aan den Rijn; alleen in de zuidelijke Nederlanden, door eigen overwinningen, kon hij Frankrijk dwingen tot een vrede, die Europa waarborgen gaf.

Licht was de taak niet, welke hij op zich had genomen. Nauwelijks voldoende mocht zijn leger heeten; een goede 25,000 man was niet te veel voor een beleg als dat van Maastricht. En dat leger miste alle eenheid: de Nederlanders, de kern er van, waren grootendeels eerst pas uit de garnizoenen gekomen; de regimenten kenden elkander niet en waren verdeeld door naijver. Reeds was hij gedwongen geweest de drie Engelsche regimenten af te zonderen en onder het bevel van hun oudsten kolonel, Sir John Fenwick, in later dagen droevig bekend als Jacobitiesch samenzweerder tegen het leven van zijn tegenwoordigen chef, tot eene afzonderlijke brigade te vereenigen. Met troepen van andere nationaliteit wilden zij niet gelijkgesteld zijn, zelfs de garde niet den voorrang gunnen.

De Duitsche troepen waren nog meer verdeeld. De Brandenburgsche regimenten, die onder generaal Spaen uit het Kleefsche, en de Palts-Neuburgsche, die uit het Guliksche waren gekomen,

stonden niet onder den bisschop van Osnabrück, die eigenlijk slechts over de Luneburgers te beschikken had. En wat erger was, de generaal, aan wien Ernst August de leiding van zijn korps had toevertrouwd, de markies de Louvigny, hem voor dezen veldtocht door de Spaansche regeering afgestaan, was wel een officier van grooten en niet onverdienden naam, maar geen man, met wien 't gemakkelijk viel samen te werken. Hij was weinig met de onderneming ingenomen en bewees dit door zeer geringen ijver; hij ging geheel zelfstandig te werk en liet den Prins en de Nederlanders zich aftobben, zonder van zijne zijde iets van belang te doen. Misschien was het ergste van alles, dat de kwartiermeester-generaal van het Nederlandsche leger, d'Ivoy, wien de technische leiding van het beleg ten deel viel, volstrekt onbekwaam voor die betrekking was. Toen zijn aanvalsplan later Vauban en Louvois in handen kwam, vonden zij er slechts stof tot vroolijkheid in. Hartelijk lachten zij over de *âneries*, zooals zij zich uitdrukten, van den Nederlandschen ingenieur. Rousset heeft dien voor dezen zoo weinig vleienden brief medegedeeld. Daarenboven stelde ziekte hem weldra buiten staat om zijn gezag te doen gelden en gingen dus de Nederlandsche ingenieurs ieder hun eigen weg.

Den 6^{den} Juli was Maastricht berend geworden, maar 't duurde lang, eer met de belegeringswerken een begin kon worden gemaakt. Het zware geschut moest langs de Maas uit Nederland komen en dit werd door den lagen waterstand belet, zoodat men blijde mocht zijn, toen men zes kanonnen uit Namen kreeg, waar men zich voorloopig mede moest behelpen.

De Nederlanders hadden de noordzijde van de stad tot aanvalspunt gekozen, de andere bleef aan Louvigny overgelaten, aan wien Ernst August, zoolang het beleg duurde, het bevel onbeperkt schijnt te hebben afgestaan. Het plan was, zooveel mogelijk het voetspoor te volgen van Frederik Hendrik bij het beroemde beleg van 1632. Maar behalve dat de bondgenooten hunne kwartieren opsloegen en liniën aanlegden, waar deze dit gedaan had, bestond er geene overeenkomst hoegenaamd tusschen beide belegeringen. De circumvallacieliniën, werd weldra geklaagd, waren slecht aangelegd, niet gedekt tegen het vuur der vesting, niet goed gesloten en niet ruim genoeg voor de ontwikkeling der troepen. De approches waren begonnen, zonder dat op de werken, welke Vauban aan de oude had toegevoegd, was gelet. Zoo vorderde men zeer langzaam en was niet beveiligd tegen

een overval. Daarentegen maakte Calvo een uitnemend gebruik van zijne hulpmiddelen en betwistte verscheidene dagen lang met zijne ruiterij het open veld buiten de stad; hij matte er de belegeraars door af en hield ze geducht op. Eindelijk, den 17^{den} Juli, kwamen de schepen met het belegeringsmateriaal langs de inmiddels gerezen rivier binnen de legerplaats en kon dus worden overgegaan tot den batterijbouw. Den dag daarop werden de loopgraven geopend en met zooveel ijver afgewerkt, dat den 21sten het vuur op de buitenwerken een aanvang kon nemen. Maar de Prins kon zich daarom nog niet met tevredenheid over den gang van zaken uitlaten in de brieven, welke hij aan zijn veldmaarschalk in die dagen schreef. Vooral klaagde hij over de oneenigheid en onbekwaamheid der ingenieurs. Met onmiskenbare doodsverachting en toewijding waren zij dag en nacht in de loopgraven bezig, een buitengewoon groot aantal werd gedood en gekwetst, maar de een sloeg deze, de ander gene richting in en zoo had hunne werkzaamheid zoo goed als geen vrucht. Willem werd er door verleid om veel meer dan eenen opperbevelhebber paste in de loopgraven te komen en daar zelf het werk ter hand te nemen, dat hij maar onvolkomen verstond, tot een schampschot in den arm hem waarschuwde, dat hij zich noodeloos en roekeloos bloot gaf en hem terugriep tot het besef zijner eigenlijke plichten.

Eerst den 29sten was er bres geschoten in het groote voorwerk bij de Bosscher poort, het bastion Dauphin; de aanval van Louvigny op de werken van den Pietersberg en de voorstad Wijck had nog niet de geringste uitwerking en kon hoogstens dienen om Calvo's aandacht af te leiden. Dat echter ook dat niet gelukte werd genoegzaam bewezen, toen in den namiddag van den volgenden dag door de keurtroepen van het leger, de garde en de Engelsche brigade, de storm op het bastion beproefd werd. Niettegenstaande de onverschrokkenheid der Engelschen gelukte 't hun niet zich te handhaven in het half gewonnen werk en evenzeer te vergeefs loste de garde hen af. Den volgenden dag werd de storm herhaald, maar met nog minder gevolg. Er waren zware verliezen geleden en men was geen stap verder gekomen.

Vier weken waren nu voorbijgegaan, en in stede van de groote verwachtingen, welke in den beginne waren gekoesterd, waren de bondgenooten vervuld met teleurstelling, ontevredenheid en onrust. Want de Franschen gaven overal en niet het

minst te Nijmegen, luide te kennen, dat zij geene de minste vrees koesterden, dat Maastricht bezwijken zou. Hoewel men aan hunne grootspraak gewoon was, erkende men toch, dat zij hier niet praalden, dat werkelijk de kansen voor hen voordeelig begonnen te staan,

Want Louvois had een nieuw plan ontworpen, dat weinig inspanning vorderde en goede vruchten beloofde, mits de uitvoering maar stipt was. Daar kon hij op rekenen, zoolang een veldheer als Schönberg het bevel over het hoofdleger voerde en hij zelf het toezicht op andere punten op zich nam. Vooralsnog behoefde hij geene haast te maken met een ontzet van Maastricht; geruime tijd kon er verloopen, eer Calvo gevaar liep, te meer nu de belegeraars zoo weinig beleid toonden. Van de zorg daarvoor ontheven, kon Schönberg de bondgenooten dwingen tot onbeweeglijkheid, door bij iedere beweging, die zij maakten, den schijn aan te nemen van voorwaarts te willen trekken in de richting van Maastricht. Hij behoefde daartoe niet eens zijne geheele macht; hij kon nog eenige bataljons aan d'Humières afstaan. Deze werd dus, door eenige troepen uit de naaste garnizoenen versterkt, in staat gesteld een 15,000 man bijeen te brengen en met dit kleine korps, ruim van belegeringsmateriaal voorzien, door Louvois afgezonden tegen Aire, de verst afgelegene en meest blootgestelde van alle Spaansche vestingen in Vlaanderen.

't Was weder een bewijs van het beleid van den grooten minister, dat hij juist deze vesting, wier bezit voor de Franschen zeer wenschelijk was, zonder van overwegend belang te zijn, als punt van aanval koos. Hij kende de Spanjaarden genoeg om te weten, dat zij niet zouden dulden, dat de stad aan haar lot werd overgelaten. Door dit beleg werden zij er toe verleid, een gedeelte der gealliëerde krijgsmacht zeer ver van Maastricht te verwijderen, zonder dat zij sterk genoeg waren om het ontzet te bewerken, want Schönbergs onbeweeglijk stilstaand leger kluisterde de bondgenooten aan de Henegouwsche grenzen; hij verwekte daardoor weder punten van geschil tusschen Spanjaarden en Nederlanders, deed ze hun leger afmatten en verzwakken en verhinderde ze in ieder geval troepen voor het beleg van Maastricht af te zonderen. Daar er bij de Franschen geene quaestie mocht bestaan van slagleveren, anders dan in den uitersten nood, was zulk eene onderneming al de beste, die bedacht kon worden. Zij leverde bijna geen gevaar voor eene

botsing op. Slechts één ding had den bondgenooten hunne geringe sterkte kunnen vergoeden: snelheid. Maar geene eigenschap was hun vreemder.

De aanvoerder van het Nederlandsche veldleger, de veldmaarschalk Waldeck, was volkomen op de hoogte van de gebreken, waaraan de krijgvoering der bondgenooten mank ging. Hij zag zeer goed in, dat de Prins eene onderneming begonnen was, waartoe zijne krachten allicht te kort konden schieten; ook het observatieleger kwam hem veel te zwak voor om een ontzet van Maastricht of eene andere onderneming der Franschen te verhinderen; zelfs het belegeringkorps achtte hij niet opgewassen tegen zijne taak, zoowel wegens gemis aan sterkte als aan leiding. Nauwelijks was dan ook Maastricht berend, of hij wendde zich tot den raadpensionaris Gaspar Fagel en bezwoer hem, toch door te zetten, dat de Staten aan den hertog van Celle en den bisschop van Munster zware subsidiën toekenden en deze beide vorsten daardoor bewogen hunne troepen naar de Maas te zenden. Hierdoor zou althans het gemis aan genoegzame getalsterkte zijn vergoed.

Elke honderd duizend gulden, thans uitgegeven, schreef hij, zou zeker een millioen in volgende jaren uitsparen, want alleen hierdoor kon de verovering van Maastricht mogelijk worden, anders waren de legers der bondgenooten te zwak om het ontzet te beletten en was de veldtocht eene noodelooze krachtverspilling. En viel Maastricht den Prins niet in handen, dan zou Frankrijk geen algemeenen vrede sluiten, zouden dus ook later hooge sommen door den oorlog worden verslonden.

Maar 't viel ook toen niet gemakkelijk aan de Nederlanders duidelijk te maken, dat eenmaal diep in den zak tasten veelal voordeeliger is dan gedurig met karige hand het onvermijdelijk noodige verstrekken. Fagel stemde de juistheid der redeneering grif toe en beloofde zijn best te zullen doen, maar slaagde er niet in de Staten een besluit te doen nemen. De Munsteranen verschenen eerst in het volgend jaar in België.

Waldeck koesterde zelf niet veel hoop, dat zijn voorstel gevolg zou hebben. In zijne brieven aan den Prins drong hij er dan ook vooral op aan, dat deze zou zorgen zijne legerplaats dus te versterken, dat geen ontzet hem vrees behoefde in te boezemen en hij, als Frederik Hendrik in 1632, elken aanval kon afwachten en desnoods bloedig afslaan. Daar kwam 't naar zijne meening 't meest op aan, want, voegde hij er bij,

de Prins moest in geen geval op zijne hulp rekenen; de afspraak te Nivelle gemaakt, kon hem ieder oogenblik dwingen Villa Hermosa te volgen, zoodra de vijand eene stad in Vlaanderen aangreep. De toon dier brieven duidt aan, dat de geraaktheid, welke hem nog sodert die ongelukkige Meimaand bijbleef, meer en meer verdween en dat hem het belang van den Prins ook het eigen belang was.

Zijn hoofdkwartier had hij intusschen naar Genappe sur Sambre verlegd, niet ver van het toen Fransche Charleroi, het aangewezen punt van overgang voor een leger, dat Maastricht trachtte te bereiken. Hier begon men weldra, evenals in het voorjaar, dagelijks berichten te ontvangen over Fransche ondernemingen. De Spaansche generaals werden zeer ongerust; Villa Hermosa wilde zich geene nieuwe stad laten ontrukken.

De berichten waren weder zóó tegenstrijdig, dat de bewegingen des vijands aan den kant van Vlaanderen 't meest den schijn hadden van alleen te dienen ter bemanteling van een opmarsch van Schönberg. Maar Willem III zag in de komst van Louvois aan de grenzen, waarvan hij zekere tijding had, het voorteeken van een nieuw beleg. Hij vreesde voor Valenciennes, dat na den val van Condé en Bouchain ernstig bedreigd was, en hij gaf met niet genoeg te waardeeren zelfverloochening, te kennen, dat in dat geval het beleg van Maastricht moest worden in den steek gelaten en Waldeck zonder zich te bedenken naar de Schelde moest trekken; zelfs beloofde hij hem zijne geheele ruiterij bij te zetten en gaf hij te kennen, dat hij wel lust had persoonlijk den tocht mede te maken. 't Was niet meer dan natuurlijk. Een gevoel van jaloerschheid moest den jongen veldheer bekruipen, als hij het afmattend en ondankbare werk, waar hij mede bezig was, vergeleek met de opwekkende inspanning, die dan het veldleger wachtte, dat misschien wel een veldslag zou moeten leveren. En zeker gevoelde hij zich in het veld beter op zijne plaats dan in een beleg. *'Ik zou wanhopig zijn,'* schreef hij, *'als er slag geleverd werd en ik er niet by was.'* Een woord, dat men oppervlakkig zoo niet van den Willem III der traditie zou verwachten. Eenigszins school-meesterachtig klinkt het antwoord van Waldeck op die uitstorting van gevoel: 't ging, beweerde deze, nu niet aan, het beleg over te laten aan anderen: had Willem te velde willen blijven kommandeeren, dan had hij hem, Waldeck, het beleg moeten toevertrouwen, wat juist een baantje voor hem ware geweest, hij

had het dan zoover kunnen brengen dat Willem slechts aan 't einde het laatste bedrijf en de verovering behoefde bij te wonen, om de eer er van in te oogsten. Eene niet onduidelijke toespeling op des veldmaarschalks opinie, dat hij het beleg wel beter zou hebben weten aan te vatten, eene opinie, die nog niet zoo zeker door anderen werd gedeeld.

Of Willem dit er in gelezen heeft, weten wij niet; zeker is 't, dat hij zich van nu af aan met verdubbelden ijver aan zijne taak wijdde en er niet verder van sprak ze over te dragen. Alleen daaraan was 't te danken, dat den 30sten de storm op het bastion Dauphin kon worden ondernomen. Intusschen was het zeker geworden, dat Louvois Aire bedreigde; den 20sten was bij de bondgenooten bericht ontvangen, dat hij er zich in persoon had been begeven. Dat gaf den doorslag. De Spaansche landvoogd was niet langer te houden; hij brak met zijne eigene troepen op en dwong Waldeck hem een achttal bataljons toe te voegen, zoodat deze met slechts een twintigtal en met de Nederlandsche ruiterij in het kamp bij Wavre bleef, om Schönberg, die intusschen Saint Ghislain scheen te willen naderen, in 't oog te houden.

Louvois had zijn doel bereikt. De bondgenooten hadden hunne toch al geringe krachten verdeeld. Villa Hermosa was te zwak om Aire te ontzetten, Waldeck om iets tegen Schönberg te ondernemen en de Prins, van de kans op versterking beroofd, om Maastricht te veroveren. De beide laatsten zagen 't maar al te wel in, maar zij waren machteloos; Villa Hermosa was niet te weerhouden in zijne zenuwachtige, onberaden voortvarendheid.

Waldeck was al weder bezorgd, dat men hem van alles de schuld zou geven; hij zond daarom generaal Weibnom naar den Prins, om met dezen den toestand te bespreken, en vroeg zelfs om schriftelijke orders, zoo stellig van inhoud, dat hij er in ieder geval door gedekt was. Natuurlijk kon hij ten dezen opzichte moeilijk bevredigd worden; althans hij maakte op de ontvangen bevelen terstond opmerkingen omtrent het niet voorzien in sommige mogelijke gevallen. Willem gaf aan zijn verzoek uitsluitend daarom gehoor, omdat hij er zoo op aandrong en hij hem niet wilde kwetsen, of achterdocht bij hem opwekken; hij vond de nieuwe bevelen volstrekt overbodig. De inhoud er van is alleen in zooverre merkwaardig, als er door blijkt, dat hij niet alleen van de zijde van Schönberg, maar ook

van die van Créqui gevaar vreesde. De laatste wist met zijne weinige troepen aan de Maas en de Moezel door demonstratiën zulk een onrust te wekken, dat men bij de bondgenooten nog langen tijd zich verbeeldde hem ieder oogenblik naar Maastricht te zullen zien oprukken. Willem correspondeerde met den hertog van Lotharingen over de middelen om dat gevaar tegen te gaan door het opstellen in het Luxemburgsche van een korps, uit nieuwe Duitsche troepen en detachementen der legers in België en aan den Rijn samengesteld; geldgebrek was niet het minst de reden, dat er niets van kwam.

Waldeck was nauwelijks in 't bezit zijner nieuwe instructiën, of er kwam op nieuw verandering in den toestand. Aire was sedert den 19^{den} krachtig beschoten, maar het was zoo moeilijk te genaken, daar het aan drie zijden door moerassen gedekt was, dat de krachten van Humières te gering werden geacht en Schönberg er achtereenvolgens zooveel troepen heen zond, dat hij in zijn kamp te Blaton maar de helft van zijn leger bijeen had en daardoor vooralsnog tot werkeloosheid was veroordeeld. Den Spaanschen landvoogd was dit niet verborgen gebleven en hij oordeelde, dat Waldeck hem dan ook wel, nu voor geen ontzet van Maastricht te vreezen was, in zijne onderneming in Vlaanderen kon komen bijstaan; zijne brieven waren zoo dringend, dat het wel scheen, alsof van het lot van de kleine grensstad dat van den geheelen oorlog afhing; hij maakte Waldeck als 't ware verantwoordelijk voor den afloop. Deze was allerminst de man om aan zulk een aandrang een onverzettelijken tegenstand te bieden; hij vroeg den Prins, wat hij doen moest. Willem verklaarde zeer verstandig, dat hij voor Maastricht minder goed in staat was zich een oordeel te vormen over den algemeenen toestand; hij liet Waldeck, die midden in België stond en van overal berichten kreeg, daarom vrij te handelen, zooals hij 't beste dacht; alleen verzocht hij hem, zoo hij werkelijk naar Vlaanderen aftrok, zooveel troepen, als hij maar eenigszins missen kon, naar Maastricht te zenden, waar de verliezen ('t was nog vóór den storm op den 30sten) zeer voelbaar werden.

Voor Waldeck was dit beslissend; hij kon zich niet meer op den Prins beroepen en gaf dus gehoor aan Villa Hermosa, hoe weinig hij ook van het doeltreffende van diens beweging overtuigd was. Den 26sten brak hij van Wavre op; vijf vermoeiende dagmarschen, waarbij de zomerhitte de infanterie, heel wat achterblijvers kostte, brachten hem over de Schelde te Nazareth,

in verbinding met den hertog, die zijn hoofdkwartier te Deynse, dus nog op verren afstand van Aire, had opgeslagen. Generaal Ginckel was met eenige ruiterij en vijf bataljons naar Maastricht getrokken, waar zijne aankomst eenige vergoeding bracht voor de reeds geleden verliezen.

Nauwelijks was het Nederlandsche leger over de Schelde, of het volstrekt nuttelooze van den marsch kwam aan den dag. Te Nazareth vond Waldeck de uitnoodiging tot den onvermijdelijken krijgsraad. Deze zou in den morgen van den 2^{den} Augustus in Villa Hermosa's hoofdkwartier plaats hebben; de middelen tot ontzet van Aire, de regeling van den tocht daarheen zouden het onderwerp van beraadslaging uitmaken. Toen Waldeck en zijne onderbevelhebbers echter dien dag te 9 uur in den morgen de Spaansche generaals ontmoetten, vernamen zij dat den vorigen avond bericht was ontvangen, dat Aire sinds 24 uren in het bezit der Franschen was. Zoodra het den belegeraar gelukt was een geschikt punt voor zijne batterijen te vinden, had een geweldig vuur de buitenwerken niet alleen, maar ook een gedeelte van de stad in puin verkeerd. De gunstige voorwaarden van d'Humières, die gaarne zeer spoedig in 't bezit van zijn buit wilde wezen, hadden dan ook de gewenschte uitwerking: terstond werd de capitulatie geteekend, na een beleg, dat nog geen twee dagen langer dan dat van Condé of Bouchain had geduurd.

Mij dunkt, de heeren zullen geweldig lange gezichten hebben gezet, toen zij zoo onverwachts verplicht werden een geheel ander onderwerp van beraadslaging te kiezen dan zij zich hadden voorgenomen. De Spanjaarden moesten wel bekennen, dat hunne berekeningen geheel gefaald hadden, de Nederlandsche bevelhebbers, dat het zeer verkeerd was geweest, aan den onverstandigen aandrang hunner bondgenooten toe te geven.

't Was een zeer deftige vergadering. Nevens den Spaanschen landvoogd zaten daar zijn *maestro de campo general*, graaf van Ratsch, en de luitenant-generaal Don Antonio de Agurto, later onder den naam van markies van Gastanaga befaamd als de laatste en slechtste aller landvoogden der Spaansche Nederlanden; dan vijf andere generaals, de hertog van Montalto, bekend om zijne laatdunkendheid en onhandelbaarheid en de plaag van alle Nederlandsche aanvoerders, die veroordeeld waren met hem samen te werken, de markiezen van Ossera en Borgomanéro, Don Marios en Don Diego de Espinosa. Drie leden van den Spaanschen krijgsraad ontbraken, de prins van Vaudemont, die het

beleg van Maastricht bijwoonde, de graaf van Egmont, en de hertog van Holstein.

Tegenover die edele hidalgo's werd Nederland vertegenwoordigd door twee Duitsche rijksgraven, Waldeck en Nassau-Saarbrück, door den Lotharinger Weibnom en door den Frieschen veteraan Aylva, den eenigen Nederlander in deze vergadering.

Op verzoek van den landvoogd nam Waldeck het eerst het woord. Met klem van redenen zette hij uiteen, dat men niet in Vlaanderen mocht blijven, dat het tot niets leidde, steeds van het eene einde des lands naar het andere te marcheeren, om steden te ontzetten, die zich overgaven, voor men aanstalten tot hare bevrijding kon treffen: daardoor gingen, de zware verliezen, op zijnen marsch geleden, bewezen het, de troepen te gronde; beter was 't dan nog een deel van het veldleger te bezigen ter versterking der garnizoenen, Hij eindigde met het voorstel, een klein observatiekorps bij Gent te laten en de hoofdmacht zoo te posteeren, dat men het beleg van Maastricht, de hoofdzaak in dezen veldtocht, in ieder geval kon dekken. Als opheldérend voorbeeld voegde hij er bij, dat men, als de Franschen nu Saint Omer aantastten, deze stad aan haar lot moest overlaten en toch naar Brabant terugkeeren.

Zulk een achterstellen der Spaansche belangen was meer dan de Castiliaansche trots verdroeg en deed den toorn van enkele Spaansche bevelhebbers ontsteken: zij ontzagen zich niet zich schamper uit te laten over den luttelen bijstand, dien de koning van de Staten ondervond. Waldeck nam krachtig de partij van Nederland op: hij vroeg of Spanje dan zonder dien bijstand iets vermocht en verklaarde voortaan alleen voor de dekking van het beleg van Maastricht te moeten zorgen.

Bij die tegenstrijdigheid van eischen sloeg nu de graaf van Ratsch een middelweg voor: het leger, dat op het punt stond zich te vereenigen, zou weder uiteengaan, Villa Hermosa bij Gent blijven, Waldeck weder terugkeeren over de Schelde en den Dender en zich bij Assche in Brabant legeren. Om dit voorstel smakelijk te maken, beweerde hij, dat dus alle moeilijkheden waren opgeheven: met het eene korps stond men dan even dicht bij Vlaanderen als met het andere bij Maastricht, terwijl het grondgebied der Republiek tegen elken inval gedekt was. Wel werd daardoor niets beslist en zouden nu de beide korpsen ieder voor zich moeten doen, waartoe zij te zamen niet in staat waren gebleken, maar op die wijze had ieder zijn zin

en daarom werd het aangenomen. Ten overvloede werd nog bepaald, dat de bezettingen van Yperen, Dixmuyde en Nieuwpoort door bataljons van het veldleger zouden worden aangevuld, zoodat de Vlaamsche garnizoenen een 15,000 man uitmaakten. Ongelukkig was dit nog lang niet genoeg; waren alle bezettingen voltallig gemaakt, dan had men de geheele Nederlandsche infanterie in de steden moeten verdeelen. Misschien ware dit nog beter geweest, want ook nu werd het leger te velde zoo verzwakt, dat het volstrekt niet meer tegen zijne taak was opgewassen. Het leger van Waldeck, dat nu alleen de dekking van het beleg van Maastricht moest behartigen, was tot op de sterkte van een paar brigades gedaald, dat van Villa Hermosa bestond bijna alleen uit ruiterij.

Waldeck was volkomen overtuigd van het verkeerde van deze nieuwe regeling; hij verheelde zijne ontevredenheid niet, maar hij voegde zich; hij achtte zich niet gerechtigd zich aan een besluit van den krijgsraad te onttrekken.

Ook de Prins deed dat niet; hij gaf wel te kennen, dat het beter zou wezen, wanneer Waldeck en het geheele leger terugkeerden, maar hij gaf geen stellig bevel; hij had zich blijkbaar voorgenomen geen invloed op de bewegingen te velde te oefenen dan in den uitersten nood. Maar hij kon zich toch ook niet onthouden van te zeggen, dat de Franschen nu nog eene tweede vesting konden veroveren en dan toch nog in tijds komen om Maastricht te ontzetten. De hoop, dat te voorkomen door eene spoedige verovering dier stad, begon maar zeer flauw te worden.

Aire was zoo spoedig gevallen, dat de Fransche aanvoerder een oogenblik niet recht wist wat te doen. Maastricht had blijkbaar nog geene dringende behoefte aan ontzet; om het leger der bondgenooten behoefde men zich niet te bekommeren; 't bezat geene sterkte en geene snelheid. De koning liet het oog vallen op Saint Ghislain, dat den toegang tot Mons openstelde. Maar Louvois dacht er anders over; hij wilde niets in gevaar stellen; 't was wel waarschijnlijk, dat Maastricht geen gevaar liep, maar toch niet zeker. Er was genoeg gedaan voor den roem der Fransche wapenen en Maastricht was eene zoo nuttige bezitting, ook voor politieke doeleinden, dat men er wel iets voor mocht opofferen. Hij oordeelde thans den tijd gekomen tot het ontzet. Als naar gewoonte kostte 't hem geene moeite de toestemming des konings te verkrijgen; bij dergelijk verschil

van inzichten wist Lodewijk zich steeds te schikken naar het oordeel van de specialiteiten, die hij ieder in hunnen kring groote vrijheid liet. Noch Louvois, noch Colbert hebben daarover te klagen gehad.

Aan d' Humières werd nog vergund het fort Linck, dat een der toegangen tot Saint Omer dekte, te veroveren, wat niet meer dan een paar dagen kostte; toen werd zijn leger ontbonden en werden alle beschikbare troepen aan Schönberg afgestaan. Louvois zelf begaf zich naar diens hoofdkwartier en trof alle schikkingen, die voor eene onderneming van zooveel gewicht noodig waren. Want die afgelegene ligging van Maastricht veroorloofde de Franschen niet lang in de nabijheid der vesting te blijven; al gelukte ook het ontzet, Calvo bleef daarna weder evenzeer aan eigen krachten overgelaten. Daarom werd een groot transport levens- en krijgsvoorraad bijeengebracht, waardoor Calvo in staat zou worden gesteld, verder alle ondersteuning te ontberen. Dit vorderde vrij wat tijd en arbeid en zoo lang moest Schönberg wachten. Hij trok intusschen over de Sambre en sloeg zich neder in het bekende kamp aan den beek Pieton, bewesten Charleroi. Daar bleef hij tot den 21sten Augustus.

Zooals de zaken nu stonden, was er, naar het oordeel van Willem III en den graaf van Waldeck althans, maar één kans voor een gelukkigen afloop der operatiën van de bondgenooten over; eene spoedige verovering van Maastricht. Willem spande alle krachten in om dat doel te bereiken. Vijf dagen na den laatsten aanval op het bastion Dauphin, in den nacht van 4 op 5 Augustus, werd een nieuwe aanval op dat werk beproefd. Ditmaal gelukte 't den bestormers niet alleen binnen te dringen, maar ook vasten voet te vatten, en de herhaalde pogingen der Franschen om het te heroveren te verijdelen. Niettegenstaande het bastion aan een vernielend vuur van de omliggende werken bloot stond en tal van mijnen, aangelegd om iederen gelukkigen aanvaller het verblijf er in onhoudbaar te maken, hunne uitwerking deden, wisten de Nederlanders zich voor goed te handhaven. Ongelukkig werd deze niet geringe winst gekocht met het verlies van een duizendtal dooden en gewonden, en wat nog droeviger was, er kwamen meer manschappen om door de na de verovering springende mijnen des vijands dan bij het gevecht. De ingenieurs der bondgenooten slaagden er niet in de gangen dier mijnen te vinden, die nog den volgenden dag groote verwoestingen aanrichtten.

De gunstige uitslag dezer bestorming deed Willem in zijne brieven een ietwat hoopvoller toon aanslaan. Ook door de Duitsche bondgenooten werd in die dagen niet zonder goed gevolg gewerkt en gestreden; een aantal uitvallen werden door hen met verlies afgeslagen. Aan die zijde had echter niets plaats, wat den Nederlanders hunne taak maar eenigszins kon verlichten.

Eenmaal in het bezit van het bastion Dauphin, zetten de laatsten hunne aanvallen voort en richtten de approches tegen het contrescarpe der vesting en tegen het bijzonder groote en sterke hoornwerk bij de Bosscher poort. De onbekwaamheid der ingenieurs kwam hierbij weder droevig aan den dag; Waldeck en de Fransche berichtgevers stemmen volkomen overeen in het afkeurend oordeel over de wijze, waarop de loopgraven daartegen waren aangelegd; deze stonden dien ten gevolge bloot aan een kruisvuur van een der oude buitenwerken, het hoorwerk Hoog Frankrijk, en van een der eigenlijke vestingbolwerken, het bastion Koningin. Op die wijze kon men alleen ten koste van groote verliezen vooruitkomen; de infanterie smolt letterlijk weg; de regimenten, schreef Willem weldra, telden meestal hoogstens een 400 man meer. En nog was er maar weinig gedaan.

Den 11^{den} Augustus was men eindelijk zoover, dat eene bestorming van dit hoornwerk plaats kon hebben, want van het geschutvuur alleen, zooals bij Vaubans belegeringen meestal het geval was, kon geen gevolg verwacht worden. De Nederlanders waren gedwongen met geweld door infanterie-aanvallen te verkrijgen, wat de artillerie en genie hun niet geven konden.

Op den laten avond van dien dag werd van twee zijden storm geloopen; den Rijngraaf gelukte het vasten voet te krijgen en een logement op het contrescarpe te maken, maar aan de zijde van den graaf van Hoorne werden alle aanvallen teruggeslagen, en ook den volgenden nacht werd daar de storm met geen beter uitslag bekroond. Door allerlei werken aan de andere zijde trachtte men het daar gemaakte logement te dekken en het te loor gaan van dit voordeel te verhinderen, doch dit kostte geweldig veel bloed. Een tijd lang had Ivoy, zoodra hij hersteld was, de leiding der geniewerken gehad; thans was hij gekwetst geworden en werden de krachten van soldaten en pioniers verspild aan allerlei werken, die zonder eenigen samenhang werden aangelegd, al naar de opinie of fantaisie van den oogenblikkelijk aanwezigen ingenieur. Toch liet Willem nog den

moed niet zakken, den 15^{den} Augustus schreef hij nog aan Waldeck, dat hij hoop had, Calvo te zullen dwingen de wijk te nemen naar de overstad Wijck, ‘maar’, voegde hij er den volgenden dag bij, ‘ik geloof dat wij eerder de stad zelve dan het hoornwerk zullen veroverd hebben, waar sommige ingenieurs maar niet van willen afzien,’ De artillerie gaf al geen grooter redenen tot tevredenheid.

Een nieuw en zwaar verlies had hem intusschen getroffen; in den morgen van den 15^{den} werd de Rijngraaf zoo zwaar gewond, dat hij drie weken later overleed. Zijne rechterhand was hem daardoor ontvallen, een bevelhebber, waar hij veel vertrouwen in stelde. Zoozeer miste hij toen de noodige ondersteuning, dat hij aan Louvigny moest verzoeken hem te komen aflossen, daar hij anders zelf dag en nacht in de loopgraven moest bezig zijn.

Eene reeks van ongelukken vervolgde de Nederlanders bij dit beleg, dat evenveel bloed kostte als dat van Grave, twee jaren geleden, maar nog veel minder voorspoed beloofde; voor den vestingoorlog schijnt onze krijgsmacht toen niet berekend te zijn geweest. De dagen van Frederik Hendrik waren voorbij, die van Coehoorn nog niet gekomen. Daarentegen was de verdediging van Maastricht uitstekend en verdiende ruimschoots den lof, die haar door vriend en vijand werd toegebracht.

Terwijl het eene Nederlandsche leger zich dus aftobde en zijne krachten zag versmelten, trok het andere werkeloos in Brabant rond. Waldeck verkeerde in de grootste verlegenheid: de Prins had den wensch uitgesproken, dat hij zich met wat hij nog van troepen over had, bij hem zou voegen, en hij erkende de wenschelijkheid dezer manoeuvre. Maar Villa Hermosa had hem als 't ware het lot der Brabantsche steden, in 't bijzonder van Brussel, in handen gesteld en die lagen open voor elken vijandelijken aanval, vooral van de zijde van Charleroi, zoodra hij naar Maastricht aftrok, want de Spanjaarden, daarenboven steeds gereed zich naar Vlaanderen of Henegouwen te wenden, waar de Franschen maar eene demonstratie deden, waren veel te zwak om dien post op zich te nemen. De gunstiger wending der gebeurtenissen bij Maastricht deed hem eindelijk het besluit opvatten, na overleg met zijne onderbevelhebbers Nassau, Aylva en Weibnom, want alleen wilde hij de verantwoordelijkheid niet op zich nemen, eene versterkte stelling in de onmiddellijke nabijheid van Brussel te betrekken, waar hij niet te ver

van Maastricht verwijderd was, Schönberg, die nog steeds aan de grenzen van Henegouwen stond, in 't oog kon houden en des noods in gemeenschap blijven met Villa Hermosa. De laatste plaagde hem gedurig met allerlei voorslagen, die, naar zijne meening, tot niets konden dienen dan om het leger af te matten en te verzwakken en de dekking van het beleg onmogelijk te maken. Hij maakte Willem steeds deelgenoot van zijne moeilijkheden en vroeg voortdurend om nadere bepaalde bevelen, waarachter hij zich tegen den aandrang van den landvoogd dekken kon, terwijl hij tevens zooveel mogelijk raad ten beste gaf ten opzichte van het beleg. 't Was werkelijk jammer, dat beiden hunne posten niet ruilden. Willem kon zijnen veldmaarschalk nooit volkomen voldoen met de onbepaalde bevelen, die hij gaf; overkropt met arbeid, kon hij kwalijk zijn tijd besteden aan het bestudeeren van den toestand buiten het beleg, waar hij toch tot geen ander resultaat zou komen dan dit, dat de krachten der bondgenooten niet opgewassen waren tegen die der Franschen en Villa Hermosa ze nog versnipperde door eischen, voor welke geene andere redenen bestonden, dan die het zenuwachtig bezorgde gemoed van Zijne Excellentie schiep. 't Bleek maar al te zeer, hoe zeer den hertog de talenten voor zijnen post ontbraken.

Eindelijk viel den 17^{den} Augustus aan Willem een brief in handen, waarin Schönberg aan Calvo kennis gaf van zijne spoedig aanstaande nadering. 't Spreekt van zelf, dat hij dien aan Waldeck zond met bijvoeging van den wensch, dat deze zich in de nabijheid zou komen legeren, om zich, was 't nood, terstond met het belegeringskorps te kunnen vereenigen. Hij had hem al iets vroeger bevolen eenige troepen in Brussel te werpen en die stad dan in 's hemels naam aan de hoede der Spanjaarden over te laten. Toen Waldeck deze berichten en bevelen ontving, had hij juist tijding ontvangen, dat Schönberg weldra over de Sambre zou trekken, wat in die dagen werkelijk plaats had, en dat ook Créqui in de richting van Maastricht scheen te zullen opbreken. Eene algemeene samentrekking der Fransche strijdkrachten tot het ontzet scheen dus voor de deur te staan. Nu vond hij zich eindelijk gerechtigd een besluit te nemen, dat hij met prijzenswaardigen spoed uitvoerde. Hij schreef onmiddellijk aan Villa Hermosa, dat hij niet langer voor Brabant en Vlaanderen kon zorgen, maar naar Maastricht moest, en ging terstond daarop, in den morgen van den 18^{den}, op marsch; reeds dien

zelfden avond bereikte hij met de ruiterij Bouterssem en in den morgen van den 21sten kon hij reeds eene conferentie te Tongeren bijwonen, waartoe de Prins hem had uitgenoodigd. Ondertusschen volgde Aylva met de artillerie en den trein in korte marschen, gedekt door het voetvolk, voor zoover dat niet in de bezettingen was verstrooid geworden. 't Waren nog maar een achttal bataljons!

Onder weinig bemoedigende omstandigheden ontmoetten de legerhoofden der bondgenooten elkander. Behalve den bisschop van Osnabrück was ook Louvigny mede gekomen en twee Spaansche en keizerlijke officieren, Pont à Mousa en Lesley, die hunne opperbevelhebbers in het hoofdkwartier van den Prins vertegenwoordigden. Er bestond groot verschil van gevoelen: ieder erkende dat de zaak veeg stond, dat ieder oogenblik Schönbergs nadering kon worden vernomen en dat dan het ontzet bij de onvolkomenheid der circumvallacieliniën bijna niet te beletten was, maar over wat onder die omstandigheden te doen stond, liepen de meeningen ver uiteen. Louvigny drong op het opbreken van het beleg aan, maar daar wilde de Prins natuurlijk niet van hooren. Hij wilde althans nog één storm wagen. Daarenboven was Schönberg nog niet uit zijn kamp aan de Sambre opgebroken, zoodat geen onmiddellijk gevaar dreigde. En er bestond niet alleen uitzicht, dat een nieuwe storm op het hoornwerk aan de Bosscher poort beteren uitslag zou hebben, maar zelfs dat men door verrassing zich van Wijck zou kunnen meester maken, waardoor Calvo van zijn citadel beroofd en nauw ingesloten ware geweest. Maar hoewel dus besloten werd het beleg voort te zetten, gaf Willem gehoor aan Waldecks raad, door dezen gegeven, nadat hij dien dag in persoon met den Prins de belegeringswerken was komen bezichtigen, om alvast het onbruikbaar geworden geschut en al het niet volstrekt noodige krijgsmateriëel met alle zieken en gewonden langs de Maas op te zenden.

Intusschen zette het korps van Waldeck den marsch naar Maastricht zóó langzaam voort, dat Villa Hermosa, die op het eerste bericht van Schönbergs plan was opgebroken, zich er mede vereenigen kon. Nassau-Saarbrück en Aylva bleven het zoolang kommandeeren, terwijl Waldeck in het hoofdkwartier bleef, om den Prins met zijne ervaring bij te staan.

De nacht van den 23sten Augustus was bepaald voor de overrompeling van Wijck. Maar toen Willem en Waldeck in het

holste van den nacht op het terrein waren gekomen, vonden zij daar nog geene troepen aanwezig. Na lang wachten verschenen eindelijk de voor de overrompeling (het plan was, de wallen onverhoeds met stormladders te beklimmen) bestemde afdeelingen, maar de troepen, welke tot reserve moesten dienen, bleven ontbreken. Er werd om gezonden en nu bleek het, dat deze nog niet eens hunne kwartieren hadden verlaten. Daar de dag inmiddels begon aan te breken en het plan uitsluitend kans van slagen had onder begunstiging der duisternis, moest tegenbevel worden gegeven en van de onderneming worden afgezien. De Prins keerde terug tot zijn denkbeeld om een laatsten storm op het contrescarpe te beproeven. De nalatigheid der onderbevelhebbers had de schikkingen der aanvoerders te schande gemaakt, wel een bewijs, dat de tucht en orde in het leger veel te wenschen overlieten.

Zonder een buiten alle berekening liggend toeval, was nu het lot van het beleg en daarmede van den veldtocht, ja, men kon zeggen van den oorlog, beslist. Want reeds naderde het leger van Schönberg, 41 bataljons en ruim 90 eskadrons sterk, waaronder bijna het geheele huis des konings, de gensdarmerie en de Fransche en Zwitsersche garde, eene macht, welke die der bondgenooten in getal en gehalte verre overtrof. En alsof dat nog niet genoeg was, werd daarenboven nog een korps van 8000 man gebezigd om het groote transport te geleiden, onder bevel van den uitstekenden aanvoerder der Fransche lichte troepen, generaal Montal. Zelfs in het gunstigste geval, wanneer 't den bondgenooten gelukte het hoofdleger of het transport tot teruggaan te bewegen, was 't onmogelijk het andere deel te beletten zich in gemeenschap met de vesting te stellen. Want de liniën aan de zuidzijde waren zoo slecht aangelegd, dat zij door de Fransche werken op den Pietersberg bestreken werden en dus tegen geen aanval van buiten waren te verdedigen. Waldeck drong dan ook even sterk als Louvigny op het opbreken van het beleg aan. Hij achtte 't beter, dit thans te doen, nu 't rustig kon geschieden, dan in tegenwoordigheid van den vijand. Maar Willem vond daar tegen steun bij Vaudemont, die nog altijd in het hoofdkwartier was en evenmin als hij den strijd wilde opgeven zonder eene laatste poging te wagen. Daarom werd alles in gereedheid gebracht tot een laatsten storm op het contrescarpe. Villa Hermosa was met zijne troepen bij Tongeren aaugekomen en had zich

daar met de Nederlandsche vereenigd. Hij zelf en graaf Ratsch begaven zich terstond naar de legerplaats der belegeraars.

Hier werd vroeg in den morgen van den 26sten Augustus krijgsraad gehouden door de legerhoofden. De Prins en Waldeck, Ernst August en Louvigny, Villa Hermosa en Ratsch waren aanwezig. Waldeck ried opnieuw tot opbreken van het beleg: bij eene nederlaag, die bij het groot verschil in sterkte niet onwaarschijnlijk was, kon, meende hij, niet eens het grondgebied der Republiek tegen de Franschen gedekt worden; het leger moest dus buiten bereik van den vijand worden gebracht, om niet tot een slag te worden gedwongen. Maar de drie opperbevelhebbers dachten anders: het geheele leger, ook het deel, dat tot nu toe bij Tongeren had gelegerd, zou binnen de liniën samengetrokken, deze moesten in verdedigbaren staat gebracht, vooral aan de zijde van den Pietersberg, waar de hoofdaanval te verwachten stond, en tevens zou nog eenmaal een storm beproefd worden. Een bericht, dien morgen uit Namen gekomen, dat Schönbergs hoofdmacht nog aan de Sambre was gebleven, eene tijding, die weldra bleek valsch te zijn, gaf hun hoop, dat men nog over eenigen tijd te beschikken had.

Aan deze bepalingen werd terstond gevolg gegeven. Reeds een paar uur later trok het veldleger der bondgenooten de legerplaats binnen, en kwam tegelijk de tijding, dat Schönberg Tongeren naderde. Zeer kort daarna werd het teeken tot den storm gegeven. De Friezen van Tamminga en een regiment afgezeten dragonders rukten tegen de bressen op en gaven daarbij bewijzen van onmiskenbaren moed, maar moesten ten slotte met bebloede koppen afdeinzen. Tegen den avond eindelijk vernamen de aanvoerders der bondgenooten, in het kwartier van den bevelhebber der Osnabrüksche troepen troepen, generaal Uffelen, bijeengekomen, de salvo's, waarmede Schönberg bericht gaf van zijne nadering. Zij konden den rook der schoten duidelijk zien opdwarrelen. Onder die omstandigheden kon er geene quaestie zijn van den storm te herhalen; alle troepen moesten tegen den naderenden vijand worden vereenigd. Of daartoe nog tijd en kracht overbleef, was nu het eenige vraagpunt.

Schönberg was, zonder zich eenigszins te haasten, maar ook zonder tegenstand te ondervinden, in vijf dagmarschen van de Sambre over Waremmes tot vlak bij Tongeren genaderd. Het transport met het korps van Montal had zich van hem afgescheiden, was de Jor of Jecker, het kleine riviertje, dat bezuid-

westen Waremmes ontspringt en bij Maastricht in de Maas valt, overgetrokken en in aanmarsch tegen de circumvalacielinie. Zijne hoofdmacht bedreigde juist het kwetsbaarste punt dier linie; de bondgenooten konden hem kwalijk daar afwachten, maar dienden hem wel, als zij een ontzet nog verhinderen wilden, tegemoet te trekken en dan zich zoover van hun kamp te verwijderen, dat zij Montal het doordringen niet meer konden beletten. Want zeker zou diens aanval door Calvo krachtig worden ondersteund en konden zij slechts eene zeer geringe macht achterlaten, als zij Schönberg tegemoet trokken. Zelfs als zij dezen in het open veld eene nederlaag toebrachten, wat een bijna ondenkbaar geval was, konden zij niet verhinderen, dat Montals transport binnen Maastricht kwam. En wierpen zij zich op dezen, dan was nog veel erger te vreezen, want dan kon Schönberg hunne legerplaats bezetten en hun den terugtocht afsnijden.

Een enkele blik op de stellingen der legers zette daarom ook genoegzame kracht bij aan Waldecks voorstel om geen oogenblik langer te wachten met het opbreken van het beleg. Louvigny ondersteunde hem terstond levendig; Ernst August en Villa Hermosa stemden toe dat het onvermijdelijk was en twee Nederlandsche generaals, die daar aanwezig waren, Montpouillan en Weibnom, en ook de Oostenrijker, graaf Lesley, vereenigden zich er mede. Alleen Prins Willem weifelde nog. Voor een oogenblik dreigde hem de zelfbeheersching weder te verlaten, die hij sedert de laatste maanden zoo ruimschoots gelegenheid had gehad te oefenen, en vroeg hij Waldeck, waarom deze nu anders dacht, nu het gevaar daar, dan vroeger, toen het ver af was. Een onwillig oor leende hij aan de wijdloopige uitleggingen van den graaf, die er op wees, dat langer blijven in de legerplaats het leger aan het gevaar blootstelde van bij een aanval te worden opgerold, zoodat eene nederlaag, daar ondergaan, de Republiek van hare eenige krijgsmacht kon berooven. Maar ook voor zijn strijdlustig gemoed waren de omstandigheden te sterk. Hij voegde zich, zooals Waldeck zegt, meer omdat er niets anders overschoot, dan omdat hij zich liet overtuigen. Schoorvoetend gaf hij zijne toestemming tot het opbreken van het beleg en daarop aan Waldeck den last, het inschepen van het geschut en den verderen krijgsvoorraad te bezorgen. Hij zelf hoopte het leger aan den linkeroever van de Maas te vereenigen en Schönberg misschien nog in het gezicht van Maastricht tot een veldslag te dwingen, die, al stelde hij hem niet in de gelegenheid

de lang begeerde prooi te bemachtigen, dan toch zijn wapenroem zou herstellen. Daarop was voortaan zijne geheele werkzaamheid gericht.

III.

Maastricht was ontzet. Op den 27sten Augustus vereenigde zich het geheele leger der bondgenooten, de krijgsmacht van Willem III, Ernst August en Villa Hermosa, bij het dorp Lanaeken en wachtte daar een aanval van Schönberg af. Intusschen spande men zich zooveel mogelijk in om de artillerie en den voorraad in te schepen en buiten bereik des vijands te brengen. Daar de Maas wederom sterk gevallen was, duurde dit geruimen tijd, en Willem werd dan ook beschuldigd van ter wille van wat materiëel het leger nutteloos bloot te stellen. Maar hij stoorde zich er niet aan; hij wilde den vijand de eer niet gunnen, hem zijn belegeringstuig afhandig te hebben gemaakt. Terwijl men hiermede nog bezig was, naderde de vijand, maar zonder dat er meer dan kleine botsingen volgden. Den 29sten was alles ingescheept, op eenigen mondvoorraad na, die wegens gebrek aan transportmiddelen in 't water werd geworpen, terwijl eenige onbruikbare vaartuigen verbrand werden. Toen dit geschied was, toen Montal zijn transport binnen Maastricht had gebracht en daarna bezig was de liniën te slechten, terwijl Schönberg, die een kamp bij Lichtenberg had betrokken, onbewegelijk staan bleef, braken de bondgenooten op. Willem had een plan gevormd, dat van groote geestkracht getuigt, vooral als men bedenkt, dat hij het geheele jaar door niets dan tegenspoed had ondervonden, dat de samenwerking der gealliëerde aanvoerders veel te wenschen overliet en de orde en strijdvaardigheid van het leger vrij gebrekkig kon heeten. Zoo blijkt althans uit de niet zeer heldere voorstelling, die Waldeck van dit laatste gedeelte van den veldtocht geeft en waarin hij over de oneenigheid der aanvoerders en de wanorde meermalen klaagt. De Franschen, die, als zij succes hebben, den overwonnen vijand gaarne allen lof gunnen, waren dan ook niet karig met hunne betuigingen van bewondering voor Willems beleid en kloekheid; wat er in Nederland en bij de bondgenooten van gezegd werd, weten wij niet.

Zoodra was de transportvloot, naar men meende, ver genoeg

verwijderd, of het leger brak op naar Diepenbeek in de nabijheid van Hasselt. Willems voornemen was niet meer of minder dan de Mehaigne te naderen en, door zich op de terugtochtslijn van Schönberg tusschen diens legerplaats en zijne basis, de Sambre, te plaatsen, hem tot een slag te dwingen. Daarom werd den volgenden dag de marsch voortgezet naar den kant van Sint Truyen, vanwaar men ongehinderd de Mehaigne kon bereiken. Als naar gewoonte konden de hoofden der bondgenooten 't moeilijk eens worden. De Spaansche generaals hadden niet licht vrede met de voorstellen van den Prins; Louvigny maakte veel meer moeilijkheden dan Ernst August, die Willems denkbeeld om een slag te leveren gaarne ondersteunde, en Waldeck zag als altijd overal bezwaren. De toestand van het leger boezemde hem ernstige en waarschijnlijk zeer gegronde bezorgdheid in; men was, terwijl men nog te Sint Truyen lag, verplicht de 3 Engelsche regimenten en niet minder dan 9 Nederlandsche bataljons uit het leger te verwijderen, daar zij tot zulk eene geringe sterkte waren samengesmolten, dat men ze niet meer als zelfstandige korpsen kon gebruiken; niet minder achtte hij de geringe orde en discipline een gevaar, terwijl de Franschen ook wel niet daardoor uitmuntten, maar toch overigens uit zeer goede en geheel versche troepen bestonden. Den 1sten September brak men eindelijk op naar Waremmes, waardoor de terugtochtslijn van Schönberg werkelijk bedreigd werd. De maarschalk bleef daarom niet langer wachten; zijn toevoer begon moeilijk te worden, en gevaar liep Maastricht niet, terwijl evenmin kans bestond, de Nederlandsche transportvloot in te halen, wier achterste schepen, die bij laag water waren blijven vastzitten, Montal in handen waren gevallen. Den Franschen gaf dit veel stof tot roemen, daar 't natuurlijk heette, dat zij het belegeringsmateriaal van den Prins hadden veroverd.

Uit zijne legerplaats bij Lichtenberg opgebroken, kwam Schönberg den 3^{den} 's avonds te Waremmes, dat door de bondgenooten verlaten was, die meer zuidwestwaarts aan de Mehaigne eene stelling zochten, waarover weder eindeloos gekibbel ontstond. Door hunnen marsch van Janche naar Pertuis kwamen zij nu op den volgenden dag in de onmiddellijke nabijheid van de Franschen, zoodat een slag onvermijdelijk scheen. Maar Schönberg was de man er niet naar om zich te laten dwingen; hij koos zijne stelling aan den rechteroever van den Jecker zoodanig, dat de

bondgenooten ieder oogenblik een aanval tegemoet zagen, maar wist, terwijl hij hen door de dreigende houding van het eene gedeelte van zijn leger in bedwang hield, het andere onder den schijn van te gaan fourageeren op den anderen oever te brengen en toen onder bescherming van de daar opgestelde troepen het overige gedeelte te doen aftrekken. Hij was nu buiten bereik des vijands en meester van het omliggend gebied, zoodat hij zonder ongemak in deze nieuwe stelling dagen kon blijven staan om Calvo gelegenheid te geven zijne eigene werken volkomen in staat van verdediging te brengen en die des vijands te slechten.

Willem zat intusschen niet stil en wist door te drijven, dat de bondgenooten zich westwaarts wendden en den 9^{den} September bij Gemblours den weg van Maastricht naar Charleroi op nieuw afsneden. Schönberg zag thans zijne taak bij Maastricht afgeloopen en zijn voorraad ten einde raken. Hij brak van Waremmes op, en den volgenden dag scheidde alleen de Mehaigne de beide legers. Maar wederom deinsden de bondgenooten voor den strijd terug. Waldeck, die te voren wel niet voor een slag geijverd had, maar er zich toch, in geval de omstandigheden gunstig schenen, niet tegen verzette, achtte dezen thans eene onvergeeflijke dwaasheid, vooral als men de geringe sterkte der stelling in aanmerking nam. Condé, Turenne en Gustaaf Adolf werden er bij gehaald om te bewijzen, dat men geen slag mocht afwachten dan in door natuur of kunst gedekte stellingen; tegen Willems niet onrechtwaardige opmerking, dat 't wel scheen alsof men niet vechten wilde, merkte hij aan, dat de oorlog niet uit een veldslag bestond, dat men niet streed, wanneer men wilde maar wanneer men kon, dat eindelijk de roem van den veldheer niet lag in veldslagen maar in juiste maatregelen. De overige generaals waren op zijne hand, Willem zag wel, dat er niets aan te doen was, dat ook dit laatste deel van den veldtocht roemloos en werkeloos moest verloopen. Hij werd afgescheept door argumenten als b.v., dat, wanneer men Schönberg den terugtocht belemmerde, deze zich op het ongedekte Staats-Brabant zou werpen, en dergelijke meer, die hem den onwil om iets te doen duidelijk moesten doen blijken. Dien zelfden dag nog werd de beweging uitgevoerd, die door allen als de veiligste werd toegejuicht; men liet Schönberg den weg vrij en trok noordwaarts af naar Wavre. Zoo waren Brussel en de Brabrantsche grenzen gedekt. Een gedeelte van de Fransche kavalerie, onder Montal uitge-

zonden om de gesteldheid van zaken te onderzoeken, vond den weg bij Gemblours alleen nog maar bezet door den aftrekkenden trein der bondgenooten. Haar aanval daarop werd door de Spaansche kavalerie bloedig teruggeslagen, in het eenige gevecht in den geheelen veldtocht, dat iets meer dan eene schermutseling heeten kon, hoewel het ook zonder het geringste gevolg bleef.

Beide legers zetten hunnen marsch voort; dat der bondgenooten stond den 12^{den} al in het Luikerland, de Franschen in hun oude legerplaats bij Charleroi; de veldtocht kon afgeloopen heeten. Willem achtte daarom ook zijne aanwezigheid verder nutteloos; het Nederlandsche leger kon wel het veld niet verlaten, zoolang het Fransche nog in België stond, maar 't had niets te doen; de Fransche krijgvoering deed evenmin nieuwe ondernemingen vermoeden, en zelve iets te ondernemen was reeds lang eene onmogelijkheid bij de bondgenooten gebleken. Hoe langer hij te veld bleef, hoe meer hij zijne reputatie schaadde, want hij kon niets doen om die te verheffen.

Den 12^{den} September gaf hij dus het bevel aan Waldeck over, onder voorwaarde, dat deze hem tijdig bericht zou geven, zoodra er iets van gewicht aan de hand scheen te zullen zijn, en van in geen geval slag te leveren zonder zijne uitdrukkelijke goedkeuring.

In den Haag hoopte hij in het kabinet met meer vrucht werkzaam te zijn dan in het veld, op de Veluwe zich te verstrooien met de hertenjacht. Nauwelijks echter was hij te Honselaersdijk een oogenblik gaan uitrusten van de vermoeienissen der laatste dagen, of 't scheen wel, dat eindelijk de gelegenheid zou worden geboden tot den strijd, dien hij zoo lang en te vergeefs had gezocht.

Schönberg had in last gehad, zoodra Maastricht bevrijd was, een groot gedeelte van zijne krijgsmacht naar den Rijn te zenden. Daar begon Philipsburg zeer benauwd te worden; Luxembourg zou misschien weldra de geheele vijandelijke strijdmacht, welke nu nog door 't beleg werd in beslag genomen, tegen zich over hebben en behoefde daarom dringend versterking. Het voordeel, aan den Rijn behaald, kwam in zooverre den bondgenooten in België ten goede. Als Schönbergs leger door het vertrek dezer troepen verzwakt was, konden de Franschen niets meer voor Maastricht doen, dat nog niet genoegzaam van alles voorzien was om een geheelen wiuter aan zich zelf te worden overgelaten en misschien

zoo al niet ingesloten, dan toch geblokkeerd zou worden. Daarom was een tweede ontzaglijk groot transport voor deze vesting te Charleroi bijeengebracht, dat Schönberg, voor hij zijn leger verdeelde, in veiligheid binnen Maastricht wilde zien. Hij wist, daar den 13^{den} het bericht van den val van Philipsburg in België vernomen werd en hij dus niet lang mocht wachten, zijne maatregelen zoodanig te bespoedigen, dat het reeds den 14^{den} of 15^{den} onder geleide van de generaals Renel en Saint Géran op marsch kon gaan, terwijl hij zelf met zijne hoofdmacht zich zoo plaatste dat hij het in geval van nood kon dekken.

De bondgenooten hadden zich bij Grez in het Luikerland gelegerd en daar zeer spoedig na 's Prinsen vertrek vernomen, wat 's vijands voornemen was. Ernst August en Villa Hermosa besloten daarop met de gezamenlijke kavalerie eene poging te doen om het transport op te lichten. Waldeck had er zich lijdelijk bij gehouden; hij beschouwde zich als onder het bevel van den Spaanschen landvoogd, waardoor hij zich van de verantwoordelijkheid ontheven hoopte. Toen hij echter bemerkte, dat het ernst was, zond hij terstond een adjudant naar den Haag om den Prins kennis te geven van dit voornemen, dat, naar zijne meening althans, licht tot een groot gevecht aanleiding zou kunnen geven, misschien zelfs tot een veldslag, Hij had zelfs hoop, dat, als men zich tijdig in beweging stelde, eenig voordeel behaald zou worden.

Willem had op het vernemen van dit en andere ver strekkende plannen der bondgenooten in vrij krasse termen zijn ontevredenheid te kennen gegeven, dat men thans een gevecht wilde leveren, nu hij afwezig was, en het zelfs uitdrukkelijk verboden, behalve in geval een beleg wederom nieuwe operatiën noodzakelijk maakte. Toen hij echter van Waldecks adjudant vernam, dat bij de beide aanvoerders der bondgenooten het plan besloten was en men 't terstond ging uitvoeren, was de oude strijdlust weder ontwaakt. Zonder zich een oogenblik te bedenken, had hij Honselaersdijk verlaten en was op reis gegaan; reeds den 18^{den} was hij weder te Mechelen en gereed vandaar naar Leuven en dan naar het leger te gaan. Maar de berichten, die hij aldaar vond, deden hem zijne reis staken; 't bleek, dat men wederom buiten de Spanjaarden had gerekend.

Ernst August en Waldeck hadden, toen het besluit was vastgesteld, terstond willen handelen, maar Villa Hermosa zag op eens bezwaren; hij hield daarom de beweging gedurende den

16^{den} tegen, zoodat het Fransche transport zonder gevaar te Tongeren en den volgenden dag ongehinderd te Maastricht kwam. Waldeck en Ernst August waren nu even boos als vroeger Willem, maar er was wederom niets aan te doen; besluiteloosheid en langzaamheid hadden de gelegenheid onherroepelijk doen voorbijgaan. Wel besprak de krijgsraad ijverig de mogelijkheid van den ledigen wagentrein en het geleide op hun terugtocht aan te vallen, maar in plaats van tot zoo iets te besluiten, begon men ernstig voor eenen plotselingen aanval van Schönberg te vreezen, die door de niet zeer gunstige stelling der bondgenooten kon worden uitgelokt, en eindigde dus met een andere legerplaats te kiezen.

Willem kende de Spanjaarden genoeg, om te weten, dat ook zijne komst in het leger niets zou veranderen: hij schreef, overtuigd te zijn dat er, zoolang men aan de samenwerking met de Spanjaarden gebonden was, niets zou worden uitgevoerd, dat hij daarom maar liever niet in 't leger wilde verschijnen, maar naar Soestdijk zou gaan en wel zorgen bij tijds te zijn, als onverhoopt nog eens gehandeld werd. Reeds den 21sten was hij op de Veluwe.

Als het op plannen maken aankwam, waren de bondgenooten groote helden. Terstond na zijn vertrek kon Willem over nieuwe stoute voornemens der beide legerhoofden schrijven.

Schönbergs leger had, nadat Maastricht voor goed verzorgd was, eene aanzienlijke vermindering ondergaan, maar was sterk genoeg om den vijand door demonstratiën te verontrusten. 't Heette zelfs, dat hij nog in dit late jaargetijde Kamerijk zou belegeren. Het wegzenden der troepen naar den Rijn had niet verborgen kunnen blijven en den krijgsraad der bondgenooten een plan doen opvatten om met de massa hunner ruiterij en die der groote garnizoenen aan de Schelde een strooptocht in Frankrijk te doen. Door zulk eene cavalcade, zooals men toen zeide (een *raid* zouden de Amerikanen het thans noemen), hoopte men zich voor de geleden schade en schande schadeloos te stellen. De infanterie en 2000 ruiters schenen voldoende om zoolang Schönberg te verhinderen iets te ondernemen. Van het plan onderricht, hechtte Willem er zijne goedkeuring aan en gaf zelfs te kennen niet ongenegen te zijn den tocht in persoon bij te wonen, even als Ernst August en Villa Hermosa zouden doen, mits er verschillende maatregelen werden genomen, die de Nederlandsche grenzen buiten gevaar stelden en het welslagen der onderneming verzekerden.

Maar het lot wilde niet, dat Willem III in het verwoesten van eene vijandelijke landstreek, in het afbranden van dorpen en kasteelen, in het roemlooze werk van een vrijbuiter, een werk, dat toen trouwens niemand oneervol schijnt te zijn voorgekomen, eene schrale vertroosting zou zoeken voor de rampspoeden van een geheel vergeefschen veldtocht. Zijne eigene bedenkingen en voorwaarden hadden bezwaren doen oprijzen; weldra kwamen daar nieuwe van de zijde der Spanjaarden en van Waldeck bij en den 28sten September werd besloten van het plan af te zien en zich te legeren in het land van Luik, in de hoop, die gewichtige stad, welke thans onzijdig heette, te kunnen bezetten. Maar de onderhandelingen, daartoe met de overheid aangeknoopt, sprongen af en de bondgenooten achtten zich te zwak om geweld te gebruiken. Reeds in September was het Nederlandsche leger tot ruim 16,000 man gesmolten; thans slonken de regimenten zoo snel door ziekte en vermoeienis, dat men niet eens meer de zwakste bataljons naar de garnizoenssteden kon zenden, om daar op hun verhaal te komen, want geen man kon gemist worden. Men nam zijne toevlucht tot het samensmelten van twee regimenten tot één bataljon, om zoo, zij 't al zeer zwakke, althans eenigermate presentabele afdeelingen te verkrijgen. Maar nog steeds waagden de bondgenooten niet het veld te ruimen, daar ieder oogenblik een Fransche aanval te vreezen stond, zoolang Schönbergs leger niet geheel uiteen was gegaan. En geen vesting in de Spaansche Nederlanden was in staat dien te weerstaan. Daarom moest het leger gereed blijven om elke beweging te keer te gaan, zoodra die was begonnen, want was 't den Franschen gelukt eene stad in te sluiten, dan was een ontzet bijna niet meer te hopen. Zoo verliep de maand October; eindelijk was het gras op de velden niet meer voldoende voor de fourrage, en leed het leger gebrek aan alles, bij gemis aan voldoende magazijnen. Ook bij de Franschen begon men nu aanstalten te maken om de winterkwartieren te betrekken, en eerst toen kon Willem aan Waldeck verlof geven om het Nederlandsche leger te verdeelen in de kantonnementen in het Brabantsche en Luiksche land, in de garnizoenen van Brabant en Vlaanderen. Want een goed deel van de infanterie moest tot bezetting der Belgische vestingen dienen, die anders tegen geen coup de main gedekt werden geacht. Slechts zeer enkele regimenten keerden naar hunne Nederlandsche garnizoensplaatsen terug. De Duitsche hulptroepen gingen over de Maas naar hunne

kwartieren, de Spanjaarden waren geheel en al verdeeld in de vestingen, voor wier verdediging zij zelfs niet toereikend waren. Die maatregelen gaven nog aanleiding tot veel getwist en veel klachten, tot zeer onaangename correspondenties.

Dat was het einde van den veldtocht van 1676!

Willem III had te veld willen gaan om door groote krachtsinspanning den algemeenen vrede tot stand te brengen, dien den vijand als af te dwingen. Maar reeds vóor het begin van den veldtocht had hij zich afhankelijk gezien van den vijand, niets kunnen doen, zoolang deze niet zijne bewegingen had begonnen. Daarom was eene vesting verloren gegaan, eer hij tot ontzet kon aankomen; in de poging om eene tweede aan den vijand te ontrukken zag hij zich niet alleen verhinderd door den vijand, maar werd hij zelfs in den ondraaglijken toestand gebracht van niet te kunnen vechten en niet te kunnen aftrekken, en had hij zijn behoud alleen te danken gehad aan de bijzondere omstandigheden, welke Lodewijk XIV beheerschten. Eindelijk daaruit bevrijd, had hij bijna twee maanden als met gekruiste armen moeten afwachten of de vijand iets deed en eerst daarna in het midden van den zomer zelfstandig kunnen optreden. Toen had hij al zijne krachten gewijd aan éene taak. Maar gebrek aan genoegzame ondersteuning en aan samenwerking der bondgenooten en bovenal aan voldoende strijdkrachten had al zijne inspanning vruchteloos gemaakt. Terwijl hij zich aftobde, kon de vijand doen wat hij wilde, en toen deze het geschikte uur gekomen achtte, moest hij alles opgeven, ook wat hij gewonnen had. Nog zocht hij althans eene laatste gelegenheid zich met hem te meten, maar wederom werd hij door zijne bondgenooten gedwongen werkeloos te blijven, totdat hij, wanhopende eenig goeds meer te kunnen uitrichten, het oorlogstooneel verliet en nog twee maanden getuige moest zijn, hoe zijn leger de weinige overgebleven krachten verspilde in nutteloos heen en weder trekken.

Het einde was, dat de vijand drie steden had genomen, zonder eenig verlies, en den weg had bereid tot grooter en beslissender veroveringen in de volgende jaren, dat hij zelf zijn aanzien als veldheer en als hoofd van het verbond geschokt zag, dat zijn leger grootendeels was geruïneerd, dat men de zekerheid had verkregen, dat de redding van de Spaansche Nederlanden voortaan alleen af hing van de kracht der Nederlandsche wapenen en dat die daarvoor te kort schoot.

Zoo was 't een jaar geweest vol beproevingen en teleurstellingen, voorbeeldeloos bijna door tegenspoed. En het ergste was, dat die tegenspoed alleen te wijten was aan den aard van de coalitie, aan de organische gebreken, welke deze eigen waren. Zooals de bondgenooten samenwerkten, lag 't alleen aan de betrekkelijke zwakheid van Frankrijk, aan de in vele opzichten overdreven voorzichtigheid van Louvois, dat de bondgenooten niet door meer en zwaarder rampen werden getroffen. Alleen door omstandigheden, welke geheel van hunnen wil onafhankelijk waren, was de redding van hunne hoofdmacht mogelijk, die niet één, maar meer malen in dezen veldtocht op het punt stond van door eene in alle opzichten overweldigende overmacht te worden vernietigd.

't Was toch een wonderlijke wijze van oorlog voeren in de 17de eeuw! Dat men niet van het denkbeeld af kon stappen, aan de vestingen die overdreven beteekenis te hechten, welke zij in vroeger eeuwen te recht bezeten hadden, is verklaarbaar genoeg. Dat begrip was aan den tijd eigen; wij zien het eerst langzamerhand in de volgende eeuw verdwijnen; eerst Napoleon heeft er voor goed mede gebroken. Vooral in een land als België, waar toen elke stad, en hoevele waren er niet? eene vesting was, laat dit zich zeer goed verklaren. Ook dat in een leger van bondgenooten de krijgsraad gedurig bijeen werd geroepen om over de bewegingen der legers te beslissen, was zoo goed als onvermijdelijk, hoewel er in dezen veldtocht misschien een zelfs voor die dagen overdreven gebruik van werd gemaakt. In zeker opzicht zijn de gebreken, welke alle bewegingen der bondgenooten verlamden, de gevolgen òf van vast aangenomen regelen, òf van de omstandigheden. Willem III deed wat hij kon; er zijn zeker jaren geweest, waarin zijne talenten als veldheer meer uitblonken, maar zeker geen, in welke hij zoozeer gedwarsboomd werd; alleen in het begin hield hij, in zijne voortvarendheid, geene rekening met de omstandigheden en sleepte hij voor de eerste en laatste maal den krijgsraad mede, juist toen de bedachtzaamheid van Waldeck het meest van pas was. Hij plukte er wrange vruchten van. Later daarentegen werd hem door zijne bondgenooten en soms door zijn onderbevelhebber steeds de arm tegengehouden, als hij dien ophief om toe te slaan, en de uiterst gebrekkige hulp, die hij van zijne ondergeschikten ondervond, vernietigde zijne hoop in het beleg van Maastricht, en verijdelde zijne meest ingespannen werkzaamheid. Maar 't

lag niet aan hem, dat er niet gehandeld werd, 't lag zelfs maar in zeer beperkten zin aan Waldeck en aan de Spanjaarden; wanneer de Franschen hadden gewild, zou er maar al te dikwijls gelegenheid tot strijden zijn geweest. Voor het tegenwoordige geslacht, gewoon aan oorlogen, waarin alleen omstandigheden van bodem of klimaat of wederzijdsche uitputting soms eene pauze doen ontstaan in de voortdurende botsingen, ligt juist in dien onwil om te strijden, die in dezen en in zoovele veldtochten uit dien tijd in 't bijzonder aan de Franschen eigen is, iets onverklaarbaars, te eerder, daar de Franschen in die oorlogen meest als veroveraars optreden. 't Laat zich nog begrijpen bij Valenciennes. Lodewijk XIV liet zich eene zekere overwinning ontglippen, om redenen, die wij wel niet kunnen billijken, maar die toen, bij een koning als hij was, overwegend werden geacht. Maar dat toen door een man als Louvois, gesteund door een Vauban, een Crequi, een Schönberg, beroemde namen in de Fransche krijgsgeschiedenis, de veldtocht als geëindigd werd beschouwd en het jaar verder werd besteed aan het afweren van de weifelende en krachtelooze slagen der bondgenooten, dat, toen de zwakheid, ja onmacht der tegenstanders zoo duidelijk aan den dag kwam, dat bijna elke onderneming zonder gevaar kon worden beproefd, nog niets werd ondernomen, dat mag te recht vreemd heeten! Waarom, vraagt men onwillekeurig, vergenoegde men zich met Aire, als men Saint Omer krijgen kon; waarom beproefde men niet, wetende hoe licht dergelijke veroveringen vielen, zijne krachten aan eene der groote vestingen, die in de volgende jaren zoo gemakkelijk den Franschen in handen vielen? Zoo slecht zal 't er in de Fransche magazijnen wel niet hebben uitgezien, dat de bij Condé en Bouchain gebruikte voorraad niet in den loop van den zomer was aangevuld! En dat daargelaten, waarom werden Schönberg de handen gebonden, waarom mocht hij niet van de gelegenheid gebruik maken, die Willem hem meermalen bood, en hem met zijne overmacht vernietigen? Hij bezat toch alles, wat de bondgenooten misten; er was eenheid in het kommando, de troepen waren ruimschoots voorzien, versch en blakende van strijdlust, den vijand in getal en gehalte overtreffend, en deze was niet gedekt door voortreffelijke stellingen of zoo aangevoerd, dat hij daarom bijzonder te vreezen was! En niet dat is nog het vreemdste; er konden redenen van staat voor zijn, hoewel 't op zich zelf wonderlijk kan geacht worden, dat men den vijand

niet vernietigt, dien men als in zijne hand heeft, maar wel, dat zich niemand daarover verwonderde, dat het publiek en de militairen van dien tijd het volkomen schijnen te billijken. Men voere daar niet tegen aan, dat de veldslagen toen weinig beslisten, dat b.v. die bij Seneffe in 't geheel geene vruchten heeft opgeleverd, dat in 't volgend jaar Willems geduchte nederlaag bij Mont Cassel geen ander gevolg had dan dat het beleg van Saint Omer rustig werd ten einde gebracht. Want ook in die dagen hadden veldslagen soms groote gevolgen. Men denke aan Fehrbellin, aan Hochstädt, aan Ramillies, aan Turijn, aan Villa Viciosa, om niet zoo ver terug te gaan als tot Breitenfeld of den Witten Berg!

Er is geene andere verklaring voor te geven dan dat het een algemeen aangenomen stelsel was, een stelsel, dat bovenal zijn grond had in de persoonlijkheid van Lodewijk XIV, en misschien ook in die van Louvois, en in het karakter van diens veroveringspolitiek. 't Is merkwaardig, juist de Fransche overwinningen in die dagen hebben de minste gevolgen. Na elke nederlaag wordt den vijand tijd gelaten om zich te herstellen en als hij dat gedaan heeft en den strijd weder aanbiedt, wordt hij niet op nieuw aangevallen, maar blijft de overwinnaar staan. Daar is m.i. maar éene reden voor op te geven. Lodewijk voerde eigenlijk uitsluitend verdedigenderwijs oorlog, hij was bevreesd om iets te wagen. De gewonnen veldslagen zijn meestal, ook waar de Franschen aanvallers waren, alleen geleverd om den vijand te verhinderen iets te ondernemen; zij moesten verlamd worden, opdat de koning gelegenheid zou hebben het een of ander begeerde stuk grond te veroveren. Dat hij zijn doel bereiken kon door een geweldigen aanval, door den vijand geen rust te gunnen, door diens leger te vernietigen, kwam niet bij hem op. Het doel van den tegenwoordigen oorlog, den vijand te ontwapenen, hem daardoor te dwingen de voorwaarden aan te nemen, die de overwinnaar hem oplegt, was niet het doel, waarnaar Lodewijk XIV streefde. Hij streed om het bezit van enkele stukken grond; daarvan meester, achtte hij zijne macht sterk genoeg om Europa de wet te stellen. Allen in zijne omgeving, ja de geheele wereld om hem heen had hij als 't ware zijne eigene bekrompen denkbeelden, die wonderwel met den geest des tijds overeenkwamen, opgelegd; niemand durfde er anders over denken. Bij de Oostenrijksche legerhoofden, bij mannen als Waldeck, die

meenden dat het alleen aankwam op de juiste *mesures*, die men nam om zich aan elk gevaar te onttrekken, vond die wijze van oorlogvoeren bewondering. Waar Willem III vrij was, heeft hij ze nooit gevolgd. Slechts eenmaal heeft hij een slag gewonnen, maar die slag verzekerde hem het bezit van een koningrijk; Luxembourg daarentegen, de groote veldheer van Lodewijk XIV, kan een aantal overwinningen, op zich zelve van veel meer gewicht dan de slag aan de Boyne, aanwijzen, maar geen van die alle had eenig gevolg, dan dat het vijandelijk leger tijdelijk buiten gevecht was gesteld. Alle oorlogen van Lodewijk werden gevoerd als gold het een beleg; Frankrijk was de vesting; van daar uit werden uitvallen gedaan, en zoo die gelukten, werden op het omliggend gebied nieuwe uitvalspositiën gekozen. Die wijze van oorlogvoeren heeft langen tijd goed geluk gehad; de coalitie werd er door uitgeput en moest tijdelijk den strijd staken, maar zij kwam voortdurend op nieuw bijeen en hernieuwde den aanval, totdat zij, nadat Lodewijk zich had laten verleiden ver van zijn land een aanvallenden oorlog te voeren, hem zulke zware slagen toebracht, dat hij ten laatste zich vergenoegde met het meerendeel zijner oude grenzen en het door zijne aanspraken bedreigde evenwicht voor langen tijd behouden bleef. Bij die wijze van oorlogvoeren werd betrekkelijk weinig bloed verspild; in 1676 kwamen in België weinig soldaten om, behalve bij het beleg van Maastricht, maar toch werden de legers geruïneerd en bovenal de landen uitgeput, in de eerste plaats, dat, waar de strijd gevoerd werd, 'twelk jaren lang den last van den krijg droeg. Alleen een land, dat zooveel natuurlijke hulpbronnen bezat als België, kon dien last dragen, want men bedenke hoe de legers in dien tijd huishielden; de dertigjarige oorlog was wel voorbij, maar toch vielen er tooneelen voor, die thans, ja die honderd jaar later niet meer mogelijk schijnen. Maar ook het overige Europa, waar geen oorlog woedde, en Frankrijk zelf leden zwaar; tot in het oneindige kon de krijg op deze wijze verlengd worden en 't waren meest andere, staatkundige omstandigheden, niet de uitslag der veldtochten, die het voortzetten er van beletten; zelfs in 1678 was de vrede alleen te danken aan de anti-stadhouderlijke partij.

Zeker, de oorlog moge thans veel ontzettender schijnen, nu zij gepaard gaan met reeksen van veldslagen, waarvan de minste in de 17de eeuw eene ontzettende slachting zou geheeten hebben, maar 't is zeer de vraag, of die geweldige, alles verwoestende

onweders niet minder verderflijk zijn voor de volken dan de eindelooze, jaar op jaar terugkeerende veldtochten, waarin niets werd gedaan dan het land kaal eten en de boeren uitzuigen, die het kenmerk waren van de 17de eeuw.

De veldtocht van Willem III in België in 1676 kan als een type daarvan gelden; 't is niet het minst daarom, dat wij hier hebben verhaald, hoe hij zich heeft toegedragen.

Groningen, April 1880.

P.L. MULLER.

Het altaarbeeld van Saventhem.

(*Vervolg van Dl. III, blz.* 545.)

VIII.

Pastoor Denijs zat in de pastorie te Saventhem te lezen, en wat hij las te overpeinzen, in die aanvankelijke gemoedsrust, die geboren wordt, als den mensch, die zich niet lijdelijk wil overgeven, in den bangen strijd der hartstochten de zegepraal schijnt tegen te lachen. Hij had, nadat Maria en hare tante vertrokken waren, eerst moeielijke dagen doorleefd. Aan de gedachte, dat tusschen Maria en hem eene betrekking zou kunnen ontstaan, eenigszins gelijk aan die van Heloise met Abaelard, had hij zich vastgeklemd. Bij het onderwijs, dat hij ter voorbereiding tot zijn geestelijk ambt had genoten, was hem de naam van dien beroemden godgeleerde der middeneeuwen, die wel is waar voor den Heiligen Bernard had moeten wijken, niet verzwegen en ook van eene eigenaardige verhouding van dien merkwaardigen man tot Heloise, de abdis van een nonnenklooster, was hem iets bekend geworden. Nauwkeurig had Denijs echter beider geschiedenis door zijne leermeesters niet hooren behandelen. Men had hem naar waarheid gezegd, dat Abaelard's wetenschap, hoeveel opzien zij ook verwekt had, op de leer der kerk geen blijvenden invloed had uitgeoefend en over Heloise had men slechts vluchtig gesproken, maar den jeugdigen geestelijke was eene herinnering bijgebleven, alsof de liefde dier personen zuiver, van geestelijken aard geweest was en zij elkander boven al het aardsche tot hemelsche reinheid en zaligheid verheven hadden. Minder om zich daarvan te overtuigen, want hij twijfelde niet aan de juistheid zijner opvatting, maar om voor zichzelf en voor Maria, als zij eens den sluier zou hebben aangenomen, de gewenschte gedragslijn af

te bakenen, had Denijs uit Brussel de boeken ontboden, welke hem daardver allerbest konden inlichten; niet alleen de godgeleerde werken van Abaelard, ook de briefwisseling tusschen Heloise en hem had hij gretig ter hand genomen. Hoe jammerlijk was hij teleurgesteld!

Hij had niet eens noodig zich in de bestudeering van Abaelard's tractaten te verdiepen om te ontdekken, dat hij, tenzij het hem om godgeleerde vraagstukken te doen was, beter deed ze ter zijde te schuiven, en toen hij de briefwisseling, uit welke hij voor zijn eigen leven zeker hoopte meer wijsheid te putten, doorbladerde, boezemde de waarheid, welke hij ontdekte, hem spoedig schrik in. Hoe aandachtiger hij las, hoe zorgvuldiger hij eindelijk regel na regel overwoog, des te hooger klom zijne verontwaardiging!

O, vreeselijke geschiedenissen werden hem bekend; van een geheim huwelijk, waarover verbolgen verwanten op afschuwelijke wijze wraak hadden genomen, en waardoor voor Abaelard de priesterlijke waardigheid was verloren gegaan; of begon niet juist in dien tijd het Sacrament der priesterwijding dat des huwelijks uit te sluiten? Van de geboorte van een kind, reeds voor dat huwelijk, verwekt, een blijvend getuige van de zedelijke zwakheid zijner ouders; of had die zoon niet jaren lang beiden overleefd? Van een kloosterbroeder eindelijk, die slechts gedwongen van de geliefde vrouw verwijderd bleef, en van eene abdis, wier eenige vertroosting jaren lang slechts de herinnering aan hare hartstochtelijke liefde geweest was en die zich aan de macht van dien hartstocht nooit had ontworsteld, al jammerde zij over zichzelf in haar schrijven aan Abaelard: ‘Ach, ik ongelukkige, dat ik tot oorzaak van uw ongeluk geboren ben!’ al verweet zij hem: ‘De begeerte heeft u meer dan de vriendschap tot mij gebracht, de gloed van zinnelijken lust meer dan de liefde!’

Toen Denijs deze uitdrukkingen gelezen had, sloeg hij het boek dicht en borg het weg. Hij had er niets uit te leeren. Neen! neen! aan zulk een lot zou hij noch Maria, noch zichzelf willen prijsgeven! Hij overwoog zelfs niet, of zijn eigen geestesgaven eenigermate bij die van Abaelard in vergelijking konden komen, zoodat de kerk ook hem wel vergeven zou, gelijk zij aan den beroemden geleerde zijne zonde vergeven had: hij overlegde niet of Maria, indien hij al hare liefde won, in verstandsontwikkeling Heloise zou kunnen natreden. Hij

keerde zijne gedachten van die voorbeelden, welke hem bij nadere beschouwing zoo bitter tegenvielen, af, en zocht naar andere, naar het ideaal eener vereeniging, waarmede hij zijn hart hoopte te kunnen bevredigen. Indien hij het geschrift van Abaelard, dat getiteld is: ‘Kent u zelf,’ en waarin de grondbeginselen der zedekunde ontvouwd worden, had doorgelezen, wellicht zou hij aanleiding gevonden hebben om te overwegen, of hij eigenlijk nog niet een stap verder gaan moest en de gedachte aan zulk eene betrekking tot Maria, als waar hij het oog op had, geheel opgeven. Hij zou dan wellicht begrepen hebben, dat wie met eene verkeerde neiging als het ware een verdrag wil sluiten, gevaar loopt van er geheel door overweldigd te worden en hij zou zich misschien beijverd hebben om door rustelooze toewijding aan het Sacrament der priesterwijding, dat hij ontvangen had, zoover te komen, dat hij voor het Sacrament des huwelijks, dat hem was ontzegd, zelfs geene vergoeding meer zou behoeven. Die wijsheid was hem echter niet beschoren en toen hij van zijne moei, de abdis van het Ursulinenklooster, over welke hij met Maria gesproken had, bericht ontving, verzond hij dat bericht weder naar Antwerpen en vleide zich met de verwachting, dat hij spoedig tot nader overleg Maria zou wederzien.

Intusschen bleef zijne aandacht steeds gevestigd op zulk eene betrekking, als hij gehoopt had in het voorbeeld van Abaelard en Heloise te zullen vinden en bij zijn onderzoek, dat zich over het breede veld der geschiedenis, zoover het voor hem open lag, uitstrekte, kon die dichter hem niet ontgaan, wiens onsterfelijk werk hij reeds meermalen had doorgelezen en met wiens taal, met wiens beeldspraak en met wiens bedoeling zijn verblijf in Italië hem had vertrouwd gemaakt. Met al den gloed zijner vorstelijke ziel had Dante Alighieri immers Beatrice liefgehad en zij had zijne liefde ook niet versmaad, zij had haar zelfs beloond, maar hij was voor haar geweest als een priester en zij voor hem als een Engel des hemels! Inniger vereering dan die van Dante voor Beatrice was nooit aan eene vrouw van een man te beurt gevallen en grooter zegen dan Beatrice aan Dante schonk, ontving nooit een man van eene vrouw; hij had haar vereerd, zooals men eene heilige vereert, aan wie men zich zonder voorbehoud, geheel en al overgeeft, en zij had hem opgevoerd naar de hoogste sfeer des levens, tot voor den eeuwigen troon der Godheid!

Zonder zelf dichter te zijn, kon Denijs zich toch uitnemend in dichterlijke voorstellingen verplaatsen en zich de gedachten van een grooten geest als Dante toeëigenen, om er zich door te laten beheerschen en ze voor zijn eigen leven toe te passen. Nog nooit had hij met zooveel aandacht het derde deel der Divina Comoedia, het Paradijs, gelezen als thans. Hij volgde die twee, wier wederkeerige liefde hem zoo vlekkeloos rein als onvergankelijk tegenblonk, op hunne hemelsche baan; hij ging met hen mede van sfeer tot sfeer, naar die gewesten, waar de aarde met al haar zonde en schuld ver beneden hen lag, en werd als het ware in hun gezelschap door de vlucht der dichterlijke verbeelding tot de aanschouwing der hoogste zaligheid mede opgevoerd. Het hijgend verlangen om Maria weder te zien en te spreken, naar eenige tijding van haar, waardoor in de eerste dagen, nadat hij haar bericht gezonden had, zijn gemoed was verontrust, begon te wijken. Kalmer langzamerhand verdroeg hij het uitstel, dat zij zich voor haar antwoord scheen te veroorloven; er kwamen zelfs oogenblikken, waarin de gedachte, dat hij haar nooit meer ontmoeten zou, hem niet onverdragelijk was; hij zou vroeger of later, berekende hij, dan wel eens vernemen, aan welk klooster door haar de voorkeur gegeven was. Haar beeld stond toch onuitwischbaar in zijne ziel geprent; hij kon het voor zijne verbeelding oproepen, zoo dikwijls hij wenschte, en gelijk Dante zijne Beatrice gezien had daar, waar geene zonde meer gekend en geen traan meer geschreid wordt, zoo zou Maria's liefelijke verschijning hem voor den geest staan, om hem te bezielen voor het ambt, waartoe hij was gewijd, tot de aanschouwing van al, wat goed en edel en verheven heeten mag.

Door zulke gedachten bezig gehouden, aan zulke voornemens bijna reeds geheel verknocht, zat Pastoor Denijs in zijn boekenkamertje. Het was nauwelijks tien uur in den voormiddag. De natuur begunstigde zijne dweepachtige droomen; geen regenvlaag, geen stormgeloei verstoorde de rustige stemming van zijn gemoed. Hij had het venster geopend en de zoele buitenlucht, die er door binnendrong, voerde hem de geuren van den nabijzijnden boomgaard toe. Hij kon de weinige zonnestralen, die tusschen de takken en bladeren der boomen doorvielen, over het grasveld zien spelen en in de verte op de grens van boomgaard en akker de scherpe lijn ontdekken, waar de schaduw van het geboomte eindigde en het volle zonlicht zich onbelem-

merd over het vlakke veld uitgoot. Een zacht windje deed nauwelijks de bladeren trillen en het geritsel, dat zich hier en daar soms deed hooren, werd slechts veroorzaakt door het gedartel der vogels, die ook door hun geklapwiek, door hun piepen en fluiten, nu wat zachter en dan wat luider, hunne aanwezigheid te kennen gaven.

Denijs had zijn boek nedergelegd; hij leunde achterover in zijn stoel en staarde onder den dubbelen indruk van die liefelijke natuur en van hetgeen hij gelezen had, het venster uit, zonder bepaald zijne blikken ergens op te vestigen. Hij gevoelde, zonder er zich nauwgezet rekenschap van te geven, dat zijn strijd lichter werd, bijna geheel van hem week, en hij genoot eene gewaarwording als van een liefelijken vrede. Maar wie meent, dat hij, alleen met behulp van een dichterlijken droom en door gunstige uiterlijke omstandigheden voortgedragen, zijne hartstochten kan beheerschen; dat hij eene zedelijke overwinning kan behalen, zonder met vol bewustzijn ten einde toe te hebben volhard, die ontdekt weldra hoe jammerlijk hij zich vergist, of hij heeft het geweld van een hartstocht nooit waarachtig ondervonden en gekend.

Een tik op de deur van het vertrek wekte Denijs uit zijne mijmering. Toen hij opzag, stond zijne huishoudster voor hem. Er bevond zich in het voorvertrek zijner woning iemand, die hem wenschte te spreken, een jong meisje, althans eene jeugdige vrouw. Zij had haar naam niet willen opgeven, echter wel gezegd, dat zij aan zijn Eerwaarde bekend was. De huishoudster kon zich niet herinneren haar ooit te hebben gezien; zij kwam waarschijnlijk van Brussel. Pastoor had immers niet gaarne, dat iemand werd afgewezen en ook de vreemde had iets in haar voorkomen, dat ontzag verwekte en vertrouwen inboezemde.

Denijs wenkte met de hand en knikte; de huishoudster kon er uit begrijpen, dat hij hare tijding vernomen had en zich tot de vreemde begeven zou. Zij verliet dus het boekenkamertje, maar hij kon slechts langzaam van zijn stoel oprijzen. Zijn hart bonsde van vrees en tegelijk ook van vreugde. Zijn oog viel op het Crucifix, dat tegenover hem aan den wand hing; zijne eerste opwelling was, om er voor neder te knielen en zijne zwakheid te belijden, want hij gevoelde dat zijn hartstocht, waardoor dan ook voor eenigen tijd onderdrukt, zich met ontembare veerkracht verhief; hij mocht wel bidden om kracht, maar hij dorst het niet wagen, want reeds, terwijl hij er nog

over nadacht, legde diezelfde hartstocht hem de uitbundigste woorden van blijdschap op de lippen; zijn gebed zou eene lasterlijke dankzegging geworden zijn.

Hij talmde echter nog een oogenblik; hij sloeg het boek, waarin hij gelezen had, dicht; hij sloot het venster. De medelijdende en spottende glimlach, die zich daarna op zijn gelaat vertoonde, gold hem zelf. Wie of wat verzekerde hem, dat hij Maria in zijne voorkamer vinden zou? Mocht niet even goed eene andere jonge vrouw zijn priesterlijken bijstand inroepen? Maar Maria kon toch daar wezen!

Hij draalde nog, reeds met de hand aan den knop der kamerdeur, en eerst toen hij durfde hopen, dat hij zichzelf genoeg kon beheerschen, om zijne ontroering niet te verraden, ging hij met langzame schreden zijn noodlot te gemoet.

Maria zat hem af te wachten met die schuchtere neiging tot vertrouwelijkheid, welke gewoonlijk jonge vrouwen bezielt tegenover de geestelijken, wier voorlichting en hulp zij in gewichtige levensomstandigheden inroepen en aan wie zij daarom bereidvaardig allerlei bijzonderheden willen mededeelen, welke zij voor anderen streng verborgen houden. Zij stond echter, toen hij binnentrad, op en groette hem eerbiedig. Met weinige woorden en eene beleefde buiging beantwoordde hij haar. Hij waagde het niet haar de hand te reiken en nadat zij zich op zijn wenk weder had nedergezet, dicht bij de deur, welke hij achter zich had gesloten, nam hij tegenover haar aan de andere zijde van het vertrek bij een raam plaats. Toen hij vervolgens kalm de veronderstelling uitsprak, dat zij hem waarschijnlijk over zijn bericht aangaande het Ursulinenklooster, waar zijne moei abdis was, kwam raadplegen, was zij terstond met haar antwoord gereed, en op haar verzoek om hem hare levensgeschiedenis, vooral van de laatste tijden, te mogen mededeelen, verklaarde hij zich, zonder eenige stroefheid maar toch slechts met de welwillende beleefdheid van een priester, die aan het afnemen der biecht gewoon is, bereid om haar aan te hooren.

Hij kon zich echter niet ontveinzen, dat hij daarmede eene moeielijke en gevaarlijke taak op zich nam en toen zij zeide: ‘Ik wend mij tot uw Eerwaarde, omdat ik reeds bij ons gesprek in de kerk onlangs meen te hebben opgemerkt, dat u beter dan mijn gewone biechtvader begrijpt, hoe ik mij kon gedrongen gevoelen om den sluier aan te nemen, en ik ben door het bericht mij door u toegezonden in die meening bevestigd,’

kon hij haar niet blijven aanzien, maar wendde zijne oogen van haar af en staarde door het raam naar buiten.

Het verraad, dat hij jegens haar en jegens zich zelf pleegde, lag reeds in zijne vriendelijke vraag: ‘Ik heb dus uw vertrouwen gewonnen?’

‘Dat hebt gij, Eerwaarde!’ antwoordde Maria argeloos, ‘en ik heb wel behoefte aan een vriend en raadsman, voor wien ik mijn hart kan uitstorten en de behoefte mijner ziel openbaren en die, naast God, mijn wetgever zijn kan.’

Het was Pastoor Denijs, alsof hij uit zijn eigen borst eene stem hoorde, die hem vermaande om tot haar te zeggen: ‘Kind, vertrek! vertrek terstond! Er is geen priester, er is geen man op de geheele aarde, voor wien gij gevaarlijker zijt dan voor mij, en er is dus ook geen ander, voor wien gij uw hart zorgvuldiger moet gesloten houden!’ maar die stem klonk slechts flauw en stierf weg.

‘En gij wendt u daartoe tot mij?’ vroeg hij zacht. ‘Gij zijt daarom van Antwerpen hierheen gekomen?’

‘Ik woon tegenwoordig te Brussel,’ zeide Maria.

‘Te Brussel?’ Hij beefde. Zijn eerste gedachte daarbij was, dat zij zich dus zooveel dichter bij hem bevond, en zijne verbeelding tooverde hem op eens het geluk voor, dat hij haar bijna dagelijks zou kunnen zien en spreken.

Zij vatte echter onschuldig zijne zichtbare verwondering op en het beantwoordde bovendien juist aan het doel van hare komst, om hem opheldering te geven. ‘Ik wenschte uw Eerwaarde mede te deelen, waarom ik mij daarheen begeven heb,’ zeide zij. ‘Mijn droevig verhaal zal zeker uw medelijden opwekken en mij verontschuldigen, als ik misbruik maak van uwe bereidwilligheid om mij voort te helpen.’

Hij zag haar even aan, maar wendde terstond zijne blikken weder van haar af. Tegenover dat bleeke gelaat, waarop niets te lezen stond dan weemoed, niets dan de vastberadenheid eener diep gegriefde ziel, die tegen het ongeluk worstelde, niets dat aan den hartstocht, die hem blaakte, eenigszins tegemoet kwam, gevoelde hij zich beschaamd. Alsof hij haar het spreken gemakkelijk wilde maken, nam hij, met afgewend gelaat, de houding aan van iemand, die zich tot aandachtig en bescheiden luisteren heeft nedergezet, maar toch zijne stem haperde een weinig, hoewel hij poogde haar vriendelijk te verzekeren: ‘Twijfel er niet aan! Ik wil u helpen en raden. Vertel mij alles!’

Maria, aan wie zijne gemoedsbeweging niet geheel ontging maar die niet overdacht, waaraan haar te moeten toeschrijven, meende ook hare verontschuldiging nog eens te moeten herhalen, en daarna voldeed zij aan zijne uitnoodiging; zij vertelde alles. Toen zij haar verhaal geëindigd had, wist hij, waarom zij zich aan het kloosterleven wilde toewijden; hoe zij de geschiedenis van hare geboorte had vernomen; hoe zij hare moeder had teruggevonden; zij had hem alles medegedeeld en ofschoon zij over dat onderwerp vluchtig was heengegleden, zelfs hare betrekking tot Jochem Brants en de wijze, waarop zij die betrekking had verbroken, was niet onaangeroerd gelaten. Hij had, om haar raad te geven, om het besluit, waarop zij zijne goedkeuring kwam vragen, te kunnen beoordeelen, niets meer noodig.

Stilzwijgend had hij haar aangehoord. Hij bleef in dat stilzwijgen nog volharden, ook toen zij, aan het einde van haar verhaal gekomen, een oogenblik rustte, éér zij voortging; ‘Uw Eerwaarde zal mij toestemmen, dat ik mijne moeder niet verlaten mag. Hare gezondheid is geschokt; zij heeft bij voortduring behoefte aan zorgvuldige verpleging. Ik dien dus mijn voornemen, om den sluier aan te nemen, vooreerst althans op te geven en u zal het goedkeuren, hoop ik, als ik u dankzeg voor het mij toegezonden bericht, zonder dat ik er terstond gebruik van maak.’

Meer dan eens had zij onder haar verhaal een traan weggewischt; zij sprak de laatste woorden met een schuchteren blik naar den geestelijke uit en wachtte met gevouwen handen en neergebogen hoofd zijn antwoord af.

‘Ik keur uw besluit volkomen goed,’ zeide hij ernstig. ‘Hoe zoudt gij u voor het Godgewijde kloosterleven beter kunnen voorbereiden, dan door dat werk der liefde jegens die ongelukkige vrouw, die uwe moeder is!’

Hij sprak de waarheid; hij mocht uit kracht van de beginselen, welke hij, als priester, behoorde voor te staan, niet anders spreken, maar dat het hem gemakkelijk viel, dat de goedkeuring van haar besluit hem geen oogenblik overweging kostte, dat was ook eene vrucht van die sluwheid, waarmede niet zelden het onedele met het edele, het kwade met het goede vermengd wordt, alsof het eerste door het laatste kon worden verontschuldigd, en niet integendeel het laatste door het eerste werd verontreinigd. Terwijl hij haar verhaal aanhoorde, had hij reeds vermoed, tot welke taak zij zich vooreerst zou geroepen achten

en de gedachte, hoewel hij het zich ontveinsde, dat zij dus in den eersten tijd althans nog niet aan zijn omgang door de kloostercel onttrokken werd, was hem zoo lief geweest, dat de vrees of die omgang voor haar en voor hem zelf gevaarlijk wezen kon, niet eens bij hem opkwam. Met datzelfde verraderlijk welgevallen hoorde hij ook verder haar aan.

'In overleg met mijne tantes hebben wij, mijne moeder en ik, in Brussel huisvesting gezocht; wij hebben daar ook een stil en rustig verblijf gevonden. Mijn vertrek uit Antwerpen verwekt in den kring onzer bekenden aldaar wel eenig opzien, maar de pijnlijke ophelderingen, tot welke wij zouden verplicht zijn, als wij mijne moeder daarheen hadden gevoerd, blijven ons thans gespaard. Het is het begin van het afscheid, dat ik van de wereld neem.'

Zij sprak op den toon van kalm overleg en even zoo antwoordde hij: 'Gij hebt verstandig gehandeld. Eene taak, als de uwe, wordt best in stilte, alleen voor het alziend oog des Heeren volbracht!'

'Eu nu heb ik uw Eerwaarde nog een groote gunst te vragen,' zeide zij weer meer bedeesd.

Hij voorzag, wat er komen zou; het was hem reeds door het hoofd gegaan; bijna verloor hij de zelfbeheersching, welke hij uiterlijk nog bewaard had, en te luide klonk zijne verzekering: 'Gij kunt niets vragen, waarmede ik u niet zou willen van dienst zijn.'

Maria hoorde er echter niets meer in, dan de vriendelijkheid van oprecht medelijden en vroeg daarom minder beschroomd: 'Mijne moeder heeft niet alleen behoefte aan lichamelijke verzorging; geestelijke vertroosting en terechtwijzing zijn haar misschien nog meer noodig, Uw Eerwaarde komt zeker nu en dan in Brussel. Zou u ons niet eens willen bezoeken?'

Zooveel zedelijke kracht was Pastoor Denijs echter nog overgebleven, dat hij niet zonder tegenstand de gevaarlijke baan, welke zij hem opende, betrad. Zelfs wat ruw klonk zijne vraag: 'Zijn er geene geestelijken genoeg in Brussel?'

'O!' hernam zij verlegen, 'wil mij verontschuldigen, Eerwaarde! als ik te veel vraag! Ik ga ter kerk en neem mijne plichten waar, zeker! maar al heb ik mij zelf niets te verwijten, eene bekentenis, gelijk ik voor u heb afgelegd, valt zoo zwaar. Door uwe vriendelijkheid ben ik tot onbescheidenheid verlokt. Ik zal mij tot een ander wenden.'

‘Neen!’ zeide hij zacht: ‘neen!’ Tegen de verhoogde uitdrukking van smart op haar gelaat, die zijn eigen verlangen scheen te rechtvaardigen, was hij niet bestand. ‘Neen! doe dat maar niet! Ik zal komen, spoedig tot u komen, ik beloof het u!’

‘Wij zullen het voorrecht van u bij ons te zien op hoogen prijs stellen,’ verzekerde Maria. ‘Ik mag dan met de hoop op de vervulling uwer belofte vertrekken?’

Zij stond op en schikte haar gewaad terecht.

‘Dat moogt gij!’ Hij stond ook op. Hij trad haar nader en reikte haar als tot afscheid de hand. Zij ook, maar in onschuldig vertrouwen, legde hare hand in de zijne.

Het voorbeeld van Heloïse en Abaelard stond hem niet meer waarschuwend voor den geest; de hoog verheven betrekking tusschen Dante en Beatrice in de Divina Comoedia beschreven, was niet meer zijn ideaal, maar hij begreep toch, dat die jonge vrouw, welke daar bij hem stond, niet eens vermoedde, dat hij haar liefhad, en dat, indien hij met een enkel woord slechts zich verried, zij zich voor altijd van hem verwijderen zou. Hij wilde, hij moest toch iets zeggen, en uit zijne dichterlijke droomen der laatste tijden waren hem ook bewoordingen bijgebleven, die hem pasten. Met eene stem, welluidender nog dan gewoonlijk, door het gevoel, dat hem bezielde, sprak hij: ‘In een werk der liefde kunnen edel gestemde zielen elkander ontmoeten. Misschien is het ons heden reeds aldus gegaan, Maria! zou het niet gelukkig zijn, als wij het bij voortduring mochten ondervinden?’ Zachtkens, langzaam trok zij hare hand terug, zonder een zweem van wantrouwen evenwel, maar de herinnering van al de ellende, welke zij gezien en waarvan zij gehoord had, was bij haar levendig en zijne woorden klonken haar tegen als eene openbaring van hemelsche reinheid.

‘Ik zal mijn best doen, Eerwaarde!’ stamelde zij.

‘De wagen, die u hierheen heeft gebracht, wacht u zeker in de herberg,’ zeide hij; ‘kom, laat ik u daarheen vergezellen! Mijn weg leidt mij ook dien kant uit.’

Hij nam zijn hoed en samen verlieten zij het huis. Zij lette er niet op, dat hij een omweg verkoos, want terstond had hij hare aandacht ingenomen, terwijl hij in de dichterlijke voorstelling van allerlei verheven gedachten zijn hartstocht lucht gaf. Zij luisterde, onschuldig, eenvoudig, overstelpt door die breede rij van heilige gestalten, welke hij voor hare verbeelding opriep

en die, zoo waande zij zijne bedoeling te moeten verstaan, tot geene andere dan hemelsche liefde haar hart mochten stemmen.

Bedwelmd door zijne liefelijke taal zat zij eindelijk, na van hem afscheid genomen te hebben, op den wagen; het was haar te moede alsof zij aan de borst van dien priester haar hoofd had kunnen nedervlijen, om daar nog eens en voor het laatst haar verwoest aardsch geluk te beschreien en daarna door hem geleid dat alles vaarwel zeggen, en op te stijgen naar de eeuwige gewesten van liefde en vrede en gelukzaligheid!

Aldus gestemd keerde Maria terug in de woning, welke zij met hare moeder in Brussel betrokken had. Zooals zij aan Pastoor Denijs had verteld, in eene stille en onbesproken buurt bij vertrouwde lieden was huisvesting gevonden, ook ruim genoeg om een der vertrekken geheel tot ziekenkamer te kunnen inrichten. Hoewel namelijk Maria's moeder in het Begijnengasthuis niet was overleden en men haar zelfs van daar naar een ander verblijf had kunnen overvoeren, hersteld was zij niet. Gezond en sterk van aanleg, ging dat lichaam slechts langzaam tot de ontbinding van den dood over, maar hare krachten waren toch door het leven, dat zij jaren lang geleid had, uitgeput en den schok, door welken zij wezenloos aan Maria's voeten was nedergevallen, kwam zij niet meer te boven. Er gingen soms dagen voorbij, waarop zij, hoewel zwak en hulpbehoevend, toch boven sloopend en verstandverbijsterend lijden verheven scheen en door geen pijn gefolterd zelfs een geregeld gesprek voeren kon. Zulk een gunstige toestand had aan Maria gelegenheid gegeven om aan Pastoor Denijs een bezoek te brengen, maar gewoonlijk werd zij spoedig daarna weder aangegrepen door koortsen, die dagen en nachten aanhielden en hare dolzinnige ijlhoofdigheid, die haar bij afwisseling deed jammeren en juichen en in afschuwelijke taal uitbarsten, zou dan ook voor de omstanders niet zelden gevaarlijk zijn geworden, indien hare lichaamskrachten daarmede in overeenstemming geweest waren. Zij verzwakte echter niet zoo snel, dat men haar levenseinde nabij kon rekenen en daar bovendien eene vertrouwde en meer bejaarde dienstbode steeds aanwezig was, maakte Maria zich niet bijzonder bevreesd, toen aan den avond van den dag, waarop zij naar Saventhem geweest was, de noodlottige verschijnselen zich weder bij hare moeder vertoonden. Het werd echter een treurige nacht en het eerste gedeelte van den volgenden morgen ging ook in dezelfde somberheid voorbij. Slechts bij tusschenpoozen genoot

de lijderes eenige verademing en had dan, in eene kortstondige sluimering verzonken, geen toezicht noodig. Van zulk een tusschenpoos maakte Maria gebruik, om, terwijl de dienstbode in de ziekenkamer waakzaam bleef, voor een oogenblik slechts, naar zij meende, zich te verwijderen. De laatste bewoordingen, welke door de benauwdheid der koorts hare moeder waren afgeperst, hadden Maria hoogst pijnlijk aangedaan. Zij waren eene mengeling geweest van de hartverscheurendste weeklachten en de gruwelijkste lasteringen en tevens, onder een verschrikkelijk gelach, van jubelkreten der wildste verdierlijking.

Met tranen in de oogen zette Maria zich neder bij het venster van een vertrek, dat aan de straat uitkwam. Zij herdacht met volle toestemming wat Pastoor Denijs haar gezegd had: eene taak, als de hare, werd best alleen, althans zoo goed als alleen voor het alziend oog des Heeren volbracht. Het was eene stille straat; de weinige voorbijgangers gaven Maria geene afleiding voor hare treurige overpeinzing; zij bekommerde er zich ook niet over, of iemand op haar letten zou; dat was ook niet waarschijnlijk. Zij sloeg het venster open en leunde met de ellebogen op het kozijn. Zij ondersteunde haar hoofd met hare handen en zag voor zich heen, zonder iets te zoeken, eerst ook zonder iets te vinden, dat hare opmerkzaamheid waardig scheen.

Na eenige oogenblikken was het haar echter, alsof hare oogen naar een bepaald punt in de straat getrokken werden; het was, toen zij er op begon te staren, nog ver van haar verwijderd, maar het bewoog zich, het kwam naderbij. Zij wist niet waarom, zij wist eigenlijk zelfs niet recht, dat zij het opmerkte, maar het was een man. Hij droeg zijn mantel over zijn arm, als iemand, die van de reis komt, en hij had zijn hoed, toen zij pas hem ontdekte, diep in de oogen, zoodat de breede rand voor haar in de hoogte zijn gelaat verborg. Nu en dan echter zag hij naar boven; hij scheen iets te zoeken. Een paar huizen van het hare verwijderd slingerde tamelijk ver over de straat heen een bekend uithangbord. Dat scheen hij te zoeken, want hij hief het hoofd weder op en beschouwde het nauwkeurig; hij stond aan de overzijde der straat stil en telde de huizen; hij zag Maria en nam, terwijl hij haar een hartelijken groet toeriep, zijn hoed af. Toen kon zij niet meer twijfelen; zij kon het niet meer zich ontveinzen, gelijk zij nog beproefd had, terwijl zij in de verte reeds die gestalte en dien gang meende te herkennen; het was Jochem Brants!

Zij stond op en greep zich met beide handen aan het kozijn vast; zij bleef naar buiten zien, hijgend, bleek, staroogend; zij beantwoordde zijn groet niet; zij kon niet besluiten of zij hem ontvangen of afwijzen zou; zij stond als verstomd, als versteend van schrik. Maar de deur van haar vertrek werd reeds geopend. O God! Hij trad over den drempel en ijlde op haar toe: ‘Maria! Maria!’

Alsof zij den dood nabij was geweest, maar door den klank zijner stem tot het leven werd teruggeroepen, keerde zij zich langzaam en plechtig tot hem: ‘Jochem, gij hadt nooit hier moeten komen,’ zeide zij ernstig en wees de hand, welke hij naar haar uitstrekte, af.

Hij herhaalde echter nog eens vriendelijk zijn groet en beweerde glimlachend: ‘Gij vergist u, Maria! Is het niet goed, dat ik u opzoek? In Antwerpen vond ik u niet; uwe tantes vertelden mij, dat gij hierheen waart vertrokken. Ik moest u immers volgen? Gij zult mij later de reden wel zeggen, waarom gij naar Brussel zijt verhuisd, eerst....’

‘Het is beter,’ viel zij gestreng hem in de rede, ‘dat gij vertrekt, éér gij 't weet.’

‘O, ik kan het wel raden,’ riep hij vroolijk, ‘gij zijt uit Antwerpen vertrokken om diezelfde reden, om welke gij aan mij zulk een wanhopigen brief geschreven hebt. Dat is gemakkelijk te begrijpen, maar ik kom u afhalen, Maria! Ik en mijne ouders, wij weten alles en met hunne toestemming kom ik u zeggen, gij zult welkom zijn, want gij zijt mij nog even dierbaar. Ik ben nog dezelfde als op dien avond onder den lindeboom voor het Begijnhof, en gij?’

‘Ik ben veranderd,’ zeide zij dof en liet het hoofd zakken.

Hij zag niet, dat een paar groote tranen langs hare wangen rolden, want ontzet deinsde hij, toen hij die verklaring hoorde, terug. ‘Gij bedoelt toch niet,’ vroeg hij hijgend, terwijl hij de gebalde vuisten op zijn hart drukte, ‘gij wilt toch niet zeggen, dat gij mij niet meer liefhebt?’

Een rauwe kreet, als van een wild dier, drong uit het achterhuis tot hen door; maar hij gaf er geen acht op, hij kon niets hooren, dan het antwoord, dat hij van haar verwachtte, en dat antwoord nam ook hare geheele ziel in beslag, zoodat zij als het ware voor niets anders een zintuig had.

Zij hief het hoofd omhoog en uit hare oogen lichtte hem een glans van oprechtheid tegen, die hem reeds vertroostte.

‘Jochem,’ zeide zij, ‘hoe kunt gij vreezen, dat ik iets dergelijks bedoelen zou, dat het waarheid zou kunnen zijn? Ik ben veranderd, ja! ik wilde gaarne uwe vrouw worden, ik wil dat nu niet meer; ik zou met vreugde u zijn gevolgd, ik weiger het nu stellig, maar in mijne liefde voor u ben ik waarachtig nog dezelfde. God alleen weet, hoevele jaren ik in het klooster zal doorbrengen, maar of ik vroeger of later voor Zijn Rechterstoel geroepen word, ik zal steeds kunnen getuigen, dat gij mijne eerste liefde geweest en mijne éénige liefde gebleven zijt!’

Het was als het ware een doodvonnis, maar er was voor hem zooveel zoets in gelegen en het werd op zulk een teederen toon uitgesproken, dat hij blijde weder haar naderbij kwam en zijne handen uitstrekte, of zij niet door haar zouden aangevat worden.

Zij bleef echter onbewegelijk stilstaan, want ook weder drong uit een ander vertrek een jammerlijk geschrei tot hen door, en het ontging haar thans niet; zij hoorde het en huiverde.

Daardoor werd hij er ook opmerkzaam op gemaakt, maar het boeide zijn aandacht geen oogenblik. Hij had zich hare verzekering toe te eigenen, en de bezwaren tegen hunne vereeniging, welke zij onoverkomelijk noemde, naar hij hoopte, uit den weg te ruimen. ‘Ik dank u,’ sprak hij, ‘voor die getuigenis uwer liefde: zij maakt mij recht gelukkig, maar neem nu ook die andere woorden terug! Wat spreekt gij van een klooster, Maria? Ik heb u immers reeds gezegd, gij zijt mij nog even dierbaar; mijne ouders en ik, wij zijn van alles onderricht en zij hebben mij aan geene enkele voorwaarde gebonden.’

‘Het is onmogelijk,’ antwoordde zij droevig. ‘Zij konden niet vermoeden, wat gij hier zoudt vinden. Zij hebben u toch zeker geene vrijheid gegeven om op hun eigen levenskring de schaduw van onuitwischbare schande te werpen en hun leven te verpesten door de dagelijksche aanraking met eene ellende, van welke zij zelfs geene voorstelling hebben, evenmin als gij.’

‘Maar,’ bracht hij, door hare dreigende woorden verschrikt, daartegen in, ‘dat zal hun toch niet overkomen, door u, Maria! hun schoondochter te noemen.’

‘Niet? Gij weet alles, zegt gij? Weet gij ook, dat mijn vader weder is gehuwd?’

De hartstochtelijke minachting, met welke zij sprak, drong hem tot de goed bedoelde verontschuldiging: ‘Maar mag hij in plaats van de overleden geliefde niet na jaren eene andere vrouw huwen?’

‘Maar mijne moeder leeft nog,’ zeide zij op een bijna ruwen toon.

Die mogelijkheid had hij niet berekend; de ontdekking deed hem eenige oogenblikken stilzwijgend nadenken. Zij hield de oogen strak op hem gevestigd en zij begeep, dat hij hare bezwaren woog en er in begon te deelen.

Zij had niets anders verwacht en zij wilde ook niets anders wenschen en toch viel het haar hard dat te moeten opmerken; zij zag den stroohalm, aan welken zij zich misschien nog ondanks zichzelf had willen vasthouden, afbreken.

En weder, maar thans door beider stilzwijgen duidelijk hoorbaar, weerklonk door het huis een luide gil.

‘Wat is dat?’ vroeg Jochem verschrikt.

‘O, gij weet alles, meent gij? Kom mede!’ Onstuimig trad Maria op hem toe en greep hem bij de hand. Zij geleidde hem door een gedeelte van het huis naar een ander vertrek. Zij liep met vlugge schreden, en trok hem voort. Er bleef hem geen tijd om iets te vragen; wat zou hij ook gevraagd hebben?

Op den drempel van eene kamer, waarvan de deur half open stond, bleef zij stilstaan. ‘Luister!’ zeide zij. ‘In deze kamer ligt eene zieke; gij behoeft niet binnen te gaan om haar te kunnen verstaan. Hoor, wat zij zegt!’

Jochem gevoelde, dat Maria's hand, die zijn pols omklemde, ijskoud was en hij hoorde haar klappertanden.

‘Wie ligt daar ziek?’ vroeg hij ontroerd.

‘Luister!’ beval zij zwoegend, alsof de adem haar begaf.

En Jochem hoorde eene stem, die, nu eens langzaam met ontzettende kalmte, en dan weder wild met ratelende snelheid de geheimen openbaarde van eene menschenziel, door een zondvloed van walgelijke zedeloosheid bezoedeld.

Zij stonden daar eenige minuten, totdat de zieke uitgeput zweeg en toen geleidde Maria, die Jochem's pols steeds had omklemd gehouden, hem terug naar het vertrek, waar zij zich eerst hadden bevonden.

Zij liet bij het binnentreden de deur open, alsof zij hem terstond, toen zij hem losliet, den uitgang wilde vrij geven. Hij bleef staan door een duister vermoeden van hetgeen zij nog zeggen zou, reeds in vreeselijken tweestrijd, en zij talmde niet om hem door de aanwijzing der volle waarheid tot eene beslissing te dwingen.

Zij week naar de andere zijde der kamer en keerde daar zich tot hem: ‘Gij wist niet alles, niet waar? De vrouw, die daar ginds ligt, die gij hebt aangehoord, is mijne moeder! Zoo heb ik haar teruggevonden. Haar eigen woorden hebben u over haar leven ingelicht. Durft gij den man, die haar in dien poel van zonde en schande heeft weggeslingerd, en thans glorierijk met eene andere is gehuwd, durft gij mijn vader stellen naast den uwen? Ga! Gij begrijpt toch, dat wij gescheiden zijn!’

Maar hij ging nog niet. Hij had, in de geestverwarring, waarin hij, door hetgeen hij had gehoord, geraakt was, geen woord; hij stond als verpletterd naar den grond te staren.

Zij ging voort, door den doodelijken angst van den strijd tusschen hare liefde en haar eergevoel geprangd: ‘En indien gij dat durfdet, zoudt gij ook nog verder kunnen gaan? Durft gij die vrouw, die gij nu kent, uit haar eigen woorden als zoo diep rampzalig kent, durft gij haar plaatsen in uw familiekring? Kan ik haar, mijne moeder, verlaten? Heb ik niet door trouwe verpleging althans te beproeven, of ik een deel van de schuld mijns vaders jegens haar kan afdoen? En zou zij kunnen, zou zij mogen staan naast uwe moeder? Het zou eene lastering, eene doodelijke beleediging wezen! Ga! Om Godswil, vertrek!’

Hij kon haar niet tegenspreken; hij kon ook niet erkennen, dat zij gelijk had; de eenige woorden, welke hij in zijne radeloosheid, terwijl hij haar nog eens aanzag, kon uitbrengen, waren: ‘Maria! Maria! Ik heb u zoo lief!’

‘Ik geloof u,’ antwoordde zij snikkend; ‘maar om uwenten om mijnentwil ga! Vertrek! God zij ons beiden genadig!’ Schreiend bedekte zij met beide handen haar gelaat. Toen zij na eenige oogenblikken weder het vertrek kon rondzien, bevond zij zich alleen; Jochem was vertrokken.

IX.

De belofte door Pastoor Denijs aan Maria, op haar verzoek gegeven, van haar en hare moeder te Brussel te komen bezoeken, had al te zeer aan zijn eigen verlangen beantwoord, om haar te kunnen vergeten. Slechts weinige dagen, nadat zij te Saventhem geweest was, zag zij hem in hare woning binnentreden.

Zij had hare moeder op dat bezoek voorbereid. Van tijd tot

tijd genoot de beklagenswaardige vrouw eenige verademing, en als dan pijn en koorts geweken waren en zij rustig nederlag of gemakkelijk aan een geregeld gesprek zat deel te nemen, scheen de hoop op volkomen herstel geenszins ongegrond. De geneesmeester echter, wiens hulp door Maria was ingeroepen, had haar gewaarschuwd om zich door gelukkige dagen niet te laten misleiden; gedeeltelijk waren zij aan zijne geneesmiddelen te danken, die toch niet meer dan eene tijdelijke werking konden uitoefenen en tevens bracht de aard der ziekte mede, om na kortere of langere tusschenpoozen zich telkens weder heviger te vertoonen. Er was wel is waar geen twijfel aan, of zonder een buitengewoon toeval kon door zorgvuldige verpleging de doodelijke uitwerking der kwaal worden vertraagd, maar die noodlottige afloop was, het mocht dan op een eenigszins verwijderd tijdstip zijn, niet te keeren. Maria stelde zich dat tijdstip liefst in eene verre toekomst voor, hoe zwaar haar ook de taak viel, welke zij bij hare moeder vervulde, en hoe vurig zij ook, vooral na de laatste ontmoeting met Jochem Brants, verlangde naar de rust van een klooster, waar zij hoopte door vrome oefeningen alle gedachten aan aardsche banden en betrekkingen te kunnen verdrijven.

Voor haar, eene kiesche jeugdige vrouw, was de gedachte onverdragelijk, dat hare moeder met zulke afschuwelijke woorden, als die, welke zij somtijds uiten kon, op de lippen, ook den laatsten adem zou uitblazen. Kon de herinnering van het verschrikkelijke leven, dat zij gekend had, niet geheel worden uitgewischt, zij moest toch zooveel mogelijk worden verflauwd; konden de schrikbeelden, welke haar uit dat leven bijgebleven waren, niet geheel worden verbannen, zij moesten toch zoover worden teruggedreven, dat zij hun folterenden prikkel niet meer konden doen gevoelen. De dochter wenschte, dat hare moeder, aan het donkere verleden niet meer indachtig, vertroost en verzoend zou ten grave dalen. Die wensch ontsproot uit medelijden en kinderlijke genegenheid, maar Maria bedacht nog niet, dat zij zelf, éér het daartoe komen kon, dat zij met hare moeder, samen vereenigd in een zwaren strijd zich zelf zou moeten overwinnen.

Zij was vooreerst volkomen tevreden met den weldadigen invloed, welken Pastoor Denijs door zijne toespraken op het gemoed van hare moeder uitoefende. Reeds bij zijn eerste bezoek merkte zij met voldoening op, dat hij gunstiger, dan zij

eigenlijk had verwacht, door hare moeder werd ontvangen en dat de vertroostende vriendelijkheid niet werd afgewezen, toen hij daarmede, éér hij een ernstig woord van vermaning of berisping deed hooren, den weg tot het hart der zieke zocht.

Dat zijn aangenaam mannelijk voorkomen, zijn onmiskenbaar vertoon van ridderlijke fierheid, door priesterlijke zachtmoedigheid getemperd, hem daarbij te stade kwam, ontging Maria niet, evenmin als dat hij voor eene eerste ontmoeting het geluk had de kranke in een tijdperk van vrij langdurige verademing aan te treffen. Maria kon hem nauwelijks verzwijgen hoe zeer het haar meeviel, dat hij terstond in het aanknoopen van een eenigszins vertrouwelijk onderhoud kon slagen, maar hij achtte zich toch reeds beloond, toen de schroomvalligheid waarmede zij hem had ontvangen en tot hare moeder geleid, uit hare houding en hare woorden week en de verhelderde klank van hare stem getuigenis gaf van hare bemoedigende ervaring.

Het eerste bericht van zijne komst had namelijk Maria's moeder volstrekt niet aangenaam gestemd. Indien zij gedurfd had, zou zij zeker geweigerd hebben hem bij zich toe te laten. Gedwee onderwierp zij zich echter, sedert zij elkander hadden teruggevonden, aan de beschikkingen van hare dochter, maar Maria las in den opslag van die groote, donkere oogen, wier uitdrukking bij dat bleeke gelaat zoo krachtig voorkwam, schrik en tegenzin. Zij begreep er ook de oorzaak van. In vele jaren had zeker hare moeder geen woord met een priester gewisseld, geene kerk bezocht, geen sacrament ontvangen, want in den kring, waarin zij had geleefd, mocht bij den dood, als er dan nog tijd voor was, de priester tot de uitoefening van zijn ambt geroepen worden, gewoonlijk werd hij ontweken, of, waar men hem niet ontgaan kon, bespot. Daarover kon Maria echter met hare moeder niet spreken; fijn vrouwelijk gevoel weerhield haar steeds om eenig onderwerp aan te roeren, waardoor haar beider aandacht op dat rampzalig levenstijdperk moest gevestigd worden. Zij vertelde slechts, hoe zij Pastoor Denijs had leeren kennen, hoe beleefd hij zich jegens haar betoond had en met welk eene voorkomende vriendelijkheid hij haar wilde van dienst zijn. Zij weidde er niet over uit, maar zij deed toch met een enkel woord hare moeder begrijpen, dat zij hem van haar beider levensgeschiedenis niet geheel onkundig gelaten had; zij kwam er rond voor uit, dat hare moeder door hem niet te ontvangen en zijne toespraak niet aan te hooren,

haar grievend leed zou aandoen en troostte haar met het bemoedigende vooruitzicht, dat de vreemde priester misschien een deelnemend en vertrouwd vriend worden kon. Spoediger dan zij had durven hopen, werd dat vooruitzicht vervuld.

Pastoor Denijs zou geene onwaarheid hebben gesproken, indien hij betuigd had, dat de ontmoeting van zulk eene vrouw als Maria's moeder, in hooge mate zijne belangstelling wekte en dat de edele taak, om in dat gemoed, dat zoo lang door de wildste hartstochten in beroering was gehouden, kalmte en vrede te doen nederdalen, hem bekoorde. Niet zelden, als hij door zijn werk in zijne parochie of door anderen arbeid van kerkelijken aard eenige dagen achtereen verhinderd werd, om naar Brussel te gaan, maakte hij zich over den gemoedstoestand van Maria's moeder ongerust. Dikwijls ook, als hij haar bezocht had, dacht hij na over de antwoorden, welke zij hem op zijne belangstellende vragen had gegeven, over enkele uitdrukkingen en woorden, welke zij zich in den loop van het gesprek had laten ontvallen, en de ernstige overpeinzingen, waarin hij meestal den weg tusschen Saventhem en Brussel aflegde, had menigmaal kunnen bewijzen, hoe nauwkeurig hij zon op middelen, om voor de ongelukkige vrouw de booze schimmen, die telkens nog uit het verleden opdoemden, te verdrijven en hare aandacht op liefelijke en troostrijke beelden te vestigen. Hij getroostte zich, als hij bij haar zat, niet alleen een oogenblik van onachtzaamheid, ook eene tegenwerping, zoo dwaas als vermetel soms, ook een spijtig en bits woord; en nu en dan nam hij in de uitoefening van zijn priesterlijk ambt zulke eene hooge en heilige vlucht, dat Maria zich uit het vertrek verwijderde en hare moeder met hem alleen liet, om haar niet te belemmeren, wat zij ook mocht willen biechten, om hem niet te hinderen, welken ontzettenden ernst hij ook tot grondslag van zijne vertroosting zou willen verkiezen.

Toch zou hij, vooral in de eerste tijden, voor de teleurstelling zijn geweken, die hem herhaaldelijk trof bij de opmerking, dat, als hij wederkwam, de indruk zijner woorden, bij zijn laatste bezoek gesproken, geheel scheen uitgewischt; en indien hij den moed had opgegeven om die kranke, die hem wel scheen te vertrouwen maar hem zoo moeielijk begreep, reiner en edeler te stemmen, hij zou ook voor zichzelf nauwelijks de verontschuldiging, welke hij aan den hem opgedragen werkkring en aan zijn jeugdigen leeftijd ontleenen kon, hebben noodig gehad,

maar Maria was daar. Denijs berekende het niet; hij kende zich zelf niet genoeg; hij merkte niet op, dat zijn hartstocht voor de dochter hem sterkte in de edele taak, welke hij bij de moeder vervulde.

Maria zelf had daarvan ook geen flauw vermoeden. Hoogstens merkte zij een enkelen keer op, dat zijne blikken op haar bleven rusten met eene volharding, die haar verlegen maakte, en met eene uitdrukking, die haar raadselachtig was, maar zij wist niet of zij dat niet aan eene hebbelijkheid, aan eene dwaze gewoonte moest toeschrijven, welke waarschijnlijk door ieder, die hem ontmoette, werd opgemerkt; en zoodra zij ook hare verlegenheid en haar tegenzin onder dat zonderling aanstaren liet blijken, wendde hij, naar het scheen ook zelf verlegen, de oogen af. In zijne woorden kon zij ook niets vinden, dat haar argwaan opwekte; wel trof haar soms de teedere toon van zijne stem, maar niet zelden sprak hij immers tot hare moeder evenzoo en het was Maria, alsof hij zich slechts vergiste, door tot haar, de gezonde, te spreken evenals tot de kranke. En had ook zij niet aan den zachten balsem eener zoete vertroosting behoefte?

Van week tot week werden zij beiden vertrouwelijker. Nu had hij haar, dan zij hem iets over de kranke te vragen of eene opmerking mede te deelen, en ook toen hij eindelijk een tooneel bijwoonde, gelijk aan dat, waarvan Jochem Brants gedeeltelijk getuige geweest wars, gingen zij op denzelfden weg voort, hij in blakenden hartstocht, zij in argelooze onschuld.

Hij was in den namiddag aangekomen. Reeds den verloopen nacht en den geheelen voormiddag had Maria in angst en droefheid doorgebracht. Hare moeder werd weder door een aanval van de vreeselijke kwaal, die haar niet verliet, gefolterd en had voortdurend in hartverscheurende taal haar leed lucht gegeven. Onverwacht kwam de mededeeling van dien toestand Pastoor Denijs niet. Maria had hem reeds bij een vorig bezoek gezegd, dat hare moeder aan zulke toevallen onderhevig was. Zij ontving hem daarom niet in de ziekenkamer, maar ontzegde hem den toegang daarheen geenszins en inderdaad, gelijk zij het ook beoordeelde, hartelijke belangstelling dreef hem om er toch binnen te treden. Hij stond bij het leger der lijderes; hij hoorde en zag haar; diep getroffen, stilzwijgend ging hij eindelijk terug; hij kon daar geene hulp verleenen, zijne woorden zouden zelfs niet verstaan zijn; hij begreep hoeveel hij nog zou te doen hebben, éér door de smart aan die lijderes

andere uitdrukkingen werden ontlokt dan die wilde kreten en die afschuwelijke lasteringen, welke haar door jarenlang verkeer onder het schuim van Brussel's bevolking waren eigen geworden. Zijn innig medelijden keerde echter weldra van de moeder naar de dochter, toen hij in het vertrek, waar hij eerst was toegelaten, terugkwam.

Maria was hem daarheen gevolgd en hij raadde hare gedachte, toen zij met betraande oogen smeekend tot hem opzag, terwijl hij, alsof hij terstond wilde vertrekken, in plaats van zich tot een onderhoud van eenige minuten althans neder te zetten, staan bleef.

'Neen, Maria!' zeide hij; 'wees gerust! Ik ga nog niet heen. Ik beklaag u te diep, om u terstond te kunnen verlaten; ik vind geene woorden om mijn medelijden uit te spreken!'

'O, zij is zoo ongelukkig,' klaagde Maria. 'Ik wou dat ik iets meer kon doen, om haar lijden te verzachten, maar de geneesmeester zegt, dat die aanvallen slechts langzamerhand kunnen verminderen en hun geweld verliezen, indien ten minste hare krachten niet bezwijken.'

'Het is eigenlijk voor u niet aan te hooren,' hernam hij.

'Zij voelt zich in zulke uren naar ziel en lichaam zoo diep rampzalig, dat niemand haar medelijden weigeren kan,' merkte Maria weder op, 'en zij is mijne moeder.'

'Gij stelt uw eigen gezondheid in gevaar;' waarschuwde hij; 'tegen de gemoedsaandoening, welke door zulk een tooneel wordt gewekt, is geen jong meisje, zijt gij althans niet bestand.'

'Och!' zeide zij onderworpen en somber, 'sedert ik weet, wie en wat ik zelf ben, en sedert ik haar heb teruggevonden, weet ik van de zonde en schande, die in de wereld heerschen, zooveel dat, indien het niet om het lijden mijner moeder was, eene hernieuwde openbaring er van mij niet meer verschrikken zou.'

'En toch,' verzekerde hij met een teederen blik en eene zachte stem, 'toch zweeft over dien donkeren nacht der hel het licht des hemels, Maria! en straalt ook u vertroostend toe.'

'Ik geloof het, Eerwaarde! Ik geloof het en troost mij zelf dagelijks met die overtuiging.' Zacht schreide zij voort.

Niet met de koele berekening, die op de kans tot bijzondere vertrouwelijkheid heeft geloerd en haar waarneemt, zoodra zij zich voordoet, maar door zijn medelijden bijna zijn hartstocht niet langer meester, stak Pastoor Denijs Maria eene hand toe.

Zij greep die hand aan, even onschuldig en argeloos als zij naar zijne woorden geluisterd had. Zachtkens trok hij haar nader tot zich, dichter, totdat zij naast hem stond, bijna tegen hem aanleunende, met haar hoofd op zijn rechterschouder.

'Ja!' zeide hij, 'wend uwe oogen van de duisternis naar het licht, Maria! De liefde des Hemels is grooter en sterker dan de zonde der wereld. Als zij onze harten heeft ingenomen, dan ondervinden wij, hier op aarde reeds, ook bij eene smart zoo groot als de uwe, hoe waarachtig van haar getuigd is: zij hoopt en gelooft en zij bedekt alle dingen!'

Op die wijze sprak hij nog voort, Maria's rechterhand in de zijne geklemd en met zijne linkerhand omhoog wijzende, op een toon, waarin de aandoening van zijn eigen hart trilde. Indien Maria had opgemerkt, hoe wild dat hart sloeg, zij zou misschien schuw zijn teruggeweken; zeker zou zij verwonderd hebben opgezien, maar zij werd er niets van gewaar en hare onergdenkende vertrouwelijkheid bleef ongekrenkt, want hij gevoelde, dat hij niet meer dan een haarbreed als het ware verwijderd was van een val, die hem voor zich zelf niet alleen, maar ook voor haar, die hij zoo wanhopig lief had, onherstelbaar onteeren zou.

Neen! hij zou, hij wilde voor zijn hartstocht niet bezwijken! Voor ernstige overpeinzing en uiteenzetting van godsdienstige en zedelijke waarheden had hij noch den tijd noch het hoofd, maar de schatten van edele poëzie, welke in zijn geheugen lagen opgestapeld, kon hij te hulp roepen en hij kon het thans nog eens doen met den gelukkigsten uitslag.

Hij sprak voort, iets luider, maar steeds met liefelijke teederheid; de eene beeldspraak volgde op de andere; de schoonste tafereelen van hemelsche liefde en geluk, de kernachtigste gezegden van reine wijsheid wisselden elkander af.

Maria hoorde hem aan met ingenomenheid, met bewondering. Hare tranen droogden op; zij week een weinig van hem terug en staarde hem aan. Dat was eerst vertroosting, die haar hemelsche gevoelens in het hart goot, waaraan zij de kracht, om haar zware taak te vervullen, kon ontleenen.

Hij scheen haar nauwelijks meer gade te slaan, hij liet haar ook los; hij ging als in één adem met zijne welluidende rede voort, en toen Maria zich weder door een luiden gil uit de ziekenkamer ter hulp hoorde roepen, was zij bemoedigd en versterkt.

Dankbaar stak zij, thans het eerst, hem eene hand toe: ‘Ik dank u, Eerwaarde! Ik dank u! Ik zal volharden! Ik zal den Hemel niet vergeten.’

Hij hield zich, alsof hij de toegestoken hand niet zag en nam haar niet aan tot afscheid. ‘Haast u!’ zeide hij: ‘uwe hulp wordt verlangd! Vaarwel! Gij ziet mij spoedig weder.’

‘Dat hoop ik. Vaarwel, Eerwaarde!’

Zij ijlde naar de ziekenkamer en hij, meer nog naar den geest dan naar het lichaam vermoeid, hij verliet het huis om naar Saventhem terug te keeren.

Een paar weken later - Pastoor Denijs had zijn bezoek reeds weder herhaald en Maria's moeder bevond zich, na den aanval van hare vreeselijke kwaal weder te hebben doorgestaan, in een eenigszins gunstiger toestand - op een namiddag werd Maria verrast door de aankomst van hare tante Isabella. De tantes en het nichtje hielden ongeveer geregeld wekelijks briefwisseling en daar Maria, die het laatst geschreven had, van de ziekte van hare moeder eene nog al uitvoerige en getrouwe, maar juist daardoor somber gekleurde beschrijving gegeven had, kon zij niet anders denken, of belangstelling en medelijden hadden hare tantes naar Brussel gedreven.

Beiden toch, zoowel Isabella als Susanna, hadden het goedgekeurd, dat Maria zich met hare moeder in Brussel vestigde. Susanna had terstond, nadat Maria in het Begijnengasthuis hare moeder had ontdekt, die verplichting erkend, en was, nog voor haar vertrek naar Antwerpen, haar nichtje in het zoeken naar een geschikt verblijf behulpzaam geweest en Isabella had bij een bezoek, spoedig daarna aan Maria en hare moeder gebracht, ondubbelzinnig hare overtuiging uitgesproken, dat de dochter haar leven, vooreerst althans, aan hare ongelukkige moeder behoorde toe te wijden en dat in Brussel beter dan in Antwerpen die taak kon worden vervuld.

Beiden hadden zich tevens jegens Maria's moeder zoo verdraagzaam en zachtzinnig betoond, dat Maria, indien de beweegredenen daartoe haar niet waren verklaard, aan een zonderlingen luim of aan eene onoprechte vertooning kon gedacht hebben. In haar bijzijn toch was zelden over vrouwen van zulk eene levenswijze, als hare moeder geleid had, gesproken, maar gebeurde het toevallig een enkelen keer, dan waren de sterkste bewoordingen van minachting en afschuw, welke de Begijntjes op de lippen durfden nemen, voor haar onverholen afkeer

nauwelijks krachtig genoeg. Zonder lang beraad waren zij er echter in dit geval toe overgegaan om dat oordeel te verzachten en het doemvonnis door een woord van beklag te vervangen. Was de vrouw, wie het gelden moest, niet de moeder van Maria, van dat nichtje, dat zij hadden verzorgd en opgekweekt en dat jaren lang, als kind en als jong meisje, voor beiden als eene geliefde dochter geweest was? En was diezelfde vrouw, hoeveel dieper later ook gezonken, was zij niet eens de geliefde geweest van dien broeder, op wien de Begijntjes toch altijd trotsch waren, al leefde hij verre van haar verwijderd, al was hij haar bijna een vreemde geworden? Was zij niet van zijne lichtzinnigheid het slachtoffer, misschien van zijn genie een speelbal? Zooveel zij konden, hadden zij geholpen om de vestiging van de dochter met hare moeder in Brussel onbezorgd en gemakkelijk te maken, en Maria wist, dat nergens hartelijker wenschen voor haar gekoesterd, nergens vuriger gebeden voor haar opgezonden werden dan in het Begijnhof te Antwerpen.

Als dan ook van tijd tot tijd de tantes, hetzij afzonderlijk, hetzij te zamen, haar eens bezochten, dan was dat als een heldere lichtstraal op haar donkeren levensweg en ook hare moeder, hoewel zij in het bijzijn der Begijntjes zich steeds bedeesd en beschaamd gevoelde, zag gaarne die beide vrouwen aankomen, Isabella met hare zachtzinnige kalmte, Susanna met hare goedhartige spraakzaamheid. Hartelijk werd dus tante Isabella welkom geheeten en hartelijk was ook naar gewoonte hare houding, hartelijk waren hare woorden, maar dat zij iets bijzonders te zeggen had, kon Maria terstond gissen. Vooral terwijl zij samen bij hare moeder zaten, was tante Isabella in hare uitdrukkingen nog voorzichtiger dan gewoonlijk en in hare zachtzinnigheid lag tevens voor Maria iets vleiends, dat haar zeker gunstig moest stemmen voor eene mededeeling of een verzoek. Zij wekte aldus de nieuwsgierigheid van haar nichtje op, niet die vroolijke nieuwsgierigheid, die om het genot der verrassing op een nieuwtje belust maakt, of die naar eene blijde tijding doet uitzien, maar naar de sombere gemoedsgesteldheid, welke Maria was eigen geworden, giste zij, angstig voor eenig naderend onheil, naar hetgeen hare tante haar zou melden. Zij werd ook reeds voorbereid op eene tijding, die haar onaangenaam treffen moest, toen tante Isabella eindelijk tot haar zeide: ‘Maria! mijn bezoek heeft heden ook een bijzonder doel.

Ik hoop, dat gij kalm zult opnemen, wat ik kom vertellen en dat wij het eens zullen worden over hetgeen u te doen staat.'

Zij hadden samen de ziekenkamer, waar Maria's moeder de verkwikking eener rustige sluimering genoot, verlaten en zich in het vertrek, dat aan de straat uitkwam, nedergezet.

'Als u mij niet reeds het tegendeel had verzekerd,' antwoordde Maria, 'dan zou ik gevreesd hebben, dat tante Susanna ongesteld was. Een vertroostend bericht brengt u zeker niet.'

'Ik vrees althans,' hernam hare tante, 'dat het u niet vroolijker zal stemmen, als ik u mededeel, dat uw vader uit Engeland hierheen komt.'

'Neen, waarlijk! Dat is eer eene verontrustende tijding,' bevestigde Maria. Mijn vader hierheen? Wat komt hij hier doen?

'Hij gaat naar het Fransche hof. Hij is door den koning ontboden of wenscht hem zijne diensten aan te bieden, dat weet ik niet recht, maar er is geen twijfel aan, of hij zal daar met zijne kunst welkom zijn. Zijn naam en faam zijn hem ook daar zeker reeds roemvol vooruitgesneld.'

Tante Isabella sprak de laatste woorden met onmiskenbare vooringenomenheid jegens den persoon, wien zij golden, uit, maar de kunstroem van den vader scheen voor de dochter onverschillig.

'Of hij in Parijs of in Londen woont, het is mij om 't even,' zeide Maria.

'Het zou mij niet verwonderen,' ging hare tante voort, 'dat hij zich althans voor een geruimen tijd in Parijs ging vestigen.'

'Dan wordt hij zeker door zijne vrouw vergezeld?' vroeg Maria.

'Ja,' antwoordde hare tante, 'dat schrijft hij ook in den brief, dien wij voor eenige dagen van hem ontvangen hebben.'

'Ik heb niets meer met hem te maken,' verklaarde Maria. 'Zelfs al nemen zij hun weg van Antwerpen naar Parijs over Brussel, behoeven wij elkander niet te ontmoeten.'

Tante Isabella stemde toe: 'Gij zoudt elkander zelfs gemakkelijk kunnen ontwijken, maar,' voegde zij er bij, 'dat wenscht uw vader volstrekt niet.'

'Wat verlangt hij dan?' vroeg Maria bits.

'Hij schrijft, dat hij het genoegen hoopt te hebben van u te zien en te spreken. Hij rekent er vast op, dat hij zijne dochter in Antwerpen vinden zal.'

‘Waartoe zou het dienen?’ sprak Maria op denzelfden harden toon. ‘Ik draag zijn naam niet; hij heeft mij afgekocht. Hij zal mij niet zien. Ik wil hem niet ontmoeten.’

‘Hoor eens, beste!’ vermaande tante Isabella, ‘zoo moest gij niet spreken en bij dat besluit kunt gij ook niet volharden.’

‘Omdat hij een beroemd kunstschilder is misschien? Ik gevoel mij veel meer gehecht aan mijne moeder, welk een verworpen vrouw zij dan wezen moge,’ verzekerde Maria.

‘Dat begrijp ik,’ stemde hare tante zachtzinnig toe, ‘maar gij behoeft daarom niet te weigeren uw vader, als hij in het land komt, een bezoek te brengen.’

‘Maar ik ben er toch niet toe verplicht,’ bracht Maria daartegen in.

‘Dat is te zeggen,’ hernam hare tante, ‘wij hebben er met Pater ter Horst eens over gesproken en hij oordeelde ook, dat, welke schuld uw vader jegens u hebben moge, hij heeft zich toch voorts ook jegens u gedragen op eene wijze, die hem recht geeft om, als hij het verlangt, u te ontmoeten.’

‘Och!’ riep Maria toornig uit, ‘Pater ter Horst! Die bebegrijpt noch mijn toestand, noch mijn karakter. Aan zijn oordeel ken ik volstrekt geene waarde toe. Ik wil mijn vader niet spreken!’

‘Maar wie weet,’ waagde tante Isabella te gissen, ‘of hij zijn gedrag niet gedeeltelijk kan verontschuldigen, of gij niet zachter over hem oordeelen zult, als gij hem gesproken hebt?’

‘Ik verkies geen enkel verwijt van hem tegen die ongelukkige, die mijne moeder is, aan te hooren,’ zeide Maria scherp. ‘Ik zou mij voor mij zelf aan eene gruwelijke misdaad schuldig maken, als ik haar tot afscheid voor eenige dagen kon groeten: Moeder, ik ga naar Antwerpen; mijn vader is daar met de vrouw, welke hij vroolijk heeft gehuwd, terwijl gij eene verworpeling in de wereld waart; ik ga hun een bezoek brengen!’

‘Maar uwe moeder behoeft er niets van te weten; dat mag zij zelfs niet, dunkt mij!’ zeide tante Isabella, ‘en ik bedoel ook waarlijk niet, dat gij verplicht zijt, om bij de vrouw van uw vader uwe opwachting te maken.’

‘Dat zou ook moeielijk te bewijzen zijn,’ antwoordde Maria, nog altijd met een blos van toorn op haar gelaat: ‘maar het komt er niet op aan, moei! Mijn vader kan met of zonder zijne vrouw van Londen naar Parijs en van Parijs naar Londen trekken, het gaat mij niet aan. Ik heb er niets mede te maken!’

Tante Isabella was onder dit gesprek nog steeds rustig op haar stoel blijven zitten, maar na deze laatste woorden van Maria rees zij op, naderde haar nichtje en sprak met eene stem, die duidelijk hare ontroering te kennen gaf; ‘Kind, gij zult ons beiden, die u hebben opgevoed en u liefhebben, groot verdriet aandoen, als gij bij uwe weigering volhardt.’

Maria bleef niet ongevoelig; ook zij stond op en hartelijk gaf zij hare tante een kus; ‘maar,’ zeide zij, ‘u gelooft toch niet, dat ik jegens u en tante Susanna ondankbaar ben, omdat ik mijn vader niet ontmoeten wil?’

‘Ondankbaar!’ zeide de Begijnzuster droevig het hoofd schuddend; ‘ondankbaar mogen wij u misschien dan niet noemen, Maria! maar gij zult toch aldus aan onze verwachting niet beantwoorden. Jaren lang hebt gij met ons geleefd; gij zijt getrouw met ons ter kerk gegaan, en hebt met ons geknield voor het beeld van den gekruisigden Heer! Gij hebt met ons gevast en gebeden en zooveel liefde zou niet in uw hart zijn geplant, dat, al kunt gij uw vader niet volkomen vergiffenis schenken, gij hem toch niet met kinderlijken eerbied een bezoek zoudt willen brengen?’

Maria bleef, door deze toespraak bewogen, een oogenblik stilzwijgend nadenken, éér zij antwoordde. Zij kon de waarheid, welke haar werd aangewezen, niet voorbijzien, maar de waarheid te erkennen en haar te betrachten is nog niet hetzelfde. Evenwel, ondanks alle pijnlijke gedachten, die haar door het hoofd vlogen, haar hart begon te neigen om de roepstem der verdraagzaamheid te volgen, toen tante Isabella roekeloos haar eigen werk vernietigde: ‘Uw vader is een groot kunstenaar, kind! zoudt gij, zijne dochter, geen eerbied hebben voor zijn genie?’

‘En hij heeft van zijne kunst soms ook schandelijk misbruik gemaakt,’ viel Maria plotseling uit, maar toen zij opmerkte hoe jammerlijk dat antwoord hare tante teleurstelde, voegde zij op zachter toon er de belofte bij: ‘Ik zal er nog eens over nadenken, moei. Wacht! U heeft immers Pastoor Denijs hier reeds ontmoet?’

‘Neen,’ antwoordde hare tante, ‘maar door hetgeen ik van hem vernomen heb, is hij mij toch niet vreemd meer.’

‘U kan hem vertrouwen,’ verzekerde Maria. ‘Hem zal ik raadplegen. Hij komt zeker van daag of morgen wel hier aan. Ik beloof u, ik zal er met hem over spreken.’

Daarmede moest tante Isabella zich vooreerst tevreden stellen.

Gelijk Maria verwacht had, een paar dagen na dat gesprek over haar vader met hare tante, kwam Pastoor Denijs weer een bezoek brengen. Zij talmde ook niet om hem te raadplegen. Nog éér hij in de kamer, waar hare moeder zich bevond, werd toegelaten, moest hij haar te woord staan en zijn oordeel uitspreken. Maria rekende er op, dat hij hare weigering om haar vader bij zijne komst in Antwerpen te gaan begroeten, zou billijken. Niet alleen toch had zij in hare keuze, om zich vroeger of later aan het kloosterleven toe te wijden in hem tegenover Pater ter Horst een bondgenoot gevonden, maar de vriendelijke toegefelijkheid, welke hij meestal, als zij samen het een of ander bespraken en overlegden, betoonde en welke zij aan niets anders dan aan oprecht medelijden met haar zelf en hare moeder toeschreef, scheen haar op die verwachting recht te geven. Toch had zij kunnen berekenen, dat haar in dit geval eene teleurstelling treffen moest, maar door den hartstochtelijken afkeer, welken zij tegen haar vader had opgevat, vergat zij, dat Pastoor Denijs nog nooit, als haar een hard woord over haar vader ontviel, zijne instemming had te kennen gegeven; integendeel, hij had steeds haar en hare moeder tot kalme en liefderijke onderwerping aan haar lot trachten te bewegen.

Nauwelijks had zij hem dan ook medegedeeld, dat haar vader op reis van Londen naar Parijs eenige dagen in Antwerpen zou vertoeven, en zelfs nog éér zij hem had ingelicht van de handelwijze, welke zij dacht te volgen, zeide hij: ‘Die ontmoeting zal uw gevoel eerst wel pijnlijk aandoen, Maria! maar het kan toch zeer gelukkig zijn, dat gij uw vader eens ziet en met hem praat. Gij hebt zeker van zijne komst tot uwe moeder nog geen woord gerept? Ik geloof ook, dat wij er tot haar over zwijgen moeten; haar toestand zou waarschijnlijk verergeren, als zij hem in hare nabijheid wist en het kan toch tot niets leiden. Uw vader is gehuwd, hebt ge mij verteld. Vergezelt zijne vrouw hem?’

Maria werd niet weinig verlegen. Dat zij haar vader zou gaan bezoeken werd door Pastoor Denijs als eene uitgemaakte zaak beschouwd. Hij twijfelde er zelfs niet aan, of zij het doen zou, terwijl zij juist voor hare weigering bij hem steun hoopte te vinden. Zij kon terstond geene woorden bedenken om hem met haar voornemen bekend te maken en zij beantwoordde daarom vooraf zijne vragen: ‘Ja, Eerwaarde! zijne vrouw komt mede, want hij wenscht zich in Parijs te gaan vestigen, maar,

al was dat niet het geval geweest, ik zou toch mijne moeder niet van mijn vaders komst verwittigd hebben. Wij spreken nooit over hem.'

'Dat is vooreerst ook nog niet noodig, niet geraden zelfs,' hernam Pastoor Denijs. 'Uw vader zal, denk ik, ook niet wenschen, dat gij met die Engelsche Dame kennis maakt. Het zou ook moeilijk gaan. Zij verstaat zeker geene andere dan haar moedertaal en dat is ook voor u een onoverkomelijk beletsel.'

'Ik wil haar zelfs niet zien.' zeide Maria, niet zonder bitsheid.

'Uw vader zal daar ook niet op aandringen,' antwoordde Denijs, die niet vermoedde, wat Maria hem te zeggen had. 'Als hij zich naar Parijs ter woon begeeft, dan neemt hij zeker in Antwerpen zijn intrek in eene herberg. Welnu, daar zal het nog gemakkelijker wezen, om u een afzonderlijk onderhoud toe te staan, dan wanneer hij bij een kunstbroeder, bij den Heer Rubens, of bij een anderen vriend vertoefde.'

'Maar,' Maria begon haar voornemen te ontvouwen, 'maar ik ben volstrekt niet van plan naar Antwerpen te gaan, Eerwaarde!'

Pastoor Denijs vatte nog hare bedoeling niet: 'Komt uw vader dan naar Brussel? Neemt hij zijn weg naar Parijs hierlangs? Of verwacht gij hem hier op een uitstapje?'

'Ik weet niet, of hij hier in Brussel zal komen,' antwoordde Maria en sprak thans luide haar gevoelen uit, 'maar noch hier, noch in Antwerpen, wil ik hem zien of spreken; ik wil hem niet bezoeken, niet ontmoeten!'

Met verbazing hoorde Pastoor Denijs deze verklaring van Maria aan, en er lag meer droefheid dan bestraffing in den toon zijner stem, toen hij poogde haar terecht te wijzen: 'Vergeet gij, Maria! dat onze Heer aan het kruis voor zijne moordenaren bad? Gloort geen vonk van zijne hemelsche liefde in uwe ziel? Zoudt gij, als ik het misoffer omhoog hef, kunnen nederknielen en als voor het aangezicht van den driemaal Heilige durven verklaren, dat gij uw leven Hem wilt toewijden, maar zonder dat Zijne liefde uw hart heeft getroffen, terwijl gij uw eigen vader zoo fel haat, dat gij hem zelfs niet wilt begroeten?'

'Maar, Eerwaarde! bedenk, wat hij jegens ons misdaan heeft! Heeft hij niet mijne moeder en ook mij ongelukkig gemaakt?'

'Zelfs als wij aannemen, dat er niets tot zijne verontschuldiging is bij te brengen, kan noch mag ik uw voornemen

goedkeuren. Wat zou het beteekenen, dat gij den sluier later zoudt aannemen om uwe ziel boven het aardsche te verheffen, indien de barmhartigheid aan uwe moeder betoond niet bekroond werd door vergevensgezindheid jegens uwen vader?'

Hij sprak alzoo uit volle overtuiging. Het strookte volkomen met zijn zachtzinnigen aard, gelijk het overeenkwam met de beginselen, welke hij als priester behoorde te verkondigen, dat hij de handelwijze van de dochter, die uit minachting en afkeer haar vader ontwijken wilde, afkeurde. Zijn liefderijk karakter mocht, door zinlijkheid overheerd, hem op een dwaalspoor kunnen leiden, hij, die voor zijn eigen persoon van de hardheid en de wreedheid der menschen jegens elkander nog weinig of niets ondervonden had, moest zich steeds gedrongen gevoelen om tot verdraagzaamheid en vergevensgezindheid aan te sporen.

Maria moest ook wel opmerken, dat door zijn oordeel dat van tante Isabella werd gerechtvaardigd, maar hoewel door den priester, aan wien zij bovenal haar vertrouwen geschonken had, juist gesproken werd als door de vrouw, aan wie zij zich met bijna kinderlijke dankbaarheid verbonden gevoelde, zij kon het hoofd niet buigen; zij kon er slechts den schijn van aannemen, ook toen zij eindelijk begreep in hare weigering niet te moeten volharden. De ernstige toespraak van Pastoor Denijs beantwoordde zij eerst met eene uitvlucht: 'Ik kan toch ook mijne moeder niet voor een paar dagen verlaten, Eerwaarde! Als ik eenige uren afwezig ben, beklaagt zij zich reeds.'

'Ik twijfel niet,' bracht hij daartegen in, 'of zij zal zich dat ongerief getroosten, als ik haar zeg, dat door uwe tantes voor een dag of wat uwe tegenwoordigheid in Antwerpen verlangd wordt. Ik zal haar doen opmerken, dat gij aan eenige ontspanning behoefte hebt.'

'Zou ik zelf dat niet met haar kunnen bespreken, Eerwaarde?' vroeg Maria.

'Wel zeker!' antwoordde hij vriendelijk.

'U meent dus wel degelijk, evenals mijne tante, dat ik aan het verlangen van mijn vader behoor te voldoen, en hem een bezoek moet brengen?' Maria zag, terwijl zij deze vraag met bijzonderen klem uitsprak, hem ernstig aan, niet zonder hoop, dat zijn antwoord haar tot vernieuwde tegenspraak aanleiding zou geven, maar hij antwoordde eenvoudig:

'Ik geloof, dat ik mijne meening duidelijk heb uitgesproken en ik blijf daarbij.'

‘Uw Eerwaarde zal toch niet ontkennen, dat het voor mij een moeielijke tocht wordt?’ hernam zij.

‘Wie weet hoe alles u meêvalt,’ zeide hij vergoelijkend en hij meende er nog eene onschuldige aanbeveling bij te kunnen voegen: ‘Gij wilt toch ook uw vader bedanken voor de gunstige geldelijke beschikking in uw belang gemaakt?’

Maria keerde haar gelaat van hem af en terwijl zij hare oogen richtte naar die zijde van het huis, waar hare moeder op haar krankbed lag, sprak zij luid en scherp: ‘Uw Eerwaarde heeft gelijk. Daaraan had ik nog niet gedacht. Ik zal gaan.’

Pastoor Denijs meende de aandoening, die in hare stem hoorbaar was, te moeten toeschrijven aan de inspanning, welke het het haar kostte om, door zijne vermaning terecht gewezen, zichzelf te overwinnen. Hij maakte er dus niet alleen geene aanmerking op, maar prees haar: ‘Ik hoopte ook, dat uw liefdevol hart u over alle bedenkingen zou doen zegevieren, Maria! Ik dank u, dat gij die verwachting niet hebt beschaamd.’

Hij gevoelde zich gestreeld. Bijna had hij zich verraden, terwijl hij met opbruisenden hartstocht haar een kus op het voorhoofd gaf. Had zij niet geluisterd naar zijn raad? Had zij niet haar wil gebogen voor zijne vermaning? Was het hem niet gebleken, dat zijn woord doordrong tot haar hart, dat zijn invloed op haar verder reikte dan die van hare tante? Was zij hem niet gevolgd naar dien sfeer der hemelsche liefde, vanwaar met zachtmoedigheid en deernis op al het aardsche wordt nedergezien?

Hij geloofde al die vragen toestemmend te kunnen beantwoorden en zijn hartstocht werd weder gevoed, terwijl hij meende, dat ook door dit gesprek de band der genegenheid, die haar aan hem verbond, nauwer toegehaald, de gemeenschap hunner zielen inniger geworden was. Hij bedroog zich.

Zoo kneedbaar was Maria's karakter niet, zoo was zij niet door haar ongeluk verlamd, of er konden zich nog gevallen voordoen, waarbij zij aan zijne leiding ontsnapte. Hij zou het later krachtig ondervinden, als zij tegenover zijn dolzinnigen hartstocht hare vrouwelijke waardigheid zou weten te handhaven. Thans merkte hij niet eens op, dat zij, terwijl zij zijne terechtwijzing beloofde te volgen, gebruik maakte van den uitweg, door hem aangewezen, om daarbij de booze gevoelens, welke jegens haar vader haar hart vervulden, lucht te geven. Zij had reeds overlegd, dat zij bezwaarlijk tegen den raad van allen,

aan wier vriendschap zij behoefte had, kon blijven weigeren om haar vader een bezoek te brengen, maar wat toch eigenlijk haar ten laatste daartoe bewoog, Pastoor Denijs zou het hebben begrepen en hij zou zich dan met de uitwerking zijner woorden niet hebben gelukgewenscht, als hij had kunnen hooren, wat Maria, terwijl zij eindelijk toestemde, overdacht: ‘Mijn vader zal dan weten, waarom ik hem zijn geld niet kan teruggeven, en waarvoor het allereerst door mij besteed wordt!’

X.

Maria zat bij hare moeder op de ziekenkamer. Het was tegen het vallen van den avond; den volgenden dag zou zij naar Antwerpen vertrekken. Tante Isabella had, toen zij, verblijd omdat Maria haar tegenzin om haar vader te ontmoeten scheen te hebben opgegeven, afscheid nam, beloofd, dat zij bericht zou zenden, zoodra de kunstschilder zou zijn aangekomen. Er waren een week of wat sedert die afspraak verloopen en thans had zij haar nichtje van de aankomst haars vaders verwittigd. Evenmin als de tantes, bij wie Maria, als van ouds, huisvesting zou vinden, er aan twijfelde, of zij haar woord zou houden, evenmin dacht Maria er aan om het te breken. Zij zelf had hare moeder op eene afwezigheid van eenige dagen voorbereid; Pastoor Denijs had haar geholpen en met vertroostende en opwekkende woorden voor dit uitstapje de zieke gunstig gestemd; het heette, dat kennissen en vriendinnen verlangden Maria eens weder te zien en dat voor haar zelf zulk een reisje heilzaam wezen zou.

In geen geval zou Maria's moeder het gewaagd hebben, om zich met kracht tegen dat plan te verzetten. Van de grilligheid en de eigenzinnigheid, welke onder zulk eene sleepende ziekte bij haar konden verondersteld worden, gaf zij ook menigmaal de duidelijkste bewijzen, maar tegenover hare dochter nooit in hooger mate, dan van een zwak kind, dat bij eene enkele gelegenheid eene vermaning noodig heeft en zich dan gedwee laat gezeggen en zich onderwerpt. De gunstige invloed, welke op haar gemoedsgesteldheid door den dagelijkschen omgang met hare dochter en door de liefderijke toespraken van Pastoor Denijs werd uitgeoefend, was alzoo reeds menigmaal in enkele woorden te bespeuren geweest en het wekte dus geene verwondering, dat

zij Maria tot dat tochtje zelfs aanmoedigde, daarbij de hoop uitsprak, dat zij gedurende die dagen van een hevigen aanval van hare kwaal zou bevrijd blijven en verklaarde zich rijkelijk vertroost te gevoelen met het vooruitzicht, van hare dochter door de genoten ontspanning verkwikt en versterkt te zien terugkeeren.

Nog nooit echter had Maria uit den mond van hare moeder een woord kunnen opvangen, dat van zelfverwijt, van berouw over haar ellendig leven bijzonder getuigenis gaf en ook Pastoor Denijs had haar door zijne ernstige toespraken nog geen inniger schuldbelijdenis kunnen ontlokken, dan die, in algemeene bewoordingen vervat, allicht door ieder mensch op een langdurig krankbed wordt afgelegd. Ook had Maria met hare moeder nog nooit vertrouwelijk over haar vader gesproken. Beiden hadden dat opzettelijk vermeden en als zij soms een onderwerp moesten aanroeren, waarbij hunne gedachten ook op hem werden gevestigd, dan lieten zij het terstond weder varen. Zoo wist ook Maria's moeder wel, vanwaar hare dochter gekomen was, toen zij onverwachts in Brussel elkander hadden teruggevonden, maar nooit waren zij met hunne gesprekken tot dien tocht naar Saventhem teruggekeerd, en juist omdat Maria met kiesch mededoogen de overkomst van haar vader voor hare moeder wilde verzwijgen, had zij in de laatste dagen zorgvuldiger nog dan vroeger zich gewacht voor iedere toespeling op hem en op zijne kunst. Zij werd dus wel verrast, toen hare moeder juist dat uurtje, hetwelk zij nog eens alleen met haar doorbracht, éér zij den volgenden dag naar Antwerpen vertrekken zou, te baat nam, om haar een verzoek te doen, waarbij de naam haars vaders moeielijk kon verzwegen, althans beider gedachten op hem gericht moesten worden.

‘Maria!’ zeide zij, ‘ik zou gaarne, éér gij naar Antwerpen vertrekt, u nog iets willen opdragen!’

‘Wat is het, moeder?’ vroeg Maria, ‘en waarom moet dat juist voor mijn uitstapje naar Antwerpen gebeuren?’

Kon het zijn, dat tante Isabella of Pastoor Denijs of zijzelf door een onvoorzichtig woord het doel van hare reis verraden had? Of er eenig vermoeden van had opgewekt? Het liet zich niet denken en de vrees, die Maria begon te bekruipen, week ook voor het antwoord, dat zij ontving.

‘Er is eene gedachte bij mij opgerezen,’ verklaarde hare moeder, ‘en daarmede ook een wensch. Beiden zal ik u mededeelen, en gij kunt dan ook, terwijl gij in Antwerpen, in den

kring uwer oude bekenden vertoeft, er over nadenken. Misschien zal het u zelfs daar spoediger dan hier duidelijk worden, of gij mij gelijk moet geven en dus aan mijn verlangen zult voldoen.' Zij lag gemakkelijk op eene rustbank, met haar hoofd op een kussen, waarover hare donkere haarlokken, die onmogelijk door een klein fluweel kapje konden bijeengehouden worden, nedergolfden. Hoewel haar gelaat door ziekelijke bleekheid wankleurig geworden was, den schoonen, teekenachtigen vorm had het behouden, en ondanks de schemering, die in het vertrek begon te heerschen, aan Maria kon de uitdrukking van die groote oogen, die ootmoedig en hulpbehoevend op haar gericht werden, niet ontgaan.

'U weet, moeder!' zeide zij, 'dat ik niet licht u iets zal weige en, wat u tot vertroosting en opbeuring wezen kan, en ik hoop hartelijk, dat ik mij met het denkbeeld, dat bij u is opgekomen, zal kunnen vereenigen. Wil u het mij mededeelen? Dan zal ik zeggen, wat ik er van denk.'

De zieke greep hare dochter bij de hand en hare stem, altijd buiten de hevige aanvallen van hare kwaal, zacht, daalde tot fluisteren bij de vraag: 'Hebt gij mij niet verteld, dat gij, gij weet wel wanneer, uitgegaan waart om in de kerk van Saventhem een schilderij te zien?'

'Ja, moeder!' antwoordde Maria, terwijl haar hart bij die herinnering sneller begon te kloppen: 'en ik heb het er ook gezien; ik wist daar nog niet, dat ik dien dag ook het geluk zou hebben u weder te vinden.'

'Is dat een geluk geweest, kind?' en de groote oogen sloten zich, terwijl tusschen de lange wimpers dikke tranen glinsterden; 'een geluk? Voor mij zeker, maar ook voor u?'

'Stellig, moeder!' antwoordde Maria plechtig; 'ik dank God, dat ik u uit de hel, waarin mijn vader u had neergeslingerd, heb kunnen verlossen.'

De zieke zuchtte zwaar, maar toch lokten juist de harde woorden van hare dochter haar tot vertrouwelijkheid uit. 'Ik ben op de gedachte gekomen,' zeide zij, 'hoe onbetamelijk het is, dat mijn beeld in eene kerk is opgehangen, dat voor mijne gelaatstrekken de gedachtenis van eene heilige wordt vereerd.'

Dat was meer dan de uitdrukking van dien ootmoed, die ieder mensch betaamt, dat was de schuldbelijdenis van eene vrouw, bij wie als bewijs van het terugkeerend zedelijk gevoel, de schaamte weder was ontwaakt. Ook kleurde een lichte blos

hare bleeke wangen, terwijl Maria medelijdend haar kuste en haar troostte: ‘Niemand daar weet meet, wie voor dat beeld tot model gezeten heeft.’

‘Maar ik weet het, kind! en het bezwaart mijn geweten als eene heiligschennis, waaraan ik schuldig ben.’

‘Een ander heeft daar meer schuld aan, dan gij,’ zeide Maria schamper.

‘Hij is verre en hij denkt er niet meer aan, maar ik ben hier en de gedachte pijnigt mij; ik wou, dat mijne beeltenis daar niet meer hing,’ stamelde de kranke.

‘Wou u het schilderij hier hebben?’

‘Ja!’

‘Wat zouden wij er hier mede doen?’

‘Dat weet ik waarlijk niet, maar het behoort toch beter hier dan ginds.’

‘Dat zou ook van later zorg zijn,’ zeide Maria nadenkend. ‘Ik begrijp nog niet eens, hoe wij het hier zouden krijgen.’

Beiden zwegen eenige oogenblikken, maar Maria's moeder had het verzoek, dat zij tot hare dochter zou richten, nog niet geheel uitgesproken.

‘Mag ik zeggen,’ vroeg zij nederig, ‘wat ik er op bedacht heb, om dat schilderstuk vandaar te verwijderen?’

‘Als u een middel weet, moeder!’ antwoordde Maria, ‘dat uitvoerbaar is, dan zouden wij er althans over kunnen nadenken.’

‘Als gij de hulp van Pastoor Denijs woudt inroepen?’ sprak hare moeder aarzelend.

‘Daarvoor zal hij zijne hulp niet willen verleenen,’ meende Maria.

‘Maar als gij het hem vraagt?’ bracht hare moeder terstond daartegen in.

‘Hij zal weigeren!’

‘Als gij het hem vraagt en het niet onmogelijk is, dan zal hij niet weigeren,’ verzekerde de kranke beslissend. ‘Hij is u zeer genegen.’ Zij zag hare dochter aan en knikte met een bemoedigend glimlachje haar toe. Indien Maria volkomen had doorzien, wat er in het hart van hare moeder bij het uitspreken van deze verzekering omging, zij zou zich geërgerd hebben, en aan dit gesprek plotseling een einde hebben gemaakt. Hoeveel zij echter reeds uit den mond van hare moeder gehoord had, dat haar afschuwelijk voorkwam; welk eene wereld van zedeloosheid zich aan haar, voorheen daarmede geheel onbekend, ver-

schrikkelijk had geopenbaard, als de kranke in een verbijsterenden aanval van hare doodelijke kwaal alle zelfbeheersching verloor, zij vermoedde niet, dat het schandelijk leven door hare moeder geleid bij dit onderhoud nog een minder prijselijken invloed kon uitoefenen. Bovendien had ook juist het onderwerp, door hare moeder te berde gebracht, zoowel als de wensch, door haar uitgesproken, getuigenis gegeven van zooveel ootmoed, van zulk een krachtig herleven van edel vrouwelijk gevoel, dat slechts rijper ervaring en koeler berekening dan die, welke Maria's gedachten bestuurden, in de laatste woorden en in den glimlach de nawerking van jarenlange losbandigheid zouden bespeurd hebben. De kranke zelf gaf zich daarvan ook geene rekenschap. Zij dacht er niet aan, of in het bijzonder welgevallen, waarmede zij de teedere belangstelling van Denijs voor Maria meermalen had gadegeslagen, zich nog iets deed gelden, dat in het afgesloten tijdperk haar levens te huis behoorde. Zij had opgemerkt, hoe Pastoor Denijs, terwijl hij bij haar zat, haar vermaande en vertroostte, zoodra Maria de ziekenkamer binnentrad door hare liefelijke verschijning werd getroffen; hoe, zoolang zij daar bleef, of heen en weder liep, zijne oogen haar volgden en zijne stem eene ongewone welluidendheid verkreeg, en zij had er zich in vermeid. De gewoonte van haar vorig leven, om zonder nadenken toe te juichen, als maar een man zich door eene vrouw aangetrokken gevoelde, herleefde dan weder voor een oogenblik en de oude lichtzinnigheid gaf aan de moederlijke ijdelheid vrij spel. Zij bedoelde, zij vermoedde, zij giste zelfs geen kwaad, maar zoover was hare zedelijke herschepping nog niet gevorderd, dat zij ook in het gezelschap van Pastoor Denijs en hare dochter tegen eene vermenging van edele en onedele gevoelens op hare hoede was en onwetend kon zij alzoo medewerken om voor den priester, dien zij hoogachtte, den strijd met zijn hartstocht te zwaar te maken, en voor hare dochter een der moeielijkste uren, welk eene vrouw doorleven kon, voor te bereiden.

Maria merkte daarvan echter niets op. Argeloos en vriendelijk beantwoordde zij hare moeder: ‘U heeft gelijk! Van het eerste oogenblik onzer kennismaking is hij zeer hartelijk voor mij geweest.’

‘Was dat bij uw bezoek aan de kerk van Saventhem?’ vroog hare moeder.

‘Neen! Dat was reeds vroeger, hoewel vluchtig in Antwerpen.’ Maria's gelaat nam bij die droevige herinnering weder een som-

bere plooi aan, en hare moeder, die hare aandoening opmerkte, wachtte stilzwijgend, totdat zij voortging: ‘Dat verandert echter niets aan de waarheid, dat ik aan zijne vriendschap niet kan twijfelen, maar eene andere vraag is, of hij den wil en ook de macht zal hebben, om ons het altaarstuk van zijne kerk af te staan.’

‘Zou hij daarover anderen, zijne superieuren of zijne parochianen moeten raadplegen?’

‘Dat komt mij niet onwaarschijnlijk voor!’

‘Dan zal misschien mijn wensch niet kunnen vervuld worden. Het zou mij zeer spijten, of zijt gij van een ander gevoelen? Ben ik dwaas, Maria? Is mijn verlangen onredelijk?’ In onrustige verwachting zag zij hare dochter aan, maar Maria stelde haar tevreden.

‘Ik ben het geheel met u eens, moeder! Als wij kunnen, moeten wij dat schilderstuk bemachtigen. Ik beloof u, dat ik er met Pastoor Denijs over spreken zal.’

‘Als hij u helpen wil en dat wil hij zeker, dan zal het wel gelukken.’

‘Wij kunnen bovendien beproeven om hem dat gemakkelijker te maken,’ deed Maria opmerken, ‘door te beloven, dat wij een ander in de plaats zullen geven.’

‘Dat is waar,’ antwoordde hare moeder, ‘als gij daartoe in staat waart, kind! maar het zal zoo mooi niet wezen!’

‘Ik erken, dat iets dergelijks moeielijk zal te vinden zijn;’ Maria zag nauwlettend hare moeder in het gelaat; ‘u was zeker een uitstekend model.’

‘Dat meen ik juist niet, kind! maar het schilderwerk!’

‘O, de kunst? Ik houd niet meer van de kunst!’ Maria keerde de oogen van hare moeder af. ‘Ik zal over de geheele zaak nog eens nadenken, moeder! Als ik van mijn uitstapje ben teruggekeerd, spreken wij er weder over, en dan kunnen wij beslissen. Vindt u dat goed?’

De kranke stelde er zich gaarne mede tevreden en den volgenden namiddag, terwijl zij hare moeder aan de zorg van eene vertrouwde dienstbode had overgelaten, trad Maria de haar welbekende woning van hare tantes binnen.

De kunstschilder Anthonie van Dijck was intusschen met zijne Engelsche vrouw uit Londen te Antwerpen aangekomen en had de kamers, welke door hem in de herberg ‘de vergulde Arend’ op ‘de Meeren’ besproken waren, betrokken. Zijne

aankomst in zijne geboortestad was niet onopgemerkt gebleven; zij was door hem bij tijds aangekondigd en ook, al zou hij slechts korten tijd vertoeven, daar hij zich op weg naar Parijs bevond, zelfs feestelijk gevierd. Het St. Lucas gild had te zijner eer een kostelijken feestmaaltijd aangericht; hij was toch een Antwerpenaar van geboorte, al had hij in den vreemde zijne woonplaats gekozen. Rubens had zijne vorstelijke woning voor zijn voormaligen leerling, wiens kunstenaarsroem den zijne evenaarde, gulhartig met een vroolijk feest geopend, en vele aanzienlijken beijverden zich om het kortstondig verblijf aangenaam te maken door overvloedige bewijzen hunner waardeering.

Kleine moeielijkheden, die daarbij onvermijdelijk bleken, veroorzaakten zelfs nauwelijks eenige onaangename gewaarwording. De eenige kunstbroeder, die, zonder zich belachelijk te maken, op van Dijck naijverig had kunnen zijn, Rubens, hij was zelf, door de onderscheiding, welke hij van burgers en vorsten genoot, tot zulk eene hoogte van eer en welvaart opgeklommen, dat het hem niet ergeren kon, al ging de jongere van Dijck naar Parijs met de hoop om voor Lodewijk XIV een werk te aanvaarden, eenigszins gelijk aan dat hetwelk hij, de oudere, jaren geleden daar voor Maria de Medicis volbracht had. De Antwerpenaars gevoelden zich gestreeld door de gedachte, dat de tweede Vlaamsche schilder, een inboorling hunner stad, van het eene koninklijk hof naar het andere kon trekken en door de macht van zijn genie de deuren der paleizen voor zich geopend vinden. Zelfs het bezwaar, dat de echtgenoote van van Dijck geen Vlaamsch verstond, bracht in de algemeene vroolijkheid geene stoornis. Zij kende genoeg Fransch, om met Helena Froment, de huisvrouw van Rubens, en met andere aanzienlijke vrouwen en heeren een geregeld gesprek te kunnen voeren. Wel is waar, zij was een weinig trotsch en niet gezind, om zich met den eenvoudig burgerlijken kring, waaruit van Dijck gesproten was, in te laten, maar dat werd ook niet van haar gevergd. Haar echtgenoot was tevreden, toen zij bij een eerste bezoek aan zijne zusters, de Begijntjes, en aan enkele andere verwanten eenige vriendelijke woorden had toegevoegd; voorts had hij ruimschoots gelegenheid, vooral in den voormiddag, terwijl zij zich in het bijzonder voor haar bestemde vertrek bevond, om alleen zaken af te doen, die voor haar van geen belang of niet aangenaam waren.

Hij had daarvoor eene groote, helder verlichte kamer ingericht, waar hij voor kunstliefhebbers en kunstbroeders ook een paneel ophangen, een doek ontrollen, eene schets opstellen kon. Hij ontving daar veel bezoek en wie een vertrouwelijk onderhoud met hem begeerde, zag zich genoodzaakt dat bij tijds van hem te vragen, opdat hij het zou kunnen verleenen en tegen waarschijnlijke stoornis zijne maatregelen vaststellen. Daarom hadden ook Maria's tantes met hem besproken, wanneer zijne dochter hem een bezoek zou brengen en tegen het bepaalde morgenuur wachtte hij alleen haar af, vroolijk en loszinnig zooals hij was, volstrekt op geen ernstig onderhoud bedacht. Ja, hij had van Rubens vernomen, dat er van een huwelijk van zijne dochter met een zekeren Jochem Brants, een zoon uit eene welgestelde Amsterdamsche familie, sprake geweest was; dat zich echter van Maria's zijde bezwaren hadden voorgedaan en dat zijn oude leermeester en kunstbroeder de behandeling van die zaak aan zekeren Pater ter Horst had overgedaan, niet uit onverschilligheid of onhartelijkheid, maar eenvoudig omdat gewoonlijk geestelijken voor huwelijksonderhandelingen de geschiktste personen bleken. Ook was het van Dijck niet ontgaan, dat bij het spreken over Maria zijne zusters zich bijzonder schroomvallig betoond hadden, maar glimlachend had hij voor zichzelf de opmerking gemaakt, dat vrijerij van jongelieden voor een paar bedaagde Begijntjes ook eene zorgwekkende geschiedenis wezen moest. Zij hadden hem medegedeeld, dat Maria omtrent hare afkomst de door hem gewenschte inlichtingen ontvangen had en zich het aanzienlijk geschenk in geld door hem overgezonden had toegeëigend. Hij had naar verdere bijzonderheden zijne zusters niet willen vragen. Maria zou hem een bezoek brengen en als hij zelf met haar gesproken had, kon hij beslissen of die zaak, met dien Jochem Brants aanhangig, de moeite waard was om met dien Pater ter Horst te overleggen. Hij drentelde heen en weder door het vertrek, want inderdaad het verlangen om het kind, dat hij jaren geleden aan zijne zusters had toevertrouwd en waarvan hij steeds de gunstigste berichten ontvangen had, weder te zien, maakte hem ongeduldig. Hij had zijne dochter niet voor het kloosterleven willen bestemmen; zij was ook zeker tot eene bevallige jonkvrouw opgewassen. O, hare moeder was eene mooie vrouw geweest, en hij zelf? Hij stond voor een spiegel stil en wierp een vluchtigen blik op zijn eigen beeld.

‘t Is lang geleden!’ mompelde hij schouderophalend en liet zich verder in zijn vroolijke luim niet storen. Hij wandelde nog een paar maal de kamer rond en werd ongeduldig en lachte zichzelf uit, toen de klok van de Groote Kerk sloeg en hem overtuigde, dat hij bijna een kwartier vroeger, dan de afspraak luidde, Maria's bezoek reeds had afgewacht.

Zij had op haar tijd gepast; de klok was nauwelijks koud, toen de knecht, dien van Dijck voor zijn bijzonderen dienst in Antwerpen had aangenomen, binnentrad om haar aan te dienen en aan zijn meester een toegevouwen papier aanbood. De schilder zag verwonderd op en toen hij het had ingezien, ook verschrikt; op dat papier stond met duidelijke letters geschreven: ‘Maria Theresia Lemens.’

‘Heeft de persoon, die u dat papier heeft overhandigd, er niets bij gezegd?’

‘Zeker, uw Edelheid! Zij wenscht bij u toegelaten te worden. Zij zegt, dat uwe Edelheid haar verwacht.’

‘Dat is ook waar. Zij is immers alleen?’ Een onbestemde vrees, die bij van Dijck door het lezen van den naam ‘Lemens’ was opgewekt, bracht hem die vraag op de lippen, ofschoon hij het gerustellend antwoord, dat hij ontving, voorzag.

‘Zij is geheel alleen, Uw Edelheid! Zij heeft zelfs geen lakei bij zich!’

‘Verzoek haar terstond hier te komen!’

De knecht verliet het vertrek en van Dijk, alweer tot zijne gewone luchthartige levensopvatting teruggekeerd, wierp het papier, dat hij nog in de hand gehouden had, op eene tafel. ‘Dwaas kind!’ dacht hij; ‘waarom zou zij zich niet van Dijck blijven noemen? Zij is toch mijne dochter! Maar ik zal haar dat wel aan het verstand brengen!’

De deur werd geopend en Maria trad binnen.

De ontmoeting was terstond voor beiden, voor vader en dochter, bij den eersten oogopslag, waarmede zij elkander aanzagen, eene teleurstelling. Terwijl Maria op weg was van de woning harer tantes naar ‘de vergulde Arend’ en terwijl zij in die herberg een oogenblik alleen in een voorvertrek vertoefde, totdat de knecht haar bij haar vader had aangediend, was onverwachts uit de diepte van de herinnering harer kindsheid een beeld opgerezen, dat bijna haar somber gestemd en tot toorn geneigd gemoed had verteederd. Zij had als het ware het bloeiend gelaat en de vlugge gestalte wedergezien van een

jongen man, die met haar speelde en lachte en stoeide en over wiens vertrek zij getreurd had met kinderlijke tranen en slechts met moeite zich had kunnen troosten.

Zij trad die kamer in ‘de vergulde Arend’ binnen en zij zag voor zich een man, wiens gelaat hoekig, wiens gestalte eenigszins gebogen, wiens oogen flauwer geworden waren en hij glimlachte nog wel, maar het was alsof het verkeer in de groote wereld aan het Engelsche hof de gulle frischheid van dien glimlach weggenomen en om zijn mond een minder aangename plooi van hovelingsvoorzichtigheid aangebracht had. En van Dijck, voor wiens verbeelding nog het dartele, kleine meisje stond, dat hij bij zijn vertrek uit Antwerpen had verlaten, de vader, die eene volwassen en levenslustige dochter hoopte terug te vinden en die eigenlijk verwachtte, dat zij blij en vroolijk hem omhelzen en hartelijk welkom kussen zou, hij zag eene jonkvrouw binnentreden, die, na hem even te hebben aangezien, de oogen neersloeg en minder bedeesd dan statig bij de deur staan bleef.

‘U heeft verlangd mij te zien, vader!’ zeide zij zacht. ‘Hier ben ik.’

Hij was haar te gemoet gekomen met de beide handen naar haar uitgestrekt, met een vroolijk welkom op de lippen en hij sprak het ook uit, maar bij hare koele woorden deinsde hij onwillekeurig terug. Hij bleef haar echter zijne rechterhand toereiken en toen zij ook, hoewel langzaam, de hare had toegestoken, geleidde hij haar naar een stoel, die ongeveer midden in de kamer stond bij de tafel, waarop haar naambriefje lag.

Hij bleef haar nauwkeurig gadeslaan, terwijl zij zich nederzette; daarna nam hij zelf tegenover haar plaats en op ernstiger toon, dan hem gewoonlijk eigen was, antwoordde hij: ‘Het verlangen om elkander te ontmoeten is, hoop ik, wederkeerig geweest, Maria! Onze briefwisseling was vooral van mijne zijde, ik moet het bekennen, niet zeer getrouw, maar het verheugt mij daarentegen bijzonder u in welstand te mogen aanschouwen. Ik behoef niet vragen of uwe tantes u goed hebben verzorgd. Zij hebben het mij meermalen geschreven en nu zie ik zelf, dat gij tot eene flinke jonkvrouw zijt opgegroeid.’

‘Zulk een bericht over te zenden was ook gemakkelijk,’ hernam Maria en tusschen de wimpers van haar neergeslagen oogen glinsterden tranen, ‘maar er kunnen zich omstandig-

heden voordoen, waarover beter dan geschreven, gesproken, eens en voor altijd afgesproken kan worden.'

De herinnering uit hare kindsheid oefende nog invloed uit en de overweging, dat zij aldus, zonder eenige toegenegenheid, eigenlijk met een verwijt op de lippen en met een wrok in het hart haar vader moest wederzien, deed haar pijnlijk aan.

Hij merkte hare aandoening ook op, maar schreef haar aan eene geheel andere oorzaak toe. Hij meende hare bedoeling te kunnen raden en het raadsel van hare zonderlinge schroomvalligheid tevens daarmede te kunnen oplossen. 'Gij wilt zeggen, dat gij beter het een en ander met uw vader bespreken kunt, dan dat gij er over zoudt kunnen schrijven. Gij hebt gelijk, lieve kind! volkomen gelijk en ik geloof zelfs, dat mij niet meer geheel onbekend is, wat gij op het hart hebt. Deel mij alles gerust mede, maar beloof mij eerst, dat gij voortaan nooit meer zulk een naambriefje zult afgeven, als ik nu van u ontvangen heb. Ik heb u immers bewezen, dat gij mijne dochter zijt en ik zal nooit aarzelen om u daarvoor te erkennen.' Hij nam het papier van de tafel, verscheurde het en wierp de snippers op den kouden haard.

'Ik had er toch den éénigen naam opgeschreven, die mij waarlijk toekomt,' antwoordde Maria, uit wier oogen de tranen verdwenen.

'Niemand zal er zich aan stooten, als gij u van Dijck blijft noemen,' zeide hij luchthartig.

'Maar ik wil met dien naam niemand misleiden,' hernam zij gestreng.

'Neem die zaak niet zoo ernstig op,' vermaande hij glimlachend. 'Ik houd mij overtuigd, dat een u welbekend Amsterdammer er zich niet door laat afsckrikken. De Heer Rubens heeft mij met een enkel woord over hem gesproken. Kom, vertel mij wat meer van hem!'

'Ik heb niets van hem te vertellen. Denkt u, dat voor mij, een bastaard, een weggeworpen kind in zulk eene familie als de zijne eene plaats gepast zou zijn?' Zij zag met zooveel verontwaardiging in haar oogopslag haar vader aan, dat hij ook onwillekeurig een ernstiger toon aansloeg.

'Ik begrijp, dat gij, Maria! in den kring waarin gij zijt opgevoed, over dergelijke zaken aldus hebt leeren oordeelen, maar laat ik, als uw vader, u eens terechtwijzen! Vooreerst, gij zijt waarlijk geen weggeworpen kind! Ik wil geen bijzon-

deren dank eischen, maar over de geldsom, welke ik u heb overgemaakt, behoef ik mij niet te schamen.'

'Ja!' zeide zij en de wrok, sedert langen tijd tegen hem gekoesterd, nam langzamerhand geheel hare ziel in: 'u is vrijgevig genoeg geweest om mij af te koopen tegenover die vrouw, die thans uwe echtgenoote is.'

'Madame van Dijck heeft met de betrekking, waarin wij tot elkander staan, niets te maken!' antwoordde hij hoog.

Maria scheen op die woorden nauwelijks acht te geven, maar ging voort: 'En ik zou u terstond dat geld hebben teruggezonden, indien ik het niet voor een mij heilig werk had noodig gehad.'

Haar vader merkte wel op, dat haar toen steeds bitser en scherper werd, maar hoewel hij er zich onaangenaam door getroffen gevoelde, hij meende nog door een vroolijk woord haar zachter te zullen stemmen: 'Wel,' zeide hij, 'gij hebt het voor uw bruidschat bestemd, denk ik, en dat is een uitstekend plan!'

'Geen geld kan de schande mijner geboorte uitwisschen!' antwoordde Maria.

'Beste meid!' hernam haar vader; 'wat is uw oordeel over die zaak bekrompen! Geloof mij toch, in de hoogste standen der maatschappij, worden ook bastaarden, als gij dan dat harde woord gebruiken wilt, even goed als andere jongelui ten huwelijk gevraagd en ten huwelijk genomen. Ik ken er van koningen en prinsen, die getrouwd zijn en gelukkig ook, wier echtgenooten, door de liefde en een bruidschat bekoord, de afkomst vergeten, of, wat soms ook het geval is, daar zelfs prijs op stellen. Het is waar, wij zijn uit burgerlijk bloed gesproten, maar mannen, als de Heer Rubens en ik, wij zijn tot vorstelijken rang opgeklommen. Beschouw uzelf als een vorstenkind, Maria! De faam zal u toch wel eens gezegd hebben: uw vader is een koning in de kunst!'

Fier zag hij het vertrek rond naar de kunstschatten, welke hij had medegebracht. Zou zijne dochter niet deelen in zijn kunstenaarstrots? Zou zij niet, als het kind van zulk een vader, zich boven de bedenkingen, welke hij kleingeestig noemde, verheven achten. Uitvorschend sloeg hij haar gade.

'Ik haat de kunst,' was haar antwoord.

'Dat spijt mij!' verzekerde van Dijk teleurgesteld en naar waarheid.

'Ik haat de kunst,' herhaalde Maria; 'want met uwe kunst hebt gij mijne moeder ten val gebracht.'

‘Zoo, weet ge dat ook?’ vroeg hij onaangenaam verrast, maar zijne kunstenaarsherinnering was opgewekt en zij alleen sprak uit de woorden, welke hij peinzend liet volgen: ‘Zeker, ik heb haar meermalen uitgeschilderd; het laatst voor een altaarbeeld, dat zeker nog wel in de kerk van Saventhem hangen zal. Het is uit den tijd vóor mijne Italiaansche reis; ik had Titiaan nog niet bestudeerd; dat is er natuurlijk duidelijk aan te zien; maar het is toch één van mijne beste werken uit dien tijd.’

Het kostte Maria moeite hem te laten uitspreken; het verwijt, dat zij hem wilde toeduwen, brandde haar op de tong, en het klonk luide hem tegen: ‘Ja, dat is het kostelijk gebruik geweest, dat gij van uwe koninklijke macht hebt gemaakt. Met uwe kunst hebt gij mijne moeder eerst als eene Heilige verheerlijkt en om uwe kunst hebt gij haar verlaten, haar verloochend en haar laten wegzinken in een poel van ellende!’

‘Dat moegt gij niet zeggen, Maria! Dat kan niet waar zijn, het laatste niet!’ riep hij, door hare heftigheid verschrikt, uit.

Maar zij stond op, schoof haar stoel achteruit en liet zich niet langer weerhouden om den stroom van hare verontwaardiging met de bitterste woorden over hem uit te gieten, terwijl hij, nadenkend over het tot hem gerichte verwijt, het hoofd boog. Zij was stemmig in een donkergrijs gewaad gekleed en bleek was haar gelaat geweest, toen zij binnentrad, maar thans gloeiden hare wangen en hare oogen schitterden, en al had zij het purperen kleed gedragen van een Engel des oordeels, zij kon niet dreigender voor hem hebben gestaan dan thans, terwijl zij sprak: ‘Weet gij wat ik eigenlijk hier kom doen? Ik kom u zeggen, waarom ik u niet terstond uw geld heb teruggezonden. Ik gebruik het om mijne moeder te verzorgen; ik heb haar teruggevonden. God, boven wiens altaar uw kunstwerk als eene tergende lastering zijner geboden is opgehangen, God is mij tegenover u getuige, hoe ik haar vond! Van de straat, hoort ge wel? letterlijk van de straat heb ik haar opgenomen, hare gezondheid verwoest, hare ziel bezoedeld door het leven van losbandigheid, waartoe gij, met uwe koninklijke macht als kunstenaar, met uwe hartelooze lichtzinnigheid haar gevoerd hebt!’

‘Leeft uwe moeder nog? Waar hebt gij haar gevonden? Waar bevindt zij zich?’ stamelde haar vader.

‘Waartoe zou het baten, of gij er meer van wist?’ antwoordde Maria schamper. ‘Zou u haar willen bezoeken? Het zou haar dood zijn! Ga naar de vrouw, die gij tot uwe echtgenoote verheven hebt!’

‘Maria! Maria! Gij zijt onrechtvaardig, gij zijt wreed!’ bracht van Dijck, door hare verwijten overstelpt, en tot zelfverdediging gedwongen, daartegen in.

‘Ik ben noch het een, noch het ander,’ antwoordde zij op denzelfden toon voortgaande; ‘kon ik het zijn, het zou bewijzen dat de dochter uit het karakter van haar vader iets had overgeërfd! Want gij, jegens mijne moeder zijt gij onrechtvaardig, zijt gij wreed geweest! Hoe hebt gij haar, die zich met lichaam en ziel aan u had overgegeven, kunnen verlaten? Hoe hebt gij haar kunnen verstooten, toen zij haar kind voor uwe voeten nederlegde en het eerste geschenk, waarmede gij hare genegenheid had gezocht en dat zij als eene reliquie had bewaard, u toonde? Het was koninklijke willekeur, zeker! maar koninklijke zachtmoedigheid was het niet, die haar radeloos, wanhopig liet heengaan!’

‘Wees toch billijk, kind!’ zeide hij smeekend. ‘Indien ik bij uwe geboorte uwe moeder had gehuwd, indien ik mij toen als huisvader te Saventhem of zelfs hier in Antwerpen gevestigd had, ik zou voor de kunst verloren zijn geweest. Ik moest naar Italië, op reis; ik zou anders niet zijn geworden, wat ik nu ben, mijn eigen meester in de kunst, aan geene andere wet onderworpen, dan die ik mij zelf voorschrijf.’

Maria gevoelde de kracht van die verontschuldiging, welke hij aan de onwederstaanbare aandrift van zijn genie ontleenen kon, maar zij werd er niet door verteederd. ‘Ik begrijp het’! antwoordde zij. ‘De zwakke kan met den sterke geen gelijken tred houden. Maar mag de sterke dan de zwakke eerst medetroonen en vervolgens achterlaten ter prooi van allerlei jammeren? Meent gij dat wij, de zwakken, ter wille van de sterken in het leven moeten ondergaan? Stem dan tevens toe, dat natuurlijk wij, die zwak zijn, hen die sterk zijn en zegevieren, moeten haten!’

‘Waarachtig, Maria!’ verzekerde haar vader; ‘ook nadat ik uwe moeder het laatst in Brussel ontmoet had, heb ik langen tijd verwacht, dat ik weder iets van haar vernemen zou. Het zou mij aangenaam zijn geweest, als zij mij eenig bericht, welk dan ook, had toegezonden. Daar zij het niet gedaan heeft,

ben ik op de gedachte gekomen, dat zij overleden was, maar zelfs het liedjesboekje, waarvan gij spreekt, heb ik steeds bewaard in de hoop, dat ik zelf het haar nog eens zou teruggeven. Ik kan het u toonen.'

Hij stond op en liep naar een hoek der kamer, waar eenige reiskoffers naast elkander stonden; hij opende er een en nadat hij een oogenblik gezocht had, bracht hij het mopsje te voorschijn en legde het voor zijne dochter op de tafel.

Zij trad nader en nam het, terstond nadat hij het had nedergelegd, op, maar daarna week zij weder snel terug, alsof zij de aanraking van zijne hand vreesde.

'U heeft zeker in Brussel naar mijne moeder onderzoek laten doen? Nog uit Engeland telkens pogingen aangewend om haar verblijf te ontdekken?' vroeg zij.

Van Dijck zweeg beschaamd. Neen! dat had hij niet gedaan! Spoedig, nadat hij zijn kind veilig bij zijne zusters verzorgd wist, was hij met de beste vooruitzichten naar Engeland overgestoken en het zou hem zelf niet mogelijk zijn geweest, om in geregelde orde, of ook maar nauwkeurig de tallooze minnarijen op te sommen, met welke hij zich daar lichtzinnig had vermaakt en die alle gedachten aan Maria's moeder hadden verbannen.

'Weet u waarom u het niet, het nooit gedaan heeft?' vroeg Maria weder. 'Waarom u bij uwe terugkomst uit Italië mijne moeder heeft kunnen teleurstellen?'

En hard klonk haar verwijt: 'Gij hebt haar nooit waarlijk liefgehad!'

'Gij vergist u, Maria!' riep van Dijk hartstochtelijk uit. 'Het tegendeel is waar! Geene vrouw heeft mij ooit geboeid gelijk zij. Ik zweer u, dat, toen gij geboren werdt.....'

'Zweer niet!' viel zijne dochter hem in de rede; 'O, ja! U heeft een aangenamen tijd met haar doorgebracht! Bijzonder lang zelfs is zij u een speelpop geweest, schooner, en liever en dierbaarder daarom ook, dan u er een onder de Antwerpsche deernen had kunnen vinden! Maaar ernstig hebt gij haar nooit liefgehad! Het is niet anders! Het is niet meer te veranderen noch goed te maken. U weet nu wat ik te zeggen had, en ik kan vertrekken. Ik zal dat boekje maar medenemen; u zal het toch niet aan Madame van Dijck ten geschenke willen aanbieden!'

Zij kon den hoogen toon, door van Dijck aangeslagen, toen

zijne echtgenoote in hun gesprek genoemd was, niet onbeantwoord laten.

Een oogenblik stond hij verstomd, terwijl zij hare schreden naar de deur der kamer richtte. Hij gevoelde, dat hij jegens de vrouw, die hem had liefgehad, en jegens het kind, dat het zijne was, onherstelbaar kwaad gesticht had, en zijn smartelijk schuldbesef sprak ook uit zijne vraag: ‘Kunt gij zoo heengaan, Maria? Gij hebt mij niet eens een welkomskus gegeven.’

‘En ik geef er u ook geen tot afscheid,’ antwoordde zij onvermurwbaar. ‘He geneesmeester voorspelt, dat mijne moeder hoogstens nog één jaar leven kan. Als zij, wier verschrikkelijk lijden gij op uw geweten hebt, is bezweken, dan ga ik naar een klooster. Door de schande mijner geboorte ben ik gedoemd in zulk een graf der levenden mijzelf met mijne liefde voor Jochem Brants te begraven. Vaarwel, vader! Gij ontvangt meer, dan gij van mij eischen moogt, als ik beloof dat ik onder den nonnensluier trachten zal zoo min mogelijk aan u te denken. Misschien zal ik dan op den jongsten dag voor Gods troon mijne aanklacht tegen u kunnen vergeten!’

Van Dijck liet zich op een stoel nedervallen; ongehinderd kon Maria vertrekken. Er verliepen eenige minuten, éér de kunstschilder den somberen indruk van geheel dit onderhoud, vooral van de laatste woorden door zijne dochter gesproken, van zich kon afschudden. Spoedig echter kreeg zijne luchthartigheid weer de overhand.

‘Die vrouwen! Die vrouwen!’ sprak hij tot zichzelf terwijl hij weder het vertrek op en neder liep. ‘Gelukkig zijn deze althans goed verzorgd. De Hemel beware mij, dat ik ooit in hunne handen val!’ En terwijl hij weder voor den spiegel stilstond, hief hij dreigend, maar tegelijk glimlachend den vinger tegen zijn eigen beeld op en waarschuwde: ‘Van dien kant is zeker geene vergiffenis te hopen!’

Leiden.

W.P. WOLTERS.

(*Wordt vervolgd*.)

Aan het strand.

De zee is glad als spiegelend glas, en de lange welvende zwelling breekt met een borrelend geluid van spattende waterbellen in een dunne roomachtige streep tegen het blinkende strand. Zacht en zangerig klinkt het nimmer zwijgend lied van de zee; het ruischen en murmelen van het water komt rythmisch tot ons als de stille polsslag van den oceaan, en we hooren de muziek van duizend waterstroomen. Het bleeke geelachtige groen van het helmgras op de duinen steekt, door de zon beschenen, glinsterend af tegen de lichtgrijze wolken aan den Noordelijken horizon. Wat schoone toekomst meent het jonge meisje uit zee te zien oprijzen, als ze zwijgend op het duin zit te staren naar de golven, die tegen 't Hollandsch strand breken, en luistert naar het suizend gefluister van den zomerwind door 't helmgras?

De hemel is lichtblauw. Hier en daar drijft een witte wolk voor den zuidwesten wind heen, en zwevende, pluimige windveeren, op het einde versmeltende in een doorzichtigen nevelsluier, strekken zich in de richting van den wind ver boven zee en strand uit als een melkweg bij zonlicht.

Het blinkende grijs-gele strand, waarop de witte schelpen in de zon flikkeren, wordt telkens breeder, want het is eb, en de zee, wier golven ietwat donkerder kleur hebben dan het strand waarop ze breken, laat de pinken op het strand achter, elk door een kleinen plas water omgeven.

Groote zeemeeuwen scheren langs de golven en vliegen dan over het strand. Ze zijn grijs, grauw en wit, evenals de zee. ‘Het is alsof een golf vleugels heeft gekregen en wegvliegt’, zeide een der kinderen onlangs, en, bij dit licht gezien, is de inval verklaarbaar.

Aan een zee uit een droom doet het groote water denken,

nu het blinkende lichte nevels opzendt naar de zon, en een mat-zilveren mistige glans den gezichteinder onduidelijk maakt.

Het is een dier uchtenden aan het strand, welke men een symphonie van perelgrijs en wit zou kunnen noemen, want morgenmist en nevelachtig verschiet, de wolwitte wolken omhoog en haar lichtgrijze schaduw op de duinen zijn in harmonie met den glans van parelen, die op de zee wiegelt, en brengen ons door hun neutrale tinten en teedere kleuren in de stemming, welke zachtgespeelde muziek soms wekt.

Op zulke stille zomeruchtenden aan zee worden wij nu en dan verrast door lichteffecten, die ons in tooverland verplaatsen. Dan schiet de zon van achter een wolk, welke boven het duin hangt, een vloed van licht dat als loodwit blinkt, een stroom van glinsterend zilver ver op zee neer. Geen maanlicht kan zoo droomachtig, zoo ongewoon en bovenaardsch glansen op het water; het is alsof men een eiland van vloeiend, borrelend licht, van wit vuur aan den horizon uit zee zag opdoemen, en men denkt aan die eilanden der gelukzaligen, welke, volgens het volksgeloof in Ierland, in het verre westen uit den oceaan verrijzen, waar de geesten der oude heidensche helden gelukkig zijn te midden der golven.

Hoe liefelijk, en op onvertaalbare wijze gedachten wekkend, heeft de jonge Engelsche dichter Dowden een uchtend als deze in de volgende regels beschreven:

> The luminous pale sea, the pearl-grey sky,
> The wave that gravely murmurs meek desires,
> *'The abashed yet lit expectance of the whole.'*

Wat krijgt men het Hollandsche strand en zijn schilderachtige duinen en duizendstemmige zee lief als men hen heeft leeren kennen bij elk licht en weêr, bij vloed en eb, bij zomerhitte en najaarsstorm! Het nederig Zandvoort dat, vlak bij een wereldstad gelegen, in zijn duin de wildernissen en eenzame toppen aanbiedt, welke bewoners van andere groote steden eerst na een lange dagreis kunnen vinden, heeft voor mij een groote bekoorlijkheid. Wanneer men bovenop den omnibus gezeten het ouderwetsche dorp aan zee nadert, dan heeft men kijkjes op het duin, zoo schilderachtig als men wenschen kan. Het is als of men een pas in de Alpen overtrekt waar de hooge toppen niet te zien zijn, en men omgeven is door kale bergglooiingen en reeksen van heuvels. Het is niet eens, maar honderdmaal

dat ik herinnerd werd aan eenzame bergstreken, als de wolksschaduwen en de donkere slagschaduw der grillig gevormde toppen de dalen en diepten tusschen de duinen geheimzinnig en ver af deden schijnen, en als een blauwe nevel de wazige kruinen in het verschiet onbestemd en mistig deed opdoemen. De liefelijke aantrekkelijkheid van onze duinen en ons strand overrompelt u niet; men begrijpt haar eerst wel als men innig met haar vertrouwd is geraakt. Geen machtige verrassingen, die galvanische schokken van verwondering teweegbrengen, wachten u. Onze duinen zijn geen Alpen, die dwingen tot onmiddellijke bewondering; de zee is niet die van de Hebriden en de westkust van Ierland; ze gelijkt van verre zelfs niet op het doorschijnende rein blauwe water van de Middellandsche zee; hare golven zijn troebel en geen zee-anemonen bloesemen er hun wondere kleuren in de diepten van rotskloven, die onderzeesche wouden van golvende zeeplanten toonen.

Doch er is rust, tevreden geluk en een lessching van onzen dorst naar schoonheid en frischheid te vinden door ieder die oog heeft voor neutrale kleuren en tinten, die een zilveren vreugde vindt in de schemering op zee, die morgenmist poëtisch acht, en door het murmelen en ruischen der grijsblauwe zee, met haar groene en violette schaduwen, als door een liefelijken zang wordt gestreeld. Om onze zee en strand recht lief te krijgen, moet men beide lang kennen en er vertrouwd meê geraakt zijn, maar om ze te begrijpen moet men ze eerst lief hebben geloof ik, zoodat zij, die er zich niet door aangetrokken gevoelen, ze waarschijnlijk nooit zullen waardeeren. Dit is trouwens met schier alles het geval. '*To know a thing*' zegt Carlyle, *a man must first love the thing, sympathise with it*. Om zijn vrouw, zijn vriend waarlijk te beminnen moet men hen eerst langzamerhand onder allerlei omstandigheden, in beproeving en vreugde leeren kennen, doch de wensch om ze dus te leeren waardeeren, krijgt men niet, tenzij men eerst tot hen getrokken worde door onzichtbare banden van sympathie. Zoo geloof ik dat men een schrijver, een kunstenaar nooit juist leert kennen en dus nooit billijk kan beoordeelen, tenzij men eerst tot hem aangetrokken worde door hetgeen Carlyle '*intellectual sympathy*' noemt: de sympathie van verstand en hart. Men moet eenigszins gelijksoortig zijn om zich in zijn plaats te kunnen denken en om te gevoelen wat hij uiten wil. Alleen die biographieën en critische studiën brengen de menschheid verder, welke geschreven

zijn met de liefde en innige sympathie welke evenals licht de nevels optrekken. Indien ik dan ook aan ons strand hardop durf mijmeren over de zee, dan is dit alleen omdat ik haar liefheb en enkelen in die liefde zou willen laten deelen.

Zandvoort is het paradijs der kinderen, en ieder die kinderen bemint moet dus aangetrokken worden door dat strand en die zee, waar ze gelukkiger zijn dan woorden kunnen beschrijven. Gezond en frisch zien ze er uit, zooals ze daar in dichte drommen spelen bij het water en graven in het duinzand. Als Italiaansch brons glanst menig gelaat, en het zijn vroolijke lachende gezichten, die uitkomen van onder de helmvormige hoeden met neergeslagen randen, welke tegen de zon beschermen, doch gelukkig niet verhinderen dat de door den wind gedreven druppels zeewater, dat de zoute lucht en de gloed van het door de zou verwarmde strand het vel bruin maken.

Gelukkig! want ouders en kinderen trekken naar ons strand om gezondheid, rust en vreugde te vragen aan twee van de machtigste goede geniussen, die de aarde jong en schoon houden, aan de zon en de zee.

Een Engelsche vrouw, van wie men slechts met diepen eerbied spreken kan, Mary Carpenter, ging eens, na 40 jaar onafgebroken in de achterhoeken van Bristol gewerkt te hebben voor de onbeheerde wrakken, de verdoolden en verlorenen der maatschappij, een zeereis doen naar het zuiden om rust en genezing, en toen ze verjongd en versterkt terugkwam, schreef ze: ‘Ik heb gevonden wat ik zocht, want wat ik noodig scheen te hebben was om rustig en in vrede door de zon geroosterd en door de zee gezouten te worden.’

Op planten, die in de diepe schaduw van een kelder kleur en glans verliezen, gelijken kinderen, die op een stadsschool wit en bleek en mat worden. Ze moeten uit de schaduw in de zon; ze moeten gezouten worden door de zee. Ze moeten de frissche zee inademen en ruiken; ze moeten er zich in dompelen en zich er mede doordringen; ze moeten haar drinken in het schuim van de branding, dat over het strand waait; ze moeten haar eten in zeevisch en garnalen, en als ze dat doen, dan nemen hun gelukkige ouders Florentijnsche bronzen mede naar de stad in liefelijke ruiling voor de Amsterdamsche gipsbeeldjes, die ze medegebracht hadden.

De moeders zitten in de manden huifstoelen aan het strand, de kleine kinderen kruipen rond in het zand en vestingen worden

gebouwd en dijken opgeworpen, die straks den vloed moeten trotseeren. Alles aan het strand is even gezellig als ouderwetsch. Zie de hooge badkoetsen plomp van vorm, met aan weerszijde een groen geschilderde deur welke op zijn geel geschilderde hengsels nooit ronddraait, dan het groote huifzeil dat over ijzeren hoepels gespannen omlaag tuit, de hooge wielen en het sleepende, stootende trapje dat tegen het zand bonst, als de wagen knarsend omdraait en schokkend en piepend naar zee wordt gesleept.

En dan, hoe aardig zijn die 16de-eeuwsche pinken met haar ronde boegen en het langwerpig zwaard dat rechtvaardig en stijf is als de plank van een kist, even breed omlaag als omhoog. Twee roode harten zijn links en rechts van het roer op den bruin geteerden, geribden, ronden achtersteven geschilderd. Doch schilderachtiger zijn ze dan een spiksplinter nieuwe kotter, even als de visschers met hun roode baaitjes en zuidwesters schilderachtiger zijn dan heeren met een hoogen hoed en verlakte laarzen.

't Is dan ook niet vreemd, dat Israels de kinderen der zee zoo liefheeft, dat Mesdag de troebele, wilde golven der zee bestudeert, dat Sadee de vrouwen en kinderen, die uit het duin huiswaarts keeren, tot ons hart doet spreken, dat Destree door zijn stille zeeën ons in een stemming brengt, als luisterden we naar Mendelsohns muziek.

Hoog op het strand, waar slechts de winterstormen de zee soms drijven, ligt een oude, afgedankte, mastelooze pink, een heerlijk stuk speelgoed voor de jongens.

Zelden komt men op het strand of men ziet reeds van verre hoe een knaap op het windas staat, dat door een paar andere jongens in witte linnen kielen met hooge laarzen gekleed, krakend en knarsend wordt rondgedraaid. De spaken zijn weggenomen, doch de vuisten worden in de openingen gestoken, en in tweeën gebogen, de stroohoeden plat drukkend tegen het windas, waaraan allen duwen en trekken, brengen ze het in beweging.

Andere jongens waden door het ‘swin,’ de lagune, die tusschen de banken bij eb blijft staan, ze duwen een garnalennet voor zich uit en vangen in menigte de doorschijnende spartelende diertjes met welke kleine botjes en schollen en veelkleurige schelpen worden opgeschept.

Uit zee klinkt het gelach en gejubel der kleinen, die aan de hand der badvrouw dansende onderduiken in het schuimend water en drijven op de golven.

Luisterende naar hun gejuich komt een onlangs gelezen Engelsch vers mij in de gedachten:

Oh, the summer sunshine
Flooding Sandown Bay,
Making gladness gladder
While the children play!
Building mimic mountains,
Digging mimic lakes,
Leaving great things dearer
For the small things' sakes!

Loud waves, grey and curling,
Foam in freshening spray,
God's mysterious music
Mingling with the play;
All the broad sea's glory
Dimly stretched away,
Like that unknown story
Children know some day.

Rippling baby chatter!
Sunny baby smiles!
What can greatly matter
While you keep your wiles?
Does God hear this music
Mingling with the sea's?
Does he love the laughter
Sounding on the breeze?

Terecht gewaagt de dichter van de geheimzinnige muziek der zee, die het spel accompagneert. Want wat aan al die kinderspelen iets eigenaardigs bijzet is de machtige achtergrond van de oude duizendstemmige zee, die ontelbare eeuwen lang in wonderen cadans het sein van maan en zon gehoorzaamd heeft. De visschers, die over de verschansing gebogen van de pink, die zich gereed maakt zee te kiezen, de kinderen hun zandforten zien maken, beschouwen de zee niet als een speelmakker. Ze is tegelijk hun oogstveld en hun graf, al denken ze daar niet aan, nu de schipper hun last geeft de ankers van het strand in zee te brengen, want de vloed, die sinds lang aan het opkomen was, is bijna op zijn hoogst en zal de pinken weldra vlot maken. Waar zooeven de kinderen nog speelden is nu de zee die schepen draagt.

De roode wimpels der pinken wijzen half langs het strand,

half landwaarts. Het waait vroolijk en frisch, en er komt beweging in de schuiten. De spil, met de Hollandsche kleuren beschilderd, draait nu en dan knarsend rond: een handspaak steekt in het witte en een ander in het blauwe ruitje van het windas. De ankers zijn in zee gebracht en als de golven van den vloed aankomen, ziet men de visschers de spaken grijpen. De roodbaaien mouwen steken uit de donkere pijjekkers. De roodbruine zeilen worden geheschen, en als een gewonde walvisch begint het logge schip krampachtig op en neer te gaan en stootend te waggelen, zoodat de toeschouwers op het strand telkens het geheele dek zien, dat zich steil verheft, als het schip steigert. De hemel is lichtblauw, melkwit aan den horizon, en de zee heeft de kleur van ‘woelig water’ op de schilderijen in *Arti*. Men ziet een troebele geel-groene grauwe kleur doorschijnend glansen, wanneer men op het strand liggend, naar de aanrollende witgekuifde vloedgolven kijkt.

De pinken heffen zich langzaam op, om dan weer, als met een zucht, met de voorplecht neer te plompen in de golven, die het schuim, dat tintelt en vonkelt in het zonnelicht, vroolijk over het schip laten spatten. Het voorzeil flappert en het groote zeil rukt rechts en links, terwijl de pink nu naar de eene dan naar de andere zijde overhelt. Doch er komt schot in het schip. De mannen, over de lage verschansing gebogen, halen het anker omhoog.

Rechts in de verte ziet men de witte zeilen van een brik, die IJmuiden's haven verlaat, en den zwarten rook van een binnenkomend stoomschip.

De mannen op de pink hebben intusschen een grooten roeiriem uitgebracht, en een paar andere duwen het schip met een boom voort: ze leunen schier liggend met de borst tegen het buigend hout, zoodat hun gezichten het dek schijnen te raken, terwijl het schip op de zee danst.

Op den Steven van de pink, die nu in zee gaat, staat de lange naam: *‘Regt door zee dats waar wij als zeelui moete vare’*, en deze naam van de pink is met de Hollandsche driekleur omrand.

Voor de ferme Hollandsche jongens, die, geleund op hun spade of op den staak van het garnalennet, de booten naoogen en die woorden lezen op het schip, dat, voor den wind overhellende, nu als een vogel naar de open zee snelt, is er al geen betere spreuk dan deze, die, met de Hollandsche kleuren omrand, hun het geheele leven voor oogen moge schitteren.

De pinken zijn nu in zee, de kinderen hebben het spel her-

vat en terwijl regenzware wolken uit het Westen oprijzen en de rollende, nu levendig golvende zee hooger stijgt, is er een wedloop naar de badkoetsen, want ieder wil in zee, als de vloed op zijn hoogst is en het tuimelend water, dat de onderste treden der trapjes plassend overstroomt, met wilde kracht zwalpend tegen de logge wielen spoelt. Te baden, als de wind uit het Westen de zee opzet, leert beter dan lange beschrijvingen de kracht van het water kennen. De golven slaan met dof gebons tegen den bader aan, zoodat het water opschuimt en spattend hem over het hoofd plast; de stroom trekt en rukt hem aan de beenen, en sleept hem mede tot hij zich kant zet. Dan, als hij er met geweld tegen in waadt, schiet hij langs hem als een wilde bergrivier, en zuigt zich tegen hem aan, hem omklemmend en omvingerend als met onzichtbare handen.

Het is goed dus de kracht van het water te leeren kennen, en te beseffen wat de groote scheppende machten, welke dezen aardbodem vormen, vermogen. Want men weet dat geen ontzettende omwentelingen, geen alles verpletterende uitbarstingen het land en de duinen te voorschijn hebben gebracht. Wie aan het strand gadeslaat wat wind en golven vermogen, ziet de natuurkrachten aan het werk die nu nog steeds de oppervlakte der aarde veranderen. Langzaam doen de gedurende eeuwen achtereen voortspoelende waterstroomen hun invloed gevoelen, want, als bij vloed en eb geheele oceanen zich in kadans bewegen, dan oefenen deze waterverplaatsingen een kracht, die met alle stoommachines, als de wind met stroohalmen, spot.

Zittende op het duin met Staring's *Voormaals en Thans* in handen, is het bij het aanschouwen der wateren, die door een naderenden storm worden opgezet, belangrijk na te gaan, wat die wondere zee al zoo vermag, welke ons land heeft gevormd en onze kusten heeft geboetseerd.

Want de geschiedenis van onzen eigen grond is de geschiedenis van een zeebodem, die gedurende ontelbare jaren, voordat hier menschen zich toonden, onder de golven bedolven lag. Koralen, zeeleliën en schelpdieren vormen gedeeltelijk den ondergrond in het zuiden van Nederland gelijk ze dat doen in onzen Indischen archipel, en wouden als die der keerkringslanden, varens als boomen en reusachtige Sigillarias overdekten de stranden dier zee uit de voorwereld. De koraalbanken uit dien tijd - sedert tot een blauwen harden kalksteen vervormd - leveren ons den welbekenden hardsteen van de Maas. Wan-

neer deze steen gladgeslepen wordt om voor de stoepen onzer huizen te dienen, dan vertoont hij tal van witte figuren op een blauwen grond. Het zijn versteende koralen en zeedieren, waarvan men den vorm nog dikwijls herkennen kan.

Achter Oldenzaal en van daar het Oosten in langs het Teutoburgerwoud strekte zich in de eerste eeuwen van een later tijdvak, toen de St.-Pietersberg in Limburg bezonk, een zandig strand uit, waarop de golven de horens van ammonieten nederwierpen en oesters zoo groot als tafelborden, terwijl in die zee denneboomen dreven, daarheen door een machtige rivier medegevoerd.

We leven in den westelijken uithoek van de met venen bedekte en met heide begroeide steppen van de Neder-Duitsche, Sarmatische en Russische vlakten, boven welke eeuwen lang reusachtige krokodillen met een geweldig gebit van vingerlange tanden hebben rondgezwommen, en waar ijsbergen, afgebroken van de gletschers van het Noorden, de steenen en keien brachten, die nu onze heidevlakten nog bedekken.

De zandsteen en kwarts der bergen en rotsen werden door ijs en zee vermorzeld en gemalen, en vergruisden tot zand. Het bergijs uit die deelen van Scandinavië, welke toen boven de zee uitstaken, zakte door de dalen tot in zee af, beladen, zoo als het in onze dagen nog steeds geschiedt, met groote massa's steengruis en reusachtige steenblokken. Dit vlottend ijs, door de stroomen der zee de eeuwen door medegevoerd naar het zuidwesten, smolt of strandde en liet zijn steenen en zand hier achter.

Overal in ons land heerschte de zee en men heeft in Gelderland in het Zutfensche, of bij Eibergen b.v. slechts te graven en duizenden zeeschelpen komen voor den dag, overeenkomstig met die welke thans in de Middellandsche zee leven. Men vindt er walvischbeenderen en haaientanden in groote menigte. Overal in den grond vindt men relieken uit den voortijd toen de zee Holland vormde en opbouwde.

Toen op de moerassen en het zand bosschen waren verrezen, en die weer door het water waren overrompeld en overstroomd, zette de zee zich zelf langzamerhand perken met het aangevoerde zand. De duinen verrezen aan de vloedgrens der onstuimige wateren. Totdat de wortels van struiken en planten het losse zand verbonden, werden deze door den wind saamgeblazen zandheuvels door zee en storm tegen het strand opgedreven en door den Noordwester voortgestuwd over de moerassen, die zich boven de oude bosschen vormden.

De meeste duinen in Holland rusten op het lage veen, dat is op de overblijfsels van waterplanten, struikgewassen en boomen. En er geschiedt in ons land al weinig wat met zoo wondere kracht de verbeelding treft, als het telkens opstijgen uit weiden en akkers van groote boomstammen, die na eeuwen en eeuwen lang op den bodem der venen gelegen te hebben, wegens een onbekende oorzaak zich plotseling opheffen uit de diepte, en in de boomkweekerijen van Boskoop en de weiden van Abkoude, als zwarte spoken uit den voortijd, omhoogrijzen.

Ziende hoe de zee met toenemende kracht begint te razen en te bulderen, denkt men aan al de geheimen, die verborgen zijn in hare diepten, aan al wat ze verslonden en bewaard heeft, en men stelt zich de wonderen voor, welke men zou zien indien de vaartuigen, door haar verzwolgen, eens plotseling uit haar diepten konden omhoogstijgen als getuigen uit het verleden, gelijk de zwarte boomstammen uit de voorwereld dit doen te midden der groene weiden en bruinroode steden van het welvarende Holland.

Maar voor zulke bespiegelingen is het nu niet langer een geschikte gelegenheid, want het boek van Staring wordt bijna in flarden gescheurd door de rukwinden, en het zand van duin en strand wervelt om mij en steekt aangezicht en handen.

De matzilveren mistige glans, welke op de golven sluimerde in het vroege morgenuur, werd weggedreven door den vroolijken lustigen wind, die de zeilen der pinken vulde, en nu worden de golven verdonkerd en zwartgrauw door zware zeeën, die komen aanzetten uit het westen. De zachtheid en droefgeestige teederheid van de glimlachende zomerzee zijn verdwenen om plaats te maken voor grimmige macht en schrikwekkende woede.

De golven loeien en klagen; de donkere wolken stapelen zich op, en andere, gedreven door een fellen wind, vliegen landwaarts, terwijl hun schaduwen elkander najagen over zee, strand en duinen. De lucht wordt vol scherpe geluiden en doffe klanken, het sissen en kletteren van plassenden regen en in flarden gewaaid zeeschuim wordt gehoord te gelijk met den diepen, rommelenden, zwaren basklank der groote zee, die buldert en dondert tegen de kust, terwijl badkoetsen en booten in aller ijl tegen het duin worden opgehaald om ze te beschermen tegen de wilde baren.

Wanneer op onze kust de zee dus door den wind tot woede opgezweept wordt, denk ik dikwijls aan de dagen weleer in Ierland doorgebracht op de rotsen, waartegen de Atlantische oceaan, zelfs

bij kalm en stil weder, breekt met een machtige deining en breeden golfslag. Het water is daar donkerblauw en kristalhelder als dat der Spaansche zee, en de schaduwen der lichte zomerwolkjes tinten het hier en daar met purper en staalgrijs.

Als deze machtige oceaan der stormen door een orkaan wordt beroerd, en de zee hol wordt en donderend loeit, gelijk ze enkel loeien kan op een rotsige kust vol spelonken en grotten, dan blijft het water helder en tintelend en schoon, maar het is of die fonkelende donkerblauwe golven, welke dooden wat ze aanraken en die u jubelend en als in spel, eer ge het weet, van de hooge rotsen zouden afslaan, nog ontzettender zijn dan de troebele, gele baren, die bij ons over de ondiepten van ons strand aanrollen.

Indien men veilig zit op de hooge rotskust is het heerlijk omlaag te zien naar den machtigen oceaan. De golven koken en borrelen door de trekking van het tij; het water sist, en wervelt en cirkelt in draaikolken van wit schuim om enkele klippen; koepelvormig welven zich de machtige lange golven als reusachtige bellen van donkerblauw glas, die schuimend en spattend tegen de rots breken; als een waterval ruischt en valt het water neer, de tintelende droppelen worden door den wind medegevoerd, terwijl een kolom water opspuit van den voet der klippen en neerplompt en plast op de rotsen en in zee.

Als men van omhoog den boeienden strijd van zee en rotsen gadeslaat, dan is het langzamerhand of de granietklippen, die uit de golven omhoogsteken, zelve op- en nedergaan, nu onderduikend om straks zich weer boven de zee te verheffen, ten einde van hun zwarte glinsterende schouders de golven af te werpen, die schuimend en dwarlend neerschieten, half mist, half water.

Men ziet met een geheel ander oog die golven aan, en men heeft een veel levendiger besef van hun hoogte en weergalooze kracht, wanneer men bij ruw weder in een lage zeilboot de zee eens van nabij heeft leeren kennen. Niemand beschrijft het genot, het liefelijke en ontzagwekkende van zeiltochten in een kotter of schoenerjacht zoo meesleepend als de romanschrijver William Black en de dichter Robert Buchanan. Het is of men de zeelucht inademt als men hun beschrijvingen van de zee der Schotsche westkust en der Hebriden leest.

Buchanan leerde de zee liefhebben en vreezen in zijn kleinen kotter *the Tern*.

Zoodra het scheepje met zijn witte vleugels den wind had ge-

vangen, glipte het door de haven en plompte plassend in de breede golven buiten de hoofden. Weldra is het dan in volle zee, gelukkig en vroolijk de golven voor zich wegstootend, gelijk een schoone zwemmer doet, die zich in zijn krachten verheugt. Na het verrukkelijk genot om zelf vleugden te hebben, is er waarschijnlijk al geen vreugde zoo groot, geen opwinding zoo frisch als die om met een goeden bries in een kotter door de golven te snijden. Het bloed tintelt door de aderen, het oog vonkelt, doch de hersens zijn aan het werk, denken en berekenenen, het oog is kalm als de polsslag van een sterken man, terwijl gedachten komen en gaan, afwisselend als het schuim der zee en de speling van het licht.

Hoe gevoelt men het nietige van menschelijke kracht wanneer de wind fel opsteekt en het kleine schip, als met gevouwen vleugels, hijgende en hortende voor den hongerigen storm wegvliegt, die het bulderende en donderende poogt in te halen.

Als de wind aanwakkert en het dubbelgereefde groote zeil alles is, wat hij slechts even voeren kan, dan vliegt de kotter, vlug en schoon als een zeezwaluw, over de onstuimige wateren. Vroolijk schuimt hij door en over de golven: hij schijnt een levend wezen, onbevreesd, vol vuur en ijver, en trillende van geestdrift, daar het woeste spel met de machtige zee al zijne krachten inspant. Nu duikt hij met een vlugge wending in de groene diepte tusschen de golven, dan rijst hij sidderende op hare toppen, zich even links en rechts wendende, als een verschrikte vogel, voor een oogenblik, als ware hij gewond en moede, zijwaarts drijvende en met het einde van de witte vleugels slepende door het water, om dan, als de stormwind door het want fluit, op te springen en verder te snellen, het schuim met den boeg opwerpende in sproeiende watervallen van zilveren droppels, terwijl stortzeeën plassend en dreunend op het dek neerslaan.

Kijk nu eens naar den stuurman, die het scheepje veilig door de wilde zee helpt, en ge begrijpt Beynen's uitroep als het stormde in de najaarnachten: ‘O! stond ik nu slechts op een schoener aan het roer!’

Met het oog op het water, het zeil nu en dan aankijkend, helpt de stuurman het steigerend, wild rukkende schip door de hooge zee. Telkens brengt hij het scherp tegen de golven in, en nu en dan begraaft hij zijn boegspriet in een groote, groene zee, die het overrompeld en verdronken zou hebben, zoo ze het ter zijde te pakken had gehad. Met waakzaam oog is hij kalm op den uitkijk: het zeewater druipt van het verweerde

gelaat, dat overschaduwd is door den gelen zuidwester: het zwarte pijpje gaat niet uit den mond, terwijl hij met den schoot van 't groote zeil in zijn hand, het schip letterlijk tusschen de rukwinden door trekt en schudt, met een kalmte en vaardigheid, welke ons trotsch maken op ons ras.

Het was eens bij zulk wild weer op zee dat ik in Ierland, vele jaren geleden, voor het eerst den *'petrel'* of stormvogel zag, die enkel als hij door de orkanen wordt voortgedragen zich gelukkig gevoelt, en die opleeft en de vleugels uitslaat zoodra er storm in aantocht is. Waar die vogels nestelen, werd onlangs ontdekt door den heer Graham, een Schot te Jona verblijf houdende. Hij was in een kleine vlet naar het beroemde eiland Staffa geroeid. Een storm kwam op, en hij was gedwongen op die eenzame broeiplaats van zeevogels te overnachten, onder beschutting van zijn boot, welke hij op de rots trok en onderste boven op de steenen legde. Des nachts hoorde hij voortdurend vreemde onverklaarbare geluiden uit de diepten onder de steenen opstijgen. Hoe harder het stormde, hoe woester de vlagen van den wilden wind gierden over het eenzame eiland, des te luider klonk het vreemde geluid onder de steenen. Zoodra het licht was geworden begon hij de zware steenen en rotsblokken op te lichten en weg te wentelen. Hij hoorde het geluid telkens scheller en duidelijker worden, en toen hij ten laatste een grooten steen wegrolde, die plassend in zee viel, zag hij een kleinen zwarten vogel wegloopen. Door het zonlicht verblind, liet het diertje zich pakken: het was de *petrel*, de stormvogel. De heer Graham ving verscheidene jongen, die pas waren uitgebroeid, en bracht ze groot, door ze te laten zuigen aan een veer in levertraan gedoopt. Als het donker werd en vooral als het stormde, gevoelden de kleine vogels het wonderlijke instinct, dat hen de orkanen doet beminnen, bij zich wakker worden. Dan werden ze levendig en tierig. Wanneer hij ze op de tafel zette, bewogen ze de vleugeltjes zoo snel, dat men ze niet kon zien en slechts iets schemeren zag. Ze hielden dan de oogen gesloten en het gesuis hunner vleugelen bracht hen zeker in de meening, dat ze ver boven de zee den storm tot heraut dienden en, met een snelheid van dertig Engelsche mijlen in het uur, door de winden werden voortgedreven. De vleugelen hieven de vogeltjes dan een weinig op, de pooten hadden geen houvast op de gladde mahoniehouten tafel en de stormvogels

verdwenen meestal over den rand van de tafel. Eens toen de evennachtsstorm het huis deed schudden en de vensters deed rinkinken, werd hun opwinding onbeschrijfelijk groot; bliksemsnel bewogen zich de vleugeltjes totdat de vogels plotseling dood nedervielen.

Deze dood der stormvogels die, in een kamer opgesloten, stierven van verlangen naar de wilde zee, toen daar buiten koud en onstuimig de woeste wind over de golven bulderde, doet mij, ik weet niet waarom, den orkaan zien en gevoelen, gelijk geen beschrijving vermag.

Men denke aan den dood van de kleine herauten van den orkaan, wanneer men ooit deze stormvogels als zwarte zwaluwen ziet schieten over de golven, gedreven door den wilden wind, die eenige uren geleden de slanke palmen der Westindische eilanden heeft doen buigen, en die, na den Atlantischen oceaan in masthooge golven te hebben opgezweept, en de zware wolken, die boven den golfstroom hangen, te hebben medegevoerd, de visschersbooten doet overhellen, die, met dubbel gereefde zeilen, door het water schuimen, om bij tijds de haven te bereiken.

Slechts indirect kan men van de woede van zee en wind op de kust een denkbeeld geven. Zoodra men getrouw poogt te beschrijven, glijdt en zakt men langzamerhand in den nauwkeurigen, levenloozen, stoffigen stijl van den gids, die de abdij van Westminster of de Nôtre Dame toont.

Beter dan alle beschrijvingen en beelden is het, gelijk ik zeide, om zelf eens de woeste kracht van den zeewind gevoeld te hebben. Laat ons daarom Starings boek - eer het geheel in flarden gewaaid is - terugbrengen naar de woning, hoog op 't zand, waar de kinderen, luisterend naar het ruischen der zee, elken avond inslapen, en tegen den zuidwester in langs het strand gaan naar die plek in de verte, waar men de golven ziet flikkeren en flitsen tegen de lage, zwarte lijn van den mistigen gezichteinder. Ze springen daar op en storten schuimend neêr, als brak een granietklip plotseling haar loop.

Het is tegen de zwarte ribben van een wrak dat de golven dus klotsen en slaan. Ginds naar de zijde van Scheveningen ligt de hulk van een Noorweegsch schip, dat uit Amerika petroleum aanbracht en dat verleden winter onder Zandvoort door den orkaan op de zandbank geworpen werd. De kloeke mannen van de reddingboot, de ridders van het strand, hadden het schip eerst bijstand pogen te bieden, en, toen dit onmo-

gelijk bleek, hadden ze de opvarenden gered. Geen oogenblik mocht verloren gaan; de boot kon enkel de menschen redden en er was geen plaats voor eenig goed. Elk aangedragen pak werd dan ook teruggeslingerd op het dek, terwijl de opvarenden werden nedergelaten in de reddingboot, die tegen de zijde van het schip aanwrong. Plotseling komt op het laatste oogenblik de eenige vrouw aan boord met een zuigeling aanloopen; ‘red mijn kleine!’ roept ze en laat zich in de boot zinken. Het kind wordt gegrepen en zorgvuldig op de knieën der moeder gelegd, en meteen steigert de boot, de riemen buigen, en de visschers pogen, de tanden op elkander klemmend, terwijl het zeewater over hen heen spat en plast, de boot door de wilde branding te brengen. Welk een zoet kind! het schreeuwt niet en ligt rustig neder op de knieën der vrouw, die er zich verder niet om bekommert. Het strand is gehaald, de vrouw wordt uit de boot geholpen, en het slappe natte pak kleederen en kostbaarheden, dat de vrouw in der haast in den vorm van een kind had gebonden en vastgesnoerd, wordt haar aangegeven.

‘Ze heeft ons beet gehad!’ werd mij later met onverholen bewondering verhaald door de visschers, die, omdat ze moedige, mannelijke kerels zijn, daarom niet minder op geld gesteld zijn dan beursheeren. ‘Ja, ja, die vrouwen zijn altijd zuiniger dan wij mannen, en ze zijn den duivel te slim af!’

Schuinsloopende, als boomden we een schuit, den hoed over de ooren gedrukt en het aangezicht druipende van het zoute water, dat de golven, welke de bevalligheid, zonder de vormelijkheid van fonteinen hebben, in de lucht werpen als speelgoed voor den wind, loopen we naar het wrak door het dikke zand, want de golven woelen nu zoover op het strand, dat er geen bank meer te zien is, op welks hard zand men veerkrachtig den voet kan zetten. Het moet verleden winter een spookachtig tooneel zijn geweest toen dat schip strandde. De petroleum ontbrandde, nadat de reddingboot de menschen gered had, en hoog vlamde het schip op, een rooden gloed werpende op de woedende golven, die er tegen aan brulden.

Toen de petroleum was verteerd en de plassende stortzeeën, zoodra het dek was gesprongen, den brand hadden gebluscht, bleven de zwarte ribben en geblakerde steven op het strand achter, waar het wrak telkens door den vloed wordt omringd door het water, dat het zand doet wegtrekken en heenspoelen van onder het logge, sombere, droefgeestige gevaarte. Bij stormweder

verrijst het uit de branding als het spook van een schip, als een dier geheimenissen van de diepte, waarover we straks spraken, en bij maneschijn, of als de zee licht, en de phosphorische golven er tegen aan breken, dan schijnt het een tooverschip uit de vertellingen van feeën en godinnen.

Grooter aantrekkingskracht dan een tooververhaal oefent het trouwens op de verbeelding der kinderen; ze vertellen er elkander telkens van, en de kleintjes stamelen in gebroken taal gedeelten van de geschiedenis der schipbreuk van het vlammende vaartuig in den winternacht.

En ook voor ons ouderen is er weinig dat zoo indrukwekkend is als verhalen van schipbreuk; terwijl het zien van een wrak dat op het strand is geworpen ons soms kan aandoen als zagen wij iemand, die ons dierbaar is, lijden. Want men krijgt schepen lief, als leefden ze. ‘Een schip’ - we zeggen het Ruskin na - ‘is het edelste, meest eervolle werk dat menschen gezamenlijk ooit tot stand hebben gebracht. Ongeholpen en alleen kan de mensch betere dingen doen; hij kan kunstwerken, dichtstukken voortbrengen en andere dergelijke concentraties van wat er best in hem is. Doch als een wezen, dat met honderden gelijken samenwoont en werkt, en met beurtelingsche hamerslagen en eendrachtige samenwerking maakt wat hun allen noodig is, bracht hij nooit iets voort, wat een schip nabij komt. In een linieschip heeft hij zooveel menschelijk geduld, gezond verstand, nadenken, wijsbegeerte der ervaring, zelfbedwang, gewoonten van orde en gehoorzaamheid, degelijk kunstig handenwerk, uitdaging der ruwe natuurkrachten, zorgeloozen moed, voorzichtige vaderlandsliefde en kalme, berustende overgave aan de macht van God gelegd, als saamgevat kan worden in een voorwerp van drie honderd bij tachtig voet.’

Tegen den wind inloopende, die elk gesprek verhindert, denken we bij het zien van de grijsgrauwe, tuimelende baren, en van de loodkleurige lucht, hoe onbeschrijfelijk moedig de eerste visschers waren, die de planken bogen in die bocht, welke de golven nabootst, toen ze den boeg van de eerste open boot vormden, waarin ze de verraderlijke zee en hare onpeilbare diepten gingen trotseeren. We denken aan al de dappere harten die geklopt hebben en kloppen op het dek van onze visscherssloepen, van onze handelsvloot en oorlogschepen, aan de matrozen en schippers, waaraan het vaderland zijn voorspoed, eer en roem te danken heeft, en over de golven heen zonden we onze wen-

schen en beden der kleine ‘Barents’ toe die nu in 't Noorden tusschen, 't ijs bij Nova-Zembla der zee hare geheimen afvraagt.

Daar ligt het zwarte wrak van het schip, dat eens, vroolijk en schitterend van blinkende verf en nieuwe zeilen, den Atlantischen oceaan inbruiste, waar het Homerisch purper dier groote zee, tegen het strand van het verre westen, in witte golven breekt, die het schuim vroolijk doen opspatten en fonkelen, terwijl de zeemeeuwen drijven op het tintelend water en krijschen in de lucht.

Het schip, dat eens luchtig en vrij als een vogel over de zee zweefde, ligt daar nu als een wrak op het zand, dat het poogt in te slikken, en een droeviger en treffender beeld van gevallen grootheid, van het wisselvallige van ons bestaan, is er al niet. In het gevoelen, dat een schip een levend wezen is werd door niemand met zulke overtuiging gedeeld, als door Charles Kingsley, den dichterlijken, bezielden schrijver, wiens levensgeschiedenis dezen zomer in alle oorden der wereld door honderden met innige waardeering gelezen werd.

Ik wil eens vertellen hoe zijn hart weleer voor een schip heeft geklopt, want we keeren nu terug en we kunnen weer spreken. Een schoone gelegenheid dus om, geaccompagneerd door de zee, die als een plechtig kerkorgel jubelt en klaagt, de teedere *vow humana* van Kingsley in herinnering te brengen en hem na te vertellen hoe hij eens van de hooge rotsen van Devonshire een bark zag schipbreuk lijden.

‘Het was op een wilden Decembermorgen dat ik galoppeerde over het kustgebergte, waarlangs een groot barkschip werd medegesleept door den storm. Het dreef en rolde voor den zwaren wind uit het westen, en wij allen - een paar predikanten, eenige vossenjagers, landbouwers en douaniers - volgden het te paard van voorgebergte naar voorgebergte, terwijl zeelieden met het vuurpijltoestel in een kar achter ons aanhotsten over ongebaande wegen en door gaten in de muren, die de akkers afscheiden. Verbijsterend was onze opwinding en angst als de bark wild op de klippen aan onzen voet aanstormde, om dan op onverklaarbare wijze weer af te deinzen: haar fokkemast en boegspriet waren kort bij het dek afgebroken; enkele flarden zeil wapperden en sloegen nog van haar bezaan- en grooten mast. Doch, hoe we de oogen inspanden en door de kijkers tuurden,

we konden geen levend wezen aan boord onderkennen. Levendig herinner ik mij de vermengde teleurstelling en bewondering der douaniers toen opnieuw een reddingboot in het zicht kwam, om te pogen het schip te behouden. Het waren visschers uit Clovelly, die het waagstuk bestonden. Ademloos zagen we toe hoe het kleine zwarte stipje op den oceaan voortkroop, pal tegen den storm in, totdat het schip voorbij een uitstekende rotspunt in kalmer water geraakte, en de sloep het aanklampte als een kleine spin, die eene groote logge vlieg beetpakt. Op de raas van de bark zagen we nu nog kleiner zwarte stipjes verschijnen, en we bespeurden hun wanhopige pogingen om het topzeil bij te zetten. Telkens en telkens werd het zeil hun uit de handen gescheurd en geslagen, en we verbeeldden ons bijna het donderend flapperen van het zware zeildoek te hooren, te midden van het gillen van den storm en het zware bonzen en dreunen van de branding aan onze voeten, waar de zee in bergen opspoot tegen de klippen. Doodstil en huiverend zagen we toe, elk oogenblik verwachtende dat we van de neerduikende raas een dier kleine zwarte stipjes zouden zien omlaag storten, waarin een levende menschenziel huisde, voor welke droevige vrouwen tehuis gebeden opzonden. Bewonderingswaardig was het zoo als ze de bark met den kop tegen den wind poogden in te brengen, wanneer ze telkens allen aan het oog onttrokken werden door een wolk wit schuim; dan viel het schip weer terug, wanneer het opnieuw gewend werd, om te verdwijnen in een nevel. Hierop dreef het schip onbeholpen voor den storm de baai in, totdat ze het ten laatste meester werden en op sleeptouw kregen. Ze waren nog slechts op korten afstand van de havenhoofden, die bescherming boden, en hun harten waren verheugd over het bergloon, dat hen wellicht voor jaren rijk zou maken, toen het schip zich op het laatste oogenblik los wrong, en als dol losschoot op de reusachtige rotsen; het sprong over groote banken leisteen, bij elken dreunenden stoot van de golven der branding, groote massaas ijzersteen afbrijzelende, welke daar nu nog, als getuigen van hetgeen toen geschiedde, nederliggen, en ten laatste wierp een ontzettende golf het hoog en droog op de klippen, waar de bark als een gestrande walvisch nederlag, knarsende en splinterende zich stuk wringende tegen de ijzeren rots, welke het gevangen hield.

Ik heb de droevige laatste bladzijden voor oogen van het journaal, dat de visschers van Clovelly gered hadden uit het schip.

Weken lang had het lek en zinkende, enkel door zijn lading hout bovenwater gehouden, en niet meer luisterend naar het roer, rondgezworven op de wateren. De bemanning was in de raas, en een enkele kroop slechts nu en dan, als hij het waagstuk durfde bestaan, omlaag, om beschuitkruimels en een weinig water in den mast te brengen, totdat ten laatste ook de waterton over de verschansing gespoeld werd. Dan komt er bericht na bericht: “heden stierf deze”, “op dezen en dien dag werd gene weggeslagen door een golf.” De kapitein hield het journaal bij tot het laatst, schoon er niets anders dan dit mede te deelen was. Toen er ten laatste noch voedsel noch water over was, schreef hij: “Aan de genade van God almachtig bevelen wij ons aan!” Dan komen er tal van onbeschreven bladzijden en ten slotte staan deze woorden, met bevende vingers geschreven: “Gedenk uw Schepper in de dagen uwer jeugd!”

Niets meer dan dit, en toen het schip werd aangeklampt door de visschers, was het overgelaten aan de rotten, die op het dek rondliepen.

Hoe duidelijk staat mij ook nog de laatste acte voor van de tragedie, want een schip heeft werkelijk, gelijk de zeelieden gevoelen, een eigen persoonlijkheid, bijna een ziel en leven, en zoolang de houten en balken nog niet uiteen zijn geslagen, is alles nog niet voorbij. Ge kunt het nog geen lijk noemen, al zijn de menschelijke wezens, die het bewoonden en tot ziel strekten, ook heen gevloden naar de verre eeuwigheid. Dit gevoelden wij dien nacht toen we langs den boschweg, boven over de klippen, gingen, terwijl de Noordwester doode takken en droge dorre eikenbladeren op ons neer deed komen, tot wij plotseling, als wij uit het woud kwamen en tegen den storm opworstelden, een tooneel voor ons zagen met een *chiar-oscuro*, een *clair-obscur* dat Correggio of Rembrandt zelf machteloos zou hebben gemaakt. Tegen een muur aan, die schut gaf als de windvlagen gierden, was een lange tent van zeildoek opgeslagen, vol douaniers, visschers en assurantieklerken van Lloyd's, die in groote verscheidenheid van houding en kleeding nederlagen. Bajonetten waren in den muur gestoken, en in de ijzeren ringen waren kaarsen geplaatst, die een wilden flikkerglans wierpen op de verweerde gezichten, de glinsterende wapenen, de stapels hout en verroesten ijzeren ketting. De roode gloed straalde ons uit de open tent toe door de zoute mistige lucht als eene waaier van licht, die op het gele najaarsloover gloeide en aan de wilde

vlokken zeeschuim een stralende schoonheid gaf, als ze dwars door den lichtstroom aanstormden, in troepen van kleine zilveren engelen, die in den duisteren nacht verdwenen om zich in de bosschen te verschuilen voor den woesten demon van den storm.

Het schip lag in de diepte op de rotsen als in doodsangst te wringen; en we zaten aan zijn zijde als hopelooze geneesheeren bij het bed van een stervende; we waakten bij de kranke die den doodstrijd streed en hielden het oog op haar inboedel en nalatenschap. Een plotselinge opening in de wolken liet een wilden straal maanlicht vallen op de witte, omhoogsteigerende toppen der golven en op de zwarte rotsen, waar het schip op zijn rechterzijde lag te kreunen. De rots werd gekleurd door haar verf, die gewreven en gewrongen werd in het graniet, en jaren lang behield het die roestkleurige vlek. Door elke golf werd het schip opgeheven om weer neer te slaan met een erbarmelijk gekreun, als de golf terugstroomde van de rots, de rommelende keien medesleepende, totdat een nieuwe muur van zeewater en schuim toeschoot. Ge hebt wel eens gehoord van schepen, die op het laatste oogenblik een schreeuw geven als een wezen in doodsangst? Welnu, ik hoorde het in dien wilden nacht toen de stompen van zijn masten schokten en rukten en schudden, en elke plank en balk en hout kraakte en krijschend spande door het schrikkelijke wringen.

Een ontzettend beeld kwam mij voor oogen - het was als of ik een mensch gillend zag uitgestrekt op het foltertuig, waarop hij geraadbraakt werd - ik poogde mij af te wenden, maar mijn oogen werden onwederstaanbaar gedwongen te staren op dien zwarten romp, die tevergeefs hulp scheen te smeeken tegen de gestrenge dienaren van den Almachtige.

Toch scheen het schip het nog lang te zullen uithouden, en we keerden ons om ten einde weg te gaan, toen eensklaps een golf, hooger en zwaarder dan al haar voorgangers, uit de diepte opvloog en over de rommelende keien naar ons toeschoot. We hadden slechts even tijd ons leven te redden en te vluchten. Een doffe, donderende slag, alsof een berg was ingestort, klonk boven het loeien van den storm; wij keerden ons allen instinctmatig om, beseffende wat geschied was, en we zagen juist hoe het groote gevaarte wegsmolt in het kokende, borrelende wit om voor altijd te verdwijnen. Zelfs de wind scheen er even door tot stilte te zijn gebracht; de golven plompten zwijgend, als met een soort van norsche wroeging, naar de kust

toe; en toen wij, met inspanning starende, uitkeken in het duister, zagen wij de eene zwarte plank na de andere uit de donkere golven der branding kruipen en zich aan onze voeten werpen, als een drenkeling, die te moe en te zwaar getroffen was om langer te worstelen.'

Wanneer wij op het Zandvoortsche strand, onder den indruk van dit droevig verhaal van de zee, om ons heen zien, kunnen wij ons eenigszins voorstellen hoe het op de Westkust van Engeland en Ierland spoken moet als de winterstormen razen, de springvloed stijgt en de lange Atlantische golven, van de kust van Labrador aangestormd, in haar onverhinderden loop eensklaps een rots ontmoeten, die zich ook onder water uitstrekt hun tegemoet. Dan werpt het water zich woedend over het beletsel, het valt en stort er over in eindelooze dwarrelpoelen en draaikolken, die de golven laten opspuiten en koken tegen de klip en ze als razend om zich heen laten slaan. En als dan van de hooge westkust de valwinden als tijgers omlaagspringen, zoodat het water, als in wanhoop buiten zichzelf, overal heen schiet en springt en zich in zijn woeste vlucht over alles heen stort en tegen de rotsen brijzelt en breekt, dan toont het wat de oceaan vermag. Hij, die in den winternacht op die eenzame rots verblijf hield, zou, met het geluid van eindeloos rollenden donder in de ooren, een der machtige, scheppende en vernielende krachten der aarde leeren kennen, terwijl het hart hem klopte van angst en ontzag.

Toch biedt zich op dit oogenblik een man aan in Engeland, die geheel alleen op zulk een rots wil overwinteren, om de wetenschap te dienen, en het eerste bericht van de naderende stormen te kunnen seinen naar Engeland, tot bescherming der levens van honderden, die de zee bevaren.

Ver in den Atlantischen oceaan, 184 Engelsche mijlen pal west van St. Kilda en 290 mijlen van de Schotsche kust, rijst een granietklip 70 voet boven de zee. Haar vormen zijn grillig en zij is vaak aangezien voor een schip, dat met volle zeilen naar het Noorden koersde. De top strekt tot broeiplaats aan tallooze zeevogels en deze klip - Rockall genaamd - is vlak bij een groote onderzeesche zandbank, waarop het van kabeljauw en schelvisch wemelt.

De heer J. Sands te Bankhead biedt zich aan om twaalf maanden

lang, geheel alleen op die rots verblijf te houden, en metereologische waarnemingen te doen. Er is weinig plaats op de klip, en velen betwijfelen of een gebouw, minder hecht en kostbaar dan een vuurturen, gelijk die op de Eddystone, bestand zou zijn tegen zee en wind. De heer Sands is van een andere meening. Hij gelooft dat een enkele kamer, van hecht eikenhout, in beton gegrondvest boven op de klip, en met zware ijzeren bouten en ringen vastgeklonken aan de rots, de woede der elementen zou kunnen weerstaan. Zoo de proefneming gelukte zou men van Rockall een metereologisch station kunnen maken, en het met een telegraafkabel aan het vasteland verbinden, ofschoon het wel wat Noordelijk ligt om zijn waarschuwingen van groot belang te maken.

Prof. Buys Ballot - die met zooveel warmte en overtuiging ijvert om Nederland te laten medewerken en strijden met hen, die in het Noorden de kennis willen veroveren van de wetten, waaraan de stormen gehoorzamen - zal met belangstelling van het aanbod van dezen pionier eener edele zaak hooren. Want wat hij aanbiedt te doen eischt zenuwen van staal, het hart van een held. Men stelle zich die eenzame klip voor als de winterstormen bulderen! Een nevel van mist en opgezweept zeewater omringt dan de rots, wier uitstekende granietpunten als haaientanden de zware, bonzende golven afbijten, zoodat het spookachtige gele schuim wegvliegt voor den geweldigen wind. Met sissend snerpend geluid slaat het plassende water der stortzeeën tegen het kleine houten huis, terwijl de klip dreunt en siddert van de woedende slagen en stooten. De lucht is vol woeste, bovenaardsche geluiden en de zee overstemt met zijn hol gerommel zelfs het huilen van den wind. De dagen zijn kort, de nachten lang, het Noorden jaagt sneeuw en ijzige koude over zee, en geheel alleen zit de pionier der wetenschap in zijn kleine hut bij een olielamp te lezen.

Voedsel, water en brandstof nemen de geheele ruimte in, en hij kon dus slechts enkele boeken mede nemen. Welk een moeielijke keuze om de vijf of zes vrienden te kiezen, die hem gedurende zoovele maanden in angst en koude en gevaar zouden troosten en opbeuren, wier hooge, edele taal hem telkens moed zou inspreken, hem er op wijzende, dat het onzelfzuchtig dienen van een ideaal, welk het ook zij, elken strijder, hoe nederig ook, den ridderslag geeft en een plaats aanwijst onder de helden der menschheid. Hij moet tevens een vriend hebben, die hem

afleiding geeft en vermaakt, die zijne verbeelding in staat stelt zich aan woeste branding en huilenden wind te ontworstelen. Hij moet een anderen vriend medenemen, met wiens kennis en wetenschap zijn hersenen hebben te strijden, die hem alles om zich heen doet vergeten, als hij berekent en nadenkt en zich inspant om te zien. En, zoo het eenigszins mogelijk ware, moest hij ook gastvrijheid bieden in zijn rotshuis aan een vriend, die tot nu toe onbegrepen en ongewaardeerd was, die in salons en vroolijke, zonnige zomervelden niet tot zijn recht kwam, en wellicht een achtergrond van nevel en winterzee noodig heeft om gekend te worden in zijn kracht en zoetheid.

Zoo er plaats was voor slechts vijf boeken, en men aannam dat de Bijbel en Shakespear onmisbaar medegingen naar de klip, dan zou de keuze der drie overige vrienden zeker ontzaglijk moeielijk zijn.

Over de keuze der beide eerste boeken zal men het wel eens zijn. Tegen Shakespear zal geen stem zich durven verheffen, en voor hen, die den godsdienst beschimpen, zou de Bijbel de aantrekking hebben van iets nieuws en ongekends. Wat zou vooral in onze dagen de Bijbel, gelezen in de eenzaamheid van den kouden winternacht, terwijl de elementon elkander bekampten, voor velen een openbaring zijn van poëzie en hooge gedachten! Voor hen, die van hun jeugd af den Bijbel kennen, kan hij nooit zoo treffend zijn, als voor dengeen, die hem op later leeftijd, wellicht voor het eerst, ter hand neemt, en dan door de godsvrucht, poezie en wijsheid der Hebreeuwen getroffen wordt met onvermoeide kracht.

Terwijl het stormt worden de psalmen opgeslagen.

De Heer in de hoogte is geweldiger dan het bruisen van groote wateren, dan de geweldige baren der zee.

De stem des Heeren is op de wateren, de God der eere doudert; de Heer is op de groote wateren, zegt de psalmist, en voor mij is er altijd zeemuziek in die uitdrukking van ‘de groote wateren.’

Hoe heerlijk is ook die 107de psalm, welke door het roemrijk zeevolk van Holland en Engeland weleer zoo vaak met innig geloof aangeheven werd en die nu nog van het dek der visscherschepen omhoog stijgt, als de nachtwind 's winters boven de golven van de Doggersbank huilt en weeklaagt:

‘Zij, die met schepen de zee afvaren, handel doende op de groote wateren, zij zien de werken des Heeren, en zijn wonder-

werken in de diepte. Als Hij spreekt, zoo doet Hij een stormwind opstaan, die hare golven omhoog verheft. Zij wijzen op naar den hemel, zij dalen neder tot in den afgrond; hunne ziel versmelt van angst. Zij dansen en waggelen als een dronken man, en al hun wijsheid wordt verslonden. Doch als zij riepen tot den Heer, in de benauwdheid die zij hadden, zoo voerde Hij hen uit hunne angsten. Hij doet den storm stilstaan, zoodat de golven zwijgen. Dan zijn ze verblijd omdat de golven gestild zijn, en Hij hen tot de haven hunner begeerte geleid heeft. O! dat alle menschen den Heer wilden loven om Zijne goedertierenheid, en Zijne wonderwerken voor de kinderen der menschen!'

Als vriend, die tot harde inspanning dwong, nam ik zeker een handboek over de astronomie mede, welke wonderschoone wetenschap alles doet vergeten, als men, door haar voorgelicht, de nevelvlekken van Orion aan den winterhemel bestudeert, en door den kijker, in het dak der hut vastgeschroefd, de dubbelsterren zoekt, die, als juweelen van verschillende kleur, tintelen en fonkelen in de nachten als het vriest en de zee is gesust.

Ik geloof dat ik vervolgens als den vriend, tot nu toe onbegrepen en niet genoeg gewaardeerd, Ossian, koos, die in den mist en den nevel van de winterzee in het westen den achtergrond zou vinden, welke hem noodig is.

In Zandvoort heb ik hem dezen zomer, als de morgenmist optrok, de zee ruischte en de wind klagend door het grijsgroene helmgras zuchtte, herlezen, en hij heeft mij zoo geboeid en getroffen, dat ik mij afvroeg of zijn zang het accompagnement niet noodig heeft van de zee. Vooral de mist en de nevels der regendagen doen hem begrijpen. Het begint nu te regenen, want de wind gaat wat liggen, en straks tehuis gekomen zullen we, zoo als zeelieden in het vooronder doen, met een oud verhaal, een *yarn*, den tijd korten, wanneer ik iets van Ossian zal vertellen. Doch intusschen zullen we, langs het strand voortloopend, ons pogen voor te stellen wat mist en nevel op zee beduiden, en hoe ijzingwekkend ze zijn voor den dichter, die, op de westkust levende, het lot der strijders, die op de wateren uitgaan, ter harte nam.

Het was een verschrikkelijk verhaal van dood en schipbreuk, dat we straks in herinnering brachten, doch als we de woeste

golven zien aanrollen, die zonder genade de schepen verbrijzelen tegen de rotsen, dan kunnen we toch aan erger gevaren denken dan die van hooge zee en wilden storm. Er is iets ergers dan te zinken in het tuimelend, levend water, namelijk dood in een moeras; er is iets ontzettenders dan wanhopende strijd, en dat is hopelooze rust en logge dommeling in de sneeuwvlakte; er is iets verschrikkelijkers dan storm op zee, en dat is mist.

Vraagt het aan de kloeke bemanning van de *Willem Barents*, die hoog in het Noorden de gevaren leerde kennen van ijsschotsen en blinde klippen, van storm en nevel, of er wel iets verschrikkelijker is dan het ronddwalen in den schemer, dan het rondtasten op het water, terwijl een dichte nevel dagen lang als een lijkwade is uitgespreid over de onbekende zee.

Mij komt bij het zien van den nevel, die nu op de duinen neerslaat, terwijl de wind vermindert, het ontzettend verhaal in gedachten van iets wat eens in de baai van New-York geschied is, Daar zijn eilanden, die door het tij, als het hoog water is, worden overstroomd, doch die, gedurende enkele uren, een schoone en merkwaardige rustplaats aanbieden aan hen, die eenigen tijd gezellig en vroolijk samen willen doorbrengen. Eens waren naar een dier eilanden de ouders van een groot gezin met kinderen en vrienden geroeid. De bootslieden waarschuwden dat het tijd was om te vertrekken, want dat uit zee een zware mist nadertrok.

Overhaast ingescheept, bemerkte men niet dat een der kinderen was achtergebleven. Toen men het bespeurde was de nevel dicht en melkwit gestreken over de gesuste golven. De boot keerde; het eilandje, dat nog slechts zoo kort boven het water kon blijven, werd rusteloos gezocht, terwijl de moeder snikte en allen angstig hegen; men hoorde het kind roepen: O vader, vader, waar zijt gij? stuur hierheen; ik hoor u, ik ben hier...! hier...! Door den mist klonk de stem zoo misleidend nu links dan rechts, dat het eiland niet gevonden werd, en ten laatste de droeve stem niet meer gehoord werd.

Dit is mist op zee! Wil men een ander verhaal van den nevel, dan hoore men wat den Engelschen dichter Robert Buchanan gebeurde. In zijn boek *'The Land of Lorne'* beschrijft hij in het welluidend proza, waarvan enkele dichters het geheim kennen, de wonderen der zee, en doet hij de schoonheden waardeeren van de Hebriden, de schoone eilanden van het Westen. Onder anderen deelt hij mede hoe hij eens verzeild

geraakte in een dichte nevelbank, die sluimerend neerhing op een zwijgende zee.

'De wind kromp, verflauwde en kwam nu en dan slechts even door met een enkelen zucht,' schrijft hij, 'Toch gleden wij zachtkens en langzaam in ons jacht naar de zijde van Oban. Grauw en droevig rees met onbestemde omtrekken Dunstaffrage in het Oosten op, met Ben Cruachan en de bergen van Loch Stive zwart en donker op den achtergrond. Ver in het Zuiden was er op den Oceaan een spookachtige glans van de nog onzichtbare maan. Doch zoo we op maneschijn rekenden waren we tot teleurstelling gedoemd. Toen we het midden van den inham in de kustlijn bereikt hadden, was het volkomen duister, en de wind stierf geheel weg, gelijk hij pleegt te doen in vele zomernachten, wanneer er doodsche windstilte is van den avond totdat het daagt. Er bleef ons enkel over om de groote riemen te voorschijn te halen en het kleine jacht te roeien naar de ankerplaats, welke nog op vijf mijlen afstands was. Lachlan trok moedig aan de eene roeispaan, terwijl hij een eentonig Gaëlisch lied zong, en ik trok aan den ander. Toen mist en duisternis dikker werden, bleek het onmogelijk te zeggen waarheen we gingen en of we vorderden. Langzamerhand veranderde het geheele land bovendien van vorm en het werd zeer onzeker waar de nauwe ingang tot Oban-baai lag. Iemand, die nooit een nacht heeft doorgebracht op zee onder een kust als die van Lorne, kan moeielijk beseffen op welke geheimzinnige wijze ze schijnt te veranderen, spottend met de kennis en ervaring van den besten loods. Wolken schijnen bergen; schaduwen, eilanden; eilanden schaduwen; alles is spookachtig en verward. Langen tijd stuurden we, ons richtende naar eene donkere plek, welke we voor Macden Island hielden, dat midden in den ingang van Oban-baai ligt, doch we ontdekten dat we al dien tijd gestaard hadden op een dichte nevelbank, welke op de zwijgende zee sluimerend nederlag. We achtten het daarom raadzaam het jacht te laten bijleggen en ik stapte in de jol om naar land te roeien, ten einde te ontdekken waar ergens we waren. Een paar slagen met de riemen.... en ik was alleen in de dichte zwarte schadaw - de letterlijk tastbare duisternis - van het eiland. Ik roeide eenige minuten voort en leunde toen op mijn riemen, om te luisteren en mij te verkennen. De dusternis was ontzagwekkend, de stilte die des doods. Ze werd enkel gebroken door het spoelen der golven van het onpeilbare

diepe water tegen de boot en door het droefgeestig gekrijsch van de zeevogels, die op de eilanden nestelen. Een paar keer hoorde ik ver in den nacht de pluvier haar vreemden, droevigen schreeuw geven, als hij van de eene spookachtige baai naar de andere vloog, maar noch door iets wat ik zag, noch door iets wat ik hoorde kon ik ontdekken waar ik was. Hoe meer en hoe verder ik roeide, des te meer en te vreemder veranderde het land van vorm, altijd terugwijkende. Alles was geheimzinnige duisternis. In wanhoop keerde ik eindelijk om en wendde ik de boot weder tot het jacht, dat in den nevel verloren was. Ik riep.... de klippen zuchtten een antwoord, en een zeemeeuw krijschte. Ik schreeuwde en riep keer op keer. Ten laatste hoorde ik flauw en onbestemd, geheel in de verte, een andere stem antwoorden, en, door deze geleid, keerde ik ten laatste op het jacht terug. Toen we vele uren later er ten laatste in slaagden ons eenigszins aan de kustlijn te verkennen, ontdekten we dat we ver waren weggedreven, en geen honderd el af waren van een der gevaarlijkste klippen.'

Wij zijn tehuis gekomen, de wind is gaan liggen en de regen plast op de warande en klettert tegen de vensters:

> 'with its twofold sound,
> The clash hard by, and the murmur all round!'

Een grijze mist verhindert het gezicht ver op zee, en grauw en kleurloos is alles wat men ziet. De stem van wind en water, die ons hart geroerd heeft, ruischt nog in ons oor, en we zijn in de ware stemming, om iets van Ossian te lezen en te luisteren naar die 'ancient poems full of sea sounds and the cries of the wind.'

Ossian, de dichter in wiens ernstige bezieling Byron en Goethe vast geloofden, die door Bilderdijk werd vertaald, dien Buchanan in zijn 'Land of Lorne' met dankbaarheid herdenkt, en wiens verzen muziek waren in de ooren van den eersten Napoleon, wordt niet meer gelezen door een geslacht, dat naar iets nieuws verlangt. Ze zijn ouderwetsch als de zee en het mystieke droomige gevoel dat ze opwekt, doch ieder, die poëzie lief heeft, en de oude verhalen van helden uit den voortijd op prijs stelt, zegt het Matthew Arnold na: 'Woody Morven, and echoing Lorna, and Selma with its silent halls - we all owe them a

debt of gratitude; and when we are unjust enough to forget it, may the Muse forget us'[1].

Laat ons de Engelsche proza-bewerking van den Keltischen heldenzang door Macpherson en de vertaling van dat proza door Bilderdijk ter hand nemen. We hooren nu weer de groote wapenfeiten bezingen van 'the ghosts of the lonely Cromla!', van de zielen der helden, die niet meer zijn, en die zijn verdwenen: 'like a beam that has shone, like a mist that has fled away!' Alleen de oude blinde Ossian, hun edele wapenbroeder en bard, is overgebleven. Malvina is dood, hij verlangt naar zijn stervensuur en hij grijpt de harp van Cona, die nog eens zal weerklinken in de stilten van Morven, in de verlaten zalen van Zelma, als hij de schoone legenden zijner jeugd, de teedere en heldhaftige daden van zijn koning en vrienden in herinnering brengt.

In de schemering verrijzen de helden van Ossian reusachtig van gestalte, maar onbestemd van vorm:

> 'Zij leunen op hun schild, hun speeren opgestoken
> Door 't mistkleed; en een wind, den nevel uitgebroken,
> Blies krijschend door het vilt van Starnoos breeden baard.'

Ernstig en plechtig is hun stem, ze lachen nimmer, zelfs niet als ze de bekers schuimenden gerstenwijn opheffen, want dan

1 Robert Buchanan schrijft over de echtheid der gedichten het volgende: 'As to the question of authenticity, that need not be introduced at this time of day. Gibbon's sneer and Johnson's abuse prove nothing. In this, as in all matters, Gibbon was a sceptic, as worthy to be heard on Ossian as Voltaire on Shakespeare. In this as in everything else, Johnson was a bully, a dear, loveable, shortsighted bully, as fit to listen to Fingal as to paint the scenery of the Cuchullins. The philological battle still rages; but few of those competent to judge now doubt that Macpherson did receive Gaelic manuscripts, that the originals of his translation were really found in the Highlands - that, in a word, Macpherson's Ossian is a bona-fide attempt to render into English a traditionary poetic literature similar in origin and history to the Homeric poems.... The translation of Macpherson, made as it was by a scholar familiar with modern literature, has numberless touches showing that the chisel has been used to polish the original granite, but it is on the whole a marvellous bit of workmanship, strong, free, subtle, full of genius - better then any English translation of the Iliad.'
Aan hen die belang stellen in de gedichten van Ossian, beveelt Buchanan het uitvoerige, degelijke werk aan dat the rev. Mr. Clark aan hem gewijd heeft. In twee deelen heeft de heer Clark, die den naam heeft van den kundigsten onderzoeker en kenner van het Gaëlisch in de Hooglanden te zijn, de oorspronkelijke Gaëlische gedichten, Macpherson's vertolking en een nieuwe letterlijke vertaling opgenomen.

luisteren ze naar den zang der barden, ‘terwijl het bleeke licht van de nacht droevig is’ en zij in de verte ‘de blink zien van de zee van het Westen.’

Wanneer de stormwind giert, meenen zij in wolken en nevels hun afgestorvenen te herkennen. Uit den mist dwarlen de geesten in het dunne luchtgewaad te voorschijn; de verschrikte wachthonden huilen in de herdershutten, als de schimmen op den stormwind aanrijden:

‘Verschriklijk is de Geest van Tremmor in de nacht,
Wanneer hij in een' stoet van afgestorven vrinden
Op Morven's bergspits daalt, omstuwd van wervelwinden,
En 't fiere kroost bezoekt, waarop hij glorie draagt.
De rotsen storten, van hunn' bergvoet afgevaagd:
De beuken scheuren van hunn' wortlen, waar hij nadert.’

Wanneer de oorlog dreigt en de zwaarden gewet moeten worden, dan komen de geesten der voorvaderen de helden waarschuwen:

‘Zijn arm aanvaardt het schild, door Trahals' arm gevoerd,
Hij grijpt naar de oorlogsspeer, en Zelmas hal ontroert.
De geesten zweven aan van zijn beroemde vaderen,
En zien dan ondergang van duizend helden naderen.’

Soms twijfelt een jongere krijger aan die waarschuwingen en zegt:

‘Doch, Konnal! weinig is 't, hetgeen hij weten kan,
Waar heeft hij in één nacht de toekomst leeren kennen?’
‘De geesten, die op wind en wolkgevaarten rennen,
(Dus antwoordt Konnal) zien wat aan ons oog ontschiet,
En nemen deel in 't lot: Ontken hun voorzicht niet!’

En als Ossian blind en oud overgebleven den zomertijd van zijn leven herdenkt en de afgestorvenen betreurt, dan wenscht hij dat zijn geest spoedig vereenigd moge worden met die zijner vrienden in de nevelen en wolken:

‘De harp, de zangtoon, klonk. Zij klonk van Fingals daden,
Van Fingals voorgeslacht, met heldenroem beladen;
En somtijds werd met hen de naam van Ossiaan
In 't streelend lied gedacht. - Die vreugde heeft gedaan!
Ja 'k streed, 'k verwon - maar ach! van licht en roem verstreken,
Verkwijne ik weerloos, zwak in deze ontvolkte streken.

O Fingal, 'k zie van u, van uw' heldhaften stam,
Geen enkel spruitjen meer dat tot zijn wasdom kwam;
De herten grazen op de grafterp van mijn vader.
O Fingal, Heldengeest, ontzachbre geest, kom nader,
Gezegend zij uw schim waar voor het bergwoud beeft!
Ach! roep mij tot uw wolk, ik heb te lang geleefd!'

In het Engelsch proza klinkt de klacht van Ossian, *the last sound o the voice of Kona*, nog droeviger en treffender dan in de verzen van Bilderdijk:

'Such were my deeds, son of Appin, when the arm of my youth was young. But I am alone at Lutha. My voice is like the last sound of the wind, when it forsakes the woods. But Ossian shall not be long alone: he sees the mist that shall receive his ghost; he beholds the mist that shall form his robe when he appears on his hills. The sons of feeble men shall behold me and admire the stature of the chiefs of old. They shall creep to their caves.... Lead, son of Appin, lead the aged to his woods. The winds begin to rise; the dark wave of the lake resounds.... Bring me the harp, son of Appin. Another song shall arise. My soul shall depart in the sound.... Bear the mournful sound away to Fingal's airy hall; bear it to Fingal's hall that he may hear the voice of his son.... The blast of the North opens thy gates. O king! I behold thee sitting on mist, dimly gleaming in all thine arms. Thy form now is not the terror of the valiant. It is like a watery cloud, when we see the stars behind it with their weeping eyes. Thy shield is the aged moon: thy sword a vapour half kindled with fire. Dim and feeble is the chief who travelled in brightness before.... I hear the voice of Fingal. Long has it been absent from mine ear! "Come, Ossian, come away!" he says.... "Come, Ossian, come away! Come fly with thy fathers on clouds!" I come, I come, thou king of men. The life of Ossian fails. I begin to vanish on Cona. My steps are not seen in Selma. Beside the stone of Mora I shall fall asleep. The winds whistling in my gray hair shall not awaken me.... Another race shall arise.'

Als ik dit lees, zie ik de mistgestalten aangolven van over de zee van het westen en over de heuvels van Morven en ik zeg het Buchanan na: 'If this be not a veritable voice, than poesy is dumb indeed. The desolate cry of Lear is not more real!'

Wat aan de zangen van Ossian ook iets bekoorlijks geeft, is dat ze geen wreedheid ademen; dat geen verslagen vijanden vermoord worden door de helden; dat edelmoedige beginselen van ridderplicht de strijders op de nevelige kust reeds bezielde in de oude tijden, waarvan het Keltisch lied gewaagt.

De oude koning van Morven zegt:

> ‘O Zoon van Fingals zoon!’
> ‘Wees dapper, spaar den zwakke, en strijd voor d' onderdrukte.
> Wees held, maar toon u mensch, zoodra uw vijand bukte!
> Een opgezette stroom voor wie het recht belaagt!
> Een lentekoeltje in 't gras voor die u bijstand vraagt.’

En de jonge helden beseffen den ridderplicht, welke hun dus wordt voorgehouden. Wanneer zij den vijand verrassen in zijn kamp, waar allen slapen bij de smeulende vuren, dan klinkt het:

> ‘Hoe! zullen we in den slaap een' weerlooz' vijand moorden?
> Betaamt hst Fingal's zoon, omsluierd van de nacht
> Te loeren op een prooi, die hij bloeddorstig slacht!
> Zal hij een schrikgeest zijn, die in de nacht gedompeld,
> Het groeiend boomgewas onzichtbaar overrompelt?
> Neen, 't is een andre roem, dien Fingal heeft behaald,
> Of van de zilvren kruin van braven Morni straalt.
> Sla, sla het oorlogsschild, dat 's vijands benden rijzen.
> En laat me een strijdend heer de kracht mijns arms bewijzen!’

En als een van de oude strijders, verdwaasd door toorn, zijn zoon wil overreden den vijand heimelijk aan te vallen, dan weigert de zoon:

> ‘Mijn vader (sprak hij) neen, ik moord in 't duister niet,
> Mijn weg bestraalt het licht dat alles overziet;
> De gieren snellen toe uit alle wereldhoeken!
> Steeds vinden zij mijn spoor, waar glorie is te zoeken.’

Dit is niet iets nieuws in poëzie; het klinkt ouderwetsch en verouderd als harpgezang, maar het is toch vol muziek, die het hart treft.

Het lange kerkhofgras, waardoor de stormwind loeit, toont enkel nog het graf der helden aan, van welke Ossian zingt, maar het is hem een bitterzoet geluk zich de dagen van den strijd te herinneren.

Met blauwend staal omklonken, dat om hun leden flikkert, staan Morven's helden aan het strand der zee. Zij leunen op hun schild met speren opgestoken door het mistkleed, dat de zee en het strand bedekt. Andere helden snellen toe van de bergen en heuvelen; de klank der wapens meldt hun komst; de schichten rammelen op hun schouders onder het rennen en als een wolk des doods dagen ze op. Ze zijn gereed voor den zwaren sperenstrijd, want Fingal, die tusschen de beukelaars en heldensperen instaat, een hoofd boven allen uitstekend, heeft het koperen schild gegrepen. Zeven bulten, die elk een anderen klank geven, vonkelen op het schild van den vorst, zeven bulten, en op elken bult straalt een ster van den nacht. Hij slaat op het schild, en zeven tonen rollen op het windjen des hemels over de sterke stammen van Bolga. Langs heuvelen en strand verspreidt zich deze klank, die het hart der helden treft en hen trillend van ongeduld de oorlogsspeer doet grijpen:

> ‘Ziet Lena's vlakte rookt en davert onder 't stampen
> Der voeten. Als een mist van sombre najaarsdampen,
> Die, rijzend, heide en duin verbergen aan het oog,
> Zoo heft zich 't rijzend stof, al wolkend, naar omhoog.’

En als de vijand op zee opdaagt, dan gonst de koordpees drillend van een duizend bogen, het gewiekte staal vliegt snorrend door de lucht, en de speer, door de vuist van Fingal voortgeslingerd, beschrijft in het nederzinken een helderen kring van licht, die schrikkelijk hem in 't oog blinkt, wien hij met een doffen slag treft.

Eens dat de Noordsche kielen, zwaar met oorlogsvolk bemand, de helden van Morven kwamen aanvallen, was Fingal met de kern van zijn leger op zee. De Noren, door den dapperen Zwaran aangevoerd, verslaan de krijgers, die onder Kuthullijn hun de landing willen verhinderen, en wanen zich reeds zeker van de zegepraal.

Doch nu verschijnt de oorlogsvloot van Fingal:

> ‘Heur mastbosch rijst van verr' ontzachlijk uit de baren,
> *En bootst de glooiing van de golven na, in 't varen*,
> De vorst van Lochlin zag, daar hij den berg beklom,
> Hun nadring, en hij keert in éénen oogwenk om.
> Als waatren, die in de eb het hooge duin verlaten,
> Zoo stroomt de breede vloed der stijgende soldaten
> In eens naar 't strand terug...’

De barden van Morven moeten nu het lied van het zwaard aanheffen, want ‘'t is de zang die de oorlogskracht herstelt!’ soms valt hun dit echter moeilijk, want als de sabels op de ijzeren stormhoeden brijzelen is het bezwaarlijk den strijd naar waarheid te bezingen:

‘Dan, vruchtloos is 't, den slag der stoute heldenklingen
Wanneer verbittring strijdt, in 't sleepend lied te dwingen.’

Maar toch is het lied bezielend voor de helden van Fingal, en, als ze dus opgewekt naderen, dan deinst de vorst van Lochlin terug, door hen in zijn zegepraal gestuit. Hij hoort den klank hunner wapenen:

‘Gramstoorig heft hij 't oog. Hij ziet den krijgsheld naderen
En schijnt een waterwilg beroofd van kroon en bladeren,
Die 't plat gebliksemd hoofd mistroostig hangen laat,
En over d' oever buigt, en siddert waar hij staat.’

Hij trekt terug naar de heide waar hij den aanval van Fingal en van de heldendrommen van Morven afwacht, ‘de zwaarden vliegen nu bij duizend uit de schede, en schitteren langs de hei de middagzon in 't oog.’ Fingal gelast den aanval:

‘Verheft mijn Veldbanieren!
(Dus zegt hy.) Waaien ze uit, en vlammen ze in de lucht
En ruischen ze in de wind die langs de bergkim zucht!
Gy, kroost van Morven! gy, ô bruischende oorlogsstroomen,
Wier saamgedrongen' vloed geen weêrstand in kan toomen,
Schaart om uw' Legerhoofd, die 't krijgsbevel herneemt!
Gy, Gaöl, die in moed van de afkomst niet vervreemt,
Waar uit ge uw' oorsprong trekt! gy strijdbaarste aller Helden!
Gy, Oskar, gy, wiens roem een volgende eeuw zal melden!
En Konnal, eêlste bloem van Zoraas oorlogsteelt!
Gy, Dermid, wien de krijg door hart en aadren speelt!
En, zangrige Ossiaan! Bekleedt uws Konings zijde!’ -

Wy hieven 't teeken op, en vormden ons ten strijde.
De Koningsstandaart blonk, met schittrend goud bezaaid,
Als 't blauwe stargewelf dat om de Noordstar draait.
Elk Krijgshoofd onder hem, gebood zijne eigen benden,
En voerde een mindre vaan, waar aan zy zich herkenden.

‘Beschouwt (zegt Fingal), hoe zich Lochlins macht verdeelt!
'k Herken den krijgsman niet, die aan hun hoofd beveelt!

Zy staan, gelijk een wolk, met afgebroken vlokken
Zich hangende om de spits van enkle steenrotsbrokken:
Of overblijfsels van een half geblakerd woud,
Door wier verdunde kroon men 't avondlicht aanschouwt.
'k Zie ze ongeschaard en woest als door elkander loopen,
En wijd en zijd verspreid in ordenlooze hoopen.
Mijn vrienden! elk van u vall' op zoo'n krijgstroep aan!
Omcingel' ze en verniel': niet een kan wederstaan!' -

Nu vliegen we (als een storm van onderscheiden winden,
Wanneer ze in 't hoog gebergt' verscheiden doorgang vinden,
In duizend richtingen verdeeld en weêr op een
Gedrongen) heuvelwaart en naar den vijand heen.
Gantsch Kromlach dreunt er van. De strijdende partijen
Bezwijken een voor een. Wy dringen door hun rijen,
Omvleuglen ze, en verslaan, en drijven ze uit elkaâr.
Hoe melde ik de oorlogsdaân op mijn verstramde snaar,
Malvine! hoe 't gekerm! het spartlen van de leden
En rompen, half verplet, en in het bloed vertreden!
Ons wapen zegepraalt. Geen enkel Legerhoofd,
Wiens arm niet had vervuld hetgeen hy had beloofd!

Doch de fiere vorst van Lochlin, de geduchte Zwaran, blijft nog staan en Fingal dringt met opgeheven krijgszwaard op hem aan.

Hoe galmt het door de lucht van beider sabelslagen!
Geen stormwind zweemt er na, geen duizend dondervlagen!
Ach! moordend is de blik van hun vergimd gezicht;
Geen opslag van hun oog, of 't is een bliksemschicht.
Hun schilden zijn gekloofd; hun schrikbre klingen vlammen.
Zy brijzlen wederzijds op de ijzeren stormhoedkammen,
En spatten door de lucht, versplinterd en vergruisd.
Daar smijten zy 't gevest, hun nutloos, uit de vuist,
En horten tegens een, dat borst en halsberg kraken.
Ze omgrijpen zich met d'arm, omklemm'ren en omhaken,
En slingren kruisgewijs elkandren om het lijf,
En pletten borst op borst, van weêrzijde even stijf.
Hun lenden buigen in van 't worstlend overhellen,
En schokken ginds en weêr: hun boezem hijgt van 't knellen.
Nog staan ze onwrikbaar. Maar de weêrstand zet hun 't bloed
In vlam; en drift en kracht verdubblen met den gloed.
Geen vezel die niet spant. Men ziet hen 't lichaam wringen,
En overbuigen om elkander neêr te dringen:

De knieën wakken; en de voeten slaan zich uit
En trapplen, dat de rots by brokken om hen stuit!
In 't einde, Zwaran valt: zijn krachten zijn verslonden!
De ontembre Krijger wordt in kluisters vastgebonden.
Zoo zag ik op 't gebergt' van Kona, (maar helaas!
Geen' Kona zie ik meer!) by 't woedend stormgeraas,
Twee heuvels, door den vloed de bergspits afgebroken.
Zy tuimlen naar om laag, dat zand en golven rooken:
Hun eiken stuiven door elkandren in den val;
Zy rollen bosch en rots op 't platgebrijzeld dal,
En drijven beek en stroom, als vluchtende, uit hun killen;
En de ijsselijke schok doet aard en hemel trillen.

Als den verwonnen vijand genade is geschonken, zet het zegepralend heir zich des avonds bij reusachtige vuren van honderde brandende eiken neder; de frissche gerstenwijn wordt geplengd en de barden grijpen de harp, terwijl hun grijze lokken van het licht van het feestvuur gloeien.

‘Nu kwam 't verwinnend heir ten feestdisch aangetogen,
Een duizend eiken brandde en wolkte naar den hoogen.
De beker ging in 't rond. De gulle heldendronk.
Ontvlamde 't krijgsmansoog, dat van genoegen blonk.’

Fingal en Zwaran verzoenen zich aan den disch, en de vorst van Morven zendt zijn vijand van zooeven als vriend en bondgenoot naar zijn land terug. De barden moeten dit hoopvol einde van den bloedigen strijd in de herinnering van het volk doen leven:

Dit uur (zegt Fingal) maakt mijns levens schoonsten dag.
Wij-zelf, wij gaan voorbij gelijk een donderslag.
De tijd zal op de hei der helden asch verstoren!
De jager tracht vergeefs hun grafplaats na te sporen.
De harptoon is 't alleen die onzen naam bewaart,
En eindloos meer vermag dan 't overwinnend zwaard.

En wie het bewijs wil hebben dat de harptoon van Ossian ook nog meer vermag dan het lied van 't zwaard te begeleiden, die leze de volgende liefelijke samenspraak, heerlijk door Bilderdijk vertolkt, tussschen de schoone Vinvela en den dapperen Schelrik, die van haar afscheid neemt daar hij onder Fingal's oorlogsvaan ten strijde trekt.

Vinvela.

't Dierbaar voorwerp van mijn liefde woont op gindschen heuvelkling.
Hy vervolgt de vlugge hinden
En zijn graauwe hazewinden
Liggen hijgende om hem henen in een uitgebreiden kring.
Aan een olmtak opgebangen,
Dreunt zijn boogpees van den wind.
Maar, wat rust gy, mijn verlangen,
Dat mijn hart u wedervind'? -

Zijt gy by de bron gezeten, die uit gindschen steenklip spuit?
By de breede watervlieten,
Die van 't hoog gebergte schieten,
Waar de waterhalmen buigen by het schorre stormgeluid?
Zit gy aan de staande plassen,
Waar de mist zich uit verheft?
'k Wil mijn Minnaar gaan verrassen,
Zonder dat hy my beseft.

'k Zag n 't eerst, ô teêrgeliefde, dicht aan Brannoos blaauwen stroom.
Van het jagen kwaamt gy weder,
Zette u met uw jachtstoet neder
Aan den grijsbemoschten wortel van een steilen eikenboom.
Duizend, die op schoonbeid brallen!
Maar wie ooit op schoonheid boog,
De allerschoonste van hun-allen
Is mijn Schelrik in mijn oog.

Schelrik.

Welke zangstem treft mijne ooren, als een zachte zomerwind!
'k Zit niet, waar de halmen ruischen;
'k Hoor de steenrotsbron niet bruischen;
'k Ben niet meer der bosschen vrind.
Sta vrij af, sta af, Vinvela! 'k Ga naar Fingals oorlogsvaan.
'k Zal geen heuvel meer betreden,
'k Voer mijn brakken niet meer aan.
'k Zal geen heuvel meer betreden,
Niet meer afzien naar beneden
Op uw lieve aanminnigheden,
Lieflijk als de glans der maan.

Terwijl de zang dus zachter en liefelijker is geworden, bleef het weder er mede in harmonie. De stormwolken zijn afge-

dreven, de mist is omhoog getrokken en een frissche, vroolijke wind doet de golven tintelen in de stralen der nu in zee dalende zon. De droefgeestigheid, welke de langzame, zware, loodkleurige mist wekt als hij koud en klam neerzijgt, is verdwenen; we hebben dorst naar beweging, licht en leven, en we snellen naar de duinen, om de zee weer te aanschouwen in haar bezielende schoonheid.

Wie heeft ooit de wonderen van den hemel kunnen beschrijven, als de zon na een stormachtigen dag onderduikt in de bruischende golven en de oorlogswolken aan den horizon stralen en gloeien van goudbrons en vuur, terwijl de zon rood opvlamt tusschen de openingen en scheuren van de zwarte wolk, die dan als gesmolten ijzer licht? Is er iets teederders te bedenken dan het zachte rose en lichtgroen van de vlokken wolk, dan de van karmozijn tintelende windveeren? Het massieve goud van de donkere wolkranden is oogverblindend; doch verfrisschend is het purper, als dat van bloeiende heide, is de rose gloed, die denken doet aan de laatste blink van het licht op sneeuwtoppen en gletschers, is het narcisgeel dat teeder is als de zachte glans van bloeiend koren, en het lichtblauw dat doet denken aan de zoete, welluidende tonen der dwarsfluit.

Nu vlamt en licht de geheele hemel op in gloeiend vermillioen, dat weerkaatst wordt door de wolken in het oosten, en weerspiegelt in de zee wier golven gloeien, en in de warande heffen kinderstemmen het lied aan van Ds. Swalue, den goeden genius van Zandvoort, die door zijn voorbeeld, zijn prediking en zijn liefde voor de muziek en de zee het visschersdorp beschaafd heeft.

> Haar sneeuwwit hoofd, haar groen gewaad,
> Betooveren steeds ons oog,
> En als ze kookt, en raast en brandt,
> Slaan wij den blik omhoog.
> Gezegend immers is ons lot:
> Waar zee, waar zee is, daar is God.

Als de kinderen, geroosterd door de zon, gezouten door de zee, 's avonds tegen het duin oploopen en, huiswaarts gekeerd, in de warande de zon zien ondergaan, terwijl ze luisteren naar het diepe ademhalen van de zee, dan winnen ze nog iets meer dan gezondheid, namelijk gevoel voor schoonheid, liefde voor kleur en besef van het heilige en ondoorgrondelijke van de Almacht die de aarde heeft gevormd en nog vormt.

Met de uitgebreidheid voor ons van de twee oceanen van den hemel en van de zee, luisteren we naar het lied dat nu wordt aangeheven. Terwijl de zee als een kerkorgel ruischt, zingt het choor:

‘Ocean, ocean,
  Sweet and strong,
Sweet in rest and strong in motion,
  Thine the song!’

En een enkele stem heft aan:

‘Our great Mentor! we are learning,
  From his strong lips day by day
Lessons sometimes loud as thunder,
  Sometimes soft as roundelay;
Counsel for a valiant future
  Rolled and roar'd on wave and blast,
Or in charmed tones at even
  Holy memories of the past.’

En het choor zong weder:

‘Ocean, ocean,
  Sweet and strong,
Sweet in rest and strong in motion,
  Thine the song!’

De ouders kussen de kinderen goeden nacht, nadat het avondlied gezongen is, en hun hart dankt de zee en de zon voor al die schoonheid, welke verteedert en stemt: hun hart is dankbaar voor die indrukken, want als geloof en hoop dood en verslagen zijn, houdt liefde 't niet lang uit.

De zon is gedaald, schoon het westen nog vol tinten is. De stille zomeravond is vol zacht licht en de golven hebben bij het breken een glans van paarlemoer, welke toont dat de zee gaat lichten. De starren openen zich als vergeetmijnietjes, en hun beeld in het water trilt als dauwdruppels van licht. Arcturus, de roode ster, die links van de groote Beer naar het Westen duikt, straalt ons toe zoowel uit de lucht als uit de zee; boven IJmuiden's vuurtorens rechts schittert in voortdurende wisseling van licht de heerlijke Capella, en boven ons hoofd gloeit Vega, terwijl Cassiopeia haar vonkelende W rechts boven het duin trekt.

Nu nog even een afscheid aan de zee gebracht, die van een wonder licht glanst. Ze phosphoriseert met flitsen als van weerlicht, en het schuim der golven straalt met een zacht licht, als glansde er een witte vlam door matglas. We trekken op het vochtig zand vurige strepen, vlammende letters; de indruk onzer schreden is blauw vuur en alles glanst van bleek zilver en van een paarlemoer als dat der horenschelpen van het strand, waarin de zee eeuwig ruischt.

We keeren huiswaarts, en, gaande langs de glanzende golven, verhalen wij elkander hoe we de zee in vroeger dagen en in andere streken hebben zien lichten. Een onzer vertelt met de woorden van een Engelschen schrijver, wat deze zag in de stille Zuidzee:

'We zeilden aan den rand van de streek waar de passaatwind waait. Er was een lichte nevel over den nachtelijken hemel, waaruit geen maanlicht ons toescheen, welke nevel, behalve dat hij ons vermoeden deed dat we den volgenden dag meer wind zouden krijgen, het lichten van de donkerblauwe zee tot zijn volle recht deed komen. Nooit heb ik in eenige zee der wereld dit phosphoriseeren geëvenaard gezien. Mijn schip de *Jessie Byrne* was een vlugge zeiler bij lichten wind en ze gleed voort met een zevenknoopsvaart. Achter het roer liet het een melkweg van zacht, wazig, glanzend licht, uit welks wervelende kringen en stralende nevelstrepen nu en dan groote kwallen, lichtend als volle manen, rechts en links gleden in het diepe donkerblauw aan weerszijden. Soms schoot een menigte visschen uit het water als een straal warmte-licht, en we zagen de zilveren streep, welke de haar vervolgende visch maakte, als hij door het water stroomde om hen te ontvangen als ze weer neder vielen. Plotseling bespeurden wij dat een tweede glanzend opgekarnde melkweg van zilverlicht den onzen naderde, dien hij in breedte evenaarde. We sprongen naar de andere zijde van het dek in onze opwinding, en haast bijna tegen het compashuis aanstortende, om te zien wie ons dus volgde. Daar zagen wij aan stuurboord, op geen boothaaks afstand van ons schip, een walvisch zwemmen. Het was niet een ander schip, gelijk wij vermoed hadden, ofschoon we geen mast of zeilen konden onderscheiden, maar een walvisch, die zoo vertrouwelijk naast ons zwom, als was nog nooit de gedachte aan een puntigen harpoen in de hersens der menschen opgekomen. Het zeegedrocht was geheel in zilver gekleed, in levend zilver, in het zilver, dat de natuur gewoonlijk uitsluitend bewaart voor het maken van Italiaanschen maneschijn. Met

diamanten was zijn glanzend harnas overal afgezet, waar een oneffenheid, een schelpdier of stuk zeewier, aan zijn huid vastgehecht, het stralende water gelegenheid gaf vuriger te fonkelen.

Zijn schitterende mantel van lichtende zee zweefde hem na in zilveren plooien, tot hij in het verschiet in een witte flauw glinsterende schemering versmolt, en soms, ziet, dan spoot een fontein van tintelende starren een halve mast hoog naast ons op in het duister!'

De nacht daalt, de zomerdag aan het strand met zijn storm en zonneschijn is voorbij, en we laten de geheimzinnige, duizendstemmige zee, glanzende van tooverachtig zilverlicht, achter. Het ruischen der golven is in onze ooren; het is of we den kadans en maatslag nog hooren van het lied van Vinvela, en als een echo van hetgeen de oceaan ons toefluisterde en toezong aan het strand, zeggen we als ons avondlied:

't Roodbruin zeil wordt opgeheschen dat den zoelen landwind vangt,
Door de vloedgolf opgeheven,
Licht de pink haar breeden steven
En schiet voorwaarts, als een vogel die naar de open zee verlangt.
Steeds vooruit. De toekomst toovert
Ginds voor 't oog van elk die zeilt,
Welk een zeeoogst wordt veroverd
Als weêr 't net haar diepten peilt.

Doch in 't leven zijn er dagen dat de toekomst vrucht'loos wenkt,
'k Niet haar tooverzang wil hooren,
De open zee niet kan bekoren,
Daar 'k het anker vast laat bijten waar het strand geluk mij schenkt,
Waar met vrienden, vrouw en kind'ren
Daâglijks nieuwe vreugd begon,
Toekomst kan zoo'n heil slechts mind'ren,
Tijd, sta stil!.... blijf, zomerzon!

Tijd heeft vleugels.... Wie belet hem, dat hij door de vingers glipt?
Doch de zee kan echo's geven,
Zet ge aan 't oor deez' schelp slechts even,
Die gladgolvend uitgebogen is met paarlemoer gelipt.
Met die wonderschelp aan de ooren
Hoort gij 't doffe windgebrom,
En de zomer vol bekoren
Komt als in een droom weêrom.

'k Hoor weêr 't rythmisch ademhalen van de stille zomerzee;
'k Hoor weêr 't zwalpend water spoelen
Langs de pink voor anker; 't joelen
Van de kinderschaar aan 't spelen stemt bij 't lied vol liefde en vrêe.
Zilverglans trilt op de golven,
't Bleekgroen helmgras blinkt in 't licht,
En door 't duinzand half bedolven
Glimlacht menig frisch gezicht.

't Weer wordt wild! zwart-grauwe schaduws stormen over duin en strand,
En met donderend geschater
Slaat de zee - half mist, half water,
Als de Rijnval bij Schaffhausen - woest en dwarlend tegen 't land.
't Zeeschuim weerlicht tegen 't duister
Van den lagen horizon,
Bloedrood schijnt, met vreemden luister,
Door de stormwolk soms de zon.

Doch de zon behaalt victorie en de gouden avond daalt;
'k Zie nu de Elyzeesche velden,
't Eiland van de zaalge helden,
In het Westen, dat van amber, lichtgroen vuur en purper straalt.
Laat nu d' avondzang weêrklinken,
Kindren, heft thans hart en oog;
Als Gods zon in 't West gaat zinken,
En ge al 't schoon niet in kunt drinken,
Laat dan de avondzang weerklinken:
't Hart naar boven! 't oog omhoog!

Zandvoort, September 1880.
CHARLES BOISSEVAIN.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 September.

Een liefelijke Augustusmaand heeft de vacantie van regeeringen en parlementen tot den heerlijksten rusttijd gemaakt. Wat wonder dat vele staatslieden met een zucht van verlichting voor een wijle het opwekkende, maar afmattende politieke leven vaarwel zeiden, om in enger kring, dan op het uitgebreide staatstooneel, en in frisscher lucht, dan die der groote steden en der parlementszalen, verpoozing te zoeken en nieuwe krachten te verzamelen voor de hervatting hunner taak. De volken leefden er niet minder gelukkig om bij die geheele windstilte in de politiek. Ook hun spelde die Augustusmaand zegen, daar een in de meeste streken overvloedige oogst vergoeding voor het magere jaar 1879 beloofde en teekenen van herleving in den lang gedrukten handel en nijverheid niet ontbraken. Met een onbekommerd gemoed konden zij zich aan de vreugdebedrijven overgeven, waarvoor hier meer dan voldoende aanleiding bestond, ginds gereedelijk aanleiding te vinden was.

België vierde met bewonderenswaardige volharding weken lang zijn onafhankelijkheidsfeesten, die door geen wanklank werden gestoord, en verheugde zich daarbij van dag tot dag meer in de ondubbelzinnige blijken van sympathie, uit alle oorden van Europa der jonge natie toestroomende, die zich in 50 jaren zoo wakker een eereplaats onder de natiën had veroverd. De Oostenrijksche volkerengroep, hoe dikwerf ook in fellen rassenstrijd verdeeld, vierde in volkomen eensgezindheid en met groote geestdrift den 50jarigen geboortedag van dien keizer, tot wien allen als tot een symbool hunner eenheid opzien, en die zich in zijn moeitevolle regeering een zeker welverdiende achting en sympathie heeft verworven, terwijl daarna de Galicische Polen hem op zijn reis in hun land een onverwacht hartelijke ontvangst bereidden. De Fransche natie, gelukkig in haar voorspoed, greep gretig iedere gelegenheid aan om de mannen,

die zij zelve tot haar leiders heeft verkoren, toe te juichen en te vieren, waar zij zich maar in de provinciën vertoonden, door ambtsplichten of behoefte aan rust buiten Parijs geroepen. Duitschland vierde zijn tienjarig Sedanfeest met meer geestdrift dan ooit, door zijn keizer in warme bewoordingen daartoe opgewekt, en zoo Beieren wat achterlijk bleef in geestdrift, het vond vergoeding in het herdenken van het 700jarig bestaan zijner dynastie.

Na de feesten der volken die der koningen: het spel der militaire manoeuvres in Duitschland, in Oostenrijk, in Italië, waar niet al. De kroon spant als altijd het Duitsche leger, dat de bewondering gaande maakt van de militairen, door alle landen afgevaardigd. Minder goed schijnt het met het Oostenrijksche gesteld, dat een paar malen een gevecht moest uitstellen, omdat de vijanden elkander niet vinden konden. Het Italiaansche maakte naar de berichten geen kwaad figuur.

Bij dat alles natuurlijk ovaties, redevoeringen, feestmalen, toasten, optochten, illuminaties, vuurwerk en geestdrift: onze ooren tuiten nog van het geraas.

Inmiddels, wie er onbekommerd feestvierden, voor één natie wilde ditmaal de vacantie maar niet aanbreken. Voor de Engelsche regeering en het engelsche parlement scheen er geen weggelegd, en aan het Engelsche volk benamen wel de jobstijdingen uit Afghanistan en de toestand van Ierland den lust tot den jubel der onbezorgdheid. Niet alleen de gansche Augustusmaand bleven de Lords en de Commons in de hoofdstad vergaderd, maar zelfs op 1 September, de opening van den jachttijd, scheen het einde der zitting nog niet te voorzien. Onvermoeid hielden de ministers stand op hun post, hoe ook het hoopje getrouwen ineenslonk en al brachten de bladen ook dag op dag berichten, dat voor de rest van de zitting de heer A. *had paired* met den heer B. en de Duke of C. met Earl D. Onwrikbaar betoonden zij zich, telkens als zich weer een Sirenenstem liet hooren, die hen aanspoorde het parlement en zich zelf rust te gunnen. Aan hun besluit om een zeker aantal wetten af te handelen viel geen tittel of jota te veranderen, en de parlementsleden zagen zich genoodzaakt hun dagen en nachten op te offeren voor het algemeen belang. Het was alsof nu de heeren leden uit weerwraak, een wraakneming die hun zelven het duurst te staan kwam, besloten dan al het hunne er toe bij te dragen om de zitting nog langer te rekken;

zelden zijn er zulke langdradige verbitterde debatten uitgesponnen, zelden zooveel tijdverspillende quaesties opgeworpen, zelden de wetsontwerpen - en dat niet zonder schuld der regeering - zoo uit elkander gerukt en vervormd en geamendeerd en gesubamendeerd. Niet licht zal de gedenkwaardige zitting van 21 uren, waarin de Ieren, *βοὴν ἀγαθοί*, een verbazingwekkend obstructief vermogen ontplooiden, uit het geheugen worden gewischt van hen, die er aan deelnamen. Noch ook die andere oproerige zitting, waarin uitvallen tegen het Hoogerhuis elkander opvolgden uit den mond van ministers zoowel als uit dien van andere leden, en die besloten werd door een scène met den heer Callan, eindigende met de verwijdering van dien heer, nadat hij ettelijke malen in woede had uitgebulderd, dat hij zich het zwijgen niet zou laten opleggen door een ongeloovige, onwetende, ellendige, verfoeielijke, atheïstische meerderheid, - een zitting, die een fransch blad aanleiding gaf niet zonder leedvermaak te verklaren, dat in het deftige Engeland de tooneelen der Fransche kamer, als de Cassagnac of Baudron d'Assy de held is van den dag, bijkans overtroffen waren. Trouwens een tijd lang zwalkte het Lagerhuis rond op de hooggaande zeeën als een schip zonder roer. De grijze leider, wiens jeugdig vuur de vermoeienissen zijner zware driedubbele taak te licht had geteld, werd op het ziekbed geworpen, en was eerst geheel hersteld, toen de zitting ten einde liep. Hoe bleek toen zijn onmisbaarheid! Geheel Engeland gevoelde het en volgde angstig den loop zijner ziekte. Mannen van elke politieke kleur betuigden hun deelneming in zijn toestand, hun blijdschap in zijn herstel. Allen vereenigden zich in de smeekbede, dat hij zich zelven mocht sparen, wijl Engeland hem niet ontberen kon. Wel wist Lord Hartington hem als leider in het Huis verdienstelijk te vervangen, aan zulk een taak nog niet ontwend, maar niet altijd kon de minister voor Indische zaken, wiens portefeuille allerminst een sinecure is, tegenwoordig wezen, en in zijn afwezigheid waren de onbesuisdheid van John Bright en het sarcasme van Harcourt er uitnemend op berekend om te bederven, wat zijn gematigdheid, die vastberadenheid niet uitsloot, had verkregen. En wie stond tegenover den leider van het Huis als leider der oppositie? In naam steeds Sir Stafford Northcote, die zijn positie meer aan een toeval, Disraeli's benoeming tot het pairschap, dan aan groote talenten te danken had, en die, om zijn karakter algemeen geacht, bij geringe

redenaarsgaven het overwicht te eenenmale mist, dat een partijleider ook over de oproerigen onder zijn volgers behoort te doen gelden. Zelden wist Northcote het debat te beheerschen, een beslissend woord te spreken, meermalen was zijn plaats op de *front opposition bench* ledig. Dan was er geen gebrek aan dilettanten, die zijn taak wilden overnemen, en zagen de heeren Smith, Hicks Beach, Lord John Manners, Gibson en wie verder onder de meest beproefde leden der conservatieve partij behooren, zich overvleugeld door een kleine schare jeugdige politici, die zich zonder eenige verlegenheid van *below the gangway* naar den voorgrond drongen, en wier redevoeringen en interpellaties elkander in schrikbarende vruchtbaarheid opvolgden. Het zijn voornamelijk vier hunner: Lord Randolph Churchill, Sir Henry Drummond Wolff, Mr. A. Balfour en Mr. Gorst, die spoedig schertsenderwijze met den naam van f o u r t h p a r t y werden aangeduid. V i e r d e partij, want als de derde, die zich waarlijk ook niet onbetuigd liet en nooit geneigd was zich of naar den leider van het Huis of naar dien der oppositie te voegen, werd dan die der Ieren aangemerkt, wier meer gematigde fractie tegenover de volgers van Parnell, Dillon, Biggar geheel in 't niet is gezonken. Voeg hier nu nog bij, dat de nieuwe *chairman of committees* niet altijd volkomen opgewassen bleek voor zijn taak, en het laat zich begrijpen, dat het debat vaak in een babylonische spraakverwarring ontaardde en perken noch grenzen kende.

Doch staan wij niet langer stil bij de wijze, waarop gewerkt werd, maar vragen wij liever naar de resultaten der zitting die eindelijk 7 September gesloten werd. De liberale bladen toonen zich hoogelijk daarmee ingenomen, en al is niet eens alles tot stand gebracht, wat de troonrede voorspiegelde, de sluitingsrede zegt terecht, dat het s t a t u t e b o o k met ettelijke gewichtige wetten is verrijkt. De drie voornaamste zijn: de begrafeniswet, die eindelijk toelaat de Noncorformisten, schoon niet zonder eenige beperkingen, naar hun eigen ritueel in de begraafplaatsen der staatskerk ter aarde te bestellen; de wet, nader regelende de gehoudenheid van werkgevers voor ongevallen, den arbeiders in hun dienst overkomen; de hazenen konijnenwet, die den landbouwer in eenigszins gunstiger verhouding brengt tegenover het adellijk jachtrecht, door hem een recht toe kennen om het wild op zijn grond te dooden en dit recht onvervreemdbaar te verklaren. Daarnevens verdienen genoemd te worden:

de hervorming van den moutaccijns in een bierbelasting, de uitbreiding van het verplichte onderwijs en een nieuwe postspaarbankwet. Wat de drie voornaamste maatregelen aangaat, zij werden eerst wet na veel loven en bieden tusschen de beide Huizen, daar het Hoogerhuis er herhaaldelijk voor zorgde dat men niet vergat, hoe het nog grootendeels conservatief gezind was en zich niet klakkeloos wilde neerleggen bij de besluiten van het liberaal geworden Lagerhuis.

Ernstiger strijd dan deze schermutselingen zou echter nog tusschen beide Huizen ontbranden, een strijd waarbij weder het ongelukkige Ierland het kind van de rekening zou zijn. Had het vorige ministerie voor zijn aftreden een wetsontwerp doen aannemen, waarbij eenige buitengewone maatregelen, door den nood in Ierland geboden, werden gesanctioneerd, het nieuwe ministerie, volgens zijn programma verplicht ingrijpender hervormingen voor te stellen, was voorzichtig genoeg te weigeren reeds in deze parlementszitting een vraagstuk aan te vatten, dat zoo grondige voorbereiding eischte. Doch de omstandigheden waren sterker dan die voorzichtige voornemens. Het ministerie zag zich genoodzaakt, ten einde in den steeds dringenden nood te voorzien, om een aanvullingswet in te dienen op die van het vorige kabinet, waarin allerlei tijdelijke onderstandsmaatregelen werden vastgesteld. Welkome aanleiding voor de Ieren om wederom aan al hun grieven lucht te geven en, zulke palliatieven onnut verklarende, op herziening der landwetten aan te dringen als eenig mogelijk middel tot verbetering. De heer O'Connor Power dien de een wetsontwerp in tot herziening der *Land Act* van 1870, en de regeering, dit ontwerp onaannemelijk keurende, had de zwakheid om, onvoorbereid als zij was, in strijd met haar vroegere verklaringen, te beloven zelf een voorstel in te dienen, dat althans eenige wijziging zou brengen in de verhouding tusschen landheer en pachter.

Het voorstel kwam in, eerst als amendement op de relief bill welhaast als zelfstandige Compensation of disturbance bill. De grondgedachte, waarvan dit wetsontwerp uitging, was, dat een der beginselen van de wet van 1870, waarbij alle schadevergoeding voor den pachter werd uitgesloten, als hij ten gevolge van wanbetaling uit zijn hoeve werd gezet, in sommige gevallen tot te groote hardheid aanleiding kon geven. Het stelde daarom voor gedurende een bepaalden tijd en in bepaald aangewezen districten, als noodlijdend aangemerkt, den *County Court Judge* te machtigen ver-

goeding toe te staan, als de pachter niet in staat was te betalen, zijn onvermogen een gevolg was van den slechten oogst, hij bereid was redelijke voorwaarden aan te nemen en de landheer zich daartegen onredelijkerwijze verzette. Ten volle bevredigd toonde zich nagenoeg niemand, vooral omdat niemand - en ook het ministerie niet - zich een voorstelling maken kon van de eigenlijke beteekenis dezer concessie. Had men hier eenvoudig te doen met een tijdelijken maatregel om noodlijdenden te hulp te schieten, of was een eerste stap gedaan om tot wijziging in de rechtsverhoudingen tusschen landheer en pachter te komen? Wie alleen op de redevoeringen der ministers, vooral van Gladstone, afging, moest wel van het laatste overtuigd worden, doch kon dan in 't ontwerp niet anders dan een veel te beschroomden stap zien; wie daarentegen het ontwerp met zijn tijdelijk en plaatselijk beperkt karakter uitsluitend beschouwde, en opmerkte, hoe de ministers door het nu eens opnemen, dan weer laten varen van allerlei amendementen, toonden zich door geen vast beginsel te laten leiden, maar slechts een transactie te zoeken, moest weer tot de meening overhellen, dat het ontwerp een hoogst onschuldig karakter droeg, doch dan zeer onvoorzichtig met de beginselen van 't bestaande recht omsprong. Niet alleen de geheele conservatieve partij, maar ook een menigte whigs vreesden voor een adder onder het gras, en de minister Forster, door zijn eigen vrienden besprongen, omdat hij te ver, door de Ieren aangetast, omdat hij niet ver genoeg ging, kon zijn ontwerp slechts met een zeer geringe meerderheid na dagen langen strijd door het *committee* tot de derde lezing brengen. Maar het lot van het wetteke was beslist: de Lords verwierpen het met overgroote meerderheid; gelukkig, dat de tegenstand van vele whigs in de Commons hun tot voorwendsel kon dienen om een maatregel tegen te gaan, die een voor hun privilegiën dreigend karakter droeg.

Wat had het kabinet nu door zijn overijling gewonnen? Een in vele opzichten zwak wetsontwerp was verworpen; het Iersche volk versterkt in de meening, dat het parlement zelfs niet het geringste in zijn grieven wilde te gemoet komen; het indienen van een grondig wetsontwerp ter wijziging van het Iersche landrecht in een volgende zitting bemoeilijkt. De Iersche agitators lachten zonder twijfel in hun vuistje; waren zij met de wet zelf maar matig ingenomen, de verwerping gaf hun weer de heerlijkste gelegenheid hun agitatie

onder het Iersche landvolk te hervatten. Een paar nieuwe grieven voegden zich bij de bestaande. Door de drukke werkzaamheden der zitting was het onmogelijk geworden de Iersche kieswet, in de troonrede beloofd, te behandelen, en een zeer noodzakelijk wetsontwerp tot betere registratie der Iersche kiezers werd zonder afdoende reden door het overmoedig geworden Hoogerhuis afgestemd. Die opeenhooping van kleine plagerijen, zooals men ze bijna zou kunnen noemen, wekte onder de prikkelbare Ieren de grootste verbittering, en de woorden der agitators en leiders van de *Irish Land League* vonden den vruchtbaarsten bodem. Samenkomsten en redevoeringen alom, en na de opruiende taal, daar gesproken, bleven de misdaden niet uit. De leiders zorgen wel geen vat op zich te geven, en bewonderenswaardig, en niet minder afschuwelijk, is de tact, waarmee zij door halve aanduidingen tot misdaden weten te prikkelen en tegelijk zich zelf weten te dekken. Op dreigenden toon roepen zij uit, dat de landheeren het zullen ondervinden, dat de onrechtvaardige niet lang kan leven, en het antwoord zijn de moordaanslagen, die vroegere vreeselijke jaren van a g r a r i a n c r i m e in 't geheugen terugroepen. Of zij zeggen, dat de veestapel van den pachter, die de plaats van een uitgezetten pachter heeft ingenomen, onmogelijk bloeien kan, en weldra blijkt, dat de aanmaning om het vee te verminken of te dooden uitnemend begrepen is. De betaling van pacht algemeen te beletten is thans het duidelijke doel der *Land League*. Wie pacht betalen, ondervinden op allerlei wijze de wraaknemingen der wanbetalers; de uitgedreven pachters worden met geweld in hun hoeven hersteld; het wegvoeren van den oogst of van roerende goederen ter afdoening der huurpenningen wordt met geweld belet. Al is de toestand nog niet tot zulk een hoogte van wetteloosheid gestegen als in 1848, 1867 of 1870, hij is gespannen genoeg en baart het kabinet heel wat zorg.

Geen wonder, dat de schuld voor een groot deel geschoven wordt op het Hoogerhuis. De heer O'Connor Power, geen man van halve maatregelen, diende nog voor den afloop der zitting een motie in om het erfelijk pairschap af te schaffen, en belegde daarna te Londen een meeting, waarin hij een zelfde denkbeeld bepleitte, doch met niet veel succes. En zelfs onder de ministers liet meer dan een zich op bittere wijze uit over het Hoogerhuis, toen de discussie over het Iersche budget aanleiding gaf om al wederom de geheele Iersche

quaestie in het debat te sleepen. Het was bij die gelegenheid, dat Forster met geringschatting sprak over dat *incident of birth*, waaraan de Lords hun stelling te danken hebben, dat hij hen beschuldigde al zeer weinig acht te slaan op de beteekenis der vertegenwoordiging en op de belangen en wenschen der Ieren, en dat hij in niet zeer duidelijke maar dreigend klinkende termen van een mogelijke noodzakelijkheid van hervorming in de samenstelling van het Hoogerhuis gewaagde. De uitval was kras genoeg om Lord Granville te nopen onmiddellijk den volgenden dag, zonder nog daartoe geïnterpelleerd te zijn, in het Hoogerhuis een soort van *désaveu* te geven: Forster had alleen zijn eigen gevoelen uitgesproken en niet dat van het kabinet, ja hij had zelfs niet gezegd, zooals velen meenden, dat hij een veranderde samenstelling van het Huis noodzakelijk achtte, maar slechts dat herhaling van dergelijke feiten, als de geïncrimineerde, wel eens verscheiden personen in en buiten het parlement tot zulk een meening konden brengen. Het gevleugelde woord had niettemin zijn invloed niet gemist, het had reeds de ronde gedaan door Europa, en niet weinigen hoorden in hun verbeelding de doodsklok al luiden over het eerwaardige huis der Lords, Maar vermeldde dan de geschiedenis niet, dat 50 jaar geleden een ander engelsch minister een dergelijk woord had gesproken, nl. Lord Grey, toen hij de bisschoppen, die zich tegen de *reform* verzetten, aanmaande *to set their house in order*, een niet onduidelijke bedreiging, al moest ook toen een soort van apologie volgen ter verzekering, dat volstrekt niet bedoeld waren de woorden, die in den Bijbel achter de aangehaalde volgen: *for thou shalt die and not live*? Dat is thans 50 jaren geleden en nog zelelen de bisschoppen in het huis der Lords. Zoo zal het ook thans wel gaan. Maar gelijk toen hun houding hun aanzien niet deed stijgen, hebben ook thans de Lords in de algemeene opinie een zwaren knak gekregen. De dagen van hun glorie zijn niet meer.

Wat dan nu eigenlijk het ware persoonlijk gevoelen van den heer Forster over de Lords geweest is, willen wij daarlaten, maar hoe dacht hij over Ierland? Het aanbod van den heer Dillon, die welwillend beloofde voor de rust van het land te zullen instaan, als de minister de constabels ontwapende, hen tot de helft reduceerde en hun verbood in den winter dienst te doen, wees hij beleefdelijk van de hand. Maar tot buitengewone maatregelen van voorzorg toonde

hij zich voorloopig niet gezind. Aan het indienen van een nieuwe wet kon hij vooreerst niet denken, en de bestaande moest worden nageleefd. Daarvoor was hij verplicht te waken. Zou het echter blijken, dat de landeigenaren in ruime mate op harde en onbillijke wijze van hun rechten gebruik maakten, dan zou hij zich genoopt zien het kabinet voor te stellen maatregelen daartegen te nemen, en werd daarmede geen genoegen genomen, dan kon hij de portefeuille niet langer behouden. Een mannelijk en goed woord, dat een goede plaats verdient te vinden.

En zoo hebben wij de parlementszitting de revue doen passeeren, zonder ons echter nog met de buitenlandsche en koloniale zaken te hebben opgehouden, die geen klein gedeelte daarvan innamen. Als wij de oostersche questie voorloopig laten rusten, zal het voldoende zijn aan te stippen, dat het plan der Zuid-Afrikaansche confederatie schipbreuk heeft geleden en daarom (??) Sir Bartle Frere eindelijk terruggeroepen is, en dat in Afghanistan weder een allerschitterendste overwinning is bevochten, natuurlijk niet dan nadat de Engelschen zich voor de zooveelste maal door de ongedisciplineerde barbaren hebben laten verrassen en een smadelijke nederlaag hebben geleden. Hoelang dat kostbare en bloedige spel daar voort zou duren? Niemand weet het, al verzekert ook de sluitingsrede, niet zonder optimisme, dat *some progress has been made towards the pacification and settlement of the country*.

Naast dien parlementairen strijd in Engelaud zijn alle verdere gebeurtenissen der zomermaanden vrij onbeduidend Kleine schermutselingen, niets beteekenende partijtwisten, die bij de politieke windstilte het *air* van wereldgebeurtenissen aannamen. Zoo in Spanje de ernstigste discussiën over de vraag, of de koninklijke spruit, wiens geboorte verwacht werd, zoo 't een prinses zou zijn, den titel van prinses van Asturië zou dragen, dan of de zuster des konings dien titel behouden zou, een vraag, waarmee de toekomst des lands scheen gemoeid te zijn, de constitioneele beginselen op het spel schenen te staan! Zoo in Italië woedende uitvallen, oologzuchtige artikelen tegen Frankrijk, weken lang, naar aanleiding van de concurrentie van een Italiaansche en een Fransche maatschappij voor den aankoop van een onnoozel spoorweglijntje bij Tunis. Alleen wellicht is aan 't gebrek aan stof te wijten, dat zulke nietigheden de aandacht van het buitenland bezighielden, en zouden zij ook, als zij in tijden van be-

langrijker politieken strijd ongemerkt voorbijgingen, voor die landen zelf van het hoogste gewicht blijven: het eerste valt geheel in het kader der gewone *cosas de España*, het laatste in dat dier *querelles d'Italiens* met welke benaming men de *querelles d' Allemands* eerlang dient te herdoopen.

Is het Russische nieuws van den laatsten tijd van even onbeduidenden aard? De schaarschte van tijdingen uit het rijk der Czaren gedurende vele maanden kon geen reden van beklag zijn, sedert Europa zich had moeten gewennen in de Russische telegrafen en posten slechts boden van schrik en ontzetting te zien. Een ware verademing thans een bericht te kunnen vermelden, dat eenige verbetering in de vreeselijke toestanden schijnt aan te duiden. Doch het blijft zaak voorloopig nog slechts behoedzame uitdrukkingen te bezigen, want wat waarborg is er nog, dat de welwillend klinkende ukase van 18 Augustus werkelijk een verandering van regeeringsstelsel beoogt? De werkzaamheid van Loris Melikoff is zeker vruchtbaar geweest, daar verdere nihilistische aanslagen zijn uitgebleven, al zal dit voor een deel wel op rekening gesteld moeten worden van de onvermijdelijke reactie, die op zulk een opeenstapeling van aanslagen moest volgen. Als groote verdiensten moeten hem althans aangerekend worden, dat hij niet schroomde de meest gehate hoofdambtenaren, als Gourkho en Drenteln, af te zetten; dat hij graaf Tolstoï zijn afscheid gaf en met een nieuwen minister van onderwijs, Soubarow, een nieuw stelsel inwijdde; dat hij de crimineele processen zorgvuldiger deed instrueeren, daarbij niet langer het getuigenis van gendarmes en spionnen als onfeilbaar deed gelden, maar zelfs de mogelijkheid van onschuld bij een beklaagde - vroeger een in Rusland ongehoorde vooronderstelling - aannam; eindelijk vooral, dat hij de ontzaggelijke taak van de revisie der vonnissen van het vroegere schrikbewind aanvaardde, en dientengevolge 115 personen deels van politietoezicht bevrijdde, deels uit de verbanning terugriep, en aan een 30tal studenten vergunde hun studiën voort te zetten, terwijl nog de acten en papieren van 1696 veroordeelden in onderzoek zijn. Het hoofddoel van de instelling onzer hoogste commissie, zegt nu de Czaar in bovenbedoelde ukase, is bereikt, en daarom wordt de commissie ontbonden, en tegelijk de bekende ‘derde sectie,’ de geheime politie, opgeheven. Ziedaar wel hervormingen van zoo ver reikende beteekenis, zou men oppervlakkig zeggen, dat thans eerst naar waar-

heid, maar dan ook met het volste recht, de Czaar den eerenaam van vader zijns volks verdient. Doch men oordeele niet te spoedig; wel wordt de hooge commissie ontbonden, maar haar voorzitter wordt minister van binnenlandsche zaken; wel wordt de derde sectie afgeschaft, maar de geheime politie wordt ingedeeld bij binnenlandsche zaken; wel bestaat de commissie rechtens niet meer, maar de minister van binnenlandsche zaken kan haar nog altijd raadplegen; wel bestaat haar voorzitter niet meer, maar aan den minister van binnenlandsche zaken worden zijn bevoegdheid overgedragen om als hoogste rechter tegenover staatsmisdadigers op te treden. *Le roi est mort, vive le roi!* Loris Melikoff, als voorzitter van de hooge commissie afgetreden, herrijst weer als minister van binnenlandsche zaken en is dezelfde als voorheen, met dit onderscheid, dat hij zich de handen niet meer gebonden voelt door een commissie, die toch al niet veel in te brengen had. De ukase noemt dit: ‘terugkeer tot de gewone wettelijke middelen met eenige uitbreiding der jurisdictie van het ministerie van binnenlandsche zaken.’ De toekomst zal nu moeten leeren, of het buitengewoon gezag aan den minister van binnenlandsche zaken toegekend en dat in de handen van een Loris Melikoff althans veilig is, inderdaad maar tijdelijk is, en de voorloopig grootendeels administratieve hervorming de eerste stap wordt tot een ingrijpende verandering, dan of de geheele verandering hierin bestaat, dat er voor 18 Augustus een schrikbewind was, dat onbewimpeld zijn naam op het voorhoofd droeg, en na 18 Augustus een schrikbewind onder het etiket van een terugkeer tot de gewone toestanden.

Aan de toekomst evenzeer moeten wij overlaten de juiste beteekenis in het licht te stellen van de twee voornaamste gebeurtenissen, die de algemeene opinie in Duitschland en Frankrijk bezig hielden: hier de scheuring der nationaal-liberale partij, daar de strijd over de decreten. Eerst als de parlementen weder bijeen zijn, de aangewezen lichamen om voor en namens het volk te spreken, kan er een licht opgaan over de nu veelszins duistere verhoudingen. Zal de scheuring in de nationaal-liberale partij werkelijk tengevolge hebben, dat er zich een partij vormt, die niet in naam alleen liberaal is, maar die zelfs liberaal durft zijn in spijt van Bismarck, den allesomvattende, allesbeheerschende, die, niet tevreden met de betrekking van rijkskanselier, van president van het pruisische ministerie en ettelijke ambten meer, zich nu laatstelijk nog tot pruisisch minister van koophandel heeft

doen benoemen? Of zal het wakkere woord door Rickert te Danzig gesproken, dat het sein gaf tot de scheuring, niet meer weerklank vinden dan in de eerste dagen, toen slechts een 27tal afgevaardigden zich met hem vereenigde en bepaaldelijk Zuid-Duitschland, waarop men vooral gerekend had, zich het tegendeel van sympathiek betoonde? Hopen wij in 't belang van Duitschland het eerste. De organen van Bennigsen en de zijnen mogen spotten, dat het programma van Rickert en Forckenbeck niets nieuws bevat, het paste hun beter te zwijgen en schaamrood zich zelven af te vragen: hoe hebben wij dat programma, waarin wij het onze erkennen, nageleefd? Het hoopje der acht en twintig verkondigt voorzeker geen nieuwe, nooit gehoorde beginselen, maar het heeft een daad verricht door zich onder de vlag dier beginselen af te scheiden van hen, die zoo menigmaal hun vaandel ontrouw werden. En het is hun leiders bij die afscheiding niet te doen om de twijfelachtige eer, gelijk geïnsinueerd werd, aan wederom een nieuwe fractie hun naam te geven, maar zij hebben het duidelijk uitgesproken doel om de kern te vormen, waarom zich een groote, echt liberale partij zal kunnen vereenigen. Zij wenschen vereeniging en maken daarom scheuring: het klinkt paradoxaal en is niettemin zeer juist gezien. Alvorens toch een groote partij zich vormen kan, die waarlijk liberaal zal wezen, moet ondubbelzinnig gebroken worden met de schare der vreesachtigen, der balanceerenden en transigeerenden, die zich in allerlei bochten wringen om, ware het mogelijk, twee heeren te dienen: Bismarck en de vrijheid. Dat het moeite kost het vaste terrein te vinden, waarop de vereeniging der verspreide krachten mogelijk is, die thans vrijbuiten in dienst van het liberalisme, een der 28 kan er van mee spreken, de man, van wien de eerste stoot voor deze afscheiding moet zijn uitgegaan, nl. von Forckenbeck. 's Mans parlementaire loopbaan hing van dergelijke proefnemingen aaneen. In 1861 zwenkte hij daartoe naar links, in 1867 wendde hij zich naar rechts, en thans in 1880 wijkt hij weder uit ter linker. Zal hij nu, gesteund door de grootere talenten van Rickert en Bamberger en zeker van de hulp van den reeds vroeger gedeserteerden Lasker, gelukkiger zijn dan bij zijn vroegere proefnemingen? Profetieën zijn altijd gevaarlijk, maar profetieën over de toekomst van het liberalisme in Duitschland, zoolang Bismarck leeft, zijn driedubbel gevaarlijk.

In Frankrijk de decreten van 27 Maart, en nog eens die decreten

en eeuwig die decreten. In welk een wespennest heeft de regeering zich gestoken, dank zij het ijveren van den minister van onderwijs. 't Is nu reeds ongeveer een tweetal jaren, dat het land door deze ongelukkige quaestie wordt beroerd en alle andere belangen voor deze onzalige twisten op den achtergrond geraken. De president-minister, de gematigdheid in persoon, die gelijk niet onduidelijk is gebleken zijns ondanks op dien weg was voortgestuwd, begreep, dat daaraan een eind moest komen. Welk tijdstip geschikter dan het tegenwoordige? Zonder in dien overdreven dithyrambenstijl te vervallen, waarmeê de ministers en verdere hooggeplaatsten in de republiek de gewoonte hebben aangenomen hun hoorders en zich zelf op te winden, als zij de weldaden der nooit volprezen republikeinsche regeering bezingen, kan veilig erkend worden, dat Frankrijk in lange jaren zulk een vrijheid en orde, zulk een vrede naar buiten, zulk een voorspoed van binnen niet heeft gekend. Daar kwamen de verkiezingen voor de generale raden op 1 en 8 Augustus, die aan de republikeinen een verpletterende meerderheid schonken, getuigen hoe het volk algemeen tevreden was met het bestaande en wantrouwend tegenover de avonturen, waarin de anti-republikeinsche partijen het land allicht zouden willen storten. Eindelijk bracht de reis van den president der republiek naar Cherbourg, waar hij de vloot kwam inspecteeren, gelijk hij op 14 Juli het leger had geïnspecteerd, op verrassende wijze aan het licht, hoe die eenvoudige burger, die zich in zijn afkeer van praalvertoon steeds op den achtergrond had gehouden, niettemin de achting en sympathie had weten te veroveren van de fransche natie, die zich dan toch niet door klatergoud alleen meer laat bekoren. Het was geenszins te verwonderen, dat de Freycinet in een groote rede aan een feestmaal te Montauban, waar hij den generalen raad presideerde, met welgevallen het succes der republiek herdacht en het oogenblik gekomen rekende om een programma voor de toekomst te ontvouwen, waarvan het wachtwoord: matiging en verzoening, zou zijn. Men kan er verzekerd van zijn, dat deze rede, daarna in alle communes van Frankrijk aangeplakt, wel gewikt en gewogen was. Een terugblik op den toestand van het land voor 10 jaren gaf den redenaar aanleiding den lof te zingen van het werk, door de republiek gewrocht, waarvan de laatste verkiezingen hem de bekroning toeschenen. Tegenover de groote republikeinsche partij hadden thans de andere nog maar

een schijnbestaan: de tijd was te voorzien, waarop alle overblijfselen van de andere partijen, enkele ontroostbare of gecompromitteerde personen uitgenomen, tot haar rangen zouden overgaan. Het land heeft zich verder tegelijk van de uiterste linker- en van de uiterste rechterzijde afgewend: het wil den vooruitgang, maar den wijzen, verstandigen methodischen vooruitgang. En dien beoogt het ministerie. In de eerste plaats den vooruitgang op materieel gebied, en verder die daarmeê hand in hand moet gaan, de algemeene intellectueele ontwikkeling. Het staatsonderwijs zou zoodanig worden ingericht, dat de concurrentie van godsdienstige corporaties niet te vreezen zou zijn. *A propos* van godsdienstige corporaties - het was alsof de redenaar zoo heel toevallig aan dit kapittel kwam - de regeering heeft tegen haar den strijd moeten aanbinden, maar men moest niet gelooven, dat daarmede de godsdienst bedreigd was. Alle eerbied voor den godsdienst; alleen kon het niet worden toegelaten, dat godsdienstige orden zich stelden boven de wet. Gesommeerd de wet toe te passen, had de regeering de machtigste en vermaardste orde haar eigen sterkte en de kracht der wet doen gevoelen. Het stond thans aan de andere orden, voor wier ontbinding geen datum was vastgesteld, door haar gedrag te toonen, of dergelijke gestrengheid tegen haar noodzakelijk was: de regeering bereidde een wetsontwerp op de vereenigingen voor, waarvan het van haar zou afhangen gebruik te maken, ja dan neen. De minister eindigde met zijn programma te resumeeren in de verklaring, dat zijn leus was tegenover het buitenland: *la paix sans jactance et sans faiblesse*, in het binnenland: *le calme, la sécurité et le travail*.

Het ministerie zal de decreten niet verder toepassen, het zal in een wet op het recht van vereeniging wereldlijke en geestelijke corporaties gelijkelijk omvatten, het heeft de hand, door Dufaure toegestoken aangegrepen, het transigeert met het clericalisme: zoo begreep men in parlementaire en journalistische kringen de quintessence der ministerieele toespraak. Dadelijk groot alarm bij die woelige fractie der liberalen, wier levensvoorwaarde strijd tegen het clericalisme is en die, werd haar dit speelgoed ontnomen, zich geheel gedesoeuvreerd zou gevoelen. Ook bij hen, die de vijanden van den vooruitgang met geweld willen onderdrukken, omdat zij te goeder trouw meenen op die wijze alleen den vooruitgang te kunnen dienen, of omdat zij van de verslagen vijanden der republiek een voetstuk willen

maken voor hun eigen grootheid. De *République française* begon de aanstaande wet op de vereenigingen al te bestrijden, eer haar nog een syllabe daarvan bekend was; invloedrijke afgevaardigden verklaarden, dat zij met het ministerie niet konden meegaan, als het de uitvoering der Maartdecreten op de lange baan schoof; ja er werd gemompeld en telkens luider en luider, dat in het ministerie zelf tweespalt heerschte, en bepaaldelijk Constans, Cazot en Farre voor strenge maatregelen gestemd bleven. Inmiddels volgde een nieuwe verrassing, nadat nog op 1 Augustus gevolg was gegeven aan het decreet tegen de Jezuïeten, voor zoover het hun inrichtingen van onderwijs betrof, doch zonder practisch resultaat, daar overal, waar men aanklopte, de vogels gevlogen waren en een burgerlijke societeit of een reguliere geestelijkheid de plaats der geproscribeerden innam. Zoo was met de Jezuïeten afgerekend: hoe zou het nu met de overigen gaan? Zie, enkele dagen later verschijnt in een provinciaal blad een merkwaardige verklaring, die naar gemeld werd aan alle orden ter onderteekening zou worden voorgelegd. Het was niet meer of minder dan een acte van onderwerping aan de regeering. Zoo zij geen autorisatie hadden aangevraagd, het was, omdat zij meenden daartoe niet verplicht te zijn en zich niet bewust waren geen wettig bestaan te hebben; zij maakten intusschen geen bezwaar haar eerbied en onderwerping te betuigen tegenover de bestaande staatsinrichting; haar trouw aan de kerk maakte haar niet onafhankelijk van het wereldlijk gezag; haar zedelijk en geestelijk levensdoel verbood haar zich aan eenig politiek regime onverbrekelijk vast te hechten of eenig ander onverbiddelijk uit te sluiten; zij verwierpen solidariteit met de politieke partijen en passiën. In dien trant ging het stuk voort; kortom het was, zooals een vroom blad opmerkte, *le dernier mot de la sottise et du ridicule*, het was een apocryph stuk, een mystificatie, een bedrog. En..... nauw waren 14 dagen verloopen, of alle congregaties zonder onderscheid en alle kerkvorsten, Mgr. Freppel uitgenomen, hadden het stuk geteekend.

De beteekenis van dit feit is moeilijk te overschatten. Men bedenke: een geestelijkheid, die het nooit verheeld heeft, dat de republiek haar gehaat was, die haar ontzaggelijken invloed bij elken politieken strijd in de schaal heeft geworpen, tegen welke de republiek tot uitzonderingsmaatregelen besloten had, staakt plotseling haar actief en haar lijdelijk verzet niet alleen, maar legt de onbewimpelde ver-

klaring af van onderwerping aan de republiek, zich geheel los makende van den politieken partijstrijd. Het liet zich wel terstond vermoeden dat zij voor een hoog gezag moet gebukt zijn om dus haar antecedenten te verloochenen, en weldra is dan ook gebleken, schoon nog niet alle nevelen, die hangen over de geschiedenis van den oorsprong der verklaring zijn weggevaagd, dat zij te Rome is opgesteld, en geen minder dan Leo XIII zelf zijn goedkeuring daaraan heeft gehecht. Zijn Heiligheid zal allerminst lust hebben gehad in een herhaling der belgische historie en heeft zich wijzer getoond dan de krijgshaftige fransche clericalen die den strijd tot het uiterst wilden drijven. Onzeker bleef nog in hoeverre de Freycinet het stuk heeft geïnspireerd en kennis droeg van den inhoud, toon hij zijn Montaubansche rede hield. De pers was kwistig met vooronderstellingen, en natuurlijk werd den minister het verwijt niet bespaard, dat hij, in plaats van te handelen met de wet in de hand, in transacties was getreden met het hoofd der kerk. Op al de geuite verwijten heeft het *Journal Officiel* fijntjes geantwoord, dat de regeering tegenover niemand verplichtingen op zich heeft genomen en de handen volkomen vrij houdt. Hiermede is volstrekt niet ontkend, dat de verklaring het resultaat kan geweest zijn van onderhandelingen tusschen de regeering en het Vaticaan, maar eenvoudig, dat de regeering zich niet aan handen en voeten gebonden heeft overgegeven, doch op eigen verantwoordelijkheid en rechtens volkomen vrij kan blijven handelen, wat niet wegneemt, dat zij rekenen moet met den thans geschapen toestand.

De bedoeling van de Freycinet was zeker na dit verkregen resultaat de decreten te laten rusten. Autorisatie in den eigenlijken zin des woords hadden da congregaties wel niet aangevraagd, maar de verklaring kon daarmede gelijk gesteld worden, vooral aangezien daarin op zeer vernuftige wijze een verklaring en verontschuldiging voor de niet-aanvrage is ontwikkeld; inmiddels kon met verder handelen worden gewacht, totdat de nieuwe wet op de vereenigingen een volkomen wettelijken toestand zou scheppen. Illusiën omtrent een geheel veranderde gezindheid bij de geestelijkheid behoefde daarom wel niemand te koesteren: zij zal als vroeger met heimwee bezield zijn voor het oude regime, zij zal als vroeger haar invloed, misschien meer indirect, ten gunste der reactie doen werken; geestelijken blijven immers menschen en wie kan hun verhinderen anders te denken en te willen en te werken dan de Republikeinsche meerderheid? Zij

hebben eenvoudig verklaard, dat zij zich aan de wet onderwerpen en niet in permanenten opstand zijn tegen het gezag, en met zulk een verklaring kan iedere regeering tevreden zijn.

Niet alzoo natuurlijk het radicalisme en de bepaaldelijk anti-clericale schakeeringen van het liberalisme. Haar verzet tegen de Freycinet is door de verklaring volstrekt niet verminderd.

Er is over en weer geschreven, gesproken, onderhandeld en het eind was weder een ministerieele crisis, De minister Constans vooral verzette zich tegen de Freycinet; pogingen tot verzoening werden beproefd; van 16 tot 19 September werd voortdurend ministerraad gehouden onder presidium van den president der republiek; nu eens scheen de vrede geteekend, dan kwam een nieuw verschil van opinie voor den dag; eindelijk ruimde de Freycinet het veld en bleef de zege aan Constans. De strijd liep ten slotte eenvoudig over de vraag, of de Maartdecreten spoediger of later, met meer of minder gestrengheid zouden worden toegepast, maar de Freycinet zag te duidelijk in, dat achter die eenvoudige vraag strijd over ingrijpende beginselen van regeeringsbeleid verborgen lag, dan dat hij het mogelijk kon achten langer met Constans en de zijnen in een ministerie samen te zijn. Is dun nu de minister van binnenlandsche zaken de man van het oogenblik? Zoo van iemand, dan kan van hem gezegd worden: *er glaubt, er schiebt, und wird geschoben*. Door de politieke opinie? Neen, wanneer men daardoor verstaat de overtuiging van het degelijke en bezadigde deel der gansche natie; ja, wanneer men deze vertegenwoordigd acht door het geruchtmakend radicalisme van een invloedrijk deel der Parijsche pers en der Parijsche bevolking; door een groote fractie van strijdlustige afgevaardigden, die reeds bij monde van Gruichard de samenkomst niet van de kamer, maar van een partij eischte om het ministerie de wet te stellen; door een man eindelijk die zich steeds op den achtergrond blijft houden, maar wiens naam op aller lippen zweeft: den voorzitter der Kamer. Gambetta wordt wederom als meester van den toestand aangewezen. Doet men hem onrecht? Het is in elk geval bekend genoeg, dat de Freycinet, oorspronkelijk zijn creatuur, een mate van onaf hankelijkheid tegenover den ex-dictator ten toon is gaan spreiden, waarmede zijn eerzuchtige natuur alles behalve gediend was. Wanneer op zulk een onafhankelijkheidsvertoon onmiddellijk een crisis volgt, dan ligt het voor de hand, dat die wordt toegeschreven aan hem, van wien ieder weet,

dat zijn invloed dien der ministers vele malen overtreft. En reeds daarom alleen, zoo hij niet direct de schuldige is, laadt hij, die door een woord te spreken licht in den chaos zou kunnen brengen, waar hij zich hult in zijn zwijgende houding, middellijk de verantwoordelijkheid op zich.

En terwijl dus in Parijs opnieuw de verdeeldheid woedde in de rangen der republikeinen, werd te Saint Germain het standbeeld onthuld van den man, die de gevleugelde woorden heeft gesproken: *La république est le gouvernement, qui nous divise le moins* en *La république sera conservatrice ou elle ne sera pas*.

Wij hebben op de voornaamste landen van Europa en hun niet geheel ongestoorde zomerrust een blik geslagen. En het Oosten? vraagt wellicht de lezer ongeduldig. De meening, aan het slot van het vorig overzicht uitgesproken, dat de Porte Europa geen rust zou gunnen, is maar al te zeer bewaarheid, en van meer algemeen belang dan de schokken, die het binnenlandsche politieke leven der natiën verstoorden, dunken wellicht velen de verschillende phases der Oostersche quaestie, met welker min of meer vreedzame ontwikkeling de rust van geheel Europa gemoeid is. Doch ronduit gezegd de belangstelling in deze eindelooze Oostersche quaestie verflauwt bij mij niet weinig: de Sisyphus-arbeid der kabinetten is bijna even vermoeiend om aan te zien als om te verrichten, en het is niet aangenaam nooit verder te kunnen komen dan een vraagteeken, thans het laatste en dikste in dit aan vraagteekens reeds overrijk overzicht. Laat ons dan ten slotte de Oostersche quaestie althans als toetssteen dienen voor de waarde van Granville's vinding: het h a r m o n i s c h c o n c e r t d e r m o g e n d h e d e n.

Teen wij een vorige maal deze zaken behandelden waren er drie groote vraagstukken: het Grieksche, het Montenegrijnsche en het Armenische; thans zijn er drie groote vraagstukken: het Montenegrijnsche, het Grieksche en het Armenische. De veranderde volgorde waarin ik ze opsom, duide aan, dat een ander op den voorgrond is getreden, de eenige verandering, die heeft plaats gegrepen. Overigens *rien de changé, seulement quelques notes collectives de plus*. Hoevele wel? ik moet eerlijk bekennen den tel kwijt te zijn. Het best kunnen ons omtrent de feiten inlichten de antwoorden, die de Engelsche ministers op de herhaalde interpellaties hebben gegeven in het Engelsche parlement, het eenige dat in dezen tijd van verwikkelingen vergaderd

was. De beschouwingen, die zij daarbij ten beste gaven, zullen wij maar laten voor wat ze zijn: het maakt een al te koddigen indruk hen nu eens in gemaakte verontwaardiging te hooren verklaren, dat het onbillijk en onheusch is de vooronderstelling te wagen, als zou de Porte zich tegen den wil van het vereenigd Europa wenschen te verzetten, dan weder op hoogen toon te hooren uitvaren tegen dat onverbeterlijke Turkije, met de niet onduidelijke bedreiging, dat er welhaast over het ten ondergang neigende rijk de doodsklok zal worden geluid. Ons dus tot de feiten bepalende, zien wij eerst een antwoord vermeld van de Porte op de nota, waarbij de mogendheden de beslissing der Berlijnsche conferentie bekend maakten. Het laat zich niet moeilijk gissen, in welken geest dit antwoord gesteld was: de Porte zou de Porte niet meer zijn, wanneer haar nota's niet van excepties en voorstellen tot verdaging aaneenhingen. Nu, niemand executeert gaarne zich zelven en het laat zich hooren, dat de Porte, daartoe zelfs buiten twijfel volkenrechtelijk bevoegd, weigerde voorloopig een grenslijn te erkennen, buiten haar medewerking opgesteld, en die het sterke Metzovo, het Albaneesche Janina en het Muzelmansche Larissa aan Griekenland toewees. Griekenland, het getalm moede, besloot te mobiliseeren en wilde met de wapenen in de hand den buit, waarop het nu al jaren lang begeerig getuurd had, gaan bemachtigen. Maar dat strookte niet met de bedoeling der mogendheden: vooral Frankrijk, dat eerst zoo warm voor de Hellenen in de bres was gesprongen, werd zeer lauw, nu het op daden aan zou komen, en Freycinet wist nog tijdig het plannetje van Gambetta te voorkomen, die het ongeoefende leger wat fransche officieren wilde verschaffen, - een der redenen, tusschen twee haakjes, van de verkoeling tusschen Gambetta en de Freycinet. De mogendheden maanden de Grieken aan wat geduld te hebben, en wijdden zelf inmiddels bij wijze van verpoozing haar aandacht aan Montenegro, volgens Gladstone bewoond door het heldenmoedigste en vrijheidlievendste volk der wereld. Bij een nota, 3 Augustus te Konstantinopel gearresteerd, werd de Porte aangemaand onmiddellijk aan dit belangwekkende volkje Dulcigno met bijliggend gebied over te dragen, gelijk reeds bij een vroegere nota was voorgesteld en met excepties was beantwoord, of als zij dit liever verkoos, alsnog de conventie-Corti na te komen, in welk geval drie weken tijd werden toegestaan om de daarin aangewezen overdracht te bewerkstelligen. Overbodig

bijna te vermelden, dat er na drie weken niets van dien aard was geschied. Eerst betuigde de Porte zich gezind de conventie-Corti na te komen, daarna Dulcigno af te staan, doch toen ontstonden er weer zwarigheden over de juiste grenzen van het over te dragen gebied, die eindelijk ten gunste van Turkije werden beslist. Inmiddels had de Porte troepen naar Dulcigno gezonden, met welk doel was twijfelachtig. Nu deze zaak ook weder zoo lang slepende bleef, begrepen de mogendheden zich voor afwisseling andermaal met de Grieken te kunnen bezig houden, en omstreeks 20 Augustus werd een nota ingediend, waarin verklaard werd, dat de Grieksche quaestie niet kon heropend worden, gelijk de Porte in haar antwoord gewild had, al hadden de mogendheden geen bezwaar over de wijze van overdracht in onderhandeling te treden. Opmerking verdient, dat deze nota op aandrang van Engeland werd opgesteld na eenig verzet van andere mogendheden, die maar liever de zaak blauw blauw wilden laten, omdat zij vreesden zoo van stap tot stap tot feitelijke interventie te worden gedreven. De Porte nam haar voor kennisgeving aan, en begreep, daar de mogendheden zelf nog al geduld schenen te hebben, zich volstrekt niet te moeten overhaasten. Eindelijk in 't begin van September herinnerden de mogendheden zich, dat ook nog een antwoord van de Porte betreffende de Armenische quaestie op wederantwoord wachtte, en werd dus een geharnast stuk in zee gestuurd om op hervormingen in Armenië aan te dringen.

Doch ten opzichte van Montenegro zou het niet bij nota's blijven, maar zou klem aan de eischen der mogendheden worden bijgezet door wat zij met den naam van een n a v a l e d e m o n s t r a t i e gedoopt hebben. Reeds meermalen was daarvan sprake geweest, nu eens in verband met de Montenegrijnsche, dan met de Grieksche zaken, maar steeds was men niet verder gekomen dan een zeer nevelachtig ontwerp. Den 9^{den} Augustus stelde Granville in 't Hoogerhuis die demonstratie nog als zeer onzeker voor, en weigerde hij uitsluitsel te geven, tot welke stappen mogelijkerwijze besloten zoude worden, - juist drie weken later kon hij verklaren, dat de mogendheden bevel hadden gegeven aan eenige schepen samen te komen in de haven van Ragusa, door 't Oostenrijksche gouvernement welwillend daartoe aangewezen. Met welk doel? Het woord d e m o n s t r a t i e heeft de gelukkige eigenschap dit geheel in het midden te

laten; terwijl het van den eenen kant kan beteekenen, dat men zich tot de passieve rol van toeschouwer bepaalt, kan men anderzijds geleid worden tot een van die *untoward events*, als het einde was van een dergelijken tocht naar Navarino in 1827. Als in het parlement nadere inlichtingen werden gevraagd, verlieten de ministers het terrein der algemeenheden niet: de scheepsmacht zou een dwangmiddel zijn; *coercion* was het wachtwoord; de volvoering van internationale overeenkomsten moest verzekerd worden enz. enz. Geen wonder, dat bij deze onbestemde uitingen zij, die nu niet juist van sympathie brandden voor het roovervolk der Zwarte Bergen, met angst de mogelijkheid tegemoet zagen, dat Europa in een oorlog gedreven werd ter wille van een ellendig havenstadje, door dit volkje begeerd. Eenig licht brachten de instructies, niet van geruststellenden aard daar zij wel het landen van troepen verboden, maar het schieten van de schepen vergunden, overigens alles aan de prudentie van den opperbevelhebber, den engelschen admiraal Seymour, en de overige bevelhebbers overlatende.

Zoo waren ten slotte vier verschillende troepenmachten om Dulcigno geschaard, de Montenegrijnen, de Albaneesche Liga, de Turken onder Riza-pacha en, schoon nog op eerbiedigen afstand, de vloot der mogendheden, en onzeker bleef het steeds, in welke vriendschappelijke of vijandige verhouding deze vier partijen onderling stonden. Ja, wist men zelfs, hoe de verhouding der vereenigde mogendheden onderling was? Wij hadden reeds gelegenheid aan te stippen, dat over het zenden eener tweede nota in de Grieksche quaestie oorspronkelijk geen eenstemmigheid heerschte, omdat sommige gouvernementen langzamerhand begonnen te begrijpen, dat wie *a* gezegd heeft, niet alleen *b* moet zeggen, maar wellicht tot *z* toe moet gaan, en zij voor deze verantwoordelijkheid terugdeinsden. Een degelijk verschil van gevoelen schijnt zich ten opzichte der demonstratie te hebben vertoond; zooveel is zeker, dat Frankrijk alles behalve haast maakte met het zenden van zijn aandeel in de scheepsmacht en eerst daarmee aankwam, toen alle andere reeds lang bijeen waren. En zoo groot was het vertrouwen in de eensgezindheid der verschillende natiën, dat op de meest ernstige wijze in engelsche bladen over de moeilijke taak van den oppervlootvoogd werd geschreven, niet omdat in zijn optreden tegenover de Turken groote omzichtigheid en kieschheid noodig zou zijn, maar omdat het veel beleid zou kosten de eendracht tusschen de naijverige volken

onder zijn bevelen te handhaven. Daarom mochten bijv. geen b o a t r a c e s gehouden worden: het mocht den nationalen naijver eens prikkelen; geen verschillende nationaliteiten tegelijk aan land gaan: het zou tot twisten aanleiding geven. Nu betreffen deze kleinigheden trouwens nog slechts het zeevolk, bij 't welk de nationale naijver wel nooit gedoofd zal kunnen worden; doch stond het met de regeringen beter? Reeds dadelijk was er oneenigheid tusschen den oostenrijkschen en den italiaanschen bevelhebber over het salueeren, een twist, waarin zich de jaloerschheid der beide naties van de Adriatische zee afspiegelde. En hoe te vooronderstellen, dat Frankrijk van ganscher harte met Italië medewerkte, waarmee het onlangs over Tunis ernstiger dan ooit oneenig was? Hoe dat Oostenrijk zich met vreugde aansloot, dat al zijn best doet Italië in het Duitsch-Oostenrijksche verbond te lokken, als een demonstratie tegen Engeland en Rusland, die nu onlangs den keizerstaat in de Donaucommissie den voet dwars zetten? En hoe is het met de overeenstemming tusschen Duitschland en Frankrijk, nu Gambetta te Cherbourg de gerechtigheid der geschiedenis heeft ingeroepen en de *Norddeutsche Allgemeine Zg.* daarin een welkome aanleiding vond weder tegen de revanche-politiek te waarschuwen? Met die tusschen Duitschland en Rusland, nu juist dezer dagen door een invloedrijk persoon de fabel weder eens is opgehaald, dat Rusland het vorig jaar met behulp van Frankrijk een inval in Duitschland beoogde, en de duitsche regeering, anders met *communique's* niet karig, daartegenover een hardnekkig stilzwijgen bewaart? Doch waartoe meer? Genoeg om te doen hooren, dat het harmonisch concert niet zonder dissonanten is en dat, als de Oostersche quaestie thans eenvoudig als middel moet dienen om dit harmonisch concert te doen hooren, gelijk Lord Granville wil, de kosten en wellicht het bloed bespaard hadden kunnen worden. Of is ook hier *all discord harmony not understood?* Er behoort een sterk geloof toe dit aan te nemen.

R. MACALESTER LOUP.

P.S. 29 Sept. In Frankrijk is Ferry premier geworden en Barthélemy St. Hilaire minister van buitenlandsche zaken. Thans reeds wordt getwijfeld aan de levensvatbaarheid dier combinatie.

Dulcigno is niet overgegeven, en de vloot.... schijnt zich gereed te maken af te druipen. Zij is zeker in een moeilijk dilemma: bombardeert zij de weerlooze plaats in vollen vrede, wat ongehoorde schending van het volkenrecht; verwijdert zij zich onverrichter zake, wat belachelijker vertooning dan deze navale demonstratie!

Bibliographisch album.

Schipper Verduin, Uit het leven op en langs de Zeeuwsche stroomen, door P. van Oort. 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden.

De schrijver, die belooft den lezer te zullen rondleiden op onbekend of weinig bekend terrein, kan bij voorbaat rekenen op de belangstelling van zijn publiek. Dat de Heer van Oort er in geslaagd is om die belangstelling gaande te houden, zullen, vrees ik, weinigen toestemmen, die den moed hebben de beide deelen van schipper Verduin door te lezen.

Schipper Verduin is een braaf en arbeidzaam man, maar het valt te betwijfelen of dit en het op- en neer varen tusschen Rotterdam en Zandplaat iemand verheffen tot held eener geschiedenis of tot lid van het geslacht der Evertsen en der de Ruyters, zoo als de schrijver meent.

Zijn zoon Frits wil een ‘Heer’ worden en vaart tot bereiking van dit doel voorloopig als matroos ter koopvaardij. Onderwijl wekt hij ieders bewondering op door zijn geestkracht en bekwaamheid. Jammer, dat de lezer nooit in de gelegenheid gesteld wordt om die bewondering te kunnen deelen. Wanneer Frits zijn vierde reis naar de Oost zal doen, heeft hij een voorgevoel dat het mis zal gaan. Werkelijk wordt hij in Australië, na een uitstapje aan den wal, door een ongeval verhinderd naar zijn schip terug te keeren. Daar vele schepelingen, door de goudkoorts aangegrepen, wegloopen, wordt ook hij als deserteur beschouwd.

De oude schipper Verduin is verplet door de tijding. Marie Wolfert, in stilte de geliefde van Frits (want deze moet eerst een Heer worden voor hij naar de hand van de notarisdochter kan dingen), ‘moet zich verstalen tegen het ongeluk en manhaftig worstelen

tegen doodelijk verdriet, zonder dat iemand er iets van merkt,' alleen omdat Frits goedvindt niets van zich te laten hooren. Onderwijl komt de jonge matroos na zijn herstel in Batavia, met het weinig opwekkende en even weinig gemotiveerde gevoel, 'dat zijn vooruitzichten voor goed zijn verdwenen,' omdat.... ieder hem voor een deserteur zal *houden!* Ieder zou in zijn plaats zijn onschuld trachten te bewijzen, Frits vindt dit echter een schoone gelegenheid om den schrijver aan een knoop te helpen, die echter wel wat heel losjes gelegd is om hem schadeloos te stellen voor de blaam, die hij jaren lang op zijn naam laat rusten. Maar 't staat nu eenmaal vast: hij moet als een Heer terugkomen tot de zijnen; gelukt dit niet, dan moet hij maar 'verdwijnen', en ieder kan van hem denken wat hij wil. De angst en onrust van zijn bloedverwanten en vrienden leggen geen gewicht in de schaal bij de overwegingen van den voorwaarts strevenden jongeling. Zijn geestkracht en bekwaamheden verschaffen hem, naar de schrijver ons verhaalt - schrijver *vertelt* altijd liever dan hij laat *zien* - binnen eenige jaren een positie, die hem het recht geeft als Heer op te treden.

Het bericht, dat hij nog leeft en geen weggeloopen matroos is, zendt hij nu naar 't vaderland, waar niemand zich over zijn lang stilzwijgen verwondert. Ieder verheugt zich over het bericht, behalve notaris Wolfert, want Frits heeft tevens aanzoek gedaan om de hand van Marie. Een schipperszoon kan natuurlijk niet trouwen met een notarisdochter.

Tusschen vader en dochter volgen lange gesprekken, waarin de laatste den eerste herinnert dat zij een meisje is. Deze herinnering aan haar geslacht vermurwt notaris Wolfert niet. Eerst moet er een schipbreuk komen[1], die met het verhaal in weinig verband staat, om hem zachter te stemmen. De broeder van Marie houdt daarna een lang vertoog over de emancipatie der vrouw, dat vader en moeder Wolfert vol bewondering vervult, en verwijt zijn vader ten slotte, dat hij de rechten zijner dochter als meisje miskent.

1 Wolfert moet overgezet worden om Antwerpen te kunnen bereiken. Schorveer ligt dus vermoedelijk op Zuid-Beveland of Walcheren, want de zee schijnt niet ver af te liggen. Deze overtocht geschiedt per roeiboot en dat nog wel bij mistig weer!

Door dit betoog - welsprekend noemt de schrijver het -wordt de reeds wankelende notaris overtuigd dat hij ongelijk heeft - en Marie trouwt met Frits.

Om deze figuren groepeeren zich nog vele anderen, die al even weinig belangstelling wekken als gene.

Het boek draagt nergens den stempel van eenig wezenlijk talent, of het zou moeten zijn het twijfelachtig talent, om twee deelen te vullen met weinig wetenswaardige zaken. De beschrijvingen zijn langdradig en dikwijls verre van gelukkig geslaagd, hetgeen met tal van voorbeelden zou zijn te bewijzen. Van de hier en daar voor de hand liggende gelegenheid om wat levendigheid in het verhaal te brengen, is nergens gebruik gemaakt. Wij noemen als voorbeeld den eigenaardig Zeeuwschen Meikoopdag. Na een omstandige beschrijving, verwachten wij de feestviering zelve - de schrijver scheept ons af met twee planeet-trekkende meisjes, waarvan de eene een twaalftal, de andere een vrijer met pluimen op den hoed beloofd wordt! Verder heeft er dien dag een ontmoeting plaats tusschen twee oude vrouwen, die ‘na veertig onkenbaar makende jaren elkaar met onfeilbare zekerheid herkenden.’

Het is mijne overtuiging, dat de uitgever den schrijver geen dienst bewees met hem te helpen om schipper Verduin uit zijn roefje te halen en aan het lezend publiek voor te stellen.

H. E BEUNKE.

***Vriendschap, een verhaal van Ouïda. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1879.**

De schrijfster van dezen roman is, zooals aan vele lezers van dit tijdschrift niet onbekend zal zijn, herhaaldelijk in deze bladen besproken naar aanleiding van enkele harer romans, die ten onzent werden overgebracht. Ofschoon haar bij die gelegenheid geen talent werd ontzegd, is toch de strekking harer boeken ten strengste veroordeeld en werden allerlei grieven aan haar adres gericht, die alles behalve vleiend waren voor haar karakter. De oorzaak dier verwijten ligt deels in misverstand, deels in het eenzijdig standpunt bij de beoordeeling ingenomen. Enkele losse gezegden, sommige uit het verband gelichte tafereelen moesten de waarheid dier beschuldiging staven, maar zouden niets hebben bewezen, wanneer men ze in verband met het geheel had gelieven te beschouwen. Ouïda zelve is daarvan zoo ten volle overtuigd, dat zij zich in één harer romans tot het publiek richt met de bede, dat men het bewuste geschrift niet zal beoordeelen naar enkele fragmenten, maar naar het geheel van haren arbeid. Ik zou nog een stap verder wenschen te gaan dan de schrijfster en beweren willen, dat men, om hare werken juist te beoordeelen, zooveel doenlijk een overzicht daarvan dient te nemen. Hare denkbeelden en bedoelingen worden bij hare eigenaardige schrijfwijze niet voldoende gekend uit slechts één harer romans, maar uit haren arbeid in zijn geheel. Mij ten minste is het meermalen voorgekomen, dat menige grief die men nu en dan tegen haar inbrengt, zou tot zwijgen gebracht zijn, als de beoordeelaar zich de moeite genomen had wat meer van haar te lezen. Een hoofdgrief b.v. tegen haar is, dat zij de vrouwelijke helft van ons geslacht zoo laag stelt en met zoo diepe minachting teekent; doch zij, die zulks beweren, hebben vergeten kennis te maken met de edele vrouwen-figuren, die hare verbeelding ons voor oogen voert. Eene kunstenares, die Nellie en Gladijs, Alma en Lucilla, Palma en Castalia schiep, kan moeilijk met recht gezegd worden hare zusters te minachten en den adeldom der vrouw te loochenen. Ouïda wandelt nu eenmaal niet bij voorkeur op 's levens zonnige paden; zij daalt misschien wat al te veel af in de donkere valleien van zonde en ongerechtigheid. Geen wonder dat zij velen en daaronder

nu en dan vrouwen ontmoet, wier inwendig leven walging en afkeer wekt, al heeft de uiterlijke verschijning voor het zinnelijk oog vrij wat aantrekkelijks. Men vergete daarbij trouwens niet, dat ook de mannelijke figuren in hare romans lang niet alle van edel allooi zijn; dat integendeel ook onder hen een aantal gevonden wordt, wier bestaan tegenzin en afschuw bij ons wekt.

Ik zal niet verder daarop ingaan, maar terugkeeren tot datgene, wat aanleiding gaf tot deze beschouwing: de wensch, dat men ter juiste beoordeeling van Ouïda zooveel doenlijk een overzicht mocht nemen van haren arbeid. Met nadruk doe ik dien wensch hooren met het oog op den roman, die voor ons ligt. De zakelijke inhoud wordt ons door de schrijfster zelve in een soort van voorrede in beeldsprakigen vorm geteekend.

'Toen Jupiter' aldus heet het in die voorrede, half voor de grap en half uit wreedheid, menschen schiep, wilde de jonge Mercurius, die altijd op guitenstreken bedacht was, zijn vader bij dat werk volstrekt helpen en kreeg vergunning het menschelijk oor te maken van een schelp die hij toevallig bij zich had, en waarover hij een fijn spinneweb spande. Maar hij wist de schelp zoo uit te hollen en te draaien, dat zij geen andere geluiden opnam dan de luidste tonen, die de Leugen op een koperen hoorn blies, terwijl het web ondoordringbaar was voor al het gefluister, dat de Waarheid uit de diepte van hare bron deed opgaan. Mercurius grinnikte van pret, toen hij den rand van zijn oor had omgebogen en het aan 't hoofd van het menschelijk schepsel vastmaakte. 'Zoo zullen de stervelingen altijd hooren en gelooven wat niet waar is,' zeide hij vergenoegd bij zich zelven - wetende dat de doos, die hij aan Pandora zou geven, niet meer verwarring en rampen zou verspreiden over de aarde dan de gave van een oor aan den mensch. Maar hij vergat zich zelven in zooverre, dat hij, hoewel er twee ooren noodig waren, er slechts één maakte. Apollo, die juist voorbijkwam, merkte dit verzuim op, on besloot zich te wreken over den diefstal van zijne melkwitte kudden door Mercurius gepleegd. Apollo nam een parel uit de zee, holde die uit, spande er een zilveren snaar van zijn eigen lier over, en gaf daarmede den mensch een oor waardoor de stem der Waarheid in zijn hoofd zou doordringen. 'Je hebt al mijn pret bedorven,' zeide Mercurius, toornig en weenende. 'Neen', sprak de oudere broeder, met een glimlach. 'Wees maar gerust.

De koperen trompet zal het gefluister uit de bron wel overschreeuwen, en tienduizend stervelingen tegen één zullen altijd bij voorkeur uw oor gebruiken in plaats van het mijne'.

Deze fabel is om zoo te zeggen het motto van den roman, waarin Ouïda het bewijs wil leveren voor de waarheid der profetie van Apollo. In haar verhaal worden wij naar een kring van menschen verplaatst, waarvan de overgroote meerderheid alleen het oor van Mercurius gebruikt, terwijl slechts enkele weinigen ook het gefluister uit de bron vernemen. Vreemd dunkt ons dit betoog bij Ouïda niet; want in al hare romans geeselt zij met bloedige slagen de onwaarheid, die op elk gebied van het menschelijk leven in al te groote mate wordt aangetroffen. Zoo kras echter als hier, waar ongeveer eene geheele maatschappij tot een samenstel van leugen en onwaarheid wordt gemaakt, geschiedde het nergens, en ik kan moeilijk ontveinzen, dat door die overdrijving de kracht van Ouïda's pleidooi wel ietwat gebroken wordt. Hare bedoeling is edel; maar in den gloed harer verontwaardiging vergeet zij, dat hij die te veel bewijst eindigt met niets te bewijzen. Hij of zij die de diepste roerselen van 's menschen wezen en handelen en de verborgen raderen van het maatschappelijk bestaan nagaat, moet nu en dan pijnlijk getroffen worden door de waarneming van al het schijnvertoon, het huichelachtig vernis en de innerlijke onwaarheid, die zoo menigmaal op elk gebied heerschen; maar alleen de eenzijdigheid kan ontkenen, dat ook hier licht en schaduw zijn dooreengemengd; dat de meeste menschen afwisselend naar het zacht gefluister der waarheid of naar de schelle tonen van den leugengeest luisteren.

Deze roman heeft te veel van een betoog, terwijl Ouïda anders meestal door een aanschouwelijk beeld tracht te spreken. Als kunstwerk kan dan ook 'Vriendschap' de vergelijking met de meeste andere romans dezer schrijfster moeilijk doorstaan. Er is daarin iets mats en eentonigs; zekere gerektheid valt niet te miskennen; men vindt te weinig handeling daarin. Toch doet de schrijfster zich ook hier als een vrouw van talent en groote gaven kennen; zij toovert soms met haar taal en weet nu en dan onwederstaanbaar te boeien. Menige bladzijde tintelt van leven, en geeft een rijk genot door het schilderachtige der teekening of de fijne karakterontleding. Van Ouïda's rijke belezenheid, van haren kunstsmaak en grondige natuurkennis vinden wij ook hier vele proeven, en dat ongezocht; want

zelden maakt deze schrijfster vertoon van hare geleerdheid. Zij geeft ons veel te denken, en spreekt tevens tot hart en verbeelding beide. De hoofdfiguur in dit boek, de kunstenares Etoile, is met warmte geteekend; minder gelukkig is de mannelijke hoofdpersoon prins Joris, en onverklaard de innige sympathie tusschen die twee, als men beider karakters nauwkeurig nagaat. Hoe tragisch het einde ook schijnen moge, van meet af aan laat zich dat voorspellen. Afgezien van de vraag of prins Joris de fijn beschaafde en ontwikkelde Etoile op den duur zal kunnen boeien, kon men met wiskunstige zekerheid bepalen, dat zulk een zwak man zich op den duur niet zal kunnen ontrukken aan de strikken eener listige fortuinzoekster als Mevr. Challoner. Ouïda kent hare landgenooten in den vreemde zeker beter dan wij. Door waarneming en ervaring weet zij natuurlijk of de schets, door haar ontworpen van de Engelsche kolonie die den winter in Florence doorbrengt, een karakterbeeld mag heeten. Toch veroorloven wij ons de opmerking, dat er onzes inziens nog meer goede elementen in die maatschappij zijn te vinden dan hare teekening doet vermoeden; dat zij ter wille van het betoog wat eenzijdig in de keuze harer personen is geweest. Doch hoe dat ook zij, wij wenschen dezen met zorg vertaalden roman in veler handen. Men zal het boek trots de overdrijving als het werk eener kunstenares erkennen, en die overdrijving zelve zal tot op zekere hoogte verschooning vinden, wanneer men ze op rekening stelt van de zucht om een warm pleidooi voor een nobele zaak te houden.

21 Februari 1880.
J.H.C. HEIJSE.

Vaders engel.

Meine van 't Wold zei, toen hij zijn' eersteling verwachtte, dat hij voor zich ‘geerne 'n maegien’ had, maar dat zijne vrouw er ‘geliekmoatig’ onder was. Zijn wensch werd niet vervuld, doch de gelukkige vader sprak opgeruimd: ‘'n knoapien is mien ook dubbel goed.’

Toen de tweede spruit op komst was, zei Meine: ‘Nou hope 'k toch op 'n maegien’, en - Geesien verklaarde, dat het haar ook ‘oarig’ wezen zou. Maar 't was een jongen. De vrouw zei: ‘'t Is niks!’ en de man schertste: ‘'t Jong hef oe bij de neuze 'had.’

Toch was Geesien een weinig wantrouwend geworden en voorspelde van nommer drie, dat het weêr een knechtje zou zijn. Maar Meine riep: ‘Kom, kom, bin ie mal!’ De uitkomst gaf echter haar gelijk. ‘Ei kiek!’ sprak Meine, op zijn neus ziende. En de echtgenooten vereenigden zich in den wensch: ‘Allegelieke jongens: 't is te hopen, dat 't er nou moar bij blif!’

Maar het bleef er niet bij, en het was waarlijk al weêr een zoon. Geesien speet het om haar man, van wien ze wist, al zei hij het niet meer, dat hij zoo erg naar een meisje verlangde. Wat haarzelve betrof, met zijn eersten levenskreet had het ventje het hart zijner moeder veroverd, en toen zij het voor het eerst in haar' arm nam, zei ze meêwarig: ‘'t knoapien hef gien skuld!’ Doch Meine zette er zich niet zoo gemakkelijk overheen. Als men hem vroeg: ‘Wat is 't?’ zei hij een beetje kortaf: ‘'N jongen, wat zol 't aêrs wezen!’ De buren zeiden: ‘Meine kiekt zunig!’ en lachten er om.

Heel koeltjes nam Meine het dan ook op, toen even na ‘Sunte Meerten’ zijne vrouw hem vertelde, dat n°. 5 om zijne boterham zou komen. Ditmaal verbrak Geesien het stilzwijgen door een meisje te voorspellen. Meine werd boos en zei: ‘Je

proaten as 'n kiend! Wees wiezer, Geesien, en hold oe stille!' Maar zij liet zich niet van haar stuk brengen en tot verbazing van haar man verzekerde zij bijna dagelijks, dat hare voorzegging zou bewaarheid worden. Daar zat iets achter en wel het volgende. Geesien had eene oudere zuster, die in Drenthe woonde, eenige uren gaans van ons dorp. Even vóór St. Maarten had zij Geesien een bezoek gebracht, en toen de laatste ook haar den wensch liet hooren, dat ze geen kinderen meer mocht krijgen, omdat het allemaal jongens schenen te moeten zijn, sprak de zuster: 'Gien nood, Geesien, ie kriegen nog wel 'n maegien. As 't oe nou 'reis krek goeng as grootvaeder van de Blesse: die hadde joa ook vier zeuns en iene dochter.' - 'Wa' zeg ie!' riep Geesien ten zeerste verwonderd. En waarlijk, toen men aan het opnoemen ging van de gestorvene en nog levende kinderen van grootvader, was het waar. Ze had het wel kunnen weten, zei Geesien, maar er nooit over nagedacht. Ze was uiterst verrast en recht tevreden sprak ze: 'Wel nou koman, da' doet mien nije, da's nuwer! Nou hold 'k 't toch veur best meugelijk, dat 't ons krek zoo goat. Oarig niet? da 'k er nooit op 'elet hebbe.'

Dokters zouden verband zoeken tusschen een en ander, Darwin zelfs zou er bij te pas kunnen gebracht worden. Maar wij houden ons bij onze leest en laten dit aan de geleerden over. Zooveel is zeker, dat Geesien op een' zomerschen dag in Augustus moeder werd van een meisje.

Wat eene vreugde voor ons echtpaar! Meine vooral was boven de wolken. Zelfs toen zijn oudste geboren werd, was hij niet zóó blij geweest. Toen hij den volgenden morgen naar de stad ging, om aangifte te doen bij den burgerlijken stand, kon hij haast nog niet gelooven, dat het waar was.

'Burgemeister, ik kome mien dochtertien angeven!'

'Wel, wat zeg je, van 't Wold! heb je een meisje gekregen? Geluk er meê, - en de naam?'

'Mien moeders naeme!' was 't antwoord, en hij vergat dien te noemen. Want hoe 't kwam wist hij niet, door de gedachte aan 't kind of door de herinnering aan moeder of door beide tegelijk, zijne lippen beefden een weinig en zijne oogen werden vochtig.

'En die naam is?'

'Anne-Mery, zeggen wijluden, moar 't is Anna Maria.'

Aan de wet was voldaan en Meine ging de getuigen in de

herberg onthalen. Binnenkomenden bekenden vertelde hij terstond zijn geluk en ook zij werden door hem getrakteerd. Menigeen liet de zaak vrij koel, doch onwillekeurig werd men tot belangstelling meêgesleept door Meine's gelukkig gezicht en opgewonden woordenstroom. En de aandacht van den kring werd vooral gaande gemaakt toen hij vertelde, hoe en waarom zijne vrouw van den beginne af had volgehouden, dat zij eene dochter zou krijgen. Is 't niet wonderboarlijk? vroeg Meine ernstig. En zijne hoorders stemden het zoo van harte toe, dat de een uitriep: ‘'n Minse zol 'r bijgeleuvig van worren!’ en een ander thuiskomende zijne vrouw verbaasde met de mededeeling: ‘Geesiens zuster hef veurspeld, dat 't viefde kind 'n maegien zol wezen.’ *Fama crescit eundo!*

Mijne lezeressen zijn natuurlijk niet tevreden, als zij nu ook niet vernemen, hoe het lang begeerde meisje er uitzag, als ik niet met haar in gedachte bij Geesien eene kraamvisite breng en op oud-hollandsche wijze het poppetje even van hand tot hand laat gaan. Om deze nieuwsgierigheid te voldoen, wil ik verslag geven van een bezoek, dat ik zelf er bracht als mijne eerste hulde aan Anne-Mery. Doch ik moet vooraf opmerken, dat het kind toen al eene week of drie oud was, dat er geen sprake meer was van kraamvrouw of kraamkamer, en moeder Geesien al weêr binnen en buiten aan 't werk was als ware er niets gebeurd. Verwondert u niet, want Geesien zou u uitlachen en zeggen: ‘Wijluden maeken 'r zoo'n spul niet van as de stadsjuffers.’

Het huis van Meine van 't Wold was eene ouderwetsche boerenwoning, een lang gebouw onder één rieten dak. Vóór het huis spreidde eene schoone linde hare takken uit, en als ge de voordeur opendeedt, kwaamt ge terstond in het eenige vertrek, waar men woonde, at en sliep, en dat zonder schade voor de noodige ruimte op zijn' tijd een' fermen hoek afstond aan een hoop boekweit of ettelijke zakken rogge. Want het was eene kamer van ontzaglijke afmetingen. Aan de voorzijde waren drie ramen en de buitendeur, aan den achterkant de toegang tot de deel en volop plaats voor eene breede kast en een ouderwetsch ‘kammenet.’ Rechts strekte een aartsvaderlijke schoorsteen zijn' mantel zoo ver in het vertrek uit, dat een niet al te groot gezin er haast geheel onder kon zitten, en links bevonden zich op ééne rij drie of vier bedsteden.

Toen ik binnentrad was er niemand in het vertrek behalve

het pasgeboren zusje, dat bewaakt werd door Jan, nommer twee van de jongens, een ergen dikzak met bloedroode hangwangen en donkere oogen, en een pet op het hoofd waarvan de klep was verdwenen. Moeder had de wieg in het midden van de kamer gezet, daar konden het kleintje en zijn beschermer het minste kwaad. Het wiegekleed was opgeslagen en broêrtje was ijverig bezig om de vele vliegen te weren van het zusje, dat gerust lag te slapen.

Ik zei den kleinen Jan goeden dag, die boe noch ba weêromsprak, ging naar de wieg en beschouwde de kleine Anne-Mery. De buurvrouwen hadden terstond gezegd, dat Geesien anders ‘zukke blokken van kiender’ had, maar dit ‘'n fien poppien’ was. En ze hadden gelijk. Het hoofdje lag gedoken in een kussen met rozerooden overtrek, dat een zachten blos aan het gezichtje meêdeelde, doch zonder dit ware het stellig aan den bleeken kant geweest. In de namiddagstilte, die ook in het groote vertrek heerschte, sliep het een gerusten slaap en men zag het wollen dekentje, dat de kleine bedekte, met de ademhaling een zachte beweging maken. De fijne donkere ooghaartjes vormden een sieraad op het blanke kindergelaat. Het mondje, dat eene heel bescheiden plaats tusschen de wangen innam, trek zich nu en dan licht samen tot eene zuigende beweging, zusje droomde zeker van zoete melk en moeders armen. Een enkelen keer spande het de kleine leden en scheen het zich uit te rekken, om daarna weêr in denzelfden dommel weg te zinken, minstens even welbehagelijk als de poes bij den haard knipoogde en spon.

Ik keek het kind een poos aan en bukte mij om het de wang te streelen, toen plotseling de stilte door een snik naast mij werd afgebroken. Die kwam van den dikzak, die bij de wieg wachthield en op wien ik niet gelet had. Hij kende mij niet en was blijkbaar niets op zijn gemak geweest, toen een meneer met een hoed op binnentrad, dicht bij zijn zusje ging staan en het zoo nauwkeurig opnam. Nu ik het zelfs waagde de kleine aan te raken, steeg de nood ten top. Zijne bezorgdheid was sterker dan zijne vrees.... ‘Zu' je 't loaten?’ barstte hij los en nam zelfs eene min of meer dreigende houding aan. Doch daarna keerde hij zich om en liep luid schreiende weg, op de deel snikkende en roepende: ‘Moeder, moeder, kom hier!’

Het duurde niet lang of Geesien kwam binnen met een geheel onthutst gelaat, doch toen zij de oorzaak zag van Jans ontstel-

tenis, moest ze hartelijk lachen en zei: ‘Wei, he 'k van zien levent!’ En toen Jan later zag, dat zijn vader en moeder met den indringer in vollen vrede koffie dronken, legde hij zijn prachtigen toorn af. Ja zelfs zei hij ook voor mij het lesje op, dat men hem geleerd had, en gaf op Meine's vraag: ‘Wat ligt doar in de zuje (wieg)?’ ten antwoord: ‘Jan zien zussien, moeder zien poppien en vaeder zien engeltien!’

Toen onze Anne-Mery wat grooter werd, en niet figuurlijk maar in volle werkelijkheid ook hare boterham moest hebben, viel het Meine en Geesien moeilijk om rond te komen. Zij haalden volstrekt niet het voer over den balk, zij hielden er in het geheel niet van, gelijk Meine plag te zeggen, ‘om de keerse an de beide enden an te stikken.’ Maar wat er noodig was, was er noodig, en als het tijd van betaling was, moest er om uitstel worden gevraagd.

De boerderij scheen voor den vreemdeling meer dan ze was. Bij het ‘groote olde huus’ hadden oorspronkelijk zoovele weiden en akkers behoord, dat Meine's grootouders en in den beginne ook zijn vader en moeder welgestelde menschen waren geweest. Maar den laatsten was het tegengeloopen; slechte jaren, lage prijzen en huiselijke tegenspoeden hadden hen genoodzaakt, het eene stuk grond na het andere te verkoopen, en toen Meine als eenig overgebleven kind de gansche nalatenschap erfde, bestond zij uit weinig meer dan het huis met de groote weide er om en een paar akkers. Om de zaak te kunnen drijven moest hij bouwgrond huren, hooiland pachten, en wat in vroeger dagen goedkoop door zijn vader verkocht was, kreeg hij slechts tegen hoogen huurschat ten gebruike. En nu het huisgezin grooter werd, Geesien nog al eens ‘van de vloer’ was en zij, door de kinderen bezig gehouden, minder werken kon dan vroeger, werd het bij den dag duidelijker dat het zoo niet langer ging. Er moest iets op verzonnen worden. Na veel overleg werd er besloten, dat Meine op negotie zou uitgaan. Geesien toch was een kloek wijf, werkzaam en bij de hand. Er zou een knecht in dienst genomen worden. En als Meine slechts in den druksten tijd van het jaar eene poos thuisbleef om te helpen, kon hij den overigen tijd gerust voor zaken uit gaan en de boerderij aan haar toevertrouwen.

Zoo gezegd, zoo gedaan. Op zekeren dag nam Meine den kuierstok in de hand en ging met het beschikbare geld in den buidel op weg naar eene veemarkt, om er zijn geluk te beproeven.

Het was een recht zwervend leven, dat hij van nu af leidde. Wat hij op de eene plaats kocht, zette hij elders van de hand. Een goed deel van Overijsel en bijna gansch Drenthe bereisde hij; en altoos te voet, nu eens alleen, dan in gezelschap van vakgenooten, dikwijls slechts langzaam vorderende achter een troep koppige varkens of eene drift vadsige koeien. Soms bleef hij een paar, vaak ook ettelijke dagen van huis. Heden sliep hij in een herberg, morgen in eene hooischuur, een andermaal reisde hij den ganschen nacht door om tijdig ter bestemder plaatse te zijn. En niemand had sterker afwisseling van vette en magere dagen. Gister schraalhans kok en roggebrood, dat hij bij zich had, zijn ontbijt en zijn middagmaal, vandaag vetpot in eene flinke herberg, ‘rejoaler as bij Geesien.’ ‘Zoo komp het weêr in 't gelieke,’ sprak Meine dan vroolijk. Want hij had in het minst geen verdriet in zijne wonderlijke levenswijze. Hij was een woelig en bewegelijk man, wien niets liever was dan verandering, en daar hij opgeruimd van aard was, stonden het zwervende leven, het ontmoeten van velerlei menschen, het marktgewoel en het gegons der stemmen in de herbergen hem best aan. Ook gelukte zijn plan boven verwachting, en telkens kon hij blinkende zegeteekenen thuis brengen in den vorm van mooie blanke guldens, die hij voor zijne vrouw op de tafel uittelde. Dan glom Meine's gelaat van voldoening en fonkelden Geesien's bruine oogen nog meer dan anders.

Meine deed in ijver en werkzaamheid voor zijne vrouw niet onder. Waar wat te verdienen viel, was hij te vinden, en hieraan had hij voor een groot deel zijn voorspoed te danken. Toch werd die zeer stellig ook bevorderd door het aangename zijner persoonlijkheid. Zoo leelijk als zijn gelaat was, met zijn rossig haar, zijne geelachtige wenkbrauwen en zijne al te forsche lippen, zoo welwillend was er de uitdrukking van, weêrschijn van zijne groote goedhartigheid. Als Geesien over haar man sprak en in een goede luim was, erkende ze: ‘'t Is miseraobel, zoo goedig as mien boas[1] is.’ In ons dorp was hij algemeen bemind. ‘'n Kalf van 'n kerel’ zei men, ‘geen kind kan hij kwaad doen.’ Op de markten was hij weldra een gezocht man, men had gaarne met hem te doen. Ook waren de

1 Eenvoudige Overijselsche vrouwen huldigen nog met dit eerbiedig woord het hoofd van het huisgezin. Ach, hoe lang zullen wij nog moeten beschaven en emancipeeren, eer ook zij Genesis omkeeren en den man op zijne plaats zetten tot ‘eene hulpe tegenover de manninne’!

lieden tevreden als zij hoorden, dat Meine met hen in de herberg zou overnachten, dan waren zij zeker van een gezelligen avond. En als men het er wel eens op zette, om hem te plagen en boos te maken, en de toeleg toch mislukte, dan nam men met hartelijkheid van hem afscheid en zei bij 't heengaan: ‘Kwoad worden kán de kerel niet.’

Op geen van allen oefende hij meer aantrekkingskracht uit dan op zijn kleine Anne-Mery. Het zachte kind had zich allengs innig gehecht aan haar goedhartigen vader. Meer dan aan moeder; Geesien was eene uitstekende huisvrouw, eene boerin om met een lantarentje naar te zoeken. Maar zij had van jongs af hard moeten werken voor haar brood, zij had geen gemakkelijk leventje gehad, en waarschijnlijk was zulks noodlottig geweest voor de teêrheid van sommige snaren in haar gemoed. Daar zij zichzelve zoo dikwijls had moeten zeggen: Niet stilstaan, niet talmen! had zij ook voor anderen geen overvloed van geduld. Gewoon om kortweg de koe bij de horens te vatten, was zij geneigd om ook andere dan boerderij-zaken met een gebaar of een bevel af te doen, en droegen hare handelingen en woorden niet altoos den stempel eener zachte en bedachtzame wijsheid. Vanzelf dus, dat de kleine meid vader het meest aanhing. Trouwens, de voorliefde was wederkeerig en zelden kwam Meine zonder eene of andere kleinigheid voor zijn dochtertje van zijne reizen terug. En hij kende zich het recht toe, haar een weinig voor te trekken en te verwennen door te zeggen: ‘'k Hebbe joa moar ien maegien.’

Toch was Meine ‘'n beste’ ook voor de jongens, die met den dapperen Jan vooraan vader op de handen droegen. Buurmans Geert wist er van meê te praten. Want eens heette hij het onzen Jan liegen, dat een wit schaap ook wel zwarte lammeren kon brengen. En Jan hield het vol, want vader, zei hij, had het hem verzekerd. Geert werd kwaad omdat hij het verloor en zei schimpend: ‘Oe vaeder die is....’ - ‘Nou wat is mien vaeder?’ vroeg Jan heftig, en hij maakte een beweging met den rechtervoet, gereed om het kwaad onmiddellijk door de straf te laten volgen. - ‘Oe vaeder,’ zei Geert op de uitdaging, ‘is krek zoo'n domoor as ie!’ - De klomp uitgeschopt en in de hand genomen, en de kleine driftkop gaf er zijn makker een slag meê tegen het hoofd, dat hij er van suizebolde en gillend de plaat poetste.

Geen wonder waarlijk, dat Meine eenigszins de afgod was van

zijn kroost. Als een van de kleuters zich bezeerde en Geesien riep: ‘Kom, kom, gien gegoel om niks!’ zei Meine: ‘Koom 'reis hier, loa 'k reis kieken!’ en dan eindigde hij vaak met eigenlijk precies hetzelfde te zeggen als moeder, maar met eene prettige inleiding en op troostrijker toon. Beurtelings was hij de scheidsrechter, de dokter, de vraagbaak van de kleinen, en de huiselijke knoopen, die Geesien wel eens hardhandig doorhakte, wist hij zoo te ontwarren dat, al kregen de ruziemakers hun zin niet, zij er toch bijstonden met het kennelijk gevoel, dat de zaak in orde was.

Op een winteravond zaten Meine en zijne vrouw in het schemeruur bij den haard. Meine zat aan den eenen, Geesien aan den anderen kant van het vuur. Tusschen hen in zaten alle vijf de kleinen, van den tienjarigen Klaas tot de vierjarige Anne-Mery, de twee grootsten op stoeltjes, de anderen op stoven, en Benjaminnetje in het midden. Maar Anne-Mery had een doek om den arm, zij had zich vrij erg gebrand, en elken avond moest vader haar verbinden, wat eene pijnlijke geschiedenis was. Zij had er zooeven al haast om geschreid, toen een onbarmhartige broêr zei, dat vader straks weêr aan den gang moest. Meine echter had haar afgeleid door te vertellen, en allen tuurden tevreden in de vlammen of keken vader aan, luisterende naar zijn verhaal. Maar toen het uit was, sprak Meine: ‘Nou Anne-Mery, koom nou 'reis bij vaeder, nou moet het toch wezen, mien dudde!’ Doch zij bewoog zich niet en met een bedrukt gezicht bleef ze op haar stoof zitten. En toen Meine haar ten tweeden male riep, barstte haar vol gemoed los in den wensch: ‘Ik wol, da' vaeder moar dood was!’ - Algemeene ontsteltenis! Geesien schoof haar stoel achteruit, schudde het hoofd en riep met opgeheven handen: ‘Watte? - fij toch, kiend!’ En de jongens keken vader met verschrikte oogen aan, niet anders denkende, of iets zoo misdadigs zou onvermijdelijk ernstig gestraft worden. Meine echter begreep hunne gedachte en zei: ‘Zie mient 'r niks van, niks niemendal - kiek moar, zie hef 'r nou al spiet van!’ Inderdaad, groote waterlanders liepen er over Anne-Mery's wangen, en het volgende oogenblik stond de kleine zondares aan vaders knie en liet zich zoet verbinden.

Anne-Mery werd vijf jaar. Hare groote donkere oogen, overschaduwd door lange glanzige oogwimpers, gaven iets zeer bekoorlijks aan haar gezichtje, doch het was niet de bekoorlijkheid

van een kinderlijk gelaat. Daartoe was de kleur te bleek, waren de wangen wat te smal. Zoo ze lachte, en dat deed ze gelukkig zeer dikwijls, gaven twee geestige kuiltjes in de wangen het kinderlijke eenigszins terug, dat hare trekken misten; doch over het geheel zou men wegens het scherpzinnige van het gelaat en iets peinzends in de oogen haar een drietal jaren meer toegekend hebben.

Op moeders aandringen werd ze nu al spoedig naar school gezonden. Geesien zelve bracht haar bij den onderwijzer en gaf hem de noodige inlichtingen. ‘Wies da' zie is, meister, ie hebben 'r gien begrip van. Zie vroagt oe noa dingen, doar 'n groot minse niet an denkt. Lestend zeg ze: Moeder, zeg ze, woarumme hebben de schoapen 'n split in de hoef en de peerden niet, - nou vroag ik oe! En 'n aêre keer vroagt ze, woarumme de jongens 'n buis en 'n broek draegen en de maegies 'n jak en rok. Joa, ik zegge oe, 't is 'n wonder. Doarumme hebbe 'k te'en Meine 'ezegd: 't Jonk moet leeren! want ie worren 'r vorlegen mit. Zoo woar, meister, 't verstaand staat er oe van stille.’

En Geesien overdreef niet, toen ze zoo tot den hoofdonderwijzer sprak. Zelden kwam er een dag, waarop Anne-Mery niet iets te vragen had, dat moeder haar maar half naar den zin kon beantwoorden. Op zekeren dag zei ze: ‘Moeder, bint 'r altied minsen 'ewest?’

‘Wisse kiend!’ zei Geesien vlug weg.

‘Altied? altied?’ vroeg het kind nog eens, zich inspannende om dit woord met den meest mogelijken nadruk uit te spreken.

En Geesien wist warempel niet, wat te zeggen.

Eens stonden moeder en dochter buitenshuis en Anne-Mery keek naar het water, dat door een' greppel langs de boerderij liep. ‘Moeder, vroeg ze, waar komp 't waeter van doan?’

‘Van boven, kiend, van 't heideveld, deur de regen.’

‘En woar goat 't nou hen?’

‘Nou goat 't noa beneden, doar in de gruppe tusschen de akkers.’

‘En goat 't dan nog wieder?’

‘Wisse, dan komp 't in de sloot bij den bakker.’

‘En woar dan?’

‘Heere, kiend, hold toch 'reis op mit oe vroagen, ie doen niet aêrs!’

Nu dus moeders wijsheid telkens ontoereikend bleek, moest

onze schoolmonarch zijne schatten voor de weetgierige Anne-Mery ontsluiten.

Meine kwam eens op een' namiddag van een' zijner zwerftochten terug. De kinderen speelden voor het huis en moeder zat binnen te naaien. ‘Zoo kiender, doar is voader weêr,’ sprak Meine. Anne-Mery, koom hier, geef voader 'n smokkien. En lust oelieden wel koeke? Kiek reis wa 'k hier hebbe! Moar zingt dan eerst veur vaeder. Kom an, fiks op! - En Meine hief zelf met eene vreemde luidruchtigheid: ‘Wien Neêrlandsch bloed’ aan.

De kinderen zagen hem verwonderd aan, doch zongen meê. Hunne verwondering werd echter nog grooter, toen vader zei: ‘Neen, nou krieg ie nog niks, nou moe'n we 't nog 'reis zingen en dan 'r bij daansen!’ En Meine nam twee der kleinen bij de hand en begon bij den zang te huppelen. De kinderen vonden het zoo grappig, dat hunne vroolijkheid de verbazing te boven ging en zij schaterden van den lach. Ze sprongen met vader meê, maar ze konden van het lachen niet zingen. Geesien had het rumoer gehoord en vertoonde zich in de geopende voordeur. Zij keek opgeruimd het troepje aan, totdat het kleurige gelaat van Meine haar opviel, evenals het vreemde en luidruchtige van zijne stem.

‘Doar is moeder, kiender! kom, allegelieke noa binnen. Goe'n dag, Geesien, hoe goat 't mien olde? Kom, kiender, nou hier ook nog 'reis daansen en zingen veur moeder!’ En binnen zette men de wonderlijke pret voort. Meine danste en zong, en maakte telkens zulke rare geluiden en bewegingen, dat de jongens elkander aankeken en nauwelijks op de been konden blijven van 't lachen. Ofschoon Geesien haar best deed om ernstig te kijken, kon ze toch nu en dan eene lichte uitbarsting van vroolijkheid niet onderdrukken. Eene dergelijke maar sterkere afwisseling van gewaarwordingen was ook op te merken bij de kleine Anne-Mery. Gelijk soms op een' stormachtigen dag licht en schaduw jagend over het landschap elkander vervangen, zoo verdrong op haar peinzend gezichtje nu een trek van bezorgdheid den lach, dan eene uitdrukking van vroolijkheid het wolkje van bekommering. Zij had een gevoel alsof hier iets achter stak, alsof alles toch niet was zooals het behoorde; soms zelfs joeg vader haar vrees aan. Maar als Meine recht koddig deed en haar broêrtjes luid schaterden, dan sleepte het goedlachsche hartje haar mee en proestte zij het met de anderen uit.

Ja, dat was de schaduwzijde van Meine's nieuwe broodwinning. De zaken werden steeds onder het genot van een' borrel behandeld. Men bood en dong, kocht en verkocht, leverde af en ontving, doch niets van dit alles kon naar eisch geschieden zonder dat er een glas bij gedronken werd. En het was geen denkbeeldige onvermijdelijkheid, zei men, het wekte den sluimerenden koopmansgeest, ‘'t haandelde beter.’ Het vernachten in de herbergen werkte mede tot het kweeken eener gevaarlijke hebbelijkheid, terwijl tevens Meine's goedhartigheid hem parten speelde. Het viel hem moeilijk neen te zeggen, als oude bekenden een' stoel voor hem bijzetten in den kring, of als hij eene pleisterplaats voorbijtrekkende op de ruiten hoorde tikken, en hem door een goed vriend werd toegeroepen, toch even bescheid te doen. Daarom zei Geesien, toen weinige uren later de kinderen te bed lagen: ‘Ie meugen wel oppassen, Meine, dat 't oe niet weêr overkomp, 't kon oe aêrs wel te machtig worren.’ - En Meine sprak gemoedelijk: ‘Ie begriepen wel, Geesien, da's nou veur 'n keer, moar veur 't vervolg hef 't niks te beduden. En 't was ook niet zoo biester, watte?’ - Neen, zoo had Geesien 't ook niet bedoeld. Het was zoo erg niet geweest, dat had ze wel gezien. Maar 't was toch goed om bij tijds op 't gevaar te letten. - Had Meine 't maar gedaan!

Enkele maanden later was het kermis in de stad, en Meine had de kinderen beloofd, dat zij met hem en moeder er heen zouden gaan. Derhalve werd het middagmaal reeds om elf uur gebruikt en daarna de oude zwart voor den kapwagen gespannen. Moeder ging met Anne-Mery en de kleinste jongens achterin, vader met de twee oudsten op de vóórbank zitten, en de heerlijke reis begon. Elk had zijn beste pak aan. Met jak en rok van effen bruin en het oorijzer op het hoofd, met hare blozende wangen en krachtige donkere oogen, met de hagelwitte muts geplooid langs den blanken hals, was Geesien, ik verzeker 't u, ‘'n kaant vrommes,’ met wie men gerust vóór de kramen langs mocht gaan. De jongens staken in zondagsche broek en buis, en onze Anne-Mery had over eene blauwe jurk, die wat lang was, een geel geruiten boezelaar en een strooien hoed op, die een heel bloementuintje droeg. Ik zag haar liever in haar gehaakt mutsje van zwarte en roode wol, waar het bleeke gezichtje zoo vriendelijk uit te voorschijn kwam; maar het was kermis, ‘'t nije kiepien’ moest op.

In de stad ging Meine zijns weegs en sprak met zijne vrouw

af, dat ze elkander om zes uur zouden weêrvinden in de herberg, waar men het paard had gestald. De kinderen moesten allereerst met moeder naar de kermis, waar zij braaf pret hadden.

Zij zaten in den mallemolen, aten pepermuntjes, totdat ze met open mond liepen, omdat ‘'t goed zoo hiet’ was, verorberden koek naar hartelust en landden, na veel vermoeiend drentelen, in den winkel van vrouw Metselaar aan. Geesien werd als vaste klant terstond in de achterkamer genoodigd, waar krentenbrood met koffie gereed stond. Geesien moest ‘moar toetaasten,’ zei de gastvrouw. En dat deed ze ook, voor zichzelve en de kinderen elk een paar boterhammen smerende. Vrouw Metselaar wilde dat zij nog meer zou gebruiken en wierp haar, zelfs tegen haar' zin, nog eene dikke sneê krentenbrood op het bord. Doch Geesien lei dien weêr op den stapel, onder de betuiging: ‘Zoo woar, vrouw Metselaar, 't is mien niet meugelijk, ik binne zat!’ - En bij het afscheid nemen riep zij lachende: ‘Nou, ie moen'n de schaê moar reis weêrumme haelen!’

Hoe plat en grof! zegt misschien de lezeres. En het is zoo, Geesien's taal is er een zonder doekjes er om. Maar er staat toch wel tegenover, vind ik, dat zij redelijker en vooral beter Hollandsch spreekt dan de ‘stadsjuffers,’ als dezen gewagen van eene ‘indigestie’ en het gul onthaal beantwoorden met eene ‘digestie-visite.’

Geesien was op haar tijd in de herberg, maar Meine was er nog niet. Zij wachtte een vol uur en liet toen al vast den wagen inspannen, ten einde, als Meine kwam, terstond tekunnen vertrekken. Het begon donker te worden, de kleinen verveelden zich en werden ongeduldig. Toch duurde het nog eene heele poos, de kinderen klommen in en uit den wagen, en juist was Geesien bezig de kleine meid er weer in te helpen, toen zij even omziende haar' man achter haar gewaar werd. ‘Fij Meine,’ riep ze uit, het kind nog vasthoudende, ‘wat mankeert oe toch, om zoo laange uut te blieven?’ - Geen antwoord bekomende keerde zij zich om, trad op hem toe en zag in de schemering zijne kleeding gehavend, zijn haar verwilderd, zijn gelaat wezenloos.... ‘Och God!’ riep ze verschrikt uit. Doch met kloek beraad beval ze den kinderen allen achterin te gaan zitten, duwde Meine naast zich op de voorbank, greep de teugels en voort ging het naar huis.

De kinderen hadden het eerst druk met elkander over hetgeen gehoord en gezien was, doch weldra zwegen ze en eindig-

den met allen op den bodem van het voertuig in slaap te vallen. De groote deuren van de deel stonden open en Geesien reed er binnen. Zij hielp Meine uit den wagen, bracht hem bij eene bank, die tegen den muur stond en beval hem kortaf: ‘Goa zitten en blief hier!’ En eerst toen zij de kinderen gewekt en te bed gebracht had, kwam zij hem halen en hielp hem bij het ontkleeden. Geesien was innig boos en heftige woorden brandden haar op de lippen, maar er was niets met hem aan te vangen, en dus zweeg ze.

Den volgenden morgen waren moeder en de kinderen reeds lang op, toen Meine met slaapdronken gelaat voor den dag kwam. Waarschijnlijk had Geesien er niet over gedacht, welke houding zij zou aannemen en wat ze tot haar man zeggen zou. Doch toen zijn vermoeid gelaat en starende oogen haar het schandaal van 's avonds voor den geest riepen en zij bovendien zijn vleienden groet: ‘Morgen, Geesien!’ vernam, kwam eensklaps haar toorn boven en barstte zij los:

‘Zoo, is de roes uutesloapen? 't is broaf van oe, da' moe 'k zeggen, om zoo mit oe vrouwe en kiender thuus te komen!’

‘Kom, kom, Geesien, maek nou zoo'n spul toch niet!’

Gien spul maeken, zeg ie! krek, zoo zol ie 't willen hebben. As 'n rechte zoepert in huus komen en dan vrendelijk: ‘morgen Geesien, morgen Meine!... Denk ie dan da 'k gien gevuul hebbe?’

‘Geesien, wa' gef 't nou, da' we roezie maeken...!’

‘Je moesten oe stille holden, ie binnen de roeziemaeker. 't Geld verdienen en 't geld verdrinken, 't is wat te zeggen veur 'n man mit 'n huusholdinge... fij, skaem oe!’

De jongens waren intusschen onthutst de deur uitgeslopen, en hoorden op de deel met bijeengestoken hoofden, wat er binnen voorviel. Nog nooit was er zoo iets gebeurd tusschen vader en moeder. En terwijl man en vrouw hun' strijd voortzetten, Geesien in toorn en Meine, zijns ondanks, haar opwindende door zijne verzoenende woorden, letten zij er niet op dat Anne-Mery ginds op een' stoel zat tusschen de kast en het kabinet. Zij leunde niet, maar zat voorovergebogen; de voeten rustten op eene der sporten en met de handen had zij de biezen zitting gegrepen. Hare oogen gingen zonder ophouden van moeder naar vader, van vader naar moeder. Ontsteltenis sprak uit den geopenden mond, den strakken blik, de onbewegelijke houding, eene spanning van het gansche wezen, die te groot was om zich

in tranen lucht te geven. Zij zou gaarne met de jongens zijn weggeloopen, doch zij was niet bij machte geweest om het te doen. Een paar maal keek zij even in de richting van de achterdeur, verlangend om te ontsnappen, maar het treurspel vóór haar hield haar' kinderlijken blik als geketend. Zoo zat zij daar als eene doodelijk verschrikte, de kleine Anne-Mery.

Meine ontdekte haar het eerst. ‘God bewaare ons!’ riep hij halfluid. Hij liep op zijne vrouw toe en sprak dringend:

‘Geesien, in Godsnaeme, hold op! 't maegien hef er veuls te veule weet van!’ - Geesien keek om, hare oogen fonkelden nog, maar gelukkig zij zweeg.

En Meine nam Anne-Mery bij de hand en voerde haar buiten het vertrek.

Annigje Dekkers was een klein buurmeisje van Anne-Mery. Zij was een jaar of drie jonger dan ons vriendinnetje, dat al negen jaar oud was, toen Annigje voor het eerst naar school ging.

De buurt, waarin de kinderen woonden, bekend als ‘'t hooge laand’ was een heel eindje van de school gelegen, en dus werd Annigje bij hare eerste gangen naar den tempel der wetenschap onder de hoede gesteld van Anne-Mery. ‘Da' dink is zoo wies, zei vrouw Dekkers, en zoo veurzichtig, 't is wonderboarlijk. Ik maek d'r stoat op, da' zie Annegiens haand niet losloat veur da' ze op de skoelhof bint.’

Vrouw Dekkers had gelijk. Maar zij wist niet half, wat genoegen zij Anne-Mery deed met Annigje onder hare bescherming te stellen. Buurvrouw beloonde haar nu en dan met een stuk koek, een cent of een appel, maar dit was volstrekt niet noodig geweest. Meisjes' lust, moedertje spelen, was ook haar een genot. Ge hadt eens moeten zien, hoe zij het buurmeisje om de plassen in den zandweg heenleidde, hoe zij het hek van de kerkweide voor haar open hield en haar behulpzaam was bij het loopen over den vonder bij het kerkhof! - In de school plaatste de meester de nieuwe leerlinge bij de kleintjes; doch Anne-Mery zag haar schreien en kreeg gedaan, dat ze voorloopig bij haar mocht zitten. - ‘Nou goan we noa buten’, - ‘goat nou oe brokkies (boterhammen) moar eten’ - ‘lust oe ook drinken? doar is waeter’ - ‘hierkomen, Annegien, aêrs loopen de jongens oe te'en 't lief!’ - En zoo speelde

klein moedertje den ganschen dag haar rol, met de trouw eener klokhen, haar leidende en behoedende voor gevaren. Zij had veel met het kind te stellen, want Annigje was erg bedeesd, en durfde zich onder de schooljeugd haast niet bewegen. Klein moedertje kostte het dus vrij wat hoofdbreken en heel veel zoete woorden, om haar behoorlijk in de wereld te brengen.

Schoenmaker's Elsien was een erg ondeugende meid. Het was eigenlijk de schuld van haar' vader, die met zijn eeuwig klappen uitdeelen er de verharding en verkeerdheid in vast klopte. Nog dezen morgen was ze brutaal geweest, en had vader haar met een ‘fleer um de kop’ de deur uit doen stuiven. Maar hoe het kwam doet er niet toe, zij was een ondeugend nest. Toen op zekeren morgen met het slaan van twaalf de school uitging, en Annigje wilde eten, vond zij wel het zakje, waarin zij hare boterhammen had meêgebracht, maar het brood was er uit verdwenen. Zij klaagde haar nood aan Anne-Mery, en deze wist terstond wie de schuldige was, want ze had gezien dat Elsien het zakje in de handen had gehad. Anne-Mery deelde haar brood met Annigje en verweet Elsien, dat ze gestolen had. Maar deze ontkende het en schold haar uit.

Een half uur later waren ettelijke troepjes kinderen aan het spelen op het plein voor de school. Want een aantal leerlingen woonde te ver af om tusschen twaalf en twee naar huis te gaan. Klein moedertje had Annigje met een zoet lijntje er toe gebracht, om aan een spel deel te nemen. Het was het beroemde ‘Hei kokkerei.’ De kinderen gaan daarbij in een' kring staan, nemen elkander bij de hand en zingen rondloopende:

Hei kokkerei,
De kok zal leggen.
As hie legt, dan legt hie 'n ei,
'n Groen ei, 'n blauw ei,
En aller, aller eitjes;
'n Paer skoenen hebbe 'k gebraaid,
Twee paer kousen hebbe 'k gebraaid.
Van de trip al op de trap
Vallen alle mooie meisies op 't.... ‘plat’

zal ik maar zeggen, om het realisme van onze dorgsjeugd wat te verzachten. En de aardigheid van de zaak is, dat de kinderen bij den laatsten regel onder uitbundige vroolijkheid zich op den grond laten vallen.

Welnu, klein moedertje nam haar pleegkind bij de hand en plaatste het in den kring. Doch Annegien zong niet meê en zette een verlegen gezicht. Toen bij het slot de gansche kring onderstboven viel, bleef Annegien alleen overeind. Maar Elsien, die naar het spel stond te kijken, greep haar bij het jak, riep: ‘vallen!’ en deed haar met een' nijdigen ruk achterover tuimelen. Annegien schrikte en bezeerde zich niet alleen, maar ze viel ook met de beenen in de lucht, zoodat er meer door de zon beschenen en de omstanders gezien werd dan behoorlijk was. Wijzende vingers en spottend geroep vestigden er de aandacht op. Annegien stond schielijk op en liep schreiend weg. Doch Anne-Mery was innig boos.

‘Da 's gemien van oe!’ duwde zij de schuldige toe, terwijl ze met toornigen blik vlak vóór haar ging staan.

‘Goa weg, of ik zal oe!’ dreigde Elsien en zij hief de hand reeds op.

Alsof haar plotseling iets inviel, keerde Anne-Mery zich om, nam het schreiende kind bij de hand en stapte op de kosterie toe, waar de hoofdonderwijzer zat te middagmalen.

‘Meister,’ riep ze in de voordeur, ‘zie hebben Annegien 't brood ontsteulen en zie hebben heur loaten vallen, en dat hef Elsien 'edoan!’

Zij had verwacht, dat de onderwijzer terstond zou zijn opgestaan, om zich de zaak aan te trekken. Maar zijne vrouw riep uit het woonvertrek: ‘Kiender, de meister is an 't eten, goat nou zoet speulen!’

‘Joa, moar zie hebben Annegien kwoad 'edoan!’

‘O kom, da' zal wel zoo biester niet wezen.’

‘Zie hebben heur an 't jak 'etrokken, da' ze op 't heufd 'evallen is,’ hield ze vol.

Nu schoot des onderwijzers huisvrouw de muilen aan en kwam naar voren. ‘Fij maegien, ie meugen zoo niet deurzetten, kom goat gauw speulen!’ - en ze werden zachtjes de deur uitgeschoven.

Anne-Mery bleef met de kleine een oogenblik verbijsterd staan. Hare groote oogen, met tranen gevuld, keken verlegen rond, als vroegen ze of er dan geen recht was in de wereld....

‘O, doar is vaeder!’ riep ze eensklaps uit, en ze trok Annegien zenuwachtig met zich voort. Inderdaad kwam Meine het pad van het kerkhof af en bleef staan, toen hij de kinderen op zich zag toeloopen.

Anne-Mery vertelde hem op hartstochtelijken toon wat er gebeurd was, en weldra stapte Meine het schoolplein op en beknorde Elsien terdege. Het ondeugend ding boog geveinsd het hoofd, maar keek van terzijde met een spottend oog de anderen aan. Dezen hadden wel lust om te lachen, maar durfden niet om Meine. Toen hij echter zijne strafrede besloot met gevat te zeggen: ‘Moar zukke dingen doet ook allienig Elsien moar. Ik wedde, da' gien iene van die âere groote kienders zoo'n klein maegien zol willen kwoad doen, fij toch!’ kreeg hij den kring op zijne hand. En terwijl hij nog even staan bleef om hervatting der vijandelijkheden te voorkomen, droop Elsien stilletjes af, maar Anne-Mery keek met voldoening rond, alsof ze dacht: Tegen vader kan niemand op, dat wist ik wel!

Als Anne-Mary van school kwam, duurde het niet lang of het was: ‘Woar is vaeder?’ en was Meine van huis: ‘Moeder, komp vaeder van daege thuus?’ Tegen den tijd dat hij verwacht werd, keek zij naar hem uit, en als hij in de verte aankwam, snelde zij hem tegemoet, nam den stok van hem over en hielp hem de beesten naar huis drijven, of gaf hem de hand en bracht hem onder druk gebabbel naar binnen.

Helaas, de vreugde van het weerzien was niet onvermengd. Reeds uit de verte tuurde zij met eenige spanning naar vaders gelaat en als zij bij hem kwam en hem de hand reikte, was het met zekere angstige oplettendheid, dat zij hem in het gezicht keek en op zijne eerste woorden wachtte. Als alles goed was, gelijk meestal gelukkig, dan verdween de spanning van hare trekken en zij riep: ‘Vaeder is 'r!’ Doch bleek een enkelen keer hare vrees gegrond, dan gaf zij Meine de hand, zweeg en liep met een betrokken gelaat tot aan het huis, om zich vervolgens uit de voeten te maken en vader zoo min mogelijk te zien.

Anne-Mery werd twaalf, werd dertien jaar, en zij groeide zeer in de lengte, maar hare schouders bleven smal, de lippen dun, de wangen schraal en bleek. Hare zijdeachtige donker blonde haren vielen over een voorhoofd als van geaderd marmer en zij maakte, o zoo erg! den indruk van fijn en teêr te wezen. Voor weêrsverandering gevoelig was zij dikwijls verkouden en moest telkens om vochtigheid of guurheid of warmte tehuis blijven. De dokter had gezegd, zij moest maar dagelijks naar school, onder de kinderen zijn en vroolijk leven. De praktijk echter vloekte tegen de leer en toen Anne-Mery bijna dertien jaar was, werd besloten, dat zij voor goed van school zou gaan.

Meine vond den loop te ver, het lange zitten te vermoeiend, en ofschoon Geesien de leer van den dokter nog al toegedaan was, kreeg hij zijn' zin en Anne-Mery een kalm gemakkelijk leventje. Boerenwerk deed zij zelden meê. Breien, naaien en lezen waren hare voornaamste bezigheden. Geesien had het niet erg begrepen op ‘da' veule lezen,’ maar Meine zei: ‘Loat heur moar lezen, ie moe'n moar denken, dan holt zie skoele in huus.’ En als moeder het vertrek uit was, zei vader half fluisterend: ‘Dat is oe noa't zin, watte?’ En zij keek hem aan met een vriendelijken lach. Trouwens dien was men van haar gewoon. De dokter mocht voorschrijven wat hij wilde, vroolijkheid behoefde hij niet in het recept op te nemen. Want er was in ons tenger heldinnetje eene veerkracht, eene opgewektheid, een levenslust, die elk oogenblik aan den dag kwamen en zeer zeker de steunpilaren vormden van het brooze lichaam.

Alles lag in het oude huis op ‘'t hooge laand’ in diepe rust. Tegen de gewoonte brandde de lamp op de tafel, want Meine werd thuis verwacht, doch Geesien had het licht zoo ver mogelijk neêrgedraaid. De Friesche klok tusschen de kast en het kabinet tikte en scheen de maat te slaan bij de regelmatige ademhaling van het slapende gezin. Een houtworm liet van tijd tot tijd zijn zacht nachtelijk geluid hooren. Nu en dan kwam er uit het achterhuis eenig licht gedruisch: ‘in 'n boerenhuus dendert 't altied.’ Een zenuwachtig mensch had er waarlijk van kunnen schrikken, toen in die stilte het slagwerk in de klok wakker werd en met onbescheiden kracht verkondigde dat het middernacht was. Doch daarna verviel alles weer in een geheimzinnig zwijgen.

Eensklaps werd er zwaar en aanhoudend op de voordeur geklopt en Geesien sprong het bed uit om open te doen. Meine stapte haar voorbij met een vluchtigen groet, maar de klank van zijne stem en de dranklucht, die met hem binnenkwam, zeide haar reeds genoeg. Zij sloot de deur met forsche hand en liep rechtstreeks terug naar de bedstede, zonder zich verder om hem te bekommeren.

Meine sleepte een stoel naar het midden van het vertrek, en wierp eene tabaksdoos, een' zak met geld, eene pijp en alles wat hij bij zich had, op tafel. Vervolgens stond hij op, liep met onvaste schreden naar de middendeur en ging water drinken uit een' emmer, waarin een houten nap dreef. Met geweld

sloeg hij de deur weer achter zich dicht, doch liep tegen een' stoel aan en viel; een oogenblik bleef hij op den grond zitten, niet begrijpende waar zijne pet was gebleven, die achter hem lag. Eindelijk stond hij op, en begon zich te ontkleeden, telkens voor zich heen pratende met soms luid gemompel, en gebaren makende met de hand, waarin hij vest of das vasthield.

Geesien hield hem in het oog, maar deed alsof zij sliep. Toen hij gereed was om te gaan rusten, liep hij naar de bedstede, boog zich over zijne vrouw en vroeg op gemoedelijken bastoon;

'Hoe is 't moeder, sloap ie?' Geen antwoord bekomende, sprak hij: 'Zie sloapt,' en hij had er een duister besef van, dat dit eene niet ongunstige omstandigheid was. Doch alsof hij de zaak nog niet geheel vertrouwde, kwam hij met zijn gelaat dicht bij het hare... 'Goa weg, mit oe dronkend gezichte!' beet Geesien hem eensklaps vrij luid toe. 'Hé!' zei Meine verschrikt; onwillekeurig week hij eene schrede terug en stond een oogenblik versuft. 'Ie denken zeker weer, da'k te veule op hebbe...' sprak hij, terwijl hij de hooge bedstede beklom, - 'moar a' je heuren willen, kan 'k oe goed nijs vertellen, goe zaeken hebbe 'k 'edoan!' Doch zijne vrouw snauwde hem toe: 'Goa sloapen, kerel, en nou gien woord meer!' - Meine zweeg als een mof en viel, door den drank verdoofd, terstond in eene diepe rust. En ook Geesien zocht in den slaap weldra de treurige stoornis te vergeten.

Anne-Mery sliep niet. Zij was wakker geworden door het gedruisch, dat vaders komst vergezelde. Zij had het dichtslaan van de voordeur gehoord, en bemerkt dat moeder geen woord tegen vader had gesproken. Van vaders luidruchtigheid en moeders bitse gezegden was ze getuige geweest. Doch zij had zich niet bewogen uit vrees, dat men haar hooren zou. En lang nadat alles tot de vroegere rust was teruggekeerd, lag zij peinzend wakker in de donkere bedstede. Hare groote oogen staarden in de duisternis en van tijd tot tijd zuchtte ze.

's Morgens vroeg was als naar gewoonte alles in rep en roer. Buiten werden de koeien door de jongens naar het melkhok gedreven, binnen ging Geesien de keldertrappen op en af en liep het paard in den karnmolen. Daarna werd ontbeten, en voort ging het weer, de jongens aan den veldarbeid, Geesien achter aan het schuren van melkemmers, het voeren van varkens en kalveren. Een rustig uurtje in het woonvertrek, waar Anne-

Mery en Meine bijeenzaten, zij bij de tafel en met naaiwerk bezig, hij met den rug naar Anne-Mery bij den haard. Meine rookte en keek soezend voor zich.

Anne-Mery liet spoedig de naald rusten en wierp een schuwen blik op haar vader. Zij opende den mond tot spreken, maar zij scheen zich te bedenken. Met de tong bevochtigde zij hare lippen, alsof ze door zenuwachtigheid droog waren geworden. Eindelijk kwam er bedeesd uit: ‘Vaeder, hold ie nog wel veule van mien?’

Meine keek er gek van op, nam de pijp uit den mond en draaide het hoofd even om, ten einde haar aan te zien. Daarna rookte hij weer voort en zei met een goedigen lach: ‘Mal wicht!’ Hij was aan wonderlijkheden van zijne Anne-Mery wel gewoon.

Maar zij was hiermeê niet tevreden en vermande zich nogmaals. ‘Nou, vaeder, hold ie nog veule van mien?’

Nu keek Meine weêr om, doch wat ongeruster, denkende dat er wat achter stak. ‘Hoe vroag ie dat zoo, kiend, wat mien ie doarmit?’ Doch toen Anne-Mery niet terstond woorden vond om zich nader te verklaren, ging hij voort: ‘Wisse hold ik veule van oe, ik hebbe joa moar ien maegien... o wacht, nou begriepe 'k oe, ik hebbe Donderdag niks veur oe mite-brocht van de Muppelter maark, en nou denk ie, da' vaeder oe vergeet. Moar de aêre weke goa 'k 'r weêr hen en dan brenge 'k 'n mooi naeideusien veur oe mit. Is 't nou goed?’

‘Joa, vaeder!’ zei Anne-Mery. Maar dit kwam er zoo werktuigelijk uit, dat Meine zich in stilte verbaasde.

Anne-Mery's naaiwerk lag op haar schoot, en zenuwachtig vouwde ze plooien in het witte katoen, dat ze onder handen had. Doch toen ze zag, dat vader de voeten in de klompen stak en zich gereed maakte om op te staan, overwon ze hare aarzeling en sprak met onvaste stem; ‘Ik geleuve niet, vaeder, da'je veule van mien holden, aêrs.....’

‘Moar kiend!.....’

‘Aêrs.... zol ie niet zoo thuuskomen as van de nacht.’

Het was er uit, maar zij had eene kleur als vuur, zij beefde en stond versteld over hare eigen stoutmoedigheid.

Meine wist niet of hij waakte of droomde, en sprak in de grootste verwarring: Maegien, woar proat ie van?... Ie weten joa, da'ik machtig veule van oe holde!... Van de nacht, zeg ie?... Koman, wa' zal mien dat, zoo 'n enkele moale?... Jae, 't is zoo, kiend, 't is zoo! Moar vergeten joa?....

Hij wilde nog meer zeggen, maar hij wist niet wat, hij verdwaalde in zijne eigen woorden. Zijne lippen beefden en het suisde hem in de ooren. Hij stond op en ging naar buiten. Met kracht trok hij de deur toe en liep het lange pad af, dat vóór het huis tusschen de akkers zich uitstrekte. Hij liep voort over weiden en langs dennebosschen, zonder ophouden, totdat hij eindelijk bemerkte dat hij veel te ver van huis afdwaalde. Hij keerde zich om, doch had een gevoel alsof hij niet regelrecht terug kon gaan en sloeg een' zijweg in.

Telkens schudde hij het hoofd, hij gevoelde zich vernederd, hij was beschaamd en bedroefd tevens. Soms maakte zich woede van hem meester, dan sloten zich zijne handen krampachtig en had hij neiging om in heftig vloeken uit te barsten; hij zou een' man tegenover zich gewenscht hebben om hem aan te grijpen en hartstochtelijk met hem te worstelen. Maar daarna werd zijn gang trager en ontspanden zich zijne trekken tot zachter uitdrukking. En half luide sprak hij nu en dan: ‘Zie hef geliek, zie hef geliek!..... God nog toe, en dat van oe eigen kiend!’

Een recht gelukkige tijd volgde nu. De diepe indruk, dien het straks beschreven tooneel op Meine gemaakt had, bleef hem bij, en het viel hem niet moeilijk de spotternijen te weerstaan, waaraan zijne matigheid van den kant zijner vrienden hem blootstelde.

Hoe heerlijk voor vrouw en kinderen, voor Anne-Mery bovenal, vader steeds ‘bekwoam’ te zien thuiskomen! Eerst was zij nog wel eens ongerust, zij was bang dat na verloop van korten tijd de ziekte op nieuw zou uitbarsten en wantrouwde. Maar neen, het was en bleef goed, en innige blijdschap woonde in haar jong gemoed, nu hare vrees voortdurend beschaamd werd.

Meine zelf genoot van deze verandering niet minder dan zijn kind. Den koning te rijk waren vader en dochter beiden, als hij van zijne zwerftochten teruggekeerd door haar op allerlei wijze verzorgd en vertroeteld werd. Men had het aardige tooneel eens moeten zien, als Meine op een natten herfstdag of bij guur winterweêr thuiskwam. Dan zorgde zij, dat het vuur helder opvlamde en het water voor vaders koffie weldra het deksel op den ketel het dansen. Zij hielp Meine zich van zijne natte

bovenkleêren ontdoen, haalde eene oude huisjas voor den dag, voelde of zijne kousen ook vochtig waren, en zette vader handig terecht, als hij een' of anderen maatregel onnoodig verklaarde. ‘Neen, vaeder, 't moet uut, het natte spul an 't lief holden, da' kan joa niet!’ Zij schonk koffie, zette brood op en maakte boterhammen voor vader. Als het trof, dat een buurman of bekende er bijzat, dan was het Meine onmogelijk er van te zwijgen. ‘Is 't nou gien oarigheid,’ zei hij dan als Anne-Mery even weg was, ‘da's nou altied krek iender. A'k thuuskome, hef zie gien rust, veur da'k van alles 'had hebbe.’ En wanneer Meine, verzadigd, zijn' stoel van de tafel naar den haard schoof, en zij tot slot hem pijp en tabak aanreikte, greep hij haar bij den arm, schudde haar eens heen en weêr en zei met innig genoegen: ‘Malle maegd!’ -

Wat een heerlijke tijd!

Nochtans was Anne-Mery's zwakke gezondheid een donkere wolk, die grooter en grooter scheen te worden.

Het was waarlijk, alsof bij het opgroeien hare gestalte nog tengerder, haar huid nog doorschijnender werd. Dikwijls, bij het levendige en opgewekte, haar eigen, maakte het den indruk, alsof een veel te sterk zieleleven door de vensteren der oogen blonk en het zwakke lichaam verteerde. Vooral de overgang van kind tot vrouw was haar noodlottig. Zij rilde vaak, had rugpijn, gevoelde zich dikwijls koortsig, kuchte..... ach, het was het oude treurige lied, dat op ons mooi dorp zoo dikwijls reeds gezongen was. Wij woonden er hoog en droog, op een heuvelachtig terrein met een hier en daar zandigen bodem. Wij hadden putten met uitstekend drinkwater, moerassen met schadelijke uitdampingen waren er onbekend; en als er cholera in het land was, velde hij onder ons geene slachtoffers. Maar de lucht was er droog en scherp en knakte er menige teêre bloem.

In herfst en winter had Anne-Mery het vaak erg te kwaad. Doch als het voorjaar niet te schraal was, look zij in de lente weêr op en haalde in den zomer de schade weder eenigszins in. Vooral na haar zestienden verjaardag greep de guurheid van het herfstweêr haar duchtig aan, en was het tobben en worstelen om den winter door te komen. Er waren dagen, dat zij wel genoeg was, om in het vertrek kleine bezigheden te doen en moeder met naai- en breiwerk te helpen, maar er waren ook dagen, die zij te bed doorbracht, rillende en reeds moê onder het rusten. Ongetwijfeld hielden haar vroolijke inborst en

haar goed humeur haar voor een groot deel staande, deed haar zachte geduldige aard haar taaien weêrstand bieden.

Als het eenigszins kon, vooral als het niet te koud was, zat zij gaarne voor het venster. En menig bezoeker, die met een beklemd hart naar Anne-Mery ging kijken, greep moed, als hij het hekje voor het huis opende en reeds van verre den groet van dat sprekende oog, den glimlach van dat lief, fijn besneden gelaat ontving. Bezoekers waren haar hartelijk welkom, zij praatte gaarne en hoorde gaarne praten, En als een kind was ze blij, als men haar een boek, eene kleine versnapering, iets ter verkwikking bracht. Dan scheen vaak alle leed vergeten en de oude vroolijkheid kwam boven.

Ik herinner mij, dat ik op een winterdag er eens aanging. Anne-Mery zat aan het eene raam en las, moeder spinde aan het andere. Nauwelijks had ik mij neêrgezet of Geesien stond op om voor de onafwijsbare koffie te zorgen. Ik nam uit den mand met wol die er stond de plankjes met ijzeren stiften en trachtte te kaarden. Met eenig onderricht van Anne-Mery gelukte het mij, mooie wolkige rolletjes te vormen. Toen zette ik mij aan het wiel en wilde beproeven de gekaarde wol tot een' draad te spinnen. Maar het ging erg gebrekkig. Nu eens veel te dun, dan weêr onbegrijpelijk dik, brak de draad buitendien telkens af. ‘Ie draeien te hard!’ zei Anne-Mery. - De droad zachies loaten glippen! - Moar nou niet te straf vastholden..... O, nou vergeet ie heelemoal te trappen! - En terwijl moeder met de handen op de tafel geleund het stond aan te zien, barstte Anne-Mery telkens in lachen uit en had zij een schik, dat er u het hart van openging.

Mijn vriendinnetje hield veel van lezen, dat onder al het gesukkel haar eene ware vertroosting was. Vooral als het boek haar landelijke tooneelen schetste, genoot zij volop. Welk eene vreugde verschafte haar Frits Reuter's ‘Gedroogde kruiden!’ Als men er het gesprek op bracht, werd zij niet moede de grappige voorvallen en aangrijpende geschiedenissen op te halen. Ik leende haar ook ‘De bouwkunst der dieren’ van Prof. Harting, dat zij weken lang hield om het te lezen en te herlezen, want zij was een echt dorpskind. Zij kende alle vogels, waar en hoe zij hunne nesten bouwen, wanneer het hun broeitijd is en waar zij op azen, geene enkele bijzonderheid was haar onbekend. En al wat buiten leefde en mooi was, trok haar sterk aan.

Daarom gaf zij niet gaarne haar hoekje aan het raam prijs. Men had er een fraai uitzicht. De linde voor het huis temperde het licht voor de oogen en onder dien zonnescherm door zag men van de hoogte, waarop het huis lag, het terrein dalen tot aan een diepen greppel in de verte, en dan weêr naar boven gaan, totdat het stuitte tegen een dennebosch. Het eerste gedeelte bestond uit akkers, waartusschen een pad liep, het tweede was een weiland, op welks glooiing het vee telkens schilderachtige groepen vormde, hetzij ze in het zonlicht graasden, hetzij ze in de schaduw der donkere dennen nederlagen. Dit schoone landschap scheen onveranderlijk dezelfde aantrekkelijkheid te hebben voor Anne-Mery's oog en hart.

Na dien barren herfst en winter was het voorjaar vroeg en gunstig. ‘As 't vrouwendag is donker, Dan is de boer 'n jonker,’ zeggen onze landbouwers. En waarlijk, Januari was pas voorbij of de dooi viel in, bijna voor goed. Sprokkelmaand gaf meer dan het verplichte getal mooie dagen. En 't ging Anne-Mery als de winterrogge daarbuiten. Na gerild en gekrompen te hebben in de lange nachten en korte dagen, richtten de sprietjes zich op, kregen wat gezonder kleur en durfden allengs wat verder zich boven de kluiten vertoonen. Anne-Mery hief eveneens het hoofd op, koesterde zich met een dankbaren glimlach in de morgenzon, die hare schuinsche stralen door het venster wierp, en waagde zich goed ingepakt op het midden van den dag in de buitenlucht. Maar in het vervolg won het winterkoren het van haar. Zij fleurde wel op, zij deed spoedig korte wandelingen om en bij het huis, de krachten namen weêr toe, maar toch lang niet zooals in vorige zomers. Geesien vond van wel en zei tegen Meine: ‘Kom, kom, ie moe'n 'r niet te zwoar over tillen, 't maegien hef gauw weêr de krachten van vrogger, let op mien zeggen!’

‘God gef 't’, sprak Meine dan, maar hij geloofde het niet. ‘A'je 't moar 'reis vergelieken bij veurige joaren!’ zei hij treurig.

Na vele warme dagen was er 's morgens eene zachte regenbui gevallen, die aan den Julidag een heerlijke koelte had geschonken. De lucht bleef ook na den regen dicht bewolkt en de namiddag was zacht en frisch tevens.

Anne-Mery zat buiten onder de linde te breien. De boom

maakte het binnen meestal donker, en nu zij door het volle daglicht werd beschenen, kwam het doorzichtige van hare gelaatskleur nog meer uit. Het scherpe van de trekken en het holle der oogen kon door de zachtheid van den blik en de vriendelijkheid van den mond niet worden weggecijferd.

Er was zoo even iemand door het hek van het erf gekomen en had Anne-Mery naar Meine gevraagd. Daardoor dacht zij aan vader. Wat was het heerlijk, dat hij in zijne matige levenswijze volhardde! Er was wel eens eene lichte schaduw over haar geluk heengegaan. Een paar malen was het voorgekomen, dat Meine een' koop of verkoop had gesloten, die haar en ook moeder vreemd voorkwam, en dien vader naar zij vond niet voldoende opgehelderd had. Een enkelen keer ook was hij van eene naburige markt eerst buitengewoon laat thuisgekomen. Maar de wolk was voorbijgedreven, want Meine kwam steeds in volmaakt goeden toestand bij de zijnen terug.

Toch was er een zweem van ongerustheid teruggekeerd, gewekt door den ouden drinkebroêr, die zooeven met haar gesproken had.

De man was pas weg, toen Geesien buitenkwam, om vóór zij ging melken naar Anne-Mery te zien.

‘Hoe goat 't, kiend, goed?’

‘Joa, moeder, goed.’

‘Moar wordt 't oe nou niet wat lochtig buten?’

‘Neen, moeder, uiks niet. Moar de skoldermaantel wi 'k nou toch wel omdoen.’

Geesien ging naar binnen om hem te halen en wikkelde er Anne-Mery losjes in.

‘En wi 'k oe nou niet wat vuur in de stove doen?’

‘Neen, aêrs wor' 'k te waarm.’

Moeder zette zich op een omhoog gegroeiden wortel van den boom een oogenblik neêr. ‘Heurde 'k oe zoo straks niet proaten?’

‘Joa,’ zei Anne-Mery, ‘Steven Oldhuis is hier 'ewest, en...’

‘Steven Oldhuis?’ vroeg moeder, en zij keek een weinig ernstig bij die vraag, wat Anne-Mery niet ontging - ‘en wat wol hie?’

‘Hij vrogte of vaeder ook 'ezegd hadde, wanneer of hie thuus zal komen. Zie hadden lestend in vledder ofespreuken, zei die, da' zie saemen Drenthe in zollen gaon.’

‘Zoo!’ antwoordde Geesien kortaf en haar gelaat teekende misnoegen.

Anne-Mery bemerkte het. Dus, dacht ze, doen de komst en de woorden van Steven moeder onaangenaam aan even als mij. Zij zweeg eene poos.

‘Wat is het toch gelukkig, moeder,’ zei ze, als zonder erg, ‘dat 't mit vaeder nou altied zoo goed gaot!’

‘Joa, kiend!’ zei Geesien koeltjes en met een zucht. Maar zij had bijna onmiddellijk berouw over hare onvoorzichtigheid. Want zij zag dat een hevig rood plotseling Anne-Mery's gelaat overtoog. Deze toch hoorde in moeders zuchtend antwoord de bevestiging van hare vrees, en gejaagd, bijna heftig vroeg ze:

‘Moeder, wat beduidt dat? waorumme zucht ie? Gebeurt 't dan wel, dat vaeder onbekwoam is? Ik geleuve 't niet! Hoe weet ie 't, moeder?’

‘O moar, kiend, 't is doarumme nog zoo arg niet. Ie weten joa zelfs, da' vaeder in 't generoal 'm goed holde. Ie trekken oe zukke dingen te staark an. 't Is joa laange zoo biester niet as vrogger. Zoo woar, ie moe'n 'r niet zooveule over prakkezeeren!’

Zij wachtte of Anne-Mery nog iets zeggen wilde, doch toen deze zweeg, stond zij op. ‘Kom, 't is melkoavend!’ zei ze en ging haars weegs.

Arm kind! zij zakte langzaam in de leuning van haar' stoel, legde de eene hand over de andere in haar' schoot, en zoo bleef ze zitten, terwijl houding en blik de grootste verslagenheid, de diepste moedeloosheid uitdrukten. Hare oogen staarden onophoudelijk in het verschiet, zonder dat zij er denkelijk iets zagen, dan hare teleurgestelde hoop, haar geschokt vertrouwen.

Het grijs van den bewolkten hemel werd door de dalende zon zacht rozerood getint, en een schilderachtig, rossig licht viel op het landschap. Een oogenblik zelfs brak de zon tusschen twee wolken door en wierp een' hellen lichtstraal op het dennebosch, terwijl de lucht er boven grauw en het veld aan den voet in de schaduw bleef. Moest Anne-Mery's geluk evenzoo een enkele zonnestraal zijn tusschen twee donkere tijdperken van haar leven? - Doch zijzelve lette er niet op. Toen moeder kwam en haar aanmaande en hielp om naar binnen te gaan, voelde Anne-Mery dat hare handen beefden en hare knieën onvast waren.

‘Maegien, loop zoo gauw niet, doe toch wat bedaerder!’ riep Geesien, die door deze zenuwachtigheid aan het voorge-

vallene van straks werd herinnerd. ‘t Is 'n schrik,’ zei ze tot zichzelve, ‘zoo a'je mit 't maegien op oe woorden moeten passen, 't is onbegriepelijk!’

Anne-Mery wilde terstond naar bed. En herhaaldelijk vroeg zij: ‘Moeder, hoe laete is 't? Zol vaeder gauw thuus komen?’

Het was zoo, Meine had in den laatsten tijd weêr veel meer gedronken dan hij nu gedurende drie à vier jaar gedaan had. Maar ten zijnent had men hem nooit onbekwaam gezien. Hij zorgde er voor, dat hij zich van alle onmatigheid onthield, als hij de terugreis zou aannemen. Het was zelfs wel gebeurd, dat hij zijn vertrek tot den volgenden morgen had uitgesteld, wanneer hij zich 's avonds te beneveld bad gevoeld.

Ongetwijfeld waren hier de oude oorzaken in het spel, de gewoonte der eindelooze glaasjes bij den handel, het gaan van herberg tot herberg, het verkeer met onmatige bekenden. Ook was hij nu en dan wellicht het slachtoffer eener verkeerde schaamte geweest, als men hem plaagde met Geesiens bekende heftigheid en lachend beweerde, dat hij bang voor haar was. Doch wij zouden hem een groot onrecht aandoen, indien wij zijn terugvallen tot het oude kwaad alleen uit deze dingen wilden verklaren. Er was eene andere groote oorzaak, verreweg de grootste van allen, die zijns ondanks hem de vroegere ellende op den hals legde. Want eene ellende noemde hij het zelf uit het diepste van zijn hart....

Ach, zijn kind was zoo zwak, zoo krank! Hij zag zoo duidelijk dat geene redding meer mogelijk was. Als hij huiswaarts liep, dan zag hij er tegen op de lijdende weêr te zien. En ging hij op reis, dan vergezelde hem het droevig beeld, de treurige gedachte overal. Als hij er zich in verdiepte en een blik waagde in de naaste toekomst, o God! dan was de wereld hem te eng en het leven hem een zware last!.... Het onvermijdelijke van den slag, die weldra moest nederkomen, maakte hem soms radeloos, hij gevoelde zich vaak onverschillig voor alles en welkom heette hij dan de gelegenheid om zijn hoofd te benevelen en zijn gevoel te verstompen onder het woelige herbergpubliek.

Men had opgemerkt, dat Meine lang zoo gezellig en vroolijk niet meer was als vroeger. Maar bij buien was hij uitgelaten en had hij het hoogste woord in den kring. Dan knikte men elkander lachend toe en zei: ‘Nou is Meine d' olde weêr!....’ Hoorden ze dan niet, dat in die luidruchtig-

heid de smart van den rampzaligen vader hare felste kreten slaakte?

Ditmaal was Meine niet op negotie uit, maar naar het hooiland. Eerst laat kwam hij met twee van zijne zoons tehuis. Hij vroeg terstond naar Anne-Mery. Geesien vertelde, dat zij tegen zeven uur zich te bed begeven had. ‘Mien dochte, zie was weêr niet zoo goed, en miseroabel zenigachtig.’ Meine ging voorzichtig naar de bedstede, maar zag dat zij niet sliep. ‘Hoe is 't mien beste?’ - Tot antwoord greep zij de haar toegestoken hand, trok die naar zich toe en kuste ze, terwijl tranen haar langs de wangen liepen. ‘Stille moar kiend, stille moar! A'je eerst moar 'reis goed 'eslapen hebben, dan zal 't wel weêr beter worren,’ zei Meine, die alleen dacht aan de door Geesien genoemde ‘zenigachtigheid’. Moeder zette het eten op, dat in een ommezien genuttigd werd, en daarna zochten allen, vermoeid door de zware hooidagen, het bed op.

Het regende dien nacht. De jongens hoorden het niet, maar vader wel. En toen zij om half vier hem wekten en vroegen of het geen tijd was om te vertrekken, sprak Meine: ‘'t Hef broaf 'eregend, we moe'n thuusblieven, goat nog moar wat sloapen!’

's Morgens ging Meine na het ontbijt, en terwijl Anne-Mery nog te bed lag, de deur uit om land en vee in oogenschouw te nemen. Vervolgens maakte hij bij een buurman een praatje en kwam tegen etenstijd terug. Hij zag de kleêren van Anne-Mery op den stoel liggen en de deuren der bedstede half open.

‘Nog altied in bedde?’ vroeg hij fluisterend en met verwondering. Aan tafel gaf hij het voorbeeld van zacht te spreken. Hij merkte op hoe het nog maar zelden gebeurd was, dat Anne-Mery niet mede aanzat. Het was een slecht teeken, zei hij. Allen keken ernstig en Meine wilde het niet laten blijken aan de anderen, maar eigenlijk was het hem te veel, dat hij at. Toen men ‘den middag op had,’ ging Geesien op boodschappen uit en de jongens togen aan het werk, zoodat vader met Anne-Mery alleen was.

Hij ging eerst eens naar haar zien. Zij scheen te slapen. Stil verwijderde hij zich, stak zijne pijp aan en zette zich toen bij de lage tafel, waarop hij de voeten legde. Waarschijnlijk zou het niet lang geduurd hebben, of bij de stilte en warmte van den zomernamiddag ware hij in slaap gevallen.

Maar al spoedig greep de hand van Anne-Mery het gordijn voor haar bed. Zij keek rond en bemerkte, dat er niemand anders was dan Meine.

‘Vaeder!’ riep zij.

‘Joa, mien olde!’ zei Meine en stond dadelijk op. Hij legde de pijp op tafel - Anne-Mery kon er niet tegen - en liep naar het bed.

‘Woar is moeder?’

‘Moeder is de deure uutegoan, zie wol noa de winkel.’

Hij legde zijne hand op de hare, die boven het dek lag. ‘Fij, wat is oe haand kold, mien beste, doe'm reis onder de deken.’

Zij antwoordde er niet op, maar zei: ‘Koom ie wat bij mien zitten, vaeder.’

‘Wisse kiend!’ en Meine haalde een stoel om dien bij het bed te zetten. Nog met de rugleuning in de hand bleef hij staan en vroeg: ‘wil ie hebben da 'k oe wat veurleze?’

‘Neen, zoo moar wat zitten.’

Meine vond het wel wat vreemd, maar hij voldeed aan haar verzoek. Hij zat aan het voeteneinde en keek naar Anne-Mery. Zij lag met het bleeke gelaat naar den wand gekeerd. Het trof hem, zoo sterk het glanzige haar afstak bij het doodelijk wit der slapen en zoo scherp eene lijn de rand van hare kin trok tusschen het licht en de schaduw op het aangezicht.

‘Vaeder,’ vroeg eensklaps Anne-Mery, zonder van houding te veranderen, - ‘vaeder, is dat woar, dat ie.... dat ie.... nog vaeke.... te veule gebruken?’ - Zij sprak met eene zachte stem, waaruit geen zweem van verwijt te hooren was. De vraag klonk in de stilte van het groote vertrek als eene droeve klacht.

Meine ontstelde; hij wist niet, wat hij hoorde. Eerst zweeg hij. ‘Kiend, hoe koom ie an zukke dingen? Wie hef zoo'n malleproat hier in huus 'ebrocht? Ie moe'n niet alles geleuven wat de minsen....’

Anne-Mery's gelaat bleef kalm en afgewend. Zij maakte geene beweging van ongeduld, alsof ze verwacht had, dat vader dus antwoorden zou. Had zij hem tegengesproken, hij zou in zijne verbijstering zich opgewonden hebben, doch hare onverstoorbare, ernstige bedaardheid werkte het tegenovergestelde uit. Hij hield zich plotseling stil.

‘Ik wol allienig moar vroagen, vaeder, of 't woar is?’ En toen Meine, niet wetende wat te antwoorden, verbijsterd bleef zwij-

gen, ging zij voort op haar halfluiden, klagenden toon: ‘Wisse is 't woar, ik wete dat 't zoo is. Vrogger heb ie 't 'eloaten, en in de leste tied bin ie nooit niet onbekwaam thuus 'ekomen. Ie hebben 't 'eloaten om ons, ook om mien.... En o, da's best van oe, vaeder, o wat is da' best van oe!....’ Deze laatste woorden sprak ze, als wilde ze zeggen, dat het tegenovergestelde niet te dragen ware geweest. - ‘Moar woarumme kan het toch niet goed blieven, vaeder? Moeder hef 'r zoo'n verdriet van. Veur de jongens.... wat moe'n zie worren op 't leste? En veur oezelfs, vaeder, ie worren al old, en ie binnen zoo'n beste.... 't Is zoo spietig, o wat is 't miseroabel spietig!’

‘Stille kiend,’ zei Meine zacht en aarzelend, ‘stille toch! Proat toch zooveule niet. Te vermeuien oe veuls te veule: en ie raeken heelendal uut stuur a'je... doarover... Loa 'k wat waeter veur oe haelen, da' je 'reis drinken!’

Anne-Mery schudde even met het hoofd. Zij lag nog steeds met het gelaat afgewend, doch een blos had het doodelijk wit van hare koon vervangen. Zij sprak nu op den sleependen toon van iemand, die zich in herinneringen verdiept: ‘A'je dan thuuskwaemen, en 't was goed mit oe, wat was 't dan 'n oarigheid, wat was 'k 'r bliede van... mien dochte, alles in huus was 'r vroolijker en oariger deur. Moar as 't niet goed was, wa' goeng 't mien dan an 't harte... om alles en om iederien, moar 't meest om oezelfs, vaeder!’

‘Och toe, mien beste,’ bad Meine, zich vermannende en met krachtiger stem, ‘och toe, proat nou niet meer, proat doár nou niet meer van. Doar dan, ik zegge oe, 't zal niet meer gebeuren!’

Zij wachtte tot haar vader uitgesproken had. Toen keerde zij het hoofd om en zag hem aan. Het was duidelijk, dat dit laatste haar inspanning kostte. Zij zag hem aan met hare groote vriendelijke oogen, beschaduwd door de lange oogharen en de scherp geteekende wenkbrauwen. En zooals zij daar lag met een zacht rood op het vermagerd gelaat, met dien reinen, bedroefden blik, zou men gemeend hebben, dat eene heilige sprak tot een' bewoner der aarde.

‘Vaeder, ie weten da'k nog al arg ziek binne... gien minse wet of 'k weêr beter worre of niet... En gerust kan 'k niet wezen, a'k denken moet dat 't mit mien vaeder niet goed goat.. moar a'k wust, dat 't mit vaeder goed zol blieven, o wa 'n

geluk' - zij klemde de magere lange handen in elkaâr - 'o wa' zol 'k daankboar wezen!'

Meine wist geen raad. Hij zag zijn kind niet aan. Hij bewoog zich eerst onrustig heen en weêr. Maar weldra zat hij stil. Hij boog het hoofd, hij klemde de handen, met de palmen tegen elkander aangedrukt, tusschen de knieën vast. Hij was ongerust, dat zijn arm kind zich te veel opwond en inspande, maar schaamte en berouw overstemden elke andere aandoening.

Intusschen daalde Anne-Mery's stem, door vermoeienis en aandoening tot bijkans fluisteren.

'O vaeder, wa' zol 'k daankboar wezen,' herhaalde ze. 'Wil ie wel geleuven, a'k dat wust, dat vaeder niet meer zoo zol wezen as vrogger, ik zol mit alles tevreden wezen, mit alles! Vaeder!' - en ze hief zich op den elleboog overeind, - 'vaeder, al moest ik op 't oogenblik staarven, ik zol niet klaegen... ik zol zeggen: As 'r veur mien vaeder gien vreeze meer is, Uw wil geschiede!'

Uitgeput zonk zij in het kussen. En zoo bleef zij liggen met gesloten oogen.

Gedurende eenige oogenblikken vernam men niets anders dan het rusteloos getik der huisklok. Maar sneller en heftiger joeg Meine's hart, welks slagen zijne borst beklemden en dreunden in zijn hoofd.

Een luide snik, bijna een kreet ontsnapte hem eindelijk, en tegelijk hief hij den arm omhoog, als gaf zulks hem verlichting. Hij boog zich over het bed van zijn kind heen, greep hare hand, legde zijn ruw gelaat op de doorschijnende, blanke vingeren, en hevig bewogen sprak hij: 'o Anne-Mery, o mien maegien, da'k oe toch zoo 'n verdriet anedoan hebbe!... hoe 't harte 'r mien zeer van doet, ik kan 't oe niet zeggen... As 't beter wordt, hebbe 'k 't an oe te danken... an gien minse as an oe!... Moar 't zal beter worre... ik belove 't oe kiend, ik belove 't oe... God hef 't 'heurd, mien beste!'

Het was een Octobermorgen zoo grauw en donker, alsof het in het geheel geen dag worden zou. Een zware, grijze mist maakte alles nat en somber.

Van den lindeboom voor het huis op 't Hoogeland vielen met eentonig gekletter de dikke droppels op den grond, die

met glibberige gele blâren bedekt was. De nevel was zoo dicht. dat men de menschen, die het pad voor het erf langs liepen, als spoken zag verschijnen en verdwijnen in de grijze massa, en ze alleen aan hunne houding te herkennen waren. Den boerenknechts, die buiten werkten, hingen de droppels aan de pet en in het haar, en de melkmeiden, wier muts sluik en slap om het hoofd zat, droegen aan het breede wollen voorschoot duizenden kleine pareltjes mede.

Van de zon was geen spoor te zien. Eerst tegen negen uur had zij zich zoover door den grauwen damp heen gewerkt, dat men nu en dan aan eene doffe plek kon merken, waar zij zich aan den hemel bevond. Maar zij gaf den moed niet op. Zij schoot hare stralen, boorde met hare pijlen door den witten nevel en koesterde de vochtige wolk, zoodat ze ijler en ijler werd. Eindelijk, eerst omstreeks twaalf uur, behaalde zij de overwinning.

Doch welk eene overwinning! Aan heggen, grashalmen, boom-bladeren, overal sidderden en fonkelden diamanten. De zonnewarmte deed een' lichten wasem oprijzen van het rieten dak, van het damhek en van de ruggen der beesten, die glinsterden van vocht. En boven alle beschrijving heerlijk vertoonde zich, toen het nevelgordijn was opgetrokken, de kleurenpracht van bosch en veld. Van het donkere dennenloof tot het lichte groen van de spurrie op den akker, van het bruin der beuken en eiken tot het goudgeel van esschen en linden eene ontelbare menigte van kleuren en tinten, met zachte overgangen of in scherp contrast bijeengevoegd. Eene heerlijke overwinning!

En toch was er iets droefgeestigs in de natuur. Geen gulden aren op den akker, geen witte bloesem prijkende op bloedrooden stam, geen groene halmen. maar stoppels van afgesneden graan hier, zwart loof van rijpe aardappelen daar, en ginds de donkere lijnen, door de ploegschaar in den grond getrokken. Geen zuchtje deed blad of gras sidderen, geen geluid stoorde de stilte, die door den kreet van een enkelen vogel slechts te meer uitkwam. Het zwijgen maakte den indruk van wachten op het einde, de stilte van eerbiedsbetoon bij eene uitvaart. De natuur bereidde zich tot sterven voor, maar de zon wierp haar een stralenkrans op het hoofd, bond haar een diadeem van fonkelend edelgesteente om de slapen, ten einde haar te kronen als de onsterfelijke.

Op het middaguur verliet de stoet het groote oude huis. Op den voorsten boerenwagen, getrokken door Meine's paarden, stond de kist met het zwarte kleed, door stroobossen tusschen de boorden vastgezet. Buurman Dekkers liep er naast en hield de teugels. Geesien en hare zuster zaten op den wagen met het rouwkleed over het hoofd en schreiden. En daarachter bewoog zich eene lange rij van kapwagens, gevuld met mannen en vrouwen in zwarte kleeding.

Het wringen van de assen, het brieschen van een paard was bijna het eenig hoorbare van den stoet, want de zandweg dempte alle gedruisch. Nu en dan vernam men halfluide stemmen uit de wagens.

‘Zie was altied zoo'n beetien nuver, zie hadde oarige menieren van tied tot tied, moar ik geleuve, zie was 'n goed maegien deur en deur,’ zei er een.

Een andere merkte op: ‘'t Is noa mien zin gelukkig, dat Anne-Mery niet langer 'eleefd hef, zie hadde joa moar langer 'eleden,’ waarop eene medelijdende vrouwestem antwoordde: ‘O buurvrouwe, proat 'r niet van, denk moar 'reis an de leste winter van onze Kloasien. Wat hef ze toe niet 'eleden! As winterkoren op 't veld!’

Slechts hier en daar lag aan den stillen weg eene woning. Eéene plek stond bekend als ‘de vier huusies,’ die elk op zijn erf elkander gezelschap hielden. Twee vrouwen stonden door eene doornheg gescheiden naar den voorbijtrekkenden stoet te zien. De eene had tranen in de oogen: zij had voor enkele maanden een tweejarig jongske verloren. De andere zag hare aandoening en zei zacht: ‘Spietig, watte?’

‘Of het,’ antwoordde de eerste, ‘'t is zoo slim al, as zie pas van vaeder en moeder beginnen te speulen.... Moar zeuventien joar!....’

Uit de verte en toch duidelijk hoorde men het gejoel van spelende kinderen. Hier en daar op wei- en bouwland riepen de arbeiders elkander iets toe. En telkens vernam men in 't voorbijrijden het welluidend geklop van de vlegels op den dorschvloer, den maatslag van het oogstlied.

Het hek van de kerkweide ging open, waarover de weg naar het kerkhof liep. En zoodra buurman Dekkers de paarden het weiland liet inslaan, verhieven de twee klokken in den kerktoren hare stemmen, om met helder geluid door de fijne herfstlucht de doodstijding te verkondigen. De eene sloeg den *b*-,

de andere den *e*-toon aan. Nu eens kwam eerst de hoogste, daarna de laagste dezer klanken, en het scheen een klaagtoon. Dan eens klonken ze in omgekeerde volgorde, en het geleek eene roepstem der hoop. En dan weêr dreunden ze tegelijk in de ruimte, en ver boven de torenspits trilden op hooger toon dezelfde klanken en gewaarwordingen in den ijlen dampkring voort.

De wagens stonden stil. De mannen en vrouwen stegen uit. De dragers namen den lichten last over en men deed den van ouds gebruikelijken omgang om de kerk. Toen verliet men het pad en ging over het gras naar de plek, waar men Anne-Mery begraven zou....

Bleek en met gebogen hoofd stond Meine daar en staarde naar beneden. Zijn gelaat was ingevallen, zijne trekken waren verouderd, het lijden had er zijn stempel op gedrukt. Roerloos stond hij daar en bleef nog staan, ook nadat de oude doodgraver zijne spade in het zand had gestoken en met zijne muts ten afscheid had gegroet. Toen nam een vriend hem bij de hand en leidde hem weg, en zeide: ‘Zij blíjft vaders engel!’

En Meine's gedrag bewijst nog heden, dat zijn vriend gelijk had.

Pasoeroean, Juli 1880.

P. HEERING.

De toerekenbaarheid in strafzaken.

> Die Psychologie lehrt den Gesetzgeber diejenigen, für welche er seine Gesetze entwirft, nicht mit Draco als rohe und unbändige Thiere, nicht mit Caligula als seine Sklaven, sondern mit Titus und Marcus Aurelius als Menschen zu betrachten; sie lehrt ihn, dass Schwert und Kerker nicht die einzigen, nicht die wirksamsten Mittel sind, die Verbrechen auszutilgen, und dass es nicht der schwerbewaffnete Arm der Gerechtigkeit allein ist, der Friede und Sicherheit im Staate erhält; sie lehrt ihn, die Strafgesetze so zu verfassen, das sie ihren Zweck, Verhütung der Verbrechen, erreichen, und ihr Fluch nur den Frevler, nicht den Unschuldigen treffen kann; zie lehrt ihn, die Strafen, die er dem Verbrecher androhen muss, zweckmäszig und moralisch machen, den Procesz gegen die Angeschuldigten mit Weisheit einrichten und das Verfahren gegen dieselben nach Grundsätzen der Menschlichkeit und Menschenkenntniss bestimmen.

Met deze schoone woorden opent Dr. Frans Xav. Güntner, Hoogleeraar in de geregtelijke geneeskunde, voor Juristen, te Praag, zijn verhandeling over het zieleleven van den mensch in den gezonden en zieken toestand, met betrekking tot de toerekenbaarheid voor de geregtshoven; en niemand is er geboren, die deze opvatting van het regt niet van ganscher harte zal toestemmen. Regt en geregtigheid zijn geen afgetrokken begrippen meer, als hare verstandige toepassing de misdaad straft en aan haar slagtoffer genoegdoening verschaft. Het regtsgevoel, dat diep geworteld is in het menschelijk hart, heeft geen ander middel van bevrediging, dan dat hij, die onregt heeft gepleegd of schade heeft berokkend, daarvoor zijn straf ontvangt; en al kan die straf ook het geleden onregt niet herstellen, de vergelding is toch de eenige zoete droppel, die in den beker kan vallen van den verongelijkte. Maar de straf heeft nog een

hoogere en meer uitgebreide beteekenis; ze is een breidel tegen de uitspattingen van het kwaad, een voorbehoedmiddel tegen het toegeven aan schuldige neigingen en, als zoodanig, een magtige steun ter verzekering der openbare veiligheid.

Woest en onbedacht is er, in vroegere tijden, gewis omgesprongen met het toepassen van straffen tegenover overtreding en misdaad, en talrijk zijn de voorbeelden van wreede overdrijving, waaraan zich de regters over hun medemensch schuldig maakten; doch de beschaving heeft die onzalige sporen van barbaarschheid gelukkig uitgewischt, en het daarheen geleid, dat thans maar alleen diegenen gestraft worden, die schuld hebben en derhalve straf verdienen, die de misdaad pleegden met volle bewustzijn, met egoistisch overleg, met het doel om zich te verrijken of te wreken, en hiertoe werden voortgedreven door de koude berekening van een bedorven gemoed. Waren deze en dergelijke beweegredenen niet aanwezig, handelde de misdadiger onder den invloed van gemoedsbewegingen, die hem onwillekeurig bezielden of het gevolg waren van een gebrekkige opvoeding of ontwikkeling, of van een ziekelijken toestand der organen, die de gedachten en de handelingen regelen, dan worden hem ook zijne daden niet toegerekend en is de strafwet als voor hem niet geschreven. Uit deze juiste en billijke opvatting van het regt ontstond, reeds van oudsher, bij de juristen, geneeskundigen en philosophen de vraag, wanneer de mensch voor zijn daden *al*, wanneer *niet* verantwoordelijk was, in welke gevallen derhalve de strafwet op hem moest worden toegepast, in welke niet.

Onderscheidene omstandigheden zijn er, die verantwoordelijkheid van des menschen handeling opheffen, - doch ééne is het vooral, die het criterium van straffeloosheid mag genoemd worden, namelijk: de eene of andere krenking der verstandelijke vermogens. Van de eerste wetboeken af tot op de hedendaagsche toe, ja, toen de wetten nog niet eens geschreven waren en men onder het patriarchale gezag leefde, rekende men het kind zijn vergrijpen niet toe, omdat zijn hersenen, derhalve zijn verstand, nog zoo onvolkomen waren, evenmin als men dengene iets toerekende, die, terwijl de hersenen gebrekkig gevormd of later ziekelijk veranderd waren, in verstand met het kind gelijk, of er zelfs ver beneden stond.

‘Cum injuria - heet net in 't Romeinsche regt - ex effectu facientis consistat, consequens est furiosus injuriam fecisse non videri.’

Zoo spreekt de Saxonische wet, als zij misdaden wil straffen, dat deze moeten begaan zijn ‘suo tantum consilio volens’, en Remus, dat die ‘deliberatu animo’ moeten gepleegd zijn, terwijl de klassieke uitdrnkking: ‘mens sana in corpore sano’ en het ‘distinguere bonum et malum’ er mede van getuigen, dat zonder het bezit der ongestoorde verstandelijke vermogens de mensch de *geheele* mensch niet meer is. De niet schuldigheid van iemand, die ‘en état de demence’ verkeert, of ‘being of unsound mind’, of lijdende aan ‘unfreie Willesbestimmung’, door ons vertaald in ‘bepaling van den wil’, levert ons het bewijs, dat de moderne Staten de strafwet, in de eerste plaats, niet willen toepassen op personen, wier verstandelijke vermogens op de eene of andere wijze zijn gekrenkt.

Zoozeer als men het evenwel eens is over den inhoud van deze uitzondering, zoozeer verschilt men in de wijze om hiervoor een stellige en algemeen toepasselijke uitdrukking te vinden. Legio toch zijn de uiteenloopende bepalingen en voorschriften, die hieromtrent in de verschillende Wetboeken worden aangetroffen. Naar Cheveau en Hélié (Theorie du Code pénal), kan men ze echter tot drie stelsels terugbrengen.

Het ééne wil een absoluut beginsel voor ontoerekenbaarheid, het andere, dat de verschillende ziekten worden opgenoemd, die aanleiding geven tot ontstaan van ontoerekenbaarheid; terwijl het derde een algemeenen term wil, waaronder men *alle* ziekten kan begrijpen, die het verstand verbijsteren of opheffen.

Dit laatste stelsel wordt niet alleen omhelsd door verschillende criminalisten en artsen (Mittermayer, Hencke, Friedreich, Rossi e.a.), maar is ook opgenomen in de Wetboeken van Oostenrijk, Engeland, Duitschland en verschillende Staten der Amerikaansche Unie, terwijl ook onze strafwet dit voorbeeld heeft gevolgd, zij het dan ook in een misschien wat te wijdloopigen vorm.

Nu staan wij, intusschen, alweder voor de herziening van ons strafwetboek, welks concept weldra aan de beoordeeling van de volksvertegenwoordiging zal worden onderworpen. Reeds lang is de natie in 't bezit van dit concept, met een lijvige bijdrage van toelichtingen en gedachtenwisselingen verrijkt. Algemeen was de belangstelling in de komst van deze lang verwachte en *zoo vurig begeerde spruit* der wetgeving, en vrij mogt men verwachten, dat de pennen der deskundigen zich zouden scherpen, om een oordeel over den nieuwen arbeid uit te spreken. In hoever de juristen aan die verwachting hebben voldaan

laat ik in het midden; - van den kant der geneeskundigen, daagden er slechts twee geschriften ad hoc op: een Adres van de vier eerste geneesheeren, respectivelijk van de gestichten Zutphen, Meerenberg, Delft en Coudewater, betrekking hebbende tot de redactie van art. 47, terwijl, in de tweede plaats, Dr. J.N. Ramaer, Inspecteur der krankzinnigengestichten van ons land en consulerend geneesheer te 's Hage, een brochure publiceerde, getiteld:

'*Psychiatrische Aanteekeningen op het Ontwerp van Wet tot vaststelling van een Wetboek van Strafregt*.'

Het is vooral dit uitvoerige werk, dat ik, op verzoek der Redactie van dit maandschrift, met eenige woorden ga bespreken, terwijl het adres der vier bovengenoemde Heeren, eigenlijk een commissie uit de 'Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie', als van zelf hier of daar ter sprake zal komen.

Ik zal hierbij de verdeeling volgen, door den Schr. aangenomen, en moet nu reeds verschooning vragen voor de beknoptheid, waartoe ik mij, de plaats in aanmerking genomen, zal moeten bepalen.

1. *Misdrijven en overtredingen door krankzinnigen.*

Art. 47 van het ontwerp luidt:

'*Niet strafbaar is hij die een feit pleegt terwijl hij ten gevolge hetzij van den toestnnd van bewusteloosheid waarin hij verkeert, hetzij van de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner geestvermogens, buiten staat is ten aanzien van dat feit zijnen wil te bepalen*.'

Ramaer vindt het woord '*bewusteloosheid*' minder juist uitgedrukt, omdat het zou moeten beteekenen: *zonder bewustzijn*. Hierin heeft hij volkomen gelijk, en dáárom verwondert het mij, dat hij, op de volgende bladz., dit juist gekozen woord weder loslaat en door de, in mijn oog minder gepaste, uitdrukking '*Onbewustheid*' vervangt. 'Ergens bewustheid van hebben,' toch, beteekent iets anders, dan 'zich iets bewust zijn,' en op dit laatste zal het hier wel aankomen. Men kan bewustheid hebben van het strafbare eener daad, en zich toch niet bewust zijn, dat men die zelf pleegt, althans de kracht missen, haar na te laten. Mittermaier (in zijn: Disquisitio de alienationibus mentis quatenus ad jus criminale spectant) spreekt van zielsziekten, die òf de vrijheid des oordeels opheffen, òf de vrijheid van handelen, besluiten, dus gemis van de 'libertas judicii aut in-

tellectus,' of van de libertas consilii aut propositi. Op dezen grond nam ook het Sachsische wetboek twee vormen van ontoerekenbaarheid aan: 1. als das Vermögen richtig zu urtheilen gehemmt ist of als 'der Kranke zu einen Verbrechen unwiderstehlich hingerissen wird.' Ook Hanover maakte het onderscheid 'des Verstandesgebrauch völlig beraubt', of wider Willen zur gewaltthätigen Handelungen hingerissen. Mij dunkt, dit pleit eenigzins voor de juiste onderscheiding tusschen bewustheid van het kwaad, en bewustzijn van de handeling, die, als het ware vi coacta, buiten ons omgaat. Groos geeft aan dien toestand den naam Irrwahn, Irrgefühl, Irrtrieb. Ieder krankzinnigen-arts weet, dat sommige lijders zeer goed weten, dat het kwaad is wat ze doen, maar het bewustzijn missen, dat het van hen zelve uitgaat.

Ik zal het physiologisch gedeelte van des Schr. werk, waarin hij een verklaring van het mechanisme der psychische werkingen tracht te geven, overslaan, ofschoon in het art. 'Bewustzijn' het bewijs ligt, dat men aan dit woord de voorkeur moest geven boven 'bewustheid'.

'Had ik, zegt de Schr., na een lange reeks van toestanden te hebben aangehaald, waarin de lijder geacht moet worden niet met volle bewustzijn te handelen, - had ik art. 47 te redigeren, dan zoude het luiden als volgt:

Niet strafbaar is hij die, hetzij in onbewustheid, hetzij (ten gevolge van onvoldoende verstandsontwikkeling door gebrekkige hersenvorming) *onder den invloed van storing zijner verstandelijke vermogens door ziekte, een strafbaar feit heeft gepleegd*, of, met het oog op de ware beteekenis van het woord, krankzinnigheid;

niet strafbaar is hij die hetzij in onbewustheid of onder den invloed van krankzinnigheid een strafbaar feit heeft gepleegd.

In het laatste geval ware, om alle onzekerheid te vermijden, aan Titel IX een artikel toe te voegen van den volgenden inhoud:

Krankzinnigheid is storing der verstandelijke vermogens door ziekte, alsmede onvoldoende verstandsontwikkeling door gebrekkige hersenvorming.

Op zich zelf zoude ik met deze redactie vrede kunnen hebben, en niet moeijelijk zoude het in de meeste gevallen zijn, hiernaar regt te spreken; doch ze laboreert eerstens, hoewel in veel mindere mate dan het regeringsontwerp, aan een soort van tautologie, en maakt het, in de tweede plaats,

noodzakelijk, dat voor de straffeloosheid nog andere artikelen in het wetboek worden opgenomen. Dit is, dunkt mij, overbodig, en daarom zoude ik, met het oog op de gewenschtheid van een *algemeenen* term voor de bepaling van ontoerekenbaarheid, liefst in art. 46 geschreven zien:

Niet strafbaar is hij die, voor een gedeelte of voor het geheel, gekrenkt is in zijn verstandelijke vermogens, of om een andere reden verhinderd is in de uitoefeniug van zijn vrijen wil.'

Als dit in de wet staat, dan behoeft men niet meer te spreken van 'gebrekkige ontwikkeling en ziekelijke (?) storing der geestvermogens,' van 'Idiotie,' van 'krankzinnigheid,' van 'zwaarmoedigheid,' van 'zinsverbeelding,' van 'waanzin,' van 'zedelijke kranzinnigheid,' van 'epilepsie,' van 'slaapdronkenheid of nachtwandelen,' van 'hersenschudding of dronkenschap,' van 'angst of schrik,' van 'koortsijlen' enz. enz., - maar dan kunnen ook de artikelen 48-53 vervallen, die ontoerekenbaarheid vindiceren voor den kinderlijken leeftijd, voor overmagt, voor zelfverdediging, voor het plegen van een feit ter uitvoering van een wettelijk voorschrift, of van een ambtelijk bevel, gegeven door het daartoe bevoegd gezag, enz. In dit alles is dan voorzien door de tweede alinea van de door mij voorgestelde redactie, terwijl zelfs ruimte genoeg wordt gelaten, onder die bepaling tevens te rangschikken: blindheid, doofstomheid, en welke hinderpalen meer de mensch ook mogt ontmoeten in de vrije uitoefening van zijn wil. Vrijheid van den wil! Zoowel op psychologisch als philosophisch, zoowel op moreel als theologisch gebied heeft dit gezegde heel wat stof tot strijd gegeven. Zelfs professoren hebben er boekdeelen over geschreven en er, ook bij ons te lande, elkander over in 't haar gezeten. Wij hebben er evenwel weinig uit geleerd, zooals het wel eens meer gaat, als men zich in onvruchtbare bespiegelingen verdiept. Wat mij aangaat, ik zou die heele phrase 'zijnen wil te bepalen' uit het wetsartikel ligten. De wil is, evenals de andere reeks der verstandelijke vermogens, een faculteit der Psyche[1], en is derhalve insgelijks aan stoornis of

1 Ramaer is niet ingenomen met het woord 'geestvermogens'. Ik kan zijn bezwaar niet deelen. Men spreekt immers van geestdrift, geestigheid, geestesgaven, geestdoodend, arm van geest, geestgenot, enz., en ieder begrijpt wat men hieronder verstaat. Welnu, verba valent usu. En om nu zoomin de spiritualisten als de materialisten te ergeren, gebruik ik het woord 'Psyche'. Dit zal ik toch wel mogen doen, anders zoude ik ook de woorden psychologie, psychiatrie, psychisch enz. moeten vermijden.

krenking onderworpen. Ja, die krenking kan zoover gaan, dat er van willen geen sprake meer is (Abulie.) Wordt er evenwel, noch door ziekte noch door mechanisch geweld, of eenige andere magt, aan den wil, aan de keuze van doen of niet doen, niets in den weg gelegd, dan is de wil factisch vrij, dan is de mensch verantwoordelijk voor zijn daden. De uitspraak over de belemmering van den wil komt, wat art. 47 betreft, aan den geneesheer; omtrent de andere belemmeringen, bedoeld in de volgende artikelen van Titel III, alsmede in sommige daarbij niet opgenoemde toestanden, behoort het oordeel tot de bevoegdheid van den regter.

Op hetgeen de schrijver in 't voorbijgaan zegt van de ‘verwijzing van den vrijgesproken krankzinnige naar een gesticht’ hoop ik, hierachter, eenigzins uitvoerig terug te komen.

Thans komt er een kwestie, waaraan men, geloof ik, veel meer waarde hecht, dan zij werkelijk verdient. Het betreft namelijk de zinsnede in art. 47 *‘ten aanzien van dat feit.’*

Ramaer zegt op blz. 60: ‘Ten aanzien der tweede (dat is de zoo even gecursiveerde bepaling) bestaat inderdaad tusschen den tekst van het ontwerp en dien van het Duitsche Wetboek een belangrijk verschil van beginsel. Het Nederlandsche Wetboek toch verlangt, dat de geincrimineerde daad het uitvloeisel zij van krankzinnigheid; voor den Duitschen wetgever is het voldoende, dat de dader krankzinnig zij.’ Dit laatste wordt ook gehuldigd in het, fransche Wetboek en telt daarenboven veel aanhangers onder de voorname criminalisten en zielsgeneeskundigen, die 1°. van meening zijn, dat het moeijelijk, vaak onmogelijk is, uit te maken, op welk standpunt de verstandelijke vermogens stonden *tijdens het plegen van een strafbaar feit*, terwijl ze *teregt* beweren, dat verscheidene krankzinnigheidsvormen van dien aard zijn, dat de lijders altijd en per se onder den invloed daarvan handelen.

Stephen zegt (en wij allen stemmen dit met hem in): ‘An idiot can not be guilty of crime,’ en Rossi: ‘Mais si cette analogie (mens sana in corpore sano) disparait d'une manière decidée, inexplicable - si un individu ne se forme plus des objets communs, les mêmes idées que les autres, s'il n'associe plus que tout le monde associe, s'il n'éprouve plus les affections qui font battre le coeur de tous les hommes, s'il a perdu le souvenir de ces rapports personels les plus familiers et les plus chers, s'il a sur lui même, sur son être, sur son état,

des croyances dementies par l'opinion universelle - nous disons de lui qu'il est affligé d'une maladie mentale, qu'il est en état de demence.' - Doch waartoe meerdere aanhalingen of citaten: ieder, die met krankzinnigen heeft omgegaan, weet, dat er bestaat een 'furor continua, mentis alienatio, qua quis omni intellectu caret.'

Een mijner vroegere patienten, met een lotgenoot bezig zijnde de bedden op te maken, 't welk hij reeds jaren lang had gedaan, wierp, met veel moeite en overleg, zijn kameraad door een, naauw vensterluik op straat, alwaar deze verpletterd nederkwam. Hij zelf vond het een chef d'oeuvre, zijn vriend door een zoo naauwe opening te hebben gewrongen en lachte er om, als om een grap. De man was reeds jaren demens; en zoude men nu nog een verklaring eischen, dat hij die daad had verrigt onder den invloed van krankzinnigheid? Hij bepaalde wel zijn wil, zooals men dit, me judice, oneigenlijk noemt, hij had plan en overleg, en toch miste hij het bewustzijn, hier een vreeselijke daad te begaan, die, als zijn oordeel helder was, hem aan een zware straf had blootgesteld.

Intusschen vind ik de uitdrukking: 'ten aanzien van het feit,' of het Duitsche 'zur Zeit der Begehung der Handlung,' of die van Ramaer 'onder den invloed van storing der verstandelijke vermogens' tamelijk synoniem, en zoude ik (in een volksterm gesproken) om de keuze niet van den balk willen vallen. Immers (wij nemen hier alleen het psychologisch gedeelte van de verschoonbaarheid) de regter wil alleen weten: of de bedrijver van een misdaad, op den tijd dat hij die pleegde, gestoord was in zijn verstandelijke vermogens. Welnu, dat weet niemand; maar *wel* weet men, of de dader (s.v.v.) gezond van hersenen is, of niet. Hij die gisteren krankzinnig was, en morgen ook, zal meer dan waarschijnlijk het ook heden zijn. De adressanten[1] meenen dat de woorden: 'ten aanzien van het feit' voor de psychiaters in foro knellend zouden zijn, doch ik kan hun dat niet toestemmen: ultra posse nemo obligatur. Geld de uitspraak chronische krankzinnigen, dan behoeft men, dunkt mij, geen oogenblik te aarzelen, om die ook staande het feit aan te nemen. Verkeert de dader in een toestand van acute verstandsverbijstering, of vermoedt men zelfs bij hem een mania transitoria, welnu, een persoonlijk onder-

1 Zie blz. 230.

zoek van den beschuldigde. loopende over zijn vroegere en tegenwoordige hoedanigheden, zijn gedrag en houding vóór en na de misdaad, de aanleiding daartoe en de wijze van uitvoering, de betrekking tusschen den dader en den mishandelde, het belang dat de eerste er bij kon hebben, enz. enz. - de kennismaking met dit een en ander zal den geneeskundigen expert wel in staat stellen uit te maken: of de misdadiger, ten aanzien van het door hem gepleegde strafbaar feit, in zijn verstandelijke vermogens al dan niet was gestoord. En is hij daaromtrent eenigzins in het onzekere, welnu, hij geeft wat hij heeft; de regter moge dan uitmaken, in hoever hij termen vindt voor het aannemen van ontoerekenbaarheid. Ik weet wel, dat de vragen, door den regter gesteld aan den geneeskundigen expert, niet zelden het antwoord uitlokken over het al of niet bestaan van toerekenbaarheid - of van de ongeschonden vrijheid van wil. Ik weet ook wel, dat onderscheidene Fransche en Duitsche psychologen zich de bevoegdheid aanmatigen, over de verantwoordelijkheid van den misdadiger uitspraak te doen, en dat ook Nederlandsche artsen bij hunne visa reperta en elogia niet zelden dit voorbeeld gevolgd hebben, en anderen weer niet, gelijk o.a. blijkt uit het Geregtelijk-zielkundig Verslag betreffende den van poging tot moord verdachten M.K.B., uitgebragt door J.N. Ramaer en C.W. Eikendal (zie Ned. Tijdschrift voor geneeskunde. Jaargang 1879), doch het moest, dunkt mij, als een paal boven water staan, dat de arts zich zorgvuldig van deze uitspraak onthield. Böcker[1] zegt hieromtrent met zooveel woorden: ‘Und wenn wirklich in Preussen die Gerichte *ausnahmslos* den Aerzten oder medicinischen Behörden die Frage vorgelegt hätten, ob ein Inquisit im zurechnungsfähigen Zustande gehandeld habe, so bewiese ein solcher Misbrauch nur, dat die Gerichte ihr Gebiet und die Kompetenz der Aerzte selbst nicht kennen.’ Aan deze meening sluiten zich Schurmayer, Richarz, Lotze, Hauska en vele andere psychologen aan, terwijl Ramaer zich er bijvoegt, en ik hierin gaarne met hem meêga.

Welke redactie van art. 47 men dan ook moge aannemen,

1 Ueber die Functionen des Richters und des Arztes bei Bestimmung der Zurechnungsfähigkeit. Deze monographie is wel ruim 20 jaren oud, doch zoo rijk aan historische, wetenschappelijke en kritische gegevens, dat ik, er tijd toe kunnende vinden, haar gaarne in haar geheel in onze taal zou overbrengen.

die van het Ontwerp, de gewijzigde van Ramaer, of die aan wier formulering ik mij heb gewaagd, altijd zal de *arts* zich moeten bepalen bij een naauwgezette beschrijving van den toestand des beschuldigden, in casu van den staat, waarin de verstandelijke vermogens verkeeren, of en hoever ze van den norm afwijken, onder welke verschijnselen zich die afwijkingen voordoen, en welken invloed ze hebben op de gedragingen en handelingen van den betrokken persoon, terwijl daarna de taak begint van den *regter*, die ten slotte moet uitmaken, in hoever de voorhanden verschijnselen hem overtuigen van de al- of niet toerekenbaarheid der beschuldigden.

Geldt het nu een geval van uitgemaakte razernij (mania acutissima), van stompzinnigheid (stupiditas), van idiotismus, wel uitgedrukte voorbeelden van waanzin (lypemania) met al zijn onderdeelen, van zinsverbeeldingen (hallucinaties) die voor waar worden aangenomen (er komen ook hallucinanten voor, die wel weten, dat ze door hun zinnen bedrogen worden), van hypochondrie of melancholie, waarvan de lijders slechts oogen hebben voor hun eigen naamloos lijden, maar overigens blind zijn voor geheel de objective wereld, dan zal, én voor den arts én voor den regter, de taak niet zwaar zijn, voor den een om te bewijzen, dat de verstandelijke vermogens zijn gekrenkt, voor den ander om te beslissen omtrent de toerekenbaarheidsvraag. Doch er komen andere, minder sprekende gevallen voor van verstands-verbijstering, die zeer vaak door den leek miskend worden, die in veel opzigten den schijn dragen eener ongekrenkte gezondheid, ja, die zich zoozeer kunnen vermommen, dat zelfs de arts er door misleid kan worden, als hij geen dagelijkschen omgang heeft gehad met die lijders, die zich zelven voor geheel normaal verklaren en in die opvatting het publiek medeslepen. Ik sla de andere, speciaal door Ramaer vermelde, bijzondere vormen van krankzinnigheid over, omdat ik (zie boven) in een strafwetboek een *algemeenen term* voor verkieslijk houd, doch op dezen eenen vorm, namelijk de z.g. *zedelijke krankzinnigheid*, wensch ik, vooral om de zoo even genoemde reden, met een enkel woord terug te komen.

Ramaer vermeldt, als voorbeeld van dezen eigenaardigen vorm, eenige bijzonderheden uit het ‘geregtelijk-zielkundig Verslag,’ door hem en Dr. Eikendal opgemaakt en reeds door mij op pag. 9 geciteerd. Vervolgens verwijst hij naar een Verslag van Schneevoogt over den zielstoestand van eene vrouw die, om

hare wraak tegen een minnaar, die haar verlaten had, te koelen, bij herhaling aanslagen op het leven van dien man deed, welke alleen daardoor mislukten, omdat zij niet genoegzaam met vuurwapenen wist om te gaan, - naar een mededeeling van Fossati, Guislain, Sandon e.a., en met volle regt had hij er nog bij kunnen voegen eenige hoogst merkwaardige gevallen medegedeeld door Böcker (l.c.), Damerow, Nasse enz.; doch wij behoeven niet eens naar den vreemde uit te zien om voorbeelden, die in ieder gesticht ruimschoots voorhanden zijn. Ieder arts, die met de behandeling van krankzinnigen is belast, ontmoet van tijd tot tijd van die verpleegden, die er lust in hebben, allerlei verboden handelingen te doen, altijd kwaad te brouwen, die personen noch bezittingen ontzien, zich de meest onbetamelijke handelingen veroorlooven, zonder er in de verste verte eenig begrip van te hebben, dat ze hiermede zondigen tegen de wetten der zedelijkheid, ja, altijd gereed staan, om hunne handelingen te verdedigen en er, in zeker opzigt, een redelijken grond voor aanvoeren. In hun gemoed gloort geen vonkje meer van liefde of opregtheid; de innigste banden des bloeds of der vriendschap rijten ze koelbloedig van een; doet men hun goed, dan nemen ze dit met dezelfde onverschilligheid op, als het tegendeel; ze deinzen voor geen handeling, hoe boosaardig ook, terug, als er in hen eenmaal een voornemen is ontwaakt, - en maakt men er hen opmerkzaam op, hoever ze de palen van pligt en betamelijkheid te buiten gaan en hoe ligtzinnig ze met de gruwelijkste vergrijpen omspringen, dan verontschuldigen ze zich met het beroep op hun ontoerekenbaarheid. ‘Ik ben immers voor gek verklaard,’ - antwoordde mij een jong mensch, wiens uitstekende aanleg en veelomvattende kennis hem tot een sieraad hadden kunnen maken van den geleerden stand, en die er zelfs ter verdediging van de verachtelijkste handelingen een logica op nahield, - ‘ik ben immers voor gek verklaard, en mag dus ongestraft moorden, branden en stelen en wat mijn “bon plaisir” al zoo meer medebrengt. - Als mij een som gelds is toegezegd, onder voorwaarde dat ik het op een uur afstand moet halen, en ik kan het magtig worden in 10 minuten als ik een moord doe, dan ligt het in den aard der zaak, dat ik het laatste kies.’ - ‘Aan mijne ouders heb ik niet de minste verpligting; dat ik geboren werd, mag mijn ouders niet als een verdienste worden toegerekend, maar is alleen een bewijs dat mijn vader niet vrij was

van dierlijke driften en die gaarne bevredigde' - 'Ja, ze hebben veel geld aan mijn opvoeding besteed. Moet ik ze daarvoor dankbaar zijn? Of zou misschien de eerzucht van mijn vader, die gaarne een descendent van beteekenis wilde, niet hebben medegewerkt met den pligt die op de ouders rust, als ze zich vermeten, kinderen te hebben?' - 'Moet ik medelijden hebben met het lijden mijner betrekkingen? Ik heb niet eens medelijden met mij zelven, en iemand is zich zelven toch het naast. Bovendien ik verlang dat niet ten opzigte van mij zelven, en beroep mij dus op de wet van wederkeerigheid.'

Eens had hij van een lotgenoot het horlogie ontvreemd en dit in den grond begraven. Hij beschuldigde hiervan den bediende, die hem dag en nacht surveilleerde, en toen het eindelijk uitkwam, dat hij zelf de dader was, zeide hij gehoopt te hebben, dat men den dommen ploert, op de verdenking van diefstal, een beentje zou hebben geligt. 's Morgens vond men voorts geheel zijn slaapkamer in de grootste wanorde: gordijnen verscheurd, waschtoestel aan scherven, karpet aan flarden, enz. Men was - heette het - bij hem op de kamer gedrongen, had hem eerst de handen gebonden, en toen het vernielingswerk aangevangen, alleen om hem een klad aan te wrijven. 'Nu sta ik' - vervolgde hij - 'toch in een kwaad daglicht, en zal mij voortaan liever als acteur gedragen, dan het spel, als een gebonden toeschouwer, aan te zien.' En voorzeker hield hij woord. Zelfs kondigde hij het tijdstip aan, dat het er weer op los zou gaan (evenals een dame in een ander onzer gestichten, die meermalen des morgens voorspelde, dat er weer stukken zouden vallen), en dreef dan zijn plan door, 't welk hij echter niet kon volbrengen, zonder eerst aan de oppassers een bloedigen slag te hebben geleverd.

Een tweede voorbeeld ontmoette ik bij een reeds bejaarde dame, die naar 't gesticht was vervoerd om de vele onheilen, die ze voortdurend stichtte. Ze had het huis in brand willen steken, om zoodoende een menagère te verwijderen, die ze niet mogt lijden; ze had een wapen tegen haar man gerigt, op wien ze jaloersch was; ze had families tegen families opgezet; niemand wilde ze meer herbergen. In 't gesticht was het veld van haar geliefkoosd werk meer beperkt, maar toch ruim genoeg om haar malicieuse handelingen te bevredigen. Met een behendigheid, waarop een volleerd diplomaat trotsch zou zijn, inspireerde ze de gemoederen der suppoosten, wekte bij den een wantrouwen

en haat op tegen den anderen, trok dan weer partij voor degenen die ze zelve belasterd had, gaf aan de waarheid en aan de feiten een geheel ander aanzien, en spaarde zelfs diegenen niet, aan wie ze, volgens haar eigen zeggen, de duurste verpligtingen en den grootsten eerbied verschuldigd was. Zij was de fabrikante van een lange reeks van lasteringen, die ze zoo wist in te kleeden, dat men ze voor waarheid hield, dat ze de rust en de eendragt in het gesticht verstoorden, en op sommigen een vlek hebben geworpen, die de tijd nimmer heeft kunnen uitwisschen. En waarom deed ze dit alles? Had ze er eenig persoonlijk belang bij, of werd haar verhouding er op de eene of andere wijze door gebaat? Integendeel, ze haalde er zich zelfs verdrietelijkheden en vijanden mede op den hals, evenals de beruchte briefschrijver, de beklagenswaardige hoofdofficier, die, naar mijn inzien, ongetwijfeld lijder was aan mania moralis, en aan wien zijn, anders onbegrijpelijke, daden toch zijn toegerekend. Beide deze personen konden perfect hun wil bepalen, wisten zeer goed dat ze kwaad stichtten, maar handelden toch onder den invloed eener zielsstoornis, die den naam draagt van zedelijken waanzin.

En toch, als deze personen door de eene of andere autoriteit werden aangesproken, of door een beschaafd bezoeker van het gesticht, dan waren hunne woorden en zinnen rond en helder, en gaven ze geen anderen indruk, dan dien van verwondering, dat iemand, die zoo goed en juist kon spreken, buiten de gewone zamenleving was gesloten. Trouwens, die bezoekers konden niet weten, dat de instinctive aandrift tot het kwade zich evenzeer onder dezen vorm openbaart, als bij den maniacus de zucht tot verstoring en gewelddadigheden.

Ramaer zegt dan ook te regt (na een aantal personen en feiten geciteerd te hebben):

Al die personen handelden onder den invloed van zedelijke krankzinnigheid en wisten *ten aanzien van het strafbaar feit, dat zij bedreven, hunnen wil zoodanig te bepalen*, dat zij de opmerking van Bonnet volkomen bevestigen, wanneer hij zegt: ‘dans des cas de folie morale il y a une volonté tellement forte, qu'on peut se croire fondé à ne pas la differencier de celle de l'homme doué de raison.’

Er is tusschen dit gezegde van Bonnet en de uitspraak van Löwenhart (Goltdammers Archiv für preusz. Strafrecht) een merkwaardige overeenkomst, als de laatste zegt: ‘das weder die logische Konsequenz und die dialectische Scharfe und Gewandt-

heit des Verstandesgebrauch, noch die Reflexion beim Entwerfen und Ausführen eines Planes zur Erfühllung eines Zweckes beim Wahnsinne zu fehlen braucht, *ja oft sogar in erhöhtem Maasze dabei vorhanden sein kann*.' Nasse gaat nog verder en zegt 'das selbst der wild Larmende noch im Stande ist, sich zu entscheiden, ob er für den Augenblick stil sein oder forttoben will.'

Er kan derhalve aan de omstandigheid, dat een misdadige, tijdens het plegen van een strafbaar feit, *in staat was zijn wil te bepalen*, niet de minste juridische waarde worden gehecht; de vraag is alleen, of de wil geheel *vrij* is, m.a.w. of hij bestuurd wordt door de gezonde rede. En juist hier komt het advies te pas van den medicus, aan wien, vooral bij zedelijke krankzinnigheid, een wel moeijelijke maar toch niet onmogelijke taak is opgedragen, een taak, die dan eerst haar hoogste gewigt bereikt, als de krankzinnige zijn ziekte tracht te dissimuleren, omdat deze, gelijk Ramaer te regt aanhaalt uit het werk van Emminghaus. in dat geval vaak 'een graad van Willenfähigheit' aan den dag legt, welcher in der Gesundheitsbreite nicht vorkomt[1].

Thans valt er nog te spreken over een paar belangrijke punten, die door Ramaer in dit hoofdstuk zijn behandeld, namelijk: 1°. hoe te handelen met een persoon die, wegens ontoerekenbaarheid, van het plegen eener misdaad is vrijgesproken, en 2°. als zoodanige krankzinnige misdadiger naar een gesticht wordt verwezen, of men dan daartoe een gewoon of een afzonderlijk gesticht moet kiezen.

Ad. I. Ramaer zegt op pag. 74:

In het voorbijgaan moge hier op eene omissie in de Wet opmerkzaam gemaakt worden. Wanneer iemand vrijgesproken wordt, omdat hij het feit onder den invloed van krankzinnigheid heeft gepleegd, wordt gewoonlijk aan het arrest toegevoegd dat hij onmiddellijk zal worden in vrijheid gesteld, tenzij er andere redenen bestaan, om hem in hechtenis te houden. Bij

1 Een sprekend voorbeeld, dat men een genie kan zijn en zoo heerlijk voor de *regten* van de menschheid kan opkomen, en toch zijn zedelijke *pligten* zoo diep kan verzaken, leert ons de 'folie morale' van Rousseau.

de vrijspraak van een krankzinnige bestaan zoodanige redenen niet, en ofschoon de practijk er toe geleid heeft, den krankzinnige die vrijgesproken is in bewaring te houden, geschiedt dit toch wederregtelijk, en deze wederregtelijkheid duurt voort tot al de formaliteiten zijn doorloopen, die noodig zijn om iemand in een gesticht te plaatsen. De zaak zou eenvoudig zóó kunnen geregeld worden, dat de regter, die hem vrijgesproken had, tevens in overeenstemming met art. 15 der Wet op de gestichten voor krankzinnigen, magtiging kan verleenen, om gedurende een proeftijd, den termijn van een jaar niet te boven gaande, hem in een gesticht voor krankzinnigen te verplegen.

Het geldt hier een hoogt belangrijke kwestie, die de schrijver, dunkt mij, wel meer dan *in 't voorbijgaan* had mogen behandelen. Immers, al brengen ook de regtvaardigheid en de menschelijkheid mede, dat een krankzinnige niet gestraft wordt voor een misdaad onder den invloed van die ziekte bedreven, dan is het toch een onregtvaardigheid tegenover de maatschappij, tegenover de openbare orde en veiligheid, aan dergelijke personen een ‘brevêt d'impunité’ uit te reiken. De gevangenzetting of opsluiting van een misdadiger heeft drieërlei doel: *a*) om hem voor zijn schuld te laten boeten, *b*) om hem te verbeteren, *c*) om hem uit de zamenleving te verwijderen, waarin hij een gevaarlijk persoon is. Wat het eerste betreft, dit kan op den krankzinnige niet worden toegepast, want daar geen schuld is kan ook geen boete zijn, doch wel degelijk valt hij onder de beide andere termen. Ook hem moet men trachten te verbeteren, in casu van zijn zielsziekte te genezen; ook hij moet uit de maatschappij worden verwijderd, die volkomen in haar regt is, als zij hen niet in haar midden duldt, die straffeloos kunnen stelen, moorden, brandstichten enz. - Ramaer heeft er dus groot gelijk in, dat hetzelfde vonnis, 't welk den krankzinnigen misdadiger vrijspreekt, diens overbrenging naar een gesticht moest gelasten, niet echter voor een bepaalden termijn (gelijk schrijver voorstelt), maar tot zijn herstelling buiten allen twijfel is; ja, er komen gevallen voor, waarbij men deze laatste uitspraak wel nimmer zal kunnen doen. Ik zelf heb een zoodanig geval in mijn gesticht aangetroffen.

Zekere B...., Franschman van geboorte, doch sinds ongeveer 20 jaren in ons land woonachtig, leed in de twee voorafgaande jaren, dat ik hem leerde kennen, aan sterke ge-

zigtsverbeeldingen, nu en dan echter ook van het gehoor. Sommige menschen namen voor hem een andere gedaante aan, meestal die van den Duivel; ook zag hij vaak witte muizen, die onder de plaat van zijn vuurhaard uitkwamen en zich, onder schrillend piepen, steeds vermenigvuldigden en door het vertrek verspreidden. Een andermaal was het een drom witte lammeren, die uit een sloot opkwamen, een luid geblaat lieten hooren en allen met bloed bevlekt waren. Vooral was het de veldwachter van het dorp waar hij woonde, die zijn daemon scheen; deze man passeerde dagelijks zijn woning, en telkens grijnsde deze, zooals patient meende, hem dreigend aan. Om zich evenwel tegen de booze plannen, die hij zijn gewaanden vijand toedacht, te wapenen, sloeg hij in een voor zijn deur staande paal een koperen en een ijzeren kruis, meenende dat dit voor den veldwachter een beletsel zoude zijn, om het huis te passeren. Toen hij zich hierin echter bedroog en gene zijn wandeling langs het huis andermaal maakte, sprong B., gewapend met een beitel, op hem toe, waarmede hij hem een slag toebragt op het hoofd. Ditmaal werd de justitie buiten het spel gelaten, maar gaf de arts, die den verwonde behandelde, een attest af, dat de dader in een toestand van krankzinnigheid verkeerde, die zijn verpleging in een gesticht noodzakelijk maakte. De regtbank verleende de magtiging, en zoo kwam hij bij ons aan, nog vol van de booze plannen en machinatiën, waaraan hij, van den kant des veldwachters, had blootgestaan; hij riep zelfs zijn vrouw tot getuige, hoe men zich in witte muizen metamorphoseerde, om hem dag en nacht te verontrusten. Die vrouw verhaalde dan ook, dat hij sedert lang allerlei visioenen had en soms geheele nachten tegen de spoken zijner verbeelding op den loer lag. Ook in 't gesticht zag hij wederom verdachte gezigten, waartegen hij meermalen een dreigende houding aannam, zonder evenwel tot feitelijkheden over te gaan. Binnen eenige maanden begonnen intusschen de hallucinatiën hem te verlaten, en vond ik geen reden, hem langer in behandeling te houden, terwijl ik hem aanraadde, na zijn ontslag een andere woonplaats te kiezen. Hieraan gaf hij gehoor en vertrok naar België, het geboorteland van zijn jonge schoone vrouw. Niet lang echter was hij daar, of hij zocht, door de opening van den biechtstoel heen (hij was katholiek), met een scherp werktuig aan den priester een verwonding toe te brengen, maar ontvlugtte de waarschijnlijk

anders gevolgde aanklagt, door naar ons land terug te keeren, en zich op een dorp, eenigzins in de nabuurschap van zijn vroegere woonplaats, te vestigen. Hier ging alles vrij goed gedurende twee of drie achtereenvolgende jaren. Op zekeren namidddag, echter, dat hij met zijn vrouw een nieuwe stallantaarn bij een zijner klanten (hij beoefende het bedrijf van koper- en blikslager) te huis bragt, zag hij, huiswaarts keerende, wederom bloedende lammeren uit een sloot opkomen, waardoor hij zeer ontstelde, een doodsbleeke kleur kreeg, en zijne vrouw strak aankeek met oogen, waaruit verontrustende argwaan straalde. Hij sprak geen woord, maar zag zijn vrouw steeds met een helschen blik (zooals zij dien beschreef) aan. Eindelijk traden beide door een achterdeur de woning binnen, waar hij in den voormiddag bezig was geweest, hout fijn te hakken. De bijl lag nog bij het blok, en aan deze noodlottige omstandigheid was het te wijten, dat hij zijn vrouw (die, naar zijne verklaring in de gevangenis, een zwartgroene kleur had aangenomen, en ‘precies op den Duvel geleek’), na haar eerst op den grond geworpen te hebben, met den bijl het hoofd letterlijk van den romp sloeg!

In de gevangenis, waar ik hem, met nog een deskundige, waarnam, betuigde hij groot berouw over zijne daad, zeide dat hij den dood verdiend had, en dat hij niets liever wenschte dan tot de doodstraf verwezen te worden. Zijne vrouw zou hij nooit vermoord, zelfs geen haar gekrenkt hebben; doch zij was op dat oogenblik zijne vrouw niet, ze geleek er niets op, ze geleek op den Duvel. Deze beweringen en het bij herhaling volhouden, dat men hem altijd met geheimzinnige verschijnselen vervolgde, leverde voor ons bewijs genoeg, dat hij nog altijd hallucinant en in zijn rede gestoord was, terwijl de geschiedenis van geheel zijn leven (waaruit tevens een hereditair moment zich voordeed), en vooral van de laatste jaren, ons geen oogenblik in twijfel liet, hem als krankzinnig te verklaren. Deze verklaring, gevolgd door de uitspraak van ontoerekenbaarheid, was voor den officier van justitie een officieel document genoeg om zijn plaatsing in een gesticht te requireeren. Hier werd de voorloopige verpleging weldra in een proefjaar veranderd, welk proefjaar steeds door mij op nieuw werd aangevraagd, en dat ik zoude voortgezet hebben, indien hij niet, op mijn verzoek, naar een ander gesticht was overgebragt. 't Geen mij hiertoe aanleiding gaf, was een nieuwe en krachtige ont-

wikkeling van zijn ziekelijk wantrouwen. Hij wilde namelijk, dat des vrijdags en des zaterdags de geheele bevolking met hem zoude vasten; en toen ik hem onder 't oog bragt, dat wij aan iedere godsdienst de vrijheid lieten ter opvolging der gebruikelijke ceremoniën en voorschriften, en niemand konden dwingen zich naar die van een andere kerk te schikken, ontstak hij in een zoo hevige woede, dat hij schuimbekkende op mij aanvloog, maar, gelukkig, tijdig van zijn boos opzet werd teruggehouden, al uitroepende: ‘ikke je later wel vinden!’ De ergernis over het niet vasten strekte zich ook uit over het niet slaan van een kruis; 't hinderde hem voortdurend dat hij hier (zooals hij zich uitdrukte) zijn ‘gottedienst’ niet kon houden, - en dewijl die gedachte hem voortdurend beroerde, stelde ik aan Regenten voor, zijne verplaatsing naar 's Hertogenbosch te bewerken, waar hij nu eenige jaren zich rustig gedraagt en een zeer werkzaam leven leidt.

Wij hebben hier derhalve te doen met een krankzinnige, die ieder oogenblik blootstaat aan het recidiveren van zijn beklagelijke ziekte, en wiens invrijheidstelling dus gevaarlijk is voor de maatschappij. In zoodanig geval zou, dunkt mij, de regter het niet aan den arts, of aan welke andere autoriteit ook, moeten overlaten, om den patient te ontslaan, doch zou deze moeten *bevelen, dat hij in het gesticht moest verblijven, tot uit een langdurige waarneming is gebleken, dat er bij hem geen spoor van krankzinnigheid meer over was*. Ik zoude, met het oog op een mogelijke herstelling, dit toch zachter en menschlievender vinden, dan de maatregel, dien men in Engeland volgt, waar krankzinnigen levenslang naar een gesticht worden verwezen, als zij een zeer zware misdaad, b.v. een moord, hebben begaan; hun ontslag mag zelfs niet volgen, als zij van hun ziekte zijn hersteld en het vrije gebruik hunner verstandelijke vermogens hebben teruggekregen (*even though they have recovered their right senses*).

Hoever men hierin nu ook moge gaan (en zeker zijn er gevallen, waarin men gerust het voorbeeld van Engeland kan volgen), zooveel staat vast, dat de plaatsing van een krankzinnige in een gesticht door denzelfden regter zoude moeten geschieden, die de ontoerekenbaarheid uitspreekt, hetzij die regter dan een jury is, of een magistraat. In Engeland en Ierland, die beide de instelling van een jury hebben, is dit dan ook het geval, terwijl in Noorwegen, waar geen jury is, de

regter zelf den krankzinnigen misdadiger naar een gesticht verwijst.

In Pensylvanie doet de jury uitspraak over het al of niet bestaan van krankzinnigheid, en wordt dit in een bevestigenden zin beslist, dan plaatst de regter hem in een gesticht, waar hij moet verblijven tot aan zijn algeheele herstelling (dus zonder bepaalden termijn).

In Wisconsin beslist de jury zelve over de toerekenbaarheid. Ontkent zij deze, dan wordt de beschuldigde, *door het Hof*, naar een krankzinnigengesticht verwezen. Op dezelfde wijze handelt men in Virginie.

Volgens de Russische strafwet, worden de personen, die zich aan moord, manslag, brandstichting, zelfs aan poging tot zelfmoord, hebben schuldig gemaakt, doch als gekrenkt in hun verstandelijke vermogens ontoerekenbaar zijn verklaard, voor twee jaren naar een krankzinnigengesticht verwezen. Is de dader na dien tijd hersteld, dan kan hem de vrijheid worden geschonken.

In Spanje, waar wederom geen jury bestaat, verwijst het tribunaal de krankzinnige misdadigers onmiddellijk naar een Asyl voor zielszieken.

In Frankrijk heeft men, in den laatsten tijd, aan de oplossing van dit vraagstuk insgelijks veel moeite besteed.

De ‘Société de législation comparée’ heeft haar arbeid, of liever haar studie over het krankzinnigenwezen, geëindigd met het opstellen van een wetsontwerp, dat de geheele zaak regelt, en waarbij o.a. de internering en wederom invrijheidstelling van een ontoerekenbaren misdadiger uitsluitend wordt overgelaten aan de Kamer van strafzaken. Tot dit zelfde besluit is ook gekomen de ‘Société de médecine légale,’ die, in de onderwerpelijke kwestie, de administrative magt geheel en al op de judiciaire wil overbrengen. Op het ‘Congrès internationale de médecine mentale,’ in 't afgeloopen jaar gehouden te Parijs, waren de meeningen nog al uiteenloopend en liep men met de zooeven genoemde verplaatsing van magt niet hoog weg. Wanneer - dus redeneerde men - de regter eenmaal het vonnis (in casu de erkenning van ontoerekenbaarheid) heeft uitgesproken, dan is zijn taak afgeloopen en behoort de verdere bestemming van den lijder uitsluitend aan de administrative magt te worden overgelaten. Intusschen wil men de plaatsing van een vrijgesproken misdadiger in een gesticht toch verpligtend maken,

en zijn ontslag slechts onder reserve toelaten, ten welken einde men administrative commissies wil in 't leven roepen, die het regt hebben, de krankzinnige misdadigers in het gesticht te doen verblijven, als er gegronde vrees bestaat, dat deze, in vrijheid gesteld, andermaal hun neiging tot misdaad zouden botvieren.

Na overweging van alle bijzonderheden, heeft de commissie ad hoc insgelijks een wetsontwerp gemaakt, waarvan art. 42 luidt als volgt:

'Toutes les fois que l'état de démence d'un individu inculpé d'un fait qualifée crime ou delit par la loi aura motivé en sa faveur, soit un ordonnance de non-lieu, soit un jugement ou un arrèt d'acquittement, le ministère public aura le droit de requerir sa translation dans un asile, lorsque cet état de démence sera de nature à compromettre l'ordre public ou la sécurité des personnes.'

Hier loopt het proces dus eenigzins anders, dan wanneer de regter zelf de plaatsing in een gesticht beveelt, doch de uitkomst is in beide gevallen dezelfde: variis modis bene fit[1].

Alvorens van deze belangrijke kwestie af te stappen, moet ik toch even op een phrase wijzen in het werk van Ramaer, die mij niet regt duidelijk is geworden. Hij zegt namelijk, onder het opschrift: *De misdadige krankzinnige strafbaar, niet te straffen*, op pag. 65 het volgende:

'Nu doet zich als van zelve de vraag voor, hoe te handelen met een krankzinnige, die veroordeeld is wegens een strafbaar feit, dat hij niet onder den invloed zijner ziekte gepleegd heeft? want inderdaad, het stuit tegen het gevoel, een krankzinnige, wiens ongelukkige toestand het medelijden wekt, aan straf te onderwerpen; in overeenstemming hiermede is mijn gevoelen, dat een krankzinnige, die buiten den invloed zijner ziekte een strafbaar feit bedreven heeft, wel strafbaar maar niet te straffen is, met andere woorden, dat zijn straf wel uitgesproken, maar zoolang hij krankzinnig is niet uitgevoerd kan worden; hiermede is de weg aangewezen die met hem moet worden bewandeld: hij moet in afwachting van zijn herstel als krankzinnig behandeld, dat wil zeggen, in een krankzinnigengesticht verpleegd worden.'

Ik moet opregt bekennen, dat ik den schrijver hier niet

1 Het Romeinsche regt was reeds in den bovengenoemden geest, als het aan de stelling furiosus furore ipso punitur, toevoegde: 'diligentiusque custodiendum esse aut etiam vinculis coërciendum.'

begrijp. Hij heeft, gelijk trouwens blijkt uit hetgeen schrijver er onmiddellijk op laat volgen, hier op het oog de personen, die in de gevangenis krankzinnig worden. Phrasen echter, als: '*dat een krankzinnige die buiten den invloed zijner ziekte een strafbaar feit bedreven heeft wel strafbaar maar niet te straffen is*,' met andere woorden, 'dat zijn straf wel uitgesproken, maar, zoolang hij krankzinnig is, niet uitgevoerd kan worden,' vallen - misschien ligt de schuld aan mij - niet onder mijn begrip. Immers: hoe kan een *krankzinnige* handelen buiten den invloed zijner ziekte, en hoe kan men over hem straf uitspreken? Als ik mij aan een verklaring zou wagen van deze duistere zinsnede, dan heeft misschien de schrijver bedoeld, dat bij een misdadiger, die in de gevangenis krankzinnig *wordt*, de straf niet moet worden voortgezet, maar veranderd in een verblijf in 't krankzinnigengesticht, - doch dan kan er ook van het *uitspreken* van straf geen sprake zijn. Is mijne opvatting niet juist, dan zal ik onbevredigd in mijn vergissing berusten.

Ad. II. Nu is de krankzinnige misdadiger eenmaal naar een gesticht verwezen; maar welk gesticht moet dit zijn? De schrijver is, met meer anderen, o.a. Jules Falret, van meening, dat krankzinnige misdadigers zeer goed met de gewone verpleegden kunnen vermengd en in hetzelfde gesticht opgenomen worden. Hij zelf heeft, in zijn vroegere betrekking als geneesheer van de gestichten Delft en Zutphen, de nadeelige zijde van deze combinatie niet opgemerkt. Wat mijne ervaring aangaat, deze wijkt nog al van die des schrijvers af. Ook het gesticht te Dordrecht, waar ik de eer had geneesheer te zijn, heeft eenige jaren misdadigers verpleegd, die in de gevangenis krankzinnig waren geworden of dit misschien veinsden, en, ik moet het bekennen, niet gaarne zoude ik dergelijke logés aan de gewone gestichten gunnen. Behalve toch de eeuwigdurende neiging tot ontvlugting, komplotmaken, slechte voorbeelden, hebben we er ook een in mijn tijd verpleegd, die valsche sleutels heeft gemaakt, door middel van welke hij is ontvlugt, zelfs vergezeld van een vrouwelijke verpleegde, die hij met dezelfde sleutels een deur aan de achterzijde van het gebouw had geopend; die vrouw zelve was ook voor diefstal gedetineerd geweest. Van den man hebben we nooit meer iets gehoord; de vrouw is, nadat zij door haar verleider verlaten was, nog eenmaal door ons gezien, doch niet als verpleegde De laatste van deze soort van verpleegden kwam uit het tuchthuis te Leeuwarden, veinsde

krankzinnigheid, zocht op allerlei wijze uit het gesticht te komen, en deed ten slotte, toen hem herhaaldelijk werd geweigerd met de gewone wandelaars uit te gaan, met een bijl een aanval op den geneesheer. Hij werd eenige dagen later naar de gevangenis teruggebragt; doch toen ook hebben Regenten besloten, verder geen gevangenen meer te verplegen. Wij waren trouwens de eerste niet, die zich van die taak meenden te moeten spenen, en hard zoude het mij verwonderen, als de Directeuren van hun tegenwoordig verblijf met genoegen terugdenken aan het oogenblik, dat zij zich met de verpleging van krankzinnige misdadigers, of die hiervoor door willen gaan, hebben belast.

Maar, hoe kan het een kwestie zijn! Is er voor de rustige krankzinnigen, die meestal 80 pCt. van de bevolking uitmaken, niet veel aan gelegen, dat die rust niet telkens wordt gestoord door personen, die, op zijn zachtst gesproken, een misdadige neiging met zich ronddragen? Is het niet in strijd met de humaniteit en billijkheid, dat men dat groote aantal menschen, dat zich aan niets vergrepen heeft, onder één dak laat wonen met *gevangenen*, tegen wie men in de maatschappij zulke uitgebreide voorzorgen neemt en van wie het publiek een zoo natuurlijken afkeer gevoelt? Wat mij betreft, ik zoude, op het voorbeeld van andere landen, afzonderlijke verblijfplaatsen willen hebben voor krankzinnige misdadigers, en deze niet alleen bestemmen voor degenen, die in de maatschappij een strafbaar feit hebben gepleegd, maar er tevens heenzenden die personen uit de krankzinnigengestichten, die, al hebben ze daarbuiten zich nog aan geen crimen schuldig gemaakt, met hun gevaarlijken aanleg de overige bevolking bedreigen. Of zijn er niet voorbeelden te over, dat onschuldige en zachtmoedige zieken, die men daar in een Asyl zoo veilig waant, het slagtoffer geworden zijn van de woeste drift van homicidisten of dweepers met kwaaddoen? In allen gevalle behooren misdadigers bij misdadigers, ze mogen krankzinnig zijn of niet.

Chaveau en Hélié hebben er reeds (l.c.) op aangedrongen dat naast de prisons speciale verblijfplaatsen moeten opgerigt worden voor krankzinnige misdadigers, en groot is het getal dergenen, die zich hierbij aansluiten.

In het jongste geschrift van Proust[1] zegt deze: ‘les aliénés

1 ‘La législation relative aux aliénés criminels’. Annales medico-psychologiques, Mai, 1880.

ordinaires sont en effet généralement soumis, ils ne complotent pas contre le personel; ceux, au contraire, qui pendant de longs intervalles ne présentent pas de signes d'aliénation (comme le sont assez souvent les aliénés criminels), se révoltent contre les gardiens, ne comprenant pas pourquoi on les empêche de sortir, ils amentent leurs camerades, et sont une cause incessante d'indiscipline et de danger pour le service. Les directeurs n'aiment pas en conséquence à les conserver, et dans l'état actuel de la législation, alors surtout qu'il n'existe pas de maisons pour les aliénés criminels, il est bien aux médecins de s'opposer à la sortie d'individus qui ont, comme toute, les apparences de la santé.'

Er wordt dan ook sterk aan gedacht, zoowel in Frankrijk als Duitschland, om het voorbeeld van Engeland en Ierland en sommige staten van Amerika te volgen; en of ook de tegenstanders van afzonderlijke gestichten voor krankzinnige misdadigers vele argumenten aanhalen, om de overtolligheid er van aan te toonen, toch moest de eerbied voor de leidsvrouw van het maatschappelijk leven, voor de vox populi, liever zich bij een overtolligheid neerleggen, dan aan krankzinnigen, die van hun vrijheid beroofd zijn, een gezelschap op te dringen, dat ze buiten de muren van het gesticht met de meeste behoedzaamheid zullen vermijden.

II. *Misdrijven en overtredingen tegen krankzinnigen.*

Men leest in het 'Ontwerp' in art. 263:

'Hij die buiten echt vleeschelijke gemeenschap uitoefent met eene vrouw beneden den leeftijd van veertien jaren of van wie hij weet dat zij krankzinnig is of in een toestand van bewusteloosheid verkeert, wordt gestraft, enz.', - en in

Art. 265: *'Hij die met kinderen beneden den leeftijd van veertien jaren of met personen van wie hij weet dat ze krankzinnig zijn of in een toestand van bewusteloosheid verkeeren, ontuchtige handelingen pleegt of deze tot het plegen of dulden van zoodanige handelingen verleidt, wordt gestraft, enz.'*

Ramaer vindt bezwaar in het woord 'krankzinnigheid,' als een rekbaar begrip. Ik zoude ook wel wenschen, dat men er een beter woord voor kon vinden, en stel toch voor, het als een algemeenen term te behouden, zoolang we er geen beter voor in de plaats kunnen stellen. Ieder weet wat men er onder

verstaat. Vervolgens wil hij de woorden: *van wie hij weet dat ze krankzinnig is*, weglaten, omdat die wetenschap soms zoo moeijelijk is te verkrijgen. Maar somtijds is dit toch wel het geval. b.v.: bij verpleegden in het gesticht, idioten, dementes, bekende ‘gekken,’ zooals die hier en daar rondwaren. Overigens kan, in een gegeven geval, het geregtelijk onderzoek hierover licht verspreiden, en geeft dit dan nog geen overtuiging genoeg, welnu: *‘in dubiis pro reo.’*

‘Bovendien’ - zegt Ramaer op pag. 77 - ‘wie zal zeggen, van wie in de gevallen, bedoeld in art. 263, de verleiding is uitgegaan? Het is bekend, dat halve idioten, epileptische en vooral hysterische krankzinnigen niet zelden een groote geslachtelijke opgewektheid aan den dag leggen.’

Schr. haalt hier een paar voorbeelden aan, ook uit den vreemde, dat de verleiding van den kant der krankzinnigen zelve was uitgegaan, en ieder, die eenigzins bekend is met het gemoedsleven der gealiëneerden, kent voorbeelden te over, hoe de hartstogt, thans los van alle redelijke en zedelijke banden, naar middelen zoekt van bevrediging, zelfs de meest schaamtelooze pogingen doet, om een ander tot het voldoen van haar verlangen over te halen, Maar is dit nu voor hem, die met een krankzinnige ontuchtige handeling pleegt, een verschooning, dat zij de vrouw van Potifar is en hij de Jozef? Als hij ontuchtige handelingen pleegt met een krankzinnige, dan valt hij onder de termen der bovengenoemde artikelen, hetzelfde of hij de eerste aanleiding gaf of hiertoe door de andere werd overgehaald.

Moeijelijker is de kwestie, als een patient een valsche aanklagt doet, en iemand ten onregte beschuldigt, haar eerbaarheid te hebben aangerand. Kraft Ebing heeft gelijk, dat ‘die Neigung zum Lügen und Intriguiren bei Hysterisch-Irren ein Grundzug ist des Krankheitsbildes;’ - Legrand du Saule heeft gelijk, dat ‘il n'est pas très rare de rencontrer des aliénés qui formulent nou contre eux mêmes, mais contre les autres, de mensongères accusations,’ Ramaer heeft gelijk, dat sommige krankzinnigen zich de voortbrengselen hunner ziekelijke verbeelding als werkelijk voorstellen, - en ook mij zijn een menigte voorvallen bekend, dat patiënten klaagden, oneerbaar behandeld te zijn, zonder *schijn* van waarheid. Gelukkig weet de strafregter met wie hij te doen heeft: aan iemand, die regterlijk ontoerekenbaar is verklaard voor 't geen hij heeft *gedaan*,

zal ook wel niet toegerekend worden 't geen hij *zegt*. Hier komt het dus alleen op de getuigen aan, en kan de verklaring van de patiente hoogstens als een aanwijzing gelden.

Naar het mij voorkomt zoude, met het oog op hetgeen wij hier behandelen, in het nieuwe Strafwetboek één artikel, en wel Art. 265, voldoende zijn. Dit omvat alles wat in deze materie noodig is, en maakt ook de, door Ramaer voorgestelde, bijvoeging in art. 267 overbodig. Art. 263 zoude dus kunnen vervallen, 't geen te meer wenschelijk is omdat de woorden “buiten echt” implicite den echtgenoot vergunning geven tot het bedoelde misdrijf (immers een kind beneden de 14 jaren kan, volgens ons Burg. Wetboek, zijn vrouw niet zijn) en 2°. omdat hierin alleen van *vrouwen* wordt gesproken, even alsof de strafbare vleeschelijke gemeenschap alleen bij de vereeniging van tweeërlei kunne kon plaats hebben. Bij art. 265 vallen beide deze bezwaren weg, en kunnen de woorden ‘ontuchtige handelingen’ op alle denkbare gevallen worden toegepast.

III. *Misdrijven en overtredingen naar aanleiding van krankzinnigheid.*

Onder deze rubriek behandelt schr. de artt. 211, 249, 298, 304, 305, 306, welke betreffen:

1°. het door een geneeskundige afgeven eener verklaring omtrent iemands psychischen toestand, met het doel om hem, zonder dat hij krankzinnig is, voor krankzinnig te verklaren of in een gesticht voor krankzinnigen te doen opnemen (Art. 249);
2°. het gebruik maken van die verklaring om die plaatsing te bewerkstelligen (Art. 249);
3°. het wederregtelijk doen opnemen van iemand in een gesticht voor krankzinnigen (Art. 305);
4°. de bevrijding of bevorderdering der ontvlugting van een krankzinnige uit het gesticht (Art. 211);
5°. het terughouden van iemand in een gesticht, nadat de verklaring waarop zijn ontslag moet volgen is afgegeven (Art. 306);
6°. het opsluiten van krankzinnigen buiten wettelijk erkende gestichten (Art. 304);
7°. de plaatsing van krankzinnige Nederlanders in buitenlandsche inrigtingen voor krankzinnigen (Art. 298).

Schrijver gaat deze punten, stuk voor stuk, na en resumeert ze onder de volgende rubrieken: *a*) valsche verklaringen, *b*) daarvan gebruik te maken, *c*) wederregtelijke opneming in gestichten, *d*) hulp bij ontvlugting van krankzinnigen, *e*) terughouden van ontslag, *f*) wederregtelijke vrijheidsberooving en *g*) krankzinnige Nederlanders in het buitenland.

Dit hoofdstuk, geheel en al de zelfstandige gedachten van den schrijver, en nergens afgebroken door citaten uit andere boeken, is, als ik het zoo eens zeggen mag, het glanspunt van het geheele werk. Hier laat Ramaer zich kennen als de ernstige denker, als de trouwe waarnemer der feitelijkheid, als de scherpe beoordeelaar van personen en toestanden. Wat meer is, hij komt, met mannelijke fermiteit, op voor zijn collega's, maar niet minder voor de belangen der krankzinnigen, voor de bewaring en handhaving van het algemeene regt, en maakt van zijn veeljarige ondervinding gebruik, om hier en daar juist den vinger op de wond te leggen. Zoowel de artsen, die met de behandeling van krankzinnigen zijn belast, zoowel de regters, die een oordeel moeten uitspreken over de vrijheid of de opsluiting van de verbijsterden van verstand, als de ongelukkigen zelve, die van dit alles het onderwerp zijn, zullen hem dankbaar wezen voor het licht, dat hij over de verschillende verpligtingen geworpen heeft, en niemand, die zijne ophelderingen leest, zal het meer durven wagen, ongemotiveerde verdenkingen te voeden omtrent de goede trouw der meerderheid, al zijn er ook eenigen, die zich een beleefde en zachte strafpredicatie omtrent een min naauwgezette handeling moeten laten welgevallen.

Ware mij hier een grootere ruimte gegund, ik zoude gaarne geheel dit schoone hoofdstuk afschrijven, doch ik moet de beperktheid van een maandschrift eerbiedigen, en er mij toe bepalen, de lezers op het hart te drukken, dat ze het in 't oorspronkelijke werk lezen, om overtuigd te worden, dat ik mij niet aan vleijerij heb schuldig gemaakt. Met een der rubrieken, namelijk het eerste, moet ik evenwel een uitzondering maken, omdat, wanneer het artikel, 't welk hierin bestreden wordt, onveranderd bleef bestaan, er welligt in geheel ons land geen twee artsen zouden gevonden worden, die een verklaring van krankzinnigheid zouden willen afgeven. Het groote publiek werpt op den arts, als hij iemand krankzinnig verklaart, een zekere ‘being suspected’, en grijpt, als deze er tegen opkomt, dadelijk de namen Wiersma en Laan bij den kop, evenals of deze beide mannen het slagt-

offer waren van valsche attesten. Valsche attesten! Ramaer moge gelijk hebben, dat attesten misschien wel eens wat te ligtvaardig, met te goed vertrouwen worden afgegeven, doch dat er kwade trouw van den kant van den arts in het spel zoude zijn, hiervan, geloof ik, zal men in Nederland wel geen voorbeeld kunnen aanwijzen. Het gaat hiermede, echter, als met meer andere volksvooroordeelen: men identificeert een krankzinnigengesticht met een gevangenis en spreekt van ‘onschuldig daar te zitten,’ en heel wat moeite en heel wat ernst moet men er voor aanwenden, om dat vooroordeel aan 't wankelen te brengen, zelfs dan nog, als men de onbillijkheid daarvan met de stukken kan aantoonen[1].

Keeren wij echter tot het werk van Dr. Ramaer terug, die omtrent punt I, valsche verklaringen, bedreigd bij het geconcipieerde art. 249[2], het volgende zegt:

Deze bepaling zal, voor zoover zij het afgeven eener valsche verklaring betreft met het doel om iemand in een gesticht voor krankzinnigen te doen opnemen, aanmerkelijk gewijzigd moeten worden, zal zij niet tot onregtvaardige toepassingen leiden en geen belemmeringen in den gang der zaken te weeg brengen. Welk geneeskundige toch zal er zich aan wagen, eene verklaring af te geven dat iemand krankzinnig is, wanneer hij hiervoor een gevangenis van zeven jaren en zes maanden (die zes maanden moesten er vooral nog bij! Ref.) te duchten heeft, of hem, gelijk in het regtsgeding van F.S. Elders, bij den geringsten twijfel van een voorbarig ambtenaar, zoo slechts een paar geneeskundigen in een enkel gesprek de krankzinnigheid niet kunnen ontdekken, een preventieve gevangenschap van vier maanden wacht. Ofschoon genoemd regtsgeding alleen daaruit was voortgekomen, dat het publiek ministerie niet goed met de wet op de gestichten bekend was (het had namelijk het tweede lid van

1 Adres aan het geval van Ds. Laan en ‘tutti quanti’!

2 De geneeskundige, die opzettelijk een valsche schriftelijke verklaring afgeeft nopens het al of niet bestaan of bestaan hebben van ziekten, zwakheden of gebreken, wordt gestraft met een gevangenisstraf van hoogstens drie jaren.
Indien de verklaring wordt afgegeven met het oogmerk om een opneming in een krankzinnigengesticht mogelijk te maken, wordt gevangenisstraf van ten hoogste zeven jaren en zes maanden opgelegd.
Met dezelfde straffen wordt gestraft hij die opzettelijk van de valsche verklaring gebruik maakt als ware de inhoud in overeenstemming met de waarheid.

art. 13 onopgemerkt gelaten), heeft het allen schijn, dat deze bepaling onder den indruk in het wetsontwerp gebragt is; zij komt dan ook nergens in een Wetboek voor. Waartoe is zij ook noodig? De verklaring toch van een geneesheer heeft geen andere beteekenis, dan dat de ongewone, zonderlinge, ordestorende, gevaarlijke handelingen van den persoon, dien men in een gesticht verlangt te doen opnemen, volgens het oordeel van een deskundige, uit krankzinnigheid voortkomen; maar dit oordeel dwingt den regter niet, om de magtiging tot opneming van dien persoon in een gesticht te verleenen; want de wet (art. 12) schrijft bepaaldelijk voor, dat bij het verzoek tot die magtiging ‘alle omstandigheden zullen worden opgegeven en zoodanige processen-verbaal of stukken zullen worden overgelegd, als waardoor nader van den staat van krankzinnigheid mogt kunnen blijken;’ en om die magtiging te verleenen, moet de regter wel overtuigd zijn, dat de betrokken persoon krankzinnig is, want het tweede lid van art. 13 (Wet op de krankzinnigen) zegt, dat wanneer de president der regtbank ‘zwarigheid maakt om de gewaagde magtiging te verleenen, hij dit voorloopig op het verzoekschrift of requisitoir verklaart, en hetzelve ter kennis brengt van de regtbank, die volgens de voorschriften van dit artikel beslist.’ Nu laat de wet (art. 13, eerste lid) wel toe, dat de magtiging verleend worde, ‘wanneer de geneeskundige verklaring alleen en op zich zelve het bestaan van krankzinnigheid aanvankelijk genoegzaam bevestigt,’ maar ik betwijfel of de president het doen zal, wanneer de verklaring niet overtuigend is, of wanneer hij (de president) slechts den minsten twijfel koestert, of er bijoogmerken in het spel zijn. De geneeskundige verklaring kan dus geen regtsgevolg hebben, tenzij de president met een onverantwoordelijke zorgeloosheid te werk ging, die niet ondersteld kan worden en ook niet voorkomt. Ik weet van verscheidene presidenten, dat zij de magtiging tot de opneming niet geven, wanneer hun de krankzinnigheid niet door getuigen gebleken is, en de officier van Justitie in mijne woonplaats laat zich in den regel, voordat hij zijn appointement op het verzoekschrift plaatst, omtrent het bestaan der krankzinnigheid inlichten. De schaduwzijde van dit onderzoek is, dat hierdoor de opneming van een krankzinnige in een gesticht wel eens tot zijn nadeel wordt vertraagd, en deswege acht ik het zeer wenschelijk, dat in de nieuwe Wet op de krankzinnigen de vergunning om een krankzinnige in een gesticht te plaatsen

aan den Burgemeester zijner woonplaats worde opgedragen, daar deze zich het spoedigst kan overtuigen, dat het verzoek om geen andere reden dan krankzinnigheid geschiedt[1].

Het valt echter niet te ontkennen, dat er geneeskundigen zijn, die met het afgeven der verklaring, dat iemand krankzinnig is, zeer ligtvaardig te werk gaan; dikwijls gebeurt het dat zij niet op grond van eigen waarneming, maar op dien der mededeelingen van huisgenooten, dienstboden, buren worden opgemaakt; eens woonde ik het bij, dat de geheele waarneming, die tot grondslag der verklaring moest dienen, door het sleutelgat eener deur geschiedde, en ook zijn mij gevallen bekend waar de geneeskundige verklaring werd afgegeven, zonder dat de geneeskundige den krankzinnige had gezien; dit betrof dan krankzinnigen, die onder behandeling van den geneesheer van 't gesticht waren, waarin men den patient wenschte opgenomen te zien; de geneesheer die de verklaring afgaf achtte het waarschijnlijk beter, zeker gemakkelijker, om ter beoordeeling van een psychischen toestand door de oogen van een krankzinnigenarts, dan door zijn eigene te zien[2]. Mogen dergelijke praktijken in den regel zonder kwaad opzet geschieden, zij zouden toch tot iemands nadeel kunnen strekken, en in allen gevalle doen zij de wet haar doel missen, die tot meerdere regtszekerheid voorschrijft, dat een ander geneesheer dan die van het gesticht de verklaring zal afgeven. Het lijdt dus geen twijfel of zij moeten tegengegaan worden; maar de straf waarmede zij hier bedreigd worden staat niet in verhouding tot het vergrijp, en het schijnt dat dit, wanneer het niet ter kwader trouw maar uit ligtvaardigheid werd bedreven, met eenige guldens boete voldoende wordt gestraft.

1 Zoo zoude in een nieuwe Wet ook meer verbindend moeten worden gemaakt de opvolging van het thans bestaande art. 10 (2e alinea), waar aan het openbaar ministerie wordt opgedragen ‘de plaatsing in een gesticht te requireeren van den lijder die geheel onverzorgd wordt gelaten, of wiens plaatsing in 't belang is der openbare orde of ter voorkoming van ongelukken.’ Vele regtbanken weigeren de magtiging, indien deze laatste voorwaarde niet vermeld staat in het geneeskundig attest, en toch hebben ze hierin ongelijk. De arts behoeft niets anders te verklaren, dan dat de persoon krankzinnig is. Wordt hij slecht verzorgd of is hij gevaarlijk voor de orde of de veiligheid, dan treedt de politie op, in den persoon van het openbaar ministerie.
REF.

2 Vindt men dit zien door de oogen van iemand, die geacht moet worden het beter te weten, toch wel zoo kwaad? Ja? Dan zal het er slecht uitzien met de consulten. REF.

Hierbij zoude in bedenking kunnen komen, of het niet doeltreffender ware, het tweede lid van art. 249, even als met de artt. 569 en 571 van het oorspronkelijk artikel der Staatscommissie is geschied, naar een bijzondere Wet, betreffende het staatstoezigt op de krankzinnigen, over te brengen.

Ook doet zich hier als van zelve de vraag voor, of het afgeven van verklaringen, met het doel om iemand die niet krankzinnig is in het gesticht te *houden*, niet eveneens strafbaar behoort te worden gesteld. Met achter *opneming* te plaatsen: *of terughouding*, zou die vraag in bevestigenden zin beantwoord worden[1].

Wat de verklaringen van krankzinnigheid betreft, die moeten strekken om iemand die niet krankzinnig is onder curatele te stellen, een voogdijschap te doen ontnemen, uit een betrekking te ontslaan, en wat dies meer zij; deze kunnen niet in onschuld opgemaakt zijn, en het is dus billijk, dat de Wet met geheel haar zwaarte op de vervaardiging van zoodanige stukken neêrkome. Hiervan behoeft echter geene afzonderlijke melding in de Wet gemaakt te worden, daar die verklaringen in de termen van het eerste lid van art. 149 vallen.

IV. *Het veroorzaken van krankzinnigheid*.

In de artt. 266, 270, 324, 325, 326, 327, 328 en 334 worden verschillende straffen bedreigd tegen ontuchtige handelingen bij personen die in bewusteloozen toestand verkeeren, verleiding van kinderen tot het gebruik van sterken drank, toebrengen van ligchamelijk leed of benadeeling van iemands gezondheid, mishandeling gepleegd met voorbedachten rade, het toedienen van voor de gezondheid schadelijke stoffen enz. Deze artikelen vallen niet direct onder het gezag der psychiatrie, doch er wordt daarin telkens gesproken van *zwaar ligchamelijk letsel*, en al zoude men dit, op den eersten oogopslag, ook al niet tot krankzinnigheid uitstrekken, art. 89 nogtans brengt haar er

1 Waarschijnlijk heeft de ontwerper van deze Wet op de hier bedoelde overtreding geen straffen gesteld, omdat hierin reeds is voorzien bij de Wet op de krankzinnigen van 1841, waar, in de slotbepaling, art. 50, tegen het niet opvolgen van de artt. 9 en 23 straffen worden bedreigd, - artikelen, waarbij het ontslag van herstelde verpleegden verpligtend wordt gesteld. REF.

insgelijks toe, en daarom heeft de psychiatrie met deze strafbepaling ook rekening te houden.

De schrijver ontveinst zich zelven de moeijelijkheid niet tusschen een der bovengenoemde behandelingen en het ontstaan van krankzinnigheid een volstrekt verband aan te toonen, en toch moet hij erkennen, dat er mishandelingen zijn, die het onderwerp er van tot razernij, melancholie, wanhoop en zelfmoord kunnen brengen. Hij haalt er zelfs voorbeelden van aan, die ook ik, uit mijne practijk, kan aanvullen, b.v. van een agent van policie, die een sabelhouw op het linker wandbeen ontving, zoo hevig, dat de wond zelfs door het been heendrong, 't welk niet alleen splinterde, maar daarnaast een vrij diepen indruk vertoonde. De verwonde was onmiddellijk impos, had aphasie in hooge mate en kon op geen enkele vraag een geregeld antwoord geven. Er werd over hem consult gehouden en daarna tot trepanering besloten, die onmiddellijk plaats had, met het verrassende gevolg, dat bij den patient het bewustzijn terugkeerde, de aphasie verdween en, na eenige maanden, eerst de been- en toen de huidwond zich sloten. Patient heeft wel een diep lidteeken overgehouden, doch bekleedt op dit oogenblik, met succès, een betrekking die overleg en acuratesse vereischt. 't Eenige wat hij heeft verloren, is, ‘vlugheid in het rekenen,’ waarin hij vroeger, volgens zijn zeggen, een meester was[1].

Dergelijke gevallen van z.g. traumatische krankzinnigheid komen lang niet zeldzaam voor, en in zóóver zou men haar een zwaar ligchamelijk letsel kunnen noemen. Hoeveel hulde ik echter ook moet brengen aan de regt materialistische strekking van art. 89, zoo zoude ik toch aanraden, den naam van krankzinnigheid er uit te laten:

1°. dewijl de ligchamelijke letselen, die krankzinnigheid ten gevolge hebben, reeds op zich zelve belangrijk genoeg zijn, om onder de termen van de strafwet te vallen, en

2°. omdat men, door het veroorzaken van krankzinnigheid strafbaar te stellen, zich op een terrein waagt van een zoo kieschen aard, dat de Wet eigenlijk voor hare eigene consequentiën zoude terugdeinzen.

B.v. wij namen in ons gesticht eenmaal op een twintigjarig overschoon meisje 't welk zich door den woordvoerder

1 Van dit voorbeeld is reeds op een der vorige bladzijden gesproken.

eener baptistische secte had laten overhalen tot den wederdoop, en wel door middel van een bad, haar in een open riviertje toegediend. In haar geestdrift had ze haar schuchterheid en schaamtegevoel opgeofferd aan de bezweringen van den geestdrijver, maar gevoelde er den volgenden dag zooveel berouw over, dat ze het hoofd verloor en van het idée fixe zwanger ging, door de geheele maatschappij uitgeworpen en veracht te zijn.

Eenigen tijd vroeger werd bij ons een vrouw binnengebragt, die men met een ijzeren volharding uit haar werkzaam leven had getroond en tot den hoogsten graad van dweepzucht had opgevoerd. Ze ontving stemmen van boven, deed niets meer dan zingen en bidden; en toen haar eenige dochter zich vermat, haar den raad te geven, afstand te doen van deze verregaande mystiekerij, zeide haar een stem, dat ze dat weerspannig kind maar om hals moest brengen, d.i. opofferen aan de goede zaak. Onmiddellijk gaf ze aan dien raad gehoor, bragt hare eenige dochter, met een broodmes, een diepe levensgevaarlijke wond aan den hals toe, en werd daarna in het gesticht overgebragt, zonder dat ze, dank zij haar reeds lang waanzinnig gedrag, door de Justitie werd vervolgd.

Met eene vrouw, die in hooge mate jaloersch was, wilde een andere eens den spot drijven door de galanterie van haar man te accepteren in 't bijzijn van de eerste. 't Was alles spel, doch voor haar niet; zij had thans de overtuiging gekregen, dat haar vermoeden gegrond was, en geraakte daardoor in een zoo hevigen staat van maniacale opgewektheid, dat niemand meer bij haar veilig was, ja, dat ze zelfs de handen wilde slaan aan haar eigen leven.

En zou nu, als het geconcipieerde art. 87 wet werd, op den Baptist, op den oefenaar en op de vrouw die slechts een grap meende uit te voeren, een crimineele straf worden toegepast? Alle drie toch, hadden hun slagtoffers, volgens de bepaling der wet, een ‘zwaar ligchamelijk letsel’ toegebragt Stellig bestond bij geen van drieën de animus injurandi; en als men nu wil weten, *waarom* zij het dan deden, dan rigte men zich hiermede tot den moralist; de jurist behoeft alleen te weten, *wat* de aangeklaagde heeft gedaan, evenals de medicus, *hoe* hij is te werk gegaan. Ik heb er mij vroeger al eens ernstig over uitgelaten, tot welke onbillijke uitkomsten men geraakt, als men niet het feit zelf, maar de gevolgen wil straffen; zoo ooit, dan zal men, bij dit laatste, zich vast niet altijd kunnen vrijwaren tegen het plegen van onregtvaardigheden.

V. *De procesvoering ten aanzien van krankzinnigen.*

't Zal uit de voorafgaande bladen, en vooral uit het werk van Ramaer zelf, den lezer reeds duidelijk geworden zijn, voor welk een moeijelijk vraagstuk de regter staat, als er twijfel is omtrent de aansprakelijkheid van den beschuldigde. Zoo ooit, dan zijn hier regterlijke dwalingen zoo gemakkelijk te begaan. Zoo ergens, dan levert de geschiedenis ons hier een breede schare van veroordeelden en straffelingen, die onschuldig waren, omdat ze niet het volle gebruik hadden hunner verstandelijke vermogens. De schr. haalt hiervan een reeks van voorbeelden en cijfers aan, ontleend aan de geschriften van Brièrre de Boismont, Sidnay Godolphin, Dymond, Vingtrinier, Boileau de Castelnau, Mittermayer, Moriz, Knocke enz., en nog niet lang geleden heeft men in de Geneeskundige Courant kunnen lezen, dat dit punt ook mijne aandacht ernstig heeft getrokken, terwijl in een, in 1870 door mij uitgegeven, brochure: De krankzinnige tegenover de Wet en de zamenleving (P.K. Braat, Dordrecht), dit punt o.a. meer breedvoerig wordt besproken. Het kan niet anders, of de personen die geroepen zijn regt te spreken, hetzij zelfstandig, hetzij door een jury beperkt, moeten te veel afhangen van de adviezen der geneeskundigen, dan dat ze een oorspronkelijke, zich zelven gevormde overtuiging zouden bezitten. Van een jury, wier geschiktheid meerendeels wordt beoordeeld naar maatschappelijken stand, ontwikkeling en moreele soliditeit, kan men niet verwachten, dat ze psychologische kwesties naar eisch kunnen beslissen, terwijl de magistratuur, zoolang het onderwijs in de geregtelijke geneeskunde aan de universiteiten nog zoo stiefmoederlijk wordt bedeeld, en in sommige landen zelfs beneden alle kritiek is, haar onvermogen in de beslissing der al- of niet toerekenbaarheid wel zelve zal erkennen. Ze moet dus (en dit is, gelijk alle geregtelijk-psychologen van naam luide toestemmen) volstrekt tegen hare roeping in, grootendeels zeilen op het kompas van den medicus forensis, die derhalve over het al of niet bestaan van toerekenbaarheid uitspraak doet. Dit heeft zelfs bij sommige Duitsche psychologen het denkbeeld opgewekt, in het collegie van criminele regters een medicus zitting, en dus een officieele stem, te geven. Ook mij lachte eenmaal dit denkbeeld toe, doch bij nadere studie over dit onderwerp werd ik toch overtuigd, dat de medicus niet verder mag gaan dan hij tot nu toe doet: inlichtingen en ver-

klaringen geven van den zielstoestand van den aangeklaagde, en het oordeel over de strafschuldigheid aan den regter overlaten. Maar dan moet die deskundige daartoe ook een speciale geschiktheid bezitten, ja van de zaak in kwestie een bijzondere studie hebben gemaakt, en ook, bij zijn universitaire opleiding, gelegenheid vinden, het hiertoe strekkend onderwijs te ontvangen. Dit onderwijs moet niet alleen gegeven worden aan aanstaande medici, maar ook aan de studenten in de regtsgeleerdheid. ‘Het is’ zegt Ramaer ‘echter voornamelijk in het psychologisch gedeelte der geregtelijke geneeskunde, dat de regtsgeleerde behoort ingewijd te zijn, zoowel wegens het groot aantal der gevallen, waarin de psychologische voorlichting noodig is, als omdat hare overige gedeelten eene eigenaardige studie vereischen, die verre van het gebied verwijderd is, waarop de regtskundige gewoon is zich te bewegen, en omdat, waar zij in toepassing komen, hij in den regel niet anders zal kunnen doen dan de uitspraken der deskundigen aan te nemen; maar de geregtelijke psychologie ligt niet zoover buiten dat gebied, of hij kan zich daarvan de noodige kennis eigen maken, om te beoordeelen of de voorlichting van den deskundige aan de beginselen der wetenschap beantwoordt. Ongelukkigerwijze meent men hier zoo ligt met het ongeoefend verstand gereed te kunnen komen, en daarom is het noodzakelijk, den toekomstigen magistraat duidelijk te maken, dat het hier een ervaring geldt, die grootelijks van die des dagelijkschen levens, namelijk van menschenen karakterkennis, verschilt.’

Ramaer wil dus (en hier ga ik geheel met hem mede), 1°. dat er aan iedere Universiteit (en niet slechts aan ééne, gelijk de tegenwoordige Wet op ons Hooger Onderwijs voldoende acht) een leerstoel zij voor het onderwijs in de psychiatrie, waaraan medici en juristen gelijkelijk deelnemen, 2°. dat er, gelijk reeds in de Wet van 1813 werd bevolen, afzonderlijke geregtelijk-geneeskundigen zullen worden aangesteld, om in moeijelijke kwestien, vooral geregtelijk psychologische, den regter voor te lichten. Ik heb, nu een paar jaren geleden, het denkbeeld geopperd, dat men de taak van geregtelijk-geneeskundige voornamelijk zou opdragen aan de geneeskundige Inspecteurs, en dat men daartoe niemand zou benoemen, die geen bewijzen had geleverd, van de medicina forensis een ernstige studie te hebben gemaakt.

In allen gevalle, een strafwetboek heeft geen reden van be-

staan, zoolang men in het onzekere is, over wie de bedreigde straffen moeten worden uitgesproken, zoolang men voor feiten en individuën staat, die niet voldoende gekend en gewaardeerd worden, zoolang de regter niet zeker is van de bevoegdheid en geschiktheid der deskundigen, die hem moeten voorlichten, en evenmin van zijne eigene kennis, om de verstrekte inlichtingen te kunnen beoordeelen.

Ramaer heeft, door het uitgeven van zijn ‘Psychiatrische Aanteekeningen,’ menige belangrijke kwestie ter sprake gebragt, die noch bij onze Regering, noch bij onze Volksvertegenwoordiging, ongemerkt zal voorbijgaan, en misschien de aanleiding zal zijn tot menige verandering in het Ontwerp.

De vorige bladzijden hebben geleerd, dat ik mij niet kan vereenigen met des schrijvers definitie van ontoerekenbaarheid, niet met zijn redactie van art. 47, en evenmin met zijne ideeën over de behandeling van krankzinnige misdadigers enz., doch dit verschil daargelaten wensch ik den schr. geluk met zijn volbragten arbeid, die zelfs dan nog een hooge waarde zoude bezitten als hij niet zoo dikwijls het gezag van anderen had ingeroepen.

Als er een tweede uitgave van mogt verschijnen, dan zal ongetwijfeld het ‘Naschrift’ wegblijven, 't welk de vrucht is geweest van een misverstand en van eene animositeit, die steeds de minst geschikte aandoening is, om zich in zachte termen uit te drukken.

Den Haag, 1 Juli 1880.

Dr. N.B. DONKERSLOOT.

De tegenstelling van optimisme en pessimisme[1].

Bij de opening van den akademischen cursus wensch ik te spreken over de tegenstelling van optimisme en pessimisme, in het bijzonder uit het oogpunt van hare wetenschappelijke waarde.

De keuze van mijn onderwerp kan wel niemand bevreemden; het geldt hier eene vraag, vroeger vooral in de scholen der wijsgeeren, thans ook bij geheel het beschaafde publiek aan de orde. Arthur Schopenhauer[2] was eene halve eeuw lang buiten de geleerde kringen slechts weinig bekend; thans heeft zijne wijsbegeerte eene populariteit verkregen die, naar den door hemzelven aanbevolen regel van Lord Baco van Verulam, nog al bedenkelijk is voor zijnen naam als wijze; Baco nml. zegt, 'dat het publiek wel het zeer alledaagsche prijst, en het middelmatige bewondert, maar voor de hoogste verdiensten geenen zin heeft'[3]. Ook

1 Rede bij de overdracht van het Rectoraat uitgesproken den 21sten September 1880.

2 Geb. 1788. Voornaamste werk: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 1 Aufl. 1818, 2 Aufl. 1844, 3 Aufl. 1859, en daarbij *Parerga und Paralipomena*, 1851.

3 *Welt als Wille u.s.w.*, II, 447. Baco gebruikt het woord *vulgus*, dat ik, wel niet juist, maar in den geest van Schopenhauer, overzet door *publiek*. Immers hij wijst met instemming op Machiavelli's verzekering, dat er niets anders in de wereld is dan *vulgus*, en op het gezegde van Thilo, dat tot de groote hoop gewoonlijk één meer behoort dan ieder gelooft. Hij had ook kunnen wijzen op Seneca, *Vita beata*, 2: 'Argumentum pessimi turba est... vulgus veritatis pessimus interpres... vulgum autem tam chlamydatos quam coronatos voco.' Inderdaad, voor dezen regel pleit het zeer, dat hij, in andere woorden, door vele Wijzen uitgesproken is: bijv. Plato, *Repub.*, VI, 8, p. 494. Goethe, *Wilhelm Meister's Wanderj.*, zegt van de menigte dat zij 'nachtrollt ohne nur im mindesten zu wissen was sie will.' *Epigramme*, N°. 15: 'Werke des Geist's und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.' Eötvös, *Gedanken*. Pest, 1864, blz. 115. Ten slotte nog deze '*Zahme Xenie*' van Goethe (over het publiek):

> Sie thäten gern grosse Männer verehren,
> Wenn diese nur auch zugleich Lumpe wären.

populaire geschriften brengen de vraag ter sprake, welker ontkennende beantwoording het thema is van de pessimistische wijsbegeerte, namelijk deze: of het leven levenswaard is.

Eene overoude vraag, zoo oud als het nadenken over het leven zelf; maar tegelijk eene vraag, die nooit veroudert, die integendeel altijd en overal weêr zal worden gedaan. Ook waar de heerschende stemming lust en opgewektheid is, zullen toch de klaagtoonen in het lied des levens wel nooit ontbreken. De literatuur van het levenslustige Hellas vloeit over van klachten over het treurige bestaan van den sterveling, 'wien het beter ware nooit geboren te zijn of spoedig te sterven'[1], gelijk een orpheïsch dichter dit uitdrukt in een schoon poëtisch beeld: 'Uit uwen glimlach, o Zeus! hebt gij de Goden gemaakt, en uit uwe tranen de menschen.'

Zoo gaat het de geheele geschiedenis door. Ook de nieuwe literatuur is rijk in werken, waarin eene zoo sombere levensbeschouwing heerscht, dat het ons is, alsof ons daaruit een adem des doods aanwaait. Byron, de 'dichter der wereldsmart,'

> 'Der sich Menschenhass
> Aus der Fülle der Liebe trank;'[2]

Leopardi, de rijkbegaafde profeet van het moderne pessimisme, Heinrich Heyne, Grabbe, Lenau, Alfred de Musset - zietdaar zoovele tolken der levenswanhoop! Zie, als hunne lier, op zachten toon gestemd, getuigenis geeft van eene smart, zooals alleen

1 Verg. ook *Prediker* 2: 17, 23; 4: 2, 3; 7: 1.

2 Goethe, *Harzreise im Winter*.

> Aber wer heilet die Schmerzen
> Des, denn Balsam zu Gift ward?
> Der sich Menschenhass
> Aus der Fülle der Liebe trank?
> Erst verachtet, nun ein Verachter,
> Zehrt er heimlich auf
> Seinen eignen Werth
> In ung'nügender Selbstsucht.

'Hoe paradox het schijne', zegt Fielding, *Tom Jones*, VIII, 10, 'zoo is het niettemin zeker, dat het groote menschenliefde is, die ons voornamelijk de menschen doet mijden en verfoeien.'

kan wonen in rijke, diepgevoelende gemoederen, dan lokken hunne zangen ons tranen in het oog; maar hoe doen zij al onze zenuwen koortsig trillen, als zij in gespierde taal uitdrukking geven aan dien overmoed, die het leven veracht, en zelfs de Godheid durft trotseeren! Zij verstaan het geheim, om door den bezielenden gloed hunner liederen - die trouwe afspiegeling van hun innigst gevoel! - beurtelings tragischen weemoed en titanischen zin[1] over te storten in de zielen van millioenen.

Hoe ik dan eene vraag, zóó oud, zóó algemeen, eene tijdvraag kan noemen?

Vooreerst: voor onzen tijd bleef het bewaard, om de verspreide pessimistische elementen op te zamelen en ze tot een stelsel te verbinden.

Verder: de profeten van het pessimisme treden tnans op als herauten van eene nieuwe verlossingsleer. Zij verkondigen eenen weg des heils, niet veel verschillend van hetgeen andere profeten met oudere geloofsbrieven ook wel noemen ‘de poorten des doods.’ Zij willen de menschenwereld verlossen... waarvan? van hare schoonste idealen! Alles, wat het gemoed verwarmt, en wat den wil beide buigt en staalt, verbannen zij naar het rijk der illusie; en, als vergoeding voor dit verlies, troosten zij ons met het zalige uitzicht, dat nu ook op den graadmeter van ons eigen gevoel de waarde van het leven beneden het nulpunt zal zinken.

Eindelijk: deze profeten voorspellen, dat hunne levensbeschouwing - de eenige, zeggen zij, die eene toekomst heeft - weldra beweegkracht der beschaving, hefboom der hervorming van het maatschappelijke leven zal worden.

Wat te oordeelen over deze hunne profetie?

Zal hunne levensbeschouwing veld winnen? Onmogelijk is het niet; 't is meer gebeurd, dat modeziekten de afmeting aannamen van wijd verspreide en langdurige epidemieën.

Maar of hunne leer eene toekomst heeft in den door hen bedoelden zin? Alleen dan, als zij zich weet te verantwoorden voor den rechterstoel der wetenschap. Anders - maar gij weet het, ook zeer helder schitterende fakkels zijn vaak spoedig uitgebrand. En hoe rijk de werken van Schopenhauer en Hartmann ook mogen zijn in ware gedachten, in geniale aperçus, in

1 T i t a n i s c h e n zin; ik dacht daarbij aan den titan *Prometheus* van Goethe. Vergel. James Sully, *Pessimism, a history and a criticism*. Londen, 1877. Ook de Lucifer van Byron's *Kain* is daarvan een voorbeeld.

fijne opmerkingen, in scherpe en treffende kritieken, in overtuigende betoogen; hoe wegslepend de stijl zij, hoe aantrekkelijk de vorm, hoe sierlijk de beeldentaal, waarin zij, vooral de eerste, ons hunne denkbeelden aanbieden: al deze inderdaad zeldzame verdiensten zullen hun stelsel zelf niet beveiligen tegen het vonnis des doods, dat er dan reeds over geveld is.

Beginnen wij met nadere bepaling van de beide termen der tegenstelling.

Eene vroolijke, luchthartige levensbeschouwing, een vluchtig heênloopen over de snijdenste disharmonieën, een half gesloten oog voor de machten van dood en verderf, die het leven òf bedreigen, òf zelfs verwoesten, zietdaar wat de volkstaal o p t i m i s m e noemt; en als zij van p e s s i m i s m e spreekt, dan denkt zij aan dat melancholische floers, door hetwelk zich aan het gesluierde oog zelfs de meest vriendelijke en lichte partijen des levens in aschgrauwe schaduw vertoonen, aan die sombere stemming, waarin wij overal onheilspellende teekenen en dreigende gevaren zien. De tegenstelling, zoo opgevat, beweegt zich natuurlijk niet op het terrein der verstandelijke overtuiging, maar op dat van de t e m p e r a m e n t e n, van het tot vrolijkheid geneigde sanguïnische en cholerische temperament tegenover de somberheid van de melancholie en den ernst van het phlegma. Ja ook van het wisselend h u m e u r hangt het af, of mijne en uwe stemming vandaag meer optimistisch, morgen meer pessimistisch wezen zal. Van dit allooi is het pessimisme, waarop het niet onaardige gezegde van eenen Franschen geleerde[1] past, die daarmede evenwel op het stelsel van Hartmann het oog had: ‘Deze wijsgeerte met hare naargeestige droomerijen is de natuurlijke wijsgeerte van volken, die bier drinken. Nooit zal zij zich akklimateren in de landen van den wijnstok, allerminst in Frankrijk: Bordeaux verheldert de gedachten, en Bourgogue verdrijft de nachtmerries.’

De taal der philosophie heeft hier bij uitzondering oudere geloofsbrieven dan de volkstaal - immers het woord o p t i -

1 Naam onbekend. E. Caro, *Le pessimisme au XIXe siècle*, Paris 1878, noemt hem ‘un illustre chimiste’, blz. 278. Caro bewijst aan dit gezegde te veel eer. als hij het noemt ‘la solution chimique de la question’, behalve nog dat hij het woord ‘chimique’ geheel verkeerd gebruikt in plaats van ‘diététique’.

m i s m e is door Leibnitz, het woord p e s s i m i s m e door Schopenhauer in de literatuur ingevoerd. In de wetenschappelijke taal nu hebben genoemde termen eene beteekenis, die in enkele opzichten van het gewone spraakgebruik afwijkt, met name dan, als de geleerden ze in zoo wijden zin bezigen, dat zij daarbij denken aan eene theoretische beoordeeling van de waarde des heelals. Ligt zulk eene beoordeeling van het heelal ver buiten de grenzen van de populaire wijze van denken, ook in de wijsbegeerte is zij wezenlijk de hoofdzaak niet; ook deze laatste denkt bij het gebruik der woorden o p t i m i s m e en p e s s i m i s m e het meest aan twee tegenovergestelde waardeeringen van het menschelijke leven. Trouwens, uit den aard der zaak, is ieder oordeel over het heelal inhoudledig; 't is niets dan een schema, of eene formule, waarbij zich niets concreets laat denken. Het spreekt daarom van zelf, dat ook de wijsgeer nagenoeg alle elementen, waaruit zijne definitie van het pessimisme samengesteld is, aan zijne waardeering van het leven moet ontleenen.

Voor p e s s i m i s t geldt in de taal der philosophie hij, die ieder hooger levensdoel positief ontkent; die zich uitsluitend houdt aan den bolster der verschijningswereld, zonder door te dringen tot de ideale gehalte des levens; die den ring der menschelijke ontwikkelingen met dit armzalig aardsch bestaan voor gesloten verklaart; die het vriendelijke licht, waarin zich veel in het leven aan gewone stervelingen vertoont, een phaenomen van zinsbedrog of illusie noemt; voor wien het leven der individuën is als een rampzalige triumftocht van het verkeerde en ellendige, de geschiedenis der menschenwereld als het hopeloos wentelen van den steen van Sisyphus; die ten slotte de frase gebruikt, tot nog toe voor mij onverstaanbaar, dat h e t b e t e r w a r e , i n d i e n h e t h e e l a l n i e t b e s t o n d .

Van hetgeen hier tegenover staat, namelijk het o p t i m i s m e kunnen wij bezwaarlijk ééne enkele juiste definitie geven, omdat het daartoe in al te zeer verschillende gestalten optreedt. Ik vat ze in de volgende drie rubrieken samen:

Vooreerst: h e t r a t i o n a l i s t i s c h e optimisme. Dit leert, dat de verschijnselen in de wereld, als wij ze maar met helderen blik gadeslaan, en als wij maar scherp tusschen wezen en schijn trachten te onderscheiden, ons de volkomene wijsheid en liefde van den Schepper duidelijk openbaren; dan namelijk lossen zich voor ons alle wanklanken der natuur en des

levens in de schoonste harmonieën op. Deze denkwijze is alzoo uit haren aard eenzijdig gericht tegen al het ascétische in godsdienst en zedelijkheid. Vertegenwoordigers van dit optimisme waren de diepzinnige Leibnitz, de breedsprakige Wolf, en de geheele bent van hunne discipelen. Aan het teleologisch geknutsel van de laatsten[1] is de thans gebruikelijke qualificatie van dit optimisme als b a n a a l of t r i v i a a l te wijten. Na Kant's klemmend betoog over de o n m o g e l i j k h e i d e e n e r w e t e n s c h a p p e l i j k e t h e o d i c e e is het bij de geleerde wereld vrij algemeen in miscrediet geraakt.

Een geheel ander karakter draagt het optimisme van de nieuwere bespiegelende wijsgeerte, onder andere van de school van Hegel, bij voorbeeld dat van David Friedrich Strauss; het rust op het begrip van de in alles immanente, wel onbewuste, maar toch volmaakte rede, of op deze ware gedachte (door Hegel intusschen te onrecht toegepast op de gebrekkige conventioneele ordeningen en instellingen in den staat en de maatschappij) dat ‘al het werkelijke redelijk, en al het redelijke werkelijk’ is. Deze optimisten denken er natuurlijk niet aan, dat zij de ellende des levens op bevredigende wijze zouden kunnen verklaren. Op hun standpunt kan er van een paedagogisch doel dezes levens geen sprake zijn. Als zij wijzen op het vele goede, dat uit het kwade voortkomt, dan, ontkennen zij uitdrukkelijk, dat de oorzakelijke samenhang van het goede met het kwade een teleologisch karakter zou dragen. Wat zij in hunnen strijd tegen het pessimisme zoeken te betoogen, is alleen dit,

1 Ik denk hier met name aan al die kleingeestige teleologische geschriften, die in het tweede en derde kwartaal van de 18e eeuw in het licht verschenen, zooals Derham's *Physikotheologie* (1730) en *Astrotheologie* (1728), Fabricius' *Hydrotheologie* (1734), Lesser's *Pyrotheologie* (1734), *Lithotheologie* (1735), *Insektotheologie* (1738), Rohr's *Phytotheologie* (1740), Zorn's *Pentinotheologie* (1742, 1743), Lesser's *Testaceotheologie* (1744), Fabricius' *Pyrotheologie* (1745), Ahlwardt's *Brontotheologie* (1745), Rathlef's *Akridotheologie* (1748), Schmid's *Musicotheologie* (1754), Richter's *Ichtyotheologie* (1754), Wolf's *Onotheologie* (1756) en Preu's *Sismotheologie* (1772), en vooral ook Barthold Heinrich Brockes' *Irdisches Vergnügen in Gott*, in 9 dikke deelen (1721-1748); zoovele p r o e v e n , o m t o t g e l o o f a a n , k e n n i s v a n e n l i e f d e t o t G o d t e v o e r e n , respectievelijk door beschouwing van de natuur in 't algemeen, van den sterrenhemel, van het water, van het vuur, van de gesteenten, van de insekten, van de planten, van de vogelen, van de slakken en schelpdieren, van bliksem en donder, van de sprinkhanen, van de muziek, van de visschen, van de ezels, van de aardbevingen, enz. Hierop slaat Goethe's distichon:

> Welche Verehrung verdient der Weltenschöpfer, der gnädig,
> Als er den Korkbaum schuf, gleich auch den Stöpsel erfand!

dat het goede des levens ruimschoots tegen het kwade opweegt, en dat men, om tot deze slotsom te komen, alles slechts behoorlijk in rekening behoeft te brengen, zonder dat men noodig heeft zich vast te klemmen aan den hersenschimmigen waan van eene toekomst der individuën, die verder zou reiken dan de grenzen des levens.

Eindelijk is er nog een optimisme van eene veel hoogere orde; dit staat lijnrecht tegenover het Hegeliaansche; men kan het noemen de g e w i j z i g d e , ik zou zeggen de v e r e d e l d e gestalte van wat er goeds is in de theodicee van Leibnitz; ik bedoel het zoogenaamde z e d e l i j k e en g o d s d i e n s t i g e optimisme. Ik meen evenwel, dat men deze zienswijze beter en nauwkeuriger karakterizeert, als men haar i d e a l i s m e noemt, en ik zal dan ook ter onderscheiding liever dezen naam gebruiken. Dit idealisme toch gaat veel verder met het pessimisme mede dan met het optimisme; het vergezelt het eerste tot aan dien grenspaal, waar dit zich verliest in metaphysische bespiegelingen. Dit idealisme waant niet, dat het de levensraadselen zou kunnen oplossen, en zoo ons met het leven verzoenen. Tot deze verzoening brengt het langs eenen geheel anderen weg, dan door teleologische wijsheidkramerij. Het wezenlijke van dit idealisme namelijk bestaat in geloof aan de realiteit van eene hoogere wereldorde; van een wereldorde, die wel buiten het bereik van de waarneming ligt, maar welker erkenning de levensvoorwaarde voor ons is, zullen onze eldelste behoeften, onze reinste inspraken en onze heiligste adspiratiën gezonden zin hebben. Zulk een geloof stelt ons alzoo geheel buiten de gewone tegenstelling van optimisme en pessimisme. Van deze denkwijze is onder andere reeds Pindarus een vertegenwoordiger. Met de pessimisten gaat hij wel mede, waar hij de jammerklacht slaakt: ‘Dagschepselen! hetzij gij iets zijt, hetzij, gij niets beteekent, 't alles één; de mensch is de droom van eene schaduw!’[1] maar toch, hij zelf, de vroomste

1 *Pyth. zegeliederen*, VIII: De mensch is niet te vergelijken met eene wezenlijke schaduw, maar met iets dat nog veel minder is; slechts met zulk eene schaduw, die ons in den droom verschijnt, met eene gedroomde schaduw. Wel eene sterke uitdrukking over de nietigheid van het menschelijke leven! Zij doet ons denken aan het refrein: ‘IJdelheid der ijdelheden’, zegt de Prediker, ‘het is alles ijdelheid.’ 1 : 2, 14; 2: 11, 17, 19, 23, 26; *Job* 14: 2; *Psalm* 144: 4. G. Ludwig, *Pindar's Siegsgesänge*. Stuttgart, 1856, blz. 221 vg. merkt terecht op, dat wij ‘dergelijke uitspraken over de nietigheid des levens OOR bij andere Grieksche dichters aantreffen. Dit evenwel, dat de mensch in deze zijne nietigheid slechts door de goddelijke genade is wat hij is, en dat slechts een lichtstraal van boven zijn leven kan verhelderen, maar dat hij, als dit licht van God uitgebluscht wordt, in zijn niets terugzinkt, dit is eene gedachte, alleen aan Pindarus eigen, en waarmede hij tot het christendom nadert.’

der Grieksche dichters, leeft wezenlijk door het geloof aan dien ‘hemelschen lichtglans, die 's menschen dag verheldert en zijn leven liefelijk maakt.’ Het is dit idealisme, dat in het kruis op Golgotha zijnen schoonsten triumf viert; het evangelie toch is door en door pessimistisch; pessimisme is zijne beschouwing van al het nietige, al het ellendige, al het bedorvene van deze wereld, zooals zij is, van eene wereld, die geheel in het booze ligt; het evangelie belooft zijnen belijders niet een leven van lust, maar het eischt van hen onthouding van zelfverloochening, en het voorspelt hun verdrukking, lijden en kruisdragen. Toch is er niets, wat zoo lijnrecht tegenover alle pessimisme staat, als de verheerlijking der smart, zooals het kruis ons haar predikt, als de naam, die boven allen naam is, gegeven aan den man van smarten, als de telkens herhaalde prediking: ‘Verblijd u in het lijden!’ Ontzinkt aan deze idealisten evenwel het geloof aan de zegepraal van het ware en goede, dan zullen zij terstond zich aan de zijde van Schopenhauer scharen, en met hem het optimisme eenen bitteren hoon over het namelooze lijden der menschheid noemen, of zij zullen met Paulus zeggen, dat wij de ellendigste aller schepselen zijn[1].

Wij hebben geen recht dit optimisme of idealisme, als het leert, dat de wereld ten slotte (si respicias finem) goed moet zijn, voor de vierschaar der objectieve wetenschap te dagvaarden, omdat het zich zelf volstrekt niet voor o b j e c t i e v e w e t e n s c h a p uitgeeft; het erkent uitdrukkelijk, dat zijne geloofsovertuigingen op s u b j e c t i e v e grondslagen rusten, met andere woorden, dat zij voor exact betoog niet vatbaar zijn.

1 Al deze onderscheidene definitiën van pessimisme en optimisme bewijzen op nieuw, hoe bedenkelijk het is, eene of andere denkwijze door eenen bepaalden naam aan te duiden, en haar zoo misschien aan de veroordeeling van het onwetende publiek prijs te geven. Schelling (Werke, I, VII, 338 vg.) zegt hiervan: ‘Es ist unleugbar eine vortreffliche Erfindung um solche allgemeine Namen, womit ganze Ansichten auf einmal bezeichnet werden! Hat man einmal zu einem System den rechten Namen gefunden, so ergibt sich das Uebrige von selbst, und man ist der Mühe, sein Eigenthümliches genauer zu untersuchen, enthoben. Auch der Unwissende kann, sobald sie ihm nur angegeben sind, mit deren Hülfe über das Gedachtetste aburtheilen.’ Eene wel verdiende satire!

Geheel anders het pessimisme, omdat dit met de pretensie van wetenschap optreedt. Als dan Schopenhauer verzekert, dat deze wereld de slechtste aller mogelijke werelden is, ja zóó slecht dat, als er ook maat iets bijkwam, zij in het geheel niet zou kunnen bestaan; of als Hartmann wel de grondstelling van Leibnitz: 'Deze wereld is de beste van alle mogelijke werelden;' aanvaardt, maar om er terstond bij te voegen, dat zij nogtans jammerlijk slecht is, zoodat het beter zou wezen, als zij in het geheel niet bestond[1]; dan hebben wij recht hun te vragen, waaraan zij de bevoegdheid ontleenen, om zulk een waardeeringsoordeel uit te spreken over niets meer en niets minder dan het gansche heelal. Wij dringen er te meer op aan, dat zij ons hunne geloofbrieven toonen, omdat het nauwelijks mogelijk is aan zulk eene vermeende bevoegdheid te gelooven. Want zie, als daar een denkend atoom, een handje vol georganizeerde stof, een nietig menschenkind, opstaat, en genoemd atoom verklaart op hoogen toon zich voor bevoegd, om over het universum het doemvonnis uit te spreken: Waardig om te vergaan! dan maakt dit op ons anderen - nietige menschenkinderen als hij - eenen indruk, die komisch, ja bijna over het komische heên is; en wij zouden er niet bijzonder vreemd van opzien, als de schare zijner hoorders eenen vrij ongunstigen dunk van 's mans wijsgeerige denkkracht opvatte; ja het zou wel kunnen zijn, dat de een of ander hunner op het vermoeden van zinsverbijstering viel. Inderdaad, al waagt gij u nog niet eens aan een oordeel over het heelal, al doet gij niets anders, dan in ernst de vraag stellen, of het heelal objectief goed of slecht is: dit op zich zelf reeds, dat gij spreekt over het heelal als over eene soort van koop waar op de markt van het menschelijke leven, pleit niet zeer ten gunste van uwe bevoegdheid, om over de hoogste wijsgeerige problemen mede te spreken.

En waarom niet?

Vooreerst: het heeft geenen zin, het niet-zijn van het heelal, hetwelk buiten alle denkbare ervaring ligt, te willen waardeeren, het beter of slechter dan iets anders te noemen. Het niet-zijn van het heelal is ook het niet-zijn van u, Mijnheer

1 Schopenhauer, *Parerga*, II, 253. *Welt*, I, 382 vg., II., 662 vgg. Von Hartmann, *Phil. des Unbew.*, II, 272, 389, 396.

de taxateur! Om dit niet-zijn met het zijn te vergelijken, zoudt gij op hetzelfde oogenblik moeten zijn en niet zijn, indien er bij deze onderstelling in 't geheel van o o g e n b l i k k e n sprake kon wezen. Ondersteld nu, hierop komt de quaestie neder, ondersteld dat er in 't geheel geen Schopenhauer bestaan had of bestond: welken indruk zou dan het niet-zijn van het heelal op het lustgevoel van dezen niet-bestaanden wijsgeer maken?

Ten tweede: iedere waardeering kan slechts geschieden volgens eenen of anderen maatstaf. Maar een maatstaf, om de waarde van het zijn zelf te bepalen, kan er niet bestaan, aangezien het afgetrokkene zijn, het heelal, niet tot de rubriek der waardeeringsvoorwerpen, wat zeg ik? in het geheel niet tot eene rubriek behoort. Onze Wijzen hanteeren hier den ellestok van hun lustgevoel. Maar vergeten zij dan, dat wel eindige verschijnselen in de wereld voorwerpen van lust kunnen wezen, edoch nooit het heelal zelf of het algemeene zijn?

Eindelijk: Schopenhauer en Hartmann houden het denken voor eene bloote functie der hersenen, de hersenen zelven voor eene bloote objectivatie (verschijning in concreten vorm) van den dommen en blinden Alwil - dezen vleijenden naam gebruiken zij, waar andere menschen ook wel spreken van den Wereldschepper -; welk recht hebben zij, op dit standpunt, om op zulk een denken te vertrouwen? Volgens Strauss zou Schopenhauer ongeveer zóó hebben moeten redeneeren: ‘Is mijn denken objectivatie van den dommen Alwil, dan - dit spreekt van zelf - zal het een dom en blind denken moeten zijn: wellicht is juist deze zijne uitspraak, dat het universum in het geheel niet deugt, eene openbaring van zijne volslagene domheid en blindheid.’ Ik zou nog verder gaan; ik zou in plaats van w e l l i c h t zeggen b u i t e n t w i j f e l; want een denken, dat zich waagt aan taxatie van het heelal, moet wel bij uitstek dom en blind zijn; en hoe ook die taxatie uitvalle, ik zou de levensbeschouwing, die haar resultaat is, met Alex. Schweizer willen noemen de verdiende straf voor dien dwazen waan, die de waarde van het heelal wil afmeten naar het menschelijk lustgevoel.

Oordeel ik onbillijk? 't Is wel mogelijk! Wellicht is deze mijne onbillijkheid het gevolg van den onoverkomelijken afkeer dien de Nederlandsche volksaard heeft van alle wijsgeerige spinsels en weefsels, behoorende tot het kader van gnostiekerij,

neoplatonische mystiekerij, enz.;[1] althans op mij heeft de fantastische metaphysica der moderne pessimisten altijd den indruk gemaakt, van niet ernstig gemeend te zijn. Hierbij komt nog, dat iedere theorie, die uit haren aard de levensenergie verdooft en de kracht tot handelen verlamt, en derhalve ook de pessimistische, voor mijn gevoel, en zeker voor dat van de meeste Nederlanders, reeds daarom veroordeeld is. Het zal misschien aan mij liggen, dat ik zoo ongunstig over deze wijsgeerte oordeel; maar ik wil toch in korte trekken rekenschap geven van de gronden, waarop mijn oordeel rust.

Als ik bij hen lees, dat het wezen der dingen, of de eeuwige grond des heelals, een onbewuste, domme, blinde Wil is, welks uitingen door louter toeval worden bepaald; als ik bij hen lees, dat deze domme en blinde Scheppingswil, hetzij dan van eeuwigheid af, zooals Hartmann mij weet te zeggen, of eerst later, naar Schopenhauer's meening, gesecondeerd is door een onbewust Denken, door een Alinstinkt; als ik bij hen lees, dat dit onbewuste Denken, in spijt van zijne onbewustheid, zich volmaakte doeleinden stelt, en dan weder dat deze doeleinden allen hierop gericht zijn, om de domheden van den Alwil schadeloos te maken, en ten slotte den Wil zelven op te heffen; als ik dit alles lees - o, ik erken het, veel in hunne werken stempelt hen in mijne schatting tot ongewone denkers, denkers van den allereersten rang - maar toch kan eerbied voor hunne beroemde namen mij niet weêrhouden om half ongeduldig het woord g a l i m a t h i a s te prevelen. Kan het wel ernstig gemeend zijn, als Schopenhauer de wereld eenen deerniswaardigen misgreep (‘faux pas’) van den Alwil noemt, waardoor deze, naar zijne absolute domheid, zich in eenen staat van namelooze ellende heeft gebracht? of als hij verder zegt, dat deze Alwil zichzelven, in de hersenen der menschen, een licht heeft ontstoken, om het domme en zinnelooze van zijn eigen werk in te zien en plannen tot zelfvernietiging te beramen? Moet zulk een stelsel de sleutel

1 Ook Goethe, *Grenzen der Menschheit*, denkt er zoo over. De mensch,

Hebt er sich aufwärts
Und berührt
Mit dem Scheitel die Sterne,
Nirgends heften dann
Die unsichern Sohlen,
Und mit ihm spielen
Wolken und Winde!

tot het wereldraadsel zijn, dan zeg ik moedeloos: ‘Een D a v u s ben ik, niet een O e d i p u s!’[1]

In mijne verlegenheid vraag ik raad bij Hartmann. Ach, het antwoord van den genialen scholier is mij niets begrijpelijker dan de leer van den nog meer genialen Meester! Hartmann plaatst nevens den dommen Alwil eene eeuwige onbewuste logische Idee, een eeuwig Alinstinkt; de hoogere eenheid dezer twee stelt hij in het onbewuste Absolute. E e n h e i d noemt hij dit; maar, als mij niet alles bedriegt, dan gelijkt in zijn stelsel dat onbewuste Absolute - die zoogenaamde eenheid - veelmeer op de kampplaats, waar de Alwil en het Alverstand, als Angromainjus en Ahuramazda, den vernietigingskrijg beginnen. ‘Een D a v u s ben ik, niet een O e d i p u s!’ ik herhaal het, als Schopenhauer en Hartmann mij eerst leeren, dat de absolute Intelligentie aan den Alwil haar feitelijk (actuëel) ontstaan dankt, en tegenover hem alle zelfstandigheid mist; of als zij haar noemen de dienares, ja de slavin, het louter dienende werktuig van den blinden Wil, louter accidentie van de Willesubstantie; en als zij mij daarna zeggen, dat deze Intelligentie den Alwil zou kunnen overmeesteren; - als zij mij eerst leeren, dat de Wil is ‘das Ding an sich,’ het eeuwige en onvergankelijke wezen der dingen; en als zij mij daarna verzekeren, dat hij vernietigd kan en moet worden; - als zij mij eerst leeren, dat het samenstel der wereld zijnen oorsprong dankt aan onbewuste scheppingskrachten: en als zij mij daarna veel weten te zeggen over het doeltreffende van dit samenstel[2]. Zoo toch vertoont zich hunne leer, ontdaan van den sluier, waarmede Schopenhauer's schitterende stijl, schoone beeldentaal en geniale grepen haar omhullen, ja derwijze omhullen, dat deze versierselen hare ware gedaante aan het oog onttrekken. Neem deze sieraden weg, en de kosmogonie dezer wijzen vertoont zich niet als een kunstgewrocht

1 D a v u s , gewone naam van den slaaf-paedagoog in de Grieksche en Grieksch-Romeinsche blijspelen. Terentius, *Andr.* I, 2.

2 A. Schopenhauer, *Ueber den Willen in der Natur*, 2e Aufl. Frankfr. 1854, blz. 19 vg., 46, 49, 66. *Welt als Wille*, I, 179 vgg., 220 vg., II, 222 vgg., 307 vgg., 429, 447, 518 vg. Hartmann, *Philosophie des Unbew.*, II, 34, 41 vg., 274 vgg., 394 vgg., 410 vg., 435 vg., 444. A.G. van Hamel, *Proeve eener kritiek van de leer der goddelijke voorzienigheid.* Gron. 1879, blz. 89 noemt von Hartmann ‘den grootsten teleoloog van onzen tijd.’ Intusschen overtreft hij in dit opzicht zijnen meester niet; men leze slechts Schopenhauer, *Ueber den Willen in der Natur*. 2e Aufl., 1854. Dit boek is geschreven Ao. 1835.

van dat bezadigde denken, dat geene schrede doet zonder ernstige bezinning, en dat althans bij het leggen van de grondslagen voor eenen vasten bodem zorgt. Ik wensch niets af te dingen van de uitnemende verdiensten van Schopenhauer en Hartmann, als de eerste de hooge beteekenis van den wil tegenover het verstand, de andere die van de onbewuste logische idee in de natuur meer accentuëert[1], dan vóór hen geschied was; dit alleen zou naar mijn oordeel genoeg zijn, om hunne namen onsterfelijk te maken. Maar toch is er, dunkt mij, geene profetenkunst noodig, om te voorspellen, dat de geschiedenis der wijsgeerte weldra in de metaphysische weefsels dezer mannen slechts curiosa of, gelijk Zeller zegt, op zijn best geestvolle paradoxen zal zien, die den eeretitel van schakels in de keten harer ontwikkeling niet verdienen.

Spreek ik mij zelven misschien tegen, als ik zoo over hunne stelsels oordeel, en nogtans henzelven denkers van den eersten rang noem? Maar zulke tegenstrijdigheden komen in de geschiedenis tallooze malen voor![2] En in ons geval laat bovendien alles zich gemakkelijk verklaren uit één protonpseudos in de methode, namelijk uit deze grondstelling van Schopenhauer: ‘In iederen mikrokosmos ligt de geheele makrokosmos;[3] deze bevat niets meer dan gene.’ Eene schijnbaar onschuldige stelling, niet waar? bijna bijbelsch: de mensch toch heet immers ook in den bijbel ‘het beeld en de gelijkenis Gods.’ Maar redeneer eens consequent op dit vermeende beeldschap door, en gij komt tot eene slotsom, die niet veel van die van Schopenhauer verschilt. Is de mensch, de mikrokosmos, niet zoo als de bijbel het bedoelt, maar in gestreng wetenschappelijken zin, de juiste maat van het heelal of van God, welnu, dan moet ook het heelal - de kosmos, de makrokosmos, God zelf - zijn

1 Fr. W. Jos. von Schelling heeft niet alleen de grondstelling van Schopenhauer over den wil reeds A^{o}. 1809 uitgesproken, maar ook bevatten zijne geschriften, om zoo te spreken, reeds het geraamte van Schopenhauer's metaphysica. *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit*. Sämmtliche Werke, Erste Abth. VII, blz. 350-352, 359, 363, enz.

2 ‘Ik weet niet, hoe het komt’, zegt reeds Cicero, *de div.*, II, 58, 119, ‘maar men kan niets zeggen, hoe absurd het wezen moge, of het is ook wel gezegd door eenen of anderen philosoof.’

3 In plaats van *makrokosmos* zou ik liever zeggen *kosmos;* het bijvoegsel *makro-* is geheel overbodig. Bij het woord *mikrokosmos* denkt men doorgaans uitsluitend aan den m e n s c h , gelijk het beroemde werk van Lotze, dat dezen titel draagt, handelt over de anthropologie.

bestaan beginnen met begeeren, met een blinden drang, met datgene wat Schopenhauer, tegen alle spraakgebruik in, w i l noemt. Ook verder moet het dan met het heelal - met den makrokosmos, met de Godheid - gaan even als met den mensch, die bij zijn opgroeien al duidelijker leert inzien, dat deze blinde drang, dit onstuimige begeeren der natuur, verloochend en beteugeld moet worden, omdat het anders den mensch in het verderf zou storten.

Alles goed en wel! Alleenlijk, eerst het bewijs, dat deze naam m i k r o k o s m o s de waarde van eene wetenschappelijke definitie bezit. Tot zoolang blijft het een salto mortale, in een philosophisch stelsel onvergeeflijk, als men, mythologizeerend, het menschelijke overdraagt op den makrokosmos[1]. Hebben dan de groote Theologen uit de Alexandrijnsche school te vergeefs hunne diepzinnige studiën over het onkenbare van het Alwezen te boek gesteld? Hebben zij te vergeefs aangetoond, gelijk Zwingli zich uitdrukt, dat de mensch zich nog minder eenige voorstelling van het eeuwige Wezen des Als kan vormen, dan de kever van den mensch?[2] Heeft Schleiermacher te vergeefs zijne *Ethik* en *Dialektik* opgesteld? Uit deze geschriften had Schopenhauer behooren te leeren, dat de eeuwige grond aller dingen, - hetzij gij dien God of Universum wilt noemen - voor het denken ontoegankelijk is, en dat men daarop niets mag overdragen van hetgeen men waarneemt in eenig bijzonder verschijnsel, ook niet al is zulk een verschijnsel in eigen oogen de kroon en het sieraad der schepping[3]. Ik houd er mij van overtuigd, dat de doordenkenden onder de pessimisten deze dwaling spoedig zullen inzien; wél te verstaan, voorzoover als zij nog vrij zijn van verliefdheid op hun eigen stelsel, en voorzoover als hunne antecedenten het voor hen nog niet tot een

1 Reeds Aristoteles, *Methaph.*, IV, cp. 5 (p. 1010, A, 25-28), veroordeelt het, als men datgene, wat men waarneemt aan een klein deel der zinnenwereld, overdraagt op het geheele wereldgebouw. Elders (II, cp. I, p. 993, B. 9-11) zegt hij, dat de verhouding van ons geestesoog, namel. het verstand, tot het hoogste Licht dezelfde is als die van de oogen der vledermuizen tot het daglicht.

2 Zwingli, *Opera*, II, 157.

3 'Wanneer de mensch', zegt Firmicus Maternus (*Mathem.*, III, 1), 'als het laatste volmaakte lid der schepping, alle aan hem voorafgaande leden in zich besloten heeft en hij in waarheid eene afbeelding der wereld, e e n e k l e i n e i n de groote, is, dan mag men niet alleen van de wereld tot den mensch, maar ook omgekeerd van de natuur des menschen tot de natuur der wereld besluiten.' Zeker, w a n n e e r dit zoo is! Maar het is zoo niet.

point d'honneur maken, om voor het publiek niet terug te komen op eens verdedigde stellingen. En zien zij dit in, en onderwerpen zij bijgevolg hunne leer aan scherpe revisie, dan ook kan zulk een pessimistisch nihilisme, als zij thans prediken, onmogelijk hun laatste woord zijn.

Zulk een, zeg ik met nadruk, en niet pessimisme in het algemeen. Het natuurlijke thema van dit laatste toch is niet eigenlijk de slechtheid en nietswaardigheid van het heelal, maar veeleer uitsluitend de ijdelheid en ellende, bijgevolg de geheele onwaarde van het menschelijk bestaan. Het pessimisme, zoo opgevat, is niet alleen veel ouder dan de philosophie van Schopenhauer, maar het zal zich ook buiten twijfel altijd weder vertoonen, zelfs dan als niemand er in ernst meer aan denkt, om eene lans te breken met de metaphysica van onze moderne pessimisten. Waarom? Omdat de pessimistische levensbeschouwing veel heeft, waarop zij zich met recht kan beroepen, en dat zich nu eenmaal niet wegcijferen laat; omdat zij ook in onze eigene ziel vele snaren doet trillen, en omdat wij alzoo niet kunnen of mogen voorbijzien, dat er in haar eene kern, en wel eene gewichtige kern van waarheid moet schuilen. Zij verdient mitsdien met de grootste onderscheiding bejegend te worden; en slechts dit behooren wij met allen ernst te onderzoeken, niet of zij recht van bestaan heeft - dit is in concessis - maar of zij in haar geheel eenen voldoenden grondslag heeft in de ervaring.

Gaat het u als mij, dan brengt het lezen van Schopenhauer's studie over ‘de nietigheid en het lijden des levens,’ en niet minder dat van Hartmann's vertoog over ‘het onverstand van den wil en de ellende van het bestaan,’ ons, misschien wel tegen wil en dank, in eene zeer pessimistische stemming. Schrijft dit niet alleen toe aan de scherpzinnige ontwikkeling en geniale groepeering der bewijzen, die zij aan het leven ontleenen; 't is veeleer de macht der waarheid, die ons overweldigend medesleept, al wordt deze indruk een weinig getemperd, als wij gedurig stuiten op onjuistheden en overdrijvingen, waaraan zij zich schuldig maken bij het ontleden der goederen en het uitmeten der miseriën van het leven.

Het zou te veel van uw geduld gevergd zijn, als ik met u den philosoof van het onbewuste voet voor voet wilde volgen bij zijn betoog, dat het optimisme in iederen vorm illusie is; illusie, als het in dit leven op lotsverbetering hoopt en met

onverdroten krachtsinspanning daarnaar streeft; i l l u s i e , als het van een hooger leven verwacht, wat het in dit aardsche vruchteloos zoekt; i l l u s i e eindelijk, als het hoopt op de zegeningen der steeds voortgaande beschaving en toenemende veredeling van het menschengeslacht. De algemeene stemming, waarin dit indrukwekkend betoog ons brengt, verschilt niet veel van hetgeen wij gevoelen na de lezing van dezen passus in Hume's overtoog over *de natuurlijke godsdienst*: ‘Onderstel eens, dat er plotseling een vreemdeling op deze aarde verscheen; en dat wij hem, als proeve van de miseriën des menschelijken levens, rondleidden in hospitalen, vol van ziekten en kwalen, in kerkers, opgepropt met misdadigers en schuldenaars, op oorlogsvelden, met geraamten en lijkenaas overdekt, op den oceaan, terwijl vloten in de diepte verzinken; of wij toonden hem geheele volken, die wegkwijnen onder tirannie, door hongersnood en pestilentie, enz.; als wij dan verder hem al de lichte, de vreugdevolle zijden des levens lieten zien, en wij ten slotte hem zelfs medenamen naar onze bals, onze opera's, aan het hof, enz.: dan meen ik, zou hij dezen indruk ontvangen, dat wij hem slechts eene andere soort van smarten, bekommernissen en miseriën hadden willen toonen.’

Inderdaad, onder den levendigen indruk der jammertafereelen, door de pessimisten met zooveel waarheid geteekend, en ziende op al die wreede inrichtingen van de natuur, waarin ook ik geen doel kan vinden, of het moest zijn het vergallen van het leven bij al het levende, ontzinkt mij het geloof, dat zulk eene wereld, die zich doof houdt voor de jammerklachten van hare kinderen, in welker duisteren raad het arme menschenhart geene stem heeft, openbaring van volmaakte wijsheid en liefde zou wezen. Een gevoel van walging, ik zou bijna zeggen van zeeziekte, wandelt mij aan, als men bij mij aankomt met al die neuswijze redeneeringen, met al dat vrome gebazel, waarmede optimisten en teleologen uit de periode van het rationalisme om strijd ons willen verzoenen met de jammeren der werkelijkheid. Onder dezen indruk heb ik den moed niet, om Schopenhauer of Hartmann tegen te spreken, als zij, bij de onderstelling van eenen zelfbewusten God, het bestaan der wereld eene schuld, eene misdaad noemen[1]. Onder dezen indruk

1 De Ouden namen, onder dezen zelfden indruk, hunne toevlucht tot de leer over den duivel, die de goede scheppingen Gods bedorven, verward of geïnterpoleerd zal hebben, den ‘diabolus interpolator naturae’, zooals Tertullianus (*De cultu fem.* I, 8) hem noemt.

durf ik den Lucifer in Byron's *Kaïn* niet veroordeelen, als deze, wijzend op al de ellende, op het wijde, wijde gebied van dood en verderf, God schildert als den almachtigen tiran, wien slechts laffe vrees kan prijzen, die niets beters kon doen dan, ware dit mogelijk, zichzelven vernietigen. Onder dezen indruk eindelijk begrijp ik den, overigens mij weinig sympathischen, dichter Grabbe, als deze uitbreekt in de ontzettende taal:

> Nein, nein!
> Es ist kein Gott! Zu seiner Ehre
> Will ich das glauben[1].

Onder dezen indruk, ja - maar is deze indruk volkomen te vertrouwen?

De genoemde gedeelten der werken van Schopenhauer en Hartmann maken toch ook nog een anderen indruk. Het is ons namelijk bij hunne lezing niet, als bevonden wij ons in de spreekzaal van eenen priester der wetenschap, die onpartijdig het vóór en tegen wikt en weegt; zij verplaatsen ons veeleer bij de balie, onder het gehoor van eenen geestvollen pleitbezorger, die eene wegslepende rede uitspreekt in de zaak: p e s s i m i s m e c o n t r a o p t i m i s m e. Wij moeten derhalve onderzoeken, of de indruk dezelfde blijft, als wij letten op de keerzijde van de medaille. Geven wij dan het woord aan de vele, en onder hen inderdaad uitstekende bestrijders van het moderne pessimisme. Deze wijzen ons eensdeels op tal van overdrijvingen en onjuistheden in deze tragische levensbeschouwing, anderdeels laten zij ons lichtzijden des levens zien, waarvoor de pessimisten geen oog hebben.

Fechner[2] gewaagt, onder andere, van vroolijke, gezellige avonden in den familiekring of onder vrienden; van den aanblik van een schoon aanminnig gelaat; van het gelukkig gevoel, als wij een menschenhart mochten vinden, dat met warmte in al onze vreugden en droefenissen deelt; van de weelde van het moederhart; dan ook van vergezichten in de schoone natuur, van kunstwerken als Raphaël's Sixtina of Beethoven's symphonieën, en van wat al niet meer. Inderdaad! wel bloedt ons hart nog bij de gedachte aan al de ontzettende miseriën

1 Deze zelfde gedachte vinden wij reeds uitvoerig ontwikkeld in Hume's aangehaald geschrift.
2 *Die Tagesansicht* etc., blz. 142 vlg.

des levens, waarvan wij zoo even hoorden, maar ons gevoel gaat toch ook met hem mede, als hij ten slotte zegt: ‘Het zou wel jammer wezen, als eene wereld, waarin ook dit alles is, in het geheel niet bestond.’

Weder anderen toonen aan, dat Hartmann, als hij alle hoop verwijst naar het rijk der illusie, het pleit nog niet gewonnen heeft. Sommige illusiën toch zijn dochters van die fantasie, die bij de schepping harer idealen den bodem der werkelijkheid niet verlaat. De idealen dezer fantasie, men kan ze i l l u s i ë n noemen, omdat zij nooit geheel verwezenlijkt worden, maar zij hebben toch het hoogste recht van bestaan, omdat zij de energie aanwakkeren, het hart veredelen en zoo het geluk verhoogen[1].

Weygold merkt op, dat bij menschen, die voor een levensdoel arbeiden, niet een gevoel van positieven lust of onlust, maar veeleer een toestand van algemeene bevrediging het grootste deel van het leven vervult, en deze bevrediging staat toch ver boven het nulpunt op den graadmeter van den lust[2].

Ook vergeten de pessimisten te zeer, wat Goethe zoo naar waarheid zegt, dat de goede natuur ons ‘den holden Leichtsinn’ heeft verleend, waardoor wij vaak anders ondragelijke beproevingen vrij gemakkelijk te boven komen[3].

Als verder Hartmann gezondheid, jeugd, levenskracht, geestdrift voor eenig doel, welvaart, gezelligheid, vrijheid, enz. op het nulpunt plaatst, dan zou men bijna meenen, dat op zijnen graadmeter het nulpunt eene ‘stemming van welzijn aanduidt, die ons het leven lief en dierbaar maakt.’

En bijna algemeen is het protest der anti-pessimisten tegen

1 ‘Zelfs indien’, zegt de Vrijheer von Eötvös, ‘al onze bemoeiingen ten nutte van onze medemenschen vruchteloos waren, indien onze edelste pogingen zonder gevolg bleven, indien onze op het hoogere gerichte wenschen niet vervuld werden, en het schoone en goede ook nooit vermocht te zegevieren: zelfs dan nog zou het schoonste deel van dit armzalige bestaan hun te beurt vallen, die hunne illusiën behielden tot aan den rand van het graf, en die, zoo zij ook al geenszins overwinnaars bleven, toch tot aan hunnen laatsten snik voor edele doeleinden streden.’ Vgl. ook L. von Golther, *Der moderne Pessimismus*. Leipz. 1878, blz. 143 vg.

2 *Kritik des phil. Pess.* Leiden, 1877, blz. 94 vg.

3 Seneca zegt in zijn geschrift *over de gemoedsrust* (10, 2) dat de natuur zich vooral in één opzicht zoo bij uitstek verdienstelijk jegens ons gemaakt heeft, namelijk door het zoo te beschikken, dat g e w o o n t e spoedig ook het zwaarste lijden verzacht. Goethe, *Tasso*, II, 4:

> Wir Menschen werden wunderbar geprüft;
> Wir könnten's nicht ertragen, hätt' uns nicht
> Den holden Leichtsinn die Natur verliehn.

de ‘zonderlinge mengeling van ruw cynisme en idealen poëtischen zin’ in hetgeen zij, hier vooral Hartmann, zeggen over al de teedere en gemoedelijke betrekkingen des levens en aandoeningen des gemoeds, over de liefde, over het familieleven, over het huwelijk, over de vriendschap, over het ouderlijk gevoel, enz.[1].

Aan dit alles wensch ik zelf nog deze opmerking toe te voegen, dat de kracht der pessimisten vooral ligt in het anatomizeeren van het leven, in het uitpluizen van alle afzonderlijke lusten en lasten. Maar even weinig als de meest volledige anatomie van alle gedeelten van het kadaver ons kan brengen tot eene juiste kennis van het bezielde lichaam, even weinig ook brengt ons de weg, dien de pessimisten bewandelen, tot een vertrouwbaar resultaat, niet eens tot eenen algemeenen indruk met betrekking tot het leven in zijn geheel. Gelijk de hand, van het lichaam gescheiden, wezenlijk niet meer hand, slechts een stuk kadaver is, zoo ook wordt ieder lust-, ieder smartgevoel, als wij dit losmaken uit den samenhang met het geheele leven, wezenlijk iets anders, dan wat het in dezen samenhang was. Bovendien, de algemeene indruk is in vele gevallen niet de som van alle afzonderlijke indrukken; dikwijls staat hij lijnrecht daartegenover. Of gij al bewijst, dat geen enkel boomblad gaaf is, daarmede hebt gij mij niet wederlegd, als ik het geheele woud schoon noem. De indruk van eene schoone menschengestalte valt niet weg, al toont gij mij zonneklaar aan, dat er van die schoonheid niets overblijft, zoodra men ieder puntje van het lichaam onder den microscoop brengt. Het sombere tafereel van de ontberingen en verdrietelijkheden, waarmede men volgens één der tolken van het pessimisme, Taubert, de genoegens van eene bergreis te duur betaalt, moge uit het leven gegrepen zijn, het zal hem niet gelukken, u, mijne vrienden, wien het niet ontbreekt aan gezondheid en levenslust, te overtuigen dat, in spijt van dit alles, eene reis door de heerlijke bergstreken van Zwitserland of Tirol niet tot de meest benijdenswaardige levensgenietingen behoort. Zoo besluit ik dan, afgaande op den totalen indruk, dat de liefde tot het leven niet zoo groot en zoo algemeen zou zijn, indien de lust niet overwegend ware boven de smart. Het antwoord van Hartmann, dat het instinkt van den levenswil dit oordeel over de

1 M. Carriere, *Die sittl. Weltordnung*. Leipz. 1877, blz. 320 vgg.

waarde des levens vervalscht, heeft niets te beteekenen; want volgens zijn eigen stelsel is het instinkt, hetwelk toch het leven goed noemt, eene stem in ons van het onfeilbare onbewuste.

Alles wél overwegende komen wij tot deze slotsom: Aan de eene zijde zijn de jammertafereelen, door de pessimisten geteekend, te zeer uit de werkelijkheid gegrepen, om zich door optimistische beschouwingen te laten wegcijferen. Het moet erkend worden, althans ik erken het, dat geen wijsgeerig stelsel, en zelfs geen godsdienstig geloof, bij machte is, om ons met al het smartelijke en verdrietelijke in het leven te verzoenen, zóó weinig, dat zelfs hij, wien de geheele Christenheid vereert als den eersten onder de helden des geloofs, eens uitbrak in de bange klacht: ‘Mijn God, mijn God! Waarom?’ Maar aan den anderen kant is het duidelijk, dat, bij de vele fouten, door de pessimisten in de afzonderlijke posten begaan, en bij de vele posten, die zij geheel vergeten hebben te boeken, het facit der balans niet al te veel vertrouwen verdient.

Trouwens dit facit laat zich nooit opmaken, omdat ons de graadmeter van het lustgevoel ontbreekt. Fechner - een bevoegd geleerde op psycho-physisch gebied - hoopt wel, dat de wetenschap eens zulk eenen graadmeter zal ontdekken, maar verklaart tevens niet te weten, langs welken weg zij tot deze ontdekking zal komen. Bij gemis van zulk eenen graadmeter geeft ieders subjectieviteit den doorslag Wat mij pijn doet, streelt misschien uwe zinnen; wat den een verveelt, houdt den ander bezig; en hoe menigmaal wordt ons door anderen als genoegen toegerekend, wat wij zelven veeleer als lijden gevoelen. Op welk cijfer van den graadmeter zult gij datgene plaatsen, wat Democriet lachen en Heracliet weenen doet? Hier is alles subjectief; als Democriet hetzelfde als lust gevoelt, wat op Heracliet den indruk van onlust maakt, dan is dit wezenlijk voor den eersten lust, voor den anderen onlust. Hoe onzinnig dan de poging, om al het lustgevoel in de geheele wereld tegenover al het smartgevoel in de geheele wereld in de weegschaal te willen leggen, en te beslissen, naar welke zijde de evenaar zal overslaan!

Maar zelfs al kon deze poging - het in zich zelf onmogelijke! - gelukken, dit zou nog geen recht geven om over de objectieve redelijkheid, over het al of niet goed zijn, van de

wereldorde te oordeelen. Voor zulk een oordeel is de el van het lustgevoel veel en veel te kort. De waarde der hoogste en beste levensgoederen ligt ver boven de tegenstelling van lust en onlust, b.v. die der zedelijke goederen; want al kunnen ook deze goederen bronnen van lust worden, zoo hangt toch hunne waarde daarmede in 't geheel niet samen, omdat zij, naar het schoone woord van Kant, boven iederen prijs verheven zijn. Op lust als zoodanig was nooit het streven der wijzen en edelsten gericht; ja zelfs de wijsgeer Demetrius, al was hij 'Epicuri de grege porcus,' acht dengene diep beklagenswaardig, die in zijn leven van lijden verschoond blijft; zulk een leven noemt hij eene 'doode zee'[1].

Daarenboven, wie alles wil meten met den maatstaf van het lustgevoel, komt tot tastbare ongerijmdheden. Men denke slechts hieraan, dat, hoe lager een wezen in de rij der schepselen staat, het ook te minder vatbaar is voor lijden, zoodat het leven van de fijnstbeschaafden en diepstgevoelenden ook het meest een lijdensleven is. Wellicht is het deze gedachte, die Goethe belichaamt in zijnen *Wilhelm Meister*, als hij de fijngevormde, dichterlijke, innige zielen, de gemoedelijke Mariane, Aurelie, Mignon, den Harpenaar, allen laat sterven, terwijl de grove, meer prozaïsche en rèalistische figuren onder alle lotwisselingen zich tamelijk wel blijven bevinden. Deze waarheid, die eene der voornaamste stoffen was voor de Grieksche tragoedie, wordt ook door de pessimisten niet voorbijgezien; integendeel, zij brengt hen tot het besluit, dat - ik gebruik hier hunne eigene woorden - het lot van ossen en zwijnen verkieselijk is boven dat van de genieën en heroën van ons geslacht, terwijl de gelukstoestand van den mensch slechts dan de hoogte van dien der dieren en planten zal bereiken, als het hem gegeven wordt te slapen zonder te droomen.

Schande over zulk eene leer, die immers niet ernstig gemeend kan zijn! Bewijs mij - en het kan u misschien gelukken! - dat alle geloof aan het hoogere en eeuwige slechts ziekelijke illusie is; overtuig mij - en wellicht laat ik mij overtuigen! - dat het graf alles nivelleert, goeden en slechten, genieën en dommen, menschen en dieren en planten: toch, meen ik, zou het mij nog wel de moeite waard zijn, in menschengestalte mijn leven te doorleven, liever dan als een stuk vee, al kwam

1 Seneca, *de Prov.* III, 3, *Epist* 67, 14.

gewis de klacht van den keizer-wijsgeer gedurig bij mij op: ‘Wat heb ik aan het leven in eene wereld zonder Goden en zonder voorzienig albestuur!’

Wie alleen genieten l e v e n noemt[1], heeft misschien lang b e s t a a n , maar nog nooit g e l e e f d ; niet genot, maar handelen, streven, strijden, dat is l e v e n . Wie nooit iets ondervonden heeft van den zegen, dien het lijden in zijnen schoot bergt, wie er niets van begrijpt, als Hegel de smart het voorrecht der hoogere naturen noemt[2], hij moet wel een vreemdeling zijn op het gebied van het ware menschenleven. Hem misgunnen wij de zaligheid van zwijnen en schelpdieren niet; maar wij voor ons verkiezen het menschenleven, in spijt van al zijn wee en ach, zijne smarten en tranen. Voorwaar, met fierheid al dat wee en ach, al die smarten en tranen onder de oogen te durven zien, den Griekschen heros gelijk, die als

1 Wél te verstaan; ik zonder allen uit, die met Marcus Aurelius (XII, 29) van het ‘genieten des levens’ deze definitie geven, dat het hierin bestaat: ‘de eene goede daad zoo op de andere te laten volgen, dat er ook niet de geringste tusschenruimte overblijft.’ Ook moeten wij, volgens hem, ‘alleen hierin onze vreugde en onze uitspanning zoeken, dat wij van het eene liefdewerk tot het andere overgaan.’ VI, 7. Maar van deze ‘genotzucht’ is de markt des levens niet overvoerd!

2 Plaatsen wij ons op christelijk godsdienstig standpunt, dan springt de waarheid in het oog, dat smart vaak de bron der rijkste zegeningen is. Maar, ook afgezien van het zedelijke en godsdienstige, ligt er eene groote waarheid in dit woord van Hegel, gelijk ook door velen opgemerkt en uitgesproken is. Rousseau, *Nouvelle Heloïse*, IV, 1: ‘La communication des coeurs imprime à la tristesse je na sais quoi de doux et de touchant que n'a pas le contentement,’ etc. Joubert schrijft aan Mad. Moreau de Bussy: ‘Je sais, par mon propre exemple, que l'affliction même n'est pas ennemie du bonheur.’ Victor Granella, *Wahrheit* etc. Leipz. 1867, spreekt blz. 117 de gedachte uit, dat ‘der Schmerz in unserer jetzigen Organisation die Würze des Lebens ist.’ Zelfs de Epicureër Metrodorus zegt, dat alle ‘tristitia’ vergezeld gaat van eene daaraan verwante ‘voluptas’. Seneca, *Epist.* 99, 22. Men denke voorts aan het woord van den Faust van Goethe, waar deze zegt zich te willen wijden

dem schmerzlichsten Genuss,
Verliebtem Hass, e r q u i c k e n d e m V e r d r u s s .

Ook Heinrich Heine zingt van

Entzückende Marter und wonniges Weh!
Der Schmerz wie die Lust unermesslich.

Eindelijk nog dit woord van Goethe, *Rastlose Liebe:*

Lieber durch Leiden
Möcht ich mich schlagen,
Als so viel Freuden
Des Lebens ertragen.

slachtoffer valt bij het streven naar een ideaal, dien heros, wien, zooals Horatius zegt,

> Si fractus illabatur orbis,
> Impavidum ferient ruinae;[1]

dat is een schouwspel, den aanblik zelfs der Godheid waardig.

Het feit nu, dat de balans van het lust en- smartgevoel nooit tot eenig facit kan leiden, moge aan de stelselmatige tegenstelling van optimisme en pessimisme alle wetenschappelijke waarde ontnemen, en met name mogen de moderne pessimistische stelsels hunne veroordeeling vinden zoowel in het willekeurige van hun uitgangspunt als in het ongerijmde van hun eindresultaat: dit neemt niet weg dat, als wij afzien van die uitersten, waartoe stelsels zoo menigmaal voeren, beide zienswijzen, hoewel niet tegenover, maar nevens elkander, een betrekkelijk recht van bestaan hebben. Niet tegenover elkander, zeg ik: want het eenzijdige pessimisme wordt evenzeer als het eenzijdige optimisme door de geschiedenis veroordeeld.

Wanneer toch vertoont zich het eerste als heerschende richting der natiën? Zeker niet zoolang als zij in jeugdige levenskracht droomen van idealen, die hare fantasie haar voorspiegelt. Eerst daar vertoont zich pessimistische levenszatheid en onverschilligheid, waar het bereiken van het nationale doel, op hetwelk het hopend streven als op een ideaal gericht was, geen ander gewin gaf dan de ervaring, dat ook deze schoonste hoop hare belofte níet houdt; eerst daar, waar het verloren geloof aan de volkstoekomst overslaat tot wilde genotzucht: waar tengevolge daarvan het maatschappelijke leven teekenen van ontbinding vertoont. Men denke aan Rome in den keizertijd; ook - ik durf het bijna niet zeggen, maar het moet mij toch van het hart - ook eenigermate aan het Duitschland van het heden, waar zich bedenkelijke overhellingen tot pessimisme vertoonen.

En welke individuën treden in de geschiedenis op als profeten van het pessimisme? Niet de armen, niet de lijdenden, niet zij die tegen het harde lot moeten worstelen; maar bij voorkeur òf geblazeerden, die in 't geheel niet arbeiden, of anders wier arbeid bedrijvige lediggang is[2]; òf de ontmoedigden,

1 Volgens de vertaling van Strodtmann:

> Wenn krachend selbst einstürzt der Weltkreis,
> Treffen die Trümmer den Unverzagten.

2 Seneca noemt zulke lieden niet onaardig ‘semper aliquid agentibus similes’, hun leven ‘inquieta inertia’ of ook ‘desidiosa occupatio’, eene ‘improba Siren’, die tot pessimistische levensverachting en bovendien tot vele verkeerdheden verleidt. Seneca, *de brev. vitae*, 11, 3, *de tranq. animi*, 12, 1-4. Horatius, *Sat.* Lib. II, 3, 14.

die naar te hooge idealen streefden, en nu teleurgesteld zich alle geloof aan het ideaal zagen ontzinken. Sakja Muni, de stichter van den pessimistischen godsdienst, was geen arme, geen bedelaar, neen, hij was lid van een vorstengeslacht, dat in alle oostersche weelde zwelgde. De Salomo van den *Prediker*, onder de boeken des Ouden Testaments het eenige wezenlijk pessimistische, verviel tot levensverachting; maar wanneer? nadat hij, gelijk hij zelf verzekert, den beker van alle zingenot tot den laatsten droppel had geledigd. Trouwens de Schrijver kon ook in zulk een karakter geen enkelen anderen heros van Israël laten, optreden. Mannen van daad en kracht neigen niet licht tot dat eenzijdige pessimisme, dat zich veeleer beide in de geschiedenis der volken en in het leven der individuën als een verstervings-symptoom vertoont.

Niet minder sterk pleit de geschiedenis tegen eenzijdig optimisme. Zij getuigt, dat er een zeker waas van melancholie ligt over het wezen van alle groote mannen, wier heldere blik heênzag door den sluier der bedriegelijke Maja, op wier ernstig gemoed de verlokkingen der wufte bajadere geen vat hadden. Wij behoeven waarlijk niet bij onze moderne pessimisten ter school te gaan om ernst des levens te leeren, als het ons vergund is de Platoos te hooren, of Augustinus, of Gregorius van Nyssa, of Paus Innocentius III, of Johann Gottlob Fichte, mannen, die ieder voor zich eene eigene breede reeks van namen vertegenwoordigen. Voor u, die de schets der ‘miseria conditionis humanae’ van den edelen kerkvorst Innocentius hebt gelezen, is zelfs uit Hartmann's tableau van de ellende des bestaans niets nieuws meer te leeren. En toch, al hadden deze mannen een geopend oor voor de schrille wanklanken der werkelijkheid, zij waren optimisten in dien edelsten zin des woords, waarin ik liever van i d e a l i s t e n spreek. Dàt waren zij, omdat zij leefden door het geloof aan het hoogste ideaal, hetwelk getuigenis vindt in de menschelijke ziel, door eenen geestvollen schrijver ‘Idealistin von Haus aus’ genoemd[1]; uit kracht van dit geloof aanschouwden zij in al het voorbijgaande en eindige die eeuwige, volmaakte Rede, die er de immanente grond van

1 Carrière, a.w., blz. 340.

is; dit geloof deed hen hopend opzien naar boven, en opende hunne oogen voor dien hemelschen straal, die een vriendelijk licht werpt op den levensdag, ja die voor den zoekenden blik eenen nieuwen gezichtseinder ontsluit. Dàt waren zij bovenal, omdat in hun eigen gemoed spranken van dat onsterfelijke levensvuur gloeiden, dat warmte en bezieling door alle aderen der schepping stroomen doet, en dat den stofbewoner, als door den band der heiligste en zaligste liefde, met de eeuwige orde der dingen verbindt.

De tegenstelling van optimisme en pessimisme verliest bovendien veel van hare beteekenis bij de overweging, dat evenmin 's menschen levensgoederen als zijne smarten constante grootheden zijn. Met name zetten de smarten, als trouwe levenswachters, voortdurend krachten in werking, die de vermeerdering van den lust en het wegnemen van het lijden beoogen. 't Is de smart, die den heer der schepping herinnert, dat het zijne roeping is, niet om te genieten, maar om door denken en werken den stempel van zijnen geest te drukken op alles, wat hem omringt; niet om, gelijk Cicero zegt, zijn leven met spel en boert te verbeuzelen, maar om zich aan meer ernstige en gewichtige bemoeiingen te wijden[1]; zij predikt hem, dat hij zijne ware levensgoederen slechts vinden kan in die nieuwe wereld, waarvan hij zelf de bouwmeester is. Arbeid, geestesarbeid bovenal, zietdaar een tooverwoord, om beide den dommelgeest van het alledaagsche optimisme, en den démon van het eenzijdige pessimisme te bezweren. Nu reeds heeft de algemeene beschaving - waarlijk niet de vrucht van den levensboom in het mythologische paradijs, maar de dochter van den arbeid op de doornige en distelige aarde! - op iedere provincie van het gebied des levens veel ontrukt aan den schepter van het Noodlot ja het is met de stukken bewezen dat, zoo geluk en ongeluk voor een deel nog afhangen van dezen ‘God, die geene altaren heeft,’ toch ook een goed, ja misschien wel het grootste deel van ons lot is en steeds meer worden moet vrucht van eigen werk en streven. Nog is het niet verouderd, het schoone woord van Heraclitus: ‘'s Menschen innerlijk bestaan, dat is zijn lotsbeschikker;’ en zoo de Geluksgodin eenen zetel op den Olymp

1 Marc. Aurelius (V. 1) vraagt: ‘Zijt gij dan geboren om te genieten? en niet veeleer om te arbeiden, om uwe krachten in te spannen?’

heeft, dien heeft zij, zegt Juvenalis, aan onze dwaasheid te danken.

> Nullum numen habes, si sit prudentia. Nos te,
> Nos facimus, Fortuna, deam coeloque locamus.[1]

Voor de Ouden gold arbeid als weg des heils. Noemt, naar het bericht van Plutarchus, vorst Alexander de Groote den arbeid koninklijk, weelderig leven daarentegen een bewijs van slavenzin, ook Cicero, en bijna in dezelfde woorden Seneca verklaren, dat een mensch, met natuurlijken gemoedsadel en wèl onderwezen, niet in het leven zou willen blijven, als hij de gelegenheid tot arbeiden miste, al kon hij zich overigens in weelde en zingenot baden. Van Odysseus lezen wij, dat hij de hem aangeboden onsterfelijkheid weigerde, omdat de daarvoor gestelde voorwaarde, namelijk l e d i g g a n g , hem erger voorkwam dan de dood; want te leven zonder arbeid dat is, gelijk Seneca zegt, bij levenden lijve begraven te zijn[2]. In zulk een leven verkrijgt de geurige nectar, dien de wereld u in haren vreugdebeker aanbiedt, al ras eenen duffen, wrangen bijsmaak, en wordt hij, zooals de Hindou zich uitdrukt, gelijk aan het zeewater, dat den dorst niet stilt, maar slechts het lijden van den dorstige verergert. Arbeid daarentegen maakt de aarde tot een loflied ter eere van haren Schepper; want de door den arbeid vernieuwde gedaante van het aardrijk is als een triumfboog van den geest, getuigende van 's menschen heerlijk vermogen, om veel van hetgeen op zich zelf bron van lijden wezen zou, te veranderen in eene bron van geluk.

Als ik van a r b e i d spreek, denk ik aan allen arbeid; ook aan het arbeiden van den daglooner dat, als het door plichtbesef wordt gedreven, wellicht hooger staat dan het schitterende werk van den rijkbegaafde. Maar toch, in den samenhang, waarin ik hier van arbeid gewaag, komt buiten tegenspraak de voorrang toe aan den g e e s t e s a r b e i d , aan den arbeid voor het ware en het schoone. Ook niet aan dien voor het goede? Gewis! Maar als ik dit niet afzonderlijk noem, dan is het omdat, naar mijne meening, de zedelijkheid, evenmin als de gods-

1 Gij hebt geene goddelijke macht, als het verstand regeert. Wij zijn het, Fortuin! wij, die u tot Godin verheffen en u eene plaats geven in den hemel.
2 Seneca, *Ep.* 82, 3. Maximus Tyrius, *Dissert.* V, 7.

dienst, een afzonderlijk voorwerp van arbeid is; veeleer staan deze twee tot de onderscheidene deelen van het arbeidsveld in geheel dezelfde verhouding, als adjectieven tot substantieven; met dien verstande evenwel, dat waar deze adjectieven wegvallen, ook de geestesarbeid al zijne waarde en al zijne wijding verliest.

'Wetenschap en kunst nu (het zijn woorden van Hartmann) werpen een vriendelijken zonnestraal in den nacht van lijden en worsteling.' Een schoon gezegde, waarbij deze wijsgeer evenwel zijne verachting van de wereld, zijne verklaring, dat het niet-zijn het hoogste ideaal is, geheel schijnt te vergeten, zóó geheel, dat hij met eene zekere verrukking spreekt over den toestand van de hoogste, ja van volkomene bevrediging, waarin de triumfen der wetenschap en de gewrochten der kunst ons brengen. Alsof niet beide, wetenschap en kunst, al hare stof ontvangen, ja ook haren vorm ontleenen aan deze verachte wereld! Hartmann acht de waarde dezer twee vriendelijke levensgezellinnen evenwel niet zeer groot, vooral omdat hare heiligdommen slechts zullen openstaan voor enkele uitverkorenen. Maar, zeggen wij, bepaalt zich de zegen der wetenschap dan alleen tot vakgeleerden? en kunstgenieën, het zijn woorden van Haym, wat zijn dezen anders dan 'uitverkoren getuigen van het geluk, dat in volle stroomen door de aderen der wereld vloeit? Onze zintuigen, zietdaar de oudste toonkunstenaars, dichters, schilders; zij toch verstaan de kunst om trillingen van dampkring en aether te herscheppen in tonen en geuren en kleuren.' Seneca stelt zeer te recht dezen regel: 'De groote en wezenlijke goederen worden niet in dezer voege verdeeld, dat wij er elk slechts een klein stuksken van zouden bekomen, zij vallen in hun geheel aan ieder onzer te beurt.'[1]

Is het dan op het gebied van kunst en wetenschap alles goud wat er blinkt? Dat zal niemand beweren! Hartmann zegt niets te veel over het onverkwikkelijke van velerlei kunststudiën, en over het lijdensleven der beoefenaars van de kunst, ja zelfs del kunstgenieën; niets te veel over die lange, vervelende boeken, die ieder geleerde moet lezen, alleen maar om zich te overtuigen, dat zij voor hem niets bruikbaars, of op zijn best eene enkele goudkorrel bevatten. Maar wat zegt dit tegenover die heilige oogenblikken, waarin de kunstenaar leeft en opgaat in zijn werk? En waar is de man van wetenschap, die zijne

1 *Preuss. Jahrbücher*, 1873, blz. 274. Seneca, *Epist.* 73, 8.

zeer vele opofferingen, zijne zware en moeielijke inspanningen eenen te hoogen prijs rekent voor ééne enkele ontdekking, waardoor hij het leven mocht verrijken?[1] Veeleer mag men vragen, hoevele van de gewone genietingen en van de alledaagsche ontberingen en smarten men in de schaal zou moeten leggen, om op te wegen b.v. tegen het zalig gevoel van eenen Newton, toen hij de gravitatie ontdekte; van eenen Archimedes, toen hij uitriep: G e v o n d e n ! De zaligheid van één enkel oogenblik kan somtijds opwegen tegen een geheel leven van smart. 't Is zoo, zulke reuzenschreden, die ieder voor zich een geheel leven waard zijn, doet er van de millioenen nauwelijks één; het is eene hoogst zeldzame uitzondering, als men tot iemand, met den dichter der *Iphigenia*, kan zeggen:

> Die Götter brauchen manchen guten Mann
> Zu ihrem Dienst auf dieser weiten Erde.
> Sie haben noch auf Dich gezählt.

Maar al zijn er niet velen, op wien de eerenaam past, dat zij zijn ‘priesters en helpers der Goden,’ zooals Marcus Aurelius ze noemt, niet zeldzaam behoeft het oprechte streven naar het ware en schoone te zijn; en reeds dit spiegelt in ons gevoel zich af als die reine geestelijke lust, dien dezelfde dichter beschrijft als ‘die Fittige zu grossen Thaten.’ Hetzij dan onze levenstaak meer schitterend zij, hetzij onze arbeid meer in het verborgene wegschuile, trouwe en liefdevolle toewijding aan onze roeping wekt altijd bij ons gevoel van menschenwaarde; en dit kan eene geopende deur worden voor het geloof aan de eeuwige of ideale gehalte des levens. Goethe beweert zelfs, in navolging van Kant, dat nooit eenig mensch van daad en kracht aan zijne eigene onsterfelijkheid heeft getwijfeld; ja de hooge beteekenis die de arbeid heeft voor den menschelijken geest[2],

1 Vergelijk mijne verhandeling over *Het nuttigheidsbeginsel*, in dit tijdschrift, 1865, II, blz. 84 vg. Dat een korte tijd tegen een geheel leven opwegen kan, weten de Ouden reeds te zeggen, bijv. *Psalm* 84: 11. Aristoteles, *Nic.* IX, 8. Augustinus, *de libero arbitrio*, III, 26, enz.

2 K. Sarafin (*Prot. Monatsbl*, van Gelzer, 1864, blz. 163) zegt: ‘Ik beschouw ook den arbeid z e l v e n als geestelijk gewin. Arbeid is niet maar m i d d e l , hij is zelf het d o e l . Arbeid moet niet vooral zijn het machinale trekken van den ploeg voor het levensonderhoud; neen, arbeid, en met name v r i j e arbeid, maakt den mensch tot een scheppend wezen, geeft hem het adelend besef van zijn bestaan en zijne roeping. Zonder waren arbeid is hooger levensgeno, opvoeding, mannelijke rijpheid, ondenkbaar. En zoo wordt de vloek van Adam, dat hij in het zweet zijns aanschijns moet arbeiden, tot eenen goddelijken zegen voor zijn geslacht. Maar niet slechts tot eenen zegen, ook tot eene e e r . Rijkdom wordt benijd, karakter geacht, maar de arbeid geëerd; geëerd niet minder als zedelijke daad, dan om hare vruchten.’

gold Goethe voor een bewijs van 's menschen eeuwige bestemming. Ook Johannes Scherr, - al laat deze het in het midden, of het geloof aan de onsterfelijkheid waarheid of waan is, daar hij beide waarheid en waan voor louter conventie houdt - deze Scherr houdt staande, dat alle beschaving rust op den bodem van het onsterfelijkheidsgeloof, en dat zonder de hoop op eene andere wereld het menschdom reeds lang uit tegenzin tegen de doelloosheid van het tegenwoordige leven gestorven en vergaan zijn zou. Hij beweert daarbij, dat dit ten allen tijde en overal de vaste overtuiging geweest is van alle wezenlijk wijze mannen, van de dichters en de denkers, van de profeten en de staatslieden, terwijl slechts doctrinairen, menschen die nooit in of met het volk hebben geleefd, deze waarheid konden ontkennen.

Deze apologie van de hoop der onsterfelijkheid laten wij, als liggende buiten ons onderwerp, thans voor hetgeen zij is. Wij hebben er slechts van gewaagd ter wille van de gewichtige waarheid, die zij uitspreekt, namelijk: dat er zonder geloof aan het ideaal geene geestelijke bezieling, geene levenswarmte zijn kan. Het pleit zou gewis ten gunste van het meest geavanceerde pessimisme beslist zijn, indien het waar was, wat Schopenhauer aanneemt, dat zelfs het hoogste genie niets anders is dan resultaat van eigenaardige trillingen der hersenmoleculen, en dat men ten slotte nog het best aan het kadaver met het ontleedmes de mysteriën des levens kan ontlokken[1]. Maar moest deze zienswijze algemeene overtuiging worden, dan ook zou gewis de periode der vergrijzing en versterving van alle cultuur aanbreken[2]. Dit toont de geschiedenis ons in alle buddhistische

1 Schop., *Ueber den Willen*, etc., blz. 31. *Die Welt*, etc., II, 223, 308.

2 I.J. de Bussy, *Over de waarde en den inhoud van godsdienstige voorstellingen*. Amst., 1880, blz. 14: ‘Als ik overtuigd ben, dat ik mijn enthusiasme van heden aan bloedsaandrang en mijne onverschilligheid van gisteren aan zenuwstoring te danken heb (van Hamel, a.w., blz. 99), dat mijn geheele gemoedsbestaan uit physiologische oorzaken kan worden verklaard, dan zie ik niet in, waarom ik aan mijn enthusiasme eenige zedelijke beteekenis hechten en mij van mijne onverschilligheid een verwijt maken zou. Als ik meen de zelfverloochenende trouw van mijn vriend te moeten verklaren uit een toevallige bloedmenging, zal ik hem niet dankbaar zijn, maar mij zelven gelukwenschen met die gelukkige praedispositie van zijn gestel.’

volken, welker kenmerkend karakter is algeheele stagnatie, en, die nooit eenig werkzaam aandeel nemen aan den gang der wereldgeschiedenis. Goethe noemt, in den *West-Oostelijken Divan*, al die tijdperken in de geschiedenis glansrijk en vruchtbaar voor tijdgenoot en nazaat, waarin het geloof regeert, welke gestalte dit overigens drage. Dit nu moge zich niet geheel laten verdedigen, hij spreekt hier toch de waarheid uit, dat een gebrekkig geloof aan het ideale, aan het eeuwig ware en goede en schoone, altijd nog beter is dan twijfel en ongeloof, als welke de tijden en landen, waar zij regeeren, met dorheid slaan, en zelfs de maatschappelijke orde in gevaar brengen; en Hartmann wijst met recht op den hoogen graad van ruwheid en bestialiteit, waartoe het volk vervallen moet, als het zijn godsdienst, dat is, de eenige gestalte verliest, waarin het geloof aan het ideaal voor de menigte bestaat.

Ten slotte: welke mogen, met betrekking tot de behandelde vraag, onze uitzichten voor de toekomst zijn? Wèl te verstaan, wie met mij aan de tegenstelling van wijsgeerig optimisme en pessimisme alle wetenschappelijke waarde ontzegt, kan ook niet aan eene toekomst van dit pessimisme gelooven, zoodat wij thans bij deze vraag slechts kunnen denken aan genoemde tegenstelling in engeren zin.

Gaat het u als mij, dan staat u het triviale optimisme meer, dan gij zeggen kunt, tegen. Het maakt u ongeduldig, dat gekunstelde aanpassen der werkelijkheid aan een huisbakken dogmatiek, die gedachtelooze tevredenheid met het bestaande, die, voorwaar! Gode niet behagen kan, en allen menschen van geest en gemoed tegen is.

Dàt predikt mij het oudste der drie groote Epen, die de rechtvaardiging van de zedelijke wereldorde bezingen. Is het *Verloren Paradijs* eene hoog-poëtische theodicee, verheerlijkt de *Goddelijke Comoedie* de eeuwige liefde, die de ziel van den zondaar in de hel des gewetens doet dalen, om haar wakker te schudden door de smart der zelfkennis, en haar nu in gereinigde gestalte tot zich te trekken: het derde epos van dezen trias doet eenen veel stouteren greep; de dichter der *Jobeïde* maakt deze gedachte aanschouwelijk, dat, wie in opstand komt tegen eene wereld van zooveel verwarring en van zoo namelooze smarten - de pessimist -, toch wel kan zijn een man naar het hart van God; terwijl daarentegen zij - de

optimisten - die zich hutten bouwen met het leem van aangeleerde dogmen, en ze pleisteren met de looze kalk eener gekunstelde theodicee, die uit aangeleerde vroomheid spreken wat het hart niet wezenlijk gelooven kan, altijd zijn kinderen van Gods toorn. Job vervloekt den dag van zijne geboorte. Job noemt God den almachtigen tiran, die doof is voor zijne tranen. Job vermeet zich, om God uit te dagen. Met zijn aanklachtschrift als eenen eerekrans in de opgeheven hand, met fieren trots, als een vorst, wil hij Gode onder de oogen treden. Zoo Job. Zijne drie vrienden stellen zich, met dogmatische correctheid, partij voor God, wiens zaak zij, als confessioneele optimisten, uit laffe vrees bepleiten. En wat oordeelt Jahveh, die als scheidsrechter optreedt tusschen hen en den deerniswaardigen lijder? ‘En,’ zoo lezen wij, ‘en Jahveh zeide tot Eliphaz den Themaniet: mijn toorn is ontstoken tegen u en uwe twee vrienden; laat mijn knecht Job voor u bidden, opdat ik u niet doe naar uwe dwaasheid; want gijlieden hebt niet recht van mij gesproken, gelijk mijn knecht Job.’ Voorwaar, jammertafereelen als dat van Jobs lijden, of ook als de kerker, waarin Socrates den giftbeker drinkt, als de brandstapel, waarop mannen, als Johannes Hus, als Michael Servet, den marteldood sterven, en, meer dan dit alles, als het kruis van den Nazaréner op de hoofdschedelplaats - dat zijn feiten uit het menschenleven, welker diep tragische grondtrek vernietigend is voor alle geesteloos optimisme![1] Men moet wel van alle Goden verlaten zijn, als men meer sympathiseert met de negen lijvige deelen der platte theodicee van den braven, weldoorvoeden keizerlijken Paltsgraaf en Hamburger Raadsheer Brockes, getiteld *‘Irdisches Vergnügen in Gott;’* dan met de ontroerende ‘miseria conditionis humanae’ van den voortreffelijken Innocentius III.

Bovendien, is niet de ontknooping van het drama in het boek Job als het ware eene profetie, hoe bij menschen, helder van hoofd en warm van hart, het pessimisme, zoo het hen ook een tijdlang van God vervreemdt, toch nooit het laatste woord kan zijn? Geen wonder! het zijn immers vaak de edelsten en besten, die tot pessimisme vervallen, juist omdat zij zoo edel zijn, omdat de verborgen liefde voor het ideaal bij hen zoo groot, het gevoel voor de schrille dissonanten des levens

1 Zeer lezenswaard is het uitvoerig betoog hiervan in von Hartmann, *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus*. Berl., 1880, blz. 129 vgg.

bij hen zoo fijn ontwikkeld is[1]. Welnu, in Gods schepping gaat het edelste en beste nooit verloren. Er is meer verwachting van den eerlijken pessimist, wiens ongeloof hem doemt om rusteloos te zoeken naar het land der rust, dat hij op dezen zijnen weg in eeuwigheid niet vinden zal, dan van den trivialen optimist, die alleen daarom waant reeds in het heerlijke vaderhuis te wonen, omdat de zielsbehoefte aan het ware vaderhuis hem vreemd is.

En wat nu onze moderne pessimisten aangaat, aan dezen kunnen wij allerminst wanhopen. Het stelsel van Hartmann is rijk aan velerlei idealistische elementen. Spelt niet - om slechts dit te noemen - reeds hun enthusiasme voor het kunstschoon iets goeds en heerlijks? Laat hen voortgaan op dezen weg, en het vermoeden is gewettigd, dat, om de taal der Grieken te spreken, de aanblik van den Zeus van Phidias ook bij hen het leed zal stillen; met andere woorden, dat het aanschouwen der feitelijke harmonie van ideaal en werkelijkheid in de meesterwerken der kunst voor hen de aanleiding zal worden tot eene andere beschouwing des levens; en dan, naar ik hoop, tot deze: Niet pessimistisch broeden en peinzen, maar geloof aan het ideaal, dat is het, wat de wereld overwint. Verklaren zij nu reeds, dat verrukking over het kunstschoon ons in eenen toestand van volkomene bevrediging kan brengen - nog ééne schrede, en zij erkennen ook, dat 's menschen geest menigmaal op de vleugelen der heilige poëzij nader komt tot de allerhoogste waarheid, dan aan de hand van het bedaard redeneerende, statig wandelende proza[2]. En juist de ontroerende klaarheid, waarmede zij in het licht stellen, hoe de arme ‘afstammeling der eeuwigheid’ te vergeefs naar vrede zoekt, ook al staan hem alle levensgoederen dezer aarde ten dienste, geeft ons de welgegronde hoop, dat hun pessimisme wellicht geroe-

1 Schelling zegt, a.w., blz. 399 nog: ‘Dit’ (namelijk dat de mensch nooit zichzelven als persoon recht verwezenlijken kan, m.a.w. dat hij zoo ver van het ideaal verwijderd blijft) ‘dit is de treurigheid, die al het eindige leven aankleeft.... Vandaar die sluier van zwaarmoedigheid, die over de geheele natuur ligt, die diepe onoverwinnelijke melancholie van alle leven.’ Wel te verstaan, deze sluier ligt niet over de natuur zelve, maar over de oogen van hem, die de natuur aanschouwt; en niet het ‘profanum vulgus,’ maar de in de geheimen des levens ingewijde, de fijn ontwikkelde mensch ziet de natuur door dezen sluier.

2 Vergelijk I.J. de Bussy, a.w., blz. 31 vgg., 39.

pen zal zijn, om alle nihilistische stelsels, mogen zij den naam van pantheïsme, materialisme, atheïsme of welk ander -isme ook dragen, tot besef te brengen van het troostelooze in hunne leer, en om zoo het doorgangspunt te worden tot die hoogere levensbeschouwing, die de kern is van alle godsdiensten, met name van de godsdienst van Israël en van het Christendom, namelijk: geloof aan de zedelijke wereldorde, als aan die goddelijke macht, die den triumf van het goede waarborgt.

De wijze, waarop ik mij een en ander maal heb uitgelaten over de t e l e o l o g i e , schijnt tot eenig misverstand aanleiding te hebben gegeven. Tot opheffing daarvan de volgende onderscheidingen.

1°. Er is eene t e l e o l o g i e , die voldoende wetenschappelijke grondslagen mist, en die tevens uit een zedelijk oogpunt te veroordeelen is.

2°. Er is eene andere t e l e o l o g i e , die wetenschappelijk op nog veel lageren rang staat dan de eerstgenoemde, zoo zelfs, dat zij een meer of min komisch karakter draagt, maar die zedelijk volkomen onschuldig is.

3°. Er is nog eene andere t e l e o l o g i e , die uit een wetenschappelijk oogpunt zich aanbeveelt, en die alzoo met eerbied verdient te worden genoemd.

4°. Er is eindelijk eene t e l e o l o g i e , die in ieder opzicht op denzelfden rang staat als het godsdienstig geloof zelf. Alleen op de in de eerste en tweede plaats genoemde teleologieën had ik in mijne rede het oog. Ik wil mijne veroordeeling daarvan motiveeren.

I. De eerstgenoemde teleologie gaat uit van de onderstelling, dat God met alle levenservaringen, die hij over ons beschikt, eene paedagogische bedoeling heeft, hetzij om ons, zondaren, tot inkeer of nadenken te brengen, hetzij om ons wegens onze verkeerdheden te tuchtigen, hetzij eindelijk in 't algemeen om ons hart van het aardsche af te trekken, en op het hoogere te richten. Dit paedagogische doel Gods zal dan de ware sleutel zijn tot oplossing van de raadselen des levens, gelijk de oude Israëlieten aannamen. Deze onderstelling is een eigenaardig mengsel van waarheid en dwaling. Voor den oppervlak-

kigen hoorder verbergt zich in haar de dwaling zoozeer onder den mantel der waarheid, dat hij haar wellicht eene schoone en vrome gedachte zal noemen. Of wordt niet ook in het Oude en Nieuwe Testament zeer beslist aan het door God beschikte lijden eene paedagogische bedoeling toegekend? Men leze slechts *Deut.* 8 : 3. *Psalm* 119 : 67, 71. *Job.* 5 : 17. 33 : 16 vgg. 36 : 10. *Spreuk.* 3 : 11, 12. *Jerem.* 30 : 11. *Hand.* 14 : 22. I *Cor.* 11 : 32. 2 *Cor.* 12 : 7 vgg. *Hebr.* 12 : 5 vgg. *Jac.* 1 : 2 vg. I *Petr.* I : 6 vgg. *Openb.* 3 : 19. De bewijskracht van al deze plaaten, tegenover welke men zich onder andere op *Joh.* 9 : 1-3 en *Luk.* 13 : 1-5 zou kunnen beroepen, wordt geheel vernietigd door het k r u i s . Met een blik op het kruis klinkt het als blasphemie, zoo iemand het waagt te zeggen, dat God met ieder lijden, hetwelk hij (*Joh.* 19 : 11) beschikt, in een of ander opzicht tuchtiging of zedelijke verbetering van den lijder zelven zou bedoelen. Wil men de onder het kleed der waarheid wegschuilende dwaling ontmaskeren, dan behoeft men slechts nauwkeurig te onderscheiden tusschen deze twee zaken:

1°. de bepaalde bedoeling, die God zelf heeft met iedere over ons beschikte levenservaring; en

2°. den plicht, die op ons rust om, uit kracht van ons geloof aan onze ideale bestemming en alzoo naar den wil van God, met iedere levenservaring zooveel mogelijk voordeel te doen zoowel voor ons zelven als voor onze medemenschen.

Wat nu het eerste betreft, zoo behooren wij, in het levendige besef van onze volslagene onwetendheid, ons zorgvuldig te onthouden van iedere gissing. Anders stellen wij ons bloot aan het gevaar, om tot het kwaad der drie vrienden van Job te vervallen, wier hatelijke en zedelijk laakbare insinuatiën op eene zoo gestrenge wijze door Jahveh worden veroordeeld.

Er zijn zeker gevallen, waarin het ons vrij staat om van b e d o e l i n g e n G o d s te spreken; bijv. als zegenrijke gevolgen van op zich zelf treurige voorvallen schijnen te wijzen op de hand van het voorzienig albestuur, die het goede uit het kwade, orde uit verwarring schept. ‘Gijlieden wel,’ zeide Jozef (*Gen.* 50 : 20), ‘gij hebt het kwaad tegen mij gedacht; doch God heeft dat ten goede gedacht.... om een groot volk in het leven te behouden.’ Levensrampen hebben zeer dikwijls zegegeningen in haar gevolg; en waar deze gezegende gevolgen òf met eene zekere noodzakelijkheid, òf althans doorgaans uit de

rampen voortvloeien, daar is er niets laakbaars in, als men deze vruchten des lijdens door God bedoeld noemt; want de natuurlijke samenhang der dingen is immers wezenlijk ééne der ordeningen Gods.

Maar de meeste levensrampen zijn levensraadselen. En waar wij met zulke rampen te doen hebben, daar zal ieder, die wezenlijk religieus is en niet maar de religieusiteit volgens dogmatische voorschriften in beoefening brengt, uit volkomen vrije overtuiging zich onderwerpen aan de uitspraak van den hoogen Rechter in het boek *Job*, waar deze al het redekavelen over Gods bijzondere bedoelingen met het door hem beschikte levenslot gestreng veroordeelt. Met Job zal hij tot Jahveh spreken: ‘Zie, ik ben te gering: wat zou ik u antwoorden? ik leg mijne hand op mijnen mond;’ en heeft hij reeds onberaden over de bedoeling Gods geoordeeld, dan zal hij, als deze lijder, ootmoedig erkennen, dat hij ‘verhaald heeft, hetgeen hij niet verstond, dingen, die voor hem te wonderbaar waren, die hij niet wist;’ en ‘daarom zal hij berouw hebben in stof en asch.’ *Job* 39 : 37. 42 : 3-6. Even zeker als de religieuse mensch gelooft aan volkomen wijze bedoelingen Gods ook met het allergeringste, dat hij over ons beschikt, hij, ‘zonder wien ook niet één muschje ter aarde valt,’ (*Matth.*. 10 : 29) even onmogelijk zal het hem zijn, om het eerbiedig ontzag voor de allerhoogste Majesteit zoozeer te vergeten, dat hij zich vermeten zou, om zich op te werpen als tolk van Gods verborgen raad. Het eenige wat hij bij zulke levensraadselen weet te zeggen, is dit: ‘Wat God doet, is welgedaan!’

Dit ontslaat den vrome intusschen niet van den heiligen plicht, die hem integendeel juist door zijn godsdienstig geloof wordt opgelegd, om zijne eigene levenservaringen, ook al blijft de goddelijke bedoeling daarmede hem een raadsel, dienstbaar te maken aan de stoffelijke en geestelijke belangen van zichzelven en van anderen. Want hierover kan geen verschil van gevoelen bestaan, dat wij, zóó handelende, inderdaad zijn op den weg van God. In het kort: men kan dit alternatief stellen: ‘Bedoelt God met de over ons beschikte levenservaringen juist datzelfde, als waartoe wij menschen ze naar den wil van God aanwenden?’ of: ‘Heeft God er wellicht ook bedoelingen mede, die buiten en boven alle menschelijke bevatting en berekening staan, en waarvan wij alleen dit gelooven, ja weten, dat zij volmaakt zijn?’ Nu moge de optimistische teleoloog de eerste vraag bevestigend

beantwoorden, het godsdienstig geloof verklaart zieu onvoorwaardelijk voor den tweeden term.

II. De teleologie, die ik in de tweede plaats genoemd heb, die namelijk welke uit een wetenschappelijk oogpunt zeker lager staat, maar zedelijk onschuldiger is dan de eerste, en die over het geheel eene even g o e d i g e als k o m i s c h e physionomie vertoont, is de gewone, zoogenaamd t r i v i a l e teleologische natuurbeschouwing. Zij gaat uit van de onderstelling, die in vroegeren tijd zeer algemeen was, ja waarvan ook de teleologie van alle wijsgeeren uit de klassieke oudheid uitging, namelijk dat alle voorwerpen en verschijnselen in de natuur gemaakt of veroorzaakt zijn met het bepaalde en uitsluitende doel, om dienstbaar te zijn aan de belangen van den mensch. Op deze meening rust de populaire beschouwing, die de plantenwereld verdeelt in k r u i d en o n k r u i d , enz., de dierenwereld in d i e r e n en o n d i e r e n of o n g e d i e r t e , enz., de weêrsgesteldheid in w e d e r en o n w e d e r , enz. Teleologen van dezen stempel beijveren zich, om in alle voorwerpen van de natuur datgene op te sporen, waarvoor de mensch ze kan utiliseeren. Naarmate hun dit beter of minder goed gelukt, zullen dan ook deze voorwerpen meer of minder klaarblijkelijk ter eere van hunnen Schepper strekken!

Wat ik bedoel, kan ik het best duidelijk maken door een paar voorbeelden uit Brockes' *Irdisches Vergnügen in Gott*, die ik overneem uit de *Kleine Schriften* van David Friedrich Strauss. Waar Brockes over de g e m z e n handelt, is dit voor hem de hoofdzaak,

> dass sie uns so nützlich sein:
> Für die Schwindsucht ist ihr Unschlitt, für 's Gesicht die Galle gut;
> Gemsenfleisch ist gut zu essen, und den Schwindel heilt ihr Blut;
> Auch die Haut dient uns nicht minder. Strahlet nicht aus diesem Thier
> Nebst der Weisheit und der Almacht auch des Schöpfers Lieb' herfür?

''s Mans strijd met den wolf,' zegt Strauss, 'om dit afschuwelijke roofdier dienstbaar te maken aan 's menschen belang en aan zijne teleologische wereldbeschouwing, is inderdaad meesterlijk.'

> Es scheint der Wolf sei mehr zur Strafe als zum Vergnügen auf der Welt;
> Denn er ist nicht nur mördrisch, grausam, wild, tückisch, blutbegierig, grässlich,
> Und sonderling fatal den Schafen, er ist dazu noch scheusslich, hässlich,

Dabei auch fürchterlich zu hören, wenn er im Winter heulend bellt:
Sodass man fast bei diesem Thier auf die Gedanken kommen sollte,
Gott würd' im Wolfe nicht geehrt, und wenn man ihn auch ehren wollte,
Weil der zu hässlich und zu schädlich. Allein man muss hier wohl erwägen,
Dass, ob bei ihm des Schöpfers Wege sich nicht so klar zu Tage legen,
Wir darum nicht gleich schliessen müssen: wenn auf der Welt kein Wolf vorhanden,
So wär' es besser; oder denken, vielleicht wär' er von selbst entstanden.
O nein! denn dass wir es nicht wissen, wozu er eigentlich gemacht,
Zeigt deutlich unsern Unverstand, umschränkten Geist und Unbedacht,
Doch keinen Fehl der Schöpfung an. Zudem, wenn wir es recht ergründen,
Sind auch in Wölfen viele Dinge zu unserm Nutzen noch zu finden.
Wir haben nicht nur ihrer Bälge im scharfen Frost uns zu erfreuen,
Es dienen ihrer Glieder viele zu grossem Nutz in Arzeneien.

Ik noem dit een onschuldig gebazel, somtijds wegens het komische niet onvermakelijk om te lezen, maar over 't geheel toch vervelend en langwijlig. Men kan derhalve deze godzalige natuurbetrachters met rust laten.

III. Van de in de derde plaats genoemde teleologie kan men zeggen, dat zij uit een wetenschappelijk oogpunt op eenen zeer veel hoogeren trap staat. Zij wordt verdedigd door de meest achtenswaardige geleerden, zooals Ulrici en zijne geestverwanten, en door de eerste denkers, zooals Schopenhauer, Hartmann en velen uit hunne school. Aan de gronden, waarop deze geleerden hunne teleologie bouwen, mag men geenszins echt wetenschappelijke waarde ontzeggen. Zij wijzen namelijk op de vele voorbeelden van zulk eene in het oog springende harmonische samenwerking van allerlei verschijnselen in de natuur, die niet valt in de kategorie van oorzaak en gevolg, terwijl zij zich aan ons voordoet als door de hoogste wijsheid berekend. Uit blind toeval laat zich zulk eene harmonie onmogelijk verklaren. Dit brengt de genoemde geleerden tot de hypothese van eene aan de natuur immanente doeltreffendheid.

Deze teleologie draagt een geheel ander karakter, dan die van de triviale optimisten; deze laatsten toch nemen eenen teleologischen samenhang aan tusschen verschijnselen, waartusschen zich geenerlei samenhang hoegenaamd waarnemen laat, b.v. als Zacharia (14 : 16 vgg.) verzekert, dat God verzengende droogte over Egypte beschikt, om de Egyptenaren te dringen tot viering

van het Joodsche loofhuttenfeest. Als ik daarentegen zeg: ‘Het oog is gemaakt om te zien;’ dan beweeg ik mij op het gebied der teleologie van Ulrici, enz. ‘Oog’ en ‘zien’ zijn twee zaken, die wezenlijk bij elkander behooren; de rationaliteit der inrichting beide van het oog en van de (van het oog onafhankelijke) voorwaarden des ziens voert als van zelf tot de onderstelling van eenen teleologischen samenhang tusschen het oog en het zien. Dit is juist een van de zeer vele voorbeelden waarop Hartmann (*Philos. des Unbew*, I. 42 vg.) zich beroept. Laat ik zijn betoog mededeelen, om tegelijk mijne, zij het ook slechts betrekkelijke, sympathie voor deze soort van teleologie te rechtvaardigen. ‘Als oorzaak van het zien,’ zegt hij, ‘heeft men eene menigte van voorwaarden, die met elkander samenhangen, waargenomen; daarvan zijn de volgende de voornaamste: 1°. Afzonderlijke zenuwbundels gaan van de hersenen uit, en deze zenuwen zijn zoo ingericht, dat iedere prikkel, die ze treft, in de hersenen wordt waargenomen als eene lichtaandoening; 2°. Zij eindigen in eene eigenaardig gevormde hoogst gevoelige zenuwenhuid (retina); 3°. Voor deze retina staat eene c a m e r a o b s c u r a ; 4°. De afstand van het brandpunt dezer camera is in het algemeen voor het zien juist geschikt; 5°. Deze afstand laat zich door verschillende samentrekkingen veranderen voor allerlei afstanden der voorwerpen, waarop het oog zich richt, van eenige duimen af tot in het oneindige; 6°. De in te laten hoeveelheid licht wordt door vernauwing of verwijding van de iris geregeld, wat tegelijkertijd strekt om de peripherische stralen onzichtbaar te maken; 7°. De uiteinden van de staafjes, die zich aan het eindpunt der gezichtszenuwen aansluiten, hebben eene dergelijke laagsgewijs gevormde constructie, dat ieder zoodanig uiteinde lichtgolven van eene bepaalde lengte (kleur) in staande golven verandert, en zoo de physiologische kleurtrillingen voortbrengt; 8°. De tweevoudigheid der oogen veroorzaakt het stereoskopische zien, het zien van de derde afmeting; 9°. De twee oogen kunnen door bijzondere zenuwbundels en spieren tegelijkertijd slechts naar dezelfde zijde bewogen worden, en alzoo onsymmetrisch met betrekking tot de spieren; 10°. Dit, dat de duidelijkheid van het gezichtsbeeld in de richting van den omtrek af naar het middelpunt toeneemt, verhindert de anders onvermijdelijke verstrooiing van de opmerkzaamheid; 11°. Het reflectorische toekeeren van het punt, waar men het duidelijkst ziet, naar het meest lichte punt van het gezichtsveld maakt zoowel het leeren

zien als het ontstaan der voorstellingen van afstand of ruimte gemakkelijker; 12°. De steeds afvloeiende tranenvochtigheid houdt de oppervlakte van de hoornhuid doorzichtig en voert het stof weg; en 13°. De ligging van het oog achter beenderen, de oogleden, die bij ieder gevaar zich reflectorisch sluiten, de oogharen en wenkbrauwen beschermen het gezichtsorgaan voor een spoedig onbruikbaar worden door uitwendige invloeden. Al deze 13 voorwaarden zijn noodzakelijk voor het normale zien en het behoud van het gezicht; zij zijn allen bij de geboorte van menschen en dieren reeds aanwezig, al vordert het recht gebruik daarvan eene groote mate van oefening, De omstandigheden, die aan haar ontstaan voorafgaan en dit vergezellen, zijn alzoo reeds in het eerste ontstaan en in de ontwikkeling van de vrucht in den moederschoot te zoeken. Nu zal dit aan de physiologen wel nooit gelukken, om de toereikende oorzaken van het ontstaan al dezer voorwaarden met slechts eenige waarschijnlijkheid aan te toonen in het bevruchte ei en in de sappen, waardoor dit in den moederschoot wordt gevoed. Het laat zich niet inzien, waarom het kind zich niet ook zou ontwikkelen zonder gezichtszenuwen of zonder oogen. Gesteld nu evenwel dat men zich hierbij op onze onwetendheid beriep (hoewel dit een slechte grond voor positieve waarschijnlijkheden is), en men nam voor ieder van deze 13 voorwaarden eenen vrij hoogen graad van waarschijnlijkheid aan, dat zij zich moest ontwikkelen uit de natuurlijke eigenaardigheden van het foetusleven, bijvoorbeeld gemiddeld 0,9, dan is toch de waarschijnlijkheid, dat alle deze voorwaarden uit de materiële verhoudingen van het foetusleven volgen, gelijk 0,9 in de 13de macht, of gelijk ruim 0,254; bijgevolg is de waarschijnlijkheid van eene geestelijke oorzaak bijna gelijk 0,75. Wezenlijk evenwel zijn de afzonderlijke waarschijnlijkheden gelijk 0,25, of op zijn hoogst gelijk 0,5; en derhalve is de waarschijnlijkheid van eene geestelijke oorzaak voor het geheel gelijk 3,999999985 of op zijn minst gelijk 0,999878, d.i. gelijk zekerheid.’

Ook deze soort van teleologie kan bestreden worden; zij is voor exact bewijs niet vatbaar. Maar al gaat men niet mede met Hartmann's becijferingen van den waarschijnlijkheidsgraad, die hier te bereiken zal zijn, omdat deze op eenen te willekeurigen grondslag rusten (immers waarom juist deze cijfers: 0,9, of 0, 25, of 0,5?): toch rechtvaardigen de door hem aangevoerde feiten het geloof aan doel in de wereld voldoende,

om ons tot eerbied voor deze teleologie te verplichten. Zij verdient te meerderen eerbied, omdat ook de natuurwetenschappen aan haar de hoogste verplichtingen hebben. Geloof aan de harmonische eenheid der natuur, aan het overal gelijke en bestendige van al die verschijnselen, die de natuurwetenschap opvat als openbaringen van de wetten der natuur - en dit geloof onderstelt, dat er doel is in de wereld - is de bezielende kracht, die den natuuronderzoeker tot zijne geniale vermoedens brengt en hem telkens weder nieuwe vragen tot de natuur richten doet. Neem dit geloof weg, en het vragen zal weldra ophouden. Dan zal slechts louter toeval tot nieuwe onderzoekingen en ontdekkingen kunnen leiden.

IV. Ten slotte is er nog eene teleologie, waaraan ik een onvoorwaardelijk recht van bestaan zou willen toekennen, al ligt zij geheel en al buiten de grenzen van dat gebied, dat men de wetenschap noemt in tegenoverstelling van het geloof. Ik bedoel de echt religieuse teleologie; zij wordt volkomen beschreven in deze ééne algemeene stelling, die voor verbijzondering volstrekt onvatbaar is, namelijk dat zoowel in de natuur als in het leven alles, niets hoegenaamd uitgezonderd, ten slotte dienstbaar is aan de verwezenlijking van het volmaakte werelddoel Gods. Deze stelling is de religieuse grondstelling, de essentiëele inhoud van alle religieus geloof, gelijk immers alle geloofshelden, even als Paulus, verzekeren te ‘weten, dat dengenen, die God liefhebben, alles ten goede medewerkt,’ ook al die ellende des levens, waarop de pessimisten wijzen (*Rom.* 8). Nu mogen de meesten onzer in plaats van: ‘wij weten,’ liever zeggen: ‘wij gelooven, Heer! kom onze ongeloovigheid te hulp!’ dit staat vast: indien wij van deze wetenschap geheel verstoken waren, dan zou het alleen aan eene gelukkige inconsequentie te danken zijn, indien ons niet alle godsdienstig geloof ontzonk. Voor het geloof loopt alles in de wereld noodzakelijk uit op dit ééne groote einddoel: ‘opdat God zij alles in allen!’ 1 *Cor.* 15. Men kan ook aan deze teleologie waarde ontzeggen; velen doen dit inderdaad; maar evenzeer de ontkenning als de erkenning van een werelddoel behoort tot het gebied van het geloof, en niet tot dat van de wetenschap; met dit onderscheid evenwel, dat de erkenning in ieder geval ons gemoed, de ontkenning evenmin dit als ons verstand bevredigt. Alleen het ‘geloof’ is in staat de ‘verborgen diepten

van ons hart te vullen,' omdat het uitspreekt, wat in harmonie is met ons geestelijk bestaan. Ieder wijsgeerig stelsel hetwelk deze teleologie òf bestrijdt òf geheel verwerpt: (b.v. dat van de vulgaire materialisten) is, als in tegenspraak met 's menschen heiligst gevoel, gelijk Schelling (*Werke*, I. VII. 413) zegt, niet een 'System der Vernunft, sondern der Unvernunft.'

Deze teleologie, die geen ander steunpunt heeft dan het ideale wezen van onzen eigen geest, kan juist daarom nooit eenig licht doen opgaan over de afzonderlijke raadselen des levens. Maar wat schade, zoo wij hier 'in de duisternis blijven tasten,' als maar die 'fakkel van Jahveh,' dien de Spreukdichter (20 : 27) 'de ziel van den mensch,' de Stoa 'den God van binnen' noemt, zijne lichtstralen uitzendt in 'de kameren van ons binnenste?' Onder het veilige geleide van dezen God, van welken Goethe zegt in de *Iphigenia:*

> Ganz leise spricht ein Gott in unsrer Brust,
> Ganz leise, ganz vernehmlich, zeigt uns an,
> Was zu ergreifen ist, und was zu fliehen;

rustig voorwaarts strevende, laten wij èn den voortgang èn de uitkomsten des levens met het volste vertrouwen over aan dien, die van al zijne dadèn niet antwoordt (*Job* 33 : 13), wiens 'eer het is eene zaak te verbergen.' *Spreuk* 25 : 2.

Toen het bovenstaande reeds ter perse was, heb ik kennis gemaakt met het pas uitgekomen geschrift van Von Hartmann, *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus*. Berlin, 1880. Daar kent de schrijver aan het lijden eene providentiëele beteekenis toe, die hoogst bedenkelijk is voor het pessimistische stelsel, die, mijns inziens, slechts dan mogelijk is, als men zich stelt op het standpunt van het godsdienstig geloof. Hij zegt o.a. op blz. 138: 'Ohne das überwiegende Leid könnte und würde die Menschheit ihre ethische Bestimmung niemals erreichen, - mit demselben kann und wird sie dieselbe erreichen.... Hieraus allein schon entspringt die Wahrscheinlichkeit, dass das Leid im Ganzen eine objective teleologische Bedeutung beanspruchen kann, weil es ein Mittel ist, das seinen Zweck im Ganzen erfüllt.... Diese Wahrscheinlichkeit erhöht sich aber noch bedeutend durch die Wahrnehmung, dass das Leid im

Verlauf der Menschheitsentwickelung seinen Zweck immer m e h r und immer b e s s e r erfüllt,' u.s.w. En bl. 139: 'Die providentielle Leitung der Menschheitsentwickelung rechtfertigt die Zuversicht, dass die Zeit nicht mehr fern sei, wo das Leid nicht mehr wie jetzt zum grossen Theil ohne ethischen Gewinn erduldet wird, sondern wo sein Segen ganz und voll begriffen und ergriffen werden wird.' Trouwens, wie, als Hartmann (blz. 140), dweept met 'die Gerechtigkeit und Zweckmässigkeit der sittlichen Weltordnung,' is voorwaar niet verre van het koningrijk Gods!

S. HOEKSTRA BZ.

Het altaarbeeld van Saventhem.

(*Vervolg van blz.* 122.)

XI.

Weinige dagen slechts, nadat van Dijck aldus zijne dochter in Antwerpen ontmoet had, vertrok hij met zijne echtgenoote naar Parijs. Aan de bereiking van het doel, hetwelk hij zich met zijne reis naar het Fransche Hof had voorgesteld bleken echter bezwaren van bijna onoverkomelijken aard verbonden en daar het verkeer in den vreemde ook voor zijne echtgenoote niet zooveel bekoorlijks had, of zij verlangde vurig naar haar geboorteland terug te keeren, gingen zij nauwelijks een jaar, nadat zij vertrokken waren, over Calais en Dover weder naar Londen.

Maria bleef in Brussel aan hare moeder al die zorgen wijden, tot welke zij zich, door medelijden vooral en ook als eene boetedoening voor de schuld haars vaders, verplicht rekende en steeds was de omgang met Pastoor Denijs, meestal in hare woning, soms echter ook in zijne pastorie te Saventhem, haar een hoog gewaardeerde bron van vertroosting en versterking.

De tantes Isabella en Susanna leefden stil voort, niet zelden om Maria's wil droevig gestemd, maar toch dikwijls ook door een hartelijk en verstandig woord van Pater ter Horst opgewekt om met geduld de hoop op eene betere toekomst voor het geliefde pleegkind te bewaren.

Onderwijl werden in Amsterdam, in het gezin van Jacob Brants, moeielijke dagen doorleefd. Er werden wel is waar geene woorden gewisseld, met onderlinge liefde, of ook maar met eene goede verstandhouding in strijd. Dat gezin werd door geene ziekte bezocht, door geen ramp getroffen, die de stoffelijke welvaart knakte, maar het was daar, alsof een zuidelijk landschap,

gewoonlijk door een helderen en liefelijken zonneschijn bestraald, onder den grauwen, dicht bewolkten hemel van het Noorden was overgebracht. Jochem had, toen hij van zijne reis naar Antwerpen en Brussel in de ouderlijke woning was teruggekeerd, de redenen medegedeeld, die Maria bij haar besluit, om zijn aanzoek af te wijzen, deden volharden. Hij had daarbij gevoegd, dat hij niet alleen haar niets te verwijten had, maar hare handelwijze volkomen moest billijken. Zijne ouders konden zich ook met zijn verslag, hoewel niet in bijzonderheden nauwkeurig, tevreden stellen; zijne ervaring beantwoordde juist aan hunne verwachting en zij waren jegens hun zoon te liefderijk en ook te kiesch om hem vragen te doen, wier beantwoording hem hard moest vallen.

‘Het is afgedaan!’ had hij gezegd, ‘het moet uit zijn! Maria heeft mij overtuigd; ten spijt van onze liefde, wij moeten gescheiden blijven!’

Noch zijne moeder, noch zijn vader bleven in gebreke om hem hartelijk te troosten en dankbaar erkende hij ook de voorrechten, op welke zij hem konden wijzen, maar wat voor hem de beste vertroosting zou geweest zijn, spraken zij niet uit en er werd ook door hem niet verlangend op gezinspeeld.

Toch was het onmogelijk, dat zij alle drie de toekomst geheel uit het oog verloren. Jochem's vader dacht er met zijn bezadigd en schrander overleg aan, en de kansen schenen hem vooreerst voor zijn zoon niet gunstig te staan. Elisabeth van Dalen kon er hare aandacht niet op vestigen, zonder tevens te wenschen, dat de hinderpalen tegen eene huwelijksvereeniging van Jochem en Maria lang genoeg mochten blijven bestaan om, indien het mogelijk kon zijn, hen van elkander te vervreemden En Jochem schaamde zich over zichzelf, zoo dikwijls hij zich aan een schoonen droom voor de toekomst een oogenblik overgaf en daarna bedacht op welke voorwaarden dat geluk zou te verkrijgen zijn.

Zoolang toch Maria's ouders leefden, zoolang was er niet meer aan te denken, zoolang mocht het zelfs niet meer beproefd worden om haar van gedachten te doen veranderen. Elizabeth van Dalen overwoog niet zonder tevredenheid, dat, al liet de toestand van Maria's moeder haar geen hoogen ouderdom, waarschijnlijk zelfs een spoedigen dood voorspellen, Maria's vader was nog onlangs gehuwd, op de middaghoogte van zijn leven en met volle kracht in zijne kunst werkzaam. Al ware zij echter van den beginne reeds met dezelfde toegefelijkheid voor Jochems

wenschen bezield geweest als haar echtgenoot, zij zou toch even als hij, evenals haar zoon over die kansen voor de toekomst gezwegen, er liefst ook niet over gedacht hebben.

Voor edel gestemde gemoederen heeft de berekening om slechts door den dood van een of meerdere medemenschen tot het geluk, dat men verlangt, te kunnen doordringen, iets afschrikkends. Waar het groote, algemeene belangen geldt, het bestaan, de vrijheid, de welvaart van een volk bij voorbeeld, daar mogen vorsten en staatslieden er anders over denken, de handen zelfs aan het werk slaan, het zwaard uit de scheede rukken. De liefde voor het mindere, hoe gewettigd en eerbiedwaardig ook, mag niet in den weg staan aan de betrachting van de liefde voor het meerdere en hoogere, die toch eigenlijk ook dat mindere omvat en ten laatste juist voor dat mindere bovenal ten zegen is. Waar echter een zuiver persoonlijk belang op het spel staat, daar rijzen geheel andere bedenkingen op. Als de zon van ons geluk eerst kan opgaan over de graven van onze medemenschen, dan paart zich aan de vreugde van hare verschijning ook een sombere indruk en wij onthouden ons niet slechts van handelen maar ook van hopen, want wij huiveren voor de harde slagen van het onverbiddelijk noodlot, ook al zou het onze dierbaarste wenschen bevredigen.

Van deze overtuiging doordrongen, althans door dergelijke gevoelens overheerscht, verviel Jochem Brants tot eene zwaarmoedigheid, die noch met zijne jaren noch met zijn oorspronkelijk karakter strookte, maar die zich volkomen uit de ervaringen van zijn leven en uit de overwegingen die daarvan het gevolg waren, liet verklaren. Hij nam zijn werk in de handels- en kantoorzaken zijns vaders weder op, voegde zich betamelijk weder in den huiselijken kring, ging voorts zelden uit, maakte van den omgang met zijns gelijken in stand en jaren weinig gebruik en sloot zich liefst in zijn eigen kamer op. Het leven was voor hem kleurloos geworden. Maria had zijne liefde niet versmaad, zich haar niet onwaardig betoond; integendeel! Hij had geen rampzaligen hartstocht, die zijne eer als man, zijne waardigheid als mensch schandvlekte, te overwinnen; een wreed noodlot hield haar echter van hem gescheiden. Het verlangen om dien scheidsmuur te doen vallen, mocht zelfs niet bij hem opkomen; het zou het verlangen naar eene misdaad zijn geweest; en de hoop te koesteren op eene gunstiger wending van het lot had ook voor zijn

gevoel iets pijnlijks. Wat bleef hem over dan in sombere zwaarmoedigheid van den eenen dag tot den anderen voort te gaan? Grooter geestkracht, dan zijn deel was, zou er noodig zijn geweest om op zijn jeugdigen leeftijd en naar de opvoeding, welke hij genoten had, die zwaarmoedigheid te kunnen afleggen; bij de best ontwikkelden zou het toch een werk van langen duur geweest zijn; en het pleitte reeds voor de deugdelijkheid van zijn eigen karakter zoowel als van de beginselen, die hem waren ingeprent, dat hij niet in bedwelmende losbandigheid vervroolijkende opwekking zocht.

Die gemoedsgesteldheid, in al zijne woorden en daden, in geheel zijn gedrag zichtbaar, oefende bovendien in den huiselijken kring een veel belangrijker invloed uit, dan hij vermoedde. Zijn vader kon de gedragslijn, welke hij spoedig na de onverwachte en daarom eerst een weinig hinderlijke ontdekking van Jochem's liefde voor Maria, gekozen had, blijven volgen, zich toegefelijk blijven betoonen, met schrander overleg gezind om, zooveel hij kon, de zaken ten beste te schikken en voorts geduld oefenen. Zijne moeder ontmoette echter in de zwaarmoedigheid van haar zoon die macht, door welke zij langzamerhand maar onverbiddelijk gedwongen werd, haar oordeel te wijzigen en eindelijk zelfs maatregelen te beramen en te helpen uitvoeren, geheel in strijd met hare vroegere bedoeling.

Indien Jochem, door zijn hartstocht tot dolzinnigen overmoed vervoerd, bij zijne thuiskomst verklaard had, dat hij alle eischen van eer en welvoegelijkheid wilde trotseeren; Maria, ondanks haar zelf, tot eene echtverbintenis zou trachten over te halen, en zijne ouders zou noodzaken om de gevolgen, die daaruit in verschillende verhoudingen voor hem voortvloeiden, voor lief te nemen, zij zou stellig tegenover den op een dwaalspoor geraakten zoon haar fier karakter hebben gehandhaafd; door hem in hare hooghartigheid gekrenkt, zou zij geen teeder woord voor hem overgehad hebben en zij zou het haar echtgenoot niet hebben vergeven, indien hij in zijne toegefelijkheid had volhard en haar niet in onverzettelijken tegenstand had gesteund. Ook indien Jochem zich in een stroom van losbandige vermaken gestort had, onder de weelderige jongelingschap van de rijk en machtig geworden Amstelstad eenige losbollen tot gezellen gekozen en met hen dag en nacht zijn leed verrinkelrooid had, zij zou met al de waardigheid eener deftige vrouw en met al den ernst eener kiesche moeder hem bestraft hebben, en hem die zwakheid van

karakter verweten, door welke hij zich eerst aan een meisje als Maria had verslingerd en thans zich zedelijk en lichamelijk te gronde richtte. Noch het een, noch het ander gaf haar echter ergernis en zelfs nog éér zij er over kon nadenken, hoever zij daarin gaan mocht, drong haar moederlijk hart haar jegens Jochem tot het teederste medelijden. Hij merkte dat ook niet slechts op; hij was er haar zelfs hoogst dankbaar voor, maar zijn vader, aan wien de zachtzinnigheid van zijne echtgenoote evenmin kon ontgaan, zag tevens, dat Jochem's zwaarmoedigheid er eer door verzwaard dan verlicht werd.

‘Ik begrijp het wel,’ zeide hij tot haar, toen zij weder eens, gelijk dikwerf gebeurde, samen over Jochem spraken; ‘uwe woorden bewijzen, dat gij met hem lijdt; dat ontgaat hem niet en dat verhoogt zijn smartgevoel.’

‘Gij kunt wel gelijk hebben,’ antwoordde zij verdrietig, ‘maar ik bedoel juist integendeel, zijne smart te lenigen.’

‘Het gaat mij niet beter,’ bekende hij. ‘Hoe liefderijker ik hem toespreek en het een en ander voor hem beschik, hoe meer ik zijne zwaarmoedigheid zie toenemen, alsof hij zeggen wilde: mijn leed heeft ook u getroffen en dat spijt mij.’

‘Ik vrees,’ hernam zij, ‘dat die zwaarmoedigheid ook ten laatste op zijne gezondheid een nadeeligen invloed zal uitoefenen.’

‘Ja, dat zal zij zeker,’ stemde hij toe.

‘Zou, er niets te bedenken zijn, om hem afleiding te geven, om hem door andere gewaarwordingen aan die zwaarmoedigheid te onttrekken?’

‘Gij weet niet, wat ik al bedacht heb,’ verzekerde hij. ‘Het is mij zelfs reeds ingevallen, of ik hem eens boos zou maken, door van Maria kwaad te spreken. Ik kan hem daardoor zeker uit die doodelijke onverschilligheid, waarin hij voortleeft, opwekken, maar ik heb het nog niet durven doen; de vrees bekruipt mij, dat het geneesmiddel erger zou kunnen zijn dan de kwaal.’

‘Het zou ook bovendien onrechtvaardig en wreed zijn,’ meende zij; ‘er is van het meisje zelf niets dan goeds te zeggen.’

Jacob Brants kon niet nalaten zijne vrouw aan te zien op eene wijze, die duidelijk bewees, dat hare woorden voor hem althans geene onaangename verrassing waren.

Het ontging haar niet en zij vroeg: ‘Heb ik ooit anders gesproken?’

‘Neen!’ antwoordde hij, ‘maar u dit zoo rondborstig te hooren erkennen doet mij vooral genoegen, omdat er uit blijkt, dat gij, evenmin als ik, het Jochem tot schande aanrekent, van op dat meisje verliefd te zijn geworden.’

‘Daar hebben wij ook volstrekt geene reden voor,’ verzekerde zij. ‘Zij is ons, evenals wij haar, persoonlijk onbekend, maar door hare weigering om Jochem's aanzoek gehoor te geven, heeft zij juist ook jegens ons zooveel achting en ontzag betoond, dat wij haar de eer, welke daarvoor haar toekomt, niet mogen onthouden. In haar geval zou ik jegens menschen, zooals wij zij, niet beter kunnen gehandeld hebben.’

‘Intusschen,’ hernam hij, ‘zijn de jongelui de slachtoffers der ongelukkige omstandigheden.’

‘Was Jochem maar weer de oude!’ verzuchtte zij. ‘Hij was nooit luidruchtig, maar altijd opgeruimd, vroolijk van aard.’

‘Ik heb ook al eens bedacht,’ zeide hij, ‘om hem geheel alleen de eene of andere onderneming op touw te laten zetten; misschien zou eene zaak, welke hij alleen, geheel voor zijne bijzondere verantwoording had, door het overleg, hetwelk zij zou vorderen, en door de spanning tusschen de hoop op winst en de vrees voor verlies, zijn levenslust weder opwekken.’

‘Het was waarlijk niet kwaad!’ oordeelde zij, maar zij opperde tevens bedachtzaam het bezwaar: ‘En als hij dan eens verloor?’

‘Hoor, Elisabeth!’ antwoordde hij, ‘gij kent den staat van ons vermogen en al zijt gij niet juist op de hoogte van de loopende zaken, gij weet even goed als ik, dat een verlies van een duizend gulden of wat ons niet zou te gronde richten. Het zou al eene belangrijke som moeten zijn, welke wij een te hoogen prijs mochten noemen om Jochem uit zijne zwaarmoedigheid op te wekken.’

‘Neen, maar,’ deed zij hem opmerken, ‘ik bedoel, of hij zich zulk een verlies niet al te zeer zou aantrekken?’

‘Ik geloof niet,’ verklaarde hij, ‘dat na de ongelukkige geschiedenis met Maria een ramp van finantieelen aard zijne droefgeestigheid nog vermeerderen zou. Ik kan mij echter wel voorstellen, dat hij zich tot verzet zou geprikkeld gevoelen en door andere ondernemingen het verlies zou trachten te vergoeden.’

‘Dan was ook zijne energie weder opgewekt,’ merkte zij aan.

‘Juist! Willen wij de proef eens wagen? Ik kan wel iets bedenken.’ Jacob Brants moest eenige oogenblikken wachten, éér hij het antwoord van zijne echtgenoote vernam. Met teedere

belangstelling voor haar zoon werd door de moeder gewikt en gewogen.

Eindelijk sprak zij vastberaden: ‘Ga uw gang! Beproef het met hem!’ Maar zij kon hare tranen niet weerhouden, terwijl zij er waarschuwend bijvoegde: ‘Wees toch voorzichtig met hem, Jacob! Hij is onze eenige!’

Ook zijne oogen werden vochtig. ‘'t Is waar!’ stemde hij toe: ‘Het dierbaarste, wat wij bezitten, staat op het spel!’

Een paar weken na dit gesprek zat Elisabeth van Dalen met haar zoon, terwijl haar echtgenoot nog op het kantoor werkzaam was, in hare dagelijksche woonkamer. De avond was reeds ver gevorderd en Jochem was binnengetreden met het bericht, dat zijn vader hem weldra volgen zou. Naar gewoonte had hij uit eene kast, die eene voor die dagen niet onbelangrijke huisbibliotheek bevatte, een boek genomen en zich aan het lezen gezet. Opzettelijk voor de bladzijde, welke hij had opgeslagen, aandacht te huichelen, was zijn doel niet, en hoewel geen enkel woord hem ontsnapte, toch kon zijne moeder, terwijl zij zijdelings hem gadesloeg, duidelijk opmerken, dat de poging, welke hij aanwendde, om zich door den schrijver, en die schrijver was niemand minder dan de dichter Joost van den Vondel, te laten medesleepen, vruchteloos bleek. Zij meende ook het dichtstuk, dat hij ter hand genomen had, te herkennen; vergiste zij zich niet, dan was het nog niet lang geleden uitgekomen en eerst voor eenige weken aangekocht. Zij zelf had het dan ook gelezen en het kwam haar volstrekt niet onbegrijpelijk voor, dat een tafereel van huiselijke tweedracht, hoe treffend schoon ook geschilderd, voor Jochem iets afschrikkends had.

‘Leest gij “Joseph in Dothan”?’ vroeg zij.

‘Ja, moeder!’ zeide hij, zonder op te zien.

‘Ik vind,’ hernam zij, ‘dat Vondel zeer juist de samenspanning der oudere broeders tegen Joseph heeft voorgesteld. Het schouwspel van zulk een tweespalt onder kinderen van hetzelfde gezin doet pijnlijk aan.’

‘Ja,’ antwoordde Jochem weder, niet kortaf, als iemand, die in het genoegen, hetwelk de lezing van een voortreffelijk dichtstuk verschaft, niet wil gestoord worden, en evenmin op dien toon van ingenomenheid, die zijne moeder had kunnen overtuigen, dat de gedachte, door haar uitgesproken, ook reeds bij hem was opgerezen; hij sprak onverschillig, met zwaarmoedige lusteloosheid, alsof hij, indien het haar aangenaam zou geweest zijn,

even gewillig een ontkennend als een toestemmend antwoord kon gegeven hebben.

‘En weet ge,’ ging zij weder voort, ‘wat ik nog aandoenlijker vind?’ Jochem zag even op, beleefd, daar zijne moeder het gesprek wilde voortzetten, maar volstrekt niet nieuwsgierig.

‘De schildering van Jacob's leed heeft mij diep getroffen,’ zeide zij. ‘Gelukkig het gezin, waar voor ouders en kinderen het vonnis niet gelden kan: de kleine treên op 't kleet, het groote treet op 't hart.’

‘Ja, dat is gelukkig,’ bevestigde Jochem kalm. Hij legde het boek voor zich op de tafel: keerde zijn gelaat van de brandende kaarsen, die er opstonden, af en staarde onbestemd naar het minder verlichte deel der kamer.

‘Ik weet niet, of ik den versregel wel goed heb opgezegd.’ merkte zijne moeder aan. ‘Er staat stellig iets dergelijks, maar de woorden zijn, meen ik, anders gerangschikt. Als ik mij in de bedoeling van den dichter niet vergis, dan komt er dat echter minder op aan, dunkt mij.’ Zij verwachtte, dat hij haar zou tegenspreken; zij hoopte het. Zij rekende er althans op, dat hij den door haar aangehaalden versregel zou opzoeken en haar voorlezen. Hij deed noch het een noch het ander.

‘Het komt er eigenlijk ook minder op aan.’ Meer zeide hij niet. Hij nam het boek weder op, maar zonder begeerte en ook zonder tegenzin; het gesprek scheen ten einde; het had zijne belangstelling nauwelijks gewekt; hij zou maar weer gaan lezen, ofschoon het stuk van Vondel nauwelijks zijne aandacht boeide.

Bekommerd schudde zijne moeder het hoofd, terwijl hij de oogen van haar af en op het boek gericht hield, en eenige oogenblikken liet zij hem ongestoord. Zij kon echter niet lang hem zoo zwaarmoedig zien zitten, zonder nog eens te beproeven, of zij hem niet kon uitlokken tot een gesprek, gelijk zij vroeger menigmaal, als zijn vader zich nog liet wachten, met hem had gevoerd, over nieuwtjes van den dag, over den loop der kantoorzaken, over het een of ander kunstvoorwerp.

‘Uw vader blijft van avond lang op het kantoor,’ merkte zij aan.

‘Hij had nog iets bij te schrijven, geloof ik,’ antwoordde Jochem. Het was hem blijkbaar onverschillig of zijne moeder hem wilde storen, of hem ongehinderd laten voortlezen.

‘Moest ge hem niet helpen?’ vroeg zij.

‘Dat kon ik niet,’ zeide hij. ‘Ik weet niet wat van daag op

het kantoor is voorgevallen, want ik ben den geheelen dag met mijn eigen zaken bezig geweest.'

'Met uw eigen zaken?' Opzettelijk gaf zij zoo sterk mogelijk aan hare stem den toon van blijde verrassing, of het mogelijk ware Jochem tot vroolijke mededeelzaamheid te prikkelen. 'Doet gij eigen zaken, Jochem?'

'Vader heeft u daarvan toch zeker iets verteld?' antwoordde hij doodbedaard, met het opengeslagen boek nog altijd in de hand.

'Met een enkel woord heeft hij er over gesproken,' erkende zijne moeder ontwijkend. 'Maar vertel gij er mij iets meer van! Bevalt het u goed? Heeft de verantwoordelijkheid u geen zorg gegeven? Zijt gij gelukkig geslaagd?'

Jochem legde zijn boek nog niet neder; hij wou wel praten, hij wou ook wel lezen; 't was hem om 't even! 'Ik heb indigo gekocht,' zeide hij, 'en de markt was vlug en willig.'

'Indigo? zoo, nu daar heb ik geen verstand van, maar hebt gij gewonnen?'

'Tien duizend gulden ongeveer.' Hij kon niet kalmer gesproken hebben, indien hij reeds door jarenlange ervaring tegen verlies gehard, had moeten erkennen: 'Tien duizend gulden verloren!'

Zijne moeder vatte de zaak echter geheel anders op en trachtte de blijdschap, welke dit bericht bij haar verwekte, ook hem mede te deelen.

'Dat is een uitstekend begin! Ik wensch u van harte geluk, koopman!' Zij stak hem over de tafel hare hand toe.

Jochem legde bedaard zijn boek neder en stak ook de zijne uit, maar zijn handdruk was flauw en koel zijn woord: 'Dank u, moeder!'

'En zoudt ge mij dat niet eens vertellen?' hernam zij. ''t Is waar, wij hebben juist geene behoefte aan dat geld, maar handel wordt toch om winst gedreven. Is uw vader niet in zijn schik?'

'Ja, hij is zeer tevreden.'

'Dat begrijp ik. Hij zal bij het avondmaal gaarne met u een beker van onzen besten wijn op die gelukkige uitkomst ledigen, en ik zal zien of ik uit den kelder, behalve den wijn, nog iets bijzonders kan opschaffen. Wel, jonge koopman! dat geeft een vroolijk avondje!'

Zij stond op om de kamer te verlaten en met hare dienst-

bode te gaan overleggen, maar wachtte nog een oogenblik op het antwoord, dat zij op hare laatste woorden van Jochem hoopte.

Hij liet echter goed- noch afkeuring van haar feestelijk plan blijken. ‘t Is goed, moeder!’ zeide hij en daarmede liet hij haar, terwijl hij zijn boek weer opnam, vertrekken.

Het gelukte haar niet en evenmin Jochems vader, die spoedig binnentrad, om hem aan zijne zwaarmoedigheid te ontrukken, ook niet later op den avond, toen zij aan den disch gezeten waren, ook niet onder het genot van den keurigen Franschen wijn. Hij nam den lof, welken vooral zijn vader hem voor zijne ijverige en schrandere werkzaamheid toebracht, dankbaar aan. Hij erkende de gunstige kansen, hem door de fortuin gegund, welke vooral zijne moeder hem deed opmerken, maar juist onder den invloed van den krachtigen wijn werd hij nog stiller, nog treuriger. Toen hij eindelijk zijne ouders goeden nacht gewenscht had en naar zijne slaapkamer was gegaan, waren zij overtuigd, dat geldelijke winst hem voor zijn leed geene vertroosting geven kon. Zijne droefgeestigheid maakte hem voor zijn werk niet onbekwaam, maar zelfs de flauwe glimlach, waarmede hij bijwijlen de vriendelijkheid zijner ouders had beantwoord, was niet meer dan een bewijs zijner erkentelijkheid, geen teeken van vreugde over zijn voorspoed geweest.

Op zijne moeder vooral had zijn gedrag een hoogst treurigen indruk gemaakt en met betraande oogen richtte zij tot zijn vader, nadat hij hen verlaten had, de vraag: ‘Indien voorspoed in den handel, in de zaken, waaraan hij zich ijverig toewijdt, hem geene vreugde verschaffen kan, wat zal dan ooit in staat zijn hem boven zijne zwaarmoedigheid te verheffen?’

‘Misschien,’ antwoordde hij, zoowel voor zich zelf als voor haar eenigen troost bedenkende, ‘misschien zijn wij met het nemen van deze proef nog te vroeg geweest. Het kan best wezen, dat wij eerst na een langer tijdsverloop in zijne gemoedsgesteldheid eene verandering ten goede zullen ontdekken.’

‘Ik wensch het van harte,’ hernam zij; ‘als er maar niet zooveel tijd moet verloopen, dat zijne gezondheid er te veel onder geleden heeft, om hem ooit weer den vroolijken levenslust van vroeger dagen te laten genieten!’

‘Het zou ook kunnen gebeuren,’ giste hij, ‘dat hij spoedig een ander meisje ontmoette, hetwelk hem Maria deed vergeten.’

‘Misschien!’ zeide zij ernstig; ‘maar ik ken hem te goed.

Ik vrees, vergeten zal hij haar nooit en misschien zullen jaren moeten voorbijgaan, éér eene andere hem voor haar verlies vergoeding zal kunnen schenken.'

'Dan zal ik maar wenschen,' hernam hij, 'dat het vermoeden, hetwelk ik uit den laatsten brief, heden avond door mij geopend, heb opgevat, zal bewaarheid worden.'

'Welk vermoeden?'

'Dat Jochem in zijn eigen zaken, die nu zoo gunstig staan, wellicht spoedig met tegenspoed zal te worstelen krijgen.'

'Is dan de gelukkige uitkomst, met welke wij daar straks hem hebben gelukgewenscht, niet beslist?'

'Dat is te zeggen: niemand behoeft nog op dit oogenblik te aarzelen om Jochem die tien duizend gulden winst toe te kennen, maar hij heeft zijne waren nog niet te gelde gemaakt. Doet hij het morgen reeds, dan voorzie ik geen bezwaar, maar wacht hij, dan voorspelt de rijzing van andere waren, welke mij is bericht, dat de indigo, voor hem de hoofdzaak, naar mijn inzien, zal dalen.'

'Zult ge hem waarschuwen?'

'Door hem mijn gevoelen mede te deelen? Neen! Door hem dien brief te laten lezen? Ja! Maar hij moet zijn eigen inzicht volgen.'

'En als hij dan wellicht een gevoelig verlies lijdt?'

'Dan zullen wij bedenken, wat wij besproken hebben. Het verlies kan ons niet deren en indien hij er zich door geprikkeld gevoelde tot blijmoedige krachtsinspanning en zijne vroolijkheid onder de worsteling met de fortuin terugwon, dan hadden wij dat voorrecht niet te duur gekocht!'

''t Is waar,' stemde Elisabeth van Dalen toe; 'wij zullen daarvan dan maar het beste hopen, want, ziet ge Jacob! al was Maria ouderloos en al hebben wij alles voor Jochem over, tegen haar eigen wil en begrip kan zij toch niet zijne vrouw worden.'

'En gij zoudt haar ook niet tot schoondochter wenschen?' vroeg hij.

'Neen!' antwoordde zij, 'neen, maar de geheele zaak ligt ook buiten onze macht. Onze wenschen beteekenen in dit geval niet veel, want wij zouden haar toch in strijd met haar eigen verlangen niet hierheen kunnen brengen.'

Jacob Brants merkte op, dat de laatste vraag, niet zonder slim overleg door hem gedaan, wel niet weifelend, maar toch eenigszins ontwijkend door zijne echtgenoote werd beantwoord.

Hij sprak er met haar niet verder over, want hij bedacht, dat menschen, die beginnen te wankelen in gevoelens, welke zij eenmaal krachtig hebben voorgestaan, gewoonlijk wanneer zij die wankelmoedigheid door anderen zien ontdekt, voor eenigen tijd althans koppiger dan ooit te voren die gevoelens aankleven en verdedigen. Voorzichtig leidde hij hare aandacht af en verzekerde zich haar openhartig vertrouwen door te beloven, dat hij haar bij tijds zou inlichten, indien Jochem's eigen zaken mochten achteruitgaan.

Er verliepen ook niet vele dagen, of hij kon haar die inlichtingen verschaffen. Jochem had den brief, over welken zijn vader tot zijne moeder gesproken had, gelezen; de waarschuwing er in vervat was hem niet ontgaan maar hij had besloten aan de fortuin zoolang mogelijk het hoofd te bieden. Van dag tot dag evenwel ging de prijs zijner waren achteruit en ondanks zijne beste pogingen om de beurs gunstiger te stemmen en hoewel daarin door eenige andere belanghebbenden gesteund, weldra moest het hem blijken, dat hij eene ongelukkige keuze gedaan had. De eerst behaalde winst versmolt en spoedig was zijn verlies ongeveer tot een gelijk bedrag geklommen.

Voor zijn vader kon die gang van zaken niet verborgen blijven en door hem gewaarschuwd sloeg zijne moeder hem dagelijks opmerkzaam gade. Het zou haar welkom zijn geweest, indien wrevelige woorden tegen het weerbarstige noodlot hem waren ontsnapt; al had hij over de eene of andere kleine hindernis in den huiselijken kring zich eene toornige uitdrukking veroorloofd, welke zij onder andere omstandigheden onbetamelijk zou hebben genoemd, thans zou zij er zich in verheugd hebben. Hij bleef echter onveranderlijk dezelfde, in houding en bewoordingen kalm, maar steeds door die zwaarmoedigheid, welker oorzaak aan zijne ouders bekend was, even ongevoelig eigenlijk voor rampspoedig verlies als voor gelukkige winst. Hij maakte zich aan geen verzuim schuldig; hij deed als koopman getrouw zijn plicht, maar het was alsof de uitkomst, zij mocht thans in dezelfde mate nadeelig zijn, gelijk zij eerst voordeelig scheen te zullen wezen, hem niet aanging.

‘Hij bekommert er zich volstrekt niet over,’ zeide zijn vader tot zijne moeder, ‘althans zijne energie is er niet door opgewekt.’

‘Ik vrees, dat gij gelijk hebt,’ antwoordde zij. ‘Ik heb hij hem geen zweem van opgewektheid bespeurd, om te beproeven

of hij in andere ondernemingen gelukkiger slagen kan en het geleden verlies alzoo herstellen.'

'Integendeel,' verzekerde hij; 'ik houd mij overtuigd, dat hij daar zelfs niet over denkt. Hij heeft mij gevraagd, of het verlies, door hem geleden, mij in het een of ander opzicht hindert, en toen ik hem daarover volkomen had gerustgesteld, gaf hij mij te kennen, dat hij van het drijven van eigen zaken liefst afzag. Het leverde toch niets op en hij kon, ouder gewoonte, onder mijne leiding weder werkzaam zijn.'

'Maar hij zal langzamerhand versuffen!' riep zij droevig uit. 'Zulk eene zwaarmoedigheid leidt tot geestverdooving, tot eene doodelijke krankheid waarschijnlijk.'

'Als dat het geval moest worden,' zeide hij, 'dan kunnen wij waarlijk niet zeggen, dat van twee kwaden ons nog het beste is te beurt gevallen.'

'Hoe bedoelt gij dat?' vroeg zij.

'Wel,' bekende hij, 'hoe ongunstig de bijkomende omstandigheden ook wezen mogen, ik zag hem toch veel liever, vroolijk en levenslustig met Maria gehuwd, dan in zwaarmoedigheid wegkwijnen.'

Eigenlijk was Jacob Brants voor het laatste niet werkelijk bevreesd. Hij waande en naar zijne levensopvatting en levenservaring terecht, dat hoogstwaarschijnlijk zijn zoon zich langzamerhand in het onvermijdelijke lot zou leeren schikkken, al bleef hem door geheel zijn leven van de verbroken verbintenis met Maria eene smartelijke herinnering bij. Zijne echtgenoote begon echter over het ergste, wat gebeuren kon, te spreken en hij, die van den beginne geneigd was geweest om Jochem's wenschen te bevredigen, trachtte te weten te komen tot welke mate van toegefelijkheid dat smartelijk vooruitzicht haar bewegen kon.

Zij beantwoordde zijne ontboezeming niet terstond. Zoo scherp afgebakend had zij zich die keuze nog nooit voorgesteld en zij deinsde terug voor de noodzakelijkheid om uitspraak te doen. Zij zocht dus en vond ook een uitweg, maar zij openbaarde daarmede tegelijk hare wankelmoedigheid. Er was een tijd geweest, waarin zij met koele hooghartigheid of ook, indien men haar had tegengesproken, met heftigen trots, in ieder geval slechts minachtend over een huwelijk van Jochem met Maria zich kon uitlaten, maar thans was het haar reeds welkom, dat zij haar oordeel verzwijgen kon en dat de beslissing niet aan haar stond.

Nadat zij eenige oogenblikken had nagedacht, zeide zij zacht:

‘Gij spreekt, Jacob! alsof niet, naar het oordeel van het meisje zelf, die bijkomende omstandigheden haar en Jochem onverbiddelijk gescheiden houden. Tot de keuze, welke gij voorstelt, zijn wij gelukkig niet verplicht; zij staat zelfs niet in onze macht. Ik maak mij maar over Jochem bezorgd.’

‘En niet zonder reden. Wij zullen geduld met hem moeten hebben en voorts van den tijd verbetering wachten. Houd moed, Elisabeth!’

Met teedere vriendelijkheid voegde hij haar de laatste woorden toe, maar dwong haar geene nadere verklaring af. Het was hem, wien zelf het geluk van zijn eenigen zoon niet minder ter harte ging dan haar, genoeg dat zij hem niet de vrij moedigheid ontnam, om het plan uit te voeren, dat hij sedert een paar dagen had overdacht. Buiten haar medeweten vooreerst wenschte hij met Pater ter Horst eene briefwisseling aan te knoopen en na dat gesprek verzond hij den eersten brief.

XII.

Toen Maria, nadat zij haar vader in Antwerpen ontmoet had, te Brussel was teruggekeerd, nam zij den wensch van hare moeder om het altaarbeeld, door haar vader geschilderd, uit de kerk van Saventhem te verwijderen, bijzonder ter harte. Dat die wensch thans haar zwaarder woog dan voor haar uitstapje, ontveinsde zij zich niet, maar van al de beweegredenen, die haar krachtiger dan te voren nog met hare moeder deden instemmen, gaf zij zich geen rekenschap. Toch waren zij bij een karakter als het hare en na de handelwijze, welke zij zich jegens haar vader had veroorloofd, gemakkelijk te ontdekken. Zij had terstond het kiesch gevoel, dat uit het verlangen van hare moeder sprak, gebillijkt, maar al had het haar geene heiligschennis toegeschenen, dat het schilderstuk, aan welks oorsprong zulke onheilige herinneringen verbonden waren, daar hing, zij zou toch met verdubbelde toegefelijkheid beproefd hebben hare moeder tevreden te stellen.

Wat de geneesmeester haar niet verborg, kon zij zelf ook duidelijk opmerken: de levenskracht van hare moeder stierf langzamerhand maar zeker weg. Hoewel de aanvallen van hare vreeselijke kwaal in aantal verminderden, zij namen in hevigheid

toe en telkens na zulke pijnlijke uren was het zichtbaar, dat zij onherstelbaar krachtverlies geleden had en een stap nader tot haar laatsten levensdag gekomen was. Daarin vond Maria natuurlijk aanleiding, om in toenemende mate haar de liefderijkste zorgen te wijden en, wat zij verlangen mocht, zoover het mogelijk was, in te willigen. Er was tevens bij haar een gevoel ontwaakt, dat haar krachtig aandreef tot het bewijzen van al die teederheid, door welke eene dochter de laatste levensdagen van hare moeder verzachten kan. Neen, zij zou niet hebben toegestemd, dat zij met die teederheid jegens hare moeder in zekeren zin boete deed voor de hardheid, waarmede zij haar vader had bejegend! De gedachte, of zij in hare bittere gestrengheid jegens hem te ver was gegaan, kwam nauwelijks bij haar op of werd ook verbannen, maar zij ondervond niettemin, dat het onvermijdelijk leed van het noodlot nog verzwaard wordt, omdat de bron van vertroostende vreugde dan is verstopt, daar, waar haat en wraak de harten innemen en onwillekeurig zocht zij evenwicht en vergoeding, rijker in liefde te Brussel, naarmate zij kariger zich daarmede te Antwerpen betoond had. Hartstochtelijke menschen, gelijk Maria, geven gewoonlijk duidelijk en forsch hunne verontwaardiging en hun afkeer te kennen en licht gaan zij daarbij in woord en daad te ver, maar is hun karakter waarlijk edel, dan verwonden zij daarbij altijd tegelijk zichzelf, hoe rechtmatig hun toorn ook wezen moge. Verwijt hen niets! Gij zoudt waarschijnlijk slechts eene hernieuwde losbarsting van hartstochtelijkheid uitlokken. Het is niet eens noodig, dat gij hen terechtwijst! Houdt u overtuigd, dat toch weldra de vlijm der grievende beleediging, de smart van den vijandigen maatregel door niemand dieper gevoeld wordt dan door hen!

Het was dus nauwelijks noodig geweest, dat Maria's moeder nog eens over haar afbeeldsel begon te spreken; hare dochter voorkwam haar. De slotsom van beider overleg was, dat zij, om het gewenschte doel te bereiken, aan Pastoor Denijs voor het altaarbeeld zijner kerk een ander in ruil moesten aanbieden. Ook al was hij met de bijzondere aanleiding voor het verzoek, dat tot hem gericht werd, bekend en jegens haar, die het deden, hoogst welwillend, hij moest toch wellicht ook zijne superieuren en zeker zijne parochianen kunnen tevreden stellen, en hij zou het stellig niet beter kunnen doen, dan wanneer voor het werk van van Dijck een ander van een der beste leerlingen van Rubens

of van dien meester zelf in ruil gegeven werd. Moeder en dochter begrepen, dat het verzoek hem eigenlijk terstond op die wijze moest worden voorgedragen en zij besloten derhalve hem er niet eer over aan te spreken, voor zij zich verzekerd hadden, dat zij over een behoorlijk passend ander schilderstuk konden beschikken. De weg, welken zij daartoe moesten inslaan, was aangewezen en gebaand. De tantes, die in Antwerpen woonden, konden, des noods met behulp van een bevriend kunstkenner, zulk een stuk uitkiezen of bestellen. Maria nam de pen op en schreef, vriendelijk gelijk zij in ieder geval zou gedaan hebben, buitengewoon vriendelijk omdat zij berekenen kon, dat bij hare tantes van haar bezoek in Antwerpen nog een onaangename indruk was overgebleven. Zij zelf had over de ontmoeting met haar vader niet geheel kunnen zwijgen en zij achtte het waarschijnlijk, dat hij voor zijn vertrek naar Parijs zijne zusters had vaarwel gezegd en daarbij de teleurstelling niet ontveinsd, welke hem in de harde bejegening zijner dochter had getroffen. De brief bereikte ook zijne bestemming en de inhoud dreef tante Susanna om hulp en voorlichting naar Pater ter Horst.

‘Ja,’ zeide zij, nadat hij den brief van Maria, welken zij hem had overhandigd, gelezen had: ‘Ja, zulk een verzoek richt nu ons nichtje tot ons! Uw Eerwaarde begrijpt, dat wij geen raad weten! Hoe zullen wij haar in dat geval helpen? Zij heeft er zeker op gerekend, dat zusters van een kunstschilder ook in zijn vak bedreven zijn, maar zij kon zich toch herinneren, dat wij altijd de kunst bewonderen, zonder ooit te beweren, dat wij er verstand van hebben! Jaren geleden dachten wij daar soms anders over, maar onze broeder heeft ons terecht gewezen, en dus zeide ik tot Isabella: ik zal maar eens naar Pater ter Horst gaan; die zal er wel iets op weten.’

‘Misschien kan ik u inderdaad helpen,’ antwoordde hij welwillend; ‘maar vergun mij te beginnen met een paar vragen te doen, die onder het lezen van dezen brief bij mij oprijzen.’

‘Ik kan uw Eerwaarde denkelijk alles mededeelen wat u weten wil,’ verzekerde zij. ‘Isabella zeide ook: ga gij maar naar Pater ter Horst; als gij met hem gesproken hebt, dan zal de geheele geschiedenis hem duidelijk zijn uitgelegd.’

‘Ik geloof waarlijk, dat uwe zuster u geene taak heeft opgedragen, die uwe krachten te boven gaat,’ merkte Pater ter Horst glimlachend aan, ‘maar voor dat schilderstuk in de kerk van Saventhem heeft zeker Maria's moeder als model gediend?’

‘Juist, Eerwaarde! mijn broeder heeft in dit geval zeker lichtzinnig gehandeld; ik geloof echter niet opzettelijk met de booze bedoeling om te spotten,’ antwoordde Susanna verontschuldigend.

‘Al heeft hij het geschilderd, hij heeft het toch niet boven het altaar laten ophangen. Wie zich daaraan ergert, moet anderen de schuld geven,’ stemde Pater ter Horst toe, ‘en nu wenscht Maria's moeder het weder in te ruilen voor een ander stuk. Vraagt uw nichtje om hier in Antwerpen een schilderij te koopen, dat voor altaarversiering dienen kan?’

‘Uw Eerwaarde heeft dat immers in haar brief gelezen? Zij noemt wel geene bepaalde geldsom, maar ik twijfel niet, of wat u besteden wil, zal door haar dankbaar voor uwe hulp worden uitbetaald.’ De Begijnzuster neeg voor den Pater, zoo beleefd als het haar, terwijl zij zat, mogelijk was.

‘Een passend schilderstuk en fraai bewerkt ook, is hier zeker te krijgen,’ antwoordde hij. ‘Eene Mater Dolorosa of een of ander Heiligenbeeld, misschien zelfs eene kopie van de kruisafneming van den Heer Rubens; maar wij spreken er over, alsof Maria en hare moeder over de sieraden van de kerk van Saventhem vrije beschikking hadden. Zonder nog aan andere personen, wier toestemming voor zulk een ruil zou kunnen noodig zijn, te denken, zou ik toch, éér ik mijne tusschenkomst bij den aankoop van een schilderstuk verleen, willen weten of de Pastoor van Saventhem er niet tegen heeft?’

‘Pastoor Denijs? Kent uw Eerwaarde hem?’ vroeg Susanna.

‘Niet persoonlijk! Ik heb u en uwe zuster een enkelen keer over hem hooren spreken, maar Maria heeft bij haar kortstondig verblijf alhier mij niets van hem verteld. Trouwens, zooals ge weet, ik heb haar slechts vluchtig in uwe woning ontmoet.’

‘O, hij is zoo goed en zoo hartelijk voor haar en hare moeder! Hij is veel jonger dan uw Eerwaarde, maar zij hadden daar geen beter vriend en raadsman kunnen vinden.’

‘Zoo, dat verheugt mij!’ zeide Pater ter Horst onergdenkend. ‘Ik ken Maria en ik heb van hare moeder genoeg vernomen om te weten, dat zij van tijd tot tijd aan een hartelijk woord en ook aan eene verstandige vermaning behoefte hebben.’

‘Uw Eerwaarde kan er op rekenen dat Pastoor Denijs Maria heeft overgehaald om haar vader te gaan bezoeken,’ verzekerde Susanna. ‘Zij zou waarschijnlijk aan den aandrang van Isabella niet hebben toegegeven.’

‘Die ontmoeting is toch niet zeer vriendschappelijk geweest, niet waar?’ hernam hij. ‘Althans naar hetgeen ik van uwe zuster daarover vernomen heb, veronderstel ik, dat Pastoor Denijs iets anders zal bedoeld hebben.’

‘Och ja!’ erkende Susanna zuchtend, ‘hij is de zachtzinnigheid zelf. Ik heb hem niet dikwijls ontmoet, maar nooit of de liefderijkheid zijner woorden heeft mij getroffen. Niet alleen als hij tot Maria's moeder spreekt, ontvouwt hij voor haar liefderijk de vertroostingen van onze Heilige Kerk, maar vooral jegens Maria zijn zijne woorden zacht en teeder. Hij heeft natuurlijk diep medelijden met haar; ik begrijp niet, dat zij, na hem te hebben geraadpleegd, haar vader zoo hard heeft kunnen bejegenen.’

‘Ik weet bij ondervinding,’ zeide hij, ‘dat Maria niet altijd een gewillig oor leent, al wordt met de beste bedoeling eene vermaning tot haar gericht.’

‘Uw Eerwaarde zal toch daarom, hoop ik, thans uwe hulp niet weigeren?’ vroeg Susanna verschrikt.

‘Dan zou ik niet beantwoorden aan den goeden dunk, waarmede gij hierheen zijt gekomen,’ antwoordde hij geruststellend. ‘Maar is zij voor haar plan van de toestemming en medewerking van Pastoor Denijs verzekerd? Dat staat in haar brief niet nauwkeurig vermeld.’

‘Zij zal het niet noodig hebben geacht,’ meende Susanna. ‘Zij heeft zeker berekend: de tantes begrijpen wel, dat van dien kant geene onoverkomelijke bezwaren zullen geopperd worden.’

‘Begrijpt gij en uwe zuster dat waarlijk?’ vroeg Pater ter Horst verwonderd.

‘Ja, Eerwaarde! Althans als het alleen of grootendeels van Pastoor Denijs afhangt om een wensch van Maria te bevredigen, dan kan ik mij niet voorstellen, dat zij zou worden teleurgesteld, en ik ben overtuigd, dat Isabella u hetzelfde zou zeggen.’

Susanna sprak argeloos haar gevoelen uit, maar Pater ter Horst werd tot ernstig nadenken gestemd. ‘Is hij haar dan zoo bijzonder genegen?’ vroeg hij.

‘Van het eerste oogenblik, waarop wij hem in de kerk te Saventhem hebben ontmoet, heeft zij in hem een vriend gewonnen. Het laat zich uit zijn zachtzinnig en liefdevol karakter best verklaren,’ antwoordde Susanna openhartig. ‘Zij was droevig gestemd, nog onder den eersten indruk van de geschiedenis van hare geboorte en ontroerd bij het bezoeken van de plaats,

waar zij hare moeder kon zien afgebeeld, Ik kon het toen reeds Pastoor Denijs aanzien, ik kon het aan den toon van zijne stem hooren, hoeveel medelijden zij hem afdwong, hoewel de oorzaak van hare sombere gemoedsgesteldheid hem nog onbekend was, en zij heeft sedert dien dag hem voor menig hartelijk woord en voor menige vriendelijke terechtwijzing te danken.'

'Hij bezoekt haar zeker dikwijls te Brussel?' vroeg Pater ter Horst met kalmen ernst; 'en gaat zij ook wel naar de pastorie te Saventhem?'

'Zij verlaat ongaarne en zelden hare moeder, maar Pastoor Denijs komt telkens naar Brussel. Het is een zegen voor mijn nichtje, dat zij, bij alles wat zij ondervindt, en nu zij de betrekking met Jochem Brants heeft afgebroken, in een waardig geestelijke zulk een vriend heeft gevonden, op wiens hartelijke toegenegenheid zij kan staat maken.'

Pater ter Horst liet deze ontboezeming onbeantwoord. Hij zou gaarne van ganscher harte met Susanna hebben ingestemd, maar hij weifelde. Ofschoon hij juist nog geen argwaan had opgevat, hij bezat toch te veel menschenkennis om het gevaar voorbij te zien, dat er voor Denijs en voor Maria in hun vertrouwelijken omgang kon gelegen zijn. Hij stelde zich een jeugdig ambtsbroeder voor met een lichtgetroffen, medelijdend hart, voor wien een meisje, als Maria. die in hartstochtelijke overspanning leefde, haar gemoed uitstortte en hij zou iemand moeten gehoord hebben van meer doorzicht, dan het Begijntje bezat, dat bij hem aan de praat was geraakt, om volkomen gerust te zijn. Indien hij getuige was geweest bij het onderhoud, dat in diezelfde dagen Denijs en Maria te Brussel hadden, hij zou thans reeds met eene ernstige waarschuwing zijn tusschen beide gekomen. Hij had er echter geen vermoeden van en hij vergenoegde zich, nadat hij Susanna had laten vertrekken en beloofd had, dat hij naar een gepast schilderstuk zou rondzien, met het besluit om hetgeen hij gehoord had tot rijper overweging in gedachtenis te houden.

Pastoor Denijs had zich volstrekt niet vergist, toen hij meende, dat Maria, in de eerste weken na hare terugkomst uit Antwerpen, schroomvallig was om alleen hem te woord te staan. Hij werd door haar in de ziekenkamer bij hare moeder ontvangen en als zij hem, nadat hij daar afscheid genomen had, door een ander vertrek heen uitgeleide deed, maakte zij, zoo spoedig als zonder onbeleefd te zijn mogelijk was, aan het ge-

sprek een einde. Zij scheen er geen prijs meer op te stellen om hem haar leed te klagen, om bij hem tegen de smartelijke ervaringen van haar jeugdig leven versterking te zoeken, om door hem gewezen te worden op die toekomst, waarin zij onder den nonnensluier zich tot de zaligheid des hemels zou voorbereiden. Die verandering in haar gedrag was hem zeer onaangenaam, maar naar de oorzaak behoefde hij niet vruchteloos te gissen en in die oorzaak lag voor hem geen schrale troost.

Vluchtig, terwijl zij eenige weinige oogenblikken buiten het bereik van het gehoor harer moeder met hem doorbracht, had zij hem verhaald, dat zij haar vader in Antwerpen ontmoet had, en hoewel zij daarbij met hare woorden hoogst voorzichtig en karig geweest was, zij had hem toch niet geheel kunnen verbergen, dat zijne vermaning tot zachtzinnigheid en vergevensgezindheid niet door haar was betracht. Hij veronderstelde dus terecht, dat zij zich over haar gedrag tegenover hem eenigszins bezwaard gevoelde, en terwijl hij aldus, ondanks hetgeen hij meende haar te kunnen verwijten, haar karakter in geen al te ongunstig licht plaatste, streelde hem de opmerking van de verantwoordelijkheid, tot welke zij zich jegens hem scheen verplicht te gevoelen. Zijn woord mocht niet zijn gehoorzaamd, het was toch niet als een ijdele damp vervlogen; haar geweten bracht het haar nog telkens te binnen. Zijn invloed mocht op haar nog niet zoo krachtig zijn, om haar volkomen volgzaamheid af te dwingen, maar toch, als zij er zich aan onttrokken had, rekende zij zichzelf dat tot een verwijt. Hij besloot aanvankelijk hoogst verdraagzaam met haar om te gaan, haar geene bekentenis af te dwingen, maar te wachten totdat zij tot de gewone vertrouwelijkheid zou terugkeeren. Dan zou hij haar die beginselen van liefde en verzoening, welke hij als priester behoorde voor te staan en welke zij geschonden had, weer met alle kracht voorhouden en hij berekende dat, terwijl dan haar berouw werd opgewekt, zij zich sterker dan ooit aan hem persoonlijk hechten zou. Spoediger dan hij gehoopt had, zocht zij ook weer een afzonderlijk onderhoud van langeren duur. Hij was weder eens van Saventhem gekomen en had hare moeder toegesproken. Maria deed hem ook weder, meende hij, uitgeleide, maar in het voorvertrek gekomen noodigde zij hem om daar nog eens plaats te nemen; zij had hem iets te vragen.

Gewillig zette hij zich neder, want hij begreep dat het onderhoud, waarop hij gerekend had, waarschijnlijk thans zou kunnen

volgen en hij werd in die meening versterkt, toen Maria tegenover hem ging zitten en op een droevigen toon vroeg: ‘Vindt uw Eerwaarde ook niet, dat de krachten van mijne moeder merkelijk afnemen?’ Hare meewarigheid was ongeveinsd en zij hoopte bovendien, dat zij hem eene betuiging van medelijden zou ontlokken, die haar aanleiding geven kon, om haar verzoek voor te dragen.

‘Gij hebt gelijk,’ antwoordde hij, ‘als gij u binnen niet al te langen tijd op het ergste voorbereid houdt. Bij elk bezoek, dat ik haar breng, zie ik, dat zij zwakker geworden is.’

‘En ik wil gaarne,’ hernam Maria, ‘hare laatste levensdagen zoo aangenaam mogelijk maken, haar troosten zoo goed ik kan, en al hare begeerten inwilligen, maar wat zij thans wenscht, kan ik alleen haar niet verschaffen, al wil ik gaarne met al mijn vermogen daarbij behulpzaam zijn.’

Zij verwachtte dat hij, na deze bekentenis van hulpbehoevendheid, haar met het aanbod van zijne medewerking zou tegemoet komen en zij zou dan terstond zonder omwegen maar bescheiden hem hebben voorgesteld om het schilderstuk, dat in zijne kerk boven het altaar hing, voor een ander te verruilen, maar hij, indachtig aan het onderwerp, hetwelk hij wenschte te behandelen, vroeg ernstig: ‘Gij hebt haar toch niet verteld van uw bezoek bij uw vader? Dat gij voor uw vertrek naar Antwerpen het plan daartoe voor haar verzwegen hebt, weet ik, maar ook na uwe terugkomst heeft zij er immers niets van vernomen?’

Onaangenaam door zijne vraag verrast antwoordde Maria: ‘Ik heb er geen enkel woord van gezegd, Eerwaarde! Wij spreken zelden of nooit over hem!’

‘Dat is ook goed!’ zeide hij. ‘Waart gij in vrede en vriendschap van hem gescheiden, misschien zoudt gij ook haar hart zachter jegens hem kunnen stemmen, en het zou haar eene heilzame vertroosting kunnen zijn. Het is nu echter beter, dat zij er niets van verneemt, want ik veronderstel, hoewel gij mij niet volledig heb ingelicht, dat gij mijn raad niet hebt opgevolgd.’

Maria zag hem stoutweg in het aangezicht en scherp klonk hare stem: ‘Ik heb mijn vader juist gezegd wat hij verdiende te hooren. Als ik hem heb gegriefd, wat beteekent het dan nog bij het leed, dat hij ons, mijne moeder en mij, berokkend heeft?’

Het smartte Pastoor Denijs, dat hij haar aldus hoorde spreken, want hij was van nature zachtaardig en uit beginsel liefderijk; het deed hem dubbel leed, omdat zij met dien oogopslag en met dien toon iets verloor van die reine en teedere vrouwelijke bekoorlijkheid, welke hij zoo hoog in haar vereerde. Zij zelf gevoelde ook, terwijl hij stilzwijgend maar met droevige af keuring haar eenige oogenblikken bleef aanzien, dat zij te ver was gegaan. Wat zij gezegd had, drukte niet meer zoo volkomen hare overtuiging uit, of die afkeuring, welke zij op zijn gelaat las, vond in haar eigen hart reeds eenigen weerklank en tegelijk kon zij zich niet ontveinzen, dat zij faalde in de voorbereiding om met de hoop op goed gevolg een belangrijk verzoek tot hem te kunnen richten. Zij had daarom ook de oogen reeds nedergeslagen, toen hij eindelijk zacht verwijtend haar toesprak:

‘Het smart mij diep, Maria! dat gij uw vader hebt kunnen ontmoeten, zonder liefderijk jegens hem gestemd te worden. Gij zijt voor uwe moeder zulk eene goede dochter. Hoe is het mogelijk jegens uw vader de kinderlijke liefde zoo geheel te kunnen verloochenen! Hij heeft u toch zeker niet beleedigd, u geene aanleiding tot vernieuwd misnoegen gegeven?’

‘Neen!’ antwoordde zij, ook zacht sprekend; ‘hij trachtte zich te verontschuldigen.’

‘Ik zal hem waarlijk niet vrijpleiten,’ hernam hij ernstig, ‘maar zou er inderdaad niets tot zijne verontschuldiging zijn bij te brengen? Gij weet, dat ik uwe moeder niet hard val. Haar ongeluk wekt steeds mijn medelijden, ik vind haar telkens meer tot ootmoedig berouw gestemd en ik mag dus, wat ik ook liever doe dan bestraffen en dreigen, haar steeds vertroosten. Maar zoudt gij durven zeggen, dat zij, die zoo diep zinken kon, de vrouw is geweest om hem te vergezellen op dien weg van fijne beschaving en kunstontwikkeling door hem zoo glansrijk gevolgd?’

‘Ik kan haar tegenover hem toch niets verwijten.’ Eenigszins weifelend, alsof zij nog naar iets, dat haar in de gedachten komen kon, zocht, sprak Maria deze tegenwerping uit.

‘Het zij zoo!’ ging hij voort. ‘Ik zal u ook niet vragen, of gij meent, dat zij jegens u, jegens haar kind haar plicht heeft in het oog gehouden. Ik wil niet ten haren koste uw vader voorspreken. Maar als het dan waarlijk is, geheel gelijk gij u de zaak voorstelt, spreekt dan niets voor hem? Als zij moest vallen, een offer om aan het genie van uw vader eene

vrije baan te geven, durft gij dan iets anders doen, dan zwijgen, vergeven, lief hebben, aanbidden? Ja, aanbidden, Maria! Want God de Heer alleen weet, waarom in dit leven sommigen door het noodlot voor het ongeluk geboren schijnen en anderen, helaas! niet zelden zij, die door talent en genie uitblinken, gedoemd om eene groote schuld op zich te laden.'

Zij bedekte haar gelaat met hare handen en begon te schreien. Het gevoel, dat reeds bij haar ontwaakt was, maar waartegen zij zich had verzet en waarvan zij zich nog geen rekenschap had gegeven, bracht hij onder woorden. Evenwel, ofschoon diep ontroerd, zij gaf zich nog niet gewonnen. 'Al ben ik hard geweest,' stamelde zij, 'niemand kan hem toch vrijspreken.'

'Ik beproef het immers ook niet?' hernam hij op den toon van toegefelijk medelijden, want tegen hare tranen was hij niet bestand, en terwijl hij nog de taal, die den priester betaamde, sprak, bonsde reeds zijn hart met het onstuimig geweld van een hartstochtelijk verliefd man. 'Ik breng slechts verzachtende omstandigheden in rekening en dring op vergevensgezindheid aan. Het valt mij hard te moeten gelooven, dat over uwe lippen woorden van bitter verwijt zijn gekomen, dat uw hart van haat en wraakzucht zou zijn vervuld, dat gij zonder barmhartigheid en zonder zachtmoedigheid u zoudt betoond hebben, voor den man, die daarop van God den Heer tegenover u een dubbel recht verkregen heeft; hij is als kunstenaar een genie en hij is uw vader!'

Maria voelde zich niet in staat, om tegen zijn volkomen juiste opmerkingen iets in te brengen van genoegzaam gewicht om zich te rechtvaardigen. Zij was evenmin reeds geneigd om haar ongelijk te erkennen, maar zij beschutte zich met het wapen, dat niet zelden door vrouwen, met verwonderlijke schranderheid op het meest gepaste oogenblik wordt aangewend. Een klaagtoon kon haar niet ten kwade worden geduid, en moest haar tot verontschuldiging verstrekken.

'Wij zijn toch bitter ongelukkig!' jammerde zij.

Denijs wist, dat de smart ongeveinsd was, die hare tranen nog overvloediger deed vloeien, terwijl zij tegelijk beproefde hem aan te zien en niet vergeefs vroeg zij deernis in plaats van gestrengheid. Hij kwam naast haar staan en vatte de hand, welke zij bij hare laatste woorden onwillekeurig naar hem had uitgestrekt. Hij hield die hand vast, drukte haar met teedere vriendelijkheid tusschen de zijnen en troostte en beloofde;

‘Maria, denk niet dat ik uw wrevel niet kan verontschuldigen! Al hadt gij voor u zelf u over niets te beklagen, ik ken de moeielijke taak, welke gij bij uwe moeder te vervullen hebt! Maar in uwe ziel mag geen bitterheid wonen!’

‘Waarlijk,’ verzekerde zij, ‘ik denk tegenwoordig ook niet allermeest over mijn eigen noodlot. Mijne toekomst is de kloostercel; misschien zal ik daar eens leeren om jegens iedereen vergevensgezind te zijn en met het oog op de glorie der Hemelsche Liefde niets meer van deze wereld te betreuren; maar ik zou daar gaarne de troostrijke herinnering medenemen, dat ik niets onbeproefd had gelaten om voor mijne moeder, al is zij misschien jegens mij niet geheel vrij van schuld, het leed, door mijn vader haar aangedaan, te verzachten.’

Pastoor Denijs mocht uit deze bekentenis van Maria weder afleiden, dat zijne vermaning indruk had gemaakt en dat zij zich onderwierp aan zijne terechtwijzing. Het verheugde hem, en inniger nog, dan een paar minuten vroeger, drukte hij haar de hand.

‘Gij zult het ook leeren, Maria!’ zeide hij. ‘Wat gij voor uwe moeder doet, is daartoe de beste voorbereiding en de herinnering zal u later steeds heilzaam zijn. Ik wil ook gaarne u daarbij behulpzaam wezen; woudt gij mij straks niet reeds iets in haar belang vragen?’

Langzaam trok Maria hare hand terug, verlegen met zijne vriendelijkheid, maar zonder er de voornaamste drijfveer van te ontdekken. Zij was noch wulpsch noch behaagziek en zoo treurig gestemd, dat de teedere bejegening van een man, al ware die man zelfs Jochem Brants geweest, haar thans koel zou hebben gelaten. Bovendien, in hare schatting omgaf nog altijd zijne priesterlijke waardigheid Pastoor Denijs als het ware met een heiligen glans, die niet toeliet, zijne woorden, hoe buitengewoon vriendelijk ook, zijn handdruk, hoe teeder die ook gevoeld werd, aan iets anders toe te schrijven dan aan zijne ernstige begeerte, om de Goddelijke Liefde, wier getuige hij was, zelf in beoefening te brengen en in aller harten over te planten.

Toen hij dan, zoodra zij hem daartoe aanleiding gaf, terugkwam op de vraag, door haar bij het begin van dit onderhoud gedaan, waagde zij in hare verlegenheid over het aanbod van zijne hulp het eerst nauwelijks hem aan te zien, maar langzamerhand week hare bedeesdheid bij het vooruitzicht, dat haar

werd geopend, om den wensch van hare moeder te kunnen bevredigen. Zij begon hem te antwoorden met een paar afgebroken, onduidelijke volzinnen; door hem echter tot meer openhartigheid uitgelokt, spande zij vervolgens met echt vrouwelijke behendigheid al hare krachten in, om hem voor haar plan te winnen, en tegelijk, hoewel het haar niet te wijten was, zij blies daarbij het vuur van zijn hartstocht onwederstaanbaar aan.

‘Ja,’ antwoorde zij, ‘ik wilde vragen inderdaad, of.... het is zoo, uw Eerwaarde is altijd hulpvaardig, maar.... ik kan mijne moeder geen ongelijk geven.’

‘Als gij mij eerst woudt zeggen wat uwe moeder of wat gij voor haar verlangt, dan kunnen wij daarna zoowel over de billijkheid van dien wensch als over de mogelijkheid om hem te vervullen spreken!’ merkte hij aan.

‘Och, ik twijfel niet of uw Eerwaarde het ootmoedig gevoel, dat haar dien wensch heeft ingegeven, zal eerbiedigen,’ hernam zij, ‘maar er doen zich misschien onoverkomelijke zwarigheden op.’

Hij was bij haar blijven staan en steunde met zijne rechterhand op de leuning van haar stoel. Hij zou haar dus toch niet recht in het gelaat hebben gezien, al had zij het tot hem opgeheven gehouden, want hij stond halverwege achter haar, maar zij hield bedeesd het hoofd nedergebogen en wemelend en doorzichtig als een sluier vielen hare kastanjebruine haarlokken over haar nek, over hare schouders en over haar fraai gewelfden boezem; dat kon hij zien en hij hield er ook zijne oogen op gevestigd.

‘Als het in mijne macht staat, zal ik haar wensch vervullen,’ beloofde hij en langzaam voegde hij zacht fluisterend daarbij: ‘al ware het alleen om uwentwil, Maria!’

Bemoedigd door die verzekering, over welker oorsprong en beteekenis zij niet nadacht, stond zij van haar stoel op, keerde zich tot hem en zag zoo vriendelijk smeekend hem aan, dat hij, half bedwelmd, zijne oogen nedersloeg.

‘Zou uw Eerwaarde ons iets uit uwe kerk willen afstaan?’

‘Iets uit de kerk van Saventhem?’

‘Ja! Kan uw Eerwaarde niet raden wat mijne moeder wenscht van daar in haar bezit te verkrijgen?’

‘Toch niet het altaarbeeld, het schilderwerk van uw vader?’

‘Is haar wensch niet licht verklaarbaar en tevens zelfs lofwaardig?’

Maria hief de ineengevouwen handen tot hem op, zonder

hem echter nog te durven aanzien, en terwijl zijne oogen, die hij weder op haar gericht had, schitterden van hartstochtelijken gloed, lag over haar gelaat een waas van hartroerende droefgeestigheid. ‘Spreekt niet,’ vroeg zij, ‘haar ootmoed en ook haar berouw uit die begeerte? Zij kan niet dulden, dat haar beeld boven het altaar als een heiligenbeeld geplaatst is. Het doet haar pijn, als zij er aan denkt, evenals een verwijt van heiligschennende spotternij, dat zij zou verdiend hebben. Stemt uw Eerwaarde niet toe, dat wij haar steunen moeten in haar ootmoed voor God, door haar wensch te vervullen?’

Hij kon echter niet meer redeneeren over schuld en berouw, over bekeering na een schandelijk leven. Hij kon alleen bedenken, dat Maria hem iets vroeg; dat hij haar verzoek wilde toestaan, en welke middelen daartoe konden leiden. Indien hij een koningrijk te vergeven had gehad, hij zou niet geaarzeld en kroon en schepter in hare handen gelegd hebben, maar thans moest de bedenking wel bij hem oprijzen, welke hij ook uitsprak: ‘Stond de beslissing aan mij alleen, Maria! dan werd dit verzoek u terstond toegestaan, maar hoe zal ik mijne superieuren, hoe vooral zal ik mijne parochianen tevreden stellen?’

‘Daar hebben wij ook aan gedacht,’ zeide zij vleiend, ‘en wij bieden daarom een ander altaarbeeld in ruiling aan. Ik heb er over naar Antwerpen geschreven en het bericht luidt, dat misschien de heer Rubens zelf en anders stellig één van zijne beste leerlingen ons een schilderstuk zal leveren, dat zeker in kunstwaarde niet minder zal zijn en de ledige plaats kan innemen’

‘Dat is voortreffelijk bedacht,’ antwoordde hij; ‘maar ik zal toch op tegenwerking moeten rekenen. Ik hoor den naam van uw vader zelden noemen en over de waarde van zijn schilderstuk wordt eigenlijk nooit gesproken, maar het zou mij niet verwonderen, als het voorstel eener ruiling de herinnering wakker maakte. Een stuk van gelijke waarde is niet gemakkelijk te vinden, en gij weet, de Kerk laat niet licht los wat haar eigendom is en bovendien, buitenlui zijn niet vrijgevig.’

‘Ik wil gaarne bij het schilderstuk, dat ik zal aanbieden, nog een ander geschenk voegen,’ beloofde Maria. ‘Uw Eerwaarde vreest toch niet, dat de bezwaren onoverkomelijk zullen zijn?’ Zij deed die vraag op zulk een vriendelijk vleienden toon en zag tegelijk hem zoo hoopvol aan, dat hij niet langer wikken en wegen kon en nauwelijks eenige zelf beheersching overhield.

‘Het komt er ook niet op aan!’ zeide hij. Hij sprak snel, met eene korte ademhaling, die hem zijne volzinnen onregelmatig deed afbreken. ‘Wat men... er tegen.... moge inbrengen, uw wensch... zal vervuld worden, Maria! Wanneer... wilt gij... het schilderstuk hier hebben?’

Zijne heftige aandoening ontging haar niet en deed haar onwillekeurig eene schrede terugwijken, maar nog altijd onergdenkend antwoordde zij: ‘Uw Eerwaarde kan verzekerd zijn van onze dankbaarheid. Als ik het schilderstuk, dat ik uit Antwerpen verwacht, heb ontvangen, mag ik dan rekenen, dat de ruiling kan plaats hebben?’

‘Ik zelf zal u het verlangde altaarstuk hier brengen. Wees daar gerust op!’ beloofde hij stoutmoedig. ‘En wat uwe dankbaarheid... aangaat, Maria!’ vroeg hij zacht, ‘weet gij welken dank ik van u begeer?’

‘Neen!’ antwoordde zij, bijna verschrikt door zijn oogopslag, die haar het hoofd deed afwenden.

Hij greep hare beide handen tusschen de zijnen, en hield ze stevig vast. ‘Ik vraag van u de belofte, dat gij nooit den dienst, dien ik u ga bewijzen, nog meer, dat gij nooit dit uur, nooit dit oogenblik zult vergeten. Mij zal de herinnering steeds bijblijven, want Maria! ik ben nog nooit zoo gelukkig geweest als thans! Beloof mij! Zult ook gij het blijven gedenken?’ Zijn gelaat, dat eenige oogenblikken te voren door een donkeren blos was gekleurd geweest, werd doodsbleek, terwijl hij haar antwoord afwachtte.

‘Och ja,’ zeide zij met onaangename verwondering, want zij werd angstig en poogde hare handen terug te trekken, maar hij liet haar niet los.

‘Beloof het mij nog eens!’ fluisterde hij. ‘Vergeet dit uur nooit!’

‘Neen! Neen!’ Zij week met zooveel kracht terug, dat hij haar eene schrede volgen moest, maar zij kon niet beletten, dat hij hare handen aan zijne lippen bracht en onstuimig kuste, éér hij, door hare houding, die schrik en ergernis te kennen gaf, gewaarschuwd, tot bezinning kwam en met een haastig: ‘Vaarwel!’ haar verliet.

Na zijn vertrek stond Maria eenige minuten in verbijsterende overpeinzing, onbewegelijk, als aan den grond vastgenageld. Hoe was het te verklaren dat haar thans in volle levendigheid voor den geest kwam, hoe zij hand in hand onder den lindeboom vóór het Begijnhof te Antwerpen met Jochem Brants had stil-

gestaan, éér zij van elkander afscheid namen? Was er verwantschap tusschen die ervaring, wier zoete gedachtenis, ondanks het leed, dat haar getroffen had, haar onuitwischbaar was bijgebleven en deze van dit uur, die haar schrik had aangejaagd en nog in ontzetting deed toeven? Zij vond noch in haar eigen verbeelding, noch in de wereldkennis, welke zij reeds opgedaan had, eene voldoende oplossing en zij keerde eindelijk, hoewel zij haar doel had bereikt en haar verzoek was toegestaan, in sombere onzekerheid tot hare moeder terug. Zij had beloofd, dat zij dit uur niet vergeten zou; zij kon die belofte zonder eenige moeite houden, want, hoewel zij niet wist wat zij hem moest verwijten en erkende, dat zij hem dank verschuldigd was, Pastoor Denijs was noch in hare achting noch in haar vertrouwen gerezen.

Hij daarentegen keerde haar Saventhem terug in die verblinding omtrent zichzelf zoowel als omtrent de personen en de omstandigheden met welke hij te doen had, die van den hem beheerschenden hartstocht niet zelden het kenmerk is en op zeer bijzondere wijze was hij aan haar onderworpen. In dweepachtig, door dichterlijke herinneringen versterkt gevoel liet hij zich voortdrijven door een stroom van zwevende gedachten en overwegingen, die elk gewetensverwijt afweerden en aan de stem van eer en plicht geene waarschuwing vergunden. Hij werd er echter evenmin door opgevoerd tot dartele vroolijkheid; in stille, maar gelukkige overpeinzing kwam hij in zijne woning terug en bracht hij den avond door. Hij genoot de herinnering, hoe deemoedig Maria zijne terechtwijzing had aangehoord en hoe zachtzinnig zij zich ten laatste weder aan zijne voorlichting op den weg van een liefdevol leven had toevertrouwd.

Hij streelde zich met de overtuiging, dat de bereidwilligheid, waarmede hij haar verzoek had toegestaan, haar met onkreukbare dankbaarheid aan hem hechtte. Hij vleide zich met het vertrouwen, dat hij door zijne hartstochtelijke woorden, door geheel zijn gedrag haar had voorbereid en gunstig gestemd om eindelijk de gevoelens van zijn hart haar volkomen te openbaren. Hij zag hoopvol uit naar het tijdstip, waarop dat, naar zijne meening, zou mogen gebeuren, namelijk als de nonnensluier haar om het hoofd zou geslagen worden, als hij haar eene bruid van Christus zou noemen en haar zou uitnoodigen tot een verbond van liefde, zuiver van geestelijken aard, dat, gegrond op de liefde van den Gekruisigden, door de glorie van het Hemelsch Paradijs zou worden bekroond!

Nog laat in den nacht zat hij door zulke gedachten bezig gehouden in zijn eenzaam vertrek. Hij had een bundel met sonnetten van oud-Italiaansche dichters ter hand genomen. Hij las er hardop van Dante, van Cavalcanti en van anderen; hij greep ook zelf naar de pen en in denzelfden mystieken trant, in gelijke geheimzinnige bewoordingen schreef hij een paar gedichten: één in het Fransch: ‘A ma Dame.’ en één in zijne moedertaal: ‘Goddelijke liefde.’ Op zijn leger eindelijk lag hij nog lang wakend te droomen, hoe hij een dichter zou worden en aan Maria in haar klooster zijne verzen zou toezenden en haar antwoord ontvangen.

Zelfs toen hij den volgenden morgen was ontwaakt en herdacht, welke tooverbeelden in den slaap als het ware voorbij zijne sponde getogen waren en door hunne zinnelijke maar verrukkelijke bekoorlijkheid hem hadden geboeid, stelde hij zich tevreden met de verontschuldiging, welke hem, naar hij waande, in het woord der Schrift werd aangegeven: ‘de geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak!’

XIII.

Het was winter geworden en het vroor. De koude was echter niet nijpend fel; de wind woei gestadig maar matig uit het Noordoosten; het was frisch, helder vriezend, vroolijk winterweer. Het IJ voor Amsterdam lag nog open; daar dreven slechts enkele losse schotsen, die van de Zaan of van een ander binnenwater door den vloed waren voortgestuwd, maar de Amstel zat geheel dicht en het schaatsenrijden was daar in vollen gang, vooral 's achtermiddags. Mannen en vrouwen van allerlei stand en leeftijd zwierden daar, sommigen wat sneller, anderen wat langzamer, voort. Er waren er, die met de smalle ijzers vleugels aan de voeten schenen gekregen te hebben, terwijl zij met lange streken over het ijs vlogen; zij schoten met verbazende snelheid recht vooruit, of zweefden in sierlijke wendingen van de eene zijde der ijsbaan naar de andere. Er keerden er reeds terug van een verren tocht in den vroegen morgen met den dageraad aangevangen; er gingen er nog op uit tot kleine uitstapjes, die, éér de zon achter de kim verdween, konden volbracht zijn. Er reden er ook heen en weder zonder eenig ander doel dan

om zich te vermaken. Niet alleen toch, dat die lichaamsbeweging de kracht der spieren oefent en tot behendigheid prikkelt, zij geeft tevens gelegenheid tot onschuldige voldoening aan die ons jegens elkander ingeboren behaagzucht, die niet zelden zich in bespottelijke en verachtelijke vormen openbaart, vooral omdat zij in hare natuurlijke uiting willekeurig en onverstandig wordt onderdrukt. Een kloek gebouwd lichaam, eene juist geevenredigde gestalte, eene ruim gewelfde borst en een paar stevige, fraaie beenen dwingen op het ijs nog meer dan in de balzaal waardeering en bewondering af. Sterker nog dan bij de door de muziek geregelde passen en sprongen op een zorgvuldig gewreven of zelfs gepolijsten vloer valt op de ijsbaan door bare ongeëvenaarde gladheid en door het schoeisel, dat men onder de voeten heeft, elke misstand in het oog en spoediger nog wordt een gering verlies van evenwicht door een lachverwekkenden val gestraft, maar des te meer voelt men zich daar dan ook gedrongen, om met zorgvuldig overleg alle lichaamskrachten in te spannen en naarmate die inspanning zich minder pijnlijk vertoont, komen de bevallige lijnen en vormen van het geheele lichaam treffender uit.

Jochem Brants had reeds als kind de schaatsen onder de voeten gekregen. Niet alleen zijn vader, ook zijne moeder had hem daarop voortgeholpen en naar hun beider voorbeeld was hij een uitstekend schaatsenrijder geworden. Toen hij den mannelijken leeftijd begon te naderen, had hij zich een paar Bergambachtsche schaatsen met koper beslag en stevige riemen aangeschaft. Zij waren te zwaar om niet te verhinderen, dat wie hen had aangebonden, door hard rijden kon uitmunten, maar vermaard als door vorm en hoedanigheid bijzonder geschikt voor het buitenover rijden, het sierlijk en licht rechts en links wegzwieren, dat naar het Fransche ‘effleurer la glace’ reeds in dien tijd gewoonlijk ‘fleuren’ genoemd werd. Zulke schaatsen waren ook uitmuntend aan Jochem besteed en terwijl zijne ouders zich langzamerhand tot matiger en rustiger genot van het ijsvermaak gedrongen gevoelden, won hij in vlugheid en kracht en werd het schaatsenrijden hem eene gelief koosde uitspanning. In de wintermaanden zag hij met verlangen naar vriezend weder uit en als de ijsvloer in grachten en rivieren lag, was hij één der eersten er op, één der laatsten er af, onder zijne gezellen gevierd om zijne onvermoeide behendigheid, en de verbroedering, welke het ijs tusschen rangen en standen en

geslachten te weeg brengt, had voor hem ook het gelukkige gevolg, dat zelfs menige Amsterdamsche juffer, die op andere plaatsen den Roomschgezinde schroomvallig ontweek, hem, op zijne uitnoodiging, gaarne de hand reikte, om een keer langs eene afgepaste ijsbaan of ook wel een tochtje naar een naburig dorp te doen.

Niet ongerijmd was dus de verwachting van Elisabeth van Dalen, dat het ijsvermaak thans haar zoon eene heilzame afleiding verschaffen zou en uit de overwegingen, welke daarmede gepaard gingen, moest wel de hoop ontkiemen, dat bij hem, hoewel hij door inspannenden arbeid niet kon leeren Maria te vergeten, misschien onder de vroolijke gesprekken, die op het ijs plegen gevoerd te worden en bij de aanschouwing van de bevallige bekoorlijkheid, met welke menige jonkvrouw zich daar bewoog, de herinnering, die hem tot sombere droefgeestigheid stemde, verzwakken zou. Zij deelde die verwachting ook aan haar echtgenoot mede en Jacob Brants sprak haar niet tegen, hoewel hij niet volkomen met haar instemde. Door zijn gevoelen over de betrekking tusschen Jochem en Maria liep hij minder gevaar om in de beoordeeling van het karakter van zijn zoon mis te tasten, maar hij had ontzag voor de teedere bezorgdheid der moeder, die haar, gelijk hem niet ontging, langzamerhand tot meerdere toegefelijkheid aandreef. Beiden merkten echter op, dat Jochem niet, gelijk in vroeger jaren, zoodra het begon te vriezen, nog éér het ijs sterk genoeg was om een schaatsenrijder te dragen, over de genoegens van het ijsvermaak sprak; dat hij thans niet uitweidde over de pret, welke hij er zich van voorstelde; dat hij er zelfs van zweeg, toen reeds gedurende een paar dagen zich op de Amstelbaan eene wemelende menigte bewogen had.

Elisabeth van Dalen gaf echter den moed niet op en toen op een helderen wintermorgen, na het ontbijt, terwijl de zonnestralen vroolijk flikkerden op de vensterglazen, waarvan de ijsbloemen voor de warmte van het knappend haardvuur niet weken, Jochem zijn vader voorgaan en zich naar het kantoor begeven zou, zeide zijne moeder: ‘Ik heb uwe schaatsen voor den dag gehaald, Jochem! en ze laten afpoetsen. Ik geloof niet, dat zij behoeven geslepen te worden, maar ik dacht: Jochem heeft ze zeker van daag noodig en dan liggen zij gereed; de riemen en gespen hebben ook nog geene herstelling noodig.’

Verrast bleef Jochem, die de deur van de kamer bijna reeds bereikt had, stilstaan, maar hoewel beleefd, toch was zijn ant-

woord koel: ‘Het is zeer vriendelijk van u, moeder! en ik dank u voor uwe goede zorgen, maar ik weet niet, of ik mijne schaatsen van daag nog wel gebruiken zal.’

‘Het is mooi weer,’ merkte zij op. ‘Gisteren moet de Amstel reeds vol schaatsenrijders geweest zijn. Het verwonderde mij toen reeds, dat gij er niet waart heengegaan.’

‘Ik had geen tijd,’ zeide hij zacht; ‘eigenlijk....’ Maar hij voleindigde den volzin niet; hij wilde haar niet grieven door de verklaring, dat hij geen lust had gehad.

‘Zoo druk zullen de zaken op het kantoor toch wel niet zijn, dat gij na ons middagmaal er niet een paar uren op uit zoudt kunnen gaan?’

De vriendelijk overredende toon van hare stem en de kommervolle uitdrukking van haar oogopslag ontgingen Jochem niet. Hij zag ook, dat zijn vader, schijnbaar in de lezing van een brief verdiept, inderdaad met belangstelling den gang van dit gesprek volgde.

Hij gevoelde zich gedrongen om althans toe te stemmen: ‘Het is waar, zooveel is er voor mij op het kantoor niet te doen, dat ik een paar namiddaguren niet zou vrij hebben, maar....’

‘Wel,’ viel zijne moeder hem in de rede, ‘dan moest gij vooral van daag gaan schaatsenrijden. Gij doet het gaarne, dat weet ik en gij hadt het gisteren reeds kunnen doen.’

‘Ik zou het ook tot morgen kunnen uitstellen,’ antwoordde hij, nog maar half overreed. ‘Mijn werk voor hedennamiddag heb ik reeds gereed liggen.’

‘Kan dat werk inderdaad geen uitstel lijden?’ vroeg zij ernstig.

‘Dat kan ik juist niet zeggen,’ bekende hij eerlijk.

‘Dan moet gij van daag gaan,’ vermaande zij. ‘Het is heerlijk mooi weder. Morgen sneeuwt het misschien of het dooit.’

Door deze opmerking van zijne moeder werd Jochem's verbeelding opgewekt en tooverde deze hem de heldere en vroolijke ijsbaan als het ware voor oogen. ‘U heeft gelijk! Van het ijs is men geen dag zeker; het dient gebruikt, als het er is. Ik ga van middag op schaatsen.’

Zij zag hem met een opgevroolijkt gelaat de kamer verlaten. Jochem's vader verklaarde zich ook over den afloop van dit gesprek zeer tevreden en hij stelde haar voor, om samen, zonder er Jochem vooraf van te verwittigen, maar terwijl hij op schaatsen was, eene wandeling naar den Amstel te doen.

's Namiddags dus, een half uur ongeveer nadat Jochem met

zijne schaatsen in de hand hunne woning verlaten had, volgden zijne ouders hem naar de ijsbaan op den Amstel. De groote Amstelsluis was nog niet gebouwd. De brug, die thans aan het einde van de Amstelstraat ligt, was de laatste, de blauwe brug, meestal echter naar de vier gebeeldhouwde leeuwen, die de houten leuningen versierden, de Leeuwenbrug geheeten. Daar stonden Jacob Brants en Elisabeth van Dalen een oogenblik stil en genoten het verrukkelijk vergezicht, dat de buiten-Amstel aanbood, onder het dalende zonlicht, met de ontelbare menigte van schaatsenrijders en wandelaars, met de tenten, waarboven de vlaggen, door een windje licht bewogen, heen en weder zwaaiden, met de afwisselende tinten, onder welke het ijs en de oevers zich vertoonden, naar de zonnestralen er op vielen, grijsblauw, sneeuwwit, rozenrood, goudgeel. Zij waren beiden nog in de volle kracht des levens en voor den opwekkenden invloed van het tooneel, hetwelk zij aanschouwden, geenszins ongevoelig. Die woelende schare, die bonte menigte, waaruit bij het zwieren en draaien nu het grauw versleten wambuis en de ruige muts van een schippersmaat, dan de sierlijk opgetoomde hoed en het glanzige opperkleed van een aanzienlijke in het oog vallend opdook, trok hen machtig aan. In gezelschap met huns gelijken van jaren zouden zij er volstrekt geen bezwaar in gezien hebben, om zelf ook nog eens de schaatsen onder te binden en al hadden zij niet de bijzondere bedoeling gehad, om hun zoon te bespieden, of hij niet op de gladde ijsbaan onder zijne gezellen of met eene vlugge rijderes aan de hand zijn levenslust herwinnen mocht, zij zouden toch gaarne bij dit schoone winterweder voor eene wandeling naar en langs den Amstel hunne woning verlaten hebben. Zij zelf gevoelden zich daar te prettig gestemd om niet te hopen, bijna om er niet op te rekenen, dat Jochem ook aan zijne somberheid zou ontrukt worden en toen zij van de Leeuwenbrug hem nergens konden ontdekken, wandelden zij langzaam voort; waarschijnlijk was hij reeds verderop en had hij het een of ander gezelschap, waarmede hij het ijsvermaak genoot, terstond gevonden.

Zachtjes aan vervolgden zij hun weg, den oever langs over het hard gevroren voetpad of ook een eindweegs over het ijs. Verschillende groepjes, ook eenzame schaatsenrijders, zwierden met bewonderenswaardige vlugheid om hen heen. Zij hadden eenige bekenden te groeten en wisselden zelfs met dezen en genen een enkel vriendschappelijk woord, maar onverpoosd bleven zij

met scherpe blikken uitzien, of zij Jochem ook ontdekken konden. Een paar keer meenden zij hem te zien bij een vroolijk gezelschap van jongelui van beiderlei geslacht, die onder luid gelach in eene lange, kronkelende rij hen voorbijvlogen; meer dan eenmaal scheen het hun toe, dat zij uit de oogverblindende wemeling eener opgehoopte, woelige menigte hem plotseling met een sierlijken zwaai zagen te voorschijn komen; zoo duidelijk waanden zij soms hem te herkennen, dat zij elkander tot waarschuwing aanstieten of met een: ‘daar is hij!’ op een bepaalden persoon opmerkzaam maakten, maar bij nauwkeuriger waarneming bleek het hun telkens, dat zij zich vergisten; zij hadden den Amstel zeker een half uur ver opgewandeld; zij hadden Jochem nog niet ontdekt.

‘Kan hij ons ontsnapt zijn?’ vroeg zijne moeder. ‘Kunnen wij hem voorbijgezien hebben?’

‘Het is niet onmogelijk.’ antwoordde zijn vader.

Zij konden voor elkander hunne teleurstelling niet ontveinzen; zij openbaarden haar in den toon, waarop zij tot elkander spraken.

Elisabeth van Dalen bewees tevens hoe weinig troost bij die teleurstelling het geopperde vermoeden haar gaf, toen zij zeide: ‘En hij moet dan ons ook niet opgemerkt hebben; anders zou hij in het voorbijgaan wel hebben gegroet en ons hebben aangeroepen, indien wij hem over het hoofd hadden gezien.’

‘Zeker,’ stemde haar echtgenoot toe, ‘ik begrijp niet, waar hij wezen kan. Willen wij langzaam terug wandelen?’

Stilzwijgend stemde Jochem's moeder toe door zich naar de stad te keeren; zij zag nog eens rond, nog eens om, verder den Amstel op, waar het getal schaatsenrijders minder werd. Zuchtend namen beiden den terugtocht aan.

Terwijl zij langzaam weder voortgingen zagen zij eerst nog van tijd tot tijd om en monsterden met verdubbelde nauwkeurigheid de hen omringende menigte; maar toen zij aldus een kwartier ongeveer hadden voortgeloopen, begonnen zij te wanhopen, of zij Jochem wel zouden zien, hoewel zij zelfs niet gissen konden, waar hij zich elders zou ophouden. In hunne moedeloosheid werden zij langzamerhand ook minder nauwkeurig in hunne waarneming van de personen, die hen voorbij of achterop reden; nu en dan bogen zij bekommerd de hoofden voorover en zagen ernstig voor zich, om daarna weder plotseling uit hunne overpeinzing opgeschrikt, onrustig rond te zien.

Zoo kon het gebeuren, dat zij Jochem, die eindelijk aan de andere zijde van de baan hen voorbijvloog, eerst opmerkten, nadat hij uit de verte hen kalm met een zwaai zijner rechterhand gegroet had.

Hij was alleen; hij had, naar het scheen, geen gezelschap gevonden. Had hij misschien het ook niet gezocht? Had hij het wellicht ontweken? Hij reed voort met de vaste streken van een geoefend schaatsenrijder, maar noch de overmoed, noch de dartelheid van zijn jeugdigen leeftijd waren in zijne bewegingen te bespeuren. Een man van leeftijd, iemand, die van een bezwaarlijken tocht terugkeerde, zou evenzoo gereden hebben; van vroolijk genieten, van opgewekten levenslust was niets aan hem te zien. Zijne ouders konden er zeker van zijn, dat de gelukkige uitkomst, op welke zij van dit ijsvermaak voor hem gehoopt hadden, niet verkregen was.

Toen zij in hunne woning terugkeerden, vernamen zij dan ook, dat Jochem reeds was thuis gekomen en zich naar zijne kamer begeven had. Jacob Brants trok, nadat hij hoed en mantel had afgelegd, stilzwijgend naar zijn kantoor, maar Elisabeth van Dalen, over haar zoon bekommerd en met innig medelijden voor hem vervuld, bovendien voor zichzelf in een tweestrijd, die haar van dag tot dag zwaarder begon te vallen, kon zich niet rustig aan eenig huishoudelijk werk nederzetten: zij gunde zich nauwelijks den tijd, om huif en opperkleed af te leggen, snelde naar boven en zocht haar zoon in zijne kamer op.

Zij vond hem, met de armen over elkaar geslagen, bij een tafeltje zitten, waarop zijne schaatsen lagen. Toen de deur geopend werd, hief hij, als uit een somberen droom gewekt, het hoofd op en hoewel hij zijne moeder niet onvriendelijk aanzag, hij sprak haar geen woord toe, noch terwijl zij binnentrad, noch terwijl zij op een stoel naast hem plaats nam.

‘Wij zagen, dat gij alleen reedt,’ zeide zij; ‘hebt gij geen gezelschap kunnen vinden, of hebt gij u opzettelijk van uwe kennissen en vrienden verwijderd gehouden?’

Jochem's ergernis werd door die vragen niet opgewekt. Hij had zeer goed begrepen, met welke bedoeling zijne moeder hem had aangemoedigd om te gaan schaatsenrijden en hij verwonderde noch vertoornde zich, omdat zij hare teleurstelling geen oogenblik ontveinzen kon en van hem eene verantwoording eischte, boven welke hij, naar zijn leeftijd, zich eigenlijk mocht verheven achten.

Kalm klonk zijn antwoord: ‘Ik heb geen gezelschap gezocht: ik heb het ook niet toevallig gevonden en indien ik het gevonden had, zou ik het waarschijnlijk toch hebben ontweken.’

‘Het is uw eigen schuld,’ voegde zij verwijtend hem toe, ‘als het ijs u geen genot verschaft heeft. Ik heb u daar voorheen nooit om vrienden of vriendinnen verlegen gezien.’

‘Ik ontken die schuld ook niet,’ hernam hij zacht, ‘maar ik heb het beproefd, moeder! Ik heb uwe aanwijzing opgevolgd; ik heb beproefd, of ik in staat zou zijn om bij het ijsvermaak Maria te vergeten. Toen ik echter de baan opreed, stond haar beeld mij levendiger dan ooit voor oogen en ik bleef met mijne droevige gedachten alleen, liever dan in het gezelschap van anderen een spelbreker te zijn.’

Inderdaad beklaagde zijne moeder hem met geheel haar hart; inderdaad dwong de standvastigheid zijner liefde haar eerbied af, maar zij wilde dat gevoel niet openbaren. Haar zoon mocht er aanleiding uit nemen, om haar de eene of andere belofte te ontlokken, tot welke zij nog niet uit volle overtuiging gezind was. Daarom sprak zij, strenger dan zij eigenlijk gestemd was: ‘Gij zijt zwakker van karakter, dan ik dacht, Jochem! Waart ge nog een kind, dan kon uw voortdurend gejammer over een goed, dat u was ontzegd, aan eene geringe mate van verstandelijke ontwikkeling geweten worden en het zou licht te vergeven zijn, maar op den leeftijd, welken gij bereikt hebt, moest gij zulk eene zwakheid u tot schande rekenen!’

‘Moeder!’ zeide Jochem ernstig; ‘bedenkt u wel, dat u door aldus te spreken, u zelf beleedigt en ten aanhoore van uw eigen kind uwe waardigheid als echtgenoot tegenover mijn vader verloochent?’

‘Beleedig ik mij zelf?’ Zij zag eerst met verwondering tot hem op, maar huldigde weldra door het hoofd neder te buigen zijne meerderheid.

Hij was van zijn stoel opgerezen en stond met zijne linkerhand op de leuning rustende voor haar; hij keerde niet meer, gelijk hij straks gedaan had, zijne oogen een weinig schuw van haar af, maar zijne fonkelende blikken bleven onbevreesd en overweldigend op haar rusten.

‘Ja!’ hernam hij; ‘door hetgeen u heeft gezegd, beleedigt en belastert gij u zelf! Of moet ik veronderstellen, dat het u gemakkelijk zou gevallen zijn, om mijn vader te vergeten, spoedig

nadat gij hem uwe hand met de belofte van liefde en trouw gereikt hadt? Moet ik gelooven, dat, indien zich tegen uwe echtverbintenis met hem bezwaren, tijdelijk onoverkomelijke bezwaren hadden voorgedaan, u spoedig, geen jaar later misschien, naar de liefdesverklaring van een ander zou geluisterd en er genot in zou gevonden hebben. Ik geloof het niet, moeder! Ik weet beter! Zijn beeld zou in uw hart zijn gegrift gebleven, gelijk dat van Maria in het mijne. U zou uw geheele leven lang om hem hebben getreurd en even goed als het nu gebeuren zal, zou zijn naam nog in uwe jongste levensure op uwe lippen gezweefd hebben!'

Elisabeth van Dalen gevoelde, dat zij overwonnen werd.

Op rijper leeftijd brengen het verkeer in de wereld en de ervaring van allerlei levensomstandigheden zoowel als daardoor langzaam ingewortelde begrippen en vooroordeelen tot berekeningen en wenschen, die, naar den maatstaf, welken men heeft leeren aanleggen, niet alleen onberispelijk, zelfs prijselijk schijnen en velen volgen reeds vroeg, door den raad van ouderen overheerscht, diezelfde overwegingen, vooral bereidwillig en onergdenkend zelfs, wanneer eene gelukkige samenloop van omstandigheden eene botsing van gevoelens voorkomt. Het gebeurt echter, dat bij het een of ander voorval de stem der jeugd zich onbeschroomd doet hooren, en terwijl zij in geestdrift losbarst, terwijl zij zelfs overdrijft, terwijl hare verbeelding onmogelijke toestanden schept en onbereikbare idealen voortoovert, stelt zij de lang vergeten, soms droevig miskende, wellicht nooit goed gekende waarheid in het licht. Gelukkig de mensch wiens hart, al is zijn eigen jeugd voorbij, voor die stem niet ongevoelig is geworden, en wiens oordeel niet zoo door vormen en inzettingen beneveld is, dat hij niet, ook in de onstuimigste bewoordingen, de frissche kracht eener edele overtuiging herkennen zou!

Dat geluk ontging Elisabeth van Dalen niet geheel en al. Haar eigen huwelijk was gesloten, deftig naar den geijkten term, 'met overleg en onder goedkeuring van wederzijdsche verwanten.' Daarop was jaren lang een leven van rustig, ongestoord huiselijk heil gevolgd; haar echtgeluk met Jacob Brants had zij genoten als voortgedreven op een kalmen stroom, die door geen stormen beroerd, nauwelijks nu en dan even gerimpeld was geworden; naar de diepte van dien stroom had zij nooit gevraagd. Maar thans had haar eigen zoon haar aan zichzelf ontdekt, het gevoel van haar eigen hart haar doen ken-

nen. Zij moest toestemmen dat Jochem's liefde voor Maria van hetzelfde gehalte was als die, welke haar aan haren echtgenoot, aan zijn vader verbond en zij kon hem er geen verwijt van maken, dat zijne ziel van denzelfden edelen hartstocht vervuld was, die de zegen van haar eigen leven uitmaakte.

Zij sprak hem dus ook met geen enkel woord meer tegen; stilzwijgend sloeg zij de handen voor haar gelaat en verliet de kamer. Toen zij weder alleen beneden zat, hield voor het eerst haar de nog nooit ernstig overwogen vraag bezig, of, indien zij het ook zou verlangen, het huwelijk van Jochem met Maria in de gegeven omstandigheden zou mogelijk zijn?

Eenige weken later werd die vraag door haar met haar echtgenoot nog eens weder overwogen. Zij had hem denzelfden dag nog, 's avonds nadat zij 's namiddags Jochem op zijne kamer had opgezocht, medegedeeld, wat haar zoon tot haar gezegd had en welken indruk zijne woorden bij haar hadden achtergelaten. Jacob Brants had echter, hoewel hij geenszins over den afloop van dat onderhoud tusschen moeder en zoon ontevreden was, haar doen opmerken, dat het noch in zijne noch in hare macht stond, om Jochem's wenschen te bevredigen. Zij hadden elkander vermaand, om geduldig af te wachten, of wellicht in de levensomstandigheden van Maria eene gunstige verandering zou plaats grijpen, die ook haar gevoelen wijzigde, vooral wanneer daarbij de toegefelijkheid van Jochem's ouders haar te gemoet kwam. Dat in dien tusschentijd de eerst onoverkomelijk geachte bezwaren en de oude vooroordeelen nu en dan weder bij Jochem's moeder opkwamen, kon zijn vader niet ontgaan, maar hij merkte tevens op, dat telkens het beroep door Jochem op het gevoel van haar eigen hart gedaan, weder de overhand verkreeg en hij durfde er op rekenen, dat die indruk ook zou zegevieren, wanneer eindelijk een beslissende stap zou moeten gedaan worden, al zou haar dat nog een zwaren strijd kosten. Zij waren ook te verstandig, om elkander met allerlei veronderstellingen en onnoodige vragen lastig te vallen: Jochem kwelde hen daarmede evenmin, hoewel de gewichtige verandering, welke vooral door zijne toespraak in de denkwijze zijner moeder was ontstaan, hem niet verborgen bleef, zelfs door zijn vader uitdrukkelijk gemeld werd; zij begrepen, allen drie, dat zoo kalm mogelijk den loop der gebeurtenissen af te wachten, de eerste voorwaarde was, om wellicht vroeger of later met die gebeurtenissen hun voordeel te doen.

Een brief van Pater ter Horst gaf echter Jacob Brants aanleiding tot een ernstig gesprek, waarbij het uitkwam, dat, hoe diep Jochem's woorden het hart van zijne moeder ook getroffen hadden, haar laatste tegenstand nog niet gebroken was. ‘Ik heb zoo even een brief ontvangen, dien gij terstond lezen moet,’ zeide haar echtgenoot, toen hij de kamer, waar zij zat, was binnengetreden. ‘Hij is van Pater ter Horst en er is iets geheimzinnigs in, dat mij verontrust.’

‘Is Maria iets overkomen? Is zij ziek?’ Uit die vragen zelf, zoowel als uit den toon, waarop zij tot hem gericht werden, kon Jacob Brants begrijpen, dat de plechtige hoogachting, welke Elisabeth steeds voor Maria, wegens haar gedrag tegenover Jochem betoond had, nu en dan door hartelijke belangstelling begon vervangen te worden.

‘Van ziekte maakt Pater ter Horst geene melding,’ antwoordde hij: ‘ook niet van eenig ongeval, dat Maria zou overkomen zijn. Hij schrijft echter, alsof haar en Jochem, wel niet terstond, maar toch in de toekomst een gevaar bedreigt.’

‘Welk gevaar zouden wij te vreezen hebben?’ vroeg zij.

Haar echtgenoot kon, hoewel ernstig gestemd, nauwelijks een glimlach onderdrukken. Hij spaarde haar echter de opmerking, dat zij, door aldus te spreken, bewees hoe nauw zij soms reeds in hare gedachten haar eigen lot met dat van Maria vereenzelvigd had.

‘Lees eerst den brief,’ zeide hij; ‘Jochem is voor zaken uit en zal nog wel wat wegblijven. Wij kunnen dus ongestoord samen overleggen.’

Zij volgde zijne uitnoodiging, maar, toen zij den brief gelezen had, legde zij kalm hem op de tafel, zag met onmiskenbare verwondering in haar oogopslag haar echtgenoot aan en verklaarde: ‘Ik vind in dezen brief niets, dat zoo bijzonder onrustwekkend is. Ik vreesde veel boozer tijdingen te zullen aantreffen.’

‘Ik stem toe,’ zeide Jacob Brants, ‘wij kunnen niet betreuren, dat Maria's vader uit Parijs weder naar Londen is teruggekeerd, om daar te blijven. Het is, zooals Pater ter Horst schrijft, jammer, dat de ontmoeting van Maria en haar vader, bij zijne eerste aankomst te Antwerpen, niet zoo hartelijk is geweest, om later op zijne terugreis hen te doen verlangen elkander weder te zien, maar wij zullen dan ook van zijne bemoeiing met het lot zijner dochter geen last hebben.’

‘Wat zij ook zal verkiezen te doen,’ merkte Elisabeth aan, ‘die betrekking zal haar niet in den weg staan.’

‘Ook geloof ik niet,’ hernam Jacob Brants, ‘dat wij van wreede ongevoeligheid te beschuldigen zijn, als wij zonder eenig leed vernemen, dat de krachten van Maria's moeder merkbaar afnemen. Zoolang die moeder leeft, rust op Maria eene taak, eigenlijk te zwaar voor een meisje, al vervult zij die taak niet kinderlijke trouw. De dood van hare moeder zal haar natuurlijk eerst pijnlijk treffen, maar haar toch weldra eene verlossing uit een zeer lastigen toestand blijken.’

‘Zij zal na den dood van hare moeder volkomen vrij zijn om haar eigen weg te volgen,’ stemde Elisabeth toe.

De koele, afgemeten toon, welke zijne vrouw aansloeg, nadat zij den brief van Pater ter Horst gelezen had, zoo merkbaar verschillend van de belangstelling, waarmede zij weinige minuten vroeger over Maria gesproken had, trof Jacob Brants onaangenaam. Met een ernstig onderzoekenden blik poogde hij haar aan te zien, maar zij hield haar gelaat van hem afgekeerd en staarde peinzend nederwaarts voor zich. Hij wachtte een oogenblik of zij hem misschien hare zonderlinge houding zou verklaren, maar toen zij bleef zwijgen, nam hij weder het woord:

‘Ik ben niet zeker dat ik de bedoeling van Pater ter Horst goed begrijp, maar mij dunkt, uit zijne woorden moeten wij afleiden, dat in den vertrouwelijken omgang van Maria met den Pastoor van Saventhem voor ons iets gevaarlijks ligt.’

‘Ik geloof, dat gij u daarin vergist,’ bracht Elisabeth daartegen in. ‘Mij komt het voor, dat Pastoor Denijs uitstekend zijn plicht doet.’

‘En hij keurt Maria's plan, om in een klooster te gaan, goed? Hij wil haar daarbij zelfs behulpzaam zijn?’

‘Gij noch ik, wij kunnen niet beslissen, wie van die twee haar den verstandigsten raad geeft; Pater ter Horst, die haar van het kloosterleven wil terughouden of Pastoor Denijs, die het haar aanbeveelt.’

‘Maar Elisabeth,’ riep Jacob Brants ten hoogste verbaasd uit; ‘vergeet gij, dat wij spreken over het meisje, dat Jochem voor zich tot vrouw wenscht?’

‘Neen!’ antwoordde zij bits, ‘dat vergeet ik waarlijk niet! Maar Jochem kan haar toch niet huwen, als zij zelf aan het kloosterleven de voorkeur geeft!’

‘Het behoeft haar toch niet te worden aangepreekt,’ verzekerde Jochem's vader.

‘Maar als zij er zich krachtig toe geroepen gevoelt, behoeft het haar ook niet te worden ontraden,’ beweerde zijne moeder.

‘Gij waart, meende ik, overtuigd,’ zeide hij verwijtend, ‘dat Jochem's levensgeluk van zijne echtverbintenis met Maria afhangt!’

‘Ik ben daarvan nog overtuigd,’ verzekerde zij luide, ‘maar onder ééne voorwaarde!’

‘Welke?’

‘Dat het meisje hem niet versmaadt!’

‘Och!’ hernam Jacob Brants verdrietig, ‘daar is niets van aan. Overdreven eergevoel drijft haar naar een klooster en die Pastoor Denijs ziet dat niet in en stijft haar in hare dwaasheid.’

‘Dat zegt gij,’ voegde Elisabeth hem toe, ‘maar als wij hem zelf konden hooren, zou hij wellicht bewijzen, dat hetgeen gij dwaasheid noemt, wijsheid is.’

‘Pater ter Horst zou mij toch gelijk geven,’ verzekerde hij; ‘en onze Jochem, die zich nog al vleit, dat hij uwe onvoorwaardelijke toestemming gewonnen heeft, door u het gevoel van uw eigen hart te doen eerbiedigen.’

‘Mag hij, kunt gij het verschil van omstandigheden voorbij zien?’ vroeg zij. ‘Wat denkt gij, dat ik zou gedaan hebben, indien gij eenigen tijd na onze verloving mij had versmaad? Bezwaren tegen ons huwelijk hebben er niet bestaan, maar indien zij eerst opgerezen en later uit den weg geruimd waren en gij hadt dan om het een of ander persoonlijk gevoelen ons huwelijk toch nog onmogelijk genoemd, hoe meent gij, dat ik mij zou gedragen hebben?’

Met uittartenden trots zag zij haar echtgenoot aan; zij hoopte dat hij zou antwoorden: ‘Gij zoudt mij uit uw hart, bijna zelfs uit uw geheugen hebben weggebannen!’ maar hij sprak niet aldus; daarvoor kende hij haar te goed. Hij werd echter zoo hevig op haar vertoornd, dat hij vreesde woorden te zullen gebruiken, over welke hij later berouw kon gevoelen.

Hij begreep, dat de oude vooroordeelen tegen Jochem's verbintenis met Maria plotseling weder in al hunne kracht bij haar waren opgerezen: hij doorzag de arglistigheid, waarmede zij van de berichten, in den brief van Pater ter Horst vervat, gebruik maakte en hem tot een ondoordacht antwoord, wellicht tot een overijld besluit zelfs poogde mede te sleepen, maar hij

bleef zichzelf toch meester en bedacht, dat hare betere natuur weldra weder zou zegevieren en dat zij zelf dan het antwoord, hetwelk zij thans trachtte hem te ontlokken, zou weerspreken.

Hij stond op en borg den brief van Pater ter Horst in zijne brieventasch. Hoewel zijne stem trilde, uit den vasten blik, die zijne woorden vergezelde, sprak zijn hooge ernst: ‘Het is beter dat wij ons gesprek staken, dan dat ik u een antwoord geef, Elisabeth! Ik zou waarschijnlijk op dit oogenblik de goede uitdrukkingen voor dat antwoord niet kunnen vinden, maar ik zal het u daarom toch niet schuldig blijven. De gegelegenheid om het uit te spreken zal zich later wel voordoen, denk ik. Wees echter zoo verstandig en laat Jochem van dit gesprek niets weten! Wanneer wij hem den brief van Pater ter Horst ter lezing zullen geven, kunnen wij later beslissen!’

Hij verliet het vertrek.

Elisabeth hield hem niet terug; het ootmoedige woord, dat haar zou betaamd hebben, het kwam haar wel in de gedachten, maar het wilde haar nog niet van de lippen.

Leiden.

W.P. WOLTERS.

(*Vervolg en slot in het volgend nommer*.)

Ganzenvlucht. (Uit het Fransch van Guy de Maupassant.)

't Is rondom alles stil: een stilte als van den dood.
De vlakte is witbesneeuwd, de hemel grijs als lood.
Alleen de raaf aast op zijn prooi. Hij zoekt zijn beet,
En wroet in 't sneeuwwit veld, en smet het vlekloos kleed.

Maar luister! in de vert' verheft zich plots een kreet.
't Komt nader, nader. 't Is der wilde ganzen stoet.
De halzen uitgerekt, het Zuiden te gemoet,
Steeds sneller ijlend in hun toomelooze vlucht,
Zoo vliegen zij voorbij en snorren door de lucht.

Een voert als gids de schaar dor grauwe pelgrims aan,
Ver over bergen, langs den wijden oceaan;
En, als waar 't noodig hen tot vlugheid aan te sporen,
Laat hij van tijd tot tijd een schrillen maankreet hooren.

En ruischend slingert zich de breede karavaan,
Een dubbel lint gelijk, langs d' effen hemelbaan.

Maar zie hun broeders ginds in 't veld. Zij zijn gevangen,
En als verstijfd van kou. In zware, loome gangen
Voert hen een haavloos kind, al fluitend, op en neer.
Als logge schepen gaan zij schommlend heen en weer.
Straks hooren zij den kreet van de andren; en zij staren
Verwonderd naar omhoog. En als zij hen ontwaren,
Die vrije reizigers, doorklievende de lucht,
Dan richten zij zich op, als reppend zich ter vlucht.

Hoe voelen ze op die stem den vrijheidszin ontwaken,
Die sluimerde in hun borst! Hoe ze, armen! koortsig haken
Naar 't vrije, maatloos ruim, naar zoeler Zuideroord!
Zij spoeden door de sneeuw zich angstig wagglend voort.
En lang nog, lang nadat hun broedren zijn verdwenen,
Klinkt over 't doodsche veld hun schrille noodkreet henen.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 October.

Eindigden wij de vorige maand met de Oostersche quaestie, wij zijn thans wel genoodzaakt weder met diezelfde Oostersche quaestie aan te vangen, en Allah alleen weet, hoe dikwijls de Porte ons nog nopen zal er op terug te komen. Immers dat het ten slotte de Porte is en niet de Europeesche diplomatie, hoe harmonisch haar concert ook zij, die de draden in handen houdt en de mogendheden naar haar pijpen doet dansen, is door de jongste gebeurtenissen weder helder in het licht gesteld. Door haar te elfder ure aangekondigde besluit om Dulcigno aan de Montenegrijnen over te geven, zal de n a v a l e d e m o n s t r a t i e , die bij wijlen een tragisch karakter dreigde aan te nemen, althans als een blijeindend treurspel haar afscheid nemen. Zelfs mogen de mogendheden de Porte wel dankbaar zijn, dat zij geholpen heeft om althans den uiterlijken schijn van eenstemmigheid bij de demonstranten te bewaren en te verhoeden, dat zij zich door de scheepsvertooning nog belachelijker zouden maken dan is geschied. Opmerkelijk was de blijkbare verlegenheid van de bevelhebbers der vloten, toen het met den dag waarschijnlijker werd, dat de overgave van Dulcigno niet zonder bloedvergieten zou geschieden. Oostenrijk, Duitschland en Frankrijk deelden den strijdlust van Engeland, dat op Rusland onvoorwaardelijk, op Italë vrij zeker rekenen kon, volstrekt niet. Bepaaldelijk heette het van de fransche republiek dat bij het eerste schot, dat gedaan zou worden, haar schepen den terugtocht zouden aanvaarden. De stem der openbare meening deed zich in Frankrijk in die richting luide genoeg hooren, en reeds op grond der constitutie, die een oorlog van den wil der vertegenwoordiging afhankelijk maakt, kon de regeering tot zulk een oorlogsdaad geen toestemming geven. Intusschen was toch Seymour in het laatst van September

besloten de Montenegrijnen te helpen, als zij de stad zouden aanvallen. Zoolang het slechts een kamp met de Albaneezen zou gelden, waren de Montenegrijnen vol moed, maar toen Riza-Pacha verklaarde, dat hij een aanval van hun zijde als een oorlogsdaad tegen Turkije zou beschouwen, staken zij bedachtzaam het zwaard weder in de scheede en wilden zij eerst wel eens weten, als practische mannen, op welke hulp van de zijde der vloten zij zouden mogen rekenen.

Daarmede was het tijdperk der onderhandelingen weder geopend. De bevelhebbers der vloten moesten noodzakelijk instructies inwinnen, want op een toestand, als thans was geboren, had men oorspronkelijk niet verdacht kunnen zijn. Met andere woorden, men had vertrouwd dat een ijdel machtsvertoon de Porte zou bewegen oogenblikkelijk te wijken, terwijl men niet eens had uitgemaakt, of het vertoon in een daadwerkelijk optreden zou overgaan, indien de Porte eens niet wilde wijken. Zich van haar voordeel bewust, weigerde deze daarop standvastig gehoor te geven aan de aanmaningen van den Duitschen gezant, zoowel als aan een collectieve nota, die de ambassadeurs haar overreikten. Den vierden October diende zij van antwoord in een lange nota, op zoo overmoedigen toon gesteld, dat het onmogelijk is, ook voor wie het meeste medelijden met den geplaagden Sultan hebben, die in bescherming te nemen. Zij behandelde daarin alle mogelijke hangende quaesties, die zij beloofde eens voor al op te lossen, waartegenover zij dan vorderde, dat nooit ofte nimmer eenige navale demonstratie weer ondernomen zou worden. Ten opzichte bepaaldelijk van de Montenegrijnsche en de Grieksche quaesties waren haar voorslagen voor de mogendheden ten eenenmale onbevredigend. De verontwaardiging was algemeen, en de opmerking werd gemaakt, dat de Porte in geenen deele doordrongen was van den ernst van den toestand. Maar was dat wel vreemd, waar de mogendheden haar zoo overvloedig aanleiding gaven om aan haar eigen ernst te twijfelen, vooral nu de uitkomst wederom de verwachtingen van de Porte rechtvaardigde, dat de mogendheden ook na dezen hoon zich tot ijdele woorden bepaalden en het zwaard niet trokken? Wederom toch werd een week lang onderhandeld. Voorstellen tot andere dwangmaatregelen gingen uit van het Engelsche kabinet. Gladstone wilde het thans in de Aegeïsche zee beproeven, en daar een eiland in onderpand nemen of een belangrijke haven, Smyrna bijv., blokkeeren en daarbij - zoo althans

werd verhaald - de inkomsten ten behoeve der schuldeischers van Turkije in beslag nemen. Dat ontbrak er waarlijk nog maar aan, dat thans ten behoeve van particuliere personen, die aan een gediscrediteerden staat geld hadden voorge- schoten, het zwaard zou worden getrokken! Doch het was niet te verwonderen, dat Duitschland, Oostenrijk en Frankrijk zich volstrekt niet gezind betoonden om zich in deze nieuwe avonturen te storten. Te midden der onderhandelingen redde de Porte het verward Europa uit den brand door de verrassende verklaring op 12 October, dat zij Dulcigno onvoorwaardelijk overgaf.

Victorie! juichten de gouvernementeele Engelsche bladen, de zege is ons. Recht comisch is hun buitensporig vreugdebetoon, dat in de eerste plaats bewijst, walk een pak hun van het hart was genomen. In hun brooddronkenheid brandden zij dag op dag hun wierook voor Gladstone, en zoozeer bedwelmden en verblindden hen die dampen, dat zij aan zijn beleid alleen die blijde uitkomst toeschreven en van domheid en parti-pris allen - d.i. nagenoeg de gansche fransche, duitsche en oostenrijksche pers - beschuldigden, die zich veroorloofden in gevoelen van hen te verschillen. Gladstone wilde, dat Dulcigno zou worden overgegeven, en Dulcigno wordt overgegeven - ziedaar den eenigen tekst hunner beschouwingen. In de eerste plaats vergaten zij daarbij, dat het de oppervlakkigheid zelve is, van het *post* tot het *propter* te concludeer en, enin de tweede plaats, dat Dulcigno nog niet overgegeven is. Zelfs zullen sceptici beweren, dat men juist even ver is als eenigen tijd vóór de navale demonstratie, toen de Porte insgelijks beloofd had Dulcigno af te staan. Doch de beloften der Porte schijnen thans plotseling volkomen geloof te verdienen. Zelfs ergerde men zich niet meer aan den overmoedigen toon dien zij wederom aansloeg: zij wilde *donner une nouvelle preuve de sa loyauté et de son bon vouloir*. Men was veel te verheugd, dat een uitweg gevonden was om tijdelijk de Oostersche quaestie te sluiten. De vloten zijn nog wel gebleven, maar als toeschouwers, tenzij het de Porte mocht behagen door een of anderen *coup de théâtre* ze te dwingen wederom een rol in een nieuwe comedie te vervullen.

Intusschen comisch moge de zaak zijn, er is met al dat gevaarlijk spel gespeeld. Er waren oogenblikken, dat een oorlog tot de mogelijkheden, tot de waarschijnlijkheden behoorde. Gelukkig is het wel zeker, dat voor meer dan ééne mogendheid de les niet verloren is,

en dat men de waarheid begint in te zien van het schilderachtige woord van Montaigne, in een andere zaak onlangs door een fransch prelaat gesproken: ‘als men aan den rand van een afgrond staat, is het eenige middel om vooruit te komen - terug te treden.’ Verschillende bladen hebben beweerd, dat Bismarck dit het eerst heeft begrepen, dat hij de man is geweest, die de Porte heeft bewogen toe te geven, waartoe hij Frankrijk en Oostenrijk in den arm heeft genomen. En er pleit veel voor die opvatting. Daar de Porte reeds meer dan eens blijk heeft gegeven bij voorkeur aan Duitschland het oor te leenen, omdat Duitschland de eenige natie is, die geen dadelijk eigenbelang heeft bij de Oostersche quaestie, was de gelegenheid voor den Rijkskanselier te schoon om niet ten slotte aan het verbonden Europa te toonen, dat hij weer de man is, die bij de leiding der Europeesche politiek het eerste woord te spreken heeft. Bovendien werd een gerucht uit Berlijn gemeld, dat toen Engeland nieuwe dwangmaatregelen voorstelde, Bismarck aan de vertegenwoordigers van twee mogendheden te kennen heeft gegeven, dat Duitschland niet langer op dien weg zou voortgaan, terwijl het een feit is, dat de gezanten van de drie bedoelde mogendheden gezamenlijk dringende vertoogen tot de Porte hebben gericht. Eindelijk verdient het opmerking, dat de *Nordd. Allg. Ztg.* in die dagen een betoog leverde, dat maatregelen van executie tegen Turkije niet alleen niet uit het tractaat van Berlijn voortvloeiden, maar daarmede in flagranten strijd waren. En nog spreekt men van den triomf van Gladstone's politiek!

Neen, de politiek, die een gedeeltelijken triomf heeft behaald, totdat Bismarck zijn: t o t h i e r t o e e n n i e t v e r d e r ! uitsprak, is de Russische. Het is tamelijk onopgemerkt gebleven, dat deze in den zomer een merkwaardige evolutie heeft gemaakt door plotseling van houding te veranderen tegenover de Grieken, omtrent wier eischen de Russen vroeger zeer lauw waren en voor wie zij zich thans beijverden nog grooter gunsten te bedingen, dan vroeger ooit Waddington of Gladstone hun hadden toegedacht. De Russen begrepen, dat dit de weg was om Engeland geheel te winnen en de Oostersche quaestie weder geopend te krijgen. Vervolgens hebben zij zich geheel op den achtergrond gehouden, aan Gladstone de leiding der politiek overlatende, en loerende op de gelegenheid, die wellicht niet zou uitblijven, om in troebel water te visschen. De

interventie- en executiepolitiek, die begonnen werd, was immers h u n politiek. Het was toch Gortschakoff geweest, die te Berlijn in 1878 een artikel voorstelde van dezen inhoud: *Les puissances se réservent de s'entendre au besoin sur les moyens propres à assurer un resultat, que ni les intérêts généraux de l'Europe ni la dignité des grandes puissances ne permettent de laisser invalider*, en wie de debatten over dit voorstel leest, kan er niet aan twijfelen, of het artikel had de bedoeling een executie-politiek in te wijden, en zijn verwerping de bedoeling, zooals ook de *Norddeutsche* in het licht stelde, zulk een executie-politiek te verwerpen.

Diezelfde Grieken, voor wie Europa zich dezen zomer zoo wakker in de bres stelde, zijn intusschen thans het kind van de rekening. Niets zal het hun baten, dat zij zich steeds gehoorzaam van vijandelijkheden hebben onthouden; niets, dat hun eindelijk een rijke landstreek, naar het heet onherroepelijk, is toegewezen; niets, dat hun koning de hoven van Europa is rondgereisd, om hulp voor zijn volk af te smeeken - beloften en vermaningen van geduld te oefenen is al wat men hun schenkt. Zoo verheugd is het vereenigd Europa, dat het van de navale demonstratie zonder kleerscheuren is afgekomen, dat nu zelfs de grootste Griekenvrienden geheel en al het denkbeeld verwerpen om te hunnen behoeve een zelfde onderneming op touw te zetten. Zelfs is de Engelsche en de Fransche pers, die hun steeds de hand boven 't hoofd hield, er eindelijk achter gekomen, dat het recht op Janina, Metzovo en Larissa niet in het tractaat van Berlijn geschreven staat, en wordt hun dat thans voorgehouden, nadat hun maanden lang het hoofd is op hol gebracht met gebazel over hun natuurlijk recht om hun grenzen uit te zetten en al wat Grieksch spreekt successievelijk te annexeeren. Zou het wonder zijn, als zij thans met Faust uitriepen: *Fluch dem Glauben und Fluch vor Allem der Geduld!* en met geweld zich trachtten toe te eigenen, wat hun tallooze malen is toegewezen? De diplomatie heeft wel reden met eenigen angst toe te zien naar wat in den eerstvolgenden tijd te Athene zal omgaan. Zij heeft wind gezaaid - aan wie de schuld, als storm geoogst wordt?

De voorstanders van wat eufemistisch een a c t i e v e politiek in het Oosten wordt genoemd, beschuldigen vaak hen, die den handschoen voor Turkije opnemen, van sympathie voor turksch wanbestuur. Geheel ten onrechte. De groote partij in Europa, die

zich hartelijk verheugt over den voor Turkije gunstigen afloop der laatste poging tot interventie, wordt zeker door zeer uiteenloopende gevoelens gedreven. Eigenbelang en vrees voor een algemeenen oorlog zijn de hoofdmotieven; daarnevens rechtmatige twijfel, of de beoogde veranderingen op het Balkan-schiereiland den volkeren daar onverdeelden zegen zouden aanbrengen; doch eindelijk, naar wij hopen, bij velen ook de diepgewortelde overtuiging, dat het internationaal r e c h t iets meer moet zijn dan een ijdele klank. Sympathie voor het wanbestuur, dat in handen is van pacha's en van den harem, wordt wel bij niemand gevonden: hing de *Daily-News*-correspondent daarvan onlangs een sprekend tafereel op, de *Neue Freie Presse* (die wij als vertegenwoordiger kunnen nemen van hen die de zaak van Turkije bepleiten) denkt er niet aan, hiertegen op te komen; en als anderzijds het Oostenrijksche blad wijst op de goede hoedanigheden van de turksche burgers op het land en in de kleine steden, die werkzaam, matig, gastvrij en verdraagzaam zijn, dan geeft de correspondent van het Engelsche blad dit toe, zoodra hij zich niet door partijhartstocht verblinden laat. *Les nations ne meurent que par le suicide* is een waar en troostrijk woord: of Turkije bezig is zich zelf te moorden, hangt ten slotte hiervan af, welk dier twee elementen het overwicht zal behouden, de bederf verspreidende invloed der grooten, of de innerlijke kracht en taaiheid van het volk; Europa komt het niet toe den Turk dood te verklaren en zijn boedel te executeeren.

Eindeloos als de Oostersche quaestie is die der geestelijke orden in Frankrijk. Het wekte eenige bevreemding, dat na de jongste crisis niet de minister Constans met reconstructie van het kabinet werd belast, maar zijn ambtgenoot Ferry. Wellicht wilde de president der republiek op deze wijze zijn weerzin uiten om zich zonder verwijl naar de bevelen van het *Palais Bourbon* te schikken; wellicht hoopte hij nog steeds een schijn van gematigdheid te redden door iemand aan het hoofd van zijn kabinet te roepen, die bekend stond als ietwat minder doortastend dan Constans; wellicht was ook zekere ondeugendheid, als men die bij den deftigen Grévy vooronderstellen mag, aan zijn keuze niet vreemd, als wilde hij Ferry toeroepen: ‘gij hebt eigenlijk door uw artikel 7 den toestand geschapen; blijf gij nu niet op den achtergrond, maar red ons uit de verlegenheid.’ Meer nog verbaasde de benoeming van den grijzen secretaris en

vriend van Thiers, Barthélemy St. Hilaire, tot minister van buitenlandsche zaken Frankrijk en de heele wereld en hem zelf. Zeer aangenaam moest zij zijn aan Bismarck, voor wiens politiek de heer St. Hilaire niet geschroomd had eenigen tijd geleden in een duitsch tijdschrift zijn bewondering uit te spreken, en zeer geruststellend voor geheel Europa ten opzichte van Frankrijks vredelievende bedoelingen. De benoeming eindelijk van nieuwe ministers van openbare werken (Sadi Carnot) en Marine (Cloué) heeft geen politieke beteekenis.

Versnelde uitvoering van de decreten was de eenige reden van bestaan voor dit kabinet; het was dus te verwachten, dat men dadelijk aan 't werk zou gaan. Inderdaad, wat den heer Constans persoonlijk betrof, hij was onvermoeid: officieuse nota's, instructies, rechtsgeleerde adviezen vloeiden zonder ophouden uit zijn pen, maar het schijnt dat, zoodra het op daden aankwam, de overige ministers niet dan aarzelend wilden medegaan. Met horten en stooten ging men te werk: hier werden een half dozijn (zegge 6) vreemde monniken verdreven, daar eenige Jezuïeten uitgezet die in een ander kleed waren teruggekeerd, verder plotseling de inrichtingen der Barnabieten en Karmelieten gesloten en weder een handvol ordebroeders verstrooid. Daarbij werd dit alles in 't geheim beraamd en bij wijze van overval uitgevoerd, zoodat de ultramontanen nu op hun hoede zijn en wachten in hun inrichtingen hebben aangesteld om, als het zwaard der overheid weer elders neervalt, niet onvoorbereid getroffen te worden. Dit alles is in hooge mate belachelijk en kinderachtig. Te onverantwoordelijker, nu een wetsontwerp op de vereenigingen wordt bearbeid en het tribunaal dar conflicten tegen 4 November is bijeengeroepen, en het dus zoozeer in de reden lag, vermits men toch niet terstond de decreten heeft uitgevoerd, de geheele zaak, zooal niet tot de vaststelling van bedoelde wet, dan toch zeker tot de uitspraak van het conflictenhof op te schorten.

Dit stelsel van ministerieele willekeur, dat zich voornamelijk uit èn waar het vereenigingen èn waar het vergaderingen geldt, begint langzamerhand ook vele vrijzinnigen te verdrieten, ja ook bij de bladen, die het ministerie in al zijn wisselingen houw en trouw bleven, is toch de verdediging der ministerieele maatregelen vrij wat minder warm en enthousiastisch dan voorheen. Geef, liever dan tegen enkele geestelijken uw kracht te toonen, aan het land de wetten die het behoeft, roept men het reeds toe, en in de eerste

plaats wetten op het recht van vereeniging en het, recht van vergadering. Zelfs komt een geavanceerd orgaan als de *Nouvelle Revue*, schoon nog de politiek van Constans steunende, als het ware schoorvoetende tot de volgende merkwaardige bekentenis: ‘dringt men dieper in de kwestie door buiten alle politieke gezichtspunten om, (*sic!*) dan wordt men er bijna toe geleid zich af te vragen (slag-om-den-arm-stijl!), of het niet behoorlijk zou zijn, dat eenig verhaal in rechte openstond voor de burgers tegen mogelijk misbruik bij de daden van het administratief gezag, hetzij in de maatregelen zelf, hetzij in de toepassing?’ *A merveille;* begint Frankrijk dit in te zien, dan kan er veel verbeterd worden. Dan zal het ook mogelijk wezen, dat wel niet de Freycinets illusie verwezenlijkt wordt, als zouden alle Franschen zich tot één partij, die der republiek, kunnen vereenigen, maar althans dat de velen, die de republiek alleen hebben aangenomen, omdat daarbuiten alles chaos is, doch die haar nog steeds met wantrouwen gadeslaan, baar met hart en ziel gaan toebehooren, omdat zij blijkt waarlijk dien *ordre moral* te waarborgen, dien avontuurlijke en heerschzuchtige politici langs den weg der immoreele wanorde zochten.

De tijd is er zoo gunstig voor. Of bieden de antirepublikeinsche partijen niet dagelijks meer het onverkwikkelijk schouwspel aan harer voosheid, onbeduidendheid of verdeeldheid? Een kabaal, dezer dagen tegen een republikeinsch officier op touw gezet, moest leiden tot ontdekkingen, waardoor een vroegere minister van oorlog, een wapenbroeder van Mac-Mahon met anti-republikeinsche neigingen, in de hoogste mate gecompromitteerd, ja zedelijk vernietigd werd. De Bonapartisten bekommeren zich volstrekt niet meer om de geliefde spreuk van den eersten Napoleon, *qu'il faut laver son linge sale en famille*, maar verkondigen in onstuimige vergaderingen en heftige persartikelen, door de woede der onmacht bezield, dat de breuk tusschen den pretendent en de clericalen zijner partij onherstelbaar is geworden. Reeds hebben de schrandersten onder Jérôme's aanhangers, ongetwijfeld naar zijn aanwijzingen, Raoul Duval vooraan, de republiek aanvaard, één achterdeurtje openhoudende door namelijk aan de leer zich vast te klampen, dat het volk in de onmiddellijke keuze van den president der rapubliek zijn souvereiniteit behoort te openbaren. Aan de heeren Jules Amigues, Paul de Cassagnac en consorten, die den rooden prins willen bewegen afstand te doen van zijn rechten

ten behoeve van zijn zoon, antwoordt hij bits en uit de hoogte, ook ‘namens zijn zoons,’ dat hij hun afgezanten niet verlangt te ontvangen en dat zij hun ‘kinderachtige illusies’ moeten laten varen. De manoeuvre van Jérôme is blijkbaar een *reculer pour mieux sauter*, maar zou de epicuristische scepticus langzamerhand niet inzien, dat de afgrond, die hem van den troon scheidt, al grooter en grooter wordt, en de sprong gevaarlijk voor iemand, die zijn rust lief heeft en nooit door vlugheid of heldenmoed uitblonk? Zou hij zelf niet eens bedenken, dat het tijd wordt zijn ‘kinderachtige illusies’ te laten varen?

Wat de legitimisten aangaat, zij weten althans het decorum te bewaren en vertrappen hun echteren adelbrief niet in het slijk. Als vroegere jaren hebben zij weder feest gevierd en ter eere van den e d e l e n s l a p e r i n h e t b o s c h, zooals men Chambord zou kunnen noemen, gegeten en gedronken en getoost. Niet op den gewonen dag, den 15^{den} Juli, den *Saint Henri*, omdat hun feestvertoon dan te sterk had afgestoken tegen den Bastilledag der republiek, maar op en na den 27sten September, den geboortedag van den ‘door God gegevene.’ Slechts door zeer weinigen werden hun maaltijden te Parijs bezocht, doch in Marseille, Perpignan, Bordeaux, hier en daar in Vendée en Morbihan, schaarden nog vrij wat ridders en geestelijken zich om de aloude leliënvaan. Kalm en deftig ging het toe: men gebruikte broodjes, in den vorm der fransche kroon gebakken, men nuttigde *turbot à la sauce royale* en *poulet à la Chambord* en plengde kwistig den Bordeaux-wijn ter eere van den *duc de Bordeaux. ‘’t Is Greece, but living Greece no more’*: Oud-Frankrijk is 't, maar 't leeft niet meer; men neemt trouwens die vertooningen volstrekt niet meer *au sérieux*. De getrouwe *Union* scheen te begrijpen, dat wat nieuw bloed der partij geen kwaad zou doen, en heeft dientengevolge de gewichtige ontdekking gemaakt, dat de arbeiders meer en meer naar het legitimisme gaan overhellen. De teedere bezorgdheid, die het Bonapartisme steeds voor de *ouvriers* aan den dag legde, slaat dus op het legitimisme over.

Wie de legitimistische en bonapartistische hallucinatiën niet deelt, ziet er intusschen bitter weinig van, dat die beide partijen gevaarlijk zouden zijn voor de republiek of propaganda zouden maken onder den arbeidersstand. Bewegelijker en gevaarlijker dan zij, worden de socialistische en communistische fracties, die men een

paar jaar geleden in Frankrijk dood waande, doch die onder de arbeiders in de groote steden, door geamnestieerde Nieuw-Caledoniërs geleid, meer en meer aanhang winnen. Noteeren wij, als een curiositeit, dat op een der vergaderingen, door die woelgeesten te Parijs gehouden, de man, die eens de opkomst der nieuwe *couches sociales* heeft aangekondigd, die als de tribuun van Belleville is gevierd, thans werd gelijkgesteld met tyrannen als Bonaparte en Romanof, wie te moorden een proeve is van burgerdeugd, door een eererevolver of wat eeredynamiet nauwelijks naar waarde beloond. De eisch van het oogenblik is, dat het kabinet tegen dezulken vastberaden weet op te treden, zonder tot willekeur te vervallen. Vrijlaten in het spreken, halt roepen waar het tot daden komt - aan een woord van Grévy zelf is de opmerking ontleend - zou èn tegen deze bergpartij èn tegenover de geestelijkheid wel de beste politiek zijn. Verder wetten schenken aan de natie, die haar vrijheden waarborgen en haar stoffelijke en verstandelijke ontwikkeling bevorderen. Velen zijn er tegenwoordig, die het inzien en die de priester-*hetze* hartelijk moede zijn, getuigen de bladen en tijdschriften. Maar het is nog parlementaire vacantie; wat zal het worden, als het parlement weer bijeen is en partijhartstocht den toon aangeeft? Helaas! het is of Schiller een kijkje heeft kunnen nemen in onzen tijd van parlementen, toen hij het distichon neerschreef:

Jeder, siehst du ihn einzeln, ist leidlich klug und verständig;
Sind sie in c o r p o r e , gleich wird dir ein Dummkopf daraus.

Laten wij, in afwachting dat de parlementen in Europa weder geopend worden, even een kijkje nemen aan de overzijde van den Oceaan, in het uitgebreide vasteland, dat, na de ontdekking met den naam van nieuwe wereld gedoopt, thans vier eeuwen later weder meer en meer voor veler oogen recht heeft op den glans van dien naam. Uit een politiek oogpunt wekt wat daar omgaat, hetzij in het Noorder-, hetzij in het Zuider-halfrond, doorgaans weinig belangstelling. Aan de Internationale vraagstukken, die de door vele banden aaneengehechte Europeesche volkerenfamilie in voortdurende spanning houden, blijven de Amerikaansche staten grootendeels vreemd; de vraagstukken van binnenlandsche politiek, die zij op te lossen hebben, zijn van zoo geheel anderen aard, dan die in de Europeesche staten, dat zij niet in staat zijn de aandacht bijzonder

te boeien. Doch des te belangrijker is Amerika uit een materieel en commercieel oogpunt voor Europa, en alles wat ons kan inlichten omtrent de onuitputtelijke hulpbronnen op elk gebied in die uitgestrekte gewesten, omtrent de wijzen harer exploitatie, omtrent den handel in haar voortbrengselen, wordt bijna met den dag van meer gewicht. In zooverre nu de politieke toestanden wederom op het oeconomische leven terugwerken, maken ook zij aanspraak op belangstelling, en vandaar dat de partijtwisten voor vaak onverstaanbare leuzen in Noord en Zuid, die daar maar al te licht door het goud, hier door het zwaard beslecht worden, toch niet geheel liggen buiten ons domein.

Noord en Zuid over één kam te scheren, is onbillijk. Al trachten de meeste staten van Zuid-Amerika zich bij voorkeur te vormen naar het voorbeeld der groote Noord-Amerikaansche republiek, deze laatste had reeds een lang tijdperk van ontwikkeling doorloopen, toen gene de eerste wankelende schreden zetten op de gladde baan van vrijheid en zelfregeering, en bovendien openbaart zich tusschen beiden nog steeds het radicale verschil, dat er bestaat tusschen Angelsaksische energie en Spaansche indolentie. Met dat al ontbreken op politiek gebied de punten van overeenkomst niet, en zoo Amerika het voorbeeld meet geven van den republikeinschen regeeringsvorm als staat der toekomst, dan heeft waarlijk het monarchale Europa nog weinig reden, zoowel om de Unie van Noord-Amerika als om de Zuid-Amerikaansche staten te benijden. Thans, nu men in de Unie wederom in het tijdperk van het opgewektste politiek leven verkeert, nu men er staat aan den vooravond eener nieuwe presidentskeuze, toonen zich de wonde plekken dier maatschappij weder op het duidelijkst.

Den Dinsdag volgende op den eersten Maandag in November, moeten door geheel de Unie de mannen gekozen worden, die van het volk het mandaat ontvangen om voor het volgende viertal jaren den president der republiek aan te wijzen en daarmee aan een eenvoudig burger een macht op te dragen, als bijna geen europeesch monarch bezit. In zijn bevoegdheid om naar welgevallen zijn administratie in te richten en ambtenaren aan te stellen en te ontslaan eenerzijds, in zijn recht van veto op de besluiten der wetgevende macht anderzijds, ligt de buitensporige macht van den president der Unie opgesloten. Bestond daartegenover niet de mogelijkheid om

hem, die toch niet meer is dan de eerste magistraat van het souvereine volk, in staat van beschuldiging te stellen door het zoogenaamde i m p e a c h m e n t , en kon zijn veto niet krachteloos gemaakt worden door een meerderheid van twee derden der stemmen in de kamer, door welke het daarmee getroffen voorstel is ingediend, die macht zou inderdaad alle perken te buiten gaan. Maar ook zoo nog is zij in staat veel ten kwade uit te richten. Het eerste gevolg dier uitgebreide bevoegdheden is, dat de Amerikaansche ambtenaarsstand door en door bedorven en gedemoraliseerd is. In den regel maakt de president van zijn ambtstermijn gebruik om zijn getrouwe aanhangers en vrienden, zonder eenigszins op bekwaamheden te letten, met rijke postjes en bedieningen te voorzien, en de dus begunstigden, die op geen langer behoud hunner betrekkingen dan voor vier jaren durven rekenen en die na dien tijd geen aanspraak hebben op pensioen, stellen zich tot hoofddoel *to make money, honestly if they can, but to make money*. Postjes te veroveren is dientengevolge ook het hoofddoel der partijen geworden. ‘De buit voor den overwinnaar’ is de leus, waaronder zij ten strijde trekken. De leiders der partijen kiezen de personen uit, die zij meenen het best aan hun zelfzuchtige oogmerken dienstbaar te kunnen maken, en de strengste partij-organisatie, die doodend is voor alle zelfstandigheid en individualiteit bij de zich oppermachtig wanende kiezers, is noodzakelijk om de keuze hunner creaturen te verzekeren. Zoo komt het, dat de groote politieke strijd in de Unie doorgaans in een personenstrijd ontaardt, dat de beginselen zoo noodig geheel op den achtergrond worden geschoven, dat de zege is aan hen, die het best rekenen kunnen en het sterkst zijn in kuiperijen en knoeierijen.

Nog steeds staan twee groote partijen tegenover elkander, de republikeinen en de democraten. Doorgaans denkt men bij het noemen dier namen aan den burgeroorlog en het groote twistpunt, dat de Unie toen verdeelde, en beschouwt men dus laatstgenoemden als de voorstanders en de eersten als de tegenstanders der slavernij. Intusschen liggen de beginselen, die hen scheiden, dieper en was de strijd over de slavernij slechts de aanleiding, waarbij het verschil zich practisch het krachtigst openbaarde. De democraten zijn in den grond der zaak zij, die de leer zijn toegedaan, dat de Souvereiniteit berust bij de staten der Unie, die gezamenlijk slechts een juist omschreven deel dier Souvereiniteit aan den Bond hebben

afgestaan, zoodat de Bond zich onthouden moet van inmenging in de wetgeving der Staten. De republikeinen zijn zij, die in den Bond de Souvereiniteit vertegenwoordigd zien en die hem het recht geven ook aan de bijzondere Staten de wet te stellen, als het belang van het geheel dat vereischt. Het is klaar, dat dit geschil in de practijk dikwijls slechts op een quaestie van m e e r of m i n d e r neerkomt, en dat er tijden zijn, waarin eigenlijk geen enkel vraagstuk aan de orde is, dat deze partijverdeeling rechtvaardigt. Zoo is het thans gesteld, en de programma's dezen zomer opgesteld in de groote vergaderingen, die de partijen vertegenwoordigen, kunnen daarvan ten bewijze strekken. Men vindt in die beide stukken bijna dezelfde stellingen verkondigd: onveranderde handhaving der constitutie, vrijheid der verkiezingen, algemeen stemrecht, leerplicht, tegengaan van de immigratie der Chineezen, hervorming der administratie: beide schrijven ze in haar banier. Op twee punten schijnt zich eenig onderscheid te openbaren, schoon het volstrekt niet duidelijk is, wat die met het grondverschil tusschen beide partijen te maken hebben, nl. in de munt- en in de handelspolitiek. De republikeinen zijn voor den gouden standaard en voor de aflossing van het papieren geld, dat de regeering der Unie, door den nood gedrongen, tijdens den oorlog in groote hoeveelheid heeft uitgegeven; de democraten, schoon in deze zaak zich liefst zoo omzichtig mogelijk uitende, wenschen ruime aanmunting van zilver en zijn van papieren geld niet afkeerig. De republikeinen zijn aanhangers van een beschermende handelspolitiek ten behoeve van de industrie van het Noorden; de democraten verkondigden de leer, dat invoerrechten alleen voor fiscale doeleinden goed te keuren zijn, doch zij hebben zich altijd wel gewacht, - en zullen zich blijkens een schrijven van hun candidaat daarvoor blijven wachten - om te raken aan het buitengewoon hooge, protectionistische tarief, dat voor de schatkist de hoofdbron der inkomsten is. Waar nu zoo weinig ingrijpende verschillen bestaan, die een waren politieken strijd kunnen veroorzaken, wordt in de plaats daarvan het wapen der verdachtmaking van beide zijden wakker gehanteerd. Steeds worden de oorlogsherinneringen weder voor den dag gehaald: de democraten zijn rebellen en onderdrukkers der negers, de republikeinen willen de rechten der Staten vernietigen - ziedaar het onuitputtelijke thema, waarop van weerszijden wordt voortgeborduurd of liever voortgehamerd, de on

behouwen manieren der Amerikaansche polemiek in aanmerking genomen. De *Times* en de *Economist* hebben uitgemaakt, dat het voor de E n g e l s c h e belangen onverschillig is, welke van de beide partijen haar candidaat gekozen zal zien; ook zij, die zich op minder eenzijdig en zelfzuchtig standpunt stellen dan die heeren, die meenen dat de gansche wereld voor hen is gemaakt, zullen tot het besluit moeten komen, dat het, van welk standpunt ook gezien, zeer weinig verschil zal uitmaken, wie voor het naderende 4-tal jaren zal zetelen in het W i t t e H u i s .

Garfield en Hancock zijn de namen der candidaten voor het presidentschap, de eerste een *selfmade man*, die zijn leven als daglooner is begonnen, daarna onderwijzer is geworden, vervolgens in de volksvertegenwoordiging en eindelijk in den senaat is gekozen, de tweede een militair, die lange jaren in het leger der Unie heeft gediend. Tamelijk gelukkig zijn beide keuzen te noemen, daar het verleden van beide mannen zelfs voor het scherpziend oog van den politieken tegenstander weinig of geen aanleiding oplevert om hun eerlijkheid of karakter aan te tasten. Kan overigens de keuze van een man als Garfield ten bewijze strekken, dat een volksregeering het hoogste eereambt openstelt ook voor hem, die van de laagste sport der maatschappelijke ladder is opgeklommen, aan den anderen kant blijkt maar al te zeer, hoe het stelsel van verkiezing niet den minsten waarborg oplevert, dat de bekwaamste wordt gekozen. Noch Garfield noch Hancock, hoezeer mannen van aanzien en beteekenis, munten uit door die hoedanigheden, die iemand als van zelf tot leider stempelen. Den dag na hun verkiezing hebben natuurlijk hun partijgangers plotseling da schitterendste eigenschappen in hen ontdekt, en niets wordt verzuimd om bij de natie hun buitengewone verdiensten in 't licht te stellen. Levensbeschrijvingen van hen worden in massa's uitgegeven en in massa's verkocht en de verhevenste poëzie wordt dienstbaar gemaakt aan de verheerlijking hunner deugden. Zoo is er een gedicht uitgekomen, waarin de republikeinsche candidaat in korte trekken zelf zijn levensloop den volke vertelt: *James A. Garfield is my name, Ohio is my nation*, luidt de aan duidelijkheid niets te wenschen overlatende eerste regel, die den hoorder terstond *in medias res* brengt. Onder meer deelt de candidaat zelf daarin mede, dat men hem beschuldigt uit zekere financieele operatie niet met geheel zuivere handen te voorschijn te zijn

gekomen - zelfs de beste burgers schijnen in Amerika niet zonder dergelijke vlekken - doch hij voegt er bij, dat deze zaak eigenlijk te onbeduidend is om over te spreken. Een ander gedicht is meer in epischen trant opgesteld; de dichter heeft daarin de verschillende tijdperken uit Garfields leven geschetst, om telkens te eindigen met den treffenden regel: *And now he aspires to the presidency*, terwijl de laatste strophe de moraal behelst in deze woorden: *So whatever ye do, do it faithfully, Then you may aspire to the presidency*.

Het heeft natuurlijk zijn eigenaardige verdienste, dat op deze populaire wijze het volk in kennis wordt gebracht met zijne groote mannen, doch de opmerking heeft zich laten hooren, dat het niet noodig geweest is dus een Jefferson, een Monroe, een Adams te introduceeren. Iedereen kende die mannen; de tegenwoordige candidaten zijn onbekend. De schuld van dit verschijnsel ligt ten deele aan de sociale toestanden, ten deele aan de politieke zeden der groote republiek. Lamartine heeft van Marat gezegd: *L'égalité était sa fureur, puisque la supériorité était son martyre*, en al gaat het niet aan, dienovereenkomstig te beweren, dat overal, waar een gelijkmakingsmanie heerscht, de grond daarvoor te vinden is in ergeruis over superioriteit, valt met het voorbeeld der Unie voor oogen moeilijk te ontkennen, dat waar het beginsel der gelijkheid tot het uiterste wordt doorgedreven, zulk een toestand althans niet bevorderlijk is voor de ontwikkeling van superieure mannen. Geen land, waar de algemeene, de gemiddelde ontwikkeling zoo hoog staat als in Amerika, maar ook geen land, waar zoozeer die klasse der fijnbeschaafde en talentvolle mannen ontbreekt, die in onze moderne maatschappij den waren adelstand, niet naar geboorte, veel min naar geld, maar naar den geest vormen. En zoo er enkelen zijn, dan ontbreekt aan die maatschappij, die als geen andere den naam verdient van *Erwerbsgesellschaft* en waarin, om met Parker te spreken, het meest de Heilige Drieëenheid wordt aangebeden van den gouden eagle, den zilveren dollar en den koperen cent, het orgaan om hen naar hun rechte waarde te schatten. Bovendien leiden het politieke stelsel en de politieke zeden van het Amerikaansche volk er toe, dat alle strijd in de staatkunde ontaardt in een strijd om personen en ambten, waarin de onderlinge jaloezie der strijders, die elkander de begeerde betrekkingen niet gunnen, den onbekendsten vaak de

zegepraal kan bezorgen, een strijd dus, die voor waarlijk verdienstelijke en uitstekende mannen weinig aantrekkelijks heeft.

Zoo met dat al de keus der candidaten als betrekkelijk gelukkig kan worden geroemd, heeft men dit grootendeels aan het toeval te danken. Grant en Tilden zijn geweerd, ziedaar het groote voordeel van den toestand. De republikeinsche leiders hadden hemel en aarde bewogen om Grant voor de derde maal de hoogste waardigheid op te dragen. Deze geld- en eerzuchtige man, wiens groote zwakheid bij luttel bekwaamheden in zijn vroeger bestuur het veld vrij had gelaten voor politieke avonturiers van het slechtste allooi, was juist daarom voor velen de meest welkome candidaat. Men meende bij de natie op groote geestdrift voor hem te kunnen rekenen, en niet zonder reden, want gelijk vroeger zijn verdiensten in den burgeroorlog hem tot den populairsten man van de Unie maakten, heeft hij in den laatsten tijd, toen zijn roem was gaan tanen, door zijn reis om de wereld, waarbij hij overal als vertegenwoordiger zijner natie met de grootste eerbewijzen is ontvangen, zijn plaats in het hart dier natie, die in hem zichzelf gehuldigd zag voor een deel heroverd. De berekeningen zijner vrienden, die aan zijn zegepraal niet twijfelden, faalden echter. Toen de conventie, waarin de partij, geheel als de natie in het congres, staatgewijze vertegenwoordigd is, op 3 Juni te Chicago bijeenkwam, wisten zijn tegenstanders terstond zijn verkiezing onmogelijk te maken door het verrassende besluit door te drijven, dat de *unit rule* zou worden afgeschaft. De beteekenis van dit besluit is het volgende. In iederen Staat wordt voor de samenkomst der groote conventie een staatsconventie gehouden, waarin bij meerderheid van stemmen besloten wordt, welke candidaat gesteund zal worden. Vervolgens worden de gedelegeerden ter algemeene conventie gekozen, die de opdracht ontvangen de meerderheids-candidaturen voor te staan. De partij-discipline eischte vroeger, dat daarbij iedere Staat als *a unit* stemde, d.w.z. dat alle stemmen van den Staat, ook die der minderheid, op denzelfden candidaat werden uitgebracht. Thans heeft men dit veranderd en de minderheden vrijheid gegeven van het besluit van hun staatsconventies af te wijken. Dit was de val van Grant, want juist in de machtigste staten, waar hij de meerderheid had, als New-York, Pennsylvania, Indiana, Illinois, waren ook de sterkste minderheden tegen hem. Hij kon het nu niet verder brengen dan even 300 van

de 756 stemmen. Zijn sterkste tegenstander bleek Blaine te zijn, de vriend van den spoorwegkoning Jay Gould, een man, wiens candidatuur door alle vrienden van een eerlijke en onomkoopbare admi nistratie al evenzeer werd geducht als die van Grant. Blaine kreeg ongeveer 280 stemmen; na hem volgde Sherman, Hayes' bekwame en gelukkige minister van financiën; eindelijk was een klein honderdtal stemmen verdeeld tusschen, den oud-gezant te Parijs Washburne en de senatoren Edmunds en Windom. Garfield werd zelfs niet genoemd, evenmin als Hayes in 1876, en toch zou dit *dark horse*, zooals het politieke *jargon* der Amerikanen zulk een persoon noemt, den kampstrijd winnen. Eerst bij de 29ste stemming - men stemt maar dag aan dag onvermoeid door, totdat iemand de volstrekte meerderheid heeft - kreeg hij 2 stemmen, en met de 35ste had hij er een 50tal. Hij stond op, om te verzoeken niet in aanmerking te komen, en zie: bij de volgende stemming had hij de meerderheid. Eerst later werd verklaard, wat de oorzaak is geweest van die plotselinge verplaatsing van stemmen. Blaine en Sherman, die te Washington door dépêches op de hoogte werden gehouden van den loop der stemmingen, bemerkten, dat zij geen van beiden de meerderheid zouden erlangen, tenzij de een voor den ander week. Zoover ging hun zelfopoffering niet, maar was hun kans verkeken, dan wilden zij, althans verhoeden, dat Grant de zege wegdroeg. Daarom sloegen zij de handen ineen en verzochten per telegram hun aanhangers hun stemmen over te brengen op Garfield. Welke veeten voor deze keuze de facties ook verdeelden, nu eenmaal Garfield de meerderheid op zich vereenigd had, werd zijn naam van alle zijden met geestdrift begroet en hij eenparig tot candidaat der republikeinen geproclameerd.

De democratische conventie te Cincinnati liep spoediger af. Het aantal candidaten was legio, maar niemand wist te zeggen, welke de sterkste zou zijn. De meerderheid scheen ten gunste van Tilden te neigen, deels om zijn rijkdom en zijn machtige vrienden, deels omdat de democraten steeds overtuigd zijn, dat hij eigenlijk in 1876 tot president is gekozen en hem door republikeinsch geknoei het ambt is onthouden. Doch de man is oud, ziek van lichaam en zwak van geest, zoodat hij bij een groot deel der natie minachting in plaats van geestdrift wekt. Het was daarom een uitkomst, dat hij voor de eer bedankte in een schrijven, dat naar men vermoedt

door de verstandigsten zijner partij hem in de pen is gegeven. Desniettemin had hij bij de zeer verdeelde eerste stemming de meeste stemmen. De ook bij de tegenpartij gunstig aangeschreven senator Bayard, de rechter uit het bondsgerechtshof Field, generaal Hancock, de *speaker* van het congres Randall, kwamen na hem het meest in aanmerking. Na eenige stemverschuivingen bleek reeds bij tweede stemming generaal Hancock de meerderheid te hebben.

Ons overzicht van den stand der partijen zou niet volledig zijn, als wij er niet nog twee vermeldden, wier aanhang wel niet talrijk is, maar met welke toch gerekend moet worden. Vooreerst zijn bedoeld de zoogenaamde greenbackers, een jonge partij, die ontstaan is sedert het Westen in macht en aanzien toenam en die ook in het Oosten hier en daar invloed heeft weten te verwerven. Zooals zich uit den naam laat afleiden, zijn deze mannen in de eerste plaats voorstanders van een ruime uitgifte van papieren geld. Natuurlijk blijft hun credo niet tot dit eene punt beperkt, maar zeer moeilijk valt het juist aan te wijzen wat hun programma is. Het is hoofdzakelijk negatief, daar zij niet langer genoegen willen nemen met de h.i. verouderde leuzen der republikeinen en democraten. Overigens verkondigen zij een mengelmoes van allerlei heterogene en excentrieke stellingen, wisselende naar plaats en tijd. Hier staat verjaging der Chineezen, daar een min of meer socialistische regeling van den arbeid, ginds weer de dood aan de particuliere banken vooraan op hun banier. Allen stemmen zij overeen in de noodlottige oeconomische dwaling, dat overvloed van circulatiemiddelen een volk rijk maakt en dat daarom in onbeperkte mate goud en zilver moet worden aangemunt en papieren geld uitgegeven. Ook zij hebben hun conventie gehad en hun candidaat benoemd, Weaver geheeten en leider van het hoopje greenbackers, een dozijn ongeveer, in het congres; doch in de meeste Staten vertrouwen zij zoo weinig op hun eigen kracht, dat zij niet aarzelen gemeene zaak te maken met die democraten, die aan hun financieele politiek geen aanstoot nemen. Men verwacht dan ook, dat het aantal stemmen van Weaver uiterst gering zal zijn.

In getal wellicht nog zwakker, maar om hun beginselen sterker zijn zij, die zich Independenten noemen en die zich uit een fractie der republikeinen hebben gevormd. Voorstanders van Shermans

financieele politiek en van een tariefsherziening, hebben zij als hoofdpunt op hun programma gesteld: c i v i l s e r v i c e r e f o r m . Zij wenschen den zoo eenvoudigen, maar altijd miskenden regel aangenomen te zien, dat de ambten worden gegeven aan de bekwaamsten, zonder te vragen naar zijn partij, opdat, zooals zij kras maar waar zeggen, het politieke leven der Unie gezuiverd worde van een smet, niet minder vernederend en onteerend dan eens de slavernij was. Op dien weg heeft de tegenwoordige president eenige beschroomde stappen gezet, maar bij het doorzetten zijner hervormingen moest hij steeds op onwil en verzet stuiten. Het weinige wat hij tot stand heeft gebracht, zou onder een man als Grant weder geheel verloren gaan: vandaar, dat de Independenten zich ten krachtigste tegen diens candidatuur hebben aangekant, verklarende tegenover hem aan een democraat, die niet al te slecht aangeschreven mocht staan, de voorkeur te zullen geven. Ook beschouwden zij het als hoogst gevaarlijk en in strijd met het traditioneele recht, door Washingtons voorbeeld ingewijd, aan een persoon voor de derde maal de hoogste betrekking in de republiek toe te vertrouwen; de zoogenaamde a n t i - t h i r d - t e r m - m o v e m e n t , waardoor Grant voornamelijk is bestookt, vond in hen warme aanhangers. Haar orgaan vindt deze partij in het uitnemend geredigeerde weekblad *the Nation*, doch overigens is zij nog weinig georganiseerd, zoodat zij voorloopig weinig kracht kan ontwikkelen. Zij schijnt besloten ditmaal den republikeinschen candidaat te steunen, van wien zij voor haar doel meer verwacht dan van den democraat. Het is voor het politieke leven der Unie te hopen, dat haar invloed voortdurend mag klimmen, en dat zij niet misgetast heeft, waar zij vertrouwt, dat Garfield niet alleen den wil bezit de noodige hervormingen in te voeren, maar ook - wat bijv. den eerlijken en weldenkenden Hayes ontbrak - de geestkracht en het gezag om op te roeien tegen den geweldigen stroom van partijzucht, zelfzucht en vooroordeelen.

Doch wij spreken, alsof het reeds zeker ware, dat Garfield de opvolger van Hayes zal worden in het W i t t e H u i s . De uitslag der verkiezingen voor de nieuwe volksvertegenwoordiging, die in vollen gang zijn, maakt het waarschijnlijk; de tweede November zal zekerheid geven.

Nu wij eenmaal in de nieuwe wereld zijn, ook een enkele blik

op het zuiderhalfrond geslagen. Onder de republieken, die hier alle min of meer naar het model der groote Amerikaansche zuster geknipt zijn, is er een, die haar staatsregeling op het nauwkeurigst heeft gecopieerd en die zoo juist evenals zij de agitatiën eener presidentskeuze heeft doorloopen. Het is de Argentijnsche confederatie, de grootste der Zuid-Amerikaansche republieken, en die in de laatste jaren, niet alleen omdat zij de grootste is, met steeds klimmende belangstelling wordt gadegeslagen. Zoo een dier republieken een toekomst heeft, dan is het dit uitgestrekte gebied, met zijn gelukkig klimaat en gelukkige ligging, rijk in allerlei natuurvoortbrengselen, arm nog slechts in bewoners. Doch de stroom der emigratie begint zich hierheen te richten, en de bevolking zelf beijvert zich de schatten van den bodem meer en meer te ontginnen. Reeds zijn de graanbouw en de veestapel van dien aard, dat een belangrijke uitvoerhandel in wol, vleesch en graan wordt gedreven; in 't binnenland legt men zich op wijnbouw en suikeraanplant toe; de rijke mijnen worden ontgonnen; spoorwegen doorkruisen het land, en het crediet van den staat is op de Londensche beurs gevestigd. Het bestuur des lands kan de vergelijking met de zusterstaten zegevierend doorstaan, al zou het ook wat veel gevergd zijn, wilde men hier reeds vorderen dat een regeeringswijziging vreedzaam zonder bloedvergieten in haar werk ging. Immers de laatste presidentskeuze heeft een burgeroorlog doen ontbranden, geheel als in de andere republieken, doch gelukkig heeft die spoedig een einde genomen en onderscheidde de strijd zich althans in zooverre gunstig, dat het niet uitsluitend een strijd van personen was, maar een politieke gedachte daaraan ten grondslag lag. De oorzaak der telkens terugkeerende twisten ligt hier in het enorme overwicht, dat de hoofdstad in bevolking, rijkdom, handel en beschaving over de staten van het binnenland uitoefent, ten gevolge waarvan zij haar constitutioneele gelijkstelling met die staten moeilijk verkroppen kan. Thans heeft men het kwaad in den wortel aangetast door een wetsontwerp aan te nemen om Buenos-Ayres, op de wijze van Washington in Noord-Amerika, tot bondsstad te maken onder onmiddellijk bestuur der bondsregeering, en alleen het tegenwoordig gebied van den Staat Buenos-Ayres zonder de stad zelve als Staat der Unie te erkennen. Hiermede zal de voornaamste aanleiding van naijver en twist verdwenen zijn, en de repu-

bliek in de gelegenheid zijn gesteld ongestoord aan haar stoffelijken en zedelijken vooruitgang werkzaam te zijn.

De verwoestende oorlog aan de Zuidzeekust schijnt, nu de bemiddeling der Vereenigde Staten is aangenomen, eindelijk zijn einde nabij. De welvaart en het crediet van Peru heeft hij vernietigd, voor zoover daaraan nog iets te vernietigen viel; aan Chili heeft hij slagen toegebracht, waarvoor slechts jarenlange ingespannen arbeid genezing zal kunnen aanbrengen.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Half Bloed. Roman door H. de Veer. Amsterdam, G.L. Funke, 1879.

Dit boek is een echte roman. Het begint met een huwelijksaanvraag en eindigt met een sterfbed en een verloving tegelijk.

De lieve lezeressen die gewoon zijn ‘eventjes’ het slot van een verhaal te verschalken om te weten of het wel de moeite loont een twee- of driehonderdtal bladzijden door te worstelen, kunnen uit blz. 347 den noodigen moed putten.

Louise, de verloofde van Albert, sterft en aan haar bed staan de huisgenooten, natuurlijk ook Albert zelf, en wat minder natuurlijk schijnt, ook Emma, het meisje, waarvan Albert nog meer houdt dan van zijn stervende engel.

Louise had reeds de hand van Albert in de hare.

‘Doch nog weder zocht haar hand rond, terwijl zij zich poogde op te richten om zich te vergewissen van de aanwezigheid van nog een andere.

Haar vader begreep de bedoeling. Haastig stond hij op en bracht Emma aan den kant van het ledikant. ““Hier lieveling,”” fluisterde hij Louise toe, ““hier is Emma, wie gij zocht, niet waar?””

't Was op dit oogenblik alsof een zonnestraal het geheele tooneel verlichtte. De zonnestraal ging uit van het verheerlijkte gelaat van de stervende. Met een uiterste inspanning van krachten greep zij Emma's hand en vereenigde die op haar eigen hart met die van Albert... “Emma!... Albert!” fluisterde ze nauw hoorbaar.

t Waren haar laatste woorden. De geest had het lichaam verlaten. Ze had haar zware taak vervuld. Ze ging heen in vrede.’

Daar deze Emma, wier hand Albert op het hart var zijn stervende Louise ontvangt, de dame is tot wie genoemde jonkman in

den aanvang van het boek zijn verliefde woorden richt, begrijpt men, dat er heel wat moet voorgevallen zijn tusschen begin en slot.

Toch zijn de gebeurtenissen minder belangrijk dan het doel, dat de Heer de Veer zich bij het schrijven van dit verhaal heeft voorgesteld. Deze roman verdient vooral de aandacht als karakterstudie. Het was den dichter te doen om het groote verschil tusschen 'heel-' en 'half-bloed' aan te wijzen. De Oosterling van gemengd ras denkt, gevoelt, mint en handelt anders dan de Westerling met zijn 'visschenbloed'. Daarom heeft de eerste een andere leiding noodig, moet met bijzonderen takt opgevoed worden. Daar de Heer de Veer dit wenschte aan te toonen, mag men 'Half Bloed' even goed een paedagogisch als een romantisch werk noemen.

'Half Bloed' is dus een merkwaardige verschijning.

Het huisgezin van den Heer van Duren, rustend amsterdamsch koopman te Nichtevecht, bestaat, behalve uit den Heer des huizes, uit een dochter, Emma, en de keukenmeid, Kee. Bovendien had de Heer van Duren een neefje, zoon zijns broeders, die in Indië met een Javaansche getrouwd was geweest, als wees tot zich genomen en voor zijn opvoeding zorg gedragen. Het jonge mensch is student en brengt zijn vakanties in het huis van zijn oom, dat voor hem als het ouderlijk huis is, door. Albert, zoo begint de historie, vraagt Emma ten huwelijk. Kee, de keukenmeid, heeft hem in haar hart reeds lang voor Emma bestemd, en papa van Duren zou een verloving van zijn dochter met zijn neef gaarne gezien hebben.

Emma echter kan Albert slechts als broeder beminnen; zij gevoelt zich bovendien eenigermate gekwetst door het hartstochtelijke der liefde van 'Half bloed'. Zijn 'aanvraag is haar te heftig. Zij mist in zijn betuigingen van hartstocht den noodigen eerbied.' En als hij uitroept: 'Weet gij niet, dat ik een misdaad zou kunnen begaan om u te bezitten, dat ik u bezitten wil en u bezitten moet?' antwoordt zij, terwijl 'haar een rilling door de leden vaart, maar nog altijd zich bedwingend': *'Eene liefde als de uwe, Albert, is niet alleen vreemd aan onze luchtstreek, maar vreemd aan onze zeden en, vergeef mij het woord, ook vreemd aan onze begrippen van eer en eigenwaarde. Ik herhaal dat ik u niet bedriegen mag en niet bedriegen wil. Laat dat genoeg zijn.'*

Deze Emma is blijkens dit antwoord, het behoeft geen betoog,

iets meer dan een gewoon landmeisje. Dit blijkt nog verder uit den loop van het gesprek, dat zij met Albert voert. Als hij onstuimig blijft aandringen, hooren wij haar verklaren: '*Wij Hollandsche vrouwen en meisjes wenschen geen uitbarstingen van een hartstocht, die ons schrik aanjaagt, maar eene hulde, die ons vrede in 't hart stort. 'i Is recht jammer dat gij niet iets van die opvatting der liefde van ons hebt overgenomen. Uwe genegenheid zou daardoor in waarde winnen voor haar, wie gij ze aanboodt*. Wellicht heb ik reeds meer toegegeven dan ik mocht aan de vrijmoedigheid waarop gij aanspraak maakt, omdat wij als broer en zuster zijn opgegroeid.'

Na deze woorden ziet zij hem 'fier' aan, zoodat hij zijn oogen neêrslaat.

Maar wie zou nu kunnen gelooven, dat dit meisje, bedeeld met zulk een fijn gevoel, zulk een deftigen spreektrant, blijkens hare woorden een eerste zielkundige, onderwijl in s t i l t e geëngageerd was met een boerenslungel, met Willem van den Bosschen, die haar hart in vuur had weten te zetten, toen hij een 'overhangenden tak, waarvan da vruchten eigenlijk aan de Van den Bosschen en niet aan de Van Durens toekwamen' - men gelieve dit fijne trekje vooral niet voorbij te zien! - 'met een kleur als bloed en een ""hart als een stoomhamer"" naar haar toe boog en hem vasthield tot al de blozende vruchten in haar schoot lagen' -? Van dat oogenblik af was het ijs gebroken en vrijde de fiere jonkvrouw, *zonder dat het vreemd was aan haar begrippen van eer en eigenwaarde*, fluisterend over 's buurmans heg.

Daar zijn misslagen, die men onmogelijk herstellen kan. Zulk eene beging de schrijver van Half-Bloed toen hij Emma, die voor heldin door hem in de wieg werd gelegd, op eens uit den psychologischen katheder stootte, waarin hij haar op 18jarigen leeftijd reeds geplaatst had, om haar door den boerschen Willem te laten kussen, die zelfs door Kee, de keukenprinses, als een karakterlooze sul werd veracht.

Emma, nadat zij tot spijt van haar vader Albert had teleurgesteld, werd naar Amsterdam bij de v.d. Horsten te logeeren gezonden. Eduard, de type der jeunesse dorée van Amsterdam, gemeen en lichtzinnig in 't verborgen, uiterst deftig en schoolmeesterachtig in het openbaar, neemt stormenderhand haar hart en Willem zoekt haar vergeefs bij de heg.

Eduard, de nieuwe minnaar, die dienstmeisjes verleidt, een kind heeft, en voor wien Albert, de onstuimige minnaar, die thans het vaderlijk erfdeel er door jaagt, den Heer v. Duren ernstig gewaarschuwd had, gaat failliet. V. Duren is dien ten gevolge zoo goed als geruïneerd en Emma schittert als een toonbeeld eerst van liefde voor Eduard, daarna van kinderlijke trouw en toewijding aan haar ongelukkigen vader. Een verheven rol is voor haar weggelegd. Zij weet die ook uitstekend te vervullen, maar wie kan het den lezer euvel duiden, dat hij haar in zijn gedachte nog voortdurend met Willem v.d. Bosschen ziet vrijën.... en, ondanks hetgeen hij leest, de vraag zich aan hem opdringt: Zijn er niet twee Emmas in dit éene boek?

Als wij deze opmerking gemaakt hebben, kost het ons geen moeite te bekennen, dat Eduard v.d. Horst goed geteekend is. De type der jeunesse dorée is een type, al heeft men bezwaar het oordeel van den Heer de Veer te onderschrijven: ‘Gaandeweg zal uit dit lid van de Jeunesse dorée een van onze deftigste handelaars groeien. 't Kan niet missen. 't Is de gewone weg.’ Het gaat niet aan dit te beweren. Daarvoor is deze schavuit wat al te gemeen. Dit neemt echter niet weg dat Eduard een wel geslaagd portret moet heeten.

Die vrijage van Mejuffrouw Emma van Duren met Willem v.d. Bosschen was o.i. een misgreep, doch een die overtroffen wordt door een anderen. Willem de boerenjongen wierp noodeloos een zeer zware schaduw op het beeld van Emma, - maar Kee de keukenmeid richt door haar onophoudelijk gesnater veel meer schade aan. Zij wekt onzen weerzin, behalve tegen haarzelve, tegen drie personen tegelijk op.

Het is hoogst moeielijk in haar manier van spreken iets aantrekkelijks te vinden, zij is veeleer een mislukte type van een oude goede sloof, die overal te pas en te onpas haar mond in steekt, die onophoudelijk uw geduld tot het uiterste brengt en voor wie ge zeker honderdmaal de deur zoudt dichtgeworpen hebben, als de heer de Veer niet meedoogenloos u gedwongen had haar ten einde toe aan te hooren. Zij heeft in dezen roman den plicht te vervullen, den lezers duidelijk te maken, dat Albert, alias Half-Bloed, als men zijn koppigheid, tijgerachtige jaloerschheid enz. enz. over het hoofd wil zien, de heerlijkste jongen is, die op aarde wandelt; een taak ietwat te zwaar voor haar krachten, daar Albert's voortreffelijkheid allerminst uit zijn daden blijkt, maar schier geheel alleen uit de genegenheid,

die Kee, de keukenmeid, hem toedraagt, moet worden afgeleid. Van daar dat aan genoemde Kee en aan haar woorden een gewicht wordt gehecht, waarop haar persoon in het minst niet is aangelegd; dat Kee spreekt als het boek der wijsheid en Emma, Albert en papa Van Duren om haar heen geschaard, somwijlen den indruk op u maken, alsof geen van drieën nog volwassen is. Geen zaak zoo ernstig, zoo intiem, zoo hoog, of Kee begrijpt en kent haar, en in den regel beter dan de huisgenooten. Albert spreekt met haar over zijn liefde, Emma over haar minnaar, vader Van Duren over Emma's weigering om Albert haar hart te schenken, en men verbaast zich over niets meer, dan dat deze Kee nog een luiwagen hanteert. Zij doet het inderdaad; wij vernemen zelfs, dat zij honderdmaal op het punt gestaan heeft dat eerzaam teeken van haar bedrijf Willem van den Bosschen naar het hoofd te werpen.

Gelijk in het werkelijke leven, zoo ook in den roman, geldt het spreekwoord: ‘Waar men meê verkeert, wordt men naar geëerd’ en daarom ware het te wenschen geweest, dat de schrijver van Half-Bloed deze gedienstige geest door de familie van Buren had laten begraven vóór de liefdeshistorie tusschen Emma en Willem v.d. Bosschen aanving. Gevoelde de dichter behoefte aan een persoon, die Albert verdedigde in den huiselijken kring, een oude tante had zich daartoe kunnen aanbieden en een aantal onnatuurlijke gesprekken zouden niet gehouden zijn. Hetgeen het diepst verborgen ligt in een meisjeshart, - haar innigste gewaarwordingen bespreekt zij niet met een oude keukenmeid, al is die nog zoo vertrouwd. Als althans dat meisje, gelijk Emma, ‘een aanzienlijke kostschool’ heeft bezocht, en hoogst beschaafd moet heeten. Welk student heeft de Heer De Veer ooit ontmoet, die hem aan Half-Bloed herinnert: een jongeling die een keukenmeid tot zijn raadsvrouw, zijn hartsvriendin en voorspraak kiest, en waar is een flink ontwikkeld man als de Heer v. Duren te vinden, die te Amsterdam in de eerste kringen heeft geleefd, maar met zijn meid redekavelt over de liefdesaangelegenheden van zijn dochter? En dat op een toon nu en dan alsof hij met wijlen Mevrouw v. Duren in persoon sprak.

De redeneeringen van Kee, door dit drietal geduld en dikwijls uitgelokt, zijn niet in staat Kee zelf te verheffen tot een familielid, al moet het er den schijn van hebben, maar brengen het gezelschap daarentegen wat al te dicht onder den rook van de keuken.

Dit is jammer, want hoeveel men ook op Half-Bloed hebbe aan te merken, het behoort niet tot de soort van boeken, die zonder nadenken geschreven zijn. Gelijk wij reeds zeiden, er ligt een ernstige gedachte aan dit verhaal ten grondslag. Er wordt een karakterstudie in gegeven, die, geslaagd of mislukt, tot lezen lokt en tot nadenken dwingt.

Albert is, ook van deze zijde beschouwd, de hoofdpersoon. Half-bloed is hartstochtelijk verliefd op Emma zijn nichtje; teleurgesteld, wetende dat een ander zijn uitverkorene hem heeft ontstolen, meent hij dien in Eduard v.d. Horst gevonden te hebben, bij wiens moeder Emma na haar weigering is gaan logeeren. Op welke wijs is onbekend, maar Half-bloed is te weten gekomen, hoe laag de man is, in wien hij den minnaar van zijn nichtje gelooft te zien. Ten huize van Mevr. v.d. Horst geeft hij lucht aan zijn jaloerschheid en verontwaardiging en getergd door Eduards brutale kalmte grijpt hij hem bij de keel. Later teruggekeerd op Nichtevecht bezweert hij den Heer v. Buren zijn dochter niet aan Eduard te geven vóór hij naar diens levensgedrag onderzoek heeft gedaan, en ten einde raad nu zij niet de zijne zal worden, gaat hij naar Delft terug. De verloving van Emma met Eduard brengt hem tot een soort van razernij; hij verteert zijn geld, leeft als een woesteling en eindigt met, na herhaaldelijk brandbrieven aan zijn voogd te hebben afgezonden, dien te Nichtevecht op te zoeken om voor goed afscheid van hem te nemen. Hij vraagt hem het geld dat hem nog toekomt en als v. Duren dat niet geeft, verkoopt Albert voor eenige honderde guldens een pretentie op zijn oom aan een Israeliet en gaat de wijde wereld in, na het grootste gedeelte van zijn geld aan zekere Lize geschonken te hebben, een gewezen dienstmaagd der van der Horsten, die een kind had, waarvan Eduard, Emma's verloofde, vader was. Na deze daad, - die als een bewijs van Alberts uitnemend hart moet gelden, daar Lize door dat geld in staat gesteld wordt haar kind uit Eduards handen te redden - reist hij naar Duitschland en ontmoet zeer toevallig de familie Wolters. Tusschen Ems en Oberlahnstein haalt hem een rijtuig in en blijft, nadat het hem voorbijgereden is, plotseling stilstaan. Een hem onbekend heer buigt zich uit het portier en spreekt hem in het Maleisch toe: ‘Neem mij niet kwalijk, maar mogen wij ons niet verheugen een landgenoot in u te zien?

Mijne vrouw gaf een gil van genoegen toen ze u zag. Zij greep den koetsier bij den arm opdat hij stil zou houden.'

Albert neemt plaats in het rijtuig, maakt kennis met de familie, verneemt dat Wolters een oude kennis van wijlen zijn vader is, dat genoemde Heer, een rijk Indisch koopman, wegens leverziekte naar Holland gekomen is en thans op reis zich bevindt ten einde de Indische kennissen te ontvluchten. Twee jongens en twee meisjes noemen hem papa. De laatsten heeten Emilie en Louise. De Heer Wolters die een groot menschenkenner is, komt precies te weten hoe hij Albert behandelen moet om zijn verborgen deugden aan het licht te doen treden. Het duurt slechts kort of Albert is des Heeren Wolters secretaris, en Mevrouw Wolters verlangt hem tot haar aanstaanden schoonzoon. Louise, de oudste der beide dochters, is hartstochtelijk op hem verliefd. Albert echter blijft in zijn hart Emma van Duren als zijn koningin huldigen, en bemerkt langen tijd niets van Louise's genegenheid. Deze begint onder de teleurstelling te lijden. Mevr. Wolters spreekt er met haar echtgenoot over, die wist dat Albert trouw aan zijn Emma bleef. De Heer Wolters laat in een gesprek met zijn dochter doorschemeren, dat het zeer wel mogelijk was, dat Albert haar nimmer zou kunnen lief hebben, doch het vuur van den hartstocht aan gemengd ras eigen verbiedt den vader, hoezeer hij ook voor openbaarheid gestemd is, zijn dochter alles te zeggen - ook om Albert van zich te verwijderen. Integendeel; de familie vertrekt naar Genève en daar het hôtel te ver afgelegen is, woont de jeugdige secretaris met de verliefde Louise onder één dak. Toch was een hoogst ernstig geval noodig om Albert iets van Louise's genegenheid te doen ontdekken. Een vaart op het meer van Genève, waarbij hun bootje omslaat en de jongeling slechts met levensgevaar het meisje aan den dood ontrukt, is aanleiding, dat hij voor haar liefde begint te gevoelen en eindelijk haar zijn hand biedt. Nauwelijks is die gulden tijd voor beiden aangebroken of daar verschijnt een brief, waarin gemeld wordt, dat de Heer v. Duren door het faillissement van v.d. Horst geruïneerd en Emma's engagement verbroken is. Albert, verslagen over zooveel rampspoed, die zijn vriendin getroffen heeft, begeeft zich op reis naar Nichtevecht. Daar ontwaakt de oude liefde met nieuwen gloed. Louise verliest zijn hart, al behoudt zij zijn achting en deernis. Zij bemerkt Alberts betrekkelijke koelte bij zijn terugkeer. Op nieuw vangt haar lijden aan. Het reeds door zooveel teleurstelling

geknakte meisje wordt ziek. De Heer Wolters begrijpt, dat zij vóor haar dood nog zekerheid moet bezitten van den eigenlijken toestand, opdat zij rustig zal kunnen sterven, en op zijn aansporen worden v. Duren en Emma naar Genève genoodigd - zoo geschiedt het, dat Louise sterft met Emma's en Albert's hand op haar hart.

Het was noodig dat wij deze hoofdlijnen trokken om zekere beschouwingen omtrent de personen, die in den roman voorkomen, hare juiste plaats te geven.

Wie is deze Albert, de held, waaraan de roman zijn titel dankt?

Volgens den schrijver een bijzonder flink, ongemeen karakter, dat alleen eenigszins voor min geoefende oogen verduisterd wordt door de schaduwzijden, die het noodzakelijk gevolg van ‘Half-Bloed’ zijn.

Wat doet dat jongmensch?

Hij vraagt Emma ten huwelijk en omdat zij weigert stelt hij zich als een razende aan.

Hij ziet zich Emma door een schavuit als Eduard ontrooven en wanneer die hem tart, grijpt hij hem in gezelschap van Emma, van Eduards moeder en zuster bij de keel.

Wat verricht hij om Emma te redden?

Hij raadt zijn voogd aan eens goed naar Eduard te informeeren...

De voogd volgt dien raad, maar ontdekt niets kwaads.

Ondertusschen *weet* Albert, dat Eduard het kort begrip van alle onzedelijkheid is. De schelm is vader van een kind bij een vrouw, die hij verstoot en treitert.

Wat zou natuurlijker voor ‘Halfbloed’ geweest zijn, dan dat hij zijn Emma, die hij hartstochtelijk bemint, had trachten te redden, door tot zijn oom en voogd, die hem steeds als een vader behandeld heeft, te zeggen: ik *weet* dat uw dochter met dezen man ongelukkig moet worden; wie (heel- of halfbloed) zou dit onder zulke omstandigheden kunnen laten? En te minder nu Lize hem de vrijheid geschonken had haar als getuige tegen den laaghartigen schurk op te roepen.

In plaats van dit te doen, brengt Albert zijn geld door, bezoekt Nichtevecht om zijn laatste penningen op te nemen en houdt zich bezig met de gedachte om Lize's kind los te koopen. Het laatste is een intermezzo in den roman, waaraan de schrijver, toen hij het ontwierp, waarschijnlijk meer gewicht gehecht heeft, dan hem later voor zijn doel noodig is gebleken.

Alles verterende hartstocht is een der eigenschappen die de Heer de Veer in Half Bloed onderstelt. Het komt ons echter voor, dat de schrijver dien in zijn held niet geteekend heeft. IJdelheid, koppigheid, iets tijgerachtigs bij zekere gelegenheden, wij ontdekken het gemakkelijk in Albert; een hartstocht, die zijn geheele wezen doordringt, hem in vuur en vlam zet en niet eindigt, tenzij met den dood, is allerminst zijn deel.

Wij volgen hem op zijn verdere loopbaan.

Wij weten hoe hij onder de leiding van den Heer Wolters komt. Daar leeft hij in Duitschland, het hart van Emma vervuld, zoo het heet - en dood bedaard blijft hij voortleven zonder iets te doen om zijn voogd in te lichten. Hartstochtelijk verliefd zou hij slechts één levenstaak moeten kennen: zijn Emma, al begeerde zij hem niet, uit de klauwen van het monster te redden.

Allengs daalt zijn liefde en, terwijl Emma overgeleverd is aan den schurk der schurken, geeft hij Louise zijn hart.

Waar is hier fierheid, standvastigheid, adel?

Komen zij misschien later te voorschijn?

Als Eduard den Heer v. Duren en Emma ongelukkig gemaakt heeft, ijlt Albert naar Nichtevecht. Hij zelf is dan nog slechts eenige dagen met Louise geëngageerd. En zij, Emma, was sedert enkele etmalen voor goed tot de wetenschap gekomen, dat Eduard haar bedrogen had. Van den eersten middag af fladderen hun gesprekken om het teerste aller teere onderwerpen heen, als de vliegen om de vlam van de kaars.

Na het middagmaal wandelt het tweetal zwijgend naast elkander ieder in zijn eigen gedachten verdiept. Doch bij de plaats gekomen waar een half jaar geleden hunne wegen uiteengeloopen waren, *stonden ze als door dezelfde herinnering getroffen stil en werden hunne oogen onweerstaanbaar tot elkander getrokken*.

't Is aandoenlijk, doch voor een fijngevoelig meisje, dat pas haar minnaar op zulk een wijs verloren heeft, en een jonkman, die aan de eeden, die hij bij zichzelf gezworen had, even te voren ontrouw was geworden, bestond er reden genoeg om dit plekje zonder stil te staan en elkaar in de oogen te zien voorbij te schrijden.

Albert begrijpt het anders: ‘Hier was 't, dat ge mij vroegt of it niet uw broer, de speelmakker uwer kindsche jaren wilde blijven, zei Albert rustig.’ (Die rust is voortreffelijk!) ‘Ik had dat

aanbod moeten aannemen. Ik had het recht niet u een genegenheid op te dringen die gij niet deelen wildet... Is 't niet te laat, nu ik van mijn kant *slechts het mindere* heb aan te bieden; zal het nooit in u opkomen, dat gij te edelmoedig waart, toen gij me heden middag weer als vroeger uw broer noemdet?'

Wat ter wereld kon Albert recht geven, op dat plekje staande, er over te spreken, dat Emma nu niet het *meerdere* van hem ontvangen kon, m.a.w. dat hij nu niet verliefd op haar mocht zijn? Emma zelf had hem nooit liefgehad. Eerst had zij met Willem v.d. Bosschen gevrijd en later was zij met Eduard geëngageerd geweest. Nu was zij ongelukkig geworden, maar het ongeluk geeft toch geen 'verliefdheid' of liefde!

Ondertusschen 'rilt' Emma, zij weet zelf niet waarom; maar te edelmoedig, zei ze, was zij niet, als ze hem weer broer noemde. Aan sentimentaliteit geen gebrek.

Albert wil voor haar werken en zorgen. Hij stelt zelfs voor haar later bij zich in huis te nemen, waarop Emma heel onschuldig antwoordt, zij het dan ook nauw hoorbaar: *Dat zou in ons geval stellig het minst van alles gaan* - en Albert bloost.

Albert, met Louise geëngageerd, is dadelijk op Emma verliefd en het tweetal neemt afscheid met deze woorden:

'Wees om mij niet bekommerd, Albert,' zei Emma, als raadde zij zijne gedachten. 'Ik heb geleerd in plichtbesef en liefde voor mijn vader het verledene te begraven.'

'Alles?' vroeg, hij zacht.

'Ja, mijn vriend en broeder,' was het antwoord, 'alles, ook wat ik zou wenschen wederom leven en bezieling te kunnen verleenen. Doe gij als ik. Plichtbesef en liefde!...'

Hoe de schrijver zich Emma's karakter verklaart is ons onbekend. Nooit is er eenig blijk van *liefde* voor Albert, behalve die van een zuster, bij haar waargenomen. Ofschoon Albert dreigt te zullen sterven van wanhoop, vrijt zij met Willem v.d. Bosschen en geeft daarna haar hart aan Eduard en nu, een dag of wat nadat de laatste van het tooneel verdwenen is, en men zou moeten denken, dat zij alleen gevoel heeft voor haar jammerlijk levenslot, heeft het er op eens den schijn van, alsof zij zich geweld moet aandoen om Albert, Louise's verloofde, niet te beminnen.

Albert reist naar Genève terug. Weldra ziet Louise in, dat hij

Emma meer bemint dan haar. Ook de Heer Wolters bemerkt het, maar deze verheven geest begrijpt aanstonds dat men Albert niet beschuldigen mag: *'Hij behoefde zich in geen enkel opzicht iets te verwijten. 't Was hem immers niet euvel te duiden dat het verledene zich telkens en telkens weêr opdrong aan zijn geest! 't Is toch niet de vraag of de verzoeking zich aanmeldt, maar of wij haar koesteren en aanmoedigen. Albert streed sedert den eersten dag met mannenmoed.'*

Dit juweel van een schoonvader echter is gelukkiger dan de lezer, want de mannenmoed, dien Wolters bij zijn aanstaanden schoonzoon waarnam, blijkt uit niets, dan dat hij Louise met madelijden behandelde. En dat was voor iemand, die zich als de oorzaak van haar zielsverdriet te beschouwen had, toch zeker zoo buitengewoon heldhaftig niet.

Van den eersten dag af, dat hij te Nichtevecht zich allersentimenteelst met Emma onderhoudt, is geen spoor van mannenmoed bij hem te ontdekken. Albert gevoelde dat later zelf, want toen hij begreep dat Louise zou sterven door zijn trouweloosheid, riep hij uit: 'O God, zij kan toch niet sterven. Ik heb haar nog zooveel te zeggen, *voor zooveel vergiffenis* te vragen.'

En dat had hij inderdaad.

Want dit jongmensch, ofschoon hij weet welk een indruk de aanwezigheid van Emma op hem maakt, laat zich overhalen om, op Louise's en haar vaders verzoek, Emma uit te noodigen naar Genève te komen.

Toen hij het deed, was het voor hem zelfs de vraag nog, of de mannenmoed tot de overwinning zou leiden. De schrijver had die overkomst noodig om het theatrale slot te verkrijgen, dat hij zich had voorgesteld. Maar wat is er ondertusschen van zijn Halfbloed geworden? Behoorde diens 'mannenmoed' niet alles te wagen om de overkomst van Emma te verhinderen? Had hij dat zusterlijke nichtje niet moeten schrijven, dat haar verschijning ongepast en hoogst gevaarlijk voor het geluk van zijn Louise kon zijn, en zou Emma dan niet aanstonds het voorwendsel gevonden hebben om de reis naar Genève als onmogelijk af te schilderen?

'Halfbloed' is een zwak wezen. Eerst laat hij Emma verloren gaan, ofschoon hij haar hartstochtelijk heet te beminnen, vervolgens daalt zijn hartstocht voor haar beneden het vriespunt en verloochent hij zijn verleden om Louise zijn hart en hand aan te bieden. Daarna

onttrekt hij deze zijn genegenheid weer, om die op nieuw aan gene te schenken, en ten slotte, strijdende om met zichzelf tot vrede te komen, is hij laf genoeg er toe mede te werken, dat het voorwerp zijner verboden liefde hem nogmaals alles komt ontrukken, wat hij ‘wellicht’ gewonnen had.

Is Albert het ware Half-Bloed niet, welks deugden de Heer de Veer wilde verheffen, ook de paedagogische methode van den aanstaanden schoonvader, den Heer Wolters, komt ons zeer bedenkelijk voor.

Vergissen wij ons niet, dan heeft de schrijver in den Heer v. Buren, Alberts voogd, en in den Heer Wolters, Alberts weldoener en aanstaanden schoonvader, ons willen aantoonen hoe veel takt men moet bezitten om van Half-Bloed een fatsoenlijk wereldburger te maken. Den eersten gelukte dat niet, de laatste slaagde volkomen.

Over welke toovermacht beschikte de Heer Wolters? Dank zij zijn uitnemend verstand en ongeëvenaarde menschenkennis, in 't bijzonder zijn vertrouwdheid met de eigenschappen van gemengd ras, volgde hij dezen stelregel: Recht voor de zaak uitkomen en Half-bloed als een man, niet als een kind of een onmondige te behandelen en niet met hem in het afgetrokkene te redeneeren. Nu zal niemand iets tegen zulk een gedragslijn hebben, zelfs niet, als men die bij Heel-bloed volgt, maar de vraag rijst, welk verschil bestond er tusschen v. Duren en Wolters ten opzichte hunner behandeling van Albert?

Het scherpste oog zal het onmogelijk ontwaren.

Van Duren had achting voor gemengd bloed niet minder dan Wolters.

Van Duren wilde Albert zijn dochter schenken, als die hem slechts begeerd had, met evenveel liefde als Wolters Albert tot schoonzoon aannam.

Van Duren zei precies waarop het stond met een openhartigheid als ware hij Wolters.

Van Duren beschouwde Albert als man even goed als Wolters dat deed; hij sprak met hem vertrouwelijk.

Van Duren was een toonbeeld van geduld en toegevendheid en kalmer misschien nog dan Wolters. Een proef: Als hij zelf geruïneerd en zijn eenige dochter door Eduard ongelukkig gemaakt is, zegt hij met filosofische berusting tot Albert: ‘niets verloren, mijn

jongen, dan een *kapitaal* en een *paar illusiën!* Hebben wij daarentegen u niet terug en zijn we niet meer dan ooit aangewezen als de beste en vertrouwdste vrienden?'

De overeenstemming in zielegrootheid en in levensbeschouwing is uiterst merkwaardig. De beide figuren zijn als naar één patroon geknipt. Een gelijkenis die niet alleen ons treft, wanneer wij hun handelingen nagaan, maar zelfs hun woorden klinken, als kwamen zij uit één en denzelfden mond. Beide Heeren spreken op één toon; de een zoowel als de ander vormt zeer breede volzinnen en beiden zijn wat lang van stof. Wat meer zegt: zij hebben gelijke voorliefde voor dezelfde woorden. Dit gaat zoover, dat de Heer Van Duren te Nichtevecht en de Heer Wolters te Genève nu en dan in plaats van Albert 'mijn jongen' te noemen, hem toespreken met: 'Ho, ho jongeheer!'

Het was lichtvaardig van den Heer Wolters niet beter te onderzoeken naar Eduard's gedrag, nu Albert hem gewaarschuwd had.

Doch niet minder lichtvaardig handelde Papa Wolters. Albert had hem duidelijk gezegd, dat hij altijd in het onwrikbaar vertrouwen leefde, eenmaal Emma's liefde te zullen verwerven, en wat hem zelf betrof, hij minde haar vurig.

Toch komt niet zoo heel lang daarna het engagement tusschen Albert en Wolters dochter, Louise, tot stand.

Hij, Albert, werd van uur tot uur versterkt in de overtuiging dat Louise een engel was. Hij voelde hoe de oude wond (zijn liefde tot Emma) mooi aan het genezen raakte.

Terwijl die oude wond dus nog (zij 't dan ook 'mooi') aan het genezen was, vroeg hij Louise.

En wat doet de Heer Wolters?

'Meneer Wolters,' lezen wij, 'toont zich ook nu weer een goed menschenkenner. Open en rond besprak hij de quaestie met Albert als een man tegenover een man.'

Zie hier wat hij zegt:

'Ik heb het niet noodig geacht u te vragen of uw hart wel vrij is. - Ik heb genoegzaam vertrouwen in u om te weten, dat gij zonder dit mijn kind niet zoudt gevraagd hebben...'

Iemand, minder menschenkenner wellicht, zou waarschijnlijk tot Albert gezegd hebben: Mijn waarde, het huwelijk is een zaak van het hoogste gewicht, verloof u niet lichtzinnig. Weinige dagen ge-

leden dweeptet gij nog met uw Emma. Welke zekerheid bestaat er dat uw hart niet tot haar terug zal keeren? Let eens een heel of een half jaar op uw gewaarwordingen.... Zulk een antwoord zou voor een goed menschenkenner niet onredelijk zijn geweest: vooral niet in dit geval, want wat zegt Albert?

'Ik mag en wil tegenover u niet beter schijnen dan ik ben. *Mijn hart was tot voor weinige dagen niet vrij, maar ik heb het met geweld vrij gemaakt*.' Emma wil niet van mij weten, hier vind ik alles wat mij gelukkig kan maken, 'u ziet, 't is alles deugdelijk beredeneerd, te veel misschien?' En na die verklaring neemt de Heer Wolters den man, die zijn hart *weinige dagen geleden met geweld* vrij gemaakt heeft, zonder den minsten schroom tot zijn toekomstigen schoonzoon aan. Alleen vindt hij de zaak eer iets te veel dan te weinig beredeneerd!

Wij gelooven niet, dat de Heer de Veer den Heer Wolters, dien hij in elk opzicht als een model beschouwt, naar het leven geteekend heeft. -

De treurige gevolgen van zulk een lichtvaardige handelwijs bleven niet uit. Eenige weken later is Albert op nieuw de aanbidder van Emma en Wolters ziet zijn dochter wegkwijnen van zielsverdriet.

Nu, zou men zeggen, zal hij dan toeh eindelijk ontwaken. Zijn gelaat zal blozen van schaamte over zijn ingebeelde wijsheid, zijn hart ineenkrimpen van zelfverwijt. Hij zal tot zich zelf spreken: Ik met mijn pedante verwaandheid, die Half-Bloed meende te kennen, ben de oorzaak van al dat leed. Ik, die wist dat deze Albert verliefd was en het voor de mijnen verzwegen heb,had moeten toezien of er zich bij mijn dochter ook een genegenheid voor hem ontwikkelde, die onbevredigd zou moeten blijven. Ik, eenmaal wetende dat dit het geval was, had dezen Albert van mij moeten verwijderen. Ik, die het zonder sekretaris tot dusver op reis deed, had liever vlijtig mijn eigen zaken moeten beredderen; ik had hem te Genève niet onder éen dak met mijn familie moeten herbergen, ik had hem mijn dochter niet mogen geven....

Niets van dat alles. Geen zweem van zelfverwijt. Wolters blijft dezelfde onovertroffen menschenkenner. In plaats van in moedeloosheid te verzinken over zijn eigen gedrag, plaatst hij zich op het standpunt der hemelsche alwetendheid en barmhartigheid.

'Wolters', zegt de schrijver, 'behoorde tot die menschen, die in

aangelegenheden van zedelijken aard even nauwgezet rekenen en boekhouden als in geldzaken. Hij kende al de omstandigheden. Hij kende ook alle beweegredenen'. En zoo komt hij spoedig tot het besluit dat Albert steeds eerlijk was gebleven. Was het niet volkomen in orde geweest, dat hij alle indrukken van vroeger en later alleen in het binnenste heiligdom van zijn hart had trachten te verwerken tot dien eenen van zijn plicht; was dat gedrag van Albert - die het slachtoffer was van een fatalen samenloop van omstandigheden - 'niet trouw aan woord en belofte, al geleek 't op wispelturigheid?'

En als zijn vrouw, minder verstandig, de opmerking maakt: 'Maar, wanneer ze (Louise) Albert niet had leeren kennen en hij haar nooit van liefde gesproken had: wanneer wij geweten hadden in welke betrekking hij tot zijn nichtje stond...' antwoordt Wolters kalmer dan ooit: 'Dat *wist* ik, lieve, maar ik wist ook dat hij eerlijk was toen hij mij verzekerde, dat hij die genegenheid overwonnen had. (zich met geweld vrij gemaakt had). Hij heeft zich zelf bedrogen, zijn krachten overschat...

't Ligt wederom in het bloed, lieve.'

Lag het misschien ook in het bloed, had Mevr. Wolters kuunen vragen, dat gij zelf zonder noodzaak uw dochter aan dat bloed gewaagd hebt en geen ernstige poging gedaan hebt om uw eigen kind te redden?

Ondertusschen deze schuldelooze vader, die er maar steeds naar streeft het leed heiliger en reiner te maken, zal zijn dochter niet laten sterven zonder haar met de omstandigheden verzoend te hebben. Zij moet op haar sterfbed haar eigen Albert nog even aan Emma uithuwen!

Wij wenschen niet op den Heer de Veer te wreken al de verveling, de ergernis, die een man - zoo hij een man mag heeten! - als de Heer Wolters wekt. Doch onwillekeurig komt ons, wanneer wij het einde van dan roman gelezen hebben, de verzuchting op de lippen: O, sancta simplicitas! Hoeveel schooner zijt gij, dan deze wijsheid, die maar al te dicht aan ongevoeligheid en waanzin grenst!

Welk een hartelooze figuur zonder zenuwen, zonder spieren en bloed. Helaas, deze Wolters heeft zelfs geen 'visschenbloed' in zijn aderen!

Als een opvoedkundig geschrift achten wij Half-Bloed volkomen mislukt. De methode door Wolters gevolgd leidt tot verschrikkelijke uitkomsten, en zij kan eerst dienst doen, wanneer men een man als Wolters is. O.i. echter leven er zulke heiligen gelukkig niet; ofschoon de schrijver Wolters gedragslijn wijsgeeriger geformuleerd heeft, komt zij op niets anders neer dan in ieder opzicht Half-bloed te sparen en ter wille te zijn, en zijn eigen plicht schandelijk te verwaarloozen.

Als roman heeft Half-Bloed waarde, ondanks de vele aanmerkingen, die er op gemaakt kunnen worden. Het geheel is hoogst onbevredigend, maar enkele deelen schenken genot. Onder het beste, dat wij er in aantreffen, noemen wij de bladzijden aan Emy en Louise gewijd.

Beide zusters wekken sympathie en de teedere, vurig minnende, ongelukkige Louise vertoont de meesterhand van den schrijver des Trouwrings. Het doet ons genoegen te mogen verzekeren, dat de Heer De Veer in Louise wezenlijk Half-Bloed heeft geschetst: dat om haar de roman zijn titel verdient. - De tocht op het meer van Genève is een van die tooneeltjes, die tot het beste moeten gerekend worden, wat de nederlandsche letterkunde heeft aan te wijzen.

DE KOO.

De Elzeviers.

Les Elzevier. Histoire et annales typographiques par Alphonse Willems. Bruxelles, 1880. CCLIX et 607 pages.

Het is met de kunst van boekdrukken in ons land gegaan als met andere kunsten. Zij heeft een tijdperk van grooten bloei gehad, 'tgeen te meer uitkomt omdat er zoo snel een tijd van verval op gevolgd is. Zonderling verschijnsel, hoe dikwijls het ook in den loop der tijden voorkomt, dat kunstzin, eenmaal tot zulk eene hoogte ontwikkeld, zoo geheel kan ontaarden en te loor gaan! Gelukkig komt er dan meestal weder een tijd dat men zich van dat verval bewust wordt. Dan worden de oude meesters in hun eer hersteld; dan wordt op hun voorbeeld gewezen om den kunstzin weder op te wekken.

In de waardeering onzer boekdrukkers van de zeventiende eeuw - en kan dit niet ook van onze andere kunstenaars gezegd worden? - is het buitenland ons voor geweest. Thans worden wij, Noord-Nederlanders, op nieuw bescnaamd door onze zuidelijke broeders. De kundige Gentsche bibliotnekaris Vanderhaeghen heeft het veelomvattende plan niet alleen ontworpen maar reeds voor een deel ten uitvoer gebracht, eener uitstekend bewerkte Nederlandsche bibliographie van vroegere eeuwen. En hier ligt een arbeid voor ons die niet minder van meesterschap getuigt. Slechts een degelijk en conscientieus geleerde die tevens een ontwikkelden kunstzin en de gave van scherpzinnig opmerken bezat kon een werk als dit samenstellen. Dit boekdeel van 870 bladzijden geeft niets te veel. Het eerste gedeelte behelst de geschiedenis der Elzeviers, van hunne werkplaatsen, hunne uitgaven, en van de personen zelven, beknopt, zaakrijk, zonder dat de schrijver tot onbeteekenende bijzonderheden afdaalt. In het tweede gedeelte ontvangen wij de jaarboeken van het-

geen zij ter perse hebben gelegd, en in een derde gedeelte worden die voortbrengselen van Nederlandsche drukpersen beschreven die om hun fraaie uitvoering door de verzamelaars aan hunne Elzevier-collecties worden toegevoegd. Met groote zorg heeft de heer Willems al die kleine boekskens die zonder naam van drukker in 't licht verschenen onderzocht en vergeleken, met veel studie en scherpzinnigheid de ware Elzevierdrukken, ‘les véritables Elzeviers’, van de navolgingen onderscheiden en den oorsprong der laatsten aangewezen. Dat dit veelal ook uit literarisch oogpunt zijn belang heeft zal ieder erkennen die van de bondige aanteekeningen kennis neemt. Inderdaad, niemand die voortaan van de letterkundige geschiedenis der zeventiende eeuw eene studie maakt, zal dit werk kunnen missen. Even als de briefverzamelingen der geleerden van dien tijd den schrijver der ‘Elzeviers’ in menige duistere kwestie licht verschaft hebben, zal zijne studie wederom op menig punt licht doen opgaan en medewerken om ons een getrouw beeld te kunnen vormen van de eeuw waarin wetenschap en kunst in ons vaderland zulk een hoog standpunt bereikten.

Aan de hand van den heer Willems wil ik een overzicht geven van de werkzaamheid der Elzeviers en trachten duidelijk te maken wat hen bijzonder onderscheiden heeft.

Het onderzoek der archieven van het Museum Plantijn, die kostbare nalatenschap van een beroemd boekdrukkersgeslacht die ons Antwerpen in zijn bloeitijd voor den geest terugtoovert, heeft reeds tot menige voor de geschiedenis van kunst en wetenschap merkwaardige ontdekking geleid. Het geluk heeft gewild dat de nakomelingen van den beroemden Christoffel al wat van hem en zijne opvolgers afkomstig was met pieteit bewaarden, en *goed* bewaarden, zoodat wij hier zaken vinden die bijna overal elders zijn verloren gegaan omdat men er geringe waarde aan hechtte. Het is in een register van Plantijns werklieden dat wij de eerste sporen vinden van onze Elzeviers. Daaruit blijkt dat van 1565 tot 1588 een zekere ‘Hans van Leuven gezegd Helsevier’ op zijne drukkerij werkzaam was en dat in 1565 Louis Helsevier (eveneens van Leuven afkomstig) als boekbinder in dagloon bij hem arbeidde. Het was een nederig dagloon, vier en een halve stuiver daags, maar het was

ook een nederige arbeid dien hij verrichtte, het vergaren en collationneeren van zooveel riemen drukwerk en het inpakken der gereed gemaakte boeken voor de verzending. Van Hans vernemen wij verder niets, maar Louis verliezen wij niet meer uit het oog. Het is thans het Leidsche archief, door Jhr. Rammelman Elzevier met zooveel vrucht voor de geschiedenis zijner voorvaders geraadpleegd, dat ons omtrent Louis verdere lotwisselingen licht verschaft. Slechts enkele gegevens zijn het vooralsnog, maar die, met de geschiedenis van zijn tijd in verband gebracht, beteekenis hebben. Zijne beide oudste zoons zijn te Antwerpen geboren, zijn derde te Wezel. Het is daarheen dat bij de komst van Alva (1567) de Nederlanders die de Hervorming waren toegedaan in grooten getale uitweken. Er werd synode gehouden en menig boek ter perse gelegd, zoodat het onzen Elzevier wel niet aan werk zal ontbroken hebben. Maar met zijn toenemend gezin moest hij naar ruimer werkkring uitzien. Toen op Alva's ijzeren bewind een verdraagzamer bestuur in Zuid-Nederland volgde trok onze boekbinder naar Douai, waar voor eenige jaren een hoogeschool was opgericht en zich juist een stadgenoot van Elzevier, de Leuvenaar Jan Bogaard, als boekdrukker had gevestigd. Maar na den terugkeer der Waalsche provinciën onder de gehoorzaamheid van Spanje bleek het hier voor een Protestant weldra onhoudbaar, en nu zag Elzevier zich evenals vele zijner geloofsgenooten genoodzaakt Zuid-Nederland voor goed vaarwel te zeggen.

Onder de Noord-Nederlandsche steden was er eene die een ondernemend man als hem wel het meest moest aantrekken. Leiden behoorde toen niet alleen tot de meest bevolkte plaatsen, waar de nijverheid zich met rassche schreden onwikkelde, maar hier was ook zeven jaren geleden eene Hoogeschool opgericht, waaraan zich reeds menig groot geleerde verbonden had, die tal van leerlingen tot zich trok. Voor onzen boekbinder was dus hier uitzicht op arbeid. Bovendien trof hij er zonder twijfel oude bekenden aan, den geleerden Bonaventura Vulcanius o.a. die later peet werd van een zijner zonen, en den universiteitsdrukker Willem Sylvius, beiden uit Antwerpen hierheen gekomen. Zoo vinden wij dan ‘Louys d'Elsevier boekbinder van Leuven met Mayke zyn wyf, Thys, Gellis, Louys, Joost, Aernt, Mayken haer beyde kinderen en Paul Reyniers van Loven, zyn knecht’, op het Register vermeld dergenen, die in 1580 de sleutelstad tot hun woonplaats verkoren hadden.

Het moet onzen Leuvenaar niet geheel aan kapitaal ontbroken hebben, want in 1583 reeds is hij in 't bezit van twee huizen, die hij aan Christoffel Plantijn, tijdelijk te Leiden werkzaam, te pand moet geven voor een boekenschuld. Hij had namelijk ook een boekhandel opgezet en in dit zelfde jaar 1583 lezen wij zijn naam voor de eerste maal aan 't slot van een geschrift van Drusius, nog wel niet als uitgever, zoo als de heer Willems opmerkt, maar als verkooper. ‘Veneunt Lugduni Batavorum apud Ludovicum Elsevirium e regione Scholae novae.’ Drie jaren later wordt ‘Louys d'Elsevier, boeckvercooper’ door Curatoren der Hoogeschool aangesteld tot Pedel op eene jaarwede van 72 gulden. Hij kreeg toen eene woning aan het Universiteitsgebouw; zijn winkelhuis, daartegenover gelegen, moest hij in 1587 aan Plantijn afstaan voor de boekschulden waarvan wij zoo even spraken. Ook nu kwamen Curatoren hem te hulp en stonden zijn verzoek toe om hem ‘met goeden gonste ende zonderlinge gratie te willen vergunnen een plaatse aen de Universiteyt, beneffens de wech omme aldaer te stellen een winckel in sulcker vougen gelyck het Christoffel Plantijn vier jaeren geleden geaccordeert is geweest’

Ziedaar het nederige begin van de ‘Officina Elseviriana’ die eenmaal eene Europeesche vermaardheid zou verkrijgen. Wie den voortgang van zaken in bijzonderheden wil volgen moge in het werk van den heer Willems, dat zeer onderhoudend geschreven is, zijn weetlust bevredigen; hier kunnen wij slechts de hoofdzaken aanstippen.

In 1592 zien wij Louis Elzevier als uitgever optreden en langzamerhand zijne zaken uitbreiden. Drie jaren later komt zijn naam het eerst voor onder de inzenders van nieuwe uitgaven op de Frankforter mis. Weldra gaat hij die zelf geregeld bezoeken, en reist ook elders heen, naar Frankrijk, naar België, om voor den verkoop zijner uitgaven en den inkoop van boeken voor de Hollandsche markt te zorgen. Vier zijner zonen volgen het beroep huns vaders. Matthijs en Bonaventura staan hem bij te Leiden, Louis vestigt in den Haag en Joost te Utrecht een succursaal van de Leidsche zaak.

De stichter van het huis der Elzeviers heeft, al bezat hij nog geen eigen drukkerij, door zijn ondernemingsgeest en de zorg die hij voor zijne uitgaven droeg zich een welverdienden naam verworven. De Leidsche hoogeschool was reeds in zijn tijd een middelpunt geworden van wetenschappelijk leven. Mannen als

Scaliger, Heinsius, Meursius, zouden hem de uitgave hunner werken niet hebben toevertrouwd indien hij de man niet was geweest die genoegzame bekwaamheid bezat om ze in een behoorlijk gewaad te doen verschijnen en genoegzamen ijver om voor hunne verspreiding te zorgen.

Eerst in het jaar van zijn dood, in 1617, kwam de boekdrukkerij der Elzeviers tot stand. De oprichter was Isaak, een zoon van Matthys en kleinzoon van Louis, die waarschijnlijk door zijn huwelijk, het jaar te voren, in goeden doen was geraakt. Curatoren der Hoogeschool stelden zooveel vertrouwen in hem dat zij hem reeds in 1620 in de plaats van Jan Paedts tot akademiedrukker aanstelden en een jaar later vergunning gaven om op de voorplaats van het academiegebouw, grenzende aan de woning zijns vaders eene drukkerij te vestigen.

Weldra neemt de drukkerij der Elzeviers in beteekenis toe. In 1624 sterft de Orientalist Thomas Erpenius die voor het uitgaven van Oostersche werken zelf typen had laten snijden en gieten en in zijn eigene woning eene boekdrukkerij had gevestigd. Isaak neemt het geheele materiaal van de weduwe over; hij zelf trekt zich echter het jaar daarna uit de zaken terug, en nu treden de mannen op den voorgrond, aan wie de Leidsche drukkerij haren grootsten roem te danken heeft: B o n a v e n t u r a , de zesde zoon van Louis, en zijn neef A b r a h a m , de oudste zoon van Matthijs. ‘Wel zijn zij niet dadelijk met meesterstukken voor den dag gekomen,’ zegt de heer Willems; ‘evenmin in typographie als in andere takken van kunst worden zonder voorbereiding meesterstukken geleverd; maar van 't begin af kan men bij hen het streven opmerken om van de oude sleur af te wijken en beter werk te geven dan hunne voorgangers. De eerste deelen die bij hen van de pers komen staan reeds hooger dan alles wat Isaak had ten uitvoer gebracht. Elk volgend jaar getuigt van nieuwe vorderingen; hetzij in de keus van ornamenten, hetzij in de wijze van uitvoering. Men kan hen schrede voor schrede volgen op den weg om hunne kunst te volmaken. Eerst na tien jaren van onafgebroken arbeid bereiken zij hunne grootste hoogte: de C a e s a r , de T e r e n t i u s , de P l i n i u s , in 1635 verschenen, wijden de reeks hunner meesterstukken in.’

Van de beide deelgenooten is het vooral A b r a h a m (die de zorg voor de drukkerij op zich had genomen) wien daarvan de eer toekomt. Ook heeft de Leidsche Hoogeschool dit openlijk

erkend. Bij zijn dood in 1652 liet zij ter zijner nagedachtenis een medaille slaan, eene onderscheiding die wel zelden van overheidswege aan een boekdrukker is te beurt gevallen. Naast hem verdient als stempelsnijder zijner lettertypen genoemd te worden Christoffel van Dijck, wiens naam, die geheel in vergetelheid was geraakt, de heer Willems weder aan het licht bracht. Het is wederom in het Museum Plantijn dat hij een brief van de firma Elzevier aan de firma Moretus (opvolgers van Plantijn) aantrof, waarin de eerste hare verplichting aan van Dijck erkent en hem ‘den besten meester van zijn tijd’[1] noemt.

Geleerde uitgevers zooals de Manucci en Estiennes waren de Elzeviers niet. Zelven konden zij dus niet instaan voor de nauwkeurigheid hunner uitgaven. Maar meestal wisten zij de mannen te kiezen aan wie zij dit konden toevertrouwen. ‘Vooral’, merkt de heer Willems op, ‘zijn de Latijnsche klassieken het voorwerp van hun bijzondere zorg geweest. Wij kunnen op grond van langdurig gebruik verzekeren dat de meesten dezer uit het oogpunt van korrektie niets te wenschen overlaten. Sommigen, zooals de Virgilius, van 1676, worden te recht geroemd als onovertroffen. Ook hetgeen zij in 't Fransch en Italiaansch gedrukt hebben verdient opzettelijke vermelding, te meer omdat de fransche boeken door andere hollandsche uitgevers van dien tijd in de wereld gezonden, gewoonlijk van fouten wemelen, soms in die mate dat de tekst er onverstaanbaar door wordt. Op weinige uitzonderingen na, geven de uitgaven der Elzeviers een zeer voldoenden tekst, somtijds veel correcter dan het origineel dat zij hebben nagedrukt.’

Buiten hunne typographische bekwaamheid hebben de Elzeviers zich in een ander opzicht van hunne voorgangers en tijdgenooten onderscheiden. Hooren wij ook hierover den heer Willems. ‘Niet tevreden met de voornaamste latijnsche en fransche klassieken op eene smaakvolle en degelijke wijze in 't licht te geven, wilden zij ook dat een beknopt formaat en een matige prijs ze onder 't bereik zou brengen van alle soorten van lezers. Vóór hen drukte men de oude klassieken nog veelal in groot formaat, althans wanneer het uitgaven waren die in eenig opzicht boven de vroegeren uitmuntten; de kleine uitgaven

1 De brief waarin die woorden voorkomen is van 1681. De weduwe van Daniel Elsevier to Amsterdam wilde toen hare gieterij verkoopen.

van Plantijn en anderen waren meestal slechts herdrukken van bekende uitgaven of voor de scholen bestemd. Met de Elzeviers werd het anders. De teksten, herzien en met aanteekeningen verrijkt door de eerste geleerden van hun tijd, verschijnen onmiddellijk in dat klein duodecimo formaat dat typisch gebleven is, en zijn dus niet meer uitsluitend voor het groote publiek maar ook, en vooral, voor de keur der geleerden bestemd. Het groot formaat komt voor een tijd uit de mode om later met de “notae variorum” weer op het tooneel te verschijnen.’

Door deze minder kostbare wijze van uitgeven en het groote debiet dat er een natuurlijk gevolg van was, konden de Elzeviers den prijs veel lager stellen. Men kon thans de beste uitgave van een klassiek schrijver voor een kleinigheid bekomen. Voor een deeltje van 500 bladzijden betaalde men een gulden. Een gulden was in dien tijd veel meer waard dan thans, maar niettemin hadden de Elzeviers reden om voor eene uitgave met fraaiere typen en op beter papier dan de vroegeren dien prijs zeer gering te noemen.

Opmerkelijk is het hoe verschillend de geleerden van dien tijd deze ‘nieuwigheid’ opnamen. Sommigen achtten hunne waardigheid door het duodecimo-formaat te kort gedaan. ‘De Elzeviers,’ schrijft Puteanus aan Heinsius als hij den Horatius van 1629 ontvangen heeft, ‘zijn de smaakvolste drukkers, maar hun kleine letter schaadt aan hun roem. De schrijver dien gij juist hebt uitgegeven verdiende met eenige majesteit in 't licht gebracht te worden. Door u van aanteekeningen voorzien, moest hij niet in zulke armzalige lettertjes worden samengedrongen. Maar het is de kwaal van onzen tijd, wat zullen wij er aan doen? De boekdrukkers denken veel meer aan winst dan aan roem!’ Kluchtig dat het juist Horatius is, wiens ‘majesteit’ men gekrenkt acht als zijn werk in een klein smaakvol deeltje wordt samengevat. En Puteanus stond niet alleen. ‘De kleine typen der Elzeviers’ schrijft twintig jaar later Nicolaas Heinsius aan Gronovius, zijn zooals de Dupuy's (bekende boedrukkers te Parijs) mij verzekeren, een voortdurend onderwerp van klachten voor de geleerden die hier wonen. Het kan wel zijn dat een van die klachten op de vermoeide oogen der geleerden moet geschoven worden, maar de geringe deftigheid van 't formaat blijkt er toch de meeste aanleiding toe gegeven te hebben.

De meesten, het groote publiek vooral, dachten er evenwel anders over, en niet weinige schrijvers achtten het een voorrecht dat hunne werken in dat kleine formaat ter perse gelegd werden. Onder dezen behoorde Balzac, die er in den volgenden aardigen brief de Elzeviers voor bedankte.

> Mijne Heeren!
>
> Ik ben u verplicht, en misschien meer dan gij denkt. Het romeinsche burgerrecht stond beneden de gunst die gij mij bewezen hebt. Want wat meent gij dat het is om onder uwe schrijvers te worden opgenomen? Het is een rang te verkrijgen onder de consuls en senatoren van Rome; het is plaats te nemen tusschen de Cicero's en Sallustiussen. Welk een roem te kunnen zeggen: ik maak deel uit van die onsterfelijke republiek; ik ben ontvangen in dat gezelschap van halve goden! En werkelijk, wij wonen allen te Leiden onder 't zelfde dak. Door uwe gunst sta ik dán tegenover Plinius, dán naast Seneca, soms boven Tacitus of Livius, en, al neem ik er weinig plaats in, even weinig als zij, ik ben er toch op mijn gemak en blijde, mij in zulk gezelschap te bevinden.... Aan uitgebreidheid van zijn arbeid is de roem van den kunstenaar niet gebonden. Sommigen hebben zich door pyramiden en kolossen een naam gemaakt. Anderen hebben roem verworven door zegelringen en stempels. Spreekt de geschiedenis niet met onderscheiding van een, wagen met vier paarden, dien een vlieg met hare vleugels bedekte? Daar dit zoo is, en de volmaaktheid van een werk veeleer in de degelijkheid der stof ligt dan in zijn omvang, heb ik geen reden mij te beklagen dat gij mij in een klein deeltje gestopt hebt, en al is 't niet in folio, ik ben er niet minder om, Mijne Heeren,
> Uw nederige en dankbare dienaar,
> BALZAC.

Schitterender nog uitte zich de dankbaarheid van andere schrijvers. ‘Goden en godinnen, wat zie ik?’ roept Menage uit, ‘mijne verzen in elzeviriaansche typen weergegeven! O smaakvolle, keurige typen! O bevallig, bekoorlijk deeltje! De kleine letter gelijkt de koolteer in zwartheid, het papier wijkt in blankheid niet voor de sneeuw!.... Wat zal ik u, Elzevier, mijn beminnelijke vriend, aanbieden, tot vergoeding voor zulk

eene gave! Mogen de vrienden der letteren uwe uitnemende persproducten altijd in waarde houden!'

En dit was slechts ééne uit vele hooggestemde loftuitingen. Er gingen niet vele jaren over heen of het bezit eener verzameling van die kleine deeltjes, in de beste uitgaven, werd als een schat aangemerkt. Reeds in 1699 heette het in de 'Entretiens sur les contes des fées' van den abt de Villiers: 'Gij weet hoe zeer sinds eenigen tijd de drukken der Elzeviers gezocht zijn; dit is tot in de provincie doorgedrongen en ik ken er iemand die zich het noodigste ontzegt om in zijne overigens karig voorziene bibliotheek zooveel kleine Elzeviers te verzamelen als hij machtig kan worden; hij troost er zich in van honger te sterven om te kunnen zeggen: "ik heb tien exemplaren van elk, ik heb ze allen met de in rood gedrukte letters en ze zijn van den goeden tijd."'

Van dien hartstocht zullen wij straks meer vernemen. Keeren wij thans tot de geschiedenis der Elzeviers terug.

Bonaventura en Abraham Elzevier stierven, een maand na elkander, in 1652. Hunne zonen Johan en Daniël volgden hen op. Het was geen gemakkelijke taak om den naam dien hunne voorgangers zich verworven hadden met eere op te houden, en het is geen geringe lof dat zij hierin niet geheel te kort zijn geschoten. 'Velen hunner uitgaven', zegt de heer Willems, 'o.a. de I m i t a t i o zonder jaartal en het P s a l t e r i u m van 1653, kunnen onder de schoonste voortbrengselen der Elzeviers gerangschikt worden.' Maar reeds bij het leven van Bonaventura en Abraham waren velen der beroemde Leidsche geleerden, die hun ten steun verstrekten, ten grave gedaald. Anderen had Louis Elzevier te Amsterdam, van wien wij straks zullen spreken, aan zich gehecht. En toen in 1655 de bekwaamste der Leidsche deelgenooten, Daniël, zijn neef Johan verliet, om zich met Louis te verbinden, begon de Leidsche zaak te kwijnen. In 1659-60 verkoopt Johan zijne uitgaven aan zijne vakgenooten en kort daarop sterft hij (1661). Nog verscheidene jaren zet de weduwe de drukkerij voort, maar 't geen bij haar van de pers komt, de fraaie Staten-Bijbel van 1663 uitgezonderd (waaraan echter Daniël nog zijne zorgen besteed heeft), is van weinig beteekenis. Eindelijk (1682) wordt zij door haar zoon Abraham opgevolgd. In deftigheid is de familie Elzevier vooruitgegaan, want Abraham brengt het tot schepen der stad Leiden. Wij kunnen ons hem voorstellen met een sierlijke allongeparuik om het achtbare

hoofd, en zich eenigszins schamende over het nederige bedrijf zijner voorvaders, dat hij slechts schijnt aangehouden te hebben om de baten aan het ambt van academiedrukker verbonden. Toen hij in 1712 overleed was het er verre van dat Curatoren voor hem als voor zijn naamgenoot een medaille lieten slaan. Den achtsten Augustus van dat jaar liet zich professor Noodt, secretaris van den Senatus academicus, ter vergadering van Curatoren aandienen en liet niet na hun ‘op het ernstigste te herinneren en weder voor te dragen het o n g e r i e f , n a d e e l en o n s i e r s e l , dat de Universiteit vele jaren herwaarts geleden heeft door de kwade besturing der akademische drukkerij, als wordende daarin gebruikt veel o u d e en b e d o r v e n letters, zeer s l e c h t p a p i e r , groote e x a c t i e n omtrent den prijs daarvan, zonder e e n i g c o r r e c t o r der proeven enz. enz... zijnde de senaat daardoor d e s k l a g e n s m o e d e g e w o r d e n .’ Inderdaad, het getuigenis van een Duitsch reiziger, die in 1710 Leiden bezocht, was weinig overdreven; er werd, zegt hij, destijds op geene drukkerij in Europa slechter gedrukt dan op die der Elzeviers! Welk een treurig einde! Toen de drukkerij met inbegrip der stempels, matrijzen en typen van Erpenius, in 1713 in 't openbaar verkocht werd bracht zij nauwelijks tweeduizend gulden op.

Niet alleen te Leiden, ook te Amsterdam heeft de Elzeviersche boekdrukkerij een tijdperk gehad van bloei en vermaardheid. L o u i s , een zoon van Joost en kleinzoon van den stichter der Leidsche zaak, was in 1604 te Utrecht geboren, waar zijn vader zich als boekverkooper gevestigd had. Toen deze in 1617 of vroeger overleed werd Louis naar Leiden gezonden, en na zijne studiën aan de Hoogeschool volbracht te hebben aan de zaak verbonden. Verscheidene jaren was hij als agent van het Leidsche huis in het buitenland werkzaam en knoopte daar betrekkingen aan met verschillende geleerden. Deze behoorden echter meerendeels tot eene andere richting dan zij die de Leidsche Elzeviers begunstigden. Zijn grootvader en zijne ooms die hem waren opgevolgd hadden zich, zoo als aan officiëele boekdrukkers der Leidsche Hoogeschool betaamde, bij de orthodoxe richting aangesloten. Zij drukten o.a. de Acta der Dordtsche synode en vele strijdschriften tegen de Remonstranten. Hun dagelijksche raadsman en steun was Daniel Heinsius, even-

zeer bekend om zijn veelzijdige kennis als om zijn heerschzuchtig en haatdragend karakter, en deze zorgde wel dat geen kettersche geschriften destijds de persen der Elzeviers ontheiligden. Dit mag bij den jongen Louis het plan tot rijpheid gebracht hebben om zich te Amsterdam te vestigen, waar vooral de vrijere richting hare vertegenwoordigers vond, ook aan het in 1632 opgerichte Athenaeum illustre. Gesteund door mannen als Vossius, Corvinus, Courcelles moest voor hem het uitzicht schoon zijn om hier, in de eerste handelsstad van Nederland, eene der eerste van Europa, een uitgever van beteekenis te worden.

Zoo zien wij hem in 1638 te Amsterdam gevestigd; in 1640 richt hij een eigen drukkerij op, doch blijkbaar slechts op een kleine schaal, want de meeste zijner uitgaven worden nog te Leiden gedrukt[1]. Als uitgever staat hij weldra in de voorste rij. In 1641 laat Hooft het eerste deel zijner Historien bij hem drukken en Descartes zijne Meditationes die door zijne andere werken en die zijner leerlingen gevolgd worden. In 1655 wordt zijn neef D a n i ë l uit Leiden zijn deelgenoot. ‘Zijne komst’ ik maak hier weder de woorden van den heer W. tot de mijne - ‘zijne komst te Amsterdam vormt een keerpunt in de geschiedenis der familie. De hooge rang dien de firma te Leiden gedurende vijf en twintig jaren heeft ingenomen, gaat van dit oogenblik af over op haar mededingster, die zich op hare beurt het vierde van eene eeuw daarin handhaaft. Niet dat het haar gelukt is zich tot denzelfden trap van volkomenheid te verheffen; telkens als men eene keuze te doen heeft tusschen twee uitgaven van hetzelfde boek, de eene van Leiden, de andere van Amsterdam, zal men zonder aarzelen de voorkeur geven aan de eerste. Maar Louis en Daniel zijn desniettemin de bekwaamste boekdrukkers van hun tijd en sommigen hunner uitgaven in groot formaat, zoo als het Corpus juris in folio van 1663[2] en de fransche bijbel van Desmarets, die eerst in 1669 voltooid werd, zijn ware meesterstukken.’

1 Niet alleen door zijne verwanten maar ook vooral door de H a c k e ' s , die zoo als de heer Willems te recht opmerkt, tot de bekwaamste drukkers van dien tijd gerekend mogen worden, die het best de vergelijking met de Elzeviers kunnen doorstaan. Vele bij hen gedrukte deeltjes zijn dan ook lang voor ‘véritables Elzeviers’ gehouden.

2 Niet te verwarren met het bekende Corpus juris in octavo van 1664, dat bij Blaeu gedrukt is, hoewel ook de namen der Elzeviers op den titel staan.

Hoewel op den laatstgenoemden bijbel de naam van Louis nog voorkomt, had hij in 1664 zich uit de zaken teruggetrokken om eene welverdiende rust te genieten op zijne hofstede te 's Graveland.

Daniel moest nu alleen de zaken voortzetten. ‘Het was een zware taak, die eene ongewone geestkracht vereischte. Te gelijker tijd uitgever, boekverkooper, boekdrukker en lettergieter, moest hij in al die vakken zich evenzeer op de hoogte houden; de handel zelf omvatte in dien tijd de voornaamste markten van Europa, en als uitgever had hij met binnen- en buitenlandsche geleerden eene uitgebreide correspondentie te voeren. Geen der Elzeviers, zelfs Louis niet, had dit alleen kunnen volhouden. Maar Daniel liet zich niet afschrikken, in weerwil dat de oorlog, dien de Nederlanden met Engeland voerden (1665-67), eene groote belemmering was voor den handel.’ Van 1669 af had hij een goede hulp in den jeugdigen Hendrik Wetstein, die zich later zelf als uitgever naam zou maken. Door hem bijgestaan kon hij in 1674 dien omvangrijken catalogus van zijn magazijn doen drukken, die omstreeks twintig duizend artikelen behelsde en alles overtrof wat tot nog toe op dat gebied verricht was.

Even als de Leidsche Elzeviers in den ouden Heinsius, vond Daniel in diens zoon Nicolaas, een man van niet minder eminente kundigheden en van een veel humaner karakter, een vaardig raadsman en wat meer zegt een trouw vriend, die tot zijn dood toe in zijne zaken belang bleef stellen, getuige de correspontie tusschen hen gevoerd die nog op de Utrechtsche bibliotheek bewaard wordt.

Ik sprak zoo even van den catalogus van 1674. De treurige toestand van ons land gedurende de beide voorafgaande jaren was voor den handel natuurlijk zeer noodlottig geweest en gering was dus het aantal werken dat in dien tijd bij onzen Daniel het licht zag. Maar nauwelijks is de crisis voorbij of het blijkt dat hij in dien tijd niet stil gezeten heeft en van alle kanten, uit Frankrijk niet het minst, richt men zich weder tot hem voor het uitgeven van degelijke werken. Nog vele plannen waren in voorbereiding, toen moeraskoortsen die te Amsterdam heerschten en zijn gestel in de laatste jaren ondermijnd hadden, hem in 1680 deden bezwijken.

‘La mort de Mr. Elsevier est une p e r t e p u b l i q u e .’ Die getuigenis uit de pen van den wijsgeer Locke aan een vriend in Frankrijk toont genoegzaam wat de letteren in hem

verloren. Nog eenige maanden werkte men op naam van de weduwe voort, maar ook zij overleed in Maart 1681, en toen moesten de zaken worden vereffend. Daniels uitgaven brachten de voor dien tijd zeer aanzienlijke som op van ƒ 120,000.

Met Daniel was de glorie der Elzeviers ten grave gedaald, en te gelijker tijd, zooals de heer Willems ons doet opmerken, de glorie den Nederlandsche typographie. ‘Het was een droevig samentreffen dat alle groote boekdrukkers die de tweede helft der zeventiende eeuw opgeluisterd hadden bijna terzelfder tijd van het tooneel verdwijnen: Joan Blaeu in 1673, de Steuckers en Jansonius van Waesberghe in 1681, Wolfgang in 1693, en een weinig later de laatste der Hacke's. Na Daniel gaat de boekdrukkunst in Nederland met rassche schreden haar verval te gemoet. Wel zal menig uitgever nog loffelijke pogingen doen om zijn voetspoor te drukken (en onder hen verdient Hendrik Wetstein, zijn leerling, eene eereplaats), maar hun zal altijd die stempel van volkomenheid ontbreken, dat “ick en weet niet wat” dat den man van fijnen smaak, den meester in zijn vak verraadt, en de drukken der Elzeviers onderscheidt. De keten is voor goed gebroken; het zal niet meer gelukken haar te herstellen.’

Elzevierletter, Elzevierformaat, deze in gebruik gebleven benamingen getuigen dat de verdiensten onzer eens zoo beroemde boekdrukkers niet in vergetelheid zijn geraakt. De Elzevier-letter, eene navolging der door hen gebruikte typen, is zelfs in den laatsten tijd weder algemeen in gebruik gekomen. Aan de Franschen komt de eer toe dier restauratie, en zij zijn het ook die de uitgaven der Elzeviers het meest in eer gehouden hebben, niet alleen ter wille van de meesterstukken der Fransche letterkunde die bij hen in een keurig gewaad van de pers kwamen, maar ook ter wille hunner fraaie uitgaven van Latijnsche schrijvers. Maar zijn de Franschen bij uitnemendheid een volk van smaak, het is ook bij hen dat de mode het meest haren invloed doet gelden. Wij hebben straks reeds met een enkel woord gesproken van het ontstaan der ‘Elzeviriomanie.’ Als men tegenwoordig op eene aanzienlijke boekenveiling de bibliophilen gewapend ziet met een ‘Elzeviriomètre’ om den witten rand van de boekskens te meten en van de breedte te laten afhangen of zij er honderd gulden meer voor zullen ge-

ven, moge men in aanmerking nemen dat een eenigszins breede rand noodzakelijk is om die deeltjes in een nieuw en keurig gewaad te knnnen kleeden. Maar als men voor Elzevier-drukken van onbeduidenden inhoud en geringe typographische waarde schatten ziet besteden, terwijl andere, die verre daarboven staan, nauwelijks een kooper vinden, moet men wel erkennen dat ook op dit gebied kunstzin en mode wel te onderscheiden zijn. De heer Willems, zelf een vurig bibliophiel, heeft niet nagelaten op dit onderscheid de aandacht te vestigen. Een der sprekendste voorbeelden, die hij aanhaalt, is dat van den ‘Pastissiër francais, où est enseigné la manière de faire toute sorte de pastisserie,’ een boekske dat Louis en Daniel Elzevier in 1655 in 't licht gaven of liever herdrukten naar eene twee jaren te voren te Parijs verschenen uitgave. Deze herdruk gold langen tijd voor bijzonder zeldzaam. In 1837 bracht hij op boekenveilingen reeds 200 francs op. In 1878 verkochten de boekverkoopers Morgand en Fatout te Parijs een onafgesneden exemplaar voor 10,000 francs!! Welnu, de heer Willems toont aan dat de ‘Pastissiër’ niet alleen *niet* buitengewoon zeldzaam is, maar dat hij, de onbeduidende inhoud daargelaten, ook tot de minst fraaie drukken der Elzeviers behoort.

Zullen de bibliomanen door hem teruggebracht worden van de dwalingen huns weegs? Hij maakt zich daarvan zelf geen illusies. Maar tot de goede gevolgen van zijn nauwlettend onderzoek kan d i t behooren, dat de uitnemendste Elzevier-drukken, afgescheiden van hunne meerdere of mindere zeldzaamheid, voortaan meer op prijs gesteld, ook d i t , dat ze althans door enkelen onzer boekdrukkers en uitgevers met eenige studie doorgezien worden. Hoe velen hunner hebben ooit van die meesterstukjes der Nederlandsche typographie kennis genomen? Waarlijk, de goeden niet te na gesproken, er zijn er genoeg die nog veel van de Elzeviers kunnen leeren. Het is ook voor hen niet zonder belang dat zij kennis maken met het werk van den heer Willems.

Utrecht, October 1880.
P.A. TIELE.

Het altaarbeeld van Saventhem.

(*Vervolg en slot van blz.* 345.)

XIV.

Pater ter Horst had aan Jochem's vader oprecht over Pastoor Denijs geschreven; den omgang van Maria met den jeugdigen geestelijke en zijn invloed op haar had hij juist zoo voorgesteld, als hij er zich na zorgvuldige overweging een denkbeeld van gevormd had. Het verhaal van tante Isabella had nauwelijks zijn achterdocht opgewekt, of er in dien omgang van de eene of andere zijde iets berispelijks kon gelegen zijn. Hij zou niet ontkend hebben, dat de mededeelingen van het Begijntje tot boosaardige gevolgtrekkingen aanleiding geven konden, maar noch zijn eigen levensondervinding, noch zijn karakter deden hem in een dergelijk geval spoedig aan iets onvoegzaams denken.

Hij meende bovendien de handelwijze van Pastoor Denijs volkomen te kunnen verklaren; medelijdend had hij zeker Maria vriendelijk toegesproken, haar vertrouwen gewonnen, en, zelf priester, had hij, die Maria in hare gelukkige meisjesjaren niet had gekend en hoewel zij hem van hare betrekking met Jochem Brants niet geheel onkundig gelaten had, toch haar voornemen, om, zoodra hare moeder zou overleden zijn, zich in een klooster te begeven, goedgekeurd. En, als hij door zijne familiebetrekking daartoe bijzonder goed in staat was, kon hij dan wel nalaten om haar tot bereiking van dat doel zijne hulp aan te bieden? Pater ter Horst oordeelde echter te recht, dat hij met dien raad en met die hulp er niet in slagen zou, om Maria's levensgeluk te herstellen en haar met haar geboortelot te verzoenen; bovendien werd aldus voor Jochem Brants de laatste kans op de vervulling van zijne dierbaarste wenschen afgesneden; de jongelui, aan wier vereeniging tijdelijke bezwaren in den

weg stonden, maar wier levensgeluk van die vereeniging afhing, werden onherroepelijk gescheiden. Hoe meer hij er over nadacht, des te krachtiger gevoelde hij zich verplicht om in dit geval niet werkeloos te blijven. De oudere geestelijke besloot eindelijk, dat hij den jongeren spreken moest en hij vleide zich met de inlichtingen, welke hij zou kunnen geven en met de opmerkingen, welke hij daarbij zou kunnen voegen, Pastoor Denijs tot zijn gevoelen te zullen overhalen. Hij kon niet voorzien, dat hij zou medewerken om Denijs alle zelfbeheersching te doen verliezen en hem tot eene zinnelooze uitbarsting van zijn hartstocht den weg te banen, evenmin dat hij Maria blootstelde aan het onheil, waarvoor hij zelf haar eens ernstig had gewaarschuwd. Eerst later begreep hij, dat zijne goed bedoelde tusschenkomst, al bleef zij niet geheel vruchteloos, toch de bereiking van het gewenschte doel bijna had onmogelijk gemaakt.

De gelegenheid om Pastoor Denijs te ontmoeten was voor Pater ter Horst niet moeielijk te vinden, eigenlijk hem reeds aangewezen. Hij had, naar zijne belofte aan tante Susanna, aan een der Antwerpsche schilders, met wien hij omtrent de keuze van het onderwerp en den gevraagden prijs best overeenkwam, de vervaardiging van een altaarstuk opgedragen, dat in de kerk van Saventhem het door van Dijck geschilderde zou kunnen vervangen. De schilder had zich ijverig van zijne taak gekweten en het stuk was ter verzending gereed. Indien Pater ter Horst door hare tantes aan Maria den voorslag deed, dat Pastoor Denijs het in hare woning op een bepaalden tijd in ontvangst nemen zou, dan kon hij berekenen, dat hij, indien hij zelf het schilderstuk overbracht, hem aldaar zou ontmoeten. Hij draalde ook niet met aan dit plan uitvoering te geven; het werd te Brussel zoowel als te Antwerpen goedgekeurd; dag en uur werden vastgesteld. Er deed zich ook voor geen van de beide geestelijke heeren eenige verhindering op; zij konden zich aan de afspraak houden en beiden kwamen, ieder met een schilderstuk, in Maria's woning, voornamelijk om te voldoen aan het verlangen, door Maria naar den wensch van hare moeder te kennen gegeven, maar beiden tevens met nog eene andere bedoeling.

Pastoor Denijs had na de samenkomst met Maria, waarbij hij zich bijna verraden en bij haar een minder gunstigen indruk achtergelaten had, eenigen tijd gewacht, éér hij zijne bezoeken hervatte. De afwerende toon, waarop zij zijne hartstochtelijke

taal had beantwoord; hare opkomende ergernis, onmiskenbaar in haar oogopslag, terwijl hij met zonderlinge gejaagdheid haar verliet, zij waren langzamerhand, toen hij zelf kalmer kon nadenken, in zijne herinnering levendiger geworden, en maakten hem eenigszins beschroomd. Tevens, hoewel hij zich de zinnelijke bekoring, door welke hij werd medegesleept, trachtte te ontveinzen, hij schaamde zich ook eenigermate en verweet zich de overhaasting, waardoor hij bijna reeds had uitgesproken, wat Maria eerst hooren mocht, als zij den sluier zou hebben aangenomen: als zij voor hem, gelijk Beatrice voor Dante, de geliefde zou zijn geworden, voor wie hij het gevoel van zijn hart zou mogen uitstorten in geheimzinnige taal, die hen beiden tot de gelukzaligheid des hemels zou voorbereiden!

Voor hem toch stond het vast, dat zij na den dood van hare moeder in een klooster zou gaan. Haar eigen begeerte bewees immers, dat zij voor dat leven bestemd en geschikt was. De voorstelling, dat zij tot het gewoon maatschappelijk leven terugkeeren, aan Jochem Brants weder de hand reiken, en naast hem zich aan huiselijke en waarschijnlijk later ook aan moederlijke zorgen wijden zou, was hem onverdragelijk. Het zou, beweerde hij voor zichzelf, als hij die pijnigende gedachte poogde te verzetten, heiligschennis zijn. Hij was in zelfkennis niet zoover gevorderd, om voor zichzelf te belijden, dat hij haar aan geen ander man gunde; dat zijne jaloezie haar in een klooster wilde afzonderen zonder eenig mededoogen voor hem, wiens levensvreugde daarmede begraven werd, en ook zonder nauwkeurig te onderzoeken, of zij zelf die keuze niet bitter beschreien zou, als haar oorspronkelijke aanleg zich later kon doen gelden.

Voor zichzelf aldus verblind, maar niettemin met behaagzieke arglistigheid begon hij dan ook, toen hij na eenigen tijd waagde Maria weder te bezoeken, over hare kloostergelofte te spreken en hij bereikte zijn doel, dat zij hem ouder gewoonte vriendelijk en vertrouwelijk te woord stond. Hare gedachten waren er juist gedurende zijne afwezigheid weder bijzonder op gevestigd, hoewel zij, sedert het tijdstip waarop het door haar was opgevat, geen oogenblik in haar voornemen, om zich van de wereld af te zonderen, gewankeld had. Door het verval van krachten, dat zij bij hare moeder waarnam, was zij echter gewaarschuwd, dat ook de tijd om over haar eigen lot te beslissen, weldra zou aanbreken. Toen dus Pastoor Denijs het gesprek daarop bracht. was dat haar hoogst welkom, vooral daar zij zich tevens in

de laatste weken tegenover Pater ter Horst eenigszins bezwaard gevoelde.

Zij had indertijd zijne waarschuwing geminacht, zelfs als eene beleediging beschouwd, maar die waarschuwing was toch met zooveel vaderlijken ernst haar toegevoegd, dat zij nu en dan haar wel eens in de herinnering komen moest. Meestal nog was dan weder in meerdere of mindere mate hare verontwaardiging opgewekt, en zij zou zich waarschijnlijk om het oordeel van Pater ter Horst nooit weer bekommerd hebben, indien niet zijne bereidvaardigheid om haar bij de inruiling van het altaarbeeld van Saventhem behulpzaam te zijn, haar gemoed een weinig had verteederd. Het bericht van hare tantes, dat Pater ter Horst om haar te believen de bezorging op zich nam van een schilderstuk, dat zij aan Pastoor Denijs zou kunnen aanbieden, had haar van zijne vriendschappelijke gezindheid overtuigd en daar toch ook door het verloop van tijd de beleedigende indruk, welken zij van zijne laatste woorden had overgehouden, verzwakt was, kwam zij er langzamerhand toe, om te wenschen, dat zij hem met haar voornemen verzoenen mocht. Eigenlijk, maar zij zelf zag dat nog niet in, door zijne vriendelijkheid begon haar geweten tegenover de herinnering zijner waarschuwende woorden te ontwaken. In weerwil van de verbittering, met welke hare levenservaring haar gemoed had vervuld; ten spijt van die trotschheid, door welke zij zich tot elken prijs aan de minachting, welke zij wegens hare geboorte wellicht ergens kon te verduren hebben, wenschte te onttrekken, het gebeurde, dat tegelijk met de gedachte, aan Jochem Brants, ook de twijfelende vraag bij haar oprees, of er iets waars kon te vinden zijn in de opmerking van Pater ter Horst, dat haar aanleg en haar karakter haar voor het kloosterleven ongeschikt maakten? Zij overwoog die vraag nooit lang of aandachtig; dat zou zij zich als verstandsverbijstering hebben toegerekend, maar zij begon toch langzamerhand er eenige waarde aan toe te kennen, om, als het mogelijk was, met de toestemming en den zegen van haar Antwerpschen biechtvader de kloostercel binnen te treden. Uit dat verlangen ontsproot ook het antwoord, dat zij aan Pastoor Denijs gaf, toen hij, terwijl zij samen eens weder over die toekomst spraken, haar op nieuw zijne hulp aanbood. Hij had hare moeder bezocht en met zijne gewone hartelijkheid toegesproken; vervolgens was hij tot haar in het vertrek, waar zij hem eerst ontvangen had, teruggekeerd; hij beantwoordde nog de mededeeling, welke hij bij

zijne aankomst aangaande den toestand der kranke van haar ontvangen had en zette het gesprek, dat daarop gevolgd, maar toen hij zich naar de ziekenkamer begeven had, afgebroken was, weder voort:

‘Gij hebt gelijk. Ik vind uwe moeder telkens zwakker; zij kan niet lang meer leven; de geneesmeester behoeft het ons niet te zeggen; wij zelf kunnen het duidelijk opmerken.’

‘Ik denk ook,’ zeide zij, ‘dat het niet lang meer zal duren, of ik zal mijn plan kunnen volvoeren. Ik mag dan weder op de hulp van uwe tusschenkomst rekenen?’

‘Gij hebt mijn woord,’ verzekerde hij. ‘Gij herinnert u, dat ik u reeds bij onze ontmoeting in mijne parochiekerk mijne hulp aanbood, en thans acht ik mij nog meer verplicht u van dienst te zijn. Ik zou toen eenige dagen later reeds weder aan mijne tante te Leuven geschreven hebben, maar het zou, daar gij uwe moeder terugvondt en haar vooreerst moest verzorgen, voorbarig zijn geweest. Ik geloof echter, dat de tijd daarvoor nu gekomen is; ik zal het morgen doen.’

‘Uw Eerwaarde zal, hoop ik,’ hernam zij, ‘niet meenen, dat ik in mijn voornemen begin te wankelen, als ik u vraag om het ook nu nog eenige dagen uit te stellen?’

‘Neen!’ antwoordde hij; ‘zeker niet! maar gij begrijpt, dat ik nieuwsgierig ben naar de reden, die u thans uitstel wenschen doet.’

Het zou mij aangenaam zijn, bekende zij, ‘als ik op die wijze aan mijn biechtvader uit Antwerpen een bewijs van hoogachting en erkentelijkheid geven kon. Uw Eerwaarde weet, dat hij beloofd heeft mij een schilderstuk te bezorgen, dat voor uwe kerk zou geschikt zijn; hij houdt zijne belofte; mijne tantes hebben mij bericht, dat het stuk gereed is.’

‘Dan kunnen wij ruilen.’ zeide Pastoor Denijs. ‘Het heeft mij wel eenige moeite gekost om de toestemming te verkrijgen van al de belanghebbenden, die er over te beschikken hadden, maar het is mij toch gelukt Waart gij er misschien bevreesd voor en moest ik daarom nog niet weder naar Leuven schrijven? Maar ik begrijp niet, hoe het een met het ander in verband staat.’

‘Uw Eerwaarde wil immers zelf het schilderstuk voor uwe kerk hier inruilen?’ vroeg Maria. ‘U laat het, denk ik, door een vertrouwd persoon overbrengen; kan dat aanstaanden Woensdagmorgen gebeuren en wil uw Eerwaarde dan tegelijk ook hier aankomen?’

‘Ik zie er volstrekt geen bezwaar in; ik zal dien dag hier komen,’ beloofde hij.

‘Pater ter Horst komt dan ook hier,’ vervolgde zij. ‘Hij brengt het schilderstuk uit Antwerpen mede en mijne tantes hebben mij geschreven, dat het hem bijzonder aangenaam zou zijn, als hij dan uw Eerwaarde ontmoeten kon.’

‘Kan hij iets bijzonders te bespreken hebben?’ vroeg Denijs. Hoewel hij verzekerd was, dat Pater ter Horst hem niets verwijten kon, toch zag hij met eenigen schroom die samenkomst te gemoet.

‘Ik vermoed,’ antwoordde Maria, ‘dat hij over het schilderstuk, dat hij zal medebrengen, nog eens met u spreken wil. Het onderwerp, het plan heeft uw Eerwaarde goedgekeurd; hij zal zich willen overtuigen, dat u ook over de uitwerking tevreden is. En bovendien is zeker zijne belangstelling opgewekt door al hetgeen mijne tantes hem hebben verhaald van de vriendschap, welke door uw Eerwaarde aan mijne moeder en aan mij is bewezen.’

‘Uw vermoeden is niet onwaarschijnlijk,’ zeide Denijs gerustgesteld en kalm.

‘En wil uw Eerwaarde mij dan het genoegen doen om met Pater ter Horst over mijne toekomst te spreken? U weet, dat hij mij voor het kloosterleven niet geschikt achtte en daarom heb ik hem in Antwerpen wel wat al te bits bejegend. Door u zal hij zich echter laten overtuigen en mijne keuze goedkeuren.’

‘Stelt gij zooveel prijs op zijne toestemming?’

‘Ik acht er mij niet door gebonden; ik gevoel er mij geheel onafhankelijk van, maar ik kan, dunkt mij, de vriendelijkheid en hulpvaardigheid, welke hij mij thans bewezen heeft, niet beter beantwoorden dan door op die toestemming aan te dringen, éér ik den beslissenden stap naar een klooster doe en door hem te zeggen, dat wij haar hebben afgewacht, éér wij weder naar Leuven schreven. Als hij met u gesproken heeft, zal hij die toestemming geven; hij moet begrijpen, dat er voor mij geene andere toekomst is.’

‘Maria!’ zeide Pastoor Denijs ernstig, ‘het is goed, dat reeds jegens hem uw hart verteederd is. Ik zal met Pater ter Horst spreken: ik twijfel niet, of hij zal eindelijk uwe keuze billijken, en als ik hem mededeel, dat gij, zonder van zijne toestemming afhankelijk te zijn, toch uit ootmoedige dankbaarheid haar verlangt, dan zal hij tevens erkennen, dat gij met de voorbereiding tot een Gode gewijd leven niet talmt.’

Hij reikte haar de hand tot afscheid en haar gelaat, dat bij hare laatste woorden, door de sombere gedachten, waarvan zij de uitdrukking waren, bittere droefheid geteekend had, helderde een weinig op.

Pastoor Denijs had haar vertrouwen weder geheel gewonnen; zijn zonderling gedrag, dat haar eenigen tijd geleden had verontrust, was door de bedachtzaamheid en de ernstige zachtzinnigheid, welke hij vooral bij dit laatste bezoek betoond had, bijna uit hare geheugenis weggewischt.

Hij beantwoordde ook, naar het haar toescheen, aan dat vertrouwen volkomen, toen hij op den bepaalden dag met het door haar vader geschilderde altaarbeeld van Saventhem kwam en Pater ter Horst ontmoette, die met het schilderstuk, hetwelk er voor zou worden in ruil gegeven, hem bij Maria afwachtte. De geestelijke heeren begonnen met in hunne houding en hunne woorden jegens elkander die beleefdheid in acht te nemen, tot welke zij zich, niet alleen door maatschappelijke welvoegelijkheid, maar ook door de getuigenis aangaande elkander ontvangen, verplicht rekenden. Spoedig echter, terwijl zij de kunstwaarde der beide schilderstukken beoordeelden, te zamen in de ziekenkamer Maria's moeder toespraken en mede overlegden hoe het door haar verlangde altaarbeeld aldaar zou geplaatst worden, of aan den wand gehangen of op een ezel in een hoek tentoongesteld, werden zij vertrouwelijker. Zij beiden hadden er belang bij en beijverden zich om den goeden dunk, welken zij reeds van elkander bij gerucht verkregen hadden, door hunne persoonlijke kennismaking te versterken: geen van beiden vond aanleiding om daarbij de oprechtheid van den ander in twijfel te trekken en toen zij eindelijk samen in een gemeenzaam gesprek een der poorten van Brussel uitwandelden, schenen zij elkander bijna oude bekenden toe. Pater ter Horst had tot die wandeling het voorstel gedaan, terwijl Maria een oogenblik het vertrek, waar zij zich bevonden, had verlaten.

‘Ik wensch nog eene zaak van hoog gewicht met u te bespreken,’ had hij tot Denijs gezegd en de Pastoor van Saventhem had, blijkbaar verrast, maar tevens met graagte aan die uitnoodiging gehoor gegeven.

‘Dat treft uitmuntend,’ verklaarde hij, ‘want ook ik verlang eene belangrijke vraag met u te overwegen.’

Zij spraken met Maria en hare moeder nog af, hoe het voor Saventhem bestemde schilderstuk daarheen zou worden overge-

bracht; Pastoor Denijs zou bij een volgend bezoek vertellen, hoe het aan zijne parochianen beviel. Pater ter Horst nam ook afscheid, want hij wenschte dienzelfden dag nog naar Antwerpen terug te keeren en zij togen op weg.

Het was een heerlijke voorjaarsdag. De lucht was onbewolkt en onbelemmerd vielen de zonnestralen neder. Het uitspansel gaf niet dat donkere, tintelende blauw te aanschouwen, dat de oogen verblindt en waarvan verschroeiende hitte afstraalt; daarvoor rees zelfs op den middag de zon nog niet hoog genoeg; onder het zacht gekleurde en wazige hemeldak gevoelden mensch en dier zich door de koesterende lentewarmte verkwikt en werden bosch en veld en akker tot leven en vruchtbaarheid gewekt. De harde eiken waren nog dor, maar aan de esschen en beuken en linden ontsproten de eerste knoppen en blaadjes. Hier en daar stond eene vlierheining, eene kastanjelaan reeds in bladerdos; de bloesems van appels en peren, van kersen en morellen, van allerlei vruchtboomen, rood en wit evenals de bloeiende meidoorns, verhoogden de kleurschakeering van het eerste groen en zonden hunne welriekende geuren verre uit. De weiden waren niet meer grauw; het ontkiemende gras beloofde voor het vee, dat er weldra overheen zou dartelen, overvloedig voedsel. De meeste akkers, behalve diè, welke reeds in het najaar waren bezaaid, vertoonden zich nog dor en zwart, maar onder het heldere zonnelicht ontdekte een scherpe blik het groene waas van het ontkiemende gewas. Daarbij, tusschen de takken der boomen, over de weiden en akkers, langs de daken der boerenwoningen, ook hoog in de lucht, zwaluwen en musschen en spreeuwen, ooievaars, lijsters en leeuwerikken, ontelbare vogels, die tjilpten en floten en zongen, terwijl de nachtegaal, van zijn morgenlied vermoeid, uitrustte om bij het vallen van den avond zijne stem weder te verheffen. De boeren in hun arbeid, de wandelaars in hun genot, allen zagen het ontkiemende leven en verheugden er zich in; ook de beide geestelijken; maar geen van hen beiden voorzag wat door hun gesprek tot rijpheid komen zou.

Zij spraken eerst over verschillende onderwerpen; over de levensgeschiedenis van Maria's moeder, welke zij diep beklaagden, doch wier gemoedsverandering van harde en wilde hartstochtelijkheid tot zachtzinnigen ootmoed zij prezen. Zij spraken ook over Maria's vader, over dat schilderwerk van hem, dat zij juist nauwkeurig beschouwd hadden, dat met het andere, pas uit de school van Rubens voortgekomen, zoovele punten van overeen-

komt te zien gaf en dat hoewel er reeds een zweem van onafhankelijkheid van den grooten Antwerpschen meester in te ontdekken viel, opmerkelijk verschilde van zijne latere werken, en daarna bejammerden zij zijne loszinnige levenswijze, met een onverbiddelijk oordeel hoewel met zachte bewoordingen. Ook maakten zij, toen zij buiten de stad gekomen waren, elkander opmerkzaam op het mooie weder, het schoone landschap en wisselden nog eenige weinig beteekenende woorden, totdat Pater ter Horst gebruik maakte van den voorrang, welken Denijs, ook als jongere, hem gunde om het onderhoud, waartoe hij het eerst had uitgenoodigd, te beginnen.

‘Het is,’ zeide hij, ‘over Maria's voornemen om zich, zoodra hare moeder zal overleden zijn, in een klooster te begeven, dat ik met u wilde spreken.’

‘Kan u gelooven,’ antwoordde Pastoor Denijs, ‘dat ik over dezelfde zaak met u wensch te beraadslagen? Het komt u wellicht even ongedacht voor als mij uwe bedoeling verrast, maar de waarheid is, dat ik niet gaarne over Maria's toekomst zou helpen beslissen en evenmin haar voor haar doel behulpzaam zijn, zonder eerst met u gesproken te hebben.’

‘Ik acht mij door uw vertrouwen vereerd,’ verzekerde ter Horst hoffelijk; ‘u heeft aan haar en hare moeder zooveel vriendschappelijke belangstelling betoond, en als priester aan beiden zooveel herderlijke zorg besteed, dat u volkomen recht zou hebben om, zonder iemand te raadplegen, uw oordeel uit te spreken.’

‘Wees verzekerd,’ hernam Denijs niet minder beleefd, ‘dat ik gaarne uwe meening zou vernemen, al had Maria er niet nadrukkelijk op aangedrongen, dat u nog eens zou worden gehoord, zelfs éér zij den stap zou doen, die tot eene beslissing leiden kan.’

‘Heeft zij dat waarlijk verlangd?’ zeide ter Horst. ‘Dat verrast en verblijdt mij tevens, want het geeft mij hoop, dat zij den raad, dien ik haar reeds eenmaal heb gegeven, maar dien zij toen verwierp, thans zal volgen. U is het toch met mij eens, dat zij voor het kloosterleven niet geschikt is, dat zij van den wanhopigen stap om den sluier aan te nemen moet worden teruggehouden?’

‘Integendeel!’ erkende Denijs. ‘Ik heb nog nooit eene vrouw ontmoet, aan wie ik liever eene plaats in een klooster aanwees.’

‘Dan loopen onze meeningen in dit geval ver uitéén,’

merkte ter Horst op, ‘maar ik hoop, dat wij, éér onze wandeling ten einde is, toch tot eenstemmigheid zullen gekomen zijn.’

‘Ik heb er op gerekend,’ zeide Denijs, ‘dat ik zal moeten beproeven of ik u tot mijn gevoelen kan overhalen.’

‘Ik ben bereid tot aandachtig luisteren,’ hernam ter Horst; ‘u heeft straks mij het eerste woord gegeven; nu sta ik het u af, maar beloof mij, dat ik daarna op mijne beurt voor de handhaving van mijn oordeel op uwe aandacht mag rekenen?’

‘Acht gij uw gevoelen zoo wel gevestigd,’ vroeg Denijs met een glimlach, ‘dat gij, nog éér gij mij hebt aangehoord, u reeds tot verdediging met een aanval gereed maakt?’

‘Gij hebt het geraden,’ antwoordde ter Horst, ook op een schertsenden toon; ‘ik ken u te veel doorzicht toe, om niet te vertrouwen, dat mijn gevoelen ook ten slotte het uwe zal zijn.’

‘En ik meende nog al, dat het mij gemakkelijk zou vallen uwe toestemming voor Maria's voornemen te verwerven!’ riep Denijs uit.

‘U kan rekenen op ernstige overweging van alles wat u zal te berde brengen om mij gunstig voor dat voornemen te stemmen,’ beloofde ter Horst.

Zwijgend liepen de beide mannen gedurende eenige minuten naast elkander voort. Het gewicht van de zaak, welke zij te behandelen hadden, stemde hen tot diepen ernst; de reeks der beleefdheden, welke zij hadden gewisseld, en welke hen bijna een vroolijken toon had doen aanslaan, was ten einde; voor beiden was de vraag gewichtig of eene jonge vrouw, of Maria den sluier zou aannemen? Voor den jongsten priester had die vraag bovendien een persoonlijk belang, waarvan de oudste niets vermoedde.

‘Wij moeten allereerst in aanmerking nemen,’ begon eindelijk Denijs weder, ‘dat het denkbeeld om zich aan het kloosterleven te wijden door niemand aan Maria is aangegeven, veel minder opgedrongen. Als ik juist ben ingelicht, dan hebben zelfs hare tantes niet het eerst tot haar daarover gesproken, maar zij, zij zelf uit eigen beweging, zij heeft terstond, nadat zij omtrent hare geboorte was ingelicht, dat voornemen opgevat.’

‘Dat is waar,’ antwoordde ter Horst; ‘noch hare tantes, die het goedkeurden, noch ik, die het afkeurde, wij konden dat plan niet van haar verwachten.’

‘Het is toen plotseling bij haar opgerezen,’ ging Denijs voort; ‘als een lichtstraal van hemelsche vertroosting over de

diepte van ellende, waarin zij zich gestort zag. Het is een denkbeeld, haar door God in de ziel gegeven als eene bemoediging bij het leed, dat haar overviel en tegen de smart, welke zij zou te verduren hebben, als zij hare moeder wedervond; een versterkend vooruitzicht naar vrome kalmte en zalige rust, als de stormen van haar leven, die haar hart zouden folteren, eindelijk zouden hebben uitgewoed!'

Peinzend, met naar den grond geslagen oogen, hoorde Pater ter Horst hem aan.

'Ik weet,' ging Denijs voort, 'dat het vooruitzicht op een geheel ander leven haar geopend scheen, maar zij heeft terecht begrepen, dat thans dat vooruitzicht haar onverbiddelijk is afgesneden. Ik behoef mij slechts voor te stellen, hoe iemand van hare afkomst in mijn eigen familie zou worden ontvangen, om haar gelijk te geven, als zij te hooghartig is om zulk eene bejegening te verdragen. Bovendien, zij is van eene edele en verheven natuur; ik heb haar gadegeslagen, dikwijls en langdurig; ik heb met haar gesproken, menigmaal; de verbittering van haar gemoed, door hare levenservaring eerst verwekt, begint te wijken; zij wordt zachter, liefderijker gestemd; in de kloostercel zal zij zich geheel met haar lot verzoenen, en het hemelsche geluk, dat voor haar is weggelegd, boven alle aardsche zegeningen leeren waardeeren. Niet waar? Gij en ik, wij weten bij ondervinding welk genot, welke vreugde der ziel wij aan onze priesterlijke eenzaamheid verschuldigd zijn! Alleen in onze stille vertrekken, afgezonderd van het gewoel der wereld, wij ook, als wij hebben gelezen en nagedacht, wij knielen bij een crucifix, bij een Lieve Vrouwenbeeld; met onze gebeden stijgen onze zielen op ten hemel; dankend en prijzend kan het ons wezen, alsof wij reeds mochten staan te midden van Gods Heiligen, voor Zijnen troon! Zoo zal het ook Maria gaan! In de afzondering van het klooster, in de eenzaamheid van hare cel zal zij leeren alles te vergeten voor het ééne noodige en zij zal in zaligen vrede met geheel haar hart tot haar Hemelschen Bruidegom kunnen zeggen: liefhebben en aanbidden, dat is geheel mijn leven!'

Pater ter Horst had hem ongehinderd laten uitspreken. Zij waren op eene plek gekomen vanwaar een zijpad uit den weg, dien zij hadden gevolgd, voortliep. Op den driesprong lag een stuk van een zwaren eikestam, ter zijde aan den voet van een breedgetakten beuk. Denijs had bij zijne laatste woor-

den oogen en banden gericht naar, als het ware over het vrije veld, dat zich voor hem uitbreidde. Daarna volgde hij het voorbeeld van ter Horst, die op den eikestam had plaats genomen en hij had zijn ouderen medgezel, die met over elkander geslagen armen peinzend in de ruimte staarde, slechts aan te zien om zich te overtuigen, dat zijne woorden niet zonder uitwerking gebleven waren.

Hoewel ter Horst onwrikbaar aan zijne meening, dat het kloosterleven voor Maria niet paste, vasthield, hij kon niet loochenen, dat Denijs voor zijne tegenovergestelde zienswijze krachtig had gepleit. De oudere geestelijke, sedert vele jaren gewoon om allerlei familiezaken te helpen beredderen, begreep, dat hij niet geheel die bezwaren kon opheffen, op welke Denijs voor Maria, indien zij tot het maatschappelijk leven terugkeerde, gewezen had; hij zou zich moeten tevreden stellen met het bewijs te leveren, dat hij, door Maria het kloosterleven te ontraden, voor haar van twee kwaden het beste koos, maar daartoe achtte hij zich ook volkomen gereed.

Van de warmte, van de liefelijke en godsdienstige geestdrift, waarmede de jongere over het priester- en kloosterleven gesproken had, was op den oudere iets overgegaan. Indien er nog een zweem van eenige verdenking aangaande de verhouding tusschen Denijs en Maria bij hem ware overgebleven, zij zou thans spoorloos zijn uitgewischt. Hij meende niets anders te hebben gehoord dan de taal van een jong priester, voor wien niets ter wereld naast zijn eigen gelofte en die van een kloosterling eenige waarde had. Hij, gewoonlijk een nuchter, koel beredeneerend man, hij was onder de bekoring van die jeugdige, dweepachtige opgewondenheid en hij gevoelde zich op zijne beurt in staat om met woorden, gekleurd door den gloed van zijne hartelijke belangstelling in Maria's levenslot, zijne zienswijze voor te dragen, maar tegelijk blies hij aldus onwetend een moeielijk verborgen hartstocht tot eene rampzalige uitbarsting aan.

‘Ik kan niet ontkennen,’ zeide hij, ‘dat er groote hinderpalen te overwinnen zijn, éer dat gelukkig huiselijk leven in een Amsterdamschen familiekring, waarop aan Maria eens het uitzicht werd geopend, door haar kan worden bereikt, maar toch schatten wij die bezwaren niet te gering, als wij meenen: onoverwinlijk zijn zij niet! Het is mij meermalen voorgekomen, dat edelaardige toegefelijkheid de gunstige kansen op een gelukkig huwelijksleven aangreep, liever dan in het onberispelijk

vasthouden aan de eischen van stand en geboorte, met verzaking van het gevoel des harten, eene onzekere voldoening te zoeken.'

'Heeft u berichten uit Amsterdam, die u op zulk een loop der gebeurtenissen hoop geven?' vroeg Denijs.

'Neen!' antwoordde ter Horst op gedempten toon, 'neen, maar...' Hij stond op. Heen en weder over den driesprong wandelend, zette hij het gesprek voort; 'maar ik heb evenmin berichten, die mij die hoop geheel ontnemen. Ik ken de familie Brants en ik kan het niet onmogelijk noemen, dat Maria, als hare moeder eens zal overleden zijn en terwijl haar vader in Engeland blijft, daar als de wettige echtgenoote van den éénigen zoon, van het éénige kind des huizes zal welkom wezen.'

Somber zag Denijs voor zich en onheilspellend klonk zijne opmerking:

'En toch hij, hij zelf heeft haar hier in Brussel aan haar droevig lot overgelaten en haar ook later niets meer van zich doen hooren!'

'Vergeet niet,' bracht ter Horst daartegen in, 'dat Maria die handelwijze niet alleen verontschuldigt, maar dat hij zich aldus juist naar haar krachtig uitgedrukt verlangen gedragen heeft. De voornaamste reden echter, waarom ik mij verzet tegen hare keuze om den sluier aan te nemen, ligt niet bij anderen, maar in haar zelf, in haar aanleg, in haar karakter. Gij hebt haar nauwkeurig gadegeslagen, zegt gij; ik ook en éér dan gij. Gij hebt meermalen met haar gesproken; ik heb haar aangehoord, toen nog geene joukvrouwelijke schuchterheid haar bedeesd maakte, toen zij nog met kinderlijke openhartigheid, door niets belemmerd of gekweld, voor de gevoelens en de begeerten van haar hart uitkwam. Bedenk, dat het dartele bloed van haar vader door hare aderen stroomt; dat de weelderige aard van hare moeder haar niet vreemd is; al hebt gij haar eerst leeren kennen in de dagen van hare droefheid, al hebt gij haar meest bij een ziekbed ontmoet, dat kan u toch niet geheel verborgen zijn gebleven.'

'Ik heb nooit eenige lichtzinnigheid bij Maria bespeurd,' zeide Denijs dof, kortaf.

'Ik bedoel geene lichtzinnigheid, geene berispelijke wulpschheid,' hernam ter Horst. 'Ik bedoel dien gezonden, vrouwelijken aanleg, die in hare oogen schittert, op hare wangen gloeit, in geheel hare gestalte zich openbaart. Maria is niet geboren om non of begijn, zij is geboren om huisvrouw en moeder te

worden. God kiest er sommigen voor zijn bijzonderen dienst: Hij bestemt anderen voor het sacrament des huwelijks en wie op het lot eener vrouw invloed uitoefenen, mogen toezien, dat zij dien aanleg niet miskennen!'

Denijs liet de ellebogen op zijne knieën, het hoofd in zijne handen zinken; zijne tegenspraak was verstomd; hij moest zich inspannen om over zijn gevoel meester te blijven.

'Gij hebt van ons priesterlijk leven gesproken,' ging ter Horst nog wat luider voort, 'van den zaligen vrede, die in de eenzaamheid onder het gebed onze harten kan vervullen; ik kan u dat alles voor mij zelf, Goddank! volmondig toestemmen, maar meent gij, dat het ook niet anders wezen kan? Ik ben ouder dan gij en rijker in ondervinding; ik weet, dat er zijn voor wie in die stille uren spookgestalten der hel oprijzen, beelden, liefelijk van vorm en kleur, die het gebed van de lippen, de godgewijde gedachten uit de ziel verdrijven, die het brein doen gloeien en de polsen jagen van zinnelijken gloed. Veroordeel, vonnis hen, zoo gestreng als gij wilt, indien zij niet voor het oog van God, misschien zelfs niet altijd voor de oogen der menschen hunne priesterlijke waardigheid weten te handhaven, maar erken tevens, dat er onder kunnen zijn, aan wie wij ons medelijden niet mogen weigeren, die wij diep moeten beklagen. Zij zijn opgevoed en onderwezen en gewijd tot den priesterstand, in spijt van hun aanleg en hun karakter! En als gij dat begrijpt, verbeeld u dan, wat het lot moet worden van eene jonge vrouw, die, om welke reden dan ook, ondoordacht den sluier aanneemt, die, in diezelfde verblinding voor haar eigen hartsbehoefte, haar noviciaat doorbrengt, maar bij wie, omdat zij nog in de eerste en volle kracht van het vrouwelijk leven staat, later de herinnering oprijst aan de liefde, welke zij heeft ingeboezemd en beantwoord, de herinnering aan geheel die wereld, welke zij heeft verlaten, en dat alles dan door hare argelooze verbeelding schooner gekleurd, dan zij het ooit in werkelijkheid zou aanschouwd hebben! Voor die ervaring wil ik Maria behoeden; voor die namelooze ellende, dat, als hare roeping zou zijn dankbaar te bidden, uit haar hart een vloek over haar noodlot zou opgaan, wil ik haar beveiligen en ik reken er op, al kan ik al uwe bezwaren niet oplossen, gij, die als priester en als mensch haar en hare moeder zooveel vriendschap hebt betoond, gij zult mij daarbij helpen!'

Ter Horst stond stil en zag vragend naar Denijs om. Hij

ontving echter geen antwoord; hij hoorde niets dan het ruischen van den lentewind en het geklapwiek van eenige vogels in de boomen boven hem. Ongeduldig deed hij een stap nader en vroeg nog eens:

‘Zult gij mij helpen, of heb ik vergeefs gesproken?’ maar hij verschrikte, toen Denijs het hoofd ophief en met een doodsbleek gelaat, waarop groote zweetdroppels parelden en met eene uitdrukking van pijnlijken angst in de oogen hem aanzag. ‘Wat deert u?’ riep hij uit; ‘Is u iets overkomen?’

‘Het is niets!’ stamelde Denijs. ‘Terwijl...ik naar u... luisterde...de lentewarmte, denk ik; maar ik heb toch alles gehoord.’

‘Pas op, gij wankelt!’ waarschuwde ter Horst.

Denijs zocht ook reeds zich met zijne rechterhand op den eikestam te steunen. ‘Ik word reeds wat beter,’ zeide hij. ‘Aanstonds zal ik kunnen opstaan en voortgaan. Eene wandeling zal mij goed doen.’

Ter Horst sloeg hem met bezorgdheid gade, ook met teleurstelling. Zou dit onderhoud geene vrucht dragen?

Maar Denijs stelde hem gedeeltelijk althans gerust. ‘Gij hebt misschien gelijk,’ zeide hij; ‘misschien ook niet geheel. Vergun mij mijn oordeel op te schorten. Wij kunnen hier afscheid nemen, maar ik beloof u, dat ik bij eene volgende ontmoeting u mijn besluit zal mededeelen.’

‘Ik geef u natuurlijk gaarne tijd om u te bedenken,’ antwoordde ter Horst; ‘mag ik mij verzekerd houden, dat Maria intusschen tot geen beslissenden stap zal overgaan? Trouwens, daarvoor is de tijd ook nog niet gekomen. Ik zal u echter nog een eind weegs vergezellen.’

‘Het is beter, dat gij op uwen weg naar Brussel terug gaat,’ hernam Denijs, wiens gelaatskleur bijgetrokken was en die thans ook van zijne zitplaats was opgestaan. ‘Dit zijpad voert mij spoedig naar mijne pastorie, maar het zou voor u een noodelooze omweg zijn, daar gij immers heden avond nog naar Antwerpen wilt terugkeeren. Het zal toch laat worden.’

‘Daar dacht ik waarlijk niet meer aan,’ verzekerde ter Horst, ‘maar ik zal uw raad volgen. Ik heb dus uwe belofte, dat gij mijne woorden ernstig zult overwegen?’

‘Ik zal zelfs voor Maria geen enkelen maatregel meer uitvoeren ter voorbereiding voor haar kloosterleven, éér ik u ontmoet of op eene andere wijze mijn besluit heb medegedeeld.’

‘Dan ben ik vooreerst voldaan.’

Zij namen met meer dan gewone beleefdheid, hartelijk maar met ontruste gemoederen afscheid en ieder ging zijns weegs. Pater ter Horst zag nu en dan nog eens om, totdat hij Denijs uit het oog verloor, die, recht voor zich uitziende, met haastige schreden voortstapte en niet rustte, éér hij zijne pastorie bereikt had. Spoedig verliet hij echter zijne woning weder en zocht voor zijne woeste gedachten afleiding in het bezoeken van eenige boerenwoningen, maar toen hij den avonddienst verricht had, sloot hij zich in zijne kamer op.

Het werd voor hem een droevige avond, een vreeselijke nacht! Hij sloeg zijne Vulgata op, maar de woorden van de Heilige Schrift schenen zonder slot of zin. Hij opende zijn gebedenboek, maar midden in een gebed, dat hij hardop, luide begon te lezen, bleef hij plotseling steken. Dezelfde gedachten keerden telkens met helsche foltering terug. Kon het waar zijn, dat Maria, indien zij haar natuurlijken aanleg volgde, aan het huwelijks- boven het kloosterleven de voorkeur gaf? Zou het kunnen gebeuren, dat zij aan een ander man dan aan hem toebehoorde?

In het holst van den nacht, toen de kaarsen, welke hij bij het vallen van de duisternis had opgestoken, reeds lang waren uitgebrand, liep hij nog door zijn donker vertrek heen en weder. Eindelijk overstelpt van woede en smart barstte hij in tranen uit. Waarom was hij ooit priester geworden? Wat ging er in hem om, dat hij zelfs niet meer scheen te vreezen voor die verdoemenis, welke hij, naar zijn eigen oordeel, zich op den hals zou halen, indien hij zijne priestergelofte schond?

XV.

Maria's moeder beschikte op hare wijze over het schilderstuk, dat uit de kerk van Saventhem naar hare ziekenkamer was overgebracht. Stilzwijgend, in waarheid ook te ontroerd en te zwak om aan het gesprek deel te nemen, had zij het overleg van de twee geestelijke heeren met hare dochter aangehoord: zij scheen noch aan de eene noch aan de andere plaatsing de voorkeur te geven, maar toen Pater ter Horst en Pastoor Denijs vertrokken waren, gaf zij te kennen, dat zij het paneel, met het schilderwerk naar den wand gekeerd, in een hoek van hare

kamer wenschte te bewaren, als het ware een schat, waarover hare oogen steeds de wacht konden houden, zonder er telkens de schoonheid van te moeten opmerken.

De weinige woorden, waarmede zij de drijfveer tot deze beschikking te kennen gaf, waren ook voor Maria volkomen genoeg. ‘Het was, docht mij, ginds geen waardig altaarbeeld, al moest het er toe dienen,’ zeide zij, ‘en het zou mij hier waarschijnlijk dat ootmoedig gebed, dat mij betaamt, dikwijls doen vergeten.’

Indien zij had verlangd om het thans, daar zij er toch naar willekeur over beschikken kon, te vernietigen, Maria zou evenmin zich tegen die ruwe gewelddadigheid hebben verzet, misschien gaarne er de hand toe geleend hebben. Zij lokte hare moeder zelfs uit om dat verlangen, indien het in haar hart mocht zijn opgerezen, niet te smoren, maar hoe trouw zij haar lichamelijk had verzorgd, hoe nauwkeurig en hulpvaardig zij haar tevens, door haar voor te lezen en met haar te bidden, geestelijk had verpleegd, ook zij ondervond, ondanks die nauwe en teedere betrekking, dat nooit de eene vrouw bij de andere als met een alziend oog tot den diepsten grond des harten kan doordringen.

‘Misschien wil u het liefst niet eens hier houden?’ vroeg Maria. ‘Wil ik het maar naar een ander vertrek laten brengen?’

‘Neen!’ antwoordde hare moeder; ‘het moet vooral hier blijven!’

Maria kon nog betwijfelen of de krachtig beslissende toon, waarop hare moeder sprak, inderdaad bedoeld was of toevallig moest heeten. Zij herhaalde dus de proef nog eens: ‘Mij is het onverschillig, waar het blijft, en dus....’

‘Mij niet!’ sprak de kranke heftig, terwijl hare oogen, die gewoonlijk in den laatsten tijd flauw stonden, flikkerden van een helderen glans; ‘het moet hier blijven; ik zal het nog eens willen beschouwen, nauwkeurig zelfs, en met u, kind!’

Maria zweeg bescheiden; zij begreep, dat in de ziel van hare moeder gedachten huisden, welke zij nog niet kende; die gedachten zouden haar echter niet lang meer verborgen blijven.

Bij zijn laatste bezoek had namelijk de geneesmeester Maria reeds gewaarschuwd, dat de kenteekenen van het snel naderend einde zich bij hare moeder duidelijk lieten opmerken. De kranke werd door geene pijn, door geene koorts meer gefol-

terd; het oorspronkelijk sterke lichaamsgestel bood aan de vernielende ziekte geen tegenstand meer. Maria zou kunnen misleid en op de gedachte aan beterschap gekomen zijn door de kalmte, waarmede hare moeder soms eenige volzinnen achter elkander uitsprak, of als zij onder den invloed van de lentelucht, die door de opengeslagen ramen drong, in het middaguur eene rustige sluimering genoot; indien niet, terwijl zij sprak, hare groote fraaie oogen telkens dieper in hunne kassen waren teruggezonken, en indien niet hare gelaatstrekken in den slaap reeds dien strakken plooi hadden aangenomen, die het onmiskenbaar zegel des doods is. Dikwijls waren zij thans alleen samen, terwijl de liefdezuster, die Maria ter zijde stond, zich in een ander vertrek ophield. Zij wisselden dan enkele hartelijke woorden en liefdevol volgden zoo ver mogelijk de blikken der moeder de dochter, die zich aan hare verzorging wijdde. Ook gebeurde het, dat Maria bij de legerstede stilstond of nederzat en stilzwijgend de hand, welke hare moeder, ook zonder een woord te spreken, had gegrepen en omklemde, uitgestrekt hield. Rustig, als tot eene sluimering, sloot daarbij de kranke soms de oogen en zoo kwam ook haar laatste levensuur. Maria zag haar de oogen met buitengewone helderheid opslaan.

‘Als het kon,’ vroeg zij, ‘zou ik voor eenige oogenblikken wat meer rechtop willen zitten.’

Aan dat verzoek kon gemakkelijk worden voldaan; Maria verleende de gewenschte hulp.

‘En zoudt ge nu dat paneel uit de kerk van Saventhem op een stoel willen zetten, in het volle licht, dat ik het nog eens goed zien kan?’ vroeg hare moeder weder.

Stilzwijgend voldeed Maria aan haar verlangen.

De kranke beschouwde het, eenige minuten lang, nauwkeurig en zij hield er nog hare oogen op gevestigd, terwijl zij zeide: ‘Ik ben nooit zoo mooi geweest.’

Maria staarde door het geopende venster naar de helder blauwe lentelucht en liet die opmerking onbeantwoord.

‘Ik herinner mij,’ ging de kranke voort, altijd met de blikken strak op het schilderstuk gericht, ‘dat ik dezelfde opmerking maakte, terwijl ik hem tot model diende, maar hij antwoordde, dat hij mij aldus zag en ik was tevreden, gelukkig; ik was in zijne oogen mooier, dan ik mij zelf oordeelde.’

Maria bleef zwijgen; met een lichten zucht boog zij zich voorover op het vensterkozijn.

Hare moeder richtte zich rechtstreeks tot haar: ‘Ik spreek van uw vader, kind! Gij spreekt nooit over hem!’

‘Waartoe zou het dienen?’ zeide Maria, maar de bitsheid van hare woorden werd door het haperen van hare stem eenigermate verzacht.

‘Kom eens hier, Maria!’ vroeg hare moeder zacht.

Maria trad nader en stak, bij de legerstede gekomen, vriendelijk hare hand uit.

‘Neen,’ zeide hare moeder; ‘dat is mij thans niet meer genoeg. Buig u over mij heen, kind! Zoo; ik moet mijne armen om u heen kunnen slaan en leg uw hoofd aan de andere zijde van het kussen naast het mijne!’

Was het een onbeduidende gril of sprak uit dat verzoek eene ernstige bedoeling? Maria begreep het niet, maar zij wilde weigeren noch aarzelen en terwijl zij met haar linkerhand zich zelf steunde, omhelsde zij onwillekeurig hare moeder met haar rechterarm.

‘Het is,’ stamelde de kranke, ‘alsof gij weder aan mijne borst, aan mijn hart ligt; jaren geleden heb ik u van daar weggenomen, verwijderd, u verlaten! O kind! Ik heb wel ondervonden, dat gij het mij niet hebt toegerekend, maar zeg, zeg het mij ook eens, dat gij mij vergiffenis schenkt!’

Maria kon hare tranen niet bedwingen. ‘Arme moeder! Ik heb u immers nooit iets verweten; gij waart de schuldigste niet!’

‘Dus ik heb uwe vergiffenis?’

‘Ja! zeker! ja!’

‘En uw vader?’

Langzaam maar krachtig richtte Maria zich op; hare moeder kon haar niet terughouden en toen zij weder rechtop voor de legerstede stond met oogen, niet meer vochtig van tranen door medelijden en teederheid haar ontlokt, maar flikkerend van een toornigen gloed, sprak zij, hoewel geen woord over hare lippen kwam, door hare houding zoowel als door haar gelaat haar weigerend antwoord uit. Evenwel, zoodra zij aan die eerste opwelling van haar gemoed voldaan had, kwam terstond eenig zelfverwijt bij haar op, en gelijk zij reeds meermalen, als zij aan de ontmoeting met haar vader in Antwerpen dacht, er toe gekomen was, om, zonder nochtans hem van schuld vrij te spreken, zich toch over haar eigen onverzoenlijke hardheid te schamen, zoo boog zij ook thans weer vriendelijker het hoofd,

toen hare moeder klaagde: ‘Och, kind! maar wat baat dan ook mij uwe vergiffenis?’

‘Wij zijn hier toch met ons beiden alleen, moeder,’ hernam Maria, ‘en niemand heeft het recht, ook hij niet, om zich tusschen ons te plaatsen.’

‘Alleen; met ons beiden alleen!’ zeide de kranke met trillende lippen; ‘als ik dat schilderstuk aanzie, dan is het, alsof hij naast mij staat en al zag ik het niet, ik gevoel, dat mijn laatste levensuur nadert en o kind! kind! ik kan niet anders, mijne gedachten zijn bij hem!’

Allerlei tegenstrijdige aandoeningen werden door deze bekentenis bij Maria gewekt; schrik, afkeer, medelijden, waardeering, en alsof zij een raadsel overpeinsde, dat zij niet oplossen kon of waarvan de oplossing haar pijnlijk aandeed, sprak zij dof: ‘Met uwe gedachten bij hem?’

‘Begrijpt gij dat niet, kind?’ vroeg de kranke.

Maria had zich afgewend en op een stoel bij het venster plaats genomen; in sprakelooze geestverwarring staarde zij naar buiten.

‘Begrijpt gij mij niet?’ vroeg hare moeder nog eens en toen zij geen antwoord vernam, sprak zij luide haar gevoelen uit: ‘Dan hebt gij ook nog nooit bemind! Dan weet ge ook nog niet wat liefde is!’

‘Moeder,’ riep Maria verontwaardigd uit, terwijl zij weer oprees en van het raam haar weder zoo nabij kwam, dat zij zich bijna nog eens over haar heenboog: ‘Moeder! ik heb u nooit iets verweten! Ik heb u volkomen vergiffenis geschonken! Gij hebt nooit een woord van minachting van mij gehoord; niets dan kinderlijke toegenegenheid en oprecht medelijden van mij ondervonden; ik zal daarbij volharden, ik wil en wensch het, maar ik bid u, laat de geheimen van mijn hart onaangeroerd; tracht ze niet uit te vorschen! Gij zoudt ze niet verstaan en ik mocht mijzelf tegen u vergeten!’

Hard klonken die woorden, vernederend in weerwil van de hartelijke bedoeling, die er tevens mede uitgesproken werd, maar Maria's moeder had ook de pijnlijkste snaar in het hart van hare dochter getroffen en wel juist, terwijl dat hart door fellen tweestrijd bewogen werd. De gedachte om met hare moeder hare betrekking tot Jochem Brants te bespreken, was Maria steeds ondragelijk geweest; veel minder kon zij dus nog van haar een goeden raad of eene beslissing wenschen. Met al den trots van hare jonkvrouwelijke kieschheid had zij die zaak verborgen ge-

houden voor die vrouw, die hare moeder was, voor wie zij diep mededoogen gevoelde, aan wie zij hare beste zorgen had toegewijd, maar aan wier levensloop zij niet denken kon, zonder van afschuw te huiveren.

De moeder kon wel eenigszins raden, wat er in het hart der dochter omging, en met ootmoedige droefheid vroeg zij: ‘Ben ik uw vertrouwen niet waardig, kind?’

‘In dit geval niet! Neen!’ klonk Maria's antwoord weder even hard en terwijl zij onrustig door de kamer liep, keerde zij haar gelaat met eene uitdrukking van onverbiddelijke hooghartigheid naar de kranke. Zij moest dus wel zien, dat die oogen, die haar zoo angstig hadden aangestaard, zich sloten en dat een paar groote tranen langs die doodsbleeke wangen nederrolden. Toen kreeg haar medelijden weder de overhand; zij kon hare moeder niet zien schreien; die tranen moesten de laatste zijn, welke zij vergieten zou. Maria kon berekenen, wat hare moeder zou vertroosten, volkomen tevreden stellen. Neen! het was niet noodig om over Jochem Brants te spreken; dat zou voor beiden slechts een pijnlijk onderhoud kunnen zijn; Maria kon zich nog niet voorstellen, dat hare moeder door woord en voorbeeld haar eene waarheid, welke zij nog steeds had voorbijgezien, zou aanwijzen; zij begreep eerst later, dat ook hartstochtelijke liefde, indien zij meer zal zijn dan vermomde zelfzucht, tot zelfverloochening kracht moet geven. Maar de bede om vergiffenis voor haar vader, straks nog door hare moeder vergeefs tot haar gericht, zou thans verhooring vinden. Zij moest daarvoor haar gevoel nog wel geweld aandoen; zij moest nog overgaan tot een laatsten, moeielijken stap als het ware, maar haar eigen gedachten hadden haar reeds sedert geruimen tijd daarheen gedreven en thans bracht het medelijden met hare moeder haar tot eene beslissing. Hoe toegefelijker zij zich jegens haar vader betoonde, des te minder zou het hare moeder grieven, als zij voorts met een hooghartig stilzwijgen de tot haar gerichte uitdaging bleef beantwoorden.

‘Moeder!’ zeide zij, terwijl zij zich bij de legerstede nederzette, ‘u moet niet meenen, dat ik wreed of hard jegens u zou willen zijn. Vergeet, wat ik het laatst tot u gezegd heb; ik zal vergeten wat gij mij gevraagd hebt! Wij zijn afgedwaald van de zaak, die u eigenlijk het meest ter harte gaat en die ook voor mij op dit oogenblik de belangrijkste is.’

‘Wat bedoelt gij, kind?’

‘Is het niet uw wensch, dat ik ook jegens mijn vader vergevensgezind zal zijn?’

‘O, Maria! herinnert gij u nog, dat ik in het Begijnengasthuis te Antwerpen mijn verhaal begon met de mededeeling, dat ik u om raad wou vragen?’

‘Ja, ik herinner het mij!’ Maria sloeg bij die droevige herdenking de oogen neder, maar hare moeder bleef haar aanzien en sprak voort: ‘Toen wilde ik u vragen, of ik uw vader vergiffenis moest schenken; ik dacht toen reeds dat ik sterven zou; nu weet ik, dat ik hem niets meer zou willen toerekenen, maar het bezwaart mij, dat gij onverzoenlijk jegens hem gezind blijft.’

‘Moeder, ik wil jegens hem niet onverzoenlijk blijven. Troost u met de verzekering, dat, indien hij mij vergiffenis vroeg, ik ze hem niet zou weigeren.’

‘Kunt ge uw hart daartoe dwingen, Maria?’

‘U oefent geen dwang op mijn hart uit, moeder! Hoogstens heeft uw verzoek mij bewogen om toe te geven aan de verteederende gedachte, die reeds bij mij was opgerezen. Ik verzeker u, indien mijn vader hier stond en mij als teeken van verzoening een handdruk en een kus vroeg, ik zou zijn verzoek niet afslaan.’

De hooghartigheid, die in Maria's woorden doorstraalde, deed hare moeder niet onaangenaam aan; zij werd nauwelijks door haar opgemerkt. De kranke was gewoon met nederigen eerbied tot hare dochter op te zien, en het was eerst in dit haar laatste levensuur, en daar het Maria's vader gold, dat zij een toon van gezag en verwijt had durven aanslaan. Dankbaar legde zij op het hoofd van hare dochter, die voor hare legerstede geknield lag, hare rechterhand. ‘Ik ben tevreden,’ sprak zij zacht; ‘ik zal nu niet weer, gelijk toen ik voor het eerst aldus uw hoofd omvatte, om langer leven bidden.’

Eerst nadat beiden eenige oogenblikken hadden stilgezwegen, hief Maria het hoofd op en toen zag zij, dat hare moeder met de oogen op het schilderstuk, op het altaarbeeld van Saventhem gericht, zich aan gedachten overgaf, wier liefelijkheid zich op haar gelaat afspiegelde.

‘U heeft mijn vader nog lief?’ fluisterde zij en fluisterend antwoordde hare moeder: ‘Al de ellende van later dagen schijnt uit mijn geheugen weggewischt; ik kan heden slechts denken aan den gelukkigsten tijd met hem doorgebracht.’

Maria wist, dat zij die herinnering nog verlevendigen kon en zij volgde den aandrang van hare kinderlijke genegenheid en ook van haar eigen vrouwelijk gevoel. Zij stond op en uit een hoekkastje, waarin zij het eens zorgvuldig met een wraakzuchtig hart had weggeborgen, zocht zij, thans zacht en vertroostend gestemd, het liedjesboekje, dat zij van haar vader uit Antwerpen, bijna als een roof, had medegenomen. Op gevaar af, dat hare moeder vragen tot haar zou richten, welke zij niet zou willen beantwoorden, reikte zij het aan haar over.

‘Wil u ook dit nog eens zien, moeder? U herkent het wel; het is ook eene gedachtenis uit dien gelukkigen tijd!’

De stervende greep het mopsje met beide handen aan; zij kon het nog aan hare lippen brengen; zij kon nog, terwijl voor het laatst hare oogen bij die vroolijke herinnering schitterden, hoewel slechts met eene flauwe stem, stamelend het begin herhalen van een welbekend liedje van Hooft, dat zij menigmaal met van Dijck tusschen de boomen van Saventhem gezongen had:

‘Windeke, daar het bosch af drilt,
Weest mijn Brak, doet op het wilt,
Dat ik jage,
Spreidt de hage.....’

Maar zij gevoelde, dat hare krachten waren uitgeput; zij was nauwelijks meer bij machte om Maria een enkel woord van dank toe te voegen en haar verlangen uit te spreken naar den priester, die haar het Sacrament der stervenden zou toedienen.

XVI.

Eene week ongeveer, nadat Maria's moeder overleden was, op een namiddag, terwijl haar echtgenoot en haar zoon zich weder naar het kantoor begeven hadden, bevond zich Elisabeth van Dalen alleen in haar dagelijksch woonvertrek. Zij hield de armen over elkander geslagen en roerloos, in diep gepeins verzonken, bleef zij hare oogen onafgewend richten op een brief, welken zij gelezen en voor zich op de tafel nedergelegd had.

Toen het middagmaal was afgeloopen, had Jacob Brants haar dien brief overhandigd en gezegd: ‘Ik verzoek u te lezen wat

Pater, ter Horst ons geschreven heeft. Lees en overweeg wat ons, wat u te doen staat. Jochem en ik, wij kennen den inhoud reeds, maar wij hebben er samen niet over gesproken; wij wilden zonder u niet beraadslagen. Als gij het ook goedvindt, zullen wij heden avond met gemeenschappelijk overleg ons besluit vaststellen.' Daarop waren vader en zoon vertrokken en hadden haar alleen gelaten.

Den brief te lezen en te begrijpen had Elisabeth niet veel moeite gekost. Pater ter Horst berichtte het overlijden van Maria's moeder; hij deed opmerken, dat daardoor de grootste hinderpaal, welke aan hare vereeniging met Jochem in den weg stond, was weggenomen, indien zij althans van haar voornemen, om zich in een klooster te begeven, kon worden afgebracht; hij ontveinsde niet, dat daartoe krachtige aandrang zou noodig zijn, daar zij, gelijk hij van hare tantes, die zich bij haar te Brussel bevonden, vernomen had, bij dat plan volhardde, en bovendien door die tantes, onverstandig, hoewel zonder eenige kwade bedoeling, in dat opzet werd gestijfd: hij vermeldde daarbij, dat de Pastoor van Saventhem, die, ook naar het recht der dankbaarheid, hetwelk hij zich door zijne vriendschappelijke belangstelling verworven had, grooten invloed op Maria uitoefende, zich nog niet had verbonden om haar de kloostergelofte te ontraden, en hij eindigde met den dringenden raad, dat Jochem, tenzij hij de hoop op zijne echtvereeniging met Maria wilde opgeven, en zijne ouders er zich onverbiddelijk tegen bleven verzetten, onverwijld naar Brussel moest op reis gaan. Er was in den geheelen brief geene enkele duistere of geheimzinnige uitdrukking, die de scherpzinnigheid van Jochem's moeder op de proef stelde; evenmin behoefde zij in angstvallige onzekerheid te vragen, wat haar zoon wenschte, en zij kon er niet aan twijfelen, of haar echtgenoot aan Jochem's verlangen zou willen toegeven; er was geene verwarde zaak te ontknoopen, niets raadselachtigs op te lossen en toch zat zij langen tijd onbewegelijk na te denken; nu en dan slechts ontlokte de tweestrijd, waaraan zij zich niet ontworstelen kon, haar een bangen zucht. Van de rust harer dagen en nachten, van haar geld en goed zou zij voor haar zoon geen oogenblik eenig offer te groot hebben geacht; zij zou het, indien het ware gevraagd, zelfs indien het niet ware gevraagd, maar zij slechts den wensch had kunnen raden, zonder eenige aarzeling hebben gebracht, maar hoe kon zij komen tot het besluit om te volbrengen, wat haar thans te doen stond? Zij had te

veel gezond verstand en zij was ook te edelaardig van gemoed, om voor hare roeping als moeder tegenover haar kind en zijn vader, om voor haar plicht als oudere vrouw tegenover die jongere in Brussel blind te zijn. Maar door hoevele drogredenen konden zich hare vooroordeelen nog doen gelden en haar misleiden! Neen, zij wilde niet overmatig trotsch, niet prat op afkomst en stand wezen, maar mocht zij dan vergeten, dat zij gesproten was uit eene familie, die steeds op orde en regel prijsgesteld en daardoor ook eer en aanzien verworven had? Het kwam niet in haar op, om dat meisje, dat door karakter en gedrag onder moeielijke omstandigheden had uitgemunt, te minachten, maar had zij daarmede dan reeds het recht verworven om in eene gezeten familie als schoondochter hare plaats in te nemen? En zeker, Jochem's levensgeluk was er mede gemoeid; hij zou zeggen, dat zijn geluk op het spel stond en het scheen ook aldus te zijn in dezen tijd zijns levens, maar kon het niet gebeuren, was het onmogelijk, dat hij, al duidde hij het haar thans ten kwade, haar later zou danken, indien zij heden hem verhinderde zijn hartstocht te volgen en bij de keuze eener echtgenoote buiten zijn gewonen levenskring te gaan?

Nu eens meer tot onverzettelijke weigering, dan weder meer tot toegefelijke medewerking geneigd, heen en weder geslingerd als het ware door de tegen elkander inloopende stroomen van opwellingen en gedachten zonder tot eene beslissing gekomen te zijn, zat zij nog, toen Jochem en zijn vader weder binnentraden. Haar echtgenoot liet zijn zoon, voor zich uit, de kamer binnengaan, want hij hoopte, dat moederlijke liefde en verstandig doorzicht over alle bedenkingen zouden hebben gezegevierd en dat Jochem met een bemoedigend en vroolijk woord zou worden begroet. Toen hij dat woord echter niet hoorde en hij haar met een gelaat, waarvan de bleeke kleur en de strakke trekken weinig goeds voorspelden, bij de tafel zag zitten, terwijl de brief van Pater ter Horst nog, zooals zij hem had neergeworpen, geopend op tafel lag, stapte hij vooruit, en gaf zijn zoon een wenk om althans het begin van het onderhoud, waarvoor zij waren binnengekomen, aan hem over te laten. Daarna zette hij zich aan de andere zijde van de tafel, tegenover zijne vrouw neder op een stoel, welken Jochem, die bescheiden tusschen in bleef staan, hem aanreikte.

Zijn besluit toch stond reeds vast. Sedert Elisabeth in een gesprek over Jochem en Maria zijn toorn had opgewekt, had

hij, zonder haar weder te raadplegen, overwogen wat er in het belang van zijn zoon moest gedaan worden, zoodra Maria's moeder zou overleden zijn, en zijne vrouw kon er op rekenen, hij zou thans, hoe volgzaam hij zich gewoonlijk ook betoonen mocht, het gezag, dat hem als man in zijn huis toekwam, en dat door de waarheid en de gerechtigheid, welke hij op zijne zijde had, werd versterkt, weten te handhaven.

‘Gij hebt den brief van Pater ter Horst gelezen, Elisabeth?’ vroeg hij.

‘Ja,’ zeide zij zacht.

‘En gij hebt zeker ook reeds overlegd en besloten, hoe wij hem behooren te antwoorden?’ Hij sprak niet ruw noch bits, maar toch ook volstrekt niet haperend, flink hoorbaar.

Elisabeth kon den indruk van dien toon van gezag niet geheel afweren; zij zou liefst met een enkel hooghartig woord haar onwil hebben te kennen gegeven, maar zij gevoelde er zich door gedrongen om bescheiden te verklaren: ‘Ik ben met mijn overleg nog niet ten einde; ik weet waarlijk niet welk besluit het beste zal zijn.’

‘Nu,’ hernam hij, ‘ik weet het dan wel. Ik heb met Jochem thans niet over dezen brief, in den laatsten tijd zelfs over zijne betrekking tot Maria geen woord gesproken, maar in zijne tegenwoordigheid zal ik, gelijk hij verdient, voor mijn gevoelen uitkomen. Als ouders hebben wij ons, ook in dit geval, over zijne kinderlijke hoogachting voor ons niet te beklagen; als vrienden kunnen wij hem geene onmanlijke zwakheid verwijten. Op het karakter en het gedrag van het meisje, waaraan hij zijn levensgeluk verbonden acht, kunnen wij niets aanmerken: het voegt ons over alle andere bezwaren heen te stappen! Wij moeten hem niet alleen veroorloven, wij moeten hem zelfs aanmoedigen; ga naar Brussel! overtuig Maria, dat zij niet naar een klooster moet gaan, maar u volgen en hoe eer gij haar hier brengt, des te beter!’

‘Hoe zal ik haar hier kunnen ontvangen!’ riep Elisabeth smadelijk uit.

‘O moeder!’ begon Jochem, maar zijn vader legde hem met een oogopslag het zwijgen op en sprak hoog ernstig: ‘Dat kunt gij, Elisabeth! en ik beroep mij op het gevoel van uw eigen hart, dat wilt gij ook!’

‘Ik?’ vroeg zij en schudde ontkennend het hoofd.

‘Ja, gij!’ hernam haar echtgenoot. ‘Ook in het bijzijn van

onzen eigen zoon durven en mogen wij jegens elkander openhartig zijn, Elisabeth! Wij zijn gehuwd, omdat wij elkander liefhadden en onze liefde is tot dezen dag niet verkoeld. In al die jaren hebben wij echter elkander steeds beter leeren kennen en als, gelijk nu, daarvoor het oogenblik gekomen is, voegt het ons om, door die kennis voorgelicht, elkander de waarheid niet te sparen. Gij hebt mij onlangs gevraagd, wat ik meende, dat gij zoudt gedaan hebben, indien ik mij, kort na onze verloving, zonder aanleiding van uwe zijde, had teruggetrokken. Ik heb u toen niet geantwoord, want ik werd boos; opzettelijk zaagt gij het verschil van omstandigheden in de verhouding van Jochem en Maria voorbij en gij woudt mij aldus overrompelen. Thans zal ik u dat antwoord geven: gij, Elisabeth, gij zoudt in uwe hooghartigheid u tegenover mij hebben verschanst; geene klacht zou over uwe lippen zijn gekomen, maar uw trotsch hart, het zou gebroken zijn van verdriet! Denkt gij, dat ik niet weet, hoe zeer gij mij liefhebt?'

Zij antwoordde hem niet, maar dat de aangename indruk van de erkenning harer liefde den grievenden van het tot haar gerichte verwijt overtrof in kracht, was duidelijk. Haar gelaat ontplooide zich en werd door een zachten blos, door een lichten glimlach opgeluisterd. Jacob Brants merkte het op, maar ging nog op denzelfden toon voort: 'Zou uwe moederlijke liefde voor Jochem minder warm, minder krachtig zijn? Ik geloof het niet! Eene overwinning op uzelf te behalen zal u om zijnentwil niet te zwaar zijn! Gij wilt, even zoowel als ik, het uiterste beproeven om zijn levensgeluk te bevestigen.'

Elisabeth sloeg de oogen op en zag haar echtgenoot aan met de duidelijke bedoeling om nog eens hare bedenkingen uit te spreken, maar zij verstomde voor zijn vasten blik: zij begreep, dat de liefde van een vader niet minder sterk dan die eener moeder wezen kan en zich soms bovendien kloeker in daden openbaren.

'Geef toe! Werk meê!' vermaande hij, zachter, hartelijker, terwijl zij het hoofd boog; 'beste vrouw! luister naar de stem, die zeker in uw hart zich voor uw kind hooren doet!'

'Moeder! moeder!' smeekte Jochem.

Zij boog nog dieper het hoofd en hare zware ademhaling was duidelijk hoorbaar. Stilzwijgend moesten Jochem en zijn vader nog eenige minuten hare beslissing afwachten.

Eindelijk richtte zij zich op. 'Moet ik toegeven, medewerken?' vroeg zij.

‘Dat is onze vurigste wensch!’ verklaarde haar echtgenoot.

‘Ik bid er u om!’ verzekerde haar zoon.

‘Dan zal ik het ook goed doen!’ zeide zij. Half lachend, half schreiend stond zij op, liep naar Jochem toe en sloeg de armen om zijn hals. ‘Ik ga met u mede naar Brussel!’

‘U, moeder? maar dat is niet noodig!’

Zij kuste hem. ‘Meent gij, dat gij zonder mij zoudt slagen, Jochem?’

‘Niet zonder u, moeder?’

‘Beste jongen, begrijpt gij dan niet, dat ik, ik Maria vragen moet om uwe vrouw te worden?’

Een paar uur later, terwijl Elisabeth reeds druk met de toebereidselen voor de reis bezig was en Jochem op het kantoor zijn werk in orde bracht, maakte Jacob Brants schertsend de opmerking:

‘Als eene vrouw wil overwinnen, dan is zij toch altijd zeker van de zegepraal!’

‘Heb ik nog een verwijt verdiend?’ vroeg zij.

‘Volstrekt niet!’ antwoordde hij vroolijk, ‘maar ik dacht, dat ik met Jochem meê zou gaan en nu zult gij hem vergezellen.’

‘Zal ik dan liever thuisblijven?’

‘Wel neen! Gij hebt gelijk! Gij moet haar vragen!’

‘Zal dat mijne overwinning zijn?’

‘Ik hoop het liefste! maar met dien fijnen zet van teeder vrouwelijk gevoel hebt gij het thans reeds Jochem en mij afgewonnen!’

XVII.

Het was ook tijd, hoog tijd zelfs om Maria ter hulp te komen, indien zij niet voor Jochem zou verloren zijn. Pater ter Horst had wel is waar niet alleen aan zijn vader geschreven, maar tevens de Begijntjes, toen zij zich op de tijding van het overlijden van Maria's moeder naar Brussel hadden begeven om bij de uitvaart tegenwoordig te zijn en ook vervolgens daar nog eenigen tijd te vertoeven, ernstig vermaand. Hij had nog eens nadrukkelijk verklaard, dat hij Maria voor het kloosterleven niet geschikt oordeelde, en beiden ernstig op het hart gedrukt om haar van een overhaast besluit terug te houden en vooral

niet mede te werken om haar, éér zij den tijd zou hebben gehad om rustig zichzelf te beproeven, eenige verbintenis met de eene of andere geestelijke orde te laten aangaan. Susanna en Isabella gaven hem daarop ook haar woord, maar hij kon zich daarmede niet geheel tevreden stellen, want hij vreesde terecht, dat bij gemeenschappelijk overleg de Begijntjes onwillekeurig zeker maar niet minder dan Maria met de zegeningen van het kloosterleven zouden dwepen. Bovendien was hij door het voortdurend stilzwijgen van Pastoor Denijs nog altijd in onzekerheid aangaande het gevolg van de met hem gehouden beraadslaging. Kerkelijke dienstzaken hadden hem ook verhinderd om terstond op het doodsbericht van Maria's moeder naar Brussel te vertrekken en door zachtzinnige waarschuwing Jochem's komst eenigszins voor te bereiden; hij had echter naar Amsterdam geschreven, dat hij Jochem uitnoodigde om de reis naar Brussel over Antwerpen te nemen en zijne maatregelen genomen om den jongen man daarheen te kunnen vergezellen. Door warme belangstelling voor Maria gedreven, wachtte hij met ongeduld; de gedachte, dat Jochem, hetzij uit zichzelf, hetzij door zijne ouders daartoe gedrongen, thans op het beslissend oogenblik zou terugtreden, was hem te pijnlijk om er bij stil te staan; ieder uur zag hij zijne aankomst te gemoet en toch eindelijk, éér Jochem de reis naar Antwerpen kon volbracht hebben, was hij zelf van daar vertrokken.

Aanleiding tot zijn vertrek gaf hem een briefje van Pastoor Denijs; het was een beleefd maar in weinige woorden vervat bericht, waarmede de jeugdige priester van Saventhem aan zijne belofte voldeed. Hij had, schreef hij, wat zij samen besproken hadden nog eens nauwkeurig overwogen, over Maria's karakter en levensbetrekkingen nog eens zorgvuldig nagedacht, maar hij moest volharden bij zijne meening, dat zij èn door haar geboortelot èn door hare vrijwillige keuze hem voor den nonnensluier bestemd scheen; hij zou haar dus behulpzaam zijn om dat doel te bereiken.

Pater ter Horst ontving dat briefje bij het vallen van den avond en reeds den volgenden morgen bij tijds was hij op weg naar Brussel. Toen hij daar aankwam, begaf hij zich niet terstond, zooals eerst zijn plan geweest was, naar Maria en hare tantes; hij huurde, zonder zich langer op te houden, dan daarvoor noodzakelijk was, een anderen wagen, die hem naar Saventhem bracht. Onderweg was namelijk door den loop zijner

gedachten zijne ergernis tegen Pastoor Denijs opgewekt en die ergernis was zelfs geklommen tot misnoegen. Hij kon niet gelooven, dat Denijs Maria's aanleg en karakter niet zou hebben doorgrond; dat hij zich zou hebben tevreden gesteld met haar oppervlakkig te beoordeelen naar woorden, welke haar onder den overstelpenden indruk van hare droevige levenservaring op de lippen waren gekomen, maar die noch voor haarzelf noch voor hare vrienden van blijvende waarde konden zijn en dat hij onder haar tijdelijk vertoon van wereldswarsheid den haar oorspronkelijk eigen levenslust niet zou hebben ontdekt. Evenmin kon ter Horst zich voorstellen, dat de krachtige en heldere aanwijzing, welke hij had gegeven van de redenen, die hem aan Maria het kloosterleven deden ontraden, door Denijs niet zou begrepen en ter harte genomen zijn. Het zou wel niet anders wezen dan dat de jeugdige geestelijke in onberaden godsdienstijver, zelf ook dwepend met de voorstelling van een leven, waarvan hij de bezwaren kende noch telde, Maria op den dwaalweg voorthielp en neen! nog verdacht ter Horst Denijs niet van iets, dat tegen de gelofte en de waardigheid van den priester zou indruischen, maar toch de herinnering van de ontroering, waarmeê Denijs zijn pleidooi tegen Maria's keuze had aangehoord, rees thans met onrustbarende helderheid bij hem op en stemde hem hoogst onaangenaam. Hij nam zich dan ook voor om, al zou hij aan de beleefdheid een weinig moeten te kort doen, Denijs niet te sparen en krachtiger dan bij hun vorig onderhoud het gezag van zijne langdurige ondervinding, in den dienst der kerk verkregen, te doen gelden.

Bij de herberg te Saventhem gekomen steeg hij van den wagen en richtte onmiddellijk zijne schreden naar de pastorie. Hij klopte aan, de huishoudster opende de deur; Pastoor Denijs was niet te huis; hij was dien morgen reeds vroegtijdig naar Brussel vertrokken. Pater ter Horst stond eerst een oogenblik besluiteloos; vervolgens nadenkend, trad hij, zonder een woord te spreken, de kamer, waarin de huishoudster hem was voorgegaan, binnen, maar hij zette zich niet neder op den stoel, welken zij hem aanbood, want hij wilde geen tijd met nutteloos gepraat verliezen en ook een brief, die daar op de tafel lag, trok zijne aandacht.

‘Heeft zijn Eerwaarde ook gezegd, wanneer gij hem te huis moogt verwachten?’ vroeg hij.

‘Neen,’ antwoordde de huishoudster; ‘gewoonlijk bepaalt

hij het uur van zijne thuiskomst zelfs nauwkeurig, maar hij heeft dat heden niet gedaan. Het kan wel zijn, dat hij den geheelen dag niet thuiskomt.'

'Hoe weet gij dat? Heeft hij dat gezegd?'

'Hij heeft het wel niet vast bepaald, maar als hij vóór het middagmaal niet is teruggekeerd, dan moet ik dien brief laten bezorgen.'

'Voor wien is die brief?'

'Voor den Zeer Eerwaarden Deken te Brussel!'

'Ja, dat zie ik.' Pater ter Horst las het adres en toen hij zich overtuigd had, dat de brief goed verzegeld was, vroeg hij: 'Wilt gij de bezorging van dezen brief aan mij toevertrouwen?'

'Dat zou ik gaarne doen,' zeide de huishoudster, 'als het reeds tijd voor de verzending was. Uw Eerwaarde woont zeker in Brussel en kent den Deken, maar het is nog veel te vroeg. U zou vóór het middagmaal nog wel twee of drie keer heen en weer kunnen gaan.'

'Dat is waar,' hernam Pater ter Horst, 'en uwe opmerking geeft mij tegelijk een goed plan aan. Luister! Ik ben hier gekomen om met uw Pastoor eene zeer gewichtige zaak te behandelen. Ik moet hem noodzakelijk spreken en ga hem in Brussel opzoeken. Ik weet, waar hij gewoonlijk daar komt. Vind ik hem, dan zal ik hem vragen, of hij den brief bij den Deken wil bezorgd hebben; vind ik hem niet, dan kom ik vóór het middagmaal weder hier.'

Hij borg al vast den brief in den borstzak van zijn jas.

'En als uw Eerwaarde ook dan Pastoor niet hier vindt?' vroeg de huishoudster aarzelend.

'Ik breng den brief immers weder mede en dan kunt gij nog beslissen, of ik hem bezorgen zal,' beloofde ter Horst geruststellend.

De huishoudster wist tegen deze beschikking van een geestelijke, met het achtingswaardig voorkomen van ter Horst, niets meer in te brengen en hij vertrok.

'Als Denijs den Deken verlof heeft willen vragen, om zelf Maria naar een of ander klooster te geleiden, dan zal hij nu toch eerst met mij moeten spreken!' mompelde Pater ter Horst, terwijl hij den wagen, welken hij nog aan de herberg staande vond, weder beklom om naar Brussel terug te keeren; 'maar vreemd, dat hij niet zelf, al ware het dan ook schriftelijk, dat verzoek overbrengt!'

In Brussel teruggekeerd begaf hij zich terstond naar Maria's woning. Hij vernam echter van de tantes, dat zij niet thuis was en de ontvangst, welke hem van de Begijntjes te beurt viel, was wel hartelijk, maar in beider houding was toch iets gedwongens, iets schroomvalligs, dat hem vrijmoedigheid gaf om de een na de ander ernstig aan te zien en te vragen: ‘Waar is Maria?’

‘Zij is uitgegaan met Pastoor Denijs,’ antwoordde tante Isabella.

‘Met Pastoor Denijs?’ vroeg hij verwonderd en geërgerd; ‘en waarheen? Als ik, die toch eens haar biechtvader ben geweest, het althans weten mag!’

‘Naar de herberg: “de Hertog van Brabant,”’ antwoordde weder Isabella.

‘En wat hebben zij samen daar te verrichten?’ Op een luiden en forschen toon werd de vraag gedaan en verlegen sloegen de Begijntjes eerst de oogen neder en zwegen.

‘Waarom zijn zij daar heengegaan?’ herhaalde hij dringend.

Isabella bedacht zich nog, hoe zij op de vriendelijkste en de bescheidenste wijze hem het nieuws zou mededeelen, dat, zooals zij wist, hem niet aangenaam zijn zou, maar Susanna kwam met de haar eigen spraakzaamheid spoedig voor de waarheid uit: ‘Wij begrijpen, Eerwaarde! dat u het zal afkeuren en het spijt ons ook wel, dat Maria's keuze uwe goedkeuring niet wegdraagt, maar Pastoor Denijs heeft al lang beloofd, Maria den weg te zuller wijzen om een klooster te vinden, waar zij hare levensdagen zal kunnen doorbrengen. Straks kwam hij hier; na de uitvaart van Maria's moeder hadden wij hem nog niet weergezien, maar straks kwam hij Maria afhalen. Zijne tante, de Abdis van de Ursulinnen te Leuven, is met bijzonder verlof van hare geestelijke overheid op reis naar Gent. Zij vertoeft voor eenige uren in “de Hertog van Brabant.” Maria kan nu, zeide hij, met haar kennis maken en zich voorloopig verbinden; daarvoor zijn zij samen daarheen gegaan.’

‘En gij hebt dat toegelaten ondanks mijne waarschuwing?’ riep Pater ter Horst uit; ‘maar gij beiden zijt ook niet wijzer!’

Geërgerd, toornig verliet hij het huis en snelde de straat op, naar ‘de Hertog van Brabant.’

Terwijl hij met rassche schreden voortliep en de kans berekende, welke hem overbleef om Maria van den noodlottigen stap, welken zij doen wilde, terug te houden, dacht hij ook

aan Jochem Brants. Zeker, wat Maria ook met de tante van Denijs mocht afspreken, welke belofte zij thans ook reeds zou willen afleggen, zoolang haar proefjaar duurde, zou zij nog kunnen terugkeeren, maar kon niet ook reeds een noviciaat door Jochem en zijne ouders als eene onherstelbare beleediging worden opgevat? Hoe jammer, dat hij den jongen man niet in Antwerpen had kunnen afwachten! Dat hij thans niet door hem werd vergezeld! Of zou hij misschien niet komen? Was misschien het bericht van zijne weigering op dit oogenblik al in Antwerpen afgegeven? Bekommerd, ontevreden schudde Pater ter Horst het hoofd, terwijl hij den hoek eener straat omsloeg en bijna was hij overreden door een wagen, waarop achter den voerman twee personen gezeten waren. Bij tijds week hij nog uit, maar hij hoorde tegelijk luide zijn naam roepen en verwonderd zag hij op. Hij herkende Jochem en zijne moeder, die den wagen deden stilhouden.

‘U hier?’ vroeg hij en richtte een uitvorschenden blik op Elisabeth van Dalen.

Jochem was reeds van den wagen gesprongen en stond naast hem: ‘Wij zijn gisteren avond laat in Antwerpen aangekomen,’ vertelde hij. ‘Heden morgen vroeg vervoegde ik mij aan uwe woning. Uw Eerwaarde was hierheen vertrokken; wij wisten niet beter te doen dan u zoo spoedig mogelijk na te reizen.’

Pater ter Horst luisterde nauwelijks en antwoordde ook Jochem niet. Hij bleef Elisabeth aanzien. ‘U hier?’ herhaalde hij.

‘Ik kom met mijn zoon mede om zijne aanstaande vrouw af te halen,’ was haar antwoord.

Toen strekte hij zijne hand uit en drukte de hare hartelijk. ‘Moge God uwe moederliefde zegenen!’

‘En nu gaan wij naar Maria's huis!’ zeide Jochem vroolijk. ‘Uw Eerwaarde gaat immers met ons meê?’

‘Wacht een oogenblik!’ Terwijl hij nadacht, week de uitdrukking van vriendelijkheid, waarmede hij moeder en zoon begroet had, van zijn gelaat en het was voor hen als eene waarschuwing, dat zij hun doel nog niet bereikt hadden. Hij hield hen echter met zijn overleg niet lang op.

‘Wilt gij mij vertrouwen?’ vroeg hij. ‘Kunt gij het doen zonder mij met vragen lastig te vallen, tevreden vooreerst, als ik u bezweer, dat het mij eene vreugde zal zijn, indien ik alles naar uw wensch zal kunnen beschikken?’

‘Wij vertrouwen u volkomen, Eerwaarde!’ verzekerde Jochem.

‘Daar kan u op rekenen!’ bevestigde zijne moeder. ‘Maria is toch niet ziek?’

‘Laat het bij die ééne vraag blijven,’ hernam ter Horst ernstig. ‘Ik kan haar tot uwe volkomen geruststelling beantwoorden. Maria is volmaakt gezond, maar wij hebben toch geen tijd te verliezen. Gij moogt echter niet naar hare woning gaan, thans nog niet. Volgt mij, ik ben op weg naar de herberg, waarvan gij ginds het uithangbord zien kunt: “de Hertog van Brabant.”’

Hij gaf den voerman van den wagen een wenk om hem te volgen en liep met Jochem naast zich in de aangewezen richting voort. Hij had meermalen bij een korter of langer verblijf in Brussel daar zijn intrek genomen en was er dus wel bekend. Op zijn verzoek wees de waard hem en de gasten, welke hij medebracht, in het achtergedeelte van het huis een vertrek aan en toen zij daar waren binnengetreden, terwijl Elisabeth en Jochem hunne reiskleederen aflegden, verzocht Pater ter Horst hen daar te blijven en zijne terugkomst af te wachten.

‘Ik verwijder mij waarschijnlijk slechts voor eenige minuten, hoogstens misschien voor een kwartier. Het is mogelijk, dat ik dan met Maria terugkeer, misschien ook zonder haar; dat weet ik zelf nog niet zeker, maar betoomt uwe nieuwsgierigheid tot mijne terugkomst. Gij wilt mij immers vertrouwen? Hebt geduld, totdat ik terugkom!’

‘Maar als eenig gevaar wellicht Maria bedreigt, dan ben ik toch de naaste om haar te verdedigen!’ riep Jochem uit, trillend van onrust, van angstige onzekerheid.

‘Geloof mij toch,’ antwoordde Pater ter Horst; ‘uit het gevaar, dat ik voor haar vrees, kunt niet gij, kan ik alleen vooreerst haar redden. Ik denk echter wel; dat ik vervolgens uwe hulp en die uwer moeder zal behoeven. Vertrouwt mij! Ik zal u waarschuwen, zoodra uwe tusschenkomst mij noodig blijkt!’

Jochem was met dit antwoord slechts half tevreden, maar hij gaf zich, even als zijne moeder, gewonnen tegenover dien hoogen ernst en die hartelijke welwillendheid, die ook in de houding en op het gelaat van Pater ter Horst, terwijl hij sprak, zichtbaar waren.

‘Uw Eerwaarde laat ons toch niet lang wachten?’ vroeg Elisabeth bekommerd, maar onderworpen.

‘Geen minuut langer dan volstrekt noodzakelijk is!’

Hij verliet het vertrek en zocht weder den waard in het voorhuis op. ‘De Pastoor van Saventhem is hier?’ vroeg hij.

‘Ja Eerwaarde! Hij is boven op de kamer aan het einde der gang. O, maar u is toch niet de persoon, dien hij nog verwacht?’

‘Wacht hij dan nog iemand?’

‘Zeker! Hij is hier gekomen met eene jonge vrouw in rouwgewaad; hij meende, zeide hij, dat ook reeds eene andere hier zou zijn om hen beiden af te wachten. Zij zijn daarop alvast naar die bovenkamer gegaan, waar men rustig kan praten; Pastoor zeide, dat hij gewichtige zaken te behandelen had; ik zou, als die andere kwam, haar daarheen den weg wijzen.’

‘En gij hebt van die andere nog niets vernomen?’

‘Neen, Eerwaarde! Daarom dacht ik al: kan ik mij ook vergissen en Pastoor Denijs hebben misverstaan? Wacht hij misschien u?’

‘Althans, ik moet hem spreken.’

‘Nu, uw Eerwaarde weet, waar u hem vinden kan. Wil ik u den weg wijzen? Maar u kent het vertrek.’

‘Zeker, ik kan best alleen gaan,’ en Pater ter Horst steeg de trap op.

Onrustig sloeg zijn hart en de angst, die hem snel voortdreef, gold thans niet alleen meer Maria, maar ook Denijs.

Hij vond de deur van het vertrek, waar zij zich samen bevonden, gesloten, maar hij kon hooren, dat daarbinnen luid gesproken werd, hoewel hij de woorden niet kon onderscheiden. Het geluid dier stemmen klom hooger, werd scheller, terwijl hij een oogenblik stilstond, weifelend of hij plotseling zou binnentreden, of door een bescheiden tik op de deur toegang vragen. Eér hij tot het een of het ander besluiten kon, hoorde hij een hoogklinkenden kreet; hij herkende de stem van Maria; er was ook geen twijfel aan, hare hand greep de kruk van den wervel; zij opende de kamerdeur. Pater ter Horst trad over den drempel.....

XVIII.

Het was gebeurd: Pastoor Denijs was voor zijn hartstocht bezweken, maar gelijk een gevallen eik toch een eik blijft en de puinhoopen van eene wereldstad nog spreken van grootheid

en macht, zóó verloochende zich ook bij hem zijne edele natuur niet geheel, en alles wat laag en gemeen heeten kon, bleef hem vreemd. Zelfs door de onhandigheden, welke hij beging, door zijn gemis van een nauwkeurig overdacht plan gaf hij zichzelf eene getuigenis, welke hem tegen de dolzinnige woorden, welke hij tot Maria durfde richten, ook in hare schatting later tot verontschuldiging kon verstrekken. Evenwel hij deed haar eene bange ure doorleven en ware zij niet reeds gehard in den strijd des levens en door hare liefde voor Jochem Brants beveiligd geweest, hij zou haar met zich in de diepste ellende hebben gestort.

Toen hij na de uitvaart van hare moeder afscheid nam om naar Saventhem terug te keeren, had hij gezegd: ‘Ik ben van plan om over eenige dagen weer hier te komen, Maria! Ik wil nog eens ernstig nadenken over hetgeen ik u voor uw volgend leven zal kunnen aanbevelen. Dan zal ik u mijn besluit mededeelen en gij, ik mag er immers op rekenen? gij zult mijn raad volgen?’

‘Ik heb mij bij uw raad steeds goed bevonden,’ had zij argeloos geantwoord, ‘en ik zal er ook dan mij gaarne aan onderwerpen.’

Hij kende immers haar plan en keurde het goed? Zijn raad zou immers slechts op het verschil tusschen de eene of andere kloosterorde betrekking kunnen hebben?

‘En als ik een verzoek tot u richt, zult gij mij niet hoog-hartig afwijzen?’ vroeg hij.

‘Ach!’ zeide zij altijd in dezelfde veronderstelling, ‘ik ben u ook voor mijne moeder zooveel verplicht, dat ik niet zou weten, wat ik u weigeren kon.’

Daarmede was hij vertrokken, maar thans op dezen morgen was hij haar komen afhalen. Noch bij haar zelf, noch bij hare tantes werd eenige argwaan opgewekt, toen hij voorgaf, dat zijne tante uit Leuven Maria wenschte te ontmoeten. Het scheen aan allen drie toe, dat hij voor het verleenen van de hulp, welke hij had toegezegd, van een gelukkigen samenloop van omstandigheden gebruik maakte. Dat hij voorts weinig sprak en met gejaagde overhaasting Maria voortdreef, wekte nauwelijks hare bijzondere opmerkzaamheid. Het kwam haar wel eenigszins vreemd voor, dat zijne tante zich niet, naar zijne belofte, in ‘de Hertog van Brabant’ bevond om hen af te wachten, maar zij hoorde zijn gesprek met den waard en volgde hem de trap

op, de gang langs, naar de kamer, welke hun werd aangewezen. Ook liet hij den waard vertrekken zonder eenig bevel, dat door haar, als eene waarschuwing voor hetgeen volgen zou, kon worden opgevat. Terwijl zij zich reeds had nedergezet, liep hij nog een paar maal de kamer rond, de deur voorbij, maar hij keek naar slot noch grendel; hij overtuigde zich zelfs niet, of de wervel juist in de keep gevallen was.

Hij ging zitten, niet ver van haar, maar ook niet dichter dan betamelijk scheen en toen zeide hij met eene zachte stem: ‘Maria! heden voor het eerst sedert onze kennismaking heb ik tot u onwaarheid gesproken; wil het mij vergeven; het zal, hoop ik, ook voor het laatst zijn!’

Door deze zonderlinge verklaring verrast, wist Maria eerst niet wat zij zou antwoorden en toen zij hem verbaasd aanzag, geraakte zij door de ongewone bedeesdheid van zijn oogopslag zoozeer in verwarring, dat zij althans naar waarheid kon betuigen; ‘Ik begrijp uw Eerwaarde volstrekt niet.’

Hij wachtte eenige oogenblikken, alsof hij nadacht en bekende toen: ‘Mijne tante uit Leuven is niet hier; ik verwacht haar ook zelfs niet in Brussel.’

‘Maar wat doen wij dan hier?’ vroeg Maria. ‘Waarvoor is u mij dan komen afhalen?’

Weder liet hij haar een paar minuten op antwoord wachten en weder langzaam, alsof het spreken hem moeite kostte, zeide hij eindelijk: ‘Als wij over uwe toekomst zullen spreken, dan zijn wij hier vrijer, Maria! wij zullen hier door uwe tantes niet worden gestoord; wij kunnen hier ongehinderd onze harten uitspreken, en zonder dat iemand ons terughoudt, kunnen wij ook van hier beginnen onze plannen uit te voeren.’

Zijne woorden klonken haar nog raadselachtig toe. Had misschien ééne van de tantes zich in een gesprek met hem een onvoorzichtig woord laten ontvallen? ‘Ik kan nauwelijks gelooven,’ zeide zij, ‘dat mijne tantes onbescheiden tegen u geweest zijn. Zelfs al heeft tante Susanna zich voorbijgepraat, dan heeft zij zeker onopzettelijk misdaan.’

‘Ik heb noch de eene noch de andere iets te verwijten,’ hernam hij, ‘maar het kwam mij voor, dat wij hier allerbest over uwe toekomst konden spreken. Gij blijft er dus bij, dat gij den nonnensluier wenscht aan te nemen?’

‘Uw Eerwaarde stemt mij immers toe: het is voor mij de eenige toevlucht, althans de beste keuze?’ sprak zij somber.

‘Als ik aanneem, dat gij daarin gelijk hebt,’ hernam hij, ‘dan kunnen wij ons ook de bekoorlijkheid van dat leven voorstellen, en ons verbeelden, hoe onze vriendschap ongeschokt zal blijven; hoe de band van verheven gedachten, die ons beider zielen omstrengelt, niet verbroken, maar vaster, nauwer worden zal; hoe wij, één van hart en één van zin, ons zullen verheffen naar de hoogste sferen des levens!’

Maria had meermalen troost gevonden door naar hem te luisteren, terwijl hij op zulk een toon sprak en zij was weder geneigd zich aan dergelijke droomachtige voorspiegelingen over te geven, maar de bedenking kwam bij haar op: ‘Als eens de kloosterdeuren achter mij gesloten zijn, Eerwaarde! dan zal ik u niet meer kunnen aanhooren. Hoogstens nog een enkelen keer in ons leven zullen wij elkander zien en spreken. Het gemis van uw omgang zal mij zeer hard vallen!’

Vooral de laatste woorden klonken hem als de liefelijkste muziek in de ooren. In heftige ontroering stond hij op en ging bij een raam staan. Hij moest met de vuist op zijn wild slaand hart drukken om, zooveel het mogelijk was, hare bedenking te kunnen oplossen:

‘Wij kunnen elkander schrijven, Maria! Beiden door eene geestelijke gelofte gewijd, zullen wij elkander onze gedachten kunnen mededeelen; onze gedachten over de wereld, op welke wij zullen nederzien, gelijk arenden neerzien op de valleiën, terwijl zij zelf de bergtoppen bewonen; onze gedachten over den hemel, waarheen wij de oogen zullen richten naar het voorbeeld der Heiligen, aan wie reeds in dit leven door de Engelen hunne plaatsen onder de hemelsche koren werd aangewezen; onze gedachten over elkander, terwijl wij ons vast en innig aan elkander verbonden gevoelen, verbonden in geloof en hoop, verbonden allermeest, zonder dat iemand zich tusschen ons plaatsen kan, in onuitbluschbare, in grenzelooze liefde!’

Nog begreep zij hem niet. Door de geheimzinnige tooverkracht zijner dubbelzinnige dweperij overstelpt en medegesleept, stamelde zij: ‘O, Eerwaarde! dat zal heerlijk zijn!’

Maar toen hij van het raam op haar toetrad en dicht bij haar kwam staan met gloeiende wangen, schitterende oogen, zwoegende borst, toen overviel haar weder dat zelfde gevoel van wantrouwen en tegenzin, dat hij nog eens bij haar had opgewekt, maar dat zij, over haar eigen doorzicht in twijfel, later had onderdrukt.

‘En toch heb ik wel eens bedacht, Maria!’ sprak hij met eene gedempte stem, want hij kon de uitbarsting van zijn hartstocht bijna niet langer tegenhouden, ‘wel eens bedacht of niet een ander leven voor u nog meer bekoorlijks hebben kon? Zeg mij eens: indien uw geboortelot u niet ware bekend geworden, indien gij, als voorheen, onder en met anderen van uw leeftijd gelijk gebleven waart, zoudt gij dan ook aan het kloosterleven de voorkeur hebben gegeven?’

Thans liet zij hem op antwoord wachten; nadenkend boog zij het hoofd. Zijne oogen verslonden weder het liefelijk schouwspel van dat kastanjebruin haar, dat glanzig en kronkelend langs haar nek nederviel; van hare ronde schouders, die bij hare gebogen gestalte een weinig omhoog rezen; van het zachte, even zichtbaar gewiegel van haar boezem, maar zij, zij was met hare gedachten bij Jochem Brants. Zij had in den laatsten tijd meermalen, vooral na den dood van hare moeder, ernstig zichzelf beproefd en zij was genoeg gevorderd in zelfkennis om te doorzien, dat hare hooghartigheid gedeeltelijk ook ontsproot uit vrees. Bij de overweging van de vraag door Pastoor Denijs thans tot haar gericht, begreep zij die waarheid duidelijker dan ooit; zij was niet bevreesd voor Jochem's vader, zij was vooral, zij was doodelijk bevreesd voor zijne moeder, voor die onberispelijke, die deftige vrouw, die zeker steeds met minachting zou nederzien op een bastaardkind en het onverzoenlijk haten zou, indien zij het in haar familiekring eene plaats moest afstaan. Ook daarom wilde Maria het ideaal, eens gekoesterd, om aan Jochem's zijde het leven door te brengen, vaarwel zeggen en zich als het ware begraven in een klooster, maar zij had het zichzelf ook bekend, zij was in haar gevoel voor Jochem niet veranderd en ondanks alle geloften, welke zij mocht afleggen, zij zou hem blijven liefhebben. Met treffende oprechtheid sloeg zij de oogen eindelijk tot Pastoor Denijs op en kwam er rond voor uit:

‘Uw Eerwaarde heeft gelijk! Indien mijne levensomstandigheden gelukkiger waren geweest, neen! ik zou het klooster-leven niet verkozen hebben!’

‘Dan kan ik ook tot u spreken, gelijk mijn hart getuigt!’ hernam hij luide. ‘Ik heb u lief, Maria! niet gelijk een priester zijn biechtkind, niet gelijk een leermeester zijne leerling, maar met de vurige, stoute liefde, waarmede een man eene vrouw liefhebben kan!’

Schoon de zin zijner woorden vloekte met de achtbaarheid

van zijn gewaad, liefelijk en wegsleepend klonk onder den invloed van zijn hartstocht zijne welluidende stem. Maria was er echter ongevoelig voor en stond op. ‘Ik geloof, dat ik uw Eerwaarde niet goed versta!’ zeide zij hoog.

‘Luister!’ zeide hij en kwam haar weder een stap nader; ‘gij hebt terecht begrepen, dat gij in die Amsterdamsche familie niet welkom zoudt zijn, gij hebt van haar ook niets meer vernomen, niet waar? Volgens uw eigen bekentenis zoudt gij het klooster slechts verkiezen als een toevluchtsoord; de eigenlijke keuze van uw hart drijft u niet daarheen. Volg de aanwijzing, die in het een en ander voor u ligt opgesloten. Geef gehoor aan mijne bede! Laat ik mogen hopen, dat uw hart er zich niet tegen verzet! Ik heb u lief en de éénige plaats in de gansche wereld, die u past, is de plaats aan mijne zijde!’

Zij week eene schrede terug: ‘Ik mag u niet langer aanhooren!’

Eer zij er op verdacht was, had hij haar echter bij de hand gevat en stevig hield hij haar vast. ‘Het is niet anders, Maria! ik kan u niet meer missen, u aan geen ander afstaan! Hebt gij nooit opgemerkt wat in mijn hart en mijn hoofd woelt en bruist? Nooit, hoe uwe tegenwoordigheid mij bezielde en de tooverklanken der poëzie uit mijn gemoed naar mijne lippen deed opwellen? Gij zult, gij moet naast mij blijven! Ik heb u lief en naast u, met u, Maria! door u zal ik een dichter worden en als mijne zangen heenruischen over de menschen-wereld om haar te verheffen en te vertroosten, zal dat de kroon van onze vereeniging zijn!’

Met geweld rukte zij zich van hem los en terwijl zij fier het hoofd omhoog hield, beet zij hem toe: ‘Denk aan uw priesterkleed en laat mij gaan!’

‘Mijn priesterkleed!’ riep hij woest. ‘Begrijpt, gevoelt gij niet, hoe ik u liefheb? Eer gij mij iets hebt kunnen vragen, heb ik mij zelf u ten offer gebracht. Ik heb reeds aan den Deken geschreven; ik heb reeds mijne priesterlijke waardigheid vaarwel gezegd! Spreekt niet uw hart voor mij, Maria? Eén woord, één gunstig woord van u en wij gaan samen van hier, samen zonder ons om iemand te bekommeren, samen naar de overzijde van het kanaal, naar Frankrijk, waarheen gij wilt, en hier of daar slaan wij de tent onzer liefde op, van waar onze poëzie over de wereld zal uitgaan!’

Weder trachtte hij haar bij de hand te grijpen, maar snel week zij achteruit. ‘Gij zijt waanzinnig!’ gilde zij en met

een kreet van angst vloog zij naar de deur en opende haar; Pater ter Horst trad binnen.

Zij greep hem bij den arm om zich te beveiligen tegen Denijs, die terug deinsde naar de andere zijde der kamer, verschrikt door de plotselinge verschijning van Pater ter Horst en ook verpletterd door zijn eigen hartstocht, die, nauwelijks uitgewoed, hem aan de beschuldiging van zijn geweten overliet. Zij zag hem machteloos, voorovergebogen, met het hoofd tusschen de handen op een stoel nedervallen en haar toorn, straks door angst onderdrukt, verhief zich thans in volle kracht. Terwijl zij met een gebaar van hevigen afkeer naar hem wees, richtte zij zich tot Pater ter Horst: ‘Hij zal, hij moet een dichter worden, en ik, ik moet hem daarvoor ter zijde staan! Ik moet dienen om den stroom der poëzie, die in hem huist, te ontboeien. O, voor langen tijd zeker! Ik heb het mijn vader wel vergeven, dat mijne moeder een werktuig is geweest voor zijn genie, een werktuig, dat verworpen werd, toen het zijn dienst gedaan had, maar zou hij denken, dat haar lot mij benijdenswaardig voorkomt? Al was mijn hart van geene andere liefde vervuld, ik zou toch den man, die mij dat durfde vragen, verafschuwen!’

‘Bedaar, mijn kind! bedaar!’ vermaande ter Horst, maar hij sprak zacht, want hij begreep, dat hij, om zijn doel te kunnen bereiken, eerst hare verontwaardiging moest laten uitrazen.

‘En hij vraagt mij dat,’ ging zij heftig voort, ‘hij durft mij dat vragen, hij, een priester nog al! maar ik versta hem wel! Jegens eene andere, van eene eerlijke geboorte, zou hij zich dat niet hebben veroorloofd, maar tegenover mij, omdat ik een bastaard ben, meent hij, dat hem geen ontzag voor vrouwelijke waardigheid betaamt! Ik kan hem echter zijne minachting betalen. In mijne schande ligt althans geen eigen schuld, maar de priester, die zijn kleed onteert, die zijne gelofte schendt, hij brandmerkt zichzelf. O!’ Haar toon had uitgewoed; de smart overstelpte haar; zij barstte in tranen uit. ‘O, gij ziet ook wel, Pater! er is voor mij op de geheele aarde geene plaats! In de wereld zal ik door ieder verstooten worden; op den weg naar het klooster ontmoet ik zulk een priester! Waar zal ik heen? Ik ben van God en menschen verworpen!’

Thans was de beurt om te spreken aan Pater ter Horst. Met vaderlijke zachtzinnigheid en tevens met bemoedigenden ernst sprak hij luide, zoodat zijne woorden door het geheele vertrek

heenklonken: ‘Gij vergist u, Maria! gij zijt geene verworpeling! Integendeel! Gij kunt er op rekenen, dat ik door God gezonden ben om u te redden, u en’ - hij wees naar Denijs - ‘en hem!’

‘Het is onmogelijk!’ klaagde zij.

‘Neen!’ zeide hij vriendelijk ‘Neen, tenzij gij weder zoudt weigeren naar mijn raad te hooren en mij niet woudt volgen!’

Verwonderd zag zij tot hem op.

‘Begrijpt gij mij niet?’ vroeg hij en zij moest de beschuldigende herinnering van hem aanhooren: ‘Ik heb u eens gewaarschuwd, dat gij uw hart geen geweld zoudt aandoen; gij hebt mij dat zelfs ten kwade geduid en gij zijt voortgegaan op den door u gekozen weg, maar gij weet nu, wat gij er op hebt ontmoet. Dank God, mijn kind, dat het u niet erger is gegaan!’

Beschaamd sloeg zij de oogen neder.

‘Volg mij!’ zeide hij en greep haar bij de hand. Zij bood geen tegenstand; zij liet zich wegleiden.

Op den drempel keerde Pater ter Horst zich om. ‘Wacht mij, Denijs. Ik bid u, wacht mij hier! Ik kom terstond.’

Hij sloot de deur der kamer achter zich en voerde Maria de bovengang langs, de trap af, naar het vertrek, waar Jochem en zijne moeder zich bevonden. Zij vroeg niets en hij vertelde haar niets. Eerst toen hij de deur zou openen en zij zou binnentreden, zeide hij: ‘Hier, Maria! hier vindt gij de menschen, bij wie gij behoort; de harten door God voor u geopend om u met uw lot te verzoenen! Ik ga niet met u mede naar binnen; mijn plicht roept mij boven! Word gelukkig! Vaarwel!’ En toen hij gezien had, dat Maria binnenging en den welkomstgroet, waarmede zij ontvangen werd, had gehoord, keerde hij terug en ijlde de trap weder op.

Elisabeth van Dalen had zich, nadat Pater ter Horst het vertrek verlaten had, bij de tafel nedergezet; Jochem had vergeefs beproefd haar voorbeeld te volgen; met onrustige stappen liep hij heen en weder. Zoo voldeden zij aan hunne belofte om te wachten, maar dat wachten viel zwaar. Wat viel er voor? Nu en dan wisselden zij een enkel woord, wierpen eene vraag op, die geen van beiden kon oplossen; elke minuut scheen een uur. Eindelijk, daar ging de deur open; Maria trad binnen.

Met een juichkreet vloog Jochem haar te gemoet: ‘Hier ben ik, Maria! Goddank, dat ook gij hier gekomen zijt! Is het

niet gelukkig, dat wij elkander wederzien? En nu zullen wij niet weer scheiden, liefste!'

Zij kon niet spreken; nog was zij half bedwelmd door de ervaring van het laatste uur, en de vreugde van Jochem weder te zien trof haar zoo sterk, en de gedachte, dat zij zich toch ook weder van hem zou moeten verwijderen, rees tegelijk zoo pijnlijk bij haar op, dat zij de handen uitstrekken moest om steun te vinden en zich aan de leuning van een stoel moest vasthouden om niet op de knieën te zinken.

'Ik ben hier!' herhaalde Jochem. 'Wees niet droevig, Maria! Vrees niets! Gij hebt mij immers nog lief? Niets kan ons nu meer scheiden! Zie, mijne moeder is ook hier! Zij is met mij mede gekomen om u af te halen, en mijn vader wacht te huis vol verlangen ons te zamen af!'

Zij hoorde hem wel en de liefde, die uit zijne woorden, uit den teederen toon zijner stem tot haar sprak, verkwikte haar en maakte op haar den indruk der liefelijkste vertroosting, maar voor hare verbeelding stond tusschen haar en hem nog een dreigend beeld, dat zich door zijne woorden niet verdrijven liet. En weder bleef zij hem een antwoord schuldig.

'Wat deert u toch?' vroeg hij daarop bekommerd. 'Waarom antwoordt gij mij niet? Het verheugt u toch ook, dat wij weder bijeen zijn?' Zijne lippen trilden van onbestemde vrees en tranen welden in zijne oogen op.

'Laat mij spreken, Jochem!' zeide zijne moeder, die hem den voorrang gelaten had, maar toch thans volkomen bereid was, om hare belofte te vervullen.

Op het hooren van die stem hernam Maria hare geestkracht; ook zij hief zich op, toen Jochem's moeder haar naderde en zoo stonden die twee vrouwen eindelijk tegenover elkander. Zwijgend zagen zij eerst elkander aan; het was de laatste opwelling van trots, éér zij geheel hun leven verder als moeder en dochter elkander zouden liefhebben.

Elisabeth strekte het eerst de handen uit en Maria kon toch niet weigeren, niet aarzelen zelfs om die vriendelijke begroeting aan te nemen. Toen vroeg Jochem's moeder op een toon, die van haar fijn en teeder gevoel getuigenis gaf: 'Gij hebt Jochem immers nog lief, Maria?'

Jochem luisterde niet minder scherp dan zijne moeder, en het toestemmend antwoord, hoewel zacht uitgesproken, de liefdevolle blik, die daarbij op hem gericht werd, zij ontnamen hem alle

zorg. Er bleef ook geen scheidsmuur bestaan, want zijne moeder strekte de armen uit en vroeg weder: ‘Maria, kunt gij mijn verzoek afslaan, als ik, ik, Jochem's moeder, u vraag: maak mijn zoon gelukkig, kom mede als kind naar ons huis! Wees voor mij eene lieve dochter!’

De jongere vrouw wierp zich aan de borst der oudere en schreide tranen van blijdschap en de oudere omhelsde en kuste haar, éér zij aan haar zoon de taak overliet om te herhalen en te verzekeren, dat geene macht ter wereld thans Maria en hem zou verhinderen, om het woord, dat zij elkander onder den lindeboom voor het Begijnhof te Antwerpen gegeven hadden, gestand te doen!

De tantes waren dien namiddag ten hoogste verwonderd over den onverwachten omkeer in Maria's levenslot. Eigenlijk zelfs, hoewel zij te goedhartig waren om er veel van te zeggen, zij waren over die plotselinge verandering van levenskeuze een weinig geërgerd. Zij ontvingen Jochem en zijne moeder beleefd en hartelijk, maar hoe het mogelijk was geweest, dat Maria, die onder geleide van Pastoor Denijs was uitgegaan om met de Abdis der Ursulinnen uit Leuven over hare toetreding tot het kloosterleven te spreken, was thuisgekomen als Jochem's verloofde en door hem en zijne moeder vergezeld, dat hebben zij nooit recht begrepen. Zij zouden het raadsel misschien nog onopgelost hebben genoemd, al hadden zij van hetgeen gebeurd was een nauwkeurig verslag ontvangen, want wat onder den invloed der liefde in een meisjeshart kan omgaan hadden zij nooit recht geweten, maar zij ontvingen ook zelfs dat nauwkeurig verslag niet. Maria deelde van hare ontmoeting in ‘de Hertog van Brabant’ niet meer mede, dan volstrekt noodzakelijk was; eerst later ontdekten haar echtgenoot en hare schoonouders langzamerhand de geheele waarheid.

De Pastoor van Saventhem kwam, éér de avonddienst moest aanvangen, te huis, maar hij kwam niet alleen. Pater ter Horst vergezelde hem. Ook hij achtte zich schuldig. Hij ontveinsde zich niet, dat hij door zijn onvoorzichtig gesprek over Maria den hartstocht van Denijs had aangevuurd en hij deed mede boete. De brief aan den Deken werd verscheurd, maar ter Horst schreef een anderen naar Antwerpen. Zoo bleven ook die twee te zamen, week achter week, maanden lang en zij namen eerst afscheid, toen Denijs door bemiddeling van ter Horst naar een

moeielijker werkkring geroepen werd en de oudere Priester bij zijn terugkeer naar Antwerpen van den jongeren vertrouwen mocht, dat ongeveinsd en diep berouw hem tot edele en onkreukbare standvastigheid had opgevoerd.

XIX.

Anthonie van Dijck zat in zijn atelier, de beroemde schilder, aan wien Engelands koning en koningin, aan wien Engelands adel en rijkdom zoowel goud als roem en eer ten offer brachten, wanneer hij zijn penseel wilde opnemen om het een of ander tafereel op het doek te brengen, of om hen zelf hetzij in borstbeeld, hetzij ten halven lijve, hetzij ten voeten uit af te beelden; de lieveling van het hof, die onder de aanzienlijkste mannen zijne vrienden telde en zijne vriendinnen onder de schoone vrouwen nauwelijks tellen kon; de tot den adelstand verheven Vlaamsche burgerzoon, die eene dochter uit een der aanzienlijkste geslachten naar het huwelijksaltaar geleid had.

Hij had vele vroolijke uren en dagen in zijn tweede vaderland doorgebracht. Zijn opgeruimde aard deed hem gemakkelijk voor een hartelijken lach aanleiding vinden en hij was te lichtzinnig om zich niet spoedig met een geestig woord ook over ernstige bezwaren heen te zetten. Toch had hij in de laatste maanden vlagen van sombere droefgeestigheid niet kunnen afweren. Zijne echtgenoote, hoewel hij gelukkig met haar leefde, kon dan met de liefelijkste toespraak zijne naargeestigheid niet verdrijven. Het dochtertje, waarmede zijn huwelijk was gezegend, kon soms met haar kinderlijk gekoos geen glimlach op zijn gelaat te voorschijn roepen. Zelfs de beoefening der kunst verloor dan hare wegsleepende kracht en gaf hem geene vertroosting. Hij voelde namelijk zijne lichaamskrachten afnemen; hij was nog in het midden van den mannelijken leeftijd, maar een snel verval van krachten voorspelde hem met onloochenbare zekerheid een vroegtijdigen dood.

In de eenzaamheid van zijn atelier legde hij soms vermoeid het penseel neder en half droomend, half wakend liet hij zich dan op den stroom zijner herinneringen voortdrijven. Dan gingen zijne gedachten terug naar den eersten tijd van zijn verblijf in Engeland, naar 's Gravenhage, naar Italië en vooral naar Vlaanderen, naar Antwerpen en ook naar Saventhem. Hij beproefde

wel zich nog eens rustig te verplaatsen in die gulden dagen, toen het hem toescheen, dat aan den overvloed van levenslust en levenskracht geen einde komen zou; toen hij er zich niet om bekommerde of hij voor eene geliefde deerne het atelier van Rubens vergat en zonder aan de toekomst te denken, terwijl zijn genie onder de bekoring van zinnelijk genot sluimerde, zich in eene boerenstulp gelukkig gevoelde.

Hij ondervond echter steeds, dat die herinnering werd vergald door eene andere, die er onafscheidelijk aan verbonden was. Als hij in zijne verbeelding Saventhem en het eens geliefde boerenmeisje wederzag, dan zag hij ook terstond daarna zichzelf in Antwerpen en tegenover hem Maria en hij hoorde weder hare bestraffende en verwijtende woorden. Hij had er zich daarom op toegelegd zoo zelden mogelijk die herinnering te laten voortwerken; minachting van kinderen valt voor ouders zwaar te dragen; de verdiende vloek eener dochter is voor een vader eene zeer zware straf!

Thans echter, terwijl hij zich weder alleen bevond, schroomde hij die herinnering niet meer, want de brief, dien hij in de hand hield, nam alle bitterheid er uit weg en kwam hem voor de verwijtingen van zijn geweten met liefelijken troost ter hulp. Maria had hem dien brief gezonden.

Zijne dochter berichtte hem, dat hare moeder gestorven was, maar met woorden van vergiffenis en zegen en onverdoofde liefde voor haar vader op de lippen. Zij meldde, dat zij in Amsterdam woonde, gehuwd, o zoo gelukkig! met Jochem Brants en dat ook zij haar vader smeekte om hare booze woorden niet meer te gedenken, hare hardheid haar te vergeven, gelijk in haar hart jegens hem niet de minste wrok meer overig was. Zij vroeg hem, of het niet goed was, dat zij het liedjesboekje bewaarde; het was haar als eene heilige gedachtenis en als zij het beschouwde, ja, dan geloofde zij toch wel, dat haar vader eens hare moeder had liefgehad en morde niet, omdat hij, eindelijk door zijn genie voortgedreven, aan de belofte van dat geschenk niet was getrouw geweest. Zij mocht er toch immers op rekenen, dat haar vader het zou goedkeuren, als hij het portret van hare moeder bij haar, in haar huis, in haar binnenvertrek vond, want daar hing thans het altaarbeeld van Saventhem en het diende nog voor een heilig doel; zij verzekerde haar vader van hare beste wenschen voor zijn geluk en voor dat van de vrouw, die hij tot echtgenoote genomen had, en voor dat van hun kind,

want dikwijls, maar stellig eens in het jaar, bad zij met Jochem voor de beeltenis van hare moeder, voor de doode op haar sterfdag naar het voorschrift der kerk en dan ook voor de levenden, die daar woonden aan de overzijde der zee, voor haar vader vooral, dien zij wel nooit zou weerzien, maar voor wien geen ander gevoel dan dat van kinderlijke genegenheid in haar hart wonen kon, nu zij zelf zoo gelukkig geworden was!

Terwijl van Dijck dien brief las, biggelden de tranen langs zijne vermagerde wangen en na de lezing bleef hij in ongewone overpeinzing, lang en ernstig, maar niet somber, rustig zitten. Eindelijk zag hij op en naar buiten. Het venster van zijn atelier gaf uitzicht op een vorstelijk park en de zon, die de morgennevels verdreven had, wierp er hare vervroolijkende lichtstralen over heen en gaf leven en kleur aan de boschjes en de bloemperken.

Bij dien aanblik kwam zijne luchthartigheid boven en met een glimlach sprak hij tot zichzelf, terwijl hij den brief met de rechterhand in de hoogte hield: ‘Dat loopt nog beter af, dan ik ooit had durven denken!’

Maar terstond daarna deed zich het gevoel van verzwakking weder gelden; ernstig stond weder zijn gelaat; vochtig werden weder zijne oogen en alsof de dochter, wier zegenende vergiffenis thans reeds zijn hart vertroostte, hem had kunnen hooren, fluisterde hij teeder, terwijl hij den brief dichtvouwde en in zijn borstzak wegborg: ‘Ik dank u, Maria! Deze woorden van u, zij zullen mij ook troost en moed geven, straks, als mijn laatste uur slaan zal!’

Leiden.

W.P. WOLTERS.

Uit het Zuiden.

Granada en de Alhambra door J.E. de Sturler, met photografische afbeeldingen. Leiden, Gualtherus Kolff.
Spanien. In Schilderungen von Theodor Simons; reich illustrirt von Prof. Alexander Wagner in München. Berlin, Verlag von Gebrüder Pätel.

Soms, als men iets zeldzaam schoons aanschouwt of hoort, meent men, dat men het nooit meer zal vergeten: een grootsch natuurtafereel, een prachtig kunstgewrocht, een verheven lied; eene melodie die het hart aangrijpt. Maar andere indrukken en gewaarwordingen volgen: en dat wat wij op het oogenblik zelf, waarop wij het genoten, voor altijd ons eigendom waanden, dat wij slechts te voorschijn behoefden te roepen om het weder in al zijne volheid te genieten, verliest allengs zijne scherpe vormen en heldere kleuren; 't wordt fletsch en onbestemd en eindelijk is er slechts een nevelbeeld van over.

Toen ik twintig jaar geleden het ideaal verwezenlijkt zag, sinds mijn jongenstijd gekoesterd, en op den vroegen morgen van een zonnigen Junidag het heilige Alhambra betrad - toen was ik ook overtuigd dat dit indrukwekkendste van alles wat ooit menschenhanden gewrocht hebben nooit in mijne herinnering zou sterven. Ik behoefde het niet eens in mijn geheugen te prenten of door aanteekeningen binnen mijn bereik te houden. Die sombere poorten en kleurrijke wanden, die grootsche pleinen met hunne slanke kolommen, dat beeldhouwwerk en lofwerk, die vensters en bogen, waardoor de blauwe hemel zich vertoonde als door een kantwerk, die koele zuilengangen, die de fel verlichte open ruimten omringden, dat donkere groen der zuidelijke gewassen, dat zich teekende tegen de zacht roode gebouwen - het zou mij alles in kleur en vorm onuitwischbaar bij-

blijven, als het gelaat en de gestalte van hem, dien men in een gewichtig oogenblik van 't leven ontmoet.

Helaas! ik had mijne terugroepende verbeeldingskracht overschat. Slechts het besef van het grootsche is gebleven, maar het Alhambra zelf zie ik met mijn geestesoog niet meer, althans niet meer in zijn geheel. Enkele deelen slecht hebben weerstand geboden aan latere indrukken, maar zij hangen niet meer samen: wat ze verbond is uitgewischt.

Maar thans werd het mij gegeven nogmaals het Alhambra in al zijne indrukwekkende schoonheid weêr te zien. De heer J.E. de Sturler, dien ik zoo opregt benijdde toen hij, ruim een jaar geleden, mij mededeelde, dat hij naar Spanje ging, heeft aan het moorsche paleis een werk gewijd, dat meer dan eenig ander de eigenschappen bevat om het in de verbeelding te doen aanschouwen, ook door hen, die nooit den drempel er van overschreden.

Eene van die eigenschappen is deze, dat hij het niet zien laat door zijne oogen. Hij is niet, - indien ik dat beeld mag gebruiken - de man met het stokje, die wijst op deze schoonheid en op gene merkwaardigheid, om dan aan de beschrijving er van zijne eigen gewaarwordingen en opmerkingen te verbinden en te trachten door kracht van bijvoegelijke naamwoorden bij den lezer een indruk te weeg te brengen, die er in den regel toch niet door verkregen wordt, maar slechts het gevolg der aanschouwing kan wezen. Naar die aanschouwelijke voorstelling streeft hij slechts en waar hij ons de *patio's* van het Alhambra beschrijft en inzonderheid de *Patio de los Leones*, zien wij ze in vorm en afmeting en kleur vóór ons. Ook den indruk van ontzag en eerbied, die op den bezoeker te weeg gebracht wordt, doet hij in het gemoed des lezers ontstaan als hij de schoone oostersche spreuken mededeelt, die de wanden bedekken en ons verplaatsen in den tijd waarin zij geschreven werden en de moorsche vorsten hier zetelden. Hij verhaalt, eenvoudig zonder tot hoogdravende uitdrukkingen de toevlucht te nemen, de wreede, aandoenlijke en dichterlijke voorvallen waarvan zij het tooneel waren. De heer de Sturler behandelt wel bovendien in afzonderlijke hoofdstukken de lotgevallen van Granada, waarbij die van het Alhambra nauw betrokken zijn, maar die historische mededeelingen zijn hier onmisbaar, evenals zij van zelf zich opdringen aan den geest van hem, die in deze zalen en hoven en gaanderijen omdoolt. Ook menige trek

uit het moorsche leven van voorheen en uit de moorsche zeden vindt hier zijne plaats en verhoogt het boeiende der schetsen. De Sturlers bezoek aan de afstammelingen van het volk, van welks grooten kunstzin, rijkdom en beschaving Granada nog getuigt en die thans de noordkust van Afrika bewonen, gaf hem gelegenheid, om met eigen oogen die zeden en gebruiken te zien en te beoordeelen en zich persoonlijk te overtuigen van hetgeen overlevering of geschiedenis daaromtrent verhaalt.

Die historische herinneringen zijn zelfs in zekeren zin hoofdzaak, want ofschoon er eene aanzienlijke ruimte is afgestaan aan de beschrijving van het Alhambra en menige bijzonderheid uit later tijden door den schrijver wordt medegedeeld, is toch zijn werk in de eerste en voornaamste plaats een geschiedenis der Mooren tijdens hun verblijf in Granada en ziet hij in dit merkwaardige gebouw niet zoozeer een voortbrengsel der bouwkunst dan wel den zetel van de moorsche koningen. Hij heeft Andalusië niet gezien met het oog van den toerist, die door het schilderachtige van het land en de eigenaardigheden van den tegenwoordigen toestand zich voelt aangetrokken, maar schier uitsluitend als beoefenaar der geschiedenis, bijna zouden wij zeggen als een der jongeren van den hoogleeraar Dozy, die zulk een groot deel zijner studiën aan dit deel der wereldhistorie wijdde, en aan wien de Sturler dan ook zijn boek opdroeg. Maar ondanks dat karakter weet hij de voorstelling zoo boeiend en onderhoudend te maken dat men vergeet ‘historie’ te lezen, zonder dat hij daarom in het romantische valt en zonder Washington, Irving of Chateaubriand na te volgen.

Hij verhaalt die geschiedenis in een fraaien stijl, waaraan hij - elke bladzijde getuigt dit - groote zorg heeft besteed, al is het ook niet te verbloemen, dat er desondanks enkele kleine grammaticale overtredingen in voorkomen. Er is iets gespierds in den bouw zijner volzinnen, iets dat aan de klaasieke schrijvers herinnert; van pathos geen spoor, en het ernstig karakter wordt nergens afgebroken door opmerkingen die vernuft of spotlust ingaven. Zelfs, wanneer hij gewaagt van de kleingeestige minachting der Spanjaarden voor het volk dat zij verdreven en de instellingen en gebouwen welke zij tot stand brachten, laat hij zich niet door zijne verontwaardiging medesleepen en de ontheiliging van het gewijde gebouw der Mooren door hun Christenopvolgers verlokt hem niet tot hartstochtelijke uitvallen. Slechts eene enkele maal laat hij zich door zijn wrevel medesleepen, als

hij aan de Spanjaarden vraagt wat deze van het Moorenland hebben gemaakt: het meest achterlijke land van Europa, dat in hun tijd vermaard was om zijne fijne beschaving en zijne wetten tot heil des volks. Maar in den regel blijft hij kalm, zijne geestdrift overschrijdt de perken niet; hoe de mensch Sturler in zijn hart moge geoordeeld hebben, blijft verborgen; slechts de beoefenaar der geschiedenis spreekt. Als het woord ‘karakterloos’ vatbaar was om in gunstigen zin gebezigd te worden, konden wij het toepassen op dit werk, waarvan - ik herhaal het - de auteur zelf in den regel op den achtergrond blijft en aan de gebeurtenissen zelven de hoofdplaats inruimt.

Minder juist kwam mij dan ook de tweede titel Geschiedenis en *reisherinneringen* voor. Van deze is nagenoeg niets te bespeuren, voor zoover men daaraan den gebruikelijken zin van *eigen* herinneringen hecht. Is dit eene leemte? Voor hem, die liever zich bezighoudt met de avonturen van den toerist dan met den toestand, de natuur en de zeden van het land dat hij bezocht, voorzeker; en wie mocht willen weten *hoe* de heer de Sturler in Granada kwam en wanneer en met wie hij het Alhambra bezocht, hij zou slechts teleurstelling ondervinden; van iets *Selbbelebtes* is schijn noch schaduw in het werk, maar wel doorslaande blijken, dat de schrijver goed op de hoogte was van hetgeen hij aanschouwde, dit heeft bestudeerd en er zich geheel en al meester van heeft gemaakt. Daaraan, omdat zich ook hier het *qui bene distinguit bene docet* zoo volkomen bevestigt, heeft men dit gemakkelijke, eenvoudige en boeiende verhaal van de geschiedenis der Mooren te danken, waarvoor wij den auteur erkentelijk zijn, al zagen wij in zijn werk ook meer de bewoners van Spanje van voorheen, dan het volk en de natuur van heden. Zijne hooge ingenomenheid met die Mooren van weleer heeft hem wel eenigszins doof gemaakt voor de vraag, of wat hij van de Mooren uit onzen tijd zag, het vermoeden wettigt, dat Spanje verloren heeft toen het gouvernement veranderde, en of die verwoestende, vernielende Spanjaarden het Schiereiland misschien toch niet verder hebben gebracht, dan het gekomen zou zijn onder Moorsche heerschappij. Maar het blijft altijd eene quaestie wat de toestand zou zijn, als niet gebeurd ware wat gebeurd is.

Wie niet de bewoners van voorheen, maar het volk en het land van onze dagen wil kennen, hij sla het prachtwerk open,

dat voor eenigen tijd het licht zag bij de gebroeders Pätel te Berlijn. Bracht ons de geschiedvorscher in Granada en het Alhambra; hier is het de teekenaar, prof. Alexander Wagner uit Munchen, die ons zijn geleide geeft door gansch Spanje en waar zijne schetsen niet duidelijk genoeg mochten spreken, geeft ons zijn reisgezel Theodor Simons eenige toelichtingen. Maar deze doen zich doorgaans meer als zoodanig kenmerken, dan als de indrukken van den toerist in dit land, zoo rijk nochtans aan stof voor den letterkundige die opmerkt en aan zijne opmerkingen vorm weet te geven. Het is niet de teekenaar die illusstreert wat de litterator schreef, maar de litterator die de teekeningen aanvult. Het publiek zal *Spanien* niet lezen en korter of langer de platen bezichtigen, in den tekst gevoegd, om zich een volkomener denkbeeld te vormen van hetgeen hierin verhaald wordt; maar de fraaie houtgravures aandachtig bezichtigen om datgeen, wat men er nog meer van weten wil, na te slaan in de beschrijving.

Spanien is meer een plaatwerk over het schiereiland dan eene beschrijving of fantasien ontleend aan dat schoone land, dat het schoonste zou kunnen wezen, indien het zelf zijn volk niet bedorven had. Zoo als er weinig terecht komt van de kinderen, die door hunne moeder vertroeteld werden, zoo is ook het Spaansche volk bedorven door de te groote goedheid van klimaat en bodem. De oude legende zegt het reeds, dat dit land het Paradijs overtreffen zou en geen engel meer in den hemel zou blijven, zoo het eene goede regeering bezat, en eene regeering is toch slechts, wat het volk gedoogt dat zij zijn zal, tijdelijke uitzonderingen niet medegerekend.

Toch ontbreekt het den Spanjaarden niet aan publieken geest. Integendeel, wie de steden bezoekt, verbaast zich dat in dit land der indolente hidalgo's de *periodicos*, de dagbladen, zulk eene voorname plaats bekleeden, en misplaatst is geenszins op het schutblad de knaap in zijne versleten kleederen, die zelf misschien lezen noch schrijven kan, met zijn echt Spaansch gelaat en zijne Spaansche kleeding, couranten aanbiedende aan de wandelaars op de alameda. Of zij die bladen geheel lezen, weten wij niet en wij betwijfelen het zelfs, maar merkwaardig is het, hoe het volk, aanzienlijken en geringen, zich in de politiek mengen en deze tot het onderwerp maken van hunne gesprekken. Zij behandelen ze met eene levendigheid, dat de vreemdeling, die des avonds de volkrijke straten of wandelplaatsen bezoekt, in

de meening zou verkeeren, dat er eene groote staatkundige gebeurtenis, misschien wel eene omwenteling, op handen was. Toch is het slechts eene voorgedragen wet van ondergeschikt belang of de rede van een afgevaardigde der derde kategorie die de gemoederen in spanning brengt.

Die eerste type van den courantenjongen wordt gevolgd door eene tweede niet minder eigen aan het schiereiland: den *aguador* den waterverkooper. 't Is een dorstig volk het Spaansche en even als men ten onzent den minderen man vaak betrapt dat zij eene tapperij in- of uitsluipt om een ‘borrel te pakken’, zoo kan men in Spanje op elk uur van den dag den arbeider en den gezeten man zien stilstaan bij den *aguador* om zich een glas water te doen inschenken. Men ziet dit tafereel altijd en overal in dit land, waar nochtans de wijn schier geen geld kost: maar zelfs als de Spanjaard zich de weelde veroorlooft wijn te drinken, vult hij zijn glas voor vier vijfden met water. En hij heeft gelijk: onder deze felle zonnehitte den gloeienden Spaanschen wijn te drinken, zoo als wij dit in Holland gewoon zijn, zou men geen vijf jaar volhouden. Maar naar water, vooral naar het *agua helada*, verlangt men te meer, omdat het eene zeldzaamheid is in dit verzengde land. Des zomers zijn de rivieren de wegen, welke men algemeen volgt, en de hoofdstad zelf - het pleit zeker niet voor de keuze van den stichter - ligt aan eene rivier waarin de waschvrouwen kunstmatige dammen moeten aanleggen om haar beroep te kunnen uitoefenen. Desniettemin zijn over de Manzanares krachtige groote bruggen geslagen... *Cosas de España*.

Die *aguadores*, wier kreten en wier schel voortdurend gehoord worden, verkrijgen het water door eene leiding, die eene lengte heeft van twee en twintig mijl uit een reservoir door de Lazoya gevoed, zoo als Theodor Simons ons mededeelt, daar de artesische putten, welke men beproefde te boren, al even weinig opleverden als de Manzanares zelve op deze hoogte van zeven honderd vijftig voet boven de oppervlakte der zee. Onophoudelijk ziet men deze krachtige mannen in nationale dracht hun publiek bedienen, waartoe zoowel de aanzienlijken als de geringen behooren: zouden wij, Hollanders, misschien te vies zijn om uit het glas te drinken, dat ‘jan en alleman’ aan de lippen heeft gehad, in Spanje denkt men daar minder aan of liever is men overtuigd, dat de *aguador* wel zorgt het zuiver en schoon aan te bieden. Ten overvloede hebben de Spanjaarden zich de

kunst eigen gemaakt om te drinken, zonder flesch of glas met de lippen aan te raken. Zij laten het vocht op hun tong of in hun keel vloeien, zonder dat er een droppel verloren gaat en zonder dat zij zich ooit verslikken.

't Is een genot die waterverkoopers en verkoopsters te zien; deze laatsten zijn niet ambulant; zij nemen hare vaste plaats in op de pleinen onder eene tent of zelfs maar een groot regenscherm, zoo als de teekenaar geheel naar het leven weergeeft en daaronder zet zich, naast den rijken koopman of den hoofdofficier, voor eene korte poos ook de vrouw uit het volk neder, om haar glas *narangas heladas*, limonade van sina's appelen met ijs te drinken, dat zij voor denzelfden of minderen prijs heeft dan bij ons een glas jenever wordt geschonken in de vuile kroegjes der achterbuurten. Verlangt zij iets dat meer ‘den honger stilt,’ dan krijgt zij een kop chocolaad, zoo als onze *confiseurs et patissiers* niet kunnen voorzetten. Wij hebben ons wel laten diets maken dat er hidalgo's zijn, die hun dag doorbrengen op straat, omdat zij eigenlijk geen t'huis hebben, en tot eenig voedsel des morgens en des avonds hun kop chocolaad drinken - wanneer zij ten minste geen kans zien voor rekening van anderen iets meer te bekomen.

De eenige malen dat de *aguadores* mij ergerden was in Lissabon, waar water *aguao* heet en die kreet, van den morgen tot den avond herhaald, op mij den indruk maakte, dat er een legioen katten door de stad zwierven.

Het derde beeld uit de Spaansche wereld, dat de teekenaar ons te aanschouwen geeft, is voor hem, die slechts eene reis voor zijn genot door het Schiereiland maakte, een der middelpunten van zijne herinneringen: de stieren. Wij zien ze hier op weg naar de arena voortgedreven door een paar ruiters, en beschenen door het fantastische licht der maan. Toen ik ze voor 't eerst zag werden ze beschenen door 't volle zonlicht en stond het ten strijde geroepen dier plotseling in het perk door tien duizenden bont uitgedoste toeschouwers omringd, die juichten, schreeuwden en wuifden, terwijl de stier met zijne breede schoften en krachtige hoornen als versteend stil stond, bedwelmd door den plotselingen overgang uit zijn donker hol in deze hel verlichte omheining. Hij scheen een nietig dier, tegenover die geharnaste picadores - maar straks als de strijd was aangevangen en de chulos hem tergden en de picadores hem met hunne lansen de schouders doorboorden, en de ban-

derilleros hunne pijlen hem in het lichaam plantten en eindelijk de espada den strijd op leven en dood met hem aanving, dan eerst bleek het welk een woedende kracht hij bezat, de paarden openrijtend en trots zijne wonden de slanke knapen nazettend, terwijl zij vluchtend zich over de omheining wierpen, en schrik en ontsteltenis verspreidend onder de habitués van de arena die in den omloop stonden om het schouwspel van meer nabij gade te slaan, en nu plotseling den hoofdacteur over de barrière zagen heenspringen en voorthollen in denzelfden engen gang waar zij hunne plaatsen hadden. Het vermakelijkst tafereel van een stierengevecht is die sprong van den stier over de balustrade en de overijlde vlucht van de liefhebbers, die onmiddellijk daarachter zich geposteerd hebben en nu met bliksemsnelheid in het perk springen om straks, als de stier zelf daarin weder is toegelaten, even snel en behendig voor hem te wijken en hunne eerste plaatsen weder te hernemen.

De stierengevechten zijn in *Spanien* afgebeeld op eene wijze zoo realistisch als geen kunstenaar ze nog heeft weergegeven, en wie niet met het land bekend is, meent misschien dat wat te groote ruimte gewijd is aan dit ‘volksvermaak.’ Mogelijk zijn er wel, die, zich op het standpunt der dierenbeschermers plaatsende, het hoogelijk afkeuren, dat niet-Spanjaarden hun pen en teekenstift prostitueeren kunnen, om die gruwelen te schetsen; maar men behoeft slechts eenmaal dezelfde gruwelen te hebben gezien om een gansch ander oordeel te vellen. Wagner geeft er de episoden uit weder, alsof men ze zelf aanschouwt, en met de nauwkeurigheid hem eigen beschrijft Theodor Simons alle details. Wie nooit een stierengevecht heeft bijgewoond, moge er zich geen juiste voorstelling van kunnen maken, zoo als het in dit werk is verhaald en afgebeeld, erlangt men er zeker een begrip van, als uit geen andere voorstellingen te putten is.

Wij vergeven het hem dan ook ten volle dat hij zoo menige teekening aan deze gevechten heeft ontleend, omdat zij in Spanje zulk eene groote plaats innemen onder de nationale instellingen. Wij hebben zelfs wel in Spaansche bladen artikelen gelezen om te betoogen, dat alle jammer en ellende, die men, ook volgens hen, aantreft in hun land, eigenlijk slechts te wijten zijn aan de *arenas*. Natuurlijk ging dit betoog niet uit van een voorstander der stierengevechten, maar waar zooveel invloed aan eene zaak wordt toegeschreven, verdient deze wel eene uitvoerige beschouwing en beschrijving.

Na de stieren treft ons de afbeelding van de Spaansche diligence. Ook deze is eene nationale instelling, die thans meer en meer verdwijnt door de uitbreiding van het spoorwegnet, en zij die in Spanje *reizen*, zullen zich daarover niet beklagen, maar zij die in Spanje *gereisd hebben*, zouden ongaarne uit hunne herinnering de uren en dagen missen, welke zij in dat middel van vervoer hebben doorgebracht. 't Is waar, men zit er niet zeer gemakkelijk in en als men er een twintigtal uren in gezeten heeft, ziet men er uit als de Spaansche wegen of liever als de Spaansche dragonders, die in vollen galop van het eene dorp naar het andere zijn gerend. Men is grijs van boven tot onder, en als men zijn hand in den zak steekt om den half naakten bedelaar een *ochavo* toe te werpen, haalt men er een grijs muntstuk uit. Maar toch is er genot in, zoo pijlsnel voort te rollen door die eenzame natuur met de onafzienbare vlakten rondom zich en de hooge bergen in de verte, terwijl de schellen der muildieren klinken en onophoudelijk de kreten en toespraken gehoord worden van den voerman, die met de zweep klappend elk van zijne dieren bij zijn eigen welluidenden naam toespreekt. En langs den kant van den weg draaft de zestienjarige knaap met bloote beenen, de muildieren in hun vollen draf bijhoudend of zich nu en dan er op zettend. En als men dan aan de halteplaats gekomen, meent dat de jongen aemechtig zal neervallen, ziet men hem rustig rondloopen, in het volle bezit van zijn adem, alsof hij zooeven uit de posada was gekomen. Alleen de dikke laag stof welke hem bedekt, verraadt dat hij den rit heeft medegemaakt. En als dan bij 't krieken van den morgen de inwoners van het gehucht, waar de diligence stilhoudt, zich om den wagen scharen in hunne schamele kleeding, die ter nauwernood den naam van kleeding verdient, en als spookgestalten rondwaren, dan krijgt men een indruk, die geen spoortrein ter wereld oplevert.

Plechtiger voorstelling volgt op de afbeelding van het middel van vervoer: een lijkstoet beweegt zich langzaam door de volkrijke straten. Het is helder dag; toch brandt het licht in de lantarens en als men dit uit de verte ziet naderen zwijgt voor eene poos het gedruisch der menigte en hoort men slechts het geprevelde gebed of de litanie met onderdrukte stem gezongen, waarmede de doode ten grave wordt gebracht, naar dat groote, weidsche kerkhof, in welks breede muren de kisten op elkander gestapeld worden. Ook daarvan geeft Wagner eene aanschou-

welijke voorstelling en herroept voor onze verbeelding ons bezoek aan het prachtige kerkhof te Madrid, waar wij door straten van graven wandelen en vóór de kisten, achter eene glasplaat, het dierbaarste zagen wat de dooden, volwassenen en kinderen in hun leven bezeten hadden. En die plechtige stoet met de rijk versierde lijkwagens, voorafgegaan door de geestelijkheid en de koorknapen, allen in dienstgewaad en gevolgd door de mannelijke en vrouwelijke bloedverwanten, ontmoet - maar zonder van elkander notitie te nemen - de groep met een geestelijke in het midden, die de genademiddelen der kerk den stervende brengt.

Ook deze stelt Wagner ons voor en de menigte die zich op de knieën werpt, het hoofd ontblootend en eerbiedig zich buigend voor het Heilige. Die eerbied gaat zoo ver, dat zelfs in de druk bevolkte koffiehuizen, - die prachtige uitspanningslokalen, waar onafgebroken de Spanjaarden uit alle standen zich vereenigen, - de bezoekers spel en drank laten rusten om naar buiten te komen en voor de hel verlichte marmeren en vergulde gevels zich op de knieën te werpen en het hoogeer-waardige te begroeten. Zij die in een rijtuig gezeten zijn stijgen uit; zelfs koningin Isabella zou bij zulk eene gelegenheid een maal hare koets ter beschikking van den geestelijke hebben gesteld en zelve te voet haar weg hebben vervolgd.

Waar aan zulk een eenvoudigen stoet zooveel hulde wordt bewezen, daar laat het zich begrijpen, dat aan een plechtiger optocht nog hooger eerbied betoond wordt. De processiën door Wagner geteekend en door zijn reisgezel beschreven, maken dan ook een onvergetelijken indruk, en wij beklagen ons de oogenblikken niet, die wij in de felle zon met ontbloot hoofd doorbrachten, terwijl de vergulde staatsiekoets met hare zes schimmels langzaam voorbijtrok, gevolgd en voorafgegaan door de geestelijken in hoogtijdsdos en tallooze geloovigen de waskaarsen dragende, terwijl daartusschen en daarachter velerlei allegorische figuren zich bewogen. Eene processie moge voor hem, die eene andere levensbeschouwing is toegedaan dan die, welke door de belijders der roomsch-katholieke kerkleer aangenomen wordt, eene vertooning zijn, ontegenzeggelijk is het eene vertooning. die de zinnen aangrijpt en iets gevoelen doet - wij zullen niet zeggen te denken geeft. Het is beter bij het ontvangen van die indrukken *niet* te denken.... en naderhand ook niet.

Dit is dan ook niet het *fort* of - om het in onze taal minder juist te zeggen - het *zwak* van het Spaansche volk. Het

uiterlijk houdt het meer bezig dan de kern; vertooning is zijn streven en zoo Simons eene karakterstudie gegeven had van de Spanjaarden, zou hij dit zeker hebben doen uitkomen. Maar hij redeneert niet, hij beschrijft slechts wat hij ziet en zijn reisgenoot met bevallige lijnen en groot talent op het papier brengt. En daaruit leert men, dank zij de getrouwheid der afbeeldingen, dat karakter des volks evenzeer kennen. Wat de schrijver slechts ten deele door woorden kan uitdrukken, weet de kunstenaar door een paar naar 't leven geteekende trekken volkomen te doen kennen. Zijne bedelaars, zijne majo's, zijn monniken, zijn alguzils, zijn tarrero's, maar ook zijne dieren, zijne kerken, zijne binnenhuizen, zijne stadsgrachten, alles draagt het type, dat in de werkelijkheid zoo sterk tot ons spreekt. Dit talent om in de werkelijkheid het kenmerkende te ontdekken en af te beelden bezit Wagner in hooge mate en dit juist maakt de groote verdienste van *Spanien* uit. Men mist er in de fantasie van Gustave Doré en anderen, die in het Schiereiland aanleiding hebben gevonden voor hunne schetsen, maar dezen twee toeristen is het te doen geweest om een getrouw beeld te geven van hetgeen men aan gene zijde der Pyreneën ontmoet en dat doel hebben zij uitnemend bereikt, terwijl ook aan de technische uitvoering zoo veel zorg is besteed dat deze uitgave onder de prachtwerken eene eereplaats verdient.

Dat zulk een boek in eene vreemde taal is geschreven, zouden wij betreuren indien er iets aan te veranderen viel, maar de uitgave van dergelijke werken is zoo kostbaar, dat er een debiet noodig is, verre de markt van ons land overtreffende, om de kosten te kunnen dekken. Dit is dan ook slechts eene opmerking van ondergeschikten aard, die vooral bij kunstvoortbrengselen, zoo als ook *Spanien* is, van weinig belang kan worden geacht.

Tot dusverre verschenen nog slechts acht van de dertig afleveringen, waarin het noorden en midden des lands wordt beschreven. Met verlangen zien wij de tafereelen te gemoet van het Zuiden, waar het natuurschoon nog indrukwekkender en het volkskarakter en de volkszeden nog eigenaardiger zijn en waar ook de herinneringen en overblijfselen uit den moorschen tijd zulk eene dankbare stof voor stift en pen aanbieden. Ook aan die latere bladzijden hopen wij een woord te wijden.

September, 1880.

GERARD KELLER.

Korte mededeelingen omtrent nieuwe boeken over kunstgeschiedenis.[1]

II. Oude kunstgeschiedenis.
g) Bouw- en beeldhouwkunst, munten en penningen.
1. Het Erechtheion. 2. Pompeji. 3. Troas en Argolis. 4. De grieksche plastiek in de zesde eeuw 5. Athena-Nike.

1. James Fergusson, *Das Erechtheion und der Tempel der Athene Polias in Athen. Herausgegeben von Dr. Heinrich Schliemann, mit vier Tafeln und zwei Holzschnitten*. Leipzig, Brockhaus, 1880.

Deze vertaling van het bekende werk van Fergusson trekt de aandacht, omdat zij onder de bescherming van Schliemann wordt uitgegeven, en men dus allicht in deze omstandigheid het bewijs vermoedt, dat Schliemann onder de vele interpretatiën van het Erechtheion een keus gedaan en voor die van Fergusson partij getrokken heeft. Meer dan dit vermoeden is niet geoorloofd, want in zijne korte voorrede laat Schliemann zich over de kwestie zelve, die met het Erechtheion gegeven is, in het geheel niet uit.

Er is inderdaad een Erechtheion-kwestie. Heeft Athene Ergane de nijverheid der oudheidkundigen te schande willen maken, en ons daarom de kennis van het Erechtheion onthouden? Sedert 1787 is de rekonstruktie van dat zonderlinge en toch zoo aantrekkelijke gebouw een ware twistappel. Het verdrietigst van deze zaak is, dat wij, vrienden der Oudheid, die te huis moeten blijven en Athene niet, of nog niet bezoeken kunnen, ons ook geen oordeel over deze kwestie

[1] Vervolg van *de Gids*, 1880, N°. 3, blz. 574.

mogen veroorloven, aangezien hare beslissing vooral van het onderzoek van ooggetuigen moet afhangen.

Het onderzoek naar het Erechtheion dagteekent van het bekende werk van Stuart en Revett (Antiquities of Athens, Vol. 2. c. 2.). Het heeft sedert niet gerust; bouw- en oudheidkundigen gelijkelijk beziggehouden; tot hypothetisch herstel uitgelokt. Geleid door Stuarts teekeningen, Pausanias' hoogst onvoldoende maar volstrekt onmisbare beschrijving, en een door Chandler naar Engeland gebrachte inscriptie, hebben K.O. Müller en Boeckh het onderzoek voortgezet. Nieuwe teekeningen van Schaubert verreikten de duitsche bewerking van het inmiddels verschenen werk van Inwood, *the Erechtheion of Athens* (London 1827); duitsch, van Quast, Berlin 1840. Vier jaren vroeger, 1836, werd onder den N. vleugel van de Propyleën (dus aan die zijde van de Akropolis, waar ook het Erechtheion zich bevindt) een tweede belangrijke inscriptie gevonden: een rekening uit de Oudheid van uitgaven voor werken aan het Erechtheion.

In 1843 werden de resultaten, waartoe het onderzoek destijds geleid had, samengevat door Thiersch (*Ueber das Erechtheum*), een verhandeling die hij later heeft aangevuld met een tweede (*Ueber das Erechtheum, über den Baustyl u. die historische Entwicklung desselben*, waarbij in 1852 de architektonische teekeningen van Metzger zich aansloten. De eerstgenoemde verhandeling gaf aanleiding tot een strijd tusschen Thiersch en Boetticher, die er toe leidde, dat, op aansporing van Thiersch, door de archaeologische Gesellschaft te Athene eene kommissie tot nader onderzoek van het Erechtheion werd benoemd, aan welker werkzaamheid nieuwe uitgravingen en de *Praktika* enz. (Athene, 1853) te danken zijn. De vertaling van dit belangrijke, in het grieksch geschreven werk werd uitgelokt door Bursian, en uitgegeven in de *Epikrisis der neuesten Untersuchungen des Erechtheums* van Thiersch. Boetticher bleef in de hoofdzaak bij zijn gevoelen (Erbkam, *Zeitschrift für Bauwesen* (1859). Eenige jaren vroeger had ook een franschman een nieuw onderzoek ingesteld, Tétaz, van welk onderzoek hij rekenschap gaf in de *Revue Archéologique* van 1851. Hij liet zijne verhandeling van een nieuwe rekonstruktie vergezeld gaan, die veel bijval vond; o.a. bij Beulé (*l' Acropole d' Athènes*) en bij Schliemann in het geschrift, waarvan thans de vertaling door Fergusson werd uitgegeven (*Transactions of the Royal Institute of british Architects*, 1875-76). In Duitsch-

land evenwel hield men zich meer aan het plan van het Erechtheion, gelijk het door Boetticher ontworpen is in den Atlas, behoorende bij zijne geniale *Tektonik der Hellenen* (2e Ed. 1874 en later), nader geadstruëerd in zijn *Bericht über die Untersuchungen auf der Akropolis von Athen*. Dit plan werd in het algemeen ook overgenomen door Michaëlis, gelijk blijkt uit zijn opstel: *Pausanias' Wanderung durch den Tempel der Polias*, voorkomende in de *Mittheilungen d. deutschen Archaeol. Instituts zu Athen*, 1877. Maar tegenspraak hebben Boetticher en Michaëlis ontmoet bij Leopold Julius in zijn geschrift: *über das Erechtheion*, München, 1878, tevens een geschiedenis van het onderzoek. Tot mijn verwondering heeft Fergusson in zijn naschrift, waarin hij Michaëlis beantwoordt, van Julius geen notitie genomen. Schliemann had hem daarop wel opmerkzaam mogen maken.

Een enkele proeve van de moeilijkheden, waarin de geleerde onderzoekers ons hier wikkelen. Een der geschilpunten, waartoe het Erechtheion aanleiding geeft, is de vraag of het gebouw meer dan één verdieping had. Boetticher beantwoordt deze vraag in bevestigenden zin. Hij neemt een krypt aan onder de westelijke en de oostelijke cella (Michaëlis is het in de hoofdzaak met hem eens). Een van de groote argumenten van Boetticher is de door hem ontdekte aanwezigheid van zes kleine vensters, aan de N. gelijk aan de Z. muur. ‘Wo Souterrain-Fenster sind, roept hij met onwederlegbare logika uit, müsse auch ein Souterrain dahinter sein.’ Volkomen afdoende, niet waar? Er is één bezwaar. Men zou die vensters verwachten op de hoogte van den ingang der oostelijke cella. Zij liggen evenwel een goed eind hooger. Nu neemt Boetticher aan, dat alles gevonden is, wanneer men stelt dat de kolommen aan N. en Z. zijde van de O. cella gedragen werden door een *podeion*. Volgens hem zijn er nog sporen van: *es ist diese ganze Strecke entlang* z w e i f e l l o s *in der Construction der Wandplinthen erhalten*. Uitstekend. Boetticher is een ooggetuige; hij moet het weten. Maar wat schrijft Julius, ook hij een ooggetuige: ‘Ich gestehe trotz aller Bemühung und trotz aller Unterstützung von technischer Seite nicht im Stande gewesen zu sein, auch nur die geringste Marke eines solchen Ansatzes auf zu finden.’ In dezen staat van zaken behooren wij ons van elk oordeel te onthouden, totdat Athena Polias ons een pelgrimstocht naar haar ouden burg vergunt.

2. August Mau, *Pompejanische Beiträge* Berlin, G. Reimer, 1879 : 261 blz.

Deze bijdragen zijn van geheel technischen aard. Het onderzoek dat zij bevatten is voor de historische kennis van Pompeji onmisbaar en moet dus ieder belang inboezemen, die zich met dit bijzonder onderwerp bezig houdt. De historische kennis van Pompeji moet zijn de kennis van den tijd, waarin de uit een of ander oogpunt belangrijke gebouwen zijn ontstaan; de kennis van den oorspronkelijken vorm dier gebouwen, van de later aangebrachte veranderingen en van den tijd, waaruit deze veranderingen dagteekenen; de kennis, eindelijk, van de historische voorwaarden, waaronder èn de oorspronkelijke gebouwen gesticht èn de latere veranderingen gemaakt zijn.

Aan het bereiken van dit drieledig doel heeft reeds meer dan een geleerde in de laatste jaren zijne krachten gewijd. Ik noem Schone's *Quaeslionum Pompeianarum specimen* (Leipzig, 1868); dan Guiseppe Fiorelli's Rapport aan den Minister van Onderwijs in Italië: *Gli-Scavi di Pompei dal* 1861 *al* 1872 (Napels, 1873), maar vooral Nissen's *Pompejanische Studiën zur Städtekunde des Alterthums* (Leipzig, 1877), omdat dit laatste werk met het thans door mij aangekondigde van Mau moet worden vergeleken. De uitgave dier studiën hebben den stoot gegeven tot deze Bijdragen. Het belangrijke werk van Nissen word hier beoordeeld, of liever gekontroleerd en op menig een aangelegen punt verbeterd. Mau's bijdragen berusten op eigen aanhoudend onderzoek van Pompeji's bouwvallen en houden het hierboven omschreven drieledig doel der studie van Pompeji voortdurend in het oog.

3. François Lenormant, *Les antiquités de la Troade et l'histoire primitive des contrées grecques*. Maisonneuve et Co., 1880.

Lenormant levert hier een vervolg op zijn voor vier jaren verschenen verslag van de opgravingen van Schliemann te Hissarlik. Wat hij toen deed voor het gevondene in Troas, beproeft hij thans voor het gevondene in Argolis, te Mykene en Tirynthe. Hij geeft rekenschap en toelichting van het bekende werk van Schlieman, dat den naam van de eerstgemelde stad op zijn titel voert. Deze brochure is een overdruk van Lenormant's artikel in de *Gazette des Beaux-Arts*, 1879.

Zij is niet alleen zeer geschikt om voor hen, die van dit onder-

werp geen bijzondere studie kunnen maken, het uitgebreide werk van Schliemann te vervangen, waarbij een verstandige keus uit Schliemanns talrijke afbeeldingen den lezer te stade komt, maar bovendien heeft zij eenig belang voor hen, die omtrent den oorsprong van de kunst van Mykene nog altijd naar meer licht blijven verlangen. Lenormant houdt zich vrij van Schliemann's overdrijving en vooringenomenheid; bij wil de gevonden kunstwerken, om zoo te spreken, stuk voor stuk onderzocht hebben, om, door vergelijking met hetgeen ons van assyrische, fenicische en egyptische kunst bekend is de afkomst van het door Schliemann opgegravene na te gaan. Op zich zelf valt dit natuurlijk te roemen, evenals dat hem de opgravingen te Spata bij Athene niet zijn ontgaan; opgravingen, waarvan, het resultaat niet meer mag geïgnoreerd worden door hem die het karakter van de kunst van Mykene juist wil beoordeelen. Het schijnt mij evenwel een groote schaduwzijde van dit geschrift, dat het geheel zelfstandig den oorsprong van de Mykeensche oudheden onderzoekt, en het onderzoek niet veeleer vastknoopt aan hetgeen in de *Mittheilungen des deutschen Archaeologischen Instituts in Athen*, jaargang 1878, door U. Koehler geschreven werd *Ueber die Zeit und den Ursprung der Grabanlageu in Mykene und Spata*. In dit opstel toch werd het vraagstuk, dat hier op te lossen is, op zeer scherpe wijze gesteld, als hierin bestaande, dat te Mykene kunst wordt gevonden, die op griekschen bodem is ontstaan en niettemin in geen opzicht grieksche kunst kan heeten. Tevens werd in het genoemde opstel van Koehler een poging aangewend om èn het eigenlijk vaderland der kunst van Mykene zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen èn den weg aan te wijzen, waarlangs de buitenlandsche, aziatische invloed, die in de kunst van Mykene onmiskenbaar is, naar het Westen is gekomen. Men kan natuurlijk niet verlangen, dat Lenormant de uitkomsten van Koehlers onderzoek overneme, maar wel, dat hij er zich niet onkundig van houde. Koehlers geheele hypothese heeft te veel dat haar aanprijst, om niet recht te hebben op de waardeering van elk, die zich met de vraag bezighoudt. Vooral tegenover Lenormant moet dit recht met eenigen nadruk gehandhaafd worden, omdat hij zelf niet gepoogd heeft eene andere algemeene hypothese er voor in de plaats te stellen.

4. Albert Dumont, *Études d' Archéologie Athénienne*. Paris, Ernest Thorin, 1879.

Dit geschrift bestaat uit twee verhandelingen: de eerste handelt over een archaïstischen kop, die te Athene is gevonden. De kop bevindt zich thans in het kabinet van den heer Georges Rampin, sekretaris van de fransche ambassade te St. Petersburg. Wáar het te Athene gevonden werd, is onbekend. Naar alle waarschijnlijkheid had de gelukkige vinder, die dezen kop het eerst in den handel bracht, maar al te goede reden om een sluier te werpen over de wijze waarop hij aan zijn bezit was gekomen. Dit is jammer genoeg. De interpretatie van een kunstwerk, vooral van een fragment, kan zeer verlicht worden door de kennis van de plaats waar het zich oorspronkelijk bevond. Men heeft dit vroeger al te zeer uit het oog verloren.

De kop is van parisch manner, in het geheel 29 cm. hoog. Pl. 1, achter dit geschrift geeft een fraaie afbeelding. De haren van hoofd. en baard toonen talrijke sporen van een roode kleur; de roode tint is evenzeer zichtbaar boven den mond. Rood was ook de iris en de pupil zwart. De wenkbrauwen waren waarschijnlijk evenzeer gekleurd. Met uitzondering van den neus is de kop ongeschonden; ook de rechter wang heeft geleden, maar voor het overige is dit fragment bij uitstek schoon gekonserveerd, waarin men zich te meer verheugt, naarmate men hier te doen heeft met een werk van groot belang voor de grieksche kunstgeschiedenis. Het is een werk uit de 6de eeuw v. Kr., maar het vertegenwoordigt een tijd uit die eeuw en een school, die ons nog onbekend waren. Men moet het vergelijken met den Apollo van Thera of met den kop van Delos, beschreven door Homolle in de *Monuments Grees*, 1878, uitgegeven door de *Association pour l'Enseignement des études grecques en France*. Het karakteristieke van de bekende koppen der 6e eeuw ligt vooreerst in baard en hoofd, - een karakteristiek lang bewaard op Cyprus, - in het lage voorhoofd; de vooruitspringende oogen, die in eenigszins schuine richting staan; de platte, te hoog geplaatste ooren; den ongemotiveerden glimlach, dien men wel eens den aeginetischen glimlach noemt, omdat hij vooral aan de Aegineten te Munchen wordt waargenomen; den, wegens een al te zeer vooruit-springenden kin, als in een holte liggenden mond. Men vindt dit een en ander ook in onzen atheenschen kop weder, maar niet zoo

volkomen, of de kronologische plaats die deze kop inneemt kan met behulp van zijn eigenaardigheden wel bepaald worden. Dumont laat den kop volgen op den Apollo van Tenea, zoodat, in verband met het reeds bekende de volgorde nu deze zou worden: *a* de drie oudste selinuntische metopen; *b* het interesaante relief van Dermys en Kitylos, een paar jaar geleden ontdekt in Tanagra; een zittend beeld van de Branchiden; de Apollo van Thera; de Apollo van Tenea; de kop, toebehoorende aan Georges Rampin. In deze volgorde ziet men niet alleen het menschelijk gelaat altijd nauwkeuriger weergegeven, maar ook kenmerken vertoonen, die de beeldhouwkunst van de klassieke periode niet zal verloochenen. Tusschen de beelden dezer reeks is onloochenbaar groot verschil, bijvoorbeeld tusschen den Apollo van Thera en dien van Tenea, maar het is dezelfde stijl, telkens een streven naar hetzelfde doel. In den kop, toebehoorende aan Georges Rampin, wordt dit doel beter dan in de voorafgaande, hier genoemde kunstwerken bereikt. De natuur is getrouwer gevolgd, het modelé met meer zorg behandeld; bovenal: er is hier iets individueels, dat vroeger ontbrak. Voor zoover de kop alleen er over vergunt te oordeelen, moet de pose van het lichaam ingewikkelder en bevalliger zijn geweest, dan, bijvoorbeeld, die van den Apollo van Tenea.

Na dezen kop wordt de reeks dan voortgezet door den athleet en den diskobolos van den Kerameikos, om bijna hare voltooiïng te vinden in de Aegineten. De kop, beschreven door Dumont, wordt door hem (hypothetisch) gedagteekend uit het 3^{e} vierde der zesde eeuw. De juistheid dezer hypothese hangt evenwel voor hem geheel af van de vraag, hoeveel tijd de kunst noodig heeft gehad, om van de selinuntische metopen te komen tot de Aegineten. Maar wie zal die vraag beantwoorden? Het jaartal is hier evenwel betrekkelijk onverschillig; het belangrijke, een nieuw nummer te zien toegevoegd aan de kleine reeks van beeldhouwwerken uit de 6^{e} eeuw, onmiddellijk voorafgaande aan den klassieken tijd.

Tot zoover Dumont. Men moet zijn geschrift evenwel niet lezen, zonder acht te slaan op het een en ander dat ten vorigen jare met betrekking tot dit onderwerp elders is uitgekomen, en even door mij aangestipt moge worden. Vooreerst: in de *Mittheilungen des deutschen archaeol. Instituts in Athen*, 1879, blz. 71, een reeks van archaïstische koppen, beginnende met den Apollo van Thera, aldaar afgebeeld, Plaat VI. 2, in het geheel 12 nummers rijk, meestal ge-

vonden op de eilanden of aan de oostkust van Griekenland; daarentegen in het geheel niet in Klein-Azië, of in het binnenland van den Peloponnesus of Sicilië; te zamen een kunst vertegenwoordigende, niet ouder dan het eind der zevende, en de laatste nummers der reeks al behoorende tot de 5e eeuw, dus ongeveer van 615 tot 480.

Aan den kop van Apollo van Thera laat Milchhoefer, de schrijver van het zooeven vermelde artikel in de *Mittheilungen*, voorafgaan 1e den Apollo van Orchomenos (door Dumont niet vermeld); 2e het relief van Dermys en Kitylos (*Mittheilungen*, 1878, pl. XIV afgebeeld); 3e de statue van Delos, vermeld *Bulletin Français*, 1879, pl. 1; 4e een vrouwelijke torso uit Olympia (zie *Reichsanzeiger* van 17 feb. 1879); 5e een vrouwelijke figuur van brons uit Olympia (in de fotografische kollektie van de olympische opgravingen 1877/78); en eindelijk 6e een bronzen masker uit den Peloponnesus, afgebeeld bij Benndorf, *Antike Gesichtshelme*, pl. XVII). De stijl van deze oudere reeks, vooral van no 3-5, wordt door Milchhoefer 'aegyptisirend' genoemd en in staat geacht ons een voorstelling te geven van de zoogenaamde *Aeginetica Erga*. Met deze oudere reeks, waaraan ook de Peloponnesus en Boeotie hun kontingent hebben geleverd, zijn wij in 7e eeuw.

Tot zoover kan het artikel van Milchhoefer als aanvulling beschouwd worden van hetgeen wij vonden bij Dumont. Maar principiëel wijkt Milchhoefer af van den laatstgenoemden geleerde, wanneer hij naast de zooeven vermelde tweede, oudere reeks een derde aanneemt, met deze parallel, althans in den aanvang, die juist in Klein-Azië haar uitgangspunt vindt om zich van daar uit te strekken over Lakonië (misschien ook Elis) en Sicilië naar Attika. Deze reeks bestaat uit 1e den fries van Assos (afgebeeld bij Texier, *Asie Mineure*, II, 114); 2e de zittende beelden bij Milete (afgeb. bij Overbeck, *Gesch. d. Griech. Plastik*, I, 3e uitg., blz. 95); 3e de werken der lycische kunst (in het britsch Museum); 4e de spartaansche reliefs, opgegeven in den katalogus van het Museum van Sparta (*Mittheilungen*, 1878, blz. 301 vlgg.); 5e de oudste selinuntische reliefs; 6e den kolossalen kop uit Olympia (*Reichsanzeiger*, 17 febr. 1879); 7e den kop der Villa Ludovisi (*Mon. dell' Inst.* X, pl. 1); 8e den kop van Harmodius te Napels; 9e een vrouwelijken kop uit Aegina; 10e nog een vrouwelijken kop; 11e den bekenden archaïstischen Athenakop (beide in den katalogus v. Martinelli, no. 7 en no. 54). De eigenaardigheden van deze werken vindt

men, ten deele in beperkter mate, terug bij den bekenden Hermes met het kalf, en den grafzuil v. Aristion[1] (afgeb. bij Overbeek, t.a. p., blz. 150) en van den Diskosdrager.

Uit dit overzicht blijkt, dat de dagteekening van de kunstwerken der 6e eeuw niet met Dumont enkel afhankelijk moet worden gemaakt van de vraag, hoeveel tijd de ontwikkeling der kunst noodig heeft gehad, om van de oudste selinuntische metopen te komen tot de Aegineten; dit kronologisch beginsel toch onderstelt, dat al de bedoelde kunstwerken tot een en dezelfde, doorloopende reeks behooren.

Het artikel van Milchhoefer werd geschreven naar aanleiding van de sfinx, opgegraven te Spata bij Athene (afgebeeld *Mittheilungen*, 1879, pl. V.)

Leert Milchhoefer ons onderscheiden tusschen de kunst der eilanden en die van Azië, G. Koerte wil nagegaan hebben of er in de oudste periode niet nog een bijzondere plaats moet worden gegund aan den stijl van het meest N.O. gelegen gedeelte van Hellas, namelijk van Boeotië. Ware dit het geval, dan zou de Apollo van Orchomenos natuurlijk niet kunnen blijven staan aan het hoofd van de tweede reeks, die wij van Milchhoefer overnamen. Men verg. Koerte's *Antike Sculpturen aus Boeotiën*. Omtrent het relief van Dermys en Kitylos, door Dumont, gelijk men zich herinnert, in zijne historische reeks opgenomen, heet het bij Koerte: 'Im ganzen erscheint dieses werk eher als ein Rückschritt dem Apollo von Orchomenos gegenüber, denn an Stelle eines wenn auch noch nicht ganz gelungnen Strebens nach naturwahrer Darstellung des menschlichen Körpers finden wir hier einen fast gänzlichen Mangel an Proportionen und anatomischer Durchbildung, statt eines bestimmten Stilprincips völlige Stillosigkeit und nur in einzelnen Partbiën (Knieen und Unterschenkeln) eine unmittelbare Beobachtung der Natur.' Koerte komt dan tot het besluit, dat het een produkt is 'lokaler, von dem Entwicklungsgang der grossen Kunstschulen unberührt gebliebener Kunstübung.'

Ziedaar dus weder een nieuwe onderscheiding, waaraan Dumont niet schijnt te hebben gedacht: werken uit dezelfde eeuw kunnen

1 Over andere '*altattische Grabstelen*' vindt men twee artikelen van Loeschke in de *Mittheilungen* van 1879, blz. 36 vlgg. en blz. 289 vlgg.

òf een typische òf een geheel plaatselijke beteekenis hebben. In het laatste geval kunnen zij zeer wel èn minder ontwikkeld èn tevens van later dagteekening zijn, dan andere werken, die hunne natuurlijke plaats vinden in de groote artistieke traditie van een land of een tijdvak. Er is hier geenszins een bloote mogelijkheid aanwezig, met name niet ten aanzien van het relief van Dermys en Kitylos. Uit een zuiver artistiek oogpunt heeft, gelijk wij zagen, Dumont, en met recht, dit relief voor ouder gehouden dan den Apollo van Tenea, voor bijna gelijktijdig met de oudste selinuntische metopen. Maar uit de inscriptiën blijkt, dat dit werk op zijn vroegst van het einde dor 6^{e}, misschien wel van het begin der 5^{e} eeuw is. Men zie M. Fraenkel's *Apollon aus Naxos*, Archeol. Zeitung, 1879, bl. 85, noot 2. Dit verschil tusschen kunsthoogte en dagteekening vindt alleen bij Koerte's onderstelling zijn natuurlijke verklaring.

De plaat, behoorende bij heb daareven genoemde artikel van Fraenkel in de *Archeol. Zeitung*, geeft de afbeelding van een bronzen beeld, dat tot de belangrijkste, jongere aanwinsten behoort van het berlijnsche Museum. Het heeft op de plinth een inscriptie, waaruit blijkt, dat Deinagores het gewijd had aan den vèrschietenden Apollo. Deze inscriptie is hoogstens van het eind der 6e eeuw, gelijk uit het hier gebezigde alfabet waarschijnlijk wordt gemaakt, vooral op grond eener vergelijking van dit alfabet met dat der inscriptie van den grafzuil van Alxenor, dat naar Kirchhoff ‘etwa um die Scheide des 6e und 5^{e} Jahrh,’ moet gesteld worden. Dit bronzen beeld behoort dus tot de kunst van de zesde eeuw. Als kunstprodukt doet het voor de Aegineten nauwlijks onder. Welk een waarschuwend verschijnsel! Ziedaar dus wat de zesde eeuw reeds kon leveren. Hoe voorzichtig behoort men dan niet te zijn! Hoe zeer zich te wachten van kronologische bepalingen te maken louter naar esthetischen maatstaf! Had dit brouzen beeld geen inscriptie, of waren wij door vergelijking met andere opschriften van Naxos niet in staat gesteld, aan het alfabet van dit bronzen beeld een vaste dagteekening te geven, dan zou het zeker niemand in het hoofd gekomen zijn, een beeld tot de 6^{e} eeuw terug te brengen, waarvan Fraenkel met het volste recht schrijven kon: ‘Das Werk macht in seiner liebevoll eingehenden Durchführung einen überaus erfreulichen Eindruck und nimmt durch seinen künstlerischen Werth einen hohen Rang unter den erhaltenen Denkmälern archaïscher Plastik ein.’ Bij de kronologische rang-

schikking van kunstwerken der 6e eeuw, zal men derhalve altijd rekening moeten houden met dezen Apollo van Naxos.

Onwillekeurig rijst de vraag of deze Apollo van Naxos in brons iets heeft uit te staan met den Apollo van Kanachos. Wanneer men de bronzen figuur in het britsch museum (*Specimens of ancient sculpture* I pl. 12, of Overbeck, *t.a.p.* I p. 109 fig. 14) voor een navolging van Kanachos' kunstwerk houdt, kan men moeilijk nalaten hetzelfde te gelooven van het bronzen beeld van het berlijnsche Museum.

5. O. Benndorf und O. Hirschfeld, *Festschrift zur fünfzigjährigen Gründungsfeier des archaeol. Institutes in Rom*, Wien, Carl Gerolds Solm, 1879.

Dit boek behelst (behalve een verhandeling *Zur Geschichte des latinischen Rechts* van Hirschfeld) een uitvoerig opstel van Benndorf *Ueber das Cultusbild der Athena Nike*.

Gaat men van den voet van de Akropolis te Athene naar de propyleën, dan heeft men ter rechterzijde een klein, merkwaardig gebouw, den tempel van Athena Nike, of Nike apteros. Over den tijd, waarin deze tempel gebouwd werd, zijn de debatten nog niet gesloten. Volgens sommigen was het de tijd van Kimon; volgens anderen die van het begin van den peloponnesischen oorlog, een verschil van dertig à veertig jaren. Een nader onderzoek omtrent het ‘Cultusbild’ der Godin kan deze diskussie verder brengen.

Hoe is men te Athene aan dat beeld gekomen? Benndorf geeft daarvan de volgende vernuftige voorstelling.

1o. Naast de Athena der Eleërs stond te Olympia een exvoto der Mantineërs, een Nike, vervaardigd door Kalamis, in navolging van een uit hout gesneden beeld van Nike apteros te Athene (Pausan. 5,26,6), d.i. dus van de Godin, die Nike niet tot bijnaam heeft, maar tot naam, tot uitdrukking van haar wezen: van Athena-Nike, die niet inderdaad ongevleugeld behoeft te worden gedacht.

2o. Bedenkt men nu, dat Kalamis de oudere tijdgenoot was van Fidias; dat Kalamis leefde onder het bestuur van Kimon, dan weet men dus, dat het ‘Cultusbild’ van Athena-Nike te Athene ouder was dan bijv. de bouw der propyleën (437 v. Kr.). Dat het veel ouder was, blijkt uit niets.

3o. Uit Heliodorus is bekend, dat dit ‘Cultusbild’ in de linkerhand

een helm droeg, in de rechter een granaatappel (Harpokration en Suidas). Merkwaardig; te merkwaardiger, daar de attische dichters en kunstenaars, gewoon op allerlei wijzen het ideaal der Godin te ontvouwen, den granaatappel niet vermelden, en, waar zij die eigenschappen van Athena aanroeren, die naar de gewone opvatting door den granaatappel worden gesymboliseerd, nooit aan dit symbool schijnen te denken, maar uitsluitend aan de vrucht van den olijfboom.

Zoo verkrijgt men dus een dubbel resultaat: het 'Cultusbild' van Athena-Nike te Athene niet oud, en evenmin oud in Attika de gewoonte om den granaatappel als symbool van deze Godin te gebruiken.

4°. Daarentegen, van de oudste tijden af aan tot ver in het tijdpak der Keizers van Rome, zien wij op de munten van Side, in Pamfylie, het veelvuldigst het beeld van Athena en dan altijd, bijna zonder uitzondering, in vereeniging met den granaatappel; ja over het algemeen heeft in de onderscheidene religiën van Side deze vrucht een geheel bijzondere beteekenis. Uit den eerdienst van Athena in Side ging de granaatappel over in dien van de bijzondere Tyche dezer stad gelijk in dien van de romeinsche Keizers, die op hun beurt tot beschermgoden der steden werden.

5°. Vindt men Athena met den granaatappel alleen in haar 'Cultusbild' en, op munten, met zekerheid alleen op die van Side weder dan ligt het toch voor de hand, de Athena van het 'Cultusbild' en de Athena van Side in onderling verband te brengen.

6°. Side ligt vijf uur oostelijk van den mond van den Eurymedon. Bij den Eurymedon heeft Kimon zijn beroemden slag geleverd. De Godheden van veroverde landen en van de plaatsen van het oorlogstooneel plachten door de overwinnaars medegevoerd te worden. Zoo zal de Athena Polias van Side na Kimons overwinning als Athena-Nike naar Attika, naar Athene gekomen zijn. Daarom zal zij hare plaats gevonden hebben, niet op de Akropolis zelve, maar onder andere geïmmigreerde, hypokraeische godheden; daarom droeg haar 'Cultusbild' den granaatappel; het was een blijvende herinnering aan haren oorsprong, aan de schitterende overwinning, die haar naar Athene had gebracht, haar, die juist onder alle godheden de naaste getuige van die overwinning was geweest; eene overwinning, waardoor een krijgsonderneming voltooid werd, welker beteekenis daarin ligt, dat zij de grootste met geluk gekroonde aanval mag heeten,

door den maritiemen bond van Delos, onder Athene's leiding, op de Perzen gewaagd. Door dezen aanval veroverde en verzekerde de bond zich het bezit van een uitgestrekt gedeelte van de kust van Klein-Azië, dat vroeger onzijdig was geweest of onderworpen aan den perzischen invloed. Aan de groote beteekenis dezer onderneming beantwoordde de dank der Atheners. Als een religieuse trofee uit het Oosten verrees de kleine tempel aan den opgang tot de Akropolis.

Is deze geheele konstruktie juist, dan moet de tempel van Nike apteros onder Kimon gebouwd zijn; maar dan wordt het ook buitengemeen waarschijnlijk, dat het ‘Cultusbild’ in dien tempel door Kalamis was vervaardigd, die dan zijn eigen werk in Olympia zal hebben herhaald voor rekening van de Mantineërs. Zulk een kunstenaar als Kalamis kon dan ook bezwaarlijk naar een ander dan naar zijn eigen model arbeiden.

Een plaat achter dit belangrijk geschrift geeft een dertigtal munten van Side, waarvan de origineelen zich bevinden in de kabinetten van Berlijn, Weenen, Parijs en Londen. De afdrukken zijn lang niet allen even duidelijk of duidelijk genoeg.

In verband met het hier door Benndorf als oostersch opgevat attribuut van den granaatappel, denkt men onwillekeurig ook aan den palmboom of palmtak, die als attribuut voorkomt hetzij in tempels van Athena, hetzij bij beelden van Athena en Nike. Het exvoto der Atheners te Delphi ten dank voor de overwinning bij den Eurymedon, - een verguld Palladion - rustte op een palmboom, volgens Pausanias 10. 15. 4 en Plutarchus, Nicias, 13. 3. In de Athena-cella van het Erechtheion ving een palmboom den rook op van de gouden lamp in dat heiligdom. Op een ex-voto relief in den Louvre staat een krijgsman met een palmtak in de hand naast een Palladion. Ook zij men opmerkzaam op den interessanten katalogus van Elische munten, voorkomende in *Numismatic Chronicle*, 1879, Part. IV, van de hand van Percy Gardner, met een reeks van fotografische afbeeldingen. Meer dan eens ziet men hier Nike met den palmtak (Verg. Periode 2, n°. 6, Periode 4, n°. 1).

h) Schilderkunst, vazen.
1. Euphronios. 2. Leda. 3. Perseus. 4. Fenicië en Griekenland.

Over dit onderwerp zijn, zooveel ik weet, in den laatsten tijd, op éene belangrijke uitzondering na, geene werken uitgekomen.

Maar ik las een drietal opstellen, behandelende schilderingen op vazen; opstellen, die, ofschoon in ongelijke mate, mij toeschijnen de aandacht te verdienen.

1. De eerste en uitvoerigste studie is van Wilhelm Klein, en te vinden in de *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe*, Bd. 29, uitgegeven te Weenen bij Gerold's Sohn. Haar titel luidt: *Euphronios, eine Studie zur Geschichte der griechischen Malerei*; een leerrijke bijdrage in verband met hetgeen anderen reeds over dit onderwerp geschreven hebben. Men kan vergelijken Brunn, *Geschichte der griechischen Künstler*, Dl. 2, blz. 682 vlgg.

2. De tweede verhandeling is van Dr. Kékulé: *über ein griechisches Vasengemälde mit* 10 *Abbildungen im Text und einer Tafel im Lichtdruck*. Deze plaat stelt de vaas in kwestie voor, waarvan de schildering betrekking heeft op de sage, vermeld Paus. 1, 33, 7. 8.

Er is in den laatsten tijd nauwelijks een geschrift uitgekomen, dat de waarde der archaeologie, niet slechts voor de exegese, maar ook voor de kritiek van den tekst der oude schrijvers praktisch beter in het licht stelt.

3. De derde verhandeling is van Albert Dumont en te vinden in de hierboven genoemde *Études d' Archéologie Athénienne* van dien schrijver. Het onderwerp van deze vaasbeschildering is de mythe van Perseus en de Gorgonen. Dumont geeft geene vergelijkende studie van al de vazen, aan dit onderwerp gewijd; hij stelt zich slechts voor ‘d'indiquer l'intérêt pour les études céramiques du vase que nous avons fait dessiner, de marquer dans cette manière de représenter le mythe plusieurs caractères qui, pour ne pas être entièrement nouveaux, sont cependant assez rares jusqu'ici.’

4. Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'Archéologie orientale. L'imagerie phénicienne et la mythologie iconologique chez les Grecs. Prem. Partie. La coupe phénicienne de Palestrina avec huit planches*. Paris, Ernest Leroux, 1880. (Reeks van artikelen, overgedrukt uit het *Journal Asiatique*).

De eene uitzondering, die ik zooeven bedoelde, is dit belangrijke werk van Clermont-Ganneau. Sedert lang scheen mij de grieksche kunst producent zoowel als tolk van grieksche mythen; ik zou het waarschijnlijk nooit hebben durven uitspreken, eer ik dit boek

had gelezen. Het heeft tot hoofdonderwerp de gewichtige vondst die in 1876 in de omstreken van Palestrina, van het oude Praeneste, werd gedaan door de heeren Bernardini, en waarvan Helbig een verslag gaf in het *Bulletino dell' Instituto di corrispondenza archeologica*, Roma n°. VI, 1876, blz. 117-131, onder den titel *Scavi di Palestrina*. Maar aan de behandeling van dit hoofdonderwerp gaat vooraf een Inleiding (blz. I-XXXIX), die voor mij nieuwe en in hooge mate belangwekkende gezichtspunten opent en een woord van den titel verklaart, dat op het eerste lezen verwondering kan baren: '*mythologie iconologique*.'

De stelling, door Clermont-Ganneau in deze inleiding ontwikkeld, is deze: naast de verklaring van het ontstaan der mythen, uit gewaarwordingen, door natuurverschijnselen te weeg gebracht (Roscher); naast de verklaring van dat ontstaan uit een misverstand van dichterlijke, hyperbolische taal (Max Müller), moet een plaats worden ingeruimd aan een derde verklaring, aan deze: feniciërs hebben in groote menigte vazen geïmporteerd, waarop zij verhalen in prent hadden gebracht; de Grieken zagen die prenten en wisten niet wat zij voorstelden. Nu ging hun fantasie aan het werk en dichtte een verhaal, dat bestemd was rekenschap te geven van hetgeen de prent voorstelde, of van hetgeen zij bij vaak zeer gebrekkige waarneming meenden, dat de prent voorstelde. Dit hun dichten gaf de *légende* van de teekening, schiep dus de mythen.

Behelst deze stelling waarheid, dan komt er een opmerkelijke omkeer in de betrekking tusschen mythen en vazen, gelijk men haar tot dusver had opgevat. Tot dusver nam men aan, dat de mythen steeds in tijd vooraf waren gegaan aan de vaasbeschilderingen, die ze illustreerden. Volgens de theorie van Clermont-Ganneau moet zeer dikwerf juist het omgekeerde aangenomen worden. Niet de mythe was eerst, en daarna de illustratie; maar de teekening, die iets voorstelde dat men niet meer begreep, was eerst, en daarna de mythe. Mij valt daarbij in, wat van Gavarni wordt medegedeeld. Men vroeg hem, waar hij gewoonlijk mee begon: met de karikatuur of met de *légende*. Met de eerste was zijn antwoord; zij zelve verhaalt mij, wat er onder moet staan. Indien men nu eens een teekening van Gavarni had weggenomen, eer hij er iets onder had geschreven, en die teekening ver buiten Frankrijk, naar een ander volk had gebracht, even onbekend met fransche toestanden als begaafd met een levendige

verbeeldingskracht, dan zou dat volk van die teekening iets hebben gemaakt, er iets onder hebben geschreven: een nieuwe *légende*, in waarheid een legende of mythe. Ziedaar wat in Griekenland met de onbegrepen fenicische vazen zal zijn gebeurd, en ziedaar wat tal van grieksche mythen zal hebben doen ontstaan, die nu op hun beurt weer aanleiding gaven tot nieuwe plastische voorstellingen, waarbij misverstand en de fantasie van den kunstenaar nieuwe trekken aan den mythe toevoegden.

Nog van een tweede stelling of onderstelling wil Clermont-Ganneau uitgaan bij de verklaring der fenicische vazen. Waar blijkbaar een persoon, dier of voorwerp meer dan eens voorkomt op dezelfde vaas, neemt hij aan, dat de geheele handeling, voorgesteld op die vaas, verdeeld moet worden in even zoovele tooneelen als de herhaling plaats grijpt, zoodat wij een doorloopende geschiedenis voor ons hebben, waarin dezelfde hoofdfiguur ons in verschillende, op elkander volgende, toestanden wordt voorgesteld. Dezer dagen trof mij hetzelfde *procédé* op een der miniaturen van het lijden van Jezus.

Naar deze tweede onderstelling heeft Clermont-Ganneau de voorstellingen van den schotel van Palaestrina met uitstekend gevolg gegroepeerd, en daardoor licht gabracht, waar de bovenvermelde beschrijving van Helbig niets dan verwarring gaf te zien. Om te kunnen beoordeelen, in hoever zijne eerste stelling proefondervindelijk wordt bevestigd, moeten wij het vervolg van deze buitengemeen boeiende studie afwachten.

Dankbaar voor de ruimte, mij tot dusver in *de Gids* afgestaan voor mededeelingen, die in het wetenschappelijk Repertorium te huis zouden behooren, dat eens door de belangstelling van velen in Nederland mogelijk blijke, wensch ik geen verder beroep te doen op de gastvrijheid der Redaktie, maar weldra van eene andere gelegenheid gebruik te maken, om mijne Mededeelingen haren weg te doen vinden tot hen bij wie zij welkom zijn.

A. PIERSON.

's Nachts in de sneeuw. (Uit het Fransch van Guy de Maupassant.)

Beweegloos ligt het veld in donzen wintervacht;
Geen kreet, geen ademtocht; het leven is geweken;
Slechts hoort men nu en dan de doodsche stilte breken
Door 't huilen van een hond, die ronddoolt in den nacht.

Geen zangen in de lucht, geen grasspriet meer ontloken;
De winter heeft elk lied en elke bloem gedood.
De boomen steken, van hun blaadrendos ontbloot,
Hun wit geraamte omhoog, als droeve, norsche spoken.

De bleeke maan schijnt in de bloemelooze gaarde;
't Is of zij 't koud heeft aan den hemel zoo alleen;
Zij laat haar doffen blik ver weiden over de aarde,
Ziet alles doodsch en naakt in 't rond, en spoedt zich heen.

Koud vallen ze op ons neer, haar laatste zilvren stralen,
Fantastisch schijnsel, dat ze, al gaande, nederstrooit;
En, met den wondren glans van 't bleeke licht getooid,
Blinkt in de vert' de sneeuw in de eenzaam stille dalen.

O welk een nacht is 't voor de vogels in het woud!
Een wind als ijs giert om, de wilde stormen huilen;
Geen looverdak in 't rond, om voor het weer te schuilen;
Geen slaap verkwikt hen meer; zij hebben 't veel te koud.

En bevend zitten ze, verwilderd en verstomd.
Op d' afgedorden tak, met ijzel overtogen,
En staren naar de sneeuw met angstig zoekende oogen,
En wachten, wachten op den nacht, die maar niet komt.

J.N. VAN HALL.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 November.

'Ik verwacht, dat weldra verblijdende tijdingen uit Dulcigno zullen aankomen; ik verwacht spoedig bericht, dat het wellicht reeds overgegeven is, en ik stel er prijs op, dat mijn goede vrienden in de City dit het eerst uit uw mond vernemen'. Dus luidden ongeveer twee telegrammen van den Sultan, door Gladstone op het gewone G u i l d h a l l b a n q u e t , den 9^{den} November ter kennisse gebracht van het publiek. Men zij gerust, wij komen niet op het Oostersche vraagstuk terug; wij zullen Dulcigno laten in den toestand, waarin het sinds maanden verkeert, van binnen kort overgegeven te zullen worden; wij kunnen dit veilig doen, nu Gladstone zelf zijn hart er van heeft afgetrokken. Er is wellicht niemand in Europa, wien de quaestie niet hartelijk begint te vervelen, en de geringe belangstelling, die de gasten aan het feestmaal der City wijdden aan het gedeelte van Gladstone's redevoering, dat zich daarmede bezighield, gelijk de openhartigheid, waarmede de premier thans erkende, dat het Europeesch concert een moeilijk te hanteeren instrument is, teekenen die gemoedsstemming. Of Gladstone, thans de zaak min of meer humoristisch beschouwende, daarom met den loop, dien zij genomen heeft, tevreden is? Misschien is er reden te denken aan de ondeugende opmerking van een turksch blad over Goschen, dat diplomaten, die zich blijmoedig voordoen, doorgaans min tevreden gestemd zijn, en diplomaten, die een effen en strak gezicht vertoonen, inwendig jubelen van blijdschap. Doch hoe dat zij, er zijn wel ernstiger belangen, die voor het oogenblik den premier bezighouden, en er was alle reden het buitenland een poos te laten rusten. De gasten der City hadden slechts ooren naar wat hun over Ierland werd gezegd, en geheel Engeland wachtte in spanning af, welk politiek programma tegenover het ongelukkige eiland dien Dinsdag zou worden ontwikkeld. Gladstone moest open-

hartig erkennen, dat het kabinet zich bedrogen had gezien in zijn verwachtingen, als zou de gunstige weersgesteldheid en de goede oogst van dit jaar een eind hebben gemaakt aan de beroeringen, geboren uit den nood der vroegere drie. Om een einde aan die steeds terugkeerende sociale woelingen te maken, zou het zeker noodig zijn verbeteringen aan te brengen in de wetgeving op het grondbezit, maar vóór alles - de redenaar legde daarop nadruk, en de algemeene *cheers* getuigden van de instemming van zijn gehoor - moest de wet worden gehandhaafd en moest gewaakt worden voor de veiligheid van leven en eigendom. De bestaande wetten zouden, naar hij vertrouwde, voldoende zijn om die veiligheid te verzekeren, doch zoo het tegendeel mocht blijken, zou het kabininet zich niet laten weerhouden om - karakteristiek is het, dat volgens de verslagen der bladen hier de *cheers* overgingen in *loud cheers* - aan het parlement buitengewone bevoegdheden te vragen.

De toestand schijnt in Ierland inderdaad bedenkelijker dan ooit. Men moet zich dien evenwel niet zoo voorstellen, als ware geheel het land aan de revolutie ter prooi en nergens leven en goed zeker. Dit is zoo weinig waar, dat integendeel, evenals in Moore's dagen, de schoone, met juweelen getooide maagd allerwege het ‘groene eiland’ zou kunnen doorwandelen, vertrouwende *‘upon Erin's honour and Erin's pride.’* Zelfs in die streken van West en Zuid, die als naar gewoonte het onveiligste zijn, in de eerste plaats in het schoone, maar onvruchtbare, veen- en moerasrijke graafschap Mayo, kan een vreemdeling (volgens een speciaal correspondent der *Dayly News*, die d i s t u r b e d I r e l a n d bereist) overal gaan, op elk uur van dag of nacht, alleen en ongewapend, en zelfs in de herbergen op het platteland behoeft hij geen bijzondere voorzorgen te nemen. Maar wee, zoo hij een Engelsch landheer is, of een agent van zulk een grondeigenaar, of ook een pachter, die het land van een uitgezetten voorganger heeft gepacht, of eindelijk een Schotsche *grazing farmer*, wiens bezit van grond natuurlijk diefstal heet aan het volk van Ierland, - voor hem wordt bij het overigens goed- en luchthartige volk geen genade gevonden. En als een van die e x t e r m i n a t o r s , zooals het volk hen noemt, wier eenig doel immers is de Ieren te doen verhongeren of uit hun land te verjagen, valt door de onzichtbare hand der wrake, is er geen denken aan, dat de schuldige zou kunnen worden opgespoord of gestraft. Zij, die de solidariteit der verdruk-

king torschen, nemen ook gaarne op zich de solidariteit der schuld. De moordenaars zijn veilig, want geen Ier is er te vinden om tegen hen te getuigen, geen Iersche jury om het schuldig over hen uit te spreken. Doch dit alles zijn verschijnselen, die zich ook bij de vroegere opstanden hebben vertoond, zelfs doorgaans met meer verschrikkingen omringd dan thans. Al is ook een kreet van ontzetting door heel Engeland opgegaan, toen er een Lord is doodgeschoten, men moet niet vergeten, dat het aantal moorden tot nog toe uiterst gering is, en dat voor de gruweldaden der *White boys*, die de pen haast aarzelt te beschrijven, het eenvoudige geweerschot in de plaats is getreden. Daarentegen is de organisatie wel zoo goed als ooit te voren: de *Land League* heeft haar vertakkingen overal, na het afschaffen der *Peace Preservation Act* zijn onophoudelijk vuurwapenen aangekocht, en thans kunnen eenige duizenden gewapende mannen binnen tien uren tijds door het verbond onverschillig op welk punt van het eiland samengetrokken worden.

Wat den toestand echter naar waarheid zoo bijzonder bedenkelijk maakt, is naar ons voorkomt het eigenaardig karakter van dezen opstand. De vroegere opstanden waren òf uitsluitend politieke, als de tastbare onrechtvaardigheid der opgedwongen en halsstarrig gehandhaafde wetgeving een uitbarsting vergoelijkte, òf de gevolgen van een tijdelijken hongersnood en ellende, zoo die tot een mate was gestegen, dat zij de toerekeningsvatbaarheid bij de tot wanhoop gedrevenen bijkans wegnam. Thans niets van dien aard. De aardappeloogst was goed en turf is er in overvloed: wat heeft de Ier meer noodig om den winter getroost tegemoet te gaan? Uitsluitend politieke grieven heeft hij bijna niet meer; de kloof tusschen de rechten van den Ier en den britschen burger is althans zoo ver gedempt, dat niet alleen de R e p e a l-beweging geen enkelen aanhanger meer heeft - O'Connell's lijkwa was trouwens reeds haar sterfbed - maar zelfs de H o m e R u l e-beweging slechts weinig weerklank vindt bij de massa's. Geheel en al is het sociaal karakter op den voorgrond getreden. De oeconomische toestanden lagen altijd wel op den bodem van ieder verzet, maar nooit heeft zich als thans het bewustzijn uitgesproken, dat een duurzaam betere toestand alleen door ingrijpende wijziging der wettelijke en oeconomische verhoudingen mogelijk is, nu in den tijd van betrekkelijke welvaart de Iersche pachters zonder politieke bijoogmerken als één man eischen: verandering van de wetten op

het grondbezit. Het ligt dan wel voor de hand, dat het proces, door de regeering tegen de agitators op het touw gezet, geen blijvend goed kan uitwerken. Met dit beweren is geen afkeuring van dat proces bedoeld. Immers, hoe men over de grieven der Ieren denke, de opruiende en aanhitsende taal van de leiders der L e a g u e is onverdedigbaar, en er was voorzeker alle reden de parlementsleden Parnell, Dillon, Biggar, Sullivan en Sexton met negen hunner satellieten te vervolgen uit hoofde van het smeden eener samenzwering tegen de wet (*conspiracy to prevent the payment of rent, the enforcement of loyal processes and the letting of farms and to coerce certain of the Queen's subjects by a system of terrorism.*) Maar de staat van zaken is thans geheel anders dan bij het beroemde staatsproces tegen O'Connell. Al beging de regeering toen ook *blunder* op *blunder* en al eindigde de zaak ten slotte ook met de vrijspraak van den volks-menner, toch was hij vernietigd, omdat niemand meer geloofde in zijn politiek ideaal, dat hij door de macht zijner ontzettende persoonlijkheid zijn blinden volgers een tijdlang had weten voor te tooveren; thans, al zal de regeering ook een schitterende zege weten te bevechten over de pygmeeën, die zij sleept voor haar rechterstoel, de sociale nooden, door hen niet gaschapen, blijven, en nieuwe mannen zullen gevonden worden om zich tot echo te maken van de klachten, die daar opstijgen uit de scharen der onterfden, uit de diepste lagen dier rampzalige maatschappij.

Eenige cijfers, dikwijls welsprekender dan lange schilderingen, mogen dien maatschappelijken toestand kenschetsen. De bodem van Ierland behoort aan 25,000 grondeigenaars, die meer dan 10 acres bezitten, van wie dus reeds velen het als een bespotting moeten beschouwen grondeigenaar genoemd te worden. Die grondeigenaars bezitten 600,000 pachthoeven, bewoond door 7 à 8 honderdduizend families. Van die boeven zijn er 400,000 kleiner dan 30 acres, 300,000 kleiner dan 15 en 130 zelfs kleiner dan 5. In de graafschappen Donegal, Galway en Mayo zijn er 54,000 die minder dan £ 4 pacht doen; één enkel landgoed in Connaught telt er 3900, die een lagere pachtsom betalen. Er zijn op al die hoeven o.a. 156,000 hutten, met het slijk opgebouwd, die slechts één vertrek tellen, en waarin 228,000 huisgezinnen samenhokken. Onder de landheeren, grootendeels Engelschen, zijn er verscheidenen die £ 20 à 80,000 revenuen hebben.

De oorzaken van deze wanverhouding en van de ellende der meeste

kleine pachters zijn gemakkelijker aan te wijzen dan de geneesmiddelen. Iedere Ier, die het platteland bewoont, wil nu eenmaal niet anders zijn dan landbouwer of veefokker, en bij de betrekkelijk dichte bevolking wordt de pacht der hoeven door de buitensporige navraag zoo hoog mogelijk opgedreven. Met de grootste zorgeloosheid worden pachtsommen beloofd, die men van te voren weet niet te kunnen betalen; er zijn voorbeelden bekend, dat voor een hoeve van £ 50 geboden werd tot £ 450. De pachter is daardoor bijna voortdurend in schuld bij den landheer. Van verbetering van toestand door wetenschappelijker cultuur van den weinig vruchtbaren bodem geen sprake, om de zeer geldige redenen, dat de pachter bekwaamheid en kapitaal mist en dat, al had hij ze, het ontbreken van de zekerheid, dat hij ook de vruchten van zijn arbeid zou trekken, hem zou afschrikken. De landheer toch heeft het recht hem weg te zenden, wanneer het hem goeddunkt, zonder eenige verplichting om te vergoeden, wat hij aan zijn land verbeterd heeft. Zoo leeft dan de pachter van seizoen tot seizoen voort, zich voedende met de noodige aardappelen, terwijl de rest van zijn oogst dienen moet, voor zoover dat gaat, om de pachtpenningen te betalen, verarmen de en achteruitgaande, totdat een slechte oogst hem geheel tot den bedelstaf brengt. Inmiddels heeft hij, de katholieke Ier met het Celtenbloed in de aderen, een kapitaal van verbittering opgehoopt tegen de Protestantsche Engelschen, die tweemaal den grond van zijn land als buit verdeeld hebben en die ver van Ierland zich zorgeloos vetmesten met de vruchten van zijn grond.

Schromelijke overdrijving, zegt gij? Inderdaad, het ziet er niet overal zoo erbarmelijk uit. Wij moeten beginnen met een uitzondering te maken voor het Noordoosten, waar het *Ulster tenant-right*, den pachter een blijvend belang in den grond toekennende, het vormen van een welvarender en tevredener landbouwersstand in de hand heeft gewerkt, en voor enkele streken in het Zuiden, waar verstandiger regeling van de verhouding tusschen landheer en pachter, als bijv. de *Portsmouth custom*, onlangs door Lord Lymington met zoo verleidelijke verven geschilderd (October-nommer *Nineteenth Century*) een voorbehoedmiddel is tegen betreurenswaardige botsingen. Maar zelfs, waar het betreft dat deel van Ierland, waar het stelsel van *tenants at will* onbeperkt heerscht, ontbreekt het geenszins aan lichtpunten. Vele grondeigenaars zijn zeer lankmoedig in het gebruik

maken van hun recht tot verdrijving der wanbetalers. Het a b s e n t e e i s m dier landheeren, waarover zoozeer geklaagd wordt, omdat het de bevolking blootstelt aan de willekeur van meedoogenlooze agenten en omdat het grondeigenaars en pachters meer en meer van elkaar vervreemdt, is veel minder algemeen, dan men vermoedde. Dit bleek onlangs uit een merkwaardige statistiek, die het getal der groote landheeren, op of bij hun bezitting wonende, berekent op 3589, wier gronden 46 pct. van den ganschen grondeigendom waard zijn, en het geta! van hen, die zelden of nooit in Ierland zijn, slechts op 1443, samen 15 pct. van den grondeigendom bezittende. Verder hebben de *Encumbered Estates Act* en *Irish Land Act* het toenemen van den kleinen grondeigendom onder de Ieren zelf bevorderd. Eindelijk is het bewezen, dat vele pachters, die met hart en ziel aan de beweging deelnemen, volkomen in staat zijn hun pacht te betalen, maar eenvoudig niet willen.

Dit alles zij toegegeven, maar deze enkele lichtpunten kunnen het oog niet doen sluiten voor de schaduwzijde, die noodzakelijk aan het s t e l s e l kleeft. Het is een feit, dat, terwijl het land zijn kinderen niet voeden kan, nog 4.700.000 acres volkomen braak liggen, omdat de eigenaars er geen kapitaal in kunnen of willen steken om het te ontginnen. Het is een feit, dat, terwijl de landbevolking steeds toeneemt, een verlichte en welvarende handwerkers- en handelsklasse in het binnenland ontbreekt, en allen elkander in den weg staan bij de vraag om land. Het is een feit, dat de twee genoemde wetten, al hebben zij enkele weinige van kapitaal voorziene pachters vergund eigenaar te worden, aan den anderen kant groot kwaad hebben gesticht, omdat zij speculanten lokten, die land hebben opgekocht en over 't algemeen veel hardvochtiger zijn tegenover de pachters dan de landheer, die voor de huurders van zijn erfgoed nog licht iets meer gevoelt. Het is een feit, dat het aantal uitzettingen van pachters in dit jaar schrikbarend hoog was en dat de cultuur slecht blijft, waar dat Damocles-zwaard den bebouwer boven het hoofd zweeft. Zoolang zulk een toestand rechtens bestaat, moeten de feitelijke gevolgen steeds dezelfde zijn. De engelsche bladen vloeien over van staaltjes, die bewijzen, hoe ingeworteld de overtuiging is bij het volk, dat de verhouding tusschen landheer en pachter radicaal onrechtvaardig is. Wij noemen de gevallen van mrs. Gardiner en Captain Boycott. Mrs. Gardiner bewoont bij

Ballina in Mayo een landhuis te midden van uitgestrekte bezittingen die in kleine hoeven verpacht zijn. Zij liet enkele wanbetalers onbarmhartig uit hun land zetten; het gevolg was, dat nagenoeg allen ophielden te betalen. Dag op dag ging zij daarop voort met haar executies. De gewapende macht moet haar daarbij steunen niet alleen, maar moet ook haar landhuis bewaken, dat geheel als een vesting is ingericht, waarbinnen zij, van de wereld afgezonderd met nog een dame en een schaapherder als bediende leeft. De enkele malen, dat zij uitgaat om benoodigdheden te koopen, begeleidt haar een gewapend escorte. Onlangs wilde zij een 20-tal kleine pachters uit hun hoeven zetten, van wie geen enkele er aan dacht te betalen; de sub-sheriff echter had medelijden met hen en betaalde voor hen aan pacht de som van £ 140 als voorschot, en zie, terwijl niemand de huursom aan de eigenares had willen afdoen, werd binnen enkele weken dat voorgeschoten geld op een paar pond na aan den sub-sheriff terugbetaald. Merkwaardiger nog is het geval van Captain Boycott, dat stof voor een aangrijpende novelle zou kunnen leveren. Boycott heeft van Lord Erne een hoeve in pacht en is tegelijk agent voor dien grondbezitter, die zijn goederen heeft in het zuiden van Mayo bij de Corrib- en Maskmeeren. De agent kwam zonder buitengewone hardheid stipt de bevelen van den landheer tegenover de pachters na. Hij werd deswege in den ban gedaan door het verontwaardigd landvolk; niemand wilde werken op zijn land; zijn bedienden verlieten hem een voor een; zijn leveranciers dorsten hem niet langer van levensbenoodigdheden voorzien. Hij was genoodzaakt met zijn vrouw en een paar verwanten den veldarbeid te verrichten, steeds bewaakt door een bedekking van constabels met geladen geweren. In zijn huis was een garnizoen gelegerd om hem te beschermen. Hoe hij zich intusschen beijverde, het was niet mogelijk den oogst zonder hulp binnen te halen, zoodat er voor £ 500 aan aardappelen alleen in den grond zou moeten verrotten Toen besloot de protestantsche bevolking van Ulster, verontwaardigd over dit terrorisme, een expeditie uit te rusten te zijner bevrijding. Daar het te vreezen was dat dit avontuurlijke plan op bloedvergieten zou uitloopen, werd een vrij sterke krijgsmacht te Ballinrobe gestationeerd, en op Forsters bevel werd gevorderd dat de expeditie zich tot een 50-tal zou bepalen, die zonder wapenen moesten komen; anders kon de regeering niet op zich nemen hen te beschermen. Gelukkig waren

de Ulstermannen zoo verstandig hieraan gehoor te geven, en de expeditie is vreedzaam afgeloopen, al hebben de mannen der League ook luide hun stem verheven tegen den smaad, Connaught door een inval uit Ulster aangedaan.

Genoeg om den toestand te teekenen, maar nu het geneesmiddel. Er was een tijd, toen men van emigratie en van niets dan emigratie heil verwachtte. Reeds Stuart Mill sprak over die richting het vonnis uit met het korte en kernachtige woord: ‘Als de bewoners van een land dat land *en masse* verlaten, omdat de landsregeering hun daar geen plaats weet te bereiden, geschikt om te leven, dan is die regeering geoordeeld en veroordeeld.’ Nog zijn er politici, die eischen in naam der vrijheid, dat er niets worde gedaan, tot wier tolk zich Lord Sherbrooke maakte in een tijdschriftartikel, dat in doctrinarisme en oppervlakkigheid moeilijk zijn wedergade zal vinden (Novembernummer van de *Nineteenth Century*). Allen, die daarentegen gelooven, dat de staatmanskunst nog iets anders is dan rustig toezien, wat uit den strijd der maatschappelijke belangen mag voortspruiten, zijn het hierover eens, dat, zoo ooit, dan hier de plaats is voor den staat om in te grijpen en naar verzoening te trachten. Geef den pachter een blijvend recht in het land, was steeds de grondtoon van alle hervormingsplannen. Niet ten onrechte, want vastheid van bezit geeft hart voor dat bezit, moed om te verbeteren, vertrouwen op de toekomst. Maar... vraagt men nu verder naar bijzonderheden, wat tal van plannen doen zich dan niet voor! Wij zouden onze perken ver te buiten gaan, wilden wij hierover in critische beschouwingen treden, doch een blik op de historie kan ons wellicht nog helpen aan een les voor de toekomst. Men heeft er namelijk aan herinnerd, dat, toen in 1842 jong-Ierland, vertegenwoordigd door Duffy, Dillon en Davis, in het blad *the Nation*, als redmiddel pleitte voor *a valuation of the Land and perpetuity for the tenant*, zeer velen onder hun partij zulk een maatregel te kras vonden. Langzamerhand ging men intusschen verder en werd de algemeene eisch samengevat in wat men de drie F's noemde n.l. *fixity of tenure, fair rent*, waarbij in 't midden wordt gelaten, wat nu eigenlijk *fair* is, waaromtrent de opvattingen nog al zullen verschillen, en *free sale*, waarmee bedoeld werd een recht voor den pachter om zijn belang in het land aan den hoogsten bieder te verkoopen. En thans is daarmede al niemand meer tevreden. 't Zijn

nu de meest gematigden, die instelling vragen eener commissie om te handelen over den aankoop van groote goederen en om die aan de pachters in eigendom over te dragen tegen een prijs, bij jaarlijksche betaling af te lossen, terwijl de meest geavanceerden gedwongen onteigening van alle goederen willen ten bate der pachters, die door ettelijke jaren pachtbetaling zonder nadere vergoeding eigenaars zouden moeten worden. Geen wonder, dat de grondeigenaars spreken van een schandelijk roofstelsel, wat niet wegneemt, dat zij toch tot eenige opoffering zullen moeten besluiten. Hebben ook hun voorvaderen het land niet geroofd? Wel is het huidige geslacht daaraan persoonlijk onschuldig, maar weinig is hij doorgedrongen in de geschiedenis der maatschappij, die niet weet, dat daar een Nemesis heerscht, wier oordeel luidt: solidariteit van schuld, en wier vonnis: solidariteit van boete. En als men de bittere vruchten ziet, die het onrecht van voor eeuwen thans nog afwerpt, en als men hoort naar die stemmen der verdrukten, die al onstuimiger worden in hun eischen, dringt dan de overtuiging zich niet op, dat gehandeld moet worden? De geest van Macaulay roept het nog den staatslieden van onze dagen toe: ‘doet concessiën, zoolang het nog tijd is, want eenmaal zult gij toch gedwongen zijn ze te doen, *when they will be regarded, not as a great act of national justice, but as a confession of national weakness*’[1].

Bijna zouden wij voor dezen socialen strijd de meer geruchtmakende - ook altijd belangrijker? - parlementaire schermutselingen vergeten, waartoe nagenoeg overal in Europa de opening der kamers weder het sein heeft gegeven. In bonte dwarreling trekken al die vergaderingen voor onze oogen voorbij, eerst de nederlandsche en hongaarsche kamers, dan de pruisische landdag en de delegaties der beide rijkshelften van de oostenrijksch-hongaarsche monarchie, vervolgens de belgische en fransche, de deensche en italiaansche parlementen, terwijl op den laatsten dag der maand de oostenrijksche rijksraad de rij zal sluiten. Wij kunnen niet aan die allen onze aandacht schenken; het zou trouwens een vermoeiende en eentonige bezigheid zijn, wilden wij ons bepalen bij al die financieele discussiën, waartoe in de herfstmaanden de aanbieding der begrootingen aanleiding geeft, begrootingen, die met haar chronische tekorten telken jare weer de vraag doen rijzen, hoelang nog de natiën moeten zuchten onder de lasten

1 Cf. zijn rede over *the Church of Ireland*.

haar door voortdurende uitbreiding van leger en vestingkosten opgelegd. Overigens zijn zij nog te kort bijeen om meer stof ter behandeling te verleenen[1], de fransche kamer altoos uitgezonderd, die slechts een uur vergaderd behoeft te zijn om een minister-crisis uit te lokken. Een paar aanteekeningen mogen wij niet achterwege laten.

In de eerste plaats verdient het vermelding, dat ditmaal op de nederlandsche kamer de oogen van het buitenland, bepaaldelijk van de geleerde wereld, gevestigd waren, nu zij den alouden *Code Pénal* door een nieuw strafwetboek verving, consequenter nog dan de hooggeroemde hongaarsche en italiaansche wetboeken op den grondslag der moderne wetenschap gebouwd.

In Italië belooft de aangevangen zitting de heilzaamste gevolgen voor de natie te hebben, als het ministerie er in slagen mag zijn ontwerp tot opheffing van den gedwongen koers tot wet te verheffen, waardoor het muntwezen een stevigen grondslag zal erlangen, de internationale handel een breedere vlucht zal nemen. Weet de linkerzijde het volk deze onberekenbare weldaad te bewijzen, zij zal dan eindelijk getoond hebben met recht de erfenis der rechterzijde te hebben aanvaard, wier groote staatsmannen, die Italië's eenheid hebben geschapen, langzamerhand allen heengaan, nu onlangs de voortreffelijke Ricasoli, als onze Thorbecke ‘een magere, hoekige, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten.’ Het bestuur dier linkerzijde staat niet langer wankel: een verblijdend bewijs daarvoor kon het ministerie vinden in de houding, die het volk te Genua en Milaan aannam tegenover den grijzen vrijheidsheld van Caprera, toen het hem met ontzaggelijke dankbaarheid en geestdrift inhaalde, en echter zijn blinde woede tegen de regeering geen enkele ongeregeldheid ten gevolge had: - dat de linkerzijde dan toone mannen te hebben, in staat om de taak van een Cavour, een Ricasoli, een Lamarmora over te nemen.

België in de derde plaats, waar de heftige discussiën, die met het bijeenkomen der kamers verwacht werden, wel niet terstond losbarstten, maar zeker niet lang kunnen uitblijven. Nergens wijder dan hier gaapt de klove tusschen het clericalisme en het liberalisme, en, werd tijdelijk door de onaf hankelijkheidsfeesten aan de verbitterde partijschappen het zwijgen opgelegd, te feller is daarna de strijd weer ontbrand. Het afbreken der betrekkingen met het Vaticaan, de

1 Terwijl wij schreven, werd te Berlijn de interpellatie over de Joden-quaestie behandeld, waarover ons thans de gelegenheid ontbrak in bijzonderheden te treden.

school-enquête, het openbaar maken van het d o s s i e r -Dumont verschaften maanden lang stof aan de dagbladpers, zullen thans stof opleveren voor de parlementaire debatten. Gaat het onzen lezers als ons, dan is de lust niet zeer groot thans een terugblik te slaan op den pennestrijd, door die gebeurtenissen veroorzaakt. Er is aan beide zijden vrij wat onheilig vuur gebrand op het altaar der verontwaardiging. En wat bepaaldelijk de historie-Dumont betreft, die men zoo gaarne tot een wereldgebeurtenis zou willen opblazen, zij boezemt ons matig belang in. Inderdaad weten wij niet waarvan meer te moeten walgen: van de slinksche treken, waardoor de machthebbenden der kerk gepoogd hebben zich van een gevaarlijk zeloot te ontdoen; van de lichtvaardigheid, waarmede de afgezette prelaat om zich te wreken de vertrouwelijkste brieven en de meest geheime bescheiden voor het licht der openbaarheid heeft gebracht; of van het leedvermaak, waarmede de liberalen gewroet hebben in dat slijk, om tot de merkwaardige ontdekking te komen, dat ook geestelijken, ja hooge kerkvoogden, menschen zijn, die kunnen kuipen en knoeien, kleingeestig en verraderlijk, naijverig en wraaklustig wezen evenals gewone menschenkinderen. Op de breuk met het Vaticaan, waarover wij reeds spraken, en op de school-enquête is wellicht aanleiding terug te komen, als de parlementaire strijd daarover wordt gestreden.

Na deze korte uitweidingen moeten wij weder wat uitvoeriger bij Frankrijk stilstaan. Tragi-comisch als de navale demonstratie was de daar plotseling uitgebroken crisis, een oude en toch altijd nieuwe historie. Men kan zich voorstellen, dat het ministerie ietwat verlegen was om voor de kamer te treden, daar het wel terstond zou opgeroepen worden om zich te verantwoorden over de reden van zijn bestaan, en daar het geen enkelen waarborg meer dan vroegere combinatiën bezat voor den standvastigen steun eener meerderheid. Doch het was blijkbaar besloten zoo fier mogelijk voor den dag te komen, en een langademige verklaring, door Ferry in de kamer, door Barthélemy St. Hilaire in den senaat voorgelezen, moest het land de overtuiging schenken, dat het ministerie wist, wat het wilde, en niet zou willen leven bij de gratie der meerderheid. De ministers waren als recruten, die zich in stilte hebben geoefend en voorbereid tot den strijd en voor het aangezicht van den vijand al hun moed bijeenrapen; doch nauwlijks heeft de vijand het vuur geopend, of al hun moed zakt in de schoenen, alle aangeleerde exercitiën zijn vergeten

en het luidt oogenblikkelijk *Sauve qui peut!* Men acht het beeld wellicht geheel verkeerd, omdat toch waarlijk in een parlementair land ministerie en kamers niet als twee vijandige legercorpsen tegenover elkander moeten staan, maar is het onze schuld, dat de verhoudingen in Frankrijk dit beeld het eerst voor den geest roepen? Van hartelijke samenwerking is nooit sprake; over en weer transigeeren is er de hoogste staatsmanskunst; nu eens gaat het ministerie een eind mee met de kamer, dan de kamer een eind met het ministerie, elk *à son corps défendant*, totdat er een ‘misverstand’ komt, en een crisis uitbreekt. Zoo ook nu. Fier hadden de slotwoorden der verklaring geklonken: ‘Het ministerie, dat gij aanneemt, moet uw volkomen vertrouwen genieten. Er moet volkomen eensgezindheid zijn tusschen de meerderheid en het kabinet, dat haren arbeid gaat leiden. Wat ons betreft, wij zouden ons met een schijnbaar vertrouwen en een tijdelijk gedoogen niet tevreden kunnen stellen. Gij weet wie wij zijn en waarheen wij gaan. Wij willen niet dat de meerderheid zich voor ons verdraagt of duldt; wij vragen haar ons beslist haar medewerking te geven of te onthouden.’ Daarop stelt het ministerie een orde van werkzaamheden voor, de kamer keert ze om, en het ministerie dient zijn ontslag in. Het geschil was waarlijk nietig genoeg: wat ter wereld deed het af, of eerst de onderwijs wet en dan de wet op de hervorming der magistratuur zou worden behandeld, dan wel de omgekeerde orde zou worden gevolgd? Intusschen Ferry meende in 't besluit der kamer *une légère défiance* te zien, en schoon hij volstrekt niet gezegd had van de orde der werkzaamheden een kabinetskwestie te maken, schoon geen lid der kamer gezegd had zijn stem over deze zaak als een votum van wantrouwen aan te merken, liep Ferry spijtig weg. Maar *la nuit porte conseil*: men begreep van beide zijden te ver te zijn gegaan, en den volgenden dag werd de *légère défiance* in een *malentendu* omgezet; Louis Legrand van de *Gauche* en Naquet van de *Union* hielpen het omgevallen ministerie weder op de been, en de crisis aan een einde. Zeer leerrijk was deze discussie om verschillende redenen. In de eerste plaats om de wijze les, die Ferry aan de kamer, neen eigenlijk aan zich zelf en zijn collega's gaf. Die voortdurende crises zijn een ramp voor Frankrijk, dus doceerde hij; een kabinet moet homogeen zijn, ging hij voort, en een program hebben; een crisis mag zich niet anders ontwikkelen dan in 't volle licht, op de tribune,

tegenover het gansche land. Daar hij zich hierbij waarschijnlijk het *vitium primae formationis* herinnerde, dat aan zijn eigen ministerie kleefde, gebruikte hij ter vergoelijking de gewaagde spreekwijze, dat zijn kabinet van plan was eerst op dat oogenblik op fiere wijze geboren te worden (*de naître fièrement*). Alles zeer stichtelijk om te hooren. Leerrijk in de tweede plaats was deze discussie om de houding der uiterste linkerzijde, die bij monde van Clémenceau en Périn het ministerie lang niet malsch te lijf ging en deels de motie van vertrouwen afstemde, deels zich onthield, gelijk zij als één man den vorigen dag tegen het ministerie had gestemd, toen dus, gelijk thans eerst bleek, door haar stemming bepaald een votum van wantrouwen bedoelende Leerrijk in de derde plaats om de houding van vele leden der *Union*, wier medewerking tot het vormen van een meerderheid niet kan worden gemist: verscheidenen hunner onthielden zich of ontnamen door allerlei reserves beteekenis aan hun gunstige stem, omdat zij het ministerie niet ten val wilden brengen, maar het toch ook niet wilden steunen. Men herinnert zich, dat het ministerie niet wilde *être subi on toléré!*

Nog zulk een overwinning en ik ben verloren, zou Pyrrhus gezegd hebben; nog zulk een overwinning en ik ben gered, zegt Ferry. Die overwinning kwam een paar dagen later in den senaat, welk lichaam bij een discussie over de politiek van het ministerie aan Ferry een meerderheid van 6 stemmen slechts gaf. De uitslag van dezen dag, op welken natuurlijk weder vele leden van het linkercentrum en Jules Simon met de rechterzijde medegingen wegens den decretenoorlog, was echter schijnbaar verblijdend voor het ministerie, omdat de geheele *Union* en uiterste linkerzijde het steunde, maar de gunstige beteekenis van het votum gaat wel wat verloren, als men weet, dat de overwinning te danken was aan De Freycinet, die het kabinet, dat hem had uitgestooten, na een welwillende, maar overtuigende kritiek op hun beleid, de reddende hand toestak. De rede, door den oud-minister gehouden, was de rede van een waar staatsman. Hier niet dat effectbejag, dat samenweefsel van min of meer fluweelige hatelijkheden, die zinledige *calembourgs*, waartoe de fransche redenaars meer en meer vervallen, maar het ernstig en bezadigd woord van een man, wien het niet om den triomf van een oogenblik, maar om het welzijn van het land te doen is. De plechtige stilte, waarmede die rede werd aangehoord, toont, dat zij althans

indruk maakte. De Freycinet sprak als zijn diepste overtuiging uit, dat het ministerie tegenover de congregaties een verkeerden weg had bewandeld, en dat hij, ware hij aan 't bestuur gebleven, binnen zeer korten tijd den vrede met die orden had kunnen teekenen.

De crisis van dit najaar werd opgehelderd, doch is thans het volle licht opgegaan? Toen mijn collega's en ik uiteengingen, zegt De Freycinet, elk naar zijn departement, waren wij het eens; toen ik terugkeerde *la situation s'était singulièrement modifiée*. Minder heusch tegenover zijn vroegere ambtgenooten, maar juister zou het geweest zijn, wanneer hij gezegd had: de gevoelens van mijn ambtgenooten waren verwonderlijk veranderd. Hadden zij zich niet te zwak getoond om aan zekere invloeden weerstand te bieden, hoe geheel anders zou de geschiedenis der laatste weken zijn geweest! Die invloeden, ze vinden hun personificatie - men zegt het niet openlijk, maar nagenoeg iedereen is er van overtuigd - wederom in Gambetta. En Gambetta is het ook weer, die op Grévy en Ferry beiden gewerkt heeft, zoodat de laatste zich heeft laten vinden aan het bewind te blijven. De historie vertelt van een engelschen k i n g m a k e r ; Warwick was zijn naam en hij liet ten slotte zijn leven op het schavot. Frankrijk heeft zijn ministermaker: het schavot behoeft hij in onze dagen niet te vreezen, maar zou het geen vreeselijker dood zijn te sterven in de harten der natie die hem eens als den medebewerker harer wedergeboorte en als den welsprekenden woordvoerder der jonge geslachten heeft gevierd?

Het ministerie Ferry leeft dan weer bij de gratie der linkerzijde en van Gambetta. Oppervlakkig zou men zeggen, dat de meerderheid wel ondankbaar is, die haar gunst zoo schoorvoetend heeft verleend. Bestaat dit ministerie niet uit mannen naar haar hart, die immers haar vurigsten wensch hebben bevredigd? Het heeft eerst recht den oorlog tegen de geestelijke orden geopend. Twee honderd een en zestig gestichten van monniken zijn in dien roomrijken strijd, die zijn belegeringen, zijn verrassingen, zijn tirailleursgevechten telt als iedere behoorlijke oorlog, veroverd, en zeven duizend monniken zijn verstrooid. De beloofde wet op het recht van vereeniging is van de agenda verwijderd; althans met een verwijdering staat gelijk de plaatsing van dit ontwerp achteraan op de rij der te behandelen zaken en de beperking daarvan tot vakvereenigingen. Wat wil de meerderheid dan meer? Ach, weder is gebleken dat geen concessie

haar voldoende is, als niet terstond haar geheele programma van hooge politiek wordt uitgevoerd. De vrouwelijke orden zijn immers nog gespaard; er zijn nog geestelijken in scholen; er zijn nog ambtenaren, die *horribile dictu!* niet zweren bij de alleenzaligmakende republiek; vooral er zijn nog weerbarstige rechters, die het naïeve denkbeeld aanhangen, dat men de wet anders mag verklaren dan de tijdelijke meerderheid wil. Deze laatsten moeten het eerst gestraft, en van daar die haast om het ontwerp tot hervorming der magistratuur te behandelen, bij welk besluit Ferry zich heeft moeten neerleggen. De onafzetbaarheid des rechterlijke macht wordt tijdelijk opgeheven, dus heeft reeds de kamer beslist; er waren er, die zich zelf al een brevet van gematigdheid toekenden, omdat zij niet met één slag de verkiezing der rechters door het algemeen stemrecht eischten, en aan den anderen kant waren er, die waanden, dat het volstrekt noodig is, om het beginsel der onafzetbaarheid te redden, het tijdelijk prijs te geven! Hoe sterk bij dit alles de politiek, en de politiek alleen in het spel is, blijkt ten overvloede uit de verwerping van het eenige artikel van het ontwerp, waarvoor deugdelijke gronden pleiten. Wij bedoelen de voorgestelde opheffing van die rechtbanken van eersten aanleg, die minder dan 150 zaken per jaar behandelen. In deze lichamen wordt, zooals een der redenaars opmerkte, ledigheid gekweekt en studielust gedoofd: desniettemin zijn zij behouden, want weldra komen de verkiezingen, en de locale grootheden en de kruideniers der stadjes, met dergelijke rechtbanken gezegend, zouden een zoo moorddadig besluit nooit vergeven. Nu is men overigens volkomen overtuigd, dat het gansche ontwerp in den senaat zal worden verworpen. Voor zulk een besluit ware den senaat dank te weten, doch angstig vraagt men zich af, wat nieuwe botsingen uit zulk een geschil tusschen de beide kamers zullen ontstaan. De toekomst bergt genoeg onzekers in haar schoot, zelfs al wilden de partijen er thans in toestemmen den decretenstrijd als gesloten te beschouwen.

Hiertoe zou reden zijn. De hoogste rechterlijke autoriteit, het *tribunal des conflits*, heeft gesproken en beslist, dat de geschillen, bij de uitvoering der decreten gerezen, niet tot de bevoegdheid der rechterlijke macht behooren. Onderwerping is thans plicht, hoevele bevoegden ook aan de juistheid dier uitspraak twijfelen. De regeering is formeel gerschtvaardigd, hoe betreurenswaardig vooral om de indirecte gevolgen, de deels ernstige, deels belachelijke gebeurtenissen uit dien kruistocht van de laatste dagen van October en de eerste van November overigens geacht mogen worden. Een

groot deel van de blaam moet zeer zeker die afgevaardigden der rechterzijde treffen, die de monniken hebben gesteund en gestijfd in hun verzet, en oorzaak zijn geweest, dat de zaken op verscheidene plaatsen tot een uiterste kwamen. Het aandeel, dat het eigenlijk e volk aan den strijd heeft genomen, schijnt gering te zijn geweest. Tot juiste wetenschap der feiten en tot inzicht in de ware beteekenis dier geheele geschiedenis op zich zelf te komen, is echter nog niet wel mogelijk. Het bedenkelijkste is en blijft, dat da republiek den voet gezet heeft op een weg van geweld en willekeur, waarop het al moeielijker wordt stil te staan.

Het is een treurige troost voor de republiek, dat met dat al de dwaasheid harer tegenstanders haar redt. Tot die overtuiging zou men bijna komen, als men het tooneel herdenkt uit de kamer, waarin Baudron d'Assy de hoofdrol vervulde. Men kent het geval. Een welverdiende censuur ten spijt, verscheen hij in de kamer, die hem krachtens het reglement had uitgesloten, door een zijdeur binnengeslopen. Hij weigerde, te gaan zich beroepende op de kiezers, die hem daar hadden gezonden: gewapende macht was noodig om aan 't bevel derkamer uitvoering te verzekeren, wat niet gelukte dan na handtastelijk verzet van Baudron d'Assy zelf en verscheiden gedeputeerden. Waren het de lauweren van den volkstribuun Mirabeau of van den atheïst Bradlaugh, die den vromen legitimist den slaap outroofden? Of gevoelde hij zich in zijn nationalen trots gekrenkt door de vroeger door ons vermelde opmerking van een fransch blad, dat een vergadering van het engelsche lagerhuis heden zomer de onstuimigste zittingen der fransche kamer bijkans overtrof? Hoe dat zij, diep vernederend en beschamend is het, dat soldaten moesten optreden in de gewijde halle der wetgeving en met geweld de wetgevers zelven moesten brengen tot hun plicht. De verontwaardiging der republikeinen was alleszins gegrond, maar zou het niet leerrijk voor hen zijn eens na te denken over het mogelijk verband tusschen zulk een verzet tegen de openbare orde door een minderheid in een individueel geval, waarin zij zeker ongelijk had, en een meerderheids - politiek, die het beginsel: gelijk recht voor allen, in de geheele richting van haar wetgeving en bestuur meer en meer wegcijfert?

In aansluiting aan ons vorig overzicht, stippen wij ten slotte aan, dat de Novemberverkiezingen in de Vereenigde Staten tot een onverwacht groote zegepraal der republikeinen hebben geleid.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Les Indes Orientales Neerlandaises. L'ile des Celebes. Souvenirs par le General Barn Lahure. Bruxelles, C. Muquardt, 1880.

België's streven naar koloniaal bezit.

De handelscrisis der laatste jaren, niet minder dan elders ook bij onze naburen gevoeld, deed in België omzien naar nieuwe markten voor de enorme productie. Hadden wij even als Engeland, Frankrijk en Nederland slechts koloniën, werd daar gezegd, onze industrie zoude niet stilstaan. Van dat gevoelen doordrongen, zette koning Leopold zich aan 't hoofd eener beweging, die als de eerste stap mag beschouwd worden, om België in Afrika bezittingen te verwerven.

Dit door den Koning genomen initiatief vond weêrklank en wij meenen in het werk van den Generaal Baron Lahure eene poging te zien, om het nut en de noodzakelijkheid van koloniaal bezit voor België aan te toonen. Dit denkbeeld is door den Generaal in een bevallig kleed gehuld; hij deelt het publiek de herinneringen van zijne Indische veldtochten mede.

Wij laten dáár, of de beschrijving van oorlogen tegen woeste, ongetemde volken en hunnen nasleep den Belgen een hoog denkbeeld zal geven van het materieele voordeel in koloniën gelegen; wij wenschen slechts de vertoogen te volgen, die de schrijver bezigt om zijne landgenooten de noodzakelijkheid van koloniaal bezit aan te prijzen.

Wij zullen daarbij de voorstellen nagaan, die de Generaal meent dat België aan Holland moest doen, daarna de houding aangeven die onze politiek in deze o.i. dient aan te nemen, en ten slotte aangeven wat in beider belang zoude zijn aan te raden.

Niets schijnt den Generaal meer te grieven dan dat België niet

even als Nederland Indische bezittingen heeft. Men zoude daarom geneigd zijn, zijne ‘Souvenirs’ *Regrets* te noemen.

Het is niet alleen in 't belang van handel en industrie, dat de schrijver België koloniaal bezit toewenscht, maar dit bezit moet zijne natie tevens verlichte denkbeelden aanbrengen en een veredelenden invloed op het volkskarakter uitoefenen. Vooral op den geest van het leger, meent hij, kon het niet anders dan nuttig werken: waar de Generaal vergeet te melden hoe weinig materieele voordeelen Nederland voor 60 jaren van zijn bezittingen trok, meet hij daarentegen, bij het verhaal der Zuid-Celebesche oorlogen van 1824-25, in den breede de voordeelen uit, die Indië als leerschool voor het leger in 't moederland aanbood.

‘Dikwijls - zoo zegt Lahure - heb ik de onzinnige stelling hooren verkondigen, dat de oorlog in Afrika eene slechte leerschool voor het Fransche leger geweest is; niets is minder waar. Zoolang in Algiers de oorlog goed gevoerd werd, was de school ook goed. Ongelukkig is het echter waar, dat, gedurende zekere jaren, de goede traditie aldaar door de slechte vervangen is en dat het Fransche leger toen slechte gewoonten heeft aangenomen.

Het geloof, dat alleen groote Europeesche oorlogen een vruchtbare school zijn, berust op eene dwaling. Waar ook de oorlog gevoerd wordt, zij is altijd dezelfde. Wat ook het tooneel des strijds zij en wie ook de strijdenden, welke hunne beschaving, hoe groot hun aantal, alle veldtochten hebben één factor gemeen: de mensch tegenover het gevaar.

Bij onze expeditiën in Indië was het veld voor nuttige beschouwing uitgestrekter dan bij een Europeeschen oorlog, want de middelen waarover men dáár beschikt zijn geringer. De officier moet er blijken geven van bekwaamheden, te grooter, naarmate de middelen waarover hij beschikt uit hunnen aard zeer beperkt zijn; hij mag geen misslag begaan, want hij zou de gevolgen eener vergissing niet weder goed kunnen maken. De officier, die in Indië of Afrika goed bevel voert, de soldaat, die moedig tegen den inlandschen vijand oprukt, zal goed bevel voeren en goed marcheeren in 't gezicht van een Europeeschen vijand.

De oorlog als zoodanig verliest zijn karakter niet, maar de schuld ligt bij de regeering, die door zorgeloosheid en door het vergeten der lessen, die de ondervinding gaf, aan 't hoofd der militaire hierarchie

middelmatige chefs plaatst, wier noodlottige invloed den militairen geest doet verflauwen en de practische kennis en het gebruik der wapenen doet vergeten.

Het Fransche gouvernement werkte niet bijtijds deze noodlottige zorgeloosheid tegen. Bij ons Indisch leger was alles integendeel lang van te voren rijpelijk overwogen. Onze officieren wisten er wat zij wilden en hunne energie, ondersteund door den moed en de discipline der troepen, bereikte het vastgestelde doel. Het blijft steeds zaak goed te zijn voorbereid en, bij gebrek aan ondervinding, gedurende vredestijd over alle eventualiteiten rijpelijk na te denken.'

Wat de Generaal iets verder zegt over het gehalte en de samensmelting der indische regimenten van dien tijd, doet ons denken aan de 'Herinneringen van W.A. van Rees'[1], waar deze den invloed beschrijft van de 'loten der groote armée van het Keizerrijk, die de zuivere begrippen van militaire grootheid, van eer, plicht en krijgstucht in het Indisch leger overplantten.'

Waren destijds zulke elementen niet in de rangen van ons Indisch leger verspreid, dan zoude welligt het oproer van Java in 1825 niet zoo gemakkelijk gedempt zijn.

'In den tijd waarvan ik spreek,' - zoo vervolgt de Generaal, - 'was men nog ver van het systeem of expedient om de legers door verplicht dienen voltallig te maken. Het was een eer om te dienen, en die er aan gedacht had aan de bloedverwanten van den loteling een vergoeding uit te keeren zou voor krankzinnig uitgekreten zijn, voor een mensch zonder vaderlandsliefde. Vroeger diende men met overtuiging, de geheele natie was overtuigd van 't nut der militaire en maritieme inrichtingen, die hen beschermden en tevens rijkdom en voorspoed aanbrachten.

Men wil thans door toepassing van verplichten dienst de kwade elementen door de goede onschadelijk maken. Het middel is niet alleen radikaal, maar ook zeer hard voor die volken, bij welke de zelfverdediging een plicht zonder de minste aantrekkelijkheid geworden is en waar de militaire loopbaan alle poëzie mist.

Doch ook uit een militair oogpunt kan dat stelsel alleen resultaten opleveren bij volken innig gehecht aan hun vaderland en doordron-

1 Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Officier, 2de deel, blz. 249.

gen van eerbied an ontzag voor hun overheid. Maar van 't oogenblik af dat 't nationaal karakter op dit punt verandert en overhelt naar denkbeelden van onafhankelijkheid en socialisme, zal de verplichte dienst - door het opnemen van de meest heterogeene elementen - geen ware, maar slechts eene bedriegelijke kracht scheppen. Pruissen za dit vroeger of later ondervinden en Frankrijk, voor een tijd onder dit systeem gebnkt gaande, zal het van zich schudden, zoodra als het inziet dat 't een hinderpaal is voor de ontwikkeling van den nationalen rijkdom.

Toen ik wachtmeester was bij ons Europeesch kavalerieregiment, was de plaatsvervanger er een onbekend wezen, de loteling een uitzondering, en vormden de vrijwilligers de meerderheid. Niet weinigen waren er onder, die zich voor 't leven verbonden hadden, anderen voor 20 jaar. Belgische en Hollandsche kavaleristen dienden als echte militairen; het hunkeren naar 't oogenblik om met verlof te vertrekken was bij hen onbekend. Hoe dikwijls - sedert mijne terugkomst in Europa - heeft het mij gespeten, dat Belgie verstoken is van dien uitweg voor ongeduldige naturen en krachtige temperamenten, die een andere loopbaan zouden kunnen kiezen dan die van het doodsche garnizoensleven.

Hollanders en Belgen vormden toen in onze Indische regimenten wel de meerderheid, maar er waren ook aan aantal Fransche officieren, die dáár na Waterloo dienst waren komen nemen als gewoon soldaat.

In mijn regiment diende onder aangenomen namen twee Fransche Generaals, vergezeld van hunne adjudanten, die hunne chefs naar Indie gevolgd waren.

Eens in ons kampement te Weltevreden nam een huzaar den bezem uit de hand van een zijner kameraden, onder den uitroep:

“Laat dat toch, Generaal, voor u kan ik zulk eene vernedering niet dulden.”’

‘Als zulke elementen onder de rangen verspreid zijn, kan men veel ondernemen, wat niet te doen ware met minder geharde en in den krijg gestaalde individuën.’

Wij zullen de beschrijvingen der oorlogen in 't zuiden van Celebes, de gevechten bij Maros en Bonthain, de expeditiën tegen Boni en Soepa niet volgen. Met een merkwaardig talent geschreven, kunnen de verhalen der bezoeken aan de hoven van Goa, Tanette en

Toeradja aanspraak maken op dezelfde belangstelling als Beauvoir's reisbeschrijvingen. Meer nog dan deze laatste zal de aanschouwelijke voorstelling van het ridderlijk moedige Boegineesch-Makassaarsche ras den lezer boeien. Zelfs waar verhalen van expeditiën en vermoeiende marschen door vijandelijke landen, van jachten en feesten bij bevriende vorsten, een weinig sterk gekleurd zijn: moet toch de beschrijving der roemrijke wapenfeiten door een handvol dapperen in onzen Archipel bedreven, ons de waardeering van andere natiën verzekeren. Ook daarom hopen wij, dat de zoon van den Generaal, die eigenlijk deze herinneringen schreef, spoedig de pen weer zal opnemenom de belangwekkende diensten zijns vaders in de Java-oorlogen van 1825 tot 1830 aan een belangstellend publiek mede te deelen.

De omstandigheid, die de Generaal Lahure in dit werk aanleiding geeft uit te weiden over de wenschelijkheid voor België om koloniaal bezit te verwerven, vinden wij aan het einde van 't negende hoofdstuk volgenderwijze beschreven:

'De Krain Toeradja had den Generaal Bisschof en zijn gevolg uitgenoodigd ten zijnent een jachtpartij bij te wonen.

Na afloop van een gastmaal genuttigd in een grot, die, zoo als de Krain zegt, nog nooit door een Europeaan bezocht is, verspreidt het gezelschap zich in de gangen der grot en dringt door tot een ruime zaal van bijzondere grootte.

Wie beschrijft aller verwondering, toen zij daar bij 't licht der toortsen op den muur de volgende woorden in groote letters, met rood krijt geschreven, lazen:

"JAN VAN DIJK,
Amsterdam
1554."'

Dit opschrift, gedurende bijna drie eeuwen door de droge lucht der grot ongeschonden gehouden, geeft den Generaal aanleiding te wijzen op den ondernemingsgeest der koene zeevaarders van de 16de eenw, die door hun volharding aan Holland den weg gebaand hebben tot zijn handelsvoorspoed en 't bezit verzekerd zijner uitgestrekte koloniën.

'Hoe dikwijls heb ik het feit betreurd, dat onze staatslieden van 1830 uit gebrek aan politiek doorzicht Belgie van koloniaal bezit

hebben verstoken. - Was het dan niet mogelijk geweest een gedeelte voor ons te behouden?

De vereeniging van Holland met België had van het Koningrijk der Vereenigde Nederlanden een te machtigen staat gemaakt naar den zin van 't Londensch kabinet. Daarbij verspreidde de Belgische industrie, door middel van het handeldrijvend en zeevarend genie der Hollandsche natie, hare producten over Indië en de geheele wereld. Dit alles dreigde zulk eene vlucht te nemen, dat men te Londen met geen onverschillig oog de toenemende grootheid kon gadeslaan van deze sterk concurreerende natie.

Aan de gebeurtenissen van 1830 hebben wij onze roemrijke onafhankelijkheid, onze groote en vrije instellingen te danken, maar als men nu na 50 jaren alleen de materieele zijde der zaak beziet, dan moet men wel bekennen, dat Engeland er ten volle in geslaagd is, om zijne belangen te redden, waaraan de onzen en die van anderen zijn opgeofferd.

Thans sterft de industriëele productie van België bij gebrek aan uitweg. Dit tast het land in zijn hartader aan en doet zijn invloed gevoelen zoowel op het nationaal karakter als op de algemeene welvaart.

Koloniën zijn een bijna onmisbaar element voor de moreele en materieele ontwikkeling van een volk met productief vermogen. Deze waarheid is bij alle overige Europeesche natiën als axioma aangenomen; bijna allen wedijveren om hunne handelsuitwegen uit te breiden of er nieuwe te scheppen. Een natie wordt geëerbiedigd in gelijke rede tot de uitbreiding harer handelsrelatiën met 't buitenland. De eerbied voor de vlag vermeerdert, als deze op de verste punten van den aardbol wappert.

Verstoken van koloniaal bezit, kan de handel de groote invoeren niet door gelijke uitvoeren vervangen. - De industrie verstikt omdat de productie geen uitweg vindt en zich dus moet inkrimpen in verhouding tot het geringe binnenlandsch verbruik.

Inderdaad verstoken van dezen factor, gewent zich het volk, zijn blik niet verder te doen gaan dan de belangen reiken van zijn kleine omgeving. Ruime denkbeelden, uitgebreide kennis worden voor jongelieden lastposten, te midden van een volk, dat zich in te engen kring opsluit. De ondernemende mannen, die groote daden weten te doen en groote diensten kunnen bewijzen, gevoelen zich niet op

hun plaats, gecritiseerd als zij worden door de algemeene middelmatigheid, die ten slotte hare belemmerenden invloed even als eene wet doet gelden.

Als 't waar is, dat een koloniaal débouché eene natie nieuw leven kan geven, is het niet minder waar, dat het tot stand brengen van zoodanigen uitweg eene hoogst moeilijke onderneming is, waaraan tal van zwarigheden en opofferingen verbonden zijn.

De Engelsche politiek ten opzichte van Afrika moet langzamerhand leiden tot de stichting van een nieuw rijk aldaar, dat nog grooter belooft te worden dan het Indische.

Evenzoo Frankrijk, dat zich uitbreidt aan den Senegal en de verdere binnenlanden van Algerie.

En België.... als Koning Leopold den nationalen ondernemingsgeest tracht op te wekken, is dit eene daad van doorzicht en hooge wijsheid.

Maar zal dit denkbeeld begrepen en ondersteund worden? Heeft 't kans van slagen?

Het is voorshands moeilijk daarop te antwoorden.

Het ontbreekt ons aan eene zeewaardige vloot om den overzeeschen handel te beschermen.

Maar de andere krachten zijn voorhanden. Kapitaal is er in overvloed; de handel geeft teekenen genoeg van leven en de industrie niet minder.

Na onze niet geslaagde poging om Guatamala te koloniseeren, werden verschillende plannen ontworpen. Zoo sloeg men 't oog op de Argentijnsche Republiek; de uitvoering van dit plan zou echter meer aan dat land dan aan België ten gunste zijn gekomen, evenals de emigratie van Duitschers naar Noord Amerika slechts aan de Vereenigde Staten voordeel aanbrengt.

Eenige autoriteiten op dit gebied stellen, ten einde tot eene spoedige, logische en voordeelige oplossing te komen, een koloniale vereeniging met Holland voor.

Het verdrag, dat ten grondslag van zulke vereeniging moest strekken, zou natuurlijk een gelijke verdeeling der uitgaven en inkomsten voor de twee contracteerende partijen medebrengen. Die grondslag zou moeten zijn: de voordeelen die Nederland's handel en Belgie's industrie daarvan zouden plukken: terwijl daarenboven door Belgie rekening zou dienen gehouden te worden met de opofferingen ge-

daan, om den gevestigden toestand te verkrijgen, waarvan het wenscht gebruik te maken. In één woord dit verdrag zoude het groote en machtige rijk van vóór 1830 weder doen herleven, zonder in 't minst afbreuk te doen aan de volkomen vrijheid of de feitelijke scheiding der twee natiën.'[1]

'Zoude Holland met die koloniale eenheid voordeel behalen? Het zoude kleingeestig zijn dit te ontkennen. De levendige Belgische industrie zoude aan den Hollandschen handel de behulpzame hand bieden. De onovertrefbare minerale rijkdom van Java en Sumatra, thans - bij gebrek aan genoegzaam daartoe geschikte personen onvolkomen of in 't geheel niet geëxploiteerd, zoude van zelfproductief gemaakt worden.

Over de verwezenlijking van dit denkbeeld ernstig nadenkende, komt zij ons niet licht uitvoerbaar voor. In Holland bestond er reeds vroeger een groote partij, die vreesde dat de Belgen met hun geest van initiatief alras een overheerschenden invloed in de koloniën zouden verkrijgen.

Wellicht zoude ook Engeland er tegen zijn. En wat de Engelschen zelven aangaat, zij zouden van geen enkele bezitting afstand willen doen ten bate van België. Voor Engeland bestaan er geen onbeduidende bezittingen. Het gelooft niet aan de nuttelоosheid van een zijner nederzettingen; hoe onbeduidend die op 't oogenblik moge wezen, kan zij morgen van onberekenbaar belang blijken te zijn.

Ten slotte is er voor België geen koloniaal bezit mogelijk dan wat zij zichzelf zoude verwerven. Daartoe moet het oog zich op een land vestigen, onafhankelijk van erkend Europeeschen invloed. Die kolonie zoude dan zuiver Belgisch worden en de door ons te verrichten taak zoude uitsluitend nationaal zijn. Op het wereldrond bestaan zulke landen, bij name in Afrika en in Nieuw Guinea. Het N.W. gedeelte van dit eiland is in 't bezit van Holland en beslaat er slechts een zesde gedeelte van. Het overige gedeelte biedt voordeelen aan, dat 't vasteland van Afrika niet bezit.

Door langer te dralen zullen wij ons blootstellen aan het gevaar om zoowel dáár als in Afrika van elk optreden als natie te moeten

1 Onnoodig te zeggen dat wij in deze en daaropvolgende redeneeringen het volstrekt niet altijd met den geachten schrijver eens zijn.

afzien en genoodzaakt zijn om onzen handel, even als tot nog toe, achteraan te laten komen na dien der vreemden of onder hunne bescherming. In 't laatste geval zal België geen wezenlijke koloniën verkrijgen, en het zal weinig baat vinden bij de individueele pogingen van enkele zijner zonen.

Met 't oog op de te overwinnen moeilijkheden en de te verkrijgen uitkomsten, is het de vraag, of men in dezen op het initiatief der regeering zoude moeten wachten, om de hand aan 't werk te slaan. Zooals de zaken echter thans staan, valt daar zeker niet op te rekenen. Bijgevolg moet het particuliere initiatief hier voorafgaan.

Een groote maatschappij, met eigen marine en handelende op dewijze der oude Indische Compagnie, is het eenige wat in België met eenig kans op welslagen zoude kunnen worden beproefd.

Zij die onder ons ondernemingsgeest bezitten, die besef hebben van de behoeften der Belgische industrie, dienen zich daartoe om den koninklijken invloed te scharen, die niet nalaat ten onzent den ondernemingsgeest op te wekken.

De Afrikaansche Vereeniging gesticht door den Koning zoude binnenkort het uitgangspunt kunnen worden voor de schepping van eene nationale Handelsvereeniging.'

Met te meer ingenomenheid hebben wij dit pleit voor het bezit van koloniën kortelijk weergegeven, daar nog ten onzent tal van personen gevonden worden, die het bezit van ons overzeesch rijk beschouwen als een ramp van hun vaderland. Al mogen wij die meening niet zijn toegedaan, toch zouden ook wij niet durven verklaren, dat steeds van dat bezit een goed gebruik is gemaakt, of dat ons Indisch rijk gedurende de laatste 60 jaren met wijsheid bestuurd is geworden. Onze regeerders aldaar leden aan chronische compagnie'skwaal, De kapitale fout, om tegelijk als souverein en handelaar de bezittingen te monopoliseeren, was zoo bij hen ingeroest, dat, hoewel in naam onder bestuur van den Nederlandschen Staat gekomen, feitelijk alles op den ouden voet is gebleven. - De oude Compagnie bezat het octrooi van den handel op Indië; eigen landgenooten, die zich daarbij niet bij haar aansloten, waren van elke mededinging op dat terrein uitgesloten. Dit heeft de sedert eeuwen ten onzent zoo gewraakte sleurgeest aangekweekt. En wanneer thans

luider dan ooit over gebrek aan initiatief bij ons volk wordt geklaagd, dat geen belang schijnt te stellen in de vruchtbaarmaking onzer O.I. bezittingen, moet dit o.i. beschouwd worden als een gevolg van het uitsluitingssysteem onzer voorvaderen. Waar generaal Lahure klaagt over het gebrek aan ruime denkbeelden bij het meerendeel zijne natie, die zich in te engen kring beweegt en wier blik niet verder reikt dan de belangen van hare kleine omgeving, is ditzelfde ook toepasselijk op het grootste gedeelte van ons volk. Eerst dan wanneer Indie door de natie beschouwd wordt als een tweede Nederland en overeenkomstig dat begrip bestuurd, zal het voor ons worden wat het zijn moet: een onafzienbaar en onuitputtelijk arbeidsveld voor Nederlands stoffelijke en verstandelijke werkkrachten.

In de laatste 80 jaren is de waarde onzer Indische bezittingen zeer gerezen. Zooals ook Generaal Lahure zegt: de zich meer en meer uitbreidende handel der Europeesche mogendheden zoekt steeds naar nieuwe uitwegen, maar hij verzwijgt daarbij het voorstel, door Belgie, aan Nederland voor eenigen tijd gedaan, om ons eenig grondgebied af te staan in ruil tegen een eiland in onzen Indischen archipel, dat toen echter kortweg door ons is van de hand gewezen. - De vraag zou gesteld kunnen worden, of eene wijze en voorzichtige staatkunde van onzen kant, niet eischte gebruik te maken van Belgie's streven naar koloniaal bezit.

Reeds sedert jaren haalde Nederland zich den onwil zijner handeldrijvende naburen op den hals, door vreemdelingen zooveel mogelijk van den handel met zijne bezittingen uit te sluiten. De toenmalige politiek was, om zelfs niet aan eigen landgenooten, laat staan aan vreemdelingen, te vergunnen iets van de rijkdommen uit zijn onmetelijk Indisch rijk te exploiteeren. Dat vreemden op een terrein voordeel behalen zouden, dáár waar onze Staat niet bij machte bleek met de natuurlijke rijkdommen te woekeren, zou men niet hebben kunnen dulden. Deze egoïstische politiek verbitterde de handeldrijvende naburen en ontnam ons hunne goede gezindheid. - Wel werden eindelijk de differentieele rechten in Indië opgeheven, maar dit alleen ‘omdat de staatkundige betrekkingen met het buitenland tot het opheffen onweerstaanbaar noopten.’

Het was vooral Engelsche invloed, die ons daartoe drong, en het zoude niet onbelangrijk zijn na te gaan, op welke andere daden van

koloniaal beheer ten onzent die invloed zich nog meer heeft doen gevoelen. Want zelfs toen wij in 1850, in navolging van Engeland, liberale beginselen in het bestuur onzer bezittingen heetten te zijn toegedaan, bleek alras dat van eene oprechte toepassing daarvan geen sprake was.

Een voorbeeld:

Toen de algemeene malaise, veroorzaakt door de Italiaansche oorlog van 1859, het den Nederlandschen concessionarissen van Borneo's westkust onmogelijk had gemaakt genoegzaam kapitaal te verkrijgen, om dat gedeelte onzer bezittingen voor Nederland productief te maken, verzochten zij der toenmalige regeering, met opgave van die redenen, verlenging der concessie. - Te vergeefs. - De partij ten onzent, die met hand en tand elken vooruitgang en productiefmaking van Indie door individueele krachten tegenwerkt, zegevierde ook weder hier... en de concessie werd niet verlengd.

Die politiek zegevierde, niettegenstaande de Staten-Generaal in 1854, door de vaststelling van het regeeringsreglement voor Ned. Indië, in principe had aangenomen, dat Indië alleen door particuliere landbouw en mijnontginning tot ontwikkeling kon gebracht worden. En ook nu nog is die partij ten onzent machtig. Zij telt in de Kamers hare vertegenwoordigers, die geen gelegenheid laten voorbijgaan om alle particuliere landbouwondernemers in Indië bij de natie verdacht te maken. - Hoe is het mogelijk, dat ons volk het belang begrijpe, dat het bij de bevordering der industrie in Indië heeft, zoolang als zelfs zoogenaamde Indische specialiteiten de ondernemers aldaar afschilderen als oumenschelijke beulen van den onnoozelen inlander?

Bleef die partij van staatsexploitatie zich gelijk, zij zoude wel gedaan hebben, dezer dagen de regeering uit te noodigen het ontevreden element der Transvaalsche boeren op staatskosten naar de hoogvlakten van Borneo of Sumatra te laten emigreeren. Want als men onder de oude Compagnie aannam, dat alleen de gestadige vermoerdering van het Nederlandsch element in Indië waarborg opleverde voor het behoud der bezittingen, dan zal ook die partij zeker niet ontkennen, dat dit principe ook thans nog reden vau bestaan heeft. Mocht de invoering van dit element den staat ook tien millioen kosten, Nederlandsch Indië ware in kracht, maar vooral in waarde voor honderd millioen gestegen.

Het zal wel geen betoog behoeven, dat met de importatie in Indië van een oud Hollandsch element als het hierboven bedoelde minder

vrees behoefde te bestaan van welslagen, dan de vroeger voorgestelde emigratie van verarmde Nederlandsche boeren en werklieden. De ontevreden inwoners der Transvaal, die gewend zijn met het geweer op den schouder, onder geleide van vrouw, kinderen en vee, als de herdersvolken van weleer, de wildernissen van Afrika te doorkruisen, zouden het geschiktste element zijn, om in de door ons bedoelde hoogvlakten het denkbeeld te verwezenlijken, dat men met eene emigratie van Nederlanders kon beoogen. Maar ook deze gelegenheid gaat voorbij, om het laatste krachtige overblijfsel van ons volhardend voorgeslacht bij tienduizenden[1] in Indië te doen wortelschieten, zich te vermenigvuldigen en in het door hen bewoonde gedeelte een onoverkomelijk bolwerk uit te maken tegen iedere vreemde annexatie.

Niet ten onrechte is betoogd, dat bij het beheer onzer bezittingen geen leidende gedachte kan worden ontwaard.

De partij, die ten onzent de natie met groote woorden biologeert en voort laat leven op de daden der voorvaderen, heeft het onze staatslieden onmogelijk gemaakt een politiek te voeren overeenkomstig de eischen eener koloniale mogendheid van den derden rang. In plaats van in het beheer onzer bezittingen den onwil gaande te maken van onze naburen, deden wij vrij wat verstandiger ons voordeel te doen met hunne wenschen. Waren de differentieele rechten afgeschaft vóór men ons daartoe dwong, wij hadden, door het bij tijds te doen, van Engeland voor ons zeer gunstige voorwaarden kunnen bedingen. Bij voorstellen, als het laatstgenoemde van Belgie, doet onze eigenaardige struisvogelpolitiek ons steeds met groote woorden schermen als: ‘verkoop der vlag, te grabbelen gooien van ons prestige’ enz. - Alsof de ons omringende natiën de mate onzer kracht niet beter overzien dan wijzelven, en er niet om lachen dat wij de gunstige gelegenheden laten voorbijgaan, om gedeelten der bezittingen die voor ons lastposten zijn af te staan, zoo daarvoor goede voorwaarden te bedingen zijn, en dat wij integendeel schijnen af te wachten of andere meer wakkere natiën ons af zullen nemen wat wij toonden sedert jaren niet naar eisch te kunnen beheeren.

Want de eisch van een goed beheer zoude de volkomen ontwik-

1 De couranten melden dat reeds 50,000 zielen de Transvaal uit ontevredenheid verlaten hebben.

keling van elk, zelfs het kleinste onzer uitgestrekte bezittingen ten doel hebben. Waar echter iedere poging in dien geest zelfs van eigen landgenooten schipbreuk lijdt op de stelselmatige tegenkanting onzer Indische politiek, die ook de agrarische wet, door 't daarin aanbrengen van honderde belemmerende bepalingen, tot een doode letter heeft gemaakt: daar zal die politiek ook vreemden tot de overtuiging moeten leiden, dat wij negen en negentig honderste gedeelten onzer bezittingen stoffelijk en zedelijk verwaarloozen. Moet deze redeneering ook andere natiën niet van zelve tot de slotsom leiden dat Nederland zijn bezittingen niet waard is?

Hebben onze vertoogen Sir James Brooke afgehouden zich op Serawak te vestigen, om een bloeiend rijk op Borneo's Westkust te stichten? Is Engeland afgeschrikt zich 't eiland Labuan op die kust door Broenei's Sultan te laten afstaan?

Neen, onze naburen weten zeer goed, dat onze staatkunde niet de moreele kracht bezit een rijk land als Borneo tot hare rechten te doen komen en vinden voorzeker dat wij dom deden onze rechten op dit zesde werelddeel in der tijd niet aan België te hebben afgestaan, als wij daarvoor een gedeelte van onze oude Nederlandsche provincien terug konden krijgen.

Borneo, evenals het onder onzen invloed behoorende gedeelte van Nieuw Guinea, zijn twistappels, die ons in ongelegenheden brengen; maar niettegenstaande ieder onzer overtuigd is, dat eene staatkunde als de sedert lang gevolgde niet bij machte is, onzen invloed op die gedeelten geldig te maken en dat een nauwgezet beheer dezer ‘Uiterwaarden’ (!) boven onze krachten gaat, vindt de stem van het gezond verstand, dat aanbeveelt zich te ontdoen van meer dan men aan kan, geen ingang.

Dit gebrek aan moed bij de natie, om de toekomst onder de oogen te zien en daarnaar te handelen, zou oorzaak zijn dat een minister, die het politiek doorzicht bleek te hebben aan de kamers een wet aan te bieden, vaststellende een gedeelte dier ‘Uiterwaarden’ van ons uitgestrekt Indisch rijk, die voor ons feitelijk lastposten zijn, tegen schadevergoeding van kosten van inbezitneming, aan een andere natie over te doen - zich geen veertien dagen zoude kunnen staande houden.

Het laatste, niet omdat de natie in 't minst bewust is welke plichten het bezit van Indië haar medebrengt, maar uit gewoonte van

te stoffen op een onafhankelijk bestaan, dat sedert een halve eeuw de kracht bleek te missen, zijne staatskosten uit eigen middelen te bestrijden.

Mocht de natie voortgaan blijken te geven, dat, hoewel zij in krachten niet te zwak, noch in kapitaal te arm is om zelf partij te trekken van de schatten die natuur en omstandigheden in Indië in ons bereik stellen, zij desniettemin te loom en te vadsig is om dit wèl te doen, dan zoude eene tijdige afstand van zekere gedeelten, onder voor ons gunstige voorwaarden, beter zijn, dan in 't vervolg te zien hoe die bezittingen ons bij stukjes en brokjes door vreemden zullen ontnomen worden.

Waar wij met het oog op de vadsigheid der natie het Belgische voorstel om een eiland van onze bezittingen over te nemen zouden toejuichen, is het eene andere vraag, of België met het nieuw verkregen bezit geholpen ware.

De Generaal Lahure moge zich voorstellen ‘qu'on viendrait aisément à bout des aborigénes’ van Nieuw Guinea of de Borneo'sche Dajakkers, wij gelooven dat hij zich daaromtrent illusiën maakt. Voordat België zoover komt om die wilde inboorlingen getemd te hebben zal dit schatten van geld en stroomen bloeds aan onze naburen kosten. En zelfs het voorstel om op verouderde wijze, zich tusschen de wilden van Afrika eene kolonie te gaan stichten, kon eerst in 't zeer verre verschiet voor de Belgische industrie eenig voordeel opleveren. Maar daar de Generaal, hoewel noode, tot de conclusie is gekomen dat alles door het particulier initiatief moest tot stand gebracht worden en de staat zich daarmede niet zoude bemoeien, meenen wij bescheidenlijk de meening te moeten opperen, dat de Belgische industrie dadelijk en op een andere dan de door hem voorgestelde wijze dient geholpen te worden.

Indien - de respectieve regeeringen en de politiek zoover doenlijk er buiten latende - al wat in België ondernemend is, zich wilde vereenigen met ditzelfde element ten onzent, om eene groote Maatschappij te vormen, die zich de productiefmaking van *een gedeelte* onzer bezittingen ten doel stelde, wij gelooven dat beiden in die vereeniging hun baat zouden vinden.

Zooals Generaal Lahure terecht aanmerkt, zijn de werkkrachten ten onzent niet genoegzaam aanwezig om Indië's rijke mineralen met

vrucht te kunnen ontginnen; daarentegen bezit Belgie die in voldoende getale. Daarbij zal het meerdere verkeer, de grootere productie, die een stroom van Belgische krachten naar onze bezittingen voert, aan onze kwijnende scheepvaart ten goede komen.

De voorgestelde Belgische nederzetting in een der staten van Zuid-Amerika, zoude, zooals de Generaal zegt, zijn land de bewoners met hunne bezittingen voor goed doen verliezen. Een belegging van hun kapitaal en krachten in Nederlandsch Indië zoude van geheel anderen aard zijn.

Allereerst brengt het Indische klimaat mede, dat voor den Europeaan het verblijf aldaar slechts tijdelijk is. Het aldaar belegde en productief gemaakte kapitaal komt dientengevolge binnen korter of langer tijdsverloop naar de plaats van herkomst terug. En de Belgen zouden de voldoening smaken, dat zij niet alleen aan 't hoofd van bloeiende Indische ondernemingen kwamen, maar dat zij door hun arbeid ook het vaderlandsche kapitaal vruchtbaar maakten. - De rechtszekerheid en de gevestigde toestand in onze bezittingen, zijn niet alleen de waarborgen van het vreemde kapitaal, maar zij maken het daarenboven voor de participanten in ons voorstel onnoodig de groote kosten te dragen, die de inbezitneming van koloniën, op verouderde wijze georganiseerd, met zich zouden medebrengen.

En wat Nederland aangaat, dat met geen genoegzame kracht de productiefmaking zijner Oost-indische bezittingen doorzet, wie zal niet toegeven, dat, hoe meer vreemden belang krijgen bij den vrede en den goeden gang van zaken in Indië, het een des te zekerder waarborg heeft voor 't behoud zijner bezittingen aldaar.

's Hage, Maart 1880.
M.E.F. ELOUT.

Mr. J. Obrie, de Nederlandsche Rechtstaal, 1880.

Aangenaam is het mij, de aandacht der lezers van dit tijdschrift te kunnen vestigen op de redevoering, welke de heer Obrie, vrede-regter te Waarschoot, op 21 Januarij 1880 in de Vlaamsche conferentie der Balie van Gent voorgedragen, en daarna onder bovenstaanden titel uitgegeven heeft.

Op den voorgrond stelt hij, dat in de meeste Vlaamsche steden, en bepaaldelijk te Antwerpen, bijna nimmer in de moedertaal gepleit wordt, en zoekt dan naar de reden van dit verschijnsel, die hij hoofdzakelijk vindt in de vrij algemeene onbekendheid met Nederlandsche regtstermen. Aan die onbekendheid nu heeft de gebrekkige inrigting van het hooger onderwijs in België, waaruit onze taal stelselmatig uitgesloten blijft, de meeste schuld; terwijl een tweede hinderpaal hierin ligt, dat de taal der wetgeving uitsluitend Fransch is. Moge men zich indertijd met de hoop hebben gevleid, dat de zoogenaamde officiëele vertaling dat kwaad eenigermate zou verhelpen; spoedig bleek, dat die hoop volkomen ijdel was, daar, gelijk hij met eenige vermakelijke voorbeelden aantoont, die vertaling niet aan zaakkundige mannen was toevertrouwd, en de gewone woordenboeken, welke zij blijkbaar gebruikten, ten aanzien der regtswetenschap zeer onvolledig zijn.

In Noord-Nederland is de toestand uit den aard der zaak veel gunstiger, ofschoon ook wij in onze wetgeving nog wel artikelen vinden, die aan eene verkeerde vertaling van den oorspronkelijken Franschen tekst het aanzijn verschuldigd zijn (de heer O. noemt als voorbeeld alleen art. 976 B.W. en had er kunnen bijvoegen de ‘kostschoolhouders’ van art. 1195 en het ‘medebrengen’ in art. 1274). Het spreekt echter van zelf, dat dit slechts enkele op zich zelf staande gevallen betreft; ernstiger is het, dat ook bij ons nog al te veel uitheemsche kunsttermen gebruikt worden, waar met een weinig moeite echt-nederlandsche in de plaats te stellen zouden zijn.

Dat dit nog steeds zoo is, en vooral vroeger zoo zijn moest, zal niet onnatuurlijk schijnen, wanneer men bedenkt, hoe lang Zuid- en Noord-Nederland beiden in meerdere of mindere mate onder vreemd regt geleefd hebben. Het Romeinsche regt, dat tegen het einde der middeleeuwen als algemeen geldend subsidiair regt werd aangenomen, en de Fransche wijze van regtspleging, die onder de Bourgondische vorsten in ons vaderland werd ingevoerd, bragten Latijnsche en Fransche namen mede voor begrippen, die aan het oude regt vreemd waren; terwijl domheid en eigenwaan het hunne deden om ook bij die begrippen, waarvoor echt Nederlandsche namen bestonden of met geringe moeite te vormen zouden geweest zijn, aan de vreemde geleerd klinkende stadhuiswoorden de voorkeur te geven.

Thans heerscht gelukkig een andere geest. Sedert men de nood-

zakelijkheid heeft ingezien eener eigen nationale wetgeving, is ook het besef meer en meer doorgedrongen, dat de regtsgeleerde bij zijnen wetenschappelijken arbeid zoo zuiver mogelijk zijne eigen taal kan en moet gebruiken: zoodat hij, die in onze dagen er zich op wilde toeleggen om vreemde woorden te gebruiken, voor hetgeen hij even goed in zijne moedertaal kon zeggen, meer gevaar zou loopen wegens zijne pedanterie te worden uitgelagchen, dan wegens zijne schijngeleerdheid bewonderd te worden. Ook de wetgever werkt in die rigting; en, al is het ideaal nog niet bereikt, toch toont de heer O. teregt met vele voorbeelden aan, hoe onze wetgeving van 1838 zich gunstig onderscheidde van de officiëele vertaling der Napoleontische wetten, hoe vele latere wetten weer in zuiverder taal geschreven zijn dan die wetgeving, en hoe het thans aanhangig ontwerp van een Wetboek van Strafregt met betrekking tot de regtstaal de aandacht overwaard is.

In Zuid-Nederland is men door de vereeniging met de Walsche provinciën nauwer aan Frankrijk verbonden gebleven, en dus in de ontwikkeling van een nationaal regt minder ver gevorderd: terwijl antipathie tegen Holland gedurende de vereeniging en in de eerste jaren na de scheiding er het hare toe heeft bijgedragen om althans taalkundig den band met Frankrijk niet losser te maken. Toch zal ook hier, hoe meer men zich zijne zelfstandigheid tegenover het Fransche regt bewust wordt, te meer de behoefte gevoeld worden, om het nationale regt in eigen bewoordingen in te kleeden. Dat een geschrift als het onderhavige niet alleen het gevolg is eener reeds opgewekte behoefte, maar, waar het verschillende nuttige wenken bevat, ook noodwendig den vooruitgang in de goede rigting moet bevorderen, behoeft geen betoog.

Herhaaldelijk wijst de S. op het voorbeeld, door den Noord-Nederlandschen wetgever en de Noord-Nederlandsche regtsgeleerden gegeven; maar, waar die naar zijn oordeel niet ver genoeg zijn gegaan, ziet hij er geen bezwaar in, zelf nieuwe woorden te vormen, of tot onze middeleeuwsche regtsbronnen terug te keeren. Vóór alles prijst hij echter het zamenstellen van een beredeneerd woordenboek der regtstaal aan, waarbij de steller iedere eenzijdigheid te vermijden zou hebben, en ook de oud-vlaamsche costumen en keuren geheel onderzocht zouden moeten worden. Reeds is uit die bron het woord *beregten* in ons Wetboek van Strafvordering geput: en Noord-

en Zuid-Nederland beiden zouden gebaat worden, indien zij op die wijze aan elkander echt Nederlandsche woorden konden ontleenen.

Over de afzonderlijke woorden, door hem aanbevolen of verworpen, zal ik hier niet in bijzonderheden uitweiden; zijne hoofdstelling echter beaam ik ten volle. Voor kleine volken, als het Nederlandsche en Belgische, die prijs stellen op hunne onafhankelijkheid, maar moeite zouden hebben die op den duur tegen het ruw geweld van annexeerende naburen te handhaven, is geen betere politiek dan de zorg voor datgene, wat hen als zelfstandige volken kenmerkt: eigen regt en eigen taal. Maar beiden behooren zamen te gaan: of liever tusschen beiden bestaat een zoo naauw verband, dat zij in de hoogere eenheid van het nationaliteitsbegrip zamensmelten. Als de burger zijne wetten niet verstaan kan, is het niet te verwachten, dat hij het voorregt om eene eigen wetgeving te bezitten op den waren prijs zal stellen; als men, om de bedoeling des wetgevers te vatten, tot vreemde bronnen zijne toevlugt moet nemen, is het volk in waarheid niet onafhankelijk, maar vormt een aanhangsel van de vreemde natie, bij wie het aldus ter schole moet gaan.

In ons land wordt in dit opzigt, althans met voordacht, niet gezondigd, en wij zagen reeds, hoe de heer O. reden vond om onzen wetgever voor zijne goede bedoeling te prijzen; maar toch zijn er uitzonderingen, en schijnt eene waarschuwing niet overbodig in een tijd, waarin de regering eene poging waagt om door middel eener strafwet een aantal barbaarsche namen in te voeren, die alleen daarom geene vreemde kunnen heeten, omdat zij in geene taal der wereld een gezonden zin opleveren. Wel is het de moeite waard, woorden als conclusie, exceptie, interlocutoir, preparatoir, consignatie, compensatie in den ban te doen, als men daarvoor millimeters, decasteren en hectogrammen in de plaats bekomt! Van dien uitstap buiten ons eigenlijk gebied keeren wij tot het civielregt terug, en dan merk ik met veel genoegen op, dat de heer O. het noodig acht te waarschuwen tegen de overdrijving, waarmede dikwijls in Zuid-Nederland het gebruik van bastaardwoorden afgekeurd wordt. Zelf is hij in dit opzigt misschien verder gegaan, dan Noord-Nederlandsche ooren zouden eischen; maar in beginsel keurt hij het zoo sterk af, als een onzer zou kunnen doen. Dit geeft mij aanleiding om nog een paar opmerkingen in het midden te brengen.

Vooreerst beschouwe men den wetgever op het gebied der taal niet

als almagtig; noch ten kwade noch ten goede. Zuiver Nederlandsche woorden zijn gedurende de toepassing van Romeinsche en Fransche regtsbronnen in den mond des volks bewaard gebleven, totdat zij hunne plaats in de wetgeving herkregen hebben; maar evenzeer zijn er bastaardwoorden, die zoo algemeen verstaan worden, en zoo geheel in de volkstaal zijn opgenomen, dat het een nutteloos werk zou zijn daarvoor Nederlandsche plaatsvervangers te zoeken. Als voorbeeld wijs ik op het woord *hypotheek*, dat door iederen boer verstaan wordt, terwijl noch de letterlijke vertaling *onderzetting*, noch de meer juiste termen *vast onderpand* of *grondpand* eenigermate in gebruik gekomen zijn. Even weinig aanbeveling verdient de letterlijke vertaling van het woord *exceptie* door *uitneming*, waarvoor de heer O. (op het voorbeeld van eene Groninger handleiding uit de vorige eeuw) *uitvlugt* wil lezen. De verontwaardiging, die dit laatste voorstel bij enkelen heeft opgewekt, moge hem doen inzien, dat, hoewel vele excepties dien naam teregt dragen zouden, dit woord eene zoo ongunstige beteekenis heeft, dat de practijk niet gaarne alle excepties daarmede aangeduid zou zien. De woorden *hypotheek* en *exceptie* zijn algemeen gebruikelijk, en worden door iedereen verstaan; waar zouden wij ze dus niet onvertaald behòuden?

In de tweede plaats zij men voorzigtig met het vervangen der bastaardwoorden door Nederlandsche, die in het dagelijksch leven een andere beteekenis hebben, dan het wetenschappelijk begrip, waarop zij toepasselijk worden gemaakt. Zoo geeft men aanleiding tot misverstand bij den oppervlakkigen lezer, en dubbelzinnigheid in de wet, daar het voor den wetgever ook bij de meeste zorg niet altijd mogelijk zal zijn het gebruik van het woord in zijne gewone opvatting te vermijden. Als voorbeeld wijs ik op het woord *woonplaats*, dat in het dagelijksch leven een geheel feitelijke beteekenis heeft, en dus zeer oneigenlijk gebruikt wordt om het juridieke begrip van domicilie weder te geven. Of *woonstede* beter zou zijn, betwijfel ik reeds daarom, omdat de voorstanders van beide termen verschillen over de vraag, welk woord de meest feitelijke beteekenis zou hebben; wel een bewijs, dat naar de regels der taal beiden in dit opzigt gelijk staan. Zou het onder die omstandigheden niet het beste zijn, ons aan den vreemden kunstterm te houden, en den wetgever voor het juridische begrip alleen van *domicilie* te laten spreken?

Eindelijk moet ik nog opkomen tegen eene uiting van den heer O., die voor een (trouwens niet juridiek) woord het bezwaar, dat het een germanisme zou zijn, gering acht, omdat hij meent, dat, wanneer wij tot het aanduiden van een of ander begrip aan eene andere taal een woord moeten ontleenen, wij dit liefst moeten gaan zoeken bij eene taal, die met de onze een gemeenen oorsprong heeft. Op dit punt vrees ik, dat Noord- en Zuid-Nederlanders zich zouden moeten scheiden, omdat het gevaar, dat den Belgen uit het Zuiden dreigt, voor ons in het Oosten schuilt. En hierbij denk ik natuurlijk niet aan eene werkelijke annexatie door verovering, maar aan die even gevaarlijke annexatie, die de vrucht kan zijn van het veld winnen van vreemde denkbeelden en opvattingen in strijd met onzen eigen landaard. Zeggen de Belgen in zoodanig geval: desnoods een germanisme; wij antwoorden, liever een gallicisme of latinisme, omdat die voor ons minder gevaarlijk zijn.

Nog beter is het echter, ons voor al die *ismen* te hoeden; en laat ons Noord-Nederlanders dus liever met den S. en zijne Vlaamsche broeders, waar wij kunnen, zamenwerken tot het in standhouden van een zuiver Nederlandsch regt, zoo veel mogelijk uitgedrukt in zuiver Nederlandsche regtstermen.

P.R. FEITH.

J. Hendrik van Balen, Onze Vogels, of de Vogels van Nederland in hunne levenswijze geschetst. Groningen, Gebrs. Hoitsema.

Is het uitgeven van een nieuw werk in een klein land als het onze op zich zelf reeds eene zaak, die moed vereischt, hoeveel meer is dit het geval, wanneer het boek een onderwerp behandelt, 't welk door zoo weinigen belangrijk genoeg wordt geacht om er hunne aandacht aan te schenken als de Ornithologie! Het deed ons daarom genoegen te zien, dat door een onzer landgenooten weder een boek aan dezen tak van Natuurlijke Historie gewijd was, te meer, daar dit onderwerp in de naburige landen, vooral in Engeland, tegenwoordig zeer de aandacht begint te trekken, en in den laatsten tijd aldaar vele nieuwe geschriften op dit gebied zijn verschenen. Wel

is waar bestaan er hier te lande ook reeds verscheidene goede vogelkundige werken, doch behalve twee of drie kleine boekjes over de behandeling van zang- en kamervogels, en eenige andere, die de zaak der volgelbescherming voorstaan, was er onder de ornithologische werken in ons land nog geen geschrift uitgegeven, dat bepaald den naam kon dragen van volksboek. Deze leemte wordt door het boek van den Heer van Balen volkomen aangevuld; het werk mag een volksboek bij uitnemendheid genoemd worden en, daar de schrijver ons in het voorbericht zijn verlangen te kennen geeft, dat het als zoodanig moge worden beschouwd, willen wij het dan ook in dien zin beoordeelen.

De schrijver behandelt zijn onderwerp in den vorm van wandelingen door de verschillende streken van ons land, welke uit haren aard de grootste verscheidenheid in de dieren- en plantenwereld te zien geven, en ofschoon deze indeeling geen uitvinding is van den schrijver, daar zij reeds gevolgd werd door Prof. H. Schlegel bij de inleiding van zijn dieren van Nederland, afd. 'Vogels,' is zij toch voor een boek, zooals wij hier behandelen, naar ons inzien, zeer gelukkig gekozen; de beschrijving der vogels toch in systematische volgorde zou de leerlingen op de scholen en ook personen, die wel het een en ander van de gevleugelde bewoners van ons land willen weten, doch geen verlangen hebben iederen vogel van *a* tot *z* te bestudeeren, het boek spoedig met verveling ter zijde doen leggen, terwijl dezelfde personen nu, door de aangenaam bezighoudende *causerie* van den schrijver, onwillekeurig aan het onderwerp gebonden blijven. Sommige der natuurtooneelen zijn bijzonder aangenaam en zelfs dichterlijk beschreven, en geven den lezer al spoedig lust den schrijver op zijne wandelingen te volgen; dit is bijv. het geval in de volgende hoofdstukken: 'In het riet en de biezen,' 'In de duinen' en 'Kinderen der zee' en de juiste, uitvoerige beschrijving van de geschiedenis der valkenjacht zal velen, ook dezulken, die overigens geen belang in de vogelwereld stellen, door hare historische bijzonderheden toch zeker boeien. In het hoofdstuk 'Gevleugelde roovers' vindt men eene goede beschrijving van de hier te lande voorkomende roofvogels; de schrijver zou echter, naar ons inzien, beter gedaan hebben, zoo hij zich in dit hoofdstuk van vergelijkingen tusschen zoölogische en politieke toestanden onthouden had, wijl hij daardoor zijne zinnen wel eens wat ingewikkeld, en, bij eerste lezing,

minder duidelijk maakt. Misschien ligt het aan ons, doch wij moeten bekennen den volgenden zin eenige malen te hebben moeten herlezen eer wij er de beteekenis van konden vatten: ‘Voorwaar er is al zeer weinig edels en koninklijks in dat beulenhandwerk, om die vogels edele en koninklijke vogels te noemen. 't Is waar, vele edelen en vorsten gedragen zich volkomen als hunne gevleugelde naamgenooten, en uit dat oogpunt beschouwd, dragen zij hun naam terecht.’

Wij komen nu tot het belangrijkste gedeelte van het werk, namelijk de beschrijving van iederen vogel in het bijzonder, en het doet ons leed te moeten erkennen, dat ons dit gedeelte wel eenigszins heeft teleurgesteld, daar wij onder de beschrijvingen slechts weinige vonden, die eenige aanspraak konden maken op oorspronkelijkheid. Dat de Heer van Balen voor de beschrijving van het lichaam der vogels, het getal der eieren, enz., zich gehouden heeft bij de waarnemingen vaa Prof. Schlegel, die ontegenzeggelijk hier te lande de beste autoriteit op dit punt is, kunnen wij begrijpen, doch wat ons verwondert is, dat de schrijver zoo weinig partij heeft getrokken van de vele ontdekkingen op ornithologisch gebied, die, sinds het uitgaven van Prof. Schlegel's werken, hier te lande en ook elders gedaan zijn, en ook dat hij geen rekening gehouden heeft met de plaats gehad hebbende veranderingen van den bodem door het uitdrogen en inpolderen van meren en plassen, die toch zulk een grooten invloed hebben gehad op de vogels, die dergelijke streken bevolkten. Nemen wij als voorbeeld voor het eerste geval den Pestvogel, van deze merkwaardige vogels bezochten in den winter van 1866 op 1867 zulke groote vluchten ons land als sinds menschenheugenis niet geschied was, een feit, dat niet alleen de aandacht van natuurkundigen, maar ook van de dagbladen en tijdschriften trok, en 't welk dus aan niemand, die eenig belang in natuurlijke historie stelde, kon outgaan zijn; het talrijke bezoek van deze vogels gaf bovendien aan allen die hunne levenswijze, waarvan nog betrekkelijk weinig bekend was, nader wenschten te bestudeeren, de schoonste gelegenheid hiertoe. De schrijver nu zegt niets van dit bezoek en vergenoegt zich met de beschrijving van Prof. Schlegel, wel is waar niet woordelijk, maar toch zin voor zin (de zinnen zeer netjes omgekeerd) weder te geven. Doch niet alleen met zeldzame vogels als den Pestvogel, ook met de meest gewone,

zooals de zwaluwsoorten en leeuwriken, vogels, die, jaarlijks wederkeerende, den natuurvorscher ook jaarlijks weder gelegenheid geven hen in hunne levenswijze te bestudeeren, handelt de schrijver op dezelfde wijze. Als voorbeeld voor het tweede geval nemen wij het Baardmannetje; van dezen vogel schreef Prof. Schlegel, dat hij hem slechts op de plassen bij Kralingen, en nooit noordelijk van Stompwijk broedende had waargenomen, en nu zou de schrijver van het boek onder behandeling, zoo hij de zaak onderzocht had, deze beschrijving hebben kunnen aanvullen met te zeggen dat, toen deze plassen drooggemaakt zijn, deze vogels naar de rietvelden aan de Zaan en naar het Naarder-meer verhuisd zijn, welke laatste plaats, naar wij meenen, slechts de eenige is waar zij thans nog worden aangetroffen, doch de schrijver vergenoegt zich met te zeggen: ‘In ons land was hij vroeger het meest te vinden op de plassen bij Kralingen, die thans, geloof ik, drooggemaakt zijn;’ waar men ze nu moet zoeken zegt hij ons niet. Omtrent den Aalscholver schrijft de Heer van Balen Prof. Schlegel na, dat hij overal in ons land wordt aangetroffen: dit moge vroeger het geval geweest zijn - tegenwoordig wordt deze vogel nog slechts op zeer enkele plaatsen en wel alleen dáár gevonden, waar de eigenaars van gronden of buitenplaatsen uit liefhebberij hunne kolonies toelaten. Veel meer van deze voorbeelden zouden nog door ons kunnen worden aangehaald, doch wij meenen met de genoemde te kunnen volstaan, en daar de schrijver in zijn voorbericht zelf erkent, het werk ‘naar de beste en nieuwste werken’ te hebben ‘samengesteld,’ willen wij ook het overnemen van beschrijvingen uit andere werken, waar deze ook voor den tegenwoordigen tijd nog geldig zijn, niet verder critiseeren.

Op het beschrijvend gedeelte volgen nu eenige wenken over het opkweeken en houden van zang- en kamervogels, welke wenken voor liefhebbers hun nut kunnen hebben, en wij hopen dat, hetgeen de schrijver in dit hoofdstuk zegt aangaande de nog algemeen in gebruik zijnde vinkenkooitjes, waarin de vogel nauwelijks plaats heeft om zich om te draaien, veel minder om er in rond te vliegen, door allen, wien het aangaat, ter harte zal worden genomen.

Wij zijn nu genaderd tot het laatste gedeelte van het werk, namelijk de vogelbescherming, en daar de schrijver zijne bijzondere aandacht aan dit onderwerp schijnt geschonken te hebben, verdient het, naar wij meenen, wel de opmerkzaamheid. Mocht een deel

van het werk lijden aan gebrek aan oorspronkelijkheid, deze verhandeling is, voor zoover ons bekend is, de oorspronkelijkste welke tot nog toe over dit onderwerp in onze taal is verschenen, daar alle werkjes hierop betrekking hebbende, die wij vroeger zagen, schoon niet minder goed en somtijds veel uitgebreider, allen uit het Duitsch vertaald waren. - De schrijver begint in dit hoofdstuk met eenige voorbeelden op te noemen van verwoestingen hier te lande door insecten en ander ongedierte aangericht, en wijst daarbij aan, welke diensten in dergelijke gevallen door de vogels werden bewezen. Verder geeft hij ons eenige lijsten van de vogels, die, volgens zijn oordeel, nuttig, en van andere, die schadelijk zijn; wel is waar worden bij deze lijsten somtijds in één adem zeer nuttige vogels met andere opgesomd, die het veel minder zijn en zelfs door sommigen als schadelijk worden beschouwd (zooals vliegenvangers en meezen met vinken en gorzen), doch, over het algemeen genomen, zijn de opmerkingen, in dit hoofdstuk vervat, zeer juist, en wel de aandacht van vogelbeschermers en landbouwers waardig.

De hieropvolgende lijst van vogels, die hier te lande broeden of niet broeden, standvogels zijn of slechts op den trek verschijnen, is in zijn geheel overgenomen uit Prof. Schlegel's Dieren van Nederland, alleen met weglating der Latijnsche namen.

Wij hebben nu nog slechts de afbeeldingen te bespreken, en ofschoon wij den schrijver het recht moeten laten wedervaren in zijn voorbericht zelf erkend te hebben dat sommige dezer niet al te best zijn uitgevallen, daar hij ze naar ‘zeer slecht opgezette en gehavende voorwerpen’ had moeten teekenen, zouden wij hem in dat geval toch aangeraden hebben, in plaats van opgezette voorwerpen, liever goede platen, zooals bijv. die in Nozeman en Sepp's Nederlandsche vogelen, tot voorbeeld te nemen, daar men even goed zou kunnen zeggen een mensch naar de natuur te hebben geteekend, wanneer men eene Egyptische mummie tot model had gehad, als te beweren, eene getrouwe afbeelding van een vogel te hebben gegeven, wanneer men zulk een gehavend en slecht opgezet voorwerp als voorbeeld heeft genomen. Eenige afbeeldingen, zooals die van den koekoek, de oeverzwaluw, den kwartelkoning en den Appelvink, zijn bepaald niet te herkennen, en de natuurvorscher, die genoemde vogels niet kent, en ze, op de afbeelding afgaande, zou trachten op te sporen, zou te vergeefs moeten blijven zoeken, daar hij zulke vogels, behalve

in speelgoed-winkels, nergens zou aantreffen. Er zijn er echter ook onder, zooals de Draaihals, het Baardmannetje, het Vischdiefje en de Canada-gans, die niet slecht zijn; en de kleinere houtsnêe-figuren, in welke wij eene Engelsche hand meenen te herkennen, zijn ook meest goed gelijkend. De figuren op den omslag eindelijk, die, met eene uitzondering, naar platen uit Prof. Schlegel's Volgels van Nederland zijn genomen, zijn allen goed te herkennen. Over het geheel genomen moeten wij onze meening te kennen geven, dat, zoo de schrijver de afbeeldingen in den tekst had weggelaten, het werk niets van zijne waarde zou hebben verloren en de prijs hierdoor misschien nog lager had kunnen worden gesteld, hetgeen voor een werk, dat bestemd is een volksboek te zijn, een punt van niet weinig belang is. Hoe dit zij, wij gelooven niet, dat de prijs zooals die nu bepaald is, velen zal afschrikken, en wij eindigen met onze hoop te uiten, dat dit boekje op vele scholen zal worden gebruikt, en zich spoedig in de handen zal bevinden van allen, die de natuur liefhebben, en ook van hen, die zich een juist oordeel wenschen te vormen van het nut en de schade, door verschillende vogels aan land- en tuinbouw toegebracht.

H.M. LABOUCHÈRE.

Losse bladen uit de geschiedenis der beschaving. Eerste blad: Duitschland. Door T.H. de Beer. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Dit boekje behelst de letterkundige geschiedenis van Duitschland. De vervaardiger schijnt van voornemen te zijn om nog meer letterkundige geschiedenissen te maken: vooreerst waarschijnlijk van Europeesche volken; bij tijd en wijle misschien ook van Aziatische. Hoedanig de stof en het weefsel van die latere bladen zullen zijn kan niemand met zekerheid zeggen; maar in dit eerste blad zijn zij nog tamelijk los en onvast. Op honderd bladzijden klein octavo wordt de letterkundige geschiedenis van Duitschland verhaald; en wel van de allereerste beginselen tot den allernieuwsten tijd. Tacitus heeft binnen zulk een bestek geschreven over de volken van Duitschland en hunne zeden; Montesquieu over Rome's grootheid en verval. Vinet gaf binnen dergelijke grenzen een overzicht van de fransche literatuur der zeventiende en achttiende eeuw. Dit overzicht, volgens het oordeel van bevoegden, waaronder Sainte-Beuve, een

meesterstuk van den eersten rang, draagt den bescheiden titel: ‘Revue des principaux prosateurs at poètes français.’ Dat de genoemde werken aan den vervaardiger van deze ‘letterkundige geschiedenis van Duitschland’ bekend zijn, zou ik niet durven beweren. Zooveel is zeker dat hij niet bevroedt wat er vereischt wordt om op honderd bladzijden, ik zeg niet: een letterkundige geschiedenis van Duitschland, maar een overzicht van de voornaamste duitsche dichters en prozaschrijvers te kunnen geven. Een letterkundige geschiedenis van Duitschland te schrijven in vier lijvige octavo-deelen, zou veel tijd en arbeid kosten en bijgevolg een vrij moeilijk werk zijn. Maar diezelfde geschiedenis te schrijven in één matig octavo-deel zou nog vrij wat moeilijker werk wezen. Eindelijk: - diezelfde geschiedenis op honderd bladzijden - dat is eerst een werk, niet alleen nóg moeilijker, maar zelfs onuitvoerbaar, tenzij voor den uitstekendsten geest en het meest geoefende talent, ondersteund door een even diepe en grondige als fijne en nauwkeurige bekendheid met de letterkundige werken, waarover de beschouwing loopt. Dat die geest, dat talent en die kunde aan onzen schrijver eigen zijn, behoort niemand in twijfel te trekken (zie zijn voorbericht); maar in dit eerste deeltje van de reeks heeft hij blijkbaar nog niet verkozen er gebruik van te maken.

De inhoud van dit boekje bestaat uit losse mededeelingen over duitsche letterkunde, vermengd met algemeene beschouwingen over politieke en sociale toestanden in Duitschland. Men zou het boekje voor een compilatie kunnen houden, in aller ijl bewerkt naar een der duitsche handboeken over dit onderwerp. Bij nader inzien bemerkt men echter dat het ook eenige oorspronkelijke stof bevat, die uit geen der duitsche handboeken kan geput zijn. Daartoe behooren: valsche opgaven, verkeerde oordeelvellingen, noodelooze uitweidingen, een menigte frazen van algemeene en onzekere beteekenis, autobiografische mededeelingen aan het begin en een lyrische uitstortingaan het slot, voorafgegaan door losse opmerkingen over Richard Wagner en het muzikale drama. Van den stijl behoef ik niets in het algemeen te zeggen, daar er gelegenheid zal zijn tot het mededeelen van karakteristieke proeven.

Wellicht heeft tot nog toe niemand gedacht, dat er veel onderscheid is tusschen: geschiedenis der letterkunde en letterkundige geschiedenis. Volgens onzen schrijver is dat onderscheid zeer groot.

Geschiedenis der letterkunde, beweert hij, bestaat voornamelijk in het katalogizeren van namen, titels en jaartallen. Letterkundige geschiedenis neemt vrij wat hooger vlucht. Zij beschouwt de kunstwerken in poëzie en proza in verband met de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen en let op den politieken, intellectueelen en moreelen toestand der natie in elk tijdvak. Letterkundige geschiedenis is een wetenschap; zij doet waarnemingen, verklaart verschijnselen, bewijst verklaringen en spoort wetten op. Dat klinkt als een klok; maar, zoover ik weet, is onze schrijver niet de eerste, die op het idee is gekomen om de letterkunde te beschouwen in verband met de zaken, die op haren staat en loop invloed uitoefenen. Misschien zijn er wel menschen, die gehoord hebben van Taine en zijn geschiedenis der engelsche letterkunde; misschien zelfs, die dat boek hebben gelezen. Maar de zaken, die invloed hebben op de letterkunde, zijn zeer vele en van zeer verschillenden aard. Zij zouden derhalve vooreerst behoorlijk onderscheiden moeten worden. Vervolgens moest van elk dier dingen het betrekkelijk gewicht voor de letterkunde worden bepaald. Onze schrijver hecht voornamelijk gewicht aan den staatkundigen en maatschappelijken toestand. Met het oog hierop wil hij derhalve op het veld der duitsche letteren gaan waarnemen, verklaren, bewijzen en wetten opsporen. Wat er nu in dit boekje werkelijk wordt verricht komt in het kort hierop neer. De bekende feiten van Duitschland's staatkundige geschiedenis worden in herinnering gebracht, en wel in zeer algemeene trekken. Er is telkens sprake van omwentelingen en overgangstijden; van maatschappelijke vraagstukken en hunne oplossing; van levensgeluk en het middel om het te verkrijgen. Een min of meer bepaalde en kenmerkende voorstelling van de verschillende tijdperken wordt niet gegeven. Weimar was klein en hertog Karel August was een despetisch gebieder, met zulke aanduidingen worden de lezers naar huis gezonden. Daar wordt nu de letterkundige geschiedenis doorheen gevlochten. De voornaamste letterkundige werken worden genoemd en op de een of andere wijs, altoos zeer in het algemeen, met die omwentelingen, overgangstijden en maatschappelijke vraagstukken in verband gebracht. Hoe weinig nauwkeurig en bepaald hiermêe te werk wordt gegaan, kan reeds daaruit blijken dat de schrijver de chronologie verwaarloost en zeer zuinig is met jaartallen. Titels van werken en namen van schrijvers konden kwalijk geheel wordeu ge-

mist, anders had de schrijver ook deze liefst ter zijde gelaten. Het is hem gebleken, dat het ‘beschaafde publiek’ waarvoor hij schrijft, met zulke opgaven niet gediend is. Om die reden heeft hij gemeend daar zoo weinig mogelijk van te moeten geven. De schrijver komt er ten minste rond voor uit, dat hij het ‘publiek’ naar hun smaak wenscht te bedienen; waaruit wij mogen opmaken, dat het hem onverschillig zal zijn hoe zijn werk aan enkelen smaakt. Waarschijnlijk is het dan ook ter voldoening aan den smaak van het publiek, dat onze geschiedschrijver zeer kwistig wordt met titels en eigennamen, als hij, tegen het slot van zijn werk, over den hedendaagschen duitschen roman handelt. Misschien beschouwt hij ook zelf dit deel der duitsche letterkunde als het gewichtigste, en voelt hij zich daar het meest t'huis. Zonderling is het ten minste dat dichters als Eichendorff en Brentano niet genoemd worden; terwijl Samarow, Mühlbach en dergelijke lieden vermelding vinden.

Bij goede geschiedenis behoort ook geografie; maar in ons boekje missen wij ook een behoorlijke aanwijzing van plaatsen en landstreken. Wel wordt er in het algemeen gesproken van Duitschland's verdeeldheid en van het streven naar eenheid. Ook is er sprake van Oostenrijk en de oostenrijksche dichters in tegenstelling tot de Noord-Duitschers. Dit belet onzen schrijver evenwel niet om Spielhagen, den land-en tijdgenoot van Bismarck, in één adem te noemen met Stifter, dan land-en tijdgenoot van Metternich. Daarenboven is die samenkoppeling van Stifter en Spielhagen uit een zuiver literair oogpunt zeer ongerijmd. Als er echter één zaak is, die zich in de duitsche letterkunde, in haar geheel beschouwd, overal afspiegelt en haar een eigenaardig karakter geeft, dan is het de verdeeldheid en splitsing van het land, het volk, en zelfs, tot op zekere hoogte, de taal. Wal is waar valt dit minder in 't oog als men enkel de drie of vier voornaamste duitsche schrijvers bestudeert. Evenmin, als men bij voorkeur da hedendaagsche romans en bellettristische weekbladen leest. Maar bij een meer uitgebreide kennismaking met de duitsche literatuur, inzonderheid, waar zij het rijkst is, op het veld der lyriek, trekt die bijzonderheid spoedig de aandacht. Wie haar voorbij ziet, zal van de duitsche letterkunde slechts een zwak en kleurloos beeld kunnen teekenen. Onze schrijver had, volgens zijn programma, op de bovengenoemde zaak zeer bijzonder moeten letten. Immers hij kondigde aan: waarneming, verklaring, bewijsvoering, en opspo-

ring van wetten op het gebied der duitsche letterkunde, door haar te beschouwen in verband met den staatkundigen en maatschappelijken toestand van land en volk. Wat is er van dit programma terecht gekomen? Geen enkele wet is er opgespoord; waargenomen en verklaard is alleen datgene, wat reeds lang te voren veel beter waargenomen en verklaard was; bewezen is: dat men een onderwerp behoort te kennen om er over te kunnen schrijven.

Eene afdeeling van dit werkje draagt tot opschrift ‘de bloeitijd,’ en geeft op vijf en twintig pagina's een overzicht van het tijdperk dat van 1748 tot 1813 loopt. Wil men het begin en einde door politieke gebeurtenissen aanduiden, dan noeme men: de eerste oorlogsdaden van Frederik den Groote en de vernietiging van Napoleon's heerschappij in Duitschland door den slag bij Leipzig; door letterkundige werken - dan zijn dat: de eerste zangen van den *Messias* en de eerste boeken van *Wahrheit und Dichtung.* De hoofdfiguur is Goethe, wiens geboorte, op een jaar na, met het begin van dit tijdperk samenvalt, terwijl hij aan het einde zijn ouderdom onlangs is ingetreden. Rondom hem groepeeren zich, verder af en meer nabij, een aantal andere meesters, voorgangers en tijdgenooten, verschillend van aard en ongelijk in kracht, maar die toch allen in de een of andere betrekking staan tot Goethe, wiens universeele geest van alles, wat zijn land en tijd hem aanbood, het edelste in zich opnam. Zoo werd hij, met zijn machtigen dichterlijken aanleg en onafgebroken geoefend talent, in staat gesteld om die heerlijke werken voor te brengen, waardoor de duitsche litteratuur de enge grenzen der nationaliteit overschreden en zich, naast de fransche en engelsche, haren rang in de wereld-literatuur veroverd heeft.

Het werk, dat in de literatuur wordt verricht, kan, even als alle andere menschelijke arbeid, én als *collectief* én als *individueel* worden beschouwd. Wie iets maakt of doet, werkt nooit alleen, en zooveel te minder naarmate zijn werk van meer waarde en beteekenis is. Hij bewandelt wegen, door anderen gebaand, put uit bronnen, door anderen geopend, gebruikt werktuigen, door anderen uitgevonden en volmaakt. Hem steunt de overlevering van vele voorgeslachten; tijd en wereld werken met hem mede. Maar hoe collectief ook, in dezen zin, ieder werk van beteekenis wezen moge, datzelfde werk is tevens door en door individueel. Het is geheel en uitsluitend het werk van den maker, die alleen in het bezit was

van die oorspronkelijke en eigenaardige kracht, welke tot het volbrengen van dit bepaalde werk werd vereischt. Beethoven zeide van zijn pastoraal-symfonie, waaraan hij gewerkt had op menigen schoonen zomerdag, doorgebracht in de vrije natuur, dat de kwartels en nachtegalen hem hadden helpen componeeren. In denzelfden zin zou men van Goethe's Faust kunnen zeggen, dat geheel Duitschland er aan meê geschreven heeft. Dit neemt echter niet weg, dat de kwartels en nachtegalen vele eeuwen achtereen hebben kunnen zingen voor dat in een geest als dien van Beethoven het idee opkwam om hunne stemmen met nog duizend andere stemmen der natuur tot een pastoraal-symphonie te vereenigen. Evenzoo hebben duitsche mannen eeuwen lang kunnen peinzen en twijfelen, duitsche meisjes kunnen beminnen en dwepen, voordat er uit die elementen in een geest als dien van Goethe, gestalten als Faust en Mephistofeles en Gretchen geboren werden. Nu behoort zeer zeker in een letterkundige geschiedenis dat collectieve en individueele onderscheiden en door onderscheiding in het licht gesteld te worden. De schrijver van dit boekje spreekt met veel nadruk van waarnemen en verklaren en bewijzen; maar nergens wordt het klaar, wat er dan toch eindelijk verklaard en bewezen zal worden. Er is sprake van den invloed, dien de politieke gebeurtenissen op de letterkunde hebben. Dat laat zich hooren, maar uit dit boekje komt niemand te weten, welke de verhouding is tusschen de politiek en letterkunde en hoe de laatste van de eerste afhangt. De bloei der duitsche letteren valt tezamen met Duitschland's diepste vernedering in politiek opzicht. Een verhouding in rechte reden bestaat er dus niet. In omgekeerde dan? Ook dit wordt door de geschiedenis der letterkunde weêrsproken. Te Athene viel de bloei van het drama tezamen met den bloei en de grootheid van den staat. In Engeland zien wij hetzelfde gebeuren onder de regeering van Elisabeth. Bestaat er dan misschien een rechtstreeksch verband tusschen de politiek en het drama? Moeten wij beweren, dat de staat der letterkunde voor een deel en in een bepaald genre van een voorspoedig en krachtig politiek leven afhangt? In dit geval zou dat verband zelf in zijn aard en oorzaken verklaard moeten worden. Daarbij zouden zich spoedig verscheiden vragen opdoen waarvan de beantwoording niet zoo heel gemakkelijk en eenvoudig zou wezen. Misschien zou het spoedig blijken, dat er voor den bloei van het drama

toch ook nog eenige andere zaken, behalve krachtige politiek, vereischt worden. Zooveel is zeker dat er in de letterkunde niets hoegenaamd wordt verklaard door een beroep in 't algemeen op den staatkundigen toestand.

Een uitnemende dichterlijke aanleg gaat, noch bij volken noch bij enkele personen, noodzakelijk gepaard met een krachtig gevoel voor politieke vrijheid. De natuur, die haar gaven pleegt te verdeelen, schenkt menigmaal aan een en denzelfden persoon het laatste in even geringe als het eerste in ruime mate. Zoo iemand zou zich met groote gemakkelijkheid kunnen schikken in een hoogst gebrekkigen politieken toestand. Racine en Molière hielden zich zelven, naar het schijnt, in gemoede voor de onderdanige dienaren van den grooten koning. Die staat van onderwerping en politieke onmondigheid heeft hen niet belet om onsterfelijke tooneelstukken te schrijven. Goethe was geen liberaal en vrijheidsman in den modernen zin; niet eens duitsch patriot, zooals Stein en Arndt en de hertog van Weimar. Hij dweepte niet met het begrip van vooruitgang. Hij hield vrijheid van drukpers voor ongepast en gevaarlijk. Hij geloofde niet dat de maatschappij het ooit op den duur zonder de doodstraf zou kunnen stellen. Hij zag hoog op tegen Napoleon en kon maar niet gelooven dat de duitschers in staat zouden zijn om zijn juk af te schudden. Dit alles heeft hem niet belet om de duitsche literatuur tot een hoogen rang te verheffen en haar een invloed te verschaffen, die zich tot heden in de Europeesche literatuur allerwege doet gevoelen.

Om terug te komen tot onze stelling: in de letterkundige geschiedenis moet ongetwijfeld het collectieve en het individueele onderscheiden worden; maar onder dat collectieve is niet enkel de politiek en haar invloed, maar nog zeer veel meer te verstaan. Om het collectieve moet evenwel het individueele niet op den achtergrond geschoven worden. Letterkunde en poëzie worden toch ten slotte gemaakt door de schrijvers en dichters. Wil men derhalve in de letterkunde iets waarnemen en verklaren, dan zal men in de eerste plaats den persoon en het leven van ieder dichter en schrijver dienen waar te nemen. Goethe zelf heeft dien weg aangewezen in die autobiografische fragmenten, die hij onder den veelbeteekenenden titel: Dichtung und Wahrheit, in het najaar van zijn leven te boek stelde.

Van onzen auteur krijgt men over de personen en het leven der duitsche schrijvers en dichters niet veel te weten. Bij hem treedt het individueele tegenover het collectieve zoozeer op den achtergrond dat het ter nauwernood in aanmerking schijnt te komen. Het is alsof de letterkundige werken zoo nu en dan, als de omstandigheden het meêbrengen, uit de lucht komen vallen, en de auteurs geen andere rol vervullen dan dat zij bij zulk een gelegenheid juist bij de hand zijn om ze op te vangen. Het is al veel, als ten minste de namen der schrijvers medegedeeld worden; al het andere wordt met de meest algemeene termen, heel kort, maar heel weinig bondig, en in het geheel niet karakteristiek, afgedaan. De auteurs krijgen zekere vereerende of afkeurende bijnamen en er wordt soms vermeld of hun levenslot gelukkig of ongelukkig is geweest. Zoo heet Goethe: de nooit te overtreffen reus. Nooit te overtreffen - waarin? In het reus-zijn? Van Lessing wordt verhaald, dat ‘de afgestreden kampioen in '81 het moede hoofd ter ruste heeft gelegd.’ Hier krijgen wij ten minste het jaartal van Lessing's dood. In het voorbijgaan merken wij op dat '71 voor 1781 tot de kenmerken behoort van den gemeenzamen stijl, waar onze schrijver zich op toelegt. Hij noemt dat *causerie*. Die gemeenzame stijl gaat dikwijls ongemerkt in den sentimenteelen sensatie-stijl over. Tot voorbeeld strekt de aangehaalde zin. Een ander voorbeeld is te vinden op pag. 80, waar gesproken wordt over Werner en von Kleist. ‘Misdaad en vanhoop, laagheid en zelfmoord wisselden elkaar in de kunstwerken zoowel als in het eigen leven der dichters af en met medelijden herdenkt Goethe bijv. het lot van von Kleist, die zijne minnares en zichzelven doodde, als 't slachtoffer eener openlijk werkende maatschappelijke macht, die hij, alleen met geheimzinnige machten rekenende, niet had opgemerkt.’ Hier wordt een slecht vertaalde uitspraak van Goethe op de kluchtigste manier door middel van een *bijv.* vastgeknoopt aan een opmerking van onzen auteur. Uit die samenkoppeling ontstaat een geheel, waarbij de lezer slechts denken kan aan hetgeen Voltaire ‘nonsens double’ placht te noemen.

Het ontbreekt ook niet aan mededeelingen, die bepaald valsch zijn. Over Goethe en Weimar lezen wij het volgende; ‘Het kleine Weimar, met zijn despotischen gebieder en zijn echt Franschen hofgeest in de ongunstigste beteekenis van het woord, was 't eenige plekje, waar de kunst een schuilplaats vond; daar leefde en genoot Goethe, daar

schreef hij met onbegrijpelijke productiviteit, de stukken, waarmede het hof zich wenschte te vermaken. Daar schreef hij in dien tijd zijn *Werther* en zijn *Clavigo*, die wel niet strijden voor hervormingen, maar toch duidelijk laten zien, waar die noodig zijn.' Goethe is in November, 1775, te Weimar gekomen. *Werther* en *Clavigo* zijn nog te Frankfort geschreven, in 1774. Alles, wat hier verder wordt gezegd, is van dien aard, dat het bij den lezer, die zich uit dit boekje zou willen onderrichten, een geheel verkeerde voorstelling moet wekken. Daarenboven is het lijnrecht in strijd met hetgeen de schrijver op de vorige bladzijde had verhaald. Daar wordt Goethe voorgesteld als een strijder voor recht en vrijheid, wier ideaal hij in Götz von Berlichingen teekent. Hier wordt diezelfde Goethe voorgesteld als dienaar van een despotischen gebieder, levende en genietende aan een hof, waar de fransche geest heerscht, en wel in de ongunstigste beteekenis van het woord. Beide voorstellingen staan naast elkaar, zonder een enkel woord ter verklaring, hoe zulk een verandering mogelijk werd. Maar niet alleen het geheel - nagenoeg elk woord is hier zoo verkeerd mogelijk. 'Despotisch gebiedar' was Karel August slechts in dien zin, waarin ieder duitsch vorst in dien tijd het was. De fransche hofgeest heerschte te Weimar veel minder sterk dan aan de meeste andere duitsche hoven. De kunst vond ook nog elders dan te Weimar een schuilplaats. Maar hoe komt hier op eens de 'kunst' er bij te pas? Of beteekent 'kunst' hier zoo veel als 'poëzie en letteren'? Uit de woorden van den schrijver zou man opmaken dat alle duitsche vorsten van dien tijd, de hertog van Weimar alleen uitgezondard, de duitsche letteren en letterkundigen gehaat en tegengewerkt hebben. Het tegendeel is waar; bij vele duitsche vorsten van dien tijd heerschte veeleer de zucht om de duitsche letterkunde en hare beoefenaars in bescherming te nemen. Klopstock telde den markgraaf van Baden onder zijn warmste vereerders; en Lessing vond in den hertog van Brunswijk een verstandig beschermer. Te Weimar dan, onder dien despotischen gebieder, 'leefde en genoot Goethe.' Het genot dat Goethe gedurende de eerste tien jaren te Weimar heeft gesmaakt, was zóó groot, dat hij in Augustus, 1786, de wijk nam naar Italië, om voor een poos te ontsnappen aan een toestand, die hem ondragelijk was geworden. Zijn positie was in den beginne ver van aangenaam en vereischte van zijn kant de hoogste mate van belangeloosheid en zelfbeheer-

sching. Zijn verhouding tot den jongen hertog zoowel als tot den geheelen Weimarschen kring was van teederen aard. Wel is waar schonk hem de hertog zijn volle vertrouwen, en wilde zich door hem laten leiden; maar die leiding vereischte tact en een zachte hand. De oudere dienaren van den hertog, de leden van den raad, de ambtenaren van hoogeren en lageren rang beschouwden Goethe als een vreemdeling en indringer. De voorzitter van den raad, von Fritsch, kon slechts met moeite en door de tusschenkomst van de hertogin moeder teruggebracht worden van zijn voornemen om zijn ontslag te nemen uit den dienst van den hertog, toen deze aan Goethe zitting in dien raad had verleend. Kortom het leven van Goethe te Weimar was het volstrekte tegendeel van een sinécure, an het te bestempelen zonder meer, als een leven van genot, is geheel verkeerd. Wel is waar werd er toen aan het Weimarsche hof, gelijk aan andere hoven, los en vroolijk geleefd en veel feest gevierd; maar ook hier was het vermaak grootendeels voor anderen, terwijl de moeite en zorg voor het arrangeeren der feesten voor Goethe bleef weggelegd. Dit was echter slechts een onderdeel van Goethes werk in dien tijd. Het is sedert lang bekend met hoeveel ijver en nauwgezetheid hij zich aanstonds heeft gewijd aan de zaken, die hem als lid van den staatsraad, in het bestuur en de regeering van het hertogdom ten deel waren gevallen. De briefwisseling van Goethe met den hertog, benevens die met von Voigt, verspreidt daarover het noodige licht en toont de nietigheid aan van de fraze, door onzen schrijver gebruikt. Niet minder verkeerd is hetgeen volgt: ‘daar schreef hij, met onbegrijpelijke productiviteit, de stukken, waarmede het hof zich wenschte te vermaken.’ Hier blijkt nu, hoe verkeerd het is om in een letterkundige geschiedenis titels en eigennamen te vermijden. Waarom niet liever de stukken genoemd, dan zulk een dwaze uitdrukking te gebruiken. Overigens weet ieder dat de eerste jaren van Goethe te Weimar, voor zuiver dichterlijke voortbrenging, juist tot de minst productieve gerekend moeten worden. Wat hem van zijn werkzaamheid in den dienst van den staat en den hertog overschoot aan tijd en kracht, werd verbruikt voor kleine tooneelstukjes en zangspelen, *Lila, Triumph der Empfindsamkeit, Jery und Bäteli, die Fischerin*, en dergelijke, bestemd om verjaardagen in de hertogelijke familie op te luisteren; werken voor het oogenblik gemaakt, waaraan Goethe zijn eigenlijke kracht niet ten koste kon

leggen. De groote werken daarentegen, die hij ontworpen had en waarvan de voltooiing hem aan het hart ging, konden, bij de gedurige afleiding en verstrooiing, slechts nu en dan bij gedeelten worden bewerkt; of, als een enkel werk tot voltooiing kwam, dan werd het voorloopig geschreven in proza en voor latere bewerking in dichtmaat bewaard. Die belemmering van de dichterlijke productiviteit in hoogeren zin, was een der voornaamste oorzaken, waardoor Goethe eindelijk naar Italië gedreven werd. Eerst nadat hij hier de zoo vurig gewenschte rust en kalmere stemming des gemoeds gevonden had, kon hij zich wijden aan een nieuwe bewerking van *Iphigenia, Tasso, Egmont* en gedeelten van den *Faust*, en aan deze dichtstukken hun laatsten en waren vorm geven.

Van *Werther* en *Clavigo* zegt onze schrijver, dat zij ‘wel niet strijden voor hervormingen, maar toch duidelijk laten zien, waar deze noodig zijn.’ Dit is eenvoudig een van die formules die hij er op nahoudt om aan zijn werk den schijn te geven van wetenschappelijke geschiedenis. Ik kan echter kwalijk gelooven dat letterkundige geschiedenis wetenschappelijk wordt als men van tijd tot tijd rept van maatschappelijke kwalen en hare bestrijding. Eerder zou ik denken dat het beginsel van alle wetenschappelijkheid daarin gelegen is, dat men goed ziet en hoort, goed verstaat en begrijpt en zich van de zaken een juiste voorstelling vormt. Hierin echter schiet onze geschiedschrijver aanstonds weer te kort. ‘Met *Werther*,’ zegt hij, ‘had Goethe het voorbeeld gegeven voor de reeks van sentimenteele romans, in alle talen, die de wereld met zuchten en tranen vervulden en het aantal zelfmoorden op onrustbarende wijze deden toenemen.’ Welk een gebral! Maar, zooals iedereen weet, uitgezonderd, naar het schijnt, deze schrijver van letterkundige geschiedenissen, heeft niet Goethe, met den *Werther*, maar vijftien jaar vroeger, Rousseau met de *nouvelle Héloise* het voorbeeld gegeven voor den sentimenteelen roman. Aanstonds daarop wordt ons verhaald dat Goethe's *Clavigo* naar een *novelle* van Beaumarchais is bewerkt. Als onze auteur aan zijn letterkundige geschiedenis van Frankrijk begint, zal hij misschien tot de ontdekking komen, dat Beaumarchais geen enkele novelle geschreven heeft, maar tooneelstukken en gedenkschriften. Aan de laatstgenoemde is het onderwerp van Goethe's *Clavigo* ontleend.

Een halve bladzijde van dit boekje, die niet slechter is dan

elke andere, heeft aanleiding gegeven tot bovenstaande opmerkingen. Waar men het boek ook openslaat vindt men aan de mededeeling van algemeen bekende zaken uitweidingen vastgeknoopt van des schrijvers eigen vinding, die of verkeerd en ongerijmd of van geen beteekenis zijn. Onze auteur beweert dat hij schrijft voor het ‘beschaafd publiek,’ maar ik zou wel willen weten, waar, onder het beschaafde publiek, de lieden te zoeken zijn, die nieuwsgierig zijn om te vernemen: ‘dat Rückert, Platen en Chamisso veel zorg hebben besteed aan den vorm; dat Platen oden en sonnetten dichtte, die kunnen wedijveren met het beste, wat de duitsche letteren hebben; dat Rückert's “Geharnischte Sonette” weerklonken als klaroengeschal temidden der ontevredenen; dat men Immermann's “Münchhausen” niet moet verwarren met de vertelsels van Raspe; dat Sealsfield, de eerste duitscher, die Amerika als stof opneemt, zijn voorgangers Steffens en Willibald Alexis verre overtreft.’ Beschaafde lezers zullen zeker een stijl op prijs weten te stellen, waarin het denkbeeld: dat een auteur de stof voor zijn romans aan het amerikaansche leven ontleent, wordt uitgedrukt door de woorden; ‘hij neemt Amerika als stof op.’ En wat moet men zeggen van den volgenden zin (pag. 103): ‘de verwikkelingen in Hannover en de Fransch-Pruisische oorlog wekten zoo groote belangstelling, dat *Gregor Samarow* (Regierungsrath Freiherr von Meding) niet reeds vooraf zeker kon zijn van wel ontvangen te worden, toen hij in hoogst onderhoudende verhalen, met allernauwkeurigste kennis van plaats en tijd en met gebruikmaking van voor allen ontoegankelijke bronnen, in een dozijn romans den geheelen jongsten oorlog verhaalt.’ Of is misschien de letterkundige beschaving hier te lande reeds zoover gevorderd, dat niemand meer aan zulke taal aanstoot neemt?

Hiermeê zouden wij dit boekje ter zijde kunnen leggen, als het voorbericht er niet was. Onze auteur, die op honderd bladzijden al de duitsche schrijvers en hunne werken behandelt, wijdt hier een half dozijn bladzijden aan zich zelven en zijne werken. Vooraf gaat een aankondiging aan den lezer, van den volgenden inhoud: ‘Alles, wat ik sedert Juni 1870 schreef, staat in 't nauwste verband tot elkander en bedoelt, een ernstige studie der letterkunde, eene andere beschouwing aangaande haar wezen en waardeering bij mijne landgenooten ingang te doen vinden.’ Blijkbaar is onze schrijver, bij zijn zwoegen in duitsche letterkunde, zoo vervuld geraakt met het denkbeeld van maatschappelijke kwalen die bestreden moeten worden, dat

hij eindelijk besloten heeft om zelf ook als bestrijder en hervormer op te treden. De landgenooten weten nu aan welke kwaal zij lijden. Ernstige studie der letterkunde heeft tot nog toe bij hen geen ingang gevonden. Hun beschouwing aangaande haar wezen en waardeering is de rechte niet. Onze schrijver zal hun derhalve leeren, hoe dat wezen en die waardeering beschouwd moeten worden. Maar waarschijnlijk zullen de landgenooten hem al aanstonds verzoeken om zich wat beter uit te drukken, en, als de algemeene nood hem dwingt om over letterkunde te schrijven, dan toch ten minste door redelijken stijl te toonen dat hij zelf een weinig letterkundig is.

In de autobiografische mededeelingen van het voorbericht stelt onze schrijver, geheel argeloos, zichzelven ten toon op een manier die weinig twijfel overlaat omtrent de voordeelen, die de landgenooten van zijn letterzwoegen te wachten hebben. Het verhaal komt in het kort daarop neer, dat hij in de letterkunde heeft gewerkt als een koelie. Volgens zijn eigen verklaring ‘is hij aan den arbeid getogen met een kast compleete werken.’ Hij is begonnen met hollandsche auteurs: Bellamy, Jan Vos, Fockenbrock en de Brune. Over hetgeen hij zooeven gelezen had, heeft hij aanstonds, zonder tijd te verliezen, geschreven. Na Jan Vos en Fockenbrock is Goethe aan de beurt gekomen. ‘In '65,’ verhaalt onze schrijver, ‘had ik mij op Goethe's Faust geworpen, dien ik wilde bespreken.’ Is *Faust* een prooi, die verscheurd en verslonden moet worden? Leest men Goethe, omdat men hem wil bespreken? Hoeveel vrucht zulk een lectuur oplevert blijkt uit hetgeen de schrijver op pag. 91 van zijn geschiedenis over *Faust* weet te vertellen. ‘In het eerste deel stelt Goethe, met enkele tusschenvlechtsels, de vraag: welke zijn de grondslagen voor duurzaam geluk; in het tweede deel wordt die vraag beschouwd bij het licht der revolutie.’ Merkwaardig résumé; jammer maar, dat uit die *enkele tusschenvlechtsels* niet ook de een of andere levensvraag geabstraheerd kon worden.

Onze geschiedschrijver verhaalt verder: ‘Mijn betrekking tot het middelbaar onderwijs maakte, dat ik in '68 mijne studiën in een meer geregelden vorm en naar een bepaald plan zocht in te richten. Maar de verandering beviel me niet. Wel studeerde ik dikwijls 6 à 8 uren daags, ik ruïneerde me in “Letterkundes;” maar ze bleven me mishagen: ik vond ze droog, ik vond ze vervelend, ik vond ze dwaas, omdat ze zoovele zaken bevatten zonder eenige

waarde voor schrijver of lezer.' Den zin of onzin van dit verpletterende vonnis kunnen wij in het midden laten: maar merken in 't voorbijgaan de nabootsing op van zekere eigenaardigheden in den stijl van Multatuli, die in de aangehaalde woorden doorstraalt. Niettegenstaande zijn zwoegen in letterkunde, heeft onze schrijver dus nog niet begrepen, hoe dwaas het is om van een geniaal auteur zekere manieren van stijl over te nemen, als men niet tevens zijn geheelen geest overnemen kan.

De levensbeschrijving gaat voort: 'In 1870 ook met het onderwijs in Engelsche taal- en letterkunde belast, begon ik mijn *Literary Reader*, waaraan ik vier jaar arbeidde.' Nauwelijks belast met een nieuw vak, ging onze leeraar dus aanstonds weer aan het schrijven. Was dat het meest geschikte middel om den 'last' te verlichten? Overigens begrijp ik niet wat dezen leeraar beweegt om over zijn taak in de school te spreken in termen, die de fantazie aanleiding geven om zich een zwaarbeladen kameel voor te stellen. Maar als het dan reeds zulk een last is om eenige scholieren van letterkundige kennis te voorzien, waartoe bovendien ongevraagd de taak aanvaard om een publiek, beschaafd wel is waar, maar toch, volgens onzen auteur, zeer achterlijk in letterkunde, op de hoogte te brengen? Is dat minder zwaar?

Wie zulk een taak op zich neemt moet ter dege overtuigd zijn, dat hij zijn lezers wat beters kan aanbieden, dan hetgeen vroeger geleverd is. Onze auteur is daar inderdaad van overtuigd. Met ongeveinsden afkeer en soevereine minachting verwerpt hij de meeste geschiedenissen der letterkunde. Het werk van Chambers voor de engelsche en dat van Kurz voor de duitsche literatuur, zijn, volgens hem, de bronnen waaruit de overigen hebben geput. Wij hebben hem reeds hooren uitvaren tegen de 'vervelende, drooge, dwaze Letterkundes.' Dit is nog niet genoeg. 'Mijn ergernis steeg ten top,' gaat hij voort, 'toen ik zag, hoe duizend schoolboekmededeelingen op zeer voornamen toon en zelfs door een beetje beroemde mannen als iets nieuws en iets bijzonders werden aan den man gebracht, gedrukt of voorgelezen. Ik vond mijn paar dozijn duitsche handboeken der literatuurgeschiedenis nagenoeg alle onuitstaanbaar. Ik zag met verbazing hoe verschillende schrijvers elkaar hadden nageschreven, hoe belangrijke feiten met stilzwijgen waren voorbijgegaan, en hoe in de lucht hangende stellingen, met de meeste stoutheid werden aangenomen zonder eenig spoor van bewijs.'

Hiermêe ontvangen derhalve de duitsche schrijvers van letterkundige geschiedenissen of geschiedenissen van letterkunde, hun doodvonnis geteekend. Onze geleerde buren mogen nu toezien of zij het de moeite waard vinden om zich tegen deze uitspraak over hun Villmar, Schäfer, Schmidt, Koberstein, Gödeke, Lemcke en anderen, geveld, in cassatie te voorzien. De landgenooten van onzen hervormer mogen zich intusschen verlustigen in de schitterende beloften, die zij van hem ontvangen aangaande het werk, dat hij leveren zal. ‘Een letterkundige geschiedenis, die de vrucht is van echte wetenschap, van een wetenschap, die waarneemt, verklaart, bewijst en wetten opspoort.’ Maar, om nu toch vooral niemand af te schrikken door dien hoog wetenschappelijken ernst, belooft hij ten slotte zijn werk zoo in te richten, dat het desniettemin kans heeft om aan een beschaafd publiek te behagen. Om dat doel te bereiken ‘moet het werk in de eerste plaats niet heel dik zijn en in de tweede plaats een aangenaam voorkomen en helderen druk hebben; het moet verder *niet* zoo als zoovele handboeken de grondstoffen geven, opdat de lezer die zelf uitwerke, maar het moet op den toon eener *Causerie de feiten vermelden en verbinden, de oorzaken aanwijzen, de gevolgen afleiden en toelichten;* ten slotte moet het, wat *namen* aangaat, er vooral *weinig* bevatten.’

Onze schrijver heeft derhalve het *prodesse* en *delectare* van Horatius in praktijk zoeken te brengen. Hij verklaart aan het slot van zijn voorbericht, dat hij niet gelooft dat zijn boek *geheel* aan de eischen zal beantwoorden, maar verzekert, dat hij het ernstig gewild en krachtig beproefd heeft. In het *geloof* van den schrijver kunnen wij van harte en in de ruimte deelen; wat zijn *verzekering* betreft - als men zulk een stoutmoedigen aanloop genomen heeft, is het misschien minder gepast om ten slotte toch terug te komen op een: *in magnis voluisse sat est*.

Maar genoeg; geven wij eindelijk aan onzen schrijver zijn: *Lectori salutem* terug; zeggen wij hem vaarwel met een eenigzins gewijzigden versregel van den latijnschen dichter wiens letterkundige lessen hij zoo krachtig, maar zoo vruchteloos, heeft beproefd na te komen:

Nil dignum tanto *tulit* hic promissor hiatu.

D.E.W. WOLFF.

***Over bergen en door dalen. Vluchtige reis-indrukken medegedeeld door P.F. Brunings. Kampen, Laurens van Hulst*, 1880.**
***Jacob Geel. Onderzoek en Phantasie; Gesprek op den Drachenfels; Het Proza. Vierde druk; met eene voorrede van W.P. Wolters. Leiden, Gebr. Van der Hoek*, 1880.**

Men moet zich verbazen over de naieveteit van het eerstgenoemde boek. Er is iets innemends in, maar tegelijk iets nuchters, dat men eer zou zoeken achter een auteur van twintig jaren, dan achter iemand die van zichzelven verklaart dat hij reeds grijze haren heeft.

De heer Brunings maakte met eenige vrienden een allervluchtigst vliegreisje door een klein stuk van het meest platgetredene deel van Zwitserland: de route Schaffhausen - Zürich - Arth - Rigi - Luzern - Brünig - Brienz - Interlaken - Bern. Hij zag, doordien hij nergens te voet en overal met groote haast reisde, niet het tiende gedeelte van wat er langs die route te zien is. Door het Schwarzwald te zijn gestoomd, en niets te hebben gezien dan den waterval bij Triberg: te Luzern getoefd te hebben, en niet, in stee van op den kermisachtigen Rigi, den voet te hebben gezet op de ontzaggelijke hoornen van den Pilatus; te Fluelen geweest te zijn, zonder minstens door te dringen in het Reuss-dal tot Andermatt; Interlaken bezocht te hebben, zonder op Faulhorn of Schynige Platte, en Lauterbrunnen, zonder op de hoogte van Mürren of van de Wengern Alp te zijn geklommen - dit is waarlijk haast alsof men er n i e t ware geweest. Een weinig nadenken had den heer Brunings moeten doen beseffen dat Zwitserland, méér dan eenig ander land in de wereld, het tegendeel is van eene t e r r a i n c o g n i t a; dat de meeste boekenkoopende Nederlanders te Zürich en Luzern, te Brienz en Interlaken geen vreemdelingen zijn; dat Baedeker en Berlepsch - om van tallooze eigenlijke reisbeschrijvingen te zwijgen - over alles wat eene toer door de Alpen betreft de meest volledige inlichtingen verschaffen; en dat derhalve het leveren van weer een nieuwen bundel Zwitsersche reis-indrukken slechts dán nog gewenscht zou kunnen zijn, indien de schrijver bedeeld ware met eene wonderdadige opmerkingsgave, òf met een zeldzaam en geheel oorspronkelijk talent van behandeling zijner stof. Wel verre van

zich door dergelijke overwegingen te laten terughouden, greep de heer Brunings terstond na zijne thuiskomst naar de pen, en schreef hij over zijn uitstapje een boek, als ware hij zoo versch teruggekeerd uit de binnenlanden van Nieuw-Guinea. Hoe moet men dit noemen: onnoozelheid, of boeken-makerij?

De auteur vleit zich met de hoop, dat zij, die Zwitserland bezochten, in zijne losse schetsen eene aangename herinnering zullen vinden van hetgeen zij daar zagen; dat anderen, die nog zoo ver niet gingen van huis, er door mogen worden aangespoord om met eigen oogen die schoone natuur te gaan bewonderen; en eindelijk ‘dat allen, die dit boekje ter hand nemen, onder het lezen er van een oogenblik hunne levenszorgen kunnen vergeten.’ Ik vrees dat die hoop voor twee derden ijdel zal blijken. De herinneringen toch van een niet al te stomp of onontwikkeld toerist uit Zwitserland zullen allicht dieper en rijker zijn, dan die welke dit boek hem zou kunnen inscherpen. En wat die anderen betreft, met het Alpenland nog onbekend - het zou mij verwonderen indien juist d i t boek hun tot spoorslag strekte om er heen te gaan. Zij zullen zelfs in Baedeker meer vinden dat in hen geestdrift wekken kan om zich op te maken en te gaan genieten, dan in déze bladzijden, waar ruim zooveel sprake is van logementen, kellners, onhebbelijke Engelschen en kibbelende Nederlanders, als van de verheven schoonheden der bergnatuur. Ik hoop ook dat niemand de hier beschrevene reismanier zich tot voorbeeld zal stellen. In Zwitserland dient men, méér nog dan elders, om het land g o e d te zien, zooveel mogelijk te voet te reizen: wie er per as zich langs de meestal stoffige wegen laat voortsleepen, mist er onnoemelijk veel van de tooneelen vol stille majesteit, de kijkjes vol innige poëzie, die slechts den wandelaar vergund worden. Voorts moet men, indien men de alpenwereld aanschouwen wil in hare glorie, niet opzien tegen het bestijgen van een middelmatigen berg. Wie niet marcheeren en klimmen k a n , omdat zijne beenen of zijne longen het hem verbieden, die is er bedroefd aan toe. Maar in geen geval verheffe een gezond en stevig reiziger de geliefkoosde vadsigheid van zoovele Nederlanders tot eene deugd - gelijk de heer Bruning doet, waar hij den gek steekt met lieden die ‘gevaarlijke tochten ondernemen, alleen om den hoogsten top van een hoogen berg te bereiken, waarop niets te zien is dan woeste rotsmassa's, sneeuw, gletscher -

in 't kort een treurig natuurtooneel, zonder vergezicht'..... De druiven waren zuur, waarde heer! Ik kan u verzekeren, dat er op den top van bergen als de Faulhorn, de Niesen, de Grimsel, de Gornergrat (wier beklauteren volstrekt geen overmatige inspanning vordert) nog heel wat méér te zien is dan 'woeste rotsmassa's, sneeuw en gletscher': dat zich daar den hijgenden maar verrukten klimmer een vergezicht ontrolt, bij welks heerlijkheid het panorama van den door zijn spoorweg bedorven Rigi niet halen kan. Het gevaar van zulk eene bestijging is inderdaad veel minder dan van een rit met een zorgeloozen koetsier in een z w e i s p ä n n e r ; en eindelijk laat het volbrachte feit bij den klimmer eene voldoening achter, van welke de luie heeren, 'die in 't logement hunne sigaar bleven rooken,' zich geen flauw begrip kunnen vormen. Er mag dan wat 'bluf' schuilen achter die klauter-partijen - het is ten minste een g e z o n d e bluf, een bluf waarachter ook wat kracht en lust en geestdrift schuilen. Ik heb vele mijner landgenooten, die heel sybaritisch lachen om den bluf op spier-ontwikkeling, wel op andere, minder mannelijke heldenstukken hooren bluffen.

De derde wensch alleen van den heer Brunings heeft kans vervuld te worden. Het is zeer wel mogelijk, dat zijn vluchtig reisverhaal menigeen onder het lezen een oogenblik zijne levenszorgen zal doen vergeten: want vooreerst is er bij menigeen tot zulk vergeten der levenszorgen niet heel veel noodig - en ten tweede is de heer Brunings werkelijk een aangenaam verteller. Hij schrijft los en vloeiend, natuurlijk en opgewekt; de dameskrans zal ongetwijfeld eenparig, met eene haar in vollen eigendom toebehoorende uitdrukking, zijn trant een 'prettigen' trant noemen. Aan grappen geen gebrek; sommige goed; andere - inzonderheid die bij welke de vervelende Jan Contrarie eene hoofdrol speelt - uitermate gerekt en zouteloos. De auteur bezit bovendien twee eigenaardigheden, die hem bij niet weinige lezers in den geest zullen doen vallen: hij koestert een hartelijken, en zeker in menig opzicht volkomen gerechtvaardigden afkeer van reizende Engelschen, wier onuitstaanbaarheid hij met verschillende vermakelijke staaltjes illustreert -, en hij toont zich een smakelijk eter. Te Karlsruhe teekent hij aan: 'Grüner Hof. Goed gegeten. Ik heb 't wel eens beter gehad, maar meer slechter.' Te Triberg: 'We kregen een avonddisch, zonder fijne schotels, maar goed, smakelijk en voor minstens twaalf perso-

nen met magen als de onze, die door den langen rit en de frissche avondlucht bovendien nog sterk geprikkeld waren. Ik herinner me niet ooit smakelijker te hebben gegeten en gedronken. 't Was een waar festijn.' Te Schaffhausen: 'Onze goede heer Müller ontving ons met treffende hartelijkheid, en gaf ons een maaltijd, die onze verwachtingen, welke reeds hoog gespannen waren, overtrof.' In de grootste hotels at hij altijd het slechtst. Te Zürich smulde hij aan heerlijke snoek uit het Züricher meer, en des avonds weer wachtte hem daar een avondmaaltijd, die eene afzonderlijke vermelding zou verdienen, indien hij niet zich voorgenomen had 'op het punt van eten en drinken bijzonder kort te zijn.' Te Grindelwald had hij juist zijn maal besteld - 'voor drie frank', wel te weten. Maar zie! het schrijversberoep legt zekere wreede verplichtingen op. Hij gevoelt dat hij niet eten mag alvorens zijn lezers een denkbeeld te hebben gegeven van hetgeen eigenlijk een gletscher is. Haastig, als met het servet in de hand, kwijt hij zich van die lastige taak. Oef! zucht hij dan, na eene uitweiding die hij zelf niet geleerd, maar ook niet onduidelijk vindt - de soep wordt koud! 'Wij kunnen nu met een gerust geweten afscheid nemen van de Grindelwald-gletschers - - en aan tafel gaan.' Benijdenswaardige appetijt!

Wat ik in dit boek te prijzen vind, is de goedgehumeurde en bescheidene verhaaltrant van den schrijver; nergens bezondigt hij zich aan opschroeven en opsnijden; nergens onthaalt hij ons op dat soort van natuurschilderingen, dat beter bij het klapwieken van eene vette gans, dan bij het vliegen van een adelaar te vergelijken valt. Doch deze ingetogenheid, hoe loffelijk ook, kan het afgezaagde van de stof en van hare behandeling niet goedmaken. Zulke vluchtige en méér dan vluchtige reis-indrukken zijn als reisgids onbruikbaar, en als letterkundige arbeid zonder waarde. Het maken van een zomer-uitstapje in den vreemde wordt meer en meer eene behoefte - of eene mode. Dit is in vele opzichten verblijdend. Doch moet het ten gevolge hebben dat elk reiziger, die de pen kan voeren, zich geroepen voelt om ook in druk te verschijnen als reis-beschrijver, zoo staan onze vaderlandsche letteren overstelpt te worden door een zondvloed van min of meer vluchtig gewawel.

De laatste hoofdstukken in des heeren Brunings bundel zijn gewijd aan eene schets van de stad München en hare kunstschatten. Ook dit gedeelte is onderhoudend, maar - vluchtig. Ik ben niet

in staat aan eigen ervaring de hier gegevene opmerkingen te toetsen. Het bevalt mij, dat de schrijver ook hier eenvoudig blijft: dat hij niet aangestoken is door de belachelijke affectatie van de meeste dilettant-kunstrechters, en dat hij den eerlijken moed heeft om werken, die zijn reisboek hem ophemelt als meesterstukken, kortweg leelijk te vinden. Aan den anderen kant is het mij onmogelijk veel vertrouwen te stellen in de kunst-beschouwingen van een man, die zich hardnekkig onthield van een bezoek aan het Münchener Hof-theater - louter, naar het schijnt, uit eene onberedeneerde antipathie jegens de opera's van Wagner, waarvan, zegt hij, ‘vooral de bas-partijen zoo mooi moeten zijn,’ - terwijl hij zich door een logementhouder liet bepraten tot het bijwonen eener kinder-komedie. Laat men zich door zulke grillen of vooroordeelen leiden, dan verbeurt men wel eenigermate het recht tot klagen over teleurstelling, en, in het algemeen, tot meepraten over kunst.

Met des heeren Brunings reis-indrukken den bundal van Jacob Geel in éénen adem genoemd te hebben, is eigenlijk, ik gevoel het, eene onbillijkheid. Indien het nochtans geschiedde, zoo was het alleen omdat deze beide uitgaven mij te gelijk ter aankondiging in *de Gids* werden toegezonden - geenszins omdat ik tusschen beide auteurs veel overeenkomst meende te ontdekken.

En toch, onwillekeurig, wanneer men deze twee boeken na elkander in handen neemt, onwillekeurig slaat men aan het vergelijken. Want ook Geel spreekt over zijne zomer-uitstapjes in den vreemde; en ik gis dat zijne, voor het gros der lezers, meest aantrekkelijke opstellen juist die zijn, in welke hij hen verplaatst op Zwitserschen en Duitschen bodem: zijne verhandeling namelijk *Over het reizen*, en zijn *Gesprek op den Drachenfels*.

Ik laat geheel voor rekening van den heer Wolters de bewering, dat na Geel nog slechts één man, Nicolaas Beets, in onze taal over het reizen heeft kunnen spreken ‘zonder een mispas te maken;’ maar zeker, al maakt men dan niet juist een mispas, men zal niet licht in dit, schijnbaar zoo gemakkelijke, inderdaad toch zoo moeilijke genre den auteur van *Onderzoek en Phantasie* op zijde treden. Met welk een rijkdom en levendigheid wisselen in die beide opstellen de spranken van geleerdheid, vernuft, smaak en dichterlijk gevoel elkander af. Welk een overvloed van stof - en toch, welk eene

soberheid. Geel heeft veel gezien op zijne reis; doch in stee van a l l e s uit te kramen, prikkelt hij de belangstelling van zijn lezer haast meer nog door hetgeen hij terughoudt, dan door hetgeen hij verhaalt. Hij toont zijn meesterschap in de groote kunst van den essayist: met weinig zeggens veel te denken te geven. Daarom trefalles doel in deze opstellen: de geestigheden steken aan, de went dingen verrassen, de anecdoten vermaken al leerend, de overdenkingen stemmen, de beschrijvingen veraanschouwelijken. Er is niets te veel, zelfs geene nietigheid. Bijvoorbeeld: wanneer aan het gesprek op den Drachenfels de mededeeling voorafgaat, dat de drie vrienden die hoogte niet vóór doch na het middagmaal beklommen, dan past dit volmaakt in de m i s e - e n - s c è n e van het geheel. Vóór het maal immers zouden zij vermoedelijk in één ruk den berg bestegen hebben, en van een geregeld gesprek zou niet veel ingekomen zijn. Na het eten echter valt het klimmen zwaar: men zet zich vaak aan den weg, om uit te blazen: en dan, al zittende, wat is natuurlijker dan dat men praat? - Ware voorts de tocht niet te avond, maar te ochtend of te middag ondernomen, hoe zou de schrijver ons dan hebben kunnen vergasten op eene natuurschildering en eene mijmering als de volgende: ‘De zon, die niet ver meer van haren ondergang was, verspreidde een zacht licht over het landschap; nog tintelden hare stralen hier en daar in de golfpunten van den Rijn, die bij Bonn eene wending maakt, en schijnt te verdwijnen, maar op verderen afstand weder zigtbaar wordt. De Godesberg, schuins aan de overzijde, en de omringende heuvelen verlengden hunne schaduwen. Op mijne beurt nam ik Charinus vertrouwelijk in den arm, en zeide: het is zonderling: hoe hooger men stijgt, des te indrukwekkender wordt die stroom. Het moet wezen, dat men hier zulk eene uitgestrektheid van zijnen loop overziet. Waarom, Charinus, zouden wij onzen lust zoeken in het onbestemde, in het onmogelijke, in een onmetelijk n i e t s , dat even weinig te kennen geeft, als het zelf is? Laat hem van verveling en uitputting spreken, die beneden aan den oever blijft zitten, en, het oog op één punt gevestigd, de eene golf na de andere ziet volgen, met eentonig geklots, dat de ziel tot eene mijmering stemt, die eindelijk ophoudt gedachte te zijn? Gelooft gij niet, dat het geheim der kunst in de keuze ligt van het standpunt der beschouwing?’

Doch ik behoef niets meer te zeggen tot aanprijzing van een

schrijver, die reeds klassiek geworden is onder de Nederlandsche prozaïsten, en in wiens hartige taal beschaafde lieden zich verlustigen zullen, zoolang het Nederlandsch door beschaafden gesproken - en ook nog gelezen wordt.

Voor den heer Wolters moet het eene aangename taak zijn geweest, een vierden druk van dit boek bij het lezend publiek in te leiden. Aan het slot van zijne met studie en warme waardeering geschrevene voorrede uit hij den wensch, dat dit proza vlijtig bestudeerd worde, wijl hij meent dat het op óns proza en ónze poëzie nog den heilzaamsten invloed oefenen kan. Daarin heeft hij recht; en om te doen uitkomen in welke richting bijzonder die invloed heilzaam werken kan op den smaak van het huidige geslacht, verzoek ik nog ruimte voor eene bladzijde, waar de fijn gevoelende litterator van dertig jaren geleden - de man die waarschuwt tegen zoeken in het onbestemde en onmogelijke, die waarheid wil boven alles, en die zelf in zijne geschriften de vaan omhoog houdt van een gezond realisme - waar diezelfde Geel als een profeet zijne stem verheft tegen het letterkundige onding van ónze dagen: het Zolaïsme.

‘Dat is eene verdoemde kunst (riep Diocles), die smaak en schoonheidsgevoel op den dwaalweg brengt: die zich verlustigt in de razernijen van krankzinnigen: die liever het benevelde verstand schildert, waar één enkele lichtstraal in doorbreekt, dan den glans van een helder begrip. Zij heeft de deur opengesteld voor eenen stroom van schrijvers en schrijvertjes: geen bijen, die dommelen in den gloed der zon, over bloem en plant; maar gonzende muggen in het vale licht, dat door moerasdampen schijnt. Zie maar rondom u, in onze letteren, maar ook in die van andere volken. Wat onzinnig, wat afzichtelijk, wat afgrijselijk is, wordt bij voorkeur uitgeplozen, ontleed, in al zijn deelen blootgelegd: met kunst en talent, God betere 't! Zóóveel verstand hebben zij, dat zij gevoelen, dat het talent der beschrijving die dingen smakelijk moet maken; maar men sla dit talent niet te hoog aan! Een riool is een riool, en niets meer; de enkele melding geeft walging. Het is zoo moeilijk niet, het verwulfde metselwerk, de duisternis en de onreinheid te beschrijven; kruipt er door, zoo het u lust, en wentelt u er in! mits ik wandelen mag in de zalen van het gebouw dat er boven staat. Die Wandalen! zij zullen den Apollo in onze museums verbrijzelen, en er den gebochelden Phersites voor in de plaats stellen: want een

lichaamsgebrek is waarheid, en die geheele akelige man is waarheid: want Homerus heeft hem geschilderd. Ja! zoo zij schilderen konden als Homerus, in drie trekken! Ziet gij dan niet, dat het wanbegrip dier overdreven beschrijvingskunst ook op het betere terugwerkt? Ontaardt het verhaal, in dicht en ondicht, niet in eene pijnlijke uitvoerigheid, die geene daad vermelden kan zonder alle hare moreele en physieke oorzaken: geen voorwerp teekenen, dan alsof het door een vergrootglas bestudeerd was; die niet meer zeggen kan: “hij at een stuk brood”: neen, dat zou kunstloos en prozaïsch zijn, maar: “hij nam brood: zijne hand bracht het, tusschen zijne lippen door, in zijnen mond: de beweging zijner kaken vermaalde het tusschen zijne tanden en kiezen, en door de kleinzing met het speeksel werd het een week deeg, dat door zijn strot nederdalen kon.” Dat heet schilderen! Dat is verhalen! Dat is poëzij! De lezer moet het genieten, en er mag niets overblijven, dat hij, onder het lezen, zou kunnen denken. Wee hem, zoo hij denkt! Indien de r o m a n t i s c h e kunst dat bemerkt, dan zal zij zich van het onderwerp meester maken. Gij zult weten, hoeveel tanden de broodeter verloren heeft, of hij eene bedorven kies heeft, of er eene zweer op zijne tong zit, en zijn adem....

In 's Hemels naam, Diocles, houd op! riep ik: mijn hart draait om!’-

‘Ik kan het niet helpen, antwoordde hij: het is de F r a n s c h e r o m a n t i s c h e s c h o o l. Gij moogt niet walgen: uw vaderland begint ze te huldigen.’

‘Och neen! riep ik: een enkele verdwaalde..... - Maar Diocles was reeds aan het afdalen van den berg, en Charinus volgde hem. De zon was ondergegaan, en de Rijn-nevels rezen hooger. Het geheele natuurtooneel werd somber en ontzagwekkend.’

Ware Jakob Geel nog onder de levenden, wat zou hij wel zeggen van de Franschen n a t u r a l i s t i s c h e school, en, niet van den enkelen verdwaalde, maar van de gansche schare Nederlanders die haar huldigt? - Van *Nana* (zoo is gemeld) werden terstond na haar verschijnen 2500 exemplaren in ons vaderland aan den man gebracht: 1250 te Amsterdam, 500 te Rotterdam, en zoo verder in de andere steden, in verhouding tot de bevolking. Nana in den spoortrein, Nana in de societeit, Nana in de slaapkamer....

In 's Hemels naam, houd op, Diocles! Mijn hart draait om!

QUIDAM.

***Walter Besant en James Rice, De Abdy van Thelema. Vertaald door H.T. Chappuis. Twee deelen. Heusden, H. Wuyster*.**

Gargantua had na een vervaarlijken strijd de overwinning behaald op zijn vijand Picrochole, die de vlucht nam en spoorloos verdween. Vorstelijke belooningen deelde de zoon van Grandgousier en Gargamelle uit aan allen, die hem bijgestaan hadden. Hij bood zijn voornaamste hoplieden een feestmaal aan, zoo luisterrijk, als na Koning Ahasverus nog niemand aangericht had, liet aan elk hunner een millioen twee honderd duizend dukaten uitkeeren en begiftigde hun bovendien met rijke bezittingen. Ponocrates kreeg La Roche Clermont, Gymnaste Le Coudray, Endémon Montpensier, Tolmène Le Riviau, Itybole Montsoreau, Acamas Candé, Chironactus Varennes, Sébaste Gravot, Alexander Quinquenais, Sophronus Ligre. Nu bleef broeder Jean des Entommeures over, de wakkere monnik, die zeker niet de minst gewichtige diensten bewezen had. Gargantua wilde hem tot abt van Sévillé benoemen, maar daarvoor bedankte broeder Jean, even als voor de abdijen van Bourgueil en Saint Florent. Hoe kon een klooster hem toelachen, die van de leer was, dat alleen ‘b r e v i s o r a t i o p e n e t r a t c o e l o’ en het ‘V e n i t e a d o r e m u s’ door ‘V e n i t e a p o t e m u s’ placht te vervangen? Hij verklaarde dan ook rondweg, dat hij geen monnikken verkoos te bestieren, ‘want’, voegde hij er bij, ‘hoe zou ik, die geen kans zie om over mij zelven eenige heerschappij uit te oefenen, dit over anderen kunnen doen? Meent gij, dat ik diensten bewezen heb en nog zou kunnen bewijzen, die u welgevallig zijn, vergun mij dan een abdij naar mijn eigen opvatting te stichten.’ Gargantua bewilligde gaarne hierin en schonk zijn vriend het gansche gebied van Thelema, aan de Loire, op twee mijlen afstands van het groote woud van Pont Huault.

Dáár verrees de nieuwe abdij, die èn in bouworde èn ten aanzien der regelen, waarnaar daarbinnen geleefd moest worden, volkomen afweek van alle andere geestelijke inrichtingen. Vooreerst, geen ringmuur om het klooster, want ‘où mur il y ha, et devant et derrière, y ha force murmur, envie et conspiration mutue.’ Dan mocht er geen uurwerk in gevonden worden, want Gargantua kende geen grooter tijdverlies dan het tellen der uren. Voorts zou de

orde geen mannelijke leden toelaten, tenzij er ook vrouwelijke, en geen vrouwelijke, tenzij er ook mannelijke waren, terwijl alleen schoone, welgemaakte knapen en meisjes aangenomen konden worden. De broeders en zusters zouden zich volstrekt niet voor hun leven aan de orde verbinden, het stond hun vrij die, wanneer 't hun believen mocht, te verlaten. Geen geloften van armoede, gehoorzaamheid en onthouding; de broeders en zusters moesten rijk en vrij zijn en konden desverkiezende een huwelijk aangaan.

De abdij, door Gargantua's mildheid rijkelijk met aardsche goederen gezegend, was een fraai en statig gebouw. De broeders en zusters gingen sierlijk en smaakvol gekleed; hun leven was een aaneenschakeling van zoete genietingen, daar zij geen anderen regel kenden dan het:

FAY CE QUE VOULDRAS.

‘En zoo geschiedde het, dat, wanneer een der broeders op verzoek zijner ouders of om eenige andere reden de abdij wenschte te verlaten, hij een der zusters, degene die hem uitverkoren zou hebben, met zich medevoerde en met haar in het huwelijk trad. En, hadden zij te Thelema in vroomheid en vriendschap geleefd, nog beter ging het in den echtelijken staat; op het einde hunner dagen hadden zij elkander nog even lief, als toen zij hun bruiloft vierden.’

Hoewel de, aan de stichting van Frère Jean des Entommeures gewijde bladzijden tot de eerbaarste behooren, welke men uit Rabelais' vermaarde heldendichten in proza zou kunnen aanhalen, behoeft men er slechts weinig aan te wijzigen of toe te voegen, om er een gewaagde geschiedenis van te maken. Ongezocht doen de dubbelzinnigheden zich aan de hand. Had men aan het hof van den Regent of van Lodewijk XV den schrijver van Gargantua en Pantagruel beter gekend dan het geval geweest is, ongetwijfeld zou een der geestige en loszinnige abten of markiezen, die toen op hun roode hakken zoo smaakvol door het leven wisten te wandelen, gezorgd hebben dat mevrouw De Pompadour den een of anderen morgen, vóór het uur waarop de koning haar bezoeken of... verlaten zou, een berijmde Abdij van Thelema gevonden had:

Chez les Thélémitains, dont j'approuve les moeurs,
On savait de l'amour savourer les douceurs.
De cet ordre pieux, dont les règles si sages....

Maar wat de markiezinnen dier dagen, en niet slechts aan echtgenooten van rechter of linkerhand, behoorlijk onderstreept, durfden voorlezen, kunnen wij nu slechts onder mannen, met de deur dicht, herhalen.

Minder goed dan een omwerking van Maître François' idylle in den trant van Chaulieu of Boufflers, kunnen wij ons een hedendaagsch, volstrekt onverdacht en onverdenkbaar Thelema, verzamelingsoord van jeugdigen, provincialen, Engelschen b e a u m o n d e voorstellen. Niet zoozeer, omdat geen enkele der jonge, mannelijke of vrouwelijke Thelemieten, door Walter Besant en James Rice opgevoerd in den roman, waarvan de titel hierboven afgedrukt staat, den indruk maken van genoeg aan letterkunde gedaan te hebben of genoeg geest te bezitten om op zulk een inval te komen, als wel, omdat er in die voorstelling zelve iets onaannemelijks ligt. Zouden welopgevoede jonge dames en jonge heeren zulk een vereeniging niet minstens genomen wat... ‘raar’ vinden? Bij Rabelais waren het knapen en kleine meisjes, nu zouden het volwassenen zijn, die in de abdij opgenomen werden; het blijft geen kinderspel meer! Op haar behoorlijkst, zou de orde een genootschap tot bevordering van vrij- en trouwpartijen zijn. Het laat zich denken, dat onder jeugdige g e n t l e m e n voorstanders van het denkbeeld te vinden zijn, maar welk l a d y l i k e meisje zou er van willen hooren? En de papa's en de mama's, zij zouden u helpen abdijen!... Er werd meer handigheid vereischt, dan de Engelsche schrijvers aan den dag gelegd hebben, om ons aan de mogelijkheid van een Nieuw Thelema, als het hunne, te doen gelooven. Daarvoor hadden zij het wat minder moeten doen gelijken op hetgeen dienstmeisjes, indien zij van zulk een inrichting hoorden, ongetwijfeld een ‘huis van verkeering’ zouden noemen. De waarschijnlijkheid is slechts in zoover betracht, dat de Engelsche en hedendaagsche uitgaaf van Frère Jean des Entommeures' werk het voorname punt van samenwoning der ordeleden niet uit het oorspronkelijke overgenomen heeft. Vaders en moeders van in de termen vallende dochters, voor wie zij het aangaan van een huwelijk niet onwenschelijk mochten achten, zouden desnoods geen kwaad in de zaak behoeven te zien; het kan er door, als men wil. Intusschen of er, en door wie dan ook, op gerekend was of niet, trouwen komt er van de orde, een algemeene trouwerij. Al de mannetjes Thelemieten, op één na, namen zich wijfjes uit het

nest en die enkele excentrieke haalde er een van buiten af, zoodat er één zuster waarloos overbleef, die echter belangeloos genoeg was om de vereeniging niet aan te houden in afwachting of zich nog een goedwillige novice zou komen aanmelden. Deze zuster, Desdemona, sluit de laatste vergadering met een afscheidsrede, waarin, zoo men daaromtrent nog in twijfel verkeeren mocht, duidelijk uitkomt, waarom het de dames en heeren te doen was.

'Geruimen tijd reeds', zeide zij, 'had zij zich innig gelukkig gevoeld. (*Het goedhartig schepsel ging geheel op in de vreugde der anderen*.) Het ontstaan en de toenemende ontwikkeling van de teedere gevoelens, welke onder een zoo zachten dampkring als die van de abdij moesten geboren worden, had zij met zorg nagegaan. In dit geval had zij met bijzondere voldoening opgemerkt, dat de toestanden, waarop zij het oog gevestigd hield, zich zoo geleidelijk hadden ontwikkeld als alleen in de rustige afzondering van een klooster mogelijk was. Ook had het haar veel genoegen gedaan, dat, zoo min door oneenigheid als door schelle toonen een wanklank was ontstaan. Jaloezie en afgunst waren ongekend geweest. Ridder en dame hadden ieder voor zich vrij en ongehinderd aan de neiging hunner harten kunnen toegeven. En thans is het daarmede zoo ver gekomen (*de dames kunnen gerust doorlezen, het loopt onschuldig af*); heeft dat broederlijk en zusterlijk (?) samenzijn zulke goede vruchten gedragen....'

Nu ja, dat het huis van verkeering gesloten kan worden. Het is mogelijk, dat zuster Desdemona's eenvoud de toespraak gered heeft, maar denk u L ' a b b a y e d e T h é l è m e tot een opérette verwerkt, - het onderwerp leent er zich bij uitstek toe, - en dezelfde dingen in een paar langs-het-randje coupletten door een Théo of Judic voorgedragen!

Hebben de Engelsche schrijvers het in het overnemen en omwerken van Rabelais' phantasie er onhandig afgebracht, dit ligt aan hen en niet daaraan, dat de stof niet geschikt zou wezen voor een t r a v e s t i als zij op het oog hadden. Wil men in een roman jonge mannen en huwbare meisjes uit den beschaafden stand een abdij van Thelema doen oprichten, dan zouden er, dunkt mij, twee wegen kunnen worden ingeslagen. Of de heeren en dames moeten er eenvoudig een geestig voorwendsel van maken om meer gezellige bijeenkomsten, pic-nic's en bals te hebben, dan waartoe in den gewonen doen aan-

leiding zou bestaan, zonder meer; of de schrijver later hen zich getrouwer aan het model houden en trekke dan partij van de dwaasheden, waartoe zulk een vermond Bureau de Mariages stof te over biedt; de laatste wijze van behandeling moet noodwendig comische kracht zoeken in het teekenen van trouwzieke schepsels. De Thelemieten van Besant en Rice zijn nagenoeg onmogelijk en volstrekt zouteloos. Geen hunner figuren is met eenigen geest geteekend. Volslagen mislukt mag die van den mannelijken hoofdpersoon, Alan Dunlop, Lord Alwyne Fontaines zoon genoemd worden. Zulk een onnoozel kalf als deze vermeend socialistische wijsgeer, dien de domste prengels van het dorp zonder de minste inspanning om den tuin leiden, verdiende niet dat zijn plan om, in het belang der door hem voorgenomen hervormingen, met een kribbige boerendeern in het huwelijk te treden, op het laatste oogenblik verijdeld werd. Met wat oorvegen op zijn tijd had de barsche Alma van den wijsneuzigen lummel misschien iets kunnen maken, dat op een man geleek. Maar een vrouw als Miranda, de eenige in het verhaal voor wie de lezer zekere belangstelling kan gevoelen, had niet aan zulk een erbarmelijken klant verbonden moeten worden.

De Abdij van Thelema behoort tot die volmaakt onbeteekenende romans, welke geen ander goed kunnen doen dan uitgevers, schrijvers en vertalers wat te laten verdienen. Behalve zeer jonge meisjes en oude vrijsters, vinden ze vermoedelijk geen andere lezers dan de armen - beklaag hen! - die er par corvée de métier aan gelooven moeten, omdat de redactie van een tijdschrift de goedheid heeft hun het schrijven eener aankondiging of beoordeeling op te dragen.

Wat de vertaling betreft, er zijn verschoonende of althans verklarende redenen aan te voeren voor hetgeen daarop te zeggen valt. Niet de heer Chappuis draagt er schuld aan, dat het verhaal in zijn Hollandsch gewaad een even treurigen indruk maakt als het vermoedelijk in zijn Engelsch kleed doet, maar de armoede aan kunst, geest en gedachten in den roman. Het overbrengen van eenige honderden bladzijden onbeduidende beschrijvingen, geestelooze gesprekken en onnoozele opmerkingen kan niet anders dan een noodlottigen invloed uitoefenen. Aan dien invloed zal het terre à terre der vertaling geweten moeten worden. Het Hollandsch van den heer Chappuis in deze twee deelen gaat in hemdsmouwen en op onaesthe-

tische pantoffels; het heeft volstrekt geen toilet gemaakt. Wel is het boek dat ook niet waard, maar, ondanks deze omstandigheid, mag toch ook hier de regel gelden dat men, eenmaal op zich genomen hebbende om iets te doen, dat ook zoo goed mogelijk dient te doen. Dit nu heeft de heer Chappuis bij dezen arbeid niet gedaan; hij is in werkelijkheid begaafder dan men geneigd zou zijn daaruit op te maken. Had daarom, hij houde de vraag ten goede, het letterkundig eergevoel hem niet moeten weerhouden van het leveren van zulk bestelwerk?

G. VALETTE.

***Schetsen uit Luxemburg door M.A. Perk. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink*, 1880.**

Bovengenoemd boekje van 155 bladzijden klein octaaf, is niet het eerste werk waarop de schrijver het Nederlandsch publiek onthaalt. In 1875 verscheen te Amsterdam bij gebroeders Kraay een deeltje, ietwat grooter van formaat en van 294 bladzijden. Het is getiteld: ‘Zes jaren te Tripoli in Barbarije, uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw.’ Deze vrouw is niet minder dan de schoonmoeder van den schrijver, uit wier lijdensgeschiedenis te Tripoli, vooral in hoofdstuk XII, de schrijver bijzonderheden meedeelt, die niet iedereen met zoo weinig terughouding aan het publiek zou willen ten beste geven. Wanneer men de veertien hoofdstukken van dit boekje doorgelezen heeft, dan verneemt men ook dat de schrijver bij de vervaardiging langs zoo meer lust kreeg tot het doen van allerlei nasporingen, waardoor hij meende uit een historisch oogpunt belangrijkheid er aan bij te zetten. Het opsporen en nasnuffelen van officieele bescheiden kan hem heel wat tijd en moeite hebben gekost, maar hij heeft zich al die inspanning getroost in de vaste overtuiging dat hij de beoefenaren der geschiedenis geen ondienst deed door de vermelding van den uitslag zijner onderzoekingen ten aanzien der politieke betrekkingen van Nederland met het regentschap Tripoli.

Van de ‘Zes jaren in Tripoli’ maakt de schrijver een in haarfijne bijzonderheden afdalend Panorama en laat dat, volstrekt niet te gezwind, voor het oog van den waarnemer defileeren. De voorstelling van Staatkundige en Officieele tafreelen wordt afgewisseld

doer schilderingen van huiselijk en huishoudelijk *genre* waarvan de naïve oprechtheid vergoelijkt wat het aan grootheid van opvatting en fijnheid van uitvoering mist. Achter de veertien hoofdstukken volgen dan nog vierenveertig bladzijden ‘Aanteekeningen’, gewijd aan min of meer geographische, ethnographische en linguistische mededeelingen en toelichtingen. De herkomst van Oostersche stammen en hunne namen, de oorsprong van het woord *consul*, de werkkring der dien titel dragende ambtenaren, de beteekenis van het woord *drogman*[1] (blz. 261) en van andere Oostersche titels, worden in die aanteekeningen met niet minder ijver en misschien met evenveel gezag vermeld als het overzicht van de diplomatieke betrekkingen der Nederlanden met Tripoli van 1662 tot in het jaar 1827. De schrijver heeft dan ook verscheiden ministers te danken voor de vergunning die zij hem verleenden om de archieven hunner departementen te mogen doorzoeken. Dank zij het raadplegen dier archieven vooral, maar ook door het gebruik van andere bronnen, gevoelde de schrijver zich in staat gesteld dat overzicht te leveren.

De gedenkschriften van Mevrouw van Breugel hebben ontwijfelbaar geleden ten gevolge dier filtratie door zooveel stofferige archieven. De bouwstoffen door de schoonmoeder verschaft hebben door het hakken, houwen, schiften, schaven en scheeren dat zij ondergingen, allen glans dien oorspronkelijkheid er aan geven kon, verloren, Wat meer schoonmoeder en wat minder archief zou hier te pas zijn gekomen.

Met de schetsen uit Luxemburg ging de schrijver niet los op een historisch doel, hij was daarmeê niet van plan beoefenaars der geschiedenis geen ondienst te doen. Aan het slot van het boekje zien wij dat de schrijver voornamelijk wenschte den vriendelijken lezer die de *moeite* heeft genomen hem in gedachte op zijne uitstapjes te vergezellen, in staat te stellen zich een denkbeeld te maken van het merkwaardige landje, dat het onderwerp zijner schetsen levert. Door zijne.... nederigheid (de nederigheid kan geen valsche nederigheid genoemd worden, omdat valschheid, in welke

1 Zie over de titels Pasja, Bey, Dey en Dragoman de verklarende lijst der nederlandsche woorden uit oostersche talen afkomstig, door Professor R. Dozy. Leiden, 1867.

mate dan ook, onvereenigbaar is met zooveel gemoedelijkheid en openhartigheid als steeds uit des schrijvers woorden spreken) laat de schrijver zich tot een drogreden vervoeren; hij gelooft zeer waarschijnlijk niet dat zijn vriendelijke lezer *moeite* heeft om zijn verhaal te volgen. De meeste lezers geven zich geen moeite, al zijn zij overigens nog zulke vriendelijke menschen. De voorname drijfveer tot het neerschrijven van de aangename indrukken en herinneringen die de reiziger van zijn bezoek aan Luxemburg kreeg en behield, ligt in het vermaak dat hij zelf daarin vond. Dit zou voor den vriendelijken lezer die op zulk soort van verhalen gesteld is, een waarborg kunnen zijn dat hij te gast zal gaan aan de liefelijke voorstelling van fraaie zaken zooals ze gezien en vernomen zijn door een beschaafd mensch met een gevoelig hart die zich voor lezen en schrijven wel moeite heeft willen geven.

Voor zijne schetsen uit Luxemburg, waarvan een gedeelte in ‘Eigen Haard’ verscheen, had de schrijver geen stofferige ministerieele archieven te doorsnuffelen. Het werk dat de oud minister van Justitie van Luxemburg, de Heer Vannérus, ter zijner beschikking stelde, levert omtrent het gewest een aantal mededeelingen van historischen aard en het is aan dat thans zeldzaam geworden boek dat de schrijver de kennis ontleent van den bekoorlijken legenkrans dien hij bij zijne schetsen heeft ingevlochten.

Diekirch met zijne 3200 zielen is het stadje dat de schrijver met bijzondere voorkeur en liefde vermeldt. De genoegens die daar te vinden zijn brengt ieder goed gehumeurd reiziger met zich. De miniaturen van Mevrouw Dagois, de viool en de fluit van gebroeders Heck, de tooneelvoorstellingen van doortrekkende kermistroepen, zouden aan Diekirch de bekoorlijkheid niet geven die de schrijver er in vond. Maar hij en zijn gezelschap hadden een open gemoed voor eenvoud en liefelijkheid, gepaard aan algemeene belangstelling in de maatschappelijke aangelegenheden der bewoners van een land waarin zij eenige weken verblijf hielden.

Van de Diekirchers heeft de schrijver een zeer gunstige meening, van hen getuigde trouwens reeds in 1688 de ridder De la Croix dat men ‘om de Diekirchers ten onder te brengen hen armen en beenen moest afsnijden.’ Zij waren dus ongeveer zoo dapper als de Leidenaars tijdens het beleg in 1574 die zich den linker arm opaten om met den rechter arm het gevecht voort te zetten.

Over het algemeen heeft de schrijver Luxemburg en zijn volk lief, hij heeft beiden leeren kennen en wat hij er van verhaalt is bestemd om te dienen als eene warme aanbeveling aan huisvaders die dubbel genieten willen door hun gezin te doen deelen in het genoegen dat frissche buitenlucht en liefelijk zoowel als indrukwekkend natuurschoon oplevert, in een gemakkelijk te bereiken landstreek door vriendelijke menschen bewoond.

In een tijd dat zomerreisjes tot een mode behooren, waaraan menschen die maar een beetje zijn, zich niet meer kunnen onttrekken, is het een verdienstelijk werk de aandacht te vestigen op bescheidener reisplannen dan die volgens den schetser uit Luxemburg meer voor vrijgezellen zijn weggelegd. Het zal den nederlandschen huisvaders genoegen doen te vernemen dat het Hôtel des Ardennes, eigenaar Alexis Heck, in Diekirch een alleraangenaamst en niet kostbaar verblijf aanbiedt. Wijders zullen de huisvaders de schetsen uit Luxemburg gaarne lezen omdat ze vloeiden uit de pen van een landgenoot die niet behoort tot de reeks van reizigers die, volgens Jacob Geel, met Herodotus begon, en die zich thuis vervelen. De schrijver is zelf een huisvader die met zijn gezin van Luxemburg's bekoorlijkheden heeft genoten en die het zijne wil bijbrengen om den roep van dat land tot ons te doen komen.

Over de kunst van schrijven geeft de hoogst beminnelijke en talentvolle Madame de Gasparin een onovertrefbaar recept naar aanleiding van de *Réflexions et menus propos* van Toepfer die zij met hare vrienden las gedurende haar reis in het Oosten. Voor ieder die het recept leest (blz. 67 tweede deel van haar *Journal d'un voyage au Levant*) zal het een waar genoegen zijn, een *Chef-d'oeuvre de pensée et de style*; het te vertalen zou er aan schaden. Het recept wordt besloten met deze opmerking: ‘om hazenpeper te maken heeft men een haas noodig. Als men iets wil zeggen, moet men iets te zeggen hebben.’

Toen de schrijver der schetsen uit Luxemburg aan het werk toog, gevoelde hij zich waarschijnlijk in de stemming die voor schrijven onmisbaar is. Hij was vervuld van zijn onderwerp en wel besloten er over te schrijven.

Over zijn vast geloof aan Luxemburg's Oranjegezindheid en andere subjective opvattingen heeft men den schrijver niet aan te vechten. Zijn stijl past uitnemend bij zijn onderwerp; de lezer wordt niet

verpletterd onder rotsgevaarten en Titans blokken, noch verdoofd of verdronken door klotsende, spattende, schuimende, bruisende watervallen en stroomen. Het landschap, niet altijd even boeiend, is liefelijk met afwisseling, evenzoo zijne beschrijving. Eene uitdrukking als (blz. 53): ‘Clelia die den Tiber onder een kogelbui van werpschichten overzwemt’, is eenig in het boekje en op rekening van dichterlijke vrijheid te stellen.

De schrijver heeft zijn doel bereikt, hij maakte de schetsen met groot welbehagen en vond daarin een benijdenswaardig vermaak. Het boekje is netjes en in gemakkelijk formaat gedrukt en kan met een gerust geweten den huisvaders en het reisbeschrij vinglievend publiek worden aanbevolen.

D.H.

De Houtvester, door Berthold Auerbach. Uit het Hoogduitsch door Mevr. van Westrheene. 's Gravenhage, D.A. Thieme. 1879.

Volgens zekere spiksplinternieuwe theorie, die intusschen vermoedelijk nog geen burgerrecht ten onzent heeft verkregen, zouden auteurs van naam eigenlijk schotvrij zijn, omdat zij ter rechtvaardiging hunner feilen zich kunnen en mogen beroepen op doorluchtige voorgangers.

Ware die zienswijze juist, het zou een ondankbaar werk zijn, den arbeid van een terecht gevierd auteur zooals Auerbach aan te kondigen. Immers hoe dat oordeel ook uitviel, het zou altoos verdacht schijnen.

Zoolang echter bedoelde theorie nog niet tot axioma is verheven, zal het, meen ik, niet ongepast zijn een oordeel uit te spreken ook over het werk van hen, die als sterren der eerste grootte aan den letterkundigen hemel schitteren.

Dat Auerbach tot de zoodanigen behoort, zal wel niet aan twijfel onderhevig zijn, maar evenmin kan worden ontkend, dat deze auteur, trots zijne groote verdiensten en rijke gaven, nu en dan grond geeft tot enkele bedenkingen tegen zijne werken. Zoo is hij b.v. niet altijd vrij te pleiten van eenige overdrijving of van het overschrijden der grenzen van het waarschijnlijke. Een enkele maal ook is er

iets mats en eentonigs in zijne geschriften, en zelfs zijn grootste lofredenaar zal moeten belijden, dat rijkdom van vinding zijn hoofddeugd niet is. Ik erken gaarne, dat een goed deel dezer betrekkelijk kleine feilen op den achtergrond treedt, als men de breede lijst zijner uitnemende verdiensten opsomt, die de genoemde fouten, zoo niet doen vergeten, dan toch zeker vergoeden, maar ik zie daarin geen reden, om het gebrekkige te verzwijgen of te loochenen.

Indien iemand uit dit inleidend woord zou willen opmaken, dat het in mijne bedoeling ligt een ongunstig oordeel uit te spreken over Auerbach's jongsten roman, dan vergist hij zich. Ik geloof wel niet, dat ‘de Houtvester’ zooveel opgang zal maken als b.v. ‘Auf der Höhe’, maar meen toch de reden daarvan geenszins te moeten zoeken in de beteekenis van het eerstgenoemde boek als kunstwerk. Voor mij ten minste staat het vast, dat hier zooals elders het gebrekkige ruimschoots overschaduwd wordt door het goede.

Ofschoon de naam niet genoemd wordt, behoeft de lezer geenszins in twijfel te verkeeren omtrent de plaats waar het tooneel der handeling te zoeken zij. De geheele natuurbeschrijving herinnert onmiddellijk aan het Schwarzwald, het bekende terrein van Auerbach's meeste romans. Oppervlakkig zou men meenen, dat hier het leven en zijn in een bepaald gedeelte dezer landstreek wordt geteekend; maar bij nader inzien blijkt, dat zeker houtvestersgezin eigenlijk de spil is waarom alles draait, terwijl de andere figuren, die optreden, bestaansrecht ontleenen aan de betrekking, waarin zij tot dit gezin staan, hetzij die een vijandig of een vriendschappelijk karakter draagt. Toch is de houtvester, een echte Biedermann naar de spreekwijze der Duitschers, niet de eigenlijke hoofdpersoon maar zijn voormalige adjunct Roeland, die tijdelijk in dit gezin vertoeft. Op hem en op zijn toekomstige gade, des houtvesters dochter, valt wel het voornaamste licht. Eerstgenoemde, die uit wanhoop over verloren huwelijksgeluk indertijd plotseling naar Amerika uitgeweken is, en nu even onverwacht terugkomt naar aanleiding van een lasterlijk gerucht dat tegen hem werd uitgestrooid, vindt en zoekt troost voor zijn verleden in de liefde van de dochter des houtvesters, een aantrekkelijk persoontje in de schatting van den auteur en zeker ook in die zijner lezers. Een ander moment in dezen roman is de ontwikkeling van Auerbach's denkbeelden over het nut der in onze

practische en materialistische eeuw te zeer verwaarloosde bosch- en houtcultuur, waartoe zoowel de gesprekken van den houtvester als die van zijn voormaligen adjunct, misschien ook de geheele opzet van het boek, een niet al te gezochte aanleiding geven. Auerbach is, zooals Julian Schmidt terecht opmerkt, een peinzend denker: hij heeft als zoodanig behoefte om datgene wat zich aan zijnen geest voordoet in zijne taal d.i. in roman- of novellenvorm te verwerken. Een tendenz-schrijver mag men hem niet noemen; wel tracht hij, zij het soms ook slechts terloops, door zijne geschriften propaganda te maken voor de denkbeelden, waarmede hij vervuld is. Of de kunst daardoor wel niet eens tot op zekere hoogte de lijdende partij wordt, laat ik in het midden, maar constateer alleenlijk, dat deze auteur geenszins ofte nimmer in een dorren betoogtrant vervalt. Hij weet zulks met grooten takt te vermijden, en zoomede elk vertoon van geleerdheid. Moge het gevolg dezer eigenaardigheid ook nu en dan eene zekere breedsprakigheid zijn, soms zelfs iets mats of eentonigs, men zal nooit, en ook niet van dezen roman kunnen beweren, dat zijne werken geen behartiging verdienen of het begrip der meeste lezers te boven gaan.

In sommige kringen is wel eens het verwijt tot Auerbach gericht, dat zijne voorstelling van den eenvoud en de poëzie van het landleven geidealiseerd was. Zoo ergens, dan is dat verwijt hier zeker niet aan de orde: immers het landleven wordt in dezen roman volstrekt niet als louter onschuld en reinheid beschreven, zoo weinig zelfs, dat de schrijver daardoor in een ander opzicht ietwat ontrouw wordt aan zijn eigen verleden. Hij toch die steeds gelooft aan den ingeschapen adel der menschelijke natuur, en dat geloof ook laat uitspreken door een der handelende personen in dit boek, teekent in de figuur van Schaller een doortrapten deugniet, iemand in wien niets goeds is. In die teekening is overdrijving niet te miskennen, zoo min als in de schildering van Schaller's bondgenoote Emmy. Beider houding is zoo weinig gemotiveerd, dat wij noode de scheppingen herkennen van een Auerbach die terecht zoo gevierd is om zijn meesterschap in zielkundige ontleding. Er zouden misschien nog enkele andere bewijzen zijn aan te voeren voor het beweren, dat de auteur van dit boek de grenzen van het waarschijnlijke nu en dan overschrijdt; doch ik wil daarbij niet stilstaan, omdat wij zoo ontzaglijk veel goeds en uitnemends hebben op te merken, waarbij het gebrekkige

geheel op den achtergrond treedt. De meesterlijke natuurbeschrijving, waarmede het boek aanvangt, boeit al aanstonds door hare schilderachtige schoonheid. Wanneer de lezer daarna wordt binnengeleid in het gezin van den houtvester, dan moet hij zich aangetrokken gevoelen tot nadere kennismaking met hen, voor wie de schrijver belangstelling tracht te winnen. Die belangstelling groeit gaandeweg aan tot sympathie, in die mate zelfs, dat wij weldra genegenheid gevoelen ook voor hen, die tot de vrienden van 't gezin des houtvesters mogen gerekend worden. Dit is te meer 't geval, wanneer één der laatstgenoemde een rol speelt in eene liefelijke idylle, zooals Auerbach ze weet te schetsen, rijk aan poëzie en tevens uitmuntend door zielkundige ontleding. Laatstgenoemde gave van onzen auteur, die hij, zooals wij boven aanduidden, slechts een enkele maal verwaarloost, komt ook in eene andere figuur van dezen roman op bewonderenswaardige wijze uit, in de teekening namelijk van den jeugdigen mystieken godgeleerde Godfried. De pantheïst Auerbach geeft in deze zijne schepping een vernieuwd bewijs van zijne merkwaardige onpartijdigheid in het waardeeren en weergeven der zienswijze en der persoonlijkheid van andersdenkenden. Hij heeft een geopend oog voor het goede en edele in den mensch, waar en in welken vorm hij dit aantreft. Trouwens door dit geheele boek geeft hij als bij vernieuwing de verzekering, eenmaal in één zijner geschriften nedergelegd, dat het zijne innige begeerte is, om de peetvader te zijn van iedere goede en edele gedachte. Zij die dezen roman meer dan oppervlakkig hebben gelezen, zijn daardoor stellig eenige goede en edele indrukken rijker geworden, die op de verdere levensreis tot nut en zegen zullen wezen. Toch was die invloed zoo ongezocht, dat zelfs de strengste kunstrechter moeilijk protest zal kunnen aanteekenen.

Er is nog iets, dat mij steeds getroffen heeft in de geschriften van Auerbach en ook nu weder, ten deele misschien met het oog op de geschiedenis van den dag: ik bedoel de menschkundige wijze waarop deze schrijver te werk gaat in de vervulling van zijn aandeel in de groote taak, die op ons allen rust, om te arbeiden aan de ontwikkeling en verheffing van ons geslacht. Om duidelijk te maken wat ik daarmede bedoel, moet ik mij een klein uitstapje veroorloven op het gebied der geschiedenis van den dag.

Er is in onzen tijd bij zekere partij, die zich zelve het monopolie

van vrijheidszin, liefde voor vooruitgang en behartiging der volksbelangen toekent, een streven merkbaar, om op het gebied der hervorming van staat en maatschappij alle heil afhankelijk te stellen van verandering in bestaande wetten en reglementen. Door luidklinkende manifesten wordt den lande bekend gemaakt, dat de gouden eeuw voor het volk zal aanbreken, als zekere aangewezen wetsverandering is tot stand gekomen; dat alles een ander aanzien zou hebben, als de bourgeoisie satisfaite zoodanige heilaanbrengende wetswijziging niet hardnekkig tegenhield. Ik zal de houding dier bourgeoisie, vooral op het stuk van belastinghervorming, volstrekt niet verdedigen, maar bij het lezen van zoodanige manifesten vraag ik mij zelven toch af, of hier de paarden niet achter den wagen worden gespannen, of bij zulke uitingen de lessen der historie niet verwaarloosd worden. ‘Voulez vous donc savoir,’ zegt Edgar Quinet, ‘si une revolution a réussi on non, ce ne sont pas les choses qu'il faut regarder, c'est l'homme, car c'est pour lui que la revolution a été faite. Si vons trouvez qu'il n'a pas été transformé au dedans, que son intérieur n'a pas été modifié, dites hardiment de cette revolution qu'elle n'est achevée on qu'il y a été infidéle.’ In hetzelfde geschrift ‘la Revolution,’ waaraan ik deze woorden ontleende, zegt de schrijver op een andere plaats: ‘les revolutions qui ne se proposent que le bien-être matériel ne l'atteignent pas; elles sont éternellement dupes.’

Mij dunkt deze wenken, aan de hand der geschiedenis uitgesproken door iemand die stellig niet in verdenking zal staan van reactionair te wezen, geven iets te denken in het algemeen, maar meer bepaald ook voor de leiders der door mij bedoelde partij. Indien de massa in blinde opgewondenheid de heilherauten en hunne leuzen toejuicht, dan kan dit zoo min verbazing als aanstoot wekken; maar wanneer denkende hoofden zulke frasen voor echte munt uitgeven, dan is het in elk geval zaak, op de keerzijde der medaille te wijzen.

Onder hen die dat onophoudelijk doen, behoort Auerbach. Mag hij nu ook geen radicaal heeten, een reactionair is hij zeker nog veel minder.

Bij welke richting hij echter moge ingedeeld worden, niemand kan hem liefde voor zijn vaderland, liefde voor de menschheid, liefde voor het zoogenaamde volk ontzeggen. Voor de laatste pleit

zeker in hooge mate het eigenaardig genre, dat hij zich in de letterkunde bij voorkeur ter bearbeiding koos. Welnu, die ware volksman toont in al zijne geschriften en ook in dezen roman, dat zijn hoogste streven niet gericht is op uitwendige emancipatie, maar op den arbeid aan de inwendige, de zedelijke vrijmaking der menschheid in het algemeen en van zijn volk in het bijzonder. Voor dit zijn levensdoel tracht hij de sympathie zijner lezers te winnen; hunne hoofden en harten zoekt hij daarvoor vatbaar te maken.

In den tegenwoordigen tijd, waarin eenerzijds een koud egoïsme en anderzijds een onpractisch idealisme proselieten zoekt te maken of stouter nog op wereldverovering uitgaat, zijn dichters als Auerbach, die eene verzoening trachten tot stand te brengen tusschen realisme en idealisme op elk levensgebied, mannen naar ons hart Ook uit dat oogpunt prijs ik de kennismaking met dezen roman van heeler harte aan.

Ik acht het haast overbodig te verklaren, dat zij, die de vertolking op zich nam, ongerekend enkele germanismen, hare taak op uitnemende wijze volbracht.

Zierikzee, 22 April 1880.
J.H.C. HEIJSE.

***Transvaal Book-Almanac and Directory for* 1879, *edited bij Fred. Jeppe* (*Pretoria, C.W. Deecker & Co*.).**

Sedert drie jaren geeft de heer Fred. Jeppe een Transvaal Book-Almanac and Directory uit, waarin men bijna alles vermeld vindt wat een belangstellende in dat gedeelte van den aardbodem mocht wenschen te weten. De heer Jeppe, nu reeds meer dan twintig jaren metterwoon in Zuid-Afrika gevestigd en gedurende langen tijd Postmeester-Generaal van wijlen de Zuid-Afrikaansche (Transvaalsche) Republiek, is Duitscher van geboorte en een man van groote en erkende bekwaamheden. Aan hem komt de eer toe de eerste te zijn geweest, die de Transvaalsche toestanden, zooals deze zich aan de wetenschap voordoen, heeft ontleed en beschreven. Behalve genoemd periodiek werkje danken wij hem nog de meest volledige en nauwkeurige kaart, die tot dusver van Transvaal is gemaakt,

benevens tal van opstellen, waarin hij dit, toenmaals nagenoeg nog geheel onbekende land besprak.

Zooals ik reeds zeide, vindt men in den Book-Almanac mededeelingen van de meest verschillende soort. En deze bonte verscheidenheid neemt nog jaarlijks toe! De inhoud van den hier ter sprake gebrachten jaargang in korte woorden samenvattende, noemen wij allereerst den kalender. Daarop volgt dan het lang statistisch overzicht der Britsch-koloniale bezittingen, waarna een nauwkeurige genealogische opgave van al de mannelijke en vrouwelijke leden van het Koninklijk-Keizerlijk Huis, en verder een groot aantal historische, geografische, oeconomische, statistische, geologische en andere locale mededeelingen en vertoogen, te veel om op te noemen. En tusschen al deze wetenswaardige zaken treft men hier en daar, als entremet, nog 't een en ander aan, dat, oppervlakkig beschouwd, wel is waar niet in 't boekje tehuis behoort, - zooals bijv. eene in haar volle lengte afgedrukte lezing van Dr. Lyle (Shepstone's lijfarts, als wij ons wel herinneren) over de meest geschikte middelen om Pretoria gezonder te maken dan het tegenwoordig is, - doch dat, dank zij den vorm, zich toch nog juist lezen laat. Aan 't boekje zijn toegevoegd eenige lijsten, die, te zamen genomen, het midden houden tusschen een staats-almanak en een algemeen adresboek.

Hoe droog ons des heeren Jeppe's almanak hier en daar ook schijnen moge, het meerendeel van de daarin vervatte opgaven en mededeelingen kan ons alweder versterken in de reeds elders opgedane overtuiging, dat de Transvaal, in menig opzicht, het land van belofte is. En zeker om het gevaar eenigermate te verminderen, dat eene dergelijke voorstelling natuurlijkerwijze moet opleveren voor hen, die hun heil volstrekt in het buitenland meenen te moeten zoeken, schreef de heer Jeppe in zijn voorrede: ‘When the present Zulu-war is brought to a satisfactory conclusion, and peace has been restored on our borders with the numerous hostile native tribes; when our finances have been placed on a proper footing; when our Constitution has been proclaimed, and a Legislature been established; when the present discontent, arising from the annexation of the Country, has died out among a portion of the Boers, the vast and fertile acres of the Transvaal will, no doubt, become a promising field of enterprise for the immigrant farmer, the capitalist, and the miner.’

Vertrouwende dat wij, na al de in deze aanhaling voorkomende ‘wanneers’ er geen kwaad meer mede kunnen stichten, besluiten wij met Jeppe's Book-Almanac and Directory ten zeerste aan te bevelen bij allen, die zich voor Transvaal en de wetenschap interesseeren.

TH.M.T.

Liedjes voor Neerlands Jeugd. Op muziek gezet met Piano-begeleiding door Marius A. Brandts Buys. Zutphen bij W.J. Thieme en Cie.

Met groot genoegen vermeld ik het verschijnen der ‘*Liedjes voor Neerlands Jeugd*’ van M.A. Brandts Buys.

Is het omdat er niet genoeg kinderliederen bestaan?

Zeer zeker niet; hij toch, die zoeken wil, zal verbazend veel liederen voor kinderen vinden.

Over de *quantiteit* valt dus eigenlijk niet te klagen, over de *qualiteit* des te meer[1]. Slechts weinige kinderliederen zijn voor de kinderen geschikt en het is daarom, dat het mij een waar genot was van een onzer talentvolle Musici een zes en dertigtal kinderliederen ter aankondiging te ontvangen.

Bij het doorlezen dezer liederen kwam het mij voor, dat de Heer Buys hoofdzakelijk aan zeer jonge kinderen heeft gedacht; zoowel de gedichtjes als de melodietjes toch zijn uiterst eenvoudig. Naar mijne meening zullen de kleinen bijna geene moeite hebben om het een met het ander uit 't hoofd te leeren; en dat is juist wat mij voor jonge kinderen het meest geschikt voorkomt.

Een enkel woord tot verduidelijking van dit laatste gezegde acht ik niet overbodig. Dikwijls geven ouders en onderwijzers zich veel moeite, om aan kinderen, van den beginne af, een juist denkbeeld van de theorie der muziek te geven. Ik zou liever een anderen weg zien inslaan. Men zorge er voor, dat de kinderen bijna zonder ophouden muziek om zich heen hooren, dat zij als 't ware door eene muzikale atmosfeer worden omringd.

1 Behoef ik te zeggen, dat het mijne bedoeling niet is de voortreffelijke verzamelingen van kinderliederen, zoo als b.v. ‘de Zingende Kinderwereld’ en meer anderen, door dit gezegde te veroordeelen.

Alleen dan kan men eene natuurlijk muzikale ontwikkeling bij het kind verwachten. In andere opzichten wordt onwillekeurig dit systeem gevolgd, zoo b.v. bij het loopen en spreken; en, om mij bij het spreken te bepalen, wijs ik er op, hoe moeilijk het is eene vreemde taal goed te spreken. Ik meen zelfs te mogen beweren, dat men in 't algemeen eene vreemde taal nooit geheel meester wordt, als men niet voor eenigen tijd het land bewoont waar die taal wordt gesproken. Ik herinner mij b.v. hoe een nauwgezet en niet onintelligent Nederlander te Parijs werd uitgelachen (niettegenstaande hij in theorie eene zeer ernstige studie van het Fransch had gemaakt), omdat hij, sprekende van een ‘fiacre met twee paarden,’ de uitdrukking bezigde: ‘*Carosse avec deux coursiers*.’ Aan sierlijkheid liet de uitdrukking niets te wenschen over, wellicht zou zij in een treurspel van Racine volkomen op hare plaats zijn geweest, in een gewoon fransch discours was zij uiterst belachelijk.

Hoe vaak echter ziet men in den tegenwoordigen tijd menschen, die op den naam van kunstenaar aanspraak maken, op even belachelijke wijze hunne theoretische studie-wijsheid uitkramen, der menigte daarmede zand in de oogen strooiend, terwijl zij voor het eigenlijk wezen der kunst ter nauwernood gevoel hebben.

Zij hebben de kunst aangeleerd, maar het is niet hunne moedertaal; de kunst kan alleen moedertaal worden wanneer men onbewust, van kind af aan er mede opgroeit, wanneer men liedjes zingt zonder aan muziek te denken, wanneer men de werken der groote meesters leert kennen bijna voor dat men er den naam van kan onthouden; later, wanneer het muzikale gevoel en verstand op die wijze reeds zijn wakker geschud, komt de tijd van studie aan. Moge langs dezen weg menigeen met minder wijsheid over kunst kunnen *spreken*, ik houd het er voor dat het vermogen van juist gevoelen en verstaan vrij wat beter zal ontwikkeld zijn.

Als een bijdrage tot hetgeen men voor eene zoodanige ontwikkeling noodig heeft, beschouw ik de kinderliederen van den Heer Brandts Buys en daarom begroet ik ze met vreugde.

Mijn doel was niet de muzikale waarde van dit werkje te bespreken, maar alleen met een enkel woord de aandacht er op te vestigen, en ik meen dus met deze weinige woorden te kunnen volstaan.

Augustus, 1880.

DAN. DE LANGE.

Algemeene kaart van Nederlandsch Indië, door S.H. Serné. Amsterdam, C.L. Brinkman.
***Kaart van de Middellandsche zee en aangrenzende kustlanden, door S.H. Serné en A. van Otterloo. Amsterdam, C.L. Brinkman*, 1879.**

Bovengenoemde kaarten, mij door de Redactie van de Gids toegezonden, leveren het bewijs dat de cartographie in ons land nog niet ingeslapen is, en bovenal dat de kunst van kaarten drukken in sommige opzichten volstrekt niet achterstaat bij die van andere landen. De kaarten zijn met de stiptheid en nauwgezetheid bewerkt, welke den voorzitter der Zwolsche jongelingsvereeniging in alles kenmerkten en vooral de kaart van Ned. Indië geeft zooveel te aanschouwen als men met mogelijkheid verlangen kan. Naar den vorm te oordeelen is die kaart uitgegeven om als wandkaart te dienen. Zij is toch binnen den rand 1.44 M. bij 0.88 M., doch als zoodanig, ten minste voor schoolgebruik, is zij naar mijn inzien zeer ongeschikt; als 't om vorm en ligging der eilanden van onzen Archipel te doen is, dan heeft men kaarten als van Jurrius, Allan en dergelijke, die aan grootte en duidelijkheid niet te wenschen overlaten; is het te doen om veel namen te geven, dan wordt zulk eene kaart licht overladen, en dit is hier in hooge mate het geval; de teekenaar of bewerker heeft ons op den titel reeds medegedeeld dat hij haar bewerkte naar den atlas van Melvill van Carnbée en Versteeg, van daar dan ook dat zij zoo nauwkeurig is, maar wat bij de flink gegraveerde kaarten van dien atlas een deugd is, namelijk dat er zooveel mogelijk op wordt gegeven, is op Serné's kaart een gebrek, want de ontzettende overlading met namen is bepaald oogbedervend; ieder die met zulk een (wand)kaart moet omgaan zal het ondervinden.

De tweede kaart (der Middellandsche zee) is ook geheel onvoldoende voor het gebruik als wandkaart, omdat er te veel namen op voorkomen; zij maakt den indruk, alsof men bijzonder veel heeft willen geven en men daardoor de hoedanigheid aan de hoeveelheid offerde, want niet minder dan veertien bijkaartjes omlijsten de kaart, welke bovendien bedekt is met een groot aantal lijnen om stoombootvaarten en maildiensten aan te wijzen.

Toegegeven al dat de kaart niet voor school-, maar bijv. voor

kantoorgebruik of iets dergelijks dienen moet, zoodat men gaarne veel wilde geven, dan nog is zij niet onberispelijk en zijn er verscheidene zaken, welke men anders zou kunnen wenschen of waarop aanmerkingen te maken zijn: eenige daarvan wil ik noemen, niet om daardoor alles onvoorwaardelijk af te keuren, doch om gelegenheid te geven bij een toekomstigen tweeden druk verbeteringen aan te brengen.

Eéne hoofdaanmerking is dat nergens de bergketenen op de kaart zijn aangewezen; wel zijn hier en daar de hoogste toppen geteekend en de namen er bijgeschreven, doch de keten als zoodanig ontbreekt, hetwelk zelfs een zonderlingen indruk maakt, wanneer men 't oog op Zwitserland, Turkije, de Spaansch-Fransche grenzen, enz. laat vallen. Nu de bergketenen er niet op staan, is het voor oningewijden zelfs niet te begrijpen waarom b.v. de spoorwegen in Zwitserland, Zevenbergen, en in andere streken zijn afgebroken; daar, waar bergen de voortzetting van den weg beletten, is zulks niet aangeduid. Enkele spoorwegen zijn ook onjuist, b.v. die van Constantinopel naar Adrianopel, welke gedeeltelijk langs den anderen oever der Maritza gaat, en nog niet tot Sofia moest doorloopen; wat niet is kan evenwel nog komen.

De verschillende deelen van het Turksche rijk in Azië en Afrika zijn zonder eenige reden met andere tinten gekleurd dan 't rijk in Europa; Algiers en Frankrijk hebben wel dezelfde kleur, zoo ook Italië en de eilanden, enz.; waarom dan Turkije niet?

In Italië staat wel St. Marino, doch niet Monaco als afzonderlijk staatje gekleurd; zoo ook moest Bosnië eene andere kleur hebben; het Berlijnsche tractaat van 1878 heeft daarvoor gezorgd, en de kaart is van 1879.

Door de overlading met namen (b.v. in Wurtemberg, Napels, Lombardije, enz.) zijn er veel kleine plaatsjes opgekomen, welke slechts eene historische waarde hebben, b.v. Albufera, Baylen, Zenta, Karlowitz, enz. doch zoo men dergelijke namen er op wilde brengen, geloof ik dat de kaart nog wel eens eene revisie noodig heeft, want plaatsjes als Isli, Salankemen, Mentone, Oberammergau en dergelijke verdienen dan evenzeer in aanmerking te komen.

In het schrijven van namen is men niet altijd consequent te werk gegaan; waarom b.v. te schrijven Cadix en Vinaro*z*, waarom soms zooals over 't algemeen in Spanje het geval is, de vreemde

schrijfwijze behouden (Saragoza, Mallorca, Menorca, Iviza, enz.) en in Italië de Nederlandsche toegepast (Venetië, Florence, Turijn, Milaan, Napels, enz.)?

Op de bijkaartjes zou 't zeker niet geschaad hebben als men met blauwe tint de zee had aangewezen; nu is 't op den eersten oogopslag moeilijk te zien wat land of water is. Wanneer men allerlei aanzienlijke havens aan de Middelandsche zee wilde geven, hadden Barcelona, Venetië, Brindisi en andere, niet mogen ontbreken.

Ik hoop zeer dat deze kaart verbeterd en herdrukt worde, omdat wij er prijs op moeten stellen dat dergelijke uitgaven in ons vaderland geschieden, doch er moet nog heel wat gewerkt worden om onze oostelijke buren te evenaren.

H.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Auerbach (Berthold), De Houtvester	Dl. IV.	Blz. 546.
Balen (J. Hendrik van), Onze Vogels	Dl. IV.	Blz. 509.
Beer (T.H. de), Losse bladen uit de Geschiedenis der beschaving. Eerste Blad: Duitschland	Dl. IV.	Blz. 514.
Besant (W.) en James Rice, De Abdij van Thelema	Dl. IV.	Blz. 537.
Bibliotheek voor School en Huis, onder redactie van W.P. Wolters	Dl. III.	Blz. 206.
Bondige uiteenzetting van het Darwinisme voor leeken in de natuurwetenschappen. Herzien door Dr. J.J. Le Roy	Dl. I.	272, 462.
Brandts Buys (A.), Liedjes voor Neerlands jeugd	Dl. IV.	Blz. 553.
Brink (Dr. Jan ten), Emile Zola. Eene bladzijde uit de geschiedenis van den franschen roman der XIXde eeuw	Dl. I.	Blz. 326.
Brink (Dr. Jan ten), De familie Muller-Belmonte	Dl. III.	Blz. 580.
Brunings (P.F.), Over bergen en door dalen	Dl. IV.	Blz. 529.
Brusa (E.), De la science en general et de l'école pénale Italienne en particulier	Dl. I.	Blz. 49.
Bussche (K.J. Van den), De Rechtsmacht der Zeekrijgsraden in Oost-Indië.	Dl. II.	Blz. 366.
Cool (P) en P. Feenstra Jr., Gedenkschrift van het Menno-Simons-monument	Dl. III.	Blz. 560.

Coopman (Th.), Gedichten en Gezangen.	Dl. I.	Blz. 402.
Dahn (Felix), Een strijd om Rome. Historische roman.	Dl. II.	Blz. 385.
Descartes, La Princesse Elisabeth et la Reine Christine, d'après des lettres inédites par A. Foucher de Careil	Dl. I.	Blz. 249.
Dürchheim (Graf F.E. von), Lilli's Bild geschichtlich entworfen.	Dl. II.	Blz. 60.
Edwardes (Mrs.), Daphné.	Dl. I.	Blz. 227.
Edwardes (Mrs.), Jet	Dl. II.	Blz. 372.
Farina (Salv.), Eer hij geboren werd. - De drie Minnen. - Verborgen goud. - Schetsen en Verhalen	Dl. I.	Blz. 227.
Farina (Salv.), Mio figlio s'innamore }	Dl. III.	Blz. 580.
Farina (Salv.), Coraggio e avanti }	Dl. III.	Blz. 580.
Feuillet (O.), Le journal d'une Femme.	Dl. I.	Blz. 6.
Geddes (James), History of the administration of John de Witt.	Dl. II.	Blz. 1.
Geel (Jacob), Onderzoek en Phantasie	Dl. IV.	Blz. 529.

Geertsema (Mr. C.C.), De Zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden	Dl. II.	Blz. 158.
Groenendael (W.E. van), Een verhaal zonder titel.	Dl. I.	Blz. 227.
Haeckel (E.), Das Protistenreich	Dl. I.	272, 462.
Hasebroek (J.P.), Winterbloemen, Poëzy	Dl. I.	Blz. 395.
Hilaire (M. Rosseeuw St.), Histoire d'Espagne depuis les premiers temps historiques jusqu'à la mort de Ferdinand VII.	Dl. III.	Blz. 568.
Hoet (Mr. W. ten), Het woud van de vier perken	Dl. II.	Blz. 183.
Hoeven (Mr. H. van der), Over de vaststelling en invoering van het Wetboek van Strafrecht.	Dl. I.	Blz. 49.
Huet (Cd. Busken), De Koning der eeuw. Naar het Fransch van Xavier de Montépin }	Dl. I.	Blz. 409.
Huet (Cd. Busken), Het land van Rubens, Belgische Reisherinneringen }	Dl. I.	Blz. 409.
Hugenholtz (F.W.N.), Geloofsstrijd	Dl. II.	Blz. 368.
Indische Gids (De). Staat- en letterkundig Maandschrift	Dl. III.	Blz. 385.
Kölliker (A.), Entwicklungsgeschichte des Menschen und der höheren Thiere	Dl. I.	272, 462.
Lahure (Baron), Les Indes Orientales Neerlandaises	Dl. IV.	Blz. 490.
Lindau (R.), Robert Ashton	Dl. II.	Blz. 372.
Linton (E. Lynn), Te duur gekocht?	Dl. II.	Blz. 372.
Manzoni (A.), I promesso Spozi.	Dl. III.	Blz. 126.

Marryat (Florence), In vlammend schrift.	Dl. II.	Blz. 372.
Meijer (J.H.), Beschrijving der beweegbare dregvuurpijlwerptoestellen	Dl. I.	Blz. 225.
Modderman (Mr. A.E.J.), De eenheid der Wetenschap en het recht van het Ideaal	Dl. I.	Blz. 49.
Mulder (G.J.), De Geneeskunstoefenaren naar de Nederlandsche wetten	Dl. II.	Blz. 228.
Multatuli, Vorstenschool, 6de druk	Dl. I.	Blz. 392.
Northcote (Spencer), Grafschriften der Catacomben van Rome.	Dl. II.	Blz. 360.
Obrie (Mr. J.), De Nederlandsche Rechtstaal	Dl. IV.	Blz. 504.
Oort (P. van), Schipper Verduin. Uit het leven op en langs de Zeeuwsche stroomen.	Dl. IV.	Blz. 186.
Oppedijk (W.M.), Wat gaf het?	Dl. II.	Blz. 384.
Ouida, Vriendschap.	Dl. IV.	Blz. 189.
Perk (M.A.) Schetsen uit Luxemburg.	Dl. IV.	Blz. 542.
Pleyte (A.M.), De rechtstoestand der Marken in Nederland.	Dl. I.	Blz. 381.
Pols (Mr. M.S.), Het bestaan, de ontwikkeling en de tegenwoordige toestand van het Nederlandsche Strafrecht.	Dl. I.	Blz. 49.
Pont (M.W. Maclaine), Verborgen Schuld	Dl. III.	Blz. 580.
Post (C.L.T.), Over den Waterstaat in Neerlandsch Indiën.	Dl. III.	Blz. 186.
Ramaer (Dr. J.N.), Physiatrische Aanteekeningen op het Ontwerp van Wet tot	Dl. IV.	Blz. 227.

vaststelling van een Wetboek van Strafrecht.		
Ring (Max), De Leugenaars.	Dl. I.	Blz. 594.
Semein (Louis de), Achter het Gordijn (Schouwburg-schetsen).	Dl. III.	Blz. 587.

Serné (S.H.), Algemeene Kaart van Nederlandsch Indië }	Dl. IV.	Blz. 555.
Serné (S.H.), en A. van Otterloo, Kaart van de Middellandsche Zee }	Dl. IV.	Blz. 555.
Simons (Th.), Spanien, in Schilderungen.	Dl. IV.	Blz. 446.
Sloet (Mr. L.A.J.W.), Het hoogadelijk, vrij wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers	Dl. II.	Blz. 558.
Spruyt (Dr. C.B.), Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippien	Dl. I.	272, 462.
Streckfuss (Ad.), Te rijk!	Dl. II.	Blz. 372.
Sturler (J.E. de), Granada en de Alhambra	Dl. IV.	Blz. 446.
Swarth (Ed.), André.	Dl. I.	Blz. 227.
Tal (J.), Prof. Oort en de Talmud	Dl. II.	Blz. 175.
Terburgh (C.), Hildegonde van Duyvenvoorde	Dl. II.	Blz. 183.
Transvaal Book-Almanac and Directory for 1879	Dl. IV.	Blz. 551.
Twain (Mark), Door dik en dun	Dl. II.	Blz. 571.
Veer (H. de), Halfbloed.	Dl. IV.	Blz. 369.
Verbeek (R.D.), De Mijnwetten in Nederlandsch Indië	Dl. I.	Blz. 393.
Vlugt (Mr. W. Van der), De Wetenschap der Geregtigheid.	Dl. II.	Blz. 280.
Walcheren (M. van), Zijn Zuster	Dl. III.	Blz. 394.
Wallace (A. Russel), De Natuur der Tropen	Dl. II.	Blz. 191.
Westrheene (Mevrouw van), Benijd en Beklaagd.	Dl. I.	Blz. 227.

Willems (Alphonse), Les Elzevier	Dl. IV.	Blz. 385.
Winckel (C.P.K.), Essai sur les principes régissant l'administration de la justice aux Indes Orientales Hollandaises.	Dl. III.	Blz. 546.
Wolff (E.), Bekker en A. Deken, Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart.	Dl. I.	Blz. 311.
Wolterink (W.N.), In Vuur en Stormwind	Dl. I.	Blz. 227.
Woltjer (Dr. J.), Serta Romana.	Dl. III.	Blz. 590.
Woude (Johanna van der), Hare roeping getrouw.	Dl. III.	Blz. 394.